

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DTATE	SIGNATURE

KĀSHI SANSKRIT SERIES

(HARIDĀS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ)

125.

(Vyākaraṇa Section No. 16)

THE
PRAUDHĀMANORAMĀ

OF

M. M. BHATTOJI DIKṢITA

(A Commentary Upon his Siddhanta Kaṇḍī)

WITH ITS GLOSS CALLED LAGHUS'ABDARATNA

BY

M. M. S'RĪ HARIDĪKṢITA

WITH THREE COMMENTARIES

The Bhairavi, Bhāṣapraṅś'a & Saralā

BY

M. M. PANDIT S'RĪ BHAIRAVA MIŚ'RA, VAIDYANĀTHA

PAYAGUNDE AND GOPĀL S'ĀSTRĪ NENE.

Edited by

PANDIT GOPĀL S'ĀSTRĪ NENE, VYĀKARANĀCHĀRYA

Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

(Part II)

PUBLISHED BY

JAYA KRISHNA DAS HARIDAS GUPTA

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

BENARES.

1939.

PRINTED BY
JAYA KRISHNA DAS GUPTA,
VIDYA VILAS PRESS, BENARES CITY,
1939.

*Registered According to Act XXV of 1867.
All Rights Reserved by the Publishers.*

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-

काशी-संस्कृत-सीरिजपुस्तकमालायाः

१२५

व्याकरणविभागे (१६) षोडशं पुष्पम् ।

—❁— —❁— प्रौढमनोरमा —❁—

महामहोपाध्यायश्रीमद्भट्टोजीदीक्षितविरचिता ।

महामहोपाध्याय-भट्टोजीदीक्षितपौत्रश्रीहरिदीक्षितकृतो लघुशब्दरत्नश्च ।

महामहोपाध्यायभैरवमिश्रविरचितरत्नप्रकाशिका,

पायगुण्डोपाह्वैद्यनाथपण्डितकृतभावप्रकाश,

व्याकरणाचार्य पं० गोपालशास्त्रीनेनेकृत सरला,

टीकात्रयविभूषितः ।

—❁—
स्त्रीप्रत्ययान्तो द्वितीयो भागः ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

बनारस सिटी ।

—
१९९६

[अस्य पुनर्मुद्रणादिकाः सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकावताः]

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय,
बनारस सिटी ।

श्रीगुरु शरणम्—

प्रास्ताविकम् २

अधेदानो काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालीयपरीक्षाया कलिकाता-बिहार-बङ्गो-
दायनेकदेशीयपरीक्षासु च पाठधत्वेन निर्धारिताया पाणिनिव्याकरणशास्त्रग्रन्थमूर्धन्यमू-
ताया श्रीमत्सुगृहीतनामधेयवैयाकरणप्रवर पदवाक्यप्रमाणपारावारीण-महामहोपाध्याय
श्रीमद्भोजीदीक्षितविरचिताया तदीयमूलसिद्धान्तकौमुदीव्याख्यानरूपाया प्रौढमनोरमाया
ग्रन्थकर्तृमहोदीक्षितपौत्रश्रीमद्भरिदीक्षितकृतलघुशब्दरत्नव्याख्यानसहिताया अपूर्वं विवित्र
सर्वाङ्गसुन्दरं चेद नवोन सस्करण सम्पादयितुमारब्धम् । यद्यप्यस्य ग्रन्थस्यानेकानि
सस्करणानि मुद्रितानि, पर तत्र सवत्रापि भावप्रकाश-सरला-टीकाद्वयमावकृतन्यूनता
वर्तते । तटमयमपि लघुशब्दरत्नव्याख्यान भैरवमिश्रविरचितरत्नप्रकाशिका 'भैरवी'
इत्यपरनाम्ना प्रसिद्ध च तृतीयं व्याख्यानमिति टीकात्रयसहितमिदं संस्करणं भवेत् ।

विदितमेव श्रीमतां वैयाकरणानां तत्र भवतामध्यापकाना यत् कीदृशो भवस्थेदानो
काश्यादिष्वपि प्रचलिताभ्ययनाध्यापनशैलीप्रदर्शकव्याख्यानमन्तर परीक्षार्थिनो छात्राणां
वर्तते । तत्र चास्मद्गुरुवरै महामहोपाध्याय स्वर्गाय ५० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयै
लघुशब्देन्दुसोखरे दीपकं नाम टिप्पणं विरच्य विद्वज्जनाइच्छात्रवर्गश्चातीवोपकृता ।
तदीयरीतिवचनरूपना अनुसृत्य तत्प्रदर्शितपथेनैव विद्यार्थिजनसौलभ्याय लघुशब्दरत्ने
सरलानामकं टिप्पणं विरच्येदानो द्वितीयो भागोऽत्रन्तपुल्लिङ्गप्रकरणमारभ्य स्त्रीप्रत्यय-
प्रकरणान्त श्रीमता करकमलेषु समर्प्यते । अचिरादेव तृतीयो भाग कारकाव्ययीभाव-
प्रकरणद्वयात्मकः श्रीमद्भिः प्राप्स्यते ।

नात्रातीव प्रकर्तव्यं दोषदृष्टिपरं मन ।

दोषो अविद्यमानोऽपि तच्चित्तानां प्रकाशते ॥

इत्यभियुक्तोक्तिमनुसन्धाना श्रीमन्तोऽत्रत्यगुणास्वादनैतद्ग्रन्थसमादरणेन
चात्रप्रद्वीष्यन्ति मामिति वारंवारमभ्यर्थयते ।

रययात्रा
आषाढ शु० २ स० १९९२
शवर्नमेष्ट संस्कृत कालिज
बनारस ।

विदुषामनुचरो
नित्यानन्दोपासको
गोपाल शास्त्री नेने ।

विषयानुक्रमः ।

संख्या	विषयाः	पृष्ठ
१	अजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम्	३२५
२	अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्	५३२
३	अजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्	५५४
४	हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम्	५७०
५	हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्	६६४
६	हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्	६६५
७	अव्ययप्रकरणम्	६७०
८	स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्	६७६

सर्वविधपुस्तकप्राप्तिस्थानम्

जयकृष्णदास हरिदासगुप्तः-

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस

विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर

पोस्ट बाक्स नं० ८ बनारस सिटी ।

श्रीगणेशायनमः ।

प्रौढमनोरमा ।

ध्याय ध्याय पर ब्रह्म स्मारं स्मारं गुरोर्गिरः ।

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या कुर्मः प्रौढमनोरमाम् ॥ १ ॥

शब्दरत्नम् ।

शेषविभूषणमीडे शेषाशेषार्थलभाय ।

शानुं सञ्जलमभीष्टं फलमीष्टे यत्कृपादृष्टिः ॥ १ ॥

शब्दरत्नव्याख्या भैरवी ।

ध्यात्वा देवं परं ब्रह्म जानकीपतिमव्ययम् ।

विदुषां प्रीतिदां लक्ष्मींमूर्त्वीं रत्नप्रकाशिकाम् ॥ १ ॥

नत्वा तातं जगद्वन्धं भवदेवाभिर्धं गुरुम् ।

सीताख्यां जननीं कुर्वे भैरवोऽगस्त्यसम्भवः ॥ २ ॥

ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते च महलं कुर्यादिति शिष्टसमाचारानुमितस्मृत्या प्रारम्भित-
ग्रन्थसमाप्तिप्रतिबन्धकविभिन्नाशस्यावश्यकतया समुचितेष्टदेवतास्तुतिरूपं महलमाचरन्

शब्दरत्नटीका भावप्रकाशः ।

शिव शिवेश शिवदं शिवान्यद, शिवाङ्गक शैवशिवोपशोभितम् ।

शिवं शिवेज्यारतमोतिभञ्जक, शिवोपदेष्टारम्भान्तक नुमः ॥

शेषालङ्कारक दुर्गारमोमाकान्तया युतम् ।

गुरुं नत्वा श्रये बद्धशब्दरत्नेन्दुशेखरम् ॥

भावप्रकाशिका व्याख्या वर्तुं बालश्यान्वितः ।

पायगुण्डैलुपाख्यातो वधनाथो यथामति ॥

तत्र तावद् "ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते च महलं चरेत्" इत्यादिरस्मृतिविहितः शिष्टाचारानु-
मितार् "महलादीनि महलमध्यानि" इत्यादिभाष्योक्तफलवत्त्वाच्चादौ निविस्तपरितमाप्त्यर्थं सामान्यतो
महलस्याप्राप्तत्वेऽपि शास्त्रे मुनिवचनं महलस्य विचारम्भस्यादित्यचनशीघ्रिनापश्य कर्त्तव्यताकार्वाणपिन्देव
तामहलस्य वा समुचितत्वेऽपि, बालना स्वेष्टदेवतामहलानिरिक्तमहलस्य "यो वै स्वाम्" इत्यादिहृत्यादि-
सुचिततया निरिद्धतयाऽनुचितत्वेनेच्छास्त्रस्य चरममुनिप्रमाणरूपमेतदस्मथस्य तन्मात्रानुयायित्व देवता-
दिवाचकशब्दानां तत्तद्गुणकृत्तरगंगादिदोषनिवृत्तिकल्कप्राथम्यवैधकशास्त्रविषयत्वेन तदनुद्दिष्टैक-
निषेधशास्त्रप्राप्त्यविषयता ध्वनयितुं शिष्यशिष्यायै व्याख्यापुस्तोतृणामनुपहतो महलाय च प्रथमतो देवता-

भेरी ।

शिष्याशिक्षायै निबध्नाति—शेषविभूषणमिति । विशिष्टं भूषणं विभूषणं, शेषो विभूषणं यस्य तं शिवमित्यर्थः । यद्वा शेषश्च विश्व शेषवी, भूषयतस्ते भूषणे, यन्म तं विष्णुं, शेषशायिनं गरुड वाहनमिति फलितोऽर्थः । कस्मै प्रयोजनाय ? शेषाशेषार्थलाभाय । शेषस्य योऽगोपोऽर्थस्तद्वाभाय । आद्यपक्षे शेषयुक्तशिवस्तुत्या शिवस्य विशिष्टविभूषणयुक्तस्य हृषीकेशस्यापन्नस्य स्मरणेऽभीप्सितार्थस्य सिद्धिर्भविष्यत्येव । अन्त्ये शेषस्यागोपोऽर्थो महाभाष्यार्थस्तस्य । यद्वा शेषश्चाशेषश्चेति द्वन्द्वगर्भस्तत्पुरूपः । तेन महाभाष्यार्थगरुडपुराणोक्तार्थस्य लाभः । अशेष शब्दे च विरोधार्थकनञ्जतत्पुरूपोऽसुरपदे यथा । गरुडपुराणोक्तोऽर्थः, मद्सद्विवेकस्तस्य लाभ । प्रथमवाक्ये तमित्यस्याध्याहार । तं कम् ? यत्कृपादृष्टि सरलमभीष्ट फल दातुमीष्टं । सर्वनाम्नामुत्सर्गते प्रधानपरामर्शकत्वाद् यच्छब्द शिष्यस्य विष्णोर्वा बोधश्च । इष्टे इति । अनेनेष्वस्त्वस्य लाभ । तथाचंक्षरस्य भूषणे प्रसादन तदानर्थेव लौकिकमन्त्रार्थलाभो यथा दृश्ये भावप्रसादः ।

वाच्यशेषशब्दवाच्यपतञ्जलियुक्तस्वैष्टदेवनाविषयकं स्तुत्यात्मकं मङ्गलं निबध्नाति—शेषविभूषणमिति शेष एव विविध विशिष्ट वा भूषण यस्य तं शिवमित्यर्थः । शेषश्च विश्व शेषवा, अभ्याहितत्वाच्छेषस्य पूर्वनिपात, ती, शेषयुक्त शेषविरुद्धो वा विरुद्धो वा भूषण यस्य पर्यङ्गतया वाहनतया च, शेषशायिनं गरुडवाहनं विष्णुमित्यर्थः । यद्वा शेषस्यो शेषयुक्तादिववा भूषणमिति षष्ठीतत्पुरूपः, तस्य स्थित्वा शोभाकरादिति केचिन् । वस्तुतस्तु हरिहरात्मक आरक्षणीन्निर्दिष्टमित्यर्थः । अत्र एव—

“शेषनागपणान्कान्महश्चन्द्रनाभामुर” ।

इति ध्यानेन नारदपाञ्चरात्रे उक्तम् । तत्रैव तन्मन्त्रेऽपि “शेषभोगात्मपर्यङ्कशायिने नम इत्यथ” इत्युक्तं, “सर्वा धीशफणानपन्नसित” इति मन्त्रमद्योदभावपि तज्याने उक्तमिति बोध्यम् । तद्गुणमविज्ञानोऽयं बहुः ब्रूहि, वक्ष्यमाणहेतो । अतएव विशिष्टविषयवत्त्वस्य लाभेन मङ्गलस्य प्रतिज्ञानार्थमिदं । यद्यप्यादौ शिवदिपदोहेरेनेनापि मध्यवर्तिफलचतुष्टयाद्यन्तफलम, तथापि तन्मध्यवर्तिफलद्वयलाभाभेव मङ्गलं कृतम्, अतएवोचित्यमपि सिद्धम् । एवञ्च कालान्येन प्राप्नुक्तार्थध्वननमर्दुशमङ्गलादेव, नान्यनरमारविषयनादिति बोध्यम् । तदेतद् ध्वनयितुं तद्गुणमविज्ञानस्योभयस्तुतिद्वारा फल प्रतिपादयितुं चादौ विशेषणस्तुतेः फलमाह—शेषाशेषेति । तत्राद्यन्तपक्षयो रस्य एवार्थः । केचित्तश्चेत्तु, शेषश्चाशेषश्च शेषाशेषी नञो विरोधार्थत्वात्फणिरुद्धौ तयोर्दोषार्थं महामाद्यगरुडपुराणस्यसिद्धान्तास्तत्लाभायैवार्थः । अन्त्ये मद्सद्विवेकादिवचनद्वारा ज्ञानरस्योपदिष्टत्वात्तत्त्वलाभोप्यनापयुक्तं, दुराग्रह सचञ्च्य सुष्ठु ज्ञात्वा त्रिवार्यं सदसद्विवेकेनैवात्रापि सिद्धान्तानां वक्तव्यत्वादिति भावः । इयं च चतुर्थी तादर्थ्ये इति बोध्यम् । उक्तार्थमेव विशेष्य रतुतेः फलमाह—दातुमिति । यदि तन्मध्यवर्तिफलद्वयमात्रमिष्टं तर्हि तावन्मात्रेणैव तत्त्वलाभे विशेषोक्तिरकला । यद्यप्यत्र गणशेषो नारित आद्यगुरुभगगरवादौ मत्त्वेन तस्य चन्द्रदेवतास्यो ज्वल्यशोरूपोक्तमफलननत्वात्, वर्णदोषोपि नारित, अ. सुप्तमित्युक्तत्वात्, मित्रमित्रदोषोऽपि नास्ति, आदौ द्योरेपि भ्रमणत्वेन मित्रमन्त्रत्वात् । एवञ्चोदमपि इह विशेषणस्तुतेरेव सम्भवतीति “शेषमुनामर्मी” इत्येव पाठ्यम् । किञ्च तस्य देवतार्थत्वेन सर्वान्त्यफल्योरपि लाभः, तथापि शेषशब्दस्यावशेषार्थबोधनत्वाद्दुष्टत्वप्रयुक्तनिषेधस्य विभूषणपदसमभिव्याहृतशेषपदस्य देवतार्थगत्यैव निराम इति तदर्थं मध्यवर्तिकलचतुष्टयाद्यफलार्थं च तादृशं मङ्गलभावस्यमिति तच्चतुष्टयध्वननमप्रत्यूहमेवेति भावः । सर्वनाम्ना प्रधानपरामर्शित्वाद्यस्य शिवस्य विष्णो रक्षमात्तुमित्यस्य वा कृपायुक्ता इष्टि हृषीव इष्टिवैत्यर्थः । नन्वेवमपीत्तुस्तथाचंक्षरनाम्ना “आरोम्य भारवरात्” इत्यादिवचनत्रैस्मत्तदेवतानां विशिष्य तत्त्वलाभनापूरकत्वरस्योक्तत्वेन तन्नुवायेनाभूषणादिविमान्यकार्यमन्त्रै कर्तुंमशक्यमिति तत्त्वलाभनामिद्वयार्थं तत्तन्मङ्गलस्यावश्यमेव तत्त्वलाभायैव साधारणत्वात् । किञ्च प्रहृष्टेऽन्यकामनाऽभावेऽपि निर्विघ्नताया आनन्दस्यत्वेन तत्त्वलाभे च गणशेषरहितत्वेन तन्मङ्गलं विनेष्टव्यसिद्धनाभावेनैतन्मङ्गलस्याविच्छिन्नकरत्वादित आह—सकलमिति । तथा चाज्ञानात्रस्वस्यायान्धतरसुरभवस्तुमात्रात्पृथिवीपते स्वाश्रितस्येव सकलका-

शब्दरवम् ।

ध्याय ध्यायमिति । ध्यात्वा ध्यात्वेत्यर्थः, णमुलन्तमेतत् । परं सर्वजगदुपादा-
नम् । कार्यब्रह्महिरण्यगर्भस्यावृत्तय इदम् । ध्यानं चिन्तापरपर्यायं स्मृत्यनुहृतव्या-
भैरवी ।

लोके, तथा शिवस्य विंगोश्च कृपापूर्वरूढष्टया सकृन्त्यलाभो भ्रत्येति तदन्तर्गतत्वेन
प्रारिप्सितग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिरपि भ्रान्त्यत्येति ध्वनितम् ॥

ननु ध्यायमिति यदि द्वितयान्त तदाभ्यासानुपपत्तिः, अत आह—ध्यात्वा ध्यात्वेति ।
ध्यायशब्दो यदि घञन्तस्तदोक्तार्थालाभोऽत आह—णमुलन्तमिति । एवञ्च क्त्वाणमुलो समा
नार्थत्वेनोक्तार्थस्य लाभ सुरर पत्र । एतेन स्मार स्मारमित्यपि व्याख्यातम् । कार्यब्रह्मणो
हिरण्यगर्भस्यापि—

य सर्वज्ञ सर्वविद् यस्य ज्ञानमय तप । तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपमब्रह्म जायते ॥
इति ध्रुव्या नपुंसकलिङ्गब्रह्मसंवाच्यत्वात्तद्व्यावृत्तये—परमिति । एवञ्च हिरण्यगर्भस्यापि
जगदन्तर्पातित्वेन तदुपादानत्वस्य तत्राभावात्तद्वागुत्तिरिति भावः । न च हिरण्यगर्भस्य
घञन्तरूपत्वात्तस्य च “नित्यं विज्ञानमानन्दब्रह्म” इति ध्रुव्या नित्यत्वावगमेन कथञ्चित्त्व
मिति वाच्यम्, अपञ्जीकृतसकलभूतसमष्टिम्—भ्रशरीरोपहितो हिरण्यगर्भः, तदुपाधिभूतताद्
शरीरस्य जन्यत्वाद् हिरण्यगर्भस्य जन्यत्वव्यवहारः । अत एव—

“हिरण्यगर्भं नमवर्तताये भूतस्य जात पतिरेक आसीत्” ।

इति ध्रुति मङ्गल्येते । इदं परमिति विशेषणम् । ध्यैस्मृधात्वोस्तुल्यार्थकत्वस्य प्रसि
भावप्रकाशः ।

इत्याया शत एव लामे निर्विघ्नताया अपि तदन्तर्गतत्वेनैव लाभोत्पत्तिरिति ध्वननं च सम्यगेवेति भावः ।
ईष्टे । ईश्वरत्वेन स्वातन्त्र्यात्ममर्धो भवतीत्यर्थः । यदायथादृशदृष्टेर्वेदशामाभ्यमिति तस्य महत्त्वं किं वर्ण-
नीयमिति सर्वोत्कृष्टमत्वं तत्रैति तात्पर्यम् । तथा च मूर्त्तौणामभक्तानां भेदवादिनां च तत एव सकलामीष्ट
लामासत्वेऽपि तदन्येषां सर्वोत्कृष्टत्वेनैकत्वेन च जानता ए उचित एवैति भावः ॥

ननु ध्यायमित्यादेशनायन्तप्रकृतिकद्वितीयान्तत्वे अभ्यामान्वयद्वितीयाणामनुपपत्तिरत आह—
ध्यात्वेति, णमुलन्तमिति च । ध्येन स्मारस्मारमित्यपि व्याख्यानम् ।

ननु ब्रह्मणि किं नाम पररवम् ? न चान्यत्वं, भेदस्यासत्त्वाद् । न बोद्धव्यत्वं, यत्किञ्चित्प्रतियोगि-
बोद्धव्यस्य येन केनचिद्रूपेण सर्वत्र सत्त्वाद्, जगदुपादानत्वस्यापि हिरण्यगर्भादावतिप्रसक्तत्वादत आह—
सर्वैति । एव चेदृशोत्कर्षस्य तदभ्यन्तमस्वात्प्रतिप्रसक्तिरिति भावः ।

य सर्वज्ञ सर्वविद् यस्य ज्ञानमय तप । तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमब्रह्मं च जायते ॥
इत्यादिप्रतिरिह प्रमाणम् । ईदृशं ब्रह्म जीव ईश्वरो वा शुद्धं वा मनभेदेनेति स्पष्टमुत्तरमीमासायान् ।
सर्वधर्मावर्त्य ध्वनयितुमाह—कार्यब्रह्मेति । यद्यपि “ब्रह्मा तु तपसि ज्ञाने वेदाध्याये द्विने विभो ।
कविग्योगविदोश्च” इति विश्वादाहुकः, तथा—

‘वदन्तस्व तपो ब्रह्म, ब्रह्मा विप्र प्रजापते ।’

इत्यमरोक्तं, तथापि ध्रुतो ह्रीवब्रह्मशब्दस्य कायधारणत्रयपरतया बहुश प्रसिद्धत्वात्तत्र दोषः ।
अभिदेवत त्रिपु रूपेण विराट्—हिरण्यगर्भ—ईश्वरेण । अपञ्जीकृतभूतकार्यसमष्टिः सूक्ष्मशरीरो
सरला ।

गणेशगुरुपादाभ्यासेवनाल्लभ्यशुद्धिना । टिप्पणं शब्दरत्नस्य क्रियते बालबुद्धये ॥
कार्यब्रह्मेति । ननु कायमक्षररूपचतुर्मुखाचिब्रह्मशब्दस्य “ब्रह्मात्मन् सुरज्येष्ठ” इत्याद्यभरेण
पुस्तानुशासनात् नपुंसकब्रह्मशब्दोपादानेनैव तद्व्यावृत्तौ सिद्धायां पर उपादानं निष्कलामिति चेद् ?
न । चतुर्मुखाचिब्रह्मशब्दस्यापि “तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमब्रह्मं च जायते” इति ध्रुवो “ब्रह्मणा लोका-
रुणा” इति ब्रह्म स शिव’ इत्यादिप्रयोगेषु च ह्रीवतादर्शनेन तदव्यावृत्ते ।

शब्दरत्नम् ।

पाररूपं, स्मरणं तु तन्नन्यमिति विशेषः । गुरोरित्येकवचनेन सर्वविद्यालाभ ए-
कस्मादेव गुरोरिति सूचितम् । प्रौढानां मनो रमयतीत्यर्थिसां मनोरमाम् ।
भैरवी ।

द्वत्वादुभयोःसादाने पौनरुक्त्यमत आह—ध्यानमित्यादि । व्यापाररूपमिति । स्मृत्यनुकूलमा-
वनाख्यसंस्काररूपमित्यर्थः । तन्नन्यम्—तादृशसंस्कारजन्यस्मरणरूपम् । ननु गुरुराद्यर्थस्य
पूज्यत्वेना“गुरुर समागताः”इत्यादौ बहुवचनपदत्रापि बहुवचनेनैवोपादानमुचितमत आह—
गुरोरित्येकेति । पृतेनैकस्मात्सर्वविद्यालाभस्तस्य सर्वविद्याश्रयतां विना नोपपद्यत इति तस्यैकस्य
सर्वविद्याकुशलत्वे लब्ध्वेऽधिपूज्यत्वस्येश्वर इव मर्यादहृदयस्यलाभ इति ध्यनितम् । प्रौढाना-
म्मनांसि प्रौढमनांसि रमयति या सा प्रौढमनोरमा इत्यर्थेत्तदा “कर्मण्यण्”इत्यणप्रत्यये “टिड्
ठा”इति ङीप् स्यादत आह—प्रौढानामित्यादिना । एवञ्चैतन्निधस्तस्य फलितोऽर्थः, निग्रहस्तु ग-
ङ्गाधर इत्यत्रेव रमयते । पचादित्यस्य मूलविभुजादित्यस्य वा कल्पनेन रमयतीति स्मा प्रौढम-
नसां रमेति कार्य इति सूचितमिति केचिन् । वस्तुतस्तु यदि रमयते पचादित्वादि कल्प्यते तदा
भावप्रमादा ।

पहितो हिरण्यगर्भः, तस्य वस्तुतो ब्रह्मत्वेऽपि तदुपाधि मूर्ध्निशरीरस्य जन्यत्वात्कार्यत्वं बो-
ध्यम् । एतेन वस्तुतो जन्यत्वस्य कस्याप्यभावाशेषाधिकजन्यत्वस्य विराडादावपि सत्त्वेन
तस्यैवाश्रोत्रेणः कुतो नेति परास्तम् । अशोकवनिमान्वायेन तथोच्छेजात् । किञ्च हिरण्यगर्भस्य
भौतिकस्यष्टमध्याये प्रथमसृष्टिनेन तथोक्तत्वात् । अत एव “हिरण्यगर्भः समवर्ततामे भूतस्य” इत्यादि-
श्रुतिः सगच्छत इति दिक् । इदम् सर्वत्रविशिष्टजगत उपादानमाद्यकरणमित्यर्थं परमिति विशेषणम् ।

ननु ध्यैरमृषात्वेस्तुत्याप्यत्वेनान्यतरवैयर्थ्यमत आह—ध्यानमित्यादि । चिन्तेति । ध्यै चि-त्त-
यान्मित्युक्तेरिति भावः । स्मृत्यनुकूलेति । स्मृतिजनकभावनाल्यसंस्काररूपव्यापाररूपमित्यर्थः । प्राचां
मते स्मृतावनुभवस्य करणत्वव्यापारस्य तच्च विना बाधितत्वेन तस्यापि तत्रात् व्यापारेण व्यापारि-
णोऽन्यथासिद्धेश्च । नन्यमते त्वन्यथासिद्ध्या तस्यैव करणत्वात् । एवञ्च मतद्वयसाधारणमिदम् । यद्वा
पूर्वमते पञ्चम्यर्थबहुव्रीहिणा स्मृतिजनकानुभवरूपमित्यर्थः । तन्नन्यमिति । उक्तरूपव्यापारजन्यमित्यर्थः ।
विशेष इति । ध्यानरमणयोरिति शेषः । तथा च भेदात्तान्यतरेतिरफलेति भावः ।

ननु गुरोरित्यनुचित पूज्यतया बहुवचनस्य युक्तत्वादत आह—गुरोरिति । एकस्मादेवेति ।
कृष्णपण्डिताख्यादेवेत्यर्थः । एवोऽन्यव्यवच्छेदे । सूचितमिति । तथा च तस्य सर्वविद्यानिधित्वसूचनद्वारा
सर्वोत्कृष्टत्वसूचनेन सर्वपूज्यत्वप्रतिपादनद्वारा ईश्वरस्यैवादितीयत्वप्रतिपादनार्थमेकवचनोक्तिरिति भावः ।
प्रौढत्व न मनोमनोरमयोरभेदेन विशेषणमित्याह—प्रौढानामिति । मना रमयतीत्यर्थिकामिति । इति-
शब्दाथकशब्दप्रतिपाद्यामित्यर्थः । नन्वेव विशेषे कर्मण्यणि ङीत्पत्तिरिति चेत् ? अत्राहु —आश्रयक-
स्य पचादित्वादेर्मनोरमयतीति गिच्—कर्मोभयविशिष्टरन्धाती कलनया अण एवाप्राप्तिरिति । युक्त चैतत् ।
अन्यथा मनसः कर्मत्वस्याविवक्षा सम्बन्धित्वस्य च विवक्षा, रमयतेरपि फलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वस्य
फलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वस्य च विवक्षाऽविवक्षा चेति क्षान्तिगौरवं स्पष्टमेव । अतो विशिष्टाठस्यैव
लघुत्वम् । एवजानीयकेषु गगाधरादिव्यव्येवमेव बोध्यम् । अत एव “आश्रायदनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रति-
षेधेन” इति कर्मण्यणित्यत्रय वार्तिकम्, “अन्माश्रयते अलाश्रयः सचातो विधिः” इति स्थानिवत्पूत्रस्य-
भाष्यः, ‘क्षियमाचक्षते स्याख्याविलस्य मूलविभुजादित्वात् क” इति यूच्याख्याविनि, सूत्रस्य पञ्चान्तरवा-
चकमार्थं च स्वरसतः सगच्छते । एतेन मनो रमयतीत्यर्थिकामिति कुबल्पना परास्ता ।

नचैव रमेत्यस्यासिद्धिः, येभ्यो विशिष्टेभ्य इत्यते ते स्वादौ गिञ्पठित्वान्केवलान् तान्पठित्वा ततः
कर्मोपपदेभ्यश्चेति पठित्वा ततो गिच्प्रकृतिभूतान् तादृशान् सबकारान् पठित्वा गिचश्चेति पाठ्यमित्येत-
त्तात्पर्येण लाघवस्य रमेत्यादिसिद्धेश्च निप्रत्यहत्वात् । रामेत्यस्य तु ज्वलादित्वात्सिद्धिः । कृत्पूर्वी कर्मि-
त्यादौ तु भाष्यप्रामाण्यादगत्या वर्यणो विवक्षा ऽविवक्षा च । महत्वाद्यद्रयप्रदर्शन तु-वधीतत्पुरुषोत्तरमच,

ह य व र द् (मा० सू०) । हकारोत्प्रेष अद्भरुहशाङ्गप्रज्ञेणु हका-

शब्दसम् ।

प्रौढत्व च सकलदर्शनार्थज्ञानपूर्वकमहाभाष्यगूढार्थज्ञानरत्नम् ।

इत्यग्रहणेष्विति । नन्विदं न्यूनम्, अम्पद्गेऽपि प्रहगात् । क्व तु 'बुद्धुम्हृ' भैरवी ।

प्राप्तस्यापि कर्मण्यणित्यस्य पचादिभ्योऽन्तित्यादिना चावे दीर्घभावः सुकर एवेति । प्रौढम नासि, रमयतीत्येव विग्रह इति बोध्यम् । प्रहृतापयागिप्रौढपदार्थताज्जडेदकमाह-प्रौढत्वमिति । एतेन महाभाष्यगूढार्थज्ञानमितरसकलदर्शनार्थज्ञाने सत्येवेति सूचितम् । भाष्यकृता विचार समये सकलदर्शनार्थस्य तत्र तत्र ध्यननात् । अत एव गूढत्वविशेषणं सङ्गच्छते । अत्रिधप्रौढत्वात् पादानेन तादृशज्ञानवत्तामेव निर्दुष्टत्वज्ञानेय मनोरमा रमयति नान्येषामित्युक्तमभवति ॥

भावप्रकाशः ।

अनुत्तर वा स, अन्ये नित्यसाक्षात्त्वात् तस्य मनस्यत्रय तद्द्वारकसम्बन्धेन रमाया वेति-भूच वितु न सहविग्रहाद्यभिप्राय, योग्यधासम्भवेन वाभितवात् । अत्रत्यर्थिकामित्युक्तिर्नस्तिविभिन्नप्रदि- कामिति । अथे च मनोरमाभित्येवोक्तमिति भावः ॥ ननु मनोरमणे वय कृतप्रौढत्वस्यान्वयव्यतिरेकव्यभि चारेणाहेतुत्वात्, अन्यस्य तस्यापानर्वाच्यत्वात्, प्रातमादेरेव हेतुत्वाच्च प्रौढति विशेषणं व्यर्थमेव आह— प्रौढत्वमिति । प्रौढत्व चेदर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । दशन शास्त्रम् । एतेनान्यसर्वंशास्त्राध्ययनोत्तर मेव महाभाष्यगूढार्थज्ञानं, नायथा । तत्र प्रनक्तानुप्रसक्तया सर्वज्ञं सहस्रास्येन पतञ्जलिनाञ्ज्यशास्त्रनि षयानपि काश्चिद् गुरुरनुत्तरा प्रतिपाद्यं श्रुतितात्वात् । अत एव गूढार्थैत्युक्तमिति । महाभाष्याध्ययनोत्तर णु नान्यशास्त्राणां एवमित्येति —

अनेन शः

दयादिति १ १ १ ३० १५५पुराण—

इ मङ्गणी वेदितव्ये शब्दमङ्ग पर च यद् ।

शब्दमङ्गाणि निष्णात पर मङ्गाधिपच्छति ॥ इति ।

एतन्मूलभूता “इ विद्य वादतये इति ह रम यद् मङ्गाविदो वदन्ति परा वैवापरा च” इत्यादि श्रुतिराप मुन्दके प्रसङ्गात् । अन्यभाष्यव्याख्येयं महति । भाष्यमारोल्लेखेन मूलस्यापि तमात्रानु यायित्व ध्वनितम् । गूढार्थेति । एव च तादृशानामेव निदुष्टत्वादिय मनो रमयत्येवेति खण्डनप्रवृत्त्य नुभतातादृशत्वाना खण्डनकाराणा खण्डनायात्र प्रवृत्तिरज्ञानावलसितत्वेन निष्कलैव । तथा च प्रौढत्वस्य विलक्षणबुद्धिमत्त्वरूपतया निर्वक्तुं शक्यत्वान्नोक्तदोष इति भावः ।

इत्यग्रहणेष्विति । अत्रद बोध्यम्, अशित्यधिकम् । सूत्रमने “भोग्यो” इति सूत्रे तत्सर्वेपि सिद्धा न्ते ‘देवा सन्ति’ ‘छन्दःसु’ इत्यादीनामयथावारेण तस्य ग्राह्यत्वेन तत्र तदयद्गो कदाभावात् । गारि यलासिध्या विसर्गादिप्रवृत्त्या ‘लोप शाबल्यस्य’ इत्यत्र तदनुवृत्तनं कलम् । ‘बृहन्वरेणि’ इत्यादी सरला ।

सकलदर्शनार्थेति । अत्र सकलपद महान्मार्थं विशेषणम् । तेन दर्शनार्थज्ञानपूर्वकसकलमहाभाष्य गूढार्थज्ञानवत्त्वमित्यथ फलति । सावत्येन महाभाष्यगूढार्थज्ञाने सत्येव दर्शनानामीषाज्ञानेऽपि इयमान न्ददायिका । सावत्येन महाभाष्यगूढार्थज्ञानं च सिद्धान्तकौमुद्यध्ययनात् सिद्ध्यति । न केवल सिद्धा न्तकौमुदीमात्राप्येतारोऽत्र प्रौढत्वेन विवक्षिता, किन्तु मुक्तावत्यापध्ययनेनेषां निवसिद्धान्तज्ञान वन्तस्तादृशा इति । तथा च सिद्धान्तमुक्तावत्याध्ययनपूर्वकनकलसिद्धान्तकौमुद्यध्ययनेऽस्मिन्प्रत्यं ऽधिकारिण इति तु साम्प्रदायिका । युक्त चैतद्विदानीन्तनविद्वज्जनेषु तथा दर्शनात् । सिद्धा-न्तकौमुदीगू ढार्थज्ञान प्रयोजनम्, सिद्धान्तकौमुद्यर्थो विशय, प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावश्च सम्बन्ध इति अनुवच चतुष्टय बोध्यम् ।

भैरवी ।

ह्यपरदित्यत्र य प्रथमो हकारस्तत्प्रयोजनावभरे प्रत्याहारचतुष्टय एव प्रयोजनमुपात्तं, तत्र न्यूनप्रमाशाशुथ निराचष्टे—नन्विधादिना । अमृग्रहणेऽपीति । अमृ गृह्यते यस्मिन्स्मिन् “पुम ख्यमृपरे” इति सूत्रे । ग्रहणादिति । निमित्तत्वेनग्रहणस्यापेक्षणीयत्वादित्यर्थ । एतत्प्रयोजनमाह—फल इति । क्लृप्तप्रयोजनाभावसूचनाय तुदाब्द । बद्धिनि । अत्र बहव पुमासो यन्वेति बहुव्रीहौ “शेषाद्विभाषा” इत्यत्र विभाषाग्रहणात् ‘उर प्रभृतिषु पूरवचना-न्तस्य पुमसदृशस्य पाठात् कप् । सकारस्य तु मयोगान्तलोप । क्ह इति प्रत्येकमनुसरण भावप्रकाश ।

तु “लोप शास्त्रस्य” इति न । यसाहचर्याद्वीत्यपवादविषयत्वाच्च । न चैवमपि तत्रैवाप्रवृत्त्यर्थं “इति सर्वेषाम्” इत्यानुवृत्तये तदावदकमिति कथं नन्विन्विति वाच्यम् । तेषामनभिधानस्य तत्रैव कैयटादिमिरेवोक्तत्वात् । अन्यथा ‘बृहत् इमनि’ इत्यादावगने । अत एव ‘न पदान्ता परेऽण सन्ति’ इति लग्नूमे भाष्ये मगच्छने । अनुनासिकप्रतियोग्या इति तदर्थं । तेन ‘हरयिह’ इत्यादिसत्त्वेऽपि न क्षति, भोसादि माहचर्येण शक्त्यनुवृत्त्या च हस्थानिरयम्यैव तेन लोपश्च । अतएवाव्यपररिति निर्देशमपि । एव चाष्टमिभाष्येरेद्रेद्युक्ति । अत एव मूलोक्तोत्तरहकारफलात्माश्रये सात्रत्येनोहेत्ववदस्य इत्य मूलोक्तानां तेषा तदाऽनुने ऋहृशारेव तदुहेत्वथ मगच्छदिति । न चैवमप्यपि तदुत्तरमद्वाना, न केणपि, ‘त्रि-लिङ्गिद्वे’ इत्यादानाममाधुनापत्ते । यदि तु अहृमो फलाक्तिपरभाष्यस्योपलक्षणत्व मूषे, तर्हि अश्रयति उक्तहेतो—कैयटेन तथैव कण्ठस्त्र फलोक्ते, पुयोगादिति सूत्रे ‘मञ्जा हसन्ति’ इति भाष्यप्रयोगाच्च ग्रहणात्तावधिनामित्युक्तिरेवायुक्तं चेत् ? अत्र केचिदाहु—द्वितीयहकारफलोक्तयनन्तर ‘यदि त्रि-दन्वत्राप्युपदेशे प्रयोजनमस्ति तत्राप्युपदेश वक्तव्य’ इति भाष्यादिभिः फलत्वात्तथा न त्वसि तदभावादिनि फलमत्त्व एव तद्भाष्यस्योपलक्षणत्व नायथा । एवञ्चाधिक्ये न भाष्यानुक्तत्वमात्र हेतु, त्रिन्तु फलाभावमहित तत् । कैयटोदयान्तौ तु सूत्रानुसारिणी । ‘मञ्जा हसन्ति’ इति प्रयोगस्य तत्रापि नने नि-दिर्निर्वाधेवति । वस्तुनस्तु इण् इत्यपि तथैव । अत एव यदि विद्धिदिति सति द्वयार्थरमुक्त्वा अग्रे फला दान भाष्ये सद्गच्छत । अत एव वदयति अगि ह्यारप्रयोजनमिति च भाष्ये नोक्तमिति । तदुत्तरिन्तु स्वरूप प्रनित्यस्य एवायमभ्यसमाप्राय इति अमनिवारणाय सर्वथा शास्त्रावपत्तापतया इत्ये इधोपदेश कर्तव्य इत्यत्र तस्य तात्पर्यम् । एव चाशये फलाभावस्योक्तरीत्या स्पष्टवदत्रोक्तहेतोरेव तदनुमानात् । आधिक्ये तद्वीदृशभाष्यानुक्तत्वमपि हेतु । अत एव कैयटेनाप्यत्र फल नोक्तम् । एव च ‘लिङ्गिद्वे’ इत्यादीनाम-नभिधानमेवेति बोध्यम् ।

एतन्ननुवृद्धादिना न्यूनता परिहर्तुं शक्यत—नन्वित्यादिना । इदं फलचातुर्विध्यम् । न्यून मिति । तथा च गुरभ्र थ न्यूनतयैवमुक्तेऽपि न साऽगनेति भाव । अमृग्रहणेऽपि अमृ गृह्यते यस्मिन् तत्र पुम ख्यावादावपि । ग्रहणात् अमृवाच्यत्वेन निमित्ततया तद्ग्रहणस्यापेक्षणीयत्वात् । एतेन मूत्रमपि व्याख्यातम् । लक्षप्रसिद्धकल्पवृक्षेऽपि पुष्टिः शस प्रावृत्तिवदुत्पत्तिभिः सान्त्वयेवानु क्रियताम्, प्रथमापरवत्त्वान्, किं भ्याम प्रावृत्तिन कृतमयोगान्तलोपस्य नपुंसस्य वा मान्त्वदुपुशब्दस्यानुसरणेन । अत एवोत्तरमन्वसङ्गति । न चैव “पुम ऋषि” इति न स्यात्तत्र मान्ग्रहणादिति वा-च्यम्, तत्रापि मान्त्वयैवानुसरणेन सौत्रत्वात्प्रलोपेन ‘पुस्काविल’ इत्यादाविवैवदेशविकृत्यायेन कृत-सयोगान्तलोपेऽत्र तत्प्राप्ते । लोपस्य सौत्रत्वाङ्गीकारे गौरवकाल्याभाववधानिर्द्वापलत्वमर्थेष्टासिद्धिभ्य-स्य मान्तानुकरणेऽप्यत्र तथा सति लक्षवत्सयोगान्तलोपेन मान्त्वान्तेऽन्विति चेन्नैवम्, तन्व्यायासत्त्वं-स्य वक्ष्यमाणत्वात् । किं च तथा सति सूत्रे विकृतात्पद्युच्चारणेन विकृतिग्रहणे प्रवृत्तेरेवशादत्र ‘प्रकृ-तिवदनुसरणम्’ इतिन्यायेन अत्रेव सयोगान्तलोपप्राप्त्या कादेर्बद्धत्वादिवाक्यायामेदविकृताश्रयणाच्च तद-प्राप्ते । अत एव शस प्रावृत्तिन एव सत्तत्र विहावानुकरणमित्यपि न, अर्थवतोऽनुकार्यैवै मभवयनर्थं-के वृत्तानां चित्वाच्च । नन्वेवमुभयत्र मान्तानुकरणेषु क्तरीत्याऽभेदविवक्षया पदत्वामावेन रत्वाप्राप्त्या

रग्रहणार्थं । अहेंण, "अइव्यवायेऽपि" इति णत्वम् । देवा हसन्ति, "भोभ-
गो" (पा० सू० ८।३।१७) इति रोयत्वम् । देवो हसति, "हशि च" (पा०

शब्दरत्नम् ।

इत्यादौ "पुम ल्यप्" इति रुचम् । गवित्ययमाहेत्यादिवद्, अपदान्तत्वात्कारान्तेन
भैरवी ।

द्वयम् । ननु प्रत्येकानुकरणेऽनुकार्येणार्थेन क्वारहशरयोर्थपत्त्वात्प्रातिपदिकेण मुवुत्पत्तौ
हृद्वादिरेषेण प्रत्येकम्पदत्वानइत्वइत्वयो कृतयोर्न रुचम्य प्राप्तिरत आह—गवित्ययमाहे-
त्यादीनि । इत्यादावित्येनेन तत्र चाभेदविवक्षा सूचिता, बहुपुमित्यत्र तु मान्तप्रातिपदिसा-
नुकरणं भेदविवक्षा च । अत एव सभारस्य सयोगान्तलोप । क्वारादिरिति । आदिना हकार-

भावप्रकाश ।

फलाभाव । न च सूत्रे एव फलाभावात्परिदयेत्यस्यासम्बन्ध, अधिभूतस्य तस्यासम्बन्धे मानाभावात् । व्य-
भिचारभावेऽप्यसम्भववारकतया चारिताभ्याम् । "नदृष्टवि" इत्यादावग्रे मन्मन्धस्यावश्यत्वेन सम्बन्ध-
तदभावयोः कल्पने गौरवात्तदन्तर्धिष्यर्थं तस्यावदयसत्त्वात् । अन्यथा बहुपुमित्यनेन पदाक्षेपेऽपि लक्ष्म-
पदस्य स्वमित्यर्थे केवले समवेऽपि तदन्तेऽन्तत्वात्तदनापत्तेरिति चेत्, न, बहुपुमित्यशेषतया भेदविवक्षाङ्गी-
कारेण प्रकृतिवदनुकरणमित्यङ्गीकारेण वा पदत्वात्तद्व्याप्ते फलस्य सुवचत्वात् । एव तत्र सान्नानुकरणेऽप्या-
वक्षे बाधकाभाव । उक्तरीत्या पदत्वात्मयोगान्तलोपेन नृत्वे मान्तत्वस्यैवावस्थितिरिति वक्षिन् । वस्तु-
तस्तु उक्तरीत्या क् इत्यनुकरणद्वयमत्रेऽपि कुलान्यपदार्थवचनवचनान्तवदुनीर्दिनानुकरणं बहुपुमिति ।
तदर्थस्य च भूधात्वर्थे कर्तृत्वेनान्वय, अध्याहियमाणश्रवणे सम्बोध्यत्वेन वा । तत्र च सौर्भुक्तिं प्रत्ययल-
क्षणेन पदत्वात्मयोगान्तलोपे रुचप्राप्तिरिविधैव । अत एव स्वसमग्रे गवित्ययमित्युत्तरग्रन्थसङ्गति । अन्यथा
ऽत्रापि तदनु रोधेन तथाङ्गीकारेऽकन्तवर्धनरक्षीयत्व च स्यात् । एवञ्च पक्षान्तरेऽप्यगतिरगतिव्यायादर
पङ्कजकुलेऽपि न । वसु न, उर प्रभृतिष्वेकवचनान्तराद्येन बह्वादिषु तत्त्वाम्भवेऽपि 'प्रियपुंस्क' इ-
त्यादौ तत्सम्भवेनात्र तदप्राप्ते । किञ्च वैपुल्यवाचनत्वेऽपीष्टानुरोधेन बहुवचनान्तानामेवात्र ममास्यकारणात् ।
अहृद्यमहृद्यत्वरितिवात् । शेषादिभावेति तु पाश्चिन् । एवचेद फल युक्तमिति गुरुचरणानामाकृतमित
बोध्यम् ।

रुचमिति । रुच इत्यर्थं । अनुस्वारशाब्दस्यासिद्धत्वादिति भावः । अत्र यथा त्वप्रत्ययस्तथा
मञ्जूषादौ स्पष्टम् । नन्वेवमपि भेदविवक्षाया पदत्वात्कारेर्नृत्वादी स्वप्राप्तिस्तदवस्थैवात आह—गवा-
ति । तत्रैवाभेदविवक्षायामित्यर्थं । भेदाभेदपशयो पदत्वापरस्वरयोरुपपत्तिस्त्वग्रे व्यक्तीभावित्यति । क्का-

सरला ।

अपदान्तत्वादिति । अनुस्वारानुस्वारयोर्भेदविवक्षायामनुस्वरोनानुस्वार्यस्य सादृश्यत्वात्तेनोपस्थिते
शक्तिवक्ष्यान्वयानाधीनोपरिधितेप्रयोव्यबोधनाभ्यर्थेचरितत्वरूपार्थवत्त्वस्याभावात्प्रातिपदिकत्वाभावेन नु
वस्तुत्वाऽपदान्तत्वादित्यर्थं । बहुपुम् क् इत्यनुकरणत्रयमेतत् । अभेदविवक्षापक्षे "मनौ छस्सूक्त-
साम्ने" इति सूत्रस्येन "अस्यवामाद्भ्य उपमल्लानम्" इति वार्तिकेन ज्ञाप्यते । तद्धि अस्यवामशब्दा-
न्त्यर्थे छप्रत्यय निषत्ते । अस्यवामशब्दादात्त्वमामाम्भूक्तवशात्सवामशब्दानुस्वरभेदेत् । यदि तु भेद
विवक्षापक्षे स्यात्तर्हि तस्मिन्पक्षेऽनुस्वारानुकरणयोर्भेदात् अनुस्वरोनानुस्वार्यस्य बोधरत्नात्तत्रानुस्वार्यार्थं
निरूपितशक्तेरवश्य स्वाकार्यतया अनुस्वारार्थानिरूपितशक्त्यानाधीनोपरिधितेप्रयोव्यबोधतात्पर्येणोच्चरिताव
रूपार्थवत्त्वस्य "अस्यवाम" इत्यनुस्वरो सत्त्वेन प्रातिपदिकत्वं तत्र प्रथमैवचनस्य सुलभनया "मनौ छ"
इति सूत्रेणैव "प्रथमान्तान्त्वर्थे छ प्रत्ययो भवति सूक्ते सामनि वा वाच्ये" इत्यर्थकेन छप्रत्यये "अस्यवा
मीयम्" इत्यस्य सिद्धौ तदर्थम् । शापिने चाभेदविवक्षापक्षे तत्रोक्तरीत्या अर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावे
तत्र प्रथमाया अत्राप्या "मनौ छ" इति सूत्रस्याप्रवृत्तेस्तदर्थं वार्तिकस्य चारिताभ्याम् । अत एव भू संत्त-
यामिति निर्देशं सङ्गच्छते । वस्तुतस्तु भेदविवक्षापक्षे एवोक्तिः । सच प्रकृतवार्तिकप्रत्ययत्वात्परापरमाय-

सू० ६।१।११४) इत्युत्वम् । लिलिहिद्वे, लिलिहिद्वे, "विभाषेः" (पा०

शब्दरत्नम् ।

जश्त्वमिति चत् १ न, "छट्तिथो" इत्यादाविकाराद्युच्चारणेन शाखाबोधिताज्यवहितहल्स-
भैरवा ।

परिग्रह । जश्त्वमित्युपलक्षणं टत्प्रत्यापि । मुग्तिथोरिति । आदिपदद्वयेन क्षपस्तथोरित्यस्य
तत्रत्याकारस्य च परिग्रहः । शाखाबोधित्यादि । अचाऽज्यवहितोऽज्यवहित, अज्यवहित-
श्चासौ हल्समुदायश्चाज्यवहितहल्समुदाय, शाखेणाबोधितो योऽज्यवहितहल्समुदायस्त-
भावप्रकाशः ।

रादेरिति । आदिना हकारपरिग्रहः । एवं च जश्त्वं दत्तस्याप्युक्तमुगमिति भावः । एतेन पुनर्कृद्वावित्यु-
दाहरन्तो मान्या मान्या एवेतं सूचिन्म् । वस्य जश्त्वापत्तेः । अनएव तावन्मात्रोद्धेः ।

इकारादीति । अनन्यार्थेत्यादि । प्रकारार्थनादिभ्यां टवितौ क्षपस्तथोरित्यादेरकारादेश्च परिग्रहः ।
तदनुपादाने वीन तु अशोकवनिषान्याय एव । एतेनाकारस्य प्राथम्यात्तथोक्तिरचिन्वेत्प्राप्तम् । त-
न्यायानाश्रयणस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । तथा च सप्तशापकैरेव वाक्यतया सामान्यतोऽत्रहितद्रादृशहल्समु-
दायस्यासाधुत्वं ज्ञाप्यते, न तु इकाररूपविशेषाज्ज्ञातस्य तस्येति फलितम् । एतेन "मुग्तिथो" इत्या-
दावाद्युपरिधाकारत्यागेनेकारकरणेन विनातीयात्प्रहिततादृशहल्समुदायस्य तुल्यन्यायत्वादसाधुत्वलाभे
जगत्प्रशुच्चारयेत्यस्यासाधुतापत्तिरिति मन्दोक्तमपास्तम् । इकारमात्रकरणेन तुल्यन्यायत्वात्तथा एव
इति त्वदुत्तेव्याहृतत्वाच्च । शाखाबोधितेति । तत्त्वं च विधेयतासम्बन्धेन शास्त्रेण विषयतात्वावच्छिन्न-
स्य तदवच्छिन्नाश्रयत्वस्य वा योऽभावस्तद्वत्त्वम् । शब्दानां कार्यत्वे आघम्, नित्यत्वे स्वन्त्यम् । अत्र एव
शाखाबोधितेत्युक्तं, न तु शाखाबोधितेति । अन्यथा तत्समूहस्याप्युद्देश्यतया तन्मूलबोधयत्वेन स्वस्मिन् च-
रितार्थाभावात् शापकत्वासङ्गति स्पष्टैव । इह च समूहविशेषण विशेषमान्तराहचयात् । अत्र प्रतियोगि-
नस्तत्त्वं तु साक्षात्पादवयवद्वारा शास्त्रबोधयत्तत्प्रकृतिप्रत्ययादिरूपसमुदायघटन्यावदवयवद्वारा वायव्य-
कथञ्चिद् । अत्र एव 'मुग्धुपास्य' इत्यादी धृद्भ्य इत्यस्य दध्य इत्यस्यास्तीत्यादी मूर्त्त्यादेरिति त्वित्यादी गृह्य-
देश्वासाधुनानाश्रयादेरविशेषणं सफलम् । द्वितीयस्य तु उगादिभ्युत्पत्तिपक्षे 'वन्' 'मह' इत्याद्यनुकरण-
मेव व्यावर्त्यम् । मुख्यान्ते एवमेव । परन्तु इत्यादी तद् इत्यस्य गृह्यत्वेऽपि इह इत्यस्योभयभ्याव-
र्त्तत्वा बोध्या । मल्लग्रामादिवद् भूयसाव्यपदैरेन तस्याज्जलान्तरत्वेऽपि तद् इह इह इत्यस्योभयभ्याव-
त्त्वं । इत्यादावसमूहस्य विविधशाया तु तावन्मात्रमिदं वाच्यम् । वन्तु इत्यादेत्यानुकरणस्य लक्ष्यम् ।
एवञ्च तुल्यजातीयत्वादशास्त्रीयलौकिकतादृशानुकरणमात्रविषयानन्दं ज्ञापयन् । अनएव "स्त्रे" इत्यादिस्तु
सौत्रः प्रयोग इत्येवात्र उक्तम् । न त्वग्न्यादिचर्चा कृता । एवञ्च प्रकृते तत्त्वसिद्धिरप्रत्यूषेति बोध्यम् ।
एतेन ह्यवरेत्याद्यानुपूर्व्यां शास्त्रबोधयत्वमुत नेति विकल्प्य आघे तस्यास्तत्त्वेनात्र विनापि स्कारत्या-
दिवत्साधुत्वोपपत्तेः चापिऽपि स्वस्मिन्नचारितार्थ्येन ज्ञापनासम्भवः । अन्येऽनाधुनापत्तिस्तस्या । न
एव स्वस्य स्वयोरित्यनुपपत्तिः । शब्दरत्ने शब्दस्यापि शब्दबोधे आभास्युपगमेन दानत्येन तत्सम्भ-
वादिति मन्दोक्तमपास्तम् । द्वितीयविशेषणेनान्यपक्षे तद्वारणात् । नहि तावन्मात्रेणासाधुत्वमुक्तम् । उद्देश्यत-
या शास्त्रबोधयत्वेऽपि विधेयतयाऽस्तत्त्वेनाश्रयोपस्थाप्यभावात् । "स्त्रे" इत्यादीनामन्यथोपपत्तेर्दृष्टान्तासङ्ग-
तैर्गुरुत्वात्तदनुपपत्तेः । एतेन "लोपोव्यो" शत लोपोव्याहृत्या चरितार्थत्वावयवित्यकारयोस्तत्त्वासम्भव-
इत्यपि तदुक्तमपास्तम् । वचिचारितार्थ्येऽपि सर्वत्राचारितार्थाच्च । अक्षरसमान्नाथे कार्यप्रकृतेरन्वया

सरला ॥

सिद्धः । तत्र हि पूर्वोक्तरीत्या अर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वात् तत्र सूत्रेणैव छप्रत्ययसंसाध्यं वार्तिकं प्रत्याख्या-
तम् । अत्र एव क्षियो दीर्घादिति निर्देशः सङ्गच्छते । अन्यथा क्षिपातेरनुकरणमूतक्षिप्त्वात् पाठ्यनुपपत्त्या
पत्तिः । यथोचरं मुनीनां च प्रामाण्यम् । भू सत्तायामित्यादिनिर्देशात्तु सौत्रत्वात्तदुपपादनीया । एव च
गवित्ययमाहेत्यत्रानुकार्यरूपरूपरूपमिवा न वलोप । प्रकृते च न वकारस्य जश्त्वमिति दिक् ॥

सू० ८।३।७९) इति वा ङः ॥

शब्दरत्नम् ।

मुदायस्यासाधुत्वबोधनात् । अत एव "उरुचक्षुदात्त." (पा० सू० १।२।२९) इति

भैरवी ।

स्यासाधुत्वमित्यर्थः । शास्त्राबोधितत्वञ्च—शास्त्राबोधितभिन्नत्वम् । ननु राज्ञ इत्यादौ शास्त्र-
बोधितत्वं शोपस्य, न तु अप्यबद्धित्वस्येति प्रतियोग्यप्रसिद्धिरिति चेत् ? न, शास्त्रजन्यज्ञान-
प्रयोज्यमाधुत्वप्रतिपत्तिकभिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् । साधुत्वस्य व्याकरणप्रङ्गणजातिविशेषो
परुपत्वात्तत्प्रतिपत्तेः शास्त्रजन्यज्ञानप्रयोज्यत्वमक्षतमेव । बोधनादिति । एवञ्चैतादृशस्यापञ्च-
वदसाधुत्वेनाशास्त्रप्रवृत्तियोग्यता तेषु नास्तीत्याशयेन 'अन्' प्रत्याहारे हकारस्य प्रहणरूप-
प्रयोजनं नोपन्यस्तमिति भावः । इदञ्च तस्य समुदायस्य सत्त्वाभिप्रायेण । वस्तुतस्तु सत्त्व-

भावप्रकाराः ।

वारणस्यान्यत्रावश्यकत्वेनात्रापि तथा समवाचेति दिक् । असाधुत्वेति । अनप्यनादिव्यवहा-
रस्य "इमन्" इति वकारेण प्रत्याहारप्रयगादिनैवोपपत्तौ "जमङ्गन" इति सूत्रे मोऽनुबन्धो
न कार्यः । हकारभकारपरत्वेनाद्यभावात् "पुमःत्रयि" इत्यादेर्नास्त्यतिप्रसङ्ग इति तद्व्यवभाष्य सङ्गच्छते ।
अन्यथा बहुपुनःकृद्" इत्यादौ स्त्रादिवारणाय तदावश्यकत्वे तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।

यत्तु तुल्यमुक्त्या ईदृदेदित्यत्रानन्यार्थकाणोच्चारणेन इह विनाऽवृत्तमूढस्याप्यसाधुत्वे स्फोरितित्त-
'मदउण्' इत्यादेः साधुत्वेऽपि 'मदउ' अनेदि' इत्यादेरसाधुनापत्तिरिति मन्दस्त्रज्ञ, सूत्रमते व्यक्तिभेदकपक्ष
योगुणान्तरमद्वाद्य तस्यावश्यकत्वात् । सिद्धान्ते जात्यभेदकपक्षान्यां तत्प्रत्याख्यानान्प्रत्याख्यानस्थनेऽ-
इष्टार्थकताया एव सिद्धान्तिकत्वात्

यदपि ग्लौम्हावित्यादाना मन्त्रे कूटाना चामाधुनापत्तिरिति मन्दस्त्रज्ञपि न, तत्रत्यदला सङ्गठ-
कतया स्वरूपबोधकतया च शास्त्रमदृत्तेरनित्यत्वाद् 'अच विना विगता अञ्जना अभिव्यक्तिर्यस्य तद्व्यञ्ज-
नम्' इति तदन्वर्थताबोधिकायाः—

विना स्वरैस्तु नान्येषा जायते व्यक्तिरज्ञसा ।

इत्यभियुक्तोर्जेर्ण पुनरित्यादिभाष्यात् ,

अशक्तोच्चारणे मन्त्रे स्वर दत्त्वा समुच्चरेत् ।

सन्धि तत्र न कुर्याद्वै पञ्चदश्याः स्वभावतः ॥

इत्यस्य "तत्र पञ्चदशीमन्त्रे अच दत्तोच्चारणं कुर्याद्वै सन्धिमेकं न कुर्यात् अच विना न पठेदिति
यावत्" इत्यर्थकस्य गणेशप्रेमशर्मादीन्ने उक्तत्वाद् यत्र यत्र तादृगद्वल्लसमूहोच्चारणमगम्य तत्तन्मन्त्र-
स्वरूपादिषु स्वर विना तदनभिन्धकतया सशक्तिकाना इत्या प्रत्येकमुच्चारण न्याय्यमित्त तद्व्याख्यावृत्तेश्च
तत्रासाधुत्वे इष्टापत्तेः । किञ्च स्फोरित्यादिकसौत्रवादिना साधुत्वोपपत्तेः । किञ्च पदात्मकसमुदाये उणा-
दैरन्युत्पत्तौ व्युत्पत्तौ च साधुत्वस्य इत्यादिवदुपपत्तेः । किञ्च ज्ञापकत्वानुकरणमात्रविषयत्वस्य उक्तत्वे-
नात्र भद्रप्राप्तिरिति दिक् । बोधनादिति । तथा चापञ्चशब्दत्र तस्य शास्त्रविषयत्वमिति भावः । एवं
सृजतिदेऽर्थे भाष्यमपि गम्यतमित्याह—अतएवेति । तादृगद्वल्लसुमण्यस्यासाधुत्वबोधनादेवेत्यर्थः ।

[सरला ।

असाधुत्वबोधनादिति । अथ केचिद् तुल्यन्यायात् "ईदृदेत्" इत्यादौ तकाराधुच्चारणेन शास्त्राबोधित इह-
व्यवहितान्समुदायस्यासाधुत्व बोधयेत् । अ, इ, उ, अपेदि इत्यत्रात् । "मदउण्" इत्यादिस्तु सौत्रः प्रयोगः "इति
वदन्ति।तन्ना।तत्रत्वतकारादीनाव्यक्तिभेदपक्षयाः अनुनासि ह्नादि सप्तशय चारिताध्याद । ' निगत एकाञ्ज-
नाद्" इति सूत्रे एकप्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्च । तद्धि अनेकाग्निपातन्यावृत्तये । इल्लक्षितात्समुदायस्यासाधुत्वेऽत्र न
व्यावर्त्यमिति । अतएव तितउ शब्दस्य नासाधुत्वम् इति "पालनी तिनउः पुमानिति" कोशः सङ्गच्छते ॥

शब्दरत्नम् ।

सूत्रे भाष्यम्—“न पुनरन्तरेणाच्च व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति” इति । स्वोरित्यादिस्तु

भैरवी ।

मेव नेत्याह—भ्रतप्येति । तादृशममुदायस्य सत्त्वसाधुत्वयोरभावादेव । उच्चारणमपीति । एक-
स्याप्युच्चारणामम्भरेण तादृशममुदायस्य सुतरा तदम्भरेण तयोर्लाभ । यत्त्विदम्भाप्यं किं
मणिमन्त्रन्यायेन तादृशोच्चारणे प्रतिबन्धकम्, उत तादृशममुदायस्यासाधुत्वतात्पर्यकम् ?
आद्ये सयोगसंज्ञाविधायकज्ञानस्य सत्यप्रमिद्व्याप्त्यर्थक्यास्ति, “लोपगश्चेति द्विशकारो
निर्देशः” इति भाष्यस्य चासङ्गतिः । नान्त्य, एतद्व्याप्यवर्णोच्चारणशब्दस्य साधुत्वाद्यो-
क्तत्वादिति । तन्न, वाच्यप्रवृत्त्या साधुत्वाद्योक्तत्वेऽपि लक्षणया तदर्थयोधरन्वयमम्भवात् । नन्वे-
वं शास्त्राद्योधिताजव्यग्रहितहलसमुदायस्यासाधुत्वे “भ्यो” इत्यादौ सकारसकारयोस्तादृश-

भावप्रकाशः ।

भाष्यमिति । अनेन प्राग्व्यनित्तत्वेनोक्तार्थध्वननम् । एवमथऽपि । उच्चारणमपीति । अङ्घ्रिदृष्टे-
श्चारणमपीत्यर्थः । तथा चैकस्य हलसत्त्वाभावेन तत्समूहस्य सुतरा तत्त्वाभावादसत्त्वेन साधुत्वस्य
दूरापास्तत्वम् । यदि तु तत्त्वाभावेन तादृशप्रयोग स्यात्तर्हि भाष्यामङ्गति स्पष्टेति भावः ।

यत्त्विदं भाष्यं मणिमन्त्रादिन्यायेनोच्चारणे निरोधकमुदासाधुत्वोपपत्तम् ? नाह, सयोगसंज्ञादिशास्त्रवैद-
र्यापत्ते, ‘लोपगश्चेति द्विशकारा निर्देशः’ इति भाष्योक्तश्च । नान्त्य, उच्चारणशब्दस्यातदर्थकत्वादिति
मन्द । तन्न, मार्बन्तनीननुच्चारणाभावात्तुभवप्रदर्शनतया भाष्यस्य ननिवेधयत्त्वाभावेन विग्रहस्यैवान-
वतारात् । वेदशास्त्राणां सरलव्यवहारस्य बोधेऽप्यस्य तस्यानुसरणमात्रनिषेधस्योक्तत्वेन साधुत्वा-
भ्रान्ते द्भ्यु इत्यादौ तच्चारिताध्यात् लोपश्चेत्यस्य स्वोरित्यादिवदुपपत्तेश्च ।

यदपि तस्मादत्र विना हला न्नमनधर्मितया अत्रामेवदात्तादिधर्मितया हलमुदात्तादिस्वरवि-
शिष्टोच्चारणं न सम्भवतीत्येव भाष्यार्था वाच्य, प्रसरणस्य अन्यामनत्वात् यथाशुभार्थानमवाञ्चेति
स । तदपि न, पूर्वापरसन्दर्भादिना तथा भाष्यादप्रतीतिः । तथाहि, तत्र हि पूर्वसूत्रादुपपत्त्या-
नुवृत्तिर्नैवेति विग्रहस्य “यदि हलामध्येने गुणास्तदाऽनुवृत्ते फल, यतस्तु तथा न, अत्र सा न” इत्यु-
क्त्वा “इत्येतोर्जत्वा इत्यादात्तुपलभ्यन्ते ते हलाम्” इत्युक्त्वात्कसकटिप्रधीवत् भ्रान्तेनेय धीरित्याशयेन
“नैने हलगुणा, किन्त्वच एव, तत्सामीप्याद्वयञ्जनमपि तद्गुणकमुपलभ्यन्ते” इत्युपलम्भमुपपाद्य
प्रतीतिर्भ्रान्तत्व स्पष्टयितुं प्रतीतिर्भ्रान्तत्वे बीजं विमिथाशयेन कुतोऽन्वित्यादिना कृत्वैपरीत्याशङ्कानि-
रासायानन्वयव्यतिरेकादि तद्भासा तत्वेर्धनमिति ध्वनयितुम् अन्तरेणापि व्यञ्जनमत्र पवैते गुणा
लक्ष्यन्ते न पुनरन्तरेण” इत्याद्युक्तम् । अथान्तरेणापीत्यनेन हलशेऽन्वयव्यतिरेकनिरासः । न पुनरित्यने-
नान्त्ये तत्त्वसत्त्वप्रदर्शनम् । तत्रश्च ताभ्यामत्र एवैतं गुणा । युक्तं चैतत्, अन्यथा भिन्नस्वरुपलम्भ-
पत्तिः । यतो ह्यत्रामेव स्वरमनुविदधति हलसन्तो न हला स्वरोऽस्तीति । अत्र एव “उदात्तादिगुणं स्वय
स्वरन्त, इति, स्वरः, अन्तगुणमन्वयप्रवृत्तमुपलभ्यति, विविधमुदात्तात्त्वादिरूपनानाप्रवाग गच्छत्यनुपरा
गवशादिति वा व्यञ्जनम्” इत्यग्रे भाष्योक्तिः सद्गच्छते । उपरागश्च स्वाभाव्यात्प्रतिशास्त्रादितश्च परेण-
वाचेति बोध्यम् । एवञ्च यथा हला विना अजुच्चारणं भवतीति तस्य ते गुणा वक्तुं शक्यास्तथा अत्र विना
व्यञ्जनस्य तादृशमुच्चारणमपि न, कथं पुनर्वाच्यमुदात्तादयो व्यञ्जनधर्मा भवन्तीति निराशाङ्कतदर्थप्रतिपत्तिः,
अपि-पुन-शब्दयोः सार्थक्यं च भवति । त्वन्मते तु निर्हेतुसंसाध्यप्रतिपादकत्वात्स्य हेतुसाक्षात्क्षत्वेनासा-
धकत्वेनासम्बद्धत्वापत्तिः, पूर्वापरसन्दर्भविरोधापत्तिश्च, तयोर्वैध्यापत्तिः, अस्मन्धर्मितयेत्याद्यप्रयोगश्चेति
यत्किञ्चिदेतत् । ननु निरुक्तमसाधुत्वमतिव्याप्तमत्र आह—स्वोरिति । आदिना व्योरित्यादिसङ्गहः ।

सरला ।

न पुनरिति । अत्र विना केवलहल्स्वरुपपदस्योच्चारणं प्रयोगो न भवतात्यर्थः । हलमात्रोच्चारणे वाच-
काभावादेवमेवार्थस्योचितत्वात् । अत्र एव काल्पन्यमित्यादिप्रयोगाः सद्गच्छन्ते ।

शब्दरत्नम् ।

मौत्र प्रयोग । अत एवादि हकारप्रयोजनकथनावसरे भाष्ये "शरडोऽति" (सू० ८।४। ६३।) इत्युपन्यस्य तदुदाहरण नोपन्यस्तम् । हकारपरकारासम्भवेन शरडोऽतीति प्रसङ्गो-
च्चारितमिति च कैयेने व्याख्यातम् । अमि हकारप्रयोजनमिति च भाष्ये नोक्तमिति
दिक् ॥

भैरवी ।

समुदायस्याऽप्यसाधुत्वापत्तिरत आह—त्वारिति । आदिना व्योरित्यस्य सप्रह । सोऽव इति ।
एवञ्च शास्त्रबोधितत्वमेशात्रेणि भाव । अथवा । तादृशहलसमुदायस्यासाधुत्वादेव । हकारप्रयो-
जनम्—हकारप्रहणप्रयोजनम् । तदुदाहरणम्—शरडोऽतीत्यस्योदाहरणम् । हकारपरत्वेन बहु-
व्रीहि । अमम्भ्रश्चोक्तरीत्या वाच्य । उक्तार्थं कैयेनोक्तिरपि साधिकेत्याह—हकारपरति । इति
चेति । चकारो वाक्यालङ्कारे ॥

ननु मूले प्रथमहकारस्यानुग्रहणेन ग्रहणरूपप्रयोजनमुक्तं, तत्र सङ्गच्छते, 'भोभगो' इति
सूत्रेऽनुग्रहणेन यद्यपि "देवा सन्ति" "छन्द सु" "पय सु" इत्यादौ यथाश्रुतप्राचीनरीत्या लोपो
वायते इति सम्भवति, तथापि वाच्यमागमिद्विद्वान्तरित्याऽऽशाऽनुग्रहणस्य न प्रयोजनम् । न च
'वृक्षव करोति' इत्यस्य साधुत्वाय 'हलि सर्वेषाम्' इति सूत्रेऽनुग्रहणानुगत्यर्थमनुग्रहणम-
स्त्विति वाच्यम्, तादृशप्रयोगाणामनभिज्ञानात् । अन्यथाऽदित्यस्य तत्र सम्बन्धेऽपि 'वृ-
क्षव हसति' इत्यत्र लोपापत्तिर्दुर्वारैव । अतएव "न पदान्ता परेऽण सन्ति" इति लणसूत्र-
स्यभाष्यसङ्गति । अतएव भाष्येऽनुग्रहणेन हकारस्य ग्रहणमिति नोक्तमिति चेत् ? न, प्रथ-
महकारस्याऽनुग्रहणेन ग्रहणरूपप्रयोजनकथनपरभाष्यस्यापलक्षणत्वात् । अतएव अनुग्रहणेन
ग्रहणस्य 'लिलिहिहृद्गे' इति प्रयोजनसम्भाव्यानुक्तमपि मूत्रे उपात्तम् । अतएव भाष्यकृता
द्वितीयहकारस्य प्रयोजनकथनावसरे रिशिन्य तस्य प्रयोजनमुक्त्वा "यदि किञ्चिदन्यत्राप्युप-
देशे प्रयोजनमस्ति तत्राप्युपदेश कर्त्तव्य" इत्युक्तमित्याहुः । वस्तुतो मूलोक्तं प्राचामनुरोधेन ।
यदि किञ्चिदित्यादिना सदिग्धार्थकथनानन्तरमुदाहरणाप्रदर्शनेन प्रयोजनान्तराभाव एवानु-
सोयते । कैयेनेनापि तस्य प्रयोजननोपन्यस्तम् । एवञ्च भाष्याविरुद्धप्रयोजनमंचोचितमित्याश-
येनाह—दिगिति ॥

भावप्रकाशः ।

सौत्र इति । एवञ्च तत्रैवाय माधुरिति भाव । अतएवेति । तादृशस्य तस्यासाधुत्वबोधनेनेदृशप्रयो-
गागामशास्त्रविषयत्वादेवैत्यर्थ । अन्य 'व्याख्यान' 'नोक्तम्' इत्यनवधारणव्यवहारेण । हकारेति । हकारस्य
हणेत्यर्थ । एवमप्यपि । तादृशहरणम्—शरडोऽतीत्युदाहरणम् । नोपन्यस्तम्—भाष्यकृतेति शेष ।
प्यनप्रेषि । हकारपरति बहुव्रीहि । असम्भवेनेति । उक्तरीत्येति भाव । यो व्याख्यानपरीक्षार चोक्त
एवमप्येति । यत्तु भाष्ये तदुदाहरणादाने कैयेनेनानुग्रहणव्याख्यानो च वीच धातुपदाननुगृह्णित्वात् भेदविव-
क्षाया पत्रस्य अजत्वस्य वा प्रवृत्तिरिति मन्द । तत्र, "यत्राच" इत्युत्तरसूत्रेऽनुग्रहणाऽपि तत्सम्बन्धैश्चि-
त्यात् । किञ्च अक्षादियानुसाहचर्येण तदवयवयोरेव ह्यनयो पत्रप्रवृत्ते पत्रवृष्ट्या जज्ञत्वस्यासिद्धत्वेन
तदुक्त्यनुपयोगाच्च । किञ्च भेदविवक्षाद्विकारेऽनुग्रहणेऽपि तत्रिष्टकमिद्व्यभावापत्ते । अनुसार्वाणुकरणयो-
र्भेदाभेदविवक्षायां त्वदिच्छान्यवृद्धतरमानानाभावेन वैषम्यस्य दुरपत्ताद वाच्य । एतेन "नमङ्ग" इति सूत्र-
रथभाष्यमपि सर्वत्र जज्ञत्वेन तत्त्वार्थप्राप्त्यभावाभिप्रायकं न भवदिष्टार्थभाष्यमिति तदुक्तमपास्तमिति
दिक् । नोक्तमिति । एतेनेणशोरपि फल नास्तानि सूचिनम् । तत्र प्रतिपादितं प्राक् । प्रागुक्तमम-
ङ्गनेति सूत्ररथभाष्यासंगतिरप्यत्र बोध्या । तद् ध्वनयन्नाह—दिगिति ।

हल् (मा० सू०) ॥ इदं सूत्रं बल्लृल्लृल्लृल्लृल्लृ हकारप्रहणार्थम् । रु-

शब्दरत्नम् ।

इदं सूत्रमिति । बलादिप्रत्याहाराश्च रेफेणैव मन्तु । हरन्त्यमित्यत्रान्योन्याश्रय-
परिहारस्तु "रन्त्यं हर" इति न्यासेनावृत्त्या हरप्रत्याहारबोधसूत्रमनुदायान्त्यमिदित्य-
र्थेन वा सुप् इति भावः । प्रहणार्थमिति । शपमहरित्येव तु नोक्तम् । खरि हकार-
भैवी ।

द्वितीयहकाराभावे लकारस्याप्यमत्वमित्याशयेनाह—इदं सूत्रमिति । लकारमाध्यप्रयोज-
नानामन्यथापिद्विमाह—बलादीति । आदिना हलादिमत्प्रहः । रेफेण—सफारोत्तरवात्तरेफेण ।
ग्लु हलिति सूत्रमत्त्वं हलन्त्यमित्यस्यावृत्त्या बन्धमाणरोत्याऽन्योन्याश्रयपरिहारो भवति, अ-
धुना कथमत आह—अन्यान्याश्रयेति । रन्त्य हरिति न्यासेनेति । अत्रवाक्यद्वयम्—रन्त्यमित्येकम्,
हरिति द्वितीयम् । द्वितीयंऽप्यन्त्यपदस्य सम्बन्धः । अत एव मन्त्रे पाठः । र इति पृथक् पठम् ।
अन्त्यं रइति स्वरूपमित्, अन्त्यो हर्वा इत् । न्यासभेदे गौरवमित्याशयेनाह—भावत्येति ।
हरन्त्यमित्यस्यावृत्त्येत्यर्थः । तत्र प्रथमस्यार्थमाह—हरप्रत्याहारबोधकेति । इदं स्वरूपकथनम्,
हकाररेफबोधकस्य हरशब्दस्य स्वयदितत्वसम्बन्धेन हकारादिरेफान्तसूत्रमनुदाये लक्षणा,
नातो दुर्घटत्वं दोष । द्वितीयस्य तु अन्त्यो हर हरप्रत्याहाररोष्य इदित्यर्थे एव । नन्विदं
सूत्रमित्यादिना यत्प्रयोजनं मूलेऽभिहितं, तद् द्वितीयहकारमात्रस्यैव, तथाच स हकारस्म-
भावप्रकाशः ।

हरुपाङ्गयभावेऽङ्गत्ववैयर्थ्यं सूत्रस्यैव तत्र फलितमित्याशयेन सूत्रमाक्षिपति—इदं सूत्रमिति ।
एतेन पूर्वतो भेदेन कथने बीज चिन्त्यमिति एण्टनमारापुत्रमपास्तम् । तदनुपेधेन तमुपादयति—
बलादाति । आदिना हलादिमत्प्रहः । एवो ल्यबक्छेदे । हरन्त्यमित्यनेति । तदभावे
सररुप्रत्याहारयुक्तसूत्राठे प्रमत्त इत्यर्थः । न्यासेनेति । उत्पत्त्यास विशयान्त्यरेफस्वरूप इवेद्भनीति
क्रमेणोभयार्थकैरन्यासान्तराङ्गकारेणेत्यर्थः । मध्यपाठादुभयत्रान्त्यपदसम्बन्ध इति भावः । अत्र गौरवाद-
पाणिनीयत्वान्वाह—आवृत्त्येति । हरन्त्यमित्येत्यर्थः । तत्रावृत्तस्यार्थमाह—हरप्रत्याहारैति । हरमिन्-
भत्याहार बोधको बो ध्वेत्यादिशपसदित्यन्तसुप्रसमुदायस्तदन्त्यमित्यर्थः । तस्य तत्रोपधत्वं चादिरन्त्येने-
त्येकराशयतया तेषा संज्ञाप्रत्याहारादिसंज्ञार्थानीति कौमुद्युक्तेर्भाषेनावानिदशाद्वारा शालप्रवृत्तिकल्पो यः
समवायो वर्णाना क्रमेण निवेशस्तदर्थरेतेषा स इत्यर्थेनाह "श्रुतिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः" इति भाष्याच्च
स्पष्टमध्यवसीयते । एतेन हरप्रत्याहारबोधकत्वे इत्यापुचितमित्यपालनम् । वर्णाना तत्त्वेषु स्वस्य क्तममूहस्य
च तत्त्वामावाच । एतेन हर्प्रत्याहार बोधकस्यैपि बहुव्रीहिरित्यपास्तम् । बोधकशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेश्च ।
सिद्धान्ते आवृत्तसूत्रेऽशातशापनेत्यर्थेपदेशपदानुवृत्त्या इति सूत्रान्त्यमित्यर्थेनाह इवात्रापि तदनुवृ-
त्त्या इत्यन्तरेपदेशाभावादन्यथातत्पर्यानुपपत्त्या तात्पर्यम्राहरोपदेशपदाद्वयस्य लक्षणवैतर्हल्लभः ।
सम्बन्धस्तु हर्प्रत्याहारादिनोक्तमाय एव । एतेन हर्प्रत्योत्तार्थे एव लक्षणाया गमनाभावात्कथमुत्तार्थला-
म इत्यपास्तम् । महणार्थमिति । यत् सूत्रप्रदने एवदेशोत्तरमिदं लफलानुक्तया न्यूनतापत्त्या नोचित-
मिति एण्टनवृत्तादिः, तत्र, आशयानवबोधात् । तद् ध्वनयन्त्याचष्टे—शपसैति । रेफात्प्रागेव हकारेण पठित
सरला ।

रन्त्यं हरिति । इति सूत्रसत्त्वे हलन्त्यमितिसूत्रस्यावृत्त्याऽन्योन्याश्रयपरिहारो भवतीति वक्षते ।
इदानीं इलिति सूत्रामात्रेण तस्य परिहारस्य वक्ष्यमाणतया प्रकारान्तरमुच्यते । अन्त्यो रेफ इदित्येक
वाक्यम्, अन्त्यं हर इदित्यपर वाक्यम् । एवञ्च सिद्धान्ते इवात्रापि पक्षे रेफस्यैकशायामित्यशार्थप्रसिद्धौ
आदिरन्त्येनेति हरप्रत्यर्थबोधे सञ्जाति द्वितीयवाक्यार्थबोधः । क्व पक्षे रेफस्य प्रत्येभे गौरवादाह—आ-
वृत्त्या वेति । हरन्त्यमित्यस्यावृत्त्या हरप्रत्यर्थ इत्यवृत्ति हकारमारभ्य शपसरिति रेफपर्यन्तवर्णसमुदाये
"लृ स्मे" इतिबल्लक्षणया तन्निरूपितान्त्यस्य रेफस्यैकशायामित्यशार्थप्रसिद्ध्या पूर्ववदन्त्योन्याश्रयपरिहारः ।

दिहि, स्वपिहि, “रुदादिभ्यः सार्वधातुके” (पा० सू० ७।२।७६) इति बलादि-
लक्षण इत् । स्निहित्वा, स्नेहित्वा, “रलो व्युपधाद्” (पा० सू० १।२।२६) इति
वा कित्त्वम् । अदाग्धाम्, “मन्त्रो झलि” (पा० सू० ८।२।२६) इति सकारलोप ।
अलिङ्गत्, “शल इगुपधात्” (पा० सू० ३।१।४१) इति क्त् ।

हलन्त्यम् (पा० सू० १।३।३) ॥ सूत्रेऽन्त्यमिति । हलि अन्त्यमिति वि-
ग्रहं “सप्तमी” इति योगविभागात् “सुप्सुप” (पा० सू० २।१।४) इति वा समास इति

शब्दरत्नम् ।

ग्रहणापत्तौ हरिर्हरतीत्यादौ विमर्गापत्ते । सप्तमीति । अधिकरणकारत्वस्य कर्त्राद्यन्वयद्वारा
क्रियान्वयादस्ति सामर्थ्यमिति भाव । अस्य योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनादाह—सुप्सुपं
भैरवी ।

कारानन्तरं पाठ्य, तत्सूत्रं तु नारब्धव्ययन आह—शपसेति । विमर्गापत्तेरिति । न च ‘प्रेष्यन्वो-
हंविष’ इत्यत्र हे परे त्रिसर्गादर्शनेन हकारे परे विसर्गो नेति वाच्यम्, ‘सुगण हसति’ ‘प्रत्यङ्-
हसति’ इत्यत्र ‘ङ्गो कुक् टुक्’ इत्यम्यापत्ते । अस्यापि ‘एङ् हस्वात्सम्बुद्धे’ इति
ज्ञापकाद्धकारे परे कुक् टुक् नेति कल्पनया धारणं भविष्यतीति चेत् ? अनेकस्य ज्ञाप्यस्य वच-
नस्य कल्पनापेक्षया हस्य परत्र पाठ एव लाघवमिति, ज्ञापकाना सौत्रत्येनोपपत्तौ ज्ञापकत्वे
मानाभावाच्च । ननु सप्तमीति योगविभागात्समास इत्यनुपपन्नमधिकरणकारकस्य क्रियाया-
मेवान्वयेनान्वयपदार्थनामामर्थ्यादित आह—अधिकरणेति । आदिना कर्मपरिग्रह । यद्द्वारा
यस्य क्रियाजनकत्व तद्द्वारा क्रियान्वयस्यौचित्यादिति भाव । अस्य योगविभागस्य सप्त-
भावप्रकाशः ।

इत्यर्थः । एवो ल्यबच्छेदे । विसर्गापत्तेरिति । तथा च तथा वक्तुमशक्यनयारेफादग्रेपाठेऽपि लविनातत्क-
लस्य वक्तुमशक्यतया वैयर्थ्यापत्ति, अत्र प्रायाहारान्तर्गतत्वसिद्धये लत्याप्यावयवत्वत्त्वार्थालम्भत्वेन सु-
त्रैकदेशप्रधानफलक्यनेन तदङ्गस्याप्युक्तप्रायत्वेन फलस्य तस्याप्युक्तप्रायत्वेन । अत्र एव वत्परिचयायुक्त
मिति न न्यूननेति भाव । यद्यपि ‘प्रेष्यन्वोहंविष’ इति निर्देशेन विसर्गधारण सुकर तथापि तत्र सौत्र
त्वेन निर्वाहे ज्ञापकत्वे मानाभाव । यद्वा, आदिपदात् “प्रत्यङ्हसति” इत्यादौ “ङ्गो कुक्” इति कुगा
दापत्तिसङ्ग्रह । तथाच विसर्गपद कुगादिरपि स्वपद शराऽप्युपलक्षणम् । क्वचिद्विसर्गाद्यापत्तेरित्येव पाठ ।
एतेन ‘हरिर्हरिः’ इत्यत्र त दोष ददत् खण्डनकारादि परास्त, आगमशास्त्रमनित्यमिति स्वप्रामाणिकम् ।
शोऽपि तस्य तत्त्वमेव निश्चीयत इति दिक् ।

ननु हलीत्वस्य कारकविभक्त्यन्तत्वेन क्रियान्वयौचित्येन अन्वयपदेन तदभावे सामर्थ्याभावेन कथं म
मास इत्यत आह—अधिकरणेति । आदिना कर्मपरिग्रह । सामर्थ्यमिति । हलन्त्यपदयोरिति शेष ।
एतेन सप्तमीमासे सर्वत्र वृत्त्यन्तर्भूतास्त्यादिक्रियाद्वारा सामर्थ्यमिति कैयटोक्ति परास्ता । यद्द्वाराक यस्य
कारकत्व तदन्वयद्वारैव तस्य क्रियान्वयौचित्यादित भाव । विभागस्येति । “सप्तमी शीघ्रै” इत्यत्र
सप्तमीतियोगविभागस्येत्यर्थः । सुप्सुपेतीताति । एकयोगेनाप्यत्रैष्टसिद्धे पुनर्वोगविभागादिति नोक्तम् ।

सरला ।

हरिर्हरतीति । न च “प्रेष्यन्वोहंविष” इति निर्देशेन हकारपरंपरस्य विमर्गो न भवतानि कल्पनया न दोष
इति वाच्यम्, प्राङ् हसतात्यादौ कुगागमपत्ते । न च तथापि “एङ्हस्वादिनि” निर्देशेन न दोष इति
वाच्यम्, कुगागमस्य वैयर्थ्यकत्वेन तद्विदेशस्य तदभावपक्षे सुमापत्तेन तत्सामर्थ्यात्प्राथम्यसाम्भ-
वादिनि ।

कर्त्राद्यन्वयद्वारेति । कौमुद्यामप्याधरोऽधिकरणसूत्रव्याख्याने कर्तृकर्मद्वारा क्रियाधारत्वेनाधिकरण
त्वमुक्तम् । नन्वेव साक्षात्क्रिया वयित् कारकत्व परम्परया तदन्वयित्व वा ? नात्र, अधिकरणकारकज्ञ्यासे ।
नान्य, यद्वाधिकारेषु साक्षात्क्रियान्वयिष्यव्याप्तरिति चेत् ? न, साक्षात्क्रियान्वयित्वमेव हि कारकलक्षणम् ।

भावः । यद्वा पृष्ठीतत्पुरुषोऽयम् । स्यादेतन्, हलित्येकदेशस्येव तन्त्रावृत्त्येकशेषान्यत-

शब्दरत्नम् ।

नीति । अनेनापि साधनस्यागतिरगतित्वादाह-यद्वेति । हलो हलिति सूत्र-
न्यान्त्यमिति विग्रह इति भावः । “पृष्ठी स्थाने” (पा० सू० १-१-४९) इत्यस्य
च “ऊटुपधाया गोहः” (पा० सू० ६।४।८९) इत्यादाविव “गुणानां च परार्थत्वात्” इति
भेत्वा ।

मीति योगनिभागस्य । अगतिरगतित्वादिति । अगतिरप्रयोगसाधनत्वादित्यर्थः । विग्रहः
हलः अन्त्यमिति विग्रहः । हलिति सूत्रस्येति कथनं तु फलितार्थसूचनाय । ननु ‘पृष्ठी स्थाने-
यागा’ इति परिभाषया हलः स्थाने योऽन्त्यः स इत् इत्येव सूत्रार्थः निश्च स्यात्, उदाहर-
णञ्चैतस्य ‘डे प्रथमयोरम्’ इत्यनेन सुम्याने जातोऽम् भविष्यतीत्यत आह-पृष्ठी स्थाने इत्या-
दि । गोह इत्यादाविवेति । तत्र यथोपधापदमन्निधानेनावयवार्थकत्वं पन्थ्या निर्गतमिति ‘पृष्ठी-
स्थाने’ इति परिभाषाया अप्रवृत्तिस्तथादान्त्यपदसन्निधानेन तदप्रवृत्तिरिति भावः । इति
न्यायेनेति । “गुणानाम् परार्थत्वात्सम्बन्धः समत्वात्स्यात्” इति न्यायेनेत्यर्थः । अत्र गुणानां
परार्थत्वादसम्बन्धः इत्यन्वयः । संज्ञासूत्रस्य परिभाषायाश्च विध्युपकारकत्वेन गुणत्वात्तयोः
समत्वमस्त्यतः परस्परमनयोरपकार्योपकाररभावो न भवतीति भावः ।

हलन्त्यमिति संपूर्णसूत्रावृत्त्यपक्षयैर्दशस्यैवावृत्तिरस्त्विति श्रुते मूले—स्यादेतदित्या-

भावप्रकाशः ।

“मद् सुपा” इति सूत्रमर्थेति निर्दिष्टम् । यद्वा, तथानिर्देशायोगविभाग एवाभिमत इति तथा नोक्तमिति भावः ।
अनेनापि—सुमुपेत्यनेनापि । साधनस्य—समासकरणस्य । अगतिरेति । अगतिरप्रयोगोपायत्वादि-
त्यर्थः । बहुव्रीहिपूर्वपदकवृद्धीत्युत्पत्तयः, स्वार्थ क इति भावः । अपिना पूर्वप्रसारस्य तत्त्वं सूचितम् । विग्रह
इति । हलः अन्त्यमिति विग्रहः । हलितिसूत्रस्येति तु तदर्थमथन, तच्चोक्तरीत्या लब्धम् । अतएव तदभि-
न्नार्थतया ध्वनवित्तुमिदमुक्तमिति भावः । अत्र सर्वपक्षेषु समासप्रवृत्तिस्तु वर्गोपदेशेऽजादिसंज्ञानामनिपा-
दादिति वैयट्हरद चकोस्तुभापुक्तरीत्या बोध्या । नन्वेवमपि “पृष्ठी स्थाने” इति प्रवृत्ताडुक्तापार्श्वेन कथं
मिन्नार्थकतेत्यत आह-पृष्ठीति । गोह इति । उपधापदश्रुत्या गोह इति पठना यथाऽवयवावयविभावार्थक-
त्वस्य निर्णयस्तथाऽन्यपदश्रुत्या हल इति पठना अतीत्यनियमे नियमसारिण्यात्सत्या अप्रवृत्तिरिति भावः ।
इदं च तज्जासिमङ्गीकृतम् । वस्तुतोऽन सैव नेत्याह—गुणानाम्भिति । परार्थत्वं गुणत्वे समत्वमसम्बन्धे हेतुः ।
परार्थत्वात्कलबप्रधानार्थत्वात्तादृशविध्युपकारकत्वाद् गुणानामज्ञानामकलानामप्रधानानां मिथोऽसम्बन्धः
स्यात् । कुतः ? समत्वात् । गुणप्रधानभावेन सर्वान्त्वयो भवति, ननु गुणयोः प्रधानयोर्वा, गुणत्वस्य प्रधान-
त्वस्य चोभयत्र तुल्यत्वादाकाङ्क्षाविरहादिति तदर्थः । गुणप्रधानसत्तिर्धौ प्रधानान्त्वये सम्भवति गुणान्त्वयो

मरला ।

हरि भन्तीत्यादिरथलेपु द्वे । स्ववृत्तित्वमसम्बन्धेन भन्धात्कर्त्तव्येनैव नन्वयत्तत्त्वात्सम्बन्धः । हरिवृत्तिर्धौ
त्यनुपूर्वैकरवविदिष्टाश्रयवृत्तित्वात्पार इति बोधः । कटे आस्ते इत्यादावर्षा कटस्याऽऽस्थावर्षासनक्रियाया
स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन साक्षादेवान्वयः कर्त्तव्यो, न तु कटस्य वृत्तित्वसम्बन्धेन देवदत्तो, देवदत्तस्य तत्सम्बन्धे-
न्रियायामिति, कारणाणां क्रियान्वयनियमात् । अत्रैवार्थं कर्त्तव्यमत्रोरित्यक्षरत्वारस्यम् । अन्यथा क्रियाः
धारस्य कर्तुं वर्मणो वा य आभार इति वदेत् । नन्वेव माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छतीत्यत्रापि पद्यन्तार्थस्य
माणवकस्य स्वजनककर्मत्वसम्बन्धेनेच्छात्रियायामन्वये पद्यर्थस्य कारकत्वात्तदिति ? अत्रोच्यते,
“पद्यन्तस्य स्वान्वययोभ्य नामममविश्वेद्विहारे तत्रैवा-वय” इति श्रुतत्वे माणवकस्य तादृशपरम्परावृत्ति-
सम्बन्धेन क्रियाया साक्षादन्वयस्य कर्तुमशक्यत्वात् ।

इत्यादाविति । तत्र हि उपधापद समुदायाशे नित्यसाकङ्क्षम् । तथाहि, समुदायविशिष्टवमुप-

शब्दरत्नम् ।

न्यायेन वाऽप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । तन्त्रावृत्त्येकशेषान्यतममस्त्विति ।
भैरवी ।

दिना । एकस्य शब्दस्यानेकार्थपरत्वे तन्त्रव्यवहारः, यथा 'अक्षान्पश्य' इत्यत्राक्षशब्दो देव
नाक्षरधाक्षत्रिभोतकाक्षम्य बोधकन्तथाऽत्रापि हलशब्द उभयपरोऽन्तु । 'सकृदुच्चरित' शब्द
सकृदर्थङ्गमयति' इति न्यायस्य 'गङ्गायाम्मीनघोषो स्त' इत्यादौ व्यभिचारस्य दर्शनादना-
श्रयणमिति भावः । इदमेकशेषस्य प्रत्याख्यानपक्षे । शास्त्रीयप्रयोगनिर्वाहार्थन्तद्वारम्भे त्वाह-
एकशेषेति । यत्र सकृदुच्चरितस्यैकस्य शब्दस्य ममानानेकार्थपरता तत्र श्रुतस्यैकस्य शरत्था
भावप्रकाशः ।

नोचिन इति तद्भावः । अत्रास्य लस्यापि तु भाष्यकैवदादिपु स्पष्टानि । एतेन प्रथमतयागे मानाभाव इत्यस्य
कपिबलाधिकरणन्यायस्य चेवात्रास्यानाश्रयणमिति शिवरामिन्द्रसरस्वत्वाद्युक्तमयुक्तमिति ध्वनिनम् । अय
भावः—निजा वयागामेका सशा रीषरादित्यादिलिङ्गादायत्त्रमाथे तयोरनाश्रयणस्य ध्वनितत्वात्
तयोक्तस्य वक्तुं शक्यत्वेप्यत्रास्यानाश्रयण वक्तुमशक्यम्, मानाभावात्कलतत्वात् । एतेन पूर्वपक्षद्वये नि
दिष्टपरिभाषा दुर्बारेत्यतो यदेति पक्ष इति बदनो मान्या मान्या एवेति ध्वनितम् । उक्तमयुक्त्यन्तर बद्-
द्धितैरपि तथापूर्वयुक्तेस्तत्त्वमङ्गीकृतमेव । एतेन तत्र सा दुर्बारा इति खण्डशेक्तमपास्तम् । "तद्धितश्चात्तर्व"
इत्यत्र प्रथमत्याग इति न्यावमाश्रयणकैवदस्तु चिन्त्य एवेति तत्रैवोदयोते स्पष्टम् । यद्यथैवम् "अनभिहिते"
इत्यत्र सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इति पक्षे स्वौजम् द्वेययोः कर्मणीत्यादेरेकवाक्यतयाऽन्वयेन कर्मणीति समन्या
"द्वेकयोः" इतिवृत्तौकैकवाचेषेक्षत्वेनानभिहिते कर्मणि यदेकत्वं तत्रामित्यादिभाष्यकाराद्यङ्गीकृतवाक्यार्था-
सम्भवस्तथाप्यनित्यत्वात्तत्रास्यानाश्रयणम् । स्पष्टञ्चेद तत्रैव कैवदादौ । तत्र चानभिहितमत्रमपि मानमिति ।
यत्तु 'गङ्गाया मीनघोषो' इत्यादौ युगपदेकेनानेनास्यधीवदत्रापि तथैव किं न? सकृदुच्चरित इति वृद्धोक्तन्या-
यात् । तस्य कैवदारमेवोच्चरित- शब्दः एकवारमेवार्थपिच जनयतीत्यर्थः । सा वैकार्यविषयाऽनेकार्थवि-
षया वेत्यन्यत् । वृष्टान्ते तत्रैवोपस्थितः । अतएवार्थमिति जातारैकवचनम् । तत्र मीनघोषार्थविद्वद्वा-
न्त्यपद तात्पर्यग्राहक तत्र । यत्तु एक- शब्द- एकमर्थं बोधयतीति तदर्थं इति । तत्र, क्रियाशब्देत्वात्पर्यक-
"क्रियाभ्यावृत्तिगणने" इत्यस्थधिकारेण तत्र वर्तमानादिकशब्दाल्लुच्, तस्य सकृदादेराश्वेत्यर्थकेन "एक-
स्य सकृच्च" इत्यनेन सिद्धस्य तस्यैकवारमिचार्थकत्वेनोकार्थनत्वाभावात्सकृदप्यैवार्थापत्तेश्च । एवञ्च तन्त्रे-
णैव सिद्धे परममूल समुद्रावृत्तिर्वर्था । किञ्च तस्या दुराग्रहे एकदेशस्यैव सा युक्ता ताविव । अत्र एव
सुद्रावृत्तिं गौरवात्सदुर्घैकदेशस्यैव तन्त्राद्व्यतम निद्वान्तिपरप्रकाशाकुरिति वेत् ? तदेतद् एष- विदु-
मेव क्रियमाणत्वेन भासमानमपि गुरुदेव निगूहितु च शङ्कते मूल—स्यादेतदित्यादिना । तन्त्रा-
वृत्तीति । तन्त्र दिवा—शब्दतन्त्रमर्थतन्त्र च । तत्रार्थभेदाच्छब्दभेदः, तद्वेदेऽपि तदभेद इतिनन्दवेऽपि

सरला ।

भात्वम् । वैशिष्ट्यञ्च स्वघटकत्व स्वघटकान्त्यालवधिकपूर्वत्वम् । यथा 'राजन् सु' इत्यत्र समुदायो राजन्
इति, तदैश्वर्यञ्च उकारकारे, स्व राजन्निति समुदायस्तद्व्यञ्जित्तरिभन् अकारि । एवं च राजन्निति समुदा
यस्तद्व्यञ्जित्कोऽन्त्येऽल् नकारस्तदवधिपूर्वत्वमपीति । तथा च नित्यमाकाङ्क्षित्यर्थबोधकपदमभिध्याहृतपक्षेऽपि
असति तात्पर्यनिश्चयकप्रमाणान्तरे आकाङ्क्षामाणमन्वन्धार्थबोधकत्वमिति नियमेन "गोह" इति पठ्या
आकाङ्क्षाऽवयववावयविभावसम्बन्धत्व निर्धारितत्वेन "पृष्ठी स्थाने" इत्यस्य न प्रवृत्तिः । एवमेव हलन्त्यमि-
त्यत्रापि हल इति पठ्या अन्त्यपदस्य नित्यसाकाङ्क्षस्य समभिध्यादारेणानाङ्क्षमाणावयववावयविभावसम्बन्धो-
धकत्वस्याकाङ्क्षयैव निर्धारणेन "पृष्ठी स्थाने" इत्यस्य न प्रवृत्तिः । अन्त्यपदमपि समुदायादेरनित्यसाकाङ्क्ष- स्व-
घटकत्वं स्वघटकरूपप्रागभावाधिकरणप्रागवृत्त्युत्पत्तिमस्वमेतदुभयसम्बन्धेन समुदायविशिष्टत्वस्यान्यपदार्थ-
त्वादिनि । इति न्यायेन वेति । गुणार्था च परार्थत्वादसम्बन्धस्समवात्स्यादिति द्वैगिनिभूयम् । अयञ्च
न्यायो लोकेभिदः । यथा कस्यचिद्वाङ्मोक्षी भूयसी नापि तो दोषदसंकश्च राश एव क्षुरमस्कार दोषदर्शन
वा कुशा; न तु परस्परस्य तत्तत्कार्यमिति । एवमेव प्रकृतेऽपि विध्यर्थत्वात्सत्ताशाशक्य परिभाषाशास्त्र-

शब्दरत्नम् ।

यद्यपीदृशे विषये उच्चारयितुस्तन्त्रैरङ्गोपान्यतरेणोच्चारणं, बोद्धुस्तदावृत्त्या बोध इत्येवानुभव-
मिदं; तथापि व्यवस्थितैवान्यतमसत्ताऽनेन बोध्यत इति न दोषः । एकशेषश्च प्रत्याख्यातो
भैरवी ।

लक्षणया वाऽनेकार्थबोधकत्वसम्भवः, यत्र तु विरुद्धानेकार्थबोधकता तत्रैकानुमन्धानेनानेका-
र्थबोधकत्वासम्भवः । यथा 'पुण्यजनाश्रयोऽयं देशः' इत्यादौ । अत्र हि पुण्याश्रयो जन इत्य-
र्थविवक्षायां तात्पर्यग्राहकमत्त्वे धार्मिकबोधकत्वेन चरितार्थस्यायान्तराबोधकत्वम् । यदा
तु शब्दा 'यातुधानस्य बोधो जायताम्' इति तात्पर्यन्तत्र सामपीसत्त्वे यातुधानबोधकत्वं, न
तदा धार्मिकबोधकत्वमिति तादृशस्थले आवृत्तिं विना नानेकार्थप्रतीतिरिति । प्रकृतेःहल्श-
ब्दस्य विरुद्धानर्थकृतया तन्त्रनिर्देशस्यावृत्तेश्च समानपरत्वं ज्ञामात्रेनान्यतमशब्दप्रयोगानुप-
त्तिरित्युदायेन शब्दे-यद्यपीति । ईदृशे विषये विरुद्धानेकार्थविषये । व्यवस्थितैव नियतैव । एव-
कारणैच्छिन्त्या व्यावृत्तिः । सा च ज्ययस्था वक्तृश्रोत्रन्यतरपरत्वेन कल्पनीया-वक्तृस्तन्त्रेण-
करोपेण उच्चारणम्, बोद्धुस्तुभयत्राप्यावृत्तिरेवेति । एवञ्च तन्त्रावृत्ती वा एकशेषावृत्ती वा
इति बोध्यम् । न दोष इति । वक्तृभिप्रायेण त्रितययोजने योऽनुभवविरोधरूपो दोषः स नैत्यर्थः ।

नन्वेकशेषस्य प्रत्याख्यानादन्यतमशब्दानुपपत्तिरित्यत आह—एकशेषश्चेति । प्रत्याख्यात
भावप्रसादाः ।

शब्दस्य पर्यायपरिवृत्त्यसहस्रे शब्दा-वयव्यतिरेकसहस्रे च आचमन् । तत्र तस्य तत्सहस्रेऽन्त्यम् । उभयत्रा-
पि सकृदनुमादितैकशब्देन युगपदनेकार्थबोधः । 'भ्रशान्यस्य' इत्यादावाचमन् । 'धटान्यस्य' इत्यादावन्त्यम् ।
'भ्रशा मज्यन्ता मज्यन्ता दीव्यन्ताम्' इत्यादौ वावृत्तिरिति बोध्यम् । ननु मूलमप्युक्तम्, मुखिने दुःखिने
चेतसि दवदहनराशिस्तुदिनदीपितिरित्यादाविव इतिभीषो लो हलरूपान्त्य चेदिति विरुद्धानर्थयोरेकानुमन्धानेन
युगपद्वोधासम्भवेनात्र वक्तृस्तन्त्रैकशेषयोरन्यतरपरित्यगि बोद्धुबोधार्थं तदावदयत्त्वेन त्रयाणामैच्छिक
विकल्पपरतयाऽन्यतमोक्तेर्बुद्धत्वाद्यस्तप्रकाशस्य सामस्येनानुवादासङ्गतेः । इयान्पर भेदः—दृष्टान्तेऽन्व-
यिभेदादुद्देशवधिभेदादिरोधः, दार्ष्टान्तिके हलदार्थाप्रसिद्ध्या स शीत्याशयेनाह—यद्यपीति । ईदृश
इति । विरुद्धानर्थयोर्युगपद्वोधाजनके इत्यर्थः । तन्त्रैरेति । श्रोतुः शब्दद्वयानुसन्धानद्वयं भवत्विति तारय-
णैकेश्चाराणमित्यर्थः । बोद्धुस्त्विति । त्रुः पूर्वव्यवच्छेदे । तस्यानुसन्धानद्वयेन क्रमेण बोधादिति भावः ।
एवो मूलायुक्तव्यवच्छेदे । अनुभवेति । एवञ्चानेनानुमवापलापस्य कर्तुमशक्यतया मूलवत्तन्त्रशास्त्रदा-
णामैच्छिकविकल्पपरतया प्रकृताः कैवटादिग्रन्था अपि चिन्त्या एवेति सत्यान्वशुद्धयोरिव युगपदेवोभयबो-
धाधिन्त्यमिदम् । अन्यथा साहित्याभावेन तन्त्रावृत्त्येकशेषेति द्वन्द्वो न स्यादिति मन्दोक्तिधिन्त्येति, तत्र
द्वन्द्वस्यासाधुत्वमिति च ध्वनितम् । अतएव परममूले सूत्रावृत्तिरेवोक्ता । एवञ्च गङ्गायामित्यावृत्ताद्यशुद्धा
समाहिता भवतीति बोध्यम् । व्यवस्थितैव—नियतैव । एवेनैच्छिन्त्या व्यावृत्तिः । तस्यास्तत्त्वं च वक्तृ-
श्रोत्रन्यतराभिप्रेतात्वमेव । केवलवक्तृत्राघभिप्रेतात्वेनैच्छिकीत्व स्यात् । तदेव न, तथाचेदृशे स्थले श्रोतुः श-
सरत्वा ।

स्य च तथोक्तदुष्कारकत्वमेव भविनुमर्हति, न तु सकाराण्यस्य परिणामोपकारकत्वम्, परि-
भाषाशास्त्रस्य च संज्ञाशास्त्रोपकारकत्वमिति । अत्र वाशब्देनारुचिस्त्विति । 'सयोगे शुरुः' इति संज्ञा-
शास्त्रे तस्मिन्निति परिभाषाशास्त्रस्य देवदत्तेत्यत्र वकाराकारे गुरुमशवावराण्य प्रवृत्तेरवश्यं वाच्यतयाऽय-
न्यायो न मार्वात्रिकः । किन्तु क्वचिद्गुणानामपि परस्परं सम्बन्धो भवत्येवेति । अत एव—

गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानमनुरच्यते ।

इत्यभियुक्ताः । लोकेऽपि नापिनदीपदर्शकयोः परस्परमुपकाराभावेऽपि नापिनेनाऽमात्यस्य धुरमं-
स्कारो दृश्यते ।

तन्त्रेति । नानाफलकमानाकारकान्नेकव्यापाराणां मध्ये नानाफलोत्पादनायैकव्यापारकरणं तन्त्रम्
अथा रात्रिपाकप्रयुक्तपद्मसुनादोषपरिहारो दिवापाकप्रयुक्ततलरिहारश्च सङ्घट्टैश्वदेवानुष्ठानेनैव क्रियते

ममस्तु । ह्यत् इति च व्याख्यास्यते । सामीप्यं पृथग्रथः । यद्वा, मास्तु तन्त्रादि,

शब्दरत्नम् ।

असहविषक्षायामपि शास्त्रमात्रप्रक्रियोपयोगीत्याशयेन पृथगुक्तः । सामीप्यं पृथग्रथं इति ।
भैरवो ।

इति । लौकिकशब्दसाधकत्वेन भाष्यकृता निराहृत इत्यर्थः । प्रत्याख्यातञ्च सहविषक्षायाम्
सजातीयानेकशब्दानान्द्वन्द्वदर्शनेन तन्त्रेणैकेनैव शब्देनानेकार्थस्य बोधसम्भवे तदर्थमेक-
शेषो नारब्धव्य इति रात्या कृतः । नच शास्त्रीयप्रयोगसाधकत्वेन तन्म्यावश्यकत्वेन प्रत्या-
ख्यात इत्यसङ्गतमिति वाच्यम्, लौकिकप्रयोगसाधकत्वेनैतदर्थमनावश्यक इति तदर्थम् ।
नन्वेवं पाणिनेः सूत्रकरणसङ्घटितर आह—असहविषक्षायामिति । तदेतदुक्तं सर्वोदिसूत्रभाष्ये ।
तत्र हि—संशोपसर्जनव्यावृत्तिसमये “सवांदीनि” इति सूत्रेण सर्वनामसंज्ञा क्रियते पाठश्च
विशेष्यते । कथम्पुनरेकेन शब्देनोभयं लभ्यम् ? लभ्यमित्याह—“एकशेषनिर्देशात्मिकद्वन्द्वम्”
इति । इत्याशयेनेति । भाष्यकृत इतिशेषः । पृथगुक्त इति । मूले दीक्षितैरिति शेषः । असहवि-
षक्षा च प्रकृतसूत्रेऽप्युक्तरीत्या अस्त्येव ।

भावप्रकाशः ।

शब्दवृत्तिरेव, वस्तुस्तु तन्त्रान्यतरदेवेति । वस्तुस्तदिनां श्रोतुला विनाऽनिर्वाहैर्नैतदन्योपायामावेन तयोरा-
वृत्त्यभावस्यान्यत्रावोधनेन च उभयोस्तन्त्रावृत्ती एकशेषावृत्ती वा शुद्धावृत्तिर्नेति तत्तात्पर्यम् । अत्र एवावृत्ति-
पद मध्ये दत्तमिति भावः । तेन तन्त्रावृत्तीत्यादिप्रत्येन । अनेनेति पाठस्तु युक्त एव । ननु केवलवक्त्रा-
वधिप्रमाणमात्रशेषेन क्रियत इति भावः । न दोष इति । पृथगुक्तिरूपशेषो ज्ञेयर्थात् । अप्यत्र तत्र द्वन्द्वोप्यु-
पपन्नः । वस्तुतोऽद्वरस्वारस्येन तथार्थालाभेन वपाकभञ्जितुत्ताकहलनया मूलेपरतिः, ननु सिद्धान्तोक्तिरि-
तिमिति बोध्यम् । नन्वेकमप्येकशेषस्य प्रत्याख्यानात्तत्र बाधितमेवात् आह—एकशेषश्चेति । चतुर्थे । प्रत्या-
ख्यात इति । यद्यपि, तथापि शेषः । भाष्यकृता लौकिकादिप्रयोगाद्भवेन निराहृत इत्यर्थः । सहविषक्षायाम्
सजातीयार्षानेकशब्दप्रयोगाभावेन द्वन्द्वभावेन जातिव्यक्तिपक्षयोस्तन्वेणैव निर्वाहादिति भावः । सम्भ-
वति दृष्टकलत्रत्वेऽदृष्टकलनना न न्यायव्यत्याशयेन समाधत्ते—असहति । अत्रापि साऽस्तीति भावः । अपिबिषोपे ।
उक्तरीत्या तत्सूत्रकरणेऽन्यथानुपपत्तेस्तत्र च शास्त्रव्यक्तप्रयोगेऽप्येव । अन्यथाऽतिप्रसङ्गापत्तेरिति भावस्त-
दाह—शास्त्रमात्रेति । शास्त्रमात्रव्यक्तशब्दसाधनोपयोगीत्यर्थः । मात्रपदेन लौकिकादिव्यवच्छेदः । अत्र
एव “सवांदीनि” इति सूत्रे—“अनेन सखा तेषा विधीयते—ये सर्वार्थास्ते सर्वादप इति, गणपाठश्च विशिष्यते ।
कथं पुनरेकेनोभयं लभ्यम् ? लभ्यमित्याह—एकशेषनिर्देशात्” इति प्रकृतसूत्रे “द्विर्वचनेचि” इति सूत्रे च “एक-
शेषनिर्देशात्मिकद्वन्द्वम्” इति च मार्थं सङ्गच्छते । तत्र तत्र कैयटोऽप्येवमेव । एतेन तन्त्रैकशेषोस्तुल्यकलत्रत्वा-
दन्वतराकियुक्तेष्वप्यस्त्वम् । यद्वा, अपिः प्रत्याख्यातपरोत्तरं योज्यः । तथाचैकशेषस्तु प्रत्याख्यातोऽप्यसङ्-
विषक्षायाम्प्रायश्चित्तव्यवधान्येन शेषपूर्णमत्र बाध्यालङ्कारे वा चायमिति बोध्यम् । इत्याशयेनेति ।
मूलस्थेति शेषः । ननु भाष्यादिः । तन्मते तत्रापि तन्त्रेणैव निर्वाहात् । एवञ्च सिद्धान्ते तत्र तत्रैकशेषशब्दसस्त्रे
यथाश्रुतौ गौणस्तदभावे तन्त्रपरः । अत्रपत्र कैयटेन तत्रञ्च तथैव व्याख्यातम् । एवञ्चाहणस्तीयतापि नेति
बोध्यम् । अत्रपत्र प्रत्याख्यात इत्युक्तिरपि सम्यगेव । एतेन शास्त्रमात्रप्रक्रियोपयोगित्वेन प्रत्याख्यात इत्युक्ति-
रप्युक्तः, दृष्टकलमावे एव तत्त्वाद्गीतारादिति मन्योक्तमप्यस्त्वम् । पृथगुक्त इति । मूलकृता तन्त्राहणशेषेति
शेषः । एवञ्च तदरीत्याऽन्यतमोक्तिर्युक्ता न भाष्यरीत्येति भावः । मूले—इति च व्याख्येयमिति । प्रागुक्तरीत्या
निर्दुष्टत्वादित्येव व्याख्यात इत्यर्थः, ननुवन्धा व्याख्यास्यते येन दोषावाहितरभीष्टासिद्धिश्च । तत्र पूर्वोक्त-
रूप तद्गौण्यं वाऽन्यथा वेति भावः । ननु “बद्धी स्थाने” इत्यस्यात्रापि प्रवृत्तौ सामीप्यं पृथग्रथं दुर्लभोऽत्र

सरला ।

असहविषक्षायामपीति । अपिशब्दो मित्रकर्म, प्रत्याख्यातोऽप्येकशेषोऽसहविषक्षायाम् शास्त्रमात्र-
प्रक्रियोपयोग्यावश्यक इति तस्य पृथगुक्तिः । सहविषक्षायविषयक एकेकशेषः प्रत्याख्यात इति भावः ।
द्विर्वचनेऽर्थात्तत्र द्विर्वचने इत्यस्यैकशेषोऽस्त्येवेति तत्तात्पर्यम् ।

अस्तु समाहारद्वन्द्वो हल् च ल् चिति । लकारस्य सयोगान्तलोप इति चेत् ?

शब्दालम् ।

“पृष्ठी स्थाने” (पा०सू० १-१-४९) इत्यस्य “गुणानां च परार्थत्वात्” इति न्यायेनाप्रवृत्तिः । न च “इको गुणवृद्धौ” (पा०सू० १।१।३) इति सूत्रे तच्छेपसन्देशे परिभाषा-योरपि गुणगुणिभाव उक्त इति वाच्यम्, “सार्धधातुसार्धधातुकारोन्त्यन्त्येनागुणवृद्धौ” इति सूत्रस्य लक्ष्यमस्कारक्रमहावाक्ये विशेष्यविशेष्यभावमादाये तच्छेपव्यवहारो न तु गुणगुणिभावेन परस्परपेक्षत्वेन एति क्षेपेन स्पष्टमुक्तः । एतन्मूलकतयैव तत्पक्षामम्भवस्य तेनोक्तेश्चेति भावः ।

भेदो ।

ननु सामान्य एतदर्थे इत्यनुपपन्नम्, “पृष्ठी स्थाने” इति परिभाषायाः सत्त्वात् आह-पक्षे स्थान इत्यस्येति । ननु हस्थानिककाराभावात्परिभाषायाः कथमप्रवृत्तिः, नचोपात्तलु-नातीत्यस्येति वाच्यम्, उपदेशोऽतथात्वादिति चेत् ? न, लक्ष्याभावेन परिभाषायाः अप्रवृत्तिरुपपन्नपक्षया न्यायेन तदप्रवृत्तिकल्पनं युक्तमित्यादायात् ।

“गुणानाञ्च” इति न्यायस्य व्यभिचारमादाय निराचष्टे—नवेत्यादिना । तच्छेपशब्देन तस्य शेष, स शेषो यस्येति पक्षेऽर्थतच्छेपसन्देशे । परिभाषयो—“अलोन्त्यस्य” इको गुणवृद्धौ इत्यनयो परिभाषया । लक्ष्यसंस्थाकेति । एतेन तेषां स्वस्वप्रदेशेऽपि वाक्यार्थबोधजनकत्वमस्येति ध्वनितम् । गुणगुणिभावेन—अङ्गाङ्गिभावेन । परस्परपेक्षत्वेन—परस्परनिमित्तनिमित्तीभावेन । यथा “चक्षिष्ठ स्थान्” इत्यादे “पृष्ठी स्थाने” इति सूत्रपरामर्शं विना वाक्यार्थबोधजनकत्वं नास्तीति तयोः परस्परनिमित्तनिमित्तीभावस्तथाऽत्र नास्तीति भावः । विशेष्यविशेष्यभावमात्रेण तच्छेपत्वमूलपनमपि न युक्तमित्याह—एतन्मूलकतया । तत्पक्षामम्भवस्य । परिभाषयारव तच्छेपत्वमिति पक्षासम्भवस्य ।

भावप्रकाशः ।

आह—पृष्ठाति । पञ्चपदेऽपि हस्थानिककाराभावात्तदर्थे साक्षात्तदभावात्तदुपात्तनातीत्यादौ कथं चित्तस्य चेऽपि लोपस्याकल्पनेन पक्षमात्राच्च तदप्रवृत्तिरिति वक्तुं शक्यम्, तथाप्यादौ प्रवृत्तिस्तन्तर त्यागः । तद “प्रक्षाल्याद्” इति न्यायेन प्रागेव तदप्रवृत्तिरिति । विद्मन्वचनमागीत्या तत्र लिङ्कारस्य कर्त्तव्यं सुवचमि-त्यमाष्टातिद्विरेव, एवञ्चायं नान्यथा निर्वाहः । अत्र एव प्राग्गुणानामिति पक्षान्तरकमित्याशयेनाह—गु-णानाञ्चिति । न्यायस्य व्यभिचरित्वेनात्राप्रवृत्तिरिति ध्वनयितुमाशङ्क्य-भवति । तच्छेपसन्देशेनेति । तन्त्रय पक्षात्तुरवचनगुणीहिंस्यं शक्येनेत्यर्थः । बुद्ध क्रमेणवादिशेषमविशेष्यभावे कामचाराचेति भावः । परिभाषया अलोन्त्यस्येति योग्यो । गुणगुणिभाव शेषशेषिभाव, अङ्गाङ्गिभाव इति यावत् । एतच्च तत्रापि भाष्यात्तस्यावानाश्रयणादित्यत्वादाऽत्राप्रवृत्तौ तदप्रवृत्त्या तस्य तत्र दुर्लभमिति भावः । त्रयस्ये-ति । अनेन तयोः समानात् प्रवृत्तिः सूचिता । महत्त्वोत्पत्तेन “विशिष्टवृद्धौ” इति रीत्या तेषां स्वस्वप्रदेशेऽवा-न्तरवाक्यार्थान्तरत्वं लक्ष्यस्येति न्यायस्य विदपकमिति तयोर्विशेष्यगविशेष्यभावस्य विध्वान्निवृत्तत्वं, न तु साधारणत इति च सूचयन् । वाक्ये इति । प्रतिपाद्यं सप्तम्यर्थः । विशेष्येति । परिच्छेपपरिच्छे-दभावमादायेत्यर्थः । परिभाषयोरित्यनुपपन्नम् । “येन विधिः” इत्यादौ विशेष्यविशेष्ययोरिति भाष्यार्थेऽङ्ग-प्रयोगदर्शनात्सोऽपि साधु । एवम्यावर्त्यं स्वरार्थनाह—नत्विति । न्यायमूलकार्योऽपि नैत्याह—पर-स्परपक्षत्वमिति । मिथं साक्षात्त्वेनेत्यर्थः । न्यायस्य तु तदुपयोगिनोरस्ये न विशेष्यविशेष्यभावस्येति सा-धयक एवेति न प्राग्वदचेति भावः । न्यायस्यैतद्विषयपक्षेऽह—एतन्मूलकतया । उक्तन्यायमूलकतयैव-त्यर्थः । एतेन तन्मते द्वैतान्तरनिवृत्तिः । तत्पक्षेति । तच्छेपपक्षेत्यर्थः । तत्र-वैयर्थेन । मिथोऽनपेक्षयोस्तथा-

सालाः

तच्छेपसन्देशेनेति । तस्य शेष तच्छेप, स शेषो यस्येति वा विग्रहः ।

मेवम्, आद्ये समासस्य द्विष्टत्वान् । न हि “ब्राह्मणकम्बल.” इत्यादौ ब्राह्मण-
समीपवर्त्यन्यदीय कम्बल प्रतीयते, न वा चित्रगुणशब्दाच्चित्रगवीणा समीपवर्ती

शब्दरत्नम् ।

द्विष्टत्वादिति । ‘ब्राह्मणस्य कम्बल’ इत्यादावत्यपि प्रकरणादौ स्वस्वामिभा-
वादिप्रतातिवदनन्तरसमीपादिशब्दप्रयोगमन्तरा सामीप्याद्यप्रतीते तस्य पञ्चम्यत्वा
नवात्तत्प्रयोगे त्वयामध्यात् षष्ठीसाम्याप्राप्तिरिति, मध्यमपदलोपिममासे सौत्रे वा तत्र
समासस्य द्विष्टत्वमिति भाव । तदेतदाह—नहीत्यादिना तत्रानिष्ट इत्यन्तेन । चि-
त्रगवीणामिते । “कुमति च” (पाठ० सू० ८।४।१३) इति गत्वम् । दन्त्यपाठस्तु
भैरवी ।

प्रतीतिरिति । यथा तत्र स्वस्वामिभावप्रतीतिर्भवति तथाऽनन्तरादिशब्दप्रयोग विना
सामीप्य न प्रतीयत इति वेपरीत्ये दृष्टान्त । षष्ठ्यर्थत्वाभावादिति । तथाच सामीप्यस्य ष-
ष्ठ्यर्थत्वाभावे तस्मिन्नर्थे समासोऽपि नोपपद्यत इति भाव । ननु वृत्त्या तस्यार्थस्य प्रतीत्यर्थं
वाक्ये ते शब्दा उपादेया अत आह—तद्योगे इति । नैकप्रमादादिति । अत्राहु—प्रमादाभिधा-
भावप्रकाश ।

स्वस्वहेतुत सन्निहितार्थिभिषु स्वस्वकार्यबोधकतयैकत्र क्वचित्प्रतिपत्तेऽपि न तावता मिथोऽपेक्षेति हि तेने-
कम् । विशेषविशेषगमावभावेण शेषशेषेऽप्यवहारो न क्वापि वृष्टवर इति तच्छेषशब्दाऽमम्बदुक्तिरुक्तव्य
सोऽपे । अत्रपत्र तच्छेदनात्कर्मवद्भूषणोद्देशेऽपि ‘नाय तच्छेद’ इति भाष्ये तद्वृष्टत इति तद्वृत्त ।

द्विष्टत्वादिति । यत्तु “षष्ठी स्थाने” इत्यस्य बाध एव कृश इति मान्या, तत्प्राचामनुपेक्षेन ।
उक्तत्वा तदप्रति नहात्पादिष्वदितोत्तरग्रन्थात्वारस्यात्तेश्च । अत्र एव ‘तदेतदाह’ इति वक्ष्यति ग्रन्थकारः,
तद् ध्वनयन्ते शान्तरमाह—ब्राह्मणस्येति । प्रकरणाश्विति । आदिना लिङ्गादिसम्यह । तस्यवाक्येऽपि
प्रतिबद्धत्वात् । एतेन तात्पर्यसत्त्वे तत्रनागविष्टापत्तिरिति मन्दोक्तमप्यास्ताम् । तस्यापि प्रकरणादिग्रहणत्वेन
मूलस्यैवामावात् । उभयत्रादिभ्यां ‘वैषस्य पुत्र.’ इत्यादेर्नन्यग्रनकमावादेश्च सम्यह । अथे आदिना समवा-
दिपरिग्रह । वैषस्य चाय वृष्टान्त इति स्पष्टमेव । तथा च तस्य तत्र षष्ठ्यर्थत्वम् । अन्तरेति । विनेत्यर्थः ।
स्वामन्तरा तानस्ताक्षी इत्यादावेव स प्रतिबद्ध इति भाव । सामीप्य साधारणमानन्तर्यमव्यवहितव्यवहित-
मि ते तयोर्भेदोऽत्र । यच्चप्रतातिर्नमानन्, अन्यथा स्वस्वामिभावान्यमयोगादीनामपिनवाप्रतीत्या षष्ठ्यर्थत्वं
न स्यात् । न वेगपत्ति, “एकशत षष्ठ्यर्था” इति भाष्यविरोधादिति मन्द, तत्र, अप्रतीतस्यापि तत्त्वाज्ञी-
कारे बहुव्याकुलोभावापत्ते । ‘वृश्चस्य मिति’ इत्यादौ सयोगादिप्रतीतिश्च । अत्रपत्र भाष्यविरोधाभावाच्चति
रिक् । तस्य सामीप्यादेः षष्ठ्यर्थत्वाभावादिति । अस्यासामर्थ्यादित्यस्यैव समासाप्राप्तावनवय, तस्य
वेदानोमिष्टार्थनदप्रतिरित्यर्थः । नन्वेवमपीष्टित्यर्थे वाक्येऽत्र तदप्रयोज्यमत आह—तत्प्रयोगे त्विति । समी-
पादिष्वप्रयोगे विस्वथ । तुर्वलशुभ्ये, प्रागप्रतीतावपीदानीं तत्प्रतीतेरिति भाव । अस्मान्ध्यादिति । हलो-
रित शेष, अत्रयस्यैवामावादि इति भाव । एतेन किं समासविध्वंभावप्रयुक्त द्विष्टत्वमुन तस्य तत्त्वाभाव-
प्रयुक्तम् ? नाय, षष्ठीतिसुत्रत्वात् । नान्त्य, “अस्तेर्भू” इत्यत्र सन्दिहानेन भगवतैव तदभ्युपगमात्,
समर्थस्यैव भाष्यकैवयस्यास्तदङ्कारात्तच्छेति मन्दोक्तमप्यास्ताम्, भाष्याशयस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ।
इतिहेती । समास स्वीक्रियमाणे सतीति शेष । तथा च सिद्धसाध्यैति न्यायेन तत्स्वीकारस्य हेतुशे निमित्तत्व
कल्पे । अत्रपत्र समासस्येति सफलम् । एवमप्येऽपि । अस्य कैपद्यादिरित्या प्रत्याख्यानात्तथा तदनुकल्प-
दाऽऽह—सौत्र इति । तत्र—षष्ठीसमासे । तदेतत् उक्तमेव द्विष्टत्वम् । ननु ब्राह्मणत्वामिकस्य तत्समीपत्वे
प्रष्टापत्तिरित्येत आह मूले—अन्यदीय इति । कुमति चेति गत्वमिति । नन्वस्यासिद्धत्वात् “एकाञ्च
सरला ।

कुमति चति गत्वमिति । वस्तुतस्तु एकाञ्चत्तरपदे ण इति गत्व न्यायम् । कुमति वेच्यस्यैतत्सु-
द्विष्टत्वात्सिद्धत्वात् । न च “प्रकरणे प्रकरणमसिद्ध न योगे वाग” इति एकप्रकरणस्यपूर्वत्ववृद्ध्या

भैरवी ।

नमनरधानेन । तथाहि—चित्रशब्दगोशब्दयोः कर्मधारयसमासे 'गोरतद्वितलुकि' इति टच् । अथमुत्तरपदस्यावयव इति नात्रैकाजुत्तरपदकसमासत्वम् समासान्तस्योत्तरपदावयवत्वादेव 'द्विपुरी' इत्यादावन्तोत्तरपदकद्विगुत्प्रसत्त्वात्स्त्रीत्वमिति ङीप्सिद्धिः । 'उपशरदम्' इत्यत्राव्ययीभावस्यादन्तत्वन्त्ववयववयवस्य समुदायावयवत्वेनास्तीति "नाव्ययीभावाद्" इति सूत्रप्रवृत्तिरिति । तत्र, 'समासान्ताः' इत्यत्र यत्समासपदन्तस्य समामाथेऽप्यलक्षणायाऽलौकिकप्रक्रियावाक्ये सुवन्तसमुदायात्समासान्तस्य प्रवृत्तिरित्यस्य सिद्धान्तस्य वक्ष्यमाणतया टचः समुदायावयवत्वेनैकाजुत्तरपदकसमासत्वमभ्येवेत्याशयात् । 'द्विपुरी' इत्यादौ समुदायस्य स्त्रीत्वन्तु 'लिङ्गमभिष्यं लोकाश्रयत्वाद्दिङ्गस्य' इति 'समामान्ताः' इति सूत्रमाप्योक्त्या लिङ्गानुशासनस्य लोकसिद्धलिङ्गानुवादकत्वेन प्रवृत्ते लोकादेव सिद्धम् । अतएव "परवलिङ्गम्"

भावप्रकाशः ।

त्तर" इति णश्च न्याय्यम्, चित्रापदगोपरयोः कर्मधारये "गोरतद्वित" इति टच्यप्येकाजुत्तरपदसमासत्वस्यात्र सत्त्वात् । न चोत्तरपदावयवीभूय समासान्तस्य प्रवृत्तिरिति कैयटादिमते तत्त्वाभाव इति वाच्यम्, समासपदस्य तदर्धवाक्योत्तरपदलक्षणाया मानाभावात् । तथा सति 'शब्दराजम्' इत्यादौ स्त्रीत्वापत्तेः । पात्रादित्वादाशेषि 'अनारात्तोत्तरपद' इत्यत्रोत्तरपदग्रहणानर्थक्यापत्तेश्च । समासात्प्रागलौकिकप्रक्रियावाक्यावयवीभूय तस्य प्रवृत्तिरिति "गोस्त्रियोः" इति सूत्रभाष्यात्तदर्धवाक्यस्य लक्षणाया ग्रहणाच्च । "अन्त" इति सूत्रभाष्यविरोधेन तत्प्रक्षान्तरीरात्त्वं । धेन 'उपशरदम्' 'द्विपुरी' इत्यादावदन्ताव्ययीभावप्रयुक्तमोऽदन्तादिगुप्रयुक्तमीशवावयववयवस्येति न्यायेनात्र पक्षेऽपि निश्चित्यपास्तम् । मूलन्यैवाभावात्, त न्याय विनापि तत्राप्यत्रेव 'चित्रा अम् गो अम्' इत्यत्र वाच्यार्धानुरोधेन विभक्तेश्चे टचि तद्धिता-सत्त्वेन प्राप्तप्रतिपदिकसशासककालमेव जायमानाथाः समाससंज्ञायाष्टवस्तन्वाक्यावयवत्वेन तद्ग्रहणेन ग्रहणात्तदन्ते प्रवृत्तिरिति माथ्यरोत्येष्टसिद्धेः सत्त्वाच्च । ननु समूहावयवत्वे "म नपुसक्तम्" इति 'शब्दराजम्' इत्यादिसिद्धावपि 'द्विपुरी' इत्यादावपारात्तोत्तरपदकत्वाभावत्वं स्त्रीत्वमिति चेत् ? न, 'लिङ्गमभिष्यम्' इति माथ्येण तत्प्रकरणस्यानियामकत्वबोधनात् । अतएव तन्मतेऽपि "परवलिङ्गम्" इत्यादिमस्वेऽपि 'अर्धनावम्' इत्यादौ स्त्रीत्वसिद्धिः । न च "धेन ना" इतिन्यायेनास्य तदपवादत्वमिति वाच्यम्, स्वविषये । "प्रातिपदिकान्त" इत्यस्यावयवप्राप्तावपि तस्य 'चतुस्त्रेण' इत्यादावप्राप्तेरिति चेत् ? न, कलाविशेषेण मान्यानुरोधेन वा तथोक्तेः । मूलाशयो मूलरीत्येव सुवच इति सिद्धान्तानादरेण तथोक्तेः । अन्यार्धमावयवकस्यास्य निरवकाशत्वाभावेन वाक्यत्वाभावेऽपि पूर्वप्रवृत्तिनियामकस्य विशेषविहितत्वेन शीघ्रोपस्थितित्वरूपप्रतिपदविधित्वरूपप्रतिपदोक्तत्वरयात्र सत्त्वेन तथोक्तेश्च । तयोर्मिथो व्याप्यव्यापकभावाभावेऽपि वर्णसंख्याङ्गनसामान्यविशेषभावसत्त्वात् । ध्वनिता वैय रीतिः "प्रत्ययलोप" इति सूत्रस्य फलबोधकेन "प्रयोजनमपृक्तसिलोपः" इत्यादिभाष्येण । यद्यप्यलविध्यर्थम् "अनृणैर्" इत्यादाविर्दं वार्तिकमते, तथापि विशेषविहितत्वेन प्रत्ययलोपविषये शीघ्रोपस्थितत्वेन नुभादयोप्यर्थ्येव लक्षणापीति वैयटः । 'सा ता पिण्डानाम्' 'अन्तवन्' इत्यादिलक्षणाणि, परिभाषेन्दुशेखरे स्पष्टतर चैतत् । अतएव "तद्धितार्थ" इति सूत्रपूर्वशालादिलक्ष्ये 'दक्षिणपूर्वा' इत्याद्यर्थमावयवकस्य 'सर्वनामो वृत्ति' इत्यस्योक्तिः, अन्यथा पुवादित्यनेन सिद्धे तदसङ्गतिरेवेति दिक् ।

सरला ।

परसूत्रस्यासिद्धता वक्तुमशक्येति एकाजुत्तरपदे इति शब्दं प्रति न कुमति चेत्सिद्धमिति वाच्यम्, हरिकविद्यन्धि इत्यत्र परत्वाप्रसङ्गवति स्वत्वेऽनुस्वारानुनासिकाऽऽपस्या तत्प्रक्षर्यास्वीकारात् । प्रतियोगमभिद्धत्वे तु "वन उपसङ्ख्यानम्" इति वृक्ष्या नदृष्टवीत्यस्यासिद्धत्वेन वन इत्येव शब्दे अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति अधिकारत्वादाशरीरैकैकवाक्यतया पूर्वसूत्रस्य "वन उपसङ्ख्यानम्" इति वार्तिकेन विहितरूपे तदप्रवृत्तेः । न च चित्रगवीणामिथ्यत्रोत्तरपदस्यैकाव्यभावात् एकाजुत्तरपदे ण इत्यस्याप्रवृत्तिरिति वाच्यम्, टचः समासपरभावत्वेनोत्तरपदानवयवत्वात् ।

भैरवी ।

इति सूत्रमत्येऽपि 'द्विनावम्' 'अर्द्धखारम्' इत्यत्र ननुसमत्वस्य सिद्धिः । समासान्तानां समु-
द्रायावयवत्वादेव 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' इत्यत्रोत्तरपदग्रहणञ्चरितार्थम् । यत्तु
'चः समुद्रायावयवत्वेऽपि 'कुमति च' इति सूत्रे उत्तरपदेन समासस्याभेदो विभक्त्या च प्रकृ-
तेरिति प्रत्यासत्त्योभयोरेकत्वाश्रयेणैकानुत्तरपदस्यमासरूपप्रकृतिकविभक्त्येऽप्येवमिति नात्र
णन्वस्य प्राप्तिः । विभक्तिप्रकृतित्वं जीवन्तस्य, समासत्वन्तु टजन्तस्येति भेदादिति । तत्र,
स्त्रीप्रत्ययरहिते दृष्टानाम्प्रातिपदिकत्वतद्गुणाप्यधर्माणां लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टेऽतिदेशेन
'प्रातिपदिकग्रहणे' इति परिभाषया ईदृशान्ते सुप्रकृतौ समासत्वस्य प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वे-
नोभयोर्भेदाभावात् । आक्षिप्तस्यार्थस्य शाब्दबोधे मानाभावाच्च ।

नचैवं सति 'कुमति च' इति सूत्रभाष्ये 'भाषकुम्भवापेन' इत्यत्र पठ्यतत्पुर्योत्तरपद-
क्यमासे नित्यणत्वेन न भवितव्यम्, पठ्यतत्पुर्यं तु प्रातिपदिकान्तेति विकल्पेन भवितव्य-
मिति प्रतिपादितम् । तच्च प्रत्यासत्त्याश्रयण एव सङ्गच्छते । अन्यथा वैकल्पिकणत्वापवादस्य
'कुमति च' इत्यस्योभयथापि प्राप्तिरिति तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति वाच्यम् । एतस्य भाष्यस्य यथा-
कथञ्चिदत्र णत्वस्य प्राप्तिरित्यत्र तात्पर्यात् । णत्वन्तु तत्र 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधात् भ-
भावप्रकाशः ।

नन्वेवमप्यन्तर्गतविभक्त्या पदत्वात् 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधः स्यात् । "उत्तरपदत्वे च" इति
निषेधस्तु न, प्रयासस्योत्तरपदस्य कार्यत्व एव तद्व्यवृत्तेः, अपदादिविधाविति पदुदासेन पदान्तविधावैव
तत्तत्त्वाच्च । न चैवमपि "पदव्यवायेऽपि" इत्यस्य सामान्यत्वादनयोर्विशेषत्वानुविभक्तिकविषयलक्षणास-
म्भवापरोक्षानयोर्विषये तदप्रवृत्तेरावश्यकत्वेन नात्र दोष इति वाच्यम्, "अप्रदिते" इति वार्तिकस्य
'आर्द्रगोमयेण' इत्यादिभाष्योक्तदृष्टस्य च असङ्गत्यापत्तेः । समयचारी तत एव तदप्राप्त्या "थेन ना" इति
न्यायाविषयत्वात्तत्र द्वयोरपि प्रवृत्त्या तत्र स्यासम्भवादनुपपन्नस्य भाणरीत्या तदन्यतल्लक्ष्याणामपि सम्भवाच्च ।
यत्तु 'क्षीरणेण' इत्यादौ शक्तिभारक इति प्राक्सुत्पत्तेः समासे निषेधाप्रवृत्त्या तद्व्यवसम्भव इति । तत्र,
उक्तरीत्या 'भाषकुम्भवापेन' इत्यादावपि सिद्धान्ते सप्तमीसमासेन व्याख्याने निषेधसिद्धभावापत्तेः, वैषम्ये
बीजामावाच्च । तस्मात्तद्विषये तदनित्यत्व पदत्वं पदत्वयोग्यत्वमित्यनयोरेकतरदेव शरणमित्यत्र स दुर्वार
इति चेत् ? न, उक्तवार्तिकस्य प्रसज्यप्रतिषेधेन तद्विज्ञानव्यवहितपरकनिमित्तमिति मध्यस्थपदव्यवधाने निषेधो
नेति व्याख्याने "आर्द्रगोमयेण" "अर्धगोमयेण" इत्यादिसिद्धावपि 'रम्यविणा' 'हरिकामेण' 'चतुर्वर्द्धनेण' इत्याद्य-
सिद्धावतिरेवेति पदुदासेनोक्तवार्तिकैकवाक्यतया तस्य प्रकृतिभिन्नान्याव्यवहितपरकनिमित्तमिति मध्यस्थ-
पदव्यवधाने निषेध इत्यर्थस्य तत्सिद्धयर्थमङ्गीकारात् । व्यवधायकपदस्याव्यवहितप्रकृतिभिन्नान्यपरकत्वे निषेध
इति यावत् । तस्य प्रत्ययान्याव्यवहितपरकत्वे स इति निष्कर्षः । उक्तलक्ष्येषु तस्य प्रकृतिभिन्नपरत्वमेव न तदन्य-
परत्वमिति न निषेधः । 'चतुर्वर्द्धनेण' इत्यत्राध्यक्षपदस्य व्यवधायकत्ववार्त्तिकारे उक्तरीत्यैव तदभावः । बहुचक्षु
प्रकृतिभिन्नान्याव्यवहितपरत्वेऽपि पदत्वाभावात्तदभावः । 'चित्रगवीगान्' इत्यत्रापि व्यवधायकगोपदस्य तद्विभ-
ङ्गीपरत्वमेव न तदन्यपरत्वमिति तदभावः । न च "अचः परस्मिन्" इति टयो लोपस्य स्थानिवद्भावः,
पूर्वस्मात्परस्याव्यवहितस्यैव ग्रहीष्यमाणत्वात्, 'पूर्वत्रासिद्धीये' इति निषेधाच्च । "तस्य दोषः"
इत्यस्य तु णत्वे प्रवृत्तिः, ननु तत्र निषेधेऽपि, तावतापि क्षतिविरहाच्च । ध्वनितश्चायमर्थस्तत्रैव भाष्यकृता । तत्र
शेवमुक्तम् "अतद्वित इति वक्तव्यम्, इह मा भूद- "आर्द्रगोमयेण" इत्यादि । तत्तद्विवक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।

नैवं विश्रायते पदेन व्यवायः पदव्यवाय इति । कथं तर्हि ? पदे परतो व्यवायः पदव्यवाय इति इति । एवञ्च प्र-
त्याख्यानपक्षे प्रागुक्तलक्ष्येषु श्रवणसिद्ध्या तदनुरोधेन यथा वार्तिकमते तद्वितत्वमविवक्षयित्वा तादृशनिष्कर्षा-
सरला ।

स्मादेतत्, द्विपुरी, द्विपुरीत्यत्र समासान्तस्य जीप्सिद्धयर्थमुत्तरपदावयवत्व वाच्यम् । अन्यथा-
अकारान्तोत्तरपदाभावेन "अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः" इति वार्तिकस्याप्रवृत्त्यापत्तेः ।
एतच्च तादृश्यां चत्तच्छब्दमिति गौणियोग्यसंज्ञनस्येति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात् समासान्तस्य चर-
व-

भैरवी ।

वन्त्येव । किञ्च पूर्वोक्तप्रत्यासर्थाश्रयणे बहुचतुरङ्गेत्यत्र “विभाषा सुपो बहुचतुरस्तात्” इति बहुवि विभक्तिप्रकृतित्वम्बहुञ्चिशिष्टस्यैकाञ्चुत्तरपदस्यमासत्त्वञ्चतुरङ्गशब्दस्येति भेदाण्णत्वञ्च स्यात् । नन्वेवमप्यन्तर्वर्तिविभक्त्या गोशब्दस्य पदत्वात् ‘पदव्यवायेऽपि’ इति निषेधः स्यात् । उत्तरपदत्वे चापदादिविधायिति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्तु वक्तुमनास्यः, “अपदादिविधौ” इति पर्युदास्येन पदान्तविधायित्वस्य निषेधस्य प्रवृत्त्यङ्गीकारादिति चेत् ? न, ‘अतद्धित इति वक्तव्यम्’ इति वार्तिकैरुवाक्यतया गत्याश्रयातिरिक्तो यस्तद्धितभिन्नस्तत्परकपदव्यवाये निषेधस्य प्रवृत्त्यङ्गीकारात् ।

भाजप्रकाशः ।

ङीकाटः, तथा तदनुगेषेन भाष्यमतेऽपि पदे परतो व्यवायः पदात्मक एव, विधिवान्यैकवाक्यतया भीमसेना-दिन्यायेन पदशब्देनाशोचरपदमेव वा गृह्यत इति कलिनम् । एवञ्च ‘चतुर्वङ्गहेण’ इत्यादौ नाथ पशेऽपि दोषः । अतएवारम्भप्रत्याख्यानयोस्समकलरम्, अन्यथा फलभेदापत्त्या प्रत्याख्यानानासङ्गतिः स्पष्टैव ।

त्रिचोत्तरपदत्वे चेत्यस्य प्रत्याख्यानानाय विशिष्टादप्युत्पन्नेऽजादौ स्वादौ परेऽन्यद्विदुर्पूर्वतुवन्तस्य ‘प्र-थितेचौ’ इत्यादौ परस्य पञ्चमीभमाशेन वारणेऽप्यनुस्वाय मत्वाङ्गीकारादप्रापि ‘गो’ इत्यस्य तथैव तत्सद-दप्राप्तेः सुवचात्वात् । अत एव “लोपः शान्त्यस्य” इति बलोपो न । अन्यथा “प्रत्यपलोपः” इत्यस्य निय-मार्थत्वेन विशिष्टस्य भवत्बदलोपेऽप्रापवति “भवः पर” इति स्थानिवद्भावात्तस्य भवत्वलोपो दुर्वारः । उ-स्यानवयवत्वात् “न पदान्त” इत्यस्याप्राप्तिः । “पूर्वत्रासिद्धीये” इति सञ्चारे तु ङीर्षं मत्वा तदापत्तिः । एवञ्चात्र तस्य भवत्मावदयकम् । तत्र न ङीर्षं मत्वा तेन स्थानिवद्वेन तत्रा व्यवधानात्किन्तु तथैव तर्षं मत्वा । स्वविधायित्वस्य तु स्वस्य कार्यत्वे एव प्रवृत्तिः । एकदेशविकृतन्यायेन तु न निर्वाहः, तेन टञन्तसमूहपर्याप्तस्य तस्य वान्तसमूहे प्रापणेऽपि गवित्यस्य तत्त्वालाभात् । एवञ्च मत्वात्तदप्र-तिर्युक्तैव । यदि तु समफलत्वात् सप्रत्याख्यानमसरोऽप्युत्तरपदस्य कारित्वादावेवेति वन्नेपस्य तद्व-निवृत्तेरत्र सौलभ्येष्यत्र गत्वनिषेधे भवाप्राप्तिरेवेत्युच्यते, तदा प्रागुक्तनिष्कर्षेणैव तदप्राप्तिरिति वेचित् ।

वस्तुतस्तु स अलुक् एव गुरतरत्वात् । ध्वनितं चेद प्रत्याख्यानोच्चरं पुनर्ननपठितैत्रदचन पठता भा-ष्यकृता । एवञ्च बलोपस्य तत्सदप्राप्तिकेन प्रत्ययलक्षणनिषेधेन निवृत्तावप्यत्र तदप्राप्तया तदप्राप्तौ नि-ष्कर्ष एव शरणमिति तुल्यम् । भाष्यमते तु तच्छब्देव नेति गत्वं सम्यगेवेति बोध्यम् ।

अत्र मान्याः—प्रायासतया विभक्त्याश्लिष्टप्रकृतेः कर्गवदुत्तरपदश्लिष्टममासरूपाया एव प्रवृत्तादत्र तत्प्रकृतित्वं ङपन्तस्य, समासत्वं टनन्तस्येति व्याश्रयत्वाण्णत्वस्यैवाप्राप्तिः । अतएव ‘माषकुन्मवापेन’ इत्यत्र पठौतपुशोत्तरपदके तस्मिन् “कुमति च” इति नित्यणत्वेन भाष्यं, तत्पूर्वपदके तत्र तु प्रातिप-दिकान्तेति वा ण्वेनेति “बुमति च” इति सूत्रभाष्य सङ्गच्छते । अन्यथा वाणत्वापवादकेन नित्यणत्वेनैव क्लृपद्वयेऽपि भाष्यमिति तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति ।

सरला ।

समासपदस्य क्रियमाणा लक्षणा समासार्थवत्त्वममानालौकिकप्रक्रियावाक्यघटके उत्तरपदे भवति । तथा च समासान्ताः इति सूत्रस्य समासार्थवत्त्वममानालौकिकप्रक्रियावाक्यघटकोत्तरपदावयवः समासान्तो भवतीत्यर्थः । द्विषुरी द्विषुरीत्यत्र च ऋक्पूर्विति विहितः समासान्तोऽकारः उत्तरपदावयव इति तत्राकारान्तोत्तरपद इत्यस्य प्रवृत्तिः सिध्यति । अत एव “ऋक् च ऋक् च ऋचौ भञ्जकार्यादेकशेषो न स्यात्” इति सरूपसूत्रस्यभाष्यं सङ्गच्छते । अन्यथा अत्रत्यस्य समासावयवत्वेऽपि उत्तरपरानवयवत्वे-नोभयोः ऋक्शब्दयोरेकाराख्य न स्यात् । यदि तु उपशरदमित्यादौ समासान्ततश्च उपशरदावयव-त्वेऽपि समासावयवत्वाभावेनाव्ययीभावेऽकारान्तत्वाभावात् नान्ययीभावादतोऽन्वपञ्चम्या इति सूत्रस्या-प्रवृत्तौ तदसिद्धापत्तिरित्युच्यते, तर्हि समासान्तस्योभयावयवत्वं स्वीक्रियान् । तथा च समासार्थ-वत्त्वममानालौकिकप्रक्रियावाक्यघटकोत्तरपदावयवीभूय समासचरमावयवो भवतीति समासान्तसूत्र-स्यार्थः । उपशरदमित्यत्र च तत्रः समासावयवत्वेनाव्ययीभावेऽकारान्तत्वं सुलभमिति नोक्तदोष

भैरवी ।

अत एव 'रम्यविणा' 'आर्द्रगोमयेण' 'चतुर्वह्णैण' इत्यत्र णत्वस्य सिद्धिः । आद्ये आद्यो नामाभेयं पूर्वस्य विशब्दस्य पदत्वमस्त्व्येवेति तद्धितभिन्ने तस्मिन्परे सति निषेधाभावाय णत्वाश्रयातिरिक्तेति । द्वितीये मयदो णत्वाश्रयातिरिक्तत्वात्तस्मिन्परे यन्पदं गोशब्दस्तेन व्यवधानेऽपि णत्वसिद्धये तद्धितभिन्नेति । तृतीये बहुवो णत्वाश्रयातिरिक्तो यस्तद्धिभिन्नोऽङ्गशब्दस्तत्परत्वात्तेन व्यवधानेऽपि णत्वसिद्धये पदेति । एवञ्च 'चित्रगवीणाम्' इत्यत्र गोशब्दस्य णत्वाश्रयातिरिक्तत्वात्तद्धितमिन्नपरत्वाभावाण्णत्वं भवत्येव । नन्वेवमपि 'कुमति च' इति णत्वमित्यनुपपन्नम्, अस्यासिद्धत्वात् 'एकाञ्चत्तरपदे ण' इत्यस्य प्राप्तेः । 'कुमति च' इति सूत्रस्य 'एकाञ्चत्तरपदे ण' इति सूत्रापवादत्वं तु वक्तुमशक्यम्, 'चतुर्वह्णेण' 'मापकुम्भणाम्' इत्यत्रेकाञ्चत्तरपदकत्वाभावेऽपि कवर्गवदुत्तरपदकत्वस्य सत्त्वात्तस्य प्राप्तेरिति येन नाप्राप्तिन्यायस्य विषयाभावादिति चेत् ? न, असिद्धत्वस्य कार्यार्थतया यत्र फले विशेष्यन्तत्रैव तत्प्रवृत्तं स्वोच्चारत् । किञ्च प्रतिपदविधित्वेन 'कुमति च' इति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न्याय्या । प्रतिपदविधित्वन्निरुपनाशस्यैव वाधप्रयोजकमिति तु न भ्रमितव्यम्, 'अपरशाल' इत्यत्र 'दक्षिणपूर्वा' इत्यत्र चरितार्थस्यापि "सर्वनाशो वृत्तिमात्रे" इत्यस्य भाष्यकृता प्रत्ययलोपसूत्रे प्रवृत्त्यभावप्रकाशः ।

अन गुरचरणाः—लिङ्गविशिष्टरिभावया तत्प्रवृत्ती समासचरय सत्त्वात्तथाश्रयणेऽपि णत्वं भवत्येवेति । इत्थं हि तदाहृतं—सामान्यतो विशेषतो वा तद्ग्रहणे सति लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्य तेन ग्रहण बोध्यम् । अपिना स्वस्य चेति तदर्थः । तथा स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्वदिते इष्टाना प्रातिपदिकत्वतश्चाप्यधर्माणां विशिष्टेऽपि पर्याप्तत्वमतिदिश्यत इति यावत् । तथा च "स्त्रित्यादिर्नित्यम्" "नेनृत्सिद्ध" "सुजकाम्याम्" "धर्मजोश्च" "प्रमाणे द्वयसच्" इत्यादौ यथासामान्यत आश्रितादिप्रातिपदिकग्रहणमेवमनापीति विभक्त्युत्पत्त्यर्थं "यदागमा" इति न्यायेन टजन्तस्थितसमासत्वममानाधिकरणप्रातिपदिकत्वस्यात्र कथन्ते यथातिदेशः, तथैव णत्वे कार्ये तस्मिन्समासत्वेऽतिदिष्टे तत्त्वादेव कवर्गवदुत्तरपदकत्वस्यापि एवमात्प्रत्यासिन्निर्वापेव । यत्नेन तस्याः कथञ्चिद्विशिष्टोपादानविषयत्वादन तदभाव इति चिन्तयमिदमित्यपारतम् ।

वस्तुतस्तु तन्न्यायाश्रयण कर्तुमशक्यं "बहुचतुरङ्गेण" इत्यादौ नित्यगतरानापत्तेः । अतएवापिः प्रवृत्तम् । भाष्येऽन्त्ये वा णत्वोक्तिस्तु उत्तरपदशब्दस्य समासचरणावयवे रूढत्वात्तस्य च मध्यमपदत्वानाकारानुरूपस्यात्र ग्रहणात्कवर्गवदुत्तरपदकत्वाभावात्तदपरिभोधिना, न तु तन्न्यायाश्रयणबोधिना । वस्तुतस्तु तदाहृतं तत्प्रसिद्धयोग्यतामात्रबोधक, न तु वस्तुतस्तुप्राप्तिबोधक "पदव्यवायेऽपि" इत्यस्य जागरूकत्वादिति बोध्यम् । यत्तुक्तमायात्रिषेध "उपसर्गादसमासेऽपि" इत्यादेरेव 'प्रावनद्धम्' इत्यादि च लक्ष्यमिति; तत्र, तत्रत्यस्य 'अतद्धित' इति वार्तिकस्य 'आर्द्रगोमयेण' इत्यादिभाष्योक्तोदाहरणासङ्गत्यापत्तेरिति । विभक्त्याचित विषयसन्ध्या तत्सम्बन्धि तत्परतो वा यत्कार्ये तत्र कार्ये लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्याग्रहणमित्यर्थिनायाः श्वद्वरनिषेधयुक्तसम्प्रसारणादिलक्ष्यकाया 'विभक्ती लिङ्गविशिष्ट' इत्यस्यास्तु तत्रापि नाय विषयः, वदाम्यङ्गे भाष्ये तत्परिभाषापरिगणितशेषेषु तस्याः पाठेन तद्वच्येषु "सुचोरेनाञ्चौ" इति भाष्योक्तेष्वेव तत्प्रवृत्त्यङ्गीकाराद्धदीर्घात्प्राप्त्या अतित्वत्वेन तन्मूलत्वात्तस्याः स्वातन्त्र्याभावाच्च, तस्या अतित्वत्वेऽप्यतिसर्गिकप्रवृत्त्येऽतिदिष्टेः । अन्यथेष्टशब्देऽप्यप्रवृत्त्यापत्ती निर्बन्धयतारत्तेः । किञ्च सुचोरेनेतिवृत्तमन्यादौ तस्याः परिभाषात्वेन व्यवहारादवयवमेषा परिभाषाऽनेककालमर्थं कार्यत्युक्तेश्च । अतिरिक्तत्वेऽपि अत्र विभक्तौ, प्राधान्येनाश्रयण तत्रैव तत्प्रवृत्त्याऽत्र तस्य प्राधान्यात्तदग्रवृत्तेर्निर्बन्धत्वात् । तत्र प्रत्ययत्वविभ-

सरला ।

इति । तथा च चित्रगवीणामित्यत्रापि टवः समासचरणावयवत्वेऽपि उत्तरपदस्वातन्त्र्यवत्त्वान्नेकाञ्चत्तरपदत्वमिति कुमति चेत्येव णत्वमिति ।

अथोच्यते, उपजावयवत्वे अल्पमूलकभाष्यविरोधः । तत्र हि समासस्यान्तोदात्तत्वमनेन विधीयते उत्तरपदस्य चेति विज्ञेय आद्ये इदमथमका इत्यादौ कपोऽन्तोदात्तत्वापत्तिः । अन्ते

शब्दरत्नम् ।

कप्रमादात् । एवं श्रीगर्वाणामित्येकत्रोपप्रकरणान्तस्थकैयटप्रयोगेऽपि बोध्यम् । अस्तेरन्तरे समीपे देत्यादि भाष्यं त्वनन्तराद्विपदाध्याहारेण तन्निरूपितसम्बन्धार्थिका, स्थानभेदे ।

द्वीकारात् । यदि निरवकाशत्वे एति नियमस्तर्हि 'श्रिया' पुंत्वं इत्यस्य सूत्रस्यैव प्रवृत्तिर्वक्ष्या । ननु नवीयेष्टेरिति शीघ्रोपस्थितिकत्वेन प्रतिपद्विधिविन् पूर्वप्रवृत्तौ नियामक भवत्येव ।

प्रकरणान्तस्थेति । 'त्यदादीनि' इतिसूत्रस्थेत्यर्थः । मूत्रे अत्र उदादिभिविति । आनन्तर्यादिभिवित्यर्थः । ननु यद्यानन्तर्येण पठ्यर्थस्तदा 'अस्तेर्भू' इति सूत्रे षष्ठीमात्राचारणे मन्देहप्रतिपादनपरम् 'अस्तोऽनन्तरे समीपे वा' इति भाष्यमनुपपन्नमत्र आह—अस्तेरन्तरे इत्यादि । तन्निरूपितेति । आनन्तर्यनिरूपितोऽयं सम्बन्धो निरूपकत्वाश्रयत्वान्यतररूपस्तदर्थिका । अध्याहारेण भाष्ययोजना कार्येत्यत्र दृष्टान्तमाह—स्थानभेदेति । न च स्थानपदं षष्ठ्यर्थे एवेति एतत्प्रतिपत्तयध्याहारो नावश्यक इति वाच्यम्, 'स्थानेन योगो यस्याः' इति व्यधिकरणपदकवहु-द्वीहिप्रदर्शनपरभाष्यात् स्थानरूप सम्बन्धो न षष्ठ्यर्थः । अन्यथाऽस्थानं योगो यस्या इत्येव वदेदित्यादायात् । निपातनात्साधुत्वमिति तूभयथा वक्तव्यमेव । एवञ्च स्थाननिरूपितो यभावप्रकाशः ।

स्त्रिसर्वनामस्थानत्वमुपलसम्भुद्धित्वाद्यन्यतमेनेत्यन्यदेतत् । तेन 'श्रुत्वा' इत्यादे 'युवती पत्य' इत्यादौ तथा वारणपरस्य युवोरेतेति सूत्रमाश्रयस्यामगनिर्णयत्वेन "विमक्तौ लिङ्गविशिष्ट" इत्यस्या जागरूकत्वे कथं तल्लङ्कार इत्यपास्तम् । एवञ्च "कुमति च" इति परलोक्तिः समञ्जसैवेति मारुत्यमुत्सार्थं विचार्यमार्थं ।

प्रकरणान्तेति । त्यदादीनीनिमूत्रस्थेत्यर्थः । अन्तनामीप्यात्तस्यापि तत्त्वमिति भावः । एतेन धु-भ्नादिस्वरूपनया न परत्वम्, तत्र बोज तु कैयटप्रयोग एव । यदा, वाग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषया तत्रेति मन्दोक्तमपास्तम् । मूलागुद्धेस्मैव तदभावस्यानिश्चयात् । अस्य तत्त्वे स वीजमुत्र तस्य तत्त्वेऽयमिति विनिगमनाभावात् । अत्रिप्रसङ्गापत्तेः । तदन्यथानुपपत्त्या तस्य तत्त्वलाभेऽपि प्रयोगस्य भेदेन तेनैतस्य तत्त्वलाभात् । आहृतिगणत्वेऽपि समस्तानां युवादिष्वमस्तानां धुभ्नादिविधिति भाष्यमिदं नान्तात्रित्यणत्वेन माष्यमिति प्रागुक्तमाश्रयविरोधापत्तेः । न हि व्यवस्थितविभाषायां नित्यत्वव्यवहारे कस्यापि सम्भन, तासां भाष्ये परिगणनाच्चेति दिक् । मण्डनहृदायुक्तमन्वपश्रीयमाद्यदूषणमुद्गरन् भाष्याशयमाह—अस्तेरिति । एतेन "अस्तेर्भू" 'उरण पर' इत्यादिभाष्यविरोधात् व्यस्तप्रयोगेऽपि तत्रानिष्ट इति चिन्त्यमिति जगन्नाथोक्तमप्यपास्तम् । आदिना स्थाने इत्यस्य सङ्ग्रहः । अत्र एवाग्रे तथोक्तिः । तन्निरूपितेति । अनन्तरादिपदार्थनिरूपितेत्यर्थः । एवमप्येति । स च बीदैकदेशाधारकरिष्यत्याश्रयत्वरूप इति भावः । भाष्यरीत्या चरमेऽध्याहारावश्यकता ध्वनयितुं दृष्टान्ततया प्रस्तुतो वा आह—स्थानेति । ननु तस्य तत्त्वमावात्तथाऽस्तु, स्थानतु षष्ठ्यर्थ एवेति सिद्धं "षष्ठी स्थाने" इति सूत्रादत् स रिमर्ष इति चेत्? न, तृतीयान्तेन सप्तम्यन्तेन वा तेन व्यधिकरणवहुद्वीहिप्रदर्शकमाश्रयात्तस्यापि तत्त्वभावस्य एवमात् । अन्यथा स्थानं योग सम्बन्धो यस्या वाच्य इत्येव वक्तुं न्याय्यम् । आवश्यकनिर्णयनात्साधुत्वमिति तदभावात् । एतेन 'स्थानेन धनी' इति सरला ।

न अन्तुन इत्यन्तान्तोदात्तत्वामिद्विस्वता । नहि समासान्तसोमयावयवत्वे कपोऽन्तोदात्तत्वापादनसङ्गच्छते, अन्यपक्षेऽपि कपोऽन्तोदात्तत्वस्य मुक्तमत्वात् । नाऽपि अन्यपक्षे धनुच इत्यन्तान्तोदात्तत्वामिद्विरापादयितुं शक्यते, अन्यत्यस्य उत्तरपदीवयवत्वेन तत्रान्तोदात्तत्वस्य मुक्तमत्वात् । एवञ्चैतद्भाष्यप्रामाण्येन गोलिवोरिति मूत्रस्थमाश्रयत्वरूपत्वेन च समासान्तसूत्रस्थमासदस्य समासार्थरूप्यमानप्रक्रियावाक्ये एव लक्षणा न तूत्तरपदपर्यन्तमपि । द्विपुरी द्विपुरीत्यादिरूप्य गान्तु लिङ्गमशिर्यं लोकाश्रयत्वादिङ्गस्य "इति समासान्तसूत्रस्थमाश्रयात् लिङ्गस्य लौकिकत्वावगतेऽन्तोदात्तत्वेति शास्त्रप्रवृत्तिर्विनाऽपि नासिद्धिः । सरूपमूत्रस्थमाश्रयन्तु समासान्तानामुत्तरपदानवयवत्वेऽपि न विरहम् । तद् भाष्यं हि कृष्णदन्तानां विमक्तौ परत एव शेष इति पशुमुपवच्यं प्रवृत्तम् । ततश्च समासान्तानां समासावयवत्वे तस्मात्भा

शब्दरत्नम् ।

पदाध्याहारेण तन्निरूपितसम्बन्धार्थिका वा पद्योत्पत्तिप्रायकम् । अत एव मनुस्मृतौ कैयटेन 'गावोऽस्य सन्त्यनन्तराः' इत्यर्थे मनुप्राज्ञापरभाष्यव्याख्यावसरे आनन्तर्यसम्बन्धवत्प्रकृत्यर्थोपाधिरित्युक्तम्, नतु तस्य पञ्चम्यर्थत्वेन प्रत्ययार्थत्वमुक्तम् । भाष्यकृता चासामर्थ्यात्तत्र वृत्त्यभाव उक्तः । पञ्चम्यर्थत्वे तु प्रत्ययार्थत्वात्कासामर्थ्यम् ।

भैरवी ।

सम्बन्धो निवर्त्यनिवर्तकभावः स एव पञ्चम्यर्थः । कैयटेनापि स्थाननिमित्तसम्बन्ध इति वदता स्थानरूपः सम्बन्धो न पञ्चम्यर्थ इति ध्वनितमेव । नन्वस्य दृष्टान्तपरतया योजनायां 'वा'शब्दप्रयोगासङ्गतिरिति वाच्यम्, अत्रत्यवाशब्दस्येवार्थकत्वात् । 'व वा यथा तथा साम्ये' इत्यमरान् । एवञ्च 'पद्ये स्थाने' इति सूत्रपर्यालोचनात्प्रारम्भात्प्रारम्भार्थवत्तानायाध्याहारोऽवश्यं कार्य एवेति ध्वनितम् । इत्यभिप्रायकमिति । नतु सामीप्यादिः सम्बन्ध एव पञ्चम्यर्थ इत्यभिप्रायकमिति शेषः । यद्यपि पञ्चम्यर्थसम्बन्धा बहुवस्तथापि निर्णयाय 'पद्ये स्थाने' इति सूत्रम् ।

उक्तार्थे भाष्यान्तरमपि साधकमित्याह—अत एवेति । सामीप्यस्य पञ्चम्यर्थत्वाभावादेवेत्यर्थः । अस्त्वर्थवदिति । यथा वर्तमानकालावच्छिन्नस्यस्यर्थस्य मूर्त्तस्तिपदप्रतिपादनस्य पञ्चम्यर्थत्वाभावेन प्रकृत्यर्थोपाधित्वं, तथेत्यर्थः । अत्रोपाधिशब्दो विशेषणपरः, प्रकृत्यर्थस्य गोप्यार्थस्य विशेषणम् । नच वर्तमानकालावच्छिन्नस्यस्यर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे गोमानासीदित्यादावनन्वय इति वाच्यम्, तादृशशब्दप्रहारविषये गोमानित्यत्र लक्षणाया अङ्गीकारात् । एव गावोऽस्य सन्त्यनन्तरा इत्यत्र । पञ्चम्यर्थत्वे त्विति । आनन्तर्यस्येत्यादिः । अनन्तरा इति बहु-

भावप्रकाशः ।

चतुर्थीत्वपास्तम् । गौरवात्तत्त्वावश्यकत्वात् सप्तमोऽभिनिर्वाहाच्च । स्थाने योग्यस्य स्थाननिमित्तसम्बन्धत्वर्थं वदता कैयटेनापि ध्वनितमिदम् । एवञ्चद्वितीयं पठता पाणिनिनाऽपि सूचितमिदम् । मनुस्मृत्यस्य भाष्यमप्यत्र साधकमिति दिक् ।

सम्बन्धेति । निवर्त्यनिवर्तकभावादिरूपेत्यर्थः । भावे वा इवाथ, इत्येव भाष्येयपक्षविकल्परोधकः । पद्योति । अयमभावः—सामान्यभुताया अपि तस्या उक्तभाष्यादिशिष्य शक्ततया हर्षादिबदनेकार्थत्वेऽपि तद्विषयसन्देहस्यासम्भवेन भाष्यकृदकालेऽप्येतेषामनर्थत्वात्तथाकरणसङ्गतिरेवेत्यध्याहारवश्यकत्वेऽपि "पद्ये स्थाने" इत्यस्य प्रागनालोचनमिति तदुपपत्तिः । अत एव तत्रातया निर्णयोक्तिरमे इति । तदाह—स्यमीति । न तु तस्य तत्त्वबोधकमिति भावः । एतेन नानार्थस्थले सर्वत्र शक्ती सन्देहमग्भवः, दैवमत्र, शक्यार्थस्य प्रागुपस्थित्वात्प्रथोपे निर्वाजाध्याहारेण साङ्गान्तीचित्वात् । अन्यथा "वर्तमानय" इत्युक्ता वा घट पद्ये वेति सा त्वादिति मन्दोक्तिरपास्ता, उक्तयुक्तेः प्राकृत्यर्थार्थनिर्णयान् । अध्याहारवाच्योक्तेः घटादिवैक्यस्यत्वात् एव शक्यत्वाच्चेति दिक् । एतेन "अस्तेभूः" "उत्तरपट" इत्यादिभाष्यविरोधाद्यस्तप्रयोगोऽपि तत्रानिष्ट इति विन्त्यमिति जगन्नाथोक्तमप्यपास्तम् । अनन्तरादिष्विति मूलं समूल्यन्तुक्तार्थं भाष्यादिसंमतिमाह—अत एवेति । तस्य तत्त्वभावादिवैक्यार्थः । अस्याभिनिर्वाक्येऽप्यन्वयः । मनुप्राज्ञेति । पञ्चम्यर्थस्य इत्यर्थं वा मनुप्राज्ञा एतः परं भाष्य सिद्धान्तभाष्यं तथास्त्वैत्यर्थः । इदमेव ध्वनयितुं वक्ष्यति—भाष्यकृतेति । अस्त्यर्थो वर्तमानसत्ता, 'गोमानासीत्' इत्यादिस्तु तथा व्यवहारविषय आसीदित्यादिरर्थः । उपाधिरिति । तस्य विशेषकमित्यर्थः । अत्र एवानन्तरा इत्युक्तिः । अन्यथाऽनन्तरमित्येव वदैत् । पञ्चम्यर्थत्वेनेति । अन्यत्र स्वीक्रियमाणेनेति शेषः । तथा च स्वीकारस्य हेतुत्वं प्रकृतप्रत्ययार्थत्वे फलति । एवमत्रेऽपि । एतेनान्यतद्वैक्यार्थमित्यपास्तम् । चासामर्थ्यान्—भाष्येऽन्—इति न्यायात् । वृत्तिपदेन मनुप्राज्ञाऽऽकृति । न वापीत्यर्थः, कथमपि सरला ।

सरला ।

एतत् सारूपस नर्तकव्यवहृतिपूर्वत्वम्, यच्च विभक्त्यव्यवहितपूर्वं तत्संरूपमिति असारूप्यादित्युक्तम् । प्रकृत्यध्यापाराधारत्त । तदस्यास्यस्मिन्निति सूत्रेऽस्तिपदं प्रकृतिविशेषणम् । विभक्तिप्रतिरूपकं विच-

शब्दरत्नम् ।

तस्माद्यत्र पञ्चान्तमात्रप्रयोगे आनन्तर्यादिप्रतीतिस्तत्रानन्तरादिपदाध्याहार एव योध्यः । तत्रास्तिग्रहणाभावे तस्यान्यफलत्वे वा सूत्रानुपात्तान्तर्यान्तर्भावेण मन्वर्थीयवद्बहुव्रीहिवच्च भैरवी ।

वचनान्तोपादानेन प्रकृत्यर्थविशेषणत्वं स्पष्टमेव । एतच्च मापेशमममर्थवृत्ति न्यायेन तत्रामा-
मर्थम् । उपसंहरति—तस्मादिति । यत्र गुरुपुत्रो देवदत्तस्य किञ्चित् इत्यत्र । आनन्तर्यादिप्रती-
तिः—आनन्तर्यनिरूपितसम्बन्धप्रतीतिः ।

उक्तार्थं प्रमाणान्तरमपि दर्शयितुमनन्तरादिष्विति ग्रन्थमवतारयति—नत्रेत्यादि । तत्र-म-
नुष्विधायकसूत्रे । यथा बहुव्रीहिसमासे वर्तमानशालाग्रच्छिन्नाऽन्त्यथान्तर्भावस्तथा शब्द-
शक्तिस्यभावान्मनुष्वन्तादपि भविष्यतीति नैतत्प्रयोजनमिति भावः । नन्वन्तर्यमैवास्तिवन्त्यत
आह—अन्यफलत्वे वेति । सूत्रकारस्याज्ञानफलनापेक्षयाऽन्यफलत्वफलपनमेव वरमिति
भावः । अन्यफलम्—अग्निमानिति । अत्र हि सत्तामूर्धनवाचकोऽस्तिशब्दोऽप्यर्थः, तस्या-
स्तिसामानाधिकरण्याभावान्मनुष्वन्त्ययो न प्राप्त्यन्तर्दर्थमितदस्तिग्रहणमिति भावः । मूत्रानु-
पात्तेति । यथा शब्दशक्तिस्याभाव्यान्मन्त्वर्थीयो बहुव्रीहिश्च भवति तथेति वैपरीत्ये दृष्टान्तः ।

भावप्रकाशः ।

तरयाम्भवादिनि भावः । एषा चानन्तरा इति नैव वदेदिति शेष्यम् । एतेनेदं भाग्य ममीपादिपदयु-
क्तवाक्याभिप्राय न तरय तस्वाभावपरमिति मन्दोक्तमपास्तम् । एवमपि तत्र पक्षे तरय दुष्परिहरत्वेन भा-
ष्यासङ्गतेर्दुष्परिहरत्वात् । अन्यपक्षे तु तदुक्तद्वितीयदूषणमुद्गरन् उपसंहरति—तस्मादिति । उक्तहेतोरि-
त्यर्थः । यत्रेति । गुरुपुत्रो देवदत्तस्य किञ्चित्दित्यादिसमर्थमत्रभाषादिप्रयोगे इत्यर्थः । मात्रशब्देन
प्रकृतसमीपादिपदमात्रव्यावृत्ति, प्रवर्णनादभावे इति शेषः । एतेन पञ्चार्थत्वनिवृत्तिः । अग्रे लूट्यन्तश-
ब्द एव तदाचीति भावः । एतेन “ऋतो ल्ता” इत्यत्र सूत्रकृता “षष्ठी शेषे” इत्यत्र स्या चान्नोक्त-
मिति मन्दोक्तमपारत्तम्, उक्तहेतोः, तदङ्गीकारस्य सपुण्यमाणत्वाच्च । अनन्तरादिभित्तस्य मौलस्य नि-
मूलवमपावर्त्तुं तत्रैव प्रमाणानि भाषाचन्तराण्याह—नत्रेत्यादिना । तत्र मनुष्वन्ते बहुव्रीहिविच शब्द-
शक्ति स्याभाव्यादुक्तमानसत्तान्तर्भावसम्भवेन दृष्टकलाभावात्तदभाव इति भावः । सम्भवति दृष्टेतिन्याया-
वलम्बनेनाह—तस्यान्येति । अस्तीत्यस्य ‘अस्तिमान्’ इत्यत्र सत्ताश्रयधनाद्यर्थोऽस्तिशब्दस्याव्ययत्वेन

मुक्त्वा चैतत्फलरस्यापि तन्त्रेण वक्तुं शक्यत्वेनानन्तर्यादेरिव सर्वथाऽनुपादानामावेन वैपम्यान्मनुष्विधावपि
बहुव्रीहिवृष्टान्तेनैवास्तीत्यस्य सण्डनेन तद्वृष्टान्तरयैवोचित्याद्येत्यत आह—बहुव्रीहिवचेति । अत्र तु
तदनुपादानं स्पष्टमेव । अतएव पार्थव्येन दृष्टान्तेति । अतएव च यथासङ्ख्यं नैति भावः । यत्त्वाद्ये तथात्वेन
दृष्टान्तवैधायकेण एषा व्याख्यानेऽपि नाप्ये तथा व्याख्यानं मुक्तम्, तत्र तदन्तर्भावस्य मनुष्वन्तर्भाष्यै-
यद्योरुक्तत्वात् । तत्र हि तद्विधायकश्रवणेषु ‘पञ्चगु.’ इत्यादी बहुव्रीहेश्चरत्त्वमुक्तम् । तत्रान्तिग्रहणेन
विद्विष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य तद्विधायकत्वादरथापेक्षा डिगो, षष्ठ्यर्थमात्रापेक्षस्तु बहुव्रीहिरिति सत्तायुक्तपञ्चमवी-
सरला ।

मानवाचकन्यथमिदम् । विद्यमानवाचकप्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थं सप्तम्यर्थे वा मनुष्वन्त्ययो भवतोत्यर्थं
इति तदभावः ।

अस्तिग्रहणाऽभावे इति । मनुष्वन्तेऽस्तिग्रहणं न कार्यं, ‘न पदार्थं. सत्ता व्यभिचरति’ इति गो-
शब्देन सत्ताया अपि प्रतीतिर्न तदव्यभिचारः ।

अन्यफलत्वेनेति । तासुत्रे हि यथा प्रथमान्तान्मनुष्वन्त्ययो भवति तथा अस्तिपदस्याप्रथमान्त्वेषुपि
अस्तिमानित्यादी मनुष्वन्त्ययार्थमस्तिग्रहणमिति तदभावः ।

वृक्षादिः प्रतीयते । अत एवानन्तरादिषु न समासोऽनभिधानादिति स्पष्टमाकरे । किं बहुना 'ब्राह्मणस्य कम्बल' 'चित्रा गात्राऽस्य' इति व्यस्तप्रयोगोऽपि तत्रानिष्ट ।

शब्दरत्नम् ।

तथामृतानन्तयाद्यथान्तभाषण 'चित्रा गात्राऽस्य सन्त्यनन्तरा' इत्याद्यर्थे बहुव्रीहिसम्बन्धीयो न भग्नोऽनभिधानादिति मनुष्युत्प्रे भाष्य स्पष्टम् । अनन्तरादिरित्यर्थत्वे "तस्यदम्" (पा० सू० ४।३।१२०) इति शेषिनाऽप्यनभिधानान्नेति "तस्यदम्" इत्यत्र भाष्ये । तदुक्तम्—अनन्तरादिषु न समासोऽनभिधानादिति स्पष्टमाकर इति । तत्र समासप्रहण तद्धितवृत्तेरप्युपलक्षणम् । अनन्तरादिशब्दे पद्यतत्पुरपादिभ्यो भवत्यत्र । 'ग्रामरूप' 'गङ्गातारम्' इत्यादां समास एवावयवत्वत्वारोपय समास । स्पष्टा चयं राति भवती ।

नथाभूतेन । सूत्रानुशास्त्रार्थ । उक्तार्थे प्रमाणात्तरमप्याह—अनन्तरादिरिति । तदुक्तम्—तदे तत्सर्वमनसि निशायोक्तम् । नन्वेवमनन्तरशब्देन पद्यीतत्पुरोपादिषु न स्यादत आह—अनन्तरादिशब्दैरिति । अत्रासर्वस्य वृत्त्यभावप्रयत्नकस्य तत्राभावादिति भाव । नन्वेव ग्रामरूप' इत्यादिव्यवहारस्य कथमुपपत्तिरत आह—ग्रामरूप इत्यादि । यदा ग्रामशब्द गालास्य मुदाय वर्तते तदाप्यय व्यवहार एवमवापराद्य । आनन्तर्यस्य पञ्चार्थत्वमभ्युपन्यास्याह— भावप्रकाश ।

सम्बन्धेऽन्तरङ्गत्वात् एव, न द्विरिति कैयटः । एव च साधर्म्येऽयं दृष्टान्तः । अत्र एव पाषण्डेन दृष्टान्तादिरिति, तत्र तद्भाष्यस्यैकदेश्युक्तिरित्यत्र । अत्र एव "सत्त्वाद्दिगोस्तद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्य" इति तदुत्तरभाष्यप्रकाशमादायोऽप्यनु कावपि स्वाभाव्याऽभ्युपन्यासात्समासस्ययथविषय' बन्तान्तरङ्गत्वमभावाद्देश्यविहितेन द्विगुना बहुव्रीहैर्वा धात्तनौ मनुष्यनिषेधो वाच्य इति सिद्धान्तरीत्या वैयर्थे व्याख्यातः । अत्र एव मन्त्रेण बहुव्रीहिरात सङ्गच्छते । वस्तुन 'पञ्चमस्य' इत्यादी चरितार्थसमानाश्रयदिगोरेव बहुव्रीहिया परत्वाद्वाच्य इति विशेष्यत्वादिमात्र कैयट्युक्तिश्चित्तया । भाष्ये तु सर्वत्रैकदेश्युक्तिरेव । एतेनाथत्तत्रहिङ्गत्वानाश्रयणादिद चित्तव्यतिथिपास्तम् । तथा दृष्टान्ताकराशयोऽप्युक्त एवेति वैयर्थ्य एवायं दृष्टान्त इति गुरुचरणानामाह्वयम् । तथाभूतति । मत्र वा सूत्रानुशास्त्रेऽयं । अनभिधानादिति । तदुत्तरस्तत्परीत्यभावात्तौ तदन्तर्भाषिण मत्रथा न भवत इत्यर्थः । आशयस्तु प्रागुक्त एव तदुक्तमिति । प्रागुक्त सर्वं मनसि नथाय स्वस्वल्पवत्त्वेनैवमुक्तमित्यथ, ननु निर्मूलनवा भाष्यायुक्तमनुक्तमिति भाव । अनन्तरादिषु—आनन्तर्यादिषु । आदिना सानीप्यसङ्गह । एतेनादिद मत्र मन्त्रेऽप्यधिमिति मन्त्रोक्तमपास्तम् । कैयटसङ्गहायाह—आकरे इति । उक्तभाष्यादिचित्तव्य । न चास्य बहुव्रीहिस्यविषयत्वेन न यथाश्रुतत्वं प्रकृतवृत्तस्यैकदेश्युक्तिरित्यादा सिद्धमिति भाष्यकैयटविरोधापत्तश्च न पूर्वमप्युक्त युक्तमेवमिवाच्यम्, सङ्गोचं नानाभाषादन्भिधानरूपनाथरुक्तस्तुत्यात्वाद्भाष्यस्यान्याशयकत्वं न वैयर्थ्य चिन्तयत्वाच्च । तदुत्तरनयत्वाह—नृति । उक्तमीवाच्ये इत्यर्थः । वृत्तेरपीति । तथा चाधिसम्बन्धादकमपि तद, ननु स्वस्यैव सङ्गोचस्तुक्तभाष्यादेरिति भाव । अनन्तरेति । अनभिधानरूपयुक्तरसत्वात् । अत्र एव स्नानानन्तरमित्यादिप्रयोगमङ्गतिरिति भाव । नन्वेवमभ्युक्तयुक्त्या 'ग्रामरूप' इत्यादि न स्यादत आह—ग्रामसि । 'ग्रामो लब्ध' इत्यादी तथैव बोधाल्पनीमके सारण्यके वृत्त्याऽवनिर्वाहादाह—गङ्गाति । अत्रापि मयातेनानिर्वाहादाह—आदाविति । तेनाशपुरन्तस्तमास शिदित्यादिन शब्दः । आद्ये कैयट्युक्तिस्तु चित्तैव । अत्रे "ध्वनारेद्वा" इति सूत्रस्य भाष्य ममरुम् । एवञ्च 'अशुभ'

सर्ला ।

समीप एवावयवत्वत्वारोपणंति । वस्तुतस्तु "ग्रामशब्दोऽयं बहुर्थ" इति भाष्यात् सलीमकस्य सारण्यकस्य सत्रनस्य शालासमुदायस्य ग्रामशब्दवाच्यत्वेन ग्रामरूपे तदवयवत्वमङ्गत्वेनेति नाशयपक्षा । एव गङ्गातीरमित्यादावपि गङ्गापदस्य भाद्रकृष्णवतुर्दस्या संभावितत्वात्तदर्थेऽसमाचरत्वेन तदवयवत्वं सौरेऽनभिधानि तत्रापि नाशयपक्षा ।

शब्दरत्नम् ।

“मपयन्तस्य” (पा० सू० ७।२।११) इति सूत्रे कैये । किं च हस्य लित्यर्थे “हल् विञ्खने” इति धातोर्लस्येत्त्वापत्तिः । न च फलाभावः, ‘द्वदत्त हल्’ इत्यादौ डित्त्व सामध्याद्भव्यापि टेलोपवह्नित्प्रसामध्यात्प्रत्ययात्पूर्वत्वाभावेऽपि लित्स्वरस्यैव फलत्वं भैरवी ।

क्रिञ्चेति । आपत्तिरिति । नयेयमापत्तिर्हलन्त्यमिति सूत्रावृत्तावपि समानैवेति वाच्यम्, धात्ववयवल्कारस्योपदेशेऽन्त्यत्वाभावादिति भावः । इत्वापत्तिरिति । तथाच लोपः स्यादिति भावः । अत एव ‘लोपश्च बलवत्तर’ इति भाष्य उक्तम् । अणादिसंज्ञादाब्देषु लोपस्य न आदिरन्त्यनति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् अन्त्यनत्यस्यदन्त्यमद्वेनेत्यर्थस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

नचत्सज्ञाया लोपातिरिक्तमपि फलमनुबन्धा अनेकान्ता इति परे अभ्र आं भटित इत्यत्र प्रप्रतिपदरूप दृष्टमिति वाच्यम्, अनुबन्धानामेकान्तत्वपक्षस्यैव स्यापयिष्यमाणत्वात् । लोपस्य फलत्वञ्चि तदतिरिक्तं फलं नास्तीति शब्दा निराकुरते—नवेचादिना । फलाभाव—लोपातिरिक्तफलाभावः । समाधत्ते—देवरुति । हलिति क्रिञ्चन्तम्, देवदत्तेति सम्बोधनम्, अस्ताति शप । लिचिसामर्थ्यादिति । व्यञ्जनस्य या इत्सज्ञा तस्य लोप एव फलमिति तु न तधात्वे व्यञ्जनानुच्चारणस्यैव सुरुक्त्वात् । किन्तु फलान्तरमपि । तच्च फलं ‘लिति’ इत्येतत्प्रभावप्रकाशः ।

इत्यादावगत्या तथैव माभ्यादिप्रामाण्यादिति मान्योक्तं प्राचमनुरोधेनेने बोध्यम् । एतेन शिशिरत्समीप-पौषचैत्रमासावित्याद्यथक “शैशिरी मासौ परिहाय” इत्यापस्तम्बप्रयोगोऽपि व्याख्यानः । शिष्टसमाचाण्डज्योतिषसंवादाच्चैवमेव तस्य व्याख्यानं युक्तम् । एवमेव ‘उत्तमं च नैदाघम्’ इत्यत्र श्रावणो विवक्षितः । अत एवोत्तमपदस्वारस्यम् । एतेन भाष्याल्लुनापाडपर यथाश्रुतं मुद्रशानादिहृत व्याख्यानमपास्तम् । एवञ्च वत्र समासपदं तद्विदितस्याप्युपलक्षणमिति निदुष्टमेव । एतेन ‘ग्रामस्य नदी’ इत्यादौ तद्वतीति प्रसिद्धेवेति खण्डनकृतमुक्तमास्तम् । अनेकान्तपक्षे सवत्रैववा गतिः । यथैव सति न दोषस्तथान्यत्र स्पष्टम् । इय राति क दृष्टव्यत आह—स्पष्टमिति । तत्र हि परिग्रहण क्रिमित्याद्यङ्ग्य नयन्त मर्यादान्त वा चैत्रस्य क्षेत्रमित्त्वादाव तद्यच्चस्य यथाक्रमं मर्यादाभिविध्योर्दृष्टत्वादन्यमात्रप्रदर्शनार्थं तदिति उक्त्वा सवत्रैवान्तशब्दसह तेन वचते, अप्य तु नया क्षेत्रत्वात्सम्भवात्वात् नया इति गम्यत्र इति तद्वयर्थमित्याद्युक्तं भाष्ये । तत्र सवत्रैवेति प्रतीकमादायासम्भवापेक्षतया व्याख्यायान्यत्वाद्—सवत्रैवान्तशब्दोऽवयववाची कस्यचि मुख्य तत्त्वं, कस्यचित्सामीप्यादुपचरितमित्याशयेनेदं भाष्यम् । तत्रश्च तस्य तत्त्वा मपर्यन्तस्यादेश लभामात्राह परिगेवाद्युक्तम् । तेन “अतो लृपन्” इत्यत्र गुर्यावयवे सामीप्योपचरितावयवे वेति तन्मायाथ इति न तद्विरोध इति तद्भावः ।

तदाह—कैय इति । ननु ‘ब्राह्मणकम्बल’ इत्यादितस्त्राशोधाभावमूलकेनोक्तमाभ्यादिप्रतिपादितनामधानेन तदर्थे ते प्रयोगा नैवा सन्तु, ग्रामकृपादौ तु तथा प्रतीतेरस्तु तथा । अत एव शिदित्यादि—न वेदस्यधुरन्त इत्यादि—मूलमाध्यप्रयोगा अपि स्वगतं सङ्गच्छन्ते । अनन्तरदिष्विति तु उक्तमाभ्याव नुरोधेन वाचित्कानिष्टस्थलाशयमिति न विरोधः । अस्तु वा तत्तथैव । उभयथापि प्रकृते दृष्टिसिद्धिरेवेति लाघवमेवेत्यत आह—क्रिञ्चति । इत्यति । हावयवल् इति हसमीपल् इति वार्थे इत्यथ । धातोर्लस्येत्त्वेति । न च सिद्धांते आवृत्तसूत्रेऽप्ययं दोष इति वाच्यम्, धातोर्लस्येत्त्वेऽपि लस्य तत्रान्यत्वाभावात् । तथा च नान्द्रीषकत्वालोपः स्यात्तयोर्व्याप्यव्यापकभावात् इत्संज्ञाप्रकरणोत्तरमित्युपमंश्चतत्पदयुक्तं “नल्-लोपः” इति सूत्रेण तयोर्जन्यजनकभावबोधनाच्चमि भावः । नन्वत्र लोपान्यफलाभावेनेत्संज्ञायास्तं मात्रफलकत्वाभावेन लक्षणेऽप्यणसामर्थ्यात्तदभावेन च नेत्त्वापत्ति—यत्तु लकारपरिवागार्थकारोच्चारणसामर्थ्यादाप नेत्संज्ञालोपाधिति । तत्र, तस्योच्चारणार्थतया चारितार्थात्—इत्याशयेनाह—नच फलेति । लोपतद्वयफलयोरभाव इत्यर्थः । उक्तरथैव समाधत्ते—द्वदत्तति । सम्बोधनमिदम् । हलेति । लोपमध्यमपुस्त्यकवचनम् । प्रत्ययादिति । लित् प्रत्ययत्वाभावात् । न चाफलत्वात्मेव नैति न सामर्थ्यम्,

द्वितीयेऽपि सयोगान्तलोपो दुर्लभः, यणः प्रतियेधारम्भात् । तत्प्रत्ययस्यानपचेऽपि "भ्रलो भ्रलि" (पा० सू० ८।२।२६) इत्यतो भ्रलप्रहणमपकृष्य सयोगान्तस्य भ्रलो लोपविधानात् । किं च पदार्थबोधे विना बोधार्थबोधोपासम्भवेन ह्रस्वप्रत्याहारसिद्धे प्रागेतत्सुप्रार्थबोधे प्रसङ्गे तदुद्धारार्थोऽयं यत्र । अस्या चावस्थायां ह्रस्वाब्धार्थाप्रसिद्धौ द्वन्द्व एव दुर्लभः सहनिबन्धाया अनम्भवान् । तस्माद्यथोक्तमेव न्यायम् ।

शब्दरसम् ।

वस्तु शास्त्रमित्यपि बोध्यम् । यद्यपि "ह्रस्वमास" (पा० सू० ४।३।१२४) इति निश्चयेन तस्य नेत्रमिति कथयितुं शास्त्रम् । तथापि ज्ञापकस्वीकारापेक्षया सूत्रादृशित्वा लोपोक्तोक्तिं दिक् ।

भ्रलो लोपेति । सांज्ञोपास्यणे तु गूलाकमेव लु । असन्भवादिति । भेरी ।

युक्तिरूपमेव एकारस्ये स्वाकारम् । एवञ्च प्रतीतिदाहरणे प्रत्ययात्पूर्वत्वाभावाच्च प्राप्नोतीति तत्सामर्थ्याद्भवताति भावः । ननु 'ह्रस्वमास' इति निश्चयत एकारस्य लोपाभावे इत्यमपि न भवित्यपि, प्रतियोगितासम्भवेन लोपस्येवैवभाषाप्रत्यया व्यापकाभावे व्याप्याभावस्य न्याय्यत्वादित्याक्षयेन ज्ञाते—यथोक्तः । एधीरतीति । कश्चिदाद्यादिब्यापारगौरवावयवा मनोव्यापारगौरवमधिकमिति भावः ।

मूलोक्तं—सम्पूर्णसूत्रावृत्तिरूपम् । ननु कमकर्मणा इति सूत्रे "व्यत्ययो बहुल्ल् भावप्रसादा ।

इत्यादिपि तथास्वापत्ते । तथैवाह्वैकत्वेऽपि कल्पस्तीति चेन्नपि तुल्यम् । एतदमेव वृथान्ने किमिति भावः । लिस्त्वरस्येति । उकारान्तरत्वेऽपि मालः । फलत्वं वक्तुं शक्यत्वादित्यपि बोध्यमिति वाच्यं । अन्त्यस्तु लपनप्रमादात् । सोऽपि बोध्यः शब्दाशब्दे तु देवदत्तत्वजे यत् इत्यादि । इत्यपीति कश्चनः शोचर वाच्यमिति रथापि । यद्वा ह्रस्वार्थांशानेनाशब्दात्समासकत्वेन तन्त्रैकशेषान्यत्प्राप्तमर्थोऽपिना समुच्चयते । यद् किञ्चेत्यस्य दोषस्तमुच्चार्यकत्वेऽपि ज्ञानसमुच्चये । एवमेवपि सर्वत्र । अन्तेऽपि न दोषः कश्चिदपि । एवञ्च मन्त्ररीयकत्वालोपेन देवदत्त इत्येव प्रयोः न्यादिति भावः । धातुनिर्देशस्योक्तोक्त्या चारित्याप्योदाह—एतति । नेत्रमिति । तेव लोपाभावात्प्राप्तत्वेन कालाभावात्प्राप्तत्वाभावेन व्याप्याभावस्यैवैवकारा क्तमपि नेत्यं । यथेत्यादा एव तद्व्यापकलोपद्वारेव बोधमित्यन्वयं स्पष्टम् । एवञ्च नादवधौ दोष इति भावः । ज्ञापकमिति । अत्रनिर्देशरूपव्यापकेत्यं । एधीयसी—अत्यन्तं लघुभूता । नति बर्थाभिव्यक्तिपत्रकण्ठाद्यभिधानीरमेवादस्य न गाननवचमनोवापारोक्तमिति राजाज्ञसि । कथं च मन्त्रोपास्यतो लघुत्वव्यपदेशनान्यावहीकारवद्वारी कस्येत्वापत्तित्वात् निश्चयानुवर्तितत्वात्समासकत्वात् कल्पनामिति महागौरवात्ततो लघुत्वत्वात्सूत्रादृशित्वादिरेवोचितेति भावः । यथेनोपदेशे इत्यन्वयं प्रष्टुं प्रयुक्तमिति इत्यन्वयं "ह्रस्वम्" इत्यत्र योगविभाग इत्यादित्यदिवाक्यप्रसादात् निवृत्तिः । अर्ध्वन्वयप्रसादा—दिमिति ।

झलो रापति । नन्वेवमपि "अमो मत्" इति सूत्रमाभ्यादात्स्वभेदात्स्वकारेनात्रेदसिद्धिरेव चेत् ? न तथास्तस्यपि तस्य यणमिच्छात्पदत्वस्य "सयोगान्तस्य" इति एकोकभाष्यादाववयवकारात् । अथवा मिश्रस्तयोर्निबोधो दुष्परिहर एव । अनेनमन्वन्वयपक्षेऽपि निवारः । तदा भाष्यार्थात्तिलकाल्पेनेद्रुल्लस्यमानान विधानात् । अन्यथा कल्पोदात्तात्तदन्तर्गते रस्येव । निवृत्तनीयविधापवस्तुत्वे काथकालाभेऽपि वाच्यत्वात् स्य माथ्ये दृयात्वात् । यथेनान्यवक्षे तत्सम्भव इति जगन्नाथरत्नाकोक्तमस्मात् । तत्र ध्वन्यत्राह—सौप्रेति । मूलाकमेनेति । सम्पूर्णसूत्रावृत्तिरूपमेवेत्यं । एव पूर्ववत् । "एकशेषान्तर्देशात् सिद्धम्" इति भाष्यं स्मरन् ।

झलो लोपतीति । "सयोगान्तस्य लप" इति सूत्रे "झलो झलि" इत्यतो झल इति पदमप्युच्यं यत्-

शब्दरत्नम् ।

नच "आद्यन्तौ टकितौ (पा०सू०१।१।४६) इत्यादौ यथासहस्यमन्वयेऽपि प्रथमतः सा-
हित्यावच्छिन्ने साहित्यावच्छिन्नान्वयमात्रेण सहविवक्षामाश्रित्य यथा द्वन्द्वसाधुत्वं तपेहापि
प्रथमतो लकारो हल्पद्वाच्यश्चेदिति सामान्यतो बोधं कल्पितमादाय द्वन्द्वसाधुत्वं, ततो
भैरवो ।

लिट्याशिष्ये" इति संहितापाठेन द्विलकारको निर्देशः, एकरस्य लकारस्य संयोगान्तलोप
इति प्रतिपादितमन्यत्र, तदुपपत्तये "संयोगान्तस्य" इति सूत्रे सम्बन्धमानमपि झलप्रहणं
वास्यभेदेन सम्बन्ध्यते, तेन छचिदश्लोऽपि लोपो भविष्यति । अत एव "अमो मश्" इति
सूत्रस्यलकारप्रत्याख्यानपरभाष्यस्याप्युपपत्तिः । तत्र हि—लकाराभावे मकारस्य मकारादेशे
प्रयोजनं नास्तीति सर्गादेशो भविष्यतीति दूषणे दत्ते मकारस्य मकारादेशोऽनुस्वारवाधनार्थो
भविष्यतीति दूषणे परेण दत्ते एवन्तर्हि द्विमकारको निर्देशः करिष्यते इत्युक्तम् । अत्र द्विम-
कारक इति प्रतीकमुपादाय "एकरस्य मकारस्य संयोगान्तलोपः करिष्यते" इति वैयाकृतोक्तम् ।
एवञ्च न लकारस्य संयोगान्तलोपानुपपत्तिरित्यत आह मूले—विञ्चेति । अयं यत् इति । इल् च
ल् चिति द्वन्द्वकल्पनारूपो यत्न इत्यर्थः । अस्यां चावस्थायाम्—हल्पदार्थाजानावस्थायाम् ।

सहविवक्षाया असम्भवाभिधानमसङ्गतमित्याशयिकामादाहूतं निरन्वयति—नचेत्यादिना ।
यथान्वयमन्वयेऽपीति अस्य लक्ष्यसंस्कारवेलायामित्यादिः । साहित्यावच्छिन्न इति । आद्यन्तसमूहे
साहित्यावच्छिन्नस्य टित्कित्समूहस्य अन्वयः । समाप्तविभक्तिरतया लभेदान्वयः । बन्ध-
माणरीत्या इतरेतरयोगेऽपि समूहस्य विशेष्यत्वमिति भावः । हल्पद्वाच्यश्चेति । यथा अतं प्र-
ति 'नागरं भक्षय' इत्युक्ते नागरपद्वाच्यः कश्चन पदार्थः स्यादिति सामान्यतो बोधः प्रथम-
तो जायते, ततो नागरपद्वाच्यः क इति विशेषजिज्ञासा भवति तथेति । कल्पितमिति । सूत्र-
प्रणयनान्वयानुपपत्त्या कल्पितमित्यर्थः । एतेन सहविवक्षासम्भवा दर्शितः । ततः—सामान्य-
भावप्रकाशः ।

स्याप्ययमेवार्थः । वैयट्स्तुचिनय एवेति स्पष्टमन्वयेति भावः । लघु—लघीयः । ननु मूले द्वन्द्वप्रयोजकस्य
दमम्भव उक्तं, स चायुक्त इति स्पष्टनकृदादिराह—नचेति । आदिना "तस्यस्थमिषाम्" इत्यादिसङ्ग्रहः ।
अन्वयेऽपीति । लक्ष्यसंस्कारवक्तव्यार्थबोधेलायामिति शेषः । तथा च तथान्वयपक्षरथा अयमावाक्य
द्वन्द्व इति भावः । प्रथमतः—उक्तबोधोपार्ह, एवमयेऽपि । इतरेतरद्वन्द्वे नादित्यं विशेषणमिति तन्मते-
नाह—साहित्यावच्छिन्न इति । मुख्यमते तु साहित्ये साहित्यान्वयेति बोध्यम् । अन्वयेति ।
नामार्थयोरिति व्युत्पत्त्या कल्पितेनाभेदान्वयमात्रेणेत्यर्थः । मात्रपदेनान्वयस्य लक्ष्यसंस्कारकस्य कल्पने
नत्या न वास्तवत्वमिति ध्वनयति पूर्वपक्षी । अस्य महविवक्षात्वे हेतुत्वेनान्वयः । ध्वञ्च तदानीं वक्तुः
महितबोधेच्छायाः सत्त्वं श्रोतुरपि तथैव ज्ञानद्वयमिति भावः । इहापीति । इत्यन्वयमित्यत्रार्थः ।
यद्यपि इल् च ल् चैत्येव द्वन्द्ववाच्यप्रयोगस्तथापि पाठकमादर्शकमो बलीयानित्याह—लकार इति । अस्य
बोधस्य द्वन्द्वसाधुत्वावर्धवत्वाच्च चानुप्युत्तवान्त्वान्वयत्वनिवेशः । एकरान्वयस्यनान्येत्पदोलेपः । न च
"सदापरिभाषम्" इत्यादिवदिति भावः । सामान्य इति । हल्पद्वाच्यत्वेन स कश्चिदित्यर्थः । इलिति
सुबन्तश्रवणेन तत्र पदत्वग्रहे पक्षत इति व्युत्पत्त्या सामान्यतोऽर्थधीहेतुत्वस्य ग्रहे तुल्यवित्तिबोधनया
तदाच्यत्वस्याप्यर्थमात्रे ग्रह इति भावः । ननु शक्तिग्रहस्य व्यवहाराधीनत्वेनैव तदभावात्कथमेतदत
आह—कल्पितमिति । सूत्रप्रणयनानुपपत्त्या । सहेत्यादिः, अनेनावास्तवत्वं तस्याद्यो ध्वनितम् ।
ध्वञ्च हल्पदायज्ञानस्य प्रागुपयोरपि सत्त्वात्तादृशसहविवक्षायाः सत्त्वेनात्र द्वन्द्वः सुलभ इति भावः ।
द्वन्द्वसाधुत्वं तत् । अपिना इत्यर्थसमुच्चयः । नन्वेवमस्य वैयर्थ्यापत्तिरेवाशे इति दृष्टान्तवैयर्थ्यमन
आह—तत् इति । उक्तरीत्या द्वन्द्वसाधनोत्तरमित्यर्थः । विनयेति । "नहि निर्विशेषं सामान्यं
सरला ।

कथमेतेन संयोगान्त यत्पद तदन्तरस्य लोपः स्यात्, इत्यन्तो यः संयोग तदन्तं यत्पद तदन्तस्य लोपः स्या-

शब्दरत्नम् ।

विशेषजिज्ञासायाम् "आदिरन्त्येन" इत्येकवाक्यतया विनोपतो वाक्यार्थो लक्ष्यसंस्कारकः । किं च, सहविवक्षा—सह वक्तुं वस्तुिच्छा, सा च सूत्रप्रणयनानुपपत्त्या पाणिनेस्ततः पूर्वमपि हल्पदार्थज्ञानादक्षतेव, बोद्धव्योपस्तु क्रमेणैवेति वाच्यम्, "आद्यन्तौ" (पा० सू० १।१।४६) इत्यादौ यथासहस्यसूत्रारम्भसामर्थ्येन तथा साधुत्वाङ्गीकारेऽप्यन्यप्रकारेण भैरवी ।

तो बोधानन्तरम् । विशेषजिज्ञासायामिति । निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावेन । कारणस्य सामान्यज्ञानस्य वृत्तत्वाद्द्विशेषजिज्ञासा भवत्येवेति भावः । ननु पृथग्वाक्याद्यथोपे किं साधुक्रमत आह—आदिरन्त्येनेति । विशेषतः—हल्त्वादिना विशेषरूपेण । वाक्यार्थः—वाक्यार्थबोधः । एतेन सूत्रस्य सार्थक्यं द्वन्द्वस्य चोपपत्तिः कृता । श्रोतुर्हल्पदार्थस्य ज्ञानाभावेऽपि वक्तुःपाणिनेस्तज्ज्ञानमस्त्येव । अन्यथा वाक्यप्रयोगमेव न कुर्यात्, यत्नं प्रति इच्छायाः कारणत्वात्तादृशी सहविवक्षा सम्भवति । ततः पूर्वम्—आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रप्रणयनात्प्राक् । हल्पदार्थज्ञानात्—हकारादिलकारान्तस्य हल्पदार्थत्वेन ज्ञानात् । क्रमेण—प्राग्लकारस्येत्त्वेन ज्ञानं ततो हल्पदार्थत्वेन ज्ञानं ततो हल्पदवाच्य इदिति ज्ञानमिति क्रमेण । समाधत्ते—आद्यन्तावित्यादि । सूत्रारम्भसामर्थ्येनेति । यत्र न द्वन्द्वस्तत्र, यथा लोके—

"शत्रु मित्रं विपत्तिं च जय रजय मजयम्" ।

भावप्रकाशः ।

भवति" इति न्यायेन सामान्यज्ञानस्य विशेषजिज्ञासाहेतुत्वात् । अन्यथा वयमर्थमेवाव स्यादिति भावः । तत्रेष्टोपाय गमकमाह—आदिरिति । उक्तबोधनेतदार्थज्ञानस्य सत्त्वेनास्यार्थज्ञानस्य सत्त्वादिति भावः । विनोपत इति । हादिहान्त्ववर्गानां हल्त्वेनेत्यर्थः । वाक्यार्थः—उक्तोप आशिकः, पुनस्तस्यानुपयोगात्तावन्भावत्वेन श्रवणाच्च । संस्कारक इति । एवञ्च द्वन्द्वोपपत्तिर्नास्तीति वैषम्यं नाप्यन्योन्याश्रय इति भावः । ननु न सहविवक्षा शब्दार्थः, किन्तु वक्तुः सहवक्तुमिच्छा तस्याश्च "आद्यन्तौ" श्रयादौ वक्तुस्तयोः प्रत्येकं ज्ञानेनोपयत्र सत्त्वेनादोषेऽप्यत्र हल्युत्तानामावेन तदभावाद् द्वन्द्वाप्रसिरिति दृष्टान्तवैषम्यमिच्छासिद्धिश्च, इत्यतः तत्साम्य इदयन्निरतिस्तिमन्यथा प्रतिपादयति—किञ्चेति । वक्ता चास्य शालस्य पाणिनेरैवेत्याह—सा घेति । तादृगिच्छा चेत्यर्थः । मूर्ध्वेति । "आदिरन्त्येन" इति सूत्रप्रणयनेनेत्यर्थः । यत्तु "हलन्त्वम्" इति सूत्रप्रणयनेनेति व्यावह्यी । तत्र, तस्य यतिकश्चिदर्थकत्वेनापि सार्थक्यापत्तेः । ततः पूर्वमपि—उक्तसूत्रार्थबोधायामपि । हल्पदार्थेति । हादिहान्तानां हल्त्वेनेत्यर्थः । नन्वेवमपि सूत्रवैषम्यं श्रोतुस्तथाज्ञानाभावेनेष्टार्थतिद्वेरेत आह—योद्धव्योप इति । तेषामुक्तनशिविज्ञाभावे प्राक् लस्येत्त्वज्ञानोपपत्तत आदिरन्त्येनेत्यस्य ततो हलन्त्वमित्यस्येत्त्वेन क्रमेणैत्यर्थः । एवः सहोपम्यवच्छेदे । एवतोभयभापि तस्याः सत्त्वेनासम्भवादिति मूलम्युक्तमेवेति तस्य भावः । नन्वेवमपि दृष्टान्तवैषम्यम्, तथाहि, तन पाणिनेस्तयोस्तत्तदपेण समुदितरूपेण च ज्ञान तत्सूत्रार्थबोधायामस्त्येव, तज्ज्ञानस्य तच्छास्त्रात्तादृशत्वात् । अनेऽन्यान्येन तत्सत्त्वाद्द्वन्द्वप्रयोगः साधुरेव । श्रोतुरपि प्राक् एव एव तत्त्वेन तच्छ्रवणेन तथैव बोधः । न च पाणिनेर्द्विविधेन बोधेऽपि श्रोतुस्तथा बोधाभावात्तस्य च लस्यासत्कारत्वात् सूत्रवैषम्यमेवेति वाच्यम्, यथासहस्यसूत्रवलात्पाणिनस्तथाबोधेनादोषात्, अत्र तु न तथा द्वयोरेतत्सूत्रार्थबोधायाम् तदज्ञानात् तत्त्वतच्छास्त्रात्तादृशत्वात्सामान्यतो ज्ञानव्यल्पनार्था भानाभावाच्च, सूत्रस्य यतिकश्चिदर्थकत्वात् सिद्धान्तरीत्या वा सार्थक्याच्च । यत्रानुपपत्तिस्तदन्वयगमकभावान्चेति । अतस्तद्वृष्टान्तेनैव तत्साधुत्वोपपादनं तस्याद्युक्तमेवेति गूढाशयेन समाधत्ते—आद्यन्ताविति । सूत्रारम्भेति । अत्र शालेऽसम्भवात्लोकाद्री स्थानाख्यलौकिकप्रमाणदेव सिद्धेस्तस्य वैषम्यमिति भावः । तथा—सत्यपीति शेषः । पाणिन्यथासत्त्वान्वयेऽपीत्यर्थः । अङ्गीकारेऽपीति । तथाऽनेनेत्यादिः । तत्सामर्थ्यात्तथान्वयेऽपि समूहान्वयरूपेणैत्यर्थः । यद्वा, तथा तेन सरला ।

दित्यर्थद्वयं त्रियते । अन्ययोमकारणसामर्थ्याच्च पूर्वस्य वाचित्वात् शक्यते । तेन इत्यथे एव पूर्वयोगस्य

शान्दरसम् ।

तस्य साधुत्वमल्पने मानाभावात् । किं च, श्रोतॄणां मह बोधो भवतिवतीच्छया मह वस्तु
मिच्छया एव सहविवक्षात्पेन श्रोतॄणामपि सहबोध एवोचित । तादृशेच्छया तेषां ता
दृशबोधजनकप्रयोगे तु पाणिनेश्रान्तत्वापत्तिः । मुखनयन पर्येत्यादौ तु न दोषः,
भैरवा ।

इत्यत्र स्थानाख्यलौकिकप्रमाणेनान्वयबोधो भवति, तथा शास्त्रेऽपि भविष्यतीति यथा-
सङ्घयसूत्रं न तदर्थं, किन्तु द्वन्द्वार्थमव । एतन् यथा द्वन्द्वनिर्देशे यथासङ्ख्यं न प्रतीयते तथा शा-
स्त्रेऽपि न स्यात् । अत एव “अज्ञाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्तावित्युक्ते न ज्ञायते कस्यानाधनं
कस्यावय ” इति भाष्ये उक्तम् । अतस्तथाऽन्वयबोधार्थं पूर्वोक्तरीत्या यथासङ्ख्यं सङ्घयना-
न्तु साधुत्वमिति भावः । अन्यप्रकारेण—श्रोतॄणामपि प्रथमतः सामान्यतः, तत श्रोतु प्रथम-
ता एत्वेन, ततो हल्पद्राच्यत्वमिति य उक्त प्रकारान्ततोऽन्यप्रकारेण । अयम्भावः—प्रहृतौ
यथासङ्ख्यं विषयताया अभिप्रायश्रोतॄणामपि साधुत्वज्ञानं, तत प्राथमिको बोधश्चान्योन्या
श्रयान्न सम्भवतीति पूर्वोक्तसहविवक्षापदार्थोऽसम्भवदुक्तिक इत्याह—विज्ञेत्पादिना । श्रो-
तमन्बन्धिसहबोधार्थं कसत्तेच्छा सहविवक्षा, सा कदा सम्भवति यदा श्रोतु सह बोध स्यात्,
तथाऽत्र तु न सम्भवत्यन्यान्याश्रयादिति सहविवक्षव मास्ताति कल्पनीयम् । ननु पाणिने-
स्तादृशी इच्छा कल्प्यतामत आह—तादृशेच्छयेति । भ्रान्तत्वापत्तिरिति । इच्छाम्प्रतीष्टसाधन-
ताज्ञानस्य कारणतया श्रोतुसमवेत सहज्ञानं मदृष्टसाधनमिति ज्ञानं पूर्वं पाणिने कल्पनी-
यम् । श्रोतुस्तु सहज्ञानं न भवतीति पाणिनिममवेतस्य ज्ञानस्य सहबोधविशेषकत्वावच्छि-
न्नश्रोतुसमवेतत्वप्रकारकस्य भ्रमात्मकत्वेन पाणिनेश्रान्तत्वापत्तिरित्यर्थः । तादृशबोधजनकति
सहबोधजनकत्वार्थः । ननु एते य पुरोऽन्यतरविषयज्ञानमान् नतुभयविषयज्ञानवास्त-
न्प्रति ‘मुपनयनम्पदस्य’ इति प्रयोगो दृश्यते तथाऽत्रापि भविष्यतीत्यत आह—मुखनयनमिति ।

भावप्रकाशः ।

प्रकारेण । अयम्भावः—यद्यपि सामान्यतः उपस्थितिरित्येतत् तथापि तत्प्राप्त्यसामर्थ्येनात्र शब्दे लोपत्वेन
इन्द्रनिर्देशेऽपि प्रत्येकान्वयबोधतात्पर्येण तथा वयबोधकृष्णवाक्यकल्पनया बोधो न तत्र प्राक् । अन्यथा
साहित्ये इन्द्रविधानाज्जावदो न स्यात् । एव च तस्य इन्द्रनिर्देशयोस्तथान्वयेनापि इन्द्रस्य साधुत्वं
बोधयति स्वशास्त्रे । एवञ्च प्राक् तत्र पदार्थोपरिधतावप्यतात्पर्यविषयत्वात् न समूहान्वयबोधस्तथा तत्पदात् । तेन
शब्दे भावन्तौ वर्णानां विप्रशब्दौ लोपनापरकृतादृशरागेत्यादौ न इन्द्रस्य साधुत्वमिति । अन्यप्रकारेणेति ।
एतस्य तत्पदवाच्यत्वेनान्वयस्य लक्षणेन ज्ञानमिति रूपेणेत्यर्थः । तस्य—इन्द्रस्य । एवमाद्ये दूषणमुक्त्वा
खदुस्तद्विधोऽपि सहविवक्षापदार्थो नति ध्वनयितुम् “आदिरन्त्वेन” इति सूत्रमेव तत्र मानमिति शब्दा
दुराकर्तुं चापसाधारणम् । द्वितीये तदाह—किञ्च श्रोतॄणामिति । श्रोतुसम्बन्धिसहबोधकृतमवनेच्छा
हेतुः स्वकृतसम्बन्धिसहबोधनेच्छाया इत्यर्थः । एवेनोक्तबोधावृत्तिः । सहविवक्षात्वेन—नच्छेदार्थत्वेन ।
श्रोतॄणामपीति । इन्द्रप्रयोगेण श्रोतु सहबोधस्यैव वक्तृतात्पर्यविषयत्वस्य निर्णयात् । अन्यथा ताप्रति
बहुं इन्द्रप्रयोगो वृथा स्यादिति भावः । अपिर्बहुसमुच्चये । सहबोध इति । सहबोध एवेत्यर्थः । एवेन क्रम-
सामान्यबोधयोर्वावृत्तिः । एवञ्च दृष्टान्ते न दोषः । अत्र तु अन्योन्याश्रयप्रस्तत्वाद् बाधितं स इति भावः ।
मन्वेवमपि श्रोतुहल्पदार्थाज्ञानेन तथा सहबोधसम्भवेनात्र क्रमेणैव बोधोऽस्तव आह—तादृशेच्छेति ।
उक्तरूपेच्छैत्यर्थः । इन्द्रप्रयोगान्दधानुपपत्त्या तस्या भावस्यनन्ववादिति भावः । तेषाम्—श्रोतॄणाम् ।
तादृशबोधेति । इल्पदार्थाज्ञानात्तथा सहबोधजनकइत्यन्वयमिति शान्दप्रयोगे त्वित्यर्थः । ताप्रतीति श्रेयः ।
भ्रान्तत्वेनेति । श्रोतुनिष्ठहल्पदार्थाज्ञानस्य तस्य ज्ञानेऽज्ञानेति भ्रान्तत्वापत्तिरित्यर्थः । एतेनादौ विज्ञेत्पादा
नात्पाणिने, सामान्यज्ञानम् । किञ्च श्रोतुर्द्वन्द्वोपपत्त्यर्थं क्रमेण बोधात्तदावश्यकं वक्तृत्वात्वेऽपीत्यपास्तम्,
सरला ।

प्रवृत्तिरिति तत्र वार्तिके वाक्यतया यणतिरिक्ते एव अक्षरं तत्प्रवृत्तिरिति । अत एव “हे प्रथमशोरम्” इत्यत्र

शब्दरत्नम् ।

उभयवृत्तेन ज्ञातं प्रत्येव तादृशशब्दप्रयोगात् । तेन रूपेण ज्ञातं भ्रमः प्रमा येत्यन्यदेतत् । किं च, पाणिनेः पूर्वं हल्प्रदार्थज्ञानेऽपि तदभिप्रायेण न प्रयोगः । अन्यथा व्याख्यातृपरम्परावगतवस्तुतात्पर्यानुपपत्त्या “लट् स्मे” (पा०सू० ३।१।११८) इति सूत्रस्थकैयटोक्त-भैरवी ।

पूर्वपद्युक्तसहविवक्षापदार्थमभ्युपगम्यापि दूषणमाह—किञ्च पाणिनेरिति । हल्पदार्थज्ञानेऽपि भादिरन्त्येनेति सूत्रप्रणयनान्वयानुपपत्त्या हल्पदार्थज्ञानेऽपि । तदभिप्रायेण—हल्पदार्थज्ञान-तात्पर्येण । न प्रयोगः—न हलिति प्रयोगः । अन्यथा—तादृशतात्पर्यकल्पने । व्याख्यात्रिति । पाणिनिप्रभृतयो ये व्याख्यातारस्तोषां परम्परयाऽवगतं यत्तात्पर्यन्तदन्वयानुपपत्त्येति समुद्दि-तार्थः । लट् स्म इत्यादिलक्षणाया अनुमानस्य च हेतुसद्भावात् “लट् स्मे” सूत्रे यथा कैय-टेन लक्षणोक्ता तथेहापि भविष्यति । “लट् स्मे” इति सूत्रे वार्तिककृता “स्मपुरा भूतमात्रे, न स्मपुराऽनद्यतने” इति वार्तिकं पठितम् । तत्र स्मपुरेत्याकाररसूत्राभावादन्वयानुपपत्त्या प्रथ-मवार्तिके स्मपुराशब्दान्वयान्ताभ्यां “लट् स्मे” ‘अपरोक्षे च’ ‘न नौ पृष्टप्रतिवचने’ ‘नन्वो-र्विभाषा’ ‘पुरि लुट् चास्मे’ इति पञ्चसूत्री लक्ष्यत इत्युक्तम् । तत्र लक्षणायाम्मानन्तु यदि लक्षणा न स्यात्तदा प्रथमवार्तिके च ‘लट् स्मे’ ‘अपरोक्षे च’ ‘पुरि लुट्’ इति सूत्रत्रयस्य भूत-मात्रे प्रवृत्तिर्वाधिता तस्यैवाद्यतननिषेधप्रतिपादनद्वाराऽनद्यतने विधानप्रतिपादने भूतविभोपे विधानमिति लभ्यते । ततश्च भूतमात्रे इत्यनेन सामान्येन विधानेन विशेषः प्राप्नोति । यदा तु प्रथमवार्तिके लक्षणा तदा पञ्चसूत्र्या भूतमात्रे प्रवृत्तिर्वाधिता । तथा च ‘लट् स्मे’ ‘अपरोक्षे च’ भावप्रकाशः ।

भ्रान्तत्वापत्तेः । श्रोतुस्तदुपपत्तेरनावश्यकत्वाच्च, तत्र कस्यापि सामान्यतोऽज्ञोपायेति दिक् । ननु इन्द्रप्रयोगेण श्रोतुः सह बोधस्यैव वक्तृतात्पर्यविषयत्वमित्युक्तम्, मुञ्जमयत्तं पर्येत्यादावन्यतराज्ञानवतोऽन्यतरस्यैव बोधेन तादृग्वक्तृतात्पर्यविधायादिति लण्डनकारोक्तं मुख्यदूषणं खण्डयति—सुरेति । दोष इति । इन्द्रा-सायुस्वरूप इत्यर्थः । उभयवृत्तप्रकारज्ञानविषयश्रोतारं प्रत्येन ‘मुञ्जमयम्’ इत्यादिद्वन्द्वप्रयोगादिति हे-त्यर्थः । एतेनान्यतरज्ञानेन श्राव्यावृत्तिः । एवञ्च देवादागतस्य तदज्ञानवनः कस्यचित्पद्मोपासम्भवेऽपि तादृ-शस्योद्देशस्य श्रोतुः सहबोधस्यैव सत्त्वेन तस्याः सत्त्वाच्च न तादर्यविधातः । अत्र तु श्रोतुर्न कस्यापि बोधः । अत्र तु न कश्चिदपि हतः प्रागुभयवृत्त इति विशेषः । अत्र एव तुः प्रयुक्तः । एतेन पाणिनेर्हल्पदार्थप्रसिद्धे-स्तुल्यशब्देकक्रियान्वयित्वेन वक्तुमिच्छा सहविवक्षा । वक्ता च स एवेति कुतस्तदसम्भवेः । बोद्धृणां यद्य-पि इन्द्रपञ्चहल्पदार्थाज्ञानात् इन्द्रार्थतोषो दुर्लभताथापि लेखज्ञाया तेन प्रत्याहारे हल्पदार्थसिद्ध्या तदर्थ-बोधोपपत्तिः । नहि तेषामप्यादौ तज्ज्ञानमावश्यकमिति नियमोऽस्ति, यतस्तदसम्भवेन इन्द्रोऽनुपपन्नः स्यादिति रत्नकारोक्तमप्यस्तम् । लक्षणाया हेतुत्वे कथमन्यत्र प्रयोगोऽत आह—तेनेति । उभयवृत्तेने-त्यर्थः । तथा च अत्रमामाधारज्ञानत्वेन हेतुत्वं लोभसिद्धमिति भावः । एवञ्च तदसम्भवादिति उक्तियु-क्तं वेति बोध्यम् । ननु नार्थं सहविवक्षापदार्थं, धातेरिति सूत्राक्षरतोऽलम्भात् । अनस्तदुक्तमादृशतामभ्यु-पेत्याप्यन्ये दूषणमाह—किञ्च पाणिनेरिति । अप्यन्तं व्यरत्नात्म् । तदभिप्रायेति । यादृहल्पदार्थता-त्पर्येण न हलिति द्वन्द्वप्रयोग इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—अन्यथेत्याद्यापत्तेरित्यन्तेन । अन्यथा—तत्तात्प-र्येण तत्प्रयोगोक्तोऽहरे । व्याख्यात्रिति । पाणिन्यादयो ये व्याख्यातारस्तोषां या परम्परा शिष्यप्रशिक्षरूपा

सरला ।

मन्त्रारप्रश्लेषपरमाथ्यं सगच्छने । एतेन वाच्यभेदात्पूर्वयोगस्यास्तस्यपि प्रवृत्तिरिति प्रकृतोऽपि लकारलोपस्य मुक्तत्वेन चिन्त्यनिदमिचयात्तम् । वस्तुनस्तु व्यरदयो बहुलल्लितिल्ल्याशिक्ष्यविति व्याख्यारप्रश्लेषपरमा-थ्यप्रामाण्यात् लकारातिरिक्तो यो मणु तदतिरिक्तेऽशक्ति प्रवृत्तिरित्यस्यावश्य वाच्यतया लकारे सशोभान्तलोपस्य मुक्तत्वेन चिन्त्यनिदम् ।

भूले सहविवक्षाया असम्भवादिति । एकरूपावच्छिन्नस्यैकरूपावच्छिन्ने एकरूपसंसर्गोऽन्यथाः

शब्दरत्नम् ।

रीत्या लक्षणया, तन्त्रान्तरीयप्रथमादिव्यवहारेण प्रथमादिपदानामिव शक्त्यनुमानाद्वा ततः श्रोतृणां बोधसम्भवेनेतेतराध्यस्यैवाभावेन तदाशङ्का-लक्ष्णैतवक्तव्यमित्यादिसमाधानपरभाषासङ्गत्यापत्तेः । न चैवमजादिव्यवहारस्यापि लक्षणादिनेवोपपत्तौ "आदिरन्त्येन"

भैरवी ।

'पुरि लुट्' इति सूत्रत्रयस्याद्यतनभूतेऽपि प्रवृत्तिः प्राप्ता, सा द्वितीयवार्तिकेन प्रतिपिच्यते । 'न नो पृष्टप्रतिवचने' 'ननोर्विभाषा' इत्यनयोस्तु भूतमात्रे प्रवृत्तिरिति सिध्यति । एवञ्च तत्र त्यभाष्यप्रघट्टरूपेण प्रथमवार्तिके लक्षणा यथाऽस्ति नयेहापि हकारादिलकारान्तसुवसमुदायघट्टरूपतत्सुत्रान्त्ये लक्षणाऽङ्गीकार्या । अन्त्यपदञ्च तादृशे तात्पर्यप्राहर्कं भविष्यति 'गभीरायां नद्यां घोष' इत्यत्र यथा नद्यामित्यस्य गभीरनदीतीराभिन्नाधिरणप्रतिपादकत्वं गभीरायामिति तात्पर्यप्राहर्कं तद्वत् । लक्षणयेति तृतीयान्तस्य बोधसम्भवेनेत्यत्रान्वयः ।

शक्त्या निर्वाहे लक्षणया अतौचित्यमित्यभिप्रायेणाह-तन्त्रान्तरीयेत्यादि । यथा तन्त्रान्तरे स्वौत्सृग्य इति प्रथमा, अमोद्शासिति द्वितीया, इत्यादि उक्तम्, तेनैवात्र शास्त्रे प्रथमाद्वितीयापरार्थग्रहस्तद्वत् । अनुमानादिति । हल्पदं हकारादिषु शक्तं हकारादिबोधतात्पर्येण

भावप्रकाशः ।

तयाऽवगतं ज्ञानं यदकृतात्पर्यं तदन्वयानुपपत्त्येत्यर्थः । इयञ्च लक्षणाया शक्त्यनुमाने वा हेतुः । ननु तथापि जघन्ये लक्षणोत्तमीमासुरसिद्धान्तात् तत्रैव विरोधोपस्थितेश्वान्यपदे एव तस्या औचित्यमत्र आह-लट् स्म इति । कैयटोक्तरीत्या तद्वत् । अयं भावः-तत्र हि "स्म पुरा भूतमात्रे" "न स्मपुऽऽपत्तने" इति वाचिन्यद्वय पठितम् । तत्र कैयटः-तत्राप्ये स्मपुराशब्दाभ्यामाद्यन्ताभ्या "लट् स्मे, अपरोक्षे च, ननो पृष्टप्रतिवचने, ननोर्विभाषा, पुरि लुट् चारस्मे" इति पञ्चमूत्री लक्ष्यते । अन्यथा आये भूतमात्रे स्मविधानात्तस्यैव चापतननिषेधद्वारा तद्विशेषप्रतिपादने तात्पर्येण निषेधादेकत्र "लट् स्मे, अपरोक्षे च, पुरि लुट् चारस्मे" इति सूत्रत्रयविषये एकस्य भूतमात्रविधि-अद्यतननिषेधोत्पत्त्यविरोधादसम्भवदुक्तिकलोपपत्तिः । तदयमर्थः-उक्तसूत्रत्रयेणान्यद्यतने भूते प्रत्ययः, "ननो पृष्ट" "ननोर्विभाषा" इतिसूत्रद्वयेन भूतमात्रे प्रत्ययः, अन्त्ये लक्षणौचित्येऽपि लक्ष्यानुरोधादग्रिमभाषायाश्चाद्य एव सेति । एवमत्राप्याद्यन्ताभ्या हकारलकाराभ्यामुक्तहेतोर्लक्ष्यानुरोधादन्यपदसामानाधिकरण्यानुपपत्त्या च ह्यदयो लक्ष्यन्ते । तदवच्छेदकं च तद्राध्यवाच्यघटितत्वं तत्सवर्णव्यतिक्तत्वं तत्तद्व्यतिक्तत्वं वेत्यन्यदेतत् । तथा च स सिद्धान्तो न स्वीक्रियत इति । लक्षणा च शक्त्यनुमानवद्वोधसम्भवे हेतुः । क्वचिदावश्यककणकयानुमित्या निर्वाहे लक्षणा न युक्तेत्याह-तन्त्रान्तरीयेति । वस्तुतः शक्त्यभावेन समुदायस्य शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाऽसम्भवः । उभयोर्लक्षणाङ्गीकारे तु गौरवमत्र आह-तन्त्रान्तरीयेति । शास्त्रान्तरीयेत्यर्थः । सौत्रसित्यादि प्रतिविक्रमिति भावः । ननु तात्पर्यानुपपत्तेर्लक्षणाबीजत्वस्य सर्वतन्त्रप्रसिद्धत्वाद्वास्तु तथा मा, शक्तिबीजत्वस्य तु कस्याप्यनभिमतत्वात्कथं तथा तदनुमानमत्र आह-प्रथमादीति । अयमभावः-यद्यप्येवं तथापि पूर्वव्याकरणेषु प्रतिविक्र संज्ञायाः कृत्वात्तदनुरोधेनोक्तहेतोः प्राणिपदिकार्थेत्यादिषु प्रथमादिपदाना यथा तत्र शक्तिरूपनमेवमत्रापि तेषु ह्यदिद्वान्ताम्ब्रूपेण पठित्वा ह्यसंज्ञायाः कृत्वात्तदनुरोधेनोक्तहेतोस्तेषु तस्य तत्कल्पनमिति । ततः-तत्तात्पर्यं लक्षणाप्रयोगमात्रात् । तदाशङ्का-इतेतराश्रयाशङ्का । आदिना एकशेषनिर्देशाद्वा सिद्ध्यन्वित्यस्य परिग्रहः । परेति । एतदुभयपरेत्यर्थः । एवञ्च तत्परिहाराद्यर्थं तथापि प्राक् तादृश हल्पदार्थज्ञानमाश्रित्य कथञ्चित्सहविवक्षया इन्द्रसाधनप्रयासो विफल आच्येतेति भावः । एतेन सूत्रमैव दर्शयित्वाऽपि हल्पदार्थं इति भन्दोक्तमपास्तम् । चैवं-तत्र लक्षणाद्यङ्गीकारे । लक्षणादिनेति । उक्तप्रकारलक्षणादिनेत्यर्थः ।

सरला ।

सहविवक्षा । यथा भवतिरितौ छिन्धीति । अत्र साहित्यावच्छिन्नस्य ध्वजदिर इत्यस्य एकरूपावच्छिन्ने छिद्रधात्वर्थच्छेदने कर्मवसंसर्गोणात्वम इति तत्र सहविवक्षा । प्रकृते तु ह्यलक्षणादिसंज्ञानाभावेन तदर्थस्यैकरूपावच्छिन्नज्ञान, तस्य चैकरूपसंसर्गोण एकरूपावच्छिन्नेऽन्वयज्ञानञ्च दुःशकमिति । कुठारेण ध्वं

शब्दरत्नम् ।

(पा०सू०१।१।११) इति सूत्रवैयर्थ्यम्, कचिल्लक्षणादिना बोध इति सर्वत्र लक्षणाद्याभ्यय एमेवेति नियमाभावात् । “नासूया कर्त्तव्या यत्रानुगम क्रियते” इति “पङ्क्तिर्विशति” (पा०सू०१।७।१४९) इति सूत्रे भाष्योक्तेः । तस्मात्करिष्यमाणशक्तिप्रहोपायकपदस्य तत्र भिप्रायेणाचार्यस्य पूर्वमप्रयोग इत्येव कल्पना ज्यायसी । ध्वनितश्चायमर्थो “नाऽऽज्जली” (पा० सू० १।१।१०) इति सूत्रेऽष्टादशाना ग्रहणाभावात्, उप

भैरवी ।

पाणिन्दुच्चरितत्वादित्यनुमानादित्यर्थ । एवम्—अनुपदोक्तरीत्या लक्षणाया शक्त्यनुमानस्य वाऽऽङ्गीकारे । नियमाभावादिति । व्याकरणस्य शक्तिग्राहकत्वसिद्धान्तस्यैवमेवोपपत्तिरिति भावः । नाह्येति । प्रकृतिप्रत्यययोरानन्त्येन शब्दानां साधुत्वज्ञानं न सम्भवति । तत्र वेपथञ्चिच्छब्दाना साधुत्वमाचार्येण प्रतिपादितम् “पङ्क्तिर्विशति” इत्यादिना । शब्दानामानन्त्यात्म वेषा तत्र सम्भवतीति तथा न कृतम् । नष्टेतावताऽऽचार्यस्य दोष इति । उपसहरति—तरगादिनि, करिष्यमाणेति । करिष्यमाण शक्तिप्रहोपायो यस्य तादृशं यत्पदं तस्य । तदभिप्रायेण—प्राग्-ज्ञातायाभिप्रायेण । आचार्यस्य—पाणिने । पूर्वम्—शक्तिप्रहोपायात्पूर्वम् । अस्मिन्नर्थे साध कान्तरमप्याह—ध्वनित इत्यादिना । अस्य भाष्येणापीत्यत्रान्त्य । प्रहणाभावावेति । अक्षपदेने- भावप्रकाशः ।

भादिना शक्तिसग्रह । एवमग्रेऽपि । एव स्पष्टार्थे वैयर्थ्यपदोत्तर वा योज्यः । क्वचित्—इत्यत्र । श्विहंती । सर्वत्र—अनादिपदेऽपि । तत्र हेतुमाह—नासूयेति । भाष्यकृतो वाचिककृतं प्रत्युक्तिः । तत्र हि “विश-
(आद्य सप्रकृतिप्रत्यया निपात्यन्ते” इत्युक्त्वा तत्र दोषानुक्त्वा “अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानायथा सहस्रादिषु”—इत्युक्तम् । तेन पूर्वकल्पस्य दुष्टत्वादाशब्दस्तर्यर्थः । तत्र प्रकृतिप्रत्यययोरनुगममाभावेऽप्यर्थाभिधानात् यथा न्युपपन्ना, एवमेतेऽपि सद्दृश्याया सङ्ख्येवे च स्वभावत एव प्रयुक्ता इषादिवदनेऽर्था इति न फल तस्येति तद्भावः । तत्र. सत्र समर्थं माश्वकुर ‘सदसं गवा’ ‘सदस्र गाव’ इत्यादिप्रयोगदर्शनात्तेषामपि शुद्धादिक्त्वादिना गुणिनि यौगिकत्वमेव । नहि सख्यानिरपेक्षसख्येयबोधकत्वेन, येन स्वदमीरू-
दत्व त्यादित न तद्दृष्टान्तेन स्वप्रचाराप्यानसम्भव । तर्हि तत्रापि स्वभावस्य समितिवाङ्मनिरतायेक्तवान् नासूयेति । प्रकृतिप्रत्यययोरनुगम विना मन्दबुद्धीनामतनुप्रहात् । अननुगमस्य दोषत्वेऽपि नाचार्यस्य स, सर्वशब्दानुगमस्यानन्त्येन वस्तुमध्यत्वत्वादिप्रददानार्थमेव कृशानुगमेऽपि न तस्य स तद्विषयेषु विशयादिष्वर्थविशेषानिश्चयस्य स्वप्रशापराधन्यत्वेन तस्यानपराधत्वादिति तद्भावः । तदाह—भाष्योक्तेरिति । परिहृतमुपसहरति—तस्मादिति । उक्तभाष्यासङ्गतैरित्यर्थः । करिष्येति । करिष्यमाण, ननु ह्यत्र क्रियमाणोऽरिष्यमाणो वा शक्तिग्रहयोपायो यस्य तस्य पदस्येत्यर्थः । तदभिप्रायेणेति । प्राग्ज्ञाता र्थाभिप्रायेणेत्यर्थः । पूर्वम्—दादृशशक्तिप्रहोपायशानात्पूर्वम् । एतेन वस्तुतो दोषधृणामपि न तदनुपपत्ति, याविनी इत्यदाध्यमशक्तिभावात् पदार्थद्वयस्यैकतुद्वयुपारूढत्वमात्रेण तदुपसहरति रत्नाकरमन्दाशुक्तमश-
स्तम् । उक्तेऽर्थे हेत्व वरमप्याह—ध्वनित इत्यादिभाष्येणापीत्यन्त्येन । अष्टादशानामिति । तदा दीनामित्यर्थः । तेनेऽकारेण शयग्रहादिसग्रह । अत्र एवान्तेऽष्टादशादीनामिति वक्ष्यति । उपदेश इति ।

सरला ।

द्विर्ध इत्यत्र सदास्याय एकरूपमसंगमेति । धव सतिर च द्विध इत्यत्र तद्वारणाय एकरूपावच्छिन्न-
येति । एकरूपावच्छिन्न इत्यस्य निवेदान्त्वं पदं पदस्य सतिर द्विध इत्यात्मवच्छिन्नत्वे ।

तस्य त्व अने करिष्यते एव “नाऽज्जली” इति एवमासीत्प्रदश्यात् “अत्र सदा” इति ह्येते ‘अधि’ इत्यस्यानुवृत्ते साधकत्वं भवतीति भावः ।

मध्यगानामिति । आद्यन्ताभ्यामवयवत्राभ्यामवयवौ समुदाय आक्षिप्यते; तस्य

शब्दरत्नम् ।

देशोत्तरकालेत्सञ्ज्ञा, इत्सञ्ज्ञोत्तरकालः प्रत्याहारः, प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसञ्ज्ञा, तदु-
त्तरम् “अणुदित्” (पा०सू०१।१।६९) इति सवर्णप्राद्वकमित्येतेन समुदितेनान्यत्र सवर्णानां
ग्रहणं भवति न स्वस्मिन्नापि स्वाङ्गे” इत्येवं वाक्यापरिसमाप्तिप्रतिपादकभाष्येणापि ।
अन्यथा तत्तच्छास्त्रप्रणयनानुपपत्त्या पाणिनेस्तथाज्ञानस्य पूर्वमपि सत्त्वेनाचार्येण तथा
प्रयोगे बोद्धूणामपि क्रमेण तथा बोधे उपपत्ते किं तेन कृतं स्यात्, कथं वा “नाऽऽञ्जलौ”
(पा०सू०१।१।१०) इत्यत्राष्टादशादीनां ग्रहणवारणं भाष्योक्ते महत्तं स्यादिति विभा-
ष्यताम् । तदाह—तस्मादिति ।

आद्यन्ताभ्यामिति । अवयवत्वेन बोधनाद्यन्तशब्दाभ्यामिन्यर्थः । तस्येति ।

भैरवी ।

स्यात्ति । न स्वस्मिन्—नाणुपदे । स्वाङ्गे—नाञ्जलादित्यत्र । वाक्यापरीति । वाक्यस्य—परि-
पदस्य
उपदेशा-
ज्ञानस्य
सत्त्वेन तत्तत्सवर्णाभिप्रायेण प्रयोगेणाच्यदेन सवर्णग्रहणं दुर्वारमित्यर्थः । विभाव्यतामिति । द्वन्द्व-
वादिनेति शेषः । तदाह—तदेतत्सर्वमनसि निधायाह ।

अवयवत्वेनेति । अवयवस्यावयविनम्प्रति नित्यसाकाङ्क्षत्वादाक्षेपस्य सम्भारः । नृती-

भावप्रकाशः ।

आद्यमुच्चारणमित्यर्थः । तच्च प्रत्यासत्तैरञ्जलाग्रवर्त्तकानामिति भावः । उत्तरकालेत्सञ्ज्ञेति । शातस्य संज्ञा-
विधानात्, तदपि तदव्यवधानेन पदार्थोपरिधितरपि पश्चादिति भावः । प्रत्याहारः—“आदिरत्वेन” इति
सर्वैकवाक्यतयाऽणादिसंज्ञास्य । सवर्णसंज्ञा—इष्टविषयैतत्सद्वित्त्वग्रहः । तदुत्तरेति । सवर्णपदबोध्यानिश्च-
योत्तरकालं तत्त्वमकारादिभिः स्वसवर्णत्वेन ज्ञानानां ग्रहणं बोधयतीत्यर्थः । एतेनेति । तत्तत्सवर्णसंज्ञे-
नाणुदित्यङ्गेत्यर्थः । समुहस्याप्युक्तरीत्या परस्परयोगोपादादिति भावः । अन्यत्र—समुदितवचनान्य “अकः-
सवर्णं” इत्यादौ । विधेयान्यत्रेति शेषः । स्वस्मिन्—अणुदित्यङ्गे । स्वाङ्गे—उपदेशादौ । सवर्णानां ग्रहणं
भवतीत्यस्यानुपपत्तः । अहत्त्वं चोपपत्तत्वेन, तदा तद्वक्तव्यार्थानिष्पत्तेः । तदाह—वाक्यापरीति । स्वस्वा-
ज्ञान्यतरजबोधकाले समुदिततद्राक्यार्थापरिसमाप्तीत्यर्थः । सवर्णपदार्थनिर्णयं विना तद्व्यग्रहणबोधनासामर्थ्य-
मिति यावत् । तथाच सापाङ्क्षतयाऽर्धवद्राक्यस्याप्यपरिसमाप्तिरिति भावः । स्फुटीभवित्यति चैतत् ।
हेतुत्व विशदयति—अन्यथेति । प्रकृते प्राञ्जातार्थाशयेन प्रयोगाङ्गीकारे इत्यर्थः । “तुल्यास्य—नाऽऽञ्जलौ-
अणुदित्” इत्यादिशास्त्रप्रणयनान्यथानुपपत्त्या ह्यन्यार्थज्ञानवचत्रापि क्रमेण तत्तत्पदार्थज्ञानस्य तत्त्वज्ञा-
र्यबोधात्प्रागपि सत्त्वावयवत्वेन तदज्ञानस्य तत्तच्छास्त्रासाध्यत्वेन च पाणिनिना ह्यल्पदप्रयोगवत् “नाऽऽ-
ञ्जलौ” इत्यादौ सवर्णाशयेनोक्तन्यायस्य श्रोतृमति प्रवृत्तवाच्ययोगे कृते तेषामनुपदेशादिक्रमेण ह्यल्पद-
र्थज्ञानवचतदनुपपत्त्या लक्षणादिना बोधे जाने तन्न्यायबोधकभाष्येण किं कृतमित्यस्यार्थः । अयम्भावः—
तत्र हीकारेण शस्वापि ग्रहणादपूर्वाद्भलवचं शवोः सवर्णसंज्ञानिषेधे ‘परदशानि’ इत्यत्र ‘श्वोश्चरि’ इति
श्लेषो न स्यादित्याशङ्क्या निराकर्तुं तन्न्यायाश्रयणम् । पाणिनेस्तथाष्यवहारे तु तयोरेकरीत्या निषेध-
प्राप्तिस्तदवस्थैव, तन्न्यायस्य श्रोतृमति प्रवृत्तत्वेऽपि तं प्रत्यप्रवृत्तत्वात् । एवं च तदाश्रयणं व्यर्थमिति ।
एवमनारादिरिष्टादशादीनां ग्रहणैऽकारादोरपि मिथो निषेधः स्यादित्याह—कथं वेति । वारणमिति ।
दीर्घप्लुताकाराभ्यां हजारेणासावर्ण्यं तु प्रश्लेषादिति स्पष्टमन्यत्र । भाष्योक्तमिति । उक्तन्यायेनेति
भावः । विभाव्यताम्—द्वन्द्ववादिमिरिति शेषः । तदाहेति । तत्सर्वं हृदि निधायाहेत्यर्थः ।

तयोः सन्धीपबोधकत्वे पूर्वापरशब्दवदवधिमन्ञ्दत्वे वाऽनिष्टसिद्धेरुक्त मूले—अवयवाभ्यामिति ।

च युगपद्वयस्य प्रयोगाभावात्तदवयवेष्ववतरन्ती सञ्ज्ञा मन्थयेषु विश्राम्यति, न त्वा-
द्यन्तयो, सञ्ज्ञास्वरूपान्तर्भावेण तयो पारार्थ्यनिर्णयादिति भाव । स्वस्थ चेति ।
“स्व रूपम्” (पा०सू० १।१।६८) इत्यनुवृत्ते । स्व रूप चादेरेव गृह्यते, नान्त्यस्य,
‘अन्त्येनेत्यप्रधानतृतीयानिर्देशान् । सर्वनाम्नामुत्सर्गत् प्रधानपरामर्शित्वान् ।

शब्दरत्नम् ।

स्मृणुष्यस्य । तयो पारार्थ्येति । सञ्ज्ञास्वरूपमोक्षकतया शक्तिग्रहकारे एव तयो पा-
रार्थ्यनिर्णयादित्यर्थ । परामर्शित्वादिति । वस्तुतो ज्ञापकादिनाऽपि न संज्ञाया
भैरयो ।

यार्थं प्रकृतता । तयो — आद्यन्तयो । पारार्थ्येति । सच्चिबोधकत्वनिर्णयान् । संज्ञा
हि सञ्ज्ञिन बोधयति नतु सञ्ज्ञास्वरूपमपि । प्राचामनुरोधेन मूलश्लोके व्याख्याय सिद्धान्त
भावप्रकाश ।

तद्वोधकत्वाभावादाह—अवयवत्वेनेति । प्रकृतत्वं तृतीयाय । तस्य चैकदेशे बोधे तयो नित्यसाक्षा-
त्तुत्वात् लोके अयमादिरन्तो वेत्तुक्तऽवशिष्टमपि किञ्चिदस्तीति नियमन प्रतीते सह प्रयागे । परस्मिन्सति
यस्मात्पूर्वो नास्ति, पूर्वास्मिन्सति यस्मात्परो नास्ति, तदध्यात्म्याभावन्तत्तावयवत्वेन बोधनाभ्यामावन्त्य
सञ्ज्ञाभ्यामित्यर्थं, स्मृदायस्येति । आदिमध्यान्तमनूहरूपेत्येत्थं । अननावयवा समुदाय इति
मूलमधुत्तापकमिति ध्वनिगम् । अत्र एकोद्देश्यत्वविधेयत्वाभ्यामत्र च लक्ष्ये तस्याप्रयुक्तत्वानवयवत्वात्तदङ्गे-
ष्विति न्यायसम्भारः । एतेनाज्ञरसमाप्ताये तथाप्यत्रादिदमयुक्तमित्यपास्तन् उक्तयुक्ते सिद्धानुशासनत्वा
च्छास्त्रस्य कार्यासञ्ज्ञावास्तव्याकल्पावेति भाव । मौल्यतीथान्तापमाह—सनेति । शक्तियहेति । एतेन
पदानामीनस्वात्सा स्यादित्यपास्तम् । इत्यथ इति । एतेनावतरन्तीत्यादेरितरेतरद्वन्द्वेऽपि साहित्यस्य विशेषे
ष्यत्वात्थान्तर, स्वमित्यनुवृत्तिस्तु नियमशास्त्रवदन्त्यनिवृत्तित्वात्परिभाषायादेरप्ययमेवासाप । अत्र एव
तत्र भेदेनोक्ति । एवञ्च वार्तिकान्त्यरोतिरेव मूलकृदिष्टा । अत्र एव निर्देशादिस्तुक्तम् । अथवा अपधा
नत्वादात्वेव वदेदित्यपास्तम् । अवयवेषु सञ्ज्ञाविश्राम्यतीत्येव सिद्ध मध्यमपदयोरनागलस्तन
त्वापत्ते । सनारूपसमूहस्यापि अफलत्वेनैकोत्तरोत्वा कारणेन न त्रितयादिनिर्णयान्तिवन्त्यन्तप्रन्थस्य निष्फल
त्वापत्तेः । तन्मो तन्निशेवत्वस्य तत्रासम्भवादेति दिक् । मूले—उत्सर्गत इति ।

दशैने राजमानह्नास्तस्यैवामी तुरङ्गमा ।

इत्यादी व्यभिचार्यादिति भावः । यथाकथञ्चित्तस्य पृथगुपस्थितौ तस्यापि तेन परामर्श इति तु
माध्यादी स्पष्टम् । नन्वेवं रीत्या मूले आदिमंश्रान्त्यवारणेऽयुक्त, अमभवाद् वार्तिकस्य जागरूकत्वेन तेनेव
वारणसम्भवाच्च । स्वमित्यस्य तत्रावयवत्वेन तन्मूलप्रत्यारपयानामाहतेः । अन्त्यवारणार्थेनैवलेशाह्वीका
रऽपि मध्यानुवधारणाय वार्तिकस्यावयवकृतया भक्षिनेऽपीति न्यायाभावाच्चत्वाशयेनाह—वस्तुत इत्या-
दि । ज्ञापकादिनेति । तेनैवेत्यथ । अत्र एकोपमदारे तथाक्तिः । यथक्प्रत्याहारेऽत्यग्रहण स्यात्तर्हि पचति
इत्यादावाद् गुणघटावृत्ति, अत्र ‘कृत्ति च’ इत्यादिज्ञापकावयवमिति भावः । ज्ञादिना प्राधान्यलोपयो
सङ्ग्रह । अस्यैवमिति—अन्त्यस्यापि । अपिनध्यानुवन्धसमुच्चायव । सञ्ज्ञाकार्यमिति । तदप कार्यामित्यर्थं ।

सरला ।

अत्र मूल आश्रयभ्यामवयवाभ्यामित्युक्ते सूत्रे आदि—अन्त्यशब्दयो सत्त्वेऽपि तदवयवयोरसत्त्वेन
अनामित्यर्थं माभूदिति त्रितयिते—अवयवत्वेनेति । तत्र च अवयवत्वेन बोधकाद्यन्तशब्दयो सूत्रे सत्त्वेन
नासापचस्वमिति भाव । वस्तुतस्तु अवयवविना त्रिना अवयवयोरेव अनुपपत्तिर्नतु तद्वोधकशब्दयोरिति
अवयवत्वेन बोधकाद्यन्तशब्दाभ्यामवयवान् समुदायस्य आश्रयान भवात् तदवयवत्वासापचस्वमिति
आश्रयपदनन्यबोधवियवान्यामितिन्यायस्यम् । तत्र च सूत्रे एव आदिशब्दस्य अन्त्यशब्दस्य च सत्त्वे
ऽपि तत्र च अवयवयोऽपि तत्र उपस्थितेस्ताभ्यामवयवविनस्समुदायस्य आश्रय इति लोकादौषवशश्च ।

पारार्थ्यनिर्णयादिति । बोधजनकत्वनिश्चयादित्यर्थं । बो हि बोधजनक स बोधविषयो न भवतीति

शब्दरत्नम् ।

यम्, आद्यन्तशब्दाभ्यामाद्यन्तघटितसमुदायस्याक्षपगान्यपामिव तयो प्राप्ताया सनाया प्रसारान्तरेणाशयवारणत्वात् । स्वशब्दानुवृत्तश्च न फलम् । भाष्येऽपि एतत्फलितार्थकथनमेव स्वस्य च रूपस्याति । सञ्ज्ञास्वरूपत्व विशिष्टस्यास्तु प्रत्यक स्वरोध्यत्वं चास्तु को विरोध । यथा "अच्च घ" (पा० सू० ७।३।११९) इत्यादौ गुणदर्शनेन घिशब्दस्यापि घिसञ्ज्ञायाद्वयत्वं तद्वत् । एवमजादिसना स्वमञ्जिघञ्चक रादिभिव्वाकारचकारयोरपि प्राप्नोत्येव । किं च, स्वरात्न वज्रलान्त्यपरामज्ञासम्भवोऽपि विशिष्टपरामज्ञो न बाधकं, तत्र

भरती ।

माह—वस्तुत इति । अस्यापि—संज्ञास्वरूपघञ्कान्त्यम्यापि । अपिना समुदायघञ्कत्संज्ञकवर्णपरिग्रह । प्रसारान्तरेण—ज्ञापनादिभिन्नप्रकारेण । अनुवृत्तिपदोत्तरश्चकारा भिन्नराम फलपदोत्तर द्रष्टव्य । तेन तदनुवृत्ते फलाभावश्चेत्यस्य लाभ । नन्वेवमनुवृत्तिपरभाष्य कारीयन्याप्यानागिराध इत्यत आह—भाष्येऽप्येतदिति । नो विरोध इति । यत्रोद्देश्यता वच्छद्विधययोरेकरूपणोपस्थितिस्तत्रोद्देश्यविधययानान्वययोगो 'दृष्टवान् दृष्टवान्' इत्यत्र यथा । नहि तथा प्रकृतेऽस्मिन् । अकारादिवान्तसमुदायपयाप्तसमुदायत्वमुद्देश्यतावच्छदकमपित्यानुपूर्वी तु विधेयतावच्छदिकति भाव । प्राप्नोत्येवेति । एतन् भयदुक्तीत्या आद्यन्तयावाराणाभाव, स्व रूपमित्यनुवृत्तेर्वैयर्थ्यञ्च ध्वनितम् । यन्मूस्व

भावप्रकाश ।

एवभावत्वं ध्वनयितु तत्र हेतुमाह—आद्यन्तेति । तयोबोधनत्वादि । अन्यथा—अध्यगानाम् । तयो—आद्यन्तयो । संज्ञाया—अनादसंज्ञाया । प्रकारान्तरेणेति । वाचिकेच्छापनाघन्यप्रकारेणैव । तेन त्वन्यत्वं च वारण नादेरिति भाव । अत्र एवाह—स्वशब्देति । च फलपदोत्तरं योज्य, तदनुवृत्ते फलाभावश्चेत्यथ । नन्वेव भाष्याघसङ्घतिरत आह—भाष्येऽपीति । अपिना परममूलसमुच्चय । एतदिति । ज्ञापकादीत्यर्थ । एवेनानुवृत्तिसिद्धि । तद्वयमुपपादयति—सन्ति । विशिष्टस्य—वर्णदयात्मनाजित्यादे । एवमपि । प्रत्यकं तदुद्देश्यस्य चस्य चेत्यादे । स्वति । अनादिभेदत्वर्थ । चत्तवर्थे । का विरोध इति । सदा हि सङ्घिनो बोधयति न स्वम्, विरोधात् । उद्देश्यविधेयभावस्य भेदनिवधनात्तत्र शक्तिप्रज्ञासिद्धि । नैवमत्र, उक्तरीत्या तदवच्छेदकयोस्तयोश्च भिन्नत्वादिति भाव । उक्तमेव दादपर्यं सङ्घान्तमाह—यथेति । घिशब्दस्येति । इदञ्च तदन्तसगापक्षे । वर्णसङ्गापक्षे तु तदवच्छेकारस्यापीत्यथ । आदिना इष्टान्तान्तरसङ्घे । तयथा गुणशब्द संज्ञारूपस्याबोधकोऽपि स्वयन्नाकारस्यापि तथा । अत्र एव 'हे नदि' इत्यादौ हस्वे सन्निपातपरिभाषया "अड्त्वात्" इति लोपो न स्यादित्याद्यङ्ग 'गुणात्समुद्देश्येति सिद्धे तदाहुनसङ्घसामर्थ्यात्तद्विषये तस्या अप्रवृत्त इति 'धृ मेऽन्त' इति सूत्रे वैधर सङ्घच्छते । अन्यथा 'हे गुण' इत्यत्र लोपासिद्ध्या हस्वपदचारित्वात्स्येन तदसङ्घति स्पष्टेवेति । निर्गतमुपसहरति—एवञ्चेति । अविरोधे चेत्यथ । अचकारस्त्वपाठ घौनहक्त्वापस्याऽस्यैव वैयर्थ्यापत्त्या च प्रथासामञ्जस्यात् । प्राप्नो

सरता ।

नियमाभिप्रायेणैवम् । वस्तुतस्तु नार्य नियमः, किं तु यो बोधजनकतावच्छेदक स बोधविषयतावच्छेदरो न भवति । येन रूपेण बोधजनकता तेन रूपेण बोधविषयता न भवतीति यावत् । पक्षितीत्यादौ क्वित्वेन बोधकता, श्यारान्तत्वेन च बोध्यतेति न विरोध । तदेव स्पष्टयति—वस्तुत इत्यादिना । ज्ञापकेति । "अनुनासिकः" इत्यादिनिर्देशादिज्ञापकेत्यर्थः ।

अशयवारणत्वादिति । आदित्वेन अन्यत्वेन च रूपेण तयोर्बाध्यत्वाभावेऽपि आद्यन्तघटितसमुदायघञ्कत्वेन रूपेण तयोर्बाध्यत्वस्य वारणे मानाभावादिति । एवञ्चादेरपि बोधस्य मुक्तत्वेन न तदस्य स्वशब्दानुवृत्तिरिति । तदाह—स्वशब्दानुवृत्तेश्चरति । को विरोध इति । आदेरेव बोधकत्वमन्त्यस्य तात्पर्यमाह नत्वमिति शेषेणैवमुत्तरणे तु चित्यमिदम् ।

आद्योच्चारणमिति । यद्यप्युपदिश्यतेऽनेनेति कारणव्युत्पत्त्या शास्त्रमुपदेश इति भाष्यवृत्त्यादिषु व्याख्यात तथापि तत्प्रौढिवादमात्रम् । करणे घञो दुर्लभ-

शब्दरजम् ।

ममुदाये फगभावाद्भववयोर्निर्भ्रान्ति प्राप्स्यति । तस्मान् जापसादिनेवान्त्यम्य तन्कार्ये चार्णायमित्यलम् ।

भाष्येति । तत्र हि "उपदेश इति किम्, अत्र आं अप., प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशो गुण प्रापणमुदेश इति नासावुपदेशः" इत्युत्क्रोपदेशोद्देशतोलोकव्यवहारेण सङ्कोचत्वमाभेदो ।

रूपमित्यन्यानुवृत्तिं कृत्वा स्वपदेनान्त्यपरामर्शभाव उक्तस्तद्वैदर्थ्यमप्यस्तीत्याह—किञ्चेति । निश्चिद्येति । अजित्वात्रिविदिद्येत्वर्थः । तस्मात्—उक्तप्रकारहयात् ।

तत्र हीनि । "उपदेशेऽञ्" इतिसूत्रव्याख्यानपरभाष्ये हीत्यर्थः । प्रत्यक्षमिति । अत्र प्रत्यक्षसाम्योऽर्शआद्यन्तन्तेन प्रत्यक्षस्येन्द्रियमाद्यन्याख्यानमित्यर्थो लभ्यते । प्रत्यक्षमिति त्वाख्यानवियविशेषणम् । गुणैः प्रापणम्—साधारणधर्मोपादानेन कथनम् । नासाविति । अनुनासिकशब्देन 'आडोऽनुनासिक' इति सूत्रेण विधानमनुनासिकत्वन्तु साधारणमिति भावः । सङ्कोचत्वमिति । प्रत्यक्षव्याख्यानेऽप्युद्देशप्रयोगदर्शनेन सङ्कोचत्वम्, यथा सिष्येण "अनुवाकम्भवानुद्दिशतु" इत्युक्ते गुरुरा "शब्दो देवीयकम गोप्त्र" इत्युक्ते शिष्य आह—"उद्दिष्टो मेऽनुनासावप्रकारः" ।

त्येवेति । तथा च तयोस्कारणं तदनुवृत्तिनैकत्व च सिद्धमिति भावः । प्रत्युक्तानुवृत्तावप्यनिष्ट तदवस्थमेवेत्याह—किञ्चित् । असम्भवेपीडति । मूलोक्तरीत्येति भावः । वाचकमिति । मूलोक्तमित्यर्थः । एव च मूलोक्त्या अनिर्वाह एवेति भावः । तत्र—विशिष्टपरामर्शे सति, समुदायविशेषण वा । एतेन भाष्यमतेऽपि न त्व्युक्त्य सर्वथा अभावः, किन्त्वदृष्टार्थत्वमात्र तस्य, एव चातुर्वृत्तः सुकर्मैवेत्यपास्तम्, उक्तवृत्ते अवधारणासङ्गत्यासत्त्वे । यत्तु तन्मतेऽपि लघुत्वात् 'आदिरन्त्य इव सह' इति न्यासे कार्ये गुरुभूतताप्यासेनात्येऽप्राधान्यबोधनद्वारा आदेः प्राधान्यबोधनेन परार्थत्वेऽपि मदिन्त्वबोधनम्, आदिपदावृत्तिर्वैति । तत्र, गौरवात्, उक्तरीत्या तस्यावश्यवत्त्वाच्च । तद्वचनयत्नाह—तस्मादित्याद्यलमित्यन्तेन । तस्मात्—आवश्यकत्वाद्धेतोः । तत्कार्यम्—नद्वारूप कार्यम् । एतेन तस्मादित्यादिग्रन्थे पुनरुक्तो निःसारश्चैवपास्तम् ।

वरिथमाणासङ्ख्येयुर्वारिमानपण्डनयुचिनरद्वेपनिगमायाह मूले—यद्यपीति । न केवलं मन तत्रैकमितिचैतः, किन्तु यस्य कस्याप्यसदुक्तिर्नरास इति सदर्थमात्रप्रतिबन्धेन न

उपदे

र्थस्य

३६२० २५५ । यद्यप्यनुनामकत्वमपि तदप्राप्तं तथापि तच्छब्दोऽप्यत्रवेलाया न च्छेति भावः । गुणैरिति । प्रत्येकं प्रसिद्धसाधारणधर्मोपादानेन यद् बोधनं म उद्देश इत्यर्थः । बहुवचनत्वमिति भावः । नासाविति । "आडोऽनुनासिक" इतिसूत्रविश्वानुनासिक इत्यर्थः । तथोच्चारणेनाबोधनात्तथा चान्य एवाप्रमिति भावः । व्यवहारेणेति । तैनापत्यर्थः । सरला ।

प्रत्यक्षमाख्यानमिति । तत्र अ धर्मविशिष्टोच्चारणम् । वै० च स्वावच्छिन्नविधेयताकारणत्वात्तथा-स्तुल्यम्, स्वावच्छिन्नविधेयताकारणप्रत्यक्षानुवृत्तत्वम् एतदुभयसम्बन्धेन । अत्र आं इत्यनुनासिकविधौ अनुनासिकपदवृत्ति 'अनुनासिक' इत्यानुपूर्वीत्वर्यमस्य साधारणयशुविषयतावच्छेदस्त्वैऽपि, शाब्दबोधीयविधेयतावच्छेदकत्व मास्ति, अत्रैवस्य विधेयतावच्छेदकत्वात् । तस्य तत्त्वेऽपि न आत्रमप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकत्वमिति । गुणैः प्रापणम् । स्वावच्छिन्नधर्मं कथनमित्यर्थः । सङ्कोचत्वमिति । उद्दिष्टो मेऽनुवाकः 'उद्दिष्टो मे पन्था' इत्यादी ।

त्वात्, ल्युटा वाधान् । न च घ, असञ्ज्ञा व न् । प्रायण सञ्ज्ञायामिति व्याख्यानस्य

शब्दरत्नम् ।

शब्द "उपदेशनेऽजनुनासिक" इति वार्त्तिरट्टुर्हितन्यामस्य खण्डनाय "उपदेश इति करणे घञ्, उपदिश्यतेऽनेन" इत्युक्तम् । तत्र शास्त्र शास्त्रकरण प्रत्यासत्त्यैतच्छास्त्रायाथात्वागमप्रातिपदिकप्रत्याहारसूत्रप्रत्ययादशरूपम् ।

प्रोढिवाद्मात्रमिति । वार्त्तिरट्टुक्तन्यासायार्थस्य कश्चिन्सूत्रतोऽपि लाभममवात् न्यासान्तरप्रवृत्तिस्ते वृथैवेति प्रोढ्या वाधयिगुमेवं वाद इति भाव । घञ इति । "अर्कुरिति च" (पा०सू० १।१।१९) इत्यत्र सञ्ज्ञायामित्यस्य प्रायिरत्वात्तत्प्राप्तिरिति भाव । प्राप्तादिति । वाऽमरूपविधिषु कल्युद्गुणुन्वयेषु प्रतिपिद्ध । न च तत्र साहचर्यण भावल्युत्

भैरवा ।

क इति । इदञ्च मद्गुणं च लट् सद्वा इति सूत्रविहितसंप्रहायावश्यकमिति भाव । वार्त्तिकेन । 'सिद्धन्तूपदेशनेऽजनुनासिक इति वचनात्' इति वार्त्तिकत्यर्थ । इदञ्च वार्त्तिकमुद्यत्त इत्यस्याध्याहाणे व्याख्येयम् । प्रत्याहारसम्पादक सूत्रम् 'अहउण्' इत्यादिसूत्रमिति । प्रत्यासत्त्येन । अस्योपस्थितत्वेनेत्यर्थ ।

प्रोढिवाद्मात्रमित्यस्य महत्तरनाकं वस्तुताऽमद्गतमित्यर्थं प्रतीयते, स तु न युक्त भाष्यकारोक्तान्मद्गतत्वरुधन्स्यायुक्तत्वादतस्मद्गताच्चे-वार्त्तिकहृदिति । कश्चिद्-वाहुल्यरूपमिति गत्या । प्रायिरत्वादिति । अत एव 'को भवता दायो लब्ध' इत्यादिप्रयोगा इति भाव । ननु वाऽमरूपविधिना ल्युङ्विषये घनपि भविष्यतीत्यत आह-वाऽत्तरूपेति । प्रतिपिद्ध इति । अत्र ज्ञापकम्-"अहं कृत्यतृचश्च" इति सूत्रे कृत्यतृचग्रहणम् । तद्धि चकारसमुच्चयलिङ्गा कृत्यतृचोवाधा माभूदिति नियते । यदि वाऽमरूपविधिर्नित्य स्यात्तदा तेन सिद्धेऽस्य ग्रहण

भावप्रकाश ।

तेन "लट्, सद्वा" "निष्ठा" इतिविहितानामवयवेत्संश्लेषस्तद्वा । अत एव 'प्यान्ता' इति सूत्रे वार्त्तिकत्वा रोक्तोपदेशनेन तस्यैव ग्रहणम् । कश्चिद् तत्सद्वास्तदभावात्तथात्वात् आह-उपदेशन इति । उभारि इति शेष । उक्तम्-भाष्यहृत्वा । तत्र हीयस्यावा-वय । तच्च-उपदेशकरण च । अस्य रूपमित्यन्तेनाश्रय प्रतिष्ठासाध्यपदाधक्षणनिष्ठसिद्धराह-शासनेति । प्रयोगेत्यादि । ननु तथाप्यतिप्रसक्तिरेवात् आह-प्रत्यासत्त्यति । उपस्थितत्वेनेत्यथ । एतच्छास्त्रीयेति । एतच्छास्त्रोपात्तेत्यथ । एतेन तथारण्येऽपि आह प्रातिपदिकत्वादादेशत्वाच्च दोषस्तदवस्थ एवैयपास्तम् । धात्वगमेति । 'हलन्वयन्' इत्यत्र व्यक्तिसंनयत्वात्वेन भाष्योक्तमित्यर्थं । निधानस्य तु प्रातिपदिकत्वादेव सिद्धमिति न वृथगुक्ति । एवञ्च नन्व्याप्यनि-याती इति भाव । उक्तहेतोयथाश्रुते प्रोढिवाद्मात्रमित्यस्यायुक्तत्वेऽपि तन्नेत्याद्यनुक्त्या तथोक्तिसमाश्रयेन च "दूहृत्तेऽदीर्घमेवामिन्नमित्यत्र चर्नन्तु च्वाच-वार्त्तिकेति । कश्चिद्-अपि कयादिवाहुल्यप्रयणमेव हृत्वा । तमेवोपदेशयति-करणइत्याद्यगतिरगतिरित्यन्तेन मूलकृत् । यत्तु "अर्कुरिति च" इत्यत्र सञ्ज्ञायामित्युक्त्या घञोऽप्राप्ती ल्युग वाधादित्युक्तमिति खण्डनकृत्, तन्नेति ध्वनयन्नाह-अर्कुरीति । प्रायिकत्वादिति । अत एव 'को भवता दायो लब्ध' इत्यादि सिद्धम् । रश्चेद तत्रैव भाष्ये । एतेन तत्त्वन्नायासंशयामिति च्छेद । अन्यापिप्रत्याख्याने चोभयोस्तुल्ये इति भाष्योक्तं प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम्, भा वविरोधादिति भाव । तत्प्राप्ति-ध्वन्यप्राप्ति । यत्तु वाऽत्तरूपन्यायेन षष्ठे घञ् मूलम् इति स, तन्नेति ध्वनयितुनाह-वाऽमरूपमिति । प्रतिपिद्ध इति । वचनाच्चरमित्यत्वाद्वा । तत्र ज्ञापक तु "अहं कृत्यतृचश्च" इति तथोपग्रहणम् । तत्र हि चकारसमुच्चयलिङ्गा कृत्यतृचोवाधा मा भूदिति तथोपग्रहणमिति भाव । तत्र-वचने अपूर्वं, तन्मूले वा परिभाषारूपे । साहचर्येणेति । परेण तुमुनादि

किञ्चिद्वान् । न ह्युपाधेरुपाधिभवतीत्यादिना भाष्यकृताऽवहेलनाच्च । अत एव घा-

शब्दप्रत्ययम् ।

एव ग्रहणमिति वाच्यम् । ईपत्यान सोमो भवनेत्यत्र कर्मणि एत् नैति भाष्यादिपामाण्यनात्र साहचर्यानाश्रयगादिति भावः । क्लिष्टत्वादिति । गुणप्रधानसन्निधौ प्रधानस्य विशेषणे साकाङ्क्षत्वं इतरान्वयस्तस्यायुक्त इति क्लेश इति भावस्तदाह—नहीत्यादिना । भाष्यकृतेति । अस्यार्थस्यति णेप । एव बोधप्रदासो कर्मणाति नियमात् कर्त्तरि षष्ठीति बोध्यम् । अवहेलनाच्चिति । चो हेतौ, यतोऽवहेलनमतः क्लिष्टत्वमित्यर्थः । घापनाद इति । ह्युपवादाच्चेत्यपि बोध्यम् । तत्रापि सज्ञायामित्यनुत्तेरिति भावः ।

भैरवा ।

व्यर्थं स्यात् । साहचर्येण—परतुमुन्साहचरणम् । एत नैति । किन्तु “भातो युच्” इति युनेरेति णेप । यदि साहचर्याश्रयगतं स्यात्तदा तुमुन्साहचर्येण भावार्थस्यैव निषेध एव वासरूपविधिनिषेधेन प्रकृते कर्त्तार्यक्त्वेन निषेधाप्राप्त्या भाष्यासङ्गति स्पष्टेति भावः । क्लिष्टत्वमुपवादयति—गुणेति । विशेषणे इति । निरूपितत्वं समन्वयं, तस्याऽऽकाङ्क्षायामन्वयः । एवञ्च विशेषणनिरूपिताऽकाङ्क्षात्त्वं इतरान्वय इत्यर्था लक्ष्यः । इतरान्वय—इतरस्मिन् प्रजानातिरिक्ते गुणे । तस्य—गुणस्य । अयुक्त इति । किन्तु प्रजानान्वय एव न्याय्यः । प्रकृते च निषेधतया प्रत्यय प्रधानं, तद्विशेषणमेव प्रायेणति, ननु सज्ञायामित्यस्यति । एवञ्चोक्त्यायन्यामे एव प्रायेण सज्ञायामित्यन्य इति भावः ।

भाष्यकृतावहेलनादित्यत्र भाष्यकृच्छब्दात् “कर्त्तृकर्मणो” इति षष्ठी प्राप्नोतीति शास्त्राकारणादाह—अस्यार्थेति सूत्रे—अत्र ध्वेति । तथा व्याख्यानस्य क्लिष्टत्वादेरित्यर्थः । ननु ह्युगे वाचकत्वदाङ्गाया घापवादेत्वकथनमतुयपरमेत्येत आह—ह्युपवाद इति । तत्रापि—हलश्चति सूत्रेऽपि ।

भावप्रदानम् ।

शेषः । पूर्वेण तु तदाप्रवित्तुमेवाशक्यमिति भावः । एत् नैति । किन्तु ‘आने युच्’ इति युनेवात् शेषः । “वासरूप” इति सूत्रेणैव भाव्ये स्पष्टमिदम् । तदाह—भाष्यादीति । अन्यथा तत्र एव भावस्यार्थविषय एतन्निषेधेन तत्र कर्त्तार्यक्त्वेनाप्राप्त्या तदसङ्गति स्पष्टेति भावः । वैषम्ये तु न वीजमित्याह—अत्रेति । उक्तस्यैव वचन एवेत्यर्थः । क्लिष्टत्वादिति । यत्तु न्यवहितान्वयाच्चत्वमिति मान्या, तत्राचामनुशेषेन । तस्यापि बहुषु दर्शनात् । यथाशुभे तत्त्वेऽपि कल्याणसत्त्वान्तरे तत्त्वाम्भावाच्च । गुणस्य विशेषणसम्बन्धाद्दृष्टेस्तत्त्वमित्यपि न, “गुण कृत्तम्” इत्यन्यायेन तस्यापि तदज्ञानम् । नृशब्दस्त्वनयितुमन्वरीयैव स्थलविशेषाशयेन तत्त्वमाह—गुणेति । ह्येतान्मस्त्वारणुगेन प्रधानमोपनाराभावे विशेषणान्तरस्योभयसन्निधादित्यर्थः । उक्तन्यायसत्त्वेऽत्र निषेधक इति भावः । अत्रानुवाकव प्रधानत्व, विशेषणत्व गुणत्वमिति वीमासङ्गते न भवे, किन्तु शास्त्रसम्बन्धोपरत्वाद्गीचरत्वे एवैत स्पष्टमन्यत्र । विशेषणे—विशेषणान्तरे । निरूपितत्वं समन्वयं । तस्य तन्निरूपिताऽकाङ्क्षात्त्वं च मनीत्यर्थः । इतरान्वय इति । इतरस्मिन् प्रधानान्वयगुणेऽवय इत्यर्थः । तस्य—विशेषणान्तरस्य । अयुक्त इति । अस्थितमिति न्यायेन तदन्वयस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः । इतिहेतौ । तत्र चान् प्रयोगत्वम् । तदाहेति । उक्तत्वेऽपि प्रयोगकमेव च द्वारभावेत्यर्थः । इत्यादिनेति । चान्तेन हेतुनेति भावः । ननु कर्मणोऽप्रयोगात्प्रियमाप्तत्वात् षष्ठी प्राप्त्या एदासङ्गतिरत आह—अस्येति । एतान्त्वार्थैर्देनेति वक्षिष्यमाप्त्या न षष्ठीत्वयासङ्गते । प्राप्तिपदेनोभयो प्रयोग एव तस्याप्यत्र तत्रापि शेषपूरणस्याशक्यत्वात् । तद्वचनवशाह—एव चति । शेषपूरणे चेत्यर्थः । नन्वेवञ्चासङ्गतिरत आह—चो हेतौ इति । स्वहेतावित्यर्थः । तदाह—यत इति । गुणत्वात्तु चहेतावित्यर्थः । नन्वेवमपि ह्युग वाधे दाङ्गानुचितरेवात् आह—ह्युडिति । एतेन एव च घ’ इय आदीन् बोध्यमिति सूचनम् । मूलप्रधान एवेत्यस्यार्थं सूचयन्नार्थं हेतुमाह—तत्रापिति । इत्यर्थेत्त्वयाभा

यत् धातुसूत्रेत्यादि पठन्ति । यत्र व्याचक्षते—“करणव्युत्पत्त्या पूर्वार्थोपात्तानामुपदेशत्व, कर्मव्युत्पत्त्या त्वागमादीनाम् । उणादिलिङ्गानुशासनयोरपि मूत्रत्वात्सिद्धे पृथगुपादान गोत्रलीवर्दन्यायेन । एवं गणत्वादेव सिद्धे धातोरपि” इत्यादि ।

अत्रेदं वक्तव्यम्—किमेषामुपदेशसञ्ज्ञा, उत योगमात्रम् ? नाद्यः, संज्ञायाः

शब्दरत्नम् ।

देशे” (पा० सू० ६।१।४९) इति सूत्रे च भाष्ये भावघनत्वस्यैव तस्याङ्गीकाराच्चेति दिक् । धातुसूत्रेत्यादीनि ।

धातुमूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम् ।

आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रतीतिताः ॥ इतीत्यर्थः ।

उपदेशत्वमिति । उपदेशशब्दव्यवहार इत्यर्थः । धातोरपीति । प्रत्ययेभ्य उणादोरपीत्यपिशब्दार्थः । वाक्यशब्देन वार्तिकम् । शौड्, लृ, चोर्, उण्, आचोर्, दगल्, धुर्, अण्, अत्रडित्युदाहरणानि । उपदेशसञ्ज्ञेति । उपदेशपदं योगरूढमेष्विति भैरवी ।

इति वाच्यम्, “व्यवसितान्त्यग्रहणम्” इति भाष्येऽत्राक्यतयाऽस्मिन्नपि पदे मत्प्रदर्शनाय वा सदिति सूत्रोपस्थितेरावश्यकतया तत्र यन्तच्छब्दोप्यस्तदन्त्यस्य ग्रहणमित्याशयात् । एवमेव “निष्ठा” इत्यत्र निपातनस्थाने बोध्यम् । वस्तुतस्तु पूर्वविषयदेशपरिहाराय वा हलकात्करणे धन्वीकार एवोचित इति बोध्यम् । अत एव “भ्रतष्टकृत्सो” इति सूत्रविहितान्त्यस्यैवसिद्धिः । अत एवाह—दिगिति । एतेन गोत्रोक्तसिद्धान्तार्थः सूचितः ।

उपदेशत्वमित्यस्य शब्दस्य संज्ञिबोधोपदेशशब्दप्रकृतितत्त्वप्रत्ययान्तत्वे वक्ष्यमाणम् लोक्तदूषणानामापत्तित आह—उपदेशशब्देनि । वाक्यशब्दो न मुक्तिरन्तवय इत्यादिप्रसिद्धार्थः, निन्तु रूढ इत्याशयेनाह—वाक्यशब्देनेनि । ननु प्राचा योग एव प्रदर्शित इति विकल्पप्रदर्श्ये तन्मतस्वरूढनमुक्तमत आह—उपदेशपदमिति । तथाच भवत्कृतं योगार्थवर्णनम्पुङ्गवा

भावप्रकाशः ।

दावपल्लवेनानित्यत्वेन च दोषलेशस्याप्यभावेन तदाश्रयणं नोचितमिति भावः । ननु कित्यमेतत्—समुदयद्वाराऽवयवस्याप्युपदेशकरणत्वाच्चदन्त्यस्यापि लोपापरया सामान्यवर्णनाद्युपपत्त्या मूलशैथिल्यात् । स्वन्मत्त्वानुवृत्तावपि सिद्धान्तेऽनुवृत्तेश्च । अत एव भाष्ये तस्यास्थितानेऽन्तपक्षे “अत्र भौ अटितः” इत्येवमुक्तं, नतुत्तरार्थमिति । “वत्सिन्” इतिस्वरथमाप्य तु एकदेशुक्तिरिति स्पष्टमन्वयः । किञ्च त्वयाऽप्यनुवृत्तिः कर्तुंमशक्या । “भ्रतष्टकृत्सो” शयादिविहितेषु रत्नज्ञानापत्तेः । परस्य सत्त्वेन वादेरनन्त्यत्वात् यदि तूपदेशे धातुत्वारिद्युत्तान्त्य इदित्यर्थस्तर्हि मन्मतसिद्धिर्भङ्गितेपीति न्यायापत्त्या गौरव चान्त्यपदसामर्थ्येनैव तदापे तदर्थस्यै च । एवञ्चानाथकेनागत्याऽऽवश्यतया च बाहुलकाश्रयणम्, उपदेशपदः सिद्धान्ते व्यर्थमेवेति चेत् ? सत्यमेव । अत एव ‘इति बोध्यम्’ इत्यन्तेन दोषाभासगणमुक्त्वा परिभ्रुतमूलकम् त्वं दोषमेदराह—उपदेशश्चेति । उणादीनामव्युत्पत्त्वस्य कंसग्रहणात्तापिनिमित्तत्वेतोणादिपाठस्योणाद इति सूत्रोदाहरणप्रदर्शनमात्रार्थत्वेन च तेषां सत्त्वाभाव इति भावः । “भादेच” इति सूत्रे कैपदे स्पष्टमिदम् चेनोपदेशेऽन्तः, एकाच उपदेशे, प्रत्यक्षमाल्ढानमित्यस्य सङ्ग्रहः । तस्य—उपदेशशब्दस्य, इति सिद्धे निष्ठाभावाच्च । दिगिति । तदर्थस्तु तत्र विपक्षे बाधकात्त्वेन तत्र पक्षे स्वार्थिकत्वेन बाधकामावेन तथाऽङ्गीकारेऽप्यत्र न तथा, प्रागुक्तयुक्तैः एकदेशुक्तिरनेन तथा बाधनाभावाच्चेति भाष्यइत्तरणिरे शरणमिति दिक् ।

ननु वाक्यशब्देन न प्रसिद्धम्, तत्र तत्रे फलभावात् साहचर्यभङ्गापत्तेश्च अह—वार्तिकमिति तथा तान्त्रिकम्बवद्वारादि भावः । लिङ्गानुशासनस्यानुपपत्तत्वात्तुदाहरोपपत्तुक्तिः । ननु प्राचो रूढवोक्त्या व्याख्यानुयोगस्यैवोक्त्या तथा विकल्पानवकाशोऽत आह—उपदेशपदमिति । उभयोक्त

शास्त्रकारानुक्ते, असज्ञात्वाद् घप्रत्यया नति भाष्योक्तेश्च । अस्मदादित्त्वनसज्ञाया
शास्त्रयवत्यापक्त्वेऽतिप्रसङ्गाच्च, आमोऽमित्त्वमदन्तत्वादित्यादित्त्वपरप्रत्यविरो-
धाच्च । न ह्युत्पृष्टानुबन्धस्यामो न प्रत्ययत्व, येन मित्त्व न भवेत् । किं चैव प्रत्यय-
विधौ पञ्चम्या पर्णाप्रकल्पकत्वे सन सनवादेशोऽस्त्वित्याशाङ्क्योपदेशाभावादित्त्व-
वज्ञान स्यादिति भाष्यकैयटोक्त व्याकुप्येत । किञ्च “न धातुडोप ” (पा०सू०१११२)
इति सूत्रे “धातुप्रदण किम् ? लून् लविता पून् पविता” इति भाष्यम्, उपदेश
एवानुबन्धोपे कृते ततो धातुमञ्ज्ञेत्येपर कैयटप्रत्यक्ष विरुद्ध्येत । अपि च,
“अमारोद्धो” (पा० सू० ६।४।११९) इति सूत्रे लोपशश्चेति द्विशकारयो निदश ,

शब्दरत्नम् ।

भाव । ननु नञ्ज्ञाशब्दन व्यवहार एवाभिमतोऽत आह—आम इत्यादि । न चाकारा
चचारण व्यर्थम्, तेनास्मत्पञ्चज्ञापनस्यवौचित्यादिति भाव । सादिता यकारादा शुञ्चुपच
णपावित्यादिसंग्रह । उपदेशाभावादिति । आदशस्योपदेशाभावादित्यथ । ततो धातु
भैरवी ।

दिशब्दार्थवर्गनपदशामुल पाठकादिशब्दार्थवर्गनपदशामित्यत्र विकल्पप्रदर्शनतात्पर्यमिति भाव ।
मूर् मशाया इति । मज्ञारूपत्वे विनाऽस्य शब्दस्य रुढत्वन्न सम्भवतीति भाव । ननु
शास्त्रकृतमन्तारूपत्वाभावात्सम्भवत्तत्र साऽस्त्वित्यत आह मूर्— अस्मदादात् । अतिप्रसङ्गा
दिति । रघुनाथादिशब्द बालकप्रिगपमङ्गतिन पूर्वपदादिति णत्वापत्तिरूपातिप्रसङ्गादित्यर्थ ।
सज्ञात्वाभावाऽपि न तत्प्रत्ययसंज्ञापदमनुपपन्न, तस्य व्यवहारलाक्षगिरुत्वादित्याह—
सज्ञाशब्देनेव । अस्मिन् इति । तस्यति शेष । अस्मत्तत्वेति । भावप्रवन्तपञ्च इत्यर्थ । किमत्र
चिनिगमकमिति चत् ? क्लृप्तार्थकल्पने लाघवमिति गृह्याण । यकारादी इति । चुञ्चुवादिप्रत्य-
याद् “चुत्” इति सूत्रेणैत्त्ववास्याय तेनेत्यमुक्तम् ।

ननुपदेशाभावादित्यप्यतम्, स्थानिनस्तस्य सत्त्वाद् अह—मादिशब्देति । अभ्युपत्य-
वादाऽप्यम् । वस्तुनस्त्वमङ्गत् एव “अथवा नानु चब्रे सनि प्रकल्पस्या भवितव्यम्” इत्यादिना
भाष्य एव रूपितत्वात् । लूशब्द एवेति । यस्य क्रियावाचकत्वं तस्य धातुमज्ञा, क्रियावाचकता
वार्थबोधनाय प्रयुज्यमानशब्दधनकम्यति भाव । अनुबन्धस्यसंज्ञया निवृत्तिस्त्वृत्वाव्याव्यव

भावप्रकाश ।

पङ्कनादिवत्तथैव व्याख्यानान् पाचकारिवदा नव मनमिरमिन मूलकृता प्रतिपाद्ये । एवञ्चोपदेशमन्ते
त्यस्य साङ्गोत्थय । तत् अन्वर्ष नापेत्यर्षो वा बोध्य । अत्र एवाग्ने मावमिभुक्ति सक्तम् । मूलशयेनाह
पञ्च व्याख्यानानुशयेनान्ध इति तात्पर्ये तु भावप्रदानस्यैव्य रपद्येनेति भाव । “अमज्ञावाद् धनप्रपयो
नश्चि मूले पाठ । घप्रत्यय इति पाठे तु धनकदेशानुकरण बोध्यम् । संज्ञाशब्दनेति । तत्रबोधक-
शब्देनेत्यर्थ । एव—सज्ञावाववच्छेद । एतेन सज्ञाया इत्यादिदूपगत्रय मौल परिहृतम् । यस्मत्पञ्चेति ।
भाववन्तप्रदशब्द इत्यथ । क्लृप्ताथबोधनेन लाघवादिति भाव । यकारादी इति । एव वदतो मा
थकारस्योपदेशपदानुवृत्तिरित्याशय इति वदता प्राचा मने तत्रापि तदनुवृत्त । एवञ्च मिहान्नेऽननुवृत्ता-
वपि तदीत्याऽप्य ग्रन्थ । माथ्यग्रन्थस्तु “इत्यन्वम्” इति स्वस्वस्वग्रन्थाद्ययक इति न दोष । एतेन-
पिञ्चप्रायस्य प्रकृतानुपपुक्त वाचिन्यमिदमित्यपारम् । ननु स्थानिनस्तत्त्वेन तथोक्तिरुक्तत्व
आह—आद्गति । वस्तुन इयमेनेदेश्युक्तिरिति स्पष्टमन्वत्र । कैयटानुपूर्वाभाह—लूशब्द इति । अत
बोधो न धातुवदेश, यस्मादुपदेश एवे सज्ञा । प्रयोगे त्विचेनदादित्त्वैव । यस्मत्तुक्तुकिम्यामिन् आ
चयोहकारस्तथास्योद्धारण तयोपि तत्सम्भावाद्, गौरवेण तथा नोक्तं तद्घनवन्तथैव वण्डनस्तुक्त-

तीय । योगस्यैव पुरस्कारे परिगणनस्य व्यर्थत्वात् । धात्वादिषु करणव्युत्पत्तिरा-
गमादिषु नन्ति वैषम्यस्य दुरूपपादत्वाच्च । उपदेशताप्रयोजकधातुत्वादिरूपोपाव्यव-

शब्दरत्नम् ।

एवंतस्य रुदिरित्युक्ते परिगणनताया एव लामात् । योगस्यैवेति । न तु रुदेरित्यर्थः । प-
रिगणनस्येति । धात्वादिगणनस्येत्यर्थः । वैषम्येति । भाष्यरीत्या करणव्युत्पत्त्यैव सर्वम्
दृष्टादिति भावः । उपदेशताप्रयोजकेति । योगमात्रस्वीकारे उपदेशता—उपदेशकरणता,
न हि तत्प्रयोजकं धातुत्वादि भ्रजतीति तद्विरोधः । सञ्जात्ये तु उपदेशता—उपदेश
भैस्वी ।

न्यत्तिरिति पते तु नामग्रहः, स्वदुत्तरीत्या भाष्यकृताऽपरिगणनात् । व्यवमितान्तस्य
ग्रहणमिति व्याख्यानेऽपि नासद्ग्रहः प्रातिपदिसान्त्यत्वादिति च ध्वनितम् । ननु मन्मते
ऽपि परिगणनं नेत्यत आह—एवंतस्येति । अस्य—धातुमूत्रेत्यादिना पठितस्य । परिगणनस्यैव
त्यत्र पठितेवकारव्यवच्छेद्यमाह—नत्विति ।

नन्वन्यत्र यथा परिगणनदुस्तंभ्यमित्युच्यते तथा अत्र नोक्तमिति परिगणनमिति कथं
नोचितमत आह—धात्वादीनि । मूत्रे—दुरूपपादत्वादिति । सङ्गुचरितस्य शब्दस्यैकव्युत्पत्त्यर्थं
यार्थबोधस्तत्र तु व्युत्पत्तिद्वयसम्भवः । एकार्थबोधकतया चारिताभ्यांदावृत्तौ मानाभा-
वादिति भावः । करणेनेति । प्रकृतिजन्यबोधप्रकारस्येव भावप्रत्ययार्थतयोपदेशशब्दो यदि कर-
णप्रत्ययान्तस्तदा करणताया एव भावप्रत्ययार्थत्वमित्याशयः । न हीत्यादि । प्रयोज्यप्रयोजकभा-
वस्यान्वयव्यतिरेकस्त्वल्पनया यथा अत्रे चेत्यधर्ममत्त्व एव पाचकत्वमन्यथा नेति कस्यापि न
सम्भनम्, किन्तु विरिलत्वनुहूलव्यापारमत्त्वमेव पाचकत्वप्रयोजकं, तथा धातुत्वादिकं न कर-
णताप्रयोजकम् । पूर्वस्मिन्पक्षे तु न तदप्रत्ययविरोध इत्याह—सजात्ये त्विति । उपदेशशब्दत्व-
मिति । भावप्रत्ययप्रकृतिभूत उपदेशशब्द स्वरूपपर ततस्तत्प्रत्ययस्तद्वृत्तिधर्मपर इति

भावप्रकाशः ।

क्वणव्युत्पत्तौ त्वस्यापि सग्रहः, तदुक्तपरिगणनस्य मन्मतेऽभावात् नवसितपदार्थेषु प्रातिपदिकस्यापि
गणनाच्च निश्चितम् । ननु मयापि परिगणनं नोक्तमत आह—पृथ्विति । धात्वादिभित्यर्थः । एतस्य
उपदेशशब्दस्य । अस्य—तदर्थस्य । एवार्थमाह—नत्विति । ननु मया 'इति परिगणनम्' इति वृणो-
नोक्तमत आह—धात्वादीनि । ननु न मम तद्वर्णने तात्पर्यं, किन्तु दाहरणप्रदर्शनमात्रेऽन आह मूत्रे—धात्वादि-
त्विति । अर्थभेदेन कर्मकरणव्युत्पत्तिप्रदर्शनादागमादिषु सा नेत्येवं कल्पितस्येत्यर्थः । एतेन पूर्वार्थोपात्ता-
ना तदात्वमुक्त्वा आगमादिलक्षणाण्युक्त्वा गुरुकस्यैते च कर्मव्युत्पत्त्योपदेशा इत्यस्यैने इत्यनेन धात्वादि
सर्वपरामर्शाच्चास्य भिन्नकर्मत्वाच्च सर्वे ते कर्मव्युत्पत्त्या चेत्यर्थेन सर्वत्र व्युत्पत्तिद्वय तदभिमतमिति न
वैषम्यमिति मन्मतेऽनोक्तमपास्तम् । आगमादिषु प्राक्करणव्युत्पत्त्यकथनेनाग्निमयस्य तमात्रकथनपर-
त्वेन चाभ्रगर्वादाया तथाज्ज्वाभात्, कर्मकरणसाधनयोदायाऽधुपदेशशब्देन तन्वणापादानमिति तदोयो
चरमन्वविरोधापत्तेश्च । निश्च कर्म युत्पत्त्यङ्गीकारस्याफलत्वाच्च ध्वनय नाह—भाष्यरीत्येति । धात्वा-
दिब्रह्मनादिभिरेषि प्रयाग उपदिश्यत इति भावः । एतेनोपदेशशब्दस्य सकृदुचरितत्वात्-यतरव्युत्पत्त्या
सर्वत्र निर्वर्हाच्च दुरूपपादत्वमिति भाष्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम्, भाष्यविरोधापत्तेः । ननु
न मम वैषम्ये सर्वत्र व्युत्पत्तिद्वयकथने वा तात्पर्यं किन्तु एतस्य शुद्धयौगिकत्वप्रतिपादने, एवञ्च बाधवा
माचारस्तु भाष्यरीतिरेवात् आह—उपदेशताति मूत्रे । तदध्वनयन् भाष्यरीत्यैव मूलाशयमाह—
योगेति । भाष्योक्तत्वात् । भाष्येन रुदिरिपरिगणनवषम्यादिव्यवच्छेदः । तत्प्रयोजकमिति । तद्य-
वहारप्रयोजकमित्यर्थः । प्राक्कल्पे तु कथञ्चिद्युज्यमित्याह—सजात्ये त्विति । योगरुद्वे त्वित्यर्थः ।

चिद्वन्नसमुदायान्त्य हल् इत् इत्यर्थे इति स्वग्रन्थविरोधाच्च । पक्षद्वयेऽपि सिद्धानुशा-
सनस्ये प्रकृतानुपयोगान् । लोपश्चेति शकारस्यासमहाच्च । “आदेच उपदेशे”
(पा० सू० ६।१।४५) “उपदेशोऽत्वत्” (पा० सू० ७।३।६२) इत्यादावाद्योच्चारणस्ये-
वोपदेशपदार्थताया सर्गसमत्वत्त्वाच्चेति दिक् ॥

शब्दत्वम् ।

शब्दत्वम्, उपदेशशब्दस्य शब्दपरत्वात् । तद्वचिच्छन्नस्य प्रयोजकं तु स्वग्रन्थतावच्छेदकतया
धातुत्वादि वस्तु शक्यमिति भावः । शकारस्येति । न ह्यनेन किञ्चिदुपदिश्यत इति
भावः । ननुपदिश्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति तदर्थं, धात्वारिभिर्हि प्रयोगे ज्ञाप्यते, तद्वदनेनपि
शकारण सवाऽशक्त ज्ञाप्यते, इत्यखेराह—आदेच इति । सर्वेति । भाष्यकारादीत्य
शैली ।

भावः । तद्वचिच्छन्नस्येति । उपदेशताया प्रयोजकमिति त्रिषे वा षष्ठी तस्यास्तद्वचिच्छन्नस्य
न्यित्वमर्थे इति कल्पनेन तद्वचिच्छन्नस्येत्यस्य लाभः । प्रयोजकपदन्तु स्वग्रन्थतावच्छेदक
लाक्षणिकमित्याशयेनाह—स्वग्रन्थेति । यथा ह्योदिनानार्थपदस्य विष्णुत्वादिस्था नानाधर्मा
शस्यतावच्छेदका भवन्ति तथेहापि धातुत्वादिः स्वर्यतावच्छेदक सम्भवतीत्याशयः । न
चास्मिन्पदे प्रयोजकपदस्य यदि लक्षणा तत्रा द्वितीयपक्षेऽपि प्रयोजकपदस्यावच्छेदक लक्षणास्तु,
तथा चापदेशकण्यतावच्छेदकमित्यर्थो भविष्यतीति तत्पक्षेऽपि न स्वग्रन्थविरोध इति वा-
च्यम्, अन्यूनानतिरिक्तवृत्तिधमस्यवाचकउदकतया धातुत्वादन्यूनवृत्तितयाऽवच्छेदकत्वासा-
म्भवादिति भावः ।

कचित्तु उपदेशोत्पन्नोपदेशशब्दस्य सञ्ज्ञाशब्दतया सनाशब्दस्य शब्दस्वरूपस्यैव मं
त्रिपरशब्दप्रकृतिकभावप्रत्ययार्थत्वमित्युपदेशोत्पत्तित्यस्योपदेशशब्द इत्यर्थं एवोचित इत्याहु
तत्र, योगरूढस्य शब्दस्य शब्दस्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तकत्वासम्भवात् । मूले पक्षद्वयसाधारण
दूपणमाह—लोपश्चेतीति । आद्यपक्षे परिगणनेनासङ्ग्रह स्पष्टः । द्वितीये तमुपपादयति—न हने-
नेति । तदर्थं—उपदेशपदार्थः । सर्गसम्मतत्वेऽपि भाष्यानुसारिणाम्भाष्यसम्मतार्थं एवाग्रह
इत्याशयेनाह—भाष्यकारादीति । ननु करणव्युत्पत्तिस्तर्ह्यप्रसिद्धार्थकैव स्यादत आह—
भावप्रकाशः ।

अस्य वस्तुशान्तमित्यत्रान्वयः । वस्तु तरोपदेशना तच्छब्द इति । तन्न, एतस्या योगरूढतया शब्दाप्रवृत्ति-
निमित्तकत्वेन तस्य तदुत्तरत्वावर्थासम्भवात् । यदप्युपदेशना तत्करणत्वावच्छिन्नधातुत्वादीति । तदपि न,
तथापि तत्रप्रयोजकधातुत्वादीत्यसङ्गनेन आह—उपदेशशब्दत्वमिति । शब्दपरत्वादिति । अनेति
दोषः । अनुकरणत्वादिति भावः । कथञ्चित्तु स्वग्रन्थेति—तद्वचिच्छन्नस्येति । तत्त्वावच्छिन्न-उद-
व्यवहारस्यैतत्पर्यं । तथा च तत्र तस्य लज्जोति ह्यस इति भावः । तद्वच्यति । यागार्थतावच्छेदकं तु
उदचेति तत्पक्षेऽपि एवमपि योऽपि तद्वच्यते इति भावः । ननुपदेशनाप्रयोगेऽप्यस्य उपदेशनापराधस्य
भिवरणतावच्छेदके इत्यर्थः । उपदेशत्वं यावन्नि पर्याप्त तत्रोपदेश इत्युत्तर तथोक्तेरतो न स्वग्रन्थविरोध
इति तत्र ननुदतो मूले पक्षद्वयसाधारणरोगाभाट-पक्षद्वयेऽपीत्यादिना । दोषान्तरमाह—लोपश्चेतीति ।
उपदेशोऽपीत्यस्यानुबन्धः । पूर्वं तु शब्दता भाष्यविरोधा दत्त इति न पौनरुक्त्यम् । तत्र च उक्तम् पादित
चेति, द्वितीये सिद्धान्तरीत्येव हेतुमाह—नह्यति । तत्र प्रथमपक्षे दोषोद्धारं प्रागुक्तं ह्यदि निधाय द्वितीये
पक्षे एतरीत्याऽपि दोषोद्धारप्रकारमाह—ननुपति । तदर्थं—उपदेशशब्दार्थः । ननु “आत्वं” इति सूत्र
सिद्धान्ते न तथा, तत्र सर्वव्युत्पत्तवङ्गीकारादत आह मूले—उपदेशोऽत्वत् इति । आदिना “एकाच उप-
देशे” इत्यादिपरिग्रहः । ननु सर्वसम्मतत्वेऽपि किं भाष्यानुसारिणामत आह—भाष्येति । उक्तकण्ठेन
तस्मिन् प्रौढयोक्तृत्वेऽपि तत्प्रकारस्यान्यत्रावश्यकत्वेनैतद्भाष्यस्यापि सिद्धातत्वेन तदाश्रयणेऽपि

उपदेशेऽजनुनासिक इत् (पा०सू०१।३।२) ॥ यद्यप्यत्रोपजीन्यत्वादनुनासिकमञ्ज्ञा प्रथम वक्तुमुचिता, तथापि नामिकामनुगत इति योगाश्रयणेनैव गतार्थ-

शब्दरत्नम् ।

४ । यत्र तु करगद्युत्पत्तेरार्थसङ्गति, तत्रान्याऽस्तु "कृत्यल्युट्" (पा०सू०३।३।११३) इति बाहुलकात्त्वयुडभावात् । यथा "यन्निमित्तवैश्लेष्यप्रयुक्तोपदेशापट्टत्तो" इत्यादाविति दिक् ॥

नासिकामनुगत इति । नामिकामभिहित्य वायुनाऽभिव्यञ्जित इत्यर्थः । प्रातिशाख्यशिक्षादौ लोपे च तद्व्यवहारस्य तद्येनोपवादनमात्रदयकमिति तात्पर्यम् । अत एव भेरी ।

यत्र त्विति । इत्याशयति । आदिना भाष्ये "यस्य सन्धक्षरेण तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणम्" इति वाक्यस्य सङ्ग्रहः । सूत्रे—दिगिति । दिगर्थस्तु प्रागुक्तभाष्यवार्त्तिस्त्वारस्येन "लृट् सद्वा" इत्यादिमट्प्रदानुरोधेन सरललक्ष्यसाधनानुरोधेन बाहुलकाश्रयणमेवोचितमिति ।

ननुनुनासिकप्रदानु पश्चान्नासिकाङ्गत्वं इति, नासिका पश्चाद्वाप्राप्यते यस्मिन्निति वार्थप्रतीयते, तथा चानुनासिकाकारादीनामनुनासिकत्वगुणरहितानां स्वस्वपोषणमात्रद्विषये मतभेदेन यद्यप्युक्तस्यार्थस्य सम्भव इति तेषां सप्रहो भवति, तथापि आदीनां तद्गुणरहितानामनुपलम्भात् युगपदेवोभयावच्छेदेनोत्पन्नाभ्यां वायुसंयोगात्प्राप्त्यतिरिति त्रिनिगमनाविहेणोभयोः स्थानत्वमतं कथं योगाश्रयणेन गतार्थता ? किञ्च—

'अनुस्वारयमानाञ्च नासिका स्थानमिच्छते'

इति शिक्षोक्तेस्तेषाञ्चासप्रहोऽत आह—नासिकामभीति । तथा च नायमुक्तरोत्या यौगिकः । किन्तु नासिकामनुगत इत्यत्र योऽनुशब्दस्तस्याभिहित्येति गत इत्यस्य चाभिव्यञ्जित इत्यर्थ इति सर्वेषां सप्रह इति भावः । उक्तयोगाश्रयणमावश्यकमित्याह—प्रातिशाख्येति ।

न केवलं प्रातिशाखादायेत्र तथा, किन्तु प्रट्टनशास्त्रेऽपीति सूचयन्नाह—अत्र एवेति । यो-
भावप्रकाशः ।

सिद्धान्तभूततदमाध्यानुरोधेन तथैवात्र युक्तं ननु प्रौढयोक्तैर्नाध्यानुरोधेन तथेति भावः । मूलोक्तद्विग्ल्यस्वार्थस्तु शिक्षानुशासनवर्मेत्युत्तिपरिगणनानुपयोगात्सर्वथा प्राचोकमयुक्तमेव । तथा च भाष्यद्वय-
वलादन्यतराश्रयणमस्तु, ननु भाव एवेत्यवधारणमिति । तथा प्रागुक्तमयुक्तमेवेति ध्वनयन्नाह—यत्र त्विति । आदिना तपरोपदेशश्चेति वार्त्तिकसमग्रः । एवञ्च तत्र तथासन्वेऽप्यत्र प्रागुक्तीत्या बाहुलकाश्रयणमितिभाष्यं सम्यक् प्राचीनग्रन्थासाहचर्येण मूलभाष्ययोरैक्यं चेति फलितं, तदध्वनयन्नाह—इति दिगिति । इत्यलम् ।

ननु नासिकामनु पश्चाद्भव, अनु पश्चान्नासिका व्याप्राप्यते यस्मिन्वेत्यन्यतरयोगार्थस्य तेषु स्वरेषु सम्भव, तेन तदभिव्यक्तौ सत्या नासावच्छिन्नवायुसंयोगेन तद्गुणामिव्यक्त्यहोरात्रात्, न आदिपु, तत्राद्गुणस्वरूपानुपलम्ब्योभयावच्छेदेन वायुसंयोगोत्तरमेव तादृशस्वरूपामिव्यक्त्याऽविनिगमकेनोभयोः स्थानत्वेन युगपदेवोभयसम्बन्धात् । एवं यमानुस्वारेऽपि । "अनुस्वारयमाना च" इति शिक्षोक्त्या तेषां नामिकामानुरोधेन तस्या एव सम्बन्धात् । तत्रापि तेन गतार्थतेत्यत आह—नासिकामिति । तथा च नोक्तरीत्या तस्य यौगिकत्व मत्व, किन्तु अनोरमिहित्येति गत इत्यस्याभिव्यञ्जित इत्यर्थ इत्येवम् । यद्वा, नासिकाशब्देन प्रागुक्तस्तथापार, तमनु पश्चात् गतो जान इति । इदं च प्रागुक्तेषु सर्वेष्वविशिष्टमिति मूलोक्तानुरोधेनपश्चात्सं सम्बन्धेति भावः । मौल्यध्वनितनाह—प्रातिशाख्येति । सर्वेषोपेति । तत्र वचनाभावादिति भावः । अत्र शास्त्रेऽपि तदावश्यकं तथापि मनुक्तेवेत्यपि तेन ध्वनितमित्याह—अत

त्वाद् 'अनुनासिकमन्त्रास्त्र मन्दप्रयोजनम्' इति ध्वनयितुं नहोपन्यस्तम् । उपदेशे

शब्दरत्नम् ।

मुखप्रहणप्रत्याख्यानभाष्यध्वनितो यमानुस्वारयोरनुनासिकव्यवहारः सूत्रमते सङ्गच्छते ।
 "धरोऽनुनासिके" (पा०मू०८।१।४६) इत्यादौ स्वरूपप्रहणाभावस्तु 'पशु' 'अपत्यम्' इ-
 त्यादिवदिति ध्येयम् । मन्दप्रयोजनमिति । मन्देषु प्रयोजनमस्येति बहुव्रीहिः ।
 भंसी ।

पाश्र्वयणादेर्वेत्यर्थः । प्रत्याख्यानेति । तत्र ह्यादौ मुखप्रहणस्य मुखप्रहणं यमानुस्वाराणामेव मा-
 भूदित्येवमर्थमिति प्रयोजनमुक्त्वा ये उभयवचनास्तेषां प्रासादवासिन्यायेन संप्रहो मुखप्रह-
 णामनेऽपि भविष्यति । यमानुस्वाराणान्तु संप्रहोऽपि नैव दोषो न प्रयोजनमित्यनेन क्षत्य-
 भावमुक्त्वा मुखप्रहणप्रत्याख्यानेत्यर्थः । ध्वनित इति । "भेदुमयवचनानां सिद्धम्" इति कथ-
 नेन ध्वनितमित्यर्थः । उभयवचनमुभयावच्छिन्नयुसंयोगप्रयोज्याभिध्वक्तिविषयत्वेनैवेति तथा
 कथनेनायमर्थो लभ्यते । नन्विद् सूत्रं यद्वारभ्यते तदाऽशब्दसंज्ञेति निषेधात् "धरोऽनुनासिक" इत्यादौ स्वरूपप्रहणाभावो भवति, सूत्रानारम्भे तु स्वरूपप्रहणं प्राप्नोतीत्यत आह—परोऽनु-
 नासिक इत्यादाविति । इत्यादिवदिति । आदिना देवतादिशब्दपरिग्रहः । तथा च-स्वं रूपमित्यंशः
 पश्चादितिष्ये व्यभिचरति इति तस्यानित्यत्वात्प्रादुर्भावात्शब्दसंज्ञेति ननु स्वातन्त्र्येण नि-
 षेधविषयकमिति पश्चादिशब्दोच्चारणस्य लक्षणात् इति भावः । अनुना-
 सिकाकारादिविषये मतभेदश्च कैयटोपे प्रसिद्धः—अनुनासिकस्य पूर्वःपरो वा भागो मुखेनोच्चा-
 भावप्रकाराः ।

एवंति । मनुक्तयोगाश्रयणादेर्वेत्यर्थः । प्रत्याख्यानेति । प्रासादवासिभ्राष्ट्रोत्पन्नान्यायाभ्यामिति
 भावः । भाष्ये ध्वनित इति । तत्परभाष्ये इत्यर्थः । 'उक्तन्यायाभ्यां मवेदुमयवचनानां सिद्धं यमानु-
 स्वाराणामपि प्राप्नोति नैव दोषो न कळन्' इति ध्वनेनेति शेषः । सति तद्व्यवहारे दोषरूपाभावोक्तिर्युक्ता, न
 त्वन्मयेति भावः । सूत्रमते इति । मनुक्तयोगोऽपि शरणम्, सङ्ख्यावन्मन्त्रश्रवणा योगार्थाश्रयणं पाणिनेयोपदेशिते भावः । इदमपि
 पाणिनिशिक्षा-कल्पविशाल्याप्रतुषेनोक्तम् । "नाभिव्या नासिःशब्दानां मुक्तासिक्या वा" इति नैति-
 श्रियमपिशास्त्रमतीत्या तु पश्चान्तरं सूत्रमनेऽपि तद्व्यवहारे न व शक्यमात्रं वाच्यम् । तन्वेव 'स्व रूपम्' इत्य-
 नैव इतिश्रयणेषु स्वरूपप्रहणाश्रित आह—यरोऽन्विति । आदिना "अनुनासिकोपदेश" इत्यादिसङ्ग-
 इत्यादीति । आदिना देवतादिशब्दानामनुष्येत्यादिसङ्गः । एषञ्च तस्यात्र व्यभिचरितत्वेनानित्यत्वेना-
 सार्वभिकत्वात् प्रत्याख्यातत्वात् हेभिषायापि निर्वाहः । एतेन तत्राशब्दसंज्ञेति निषेधद्वारा तत्स्वरूपप्रहण-
 शैल्युत्तमिति ध्वनयितुं मन्दप्रहणम् । तथा च मन्दस्य कल्पविशेषमिति समानाधिकरणबहुव्रीहिरिति
 दण्ड्यायुक्तमवगतम् । तद् ध्वनयन्नाह—मन्दोऽप्यति । शापरादिना व्यधिकरणबहुव्रीहैरपि स्वीकारादिति
 सरला ।

प्रत्याख्यानभाष्येति । तत्र "ये प्रासादवासिनः, गृहन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन, ये भूमिवासिनः, गृ-
 हन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन, ये चोभयवासिनः, गृहन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च" इति
 मन्त्रप्रदर्शनेन ये सु उच्यन्ते नामिनावचनारश्च वर्णान्याः समञ्जान्ते नासिःशब्दवचनरामाद्या अपि
 मन्वीति सु उपरिण प्रत्याख्याय तत्र पक्षे केवलाभिहाववनाना यमानुस्वाराणामनुनासिकमन्त्राणां
 "नैव दोषो न प्रयोजनम्" इति माथेणेश्वरार्थध्वनिता । फलैक्याय च आत्मपक्षेऽपि यमानुस्वाराणामनुना-
 सिकमन्त्राण्यस्यमाश्रयणीया । सा च योगार्थपुरस्कारेणानुनासिकपदस्य बोधकतापक्षे सङ्गच्छते । एवं तु
 अत्रोक्तानुवादकम् । तन्वेवमनुनासिकस्य शब्दशालीवसज्जताभावे "स्व रूपम्" इति स्वरूपप्रहणाश्रि-
 त आह—धरोऽनुनासिक इति । "श्रुतेर्नृनिनाथयोः पशौ" इत्यत्र पशुरदेन "तस्यापत्यम्" इत्यत्रापत्य-

किम् ? अत्र ओं अप । यद्यपीह “उञ्ज” “ऊँ” (पा० रू० १।१।१७, १८) इत्यत्रेव विधानसामर्थ्यात्तेत्वमिति मुञ्चम्, तथा युत्तरार्यमवश्य कर्तव्यमुपदेशग्रहण स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतम् । अच किम् ? मनिनो मकारस्य मा भूत् । प्रति

दान्दरत्वम् ।

अत्रिधियागलोकप्रातिशास्त्राद्यनभिन्नं प्रति सप्रयोजनमित्यर्थं । अत्र ओं अप इति । अत्रत्वन्नादा लोप स्यादिति भावः । त्रिधानेति । इदिति वक्तव्यऽनुनामिकविधानसामर्थ्यादित्यर्थः । नेत्रमिति । तत्फल्लोपस्य सामर्थ्यादभावे इत्यमपि, फलाभावाच्चे भैरवी ।

यत्ते, अपरो भागो नासिकया, नासिकावचनभागानुरागस्यनुग्रहचनोऽपि भागो नासिकावच इव लभ्यते । अत्र प्रासादावामिन्यायो नास्ति भागस्यैव मुग्नेन नामिकया चोच्चारणात् । यद् तु सत्र एव वर्णो मुग्नेनोच्चार्यते नामिकया च तत्र प्रासादावामिन्यायेन मुखग्रहण भाष्यकारप्रत्याचष्ट इति ।

मन्दप्रयोजनशब्दो न क्रियाविष्णुमन्दशब्दधृति समानाधिकरणपदसो बहुमीहि उक्तत्वात् प्रयोजननालाभात् । किन्तु “मसमी विष्णोणे” इति ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदक इत्याशयेनाह—मन्देत्विति । लोप स्यादिति । अत्र स्यादित्यनेन सम्भावनामात्रं ननु प्रमत्तिवेदे आपाद्यमानरूपाभावात् । यद्यपि “अनेमान्ता अनुग्रन्था” इति पदे ‘अञ्ज ओं अङ्गित’ इत्यत्रेदप्रतिषेध फलं सम्भवति तथाऽप्यकान्तपदे तदसम्भवं पृच्छति वक्ष्यते । “आह इदिति चक्ष्य” इति आह इच्छन्दसीति वक्तव्य इत्यर्थं । यत् “तस्य लोप” इति सूत्रानन्तरं ‘आह इच्छन्दसि’ इति लाघवाद् व्यतिरिक्तमिति, तत्र, अचात्यस्य कर्तव्यत्वापत्तेः । स्वस्थान्तया पाठे तु ‘प्लुतप्रगृह्या’ इति सूत्रादचीत्येतस्य सम्बन्धेन तदनावश्यकमेव । ननु विधानसामर्थ्यादस्य लोपो मानूदित्सज्ञा तु स्यादेवेत्यत आह—तत्फल्लेति । तस्यैत्वस्य फल लोप प्रतियोगितासम्बन्धेनेत्त्वस्य व्यापको विधानसामर्थ्याद्वापत्त्यस्य व्याप्यस्यैत्वस्या भावप्रकाशः ।

भावः ।

भावः । ननु तथापि प्रयोजनशब्दस्य प्रयोजकपरत्वेन समानाधिकरणवद्बुद्धीहिरेव युक्त इति चेत् ? न, तत् पूर्वनिपातात् । अत्र एव नाऽऽह—एवविधेति । सानुनासिकव्यवहारित्यर्थः । क्रियाशब्दवत् स्विच्छब्देऽपि प्रासादावामिन्यायप्रवृत्तेरादिना सद्बुद्धः । तथा च त्राहृत्तदुद्धृष्टभावे तात्पर्यं ननु तथा विग्रह इति भावः । लोप इति । यद्यपि वेदे आपाद्यमानरूपाभावस्तथाप्यस्या नान्वरीयन्तोप विनान्य फलासम्भवेन सप्तत्यायैवमुक्तिरिति भावः । वस्तुतस्तत्तदेवाग्रन्थफलाभावाच्चैतदभावे उपदेशपद व्यर्थमेव । तद्वचनयत्राह—स्यादिति भाव इति । इदित्याति । उञ्ज इदिति वत् “आह इच्छन्दसि” इति वक्तव्ये इत्यर्थः । एतेनेत्सज्ञापकरणे “तस्य लोप” इत्युत्तर वा “अ उच्छन्दसि” इत्येव पाठेन तिद्धिरिति मूलशब्द इत्यणस्तम् । अचीत्यनुवृत्तेरावश्यकतया, तत्र वक्तव्यस्यैवत्वात् । ननु विधानसामर्थ्यात्तेवे मान्स्तु, इत्वं तु स्यादेव वाधकामावादात् आह—तत्फल्लेति । तस्यैत्वस्य फल प्रत्याहारसिद्ध्यन्त फलान्तराद्वाभूत् तस्याप्यस्य लोपस्तस्यैत्यर्थः । फलाभावादिति । द्विविधफलाभावादित्यर्थः । एतेन तस्यानुनासिकस्य फलमित्सज्ञा तत्रप्रयोज्यलोपस्यैत्यर्थः, ननु तस्यैत्वस्य फल लोप इत्यर्थः, अकार्यं हि लोप इति ‘उपदेशेऽजन्त’ इति सूत्रमाभ्यविरोधापत्तेरित्यपास्तम् । तन्मात्राफलत्वमिति तद्भाष्याशयेन यथाशुभसम्भवात् । एवञ्चोपदेशपद व्यर्थमेवेति भावः । उच्चार्थं तु न, तत्रैतदनुवृत्तार्थात्तन्निमित्तत्वात् । त्वमनेऽपि तदुच्चरत्वस्य प्रागावेदितत्वाच्च । एवञ्च तथापीत्यादि मूल प्र-

सरला ।

पदेन च यथा व्याख्यानात् स्वरूपग्रहण तथाऽत्रापि व्याख्यानात् तद्व्यवहारीति तद्भावः । इति पक्षे इति । इत्युक्तानां तस्यै अत्रवयवत्वेन समीपेऽवयवत्वात्पेण पशोबुद्धीहिरेवीकात्वात् आहार इत्युक्त समीपे

शब्दरथम् ।

त्यर्थः । ननु 'अञ्ज आं क्षिति' इत्यत्र "अनेकान्ता अनुबन्धा" इति पक्षे "आदितश्च" (पा०सू० ७।२।१६) इतीदृशप्रतिषेध फलम् । न च लोपाभावे इदिति महासज्ञाकरणे त्स्त्राऽपि नेति वाच्यम् । महासज्ञास्यैव लोपसिद्ध्या "तस्य लोप" (पा०सू० १।३।९) इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । "इक" इत्यादौ ककारादिध्रजगानापत्तेश्च, इति चेत् ? न, "अनुबन्धानामेकान्तत्वमेव" इति मुख्यपक्षे दोषाभाव इत्यादायात् । तदा हि मुख्येऽव भैरयो ।

प्यभाव इत्यर्थः । फलान्तरमाशङ्क्य निराचष्टे—न बध्नति । महासज्ञेति । इत् इति व्यञ्जनमात्रं संज्ञाकर्तव्या, तथा च लाघवम् । इदिति तु एतीति इत् इत्यर्थकमिति लोपो ऋषियतोत्यादाय । इक इत्यादाविति । प्रत्याहारार्थमित्त्वं सम्यावश्यकमेव । तथा च महासज्ञया तन्निवृत्ति स्यादिति भावः । ननु न तस्येतस्मिन्प्रकारेण किन्तु तत्सदृशस्यैव । अत एव "आदिरन्त्येन" इति सूत्रस्याख्यानावसरे इता इत्सदृशेनेत्युक्तम् । अत एव 'वैयाकरण' इत्यत्र चित्स्वरो नेत्यत आह—आदाविति । तेन "अद्वयण" इत्यादौ णादिश्रवणानापत्ति समुच्चयते । मुख्यत्वं तस्योपपादयति—तदा हीति । एव "हलन्त्यम्" इत्यादौ लक्षणायाः अत्रलपनेनापि लाघव बोध्यम् । ननु

भावप्रकाशः ।

चातुरोपेन । अत्र एव तत्र व्याख्यातम् । तदेतद् ध्वनयितुमत्रैवैतत्सैकदेशुक्तं फलान्तरमाशङ्कते—नन्वञ्ज इति । एते—अस्थितपक्षे । अत्र पक्षे सिद्धादौ बहुवचनपत्तिस्तु प्रायसदृशवेदिता न विस्मर्तव्या । फलमिति । अनिष्टोऽपि स फलमित्यर्थः । एव चैतसाधनमिति भावः । प्रागुक्तमिदं ध्वनयितुं शङ्कते—न च लोपाभाव इति । उक्तरीत्येति भावः । इदिति मेहेति । एतीति शदिरद्वयार्थत्यर्थः । एवमयमपि । यथाह्ये तु द्विपुमादितुल्यत्वेन तदसङ्गति स्पष्टैव । इतोऽप्येनस्या लोपफलरभावशयवत्त्वादिति भावः । ननु तथा सिद्धस्यापि तस्य साधुत्वायै तदावश्यकमत्र आह—इक इति । अर्थसंगत्या तन्निवृत्तेरिति भावः । ननु इक इत्यादौ कादिश्रवणे न बाधक, तस्यैकादितुल्यत्वेऽपि तत्राभावात् । अत्र एव वैयाकरणे चित्स्वरो न । एव वेद चिन्त्यमत्र आह—आदाविति आदीति च । ताभ्याम् "अद्वयण" इत्यादिसिद्धिबोधेऽपि णादिश्रवणानापत्तिसङ्घः । सिद्धान्ते तु तत्रैकशायामपि तस्य लोप इति न, अगादिमहासिद्ध्यापत्तारपेश्च त्वेन तत्र तदसम्भवेन तदन्वयफलभावेन लोपमात्रस्यासम्भवेन च निर्देशसामर्थ्यादिष्टावबोधभावापत्तौपकारकफलान्तराभावात् । तस्यैव एव तयोर्व्याप्यव्यापकभावाच्च । अत्र एव "लोपश्च बलवत्तर" इति सगच्छते । तत्राक्षिप्तान्तर्गतत्वेन ग्रहण मा भूरिति तन्वयफलमत्त्वात् । धातुभाषानुवचैश्च वमेव बोध्यम् । एवञ्चैतस्या अन्वर्थत्वं वक्तुमशक्यम् । अत्र एव तदङ्गीकारे तत्र तत्र भाये महासज्ञाकरणस्य हेतुत्वनेत्वेऽपि । अत्र तथाऽप्येनेत्वेऽपि वस्तुतस्तदभाव स्पष्ट एव । एवञ्च प्रागुक्तस्याऽनवोर्व्याप्यव्यापकभावाऽपि नास्माद्भेदिरिति भावः । एवान्तेकान्तत्वव्यावृत्तये । तदाह—सुप्यति । "तस्य लोप" इति सूत्रमाद्योक्तरीति भावः । स्पष्ट वेदमदत्र । दापाभाव इति । अनिष्टकरूपदोषाभाव इत्यर्थः । अन्यत्रेवात्रापि 'तथापि स्यात्' इत्यादौ निरसितुमारोपाभावेन लाघवमाह—तदा हीति । तेषां भववत्त्वे हीत्यर्थः । मुरये इति । तस्य च तयोस्तत्त्वस्व स्वारसिद्धत्वादिति भावः । एव "हलन्त्यम्" इत्यादौ लक्षणाऽपि नेति बोध्यम् । उक्तोदाहरणे तदभावमुपपादयति—न चिति । नहीवथ । अयम्—आं भवयव—सुर्यावयव । अदोषादिति । एतदभावे दोषसामान्याभावादित्यर्थः । एवञ्चैतदर्थमेवेति सरला ।

वस्तुतस्तदभाव स्पष्ट एव । एवञ्च प्रागुक्तस्याऽनवोर्व्याप्यव्यापकभावाऽपि नास्माद्भेदिरिति भावः । एवान्तेकान्तत्वव्यावृत्तये । तदाह—सुप्यति । "तस्य लोप" इति सूत्रमाद्योक्तरीति भावः । स्पष्ट वेदमदत्र । दापाभाव इति । अनिष्टकरूपदोषाभाव इत्यर्थः । अन्यत्रेवात्रापि 'तथापि स्यात्' इत्यादौ निरसितुमारोपाभावेन लाघवमाह—तदा हीति । तेषां भववत्त्वे हीत्यर्थः । मुरये इति । तस्य च तयोस्तत्त्वस्व स्वारसिद्धत्वादिति भावः । एव "हलन्त्यम्" इत्यादौ लक्षणाऽपि नेति बोध्यम् । उक्तोदाहरणे तदभावमुपपादयति—न चिति । नहीवथ । अयम्—आं भवयव—सुर्यावयव । अदोषादिति । एतदभावे दोषसामान्याभावादित्यर्थः । एवञ्चैतदर्थमेवेति सरला ।

“उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्” (पा०सू०६।२।१४०) इति पूर्वोत्तरपदयोराद्युदात्तत्वे कृते
 “अनुदात्तं पदमेकवर्जम्” (पा० सू० ६।१।१५८) इति शेषनिघातः । पूर्वपदभूत-
 योस्तनूशची—एतयोरन्यस्य पाञ्चिकं स्वरितत्व प्रातिशान्तये उक्तम्—

शब्दरत्नम् ।

दिः । शेषनिघात इति । अस्य तथापीति शेषः । तेनोदीतो अनुदात्तो प्राप्नुत इति
 भैरवी ।

आद्युदात्तत्वे कृत इति वनस्पत्यादिगण एव ऊप्रत्ययान्तस्तनूदाद् आद्युदात्तो निघात्यने,
 “नघ्राड्” इति सूत्रे निघातित ‘तत्पुरपे तुल्य’ इत्याद्युदात्तो नपाच्छन्दः, एतयोः समाने
 समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ‘उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्’ इत्यनेन पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिम्बरे
 सति द्वयोरन्याद्युदात्तत्वप्राप्तिरिति भावः । एवं तन्वीशब्दः शाङ्करवादिद्वीनन्तत्वादाद्युदात्त,
 पतिश्च ङतिप्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्त । तेन-शेषपुरणेन, अनुदात्तावेव प्राप्नुत इत्यर्थो लभ्यते ।
 भावप्रकारः ।

प्रमात्यादर्धमात्रैवेति च व्यवस्था बोध्या । एवञ्च ह्रस्वमहणनञ्प्रकृतौ यथाश्रुतमेवेत्याहुः । उभयथाऽपि
 मम स्यादश्रुतत्वादिस्थेव सिद्धसर्वग्रहणमपि व्यर्थमित्यपास्तम् । ननु अग्रिमं ‘तनूनपात्’ इत्यादि ‘निघान्त’
 इत्यन्तमूलग्रन्थस्य पूर्वोत्तराभ्यामनन्ययेनामन्त्रप्रलपितत्वापत्तिः । यद्यप्येतदुपरादयति क्रमेणैववर्तमानेन
 पूर्वसम्बन्धो घटते तथाप्यने विच्छिच्छेषपूर्णे विनाऽनिर्वाहिकावश्यकतया तत्र तस्य तदैकग्राह्यादाशक्ति
 न्यैवेत्याह—अस्येत्यादि । एवञ्च शङ्कात्पितृपि मुक्तो भवत्येवेति भावः । एतेन यथाश्रुतमूलमाम्बस्ये
 ऽध्याहारे गौरवमित्यपान्तम् । तथासति मध्यग्रन्थलिङ्गमाह—तेनेति । शेषपूर्णेनेत्यर्थः । प्राप्नुत इति ।
 तावेव प्राप्नुत इत्यर्थः । मूलस्थनिघान्त इत्यस्याप्ययमेवार्थ इत्यनेन सूचितम् । अयम्भाव —यद्यपि शेषनि
 घातत्वावग्रहे स्वरीत्याऽधमात्राकाङ्क्षयाद्व्यवाहारूपायाः “एत. सन्निकर्ष.” इति सूत्रबोधितसहिताया अभावेन
 “नोदात्त” इति निषेधाप्राप्या एवपदीयतादृशमहितामादाय “उदात्तानुदात्तम्” इति स्वरित प्राप्तेति
 न तदावश्यकत्वम् ।

“उदात्तपूर्वं नियत विवृता न्यञ्जेन वा ।

स्वयंतेऽन्तर्हित न चैदुदात्तस्वरितोदयम् ॥”

इत्यस्य तु न प्राप्तिः । प्राप्तिशास्त्रमने महिताया. पदप्रकृतिकत्वेन पदान्तात्पदादिभिर्मित्सन्दर्भदेकीकु-
 र्वन्नेति रचनां प्राप्नोति सा सहितैत्यर्थकेन पदान्तात्पदादिभिः सन्दर्भेति यत्सति महितालक्षणेन पदाणो-
 ऽध्येकपदेऽपि प्रायेण तस्या अभावात् । न च नेद तदधिकारस्थ, तावताऽपि पूर्वोत्तरप्राप्तिशास्त्रमाचमद-
 र्भण विवृतेस्तदधिकारस्थत्वेन तथा व्यवहितमित्युक्त्या चाग्य पदपाठोऽप्रकृष्टेः । तथा च तन्महितापाठे एव
 प्रवर्तते । नन्वेवमस्तु तेन स्वरितः तस्य पुनरनुदात्तत्व भविष्यति । तथाहि,

उदात्तपूर्वं स्वरितमनुदात्त पदेऽश्रमम् ।

ऽत्यनेनानुदात्तमंश “एत्रो ह्येता” इत्यादी पदे एव कियते । तत्र तदा स्वरितपाठोऽपि सा महितैपवा
 गिनो । सर्वत्रैव च पद एवमुदात्त स्वरित वा शिष्टमनुदात्तमित्येतच्छास्त्रेऽस्मिन्निवाहाय अपुदात्तम
 ऽधोदात्तान्तोदात्तोदात्तादिस्वरितमध्यस्वरितान्यस्वरितस्वरितद्व्युदात्त युदात्तमवानुदात्ताना पदैषु एवाद्
 शस्त्राणा चोपपत्तये “उदात्तपूर्वं स्वरितम्” इत्यादीनि “न चैतपूर्वं तथा गतात्” इत्यनानि चत्वारि तत्र
 नूत्राणि । मुख्योपयोगस्तु मूलसाधनद्वारा सहितास्वरसाधने । एवञ्च महितावदवग्रहेऽपि नियतस्यैव अवा
 र्यादति तदावदवग्रहमेवेति वाच्यम् । स्वतन्त्रपदपाठोऽवग्रहे केऽप्येऽपि महितात्वाभावात्स्य तुल्य-

सरला ।

वालपदन दानानाधिपरस्यान्वयानुपपत्तिस्तदवस्यैवेति सङ्गसर्वं त लक्षणाऽधीनियते । अकाराद्युत्त
 रणाधिपरणाठे उकाराश्चाराणाधिपरणकालमदृशाव सम्भवति इति न सामानाधिपरयेनान्वयानु-
 पपत्तिरिति ।

“जात्यवद्वा तथावाऽन्तौ तनुशर्चांति पूर्वयोः” इति ।

पञ्चदशम् ।

भावः । जात्यवद्वा इति । पूर्वपदभूतयोस्तनुशर्चात्तद्व्योम्नौ जात्यवदिति ।

अतोऽन्यत्स्वरितं स्वार्ं जात्यमावक्षते पदे ।

भैरवी ।

स्वरितत्वविधायकं प्रातिशाख्यमाह—मूले जात्यवदिस्वादि । जात्यवदिति प्राक्प्रथमपूर्व-
शब्द- प्रख्यातपूर्वपदपर इत्याशयेनाह—पूर्वपदेति । जात्यवदश्रणपठकं यद् अत इति प्रतिशो-
भावप्रकाशः ।

एतेन तदनुपपत्तयेन केवलं यवहारार्थं मञ्जुशरणोऽपि तच्छ्रुत्वा न्य दुष्-चाह । मञ्जु शि 'इन्द्रो होना'
इत्यादौ कार्यद्वयमूलिका, 'पुरोहितं बृहस्पति.' इत्यादौ व्यवहारात्प्रसाधितेति प्रकृतौ कार्यसाधनत्वेऽप्यवयवे
न तत्साधिका । अन्यथाऽत्र प्रातिशाख्येन त्रिविधेऽप्यन्यत्रावयवौ तथापाठासङ्गत्यापत्तेः । एवञ्च स्वरित-
प्राचयादि साम्यमेव । तथाऽपि—

यथा सन्धीयमानानामनेकीमवका म्बर ।

उपदिष्टस्तथा विचारक्षरामावयवम् ।

इत्यनेनावयवे विधेयं संहितवद्भावविधानेन 'नोदात्त' प्रतिनिषेधात् । यदि तु नैवेनोदात्तपूर्वं नि-
यतमिति स्वरितोऽस्तु इत्युच्यते तर्हि तत्र एव 'न, चेदुदात्तस्वरितोदयम्' इति तच्छेषनिषेधमितिः सुदृढेवेति-
निघात एव श्रुतेरिति सम्यगेवेति । अत्र एव षट्श्रुतीप्रमाणन्यायात्तथा द्वाभ्यामपीर नोदृक्त्वमत्र एव च शेष
पूर्णं कृतम् । तदेतद् इति निषाध मूले पूर्वपदेत्यानुक्तम् । तदेव एवमवयवः—जात्यवद्वेतीति । यथा मन्धी-
यस्यस्यावयवोऽयम्, एषादास्त्रिक्रानिकरु तदुत्तरमेतयोः पराह । एतादृक्स्वित्योः सुदात्तानमित्यस्य एतेत्ये
कदेनास्य चानुवृत्तिः । परिग्रहे स्त्रित्यत उदात्तस्वरितौ यदि परावित्यर्थकौ तौ चेत्स्वरौ पराविति चानुवर्तने
यमित्ये इवेति वारणात् एषादीमित्यत्र वृत्तिरुदात्तानुवर्तित्वात् । तथा च सुदात्ताना मन्धे तनुशर्चात्त्य-
नयोः पूर्वपदयोः सतोस्ती कर्षात्तयोरेव तौ जात्यवद्, असंहितवत्साहितवद्वा तयोः परत्वे जानीयादित्यर्थः ।
इयुदात्तानामित्यनुवृत्तित्तु "तनूनपात्त पञ्चतस्य", "शचीनेत शचानाम्" इत्यादिभ्यावृत्त्यर्थाः । तत्कृत्विमाह
पूर्वपदेत्यादिना । एतेन तनुशर्चातिपूर्वयोः सतोऽयुदात्तानामन्धौ जात्यवदित्यादीत्यर्थः । षष्ठ्यन्तत्वं तु
न, नपात्ततिशब्दान्तयोरप्राप्त्याऽप्याप्त्यापत्तेः प्रातिशाख्यमाप्ये तथैव स्वरसाक्षेत्यपास्तम् । तद्वाप्यस्वार-
स्येन सप्तम्यन्तत्वेऽप्युत्तरपदान्तयोः "उदात्तादनुदात्त" इति स्वगित्तैव सत्त्वेनोत्तमार्गमप्राप्तदेश इति न्या-
येनास्याप्राप्तौ शक्यत्वेनाप्याप्त्यभावेन तथा व्याहृत्यानासङ्गतेः । अत्र एव तत्र जात्यवदेवाऽप्यवयवमिति ति-
यमनोवनेन, अन्ययोस्तथासत्त्वेऽपि तयोरन्यथाप्ययन तस्य मन्धेत्वावतरणं च सङ्गच्छते इति भावः । इतीत्यस्य
वेत्यर्थ इत्यर्थे नान्वयः । जात्यवत्परार्थं वक्तुं तद्व्यष्टकजात्यपदार्थमाह—रतोऽन्यदिति ।

उदात्तपूर्वं स्वरितमनुदात्तं पदेऽक्षरम् ।

इति पूर्वोक्ता । अतः—पठ्यादुदात्तपूर्वास्वरितानुदात्तादन्वयः । पदे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनः
पदेमहादेकीमन्त्रेवात्पदे शाख्यदृष्टम् । स तु सप्तम्येऽपि 'पुरोहितम्' इत्यादौ शाख्यदृष्टः । अत्र एव
'अग्निमि.' इत्येकादशमन्त्रे गणितम् । तत्र ह्यारम् । स्वार्थेऽप्या स्वर व्यवहानुनाचनम्भविधिनं वा, उभय-
थाऽप्यार्थत्वादिज्ञान । स्वरितं जात्यं तत्तद्व्यक्तिवाचकं च व्यञ्जितमन्वयः । स्वः ह् कन्धेयात्पुदाक्षरगानि ।
मैशकल तूमाभ्यां तु परमित्तुत्तरपदवाच्यार्थानामपि । लाभ्या स्वरुपेणोदात्तानुदात्तमङ्गि विना जातः
संधिकायां विषयको जात्यः । तथा च योगरुतोऽयम् । एतेन द्वैप्रादीना व्याहृतिः । उदात्तपूर्वंस्य स्वरितानु-
दात्तस्य तु अनेऽन्यादित्यनेन व्याहृतिः । पदे इत्यनेन "अग्निमीडे" इत्यादीना व्याहृतिः । एवञ्चोदात्तस्व-
रितयोः स्वरितो वा उदात्तादनुदात्तैः विक्रितः स्वरोत्या उदात्तपूर्वः, अनुदात्तोदये पुनः इत्याशयोश्च प्रकृतौ
सवाचनविधिः प्रातिशाख्यरोत्या "तित्स्वरितम्" "न्यवृत्तौ स्वरितौ" "तित्स्वशिक्ष्य" इत्यादीना स्वरुपे-
णैव विहितो नानुदात्तस्थानिकोऽपूर्वोऽनुदात्तपूर्वो वा यः न जात्य इति क्लृप्तम् । तस्य चैकपदे एव
शाख्यदृष्टेनोदात्तस्वरितपरत्वाभावेनोदात्तश्रुतिः । अयमेव तेषामितिभ्यास्वै नित्यपदेन व्यवहृतः ।

ज्ञायते इति प्रतिज्ञा । “आतश्चोपसर्गो” (पा० सू० ३।३।१०६) इति कर्मण्यङ् ।
 पतिज्ञा आनुनासिक्य येषामिति विग्रहः । एवं च ‘प्रतिज्ञासमधिगम्ये प्रतिज्ञाश-
 व्दस्य लक्षणा’ इति छिष्टं व्याख्यान नाश्रयणीयम्, “पाणिन्युपह्व व्याकरणम्”
 इत्यादिष्विव लक्षणां विनैव निर्वाहात् यद्यपि सूत्रकारकृतोऽनुनासिकपाठ इदानीं

शब्दरयम् ।

यविन्यन्वपदार्थं बहुव्रीहि । न चायमानारोऽध्यातोऽप्यत्र इत्यदोपात् । प्रतिज्ञेति ।
 प्रतिज्ञानविषय इत्यर्थः । प्रतिज्ञाशब्दस्येति । भावाऽन्तस्येत्यर्थः । क्लिष्टेति । श-
 क्तिप्राहकव्याकरणत्वाच्छब्दस्यैव तदर्थस्योपसम्भवे लक्षणाश्रयणं क्लेश इति भावः । लक्ष-
 णां विनैवेति । अत्र लक्षणा व्याख्यानं कुर्वताऽपि तत्र लक्षणा विना मदुक्तीत्यैव व्या-
 ख्यातम् । एवं च पूर्वापरविरोधस्तस्येति भावः । न चोभयोर्विधानेऽपि लाघवाद्भावे
 शक्तिः, कर्मणि लक्षणा, अनुशासनमपि लाक्षणिकार्थानुशासनमेवेति वाच्यम्, “ल कर्म
 णि” (पा० सू० ३।४।६९) इत्यादीनामपि तथात्वापत्तौ ‘तिष्ठा कर्तादी शक्ति’ इति

भैरवी ।

‘दोषाभावा’ इति प्राग्लिखितमेव, पुनरिह ‘इत्यदोपात्’ इत्युच्यते इति पौनरुक्त्यमिति चेत् ।
 न पूर्वस्य दोषपदस्येत्प्रतिषेधप्रसङ्गरूपदोषपरत्वमस्य तु दोषमामान्यपरत्वमिति भेदात् ।

‘प्रतिज्ञानुनासिक्या’ इत्यत्र प्रतिज्ञाशब्द कर्मस्योपसर्गान्त इत्याशयेनाह—प्रतिज्ञानेति
 लक्षणावादिमतमुपपादयति—भावेति । लक्षणेति छिष्टमित्यनेन लक्षणास्वीकार एव क्लेश इति
 प्रतीयते स तु न युक्तः, लक्षणाया उच्छेदापत्तरतो भावार्थमाह—शक्तेति । मूत्रे—पाणिन्युप-
 मिति । आधर्षस्योपसर्गपूर्वकाज्ञाधातो कर्मण्यङ् । पाणिनेरुपेति कर्तृपठ्या समासः । पा-
 णिनिर्कृतं साधनविषयभूतमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्ते । उभयो भावकर्मणो । तथात्वापत्तौ लक्ष

भावप्रमादा ।

भावः । एतेनादोषादिनि पुनरुक्तिव्यपास्तम् । विषय इति पाठस्तस्यानङ्गित्वात् । एतेनोदासीन-
 नेपेशानुद्धिविषयमिति वदन् रक्षारः प्रत्युक्तः । नन्वेव लक्षणा वृथेत्यत आह—भावेति । प्रतिज्ञय
 समधिगम्यमानुनासिक्यमेषामिति केनचिदुक्त मध्यमपदलोपिनिपदव्यधिरणवदुव्रीहि लक्षणाभावेन सत्
 पक्षैर्बं गुरणोत्तमिति बोध्यम् । नन्वेव लक्षणेच्छेदाऽन आह—शक्तेति । एवञ्च शक्त्यभावे सा भाव
 द्यस्येवेति भावः । ननु तच्चतुस्तत्तिवादिनोभयत्रापि तुल्यार्थान्नीमारात् दृष्टान्तासङ्गि, तदुक्तिरुक्त-
 च, दोषदानेनैवेतिवार्थसिद्धरत आह—अत्रेति । प्रतिज्ञाशब्दे इत्यर्थः । तत्र-दृष्टान्ते । मदुक्तेति । उप-
 ष् च आद्यर्थः, कर्मण्यङ्, उपज्ञायत इत्युपज्ञा पाणिनेरुपेति कर्तृपठ्या समासः । पाणिनिवृत्त्याद्यज्ञानविषय-
 व्याकरणमिति शाब्दोर्थ इत्येवं दीक्षितोक्तीत्येत्यर्थः । एतन्व्यति । उक्तयुक्त्या तत्र तथा व्याख्यानानेन दृ-
 ष्टान्तसङ्गित्वे केश्यर्थः । विरोध इति । विरोधोऽपीत्यर्थः । एवञ्च तदुक्तिशाल्यमिति भावः । एतेन भावः
 तदादशांभापनित्यपास्तम्, छिष्टा वात्, उक्तीत्यैव निर्वाहे वृत्तिद्वयवर्तमानागौरवापत्तेश्च । ननु प्राचोभ-
 योक्तेऽपि प्रकृत्युपस्थितवक्तृलाघवनैतदनुपेक्षेन स एवाप्या नीयतामिति न विरोधो न वादृष्टान्तत्वमिति
 मूल चित्यमिति सन्तदुदाह—न चोभयोरिति । भावत्रभयोरित्यर्थः । शास्त्रानर्थक्यमपि नेत्याह—
 अन्विति । एतेन शक्त्यर्थानुशासनव्यवच्छेदः । तथात्वेति । लाक्षणिकार्थानुशासनत्वापत्तावित्यर्थः
 एतेन न हि विधानमात्रेण तत्र शक्तिः, कृत्रिम्येव एता कर्तृकर्मणोर्विधानेऽपि प्रचुरतरप्रयोगेण सम्भ-

सरला ।

सुल्लेख्यविविधैवान्यपदार्थं बहुव्रीहिरिति नैतत्कल सम्भवति । तदाह—तदा हि इत्यादिना
 भावाऽन्तस्येत्यर्थः इति । कर्मण्यङ् आधर्षस्येतिवार्थमिति भावः । व्याख्यातमिति । पाणिनिसम-

परिभ्रष्टस्तथापि वृत्तिकारादिव्यवहारबलेन यथाकार्यं प्राक् स्थित इत्यनुमीयत इति भावः ।

ननु रलयोरिति न्यून टकारस्यापि मध्यगतत्वादित्यत आह—प्रत्याहारे-
ष्विति । व्यवहियन्ते इति । प्रत्याहियन्ते सच्चिष्यन्ते वर्णा यत्रेति बाहुलकाद्-
धिकरणे घञ् । यद्यपि योगमात्रमकारादिसञ्ज्ञास्वतिप्रसक्त तथापि योगरूढिरिति

शब्दरत्नम् ।

सिद्धान्तासङ्ख्यापत्ते व्याकरणस्याभियुक्तोक्तशक्तिप्राहकत्वस्य भङ्गापत्तेश्च ॥

टकारस्यापीति । अत्र यदुक्तञ्च तदन्वयोक्तम् । बाहुलकादिति ।

भैरवी ।

णिकार्थबोधकत्वापत्तावित्यर्थः । अभियुक्तोक्तेति ।

शक्तिग्रह व्याकरणोपमानकोशास्यस्याद्वयव्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विद्वृतेर्वदन्ति सान्निध्यत सिद्धपदस्य वृद्धा ॥

इति वृद्धोक्त्यर्थः । अत्र—रप्रत्याहारविषये । अन्यत्र—लघुसञ्ज्ञेन्दुश्लेषे । 'लघुसञ्ज्ञेन्दुश्लेषे' इति शेषः ।

यद्यनुनासिक स्यात्तदा "अने" इति शेषः । यद्यनुनासिक स्यात्तदा "अने" इति शेषः । यद्यनुनासिक स्यात्तदा "अने" इति शेषः ।

प्रामाणिकम् इत्यादि त एव सिद्ध लकारोच्चारण लघुसूत्रस्थाकार निपाद्यप्रत्याहारनिर्देशस्य क्वचिदनाश्रयणमिति ज्ञापनाय । तेन शुल्कनाचष्टे शुल्कयति, शुल्क यताति शुल् इत्यत्र "रात्सस्य" इति नियमाप्रवृत्त्या संयोगान्तलोपस्य प्रवृत्तिसिद्धिः । अत एव "रदाभ्याम्" इत्यत्र "री" सुपि "वनो र च" इत्यनयोश्च न दोषः । न चानयोरकार उच्चारणार्थो न त्वनुनासिक इति अमित्ययम्, विधेयविषय इत्यज्ञा विना निवृत्त्यसिद्धे । "रदाभ्याम्" इति मृते प्रत्याहारास्य ग्रहणे "प्रकृल्ल" इत्यत्र "आदितश्च" इतीटप्रतिषेधाद्दकारात्परस्य तस्य नत्वा-
पत्तिः । यद्यपि यणघटितसूत्रेषु लाघवाय यप्रत्याहारनिर्देशमेव कुर्यादिति तत्स्यवीय, "इणो यण" "इयण सम्प्रसारणम्" इत्यत्र लाघवाभावात् । "इको यण्" इत्यत्र मात्रालाघवसत्त्वे ऽपि 'योऽचि' इत्युक्ते प्रक्रियागौरवमस्त्येव ।

किञ्च लघुसूत्रस्थाकारनिपाद्यप्रत्याहारनिर्देशस्य वाचित्कत्वं यप्रत्याहारणैव निर्दिशेदिति-
वादिनाऽपि वाच्यम् । अन्यथा महाशब्दी इत्यत्र "योपधात्" इति प्रतिषेधस्य प्राप्त्या "जाते" इति सूत्रत्रिहितदोषभावस्य 'देर्व' इत्यनेन यकारादिव्यवहारविषयानिर्दिष्टरूपानामिष्टरू-
पानावाधानं चापत्तम् । न चास्यानुनासिकत्वे हल्प्रत्याहारेऽनुनासिकाकारस्य ग्रहणापत्तिः, हल्प्रत्याहारसिद्धे प्रागुच्यते "उपदेशे" इत्यस्माद्यथाभावेनास्याकारस्य चानापत्तेः । इष्टापत्तिस्तु कर्तुमशक्या, 'भामांखायस्य' इत्यत्र अनुधातोः किपि दीर्घे तत्प्रकृ-
तिक्रमभुद्धौ नलोपाभावे 'नश्चवि' इति ह्रस्वे "अनुनासिक" इत्यनुनासिकपक्षेऽनुस्वाराप-
भावप्रकाशः ।

शक्त्या तत्र लघुसूत्रस्थाकारादिति तच्छेषभूतमात्रं तदुक्तमास्तम् । अभियुक्तोक्तिः । शक्तिग्रह व्याकरणोप-
स्थादिनेति भावः ।

अत्र यदिति । प्रत्याहारविषये यदुक्तञ्च मण्डन तच्छब्देन्दुश्लेषे उक्तमित्यर्थः । विस्तरस्तु मन्त्र-
कृतमण्डनमण्डनादवसेयम् । यत्तु बाहुल्यसागतिमगतिस्त्वोपदेशप्रव्याख्यायां स्वयमेवोक्तत्वेनात्र तदङ्गीका-
सरला ।

लाघवज्ञानविषये व्याकरणमिति शक्त्यैव व्याख्यापित्यर्थः । अभियुक्तोक्तेति । अन्वय—

'शक्तिग्रह व्याकरणोपमानकोशास्यस्याद्वयव्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विद्वृतेर्वदन्ति सान्निध्यत सिद्धपदस्य वृद्धा ॥' इति इति शेषः ।

अन्यत्रेति । लघुसञ्ज्ञेन्दुश्लेषे । तन्स्तद्विषयव्यवहारात्तस्यम् ।

भावः । प्रत्याहाराश्चैकचत्वारिंशदिति प्राग्धः । चतुर्दशसूत्रोस्थैर्हल्भिरिङ्गिः कृता

शब्दरत्नम् ।

भावघनन्तादर्शआद्यजित्यपि चाहुल्लादादिनिष्ठमिति भावः । एकचत्वारिंशदिति ।

भैरवा ।

चेरिति वाच्यम् ; लण्सूत्रस्याकारो नानुनासिकत्वविशिष्टः श्रूयते, किन्तु कार्यान्तया प्रति-
ज्ञायत इति वाच्यम्, तच्च कार्यं प्रत्याहारमिद्विरूपम्, तच्चेत्त्वं विनाऽनुपपन्नमिति हल्प्रत्या-
हारसिद्धिकाळे तस्योक्तरीत्या इत्संज्ञायाः प्राप्त्यभावेऽपि "मांऽनुस्वारः" इति सूत्रजवाक्यार्थे
निष्पत्तिकाले लण्सूत्रस्याकारस्येत्त्वप्रवृत्तौ प्रतिबन्धनाभावात्तत्र 'तस्यलोप' प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् ।
तावताऽपि भ्रष्टुक्तबलवत्तरलोपप्रतियोगित्वरूपहेतुमत्तायाः सत्त्वात्तस्य प्रत्याहारे ग्रहणाभा-
वस्य सिद्धेः ।

यदपि 'लण्' सूत्रस्याकारस्यानुबन्धत्वे तृतीयेहेतोरव्यापकत्वापत्तिरूपदोषोद्भावनं, तदपि न मनो-
रमम्, "अहुडण्" इत्यादौ सन्धिकार्यं प्राप्नोतीति शब्दाया वर्णोपदेशकाले अजादिसंज्ञाया अनि-
ष्पादात्सन्धिगतं परकृतसमाधानस्य खण्डनावसरे 'वर्णोपदेशे' इत्संज्ञायामचप्रत्याहारे च निष्पन्ने
प्रवर्तमानानां यणादीनां 'सु'युपास्य, 'इत्यादौ तस्य इतोद्देश्यतावच्छेदनाक्रान्ते वर्णोपदेशेऽपि
प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वादिति यथाऽभिहितं, तथा हल्प्रत्याहारनिष्पत्त्युत्तरमचप्रत्याहारे निष्पन्ने भ्र-
त्वादिशब्दोकारे यथा "उपदेशे" इति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्भंगति, तथाऽद्देश्यतावच्छेदकस्याक्रान्ते "लण्"
सूत्रस्याकारेऽपि तस्य प्रवृत्तिर्दुर्वारति प्रत्याहारग्रहणाभावे साध्ये यत्पक्षतावच्छेदकमनुबन्धत्वं
तद्वापकम्बलवत्तरलोपप्रतियोगित्वरूपहेतोस्त्येव । हल्प्रत्याहारमिद्वेः प्राक् पक्षे परं हेतोः
पक्षावृत्तित्वेऽपि न क्षति, अव्याप्यवृत्तेरपि कपिसंयोगस्य वृत्ते उच्यन्त्वानुमापकताया द-
शनात् । यदपि 'प्रत्याहारोऽनुबन्धानाम्' इत्यादिनाञ्चप्रत्याहारोऽनुबन्धानां ग्रहणशब्दा कृता ननु
हल्प्रत्याहारं, यदि "लण्" सूत्रस्याकारोऽनुनासिकः स्यात्तदा हल्प्रत्याहारेऽकारस्यानुनासिक-
ग्रहणशब्दाऽपि कर्तुं मुचिनेति तदकरणात्तन्पूनापत्तिः, अनोऽस्यानुनासिकत्वमप्रामाणिकमिति
भाषितम्, तदपेशलम्, तत्रत्याजग्रहणस्यापलक्षणत्वात् । यथाश्रुतार्थकत्वे भवन्मनेऽपि उक्त्-
वः

वाच्यम्, हल्प्रत्याहारे एवानुबन्धाग्रहणं तेन भाष्येण साध्यते इति श्रमो "हयजर" इत्यादिम्
ग्रन्थाख्यानां चर्तं शब्दासमाधानयोः करणान्मा भूदित्याशयेन तत्र "अहुडण्" इत्यादिम् सूत्रचतुष्टय-
स्य लेखनात् । हल्प्रत्याहारसाधनसूत्रस्याख्याने मध्ये तथा शब्दासमाधानयोः करणेन हल्प्र-
त्याहारेऽपि तैर्हेतुभिरनुबन्धाग्रहणसाधनस्याभिमतत्वमिति कल्पनमम्भवादिति कथयानु-
यायिनः ।

यत्तु बाहुल्यकल्पनापेक्षया भावघनन्तप्रत्याहारशब्दादर्शआद्यजिति व्याख्यानं, तदुपयति—
भावेत्यादिना । अविशिष्टमिति गणविशेषे पाठकल्पने वृत्तिद्वयकल्पने गौरवमित्यस्य स्पष्टत्वान् ।

भावग्रन्थाः ।

शनीचित्त्वेन भावघनन्तादर्शआद्यन्त्यायः । अन्यथा पूर्वापरविशेषापत्तेरिति खण्डनकृतानाकरादयः, तत्र,
तुल्यत्वादित्याह—भावेति । अपिना "अकर्त्तरि च" इति चादसंज्ञायामपि घञ् इत्यलोपदेशपदे गुरु-
क्तस्य सुबुद्ध्यः । यत्तु "अकर्त्तरि च" इति सशक्तिसत्त्वात् घञ्सम्भवः, तत्रभावान्मुपपन्ने तु बाहुल्यशब्दात्सं-
ज्ञायामपि, मनोरमाया अप्यत्रैव तात्पर्यमिति सुखबोधिन्यामुक्तम्, तत्र, योगरूढत्वेन सशक्त्यभावात् तदशे

अप्राज्याया व्यवृत्ता एकचत्वारिंशदिति तस्यार्थः । तेन सुमिडादीना, रप्रत्याहारस्य, “चयो द्वितीया ” इति वार्तिकस्थचयप्रत्याहारस्य चाधिक्येऽप्यदोष । यत्तु “वमताड् ” इति, “यमिर्चमन्तेष्वनिडेः इत्यते” इति च वम् वार्तिकृता व्यवृत्त इत्याहु, तद्रभसाऽभिधानम् । आद्यस्योणादिसूत्रत्वात्, द्वितीयस्य व्याघ्रभूतिकारिकास्थत्वान्, इत्यास्ता तावत् । एष च सख्यानियमो नातीवोपयुज्यत इत्युपेक्षित ।

शब्दस्यम् ।

एकस्मान् उन्नयवटा, द्वाभ्या प, त्रिभ्य एव कणमा स्यु ।

त्रेयौ चयौ चतुभ्यो, र पञ्चम्य, शनौ षड्म्य ॥

इति तदुक्तेरिति भाव ।

भैरवी ।

एकस्मान् उन्नयवटा इति । उन्नयवटा एकस्मात्परं प्राद्या इत्यर्थ । एवमग्रेऽपि । उन्नयवटा इत्यत्र शकार प्रथमसूत्रस्यो प्राद्य । अणिति यथा । इणप्रत्याहारस्यु न तन, “अचिश्नु” इति सूत्रे संभूय प्रहणात् । ‘आदिरन्त्येन सह’ इतिसूत्रस्यानित्यत्वेनैकस्मादित्यादि लभ्यते, तत्र मानन्तु “इको झल्” “अञ्जनगमा सनि” इति सूत्रद्वयारम्भ एव । यदि अन्त्येन इता सह यस्य यस्यादेरुच्चारणमभवस्तत्र सर्वत्र प्रत्याहार इति प्रत्याहार स्यात्, तथा च ‘आर्द्धभातुक’ इत्यनेन घातोराक्षेपे इहन्तस्य घातो सनि ‘इडश्च’ इत्यनेन गाऽऽदेने सूत्रद्वयवैधर्म्यं स्पष्टमेवेति । तदुक्तेरिति । प्रक्रियाकारोक्तेरित्यर्थ ।

भावप्रकाशः ।

बहुलसम्बन्धाभावात् । “कण्ठान्धकारणयोश्च” इति तु ल्युट्मावाय । पुनर्बहुलकाश्रयणावश्यकत्वाच्चेति विक । तदाह—अविशिष्टमिति । अत्रापि तस्याकृतिगणत्वाद् वृत्तिद्वयकल्पनापत्तेश्चाग्निकगतित्वम् । एवं भावसमुच्चारणरूपस्य तत्रास्तम्भेन ल्युट्मावायं तस्यावश्यकत्वेन सहायां चेति वक्तुमीचित्येन च गुरुकादि-रपि तत्त्वमिति भाव । मूलेक्तस्य तथापस्य तस्याख्यात्गुरुक्तत्वे वीजं ध्वनयितुं तत्र तदुक्त हेतुमाह—यदस्मादिति । उन्नयवटा अनुबन्धा एकैकस्मादेवादिवर्णादय उच्चारिता सन्त एकैकमेव प्रत्याहार जनयन्ति नानिदमेनेत्यादिरर्थ । अत्राप्ये आद्यग । द्वितीये द्वितीय इति बोध्यम् । एङ् । यञ् । भञ् । छव् । अञ् । मष् । ङष् । अक् । इक् । उक् । शञ् । णञ् । यञ् । अम् । यम् । ङम् । अच् । इच् । एच् । ऐच् । यच् । मच् । ङच् । यच् । ङच् । अश् । इश् । वश् । ङश् । अश् । वश् । इल् । हल् । षल् । रल् । ङल् । ङल् । इति तदुदाहरणानि बोध्यानि । “शास इड्” इत्यादिशापनात् “आदिरन्त्येन” इत्यस्यानित्यत्वेनेदं लभ्यत इति स्थितं इह उन्नयवटे । तदुक्तेरिति । प्रक्रियाकृतदुक्तेरित्यर्थ । गौलचयप्रत्याहारस्यैवमेव अप्रत्याहारस्य चाधिक्येऽप्यदोष इति गुरुक्तित्तु न दूष्येत्पुनराहति—मूले आस्ता तावदिति । अत एव आहुरित्युक्तं तन्नेते च नोक्तम् । एवञ्च अविद्यत्यादिर्मूलग्रन्थस्तत पूर्व प्रकाशानुवाद इति बोध्यम् ।

सरला ।

एकस्मादिति । उन्नयवटा अनुबन्धवर्णा एकस्मादेवादिवर्णात्परे उच्चारिता एकक प्रत्याहार जनने । षकारोऽनुबन्धो द्वाभ्यामादिवर्णाभ्यां पर उच्चारितः । प्रत्याहारद्वयमारभ्ये, एव कणमा अनुबन्धा यस्मिन् आदिवर्णस्य पर उच्चारिता प्रत्येक त्रीन् त्रीन् प्रत्याहारानारभन्ते । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । मेघोदाहरणानि—एङ् “एङ्, पदान्तादिति” । यञ् “अतो दीर्घो यञि” । भञ् “दूलेपे पूवस्य दीर्घोऽण” । य णकारो “अरङ्” सूत्रस्योऽवगन्तव्यः । छव् “नश्छव्यप्रधानम्” । अद् “शरजोऽडि” । अष् मष् “दोषो यतो मष् क्षपन्तस्यास्त्यो” । उभयोरपि प्रत्याहारयोरैकैव सूत्रे उपादानम् । अक् इक् उक् “अक-वर्णे दीर्घ” “इक्ते यगति” “उत्तिनश्च” । अण् इण् यण् “अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः” । ऋण् । षीर्ष्वङ् ।

“ऊकालोऽच्” (पा० सू० १।१।२७) ॥ ह्रस्वदीर्घप्लुत इति समाक्षरद्वन्द्वः ।
मौत्रं पुस्तवम् । वां काल इवेति । फलितार्थक्यनमिदम् । विप्रहस्तु वः कालो यस्ये-
ति बोध्यः । उशब्देन स्वोच्चारणकालो लक्ष्यते । आये इति । “निपाता आसुंदा-

शब्दरत्नम् ।

सौत्रं पुंस्त्वमिति । यद्यपि इतरेतरयोगेऽपि मौत्रमेव वचनं वक्तुं शक्यं, तथापि
“लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य” इति तत्र तत्र वार्त्तिकोक्तेर्लिङ्गस्य लौकिकत्वात्
व्यत्ययकल्पनमेवोचितं, न तु शास्त्रीयवचनप्रत्ययरूपनमिति भावः । फलितार्थेति ।
ऊपदेन स्वोच्चारणकालसदृशलक्षणाया कालशब्देन समानाधिकरणबहुव्रीहौ तन् फलतीति
भावः । वां काल इति तु न विग्रहो व्यधिरणत्वाद्दत्त आह—विग्रहस्त्विति । काल
इति ज्ञात्याख्यायामरुचनम् । स्वोच्चारणकाल इति । स्वोच्चारणकालमदृश इत्यर्थः ।
सादृश्यमूलकं कालवाचनेद्रोष्यवमाय तु यथाश्रुतमेव साधु ।

भैरवी ।

पुस्तवैरुचनयोरेकस्य सौत्रत्वाश्रयणे न विशेष इत्यादायेन शङ्कते—यद्यपीति । ऊपदेनेति ।
अस्य बहुव्रीहौ वित्यत्रान्वयः । लक्षणवेति । ऊपदस्येत्यादि । अभेदाप्यवसायः—अभेदारोपः ।
अत एव ‘मृगचपला’ इत्यत्र पुंवद्भावः । यथाश्रुतमेव—सदृशे लक्षणां चिन्तय ।

भावप्रकारः ।

यत्तु पुस्तवैरुचनयो सौत्रत्वे न विशेष इति मान्यास्तत्राचामनुपेक्षेनेति ध्वनयशाह—यद्यपीति ।
तत्र तत्र-बहुषु सूत्रेषु । तदिति । पुस्तवैत्यर्थः । वचनेति । एकवचनादीत्यर्थः । एवञ्च तयोस्तत्रे विशेषः
स्पष्ट एवेति भावः । ऊपदेनेति । बहुव्रीहौ वित्यत्रान्वयः । सदृशलक्षणायेति । तत्र लक्षणवैत्यर्थः । ऊप-
दस्येति भावः । समानाधिकरण्ये हेतुरयम् । कालशब्देनेति । तेन चेत्यर्थः । मिथ इति शेषः । तत्-
परममूलोक्तवाक्यबोध्य मिथार्थरूपम् । एवञ्चाभेदे शब्दे भेदः फन्तीति परममूल तत्परदर्शनमेव न विग्र-
हप्रदर्शकमिति भावः । यत्तु तेषामपि सूत्रे कालप्रत्ययप्रवणवत्तेराह मूले फलिषेति, तत्र, उग्रमुखा-
दिवत् निर्वाहात् । उच्चारणकालानुत्पत्त्यकारण्यपदेन वा कालो यस्येति बहुव्रीहिसम्भवात् । तस्यापि पर-
मरामम्भवेन सम्बन्धित्वाच्च । तद्वचनयत् तथेवाह—प्रामिति । यत्तु स्वोच्चारणकाललक्षणायामप्यन्वि-
त्वांहान्मूल चिन्त्यमिति जगन्नाथसदृशे चिन्त्यमित्याशयेनाह—स्वोच्चारणेति । अस्तुनो यथाश्रुतमपि मूलं
सम्बन्धित्वाच्च—सादृश्येति । अभेदेति । अभेदाप्येव शक्यं; एतेन नामार्थत्वाद्भेदेनाश्रयो न, अभेदेन
तु बाधित एवेत्यपि तदुक्तमपास्तम् ।

मरला ।

लिया धोऽङ्गात्” “इको वणचि” । अन् यम् ङम् “पुमः ख्यग्ने” “इलो वमां यमि लोपः” “इतो
ह्रस्वादि ङमुन् नित्यम्” । अच् दच् एच् ऐच् “मचो र्हाभ्यां द्वे” “इनादेश्च गुरमनोऽनुच्छ” । “वृद्धि-
रेचि” “वृद्धिरादेच्” । यच् मय् ह्यच् ख्यच् “अनुत्वास्त्य यदि परसवर्णः” “मय उजो वो वा” “अयो
होऽन्यतरस्वाम्” “पुमः ख्यग्ने” । यर् क्षर् खर् चर् शर् “यरेऽनुनासिकेऽनुनासिको वा” “शरो हरी
सर्वे” “भरि च” “अभ्याने चर्च” “उरुऽचि” । अश् इश् वश् तश् जश् बश् “भोमनोऽयोऽयुवस्य
योऽशि” “इशि च” “नेऽवशि कृति” “अला जश् शशि” “एजाचो बशो” । अन् हल् वल् रल्
झल् शल् “अलोऽन्यस्य” “इलोऽनन्तरा” । “अर्धधातुकस्येत्वलादे” । “रलो ध्युपधादलादेः सञ्च” “अ-
ला जश्” “शाल इगुपधादनिट्, वसः” । इत्युदाहरणानि । अत्र सर्वेषां प्रत्याहारणामष्टाध्यायकारणभेदैर्क
सूत्रसंगृहीतम् । इतोऽन्यान्यपि सूत्राणि यथासम्भव तत्समाह्वान्यष्टाध्यायीनोऽवगन्तव्यानि ।

व्यत्ययकल्पनमिति । सौत्रत्वात् साक्षाच्छास्त्राध्यायकारणभेदाया लौकिकलिङ्गत्वात् तत्सत्योक्ति-
त्वादि । सदृश इत्यर्थः इति । मूलरूपा ऊपदस्य ऊकाराद्युच्चारणाधिकरणकाले लक्षणाकारोऽपि तस्य

ता" (फि० सू० १२ पा ४) इत्याकार उदात्त, यच्छब्दस्तु फिद्वसूत्रेण । आर्ता इति । अकारोऽनुदात्त ।

तस्यादित (पा० सू० १।२।३२) ॥ अतन्त्रमिति । "उपेयिवान्" इत्यत्रासर्गा इवाविवक्षितमित्यर्थ । ननु तत्र "ईयिवासमतिमिध" इत्यादिप्रयोगदर्शनाद्-विवक्षाऽस्तु, इह त्वविवक्षाया प्रमाणं किम् ? इति चेद्द्वयदर्शनं प्रातिशारयादिकं चेति गृह्णाण । तथा हि- 'येऽरा' इत्यत्रेकार, 'तनूनगात्' 'शचीपतिम्' इत्यत्र पदपाठे ऊदात्तौ चार्धोदात्तौ इति सकलत्रहृच्चप्रसिद्धम् । तनूनपाच्छचीपतिशब्दया शब्दरक्तम् ।

फिद्वसूत्रेणेति । अन्तोदात्त इत्यर्थ । जस सुप्त्वाद्नुदात्तत्वम्, "एकादश उदात्त" (पा० सू० ८।२।१६) इत्येकार उदात्त इति भावः । अनुदात्त इति । फिद्वस्वरणा न्तस्योदात्तत्व शेषनिर्गतेनेति भावः । अभिमुखवाच्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् 'अर्वाङ्' इति । अत्रिवक्षितमित्यर्थ इति । इदं च-वक्ष्यमाणं प्रातिशारयं यच्छाखाया, -तच्छ, -वास्थमदिक्कादाहरणविषयम् । तनूनपाच्छचीपतिशब्दयोरिति । अस्य यद्यप्येत्या-भंवा ।

आद्युदात्त इत्यस्यानन्तरं फिद्वस्वरणेत्सुपादाने आद्युदात्त फिद्वस्वरणेत्यर्थं प्रतीयते तथा चानुपपत्तिं तस्यान्तादात्तत्वविधायकत्वाद्गत आह-अन्तोदात्त इति । अत्राङ्साव्याघाकारस्यानुदात्तत्वमुपपादयति-किञ्चित्वादिना । अव्युत्पन्नमिति । फिद्वस्वरप्रवृत्तयेऽभिहितम् । तत्र किम्मानमिति चत् ? 'आडभिमुख' इति वेदभाष्योक्तिरिव ।

ह्रस्वग्रहणमन्त्रमित्यनेन स्वरितार्द्धमात्रस्याग्रस्योदात्तत्वविधायकमिति प्रतीयते, एवञ्चासङ्गति, दीर्घादावप्यर्द्धमात्राया उदात्तत्वस्य लोपे दर्शनात् । अस्य शास्त्रस्य सर्वशाखाया धारणं येन सर्वोपकारकव्याख्यानस्यौचित्यात्, 'अर्द्धह्रस्वग्रहणेऽर्द्धमात्राया रुड' इति भाष्यविरोधश्चेत्यत आह-इदञ्चति । इदं च अत्रिवक्षितमित्यादिकप्रयत्नम् । एष्यदर्शनमित्यनेन बोधितलक्ष्यं दर्शितं 'येऽरा' इत्यादि । तत्र तनूनपाच्छचीपतिशब्दयोरित्यादिना शब्दाग्रहण इति प्रतीयते, तदसङ्गति, शब्दाबोधकशब्दानुपादानाद्गत आह-अस्येति । अस्य ग्रन्थस्यत्यर्थः । भावप्रकाशः ।

अर्थ इति । उदात्त एति मात्रानुषक्त्योक्तं भावः । मूले न्यूनता परिहृति-जन इति । अनुदात्तत्वमुपपादयति-किञ्चित् । फिद्वस्वरविधायकेन 'फियोऽन्त उदात्त' इत्यनेनेत्यथ । एवमत्र मूले च बोध्यम् । अन्तेति । 'अर्वाङ्' इत्यस्येति भावः । ननु तस्य व्युत्पन्नतया फिद्वस्वराप्रसिद्ध आह-अभिमुखेति । "अर्वाङ्भिमुखे" इति वेदभाष्योक्तिरिति भावः । अव्युत्पन्नमिति । पाणिनेरव्युत्पत्तिपथस्यैवेत्येनादिति भावः । एतेन 'अर्वाङ्' अत्रति' इत्यादिदण्ड्याद्युक्तिं प्रत्युक्ता । यत्तु लोशान्ते दीर्घादावप्यर्द्धमात्राया एवोदात्तत्वदर्शनेन सकललोकवेदसाधारण्येनात्र ककशालास्थलक्ष्याया तस्यातिशास्त्रवचने सिद्धत्वेन च तदन्वयविपर्ययस्य वनतुर्भाषित्वेन व्यपपदत्वकल्पनासङ्गात् । न च सर्वशास्त्रस्य सर्वप्रातिशारत्यैकवाक्यता सम्भवति । एवञ्च मूलादिकं चिन्त्यम् । अत्र एवार्थवत्त्वशब्दोऽर्द्धमात्राया रुड इति भाष्योक्तिः । एवञ्च ह्रस्वशब्दस्य मात्रापरत्वं न तु स्वशास्त्रसङ्गतिपरत्वमिति योगोऽपि सम्भवतीति अत्राप्य, तदाख्यानवबोधेनायुक्तमिति ध्वनयित्तुमाह-इदञ्चेति । अत्रिवक्षितमित्यर्थोऽत्रयत्नचेत्यर्थः । वक्ष्यमाणमिति । मूलकृतेति भावः । विषयमिति । विषयकमित्यर्थः । एवञ्चास्मादाविकथनस्य विशेषविषयत्वेऽप्यत्र मूलकृतोऽप्यर्थावैष्टम् । अत्र एव परममूलेऽत्र त्रिमिथेयोक्तम् । तस्य च तत्पदयुक्तग्रहणस्वरालम्बनसङ्गतितरूपेणावबोधकं किन्तुर्धर्मानामात्रबोधकमित्यर्थः । एवञ्च तदुक्तदेशो नेति भावः । मान्यास्तु-अत्रिवक्षितमिति अव्युत्पन्नानुपाद इत्यर्थः । एवञ्च दीर्घानुपपत्त्यर्थोऽत्रोक्तोऽर्थोऽर्थो न समाशाची कि-त्वपववाची । स च कविददे समाश क्वचिददेऽर्द्धमात्रा तत्तत्प्रातिशास्त्रानुसारेणैति, लोके सर्वत्र भाष्य

“उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्” (पा०सू०६।२।१४०) इति पूर्वोत्तरपदयोराद्युदात्तत्वे कृते “अनुदात्तं पदमेकवर्जम्” (पा० सू० ६।१।१५८) इति शेषनिघातः । पूर्वपदभूतयोस्तनुशाची-एतयोरन्त्यस्य पाक्षिकं स्वरितत्वं प्रातिशाख्ये उक्तम्—

शब्दरत्नम् ।

दिः । शेषनिघात इति । अस्य तथापीति शेषः । तेनोदात्तौ अनुदात्तौ प्राप्नुत इति भैरवी ।

आद्युदात्तत्वे कृत इति वनस्पत्यादिगण एव ऊप्रत्ययान्तस्तनुशाब्द आद्युदात्तो निपात्यते, “नभ्राड्” इति सूत्रे निपातितः ‘तत्पुरपे तुल्य’ इत्याद्युदात्तो नपाच्छब्दः, एतयोः समासे समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते “उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्” इत्यनेन पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिन्परे मति द्वयोरन्याद्युदात्तत्वप्राप्तिरिति भावः । एवं शाचीशब्दः शार्ङ्गखादिदीनन्तत्वादाद्युदात्तः पतिश्च इतिप्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । तेन-शेषपुरणेन, अनुदात्तावेव प्राप्नुत इत्यर्थो लभ्यते भावप्रकाशः ।

प्रामाण्यादर्धमात्रेवेति च व्यवस्था बोध्या । एवञ्च ह्रस्वग्रहणमदन्वमिति यथाश्रुतमेवेत्याहुः । उभयथाऽपि नम स्यादश्रुतत्वादिशेषे सिद्धेऽर्धग्रहणमपि व्यर्थमित्यथान्तम् । ननु अग्रिमं ‘तनूनपात्’ इत्यादि निघान्त इत्यन्तमूलग्रन्थस्य पूर्वोत्तरान्वयानन्वयेनासम्भ्रमप्रलपितत्वापत्तिः । मध्यधेनुपशब्दयति क्रमेणैववरणेन पूर्वसम्बन्धो धटने तथाप्रन्ते विद्विच्छेषपूरण विनाऽनिर्वादिभावव्यकनया एव तस्य तदैकरूप्यायादावपि नधैवेत्याह—अस्येत्यादि । एवञ्च शङ्खुत्थितिरपि मुक्तो भवत्येवेति भावः । एतेन यथाश्रुतमूलसामग्रस्येऽव्याहारे गौरवमित्यथान्तम् । तथ सति मध्यग्रन्थफलिउमाह—तेनेति । शेषपुरणेनेत्यर्थः । प्राप्नुत इति । तावेव प्राप्नुत इत्यर्थः । मूलस्थनिघात इत्यस्याप्ययमेवार्थ इत्यनेन सूचितम् । अयम्भावः—यद्यपि शेषनिघातस्यावग्रहे स्वरीत्याऽधनात्राकारव्यवायरूपायाः “एः सञ्जिर्णः” इति सूत्रबोधितसहिताया अभावेन “नोदात्त” इति निषेधाप्राप्त्या एकपदोयनादृशसहितामादाय “उदात्तादनुदात्तम्” इति स्वरितः प्रात एवेति न तदावश्यमत्वम् ।

“उदात्तपूर्वं नियतं विवृत्त्या व्यञ्जनेन वा ।

स्वर्यतेऽन्तर्हितं न चेदुदात्तस्वरितोदयम् ॥”

इत्यस्य तु न प्राप्तिः । प्रातिशाख्यमते सहितायाः पदप्रकृतिक्लबेन पदान्तात्पदादिभिर्यत्सन्दर्भदेभीकुर्वन्नेति रचना प्राप्नोति सा सहितैत्यर्थकेन पदान्तात्पदादिभिः सन्दर्भदेभि रत्नेति सहितालक्षणेन पदपाठेऽप्येनपदेऽपि प्रायेण तस्या अभावात् । न च नेर्दं तदधिकारस्थ, तावताऽपि पूर्वोत्तरप्रातिशाख्यमायमदभेण विवृतेस्तदभिज्ञाररथत्वेन तदा व्यवहितमित्युक्त्या चाग्न्य पदपाठेऽप्रवृत्तेः । तथा च तस्महितापाठे ए प्रवर्तते । नन्वेवमस्तु तेन स्वरितः तस्य पुनरनुदात्तत्व भविष्यति । तथाहि,

उदात्तपूर्वं स्वरितमनुदात्तं पदेऽक्षरम् ।

इत्यनेनानुदात्तमीदा ‘इन्द्रो ह्येता’ इत्यादौ पदे एव क्रियते । तत्र तदा स्वरितपाठेऽपि सा साहचोपयोगिनी । सर्वत्रैव च पद एरमुदात्तं स्वरितं वा शिष्टमनुदात्तमित्येतच्छास्त्रेऽस्मिन्मार्गनिवाहाय आद्युदात्तमध्येऽन्तान्तोदात्तोदात्तादिस्वरितमध्यस्वरितान्त्यस्वरितस्वरितइत्युदात्त युदात्तमवांनुदात्ताना पदेषु एकारशस्वराणां चोपपत्तये “उदात्तपूर्वं स्वरितम्” इत्यादीनि “न चेत्पूर्वं तथा गतात्” इत्यन्तानि चत्वारि क सूत्राणि । मुखोपयोगस्तु मूलसाधनद्वारा सहितास्वरसाधने । एवञ्च महिनावदवग्रहेऽपि निघान्तस्यैव श्रवस्यादिति तदावश्यवत्त्वेनेति वाच्यम् । स्वतन्त्रपदपाठोऽवग्रहे वेत्त्युच्येऽपि सहितत्वाभावस्य तुल्य

सरला ।

कालपदनं सामानाधिकरथान्दयानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति सदृशपर्यन्तं लक्षणाऽङ्गीक्रियते । अकाराद्युच्येणभिन्नरणपाठे उभाराद्युच्येणभिन्नरणनालमदृशत्वं सम्भवति इति न सामानाधिकरथेनान्वयात्पत्तिरिति ।

“जात्यवद्वा तथावाऽन्तो तनूशची वि पूर्व्या” इति ।

शब्दरत्नम् ।

भाव । जात्यवद्देति । पूर्व्याभूतयास्तनूशचीशब्दयाम्-नो जात्यवदिति ।

अतोऽन्यस्त्वरितं स्वार् जात्यमा-क्षत १३ ।

भैरवी ।

स्वरितत्वनिर्वापकं प्रातिशाख्यमाह—मूले जात्यवदित्वात् । जात्यवदित्वात्कश्चिन्मध्यपूर्वं शब्द प्रकरणात्पूर्वपदपर इत्याशयनाद्—पूर्व्याणि । जात्यवदित्वात्कश्चिन्मध्यपूर्वं भवति इति प्रतिया भावप्रदानात् ।

त्वेन तन्नुपयुक्तत्वेन केवलपत्रहारार्थं संज्ञाकरणेऽपि तन्नुपयुक्तत्वं व्याज् । मया हि ‘इन्द्रो सोमः’ इत्यादी कायद्वयमूल्या, पुरोहितं बृहस्पतिं ‘इत्यादी व्यपारमप्रसङ्गाभिरिति प्रकृते कायभाष्यवत्त्वेऽप्यवग्रहे न कदाचिन्ना । अन्यथाऽत्र प्रातःशाख्येन निर्वाहेऽन्यत्रावयवम् तथाप्युक्तत्वात्ते । एतच्च स्वरितं प्रापयादि सम्भवेत् । तथाऽपि—

यथा सधीयमानानामनेकीभवता स्वर

उपदिष्टस्था विद्यात्सुराणामवग्रह

इत्यनेनावग्रहे विशिष्य संहितवद्भावनिधानेन ‘नोदात्त’ इतिनिर्वापकम् । यदि तु त्रैभैरुदात्तपूर्वं नि यतमिति स्वरितोऽस्तु त्युच्यते तर्हि तत्र एव न वैदुदात्तस्वरितोदयम् इति तच्छेषनिर्वापकमिति सुदृढैवेति- निधान एव श्येनेति सम्भवेति । अत एव बहुकुटाप्रमाणव्याख्यायां द्वाभ्यामन्तौ नोदात्तत्वेन एव च शेषात् पूर्णं कृतम् । तदेतद्बुद्धिं निर्वाप मूले पूर्वपदेत्यामुक्तम् । तद्वदध्वरपत्तौ—जात्यवदिति । यथा सधी- जैवस्याप्यशोऽप्यम् पदादासिबतित्वत् तदुत्तरमेतयो पाठान् । पदादासिबतित्वयो मुदात्तानामित्यस्य पद्ये ये कदेराध्य चानुवृत्ति । परिग्रहे त्वित्यत उदात्तस्वरितौ यदि परावित्त्वं तौ धेतवरी परावित्तिं चानुवृत्तौ वमित्तवै इनेति वाच्यम् । पदादीनित्यव श्रुतिवृत्ताऽनुवृत्तिव्यात् । तथा च मुदात्तानामप्ये तनूशचीय- नयो पूर्वपद्यो सनोस्ती अर्थात्तयोरेव तौ पत्रवत्, अत इतवत्वाद्द्वित्वत्वात् तयो परत्वे तनोयादित्यर्थ । इयुदात्तानामित्यनुवृत्तित्त्वं ‘तनूनापद पथकतस्य’, “शचीपते शचीनाम्” इत्यादिव्यावृत्तयोः । तत्कञ्जिनाह पूर्वपदेत्यादिना । एतेन तनूशचाविपूर्वयो सतोर्द्वयुदात्तानामन्तो जात्यवदित्वादीत्यर्थ । पद्यन्तत्वं तु न नपात्तित्वाद्वाच्यं नोदात्तपदाऽव्याप्यापत्त प्रातिशाख्यमाप्य तद्व स्वरितोदयमात्रम् । तद्व्याप्यत्वात् स्वेन सप्तम्यन्तवेऽनुत्तरपदान्तयो ‘उदात्तानुदात्त’ इति स्वरितोदय सत्त्वेनोदयसमाप्तयेना इति न्या येनास्याप्राप्तेश्चा नृद्वत्त्वेनाप्याप्यभावेन तथा व्यापदानासम्भवे । अत एव तत्र जाचवद्वैवाच्ययनमिति नि यमनोवनेन चत्स्योस्तभासत्त्वेऽपि तयोर् यथाच्ययन तस्य मन्नेजावत्त्वं च सङ्ग-उत्ते इतिभाव । इतीत्यस्य वैपथ इत्यर्थेनान्वय । जात्यवपदाद्य वक्तु तद्वत्कजात्यवपदाद्यमाह—अतोऽन्यदिति ।

उदात्तपूर्वं स्वरितमनुदात्त पदेऽभरत् ।

इति पूर्वोक्त्या । अत—प्रकृताऽदात्तपूर्वास्वरितानुदात्तादम्भम् । १३ इत्यनुवृत्तैव सिद्धेपुन पदेऽवग्रहादेकित्वात्कश्चिन्मध्यपूर्वं इत्यनुवृत्तम् । स तु तत्तत्त्वेऽपि पुनःकश्चिन्मध्यपूर्वं इत्यादी शान्तरुत् । अत एव अग्निनि ‘इत्येकात्तमप्ये गणितम् । तत्र स्वारम् । स्वार्थेऽप्या म्भर इत्यनुवृत्तिसम्भविष्यत वा, उभय था प्यार्थात्तद्वै न । स्वरितं जात्यं तत्तद्वत्त्वेनित्याचमते व्याप्तिप्रभृतव । स्व क कथेत्वापुराहरणानि । तदाहलं तूनाभ्यां तु परमित्युत्तरपदवाचयथाशानमपि । तास्या स्वरपेर्गौषादात्तानुदात्तसङ्गतिं विना जात सधित्वाऽविषयतो जाय । तथा च योगरूडोऽयम् । एतेन ह्युदात्ताना व्यावृत्ति । उदात्तपूर्वस्य स्वरितानु दात्तस्य तु अनेऽन्यदित्यनेन व्यावृत्ति । पदे इत्यनेन ‘अग्निमीडे’ उदादीना व्यावृत्ति । पद्यतोदात्तव रितयो स्वरिता वा उदात्तानुदात्त वग्नित इत स्वरोत्वा उदात्तपूर्वं अनुदात्तोदये पुन स्वारयोश्च प्रलेये त्वाद्यवहित प्रातिशाख्यरोत्या ‘नित्स्वरितम्’ यदन्वरी स्वरितौ’ “तित्वशित्वम्” इत्यादिना स्वहो- षेव विहितो नानुदात्तस्वानिकेऽपूर्वोऽनुदात्तपू । वा य स जात्य इति कलितम् । तस्य कैकदेऽथ शान्तरुत्त्वेभादात्तस्वरितपरवामाभेनोदात्तस्युति । अन्ते ‘नित्प्रतिज्ञारथे नित्यपदेन व्यवहृत ।

शान्द्रत्नम् ।

इति लक्षितो जात्य । उदात्तस्वरितपूर्वस्वरितादन्य एव स्थित स्वरितो जा इति तदर्थ । तेन तुल्य तद्वत्, अस्यान्त उदात्तश्रुतिक इत्यर्थ । तथा चा-असहितमहितवद्वैत्यर्थ ।

पद्यादींस्तु द्रव्युदात्तानाममहितप्रदुत्तरान् ।

भेरी ।

गियोधक सत्स्वरपञ्जिज्ञासाशान्तन प्रतियोगिन दर्शयति—उदात्तेति । उदात्तश्च स्वरितः दात्तस्वरितो उदात्तस्वरिताभ्याम्पूर्वं उदात्तस्वरितपूर्वं, उदात्तस्वरितपूर्वश्च नो म्वरितश्च समास । तस्मादन्य स्वरित इत्यर्थ । पूर्य य स्वरित उदात्तपरक स्वरितपरमो वा तन्तानुपात्तश्रुतिरन्वय स्वरितस्य अत इत्यनेन बोधनमित्युक्तम्भवति । तद्विद्वस्योदात्तस्वरितपरत्वाभावे सति जात्यपदव्यवहार्यत्वमिति लभ्यते । पदे इत्यस्य तात्पर्यार्थमाह—अस्ये इत्यथ इति । पदवसितार्थ । तथा वेत्येतद्व्याचष्टे—असाहितवदिति । जात्यवद्भावात्सहितपदयोर्विकल्पार्थो वाशब्द । द्वितीयमार्गे वाशब्दोपादानेन विकल्पस्यात्तत्त्वोद्विषयीता निर्लभ्यते, तेन सहितप्रदित्यस्य लाभ । तथाशब्देनासहितप्रदित्यस्य प्रतिपादने साधकमाप्यादींस्त्विति ।

मानप्रकाश ।

सयशर सवशरं त्वशर यत्र स्वयते ।

स्थिते पदेऽनुदात्तपूर्वेऽपूव वा नित्य इत्येव जानीयात् ॥ इति ।

तत्रैतावान्विशेष—तैत्तिरीये उदात्तस्वरितपरत्वेऽप्युदात्तश्रुतिरेव, अत्र त्वनुपात्तश्रुतिरेतन्नान्यत्रोदात्तितिरिति । एतत्प्रतिमाह—उदात्तस्वरितेति । उदात्तस्वरितो पूर्वं यस्मात्समात्स्वरितादन्य इत्यर्थ । तत्र प्रसिद्धस्तथा शास्त्रविहितश्च । अन्त्यस्तु यद्यपि तथाशास्त्राविहितस्तथापि सहिनाया पदद्वयमादाय यो हत्यादौ प्रसिद्धः । एवञ्चाद्येनात् इत्यस्यार्थोऽन्त्येनेवार्थो बोध्यते अत्र एव तयोस्तुपादानम् । पूर्यपदे—अत्र स्थित—शास्त्रदृष्ट । यदोदात्तस्वरिताभ्यां पूर्वो य स्वरितस्तस्मादन्य इत्यर्थ । एवञ्चैवपदे स्थित इत्येवदमर्थमथनमिति अनोऽन्यदित्यस्य प्रकृतानुदात्तपूर्वस्वरितानुदात्तादन्य इत्यथ पूरणीय । यद्वाऽनोन्वदि श्येवेदनन्वयवदितोक्तमर्थमथनम् । उदात्तपूर्वस्वरितानुदात्तादन्य इति पूर्य तु सममेव । यद्वा उदात्तस्य स्व हेतुहेतुमद्भाव पद्यर्थ । तस्य य पूर्व प्रथमस्थानी अनुदात्त इति यावत् । तूपस्तत्सङ्घे य स्वरितस्मादन्य इत्यर्थ । यद्वा उदात्तश्च स्वरितश्चोदात्तस्वरितौ तौ पूर्व पदकाल यस्मिन् तत्पदमुदात्तस्वरित तस्य य स्वरितस्तस्मादन्य इत्यथ । यद्वा उदात्तहेतुक स्वरितस्तद्विषयि स पूव उत्पादको यस्य स्वरित तस्मादन्य इत्यर्थ । एवं पक्षत्रयेणातोऽन्यद् इत्यस्य तद्वाच्योक्त एवार्थ उक्त । स्पष्टं तथैव वक्तव्ये एवमुक्ति सकलप्रागुक्तार्थपरिग्रहाय । स च व्याख्याने एव स्पष्ट । एव चत्वा निर्वाहेऽन्योऽप्रसिद्धोऽप्रकृतश्चोदात्तपूर्व स्वरितामस्यैव हि प्रकृतमिति चिन्त्यमिद लेखकप्रमादो वा बल्य इत्युक्तिर्नाश्चन्येत दिक् । तद तत्कल्पितार्थ । पदपालिक नात्यस्वरूप कथयत्सिद्धावलोकनयायेन पदे इत्यस्य तात्पर्यार्थमाह—अस्या इति । जात्यस्योत्तरार्थ इत्यथ । अत एवास्यान्त इत्येवचचनोपयास सङ्गच्छते । इत्यर्थ इति । परमार्थ इत्यथ । असहितवद् इत्यपीत्यर्थ इत्यत्रावय । जात्यवदसहितवद्भावयोर्मिथो विकल्पार्थक वाशब्द । द्वितीयेन तेन सूत्रयोर्विकल्पेन पक्षे सहितवद्भाव प्राप्यते । तदाह—वासहितवदिति । इव ध्वनयित्तु पुनरपि व्याख्याने दिर्ल्लुक्तम् । ननु कथमुत्ताधरामोऽत आह—पद्यादीनि । तस्य “यथा सन्धीयमाना इत्युत्तर पाठ इत्यपि बोध्यम् । अत्रमहविषयद्विषयव्युत्पन्नपदसमूहार्थं पूर्वमुत्तर पद्यम् । तथाच द्रव्युदात्तानां पदानामुत्तरां पद्यादींसहितवद्भावीयात्स्वरविधौ तयो परत्वे इत्यथ यथा सन्धीयस्यापवाद । “अन्वेतैव” इत्यस्य लक्ष्यम् । अत्र के इत्युदात्तपरत्वेन ए इत्यस्य संहितवद्भावात् प्रातप्रचयो न, अनेन निषेधात् । “अश्वपने” इत्यादिवाक्याय द्रव्युदात्तानामिति । “यमितवै इव” इति वाक्य

तथा स्वरिताद्धस्योदात्तत्वे प्रातिशाख्यमपि—

एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः ।

शब्दरत्नम् ।

इत्युत्तरमस्य पाठात् । संहितवदित्यनेन केवलमनुदात्तत्वम् । असंहितवदित्यनेना-
नुदात्तस्वरितत्वमिति तद्भाष्ये स्पष्टम् । तथेति । लक्ष्यदर्शनप्रतिशाख्यमपि प्रमा-
मस्त्योत्यर्थः ॥

भावप्रकाशः ।

योः परत्वे इति । 'अदवने' इत्यादौ तु 'गौः' इत्याद्युदात्तमस्ति । अस्य—जात्यवदत्त्वस्य । नन्वे-
मप्याभ्यां कथोरतिदेशः, किञ्च जात्यवदित्यनेन तस्यातिदेशः स्यात् न च नेष्टः, तथाध्ययनाभावात् ।
हेञ्च त्रयाणामेच्छित्तो विकल्प उत व्यवस्थितः, अन्त्येऽपि कस्य सिद्धान्तिमन्त्वम् । अत्रो जात्यवदत्त्वस्य त-
त्त्वात् धनयितुमेतत्प्राथम्यमुल्लङ्घ्य यथासम्भोत्याद्युदात्तपञ्चममनुदात्तपेनाह—संहितवदित्यादि ।
त्येत्संहितायासु दात्तस्वरितपरत्वेन 'न चेदुदात्तस्वरितोदयम्' इति निषेधेन "उदात्तपूर्वं स्वरितम्" इति
मातानुदात्तस्यैव प्रवणम्, तथेहाप्यतिदेशात्तथाप्राप्तमिति भावः; तदाह—केवलमिति । असंहितवदिति ।
सापुक्तत्वात् प्राप्तमहितवद्व्यवस्थानेन निषेधे संहिताभावात्तदितिनिषेधोहरात्पूर्वमित्यनयो, "नोदात्त"
इतिवन्निषेधस्य च तत्परत्वाभावाद्दुष्योगागवेनानुदात्तसंज्ञाया अन्वभावात्तथाप्राप्तमनुदात्तस्यैव
कपदीयानुदात्तसंहितायादान् रियस्य तस्य तद्वद्वे यथोदात्तश्रुतिरन्वयमत्रापि प्राप्तम् । न चात्रपदेऽपि त-
त्परत्वमस्त्येवेति वाच्यम्, सागृहितिकयोरेव तत्परत्वापरत्वयोः प्रातिशाख्यादिनः प्रतीतेः । अन्यथा 'निष्योऽ-
होक्त्या वारयति' इत्याशयमपि पदत्राळे तथा पाठापरतः । तदा 'ईडे' इत्यादौ यथा निधानत्वात्पञ्च-
ममिति भावः । तदाह—उदात्तेति । सर्वोदात्तेत्यर्थः । जात्यवदिति । यद्यपि जात्यवदत्त्वमन्व-
योक्त तथापि तौ चेदित्याद्यनुदात्तयोः परत्वे संहिताया यथा तस्यान्तानुदात्तप्रवणम्, एवमनिदेशेतात्रापि
भवति । अत एव यथा जात्यस्यान्तो निहन्त्यते उदात्ते परभूते, एवं तनूराधोपदयोः पूर्वपदयोः सगोरन्तो
निहन्त्यते इति फलिततद्भाष्योक्तिः सङ्गच्छते । अयमभावः—अत्र स्वरितस्योदात्तपूर्वत्वेन तदन्वयत्वाभावा-
त्तत्राभावेनातिदेशात्कल्पयन्, तथा चोमपरोत्या स्वरितवधिष्येऽपि सन्धिजात्यवदितयोस्तयोः परत्वेऽ-
नुदात्तप्रवणमन्वयोदात्तश्रुतिः । अत्र च मान "तस्यादित" इति सूत्रम् "मनुदात्तः परः शेषः" इति,
जात्योऽभिनिहतश्चैव क्षिप्रं प्रदिल्ल एव च ।

एते स्वराः प्रत्यगन्ते यथोचस्वरितोदयाः ॥

इति च प्रातिशाख्ये च । अन्तमातानुदात्तप्रवणमेव कम्प इत्युच्यते वद्वृत्तेः, उदात्तपूर्वस्य तस्य तु तयोः
परत्वे नोदात्तेतिनिषेधोदात्तवदिति सन्नरिण चानुदात्तश्रुतिः । अन्यत्र उदात्तश्रुतिः पूर्वपूर्वोपमर्दनोत्तरो-
त्तरोन्त्यासक्त् । अस्य चरमोपन्वासेनापमेवान् जायते, पठ्यते च तथति ध्वन्यते । अत्र एव "पृथग्वात्तद-
रण तुल्ययोगनिहन्त्यन्, तेनैतत्सिद्धं जात्यवदेवाध्ययनं यथा स्वादितत्त्वोर्मा भूत्" इति तद्भाष्ये उ-
क्तम् । इत्योरित्यस्य सन्निवदत्तसंहितवद्वान्त्वस्वरयोरित्यर्थः । एवं च श्रुतिस्त्वमित्यद्ये प्राप्तमपि
वाधित्वेति अनुदात्तमित्यद्ये प्राप्तं वाधित्वेति बोध्यमिति शेष इति च, तदाह—अर्थात्तुदात्त-
स्वरितत्वमिति तद्भाष्ये स्पष्टमिति । तद्वैव मन्तीति तद्भाष्ये स्पष्टमित्यर्थः । तद्योक्तमेव ।
पृथग्वात्तदित्यतिशाख्यादिभ्याऽपि सादृश्ये गृह्यमाणे सादृश्यं दुर्बलम्, तेन स्वरितविधानेऽपि तदर्थस्य
तत्त्वानुक्तं । 'तनूनपात्' इत्यादिस्थानेऽस्य वक्तुमीवित्यनेन मध्ये तदुक्तत्वात् प्रतिशान्तिरोषापत्त्याऽसम्ब-
द्धत्वात्तद्ये । यथाकर्पाङ्गतेनेव सादृश्ये गृह्यमाणेऽपि प्रातिशाख्यान्तरमपीत्युच्यते, प्रतिशान्ति-
स्य तापनैव सिद्ध्यत्तस्यानुपयोगश्च । लक्ष्यापेक्षया तत्रैव गृह्यमाणे तु 'तनूनपात्' इत्यादिलक्ष्य-
विशिष्टेकप्रातिशाख्यानुपयोगः, तेन व्यवधानेन दूरान्वयापत्तिश्चेत्यत्र आह—उच्येति । वैविध्यार्थमुक्त-
द्वितीयलक्ष्यसिद्धयर्थत्वात् तस्मात्तस्य लक्ष्योक्तत्वात्, दूरान्वयेऽपीष्ट एवेति भावः । वस्तुतस्तु लक्ष्यदर्शन-
द्वितीयस्य तन्नेव लक्ष्यसम्बन्धिदर्शनवदित्यर्थवत् । एतस्य दूरवदेऽनेनेति श्रुतत्वात् तस्मात्प्रातिशाख्य-

तस्योदात्तरांदात्ताद रमात्रा, ऽर्द्धमेव वा ॥

अनुदात्त पर गेः, म उदात्तश्रुति, र्म चेत् ।

उदात्त वाच्यते किञ्चित्परितं वाऽत्तर परम् ॥ इति ।

अस्यार्थः—पूर्वयोरुदात्तत्वानुदात्तत्वयोरेकत्र समावेशे सति स्वरितो बोद्ध्य' तस्य स्वरितस्य स्वतन्त्रोदात्तापेक्षयोः उदात्तराऽर्द्धमात्रा बोद्ध्येति । 'क बोऽश्वा इत्यादि ह्रस्वाभिप्रायम् । "अर्द्धं वा" इति दीर्घाभिप्रायम् । अनेनैव ह्रस्वस्यापि मङ्ग्रहाद्यापत्त्वादिदमेवादर्तन्यमिति सूचयितुमेवकार । 'अनुदात्त' इत्यादि परिगेपसिद्धार्थकथनम् । स - गेः उदात्तश्रुति. स्यान् । किमविशेषेण ? नेत्याह— न चेदित्यादि । उदात्तस्वरितपरिहाये अर्थः । शास्त्रस्योऽप्याह—

“अप्राकृतस्तु य म्भार स्वरितोदात्तपूर्वगः ।

शब्दरत्नम् ।

स्वतन्त्रोदात्तापेक्षयति । एतान् "उदात्तात्" इति स्वतन्त्रोदात्तादिन्यथक्रमिति भाव एवकार इति । तच्छाखायां प्राणांशुपि समाशोदात्तस्वरितस्वव पादादिति भाव एतेनेतो पक्षो विकल्पितानिपणयम् । तादाब्दस्तु पादपूरणोति बोद्धवम् । अप्राकृत भैरवी ।

स्वतन्त्रोदात्तादित्येताभावात्— इति । ननु लौकिकप्रयोगे इतरशाखायाञ्च समांशोदात्तस्वरितोदात्तौ नित्यमानुपपत्तिरत आह— तच्छाखायामिति । ननुशाखायामित्यर्थ एतेन— एवकारस्योक्तार्थमूचनलक्ष्यत्वेन । एतो पक्षो— अर्द्धमात्राऽर्द्धमेव वेति पक्षो । न यदि मतो विकल्पितौ तदा वाशब्दस्य वैयर्थ्यमत आह— वाशब्द इति । मृते— अप्राकृत इति नामप्रकाशः ।

वदित्यप्यर्थेन विशिष्टतुल्यत्वे लक्ष्णे विशेषणविशेष्योभयसाम्य लक्ष्यम् । एवञ्च यथा 'येऽरा ' इति शुद्ध लक्ष्यदर्शनं सन्धिस्वरितस्य तथात्वे मानम्, उदात्तपूर्वकस्वरितस्य तु प्रातिशाख्यपूर्वकलक्ष्यदर्शनं तथात्वं तथा । तात्पर्यस्य तु शुद्धमुक्तं प्रातिशाख्यमेव यथाकथञ्चित्तथात्वे तथा, एवं सन्धिस्वरितस्य तथात्वं शुद्ध प्रातिशाख्यमपीयम् । कथितः । अपि शाबदस्यद्वाइक । लक्ष्यदर्शनमित्यादिमूलस्यापि शुद्धलक्ष्य दर्शनं प्रातिशाख्यादिभ्रष्टयोर्बहुव्रीहिया तन्मूल्य लक्ष्यदर्शनं चेत्यर्थः । च शुद्धप्रातिशाख्यादिसमुच्चायकः । अत्र एव तथेत्यादि पुनः प्रतिज्ञासङ्गतिः । अन्यथा 'येऽरा ' इति ग्रन्थादग्रे 'तनूनपाद्' इत्यादिग्रन्थ वदेकाक्षरेत्यादिग्रन्थोचित्येन तदसङ्गति स्पष्टम् । तथा च नानुपयोगदूरमात्रान्वयप्रतिज्ञामङ्गतद्विरोधासम्भ्रतत्वानीति न कोऽपि दोष इति बोध्यम् । ननु स्वतन्त्रोदात्तेति वरदाभोजन आह— इलोके इति । एवञ्च न शेषपूरणेन तस्याशङ्कनीय वैयर्थ्यमिति भावः । नचैवं तस्यानुदात्तत्वं स्यादिति वाच्यम्, नीचेर्यहणसामान्यात्प्राकृतोदात्तत्वात्, अशङ्कत्वं प्रत्याख्यानत्वेनेष्टापत्तेरिति दिक् । ननु लोकादी समाशोदात्तवत्त्वाभावे नियमानुपपत्तिरत आह— तच्छाखायामिति । दीर्घादीति । तद्वदित्यर्थोऽन्वयार्थः । एतेन न्यूनातिरिक्ता शक्यत्वञ्छेदः । अत्र एव व्यापकत्वमिति गाव । अत्र एवाह— एतेनेति । तदर्थकैवकारपाठेनेत्यर्थः । नन्वेव वा वैयर्थ्यमित्यत आह— वेति । एतेनाथमात्राऽर्द्धमेव वेति पक्षयो पाणिनिहणसामान्यलक्षणशाब्दत्यादिकृत विशेषलक्षणाभिप्रायकतया व्यवस्थितैरिति न स्वोकार्थसाधकम् । एवकारो विशेषलक्षणकृत्याया सामान्यलक्षणव्याहृतेरनुवादाय, वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थ इति जगन्नाथोक्तमपास्तम् । उक्तप्रातिशाख्यस्य तत्त्वादेव सर्वस्य विशेषपरत्वेन सामान्याभिप्रायकत्वस्य दुर्बलत्वात् । अप्राकृत इतीति । स्वरितो द्विधा— अप्राकृतोऽप्राकृतश्च । तत्र प्रकृत्या स्वभावेनोदात्तानुदात्तयोर्धर्माकथञ्चित्सङ्गतिं विना जातो यो वाच्यनित्यपदव्यवहार्यः स अप्राकृत, स्पष्टमेव "पदान्तश्च व्यञ्जनपः प्राकृत " इति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यमाथ्ये विभाष-

उदादायाद्धर्मस्याय शिष्ट निग्नन्ति कम्पितम् ॥ इति ।

ह्रस्वरम् ।

इति । स्वरितविशेष इत्यर्थः । स्वार इति । स्वर एव स्वार । स्वार्थेण । स्वरितो भैरवी ।

स्वरितो द्वेषा-अप्राकृत, प्राकृतश्च । आद्य उदात्तस्वरितयोर्वेण " इति "स्वरितो वाऽनुदात्त" इति "तित्स्वरितम्" इति सूत्रविहित । द्वितीय "उदात्ताद्बुदात्त" इति विहित । स्वारशब्दो न स्वरभक्तिपर इत्याशयेनाह—स्वर एवेति । न च 'सौवर्ध सप्तम्यस्तदन्तमसम्य' इत्यत्र यथा स्वारशब्दस्य द्वारादिगणे पाठनागमो भवति, तथाऽत्रापि स्यादिति गान्ध्याम्, स्वारशब्दो द्वेषा-व्युत्पन्नो व्युत्पन्नश्च । व्युत्पत्तिधास्यान्यत्र दर्शिता 'स्वर्ध राजन्ते ते स्वरा' भावप्रकाशः ।

रने। सङ्घिन्न सर्वोऽप्राकृत, स च सप्तिस्वरित उदात्तपूर्वस्वरितयोरेति भावस्तदाह—स्वरितविशेष इति । अत्र एवोक्तप्रातिशास्त्रेणैरवाङ्मनापीति भावः । स्वरभक्तिप्रमत्तित्तवे श्वावटे—स्वर एवेति । सौवध इति वदेत् तु न, आर्धवाद् । अतोऽन्यत्पित्यादावेतद्युक्तेष्वदयकत्वेनेवमुक्तम् । एतेनैवागमास्तथा स्वारपदवैयर्थ्यापत्त्या वेद विनश्यत् । तस्मात्स्वार इति स्वरितनामेति मन्त्रोक्तमपानम्, उक्तयुक्ते, प्रस्तुत सिद्धापान्वादेन तद्वैयर्थ्यापत्तेः । अत्र एव तथाचस्वेऽपि तथा न व्याख्यानम्, वैयर्थ्यं तु न तस्य, अप्राकृतस्याप्यनिप्रसक्तत्वेन स्वशब्दे सामान्योक्तत्वावश्यत्वात्, तथा मुनिशैलीसत्त्वाच्चयाङ्गुरिति दिक् । वस्तुनस्तु स्वार इति स्वरितमन्त्रेण "इति स्वारनामधेयानि" इति प्रातिशास्त्रोक्तेः ।

नाशानुस्वारयो पूर्व स्वारभागुच्चस्वरित्यतः ।

स्वर्यतेऽस्मात्स्वरावेन नादानुस्वारकावपि ॥ इति

स्वारो नाम स्वरितः,

स्वार स्वारपर कर्मो ह्यसार्धे विनिरूप्य नः ।

इति व्यासशिष्योक्तेः ।

कर्मो तु द्विविधावेव स्वारोच्चारिति ज्ञाश्रुताः ।

महिताया वयो स्वारानुच्चस्वारण्यके भव

इति पाणिनिशिष्योक्तेः ।

स्वारानुच्चमिवोर्ध्वं च हानानिभान्ते लन्ध्याः ।

स्वारो ये स्वरावेतावन्नामिगन्मभाषयो

द्विधम एके द्वियमपरे वा अगुमात्रा " इति शग्मुदिशोक्तेश्च । पानशास्त्रेण—"यथा नाम वरित " इति । तद्वाच्य—द्वौ यमौ यत्र दृश्येते नैरतयेण वरुणे नीकाश्चवात्मन्त्राम्" इति । प्रातिशास्त्रं च—

नित्योभिनिहित स्वारी यद्यपीयादिषु त्रिषु ।

न कर्मण्येत् नोच्चपर उच्चकर्मो विधीयत ॥

शेषस्योदात्तता वा स्यात्तवागता वा स्ववस्थया ।

एतान्ते च तथा कथा अन्ननो निग्नयुक्ता ।

शेषस्योदात्तता । अगुनाम मावायाश्चतुर्थो भागः । मन्त्रसम्पत्तिसिधायामपि—

स्वरिते परभूते च स्वरितरथार्थमात्रकम् ।

नीच कुर्वान्तरय च यथा दीपे तदुच्चय

व्यासशिष्यामपि—

इन्द्रियाविषयो वाऽसावगुरित्युक्तं च ।

चतुर्भिरगुभिर्नात्र परिमाणमिति स्मृत् । ।

अर्धे दीपस्तुर्थाद्विस्वर यत्र उच्चयतः ।

पूर्वस्वारस्य कर्म स्यात्तत्तिरायषु परम् ।

उदादाय-उदात्तं कृत्वा । 'अर्द्धह्रस्वशब्देनार्द्धमात्रा लक्ष्यते' इति हरदत्तादिप्र-
न्यास्तु मतान्तरपरतया कथञ्चिन्नेयाः । केति । किमोऽन्, तिन् स्वरितम् । च
शब्दरत्नम् ।

दात्ताभ्यां पूर्ववर्गं इत्यर्थः । लक्ष्यते इति । तदुक्तं भाष्ये—“अर्द्धह्रस्वशब्दोऽर्द्धमात्रा
यां रुढः” इति । हरिप्रियाह—

“प्रमाणमेव ह्रस्वादावनुपात्तं प्रतीयते” इति ।

अनुपात्तमपि अर्द्धमात्रारूपं प्रमाणमवोपलक्ष्यत इत्यर्थं तस्य ह्येकारात् आह
एवञ्च लोकेऽन्यशाखासु च दीर्घादिष्वप्यर्द्धमात्रैबोदात्तेति भावः । मतान्तरेति । प्रा-
तिशास्त्रोक्तमनापेक्ष्यतरप्रेऽलोऽभाधारणमतान्तरेत्यर्थः । कथञ्चिदिति । लक्ष्य
भैरवी ।

ग्रन्थो भाष्यसम्मतयांभिधायस्त्वेन युक्त एवेति मूलमसङ्गतमिति ध्वनयितुं तत्रार्थं भाष्य-
म्प्रतिमाह—तदुक्तमिति ।

अनुपात्तम्—शब्दशक्तिप्रतिपाद्यम् । तस्य-हरिप्रन्यस्य । तथासति यत्सिद्धन्तदाह-एव-
ञ्चेति । अर्द्धह्रस्वशब्दस्यार्द्धमात्राप्रतिपादकत्वसिद्धौ च । अन्यशाखाविति । तदुक्तं तैत्तिरीयप्रा-
तिशास्त्रे “आदिरस्योदात्तसम. शेषोऽनुदात्तसम इत्याद्यायां” इति । तत्र पूर्ववाक्याद्यावद-
ह्रस्वस्येति सम्बन्ध्यतं । एवञ्चाम्य स्वरितस्यादियां वदूध्रस्वस्थाद्धं ह्रस्वाद्धं कालम्प्य उदात्तममो
भवति शेषस्तनुदात्तमम इत्याद्यायां इति तदर्थमभाष्यकार आह । प्रातिशास्त्रोक्तं पूर्वोक्तं
याहक् प्रातिशास्त्र्यम् 'अर्द्धमेव' इति, तदुक्तमन्तैत्यर्थः । ननु यदि मात्रापर एवार्द्धह्रस्वशब्दो
भावप्रकाशः ।

इति तथोक्तिस्तु अतोऽन्यदिरयनुपेधेन प्राचामनुपेधेन चेति बोध्यम् । बहुव्रीहिसमनिवृत्तये
आह—स्वरितोदात्ताभ्यामिति । वर्णगं इति । तथा चाप्येऽन्येत्यस्यैतदवच्छिन्नस्यैत्यर्थो बोध्यः ।
हरदत्तप्रन्थस्य वस्तुतः साधुत्वे मूलमनुपात्तमिति ध्वनयितुं तत्र भाष्यसम्प्रतिमाह—तदुक्तमिति ।
रुढ इत्यस्य निरुद्धलक्षणार्थदिल्ली, लक्ष्यत इत्यस्यैव बोध्यत इत्यर्थो वेति भावः । एवञ्च
ततः प्रमाणे मात्रबो लुगिति तयोरेकशक्यतेति बोध्यम् । एतदेव ध्वनयितुं हरिसम्प्रतिमाह—प्रमाणमि-
ति । अनुपात्तमपीति । सप्तम्येणानुपात्तमपीत्यर्थः । शब्दशक्यप्रतिपाद्यमपीति यावत् । एवेनात्वाव-
च्छिन्नाकारादिप्रमेयव्यावृत्तिः । उपलक्ष्यतइति । उदात्तार्थकम् । तस्य-हरिप्रन्यस्य । हरदत्तभाष्योक्तमव-
फलममाह—एवञ्चेति । अर्धमात्रवग्रहणे वेत्यर्थः । यत् “तस्यादित” इति सूत्रं लोकिजस्वरितविभाग-
बोधकमिति । तत्र, सङ्कोचे मानाभावात् । तद्वचनयत्राह—अन्यशास्त्रेति । “आदिरस्योदात्तसमः शेषोऽनुदा-
त्तसम इति आद्यायां” इति तैत्तिरीयप्रातिशास्त्रम् । तत्र पूर्ववदुदात्तावदर्थं ह्रस्वस्येति वृत्ते, अस्य स्वरितस्वा-
दिस्तावान्यावद् ह्रस्वस्यार्थं ह्रस्वार्थकालः । स उदात्तसमो भवति, शेषस्तनुदात्तसम इत्याद्यायां भवते इति त-
दर्थः । ‘सतिभ्योवरिव’ इति लक्ष्यम् । समशब्दवलात्किञ्चिन्न्यूनत्वं प्रतीयते, ननु स एवेति त्रिभाष्यरत्ने । यत्
मताः संरत्यस्योक्तप्रातिशास्त्रे वाशब्दोऽखेन तथोक्तिवत्त्वेनाद्यमनपरतयेत्यर्थः । यद्वा, ह्रस्वाभिप्रायपरतये-
त्यर्थः । अत एव कथञ्चिदित्युक्तिः । आद्य एवकारवैयर्थ्यापत्ति, अन्ये उदात्तवत्त्वेऽशक्येति । तत्र, तस्य
भाष्यानुपेधिवेत्तानुदात्तावद आह—प्रातिशास्त्रोक्तं इति । अर्धमेवेति प्रागुक्तवत्प्रातिशास्त्रोक्तमनापेक्षया
प्रागुक्ततैत्तिरीयप्रातिशास्त्रानुपेधेनान्यवेदलोकसाधारणमुक्तमन्तै इत्यर्थः । अनन्तरशब्दो मुख्यवाची, अ-
न्यथा इत्येतेनैव पौनस्त्यापत्तेः, मुख्यत्वं च सर्वसाधारण्यादेव । यद्वा, इत्येव बुद्धिस्थप्रागुक्तकृत्वेदा-

इति । “अनुदात्त सर्वमपादादौ” (पा० सू० ८।१।१८) इत्यधिकारादनुदात्तम् । अन्वा इति । अशो कनि नित्स्वरेणाद्युदात्तम् । सहिताया तु “एकादेश उदात्तेनोदात्त” (पा० सू० ८।१।२५) इत्योकार उदात्त । ये अरा इति । द्वयमपि फिट्सूत्रेणान्तोदात्तम् । एकादेशस्तु पक्षे स्वरित । “स्वरिता वाऽनुदात्ते पदादे” (पा० सू० ८।१।६) इत्युक्ते ।

मुख च नासिका चेति त्रिभूते प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावे ‘मुखनातिकम्’ इति स्वादत्त आह—मुखसहितेति ॥

तुरयास्य । (पा० सू० १।१।९) । आस्ये भवमास्य “शरीरावयवाद्यत्” इत्यभिप्रेत्याह—नाल्पादीति । आभ्यन्तरेति । एतच्च प्रशब्दप्राल्लभ्यते । तु-

शब्दरत्नम् ।

इत्यंशपरमिदम् । नाभ्यतो रुटिशक्नेव प्रतीनेरिति भाव । इत्युक्तेरिति । “नोदात्तस्वरितादयम्” (पा० सू० ८।१।६७) इति निघण्टु “उदात्तादनुदात्तस्य” (पा० सू० ८।१।६६) इत्यस्यैव, “अनन्तरस्य” इति न्यायादिति भाव ॥

आस्यशब्दन कथं तदवयवतालवादिप्रहणमत आह—आस्ये भवमिति । प्रशब्दभैरवी ।

बहुसंमतस्तदा कथं कथञ्चिदित्यस्योपपत्तिरत आह—अस्यो शयनेति । इति भाव इति । मूलकृतोऽभिप्राय ।

मुखं नासिकाचेरीति । अत्र नासिकाशब्दमभिप्रायान्मुखाशब्दो मुखवयवतालवात्स्थानपर ।

आस्ये भवमिति । यद्यप्यास्यशब्दस्यास्यन्तरेऽन्नमप्राप्य द्वयोर्भवतीत्यथ “अन्येष्वपि च भावप्रकारात् ।

पेश वैशान्वयि, तथा चान्तरशब्दोऽन्यार्थ एवेति भाव । नन्वेवं कथं कथञ्चित्तं तस्य निदान्तात्वात्त आह—रक्षणतीति । शुद्धलक्षणेगीत्वर्थ । मूलकृता तथैवार्थो ज्ञानो न प्रागुक्त । समुदायस्य रूढ्यनङ्गीकारे तु लक्षणेव न स्मारत सावश्यकमिति भाव । उदाह—इति भाव इति । एतेन हरदत्तोक्तस्यैव प्रकृतमूलाभिप्रायत्वेन मूल चिन्त्यमिति तत्राशोकमपास्तम् । एवञ्च मूलकृतोपीत्यभेदेऽमिति भाव ।

तालवादीति । तत्स्थानेत्यथ । आस्ये भवमिति । व्याख्यानात् । तत्र वर्णोपयोगितात्स्थानमेव, सरला ।

आस्ये भवमिति । आस्यशब्दाद् ‘अश्वविभ्योऽच्’ इत्यच् । एवं व्याख्याने प्रमाणं तु सखे आस्यपदोपादानमेव । अन्यथा सर्वार्थं वर्णानां तत्रकस्य मुखस्य तुल्यत्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

आस्ये च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नो, तुल्यो आस्यप्रयत्नो यत्येति विग्रह । जनकत्व पशुपथ । यजनवाचास्यप्रयत्नो यजनकास्यप्रयत्नान्तरां तुल्यो तो मिथ सवणस्यो भवत इत्यथ । नन्वेवमिकारसावर्ण्येकारे स्याद् इकारजनकपालुस्थानविभूतप्रयत्नजन्यत्वादेकारस्येति चेत् ? न, तुल्यास्यप्रयत्नपदेन आस्यदास्यमवतुल्याविवरणेनादोषात् । तथा हि, यावदास्यभवतुल्यत्वञ्च स्वजनकस्थानप्रयत्नजन्यत्वं स्वाजनकस्थानप्रयत्नान्यत्वमिति सम्बन्धेन वर्णविशिष्टत्वमिति । तथा च इकारजनकस्थानप्रयत्नजन्यत्वस्य प्रकारे सत्त्वेऽपि इकारजनक यत्कण्ठस्थान तदजन्यत्वस्यासत्त्वेन नैकारसावर्ण्यमेवारे इति । नन्वेवमपि एकारसावर्ण्यमिकारे स्यात् एकारजनकपालुस्थानविभूतप्रयत्नजन्यत्वादिकारस्य, तदजनकमूर्धोरिस्थानजन्यत्वाच्चेति चेत् ? न प्रथमतस्त्वे यावत्परदनिवेशेन तदोषवाणाय । एकारजनकादि यावन् स्थानप्रयत्ना कण्ठपालुविभूतप्रयत्नजन्यत्वस्यैकारेऽभावित्वात्सम्बन्धाभावात् दोष इति । न चैवं कञ्चो सावर्ण्यं न स्यात् ककारस्य नासिकास्थानजन्यत्वेन इकारजनकपालुस्थानजन्यत्वादिति

ल्यास्यं किम् ? तर्ता । अत्र पकारस्य तकारं परे “ङ्गरो झरि” (पा० सू० ८।४।६५) इति लोपो मा भूत् । प्रयत्नप्रहणं किम् ? वाक् श्रान्तति । शस्य लोपो न । अमड-

शब्दरत्नम् ।

वलादिति । प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः । प्ररर्षश्च वर्णात्पत्यव्यवहितप्राञ्जालिकत्वरूप इति भैरवी ।

इयते” इति इप्रत्यये कर्तरि सति मुखपरत्वम्, अयवाच्चेन द्रव्यान्वित इत्यन्तर्भावितण्यथा-
त्यन्दधातोः परित्येत्प्रैव कर्मणि इप्रत्ययेन मुखपरत्वं तथापि सर्वेषां तत्तुल्यमिति तदुपादान-
नैवैयर्थ्येन आस्यभवतालवादिस्थानपरत्वमित्याशयेनाह—तालवादीनि मूढे । प्राक्कालिकत्व
रूप इति । नाभिप्रदेशात्प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणो नाम ऊर्ध्वमात्रामधुरःप्रसृतीनि स्थानान्या-
हन्ति, ततो वर्णाभिव्यक्तिः । तत्रोत्पत्तेः प्राग् यदा तत्तत्स्थानानि जिह्वाप्रोषाप्रमध्यमूलानि
सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता । जिह्वाभादीनां सम्यक् स्पर्शश्च तत्तत्स्थानेन सह बोध्यः ।
इपद्यदा स्पृशन्ति तदा इपस्स्पृष्टता । समोषावस्थानमात्रेण संयुतता । बाह्यास्तु वर्णात्पत्तेः प-
श्चान्मुञ्चि प्रतिष्ठते निवृत्ते प्राणाख्ये वायौ उत्पद्यन्ते । गलविपरमदोचात्संवारः, तस्यैव वि-
कासात् विगार इत्यादिरीत्या भवन्तीत्येषां न वर्णात्पत्तेः प्राक्कालिकत्वम् । उदात्तत्वादी-
नामैतेषु गगनेषु सावर्ण्यानुपयुक्तत्वान्तरतन्मपरीक्षोपयुक्तत्वस्वरूपधर्ममाहृदयात् । यद्यपि वर्णा-
णां चादीनामेकमेव स्थानं ताल्लिखति भेदाभावात् तुल्यत्वज्ञोपपद्यते, तथापि कार्यभेदेन स्थानेषु
भेदारोपेण भेदघटिततुल्यत्वम्योपपत्तिः ।

यत्तु नासिञ्च न स्थानं, किन्तु करणमिति मतं, तत्र युक्तम् ‘अभ्यन्त्यनेन वर्णानु’ इति भा-
ष्यात् कण्ठादीनामपि करणत्वप्रतीतिः । स्थानत्वव्यवहारस्तु वर्णाभिव्यक्तिजनकवासुसंयोगा-
धारत्वाद्गणोपासत्वारोपेण । एवञ्च आदीनां नासिक्यव्यवहारस्य प्रातिशास्त्र्यशिक्षादौ दर्शनेन
नासिकायाम्भवा इत्यर्थंरूपेण ‘नासिक्या जमठणनाः’ इति व्याख्यातृमतेन च नासिका-
भावप्रकाशः ।

प्रयत्नस्य पृथगुपादानादिति भावः । ननु प्रशब्देन कथं तल्लामोऽन आह—प्रकृष्ट इति । भन्वेवमपि
त्वस्य वाश्लेषि सत्त्वेन मूलमङ्गतिरेवान् आह—प्ररपेर्दन्ति । तथा च तस्याभ्यन्तरे एव सत्त्वमिति
नोत्तदोष इति भावः । जननत्वमभिव्यजनस्य वा एतदर्थः, तत्तत्कार्यगणभेद स्थानेवारोप्य भेदघटिततु-
ल्यत्वस्य निर्वाहः । परममूढे यस्यैतद् द्वय येन यदीयेनैतद्द्वयेन तुल्यमित्यर्थ इति बोध्यम् । यत्तु

अनुस्वारयमानां च नासिका स्थानमित्यने ।

इति शिक्षोक्तेरेषा नासिका करणम्, न स्थानम् । किञ्च व्यापारमात्रेण तस्याः स्थानत्वेऽनुनासिका-
कारादीनामपि तत्त्वप्रसङ्ग इति तदनुक्या न्यूनता । किञ्च तस्याः स्थानत्वे कण्ठयोः सावर्ण्यानापत्तिः, याव
स्थानैक्याभावात् । तथा च ‘स्वङ्गोपि’ इत्यादौ परसर्वगणधनार्थः । यत्किञ्चित्स्थानैक्येन तत्रे तु
जनामपि मिथः सावर्ण्यापत्त्या ‘स्वन्नयमि’ इत्यादौ ङाघोषपत्तिरपीति । कथञ्चन ताल्वादिग्रहणेन स्थानयोः
समुच्चयः कथञ्चात्र तदुल्लेख इति खण्डनकृतामयः । तत्र, कण्ठादीनामपि करणत्वस्यैवाभ्यन्त्यनेन वर्णाभि-
तिभाषात्प्रतीतिः । स्थानत्वव्यवहारस्तु वर्णाभिव्यक्तिजनकतालवादी वर्णाभिव्यक्तिकवायुसंयोगाधारे वर्णा-
धारत्वरोपेण, तत्तत्स्थाने जिह्वाभादीनां सम्बन्धेन वर्णात्पत्त्या, जिह्वाभादौ तत्सम्बन्धजनकप्रयत्नविशेषे
स्पृष्टतादौ च करणत्वव्यवहारः । वायुप्रयत्नो गुणशब्देनोच्यते । एवञ्च नासिकाया गुणजनकत्वात्तेषां नासि-
का स्थानं नोक्तम् । शिक्षाया चेन आदीनामपि ग्रहणम् । अत्र एव कण्ठशोकार इत्याद्युक्त्वा “नासिक्या-
नासिक्ययमानुस्वारानिति स्थानानि” इत्युक्तमप्रतिशास्त्रे । ‘नासिक्या जमठणनाः’ इति लब्धाख्या-
सरला ।

वाच्यम्, नासिकायाः स्थानत्वेऽपि आस्यान्तर्गतत्वाभावेनाऽऽस्यमवयवदेनाग्रहणात् । एवञ्चात्र साव-
र्ण्यविधौ स्थानपदेन ओष्ठप्रसृतिनाऽऽप्यर्थ-तस्यास्यमवयवतालवादीन्येव गृह्यन्ते इति । तदाह—तालवादी-

णनानामिति । 'नासिका च' इति चकारेण स्वस्ववर्गानुसूत्रं तात्वादि समुचीयते ।
 "अनुस्वारोत्तमा अनुनासिकाः" इति तैत्तिरीयाणां प्रातिशाख्यम् । "यमानुस्वारना-
 भेसक्यानां नासिका, अनुनासिकाश्चोत्तमाः" इति कट्यायनप्रातिशाख्यम् । "वर्गो-
 त्तमा अमडणना अनुनासिका भवन्ति, चशब्दात्स्वस्थानाद्यपरित्यागेन नासिका
 स्थान द्वितीयमेवामित्यर्थः" इति तद्भाष्यं च । "एदैतो" इत्यादौ तपरत्वमसन्देहार्थं,
 न तु तत्कालमहणार्थम् । तेन प्लुतस्यापि सङ्ग्रहः ॥

"पूर्वत्रासिद्धम्" (पा० सू० २।१७) ॥ यद्यय स्वतन्त्रो विधिः स्यात्, तर्हि

शब्दरत्नम् ।

भा० । चकारेणेति । अत्र यथा नासिकाया स्थानत्व, तथाऽन्यत्र निरूपितम् ।
 न तु तत्कालेति । एषा शिक्षाचुक्तार्थानुसारेणऽत्र शास्त्रप्रवृत्तभागादिति भाव ।

भैरवी ।

ऽपि स्थानमित्याशयेनाह—अत्र यथेति । "अनुस्वारोत्तमा अनुनासिका " इति तैत्तिरीयप्राति-
 शाख्यम् । "यमानुस्वारनासिक्यानामिका अनुनासिकाश्चोत्तमाः" इति कट्यायनप्राति-
 शाख्यम् । वर्गोत्तमा अनुनासिका भवन्ति चशब्दात्स्वस्थानाद्यपरित्यागादौरेण नासिकाभ्या-
 न्द्वितीयमेवामित्यर्थ इति तद्भाष्यञ्च । निश्चेति ।

पुं तु कण्ठतालव्या आंभौ कण्ठोष्ठयो स्मृतौ ।

इति पाणिनीयशिक्षेत्यर्थः । तत्र तपरत्वाभावेन, प्लुतानामपि सङ्ग्रहस्य तपरसूयस्य
 प्रवृत्तावबुवाद्भङ्गापत्तिरस्तदप्रवृत्ति । शिक्षाचुक्तार्थानुसारेणेति । अत्रादिपदेन लोसानुभ-
 वपरिहृत् ।

भावप्रकाश ।

तारः । कडयोः सावर्ण्यं तु मकथेव, तुल्यास्यप्यन्यथास्यशब्देन नासिकाया अमडणरोधनात्, सा
 आस्वबाहोति मने तत्त्वाच्च । अत एव "अनोऽनुनासिका नही" इति शिक्षा "अनुस्वारोत्तमा अनुनासिका"
 इति तैत्तिरीयाणाम् । "यमानुस्वारनासिक्यानां नासिका अनुनासिकाश्चोत्तमाः" इति काश्यायानां च प्राति-
 शाख्यम् । वर्गोत्तमा अणनमा अनुनासिका भवन्ति चशब्दात्स्वस्थानाद्यपरित्यागादौरेण नासिकास्थानं
 द्वितीयमेवामित्यर्थ इति तद्भाष्यं च सङ्गच्छते । नासिके इत्यस्य द्वे रत्ने स्थाने इत्यर्थः । अत्रिहं गुरुत्व-
 नोऽवचेयमिति दिक् । तद्वचनवद्वाह—अत्रेति । एषु कण्ठादिभिरित्यर्थः । अन्यत्र—शब्देन्दुशेणारी ।
 निश्चेति ।

ए दे तु कण्ठतालव्या आंभौ कण्ठोष्ठयो स्मृतौ ।

इति पाणिनीयशिक्षेत्यर्थः । अदिना लोसानुभवसिद्धार्थानुसारेणेत्यस्य परिग्रहः, तस्याः एव
 स्थानत्वानुभवेन तथैव तात्पर्यावधानात् । अत एव 'घटयोर्मीळितं चक्षुः परं न पश्यति' इति पाणिनी-
 यमार्थत्वमस्त्विति न शङ्कनीयमिति भावः ।

मूले—स्वतन्त्र इति । अधिकारस्वतन्त्रमित्येतिदिनविचारेणेत्यर्थः । नन्वन्तिदरे को दोष । न च

मर्या ।

तौनि मूले । अन्यत्र निरूपितमिति । एषुशब्देन्दुशेणारि । यद्वाशब्देदेन वापुस्योर्ग विनाम १११-
 षोडशित्स्वरस्य दृग्दर्शनत्वम् । वर्णव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वत्वान्तरात्तत्रनकण्ठपर्यायिणा १११ ।
 नासावच्छेदेन वायुमयो विना डकारादीनामनुसारेणामित्या अकारादीनामिति कर्त्तव्यम् । अतएव
 मिकाकारादिनिरूपितं तु न नासिकायाः स्थानत्वं तत्र नामाशब्देन वापुस्योर्ग विनामि । आशब्देने
 स्वरदर्शनात् । किन्तु तत्र कण्ठावच्छेदेन वायुमयावाद्गुणावाहरी नासाशब्देन वापुस्योर्गविनामि
 स्वस्वपुण्येतिरिति ।

‘त्रिपादी पूर्वं प्रत्यसिद्धा’ इत्येव लभ्येत, त्रैपादिक तु पूर्वं प्रति पर नासिद्ध स्यादत

शब्दरत्नम् ।

नासिद्ध स्यादिति । ततश्च गोडुन्मानित्यादौ घत्वजस्त्वानुनामिकेषु भन्भावो न भवेत् ।

त्रैपादिकस्य परस्य पूर्वदृष्टया सिद्धत्वाभावे दोषमाह—तत्रैति । घत्वेत्यादि । अस्य सूत्रस्य विधित्वपक्षे त्रिपाद्या पूर्वं पठितं यच्छास्त्रं तद्दृष्टया परस्यासिद्धत्वरोधकत्वाभावेन गोडुह्—मानिति स्थिते घत्वजस्त्वयो प्राप्तयो पशन्ते घत्वस्य जस्त्वापवादत्वेनादौ घत्वम्, ततो जस्त्वानुनासिकत्वयोरजस्त्वम् अन्तरङ्गम् । नचानुनासिकत्वजस्त्वापवाद, सुगण्वानित्यादौ परजन्यन्यायेन णनाशादेर्णकाराद्यादेशत्रिधायकत्वेन चारितार्थसम्भवेन यननाप्राप्तन्यायविषयाभावान् । किन्तु विनातायादशाभावेन निस्त्वान्तात्वेन तद्वाच्यमिति तत्रादावपवादविषयेऽप्युत्सर्गस्य प्रवृत्तेर्नस्त्वम्, ततोऽनुनासिक । नन्वत्र घत्वोत्तरं “अय ” इति घत्वापत्ति । जस्त्वस्य परसंज्ञासापक्षत्वेनाधिनापक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात् । “अय ” इत्यस्य तु तन्पक्षत्वेनान्तरङ्गत्वम् । नचास्य जस्त्वापवादत्वात्प्राक् प्रवृत्तिरिति ‘उद्बित्वान्’ इत्यादौ तान्तात्परत्वेन ‘तसौ मत्वर्थ’ इति भसंज्ञाविषये सम्प्राप्त्याऽपवादत्वासम्भवात् । अत एव परत्वादादौ जस्त्वमिति न । किञ्चानिरोधेनतादृशस्थे परत्वत्र नियामकम् । एवमेव वत्वस्य भन्भावात्प्राक् प्राप्ति ततो जस्त्वभन्भावानुनामिकत्वानाम्प्राप्त्या गोडुन्मानिति स्यात्, इति चेत् ? न, घत्वोत्तर वत्वभन्भावनस्त्वानाम्प्राप्तौ परत्वाद्दन्तरङ्गत्वाच्च जस्त्वस्यैव प्राप्ते । न च जस्त्वाद्दत्वमुच्यतेऽन्तरङ्गम् । “अय ” इति सूत्रस्यापि पूर्वपरोभयमापक्षत्वेनोभयो समत्वात् । नच म्यानभेदेनावितीघात्परत्वत्र नियामकमिति वाच्यम्, विषयभेदेऽपि विप्रतिषेधतास्त्वस्य प्रवृत्तिदर्शनात् । भन्भावाज्जस्त्वस्यान्तरङ्गत्वन्तु स्फुटमेव । ततो भावप्रकाश ।

भावप्रकाश ।

‘प्रशाम्’ ‘अनुन्वान्’ इत्यादौ “नो नो धातो ” इत्यस्य “सयोगान्तस्य लोप ” इत्यस्य च सिद्धत्वेन लोपोपापत्ति, नत्वनुमविध्यो सम्बुद्धौ चरितार्थत्वादिति वाच्यम्, ‘अनुन्नुदाहरणम्’ इति न्यायेन सामान्यशास्त्रवैयर्थ्यापत्त्या तत्रैतदसिद्धत्वं आह—तत्रैति । अनसिद्धत्वादित्यर्थ । आदिना ‘गुल्लिप्मान्’ इत्यादिसङ्ग्रह । सिद्धान्ते जस्त्वस्यासिद्धत्वाद्धत्वे जस्त्वानुनामिकयोरनिद्धत्वाद्भन्भावेऽनुनासिकानिद्धत्वाज्जस्त्वेऽनुनासिक इति प्रविष्या, इत्य ज्ञयनन्भूतत्वाद्यादेरसिद्धत्वाच्च बहवस्याप्राप्तिरेव । तदेतदभिन्नं स्यात्—घत्वेत्यादि । अयमभाव—स्वतन्त्रविधिपक्षे त्रिपाद्यामप्रवृत्तौ “गोडुह्म्” इत्यादावादौ घत्वजस्त्वयोरेव प्राप्तावपि घस्य पदान्ते सर्वथा निरवकाशात्वेन जस्त्वबाधकत्वेनादौ घ, तत परत्वेन भन्भावाद्दन्तरङ्गत्वेनानुनासिकाच्चादौ जस्त्व सर्वधानवकाशात्वादेव स्वस्य पूर्वं प्रवृत्तिरिति, वाच्यस्थले बाधके कृते सति उत्सर्गप्रवृत्तेरङ्गाकारात् तत शिष्टेऽनुनासिके कृतेऽज्ञपन्तात्वेन भन्भावो न स्यात् । ननु सिद्धान्ते तथा प्रक्रियायामपि नात्र पक्षे सा वत्त्वं शक्या, वैषम्यात् । तथाहि, प्रागुत्सरीत्या जस्त्वत्प्राक् घत्वेऽपि तदुत्तरमनुनासिकोत्तरङ्गमश्नवतो येननाप्राप्तिन्यायेन सर्वथा निरवकाशात्वेन च तद्वाधनत्वेन पूर्वं बहवस्य सरला ।

सरला ।

घत्वजस्त्वानुनासिकेष्विति । नन्वेतेषु कृतेषु प्राप्तेषु वा ? नात्र, अनुनासिकानन्तर सर्वथा भन्भावाप्राप्तौ ग्रन्थासङ्गते । नान्य, घत्वप्रवृत्ते प्राक् क्षयन्तत्वामावेन भन्भावाप्राप्तैस्तदवस्थत्वात् । तरमाद्घत्वे कृते जस्त्वानुनासिकभन्भावेषु प्राप्तेषु भन्भावो न स्यादिति व्यारवेयम् । उक्तमथस्वचात्रैव तात्पर्यमिति । यदि तु जस्त्वानुनासिकभन्भावेषु प्राप्तेषु तदावभावादत्वात् बाधित्वा भन्भाव स्यात् । न च त बाधित्वा परत्वाद्दनुनासिक, त चान्तरङ्गत्वाद् बाधित्वा जस्त्व, नच भन्भावादत्वाद् बाधित्वा भन्भाव इति चक्रकापत्तिरिति वाच्यम्, भन्भावादत्वाद् जस्त्वन्तरङ्गत्वानुनासिक बाधित्वा भन्भावसिद्धे । कार्यकालपक्षे त्रिपाद्याम तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिरिदानीं सुवचत्वात् । तत्र तन्प्रवृत्तिनीतस्य बहिरङ्गदृष्टयाऽन्तरङ्गासिद्धत्वरूपस्य

आह—अधिकारोऽयमिति । यत्र कार्यासिद्धत्वमिष्येत, तर्हि पूर्वत्रासिद्धमिति

शब्दरत्नम् ।

स्यात् । न चातिदेशान्तरवदस्यापि त्रिशयां प्रवृत्तौ न दोषः । सरादन्तःशब्दात्प्रामपि पूर्वं प्रति परासिद्धत्वापत्तेः । मध्ये पाठस्य विप्रतिषेधस्य च सामर्थ्याश्रयणे तु विनिगमना-
भैरवो ।

वत्वात्परत्वादनुरासिकः । अनित्यत्वं तूभयोः सममित्याशयात् । पूर्वत्रासिद्धमिष्यस्याधिका-
रत्वे तु धत्वात्प्राम् भन्भावपरत्वयोरप्राप्त्या प्रथमतो धत्वं, ततो जडत्वस्यासिद्धत्वात्ततः प्राम्
भन्भावः, वत्त्वन्तु न प्रवर्तते धत्वादीनामसिद्धत्वेन तद्दृष्ट्या हस्येव सत्त्वात् ।

इदं विधिसूत्रमेवास्तु तथाप्युक्तप्रयोगस्य सिद्धिर्भविष्यतीति शङ्काघ्निराचष्टे—नकेत्यादिना ।
अतिदेशान्तरवत् स्थानिवत्वातिदेशान्तादिशब्दावातिदेशवत् । नचास्मिन्सूत्रे धातुनिर्देशाभा-
वात्स्य सूत्रस्यातिदेशाविधायकत्वेनातिदेशान्तरवदित्यसङ्गतमिति वाच्यम्, 'विनापि धातु-
वत्यर्थो गम्यते' इति भाष्यकारोऽस्या वत्यर्थलाभात् । अस्य परिभाषात्वं वाऽस्तु पूर्वत्वाव-
च्छिन्नशास्त्रत्वमस्या लिङ्गम्भविष्यतीति पूर्वपक्षः प्रमाथः । उभयथापि दोष इत्याशयेन स
माधत्ते—समादेत्यादिना । ननु मध्ये पाठसामर्थ्यात्स्वापक्षपूर्वत्वाश्रयशाब्देषु प्रवृत्तिरिति चेत्-
त्राह—मध्य इति । एवं चेष्टामिद्वया नास्यातिदेशशास्त्रत्वं, नापि परिभाषाशास्त्रत्वम् । नापि

भावप्रकाशः ।

भन्भावस्य चैव प्राप्तिः । नवान्यस्य तत्त्वेऽपि वत्त्वस्य तत्तावितिप्रविषये 'भञ्जित्वा' इत्यादी तदविषये चा-
रिनाश्र्वेन कथं तत्रमिति वाच्यम्, तावन्भावककृत्वे त इत्येवसिद्ध सामान्यपक्षस्य नक्षेत्तुशाहरमि-
नित्यायेनाचारिगार्ह्यात्, तत्रावित्यत्र दप्रत्यये तु अत्रापि तथा बाध्यम् । एवञ्च तयोर्मध्येऽविरोधेन परत्वस्य
दुल्यत्वेन नित्यत्वस्य मिधाऽविषये मिथश्चारिगार्धेनापवादवत्सामान्येऽप्यस्यावेत्तत्वेनान्तरवत्त्वादन्यवारनु-
नासिकाच्च पूर्वं वत्त्वापत्तेः । एवञ्चोक्तरीत्या तत्रो भन्भाववद वानुनामित्याना कृतेन प्रवृत्त्या 'गातुङ्गात्' इति
स्यादिति स एव दोषो देयः । किञ्च सर्वथा निरवकाशत्वेन बाधचरनुत्पन्नस्य कविः प्रवृत्तावप्यत्र
बाधप्रवृत्तिरेवेति सिद्धान्तादत्र वत्त्वेन जडत्वस्य येननाश्रया भन्वानुनानि तयारन्तरवत्त्वेन बाधाय,
भन्भावादीनामप्राप्त्या वत्त्वमेव स्यादिति नैव वाच्यमिते धत्वे यादि वित्यन् । अत्र एवान् ध इत्यप्याः
कृतयोः "इयः" इति बर्त्तस्वीदित्युक्तभावे इति चेत् ? तत्रन्, अधिकारवादिनत्वाद्वाच्येरेवादिन प्रति
तत्र सर्वप्रकार्यचतुष्टयमध्ये एवैकप्राक् प्राग् कार्य विप्रतिषेधपक्षतद्वारेण न स्यादिति दास्ये वा प्रापस्थित-
त्वेन तथोक्तिः । किञ्चापाचमानेऽर्थ न्यायानादरेणापवादत्वमनाश्रित्य प्राचीनातुपारेण तवाक्तिः । एवञ्चोक्त
रीत्या धत्वेत्तरं तौ बाधित्वा परत्वात्तत्त्वानुनासिकयोर्वत्त्वाप्राप्त्या तदनिष्टभावेन भन्भावाभावकृत्या
निष्टमिति धत्त्ववत्त्वानुनासिकेषु भन्भावो न स्यादिति तन्मतेवेति दिक् । धत्त्ववत्त्वपरत्ववर्गस्थिति त्पाठ-
त्वापरेवाभावादिस्ति । तदेतद् ध्वनयन्प्रकारान्तरेण शङ्कते—न चातिदेशान्तरमिति । अयम्भावः—
सिद्धान्त इवात्रापि पक्षेऽनेन स्व विद्यायाभ्येयामापुनिसिद्धत्वं बोध्यते, न तु स्वस्य, परस्य बोध्यबोधक
त्वासम्भवात्, तथात्वेऽन्येषामनिष्टत्वात्प्राप्त्यर्थक्यापत्तेश्च । एतेन जगन्निष्पत्त्याप्रतिपादकमुनिवाक्ये
जगन्मध्येतिवाक्यस्यात्मनोऽपि तत्र शेषनाद इत्युक्तमित्यास्तन् । एवञ्च कायकालश्रावणं स्थानिवत्त्वं
धादीना सिद्धान्तमन्यनराज्ञादश्या यथाऽसिद्धविपाद्यामपि प्रवृत्तिः, एव "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यस्य सिद्धेऽसि-
द्धत्वस्य प्रवृत्त्यापि वक्तुमशक्यत्वादिनापि वति वत्त्वया लभ्यते । अत्रादौ त्रहस्य इत्युक्ते ब्राह्मणवदिति
गम्यते इति भाष्याच्च । अतिदेशविधित्वाद्दीर्घात्परत्वाकाङ्क्षापूर्वत्वावच्छिन्नशास्त्रात्पक्षपूर्वत्वात्परत्वात्-
त्वेन परिभाषात्वम् इत्यतिदेशविधित्वाद्दीर्घात् तत्र प्रवृत्तिरिति नोक्तदोषः । एवञ्चोक्तदोषमया स्वत-
न्त्रविधित्वाभावेऽप्यधिकारविधित्वमेव किमर्थमिति गूढाक्षेप इति । अस्यापि—पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यापि । न

सरला ।

"पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यस्याधिकारत्वाभावेऽसत्त्वात् । तत्राधिकारत्वाभावे नैव रूपगमित्युच्यते इति धत्वे
कौ "इयः" इति वत्त्वापत्तिर्दाया बोद्धव्यः । तद्वत्त्वमनुनासिकत्वं चाप्येव प्रतिपदोक्तवदत्त्वं पूर्वं प्रवर्तते ।

‘मनोरथ’ इत्यादानुत्त न स्यात्, परत्वाद् “रो रि” (पा० सू० ८।३।१४) इत्यस्य

शब्दरत्नम् ।

विहातिर्याद्यामप्यप्रवृत्त्यापत्तिरिति भाव । रो रीत्यस्य प्रसङ्गादिति । सिद्धेऽपि
द्वत्वारोपात् सूत्रोदाहरणसंपर्ये परत्वात् कार्यप्रवृत्तेरावश्यकतया परत्वात् त्रेपादिकं वा-
ये ज्ञाने तत्राभावप्रतियोगित्वारोपेऽपि देवदत्तहन्तृहृतन्यायेन स्थानिभूतरोरभावाद् “हशि
भरवी ।

स्वतन्त्रविधित्व, मृगेषु गोपात्, किन्त्वधिकारमूर्तत्वमेवेति भाव । “रो रि” इत्यस्य प्रसङ्गादि-
ति मूलममङ्गत्वं, रलोपात्त्वयो प्राप्तिरलोपस्यामिद्वल्येनात्वे मनोरथमिद्वेनि प्रवृत्तत्वात्, अतो
मूलाशयप्रकृत्यति—मिद्व इत्यादिना । परत्वादिति । कार्याऽसिद्धत्वादितिने शास्त्रेऽपिद्वत्वारो-
पाभावन तत्र विप्रतिषेधशास्त्रस्य प्रवृत्ति म्यात् । तथाच तद्विधेयकार्यम्यापि तद्द्वारा प्रवृ-
त्तिनाथने कार्यममिद्वमिति बुद्धिस्त्वयुता न सम्भवति कार्यम्यामिद्वन्त्विति भाव । तत्र
ज्ञाने काय अस्य जननोत्तरमित्यादि । शास्त्रयो प्राप्ति विप्रतिषेधशास्त्रस्य विरोधे एव प्रवृत्ति,
सच विरोध कार्यद्वारा बोध्यः । देवदत्तहन्तृहृतन्यायेनेति । देवदत्तस्य हन्तरि हतेऽपि देवदत्तस्य
यथा न दर्शनं तथाऽत्र देवदत्तम्यानीयस्य रोहननमहशालोपमस्यादृक् “रोरि” इति शास्त्र तस्य
प्रवृत्तिरेव हनन तस्मिन्तृने रोरदर्शनमस्तीति ‘इशि च’ इति न म्यात् । आरोपति कथनं व-
स्तुतोऽभावे नाम्तीति सूचनाय । पूर्वत्वस्य सावधिकतया यदि परस्य सत्त्वे न स्यात्तदा पृ-
र्वत्वमपि तस्य वस्तुमदाशयमिति पूर्वामिद्वमिति वाक्यस्य प्रवृत्तिने स्यात्, अतो वस्तुत्-
परमत्ताऽपक्षिप्तव । तथा च तत्र न तत्कालिकामावप्रतियोगित्वम्, किन्तु शास्त्रवत्त्वाद्भाव-
प्रतियोगि वारोप एवेति भाव । स्थानिभूतेति । उत्त्वलोपयोरित्यादि । एनेन पूर्वेति सूत्रस्य
वैयर्थ्यापत्तिर्वनिता ।

भाजप्रकाश ।

दोष इति । नोक्तदोष इत्यर्थ । अत्र एवाह—मपादेति । परासिद्धत्वेति । परस्यासिद्धत्वेत्यर्थः ।
ननु मध्येपाठसामर्थ्यात् सत्तेनोदसिद्धिरिवात् आह—मध्ये इति । ननुशोकवनिक्वाण्यायेन स-
चरितार्थोऽत्र आह—विप्रतिषेधेति । द्वयो सावनाशयो समवस्थितयोरेकत्र युगपत्पमङ्गो हि
तत्प्रवृत्तौ हेतु, नवेदानीं तथाऽस्तीति भावः । त्रिपाद्यामिति । तत्पूर्वसाविकदाय सपादसता-
प्याम्यामिवाप्रवृत्तिस्वीकारे विनिगमनाविरहाद् त्रिपाद्यामिवाप्रवृत्त्या तच्चारितार्थ्येन तत्र प्रवृत्तिर-
स्तिवति वक्तुं शक्यम्, अथ तत्रापि किं विनिगमनमिति चेत्तर्हि उभयत्राप्रवृत्तयोपत्तिरित्यर्थः । एव-
ञ्चास्य वैयर्थ्यापत्त्योक्तदोषे स्वतन्त्रविधित्वस्येवापिदेशविधित्वमिश्रपरिमापात्वस्याप्यङ्गीकर्तुंमदाशयत्वादपि
कारविधित्वमेव पर्यवसितमिति भाव । यत्तु खण्डनकृदादिरमिदं प्रागेव न जानमित्यर्थः । एवञ्च कार्या-
सिद्धत्वेऽपि ‘मनोरथ’ इत्यादानुत्वे कर्तव्ये रलोपस्य प्रागेवाप्रवृत्तौ रो ररत्त्वाप्रतीवाणात्तसिद्धिरप्रवृत्ता ।
किञ्च सत्यपि शास्त्र ज्ञानेऽपि च कार्ये शास्त्रप्रामाण्यात्कार्यमावेऽभावारोपेण रो रत्त्वे न तथनि, तत्त्वान-
ध्वनवित्तुमाह—सिद्धेइत्यादि । सिद्ध ज्ञाने निरधिष्ठानारोपामम्भवादिति । इदञ्च सिद्धान्तैप्यावद्व-
कम्, आरोपस्यैवानिदेशपरार्थत्वात्नेकेऽनाहार्यज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वेऽपीह शास्त्रप्रामाण्यादाहायांरोपोऽपि
शास्त्रप्रवृत्ताप्रवृत्तौ च नियामक इति भावः । सूत्रेति । पूर्ववेति सूत्रेत्यर्थः । परत्वादिति । ननु
तस्यामवस्थाया पूर्वत्रेत्त्वस्य प्राप्ति, उत्तुक्त । एवञ्च शास्त्रद्वारा परत्वात् ‘मनोरथ’ इत्यादौ “रो रि-
इत्यादिकर्तव्यप्रवृत्तेरावश्यकतयेत्यर्थः । तथा सूत्रपाठे कायापाठात् स्थानम्भवेन पूर्वत्रेति सूत्रानर्थक्यापत्ति-
एवञ्चाद्यदोषोऽयुक्त इति भावः । एनेन शास्त्रयो स्वतो विरोधेन स कार्यद्वारा एव वाच्य । अन्यथाऽपि
प्रमङ्गः । एवञ्च मनोरथ’ इत्यादौ विरोधप्रयोजकीभूतकार्यामिदौ शास्त्रस्य सिद्धत्वेऽपि नपुसक्तुत्वत्वम् ।
एनेन ‘अम्’ इत्याद्यसिद्धिरित्युक्ति परस्तीति कार्यासिद्धत्वे न कोऽपि दोषः ।

न च न्यायमवष्टभ्य शास्त्रासिद्धवमादृतम् ।

तदप्राप्तिमभिप्रेत्य प्राचा लिख्य ३।इत ॥

प्रसङ्गात् । तथा च “पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य” इति सिद्धान्तो व्याकुप्येत । अन्, अमी इत्यादि च न सिद्ध्येदत आह—त्रिपाद्रीति, परं शा-

शब्दरत्नम् ।

५ (पा०सू० ६।१।११४) इत्यस्याप्राप्तिरिति भावः । स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे “अचः प-
रस्मिन्” (पा०सू० १।१।१७७) इत्यत्र “पत्वबुकोः” (पा०सू० ६।१।८६) इत्यत्र च
भाष्ये । तथा चेति । शास्त्रस्य तद्बोधककार्यस्य च शास्त्रज्ञानवेलाध्यामसिद्धत्वाभावे
“यो रि” (पा०सू० ८।३।१४) इत्यादेः प्रसङ्गे चेत्यर्थः । व्याकुप्येतेति । त्वया विप्र-
तिषेधशास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तस्य त्रेपादिकस्य शास्त्रजयोधविषयकार्यस्य, शास्त्रस्य वाऽसिद्धता
वस्तुमशक्या, किं तु लक्ष्ये जातस्य तस्य प्रवर्तमानसपादसप्ताध्यायीत्यकार्यदृष्टयाऽसिद्धत्वं
वाच्यम् । एवं च विप्रतिषेधाभागेपपादकहेतोरसिद्धिरिति भावः । न च ममापि पूर्वपरपद-
भैरवी ।

सिद्धान्तव्याकोपमुपपादयति—शास्त्रेत्यादिना । शास्त्रस्य—त्रैपादिकशास्त्रस्य । अधुना शा-
स्त्रासिद्धत्वपक्षभावेऽपि शास्त्रस्येत्यस्य कथनं दृष्टान्तायम् । शास्त्रज्ञानवेलाध्याम—त्रैपादिकशा-
स्त्रजन्यवाक्यार्थज्ञानसमय इत्यर्थः । भवन्मते विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तौ त्रैपादिकशास्त्रबोधककार्य-
स्य लक्ष्ये प्रवृत्तिविधातो निमित्तमिति वक्तव्यं, तच्च न सम्भवति, तस्याजातत्वादिति सि-
द्धान्तव्याकोप इति भावः । पूर्वादिपदे लक्षणाऽस्तु, तथाच लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तिर्नापेक्षिता, किन्तु
तात्कालिकज्ञानविषयपूर्वशास्त्रजन्यज्ञानविषयकार्यज्ञानमात्रमंशितं, तच्चास्त्येवेति मनोरथस्य
सिद्धिः स्यादेव । अभावादुत्तरस्येत्यत्राप्युक्तपदमुत्तरशास्त्रबोधककार्यपरमिति न सिद्धान्तव्याकोप
इत्याशयकशाब्दां निराकरोति—नचेति । ममापि—कार्यासिद्धत्ववादिनो ममापीत्यर्थः । पूर्वपरपदयोः—

भावप्रकाशः ।

इति रत्नाकरोक्तिः, अत्र पक्षे परकार्याभावेन विप्रतिषेधस्वाप्ताभ्यां परत्वात्तस्य कार्य-
प्रवृत्तौ न्यायेन दोषापादनानीधित्वमिति मन्दोक्तिश्चापास्त्या । तदध्वनयशाह—परत्वादित्यादिः ।
तत्र—त्रैपादिके रलोपरूपकार्ये । प्रतियोगित्वासांसेऽपीति । पूर्वत्रैत्यनेताभावारोपेण तदा-
रोपस्य क्लृप्तत्वादिति भावः । अग्निना तन्मात्रे शब्दादभावारोपे दुर्लभः, अत्रध्यवधिमनोः सा-
वात्पनियमाद्, पूर्वत्वस्य लक्षणिकत्वापेक्षेति बोधितम् । स्थानिमूर्तेति । उत्पन्नविधौ स्थानि-
त्वेन निर्दिष्टत्वर्थः । एतेन स्थानिवद्भावात्तु द्वारमित्यपास्तम् । न्यायेन स्थानिनोऽसिद्धत्वेनादेनास्य
चामावाद् भक्तिवधित्वाच्च । एतेन यद्यपि रलोपे परत्वाद् “दूलोपे पूर्वस्य” इति दोष उवाप्राप्तिस्तथापि
“यस्य च लक्षणान्तरण निमित्तं विद्यन्त्ये न तदनित्यम्” इति न्यायेनोक्तं नित्यमेवैतत्प्राप्तम् । उक्त-
दुर्लभः न्यायस्यासार्थविकल्पाच्च । वरप्राप्तिरिति । तथा च मनोरथासिद्धिः, तदसम्भवः पूर्वत्रैतिद्वयवैयर्थ्यं
चेति भावः, तदाह—इतिभाव इति । यदीत्यादि प्रसङ्गादित्यन्तमूलग्रन्थस्येति भावः । ननु न्यायाहो-
कारे मानामावोऽत आह—स्पष्टमिति । तेषु हि न्यायाहोकारेणैतन्मुक्तमिति भावः । ननु मूलग्रन्थेन
“इतिच” इत्यस्याप्राप्त्येवामावे साधिते मुख्यत्वेन तथाचेत्यनेन वत्परामर्शे कथं तत्र सिद्धान्तव्याकोपो-
क्तर आह—शास्त्रस्येति । त्रैपादिकस्येति भावः । दृष्टान्ताय-रस्योक्तिः, तददेतस्वापीत्यर्थः । असिद्ध-
त्वाभावे इति । तस्मिन्मनोरथः, उक्तरीत्येति भावः । प्रसङ्गे चेति । एवञ्चाभ्यवहितत्वान्मुक्त्येतेतोः
एतमर्थो न तु साध्यमुख्योत्वाभावस्येति भावः । मूले—सिद्धान्त इति । सिद्धान्तोऽपीत्यर्थः । व्याकुप्ये-
तेति । उक्तरीत्या तदभावेपपादकहेतोरसिद्धेरिति भावः । एतेनोत्तरस्य कार्यत्वाभावादिति न्यायाने-
ष्यविशेष इति रत्नाकरोक्तिरपास्त्या । ननु पूर्वादिपदे लक्ष्यैवास्तिवति मनोरथति किंरित्याशयेन शङ्कते—
न च ममापीति । कार्यासिद्धत्ववादिनोऽपीत्यर्थः । पदयोरिति । उवात्ताक्षित्तनोरित्यर्थः । लक्षणया क्लृप्त-

सरत्या ।

असिद्धत्वं वाच्यमिति । ननु लोकेऽनाशयंशानेनैव प्रवृत्तिनिवृत्तिदृष्टनेन प्रकृते सिद्धेतिद्वारा-

शब्दरत्नम् ।

यो पूर्वपरशास्त्रजन्यबोधविषयकार्यलक्षणया शास्त्रे एव कार्यासिद्धत्वमिति वाच्यम् । लक्षणार्था मानाभावात्, फलाभावात्, गौरवाच्च । ननु मनोरथे दशनाभावरूपे लोपेऽभावारोपस्य दर्शनारोपरूपत्वेन न दोषः, अभावाभासस्य प्रतियोगिरूपत्वादित्यत आह—अमू इत्यादि । अद् अ औ, अद् अ अस्, इत्यवस्थायां जातस्योत्वस्य सपादमसाध्यायीस्य कार्यदृष्टयाऽसिद्धत्वेऽपि पूर्वरीत्याऽकाराभावेन पररूपाद्यनापत्ति । मुत्वस्यासिद्धत्वनिर्भरौ ।

अत्र पूर्वपदमुपात्तं परपदन्त्याक्षिप्तं बोध्यम् । शास्त्र एव—विषयतासम्बन्धेन शास्त्रजन्यज्ञानविशिष्टकार्य एव । एवकारेण लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तिव्यावृत्ति । ननु “पूर्वरासिद्धम्” इति शास्त्रारम्भ एव मानमत आह—फलाभावादिति । ननु फलमप्युक्तमेवेत्यत आह—गौरवादिति । कार्यासिद्धत्वपक्षं परित्यज्य शास्त्रासिद्धत्वपक्षं स्वीकार्यं, तथा सत्युक्तार्थं लक्षणां विनापि प्रयोजनानामुक्तसिद्धान्तस्य च निराहो भविष्यति । यद्येवं न क्रियते किन्तु कार्यासिद्धत्वमेवाश्रीयते, उक्तप्रकाराऽप्याश्रीयते, तदा गौरवं स्पष्टमेवेति भावः । कार्यासिद्धत्ववादी शङ्कते—ननु मनोरथ इति । दर्शने निरस्येत्यादि । रूपत्वेनेति । अभावाभावस्य प्रथमाभावप्रतियोगिरूपत्वादित्यर्थः । जातस्येति । निरधिष्ठानारोपासम्भवेनारोपार्थजातस्येत्यर्थः । पूर्वरीत्या—देवदत्तहन्तृहृतन्यायेन । अकाराभावेन—उकाराभावस्याकाररूपत्वाभावादिति भावः । आदिपदेन ओकारस्थानिःस्थोत्वस्यैकारस्थानिकैत्वस्य परिग्रहः । ननु नाभावे कर्तव्ये मुत्वासिद्धत्वनिषेध एवमिति व्यर्थं स्यात्, आहोऽकारेण व्यवधानान्नाभावाप्राप्तेरिति देवदत्तहन्तृहृतन्यायोऽत्र नाश्रयणीयस्तथा भावप्रकाशः ।

मर्ममाह—शास्त्रे एवेति । स्वजन्यबोधविषयतासम्बन्धेन कार्यऽस्त्यानवयः । एवेन लक्ष्ये जातकार्यव्यावृत्ति, एव चेष्टसिद्धिरिति भावः । लक्षणैव दोष इत्याशयेनाह—लक्षणायामिति । ननु प्रकृतवृत्तमेव मानमत आह—फलाभावादिति । अन्यफलाभावादित्यर्थः । नन्वेवमप्युक्तं फलमस्त्येवात आह—गौरवाच्चेति । एवञ्च लक्षणानाश्रयणेन शास्त्रासिद्धत्वस्वेतो लघुत्वेनैव कार्यासिद्धत्वमुपपाद्यन्, किन्तु कुरीत्येवेति मनोरथासिद्धिः, सञ्ज्ञानार्थस्य, सिद्धान्तव्याप्तेरस्तदसम्भवश्च तदवस्य एवेति शास्त्रासिद्धत्वमेव वरमिति भावः । एतेन शास्त्रासिद्धत्वे फलाभाव इति मन्दोक्तमपास्तम् । ननु देवदत्तेतिन्यायेऽभावप्रतियोगिनाभाव एव विषयः, देवदत्तादिपदस्वारस्यात् । प्रकृते तु न तथा । अत एव सूत्रमप्यत्र सार्थकमित्याशयेन कार्यासिद्धत्ववादी शङ्कते—ननु मनोरथे इति । तच्छब्दरत्नम् । न दोष इति । नार्थ दोषद्वयमित्यर्थः । अन्य दोषद्वयं त्वरत्येवेति भावः । तस्य तद्रूपत्वे मानमाह—अभावति । द्वितीयाभावस्य प्रथमाभावप्रतियोगिरूपत्वादित्यर्थः । प्राचा मतेनेद, सूत्रसामर्थ्यादत्रास्त्यैवाङ्गीकार इति भावः । यत्तु न्यायानङ्गीकारे दूषणमाह अमू इति । परत्वाङ्गुत्वे उत्तमान्नस्यासिद्धत्वादकारुण्ड्या पररूपे वृद्धावपि पूर्वं प्रवृत्तत्वेन लक्ष्ये लक्षणस्येतिन्यायातिथितमस्य विकाराभावेन सन्नियोगशिष्टेति न्यायादात्तस्यैवाभावाच्च पुनस्तत्प्रवृत्त्याऽनिष्टस्पष्टमेवेति मान्याः, तत्राचामनुरोधेन । “अदसौ.” इत्यत्र समाहारद्वन्द्वनिर्देशादिना लक्ष्यलक्षणयोर्भेदस्य स्पष्टत्वेन न्यायाविषयत्वादसिद्धत्वेनोकारोपहारे सन्नियोगेतिन्यायादेव मत्स्यापि निवृत्तौ हेतुद्वयमावाच । स्पष्ट चेद् “कृमेजन्त.” इति सूत्रे भाष्यप्रदीपोदघोते । तदेतद् ध्वनयितुं न्यायाश्रयणेनेवासिद्धिमुपपादयति—अद् अ इत्यादिना । जातेति । उक्तरीत्या परत्वाङ्गुत्वे कृते इत्यादि । पूर्वरीत्येति । देवदत्तेतिन्यायेनेत्यर्थः । पररूपाद्येति । भादिना वृद्ध्यादिसङ्ग्रहः । एतेन कार्यासिद्धत्वमेव सिद्धान्तः ।

सरला ।

येन वाचशानसमकालिकेच्छान्यज्ञानरूपाहाव्ययण कथं शास्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तौ इति चेत् ? न, शास्त्रप्रामाण्यादेवात्र शास्त्रे आहावार्थोपस्थापि शास्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तिनियामकत्वाङ्गीकारादिति भावः ।

पररूपाद्यनापत्तिरिति । नच मुत्वस्यासिद्धत्वे देवदत्तहन्तृहृतन्यायेन तत्स्थान्यकाराभावेऽपि अदस

शब्दरत्नम् ।

धेयसामर्थ्यद्विपये उक्तन्यायाप्रवृत्तिरिति चेत् १ तेन शास्त्रासिद्धत्वमेव ज्ञापयितुं युक्तम् ।
 एवं शीमाशब्दपूर्वम् "अदमोऽप्येः" (पा० सू० ८।२।८०) इति मुने दात्परैकारामावेन
 'एत इव' (पा० सू० ८।२।८१) इति सूत्रमपि व्यर्थं सद्रैव ज्ञापकमनु ।
 भैरवी ।

एतत्कारणद्वया पररूपम्भविष्यतीत्याशयेन शब्दे—मुक्तत्वेति । युक्तमिति । लाघवादिदिति शेषः ।
 एतच्चाम्युपेत्यवादेन । वस्तुतस्त्युक्तज्ञापकेनापि न लक्ष्यस्य सिद्धिः । उल्लेखसिद्धत्वारोपेयाकार-
 खद्वौ प्रवृत्तेन "अतो गुणे" इति शाब्देय पररूपे सत्यकारो भविष्यति, ततो ब्रुवावन्मुक्तारम्य
 लक्ष्ये श्रवणत्र स्यादेव, पररूपेण तस्य निवर्तनात् । नचोकारामिद्वत्त्ववन्मकारोऽप्यसिद्ध
 इति दात्परत्वब्रुवामा पुनर्मुक्तस्य प्रवृत्तिर्भविष्यतीति वाच्यम्, लक्ष्ये लक्षणस्य पुनः प्रवृत्तेः
 शाब्दबिद्भत्वात् । यदि पुनः प्रवृत्तिरपि "नमुदादेशः" इति वार्तिर्भवेत्तदास्यतापन्न—"नमुने"
 इति शाब्दराम्भसामर्थ्याद्भविष्यतीति कल्प्यते, तर्हि कार्यासिद्धत्ववादिनो महान् छेदः ।

एवम्—"नमुने" इति सूत्रवत् । अत्रैव—शास्त्रासिद्धत्व एव । ननु देवदत्तहन्तृदत्तन्याय-
 भावप्रकाशः ।

तदेव हि किञ्चित्, न शास्त्रम् । अनुभा इत्यत्र परत्वात्तन्मुखेऽपि तस्यासिद्धत्वात्तदुक्तत्वात् स्थापदि-
 सिद्धिः । देवदत्तादिन्यायसञ्चारस्तु वचनमाश्रित्या न । यद्वा, अस्तु सः, तथापि मुनेन स्थानिनोऽति-
 द्रव्येन तस्य च निवर्तनादव्यवधानेनायाकारादेव स्मैभावसिद्धिः । "अदम्" इत्यत्र विवरणेऽपि कार्यानि-
 द्रव्यमेव स्थितमिति कृष्णपरिचिन्तोक्तिः परास्या, उक्तशेषात् । सुत्वस्येति । "न मुने" इति सूत्रमात्रार्था-
 दित्यर्थः । "नमुदादेशः" इतिवार्तिकस्तद्ब्रुवाय तयोक्तम् । अयमभावः, 'अद म आ' इत्यत्रोपलक्षनिष्यनामेनि
 नायेनेनादेशाप्रवृत्तेः सिद्धान्ते इवात्रापि सत्त्वेऽपि पररूपत्परत्वाद्भुक्तरीत्या मुखे कृते तस्यासिद्धत्वादका-
 खद्वया पररूपे लक्ष्यभेदात् "नमुने" इति सूत्रसामर्थ्याद्वा पुनरपि मुखे कृते तस्य नामावे कर्त्तव्ये प्राप्ता-
 सिद्धत्वनिषेधार्थं तत्सूत्रमिति वाच्यम् । तत्र तेन न्यायेनाकारामावेन पररूपामावे मध्येऽकारसत्त्वेन नामा-
 वस्वैरामापावसिद्धत्वस्य सुतरामप्राप्ती तन्निषेधो व्यर्थः मन्त्राप्रकः । न चोक्तरीत्या पररूपामावेऽप्ये एतदि-
 सैनाङ्गत्वेन नामाकादेः प्रातिपद्वेति वाच्यम्, पञ्चमीसमातेन चाचः परेति स्थानिवत्त्वेन तत्रापि व्यवहा-
 नतादवस्थान् । तेन न्यायेन पररूपप्रवृत्तान्तस्यसिद्धत्वस्यस्याप्यत्राविविषयतया नाप्येनादेः
 प्राप्त्या तदप्रवृत्तेश्च इति । एतदिति । मुखविषये देवदत्तेति न्यायाप्रवृत्तिरित्यर्थः । तेन-
 "नमुने" इति सूत्रेण । युक्तमिति । लक्षणात्तदश्रयणत्वात्पूर्ववचनकल्पनेन च लाघवादिदिति
 भावः । अत एवैतः प्रयुक्तः । अत एव च 'अमी' इत्यत्र "एतद्भवदुवचने" इतिमात्रार्थादेशात्प्रवृत्त्यु-
 त्तमेव मुखप्रवृत्तेः मुखवचनमिति स्मारोपेकारिणि परास्या । तद्वचनवत्त्वाद्—एवमिति । उक्तज्ञापकवि-
 त्यर्थः । पूर्वमिति । परत्वादिति भावः । परत्वात्पररूपात्पूर्वमिच्छति बोध्यम् । मुखे इति । परदेशवि-
 कृतन्यायेन शीमावे आरुणे च मुखस्यासिद्धत्वेऽपीति शेषः । दात्परैकेति । तत्परैकाराख्योत्पादेने यर्थः,
 उक्तन्यायेनेति भावः । अत्रैव—शास्त्रासिद्धत्व एव । अस्तु—उक्तरीत्या लघवात् । ननु न्यायानियतत्-

सरला ।

शब्दायाकारेण त्यदात्मनिष्पन्नकारत्वेन पररूपं भवत्येवेति कथं पररूपानापत्तिरिति वाच्यम्, इष्टपररूपा-
 नापत्तिरिति तदर्थस्वीकारात् । दकाराकारेण त्यदात्मनिष्पन्नकारत्वेऽपि यत्पररूपं तदनापत्तिरिति भावः ।
 इति तु स्थानी न निवृत्तः आदेशो न जान इति सम्भावनाया यद् भवति तद् भवति, यत्र भवति तत्र
 भवतीत्यर्थोऽप्ये यथा "अचः परस्मिन्" इत्यनिदेशस्यैव्य कल्पिते, तथैव प्रहृन्मूर्धस्यापि त्रैपादिकं शास्त्रं
 न प्रवृत्तं तत्कृत्वा स्थानिनिवृत्तिरपि न जानेति सम्भावनायां यद् भवति तद् भवति, यत्र भवति तत्र भव-
 तीत्यर्थः स्वीकृत्यते । तथाच अन् इत्यादौ मुखे जानेऽपि मुखं न प्रवृत्तं, तद्वहना स्थानिनिवृत्तिरपि न
 जानेति सम्भावनाया "नहि रजतमप्रयुक्तं प्रयुक्तिः शुक्ति न मोचरयति" इति न्यायेन उत्तरेष्वकारानुमा
 पररूपे जाने सखियोगेऽसिद्धत्वायेन मन्त्रारस्यापि निवृत्तौ शब्दो पुनर्मुखे उच्यते गुणे पुनर्भवेति 'अन्' 'अमी'

शब्दरत्नम् ।

न च "तौ सत्" (पा०सू०३।२।२७) इत्यादिनिर्देशोऽवदत्तहन्तृहन्त्यायोऽनित्य इति वाच्यम्, 'हते देवदत्ते तद्धन्तरि हतेऽपि नोन्मज्जन, हतत्वारोपे तु सुतराम् । हन्तुमुपन-
स्य हन्ने सृज्जीवनमस्त्येव' इति न्यायशारीरम् । 'तौ' इत्यादौ वृद्धिहन्तु पूर्व्यवर्णदीर्घस्य
हननोद्यमसजातीयं प्रसङ्गमात्र- न तु हननस्यानीया लक्ष्ये प्रवृत्तिरिति न तत्रास्य न्यायस्य
विषय इति तेनास्यानित्यत्वबोधनासम्भवात् । स्पष्ट चेद् "स्यादिवमर्ग" (पा०सू०
४।१।१७) इति सूत्रे कैये । प्रकृते तु निरधिष्ठानारोपासम्भवेन हननपनातोयं प्रयोगे
भैरवी ।

स्यानित्यत्वमन्यत्र दृष्टं तद्रीत्याऽत्रापि निवर्हि शापकानुपकरण व्यर्थमित्याशङ्काभिराचष्टे—नचे-
स्यादिना । तौ सदित्यादिनिर्देशस्य न्यायानित्यत्वज्ञापकत्वं शिथिलयति—इति श्यादिना । सुत-
रामिति । अस्य नोन्मज्जनं देवदत्तस्येति शेष । तेन—"तौ सत्" इति निर्देशेन । ननु ताविति-
वदत्रापि न्यायाविषयत्वमस्त्वित्यत आह—प्रकृते इति । ननु कार्यासिद्धत्वपत्रेऽपि न कार्यम
सिद्धमभिप्पन्नमिति प्रकृतसूत्रेण प्रतिपाद्यते, जाते कार्ये तस्मिन्परत्वभावस्य वक्तुमशक्यत्वात्,
किन्तु पूर्वत्र कर्तव्ये पर परशास्त्रबोधय कार्यमसिद्धं तत्कालिकाभावप्रतियोगिप्रवृत्तिकर्तृत्वव
दित्यर्थोऽस्तु । एतेन—कार्यं स्वकर्तृकरूपत्वभावस्त्वबोधनेन त्रैपादिकशास्त्रस्य पूर्वमप्रवृत्तिरेव
कल्प्यते, तथाच नाम् इत्याद्यसिद्धिरिति चेत्? न, 'राजभ्याम्' इत्यत्र राजन् भ्यामि
त्यव्यय्यादाङ्स्यापि सपादसप्ताध्यायीस्यकार्यस्य प्राप्त्यभावेन त्रैपादिकनलोपस्य प्रवृत्त्यभा-
वबोधनासम्भवेन नलोप जाते ततो भवदुक्तार्थं पक्षे दीर्घस्य प्रवृत्त्यापत्ते । एव 'वृक्ष इह' इ-
त्यादौ यलोप जाते गुणापत्ते । नचात्र सूत्रासिद्धमिति न कार्यम्, अविद्यमानवदित्यनुवर्त-
नीय, तावतेऽसिद्धिर्भविष्यति, पूर्वत्र कर्तव्ये पर परशास्त्रबोधयमविद्यमानवदित्यर्थोऽस्त्वित्य
थादिति वाच्यम्, अप्रवृत्तस्याविद्यमानवद्भावविधानासम्भवेन पूर्वमप्रवृत्तेरावश्यकतया मुलो
क्तूपणापत्ते । नच शास्त्रासिद्धत्वस्वीकारेऽपि 'राजभ्याम्' 'वृक्ष इह' इत्यन्यासिद्धिरेव, शा
स्त्रस्यासिद्धत्वेऽपि कार्यस्य सिद्धतया दीघादे प्रवृत्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वादिति वाच्यम्, शास्त्रस्या
सिद्धत्वप्रतिपादनद्वारा कार्यासिद्धत्वस्य प्रतिपादनात् । एवञ्च यत्र सपादसप्ताध्यायीस्यशा
स्त्रस्य त्रैपादिकस्य च युगपत्प्राप्तिस्तत्र पर शास्त्रमसिद्धमप्रवृत्तमित्यनेन बोधने सति परशा-
भावप्रकाश ।

स्यान्यायभावावयवत्वेनात्र तत्र स्यात्प्राप्तेऽसिद्धिरित्याशयेन शङ्कते—नचेति । देवदत्ततुल्यवृद्धेऽस्तुल्य
बाधकपूर्वसवर्णदीर्घस्य हन्तुत्वेन "नाद्वि" इत्यनेन निषेधेऽपि देवदत्तवद् वृद्धर मज्जनाभावात्त्रिर्देशो
नुपपन्न सन्नित्यत्वे शापक इति भाव । न्यायाविषयत्वेन शापकत्व शिथिलयति—हते इत्यादि । नोन्म
ज्जन—देवदत्तस्येति शेष । क्वचित्तु तत्रापाठ एव । आपसमुच्चेयमाह—हतत्वारोप त्विति । देवदत्तहन्त
रीति भाव । सुतरामिति । नो मज्जनं देवदत्तस्यैत्यनुषङ्गते, घातकस्य सत्त्वादिति भाव । अत एव तु
प्रयुक्त । आधिकार्यमाह—हन्तुम् । देवदत्तगिरिवादि । उज्जीवन—देवदत्तस्य । न्यायशारीरं—नस्वरूपम्,
तदर्थं इति यावत् । न्यायाविषयत्वमाह—तावित्यादि । वृद्धिहन्तुरिति । तत्त्वेनाभिमतस्यैवर्थं । तत्र-
तावित्यादौ । एव च मुखेन वृद्धिरिति न निर्देशानुपपत्तिरिति भाव । इतिहेतो, एव प्रागपि । अत्र एवाह-
तेनेति । तावित्यादनिर्देशेनेत्यर्थं । प्रकृते वैश्वान्यमाह—प्रकृते त्विति । 'अम्' इत्यादौ त्वित्यर्थं ।

मर्या ।

इतिरूपसिद्धिरिति । वृद्धगुणस्य वा तदघटकमात्रोद्देश्यविवारामावेन च तद्व्यवत्वाभावात्त लक्ष्ये लक्ष्य
ण यावत्प्रवृत्तरिभ्युच्यते, तर्हि अम् अमी श्यादियस्य तादृशस्य अमुद्क अमीभि इति न सिद्धेदित्यर्थ
स्वीक्रियेयम् । तथाच अमुद्क अमीभि इति न सिद्धेत्, तत्र मुत्तप्रवृत्त्यनन्तरं पूर्ववत् उरारेऽप्याख्यमा
पररूपे मकारनिवृत्तौ अद् इक् इति स्थितौ तद्व्यवत्वेन पुनर्मुत्ताप्रवृत्तिरिति । एवममीभिरित्यत्रापि
बोध्यम् ।

स्वामिति च । एतेन त्रिषाद्या विहित कार्यमसिद्धमित्यादि प्राचा ग्रन्थ परास्व ।
विद्युत्प्रते कण्ठमि ते । विचार एवा प्रयत्न इति भाव । वर्गयमगा इति ।

शब्दत्वम् ।

कार्यप्रवतननावश्यकमेत्यन्यत्र विस्तर । परास्व इति । विहित काप्रमित्यध्याहारो
गौरवाच्च । किं च, त्रिषादौ शास्त्र, तद्धि विधाने करण न त्वधिकरणम् । त्रिषाद्या
विद्यमानेन शास्त्रेण कार्यमिति व्याख्याने त्वत्यन्त छिद्यनेत्यपि बोध्यम् ।

भैरवी ।

स्वप्न लक्ष्ये कार्यसंस्कारबुद्धिर्न भवति । यत्र तु न द्वयोयुगपत्प्राप्तिस्तत्र त्रेणार्थिके जातेऽपि
शास्त्रेऽभावारोप तन्निष्पाद्यकार्येऽप्रवृत्तज्ञानेन प्रपक्त सनादसनाध्यायीत्येव कार्यम्भवत्येव,
अग्नौ इतीत्यत्र न्युत्पत्त्यानिरुपप्रवृत्तवत् । यत्र तु शास्त्रासिद्धत्वाननद्वारा कायान्तिष्पन्नत्वज्ञानेन
सनादसनाध्यायीत्यशास्त्रोद्देश्यतावच्छेदकाज्ञान, तत्र तस्याप्रवृत्तित्वे, राजम्यामित्यादौ
यथा । तथा च मूलेकप्रयोगेनस्य प्रथमरीत्या सिद्धिरित्याशयनाह—अन्यत्र विस्तर इति । मूत्र
श्लेनेति । उक्तरीत्या कार्यासिद्धत्वस्य प्रतिपादनासम्भवेनेत्यर्थ ।

नच पूर्वोक्तप्रकारद्वयेऽपि 'कर्जुनविषति' इत्याद्यसिद्धिः, णत्वविधायकशास्त्रस्यानिष्प
न्नत्वज्ञानद्वारा नकारबुद्ध्या द्विर्वचनेऽपि वस्तुतो नकारघटितस्यैव द्विर्वचनज्ञातमिति परभाग-
ऽपि नकार भूयेतेति वाच्यम्, "स्यादिग्रन्थ्यासेन चाम्यासस्य" इति ज्ञापकेन सनादसना-
ध्यायीत्यकार्ययोग्ये विषये त्र्यादिकशास्त्रस्य पूर्वमप्रवृत्तिरूपनेनादोषात् ।

भावप्रकाराः ।

कार्येति । मुत्वादीत्यर्थ । आवश्यकमिति । तथा चेद दूषणप्रायुकान्यदूषणवद्दुरुद्धमेवेति भाव । ननु
कार्यासिद्धत्वे जातिदेशोऽयम्, किन्तु तस्यासिद्धत्वमनिष्पन्नत्वम्, तच्च जात्रस्य वचनशेनानपि कर्तुमशक्यमिति
प्रागप्रवृत्तरूप बोध्यत इति नोक्तदोष इति चेत्, "एजम्याम्" इत्यादौ पूर्वशास्त्रज्ञस्य वस्याप्यभाष्या
एतदप्राप्तौ बल्लेपे जाते प्रातदीपस्थानेन वारणाभावापत्त, 'हर हर' इत्यादाबुक्तरीत्या यल्लेपेऽस्याप्राप्त्वा
गुणापत्तश्च । तदध्वनयज्ञाह—इत्यन्यत्र विस्तर इति । श्रयादिर्न शब्देन्दुशेखरादौ द्रष्टव्यमिति भाव ।
ननु त्रिषाद्यामित्यादिमूलेकप्रक्रियाग्रन्थ शास्त्राद्यसिद्धत्वाद्ययक एव, यतस्तपक्षे यत्र द्वयो सहसह
स्त्वत्र त्रैषादिकसनादानप्रवृत्तित्वे, अभावारोपात् । यत्र तु अन्तरद्वत्वात्त्रैषादिकभारी प्रवृत्त तत्रापि तच्छास्त्रे
एवाभावापेण तन्निष्पत्तिबुद्धरभाव, आदेशबुद्धयभावो लक्ष्ये जातत्वरुज्यभावश्च । जायमानकायनादेशे एव
स्यानिबुद्ध्या प्रवृत्तते, "नहि रनउग्रमप्रयुक्ता प्रवृत्ति शुक्तिन गोचरपति" इति न्यायात् । श्लेन का
र्थासिद्धत्वे मात्र 'याय प्रवृत्तते बुद्धिपराणामनाग्रपरे क्षत्र शास्त्र आदेशबुद्ध्या स्यान्निबुद्धिरपनीयते,
असिद्धत्वेन चादेशबुद्ध्यावैव तिरस्कृताया निरासनादा स्यान्निबुद्धिरिति कथं न सा स्वकार्य प्रवृत्तयेदिति
प्रक्रियाप्रकाशोक्तमपास्तन्, उक्तदोषात् । स्यान्निबुद्ध्यादेशबुद्ध्याऽपनीयार्था लक्ष्यां चान्यनोऽपनीयार्था
पुन स्यान्निबुद्धरसम्भवाच्च । लिप्यतिपणलादियु तथादशनात् । एवञ्च कार्यासिद्धत्वात्पि फलित्वेन द्वयो
रसद्वलस्य तच्चार्यविषयत्वेनोभयाशयेन तेन तथोक्तम् । कार्यासिद्धत्वमात्रविषयाया तु पर कायमित्येव
वदत्, न तु त्रिषाद्या विहितमिति । एतेन भाष्याशेन्याय कावशब्देन शास्त्र लक्ष्ये, विहितमिति च प
रामिति व्याख्येयमिति प्रक्रियाप्रकाशोक्तिर्निरस्ता, उक्तरीत्यैव निर्वादे तथा व्याख्याने गौरवात् । एवं
च सम्यगेव स ग्रन्थ इत्यत्र आह—विहितमिति । अध्याहार इति । निरुक्ताध्याहार इत्यर्थ । ननु
पूर्वशब्देन पराक्षेपे तस्यैवेदमर्थकथनमत आह—किञ्चेति । शास्त्रनादेवाह—तद्वोति । न त्वधीति ।
प्रयोगस्यैव सत्त्वादिति भाव । एवं च सतम्बनुपपन्नति बोध्यम् । तत्रिर्वाहायाह—त्रिषाद्यामिति । छिद्य-
तेति । तदनुपपत्तिहस इत्यर्थ । अस्मिन्ऽऽज्ञात्वात्मुत्पाप्य सम्भवा इति बलेऽसमुच्चय । इष्टार्थस्य' त्रिषाद्य
सिद्धित्वव्याख्यानेनैव सिद्ध्या नान्येऽनिलवृत्तमवादिति भाव । ननु चतुर्दश्यां कादित्वविशिष्टभावसा

वर्गगा यमगाश्चेत्यर्थ । काठ्य इति । लोफप्रसिद्धपाठापेक्षमिदम्, चतुर्दशसूत्र्या
भावसानत्वायोगान् । अर्द्धविसर्गति । साऽऽयमुच्चारणे लेखने च धोऽयम् ।

ऋतुप्रणयोरिति । आ च आ च रटौ, तौ च तौ वर्णौ चेति विग्रहः,

शब्दरत्नम् ।

लोकप्रसिद्धेति । “त्रिमिश्र मयमेवर्गे ” इति भाष्यपर्यायेनया क—म—
ग—घ—ङ—इत्यादीनामभ्यनादित्वमिति भाव । उच्चारणेति । पादमात्रिकाविभाविति
भाव । लेखने चेति । अद्भुततद्वात्मकलिपित्वादिति भाव ।

रलाघिति । ऋ लौ इति स्थिते “ऋत्यक् ” (पा० सू० ६।१।१२८) इति
प्रकृतिभावन दीर्घाभावे गुणे यणि च रलाघिन्यस्य सिद्धि । उग्र उल् च ऋलोऽिति
भेदो ।

ननु लोफप्रसिद्धपाठस्याधुनिकत्वेन उदपक्षा मोक्षित्यत आह—त्रिमिश्रेति । पादमत्रिक
विति । विसर्गस्य व्यञ्जनरूपतयाऽर्द्धमात्रिकत्वेन तद्द्वयस्यास्य पादमात्रिकत्वम् । अत एतस्य
तयैवाचारणशुभ्यमिति भाव । यत्तु ऋ लौ इति स्थिते “ऋत्यक् ” इति प्रकृतिभावप्रवृ
त्तिपक्ष ‘ऋमलौ’ इति स्यादिति कस्यचिदुक्तिस्ता दूषयितुमुपक्रमते—ऋमावित्यादिना ।
नच गुणोत्तरमपि यगादेश “यच परस्मिन्” इति स्यानिवन्नावन “ऋत्यक्” इति प्रकृति
भावप्रवृत्त्या न स्यादिति वाच्यम्, प्रत्यासत्त्या ऋकाररूपाज्जितमित्तकहायस्यैव प्रकृतिमा
भावप्रकाशः ।

नत्वायोगात् ‘धादयो भावसाना’ इत्ययुक्तत आह—लोकप्रसिद्धेतीति । अग्रिमूलस्याप्ययमेवार्थः ।
ननु लोकपाठस्याधुनिकत्वेन उदपक्षमयुक्तत आह—त्रिमिरिति । भदिना चादिसङ्ग्रह । एवमेव
पठितानामित्यर्थः । पादेति । विसर्गस्य व्यञ्जनत्वेन भ्रमनात्रवेन उदपक्षम् । एवञ्चोच्चारणं तथैव कर्त्तव्य
मिति भाव । अर्थवृत्तति । पूर्णविसर्गस्य वर्तुलरूपात्मकत्वेन उदपक्षमस्य । एवञ्चार्थवाच्यत्वादेत्यर्थः,
ननु वृत्तद्वयस्याधामनि, तदा एकपूर्ववृत्तलाभापत्तेरिति भाव । यत्तु ऋत्तनृत्तगङ्गापादय — “ऋत्यक्”
इतिप्रकृतभावे ‘ऋमलौ’ इति भाष्य गुणोत्तरमपि पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वेन ऋत्तरत्वात् । वैकल्पिकत्वादवृत्तप
रिभाषया वा उदपक्षपक्षे त्वन्तरङ्गत्वात्सवर्गदीर्घ यणि च ‘लौ’ इति स्यादिति ‘लौ’ इति चित्परामिति । अत्र
मान्या, अकृतभ्रूपरिभाषया सवर्गदीर्घो न, अय यणप्रवृत्त्या सवर्गात्परामितिचिन्नाशात् । एवञ्च उद
भावेऽप्ये गुणे यणि च सिद्ध रलाघितीति । रलाकरणं वाणपरिभाषया दीर्घं वाधित्वा गुणे यणि च तसिद्धि
रित्याह । तत्रित्तरयमपि चिन्त्यम् । अकृतभ्रूपरिभाषया असत्त्वाद्वागादाहमित्यस्या धर्मिग्राहकमनात्तमा
नकारित्त्वे श्वाङ्गवाणयोऽनुपपत्त्यासवेव उचोखेत्यादौ तथा । प्रकृते तु विमलकृत्यत्तत्र प्रागेव सवर्गदीर्घमातिरिति
स्पष्टम् । अनेन च च तत् प्रागेवान्तरङ्गत्वादीर्घं सङ्घट्ट, अत्रवादभूतवाणशरमाभाषियथे उदप्रवृत्त । नञ्
न्तरङ्गबहिरङ्गयोर्धुमपदप्रवृत्ति वापि सम्भवतीत्यापि रत्नाशयेकमप्यस्य । एवञ्च वाणपत्यागावति वल्पनाया
निःसूलक स्यात्स्वप्नोक्तिं सङ्घट्टयन् सङ्घट्टनशरीरेऽपि चिन्त्य समानतामन्तरङ्गं समानाद्ये हेतुवदन् वाण्य
इवेति बोध्यम् । अत्र प्रकृतिभावाभावे दृष्टासिद्धावपि तमवष्टयान्यथा दृष्टासिद्धाह—ऋत् इति । नन्वेव
स्थितिरेव दुर्लभा, अत्र प्राक् दीर्घशात, अत्र आह—ऋत्यक् इति । अस्व दीर्घवाधकत्वादिति भाव ।
एवञ्च तेन दीर्घाभावे सति तथा स्थिते गुण इत्यादयोऽत्रा बोध्या । दीर्घत्वानुपपन्न यणेऽपि, प्रत्यासत्त्या
कत्रिमिचवायमाश्रय तेन वारणात् । अत्र एवाह—गुणे इति । “ऋत्ति” इत्यनेनेति भाव । यत्तु गुणे
तस्य स्थानिवत्त्वेन दीर्घो न यणितिजगङ्गायादि, तत्र, तथासति वाधकस्य चापरकत्वात् । पूर्वस्यैव विधौ
स्थानिवत्त्वात् । अनेन गुणोत्तरमपीत्यादिसङ्घट्टनकृदाद्युचिरपत्ता । ‘उत्तरसमानदेशः’ इति न्यायेन च
सरला ।

मूले भावसानत्वेति । अस्य चादित्वविशिष्ट इत्यादि । अन्यथा चतुर्दशसूत्र्यामपि अत्रारभाष्य
‘यम इत्यादिसूत्र्यमहाणन्तउमुदाये तसमवेन तदसङ्घट्टि स्यादिति भाव । सिद्धिरिति । वस्तुवत्

उच्च उच्च च ऋडा; तयोर्वर्णयोरिति वा, प्रमान्तेन परिनिष्ठतविभक्त्या वा शब्दरत्नम् ।

पाठ । रओरिति पाठे आगन्तुनाङ्कारेण निदेश इति बोद्धव्यम् । तयोर्वर्णयोरिति । "पू ऋगुण" (पा०सू० २।२।११) इति निषेधस्तु पद्योसमासस्य न तु कर्मधारयस्य, बहुलप ह्येन तदभावो भाष्योदाहृतस्यैव षड् भाष्यत्रेति भाव । प्रथमान्तेनेति । भौवी ।

एन प्रतिबन्धात् । इति पाठ इति । एतेन तस्यासाभ्यप्रशयिकृत्य ध्वनितम् । 'आगन्तुनामन्ते सन्निवेश' इति न्यायविरोधात् । ननु ऋत्वर्णयोरित्यनुपपन्नम्, पद्योसमासस्य 'समानाधि कारणेन पद्यो न समस्यते' इति निषेधात्, कर्मधारय इत्यपि न सम्भवति, तस्यापि प्रकृते पञ्चम्यन्तपदसम्बन्धितया तेन निषेधस्य प्राप्तेरित्यादाहाविराचष्टे-पूणेति । ननु कर्मधारयस्येति । अनन्तरस्येति न्यायादिति शेष । ननु तस्य निषेधस्य विषये कर्मधारयाभावाऽप्यन्यत्र दृष्ट इत्यत आह-बहुलप्राणेनेति । भाष्योदेति । 'यजुष पीयमानस्य' इत्यादौ । नच समानाधिकारणमसमर्थवदित्यतिदेशात्क्यङ्कमंभारय इति वाच्यम्, समानाधिकरणाधिकारे "पूर्वकालेक" इत्यादिवचनपाठेन तस्याप्रवृत्तज्ञानान् । नचासाभ्योदेव समासाप्राप्तौ 'समानाधिकरणेन पद्यो न समस्यते' इति निषेधवैयर्थ्यमिति शङ्काम्, 'सर्पि कालकम्' इत्यादौ "इत्सुमो" इति भावप्रकाशः ।

त्यापि पूर्वपरविधित्वात् । अस्य स्थानिवचनस्य प्रकृतिभावप्रवृत्तिद्वारा पदान्तभूत-ऋकारस्थानिवचनपादेऽप्रतिबन्धकतया साङ्गात्परम्परया वा पदचरमावयवस्यार्थकत्वरूपत्वेन निषिध्यत इत्यर्थस्य वक्ष्यमाणतया निषेधात् । एतेन न च न पदान्तेति निषेधः, प्रकृतिभावस्य विकाराभावमात्रकालतयकत्वेन पदवरमावयवविभावादित्यपि तदभावाद्युक्तमवस्तम् । तदध्वनयन्नाह-यणि चेति । पाठइति । सुर्यपाठ इत्यर्थः । प्रकृतिभावपरवशादेवाभ्यां रूपसिद्धेरिति भावः । इतिपाठे इति । अनेन नास्त्वेव स इति ध्वनयति । यदि कश्चिदास्त तत्राह-आगन्तुनेति । सोऽप्यसाभ्यप्रदायिक एतेन ध्वनयति-इतिवाच्यमिति । आगन्तुनामन्ते निवेशस्य लोके कलात्वादिति भावः । एतेन चैवमित्यादावपि च अयमित्यादावपि च मन्त्रोक्तिः, श्लोसि क्लृप्तोदियुगानिमित्त चादलोरिति चिन्त्यमिति खण्डनकृत्किं, प्रकृतिभावपक्षे क्लोरिति तदभावे शरित्याचग्रमिनि रलोपित लोरिति च चिन्त्यमिति जगन्नाथोक्तिस्तथा साधयितुं मण्डनकृत्किंथापास्तेति दिक् । वर्णयोरिति । षष्ठोसमास पूर्वनिषय, कर्मधारये तु व्याप्यव्यापकभावसत्त्वेन व्याप्यस्यैव स इति विशेषेण पदजात्वष्टोसमासस्य न, पूरणगुणेति निषेधात्, समानाधिकरणमसमर्थवदित्यसाभ्यर्थात् । समानाधिकरणाधिकारे 'समानमध्यमध्यमवोराश्च' इति पाठेन तस्य तदधिकारस्यसमासाविषयत्वेऽप्यन्यत्रा प्रवृत्तौ मानान्नात् । न चैव समानाधिकरणेनेतिनिषेधो व्यर्थ, तत्र एव तत्र षष्ठोसमासप्राप्तेरिति वाच्यम्, 'सर्पि कालकम्' इत्यादावित्सुसोरिति वाच्यमात्रय तस्यानावयवत्वेऽपि 'सर्पिषीयते' इत्यादौ पदार्थभाव इत्येकेन भावतत्प्रत्ययेन कर्माधमिधानेनेत्यर्थकैनाथात्वमिद्वितमित्यनेन क्षपिष पीयमानस्य' इत्यादौ सामान्यसत्त्वेन निषेधावश्यकत्वात् । न चैव 'धीरः पवनः' इत्यादौ समानमध्येत्यादेशारित्वाभ्यन्तारापकत्वेऽप्यन्यत्र कर्मधारयेऽपि तद्वृत्त्यापत्तावत्र सोपि न स्यादिति वाच्यम्, तेषामनभिधानात् । अत्र च न वा वचनप्राभाष्यादिति समर्थवत्त्वस्य भाष्य मानम् । एवञ्चात्र "विशेषगम्" इति कर्मधारयो नोत्सङ्गे, प्रतिषेद्धेति भाष्योक्तेः । 'सौ' इत्यादाविव देवदत्तति न्यायाविषयत्वाच्चेति दिक् । नन्वेव तस्यैवास्मापि "पूरण" इतिनिषेधो नोत्त आह-पूणेति । निषेधस्त्विति । समानाधिकरणहेतुक इत्यर्थः । "षष्ठी" इत्येवविहितसमासस्यैवेत्यर्थः, अनन्तरस्येति न्यायादितिभाव । अत्र एवाह-न त्विति । एवञ्च स द्रुलम इति भावः । ननु 'तत्रकृत्य सर्पस्य' इत्यादाविव बहुलप्राहणात्तदभावापत्तिरत आह-बहुलेति । तदभाव इति । कर्मधारयाभाव इत्यर्थः । भाष्योदेति । भाष्यादीत्यर्थः । इत्यादिपरिग्रह आदिना । नान्यत्रेनेति ।

सरलम् ।

"न पदान्ताः परेऽण सन्ति" इति भाष्यप्रामाण्येन एकारान्तेनामनभिधानेन भा च त्वर्णश्च ऋत्वर्णो

मिग्रह इति सिद्धान्तात् । “ऋत्यकः” (पा० सू० ६।१।१२८) इति प्रकृतिभावः ।
 नाऽभ्रलौ (पा० सू० १।१।१०) ॥ आकारसहित इति । अत्र च
 “कालसमयवेलासु” (पा० सू० ३।३।१६७) इत्यादिनिर्देशाः प्रश्लेषे छिन्नम् ।
 न चैवमपि यियाऽसौ, इत्यादौ “गुरोःनृत्” (पा० सू० ८।२।८६) इति प्लुतादा-

शब्दरत्नम् ।

प्रथमोपस्थितत्वादिति भावः । अयं पक्षः “अनेकमन्यपदार्थे (पा० सू० २।२।२४) इति सूत्रे
 भाष्ये । परिनिष्ठितेति । अत्र च “एकविभक्ति चापूर्वनिपाते” (पा० सू० १।२।४४)
 इति ज्ञापकम् । अन्यथा मालामतिक्रान्त इति विश्लेषितपदस्यापि नियतविभक्त्यन्त-
 त्वेनैकविभक्त्यस्य व्याघत्यांलाभः । एकस्यानियतविभक्तये हि तद्वारणाय “एकविभ-
 क्ति” इति सार्थकम्, परिनिष्ठितविभक्त्या समासे त्वतिक्रान्तमतिक्रान्तेनेत्यादिक्रमेण
 तस्यानियतविभक्तिवत्त्वं स्पष्टमेव । अत एव “तत्पुरुषे तुल्यार्थे” (पा० सू० ६।२।२)
 मेरवी ।

पत्वाभावार्थभावद्वयस्य तस्य वचनस्य ‘सर्पिन्पीयते’ इत्यत्रापि प्रवृत्तिः स्यादिति तद्वार-
 णायाधात्वभिहितं समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति कल्प्यते । एवञ्च यजुषः पीयमानस्ये-
 त्यत्र पद्योसमासवारणाय समानाधिकरणेति निषेधस्यावश्यकत्वात् । नचैवं ‘पूर्वः पचन्’ इ-
 त्यादौ “पूर्वापरः” इत्यस्य सूत्रस्य चारितार्थ्येनान्यस्मिन्कर्मधारये समानाधिकरणमसमर्थवद्वि-
 त्यस्य प्रवृत्तौ प्रकृते कर्मधारयो न स्यादिति वाच्यम्, पूर्वः पचन्नित्यादौ “वचनप्रामाण्यात्”
 इति समर्थसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यादनभिधानेन समासाभावस्य सत्त्वात् । एवञ्च प्रकृते कर्म-
 धारये न किञ्चिद्वाधकम् । अयमर्थः—प्रथमान्तेनेति पक्षः । अत एव—“परिनिष्ठितविभक्त्या
 समासः” इति पक्षस्वीकारादेव । यदुक्तं प्राग्भाष्योदाहृतेति, तत्र मानन्तु अस्य वर्णस्येत्य-
 र्थकः ‘सहिवहोः’ इति सूत्रेऽवर्णस्येति प्रयोगः । “अनेकमन्यपदार्थे” इति सूत्रस्यान्यस्य पद-
 स्येत्यर्थकोऽन्यपदेति प्रयागश्चेति बोध्यम् । “एकविभक्ति चापूर्वनिपाते” इति समुदायाभिधा-
 नमेकविभक्तिग्रहणामावेऽपूर्वनिपात इत्यस्यानर्थक्यमित्यभिप्रायेण । ज्ञापकत्वेकविभक्ति-
 भावप्रकाराः ।

अत एवान्यस्य पदस्यार्थे इत्यर्थान्यपदार्थे इति, अस्य वर्णस्येत्यर्थकः अर्णस्येति च सूत्रप्रयोगः सगच्छेति ।
 यत्त मण्डनकटात्, पदसंस्कारपक्षे भाष्यम्, तत्र इतरानन्वितपदस्य व्युत्पादनाद्यनिर्पदिकार्थमात्रे प्रथ-
 माया एवोचित्यात् । वाक्यसंस्कारपक्षेऽन्यम्, तत्र तदन्वितपदस्य व्युत्पादनाद्यनिर्पदिकोनामेव युक्तत्वात्
 इति । तत्र, अन्त्यपक्षेऽपि पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरकृत्वमादान्तरहानां प्राक् प्रवृत्तेरन्यत्र स्पष्ट-
 त्वात् । अत्र एव तत्र ज्ञापक वक्ष्यति । तद्व्यवयवाह—प्रथमोपेति । प्रागुपस्थितनिमित्तकत्वेनान्तरकृ-
 त्वादित्यर्थः । एतेन प्रथमत्याग इति न्यायस्य खण्डितत्वेनेदं चिन्त्यमित्यथास्तम् । भाष्ये इति । तत्र
 क्षुपसर्वनसस्यार्थमनेकग्रहण कर्त्तव्यमित्युक्त्वा नवैकविभक्तित्रादित्यादिना प्रथमान्तेनैव ‘चित्रगुञ्जिगुन्’
 इत्यादौ विग्रहात्तत्सल्लभ्य ‘रागकुमारी’ राजकुमारी’ इत्यादावतिप्रमङ्गलाशङ्कयेकग्रहणसामर्थ्यात्परिनिष्ठि-
 तविभक्त्यापि समासश्चेति तदावश्यकमित्युक्तम् । परिनिष्ठितेतीति । यत्तत्र पूरणेत्यस्यसमानाधिकरणे-
 नेति ज्ञापकमिति मान्यास्तत्प्राचामनुपेधेन । तत्प्रत्याख्यानस्य तत्रैव भाष्ये ध्वनितत्वाद्भुक्तमाश्वरिरोशाचात्
 आह—अत्र चेति । परिनिष्ठितविभक्त्या समासपक्षे चैत्यर्थः । इति ज्ञापकमिति । इत्यत्रत्येकविभक्तियग्रहण
 ज्ञापकमित्यर्थः । एकग्रहण ज्ञापकमिति दावत् । विभक्तिपदमपि सन्निर्देशार्थभावश्यकमिति भावः । एव-
 मयेऽपि । तद्व्यवयवाह—अन्यथेति । उत्पन्नानङ्गीकारे इत्यर्थः । मालापदसमुच्चयकोऽपि । एकपदसामर्थ्य-
 लम्ब्यमर्थमाह—नियनेति । अनिष्टसम्पादकतयापि न चारितार्थ्यमित्याह—एकस्येति । अन्वयस्येत्यर्थः ।
 तदङ्गीकारे सार्थक्यमाह—परिनिष्ठितेति । तत्रैव स्पृष्टीमविध्यतीति । अतिक्रान्तमित्यादि । माला-
 मित्यनुपपद्यते । इत्यादिक्रमेण तथा समासेऽपि लम्ब्यः । तस्य—अतिशब्दस्य । अत एव—ज्ञापकेन तस्य-

कारात्परस्य सनः सस्य पत्वं ह्यादेवेति वाच्यम्, आश्च अध्वोति द्वन्द्वे सवर्णदी-
घेण दीर्घात्परत्र प्लुताऽपि प्रक्षिप्यत इति व्याख्यानात् । यणादकमिति ।

शब्दरत्नम् ।

इति सूत्रे भाष्ये 'परमे कारके, परमेग कारकेण' इत्यादावतिप्रसङ्गमाशङ्क्य प्रतिपदोत्तप-
रिभाषया समाहितमिति भावः ।

अत्र चेति । सूत्रे इत्यर्थः । प्रश्लेषे—आकारप्रदलेपे निर्देशा लिङ्गमित्यन्वयः ।
निर्देशेन आकारहकारयोः सावर्ण्याभावबोधकानुमानिकवचनकल्पनापेक्षया प्रदलेपे एव
तात्पर्यकल्पनं लघीय इति भावः ।

व्याख्यानादिति । एवं व्याख्याने मातं तु प्रयत्नभेदेन "नाज्जलौ" इत्येतत्प्र-
त्याख्यानपरं भाष्यम् । तद् ध्वनयन्वक्ष्यति—'सूत्रं मास्त्विति भाष्ये स्थितम्'
भैरवी ।

ग्रहणमेव । अतिप्रसङ्गन्—तेन सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतित्वात्प्रतिप्रसङ्गम् । प्रतिप्रदोक्तेति । तृतीया-
सप्तमीति पदोपादानेन यः समासो विधीयते तस्य ग्रहणं परिभाषया भवतीति भावः ।

यत्तु "कालमयवेलासु" इति निर्देशेनाकारहकारयोर्न सावर्ण्यमित्येव कल्पयताङ्गुलिमस्मि-
न्सूत्रे आकारस्य प्रदलेपेणेति, तन्मतं निरस्यति—अत्र चत्यादिना । वेलास्त्विति निर्देशस्य
ज्ञापकत्वमर्थविशेषे चेद्यत्र ज्ञापकभिधानं तत्र तज्ज्ञाप्यं वचनमानुमानिकायां निवायक्रमेव
भवति । अनुमितस्तु व्याप्तिज्ञानादिप्रयुक्तगुरुतरसामग्रीप्रयोज्येति गौरवमिति भावः । अत्र
न्यायः—आकारः हकारसावर्ण्याभाववान् पत्वाप्रयोजकत्वादिति कल्पनीयः ।

ननु "नाज्जलौ" इत्यत्र दीर्घस्य सत्त्वेन प्लुतस्य सद्भावे मानप्राप्तीत्यत आह—व्याख्या-
नादिति । प्रयत्नभेदेन—ईषद्विवृतविवृतेतिप्रयत्नभेदेन । भाष्यमिति । प्रयत्नभेदे सति सावर्ण्या-
भावप्रकाशः ।

श्रीकारादेव । इत्यादाविति । कर्मधारयस्यर्थः । अतिप्रसङ्गम्—पूर्वपदप्रकृतित्वात्प्रतिप्रसङ्गम् । प्र-
तिपदोक्तेति । तृतीयासप्तमीतिपदोपादानविहितसमासयोरेव तथातत्र ग्रहणमित्यर्थः । अन्यथा निर्मूलत्वेन
तथा समासस्यैवाभावैव शङ्कोत्तरोत्तरसङ्गतिः स्पष्टेति भावः । नन्वत्र ध्वन्यस्यान्वयवहितवादाकारमहिने श्लेषे
प्रदलेपे' इत्यस्यानन्वयापत्तरेत आह—सूत्रं इति । तत्सामर्थ्याद्भवद्विपर्ययमिति भावः । व्यवहितवे-
नार्थान्तरमन्वाराणाय योजनमाह—प्रदलेपइत्यादि । तस्यार्थमुपस्थात्त्वादाह—आकारेति । यत्तु ला-
घवाद्दकारस्याकारादिना न सावर्ण्यमितिप्राप्तसम्भवात्प्रदलेपो व्यर्थ इति रत्नाकरः । अन्यत्रापि ज्ञापनस्यले
आनुमानिक वचनमेवोक्तिरिति तद्भावः । तत्त्वण्डविति—निदोनेति । 'कालसमय' इत्यादिनिर्देशेने
त्यर्थः । अप्रदलेपे इतिच्छेदः । कल्पनम्—उक्तनिर्देशस्येति भावः । लघीय इति । अपूर्ववचनो लघुत्वोऽपि
तत ईदं लघुतरं ज्ञायः । एवञ्च यत्र लघुतरः प्रदलेपादिप्रदलेपो न, तत्रागत्या तथावचनकल्पनेष्वत्र वेषण-
मितिभावः । उक्तनिर्देशस्य दीर्घत्वेनात्र मानत्वासम्भवादाह—एवं व्याख्यान इति । भेदेन ईषद्विह-
तविवृतावित्येव रूपेण । भाष्यमिति । अन्यथा प्रत्याख्याने प्लुतेन हस्यासावर्ण्यम् । तत्सत्त्वे तु सावर्ण्य-
मिति फलभेदे प्रत्याख्यानसम्भवेन तदसङ्गतिः स्पष्टेति भावः ।

सरला ।

इतिरित्येव विग्रह इति स्पष्टं शेखरे । समाहितमिति । यस्मिन् सूत्रे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा स
धारणीया तत्त्ववचनपदमितिशास्त्रविशेषदानं प्रतिपदोक्तत्वमिति लक्षण्येन तृतीयासप्तमीपदमितिशास्त्रे
"तृतीया तत्त्वार्थ" "सप्तमी शौण्डे" इति, तद्विधेयसमासयोरेव तत्त्वं न तु "विशेषण विशेषेण" इति
विहितसमासस्येति तदाशयः ।

इति भाव इति । स्वादेतत् । सर्वत्र हि निषेधस्थले निषेधकशालीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
विरहितत्वेन निषेधशालीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सकोच इति निषेधशालीगामप्रमाणप्राप्तकले

शीतलशब्दे सवर्णदीर्घ आदिशब्दार्थः ।

शब्दरत्नम् ।

इति । शीतलशब्दे इति । शस्य ईकारे पर, दधोतीकारस्य शकारे परे चेत्यर्थः । न च शील शकारोच्चारणेन उच्छकारस्येकारे न दीर्घ इति वाच्यम्, शीतलशब्दे शीलो-
ऽभावात् । किं तु श्याधातो. क्ते "द्रवमूर्तिस्पर्शयो. श्व " (पा०सू०६।१।२४) इत्यनेन सम्प्रसारणे "श्वोऽस्पर्शो" (पा० सू० ८।१।४७) इत्युक्तेर्नत्वामात्रे च निष्पन्नाच्छीतलशब्दात्सिद्धमादित्वाहचि शीतलशब्द इत्यदोपात् । शीतलशब्दे हि सिद्धमादिपु गगस्तने वृत्तौ च पठ्यते । किं च तेनापूर्ववचनकल्पनापेक्षया मूर्तोदाहरणत्वमेव तस्य युक्तमिति भावः ।
भवेत् ।

भाव सूत्रप्राप्त्यभावप्रयोज्य एव भवति, यदा तु न प्रयत्नभेदकल्पना तदा चेतसावगमन्तदा फलभेद स्पष्ट इति । शस्य ईकार इति । सूत्रामात्रे ह्रस्वेकारशास्त्रयो सावर्ण्यच्छकारस्या क्त्वात्सम्यग्दीर्घप्राप्ति, ईकारस्य तु तस्याच्छ्वादिदिति विशेषः । सिद्धमादिगणे सम्प्रति शीतल-
शब्दपादानुत्पन्नमादाह—शीतलशब्दे होषि । नन्वेतादृशकारेण शीतलशब्दसाधनापेक्षया ला ध्वेन शील एव रूपमित्यस्तु, तथाचोक्तं शापक सुम्यमेवेत्यत आह—रिद्धि । युक्तमिति । लाघवादिदिति शेषः । अन्यथा शकारोऽच्कारापानिपादक इति वचनान्तरकल्पनाप्रयुक्तं गौरवं स्पष्टमेव । किञ्च शील शकारोच्चारण 'शिश्ये' इत्यादौ चरितार्थम्, तत्रोत्तरखण्डे "पुरनेकाचो-
ऽसंयोग" इति यण् शास्त्रसत्त्व एव भवति । दीर्घस्तु पूर्वज्ञ प्रवर्तते, वागांशुस्य वलवत्त्वात् ।
भावप्रकारः ।

यत्तु मान्या, शस्येकारादी परे सवर्णदीर्घादि दधोत्वस्यैव, न शीलश्यादिषु, शकारोच्चारणवैयर्थ्यात् पत्याञ्जण्डेच्छकार्याप्रवृत्तिबोधनात् । अत्र एव तिरुउशब्दे गुणो न, तरनाच्छीतलशब्दे परे दधात्वस्य सवर्ण-
दीर्घ आदिशब्दार्थः । अत्र एव मूल परममूल च स्वरसत्त. सङ्गच्छते इति, तदाचाननुपेधेन इति तद् घ-
नयन्नाह—शस्येति । सूत्रामात्रे ह्रस्वेकारशास्त्रयो. सावर्ण्यच्छकार्यात्त्वेन दीर्घप्राप्ति, सूत्रसत्त्वे तु ततो स्त्रिपेधेन शस्यानन्वत्त्वात्तदप्रतिरिति भावः । तस्या प्राचाननुपेधिना घनयितुं शक्ये—नचेति । विशेषपेक्ष शापकमित्याह—उच्छकारस्येति । शीतलमिति शीलो रूपनौगादिक तत्र एवानित्यस्वमिति भावः ।
तदाशयेनैव सिद्धान्ती समाश्रिते—शीतेति । सम्प्रसारणमित्युपलक्षण पूर्वस्वरस्यापि । अदोपादिति । शोच्चारणवैयर्थ्यात्तत्तत्तदोपाभावादित्यर्थः । शीलादिषु तत्सामर्थ्यात्तद्व्यतिरेक्यत्र शीतलशब्दे श्याधातेर-
दशरथान्यत्र साकल्येनासामर्थ्यात्तदभावे त्वदोषात्तद्व्यतिरेक्यत्र युक्तवेति भावः । सवर्ण ग्रन्थे गो षण्डानु-
पलम्मादाह—शीतेति । तुभ्यत्तु दुर्बन्त्यायेनाह—किञ्चेति । पातुनामनेकायनया शङ्क एवेदं प्राशु-
रीत्या रूपमिति भावः । युक्तमिति । लाघवादिदिति भावः । एतेन शीलादेशोच्चारणस्य सामान्यपेक्ष-
ज्ञापकत्वात् श्याधातो रूपेऽपि सिद्धिः, किञ्चानुवृत्त्या "मन्.सवर्णं शस्यत्रत्यात्प्रवृत्तामर्थ्येन शी पर-
ऽपि दीर्घावर्णं युक्तमित्यपास्तम्, उक्तवृत्ते, तस्योत्तरपर्यायत्वात् । अत्र एव शीतलशब्दे सवर्णदीर्घ इवे-
सरला ।

नियमः स्वीक्रियते । तत्र "नाञ्जली" इत्येतिषेधशास्त्रीयोदेस्यतावच्छेदकावच्छिन्नमन्त्रं ह्रस्व च त-
दवच्छिन्नविदित्तरेन तुल्यास्यसूत्रे सञ्ज्ञेचे अचानग्निहर्ला इतिमरुपि सर्वसदा न स्यात् । सूत्रं तु दीर्घ-
दीर्घा ग्रहणशालस्य नाञ्जलीसूत्रेऽप्युक्त्या तत्रत्याच्छेदनाग्रहमात्रत्र चरिताथमिति चेत् ? अत्रोच्यते, अ-
चमिन्न तुल्यास्यप्रयत्नमन्त्रिन सवर्णे, हलिमनेन तुल्यास्यप्रयत्न हलिमनेन सवर्णं भवतीति आहृत्या
तुल्यास्यसूत्रस्यार्थद्वयरेपोनादोपात् । नाञ्जलाविति तात्पर्यंशाह्वम् । अत्र प्रथमवाक्यार्थन हलां दि-
येन आचां सवर्णसदा बोध्यते । अथवा तुल्यास्यसूत्रकारैः शस्ये स्ववृत्तियाच्छवामात्रो, हलामात्रो वा,
तदन्यतरवत्त्वमिति वृत्तीयसम्भवे निवेदयते । तथा च शकारस्य न शकारेण सावर्ण्यम्, शकारान्नकदा-
त्स्थानप्रयत्नजन्यत्वस्य हलात्प्रयत्नजन्यत्वानुपलम्बनस्य च शकारे सत्त्वेऽपि शकारवृत्तिहलत्वामात्रस्य
शकारोऽसत्त्वात् । विस्तरस्तु दीपके द्रष्टव्यः ।

अत्रेति । अत्रैवेत्यर्थः । यद्यपीति । प्रहङ्गशास्त्रत्याद्याप्यनिष्पत्तेरिति भावः ।

शब्दरवम् ।

अत्रैवेति । प्राहङ्गस्य एतेत्यर्थः । अत्र च "अर्द्धम्" (पा० सू० ७।४।७) इति सूत्रे तपरत्वं मानम् । तद्वि चुरादिप्रयन्तात्कृतधातोलुङ्गचोक्तदित्यत्र दोषकारस्य स्थाने ह्रस्व एव यथा स्यादित्यर्थम् । पूर्वोणाग्रप्रहणे तूदेशेन विरूपेण च ऋकारगान्त्व-
द्विन्नकालाग्रहणेन न तस्य स्थानित्वं न वा आदेशत्वं प्रत्यकमिति व्यर्थं तत्प्रधानम् । न च तपरसूत्रेण लृकारग्रहणार्थं तत् । स्थानेऽन्ततमपरिभाषया ऋकारस्थाने तस्य वारणेन तद्रूपहणे फलाभावात् । न चेत् ज्ञापितेऽपि भाष्यमानत्वात्तमवर्गप्रदेशात्प्रत्येकस्वद्वेष्यम् । तपरत्वाभावे आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थत्वेन स्वरूपाभ्यनुष्ठानार्थतयाऽपूर्वोच्यत्वाभावेनाविधेयत्वात् । कृते तु तपरत्वे भाष्यमानताऽपीत्यन्यदेतत् ।

भैरवी ।

मूले सूत्रविशेषस्य प्रतीकमधृत्वा व्याख्यानं सन्देहो भविष्यतीत्यतो व्याचष्टे—प्राहङ्केति । अत्र च—परेणाग्रहणे च । ननु तपरसूत्रप्रधानमि विध्यर्थतया लृकारस्य प्रहङ्गार्थन्तपरकरग-
मस्त्विति शब्दाङ्गिरस्यति—नच तपरत्वादिना । विध्यर्थत्वमभ्युपेत्येव समाप्तत्वे—स्थानेऽन्तरमे-
ति । एत ज्ञापितेऽपि—परेणाग्रहणमिति ज्ञापितेपि । वैषम्यमिति । स्वविषये चारिताध्याभावा-
दिति भावः । स्वरूपाभ्यनुष्ठानार्थम् । यद्यनेनादेशविधानं स्यात्तदा 'अर्द्धोक्तम्' 'अर्द्धोक्तम्'
'अमाप्तम्' इत्यादिष्विदंशास्त्रप्रवृत्तिः स्यादिति दोषः ऋकारस्य स्वरूपोपपत्तौ न स्यादित्या-
द्यादेशेनापहारात् । सति त्वस्मिन्दीर्घस्वरूपोपपत्तौ इति स्वरूपाभ्यनुष्ठानेत्यर्थः ।

। यच्चस्य 'कत' इति स्थानपञ्चम्यान्वयायादेशत्वेन "भाष्यमान" इति परिभाषाप्रवृत्ति भावप्रकाशः ।

बोद्धं मूले, न तु शीतलशब्दे परे इति । परममूल तुल्यश्रवणया बोध्यमिति भावः । मूले सूत्रानुष्ठेतेनप्रम-
वारणायाह—प्राहङ्केति ।

यत्तु सप्तमकारम्बदयः, "उपसर्गादिति" "कतञ्च" इति "पृष्ठिरादेचू" इत्येतेषु च तपरकरगमत्र
मानमिति । इन्न, उग्रहणेन चारिताध्याय, अमन्दैर्हार्थत्वेन पूर्वार्थत्वेन चारिताध्याय भाग्य एत ए-
ष्टत्वाच्च ।

परमि मन्दः, अतिदेशश्चे आद्योमपशास्त्रवसम्भव इति, तदपि मन्दम्, सावर्ण्यपक्षे तदसम्भवात्,
तत्प्रत्ययाकरणसिद्धत्वाच्च, तदपक्षेऽग्रहणस्यैव सूत्रेऽसत्त्वाच्च ।

उपसर्गवन्धापनान्तरमाह—अत्रवेत्यादि । अत्र च—अत्रेव परेणाग्रहणे । तस्य—भिन्नकालस्य ।
तत्—नरत्वेत् । एवमग्रेऽपि । तपरति । अत्रमि विध्यर्थं तदिति पक्षे इदम्, सिद्धान्ते एवग्रहणमेव नैति
भावः । एतश्चातुसारेण समाप्तत्वे—स्थानेन्तरेति । नियमार्थमिति सिद्धान्तपक्षे तु तथा बहुभेदाद्यत्रमिति
भावः । तस्य—लृकारस्य । पूर्वो—परेणाग्रहणे । वंयथ्येमिति । तथाच ज्ञानासम्भव इति भावः । आदेशान-
न्तरेति । अथवा सर्वगोपस्थितान्तराग्रेण विधानात्ता पश्चिन्नेति भावः । तदाह—एतदिति । अभ्यनुष्ठानं
प्रतिप्रसव । एतदेव तस्यैव लुक् वादिति भावः । एतद्वेदम् "अग्ं कर्त्तमि च" इति सूत्रभाष्ये । एतेद-
भोमः सनः सनेवेत्यादाविवास्याप्यादेशत्वेन विधेयत्वमेव, अन्यथा उरितिस्थावपश्या अनन्वयापक्षिरित्य-
र्थं मन्दोक्तप्रसक्तम्, उक्तपुक्तेः, अगुदित्ये अत्रययदस्य प्रत्ययभिन्नार्थत्वात् तदुपेयिपरिभाषायां
भाष्यमानदेशेनापूर्वोच्यत्वविधेयत्वस्यैव ग्रहणाच्च, साध्यनुष्ठानत्वेन इत्येयमित्यादाविव स्थानपञ्च-
म्यान्वयः । तदाह—तयाऽपूर्वति । एतेन "कत उचू" इति तदुक्त्यान्वयापञ्चम्याभ्यमानस्यापि सर्वगोप-
सत्त्वात् ।

अविधेयत्वादिति । ज्ञापकस्थले सर्वत्र च वारताऽशाः—वैषम्यं, ज्ञानं, सति चारिताध्यायं, फल-
वेति । तत्र अनुदित्ये अत्र च इत्ये पूर्वगकरेण ग्रहणे कृतास्तेव तेनाग्रहणतन प्राहङ्गुपानुष्ठान

शब्दरत्नम् ।

अनिष्पत्तेरिति । 'वर्णानामुपदेशस्तावत्तदुत्तरकालमित्सञ्ज्ञा तदुत्तरम् "आदिर-
न्त्येन" (पा० सू० १।१।७१) इति प्रत्याहारस्तदुत्तरकाला सवर्णसञ्ज्ञा तदुत्तरकालम्
"अणुदित्" (पा० सू० १।१।६९) इति, एतेन समुदितेनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणम्' इति
वाक्यापरिसमाप्तिन्यायादित्यर्थः । अयं भाव — "आदिरन्त्येन" इति प्रत्याहारसिद्धौ
"नाज्जलौ" (पा० सू० १।१।१०) इत्येतद्वाक्यार्थबोधे सति निर्णयितद्विषयपरिहारेण
सवर्णपदयोष्यत्वनिश्चये "अणुदित्" इत्यनेन तावतां ग्रहण बोधनीयम् । अन्यथा याचक
सम्भावनाया तुल्यास्यसूप्रजनाक्तिग्रहेऽप्रामाण्यसन्देहेन तच्छास्त्रप्ररोधानापत्तिः । न चैत
द्वाक्यार्थबोधात् प्राक् तन्निश्चय इति ।

भैरवी ।

स्यादतोऽयमेव तमारो भाव्यमानोऽपि सवर्णग्राहको भवतीत्यर्थे ज्ञापक इति । तत्र, अपूर्वबो
ध्यत्वमेव भाव्यमानत्वमित्यर्थस्य प्रसिद्धत्वात् । अपूर्वयोष्यत्वञ्च स्थानिस्वरूपविनातोय
निर्वाच्यत्वम् । भाव्यमानोकारविषय एव सवर्णग्राहकत्वस्य सुप्रसिद्धत्वाच्च । तावतैवाद्दसो
ऽतिरिच्यत्र सम्भवात् ।

ननु ग्राहकशास्त्रस्याचार्येण पठितत्वाद्निष्पत्तेरित्युक्तमतो भावार्थमाह—वर्णानामि
त्वादिना । तावत्—आदौ । नन्वेतादृशक्रमेण वाक्यार्थनिष्पत्तावन्यत्र "अस्य च्चौ" इत्यादौ
सवर्णग्रहणवत् "नाज्जलौ" इत्यत्रापि ग्राहकशास्त्रप्रवृत्ति कुतो नेत्यत आह—अयम्भाव इति ।
एतत्—नाज्जलावित्येतत् । परिहारेणेति । अपवादविषयपरिहारेणैवोत्सर्गप्रवृत्तेरङ्गीकारात् ।
अन्यथा "नाज्जलौ" इत्येतद्वाक्यार्थाप्यालोचने । अनापत्तिरिति । अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दि-
तशक्तिग्रहस्यैव शाब्दबुद्धितुत्वादिति शेषः । नचेति । नहीत्यर्थः । एतद्वाक्यार्थबोधात्—"ना-
ज्जलौ" इतिवाक्यार्थबोधात् । तन्निश्चय —सवर्णपदार्थनिश्चयः । तथाच तुल्यास्यसूप्रार्थबोधो
भावप्रकाशः ।

स्वमवष्टभ्येद् ज्ञापक सुरूपमित्यपि मन्दोक्तमपास्तम्, उक्त्युक्ते, उक्त्यापत्ताद् भाव्यमानोकारस्यैव तदसा-
हकत्वस्य स्वीकारश्च । "भाव्यमानोप्युक्ताः सवर्णान् गृह्णाति" इति परिभाषाप्यठ एव सङ्गच्छते । तेन
"अद्दसो" इत्यत्र निर्वाहः । तत्रत्यपरममूलोक्तिस्तु चिन्त्येवेति स्पष्टमन्यत्रेति दिक् । ननु ग्रहणकशास्त्रस्य
पाणिनिपठितत्वेनानिष्पत्तिर्युक्त्येव ग्राह—वर्णानामिति । इदं च प्राग् व्याख्यानम् । नन्वेतावदाऽन्यत्र
कैवलानां ग्रहणं न भवतीत्येव लभ्यते, किञ्च तस्य समुदायमप्येव न निवेश इति कथं "नाज्जलौ" इत्य
त्राप्युत्तरित ग्राह—अयं भावइत्यादि । निश्चये इति । अनेन तत् प्राक् गत्य सामान्यतो बोधोऽस्त्येवेति
सूचितम् । अन्यथा—प्राक् निषेधाप्यालोचने । तच्छास्त्रेति । अणुदित्यत्रेत्यर्थः । अप्रामाण्यसन्देहस्य
प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । नचैतदिति । नहि नाज्जलावित्येतदित्यर्थः । तन्निश्चय इति । सवर्णपदयो
सरला ।

"उक्तम्" सूत्रे उद्देश्येन सवर्णाग्रहणे ह्रस्वस्यैव स्थानितया तत्रान्तरतम्यादादेशस्थापि ह्रस्व-
स्यैव समवेन दीर्घावृत्त्यर्थे कृत तपरकरण व्यर्थं सञ्ज्ञापयति परणशरणं ग्रहणमिति । एव वैदर्थ्यांशस्य
ज्ञापनाशस्य च प्रकृते सामञ्जस्येऽपि स्वाशेचारितार्थ्यांशस्य सामञ्जस्य नायातीति । तथाहि, परणकारेणा
ऽणप्रत्याहार इति शापिते उद्देश्येन सवर्णग्रहणेऽपि विधेयेन 'अप्रत्ययः' इति निषेधात्तदभावे सर्वषामप्युक्ता-
राणां ह्रस्वस्यैव प्रसक्त्या दीर्घादिव्यावृत्त्यर्थतया कृत तपरत्वं पुनरपि व्यर्थमेवेति चेत् ? अत्रोच्यते, परण
कारेणाणप्रत्याहारग्रहणे ऋकारस्याणत्वात्तत्र सवर्णानां ग्रहणे सति उद्देश्यविधेयाम्यामुभाभ्यामपि दीर्घा-
दीना बोधे ह्रस्वस्य ह्रस्वो, दीर्घस्य दीर्घं आदेशं भ्रान्तरतम्याद्भवतीति आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थत्वमात्रं नत्
पूर्वबोधस्वम् "द्दसो म" इति वदिति विधेयत्वभावेनाप्रत्यय इति निषेधात्प्रकृते प्रसक्तदीर्घादिव्या
वृत्त्या तपरकरणस्य चारिताध्यमिति । अयत्र फल तु सैष्यन्तेत्यादी अनुनासिकमकारस्य स्थानेऽनुना

“हो ह” (पा० सू० ८।२।३१) इत्युपलक्षण-रमात्त्वत्यत्र पत्व, वागाशी-
 रित्वञ “ज्ञपो ह” (पा० सू० ८।४।६२) इत्याकारस्य घकार, दासीष्टेत्यादौ
 “इदे” (पा० सू० ८।२।३२) इति पत्व च नेति बोध्यम् । यदि तु विद्युत्तमूष्म-
 णामित्यत्र ईषदित्यनुवर्त्य खराणा चेत्यत्र निवर्त्य प्रयत्नभेदो व्याख्यायते, तदा
 “नाग्मलौ” इति सूत्रे माऽस्त्विति भाष्ये स्थितम् ।

शब्दरत्नम् ।

यत्तु निषधवाक्यार्थबोध्यात्पूर्वं विषयान्वापवाच एव नेति । तत्र, पदार्थोपस्थितौ
 वाक्याथकोषे वाचकाभावात्, निषधस्य प्रतियोगितानोपपादकतया विषयपक्षत्वमपि
 विषयस्तदपेक्षं च मानाभावाच्च । रमास्थित्यत्र पत्वमिति । सर्वस्याप्यनया युक्त्या
 वारणेनापाद्यमानेऽर्थे न्यायानादादेरमुक्तम् ॥

भाष्ये स्थितमिति । अनेनाऽऽकारप्रदग्ने मानं दर्शितम् ।

भैरवी ।

यद्यपि प्राग् भवति तथापि निश्चितो न सम्भवतीति तस्याप्रवृत्ति । वाचकाभावात् । प्रति
 बन्धकवाचबुद्धयभावादित्यर्थः । विषयेश्वेऽनीति । प्रतियोगितावच्छेदरूपकारकप्रतियोगि
 ज्ञानस्याभावाद्बुद्धिकारणताया प्रसिद्धत्वादिति भावः । इवमितीति । अत्र पत्वस्यार्थान्तरत्वा
 दादौ दत्त्वं, तत्र “पदो क. सि” इति कर्त्वं, तत्र पत्वस्य प्राप्तिरिति बोध्यम् । ननु दत्त्वा
 दीनामसिद्धत्वात्सयोगान्तलोच प्राप्नोतीत्येव कुतो नोपपत्त आह-सर्वरूपेति । एवमा युक्त्या
 आकारप्रदग्नेरुक्त्या युक्त्या । न्यायानादादिति । न्यायस्य पूर्वरासिद्धमिति युक्तं प्रवृत्तिरिति
 ‘अनेनादादित्यर्थः ।

भाष्यप्रकारः ।

ध्वनिश्च इत्यर्थः । उदात्तौ तु भवति च विषयभेदेन वाचकासम्भवात्तया प्रतिबन्धकप्रामाण्यतद्देशभा
 वादिति भावः । तथा च तुल्यात्स्वरूपयौषस्य निषेधकोषात्प्राणादस्यनेत्वेऽपि णिश्चयामावाचक
 त-प्रवृत्तिरिति तत्त्वम् । अविद्यमान एवमित्युक्तम्—एत्त्विति । वाचकाभावादिति । सप्रतिबन्धकामा
 वाकाद्वादेस्युदात्तपदाधोरिति रूपकारणसत्त्वात्प्रभावरूपप्रदभावादित्यर्थः । विषयपक्षत्वमिति । अत्र
 वदान प्रतियोगिज्ञानस्य कारणवत्त्वं स्वलोकात्प्रमथिद्धत्वादिति भावः । पत्वमितीति । अत्र पत्वस्य
 सिद्धत्वाद् इत्ये “पदो क. सि” इति कर्त्वे च पत्वमिति प्रकृत्या बोध्या । एव प्राणापि । वस्तुतः दत्त्वादीना-
 मसिद्धत्वात्सयोगान्तलोच एव साज नक्तुमुक्ति इति एतन्नपरादयः । तदिति मित्याह—सर्वस्यति ।
 एवमित्यर्थः । अविद्यमानवत्समुच्चयत् । युक्त्या युक्त्या—अयोगान्तेति युत्वापेक्षासिद्धत्वरूपत्वा ।
 आपाद्यमान इति उभयान्वयि । तथा च तस्य तथा वारणेन दृश्या आपादनाह संयोगान्तो
 वेऽपि आपादनविषयेऽर्थे न्यायस्य ‘पूर्वरासिद्धम्’ इत्याद्यानाद्वत्त्वादिसुक्तमित्यर्थः । तत्र नीच तु शेष
 मानप्रतिपादने तात्पर्यमिति भावः । यथा वारणमनादरे हेतु सर्वस्यैव दत्त्वादीनामस्य दैत्युक्त्या प्रसि-
 देन तन्निषेधरूपया युक्त्या वारणस्याविशिष्टवेत्त हेतुना आपानोपेक्षं यो न्यायानादादस्त्वामाहृता
 दित्युक्तमित्यर्थः । एतन्न कायबालपक्षे-नाद्रे दत्त्वादीनां इति सयोगान्तलोचोऽसिद्ध इति, ‘महापूर्वको वि
 शिष्टस्य इति वा शेषं प्रवृत्तारण इत्या-भेदेनैवमुक्तमित्यपि दण्डवृत्ति परास्तः । विशिष्टनीयविशिष्ट
 ३ अथाद्यमस्येऽपि तत्राप्युक्तं, आनुमानिकनचनत् प्रत्यक्षचनस्य प्राक्त्वात्, सहापूर्वक इत्यस्य निमित्तत्वा
 चपि स्पष्टमयत्रेति दिक् । भाष्येनेति । प्रुताकारेत्यर्थः । दर्शितमिति । तत्रोक्तं प्राक् । अत्रनेवाशेषयोगे ।

सर्ला ।

निशे वकार इति । अन्यदुतदिति । तपरवे हि दीर्घात्प्रवृत्तानादे दीर्घादीनामपि दत्त्वस्यैव विधानात्
 पुत्राव्याख्यानं भाष्यमानवाद् ‘अपयय’ इति निर्णयेऽपि प्रयज्ये इति तेनाऽपि दीर्घात्प्रवृत्तिरिति
 शक्येति, उपायस्य उपायात्प्राक्प्रवृत्तत्वादेति भावः । मानं दर्शितमिति । वारणञ्च शीर्षात्परादय

वृद्धिरादैच् (पा० सू० १।१।१) ॥ ऐजिह द्विमात्र एव, तात्परत्वात् ।
तेन वृष्णैकत्वमित्यत्र त्रिमात्रो न । एवमुत्तरसूत्रेऽपि । तेन गङ्गादकमित्यादौ
त्रिमात्रो न ॥

भूवाद्यो धातवः (पा० सू० १।३।१) ॥ भूश्च वाञ्चेति द्वन्द्वः । आदि-
शब्दयोर्ब्यवस्थाप्रकारवाचिनरेकशेष । भूवौ आदी येषामिति बहुव्रीहि । भूप्र-
भृतयो वासदृशा । सादृश्यं च क्रियावाचकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह—क्रियावाचिन इति ।
क्रियावाचिन किम् ? 'या पश्यसि' इत्यादा धातुत्व मा भूत् । सति हि तस्मिन् "आतो

शब्दरत्नम् ।

सादृश्यं चेति । वाधातो धाम्नादृश्यं च प्रयोगभेदेन बोध्यम् । आतो धातोरिति ।
भैरवी ।

ननु सादृश्यस्य भेदनिबन्धनत्वाद्वाधातो धातुसज्ञा न प्राप्नोतीत्यत आह—वाधाताविति ।
भावप्रकाश ।

अन एव स्वराणामुष्मणामिति विभिनविमत्तिकनिर्देश कृत इति भाव । सादृश्यं चेतीति । प्रवाप
यत्वेऽपि तदर्थयोमध्ये सादृश्यवाचकत्वमन्यथादिशब्दस्येति भाव । नन्वेवं वा इत्यस्य साधुत्व न स्या
त्सादृश्यस्य धर्मरूपत्वे भेदयतिरत्वादतिरिक्तत्वेऽपि तत्रैवाहङ्गोकार इत्यभिमानादत आह—वाधाताविति ।

सरला ।

ह्वरेण सावर्ण्यं प्रसज्यते, प्रत्याख्यानापक्षे च प्रयत्नभेदेन न तयोस्तदिति फलभेदेन प्रत्याख्यानासङ्गत्या
तद्भाष्यप्रामाण्येनाऽऽरम्भपक्षे आकारः प्रदलेपणीय इति । एव प्लुताकारोऽपि प्रदलेपणीय एतद्भाष्यप्र-
माण्यात् ।

अत्रेदमवधेयम्—अण सवर्णस्य ग्राहक इति सूत्रार्थे "इक्वे यण्" इत्यादौ फकारादिचिन्हेन वणसं-
गमनायस्थसप्रत्यभिज्ञानाद् इगादिपदे सवर्णग्रहणेऽपि "अस्य चो" इत्यादौ आकारस्यानगृत्वात्स
वर्णग्रहणं न स्यात् । अण्वोषकं पद सवर्णग्राहकमित्यर्थे तु अपदस्य अण्वोषकत्वादुक्तदोषवारणोऽपि "इक्वे
यणचि" इत्यादौ अण्वोषक-इकपदसवर्णाप्रसिद्ध्या तत्र सवर्णग्रहणं न स्यात् । न चाण्वोषकं पद स्वबो-
ध्यसवर्णग्राहकमित्यर्थे, तेन इकपदबोधेकारादिसवर्णाप्रसिद्ध्या नोक्तदोष इति वाच्यम्, अशादिपदैषु स्व-
बोध्यदादिसवर्णगत्कारादीनामनशामपि ग्रहणापत्ते । न चाण्वोषकमिति मात्रपदनिवेश, तेन अ-
द्वयस्य इशामपि बोधकतया तन्मात्रबोधकत्वामावेन न दोष इति वाच्यम्, तत्रैव अकारादिसवर्ण-
दोषाकारादानामप्यग्रहणापत्त । न च अण्वोषकं पद स्वबोध्यगणसवर्णग्राहकमित्यर्थेन नोक्तदोष
इति वाच्यम्, अपवदिति सूत्रे प्रत्ययपदस्यापि "स्थाम्नोऽन्तः" इत्यादिविधेयाकारादिवोषकत्वे
नाण्वोषकत्वात् तन्नोध्य "सनाशसमिधु च," इत्येतद्विहित उकारत्वात्सवर्णदीवादीना तेन ग्रहणे
इह 'इह' शब्दस्य प्रातिपदिकत्वानापत्ते । वस्तुतस्तु व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नाण्वुत्तिविषयता
प्रयोनकं पद स्वबोध्यगणसवर्णग्राहकमिति सूत्रार्थ । प्रत्ययपदस्याण्वत्वावच्छिन्नविषयताप्रयोज-
कत्वेऽपि व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोनकतया नोक्तापत्तिरिति । व्यासज्यवृत्तिधर्मश्च
बहुत्वानच्छिन्नानुयोगिताकपूर्वाप्तिप्रतियोगिभूतो धर्म इति । तथा च प्रत्ययत्वस्य ध्यामादावपि सर्वेन
पत्त्वमङ्गलमेवेति दिक् ।

मूले व्यवस्येति । आप्यायसादृश्यार्थयोरित्यर्थ । तत्र भूशब्दस्य आप्यायसादृश्ये वाशब्दस्य च
सादृश्यार्थकादिशब्दे यदासत्यमन्वय । भूनिष्ठ-आधवयवतानिरूपकाः वाप्रतियोगिकसादृश्यविशिष्टा
धातुसज्ञा भवन्तीत्यर्थ । तत्र भूशब्दो द्विविध-भूम्यर्थक सत्तार्थकश्चेति । एवं वाशब्दोऽपि विकल्पार्थको
गत्याद्यर्थकश्च । तत्र द्विविधस्यापि वाशब्दस्य लिङ्गसंख्यान्वयव्यधकत्वोपपत्त्या अस्तत्त्ववाचिन्हेन तत्साह-
चर्याद् भूशब्दोऽस्तत्त्ववाची सत्तार्थको गृह्यते । स च क्रियावाची । तत्साहचर्याद् वाशब्दोऽपि गत्याद्य-
र्थक एव गृह्यते । तत्सादृश्यं च क्रियावाचित्वमेवेति । तदा मूले—सादृश्यं च क्रियावाच्यमने

शब्दरत्नम् ।

न च स्वर्यनिमित्तकटापो बहिरङ्गासिद्धत्वम्, "नाजानन्तर्ये" (परि०) इति निषेधात्, ततोऽपि बहिर्भूतसंख्यानिमित्तकविभक्तिनिमित्तकभ्रमज्ञाननिमित्तकस्येन लोपस्य बहि-
भैरवी ।

अत एव "याति वाति" इति निर्देशसङ्गतिः । स्वर्यनिमित्तकेति । बहूपेक्षस्य बहिरङ्गत्वात् । मन्वत्र नाजानन्तर्यपरिभाषाप्रवृत्तिः, यत्राचः पञ्चम्यन्तशब्दबोधस्यान्यनिरूपितानन्तर्वा-
श्रयणं तत्रैव तत्परिभाषायाः प्रवृत्तेः सम्प्रदायसिद्धत्वात् । यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा अजान-
न्तर्यमित्यर्थस्तु न युक्तः, पचावेदमित्यादावसिद्धत्वाभावप्रसङ्गादत आह—स्तोऽपीति । टापोऽ-
पीत्यर्थः । यद्यप्यर्थविक्षत्वमुभयत्र, तथापि लोपस्याधिकपेक्षत्वं, प्रकृतिप्रत्ययसमुदायापेक्षत्वा-
त् । किञ्च टापो लिङ्गापेक्षा, तच्च लिङ्गप्रथमत उपस्थितम्भवति; सङ्ख्या तु तदुत्तरं प्रतीता
भवतीति टाप् एवान्तरङ्गत्वमिति भावः । ननु भत्वावच्छिन्नप्रति विभक्तित्येन कारणेत्येवं

भावप्रकाशः ।

चर्यर्थ, वानीतिनिदशश्चात्र मानम् । एतेन क्रियावाचकत्वरूप सादृश्यमन्योद्देश्यतावच्छेदक, तदाहान्तत्वं
न वाशब्देऽप्यस्तीति प्रयोगनिदाश्रयणव्यर्थमिति मन्त्रोक्तमाहम्, उक्तयुक्तेः । ननु यत्रोत्तरागलप्रवृत्तिके-
तरङ्गे पञ्चम्यन्तत्वेन सत्रम्यन्तत्वेन बाधच आश्रयणं तत्र सानेति एतदर्थ इति प्राञ्चः । अत्रोऽप्यजानन्तर्यदे-
तुके सादृशोऽन्तरङ्गे कार्ये सा नेति तदर्थ इति नव्याः । अत्रोऽजानन्तर्यहेतुकः इत्यादिहरदत्तोक्तिस्त्वयुक्तेति
तयोराकृतम् । उभयथापि 'पचावेदम्' इत्यादिबदन निषेधाप्रतिरोधात् आह—स्तोऽपीति । टापोऽपीत्यर्थः ।
निष्केशोच्चरमेव सङ्ख्योपस्थितेस्तस्यास्तत्त्वमिति भावः । एतेनोक्तरीत्या निषेधाप्राप्त्या हेतुस-
मुदायकत्वासङ्गतिरिति बदनमन्दः परस्त्वः । हेतौ हेतुरितिभ्रमनिवारकतया तस्य साकल्यात् ।
भ्रमस्तथा न विमत्तावेव, नापि प्रत्ययएव "वृषभस्वश्वयोः" इत्यन्यत्रापि विधानात् । न च लो-

सरला ।

इत्यादि । नन्देर् सादृश्यस्य तद्विभक्त्ये सति तदनभूयोधर्मवत्वमिति लक्षणेन वाभिव्यक्तं वाधाती न स्यात् ।
तथा च वाधानोर्चातुसंधा न स्यादत आह—वाधाताविति । प्रयोगभेदेनेति । 'वात' 'वात्.' इत्या-
दिषु । वातीत्येनदृक्काशब्दस्य यथा क्रियावाचकत्वं तथा वातः इत्येतद्व्यञ्जकवाशब्दस्यापि, 'प्रलुचारणं
शब्दो मियते' इति सिद्धान्तादिति भावः ।

स्यादेतत्, पररूपावच्छिन्नैररूपावच्छिन्ने पररूपसंसर्गोन्वयः सद्यविवक्षा, सद्यविवक्षायामेव च
द्वन्द्वो भवतीति । अत एव धत्वस्य छेदानान्वये छेदिरस्य दर्शानान्वये च 'धत्वलदिरौ छिन्धि पश्य' इति न
प्रयोगः, एव 'कुठारेण धव छिन्धि' इत्यपि 'वक्कुठारौ छिन्धि' इति न प्रयोगः । एवं 'वर्षं खदिरं च पश्य'
इत्यर्थोपात्तत्वेन 'धवन्दिरो पश्य' इति च न प्रयोगः । तथा च प्रकृते भूशब्दस्य आद्यार्थक-आदिशब्दे
निष्ठत्वसम्बन्धेन, वाशब्दस्य सादृश्यार्थक-आदिशब्दे प्रतियोगित्वसम्बन्धेन चान्वयेन पररूपावच्छिन्ने पर-
करूपसंसर्गेण च अन्वयामावेन सहाविवक्षाया अमानात् द्वन्द्वोऽनुपपन्नः, किञ्च भूशब्दस्यैव आद्यार्थक-आ-
दिशब्देऽन्वयः, वाशब्दस्यैव च सादृश्यार्थक-आदिशब्देऽन्वयः इत्यत्र विनिगमकामावेन कदाचिद् भू-
शब्दस्य सादृश्यार्थक-आदिशब्देऽन्वये एषादोना धातुत्वानापत्तिः । किञ्च पररूपोपस्थापितवोरर्थयोः
परस्परमभेदेनान्वयोऽप्युत्पन्नः । अत एव 'हरि पश्य' इत्यत्र विष्वादीना परस्पर नामभेदेनान्वयः । तत्र
रूपेऽपि एकैवैव आदिपदेन आद्यार्थस्य सादृश्यस्य च उपस्थित्या तयोः परस्परमभेदान्वयानुपपत्तिः, इति
चेत् ? नयानामपि दोषाणा 'भूवादयः' इति पदस्य आहृत्या निराकरणमिति । तथा हि—आहृतौ तावत्
आदिपदद्वयं वर्तते । तत्र आद्यार्थे आदिपदोपस्थापिने भू-वाशब्दार्थयोरुभयोरपि निष्ठत्वसम्बन्धेनान्वय इति
नाशदोषावसरः । एवमुभयोरपि भूवाशब्दार्थयोः आद्यार्थे सादृश्यार्थे चान्वयेन न द्वितीयदोषावसरः ।
विभिन्नप्रदोषस्थापितत्वाच्च आद्यार्थस्य सादृश्यार्थस्य च न तृतीयदोषावसर इति दिक् । इति निषेधादि-
ति । अग्निष्ठान्निरूपितव्यवधानामावनिमित्तके कार्ये कर्तव्ये बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तते इति तदर्थम् ।

शब्दरत्नम् ।

रङ्गत्वाच्च, अर्थनिमित्तकबहिरङ्गत्वस्याभावाच्च । नाप्यर्थं लाक्षणिकः ।

भैरवी ।

कार्यकारणभावो न सम्भवति 'वृषण्वसु' 'वृषण्वध' इत्यत्र व्यभिचारात् । यदि भसंज्ञासा-
मान्यम्प्रति विभक्त्येतिमित्तत्वाभावेऽपि लोपविधायकशास्त्रप्रवृत्तिहेतुभसंज्ञा विभक्तिनिमि-
त्तिकैवेति विभाव्यते, तदा 'याः पश्यसि' इत्यादौ भसंज्ञानिमित्तविभक्तिनिमित्तकग-
रूपनिमित्तकत्वेन टापो लोपाद्बहिरङ्गत्वमपि सम्भाव्यत इत्यत आह—अर्थनिमित्तकैति ।
अमात्रादिनि । अयम्भावः—शब्दशास्त्रे शब्दस्य प्राधान्याद् "असिद्धं बहिरङ्ग" इति परिभा-
षापठननिमित्तबोधकाङ्गशब्देन शब्दरूपं तद् गृह्यते इति नियमः । अत एव "त्रयादेशे सन्त-
स्य प्रतिषेधः" इति वार्तिकं सङ्गच्छते । अन्यथा स्त्रीत्वपेक्षतिस्त्रादेशापेक्षया तदनपेक्षत्रयादे-
शस्य पूर्वं प्रवृत्तौ ततस्तस्य स्थानियद्भावेन त्रिशब्दत्वात्तस्य स्थाने तिस्त्रादेशे लक्ष्ये लक्षण-
स्य सद्देशे प्रवृत्तेः पुनस्त्रयादेशाप्रवृत्तौ वार्तिकसङ्गतिः स्पष्टैव । अत एव 'गौधेरः' 'पचेत्' इ-
त्यस्य सिद्धिः । अन्यथा "अतो येय." इत्यस्याङ्गसंज्ञामापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात् तस्य लोपो न
स्यात् । अर्थपेक्षत्रयबहिरङ्गत्वाभावे "नलोपः सुप्" इति सूत्रस्य कृति तुम्बहणं ज्ञापकमिति ।
अन्यथा वृषण्वसामित्यादौ पदसंज्ञासापेक्षनलोपस्य बहिरङ्गत्वादेव तुगभावस्य सिद्धौ तद्वैयर्थ्य-
स्पष्टमेव । न च भ्याम्निमित्तकत्वमेव नलोपस्य न तु पदसंज्ञासापेक्षत्वमिति शब्दस्वरूपस्या-
ङ्गशब्देन प्रहणेऽपि दोष एवेति वाच्यम्, भ्यामः पदसंज्ञाम्प्रति निमित्तत्वेऽपि नलोपं प्रत्य-
निमित्तत्वात् । परम्परया निमित्तत्वाश्रयणे तु मानाभाव इति ।

लाक्षणिक इति । लक्षणशब्दोऽत्र भामा इतिवदेकदेशात्तया लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभा-
भावप्रकाराः ।

पञ्चीयमत्वस्य तत्रमेवेति वाच्यम्, तथा सति प्रकृतलक्ष्याभिप्रायेण तादृशविभक्तिहेतुकादन्तले-
हेतुकत्वं परम्परया टापोऽपीति तुल्यत्वात् । शब्दगौरवमेव गौरव न ज्ञानगौरवमिति रामाशास्त्रिः ।
किञ्च परनिमित्तकमशब्दाद्बहिरङ्गत्वस्य नेह ग्रहणम्, कृतिस्तुम्बहणामज्ञापत्वात् । अन्यथा 'वृष-
ण्वसाम्' इत्यादौ स्वादिभित्तिपदसाक्षाद्द्वारा विभक्तिमापेक्षत्वेन नलोपस्य बहिरङ्गत्वात् असिद्धत्वात्तुगभावे
सिद्धे तदसङ्गतिः स्पष्टैव । भ्यामादेशः पदत्वे हेतुत्वं, नहि नलोपे । नलोपे पदसञ्ज्ञा तस्यां च विभक्तिरित्येवं
परम्परया निमित्तत्वमादाय बहिरङ्गत्वाश्रयणे तु न मानम् । सन्निपातपरिभाषया तत्रत्याख्यातमित्यन्यत् ।
घनितं वेदं "नलोपः सुप्" इति सूत्रे भाष्य इति तत्रैवोदघोते परिभाषेन्दुशेखरे च निरूपितं गुरुवरगौरव
आह—अर्थनिमित्तैति । अनाश्रयणाच्चेत्यर्थः । शब्दशास्त्रे शब्दस्य प्राधान्येन परिभाषायामङ्गशब्देन
तद्रूपनिमित्तस्यैव ग्रहणात् । अत एव "न तिष्ठ" इतिनिषेधस्य सार्थक्यम् । अन्यथा स्वयर्थहेतुकतिस्यपेक्ष-
याऽन्तरङ्गत्वात् त्रयादेशे तदसङ्गतिः स्पष्टैव । अत एव "त्रयादेशे सन्तस्य प्रतिषेध" इति स्थानिवत्त्व-
स्वभावादि सङ्गच्छत इति भावः ।

लाक्षणिक इति । लक्षणं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा । तत्रत्यैकदेशानुकरणात् सत्यामामेत्वादिबद्ध-
सरला ।

अभावाच्चेति । अत एव 'त्रयादेशे सन्तस्य प्रातिषेधो वक्तव्यः' इति स्थानिवत्त्वस्वर्थं वार्तिकं सङ्-
च्छते । तद्धि वि भाम् इति स्थिते त्रयादेशतिस्त्रादेशयोः प्राप्तयोः परत्वादिस्त्रादेशे स्थानिवद्भावेन त्रिश-
ब्दत्वमादाय त्रयादेशवाराणां । अर्थनिमित्तकबहिरङ्गत्वस्याश्रयणे तु तिस्रादेशस्य स्त्रीत्वनिमित्तकत्वेन बहि-
रङ्गत्वात् अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं त्रयादेशे ततस्तिस्त्रादेशप्रवृत्तौ लक्ष्ये लक्षणन्यायेन पुनस्त्रयादेशाभाषया तद्व्यर्थ-
त्वात् । एवञ्च अन्तरङ्गपरिभाषायामङ्गशब्देन शब्दरूपं निमित्तमेव गृह्यते, शब्दशास्त्रे तस्यैव प्राधान्यात् ।
तेनार्थनिमित्तकस्य न बहिरङ्गत्वमिति सिद्धति । अत एव "न तिष्ठ वचत्" इति निषेधधरितार्थः । अन्यथा
स्त्रीत्वरूपार्थनिमित्तकतिस्रादेशापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं दीर्घं तपस्तिस्त्रादेशे लक्ष्ये लक्षणन्यायेन पुनर्दीर्घप्रवृत्तौ
तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

शब्दरत्नम् ।

कारणावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु ।

सकारज शकारश्चे पांष्ट्वर्गस्तद्वर्गज ॥ १ ॥

इत्यभियुक्तोच्चेम्वादिषु लाक्षणिकानामपि दर्शनेन तद्विषये तत्परिभाषाया अप्रवृत्ते ।
 आतो धातो ” (पा० सू० ६।१।१४०) इत्यत्र प्रतिपदोक्त आकारो गृह्यत इति तु
 वक्तुमप्यशक्यम्, पशुप इत्यसिद्ध्यापत्ते । पशु मनोतीति विट, 'विड्वनो' (पा०
 भैरवा ।

पापस्ततोऽर्हतीत्यर्थे ठञ्, लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया भविष्य-इत्यथ । तद्विषयत्वे हेतु
 माह—नकारजाविति । तादृश्ये—धातुसंज्ञाविषय । दर्शनेनेति । एवं च येषां लक्षणप्रवृत्तिज्ञानो
 चरकालिकज्ञानविषयस्वरूपकत्व तपामपि धातुषां पाञ्चसामर्थ्येन धातुसंज्ञाविधौ
 तस्या परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भाव । नच “भूवादयः” इति सूत्रद्वारा तेषामसि
 द्धत्वात् लाक्षणिकानां दर्शनमिति परिभाषाप्रवृत्ति स्यादेवेति वाच्यम्, यादृशानुपूर्वीकस्य
 धातुसंज्ञाभिप्राया तादृशानुपूर्वीकचित्तस्य ज्ञान धातुसंज्ञाप्रवृत्तिप्रान्कालिक लक्षणज्ञानपूर्व
 कालिक भवति ततोऽसिद्धत्वारोपसंघिष्ठानङ्कारणमस्ति अधिष्ठानस्य परस्य ज्ञाने सत्त्वे हि पर
 त्वज्ञानसापक्षपूर्वत्वज्ञान धातुसंज्ञाविधायकसूत्रविरोप्यकम्भवति ततोऽसिद्धत्वारोप इति
 'नञ्चापदान्तस्य' इत्यादिसूत्रज्ञानसापक्षत्वमस्त्येवेत्याशयात् । यत्तु वर्णग्रहणे “आदेच उप
 देशे” इति सूत्रस्थोपदेशग्रहणाल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तत इति । तत्र, ओत्सूत्रस्य
 भाष्यविरोधात् । तत्र हि-हे चित्रगाऽग्रम् इत्यत्र 'भोत्' इति सूत्राप्रवृत्ति परिभाषया सा
 धिता । तस्माद्वादेच इति सूत्रस्यमुपदेशग्रहणम्परिभाषाया अनित्यत्व एव ज्ञापकम् । वर्ण
 ग्रहणेऽपि तस्या वचित्प्रवृत्तिस्वीकाराद्व 'पशुप' इत्यस्य 'चिकीपति' 'जिहीर्षति' इत्यस्य
 च सिद्धि । आद्ये पशु सनातीति विग्रहे “जनसन' इति विदप्रत्यये 'विड्वनो' इत्यात्वे आ
 कारस्य लोपो लाक्षणिकस्यापि भवति । अन्त्यया “अञ्जनगमा सनि' इति दीर्घेऽपि “इट
 सनि वा' इतीड्विकल्पो न, नकारस्य लाक्षणिकत्वात् । अनित्यत्वस्य फलान्तरन्तु 'वापयति'
 'क्रापयति' इत्यादौ पुनर्सिद्धिरिति । तदेवाह—भात इति । ननु 'कञ्' 'इन्' इत्यादिसिध्यर्थम्
 “यातोऽनाप' इति वार्तिकद्वयोक्त तद्विरोधात्कथं 'या पर्यासि' इत्यत्राकारलोपस्य प्राप्तिरत
 भावप्रकाश ।

वार्त्तिकादिवरिभाषाया अपि लक्षणत्वाद्वा । तत्र अर्हतीत्यर्थे “तदहति” इति ठञ् तन्त्यायाविषय इ
 त्यर्थ । यथाशुतं तु सवधा न युक्तम्, नक्षत्रा वचनशतेनापि यादृशस्य सत्त्वस्थानिवायत्वादिति भाव ।
 ननु भातसंज्ञास्ये ष-यायापादनमुत् 'आतोधातो' इत्यत्र, षत्र ताव ताद्य इत्याह—नकारेति । धातुषु
 शल्परानुस्वारपञ्चमौ नकारनी, यथा तस्य, अञ् इत्यादि । चपर शकार सकारज, यथा नञ् इत्या
 दि । रेफकाराभ्यां परष्टवर्गस्तद्वर्गज, यथोर्णुञ् षा इत्यादि । एतेन तथा भूवर्णोक्तमप्यपास्तम् । अपि
 प्रतिपदोक्तसमुच्चायक । तद्विषये धातुसंज्ञाविषये । न च तथा तत्र पाठे व्यथ, वचिद्वैषेक्यकरणेन
 साफल्यत्वात्, वचिद्वैषेक्यत्वात् तेन तत्र तदप्रवृत्तिज्ञापनस्वैर्वाचिर्या-वेति दिक् । द्वितीयोऽपि नैवाह—
 आतोधातोरिति । यत्तु 'आदेच उपदेशे' इत्युपदेशपदेन वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तिज्ञापयि यमाणत्वेन मू
 लमते तत्र तदप्राप्तिरेवेति 'पशुप' इत्याद्यसिद्धिपथ त धावनं व्यथमिति मान्यादयस्ताप्राचामनुपेभेन ।
 ओत्सूत्रभाष्यप्रामाण्येन तत्रापि तदप्रवृत्त्यङ्गीकारात् । अत एव प्रतिपदोक्तस्यैको ग्रहणा नैवेत्यग्रिमं यथाशुत
 मेव मूलं सङ्गच्छते । ततोपदेशपद तु 'धोभ्याम्' इत्यादिव्यावृत्त्यर्थमावश्यकमिति न स्यात्कमिति तत्रैव भा
 ष्यादौ स्पष्टम् । तदेतद् ध्वनय-नाह—पशुप इति । असिद्धवर्षध्रे भाष्यप्रयोगोऽयम् । इदमुपलक्षणं
 शीरथ पश्य, इत्यादि । क्षार ध्वयन्ति तानित्यथ । एतेन द्वा-दसत्वात्तस्य सिद्धिरित्यपारतम् । तस्याग
 दिवर्गति वाच्य । यस्य रूपस्य लक्षणप्रवृत्ति विना न सम्भवरतरथैव लाक्षणिकस्य परिभाषाविषयादयम् ।

धातोः" (पा० सू० ६।४।१४०) इति स्यात् । भ्वाद्यः किम् ? हिरुक्

शब्दरत्नम् ।

सू० ६।४।१४१) इत्यात्वम् । "आतोऽनापः" इति वार्तिकमते तु विकल्पार्थनिपातवा-
शन्दस्य धातुत्वे प्रातिपदिस्त्वाभावात्सुनभावे पदत्वानापत्तिर्दोषः । त्रियात्वं च माध्यमेन
प्रतीयमानत्वम् । साध्यत्वं चोत्पाद्यमानत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः । हिरुगित्यादि ।

भैरवी ।

आह-आतोऽनाप इति । पदत्वानापत्तिरिति । सतश्च देवदत्तः पचति वा गच्छति येत्यत्र निपाताना-
पत्तिः । एवं 'नृपतिस्तत्र त्वा वा मा वा प्रेषयिष्यति' इत्यत्र "त्वामौ" इति सूत्रस्य प्रवृत्त्य-
नापत्तिः । ननु सचाद्यर्थनिर्देशाद्वातुसंज्ञा न भविष्यतीति चेत् ? न, तस्यापाणिनीयत्वात् ।
अत एव "सोधनेर्गवौ" इति सङ्गच्छते ।

ननु क्रियावाचिन इत्युक्तावपि धातौत्यत्र विकल्पयतीत्यत्रेव च निपातवाशब्दादपि विक-
ल्परूपा क्रिया प्रतीयत एवेत्यत आह-क्रियात्वमेति । उत्पाद्यमानत्वमिति । एतत्प्रतीतिस्तु नात्र
शब्दशक्तिस्वभावात् । अत एव विकल्पो विकल्पावित्यत्रेव न लिङ्गसंख्यानव्ययः । ननु हिर-

भावप्रकाशः ।

यथा 'चितीर्षति इत्यादी "अज्ञान" इति शब्दोर्वस्य, तेन "इत् सनि वा" इतीग्नः । अत एवाकारप्रदलेष-
पक्षे 'भक्तिरुत्थाय' इत्यत्राकारस्य लाक्षणिकत्वेन यादृ न 'निर्घायै' इत्यादिवत् । 'खट्वायै' इत्यादी तु
तस्यातत्त्वेन यादृसिद्धिः । तत्रैवादेशाद्यगमपि तद् पूर्वगमत्वात् । भावन्तरवाग्ने तु न तद्वृत्तिः । सर्वत्र त-
थात्वेन "यात्पः" इत्यादिवैयर्थ्यापत्तेः । एवं चाश्रोमयत्र यद्यपि लाक्षणिकत्वं निर्वाच्यम्, तद् पूर्वोत्पत्त्या
नुसन्धानपूर्वकत्वेन विलम्बोपरिधत्तत्वात् । इदमेव तद्वृत्तौ बीभम्, तथापि 'क्वापयति' इत्यादाविवानि-
त्यस्वात्तदप्रवृत्तिः । अत एव 'अध्याप्य गतः' इति भाष्यप्रयोगसङ्गतिरिति तत्त्वम् । स्पष्टं चेद् 'यात्पः' इ-
त्यश्रोदयोते निर्जरशब्दे शब्देन्दुशेखरे च । वार्तिकमते मूलोक्तशेषाभावादाह-आत इति । यस्तु धातुर्व-
'वाति' इत्यादावपत्तिरिति भूषणम् । तत्र, भूवादिकालसम्बन्धाभावात् । अत आह-प्रातीति । नापत्ति-
रिति । तथाचासाधुत्वेनाप्रयोगापत्तिरिति भावः । ननु वार्थविकल्पस्य विभक्तिप्रतिरूपरास्त्यापूर्वकत्वि-
यावमस्त्वेवेति, तथाप्यवारगमत् आह-क्रियात्वं चेति । ननु क्रियान्ततवाद्धानुत्थापकताव-छेदक-
वैजात्यरूपसाध्यत्वं तत्राप्यस्येवेत्यत आह-साध्यत्वमिति । स्वमेवेति । तद् पृथगेव बोधात् । एव
अवात्सम्बन्धेन दृष्टान्ते तत्रैवोपरिधत्ता तत्रेऽप्यत्र न तथा, शब्दशक्तिस्वभावात् गमकस्य तद्गमत्वा-
च्चेति भावः । स्पष्टं चेदम् "उपपदमतिष्ठ" "सुक्तापूर्वं" इत्यादी भाष्ये । स्पष्टोऽयं चैतद् गुरुचरणार्थात्सर्व-
वादे उपसर्गवादे च गञ्जुषायाम् । तदाह-अन्यत्रेति । ननुकरीया हिरगापर्यस्य क्रियात्वाभावेन तस्यात-
सरला ।

वार्तिकमतेति । चिन्त्यमिदम्, क्वः इनः इत्यादिषु आकारलोपार्थं वार्तिककृता भानो
धातोः इत्यत्र आतोऽनाप इति कृतो न्यासः प्रत्याख्यातो भाष्यकृता योगविभागेन । ततश्च वार्ति-
केऽनाप इति पशुंदासेन याः इत्यत्र नातो लोपस्य प्रवृत्तिः, प्रत्याख्यायाने तु आतः इति विभक्तसूत्रस्य क्व
इनः इत्यादिविधेयः याः इत्यत्रापि प्रवृत्तिरिति फलभेदः । एव सूत्रकारमतेऽपि फलभेदस्तद्वारणाय सूत्र-
स्थपातुपदस्य आवृत्तिर्नोपलक्षणतया, भाष्यमते च धातोरिति विभक्तसूत्रारम्भसामर्थ्येन 'आतः' इति
पूर्वसूत्रस्य अनाव त एव प्रवृत्तेः स्वीकारेण सूत्रवारभा वकारमतेऽपि 'याः' इत्यत्र बोधाभावात् ।

पदत्वानापत्तिरिति । ततश्च 'वा गच्छति' इत्यत्र "तिङ्गुत्तिलः" इति निपातस्वरानापत्तिरिति
भावः । अन्यत्र विस्तर इति । क्रियात्वमुत्पाद्यमानत्वमिति चानर्थान्तरम् । ततश्च साध्यत्वज्ञाने क्रिया-
त्वज्ञानं, तज्ज्ञाने च साध्यत्वज्ञानमिति परस्परशरीरे परस्परस्य पात इत्यन्योन्याश्रयस्तद्वारणाय सा-
ध्यत्व कालावधितावच्छेदकरूपस्य क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपस्यैव वैयर्थ्यं इति भूषणादी-
निरूपित तत्रैव सरलायां स्पष्टम् ।

पृथगित्याद्यव्ययानां, शिश्ये इति भावार्थतिङन्तस्य च मा भूत् । स्तम्भवादीनामु-
शब्दरत्नम् ।

प्रां क्रियासमानाधिकरणञ्चाह्विज्ञाघनन्वयित्वाच्च तदर्थस्य क्रियात्वमित्यभिमान । पृथाम-
ध्ययेषु पाठस्तु अप्रातिपदिकृत्वस्यैककथं स्यात् । एतेन तेषु पाठपामर्थ्याद्भातुत्वा-
भाव इत्यपास्तम् । नन्वेपां क्रियाकाङ्क्षादर्शनेन न क्रियावाचकत्वमत आह—शिश्ये
इति । कालोऽपि धात्वर्थे ष्वेति न क्रियावाचकत्वहानिः । तस्य च धातुत्वे “आटंघ
उपदेशे” (पा० सू० ६।१।४६) इत्यात्वं स्यात् । तदि अनेमित्तिकं धातुत्वनिमित्तकं
भवेत् ।

गाद्यर्थस्योक्तरीत्या क्रियात्वाभावादेव धातुसंज्ञा न भविष्यतीत्यत आह—एवामिति । नन्वेपां
धातुत्वे प्रातिपदिकृत्वाभावादेव सुबभावे सिद्धेऽध्ययेषु पाठत्रैयध्यापत्तिरत आह—एवामन्यव
इति । अभिमानपदेन सूचितामहविम्प्रकृत्यति—न-वेवामिति । ननु “शिश्ये” इति तिङन्तात्का-
रस्यापि प्रतीतिमत्त्वात्तस्यापि तादृशसमुदायवाचकत्वं वाच्यं तथा च न क्रियामात्रमाचक-
त्वमिति कथं धातुसंज्ञापत्तिरत आह—कालोऽपीति । अपि शब्द फलसंग्रहाय । पञ्चकं धातु-
भावप्रकारः ।

स्वात्कथ तत्त्वप्रत आह—एवामिति । क्रियेति । तत्रैव विशेषणत्वादित्यर्थः । तदर्थस्य वर्जनदेशेरेदथा-
त्यस्य । सामर्थ्यादिति । तथा च नेद प्रत्युदाहरण युक्तमिति तद्भावः । अपास्तमिति । प्रधानवाच-
कत्वनापेश्यापिष्ठविशेषणनाभकल्पनस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः । अभिमान इति सूचितामहविमाह—
नन्वेवामिति । न क्रियेति । प्रातुक्तीत्येति भावः । एतेन तयाम्भूषणोक्तमपास्तम् । शिश्ये इत्याति ।
लकारेणष्टाध्याया लिट् एवादी विधानात्पूर्वोपस्थितत्वरूपान्तररूपत्वादिति भावः । ननु तिङन्तात्काल-
स्यापि प्रतीत्या तन्मात्रावाचकत्वेन न दोष, तत्र च “सर्वं वाक्य सावधारणम्” इति न्यायेन लब्धमन
आह—कालोऽपीति । भविष्यी फलसंग्रहः । लकाराणां तु योनिकत्वम् । एवञ्च तन्मात्रवाचकत्वमसम्भवाति
यथा कथञ्चिद् क्रियावाचकस्य विशिष्टवाचकत्वस्य वा ग्रहणमिति तत्प्रकृतेरिव तिङन्तस्याप्युक्तकल्प-
स्यास्तीति भावः । ननु तस्य तत्त्वे इष्टापत्ति, उक्तवाचित्तुत्पत्तरत आह—तस्य चेति । शिश्ये इत्यस्य
चेत्यर्थः । ननु ‘अशिति’ इति पर्युदासेनात्वस्य सनैमित्तिक वादवापत्तिरत आह—तद्वेति । अनैमित्ति-
कमिति । परनिमित्ताभाववदित्यर्थः । अशित्तीति प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः । अत एवाह—धातुत्वेति ।
सरला ।

न क्रियावाचकत्वमिति । एवञ्च साध्यत्वविशिष्टत्वं क्रियावाचकत्वं, तदेव च भाद्रियमपठिन-
त्वसहित धातुत्वम् । वैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिप्राप्त्यधिकरणत्वं, स्वावच्छिन्ननिरूपितशक्ति-
निरूपकार्थविषयकनोभतात्पर्येणोच्चरितत्वं, स्वावच्छिन्ननेऽरनिरूपितशक्तिनिरूपकार्थविषयकनोभतात्पर्येणो-
च्चरितापदितत्वमेतद्विप्रतपसम्बन्धेन । भाष्यसम्बन्धदानेन भावतिङन्तस्य न क्रियावाचकत्वम् । द्वितीय
सम्बन्धदानेन विकल्पार्थकत्वाशब्दस्य न क्रियावाचकत्वम् । तृतीयसम्बन्धदानेन दर्शित्वाति दक्षिण
इत्यस्य न क्रियावाचकत्वमिति । किञ्चैतु किञ्चः साध्यत्वावच्छिन्ननेतरकृतृत्वबोधकत्वेऽपि तदनुच्चार-
णान्निहकनोभतात्पर्योच्चरितापदितत्वस्याशतत्वात् न क्रियावाचकत्वहानिः । अत एव त्रिवन्ता विगन्ताश्च
शब्दत्वं प्राप्ता अपि धातुत्व न जहति इत्युदोषः । अत्र पदितत्वमननिश्चितमेव आह्वयम् । तेन श्रुतस्य
‘पठोरेव कर्तृवाचकत्वाङ्गीकारेण तद्व्यतिरिक्तत्वस्य स्वपदेशिवद्भावेन तत्र सत्त्वेऽपि न दोष इति दिक् । ननु
शिश्ये इत्यत्र भावार्थतिङः परोक्षभूतकालवाचकत्वेन क्रियावाचकत्वमित्यस्य सर्वं वाक्य सावधारणमिति
नियमेन क्रियेत्वावाचकत्वे सति क्रियावाचकत्वमित्यर्थाद् कथं क्रियावाचकत्वमत आह—कालोऽपीति ।
स्वार्थद्वन्द्वलिङ्गस्यकारकैति प्रातिपदिकार्थपञ्चकत्वं धात्वर्थाऽपि क्रियात्वक्रियात्कालस्यकारकैति
पञ्चकमिति बालस्यापि धात्वर्थत्वेन क्रियात्वव्यवहार इति भावः । अनैमित्तिकमिति । अशित्तीयस्य
प्रसज्यप्रतिषेधाद् धातुत्वनिमित्तकं चेति । “लिटि पातोः” इति सूत्राद्वास्तुपदानुष्ठेरेति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

चति स्पष्टमेव । अत्र न प्रत्ययस्यैव धातुत्वापत्तिर्बोध्या, तिङन्तस्य तुपदेशाभावात्प्रसक्तिरित्याहुः । ननु षष्ठे प्रकृतसूत्रे धातुग्रहणासम्बन्ध उक्तो भाष्ये इति भैरवी ।

यं, तिङ् तु द्योत्व, अत एव तिङद्योत्वमालप्रकारक एव बोधः । फलस्यापि क्रियात्वव्यवहारविषयत्वमिष्टमेव । अत एव कर्मण फलान्वयित्वेऽपि कारणाणां क्रियान्वयित्वमिति व्यवहारस्य न क्षतिः । ननु क्रियावाचकस्य समुदापस्य धातुत्वेऽपि न क्षतिः, नच तिङापत्तिः, उक्तत्वात्, भात्वापत्तिरपि न, उपदेशाभावात् आह—अत्र चेति । प्रकृतसूत्रे—‘आदेः उपदेशो’ इति सूत्रे । उक्त इति । अत एव ‘गोभ्याम्’ इत्यादावुपदेशाद्यावृत्तिप्रदर्शनसङ्गतिः भावप्रकाशः ।

धातुत्वादिनिमित्तक चेत्यर्थः । प्रकृतत्वात्तावन्मात्राक्तिः । ‘गोभ्याम्’ इत्यादिवारणाय लिटिधातोरित्यस्यानुशासः । उपदेशग्रहण चेत्यादिवारणार्थं लक्षणप्रतिषेधोक्त्यायानित्यत्वज्ञापनार्थं नोपदेशो य एच् तस्येति तदर्थं इति वाचिकाभिमानानुयायिमूलकृत्सरणिरिति बोध्यम् । तदाह—स्पष्टमेवेति । भावबचने धातौ तदर्थं गद्यस्यापानोरिति निषेधो वाच्यः—‘शिश्ये’ इति । किञ्च स्यात् ? शिशिवीत्यात् प्रसज्येत । तदि धर्मे विहितमिति । शिश्ये इतीति भावाभिधातित्वात्प्रत्ययस्य धातुसंज्ञाप्रसङ्गादात्वं प्राप्नोतीति । नन्वशिशोर्निर्गुदात्तेनाशितः परत्वाभावात्तावन्मात्राक्तिरिति चेत् ? सत्यम्, तदि अन्वैमित्तिकं शिति तु प्रतिषिध्यते, एकारोच्चारण तु कर्मादौ ले सफल पाठस्तु नेति च प्रकृतसूत्रस्वर्थात्किंचामिमानिभाष्यवैयर्थ्यो, प्रातिपदिकप्रतिषेधो वाच्यः । गोभ्यामित्यादि । न वाच्यः, यतो धात्वधिकारात्तस्याप्राप्तिः । धातोरिति वक्तव्यं । नच प्रकृतम् ? लिटि धातोरिति तत्रत्ये तथा मायादी चेत्यर्थः । तत्र तदन्तस्यानुपदेशाद्धानुत्वेऽप्यात्वाप्राप्त्या प्रत्ययरवेत्युक्तम् । तदाह—अत्रेति । शिश्ये इत्यत्रेत्यर्थः । प्रत्ययेति । तथाच भावार्थकनिर्द्धारस्यान्तस्येति तदर्थकस्विङ् यत्र समूहे तस्यान्तरदेति वा मूलार्थेन तस्याप्यत्रैव तदर्थं वाचिकानुशेषात् । अन्यथा निःफलत्वाच्च । एतेन तथामूलविरोधादिदं ध्यात्वायान् चिन्त्यमिति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तमुक्तेः । ततोऽपि वाचिकविरोधस्य श्रुतत्वाच्चेति भावः । एव-व्यावर्त्यमाह—तिङन्तस्येति । भावादिति । आद्योच्चारणविषयत्वाभावादित्यर्थः । नात्येति । धातुत्वेपीत्यादिः । तथा चाफलत्वात्तदायादनव्यर्थमित्यस्याप्राप्त्याद्वरणत्वापत्तिः । उक्तरीत्या योजने तु न कोऽपि दोष इति भावस्तदाह—आहु रिति । भूवादिसूत्रस्वर्थात्किंचकारादय इत्यर्थः । आहु रित्यनेन वाचिकमनेऽरुचिः सूचिनेति । तदभिमानिमूलकदुक्तमयुक्तमिति ध्वनयितुं सिद्धान्तमाश्रयतीत्या शङ्कते—नन्विति । षष्ठे—तदध्याये । तत्र—सूत्रे इति । “प्यङ्ः सप्रसारणम्” इत्यादावसम्बन्धेन त्रिच्छिन्नाऽऽत्रापि सम्बन्धो नेत्याशयेनाह—अथापि निवृत्तमेवमपि न दोषः । उपदेशे इत्युच्यते “उदेशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः” इति । भात्वविधौ तदेव धातुग्रहणम् । तिष्ठतु तावत्सामान्यासिद्धमिति लिटिधातोरित्यत्र च भाष्ये तदसम्बन्ध उक्त इत्यर्थः । अथगवावः, उपदेशे इति षष्ठ्यर्थे समीचीनं, कर्मस्युत्पन्नोपदेशोपदेशाद्योच्चारणविषय उच्यते, तस्यैव इति विशेषणम्, तेनैतन्तस्योपदिश्यमानस्येत्यर्थः । एवञ्च ‘गोभ्याम्’ इत्यादी ‘गो’ इति समूहस्यैवन्तोपदिश्यमानत्वाभावात् । स्पष्ट एव, उक्तमुक्तेः । सङ्कीर्ण-यवदारेऽपि अनिर्णयस्वरूपस्य कार्योद्देश्यकस्वरूपज्ञापनायापूर्वोच्चारणरूपोपदेशत्वस्य एव ग्रहणेन तस्य तत्राभावात् । उणादीनामव्युत्पन्नत्वादेव गो इत्यादीनां तत्त्वमित्यपि न शङ्क्यम् । एवं ‘शौकते’ इत्यादी समूहस्योपदिश्यमानत्वेनावयवस्य वदुपदेशेऽतार्यार्थोत्तेषां नान्तरियकत्वोच्चारणात् । एवं चैतद्द्वयावृत्त्यर्थमुपदेशग्रहणमिह कार्यम्, उदेश्योत्तेषादिभाष्येण तदर्थतायास्तस्य बोधितत्वात्, शापकाश्रयणोत्तरत्वाच्च । एतेन धातुपदानुवृत्तिपक्षे उपदेशग्रहणदामावेन शिश्ये इति तिङन्तापादक मूल सम्यगेव, चेत्तेषां दावात्वाभावात्तु मीनाति देयमृणे इत्यादिशापकादिति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तनिदान्तमाश्रयिणेष्वात् । ‘अत्र करिष्यत’ इति भाष्ये त्वेकदेश्युक्तिः । किञ्च धातोरित्यनुवृत्तौ “उदीर्चां भाङ्” इत्यादावात्तान्तापत्तिः । अनुबन्धलोपोचर तद्द्वित्वस्यैव धातुताया “नधातुलोप” इति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वेन ङविशिष्टे तत्त्वाभावात् । अयमेवाथापि निवृत्तमिति भाष्याशयः । एवञ्च तस्य लक्षणप्रतिषेधोक्त्यायानित्यत्वज्ञाप-

शब्दरत्नम् ।

न तद् धातुत्वनिमित्तकम्, किं चाशितोति प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि शित्परत्वयोग्यस्यैवात्वविधानाच्चात्रात्वप्रसक्तिः । अपि च वासादृश्यमन्यानभिहितक्रियावाचकत्वेनेति न दोषोऽत आह—चेति । सूत्रशेषभाष्योक्तेष्वानवयति, वट्टयतीत्यादिषु च धातुस्यै शास्त्रविषयतया साधुत्वापत्तिरिति तद्व्यावृत्तये तदिति भावः । उदित्करणेनेति ।

भैरवो ।

प्रसज्यप्रतिषेधे इति । पुरुदासेषु प्रत्यये शिद्धिर्नैव एवात्वं स्यात्तथा चाकारान्ताद्विधीयमानप्रत्यय एजन्ताच्चास्यादत् आह—प्रसज्यप्रतिषेधेऽपीति । शित्परत्वयोग्यस्यात्वमिति स्वीकाराच्चात्रात्वप्रसक्तिरिति यदि स्वीक्रियते, तदा तिङन्तप्रत्ययत्वेऽपि न प्रसक्तिरित्याह—किञ्चेति । उक्तार्थे प्रमागन्तुमिप्रयोगस्यापि संयोगवत्तादृशार्थोपस्थितिजनकत्वमेव । उक्तार्थानङ्गीकारेऽप्याह—अपि चेति । यद्वा प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे योग्यता यदि निमित्तं तदाऽवसाने जायमानविसर्गोर्द्वैत्वन्न स्यादत्तस्तथा स्वीकारो न युक्त इति यदि स्वीक्रियते, तदाऽप्याह—अपि चेति । वासदृश्यमिति । भ्वादाविति शेषः । वाचकत्वेनेति । स्वीक्रियत इति शेषः । भागवयतीना आनापयतीत्यर्थः । वट्टयति—वर्तयतीत्यर्थः । आदिपदेन वर्द्धयतीत्याद्य प्रयुज्यमानस्य वर्द्धयतीत्यस्य समुच्चयः । अपभ्रंशानामर्थवाधकता सुप्रसिद्धैव साधुत्वापत्तिरिति । तथा च यागादिष्वपि चादृशप्रयोगापत्तिरिति शेषः । नच साधुत्वनिश्चयस्य तादृशकर्मणि तत्तच्छब्दप्रयोगे कारणताऽस्ति, स च निश्चय एतादृशशब्दविशेष्यकासाधुत्वनिश्चयेन प्रतिरज्यत इति नायं दोष इति वाच्यम्, साधुत्वस्य व्याकरणव्यङ्ग्यजातिविशेषरूपतया यद्येतेषु शास्त्रप्रवृत्तिः स्यात्, तदाऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितासाधुत्वज्ञानन्न स्यात् । तथा च प्रतिबन्धकाभावात्तेषु एतेषाम्प्रयोगः स्यादेवेत्याशयात् ।

ननु स्तम्भ्यादीनामुदित्करणं धातुत्वानुमापकमित्यसङ्गतम्, तेषां धातुत्वाभावे प्रातिप-
भावप्रकाशः ।

कता मूलेका चिन्त्येति । तदाह—न तदिति । एवञ्च 'शिशये' इत्यादौ तत्त्वस्य समुदायेऽभावादेकारस्य सप्तहायत्वेनातिदेशाप्रवृत्त्या तत्त्वस्य दौर्लभ्यात्त दोष इति मूलमयुक्तमिति भावः । नन्वेवमपि रेप्रभृतीना तत्त्वादात्वाभावात् धातोर्तिरिवावश्यकमिति याचित्तकमतप्रवेशेनोक्तरीत्या मूलं युक्तमेवात् आह—किञ्चेति । अपिना पुरुदासे शब्दमेव तथाभानमिति सूचितम्, परन्तु न सोऽत्र युक्तः, बहुप्रतिविषयत्वापत्तेः । अत्र एव शुल्करस्यापि तस्यवोपादानमिति भावः । शित्प्रत्ययपरत्वयोग्यस्यैवेति । एजन्तस्वोपदिश्यमानस्यैत्यर्थः । कश्चित् शित्परत्वयोग्येति पाठः । नात्र शिशये इत्यत्र । एवञ्च रेप्रभृतीनामपि तत्र एव चारणेन न तन्मतप्रवेश इति मूलमयुक्तमेवेति भावः । प्रसक्तिरिति । एवञ्चाकलवाच्च धातुत्वमेकारस्येति भावः । इदं चैतन्प्राप्तिमूरीकृत्य । वस्तुतो धातुत्वमेव नेत्याह—अपिचेति । वासादृश्यमिति । भ्वादा-
नामिति शेषः । न दोषइति । 'शिशये' इत्यादौ धातुत्वापत्तिरूपदोषो नेत्यर्थः । चञ्चद्वाशमाह—सुश्रेति । भूवादिषुनेत्यर्थः । एतेनाप्रामाण्यशङ्का निरस्ता । 'भागवदति' 'वट्टयति' इत्यनयोराज्ञापयति वर्द्धयतीत्यर्थः । 'आदिना' 'वर्द्धयति' इत्याचर्यकवट्टयतीत्यादिपरिग्रहः । अपभ्रंशानामपि स्वातन्त्र्येणैव शेषकत्वहीकारात् क्रियावाचित्वम् । न हि साधुत्वासाधुत्वे नियते किन्वन्यादृशे इति स्पष्टं मञ्जूपायान् । एतेनासाधुत्वनि-

सरला ।

न तदिति । आह—विधायके "आदिच उपदेशे" इति सूत्रे धातुपदानुच्येरेणावात् "ध्यङः सप्तसारणम्" इति सूत्रे तत्सम्बन्धाभावेन मध्ये विच्छेदात् । अत्र एव "उदीना माड." इति निर्देशः सङ्गच्छते । अन्यथा च्चारेत्सशालेषाम्वा प्राक् धातुत्वामावेनात्साप्रवृत्तौ तदसङ्गतिः स्पष्टैव । नचैव गोभ्यां नौभ्याम् इत्यादि-
वेबन्तस्यात्वापत्तिरिति वाच्यम् । तत्र उपदेशप्रवणसंवेत प्रातिपदिकस्य उदेशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश-
देशः" इति भाष्येणोपदेशाभावोपनेन तदप्रसक्तैरिति । साधुत्वापत्तिरिति । भू एषादीनां साधुत्वविधा-

दित्करणेन सात्राणां धातुत्वं ज्ञाप्यते । चुलुम्पादीनां तु "बहुलमेतन्निर्दर्शनम्" इति गगसूत्रेण समग्रं ॥

शब्दरत्नम् ।

इदमुपलक्षणम् । तत्प्रकृतिकचलयनुवादेनान्विधानेन सावंधातुके परे विकरणविधानेन च धातुत्वम् । "उच्चरन्त्य" (पा० सू० ३।२।१५०) इत्यत्र पठितजो, "जपन्म" (पा० सू० ७।४।८६) इत्यत्र पठितपम, ऋतिप्रभृतानां च केषाञ्चिद्वात्त्वधिकारविहितकार्योद्देश्यत्वाद् बाध्यम् । एतेश्च स्थितस्य तेषां पाठस्य अशोऽनुमीयते इति भावः । मैत्रेयाद्यन्यसम्मत समाधिमाह—बहुलमिति ।

भैरवी ।

दिकसंज्ञायां तत् सवन्नामस्थाने उगिद्वामित्यनेन नुम्सम्पादकत्वेनोदित्करणस्य चारिताश्राद्ध आह—इदमिति । तत्प्रकृतिकेति । स्तम्भ्यादिप्रकृतिकेत्यर्थः । ननु चलयनुवादेनाऽऽविधानात्स्तम्भेवातुत्वं भवतु स्तुन्मुप्रभृतितु कथं तदनुमानमत आह—सावंधातुक इति । स्तुन्मुस्त्नुप्रभृतिधातुभ्यः कर्षयंस्सावंधातुक परे इनाप्रत्ययस्य इनुप्रत्ययस्य च विधानं तादात्म्यानुमानापकं भविष्यतीत्यर्थः । धातुत्वमिति । बोध्यमित्यन्यापकरणं । ननु उपभृतीनां मुकरात्वात् धातुसंज्ञानुमानं सम्भ्रतीत्यत आह—जुचश्चम्यशत्यादिना । ऋतिप्रभृतिग्रहणं कार्येणैकाग्रहणञ्चुलुम्पाद्यर्थमिति वार्तिकपठितानां कण्ठवादिपठितानाञ्च समग्रहाय । स्तम्भुप्रभृतीनां मूलोक्तप्रकारेण धातुत्वानुमानकरणे गौरवमनेकानुमानस्त्वपनाप्रयुक्तं स्यादतो एतावन्नाह—श्लेशेति । ननु बहुलमेतन्निर्दर्शनमित्यप्रामाणिकमत एव "पाठेन धातुसंज्ञा क्रियते सा न प्राप्नोति" इति भाष्यकारादिकं सङ्गच्छते । व्याख्या च तस्य भाष्यस्य 'स पाठो नोपलक्ष्यार्थोऽपि तु इयत्ताप्रतिपादनार्थः' इति कैयटेन हृतत्याशयेनाह—मैत्रेयाद्यन्येति । एते तदुक्तं स्वीयभाष्यासम्मतत्वं ध्वनितम् ।

भावप्रकाशः ।

श्रवणसंज्ञाशास्त्रप्रवृत्तिहेतुत्वमाधुत्वापादानमनुचितमिति मद्रोक्तमपास्तम्, उक्त्युक्ते भूषणीत्यादि तुल्यत्वाच्चिदिकम् । नन्वधातुत्वेन प्रातिपदिकत्वात्तुपि उगित्करणं नुमाद्यधमित्यज्ञापकमत आह—इदमुपति तत्प्रकृतिकमिति । स्तम्भुप्रकृतिकेत्यर्थः । न वेव स्तम्भरेव तत्त्वं स्यात् स्तम्भ्यादीनामत आह—सावंधातुत्वं इति । 'स्तम्भुस्त्नुम्भु' इति सूत्रेणेति भावः । धातुत्वमिति । स्तम्भ्यादीनामिति भावः । बोध्यमित्यस्याप्यपत्तयः । अस्य च तत्रानुपलक्षणं । नन्वेवमपि उवादानां तत्त्वं न स्यात्, मानामावादात् आह—जिवित्यादि ऋतिप्रभृतीनां तत्संज्ञानां तत्त्वं च क्रियावाचरत्वे सति धातुपाठापठितत्वेनेति भावः । अत एवाह—के पाञ्चिदिति । तत्रापठितानां तादृशानां सूत्रवार्तिकगणपठितानामित्यर्थः । नत्र सूत्रा उक्ता एव । अनेकाग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थमिति चुलुम्भो वार्तिकस्य, आदिशब्दात्तु गगस्था, कण्ठवादयोऽपि गगस्था इति बोध्यम् । कार्येति । प्रत्ययरूपेत्यर्थः । ननु तत्तज्ज्ञापकेन तत्तद्वचनकल्पने गौरवमिति पाठ एव अपुत्र स्तेषामुचिनेऽन आह—एतैरिति । ज्ञापकैरित्यर्थः । च एकार्यं अंशपदोत्तरं बोध्यम् । अश इति साग्रदायिरुपठनपाठनामावात् स्मृतिमूलभूतकल्प्यमानश्रुतिवाक्यवदिति भावः । नन्वेव चुलुम्पादीनामित्यधि मूलोक्तमिति । किञ्च 'बहुलमेतन्निर्दर्शनम्' इत्यनापमप्रामाणिकम् । अत एव पाठेन धातुसंज्ञा इत्येतदुपलक्षणं भवतीति भाष्यम्, तत्रैव स पाठो नोपलक्ष्यार्थोऽपि त्विवापदिपादनार्थ इति कैयटश्च सङ्गच्छते । अत एव उवादिस्मात्पौ बृहत्करणमिति चैत्र तदैव ध्वनयन्नाह—मैत्रेयेति । तथा च न भाष्यादिसिद्धान्तं न इति भावः ।

सरला ।

यत्कृत्यस्यानेकगणसंज्ञायां कल्पनापक्षया लाघवात्स्यैवावृत्त्या संज्ञाविधायकत्वमपरस्य साधुत्वविधायकत्वमिति तत्रापत्तिरिति यदादौ तेषां प्रयोगापत्तिरित्यर्थः । इति संज्ञाप्रकरणम् ।

चादयः (पा० सू० १।४।५ ७) ॥ अद्रव्यायाः किम् ? पशुः । लिङ्गसंख्या-
न्वितं द्रव्यम् । इह तु स्यादेव—लोकं नयन्ति पशु मन्व्यमानाः । पशु इति सम्यगर्थे ।
उपसर्गाः (पा० सू० १।४।५६) ॥ निस् दुस् इति सान्तौ, “निसस्तपतौ”
(पा० सू० ८।३।१०२) इति निर्देशात् अयोगवाहानामविशेषेणेति प्रकरणे निष्कृत
दुष्कृतमित्युदाहृत्य “इदुदुपथस्य सकारस्य यो विसर्जनीयः” इति भाष्यकारोक्तेः ।
“उपसर्गास्त्यावतौ” (पा० सू० ८।२।१९) इति सूत्रे वामनोऽप्येवम् । “निर कु-
षः” (पा० सू० ७।२।४६) “सुदु रोरधिकरणे” इति निर्देशात्फाल्नावर्षीति तत्रैव
सूत्रे हरदत्तः ॥

इति संज्ञाप्रकरणम् ।

शब्दरत्नम् ।

सम्यगर्थे इति । न च “लुब्धमूर्षि नयन्ति पशुं मन्व्यमानाः” इति निरुक्ते पशु-
मिति सानुस्वारपाठात् तत्र पश्चिदि लुब्धमिच्छिकं सत्त्ववाचीति वाच्यम्, लोभमित्यन
वगतमिति तन्नाप्योक्त्या तन्मात्रनिर्णायके निरुक्ते पशुशब्दांशेऽन्यथापाठे मानाभावात् ।
स्पष्टं वेदं प्रवृत्तसूत्रे हरदत्तग्रन्थे दृश्यातां माध्वग्रन्थे चेति दिक् ।

वामनोऽप्येवमिति । तत्र हि दुस् सान्त इति तेनोक्तम् ॥

इति संज्ञाप्रकरणं समाप्तम् ।

भेदो ।

सानुस्वारपाठादिति । केषुचित्पुस्तकेष्वित्यादि । तद्भाष्योक्तोक्ति । वेदभाष्योक्त्येत्यर्थः ।
तन्मात्रनिर्णायके—लोभशब्दार्थमात्रनिर्णायके । यदि तस्य भाष्यस्य पशुशब्दार्थनिर्णायकताऽपि
स्यात्तदा तथा भाष्यवृत्तोक्तं स्यादिति भावः । अन्यथा पाठे निरनुस्वारपाठाद्भिन्ने सानुस्वा-
रपाठे । यथा लुब्धमिति त्रिशेषबोधकमूर्षिमिति विशेष्यसन्निधाने पठितं तथा तस्मिन्निधान
एव पशुमित्यास्यापि पाठे कर्तव्ये क्रियावाचकपदसमभिव्याहारेण पाठस्य स्वारस्यानुपपत्ति-
श्चेत्यपि बोध्यम् । किञ्चाद्युदात्तत्वदर्शनमप्यस्य निपातत्वनिर्णायकम् । सोमरत्नादृगुदञ्चनस्य
तु “पशुस्तांश्रक्रे वायव्यान्” इत्यत्रान्तोदात्तत्वमेव दृश्यते । तदेतद्दर्शयितुमाह—दिगिति ॥

“उपसर्गास्त्यावतौ” इति सूत्रे वामनेन निस सान्तत्वमनुनमित्यत्रमिति कथमत आह—
तत्र शक्तिः उपसर्गेति सूत्रे हीत्यर्थे । इति सूत्रेति । अष्टाध्यायीत्वमूयविहितानां सन्धिकार्योप-
योगिनीनां संज्ञानां प्रकरणं समाप्तमित्यर्थः । तेनाह्नप्रगृह्यलोपात्रेडितभलोपादिसंज्ञानामस्मि-
न्प्रकरणे पाठभावेऽपि न न्यूनतापत्तिः । एतेन संज्ञानामेवेदं प्रकरणं ननु संज्ञानामिदमेदेत्यत्र
नात्यर्थं, पूर्वोक्तमित्यादिसुत्रार्थकथनं नु प्रसङ्गादिति बोध्यम् ॥

इति संज्ञाप्रकरणनिर्णयम् ।

भावप्रकाशः ।

पाठादिति । केषुचित्पुस्तके तथा दृश्यमानादित्यर्थः । तत्र वेदे तदर्थनिर्णयायैव प्रारभते । तत्र
प्योक्त्येति । वेदभाष्योक्त्येत्यर्थः । तन्मात्रेति । लोभशब्दार्थमात्रेत्यर्थः । उपसर्गादिना तथैव निर्णय-
दिति भावः । अन्यथा पाठे निरनुस्वारोऽपाठान्यथा सानुस्वारपाठे । मानाभावादिति । अन्यथा त-
त्रैव तन्नाप्योक्तं स्यादिति भावः । किञ्च दिनोपान्तसत्रिणी पशुशब्दे पठनीये क्रियामत्रिणी पाठस्यादृष्टात्
नेषतेः । अथ च “लोभ नयन्ति” इत्यत्र निर्दिमक्त्यायुदात्तपाठेन निरनुस्वारनिर्णयात् “निपाता आद्युदात्ता-
न्ति किदुदात्तपदादिमत्तुङ्गं सत्त्वात् । चतुष्पाज्जातिविशेषवाची पशुशब्दस्तन्तोदात्तः पुङ्क्तिश्च, पशु-
स्वानिसादी तथापाठात् । तदेतद्दृष्टव्यमिति—दिगिति । वामनेन तत्र निम्नोऽनुक्त्या एवमिदं सानुस्वारप-
ठम्—तत्रहीनि । तस्यै हीत्यर्थः । एवमाप्यतद्दिनेन दुष्कृतमित्यत्रेण साम्यबोधकं पूर्वशब्द इति भावः ।
अमपारावदरत्नमन्वोऽवगन्त यम् । इति संज्ञेति । प्रथमाध्यायव्यवस्थानिर्णयार्थोपयोगिसंज्ञानां प्रकरणनिर्णय-

अथ परिभाषाप्रकरणम् ।

“इको गुणवृद्धी” (पा० सू० १।१।३) ॥ गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति । एतच्च पूर्वसूत्राभ्यां गुणवृद्धिपदे अनुवर्त्य गुणो वृद्धिरिति ये गुणवृद्धी इति योजनया लभ्यते । तेनेह न—“दिव औत्” (पा० सू० ७।१।८४) दौः, “त्यदादीनामः”

शब्दरत्नम् ।

योजनयेति । (१) यद्यपि तदनुवृत्त्यैव सिद्धे मामध्याच्छब्दव्यापाराश्रयणेन लभ्यते भैरवी ।

इको गुणवृद्धी । नेदमधिकारसूत्रम् ‘न धातुलोप’ इति सूत्रस्थानकारस्य पृथक् पाठात् । अन्यथाऽधिकारत्वाविशेषात्तत्रा संयुज्यैव पठेत् । संज्ञासूत्रमपि न, विरुद्धविभक्तिनिर्देशात् । विधिसूत्रमपि न तच्च द्विधा यक्सूत्रसामर्थ्यात्तत् परिभाषासूत्रमेवेत्याशयेन प्रकरणान्तरेऽप्यपाठः । अत्र ‘पूर्वसूत्राभ्यां गुणवृद्धिपदे अनुवर्त्य योजनयोक्तार्थलाभ’ इति मूलीयव्याख्यानद्वयगुणवृद्धिपदप्रहणसामर्थ्यादिति भाष्याक्षरविरुद्धमित्याशयेनाह—यद्यतीत्यादि । तदनुवृत्त्यैव—गुणवृद्धिपदानुवृत्त्यैव । न च तयोः सूत्रयार्गुणवृद्धिपदे स्वरूपरे इह तु तयोः संज्ञिपरत्वं कथमिति वाच्यम्, ‘प्यान्तापट्’ इति संज्ञ्यापटवच्छब्दाधिकारेण संज्ञिपरत्वमम्भवात् । सामर्थ्यात् । पुनरस्मिन्सूत्रे तयोः पाठमामर्थ्यात् । लभ्यत इति । लक्षणयेति शेषः । सा च गुणवृत्ताभावप्रकाराः ।

समाप्तमित्यर्थः । नेनाश्रोत्रितप्रगुणमलोपसंज्ञाचतुष्कावपि न क्षतिः । तथा च सप्तानामेवेद प्रकरणं न तु त नामिदमेवेति बोध्यम् । ‘अ भ’ इत्याद्युपन्यासस्तु प्रासङ्गिकः । एतेन ‘अरउ’ इत्याद्युपन्यासो न युक्तः, तेषां क्रमव्यतिरिक्तत्वात् । तत्कालं तु यमां यमीत्यादौ यथासहस्यधीरित्यपास्तम्, उक्तयुक्ते । ‘अदिरत्स्येन’ इत्येकवाक्यतया तेषां संज्ञासूत्रवाच्येत्यन्यत्र विस्तृतः ॥

इति संज्ञाप्रकरणम् ॥

परममूले इकोगुणवृद्धी इति । परिभाषयं व्याख्यानादिति भावः । गुणवृद्धिप्रहणसामर्थ्यादिति भाष्याशयानुगुण्यमत्र पक्षे भवतीत्याशयेनाशङ्कते—यद्यपि तदेति । गुणवृद्धिपदानुवृत्त्यैव सूत्रबोधार्थलाभे इत्यर्थः । एतेन सूत्रप्रत्ययवच्छेदः । संज्ञाकरणेनान्यत्र सक्षिपरत्वेन “नधातु” इत्यादिसाइचवैण च तयोरेषपरत्वादिति भावः । सामर्थ्यात्—पुनरत्र सूत्रे तदप्रहणसामर्थ्यात् । शब्दव्यापारेति । इत्येव सरला ।

योजनयेतीति । अनुवृत्तगुणपदस्य वृद्धिपदस्य च तृतीयया विपरिणाम, विधीयते इत्यध्याहारः । अनुवृत्तसंज्ञापदानां स्वरूपपरत्वमिति च नियम इति गुणपदेन वृद्धिपदेन च यत्रादेक आर्दचो वा विधीयन्ते तत्रैकः पद पद्यन्तमुपनिष्ठे इत्यर्थः, सिद्धमिति । न च “द्वुगण” सूत्रादनुवर्तमानस्य सख्या पदस्य “इति च” सूत्रे सक्षिपरत्वदर्शनेन व्यभिचार उक्तनियमस्येति वाच्यम्, संज्ञाशास्त्रातिरिक्तशास्त्रेऽनुवृत्तसंज्ञापदानां स्वरूपपरत्वबोधात् । नियमाश्रयणेन “इति च” सूत्रस्य संज्ञाशास्त्रत्वेन दोषाभावात् । न चैवं स्वादिष्विति संज्ञाशास्त्रे “मुक्तिवन्त पदम्” सूत्रादनुवर्तमानपदपदस्य स्वरूपपरत्वानापत्तिरिति वाच्यम् । यस्मात्तदनुवर्तने तदीयविधेयतावच्छेदकधर्मतरुधर्मावच्छिन्नविधेयताप्रयोजकेति संज्ञाशास्त्रस्य विशेषणेन लभयोरपि “मुक्तिवन्त” “स्वादिषु” सूत्रयोरेकसंज्ञाविधायकत्वेनादोषात् । “इति च” इत्यस्य तु निम्नसंज्ञाविधायकत्वेन तादृशमन्त्रशास्त्रत्वमस्त्विति न तत्र सख्यासंज्ञापदस्थानुवृत्तस्य स्वरूपपरत्वमिति ।

नदीनास्तु गुणवृद्धिपदानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनर्गुणवृद्धिप्रहणमामर्थ्येन शब्दव्यापारमाश्रित्य गुणवृद्धिपदयोरदेद्विनिष्ठविधेयताप्रयोजकगुणपदे आदिनिष्ठविधेयताप्रयोक्तृत्ववृद्धिपदे च लक्षणम्, अनुवर्तमानमपि संज्ञापद संज्ञाशास्त्राविधेयतावच्छेदकधर्मतरुधर्मावच्छिन्नविधेयताप्रयोजके संज्ञाशास्त्रे तद्व्यतिरिक्ता सर्वत्र सक्षि परमेवेति च नियममङ्गीकुर्वन्ति । तदाह—यद्यपीति ।

(पा० सू० ७।२।१०२) सः, इमम् । पृष्ठयन्तमिति । सूत्रे पृष्ठयन्तस्यानुकरणा-

शब्दरत्नम् ।

मूलोक्तार्थस्तथाऽपि मन्दबुद्धिनाभारण्येन स्फुटत्वायैवमेवोक्तम् । स इति ।

भैरवी ।

द्विशब्दकृत्कविधायाधिसरणे कार्या । मन्दबुद्धीति । किञ्च यद्गोक्तार्थं गुणवृद्धिपदयोरननुय-
तेमानयोर्लक्षणाऽऽश्रीयते तदा 'नमात्' इत्युत्तरसूत्रयोः पुनरन्तरेऽप्यारादिमात्रे लक्षणाऽऽश्रय-
णोयेति गौरवं स्थावृतौ लघुवाप्यात्मिन्सुधे तयोस्तुवृत्त्या योजनानुरूपमयं युक्तमिति बो-
ध्यम् । शब्दव्यापारपरतया व्याख्यानस्य फलं धौरित्यादायतिव्याप्तिगारणरूपं दर्शितं यथा,

भावप्रकाशः ।

गुणवृद्धिप्रणय शब्दविहितगुणवृद्धिवाचकम् । एवञ्चानुवृत्तिर्नेतिवद्वाच्यतापर्यमिति भावः । एवमेवेति ।
योनया लभ्यते इत्याद्येवेत्यर्थः । इत्येवमित्यध्यातृत्वात्त्वयोरुपपरतरेनानुवृत्तयोर्थाधिकारात् स्वादिभित्त्वा-
दावनुवृत्तपदशब्दस्य संज्ञापरत्वस्यैव दृष्टत्वादेहेतुगोवृद्धिरित्येवैका बुद्धिसंज्ञा प्रामोणी नमावाच शब्दप-
रत्वेन च योजनानाम् इति भावः । अत एव सम्बन्धानुवृत्तिप्रदर्शकैत्युत्तरभाष्ये "इते गुणवृद्धीत्युक्तार्थं
गुणवृद्धिप्रणयमनुवृत्तौ" इत्युक्तम्, नलिक इत्येतावन्मात्रमुच्चार्यम् । एवञ्चानुवृत्त्या योजनेत्येतावन्मात्र-
पर्यम् । परत्वस्य भाष्यस्य यथान्यासाभिप्रायकतया गुणोक्तत्वात्तदमेव भाष्याभिमतम् । अत एव वैद-
द्योऽप्युत्तरपक्षत्वेन तन्मदमिहितवान् । किञ्चानुवृत्तयोस्तयोरसम्बन्धयोरेकवचनान्तयोर्द्विवचनान्तसम्बन्धो-
दायुत्तगुणवृद्धिविशेषणत्वात्सम्भवेन तत्प्रकाशमभवः । नहि भवति चैत्रमैत्री दण्डी सम्बोति । अत एव मन्द-
बुद्धीति फलमुक्तम् । अत एव न शब्देन्दुवैपरिवेष इति बोध्यम् । एतेन सम्बन्धानुवृत्तौ मन्त्रमन्त्रो-
त्तरतयोर्द्वयं च गौरवमिति सम्पूर्णप्रदर्शकानुवृत्त्या तयोस्तया एवोचित इति कौस्तुभरत्नाकरमन्दाद्यु-
क्तम्यास्तम्, तयानुवृत्तिप्रदर्शकभाष्यविरोधापत्तेः । त्वन्मतेऽपि चतुर्षु पदेषु स्वरितत्वप्रतिज्ञायास्तथा योज-
नयाश्चावश्यकतया गौरवस्य स्पष्टवाच्यं, गुणवृद्धिप्रणयसम्बन्धादिति भाष्यविरोधापत्तेरिति दिक् ।

नन्वेव व्याख्यानस्य "दिव औः" इत्यादिष्वपि अभ्याष्यपिव्याप्त्युपमदकृतकालिव्याप्तेर्निरासस्य फलस्य
मूलोक्तार्थेऽपि तल्लक्ष्येषु स इत्यनुचिनम्, तत्रैतेऽभावादत्तं ब्राह्—अथेति । तथा चाप्यत्र तथापरत्वेऽपि
"त्यदादीनामः" इत्यनभ्यासेस्तदुपपत्त्ये च जनकालिन्याप्तेर्निरास एव फलमिति भावः । "अथश्च" इत्यत्र
हरवादिपदानुवृत्तिफलत्वे "दिव औः" इत्यादि । गणनिर्देशस्तु सज्ञोपसर्जनन्यावृत्त्यर्थं उत्तरार्थेऽपि बोध्यम् ।
यद्यपि "दिव" इत्येवमप्येन 'योः' इत्यस्य सिद्धिः, "लोपो व्योः" इति बलोऽः, "दिव औः" इतितु न भि-
न्नोक्तेति न्यायात्, अनन्यग्रहणप्रत्याख्यानान् "न वासयोः" इत्यादिशापकात् सः, 'हेस' 'सा' इत्यादि-
सिद्धिः । एवम् "इदमो मः" "इदोऽप्युप्ति" इत्यादिशापकात् 'इमम्' इत्यादिसिद्धिः । एव 'अन्था' इत्यस्य मू-
लकृदादिमते "इतोऽप्यु" इत्येवग्रहणानुशापकारित्तिरिति नोक्तार्थकीकारफलं, तथापि शापकानादरेण
तदुक्तिः । किञ्चोक्तशापकैरानुमानिकवचनानां कल्पनापेक्षया शब्दव्यापाराश्रयणमेव लाववावृत्तमिति तदु-
क्तिः । वस्तुतो "लोपो व्योः" इत्यत्र वस्य भगवता प्रत्याख्यानासाक्षीत्वं कल्पने गौरवाच्च 'पौः' इत्यसि-
द्धयर्थं तथा व्याख्यानावश्यकतया 'अन्थाः' इत्यादीनामपि तत एव सिद्ध्या शापकाश्रयणे फलमावो विप-
रीतौवेत्त । अत एव 'पौः' इत्यस्य मूले प्रायुक्तिः, एवञ्च मूला वल्लक्षणम् । न च पूर्वोपसर्जनोत्तरोत्तरो
कैम्बवैव प्रतिज्ञावेऽपि वैपरीत्यं न क्वचिद् दृष्टमिति वाच्यम्, कुतिलिङ्गादौ तस्य पूर्वमीमासाया रक्षत्वा-
त् । तस्मादस्तु मध्यमः पक्ष इतीदृशसूत्रभाष्योक्त्या तथा नियमानुशापकात् । भाष्यकृतोऽपीदमेवाकृतम् । एतेन
'सः' इति सामान्यापेक्षयापेक्षेन स्वरुपविधायकत्वानुपस्थित्या 'पौः' इत्यादेरपि सिद्धिः, तथा च गुणवृद्धि-
पदानानुवृत्तौ इत्यतस्तदस्याप्येवोचित इति तन्नाकरानुक्तमप्यस्य, उक्तपुक्तैः शापकस्य सामान्यापेक्षत्वे
मानानुशापकं गौरवाच्च । किञ्च "कमुश्चिद्" शब्दे कृतार्थोपरिपरित्यक्तत्वात् तस्य धारिताध्यायात् । नच
'कः' इत्यस्य सर्वनामस्थानविशेषणत्वात् "येन नायवधानम्" इतिन्यायेन नातिप्रसङ्ग इति

च्छब्दस्वरूपपरतया नपुसकात्सोर्लुगिति भाव । पदमिति । तच्च सम्भवति सामा-

शब्दरत्नम् ।

अत्र नेव स्यादिति भाव । इममिति । अत्रेकारस्यैव स्यान्न त्वन्त्यस्येति भाव । सोर्लुगिति । अत एव दोषो नेति भाव । तच्चेति । इक इति पद चेत्यर्थ । अनेनात्र सूत्रे पदोपस्थितिपक्ष इति सूचयति “अचो ङ्गिति” (पा०सू०७।२।११९) “ओर्गुण” (पा०

१

भैरवी ।

एषा स इत्यत्र न सम्भवतीति तदुपादाननिष्फलमित्याशङ्कानिरासायाह—अत्र नैवेति । तथा चातिव्याप्तिवद्व्याप्तिनिरासोऽप्येव व्याख्यानस्य तस्य फलमिति ध्वनितम् । नन्विममित्यत्र पुनरतिव्याप्तिप्रदर्शनं सन्दर्भविरुद्धम् । ‘घौ’ इत्यस्यातिव्याप्त्यधिकरणस्यापि एतदुपगम्या सत्सोर्चितत्वात्, अतो भावमाह—भवेकाणि । तथाचान्त्यादेशस्य विषये दोषमुद्गाह्यान् न्त्यादेशप्रसक्त्यातिव्याप्तिप्रदर्शनाय पुनरेवं ऐष । अत्र एव । लृक् प्रवृत्तेरेव । दीर्घ इति । “पत्वसन्तस्य” इति सूत्रविहित इत्यादि । ननु तच्चेत्यनेन सम्पूर्णसूत्रपरामर्शोऽथासङ्गति रत आह—इक इति पदच्चेति । अनन—पदपदोपादानेन । ननु विषयसमर्पणगुणवृद्धिपत्तोपादान यत्र तत्राख्योपस्थानञ्चेत् “अचो ङ्गिति” इति सूत्रे “ओर्गुण” इत्यत्र च तथा सत्त्वादुपपत्तिक इत्यस्योपस्थानं स्यात्, तथाच सूत्रोपात्तयोर्वैयर्थ्यमत आह—अच इति । न च निर्दिष्टस्या- निरुत्त्वमिक इत्यस्यानुपस्थाने नियामकसम्भविष्यतीति वाच्यम्, अच इत्यस्य स्यान्निवो

भावप्रकाश ।

वाच्यम्, अत्राद्ये प्रत्ययस्योत्थिताकाङ्क्षत्वेन तथाऽवयस्यैवाभावात् । एतेनादिपिसामर्थ्यात्तयैव पास्तम् । एवञ्च पथा इत्यपि ‘घौ’ इतिव मुख्यभेदोदाहरणमिति तथा व्याख्यानं तदुक्तिश्च युक्तेवेति दिक् । यद्यपि “एयदादीनाम” इत्यत्रेकपदोपरिस्थितौ ‘सम्भवति’ इति न्यायेन सामानाधिकरण्येनान्वय उच्यते तथाऽपि विभिन्नवचनत्वादधिरुद्धस्यानुपपत्तौ च वैयर्थ्यकरण्येनेवान्वय । अत्र एव भाष्ये इममित्युक्तिसाफल्यम् । तदेतद् हृदि निधायाह—अकारेति । एवव्यावर्त्यमाह—नत्त्विति । दीर्घ इति । “अवसन्तस्य” इत्यनेनेति भाव । ननु तच्चेत्यनेन सूत्रपरामर्शोऽस्य विधिषु तथाऽनन्वयात्सम्भवीत्यापुनरुपगम्यासङ्गति । सूत्रानुपात्तत्वात् पदशब्दपरामर्शोऽपि न युक्त इत्यत आह—इक इति पद- च्चेति । एवञ्च ‘इक’ इत्यस्यैव परममूले षष्ठ्यत परमिति स्वरूपवचन, नत्त्वगुणत्वादिलभ्यम्, अत्र एव मूले भेदविवक्षाङ्गीकारः । अन्यथा ‘उपतिष्ठते’ इत्यत्र तस्य कर्तृत्वेनान्वयो न स्यात् । अत्र एव पदशब्देन सामानाधिकरण्यमिति भाव । तत्फलितमाह—अनेनेति । इक इति षष्ठ्यन्तमित्यादिव्याख्यानेनेत्यर्थ । पक्ष इति । स एव युक्त इति रपुटोभविष्यति । नन्वेवमपि ‘ओर्गुण’, इत्यादावप्युपस्थितिः स्यात्, गुणादिपदश्रवणात् । न च निर्दिष्टत्वात् निवत्वात् तथा ‘ओ’ इत्यादे स्थानित्वनिगमस्य वाक्यार्थ बोधोत्तरकालिकतया पूर्वमभावात्त आह—अच इति । आदिना ‘अन उपधाया’ इत्यादिसङ्ग-

“इमामगृभ्णन्” इतिमन्त्रे रशनामात्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपालङ्घनत्वेऽपि “इत्यश्रमिधानीमादत्त’

सर्ला ।

दीर्घो नेतीति । षष्ठ्यतस्य “इतो यणचि” इत्यादिसूत्रस्यानुकरणतया तस्य- नुकारार्थवाचकत्वेन शब्दस्वरूपार्थकत्वमाश्रित्य नपुसकलिङ्गबोधनतया तत् षष्ठ्यत्राया विमर्क- प्रथमैकवचनस्य हृदि असन्तत्वेऽपि “अवसन्तस्य चाधातो” इत्यनेन न दीर्घ, सुप कत्वाभावात्, “ननुमदा” इति निषेधादिति भावः । अत्र नैव स्यादिति । इकोऽसत्ता दित्यर्थ । पदोपस्थितिपक्ष इति । तच्छेष-वदपवाद-पदोपस्थितिपक्षाणा मध्ये इति शेषः ।

शब्दरत्नम् ।

सू० ६।४।१४६) इत्यादौ तु भाष्या प्रवृत्ति । लिङ्गस्य श्रुतपेक्षया दुर्बलत्वेन प्रथमतः श्रौताच्यदायादिघटितवाक्यार्थबोधे वृत्ते निर्दिष्टस्थानिकत्वेनोपस्थितत्यापीक्यपदस्य वाक्यार्थेऽनन्वयात् । “सार्वाधानुक” (पा० सू० ७।३।८४) इत्यादौ तु तदुपस्थिति भैरवी ।

धकत्वनिर्णयस्य वाक्यार्थबोधोत्तरकालिकत्वात् । लिङ्गस्य—वृद्ध्यादिपदानिष्ठस्य लिङ्गस्य इक्ष्पदोपस्थितिद्वारा तदर्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपस्य । श्रुतपेक्षया—अच इत्यादिश्रुतपेक्षया । निरपेक्षो रव श्रुति । दुर्बलत्वेनेति । “श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याना समवाये पारदौ-वलयमर्थविप्रकर्षात्” (जै० सू०) इति सूत्रे मीमांसाया हि तयोक्तम् । दुर्बलत्वमुपपादयति प्रथमतः इति । श्रौत इति । श्रुतरथ श्रौत । श्रुतिश्चाच्यदादिरूपा, अत एवाह—अच्युदायादीनि । आदिना वृद्ध्यादिपदार्थपरिग्रह । वृत्ते—निर्गमने । वाक्यार्थबोधस्य वा पदार्थोपस्थित्या दिसामग्री तस्या वृत्तत्वादिति शेष । एतेन पदोपस्थितिप्रतिबन्धकसद्भावो ध्वनित । उपस्थितत्यापीति । अपिना अनुपस्थितौ सम्यक्त्व सूचितम् । लिङ्गस्य तु पदोपस्थापकत्व , ततस्तस्य पदस्य शक्तिस्मरण, ततस्तदर्थोपस्थितिस्ततस्तस्यार्थस्य वाक्यार्थबोधकत्वसम्भावनेति विलम्ब स्पष्ट इति भाव । यथा “इमामगृभ्यन् रदानामृतस्य” इति मन्त्रे रदाना माद्यप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गसत्त्वेन गर्दभरशानाग्रहणेऽपि प्रसक्तस्य तस्य मन्त्रस्य तदीयनाक्षणे “अद्याभिधानीमादत्ते” इति विधिबोधकत्वेऽन्तशब्दोच्चारणेनाक्षरशानाग्रहणे श्रुत्या तस्य मन्त्रस्य विनियोगो बोध्यते इति । निर्दिष्टस्थानिकत्वेनेति । अनेन स्थान्यन्तराकाङ्क्षाभाव उक्त । अनन्वयेति । अर्थद्वारति शेष । जनितान्वयबोधादिति च भाव ॥

प्रवृत्तसूत्रोपयोगस्यलमाह—सार्वाधानुक इत्यादिना । तदुपस्थितिम्—एतत्सूत्रस्येकपदोपस्थि भावप्रकाश ।

इति तदीयमाक्षणे ‘आदत्त’ इति लेट् विधायक, इतिभन्वस्य करणत्वबोधक, अद्याभिधानीमिति द्वितीया-श्रुतिनिरपेक्षरनाख्या साध्यत्वबोधकैति तस्या प्राक्त्वाद्भ्रशरशानादाने तस्य विनियोगो नोक्तलिङ्गन तमा वादाने इति पूर्वमीमांसार्था वृत्तिलिङ्गविद्यो स्पष्टम् । तदभिप्रेत्याह—लिङ्गस्येति । इक्ष्पदोपस्थितिद्वारा तदर्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपगुणादिपदानिष्ठलिङ्गस्येयर्थ । श्रुतीति । “अच” इत्यादिश्रुतीत्यर्थ । वृत्ते नि-
ष्पन्ने उक्तकारणवाचकाभावयो उत्तरादिति भाव । निर्दिष्टति । तथा च तथा यानाङ्क्षाऽनियमप्रसक्तयो रभाव इति भाव । उपस्थितस्यति । शङ्कोकरीयेति भाव । वस्तुन उक्तरीत्या अनुपस्थितत्वेन । तद् ध्वनयत्याह—अपीति । वाक्यारिणम् । अनेन कैमुतिकन्यायसूचनद्वाराऽनुपस्थितान वयसूचनद्वाराऽनुपस्थितत्वेन युक्तति सूचितम् । अनन्वयेति । अधद्वारेतिशेष, जातेष्टा वयबोधेन नैराकाङ्क्षात् । तथाच फलामावापि न क्षेपेति भाव । ऊर्ध्वेव “सावधानुक” इत्यादावपि तदापत्ति, उक्तरीत्या तत्रापि तत्र प्राक्त बोधनिष्पत्ते ; तथा चास्य निर्दिष्टयतापत्तिरत आह—सार्वाधानुके इति । तदुपति । अवत्य सरला ।

दुर्बलत्वेनेति । यथा “पेद्रया गाहण्यनुपतिष्ठते” इति श्रुत्या पेद्रया ऋच गाहण्योपस्थाने विनियु-
क्ताया इन्द्रदेवदारवरूपप्रकाशनत्वेऽपि लिङ्गा नेन्द्रोपस्थाने विनियोग श्रुतपेक्षया लिङ्गस्य श्रुतिमनुमाय विनियोजकतया विलम्बोपस्थापकत्वेन दुर्बलत्वात् । लिङ्ग हि श्रुतिमनुमाय यावद्विद्वोपस्थ ने पन्दीमृच-
विनियोनयनि, तावत्प्रत्यक्षश्रुति । गार्हपत्योपस्थाने लिङ्गाच्छ्रुत्यनुमानकाल एव विनियोनयनीति । तदुक्तं
वैमिनेना—‘श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याना पारदौवलयमर्थविप्रकर्षात्’ इति । एव प्रकृतस्य
“अचो ङिति” इति सूत्रस्य आदौर्जाविधापकानुवृत्तवृत्तिपदमन्त्रित्वलिङ्गन यावत् इत्येगुणवृत्तौनिशाखण-
रक्तोपस्थान तावदेव श्रौतच्यार्थेन यथायाकाङ्क्षाया निवृत्ततया उपस्थितत्यापीक्यपदस्याकाङ्क्षाया
अभावाच्छाब्दापेक्षान्वय इति । सार्वाधानुक इत्यन तु श्रौताङ्गपदार्थद्वारा अत्रत्य गुणो भवतीति
वाक्यार्थे वृत्तेऽपि स्थान्याकाङ्क्षाशान्त्यभावेन तत्रोक्तलिङ्गानुपस्थितत्वेनादस्य शाब्दबोधेऽन्वय इति भाव ।

नाधिकरण्ये इगन्तस्याङ्गस्येत्यादिक्रमेण संगृह्यते । “मिदेर्गुणः” (पा० सू० ७।३।८२)

शब्दरत्नम् ।

विना स्थान्याकाङ्क्षादान्त्यभावेन बोध एव नेति विरोधः । एवं च पदश्रुति-
निमित्तैषा पदैकवाक्यतया अन्यपर्यन्तरङ्गा । स्थानपद्योत्वनिर्णये उपस्थिताऽलोन्त्य-
परिभाषाया अनन्त्यस्य गुणव्यावृत्तये वाक्यैकवाक्यतया अन्य इति बहिरङ्गा सा,
भैरवी ।

तिम् । शान्त्यभावेनेति । गुणादीनामनेकालत्वाभावेन “अनेकाल् शित्सर्वस्य” इत्यस्यानुपस्थि-
तेरङ्गस्येति पठ्या अर्थस्य समीपादिपदाध्याहारेण “अस्तेभूः” इत्यत्रेवानेकस्य सम्भवेन
स्थानपद्योत्वनिर्णयाभावाद् “अलोऽन्त्यस्य” इत्यस्याऽऽनुपस्थितिरन्यस्य तु निर्णायकस्य
स्वरूपतः पदाभावादिति । अङ्गसम्बन्धिगुण इत्यर्थयोग्यस्तु सामान्यतो जातोऽपि न लभ्य-
सम्कारक इति भावः । वाच एव नेति । सम्बन्धविशेषविषयकः पद्योन्नत्ययोध एव नेत्ययः ।
न चैवमन्या परिभाषाया अप्युपस्थितिर्न स्याद्विधेयसमपंकत्वेन निर्णयाभावेन लिङ्गानिश्चया-
दिति वाच्यम्, असति वाचने विधिवान्यस्य प्रथमविधेयबोधरूपदावयवेति सामान्यत-
सिद्धवाक्यतो गुण इति पदस्य प्रथमान्तस्य लिङ्गत्वमम्भगात् । मौलान्तच्चेत्यादिप्रथमद-
नारयति—एवमेत्यादिना । एवञ्च—सामान्यतो बोधे च । पदश्रुतिनिमित्ता—विधेययोग्यत्व-
ज्ञानविषयगुणादिपदश्रुतिनिमित्ता । एषा “इको गुणः” इति परिभाषा । अन्तरङ्गत्वात्स्या-
प्रथमतः प्रवृत्तिमाह—पदैवेति । “अलोऽन्त्यस्य” “आदेः परस्य” “अनेकाल्” इत्यस्य च
यथा अन्य व्युत्स्थापकत्वं, तदाह—स्थानपद्योत्वेति । “पादस्य लोप” इत्यादौ यथा ।
प्रवृत्ते सार्वधातुनेत्यादिसूत्रे स्थानपद्योत्वस्य “द्विति च” इत्यस्य निर्दिष्टपरिभाषोपस्थिता
व्यवहितस्य गुणनिर्णयत्वेन तत्प्रतिपद्यमूर्त्त्यपदघटितवाक्यवटकरूपत्वात् निर्णय इत्ययः ।
एवञ्चालोन्त्यस्येत्यस्य बहिरङ्गत्वं स्पष्टमेव । अनन्त्यस्येति । कृणोतीत्यादावृकारादेरित्यर्थः ।
वाक्यैकवाक्यतेति । तस्याः परिभाषाया यत्र स्थानपद्यो तत्रालोऽन्त्यस्येत्युपतिष्ठत इत्यर्थ-
भावप्रकाशः ।

“इकः” इतिपदोपस्थितिमित्यर्थः । अभावेनेति । गुणादीनामनेकालत्वेनासर्वादेशत्वात् स्थानपद्योत्वनिर्णये
नानन्त्यादेशत्वाच्चेति भावः । बोध एव नेति । लक्ष्यसंस्कारो नेत्यर्थः । अङ्गसम्बन्धिगुणभवनमिति सामा-
न्यधीस्तवस्येव, हेतो सत्त्वात् । अत्र एव विधेयसमपंकत्वेन गृहीतगुणादिपदश्रुतिरिक्पदोपस्थितौ लिङ्गम्
तत्त्वेन अङ्गश्चासति वाचके विधिवान्ये प्रथमाया विधेयविकल्पित्वेन तदन्तत्वात्तयोस्तद्बोधो जान एव । अ-
प्यत्र गुणादिपदानामिक्पदोपस्थापनेन सफरानामपि वाक्यार्थ-व्यतिता, तदर्थस्य तदनन्वयित्वेऽविधेय
त्वेनोपस्थापकत्वस्यैव भङ्गापत्तेः । असनीत्याद्युक्त्या “वृद्धिर्यस्य” इत्यादौ यच्छब्दादेस्तद्व्यपकत्वेनान्तरा-
स्येति भावः । तस्मिन्सामान्यबोधे लक्ष्यासंस्कारस्त्वात्स्थानपदाध्याहारेण तत्रिरूपिनसम्बन्धाभावेन सम्-
न्धत्वेन मानात्तदनिर्णयस्थानपद्योत्वरूपलिङ्गाभावात् “अलोन्त्यस्य” इत्यस्याप्रवृत्तिः, नि-
स्त्वस्योक्तलिङ्ग
सत्त्वात् । तदश्रुति निषाधेयगन्ताङ्गस्येत्यादिग्रन्थमन्वारायनि—एवञ्चेति । लक्ष्यासंस्कारकवाक्यार्थ-
वेत्यर्थः । तत्र स्थान्याकाङ्क्षाया एव सत्त्वेन स्थानपद्योत्वनिर्णयस्य दूरगतात्मत्वम् । इक्पदोपस्थितौ तु
तच्छान्त्या स्थानपदाध्याहारेणैवादिपदघटितवाक्यार्थबोधे सति तन्निर्ययः । एनेनेगुपस्थितौ पदाधोपस्थि-
तिमात्र निमित्तमिति पदैकवाक्यतयाऽन्यथादन्तरङ्गत्वमस्याः । विधीयेन इति त्वनुवादे प्राप्स्यमावात्कलि
तार्थक्यनम् । “अलोन्त्यस्य” इति तु विधिवान्येववान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरं तदैकवाक्यतया सम्बन्ध-
इति बहिरङ्गत्वं तस्याः, त विना स्थानपद्यो निर्णेतुमशक्यत्वादिनि मान्योक्तिः प्राचामनुष्ठेनेने ध्वनि
तम् । सामान्यबोधे वाचकाभावात्, तस्योक्तोत्था आवश्यकत्वाच्च । अनुवाद इत्यस्यातिरिक्ताया असत्त्-
चेति इक् । अन्तरङ्गत्वे हेतुमाह—वाक्यैकवाक्यतेति । यत्र स्थानपद्यो, तत्र “अलोन्त्यस्य” इत्युपनिष्ठो
सरला ।

पदश्रुतिनिमित्तेति । विधेयताप्रयोजकस्य इतिपदस्य गुणपदस्य वा अस्य लिङ्गत्वात् तादृशप

‘मृजेदृद्धिः’ (पा० सू० ७।२।११४) इत्यादौ तु सामानाधिकरण्यासंभवात्निदि-
मृज्योरवयवस्येक इति संबध्यते । यत्तु इक एव स्यात्ते स्त इति प्राचा व्याख्यातम्,
यच्च तद्वैवाक्यतोक्तमनियमप्रसङ्गे नियमार्थमिदमित्यादि, तत्सर्वं भाष्यविरोधादुपे-

शब्दरत्नम् ।

तदाह-इगन्ताङ्गस्येत्यादि । मृज्योरवयवस्येति । एवं च स्थानपद्योत्वाभावनिर्णयेन
‘अलोन्त्यस्य’ (पा० सू० १।१।६२) इत्यस्य प्रवृत्तिरेव नेति भावः । नियमार्थमिदमिति ।
तत्तद्विधायकैर्विहितयोगुणवृद्धयोः ‘अलोऽन्त्यस्य’ (पा० सू० १।१।६२) इतिवदिदमपि
स्थानिनियमार्थमिति तदाशयः । तत्सर्वं भाष्येति । इधोर्निधमयोः ‘सापेधातुः’ (पा०
भेरे) ।

वाक्यैकवाक्यतेत्यर्थः । तदाहेति । तदेतन्मनसि निधायोदित्यर्थः । एवञ्च-‘मिद्रेः’
इत्यादिषष्टया अवयवपद्योत्वनिर्णये च । स्थानपद्योत्वेति । इक इत्यस्य तथात्वेऽपि परिभा-
षाया अनियमे नियमकारकत्वस्वभावादिक इत्यस्य पदस्यैकवर्गोपस्थापकतयाऽल्मसुत्रायशो-
धकत्वाभावेनालोन्त्यस्येत्यस्य तत्रानुपस्थितिरिति भावः ।

नन्विको गुणेत्यस्य सूत्रस्य परिभाषात्वकथनेन विधिसूत्रत्वमेव नास्ति नियमसूत्रत्वन्तु
कुन इत्याकाङ्क्षातुत्यानायाह-तत्तदिति । अलोन्त्यस्येतिवदिति । यथाऽन्त्यस्यानन्त्यस्य च
प्राप्तावन्त्यस्येति तेन नियमः क्रियते, तथाऽनेनापांकोऽनिकश्च गुणवृद्धिप्रसङ्गे इक एवेति
नियमकल्पनया परिभाषात्वमस्याः सिद्धमिति भावः । इदमपि-इको गुणेति सूत्रमपि ।
नियमार्थमिति । अन्यथा गुणादिविधायकवाक्यस्य निर्णयात्मकतया वैयर्थ्यापत्तिः स्यादिति
तदाहः । भाष्यविरोधमुपपादयति-इदोरित्यादिना । इयोः-इकोगुणालोन्त्यस्येत्यनयोः ।
भावप्रकाराः ।

इत्यर्थादिति भावः । तदाहेति । तदेतद्दृष्टिः निधायोक्तक्रमेणान्वयमाहेत्यर्थः । एवञ्चेति । तथात्वनेना
वयवच-ओवनिर्णये वेत्यर्थः । निर्णयेनेति । आर्थिकेनेति भावः । नन्वस्य परिभाषात्वोक्तविधित्वात्त्रि-
यन्तव विधिल्लं दूराभास्तन्माह-तत्तदिति । ‘सापेधातुकार्षथातुक्तयोः’ इत्यादिभिरित्यर्थः । अन्यथा
तेषां केषाञ्चिद्वैकल्यम् । अत्र पदादौ परिभाषेयमित्युक्तम् । स्थानिनियमेति । अन्त्यानन्त्ययोः प्राप्ता-
वन्त्यस्यैवेतिविदित्वात्तत्रोः प्राप्ताविक एवेति तत्रैवम इत्यर्थः । तथा च नाय प्रसिद्धनियमविधिः, किन्तु
परिभाषागमनियमे नियमकारिणीत्वादस्य स्थानिनियामकतया नियमार्थत्वव्यवहारः । एतन्मयेऽपीति
भावः । तदाशय इति । प्रकियाप्रसादश्लोकाशय इत्यर्थः । तत्सर्वमिति । मूलश्लोकोक्तमित्यर्थः ।
ननु तान्यामुक्तं नियमपक्षमनूष तत्र भाष्यविरोधादुपेक्ष्यत्वं प्रतिशय हेतुसिद्धिर्वादिता तच्छेषपक्षमि-
त्यादिहेतुर्जनं युक्तं कृष्णपण्डितानाम्, नियमपक्षपक्षेयवोस्तिरुक्तदुक्तयोरेव महाभेदस्य स्पष्टत्वेनान्त्यस्य
तत्र दृष्टित्वेऽपि आद्योद्भूतस्यैवामावेन तद्दृष्टित्वस्य दूरेत्स्यारित्वेनास्य ग्रन्थस्यासम्बन्धात्तदत आह-
इदोरित्यादि । विधेरान्तरवाक्यार्थयोषोत्तरं स्वस्वहेतुवशाद्युपपन्नवृत्तावितिशेषः । विशेष्यविशेषण-
सरला ।

दक्षवगमाने एवानया इकपदस्योपस्थितेः पदैकवाक्यत्वमा तदन्वय इति । अलोन्त्यपरिभाषायास्तु अस्तमु-
दायवन्तकरोत्तरस्थानपद्योऽङ्गमिति । स्थानपद्योत्वस्य च वाक्यार्थबोधानन्तरं शायमानतया विधिसूत्रे
अस्थितत्वापि अलोन्त्यस्य इति पदद्वयस्य वाक्यैकवाक्यत्ववैवाक्यत्वः । पूर्ववाक्यार्थबोधमुपतीत्यैव तदु-
पस्थितेः । उपजीव्योपजीवकभावपक्षविषयताप्रयोगकपदमस्तिस्वमेव वाक्यैकवाक्यत्वम् । निरूप्यनिरूप-
कभावपक्षविषयताप्रयोगकपदव्यतिरेक इति पदैकवाक्यत्वम् । तत्र ‘इत्थं गुणवृद्धी’ इत्यस्यैव नत्वलोन्त्यस्ये-
ति । मिद्रेगुण इत्यादौ तु यावत् मिद्रेरित्यस्य स्थानपद्योत्वमर्थात्कस्तावदेव गुणपदश्रुत्या उपस्थितैः पदेन
मिद्रेरित्यस्यावयवपद्योत्वनिर्धारणाय नालोन्त्यपक्षप्रवृत्तिरिति उच्यतेत्यर्थः । अत्र स्थानपद्योत्वत्वेन विधे-
यताप्रयोगकत्वस्यापि वाक्यार्थबोधानन्तरमेव शायमानतया नत एव इक इत्यस्याप्युपस्थितेः कथं पदैक-

द्यम् । तच्छेषपक्ष दूषयित्वा । पदोपस्थितिपक्षस्यैव भाष्ये समर्थितत्वादित्याहुः । त-

श-दरसम् ।

सू०७।३।८४) इत्यादावविरोधेनेरूपस्यान्त्यस्येत्यर्थो वाच्यः । अन्त्यस्येक इति वा । उभयथाऽपि द्वयाविवेक्यविशेषणभावमत्वात्तच्छेषपक्षे पश्यमानम् । स "अलोऽन्त्यस्य" (पा सू०१।१।६२) इति नियमः शेषो विशेषणमस्यति तदर्थः । तस्य "अलोऽन्त्यस्य" (पा०सू०१।१।६२) इत्यस्य विशेषणमिति वा । एव च "मिदं गुणं" (पा०सू०७।३।८२) इत्यादौ परस्परविरोधादनयोरत्यागे सवादानुगापत्त्या तद्विरोध इति भावस्तदाह-तच्छेष-
भैरवी ।

शर्यथ इति । फलितार्थः । विशेषणमिति । विशेषणायप्रतिपादकमित्यर्थः । सर्वादेश इति । सूत्र-
सामर्थ्यात्सवादेश इत्यर्थः । तद्विरोध-भाष्यप्रतिपाद्यः । प्राचाभिति शेषः ।

भावप्रकाशः ।

भावे वामचारात्-इदमस्यति । सावधानुकादिपराङ्गस्येति शेषः । एवमशेषेति । इदञ्च फलितार्थक-
धनम् । शास्त्रतन्त्रिकधनम्, यदि क्रमिकवशाद्विशेषणविशेष्यभावे वामचाराच्चाङ्गस्येति प्रागेवान्तरमल नीयते
तत्पराङ्गान्तरयत्तु गुण इति, तत्र इव निकाः प्राणादिक एवेति नियमायैकाऽन्यो विशेष्यत्वे-इत्यन्तराङ्गान्तर-
स्य गुण इति, तदेव शेषभूता, विधिभन्तराङ्गस्य तस्या पश्चादुपरिबन्धत्वात् भेदस्तदाह । यदि प्रागिकाङ्गस्य
विशेषणात्तदन्तविधावगन्तस्य तत्पराङ्गस्य गुण इति । ततोऽन्यानन्तरप्राप्ते तन्नियमायान्तोऽन्त्यस्येति सम्-
बन्धने-तस्य योऽन्योऽल्ल तस्य गुण इति, तदाऽस्या साऽर्थत शेषभूतेति । न च नियमपक्षेऽपि मान्योक्त-
त्वात्तन्त्राङ्गत्ववद्वाङ्गत्वशङ्कया कथं गुणप्राप्तिरिति वाच्यम्, निदानन्तीया शङ्कया अभावात् विहित-
गुणवृद्ध्या स्थानिनियममात्रात्स्वकार्यावस्थावात्तरवाक्याथबोधोत्तरमेव प्रवृत्तेश्च । इको गुणो यस्य प्रा-
चोक्ताथबोधकाले विशेष्यवान्तरवाक्याव्यर्थोपे बाधनेन द्वयोरपि सत्त्वाच्च । विधिभवे तथा सम्बन्धस्येष्ट-
त्वादेव "सावधानुक्त" इत्यादावित्युक्तम् । अत्र तु विशेष्यविशेषणभावमात्रप्रतिपादने तान्तर्यम्, न तु
वास्तववाच्याव्यवधाने इति तदनुवृत्तेः । एतेन तावन्मात्राङ्गस्य परिमाणपरिवर्तकत्वात्तच्छेषपक्षस्य
इति नव्याभिमतम् । अत्र एतेन मूलतयेति प्रागुक्तप्रथमसङ्गति रत्यपाहनम्, उक्तद्वये । 'शास्त्रीयम्
इत्यादौ "अलोऽन्त्यस्य" इत्यस्याप्रवृत्त्यापत्तेश्च । मिश्रदेशस्ययोमिषा निरानाङ्गस्योविध्युपकारयोरेकवा-
च्यत्वस्योपपादयितुमशक्यत्वाच्च । उक्तप्रथमस्य मन्वाप्यनुकूल एवाते दिव । तद्व्यवहारश्च-उभयार्थतः ।
पर्यवसानमिति । तस्यैव यादृशो विशेष्यविशेषणभावस्तयोस्तत्र तादृश प्राचात्तनियम"श्लेषीत्यने भा-
ष्यापनुक्तोऽपि नातिरिक्तः सः । किन्तु तस्य तच्छेषपक्ष एव पर्यवसानम् अन्तर्भाव इति, न तयोर्भेद-
शर्यथ । अत्र एव भाष्यादौ न न्यूनतेति भावः । तच्छेषपक्षार्थमाह-स इत्यादि । इतिवेति । तदर्थं
इत्यनुपपद्यते । एतेन यद्यपि नियमपक्षे न तच्छेषपक्ष इति स्युःमेव, तथापि तच्छेषपक्षदूषणदूषितत्व-
मस्त्येवात मान्योक्तिर्यथाशक्त्याभिप्रायेति ध्वनितम् । तद्व्यवहारश्च-एवञ्चति । तयोरेक्ये चेत्यर्थः ।
चिरादादिति । तत्त्वयोरुत्प्रेक्यासम्भवादिति भावः । अन्यो परिमाणयोः । मन्वाद्गतेति । "मिदं"
इति ध्वन्यल्लादिति शेषः । तथाच मेघतीव्रसिद्धिः । इदमेव तच्छेषपक्षे दूषणमिति भावः । तद्विरोध-
भाष्यविरोधः । इतिभाव इति । कृष्णपणितानामिति शेषः । अत्र एव नियमपक्ष दूषयित्वेति नोक-
सरला ।

वाक्यत्वमिति वाच्यम् । प्रथमान्तपदस्य विधायकत्वेन सर्वत्र दृष्टतया विधेयताप्रयोजकत्वज्ञानस्य वाक्या-
ध्वेषोपानपेक्षणादिति दिक् ।

स्थानिनियमार्थमिति । अनियमे नियमकारिणी परिमाणा इति हि समते परिमाणालक्षणात् ।
इह अनिकश्च गुणवृद्धिसङ्गते इह एवेति नियमेनास्या परिमाणावमिति तद्भावः । अविरोधनेति ।
सावधानुक्तवाच्युक्तयोरित्यत्र अङ्गस्येति स्थानपठया गुणपदश्रुत्या चोपस्थितस्यान्त्यस्येक इति पदस्य च
"भागेन चतुर्थां करोति" "पुरोडाश चतुर्थां करोति" इत्यत्र यथा उपक्रमोपसंहारन्यायेन विशेष्यवि-
शेषणभावः, एवमत्रापि तेनैव न्यायेन विशेष्यविशेषणभाव इति तच्छेषपक्षे पर्यवसानमिति भावः । पर-

च्छेषपक्षे ऽपि दूषणोद्धारस्तु शब्दकौस्तुभे स्वप्तीकृतोऽस्माभिः ।

शब्दरत्नम् ।

पपत्तमिति । दूषणोद्धारस्त्विति । “मिदं—” इत्यत्र मिद् इमिद्विस्तस्येति व्याख्या नात्र दोषः । “पुगन्त” (पा०सु० ७।३।८६)—इत्यत्र पुगन्तो लृत्वो उपधेति व्याख्या मित्यादिमाध्योक्तदूषणोद्धारस्त्वित्यर्थः । न च यापयति, क्षमापयतीत्यादौ दोषः । पुगं भैरवी ।

दूषणोद्धारप्रकारं दर्शयति—मिदेरित्यादिना । इत्यासीति । आदिना मृजेवृद्धिरित्यस्य परिग्रहः । तत्र हि अत्र इत्यपकृत्यत इत्यादिदृष्टव्यः । भाष्योक्तेति । अन्वेषमभाष्यानुक्तार्थस्य स्वयन्मूषणेन स्वस्य प्रौढत्वप्रदर्शनमनुचितमिति चेत् ? न, सम्भवमात्रेण तदुक्तं । दोष इति । पुगन्तस्य ऽऽकारस्य गुणापत्तिरूपो दोष इत्यर्थः । ननु सन्निपातपरिभाषया पुक्ति कृते गुणो न भविष्यति । यस्तु गुणे कृते “अत उपधाया.” इति वृद्धिरिति । तत्र, अङ्गवृत्तपरिभाषया तदप्राप्तेरिति चेत् ? न, पुग्नित्तके कार्यं कर्तव्ये सन्निपातपरिभाषया अपवृत्तिरिति सिद्धा-

कचिद् गुणो भवतीत्युच्यते, तत्र प्रतिपात्तगौरवांसात् प्रदायन्नाह—गुण कृत् १।१। न चाङ्ग-
वृत्तपरिभाषया वृद्धिर्न भविष्यतीति वाच्यम्, तस्या इयोरिति निदर्शनात्स्त्वत्वात् ।
भावप्रकाशः ।

हेः । तदाह—तच्छेषपक्षमिति । स्वरूपमिदे तथाक्त्युक्ता, नत्वत्र तथा । अत्र एव मान्योक्तिस्तथेत्सु कर्मणि भावः । आहुतिरित्यनेन गुरमने सूचितामर्हति मूलकुराह—तच्छेषपक्षेऽपीति । तद्व्यकार सञ्ज्ञे येनाह—मिदेरिति । उपधेतीति । द्विविधेनपुण्यममं समाहारइन्द्र इति भावः । आदिना “मृजेवृद्धि.” इत्यत्रात्र इत्यपकृत्येने इत्यादिसमहः । भाष्योक्तेति । न स्वकल्पितेति भावः । यत्रेव सति निर-
सराइमन्य तच्छेषपक्षमित्यादाविति न्यूनवज्जग्यन्तयादिन तच्छेषपक्षेणोद्धारस्त्वामित्यन्तं परैरु-
रिक्तवच इति एतन्नहत् । तत्र, मध्यम-परस शेषपक्षेनेत्यापह्नवेः । अत्र एव तदङ्गकाहुतिरित्यत्र मरनेन सन्ननुवदेनान्ध बापत्तं स्त्रीयमथादानेन भूलेत्वापत्तय वक्ष्यमाणोत्वा मूकमोडदे एवचन एव रिक्तत्वात् । तदेव धनयितु त म्भवत्वारयितु मूशकैरप्रौढत्वं सूचयितु च शक्यते—नचेत्वादि । आदिशब्दः साहृदये । दोष इति । आकारस्य पुगन्तेति गुणापत्तिरिति भावः । अन्ये यस्य तु लप वाधित्वा न सः, लपुपपताहवर्षण पुक्यन्तस्याच एव प्रहणात् । यत् कौस्तुभे सन्निपातपरिभाषया नात्र दोष इति समाहितम्, तत्र, पुग्नित्तकार्यं कर्तव्ये तस्या अपवृत्तिरिति भाष्यादौ सिद्धान्ततत्वात् । अत्र एव “अदीदप” इत्यादितिद्धिः । “क्षमापयति” इत्यत्र तथा अनिवांदाच्च । पुक्ति इत्यस्य विवक्षितमप-
सरला ।

स्पर्शविरोधादीन् । अन्यस्यानेनस्त्वेन इक्षानन्त्यत्वेनेत्यर्थः । अनयोस्त्वामो इति । एकशक्यसम्-
द्वेषभद्रस्यायेनोमयारप्रवृत्तावित्यर्थः ।

दूषणोद्धारस्त्विति । तच्छेषपक्षे “मिदेगुण” इत्यादौ परस्परविरोधस्थले सर्वदिशगुणापत्ति-
निराकरणार्थं “मिदिमृषिपुगन्तपुगन्तुश्चिद्विशिष्यद्विरुद्धिर्नप्रदर्शनं कर्तव्यम्” इति वार्तिककृतोक्तम् ।
“मिदेगुणः इह इति वक्तव्यम्” “मृजेवृद्धिरिति इति वक्तव्यम्” इत्यादिसुदर्थः । एवञ्च मिदादिस्थलेषु
लोपनिवात्थाय इत्यदाहृदिकरणरूपदूषणस्य निराकरणमित्यर्थः । न दाप इति । मृजेवृद्धिरित्यत्र
“मृजेवृद्धिः” “मृजेवृद्धिरिति” इति योगद्वयस्थाने “मृजेवृद्धिरच.” “क्विति” इति योगद्वयकरणेन
मृजधानोरवयवत्वाच्चो वृद्धिर्भवतीति तदर्थान्न दोष इति बोध्यम् । व्याख्येयमिति । पुक्ति अन्तः
पुगन्तः लघो उपधा लपुपधा पुगन्तश्च लपुपधा च पुगन्तलपुपधा तस्मैति विशदयेद्यज्ञानयवस्य पुगन्तव-
द्विदुर्वान्त्वस्य उपधाभूतलपुपधास्य च गुणो भवतीत्यर्थं कर्णाग्निनीत्यादौ न दोष इति उक्तावः ।

शब्दरत्नम् ।

कृते वृद्ध्या रूपसिद्धेः । अत एव "समयाच्च यापनायाम्" (पा०सू०६।४।६०) इति निर्देशः सङ्गच्छते, तदाह-कौस्तुभे स्पष्टीकृत इति । नन्वेवं तर्हि किमर्थं प्राचां पक्ष उपेक्षित इति चेच्छृणु । लघूपधांशे इकपरिभाषानुपस्थितावनिरलक्षणत्वाद्भिन्नमित्यादौ गुणनिषेधानापत्तिभिया स उपेक्षित इति । वक्तव्योः क्त्विभ्यानिर्लक्षणत्वेऽपि गुणनिषेधप्रवृत्तिज्ञापकत्वाश्रयणे तु तस्य यदोपस्थितिपक्षज्ञापकत्वमेवोचितमिति दिक् ॥ भंत्वी ।

अमत्त्वाच्च । अत एव पिबनेर्गुणप्रतिषेध उक्तः, स न वक्तव्य इत्येव तस्याः प्रयोजनम्भाष्ये उक्तम् । अत एव—गुणोत्तरं वृद्धिप्रवृत्तिस्वीकारादेव । पञ्जरस्य गुणापत्तिरपि, यापनेति निर्देशेन नेति यदि कल्प्यते तदाऽधिकृतावयवम्, पुनरन्त इति व्याख्यानमेव युक्तमिति तात्पर्यम् । एवम्—पुनरन्त इत्यादिरीत्या दोषामात्रे सति । वक्तव्योः "असिगृधि" इति सूत्रप्रहितमनो । उचितमिति । ज्ञापकमूलनञाक्यान्तररूपनापेक्षयाऽस्मिन्पक्षे प्रतिपत्तिलक्षणभावप्रकाशः ।

नी वं तु न मानम् । अत एव 'क्षमापयति' इत्यख्योक्तत्वाद् ध्वनयन्नाह-गुणेति । वृद्धेति । "अत उपधाया" इत्यनेनेति भावः । अङ्गवृत्तपरिभाषा तु द्वयोरित्यादिनिर्देशादन्वित्या अत आह—अत एवेति । यदन्वितत्वेन वृद्धं प्राप्तत्वादेवेत्यर्थः । तदाहेति । तदेतन्मनसि निषायाहेत्यर्थः । एवमप्येति । स्पष्टीकृत इतीति । 'थापयति' इत्यादौ चोपपरिहारयोर्भाव्यकृतत्वेन तदङ्गणोच्चारस्य तनास्यत्वात् । कौस्तुभे च तथाप्रतिपादनाय त्विधमित्यप्युक्तं इत्युक्तिः सुष्ठुवेति भावः । एवं तच्छेषपक्षस्य निर्दुष्टत्वे पक्ष नियमनञ्च, तयोरेकस्योक्तत्वेन तथापि निर्दुष्टत्वात् । लघूपपेति । तत्रैव दोषसत्त्वात्तन्नात्रोक्तिः । एतेनैतदुक्त्या पुगन्नाद्ये तदुपस्थितिरस्तीति सूचितमित्यपास्तम्, युक्तिर्नौल्यात् । एवञ्च तच्छेषपक्षोऽपि दुष्ट एव । तन्मन्थनपरमाय त्वेकदेश्युक्तिः । अत एवारविबोधस्तुः प्रयुक्तो मूले, एवञ्चाङ्गुरिति नारविबोधवम्, किन्त्वमित्युक्तोक्तत्वबोधमिति बोध्यम् । तदेतद् द्रष्टव्यं कथं यदन्वित्युक्तौ खण्डयति-कौस्तुभेति । उचितमिति । ज्ञापकमूलनञाक्यान्तररूपनहेतुकलाघवमीचित्यहेतुः । अत वैचित्-एवस्तु "भ्रमादं" इत्यस्य सिद्धये तदाव्ययवर्ता सूचयितुम् । न चानन्त्यविकार इत्यत्रत्यभाष्योक्तयुक्त्या निर्वाहः, अन्यार्थे कृतेभेकागुणेति पृथग्दोशेनापि व्यावृत्तिसिद्धौ सा नैतदर्थेति "व्यञ्ज. सम्प्रसारणम्" इति सूत्रस्य भाष्यविरोधाच्चेति । एवञ्च सपदोपस्थितिपक्षकम् "इकोगुण" इति पृथग्दोशकरणकल्पनमेवोचितम् । अत एव एधि ना'इत्यादौ व्यञ्जनस्य गुणो न । नन्वत एवास्त्वेरङ्गागमात्पूर्वं परत्वाद् वृद्धो पश्चादिति "लक्ष्णे लक्षणम्" इत्यन्यायेन पुनर्वृद्धयभावे "भ्रमादं" इति सिध्यति । भाष्येण तु विप्रतिषेधानपेक्षयवेति कैयटोक्तमेवास्तिवति वाच्यम्, तिकारान्वानुपूर्व्यां भ्रमेऽप्यागमान्यानुपूर्व्यां भेदेन लक्ष्यभेदादतो वृद्ध्यापत्तेर्वृद्धयोर्योगपक्षसम्भवेन विनिषेधामावाच कैयटोक्तप्रकारस्यैव चिन्त्यत्वात् । न चात एव "शृजेवृद्धि" इत्यत्र, ज्ञाक्षितेन सरला ।

रूपसिद्धेरिति । आदन्ताङ्गं निमित्तीकृत्य जायमानः पुक् आदन्ताङ्गविधातरङ्गुणप्रवृत्तिं प्रति निमित्तं न भवतीत्यर्थं कर्मत्रिपातपरिभाषया गुणस्याप्रवृत्तेश्च ।

कौस्तुभ इति । तत्र हि निदिशृजिपुगन्तलघूपधारे पूर्वोक्तद्वयणोच्चारप्रकारमुक्त्वा क्त्विद्विशिष्टिप्रभुदेष दूषणोच्चारप्रकारस्त्वेवमुक्तः—"क्त्विद्विशिष्टि" इत्यत्र अकारात्पूर्वमृकारप्रश्लेषे क्त्विद्विशिष्टिकारस्य गुण इत्यर्थं करणात् "क्त्विद्विशिष्टि गुण" इत्यत्र "उरक्ति गुण" "शृष्टेश्च" इति योग विभक्त्य द्वितीयायोगे स्मरितपदमनुवर्त्य दृष्टाशोर्ङकारस्य गुणो भवतोत्यर्थं करणात्, स्थूलदृष्ट्युवहस्वक्षिप्रभुदाणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः" इत्यत्र यणादीनिपदस्य तन्व स्तीकृत्य लुप्तविभक्त्यन्तत्वमाश्रित्य स्थलादीनां परं यन्दि लुप्यन्ते, यणः आदिर्यो वर्णस्तस्मात्पूर्वस्य केवल पूर्वस्य वा यथासम्भवं गुणो भवतीत्यर्थं करणाच्च दोष इति । उचितमिति । "भिदैगुण" इत्यादौ भ्रमेकद्विष्टकल्पनाऽरणाभावरूपलाघवादिनिर्दोशत्वेन

अचां मध्य इति । यत्तु प्राचोक्तमन्त्यादयः पर इति । तन्न, "शे मुचादीनाम्"
(पा० सू० ७।१।५९) इत्यादावन्त्यस्याचोऽसंभवात् । तस्यैवान्तावयव इति ।

शब्दरत्नम् ।

इत्यादाविति । आदिना झरन्तलक्षणो नुम्, इदितो नुमित्यादि च । अचोऽ-
भैरवी ।

रौचित्यम् । किञ्च "मृजेर्दृद्धिः" इत्यत्राच इत्यस्यापकर्षे ऽमाट्, इत्यत्राचो गुणापत्तिवारणा-
यानन्त्यविकारेऽन्त्यसदशस्येति परिभाषायाः प्रवृत्तिः स्वीकार्या । "ऋञ्जल्युताम्" इति
सूत्रे ऋकारान्तरस्य प्रसङ्गेः कार्यं, "ऋदसोऽडि" इत्यत्रयोगविभागश्च कर्तव्यः, इत्यधिकं
तच्छेषपक्षे गौरवम् । किञ्च परिभाषयागुणगुणभावो "गुणानाञ्च परार्थत्वात्" इति न्याय
विरोधान्न युक्तः । किञ्च व्यञ्जनस्य गुणवारणे जनेर्द्विधानस्य ज्ञापकत्वमाश्रयणीयं, तद्व्यञ्जना-
स्य सूत्रस्य पदोपस्थापकत्वमेव युक्तमित्याशयेनाह—दिगिति । अत एवेग्लक्षणा वृद्धिरपित-
त्येति भाष्योपोपसहारः साधु सङ्गच्छते ॥

भावप्रकाशः ।

प्रत्ययेनाञ्जिशिष्ये । एवञ्च येनताव्यवधानन्यायेन 'अमाट्' सिध्यतीति कौस्तुभोक्तमेवास्तिवति वाच्यम्,
अत्राचो प्रत्ययत्वोक्तिनाञ्जश्च नेनाञ्जितस्याञ्जेपदान्वयस्यैवौचित्येन च तद्रीतैरेवायुक्तत्वात् । अत्र एव
तच्छेषपक्षदूषणाद्वारप्रसङ्गे—“नेव विद्यायो-बहुव्रीहिरुर्ध्वः समाशरन्दः । किं तद्धि ? तत्पुरुषगर्भः । अत्र
इय चैनैव विज्ञेयम् अत्रावज्ञेपणे हि सतीह प्रत्ययेत—'मिनत्ति' 'पिञ्जनात्' इत्यवश्यपदयुक्तभाष्योक्तिः
सङ्गच्छते । अन्यथा बहु व्रीहिरुर्ध्वेऽपि प्रत्ययेनेने विशेषेण 'मिनत्ति' इत्यादावदावेण तथोक्तेर-
सुक्तत्वं स्पष्टमेव । तस्मात् 'पक्षिणा' शयादौ व्यञ्जनागुणायास्य स्थानिनिर्देशार्थत्वेन पदापस्थितिपक्षे-
ऽप्यावश्यकत्वमिवाद्योऽत्र व्याहृतये यत्नस्य मरीचकः इत्यादेरनभिधानम् । अन्यथेग्लक्षणेऽपि तत्र
रीगादेः—'वित्थनादी' इतिवर्षित्तो गुणामावायोक्तप्रकारान्यतमावश्यकत्वेनाप्यव्यभिचासङ्गतं स्पष्ट-
वेति बोध्यमित्याहुः । वस्तुनः स्थानिनिर्देशार्थमप्यावश्यकमिदम् । एवञ्च 'मृष्टः' 'मृष्टवान्' 'मित्र' 'व्य-
नुवीट्' इत्यादौ भोगविभागादिप्रयुक्तगुणनिषेधसिद्धिरपीति तत्त्वम् । अत एवकारतल्लक्षणे "ऋञ्-गे-
ऽडि" इत्यादौ योगविभागादिप्रयुक्तगीरनिरासाय । ननु तदर्थं तस्य भाष्योक्तया परिभाषयैव सद्धिः ।
तस्याश्च 'अदमुमङ्' इत्यादिसिद्धवर्धमावश्यकत्वस्य भाष्यारूढस्यान्यत्र सिद्धान्तितत्वात् । यद्यपि "ऋञ्-
सम्प्रसारणम्" इत्यत्र 'अमाट्' इत्यस्य सिद्धिः सपदोपरिस्थितपक्षकेनेनेने गुणेति सूत्रेणैति, साऽत्र न तदर्थ-
ल्युक्तं तथाप्यन्यार्थं साऽऽवश्यकीर्ति तत्रैव तदस्य प्रतिपादितम् । इदमेवागिप्रैल प्रकृतसूत्रे यथा 'अ-
माट्' इत्यस्यसिद्धिरिति तच्छेषपक्षेऽनपकर्षं न दोष इति स्वधिकेनेने गुणेत्यत्र वृद्धिप्रश्नमप्यङ्कनात्प्राकृत-
उक्तिः । मृज इत्यादौ न धात्विति प्रत्याख्यानो निर्माणपति इत्यादौ व्यङ्ग इति सूत्रमाद्यप्रयोगे च दोष-
सादवश्यकम् । नत्वेवामनभिधानं वक्तुं शक्यम् । तस्मादुक्तैरेनेने तच्छेषपक्षः, किन्तु पदोपरिस्थितपक्ष
इति बोध्यम् । इग्लक्षणावृद्धिरित्येत्येत्यादिभाष्यीयं वाच्यमपि निरावापनेनेति भावः । तदाह—इति
रिगिति ।

प्रसिद्धत्वात्तदये देशामावाञ्चाह—झलन्तेति । झल् अन्तश्चरमावयवो यस्य निमित्तसमूहस्य तत्र
मित्तक इत्यर्थः । झलन्तावधिक्त इति यावत् । तेन "मन्नि" इत्यादिसिद्धह इति भावः । न आदिः प्र-
त्ययको मूले, अपि तु प्रकारार्थः अन्यत्रापि दोषसत्त्वात् । तदाह—इदित इति । तथा च "अनिदि-
जान्" इत्यत्रानिदिर्द्वयवयवैरध्यापत्तिः । तत एव ज्ञापकात्तत्रादोषकल्पनापेक्षया तथा व्याख्यातमेवोचि-
तमिति भावः । यथेनेनेकज्ञापकात्तत्रादोषेण "तुल्लो व्ययः । अत एव मूलरूपं प्रथममपि तत् "यकमेति
मान्यानुसार्द्धकमपास्तम् । अत्राध्यादिः प्रकारे । तेन 'पनः पुन्' 'यच उन्' 'रुधादिभ्य' इत्यादि लक्ष्य-
दः । एवञ्च "तृणह" इत्यादिनिर्देशमङ्गतिः । तथाच मूलेषुक्ताध्यादिशब्देन झलन्तसम्बन्धिमिद्विधाय-
कत्वात्तद्वयवयोर्षा सर्वेषां ग्रहणमिति भावः । ननु मित्कारणतामर्थ्येनान्त्याह्विककल्पप्रवृत्त्यागमत्वमेवेति न
दोषोक्त आह—नुम इति । नत्वेवमपि "पठः पुन्" इत्यादावुक्तरीत्या न दोष इति वेत् ? तथा प्रवृत्त्यङ्गी-

तेन त्रपूणीत्यादौ अङ्गस्य नान्तत्वेन दीर्घः सिद्धः । परादित्वे स न सिध्येत् । अभक्तत्वे तु बहलिह इत्यत्र “बहाभ्रेलिहः” (पा० सू० ३।२।३२) इति राशि “अरु-द्विपद्-” (पा० सू० ६।२।३२) इति मुमोऽनुस्वारो न स्यात् । अपदान्तत्वान् । यत्तु अभक्तत्वे दीर्घो न स्यादिति, तत् “तदादिग्रहण स्यादिनुमर्थम्” इत्यङ्गसंज्ञासूत्रस्थ-

शब्दरत्नम् ।

सम्भवादिति । मुमो मित्त्वं तु ज्ञानार्नीत्यादौ चरितार्थमिति मुचादावन्त्यस्यैव स्यादिति भावः । दीर्घः सिद्ध इति । तच्छब्देन यस्य विहितं स समुदाय परामृश्यते इति भावः । यद्यपि तन्त्यान्त्याच्च इति व्याख्यानेऽपि भवितेत्यादौ तासवयवयो लघूपधादावयवत्वेन प्राप्तस्य गुणस्य “दीधीवेधीगम्” (पा० सू० १।१।६) इति निषेधारम्भेण लाक्षण्यवहारेण चावयवावयवस्य समुदायावयवत्वाङ्गीकारादत्र न दोषः, तथाऽपि तथा न व्याख्यात, पञ्चारलोनीत्यादौ पदस्य विभज्यान्वारायाने उत्तरपदस्यापि नान्तत्वापत्तौ भैरवी ।

अन्त्यस्यैवेति । न च “अनिदिताम्” इति सूत्रे अनिदिद्ग्रहणस्यैवं सति वैषय्यापत्तिरतो ऽनेन ज्ञापकेनान्त्यस्य न भविष्यतीति वाच्यम्, अनिदिद्ग्रहणस्यार्थान्तरे ज्ञापकत्वकल्पनापेक्षयोक्तार्थं ज्ञापकताया उचितत्वात् । ननु तच्छब्देनोपस्थितत्वादन्तावयवपरामर्शः स्यात्, एवञ्चाङ्गस्य नान्तत्वदुरुपपादमेवेत्यत आह—यस्यैति । यत्पीति । अस्य न दोष इत्यत्रान्वयः । भावप्रकाशः ।

कारापेक्षया तत्सामर्थ्येन तथाव्याख्यानस्यैवोचितत्वात् । तदाह—मुच्यते इति । आदि प्राग्वत् । अन्त्यस्यैवं सति । “अज्ञानयय” इत्यनेनेति भावः । यच्च सूत्र इव प्रोक्तवृत्तावपि “अच” इति निर्धारणे षष्ठी न पञ्चमा, जानी चक्रवचनमिति वैयर्थ्यव्युत्थेनान्वयात्सामानाधिकरण्याद्ययक्रमनोरमाप्रान्यथिनस्य इति खण्डनं कृतम् । तत्र, योनयया सूत्रस्यासन्निसंधाधप्रतिपादकत्वावयवस्यैव श्रुतत्वेन तयोक्तयुक्तत्वात् । ननु तच्छब्देनाचपरामर्शं तस्यान्तावयवत्वेऽप्यङ्गस्यानान्तत्वेन च दोषसिद्धिरत आह—तच्छब्देनेति । यस्येति । तत्तद्विधिस्रोदेश्यरूपस्यैत्यर्थः । तत्राभवेत्तु निदिद्ग्रहणाद्विद्विधिव्यवहारात्तथेत्येवेति । अत एवाह—समुदाय इति । अत एव “समुदायमत्तोऽसौ नोत्सहने-वयवस्योमन्तनां विद्वन्मु” इति भाष्यसङ्गच्छते इति भावः । व्याख्यानेऽत्र ‘त्रपूणि’ इत्यादौ न दोष इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—भवितेत्यादि । आरम्भेणेति । अन्त्येऽन्तरदनवयवत्वेन गुणाप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । ननु नाय ज्ञापकः, तस्य प्रत्याख्यानत्वात् । किञ्च यस्मात्प्रत्ययेत्यनेन तदादिग्रहणात् ङानिरूपणसङ्गतस्य भविदिति तान्ते विधानात्समुदायपञ्चत्वेनायवर्णानामिवेद्येऽप्यङ्गावयवत्वम्, न तु तथेति गुणप्राप्त्या तस्य चारिताध्यात आह—लोकैति । इस्तावयवस्य तद्वहारा शरीरावयवत्वव्यवहारस्य लोके कल्पत्वादिति भावः । तथा तस्यान्त्याच्च शरीरत्वम् । पञ्चारलोनीति । प्रमाणे मात्रचो लुक् । विभज्यान्वारायाने इति । अनेन पूर्वसरलः ।

न दोष इति । त्रपूणीत्यत्र नुमागमस्यान्तावयवत्वेऽपि अवयवावयव, समुदायावयवो भवतीति न्यायेन समुदायावयव उकार तदवयवस्य नुमागमस्य समुदायावयवत्वेन अङ्गस्य नान्ततया “सर्वनामस्थाने” इति दीपसिद्धेः । अत्र च प्रमाणम् “दीधीवेधीगम्” इति सूत्रे इद्ग्रहणम् । तद्वि भवितेत्यत्र ङादेशस्य सार्वधानुकरत्वेन तत्रिमिच्छाङ्गसंज्ञावदवयवतास्पत्ययावयवस्य इतोऽङ्गावयवत्वेनाङ्गस्य लघूपधत्वत्प्राप्तस्य गुणस्य निषेधार्थम् । न्यायानाश्रयणे चाङ्गस्य लघूपधत्वामावादेव गुणमावमिद्वेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । यदि तु तदादिग्रहणेनेड्विशिष्टस्य ग्रहणात् “यस्मिन्विधि” इति सूत्रेणाङ्गमशया प्राप्तगुणनिषेधादेद्ग्रहणस्य चारितार्थ्यं तद्वि “स्यसिचूलीयुद्” सूत्रस्य भाष्यमेव प्रमाणम् । रामाणामित्यादिकलानि चेति परिभाषेन्दुटिप्पणे द्रष्टव्यम् ।

चार्तिकेनैव दूषितप्रायम् ।

स्थानेयोगेति । स्थानेन योगोऽस्या इति विग्रहः । निपातनादेत्वम् ।

शब्दरत्नम् ।

‘इगन्त-’ (पा०सू०६।२।२९) इति स्वराणापत्तेरिति रूपं माप्यादौ । त्रपूणीत्युपलक्षणं ‘ता ता विण्ठानाम्’ इति नलोपसिद्धेः । तानि तानि इत्यर्थे “शेरुच्छन्दसि-” (पा०सू० ६।१।७०) इति शैलेणे तदुदाहरणम् ॥

स्थानेनेति । स्थानशब्दार्थेनेत्यर्थः । तन्निरूपितसम्बन्धः पठ्यर्थो न तु तद्रूपः सम्बन्धस्तदर्थ इति अनेन ध्वनयति । एत्वमिति । व्यधिकरणबहुव्रीहिरप्यत एवेति बोध्यम् ॥

भैरवो ।

अत्र-‘त्रपूणि’ इत्यादौ । इगन्तेतीति । द्विगुणमासे इगन्तोत्तरपदे परे संख्यावाचि पूर्वपदप्रकृत्येत्यर्थेकनेगन्तेति सूत्रेण स्वराणापत्तिरित्यर्थः । नलोपसिद्धेरिति । प्रातिपदिकान्त्यावयवस्य हि लोपविधानात् ॥

ननु “स्थानं योगो यस्याः” इति समानाधिकरणपदकबहुव्रीहिणैव सामञ्जस्ये व्यधिकरणपदकबहुव्रीहिप्रदर्शनमनुचितमत आह-‘तन्निरूपित इति । स्थाननिरूपित इत्यर्थः । सम्बन्धः-निरवर्त्यनिवर्तकभावः । अनेन-व्यधिकरणपदकबहुव्रीहिप्रदर्शनेन । अत एव-निपातभावप्रकाशः ।

नित्वत्वानुमिति सूचितम् । अपिना समानसङ्घः । इगन्तेतीति । द्विपावेतेषु परेषु सख्यावाचि-पूर्वपद प्रकृत्येत्यर्थक “इगन्तकाल” इतिप्रविहितद्विगु स्वत्वर्थः । किञ्च वर्णस्य वर्णान्तराप्यव-स्वासम्भवात् । एतेनान्तरङ्गत्वात्प्राक् स्वरप्रवृत्त्या तत्पक्षेऽपि न दोष इति मान्वाक्तिः प्राचामनु-त्तेनेनेति घनितम् । भाष्यमपि तत्रैव पदानुकूलमिति प्रागुक्तम् । ‘मुञ्चति’ इत्यादिविषये तु फलाभावादयोग्यत्वाच्चान्तावयव इत्यक्षप्रवृत्तिः । ‘मानेमुक्’ इत्यादौ तु वचनसामर्थ्येन भाष्यादिप्र-माण्येन च वर्णस्य वर्णावयवत्वं गौणं बोध्यमिति दिङ् । ननु तदादिप्रहमेनामकाले इव परादि-श्वेऽपि ‘त्रपूणि’ इत्यादौ न दोषः । नद्यागमसत्त्वे विशिष्टे दवावर्धव्यत्ययत्वादि इति नियमः । “थरा-गमाः” इत्यस्य तु फलाभावादप्रवृत्तिः । शास्त्राभेदिगत्वेऽपि दण्डोत्पादिवदङ्गस्य नान्तरमविरुद्धम् । एतेन परादिवे ‘श्वलिङ्’ इत्यादावनुस्वारदिर्न स्यादत एवात्रकत्वपक्षोऽप्युपैक्ष्यः । ‘त्रपूणि’ इत्यादाव-नान्तत्वात्पक्षेऽपि दीर्घाप्रसङ्गत्वेति गुरुग्रन्थे ‘त्रपूणि’ इत्यादेः परादित्त्वरूपकत्वेनोपरत्तेर्मूल चिन्त्यमिति खण्ड-नकृत्किः परास्ता, उक्त्युक्तेः । किञ्चाप्रसङ्गाच्चेति पञ्चमन्यायाऽस्य तत्रापलम्भाच्च । अत एव-यास्वत्याद्यमिमगुरुग्रन्थानुवादकमूलसङ्गतितरत आह-‘त्रपूणीत्युपेति । ‘श वा’ इत्यादौ नलोपसिद्धेस्त-दुपलक्षणमित्यर्थः । अप्रसिद्धत्वात्साधर्म्येतिदिग्मिह-‘तानीति । अर्थे इति । इत्यर्थकसद्विषयवृत्तेश्च-प्रयोगे इत्यर्थः । तदुदाहरणमिति । नलोपेदाहरणमित्यर्थः ।

ननु स्थानशब्दस्य योग्यत्वाभावेन षष्ठ्यास्तदर्थयोगेऽपि तच्छब्देन सहयोगाभावेन स्थानार्थविशिष्ट-सम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावेन च मूलमयुक्तमत्र आह-‘स्थानशब्देति । ननु स्थानार्थस्य षष्ठ्यर्थत्वे समा-नाधिकरणबहुव्रीहेर्नाव्यत्वेन व्यधिकरणोक्तिरुक्तेत्यत्र आह-‘तन्निरूपित इति । निरूपितत्वं तुनो-यार्थः । तन्निरूपितसम्बन्धः षड्वीवाच्च इति भावः । सम्बन्धः-निवर्त्यनिवर्तकभावादिः । अनेन तथावि-सम्बन्धदर्शनेन । मूलकृता तथा काप्यनुक्तपद-ध्वनयतीति । अत एव तथाविग्रहं प्रदर्श्य निपातना-स्ताप्लवमुक्तं भाष्ये । एवञ्च ‘स्थान षष्ठ्यर्थः’ इति वदन्तः प्राञ्चाश्रयणा एवेति भावः । एवचाप्यदिगमभ-त्प्यात् । अत एवतीति । निपातनादेवेत्यर्थः । परञ्च मूले मध्यपठितमिगमनारित्वस्य देहलीदीपकन्वा-

सरला ।

अनेनेति । व्यधिकरणबहुव्रीहियर्थः । समानाधिकरणबहुव्रीहौ तु स्थान योगो यस्या इति-विग्रहेण स्थानस्यैव सम्बन्धस्त-स्यात्तच्च नीचते । एवञ्चानिर्धारितसम्बन्धविशेषणवदन्तपदयद्वि-सूत्रे

अनेकविधमिति । स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमित्यर्थः । वलीय इति । तेन चेता
स्तोतेत्यत्र प्रमाणत आन्तर्यवानकारो नेति भावः ॥

शब्दरत्नम् ।

गुणप्रमाणेति । प्रमाणस्य ह्रस्वत्वादेर्गुणत्वेऽपि ब्राह्मणप्रसिद्धन्यायेन पृथगुक्तिः । गु-
भेरां ।

तनादेव । न चेयं स्वकल्पनेति भ्रमितव्यं, भाष्यकृतैवोक्तत्वात् ।

ह्रस्वत्वादेरिति । एतेन “प्रमाणे द्वयसत्र” इति सूत्रप्रसिद्धस्य नैयायिकमतं प्रसिद्धान्तं
भाष्यप्रकाशः ।

येन उभयत्रान्वय इति भावः ।

परममूल यत्रानेकविधमिति । अस्याश्रयार्थो महत्परिमाणेन्दुशेखरन्याह्वयाने द्रष्टव्यः । अनेक-
विधस्य द्वयदिपराधर्पणत्वेण सत्त्वाल्लुपोऽत्रत्वेन प्राचीनमनेन तद्विशेषस्वरूपमाह—मूढे अनेकविधमिति ।
स्थानेति । परिभाषाफलमाह—प्रमाणेति । ननु नाशयामस्य वैशिष्ट्यादिप्रसिद्धप्रमाणस्य च ग्रह-
णत्वं, अनुपयोगान् । अस्तुनेष्टासिद्धेयान् आह—ह्रस्वत्वादेरिति । गुणत्वेऽपीति । तथा च तेनैव सिद्धे
पुनरुद्ग्रहणं व्ययमिति भावः । यत्तु गोशब्दीवद्व्यायेन पृथगुक्तिरिति । तत्र, तस्यैवान्वयः । तथापि,
गोशब्दस्य स्तोत्रमनाधिकरणं पुस्तकमनाधिकरणञ्च गोशब्दं प्रवृत्तिनिमित्तमिति नानार्थत्वम् । तत्रापि
प्रसिद्धम्, अन्यत्र तु तात्पर्यग्राह्यमापेक्षं वाच्यम् । यथा ‘गोर्वाहीरु’ इत्यत्र ‘स्वेभाव, स्वा गावः’ इति
“स्थमपानि” इत्यत्र भाष्ये । अन्येन हि “वसनेनैकं गां क्रागन्ति, अन्येन द्वौ, अथ येन धान्” इति ‘न-
द्विजश्चासर्वं’ इत्यत्र भाष्ये । “यदा गो सामान्येन विवक्षितं” “यदा गोविशेषत्वेन विवक्षितं” इति
“वक्षितम्” इत्यत्र भाष्ये “एतान् गाश्वतुर- पश्य” इति “प्रथमयो” इति सूत्रे भाष्ये च । अथ एव
‘गौ’ इत्यन्मात्रस्वरूपेण खीव्यक्तिर्वाच्य एव । अथ एव च न सामान्यविशेषभाराभावाद् इन्द्रनिद्रिः ।
एतदेवाभिप्रेत्य ‘स्वशब्दानि सर्वैः’ इति सूत्रेऽयमपि योगः शक्यो वक्तव्यमित्युक्तत्वेऽनेकं प्रयोजनं मन्दुचेत्
तर्हि प्रयोजनं सामान्यविशेषवाचिनोस्तच्छब्दे देववृत्तशब्दयोर्द्वौ माभूदित्युक्तम् । एतदपि नास्ति प्रयो-
जनं ‘प्राणगं गार्ग्यमानय’ इत्यादी इन्द्रवारणाय तयोर्द्वौ नैत्यस्यावश्यं वक्तव्यत्वादिति उक्त्वा यदि

सरला

स्थानेपदमुपनिष्ठत इति “पङ्क्तिस्थाने” इत्यस्यार्थः कन्ति । एवञ्च “इत्ये यणचि” इत्यादौ दक इति
पङ्क्तिश्रुत्या स्थानेपदमुपस्थापयेत् । स्थाने यण् स्यादित्यादिरर्थः सिद्धमिति ।

अथमभित्तिषु—उक्तार्थस्वीकारे इह—शब्दरूपत्वेनाशयस्य तत्स्थाननया तत्र यण् भवतीत्युक्तेर्न साम-
ञ्जस्यम्, यणोष्वाकाशस्थानत्वसिद्धेस्तदर्थं सूत्रस्य निःप्रयोजनत्वात् । यदि तु इगुच्चारणस्थाने यणुच्चा-
रणं यत्प्रथममिति व्याख्यायाने तर्हि अथस्य सामञ्जस्येऽपि मात्रिकादि—इकाराद्युच्चारणाधिभरणशक्ये अर्थ-
मात्रिक—यशाराधचारं गाम्भवः । एवं दीर्घादिविधौ एकमात्रिकाधिभरणं मुनरा द्विमात्रिकाधिभरणमन्व इति
न देशः बाले वा इ—नियतार्थो भवितुमर्हति । भीर्मात्रिकानुमतः दर्भाणां स्थाने दारैः प्ररं रित्वमिति
प्रादेशमात्रप्रमाणितदर्भस्थाने अरतिमात्रप्रमाणितशरप्रस्तरणासम्भवेन दर्भसम्पाद्येदित्यत्र फलनञ-
वस्य शरार्णां सम्भवेन स्वसम्पाद्यफलजनकत्वरूपस्थानपदार्थोऽपि न भवितुमर्हति । तस्यापि कन्त्य यण्
सम्पाद्यत्वात्वादिति ।

अत्रोच्यते—“प्रसक्तिरुमिति रापत्तिर्वा” इति शदाधरोक्तेः प्रसङ्गपदार्थस्य ज्ञानरूपत्वात् एवात्र-
स्थानपदार्थः । स्थानं प्रसङ्गं ही चानर्थान्तरम् । प्रशाराकाङ्क्षायाञ्च प्रत्यासङ्गाद्विधेयभूतं तद्विशेषणभूतं
वा साधुत्वम्भवेति । ज्ञानञ्च सामान्यशब्दाभरणमेव । तथाचेरुविशेष्यमप्युपशरकते सामान्यं गाव इत्यु-
च्यते यण् साधुत्वमिति वाक्यार्थः । यणः साधुत्वे बोधिने च पूर्वज्ञानस्य भ्रमं व कल्पयते । पूर्वबोधेनोत्त-
रित्तरस्य हि स्तिरयतीतिन्यायात् । तत्रञ्च रमिषेव्यक्तसाधुत्वज्ञानस्य भ्रमादे तद्विषयस्य साधुशब्दः
प्रयोज्य इति विषयविषयत्वाच्च प्रयोगः । यणश्च मातुःप्रमाणज्ञानविषयत्वात्प्रयोगो निर्वापः । एवञ्च
ज्ञानस्थानपदार्थः । विस्तरेणु गुरुत्वात्पुशब्देन्दुशेखरदिपणो द्र- यः ।

शब्दरत्नम् ।

गुणशब्देनोक्तत्रिग्यातिरिक्तधर्ममात्रम् । तेन "अना-तयमेवेतयोरान्तर्यम्" इत्यादिस्याने-
न्तरतमसूत्रस्यभाष्यग न विरोध । अन्तरतमाभाव एव गुणविधौ नशाराकारयो-

मेरवी ।

चानुरयोमात्र प्रहणमिति ध्वनितम् । स्वशास्त्रप्रसिद्धगुणपदार्थं दर्शयति-गुणशब्देनोक्त इति ।
गोशब्दाज्जडिति खोव्यच्छे- प्रतीतिरतो गोवलीवदन्त्यायम्परित्यज्य प्राज्ञगवसिष्टव्याय उक्तः।
तेन-सादृशधर्ममात्रस्य गुणशब्दाद्गोधनेन । इत्यादीति । आदिना 'सोष्मग सोष्माण' इत्यस्य
"पेक्षोश्चोत्तरभूयस्त्वात्" इत्यस्य 'पादादाना पदादयो वर्णसाम्बात्' इत्यस्य च परिग्रह इत्याने-
न्तरतम इति । तत्सूत्रोपलक्षगम् । आन्तर्यपदं सादृश्यपर, तस्य प्रयोजका- समानस्थानिक-
त्वाद्गो वर्णधर्मास्ते च यत्र न सन्ति तत्रापि भाष्यप्रामाण्यादनान्तर्यस्यानुरूपप्रतिसम्बन्धि-
राहित्यस्यापि सादृश्यप्रयोजकत्वद्रूपनोपयम् । ननु 'ज्ञयो होऽन्यतरस्याम्' इत्येतद्वाहरण
विश्वचनसमये वाह्यप्रयत्नस्य गुणपदव्यवहारार्थस्य सादृश्यप्रयोजकत्व सर्वे स्वीकृतं, तच्च नोप-
पद्यते वाह्यप्रयत्नस्य वर्णांगुचित्वात् । ते हि काकलकाधस्तात्स्वविवरनिष्ठविक्रासादिक्रा-

भावप्रकाश ।

त्यां स नैत्युच्यते तर्हि 'शूद्रामीरन्' 'तृशोलपम्' 'गोवलीवदन्' इत्यादी स न स्यादित्युक्त्वा आमीरा
वाच्यन्तराणि, लक्ष्मणमित्यथा नामधेय, गाव-उत्कालिनपुष्का वाहाय च, विक्रपाय च, स्त्रिय एवावशिष्यन्ते
इत्यादिसामान्यविशेषभावमात्र प्रतिपादितो भाष्ये । वागवर्धे निश्चासितपुण्यकथ. त्विय एव गाव. ता
दृशगोशब्दव्यवहारव्येनावशिष्यन्ते इति तदर्थं । गोत्वमात्रप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे तु सामान्यविशेषभावस्य
सत्त्वेन भेदप्रतिपादित्यरूपवाचार्थभावेन च द्वन्द्वाप्राप्तौ भाष्यस्य निर्देष्टव्यमिति । एवञ्च वलीवदतमभि-
व्याहारे गोशब्दस्तदन्यपर इति कथा चिन्त्येति स न्यायो भाष्यविरुद्ध एवेति दिक् । तद् ध्वनयत्राह-
प्राक्षणेति । "प्राज्ञगवसिष्टस्य न्याय" इति मध्यमपदलोपिसमासगर्भः समास, द्वन्द्वसूकरीत्या
न । अत्र एव साहित्यमेकमहावाक्यार्थघटनरत्नेन । एवंजात्रोपकेषु सर्वत्रैवमेव । ध्वनितश्चाय न्यायस्तत्रैव
घटनरत्ने भाष्यइत्यलम् । ननु स्थानेत्यादिपरिगणनमयुक्तम् । तदन्वयानन्तर्यरूपान्तर्यस्य "स्थानेन्तर"
इति सूत्रे भाष्योक्तत्वात् । यद्यपि प्रसङ्गावस्थायामेव रपरत्वविधानात् तस्योपयोगत्वापि पञ्चान्तरे उपयोग
एवेत्येव आह-गुणेति । नोक्तैति । अन्यथा तदप्रवृत्तान्तर्यक्यमिति भावः । धर्ममात्रमिति । न तु
विनाशोपपत्त एवेति भाव । आदिना तत्रत्यस्य 'सोष्मग सोष्माण' इत्यादेः मद्दृष्टं । एतेनानान्तर्यमे-
वेति प्रतीतिं धृत्वा नहि चतुर्विधमेवान्तर्यं परिभाषितम्, स्थानन्तरेणापि सादृश्यमन्मवात्सादृश्येत्यादी
स्थान्वादेशामावर्तने वर्णसाम्यपुनसादृश्यस्य परिग्रहाच्चेति कैयटोक्तिरुपयान्तरपरैति ध्वनितम् । अत्र एव
तद्वाच्यं कैयटश्च चिन्त्य एव । प्रसङ्गावस्थायामेव रपरत्वविधानात्सो मय इत्यनेन गुणकृत्वान्तर्यस्य पेक्षोश्चो-
त्तरभूयस्त्वादित्यनेन स्थानकृत्वान्तर्यस्य च विवक्षितत्वाच्चेति मान्योक्तिः. प्राचामनुरोधेनेति शेष्यम् ।
पञ्चान्तरे तस्यावश्यकत्वात् सादृश्येत्यादावनिर्वाहाच्चेति दिक् । नन्वभावप्रतियोगिनोर्विरोधादनान्तर्य-
स्थानन्तरेत्योक्तियुक्तत्वात् आह-अन्तरेति । स्थानकृत्वातिशयितान्तर्यवदभाव इत्यर्थः । गुणेषुपलक्षण
इति । तथाचान्तर्यपदस्य सादृश्यपरत्वादनान्तर्यपदस्य च स्वार्थभ्यां लक्षणया च क्तमात्रपत्त्वात्तस्य
च 'कर्ता' इत्यादी उभयसाधारणधर्मरूपत्वेन-एक तथासकृत्तानातिपसङ्घेन, वरराहोकारे न त्योरिव
विरोध इति । अत्र च(१) दर्शादावप्यमस्थान्तरतमत्वात्तद्रूपसादृश्येन च निर्वाह इति भाव । तदर्थं वक्तव्य-
व्यार्थं । ननु विवक्षितगुणक-खकार इत्यादिव्यवहारानुपपत्ति, तेषां गुरुविवरत्वात्सादृश्यायंरपरत्व
विशेषरूपत्वेनानुरूपत्वेन वर्णगुणत्वामावात्, भाष्यन्तरत्वपरम्पर्यापि वर्णापनकत्वात् । अत्र एवाभ्य-
न्तरेषु नाशङ्का, तत्कथनस्यात्य उभयुपयोगाच्च । तथाच तत्कृत्वान्तर्यस्यावर्तनेन 'वागवर्धे' इत्यादी दोषो-

तस्मिन्निति सप्तम्यन्तानामनुकरणम् । निःशब्दो नैरन्तर्यपर । दिशिरुचा-

शब्दरत्नम् ।

सादृश्यमिति तदर्थ । बाह्यानां विवारादीनां माक्षाद्वर्णानुचित्येऽप्यौपचारिकं गुणत्वं बोध्यम् ॥

अनुकरणमिति । अचीत्यादिसप्तम्यन्तार्थकस्य स्वतन्त्रतच्छब्दस्य निर्देशो न स्व रूपपरं, व्याख्यानाद्, बहुलक्ष्यसंस्कारानुसंधाच्च । सप्तमी तु सप्तम्यन्तानामेव त भैरवी ।

यंजनरा, अत एव तेषां बाह्यत्वमत आह—बाह्यानामिति । अत्र ग्राक्षादिति कारणेन परम्परा सम्बन्धेन वर्णसम्बद्धत्वं ध्वनितम् । साक्षात् समवायसम्बन्धेन पररीत्या, स्वमते तु तादात्म्ये न । परमते आत्मधर्मत्वं स्वमते मनाधर्मत्वमिति त्वन्यत् । परम्परासम्बन्धश्च स्वप्रयोज्यत्रिंसाश्रयसमीपतात्वादिनिष्ठप्रायुसयागाभियदृश्यत्वात्तर । गुणत्वम्—वर्णगुणत्वम् ।

नन्वनुकरणमनुसार्थगतवर्णसमानानुपूर्वीकमेव प्रायोऽत्र शास्त्रे दृश्यते “तस्यस्थमिषाम्” इत्यादौ यथा, तथाऽत्रापि चेदनुमतं तदा तस्मिन्निति सूत्रस्य “तस्मिन्निति च युष्माकास्मासौ” इत्यत्रैव प्रवृत्तं स्यान्न तु “इको यणचि” इत्यादाविति न तेष्वभिप्रेतार्थेलाभ रयादस्य सूत्रस्य बोधार्थञ्च “तस्मिन्निति” इति सूत्र एव निर्दिष्टपदापादानेन तत्रेष्टार्थेलाभसम्भवाद् अह—अचीत्यादीति । सप्तम्यन्तार्थस्य । सप्तम्यन्तानि पदान्यर्थो यस्येत्यर्थ । स्वन्त्रेणि । अनेनानुकरणत्वाभाव उक्त । तस्मिन्निति चेति सूत्रस्यैवोदाहरणत्वे फलन्तु ‘यौष्मार्थो अस्मभ्य देहि’ इत्यादावादेशाभाव इति । व्याख्यानादिति । तस्मिन्नणीति सूत्रस्यैवोदाहरणत्वात् भावप्रकाश ।

ऽत्र आह—बाह्यानामिति । श्लोष्टप्रभृतिजनरथन्यन्तरूपास्ववद्भिर्भूतदेशे कार्यरथज्ञानमित्यर्थ । ननु कार्यागमन आह—विवारादीनामिति । साक्षात्-नयोगसमवायादिना । औपचारिकमिति । वर्णाभियदृश्यतन्तरमावित्वात्परम्परा वर्णजनकालप्रवृत्तिवाच्य वर्णवृत्तिवाच्येति भाव । गुणत्वमिति । वर्णगुणत्वमित्यर्थ । यथाश्रुते तत्रात्मगुणवत्त्वेनोपचारानुसंधायादसङ्गति स्पष्टैव । एतेन गुणे गुणानङ्गो वारात्स्वयं वर्णगुणत्वमित्यपास्तम्, स्वामाविकाशत्वेऽपि तथाङ्गीकारे बाधकामावाद् । तत्रातरे तथानियमेऽप्यत्र तदनाश्रयणाच्च । भावमते शब्दस्य द्रव्यत्वाच्चेति दिक् ।

ननु वर्णाभिरुक्तशब्दानुकरणस्यानुसार्थसमानानुपूर्वीकत्वस्य ‘भो’ इत्यादौ दृष्टत्वेन “तस्मिन्निति” इत्यत्रैवोपस्थिति रयात्, नत्वचीयादाविति महदनिष्टम्, सप्तम्यन्तानामिति बहुवचनमाह्वयिष्य, नष्टेनमिति न्यायेनास्य द्वैयध्यापत्तिश्चेत्यत्र आह—अचीत्यादीति । अचीत्यादीनि सप्तम्यन्तानि पदान्यर्थो वाच्यो यस्येत्यर्थ । स्वतन्त्रैत्यनेनानुकरणत्वनिरास । अचीत्यादिसप्तम्यन्तवदशेषकरोऽपि तच्छब्द इति यावत् । नन्वनुकरणत्वामावेऽप्यस्य सर्वतद्बोधकत्वात्सम्भव सवनान्नां प्रकान्ताधकबोधकत्वनियमात् । किञ्च “स्वरूपम्” इति बोधे मानामावाद् । एवञ्च ‘दिवचनेऽचि’ इत्यत्र “तस्मिन्निति” इत्यत्रैव बोधस्थिति-स्यात् । अन्ये फले तु ‘दे यौष्मार्थो अस्मभ्य देहि’ इत्यादौ एव परस्यादेशनिवृत्तिरितिपाशैर्न स ह्ये—न स्वरूपात् । व्याख्यानादिति । अयं भाव, “पठ हत्वाद्” इत्यादाविव अङ्गाशेषे तत्र चाक्षेपकृत्वमिति सम्बन्धेन तनादीपेण फलामावात् तत्रानुपस्थित्याऽत्र स्वरूपग्रहणे फलभावेन नष्टत्वमिति

सरला ।

औपचारिकमिति । वर्णाभिरुक्तजनरथन्यन्तरूपास्ववद्भिर्भूतदेशे कार्यरथज्ञानमित्यर्थ । ननु कार्यागमन आह—विवारादीनामिति । साक्षात्-नयोगसमवायादिना । औपचारिकमिति । वर्णाभियदृश्यतन्तरमावित्वात्परम्परा वर्णजनकालप्रवृत्तिवाच्य वर्णवृत्तिवाच्येति भाव । गुणत्वमिति । वर्णगुणत्वमित्यर्थ । यथाश्रुते तत्रात्मगुणवत्त्वेनोपचारानुसंधायादसङ्गति स्पष्टैव । एतेन गुणे गुणानङ्गो वारात्स्वयं वर्णगुणत्वमित्यपास्तम्, स्वामाविकाशत्वेऽपि तथाङ्गीकारे बाधकामावाद् । तत्रातरे तथानियमेऽप्यत्र तदनाश्रयणाच्च । भावमते शब्दस्य द्रव्यत्वाच्चेति दिक् ।

व्याख्यानादिति । ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य’ इति सामान्यवचनगुणव्याख्यानादित्यर्थ ।

शब्दरत्नम् ।

च्छब्दार्थत्वमिति बोधनाय, तद्बोध्यार्थस्य निर्दिष्टे इत्यनेन सामानाधिकरण्याय चेति
 ४-
 भैरवी ।

णो प्रत्ययत्वात्ताभ्यां यस्माद्दिहितौ तदादेरित्यव्योपस्थित्या तत्र सूत्रे निर्दिष्टे पूर्वबो-
 रित्येष्टे सिद्धे ऽप्य सामान्यपुत्रस्य निम्नप्रयोजनत्वापत्तिरित्येतन्मूलकादित्यर्थः । नन्वेवमनुकर-
 भावप्रकाशः ।

न्यायेन तत्रैव पूर्वस्येत्यस्य मुक्तत्वेन चास्य वैधव्यापत्तिः । किञ्चोक्तनियमो नारदगार्हः, “नत्याप यम्”
 इत्यादौ व्यभिचारात् । प्रागुपस्थितबोधकत्वमित्येव हि सार्वत्रिको नियमः, स चाश्वेतोऽत्र । किञ्च तथात्वे
 ४ दिवंचनेऽपि” इत्येते एव पाठोचित्यम् । एवञ्च “स्वरूपम्” इत्यस्योक्तनियमस्य चात्र बाधेन पाणिनि-
 बुद्धिस्वसर्वाश्लोपवत्तन्म्य-नपदबोधकत्वं सिद्धम् । न चैवमित्यर्थ इति वाच्यम्, तदभावे सप्तम्यन्ते
 पदेऽप्यत्रदिशे चारित इत्यर्थात्स्या सर्वेषामसिध्यापत्तेः । तेन तु तस्य तदर्थात्त्वबोधनेनाजादियदबो-
 ध्यामारादौ सिध्यतीति सर्वैष्टसिद्धिः । एतेनेनैः पदार्थविपर्यासकृत्वेन तेनैवात्र शास्त्रे “स्वरूपम्” इतिव-
 चनात्तन्वैत्र स्वरूपग्रहणे प्राप्त “नवेति विभाषा” इतिवर्थात्स्वरूपमेतन् व्याख्यानोपस्थित्यात्तन्वैत्र निर्वो-
 चने कृत्वा किञ्चै यत्स्वमिति । ननु नेद सुक्तिवाननुत्तरत्वे सम्भवति “एतन्नुत्तरे” “एतन्नुत्तरे”
 “एतन्नाच्छतः” इतित्रिषु ‘अर्थमनर्थम्’ ‘योरनर्थः’ ‘चैत्र आनुमे’ ‘उच्चरत आनुपलमन’ इत्यादौ पूर्वा-
 न्तिरूपकत्वत्वेन नद्व्यकृतिव्याख्याविषयत्वात्तद्वेत्ताभवेनाश्लेषसम्भवात् क्वचित्तन्वैत्रेपि तेनानिर्वा-
 द्याच्च । अत्र एव सार्वत्रिकनियमाङ्गीकारेणापि न तत्रैष्टसिद्धिराहृता । पूर्वम् “अदसो मात्” इत्येकैव
 पठसत्त्वेन तदप्ये पाठोचियामावश्य । इतिस्तु तदर्थात्त्वबोधकत्वात् सक्तु इत्युक्तमत्रात्र आह—बहुलस्ये-
 ति । तत्पद्विधारेति शेषः । तथाच तथापि न्ये प्रोक्तरीत्या वैधव्यापत्त्या तदाभवत्तत्र व्याप्तित्यावाश्र-
 येन तदाशो यथा, तथाऽत्र व्याप्तित्यावापवमिति भावः । नन्वेवं सप्तमां व्यर्था, साधुवार्थं तु सुरेवो-
 चित इत्यत्र आह—सप्तमी ति विति । तेनानेव पाणिनिबुद्धिस्थत्वमित्यत्र तात्पर्यं प्राहकवेनानुशदिकेवमिति
 भावः । यत्र सप्तम्यर्थबोधस्तत्रैव तदुपस्थितिरिति बोधनायापि सा । तदुत्तरमपि इतः सत्त्वात् । अत्र एव
 ४ नेद् वशि” “तस्मान्नुत्तरे” “ह. लि” इत्यादौ नोपस्थितिः । वशीत्यादिमत्तम्याः षष्ठ्यर्थत्वत् । एतेन
 सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्येति सूत्रयितुं युक्तमित्यपास्तम्, सप्तमीशब्देन यो निर्दिष्ट इति प्रतीत्यापत्तेश्च । तदा-
 ह—तद्बोधयेति । अत्रयत्त्वदबोध्याचोत्यादेरर्थेत्येत्यर्थः । अन्यथा मित्रविभक्तिव्यात्तत्र स्यात् । एवञ्च
 निर्दिष्टे इति विशेषणे श्वात्रापि विशेषेऽधिकरणत्वबोधार्थं साऽऽवश्यकीति भावः । ननु मूले स्वस्था

सरला ।

अन्यथा तत्रैव सूत्रे निर्दिष्टे पूर्वस्येत्येवेष्टनिर्दे सामान्यपुत्रस्य वैधव्यापत्तिः स्यादिति भावः । सप्तम्य-
 न्तानामिति । औपरशैषिकाधिकरणवत्तद्व्यवस्थानानामि यवः । प्रकृतसूत्रे औपरशैषिकपरम्यन्तानामेव
 तन्वैत्रेन ग्रहणात् । अन्यथान्युत्तमोत्पदेऽपि यत्परिभाषानुवृत्तौ “उभयवराती कर्मणि” इति सूत्रं पूर्व
 स्यात् “कर्मकर्मणोः कृत्” इत्यत्र महत्परिभाषानुवृत्तौ युक्तत्वात्तत्रावश्य कर्मणोः कर्मणोः कर्मणोः कर्मणोः कर्मणोः
 वहितपूर्वचासम्भवेन उभयवरातीचासम्भवात् । तथाचोपरशैषिकाधिकरणबोधकत्वेनान्यन्तपदवृत्तिं शास्त्रे
 निर्दिष्ट पूर्वस्येत्युत्तरित इत्यर्थः कञ्चि । सामानाधिकरण्याय चेति । तथाच सप्तम्यन्तार्थं अन्यदि-
 शेषारिते उपदिष्टस्य पूर्वस्य कर्मणि ते वाच्योऽर्थः । तत्र चाप्यत्रिंशो चारितपरम्यन्तार्थोपदिष्टानुदिश्य
 पूर्ववैत्रिषाने अन्यत्रदिशेषारितपत्तम्यन्तार्थोपदिष्टस्य केतव्यविधानादुद्देश्यतासिद्धिः । यदेतु सप्त-
 म्यन्तार्थं उपदिष्टस्य यत्कार्यं तदव्यवहितो चारिते पूर्वस्य बोध्यमिति त्वेवमुद्देश्यविषयभावकम्भन, तदापि
 गौरव स्पष्टमेवेति चिन्त्यमेवेत् । वस्तुतत्त्वनाय परिमाणय अश्वयोपरिति, विषेयान्वयी षडपर्यः पूर्व-
 त्वमव्यवहितत्वं चेति । तत्र “शि तुक्” इत्यमरात्तयोपरिति, यत्र यावान्श, त्रिंशो बाधितो वा तत्र ता-
 वदशक्तिबोधोपस्थितिः । यथा “इतो यगधि” इत्यादौ षडर्षस्य निद्व द्वादशयोपरिति । विद्वत्स्य

रणक्रियः । अचि यणित्युक्ते व्यवहिते ऽव्यवहिते च सति प्राप्तमव्यवहिते एवेति,

शब्दरत्नम् ।

भावः । शब्दार्थकत्वेन त्वनुकरणत्वव्यवहार इति बोध्यम् । दिशिरुच्चारणेति । अत एव "जनपदे लुप (पा०सू०४।२।८१) इत्यादी न दोषः । नस्य उच्चारितो नापि शब्दस्य निरन्तर इति भावः । अचि यणित्युक्ते इति । अचि उपस्थितस्य यणित्युक्ते इत्यभेत्वी ।

णामिति व्यर्थमत आह—शब्दार्थकत्वेनेति । तस्मिन्निति प्रकृतस्यस्पर्शस्तच्छब्दो बुद्धिस्यपरामर्शकः । सर्वान्मात्रा प्रकृन्तार्थपरामर्शकत्वमेवेति न नियमः । तथाच यत्र सप्तम्यर्थबोधस्तत्र वास्योपस्थितिः । यत्र सूत्रे सप्तम्यन्तपदोपादानन्तत्रास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिरिति तु न, "नेड् वसि ष्टिति" "इः सि धुट्" "तस्मान्नुड्वि" इत्यादावस्य प्रवृत्त्यदर्शनात् । एतेन यत्रास्य प्रवृत्तिरभिप्रेता तेषां संप्रदाय सप्तमी निर्दिष्टा इत्येवास्त्विति निरस्तम् । एवञ्च सप्तम्यन्तार्थे ऽव्यवहितोच्चारिते पूर्वस्य कार्यमिति वाच्योऽर्थः । तथाच सप्तम्यन्तपदस्योपस्थित्यर्थे यत्र तद्रूपलिङ्गसद्भावत्तस्मिन्नितिदिपरिभाषाद्वयस्य यथायथमुपस्थितिरिति सिद्धम् । निर्दिष्टपदस्य प्रयोजनमाह—अत एवेति । सप्तम्यन्तार्थकपदव्यतिऽव्योपस्थितेरेवेत्यर्थः । आदिना "काग्नाग्नि" "यस्कादिभ्यो गोत्रे" इत्यादेः संप्रहः । न दोष इति । तत्र चतुस्रस्थिति स्यात्तदा जनपदरूपेऽर्थे देने इति लक्षणया तादृशार्थबोधकशब्द इति वा तेषां सूत्राणामर्थे ऽनिष्टापत्तिरूपो दोषो नेत्यर्थः । एतदेव दर्शयति—न होति । अर्थः—देशरूपः । अचि उपस्थितेति भावप्रकाशः ।

तथैव कुतो नामिद्विमत आह—शब्देति । शब्दमात्रबोधकत्वार्थबोधेचारणकत्वैवानुकरणत्वेन तस्य तत्त्ववदिहापि सर्वथा तत्त्वेन तथा व्यवहारो मूलकृतो मुख्य एवेति विनिगनमात्रावाच्यैवोक्तम् । एतेन इतिशब्दबलात्तस्य तदर्थबोधकत्वेन शब्दाबोधकत्वाद् गौणस्यापि तथा व्यवहारसाध्यम् इत्यल्लमिति भावः दिशिरिति । एवञ्च सप्तम्यन्तार्थेऽव्यवहितोच्चारिते पूर्वस्य कार्यमिति वाच्योऽर्थः । तथाच परिभाषादोपस्थितौ सप्तम्यन्तपदस्योपस्थितिरिति निर्दिष्टमिति भावः । उक्तार्थकनिर्दिष्टपदव्यवहारमाह—अत एवेति । आदिना "यस्कादिभ्यो गोत्रे" इत्यादिसङ्घः । न दोष इति । अस्त्वोपस्थिता जनपदे देहेऽर्थे लक्षणया तद्वाचिनि वा पूर्वस्योपस्थितेऽनयाऽनिष्टमव्याप्यतिव्याप्तिरूपं, तन्नेत्यर्थः । अत एवेत्यस्यार्थनाह—न होति । अर्थः देशरूपः । उच्चारित इति । असप्तम्यन्तार्थेति भावः । शब्दस्य प्रकृतेः । निरन्तर इति । तत्त्वं चान्यथाऽप्युपस्थित्यन्तरत्वं । तच्च नार्थस्य, अत्राप्यवधिभेदोऽसावात्पत्त्यैवोचित्वाद्, अमम्यवाच्य । एषुभाषां तु न मानन्, आरोपितवत्तत्त्वमपि अत्र निर्दिष्टपदानर्थक्यमनिष्टापत्तिश्च । तुदादिसंज्ञायाः प्रत्ययादसंज्ञकत्वेन सत्त्वेन जनपदे यः प्रत्यय इत्यन्वयेन चानियमात्रावाच्यमकृतपरिभाषानुपस्थितिरिति कश्चिद् । एवञ्च शब्दमात्रबोधकत्वार्थकनिर्दिष्टे एवास्त्वोपस्थितिः, न तु तदत्रार्थक्यर्थबोधकत्वार्थकनिर्दिष्टे । एतेन एषावदस्यवदित्तस्यैव अत्र स्वार्थेति किं निर्दिष्टमरणैवेत्यपास्तम् । व्यवहितान्यवदितसाधारणपूर्वत्वस्य लोके "अधःपरस्मिन्" इत्यादौ च ष्टत्वात् । एतेन "तस्मिन्निति शब्दे पूर्वस्य" इति न्यासेनेष्टविकिरिययास्तम् । परमन्त्रे संदिहाधिकारोपरिभाषाविरुद्धेषु वगिन्धेः प्रागुक्तान्मूलेऽपि तथैवाह—अचि यणिति । यत् "इवे यणचि" इत्यादौ "दस्य च भावेन" इति सप्तम्यन्तत्त्वात् । अत्रयमाणकिपत्वाच्चात्पर्यलामः । तेनाचि सति यत् स्वार्थित्यर्थ इति कश्चिद् । अत्र, प्रथमकिपान्वये सत्पठ्याहार मानामावात् । किञ्च तदप्याहारसान्वयेन तत्रास्मा अमवृत्त्यापत्तेः । एषा केव रीतिः "इनाहलोपः" इत्यत्र माथ्ये । अत एव "कर्तृकर्मणोः" इत्यादौ नास्माः प्रकृतिः, इति सति प्रत्यासत्त्यात्तद्व्यवहितत्वनिस्त्विकर्तृकर्मणोः वक्ष्यति तदर्थम् । मन्दाया "कृष्णस्य कृतिः" इत्यादावेव स्थान्त्विपरिती । किञ्चोपपदविभक्त्येति न्यायेनाधिकरणस्यैव्या एवोचित्वात् । तदाह—अच्युपेति । सरला ।

अन्यत्र द्रष्टव्यः । शब्दार्थकत्वेनेति । अनुकारमात्रबोधकत्वेनेत्यर्थः । अनुकार्यइत्यानुपूर्वीसमानानुप-

पूर्वस्य परस्य च प्राप्त पूर्वस्यैवेति च नियम्यते । अव्यवहितस्येति तु फलितार्थस्थानम् ।

शब्दरत्नम् ।

यः । इदं 'संहितायाम्' (पा०सू०६।१।७२) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । फलितेति । सप्तम्यन्तार्थे ऽव्यवहिते पञ्चम्यन्तार्थोऽप्यव्यवहित एवेति भावः ।

भैरवी ।

एतेन यत्रोपश्लेषिकाधारे मस्यमौ, तत्रास्योपस्थितिरिति सूचितम् । अव्यवधानस्य पूर्वोच्चारितत्ववशेनोच्चारितत्वान्यतरूपस्य यत्रोपश्लेषिकाधारत्व तत्रैव सम्भवात्, अव्यवधिमतो सानात्वात् । पूर्वत्वादिव्यवहारस्य व्यवहितेऽपि दर्शनादस्मिन्सूत्रे निर्दिष्टपदम् । यथा 'काश्या प्रयाग पूर्व, पादलिपुत्र पर' इत्यादि लोके 'अत्र परस्मिन्पूर्वस्य' इति शास्त्रे । अस्य सूत्रस्योपस्थितौ यादृशार्थापस्थितिर्भवति तदुदाहरणम् उक्ते प्रदर्शितमपि यगीत्यादिना । केचित्तु "इको यणचि" इत्यादिसूत्रे क्रियावाचकपदान्धवणात् "भस्तिर्भवन्तापर" इति न्यायेन सतीत्यस्याध्याहारेणापि सति यन् भवतीत्यादिरीत्या तत्र तत्रार्थ इति । तत्र युक्तम् । नवनक्रियायाम्प्रधानार्थप्रतिपादिकायामन्वये सम्भवति सति गुणभूतायामन्वयस्यानौचित्यात् । औपश्लेषिकाधार एव तत्रास्योपस्थिते स्वीकारादन 'कर्तृकर्मणो कृति' इत्यत्र नास्योपस्थितिः । कृति सति शतप्रकृत्यधिक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्वविशिष्टार्थवाचकात्पठ्येति सदर्थात् । यदि तु 'यस्य च भाषेन' इति सूत्रविहितसप्तम्यन्तपदस्य सतीत्यस्याध्याहारेऽपि, कर्तृकर्मणोरित्यत्रास्योपस्थितिः स्यात्, तदा कृदन्ते निरन्तराचारित इत्यथापत्तौ 'कृष्णस्य कृति' इत्यत्रैव पठ्ये स्यात् तदा कृति कृष्णस्येत्यत्रेत्यनिष्ठापत्तिः । अत इको यणचि' इत्यादौ "उपपद्विभक्ते" इति न्यायेनोपश्लेषिकाधारे एव सप्तमोच्चारणोपस्थित्येति न्यायस्यात् । उपश्लेष इति पदमेतेष्वध्याहर्तव्यम् । उप समीप इत्येव सम्बन्धस्तत्कृताधिकरणमौपश्लेषिकाधिकरणम् । अत एव "तत्र च दीयते" इति सूत्रभाष्ये—'मासेऽतिक्रान्ते यद्दीयते तस्य मास औपश्लेषिकमधिकरणम्' इत्युक्तम् । वर्णधा समीपवृत्तित्वन्तु बौद्ध बोध्यम् । रदम् । इको यणचि' इत्यौपश्लेषिकमधिकरणमित्येतेत् । तत्र हि तस्मिन्नित्यादिसूत्रद्वयस्य प्रयोगनिरूपणावसर "पूर्वोत्तरयोर्योगाविशेषान्त्रियमार्थं वचनं दध्युदरु, पचत्योदनम्" इति वार्तिकस्तोक्तम् । तदर्थनिरूपणावसरे भाष्यकृता "इको यणचि—दध्युदरु, पचत्योदनम् । उभाविभौ, उभापचौ । यचि पूर्वस्यापि परस्येति सन्दृह । इत्यन्ते चात्रापि पूर्वस्य स्यात्, तच्चान्तरेण यत्नन्न सिध्यतीति नियमार्थम् । एवमर्थमिदमुच्यते" इत्युक्तम् । अत्र तथा सन्देहप्रदर्शनेनौपश्लेषिकाधारे सप्तमीति स्पष्टप्रतापने । उक्तञ्च कैपटेन—'उपपद्विभक्ते कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति न्यायादधिकरणसप्तमी कृतेति ।

भावप्रकारः ।

उपश्लेषपदाध्याहारेणोपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमी । इदमेव बोधयितुं सप्तम्युपादानम्, अन्यथाऽनुपश्लेषस्येतेन वदेदिति भावः । प्रकृतसूत्रेऽप्येवमेवेति स्पष्ट "तत्र च दीयते" इति सूत्रे कैपटे । उपश्लेषेण समीपवृत्तत्वम् । अत एव "यमासेऽतिक्रान्ते दीयते तस्य मास औपश्लेषिकमधिकरणम्" इत्युक्तं तत्रैव मास्ये । तत्र वर्णयोर्बौद्ध द्रष्टव्यम् । अत एव वर्णानां भाष्यादिमते द्रव्यत्वात्सयोगवत् पूर्वपरयोर्बोधाधारत्वस्याप्युपश्लेषनिरूपितस्य स्वीकारेण 'इको यणचि' इत्यादाविव सप्तमीति "संहितायाम्" इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । तदाह—इदमिति । श्लेषार्थमात्राधिककालन वर्णान्तरेण वा व्यवधाने उपश्लेष एव नेति चेत् निर्दिष्टपद संहिताधिकारश्च विकल इत्यपि तत्रत्य घनितम्, दोषितादीनां तु प्रमाद एवेत्यन्वयविस्तारः । नन्वन्यवहिताधिकनिर्दिष्टपदस्यैव कथं फलितत्वमत भावः—सप्तम्यन्तेति । तथा चाव्यवहिते इत्युक्त्याऽज्ञादेरिगणव्यवहितत्वप्रदेशे तुल्यवित्तिवेषजया तेषामपि स तत्रैवेति प्रदेशे षडन्तार्थं फलितत्वात् भावः ।

सरला ।

बौधायनाभावेऽपि भागत्यागलक्षणदाऽनुकरणस्यव्यवहार इत्यर्थः ।

परस्य यदिति । “तस्मादित्युत्तरस्यादेः” इति तु न सूत्रितम् । आदेरित्यं-

शब्दरत्नम् ।

न सूत्रितमिति । “स्वं रूपम्” (पा०सू०१।१।६८) इत्यतः प्रागिति शेषः । तत्र ‘आदेः’ (पा०सू०१।१।६४) इति शृण्वन्वाक्यम् । तत्र ‘उत्तरस्य’ इत्यनुवर्तते । स्थान-पथी चेषम् । पञ्चमीनिर्देशेन यत्कार्यं तदुत्तरसम्बन्धि, उत्तरस्य स्थाने विधीयमानं वादे-यौघ्यमिति वाक्यार्थद्वयम् । वाक्यभेदसामर्थ्याच्च “आदेः” इत्यंशं विनाऽपि क्वचिदंशा-न्तरप्रवृत्तिः । “आदेः” इत्यंशस्तदनुवृत्तौत्तरस्येत्यस्यावृत्त्या परत्वबोधकशब्देन यत्र वि-भैरवी ।

न सूत्रितमिति । अत्र केचित् “अनेकाल्” इति सूत्रात्प्रागिति शेष इति वदन्ति । तत्र युक्तम्, एवं सति “अनेकाल्” इति सूत्रस्यादेरित्येतदपेक्षया परत्वत्रिंशोपमिति वक्ष्यमाणस्या-देरिति ग्रन्थस्यासङ्ख्यापचरेत उत्तरग्रन्थसङ्गमनायाह—स्वं रूपमिति । नन्वेतादृशसूत्ररूपे यथादेरित्यस्यानुपस्थितिस्तत्र तस्मादित्यस्याप्यप्रवृत्तिः स्यात्तथा च “गाङ्गुटादिव्यम्” इ-त्यादौ दोष इत्यत आह—तत्रादेरिति । तत्र—एकस्मिन्सूत्रे । शृण्विति—उत्तरस्येति व्यस्तया-दात् । अस्यैकपदत्वेऽपि वाक्येतिरुधनमुत्तरस्येत्यस्य तत्र सम्प्रत्याभिप्रायेण । तत्र आदेरि-त्यंशे । एकसूत्रस्यांशभेदेन व्याख्यानेऽंशान्तरे पूर्वांशानुवृत्तेः “णेरणौ” इति सूत्रे कश्चिद्वत्वात्, तथांशभेदेन व्याख्यानेऽनुवृत्तस्यायांन्तराभिधायकत्वमपि दृष्टमित्याशयेनाह—इयमिति । इयम्—शृण्वभूते आदेरित्यंशेऽनुवर्तमानं यदुत्तरस्येति, तत्र स्थिता । कश्चिद् “गाङ्गुटादिव्यम्” इत्यादौ । चः—त्वर्थे । ननु यथा आदेरित्यंशाप्रवृत्तावपि तस्मादित्यस्य क्वचित्प्रवृत्तिस्तथा तस्मादित्यंशं विनाऽप्यादेरित्यस्यापि प्रवृत्त्यापत्तिरिति “नित्यं क्वितः” इत्यादौ दोष परे-त्यत आह—आदेरित्यंशरित्विति । आवृत्तेरिति । अत्र प्रमाणन्तु “पचापेदम्” इत्यादिप्रयोगद-

भावप्रकाशः ।

न सूत्रितमिति । यत्परस्यानेनात्सूत्रात्पूर्वमिति शेष इति । तत्र, आदेरित्यंशस्येत्युत्तरमूलग्रन्थ-विरोधापत्तेः । एद् ध्वनयग्राह—स्वं रूपमिति । नन्वेकार्यकैक्ययोगेनोदःस्थेत्यादौ निर्वादेऽपि “गाङ्गुटा” इत्यादौ दोषोऽत आह—तत्रेति । एकयोगे इत्यर्थः । शृण्विति । अत्र पथोत्तरस्येति व्यस्तोक्तिः । नन्वे-वमप्यादेरित्यरदेवपदत्वेनावाक्यत्वादपार्थक्येन “गाङ्गुटा” इत्यादौ दोषस्तदवस्थ एवात आह—तत्रोत्त-रेति । आदेरित्यंशे इत्यर्थः । एकयोगेऽप्यनुवृत्तेः “णेरणौ” सूत्रे कश्चित्वादिति भावः । ननु पूर्वांशभे-दा न स्थानपथी आगमादिविधावप्रवृत्त्यापत्तेः । तत्तद्विधिमिरेव सम्बन्धविशेषनिर्णये पथी स्थाने इत्यस्वा-प्राप्तेश्च । एवञ्च तथैवानुवृत्त्या “आजसेरुक्” इत्यादौ दोषोऽत आह—स्थानपथी चेषमिति । इशा-नुवृत्तेन शब्दाधिकाराशयेण “षष्ठी स्थाने” इत्यतः स्थानपदस्यैकदेशस्य स्वरितत्वबलाद् मण्डूकस्युत्त्या अनुवर्तनेन गुणानामित्यस्यानित्यत्वेन परिभाषोपरिधाया वा स्थानपथीत्यर्थः । इदमेव ध्वनयितुमनयोः क्रमेण वाक्यार्थ स्पष्टमाह—पञ्चमोत्त्यादि । यत्कार्यं विधीयमानमित्यादिः । सम्बन्धीति । स च स्वा-न्यादेशमावोऽप्यवहितपूर्वापरस्यत्वं चेति भावः । अत्र प्रकरणे चत्वर्थे । द्वयमिति । सिद्धान्ते इत्येत्यर्थः । अत एवाह—वाक्यभेदेति । तद्व्यपकासमस्तन्यासकरणसामर्थ्यादित्यर्थः । क्वचिदंशांतरेति । “गाङ्-गुटा” इत्यादौ षष्ठ्यर्थोऽधिक्यत्वात्तस्मादित्येत्यर्थः । नन्वेवमादेरित्यंशस्यापि तथैव “नित्यं क्वितः” इत्यादौ प्रवृत्त्यापत्तिरत आह—आदेरिति । नच—अत्रायमेव दोषः, किञ्चादेरिति वाक्यार्थबोधकत्वात् तस्यो-त्पन्नत्वेन तत्त्वानामयोगात्प्राप्त्यासत्त्वा पूर्ववाक्यप्रापितादेशस्यैव ग्रहणसम्भवाच्च तथोक्तिर्व्यर्थेति वाच्यम्, यथान्यासे आवृत्तेरावश्यकतां सूचयितुं तथोक्तेः, मिश्रप्रकरणे गुणयोरनयोः पाठेन तत्राभावेन तथोक्तेर्व-त्तुमशक्यत्वात् । अन्यथा “पचापे” इत्यादौ शब्दादिव्यवधाने प्रवृत्तये धातोरेत्यस्य विहितविशेषणत्वेऽपि सरलम् ।

अंशान्तरप्रवृत्तिरिति । “अष्टम्य भौः” इत्यादावित्यर्थः । अतिदेशविधायकेषु आगमविधाय-

शस्य सर्वादेशाधकत्वापत्तेः । सिद्धान्ते तु परत्वात्सर्वादेशत्वं बाधकमित्यनुपद-
मेव वक्ष्यति ॥

।शब्दरत्नम् ।

।ने तत्रेति "नित्यं डित्तः" (पा०सू०३।४।९९) इत्यादौ न प्रवर्तत इति भावः । व-
क्ष्यतीति । न च "अनेकाल्" (पा०सू०१।१।९९) इत्यतः पूर्वमेव "तस्मिन्निति निर्दिष्टे
पूर्वस्य" (पा०सू०१।१।६६) "तस्मादित्युत्तरस्यादेः" इति सूत्रे कुतो न पठ्यते इति
वाच्यम् । "आदेः" इत्यंशे "पठो स्थाने-" इत्यस्यासम्बन्धे "आज्जतेरनुक्" (पा०सू०
मैत्री ।

शान्तम् । ननु—"आदेः परस्य" इति न क्रियते, तस्मादित्यनेन सहादेरिति पठ्यते ह्यववा-
भिप्रायेण, तत्र लाघवमवुना नोपपद्यते, वाक्यभेदस्यानुत्तेश्च करणात्, उत्तरस्येत्यत्र शब्दाधि-
काराश्रयणाच्च, परस्येत्यभ्यानुसादानेऽपि मनोव्यापारगौरवस्याधुना सत्त्वाच्च—इति चेत् ?
न, सिद्धान्तेऽप्यादेरित्यस्य "नित्यं डित्तः" इत्यत्र दोषवारणायानुत्तेश्च सत्त्वात् । एतदेव
मेवेत्याशयेन द्विवचनोपादानात् । 'पठो स्थाने' इत्यस्य सम्बन्धासम्बन्धेन समाप्तौ—आदे-
भावप्रकाशः ।

वरतुटः परस्य विधानसत्त्वेन बाधैर्लोपापत्तिः । धातुसम्बन्धावश्यकत्वं तु 'कुट्टीमविध्यतीति भावस्तदाह—
परस्त्विति । अन्वयोत्तरत्वेत्युक्तं स्वादिति भावः । निधानं परस्य स्थाने इत्यादिः । तत्रेति । अग्रे
प्रवर्तते इत्यनुपपन्नः, एतेन प्रागुक्तपूर्वस्यवच्छेदः । निर्दिष्टपदानुवृत्त्यर्थनाह—तस्मिन्निति । उक्त-
रीत्या वाक्यभेदेऽपि सूत्रस्यैकत्वात्तत्रे इति द्विवचननिर्देशः । कुतो मेति । मूलोक्तविपरीतसाध्यबाधक-
भावामावात् । "स्वरूपम्" "अनुदित्" "तरर" इत्येतेषु तदसम्बन्ध एवेष्ट इति भावः ।

यत्तु शब्दघादयः, एव पाठे "तस्मात्" इत्यस्यापि "अनेकाल्" इत्यनेन बाधान्तो वाक्यसत्कारण्ये
'श्राद्धं अस् इष्टन् अस्' इत्येव "अष्टाश्वः" इति द्विवचनस्य न्यासिन्यायेनोपयोग्यताशरेऽह
नोऽज्ञात्पूर्वयोरपि जडशस्योरीशापत्तिः । तत्र च तदबाधार्थं निर्दिष्टपदानुवृत्त्यर्थं च "स्व रूपम्" इत्यत्रः प्राक्
तथा पाठे मनोरमोक्तविपरीतसाध्यबाधकमावापत्तिरिति न सूत्रिमिति मनोरमानुपपन्नम् । यद्वा "स्व रूपम्"
इत्यत्रः प्राक् यथाशुभ्रवृत्तपाठनिराकरणपठेत्तत्प्रन्धानुपपन्नैर्नैव पाठे दोष एव न, उक्तरीत्या निर्दिष्टपदानु-
वृत्तेः शीलम्यात् । वाक्यभेदसामर्थ्यादादेरित्यस्यैव "अनन्तरस्य" इति न्यायेन बाधेन तदबाधाच्च ।
किञ्च जडशस्यमाक्षिप्तमङ्गलैरङ्गस्य च सन्निधानादष्टनूपस्यैव अङ्गत्वेन अङ्गमावात् । एवञ्च पञ्चमी-
निर्दिष्टात्प्रत्ययसम्बन्धितार्थे तस्मादित्यस्यानुवृत्तिरित्याहुः, तत्रेति ध्वनयितुं "पठोस्थाने" इत्यधिकारं
विकल्प्य खण्डयति—आदेरित्यादिना । पठोस्थाने इत्येति । तत्रत्यस्य स्थाने इत्यस्येत्यर्थं, तत्र
स्वरितवप्रतिज्ञायाः कश्चिदात् । "स्थानेन्तर" इति सूत्रस्थानतदाश्रयात् पठोस्तुक्तम् । अत्र एव पठ्य
धिकारे वचनादिति भाव्यं सङ्गच्छते । तस्याः परिभाषात्वेऽपि "प्रत्ययः" इत्यादिवत्प्रत्ययस्यैकदेशभेदेन
वा तत्त्वस्यापि सुवचनावत् । एतेनानन्तरस्यात्वेनैरेतिसूत्रत्यागे न मानमित्यपास्तमिति भावः । असम्बन्धे-
ति । त्वया स्त्रीश्रमागे इति शेषः । तथाचोत्तरस्येति न स्थानपठोति भावः । आज्जतेरिति । अर्वा-
सरला ।

केषु केचिदर्थं इति केचित् । प्रवर्तत इति । तत्र भावोरिति निर्दिष्टपञ्चम्याश्रयणादिति भावः । अनेका-
स्त्वस्त्वतेरिति । अस्तुवस्तु नानुबन्धकृतमसारूपमित्यत्र न प्रत्ययात्प्रत्यययोरसारूप्यप्रयुक्तविकल्पवार-

शब्दरत्नम् ।

७।१।६०) इत्यादावपि तस्य प्रवृत्त्यापत्तेः । सम्बन्धे मध्ये "तस्मिन्निति-" "तस्मादिति"-अन्योरपि तत्सम्बन्धे तयोऽप्यागमविपर्ययः प्रवृत्त्यापत्तेरिति दिक् ॥

भैरवी ।

रिषये इति तस्य—आदेरित्यंशस्य । प्रवृत्त्यापत्तेरिति । तथा चादेर्जसवयवाकारस्वामुगागम आगमे आकारोच्चारणसामर्थ्याद् "अतो गुणे" इति परस्वामावे सकारोच्चारणसामर्थ्यात्संयोगान्तलोपोभावे ऽनिरूप्यापत्तिः स्पष्टेव । सम्बन्धे इति । 'पृष्ठी स्याने' । इत्यस्य सम्बन्धे इत्यर्थः । अत्र निर्दिष्टस्येत्यस्याध्याहारेण स्यान्पृष्ठीनिर्दिष्टस्य यत्कार्यं तत्तस्यादेरित्यर्थेन "आज्जसेरमुक्" इत्यत्र नोक्तदोषः, तत्रामुक्तः कित्त्वेन जसेरिति पृष्ठा अवयवार्थकत्वनिर्णयात् । मध्य इति । पठिनयोरिति शेषः । तयोर्मध्ये पठितयोः । आगमविषय इति । "आने मुक्" "छे च" इत्येतद्विहितागमविषय इत्यर्थः । एवं सति विपरीतरूपापत्तिदुर्वा रैवेति स्पष्टमेव । एतादृशान्यासपक्षे आदेरित्यस्य यत्र स्यान्पृष्ठीनिर्दिष्टादेशस्य तस्मादित्यनेन नियमस्तत्रैव प्रवृत्तिः स्यात् । एवञ्च "ज्यादादीयसः" इत्यत्र ज्यादिति पञ्चम्याः परस्वेत्यस्याध्याहारेणोपपत्त्या तत्रनियमाप्रवृत्तेस्तस्मादित्यस्य तत्राप्रवृत्तावादेरित्यस्याप्यप्रवृत्त्यापत्तावलोन्त्यस्य प्रवृत्तावन्निष्ठापत्तिरित्यपि बोध्यम् । सिद्धान्ते तु परास्वेत्यस्याध्याहारेऽपि परस्वविशिष्टबोधकशब्देन परस्यादेशविधानमस्त्येतेत्यादेरित्यस्य प्रवृत्त्या न दोषो ऽत एवाह—
दिगिति ॥

भावप्रकाशः ।

न्वादङ्गतरस्य असेलुगित्यर्थकेऽपि तत्रादेरित्यंशप्रवृत्त्याऽन्वयसकारणत्वंमद्युगागमापत्तेरित्यर्थः । नन्वेवं सर्वं व्यर्थम्, परस्वे पूर्वसवर्णदीर्घं सयोगादिबोधे च "त्रादागासः" इत्यदिद्वैः । न च तत्र एव अकारः श्रयत पक्षेति वाच्यम्, । "गुणे त्वन्यायकल्पना" इति न्यायेन परस्वरुपापेक्षया आदेरिति बाधस्यैवीचित्यादत्त भाह—आदाविति । तेन "क्त्वो यक्" इत्यादिपरिग्रहः । तत्राहोत्र क्त्वाप्रत्ययेन च धावोऽपेक्षः । अत्रादातोः परस्य क्तवो यगित्यर्थः । 'वीत्याय' इत्युदाहरणम् । अत्रोक्तरीत्या तावदमे यकि 'धीत्यवा' इति स्यादिति भावः । सम्बन्धे इति । परिभाषानुपस्थित्या गुणानामित्यस्याविषयः । तथाच "अनेकाल्" इत्यन्ते तत्सम्बन्धेनात्रापि सम्बन्धे मध्यपठितद्वयत्यागे न मानमितिभावस्तदाह—मध्ये इति । पठितयोरिति शेषः । आगमेति । "छे च" "आने मुक्" "ः सि" इत्यादावप्रवृत्त्या पूर्वपरयोऽपत्तेरित्यर्थः । किञ्च सर्वपक्षे प्रागुक्तरीत्या तादृशादेशस्यैवादेरित्यत्र ग्रहणेन "ज्यादादीयसः" "ईदासः" इत्यादावङ्गधिकारात्तस्य च प्रत्यासत्त्या ज्यादिरूपस्यैवमुक्तिमित्तकस्यैव च ग्रहणात्तस्मादितिशास्त्रप्रवृत्तिं विनापि परस्वदाप्याहारे एव नियमेन प्राप्तेऽनियमामावेन तत्कारिण्यास्तस्मादित्यस्या अप्रवृत्त्या आदेरित्यस्याभ्यापत्त्या "अलोऽन्त्यस्य" इत्यनेनान्त्यस्यकारणपरस्वी ज्यायानित्यापत्तिदद्यात्तेः । ध्वेनेः क्तरीत्येव "आञ्जसेलुक्" इत्यनेष्टितिद्विरिति नापक्षे दोष इत्यपास्तम् । "क्त्वो यक्" इत्यादौ दोषाच्च । यथान्याप्ते निर्वाहस्तुक्त एव, तदाह—दिगिति ।

सरला ।

पायानुबन्धपदस्येत्संशयोऽप्यर्थकत्वस्वीकारेण नानुबन्धवृत्तमनेकाल्त्वमित्यत्रापि अनुबन्धपदस्य "अन्या-
यश्चानेकार्थत्वम्" इतिन्यायेन तदर्थमत्वस्वीकारावश्यकतया तथा परिभाषयाऽनेकाल्त्वनिषेधात् वृत्तिकृतोक्तं "जदशशोः शिः" इत्युदाहरणमपि सम्बन्धेव । सूत्रे शित्तदमपि तत्संख्यायोग्यशकारवत्तरमेव । ङणलोरिवा-
नुपूर्व्याद् इति तु चाभा ण अ इति आकार—अकारोत्तरमाकार—अकारयोः प्रक्षेपेणानुपूर्व्यादित्यर्थपर-
मिति न तद्विरोध इति दिक् ।

“अनेकाल्” (पा०सू०१।१।२५)॥ शित उदाहरणम् “इदम इश्” इतः । यत्तु वृत्तिकृत्वा “जश्शसोः शिः” (पा०सू०७।१।२०) इत्युदाहृतम् । तत्र, सर्वादेशतायाः प्राक् शित्त्वस्यैवालाभात् । तत्र हि ङाणलोरिवानुपूर्व्यादनेकास्त्वेनैव सर्वादेशत्वमिति सिद्धान्तः । इत्यादाविति । आदिशब्देन “अतो भिस ऐस्” (पा०सू०७।१।१९) इति गृह्यते । परत्वादिति । अत एव “आदेः परस्य” (पा०सू०१।१।५४) इति

शब्दरवम् ।

ङाणलोरिवेति । आदेशानां प्रत्ययाधिकारे पाठे ऽपि वाक्यार्थबोधोत्तरमेव प्रत्ययत्वज्ञानेनोपदेने णकारे इत्वाप्रवृत्तेस्तदुत्तरं लक्ष्ये प्रवृत्तिकाले इत्सेऽप्यनेकास्त्वाक्षतेरिति भैरवी ।

ननु ङाणलोरिवेति दृष्टान्तोपादानं प्रकृते विरुद्धं, तयोः प्रत्ययाधिकारे पाठेन प्रत्ययतया आनुपूर्व्यनुपयोगाद् अह—आदेशानामिति । आदेशानामिति बहुवचनं चल्यादेशसंप्रदाय । वाक्यार्थबोधोत्तरम्—“पद्यो स्याने” इति शास्त्रैकवाक्यतया वाक्यार्थबोधोत्तरम् । एतेन तत्र वाक्ये प्रत्यय इत्यस्य सम्बन्धाभावेऽपि क्षत्वभावो, ध्वनितः । षपदेशे—पाणितिकर्तृकाद्योच्चारणे । प्रवृत्तिकाले इति । ‘बभूव’ इत्यादिप्रत्ययसंस्कारकाले यो वाक्यार्थबोधस्तस्योत्पत्तिकाले इत्यर्थः । एतच्च दीक्षिताभिप्रायवर्णनमेव । वस्तुतस्तु प्राबोक्तं “जश्शसोः शिः” इत्युदाहरणमपि युक्तमेव, शकारस्यानुबन्धत्वयोग्यतया ‘नानुबन्धकृन्मनेकास्त्वम्’ इति परिभाषाविषयत्वत्वात् । शित्त्वञ्जित्सायोग्यशकारवत्त्वमेव । इत्सन्ज्ञायाः प्रवृत्तिर्षप्यादेशोत्तरम्भवति, तथापि योग्यताऽस्त्येव । अनुबन्धत्वमपीत्संज्ञायोग्यत्वमेव । अत एव ङाणोर्नासारूप्यप्रयुक्तो विकल्पः । अन्यथा तत्रापि वाक्यार्थबोधोत्तरं प्रत्ययत्वज्ञानेनेत्संभावप्रकाशः ।

ननु णालः प्रत्ययाधिकारपाठेन तत्र मूलकृदिष्टानुपूर्व्यनुपयोगेन दृष्टान्तमङ्गविरत आह—आदेशेति । प्रत्ययादेशानां सिजादीनामित्यर्थः । अणमविकारप्रकृत्यादेशानां तु तत्त्वेपि यथा सा न, तथाऽयत्र स्पष्टम् । अतः किमु वक्तव्यं तद्वाङ्मवादीनां तथैत्यपिचन्द्रार्थः ।

मान्यास्तु तत्त्वेऽपि षष्ठीबलाद् देशादि नैतत्काङ्क्षात् “परश्च” इत्यस्यानुपस्थित्या तत्त्वविरतस्य “प्रत्ययः” इत्यस्याभ्यनुपस्थितेस्तदुपयोग इत्याहुस्तस्माच्चाप्रनुपेक्षेन, इनेमादी दोषारत्तेः । इत्संशयं तस्यावश्यकत्वात् षापकाप्रयोगे गौरवाच्च । तद् ध्वनयन्नाह—वाक्यार्थेति । मित्रस्य विशिष्टस्य वा वाक्यार्थत्वत्वर्थः । एवेन तत्पूर्वत्वव्यवच्छेदः । ज्ञानेन अविषेयकज्ञानेनेत्यर्थः । शाब्देनाधिकेन वेति भावः । उपदेश इति । अज्ञातानुबन्धरहितगलादित्स्वरूपवापकापाणिन्याबुच्चारणामित्यव्यवहितकाले तादृशवाक्यार्थबोधसमये इत्यर्थः । यथा चैतत्तथा स्पष्टमन्वयः । अनेकाल्वाङ्गी रैतुरयन् । तदुत्तरम् प्रत्ययत्वज्ञानोत्तरम् । अत्येवेपीत्यत्रान्वयः । अपिना लोपनङ्मदः । “बुद्” इत्यादीनां तदानीं प्राप्स्येति भावः । एवञ्च तत्र एकास्त्वेऽपि न दोषः, उपनीत्यविरोधापत्तेरिति तात्पर्यम् । लक्ष्ये प्रवृत्तिकाले इति । ‘बभूव’ इत्यादीं तादृशवाक्यार्थबोधार्थरूपवत्प्रवृत्तिपाङ्काल इत्यर्थः । अस्यानेकाल्वाङ्गीरैत्वत्रान्वयः । सरला ।

पराभित्यमिति । पूर्वापेक्षया परशाब्दं विप्रतिषेधसूत्राद्बलवत् । नित्यस्य परापेक्षया बलवत्त्वे च मन्त्राभावकस्याभावकल्पनापेक्षया कल्पनाभावकस्यैव तत्कल्पनं युक्तमिति बीजम् । समानकालिकप्राप्तबहिरङ्गापेक्षया अन्तरङ्गस्य बलवत्त्वे च लोकन्यायो बीजम् । तथापि प्रत्यङ्गवर्गी लोको इत्यने मनुष्योऽयं प्रातरुत्थाय प्रथमं शरीरक्रायाणि करोति ततः हुइदां, ततः सम्बन्धनामिति । तत्रैकं शास्त्रेऽपि अन्तर्भूतनिमित्तकशास्त्रस्य प्रत्यासन्नतरत्वेन प्रथमं प्रवृत्तिस्ततो बहिर्भूतनिमित्तकशास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति । तत्र बहिर्भूतं परं नित्यं वा उभयमपि विवक्षितम् । पराद्बहिरङ्गादन्तरङ्गस्योदाहरणं ‘उभयै देवमनुष्याः’ इति । नित्यादन्तरङ्गस्योदाहरणस्तु ‘ग्रामिणी’ इति । अत्र नित्यमपि तुमं राधित्वा अन्तरङ्गत्वाद्भवः । प्रत्याहाराश्रयणेनेति ।

पृथक् क्रियते इत्युक्तम् । “उत्तरस्य” इत्यंशस्तु औशौसोरपि प्रवर्तत एव । यन्नु प्रा-
चा “आदेः” इति सूत्रं - विवृण्वता पञ्चमीनिर्देशनेत्याद्युक्तं, तदसम्बद्धमिति
स्वप्त्रमेव ।

परन्तित्येति । परान्नित्यं यथा—नुदति, रुगद्धि । परमपि लघूपधगुणं वा-
धित्वा शशनमौ । तथा रन्वोर्णिच् रन्वयति । परामप्युपधावृद्धिं बाधित्वा “रधिज-
भोः-” (पा० सू० ७ । १ । ६१) इति नुम् । न च स्रोऽपि शब्दान्तरप्राप्त्याऽनि-
त्य इति वाच्यम्, कृताकृतप्रसङ्गभात्रेणापि कचिन्नित्यताम्युपगमान् । अन्तरङ्गं

शब्दरत्नम् ।

भावः । प्रवर्तत एवेति । उपरादितमेव ।

शब्दान्तरप्राप्तयेति । यद्व्यक्तिमन्वन्वितया पूर्वं प्रवृत्तिस्तद्व्यक्तिपन्वन्वितयैव
पुनःप्रवृत्तौ कृताकृतप्रसङ्गित्वं प्रमिद्धमिति भावः । कृताकृतेति । व्यक्तिविशेषानाश्रयणे-
त्यर्थः । “वृद्धयौत्ववृज्जाव” इत्यस्य एतन्न न प्राप्तिः, साहचर्येण विभक्तिनिमित्तानामेव
भैरवा ।

शप्रवृत्तावप्युपदेशेऽप्यारन्वयमन्वयेरेति । उपरादितमिति । न सूत्रितमिन्नेतद्दृशोहसानावग्र
इति शेषः ॥

मूत्रे शब्दान्तरप्राप्तयेति कथनं सर्वस्य शब्दान्तरस्य शब्दान्तराच्छब्दान्तरे वा प्राप्त्ये-
त्यर्थकम्, सम्बन्धसामान्यार्थकप्यस्या ममायः, अत एवाह—यद्व्यक्तीति । अनाश्रयणेनेति ।
लक्षणाभावकस्याभावकल्पनापेक्षया कृताभावकस्याभावकल्पनार्था लाववमिति लावव-
मेव नियम्यानित्याहलावत्त्वे साधकम् । तच्च लक्ष्यानुरोधेन इचिद्व्यक्तिविशेषचिन्तयाऽऽ-
श्रोपने, क्वचित्सामान्यतः प्राप्तिमात्रेणेति भावः । ननु व्यक्तिविशेषचिन्तायामन्यत्र न वा-
च्यं, वार्तिकेन निर्वाहादित्याशङ्कानिगकरोति—“वृद्धौव” इत्यादिना । अत्र—रन्वयतोति
भावप्रकाराः ।

इदमपि मूलाशयवर्गनभावम् । उदाह—इति भाव इति । शिद्धान्तस्वन्यत्र द्रष्टव्य इति भावः । उपरा-
दितमिति । न सूत्रितमिति प्रतीके उवादेरित्यादिग्रन्थेनेति भावः ।

भाष्योक्तवचनवयसहस्रहाय सम्बन्धसामान्यकृता सनासेनाह मूत्रे—शब्दान्तरेति । एवं च शेषो
स्वनिना ‘नुदति’ इति समुच्चयः । यद्व्यक्तीति । प्रवृत्तिः शास्त्रस्य कार्यस्य वेति शेषः । सा च तन्वा-
स्तुः परस्वाश्रयण परतो वेति भावः । इत् “यदागमा” इत्यादिबद्वैक्यबोधकस्याश्रयत्वात् । स्वञ्च यद्व्य-
क्तीत्यादौ तदन्यैव व्यक्तिसृष्टौ । अत्र एव उत्समुदायक्रेऽपि नृते । अत्र एव ‘नुदति’ इत्यादौ निर्नाहः
“भ्रष्टे शिवा” इत्यत्रत्यभाष्यसहस्रहाय । स्वञ्च यदाश्रुते विद्वे नानाशानवर्क्यं च परिरित्ति—व्यक्ति-
विशेषेति । प्रमिद्धमिति । सम्बन्धवन्दनादौ च्यवन्ते इत्यादौ गुमात्रित्वैकादेशके वेति शेषः, विचार-
जातुपूर्त्या मित्नेरेति भावः । कृते द्विधावे नित्यत्वेनाभिव्यक्तस्य प्रसङ्गनात्र तद्व्यवहारे प्रयोगक, ननु तद्वेति
पर्यवसितमनुगत परिनाशारणमिति भावः । इदमपि न सर्ववैवाह मूले—क्वचिदिति । ‘नुदति’ इत्या
दावित्यर्थः । अक्षरत्वाभावकस्याभावकल्पनापेक्षया कृताभावकस्यैव तत्कल-ननुचिते मिति नित्यस्य वल-
वत्त्वे कीर्तयति भावः । ननु नास्त्वगैव नित्यत्वम्, पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यदिष्टे । तथा च क्व ‘रन्वयति’ इति
नित्योदाहरणमत आह—वृद्धौत्वैति । अत्र रन्वयति’ इत्यादौ । साहचर्येण भोत्वादिति मित्यः साहच-

सरल

“प्रमाणे इत्यस्य ध्वन्यात्प्रवचः” इति भावशब्दादारम्य “द्विविध्या उवस्वावग्रा” इति सूत्रस्यावचश-
कारपर्यन्तमित्यर्थः । “क्तिः संख्यापरिमाणो वति च” इति अतिरिक्तस्य तदन्तर्भूतत्वेऽपि तदन्तराकृति-

यथा-उभये देवमनुष्याः । इह "प्रथमचरम" (पा० सू० १।१।३३) इति परमपि विकल्पं बाधित्वा "सर्वादीनि" (पा० सू० १।१।२७) इति सर्वनामसञ्ज्ञा विभ-

शब्दरत्नम् ।

दृष्ट्यादीनां तत्र ग्रहणात् । नित्यत्वेनैव सिद्धे वाचनिकपूर्वविप्रतिषेधाश्रयणे फलाभावाच्चेति दिग्भ्र-
भैरवी ।

लक्ष्यसाधनावसरे । वृज्वद्भावपदं तत्र वार्तिके "स्त्रियाञ्च" इत्येतद्गुणतिरिक्तपरम्, तेन न तदर्थे साहचर्यमङ्गः । ननु साहचर्यस्यानित्यत्वेन वार्तिकेन रन्धयतीत्यस्य सिद्धावत्र नित्य-
त्वाश्रयणवैयर्थ्यमत आह—नित्यत्वेनैवेति । दिगिति । दिगर्थस्तु विप्रतिषेधसूत्रस्य परादाब्दस्ये-
भावप्रकाशः ।

देष । तेन नादिशब्दवैयर्थ्यम् । निमित्तत्वं च स्थानिदया परतया वा बोध्यम् । तत्र वार्तिके अस्तीत्यवैतुक
एव वृज्वद्भावो गृह्यते, तत्र नुमोऽप्राप्तेः । तेन न साहचर्यमङ्ग इति बोध्यम् । ननु साहचर्यानित्यत्वाद्
वेनैव निर्वाहः, किञ्च वृद्धेः काष्ठीत्वादिनञ् तन्निमित्तनत्वामात्रेणैतद्विषयान्वावापत्या वराश्रयणस्याशस्य-
त्वादत आह—नित्यत्वेनेति । उक्तरीत्येति भावः । वार्तिककृदुक्तत्वाद्वाचनिकत्वम् । आश्रयणे रन्ध-
यतीत्यादौ ।

दिगिति । क्वचिदिष्टानुरोधेन पूर्वशास्त्रे स्वरितत्वप्रतिषेधा स्वरितेनाधिकं कार्यमित्यर्थाङ्गीकारेण परश-
ब्दस्येष्टवाचिनया वा सकृदनिर्वाहेन पूर्वेण तेनैव प्रकृतोऽनित्यत्वेऽपीष्टमिद्धिरिति न तदस्योदाहरणम्, किन्तु
'तुदति' इत्याद्येवेति, तदपीत्याद्यप्रिममूलकुकित्त्वारस्यात् । अत्र पर च वचयति तत्रैव टीकाकृतम्—पूर्वा-
त्वेति । युक्तं चैतत्, अन्यथा तस्य 'नाज्ञानन्त्ये' इति निषिद्धनया अत्रे इन्द्रमित्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । न
'येवं विप्रतिषेधसूत्रमाथे प्रत्याख्यातेति वाच्यम्, लोकन्यायसिद्धायाः प्रत्याख्यातुनशक्यत्वात्, 'नाज्ञान-
न्त्ये' इति न्यायशेषकाम्प्यविरोधेन तद्व्यत्ययैकदेश्युक्तिवाच्य । अत्र शापकुर्यात् 'श्रोमाबोध' इत्याह-
रणम् । तदि 'उत्वा आ कृत्' इत्यादौ परमपि सङ्गर्भार्थं बाधित्वा धातुसङ्गर्भकार्यत्वेनान्तरकृत्वाद् गुणे
कृते वृद्धिप्राप्तौ परस्परं यथा स्वादिति क्रियते इति स्पष्ट "सम्प्रसारणाच्च" इति सूत्रमाथे । इयं सिद्धि-
पत्तो नैति स्पष्टम् "इको गुण" इत्यत्र माथे । शोघोपस्थितिशचात्र दलवत्त्वे कीजम् । अत एव माथे
तत्र तत्रोल्लेखः । एवञ्च तयोर्गुणपरतात्वावस्थाः प्रवृत्तिरिति मूलकृत्सरणिः । नन्वेवमपि प्रकृते युगप-
त्प्राप्यभावात्कथमेतत्प्राप्तिः । तथाहि, किं कार्यकाले इदमुच्चये यथोद्देशे वा ? नाथः, "सर्वादीनि"
इत्यस्यापि "असःशो" इत्येकवाक्यतया विभक्तिसापेक्षत्वेनापत्तात् । नान्यथः, तत्रा हि विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव
मधिक्यति । किञ्चिदनया कार्यमिदमिदन्निमात्रेण तत्प्रवृत्तौ ततो विभक्तवृत्तौ विकल्पप्राप्तेः । न च तत्र
"असःशो" इति विषयसप्तमीति वाच्यम्, आरुढारीयान्यसज्जानामवाच्यतापरकामात्रेण नित्यसर्वनामप्रापि
पदिकसंशयोर्गुणपत्त्वस्युत्तमेव जस्विषयत्वेन तावताऽप्यनिर्वाहात्, परिभाषावापे मानामावाच्चेति चेत् ?

अत्र केचित्तदनुयायिनः, पूर्वप्रवृत्तमप्यन्तरङ्गं पश्चात्प्रवर्तमानवहिरङ्गाद्वलीयः, तस्य निवर्तकमित्यपि
परिभाषार्थः । एवञ्चान्तरङ्गास्त्रवृत्तुत्तरं बहिरङ्गास्त्रमातावपीयं प्रवर्तते इति यथोद्देशाभिप्रायकोऽयं
अन्थ इति तदाकृतमाहुः ।

अन्ये तु पदानधिकेऽन्वाख्यानं 'उभय जस्' इत्यत्र तयोस्तस्याः पक्षद्वयेऽपि सत्त्वेन परिभाषावहृत्या
तथाऽर्थरत्नने मानामावः, मूलशैथिल्यात् । तथाहि, कार्यकाले "असःशो" इत्यादौ इयोश्चस्थितावनि
'असःशो' इत्येकवाक्यतया विभक्तिसापेक्षत्वेति वाच्यैकवाक्यतयाऽन्वयेऽपि नित्ये तस्मिन्तरभावा-
दन्तरङ्गात्वं, विकल्पे तु 'असि' इति साशास्त्रुत्तराद्बहिरङ्गत्वमिति न तस्योक्तदोषावकाशः । द्वितीयेऽपि
तयोस्तस्याः स्पष्टत्वेन न तत्तशेचः स इत्याहुः ।

तदेतदपरे न क्षमन्ते, तथाहि, तत्र केचिन्तन्ते दोष उक्त एव, वक्ष्येऽपि परावधिकेऽन्वाख्यानं निर्वा-
हेऽपि पश्चान्तेऽनिर्वाह इति दोषः । द्वितीये स्थानिवदतिदेशप्राप्तिनाया निरवकाशत्वम् । अपि च परद-
स्थानिवद्भावस्यानुमानिक्यानया बाधायोगः । एवञ्चास्यानिरिक्तत्वेपि नाथ विषयः ।

क्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् । अपवादोऽपि यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण

शब्दरत्नम् ।

अन्तरङ्गत्वादिति । भाष्ये त्वयच् प्रत्ययान्तरं न तु तयवादेशः, 'ठमयो' इत्यत्र ङीप्त्वात् मात्रजिति प्रत्याहाराश्रयणेन साधितम् । एवं चाभयशब्दे विकल्पस्य प्राप्तिरेव नेति उक्तम् । अन्तरङ्गस्य बलवत्त्वे ज्ञापकमन्यत्र प्रपञ्चितम् । भैरवो ।

धृवाचकत्वमाश्रित्य सवपा पूर्वविप्रतिषेधसाधकवचनानां संग्रह इति यदि, तदा "स्वरिते-
नाधिकार" इत्यस्य स्वरित्वयुक्तेनाधिकार्यमित्यर्थाश्रयणेन नुमागमस्य व्यक्तिविशेष
चिन्तयाऽनित्यत्वेऽपि स्वरितत्वेनेव प्रवृत्तिर्भविष्यतीति न नित्यस्य बलवत्त्वोदाहरणं तत्,
किन्तु तुदतीत्येनेति । मौलम्—'अतश्चात्' इति तु 'तयप स्थाने ऽयनादेशः' इति मतेना-
न्तरङ्गवद्विरङ्गयान्तरङ्गम्बलीय इति परिभाषान्तरमिति पक्षे च याच्यम् । वस्तुतस्तु भाष्य
कारोयसिद्धान्तरीत्या न तस्य प्राप्तिरित्याशयेनाह—भाष्ये त्वयजिति । ज्ञापकमिति । युगपत्प्रा-
प्तिविषयकस्यान्तरङ्गवद्विरङ्गयान्तरङ्गम्बलीय इति वचनस्य वाचकमित्यर्थः । प्रपञ्चितमिति ।
भावप्रकाशः ।

वस्तुतस्तु नातिरिक्तोऽयं गौरवात् । यद्यपि तस्या न्यायमूलकत्वम् "अथ परस्मिन्" इत्यत्र भाष्ये
उक्तं, तथापि तेन न्यायेन युगपत्प्राप्तिविषयत्वैव स्यात् । ज्ञापकेन तु सव विषयता बोध्यम् इति 'वाह ऊठ्'
सूत्रे कैयटोक्त्या तस्या अन्तरङ्गे वर्ण्ये जातं तत्कालप्राप्तिर्क च बहिरङ्गमसिद्धमित्यर्थाङ्कारोपेक्षसिद्धेश्च ।
तामाश्रित्य विप्रतिषेधसूत्रे भाष्येऽस्याः प्रत्याख्यानार्थात् । "नाजानन्तर्य" इत्यस्य धर्मिप्राहकमानेन "श्रोमा
शोक्ष" इत्याह्वयेन बहिरङ्गव्ययप्रवृत्ते प्राग्यत्रान्तरङ्गव्ययप्रवृत्तयोऽप्युच्यते तत्रैव प्रवृत्तिरिति 'मगजे
इन्द्रम्' इत्यादावदोषाच्च । अतएव तन्न्यायबोधकमाश्रयितोऽपि न तेन भाष्येण । तत्रैव प्रवृत्त्युक्तस्य
नित्यत्वस्यैव वा ज्ञापनादिति बोध्यम् । नचैवमसिद्धपरिभाषाप्रवृत्तिरेव देहलोदीपन्यायेन मूलाभिप्रायः,
निषेधसत्त्वेन प्रागुक्तदोषापत्तेः । किञ्चोद्ग्रहणोऽपवादान्तरङ्गवत्त्व्ये जातवद्विरङ्गस्यासिद्धत्वेऽपि तद्वृ-
त्त्युत्तर बहिरङ्गप्रवृत्तेस्तथा वारयितुमशक्यत्वात् नित्योत्तरेणैव विकल्पप्रवृत्त्या पूर्वोद्विष्विच पक्षे तदभाववि-
शिष्टे साधुत्वबोधनस्य शक्यत्वात् । ङीप्ति विषयसत्तमीपक्षेऽप्यनिर्वाहं प्रागुक्त एवेति । परिभाषार्थस्तु
इत्थं तत्राह्वयपदेन शब्दरूपनिमित्तस्यैव ग्रहणेनाश्रयार्थादया परस्परपेक्षया व्याप्यनिमित्तकमन्तरङ्गम्,
न्यायकनिमित्तकं बहिरङ्गम्, अल्पनिमित्तकं बहुनिमित्तकं चेति यावदित्युत्तर्यः । तत्राद्यस्य बलवत्त्वे
वीजं तत्र तस्यासिद्धत्वम् । तदोचिका परिभाषा । अन्तरङ्गशास्त्रत्वमस्या लिङ्गम् । क्वचित्पूर्वोपस्थितनि-
मित्तकत्वरूपान्तर्कार्यैवरूपमन्तरङ्गम्, तद्विरुद्धं बहिरङ्गमित्यादि स्पष्ट परिभाषेन्दुशेखरे । एवञ्च युगपत्प्रा-
प्तौ तस्या प्रवृत्तावप्यत्र प्रागुचरोत्या तदविषय एव । अत एव "तयादेशे उभयप्रतिषेध । तयपो ग्रहणात्
जसिन्विभाषा प्राप्नोति" इति स्थानिवत्सूत्रस्य वार्तिकमयच्छ्रवणान्तरमिति सूत्राशयप्रदर्शनेन भगवता
प्रत्याख्यातम्, नत्वन्तरङ्गन्यायबलेन, तदेतद् ध्वनयन्नाह—भाष्ये त्विति । उक्तमित्यत्रान्वयः ।
तेन वारणे भाष्यादीनां निर्दलत्वापत्तिर्भवन्तीति । "प्रमाणे" इति सूत्रत्वमात्रशब्दस्यायचक्षकारिणेति शेषः ।
अन रत्यनुवृत्त्या च 'कति' इत्यादौ नास्तिप्रसङ्गः । यत् यत्तदेवत्किनादिभ्यो ङीवापत्तिरिति । तत्र, साहच-
योगे प्रत्ययानामेव तत्र ग्रहणात् । तयवृत्त्या तु सूत्रेऽवयुत्पत्त्यानुवादः । द्विविशब्दप्रवृत्तिकायजन्तस्य वस-
श्रीविषये पुत्येव वाऽनमिधानम् । नचैव महिदो ऋत्येव चस्य समुदायानुबन्धत्वेनावयवाननुवृत्तावत्य-
ञ्चित्कायमिति वाच्यम्, "तस्यस्थमिधानान्तम्" इत्यादितज्ज्ञापकस्य विशेषोपेक्षत्वेऽपि तत्र तथाही-
कारे मानाभावादिति भावः । फलितमाह—एवञ्चोमेति । अन्यथेऽसिद्ध्या प्रत्ययान्तरपेक्षे त्वर्थः ।
एवञ्चकैव परिभाषेत्य ङ—अन्तरङ्गस्येति । द्विविधस्येति भावः । ज्ञापकम् । ऊठग्रहणम्, लोका-
न्यायाह्वये चेत्यर्थः । अन्यत्र परिभाषेन्दुशेखरादौ । प्रपञ्चितम् । तथा च तत्र स्पष्टनत्वात्तत्रावय-
सरला ।

शब्दात् दिद्देति सूत्रे अत इत्यनुवृत्तर्न ङीप । ज्ञापकमिति । "श्रोमाशोक्ष" इत्याह्वयप्रवृत्त्यर्थः ।

वाध्यत एव । तथा—अयजे इन्द्रं, ग्रामे इह, सर्वे इत्यम् । अत्रान्तरङ्गेण गुणेन सवर्णदीर्घो वाध्यते । स च यद्यपि यण्गुणयोरपवादस्तथाऽपि समानाश्रये चरितार्थः । तथा च वार्तिकम्—“इण्डशीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वात्” इति ॥

असिद्धमिति । तेन पचावेदमित्यादावेत ऐत्वं न ।

अकृतव्यूहा इति । यद्यपि “कृतमपि कार्ये निवर्त्तयन्ति” इति परिभाषान्तरं पठ्यते, फल च तुल्यम् । तथाऽपि “अकृत—” इत्येव लघु ।

“प्रचालनाद्धि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वरम्” ।

शब्दरत्नम् ।

वाध्यत एवेति । निरवकाशत्वरूपस्य बलवत्त्वबोधस्याभावात् ।

तेनेति । पूर्वा तु अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्प्रासाधेनेति भावः ।

भैरवी ।

लौकिकोऽर्थं दृशन्तः—“मनुष्योऽर्थं प्रातस्तथाय शरीरकार्याणि करोति, ततः सुहृदां, ततः सम्बन्धिनाम्” इति प्रत्यासन्नवर्तित्वस्य लोके दृष्टत्वात्तन्मूलकमेवेदं वचनमिति । एतस्य वचनान्तरत्वं मूलकृतोऽप्यभिमतम् । अत एवासिद्धमिति प्रतीकमुपादाय पचावेदमित्यन्य साधनं सङ्गच्छते । सापवादत्वनिरपवादत्वाभ्यां द्वयोः परिभाषयोर्भेदः । अन्यथाऽन्तरङ्गत्वे नायजे इन्द्रमित्यस्य साधनज्ञ स्यात्, नाजानन्तर्यपरिभाषाविषयत्वादिति बोध्यम् ॥

तेनेतीति । अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये जातमपि बहिरङ्गमसिद्धमित्यर्थरूपपरिभाषान्तराश्रयणेन । अत एवाह—पूर्वा इति । अन्तरङ्गशास्त्रत्वमस्या लिङ्गम् । अत एव कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यामप्येषा प्रवर्तते इति वृद्धाः । पक्षद्वये तत्र न प्रवर्तते इति तु भाष्यतत्त्वजिदः । “वाइ ऊट्” इति सूत्रस्थमूठ् इति ज्ञापकमिति स्फुटीभविष्यति । नच सा विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातेति वाच्यम्, तस्य भाष्यस्य प्रौढत्वात् । नाजानन्तर्यपरिभाषायां “पत्वतुकोरसिद्धः” इति सूत्रस्थं तुग्रहणं ज्ञापकम् । तद्धि ‘अधीत्य’ ‘प्रेत्य’ इत्यादौ । समासोत्तरं लयः प्रवृत्त्या पूर्वं समासे जाते तत्र संहिताया नित्यत्वादेकादेशे लयपि तुगपेक्षया परद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षो-कादेशस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धतया तुगः सिद्धौ तत्सूत्रस्थं तुग्रहणं व्यर्थम् । नाजानन्तयेपरिभाषासत्त्वे तु तुकि अजानन्तर्यस्य निमित्तत्वेनाश्रयणाद् बहिरङ्गपरिभाषाया निषेधे तुकः प्रवृत्त्यर्थं तत्र सूत्रे तुग्रहणमावश्यकमेव । परिभाषार्थस्तु अपोराजानन्तर्यमिति द्विवचनान्तेन समासमाश्रित्य वाच्यसिद्धपरिभाषायासुभयोपादानादधिकरणाकाङ्क्षायास्ताभ्यान्निरासेना भावप्रस्ताशः ।

नमिति भावः । नन्वपवादस्य वचनप्रामाण्यात्प्राप्तयेन कथमैपरोत्वमत्र आह—निरवकाशेति । द्वितीयान्तरङ्गत्वस्याय विषयः । इदं चावान्तरङ्गत्वापेक्षया दुर्बलमिति स्पष्टमन्यत्र ।

मूलानुरोधेनाह—पूर्वा इति । उपये शयत्र मूलोक्तेरर्थः । युगपदिति । भव वाज त्वाविकृतम-पस्तात् । वस्तुतो नास्त्येव साऽतिरिक्तेवाह—इति भाव इति ।

सरला ।

युगपत्प्रासाधेनेति । इयन्तु जातस्य बहिरङ्गस्यान्तरङ्गदृष्ट्या असिद्धत्वबोधिता इतिशेषः । तेन (आपबहिरङ्गस्यासिद्धत्वेन । मूले पूर्वं नेति । परद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेन युगत्यासिद्धत्वादिति भावः । अत्र च “वाइ ऊट्” सूत्रस्थमूठ् ग्रहणं ज्ञापकम् । एतेन युगत्यासिद्धिविषयक ‘बहिरङ्गादन्तरङ्ग वनोयः’ इति, जातबहिरङ्गासिद्धत्वबोधकम् ‘मसिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे’ इति च परिभाषाद्वयमिति प्राञ्जः । अत्रय “म-सिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्युक्त्वा नाजानन्तर्यं इति वक्ष्यामि” इत्युक्तिः सङ्गच्छते । जातबहिरङ्गासिद्धत्वमात्र-निषेधकत्वात् तस्यः परिभाषाया इति ।

इति न्यायादिति भाव । न कुर्वन्तीति । यथा "निपेदुपीम्" इत्यादौ कसो-
रिटमन्तरङ्गत्वात्प्राप्तमपि भाविना सप्रसारणेन बलादित्त्वं नङ्द्वयतीत्यालोच्य न
कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

इति परिभाषाप्रकरणम् ।

शब्दरत्नम् ।

न कुर्वन्तीत्यर्थ इति । यदि तु 'सेदुप' इत्यादौ पदावधिकेऽन्वाख्यानं सेट् वस्
भैरवी ।

न्तरङ्गे बहिरङ्गे वा यत्कार्यं ज्ञानन्तर्यमाध्रीयते तत्र बहिरङ्गपरिभाषा न प्रयतत इति इदं
चेन प्रतिपादितं, स तु न युक्त, पचावेदमित्यत्रासिद्धपरिभाषया 'एत ए' इति सूत्रप्रवृत्ति
कारणपराऽऽक्षरविरोधात् । त्रिन्त्योऽन्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये जातस्य बहिरङ्गस्य
बहिष्प्रकृत्यनेति । अत्र जातस्येति निवेशादेव "ओमाडोश्च" इत्यत्राहप्रहणञ्जितार्थम् ।
तद्धि एतया आ ऊढा इति स्थिते परमपि सवर्णदीर्घम्याधित्वा धातुपसर्गकार्यत्वेनान्तरङ्ग
त्वाद् गुणे वृद्धिप्राप्तौ तदाधनार्थं नियते । युगपत्प्राप्तत्वाप्यन्तरङ्गस्य बन्तत्वाभावादेवत्प-
रिभाषाद्योऽप्य स्यात्तदा ज्ञान्या वाचादन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तौ एत्त्वात्सवर्णदीर्घे ततो
गुणे रूपसिद्धात्प्रहणनेयर्थ्यं स्वष्टमेनेति दीक्षिताशय । अतस्तु न परिभाषाद्वयम्, किं
न्वन्तरङ्गे कर्तव्ये जाते तत्कालप्राप्तिकञ्च बहिरङ्गमसिद्धमित्येतर्दधिक्य परिभाषा एकेव । य
द्वाज्ञानन्तर्यपरिभाषाया एत्वतुशोरसिद्ध इति सूत्रस्य तुप्रहणं ज्ञापकं तदसिद्धमिति परिभा
षाया अनित्यत्व एव ज्ञापकमिति सबष्टसिद्धिः ।

असिद्धपरिभाषाया अपचादभूतामन्यामपि परिभाषा पठन्ति प्राञ्च — अकृत्व्या इत्यादि ।
विशिष्ट ऊढो येषु तानि व्यूहानि शास्त्राणि । ऊढात्तर्कं, स च बहिरङ्गान्तरङ्गनिमित्तविना
शक्यः । तद्वन्ति शास्त्राणि अकृतानि यस्मित्यर्थः । भाविनिमित्तविनाशे इत्युच्यते ।
पुनश्चान्तरङ्गशास्त्रनिमित्तस्य बहिरङ्गशास्त्रेण विनाशसम्भावनायामन्तरङ्गशास्त्राणां प्रवृत्ति
लक्षणे न कुर्वन्ति वागिनिप्रोक्तशास्त्राध्येतार इति फलितम् । अस्याच्च 'समर्थानाम्' इति
सूत्रस्य समर्थप्रहणं ज्ञापकम् । तद्धि वृत्तसवर्णदीर्घास्तुत्यतश्चन्द्रादिन यथा स्यादित्येवमर्थं
नियते । तच्चेतत्परिभाषाभावेऽन्तरङ्ग सवर्णदीर्घे कृञ् एव भविष्यतीति व्यर्थं सस्यथा ज्ञाप
मिचित्तस्य सवर्णाच्चत्वस्य
तथा च सातुत्यिति

ननु प्राचीनसम्मतया अकृतेतिपरिभाषाया लक्ष्यसाधकत्वेनावश्यकतया भाष्यकृतेषां
कुतो नोक्तस्याशङ्क्यां तदभिप्रायमाह—यदि त्विति । क्रमेणान्वात्प्रायोऽकृतेतिपरिभाषा विना
भावप्रकाशः ।

नचकृत्वस्य सत्त्वे किमर्थं सा ये क्वापि नोद्धेत । न च 'अतद्वदधामात्' इत्यत्र कैपयोकप्र
कारद्वयेन निर्वाहः तस्य तत्रैवोद्घोने उणित्त्वारस्य आह—यद्वि त्विति । क्रमेणावात्प्रायेण वा विना अति
वांशादाह—पदेति । यद्यपि तन्नवकाशत्वे एव वाचकतापीनमिति प्रकृते अन्वयमिति, तथापि शानोपरिथ
सरला

पदावधिकेऽन्वाख्याने इति । अन्वाख्याननाम शब्दस्वरार । तत्र क्रमिकावात्प्रायेणपदावधिक्या
न्वाख्यानं वाक्यावधिना वाख्यानञ्चति निविधम् । प्रयोगस्थोच्चारणक्रानुसंधेन सस्काररूप क्रमिकान्वाख्या
नम् । पदपथतः प्रवृत्तिं प्रत्ययाश्च सस्थाप्य ततः सस्काररूपं द्वितीयम् । वाचकपथतः प्रकृती प्रयथाश्च
सस्थाप्य ततः सस्काररूपं तृतीयम् । तत्रान्वयोरपि प्रकृतिव्ययसस्थापनान्तरं श्रुतवर्णक्रमेणैव सस्कार
स्थाभावितात्वात् । वाक्यान्वाख्यानस्य कालं सन्ति 'की स्त' इत्यादौ बुदादख्यानं । तत्र सेदुप इत्यादौ

शब्दरत्नम् ।

अस् इति स्थिते इत्सप्रसारणयोः प्राप्ता प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात्पूर्वं संप्रसारणं बलादित्वाभावादिदं प्राप्तिरेव न, लक्ष्यानुगोधाच्चान्न पदावधिकमेवान्वाख्यानमिति तत्सिद्धिरित्युच्यते, तदपि परिभाषा निष्फलेति बोद्धव्यम् । अत एव एषा भाष्ये न भैरवी ।

न निवाह इति । पदेति । एतच्च नि सेद् वस् ई अस् इति स्थितिङ्कल्पयित्वा यम इत्सम्प्रसारणयोः प्राप्ता प्रतिपदविधित्वात्सम्प्रसारणे कृते बलादित्वाभावादिः प्राप्तिरेव नेति निपेदुषोमित्यादिसिद्धिरित्येषा निष्फलेति नवीनाः । "समर्थानाम्" इति सूत्रस्यसमर्थशब्दार्थं तु 'विपुणः' इत्यत्राहुतसन्धेरपि प्रत्ययदर्शनेनेह सुत्युत्पादावपि तथाऽकृतसन्धेः, 'वागोदाङ्गम्' इति परिभाषया प्रत्ययो माभूदित्येवमर्थं नियते । अस्याः परिभाषाया असत्त्वादेव "चो प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेध" इति वचनं वार्तिककृताऽऽरब्धं भाष्यकृता च न प्रत्याख्यातम् । प्रत्यङ्गम्—अन्तरङ्गम् । अस्यां परिभाषायां सत्यांतु 'प्रतीचः' इत्यादिरूपाणामनयैव सिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव "च्छब्दोः" इति सूत्रे "अवश्यमत्र तुगभाषायो यत्नः कर्तव्योऽन्तरङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोति" इति भाष्ये उक्तम् । परिभाषायाः सत्ये तु 'विश्वः' 'प्रश्नः' इत्यादी तुगभावस्य परिभाषयैव सिद्धेरावश्यकत्वरूपनवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अन्व-अस्या परिभाषाया असत्त्वादेव । ननु प्रतिपदविधित्वमनवकाशत्वे सत्येव बाधकत्वे प्रयोजकम् । तच्चान्नास्ति, लुलुबुपश्चिद्युप इत्यादावस्य चारितार्थात् । अत्र हि—"अस्वेनाजात्" इति नियमादिडभावस्य सिद्धेरिति कथमेतदिति चेत् ? न, तथात्वाभावेऽपि शीघ्रोपस्थितिकत्वप्रयोऽर्थं प्रतिपदविधित्वं पूर्वप्रवृत्तौ प्रयोक्तव्यं भवत्येवेत्याशयात् । अत एव "प्रत्ययोत्तरपद्याश्च" इति सूत्रेऽन्वाख्यानावसरे 'परान्तिपदान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसन्निपाते तेषाम्मिथ प्रसङ्गे परञ्च

भावप्रकाशः ।

निरपि पूर्वप्रवृत्तौ नियामिकेत्यत्र बाधकाभावस्तदाह—पूर्वमिति । इदमपि परान्त्यादिसमवधाने एव । परान्त्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसन्निपाते तेषां मिथ प्रसङ्ग परत्वयोरस्त्वमिति "प्रत्ययोत्तरपद्योश्च" इति सूत्रे संयुक्ते पाठात् । अत एव 'रमे' इत्यादी अनिरदोक्तत्वात्पूर्वमेते आचारप्रदेशाद्ब्रह्म्यादिलोपो न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य "एच्छ्वात्" इति लोपेन सभासितम् । एतेन निरवकाशत्वरूपप्रतिपदोक्तत्वस्यैव प्राक्त्ये प्रयोजकत्वाच्चिन्त्यमिदम् । अत एव परत्वादीनामेव तत्त्वे प्रयोजकता परिगणिता वृद्धैः । भवद्वात्या तस्यातिरिक्तत्वे तदसङ्गतिः स्पष्टेव । किञ्चैव 'स्वामि' इत्यस्यापि साधुत्वारसिः । नहि व्याख्यशब्देन साधुत्वान्नाशुत्वे चिन्ते इत्यसत्त्वम्, बाधप्रयोजकानां परिगमनेऽपि तस्य तथाङ्गीकारे बाधकाभावात् । 'स्वामि' इत्यस्यैव साधुत्वाङ्गीकारेण व्याख्यामेदस्यैवासत्त्वात्तत्त्वान्यत्र वित्तः । अत्र यथा 'दयाय' इत्यादी न दोषस्तथा स्पष्ट मङ्कृतपरिभाषेन्दुशेखरव्याख्याने । नन्वेवमपि पञ्चान्तरे दोष एवाह आह—लक्ष्येति । अत्र सिदुप इत्यादी । नन्वेतत्कञ्जान्यथासिद्धावपि फलान्तरसत्त्वादेकैकशापकृतत्वाच्च कथं तत्रमद आह—अत एवेति । एव रीत्या फलान्तराणामन्यथासिद्ध्या निष्कलत्वादेवेत्यर्थः । शाफकानां सरला ।

लक्ष्यानुगोधात् पदावधिकमेवान्वाख्यानं स्वीक्रियते । तत्र च सद् वस् अस् इति प्रकृतियप्रत्ययसत्त्वापत्ता चरं श्रुतवर्णक्रमेण सत्कारे क्रियमाणे वदुप्रत्ययस्य जिह्वानिकत्वेन चागोदित्वे अभ्यासकार्ये च सेद् वस् अस् इति स्थिते आर्षेधातुकस्यैव इवलादेरिति इडागमे वसोः सम्प्रसारणम् इति सम्प्रसारणे च प्राप्ते वदु-शब्दमुच्चयैर्विहितत्वेन प्रतिपदोक्तत्वात् शीघ्रोपस्थितिकत्वात् पूर्वं सम्प्रसारणे बलादित्वाभावेन इत्यप्राप्त्या सिदुपस्यस्य सिद्धौ परिभाषेय निष्फलेति । न च वसोः सम्प्रसारणवत् शब्देऽपि "वस्वेनाजात्पद्याम्" इत्यनेनेव विधानेन प्रतिपदोक्तत्वं वदुशब्दमुच्चयैर्विहितत्वात् नियमशाखागात्र विधिमुक्तेन प्रवृत्तित्वात् । एवञ्च परत्वात् पूर्वमिदं एव प्रवृत्तिसंस्थानिति परिभाषा तन्निवारणाय सफलेति वाच्यम्, सद् वस् अस् इति स्थिते दिशप्रवृत्तिसमकालमेव सम्प्रसारणस्य प्राप्ता तदानीं कृतदिर्वचनेनाच्चाभावेन वस्वेनाजात्पद्याम्

इको यणचि (पा०सू०६।१।५७) ॥ प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्यवाच्ये निरूढा ल-

शब्दरत्नम् ।

वापि व्यवहृतेत्यन्यत्र विस्तरेण निरूपितम् ॥

इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

ननु व्यक्तिपक्षे इकपदोपस्थाप्योकारादिभिर्दीर्घादिग्रहणं न स्यात् "उक्त्वारित एव

भैरवो ।

लीयस्त्वम्" इति कैयट आह । अत एव 'रमे' इत्यादौ प्रतिपदोक्तत्वेन पूर्वं "सम्बुद्धौ च" इत्येत्ये आहारप्रदलेपाद्बलदृशादिलोपो न प्राप्नोतीत्याशङ्क्यैद्द्विस्त्यादिति लोपेन समाहितम् । अन्यत्र—परिभाषेन्दुशेखरादौ ॥

इति परिभाषाप्रकरणविवरणम् ॥

इको यणचि । पदानां वाच्यता व्यञ्जित्वेः पक्षः, आनयनादिकायांन्वयस्य व्यक्तित्वेव दशनात् । ननु व्यक्तेरानन्त्यात्सवांसु व्यक्तिसु शक्तिप्रहासम्भवः, यत्किञ्चिद्वाच्यौ शक्तिग्राह-
श्वेद्व्यक्त्यन्तरस्य शक्तिग्राहाविषयतया शाब्दयोधविषयत्वं न स्यादिति चेत् ? न, जात्यादि-
भावप्रकाशः ।

स्वन्तरङ्गपरिभाषानिश्चयश्चाकतैवेति निर्मूलत्वमेवेति भावस्तदाह—अन्यत्रेति । परिभाषेन्दुशेखर इत्यर्थः ।
इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

व्यक्तिपक्षेऽणुदित्वात्, न जातिपक्षे इति प्रावामुद्घोषः । तस्यावम्भावः, यदा सर्वत्र जातावेव शक्ति-
ग्रहेण शब्दार्थत्वं, यच्चि लामसवाक्षेपादिनेति न तथापि तत्कल्पनाऽन्यलभ्यत्वात्, तदापि यदि "अहं
उण्" इत्यादौ व्यापकजातिपरिनिर्देशः, तत्र कार्यवाधात् तदाश्रययावद्व्यक्तिषु तत्सिद्धिः, जातेः साक्षादुच्चा-
रणासम्भवेन यत्किञ्चिद्दक्युधारणमिति तस्या विनिगमकत्वाभावात् । तदा तत्पक्षेऽणुग्रहणं न । अपत्यप
इति निषेधसत्त्वस्य तु वक्ष्यमाणत्वेन "इत्यादीनाम" इत्यादौ न दोषः । एतद्वचने एव मुदयतात्पर्यं
सरला ।

इति प्रतिपदोक्तस्यैतद्व्याप्राप्तौ द्वित्वापेक्षया प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिरुक्त्वात् पूर्वं सम्प्रसारणे ततो द्वित्वे
बलादित्वाभावादित्येऽप्राप्त्या परिभाषाया निश्चलत्वात् ।

वस्तुतस्तु पदावधिकान्वाख्यानेऽपि घटसेदुषोः इत्येतत्सिद्धयर्थं परिभाषाऽवश्यमाश्रयणीया । तथा हि
घटसु सद् वस्तुं श्रोस् इति पदपर्यन्तं प्रकृतिप्रत्ययसंस्थापने श्रोस्त्वितिचकमत्स्व समाससंज्ञाप्रवृत्तिकाले
सुविशिष्टे सत्त्वेन वस्त्वन्तेऽभावात् सम्प्रसारणाप्राप्तौ पूर्वमिति ततः समासे सुच्युक्ति ततः सम्प्रसारणेऽपि श्यो-
ऽनिवृत्तिप्रसङ्गः । परिभाषासत्त्वे तु अन्तरङ्गशालप्रवृत्त्यभावसम्भावनाप्रयोग्या यत्र बहिरङ्गण अन्तरङ्गनि-
मित्तविनाशसम्भावना तत्र पूर्वमन्तरङ्गशास्त्र न प्रवर्तते इत्यर्थेन घटसेदुषोरित्यत्र यदि पूर्वमन्तरङ्गमित्शालं
न प्रवर्तते तर्हि समासप्रवृत्त्यनन्तरं बहिरङ्गसम्प्रसारणेनान्तरङ्गेशालनिमित्तबलादित्वन्नश्येत इति सम्भा-
वनावास्तसत्त्वेन पूर्वमिटागमस्याप्रवृत्तिरिति घटसेदुषोः इति सिद्धयति दिक् ।

इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

पदवाच्यता जातिरिति, व्यक्तेरेव वा पदवाच्येति मतद्वयम् । तत्र आप व्यक्तानामानन्देन तत्र शक्ति-
कल्पने गौरवाद्यावदादेकस्यां जातावेव तत्कल्पनम् । गामानदेत्यादौ व्यक्तियेषस्तु लक्षणाया । न चैवं
व्यक्तीनामपि प्रायेकमेकतया एकरस्यां व्यक्तौ शक्तिर्भक्त्यन्तरयोषो लक्षणयेति नानन्त्यप्रयुक्तं गौरवमिति
वाच्यम् । व्यक्तौ शक्तिस्वीकारे व्यक्त्यन्तरलक्षणाया सम्बन्धकल्पने गौरवात् । तथाहि, व्यक्तौ शक्तौ

भरती ।

स्वानुगमकथमाणां शस्यतावच्छेदकत्वस्वीकारेण समानप्रकारत्वेन शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्यो' कार्यकारणभावान्शुभामात्तानुपपत्तिरिति तेषामाशयात् । नचाशस्यत्वेन कथं शस्यतावच्छेदकत्वमिति वाच्यम्, अलक्ष्यत्वेऽपि लक्ष्यतावच्छेदकत्ववदशस्यत्वेऽपि शस्यतावच्छेदकत्वसम्भवात् । जातारेव पदानां शक्तिरिति पक्षान्तरम् । व्यक्तितामस्तत्वाक्षेपात् । आनयनादिकार्यान्वय आक्षिप्तव्यक्तिद्वयैव । जातेरेकत्वाहायमत्र पक्षे । अत एव "सर्वेण अणुग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात्" इति भाष्ये उक्तम् । तत्राद्यपक्षाभिप्रायेणाशङ्कते-नन्विति वकारादिभिरिति । इकारविषये तु शङ्का न कृता तस्मोच्चारितत्वेन तत्राणुदिरसूत्रप्रवृत्तिसम्भवात्प्रकाशः ।

तेषाम् । उक्त एव अन्यपक्षचतुष्टये तत्रावश्यकता बोध्या । अत एव व्यक्तिपक्षे इति द्विवचनं तत्र । ते च पक्षा एव-व्यक्तादेव शक्तिः, जातिविशिष्टव्यक्तौ वा, व्यक्तिविशिष्टजातौ वा, सत्पक्षेऽपि तत्र व्याप्यजातिपरनिर्देशो वेति । एषा यथासम्भवाद्युपपत्तिरेषु तदावश्यकत्व चान्यत्र स्पष्टमिति । एव सत्याक्षपक्षे माध्यामिमते लक्षणायावजावश्यकता, तदन्यपक्षचतुष्टये तु तत्सत्त्वेऽपि तदाश्रयणमावश्यकमिति बोध्यम् । तत्रैतद् ध्वनयितुं तत्रैवैवाशङ्कते-ननु व्यक्तिपक्षे इति । अर्थः भावत् । प्रतिज्ञत्वादि तथोक्तिः । परञ्चारमेव तत्र सूत्रकारितार्थमिष्टसिद्धिश्चान् आह-प्योकारेति । दीर्घादीति । आदिना ष्युतानासुदीनादीना च सङ्गः । अत एव "निमग्नितमुच्यते उदात्तादीनामपि ग्रहणं यथा स्यात्" इति भाष्यं सङ्गच्छते । 'दीर्घादि' इत्युत्तिष्ठतु तदाध्यवाच्य' इत्ययिममूलानुरोधेन, तत्र व्याप्यजातिपरनिर्देशे तेषां सङ्गः सरला ।

यद्यप्यन्तरेण रवसमवेतसमवायित्व सम्बन्ध, एवं वाच्या व्यक्तिः, तत्समवेता तद्वृत्तिर्जातिस्तत्समवायित्वव्यवस्थान्तरे, जातौ शक्तिस्वीकारे तु रवाश्रयत्वमेव सम्बन्धः, एवं वाच्या जातिस्तदाश्रयत्व व्यक्ताविति । एवञ्च लक्षणायां सम्बन्धे लाघवगीरत्वयोः सत्त्वेन जातारिव शक्तिकल्पनस्य लाघवेनोचितम् । किञ्च व्यक्तौ शक्तिस्वीकारेऽपि जातेर्वाच्यत्वमावश्यकमेव, व्यक्तौनामानन्त्याद् व्यभिचाराच्च तत्र शक्तिग्रहणानुपपत्तेः । एवञ्चावश्यकत्वात्प्रभोपस्थितत्वात्प्रागुद्गीतविशेषणबुद्धिविशेष्यमवगाहते इति न्यासाच्च जातारिव शक्तिव्यक्तिबोधे लक्षणमेति पर्यवस्यति । तदुक्तं महैः-

अन्वयव्यतिरेकाम्यामेकरूपप्रतीतिः ।

आकृतेः प्रथमज्ञानात्स्या पक्षाभिधेयता ॥ इति ।

द्वितीये तु 'गामानय' शयादिवाच्यप्रवणसमनन्तरं व्यवयानयनव्यवहारस्यागादितिऽइत्या व्यवहारेण शक्तिग्राहकशिरोमणिना व्यक्तादेव पदस्य शक्तिर्ग्राहने । न च लक्षणिकः स इति, अनुपपत्तिज्ञानान्तरेण व्यवहारप्रवृत्तेर्दर्शनेनानुपपत्तिं विना लक्षणाया वस्तुमशक्यत्वात् । नवाननयं व्यभिचारे वा, शक्यतावच्छेदकजातेरन्यात् । तदुक्तम्-

आनन्त्येऽपि हि भावनामेक कृत्वोपलक्षणम् ।

शब्दः सुकरसम्बन्धो नच व्यभिचारिष्यति ॥ इति ।

नचेव नागुद्गीत-पार्थेन जातौ वाच्यत्वमावश्यकमिति वाच्यम्, अकारणे दण्डत्वादी कारणतावच्छेदकत्वस्य, अलक्ष्ये हीरत्वादी लक्ष्यतावच्छेदकत्वस्य स्वीकारेण जातेर्वाच्यत्वेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारे वाधकभावात् । अतएवाणुदिरसूत्रस्थमणुग्रहणमेकशेषारम्भश्च सङ्गच्छेते । जातेर्वाच्यत्वे तद्वैयर्थ्यं अशक्यमेवेति । तस्माद् व्यक्तिपक्षे जातिपक्षोभावपि शक्यत्विडाविति । तत्र व्यक्तिपक्षे आशङ्कते-नन्वित्यादिना ।

उकारादिभिरिति । नन्विक्रप्रलाहारे इकारस्य प्राथम्येन तेनापि दीर्घादीनाम्प्रदक्षे इकारादिभिरिति वक्तव्ये उकारादिभिरिति कथमुक्तं शब्दरत्नकृता ? नच "उच्चारित एव शब्दः प्रत्यायक्ये नानुच्चारितः" इति अणुदित्स्वरमाभ्योक्तया विषयतासम्बन्धेन शाब्दबोधे उच्चार्यमाणस्यविद्युत्प्रवृत्तिज्ञानाधीनोपस्थितेः कारणतया रक्षते इकारस्याभ्युच्चार्यमाणत्वेन अणुदित्स्वरगुदीतत्रिहृत्प्रवृत्तिज्ञानाधीनोपस्थितेर्दीर्घकार-

शब्दरत्नम् ।

शब्दः प्रत्यायको नानुच्चारितः" इति अणुद्विन्मुखे भाष्योक्तेः । न चोच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वे रहसि पुस्तकमीक्षमाणस्य बोधानापत्तिरिति वाच्यम्, तत्रापि पुस्तकद्रष्टुः स्वीयस्मरन्ती ।

चाव । दीर्घादीत्यादिना प्लुतानुदात्तादीनां सङ्ग्रहः । उच्चारितः—उच्चारितत्वेन गृहीतः । प्रत्यायकः—स्वार्थबोधनसमयः । तत्रापि—पुस्तके क्षणस्थरेऽपि सूक्तेति । जपमन्त्राणां त्रस्वर्योगे ज्ञानस्यावश्यकतया त्रैस्वर्यस्य ताल्वाद्वाद्यध्यदेशाद्यधिकरणकोच्चरितत्वरूपतया तत्र सूक्ष्मोच्चारणमावश्यकं, तद्द्रष्टव्यं पुस्तकेक्षणस्थलेऽपि बोध्यम् । एतेन 'उच्चारित एव प्रत्यायावप्रकाशः ।

इत्यनेन वा । अत्र एव व्यक्तियुक्ते इत्युपलक्षणमिति स्वयमेव ध्वनितम् । एतदर्थमेव तथोक्तिरिति तत्रम् । यत्तु वणसमान्नाये परश्रुत्या पाठादभेदकवादा गुमानां तद्व्यवहृतिसिद्ध्या मुख्यत्वादीर्घादीत्युक्तिरिति । तत्र, अथ उदात्तादिसङ्ग्रहेऽप्यनुनासिकासङ्ग्रहेऽप्युदात्तवर्त्यात् । अत्र पञ्चेऽणुप्रदेशाद्देश्यस्वैव सत्त्वाच्चैति दिक् । उच्चारितः तत्त्वेन गृहीतः । अन्यथा पाणिन्युच्चारणत्वे दानोमसत्त्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । एवमत्रेऽपि । एतेऽप्यन्वेति—भाष्योक्तेरिति । "प्रत्याहारे सर्वान्प्रकरणानुपदेशात्" इत्यादिनेति शेषः । अत्र एव 'ऋक्' इत्युक्ते तात्पर्यवशादिशिष्टसन्निवेशाया "अग्निमीळ" इत्यादिकायास्ततो बोधेऽपि ततो नार्थप्रत्ययः । अत्र एव च 'गामानय इत्याह' इत्यादावनुकरणेनानुकार्यप्रतीतिवदपि न ततोऽर्थबोध इत्यनुभव शयाद्यन्यत्र विस्तरः । जगन्नायोक्तिं खण्डयति—न चेति । बोधानापत्तिरिति । अनुच्चारणेन तत्त्वेनाप्रदेशात् । एवञ्च वाचकज्ञानसामान्यस्यैव बोधे तत्रत्वेन माध्याघ्युक्तमिति भावः । सूक्ष्मोच्चेति । सूक्ष्मसत्त्वात् ।

दीर्घां सत्त्वेन तेषां ग्रहणे बाधकामावेन दीर्घाकारादीनामेवाग्रहणप्रसक्त्या तथोक्तिरिति वाच्यम् । अवयवात्समुदायाच्च यत्र पृथक्पृथक्कार्योपस्थितित्वात्तत्रावयवार्थस्यैव बोधे समुदायोच्चारणस्य वैषम्यनूलनेन भवयवनिष्ठशक्तिनिरूपकार्यविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति समुदायनिष्ठशक्तिनिरूपकार्यविषयकतात्पर्यज्ञानं प्रतिबन्धकमिति प्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावेन प्रकृते इत् इति समुदायनिष्ठशक्तिनिरूपक इकार उकार ऋकार एकारचतुष्टयरूपार्थविषयकतात्पर्यज्ञानेनावयवभूत-इकारनिष्ठशक्तिनिरूपकतात्पर्यज्ञानेनारूपकार्यविषयकशाब्दबोधस्य प्रतिबन्धेन दीर्घाकारादीनामप्यग्रहणप्रसक्तेः । अत्र इकारोत्तरं ककारोच्चारणेन समुदायादेवार्थबोधो भवति इति पाणिनेस्तात्पर्यावधारणात् । नच "मादिरन्त्येन सदेका" इति सूत्रेणाक्षरमर्यादया आदिवर्णस्यैव संज्ञात्वबोधनेन शक्यतावच्छेदकत्वे लघवेन च इकार एव चतुष्टयबोधकः ककारादयस्तु 'इकारादयः प्रत्याहारसूत्रस्या एव' इति प्रत्यक्षिज्ञानान्नोपयोगिनो ननु बोधकस्वरूपान्तर्गता इति । अत्र एवाणुद्विन्मुखस्थः प्रत्याहाराणामावयवेषु आरितार्थ्यप्रदर्शनपरः शब्दरत्नग्रन्थः सङ्गच्छते । एवञ्च इत्पदसङ्केतारे एव चतुष्टयार्थनिरूपितशक्तेः अष्टादशार्थनिरूपितशक्तेश्च सत्त्वेन अवयवसमुदायशक्तिविषयोक्तप्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावस्त्वाविषयतयाऽष्टादशार्थनिरूपितेकारनिष्ठशक्त्या इकाराणामनुपस्थित्या तेषां शाब्दबोधविषयत्वे बाधकामाव इति तथोक्तिरिति वाच्यम्, "सङ्कृतोच्चारितः शब्दः सङ्कृतार्थगमयति" इत्येवमूलनेन एकशक्तिनिरूपकार्यविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रत्यपरशक्तिनिरूपकार्यविषयकतात्पर्यज्ञानं प्रतिबन्धकमिति प्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावेन चतुष्टयार्थविषयकतात्पर्यज्ञानेन अष्टादशविषयकशाब्दबोधस्य प्रतिबन्धात् । यथा भोजनप्रसङ्गे "सैनधवमानय" इत्युक्ता लघ्वणविषयकतात्पर्यज्ञानेनावयवविषयकशाब्दबोधप्रतिबन्धेन लघ्वणस्यैव बोधः, प्रकरणं च तत्र तात्पर्यावधारकं, तथाऽत्रापि ककारोच्चारणेन चतुष्टये तात्पर्यावधारणेन तद्विषयकतात्पर्यज्ञानादष्टादशविषयकशाब्दबोधामाव इति.—इति चेत् ? न, तत्रेण आहृत्या वा दीर्घाकारादीनां कृत्रिद्धयग्रहणसम्भवेऽपि दीर्घाकारादीनां कथमपि बोधासम्भवेन तथोक्तेरिति । एकशक्त्यपरशक्तिप्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावरय तु अत्र विषयतैव नास्ति उभयविषयतात्पर्यावधारणसम्भवात् । ककारेण चतुष्टयतात्पर्यस्यैव भर्गुदत्तस्येवाऽणुप्रदेशेन अष्टादशविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यस्यावधारणात् । विस्तरस्तद्वन्ध्र द्रष्टव्यः ।

शब्दरत्नम् ।

मोच्चारणसत्त्वादित्यत्र आह—प्रत्याहारग्रहणेऽपि । एतेन दीर्घकारादेर्माहकशास्त्र-
ान इकारादिभिर्बोधे ऽपि तेषामिन्द्रवृत्त्याऽनुपस्थितत्वेन तदुत्तरप्रत्ययार्थानन्वयापत्ति-

भैरवी ।

कः इत्यपङ्गते, लिपिस्मृतशब्दादर्थबोधानापत्तेरिति परास्तम्, तत्रापि सूःमोच्चारण-
त्वात् । यत्र मोच्चारणं तत्र नार्थप्रत्ययः । यथा ऋगित्युक्ते निशिष्टसन्निवेशा ऋक् प्रतीयते,
तु तस्या उच्चारणमिति यदा, तदा नार्थप्रत्यय, अनुस्मरणवत् ।

भृत्—तद्वाच्यवाच्येति । प्रत्याहारवाच्याक्षरसमाधायपश्चमानवाच्या इत्यर्थः । अक्षर-
साम्नायवाच्यत्वप्राहृक्ञाणुदित्प्रमेव । रत्नाकराहुक्किङ्कण्डपति—एतेनेति । स्वपदवृत्त्या—
एवदशसत्या । भनन्वयापत्तिरिति । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितत्त्वात्तत्त्वार्थबोधकत्वमिति सिद्धा-
न्तात् । अत एव “सार्धधातुके यन्” इति सूत्रे पच्यमान इत्यादौ कर्तरि शानञ्च, कर्मणि य-
गेति पक्षे प्रकृतिप्रत्ययविरति नियमेन कर्तार्यविद्येऽप्यनुक्तवानापत्तिः, कर्तुरव प्रथमता जात-
प्रत्ययार्थत्वादित्युक्तम् । अतस्तम् । लक्षणायां दीर्घादाविस्वरस्य लक्षणाख्या या वृत्तिस्तदा-

भावप्रकाशः ।

रित्यर्थः । अत्र एव तत्र स्वीयत्वम् । तत्र स्वभावप्राप्त्यत्वम् । अयम्भावः, अपि मन्त्राणां त्रैस्वयनियमेन
उत्पत्त्यानेषूच्चारिदिदेशोपलभ्यमानत्वरूपेदात्तत्वादेर्मात्राकारिकत्वादिरूपउत्स्ववादेश विनेक्याणानमि-
व्यक्त्या मानसपक्षेले इवात्रापि सूक्ष्मतत्त्वादिभ्यापारेण तादृशं तदस्त्वेव । एतेन निमित्तमृतात्पदा-
दर्थबोधानापत्तिः, अनुस्मरणवृत्त्यापत्तिरिति । एतेन नन्वित्यादि निद्धमिति भाव इत्यन्तमनुप-
लिया ध्रुवीनशब्दस्य तत्त्वे बाधकभावद्रोषमुक्त्वा उक्तमाश्व इत्या प्रतीतशब्दस्य तत्त्वाभावसंभङ्गः । अ यथा
स्फोटस्य तदप्रत्यायकत्वं स्यादिति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तैः शब्दमयां इत्या भाः न चतयार्थप्रदानेऽ,
स्फोटो आरोपितसकलसत्त्वेन बाधकभावान्च, तथापि व्यङ्ग्यत्वसत्त्वेन त्वन्मनेऽप्यगोशोपे दिक् । “अ-
लो.प्रतिषेधे” इत्यादिशकारसावर्ण्यनिषेधसङ्घासमाधानपरमाश्वकैयटारिकं तु वानिहाःपदेति न तद्वत्प-
इत्यन्यत्र विस्तरः । रत्नाकराश्रुक्तमाश्वं खण्डमनि—एतेनेति । उक्तीत्या तैस्तदुत्तरेणैर्भ्यं । प्रत्य-
यार्थानन्वयेति । सप्तमीसमासः, तेषामिदित्स्वारस्वात् । तत्रैत्यध्याहारि तु षष्ठोसमासः । अयम्भावः, प्र-
त्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितत्त्वात्तत्त्वार्थबोधकत्वमिति श्रुत्युत्तिः ताभ्यां मिथः सम्बद्धार्थस्यैव बाधा न क्वचनस्येति
बोधयति । तस्याश्च प्रकृतेरत्रापि प्रत्ययो भवतीत्युक्त्या प्रत्यासत्त्या मिथः सम्बद्धार्थबोध एव न तदुत्तरेण
तयोः साधुत्वबोधनमेव मूलम् । अत्र एव “सार्धधातुके यन्” इत्यत्र भाष्ये “पच्यमानः” इत्यत्र क्तारि जानच्,
कर्मणि यगस्वित्वादाश्च प्रकृतिप्रत्ययो सार्धे भूत इत्युक्तम् । तस्यापि शालवाप्तत्वात् तत्तदन्वयेन
प्रतीयमानमर्थं तौ सङ्गतौ न तु भेदेनेत्युक्त एवार्थः । तथा च प्रकृतिवृत्त्यर्थबोधे तदुत्तरप्रत्ययवृत्त्यर्थोपस्थितिः
कारणमिति श्रुत्युत्तिशरीरम् सा च विद्येऽप्यतया विशेषगतया वा, प्रदीप्तनुरोधात् । विशिष्यकार्यकाल-
भावास्तुत्याः । अत्र एव ‘युञ्ज पश्य’ इत्यतो माधुर्यबोधेऽपि प्रत्ययार्थानन्वयः । एवञ्चात्रापि तत्र तस्य
शक्त्यभावात्लक्षणानङ्गीराश्च तथोपस्थितानामपि तेषां स्थानिता न स्यादित्यभ्युपेक्षायाच्च—वृत्तप्रया-
ज्येति । प्रकृतिवृत्तिप्रयोऽप्येत्यर्थः । इदञ्च प्रकृतामिप्रार्थं न तु श्रुत्युत्तौ तथा निवेशः, ‘वृत्तान्तय’ इत्या-
पसङ्ग्रहापत्तेः । किन्तु अन्वयत्वं तत्र साधारणरम्यसाधारण निविष्टम् । एव च सूत्रेण निर्वाहे नियमान-
नेन त्वन्मतेऽपि लक्षणा न स्यादिति तथाशयवर्गनमयुक्तमेवेति भावः ।

शुद्धा रुढिमतीति वा व्यवहियते सर्वोत्तरसा एवार्थं भेदः, मुख्यायर्थात्तत्त्वत्त्वत्त्वरूपकारणव्य-
सरल्य ।

प्रत्याहारग्रहणेऽपितीति । प्रत्याहारबोधरूपेऽप्येत्यर्थः । इवपदवृत्त्येति । उच्चारणमागैवपदनि-
ष्टस्येत्यर्थः । यद्यप्यनुदित्प्रेणाकारादौ दीर्घादिकरूपिनवृत्तिरित्याक्षरे इति दीर्घादीनामापि वृत्त्यै-
वोपस्थितित्त्वाऽप्यत्र दीर्घादीनामुच्चारणमागपदनिष्ठत्वा नोपस्थितिरिति भावः । वृत्तिप्रयोऽप्येति ।

।शब्दरत्नम् ।

रित्यशास्त्रम्, वृत्तिप्रयोज्योपस्थितिसत्त्वेनादोषाच्च । ननु अणुदित्सूत्रं व्यर्थम्-; न च प्रत्यहारणामाद्यवर्णेषु चरितार्थम्, अन्यसवर्णानामिव तत्सवर्णानामपि; लक्षणयैव ग्रहण-
सिद्धेः । न च "अस्य च्चौ" (पा०सू०७।१।३२) इत्यादौ चारितार्थम्, व्यक्तिपक्षेऽप्य

भैरवी ।

अथवात्रिरस्तमित्यर्थः । वृत्तिप्रयोज्येति । प्रकृतियुक्तिप्रयोज्येत्यर्थः । प्रयोज्यत्वं तु जन्यजन्य-
त्वम् । नचैवं सति घटमानयेत्यत्र घटोपस्थितिविषयघटे विभक्त्यर्थानन्वयापत्तिर्घटस्य योप-
स्थितिः सा।घटपदजन्यैव, न तु घटपदजन्यजन्येति वाच्यम्, अस्य ग्रन्थस्य प्रकृताभिप्रायक-
त्वात्, सामान्यतः क्लृप्तस्तु नियमः प्रकृतिजन्यत्वघटित एव, जन्यत्वजन्यजन्यत्वान्यतर-
त्वेमेव प्रयोज्यत्वमित्यस्य सामान्यतो नियमे प्रवेश इत्यभिप्रायाद्वा ।

प्रत्याहारग्रहणे यदि लक्षणा तर्ह्यणुदित्सूत्रस्थाग्रहणं विनापि निर्वाहात्तद्व्यर्थम् । न च

तत्रापि उदि-
त्वेऽपि
'स्वगी'

ध्वसः । 'शिली विनष्टः' इत्यादिस्थल इव विशेषणे पर्यवसानं बोध्यम् । आचरणैर्भवति । तत्रा-
नुबन्धमभिध्याहारेणाक्षरसामानाधिक्यं पृथगिति प्रत्यभिज्ञायाः सम्भवेनाणपदबोध्यत्वस्य
सम्भवादिति भावः । अन्यसवर्णानामिव द्वितीयादिसवर्णानामिव । तत्सवर्णानाम्—आदिसव-
र्णानाम् । प्रत्याहारवाच्यत्वस्याद्विवर्णस्य सत्त्वादिति भावः । "अस्य च्चौ" इत्यादाविति ।
आदिरेवेन "एरच्" इत्यादिसङ्ग्रहः । एतेषु प्रत्याहारग्रहणाभावादित्याशयः । अत एव शु-
द्धीभवतीतिप्रमाणीभवतीत्यस्य सिद्धिः । शङ्कानुरोधेनाह—व्यक्तिपक्ष इति । अस्य—"अस्य
भावप्रकाशः ।

तद्व्याह । यथा त्वगादिशब्दानां 'त्वचा शतम्' इत्यादौ त्वगिन्द्रिये । स्वशक्यसम्बन्धस्य "अशक्यम्"
शयादौ सम्बन्धभावेन सुव्यर्थवाधस्यानादित्यस्य च तद्व्याहविशिष्टत्वात् । अत एव 'असति प्रयोजने
इवार्थवाधप्रतिसन्धानपूर्वकं तत्सम्बन्धपरार्थबोधे निरुद्धलक्षणा' इति व्यवहारः, अन्यथा रुदिरादिरे-
वेति निरुद्धान्तोत्पत्तिक्रमवैयर्थ्याकारणयोः । इयमेव द्विरेफादौ शोभासकञ्चत्तकिर्लक्षितलक्षणाशब्देन व्यव-
हियते । शक्यसम्बन्ध इत्यत्र साक्षात्परसाक्षात्परसम्बन्धनिवेशात् । नव्यनैवाधिकमते तस्या अतिरिक्त-
त्वे तु अत्रापि तथैवास्ताम् । अत्रमते तत्र साक्षात्सम्बन्धस्यैव निवेशः । लक्षितेन बोधितेन लक्षणं यस्या-
मिति व्युत्पत्त्या क्रमेणैवोपस्थितेः । तत्रियमे तथाजन्यत्वनिवेश भावस्थक इति केचित् । वस्तुनस्तु द्विरे-
फादौ रुदिरादिरेव, न लक्षणा; बाधप्रतिसन्धानं निवैव बोधात् । अत एव प्रस्तराद्यर्थाबोधः कोशेषु अ-
न्यपर्यायेषु पाठश्च सङ्गच्छते इति स्पष्टमन्यत्र । प्रकृते तुत्तरीत्या निरुद्धलक्षणैव । एतेन शान्दिकमते नि-
रुद्धलक्षणा नैवारित । यथारित, तर्हि तस्याःप्रसिद्धत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानसत्त्वात्तज्ज्ञानार्थमेव । "अनु-
दिन्" सूत्रमिति मिथो विरुद्धम् । किञ्च निरुद्धपदं व्यर्थम्, लक्षणेऽप्येव बदेत् इति मन्दोक्तमपारतम्,
उक्त्युक्तेः उत्पत्तिद्विमात्रेण प्रकृते तज्ज्ञानस्य मूर्त्तेणापि वक्तुमशक्यत्वाच्च निरुद्धपदरयोक्तरीत्या सफल-
त्वाच्चेति दिक् ।

न-वेवं जातिपक्ष इव व्यक्तिपक्षेऽपि तद्व्यर्थमित्युद्देशोपमायाससङ्गतिरित्याशयेनाशङ्कते—नन्वणु-
द्विदिति । अणुपदविशिष्टं सूत्रमित्यर्थः । आद्येति । तेषामुच्चारितत्वेन प्रत्यायकत्वसम्भवादिति भावः ।
अस्य च्चाविति । अप्रत्याहारग्रहणेन लक्षणानङ्गीकारादुच्चारितत्वेन तत्त्वसम्भवाच्च । अत एव 'शाली-
भवति' इत्यादिसिद्धिरिति भावः । शङ्कानुरोधेनाह—व्यक्तिपक्षेति । अस्य, "अस्य च्चौ" इत्यादिसूत्रस्था-
सरला ।

कार्यकारणभावस्वरूपे विषयतासम्बन्धेन शब्दबोधं प्रति उच्चार्यमाणपदनिष्ठवृत्तिप्रयोज्योपरिधेः कारण

शब्दरत्नम् ।

प्रत्याहारसूत्रस्यतो भेदेनाह्वाभावादिति स्पष्टम् "अणुदिव्"—(पा०सू०१।१।६९) सूत्रे भाष्ये—इति चेत् ? न, लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानार्थमेव तच्चारिताध्यात् । प्रत्याहारेत्युपलक्षणं भैरवी ।

च्यो"इत्यादिसूत्रस्थाकारादिवर्णस्य । भेदेनेति । यत्र प्रत्याहारनिर्देशस्तत्र यथा आद्यवर्ण-
स्यानुबन्धसमभिव्याहारेण स पृथग्यमिति। प्रत्यभिज्ञाविषयत्वं तथाऽप्राभावेनैतेषु तादृशप-
त्यभिज्ञाया असम्भवेन भेदस्य निश्चितत्वेनेत्यर्थः । अत एवाह—अन्वमावादिति । ननु "प्रा-
दीनां ह्रस्व " इति निर्देशेन ज्ञापकेनाप्रत्यय इति निषेधारम्भेण च तत्सदृशेषु प्रत्याहारनि-
र्देशबोधयद्वायम्भवतीति निश्चयो भविष्यति । अन्यथा "सनाशंसमिश्च उ." इत्यत्रोपात्तोका-
रस्यापि "अस्य च्यो" इत्यकारनन्वेन ग्रहणकशास्त्राप्राप्तेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव "अ-
वात्ताम्" इत्यत्र तकारद्वयस्य हलप्रत्याहारबोधाक्षरसमान्नायविकृतकारसादृश्येन "हलो
हलि" इत्यस्य प्रवृत्तेरिति चेत् ? न, "इणो यण्" इत्यत्र णकारचिन्हेन यकारांशे तत्त्वप्रत्य-
भिज्ञासत्त्वेन तत्राप्रत्यय इत्यस्य चारिताध्यात् । "प्रादीनाम्" इति निर्देशस्यापूर्वांशज्ञापक-
त्वकल्पनापेक्षया मूलोक्तार्थं पूर्वोपपन्नकत्वस्य सम्भवात् ।

लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानार्थमिति । तद्वाच्यवाच्यत्वरूपस्य लक्ष्यतावच्छेदकधर्मस्य लक्ष्येषु ज्ञाना-
र्थमित्यर्थः । प्रत्याहारवाच्यत्वरस्याक्षरसमान्नायपदितेषु "आदिरन्त्येव सहेता" इति सूत्रा-
ज्ज्ञानमन्त्रेऽपि तद्वाच्यत्वरूप दीर्घादिषु ग्रहोऽप्युदित्सुवादेवेति भावः । प्रत्याहारग्रहणेऽपि
भावप्रकाशः ।

कारादिवर्णस्य । प्रत्याहारेति । प्रत्याहारप्रतिपादक "भरवण्" श्यादिसूत्रस्थाकारादित इत्यर्थः । प्र-
त्याहाराद्यवर्णेषु अन्वत्त्वज्ज्ञादिसनाशीषिह्रस्वरूपतावच्छेदकत्वलासत्त्वप्रत्यभिज्ञायामप्यत्र तदागतवा-
भावादिनि भावः । भाष्ये इति । तत्र "अनुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनूत्वात्" इत्यादिनेति भावः ।
यत्त्वभाष्य इतिवाक्येन तत्सदृशेषु कार्यम्, अन्यथा "त्यदादीनाम्." इत्यादावप्यनगत्वात्तदप्रसक्तौ किं
तेन, तेन 'अवात्ताम्' इत्यादाविति न दोषः । प्रत्याहारत्वनकारसदृशान्यतरकारे परे लोपप्रवृत्तेरिति मन्दः ।
तत्र, यगित्यादावुक्तरीत्याऽप्रत्यय इत्यस्य चारिताध्यात्, 'अवात्ताम्' इत्यादावन्यथा दोषाच्च तत्रा-
त्वाभावात्, एव ज्ञापनेऽप्यग्रहणेऽप्यवर्णस्य, तदभावे ज्ञापनासम्भवाच्चेति दिक् । ननु "उकाल,"
इत्यत्र हलसजाविधायकप्रथमवाक्ये उकारोऽण् सवर्णाद् गृह्णातीति द्विमात्रादपि इत्स्वसजात्तिरिति
माय्यसङ्घट्टिः, उक्तयुक्तः । तथा "अणुदिव्" इत्यवप्रत्यय इति किमर्थम् ? "सनाशंसमिश्च उः" "अ सा-
ग्रतिहे" इत्यवप्रतिदमुच्छेते "अप्रत्ययदेशादित्किमित्त" इति वक्तव्यम् "इदमदृश दतः" इत्यादिभा-
ष्यासङ्घट्टितस्त न धेति चेत् ? न, व्यक्तपक्षे लक्षणापरत्वेन जातिप्रश्नपरत्वेन वाऽज्ञोपात्तः । लक्ष्यतेति ।
तत्र न स्ववाच्यसवर्णत्व "पुमः नव्यन्त्रे" इत्यादी दोषपक्षेः किन्तु स्ववाच्यवाच्यत्वमेव मूलोक्तम् ।
तस्य च ग्रहो न लोकात् । तत्र तथा व्यवाहाराभावात् नान्यत्र शास्त्रेऽप्यव्याकरणे इव सूत्र विना ग्रह इति
सदृशैर्ग्रहप्रत्ययत्वम् । तथा उक्तपक्षेकारादीनाम् "आदिरन्त्येव" च्छास्त्रेऽप्यव्यवहारे भाष्यवर्णसूच्यत्-
वित्त्वग्रहसत्त्वेन तस्मिन्प्रवृत्त्या तदाऽप्रत्ययस्य तद्दीर्घादिष्वपि ग्रहणेन समुदितज्ञानसम्भव इति भावः ।
एतेनाद्यवर्णार्थमपि नोपयोग इति सूचितम् । यन् ह्रस्वेकारादीनान्तद्वाच्यत्वेन युगपद्दृष्टित्त्वविशेष-
रिति । तत्र, सति तावत्पर्यायके "गङ्गाया मीनचोरो" इत्यादाविव तदज्ञाकारात् तत्र तमभिप्रायसदृश्येण
इतिभ्यो मत्वर्थ इत्यादिनिर्देशस्यैव तत्त्वात् इत्यानामरि तद्वाच्यवाच्यत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकान्तात्वा-
च्च । अत एव "पृथीभवति" इत्यादावोक्तम् । शक्यार्थोपस्थितिं विना लक्षणाया अप्रसरेण तत्रान्यत्र च
शक्तिप्रयोग इति न तदानर्थमिति दिक् । नन्वेवमपि व्यक्तपक्षे "अस्त्वच्यौ" इत्यादी दोष
५६, तत्रोक्तरीत्या सूत्राप्रवृत्तेः, अत आह—उपलक्षणमिति । नव्यमभिव्याधेनात्याग्रेऽप्यन्वयः । एतेन
सरला ।

नमिति प्रयोऽप्यत्र निवेदयते । एवं च साक्षाज्ज्ञानत्वमन्यन्यत्वान्यतरत्वं । तथाच प्रकृते दीर्घा-

ज्ञाणा, "दीर्घाञ्जसि च" (पा०सू०६।१।१०५) इति ज्ञापकान् "लवादिभ्यः" (पा०

शब्दरत्नम् ।

तद्वाच्यवाच्येति च, "अस्य च्चौ" (पा०सू०७।४।३२) इत्यादावपि स्वसदृशवाच्येषु लक्षणाप्रत्ययत्वात् । अणुदित्सूत्रगृहीतश्रव्यतावच्छेदकित्वा लक्षणा विधीयमानातिरिक्तत्रिपरे एव, "अप्रत्यय" इत्युक्ते । अत एव "त्यदादीनाम्" (पा०सू०७।२।१०२) इत्यादौ न स्वसदृशवाच्येषु लक्षणा । "नाञ्जलौ" (पा०सू०१।१।१०) "अणुदित्" (पा०सू०१।१।६९) इत्यत्र तु न लक्षणा, तद्वोधकाले लक्ष्यतावच्छेदकप्रहादिति भावः । तत्र प्रमागमाह दीर्घादिति भेदो ।

ति सामान्या उपदानेनावर्णयिष्येऽपि लक्षणयैव निर्वाह तत्र शक्यता बोधनस्यानावश्यकत्वं ध्वनितम् । यत्तु युगपद्गुत्तिष्ठकल्पनाया विरोधेन सर्वेषां लक्षणयत्र बाधनमनुचिन्तम्, किन्तु "दीर्घाञ्जसि च" इति ज्ञापकदिग्गदस्य द एकारेऽस्तु लक्षणा, द्वस्वोकारादीनाम्तु शक्यता बाधनम्भविष्यताति तत्र यणादेशासिद्धिः । "लवादिभ्यः" इत्यादिनिर्देशस्य दीर्घोकारादन्वेष लक्षणया बोध्यत्वसाधकत्वे त्वनेत्रजापककल्पनापेक्षया जातिपक्षे एव ज्ञापकमन्विति । तदा सति तात्पर्ये युगपद्गुत्तिष्ठस्य "गङ्गायां भीमघापो स्त" इत्यादिषु दर्शनेन तयोर्विषयस्याभावात् । इति चेति । उपलक्षणमिति शेषः । भावस्यकत्वादिति । अन्यथोक्तरीत्याऽनुपपत्तिपरिहाराभावादिति शेषः । ननु चार्थबोद्धे लक्षणास्वीकारे "अस्य च्चौ" इत्यत्रे बोधनारादिप्रत्ययविषयऽपि लक्षणाया सम्भवाद्वाप्येत्यत आह—अणुदित्स्वेति । अत एव—विधायमानातिरिक्तविषयमेति स्वीकारादेव । ननु च "नाञ्जलौ" इत्यादावनुवादस्थे दोषे पर्येत्यत आह—नाञ्जलौ इति । अत्र प्रमागमाह दीर्घादिति भावः । वाक्यापरिमितिन्यायेन "नाञ्जलौ" इत्यादि घञप्रत्याहारस्य स्वशक्यतावच्छेदकप्रमागमाच्छिन्नप्राधक्यत्वादेव सम्भवादिति भावः ।

तत्र—लक्षणायाम् ।

ननु "प्रथमयो" इति सूत्रेऽनुवृत्तं यदगिति पदं तत्राकारस्थोच्चारणेन तस्याण्त्वात्तत्राणुदित्सूत्रस्य प्रवृत्त्या 'विश्वस' इत्यादौ प्राप्तस्य पूर्वसवर्णदीर्घस्य व्यावृत्त्यर्थं "दीर्घाञ्जसि भावप्रकाशः ।

मूले न्यूनता परिहृता, प्रकृताभिप्रायेण तयोत्तरेण । अमेगोमयोदपलक्ष्यद्वयमाह अस्येति । अत्रापि स्वसादृश्यस्य प्रत्यक्षप्राप्तत्वेन तत्रोक्तरीत्या तदोच्चत्वप्रदेशे तादृशत्वतावच्छेदकज्ञानसम्भव इति भावः । "त्यदादीनाम्" इत्यदौ दोषमुद्धरति—अणुदिति । इत्युक्तेरिति । तथा च तदन्यस्यैव स्वादिपदाद्येन बाधवशादुक्तस्य ज्ञापकत्वत्वात् न लक्षणतावच्छेदकप्रवृत्तयेति भावः । लक्षणेति । तथा च इत्थ एव तत्र विशेष इति भावः । इदमुपलक्षणम् "इहो यगसि" इत्यादौ यगादीनामपि । अनुवाक्येनोक्तवाचकात् वादुक्तरीत्या वाक्याभावेन तद्वैलक्षण्यमूचकस्तु शब्दः । अणुदिति । तीरत्वलक्षणामूलकत्वसन्बन्धवशात् न विना यथा तीरे न लक्षणा, तथाऽत्रापि वाक्यापरिमितिन्यायेन वाच्यत्वात्तत्रावस्य तादात्म्यस्य वा स्वशक्यसम्बन्धस्याज्ञानवत्तस्याप्यग्रहेण सा दुर्बलैव । अत एव "आदिरन्त्येन" इति सूत्रमत्रापि सकलमिति भावः । इदञ्च प्राक् प्रतिपादितम् । तत्र लक्षणायाम् । यत्तु इत्या प्रतीतस्येत्तुक्ता क्वीकपदेन प्रतीतिकारार्थदीर्घादिप्रत्यायकत्व न स्यात्, अनुचारितत्वात् इत्यादौ कृत्वा न्यक्तिपक्षेऽणुदित्स्वेण दाधकारादीनामपीकपदेवाव्यत्यप्रहादिति समाधाय, तदप्युक्तरीत्या भाववर्ण एव शक्तिप्रादुर्भूतत्वात्, दीर्घादित्यादिप्रापनात्प्राकारान्तर्गतानुचारितोकारादिसवर्णऽपीगादिपदशक्तिबोधकमणुदिसत्त्वात् ।

दीनामुपरिवृत्तिरिक्पदनिष्ठशक्तिजन्योपरिधत्वा इत्यादयस्तत्रिष्टशक्तिजन्यैवेति न दोष इति । स्वसवर्णग्रहणेऽपि तन्त्रादिना कश्चिद्व्यत्याहारावबन्धेन स्वसवर्णदीर्घात्प्रादीनां ग्रहणेन 'विश्वसो' इत्यत्र कश्चिप भौ इत्यवस्थायां "प्रथमयो पूर्वसवर्ण" इत्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घात्पत्तिरूपदोषसम्भवेऽपीत्यर्थः ।

सू०८।२।४४) इति निर्देशाच्च । तेनेकशब्देन षट्पष्ठिर्हन्ते, यण्शब्देन सप्त । भाव्यमानत्वेन सत्रर्णाप्राहकत्वेऽपि गुणानामभेदकत्वेनानुनासिकानामपि यवलाना

शब्दरत्नम् ।

अक्षपदीयाकारेण स्वमवर्णग्रहणेऽपि तत्र "नादिचि" इत्येव सिद्धमिति भावः । तेन—
लक्षणाङ्गीकारेण । भाव्यमानत्वेनेति । विधीयमानविषये लक्षणाऽभावस्यानुपदमुक्तत्वा
दिति भावः । अभेदकत्वेनेति । शास्त्रे उच्चारितगुणानां भेदकत्वाभावेऽपि स्वरूपदृष्ट
भैरवी ।

च" इति सूत्रमस्त्विति कथन्तस्य ज्ञापकत्वेनोपन्यास इत्यत आह—अक्षपदीयेति । ननु दीया-
कारविषय नादिवोत्येव सिद्धमिति कथं नोपपद्यते "अस्य च्चौ" इत्यकार इत्यास्याप्यकार-
स्यानाक्षरसामान्याधिकृतेन तत्रायुद्घातसुत्राप्रवृत्तेरिति चेत् ? न, "अमि पूर्व" इति सूत्रेऽनुवृ-
त्ताक्षपदस्य "नादिचि" इत्यत्रापि सम्बन्धस्तस्य च विधेयत्वमिति प्रत्याहारादवगम्य नादि-
चोत्यस्य प्रवृत्तिरित्याशयात् । यदि निराकाङ्क्षत्वात्तत्र तस्यासम्बन्ध इति श्रूये तदा "ह्वा
दिभ्य" इति निर्देशस्तौ च ज्ञापकत्वमस्त्वित्याशयेन मूले तदुक्तिः सङ्गच्छते ।

ननु यथासह्याभावोपपादनाच्च गुणाभेदकत्वप्रदर्शनमनुचितं, यण्पिपयेऽनुक्तरीत्या ल-
क्षणाया निराहारात् आह—विरोधमानेति । ननु यथभेदस्तदा भेदनिबन्धनमस्य च द्वाविधाश्च
इत्यत आह—शास्त्रे इति । एतेन लोके भेद एव यथभेदस्त्वेन ज्ञापकम् "अस्थिर्दा" इति सूत्रे
उदात्त इति वचनं, तच्छास्त्र एव तथा कल्पनेत्यत्र ज्ञापकमिति ध्वनितम् । भेदोपपादने रीति ।
एतेन गुणकृतो भेद शास्त्रप्रवृत्तिप्रतिबन्धको नेति ध्वनितम् । स्वरूपकृतेति । तत्राप्यपि
पदस्य भेदसाधकतया सत्त्वसत्त्वयाया उपपत्तिरिति भावः । अनुदिदित्यत्रानुदिदि एव या
भङ्गस्येनाप्यहण भिन्नानां यगां सङ्ग्रहार्थमवति यण्विषये भेदकत्ववक्ष एवावित इत्याशये
भावप्रकाशः ।

त्यत्रमित्यर्थाङ्गीकारादिति स्माहितम् । तथाच ह्रस्वेण 'भारित्त्वेन इत्यानुशासनिकी शक्तिस्तत्रात्रानु
"अनुदिद" सूत्रमिति विवेकः । अतएव निरूढ प्रसिद्ध लक्षणमनुदिदस्य वक्ष्या इत्यथन मूकमपि सङ्गनामनि
मन्द । तत्र, इक्षुपदस्थानपञ्चात् । अनुच्चारिणोकारादीनां प्रत्याहारान्मग्नत्राभावाच्च, श्रुतवचन
कल्पनापेक्षया क्लृप्तलक्षणाङ्गीकारे लापवाच वैषम्योक्तौ वीनामावाचनि द्विक् । ननु "अपपया
शानुवृत्तकोऽकारे उक्तरीत्या सूत्रप्रवृत्त्यः सत्रर्णाग्रहणे 'विश्वो' इत्यादिवारणायत्वेन सात्त्विके दाय' इत्यस्य
कथं ज्ञापकत्वमत्र आह—अक्षपदीयति । तत्र तद्विशेषः विश्ववित्यादावित्यथ । नादिचाति । यत्
"अस्य च्चौ" इत्यादाविवाद्य सूत्रात्प्राप्या लक्षणान् पूर्व सिद्धभावेन तस्य प्रमाणात्सम्भव इति विन्त्य
मेतदिति । तत्र, "अमि पूर्व" इ एवावश्यकानुवृत्तिकारणपदस्यात्रापि सम्बन्धेन तस्याकारविशेषणकत्वेऽपि
प्रत्याहाराद्यवर्गेषु तदनुवृत्तिनिवृत्त्युद्भवमिति मूल्याशयात् । यदि तु निराकाङ्क्षत्वात् तत्र नम्यो वेत्यु-
च्यते, तर्हि तत्र एव "ह्वादिभ्य" इति द्वितीयं तदत्त मुक्तेः । तथैकारणेशुनुक्तः प्रागुक्तत्वात्, इत्यु-
क्तिरेतदिति नोपपन्नम् । तदुक्तत्वात्—इति भाव इति, यत्तु तेनेत्येतेन च लक्षणायत्वेऽपि, अत्र नम्य-
त्वात् । अथवहितनिर्देशस्य न ग्रहे हेतुत्वम्, मानाभावात् अनम्मशाच्च । यथाभट्टरयामावे इत्यु-
क्तमित्येन तत्राप्यस्योपयोगोऽस्त्येनेति व्यथमेवेति तत्र, इति ध्वनयन् व्याचष्ट—लक्षणाङ्गीकार
णेति । सूत्राभावावपि मूल प्रागुक्तसिद्धान्ताविरोधाय लक्षणापरतया योनयति—प्रियायति । सत्-
रीत्या तत्र लक्ष्यतावच्छेदकाग्रहणाङ्गीकारादिति भावः । नन्वभेदकत्वे सत्त्वस्युक्तम्, उक्तस्य भदनिबन्धन-
त्वात्, अत्र अह—शास्त्रे इति । ननु लोके, "अनङ्गदात्त" इति ज्ञापकैत तत्र च तात्तद्वः । स्वर्षे च
वृद्धिसदायुते भावे । उच्चारितेति । ननुदात्तादित्यशब्दनिबन्धितानामिति भावः । यथावपीति । तेन
कथप्रवृत्त्यादी न तस्य विघ्नत्वमिति भावः । स्वरूपमिति । वास्तवतश्च न बहिष्कानादिना तत्तद्व्यक्तिभेदस्य
मत्तः । सत्त्वस्य प्रकाशाऽपि दुर्निवारत्वादिति भावः । सानुनासिकोपपादवस्तु प्रात्याहारादिके भाष्ये एतद्वः ।

ग्रहणात् । अतो नास्ति यथासङ्ख्यम् । न च लक्ष्यार्थवाधात्पूर्वभाविन शक्यार्थबोधमादाय यथासख्यमस्त्विति वाच्यम् । एवमपि तृतीयचतुर्थाभ्याम् ऋकारलुकाराभ्या प्रत्येक त्रिंशदुपस्थितौ लुवर्णाना रेफादेशस्य ऋवर्णाना लादेशस्य च प्रसङ्गात् ।

शब्दरत्नम् ।

भेदमादाय मसत्वसंख्या न विरध्यते । यदि तु अणुदित्त्वरेऽणुग्रहणाद्यण्विषये गुणाना भेदकतैवोचितेति विभाव्यते, तदाऽपि चत्वारो यण इति यथासंख्यमसङ्गतमेव । तद् ध्वनयन्नाह—अतो नास्तीति । तत्खण्डने एवाग्रहो न तु ससत्वसंख्यायामिति भाव । शक्यार्थबोधमादायेति । “लवादिभ्य” (पा०सू०८।२।४४) इत्यादिनिर्देशोहिततात्पर्यानुपपत्तिग्रहस्य तत्सत्त्वं एव सम्भवेन स याथ आवश्यक । तत्र च यथासंख्यसहायनवाक्यार्थे निष्पत्ते “लवादिभ्य” इत्यादिनिर्देशालक्षणा जायमाने पुनवाक्यार्थबोधे लक्षि भैरवी ।

नाह—यदि त्विति । चत्वार इति । निरनुनासिनानामेव याद्रीना यणशब्दबोध्यत्वात् । तखण्डन इति । यथासङ्ख्यखण्डन इत्यर्थे ननु शक्यार्थबोधमादायेत्यसङ्गतमुक्तरीत्या सर्वत्र लक्षणाया बोधस्त्ववश्येष्टत्वादत्ताह—लवादिभ्य इत्यादीनि । ‘लवादिभ्य’ इति निर्देशेनोदित कल्पितो यस्तात्पर्यानुपपत्तिग्रहस्तस्य शक्यार्थबोधसत्त्वे एव सम्भव इति शक्यार्थबोध आवश्यक, लक्षणायाः शक्यार्थोपस्थितिमूलकत्वादिति भाव । उक्तरीत्या “दीर्घान्तसि” इत्यस्य चारितार्थादत्र ‘लवादिभ्य’ इत्येवोक्तम् । तत्र चेति । शक्यार्थबोधानन्तरञ्जायमाने वाक्यार्थबोधे इत्यर्थे । शक्यार्थोपस्थितिमूलकवाक्यार्थबोधेऽपि “लवादिभ्य” इत्यादिनिर्देशानुपर भावप्रकारात् ।

शणुग्रहणादिति । तद्धि शुद्धयादिग्रहणेनान्येषामपि ग्रहण यथास्यादित्येवमर्थम् । यदि च तत्रापि तत्रत्यक्षे तदाश्रयणं तर्हीष्टसिद्धिरेवेत्यग्रहणमेव कुर्यादिति भाव । यद्यप्युक्तशापनेनाण्विषये तत्रनाश्रयणसिद्धिरन्यथापि प्रकृत्याशयेनाह—यणिति । उच्यतेति । सूत्रमते इतिशेष । भाष्यमते नातिपक्षे तस्यैवा सत्त्वात् । एवञ्च सत्त्वोक्तिरेदकत्वेनेत्यापुचिश्चासङ्गतैवेति भाव । विभाव्यत इति । अनेन स्वानभिमतत्वं ध्वनितम् । योगविभागेनाप्रत्यय इति भाष्यमनेनेति वा गुणाभेदवत्त्वप्राप्तस्य निषेधेन तज्जापने सूत्रमतेऽपि कलाभावादिति बोध्यम् । तथापि मूलेष्टार्थादानिरित्याह—तदापीति । भेदकरत्वेऽपीत्यर्थे । चत्वार इति । शुद्धानामेव तेषामुच्चारितत्वात् । अतएव न कौस्तुभविरोधो मूलत्वेति भाव । ययाम् ह्ययमिति । प्रक्रियाकृता तत्सङ्गं संस्कारयोक्तमिति भाव । तद् ध्वनयन्—तदेव ध्वनयन्नि यथ । ननु फलान्तरमस्ति, येन तस्य सायक्य भवेदिति भाव । अत उक्तरीत्या पक्षद्वयेऽपि वैभ्यात् । तदाह—तत्खण्डने इति । प्राचाङ्गीकृतयथासङ्ख्यखण्डने इत्यर्थः । अन्यथा अतोनास्तीत्यादि वाक्य निष्फलमेव स्यात् । एतेन गुणानामभेदकत्वे कथं सप्तत्वेऽनुनासिद्वयबलग्रहण हेतुरिति खण्डनहेतुचमयास्तमिति भाव । प्रकारादनुक्तं उदाहरणं खण्डने मूले—न च लक्ष्यार्थेति । ननु लक्ष्यार्थेति बोधस्तोक्तत्वेन शक्यार्थबोधस्यैवामाव, अतस्त्वदाशयमाह—लवादिभ्य इत्यादि । “दीर्घान्तसि” इत्यस्योक्तरीत्या चारितार्थात् इयां लक्षणाङ्गीकारेऽनुपपन्नत्वादीत्यादिनिर्देशकल्पितदीर्घाधिकरणकथयत्सिद्धग्रहस्य, तत्पूर्वकमेव लक्षणाप्रमत्तात्तद्वीगतस्य शक्यार्थबोधसत्त्वं एव सम्भवेनेत्यर्थ । अयमभाव, शक्यार्थोपस्थितौ तद्विषयता चयवापे आते तस्मिन् बहूनात्पर्याविषय वेनाप्रामाण्यग्रहे तदन्यत्र बहूनात्पर्यग्रहे च सति लक्षणाग्रहान् लक्ष्यार्थबोध, तदन्वयबोध विना तत्र तात्पर्याविषयव्यग्रहासम्भवात् सप्तविषयकज्ञानस्यैवावदशीघ्रतादिति । तत्र चेति । आवश्यकशक्यार्थत्वविषय । निष्पत्तौ हेतुरयम् । वाक्यार्थ इति । वाक्यार्थचतुष्टये ‘इत्युत्तरस्य’ इत्यादिनिर्देशोक्तस्यसत्कारके निष्पत्ते इत्यर्थ । निष्पन्नत्वमवये हेतु । उच्यतेति । शक्यार्थदीर्घादीनां यादय इत्यादिरूप इत्यर्थ । बोधे इति । विषयत्वं सप्तम्यर्थ । दीर्घा

त । तस्मादिह “स्थानेऽन्तरतम” (पा०सू०१।१।५०) सूत्रेणैवेष्टिसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह—स्थानन आन्तर्यादिति ।

शब्दरत्नम् ।

तदीर्घादीनां स्ववाचकान्वयिन्येवान्वय इति भाव । स्थानेऽन्तरतमसूत्रेणैवेति । व्यक्तियुक्ते व्यक्तानामानन्त्येन संख्याज्ञानाभावाद्यथास्त्व्यासम्भवाद्दृश्यासिद्धेरेवेति भाव ।

परे तु व्यक्तियुक्ते शलादिप्रत्याहारसूत्रेषु सर्वशकारादीनां ग्रहणं दुष्पपादम् । न हि भैरवी ।

चिरस्त्येवेत्यत आह—स्वादिभ्य इत्यादीति । स्ववाचकेति । दीर्घवाचकस्त्वान्वयिनोत्यर्थं । स्थानेऽन्तरतमसूत्रेणैवेति मूलस्थैवकारेण यथासंख्यसूत्रं व्यवच्छिन्नमित्याह—व्यक्तिपक्ष इति । एवं व्यक्तियुक्ते दोषमुद्गाढ्य तस्मिन्वक्ष एव ‘स्थानेऽन्तरतम’ इति सूत्रस्य प्रवृत्तिरिति न, किन्तु जातिशेषोऽपीत्याह—लक्ष्यासिद्धेरेवेति । निरनुनासिकवकारयदितानां प्वादीनामित्यादि लक्ष्याणामसिद्धिरित्यर्थं । यदि यथासङ्ख्यपरिभाषाप्रावृत्तिस्तदाऽनुनासिकोऽपि वकार कदाचित्स्यात् भाव्यमानेन सवर्णानाङ्ग्रहणन्तेत्यतिरिक्त्वा तु परिभाषा गुणाभेदकत्वात्प्राप्तस्य सवर्णग्रहणस्य न बाधिका, किन्त्वणुदित्सूत्रप्राप्तसवर्णग्रहणम्यैवास्तीत्याशयेनाह—भाव इति । मूलकाराशय इत्यर्थं । नन्वेवं सति यथासङ्ख्यसूत्रे भाष्ये—‘किमुद्गाहरणम्’ “इको यणचि” ‘द्वयत्र’ ‘मध्यत्र’ इत्युक्तं, तद्विरोध इति चेत् ? न, तस्य भाष्यस्य प्रायमिकोपस्थितिकवर्णाभिप्रायवत्त्वात् ।

अथ मूलकाराशयमुपवर्ण्य भाष्यकारीयसिद्धान्तानुसारेणाह—परे स्थिति । प्रत्याहारसूत्रेषु भावप्रकाशः ।

दाववय, सजिसप्तमी वा । स्वेति । स्वस्य दीर्घादीर्घाचको यस्तवत्य इकारादिहस्वस्वस्योत्तरोत्यान्वयान्वयवनि पकारादावित्यर्थं । विभक्त्यर्थद्वारेति शेष । उपस्थित परित्यज्येति न्यायादिति भाव । एवञ्च मूले एवमपीति । अस्य भक्तिरेऽपीति न्यायवृत्तापिना एकदेशे निर्वाहेऽपीत्यर्थ इति सूचिनमिति बोध्यम् । उभयत्र मान्योक्तिस्तु प्राचामनुरोधेनेति स्पष्ट सिद्धान्तविदाम् । एवकारसंक्षिप्तशैव-जगत्प्राद-व्यक्तीति । आनन्त्येनेति । देशकालोच्चारयितृभेदात् सङ्ख्याशुन्यत्वेनेत्यर्थ । अस्त्यष्टादशानामित्यादेस्तु तज्वादीयानामित्याद्यर्थं । एवं षट्षष्टिरित्यादेरपि । यनां यमोति यथासङ्ख्यमित्यादियन्त्यास्तु जातिपञ्चानि प्राया एवेति भाव । ननु जात्या सकलव्यक्त्यनुगमेन नामन्त्य दुष्टम्, अत आह—लक्ष्येति । अनुनासिकवकारवद्विभक्त्याऽपि नसित्यादिलक्ष्यासिद्धेरित्यर्थं । एवञ्चानुनासिकाननुनासिकव्यवस्थार्यमावदियकया स्थानेन्तरेतिपरिभाषयैव निर्वाहे तत्प्रवृत्तिरिच्छला । अत एव यथासङ्ख्यसूत्रभाष्यसङ्गति । तत्सूत्रशोऽपि स्थानेन्तरेति सूत्रभाष्यं च द्वयोः सिद्धान्तपक्षे समरुल्लवबोधकमिति न तद्विरोधः । एतेनैवकारो ह्युक्तमाव्यविहृदइति मन्दोक्तम् । यथासङ्ख्यानङ्गीकारे उक्तभाष्यविरोधः, किञ्च अनुनासिकयोः तद्व्यापारेणान्तरतमपरिभाषाप्रवृत्तावप्युक्तरीत्यान्वयाद्ये प्राप्तामपि तां परत्वादाधित्वा प्राप्ता तां को निवारयेदिति अगत्रापोक्तमविरोधात्प्राथमिकबोधे एव परिभाषाद्वयस्याप्युपस्थितिरिति रत्नाकरोक्तं चापास्तम् । यत् ‘एत्यस्य’ इत्यादावप्यनन्त्येन तदसम्भवाद्युक्तं निर्बंधय र्वात् । किञ्च स्थानेन्तरेत्यस्य प्रवृत्तौ तन्वृत्तदृशाच्चतुमुदादावनुनासिकस्यैव स्थानप्रमाणोभयान्तरतमे हस्वे चरितार्थस्य यथो दीर्घोऽप्रवृत्ति स्यात्, स्वादीत्यादिनिर्देशाश्रयणे तु गौरवमिति मन्दः । तत्र, उचोचरत्वात् । जातिपक्षे सूत्रचारितार्थ्यां च सप्तम्यन्तपाठस्य भाष्ये स्पष्टतत्वाच्चेति दिक् ।

ने वैवमप्युदित्सूत्रमन्वयविरोधोऽत्र पक्ष शलादिभ्वनिर्वाहश्च । अत एव जानिसङ्ख्याशान्यमादाय स इत्यादावनुदेशो भाष्यकृतमभिप्रेत । निरुल्लवप्येवसति नाङ्गीकर्त्तयेति अगत्रापोक्तिरपि सङ्गच्छते । अत्र भाष्ये—परेस्त्वित्प्रादाहुरित्यन्तेन । परे माथ्यानुयायिनः । तु उक्तैरुक्तप्रायः । शलादिप्रत्याहारेति बहुव्रीहिः । “अशोऽशलि” इत्यादिसूत्रेभ्योऽप्यर्थः । यदा शलादिप्रत्याहारफलकयमन् इत्यादिसूत्रेषु । सर्वशकारेति पाठः । वावरीष्टशकारादीनां मत्वर्थं । एतेन प्रपञ्चवर्तिकालव्यवस्थानिधना तथानेकत्र ग्रहणात्सम्भव इत्यपास्तम् । दुरुपपादमिति । एकव्यक्तेस्तत्र पाठात् । तत्रश्च भवाचान् इत्यादीवसेतुक्तपि

शब्दरत्नम् ।

तत्र लक्षणा वक्तुं शक्या, लक्ष्यतावच्छेदकाप्रहाव । एवं च तत्र प्रत्याहारसूत्रेषु जातिनिर्देशेनैव निर्वाहो नान्यथा । एवं च “अदृष्टम्” (मा०सू०१) इत्यादावपि जातिनिर्देशेन चोचित, अद्वैजातीयस्यानौचित्यात् । अत एव “अशुद्धि—”(पा०सू०१।१।६९)सूत्रभाष्ये प्रत्याहारेषु “अस्य च्चौ” (पा०सू०७।४।३२) इत्यादौ च उक्तमनुपपत्तिमाहातुं जात्याश्रयणमेव कृतम् । यथासक्यसुश्रं च व्यक्तिसाम्ये इव धर्मसाम्येऽपि प्रवर्तते । “स्य भैरवी ।

प्रत्याहारवर्तिनेषु ‘श्लो श्लि’ इत्यादिषु सूत्रेषु । अथशदिति । श्लोमगम्भिन्नत्वादिति ‘गेषु तत्र—तेषु । प्रत्याहारसूत्रेषु—प्रत्याहारवर्तिनेषु सूत्रेषु । इदमुपलक्षणम् ‘अस्य च्चौ’ इत्यादेः जातिनिर्देशेन एव तत्र जातेरेवोद्देश्यत्वनिमित्तत्वात्पर्यकत्वादेव । यद्यपि साक्षात् जातो तदस्मन्मन्तथापि व्यक्तिद्वारा बोध्य इत्युक्तमेव । निर्वाह—अवात्तामित्यादिलक्षणागात्रिवां ह । एवञ्च—जातिपक्षाश्रयणत्वेऽपि । उचित इति । प्रत्याहारनिर्देशस्य तत्र प्रत्याहारणोद्देश्यबोधनायेत्यादि । अत एव—जातिपक्षाश्रयणतात्पर्यकत्वादेव । उक्तमिति । व्यक्तिपक्ष इत्यादि । तत्र हि—“प्रत्याहारनिर्देशे सवर्गाग्रहणमनगत्वात् । तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्गाग्रहणमनगत्वात्” इत्यनेनोक्तमित्यर्थः । एव कृतमिति एवकारण लक्षणाव्यवच्छेदः । लक्षणावादि मतेऽपि वचने च । अतिपक्षाश्रयणमग्निमन्त्रप्रत्याहारग्रहणस्य जातिपक्षाश्रयणमिति यद्वैरूप्यं, तदस्मन्मन्ते नास्ति । एवञ्च यथोत्तरम्मुनीनामप्रामाण्यमिति लक्षणाश्रयणमप्रामाणिकमिति भावः । जातिपक्षाश्रयणस्याभिप्रेतत्वादेव “स्यानेऽन्तरतम” इति सूत्रभाष्ये—“किमुदाहरणम् ? इको यगचि ‘दध्यत्र’ ‘अध्वत्र’ । यथासंख्येनाप्येतत्सिद्धम्” इत्युक्तम् । यत्तु यथामहर्षसूत्रे दध्यत्र मन्त्रत्रत्यस्य स्यानेऽन्तरतमसुप्रोदाहरणत्वप्रदर्शनसम्भाष्य, तत्र “इको यगचि” इत्यादौ सूत्रे तदुदाहरणे चोभयपक्षे फलाद्ये वैलक्षण्यमाभावतात्पर्यकमित्याशयेनाह—यथासद्व्यवसृजति । यथेति । यदि व्यक्तिसाम्यस्य विवक्षा स्यात्तदा तदस्यैव लक्षणेर्वाचनेन भावप्रकाशः ।

तसस्तामि सिचि “स सि” इति तत्रे “श्लो श्लि” इति सलोपे न स्यात् । तस्य त्वमित्या इत्यादिरवच्छेद इति भावः । अग्रहादिति । अशुद्धिसूत्रमशुद्धेरिति भावः । एवञ्चेति । लक्षणाया दुर्बलत्वे केष्यर्थः । तत्र क्षमनित्यादिषु जाताति । जातितात्पर्यकनिर्देशेनेत्यर्थः । अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकं सचवितुमेवव्यावर्तनाह—नान्यथेति । अतिपक्षानाश्रयणे इत्यर्थः । एवञ्चेति । तत्र लक्षणाश्रयणत्ववचने केष्यर्थः । जातोति । व्यापकतातीत्यर्थः । एवमथेऽपि । व्यक्तिपक्षे इव तादृशजातिपक्षेणापि तत्रानिर्वाहादिति भावः । उचित इति । लक्षणाभावफलत्वादिति भावः । इव—रत्नाह अधेति । अग्रे लक्षणा, हल्ले जातिपक्ष इत्येवरूपस्येत्यर्थः । सम्भवत्येकरूप्ये वैरूप्यस्यान्याव्यत्वादिति भावः । नन्वाग्रहणप्रामाणिकत्वद्वयोकारे न दोषः, अत आह—अत एवेति । अर्थं जरीयानौचित्यादेवेत्यर्थः । उक्तमिति । “प्रत्याहारे सवर्गाग्रहणमनुपदेशात्” तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्गाग्रहणमनगत्वात्” इत्यादिना प्रागुक्तरूपमित्यर्थः । एतेन लक्षणाव्यवच्छेदः । तथाच यथोत्तरमुनीनां प्रामाण्यतात्पर्यमिति भावः । कृतमिति । “अकृतिग्रहणात्सिद्ध तद्वच्च तत्परकरणं द्रष्टव्यं” इति च” इत्यादिनेति भावः । ननु ममापि न तत्पक्षे तत्प्रतिपादने आग्रहः, किंतु यथासद्व्यवच्छेद इत्यत्र पक्षेपि तत्सिद्धिरिव, व्यक्तिपक्षे एव तत्प्रवृत्तः । अत आह—यथासद्व्यवच्छेदः । समुदाहृते यादाविवादा

सरला ।

लक्ष्यतावच्छेदकाप्रहादिति । यथा अत्रात्पदीनामग्रहणदशावस्थात्वादिषु लक्ष्यतावच्छेदकत्वस्य ग्राहकमशुद्धिसूत्रं वर्तते तथा श्लोदौ तत्रग्राहकस्य करयचिदभावेन लक्ष्यतावच्छेदकत्वस्य शानुमशक्यतया श्लोदीनां सर्वशकारव्यक्तिषु लक्षणा नैव वक्तुं शक्येति भावः ।

धर्मसाम्येऽपीति । एव एव चादाय स्यात्स्योपधासक्येन प्रवृत्तिर्भवति । अत्रा लक्ष्येन

अनञि च (पा०सू०८।४।५७) द्वेवेति "धरोऽनुनासिक" (पा०सू०८।४।४५)
इति सूत्राद् वात्रहणमनुवर्तते इति "नाञ्मलौ" (पा०सू०१।१।१०) इति सूत्रे कैय-

शब्दरत्नम् ।

तासी लृटो " (पा०सू०३।१।३३) इत्यादौ दया । नाप्यत्र पक्षे नकारादौ लकाराद्याप
त्ति । लृत्वादिजातेर्नकारादावभावात् । न च जातिपक्षे अणुदित्सूत्रेऽणुग्रहणप्रत्याख्यानं
"उपसर्गादिति" (पा०सू०६।१।९१) इत्यादौ ऋकारेण लृकारग्रहणाय सावर्ण्यवचनस्या-
ने लृवणस्य ऋवदितिदेशाद् लृकारे रेफापत्तिरितिवाच्यम्, क्लृप्तिसिद्धार्थं तस्यातिदेशस्या
भैरवी ।

तत्र यथास्तत्रयसम्बन्धो न स्यात् । न चेको यगचीत्वत्र स्थानसाम्यमपि नियामकमिति
यदि फलाभेदोय कल्पयसि तत्र लृकारस्य वकारोऽपि स्यादिति वाच्यम्, "स्थानेऽन्तरतम" ^१
इत्यत्र तमग्रहणेनान्युनासिकस्थानकदेशस्य ग्रहणात् । यथासङ्ख्यसूत्रस्यैको यगची
त्यत्र प्रवृत्तिस्वीकारपक्षे मूलोक्तदोषापत्तिं परिहरति—नाप्यत्रेति । अतिदेशादिति । समानना
भावप्रकाश ।

पीति भाव । तत्र प्रामाण्यात् दृष्टात्तमाह—स्येति । अन्यथा तत्र सामान्यग्रहणेऽपि भाव्यर्थकटिल्लृट्-
साहचर्याद् लृट्बेव गुण्येति भाव । एतेन मूलात्प्रथमदोषहीनोक्तव्यक्तमान-थप्रयुक्तदोषश्च दृश्यते । एवञ्च
प्राचीनग्रन्थसौष्ठवे मूलमेवायुक्तमिति भाव । एतदेव ध्वनयितुं तदुक्तदोषान्तरमप्युद्धरति—नापीति ।
श्वेनैवमपीति मूलोक्तदोषो व्यक्तियुक्त इति ध्वनितम् । तन्त्रोपपादितं प्राक् । लकाराद्येतिपाठ । अभा
वादिति । नचोभयोश्चमयवाच्यत्वे जातिस्थविशिष्टैव सर्वव्यक्तिधनत्वादिति वाच्यम्, सावर्ण्यवशात्
त्तारौषेण तथान्यवशात्तारौषेण । अत एव वृषकुलशापोपदेश, सार्धं इति भाव । एव मूलाभिमतसर्वदोषो-
द्धारोऽपि प्रकारान्तरेणाऽऽशङ्क्ये—नचेति । प्रत्याख्यानं इति । "सर्वोऽणुग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिप्रहणा
त्" इत्यादिनेति भावः । यस्त्वेव वार्तिकस्याप्यमूलत्वादस्यैव त्रिशुदनुस्थित्यैव न दोष । नचैव 'हेतुल
कार' इत्यादौ "अक्ष सर्वो" "कृत्यक" इत्यनयोस्त्प्रत्यापत्ति इति "श्चोऽसर्वा" इत्यस्यापत्तिश्च,
"उपसर्गादिति" इत्यादौ दोषश्चेति वाच्यम्, 'कलृक्' सूत्रे भाष्ये तदापाणानन्ययोद्धृतत्वात् । नच
तर्हि नचेत्यादिग्रन्थासङ्घट्टितेति वाच्यम्, गच्छत्तल्लृट् इत्यादिलृकारानुकरणे दोषान्यथासिद्धेरभावादिति ।
तत्र, तद्वृत्तस्यभाष्यसिद्धान्तादानात् । तथाहि, तत्र हि लृकारोपदेशस्य श्लोकाकलत्रयस्य वार्तिककृता
खण्डितत्वेऽपि भाष्यकृताऽऽशक्तिसिद्धानुकरणाय व्यवस्थापितम् । तथाच 'कुमाः लृट्क इत्याद्' इत्यादौ यथा
दिसिद्धि । नचैवमपि 'हेतु लृट्क', 'प्रलृट्कीयति' इत्यादौ दोष इति वाच्यम्, व्यक्तियुक्ते सावर्ण्याग्रह
णलक्षणाभिर्जातिपक्षे सावर्ण्यकग्रहणाभ्यां सावर्ण्येन समानजातिवातिदेशेनैव वा निर्वाहः । नचैव तदुप
देशो व्यर्थ, कैयन्पक्षे वार्तिकोक्तसावर्ण्यमनाश्रित्योपदेशकरणात् ; मूलमने वार्तिकं दृष्ट्वा तदप्रवृत्ते । तद
नित्यत्वशापनेन चारितार्थाच्च । अत एव प्लुतसिद्धिः । साङ्ख्यांभावो लृटिः कृत्स्निकत्वाभावाच्च । वस्तु-
तस्तन्नानुपदेशेऽप्रामाण्यशङ्कया सर्वोपसर्गापि तयोर्वक्तुमशक्येति वार्तिकसाङ्घट्टितेव स्यादिति तदुपदेश सा
वर्ण्यद्वारा फलमपि तस्य स्पष्टत्रय एवेति तस्यैव वार्तिककृतस्तदुक्तिः । प्रवृत्तं ऋवदितिदेश एव फलिनोऽत स
परोचिन, लापनात् । अन्यथा "लृति र्हा वा" "पुषादि" इत्यादावदोषाय वचनद्वयस्य अनुवर्तकत्वादि साम
र्थ्याश्रयणे गौरव स्पष्टमेव । अतएव साङ्ख्यामपि नेति । तद्वचनयन्नाह—उपसर्गादिति । आदिना 'कृत्यक'
"दरपूरय" इत्यादितद्वयम् । एतेन स्वरान्वयप्रकरणे एवातिदेश पाठ्य इति वीस्तुभोक्तं निरस्तम् । तावता
असिद्धावपि पक्षद्वये वरगित्यादावनिर्वाहः । तद् ध्वनयन्नाह—वचनस्थाने इति । तुल्यास्यस्यै तत्पत्ति
निमित्तेनेत्यर्थः । शब्देन्दुशेषपरिवेषस्तु न, लघ्वानादरेण तदप्रवृत्तेरिति भाव । लृकारे इति । वैप-

सरला ।

—इत्युद्येदोव्यक्तयोर्ग्रहणेन सुटशब्देन चैकरय सुटलकारस्य ग्रहणेन रयसाथोयथास्य प्रवृत्तिर्न स्या
दिति यथासल्लयस्यैव व्यक्तियुक्तेऽपि धर्मसाम्यमादाय प्रवृत्तिरवश्यमप्युपगतव्येति तदाशय । अति
देशादिति । "कलृवर्गयोर्मिथ सावर्ण्यं वाच्यम्" इति वचने सावर्ण्यदेशेन सामान्यस्य विवक्षितत्वात् ।

शब्दरत्नम् ।

नित्यत्वावश्यकत्वात् । तत्पक्षे ऽण्प्रहणप्रत्याख्याने ऽपि “अप्रत्यय.” (पा०सू० १।१।६९) इत्यंशो वाक्यभेदेन विधीयमाने जातिप्रहणप्राप्तसर्वण्प्रहणनिषेधरुस्तपरसूत्रवदिति “त्यदा-भैरवी ।

तित्वातिदेशादित्यर्थं । वस्तुतो ऋत्वजातिर्लङ्कारे नास्ति पृथग्भाटस्याक्षरसमाप्त्याये कृत-त्वात् । अनित्यत्वेति । ऋलृक्सूत्रे पृथग्भाटस्य धातुपाठे ऋकारलृकारयोः पृथक्करणस्य चात्र शापकृतवसम्भवादिति शेषः ।

ननुद्देश्यांश्च इव विधेयांशेऽपि जातिनिर्देश एव वाच्यस्तथा च “त्यदादीनाम्.” इत्यादौ दीर्घापत्तिरत आह—तत्पक्षे इति । जातिपक्ष इत्यर्थः । प्रत्याख्यान इति । “सर्वणोऽण्प्रहणमपरि-भाष्यमाहृतिप्रहणात्” इत्यनेन भाष्यकृता प्रत्याख्यान इत्यर्थः । वाक्यभेदेन—योगविभा-गेन । “वो कु” इत्यादौ विधेयविषये उदित्करणसामर्थ्यात्सर्वणोऽण्प्रहणस्यावश्यकतया तदेक वाक्यत्वस्यानावश्यकत्वेन योगविभाग आवश्यक इति भावः । मचोच्चारणार्थ एवोक्ता इति शङ्काम् ? उद्देश्येऽपि तथात्वापत्तेः । उदित्प्रहणसामर्थ्यादिति चेत् ? विनिगमनाविरेहेणो भाष्यां सर्वणोऽण्प्रहणं हुवोरमेव । निषेधक इति । एतेनाधुना प्रसज्यप्रतिषेधार्थको नञिति बोधि भावप्रकाशः ।

रीत्य तु नैवात्र पक्षे इति भावः । ननु तत्र तदतिदेशाङ्गीकारे तत्र रेकापत्तिरपि ष्टुवनिषेधापत्तिः, “ऋति ऋवा” इत्यत्र लृग्रहणापत्तिश्च, लृदित्सु ऋदित्कार्यापत्तिश्च, वचनद्वयं तु ऋकारे “लृदित् लृवा” इत्यस्या प्रवृत्त्या चरितार्थम् । एव पृथगनुबन्धकरणमपि ऋदित्सु लृदित्कार्यापत्त्येति चेत् ? न, अतिदेशानित्यत्वेन वापि दोषाभावात् । तथाहि व्यक्तिपक्षे समानजातिवातिदेशपक्षे च प्राप्तसाङ्ख्यादिः सावर्ण्यं क्रमव्याप्ती कारपक्षे साङ्ख्यामात्रेऽपि ष्टुवत्वनिषेधयोरापत्तेश्च । मूलमते लृकारोपदेशेन सावर्ण्यनित्यत्वज्ञापनेन वारणवत् । तत्रैव नव्यमते पृथगनुबन्धकरणेन क्वचिन्मिषोऽप्याहत्वस्य ऋदित्त्वदित्कार्यासाङ्ख्यस्य च, ज्ञापनेन वारणवच्चात्र पक्षे कल्प्यमानाद्यसिद्धिदोषस्य ग्रहणाग्रहणभेदेन प्रकाशयन्तरेण वारणेऽपि कल्पसि-द्ध्यादौ पूर्वत्वेन लृत्वस्यानसिद्धत्वेऽपि एकदेशेतिन्यायेन वार्तिककृता खण्डितस्यापि ष्टुत्वादिफलस्य सैषेत्यादिभाष्येण ब्रह्मवासासाध्यमत्परकल यथा न युक्तमेवमत्वतोऽस्त्वस्यैति गुह्यत्वात्सर्वप्रहणभेदेन लृका-रण्याख्यानमशीरमाशयकेन व्यवस्थापनेन तदर्थं ष्टुपदेशेऽञ्चवसिष्ठा द्वित्वस्वरितसिद्धावपि प्रागुक्तरीत्या तावन्मात्रेणानिर्वाहत्सावर्ण्याद्यन्यत्रमस्य पक्षद्वयेऽप्यावश्यकत्वेन “अनृत” इतिनिषेधापत्त्या कृतेऽपि ष्टुप-देशे ष्टुतासिद्धिरिति तत्कल सावर्ण्यादिरनित्यत्व विना दुर्घटमिति । तेन तदपि शाप्यत् इत्यतिदेशस्या नित्यत्वस्यावश्यकत्वम् एव देशेतिन्यायस्यैव । अतएव तदप्रवृत्तिः । अन्यथा तदनित्यत्वेऽपि ष्टुवनिषेधा-पत्तिस्तदवस्थेति दिक् । तत्सर्वं हृदि निधायाह—कल्पेति । अत्र ष्टुवसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । इदनुपलक्षणम्-लृदित्कारौ तत्सिद्धे । यच्चत्र पक्षेऽप्रत्यय इत्यपि न कार्यम् । ‘ग्रह समाहृति’ ‘पशुना यजेत्’ इत्यादाविवावि-व-क्षाविवशाभ्याम् “अस्य च्वा” “ध्यदादीनाम्.” इत्यादाविदित्कारितेति कौस्तुभकत्वात् । तत्र, बहुशो वैप-रीत्यदर्शनेन तयोत्राश्रयणस्य दुष्करत्वात् तच्छास्त्रे धर्मशास्त्रे च तयोर्व्यभिचितित्वाच्च तपर्युक्तसार्थक्य-परस्वपूर्वग्रन्थविशेषाच्च । तद् ध्वनयन्नाह—तत्पक्षे इति । अशक्यं च यथाहृतस्यरीत्या समुदायस्वरू-पवृत्तत्वापेण निषेधस्य निषेध्याहृत्स्यया तादृशेषणत्वेन वा बोध्यम् । वाक्यभेदेनेति । अन्यथा “वोः कुः” इत्यादौ विधेये ङगित्त्वानर्थक्यापत्तिः । एवञ्च योगविभाग एवात्र पक्षे उचित इति तत्पक्षम् । एतेनानन्दरेतिन्यायेन तस्यैव निषेधो ननु टीकोक्तस्य । तत्र तदानर्थक्यं तु न, तस्योच्चारणार्थत्वादिति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्ते, ऐच्छिकोच्चारणार्थत्वेऽतिप्रसङ्गापत्तेश्च, बदे श्वेऽपि तत्त्वापत्त्या बहुपत्रवापत्तेः विधीयमाने इति । अणीत्यर्थं । निषेधक इति । एतेन प्रसज्यप्रतिषेधो ध्वनितः । स च युक्तः, पर्यु-सरला ।

अन्यथा तत्पक्षे सर्वणोऽण्प्रहणमात्रेण वार्तिकस्य वैयर्थ्यमेव स्यादिति बोध्यम् । आवश्यकत्वादिति । धातुपाठे ऋकारलृकारयोः पृथगनुबन्धयोः करणेन तयोः सावर्ण्यस्य सात्रालस्य वाऽनित्यत्वज्ञापनात् । प्रत्याखयानेऽपीति । “सर्वणोऽण्प्रहणमपरिभाष्यमाहृतिप्रहणात्” इति भाष्येणेति शेषः । जातिग्रह-

टः । एवं च "सर्वत्र शाकल्यस्य" (पा०सू०८।४।५१) इति सूत्रं तत्प्रपञ्चभूतं पूर्वा-

शब्दरत्नम् ।

दीनामः" [पा०सू०७।२।१०२] इत्यादौ न दोषः । एवञ्चात्र यण्पदेन जात्याध्वयणेनापि न सर्वर्णबोधनमिति "स्वीजम्" (पा०सू०४।१।२) इत्यादौ अनुनासिकस्थानेऽपि निरनुनासिक एव । अत एव स्थानेऽन्तरतमसूत्रे भाष्येऽस्य तदुदाहरणत्वमाशङ्क्य "यथासंख्यम्" (पा०सू०१।३।१०) इत्यनेनापि सिद्धमित्युक्तम् । तेनात्र तयोः फलाविशेष उक्तः ।

भैरवी ।

तम् । अन्यनैकवाक्यतायां हि पर्युदासस्य प्रसक्तिः । सर्वनिषेधकत्वे दृष्टान्तमाह—तपरसूत्र-
वदिति । यथाऽत्र पक्षे तपरसूत्रस्य तद्वच्च तपररुग्मित्यइउणसूत्रभाष्योक्त्या सूत्रस्य सार्ध-
क्याय च सर्वनिषेधकत्वं, तथा ऽप्रत्यय इत्यत्रापि कल्पनेति भावः । नच जातिपक्षे ऽप्रत्यय
इत्यंशोऽपि प्रत्याख्येय इति अमितव्यम्, "सर्वर्णोऽणमहणमरिभाष्यमाकृतिप्रहणात्" इत्य-
नेनाणप्रहणप्रत्याख्यानस्यैव भाष्यमृद्धिमत्त्वनिर्णयात् । तपरसूत्रस्य सर्वर्णपदानुवृत्त्या निय-
मार्थत्वपक्षेऽपि फलितनिषेधमादाय दृष्टान्ततयोपन्यास इति बोध्यम् । यत्तु "त्यदादीनामः"
इत्यादौ "पथिमथि" इत्यत्रेव प्रश्लेषेण निर्वाह इति; तत्र, पथिमथोत्पन्नाप्यप्रत्यय इत्यनेन
निषेधात्प्रश्लेषानुयोगात् । प्रश्लेषे ऽनेकालत्वेन सर्वादेशत्वापत्तेश्च । एवञ्च—अप्रत्यय इत्य-
नेन निषेधे च । अपिना गुणाभेदकत्वस्य परिग्रहः । निरनुनासिक एवेति । यत्र यत्र विधेयता
तत्र सर्वत्रानेन निषेधादेव मतोर्मस्य निरनुनासिक एव वकारः । अत एव तद्वानासामुपधा-
नसूत्रनिर्देशसङ्घतिः । अन्वया प्रत्यये भाषायामित्यनेन दस्य स्थाने ऽनुनासिकोपचरित्येव-
कारेण ध्वनितम् । एवं "यवलपरे यत्रला वा" इत्यनेनापि निरनुनासिक एव ।

अत एव—जातिपक्षस्याभिप्रेतत्वादेव । उक्तमिति । भवन्मते प्रागुक्तरीत्या यथासङ्ख्या-
सम्भवेन तदुक्तस्यसङ्घतिः स्पष्टैव । तेन—उक्तभाष्येण । अत्र—इको यणित्यत्र । तयोः—द्वयोः

भावप्रकाशः ।

दासस्यासम्भवादिति भावः । ननु अशास्त्रीयस्य शास्त्रेण कथं निषेधः । अत्र भावः—तपरेति । तद्वच्च
तपररुग्मिति "अरउण्" सूत्रमाश्लेषा यथा तस्य तन्निषेधकत्वं तददित्यर्थः । तुल्यन्वायादिदमपि तैमैव
बोधितम् । अनित्तं चेदं "न्यादादोयत्" इति सूत्रमाप्ये इति स्पष्टं तत्रैवोद्घोषिते । अत्र एव सर्वर्णोऽणमहण-
मित्येवोक्तं भाष्ये । एतेन कौस्तुभयोरन्योन्यविरोधो ध्वनितः । अत्र पक्षे गुणाभेदकत्वपक्षे च भाष्यसंज्ञे
सर्वर्णपदानुवृत्त्या नियमार्थत्वेन तपरसूत्रस्यैवमप्यत्र विवरः । त्यदादीनामिति । यत्रच प्रश्लेषेण
निर्वाहः "पथिमथि" इत्यत्रेवेति मन्दस्तत्र, ततोऽत्र भेदस्य स्पष्टत्वात्, तदग्रन्यस्य प्राचामनुरोधित्वेन
मन्मते तत्रापि तदमात्रञ्च, अतिप्रसङ्गापत्तेश्च, सूत्रमतेऽपि स्वद्रीया वैयर्थ्यापत्तेश्च । लक्ष्यासिद्धिदोषम
पीष्टापत्या निराचष्टे—एवञ्चेति । अत्रत्यय इत्यङ्गीकारे चेत्यर्थः । अत्र "इको यण्" इति सूत्रे । अपिगुणाभेदक-
त्वपक्षेऽपि उक्तव्ययः । अत एव अत्र इतिस्थादौ मतोर्मस्य नानुनासिको वकारः । तथा सति "तद्वानासा"
इत्यादौ । नित्यानुनासिकप्राप्त्या तीर्णोऽणमहणस्यापीत्तः । विसर्गादिशौचकल्पने च न मानम् । एवं "य-
वलपरे" इत्यत्रापि बोध्यम् । एतेन तत्र सानुनासिका न स्यादिति मन्दोक्तमपास्तम्, आदिनाऽनुकरणम
कर्मणः । मन्मते भाष्यविरोधं सूचयन् मन्मते कस्यमतिनाह—अत्र एवेति । सानुनासिकस्थानेऽपि त-
प्राङ्गीकारेणोक्तरीत्या यथासङ्ख्यासम्भवादेवेत्यर्थः । अस्य इकोयणित्यस्य । तदुदाहरण एवम्, "स्थाने
न्तर" इति सूत्रविषयत्वम् । अपिस्तस्यैव समुच्चायकः । भवन्मते तु टीकोक्तदोषद्वयेन तदसङ्घत्या तद्विरोधा-
पत्तिः स्पष्टैवेति भावः । एतेन लक्ष्यसिद्ध्यर्थमावश्यकत्वेन स्थानेन्तरेत्यनेनैव निर्वाहे "अनियमे नियमका-

सरला

णप्राप्तेति । इदमुपलक्षणं गुणाभेदकत्वप्राप्तस्य, 'अप्रत्ययः' इत्यनेन विधीयमानः सर्वर्णस्य ग्राहको नेति
सामान्यरूपेण निषेधस्य कारणेन येन येन प्रातं सर्वर्णग्रहणं तस्य सर्वस्यापि निषेधनामात् । जात्या-

त्तरसूत्रद्वयं च नारम्भणीयमिति भाव । यत्तु "दीर्घादाचार्याणाम्" (पा०सू०८।४।५२)

शब्दरत्नम् ।

"उञ्" (पा०सू०१।१।१७) इति सूत्रे नञ्याना प्रमाद एव । न च झलादिषु झकारादिभ्यो रूपसादृश्येन सब्रह्मकारादिप्रतीतिरिति वाच्यम्, अगादिष्वपि किञ्चित्सादृश्यमाश्रित्य दीर्घादीनामपि ग्रहणोपपत्तौ "अणुदित्-" (पा०सू०१।१।६९) सूत्रस्य, तद्वाच्येत्यस्य च वैदर्यापत्तेः । "स्वादिभ्य" (पा०सू०८।२।४४) इति निर्देशानामोपत्सादृश्येनापि ग्रहणमित्यर्थज्ञापकताया युक्तत्वात् । तदप्युक्तम् अहउणसूत्रे भाष्ये "रूपसामान्याद्वा सिद्धम्" भैरवो ।

परिभाषयो । उञ् इति । जातिपक्षबोधनद्वारेति शेषः । ननु "उञ्" इति सूत्रोदाहरणसमये किञ्चित् इति प्रयोगेऽनुनासिकवकारस्य प्रदर्शनपरदीक्षितादिपण्यस्य कथमुपपत्तिरित आह—उञ् इति सूत्र इति । नञ्यानाम्—दीक्षितप्रभृतीनाम् । जातिपक्षानाश्रयणेऽपि झलादिप्रत्याहारग्रहणस्थले निर्वाहमाज्ञाद्वयं निराचष्टे—नवेति । रूपसादृश्येन—स्वरूपस्य सदृशत्वेन । यथा स्वरूपत्वमहत्त्वकृतभेदापरामर्शनाल्पत्वमहत्त्वस्थूलत्वकृशत्वविशिष्टास्वपि व्यक्तियु 'घट' 'गौ' इति प्रत्ययो भवति तथा 'अवात्ताम्' इत्यत्र द्वयोरपि सकारयोर्ज्ञापदबोध्यत्वं भविष्यतीति भावः । किञ्चित्सादृश्यमिति । तुल्यव्यवहारेणैवत्वकृतमधुना सादृश्यम्, दृष्टान्ते तु समानावयवसंस्थानकृतम्, ननु जातिकृतम्, जातिपक्षपरित्यागात् कृतत्वात् । ग्रहणेति । इत्वादिभिरिति शेषः । उक्तार्थे मुनिस्मृतिमपि दर्शयति—स्वादिभ्य इति । इषदिति । एतेन दीर्घाभिर्व्यञ्जकत्वेनेराधिक्येऽपि न क्षतिरिति सूचितम् । युक्तत्वादिति । लक्षणाज्ञापकतापक्षयोक्ताश्रयणताया लाघवादिति शेषः । स्वोक्तार्थे भाष्यकारस्यापि सम्मतिमाह—तदप्युक्तमिति । तदपि—रूपसादृश्येन सिद्धमित्यपि । अपिना जातिपक्षसमुच्चयः । नचात्र पक्षे ऋकारेण भावप्रकाशः ।

रिणी" इति भाष्यादावुक्तत्वात्, आनाङ्घ्रितविधानस्य ज्यायस्त्वाच्च यथासङ्ख्यसूत्रप्रवृत्तिबोधकमाध्यादि-ग्रन्था अयुक्ता एवेति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम् । तेन उक्तमाश्रयेण । अत्र इत्येवमित्यत्र । एवञ्च जातिपक्षस्तरस्याने निरनुनासिकश्च तत्सम्मत इति भावः । नन्वेवमपि 'उञ्' इत्यत्र सानुनासिक लक्ष्यस्य मूले कण्ठ उक्तत्वेन सद्भिरोपः । अत आह—उञ् इतीति । नञ्यानाम् मूलकृशप्रभृतीनाम् । तत्र हि 'किञ्चित्' इति सानुनासिकवकारं रूपं वैदकम् । तथोक्तसकलभाष्यादिग्रन्थानवधानप्रयुक्तं, रघुगीम विव्यति चैतच्छत्रैव । एतेन तत्रत्यमनोरमादिसकलग्रन्थविशेष इति मन्दोक्तमपास्तम्, वाधे इदं इति न्यायादिति भावः । अत्र पक्षे हेतुतयोक्तप्रथमयुक्तिं खण्डयति—न चेत्यादि । रूपसादृश्येन व्यक्तिसिद्धेऽपि भेदापरामर्शनाल्पत्वमहत्त्वस्थूलकृशत्वदीर्घादीषु गौर्ण्यत्वादिब्यवहारत्वात् रूपसादृश्यनिबन्धनप्रत्यभिज्ञाकृतभेदव्यवहारेणेत्यर्थः । एवमपि मूलक्रीस्तुमाद्युक्तमेवेत्याशयेन समापत्ते—अगादि-प्यिति । सादृश्यं चात्र समानध्वनिकत्वम् । एवञ्च व्यक्तग्रन्थजातिस्वीकारेऽपि व्यर्थं एव । अनुपपत्तीति प्रत्यभिज्ञाव्यवहाराणां सादृश्येनैव लोकवञ्जालेऽपि सिद्धत्वादिति बोध्यम् । लोकसिद्धेऽप्ये लक्षणाज्ञापकानां साधकत्वबोधनाय शास्त्रमपि प्रमाणवति—स्वादीति । युक्तत्वादिति । लक्षणाज्ञापकतापक्षे लाघवादिति भावः । अत्र मते भाष्यानुक्तत्वशङ्कां निराचष्टे—तदपीति । अपिनातिनञ्जसमुच्चयक । रूपसामान्यादिति । रूप स्वरूपमवयवसंस्थानमिति यावत् । तस्मादृश्यनिबन्धनप्रत्यभिज्ञादिभेदव्यवहारादित्यर्थः । वाशब्दस्तूक-ज्ञापेभ्यो विद्ध्यर्थः । नचात्र पक्षे ऋकारेण कथं लकारप्रबन्धम् अवयवसंस्थानस्य भिन्नत्वादिति वाच्यम्, किञ्चित्साध्यादाय तदुपपत्तेरुक्तत्वात् । साध्यादिक्रमव्यवहारेण गमकमिति न कोऽपि शेषः । नन्वणग्रहणं कुर्वन् सृजकृत्वो नेदं पञ्चदशमिहमुद्रोपासकृतिशान्तये । अत्र आह—सरला ।

श्रयणेनापीति । अपिना गुणभेदकत्वस्य प्र. । फलाविशेष इति । स्थानेन्द्रतमसूत्रसाध्य उच्यते ।

इति सूत्रे आचार्यप्रहणं पूजार्थमित्यभिप्रेत्य वाक् वाक् इति भाष्योदाहृते विकल्पे उपपत्तिचिन्तार्थं किञ्चिन्ते, तन्मुधैव; पूजार्थतायाः प्रामाणिकैरनुक्तैः । "त्रिप्रभृति-

शब्दरत्नम् ।

इति । अणुदित्सूत्रेऽप्रहणं तु प्रत्याहाराद्यवर्षेण णकारादिमिश्रिन्दैः प्रत्याहारसूत्रस्योऽप-
मिति प्रत्यभिज्ञासत्त्वादुपायान्तरपरम् ; "आचार्याः कृत्वा न निवर्तन्ते" इति न्यायात् ।
इदमेवाभिप्रेत्य तत्रत्यमणप्रहणं प्रत्याख्यातं भाष्ये इत्याहुरिति दिक् ।

विकल्पयन्त इति । "अनवि" इत्यनुवर्त्य पर्युदासपरतया हलि पर एव नित्यनिषेध
शैरवी ।

लकाराहणानापत्तिरिति वाच्यम्, तत्रापीपत्सदशच्चनिव्यङ्ग्यत्वस्य सत्तायाः सत्त्वात् ।
अणप्रहणप्रतारुमानपरमाप्यमत्र मानम् । अन्यथा कलभेदेन प्रत्याख्यानासङ्गतिः स्पष्टैव ।

ननु पक्षद्वयमपि सूत्रकारस्याणप्रहणकरणेन नाभिप्रेतमत आह—अणुदित्सूत्रे इति । अयम्—
अणादिप्रत्याहारवदको ऽनारादिः । वगवान्तरपरमिति । तत्रैवोपायान्तरमित्यर्थः । एते-
नास्य च्वावित्यत्र तादृशचिह्नमात्रेण सस्य सूत्रस्य दीर्घस्य पठुत्यर्थमुपायान्तरस्याव-
श्यकत्वेन सूत्रहृत्तो न्यूननेति ध्वनितम् । इदमेव—न्यूनतरारूपं दोषमेवेत्यर्थः । माथ इति ।
यद्योत्तरं मुनीनाम्प्रामाण्यदाज्जातिपक्षाश्रयणमेव वरं नतु लक्षणाश्रयणमित्येतेन ध्वनितम् ।
यत् "ह्रस्वस्य" इति सूत्राद्भ्रम्येदाहणस्य दीर्घादिति सूत्रादीर्घेदाहणस्य चातुर्गत्या दीर्घा-
दिति पञ्चम्याः "सैनासुराच्छाया" इति ज्ञापकात्पृथग्यक्तव्यस्य क्लृप्ततया इन्वदीर्घयो-
र्थणादेशेनेष्टसिद्धाविको यणचीति सूत्रे ङप्रहणं त्याज्यम्, रामेश्वरो, रमेरा, दैत्यारिः, श्रौण,
इत्यादौ गुणेन सवर्णदीर्घेण वाचादेवेष्टसिद्धेः । तयोर्गंधकत्वे मानन्तु निरवकाशत्वादपवाद-
त्वमेवेति । तत्र, 'ययाः इत्याह' 'करभोरुः इत्याह' इत्यादौ "अप्लुनवदुपस्थिते" इति
सूत्रेणाप्लुतवद्भाषे कृते यणादेशानापत्तेः । न च प्लुतस्य स्थाने ऽप्लुतादेश एवास्त्विति
वाच्यम्, अग्नीः इतीत्यत्र प्रगृह्याश्रये प्रवृत्तिभावे प्लुतस्य श्रवणानापत्तेः । न च यणादेशाह-
एषा प्लुतस्यासिद्धतया न दोष इति वाच्यम्, "सिद्ध प्लुतः स्वरसन्धिपु" इति सिद्धान्तात् ।

अनुवर्षेति । "दीर्घादाचार्याणाम्" इत्यत्रेत्यादिः । पर्युदासेति । सद्भाधिकारेण प्रकृतसूत्रे
पर्युदास इत्यर्थः । तेन पूर्वसूत्रे प्रसज्यप्रतिषेध एव । अन्यथा "दीर्घादाचार्याणाम्" इति नि-
षेधस्य प्राप्त्यभावे यद्यपि पर्युदासेनोपपादितस्तथापि द्वित्वल्याप्राप्त्या भाष्योदाहरणस्या

भावप्रकाराः ।

अणुदिति । सूत्रस्योऽप्यमिति पाठः । कस्य एवापमिति तदर्थः । तदाह—प्रत्यभिज्ञेति । मन्वेवं
बुद्धौ न त्यक्त पाणिनिना । अत्रमाह—आचार्या इति । इदिसूत्रमाचोक्तरीत्या वर्णास्यापदानर्थकं
न, किमु वक्तव्य तत्संगृह्य, अन्यथा तदीयवाक्यानामप्रामाण्यापर्याऽश्रद्धेयतापत्तिरिति न्यायशरीरम् ।
नन्वेव कथं तत्प्रत्याख्यानम् । अत्रमाह—इदमेवेति । कलन्तरामावादि वि भावः । भाष्ये इति ।
तावन्मात्रेण सर्वत्रानिर्वाहात् । गत्यन्तराप्रवणावदयस्त्वात् । तथा च यद्योत्तरं मुनीनां प्रामाण्य-
दनुसंधेन पाणिनेरप्यवमेवाश्रयो न मूलोक्त इति, तथायुक्तं बुवंतो नेदमिष्टमिति दुर्वचम् । उर्येऽपि
ददीत्या न माथरीत्येति तदसङ्गतिरपि न दोषयेति बोध्यम् । तदाह—दिगिति ।

विकल्पयन्त इतीति । प्रकाशक इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—अनवोत्यनुवर्त्येति । दीर्घादित्यत्र
माङ्कप्लुत्येति भावः । पर्युदासेति । तद्भाष्योदाहरणात्केवलप्रतिषेधासङ्गत्येऽननुवर्तने च ताववाप

सत्ता ।

यथास्त्वसूत्रेणापि सिद्धिरित्यर्थः । एवञ्च मूले स्थानेऽन्तरतमसूत्रेणैवेष्टिसिद्धिरित्यवश्यं 'एव' शब्दोऽप्यर्थो
बोध्य इति दिक् ॥

पु-”(पा०सू०८।४।५०) इति सूत्रे शाकटायनग्रहणस्यापि तथात्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, सस्कर्तेति त्रिसकारपरकैयटहरदत्तादिप्रन्थविरोधात् स्वप्रन्थविरोधाच्च । अत एव प्रातिशाख्यभाष्येऽपि “आ त्वा रथम्” इति मन्त्रे तकारस्य द्वित्वविकल्प उदाहृतः । माधवेन चास्ते इत्यत्र सकारस्य द्वित्वविकल्प उक्तः । एव च घात्रश इत्यत्र तकारस्य द्वित्वमसदित्युक्तिरेवासतीति दिक् ॥

शब्दरत्नम् ।

इति व्याख्यानेनेति भावः । विकल्प उक्त इति । एवं च “सर्वत्र शाकलयस्य” (पा० सू०८।४।५१) इतिवदिदमपि प्रपञ्चार्थमिति भावः । असतीति । यत्तु “नादिनी-” (पा०सू०८।४।४८) इत्यादौ वृत्ते “अनचि-” इति प्राप्तिमुद्भाव्य “त्रिप्रभृतिपु-” (पा० भैरवो ।

सङ्गतिरेवेति शङ्काया नावकाशः । पर एवेति । अत्रैवकारेणावसानव्यावृत्तिः । नित्येति । तन्मते आचार्यग्रहणस्य पूजार्थतया निषेधस्य नित्यत्वमिति भावः । व्याख्यानेनेति । तन्मते व्याख्यानानेन । एतेः हलीति वक्तव्येऽन्योऽप्युक्तिः प्रसज्यप्रतिषेधायैवेति ध्वनितम् । ननु ‘सर्वत्र’ इति सूत्रे शाकलयपदस्य विकल्पार्थकत्वेन ‘आ त्वा’ इत्यादिप्रयोगस्य निर्वाहेऽत एवेत्यादि उक्त इत्यन्तप्रन्थस्य प्रकृतेऽनुपयोग इत्यत आह—एवञ्चेति । माधवाद्युक्तविकल्पाङ्गीकारे चेत्पर्यं । इतिवदिदि । ‘अनचि’ इति सूत्रे विकल्पानुवृत्ते सर्वसम्मतत्वेन तेनैव सर्वेऽसिद्धौ “सर्वत्र” इति सूत्रस्य वैयर्थ्यं यथा भवन्मते, तथा ‘दीर्घाद्वाच्यार्था’ इति सूत्रस्याप्याचार्यपद गतित्वे विव-रथकतयाऽस्यापि प्रपञ्चरूपत्वमेवेति वैयर्थ्यं द्वारमिति भावः । इदम्-‘दीर्घात्’ इति सूत्रम् । अविना ‘सर्वत्र’ इत्यस्य सहग्रहः । प्रक्रियाव्याख्यानपरतत्पौत्रोक्तिमनुवदति-यतिवति । इत्ताविति । उक्तामिति शेषः । उद्भाव्य-उपपत्तिपूर्वकं व्याख्याय । तेऽसमानकर्तृत्वस्योपपत्तिः । एवञ्च्यनङ्गाशिकारदमङ्गशोनादिभ्ये तिसूत्रे प्राप्तिविचारस्य क्वचित्तु स्तके उपलम्भाभिप्रायेण । पदमङ्गलार्थमेव प्राप्त्युल्लेखे तु वृत्तावित्यस्य व्याख्यानभूते पदम्-‘सर्वत्रे’ इत्यर्थः । एवं पौत्रोच्छेदयमाशय-पूजार्थतायाः प्रामाणिकैरनुक्तेरित्युक्तम्, मुनित्रयस्यादौदात्तोन्वयेनाचार्यग्रहणस्य पूजार्थत्वलाभात् माधवोक्तिस्त्वयुक्ता उक्तस्य ‘वाक्क्’ इत्यादिप्रयोगस्योक्तरीत्योपपत्तेः । एवञ्च यथा ‘नादिनी’ इति नित्यो निषेध इति तत्र ‘अनचि’ इत्यस्य प्राप्तिमुद्भावनं तथा ‘दीर्घात्’ इत्यपि नित्यमित्यत्रापि प्राप्त्युद्भावनमावश्य भावप्रकाशः ।

नाचोदेव वाच्ये गुरुभूतशोकयङ्गीकर्तृपाणि-पभिमत्तत्वाच्च । शब्दशुभिकाराश्रयणाच्चेति भावः । पर एवेति । तेनावस-ने तत्र नेति भावः । नित्येति । आचार्यग्रहणस्य पूजाधत्वात् । तथाच गद्गीत्येव भाष्याद्युपपत्त्या मूलाद्युद्देवदयमागतत्वाच्च तथा व्याख्यानस्य शब्दमर्यादया लभेऽपि क्लेशजनकत्वमिति तात्पर्यं मूलस्येति भावः । मूठे अतएवेति । आचार्यग्रहणस्य पूजाधत्वात्मावादेवेत्ययम् । अन्यथा सर्वेऽपि प्राप्तिविकल्पस्य परत्वात्त्रिपनिषेधेन तदतद्गुणि स्फटैव । तत्कलिनमाह-एव चेति । माधवाद्युक्तविकल्पस्येष्टत्वे चेत्पर्यं । ‘अनचि’ शब्दादौ वा अनुवृत्त्या सर्वेऽसिद्ध्या ‘सर्वत्र’ इति सूत्रस्य वैयर्थ्येन तत्प्रपञ्चार्थत्वम् । एव दीर्घादित्यस्यापि तत्प्रपञ्चार्थत्वम् । अत्रप्य मूले तत्प्रपञ्चभूतेऽप्युक्तमिति भावः । तदाह—सर्वत्रेति । अत्रना कैयटादौ शार्दकत्रिप्रभृतिवृत्तवत्त्वं । प्रपञ्चार्थमिति । स्वत्वमतप्रभृतिदोषाभावात्प्रमित्ययम् । खण्डनकारोक्ति खण्डयति—यत्चित्त्यादिना । तस्यायमाशयः, पूजाधत्वाया प्रामाणिकैरनुक्तेरित्युक्तम् । मुनित्रयस्यादौदात्तोन्वयेऽपि ‘त्रिप्र’ इति सूत्रकैरगप्यया विकल्पस्येव सर्वाङ्गीकृतप्रामाण्यपूर्वतनवृत्ति इदं चापुक्त्या आचार्यग्रहणस्य पूजाधत्वंस्यैव लाभात् । माधवस्तत्त्वयुक्त एव । प्रातिशाख्यभाष्ये “भावा रथम्” इत्यत्र द्वित्वविकल्पोक्तिरुत्तरेण निर्वह्या । ‘वाक्क्’ इत्यादिसिद्धिस्तुक्तरीत्योक्तैवेति । नादिनाति । अनुवादशेनात्र न दोषः । अदिना ‘शतेऽपि’ इत्यत्राच्चेति प्राप्तिसहग्रहः । सूक्तौ

शब्दरत्नम् ।

सू०८।४।६०) "सर्वत्र—" इत्यनयोः प्राप्तिमनुज्ञाव्य पुनः "दीर्घात्" (पा०सू०८।४।६२) इत्यत्र "अनञि—" इति पाठिकल्पाविता इत्येतेन। तस्यायमाशयः—निषेधविकल्पे प्राप्त्यु-
ज्ञावनं नावश्यकम्, तद्विकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वेन विधेरेव अप्राप्तविषयविकल्प-
सम्भवाद्; नित्यनिषेधे तु तदुद्भावनाभावश्यकमिति। तत्र, विकल्पेऽपि निषेधप्रकरणानुसारेण
स्यावश्यकत्वेन प्राप्त्युद्भावनाभावश्यकत्वात् मध्ये नञोऽसम्बन्धो मण्डूकानुवृत्तिरपि इत्यत्र

भैरवो ।

कमेव । "त्रिप्रभृतिषु" इति "सर्वत्र" इति च वैकल्पिकम् शाकटायनमण्डूकाफल्यग्रहणयोर्वि-
कल्पार्थत्वादिति । फलितत्वेनेति । अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वान्निषेधस्य प्रवृत्तिपक्षे वि-
धेरप्राप्त्या फलितत्वेनेत्यर्थः । तथाऽत्र प्राप्त्युद्भावनाभावश्यकमिति भावः। नित्यनिषेधे त्विति ।
'नादिनी' 'शरोऽञि' 'दीर्घात्' इतिसूत्रत्रये इत्यर्थः । अभावस्य प्राप्तिपूर्वकत्वादिति शेषः ।
एवञ्च राष्ट्र्यादिसिद्धये "त्रिप्र" इति सूत्रमावश्यकमेव । "सर्वत्र" इत्यस्य तु तत्र वाप्यस्य स-
म्बन्धेन विकल्पस्य सिद्धत्वाद्भावनाभावश्यकत्वमेवेति सूचितम् । विकल्पेऽपीति । सूत्रद्वयेऽप्राप्तवि-
षयविधिविकल्पाङ्गीकारेऽपीत्यर्थः । अपिना निषेधविकल्पपक्षसमुच्चयः । प्रकरणादिति । "नादिनी"
इति सूत्रानन्तरमस्य पाठेन निषेधार्थकनञ सर्वत्र सम्बन्धादिति भावः । भावदयकत्वादिति ।
एतेन तत्र प्राप्त्यस्यनेन तस्य ग्रन्थस्य न्यूनतेति शोधितम् । ननु तयोः सूत्रयोर्नञोऽसम्बन्धेन
न प्रकरणलाभ इत्यत आह—मध्ये इति । द्विवभावेति । अत्र मात्रपञ्चकृत्स्न्यं, तेन "अचो रहा-

भावप्रकाशः ।

काशिकायाम् । उक्तमिति शेषः । उद्भाव्य अनूय । अत एव ल्यपः पुनःपदस्य च नासङ्गतिः । उद्भा-
विता स्वयमेवोक्ता । तावतापि कथमिष्टलाभोऽत आह—तस्येति । निषेधेति । निषेधविकल्पविधायक
"त्रिप्र" "सर्वत्र" इति सूत्रद्वये इत्यर्थः । निषेधप्रकरणेण वाक्यपदोपादानाच्चोभयलाभ इति भावः ।
लाभवादाह—विधेरेवेति । एतेन नञो निवृत्तिः सूचिता । तथा च ताभ्या पक्षे द्विवमेव विधीयते ।
'राम्' इत्यादौ दीर्घादिति नित्यनिषेधप्राप्त्या "अनञि" इत्यस्याप्राप्तेः तदासम्भावनायां वाचक्य-
मावाञ्च । तदाह—अप्राप्तेति । नित्येति । "नादिनी" "शरोऽञि" "दीर्घात्" इति सूत्रत्रय इत्य-
र्थः । अभावज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानपूर्वकत्वात् । एवञ्च "त्रिप्र" इति सूत्रं राष्ट्र्यादिसिद्धये भावश्यकम् ।
अन्यथा दीर्घादिति निषेधः स्यात् । सर्ववेति सूत्रं वाप्यमनुवृत्तिपक्षे विकल्पार्थभावश्यकम् । अतएवापा-
देषु "सर्वत्र शाक्यस्य" इति पाठि कनिषेधेनापि फलसिद्धेरेति नानुवृत्तिरिति प्रकाशोक्तिः सङ्गच्छते ।
तदनुवृत्तौ तु नेति । "त्रिप्र" "दीर्घात्" इति सूत्रद्वय सफलमेवेति भावः । विकल्पेऽपीति । सूत्रद्वये
लाभेनाप्राप्तविषयविधिविकल्पाङ्गीकारेऽपीत्यर्थः । अपिना निषेधविकल्पपक्षसमुच्चयः । प्रकरणादिति ।
अत एवैषां नादिनीत्वज्ञो पाठः । अन्यथा "अनञि" इत्यग्रे एव पठितानि स्फुरिति भावः । उल्लेखस्येति।
एवञ्च मण्डूककलितसम्भावित्वाद्ये तदभावेऽपि प्राथमिकशाब्दत्यागे मानाभावेन तत्र नञ्प्रसङ्गेन त्रिरे-
ध्याकाङ्क्षायाः सत्त्वेन तदावश्यकत्वं शाब्दी आकाङ्क्षेति न्यायात्। तदाह—प्राप्त्यवाक्यार्थवटकानामिति।
न च प्रकरणात् क्षुणेः प्रान्त्येन शौतविकल्पादिषटितवाक्यार्थबोधे जाते निराकाङ्क्षत्वेन तथा प्राप्तस्यापि न-
ञोऽनन्वय इति बाध्यम्, अचो यणे द्वे इति पदावाचनं वाक्यार्थवटकानां प्रकरणैकलभ्यत्वेन त विना तदाका-
ङ्क्षाज्ञान्यभावेन तज्जम्बन्धसम्भवादिति भावः। ननु यदंशेन विना वाक्यार्थापूर्तिस्तस्य प्रकरणेन पूरणेऽपि
न नञ्जम्बन्धः । अन्यत्र कलितमण्डूकप्रत्ययप्रयत्नो न कोपि दोषः । अत आह—मध्ये इति । उक्तस्य
प्रदय इत्यर्थः । अग्रे दीर्घादिसिद्धये । ननु मण्डूकानुवृत्तौ लौकिकमण्डूक्यतिरेव मानमिति न मानान्ध-

सरला ।

फलितत्वेनेति । अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वादित्यादिः ।

शब्दरत्नम् ।

मानाभावाच्च, "सर्वत्र" इति सूत्रेऽस्य द्वित्वमात्रनिषेधकनेति बोधयितुं तदनुल्लेखाच्च, "त्रिप्रभृतिषु—" इत्येतद्विषये "नकारपकारयोर्द्विवचनाभाव" इति मिश्रग्रन्थेन प्राप्त्युल्लेखस्य वृत्तप्रायत्वाच्च, वृत्तिहरदत्तयोः "नादि-या—" "शरोऽधि" (पा०सू०८।४।४९) इत्यनयोरपि प्राप्त्युल्लेखस्य बहुषु पुस्तकेऽप्यनुपलम्भाच्चेति दिक् ।

भरेवी ।

भ्याम्" इत्यस्यापि सङ्ग्राह । नकारपकारयो-इन्द्र राष्ट्रमित्युदाहरणयत्कयोरिति शेष । बह्वेखस्येति । द्विवचनग्रन्थेन प्रथमोच्चारितेन प्रासेर्लाभादिति भाव । भनूपलम्भादिति । एतेन भवदोषा कल्पना असङ्गतैवेति ध्वनितम् । दिगिति । दिगर्थस्तु आचार्यप्रहणस्य पूजार्थत्वे राष्ट्रमित्यादौ विकल्पार्थं "त्रिप्रभृति" इत्यस्य प्रवृत्तिवश्यमेव वक्ष्येत्याशयेन "त्रिप्रभृति" इत्यस्य सूत्रस्य राष्ट्रमित्युदाहरणप्रदर्शनपरवृत्तिप्रत्यव्याख्यानवसरे "दीर्घात्" इत्यस्यासिद्धत्वात् 'त्रिप्रभृति' इत्यथमेव प्रतिषेधो भविष्यतीति मन्यत इति मिश्राक्तिरिषेध, वाक् वाक् इति भाष्योदाहरणविरोधश्च । नच "अनवि" इत्यस्यानुवृत्त्यो तस्मिन् पर्युदासपरतया व्याख्यानान्न तदुदाहरणासङ्गतिरिति वाच्यम्, मण्डूकानुवृत्तिकल्पनायां मानाभावात् । तथा कल्पनायामपि शब्दाधिकारकल्पनायां साधकाभारैर्नोक्तार्थालाभाच्च ॥

भावप्रकाशः ।

रूपेणा, तस्याश्वेदानुरोधेनाङ्गीकार. अन्यथाऽत्र तदुच्छेद एव स्यात् । अत्र आह—सर्वत्रेतीति । अस्यानुल्लेखेऽप्ययः । अस्य सर्वत्रेतिवृत्तस्य । द्वित्वमात्रेति । अनन्तराननन्तरपञ्चवारिकक्रुदकद्विवेत्यर्थः । अनन्तरस्येतिन्यायाप्रवृत्त्यङ्गीकारादिति भावः । तदनुल्लेखादिति । विशिष्यविधिप्राप्त्यनुल्लेखादिरप्यर्थः । एवं चेन्न न भवदुक्ताशयकल्पनावसर इति भावः । एवं "सर्वत्र" इति सूत्रे तदनुल्लेखस्य तदा शयकत्वं निरस्य 'त्रिप्र' इति सूत्रे मूलशेषित्य कणेति—त्रिप्रैति । इतिवृत्त इत्यर्थः । एतद्विषये "त्रिप्र" इति लक्ष्ये इन्द्रशयादौ । मिथेति । हरदत्तेत्यर्थः । तथाच मूलाशुष्या न तथाशयकल्पनेति भावः । ननु तत्रोल्लेखस्य फलितत्वेऽपि "नादिनी" इत्यादाविव "अनवि" इत्यादिप्राप्ति प्रतिषिध्यते । इतिशब्दानुक्त्या इष्टार्थसिद्धिरेव । किञ्च "सर्वत्र" इत्यत्र तदनुल्लेखस्योक्तकालत्वे दीर्घादित्यत्रापि तयोचितम्, अत्र तत्र वार्तिकेच्छेदित्वनिषेध इति सूचयितुं तथा । तत्रपि तथेति न वैलक्षण्यमन आह—वृत्तीति । "नादिन्या" इति निर्विसर्गात् । अपि "सर्वत्र" इत्यादिसमुदायक । बहुष्विति । तेन क्वचिदुपलम्भेऽपि "वदूनामनुरोधो न्याय्य" इति न्यायेन तत्राप्राप्ताण्यग्रहः । तथा च मूलाशुष्या न भवदिष्टार्थसाधनमिति भावः ।

नन्वयुक्तमेतत्, वृत्तावाचयोर्द्वयोरेव मिश्रग्रन्थे दीर्घादित्यत्रैव तदुल्लेखस्य बहुषु तेषामुपेन खण्डनकृता तथेवानुदितारवेण स्वदुक्तानुवादस्य चरमदोषस्य चासम्भवात् । एवञ्च तथाशयकल्पना युक्तैवात्र आह—दिगिति । तदर्थस्तत्काशयेनाचार्यप्रहणस्य पूजार्थत्वे 'आहूम्' इत्यादौ वार्थं "त्रिप्र" इत्यस्या वक्ष्यकतया तस्य तल्लक्ष्यत्वपरवृत्तिग्रन्थस्य यथाशुद्धत्वेनैवोपपत्तौ "दीर्घात्" इत्यस्यासिद्धत्वात् "त्रिप्रभृतिषु" अथमेव प्रतिषेधो भवतीति मन्यत इति महत्त्वा व्याख्यानं मिश्रोक्तं विरुध्यते । किञ्च माधवाक्तिरिषेधेन वृत्त्यादीनामसङ्ग्राह्यत्वम् । किञ्च 'भात्वारथम्' इत्यत्र छान्दसत्वेन निर्वाहेऽपि तादृशलक्ष्यस्य प्रामाण्यस्य निर्विवादतया तदनुरोधेन तस्य विकल्पर्यक्तवस्यैवाङ्गीकारः । अन्यथा भाष्योदाहरणस्याप्यार्थवाक्षिर्वाहे त्वदिष्टकलेशानर्थक्यापत्तिः । किञ्च 'वाक्' 'वाक्' इति भाष्योदाहरणविरोधः । नचोक्तरीत्या निर्वाहः, मण्डूकानुवृत्त्यादेरप्रामाणिकत्वात् । अनुवृत्तावपि तथार्थासम्भवाच्च । शब्दाभिरास्य विना गमकमनाशयणाच्च । यत्तु "अनवि" इति गुरुनिर्देश कुर्वन् पाणिनिस्त्र मानम् । अथेऽननुवृत्तौ प्रसज्यप्रतिषेधमात्रार्थकत्वे च 'नाचि' इत्येव वदेत् । एवं हासतमसमासो न अग्रे नश्च न कार्य इति महत्त्वञ्च निति प्रकाशकम् । तत्र, मात्रालाघवस्य भाष्योक्तान्दस्यल्लेखनाप्रयत्नेन पदालाघवेन समत्वात् । प्रत्युत नकारे स्वरितत्वप्रतिष्ठाकल्पनप्रयुक्तज्ञानगौरवापत्तश्च । तदभावे पदगौरवापत्तेश्चानर्थक्यापत्तेश्च । तस्मा

स्थानिवदादेशः (पा० सू० १।१।५६) । धात्वङ्कृतद्विताव्ययसुप्तिङ्पदादेशा इति प्राचोक्तम् । तन् परिगणनमुदाहरणमात्रं वा ? नाथः । सिञ्चसचडडादीनां शना-

शब्दत्वम् ।

चडडादीनामिति । आदिना चिण । न केवलं चल्यादेशानामेवासङ्ग्रह इत्याह-
शनादेशस्येति । तदभावे ह्यवादिपातामित्यत्रैह न स्यात् । कसादेः कादीनामित्येवं
न स्यात् । शानचः शस्य च तन्न स्यात् । मा हि दर्शदित्यादौ अङि गुणो न
भैरवी ।

नन्वादिशब्दोपादानमसङ्कृतं चल्यादेशानां सर्वोपासुपादानादत आह—आदिनेति । तदभावे
स्थानिवद्भावाभाव इत्यर्थः । यदि विकरणादेशस्य स्थानिवद्भयवहारीविषयत्वं तदा तेषामादे-
षानामार्द्धधानुक्तत्वेन प्रत्ययस्ये माङ्गज्ञानिमित्तत्वेन च ग्रहणं न स्यात्, इहापत्तौ क्रमेण दू-
पयान्याह—अवादिपातामिति । अत्रा वाधिपातामिति युक्तः पाठः । इह न स्यादिति । आर्द्धधातु-
कृत्वाभावादिति शेषः केचित्त्ववादिपातामित्यत्रात्मनेपदसमर्थनाय कर्मव्यतिहारे तिङिति
वदन्ति । प्रत्ययत्वस्य फलमाह—न स्यादिति । आदिषा चडादेशस्य परिग्रहः । बहुवचनं प्रयोग-
बाहुल्याभिप्रायेण । एव स्यादिति । प्रत्ययत्वस्याभावेन लशक्वित्तीत्संज्ञा शस्य न स्यात् । तृ-
तीयस्य फलमाह— मा हीति । “अहशोऽङि” इत्यस्याङ्गाधिकारे पाठादिति भावः । प्रत्यया-
भावप्रकाशः ।

इलीत्यैव दा० ज्ञान्चीत्युक्तिः प्रसज्यप्रतिरेषार्थे । अत एवावसाने दिवसिद्धिः । एतेनात्र पक्षे विद्धेप-
निषेधादिधिरनुमेयः स्यात्, इति प्रतिपत्तिगौरवेण मूलश्रितः पशुदास एवोचित इति इरदत्तोक्तमपा-
स्तम् । विध्यर्थकरोपादानेन विभेत्त शब्दत्वस्यैव सत्त्वात् । ध्वनितं वेदं “इयवरत्” “एभोङ्” सूत्रे
प्राये । एतेनायं निषेधोऽनन्तरस्वेत्यनेनात्र वागुमितदित्वस्य, न तु “अनचि” इत्यस्येति रत्नाकरोक्तम-
पास्तम् । त्रिसूत्री तु विकल्पस्यैव मतभेदप्राप्तव्यवस्थाभोषतायैत्यङ्गमिति ।

नन्वादिपदं व्यर्थम्, अन्वादेशानां कण्ठत पञ्चोक्तेः । तेषान्यसङ्ग्रहार्थम्, तस्यापि द्वैराश्येनोक्तेः ।
न च ‘अप्रदीत्’ इतीदं सङ्ग्रहार्थं च स्य वैयर्थ्यापत्तेः । एतेनादिना त्वीये ग्रहणमिति मान्योक्तिः प्राचा-
मनुषेभेनेति सूचितम् । अत आह—आदिनेति । साक्षात् चिणुको तु साहचर्यात् कर्तृलुङ्परिचय
एव ग्रहणमिति भ्रमः स्यादत आदिपदम् । एतेन चतुर्णां कण्ठत चक्तिः, चिणत्वादिनेति वैषम्ये न शीब-
मिति मन्वेक्तमपास्तम् । अत्रप्रत्रादिचशब्दयोर्विपरीतसङ्ग्राहकत्वशङ्काऽपि निरस्तेति भावः । एतेनादिना
चिण इव शानवादीनामपि लाम इति द्वैराश्येन तदुक्तिर्व्याप्या । किञ्च इनादेशस्येति व्यर्थम् । नच
ल्लाघादेशनिवृत्त्यर्थम्, तस्यापि तत्त्वस्यैष्टत्वात् इति लुङ्गनलुङ्गनाकारादयस्तन्नेति ध्वनयन्नाह—न
केवलमिति । तेषामेवासङ्ग्रहः केवलं नैत्यन्वयः । किन्तु अन्यविकरणादेशस्यापीति वैवज्यपदतात्पर्यः ।
एतेनैवकेवलशब्दयोरन्यतरवैयर्थ्यामित्यपास्तम् । इत्याहैति । इति ध्वनयन्नाहैत्यर्थः । अत्रएव चतुर्णां
मुपादानम् । एतेन सिजादीनामित्येव वक्ष्यमिति मन्वेक्तमपास्तम् । एवञ्चैतदर्थं तयोक्तिर्नतु बीजान्तर-
रेण । एवं विकरणस्थले सिजादावेव दोष इति भ्रमनिवृत्त्ये इनादेशस्येत्युक्तमिति भावः । इहापत्ति
उग्ययति—तदभावे हीति । स्थानिवत्त्वाभावे हीत्यर्थः । प्रत्ययत्वस्यैव तथा सति न स्यादिति भावः ।
एतेनादिनाह—आवादीति । प्रत्ययत्वामावेनानार्थधातुकृत्वादिति भावः । केवलप्रत्ययत्वफलमाह—
कसादेरिति । आदिष्या चडादिचयोः संप्रदः । बहुवचनं प्रयोगाभिप्रायम् । अत्रयैतत्कलासम्भवेन
एतत्सङ्ग्राहाह—शानच इति वदन्ति । इत्वं नैत्यर्थः । अत्रत्ययत्वादिति भावः । अत्रत्वद्वारा तत्कलमाह—
मा हीति । “अहशोऽङि” इत्यस्याङ्गाधिकारत्वात् वक्ष्यमाणतोत्या चारिण्यर्थेन सामर्थ्यात्कल्पनेति भावः ।

सखला ।

इह न स्यादिति । सिचः स्थानिवत्त्वाभावावर्थात्तु कृत्वाभावादिति शेषः । नन्वत्र चदपातोः
परस्मैपदित्वा आत्मनेपदाप्राप्तात्कल्पस्यैवात्मभवः । न च कर्मव्यतिहारे “कर्तारि कर्मव्यतिहारे” इत्या

शब्दरत्नम् ।

स्यादिति भाव । ननु सिजादीना प्रत्ययाधिकारे पाठात् इनम्बत् प्रत्ययत्वमस्तीति न स्यानिवत्वोपयोग । न च तेषा प्रत्ययत्वं छिद्विधानं व्यर्थम् । “मन्त्रे घम्—”(पा० सू० भैरवी ।

धिकारे पाठात्प्रत्ययत्वं फलमाह—इनम्बदिति । यद्यप्यस्य मित्वसामर्थ्यादागमत्वं तथापि प्रत्ययत्वं प्रत्ययाधिकारे पाठात् । अत एव शस्येत्त्वसिद्धिः । स्यानिवत्वोपयोग इति । औपदेशि काङ्क्षातुक्त्वे प्रत्ययत्वमादायेष्टसिद्धेरिति भाव । एतन्मते आदेशात्त्रेषु प्रत्ययत्वं द्रढयितुं शक्नोते—नचेति । व्यर्थमिति । छेद्वाप्युच्चारणाभावेन सिञ्जलुतीति वाच्यम्, चडादयस्त्वपवादा इति भाव । शङ्काम्बरिहरति—मन्त्र इति । “मन्त्रे” इति सूत्रे । मन्त्रमते छिद्विधानस्याभावेन भावप्रकाश ।

एतेन सिजादिषु तत्फलरूपधनमध्ये शानचि तदुक्तिरयुक्तोक्त्यभास्तम् । पाठादिति । एतेन न चाधिकारसिद्धिरुक्तोक्तत्वादिति मान्योक्ति प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम् । अत एव दृष्टान्तमाह—इनम्बदिति । यथा तस्य मित्वदलादागमत्वेऽपि कार्याय तत् प्रत्ययत्वमेव स्थानिनिर्दशसामर्थ्यात्लाववाच्चादेशत्वेऽपि तत्त्वमिति भाव । एतेनादेशत्वप्रत्ययत्वयोर्विरोधात्कथं तत्त्वम् ? किञ्च दृष्टान्ते मित्वस्य तद्गमकस्य सत्त्वेऽप्यत्रादेशत्वगमकभाव इति मन्त्रोक्तमभास्तम् । न स्यानिवत्त्वेति । ङणलोरित्यत्रोक्तानुपूर्वात्वेऽपि त्वेति भाव । उक्तार्थं द्रढयितुं शक्नोते—नचेति । व्यर्थमिति । अत्रवगेनेकारणार्थत्वस्याप्यभावात् । तथा च सिञ्जुत्सर्गस्वरूपवाद कसादिरिति भाव । एतेन च्लिरुत्सर्ग सिजादयस्त्वरूपवा इति मन्त्रोक्तमभास्तम्, उक्तयुक्ते । सूत्राश्रयाननुगुण्याच्च । भाष्ये तस्य छण्डितत्वाच्चति दिक् । ‘मन्त्रे’ इति सूत्रे त्रयाणामपि चङ्ङित्वाच्च च्लिग्रहणेन लुग्यथा स्यादिति फल च्लिकरणस्येत्याद्यनेन समापत्ते—मन्त्र इति । अयम्भाव, च्चैरभावे सिच इत्यनुदृष्ट्या चडादौ दोष इति चङ्ङोदवेति पाठ्य चेन सिचो नुवृत्ति । यदा स्वार्थं लाववायै च सिच्वत्त्वम्, न तु च सर्वथा प्रत्ययत्रयप्रदणभावप्रदकम् । अयथान्तरङ्गापीति—यावत्स्थानित्यतयाऽप्रवृत्त्या तेषां स्थानिवत्त्वेन लित्वेन ग्रहणान्धत्वे ‘मथान्’ अथु’ इति सरला ।

स्मनेपद भविष्यतीति वाच्यम्, तावताऽपि तत्र सिच परस्मैपदपरकत्वाभावेन “वदत्रान” इत्यस्याप कृत्या रूपासिद्धिस्तादवस्थात्, इति चेत् ? न, वदन वाद, भावे घञ् । तत्र आचारकिञ्चिदुत्कर्म्मणि लुङि तसि आत्मानदेशे सिचि इवागमेऽङ्गणे च तद्रूपसिद्धे । न च “स्यसिञ्सीयुङ्” इति सूत्रे आर्षंवातुक पदानुद्घातभावेन सिच स्थानिवत्त्वामावेऽपि चिष्वदिद्या सिद्धिरिति वाच्यम्, तस्य वैकल्पिकत्वेन तद भाव क्षे तादृशरूपासिद्धस्तादवस्थात् । एतेन वादधातोच्चारकित्वन्तस्योपदेशाभावाच्चिष्वदि न प्रव तते इति समधानस्य छण्नाय “वस्तुतरत्तु स्वसिचिवलस्य उपदेशेऽनन्तानामित्यर्थेऽप्यन्ते ऽन्दाति, उपदेशेऽयोऽच् वदन्तानानित्यम “आरिग” इत्यादौ नित्यत्वाद् गुणे रन्त्वे च चिष्वद्भा ासिद्धि, किञ्च “अवदिषाताम्” इत्यत्रापि औपदेशिकं घञोऽचमादाय चिष्वद्भावेनैव सिद्धि । तस्मात् स्यादिप्रत्ययोपदेशात्क्षेऽनन्तानां चिष्वद्भाव इति सिद्धान् । उपायेऽप्यत्र चिष्वद्भावे दुर्वार एवेत्तुक्तमभास्तम् । वेचित्तु वदधातोर्णिचि उपधावृद्धौ तत् कमणि लुङि द्विवचने “अवादि षाताम्” इति रूपमाहुः । अन्ये तु “अवदिषाताम्” इत्येव पाठ “अवदिषाताम्” इत्येव वेति । अडि गुण इति । नन्वत्र गुणस्य अङ्गनिमित्तवत्तथा अङ्गवरय चात्र स्वत सिद्धत्वेन कथं स्थानिवद्भावोपेक्षा, इति चेत् ? न, अङ्गाधिनारीयकार्याणामङ्गसञ्ज्ञानिमित्तप्रत्ययनिमित्तकत्वानयमेन “ङ् दृशोऽङि गुण” इत्यस्य ऋदन्तस्य दृशेथ धातोरिको गुणोऽङि प्रत्यये इत्यर्थेन प्रत्ययत्वादिदेशस्यैव स्था निवद्भावेकत्वमाह । अत्र पर “इत्योत्त्वाम्यां गुणवृद्धौ विप्रतिषेधेन” इति वार्तिक साच्छेदे । अयथा “भूत इहातो” “उद्योऽयपूर्वस्य” इत्यनयोर्नैमित्तिकत्वाऽन्तरङ्गत्वे विप्रतिषेधक्यनासङ्गति स्पष्टैव । उक्त नियमस्वीकारे लु इत्योत्त्वविधायकयोरेपि परनिमित्तकत्वेन तत्रान्तरङ्गत्वामावादिप्रतिषेधसंगति । विस्तर त्व-यतोऽङ्गान्तव्य । चङ्ङित्वामिति । अत्र चिणो ग्रहण न्यूनम्, जनधाने “शोपनत्” इति चिण

शब्दतन्त्रम् ।

२।४।८०) इति सूत्रे चञ्चलसिचामिति त्रयाणां ग्रहणे गौरवापने । सिचो लुकि तद्विषये
 “आदि. सिच-” (पा०सू०६।१।१८७) इति स्वरापनेश्चेति भाष्यकैयट्यो स्पष्टमित्यह
 मैरवी ।

लेरित्यस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । त्रयाणामिति । ग्रहणमिति शेषः । धयतेराकारान्वात्प
 स्योश्चसिचोर्लुगर्थमेतयोर्ग्रहणं, धस्यमञ्जे ऽन्यार्थं सिच इति विवेकः । सिचो लुकि दोषान्त
 रमाह—सिचो लुकीति । इदञ्च यत्र सिञ्जवाद्प्रत्ययस्याप्राप्तिस्तद्विषये बोध्यम् । तेन घसृग्
 गम्घातो सिचोऽस्तत्त्वेऽपि न ग्रन्थासङ्गतिः । स्वरापनेरिति । प्रत्ययलक्षणेन “आदि. सिच”
 इति सूत्रेऽत्र सिञ्जन्तस्याद्वादत् इत्यर्थेकं ताद्युदात्तत्वापत्तिरित्यर्थः । नच “न लुमता” इत्यस्य
 प्राप्त्या न दोष इति वाच्यम्, लुमता लुने प्रत्यये यद्गङ्ग तदुद्देश्यरुकायै एवनिषेध इति सि
 द्धान्तात् । अत एव ‘पञ्चभिः क्रोष्टीभिः क्रीतकुलपञ्चकाष्ट’ इत्यत्र वृत्रत्वम्भवति । अङ्गस्य
 क्रोष्टुस्तृज्वरत्वमित्ययं “तद्विताथ” इति समासे ङक ‘अव्ययं’ इति लुकि ‘लुक् तद्वित’
 इति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुकि “ह्रमोनपुमरूपात्” इति लोर्लुकि कृतेऽपि प्रत्ययलक्षणेनाङ्गत्वस्य
 सत्त्वात् । नचैव सति ‘वृषण्त्वस्वद्वयोः’ इत्यनेन वृषण्वसुरित्यत्र भसञ्जायामल्लोभोऽन इति
 सूत्रेणाङ्गन्तस्य भसञ्जकाङ्गस्यानोकारस्यत्यर्थकेनाल्लोपारत्तिरिति वाच्यम्, प्रत्यासत्त्याऽङ्ग
 सञ्जाभसंज्ञयोर्त्रैकनिमित्तकत्वं तत्रैव प्रवृत्तरङ्गीकारात् । नचैवमपि ममृष्ट’ इत्यत्र मृजेर्द्वि
 दुर्वासा, भवद्गोत्या मृजेरङ्गत्वात् । “न लुमता” इतिनिषेधस्याङ्गसञ्जायामप्रवृत्तेर्मन्त्रैवोपपा
 दनादिति वाच्यम्, ‘ङिति च” इति सूत्रेण किञ्चिन्मित्तप्रतिषेधस्य प्राप्तेस्तत्राङ्गसंज्ञाया
 ऽनपक्षणेन “न लुमता” इतिनिषेधेन न “ङिति” इत्यस्य प्राप्तिरित्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।
 ‘धातोः कार्यमुच्यमानन्तत्प्रत्यये’ इति निषेधाच्च ।

ननु “आदि. सिच” इत्यस्य वैकल्पिकतया छन्दस्यापाद्यमानरूपस्य वक्तुमशक्यत्वेन न
 भावप्रकाशः ।

शुभमसिद्धिरिष्टाऽत्र पक्षे न स्यात् । एतेन चञ्चलग्रहणं व्ययम्, धयतावेव हि तदुपयोगः । तत्र सिचो लुकैव
 सिद्धमित्यपाद्यम्, ‘अभान्’ इत्यसिद्ध्यापत्तेः । धयतेरादन्तत्वात्तदयं चञ्चलसिचोर्ग्रहणम्, अन्वस्य धात्वन्तरार्थ
 मपि धसनशाम्यर्थमङ्गग्रहणमिति । तदाह—त्रयाणामिति । यथाकथञ्चिद् ग्रहणे इति शेषः । यदि
 तु “धीपजन” इति चिणो मन्त्रे लुक् इत्यते, तदा त्रयस्यापि ग्रहणमिति बोध्यम् । अत एवावतस्व
 यागां ग्रहणं कर्तव्यं स्यादिति भाष्ये भवत इत्युक्तिः सङ्गच्छते । एवञ्च गौरवं स्पष्टमेव । अत्र एव
 त्रयाणामित्येव साङ्गमुक्तमिति भावः । ननु किं मात्रागौरवं परगौरवं धानगौरवं वा आयाधते ?
 नाय, तस्याकिञ्चित्करत्वात् । तस्य नियतवृत्तित्वाच्च । तस्य लम्बते एव सत्त्वाच्च । न मध्य, पञ्च
 ज्येऽपि पदत्रयकरणेन समावात् । अत एव लोऽपि च्छौ तान्येव त्रीणि ग्रहणीनीति भाष्यं सङ्गच्छते ।
 किञ्च लम्बते एव तसत्त्वात् । मन्त्रे तु पदद्वयमेकं वा । नान्ये, स्थान्यादेशमावाकल्पनप्रयुक्तत्वात् ।
 एवञ्च “मन्त्रे” इति सूत्रे गौरवभियां च्छिन्नं कार्यं, उत्सर्गापवादभावेन निर्वाहात् । किञ्च सिच एव
 वसाधादेशः । च्छेरित्यस्य स्थाने सिच इति कार्यम्, “मन्त्रे” इति सूत्रे किमपि न कार्यम्, सिच इत्य
 नुच्यैवेष्टसिद्धेरिति न लोऽपि दोषो लाघव च, इत्यत्र आह—सिचो लुकीति । एकदेशस्य चानुच्यैव
 चोत्सर्गास्त्यान्तज्ज्ञानधीति न्यायस्याश्रयणेनानादिष्टस्याश्रयणेनादिष्टस्य वा तदविषये स्वन त्रस्यैवेत्यर्थः ।
 तद्विषये इति । धसनशाम्बिन्ने सर्वत्र वेदयथ । अत एव सानान्येन पर्यङ्गेन चांकि । अथदीमवो
 क्तिरेवमुक्तिश्चायुक्तवि स्पष्टमेवेति भावः । केचित्तु व्ययमिति, किं तत्र सिचन्नादीनामुत्सर्गापवाद
 भावेन स्थान्यादेशभावेन वा ? नाद्य इत्याह—मन्त्रे इति, नान्य इत्याह—सिचो लुकीति—आ

सरला

सत्येन तत्संज्ञस्यावश्यत्वात् । त्रयाणामिति । त्रयाणामित्युपग्रहणम् । सिचो लुकीति । लुकि-
 परे सिचमेव विधाय तत्स्थाने वसाधादेशविधानमिति, “मन्त्रे घस” इत्यादिना च चिञ्जुस्वत् सिचो लुक्

देशस्य ज्ञानचञ्चासंग्रहापत्तेः । नान्त्यः । अव्ययस्याङ्गपदाभ्यां पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यात् ।

शब्दरत्नम् ।

चेराह—चेति । तेनाग्रहीदित्यादाविडादेशस्य ईदोऽसङ्ग्रह इत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् अव्ययस्य पदात्पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यमपि दोष इति बोध्यम् । अव्ययस्येति । अत्र त्वस्यैव

भैरवी ।

स्वरापत्तिरूपदोष इत्यत आह—चेतीति । तेन सिच एव स्थाने कसाद्यादेशविधानमिति पक्षेऽप्युपहित्यत्र जुसापत्तेर्लौकिके तादृशप्रयोगे स्वरापत्तेश्च परिग्रहः । यदि तु च्लिहत्संगे कसाद्योऽपवादा इत्याधीयते तदा न दोष इत्यत्रयेयम् । परिगणने तु दोष एवेत्याह—तेनेति । परिगणनेनेत्यर्थः । नचात्र स्थानीत्संज्ञककारोपलक्षितो नत्वादेश इतीट इत्यतद्गतमिति वाच्यम्, स्थानिनिष्ठस्येत्संज्ञककारोपलक्षितस्वस्यारोपाभिप्रायेणैवमभिधानात् । इदम्—अग्रहीदित्याद्यसिद्धिरूपदूषणम् । अव्ययस्येति । अस्य पृथग्ग्रहेणेत्यत्रान्वयः ।

अत्र—अन्त्यपक्षेः दोषत्वमिति । ब्राह्मणप्रसिद्धन्यायानाश्रयण इत्यादि । अत एवाह—इति भा-

भावप्रकाशः ।

षष्ठ्युः । स्वरापत्तेरिति । सिञ्जन्वस्यादिहदात् इत्यर्थकेन तेनाद्युदात्तत्वापत्तिरित्यर्थः । सञ्जमने ऋङ्गस्य लुमता लुप्तप्रत्ययहेतुकत्वायांभावाद्वाङ्मते तस्मिन्निति न्यासात् “न लुमता” इत्यस्याप्राप्तिः । लुमति प्रतिषेधे एकपदस्वरस्योपसंख्यानमिति तु सर्वान्निञ्जन्वस्वरवर्जमिति प्रतिषिद्धमिति प्रत्ययलक्षणं युक्तमेवेति भावः । ननु नाय दोषः आदिः सिच इत्यस्य वैकल्पिकतया छन्दसि सवविकल्पानां व्यवस्थितत्वेनापाषाणमारूपामावात् । एवञ्च च्लिह्यर्थं एवेत्यत आह—चेति । तेन स्थान्यादेशभावपक्षे लोके तादृशी तत्स्वरापत्तेः “अपुषन्” इत्यादौजुसापत्तेश्च सङ्ग्रहः । नन्वेवमस्तु स्थान्यादेशमावपक्षस्य दुष्त्वम् । छत्सर्गापवादाभावपक्षस्तु युक्त एवेति च्लिह्यर्थं एव । अत एव माध्यकृता यत्तावदुच्यते इत्यादिना तत्त्वज्ञमये प्रत्याख्यात कैयटेन चानूदितमिति चेत् ! सत्यम्, तथापि प्रष्टुर्गार्थसिद्धिरेवेति ध्वनयन्नाह—इत्यहवेरिति । स्वतः प्रत्ययत्वेन तदनुपयोगरूपास्वरसादित्यर्थः । अत्रैव तात्पर्यं न तु च्लिह्यमर्थेन । अत्र एव भाष्यकैयटयोः स्पष्टमित्युक्तिः, तयोश्च पूर्वत्र यथासंख्येनान्वयः । तथा च तत्रत्यपूर्वपक्षकथनेन तत्रत्यसिद्धान्तः प्रागुक्तो ध्वनित एवेति भावः । ननु अस्य समुच्चायकत्वैऽपि न तेनान्त्यपक्षोक्तदोषसमुच्चयः, तस्यागविकगतिप्रायत्वात् । ब्राह्मणप्रसिद्धन्यायेन तस्यादोषत्वाच्च । प्रयोगासिद्धिकलासङ्ग्रहसम्बन्धुत्तरेण तादृशसमुच्चयस्यैवोचित्याच्च । एतेन चैन तदोषस्यैव समग्रोऽस्तु । अयमेवोपलक्ष्यः, इनुपस्थितत्वादित्यपारम् । अत्र आह—तेनेति । चेनेत्यर्थः । अस्य च इति तात्पर्यार्थ इत्यर्थवेत्यर्थः इत्यग्रे सङ्ग्रहात् इत्यध्याहृतक्रियायामन्वयः । यद्वा तेन च पठनेन इत्यर्थ इत्यस्य चैतितत्पर्यार्थ इत्यर्थः । स्थानिनिष्ठमित्संज्ञकरोपलक्षितत्वमादेशे आरोप्य ईट इति निर्देशः । एतेन स्थानिनि तत्त्वेऽपि आदेशस्य दीर्घत्वेन ईट् ईट् ईट् इत्ययुक्तमित्यत्राहम् । असङ्ग्रह इति । तथाच “ईट् ईटि” इति न स्यादिति भावः । अत्र पक्षेऽन्त्यपक्षोक्तदोषो नैति भ्रमवाङ्मनाह—इदमुपेति । “अग्रहीद” इत्यसिद्धिरूपमित्यर्थः । दोषान्तरस्येति शेषः, तदाह—अव्ययस्येति । अव्ययस्थानह्रस्वस्यानुपपदेव बह्व्यमाणत्वादाह—पदादिः । अपिस्तस्यैव समुच्चायक इति स एव मुख्यदोष इति भावः । ननु कुरीत्याऽस्य दोषस्यानुत्तत्वेन दोषान्तरोक्तिरहितेत्यत्र आह—अत्र त्वेति । अन्त्यपक्षे रित्यर्थः । दोषत्व तन्न्यायानाश्रयणे इति भावः । तदाश्रयणे तु दोषान्तरामानादय पक्षो निर्दुष्ट एव । अत एव प्रक्रियाप्रकाशेऽपि तथैव व्याख्यातम् । अत्र एव मूलस्य न कौस्तुभविशेषः । एतेन गोवर्तीवर्द्धन्यायेन कौस्तुभे समाहितत्वान्मूलं चिन्तयामिति छन्द-

सरला ।

वर्तव्य इति दत्तावः । अस्येवेति । एवकारणेदाहरणपक्षे सिञ्जाद्यादेशानामसंग्रहापत्तित्वावत्येते । एतेन-

प्रस्तुत्येति धृत्तिकारोक्तं तदुदाहरणमपि मन्दम् । क्त्वाभात्रस्यान्वयत्वात्, कृत्वेन

शब्दरत्नम् ।

दोषत्वमिति भावः । नन्वप्ययस्याङ्गत्वे फलाभावेन प्रत्ययस्य लुका लुप्तत्वेन च तदप्रा-
भैरवौ ।

ति । एतेनायम्पक्षो निरुद्ध इति ध्वनितम् । “अव्ययादाप्सुपः” इति यस्मिन्काले प्रवर्तते
तस्मिन्काले आकङ्क्षारोयसंज्ञाविषये यथोद्देशपक्षाश्रयणेनाङ्गसंज्ञाप्रवृत्तौ प्रत्ययलोपेऽपि प्रत्य-
यलक्षणमेव तत्प्रवृत्तौ बाधकाभाव इत्याशयेनाह—मन्त्रव इति । उच्चरीत्या पञ्चेत्यत्र पदमंज्ञा
यथा प्रवर्तते भाविकलसत्त्वात्तथाऽत्र फलं नास्तीति भावः । ननु फलाभावेऽपि पर्यन्यन्वाये
नाङ्गसंज्ञा भविष्यति, लुक्प्रवृत्तिसमकालमेव संज्ञायाः प्राप्तेः सत्त्वात् । यद्येकस्मिन्काले
स्यानिश्चयनिमित्तत्वयोर्विरोधेन लुग्विधेः सर्वतो बलवत्त्वेन च तस्यैवाद्गौ प्रवृत्तिर्भविष्यतीति
ऋषे तदसंस्त्वाद्गौ लुरु, तथापि प्रत्ययलक्षणेन लुगुत्तरमपि सा भविष्यतीत्यत्र आह—लुका
लुप्तेति । अयम्भाव—“न लुमताऽङ्गस्य” इति सूत्रे ‘न लुमता तस्मिन्’ इति न्यासो वार्तिक-
कृता ‘लुमति प्रतिषेधे तन्निमित्तपहणम्’ इत्यनेन बोधितः, लुमता लुप्ते य प्रत्ययस्तस्मिन्पर
यत्पूर्वेन्तद्गुद्देश्यकं यत्कार्पन्त्रत्र कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं नेति तदर्थः । एवञ्च तद्गार्तिकैकवाक्यत
या सूत्रकारमतेऽपि फलभेदाभावात् लुमता लुप्ते प्रत्यये परे यद्गं यत्पूर्वन्तस्य यन्कायमाङ्ग-
मनाङ्गं वा तस्मिन्कर्तव्ये निषेध इत्येवार्था, ननु लब्धाङ्गसत्रकत्वस्यापि निषेध इति निषेध-
भावप्रकाशः ।

लुङ्गुकिः परास्ता, ठन्त्यायसात्त्वाच्च । तदाह—इति भाव इति । नन्वप्ययसाङ्गत्वमस्यैव । आक-
ङ्क्षारसंज्ञायु यथोद्देशत्वस्यैव भाव्ये सिद्धान्तिवत्त्वेन प्रत्ययसंज्ञासमकाल विधेयकत्ववदयथा तदानीं कार्या-
भावेपि तत्प्रवृत्तेः, ‘पञ्च’ इत्यादौ पदसंज्ञात् । अत्र आह—फलाभावेनेति । दृष्टान्ते भाविकलसत्त्वेन
तत्त्वेऽप्यत्र तदभावेनेत्यर्थः । अस्म तदप्राप्त्येत्यन्वयः ।

यत्तु मान्याः, न च “न लुमता” इति निषेधेनाङ्गसंज्ञा तस्य दुर्लभेति वाच्यम्, तस्या अङ्गनिमित्त-
कार्यत्वाभावेन निषेधाप्राप्तेः । अत्र एव ‘पञ्चमि’, ‘क्रोष्टीमि’, ‘क्रोत् कुल्म्’ इति तद्विधायं समाप्ते ठको
‘अध्वयर्थ’ इति लुकि “लुक्तद्धित” इति षीपो लुकि लोर्लुकि च वृज्वन्त्युक्त ‘पञ्चक्रोष्टृ’ इति प्रयोगसिद्धिः ।
अन्यथाङ्गेन प्रत्ययाक्षेपे “उरत्” इत्यत्रेवावृत्त्या क्रोष्टृशब्दः प्रत्ययेऽङ्गसंज्ञो भवति, तस्य च स्वार्थकप्रत्यये
वृज्वन्त्वात् इत्यर्थेनाङ्गसंज्ञादि न स्यात् । लोप्रत्ययस्तु गौरादित्वादह एव विधानात् । स्पष्टञ्चेद् “ध्रुवोर
नाङ्गौ” “वृज्वन्क्रोष्टुः” इत्यादिश्लेषु भाष्यकैयटपदमजयार्थावित्वाहुः । तत्र कैयटहरदत्ताद्यनुरोधेनेति
स्पष्टमेव । “न लुमता तस्मिन्” इति न्यासात्परागुरोधेनाङ्गसंज्ञाया अपि निषेधोचितत्वात् । लुमता लुप्तप्र-
त्ययनिमित्ते तत्प्रकृतिसम्बन्धि यत्कार्पन्त्रवर्षो हि तदा । एवञ्च सूत्रमतेऽपि लुप्तप्रत्यये परतत्प्रकृत्युद्दे-
श्य क्रमाद्मनाङ्गं वा यत्कार्पन्त्रित्यर्थं, ननु तत्र लब्धाङ्गसंज्ञावनिषेधः । अत्र एव पञ्चयोःसमकालत्र तत्र
प्राप्त्यायसंज्ञातिष्ठ । स्पष्टञ्चेद् तत्संज्ञेभेदोद्घोषेति । “न लुमता” इति ध्रुवस्योद्घोषश्चेन्नुरोधे वरादिग्रन्थास्तु
मान्यानुयायिन इति न तद्विरोधः । वस्तुतः श्लेषरतात्पर्यमन्वयत्र प्रतिपादितमिति तद्विरोध एवेति बो-
ध्यम् । अङ्गसंज्ञायाम् यथोद्देशत्वात्तुक्तपर्योतोपपत्तिः । कार्यकारणश्लेषेऽपि क्रोष्टृशब्दः प्रत्ययेऽङ्गसंज्ञो भवति,
अङ्गसंज्ञकश्च वृज्वन्त्वात् इत्यर्थो वृज्वन्त्वमनेमिति कमेव । “उरत्” इत्यादौ तु अङ्गसंज्ञाद्वारा परनिमित्त
करवमादाय स्थानित्त्वंप्रवृत्तिः । “न लुमता” इत्यस्य “चानित्यत्वादङ्गसंज्ञायामप्राप्तिः । तेन ‘प्रियवित्’
प्रियवृत्तपर्यवृत्तिरिति तद्भाष्याशयः । तत्रत्यकैयटदिग्रन्थास्तु विन्यास एव । एतेनार्वाणलसावित्यत्रत्यदण्डपु-
त्रि परास्तेति दिक् । तत्र ध्वनयन् “तुभ्यस्तु दुर्जनं” न्यायेन कार्यकालपक्षाश्रयणेऽप्याह—लुकेति ।
एतेन—सूत्रमते तथा निषेधेन निषेधाप्राप्तेराह—फलेति, ‘वार्तिकमते तदनिषेधेन निषेधाप्राप्तिः इत्याह—
लुकेतीति व्याख्यानं—परास्तम्, मत्तभेदस्त्वैवाभावादिति भावः । तदप्राप्त्या—अङ्गत्वाप्राप्त्या । ननु पदस-

सरला ।

परिगणनश्लेषस्याऽव्ययादङ्गपदप्राप्त्यपहणवैयर्थ्यरूपस्य दोषत्वं ध्वनितमिति बोध्यम् । फलाभावे

सिद्धत्वाच्चेत्याशयेनाह-आदेश इति । अनल्विधाविति किम् ? तेन, तस्मात्,

शब्दरत्नम् ।

प्या कथं तेनाव्ययसङ्ग्रहोऽत आह-पदेति । तत्त्वं च ततः परस्य निवातार्थमावश्यकं, प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वाच्च तत्त्वमिति भावः । सिद्धत्वाच्चेति । अत एवात्र तुक् । न च "सर्वे सर्वपदादेशा" इति न्यायेन प्रस्तुत्वा इत्यस्य स्थाने प्रस्तुत्य इत्यादेशे तस्याव्ययत्वसिद्धिरिति वृत्त्याशय इति वाच्यम् । अर्थवत्येव स्थानिवत्त्वमिति तात्पर्येण क्त्वो-भैरवी ।

स्याद्ग्रसंज्ञायामपि प्रवृत्तिर्भविष्यतीति । नच 'पञ्चमिः क्रोष्टीमिः क्रोतुङ्कुलं पञ्चक्रोष्टु' इत्यन्य

पन्यस्य "न लुमता" इत्यस्यानित्यत्वामिप्रायकत्वात् । अत एव प्रियतिसु कुलमिति प्रयोगोपपत्तिः । तदप्राप्त्या-अङ्गसंज्ञाया अप्राप्त्या । तेन-अङ्गशब्देन । ननु सुपो लुकि पदसंज्ञाऽपि कथमत आह-वृत्तञ्चेति । पदत्वञ्चेत्यर्थः । निवातार्थमिति । प्रातर्भवति, प्रस्तुत्य भरती स्यादौ "तिङ्ङतिठः" इति निवातार्थमित्यर्थः । एतेन फलसत्त्वमुक्तम् । सुबन्तत्वाच्चेति ॥ एतेन "न लुमता" इतिनिषेधाप्रवृत्तिं सूचयति, पदसंज्ञाया लुसप्रत्यये यः पूर्वस्तन्मात्रोद्देश्यकत्वाभावात् । चस्त्वर्थः । तत्त्वम्-पदत्वम् ।

कृत्वस्यावश्यकतां ध्वनयति-अन एवेति । कृत्वस्यावश्यकत्वाद्देवेत्यर्थः । अत्र-प्रस्तुत्येत्यत्र । ननु क्त्वामात्रस्थानव्ययत्वेऽपि तदन्तस्थाव्ययत्वेन तदादेशस्य समुदायस्याव्ययत्वेनाव्ययोदाहरणमूलोक्तं सम्भवेत्येवमर्थं सोपपत्तिकमनूय दूषयति-नचेति । अर्थवत्त्वेन-भावप्रकाशः ।

शया अप्युक्तोत्थाऽभावे कथं तेन तत्सङ्ग्रहः । अत आह-सत्त्वञ्चेति । पदत्वं चेत्यर्थः । एवमप्येऽपि ततः, अव्ययात्, प्रातःस्तीत्यादौ "तिङ्ङतिठः" इति निवातकलसत्वात्तदभावो नेति भावः । न लुमनेत्यपि न, पदत्वस्य विशिष्टकार्यत्वात् । तत्राह-सुबन्तत्वादिति । चदयं त्वर्थः । कृत्वस्यावश्यकतामाह-अत एवेति । एवञ्च श्रोतस्थान्यादेशभाव आवश्यक इति भावः । यत्तु क्वः कृत्वेन तदादेशस्य तत्त्वेऽपि तन्मात्रस्थानव्ययत्वेऽपि समुदायस्य तत्त्वेन तदादेशस्य तत्त्वसिद्धिशक्यतेति तद्वच्यं मौलं सुष्टुत्वेति इरदत्तादयस्तत्त्वकियुं सोपपत्तिकमनुवदति-नचेति । न्यायेनेति ।

सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः ।

एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥

इति माष्योक्तन्यायेनेत्यर्थः । अहस्त्वार्यायां वृत्तौ क्त्वोऽनर्थाकत्वादिति भावः । प्रस्तुयेतिपाठः वृत्त्याशय इति । एवञ्च तद्व्ययसोष्ठवे मूलमेवायुक्तमिति भावः । पञ्चते गम्यते अर्थोऽनेनेत्यर्थवद्विह पदम्, ननु सुष्टिकन्तामित्याशयेनाह-अर्थवत्येवेति । एतेन निरर्थकव्ययच्छेदः । तात्पर्येण, उक्तमा-सरला ।

नेति । ततः परस्या विकत्तेः "अव्ययादाधुपः" इति लुप्तत्वेन तत्राङ्गसंज्ञानित्यस्य कल्पवित्कार्यस्या-प्रवृत्तेरित्यर्थः । मूले 'तद्गुदाहरणम् अव्ययमात्रोदाहरणम् । इति न्यायेनेति । सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षिपुत्रस्य पाणिनेः । एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥ इति न्यायशरीरम् । ततश्च शब्दनित्यत्वेनोपपत्तये 'प्रस्तुत्वा' इत्यस्य 'प्रस्तुत्व' इत्यादेशः, 'प्रस्तुत्वा' इति प्रयोक्तव्ये 'प्रस्तुत्य' इति प्रयोक्तव्यमिति यावत् । तेन शब्दान्तरतया प्रयोगसाधुव्यापारविधानेन न शब्दनित्यत्वहानिः । अर्थवत्येव स्थानिवत्त्वमिति । सर्वे सर्वपदादेशा इत्यत्रत्यसर्वशब्दयोर्त्यन्तत्वाभ्युपगमात् । अन्यथा नारायणं नमस्कृत्येत्यादौ "अभि पूर्वः" इति पूर्वरूपपठित आदेशः सम्पूर्णमशमारत्ररूपे महाभारतस्य स्थाने स्यादिति महद्व-

त्तस्य, तस्मिन् विधौ मा भूत् । तत्र अला विधौ यथा-व्यूहोरस्केन । अत्र सकारस्य स्थानिनस्त्वेन विसर्गवदत्वमाश्रित्य "अङ्-प्रवाये" (पा०सू०८।४।२) इति णत्व

शब्दत्वम् ।

अथर्ववत्त्वेन तादृशस्थान्यादेशभावकल्पने मानानावादिति दिक् । अनल्लिधाविति किमिति । विधिग्रहणविशिष्टं किमर्थमिति प्रश्नः । णत्वं प्राप्तमिति । न च सकारे भैस्वी ।

वार्याभिधायकत्वेनास्य तत्त्वम् । 'सर्व सर्वेपदादेशाः' इत्यत्र पदशब्दो शब्दवत्पर इत्याशय । क्त्वादीनां क्विदन्तर्कत्वेन व्यग्रहारेस्तु प्रकृत्यर्थातिरिक्तार्थाभावेन बोध्यः । तादृशेति । समुदायमेत्यर्थः । मानामावादिति । श्रौतस्य स्थान्यादेशभावस्य यत्र स्थानिन आनर्थक्यन्तत्र समुदायस्य स्थानित्वमिति आनर्थक्यमेव तादृक्कल्पनायां मानं, तच्चाऽत्र नास्तीति भावः । ननु जहत्स्त्रायां वृत्तिरिति पक्षे समुदायादेशात्कल्पनमेव युक्तमत आह—दिगिति । रुढेरभावेन जहत्स्त्रायां यास्तस्या अङ्गोकाराभावः, प्राक्रियादशायान्तदन्तीकारावश्यक । अत एव 'सुपन्थाः' इत्यादावात्वस्य प्रकृतप्रयोगे तु कश्च सिद्धिरिति ।

नन्वनल्लिधाविति 'धुक्कामः' इत्यादिप्रयोगसिद्धयर्थमात्रप्रकमेवेति प्रश्नानुपपत्तिरत आह—विधिग्रहणविशिष्टमिति । धुक्काम इत्यादिसिद्धयर्थे मनशीत्येव वाच्यमित्याशयः । उत्तराशयस्तु पृष्टीसमासेनालाश्रये विधौ नेत्यर्थेन सरुद्धमूलोक्तप्रयोजनसिद्धयर्थं तस्यावश्यस्त्वमिति । ननु तृतीयान्तायां भावेषु 'व्यूहोरस्केन' इत्यस्य नासिद्धिः ? "रषाम्याम्" इति पञ्चमीनिर्देशेन "तस्मात्" इति परिभाषाया प्रवृत्तिसम्भवात् । अत एव 'आदर्शन' इत्यत्र न णत्वम् । न च सौत्रस्य वापपदविरोध इति वाच्यम्, अङ्गादिभिन्नव्यवधाने नेत्यर्थात् । अत एव भावप्रकाशः ।

योक्तव्यापत्तायत्वेनेत्यर्थः । इदञ्चान्यत्र स्पष्टम् । अपिना समुदायसमुच्चयः । अत्र जहत्स्त्रायां वृत्ताविति शेषः । मानामावादिति । श्रौतस्थानपक्षे च तदगमक तथात्र वेति भावः । नन्वेवमपि जहत्स्त्रायां वृत्तौ सुयोग एव वृत्तिग्रन्थः । अत्र आह—दिगिति । तदर्थस्तु रुढेर्यत्र विरोधत्वं तत्रैव तदङ्गीकारः, प्राक्रियादशया तदनङ्गीकारश्च । अत एव 'सुपन्थाः' इत्यादिसिद्धिः, प्रकृते तु क्विदिति ।

ननु 'धनल्' इत्यस्यालि वारणायावश्यकत्वेन तयोत्तरे वाच्ये तेनेत्याद्युत्पत्तिसङ्गतिः, इत आह—विधीति । तथा च 'शिखी ध्वलः' इतिवद्विशेषने प्रशोषककन्याद्विधिग्रहणप्रत्यये तथात्तर युक्तमेवेति भावः । किमर्थमिति । तदर्थमनल(लि) इत्येवास्तु । विधावित्यध्याहारलभ्यामित्यादीति भावः । यूक्ते तेनेत्यादि । अयमभावः, भाष्ये एतत्कलस्य खण्डितवेषुत्तरपदलोपिसमासद्वारा सकलाल्लिधिग्रहण हापविशिष्टत्वेन प्रधानन्यायवाचाङ्गीकारेण यथाकथञ्चिदाश्रयणस्यैवास्मानि एव श्रुति । इदमेव ध्वनपितुं बह्यति—भाष्येण चेत्यादि । अत एव न कौस्तुभविरोधः । एतेनैतत्कल सख्यस्योत्तरार्थं विधिग्रहणमिति भाष्योक्तिविरोधापत्तिरिति मन्त्रोक्तमपास्तम्, उत्तरार्थत्वस्य एतानुक्तत्वाच्च । उत्तरत्र विधिग्रहणसत्त्वेन कल्याणावाधेति दिक् । ननु वार्तिकमते दयाद्युत "अङ्कुपु" इतिविधिसूत्रस्य "आदर्शन" इत्यादावितिप्रसङ्गमन्त्राय "रषाम्याम्" इति पञ्चम्योपसर्गापिनिर्दिष्टदस्य व्यवाय इत्यनेनाविरोधायाऽप्यन्याव्यवहितपर-दाया अङ्गीकाराङ्गात्पन्त्रे लाषवाद् ऋवर्णात्रस्यैत्यस्य प्रत्याख्यानार्थ व्यवायेपीति विधेरङ्कुपुविधिनियमस्य च योगविभागेनाङ्गीकाराद् णत्वप्राप्तिरेव दुर्बलत्वाद्येन शब्देषु—नवेति । स्वतःसत्त्वेन रूपेण सस्याटि सरला ।

अपत्तिरतस्तदर्थत्वमभ्युपगन्तव्य सर्वंपदस्येति तादयम् । एवञ्च श्रौतस्थानिषट्कार्यवच्छेदस्य स्थाने श्रौतस्थान्यवहितः श्रौतदेशवदितः । श्रौतस्थानिसममित्याङ्गनवावद्वर्गादितः । श्रौतस्थानिसममित्याङ्गनवाव-दर्थेतरवर्षाधित्तार्थवानादेशो भवतीति फलितम् । अयमेवानुमानिकस्थान्यादेशभाव उच्यते ।

इति प्रश्न इति । 'अनलि' इत्येव वक्तव्ये अनल्लिधाविति ग्रहणं किमर्थमिति तदर्थः । चतुर्विध-एवमन्तर्पस्य लामाय विधिग्रहणविशिष्टमनल्लिधाविति तदुत्तरम् । विधिग्रहणे अला विधिर्विधिर्विति

प्राप्तम् । अलः परस्य—द्यौ, पन्याः । हल्ङ्यादिलोपो न । अलो विधौ

शब्दरत्नम् ।

स्वतोऽङ्मिन्नत्वसत्त्वाद्ङ्मिन्नव्यवाये नेति निषेधात्प्रथं णत्वप्राप्तिरिति वाच्यम् । अति-
भैरवो ।

शुम्नादिषु शुम्नशब्दपाठस्य चारिताध्यम् । माप्यकारमतेऽपि योगविभागेनोक्तार्थलाभाच्च ।
तच्चाङ्मिन्नत्वं स्वतोऽस्त्येवेत्याशयिकामाशङ्काघ्निराकरोति—नचेति । निषेधादिति । नियमशा-
खाणात्रिपेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे निषेधः स्पष्ट एव । विधिरूपेण प्रवृत्तिः, सामान्यशास्त्रता-

भावप्रकाशः ।

अपाठादतिदिष्टस्योपदिष्टाद् दुर्बलत्वादिति भावः । एवञ्च “निषेधाश्च श्लीयांसः” इति न्यायापत्तिरित्याह—
अहमिन्नेति । इदञ्चोक्तमतद्वयेऽपि समानम् । तत्रापि द्वितीये नियमशाखाणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति
पक्षे । विधिमुखेनेव प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तमतेऽपि प्राप्तस्य पुनर्विधिसामर्थ्येन सामान्यशास्त्रस्य तदन्यपर-
त्वरूपसङ्कोचाङ्गीकारेण, अन्यत्र तदभावस्यार्थः सिद्ध्या आर्थिकं निषेधमादाय तेषु निषेधकत्वव्यवहा-
रात् । अन्यनिवृत्तिफलकसिद्धविषयकविधित्वमेव हि नियमविधित्वमित्यन्यत्र विस्तरः । एतेन विधिमुटे-
नेव प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तविरोध इति नियमपरिच्छययोरैक्येन निषेधस्य शाब्दत्वेन विधेरेवासत्त्वात् कस्या-
सरला ।

तृतीयासमासस्य, ऋलो विधिरिति पञ्चमीषष्ठीसमासयोः, अलि विधिरिति सप्तमीसमासस्य च सम्भवेन
विनिगमनाविरहाच्चतुर्णामभ्यर्थेणैव इति भावः । मूले विसर्गवदिति । विसर्गवृत्त्यद्वयमित्यर्थः । षष्ठ्यर्थे
मनुष्यस्यः । निषेधादिति । “अट्टकुप्वाङ्” इत्यस्य नियामकत्वेन नियमशाखाणां निषेधमुखेन प्रवृ-
त्तिवादे स्वतो निषेधाद् विधिमुखेन प्रवृत्तिवादे च सङ्कोचमूलकचलितनिषेवादित्यर्थः । तथाहि “अट्टकु-
प्वाङ्” इति सूत्रे योगविभागः वतंथः “व्यवायेऽपि” इति विध्यर्थः । “अट्टकुप्वाङ्नुम्” इति नियमार्थ-
इति । छान्दसो भिसो लुक् ।

तत्र व्यवाये इत्यस्य रेफकारोत्तरत्वविशिष्टस्य यत्किञ्चिद्व्यवहितस्य नस्य णत्वं भवतीत्यर्थेन अटा-
दिव्यवायेऽपि णत्वरय सिद्ध्या “अट्टकुप्वाङ्” इति नियामकम् । नियमशाखाणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति
पक्षे नियामकशास्त्रीयोद्देश्यताप्रयोजकपदस्य स्वमित्ते लक्षणा, ननश्चाध्याहार इति सिद्धान्ताद् “अट्टकु-
प्वाङ्” इति नियामकशास्त्रस्य अडादिभिन्नव्यवधाने णत्वं नेत्यर्थेन “व्यूहोरस्केन” इत्यत्र सकारस्य स्वतो-
ऽङ्मिन्नत्वेन तेन निषेधः सिध्यति । विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षेऽपि नियमशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदक-
व्याप्यं नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकं च यदूर्ध्वतद्रूपवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियमशास्त्रीयो-
द्देश्यतावच्छेदकव्यवहितत्वेन सङ्कोचः, न तु नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकरूपवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन
नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यरूपवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन वा स्तुपाश्वभून्यायप्रसङ्गात्, नापि निय-
मशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकरूपवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन, नियमशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकव्यापक-
च्छिन्नातिरिक्तत्वेन वा नियमशास्त्रवैयर्थ्यापत्तेरिति सिद्धान्तः । तत्रश्च “व्यवायेऽपि” इत्येतन्नियमशास्त्री-
योद्देश्यतावच्छेदक रेफकारान्यतरणत्वरविशिष्टयार्थिकाद्विव्यवहितत्वत्वं तदवच्छिन्ने-नियामकम् “अट्ट-
कुप्वाङ्”, तदीयोद्देश्यतावच्छेदक रेफकारान्यतरणत्वादिदिव्यवहितत्वत्वं, तद्यापक पूर्वरूपव्याप्यं च रूपं
रेफकारान्यतराक्षरसामान्याधिकरणव्यवहितत्वत्वं, तदवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सङ्कोचाद् “व्यवायेऽपि” इत्यस्य
रेफकारान्यतराक्षरसामान्याधिकरणगतयत्किञ्चिद्व्यवधानविशिष्टनत्वावच्छिन्नस्य णत्व भवतीत्यर्थेन “व्यूहो-
रस्केन” इत्यत्र तदप्राप्तेः, “अट्टकुप्वाङ्” इत्यस्यापि तत्पक्षे “तरमादित्युत्तरस्य” इति परिभाषया “रषाम्यान्” इति
पञ्चमीश्रुत्या अव्यवहितपरत्वस्य “अट्टकुप्वाङ्” इति श्रुत्या अडादिव्यवहितत्वस्य चोपरिषदो तयोर्मिथो विरो-
धेन लक्षणया अडादिपदस्याटादिव्यतिरिक्तव्यवधानशून्यपरत्वस्य श्लेष्करुद्धिः स्वीकृततया रेफकारो-
त्तरत्वविशिष्टाडादिव्यतिरिक्तव्यवधानशून्यस्य नस्य णत्वं भवतीत्यर्थेन “व्यूहोरस्केन” इत्यत्र सकारस्य-
वदिव्यतिरिक्ततया तद्व्यवधानशून्यत्वाभावादप्राप्तेरर्थतो निषेधः सिध्यति । विसर्गव्यवच्छिन्न इत्यर्थः ।

द्यु कामः । बलि लोपो न । अलि विधौ—यजेः क्तः, क इष्टः । “हृशि च”

शब्दरत्नम् ।

दिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाधर्मप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वात् । इदं चासिद्ध-
त्वेत्सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । द्यु काम इति । यद्यपि बत्वं हलत्वापेक्षया विशेषधर्मस्तथाप्ये
भैरवी ।

त्पयसङ्कोच इति पक्षेऽपि फलितनिषेधमादायेत्यमभिधानम् । अतिदिश्यमानो यो धर्मस्तद्वि-
रुद्धोयः स्वाधर्मधर्मस्तत्प्रयुक्तकार्याभाव इत्यर्थः । आश्रयः—आदेशनिष्ठः । कार्येति कार्यातिदे-
शास्य प्राधान्याभिप्रायेण । शास्त्रातिदेशोऽपि कार्यातिदेशादभिन्न एव फलत इत्यभिप्रायेण-
स्वभावेति । यथा सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधेन जहोत्यत्र “असिद्धवद्भ्र” इत्यनेनासिद्धत्वाति-
तिदेशेऽपि स्वाश्रयो हेतुर्न भवति । असिद्धवत्सूत्रं तु शाघोत्वत्र स्थानिप्रयुक्तस्य धिभाव-
स्य शलन्तत्वस्य बुद्ध्या प्रवृत्तिसम्पादनेन चरितार्थम् । इदम्—स्वभावसिद्धपूर्वकम् । न च
‘ब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रिये वर्तितव्यम्’ इत्यत्रातिदिश्यमानो धर्मो ब्राह्मण्यं तत्प्रयुक्तकार्येव-
रुद्धस्याध्यापनप्रतिग्रहनिवृत्तिरूपस्य क्षत्रिये दर्शनेन भवदुक्तः स्वभावो व्यभिचरित इति वा-
च्यम्, तत्रापि न ब्राह्मण्यातिदेशः, किन्तु अभ्युत्थानसत्कारादिरूपस्य, ताद्वरुद्धन्यूनत्वसु
द्विप्रयोज्याभ्युत्थानाभावाप्रवृत्तिसम्पादनेनातिदेशस्य चरितार्थ्यात् ।

‘सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः’ इति हि परिभाषा लोकप्रसिद्धा । यथा ‘ब्राह्मणव-
दस्मिन्क्षत्रिये वर्तितव्यम्’ इत्यनेनाध्यासनाद्यतिदेशो दृश्यते, ननु मातरकौण्डिन्यसम्बन्धिप-
रिवेषणादिधर्मस्य । एवञ्च वत्वस्य वलत्वस्य वा हलत्वापेक्षया विशेषधर्मत्वेन तदतिदेशो न
भवित्यसि, किन्तु हलत्वस्यैव । तथा च कथमतिदेशेन ‘द्यु काम,’ इत्यत्र बलि ककारे लोपस्य
प्राप्तिरित्याशयेन शङ्कते—यद्यपीति । हलत्वादीत्यादिना वलत्वपरिपह ।

भावप्रकाराः ।

तिदेश इति मूल चिन्त्यमिति, तयोर्भेदेन नियमाभिप्राया मूलोक्तिरिति च मन्दोक्तमपास्तम्, उचरोत्या
सिद्धान्तविरोधाभावाद्वाक्यसत्त्वाच्च । अत एव “स्थानिवदादेशो नाल्लिधौ” इति नासृधि, निषेधवैय-
र्थापत्तेश्च । विरुद्धेति । इदं च धर्मे कार्यं भान्वेति । स्वाश्रयेति । आदेशनिष्ठेत्यर्थः । कार्येत्यनेन
प्राधान्यात्कार्यानिदेशोऽयमिति ध्वनिमित्यन्वयत्र विस्तरः । स्वभावेति । अत एव ‘अहि’ इत्यादौ वा-
देशस्यासिद्धवत्त्वे स्वाश्रयो हि लुक् न, सिद्धवत्त्वासिद्धवत्त्वयोर्विरोधात् । असिद्धवत्सूत्रं तु ‘शापि’ इत्या-
दौ स्थानिप्रयुक्तधिश्रावकरणेन सफलमिति भावः । तदाह—इदञ्चेति । तादृशकार्याभावेऽतिदेशस्त-
भावसिद्धत्वं चेत्यर्थः । अत एव ‘ब्राह्मणवत्’ इत्यादौ ब्राह्मण्यविरुद्धाऽनाह्वयप्रयुक्तमाह्वयविरुद्धनपथा-
गदेनिवृत्तिर्न तु युदादेः । एतेन तत्र ब्राह्मण्यप्रयुक्तमाजनादिविरुद्धश्रियत्वादिप्रयुक्तदभावस्वरूपकार्यद-
र्शनेन तादृशनिषेधे न मानमिति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्त्युक्तेः, तयोर्विरोधाच्च, विश्वामित्रे समावेशद-
र्शनात्, उचरोत्या तस्यापि निवृत्तेः इति दिक् । स्पष्टमिति । स्पष्टतरमित्यर्थः । अत एव कैयटोऽपि ।
“क्षियो दीर्घात्” इत्यत्र आद्येऽपि स्पष्टवान् । ननु यद्विमिश्रितप्रयुक्तोऽप्येवमहत्त्वात्तिदेशप्रवृत्तिस्य
कार्यवच्छास्यस्यैव प्रत्यासत्या ग्रहणेन बत्वस्य “स्व रूपम्” इत्यनेन तस्येऽपि हलत्वापेक्षया विशेष
धर्मत्वेन “सामान्यातिदेशे” इति न्यायेनानतिदेशात्तरय लोपाप्राप्तिरिति मूलमयुक्तम् । अत एव ब्राह्मण-
वदित्यनेन ब्राह्मण्यप्रयुक्तमासनादीन्यतिदिश्यन्ते, न मातरत्यादिविशेषकार्याणीत्याशयेनाशङ्कते—यद्य-
पीति । आदिना वलत्वादिसङ्ग्रहः ।

सरला ।

अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धेति । अत्र विरुद्धवद्भ्र तद्वत्तावुद्धिं प्रति तदभाववत्तानिश्चयसुदृढ्या ग्राह्य
ननु तदभाववत्ताप्यवत्तानिश्चयसुदृढ्या । प्रकृते च विरोधोऽहमेदवत्तावुद्धिं प्रत्यतिदेशशालहृताहमेदामावरु-
पात्त्वप्रकारकनिश्चयस्य प्रतिबन्धकार्यात्, भेदाभावस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वनियमात् । तद-
भाववत्ताप्यवत्तानिश्चयसुदृढ्या विरोधग्रहे तु ‘अधुः’ इत्यादौ “विभाषा प्रापेत्” इति पुनर्धर्मतिदिश्यमानधे-

शब्दरत्नम् ।

तद्वाक्योपप्लुते धकारवदुकार इति वाक्ये उपात्तधर्मापेक्षया न तस्य तत्त्वम् । सूत्रकल्ल-
स्यान्यादेशमात्रमादायैवैतत्त्वत्तवाक्योपप्लव्यादिति भावः ।

भैरवो ।

शापे
"दिः
यस्येत्यर्थस्य प्राप्तौ घत्वस्य स्थानित्वाच्छेदस्त्वेन तस्योपस्थितौ सद्वापः घत्वमप्युप-
स्थितं भविष्यतीत्याशयात् । परिभाषाघटक्रवामान्यविशेषज्ञेन यस्यकस्यचिद्ग्रहणे प्रदे-
यस्यादिशेषेयान्वयिधर्मापेक्षया विशेषधर्मत्वे सत्स्यापि धर्मस्यास्तीति धर्म्याप्यतिदेशो न
स्यात्, अतः सद्वापः कृत्वाक्यादुपप्लुतलक्ष्यसंस्कारकवाक्यघटक्रवद्रोपात्तधर्मापेक्षया विशेष-
धर्म एव विशेषज्ञेन प्रादुः । "भार्गसायां भूतवच" इत्यत्र भूतत्वापेक्षयाऽनघतनस्ववि-
राष्टभूतत्वं यथा । एवञ्च प्रकृते स्थानिवशादेव इति यदतिदेशसूचकं वाक्यं तत्र यस्यानिप-
दन्तदुपात्तधर्मस्यैवातिदेशो न तु सद्वापः कस्येत्यर्था वाच्यः ; स त्वनुपयुक्तः स्थानित्वादेशस्य
निष्कलत्वात् । किन्तु तस्मादुपप्लुतं यद्वाकारवदुकार इत्याकारकं वाक्यन्तद्वदक्रवद्रोपात्त-
त्वापेक्षया विशेषधर्मत्वमेव यत्कथ्यन्तश्च घटत्वे नास्तीत्याशयेन समाधत्ते—तथापीति । एता-
दशवाक्योपप्लवे मानमाह—इति । अलोक्यपरिभाषकवाक्यतया सूत्रकल्लस्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

अत्र मान्यादयः, उक्त-वाक्यस्योपरिषत्प्रमाणान्यधर्मैस्तदाक्षित्तव्यापकधर्मश्च विध्याकाङ्क्षापूरणे सति
तदन्यग्रहणे मानाभाव इति तर्कमूलकतया दृष्टान्ते तथासम्भवेऽप्यत्र स्थानित्वधर्मोपरिषत्तया तन्निमित्तकार्य-
भावेनातिदेशसामर्थ्यादन्वेषणं ग्रहणावश्यकत्वे विनिगमकामावासरवेषां ग्रहणमिति तथोर्मद्वैप्यमिति न
मादधुः, तामावाचामनुरोधेन । स्थानिवशादेव इत्यस्य सद्वापः कृत्वाक्यत्वेन लक्ष्यसंस्कारकत्वात्तद्धर्मस्योप-
स्थितत्वापि निष्कलत्वेन सूत्रवैयर्थ्यात्पत्त्या तत्संस्कारकवाक्यान्तरवत्पत्त्यावश्यकत्वात् । अत एव तदग्रे
एव तथोक्तं तैः, तद् घवनयन् तथैव समाधत्ते—तथाप्येतदिति । उपप्लुते, कल्पिते भाविर्भूते वा ।
वाक्ये इति । अन्यत्वं सप्तम्यर्थः । उपादानं पानम् । वाक्यजन्यधीविषयत्वापेक्षया क्वस्य न विशेष
धर्मत्वमिति समुदायार्थः । एवञ्च वाक्ये इत्यस्योपादाने इत्यत्रा-वयो न तु तत्त्वमित्यत्र । उपासति
अन्यथोपात्तधर्मापेक्षया क्वस्य तत्त्वेन तदभावस्य वस्तुमशक्यत्वात् । अत एव समस्तोद्घोतपाठसङ्ग-
तिः । नन्वेवमपि तथा वाक्योपप्लवे एव मानाभावः । धातुवदपरिषदादिवदल्लवदुकार इत्यादीनां कल्प-
यितुं शक्यत्वात् । तथा च विशेषधर्मत्वेन हन्वादीनामिव क्वस्यातिदेशो न स्यादत आह—सूत्रेति ।
आदेशविधियुक्तेषु यैः रूपेण कल्लस्यान्यादेशभावस्तमादायेत्यर्थः । तथा च हन्त्वेन हन् इव "अलोक्त्य-
रय" इति सङ्ख्युक्त-"दिवउत्" इत्येव क्वेनैव क्वस्य स्थानित्वमिति तथैव वाक्योपप्लव इति भावः । अथि
कमन्धत्र द्रष्टव्यम् । घटपते धातुपर्दं किञ्चिद् । इदञ्च सम्भवामिशापम् । वस्तुतो विधिप्रवृत्तसामर्थ्यात्
"न क्वपि" इति लिङ्गाभ्याम् एते विशेषातिदेशोऽपीति तत्त्वम् । ननु स्थानिवद्भावेऽपि 'क घटः' इत्यस्य

सरला ।

श्लामावभ्याम्यत्वादादन्तरवत्त्व तत्प्रयुक्तः "भ्रातः" इति जुम् न स्यादिति । सिद्धत्वादिति । अत एव
'अधि' इत्यादौ आदेशस्यासिद्धत्वे स्वाश्रयो, हेतुर्गन्, सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विशेषात् । असिद्धत्वस्यैव तु 'शाधि'
इत्यादौ स्थानिप्रयुक्तधियाधमम्पादनेन चरितार्थम् । विशेषधर्मं इति । "सम्भवति सामान्यातिदेशे विशेष-
धानतिदेशः" इति न्यायेन विशेषधर्मातिदेशस्य निषिद्धता इत्येव-वस्तुवाच्येपेक्षया क्वस्य विशेषधर्मत्वेन
तदतिदेशासिद्धिरिति भावः । सूत्रकल्लमेति । अर्थ भावः—स्थानिवशादेव इत्यस्य संप्रवृत्तत्वात्तथा
अन्यादेशेऽन्यस्थानिवृत्तिधर्मातिदेशवारणस्य 'यूष्ण' इत्यादौ अस्मादेवशादशनेनावश्यकत्वमप्यतया तदा-
देशः तस्यस्थानिवद्भवतीत्यतिदेशवारणकल्पनाया आवश्यकत्वेन 'अपरिषत्तधर्मस्तस्यापकथयैश्च विध्याकाङ्क्षा-

(पा० सू० ६।१।११४) इत्युत्वं न । अल् चेह स्थान्यवयव एव गृह्यते ।

शब्दरत्नम् ।

क इष्ट इति । यद्यपी रूपमुत्वे गुणेऽवादेशे च पाक्षिकलोपेन सिध्यति, तथाऽपि कविष्ट इति स्यात् कयिष्ट इति चेप्यते इति भावः । स्थान्यवयव एवेति । उपभैरवी ।

स्थानिवद्भावाद्गीकारेऽपि लक्ष्यस्य सिद्धिरित्याशयेन शङ्कते—यद्यपीति । पक्षे—लोपाभावपक्षे । यत् “हलि सवधाम्” इति नित्यलोपस्य वैकल्पिकलोपापवादतया क इत्येव स्यादिति, तन्न, ‘हलि’ इति सूत्रे चकारस्याप्यनुवृत्तिरिति स्वीकारेऽपि ‘वृक्षव् करोति’ इत्यत्र नित्यलोपस्य चरितार्थतयाऽपवादत्वासम्भवात् । नित्यलोपविधायकेऽशुभ्रहणानुवृत्त्याऽशुरूपहलयेव प्रवृत्तिरिति स्वीकारेऽपि ‘वृक्षव्’ इत्यत्र विज्जिनमित्तकत्रलोपस्य प्राप्त्या वृक्षवादेरेन भिधानाच्च । न च “लोपोऽप्यो” इति वलोपे “अथ परस्मिन्” इति टिलोपस्य स्थानिवद्भाव इति वाच्यम्, “न पदान्ताः परेऽप्य सन्ति, ननु चायमस्ति कर्तृ इत्” इति भाष्याद्ब्रह्मवादेरेन भिधानेन नित्यलोपविधायके वप्रहणानुवृत्तेर्निष्कलत्वात् । अत एव “भोभगो” इति सूत्रस्थम् “अशुभ्रहणमनर्थकमन्यत्राभावात्” इति भाष्यं सङ्गच्छते । मूठे—स्थान्यवयव एवेति । अत्र एवकारो भिन्नक्रम स्थानिपदोत्तरन्द्रष्टव्यः । अत एवादेशवयवाश्रयणेऽपि न निषेध इत्येतद्दर्शापत्ति—वेनेति ।

भावप्रकाशः ।

सिद्धिरिति नैतत्तद्व्यमित्याशयेन शङ्कते—यद्यपीति । उभे स्थानिवद्भावेनेत्यादि । यत् “हलिसर्वेषाम्” इति नित्यलोपे तत्सिद्धावपि रूपान्तरसिद्धिरिति रत्नाकरदण्डिप्रभृतयः । तन्न, नित्यलोपासिद्धतया पाक्षिकलोपस्यैव न्याय्यत्वात् । ‘वृक्षव् करोति’ इत्यादौ विकल्पपाप्या नित्यलोपस्य प्राप्त्याऽनपवादत्वाच्च अशुरूपे इतीति न्याय्यानेऽपवादत्वसम्भावनायामपि वक्ष्यमाशरीत्या वृक्षवादेरेन भिधानेन तत्र वस्यानुवृत्तेर्निष्कलत्वस्य सिद्धान्दिज्जत्वेनात्र तदप्राप्तेरेवामावाच्च । स्वयमपि तत्रानुवृत्तेरेवोक्तत्वेन तद्विधेयापक्षेऽपि । अत एव “भोभगो” इत्यत्राशुभ्रहणसङ्गठनपरमाश्रयत्वेतिरित्यन्यत्र विस्तरः । तद् घनयन् आह—पाक्षिकेति । “लोपः शाकल्यस्य” इत्यनेनेत्यर्थः । चसर्वे । स्थान्यवयव एवेतीति । एवो भिन्नक्रम, स्थानिन एवावयव इत्यर्थः । अत एव तद्-यावत्वं यद्वादेशवयव इत्येवोक्तम् । अन्यथा तेन “भोभगो” इत्यत्राशुभ्रहण सकलं भवति, विसर्गस्थानिरेकवृत्तिवत्, स च स्थानिरूप इत्युक्तं स्यात् । अथ सगुदायोत्तमेवोक्त्या तद्व्यावृत्तिरपीष्टेति । तदुक्तमिति चेत्तद्वयमपि वक्तुमुचितमिति । तथा च न सरला ।

पूरणे तदतिरिक्तविशेषप्रश्ने मानाभावः इति न्यायमूलकस्य ‘सामान्यानिदेशे’ इति न्यायस्य सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकधर्मव्यापकधर्मत्वैवादिदेशो ननु तदन्यापकधर्मस्य इत्यर्थेन प्रकृत इत्यस्य वल्वस्य वा सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वामावाद् बरवस्यैव तत्रेवेन तदव्यापकतया वत्त्वादिदेशस्य सुस्पन्दारवमिति । स्थान्यवयव एवेतीति । तथा च स्थानिसम्बन्धलक्ष्मिनिमित्तके कार्ये स्थानिवरवं न भवतीति तदर्थः । तेन यन्त्वस्य आदेशवयवकारुणावृत्तिरव ननु स्थानिसम्बन्धलक्ष्मिनिमित्तकत्वेऽपि ‘सामान्य’ इत्यत्र न निषेधप्रवृत्तिरिति । नचैवमपि ‘सामान्य’ इत्यत्र दोषस्तदवयव एव, स्थानी एकारस्त्वन्वर्था योऽलव्यपदेशिवद्भावेन स एव, तद्वृत्तियों धर्मं सुखं तन्निमित्तकत्वाद् दीर्घं कर्तव्ये स्थानिवरवनिषेधप्रवृत्तेरिति वाच्यम्, अलवृत्तिधर्मोऽलव्याप्यत्वस्य विशेषणनादोषात् । सुखस्याऽलवृत्तिरेऽपि भ्यामाशावपि सत्त्वेनालव्याप्यत्वामाशात् । नचैवमपि ‘प्रयत्न’ इत्यादौ वलादित्वस्यादिदेशापत्ति, वत्त्वे स्थानिसम्बन्धलक्ष्मिनिमित्तकत्वस्य अलव्याप्यत्वस्य च सरवेऽपि इत्ये वलादित्वनिमित्तकत्वेन वत्त्वनिमित्तकत्वामाशेन निषेधामाप्ते, इति वाच्यम्, स्थानिसम्बन्धी योऽल तद्वृत्तियोंऽलव्याप्यो धर्मस्तद्विधेयधर्मनिमित्तके कार्ये कर्तव्ये स्थानिवरवेति तदर्थत्वोक्तारोपादोषात् । नचमपि ‘भृवि’ इत्यादादिडानापत्ति, स्थानी वत्

शब्दरत्नम् ।

एङ्गमेतत्स्थानिरूपोऽपीति बोद्धवम् । अत एव "आदेशिन्यल्पाध्यायमाणे प्रतिषेध" इति भैरवी ।

ननु स्थान्यवयवालो ग्रहणे स्थान्यवयवाल्ङ्घित्तिधर्मावच्छिन्नस्याध्यायणे निषेध इत्यर्थेऽभा-
 येन प्रपठ्येत्यस्य व्यावर्त्यस्य सिद्धावपि त्रिधिग्रहणविधिद्वयानुत्पत्तिव्यावृत्तस्य यद्यद्वावृत्त्य-
 मूत्रे दर्शितं तदनुपूर्वात्, प्रकृतसूत्रं "मानगो" इति सूत्रस्य भाष्यविरोधापत्तिश्च, इत्यत आह-
 उच्यते इति । अत एव—स्थानिरूपस्याप्याध्यायगादेव । आदेशिन्यलि—स्थानिन्यलि । आदेशि-
 न्यलीत्यत्र समानाधिकरणे सप्तम्यौ, आदेशिनोत्यत्र सम्बन्धिन आधारत्वविवक्षया सप्तमी ।
 सम्बन्धश्चेत्तरसम्बन्धानवच्छिन्नविरोधाविरोध्यभावोऽवयवावयविभावश्च । तेनोभयोर्युक्तः ।
 अत्र प्रपठ्येत्याद्युदाहरणप्रदर्शनपरः षष्ठः एव मानम् । अत्र—स्थानिम्यान्यवयवान्यतरालो ग्रह-
 भावप्रकाशः ।

तथेष्ट मूलकृतः । एतदनुस्था स्थानिरूपात्सदवयवत्वं तु व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यमिति
 न तदसंग्रह इति केचित् । तदन्वै न क्षम्यते । तथा हि, तथा व्याख्यानेऽपि सर्वं वाक्यमिति
 न्यायेन स्थानिन एवावयव एव गृह्यत इत्यर्थापत्तिः । अथवा स्थानिन एवेत्येव वदेत् । सम्बन्धसामान्य-
 षड्धा नेदाभेदोभयोरप्येवमेवैतेषु विधौ संनादिद्यार्थेति हि स्वतः । एवञ्च 'प्रसज्य' इत्यादितिहासवि-
 स्थानिरूपेत्याद्यर्थाभावेन प्रत्रान्तलक्षणासिद्ध्या विधिवदानर्थक्यापत्तिः । स्वपूर्वमन्वविरोधापत्तिश्च, अनेवैते
 त्पादिकौमुदीविरोधापत्तिश्च, प्रकृतसूत्रं "नेमगो" इति सूत्रभाष्यविरोधापत्तिश्च अत्र आह—उपलक्ष्यग-
 मिति । अर्थान्तरस्येति शेषः । तदाह—स्थानीति । यथाशुक्तेऽनन्वयान्ति एते । एवञ्च मूत्रे एवो
 व्यर्थ इति भावः । अत्र एव "सन्विति" इत्यादादिना नेति प्राञ्चदिय्यतेऽनुपदेव । तत्र माननाह—अत
 एवेति । तादृशार्थस्यान्वयोक्तव्यं । अन्वया सार्थानेव षडप्युक्त्या निर्दिष्टेति भावः ।
 ननु भाष्यात् स्थानिरूपेत्याद्यर्थलानेऽपि द्वितीयाथार्थलानाह । 'प्रसज्य' इत्यावच्छिन्निति चेत्, तस्यापि तत्र
 एव एतानाह । तथा हि, आदेशोऽप्यासीति आदेशो स्थानी, इह चालीयनेन व्यधिकृतान् । सन्वित्त्वं
 एवाधिकरणात्तदवयवस्य सप्तमी । अत्र स्थानित्वे तु व्यपदेशिवद्भावेन तदन्व । अत्र एव भाष्ये पूर्वाया
 विरोधो न, प्रत्यासत्तित्वायस्य कथ्येति शाकल्य चाप्रयो भाष्यकार्यम् । न चैव चित्तपरकं केचि-
 न्मतेनेति वाच्यम्, यदाशुक्ते एतेन तद्यद्वृत्तिग्रहीत्या समस्तत्वेन च तदाऽप्यलक्षणासम्भवेनोक्तरोध-
 णापत्तेः । अन्वया शब्दादेशावयव इत्यनतिप्रयोजनं त्वया । एवञ्चेदनुपदेशादिमन्यस्वैवकारण्ये
 सरला ।

तसम्बन्धी अन्वकारस्तद्वृत्तिधर्मो बहव तद्वृत्तौ धर्मो बलादेशे तत्रैवित्तक इति स्थानिवत्त्वनिषेधे
 नाऽऽर्थात्तुक्तवस्थातिरेहुमशक्यत्वात् ; इति वाच्यम्, अन्वव्याप्यधर्मवृत्तिधर्मं "अतिदिदिक्षित" इति
 विशेषणदानेन अतिदिष्टव्याप्यधर्मवृत्तिधर्मं अन्वव्याप्यधर्मवृत्तिधर्माभावेन बहवित्त्वे चतिरेष्टवत्त्वाभावेन
 स्थानिवत्त्वनिषेधाप्रवृत्तेरुपपत्तः । अतिदिदिक्षितनिषेधे आदेशावयववृत्तिधर्मत्वात्तदतिरेष्टवत्त्वेन "तन्वाह" इ-
 त्यादौ यन्त्वनादाय दोषाप्रसक्तारुति 'स्थानिसम्बन्धी' इति विशेषणदानं विकल्पमिति न तत्रिवेद्येऽव-
 इत्यवयवम् । क्वचित्तु 'धर्मविव' इत्यादौ दोषकारणाय 'आदेशावयववृत्ति' इति धर्मो विशेषणम् ।
 अत्र चादिग्रहणेन 'धर्मवृत्तु' इत्यत्र बलत्वस्य आदेशेऽनुप-
 त्तवयववृत्तवृत्तित्त्वेऽपि तदादिवाङ्मृत्ति-
 त्वान्भावेन बलादित्त्वस्य स्थानिवत्त्वनिषेधादतिरेष्टवत्त्वं कर्तुमशक्यं वात्र दोष इत्याहुः । अत्र, 'अ' इत्यादौ
 स्थानिवत्त्वेन हलन्तत्वात् "हलन्तत्वात्" इति तुल्येऽपि । हलत्वस्य चादेशादिनूतकत्वात्तद्वृत्तिधर्मे
 निषेधाप्रवृत्तेः ।

नन्वेवमर्थस्वीकारेऽपि 'धिन्यन्ति' इत्यत्रेवामानासि, अतिरेष्टवत्त्वस्य आर्थात्तुक्तवत्त्वं अन्ववत्त्ववृत्ति-
 त्वान्भावेन तत्र निषेधाप्रवृत्त्या अर्थात्तुक्तवत्त्वस्यानिकषण्ये बलत्वात् स्थानिवत्त्वाभावेन अर्थात्तुक्तवत्त्वात्
 व्यपदेशिवद्भावेन बलादित्त्वत्वेन आह—उपलक्ष्यमेतदिति । स्थानिरूपे दोऽह तद्वृत्तिधर्मनिमित्ति-
 त्त्वे कार्यकर्तव्ये स्थानिवत्त्ववत्त्वं । तथाच 'धिन्यन्ति' इत्यत्र बलादेशस्य स्थानी उक्तवत्त्वोऽप्युप-
 त्तवत्त्ववृत्तिः ।

तेन रामायेत्यादौ "मुषि च" (पा०सू०७।३।१०२) इति दीर्घं सिद्धं । तद्विधौ हि यन्वादित्वमाश्रित, यच्चादेशावयवो न तु स्थान्यवयव इति । त-

शब्दरत्नम् ।

भाष्ये उक्तम् । न तु स्थान्यवयव इति । अतः प्रत्ययत्वं स्थानिवत्त्वेन भवत्येवेति भैरवी ।

भाष्ये । प्रायसाविति । प्रत्ययत्वस्य सुदृढव्यापकतया व्यापकासत्त्वमप्यवश्यं भावप्रकारात् ।

सापयंश्च दूदलक्षणत्व एवेति दिक् । न तु स्थान्यवयव इतीति । यत्तु तथा च निषेधाप्राप्त्या स्थानिवत्त्वेन सुप्कम् । यथापीह तद् "ए इत्यलि बर्त्ते, तथापि न उदलेऽसाधारण स्यान्मादौ समुदाये विश्रान्ते । तथा च यन्निमित्तानावकृताशास्त्राप्रतिदेशप्रवृत्तिस्तस्य स्थान्यल्लिङ्गाधारणधर्मत्वे निषेधोऽन्यत्र स्था निवद्भाव इति कौस्तुभहृदादयः । तन्न, तथासति तन्वन्नात्यादानुवृत्त्यार्थं प्राप्नुवन्त्यापि तन्वादि समुदायवि श्रान्त्या उक्त्याभावेन निषेधाप्राप्त्या तत्त्वेनेडापत्ते । न चापरविधाविनिन्यासे स्वविधावपि स्थानिवत्त्वाद् वेद् नैति वाच्यम्, तस्यैकदेश्युक्तित्वात् । असिद्धवत्त्वेण सिद्धस्यायत्नासन्तित्वादेश्चरुत्वेनेक । अस्यापि पञ्चमीसमाप्तेन सिद्धे कैयटेनेकत्वाच्च । न च तर्हि तेनैव निर्वाहः । अत्र एव तथा कौस्तुभ उक्तमेवेति वाच्यम्, तदनङ्गीकर्तुमूलभूते दोषप्रौढ्यात् एतदङ्गीकारे 'वृण' इत्यत्रत्यमूलविरोधात्, कर्मन्तर्हि 'व'वा'ठ' इति पञ्चमीसमाप्तस्य उक्त्यप्राक् दत्तमिति चेत् ? इदं दत्तमेनेत्यवद्वीति कौस्तुभसिद्ध्या न्यविरोधापत्तेश्च । उदङ्गीकर्तुमतेऽपि अनित्यतया 'अङ्गीपचन्' इत्यादिलक्ष्यविशेषमात्रपत्त्यादाऽत्राजनिर्व' दाद्य । न चान एव बहिर्लक्ष्य यणोऽसिद्धत्वाश्रिवाह कौस्तुभादावुक्त एवेति वाच्यम् । अत्रापरस्य रसाधारणत्वात्तुवस्येदित्यर्थेनास्यापि तत्त्वात् । पूर्वपूर्वमित्यस्यासावधिकत्वाच्च । तस्मात्कौस्तुभाद्युक्तात् साधारणत्वनिषेधोऽप्युक्तः । अथाय पर्युदास प्रमज्यप्रतिषेधो वा ? आद्ये स्थान्यल्लिङ्गालाश्रयविधावि त्यर्थे 'व्यूहोरस्त्वेन' 'तन्वन्ति' इत्याद्यसिद्धिः । स्थान्यल्लिङ्गविषयन्यविधावित्यर्थे तु 'बभूविव' इत्याद्य- सिद्धिः । अन्ये दोष प्रसिद्ध एवेति चेत् ? न, इष्टानुरोधेनान्यदोषस्थान्यत्रेवादेश्चत्वेनादोषात् । न चैवमपि स्थान्यल्लिङ्गप्रविधौ नेत्यर्थेन बभूविवत्यासिद्धिरेव, द्विविधनिमित्तत्वस्य तत्र साध्यादिति वाच्यम्, अत्र निमित्तवैकल्यप्रत्यक्षोपदेशाप्रतिषेधनिषेधप्रसिद्धिस्तन्निमित्तस्य स्थान्यल्लिङ्गधर्मत्वे एव निषेधप्रवृत्तः । उपदेशाय- वत्तन्मात्रप्रतिषेधोपि तावच्छेदकावच्छिन्नसूत्रोपात्तस्थानिजावच्छेदकावच्छिन्नस्थान्यल्लिङ्गनिमित्ताश्रयविधौ निति यावत् । एवञ्च 'तन्वन्ति' 'व्यूहोरस्त्वेन' 'प्रदीप्य' इत्यादौ निषेधस्य 'बभूविव' इत्यादौ विशेष सिद्धिः । स्येत्यादिना 'रामाय' इत्यादिनिश्चिः, 'जेय' इत्यादिना अकारोऽङ्गिने स्थानिजावेषनेन तन्नि- ष्टमुध्वप्रत्ययवादेश्च धर्मत्वामात्रेण निषेधाप्रवृत्ते । एव सति पर्युदास एवोचित, लक्षणम् । यत्रानुचवै कल्यप्रत्ययवादेश्चप्रवृत्ता इतिदेशो मृग्यने सौत्रस्थान्यल्लिङ्गनिमित्तकविधिमिश्रविधाव' यथोक्तदोषामा वाह । एतेन प्रसज्यप्रतिषेध एवावमिति रत्नाकरोक्तिः प्रत्युक्ता । माथ्यादिग्रन्थास्वरत्नोदासीना, पशुदा सेऽप्यार्थिकनिषेधमादाय प्रतिषेध' यवशाऽङ्गीकारात् । शब्देन्दुशेऽरादिग्रन्थास्तु कौस्तुभानुयायिन इति न तर्ह्येतेषां न वा तथ पूर्वपरविरोध इति दिक् । तत्सर्वं ह्यर्हि विधायाह—अतः इति । 'रामाय' इ- त्यादावुक्तीत्येव निषेधाप्रवृत्तिरिति बुद्धिस्थाहनेरित्यर्थः । ध्वनिग्रा वेय रीतिः, "विशिष्टं क्षणोऽनलनाश्र यते" इति भाष्येति स्पष्टमुद्घोते । अत्र एव "भोमगो" इति मूले भाष्ये रैकस्थानिकविषयस्य स्थान्यल्लि- ङ्गनिमित्तत्वाश्रय कार्यं न अस्तिषित्वादित्युक्तम् । यत्तु अत्र इत्ये स्थानिवत्त्वेन सुप्त्वात् 'मुषि च' शने दीर्घं इत्युच्यतेमिति । तत्र, कर्मिनि'शास्त्रस्य तत्र प्रागुपस्थित्या तद्वैतुवावच्छेदकप्रत्ययत्वावश्यक- त्वेन तदुल्लेखोक्तित्वात् । अत्रन प्रायसावेषे तस्यापि सुप्त्वं निमित्तत्वाच्च । विना प्रत्ययर स्थानिवत्त्वेना इत्यतिदेशो दुर्लभ, तस्य स्थानिधर्मत्वाभावात् । एतेन अत्र यत्र स्थान्यवयवत्वात् । तथा च प्राय- षत्वं सुप्त्वादेश्चानुगमिति तात्पर्यम् । अन्यथा दीर्घविधौ प्रत्ययस्य तत्त्वेनानाश्रयगादेश्चमुक्तिनिर्वावा । अत्र सूत्रे प्राधा'याव'यातिदेशेन सुप्त्वंदत्तवश्यं सुलभत्वं वेति 'यास्यानन्', सपिथतुप्त्वेनैव तदुपल-

शब्दरत्नम् ।

भावः । अग्रहीदित्यादौ 'ग्रहोऽलिति' (पा० सू० ७।२।३७) इत्यनेनेट् एव दीर्घविधा-
भैरवी ।

स्थायतीति तद्भावसूचनायेत्यमभिहतम् । तेन 'रामाय' इत्यस्य सिद्धिः । अन्यथाऽप्रत्य-
यान्ततया समुदायस्य प्रातिपदिकत्वापत्तौ मुःस्वादिदेशाल्लोपापत्तिरपि वारिता । भाष्ये
आश्रीयमाणपदोपादानेन स्थानिवोधकशब्दजन्यप्राथमिकोपस्थिति विषयता यत्राल्त्वावच्छि-
न्ना तत्र निषेध इति ध्वनितमित्याशयेनाह—अग्रहीदित्यादाविति । नचैवं सति "क इष्टः" इ-
त्यत्र "वचिस्वपि" इतिसम्प्रसारणम्, तत्र वाक्यार्थः संज्ञीति पक्षे वच्यादीनां यण इक् सं-
प्रसारणाभिन्न इत्यर्थो भविष्यति । एवञ्च स्थानिवोचकः शब्दो यण इति, तज्जन्योपस्थिति-
विषयता यणत्वावच्छिन्ना न तु अलत्वावच्छिन्नेति कथमलि विधावित्यस्य तदुदाहरणमिति
वाच्यम् ; अलत्वावच्छिन्नेत्यस्याल्लुप्यांस्तधर्मावच्छिन्नेत्यर्थात् । तथाच यणशब्दजन्योपस्थि-
तिविषयता यद्युपावच्छिन्नस्य यणंज्ञा तच्छ्रुपावच्छिन्नेति यत्वरूपस्तादृशो धर्मः स चा-
ल्लुप्यांस्त एवेति तदुदाहरणं युक्तमेव । एवमेव प्रत्याहारनिर्देशे सर्वत्र बोध्यम् । "दिव औत्" इ-
त्यादौ चालोत्स्यपरिभाषैकवाक्यतयाऽल्लुप्यांस्तालत्वावच्छिन्नैव सेति तत्रापि निषेधस्य
प्रवृत्तिः ।

यत् तन्निमित्तवैक्यप्रयुक्तोपदेशप्रवृत्तावतिदेशो मृश्यते तस्य निमित्तस्य स्थान्यलसा-
घातणधर्मत्वे निषेध इत्यर्थे आश्रयणीयस्तथा च सुप्त्वस्य भ्यामादौ समुदायेऽपि सत्त्वान्ना-
लसाधारण्यमिति न तत्र निषेध इति, तत्र, 'तन्वन्ति' इत्यत्रोकारवृत्त्यार्द्धधातुकत्वस्य तस्यादि-
समुदायेऽपि सत्त्वेन नालसाधारण्यमिति तस्यातिदेशेनेट् स्यात् । न च "अपरिविगो" इति क-
रणेन "अचः परस्मिन्" इति सूत्रेण स्थानिवद्भावेनेट् तत्र भाष्यकृतेव वारित इति वाच्यम्,

भावप्रकाशः ।

कथमस्तु, किमेवमुक्तयेति तदलण्डनं चापास्तम्, प्राधान्यकार्यातिदेश इत्युक्तेः सुप्त्वाङ्गतयोः मूलमत्व-
मित्यनेन विरुद्धत्वाच्च । तदा दीर्घस्यैवातिदेशात् । कार्यशब्देन निमित्तस्यैव ग्रहेषु कृतीत्याङ्गत्वस्य
दुर्लभत्वाच्चेति दिक् । तदाह—प्रत्ययत्वमिति । अत्रेति शेषः । इदञ्च सुप्त्वादिरेप्युपलक्षणम् । न चैवं
विनिगमकामावे वैपरीत्यापस्या यत्तुमनप्रवेश इति वाच्यम्, सुप्त्वास्यादिरन्येनेत्यनेन विशिष्टनिष्ठ-
त्वात्तमेऽपि प्रत्ययत्वमेकारवृत्तिभ्रमनिवृत्तये सादेश्येनादेशविसर्गवृत्तिप्रत्ययत्वस्य स्थान्यल्लुचित्वेना-
नपिदशात् "इदुपधा" इति सूत्रे मूले वक्ष्यामाणम् 'भक्तिः करोति' इति अप्रत्ययस्यैत्वस्य प्रत्युदाहरणमयु-
क्तमिति गूढाशयेन ध्वनयितुं न तयोक्तेः । अत्र एव तयो वैलक्षण्यसूचकैशेक्तिः "भोगो" इत्यत्र "इदु-
पधस्य" इत्यत्र चैतत् प्रपञ्चयिष्यते । प्रत्ययत्वादेरत्र विशिष्टवृत्तित्वं दृष्टान्तेन साधयन् "भोगो" इत्य-
त्रत्य मूलप्रत्यासङ्गति ध्वनयंश्च सूत्रोपात्तेऽपि विशेषणावश्यं कर्तव्याह—अग्रहीदिति । एतेनेकारव्यावृत्तिः ।

सरला ।

तद्वृत्तिर्धर्म आर्षधातु कर्त्वं तन्निमित्तके इहागमे कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधेन वकारे आर्षधातु कर्त्तव्यतातिदेश्यु-
क्त्यत्वाच्च दोषः । नचैवं 'रामाय' इत्यादौ स्थानिवृत्तौ योऽल्लु एकारः तद्वृत्ति यत् सुप्त्वं तन्निमित्तकत्वेन
दीर्घे कर्त्तव्येऽनन्विधाविति निषेधः स्यादिति वाच्यम्, स्थानिवृत्तस्य सम्बन्धिशब्दत्वेनाक्षेपादादेश्यलणे
सिद्धे आदेश्यपदोपादानं स्थानितायामल्लुप्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वमर्थान्यतिशयोक्त्यात् । तथा च अल्लुप्याप्य-
धर्मावच्छिन्नस्थानितासमानाधिकरणधर्मनिमित्तके कार्ये कर्त्तव्ये न स्थानिवदित्यर्थः पर्यवस्यति । 'केयः'
इत्यादौ स्थानितावच्छेदकं खेत्वं तच्च नाल्लुप्याप्यमिति रामायेत्यादौ न दोषः । एतदेवाभिनेत्यानुपदमेव
वक्ष्यति प्रथमकृत—अग्रहीदिभ्यादौग्रहोऽलिति" इत्यादिना । तस्य स्थानितायामल्लुप्याप्यधर्मावच्छिन्न-
त्वविशेषगदाने तात्पर्यम् । नन्वेवमपि वाक्यल्लुकारपक्षे 'राम ए अत्र' इत्यत्र अल्लुप्याप्यो धर्म एतत् तद-
वच्छिन्नस्थानितासमानाधिकरणो धर्मः सुप्त्वं तन्निमित्तको विधिर्वादेश इति पुनरप्यनन्विधाविति निषेध
इति चेत् ? न, अल्लुप्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितानिरूपिनादेश्यतास्यधर्मिकापेयप्रकारो मूतधर्मनिमित्तके स्या

शब्दरत्नम् ।

नास्मात्स्वनेन तस्य स्थानितेति तद्ब्रुतीत्स्वाश्रयस्य सिचो लोपस्य सिद्धिरिति बोध्यम् ।

भैरवी ।

तेस्य भाष्यस्यैतदेत्युक्तित्वात् । तत्त्वैकदेश्युक्तित्वसाधकत्वात्तत्रासन्निति तदुदाहरणप्रदर्शन-
मेव, तस्योदाहरणस्यासिद्धवत्सूत्रेण सिद्धेः । नच "कृन्मेज्ज"सूत्रभाष्ये 'आधये' 'बिकीर्षे'वं
इत्यत्रेकारोकारवृत्तिरुक्त्याल्पपर्याप्ततया निषेधयोग्यताया सत्त्वेन कथमव्ययसंज्ञाप्राप्तिरुक्ते-
ति वाच्यम्, तत्र स्थानिवोधकस्य घिसाब्दस्य प्रथमतः समुदायोपस्थापकतया स्थानिवोधक-
शब्दजन्यप्राथमिकोपस्थिति विषयता नाल्पर्याप्तधर्मावच्छिन्नेत्यदोषात् । नच तथापि "कृन्भ-
यरेभ्यः" इत्यत्र "बहुवचने झल्येन" इत्येत्ये कृते स्थानिवद्भाष्येन कृतमाश्रित्याव्ययत्व-
प्राप्तिशङ्का कृता, सा कथं हंगच्छताम् ? स्थानिवोधकादत् इति शब्दादल एव प्रथममुपस्थि-
तिसत्त्वावृत्ति वाच्यम् ; तत्रापि प्रथमतोऽल्पेनोपस्थितिरने स्वस्वर्त्तन, अस्त्वन्तु समुदायोपस्था-
पकमिति न निषेधविषयतेत्यदोषात् । इत्यमेवान्यत्रापि बोध्यम् । अस्याङ्कल्पनायां "विसिद्धे

भावप्रकाशः ।

फलाभावात् "अवश्च"इत्यस्यानुपस्थितेः । अथवा सिचो लोपे न स्यात् । एवञ्च इद्वदीर्घ इति वाक्य
कल्पनेन डेवच इति वाक्यकल्पना । स्थानितावच्छेदकं च शारत्रोपात्तरूपमेवेति न दोष इति भावः । तदा-
सत्त्वात् ।

निवन्नेत्यर्थेन एखावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशताश्रयत्वस्य यादेश्योऽभावेनादोषात् । नन्वेवं इद्वद्व-
यापितिस्त्रविशेषः, "क्यान्प्रभणोऽदीर्घः" इति वार्तिकविशेषः, इद्वद्वयादिभूतीयदीर्घप्रणप्रत्याख्यानपर-
भाष्यविशेषश्च । तथाहि-मतिखट्वो निष्क्रीशाभिरित्यादौ "गोस्त्रियोः" इति सूत्रे "अधः" इति परिमा-
णोपस्थित्या अस्त्वन्त्याप्याख्यावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशताश्रयधर्मिनो य आश्रयः इत्यः आप्तवचान्
डोलवानित्याकारकस्तत्प्राप्तीभूतास्त्वडोल्वनिमित्तकत्वाद्द्वयद्वयोपस्थित्ये तत्र कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्व-
निषेधस्य सिद्धत्वादीर्घप्रणस्य "क्यान्प्रभणोऽदीर्घः" इति वार्तिकस्य की ईं आ आभिति प्रद्वल्यस्य
चोपयोगाभावादिति चेत् ? मैवम्, अस्त्वन्त्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशताश्रयधर्मिकारोपप्रका-
रीभूतधर्मण साक्षादवच्छिन्ना योदेश्यता तादृशोद्देश्यताके कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वेत्यर्थेन इद्वद्वयादिलोपे प्रा-
प्तवडोल्वयोर्द्वैत्यवायाः साक्षादवच्छेदकत्वाभावेनादोषात् । अत्र सूत्रे द्वितीयाध्यायकारे प्रमाणं तु "भोभ
गो" सूत्रस्य भाष्यमेव । तत्र हि "अधि किम् ? 'छन्दःसु'पयःसु" । सिपुनः कारणं सुप्परण्योदाह्रियते
न पुनरथ 'बृहस्तत्र' 'प्लक्षस्तत्र' इति । अस्त्यत्रविशेषः । विसर्जनीये कृते न भवियति । इहापि तर्हि
विसर्जनीये कृते न भवियति छन्दःसु पयःस्त्विति । स्थानिवद्भावात्प्राप्तोति । ननु वेदापि स्थानिवद्भावा-
त्प्राप्तोति इत्यत्र प्रुष्टस्तत्रेति । अनलिनथी स्थानिवद्भावे न भवियति"इत्युक्तम् । द्वितीयाध्यायस्वीरि 'छ-
न्दः सु' इत्यादौ यथा यत्रस्थानिद्वयता पूर्वं विसर्गप्रवृत्तौ तस्य स्थानिवत्त्वेन श्लघुज्या यत्रप्रवृत्त्याप
सिस्तथा 'इत्यस्तत्र' इत्यादावपि विसर्गप्रवृत्तौ तस्य स्थानिवत्त्वेन श्लघुज्या यत्रारतेः सत्त्वेन भाष्योक्त
विशेषणयत्नोत्पन्नान्तः । द्वितीयाध्यायकारे तु 'बृहस्तत्र' इत्यादौ विसर्गं कृते विसर्गस्य "खरवसान
योः" इति सूत्रविहितस्य रैफ्रवावच्छिन्नोद्देश्यताकारेनाल्पर्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितासमानाधिकरणत
या श्लघुस्य तान्निमित्तताके विधीयते कर्त्तव्ये 'अनलिनथी' इत्यस्य प्रवृत्तिः, 'छन्दः सु' इत्यादौ तु "योः
सुपि" इत्यनेन विसर्गस्य विहिततया तस्य च एवावच्छिन्नरथान्द्रित्वात्स्वनेनाल्पर्याप्यधर्मावच्छिन्नस्था-
नावात् न "अनलिनथी" इत्यस्य प्रवृत्तिरिति विशेषकथनसङ्घटिः । विसरस्तु शब्देन्दुश्लघुदीपकेऽस्मद्
पुरस्कृते द्रष्टव्यः । आदेशिन्यलीति । अत्र आदेशिनि इति विशेषणविभक्त्येदेशार्थो परकत्वं सप्तम्यर्थो
वेति बोध्यम् । तथाच प्रथमपक्षे स्थानिरूपेऽस्ति, द्वितीये स्थानियपक्षे तदवयववेऽलि इत्यर्थो लभ्यते । तन्ने-
ग निर्देशः । एवञ्चास्माद्भाष्यादप्यर्थद्वयं लभ्यते । प्रत्ययत्वमिति । उपलक्षणमेतत्, सुप्परण्ये स्थानि
वत्त्वेन भवत्येवेति "सुपिच" इति 'शामाय' इत्यत्र दोषः सिच्यनीति भावः । सिचोलोपस्य सिद्धिरिति ।

देवत्सकलमभिप्रेत्याह-न तु स्थान्यलाश्रय इति । आश्रयणं चेह यथाकथञ्चिन्न तु प्राधान्येनैवेत्याग्रहः । तेन प्रपठ्येत्यत्र वलादिलक्षण इण् न । तन्निषेधादिति । स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः ॥

अचः (पा०सू०१।१।५७) । अल्विध्यर्थमिति । तेन वत्रश्चेत्यत्र वस्य सप्रसारण न । उरदत्वस्य स्थानिवत्त्वेन सप्रसारणतया “न सप्रसारण-” (पा० सू० ६।१।३७) इति निषेधात् । न चोरदत्त्वं परनिमित्तं नेति वाच्यम् । अङ्गान्तिपे प्र

शब्दरत्नम् ।

यथा कथ चिदिति । व्याख्यानादिति भावः ।

भैरवो ।

ह्येषोऽनलमाश्रयते इत्यत्राम” इति भाष्यमेव मानम्, “कृन्मेजन्त” सूत्रस्थं भाष्यञ्च सावकमिति दिक् ।

अत्रानल्विधावि-यत्र प्रसज्यप्रतिषेध एव । न चासमर्थसमासापत्तिः, बहुषु स्थानेषु तस्य दर्शनात् । पर्युदासे हि स्थान्यल्भिन्नाश्रयके विधौ स इत्यर्थे “व्यूहोरस्केन” इत्यत्र णत्वापत्तेर्दुर्वात्वात् । स्थानिपदस्य स्थानिस्थान्यवयवान्यतरपरतया स्थानिस्थान्यवयवालाश्रितविधिभिर्जिधाविति व्याख्यानानेन “व्यूहोरस्केन” इत्यस्य निर्वाहेऽपि “वभूविब” इत्यस्या निर्वाह इत्यसमर्थसमासाश्रयणेन प्रसज्यप्रतिषेध एवाश्रितः । न चान्यतरालवृत्तिधर्मस्य वलत्वरथाश्रयणादेवमपि वभूविरेत्यस्यासिद्धिरिति वाच्यम्, यद्धर्मवेकलयप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तस्य धर्मस्थान्यतरालनिष्ठस्यातिदेशे कर्त्तव्ये निषेधस्य प्रवृत्त्यङ्गीकारात् । यदि तु “हेयं” इत्यादौ ङकारोच्चारणेन ङकारोपलक्षिते स्थानित्वस्य बोधनेनाप्रहीदित्यत्रेव सर्वत्र सूत्रोपात्तसमुदाये स्थानित्वमिति हेतुशब्दनिष्ठं सुप्त्वे प्रत्ययत्वमालम्भं इति यत्रि-मिक्त्वेकलयप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तावतिदेशो मृग्यते सौत्रस्थान्यलिनष्टप्रमांवाच्छिठन्ननिमित्तकविधिभिर्जिधावौ स्थानिवदित्यर्थ आश्रीयते तदाऽस्तु पर्युदासः । एवं सति लाघवमपि भवति । पर्युदासेऽप्यार्थिकनिषेधमादाय निषेधपरत्वेन व्याख्यातुमन्या नेयाः । पर्युदासपरतया व्याख्यानञ्च “विशिष्ट ह्येषोऽनलमाश्रयते इत्यत्राम” इति वदता भाष्यहता ध्वनितम् । सद्वाहकनाक्यालक्ष्यसाधक वाच्यम् “इह्वदीर्घं” इति “हेवत् य” इति रीत्या कल्पनीयस्थानितावच्छेदकशास्त्रोपात्तमेव रूपम् ।

व्याख्यानादिति । अनलिति शब्दसंस्कारार्थं प्रथमोपादेयात्तत्तल्लक्ष्योपपत्त्यर्थञ्च विधिशब्दाध्याहारेण समासचतुष्टयफलानामुपपत्तिश्च कर्त्तव्येतितोत्येष्टसिद्धौ विधिशब्दोपादानरूपादधिकार्यत्नादित्ययः । परममूले-“निषेधा न शङ्क्योऽनल्विधाविति तन्निषेधात्” इति ग्रन्थस्य तच्छब्देन निषेधपरामर्शोऽसङ्कतिरत आह मूले-स्थानिवत्त्वेति ॥

(मूले-) तेन-अल्विध्यर्थमस्य सूत्रस्थारम्भेण । “उरत्” इति सूत्रे उरित्यनेनाल एव स्थानित्वबोधनादिति तात्पर्यम्, “अच परस्मिन्” इति सूत्राप्रवृत्तिशङ्कां वारयति-न भावप्रकाशः ।

इ-नालत्वेनेति । व्याख्यानादिति । अनलिति रवतोऽस्या विधिपदाध्याहारेणाव्यायोक्तत्वादिभेदत्वाविवक्षया वृत्तद्विषयकलक्षणभेदात्तद्विभवयध्याहारेण समासचतुष्टयलक्षणानां सिद्ध्या विधियङ्गसाध्यादित्यर्थः ।

सला ।

उपपादितमेतद् “अनल्विधौ” इत्यस्य द्वितीयार्थनिरूपणावसरे । व्याख्यानादिति । “प्रातिपदिकनिर्देशाश्चाथंन्त्रा भवन्ति, यां यां विभक्तिमाश्रयितुं शक्यते सा सा विभक्तिराश्रयणीया” इत्यादिमायपवा-लोचनया “अनल” इत्येवसिद्धे विधिशब्दोपादानरूपादधिकार्यत्नादित्यर्थः ।

त्ययं परे तद्विधानान् 'प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः' इति पदान् दूषयित्वा 'आसप्रमसमाप्तेः' इति पक्षस्यैव आकरे सिद्धान्तितत्वात् । किं च पूर्वसूत्रेण स्थानिप्रयुक्तमतिदिश्यते नत्वादेशप्रयुक्तं वार्यते, 'नायकः' 'पावकः' इत्यादौ "एचोऽयवायावः" (पा० सू० ६।१।७८) इत्यादीनामप्रवृत्तिप्रसङ्गान् । अनेन तु वार्यते, शब्दाधिकारमाश्रित्य भावाभावयोरुभयोरप्यतिदेशोऽयमिति स्वीकारात् । "न पदान्तः"

शब्दरत्नम् ।

दूषयित्वेति । "अङ्गस्य" (पा०सू० ६।१।२) इति सूत्रे भाष्ये इति शेषः । एतदसिद्धयैव दूषयित्वेत्यर्थः । विस्तरस्त्वन्वयत्र द्रष्टव्यः । अनेन तु वार्यत इति । स्थानिनि सति यद्भवति तद्देशेऽपि भवति, तत्र सति यत्र भवति तद्देशेऽपि न भवतीत्यथा । अजादेशोऽङ्कार्यं लभते, न लभते चेति वाच्योऽर्थः । तत्रोपपत्तिमाह—शब्देति । भैरवी ।

चोरदत्वमिति । दूषयित्वेति । सामान्यत उपादानेन प्रकृतसूत्र इति अमोऽपि स्यादिति तन्निवारणाय—अहस्वेतीति । अत्र दूषणे हेतोरनुक्तः प्रसिद्धस्य हेतोरनुपलम्भाच्चाह—श्वदिनि । 'वषव' इत्याद्यसिद्धयेत्यर्थः । यदा 'न सम्प्रसारणे' इति निषेधारम्भादन्यस्य यणः प्रथमतः सम्प्रसारणं, पूर्वस्य तु तन्निमित्त प्रतिषेध इतिस्वीक्रियते, तदा वषवश्चेत्याद्यसिद्धिरूपो दोषः । "प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः" इति पक्षे यदा तु "न सम्प्रसारणे" इति सूत्रस्यसम्प्रसारणशब्दस्य सम्प्रसारणभाविति लक्षणाऽऽश्रीयते सम्प्रसारणप्रवृत्तिप्राक्काल एव प्रतिषेधो निषेधसामर्थ्याच्च कृते परस्य सम्प्रसारणे पूर्वस्य सम्प्रसारणाप्रवृत्तिरित्याश्रीयते तदा नेदं प्रयोजनमत्र परस्मिन्निति सूत्रारम्भस्य इत्याशयेनाह—मूले किञ्चेति । न केवलमस्त्विष्यर्थमिदं सूत्रमित्येव, किन्त्वपरोऽपि विनेप इति भावः । अत्र एवाह—विस्तरस्त्विति । कैयदादिप्रस्य इत्यर्थः ।

ननु मूले तु वार्यते इत्येवोक्तं हेतुस्तु नोक्त इति न्यूनतेति तद्भावायाह—स्थानिनीत्यादि । उक्तार्थस्य वक्ष्यमाणज्ञापकेन लाभे सति यथा लक्ष्यसिद्धिसम्पादकवचननिष्पत्तिस्तथाह—अजादेश इति । प्रयोगीयाच एवादेश इत्यर्थः । न त्वत्रापि सूत्रे पूर्वसूत्रवत्सौत्रस्थान्यादेशभावस्य ग्रहणं, तेन णिलोपस्थानेन स्थानिवद्भावसिद्धिः । अवधारणफलन्तु मस्तमाचष्टे मारयभावप्रकाशः ।

प्रकृतसूत्राग्रमायाह—अदृगस्येतीति । ननु दौषे हेत्वनुक्तेः, प्रसिद्धहेत्वनुपलम्भाच्च न निराकाङ्क्षमत्र भाद—एतदिति । "सन्वह्नुनि" इत्येवोक्तस्य "अत्रान्यत्रादा सिद्धम्" इति परिहारस्यासङ्गतिरूपदोष 'यव' स्वावर्त्यः । तस्य तत्रैव दूषितत्वात् । इदमपि यदा निषेधसामर्थ्यादादी परस्य सम्प्रसारणे पूर्वस्य प्राप्तिः प्रतिषिध्यते तदा, यदा तु सम्प्रसारणमाश्रित्य पूर्वस्य सम्प्रसारणेनेत्यर्थः । निषेधसामर्थ्यादकुने तास्मिन्पूर्वस्य सम्प्रसारणं नोपाश्रयिते तदा 'नेदं' फलमर्थः । अत्र 'ख' किञ्चेत्यादिना फलन्तु वक्ष्यति मूळकृता । स्पष्ट चेद भाष्यकैयदादी । तत्तु पूर्वमत्रैकशक्यत्रयाऽत्राप्यावश्यकम्, तदाह—विस्तरस्त्विति । ननु यथेष्ट वाक्यशेषाभ्याहारैण स्थानिसम्बन्धिभावाभावोभयातिदेशाङ्गीकारेऽपि तस्यादेशप्रयुक्तवारणे हेतुत्वासम्भवात्मूलमयुक्तम् । अतः शेषपूर्णेन ग्रन्थसङ्गतिमाह—स्थानिनीति । ननुकार्यस्य 'नेदा'इकवाक्योपलब्धेन वक्ष्यसास्कारकवाच्युप्यमयादया तथाप्रतीत्यभावेनावाच्यत्वाच्च कथं तेन वारणमत्र भाद—अजादेश इति । प्रयोगीयाच एवादेश इत्यर्थः । पूर्वसूत्रवत्सौत्रस्थान्यादेशभावस्यात्र ग्रहणे मानामावात् । तेन णिलोपादेनेन स्थानिवचनम् 'अचीकमद' 'वाच्यते' 'वाच्यते' इत्यादी 'मरुतना-

सरला

इत्यर्थादिति । स्वादेतत् । देवयतेः किपि 'द्यू' इत्यादी स्थानिनि वकारे सति अमवदोऽयादे-

(पा० सू० १।१।५८) इति सूत्रे यलोपदीर्घादिग्रहण चेह लिङ्गम् । अत एव 'गण-

शब्दरत्नम् ।

पूर्वसूत्रे स्थान्त्रित्पदस्य सप्तत्वार्यं लभत इत्येतन्माप्रार्ययस्येहोभयार्थं कृत्वात्तदाश्रयणमिति भाव । यलोपदीर्घादीति । यलोपदीर्घादीनादी यपामित्यर्थ । यलोपादयो दीर्घादयश्चेति यावत् । तेन रवतादीनामपि मद्रुप्रह । यलोपादोत्येव सिद्धे एवमुक्तिर्विचित्र्याय । न हि भंरती ।

तीत्यादिसिद्धि । ननु सर्वत्र शब्दस्यैवाधिकारो ह्ये इति शब्दाधिकार इत्यनर्थकम् , बल सार्थगत्यागेन शब्दमात्रस्यात्र सूत्रे सम्बन्धे च किम्मागमत आह—पूर्वसूत्रेति । इत्येवमा वेति । तेन नापरादिसिद्धि । उभयार्थकत्वेति । भावाभावोभयार्थकत्वेत्यर्थः । ऋत्तार्थपरि त्यागेन शब्दमात्रस्य सम्बन्धा यत्र तत्र शब्दाधिकार इति व्यवहार, यत्र तु क्तसार्थयम म्यशब्दशब्दान्यत्र सम्बन्धस्तत्रार्थाधिकार इति । यद्यपि दीर्घशब्दस्यालपाच्छ्र तथापि सूत्रे प्रागुपादानादिह यलोपदीर्घादीनादी इत्युक्तम् । इन्द्रान्ते श्रूयमाणमिति न्यायेनाह—यलोपादय इति । वैचित्र्यायेति । अल्पशब्दोपादानेन लभ्योऽप्यर्थं क्वचित्स्वरूपप्रतिपत्तयेऽधिकशब्दाभा दानेन बोध्यते, तथापि नाधिकोपादानप्रयुक्तं दृष्टान्तमित्येतद्वैचित्र्यम् ननायेत्यर्थ । लिङ्ग- स्वमुपपादयति—नहीत्यादिना । ननु यलोपादीत्युक्ता न्यूनता, यथा यलोपादिग्रहणस्य ज्ञाप क्ता तथा द्विर्यचनग्रहणस्यापि ज्ञापकत्वसम्भवादिति चेद् ? न, "वाक्—वाग्" इति भा प्योयोशहरणस्योपपत्त्यर्थम् "अनचि" इति सूत्रेन नचोत्स्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधस्य सर्वरङ्गीकृत तथा स्थानिनि गति भवतो निषेधस्यादेशेऽतिदेशप्रसक्त्याऽभावातिदेशमन्तरेणापि तस्य चात्रिताप्यसम्भवात् । अभावातिदेशस्य षडमाह मूढे—अत एवेति । षमायातिदेशादे वेत्यर्थ । ननु गणयतीत्यादी "अचो ङिति" इति शास्त्राद् 'अतो षाप' इत्यललापवि- भावप्रसात् ।

षये मारुति' इत्यादी च टिलोपादेशदभावश्च सिध्यति । स यस्यापे लभते न लभते च तदङ्गत्वं तत्त्वं इदं ननु तद्विशदमित्यर्थ । अचकार्यं लभते स्वराय नेति तु फलितोऽर्थ । नन्वधिकार शब्दस्यैवा स्तीति तथोक्तिरुक्ता । किञ्चकदासार्थत्यागेन शब्दमात्रानुवृत्तौ किं बीजम् । एवं कोकार्यानुपपत्तिरत आह— पूर्ववति । एतन्मात्रमिति । अथवा हि नयवापसिद्धिप्रसङ्ग इति भाव । उभयेति । अ इथा दि यलो पादिग्रहणानर्थक्यापत्तिरिति भाव । तदाश्रयणमिति । निरर्थकशब्दाधिकाराश्रयणमित्यर्थ । सार्थरा नुवृत्तौ स्वार्थाधिकारव्यवहार । एतदर्थं तथोक्ति । तथान्वयमयातिदेशाङ्गीकारात्तदुक्तापसिद्धिरिति भाव । ग्लोपपति । सूत्रे प्रागुक्त्या प्रागुपरिवृत्त्याऽभ्यतिरत्नेन सौनक्रमेण वा पूर्वनिपात इति भाव । कृतकश्रे पस्य द्व द्वातेश्रूयमाणस्य प्रत्येक सम्बन्धादाह—यलोपादय इति । इन्द्रत्यागेन तथा न्यास्यानस्याद्यादि शब्दद्वारा फलमाह—तेनेति । नन्वेवं दीर्घादीनि व्यर्थमेवेत्यत आह—यलोपादीति । वैचित्र्या येति । गृह्यमाणमन्तेदसुखनायेत्यर्थ । यद्वा, भाष्यमन्ते वष्यंकोटौ दोषोऽप्युपलब्धत्वेन ग्राह्य इति सूत्र नायेत्यर्थ । लिङ्गस्वमुपपादयति—नहीति । ननु वृद्धेलोपो वलोपानिति सिद्धात्तादादी 'अचो ङाग सरला ।

शस्य लोपेऽप्यभावापत्ति । नच आदेशे स्थानिवृत्तिधर्मसंभावनायां यद् भवति तद् भवति, यत्र भवति तत्रस्यैव न दोष । अत इव प्रकृतपूरुषश्च 'परस्मिन्निति किं सुवर्गानि । नैतत्सि प्रयोजन न्यादेश घटकं नकारमादाय लोपो भवित्यति" इति भाष्य सगच्छते इति वाच्यम्, 'पक्षो गभयति' इत्यादौ वाक्य संस्कारपक्षे "यत्तदो" इति सुलोपापत्त गमादेशे इत्यल्लभसंभावनायामपि आदिभूतस्य गकारस्य इत्येन ग्रहणसम्भवात्, इति चेद् ? मैवम्, स्थाना न निवृत्त, आदेशो न जात इति सम्भावनायां यद् भवति तद् भवति, यत्र भवति तन्नेत्येवनादोषात् ।

यति' इत्यादौ न वृद्धिः । स्थानिनि सत्यभवन्त्यास्तस्या आदेशोऽप्यभावातिदेशात् । उक्तञ्च "काममतिदिश्यतां वा सञ्चासत्त्वापि नेह भारोऽस्ति" इति । स्यादेतत् । पूर्वत्वस्य सावधित्वेन सन्निहितस्यैव अवधित्वमुचितम् । सन्निहित चेह त्रयम् स्थानी, आदेशो, निमित्तं च । तत्र न तावत् स्थानी अवधिस्तस्यादेशोनापहारात् । नाप्यादेशनिमित्ते, 'वैयाकरण' इत्यत्र ऐकारस्यायादेशापत्तेरित्याशङ्क्याह—अचः पूर्वत्वेन

शब्दरत्नम् ।

यलोपादिविषये भावातिदेशप्रसक्तिरिति भावः । न वृद्धिरिति । "अत उपधाया," (पा० सू० ७।१।११६) इति वृद्धिर्नेत्यर्थः । "किञ्चुगुपधात्व—" (वा०) इति निषेधस्तुपधात्पनिमित्तकप्रत्ययविधावेव नान्यत्रेति भाष्ये स्पष्टम् । आयादेशापत्तेरिति । यणः स्थानिवत्त्वेनाच्छादिति भावः । पूर्वत्वं चात्र व्यवहिताव्यवहितसाधारणम् , स्वरे निषेधैरत्रो ।

घायकनास्त्वस्य बलवत्त्वाद्भकारस्य लोप एव भविष्यतीति न वृद्धिरित्यसङ्गतमत आह—अन उपेति ।

ननु तस्य प्रवृत्तिरभावातिदेशेऽपि दुर्बारा, "त्रिवलुर्" इति वार्तिकेन स्थानिवत्त्वनिषेधादत आह—किञ्चुगिति । प्रत्ययेति । यथा 'पारिखीय' इत्यत्र परिखाशब्दाच्चातुर्यिकेऽणि तदन्ताद्बृद्धाच्छस्य बाधको "जनपदतद्बन्धो" इति बुन् प्रासस्तम्बाधित्वा "बृद्धादकेकान्तलोपधात्" इति छो भवति । एकारस्य किञ्चुगिति वार्तिके चङ्परनिर्द्वात्प्रहणाज्ज्ञापकाङ्कस्य व्यावर्त्यमाह—नान्यत्रेति । तेन कथयतीत्यादेः सिद्धिः । ननु 'वैयाकरणः' इत्यत्र निमित्तापेक्षया पूर्वत्वाश्रयणपक्षेऽप्यायादेशापत्तिरक्षा, सा न सङ्गच्छते, निमित्तादेकारस्याव्यवहितपूर्वत्वाभावादत आह—पूर्वत्वञ्चावेति । स्वरे निषेधादिति । तस्य हि 'चिकीर्षक'

भावप्रज्ञाशः ।

त्रि" इत्यस्यादावप्राप्तिः । स्वविधावस्थानिवत्त्वादनन्तमेपि नेत्यत आह—अत इति । लघूपभत्वस्तिद्धिद्वारा लोपहेतुकत्वं तस्या बोधम् । नन्वेमपि "किञ्चुगुपधात्" इति निषेधात्तत्त्वं दुर्लभमेवान् आह—त्रिवलुगिति । "बृद्धादकेकान्तलोपधात्" इत्यस्य 'पारिखीयः' इति लक्ष्ये इत्यर्थः । एवव्यावर्त्येनाह—नान्यत्रेति । उपधासहायां वद्वेतुक्रकार्यान्तरे चेत्यर्थः । अनएव चङ्परनिर्द्वात्प्रहणं तत्र चरितार्थमिति भावः । नास्त्वादितिपाठः 'नाच्छादिति भावः' इत्यपपाठः । नन्वादेशापेक्षयाऽव्यवहितपूर्वत्वसत्त्वेऽपि न त्रिमित्तापेक्षयाऽव्यवहितत्वं तस्येऽप्येतरोपोत्तरित आह—पूर्वत्वं चेति । अत्र पूर्वविधावित्त्वत्वं स्वरे

सरला ।

परेतु आदेशे स्थानिवृत्तिधर्मसम्भावनायां मद भवति तद् भवति, यत्र भवति तत्र भवतीत्येवार्थः । अन एव "परस्मिन्निति किं युवज्जानिः" इत्येतत्कल्लत्तगडनपरं भाष्यं सङ्गच्छते । नच 'एषो गमयति' इत्यादौ मुलोपापत्तिरिति वाच्यम्, इत्यादात् । अन एव 'एष वृत्तः पश्य' इत्यादौ "न सम्प्रसारणे" इति सूत्रस्य वे "सम्प्रसारणादसम्प्रसारणे" इति कल्पे च न फलभेद इत्याहुः । न वृद्धिरिति । अकारे सनि प्रकाशकारस्थोपधात्कामावेनामवन्त्या वृद्धेकारलोपेऽपि अभावातिदेशेन "अन उपधाया," इति वृद्धिर्न भवति । एवञ्च 'गणयति' इति फलमभावातिदेशस्य । भावातिदेशकत्वं तु 'निगात्यते' इति । तत्र गिचि सति लृत्वं भवति तत्तत्त्वं गिलोपेऽपीति । भाष्ये स्पष्टमिति । "किञ्चुगु-उपधात्व-चङ्परनिर्द्वात्-द्वैवेधूपसख्यानम्" इति नपदान्तसूत्रे स्थानिवद्भावनिषेधकं वार्तिकं पठितम् । तत्र उपधात्वपदेन उपधात्पनिमित्तकमर्बकार्याणां ग्रहणे चङ्परे णौ उपधाहत्वस्यापि उपधात्वनिमित्तकत्वेन तत्र स्थानिवद्भावस्य तेनैव निषेधसिद्धेऽङ्परनिर्द्वात्प्रहणस्य वैयर्थ्येन उपधात्वपदेन उपधात्वनिमित्तक प्रत्ययविधेरेव ग्रहणेन वृद्धेः प्रत्ययविधित्वाभावेन न निषेधप्रवृत्तिरिति स्पष्टमित्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये—'विधेयव एव तदुक्तञ्च, क' प्रत्ययविधौ । इह मा भूत्—पठयति लघयति" इति ।

दृष्टस्येति । पूर्वत्वमुपलक्षणं न तु विशेषणमिति भावः । एतेन “अच पूर्वत्वविज्ञानद्वेषो सिद्धम्” इति वार्तिकं व्याख्यातम् ॥

‘न पदान्तः’ (पा० सू० १।१।५८) । पदस्य चरमाचयव इति । वृत्तं वेतीति वृत्तर्वा, वार्तीति वृत्तवा, तमाचष्टे वृत्तव्, विच् । इह “लोपो व्यो—”

शब्दरत्नम् ।

धात् । अतो यग्निमित्ताकारापेक्षयाऽप्यैकारस्य पूर्वत्वमस्तीति तत्पक्षे ऽप्ययं दोष इति भावः । आदेशेनापहारात् कथं स्थानिनोऽवचित्वमित्यत आह—उपलक्षणमिति ।

अन्तशब्दस्य चरमावयवचित्वं विविशब्दो भावसाधनं कर्मपञ्चासमासेन पदचरमावयवे कर्त्तव्ये इत्ययं व्याख्यानं फलमाह—वृद्धमिति । विजिति । क्विपि वृद्धस्या भैरवी ।

इत्याद्युदाहरणम् । तत्र रेफपकाराभ्यां व्ययगनेन स्थानिवद्भावाप्राप्ते न निषेधोऽप्यवहितपूर्वत्वाश्रयणे व्ययं स्यात् । अतः—व्यवहितस्यापि पूर्वशब्देन ग्रहणात् । अपिशाब्दाभ्यामादेशापक्षया पूर्वत्वस्य ग्रहणपक्षे दोष मूचितः । नचान्तरङ्गपरिभाषया षड्भागमस्यासिद्धत्वाच्चोभयपक्षे ‘वैयाकरण’ इत्यत्रायादेशापत्तिः, “किरतौ लवने” इति ज्ञापकादतिदेशविषयेऽपि तस्याः प्रवृत्तिस्योकारादिति वाच्यम्, ज्ञापकमूलकवचनफलपनापेक्षया स्थान्यपक्षया पूर्वत्वाश्रयणे लाघवात् ॥

मूत्रे—‘पेषोः सिद्धम्’ इत्यत्रचो इत्यस्य श्रवणमिति शेषः । परममूत्रे—“न पदान्तः” इति सूत्रस्याविशिष्टशब्दस्य भावसाधनत्वाभिप्रायेण व्याख्यानं कृतं, ननु तस्य कर्मसाधनत्वम् ; तस्य फलं मूत्रे आह—वृद्धं वेतीत्यादिना । एतदेवोपपादयति—अन्तशब्दस्येति । यत्तु भावप्रकाशः ।

इति । अथवा तत्र रेफपकाराभ्यां व्यवायेन तत्रप्राप्त्या तदुक्तिनिषेधे व्ययं स्यादिति भावः । अतः, तादृशपूर्वत्वग्रहणात् । अविश्यामादेशोऽप्यश्रयो समुच्चयः । यत्तु अन्तरङ्गपरिभाषया पेषोःसिद्धत्वाच्चोभयपक्षे चिन्त्ये ‘नानानन्तये’ इति त्वनित्या नारूपेव वा । एवं च त्रयाणामपि पञ्चाणामनुवृत्तम्, निमित्तापेक्षया पूर्वत्वपक्षे लवनमित्यादाववाचभावापत्तिस्तु “किरतौ लवने” इत्यादिज्ञापकापेक्षेति न्यासकृतदुष्यायिभन्दः, तत्र, अतिदेशिके कार्येऽन्तरङ्गत्वस्य दुरुपपादात्तान् तद्वैयर्थ्यापत्तेश्च, ज्ञापकाश्रयणे गौरवाच्च, ग्रहणस्य भाष्यवार्तिकविरोधाच्च । अतः पक्ष त्रयाणां साकारोक्तिष्वन्वयपरकौस्तुभसंगतिरिति दिक् । एवञ्च सूत्रे श्रुतत्वात्तस्यैवावधित्वमित्याह—स्थानिन इति ।

प्रतीकं धत्वा तयोक्तौ सङ्गतिमाह—अन्तेति । यत्तु विविशब्दं कर्मसाधनं, पूर्वेण शेषपठया समाप्ते दिव्यचनानुसङ्गहेऽपि कमधारये न दोष इति रत्नाकरः । एवञ्च, तस्य पूर्वनिपात्रापत्तेः । कर्मसाधनस्य वहिरङ्गत्वाच्च । एतेन विविशब्दं कर्मसाधनं स्थानपठया च समाप्त इत्यपास्तम्, दिव्यचनानुसङ्गहे विविशब्दान्वयपत्तेश्च, तत्र कमधारये वैरुप्यापत्तेश्च, पक्षेन विविशब्देन युगपत्समासद्वयानुपपत्तेश्च, एते यन् हसति’ इत्याद्यसिध्यापत्तेश्च । इयमेवावधिपूर्वकं तुभैतदव्याख्यानं बोधिता । एतेन तथा व्याख्यानं स्वीकृतवन्मन्द “अधस्येवाचलस्य” इति न्यायेन प्रत्युक्तः । एताह—विधीति । इत्येवमिति । इत्येवं कलि सरला ।

तत्पक्षेऽपीति । निमित्तप्रारणपक्षेऽपीत्यर्थः । उपलक्षणमिति । अविद्यमानं सद्व्यावर्तकमुपलक्षणम् । यथा ‘काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा’ इत्यत्र देवदत्तगृहे सवदा काकस्यासत्त्वेऽपि कदाचिरकाकस्य सत्तादशनेन काक उपलक्षणम् । विशेषणं तु विद्यमानं सद्व्यावर्तकम् । यथा ‘रूपवान् वृत्’ इत्यत्र रूपम् । मूत्रे व्याख्यातमिति । पूर्वत्वस्योपलक्षणतया स्थानिमूत्रान्तिरूपितस्यैव पूर्वत्वस्य ग्रहणेन वैयाकरण’ सौवशि’ इत्यत्र स्थानिमूत्रान्तिरूपितपूर्वत्वाभावेन ऐकारोकारयोश्चरणं सिद्धमित्यर्थकं वार्तिकं सङ्गमित्यर्थः ।

भावसाधनं इति । विपूर्वकं ‘धा’ धातो ‘उपसर्गे’ षो क्ति” इति सूत्रेण क्ति प्र पय । स च भावे

(पा० सू० ६।१।६६) इति वलोपो न, स्थानिवत्त्वात् । न च “न पदान्त-” (पा० सू० १।१।५८) इति निषेध, इह विधेयस्य लोपस्य पदान्तव्यवत्त्वात् । पदान्तस्य स्थाने विधौ नेति व्याख्याने तु नेद् सिध्येत् । “सुबन्ताण्णिच्” इति हरदत्तादिमतेऽन्तर्वर्तिमुपा पदत्वात् । न च “इप्रवत्” इत्यातिदिष्टेन णिचि भत्वेन पदत्वबाध,

शब्दरत्नम् ।

इति भाव । स्थानिवत्त्वादिति णिलोपस्य टिलोपस्य वा स्थानिवत्त्वादित्यर्थं नन्वस्य पदत्वाभावात्कुतोऽसिद्धिरत आह—सुबन्तदिति । अन्तर्वर्तिमुद्दिनमित्तकपदत्वस्यैकद भैरवी ।

कैयटेन “वृक्ष वृश्चति” इति क्विपि तत् भाष्याने णिचि विजुक्तस्तथाव्याख्यानफलनिरूपणावसरे, स तु प्रकारो न युक्त, उपधावृद्धेर्दुर्वारत्वात् । अतोऽयमेव साधनप्रकार आहृत । ऊठ् स्यादिति । तस्य वलापापवादत्वादित्त भाव । अस्य—वृक्षवृश्चदस्य । पदत्वाभावादिति । प्रातिपदिकाण्णिजुत्पत्त स्वीकारादिति भाव । मूले—हरदत्तादिमत इति । “तत्कगति तदाचष्टे” इति बचनस्य ‘द्वितीयान्तात्’ इति तेन व्याख्यातत्वादिति भाव । न च “प्रातिपदिकाद्वात्त्वर्थे” इत्यत्र प्रातिपदिकादित्यस्य दर्शनेन सुबन्तादित्यसङ्गतमिति वाच्यम्, ‘तेनातिक्रामति’ इत्यत्र तेनेत्यस्य तृतीयान्तादिति व्याख्यानदर्शनेन तत्सादृश्यात्प्रातिपदिकादित्यस्य प्रातिपदिकप्रकृतिकाव सुबन्तादित्यर्थ इति तद्भावात् । अन्तर्वर्तिमुपा पदत्वमाकारान्ते न तु वान्त इत्याशङ्क्यामाह—अन्तर्वर्ति । एकदेशेति । तस्य न्यायस्य लौकिकत्वादिति भाव । मूले—न चैवदिति । इदमपि परत्वात्सुसिद्धन्तमित्यस्य भावप्रकाश ।

तथाख्यान इत्यर्थ । शब्द तु पदचरमावयवक्रमकविवाविधि बध्यम् । यत् कैयटेन ‘वृक्षवन्तमाचष्टे’ इति णिचि टिलोपे णिचि रूपमिति मतं मनुबहुकष्टिलोपापवादत्वात् न इत्य ‘वृक्ष वृश्चति’ इति क्विपि तमाचष्ट इति णिचि टिलोपे विजिह्युक्तम् । प्रकाशेऽप्येवम् । तत्र, ‘अन उपधाया’ इति वृद्धेर्दुर्वारत्वात् । अतो मूले वेडोत्यादि । तूठिति । वलोपापवादत्वादिति भाव । हेतो साक्षात्त्वादाह—णिलोपस्येति । तथाच बल्यरत्नाभाव इति भाव । वृद्धिवाण्याह—णिलोपस्येवेति । अस्य—वृक्षवृश्चदस्य । पदत्वाभावादिति । प्रातिपदिकात् णिजुत्पत्ते । नचैव मूलेऽपदत्वादित्येव सिद्धव्यवबोक्तित्वर्थेन वाच्यम्, अन्तर्द्वयस्य समीपवाचकत्वमिति सुबन्ताण्णिजिनि मनेऽपि सिद्धिरिति च ध्वनयितुं तथोक्ते । श्वेन णिचि बचनमागोरोऽपदत्वत्वेनाभावेन तदनवयत्वादिति मूलोक्तिश्चिन्तेति रत्नाकारोक्तमपास्तम्, तद्वेति खण्डयिष्यमाणत्वाच्चेति भाव । कुतोऽसिद्धिरिति । तथाच वृक्षवृश्चतेऽस्य ‘वृक्षवृ करोति’ इत्यादिमि कमाव्यविरोध इति भाव । विजुक्त्वभूतसुवहेतुकमदसजाहेतुकनिषेधेन विजुक्तस्य दवहितवैलायां वलोपप्रतिवचकप्रमातादिदेशवाचो बक्तुमशक्य इति ध्वनयन्नाह—अन्तर्वर्ति । एकदेशेति । तथाच लौकिकन्यायविषयोऽयं ननु शास्त्रीयरथानिवद्भावादे । पदान्तवर्तिमुद्दिनमित्तपदसहाया वाच्यणिच्हेतुकटिसरला ।

कमणि च तेन विधानाद् द्वयोरभ्यर्थयो सम्भवति । तथा च भावे यदा स विधीयते तदा कमनोऽनुक्तया पदान्तत्वेति कमणि षष्ठ्या विधिशब्देन समाप्त, ततश्च पदचरमावयवक्रमके विधाने इत्यर्थे यस्य विधानं तस्य तत्र पदचरमावयवत्वमावयवकमिति लोपत्वाभावरूपतया तस्यावयवत्वासम्भवेन लोपविधाने नास्य प्रवृत्ति । कर्मणि यदा किं प्रत्ययस्तदा कर्मण उक्तयदा सम्बन्धमात्रे शेषपद्यया पदान्तशब्दस्य विधिशब्देन समाप्त इति पदचरमावयवसम्बन्धविधाने इत्यर्थे षष्ठ्या अनिर्वाहितमभन्धविशेषतया “षष्ठी स्थाने योगा” इत्यस्य प्रवृत्तौ पदचरमावयवस्थानिके विधाने इत्यर्थे यस्य विधानं तस्य तत्र पदचरमावयवत्वानिर्कत्वमात्रस्यापेक्षितत्वेन पदचरमावयवत्वस्य तदनवयवत्वस्य वा सत्वेऽपि तत्प्रवृत्त्या लोपेऽपि वर्तन्त्ये ‘पदान्तविधौ’ इत्यस्य निषेधस्य प्रवृत्तिरिति ‘वृक्षवृ’ इत्यत्र दोषापत्तेरयं सूत्रे भावसाधन एव पृथग्य इति

शेर्तुत्वात्, न च प्रत्ययलक्षणम्, वर्णाश्रयत्वादिति भाव । द्विर्चनार्थौ चेति । यलोपादय आदिशब्दात् । 'वरे' इति तु वरे योऽजादेश स न स्थानिवदिति व्याख्येयम् । सहविवक्षाऽभावेऽपि निपातनाद् द्वन्द्व सप्तम्यलुक् च ।

शब्दरत्नम् ।

शकित्तन्थायेन वान्तेऽपि उत्त्वमिति भाव । प्रत्ययलक्षणमिति । स्थानिद स्तन प्रत्ययनिमित्त कार्यमित्यर्थ । वर्णाश्रयत्वादिति । "णाविष्ठवद्—" इत्यनेन "यचि मम्" इति शास्त्रस्यैवातिदेशस्तत्र वर्णाश्रयम्, एवञ्च स्थानिवत्त्वस्याप्रसक्ति । कार्यातिदेशेऽपि यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तन्निमित्तातिरिक्तसर्वनिमित्तस्त्वमिति-
भैरवा ।

वाचकमिति भाव । ननु प्रत्ययलक्षणमित्या शब्दा कृता सा न सङ्गच्छते, तस्य सू तस्य नियमार्थत्वसिद्धान्तादत आह—स्थानिवत्त्वेनेति । एवञ्च स्थानिवत्त्वसूत्रस्यैव प्रसक्ति शब्धुमिति भाव ।

अन्विधित्वात्तस्याप्राप्तिमुपपादयति—णाविष्ठदित्यादिना । वर्णाश्रयमिति । यत्तादीत्यस्य स्वादीत्येतद्विशेषणत्वात्तस्यैव प्रपञ्चेत्यत्रेवाप्राधान्येनात्ताश्रयणेऽपि निषेधस्य प्रवृत्ते स्वीकारा दिति भाव । ननु स्थानिवत्त्वसूत्रेण प्राधान्यात्कार्यातिदेश एव क्रियते इति कथमतिदेशाप्रवृ त्तिरत आह—कार्यातिदेशेऽपीति । अज्ञीकारादिति । अत एव 'सर्वस्मिन्' इत्यत्र दीर्घो न अति दिष्टकार्यस्यापि यथादिन्वनिमित्तकत्वात् । ननु वर्णाश्रयेऽपि प्रत्ययनिमित्तकत्वायार्थम्प्र भाविप्रकाश ।

लोपस्यासिद्धत्वात् 'अच पर' इति स्थानिवद्भावाद्दत्तमताज्ञीकारेऽपि प्राचोक्तवाक्याने न दोष इति मन्दोक्तमपास्तम्, असिद्धमि यत्र प्रत्यासत्याऽन्तरङ्गादिपदेन शास्त्रस्यैव ग्रहणेनात्राप्राप्ते । त न्यायस्य लौकिकत्वात् । अतएव तद्व्यपदेशस्य शास्त्रीयत्वेनान्यपक्षोऽप्ययुक्त । वक्ष्यमाणरीया 'न पदान्त' इति निषेधाच्च । तदाह—वान्तेपीति । अपिना ईकारान्तादिसमुच्चय । यत्तु पदान्तस्व स्थाने इत्यादि वर्णाश्रयत्वादित्य तमनूय 'अतृणे' इत्यादिसिद्धये निषेधस्य वर्णाश्रयान्ये एव प्रवृत्तकारोक्तत्वात् कौस्तुभे "अच पर" इति सूत्रे 'पठयति' इत्यत्र 'शस्त्रवारणाय तादृशम'वेन पदत्ववाचस्याभ्युपगमाच्चति दूषित वात् रक्षाकरस्तदसदिति ध्वनयितुमाह—स्थानाति । शेषपूरणमेतत् । उपस्थितत्वात् प्रत्ययेत्यादिश्च र्थ । उभयत्र बहुव्रीहिरिति भाव । नन्वेवं व्याख्याने उत्तरासङ्गात् "अन्त्यप्रत्ययग्रहणात् तद्व्युत्पन्न यथा स्वात् वणलक्षण माभूत्—'गोहितम्' इत्यादिभाष्येण वर्णाश्रये तस्याभावोक्तेर्न स्थानिवत्त्वस्यैवप्य आह—णाविति । अथञ्च टेरित्यशोक्त "णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य" इति वार्तिवैकदेशानुवाद । एतेन "प्रातिपदिकात्" इत्यादिगणवृत्तागमप्रमाणम्, 'हेतुमति च' इत्यत्र 'उत्तरोति' इति वार्तिकेके, एवञ्च प्रातिपदिकादेव गिजुलत्तिलाम इति सिद्धांते ध्वनित । यद्यपि मसज्ञ भाष्ये न दृश्यते तथापि "उदा हरणमेतन्न परिगणनम्" इति भाष्यात्तस्या अपि ग्रहणम्, तेन 'स्रजयति' इत्यादौ कृत्वाभाव 'लक्' इत्यादौ तत्त्व च सिध्यति, तदाह—यचि भमिति । वर्णाश्रयमिति । वर्ण अत् आश्रयो हेतुयत्र तदि ल्थं । वर्णाश्रयत्वादिति मूलस्याप्ययमेवाथ । एवञ्चास्त्वितिवादिति फलितम्, तदाह—एवञ्चेति । अन्विधित्वे चैतद्य । एवञ्च नेर्द तन्निषेधपरम्, किन्तु स्थानिवत्त्वसूत्राप्रवृत्तिबोधकं "मुधुयास्य" इत्यत्रा नेनेहेत्यादि कौमुदीप्रथमवदिति । प्रागुक्तत्वाकरोक्तिरुक्ता "पठयति" इत्यत्र गिञ्चसूत्रेण प्रत्ययलक्षण प्राप्या द्वितीयहेतोरसम्बद्धत्वाच्चेति भाव । नन्वेवमपि प्राधान्यात्कार्यातिदेशपक्षेऽतिदेशस्यस्याजत्वेनेद दुवचमत आह—कार्यातिदेशेऽपीति । भावरूपस्य तन्निमित्तरूपस्य वा कार्यस्यातिदेशेऽपीत्यर्थं । अनि

सरला ।

तदाशयः । यन्निमित्तेति । यस्य निमित्तस्वामावप्रयोज्या उपदेशस्य प्रधानशास्त्रस्याप्रवृत्तिस्तन्निमि-

शब्दत्वम् ।

देशस्यापीत्यङ्गीकाराद्गणाध्ययत्वाक्षतिः । प्रत्ययलक्षणसूत्रं तु माप्यकृता प्रत्ययस्य यत्रा-
साधारणं रूपमाधोयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणमिति नियमार्थत्वेन स्थापितं न त्वप्राधान्येना-
भैरवी ।

त्ययलक्षणसूत्रमस्तिवत्यत । आह—प्रत्ययेति । स्थापितमिति । तत्र 'अतृणेद्' इत्यत्र क्य-
मिमागमस्तस्य हलादौ पिति सार्वधातुके प्रवृत्तिल्लोकारादिति वाच्यम्, हलात्त्यस्य तत्र
भावप्रसादः ।

देशस्यापीत्यपिरुपदेशसमुच्चारकः । यथाहुतमूलस्य भस्वाभ्याख्याने बीजमाह—प्रत्ययेति । प्रत्यय-
रैतुगार्थोक्तकसुत्रमित्यर्थः । साधारणमिति । तन्मानवृत्ती'वर्षः । एवञ्च 'घृष्टुत्प्रासादः' इत्यादौ दीर्घ-
त्वमिवाव भावमितिद्वेषमशक्यम्, "वृषण्वस्वशयोः" इत्यनेनान्यत्रापि विधानात् । एतेन वातिक्रमे य-
द्युत्तराविषयतया तत्रातिरेक, तथापि भाष्याभिप्रायेणैतद्युक्तमिति मान्योक्तिः प्राधान्यतुल्येनेति ध्वनि-
वत् । नियमसाधारणा विधिसुतेनैव प्रवृत्त्या यथा श्रुमूक्तोष्ठे भस्वाभ्याख्यानमवृत्तमित्यपार्त्तं
च, दलाद्ये उक्तपित्या तत्रप्राप्त्या वर्णाश्रयत्वादिस्तुत्तरासङ्गतेः । अत्रानेन शब्दायामपि नियमार्थत्वादि
सुत्तराविषयाच, यथाश्रुमूक्तसङ्गतेरुक्तवाचेति दिक् । लक्षणमिति नियमेति । एतेन नियमशास्त्राणां
विविधरूपेणैव प्रवृत्तिः सूचिता । अन्यथा यत्र तदभावस्तत्रतदभाव इति नियमेति नृणात् । नत्विति ।
सुदृष्टित्वादी दीर्घापत्तेः । तथाच वाचिकमन्त्रमेवायुक्तम् । अतृणेद् इत्यादिसिद्धिस्तु "नाभ्यस्तस्य"
इत्युत्प्रेषि च नेत्यनुवर्त्य वाच्यमेतेन स्थापयानेनेति एतदभावादी । तथाच मूलकृतोऽपि स्थानिकप्रवृत्त-
सरला ।

चारिकानि यानि यानि तत्र निमित्तानि तत्रिमित्तानि चमिदेशशास्त्रस्यापीत्यर्थः । वर्णाश्रयत्वाक्षति-
रिति । ननु 'श्रुश्रु' इत्यत्र णिःश्रिये स्वादित्वाजादित्वाभावमावप्रयुक्ता "यवि भम्" इति शास्त्रस्याप्र-
वृत्तिरिति तदतिरेकनिमित्तकत्वेनाजादित्वनिमित्तकत्वाभावेन कथं वर्णाश्रयत्वमितिदेशस्येति चेत् ? न,
यत्प्रित्तवैकल्येत्यत्र निमित्तभेदेन सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकधर्मव्यापकधर्मस्य प्रवृत्तेनादोषात् ।

तथापि, णिः इवञ्चवृत्तिरिति स्वतिदेशीयसादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकीभूतो य इवञ्चरूपो धर्मस्तद्व्या-
पकीभूतो धर्मः स्वादित्वरूपः न त्वजादित्वरूपो 'भूयिष्ठ' इत्यादौ व्यभिचारादिभि यत्प्रित्तपदेन
स्वादित्वस्यैव प्रवृत्तेनाजादित्वस्य तदतिरेकताऽतिदेशस्य तदपेक्षणीन वर्णाश्रयत्वमभूत्तमिति न दोषः ।
न चैवमपि "यवि भम्" इत्यत्र यचीति द्वन्द्वनिर्देशेन मसशायां वकारादित्वाजादित्वान्यतरत्वेन निमित्त-
त्वादन्यतरत्वे सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वव्यापकत्वमस्यैवेति पुनरपि तदोपपत्तादवस्थमेवेति वाच्यम्,
यचीत्यत्र 'य' इति लुप्तसप्तम्यन्तं धृक् पदमिति स्वीकारेणोपादोषात् ।

अत एव "द्वन्द्वाच्चुदपहान्तात्समाशारे" इति टच् समासान्तो न प्रसज्यते । अथवा यत्प्रित्तवैकल्य-
त्वत्र निमित्तपदेन सादृश्यानुबोधिगतावच्छेदकधर्मव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधर्मस्यैव ग्रहणमिति न कोऽपि
दोषः । णिः इवञ्चवृत्तित्वत्र सादृश्यानुबोधिगतावच्छेदकं णित्वं तद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगि स्वादि-
त्वमेव न त्वजादित्वयादित्वैतदन्यथेद, णौ भजादित्वस्य सत्त्वादिति दिक् । स्थापितमिति । स्थानि-
वत्स्येनैव सिद्धः "प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्" इति सूत्रे नियमार्थमिति वाच्यम् । तथाच प्रत्ययलोपे
प्रत्ययलक्षणमेव ननु स्थानिवत्त्वः । तेन स्थानिवत्त्वस्यादेशपर्ययं प्रत्ययलोपातिरिक्तत्वेन संज्ञेच इति
'सुवृषण् प्रासादः' इत्यादौ स्थानिवत्त्वावेनासन्तत्वमादाय न "अवसन्तस्य" इति दीर्घः । नच 'मिश्रशी'
'अतृणेद्' इत्यादौ "शास इदृङ्ङलोः" "एण इन्" इत्यादि न स्यात् । प्रत्ययलोपस्य स्थानिवत्त्व-
प्रतियोगित्वस्यैव नियमस्थानिवत्त्वमानविषयकत्वावश्यकताऽत्र सूत्रे अनल्पिषी इत्यस्यानुवृत्तेः
सत्त्वेन हलादित्वस्य अलवध्याप्यधर्मवदित्वात्प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तेरिति वाच्यम्, "शास इदृङ्ङलोः" इति
सूत्रे हलित्ति न क्लियते, "शास इन्" "अङ्ङि" इति च योगे विभक्त्ये भ्रान्तादी वेदव्येवेति नियमेन,
"एण इन्" इत्यत्र हलीविपदमनुवर्त्य "नाभ्यस्तस्य" इति स्यात् 'न' इति 'अचि' इति धानुवर्त्य

शब्दरत्नम् ।

लाश्रयणे विध्यर्थमिति भावः । न च "अचः परस्मिन्" (पा० सू० १।१।५७) इति णिङोपस्य स्थानिवस्वेन मत्वं हलममिति वाच्यम् , णिङोपस्येव टिङोपस्यापि स्थानिवस्त्वापत्तौ वान्ते भत्वस्य दुर्लभत्वेन तत्र पदत्वानिवृत्तेः, "प्रकल्प्य वापवाद्बिषयम्" इतिन्यायेन निषेधविषये तत्प्रतिबन्धाय स्थानिवस्त्वाप्रवृत्तेश्च ।

हरदत्तादिमते इत्यनेनारुविर्वोचिता । तद्वीजं त्वयं पक्षो न सूत्रवार्तिकभाष्यमम्मत इति प्रातिपदिकात्तदुत्पत्तौ पदत्वाभाव इति । चरमावयवे कार्य इति व्याख्याने फलं तु भैरवी ।

सम्बन्धमदृष्ट्वाऽपि नेत्यस्य सम्बन्धात् । अनिवृत्तेरिति । सम्युपेत्य वादोऽयम् , वस्तुतः "अचः परस्मिन्" इत्यस्य प्रवृत्तेरेव न सम्भवतीत्याह—प्रकल्प्येति । भयम्पञ्चः—सुवन्ताणिजिति पक्षः । सम्मत इति प्रातिपदिकादिति । "तत्करोति" इत्यादि च "टिः" इति सूत्रस्यस्य "णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्य" इत्यस्यानुवादः । तत्र वार्तिके प्रातिपदिकादित्यस्य प्रातिपदिकप्रकृतिसुवन्तादित्यर्थकरणे प्रातिपदिकपदोपादानस्य व्यर्थत्वापत्तिरिति भावः ।

मूलोक्तस्य भावसाधनविधिशब्दस्याश्रयणे तर्हि प्रयोजनं किम् ? अत आह—चरमावयव भावप्रकाराः ।

न्यापारोऽत्रेष्टो न प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य । तदाह—इति भाव इति । भत्वमिति । तथाच समानावधि-कृत्वाङ्गोक्तन्यायप्राप्तपदत्वस्य तेन वाधेन निषेधाप्राप्त्या टिङोपस्य स्थानिवस्वेनावलम्बत्वात् प्राचोक्तम-डोऽपि लोपः सुवार इति भावः अपिः सम्भावनायाम् । त्वापत्ताविति । तत्समकारमिति शेषः । लक्ष्यमे-दात् । तथाच जायमाना भसंज्ञा ईकारान्तादौ स्यादिति मित्रावधिकृतया तत्रापि वक्तुमशक्य इति भावः । तदाह—वान्त इति । पदत्वेति । उक्तन्यायप्राप्तेति भावः । न च टिङोपस्थानिवस्त्वस्य वान्ते पदत्व-स्थापकत्वेन निषेधप्राप्तिद्वारा पदान्तस्थानिकत्वलोपप्रापकत्वेन निषेध इति वाच्यम्, णिङोपस्थानिवस्त्व-स्यापि निषेधप्रतिबन्धद्वारा तादृशवल्लोपप्रतिबन्धकत्वेन निषेधात् । विनिगमश्चामावेन साक्षात्परम्परया वा सिद्धान्तेऽपि पदचरमावयवादिसाधकस्यैव तत्प्रतिबन्धकस्यापि निषेधाङ्गीकारात् । अत्रएव भसंज्ञापि पदकार्यमित्यत्र सूत्रे भाष्ये उक्तमिति दिक् । उक्तार्थमेव द्रढयितुं वाचः क्रमवृत्तियोगयोः समकालत्वामावेऽपि निर्वाह इति सूचयितुं च दोषान्तरमाह—प्रकल्प्य येति । परित्यज्य वेत्यर्थः । "पूर्वं ह्यपवाद" इत्यपे-क्षया विकल्पः । अपवादशब्दो बाधकरः । तत्प्रतीति । मत्वेन तदुपगोप्यपदत्ववाधेन "नपदान्त" इति निषेधप्रतिबन्धायेत्यर्थः । त्वाप्रवृत्तेश्चेति । अन्यथा न्यायासङ्गतिरपवादशास्त्रनिर्विषयता चेति भावः ।

न सूत्रेति । सुप इत्यस्याप्रकृतत्वात् । सुप इत्येव सिद्ध गगनस्यप्रातिपदिकपदासङ्गत्तेश्च, "णावि-ष्टवत्प्रातिपदिकस्य" इति वार्तिकोक्तेःश्वेति भावः । पदत्वाभाव इति । अत्रएव 'पटयति' 'अत्परराजत्' इत्यादौ लक्ष्यकृत्वे न । बहिरङ्परिमाणया तु न निर्वाहः, कार्यकालपक्षेऽपि त्रिपार्श्वं तदप्रवृत्तेर्भेदमाग-त्वात् । एतेन तयोऽत्र निर्वाहः, अन्यथा सिद्धान्तव्याख्यानेऽपि 'पटयति' इत्यादौ इवदुक्तीत्या टान्ते मत्वदोर्लभ्येन पदत्वाच्चरत्वापत्तेः । 'अत्परराजत्' इत्यादावज्जलादेशत्वेन तदप्राप्त्या कृत्वाभावायोक्तम-माधेरावदयकृत्वाच्च । न च तत्र एव तदप्राप्ती तुरयावधिकमत्वेन तद्राघः । तादृश्यायेन वैपरीत्यापत्तेरिति मन्दोक्तमपालम् । तस्माद् वृक्षवित्यस्य द्विविधव्याख्याने सिद्धिरेवेति । तत्र, नैवं व्याख्यानस्यैर्दं फलम् ।

सरला ।

अत्रादौ न भवतीति निषेधेन च रदादेशोभाष्ययोरनैमित्तिकतया तत्र प्रत्ययलक्षणावाच्यकत्वेन दोषामा-वाद । अधिकमस्मदगुरुकृतशब्देन्दुशेखरटिप्पणशब्दोऽवगन्तव्यम् । विध्यर्थमिति । वार्तिककारमन इवेति शेषः । स हि अत्विषावपि प्रत्ययलक्षणार्थमिदं सूत्रं स्वीकरोति । अत्र एव 'मत्रशीः' 'मत्रगेः' इत्यादौ न दोषः इति फलं च वदति ।

अथोदाहरणानि, पदान्ते—कानि सन्ति, कौ स्तः । द्विर्वचने—सुद्ध्युपास्यः । वरे-
यायावरः । “यश्च यङः” इति वरच्, अतो लोपः । स च “आतो लोप इटि च”

शब्दरत्नम् ।

‘एषो यन् इसति’ इत्यादौ यणः स्थानिवत्त्वाद् “एतत्तदोः” (पा० सू० ६।१।१३)
इति छलोपाभावः । इण. शतरि यन्निति रूपम् । उत्वे च न स्थानिवद्, अनेन निषेधा-
दिति तत्त्वम् । कानि सन्तीति । वाक्यसंस्कारपक्ष एतद् । तत्र पक्षे पूर्वोपस्थितनिमि-
त्तस्वरूपान्तरङ्गत्वमादायान्तरङ्गाणां पूर्वं प्रवृत्तेरिकारादेः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वं द्रष्ट-
व्यम् । एतन्मूलकमेव वाक्यसंस्कारपक्षे श्रुतवर्णक्रमेणैव लक्ष्यसंस्कार इति वदन्ति । न
भैरवी ।

इति । ननु । ‘एषो यन्’ इत्यत्र तर्ह्यत्वमपि न स्यादत आह—उत्वे चेति । तस्य भावरूप-
त्वेन पदचरमावयवत्वसम्भवात् । ‘कानि सन्ति’ इत्यादौ स्थानिवद्भावप्रवृत्तिनिमित्तभूतम-
नादिष्टादचः पूर्वत्वसुपपादयति—वाक्येति । तत्र पक्षे । वाक्यसंस्कारपक्षे । एतन्मूलकमेव—ताद-
द्यान्तरङ्गत्वमूलकमेव । एतेन तस्यापूर्ववचनत्वं निराकृतम् । श्रुतवर्णक्रमेण । यस्य प्रथमतः
श्रवणं तन्निमित्तककार्यस्यान्तरङ्गत्वात्तस्यपूर्वम्प्रवृत्तिरिति क्रमेण । ननु जातिपक्षसुपादा-
याण्यहणस्य प्रत्याख्यानवत्पदसंस्कारपक्षाश्रयणं कृत्वा पदान्तरहणान्प्रत्याख्यायतामिति
चेत् ? न, ‘अद्द्रीचः’ इत्याद्यथेन्तस्यावयवकत्वात् । पदान्तरहणाभावे तत्र “अच”
इत्यहोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यण स्यात् । न चाद्र्यादेशस्योभयाश्रितत्वम् “अच.” इत्यस्य तु
न तदाश्रितत्वमिति “अच” इत्यन्तरङ्गमिति तस्यादौ प्रवृत्तिस्ततोऽद्देशस्येति नेकार-
स्थानादिष्टादचः पूर्वत्वमिति वाच्यम्, भसंज्ञानिमित्तविभक्त्युत्पत्तिपर्यन्तं तस्याद्देशस्य
भावप्रकाशः ।

किन्तु तदिति चेत् ? अत्र रत्नाकरः ‘वृक्षव्याम्’ इति प्रत्युदाहा र्थम् स्वादिष्विति पदत्वस्य तत्र सत्त्वा-
दिति । तत्र, ‘भैव’ विज्ञापते पदस्यातः पदान्तः, किं तर्हि ? पदे अन्तः पदान्तः” इति भाष्येण प्रत्यासत्त्या
पदचरमावयवे कर्तव्ये परपदस्यानादेश एव न स्थानिवदित्याशयकेन “न पदान्ताः परेणः सन्ति” इति
लण्मूलस्यभाष्येण च वृक्षवादेरनभिधानात् । तद्वचनयत्राह—चरेमेति । आदिना ‘एषो वश.’ ‘शपा-
नो यन्ती’ इत्यादिपरिग्रहः । पदचरमावयवप्रतिबन्धकस्थानिवद्भावनिषेधोदाहरणमाह—उत्वे चेति । यत्
अन्तरङ्गे सुलोपे कर्तव्ये वाद्यैवपेक्षयणोऽसिद्धत्वम् । उत्वे तु नास्याः प्रवृत्तिः, “नावानन्तये” इति
निषेधादिति । तत्र, सुलोपस्यैव वस्तुतः पदद्वयाश्रितत्वेन बहिरङ्गत्वाद्, सिद्धान्तरीत्या चतुर्विधान्तरङ्गाव-
स्माभावाच्च । तत्साधकतन्निषेधोदाहरणमाह—कानीति । नवादिष्टादचः पूर्वत्वाभावादेव न स्थानिवदि-
ति वाच्यम्, वाक्यादपोद्घृत्य पदानि सत्स्विद्यन्ते” इतिपक्षे तत्त्वसत्त्वात् । नहि पदान्तरनिरपेक्षमेव पद-
निश्चयस्येति सत्स्विद्यन्ते इति नियमः, “युष्मद्युपपदे” इत्याद्यत्तत्त्वापत्तेस्तदाह—वाक्येति । नन्वेवमपि
इत्यहोपविष्णोर्बुगपद् प्रवृत्त्या तदौलम्बमेव । नच परत्वाभिर्वाहः, विप्रतिषेधाभावात् । नित्यत्वं तत्रयोः
समम् । नच वाचः कमवृत्तितया योगपक्षमपि नेति वाच्यम्, तथापि वैपरीत्यापत्तेरत आह—तत्र पक्षे-
इति । पूर्वोपेति । उपपादितमेतद् । एतन्मूलकमेवेति । तादृशान्तरङ्गत्वमूलकमेवेत्यर्थः । एतेनापूर्व-
वचनत्वनिरासः । वदनक्रियाविशेषणमेतद् । श्रुतेति । उक्तरीत्या परत्वाद्यसम्भवेन येन क्रमेण वर्णाना
मुच्चारणम्, तत्कर्मयोगे दोषाभावेन च तादृशान्तरङ्गत्वमादाय तत्क्रमेण संस्कारादित्यादिति भावः । यत्
प्रतिपक्षे कृताण्यपदस्य जातिपक्षे व्यञ्जनवद्वाक्यसंस्कारपक्षे कृतपदान्तरहणस्य पदमस्कारपक्षे तदुचित-
मिति मन्दाः, तत्र, ‘अद्द्रीचः’ इत्यादौ पदसंस्कारपक्षेऽपि “अचः” इत्यहोपस्य स्थानिवत्त्वात् तदावयवक-
त्वात् । यदपि पदद्वयाश्रितत्वेन बहिर्ल्लोऽनादेशः भ्रह्मोद्योत्तरं प्रवर्तत इति तत्त्वमेवेति सः । तदपि न,

सरला ।

तादृशोदाकावच्छिन्ने नपदान्ताशास्त्रय ‘निषेधाश्च बलीयासः’ इति बलवत्त्वेन वाचकशालोदोद्देश्यतावच्छ

(पा० सू० ६।४।६४) इत्यालोपे क्तव्ये न स्थानिवत् । यलोपे—याति । यातेर्य-
ङन्तान् क्तिच् , अतो लोप , यलोप , अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोप , यलो

शब्दरत्नम् ।

स्थानिवदिति । तेन यातो लोपो नेति भाव । न च पूर्वमलोपस्ततो वलि लोप इति
ऋमयत्वाद्कारेणार्द्धधातुकत्वाद्यलाभात्कथमतिदेशेन तल्लाम ? सम्भावनामात्रेणापि त
ल्लामस्य वरेप्रहणेन ज्ञानात् । अस्ति चात्रापि यदि पूर्व यलोप स्यात्तदाऽकारेण प्रत्य
यत्वं लब्ध स्यादिति सम्भावना । फल तु 'याति' इत्यादिसिद्धिरिति दिक् । क्तिजिति ।

भैरवी ।

प्रवृत्तिप्रतिबन्धे मानाभारेनालोपात्प्राक् प्रवृत्ते । "द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्" इति सूत्रे
'प्रतीच' इत्यत्र यणादशस्याकरणेन "अच" इत्यलोपस्य पूर्वस्य कार्ये कर्तव्ये न स्थानिवत्त्व
मित्यर्थकल्पनार्था तु ज्ञानगौरवस्याप्यनुचितत्वमित्यर्थसाधकमेव पदान्तप्रहणमस्तिवत्याश-
येन भाष्ययुक्ता तस्य प्रत्याख्यानन्न कृतमिति । तेन—'यायावर' इत्यत्र यङ्चयवाकारलोपस्य
स्थानिवद्भावाभावेन । तल्लाम—आर्द्धधातुस्त्वलाम । यद्यशरस्यार्द्धधातुकत्वं रयात्तदातदा
देशस्य लोपस्यातिदेशेनार्द्धधातुकत्वं स्यात्तदेव तु न सम्भवतीति भाव । ननु सम्भाव-
नामादाय वरेप्रहणस्य चारितार्थ्येऽपि नापूर्वमल्लङ्घ्निसिद्ध्यन्तत आह—फलन्त्विति ।
ननु मूले यलोपविधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्य 'यायावर' इत्युदाहरणमेव कुतो भोक्त
मिति चेत् ? न 'याति' इत्याद्यर्थं यलोपप्रहणस्यावश्यकृतया तेनैवात्रापि स सिद्ध इति न
तद्देशे उदाहरणत्वमित्याशयात् । इत्यादिसिद्धिरिति । यदि सम्भावितमार्द्धधातुकत्वमाकारलोप
निमित्तं न स्यात्तदा 'याति' इत्यत्र यङन्तात् क्तिचि कृतेऽकारयकारयो क्रमेण लोपऽकारस्या
र्द्धधातुकत्वाभावेनाकारस्य लोपो न स्यात्तत् सम्भावितमप्यार्द्धधातुकत्वमाकारलोपस्य नि
मित्तमित्याश्रयणीयम् । अत्रादिना लोलुव' 'पोषुव' इत्यस्य सङ्ग्रह । अत्रात्प्रत्ययवि
षये यङ्चयवाकारस्य न धातु" इति सूत्रस्य प्रत्याख्यानपथे "यस्य" इति योगविभागे
नादौ लोपे "यङोऽधि च" इति यलोपऽलोपस्य स्थानिवत्त्वेनात्प्रत्ययनिमित्तको गुणो यथा
न भवति तयोवङ्देशोऽपि न तत्र तन्निमित्तक, किन्तु यङ्चयवाकारनिमित्तक एव वाच्य, स
यदि सम्भावितप्रत्ययत्ववन्नाधीयेत कार्यप्रयोजकत्वेन तदा न स्यात् ।

ननु मूले 'याति' इत्यस्य साधनावसरे न च पुनरालोप शङ्क्य, चिणो लुङ्न्यायेना
भावप्रकाश ।

उभयाश्रित्वेऽपि पदद्वयानाश्रितत्वात् । भवालोपविभक्त्युत्पत्तिप्रतीक्षायां मानामावाच, पूर्वस्थितनिमित्त
कत्वेन तस्मैवान्तरङ्गतया प्राक् प्रवृत्तेश्च । 'चौ' 'प्राचा' 'प्रतीचोयत्' इत्यादिशापकेन पदान्तप्रहणलण्डन तु
वैतण्डिकस्य तस्यैव सुसहमिति दिक् । लोपो नेतीति । आभीयासिद्धत्वं तु न व्याश्रयत्वादिति भाव ।
एवमग्रेऽपि । स्वादेरलामादिति पाठ, समासदोलम्भात् । तल्लाम इति । आर्षात्पातुक्त्वादिनाम हत्यथ ।
लोपस्येति भाव । उभयोरप्रयोगान्निवामप्राप्त्या 'कतुकमणे' इति षष्म्या न समासानुपपत्ति । एवम
ग्रेऽपि । ज्ञापनादिति । स्थानिवत्त्वप्रवृत्तिद्वारेति भाव । अस्तिचेति । सम्भावनायामन्वय । ननु
चारितार्थ्येऽपि फलभावात् शापकत्वासङ्गति, अत आह—फलन्त्विति । अत एव वरेऽजादेशे न स्या
निवदित्युक्त्यैव तत्र यलोयाल्लोपयो प्रवृत्त्यो सिद्धा यलोपप्रहणवैधर्म्ये प्राप्ते तन्भावाय मूले दत्तोदा
हरणसङ्गतिस्तथाह—यातिरिति । आदिना 'नधातु' इति प्रत्याख्याने 'लोलुव' इत्यादिद्वय-
भार्द्धधातुके इति विषयसङ्गमात्त्वेन परनिमित्तकत्वं कथमिति तु न शङ्क्यन्, वरेऽग्रेणैवात्र परसत

सरला

इकोवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सकाचात् पदचरमात्रयवविधिविषयत्वावच्छिन्नातिरिक्ताय परनिमित्ताजादेश स

पः । न च पुनरालोपः शङ्क्यः, चिगोलुङ्न्यायेनाऽऽतोलोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिव-
द्भावाच्च । स्वरे-चिकीर्षकः । सतोऽतो लोपो "लिति" (पा० सू० ६।१।१९३) इति

शब्दरत्नम् ।

"क्तिङ्क्तौ च संज्ञायाम्" (पा० सू० ३।३।१७४) इत्यनेन । चिन् तु न, "अप्रत्य-
भैरवी ।

तो लोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाच्च' इत्युक्तम् । तत्र लक्ष्यभेदेन लक्षणभेदकल्पनयाऽसिद्ध-
त्वमाकारलोपविधायकशास्त्रस्येत्यस्तु, स्थानिवद्भावादिति तु न युक्तम्, "अभ्यासस्यासव-
णं" इत्यनेनाभ्यासकार्यं तदुत्तरखण्डादेशस्याभ्यासकार्यप्रतिबन्धकीभूतस्थानिवत्त्वत्वेति ज्ञा-
पनेन यथा 'आरति' इत्यस्य सिद्धिर्भवति तथा प्रकृतेऽपि स्थानिवद्भावस्य निषेध स्यादिति
चेन्न, अभ्यासस्वपर्याप्त्यधिकरणस्य स्थाने कार्यं कर्तव्ये तदुत्तरखण्डादेशस्य तत्प्रतिबन्धकी-
भूतमित्यर्थस्य तेन ज्ञापनात् । नचैवं सति परिभाषेन्दुशेखरविरोधः, तत्र हि 'अरिश्रियात्' इत्यत्र
स्थानिवत्त्वेनेत्यह् भवत्येव, तस्य स्थानिवत्त्वस्याभ्यासकार्यप्रतिबन्धकत्वाभावादि-
त्युक्तम् । अभ्यासस्वपर्याप्त्यधिकरणत्वस्य प्रवेशे तु तस्येवोऽभ्यासस्वपर्याप्त्यधिकरणस्या-
नित्वं तत्र नेति निषेधाप्राप्तेः प्रतिबन्धकीभूतेत्यस्य तत्र प्रयोजनकथनासङ्गतेरिति वाच्यम्,
तस्य ग्रन्थस्य वस्तुतोऽभ्याससम्बन्धिकार्यं इत्यर्थमिप्रायककारणात् । अभ्यासावयवादेशस्या-
प्यभ्याससम्बन्धित्वमित्याशयात् । वस्तुतस्तत्र प्रतिबन्धकत्वमिषेप्तो न कार्योऽभ्यासस्वप-
र्याप्त्यधिकरणत्वनिवेश एव कार्यो लाघवापेति दिक् ।

भावप्रकाशः ।

मीपशस्य ज्ञापनात् । यदा, तस्मिन् विषयताभावेनापि तन्निमित्तकत्वस्यैवकारण्ये तेन ज्ञापनात् । अतएव
'गणमति' इत्यादी न वृद्धिः । न चैवमपि 'आरति' इत्यत्र शब्देन्दुशेखरे उक्ताभ्यासकार्यं तद-
सरला

'वृद्धि' इत्यत्र गिलोपस्य तत्र कृते एव वलोपस्य प्राप्तेः पदचरमावयवविधिविषयत्वात् तत्र न स्थानिवत्त्व-
प्रवृत्तिरिति । यग. स्थानिवत्त्वादिति । अत्र इणो यणादेशस्य स्थानिवत्त्व साक्षात्पदचरमावयवशोत्व-
प्रतिबन्धकम् । वाक्यसंस्कारपक्षे एतत्कथम्, पदसंस्कारपक्षे तु तत्र स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन वृद्धत्वाभावात्
स्थानिवत्त्वप्राप्तिरिति । तस्यै फलं तु शब्देन्दुशेखरटिप्पणे गुरुकृते स्पष्टं तत्र एतावन्तस्यम् । पय.शब्दो
पदरूप्यन्तेऽध्यायोः कर्मण्यणि इणो गमादेशे जायमानपयोगमशब्दसिद्धिः फलं तु न सम्यक्, तत्र ग-
मादेशस्य स्थानिवत्त्वेऽपि गकारस्य आदेशत्वान्मात्रेण तन्मात्रवृत्ति इत्येवमादायोत्वसिद्ध्या तन्निषेधानात्
इत्यकत्वात् । पदचरमावयवे कार्ये इति व्याख्यानं तु कर्मसाधनविधिशब्दस्वीकारेऽपि तस्य पदान्तशब्देन
कर्मधारयसमाप्ते पदचरमावयवरूपे विषये कर्तव्ये इत्यर्थेन भवतीति गुरुचरणाः । युक्तं चैतत् द्विवचनानि
शब्दैः कर्मधारयेन पदान्तशब्देनापि कर्मधारयसमाप्त्यैव युक्तत्वात् ।

अत्रैदं तत्रम्—साक्षात्पदचरमावयवसाधकः परम्परया पदचरमावयवसाधकः साक्षात्पदचरमावयव-
प्रतिबन्धकः परम्परया पदचरमावयवप्रतिबन्धकश्चेति चतुर्विधः स्थानिवद्भावः । तत्र द्वितीयं वक्तव्यत्वात्
त्रिविधस्यापि निषेधोऽनेन क्रियते, द्वितीयस्य तु न, वेत्स्वानित्यत्र रूत्वशङ्कापरमाध्ययानाण्यादिति
प्रख्यति शब्देन्दुशेखरटिप्पणे । एतदुदाहरणान्यपि तत्रैव स्पष्टमुक्तानि तत एतावन्तस्यानि विस्तरमया-
न्नामोहित्वात् ।

वाक्यसंस्कारपक्षे इति । पदसंस्कारपक्षे 'प्रतीचः' शयुदाहरणम् । तत्र हि "अच." इत्यलोपस्य
स्थानिवद्भावेन प्राप्त "इको यणचि" इति यणादेशः पदचरमावयवस्यैव तत्र त्रिविधो स्थानिवद्भावनिषेधात्
भवति । ज्ञापनादिति । सम्भावित्वमस्यापि स्थानिवद्भावेनातिदेशो भवतीति ज्ञापनादित्यर्थः । फलं हि
ति । पूर्वोक्तज्ञापनस्य फलं त्वित्यर्थः । सिद्धिरिति । यातेऽन्तात् किति अणो लोपे यलोपे उक्तरीत्या
सम्भावित्वमस्यालोपस्य स्थानिवद्भावेन लामादातोलोपे यलोपे 'याति.' इत्यस्य सिद्धिरिति भावः ।

फकारेकारस्य उदात्तत्वे कर्तव्ये न स्थानिवत् । सर्वगानुस्वारयोः-शिण्डि । दीर्घे-प्रति-
दीप्त्वा । जशि-सग्यश्च मे । अदनं गिवः । अदेः क्तिनि "बहुलं छन्दसि" (पा०सू०२।४।
३९) इति घञ्देशः, "घसिमसोर्हलि-" (पा०सू०६।४।१००) इत्युपधातोपः,
"झलो झलि" (पा०सू०८।२।२६) इति सञ्चोपः, घञ्चम्, घस्य जश्चम् । "मह-

शब्दरत्नम् ।

पात्" (पा० सू० ३।३।१०२) इत्यनेन बाधात् । न स्थानिवदिति । स्थानिवत्त्वे
हि स्वराप्रवृत्तिरेव स्यात् । अकारस्य तु न, स्वविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात् । लित्वं तु
'कारकः' इत्यादौ भावकाशमिति भावः । शिण्डोति । नन्वत्रानुस्वारस्यादिष्टादचः पूर्व-
त्वेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तिः । न चास्मादेव ज्ञापकात्तस्याशास्त्रीयत्वेऽपि स्थानिवत्त्वेन तत्त्व-
भेदो ।

अप्रवृत्तिरेवेति । 'चिकीर्षकः' इतीकारस्येति शेषः । मूले सवर्णानुस्वारप्रहणस्य 'शिण्डि'
इत्युदाहरणम्, तत्र शिपेलोटि तस्य हेर्धिः, इनम्, अलोपे अनुस्वारे ष्टुत्वजश्चपरसवर्णेषु,
"सरो झरि" इति वा डकारलोपः, इति प्रक्रिया । तत्र डकारलोपे पञ्चमीसमासेन स्थानिवत्त्वत्र,
भादिष्टादचः पूर्वत्वात्पूर्वत्रासिद्धीयत्वोच्च । तत्र 'शिण्डि' इत्युदाहरणं खण्डयितुमाशङ्कते-
नन्वित्यादिना । अप्रवृत्तिरिति । अलोपस्य परसवर्णं कर्तव्ये स्थानि एवाप्रवृत्तिरित्यर्थः । नकार-
निष्ठमनादिष्टादचः पूर्वत्वं "स्थानिवदादेशः" इत्यनेनानुस्वारेऽतिदिष्टमस्तु, यद्यप्यनादिष्टा-
दच पूर्वत्वमशास्त्रीयं तथापि सवर्णप्रहणाज्ञापकात्तदतिदेशो भविष्यति । एवञ्चातिदिष्टन्त-
देवादाय परसवर्णं कर्तव्ये "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवद्भावः स्यादित्याशङ्कं निराच-
ष्टे-नचेति ।

भावप्रकाशः ।

नवयवधारणवयवादेशस्य तदप्रतिबन्धकस्थानिवत्त्वं नेत्यर्थस्य "अभ्यासस्यासवर्णं" इत्यनेन शापि-
नत्वमितिरीत्या 'धातिः' इत्यत्राप्यालोपरुपभाष्यासकार्ये तदप्रतिबन्धकतादृशदिगीयाकारलोपस्थानिवत्त्वस्य
निषेधापत्त्या आलोपयलोपयोरिवानित्यादिवत्तिरिति प्रत्ययमात्रध्रुवणापत्तिरिति वाच्यम्, वस्तुतोऽभ्यास-
मन्वन्धिकार्यमात्रे कर्तव्येऽभ्यासस्यानवयवधातुसम्बन्धिवागृशावयवस्याचोभ्यासानवयवकृपातोर्ध्वमवयव-
वृत्तरत्नसम्बन्ध्यासादव्यवहितपराजुपस्तस्य वा य आदेशस्तस्याभ्यासकार्यध्रुवणिकीमूर्त्तं स्थानिवत्त्वं
नेति नदधेनादोषात्, शास्त्रवयवत्वस्य सामानाधिकरण्यादेः शिष्येणत्वेनादोषाच्च । धातुत्वमुत्तरत्न-
स्येवेति ध्वनयितु तदनवयवेति विशेषणम् । अत्र एवाभ्यासकार्ये तदुत्तरत्नदेशस्येत्याद्येव परिभाषेन्दु-
शेखरे षष्ठम् । तस्याभ्यन्त्य एवार्थः । यथाचास्वावश्यकत्वं तथा स्पष्टमन्वत्र । वस्तुतो 'धातिः' इत्येव क-
ल्म्, नतु लोलुवादीनिर्यत् अभ्यग्रदीपोत्थोत्थास्याने मत्कृते इति बोध्यं, तदाह-द्विगिति । वा-
धादिति । एतेन कण्ठ्यनैः क्तिनि 'कण्ठ्यनैः' इति वृत्तिकारोकेमुदाहरणमयुक्तमिति ध्वनितम् । प्रवृ-
त्तिरेवेति । चिकीर्षकारस्येति शेषः । तेन प्रतिबन्धादिति भावः । एवञ्चावयवमाह-अकारस्येति ।
सवर्णानुस्वारयोः- 'शिण्डि' 'शिपनि' इति मूत्रे पाठः । शिपेलोट्ये हेर्धिः ततोऽलोपानुस्वारप्रहणजशक-
परसवर्णाः क्रमेण ततो 'सरो झरि' इति वा डलोप इति प्रक्रिया । नचालोपस्य पञ्चमीसमासपक्षे स्था-
निवत्त्वेन हलः पररामावाड्डलोपे न स्यादिति वाच्यम्, भादिष्टादचः पूर्वत्वेन तदप्रवृत्तेः । 'पूर्वत्रासि-
द्धीवे न' इति निषेधाच्च, डलोपस्यासिद्धत्वाच्चेति भावः । अभ्यया सत्राशयं वक्तुं 'शिण्डि' इत्युदाहरणं
खण्डयते-नन्वित्यादि । एवाप्रवृत्तिरिति । अलोपस्येति शेषः । तथाच सवर्णप्रहणं स्वर्धमिति भावः ।
कौस्तुभादिसिद्धान्तेनाशङ्कते-नचास्मादेवेति । सवर्णपदादेवेत्यर्थः । अन्वयोक्तोत्या तस्य वैषम्ये स्प-

सरला ।

स्वराप्रवृत्तिरेवेति । प्रत्ययापूर्वत्वाभावादित्यर्थः । स्थानिवत्त्वनिषेधादिति । "स्वविधौ न स्थानि-
वत्" इति वार्तिकेनादिति बोध्यम् । भादिष्टादच पूर्वत्वेनेति । स्थानिवत्त्वादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभावेने-

स्य स -” (पा०सू०६।३।७८) इति सूत्रात् स इत्यनुवर्तमान “समानस्य च्छन्द

शब्दरत्नम् ।

मे , फलाभावात् , तन्घटितसन्निवेशावभस्य तत पूर्वस्यातिदेशसहस्रंणाप्यतिदेशेऽनुवर्तमाने

फलाभावादिति । पूर्वसूत्रेण स्थानिवत्त्वस्य फलाभावादित्यर्थः । उत्तरसूत्रस्य प्रवृत्त्यथ पूर्वसूत्रस्य प्रवृत्तिकल्पने कृत्वा सर्वर्णपरग्रहणकरणापक्षया “प्रश्नालनाद्धि” इति न्यायेन पूर्व भावप्रकाशः ।

एतेन । नच सवर्णदीर्घादिसङ्घट्टाद्यत्, फलाभावात् “अनुस्वारादिसाहचर्येण त्रैपादिकस्यैव ग्रहणाच्च । तदनाश्रये दीर्घग्रहणेनैव सिद्धेरेतद्ग्रह्यापाताच्च । यलोपादिसाहचर्येण सर्वर्णे कर्तव्ये इत्यथस्यैवोचित्वा च्छिति भावः । तस्य—अनादिष्टादच पूर्वत्वस्य । स्थानिवत्त्वेन । पूर्वसूत्रेण । तत्त्वमिति । अनादि

ष्टादच पूर्वत्वमित्ययः । अनुस्वारास्येति शेषः । एवञ्च प्राप्तद्वितीयस्थानिवद्भावाभावायेनासकलमिति भावः । नन्वेव ‘कण्ठ्वति’ इति न स्यात् । कण्ठ्यतेयगन्तात् वयञ्जन्ताद्वा किञ्च्यल्लोप्यलोपयोरापस्य- स्थानिवत्त्वेनोवञ्चि यणिवोक्तरीत्या “अच पर” इतिस्थानिवत्त्वादकारेण न्यवायादूठबलोपयोराप्या “इ लि च” इति दीर्घे कण्ठ्वति ‘कण्ठ्वति.’ इति वाऽनिष्टरूपापत्तेरिति चेत् ? न, अत्र सूत्रे ‘कण्ठ्वति’ इति

माथ्योदाहरणाज्ज्ञापकात्तस्य स्थानिद्वारकत्वानिश्चयकल्पनात् । एवञ्च बलोपापवातोश्रोमयथापि रूपसिद्धिः । अतएव ‘तिश्रमाचचे तिश्रपयति’ इति ह्रस्वत्त्वात्कृत् सङ्गच्छते । अथवा उवाभ्युक्तरीत्या स्थानिवत्त्वेन पुन न स्यात् । वस्तुतस्तदतिनियत्वेऽपि तत्र नैव्यने इत्यत्र मानाभावात् तदुक्तिर्युक्तैरेति ‘तिश्रयति’ इत्येव रूपमिति बोध्यम् । यद्यपि सर्वर्णग्रहणेनैवानुस्वाराश्रेयः सुकर्म, अन्यथैतद्वैयर्थ्यापत्तस्तथापि

अनादिविषयकत्वशब्दावारणाय तदुपद्रवम् । अत एव सर्वर्णाविषये सकलानां ध्वनयितुं ‘शिशन्ति’ इत्युक्तं मूले । शिहरिज्ञासिद्धत्वं तु न, उक्तेरुत्तरत्वात् । एतेन सवर्णस्थान्यनुस्वारे एव कर्तव्ये स्थानिवत्त्वभावो न केवलानुस्वारे इति नियमार्थं सवर्णग्रहणमित्यपत्तमिति मूलकौस्तुभमिच्छेत् । अत्र मान्योक्त्या तावत्समापत्ते—फलाभावादिति । यस्मिन् शोधिते यस्य स्वस्मिन् चारितार्थान्यत्र फल तत्तन ज्ञाप्यमिति

सिद्धान्तेनात्रान्यत्र फलाभावादित्यर्थः । नच ‘अमाश्रयादिमिद्धि फलम् । तत्र हि ‘अद् इ य’ इति स्थिते ‘बल्लोपी’ इति पूर्वविप्रतिषेधेनोपवाच्यः पूर्व ‘गलोपे वृद्धी एकदेशविभक्त्यायेन प्राप्तजगध्यापादेशाभावाद्य गिलोपस्य स्थानिवत्त्वमुपेयम् । तद्योक्तार्थाङ्गीकारं विना न सम्भवति कृतवृद्धेरादित्यस्यानादि

ष्टादच पूर्वत्वभावादिति बाध्यम् । ‘अण्यल्लोपी’ इत्यस्य गित्स्थानिकवृद्ध्यादेशे च्छित्तेनात्रापत्त्या वृद्धे परत्वेनादौ भुवत्त्वात् । पूर्वोपस्थितमित्तकावादिरूपान्तरङ्गत्वेन वृद्धरादौ दुर्बलत्वाच्च । स्थानिभूतादच पूर्वत्वेन वृद्धे यस्तदुत्तिषमं वञ्चित्त्रोद्देश्यकविधावित्यस्य ‘कृदतिष्ठ’ सूत्रे भाष्ये ध्वनितारेनाश्रितेश्च । एतेन नच फलाभाव समाप्त्यादिसिद्धे फलवादिदित्वात्कृत्पास्ता । नच लोपवादिमिद्धि-फलम्—नच “अदृत्तुपुन” इति “संज्ञापूर्वे” इति च त्रिर्वाङ् कौस्तुभे उक्तं एवेति बाध्यम्, आश्रया

लक्ष्यासाधकतया निःफलत्वेनानङ्गीकारात्, अत्याया असत्त्वाच्च इतिवाच्यम्, तथाप्यलोपस्यसत्त्वात् । वार्तिकोक्तप्रत्याख्यानं तु न भाष्याभिमतम् । एवञ्च सर्वर्णग्रहणं व्ययमेव । अतएव पूर्वत्रासिद्ध इत्यवश्यं वर्यलोपस्वरदीर्घश्चर्त्तवचनादीनि न कार्याणीति भाष्यसङ्गतिः । अथवा तस्याप्यावश्यकत्वात्

तदसङ्गति स्पष्टैव । अतएव च ‘कण्ठ्वति’ इति यथाश्रुतमाथ्योदाहरणसङ्गतिः । एतेनातएव सवर्णग्रहणं सूत्रे कृतम् । अन्यथानर्थक्यं स्पष्टमेव कौस्तुभादानुक्तमिति मन्दाकिहरितमाचञ्च इति (गञि विञि हरित्पुनति इत्यादौ “तोळि”) इति कर्त्तव्ये प्राप्तस्थानिवद्भावाभावाच्च सवर्णग्रहणं, पूर्वत्रासिद्धीये इति तु न तस्य दोष इति निषेधादिति खण्डनकारोक्तिस्यास्ता उक्तहेतोः, परनिपातयोग्यस्य पूर्वनिपातकरणेन तस्यैव

अर्थेन तत्साहचर्येण प्रतिपदोक्तत्ववस्यैव तत्र ग्रहणादिति भाष्याशयाच्चिति मान्यमत्रमिच्छेत् । अन्त्युपेत्येदम् । अत्र गुरुचरणा—श्लेषवादिमिद्धि फलमस्येव । ‘नचात्’ इतिप्रत्याख्यानार्थं माध्यकृत सिद्धान्तत्वेनाभिमतत्वात् । अन्वया प्रत्याख्याने ‘अरीमज’ इत्यादौ सूत्रेऽत्रादौ सकर्मक इति विकल्पप्राप्तस्तन्निषेधस्य चानुशया तस्यैवतानुमानेन माथ्योक्त्यावश्यकस्वित्तिभाष्यागामप्राप्त्यायेन च विकल्पः

भैरवा ।

सूत्राप्रवृत्तिरेवोचितेति भाव । किञ्च यत्र ज्ञाप्यार्थस्यान्यत्र फलन्तदेव ज्ञापकमभवति, तथात्र वक्तुमशक्यम् । नच 'समाद्य' इत्यस्य सिद्धिरेव फलम्, अत्र 'सम् अद् इय' इति स्थिते पूर्व विप्रतिषेधेनोपधावृद्धे पूर्व गिलोपे ततस्तस्य स्थानिवत्त्वेन गित्ववृद्ध्या वृद्धौ कृत्यायामेकदेश- विकृतन्यायेनात्प्रहणेन ग्रहणाजगृह्यादेशस्य प्राप्ती "अच परस्मिन्" इति स्थानिवत्त्वमि- प्यने स चानादिष्टादव पूर्वत्वस्यातिदेश एव घटत इति वाच्यम्, गिलोपादन्तङ्गत्वेनोपधा वृद्धे प्रवृत्तरनादिष्टादव पूर्वत्वस्य सुलभत्वात् । "सन्वल्लुघुनि" इति सूत्रे प्रत्याहारग्रहणेन "वृद्धेर्लोपो बलीयान्" इति तु यत्रेकस्थानिकत्वं वृद्धिलोपोस्तद्विषयम् । नच 'लोड्रव' इत्यत्रोवडि "गुग्गु" इति प्राप्तस्याज्जिमित्तकगुणस्य "न धातुलोप" सूत्रप्रत्याख्यानपक्षे प्रतिषन्ध एव फलमस्त्विति वाच्यम्, "न धातुलोप" इति सूत्रप्रत्याख्यानपक्षे फलसत्त्वेऽपि भावप्रकाशः ।

स्यात् । आशयविति तु परिमाणालम्बोऽर्थः । अतएव "अचि क्वचित्" इति भाष्योक्तिः । एतेनादि अङ्गसामर्थ्यात् सुख्यानादावेव प्रवृत्तिरिति हरदत्तोक्तमपास्तम् । एवञ्च सूत्रमतेऽपि तत्फलनावश्यकत्वं मितिगौरवम् । अन्यथा फलमेव स्पष्टएव । नच-उवडि अनादिष्टादव पूर्वत्वाभावेऽपि तत्र पूर्वत्वेन वृद्ध लोलशब्दात् परस्य गुणे कर्तव्ये तत्प्रतिवचयाल्लोपस्य पञ्चमीसमासेन प्राप्तस्थानिवद्भावसौकर्येन नोपधागुण, निमित्तत्वेनात्रित्वात्पूर्वस्मादिति कैयटाशुक्तार्थे तु न मानम्, 'हैगौरि' इत्याद्यतिप्रसङ्गस्य पञ्चमीसमासानित्यत्वेनैव वारणात् । भाष्यानुकरया तदन्वितत्वाभावेऽपि पूर्वस्मात्परस्याव्यवहितस्यैव ग्रहणात् । अच पूर्वत्वादि स्वरग्रहणाभ्यामपामाण्याच्चा-यवधानांशकथेऽप्यत्र तद्भाषे मानामावात् । उच्यते स्य शब्दमर्यादया कामाचोत्सुदोतोक्तरीत्या निर्वाह इति वाच्यम्, पक्षे दोषभौव्यात् तस्य लक्ष्यविशेष परत्वाच्च । यत्तु ईदृशरीत्या पञ्चमीसमासेन तत्त्वस्य भाष्ये काव्यनाश्रयणादुद्देशोत्थितस्य इति । तत्र अत्राप्यकारणत्वे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् गुणशुद्धौ न भविष्यत इति "नधातुलोप" इति सूत्रमाभ्ये एवाश्रयणात् । नचैवमप्युद्देशोत्तविरोधे तस्य पञ्चमीसमासस्य लक्ष्यसामान्यपरत्वामिप्रायकारत्वात् । नचैव तत्पक्षे 'वैयाकरण' इत्यादौ अनादिष्टादव इकारपूर्वत्वेन वृद्धवकाऽदिरव्यवहितपरस्यैकारादिकृतीत्या आ यादेशाद्यापत्तिः । यत्तु 'भूयास्ताम्' इत्यादावाधधातुनरवत्त्वेवात्रैज्विशिष्टे एवादेशस्य "वदागमा" इति -यायेन, तथाच न तेन तदापत्तिरिति । तत्र, तन्न्याये तद्ग्रहणशब्देन सञ्जाभूतशब्दस्य शालोपात्तस्यैव ग्रहणात् । अ यथा अतिप्रसङ्गापत्तेः । किञ्च ऐजागमत्वेऽपि अवयवत्वे मानामावात् "अनुनासिकारपर" इति विहितानुस्वारवत् । न च परादिशब्देन विधानादेव तत्त्वम्, तस्य तत्त्वेन बोधकत्वाप्रसिद्धे प्रत्य- यादीनामपि तत्त्वापत्तश्च । अत एवादेशनिमित्तापेक्षया पूर्वत्वपक्षे 'वैयाकरण' इत्यादौ दोषमाशङ्क्य 'अच पूर्वत्वविज्ञानादौ चो सिद्धम्" इति समाहितम् "अच परस्मिन्" "नव्याभ्याम्" इति सूत्रमभ्य- यो । अन्यथा शङ्कया एवानुदयापत्तेरज्ञानवस्तुदयेऽपि स्वरीत्या तयोपि पक्षयोर्दुष्टतया तदनुकंवा पञ्चान्तराश्रयणेनैव सिद्धान्तकथनत्वासङ्कल्यापत्तेः । एतेन पूर्वी पूर्वावयवौ, अमक्तत्वे हि इक्षानश्च यजन्तस्मादण ताच्छो न स्यात्, प्रातिपदिकस्यावृद्धत्वादिति हरदत्तोक्तमपास्तम्, उक्तमाश्रयितेषा पत्तः । इमामेवाशुचि ध्वनयितुं शब्देऽनुशेखरे तत्र हरदत्त इति लिखितम् । अत एव तथा प्रयोगा नुच्चारण तत्रेति तदभाव एवेति वृष्टा-तदार्यान्तिकयोर्महद्वैषम्यमिति दिगिति वाच्यम्, ऐज्विशिसामर्थ्येन तदभावकल्पनात् अवध्ववधिमतो साजात्येन पञ्चमीसमासस्य 'वैमिदिता' इत्याद्युदाहरणपरमाभ्यप्रामाण्येन च तत्र पूर्वत्वेन वृद्धस्य साचकत्वेन ग्रहणाच्च । अत्र च लावयतेर्लोपित्यादे कौलुप्तमिति लक्ष्यत्वस्याकृ- त्वा वृद्ध्यावादेशी गिभेप काय । तत्र प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिरिति खण्डनपरमाभ्यमपि मानम् । "धावत्- को" इति शाफ्नादतरहरत्वमनित्यम् । एवञ्च नित्यत्वाणिलोपः । वृद्धिरुत अकृते गिलोपे उपदेशेन कृतेत्व- णदेशेनेत्यनित्या । वार्तिकमात्रिस्तुक्तीत्या नेत्रि तस्याशयः । वैयट्यस्य तु प्रमाद एवेति स्पष्टमुद्रोते । अन्यथोक्तरीत्या तत्र पूर्वत्वाल्लशब्दादव्यवहितपरोकारस्यावादेशरूपकार्यसत्त्वेन तदावयवत्वे तदसङ्गति स्पष्टव । 'प्रलो' इत्यादौ तु पूर्व धातु साधनेनेति सिद्धान्तादनादिष्टादव पूर्वत्वाभावः । एवं वैयाकरण

शब्दरत्नम् ।

इत्यत्र, “भोभगो” (पा० सू० ८।३।१७) इति सूत्रस्थभाष्यरीत्या तस्य स्था
निभूताल्लुत्तिधर्मत्वेन “अनङ्गिधर्मो” इति निषेधाच्च, विशेषणतयाऽलाभयगाच्च ।
भरवी ।

सूत्रकारमते फलाभावात् । अत एव “पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्” इत्यवष्टभ्य सर्वणग्रहण
।त्यात्यानपरभाष्यस्य सङ्गतिः । अन्ययोक्तार्थज्ञापकतयैव सर्वणग्रहणस्यावश्यकतया “वे
।लोपस्वरवर्जंन्द्रिर्वचनादीनि न वक्तव्यानि” इति भाष्यं न सङ्गच्छेत ।

तद्वदिति । अकारयुक्तो नकार इत्येवमानुपूर्वीवदितेत्यर्थः । अकार्यत्वादिनि । नचाविद्य
मानस्यैव धर्मस्यातिदेशो भवतीति तस्यातिदेशो भविष्यतीति वाच्यम्, तस्यानुपूर्वीरूप-
तया कार्यातिदेशस्याद्यसूत्रेण करणेऽपि रूपानतिदेशात् । स्थानिभूताल्लुत्तिधर्म-
त्वं । नन्वसाधारण्यनिषेधादिमूलकृन्मते नायमल्लुत्तिधर्मोऽत आह—विशेषणतयैति । अन्व-
भावप्रकाशः ।

‘सुषो.’ इत्यादावपि, अन्ये ततोऽन्वयविपरत्वाभावश्चेति बोध्यम् । एतेनैवविपरत्वात्तत्वात्फलेन तत्साम-
र्थ्यात्तत्सिद्धिरयुक्तोपपास्तम् । किञ्च “आरादीनां च” “श्वादेरिति” इत्युपपत्तये साफल्येऽपि “न
वाभ्याम्” इत्यादि सूत्रचतुष्टयविषयेश्रवणेन वैषम्यमेवेत्याशयात् । “भूपत्ता व्यपदेश.” इति न्यायात् ।
अनुपशोक्तोत्तरी भाष्येऽपि बोधकः । ‘सुः’ इत्यशोक्तरीत्या तस्य सात्त्विकत्वाभावेन ततो व्यवहितस्य
शार्थभावेन च स्थानिवद्भावस्यैवाप्रवृत्त्या न दोषः । कण्ठतिरित्यत्रापि न दोषः । ततः पूर्वत्वेन दृष्टान्तस्य
दान्ते सत्त्वेऽपि वकारस्योकारेण व्यवहितत्वात्तदभावे । पूर्वत्वेव परस्यापि अनुपशोक्तरीत्या सात्त्विक्यैव
ग्रहणेन वणादेशपक्षेऽपि न दोषः । एतेन पशुद्वयेऽपि तस्ययोगसिद्धिः । तत्त्वेन दृष्टदुकारान्तादन्तादा
परान्वयवित्तरयोऽपि तदापत्तेरित्यपत्तम्, वक्तव्येति । अतिदेशदृष्ट्या दीर्घस्यासिद्धत्वेन ह्रस्वोकारान्तत्वे
ऽपि तस्य ततः पूर्वत्वाभावाच्च । तस्मादुपयोगोक्तपक्षेऽपि सम्यगेवेति न तद्विरोधः किञ्च प्राचामनुषेधेन
नयोक्तत्वात् । एवञ्च प्रत्याख्यानस्य युक्तत्वे लोपुवादिसिद्धिः फलमिति युक्तमिष्याद् । तन्मते पूर्वद्वेदोर
युक्तत्वादाह—तद्वदिति । अकारयुक्तं न इत्येवमानुपूर्वीसाम्येत्यर्थः । अतिदेशेति । ईदृशातिदेशे
त्यर्थः अस्य कार्यातिदेशत्वेन रूपानतिदेशात् । तस्यानुपूर्वीरूपत्वात्, तस्याः स्वरूपरूपत्वात् समुदाय
स्यास्थानित्वाच्च । एतेन वचनात् किं किं न भवतीत्यतिदेशसदृशेणेत्युक्तमित्यपत्तम् । अपिः कैमुतिक
न्यायलक्षकः । ननु मास्तु तद्वदिति, उक्तयुक्तं, किन्तु तदुपपत्त्यकाशः परेति स्थानिवद्भावे कार्ये पूर्वम्
प्रवृत्तिः “अवः पर” इति स्थानिवद्भावस्येनाविदिश्यते इति फलितोऽर्थः । एवञ्चाशास्त्रोक्तवशाद्वापि न,
यथा तासौ नित्यानिर्वादीनामप्यतिदेशपत्तिः स्यात् । स्पष्ट चेद कौस्तुभादी, —इति चेद् ई न, ईदृश
कार्यातिदेशस्य भाष्यासम्मतत्वात् । निमित्तरूपकार्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । अत एव “स्थान्यल्लुत्तिधर्मनिषेधे
कुरुवपिवा प्रतिषेधो वक्तव्य.” इत्येतदुपपादनावसरे “स्थानिवद्भावदङ्गत्वात्, स्वाश्रय च लूपपक्षत्वादि,
तत्र लूपपक्षत्वादिः प्राप्नोति” इति भाष्यं सङ्गच्छते । किञ्चान्या रोत्या तासौ नित्यानिर्वादीपक्षेऽण्निषेधे
ऽप्यतिदेशप्रवृत्त्या घट्टकृतीप्रमातव्यायापत्तेः । एतेन यत् “शिण्डि” इति “इत्यादिवित्तर.” इत्यन्तमूलोक्त
रूपाः कौस्तुभोक्तङ्गिका एवं संश्लिष्य एतेन तद्वदित्याशङ्क्यत्वादिस्वन्मन्यपास्तम्, स्थानिवदिति
कार्यातिदेशात्, अन्यथा तदानर्थक्यमेवेति मन्दोक्तिरपत्ता । नन्वद्यः पूर्वत्वं नामानवपिकत्वविशिष्ट
पूर्वत्वम्, नत्वञ्चिद्विद्वत्त्वम् । अत एव तत्रानुपूर्वीरूपं किन्तु अतिरिक्तो धर्मस्तस्य चातिदेशः सुलभ
पक्षेऽत आह—भोभगो इति । रीर्येति । साच प्रागुक्ता, वक्ष्यते च । तस्य—तादृशपूर्वत्वस्य ।
अल्लुत्ति । नकारल्लुत्तित्यर्थः । एतेनान्यपरम्परया कौस्तुभेत्तरीत्या साधारण्यनिषेधेन दूषयन्मन्द
प्रयुक्तं, माधरोवेच्छतात् । ननु मूलकृन्मते नायमल्लुत्तिधर्मोऽत आह—विशेषणतयैति । अणुपत्याले विशेषे
सरला ।

त्यर्थः । भाष्यरीत्येति । तत्सूत्रस्थभाष्यरीत्या अल्लुत्तव्याप्यधर्मोवच्छिन्नस्थानितासमानाधिकरणधर्मनिमित्ति
पक्षके कार्ये कर्तव्ये स्थानिवद्भावो न भवतीत्यनल्लुत्तव्याप्यधर्मेण लोपस्याल्लुत्तव्याप्यास्वावच्छिन्नस्था
निग्रहत्वेन तत्रैवधातित्यर्थः । यथा चैतत्तत्स्थानिवत्त्वञ्चै निरूपितम् । विशेषणतयैति । स्थानिसम्भ

शब्दरत्नम् ।

भाष्ये "पूर्वशास्त्रे" इत्युच्यते घरे-यलोप-स्वर-भिन्नानां द्विर्घनादीनां ग्रहणस्यात्र प्रत्याख्यानेन तस्य च णवे प्रतिप्रसवेनात्र स्थानिवत्त्वेन परसवर्णाभावस्यैव लामोदि-
दमुदाहरणं चिन्तयम् । अत्रग्रहणे च प्रतिप्रसववार्तिके लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नैत्युप-
पादयिष्यते । किं च "दीर्घाद्याचार्याणाम्" (पा०सू०८।४।६२) इत्युक्तम् "अनुस्वारस्य
ययि" (पा०सू० ८।४।६८) "वा पदान्तस्य" (पा०सू०८।४।६९) "तोनि"
(पा०सू० ८।४।६०) "उदस्या" (पा०सू० ८।४।६१) "ज्ञयो ह्यो-" (पा०सू०
८।४।६२) "श्लोऽपि" (पा०सू० ८।४।६३) इति पदसूत्रोपादेतरं "श्लो जग्
मैरवी ।

व्यालो विज्ञेयत्वादिति भावः । पूर्वोक्तं सर्वत्र सवर्णादेशपक्षे । वस्तुतोऽत्र तस्याभावेन
णकारोऽप्युक्त इत्याशयेनाह—भाष्य इति । प्रतिप्रसवेनेति । "तस्य दोष" इति वचनेनेति शेषः ।
स्थानिवत्त्वेनेति । स्थानिद्वारकमनादिदादचः पूर्वत्वमाधित्य भवत्सम्मत्तस्थानिवत्त्वेनेत्यर्थः ।
ननु प्रतिपदोक्तणत्वस्य प्रतिप्रसवसूचकवार्तिके ग्रहणमत आह—णवग्रहण इति । उपादि-
ष्यत इति । अष्टशब्द इति शेषः । अत्रग्रहणस्य "अपदान्तस्य मूर्धन्य" इति सूत्रान्मूर्धन्यपदा-
नुवृत्तिं कृत्वा प्रत्याख्यानेन प्रतिपदोक्तस्य णत्वस्याभावेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया
अप्रवृत्तिरेव । एवञ्च 'शिण्डि' इति न सवर्णानुस्वारयोक्ताहरणम्, किन्तु अनुस्वारग्रहणस्यैव ।
आद्यसूत्रेणान्युपस्थानादिष्टादचः पूर्वत्वं शिण्डीत्येतत्परसवर्णग्रहणोदाहरणं न, एतत्साधयति-
द्विष्टेति । इदम्पाठ्यस्यासप्रदर्शनं जश्त्वस्यासिद्धत्वप्रदर्शनाय, नतु लोपस्यासिद्धत्वप्रदर्शनाय,
व्यत्यासामावेऽपि लोपस्यासिद्धत्वसम्भवात् । पाठव्यत्यासपक्षे शिण्डीत्यत्र प्रक्रिया त्वि-
भावप्रकाशः ।

षण्ठेनाभयणाद्येत्यर्थं, तथाच पूर्वसूत्राग्राह्या तस्मात्त्वेन "भवः पर" इत्यस्याग्राह्या सवर्णग्रहण
व्यर्थमिति युक्तमेवेति भावः । इदञ्चात्र सवर्णादेशमभिदेत्य । वस्तुतोऽत्र तस्यैवामावेन णस्य पाठोऽप्युक्तः,
किन्तुनुस्वारस्यैवेति नैतद्व्याप्तिप्राया सूत्रकृतः सवर्णपदोक्तिरित्याह—भाष्य इति । प्रत्याख्यानेने-
ति । अत्रग्रहणोऽत्र स्वीकारः । स्वरेति । मूलरीत्येदम् । सिद्धान्ते तु दीर्घोऽप्युपलब्धत्वेनात्र बोध्यः ।
अत्र—सूत्रे । तेनैव सिद्धिरिति शङ्कामपाकरणेति—तस्य चेति । चसवर्णः । प्रतिप्रसव इति । "तस्य
दोषःसयोगादि" इति वचनेनेत्यर्थः । नात्र—'शिण्डि' इत्यत्र । स्थानिवत्त्वेनेति । कौस्तुभायुक्तरीत्या
ततः पूर्वत्वात्परसवर्णाभ्यवहितपरस्य व्यपदेशिवद्भावेन सात्कलमित्युदयोक्तोक्तरीत्या वा कस्य परस-
वर्णं स्थानिवत्त्वेन व्यपधानादित्यर्थः । एतेन सवर्णग्रहणसामर्थ्यादल्लिखावपि स्थानिवत्त्वात् इत्युक्तम् ।
ननु वार्तिके प्रतिपदाक्तणत्वग्रहणेनात्र निषेध एव, अत्र आह—णत्वेति । उदाश इत्यर्थः । लवांशे तु
साऽस्त्येवेत्युक्तम् । अत्र एवैतदुक्तिः सरुलेति भावः । उपादेति । अष्टशब्द इति शेषः । "अ-
पदान्तस्य मूर्धन्यः" इत्यनुवृत्त्या णादेशः उच्यतेन सर्वत्र लक्षणिकत्वमेव । णवग्रहणं नास्तिवति
कौस्तुभमतेऽत्रपरिभाषया तदभाव इति भावः । एतेन तत्र णवग्रहणप्रत्याख्यानेन परसवर्ण
ग्रहण्या 'शिण्डि' इति रूपसिद्धिरिति मन्दोक्तमपास्तम् । ननु कौस्तुभायुक्तरीत्योः सण्डित्वेन सवर्ण-
स्यैव लामोऽत्र आह—किञ्चेति । दीर्घादिति । इदञ्च जश्त्वासिद्धत्वाय, नतु लोपस्य ; तस्य
सवर्णात्त्वात् । 'शिण्डि' इत्यत्र व्यपदेशानुस्वारप्लुतानि प्रागुक्तानि । ततो लोपपरसवर्णयो-
सरला ।

१. यत्किञ्चिदः- अत्रभाजवृत्तिर्धर्मः यत्त्वं, इदमित्येन स्थानिभूतादचः पूर्वपरधर्मस्य, तत्रिमित्तके द्विधो ने-
त्यर्थेऽपि तेन निषेधादिति भावः । उपादयिष्यते इति । अष्टशब्दे इति शेषः । तत्र हि 'रण्यां नो
नः' इति सूत्रे "अपदान्तस्य मूर्धन्यः" शयतोऽपदान्तस्येत्यनुवर्त्य णवग्रहणं "पदान्तस्य" इति सूत्रं च
प्रत्याख्यातम् । तद्वैक्यान्वयतयाऽऽरम्भपक्षेऽपि तदस्मित्यतया णवग्रहे प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिरित्यु-

शब्दरत्नम् ।

शशि" (पा० सू० ८।४।६३) "अभ्यासे चर्चा" (पा० सू० ८।४।६४) "सुरि च" (पा० सू० ८।४।६५) "वा ऽवसाने" (पा० सू० ८।४।६६) "अणाऽप्रगृह्यस्य" (पा० सू० ८।४।६७) इति पञ्चसूत्र्या पाठ इति माण्यसम्मतताष्टाज्यायीपाठपणे परस्पर्णदृष्ट्या "हर्ला जद् शशि" । (पा० सू० ८।४।६३) इत्यस्य "शगे इति (पा० सू० ८।४।६६) इत्यस्य चासिद्धत्वेन यदपरत्वाभावात्तद्प्राप्तेरिति चेत् ? तस्यम् पादयते किपि पादसति इत्यादौ 'अयो ह —' इति पूर्वसवर्णे पञ्चमीसमासेन प्राप्तस्थानिवद्भाववारणायत्वात् । हरितशब्दाद्वाचक्षणयन्तात् किपि हरिद्वसतोत्यादौ उक्तरीत्या प्राप्तस्य तस्य वारणाधत्वाच्च । अत्राहोपस्थापि तत्प्राप्त्या क्वो लुप्तमित्यस्य विषय एव न । हरिभ्रमतीत्यादौ अनुनासिक तद्गुणवृत्त्यर्थत्वाच्च । 'हयवर्' सूत्रमेरवी ।

त्यम्बोष्या— शिवश्चि इत्यत्राहोपानुस्वारपटुत्वानि, अस्यामत्रस्यायामनुस्वारस्य यदपरत्वाभावादप्राप्ति परसवर्णत्वस्य, एवं लोपस्यापि सवर्णपरत्वाभावादप्राप्ति, किन्तु परत्वत्तस्य अरबस्यासिद्धत्वात्परसवर्णप्राप्तिरिति भावः ।

सवर्णे इति । कर्तव्ये इति शेषः । प्रातरथानिवद्भावेति । "हो लुप्त स्थानिवत्" इति तु काचित्कमित्याशयः । ननु "हो लुप्तम्" इत्यस्यासार्वत्रिकरेऽपि तेन निषेधेनास्यरूपस्य सिद्धेनेतदसाधारणं सवर्णग्रहणोदाहरणमत आह—हरितेति । 'हरिद्वसति' इत्यत्र । ननु 'हरिद्वसति' इत्यपि पञ्चमीसमासस्यानाश्रयणपक्षे सुवचमत आह—हरिभ्रमतीति । माण्यभावप्रकाशः ।

माप्या अज्ञानम् । एतदस्यासिद्धत्वात् परसवर्णप्राप्तिरिति भावः । ननु दधौ सिद्धश्रवमाण्ड मत्वा तत्प्राप्तिरेत आह—हर इति । न चैव क मत्वा स्यादिति वाच्यम्, उक्तोत्तरत्वादिति भावः । यत् "अथय" "परत्वं" इति आरकाद "न मुने" इति योगविभागाद्वा परसवर्णग्रहणाद्वा "पूर्वनासिद्धम्" इत्यस्यानित्यत्वेन यदुपधमिति म्दः । अत्र, दधौत्वस्य विशेषपक्षत्वात्, योगविभागात्प्राप्तागिकत्वात्, परसवर्णग्रहणाभावात्, सूत्रमते सवर्णपरत्व वक्ष्यमाणरीत्या चाविताप्यांवेति दिक् । किंचोति । "स्वी लुप्तम्" इति तु वचान्वितिति भावः । सवर्ण इति । कर्तव्ये इति शेषः, एवमग्रेऽपि । ननु तस्य काचित्कवर्णपि "थेन विधि," इति सूत्रमात्रे पादयते, पाद पद इति लक्ष्यस्योक्त्या तद्विषयत्वस्य वाक्यात्वेन तेनात्र सिद्धित आह—हरितेति । भाषे ऽर्थाच्च स्वप्नराह—अत्रेति । अरिणिजोपसमुदायक । ननु पञ्चमीसमासस्य प्रत्यास्थाने नियतविषयत्वे वानित्यत्वं तस्य । किञ्च सवर्णस्यैव सूत्रे तेन प्ररणत्र २ व सवर्णादेत आह—हरिभ्रमतीति । प्रकिया तु सैव । तद्व्यावृत्त्यर्थत्वादिति । षडोनमासेन प्राप्त सरला ।

कमिति शेष्यम् । पञ्चमीसमासेनेति । अहोपस्य स्थानिमृतादयो लुप्ताकारपूर्वत्वेन दृष्टत्वाकारपरस्य हकारस्य पूर्वसवर्णे षकारादेशे कर्तव्ये प्राप्तस्य स्थानिवद्भावस्य निषेधार्थं सवर्णग्रहणस्यावश्यकत्वमित्यर्थः । "हो लुप्त न स्थानिवत्" इति वार्तिकेनैव तसिद्धित्वस्येव आह—हरितशब्दादिति । विषयपूर्वनेति । ननु "हो लुप्तम्" इत्यस्य विषयत्वाभावेऽपि 'हरिद्वसति' इति स्थिते पूर्वसवर्णस्याऽसिद्धत्वात्पूर्वे "हर्ला जद् शशि" इत्यनेन अश्वेन दकारे तस्य स्थानिमृतादयो, पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभावात्स्थानिवत्त्वमित्याशये नैव सवर्णग्रहणस्य फल भवितुमर्हतीति चेत् ? आचक्ष्णागण्यन्ताकिपि निष्पन्नस्य हरिद्वसत्यस्य अश्वेन समासे हरिद्वशब्दात्पुनर्गिरि तत् किपि जिलोपस्योपयो 'हरिद्वसति' इत्यस्योपस्यस्य न वा यः । परतुतानु तदपि नोदाहरण पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वेनैव स्थानिवद्भाववारणसमवादात् । अत्र पथाहवे राह—हरिभ्रमतीत्यादाविति । नन्विदमपि उदाहरणं सवर्णग्रहणस्य माण्यकृमते एव सम्भवति ननु सूत्र-

स्यमूर्द्धप्रभृत्युदकैषु" इति सूत्रेण सः । चरि—जक्षतुः ॥

संयोगान्तस्य (पा०सू०८।२।२३) । तदन्तस्येति । अलोऽन्त्यपरिभाषयेति

शाब्दरत्नम् ।

भाष्यरीत्या तत्र सर्वप्रहणापकरणेण तस्यापि सर्वविधित्वादित्यन्यत्र विस्तरः । सूत्रेण स इति । "सग्धिः स्त्रीसहभोजनम्" इत्यमरात्सहस्य सादेश इति प्रतीयते । "क्षलो झलि" (पा०सू०८।२।२६) इति सिच पृथ लोप इति पथे छान्दसो वर्णलोपो बोध्यः । स्पष्टश्चर्द "धि च" (पा०सू०८।२।२९) इति सूत्रे भाष्ये । लोके तु सग्धिरित्यसाङ्गे-
येति बोध्यम् ।

भैरवी ।

रोषेति । तत्र द्वि—'स्वर्णयति' 'प्रातर्णयति' इत्यादौ "यरोऽनुनासिके" इति रेफस्य स्थानेऽनुनासिकादेशवारणाय वार्तिककृता "रेफस्यानुनासिकपरसर्वणद्विर्बचनप्रतिषेधो वक्तव्यः" इति कथितं तत्प्रत्याख्यानम् "यरोऽनुनासिके" इति सूत्रे "अनुस्वारस्य ययि" इति सूत्रात्सर्वण-
प्रहणस्यापकरणं दर्शितम् । नच 'हरिश्चमति' इत्येतदपि पदान्तविधिम्प्रति न स्थानिवदित्य-
नेनसिद्धमिति वाच्यम्, पदचरमावयवे कर्तव्ये परपदथाजादेशो न स्थानिवदिति सिद्धान्ते
तस्याप्रवृत्तेः । अन्यत्र—'चतुर्मुख' इत्यस्य साधनावसरे । खीति । इदं—पूर्वांश्वयि । नक्षत्रं
सति मूलासङ्गतिरिति वाच्यम् ; वृत्त्यनुरोधेनैवं कथनात् । वस्तुतस्तु समाना जग्धिः सग्धि-
रित्यत्र सहस्यस्यैव सादेशः । समानशब्दस्य विप्रहवाक्ये प्रयोगस्तु सहार्थस्य सम्प्रत्यय
प्रदर्शनाय । रुढश्चायं शब्द इति "सहस्य सः संशायाम्" इति सादेशः । छान्दस इति ।
नचैव सत्यमरमध्ये कथमस्य प्रयोग इति वाच्यम्, अस्य छान्दसानुकरणत्वात् ॥

भावप्रकाशः ।

स्थानिवद्भावस्यानुसंधानादित्यर्थः । पदसंज्ञाया स्थानिवद्भावस्तु न, अपूर्वविधित्वात् । सावपि पदमिति
पक्षे "नपदान्त" इतिनिषेधात् । अनुनासिके पदान्तविधौ नेतिनिषेधो न, सिद्धान्ते तदप्रवृत्तेः । पतेन—
पूर्वत्रासिद्धीयेनेत्यनेन 'वैतस्वान्' इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेर्वाणाय स्वीकृतसप्तमीसमासपरमाद्यप्रामाण्येन
तत्र पदान्तविषयविधेर्ग्रहणवत् पदान्तान्यत्रशो जहापदेन ग्रहणवच्च पदान्तान्यसर्वपर्ययैव सर्वपदे
ग्रहणमिति 'पादसति' इत्येवञ्च सत्यभिधाने । तदभावे तु चिन्त्यकल सर्वप्रहणवित्युक्तिः,
विषाद्या असिद्धत्वेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्त्या निषेधायोगेन पादसतीत्यादि हृद्यासङ्गतिरन्यधामिदिति
अशोक्तिश्चापास्ता, उक्त्युक्ते, तदा निषेधसत्त्वाच्च, 'शिष्टि' इत्यस्याप्यसङ्गत्वापत्तेश्च । सर्वप्रहणेन
पूर्वत्रासिद्धीयेनेत्यस्यानित्यत्वेन निर्वहस्तु ममापि सम इति दिक् । ननु अनुनासिकविधेः कथं सर्ववि-
धित्वमत्र भाह—हयेति । इय रीतिरनुपदमेव स्फुटीभवित्यति । तत्र—"यरोऽनु" इति सूत्रे । सर्वर्णंति ।
"अनुस्वारस्य ययि" इत्युच्यते इतिदेहेत्यादि । तत्कल चतुर्मुखादिव्यावृत्तिः । सप्तम्यन्तपाठस्तु
भाष्ये दूषितं पद, तदाह—अन्यत्रेति । उदघोवादावित्यर्थः । स्त्रीति पूर्वांश्वयि । प्रतीयते इति ।
वेदभाष्योऽप्येवम् । पञ्च "सहस्यसः" इति स । सश चैव सम्मित्य भोजनस्य । मूल तु वृत्त्यनुसारेणैति
भावः । इदञ्चानुकरणम् । अतोऽत्र कथमस्य प्रयोग इति न शङ्क्यम् । छान्दस इति । अत एव "वहुल
सरला ।

कारमेवे तन्मने "यरोऽनुनासिके" इति सूत्रे सर्वप्रहणाभावात् सर्वप्रहणापकरणस्य च भाष्यवृत्तौ चोक्तवत्
दिनि चेतुः सूत्रकारमने तादृशहरितशब्दात् छान्दसि शब्दे परे हरित् छान्दसि इत्यत्र "जोलि" इति प्रातसव-
र्णस्य निषेधाय सर्वप्रहणस्य कलमन्मवादिति ।

असाङ्गेवेतीति । अमरप्रयोगस्तु छान्दसप्रयोगानुकरणमिति न तद्विरोधः । वस्तुतस्तु 'सद्य हिंसा-
याम्' इत्यस्मात् किञ्चि 'सग्धिः' इति लोकेऽपि प्रयोगसिद्धिरिति "धिच" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । धातु-
नाननेकार्थत्वाच्चासङ्गतिरिति बोध्यम् ।

भावः । यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिज्ञाभात् सयोगस्येत्येव सूत्रयितुमुचितं तथा-
ऽपि प्रत्येक संयोगसञ्ज्ञेति पक्षे ह्यपत्करोतीत्यादौ लोप वारयितुं सयोगान्तौ यत्ये-
ति द्विवचनान्तेन समासलाभार्थमन्तप्रहणम् । वृत्तौ हि उपसर्जनानामेकत्वसंख्यौत्स-

शब्दरत्नम् ।

विशेषणेन । पक्षस्येत्यधिकारप्राप्तविशेषणेन सयोगस्येत्यनेन । एकत्वसंख्येति । अभेदै-
भैरवौ ।

प्राप्तविशेषणेनेति । प्राप्तस्य विशेषणेनेत्यर्थः । नन्वेकत्वसङ्ख्येत्यस्य द्विवचनान्तेनापि समासे
एकत्वमेव भासत इत्यर्थः, उत एकवचनान्तेनैव समासः, सङ्ख्या तु सैव भासत इति, अथवा
कुम्फडादिभ्य इवात्सर्गिकैरवचनान्तेन साधुत्वार्थमुत्पन्नेकवचनान्तेनैव समास इत्यर्थ इति ?
नायं, "द्व्येकयोर्द्विवचनेकवचने" इति सूत्रेण द्विवचनविधायामेव द्विवचनस्य विधानेन तस्य-
विवक्षाऽपि, तस्य तु न भानमिति न सम्भवति, वदतो व्याघातात्, गौणी मुठ्या वोत्तरा
सङ्ख्या पूर्वसंख्याम्बाधत इति सिद्धान्तविरोधापत्तेश्च । अत एवैक एवाकार इति पक्षे घटि-
क इत्यत्र ह्यञ्जलक्षणपञ्च स्यादिति शङ्कायामावृत्तिः कृता ह्यञ्जलपदेशादिति भाष्यकृतोक्तम् ।
न द्वितीयः, "ईदृदेद्" इति सूत्रभाष्ये कुमार्योरगारमिति विगृह्य कुमार्योरगारमिति समासप्र-
दर्शनविरोधापत्तेः । अत एव न तृतीयः, उदक्षरत्वापत्तेश्च, इत्यत आह—अभेदैकत्वेति । अभेद-
लक्षणा एकत्वसंख्येति तदर्थः । अभेदो—भेदाभावः । उपसर्जनपदार्थतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकाभावः । एतेन यत्र भेद भानन्तत्रापेक्षाबुद्धिसत्त्वेन तत्समानाधिकरणद्वित्वादि-
भानम्, वृत्तौ तु तस्याभागेन द्वित्वादेर्न भानम्, एकत्वमपि प्रसिद्धं न भासते, समुदायस्यै-
कार्याभावविवक्षया साधुत्वस्य समासविधायकशास्त्रैर्वोधनेन तत्रोपसर्जनपदार्थतावच्छेदकरूपे-
मावप्रकाशः ।

छन्दसि" इति मूले उक्तम् । अन्यथा खनन्त्रपातुना सिद्ध्या तत्कथनासङ्गतिः । उपधादिलोपर्यं तस्या-
वश्यकत्वमिति तत्रम् । वर्णपदैरान्यायै तस्यावश्यकत्वमिति ध्वनितम् । नन्वमरप्रामाण्यत्वनन्त्रपातेरेव
बाहुलकात् किमि पृषोदरादित्वात्सलोपे लोकेऽपि साधुरिति चेन्न, तत्रपक्षे 'सधिः' इत्यस्यासिद्धिनासङ्ग-
नेतत् घटे रूपं किन्तु सधेरिति समाधाय छान्दसो वर्णलोपे वैत्यन्यसमाध्युक्तिपरमाध्यै प्रामाण्येन लोकेऽ-
नभिधानप्रतीतेः । तदाह—रूपमिति । अत एवाह—लोकेतिविति ।

प्राप्तेति । प्राप्तस्य विशेषणेनेत्यर्थः । नन्वेकत्वसङ्ख्येत्यादेर्द्विवचनान्तेनापि समासे प्राय एकव-
सङ्ख्यैव भासत इत्यर्थः, उत एकवचनान्तेनैव समासात् सैव प्रायो भासते इत्यर्थः उताव्ययादिवदौत्स
गिकैकवचनान्तेनैव समासेन सङ्ख्यानवगम इत्यर्थः ? नास्त्य, उदक्षरत्वात् द्वित्वादिमिति वाक्यश्लेष-
विरोधापत्तेश्च । न मप्यमः, "कुमार्योरगारम्" इत्यादि ईदृदेत्सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तः । तथा सति क्वचिदे-
कावसङ्ख्या न भासते इत्यर्थैव फलिष्ठत्याऽग्रे वक्तव्यत्वेनोत्तरग्रन्थासङ्गनेश्च । नायं, द्वित्वादी
द्विवचनमिति तत्र, वैकृतस्य भानमिदमस्तिविद्वत्त्वात्, गौणीमुठ्या, वेति सिद्धान्तविशेषणत्वेऽहम् । अत
एवैका गामिति भाष्य सङ्गच्छते । अत आह—अभेदैकत्वसङ्ख्येति ।

यस्यैक्यतादय -वृत्तावभेदैकत्वसङ्ख्येतेषु भासते विशेषमाने तापर्यग्राहकामर्ये इति प्राञ्चः ।
तस्यायमर्थः—अभेदेनाविभागेन सङ्ख्यात्वसामान्येनेति यावत् एकत्वसङ्ख्या तत्रादिमङ्ख्या एकत्वपद सर्व-
सम्बोधपल्लवकं वा सर्वसङ्ख्याविशेषाणां ससङ्गत्वेण सामान्यसङ्ख्यारूपेण भानमिति यावत् । सत्त्वभूतत्वात् स-
ङ्ख्यायोगव्यवत्त्वेनेति धार्ष्ट्याभावत्वात् कारणोभूतमृग्युपस्थापकप्रदर्शनाभावादिशेषसङ्ख्यामानाभावेन च
सरला ।

अभेदैकत्वसंख्येति । सङ्ख्याविशेषणानविभागेन सत्त्वमित्यर्थः । तदुक्तं वाचस्पदीये—
यथैवधिरताः सर्वे मधुन्यादितशक्तयः ।
अविभागेन वर्तन्ते तां संख्यां वादृशीं विदुः ॥ इति ॥

गिंकी द्वित्वादिक् तु प्रयत्नलभ्यमिति भाष्ये स्थितम् ॥

“यण-”इति वाचनिकम् । यद्वा वाच्यो व्याख्येयः । व्याख्या च द्वेषा—“म-

शब्दरत्नम् ।

कल्पयत्येति तदर्थः । संख्यासामान्याभाव इति यावत् । विष्टे एत्वचनं तु औत्सर्गिकं सन्वत्त्वसम्प्रतिमाश्रयलक्ष्मिति समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । भाष्ये स्थितमिति । संयोगसञ्ज्ञासूत्रस्ये इत्यर्थः । एव च प्रत्येकं संयोगसञ्ज्ञापक्षस्यानन्तरा इति भेदो ।

णोपसर्जनपदार्थस्य भानम् । राजपुरुषादिशब्देभ्यो राजसम्बन्धो पुरुष इत्याद्याकारक एव वाचां भवति । तत्र तात्पर्यप्राहकसत्त्वे तेन रूपणैकानेकव्यक्तिमानम् । ‘तावकीनः’ ‘योऽन्माक्षीणः’ इत्यादौ यथा । यत्र न तत्सत्ता तत्र तादृशधर्मावच्छिन्नप्रकारताक एव बोधः । अत एवोक्तं संख्यासामान्याभाव इति । अथोपसर्जनपदार्थं यत्र संख्याविशेषबोधकशब्दाभावस्तत्रैव, यत्र तत्सत्ता तत्र भवत्येव, ‘द्विपुत्रः’ इत्यादिषु यथा । समर्थसूत्र इत्यस्य प्राकृतज्ञाप्ये स्थितमित्यत्रापि भाष्यं समर्थसूत्रस्थमेव विवक्षितमिति भ्रमः स्यादत आह—संयोगेति । यद्बृत्तौ हि इत्यादिना भाष्ये स्थितमित्यन्तेनाभिहितं, तत्तु सम्यगेव । यत्तु यद्यपि इत्यादिना लामाथमन्तपहणमित्यन्तेन प्रत्येकं संयोगसञ्ज्ञासूत्रस्य भाष्यसंवादेन बोधितमन्तपहणस्य प्रयोजनं, तत्तु तस्य भाष्यस्यैकदेशयुक्तितया समञ्जसत्वेत्याह—एवमेति । अन्तपदस्योक्तफलकत्वस्योक्तमाप्या-

भावप्रकाशः ।

तथैव भानम्, मधुनिसर्परसानां रसत्वन भानवत् । यदा परित्यक्तविशेषसङ्ख्यासामान्यमभेदैकत्वसङ्ख्या । अत्र पक्षे सङ्ख्यात्वेन सामान्य भासते, नतु विशेषा इति पूर्वो विशेषः । सङ्ख्यावद्वाजसम्बन्धोपि पक्षद्वये बोधः । अत्र एव तत्र राज्ञो राज्ञो वेति शिक्षासा, विशेषशिक्षासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वनियमादित्याहुः । तन्न, तथा बोधाननुभवात्, इत्यस्य सङ्ख्याव्यभिचारेण तदज्ञानसम्भवात्, विशेषविद्यासायाः स्वार्थिकत्वमायेन स्ववासनाकल्पितत्वाच्च । अत्र एव भाष्येऽभेदैकत्वसङ्ख्यायेति ध्यवहारो भासत इति च नास्ति । तेन रूपेण सङ्ख्यामानस्यान्यत्राहस्याच्च । अत्र भाव—सङ्ख्येति । सामान्यरूपेण सामान्यस्य विशेषाणां चामानमित्यर्थः । एतेन वृत्तौ सङ्ख्याविशेषो न भवतीत्यस्यैव समर्थसूत्रभाष्ये वदसोतमन्तपहणबोधकत्वात् तद्विरोध इत्यपास्तम् । तथाच विशेषात्वनवगतिसभेदैकत्वसङ्ख्यापदेनोच्यते । भेदसङ्घर्षरितद्विधादेरेकत्वस्य सामान्यस्य चामानमिति तदर्थः । राजसम्बन्धी पुरुष इत्येव बोधः, राजस्वेन च राजा एकोऽनेको वा । इदं चापसर्जनार्थं सङ्ख्याबोधकशब्दाभावे । तत्सत्त्वे तु भवत्येव । तेन द्विपुत्रादौ न बोधः । एवं ‘मासजाताः’ ‘सुभ्रसुत्रः’ इत्यादौ शब्दशक्तिस्वाभावेन मातृत्वादिना वस्तुत एकत्वादिविशिष्टव्यक्तियोः । अत्र एव द्विस्वादिभिमिति मूलसङ्गतिरित्यन्यत्र विस्तरः । तदाह—विप्रह इत्यादि । समर्थसूत्रभाष्ये यथाह्यत्रमूलोक्तानुपूर्व्ययोरभावेत्युक्तदर्थस्य तत्र सत्त्वात्तत्रैवान्वयप्रमवाराणावाह—संयोगेति । इदमेव ध्वनयितुं समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति प्रागुक्तिः । अन्येषां सङ्ख्याभावः । तथाच हि यत्रः वृत्तावित्यादि लभ्यमित्यन्तमनः प्रत्येकमित्यादि ग्रहणमित्यन्तमिति भाष्ये स्थितमिति बोधनया तदर्थे संवादोऽयं न तु वृत्तौ बोध्याद्ये इति बोध्यम् । पर त्वेव भाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वेनासा-भक्त्यादिरमयुक्तम् । तद ध्वनयन् तरुल्लिखं मूलकृदिहमाह—एवं चेति । अन्तपदस्योक्तफलकत्वस्य तादृशमाप्यारूढत्वे चेत्यर्थः । अन्तपदस्यैकदेशयुक्तियोः पक्ष इति कैयपादयः । तन्न, तथा सति ‘वट-प्यो संयुज्जेते यत्र’ इत्यादौ संयोगानुयोगितः प्रतियोग्यन्यस्यैव प्रतियोग्यत्वान्नतया पदवाक्यरूपसमूहस्य संज्ञापत्तेः । तस्मान्महासङ्गाकरणं प्राचामनुपेधेन । अत्र एव गर्गदण्डन्यायेन सहस्रहण प्रत्याख्यातं भाष्ये । न तु तथा तद्वैतध्वनयन्त्याह—स्यानन्तरा इतीति । यद्बुद्धीहिणा तस्य बुद्धवचनान्तस्यानेक-सरला ।

संख्यासामान्याभाव इति । सामान्यरूपेण सामान्यस्य विशेषाणां चामानमिति तदर्थः । वि-

शब्दरत्नम् ।

सुप्ताक्षरस्वारस्यविरोधेन फलाभावेन चासङ्गतत्वमिति तत्रैव भाष्ये ध्वनिततत्राऽत्र यमन्तः
 हर्ण इव ईमेव, न तु फलान्तरेऽभिनिवेशः कार्य इति भावः । यच्च संयोगेति लुप्तपठौकम्, तच्च
 तदस्येति ध्वान्तविशेषणम्, संयोगान्तस्य सतः पदान्तस्येत्यर्थमन्तप्रहणमिति, तत्र, ताद
 भेरी ।

हृदये च । सुप्ताक्षरेति । न विशतेऽन्तरं येषान्तेऽनन्तराः इत्यर्थेन समुदायस्य प्रतीति । ध्वनि-
 तत्वेति । समुदायरं योगसंज्ञासिद्धये सहप्रणं कृतव्यमिति प्रथममभिधाय गर्गदण्डन्यायेन समु-
 दायस्य तत्सिद्धौ सहप्रहणप्रकायमित्येवाकृतत्वेकस्य संयोगसंज्ञायाः किञ्चिदसाधारणम्प्रया-
 जनमभिहितं, तेन ध्वनितमित्यर्थः । फलान्तरे इति । अन्तप्रहणस्येत्यादिः । अमीति । "अस्ति
 सिच" इति सूत्रे सिच्छद्वात्प्राक्सकारस्य प्रक्षेपेऽपि तस्य सकारस्य संयोगान्तलोपन
 निवृत्तिरित्येतत्फलस्याभिनिवेशः । अत्रान्तपदोपादानेनैकमागुक्तं द्विवचनान्तेन समासत्वा-
 भरूपं यद्यपि सम्भाव्यते तथापि प्रत्येकसंयोगसंज्ञापक्षस्यैवास्तत्त्वेन तत्रास्ति । "अस्तिसिचो-
 ऽपुक्ते" इत्यत्र 'विद्यमानास्तिसिच' इत्यर्थस्य लाभस्तु 'सिचव अस् च' इति द्वन्द्वघटिना
 स्तिपदाद्यवयवकर्मधारयेन सिद्धः । तथाच तदपि फले नास्तीति भावः ।

प्रक्रियाप्रकाशोक्तिं खण्डयितुं वामनुवदति—यतिवति । अस्यार्थस्य फलन्तु सरूपसंज्ञा
 सूत्रमाप्ये पृथग्विभक्तिराराणामेकशेष इति पक्षे 'वृक्षस्य' इति प्राप्नोतीत्यभिधाय संयोगा-
 न्तलोपात्तिसिद्धमिति भाष्यकारोक्तिरङ्गमनम् । तादृशस्येति । पूर्वाक्तार्थाकरणे यादृशस्यस्य
 भावप्रकाशः ।

इति विशेषणत्वं प्रतीयते । प्रत्येकसंज्ञावादिना तुल्यशुणत्व तस्य वाच्यम् । तच्च न, तत्त्वे सम्भवति तत्त्व-
 त्यान्याय्यत्वादिति भावः । एतेन सिद्धान्ते इवात्राप्यनन्तरा इत्यस्य हेतुत्वेन तदविरोध इति मन्दोक्तम
 प्राप्तम् । नन्वेवं गर्गदण्डन्यायाप्रयणस्य भाष्ये निर्वाहत्वापत्तिः, अत उपलक्षणत्वमेवेष्टम् । किञ्च
 विशेषणत्वमेवास्तु मनेकेषां तत्त्वस्य प्रत्येकत्वे तत्त्वाङ्गीकाराद्विशेषणकलन्तु व्यवहितइत्यादिः ।
 अत्र आह—फलाभावेन चेति । तत्रैव—सयोगसंज्ञायत्र पव । ध्वनिततत्त्वेति । सम्प्रहणामात्रे
 प्रत्येकापत्तौ निर्यादित्वादिदोषमात्राभावरूपमन्तेत्यर्थः । यदि तत्पक्षस्य फल स्यात्तदा तदस्य-
 कं स्यात्, तस्मात्तदभाव एवेति भावः । यन्तपदस्य फलान्तरं स्यात्तर्हि तस्मात्तदर्थेनेकत्वोक्तिर्युक्ता
 स्यात्तस्य, तदाह—अन्तेति । पदव्यावर्थाह—नतिवति । फलान्तर इति । अन्तप्रहणस्येति शेषः ।
 तस्य यत् फलान्तरं तद्विषयकोऽभिनिवेश आग्रह इत्यर्थः । एतेनोक्तमाभ्यं संयोगपदं लुप्तपठौदिवचना-
 न्तमित्यर्थमात्रपरम्, तदुक्तं: सूत्रकृतोऽपि इदमेवेष्टम् । फलन्तु "अस्तिसिचः" इत्यत्र सकारनिवृत्तिः ।
 मूलोक्तं तु न युक्तम् । मुख्यान्तरस्योभयवचनमावादिषि मान्यशक्त्यानुयायिमन्दोक्तिरप्यस्ता । नैवमित्यादि-
 शब्दानां विग्रहस्य परिनिष्ठितरूपप्रदर्शनस्य चासङ्ख्यापत्तेः । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्येनाफलान्तरतदा
 ऽगत्या एकस्यान्यपदस्य गौणत्वाङ्गीकाराच्च । "अस्तिसिचः" इति द्विसकारको निर्देश इति भाष्यविरो-
 धापत्तेश्च । अगपत्र तत्राप्यस्यान्याद्यद्वत्वाच्च लोपश्चैत्यत्रागिप्रसक्त्या तदभाष्यविशेषापत्तश्चेति दिक् ।
 प्रक्रियाप्रकाशोभयोक्तिं खण्डयितुं फलान्तरसम्भावना च शेषमनुवदति—यतिवति । संयोगसंज्ञाच-
 स्वभाष्यं त्वेकदेशयुक्तिः सरूपसंज्ञामध्यविरोधादिति तत्रावः । तदिति । अन्वया वैयर्थ्ये स्पष्टमेव ।
 तादृशेति । सिद्धान्तासिद्धैतदर्थान्तरत्वाभावादित्यर्थः । यद्यपि सरूपस्यै 'पृथक् सर्वैथो विभक्ता-

सरला

स्तस्तु भूषणसारमरलायां द्रष्टव्यः । विरोधेनेति । स्वाधिकोत्तरत्वसामानाधिकरण्यात्—स्वावधिकपूर्व-
 त्वसामानाधिकरण्यमेतदुभयसम्बन्धेन यत्किञ्चित्दाधविशिष्टत्वात्प्रत्यक्षरूपवदितत्त्वस्य द्विनिष्ठत्वेन
 'संयोगवद्विप्रयोगोऽपि विशेषावगतिहेतुः' इति न्यायेन 'अवरासामानोयताम्' इत्यत्रैव व्यवहितमित्री द्वावेव
 गृह्येते इति द्वयोरेव संयोगसंज्ञा, न प्रत्येकमिति विरोधेनेत्यर्थः ।

लो झलि" (पा०सू०८।२।२६) इत्यतो झल्प्रहणमपकृष्य झल एव लोपो विधीयते इति, अन्तरङ्गे लोपे कर्तव्ये वहिरङ्गस्य यणोऽभिद्वत्वमिति वा । न च पाष्ठी अ-

शब्दरत्नम् ।

शलक्ष्याभावात् । अत एव "ध्वसोः" (पा० सू० ६।४।११९) इति सूत्रे "द्विधा कारको निद्राः" इति भाष्ये उक्तम् । त्वद्वीत्या संयोगान्तलोपस्य दुर्वारत्वेन शकारद्वयाभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव ॥

अपकृष्येति । तच्च पट्या विपरिणम्य वाक्यभेदेन सम्बध्यते । तेन पूर्ववाक्यस्य कचिदमल्यपि प्रवृत्तिः । उत्तरवाक्येन च तस्य क्वाचित्कत्वं ज्ञाप्यते । तेन च नातिप्र-
मैरवी ।

सिध्यति तादृशलक्ष्यस्य सम्प्रतिपन्नस्याभावादित्यर्थः । सरूपसूत्रस्थं तद्भाष्यन्तु तादृशार्थ-
करणेनैकमकारस्य निवृत्तावपि 'वृक्षस्' इत्यस्य प्राप्त्यैकदेश्युक्तिरेवेति तादृशार्थकरणं व्य-
र्थमेव । अत एव कैयटेन तादृशार्थस्य लक्ष्यासाधकतया यस्तुतः संयोगान्तस्य लोपात्तद्दृ-
ष्यादिलोपादिति व्याख्या कृता । अत एव—तादृशार्थाभावादेव । भाष्ये उक्तमिति । यद्वि ता-
दृशोऽर्थोऽभिप्रेतः स्यात्तदा लुप्तनिर्दिष्टः शकार इति वदेदिति भावः ॥

अपकृष्येति । मुनिसम्मत एवायमरुपः । यथा—पूर्वसूत्रकरणकाले स्मृतप्रयोजनरूपदोषा-
दानेऽपि लक्ष्यानुपरोपेनोत्तरत्र सम्बन्धो भवति तथा पूर्वसूत्रकरणकाले विषयान्तरसंमकमन-
सा प्रयोजनात्मरुणेनाकृतस्य शब्दस्योत्तरसूत्रकरणकाले स्मृतप्रयोजनरूपस्य पूर्वत्र सम्बन्धोऽ-
पि । स च क्वचिद्योगविभागेन भाष्यकृता प्रदर्शयते क्वचित्त्वन्वया । यथा—"रायो हलि"
इत्यत्र "हलीत्युभयोः शेषः" इत्युक्तम् । अत्र तु "संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधः, न वा,
झलो लोपात्, वहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा" इति वार्तिककृतोक्तम् । अत्रेति । उत्तरत्र पञ्चम्यन्तस्य
तस्य सत्त्वात् । वाक्यभेदेनेति । 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्येकं वाक्यम् । एतदर्थं प्रसिद्ध एव ।
'झलः' इति द्वितीयम् । तत्र संयोगान्तस्य लोप इत्यनुवर्तते संयोगान्तस्य झलो लोप इत्यर्थः ।
एवञ्च पूर्ववाक्येनैव सिद्धावस्य वैयर्थ्यमन्तः पूर्ववाक्यस्य क्वाचित्स्त्वज्ञापनमेव फलम् । पूर्व-
वाक्यस्य झलि प्रवृत्तिस्त्रीकारादेव "हे प्रथमयोरम्" इति सूत्रे मकारान्तरप्रक्षेपेऽपि तस्य
निवृत्तिसिद्धिः । नातिप्रसङ्ग इति । 'मुच्युपास्य' इत्यादौ यकारादिनिवृत्त्यापत्तिरूपोऽतिप्रसङ्गो
भावप्रकाशः ।

वेकशेषः' इति पक्षेन्ययोर्निवृत्तौ 'इक्षस् स् स्' इति प्रसज्येतेत्याशङ्क्य संयोगान्तलोपेन सिद्धमिति-
भाष्ये स्पष्टं लक्ष्यमुक्तम् । कैयटस्तु वित्य एव । स्पष्ट चेद प्रकाशे, तथाप्येकदेश्युक्तित्वेन तेषामलक्ष्यत्व-
मिति तत्रैव स्पष्टमिति भावः । अत एवेति । अन्तशब्दस्योक्तानर्थकारादेवेत्यर्थः । उक्तमिति । अ-
था लुप्तनिर्दिष्टः शकार इति वदेदिति भावः ।

अपकृष्येतीति । अयं च यत्प्रसम्मनोऽपि, "संयोगान्त" इति सूत्रोक्तिकालेऽस्तस्य पूर्वत्र पठितेनोत्तर-
शेषकारवदुत्तरत्र पठितेन पूर्वत्राप्युपकार इति सूचनाय वाक्यभेदरोपनाय च पूर्वत्राकालेन तत्रैव करणे
नादोषात् । अत एव गौरवस्यादोषत्वात् । अत एव 'झलि झल' इति नाम्नि । तथा सति सप्तम्यन्तेन
व्यवाये पूर्वत्रानन्वयापत्तेरिति भावः, तदाह—तच्चेति । पठ्येति । उत्तरत्र पञ्चम्यन्तत्वादिति भावः ।
अपिहृत्तरवाक्यस्य शलीत्यस्य समुच्चायकः । क्वाचित्कत्वे मानमाह—उत्तरेति । नातीति । यणीति
सरला ।

अमल्यपि प्रवृत्तिरिति । संयोगान्तस्य लोपः संयोगान्त यत्पद तदन्तस्य लोपो भवतीत्यर्थकमेक-
वाक्यम्, ततो "झलो झलि" इति सूत्राज्जलप्रहणमपकृष्य षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्य च झलन्ता यः संयो-
गस्तदन्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपो भवतीत्यर्थकमपरं वाक्यम् । तत्र प्रथमवाक्येनैव सर्वत्र लोपसिद्ध्या द्विती-
यावाक्यसामर्थ्येन पूर्वस्यानित्यत्वम् । तथा चेश्वर्यले झलतिरिक्तझलन्तस्योऽपि लोपप्रवृत्तिरित्यर्थः । तत्रे

सिद्धपरिभाषा त्रिषादीस्थत्वेनासिद्धमन्तरङ्ग लोपं न पश्यतीति वाच्यम् । कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् । न च "नाजानन्तर्ये वहिष्ट्वप्रकल्पितः" इति निषेधः । तस्यानित्यत्वात्, उत्तरकालप्रवृत्ते लोपे अजानन्तर्याभावाच्च । तथा च वार्तिकम्—“संयोगान्तस्य लोपे यण. प्रतिषेधः”, “न वा भ्रूणे लोपाद्”, “वहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा” इति ।

शब्दरत्नम् ।

सङ्गः । ध्वनितं चेदम् “अमो मग्” (पा०सू०७।१।४०) इत्यत्र भाष्ये । तत्र हि मद्रयात्मकमादेश विधाय शिखं प्रत्याख्यातम् । एरुम्य मस्य संयोगान्तलोप इति च कैयटेन व्याख्यातम् । अनित्यत्वादिति । तत्र च ज्ञापकं “केऽण” (पा०सू०७।४।१२) इति निर्देश । क इ जण इति स्थिते लक्ष्यगतपरत्वमाधित्य प्राप्त ईकारस्य यण् असिद्धपरिभाषया तत्र व्यावर्त्यते । “अन्तरङ्ग बलीय” इति परिभाषान्तरं नास्त्येवेति भावः । भैरवी ।

नेत्वर्थः । ध्वनितश्चेदमिति । अपकर्षंकरगादिकमित्यर्थं । पूर्ववाक्यस्य क्वचिद्ज्ञानि प्रवृत्तेः फलान्तरमाह—तत्र हीत्वादिना । ह्रस्वसम्भूतार्थाभिप्रायेण ।

नाजानन्तर्यपरिभाषायाः प्राप्तिं वारयति मूले—नचेति । तत्र च—अनित्यत्वे च । ननु पदसंस्कारपक्षमात्राय “केऽण.” इति निर्देशस्योपपत्तिर्भविष्यतीति कथं तस्योक्तपरिभाषाया

भावप्रकाशः ।

भावः । कैयटेनेति । एतेन “ह्रस्वस्यम्” इति लोपाद्यक भाष्यमिति न तद्वध्वनितत्वमिति मन्त्रोक्तप्रशस्यम्, कैयटविरोधात् । उपदेशे इत्सराङ्गीकारेऽनेकाल्पत्वाभावेनेष्टासिद्धत्वा तद्वैयर्थ्यात्तदाऽऽदौ तदभावेन सर्वादशेषेऽपि स्थानिवत्त्वेन “न विमर्का” इति निषेधाच्च । अनित्यत्वेऽपीटस्थेऽप्रवृत्तौ एतान् यत्रवापत्तेरथ “नानुबन्धकृतमनेकाशब्दम्” इति निषेधापत्तेरितिदिक् । कौस्तुभाद्युक्तयसङ्गत्य ध्वनयितु तद्रीत्याऽऽदौ मूलाशयमाह—तत्र चेति । अनित्यत्वे इत्यर्थः । तदुपपादपनि—क इति । वाक्यसंस्कारपक्षे इति भावः । ननु पाठकृतपरत्वेन यण वाधित्वा गुणेनेष्टसिद्धिरेवात् आह—लभ्येति । एवञ्चोभयोस्तुल्यत्वेन मिथः प्रतिबन्धाद्युपपदभावे पाक्षिको यण् स्यादिति भावः । यद्वहानुपेनेन लक्ष्यगतपरत्वमेवाश्रयते न तदिति सर्वथा स स्यादिति भावः, तदाह—प्राप्त इति । असिद्धेति । अन्तरङ्गपरिभाषयैत्यर्थं । व्यावर्त्येत इति । एषाञ्चान्तरङ्गत्वाद् गुणः यत्र सा निर्या, तर्हि तथा गुण प्रवृत्त्या प्रागुक्तरोक्तनिर्देशासङ्गतिरिति भावः । नन्वत्र परिभाषान्तरविषयत्वं निषेधस्तु वाष्ट्या इति कथं तेन तदनिश्चलत्वमितिः अतः आह—अन्तरमिति । अत्रप्राप्तिसिद्धपरिभाषयेति प्रागुक्तिः । उपपादितमेतत् । नन्वेवमपि लक्ष्यगतसत्या ।

ह्रस्वनिर्णयो भाष्यादितो द्वेय इति “यणः प्रतिषेधो वाच्य” इति वार्तिकानुपेनेन शब्दविरक्तो यणतिरिक्तश्च यो ह्रस्वर्णं तदन्तोऽप्यथ न गिरिविष्ट इत्यत्रारम्भप्रत्याख्यानयो फलभेदः । अन्यथा आरम्भपक्षे गिरिवेदमयनेः कृत्वि प्रथमैकवचने संयोगान्तले पे ‘गिरिविष्ट’ इति, प्रत्याख्यानं च संयोगस्य प्रकारान्तत्वेन श्लान्तत्वाभावाज्जोपाश्रयया ‘गिरिविष्टम्’ इति इति फलभेदः स्यात् । नन्वेवमपि “यत्ययो बहुषु लिङ्या शिष्यङ्” इति संहितापाठे संयोगान्तलेपेन लकार प्रथिलभ्य तज्जोत्तरत्राऽनुवर्त्ये “कर्मवर्कर्मणा” इति सूत्रे लकारवाच्य एव कर्तो कर्मवद्भवतीति भाष्यकृता व्याख्यातं विरुध्यतेनि चेत्? तादृशभाष्यग्रामप्याद यमि एकारातिरिक्तत्वेन सकोचस्य स्वीकारात् । आरम्भपक्षेऽप्ययं सङ्कोच भावइत्यक एव तत्रापि तद्विरोधसम्भवात् । एवञ्च लकारातिरक्तो यो यण् तदतिरक्तो यो श्लतिरक्तो हल् तदन्तो य संयोगस्य तत्र यणद तदन्तस्य लोपो भवतीत्यर्थो भवति प्रथमवाक्यस्येति न क्वचिदोपो नापि फलभेद इति साम्प्रदायिकाः ।

मूले अजानन्तर्याभावादिति । अनिष्टान्-पान-तर्यानिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये जात वहिरङ्गसिद्धं नैति तदर्थं अन्तरङ्गे संयोगान्तलोपेऽजानन्तर्यानिमित्तकत्वं नास्तीत्यस्य न प्रसक्तिरिति तात्पर्यम् । नास्त्ये

इह यथोद्देशपक्षे आद्यं वार्तिकद्वयम्, तृतीयं तु कार्यकालपक्षे इति विवेकः। यत्त्वाहुः—
वार्तिककृतो वचनं, प्रत्याख्यानप्रकारद्वयं तु भाष्यकृत इति। तन्निर्मूलम्, मतभेदे
प्रमाणाभावात्। यदप्याहुः—काव्यं, कलत्रं, शालत्रं चाचक्षणाः काव्, कलत्रं, शा-

शब्दरत्नम् ।

वस्तुतः “ओमाडोश्च” (पा०सू०५।१।९५) इत्याहूप्रहणादनित्यमिदम्। तद्धि शिव आ
इहोति स्थिते परमपि सर्वगोदीर्घं बाधित्वा धातूपसर्गकार्यत्पेनान्तरङ्गत्वादाद्गुणे वृद्धिबा-
धनार्थम्। अस्या उदाहरणं तु अक्षधूरिति। अन्यथा अन्तरङ्गे यण्यूढसिद्धः स्यात्।
मतभेद इति। न वेति वादाद्स्वारस्येन घचनारम्भवादिन एव प्रत्याख्यानप्रकारो भा-
ष्यकृतु “तर्त्तर्हि वक्तव्यं न घक्तव्यम्” इत्यादिशाब्दैरेव प्रत्याचष्टे इति सर्वं वार्तिककृत
एवेति भावः। काचित्वादि। संयोगान्तलोपादिति भावः। ननु पूर्वपूर्वस्थानिकमन्त-
भैरवी।

अनित्यस्ये ज्ञापकतेत्याशयेनाह—वस्तुत इति। परमपि—सर्वगोस्यनेन लक्ष्यगतपरत्वानाश्रयणे-
नाधुना सौकर्यमपीति ध्वनितम्। वृद्धिबाधनार्थमिति। अत्र नाजानन्तर्यपरिभाषाया यत्रान्त-
रङ्गे शाब्देऽजानन्तर्याश्रयणन्तर्ग बहिष्प्रस्य प्रकलत्रिर्नेति पक्षेऽपि प्रवृत्तिः प्राप्ता। वस्तुतोऽयमे-
वार्यः—“असिद्धम्बहिरङ्गमन्तरङ्गे” इत्युक्त्वा “नाजानन्तर्य—इति वक्ष्यामि” इत्युक्त्वा
पूर्वपरिभाषास्यस्यान्तरङ्ग इत्यस्य तत्रानुवृत्तिसूचनात्। यदि नाजानन्तर्यपरिभाषा नित्या
स्याच्छास्त्राऽन्याऽन्तरङ्गस्य गुणस्याऽप्रवृत्तिसम्पादने कृते परत्वात्सर्वगोदीर्घे गुणेन लक्ष्यस्य सिद्धा-
वाहूप्रहणत्रैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति। अस्याः—नाजानन्तर्यपरिभाषायाः। एवञ्चोक्तज्ञापकेन सर्वथा
नाजानन्तर्यपरिभाषा नास्तीति न शङ्कनीयमिति ध्वनितम्। परोपपादितो मतभेदोऽक्षरस्वा-
रस्यविरुद्ध इत्येतदुपपादयति—नवेतीत्यादिना। सर्वमिति। आरम्भप्रत्याख्यानरूपम्।

भावप्रकाशः ।

तपरस्वस्य विप्रतिषेधस्येऽप्रहणमित्यस्य “भवः पर” इति सूत्रे भाष्ये ध्वनिततया तस्यानियामकात्वेन
शास्त्रीयाशास्त्रीयचोरापस्य प्राक्स्येन च पाठकृतपक्षेन गुणे निर्देशोपपत्तिरत आह—वस्तुत इति।
परिभाषान्तरं तु नास्त्येव। एवञ्च तथा कौस्तुभादिग्रन्थादिचिन्त्या एवेति भावः। इदम्। नाजानन्तर्य-
इतिवचनम्। तद्धोति। आहूप्रहण त्रैयर्थः। अन्तरङ्गत्वादिति। क्रियायाः साध्यतया प्रतीत्या सर्वतः
प्राक् साधनाकाङ्क्षाणीयस्येन तद्गोप्यप्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं प्राक् स्वार्थचोतकत्वेन साकाङ्क्षतया धातोरुप-
सर्गयोगे ततः शिवशब्दस्य समुदायेन योगात् गुणस्यान्तरङ्गत्वमिति “सम्प्रसारणाच्च” इति सूत्रभाष्यो-
क्त्या धातूपसर्गकार्यस्यापि पूर्वोपरित्यक्तनिमित्तकत्वेनैवान्तरङ्गत्वादिसर्थः। एतेन पञ्चमान्तरङ्गात्वस्याभा-
वेनैदं चिन्त्यमित्यपारतम्। “नष्टनेकम्” इति न्यायेनास्य षोडश्यायसिद्धार्थशापकताऽप्यविरुद्धा। अन्य-
थोत्पत्त्यनन्तर्यमेव। एवञ्च जातबहिरङ्गविषयत्वं तस्याः कलितमिति युगपदं प्राप्ती निषेधाविषयत्वम्, तद्
ध्वनयन्नाह—अस्या इति। “नाजानन्तर्य” इत्यस्या इत्यर्थः। एवञ्चोक्तज्ञापकेन सर्वथा तदभावशङ्का
न कार्षेति भावः। यदि उक्तज्ञापकेनातरङ्गपरिभाषाया अनित्यरमेव शाष्यते तद्वैषा निष्कलेति स्पष्ट-
मन्यत्र। वाशब्देति। एकीयत्वे एव विकल्पाङ्गीकारादिति भावः। प्रकार इति। अन्यथा मुनेऽज्ञानक-
ल्पनापत्तिरपीति भावः। उक्तार्थमेव द्रष्टव्येति—भाष्येति। आदिना यत्तावदुच्यते इत्यादिसम्प्रदाः।

सरला ।

वेति। “असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे” इति परिभाषाया एव अन्तरङ्गे कर्तव्ये जातं समानकालप्राप्तं च बहिरङ्गम-
सिद्धमित्यर्थस्वीकारेण सकलेऽसिद्धौ एतत्परिभाषाविरुद्धा समानकालप्राप्तान्तरङ्गत्ववत्त्वबोधिका परिभाषा नैव
स्वीकार्येति। इयं च “नाजानन्तर्य” इति निषिद्धेति तदनित्यत्वेनेव “वेऽणः” इति निर्देशः सम्भवतीति त-
त्तात्पर्यम्। पदसंस्कारपक्षे तु न निदशासङ्गविरुद्धत्वेऽप्यह—वस्तुत इति। अन्तरङ्गे यणोति। सवाजा-

लः अदभ्रयतेरधय इति, तदपि न, पञ्चत्रयेऽपि संयोगान्तलोपस्य दुर्लभत्वात् । आद्यपञ्चद्वयैकरूप्यार्थं पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गं परं परं बहिरङ्गमित्यल्लोपणिलोपयोरसिद्धत्वस्य सुवचत्वात् । अत एव कावन्त्रपरिशिष्टे शुक्ल्यतेः क्विपि शुक्ल् इत्युदाहृतम् । वान्तयोः क्विपि ऊठो दुर्वारत्वात् । न च स्थानिवत्त्वम्, क्वौ विधिं प्रति तन्निपे-

शब्दरवम् ।

रङ्गमित्यर्थो न भाष्यसम्मतः, किं तु पूर्वपूर्वनिमित्तकमित्येव । किं च प्रातिपदिकाद् गिज्जुत्पत्तेरेव भाष्यसंमततया बह्विभूतसन्निमित्तकसंयोगान्तलोपोऽपि बहिरङ्ग इत्यरुचेराह—वान्तयोरिति । काव्ये दलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधात् “लोपो व्योः” (पा०सू०६।१।

भैरवी ।

वक्ष्यमाणदूषणसङ्गमनायाह—संयोगान्तेति । न भाष्यसंमत इति । अत एव “प्रकृत्यैकाच्” इति सूत्रस्य प्रयोजनखण्डनावसरे ‘स्रजिष्ठः’ इत्यत्र स्रग्विन्शन्दादिष्ठनि कृते “विन्मतोलुङ्क” इति विनो लुकि प्राप्तस्य टिलोपस्य बाधनार्थं “प्रकृत्यैकाच्” इत्यस्यारम्भ इति वाच्यम्, जातिपक्षाश्रयणेन टिलोपत्वावच्छिन्नस्य लोपो विन्मतोलुङ्गिवपयेऽवश्यं प्राप्त इति विन्मतोलुङ्गपवाद इति तद्विषये टिलोपस्याप्रवृत्तिरिति भाष्यकृता प्रतिपादितम् । यदि पूर्वस्थानिकस्यान्तरङ्गत्वमपि भाष्यकारसंमतं स्यात्तदोत्तरकालप्राप्तिलोपापेक्षया विनोलुको बहिरङ्गत्वेनासिद्धतया ‘स्रजिष्ठः’ इत्यस्य सिद्धौ जातिपक्षाश्रयणप्रयासस्य नैकफलपत्तिरिति । परोक्षमभ्युपेत्याह—किञ्चेति । बहिरङ्ग इति । एवञ्च यदुक्तं मूलेऽल्लोपणिलोपयोरसिद्धत्वस्य इति, तद्युक्तमिति भावः । वान्तयोरिति द्विवचनस्य सङ्गमनायाह—काव्ये इति । इति कृत इति ।

भावप्रकाशः ।

इतिहंती । सर्वम् । भारम्भप्रत्याख्यानरूपम् । वक्ष्यमाणदूषणसङ्गत्वे प्रावानाशयमाह—संयोगान्तेति । तत्रैव सर्वत्रसंभवमिति भावः । न भाष्येति । ‘स्रजिष्ठः’ इत्यादौ विन्लुङ्कटिलोपापवादत्वेन प्रवृत्त्या ततः प्राप्तिलोपस्य जातिपक्षाश्रयणेन वारणप्रयासस्य “प्रकृत्यैकाच्” इति सूत्रप्रयोजनखण्डनावसरे भाष्यकृतोदीकृतस्य वैकल्यापत्तेः । अन्यथा विन्लुङ्को बहिरङ्गासिद्धतयाऽनायासतत्तद्वाणसम्भवात् । ईदृशीर्या तत्त्वस्य भाष्ये वक्ष्यमानाश्रयणाच्च । तत्राङ्गशब्दस्य निमित्तपरत्वाच्चेति दिक् । अभ्युपेत्याप्याह—किञ्चेति । एवः प्रातिपदिकादित्यग्रे योज्यः । तेन सुवगतव्यावृत्तिः । सम्मततयेति । प्रतिपादित चैतत् “न पदान्त” सूत्रे । अपिरल्लोपादिसमुच्चारकः । बहिरङ्ग इति । तथा च तदुच्यते तयोरनसिद्धत्वेनान्यपक्षे स दुर्वार इति पञ्चत्रयेऽपीत्यादिहदाहृतमित्यन्ता मूलेऽकिर्युक्तेति भावः । एतेनैव सति व्याख्येयमूलमग्यविरोध इति मन्देशकमावासात्, तद्वेतुं खण्डयितुमेव मवृत्तत्वात् । पञ्चत्रयेऽपीत्याद्युदाहृतमित्यन्तमन्यस्यैतद्व्याख्येयत्वाभावाच्च । वान्तयोरित्यादि दौषान्तरदातुमूलकत्वाऽपि तथेष्टत्वाच्च । अत एवेत्यरुचेरित्युक्तम् । ननु लोपे वान्तत्वस्य शास्त्रे बाधः, तदभावे तु काव्ये इति वान्तयोरित्युक्तमन्त्राह—काव्य इत्यादि ।

सरला

नन्तर्निमित्त इति तत्रकर्तव्येऽसिद्धत्वनिषेधेनाश्रयित्वस्य सिद्धिरिति तत्त्वम् । संयोगान्तलोपादिति-ति । ‘काव’ ‘कञ्’ ‘शालू’ ‘मषड्’ इत्यत्र संयोगान्तलोपेन तत्पत्तिदेरेषां संयोगान्तलोपादाश्रयणत्वमाहुरित्यक्षरार्थः । न भाष्यसंमत इति । “प्रकृत्यैकाच्” इति सूत्रस्य भाष्यविह्व इत्यर्थः । तत्र सूत्रे भाष्ये तत्सूत्रप्रयोजनखण्डनाय ‘स्रजिष्ठान्’ इत्यत्र स्रग्विन्शन्दादीयसुनि टिलोपविन्लुङ्केः प्राप्तावपवादत्वादिनो लुकि ततः पुनटिलोपस्य प्राप्तस्य पटीपानित्वादौ सावकाशवधा निरवकाशेन लुका जातिपक्षमाश्रित्य तत्कन्यायेन बाध इत्युक्तम् । साम्प्रतिकं भाविनी च टिलोपप्राप्तिरिति जातिपक्षाश्रयणेनानपेक्षितविषयभेदमाश्रित्य बाध्यत्वम् । तथाच पूर्वपूर्वस्थानिकस्यान्तरङ्गत्वे विनो लुङ्कः परस्थानिकत्वेन बहिरङ्गत्वाऽसिद्धत्वात्पुनटिलोपस्य भाष्यभावेनैव तत्सिद्धौ जातिपक्षाश्रयण इत्यादिति उदाहृत्य प्राणाप्येन पूर्वपूर्वनिमित्तकत्वमन्तरङ्गत्वं परपरनिमित्तकत्वं बहिरङ्गत्वमिति स्वीकरणीयमिति भावः ।

धान् ; विचि "लोपो व्योः—"(पा०सू०६।१।६६) इति लोपस्य प्रसङ्गाच्च । गिरि-
वेश्मयतेस्तु किमपि यणः प्रतिषेधार्थं वचनारम्भपक्षे गिरिवेडित्युचितम् । प्रत्याख्यान-
नपक्षे तु मान्तमेवेति दिक् ।

शब्दरत्नम् ।

६६) इति कृते वान्तत्वमिति ऊर् दुर्वारोऽन्त्ये च स्वत एतेति तत्र बलोपं वाधित्वोर्
दुर्वार इत्यर्थः । विचीति । काव्यशब्दे इति शेषः । यलोपे स्यानिवत्त्वनियेधात् । एवं
च प्राचीनोक्तं संयोगान्तलोपोदाहरणत्वमयुक्तमिति भावः । शाल्वे तु अलोपादेः स्यानि-
वत्त्वान्न तत्प्रसक्तिरिति बोध्यम् । मान्तमेवेति । अस्य प्राप्नोतीति शेषः । तस्मात्तत्प-
क्षेऽपि वाक्यभेदेन व्याख्याय गिरिवेडित्येव । अन्यथा ऽऽरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदः
स्यादिति भावः । दिगिति । दिग्धन्तु संयोगान्तलोपसंयोगादिलोपविषयकतया ऽऽरब्ध
भैरवी ।

संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादित्यादिः । अन्त्ये-शाल्वे । दुर्वार इति । एवञ्च त्वदुक्तरूपासिद्धि-
रिति शेषः । ननु शाल्वेऽलोपस्य विच्यपक्षे स्यानिवत्त्वेन नवल्लोपस्य प्राप्तिरन आह—काव्यशब्द
इति । नन्वेवं मनुक्तं 'काव्' इतिरूपं दुर्वारमेवेत्यत आह—एवञ्चेति । ननु मूलोक्तं 'गिरिवेड्' इ-
त्युचितम्, प्रत्याख्यानपक्षे तु मान्तमेवेति, तदनुचितम्; आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदस्य
स्वाप्यदर्शनादत आह—अस्येति । तत्पक्ष इति । झल्वप्रहगापकर्षपक्ष इत्यर्थः । अन्यथा—शेषपूरणेन
व्याख्यानाभावे । दिग्धः—दिक्शब्दोच्चारणेन सूचितार्थः । संयोगादिलोपविषयकतयेति ।
भावप्रकाशः ।

कृते इति । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति भावः । अन्त्य इति । शाल्वे इत्यर्थः । वान्तत्वमित्यस्यानु-
पक्षः । वशोपमिति । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्प्राप्तबलनिमित्तकलोपविच्यर्थः । दुर्वार इति । तथाच
तेन त्वदुक्तरूपासिद्धिरिति भावः । ननुशाल्वेऽलोपादेः स्यानिवत्त्वेन विच्यपक्षे दौषभावेन वान्तपेक्षित्य-
स्यानुपह्णोऽऽरम्भवीत्यत आह—काव्येति । एतेन काव्यशब्देऽऽरम्भवेति शाल्वशब्दे सम्भव इति खण्ड-
नकारोक्तमपास्तम् । नन्वेवमपि मनुक्तरूपसिद्धिरेवात आह—एवञ्चेति । बलोपप्रसङ्गे चेत्यर्थः । उदाह-
रणत्वमिति । वाव इति शेषः । अन्यत्र त्वर्थाद्यथाऋषिचतुतीयपक्षे वल्लवत्वमस्तिवति भावः । एतेन
काव्यशब्दे संयोगान्तलोपं वदतीं प्राचीं मने कदापित्त्युक्ता । तस्यासिद्धत्वेनोदोऽप्राप्तेरिति रत्नाकोक्त-
मपास्तम् । मूलोक्तचोऽनभिधानसमुच्चायकः । तेन "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यस्य जागरूकत्वेन "एवौ विधिम्"
इत्यस्यावश्यकत्वेन चान्तरङ्गत्वात्संयोगान्तलोपं चासङ्गतिं "कौल्लम्" इत्यनयोरुक्तनार्पितं च वदन्मन्दस्तु-
सुमन्द पथेति भावः । तत्—“लोपो व्योः” इत्येतत् । यत्तु मान्याः-श्लोपकण्ठे प्रत्याख्यानानुरोधेन वा
रिक्के यण्पदमस्यप्रन् । एवञ्च पञ्चम्ये संयोगान्तलोपो न । एतेन सूचितोऽयमर्थः । "गिरिवेड्" इत्युचि-
तमिति तु परस्मैतोऽप्यतम् । उत्तरग्रन्थस्य वदुपमर्दनार्थमेव प्रवृत्तत्वात् । एवञ्चापकर्षो मुख्यपक्षस्तदनु-
शेषेनाद्यान्वयवयोर्ध्वस्था नवगत्यानुरोधेन पूर्वयोर्ध्वस्था । अन्तरङ्गत्वादीनामनेकत्वात् । एतेन चर-
मोक्तत्वाचरमपक्षस्यैव प्राबल्यमित्यप्यतम् । मानान्तरसिद्धत्वावत्यकस्यैव प्रायश्चरमोपन्यासः । छापवेन
त्रिमुनिसम्भवा च अत्र मध्यपक्षस्य प्राबल्यसिद्धिः । यथा सूत्रेष्टवं तबोक्तं प्राक् । एवञ्चानेकपक्षानुरोधेना-
न्मान्तमेव । एतेनोक्तपुत्र्या आन्वयेनोचिनं बन्धपेक्षं बहिरङ्गमिति रीत्या मलोपसौलभ्यादित्यपास्तम्, युक्ति-
तौह्यात् । मध्यपक्षस्वीकरीत्या प्राबल्येन तदेव्याय पूर्वपूर्वमित्याश्रयणाच्च । अत एव "न वा झलः"
इत्यत्र पूर्ववचनाभावबोधकननुल्लेखो नोत्तरप्रेत्याहुः । तथाचामनुरोधेन, वचितपक्षस्याख्यापत्तेः "अमो-
मद्" इत्यत्रत्यमाप्यकैवदविरोधापत्तेश्च । तद् ध्वनयन्नाह—अस्येति । अन्त्यपक्षे तुक्तीत्या स सुलभ-
पथेति नोऽल्लेखस्य । तदाह—इत्येतेति । अन्यथेति । शेषपूरणेनाभ्याख्याने इत्यर्थः । एतेन मूलरी-
त्या फलभेदभाशङ्क्योत्तरमुनिप्रमाणककलभेदस्यावश्याङ्गीकार्यत्वाच्च दोष इति रत्नाकोक्तं, तदत्र किं
सरलम् ।

अन्त्ये चेति । शाल्व इत्यत्र च । इति भाव इति । अत्रार्थं तत्त्वं पूर्वभेदोक्तम् ।

इति पक्ष इति । पक्षद्वयस्यापि भाष्ये स्थितत्वादिति भावः । चत्वारि रूपा-

शब्दरत्नम् ।

स्य "यगः प्रतिषेधः" इति वचनस्य संयोग, अतलोपविषयकस्य "श्लो लोपात्" इति प्रत्याख्यानम् । अत एव तत्र "संयोगान्तलोपो श्लो लोप" इति भाष्ये व्याख्या कृता । "बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा" इत्यस्य तु बहिरङ्गो यगादेशोऽन्तरङ्गो लोप इति व्याख्यानेन वार्तिकस्वारस्येन चेदशानां लक्ष्याणामनभिधानमेव । वस्तुतस्तृतीयं वार्तिकं विसर्जनीय-भैरवी ।

"स्कोः" इति सूत्रे यणप्रहणसम्बन्धेन यणन्तसंयोगाद्योः सकाररुकारयोर्लोपो नैति तदर्थः । तेन 'वा-यर्थ' 'वा-यर्थम्' इत्यत्र कसयोर्लोपो न । यद्यप्यनयोः कसयोर्लोप कर्तव्ये "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवद्भावोऽपि वक्तुं शक्यः, "पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्" इति तु "तस्य दोष" इत्यनेन निषिद्ध, तथापि स्थानिवद्भावानाश्रयणेनोपायान्तरमेतदिति बोध्यम् । एवञ्च प्रकृते एवञ्चनं "यगः प्रतिषेधः" इति संयोगान्तलोपस्यैव निषेध इति या कस्यचिदुक्तिस्तत्तत्-पङ्कनतात्पर्यकमिति ध्येयम् । अत एव—तस्यैव प्रत्याख्यानादेव । तत्र—तत्र तत्र । अतएवात्र मूले संयोगान्तलोपे यगः प्रतिषेध इति व्याख्या कृता । प्रकृतमाह—बहिरङ्गेति । स्वारस्येनेति । अन्ययाऽन्तरङ्गो लोपः, अन्तरङ्गलक्षणत्वाद्देत्येव वदेत् । ईदृशानाम्—अष्टत्रिमयण्युषडितानाम् । अनभिधानमेवेति । अन्त्यपक्षरीत्या लोपप्राप्त्या आद्यपक्षे तस्याप्राप्त्या फलभेदापत्तेस्तादृशानामनभिधानमेवेत्यर्थः । तृतीयसमाधानं त्रिपाद्यामप्यसिद्धत्वस्य प्रवृत्तिरिति मतेन । वस्तुतस्तु त्रिपाद्याम्बहिरङ्गपरिभाषाया वक्ष्यमाणरीत्या अप्रवृत्तिरेवेति बहिरङ्गपरिभाषया प्रकृते लक्ष्यस्य साधनं न युक्तं, तत्समर्थेनाय पूर्वपूर्वस्थानिकमन्तरङ्गमित्यस्य स्वीकारश्लेश-भावप्रकाशः ।

तत्रमिति चिन्त्यमेतदिति प्रकाशोक्तं गिरिविश्वस्य स्वर्णं फलभेदाङ्गीकारेण पञ्चागं नैऋत्यमिति पूर्वम्-वमिति वक्षेशाश्रयणं निमूलमिति ङण्डनकारोक्तं चापास्तमिति भावः । दिग्गर्थ इति । रीत्यर्थकश्चि-शब्दस्यचितार्थ इत्यर्थः । आदिलोपेति । लोपद्वयविषयकतयैर्यर्थः । यद्यपि तस्य दोष इत्युच्येः स्थानिवद्भावेन संयोगादिलोपः सुपरिवर इति न तत्रास्योपयोगस्तथापि तदनाश्रयणेऽस्योपयोग एव । यणन्तसंयोगादिभूतयोः स्कोःलोपो नैति तदर्थः । एवंच संयोगान्तलोपस्यैवाय निषेध इत्यमिद्युक्तोदोषो भाष्यविद्ब इति बोध्यम् । विषयकस्येति । सर्वं वाच्यमिति न्यायेन तस्यैवेत्यर्थः । अतएवेति । तस्यैव प्रत्याख्यानादेवेत्यर्थः । तत्र—सूत्रे । इदमेवाभिप्रेत्य मूले संयोगान्तलोपे यगः प्रतिषेध इत्युक्तम् । एतेन तथारम्भस्य तस्य प्रत्येक यगोदेशकार्यकालपक्षमेदेन प्रत्याख्यानप्रकारद्वय वार्तिकमभिमतमिति कैयटाश्रयणमभारतम् । एवमादिलोपविषयकस्याप्रत्याख्यानमुपयविषयकनयाऽस्वारम्भत्वम् अस्वार्थस्य मूलध्वनितत्वं च ध्वनयितुं तदुक्तिं प्रमाणयितुं च कृतेत्यन्तेनानुष प्रकृतमाह—बहिरङ्गेति । पूर्वतोऽत्र वैलक्षण्याय तत् । एवञ्चेद प्रत्याख्यानमुपयविषयकमिति भावः । स्वारस्येन चेति । अन्यथा "अन्तरङ्गो लोपः" "अन्तरगलक्षणत्वाद्वा" इत्येव ताभ्यामुक्तं स्यादिति भावः । ईदृशानामिति । लोपद्वयविषयाङ्गत्रिमयण्युषडितानामित्यर्थः । एवञ्च तथाऽऽरम्भस्य तस्य यथासङ्ख्येन प्रत्याख्यानप्रतीत्या आद्यपक्षद्वये तदप्राप्तावपि तृतीयपक्षदुराशया तस्याप्या वल्लभ्यत्वसम्भावना न कार्या । तेषामुक्तरीत्या प्रमितत्वेनानभिधानस्यैवोचित्याम् ।

सरला ।

ईदृशानां लक्ष्याणामिति । बहिरङ्गत्वानाश्रयसंयोगान्तलोपविषयगण्युषडितानामित्यर्थः । दूषितमिति । तत्र सूत्र भाष्ये "प्रतिदन्दिमाविनावैतो पञ्चो सत्यन्तरङ्गे बहिरङ्गं सति च बहिरङ्गेऽन्तरङ्गम्" इत्युक्तम् । तेन च बहिरङ्गत्वप्रकारकबहिरङ्गविशेष्यकज्ञानवदन्तरङ्गत्वोपाऽन्तरङ्गत्वप्रकारकाऽन्तरङ्गविशेष्यकज्ञानवद्वहिरङ्गसिद्धमिति अतिद्वपरिभाषार्थः । तथाच कार्यकालक्षी असिद्धपरिभाषायास्त्रिपाद्यां प्रवृत्तावपि बहिरङ्गशालस्य त्रिपादीत्यर्थं शालं मरुपेक्षयाऽन्तरङ्गमिति शानासम्भवेन तथा परिभाषया त्रिपादीत्यान्तरङ्गशाल

णीति । यत्तु वदन्ति—धकारयकारोभयद्वित्वे उभयो पुनर्द्वित्वे लोपविकल्पेऽन्यतरद्वित्वे च नव रूपाणि । तथा हि—एकध त्रिधा—एकय द्विय त्रिय च । एव द्विध त्रिध च त्रिधेति । न चान्तरङ्गे द्वित्वे बहिरङ्गस्य यणाऽसिद्धत्वम्, त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे

शब्दरत्नम् ।

सूत्रे भाष्ये कार्यकालपक्षमुपकम्य “अयुक्तोऽयं परिहारो नवा बहिरङ्गत्वगत्वाद्वा” इत्यनेन दूषितमित्यलम् ।

उभयद्वित्वेति । द्विध द्वियमेकम् [१] । पुनर्द्वित्वे त्रिधं त्रियम् [२] । अन्यतरेति । एकं द्विधं त्रिधं च [३, ४] । एकय द्विधं त्रिधं च [५, ६] । द्वयोरपि द्वित्वे अन्यतरस्य पुनर्द्वित्वे द्विधं त्रियम् [७], त्रिधं द्विधं च [८] । अनुभयद्वित्वे एकधमेकयम् [९] । लोपविकल्पान्यतरद्वित्वयो समफलता, सम्भवमात्रेण तु तदुक्ति ।

भैरवा ।

ध्यायुक्त इत्याह—नस्तुत इति । विसजनीयसूत्रे—“विसजनीयस्य स” इति सूत्रे । दूषितमिति । एतदग्रे स्फुटीभविव्यति ॥

ननु यदि लोपस्य वैकल्पिकत्वेन तद्वृत्तो न चिरोषस्ताई तस्योपस्थासो व्यर्थ एवेत्यत आह—सम्भवमात्रेणेति । तदुक्ति—लोपविकल्पोक्तिः । यत्तु “एक पूर्वपरयो” इति सूत्रे यया आधानादिस्काराणां सकृदेवानुष्ठान, तथा गुणादीनामपि सकृदेव स्यात्, तथाच प्रतिपुरुषमेक एव गुणघटित साधु स्यादन्वयेऽप्यशब्दा स्युरित्याशङ्क्य ज्योतिष्टोमादिशास्त्रग्रन्थेन प्रभावप्रकाशः ।

एतेनाकृत्रिनयणो लोपानावार्थमाशयन्, मध्यानुषेवात् । तृतीय तु ‘दध्यन्’ इत्यादिविषयमिति प्रकाशोक्तिश्चिन्त्येति भावः । नस्तुतस्तु लुपीपक्षे स्यादिति कथेवायुक्ता । अन्वयेन तु प्राक् वारणं दर्शितमिति ध्वनयशाह—नस्तुत इति । विसजनीयेति । खरवसानयोरिति सूत्रेण च । दूषितमिति । दूषितप्रायमित्यर्थः । युक्तिरस्यैव तद्व्युत्पत्त्यापि सम्भवादिति भावः । स्फुटीभविव्यति चैतदग्रे । एवं च तदर्थं प्राणां मूलकृत्य केशो विकल एवेति द्वयोरेवोद्धेजं उच्यते, तदाह—अलमिति ।

वैयर्थ्यं परिहरति—सम्भवेति । तदुक्तिरिति । लोपविकल्पोक्तिरित्यर्थः । यत्तु उभयद्वित्वे इत्यादि तदुक्तिरित्यन्तमनूय तत्र, आशयानवशोपात् । तथाहि, उभयद्वित्वे एकं द्वियं एकस्य द्विसं च २ पुनर्द्वित्वे द्विद्वियमेकस्य द्विसं च ४ अन्यतरद्वित्वे एकध द्वियमेकस्य द्विसं च ६ द्विद्वियमेकस्य द्विसं च ८ अनुभयद्वित्वे एकधमेकयं द्विसंमिति नवममिति द्वित्वप्रक्रियानाशय नवरूपाणि तैश्चानि । एवञ्चैकधमेकयमेकस्यमित्यस्याधिक्येऽप्यदोषः । एकस्याप्यक्षरस्य द्विचामावात् । एवञ्च मूलोक्ता द्वित्वानामानन्त्यापत्तिरशुक्ति मद्देनोक्तम् । तत्र, अन्वयेवान्बलस्येति न्यायवित्वापत्तेः । पुनर्द्वित्वे द्विद्विमिति विसंमिस्यो विस्याच्च । अन्ययोभयो पुनर्द्वित्वे इति व्याख्येयप्रयविशेषापत्तेश्च । तेषां तथाशयामावाच्च । तथाहि, एवमुक्तप्रक्रियया सिद्ध दधमध्यदलोपयुक्तमुदाहरति—सुश्रुपति । अत्र लोपानावपक्षे ध्युगदिककारकमाय । यदा तु “ध्वन्” इति सर्वत्र द्वित्वनिषेधस्तदैकधकारकमिति संहितायां श्रीणि रूपाणीत्युक्त्वा यदा “यो भय” इति यस्य “ह्यो यन्मा” इति लोपश्च वा भवस्तदा धकारोभयैत्यादि रूपाणीत्यर्थां मूलोक्तानुपूर्वीं सतिरस्य तत्रथा एकधमेकय १ एकध द्विय २ एकध त्रियं ३ द्विधमेकय ४ द्विधं द्विधं ५ द्विधं त्रियं ६ । त्रिधमेकय ७ त्रिधं द्वियं ८ त्रिधं त्रियमिति प्रकाशकृतेः । एवं च कथं स्वयान्वया तदा शयो वर्धितस्त्वदुक्त्युपत्तिरपि स्वाद्ध्येनैव कार्या । किञ्च सद्वित्वाभावात् नवलोपपादने विसयद्वित्वाभावात्प्रमादशब्दापत्तिरित्याहोता वाचः ।

यत्तु “एक पूर्वपरयो” इत्यशयानादीनां यया सकृदनुष्ठान तथा गुणादीनामेकस्मिन् प्रयोगेऽनुष्ठानं स्यात् । तथाच प्रतिपुरुषमेक एव सुश्रुत् स्यात्, अन्वयेऽप्यशब्दास्युरित्याशङ्क्य ज्योतिष्टोमादिशास्त्रग्रन्थेन प्रतिप्रयोग प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तोक्त्या “इदमे लुगस्य” इतिन्यायावस्थानावेन मूलोक्तिः ।

बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तत इति विसर्जनीयसूत्रे भाष्यकैयटयोर्व्यवस्थापितत्वादिति ।
अत्रेदं वक्तव्यम्—पुनर्द्वित्वमशुद्धम्, एकस्या व्यक्तौ एक लक्षणं सङ्गदेव प्रवर्तते
इति “एक पूर्वपरयो” (पा०सू०६।१।८४) इति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तित-

शब्दरत्नम् ।

एक पूर्वपरयोरिति । तत्र हि यथा ‘अनयो पूरयोः कर्ं कुरु’ इत्यादौ एक
वाक्यतयैव बोधादेकत्वविवक्षणेनोभयसम्बन्धेककृतकरणप्रतीतिस्तथा ‘आदवि पूर्वपरयो
गुण’ इत्यादावपि द्वन्द्वनिर्देशाद्विधेयगतसंख्याविवक्षणाद्योभयो स्थाने एक एवादेशो
अविष्यतीत्यकरणं प्रत्याख्याय शङ्कितम्—शास्त्राधिकारिण पुरुषान्प्रति प्रवृत्त संस्का
रक तत्तच्छब्दं प्रतिपुरुषमेकवाक्यतया सङ्गदेवार्थबोधक, यथाऽऽधानेनाग्नीसंस्कृत्यादित्य
र्थक ‘वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत’ इति वाक्यं प्रतिब्राह्मण सङ्गदेवार्थबोधकं सङ्गदेव स्ववि
षये प्रवर्तकं च । अत एव पुन पुननाधानादिसंस्कार, तथा व्याकरणशास्त्रस्य “अवर्णां
दवि पूर्वपरयोगुणो भवति, गुणवान् शब्दश्च साधुर्भवति, स च प्रयोक्तव्य” इत्येतावत्प्र
यन्तं व्यापारात्तत्संस्कृतस्यैकस्य स्वैन्द्रस्य प्रयोगेण शास्त्रार्थस्य करणान्मालेन्द्रादिप्र
भैरवो ।

तिप्रयोगाद्गादिविधायकशास्त्राणाम्प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्याद्युक्त्या “लक्ष्ये लक्षणस्य” इति
न्यायस्याविषयोऽयमिति प्राचीनोक्तिखण्डनपर ‘पुनर्द्वित्वम्’ इत्यादि ग्रन्थो न युक्त इति के-
चित्, तत्र, भाष्याशयानवबोधादिति ध्वनयितुमभाष्याशयम्प्रकटयति—तत्र हीत्यादिना ।
तत्र—‘एक पूर्वपरयो’ इति सूत्रभाष्ये । बोधादिति । पूरयोरिति द्विवचनस्वारस्येनेकवाक्य
ताया उचिततयेत्यादि । एतेन ग्रह सम्मार्ष्टि इत्यत्रोद्देश्यबोधकरदोत्तरैकवचनस्य यथाऽविव
क्षया ज्ञेकग्रहाणा सम्मार्गस्तथाऽनयो पूरयोरित्यत्रापि सम्भाव्यते, तथापि सम्भवत्येकवा
क्यत्वे वाक्यभेदो न न्याय्य इति न्यायस्य सञ्चारो ध्वनित । एकत्वविवक्षणेन कर्मित्य
स्य विधेयबोधकतया तत्रैकत्वस्य विवक्षणेन । द्वन्द्वनिर्देशात् इतरेतरयोगे तस्य द्वन्द्वस्य विधा
नेनोद्भूतावयवसमुदायस्यान्यत्रान्वयात् । शङ्कितमिति । अस्यावश्यकमित्यत्रान्वय । दृष्टा
न्तप्रदर्शनेन शङ्का यो नयति—यथेति । स्वविषये—आधानाख्यसंस्कारे । व्यापारादिति । प्रतिपुरुष
भावप्रकाश ।

श्विन्येऽत्रिखण्डनकृद्द्विप्रभृतय, तद्भाष्याशाननिवर्धनमिति ध्वनयन्नाह—तत्र हीति । एकःपूर्वेति सूत्र
भाष्ये यतरत्यर्थं । एकेति । एकदेशनिर्देशादेवेति भाव । बोधादिति । सम्भवति तथात्वे वाक्यभेद
स्यान्याय्यत्वात् । ‘कतम्’ इत्यस्य तु वाक्यभेदेऽपि प्रत्येकावयवमिप्रायेणोपपत्ति । एवञ्च विधेयविशेषण
त्वादविवशादीनासत्त्वाच्चैकत्व विवक्षितम् । एवमधेयीति भाव । तदाह—एकत्वेति । अपि सम्भावना
याम् । द्वन्द्वेति । इतरेतरद्वन्द्वे सहितयोदयोद्वन्द्वव्यवयवभेदकसमूहस्य वा शब्देन विशिष्टत्वानिनेति
भाव । समुदाये हेतुद्वय, तेन न समुदायकत्वासङ्गति । तथाचैकवाक्यतयैवान्वय इत्याह—उभयोरि
ति । एक एवेति । ननु ‘रदाम्याम्’ “भमीसाभ्यासस्य” इतिवदनैक । तत्र गमकस्य स्थानिनेदस्य
कस्य सत्त्वेऽप्यत्र तदभावात् । “अग्नीषोमाम्याम्” इत्यादौ द्वन्द्वोत्पत्त्युक्त्या विशिष्ट एकप्रदेशनिरूपितैक
देवत्वात्बोधनवद्वय द्वन्द्वोत्पत्त्या एकविधेयनिरूपितविशिष्टनिष्ठैकत्वानित्वबोधनेनावादेऽदयाप्राप्तरेति
भाव । शङ्कितमिति । अस्यावश्यकमिति त्वेनेनान्वय —सामान्येनोक्तमर्थे विशिष्य सङ्गान्त योजयति—
यथेति । स्वविषये—आधानसंस्कारे । अत एव—तत्र सङ्गप्रवक्तृत्वादेव । व्यापारादिति । तस्य च
सरला ।

इदृथा बहिरङ्गस्य सापादिकस्यासिद्धता बोधयितुं न शक्येति रीत्या दूषितमित्यर्थ । एकत्वविवक्षणेनेति ।

त्वात् । अन्यथा द्वित्वानामानन्त्यापत्तेः । न च “भूरो झरि” (पा०सू०८।४।६५)

शब्दरत्नम् ।

योगो न स्यात् । अतस्तत्तल्लक्ष्यविषयवाक्योपप्लवेन वाक्यभेदोऽवश्यं वाच्य । तद्वत्पूर्वप-
रविषयेऽपि स्यादिति तत्रैकग्रहणमावश्यकमिति । तत्र गुणो भवतीत्याद्यंशो लक्ष्यसं-
स्कारफलक एव यथाऽऽधानमसिसंस्कारकं, शास्त्रतात्पर्यविषयप्रयोगविधिश्च पुरुषसंस्कारक
एवेति तद्वाशयः । ततः सिद्धान्तितम्—यथा नित्यनैमित्तिककाम्यविधीनां तदकरणज-
भैरवी ।

मेकवाक्यतया बोधकत्वादिति शेषः । वाक्यभेदोऽवश्यमिति । पुरुषैक्येऽपीति शेषः । तत्र-पूर्वो-
परिणितवाक्यार्थत्रयमध्ये । पुरुषसंस्कारकः पुरुषस्य धर्मजनकक्रियाप्रवृत्तिसम्पादकः, “पुरुः
शब्दः सुप्रवृत्तः शास्त्रान्वितः स्वर्गं लोके कामधुरं भवति” इति भाष्यात् ।

नित्यात्म-यस्याकरणे प्रत्यवायस्तत्त्वम् ; “अहरहः सन्ध्यामुपासीत” इति यथा । निषे-
धविधिरपि नित्यः “न ब्राह्मणं हन्यात्” इति । नैमित्तिकम्, निमित्तसद्भावे स्वबोध्यार्थं आव-
श्यकप्रवृत्तिसम्पादकम्—यथा “पूर्ववया ब्राह्मण. प्रत्युत्थेयः” इति । काम्यं—तत्फलेच्छाधीनत-
द्विषयप्रवृत्तिसम्पादकशाब्दबोधजनकम्, यथा ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इत्यादि ।
तत्र नित्यविधिस्युक्ते शुचितकालजीवित्वस्याधिकारसम्पादकतया यावज्जीवं तदप्रसङ्गाने
स्वबोध्यक्रियाप्रवृत्तिसम्पादकत्वेन तस्याकरणे प्रत्यायाः कल्पयते । नैमित्तिकस्युक्तेऽपि निमि-
त्तप्राप्तेः क्रियाप्रवृत्तिसम्पादकतया यदा तदा तस्य प्राप्तिस्तदा तदा प्रवृत्तिः अन्यथा त्वनिर्दं
स्यात् । यथा

वृद्धे समागते तस्यार्ध्वम्प्राणा व्युत्क्रामन्ति ।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यान्पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥

इति दोषप्रतिपादकवाक्यास्तथा कल्पनात् । एवं “राडूपरागे स्नायात्” इत्यादावपि बो-
ध्यम् । एवं काम्येषु कामानामानन्त्यात्तत्सद्भावे ज्योतिष्टोमादौ त्रैवर्णिकानामप्यधिकारतत्प्र-
वृत्तिः । सा च यदा यदा तदेति न सृष्टेवानुष्ठानम् । तत्राऽपरा विशेष-नित्यस्यानुष्ठाने
प्रत्यवायानुत्तरिरेव फलम्, क्षमिकमस्याफलत्वम् । नैमित्तिके दोषपरिहारः, काम्ये फलञ्च
भाष्यप्रकाशः ।

प्रतिपुरुषमेकवाक्यतया सकृदेव बोधकत्वात्परवर्षत्वाच्चेतिशेषः । तदाह—तत्संस्कृतेति । वाच्य इति ।
पुरुषैक्येऽपीति भावः । स्यादिति सम्भावनायां, लक्ष्यैक्येऽपि सम्भावितो वाक्यभेद इति भावः । तत्र—
वाक्यार्थत्रयमध्ये । आदिना द्वितीयपरिग्रहः । चसर्थे । सिद्धान्तितमिति । अस्य प्रयोग इतीत्यनेना
न्वयः । स्वाभावे पापजनकं नित्यम् । यथा ब्राह्मणादिनादिः, तद्वेषकं “न ब्राह्मणं हन्यात्” इत्यादि
ब्राह्मणादिमात्रविषयम् । नैमित्तिकं वृद्धागमने प्रत्युत्थानम् । तद्वेषकं “पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेयः”
इति वाक्यम् । काम्यं ज्योतिष्टोमादि प्रसिद्धम् । तत्र नित्यानां यावज्जीवं तद्विषयाधिकारसत्त्वात्करणे प्र-
त्यवायाच्चाशुचिः । नैमित्तिकानामपि निमित्तावगमानन्त्यात्

सरला ।

“पशुना यजेत” इत्यादाविव विधेयगतत्वेनेत्यादिः । नित्यनैमित्तिककाम्यविधीनामिति । तत्र कर्म
वाच्यं त्रिविधम्—नित्यनैमित्तिककाम्यभेदात् । नित्यकर्मविधायकत्वं नित्यविधित्वं, नैमित्तिककर्मविधायकत्वं
नैमित्तिकविधित्वं, काम्यकर्मविधायकत्वं च काम्यविधित्वम् । नित्यकर्मत्वञ्चाकरणे प्रत्यवायजनकत्वे सति
करणे दुरितनिवृत्तिमात्रफलकत्वम् । यथा—“यावज्जीवमग्निहोत्रं जुशेति” “साय जुशेति” “प्रातर्जुहो-
ति” इति जीवसा पुरुषेण सायंप्रातःकालबोर्नियमेन कर्तव्यतयाऽवगतमग्निहोत्रादिकं नित्यम् । नैमित्तिक-
कर्मत्वञ्चाकरणे प्रत्यवायजनकत्वे सति करणे फलविशेषजनकत्वम् । यथा “अग्नये पथिकृते पुरोडाशम-
ष्टाकपालं विर्वेषत्” इति दशपूर्णमासातिपत्तिनिमित्तकृद्विष्ट्यादिकं नैमित्तिकम् । काम्यकर्मत्वञ्चा-

शब्दरत्नम् ।

न्यप्रत्यवायपरिहाराय फलाय च वाक्यभेदेन तत्तद्विषयकशास्त्रीपक्षवात् पुन प्रवर्तकत्वम् । तथा ममाप्यसाधुप्रयोगे प्रत्यवायश्रवणान्नित्यसमत्वं प्रयोगविधे । 'एक शब्द सम्यग् ज्ञात शास्त्रान्वित सुष्ठु प्रयुक्त स्वर्गे लोके च कानधुग्भवति' इत्यनेन काम्यत्वं चेति तत्तद्विषयानन्तवाक्योपप्लवन भवत्येव मालेन्द्रादिप्रयोग इति । एव प्रयोगविध्यशस्य नित्यकाम्यत्व-यवस्थापनेन गुणविध्यशस्य शुद्धसंस्काराद्यत्वमेवाक्यम् । एव च तस्याधा नादिवदेवामिस्थानीयलक्ष्येषु संपु प्रवृत्तावपि एकाप्राविवैकलक्ष्ये नावृत्तिरिति पूर्वपरयोर्ना भैरवी ।

भवति । काम्यस्थे कामनाविषयसिद्धिरेवेति । तत्तद्विषयकेति—तत्तत्प्रक्रियाविषयकत्वार्थं ।

प्रत्यवायश्रवणादिति । 'तेऽसुरा हृलयो हेल्य इति कुवन्त पराबभूवु तस्माद् माङ्गणेन न म्लेच्छित्तवै नापभाषितवै' इति श्रुत्या दोषश्रवणादित्यय । नियसमत्वमिति । शास्त्रसंस्कार विरुद्धोच्चारणे प्रत्यवायश्रवणन नित्यत्वमर्थबोधनार्थम्प्रवृत्तेरर्थस्य बोधो भवतीति फलसम्बन्धेन काम्यत्वमपि । अत समशब्दस्य प्रयोग । यथा काम्ये दर्शादियागे पुन पुन प्रवृत्तिल्ल थाऽत्रापि तत्तत्सुखरूपस्वर्गाकामनया खटवेन्द्रमात्रेन्द्रमेशादिसाधनाय तेषा सुप्रयुक्तवशा स्त्रान्वितत्वसम्पत्तये पुन पुन प्रवृत्ति । एवम्—उक्तप्रकारेण । एवम्—शुद्धसंस्काराद्यत्वे च ।

भावप्रकाश ।

कश्च प्राणा युक्तामिच्छेत् पून स्थविर भावति ।

प्रसुप्तानामिवादाभ्यां पुनस्ता प्रतिपद्यते ॥

इति दोषोपलम्भ चावृत्ति । काम्येष्वपि कामानामानन्त्यात्तदार्ता वैवर्गिज्ञानामग्निविद्यायुक्तानामाह र्वा पुन पुन प्रवृत्ति । तत्रैतद् इति निषायाद्—यथा नित्येत्यादि । नित्ये प्रत्यवायपरिहार, काम्ये फल, नैमित्तिके तुभयमिति भाव । तत्तद्विषयकेति । यावद् माङ्गण—पूर्ववयस्क—वसन्तविषयकेत्यथ । प्रत्यवायेति । अथबोधाय प्राप्ते शम्प्रयोगे 'नापभाषितवै' इतिश्रुत्या स्वाभावे तदयथासाधुशब्दप्रयो गे पापबोधनादिति भाव । नित्यसमत्वमिति । ननु तत्र तद्विषयकभावादिति भाव । नैमित्तिकत्वं स्वयंबोधनायतया स्पष्टमेवेति तदुपेक्ष्य काम्यत्वमाह—एक इति । अनेन प्रयुक्तिलाषवादयबोधाय सवश श्दस्य प्राप्त एव प्रयोगे शास्त्रेण नियमिते फलसम्बन्धबोधनं दशपूर्णमासयोरिव । एतेनैकत्वैव पुन प्रयो गेणानेककामनाफलसिद्धिरित्युक्तमाभ्युत्पाद्यमित्यपास्तम् । सम्यक् ज्ञात एकोऽप्यथबोधाय शिक्षाशुक्तभागण प्रयुक्तशब्द कामधुग् भवति किं वक्तव्यं सवऽपीति फलसम्बन्धबोधने तापयर्षेण सर्वेषां तथाप्रयोग कार्य इति बोधनात् । एवञ्च व्यवहारे प्रयुक्तानां सुश्रुतानां सर्वेषां शास्त्रविषयता सूचिता । शास्त्रान्वित इत्य नेन तस्मिन्प्रयोगप्रयोगे धम सूचित । एव च नित्यादित्यल्ले तथा इत्यनेन प्रयोगविधेः क्लिप्तयत्परत्वेनेह सिद्धि । तत्राह—तत्तद्विदिति । पूर्वमिति । उक्तप्रकारेण यथ । एव चेति पाठे उक्तसिद्धान्तेचेत्यथ । नैमित्तिकत्वं त्वापसमानप्रसृतिमात्रे पृथक् नोक्तम् । गुणविध्यशेति । तत्तद्विषयविषयोपप्लवनाभ्यां शया दि । एव प्रागपि । संस्कारार्थत्वमिति । आधनादिवत् फलाश्रवणात् । एवञ्चावृत्तौ मानामाव इति भाव । तत्कल्पनाह—एवञ्चेति । गुणविध्यशस्य शुद्धसंस्काराद्यत्वे वैत्यर्थं । नावृत्तिरिति ।

सरला ।

कारणे प्रत्यवायाबनकत्वे सति करणे फलावशेषजनकत्वम् । यथा कारीर्यां वृष्टिकामो यजेत इति वृष्टि र्भनयाऽनुष्ठीयमान कारीरीष्यादिक काम्यम् । तत्र नित्यनैमित्तिकयोरकरणे प्रत्यवाय एव, करणे दुरितनिवृत्ति फलम् ।

नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयम् ।

स्थानिवाक्यात् । तत्रापि नित्ये दुरितानुत्पत्तिर्नैमित्तिके दुरितनिवृत्तिरिति विवेक ।

प्रत्यवायश्रवणादिति । 'तेऽसुरा हृलयो हेल्य इति कुवन्त पराबभूवु तस्माद् माङ्गणेन न

शब्दरत्नम् ।

देशद्वयप्रसक्तिरिति तत्तात्पर्यम् । एवं च स्पष्टमेव पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरर्थं न्याय सस्कारक विधिविषये सिद्धान्तित इति भाव । "सम्प्रसारणाच्च" (पा० सू० ६।१।१०८) इति-
भैरवी ।

उक्तार्थं भाष्यान्तरमपि साधकमित्याह—सम्प्रसारणाच्चीति । तत्र हि-शकद्धर्ममित्यत्र सम्प्रसारणपूर्वत्वमाशङ्क्य वाक्यस्य सम्प्रसारणसंज्ञापक्षमादाय पूर्वरूपनिष्पन्नस्य न सम्प्रसारणत्वमिति समाधानोत्तरं समाधानान्तरं कृम् "कायकृतत्वाद्वा" इति । शास्त्रन्यास्मिन्विषये प्रवृत्तिर्न भविष्यतीति तदर्थं । तत्र दृष्टान्ततयैत्यन्भाष्यकृताऽभिहितम्-तद्यथा- 'वसन्त ब्राह्मणाऽग्नीनादधीत' इति सकृदाधाय कृतं शास्त्रार्थं इति कृत्वा पन प्रवृत्तिर्न भवति, विषयम भावप्रकाश ।

पूर्वपरभेदजेति भाव । अनर्थकत्वदे शास्त्रस्य पुन पुनर्नं प्रवृत्ति । एतन्मूलकमेव पठयते—“लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्ति" इति "सद्भाहकशाब्दात्तत्पसंस्कारकवाक्योपपन्न" इति च, तदाह—एवञ्चेति । पूर्वपक्षसिद्धान्तयोस्तत्तात्पर्यं कवे वेयर्थं । स्पष्टमेवेति । एकपदविषयकरूपं पक्षसिद्धान्तावसरेऽय न्याय संस्कारकविधिविषये सिद्धान्तिनो न तु त्रिवयविषये इति स्पष्टमेवेत्यय । एवञ्च खण्डनकृदाद्युत्तरि कुर्वेति भाव । तदयुक्तत्वे बीजान्तरमप्याह—सम्प्रसारणाच्चेति । तावतापि पाक्षिकेऽसि

सरला ।

च्छेदित्वे नापभाषितत्वे" इति महाभाष्यगतश्रुत्येति भस्य भादि । अनया श्रुत्याऽनमाषणस्य निषेधेन । विरितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहाच्चन्द्रियाणां नर पवनमृच्छति ॥

इति स्मृत्याऽसाधुशब्दानां भाषणे प्रत्यवायरोचनादित्यर्थं । अर्थं न्याय "लक्ष्ये लक्षण सकृदेव प्रवर्तते" इति न्याय । ननु "लक्ष्ये लक्षण सकृदेव प्रवर्तते" इत्येव न्यायस्वरूप चेत् क्वचित्कवे लक्षणस्य कस्यचित्प्रवृत्तौ तस्य लक्ष्यान्तरे पुन प्रवृत्तिर्न स्यात्, एवं तस्मिन् लक्ष्ये लक्षणान्तरस्य पुन प्रवृत्तिर्न स्यादिति चेत् ? न, "लक्ष्ये लक्षण सकृदेव प्रवर्तते" इति न्यायशरो राज्ञीकारात् । तथा च तल्लक्ष्ये तल्लक्षणस्य सकृत्प्रवृत्तावपि न लक्ष्यान्तरे तल्लक्षणस्य तल्लक्ष्ये लक्षणान्तरस्य च प्रवृत्तिर्व्याधाव । नन्वेवमपि 'सुधुषास्य' इत्यस्य लक्ष्यैकत्वेन तल्लक्ष्यत्वात्तत्र धकारद्वित्वात् प्रवृत्तस्य "अनचि च" इति शास्त्रस्य सकारे प्रवृत्तिर्न स्यात् इति चेत् ? न, प्रथमप्रवृत्तावुद्देश्यत्वेनाश्रीयमाणो य शब्दसमुदायस्तदध्वको यस्तदध्वत्त्वं तल्लक्ष्यत्वमिति स्वीकारेण "अनचि च" इति शास्त्रीयप्रथमप्रवृत्तावुद्देश्यत्वेनाश्रीयमाणो य शब्दसमुदायो व्यपदेशिवद्भावेन धकारस्तदध्वको य सकारस्तदध्वत्त्वाद् 'पास्य' इत्यस्य तदध्वत्त्वाभावेन तल्लक्ष्यत्वामावात्सकारे प्रवृत्तिर्निर्वाधेनादोषात् । नन्वेवमपि 'पय' इत्यत्र पूर्वमिन्शब्दस्य लोपार्थं प्रवृत्तस्यापि 'भस्य टेळोप' इति शास्त्रस्य पुन प्रवृत्त्यापत्तिं तच्छास्त्रीयप्रथमप्रवृत्तावुद्देश्यत्वेनाऽऽश्रीयमाणो य शब्दसमुदाय 'पन्' इति, तस्यैव टिरवात् टैरेवोद्देश्यत्वाच्च, तदध्वको य भ्य् इति तदध्वत्त्वेनैव 'पय' इत्यस्य तदध्वत्त्वाभावेन तल्लक्ष्यत्वामावात् इति चेत् ? न, प्रथमप्रवृत्तावुद्देश्यत्वेन उद्देश्यतावच्छेदकत्वेन वाऽऽश्रीयमाणो य शब्दसमुदायस्तदध्वको यस्तदध्वत्त्वं तल्लक्ष्यत्वमिति स्वीकारेण 'अय इत्यस्योद्देश्यत्वेन आश्रयणामावेऽपि उद्देश्यतावच्छेदकत्वेनाश्रयणात् 'पय' इत्यस्य तदध्वत्त्वावच्छेदकत्वेन तल्लक्ष्यत्वस्यैव सत्त्वेनादोषात् । अत्रोद्देश्यत्व-उद्देश्यतावच्छेदकत्वोभयसमहाय लोपत्वेन तल्लक्ष्यत्वस्वरूपे लपयोगित्वनिवेशो बोध्य । तथाच प्रथमप्रवृत्तावुद्देश्यत्वेनाश्रीयमाणसमुदायाच्चत्वावच्छेदकत्वं तल्लक्ष्यत्वमिति फलितम् । 'भस्य टेळोप' इत्यस्य पश्चादेर्मस्य टेळोप स्यादित्यर्थेन तदोदप्रथमप्रवृत्तौ 'पयिन् भस्' इति सर्वस्यैवोपयोगित्वेन तदध्वत्त्वं मुदासीनस्येति तदध्वत्त्वं तमेव 'पय' इत्यस्येति

इति "ह्रलो यमाम्—"(पा०सू०८।४।६४) इति च लोपेन निर्वाह, लोपस्य वैरु
स्लिपकत्वात् । कथमन्यथा त्रिध त्रिय चेति भवदुक्ति सङ्गच्छेत । किं चैव सति

शब्दरत्नम् ।

सूत्रे भाष्ये ऽपि स्फुटोऽयम् । वैकल्पिकत्वादिति । एव च पक्षे द्वित्वानामानन्त्या
परया परिनिष्ठितत्वाभावापत्ति । न च त्वदुक्तरीत्याऽऽनन्त्यापत्तिप्रयुक्तमपरिनिष्ठितत्वमस
ङ्कत्प्रवृत्तौ बाधकमिति लभ्यते, तच्च नात्र, द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वेन यावच्छक्तिद्वित्वसहि
तप्रयोगस्य परिनिष्ठितत्वसम्भवात्, अप्रवृत्तमित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाङ्गान्तत्वं हि

भैरवी ।

उपन्यास, उक्त यत्तस्यैव पुन प्रवृत्तिर्न भवति । तत्र कैय - पराङ्गमन्याधानम् यज्ञमुल
प्रतिपत्त्यर्थमिति पुन क्रियमाणफलभेदाभावान्नानुष्ठीयते इति । तत 'यत्तु तदाश्रयम्प्रा
प्नोति न सच्छब्दमन्याधितु तद्यथा 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निप्योभादिभि ऋतुभिपजेत' इति अ
ग्न्याधाननिमित्त वसन्ते इज्यते' इत्यभिहितम् । यत्तु तदाश्रयमिति यस्मात्फलावाप्तिस्त
त्फलभेदाद्विद्यमानमसङ्कदनुष्ठीयत इति कैय एव कार्यकृतत्वादित्यपरिहार इति तेनोपस
ङ्गतम् । अस्ति चात्र फल शास्त्रीयप्रक्रियापूर्वकप्रयोगाद्धर्मोत्पत्ते, शास्त्रान्वित इत्यनेन बोधनाव
काङ्क्षार्थमित्यादौ "सम्प्रसारणाच्च" इति सूत्रस्य पुन समुदायोच्चारणात्प्राक् स्मरणेऽधिकृत्य
धर्मस्य लाम एवेति भाव । एवम्प्रतिपादनेन लक्ष्यभेदेन पुन प्रवृत्तिर्भवति । यत्र तु न तथा
लक्ष्यभेदस्तत्राप्रवृत्तिरेवेति न्यायो ध्वनित । लोपस्य वैकल्पिकत्वेन जातेऽपि द्वित्व भावका
र्यानुष्णानात्पुन प्रवृत्तावपोष्टापत्तिरिति मा शङ्किष्टा इत्याह—एवञ्चेति । लोपस्य वैरुलिपिकत्वे
वेत्यर्थ । पराङ्कतूपयितुं तदुक्तिमनुवदति—त्वदुक्त्यादिना । नचैति । अस्य वाच्यमिति परेणाश्व
न्यय । त्वदुक्तरीत्या—लोपस्य वैकल्पिकत्वरूपोक्तरीत्या । सम्भवादिति । एतावतैव शास्त्रस्य
कृतार्थत्वादिति शेष । परिनिष्ठितत्वस्य स्वरूपप्रतियोगिज्ञानसम्पादनायाह—अप्रवृत्तेत्यादि ।

भावप्रकाश ।

आ इष्टापत्ति खण्डयति—एवञ्चेति । लोपस्य वैकल्पिकत्वे चेत्यर्थ । शास्त्राप्रतिविषयत्व च परिनिष्ठित
त्वमिति भाव । खण्डनकृदाद्युक्तदोष खण्डयितुमनुवदति—न च त्वदुक्तेति । लोपस्य वैकल्पिकत्वरूपो
क्तरीत्येत्यर्थ । लभ्यत इत्यत्रास्यावय । अनन्तकायतुत्प्रयोगस्याऽन्यत्वात्तच्छास्त्रसाध्यपरिनिष्ठितप्रयो
गाभावात्स्थाननुष्ठापकत्वापत्त्या सा दोष । न च सा प्रकृते इत्याह—तच्चवेति । च एवार्थ । 'सुधु
पास' इत्यत्रापरिनिष्ठितत्वमेव नेत्यर्थ । सम्भवादिति । तावतैव शास्त्रस्य कृतायत्वादिति भाव ।
ननु कस्य परिनिष्ठितत्वमेव भाव—अप्रवृत्तेति । विद्वेती । नित्यत्वादिविषये 'दधि' इत्यादौ तत्त्वा
याप्रवृत्तति । प्रवृत्तत्वं च जातत्वमिति भाव । वैकल्पिकत्वादिविषये सेद्वेत्यादौ तदर्थं नित्येति । इती
दौ 'सद्विहाण इ अत्र' अत्रो अत्र' इत्यादौ तत्त्वाय नापकावाधितेत्यपि विशेषण बोध्यम् । प्रकृते प्रतिपत्त्य

सरला

खण्डयत्वान्न तत्र तत्त्वस्य पुन प्रवृत्ति । 'सुधुपास्य' इत्यत्र तु "अनधि च" इति शास्त्रस्य अत्र
परस्य यो द्वित्व न खचि' इत्यथन तत्प्रथमप्रवृत्तौ अर्थ इति समुदायस्योपयोगितया 'आसु' इत्यस्य
तदव्यक्तकारादिष्वित्यनेन न तु तदव्यक्तावदित्यनेन तत्त्वत्प्रवृत्ताभावेन तत्र "अनधि च" इति
शास्त्रस्य पुन प्रवृत्तिर्भवति । एतावन्तत्त्वस्य वस्तीकारे 'पथो विभाषा' इत्यादिनिर्देशा प्रमाणम् ।
अधिकमग्रे ।

अप्रवृत्तेति । अप्रवृत्तौ यो नित्यविषयस्तीयोद्देश्यतावच्छेदकानाङ्गत्वमित्यर्थ । वैकल्पिके-

शब्दरत्नम् ।

परिनिष्ठितत्वमिति वाच्यम्, आनन्त्यापत्तेरित्यस्य चतुष्पञ्चादिषुकारयकाराणामापत्त्या त्रिघमित्यादित्वदुक्तमर्थादाभङ्गापत्तेरित्यर्थात् । तद् एव नयन्वक्ष्यति—नवत्वोक्तिरसङ्गतैवेति ।

आनन्त्यापत्तेरेव तन्न्यायबोजमिति तु न युक्तम्, उद्बोधामित्यादौ तद् अवहृत्तामित्यवस्थार्या सिञ्जलोपादेरसिद्धत्वात्सिद्धिं धृद्वागोकारे “लक्ष्ये लक्षणस्य” इति न्यायेन पुनर्वृद्धिर्नेति “सिचि वृद्धिः—” (पा०सू० ७।२।१) इति सूत्रस्यभाष्यवितोषात् । आनन्त्यापत्तेस्तत्राभावात् । एतद्भाष्यप्रामाण्येन विकारकृतभेदेन न लक्ष्यभेदाश्रयणम् ।

भैरवो ।

द्विहस्तौ । अस्ति चेदृशान्परिनिष्ठितत्वं यगादेशप्रवृत्त्युत्तरं ‘सुष्युपास्य.’ इत्यादौ, यत्र यगादेशविधायरुदास्यस्य प्रवृत्तत्वेनाप्रवृत्तो नित्यविधिः—‘एचोऽयवायाः’ इति, तदुद्देश्यतावच्छेदनामाक्रान्तत्वंतस्मैति रीत्या सर्वत्राहनीयम् । न च ‘अग्नी इति’ इत्यादावप्रवृत्तो नित्यविधिः सर्वत्रोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वसत्त्वेनापरिनिष्ठितत्वापत्तिरिति वाच्यम्, एषु प्रवृत्तत्वप्रयुक्तप्रवृत्तिभावस्य प्रवृत्त्या प्लुतप्रवृत्तमिन्नत्वविशिष्टस्रगांघरत्वविशिष्टाक्त्वस्योद्देश्यतावच्छेदकतया तदनाक्रान्तत्वस्य सत्त्वात् । प्रवृत्तत्वं—प्रासत्वं जातत्वं वा । वैकल्पिकेन्द्रादिविषये सेद्धादौ परिनिष्ठितत्वसिद्धये—नित्येति ।

तद्रीत्यासमाधत्ते—आनन्त्यापत्तेरिति । पञ्चादीति । आदिना यावच्छक्तिद्वित्वपरिग्रहत्रिषमित्यादौति । अत्रादिना त्रियमित्यस्य परिग्रहः । असङ्गतैवेतीति । यद्यन्युक्तरीत्या परिनिष्ठितत्वस्योपपत्तिर्भवति तथापि नवत्वोच्छरसङ्गतिरेव दूषणमिति भावः । खण्डनकृदादिमत्तं दूषयति—आनन्त्यापत्तेरेवेति । इति न्यायेनेति । “लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते” इति न्यायेनेत्यर्थः । सा च वृद्धिराकाररूपा जाता । ओकारे—“सहिवहोरोदवर्णस्य” इत्योकारे जाते इति शेषः । पुनर्वृद्धिर्न—ओकारस्य पुनर्वृद्धिर्न । विकारकृतभेदेनेति । विकारकृतो यो व्यक्तिभेदस्तेनेत्यर्थः ।

भावप्रकाराः ।

लक्षणभेदेनाप्रवृत्तये सत्त्वेऽपि नित्यत्वं नेति भावः । तद्रीत्यैव समाधत्ते—आनन्त्येति । आदिना यावच्छक्तिप्रयोगविषयद्वित्वपरिग्रहः । अये आदिना त्रियमित्यस्य सङ्ग्रहः । असङ्गतैवेतीति । सकरीत्या परिनिष्ठितत्वोपपत्तावपि इदमेव दूषण सारमिति भावः । यत्तु खण्डनकृदादिः—आनन्त्यापत्तेरेव तन्न्यायप्रवृत्तौ बीजम् । न च सा सकरीत्याऽवास्तीति तदप्राप्त्या मूल चिन्त्यमिति, तत्खण्डयति—आनन्त्येति । एतेन प्रवृत्तत्वे तत्रिरासः । योजमिति । तन्न्यायप्रवृत्तौ बीजमित्यर्थः । यथाशुभ रव्युक्तमिति सङ्गमेवेति बोध्यम् । आदिना दत्तादिसद्वृद्धः । सिचिवृद्धाविति । सिचि परे “अद्वयज” इति वृद्धावोत्वात्परत्वाज्जातायामित्यर्थः । ओकार इति । वर्णपदसामर्थ्येन वाते इत्यर्थः । अनुवृत्तत्पुरुषदलोऽ इति विषयसङ्गमीति भाष्यसिद्धान्तादिति भावः । भाष्येति । कैयटस्याप्युपलक्षणमिति । एवमथेऽपि । प्रामाण्येनेति । अनाश्रयणे हेतुः । कृतभेदेनेति । विकारेण कृतो यो व्यक्तिभेदस्तत्रान्यो यो लक्ष्यभेद इत्यर्थः । एतेन भाष्ये तदभावादानन्त्यापत्तिरित्याश्रयणमित्यन्तं चिन्त्यमिति मन्दोक्तमपास्तम् । वर्णपदसामर्थ्यादिना वृद्धपुत्तरमोत्वेनेर्द्धसिद्धिं सम्पादयता पुनर्वृद्धिमनापादयता भाष्यकृता ध्वनिताप्यस्य कैयटेन स्पष्ट

सरला ।

दिविषये ‘सेद्धा’ इत्यादौ परिनिष्ठितत्वसिद्धये नियमद्वयम् । ‘सुष्युपास्य.’ इत्यादौ सङ्गप्रवृत्तस्यापि नित्यस्य अद्वैतविषयेऽद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ततया तत्र परिनिष्ठितत्वसिद्धयेऽप्रवृत्तिः ।

विकारकृतभेदेनेति । एवञ्चैतद्भाष्यप्रामाण्यवच्छेदनसरीरे तदपत्क इत्यत्र विवादातिरिक्त इति

सरला ।

विशेषणं निवेशनीयम् । तथा च प्रथमप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाश्रीयमाणो यः शब्दसमुदायस्तदघटको या विकारातिरिक्तस्तदघटितत्वं तल्लक्ष्यत्वमिति फलितम् । तेन 'अगौम्बोत्' इत्यत्र 'अगुप् स् ईत्' इति स्थितौ जायमानाया 'वदवज' इति वृद्धेः प्रथमप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाश्रीयमाणो यावान् शब्दसमुदायः 'अगुप् स् ईत्' इति, तदघटको य आकारः स विकार एव ननु तदतिरिक्त इति तदघटको विकारातिरिक्त उदासीनस्तदघटितत्वेन तल्लक्ष्यत्वान्न पुनर्वृद्धिसङ्गः । नन्वेवं 'काण्डे' इत्यत्र 'ह्रस्वो नपुसके प्राति-
पदिकस्य' इति शास्त्रीयप्राथमिकप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाश्रीयमाणो यावान् शब्दसमुदायः 'काण्ड' इति तदघटकत्वस्य प्रकारे सत्त्वेऽपि विकारातिरिक्तत्वामावेन 'काण्डे' इत्यस्य तदघटकविकारातिरिक्ताघटितत्वेन तल्लक्ष्यत्वात् नैव न्यायेन ह्रस्ववारणसम्भवे गुरुभूतोपायान्तराश्रयणस्य भाष्यकृतोऽसङ्गतिरिति चेत् ? न, विकारस्य स्वघटकमात्रोद्देश्यकत्वविशेषणेनादोषात् । तथाहि, ह्रस्वप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाऽऽश्रीयमाणो यः समुदायः 'काण्ड' इति, तदघटकत्वमेकारे, तदघटकमात्रोद्देश्यकविकारातिरिक्तत्वमपि तदघटकेऽत्र विकारि 'कारोद्देश्यकत्वेन तदघटकमात्रोद्देश्यकत्वामावादिति तदघटितत्वं 'काण्डे' इत्यत्र न तु तदघटितत्व-
मिति तल्लक्ष्यत्वामावादानेन न्यायेन ह्रस्ववारणामावेन तदर्थमुपायान्तराश्रयणस्यावश्यकतया दोषा भावात् । नचैत्रिद्वेषे 'या' 'सा' इत्यादौ 'त्वदादीनाम्' इत्यस्य पुनः प्रवृत्त्यापत्तिः, तदीयप्रथमप्रवृ-
त्तावुपयोगित्वेनाश्रीयमाणः समुदायः 'यद् सु' 'उद् सु' इति तदघटकत्व टापा सहैकादेशमभूत् आकारे त्वघटकमात्रोद्देश्यकविकारातिरिक्तत्वमपि तदघटकेऽत्रापत्यानिहन्नात्, तथाच तद्विद्युत्समेव 'या' 'सा' इत्यादीर्ननु तदघटितत्वमिति तल्लक्ष्यत्वामावेनैऽन्यायाप्रवृत्तेरिति वाच्यम्, 'न लुभगाऽहस्य' इति प्रत्ययलक्षणनिधेयेन 'या' 'सा' इति स्थिते तस्य विभक्तिपरकत्वामावेन 'त्वदादीनाम्' इत्यस्याप्राप्तेः ।
लुक्ः पूर्वं तु न तदापत्तिः 'अन्तरङ्गानपि विधीनु' इति लुको बलवत्त्वात् । त्वघटकमात्रोद्देश्यकत्वनिधेये मानं तु 'ह्रस्वो नपुसके' इति सूत्रस्य 'काण्डे' इत्यत्र ह्रस्ववारणपर भाष्यमेव ।

नन्वेवमपि 'सर्वेषाम्' 'शामाणाम्' इत्यादौ 'आमि सर्वनाम्नः सुट्' 'ह्रस्वनघापो नुट्' इति शास्त्रीयप्राथमिकप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाश्रीयमाणो यः शब्दसमुदायः 'सर्वेषाम्' 'शाम् आम्' इति, तद-
घटको यः सुट्सकारो नूटनकारश्च सच स्वघटकमात्रोद्देश्यकविकारातिरिक्तोऽपि, तदघटितत्वेन तल्लक्ष्य-
त्वामावाद् 'यदागमा' इति सामो नामश्चाऽऽभवेन पुनः सुट्नुद्योरापत्तिरिति चेत् ? न, तदघटके भागमाति-
रिक्तत्वेन विशेषणदानेनादोषात् । तथाहि, सुट्नुद्योः प्राथमिकप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाश्रीयमाणो यः समु-
दायः 'सर्वेषाम्' 'शाम् आम्' इति तदघटकत्वस्य स्वघटकमात्रोद्देश्यकविकारातिरिक्तत्वस्य च सुट्-
सकारानूटनकारयोः सत्त्वेऽपि भागमातिरिक्तत्वामावेन तद्विशोऽन्य पथेति तदघटितत्वेन तल्लक्ष्य-
त्वादानेन न्यायेन न पुनः प्रवृत्तिर्मवतीति । अत एव "हलि सर्वेषाम्" 'यथासम्पत्तनुदेशः समा-
नाम्' इत्यादिनिर्देशसङ्गतिः । नन्वेवमपि 'राजपुरुषः' इत्यादौ 'राजन् रुप् पुरुष सु' इति स्थिते
समासे जाने प्रातिपदिकसहाया 'सुपो घातु' इति शास्त्रेण लुको लुकि पुरुषपदोत्तरमुलोपो न स्यात्,
अथ शास्त्रे प्रातिपदिकस्योद्देश्यकत्वोद्देश्यकत्वेनाश्रितत्वात्तदघटकत्वमप्युपयोगित्वेनाश्रीयमाणो यः समु-
दायः 'राजपुरुषः' इत्यत्र शास्त्रविशिष्टत्वघटकप्रथमसम्बन्धस्य सत्त्वेऽपि लुक्लुक्ः प्रवृत्तिसमये एव लुक्
दोऽपि प्राप्तिरिति चेत् ? न, शास्त्रीयप्राथमिकप्रवृत्तिसमानकालिकप्राप्तिविधयत्वेमेव पुरुषपदोत्त-
रमुपायमेव न तु तदविधयत्वमिति द्वितीयसम्बन्धत्वात्सत्त्वेन तल्लक्ष्यत्वामावेन सुप्रत्ययलुक्त्विद्धिः । एवंमेव
'वधिपो' 'मवेत्' 'भूयात्' इत्यादौ द्वितीयसम्बन्धस्यासत्त्वेन तल्लक्ष्यत्वामावाद् पठसंशोधनोः पुनः प्रवृ-
त्तिर्मवति । द्वितीयसम्बन्धनिधेये प्रमाणं तु "न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्" इति सूत्रमेव । पठसम्बन्धानि

शब्दरत्नम् ।

“सम सृष्टि” (पा० सू० ८।३।१६) इति सूत्रं चाख्यां मानम् । अन्यथा “समो वा लोपम्—” इत्यनेनान्त्यलोपे पुनर्द्वित्वेन त्रिसकारस्यापि सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । “हरयो रे” (पा० सू० ६।४।७६) इति सूत्रे हरयोरिति द्विवचनं तु स्वविपेपस्य स्वस्मि-भैरवी ।

तस्य न्यायस्य समूलतामाह—सम मुदोत्यादिना । अस्याम्—उक्तन्यायरूपपरिभाषायाम् । अन्यथा—तन्व्यायानङ्गीकारे । सिद्धाविति । लोपस्य रूपकरणस्यत्वेनेदृशसिद्धावित्यर्थः । तद्वैयर्थ्यं मिति । “सम सृष्टि” इति सूत्रं त्रिसकारकस्यसिद्धयर्थं, तच्चाधुनाऽपि सिद्धमिति भावः । लोप पाणिनिसम्मतो नैति तु न शङ्कनीयम्, ‘अप्रतिपिद्धमनुमतम्भवति’ इति न्यायेन तस्य पाणिनिसम्मतत्वात् । शास्त्रान्तरप्रसिद्धानामिहाश्रयणस्य भाष्यकारसम्मतत्वमपि । अत एव ‘मृचन्ति’ ‘मार्चन्ति’ ‘ममृजतु’ ‘ममार्जतु’ इत्यादिरूपाणाम् “इहान्ये वेद्याकारणा मृजेरजादौ सङ्क्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्त” इति भाष्यकृतोक्तम् । अन्योक्त तन्व्यायव्यञ्जं खण्डयति—हरयोरिति । तद्धि सूत्रं “प्रथमं दध आप ” इत्यस्य साधनायारब्धम् । तत्र धाञो लिटि तस्य भावप्रकाशः ।

मुक्तत्वात् । अन्यथा भाष्यासङ्गतिः स्पष्टेवेति भावः । न्यायस्य निर्मूलतां निराकरोति—सम इति । चास्याम्—तन्व्यायरूपपरिभाषायाम् । अन्यथा—न्यायानङ्गीकारे । समो वेति । एतेनानुनासिकमुद्ररूपार्थं सूत्रमित्यपारतम् । लोपस्य रूपकरणस्यत्वेनैव सिद्धेः । एकसकाररूपार्थं तस्यावश्यकरत्वात् । नच तन्नागिन्यसम्मतमिति वाच्यम् । अप्रतिपिद्धमनुमतमिति न्यायविरोधात् वार्तिकदोषार्थानां सूत्रासुरेस्तत्र तत्र स्वनिवृत्त्यस्योक्तत्वाच्च, अन्यवचनानामत्राश्रयणस्य “भोमाशेष” इत्यादिसूत्रभाष्यादौ स्पष्टमभिधानाच्च । एतेनान्यवचनमादाय पाणिनेरन्यार्थं तारस्यं न ववापि दृष्टमित्यस्तमिति भावः । अपिना सकृद् द्वित्वेन द्विसकारस्य सङ्ग्रहः । एतेन तदर्थभेदेत्यपास्तम् । सति फल तस्मान्नीचिरयात् विभाषाद्वितीयेति न वक्तव्यं भवतीतिवत् सम मुटीनि न वक्तव्यं भवतीति भाष्यकृताऽनुक्तत्वाच्चेति दिक् ।

‘प्रथमं दधे’ इति लक्षके छन्दसि रे इत्यस्य बहुल रे भवतीत्यर्थके “हरयो रे” इति सूत्रे सेदां धातूनामिरेचि रे आदेशे कृते तस्येति पुनः रेमावार्थं कृतं द्विवचनम् । तन्व्यायामावे पुन पुन प्रवृत्त्येष्टसिद्ध्या व्यर्थं सचत्र शापकमिति खण्डनकृतम् । तत्खण्डयति—इरेति । अप्रत्ययेत्यर्थे पुन प्रवृत्त्यापत्तिरिति शेषः ।

अत्र केचित् । “कारके” इत्यत्र सहाधिकारपक्षे व्यत्ययेन प्रथमार्थं सप्तम्यां सशिनां भ्रुवादीनां सामानस्यत्वात् ।

वेशे ‘युवन् भस्’ इत्यत्र षकारस्य सम्प्रसारणाय ‘युवन् भस्’ इति समुदायस्थोपयोगित्वे नाश्रयणात् तद्विशिष्टावदितत्वस्य तत्र सत्त्वेनानेनैव न्यायेन पुनः सम्प्रसारणवारणे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । नचैवमपि लिट्त्वं इत्यत्र लिङ् भू सु इति स्थितौ षकारस्य चत्वंप्रवृत्तिसमये ङकारस्य चार्वांप्राप्त्या द्वितीयसम्बन्धसत्त्वेन “खरि च” इत्यत्र “पदस्य” इत्यधिकारेण सामानाधिकरण्यानान्वयासम्भवाद्द्वैयधिकरण्येनाऽन्वये पदव्ययवे खरि झलां चत्वंमित्ययं प्रथमप्रवृत्तौ ‘लिङ् भू सु’ इत्यस्याश्रयणेन तद्विशिष्टावदितत्वस्यप्रथमसम्बन्धस्यापि सत्त्वेन तत्त्वत्त्वंनयाऽनेन न्यायेन पुनश्चत्वं ङकारस्य न स्यादिति वाच्यम्, द्वितीयसम्बन्धस्थाने स्वीयप्राथमिकप्रवृत्त्यनुत्तरकालिकप्राप्तिविषयवदितत्वमिति विवक्षणेनादोषात् । अनुत्तरकालिकप्राप्तिश्च सामानकालिकप्राप्ति पूर्वकालिकप्राप्तिश्चेति लिट्त्वं इत्यत्र भूट प्रवृत्ते पूर्वं ङकारस्य चत्वंप्राप्त्या स्वीयप्राथमिकप्रवृत्त्यनुत्तरकालिकप्राप्तिविषयवदितत्वमेवेति तद्व्यत्ययमावेन ङकारस्य चत्वंसिद्धिरिति । ‘भट् त्सन्त’ इत्यत्रैतद्विशेषेण चत्वसाधनप्रकारस्तु चित्य, तत्र प्रथमसम्बन्धस्थैवासत्त्वेन तत्र चत्वं एव सुसाधत्वात् । “खरि च” इत्येतन्नाञ्जीयप्राथमिकप्रवृत्तौ ‘भू सन्त’ इत्यस्यैवोपयोगेन ङकारे तद्विशिष्टत्वस्यैव सत्त्वेन तद्व्यत्ययत्वाभावादिति दिक् ।

नुदूरेष्वपत्वाप्राप्त्या तत्प्राप्तये इति न तदर्थान् मानम् । न च तत्र "सद्विवहोरोत्—" (पा० सू० ६।३।११२) इति तपरत्वसामर्थ्याद् न वृद्धिरिति वाच्यम्, अशाब्दत्वात्, मैरवी ।

ज्ञादेशे "लिट्स्तप्तयोः" इतिसूत्रेणैजादेशे तस्यानेन र आदेशे कृते तस्येडागमे पुनरनेन रेभावो भवति । रेभावविधानसामर्थ्येन तस्येडागमो नेति तु न वाच्यम्, 'चक्रे' इत्यादावित्प्रतिपेधत्रिपये तस्य चरितार्थत्वात् । स्वविधेयस्य रेभावस्येडागमेऽपि "यदागमाः" इति न्यायेन रेशाब्दत्वात्पुनस्तस्योद्देश्यत्वाप्राप्त्या रेभावो न स्यादिति द्विवचनं सफलमिति भावः । 'उद्बोढाम्' इत्यत्र "सद्विवहोरोत्" इतिसूत्रे तकारोच्चारणेन पुनर्द्वयप्राप्तिरिति कस्यचिदुक्तिं खण्डयति—नच तत्रेति । अशाब्दत्वादिति धादित्यत्र तपरकरणेन वृद्धयप्राप्तेः शब्दमर्यादयाऽ-

भावप्रकाशः ।

न्यतः सत्त्वेऽपि विशिष्टसंज्ञो निर्देष्टव्य इत्याद्युक्त्य करोतीति कारकमित्यन्वयसंशयत्वात्सद्विविधेषुलाम इत्युक्तं भगवता । महासंज्ञाकल्पादनुमीयते—नून विशिष्टा भ्रुवादयः सशित्वेन निर्दिष्टाः । तथाच यत् क्रियायाः साधकं भ्रुवादि तत्कारकसर्गं भवतीति व्याख्यात चोपाध्यायैः । नन्वन्वयत्वं नाम योगरूढत्वम् । एवञ्च क्व यौगिकार्थमुद्दिश्य सञ्ज्ञाविधानम् ? अत आह—मद्वैतीत्यवतार्य महासञ्ज्ञोपस्थितक्रियानिर्वर्तकत्वविशिष्टानां भ्रुवादीनां संज्ञेति परिष्कृत चामियुक्तं । तद्वैत्या यत्रोद्देश्यविधेयतावच्छेदकयोर्भेदस्तत्र तस्यापि तत्त्वमस्त्येवेति प्रतीयते । तथा चात्रापि रेखरेखयोर्विधेयोद्देश्यतावच्छेदकयोर्भेदस्य स्पष्टत्वात्स्वविधेयस्योद्देश्यत्वप्राप्तिरुक्तैवेति प्राथोक्तं सम्यगेव । नचैवमपि रयादेशे इति च तस्य लाक्षणिकत्वात्नेति वाच्यम्, तदन्वित्यत्वस्यापि ज्ञाननात् । यावत्तदिनाऽनुपसत्तिस्तत्सर्वं ज्ञाप्यमिति सिद्धान्तात् । एवञ्च स्वविधेयस्येत्वादिचिन्मयमित्याहुः । तत्र, दृष्टान्तवैषम्यात् । तथाहि, नद्युक्तमाभ्यादिवस्तदवच्छेदकभेदेऽपि स्वविधेयस्य स्वोद्देश्यत्वं लभ्यते, नवा सञ्ज्ञासंज्ञिभावस्थले लोके तस्य तत्त्वप्रतीतिः कस्यापि सम्मता यतो दृष्टान्तसङ्गतिः स्यात् । किञ्चानेदे उद्देश्यत्वविधेयत्वयोर्वाचस्य जगत्प्रसिद्धत्वेन भेदे एव तयोः सम्भवेन तदवच्छेदकयोर्भेदस्यार्थादेव सिद्धत्वेन सञ्ज्ञासंज्ञिभावस्थले तथासत्त्वेन च "कारके" इति एतन्नोक्तरीत्या किमपूर्वमुक्तम् ? नहि गुरुचरणैस्तदवच्छेदकयोर्भेदे उद्देश्यत्वविधेयत्वे लभे, किन्तु उद्देश्यत्वं विधेयस्य च मिथो विरुद्धं, भेदे तत्सम्भवादित्युक्तम् । एवञ्च सामान्यविशेषधर्मभेदेन वस्तुभो भिन्ने तत्सम्भवेन विरोधाभावेऽपि तत्कौण्डिन्यन्यायेन सामान्यैरेत्वरूपेणोद्देश्यतावच्छेदकेन प्राप्तस्योद्देश्यत्वस्य विशेषरेत्वरूपेण विधेयतावच्छेदकेन प्राप्तविधेयत्वेन बाधः । सामने इत्यित्यत्र "यदागमाः" इति न्यायेन रेखसत्त्वेऽपारेषु तदसत्त्वेन रेखस्य विशेषत्वस्य द्वयोरित्योः स्वतो रयादेशे स्थानिवद्भावेन सत्त्वादितरेखस्य सामान्यत्वस्य निर्वाधत्वात् । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य स्वविधेयस्य स्वोद्देश्यत्वाप्राप्त्येत्येवोक्तमिति दिक् । लाक्षणिकत्वात्सागमेन रयादतो द्विवचनमुपशीणमित्यज्ञापकमिति मान्याः ।

कैयटोपन्यायसञ्चारं विनापि भाव्यं सुयोजमिति नोक्तार्थसिद्धिरित्याशयेनाशङ्कते—नचेति । सामर्थ्यादिति । वर्णग्रहणेनाप्रेऽप्यनुपयोगादिति भावः । न वृद्धिरिति । न पुनर्वृद्धिरित्यर्थः । अशाब्दत्वादिति । वर्णाधिक्यमात्रेणार्थकल्पने वृद्धिसत्ताया एव ज्ञापयितुं युक्तत्वात् । तपरसूत्रस्य सिद्धान्ते निय-

सरला ।

मानमिति । "इरयो रे" इत्यत्र द्विवचननिर्देशाभावे "प्रथमं दक्ष भापः" इति छन्दोवच्छेदे 'दक्षे' इत्यत्र धात्वो लिटि ज्ञादेशे तस्य इरेजादेशे च तस्यानेन रेभादेशे आर्षधातुत्वेनेडागमे तस्य इरेत्वेन पुनारेभादेशेऽप्युत्पादित्वादी 'दक्षे' इत्यस्य सिद्ध्या व्यर्थं द्विवचनं 'उद्ये लक्ष्मणम्' इत्यत्र मानं, तथाच रेभादेशस्येडागमेन इरेत्वेऽपि तस्य इरीयप्राथमिकप्रवृत्ताप्युयोगितेनाश्रीषमाणो यः समुदायः इरे इति तदवच्छेदकत्वस्येडागमेकारे सत्त्वेऽपि तत्राऽऽगमत्वस्यैव सत्त्वेन तदवच्छेदको यः स्ववदकमात्रोद्देश्यकृतकाराग-

शब्दरत्नम् ।

अतत्कालव्यावृत्तेरेव तेन शब्दमर्थादया लामात् । एतेन सुदृज्युवास्ये पूर्वं घस्य द्वित्वे अस्त्ये लक्ष्यभेदात्पुनर्द्वित्वमित्यपास्तम् । पूर्वमकारस्येदानीमोकारस्येति लक्ष्यभेदस्योदपाढामित्यादावपि सर्वत्रोक्तभाष्यविरोधात् । विकारान्यातुपूर्वैक्येन लक्ष्यैक्यं तु ममाप्यस्त्येवेति भैरवी ।

त्वदुक्तिर्व्यर्थेति भावः ।

भाष्यप्रकाशः ।

मार्थत्वेन तेन सवर्णात्कालव्यावृत्तावपि तरकालसवर्णव्यावृत्तौ मानामावाच । तदाह—अतत्कालेति । लामादिति । तपरस्यप्रवृत्तिद्वारेति भावः । एतेनात्तत्कालव्यावृत्तेरिवासवर्णव्यावृत्तेरपि शब्दस्वमेव, एवञ्च न वृद्धिः, अन्यथा अस्त्येतिवदेत् वर्णपदं च न कार्यमिति लाचवमिति मन्दोक्तमयास्तम्, उक्त्युक्तेः, असवर्णप्रवृत्तिरेव लपुष्पायमाणत्वाच्च, तपरस्यै पञ्चमीनमासङ्गापनार्थं वृत्त्युत्तरस्येव च तदादस्यस्वस्य भाष्यादौ स्पष्टत्वाच्चेति दिक् । यत्तु घस्य द्वित्वे जसि “पूर्वत्रासिद्धीयम्” इत्यतसिद्धत्वेन व्यक्त्यन्यतरवादस्य द्वित्वमिति न्यायासञ्चार एवेति खण्डनकृद्दानाकरदण्डिमन्दाः, तस्योडयति—एतेनेति । पूर्वमिति । तदानीं जदत्वाप्राप्तेरिति भावः । पुनर्द्वित्वमिति । उक्तरीत्या जदत्वाप्राप्तित्वेन दस्य पथाद् द्वित्वमित्यर्थः । एतेनेत्यस्यार्थमाह—पूर्वमिति । “माभ्यानुपठाम” इति मन्दोक्तिस्तु चिन्तयैत्युक्तं प्राक् । एतेन रूपचतुष्टयोक्त्यः “पूर्वत्रासिद्धीयम्” इति मास्तिवति दीक्षिताशय इति रत्नाकरोक्तिरुक्तरीत्या एकरकाररुद्रिद्वाररूपसम्भवेन चतुःपञ्चादशपापचिह्नयुक्तेति मन्दोक्तिश्चाभास्ता । विनारेति । विकारशब्दः कर्मबन्धनः । विकारान्ययोर्विकृताविकृतयोस्तुपूर्वामिथ ऐक्येनेत्यर्थः । अचः परस्य

सरला ।

मारिकोऽन्य एव तदवतिष्ठस्य सस्तेन इहागमविशिष्टस्य पुनारेशो न स्यादिति पुनः प्रवृत्त्यर्थं स्ये द्विवचनस्य स्वांशे चारिण्यमिति । तत्रैव न, स्वविधेयस्य स्वोद्देश्यत्वाभावनियमात् । तथाच रेभादेशस्य इहागमानन्तरमपि “यदागमा” इति न्यायेन रेवस्य विधेयत्वस्य सस्तेन तदुद्देशेन पुनरुक्तनियमेनेवादिशायास्या तत्रादेशसिध्यर्थं द्विवचनस्य चारिण्येति । नचैवम् ‘म’ शब्दादावारकिरन्नात् णिचि अतो लोपे ‘इ’वातोः पुनः प्रेषणविवक्षायां पुनर्णिच् न स्यादुक्तनियमेन ‘हेतुमति च’ इति शान्त्रविधेयस्य तदुद्देश्यत्वान्ममहादिति वाच्यम्, स्वविधेयतावच्छेदक स्वोद्देश्यतावच्छेदक न भवतीति नियमाकारस्वोद्देश्यतात्र ‘इ’ वातोर्णिचि वातुत्वेनैवोद्देश्यतया स्वविधेयतावच्छेदकगिच्येनोद्देश्यत्वाभावे—मोक्तनियमाप्रवृत्तेरुपात् । अत्र एव ‘घटो घटः’ इति न प्रयोगः । नन्वेवं प्रकृतैऽपि रेवस्य विधेयतावच्छेदकत्वेन इरेवस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेन चोक्तनियमाप्रवृत्तेर्द्विवचनस्य वैयर्थ्यमिति चेत् ? अत्रोच्यते—स्वविधेयतावच्छेदकप्रतिर्त स्वोद्देश्यतावच्छेदक न भवतीति नियमाकारस्वीकारात् । अस्ति चात्रोद्देश्यतावच्छेदकस्य इरेवस्य विधेयतावच्छेदकत्वेन—वतिष्ठत्वमिति नियमप्रवृत्त्या द्विवचनस्य चारिण्यमिति । अत्र धीगन्तु उद्देश्य सिद्ध विधेयत्वपूर्वमिति । अपूर्वबोधव्यत्यरूपविधेयत्वस्य सिद्धत्वं—प्रथमावगतत्वं—रूपोद्देश्यतासम्भव इति । किञ्च नियमाकारे षट्कत्वनियमेन विधेयार्थोऽधिकारवगाद्द्विधानस्य प्रामाणिकत्वेऽपि उद्देश्यार्थोऽधिकारवगाद्द्विधानस्य न प्रामाणिकत्वमिति सूचितम् । तेन नीलघटो घट इति न प्रयोगः । प्राचीनास्तु उद्देश्यस्य प्रथमावगतत्वेन तस्यापूर्वबोधव्यत्यरूपविधेयतासम्भवेन विधेयतयोद्देश्यतावगाद्द्विधानो न सम्भवतीति विधेयार्थोऽधिकारवगाद्द्विधानस्याऽपि अप्रामाणिकत्वमेवेति घटो नीलघट इति न प्रयोगः । विस्तरस्तु व्युत्पत्तिवाददिग्गमे द्रष्टव्यः । अपास्तमिति । तद्व्यत्य-

“सर्वस्य द्वे” (पा०सु०८।१।१) इति द्वित्वमपि पुनः पुनः प्रवर्तते । अत एव

शब्दरत्नम् ।

दिक् । इति द्वित्वमपीति । एतेनाष्टमिफरणद्वित्वं स्थाने द्वित्वमिति लक्ष्यभेदोऽ-

भैरवी ।

दिगिति-दिगर्थस्तु स्वविधेयस्य स्वस्मिन्नुद्देश्यत्वात्सम्भवे बीजमुद्देश्यत्वं सिद्धस्य, स्ववि-
धेयस्य त्वसिद्धतया तस्योद्देश्यत्वात्सम्भव इति । तथा “इरयो रे” इति सूत्रसाध्ये ‘दध्ने’ इति
रयोगे नास्ति । रेभावे कृते तस्योद्भागमे कृते कालविलम्बेनोद्देश्यस्य सिद्धतया द्विवचननिः-
शाभावोऽपि रेभावस्य पुनर्विधानञ्जरितार्थमिति द्विवचननिर्देशस्य लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायवी-
जत्वमेव, यत्रोद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकधर्मैक्यं तत्र विधेयस्योद्देश्यत्वात्सम्भवो, यथा
घटो घट इत्यादौ । अवच्छेदकभेदेन तत्सम्भवस्तु घटो नील इत्यादौ प्रसिद्ध इति किञ्चिद्दुः-
तन्न, यत्रोद्देश्यविधेययोः सामान्यविशेषभावस्तत्रोद्देश्यविधेयभाव इति नियमः । ‘घटो
घटः’ इत्यादौ च तत्रास्वाभावेन तस्याभावः । ‘घटो नील’ इत्यादौ तु घटः सामान्यं नीलो
विशेष इति विवक्षाऽस्तीति सम्भवत्युद्देश्यविधेयभावः । एवञ्च प्रकृते रेभावे कृते इडागमे
तस्योद्देश्यप्रकाररूपाविवेक्यत्वेऽपि सामान्यविशेषभावभावेन तस्यासम्भव इत्याशयात् ।
यदि चेडागमविशिष्टस्य रेशब्देन ग्रहणम्, यमुद्दिश्यगमो विहितस्तदोपेक्षेन शब्देनाग-
मविशिष्टस्य ग्रहणमिति तदर्थत्वं । तथाच रेत्वेरेत्वयोः सामान्यविशेषभावसत्त्वेन ताभ्यां
धर्मान्मानान्नाश्रययोगोद्देश्यविधेयभावसम्भव इति रूपे तर्हि कृतेऽपीडागमे तस्यादेशो न प्रा-
प्नोतीति इरेत्वस्यैव स्थानितावच्छेदकत्वेन शास्त्रघटकशब्देनोपलियतत्वात् । एवञ्चेडागमे
कृते यो धर्मः स्थानितावच्छेदकत्वेनाश्रितस्तत्प्रकारिका प्रतीतिरस्त्वेषेति भवति शास्त्रस्य
प्रवृत्तिरिति वक्तव्यं, तथा चोरेत्वेन विधेयस्यैवोद्देश्यत्वं वक्तव्यं, तन्न न सम्भवतीत्याशयः ।
यदिपि रेभावोत्तरमिडागमेऽपि तस्योद्देश्यस्य लक्षणिकत्वादादेशो न स्यादतो द्विवचननिर्देश
इति; तदपि न, कृतेऽपि द्विवचननिर्देशे प्रकृते लक्षणिकत्वज्ञापगतमिति लक्षणप्रतिपदोक्तपरि-
भाषायाः अर्नात्यत्वज्ञापनेनैव तस्य चारितार्थस्य वक्तव्यत्वादिति ॥

ननु द्विधमित्यादिना धकारस्य द्वित्वमादाय यन्मूले चतुष्टुमुक्तं, तन्न युक्तं, दकारस्य द्वि-
त्वमादाय रूपाधिक्यस्य सम्भवादिति चेत् ? न, द्वित्वे कर्तव्ये जडत्वस्यासिद्धत्वात् । न च
‘पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे’ इत्यसिद्धत्वस्य प्रतिषेधो भविष्यतीति वाच्यम्, तस्याः परिभाषा-
त्वेन सिद्धत्वयोः फले विशेषो यत्र तत्रैव प्रवृत्तेः ।

लक्ष्यभेदसम्पादनाय खण्डनकारोक्तान्यां युक्तिं खण्डयति—एतेनेति । वक्ष्यमाणप्रकारे-

भावप्रकारः ।

यथे लक्ष्यत्वेनानुपूर्वीनिवेशः । तत्र विद्वत्त्वादि चावयवशरदम् । यत्र विकारेण, देशेनान्या याऽऽनुपूर्वी
तयोः पूर्वतनानुपूर्व्यां सौकर्येनेत्यर्थः । नचैवं विकारान्यानुपूर्व्यामेद इति “श्लोमुण” इति सूत्रस्यो
स्वोक्तविरोध इति वाच्यम्, विकारशब्दस्यार्थाभाषजनत्वेन तददानुपूर्वीनेऽन्याऽऽमादिक्कृता याऽऽनु-
पूर्वी तस्यास्तत्रानुपूर्वीने मेद इति तदर्थत्वं । “तिचि वृद्धिः” इति सूत्रस्यभाष्येण विकारस्थले एवामे-
दलाभातिदितिक् । दिगिति । तदर्थस्तु “पूर्वत्रासिद्धीयम्” इत्यस्याज्ञापनम् । यत्रासिद्धत्वे तत्रविधेयोः
फले विशेषस्तत्रैव परिभाषात्वेन तद्व्यवृत्तेः । एवञ्च तस्यासिद्धतया लक्ष्यैक्यमेवेति सर्वथा तदुक्तिर्युक्तै-
वेति । एतेन शब्दित्वमादाय मूले चतुष्टुमुक्तम्, ददित्वे तु अघिकान्यपीनि रत्नाकरोक्तिरप्यस्या ।

लक्ष्यभेदाय खण्डनकारायुक्तं युक्त्यन्तरं खण्डयति—एतेनेति । एतद्विद्वत्त्वोनि—एतेनेति । एतन्न्या-

“लिटि धातो --”(पा०सू०६।१।८) इति सूत्रेऽनभ्यासमहण भाये प्रत्याख्या-

शब्दरत्नम् ।

स्तीति परास्तम् । पदद्वित्वस्याप्यावृत्त्यापत्तेः । वस्तुतस्तत्पाठद्वित्ववन्न स्थाने द्विर्वचनमित्यन्यत्र निरूपितम् । प्रत्याख्यातमिति । “अनभ्यासप्रतिषेधोऽनर्थकरुण्डति बावचनात्

भैरवो ।

ण । तमेव दर्शयति—पदेति । तथाच क्रियासमभिहारे ‘लुनी॥ह लुनीहीत्येवाय लुनाति’ इत्यादौ पुनर्द्वित्वापत्तिः । क्रियासमभिहारे द्वित्ववद्दीप्तायामपि पुनर्द्वित्वापत्तेश्च । क्रियासमभिव्याहारवत्तस्या अप्यनेकव्यङ्ग्यत्वसम्भवादिति भावः । परोक्षमभ्युपेत्य प्रतिबन्धुत्तरमित्यम् । वस्तुतः पुनर्द्वित्वस्य प्रवृत्तौ मानाभाव इत्याशयेनाह—वस्तुत इति । तत्—आष्टमिकवर्णद्वित्वम् । अयं भावः—पाठद्वित्वस्येते ‘एकाच’ इतिपद्यो स्थानपदार्थनिरूपितसम्बन्धाधिक्या, ‘द्वे’ इति शब्दस्वरूपात्मकसङ्घेयपरमिति स्थाने द्विर्वचनस्य लाभः । यदा तुच्चारणे इत्यस्याभ्याहारे उच्चारणक्रियायाः कर्मसाकाङ्क्षत्वात्पुनरुपस्थितस्य ‘द्वे’ इत्यस्यैव कर्मसमर्पकत्वं तदा ‘द्वि प्रयोगो द्विर्वचनम्’ इति पक्षस्य लाभः । तत्र कारकविमर्शेन्याप्यत्वाद् द्वितोयपक्ष एव युक्तः । अधिकर्मत्वप्रोक्तम् ।

यत्तु पाष्ठाष्टमिकपदद्वित्वयोर्नित्यतया क्वचित्तस्य विश्रामोऽवश्यं वाच्यः, एवञ्च लाघवेन प्रथमप्रवृत्तावेव विश्रामः कल्प्यते, अन्यथा रूपानन्त्यापत्तिरिति, तत्र, उक्तीरत्या आनन्त्यापत्तेरभावात्, सहृत्प्रवृत्तयैव दोष्तादियोतनसम्भवाच्च । अन्यथा “परेर्वर्जने” इति द्वित्वस्य वेकल्पिस्तया तस्य पुनः प्रवृत्त्यापत्तिः । केचित्तु “लिटि धातो” इति सूत्रेऽनभ्यासमहणाल्लक्ष्ये लक्षणस्येतिन्यायोऽनित्य इति पुनर्द्वित्वस्य प्रवृत्तिसम्भव इति वदन्ति । तत्र, भाष्यविरोधात् । तमेवाह—अनभ्यासेति । अनर्थक इत्यस्य लक्षणस्य सहृत्प्रवृत्तेरिति शेषः । तथाच

भावप्रकाराः ।

यान्तोकारे लुनीहि लुनीहीत्यादौ क्रियासमभिहारस्यैव पचति पचतीत्यादौ बोध्यादेरप्यनेकत्वोत्पत्त्येवमित्येव भावः । इदञ्च तस्य तत्त्वमभ्युपेत्य प्रतिषेधा पुनःपुनःप्रवृत्तिरित्याशयेनोक्तम् । वस्तुतस्तदेव न, मानामावादित्याह—वस्तुत इति । तत् वर्णद्वित्वम् । साधर्म्यं दृष्टान्तः । अयमभावः, “एकाचोद प्र” इत्यादौ द्वे इत्यस्य सङ्ख्येयविशेषापेक्षार्था शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दरूपे प्रत्यासत्या “स्थानेन्तर” इति परिभाषया स्थानिसमानाकारे यदा गृह्यते तदा एकाच इति स्थानपद्योति स्थाने द्विर्वचनपक्षः । यदा तु शब्दद्वयस्योच्चारणसाध्यत्वेन तदुत्पत्तादौशब्दस्य इत्येव तदभ्याहारेण द्वे उच्चारणे इत्यर्थस्तदा तत्क्रियायाः कर्मापेक्षार्था सा कर्मणि पद्योति द्वि प्रयोगपक्षः । तत्र कारकविमर्शेन्याप्यत्वेनादोषेण चान्य एव सिद्धान्तः । एवं वर्णद्वित्वेऽपि । पदद्वित्वे तुङ्गसुत्त्या तस्यैव बाध्यादेरित्याय पदस्यैत्यस्यावश्यकापक्षेण सिद्धे सवस्येति सामर्थ्यात्स्थानेद्विर्वचनपक्षस्यापि प्राप्या दोषामायेन चैच्छिको विकल्पः । शुक्लत्वं स्थाने द्विर्वचनत्वम् । तत्र पुनः प्रवृत्तिस्तु न, द्वितीयपञ्चानुषोधात् । तेनैवामीत्यादिबोधनाच्चेति तदाह—अन्यत्रेति । शब्देन्दुशेखरादावित्यर्थः । यत्तु ‘लिटि धातो’ “सर्वस्य द्वे” इत्यादिद्वित्वानां नित्यतया

सरला ।

शरीरे विहारातिरिक्तावनिवेशादिति भावः । अन्यत्र निरूपितमिति । द्विरूपक्रियायां “सर्वस्य द्वे” इति सूत्रव्याख्याने इत्यर्थः । तत्र हि द्वे इत्यस्य सङ्ख्यापेक्षार्था शब्दरूपे गृह्यते शब्दानुशासनप्रस्तावात्, सर्वस्येति स्थानपद्यो लोभ्य स्थाने द्विर्वचनपक्षः । यदित्तु उच्चारणमेव सङ्ख्येयं तदा त्यागादिशमाप्ते नानि

तम् । सन्नन्ताद्यङन्ताद्वा णिचि चङि द्वित्वाभावार्थं तदिति तु कैयटादिभिरुक्तम् । तस्मादिह त्यज वा पञ्चमादीनि रूपाणि स्वीकुरु वा रूपानन्त्यमिति नवत्वोक्ति-
रसंगतैव । सकारद्वित्वेनाष्टौ, विसर्गद्वित्वेन षोडशेति स्वन्यदेतन् ।

शब्दरत्नम् ।

नेानूयतेनोनावेत्यादौ न दोषः' इति भाष्यम् । 'एकस्यैकाचो द्वित्वे कृते एकाज्ज्यपदेशे
हेतोरेचो द्विरुक्तत्वाद्, अनेन न्यायेनाचः पुनः पुनर्द्वित्वापत्तौ अवयवान्तरस्यैकाच्त्वामा-
नेन तदप्रवृत्तौ तद् व्यर्थम्' इति च तदाशयः कैयटेनोक्तः । कैयटादिभिरिति । अत्रा-
रुचिवीजं तु भाष्यप्रामाण्येन तेषामनभिधानम्, "स्तौतिण्योः—" (पा०सू०८।३।६१)
इति सूत्रस्थः 'सोपुष्यतेः सन्, -सोपुषियते' इति भाष्यप्रयोगोऽपि छान्दस इत्याहुः ।
रूपानन्त्यमिति । रूपाधिक्यमित्यर्थः । तदाह—नवत्वोक्तिरसङ्गतैवेति । सकार

भैरवी ।

तन्न्यायमाश्रत्याभ्यासप्रतिषेधा धभूवेत्यादौ पुनर्द्वित्ववारको न कार्य इति कल्पनेन लाघव-
स्य सम्भवे तन्न्यायानित्यत्वेऽभ्यासप्रतिषेधस्य ज्ञापकत्वरूपनभ्याष्यविहङ्गमिति भावः ।
ननु नोनावेत्यत्र "सन्यङो." इति द्वित्वोत्तरं "लिटि" इतिद्वित्वापरिततोऽभ्यासप्रतिषेध
भावद्वयकोस्त आह—छन्दसीति । न दोषः—न पुनर्द्वित्वापत्तिः । पुनर्द्वित्वाप्रवृत्तौ कैयटोक्त-
प्रमाणमिति—एकस्यैकाच इति । एतेन 'जुगुप्सियते' इत्यादौ पुनर्द्वित्ववारणापोत्तरार्थमनभ्या
सस्येति कथितमिति परास्तम्, उक्तरीतेः । अरुचिवीजम्—कैयटादिभिरित्युक्त्या सूचितन्तद्गो
जमित्यर्थः । भाष्यप्रामाण्येन—“अभ्यासप्रतिषेधोऽनर्थकः” इति भाष्यप्रामाण्येन । तेषाम्—
सन्नन्तादित्यादिना मूले प्रदर्शितानाम् । अनभिधानमिति । लोक इति शेषः । अत एवाह—स्तौ-
तीत्यादि । श्याङुरिति । भाष्यानुसारिण इति शेषः । रूपानन्त्यस्य खण्डितत्वादाह—रूपवि-
क्यमिति । ननु सुध्रुपास्य इत्यस्य लक्ष्यस्यैकत्वात्सकारस्यापि तेन शाब्देन द्वित्वं न स्यादत

भावप्रकाशः ।

ऽऽनन्त्यापत्तेः क्विद्विशान्यौ कृत्स्न्यायां लघवात्प्रथमप्रवृत्तावेव विश्रान्त्या पुनःपुनरप्रवृत्तिः । अत्रयवा-
नभ्यासपदं प्रत्याख्यातमिति खण्डनकारादिः; तत्र, उक्तरीत्याऽऽनन्त्यापत्तेरभावात् । भाष्योक्तप्रत्या-
ख्यानहेत्वत्तत्त्वात्पक्षे । सकृदप्रवृत्तेन द्वित्वेनैवामीदृश्यादिकोपेनाच । अत्रयव "परैर्वर्जने" इति वैक-
ल्पिकद्वित्वस्यापि न पुनः पुनः प्रवृत्तिः । परब्रह्मनभ्यासप्रथमं कुर्वतः सूत्रकृते नार्थं न्याय इह इति मन्-
प्रवाराणमात्रं वेदितव्यम् । तदेवद्वेषनयन्वदपमाणकैयटाशङ्कति च प्रतिशब्दपत्राह—अतभ्यासेति । न
दोष इति । न पुनर्द्वित्वापत्तिरित्यर्थः । देशद्वैत्रोरिति पाठः । क्वचिद् व्यस्तपाठोऽपि । नाच—उत्थैव ।
अवयवान्तरैति । इह इत्यर्थः । यद्यपि न्यायेन्यस्यापि बाणं सम्मतिं तथापि प्राप्तिरेव नैवाह—
ध्रैकाच्चेति । अत्रामावेन सुतरां तदभाव इत्यर्थः । अत्रयव तद्व्यपदेशद्वैत्रसमस्यानियवत् । जोऽनपाने
योग्यः । नोक्तइति । 'जुगुप्सियते' इत्यादाजुक्त्यायैव पुनरप्रवृत्तापत्तराशोऽपि निषेधो भास्विति
ग्रन्थेनेति भावः । वीजन्त्विति । कैयटादिभिरित्युक्त्या सूचितमिति भावः । परमयेऽपि । भाष्येति ।
सकभाष्येत्यर्थः । तेषाम्—सन्नन्तादिप्रकृति कणिकन्तादिप्रकृतिक्लृत्वापत्तानाम् । अनभिधानमिति ।
कांके इति शेषः । अत्र एवाह—स्तौतीति । अपित्यससुशायकः । आहुतिरिति । भाष्यानुसारिण इत्य-
र्थः । आननयस्य खण्डितत्वादाह—रूपाधिक्यमिति । चतुःपञ्चादिष्वयुनमित्यर्थः । ननु 'सुध्रुपा-

घ । न चैवमपि “न भूसुधियोः” (पा० सू० ६।४।८५) इति यण्निषेधः शङ्क्यः, आज्ञत्वेन प्रत्यये परत एव तस्य प्रवृत्तेः, अनन्तरस्येति न्यायेन । “एरनेकाचः—”

शब्दरत्नम् ।

निकपूर्वरूपादेः “हलः” (पा०सू०६।४।२) इत्यारम्भसामर्थ्यादन्विधा स्थानिवत्त्वाद्, भैरवी ।

अस्य सम्प्रसारणत्वस्यालधर्मत्वेऽपि तदतिदेशे कर्तव्ये ऽनल्लिधाविति निषेधो न प्रवर्तत इत्यर्थज्ञापकत्वमेवास्त्वित्यत आह—साक्षादिति । अल्लिधाविति । दीर्घे इत्यर्थः । कर्तव्य इति शेषः । एतावतैव “हलः” इति सूत्रस्य चारितार्थमिति भावः । नन्वेवं सति “सुव्युपास्यः” इत्यादौ सुधि आ इतिस्यतेऽपवादत्वात् “हलः” इति दीर्घे पूर्वरूपं न स्यात्, “हलः” इति सूत्रस्य ह्यतार्थतयाऽल्लिधावपि स्थानिवत्त्वात्वेन सम्प्रसारणादेशस्य सम्प्रसारणत्वमित्यर्थज्ञापकत्वासम्भवात्, “सम्प्रसारणाच्च” इत्यस्य ‘विव्याध’ इत्यत्र चारितार्थादितिचेत्, ‘नि

भावप्रकाशः ।

मनोऽत आह—साक्षादित्यादि । रूपादेरिति । तत्रपस्य प्रथमतो जातस्यैत्यर्थः । एतेनादिर्नर्थ इत्यपास्तम् । आरम्भेति । अन्यथा सम्प्रसारणं तदाश्रयं चेति पूर्वरूपे तस्यातत्त्वाद्देश्यं स्पष्टमेवेति भावः । अल्लिधौ । दीर्घे तावतैव तस्य चरितार्थात् । एवञ्च ज्ञापकत्वस्यैवाफलत्वादभावेन सामान्यापेक्षत्वं सुतरां नेति भावः । एतेन ‘यूनः’ इत्यादिसिद्धये हल इति सामान्यापेक्षां ज्ञापकं सम्प्रसारणाश्रित्ये कार्ये ऽनल्लिधाविति निषेधो नैत्यत्रार्थे इति मन्दाकमपास्तम्, उक्तयुक्तेः, तस्यान्यथासिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च, एव, श्रौत्या ‘वज्रक्ष’ इत्यादिसिद्धया तदयंमासप्तमसमातेरङ्गाधिकार इति भाष्यविशेषापत्तेश्चेति दिक् । ननु ‘सुधि आ’ इत्यादौ परवाचित्येवाशङ्कत्वाद्दत्त्वात्त्वाच्चादौ दीर्घेणोक्तौत्या पूर्वरूपाप्राप्त्याऽनित्यरूपापत्तिः । “सम्प्रसारणाच्च” इति तु ‘यूनः’ इत्यादौ चरितार्थम् । नच तत्र विशेषविशेषत्वादहोपादादौ सम्प्रसारणे सवर्णदीर्घतः परपूर्वरूपात् परमहोपमन्तःकार्यत्वरूपात्तरङ्गत्वाद्वापित्वाऽऽदौ जातसवर्णदीर्घेणोक्तौत्या सरला ।

तोऽर्थः । एवमुक्तावपि सुव्युपास्य इत्यत्र समाहोत्तरप्रत्ययनिमित्तकाङ्क्षशयाः सुधो षणस्य इति विशिष्टे सत्त्वेन सम्प्रसारणाघोरेकाङ्क्षवत्कत्वस्य सत्त्वेन पुनरपि दोषस्तदवस्थ एव । यदि तु सम्प्रसारणविशिष्टेऽपि पूर्वरूपं वैशिष्ट्यञ्च स्वनिमित्तप्रत्ययनिमित्ताङ्क्षशयवद्भवत्वमिति । तथा चाङ्क्षतानिचित्तस्य सुप्रत्ययस्य सम्प्रसारणनिमित्तत्वाभावेन प्रकृते न दोष इति इत्युच्यते । तर्हि कारीषण्येणुत्र इत्यत्र पूर्वरूपां नापत्तेः । तत्र सम्प्रसारणस्य पुत्रनिमित्तकत्वेन प्रत्ययनिमित्तकत्वाभावादिति । न च स्ववदित्वाङ्क्षवत्कत्वत्वाच्चित्ताङ्क्षवत्कत्व—एतदुभयसम्बन्धेन सम्प्रसारणवैशिष्ट्यमिति प्रकृते न दोष इति वाच्यम् । सुधियोः पुत्र इत्यत्राङ्क्षवत्कत्वमिति भ्रोज् प्रत्ययवाच्येभ्योकारे, अनुक्तमतात्तत्तरङ्गायमानप्रत्ययनिमित्तकाङ्क्षसम्बन्धत्वात्, स्ववदित्वाङ्क्षवत्कत्वस्य स्वावदिति पुत्रइत्येनदङ्क्षवत्कत्वस्य च सत्त्वेन सम्प्रसारणवैशिष्ट्यात्पूर्वरूपापत्तिरिति वाच्यम् । स्वाव्यवहितोऽन्तस्वस्वानित्वेनादिमताव्यवहितोऽन्तस्त्वेन दृष्टव एतदुभयसम्बन्धेन सम्प्रसारणवैशिष्ट्यस्य विवक्षणीयत्वात् । भोकारे च द्वितीयसम्बन्धाभावात् दोषः । सुधियाविलादावपि एवमेव पूर्वरूपं वारणीयमिति दिक् । सम्प्रसारणत्वानिरूप्येतीति । इदं तदार्थिकप्रयासाव्यापनप्रशामिप्रायेण । तथाच भाष्यम्—“शङ्क्यमित्यादौ पूर्वरूपाभावात् समानाङ्गदर्शनं कार्यम्, न कार्यम्, असम्प्रसारणत्वात् । अन्योऽयं सम्प्रसारणासम्प्रसारणयोः स्थाने एक आदिशब्दे । यदि नेदं सम्प्रसारणं “हलः” इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति, वचनप्राप्त्याद् भविष्यतीति” । तथाच “हलः” इत्येवदृष्ट्वाऽरम्भसामर्थ्यात् साक्षात्सम्प्रसारणस्थानिकपूर्वरूपे कर्तव्ये सम्प्रसारणावस्थे अल्लिधाविति निषेधप्रवृत्त्यभावात्तानेन स्थानिवत्त्वात्वेनातिदेश इति, ननु तदर्थानिकस्य, परम्परया तदाश्रयणे मानाभावादिनि तदाशयः । तदाह—साक्षात्सम्प्रसारणेति ।

(पा० सू० ६।४।८२) इति "ओस्सुपि" (पा० सू० ६।४।८३) इति च सूत्रद्वयेन प्राप्तस्यैव निषेधाच्च ।

धात्रंश इति । अत्र रेफस्य द्वित्वं न । द्वित्वप्रकरणे रहाभ्यामिति

शब्दरत्नम् ।

कारेऽपि पूर्वरूपोत्तरं प्रवृत्तस्य "हलः" (पा०सू०६।४।२) इति दीर्घस्य स्थानिवन्नाथेन सम्प्रसारणत्वे मानाभाव इति भावः ।

द्वित्वं नेति । "यणो मय" इति प्राप्तं नेत्यर्थः । द्वित्वप्रकरणे इति । तथा च भैरवी ।

रुत' 'दुरुतम्' इत्यस्य 'सुसम्' इत्यादेश्च सिद्धयेऽङ्गस्येत्यस्यावृत्त्या—'अङ्गावयवाद्दलः परं यत्सम्प्रसारणन्तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घः' इत्यर्थस्याश्रयेण दीर्घस्य पूर्वरूपात्प्राक्प्रवृत्त्यसम्भवात् ।

ननु 'धात्रंशः' इत्यत्र रेफस्य "अनचि" इति सूत्रेण द्वित्वाप्राप्त्या द्वित्वन्नेत्यसङ्गतमत आह—यणो मय इतीति । 'मय इति पञ्चमोक्ति पक्षे' इति शेषः । नन्वेवमपि यत्र रेफस्य द्वित्व-निमित्तत्वं प्रसक्ति- 'हर्यनुभव' इत्यादौ यथा, तत्रास्तु स्थानित्वबाधः, 'धात्रंश' इत्यादौ च न तथेति कथञ्चाद्य इत्यत आह—तथाचेति । अस्मिन्प्रकरणे स्थानित्वबाधे च । माध्यमिति—

भावप्रकाशः ।

पूर्वरूपाप्राप्त्याऽङ्गोपेन च रूपसिद्धावपि तदचारितार्थम् । "नाजान-तर्थे" इति निषेधात्तदन्तित्वाच्च पूर्वरूपविधिभ्रामर्याच्च सम्प्रसारणस्य सवर्णदोषाद्वावसिद्धत्वं न । तथा सति तयोपप्राप्त्याऽङ्गोपे 'यु लनः' इति रूपापक्षेऽङ्गसिद्धिचारितार्थं च । न च "वार्णादाङ्गम्" इत्यनेन ते बाधित्वाऽङ्गोपे सवर्णदीर्घ-जोषेऽसिद्धिरिति वाच्यम्, एवमपि 'शुनः' श्यादावापुदात्तत्वात्पक्षे, उदात्तनिवृत्तिस्वरापक्षे, लोपस्य द्वितीयस्यानिवृत्तेन यणापक्षे, बहुवचनत्वादावनउपपत्तेरिति वा बोधापक्षे । तस्माद्वाणादाङ्गमित्य-स्थानित्यनया पूर्वरूपविषयेऽप्रवृत्तिः । अत एव 'शुनपति' 'शुशुवतुः' श्यादिसिद्धिः । अन्यथा द्वयोरौप-देशिकसम्प्रसारणे तेन न्यायेनाद्ये टिलोपेऽन्ये "परनेकाचः" इति यण्यसिद्धिः स्पष्टैवोभयैर्षा प्रहणवैयर्थ्या-पर्या सम्प्रसारणं तदाप्रय चेति वचनस्तु भाष्ये प्रत्याख्यातमिति वाच्यम्, एवमपि 'ठवाच' श्यादौ तच्चा-रितार्थात् । किञ्च 'अङ्गु' इत्यादौ "नाजान-तर्थे" इति यदि अनित्यत्वेन बलोपे ऊठो न सिद्धत्वमिति-विमलिवेषसूत्रमाध्योक्तरीत्या दीर्घाङ्गोपौ परस्मान्तरङ्गस्याम्नां बाधित्वा पूर्वरूपे तच्चारितार्थात् । नचैव 'यूनः' इत्यत्र सवर्णदीर्घोत्तरमुक्तरीत्या निषेधाप्राप्त्या परादिवस्वेनाङ्गन्तरत्वात्प्रत्यय सम्प्रसारणापत्तिरिति वाच्यम्, "अचः पर" इति स्थानिवृत्तेन तत्परतया निषेधप्राप्तेः । निषेधस्य व्यथ्यादौ चारितार्थ्येन तेनैवोकारव्यवायेऽपि "अथो लिटि" इत्यत्र यमङ्गणेनैव सिद्ध्याऽनुवृत्तैव निषेध्यसम्पर्के लभ्ये दूरस्थत्रनिषेध-मानकलकसम्प्रसारणमद्गद्युतनिषेधसामर्थ्यादयवद्विवेऽपि प्रवृत्तेः, यूनस्तिरिति निर्दोषाच्च । एतेन प्रतीकादि भाव इत्यन्तं ग्रन्थमनूय तत्र, 'यूनः' श्यादौ सवर्णदीर्घोत्तरमुक्तरीत्या निषेधाप्राप्त्या यस्य सम्प्रसारणापत्तेरिति मन्दोक्तमपास्तमिति चेत्, निरुत्तरिणादि वारणायाङ्गस्येत्यावस्थाङ्गावयवाद्दलः पर यत्सम्प्रसारण तदन्तस्याङ्गस्येयथन पूर्वरूपात्प्राक् 'हलः' इति दीर्घाप्राप्तेः । अङ्गस्य सम्प्रसारणविशेष्य-पक्षे तदारणे भावसिद्धिर्येत्यन्यदेतत् । तदेतद् हृदि निधायाह—पूर्वरूपोत्तरमिति । भावपदमन्येन शेषकमेव । द्विर्द्व सुवर्द्ध भवतीति न्यायात् । मानाभाव इति । एवं च न तदापत्तिरिति भावः ।

ननु रेफे "अनचि" इत्यादेश्च प्राप्त्याऽत्र रेफस्य द्वित्वं नेत्यादिमूलासङ्गतित्वात् आह—यणोमय इति । मय इति पञ्चमो यण इति वदतीति पक्षे इति भावः । नन्वेवमपि यत्र निमित्तत्वं भूतं तेन तस्यान-कारित्वबाधोऽस्तु 'अङ्गद' इत्यादि यथा, प्रकरणे तदबाधे तु मानाभावः । अतएव 'हर्यनुभवः' इत्यादौ "अनचि" इत्यदित्वावार्थाधिकार आश्रितः कौस्तुभे प्रकाशे चेति मूलासङ्गतिरेवात् आह—तथाचेति ।

साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन रेफस्य कार्यित्ववाधान् । सुध्युपास्य इत्यादौ तु स्या
नित्वेन निमित्तत्वमिकः “तस्मादित्युत्तरस्य” (पा० सू० १।१।६७) इत्यादिनि-

शब्दरत्नम् ।

भाष्यम्—“रेफस्यानुनासिकपरसवर्णद्विवचनप्रतिषेधो वक्तव्यः । स्वनयति । कुण्डं रथेन ।
मद्गद्गद्, मद्गद्गद् । न वक्तव्यः । रेफोऽनुनासिकसवर्णान् सन्ति । नेमौ र्हौ कार्यिणौ, किं तर्हि,
निमित्तं द्विवचनस्येति” । अन्यथा वचनारम्भे द्विवचनमात्रस्य निषेधेन फलभेदे प्रत्याख्या-
नानापत्तेः । साक्षाच्छ्रुतेन—विशेषशब्दबोधितेन । यत्र यत्र द्वित्वनिमित्तत्वं तत्र सर्वत्र
भैरवी ।

हयवरट्पुत्रस्यमित्यादिः । आद्यदोषवारणायाह—रेफोऽनुनासिके । एतेन “यरोऽनुनासिके”
इति सूत्रे “अनुस्वारस्य ययि” इति सूत्रात्सवर्णपदापकर्षो ध्वनितः । तथाच सवर्णोऽनुना-
सिको नास्तीत्यर्थः । यथाद्युने रेफस्य रेफ एव सवर्ण इति रेफस्य सवर्णो नास्तीत्यसङ्गतमेव
स्यात् । अत एव ‘महिष्मान्’ इत्यत्र पस्य नानुनासिकः । एतेन “अनुस्वारस्य ययि” इति
सूत्रे “यरोऽनुनासिक” इति सूत्रात् ‘अनुनासिक’ इत्यस्य सम्बन्धश्च ध्वनितः । अत एव
द्वितीयातिप्रसङ्गवारणप्रकारो विशिष्यान्न नोपपादितः । तृतीयातिप्रसङ्गवारणायाह—नेमा
विति । रहावित्यत्र हकारोपादानं दृष्टान्तत्वप्रदर्शनाय; यथा हस्य कार्यित्वेन तथा रेफस्यापि
कार्यित्वेनेति तात्पर्यम् । अन्यथा—एतत्प्रकरणस्यवचनसामान्यप्राप्तद्विवचनस्य बाधानङ्गी-
भावप्रकाशः ।

प्रकरणे तद्वाचार्हकारे चेभ्यर्थः । माथ्य “हयवरट्” सूत्रस्य सकृच्छ्रुते इति शेषः, तदाह—रेफस्येति ।
हयवरट् इति यथान्यासे इत्यादिः । हयश्च सम्बन्धसामान्ये पञ्चो । सच स्थानित्वं निमित्तत्वं चेति नाव
यानुपपत्तिः । वक्तव्य इति । अन्यथा भाषे षः स्यात् । मध्यमे रेफः स्यात् । अनुनासिकेनैव तेन मा
व्यभिरप्यत्र गमकाभावात् । अन्यथे दहान्यात् परदोस्तयोर्बोधोमयोऽवोरेति द्वित्वापत्तिरिति भावः । तत्राद्यावद्-
रति—रेफोऽप्येति । अन्यथावः—“यरोऽनुना” इत्यनुनास्वारस्वेत्यत्रः सवर्णस्य मण्डकपुल्याऽपक-
र्षेण सवर्णोऽनुनासिको भवतीति सूत्रार्थः । सवर्णो नेत्यस्य विजातीयो नेत्यर्थः । अनुनासिकोऽनुस्वातन्तर
मश्च सवर्णो नास्तीति यावत् । एवञ्च न तयोरापत्तिः । अपकृतोऽनुनासिको तदभावोक्तिस्तु अपकर्षावश्यकता
ध्वनयितुम् । अतएव ‘महिष्मान्’ इत्यादौ सूत्ररीत्योभयान्तरमङ्कारसम्भवेऽपि नानुनासिकः सः
“नाम्नस्य” इति निषेधादिनाऽसवर्णत्वादिति । एतेन सप्तम्यन्तपाठाशयकमिदं भाष्यमिति कैयटाद्युक्ति-
निरस्तं, उत्तरीत्योपपत्तेः । तथाठस्य माथ्ये दृगित्वाच्चेति स्वष्टमुदपत्ते । तुत्तं वमुदरति—नेमाविति ।
इत्यापत्तौ यथा कार्यित्वं न, तथा रस्य तत्त्वेऽपि तेन बाधात्त्वं नेत्यर्थः । एवञ्च शोक्तदृष्टान्तार्था ।
एतेन तदुक्तिर्बोधेऽप्यस्तम् । अन्यथा—प्रकरणे तद्वाधानङ्गीकारे । वचनेति । रेफस्येति कार्यित्वत्वेत्यर्थः ।
मात्रशब्दः काल्पन्ये, हरीषरेके भवति मद्रादीये तु यण इति प्राप्तस्येत्यर्थः । अदासीन “हयवरट्”
सूत्रेऽप्य पाठात् । अतएव मद्राद्युक्तिः सक्रमा । इत्याचः परत्वं तु ननुत्प्लेहेनैव सिद्धम् । “हो यमाम्”
इत्यस्य वैकल्पिकत्वेऽपि “रोरि” इति शेषेन शङ्खेवायुक्ति तु न, तददृष्ट्या द्वित्वस्यासिद्धत्वादिनि भावः ।
नापत्तेरिति । तथाचैतद्वाच्यवलात्तथाङ्गीक्रियेति इति भावः । ननु साक्षाच्छ्रुतेर्बोधितेन साक्षाच्छ्रु-
विशेषेति । फलितमाह—यथेत्यादि । “अतश्चि” इत्यस्य निषेधत्वेनाचोरेत्येकदाप्यतदा न विधा

सवर्णो न सन्तीति । न च स्वनयतीत्यत्र अनुनासिकापत्तेरनिस्तारः । “यरोऽनुनासिकेऽनुनासिके वा” इ
त्यत्र “अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः” इति सूत्रस्य सवर्णान्तरमङ्कारस्य सवर्णोऽनुनासिको भवतीत्यर्थे शेषेनेन

देशाज्जापकाञ्च बाध्यत इति कैयटः । तकारस्य तु भवत्येवेत्युक्तम्, तच्च वा;

शब्दरत्नम् ।

वाक्यान्तरेण "अनचि" (पा०सू०८।४।४७) इत्यनेन कार्यित्वप्रसर्चनवक्राशेन तेन भाष्यप्रामाण्यात्सामान्यत एव द्वित्वकार्यित्वा बाध्यते इति भावः । न बाध्यत इति । इदं च व्यक्तियुक्तोऽप्यावश्यकम् । अन्यथा "अकः सवर्गे—" (पा०सू०६।१।१०१)

भैरवी ।

कारे । ननु कार्यित्वमपि यण्यर्शश्चाभ्यां साक्षात् ध्रुतमेवेत्यत आह—विशेषेति । अनवीत्यनेन— "अनचि च" इति सूत्रेण । एतेन "अनचि" इत्यस्य निषेधबोधकतया 'अनचि' इत्ययद्भूतमिति परास्तम् । अनवक्राशेनेति । अनेन निमित्तत्वरूप्यापवादत्वात्कार्यित्वबाधकता बाधिता । नच "अनचि" इत्यस्य "अचो रक्षा" इत्येतद् दृष्ट्याऽसिद्धत्वात्कथम्बाधकतेति बाध्यम्, तथापि तदपि तदप्राप्तियोग्ये नियमोऽचारिताभ्यंस्यापवादत्वबोधोऽस्यानपायात् । "अनचि" इत्यस्य वैकल्पिकतया द्वित्वाभावपक्षे चारितार्थोक्तं कार्यित्वस्य निमित्तत्वेन बाध इति शङ्काया नावकाशः ।

इदम्—ज्ञापकाश्रयणम् । व्यक्तिरशेऽप्यावश्यकमिति । अपिना जातिपक्ष्यमुच्यते । अथ

भावप्रकाशः ।

यवत्वमिति भ्रमं व्युदस्यन्नाह—वाक्यान्तेति । पृथगुक्तेश्चकाराच्च तत्रन् । ध्वनिश्च चेद् "इयवरट्" सूत्रे भाष्ये 'अनचि च' इत्यत्र "द्विवचने यगो मय." इतिवदनावापि कृता । तदप्याख्यायां भगवतापीड ध्वनितम् । यगोमय इत्यादिरप्राप्तेराह—अनचीति । नवाचोरेति दृष्ट्याऽनवीत्यस्यामिद्धत्वात्तेननापाप्य भावः । "वाचसाने" इत्यादौ तु वैपरीत्यमिति तदशुभिरिति बाध्यम् । तथापि रथाभावे तदवश्यं प्राप्या पवादत्वस्य निराबाधत्वात्, द्वापवादकत्वमेकशेषस्यैव । "प्रकरणे प्रकरणमसिद्धम्" इति पक्षस्वाकारे दूषित एवेति केचिद् । वस्तुनस्तु "पूर्वनासिद्धायम्" इत्यनेन तस्यानसिद्धत्वमेवेति शेष्यम् । प्रसक्तै रिति । एतेन "अनचि" इत्यस्य वैकल्पिकतया पक्षे निमित्तत्वं चरितार्थमिति मन्देश्चमपास्तम्, इयो स्तत्वेऽपि भावपक्षे न्यापि तदहोकात् तस्मिन्नेत्यन्तत्वात्तदपवादत्वात्, उक्तभाष्यविरोधात्तदोक्तम् । एतेन 'गार्कृतिः' इत्यादौ "यगोमय." इति द्वित्वे तस्य तत्र चरितार्थमित्यपि तदुक्तमपास्तम्, उक्तभाष्य विरोधेन तदनभिधानात् । रत्नेनातिमित्तात्वाच्चेति दिक् । भाष्येति । उक्तरीत्या प्रत्याख्यानपक्षोक्तभाष्येऽर्थः । अन्यथाऽचोरेत्यत्र बाध्यमेदाद् इत्युक्तत्वेनात्र द्वित्वप्राप्तावपि तत्र राश्रुतेर्निमित्तत्वात्प्राप्त्योक्त्यायाप्रवृत्त्या तस्यालङ्घितरेव स्यादिति भावः । सामान्यत एव—लक्ष्यत्वावच्छिन्नमे प्रकरणप्राप्तमेव । एतेन स्वविषये सूत्रविशेषप्रसङ्गवच्छेदः । तथा च बाधसामान्यनिन्तापक्षस्य लक्ष्यत्वं सर्वथावः । तत्र स्वविषये सर्वप्रसङ्गः, अत्र तु तत्राप्रसक्तस्यापि बाध इति गेदः । यद्यपि तत्र व्यक्तिभेदेतोऽयसम्भवस्तथापि तत्रकौण्डिन्यायेन बाधः । एवञ्च तथाकौस्तुभोक्तिः प्रकाशानुरोधेनैव, स तु विन्त्य एव । एतेन न्याययोर्भेदेन समाधिद्वय कुर्वन् प्रकाशरूपशास्त इति भावः ।

एतु मान्या.—व्यक्तिपक्षज्ञातारुद्यत्वात् कैयटः । नत्र हि प्रतिरूपमनञ्जुत्तुप्रवृत्तिः । यदा प्रतिरूप्य मिज्ञानां सर्वेषां लक्षणानां तन्नेगोचारेणम् "इशायगचि" इति । तत्रैकैकानपि तात्पर्येणे निमित्तत्वबोधनादशेषः । 'श्रीशः' इत्यादौ यण् तु न, तत्र पक्षे विरोधे परमेवेति नियमबलेन तद्विषयकपूर्वशास्त्राभावकल्पनात् । एवमपवादविषयेऽपि परिरक्ष्य वेति न्यायात् । जातिव्यक्तिपक्षी च लक्ष्यानुशेषेन न्यवस्थेयविति, तस्याचामनुरोधेन, व्यक्तिपक्षे सर्वत्रैव शास्त्र व्याप्तौ न जातिपक्षे इत्यत्र मानाभावात् । प्रस्तुते "न माह्वगम्" इत्यादौ तदर्थमेव आतिपक्षाश्रयणस्य भाष्ये दर्शनात् । किञ्च व्यक्तिपक्षेऽप्यविरुद्धलक्ष्ये चारितार्थ्येनेद् लक्ष्य विरोधात्स्वविषयकत्वं न कल्पयतीति सुवचसात् । तत्रैतद् ध्वनयन्नाह—इदञ्चेति । शास्त्रकृतैत्यर्थः । अपिप्रातिपक्षसमुच्चयः । अन्यथा—उभयत्र शापकान

सरला ।

रेफस्य सर्वार्थाभावेन आदेशप्रसक्तैः एवञ्चेदम् "इयवरट्" सूत्रे भाष्ये व्यक्तियुक्तोऽपीति अपिना जाति-

शब्दरत्नम् ।

इत्येतत्पर्यालोचनया 'श्रीश' इत्यादिविषयक्यणशास्त्राभावकल्पनवत्संघादकवाक्ये इक स्थानित्वश्रवणात्तद्विषयकलक्षणभावस्यैव कल्पनं स्यादिति स्पष्टम् "इको यणचि" (पा० सू०६।१।७७) इत्यत्र वैयट् । कैयट् इति । अत्राचविधेज तु अत्र स्थानित्वस्य ना भैरवी ।

म्भाव - व्यक्तियुक्ते प्रतिलक्ष्य लक्षणाना भेदेन यणादिकार्यविधायकशास्त्रस्येते सर्वलक्ष्यसम्भवा य तन्त्रगोच्यारणमित्यावश्यकम् । एवञ्च 'श्रीश' इत्यादिविषयकमपि यणविधायकशास्त्रस्या दित्यनिष्ठापत्ति, अतो यत्रापवादशास्त्रविषयता तद्विषयक्याध्यशास्त्रस्याकल्पनमेवेति यथा, तथा यणादेशस्थानित्वमिको विशेयत ध्रुतमिति तस्य निमित्तत्वाकल्पनमपि स्यात्, तथाच 'सुधुपास्य' इत्यादिलक्ष्याणामसिद्ध्यापत्ति, अत इकामपि निमित्तत्वं यणादेशोऽस्तीत्यत्र तस्मादित्युत्तरस्य" इत्यादीना ज्ञापकत्वेव, तथा जातिपक्षेऽपि लक्षणस्य सर्वविषयकत्वम् । अत एव भाष्यकृता 'न ब्राह्मण हन्वात्' इत्यत्र सर्वब्राह्मणविषयकत्वसिद्धये जातिपक्षाश्रय णमेव दर्शितम् । एवञ्च श्रीशविषयकत्व यणादेशविधायकशास्त्रे नास्तीति कल्पनीयम् । अन्य था तत्र विकल्पापत्ति । एवमिहा निमित्तत्वाकल्पनमपि स्थाप्यते ज्ञापकत्वमाश्रयकमिति । एतदेव दर्शयति - अथेति । भाष्यथा - ज्ञापकानाश्रयणे । तद्विषयकेति । इको निमित्तत्वविषय भावप्रकाशः ।

श्रीकारे । यत् इत्यादि । तद्विषयकेति । इति निमित्तत्वविषयकेत्यर्थं । कुत्रेय रीतिर्दृष्टेत्यत भाव - इति स्पष्टमिति । पनादृशं तत्र स्पष्टमित्यर्थं । इक्पदस्वायादीनामनवकाशत्वेऽपि व्यक्तियुक्ते प्रतिव्यक्ति लक्ष णप्रवृत्त्या पर्यायेण यणयाचो प्रवृत्तिरिति चयनमित्यादि निवृत्ति फलमित्युक्त्वा, भयादयो बाधका इति समाधुक्तिपरमाथ्ये द्रव्येऽपि पदार्थं अस्तीति पवादभाव । सद्दिग्भासन्दिग्भावाश्रयोऽस्त्येवेति कैय ट्कोक्तं, तस्यार्थं भाव - अत्राच स्वविषये ति स-देश तात्पर्यान् । अत्राचस्तु तदन्यविषयस्यद्विष योऽपि वेति सद्दिग्भास्यस्यसन्दिग्भासेन तेन स्वविषयान्यविषय कल्प्यते । तथाच सवभाष्यादविषयव्यक्तय सरला

पममङ्ग । व्यक्तियुक्ते प्रतिलक्ष्य लक्षणोक्तत्वेन तत्तल्लक्ष्यस्य स्वरूपोपपन्नताशास्त्रस्य बाधकेन बाधने अप्रामा ण्यापत्त्या आरम्भसामर्थ्यात् बाधकविषयेऽपि तत्र प्रवृत्तौ विकल्पापत्तिमिवा बाधकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदका वच्छिन्नातिरिक्तत्वेन बाध्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सङ्कोचं स्वीकृत्य बाधकविषयपरिहारैवैव अस्त गशास्त्रस्य लक्षणव इति सिद्धान्तात् श्रीश इत्यत्र यथा "इको यणचि" इत्यस्य नोपपन्न । एवमेव "इको य णचि" इत्यत्र इक स्थानित्वेन श्रवणात् तद्विधायानिमित्तताया बाधे इकत्वावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन अत्रैवा वच्छिन्न सङ्कोचे इतिरिक्तोऽपि इक यणु भवतीत्यर्थेन सुधुपास्य इत्यत्र यणुशास्त्रस्य लक्षणव एव न स्यात् । अत्र ज्ञापकमाश्रित्य अत्र बाध्यबाधकभावोनेति तदाशय । अहचिबीजमिति । रेफनिष्ठकार्यिना या साक्षाच्छ्रुतद्वित्वनिमित्ततया बाध तन्त्रन्यायेनेति 'नेमौ रशौ' इति भाष्यतात्पर्यम् । तन्त्रन्यायश्च अत्र नकाशविषये विधेयविषये च प्रवर्तते इति । मध्यत्र इत्यत्र इक स्थानित्वस्य चारिताथ्येन तत्रेतन्न्यायापमवृ त्या सुधुपास्य इत्यादिलक्ष्याणामेवमेव सामञ्जस्ये तदर्थेन ज्ञापकस्योपयोग इति भावः । अस्तुतस्तु चिन्त्य मिदम् । 'नेमौ रशौ' इति भाष्यस्य तन्त्रन्यायेन व धे तात्पर्यवर्णनाऽस्तम्भवात् । तथाहि - तन्त्रन्यायेन तत्रैव वा चो भवितुमर्हति यत्र बाध्यत्वेनामित्तशास्त्रीयविषयताया व्यापकत्वं बाधकत्वेनामित्तशास्त्रीयविषयता बाध्य व्याप्यत्व स्यात् । एवं तन्त्रन्यायेन यत्र बाध तत्र व्याप्यविषयताश्रयतिरिक्तत्वेन बाध्यशास्त्रीये व्यापकविषयताश्रये सङ्कोचो भवति, नेतु उद्देश्यद्वयविषयतावच्छेदकमयोर्यत्र व्याप्यव्यापकभाव तत्र बाध, नापि - व्याप्यविषयतावच्छेदकमवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन व्यापकविषयतावच्छेदकत्वावच्छिन्ने सङ्को चः । अन्यथा विषयशास्त्रेऽदकमवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन व्याप्यव्यापकभावमादाय एतन्न्यायप्रवृत्तिस्वीकारे "तद्विषयवभाभा- दे" इति सूत्रस्य आदिर्दृष्टेरेत्येवंपाठद्विधावच्छेदे अतुशतिकादिगणे पुष्करसङ्घट्टपाठसामर्थ्यानुसरण

शब्दरत्नम् ।

नवकाशत्वं, मन्वञ्जैतन्न निमित्तत्वाप्राप्त्या तत्र स्थानित्वस्य चारिताध्याय । तत्रकौण्डिन्यन्यायोऽप्यनवकाशविषय एव इति स्पष्टं "तद्धितेष्वचाम्—"(पा०सू०७।२।११७) इति भैरवो ।

केत्यर्थः । अत्र—यणविषये । तत्र—इकि । चारिताध्यायिनि । एतेनेष्विषये येनताप्राप्तिन्यायवि

भावप्रकाशः ।

न्यव्यक्तिविषयलक्षणोपशब्द इति । अत्र, यणविषये । तत्र, इकि । चारिताध्यायिदिति । तत्र तदप्राप्तिर्योग्येऽचरितार्थाविषयस्य "येन न" इति न्यायस्वाप्रापया इकस्तत्त्वयोः सिद्धौ शापकोपन्यासः पञ्चदशेऽप्यनावश्यकः । एवञ्चापवादस्थले तद्विषयविषयकोरसर्गावाक्याकल्पनेन "इकोयण्" इत्यत्रायकैयटस्य युक्तत्वेऽप्यत्र तदभावेन "इयवट्" सूत्रस्यकैयटोक्तिरयुक्ता । एतेनैतद्व्यविषयोपप्लुतवाक्यस्याचारिताध्यायिनो सिद्धिरिति मन्दोक्तमप्यास्तम् । उक्तयुक्तेः सिद्धान्ते तथैवैष्टसिद्धेरेवेति भावः । ननु तन्न्यायाप्राप्त्यापि तत्रकौण्डिन्यन्यायो मयोक्त इत्यत्रभाह—तत्रेति । अपि, तन्न्यायसमुच्चये । एवञ्च इधोस्तुत्यायंफलकरवैक्यमेवेति स्पष्टमन्यत्र । यत्तु अत्रेत्यादि विषय इत्यन्तमनूय तत्र, तद्री या कौण्डिन्याह्वे दूरे तत्रदानस्य चारिताध्यायिनो न्यायोच्छेदापत्तेरिति दोषमाह—मन्दः । तत्र, दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् । तत्र ब्राह्मणस्यैव कौण्डिन्यस्यामितत्वात् । अन्यथा तत्रापि न्यायोच्छेदापत्तेः, "मिदचोऽन्यात्" इति सूत्रस्यमाध्यविरोधापत्तेश्च, ब्राह्मणसिद्धन्यायाप्युच्छेदापत्तेश्च, वस्तुतस्त्वित्यादि तदुत्तरग्रन्थविरोधापत्तेरेवेति दिक् । स्पष्टमिति । तत्र हि "कौटूः" "जागतः" इत्यादावनयोपधाण्ड्योनिषेधवचनमुक्तवोक्तन्यायेन त-

सरला ।

माध्यकृतो व्यये स्यात् । आदिबुद्धिशास्त्रीविषयतावच्छेदकधर्मस्य अित्पित्तद्वितरवस्य अन्वयोपधाबुद्धिशास्त्रीयविषयतावच्छेदकमित्पित्तप्रत्ययव्याप्यत्वेन तत्रन्यायेनैव बाधसिद्धेः । विषयतयोर्व्याप्यव्यापकभावमादाय तद्व्यवृत्तौ तु आदिस्वावच्छिन्नविषयतायाः अन्यत्वरूपवादावच्छिन्नविषयतायाश्च सामानाधिकरण्यास्यैवामावेन व्याप्यव्यापकभावसम्भवात् तन्न्यायाप्यवृत्तौ पुंकरसच्छत्रपाठसामर्थ्यानुसरणमावश्यकमेवेति । एवं पूर्वोक्तसङ्कोचस्वीकारे 'भाट्' इति सिध्यति । अन्यथा व्याप्यविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन व्यापकविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने सङ्कोचस्वीकारे "लिटि धातोरनभ्यासस्य" इत्येवच्छास्त्रीय-उद्देश्यदलप्रविष्टव्याप्यविषयतावच्छेदकधातुत्वधर्मावच्छिन्ने "अजादेद्वितीयस्य" इत्येवच्छास्त्रीय-उद्देश्यदलप्रविष्टव्याप्यविषयतावच्छेदकभाजिधातुत्वधर्मावच्छिन्नानिरिक्तत्वेन सङ्कोचापत्तौ अट् धातोः अजादित्वेन लिटिधातोरित्यस्याप्यवृत्त्या द्वितीयस्यैकाचोऽभावेन "अजादेद्वितीयस्य" इत्यस्य चाप्यवृत्त्या भाट् इति रूपस्यासिद्धिः । व्याप्यविषयताश्रयातिरिक्तत्वेन व्यापकविषयतास्ये सङ्कोचस्वीकारे तु यत्र अजादिधातवव्यवहितिर्नैकाच् सम्भवति तत्रैव सम्यग्शास्त्रीयविषयतासरवेन व्याप्यव्यापकभावसंसर्गवति, नतैकाच्धाताविति स्वाश्रयाव्यवहितपूर्ववृत्तित्व सम्बन्धेन अजादिधातव्यवहितिर्नैकाच्धातवच्छिन्नविषयताश्रयातिरिक्तस्य धातव्यव्यवहितिर्नैकाच्चाप्यस्य द्वित्वमिति "लिटिधातोरनभ्यासस्य" इति सूत्रस्यार्थेन अट् धातोः प्रथमैकाच्चाप्यस्य स्वाश्रयाव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन द्वितीयैकाच्चावच्छिन्नविषयताश्रयातिरिक्तत्वात् तत्र द्वित्वस्य निर्वाहात् । तथाच महते रसव्यवहर्षयोः व्याप्यव्यापकभावसंभवेऽपि तन्न्यायेन बाधस्वीकारे व्याप्यविषयताश्रयातिरिक्तत्वेनैव व्यापकविषयताश्रये सङ्कोचस्य पूर्वोक्तरीत्या सिद्धान्तितत्वेन "अचोऽन्यात् द्वे" इत्येवच्छास्त्रीय यरव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टाश्चैवद्वितीयोत्तरत्रविशिष्टैकत्वावच्छिन्नविषयताश्रयातिरिक्तत्वेन "अनवि च" इत्येवच्छा-

सूत्रे भाष्ये । तदप्राप्तियोग्यविषयभावस्वरूपं चानवकाशत्वमेतद्विषये । न च तत्कौण्डिन्यन्यायो विधेयविषय एव, 'विशेषविहितेन सामान्यविहितं बाध्यते' इति अभियुक्तव्यवहारा-
भवेत् ।

उस्यादिवृद्धिविषये तयोरप्रवृत्तौ ज्ञापकतोक्ता । एतेन तत्र यथोक्तन्यायेन नास्ति बाधस्तथे-
हात्स्वेत्स्वयोः सामान्यविशेषभावसत्त्वेऽपि निमित्तत्वस्यानित्ययोर्हक्तन्यायेन बाध्यबाधक-
भावाभाव इति भावः । एतद्विषये—तत्कौण्डिन्यन्यायविषये । तथाच तत्कौण्डिन्यन्यायमूलक
एव येननाप्राप्तिन्याय इति सूचितम् । सर्वथा निरवकाशत्वप्रयुक्तन्तु बाधरूपत्वमन्यत् ।

परोक्तमुपन्यस्य खण्डयति—नवेति । विधेयविषय एवेति । तथा चोभयोरविधेयत्वान्न तत्कौ-
ण्डिन्यन्यायसञ्चारः । व्यवहारादिति । "तद्धितेष्वचामादेः" इति भाष्यमूलकादित्यादिः ।

भावप्रकाशः ।

योरादिवृद्ध्या बाधमाशङ्क्य दृष्टान्तेनाप्राप्तिसत्त्वेऽपीह 'सौश्रुत' इत्यादौ तयोरप्राप्त्या तदभाव इति भा-
ष्याक्तौ सामान्यविशेषभावो बाधहेतुः । स चेह नास्तीति कैयटोक्तिः । निमित्ताद्ये तत्सत्त्वेऽपि कार्य्याद्ये
तदभाव इति तदाशङ्कनम् । एवञ्च यथा तत्र न न्यायसञ्चारस्त्वेषां चैकस्वयोस्तात्सत्त्वेऽपि निमित्तत्वस्यानि-
त्ययोर्हत्तरीत्या तदभावेन तदप्राप्तिः । एतेन स्पष्टमिति ग्रन्थमनूय हेतुमनुल्लिख्योक्तमाशङ्क्यैतौ सञ्चि-
खन् दूषयन्मन्दः प्रत्युक्तः । ननु प्रागनन्तर वा तदानस्य चारितार्थ्यमत्र बाध—तदप्राप्तीति । तस्य प्रा-
प्तियोग्यत्वावच्छिन्नप्रतिभोगिताकभेदवान् यो विषयस्तदभावरूपमित्यर्थः । तेन स्वक्तिभेदमादाय न दोषो
देशः । तप्राप्तियोग्यत्वं च तदुद्देश्यतावच्छेदकाकान्तत्व, न तदसत्त्वम् । अतएव अनुप विहाय योग्यत्व-
निवेशः । अन्यथा कालभेदेन तदप्राप्तियोग्यविषयत्वस्यैव मन्वेनासङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । एतदिति ।
अच्छन्द्यायेत्यर्थः । अन्यथा "येन नाप्राप्ते" इत्युक्तेस्तन्यायोक्तेश्च वैयर्थ्यापत्तिः । एवञ्चैतद्विन्ने सर्वथाऽन-
वकाशत्वमेवापेक्षितमिति । तत्र एव बाधेनानयोः प्रवृत्तिरिति भावः । व्यवहारादिति । "तद्धितेष्वचा-

सरला ।

श्लोय अत्रव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टयत्वावच्छिन्नविषयताश्रये सङ्कोचसम्भवेऽपि इत्यनुभवः इत्यादौ रेफस्य
द्वित्ववारणसम्भवेऽपि अर्हेणेत्यादौ रेफस्य यरव्यवहितपूर्वत्वाभावेन द्वित्वापत्तेः । एवं 'यणो मय' इत्यत्रा-
पि मयव्यवहितउत्तरत्वविशिष्टयत्वावच्छिन्नविषयताश्रये तादृशरेफत्वावच्छिन्नविषयताश्रयातिरिक्तत्वेनैव
सङ्कोचस्य करणीयतया 'मद्द्रव्य' इत्यत्र पूर्वरेफस्य यरव्यवहितपूर्वत्वाभावेन 'यणो मय' इति द्वित्वापत्तेः
तादवस्थेन "नेमौ रहौ" इति माध्यमसङ्कर्त स्यात् । तस्मादत्र तत्कौण्डिन्यन्यायातिरिक्तेन माठरपरिवे-
शन्यायेनैव बाध इति टड्भाष्याशयः । सर्वं ब्राह्मणाः भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवेष्टामितिच माठ-
रकौण्डिन्यन्यायस्वरूपम् । अनेन न्यायेन च एकविधेयतानिरूपितवृद्धेदपदप्रविष्टधर्मयोर्व्यव्याप्यव्या-
पकभावस्तत्र बाधः क्रियते । एव अनेन यत्र बाधः तत्र एकविनियोगोद्देशेन प्रयुक्तवाक्यकदम्बवृत्क
व्यापकधर्मावच्छिन्नबोधकपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने तद्व्याप्यकदम्बवृत्क व्याप्यधर्मावच्छिन्नबोधकपदार्थ-
तावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन संकोचः । तथाच द्वित्वविनियोगोद्देशेन प्रयुक्ते यः "मनचि च"
'यणो मयो द्वे वाच्ये' "अथो रहाम्यां द्वे" इतिवाक्यकदम्बः तद्वृत्कव्यापकधर्मावच्छिन्नबोधक यरवृ-
त्कपद यणपदञ्च तदर्थतावच्छेदकावच्छिन्ने व्याप्यधर्मावच्छिन्नबोधक यत् रपदं तदर्थतावच्छेदकावच्छि-
न्नातिरिक्तत्वेन संकोचकरणेन 'अर्हेण मद्द्रव्यः' इत्यादौ रेफस्य द्वित्ववारणेन "नेमौ रहौ" इति माध्यसंग-
तिः । 'इयनुभवः' इत्यत्रापि रेफस्य न द्वित्वम् । तत्कन्यायस्य अनवकाशविषयत्वेऽपि अस्य न्यायस्य तदि-
षयत्वे मानाभावेन "इच्छेयणचि" इत्यादावपि इत्स्व अचत्वधर्मयोर्व्याप्यव्यापकभावापत्तत्वा तन्त्यायेन
इत्स्वावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन अचत्वावच्छिन्ने सङ्कोचे मध्युपास्य इत्यादिलक्ष्यासिद्धिप्रसङ्गात्वात् "तस्मा-
दित्युत्तरस्य" इति निर्देशो प्रापकत्वेन अवश्यमाश्रयणाय इति पूर्वोक्तकैयटोऽपि समीचीन एव । विस्तरस्तु
येननाप्राप्तपरिमाणाव्याख्याने परिमापेन्दुटिप्पणे द्रष्टव्यः ।

व्यवहारादिति । तथाच "अथो रहाम्यां द्वे" इत्यनेन द्वित्वस्यैव विधेयतया रेफस्य निमित्तत्वेनावि-

शब्दरत्नम् ।

दिति षाब्दम्, अपूर्वबोधयत्वेन निमित्तत्वादेरपि विधेयत्वात् । नहि निमित्तत्वत्तत्र भैरवी ।

अपूर्वबोधयत्वेन-अज्ञातज्ञाप्यत्वेन । अपिना कार्थित्वस्य सङ्ग्रहः । तत्रम्—निमित्तत्वद्वार्यित्वञ्च ।

भावप्रकाशः ।

मादेः" इत्यादिसूत्रस्यमाध्यमूलकादिति भावः । एवञ्च सुतरां स्थानित्वेन निमित्तत्वाभावेनेष्टसिद्धावपि निमित्तत्वेन कार्थित्वाभावे रस्य द्विधापत्तिरिति भावः । अपूर्वेति । अज्ञातज्ञाप्यत्वेनेत्यर्थः ।

अत्र केचित्, "प्रतिबुद्धि" इति सूत्रे मूलश्लोकयोः 'राजपूजितः' इत्यादी भूतक्तान्तेन तृतीयासमास एवञ्च तयोर्भेदं हृदि निषाय लोकाध्यायेन मत्यादिकवर्तमानकालस्य भूतकालवाचकतामाशङ्क्य केनेत्यधिकारे 'उपशान्ते' इति निर्देशेन मूलोक्तन्यायसङ्कोचकृद् विधेयविषय एव स न्याय इति सामान्यतो शाप्यत इत्येवं व्याख्याय सङ्कोचस्य विमूलकाकले हृदि निषाय परे स्वाङ्गु—तेन न्यायेन वाच इति वक्तुमप्यशक्यम्, यतस्तयोस्तुल्यविषयता । एवञ्च वृष्टान्ते तथा सर्वेऽपि यथा 'सौष्ठव' इत्यादावन्वोपधावृष्टारप्राप्त्या तद्विषये नामाप्त्यभावः, तथा कालयोरुपपदिवशाया अप्रमत्तत्वात्तदभावः । यदीदञ्च स्याद्वर्तमाने लट्स्वादिनि तस्यैवापवादो न्याय्य इतीत्युक्तम् । तदनेन विहङ्गम्, तत्रापि मत्यादिसम्बन्धित्वेन कालस्यापूर्वबोधयत्वेन तथा शापितेऽपि दोषवादवस्थात्वात् । तथाहि, पावदानुपमन्धित्वेन भूते क नामाप्ते विशेषविहितप्रत्यादिमन्धित्ववर्तमानको वाचकः । तत्र च प्राप्ताप्राप्तविधेकन्यायेन विशेषणे विधेये वर्तमानकाले फलतीति न्यायप्राप्तिरेव । एतदभावे सर्वधातुसम्बन्धित्वेन भूतक्तान्तस्यैव साधुत्वं स्यात् । एवञ्च ह्यदीत्यादि चिन्त्यमित्याहुः । एतन्न, आशयानवबोधात् । तथाहि, यतस्तयोस्तुल्यविषयत्वमनो विधेयानवकाशविषयत्वमावश्यकं वदते च तत्र तद्वदनेन रेफगनिमित्तत्वे च दोषोक्तोस्यात् । तत्र तु नैवम्, कालानां प्रत्ययघोष्यथाऽनुवाद्यत्वेन तस्यैव विधेयत्वात् । नच को "निष्ठा" इति सिद्धः, भूते सिद्धावपि तत्रासिद्धेः । एतेन विशिष्टविविरित्यभासत्म् । नच तत्र कवस्कालस्वापूर्वबोधयत्वेन तत्रम् । तस्य समान्यतो विशेषणश्च लोकसिद्धत्वस्य "कालोपसर्जने च" इत्यनेन प्रतिपादितत्वात् । तन्त्रान्तरेऽत्र चान्यत्र प्रतिपादितत्वाच्च । नच तत्र कसम्बन्धित्वमसिद्धमनेन विधीयते, तस्य "भीतः कः" इत्यनेन सिद्धत्वात् । नच मत्यादिवाच्ये तत्र तत्रमसिद्धम्, तावताप्यशक्ये । प्रत्युत मत्यादिभ्यो लडाद्यनापत्तेश्च । नच मत्यादिसम्बन्धित्वमेवासिद्धम्, न्वापक्षीभूतकाकसिद्धस्यैव तसिद्धेः । नच विशिष्टमसिद्धम् तस्यायं समाजप्रसत्त्वात् । तावताप्यशक्येति मूढाशयः । नामाप्त्यभावादेव न्यायाप्राप्त्या विधेयत्वपर्यन्तगमन निष्कलम् । तयोर्गुणपदविवक्षया सामान्यविशेषभावाभावात् । एतेन यावद्वास्वित्वाद्युक्तिरेतदभावे इत्याद्युक्तिश्चापास्ता, नामाप्त्यभावात्, एतदभावेऽपि वर्तमाने लट्प्राप्त्या तदप्राप्तेश्च । अत एव ह्यद्वैकशेषयोरित्यापि तत्र । विधेयत्वमपि दुराग्रहेण तथाहीकारे क्वतुप्रत्ययस्यापि वाचापत्तो 'जातवान्' इत्याद्युक्तेरापत्तेरिति टीकाशयः । अत एव यदीदमिति तदुक्तिः सुष्ठुवैव । किञ्च तदविवक्षायां चारिनाभ्येनानवकाशताभावात् । अत एव "नित्यं कीदृश्ये" "आवाचे च" इति सूत्ररथकैयटमूलादिकं चिन्त्यमिति स्पष्टमन्यत्रेति दिक् । आदिना स्थानित्वसङ्ग्रहः । एवञ्च तस्य त्वेऽपि प्राशुक्तोरोसैव न्यायाप्रवृत्तित्वात् । एतन्न वैदस्य स्पष्टमेव । अपिर्दित्वादिसमुच्चये । तत्त्वमिति । यथा निमित्त रादि लोकशास्त्रबोधितं तथा तस्य निमित्तत्वं नेत्यर्थः । यत्तु न हि कार्यातिन्यायसञ्चारः कैयटेश्च इति शापकमावदयकमिति रत्नाकरः । तत्र, मत्वर्थेनिना तदनुभववद एव तस्येनानाप्रयगमिति तदर्थेन तदप्राप्तेः । अत एव पठ्यते "कायमनुभवमिदं सरलम् ।

धैर्यात्तद्विषये कथमस्य न्यायस्य प्रवृत्तिरिति शेषः । निमित्तत्वत्तत्त्वमपीति । निमित्तभूतानां रेफादीना हर्षानुभव इत्यादी श्रोत्रेन्द्रियरूपप्रमाणेन ज्ञान, न तथा रेफादिनिष्ठायां द्वित्वनिमित्तताया "अधो(शाभ्याम्" इत्येताच्छास्त्रातिरिक्तप्रमाणेन ज्ञान भवितुमर्हति । किन्तु "अधो(शाभ्याम्" इत्यनेनैवेति रेफस्य भविष्यत्त्वेऽपि तद्विधनिमित्तताया अनेनैवापूर्वबोधनेन विधेयविषयत्वात् तन्वायप्रवृत्तिर्निर्वाधेति तदाशयः ।

इत्यतोऽत्र रूपद्वयम् । लाकृतिरिति त्वेकमेव ।

शाब्दरत्नम् ।

अपि मानान्तरमिदमिति दिक् । एकमेवेति । यत्तत्प्राग्वर्तिपरोद्वित्वप्रयुक्तरूपमेदां-
भावादिति भावः । वकारस्नु नात्र । अन्यूनानतिरिक्तस्थानकारदेशलाभेनाधिकस्था-
नकस्याप्रवृत्तेः । लणसूत्रस्थमाप्यविरोधेनेदतानामनमिधानमिति तत्त्वम् ।

भैरवी ।

अत्र केचित्-एवं "मतिबुद्धि" इति सूत्रे 'राजरूजिः-इत्यत्र भूते कान्तेन वृत्ती-
यान्तरस्य समास' इत्युक्तम्, सा चोक्तिर्भूतवर्तमानकालयोर्भेदं हृदि निधाप, तत्र मत्यादि-
योषकधातुनिहितस्य चोत्पन्नमानकालस्य विशेषत उक्तस्थेन सामान्यत उक्तस्य भूतकालस्य
बाधं सम्भाव्य क्तेनेत्यधिकारे 'उपज्ञात' इति निर्देशेन कालयोर्बाध्यबाधकभावाभाव इत्युक्तं,
तस्य तेन निर्देशेन विशेषविषय एव विशेषत उक्तस्य सामान्यतोषोषिन्बाधकनेति लौकि-
कन्यायस्य सञ्चार इति सामान्यतो ज्ञाप्यत इति तात्पर्यम् ।

तत्र परेत्वाहुः-लौकिकेन तेन न्यायेन बाध इति वक्तुमप्यशक्यम्, युगपद्विषयतार्या लौ-
किकन्यायसञ्चारः । सा चेह विरुद्धत्वात्तास्ति । यथा 'द्वन्द्वोपवाद एकशेष इति व्यवहारो'-
यदीदं न स्यात्तदा "चायं" इति सूत्रप्रवर्ततेति रीत्या साध्यते; तथा कालयोर्वक्तुमशक्यमि-
त्युक्तं, तदेतेन बोध्यते । तत्रापि मत्यादिमन्त्रित्वेन वर्तमानकालव्याप्यबोधवत्त्वेन तत्त्वस्य
सत्त्वेन तस्य बाधरत्नसम्भवादिति, तत्र, कालानाम्प्रत्ययघोत्यतयाऽविषयत्वात् । नत्र तत्र
च प्रत्ययप्रकालस्याप्यपूर्वबोधवत्त्वेन तत्त्वम् । तस्य सामान्यतो विशेषतत्र लौकिकत्वस्य
'कालोपसर्जने च तुल्यम्' इत्यनेन प्रतिपादितत्वात् कालयोर्दुर्गपद्विवक्षायाः कर्तुमशक्यत्वेन
बाध्यबाधकभावाप्राप्तेश्चेत्याह-दिगिति ।

मनु त्रिषर्गस्य द्वित्वेनाधिक्यात् 'लाकृतिः' इति त्वेकमेवेति मूलासङ्गतिरत आह-यणि
स्यादि । तथा च-यथा 'सुत्युपास्य' इत्यादौ यण्-तत्प्राग्वर्तिपरोद्वित्वकृताधिक्यं तथाऽत्र ना-
स्तांति प्रतिपादने तात्पर्यमिति बोध्यम् । वकारस्य दन्त्योप्यत्वात्स्थानकृतसादृश्यमादाय
उत्प्राप्तिसङ्घातवारयति-वकारसिद्धिः । तमप उपादानेनातिशयितमान्तर्यं यत्र तस्य प्रवृत्तिर्भ-
वतीति तात्पर्यम् । एवं "स्थानेऽन्तरतमः" इति सूत्रमाप्ये "किमुदाहरणम् ? "इको यगचि",
'दध्यत्र' 'मध्यत्र', यथासंरूपेनाप्येतिसिद्धम्" इति उक्तम् । तेनाप्यत्र वकारामात्रं बोध्यम् ।
भृशानाम्-लुस्थानिकलादेशयुतानामनार्पप्रयोगाणाम् । तत्र भाष्ये "न पदान्ताः परेऽणः स-
भावप्रकाशः ।

कार्यी" इत्यादि । स्पष्टं चेद्रमन्त्र । तदाह-इति दिगिति । मनु विषगद्विषेन भेदादेकानुपपत्तिरत
आह-यणिति । समाहाद्वेदः । तत्प्रागिति पञ्चमीसमासः । तस्यैव प्रागुपक्रान्तत्वात् । एवञ्च तथाधि-
क्येऽपि न क्षतिरिति भावः । नात्र-लाकृतिरित्यत्र । स्यात्प्रवृत्तेरिति । यथासङ्ख्येन तदप्रवृत्तेश्चैत्यपि
बोध्यम् । नन्वयमेव सिद्धान्तः कुतो मोक्षोऽत्र आह-लणिति । तत्र हि "लण्" इत्यत्र पूर्वेण परेण
वेति सिद्धिः परामात्रं पूर्वणैवेत्युक्त्वा कर्त्तर्यमित्यादी यणो परपरसापत्नी रेफद्रयश्चि "रोरि" इति लो-
पेन निरस्यैवं तर्हि सामर्थ्यात् पूर्वेण न परेण । यदि तथा स्वादजित्येव वदेदिति भाष्यकृतेऽहम् । "लाकृतिः"
इति सत्त्वेत्यत्र इत्यप्रवणायस्या सामर्थ्यवर्जनासङ्गतिः । भाष्यस्य प्रौढिवादत्वमिति भा-योक्तिस्तु प्राचा-
मनुसारेणैति भावः । नेहशानाम् । लुस्थानिकलादेशयुतानामनार्पप्रयोगाणाम् । तत्त्वम्, वास्तवं समा-
सत्त्वात् ।

अन्यूनानतिरिक्तेति । स्वदृष्टित्व-स्वदलमिन्नदलीयदृष्टिः-स्वदलमिन्नदलीयादेशत्वाभिमतेर-
यावददृष्टित्व-एतन्नित्तदसम्बन्धेन स्थानिविशिष्टधर्मवत् एव "स्थानेऽन्तरतमः" सूत्रे तमप्युद्दिष्टानामर्थेन भा-
देशानामियमनात् । वकारे लकाररूपस्थानिविशिष्टिदन्तस्थानजन्यत्वरूपस्य सत्त्वेऽपि तस्य धर्मस्य स्थानिद-
लमिन्नदलीयादेशत्वेनाभिमते यो वकारः तद्विषयो लकारः तद्वृत्तिवत्तया स्थानिविशिष्टताभावेन उक्तविरय-
सम्बन्धेन लकारविशिष्टदन्तस्थानजन्यत्वरूपधर्मवत् लकारस्यैव भादेशत्वात्तादित्यर्थः । अनमिधा-

हलो यमाम् (पा०सू०८।४।६४) । लोपः स्याद्वेति । “ज्ञयो ह्-” (पा०सू०८।४।६२) इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः । एतच्च लणसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । माहात्म्यमिति । अत्र मलोपो नेत्यर्थः । “हलो यरां यरि सवर्णे लापः” इति तु न सूत्रितम् । आर्त्तोन्, मूर्त्नः, शार्त्तम्, आर्त्ती, इत्यादौ रेफात्परस्य लोरापत्तेः ॥

वान्तो यि (पा०सू०६।१।६९) यकारादाविति । विशेषणमात्मान्तस्य सञ्ज्ञा स्यादित्येतदर्थकस्य “येन विधिः-” (पा०सू०१।१।७२) इति सूत्रस्यानन्वाद्भूतेन “यस्मिन्विधित्त्वादावल्प्रहणे” इति वार्तिकेनायमर्थो लभ्यते । ओद्गौतोरिति । पूर्वसूत्रे तयोरेव वान्तौ प्रति स्थानित्वेन निर्णयित्वादित्यर्थः । ननु गव्युतिरित्यत्र

शब्दरत्नम् ।

आर्त्ती इति । आहपूर्वाद्देर्वाहुलकान्निप्रत्ययः । धनुषः केटी उच्येते । आर्त्ति-पोडाधनुष्कोट्योः” इत्यमरे नकाररहितः पाठो दृश्यते । अर्त्तिरिति पाठान्तरम् ।

वार्तिकेत्यनेन तस्य वाचनिकत्वं सूचितम् । पूर्वसूत्रे इति । वान्तज्ञानाय तत्पर्यां मैत्री ।

म्निः” इत्युक्तम् । आर्षप्रयोगमात्राय “इको यणचि” इति सूत्रे यथासंख्यनिर्वाहः ॥

आर्त्तो इति । प्रयोगे “आर्त्तो इमे दीपे” इति वैदिकप्रयोगानुकरणम् । तत्र निप्रत्ययो बाहुलकात्प्रताव “कृदिकाराव” इति ङीप्, द्विवचनम्, छान्दसत्वात्पूर्वसवर्णोद्गोत्वम् । उच्येते इति—उद्गाप्ये तथा व्याख्यानात् । लौकिकप्रयोगे एवाह—भातिरिति ।

वाचनित्वम्—वार्तिककृता वचनरूपेण पठितम् । यत्तु “येन विधि” इति सूत्रे “आर्त्ति-भावप्रकाशः

धानम् । मूलादि तु प्रक्रियानुसारेण । तथा च न प्रागुक्ते निर्भरः, “यश्चानुरूपो बलिः” इति न्यायात् । आर्षप्रयोगे तु तत्र एव सिद्धिरिति भावः ।

आर्त्तीणि छान्दस द्विवचनान्त प्रशुभम् । आहपूर्वाद्दिति । अथप्रदसवाक्यमित्यादाविवाहप्रदा-यान्तेति भावः । वेदमाध्मे तु “आर्त्ती इमे” इति मन्त्रे धनुष्कोट्योः स्तुतिरित्युत्तरत्वात् धनुष्कोट्यो सम-नेव समनस्त्वेव योषा पतिसमीपं न त्यजति तददाचरन्ती अमितश्वरन्त्यो उपस्थे उपस्थाने मानेव पुत्र यथा मातापुत्रन्धारयति तद्वद्विभृती राजान भारयेताम् । किञ्च इमे धनुष्कोट्यो सविदाने सजानाने नि-स-चादरहिते । आर्त्ती गच्छन्त्यो । ऋगतावित्यतो धातोः “सुयंनिभ्यां तिः” इति बाहुलकान्निप्रत्ययो धातो रात्रंभावश्च, “कृदिकाराव” इति ङीप् द्विवचनस्य पूर्वमवगणः । अस्य राज्ञः अमित्रान् विस्फुरन्ती विदि सन्त्यो अर्त्तुषापविध्याताम् । तथाच यास्कः “ये आचरन्ती समनसाविव योषे मातेव पुत्र विभृतामुपस्थे उपस्थाने अपविध्यतां अर्त्तुसविदाने आर्त्त्याविमे अग्निग्यावनिषानिति आर्त्तो” आर्त्तन्त्यो वारण्यो वा रिषण्यो वा तयोरेवा भवतीति” इत्युक्तम् । निरुक्ते—आर्त्ती इत्यत्र आर्त्ती धनुः प्रान्ते ते कुतः ? भर्ते ऋतेर्षादोर्गोर्धस्य गमयतस्ते इधूनूरण्यो वारणाहौ रिषण्यो वा इन्भ्यो वा तयोरेवा भवतीति तद्ग्राह्यकृत्वा

वाचनिकत्वमिति । एतेन “येनविधिः” इत्यत्र “आर्त्तिरन्त्येन” इत्यत्र इदादिपदयोस्तस्मिन्निती-त्यस्य चानुवृत्त्या विमक्तिविपरिणामेनेत्यदेनालो उक्तमर्थेनैतदुक्तम् । यदा वान्तप्रत्ययासम्भवेन प्रथमा-तिक्रमे कारणाभावाद्भुक्त एवार्थः । एवञ्च परिमाथाया इदमेव शापकमित्यपास्तम्, उक्तकठेशापेक्षया वच-सरला ।

मिति । वस्तुतस्तु “न पदान्ताः परेऽणः सन्ति” इति भाष्यस्य पदान्तत्वप्रयुक्तकार्यमात्रः परे इकारा-दयोऽणः न सन्तीत्यर्थस्वीकारेण लाङ्गनिरित्यस्य लकारे कस्यापि पदान्तत्वप्रयुक्तकार्यस्य प्राप्तेरिति न भ-नमिधाने न मानम् ।

अर्त्तिरिति । ऋतेरिति पाठः । “ऋतेर्षादोर्गोर्धस्य” इति निरुक्तभाष्यात् । अर्त्तिरिति पाठे ऋषाणोर्णि-श्रत्येव धागेरेवं आदेश इति बोध्यम् ।

“हलि सर्वेषाम्” (पा०सू०८।३।२२) इति, “लोपः शाकल्यस्य” (पा०सू०८।३।१९) इति वा लोपः स्यादित्याशङ्क्याह-यान्त इति । लज्यमिति । लुनातेरचो यन् । “सार्वधातुकार्धधातुकयोः” (पा०सू०७।३।८४) इति गुणः । अवश्यलाज्यमिति । “ओगवश्यके” (पा०सू०३।१।१२५) इति ष्यन् ॥

लज्यमिति । “शकि लिङ् च” (पा०सू०३।३।१७२) इति चाट्ट्याः । ज्येयमिति । “अहो कृत्यवृक्षश्च” (पा०सू०३।३।१६९) इति यन् । हर पहीति । इह “ओमाडोश्च” (पा०सू०६।१।९५) इति पररूप प्राप्तम् ॥

उरण् रपरः (पा०सू०१।१।५७) ॥ भान्तरतम्यादिति । रेफशिरस्कस्यार इत्यस्य रेफद्वारा ऋकारेण स्थानसाम्यादित्यर्थः । पक्षे द्वित्वमिति । ऋधेर्धस्येति भावः ॥

शब्दरत्नम् ।

लावनव्याघ्रयकम्बादिति भावः । ऋधेधेस्यति । न च द्वित्वमिन्ने पूर्वत्र कर्तव्ये परम भैरवी ।

न-नेन” इति सूत्रात् ‘आदि-’ इत्यस्य ‘हता’ इत्यस्य चानुवृत्तिः । इत्यद्वालि लाक्षणिकं, सप्तम्यन्तत्वेन तस्य विपरिणामः, एवं ‘येन’ इत्यस्यापि सप्तम्या विपरिणामः, वाक्यभेदश्चाश्रयणीयः ‘त्रिभिः’ इत्यस्यावृत्तिश्चेति ‘यस्मिन्नलि विधिल्लदादिविधियाञ्च’ इत्यस्य लाभ इति, तत्र, भाष्यानुक्तत्वात् । किञ्च कर्त्तव्येन तादृशार्थरूपनापेक्षया वाचनिक-रूपरूपेण लाघवमिति भावः । इति भाव इति । प्राचीनानुसारीणो मूलकारस्येत्यादिः । एतेन ‘पूर्वसूत्रपर्यालोचनव्याघ्रयकृत्येऽपि तज्जन्यवाक्यार्थबोधस्य तेनोपलुप्तस्य लक्ष्यसंस्कारवाक्यान्तरस्य पर्यालोचनं नावश्यकमिति “ओदोतोरांत वक्तव्यम्” इति वार्तिकमूलकाद्व्याघ्रानादेतादृशार्थलाभ इति; ग्रन्थेनास्य विराधे’ इति परास्तम् ॥

भावप्रकाशः ।

नस्यैव युक्तत्वाद् लक्षणायां मानामावाच । असम्मवे एव तत्प्रवृत्तौ “तरमानुडिचि” इत्यादावप्रवृत्त्या पक्षेऽथ । प्रथमातिक्रम इत्यस्यात्रानाश्रयणाच्च । तापितेऽप्यनिष्ठाभावेन तथाऽचारिणापर्याचति दिक् । तथा च वार्तिककृत्युक्तेयमपूर्वा परिभाषेति भावः । तदिति । पूर्वस्य वाक्यार्थत्वर्थः । पूर्वस्य स्थानान् भान्तर्थात् तथा निर्णयेनात्रापि तथेति भावः । एतेन सप्तम्यन्तपाठाशयकमिदमित्यपास्तम्, उक्तरीत्येवोपपत्तेः । इति भाव इति । प्रकाशानुयायिमूलस्येतिशेषः । तथाच तदनुपेक्षेनेदम् । वरत्रुत्क्षिप्तयमिदमिति स्पष्टमन्यत्रेति भावः ।

यत्तु वर्णद्वित्वे न पूर्वत्रासिद्धीयमित्यस्य प्रवृत्तिः । द्वित्वे परसवर्णत्वं सिद्धं वाच्यम् । ‘संव्युता’ इत्यादौ त्रिपरकारवापमिति वार्तिकोक्तेः । अतएव णव द्वित्वमिति कौमुदीसङ्गतिरिति । तत्र, वाक् वागिति भाष्योक्तलक्ष्यासिद्धापत्तेः । तथाचि, तथासति कुश्चे अक्षरे चर्त्वांसिद्ध्या गस्य द्वित्वेऽन्यस्य चर्त्वे तत् एवाखपरत्वेन चर्त्वाभावे पूर्वत्र गश्रुवापत्तिः । न चापवादवसानचर्त्वेविषयत्वाद्भ्रष्टत्वमेव न । तथा शोक्तरीत्या कुत्तजकस्यैव द्वित्वेनेष्टसिद्धिरिति वाच्यम्, अपवादप्रवृत्तिप्रतिबन्धकद्वित्वविषयत्वेन तद्विषयत्वात् । ‘रामी’ इत्यादौ वृद्धेः परपूर्वसवर्णदीर्घप्रवृत्तिप्रतिबन्धकनिषेधविषयत्वेन दीर्घाविषयत्ववत् । अतएव तादृक्शब्दस्फकोमुदीसङ्गतिः । अन्वयोक्तरीत्या ‘अक्षरेण क’ इत्यसङ्गतं स्यात् । नच तत्र तत्प्रवृत्तावपि गह्वारस्य तद्वचनात् सिद्धेन चर्त्वेन द्वित्वापरत्वात् ककारे तस्य द्वित्वेऽपि “लृणं अश्” इति दृष्ट्या चर्त्वेऽप्यसिद्धतया ककाररूपे षशि पूर्वस्य तस्य अक्षरे उक्तरीत्येवाचक्षे’ गह्वारद्वित्वद्वारा । किञ्च “पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे” इत्यादौ द्वित्वे कार्ये पूर्व प्रति परमसिद्धं नेत्यर्थेन कुत्तजदत्वाभ्यां परद्वित्वापरत्वाच्चर्त्वे चस्य द्वित्वे अक्षरापवादचर्त्वेत्येव द्वित्वस्याप्यसिद्धतया आद्यस्य कुश्चे तत् एव तस्य अक्षरेऽन्यस्य चर्त्वेऽपि ‘वाग् च’ इति स्यात् । एवञ्च अक्षरापवादकतापि तच्चर्त्वेत्य मन्येति वाच्यम्, तस्यास्तथा पाठेन तथा पाठामा

शब्दप्रत्ययम् ।

सिद्धमित्यर्थकेन “पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे” इत्यनेन धातुधकारस्य जडत्वे दस्येति वक्तुमुचितमिति वाच्यम्, फले विशेषाभावेन सदानादाणात् । न ह्यत्र जडत्वात्पूर्वमनन्तरं वा द्वित्वे रूपे विशेषोऽस्ति, तदनन्तरं जडत्वप्रवृत्तेः सत्त्वात् । यत्र पूर्वत्रासिद्धप्रवृत्तौ तन्निषेधे वा फले विशेषस्तत्रैवास्याः परिभाषात्वेन प्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । यदा घस्य तरस्यानिरुस्येत्यर्थे इति दिक् ॥

भैरवी ।

अस्याः—“पूर्वत्रासिद्धोयमद्वित्वे” इत्यस्याः । यत् “द्वित्वे परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यम्, भावप्रकाशः ।

येन वक्ष्यमागार्याङ्गीकारेण विधिसामान्ये “न सु ने” इतिवत् द्वित्वान्यत्र द्वित्वे कृतेऽपि प्रत्यासत्या द्वित्वात्प्रकार्यान्वयार्थे च पूर्वत्रेदमसिद्धमित्यर्थस्योक्तभाष्योपलक्ष्यवलेनाङ्गीकारात् । एवञ्चोक्तप्रयोगसिद्धये नत्रोक्तार्थतात्पर्यकृतप्रवृत्तिरावश्यकम् । अवश्यश्चन्द्राङ्गौ तुम्भुमनोष्ठादेशाकृतिगणत्वादावश्यक इति निपातनात् । ततोऽशादेशाकृतिगणत्वादाच्च टापृ इत्यम् । स्पष्टं चेद् मनुष्मन्ने कैयटे । एवञ्चाविशेषात्सर्वद्वित्वं तत्र गृह्यते । तथा तत्रार्पाङ्गीकारादेवौष्ठिद्वित्वस्य सिद्धिः । अन्यथाऽभ्यासे तुल्यपत्तिः, वार्तिकं तु तदवशुत्यानुवादः । अत्रापि णत्वं द्वित्वमिति ग्रन्थसङ्गतिरेवेति दिक् । तदेतद् ध्वनयन्नाशङ्कते—नचेति । इत्यर्थकेनेति । इति विध्यर्थतात्पर्यकेनेत्यर्थः । द्वित्वे पूवत्र परमसिद्ध नेत्यर्थस्तु न, असमर्प्यसमासात्पत्तेः, निषेधविधौ गौरवाच्च । स्पष्टं चेद् परिभाषेन्दुशेखरे । शब्देन्दुशेखरस्वार्थिकार्थपरतया नेयः । एतेन वाक्यसंस्कारपक्षे “कृष्ण ऋषिः” इत्यत्र घत्वासिद्धया गुणेन भावि कनाशेन द्वित्वाप्राप्त्या च गुणे द्वित्वे कार्येऽसिद्धत्वं नेत्यर्थतात्पर्यकपूर्वत्रासिद्धमित्यनेन परत्वाद्वक्ष्यमाणरीत्या “भाग्यन्तनामन्ने निवेशः” इति-न्यायेन द्वित्वशास्त्रविषयस्याप्ये पवोत्पत्त्या ह्यपानन्तर्विधानेनाकृतेत्यनेन घत्वाप्राप्त्या जडत्वाप्रवृत्तेश्च द्वित्वे सति घस्येत्युक्तिर्जनैवेति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनिगम्, भाष्यविरोधापत्तेः । अकृतेत्यस्याऽऽश्वाचेति भावः । पूर्वत्रासिद्धोयमिति । गशादित्वाच्छः । तदधिकारमवशात्तत्त्वमस्या निहम् । यत्र तत्र तत्राद्वित्वे इत्युपनिष्टे इत्यर्थः । तत्र “पूर्वत्रासिद्धम्” इत्यधिकारपापम् । “सम्भवति सामानाधिकारण्ये” इतिन्यायेनाद्वित्वे इति पूर्वत्रेत्यत्रान्वेति । तेन परस्य द्वित्वस्याप्यसिद्धत्वं भवतीतिभावः । इत्यनेन—वाचित्तेन । यत्तु जडत्वोत्तरं द्वित्वे तस्य सङ्कल्पवृत्तिः, अन्यथा त्वावृत्तिरिति लाघवगौरवविशेषात्परिभाषासङ्कोचे मानाभावात्तन्त्यायेन द्वितीयधे जडत्वाप्रवृत्तेश्च चिन्त्यमिदमिति मन्दः । तत्र, “नशेकस्यानेकस्य वा” इति भाष्यविरोधापत्तेः, प्रागुक्तरीत्या द्वित्वोत्तरं जडत्वेऽपि द्वित्वाप्राप्त्याऽनवृत्तेश्च, परिभाषात्वस्यैव सङ्कोचे मानत्वाच्च, तथा लक्ष्यमेदस्य सत्त्वाच्च । तदेन्दुध्वनयितुमनादरे हेतुमाह—यत्रेति । पञ्चम्यवलक्षणप्रवृत्तिरित्यस्यासञ्चारायाः—परीति । यद्यपि वार्तिककृदुक्तमिदं, तथापि परिभाषावृत्तिकृद्भिरस्य त्वमुक्तमिति तदुक्तपरिभाषेति न दोषः । नियामकत्वमेव हि तत्रम् । नियमश्च फलविशेषार्थेवेति तदभावस्थले न प्रवृत्तिः । अत्र एव “श्रीहीनवदन्ति” इत्यादौ वृत्तकलविशेषोपनिषयमजन्त्यावृत्तवक्ष्यन्ति वाक्यविदः । तदाह—अन्यत्रेति । एतेन “श्लोकांशः” इति जशोऽप्यतिइतप्रसत्त्वादुक्तन्यायेन जशः सिद्धत्वाच्च मूलं चिन्त्यमिति खण्डनकारोक्तिः, यत्तु ऋषेर्भवेति भाव इति दाक्षिणाः । तत्र, जडत्वे कृते दस्येत्यौचित्यात् । असिद्धत्वं तूक्तपरिभाषया नेति रक्षाकरोक्तित्वापत्त्या, उक्तमुक्तेः ।

सरला ।

पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इति । द्वित्वमिन्न पूर्वत्रवर्तव्ये परमसिद्धमिति तदर्थः । एव च द्वित्वविधायकं “अनचि च” शास्त्रदृष्टया “श्लोकांशः शशि” इत्यस्य असिद्धत्वाभावेन परत्वात् “श्लोकांशः” इत्यन्यप्रवृत्तिरिति भावः । यत्तु द्वित्वे कर्तव्ये वेदादिकं शास्त्रं नासिद्धमिति न्यायान्न, तत्र, बुध्यामित्यस्यासिद्धत्वापत्तेः । दिव्भ्यामित्यत्र द्वित्वे कर्तव्ये “दिव श्मोत्” इति शास्त्रदृष्टया “अनचि च” इतिशास्त्रस्यासिद्धत्वनिषेधेन परत्वादकारस्य द्वित्वे पश्चादन्यस्य त्वेऽपि वकारानिवृत्तेः । विस्तर इति । अ

लोपो वेति । “ज्ञयो होऽन्यतरस्याम्” (पा०सू०८।४।६२) इति सूत्राद्विकल्पानुवृत्तेः । एतच्च “नाञ्जलौ” (पा०सू०१।१।१०) इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । प्राचस्तु विकल्पानुवृत्तेरनुक्तैर्न्यूनता । यदपि व्याख्यातृभिः “शरोऽचि” (पा०सू०८।४।४९) इति ज्ञापकमभिप्रेत्य तत्संवादाय भाष्यमुपन्यस्तम्—“अनुवर्तते विभाषा शरोऽचि यद्धारयत्ययं द्वित्वम्” इति, तत्र, तदुत्तरभाष्ये एव उक्तज्ञापकस्य दूषितत्वात् । लोपस्य हि नित्यत्वे “अचो रहाभ्याम्—” (पा०सू०८।४।४६) इति द्वित्वं लोपापवादः स्यात् । तथा च “शरोऽचि” इत्यस्य सार्थक्य स्पष्टमेव । तस्माद्विकल्पानुवृत्तौ ज्ञापकान्तरमनुसर्तव्यम्, भाष्यकारादिव्याख्यानमेव

शब्दरत्नम् ।

नाञ्जलाविति सूत्रे इति । “हयवरद्” सूत्रशेषे चेत्यपि बोध्यम् । अनुक्तेरिति । “हलो यमाम्” (पा०सू०८।४।६४) इत्यत्र “जो ह्यरि” (पा०सू०८।४।६५) इत्यत्र चेति भावः । ज्ञापकमिति । उप्यत्रापि विकल्पानुवृत्ताविति भावः । लोपस्य हीति । लोपमात्रस्येत्यर्थः । लोपापवाद इति । आरम्भसामर्थ्यादिति भावः । ज्ञापकान्तरमेवौ ।

संयन्तेत्यादौ त्रियकारकत्वायम्” इति भाष्यवार्तिकप्रामाण्येन वर्गद्वित्वेऽस्याः प्रवृत्तिर्न । अतएव ‘णत्वं द्वित्वं चतुर्णाम्’ इति परममूलसङ्गतिरिति, तत्र, ‘वाक्’ ‘वाक्क्’ इति भाष्योय प्रयोगासङ्गतेः । अत्र चस्य कृत्वे जस्ये द्वित्वचःख्योः प्राप्ता चर्त्वेऽस्यासिद्धत्वेन द्वित्वे परस्वस्य चर्त्वे तस्यासिद्धत्वेन खर्परत्वाभावेन पूर्वगकारस्य चर्त्वाप्राप्ता गत्येव श्रवणापत्तेः । नचावसाने चर्त्वेऽस्य जसत्त्वापवादतया कस्यैव द्वित्वमिति वाच्यम्, अपवादप्रवृत्तिबाधकद्वित्वविषयतासत्त्वेन चर्त्वाप्रवृत्तेः । रामाश्रित्यादौ वृद्धपवादापूर्वसवर्णदीर्घविषयतायाः सत्त्वे निषेधात्प्राग्बृद्धेरप्रवृत्तिवत् । ‘पूर्वत्राशिद्धीयनद्वित्वे’ इति परिभाषाया उपस्थिता लिङ्गन्तु तदधिकारभवशास्त्रत्वम् । यत्र तदधिकारभवशास्त्रत्वन्तत्र ‘अद्वित्वे’ इत्युपतिष्ठत इति तस्या अर्थः । एवं तदधिकारोयशास्त्रे ‘अद्वित्वे’ इत्यस्योपस्थिता ‘सम्भवति सामानाधिकरण्ये’ इति न्यायेन द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्त्तव्ये इदमसिद्धमित्यर्थो भवति । एतेनैनाम्परिमापामाश्रित्य “शलाज्जम्” इति जसत्त्वस्य प्राक् प्राप्त्या द्विधमिति परममूलमूर्धेऽस्येति मूलज्ञासङ्गतमिति खण्डनकारोक्तिः परास्ता ॥

हयवरदसूत्रस्य भाष्यस्योभयविषयकतया प्रवृत्तेरभयत्र विकल्पानुवृत्तिः सप्रमाणेति प्रदर्शनायाह—हयवरदिति । मूले—ज्ञापकमभिप्रेत्येति । ज्ञापकमुपन्यस्येत्यर्थः । तत्र ज्ञापकतायाम्—संवादाय सम्मत्यर्थम् । लोपमात्रस्येति । अत्र मात्रपदं कात्स्न्ये । लोपापवाद इति । अत्रापवादोऽदो वाधकपरः । अपवाद इवापवाद इत्यर्थः । अपवादो ययोत्सर्गस्य प्राप्तिम्प्रतिवचनाति तपेदमपि लोपयोः प्राप्तिं वारयेत् । नत्वपवादत्वमेव सम्भवति, यत्रोत्सर्गं प्रवृत्तेऽन्यपवादत्वेनाभिमतस्य प्राप्तिस्तत्रापवादत्वव्यवहारस्य मुख्यत्वात् । द्वित्वस्य लोपमात्रवाधकत्वे साध

भावप्रकाशः ।

व्याख्यातृप्रत्यसङ्गतस्य ‘तत्र तदुत्तर’ इत्यादि दोषसङ्गतस्य चाह—हयवरदिति । तथाच तद्भाष्यस्योभयविषयकतया सूत्रेऽप्राप्त्यभयत्र विकल्पः प्रतिपाद्यते । यद्यपि तत्रोक्त एव तथापि वृद्धीकरणाय समाये । अत्र पवाप्रेऽपि यथाशुभमूल तत्तत्परीक्षां धृत्वोभयपरत्वा व्याख्यानम् । यथाशुभे एव योजने तदनु

सरला ।

निषेधे निषेधकारिणी परिभाषा । अत्र पूर्वत्राशिद्धेयस्य प्रवृत्तावप्रवृत्तौ वा अनियमोनास्तीति तत्र तस्याऽ

वा शरणम् । द्वित्वलोपयोरिति । यत्तु द्वित्वविधानसामर्थ्याद् द्वावेव शिष्येते इति, तन्न, लोपस्य वैकल्पिकत्वेन द्वित्वस्य पक्षे चरितार्थत्वात् । त्रिधमिति । “यणो म-य” लक्षणान्तरेण पुनर्द्वित्वे तु चतुर्थमपि बोध्यम् ॥

शब्दरत्नम् ।

मिति । “अणुद्वि” (पा०सू०१।१।६९) सूत्रस्थमणुग्रहणं हलः परस्य यरो लोपो वै कल्पिक इति सामान्यापेक्षमाश्रयणीयमिति भावः । तस्य “हलो यमाम्—” (पा०सू० ८।४।६४) इति विशेषापेक्षत्वे आह—व्याख्यानमेव वेति । यदि तु “हलो यमाम्—” इत्यत्र विकल्पं सिद्धं कृत्वा द्वित्वस्य तद्विषये चरितार्थत्वेन “शरो झरि” इत्यत्र तदनुवर्तौ “शरोऽचि” (पा०सू०८।४।४९) इति ज्ञापकमुपपन्नस्यते तदा सम्यगेव, परन्तु प्राचा भाष्यसंमतिरेवः प्रामादिकः । तद्भाष्यस्योभयविषयकतया प्रवृत्तेः ।

भैरवी ।

कमाह—भारमेति । अणुग्रहणमिति । एतद्धि ‘संघ्यन्ता’ इत्यादावनुनासिक्यकारादेर्द्वित्यर्थः, यदि लोपो नित्यः स्यात्तदा कृतेऽपि द्वित्वे तस्य लोपेन निवृत्तौ यकारादिद्वयस्यैव ध्रुवणमिति तत्राणुग्रहणेन सिद्धावकलस्य परणकारसाध्यप्रत्याहारान्तराश्रयणस्य व्यर्थत्वमिति भावः । तस्य—उक्तसूत्रस्थाणुग्रहणस्य । सिद्धमिति । अणुग्रहणादित्यादिः । तद्विषये—“हलो यमाम्” इति लोपविषये ‘हर्यनुभव’ इत्यादौ । “शरोऽचि” इति शापकमिति । एतद्धि ‘चतुर्षु’ इत्यादौ द्वित्वस्य निषेधाय । यदि तु “शरो झरि” इतिलोपो नित्यस्तदा जातेऽपि तस्य द्वित्वे लोपेन निवृत्ताविष्टस्य सिद्ध्या निषेधो व्यर्थः स्यादिति भावः । प्राचाम्—प्रकाशकृतम् । तद्भाष्यस्य—“अनुवर्तते” इति भाष्यस्य । उभयविषयकमेवेति । तेन शापकेन “शरो झरि” इत्यत्रानुवृत्तौ मध्यस्थत्वेन “हलो यमाम्” इत्यत्रापि तत्सम्बन्ध इत्युभयविषयकता तस्येति भावः ॥

भावप्रकाशः ।

पपत्तिः स्पष्टमेवेति भावः । मात्रशब्दः काल्पर्यं । ग्रहणमिति । तद्धि ‘संघ्यन्ता’ इत्यादावनुनासिक्यपर-सवर्णस्य दसर्वेन ग्रहणात् “अनचि” इति द्वित्वे त्रियकारग्रहणपर्यम् । “हलो यमाम्” इत्यस्य नित्यत्वे तु व्य-यमेव तत् । “नद्येकेनैकम्” इति न्यायेन भेदकपक्षस्यापीदमेव शापकमुक्तरोत्या । विशेषापेक्षत्वे “हलः” इत्यस्यैव तत्र स्यादत आह—सामान्येति । इदञ्च सूत्रोत्या । अस्तदोत्पैवाश्विमाह—तस्येति । शापकस्यैवार्थः । तावदेव चारिगस्येन सामान्यापेक्षत्वे मानामावादिनि भावः । एवोक्त्या भाष्यनेन तत्रत्या स्थानेनास्थावदयकर्ता ध्वनयति मूलकृत् । एतेनैवो व्यर्थ इति मन्दोक्तमपास्तम् ।

यत्तु खण्डनकृत् । ‘देवदत्त’ इत्यादावैवोत्यादिपूर्तेस्त्वदग्रन्थे दर्शनादत्र दाख्यात्रा तथाकृणत्वात्सा न दोषः । किञ्च शापकमुपपन्नस्येत्यनुकापालम् । ‘शयोद.’ इत्यतस्तदनुवृत्त्या विकल्पेन य ल १ इति का शिकादौ स्थितम् । तथाच भाष्यम् “अनुवर्तते” इत्यादि । “नाञ्जलो” इत्यत्र नैयटोऽपि लोपो वेत्या हेति तदग्रन्थात् । एवञ्च वैकल्पिकत्वे एव भाष्यकैयटसनादौ, न शापकत्वे, तद्वाक्यं पर तद्विद्विष्टमित्य-य दैतदिति । तन्न, इति काशिकादौ स्थितमित्युक्त्या तस्य स्वानिष्टवध्वननेन न्यूनताज्ञादवस्थ्यात् । अभिप्रे-त्येति मूले पाठमत्तैनोपपन्नस्येत्यनुकापालम् इत्यस्यैव तथात्वाच्च । तद्भाष्यस्योभयविषयकतया प्रवृत्तेश्च । तदेतद् ध्वनयन्नन्यथा त संशोध्य खण्डयति—यदि त्वित्यादि । सिद्धमिति । अणुग्रहणादिति भावः । शापकमिति । इत्यभिप्रेत्य तत्र तदर्थं तत्परमायमुपपन्नस्त तैरित्युच्यत इत्यर्थः । सम्यगेवेति । मूलो-क्तदोषामावात् । एवञ्च मूलमयुक्तमेवेति भावः । यथाकथञ्चिन्मूलशयप्रदर्शनेन तदपि वाच्यमाह—परन्त्विति । प्राचाम् । प्रकाशकृतम् । तद्भाष्येति । अनुवर्तते इत्यादिभाष्यस्येत्यर्थः । “शरोऽचि”

सरला

प्रवृत्तेरित्यादि विस्तर इत्यर्थः । अणुग्रहणमिति । तद्धि संघ्यन्तेत्यत्र “वा पदान्तस्य” इति परसवर्ण-शेषानुनासिक्यस्य इत्यर्थः “अनचि च” इति द्वित्वार्थं यद्ग्रहणेन ग्रहणाय । लोपस्य नित्यत्वे हि तत्र द्वित्वे -

पत्येधस्युदसु (पा०सू०६।१।८९) ॥ अत्र एचीत्यनुवर्त्तते । तत्र एतेरेव विशेषणं नत्वेधतेः, अव्यभिचारात् । नाप्युठः, असम्भवादिति प्राञ्चः । अत्र कैयटः—

शब्दरत्नम् ।

असम्भवादिति । न च 'आ अवतीति और्जनस्य और्जनौः' इत्यादावरेः क्वाडूय्याद्गुणे परादिवर्त्तनेनोठ्त्वारसम्भवोऽस्ति । न च "वृद्धिरेचि" (पा०सू०६।१।८८) इति सिद्धिः "ओमाडोश्च" (पा०सू०६।१।९५) । इत्यनेन वाधाद्, अनेन तु सामर्थ्यात्तद्वाच्यम् इति वाच्यम्, तस्यानभिधानादित्याशयात् । किं च "ओमाडोः—" (पा०सू०६।१।९५) इत्येतद्वाधकत्वनापेक्षया सामर्थ्येन लक्ष्यानुरोधेन च 'एचि' इत्यस्यासम्बन्धभैरवी ।

रत्नाकोक्तिं खण्डयितुं तन्मतमनुवदन्नाह—नचेति । औरिति । "गोता णिन्" इति सिद्धस्य रूपस्वार्थं लेख । प्रातिपदिस्वरूपन्तु 'ओ' इति । गुणे इति । तदा एचपरत्वाभावेन वृद्धेरप्राप्तेः । उदाहरणम्—“ओमाडोश्च” इति परस्परम्वाच्यत इति भावः । अनभिधानादिति । "मिचि वृद्धिः" इति सूत्रस्य कैयटोक्तिरत्र मानम् । अनभिधाने भाष्यसम्मत्यभावाद्नाह—किञ्चेति । सामर्थ्येन—प्राचात्यस्य ऊर्ध्वेऽपि सम्बन्धेनैजादावृद्धि वृद्धिरिति वाच्यार्थसामर्थ्येन । लक्ष्यानुरोधेनेति । ऊर्ध्वेऽप्येचोत्यस्य सम्बन्धेनैजादावेवोठि वृद्धिस्वीकारे येन नाप्राप्तन्याये "ओमाडोश्च" इत्येतद्वाधेनाश्रय स्यान्न तु 'विश्वौह' इत्यादाविति तादृशलक्ष्यसिद्धयानुरोधे भावप्रपञ्चः ।

इत्यत्रानुवृत्तौ मध्यपरतया "इलो यमात्" इत्यत्रापि तत्त्वसिद्धिः । अत्र एव खण्डनपर्यायिभभाष्यसङ्गतिरुपधाव न क्षारखण्डने मूलसात्पर्यं किन्तु भाष्यसम्भानिष्ठेखण्डने । अत्र एव तद्विमर्शय इत्यन्तेनोत्तिष्ठस्य मुख्यं खण्डय तत्रैत्यादिनोपन्यस्तं मूलवृत्ता । एवञ्च पञ्चम्येऽपि व्याख्यातग्रन्थासङ्गतिरेवेति भावः ।

रत्नाकोक्तिं खण्डयितुमनुवदति । नचेति । औरिति । पूर्वपक्षे "गोते णिन्" इति सिद्धरूपोत्तरेण । शब्दस्तु ओ इति; तदाह—अचेरिति । गुणे इति । एचीति विशेषणाद् वृद्धेरप्राप्तेरिति भावः । परादित्वेनोठ्त्वादिति । व्यपदेशित्वादिद्वन्द्वेः । इत्यववदुत्त्वं समुदाववृत्तौति भावः । वाधादिति । पूर्ववत्पूर्वाङ्गत्वेनाह्लादिति भावः । सामर्थ्यादिति । एचीति विशेषणेनान्यत्र अचारिताध्यायि भावः । अनभिधानादिति । इदं दुर्बलमिति शेषः । वृद्धिसूत्रस्य कैयटोक्तिरिति भावः । नन्वत्र मानाभावः । न च वृद्धिसूत्रस्य भाष्य मानमिति वाच्यम्, तस्यान्याशयकत्वात् । अत्र एव तत्रत्यः कैयटश्चिन्तय एव । स्वयं चेदमुदद्यति । एव चासम्भवेऽसम्भवी । अत्र एवाशयादिशुक्तमत्र आह—किञ्चोमेति । एतेनापि ध्यायनमिधानाश्रयणानौचित्यम् । लक्ष्योऽपि चिन्तयः, भाष्यादिकं तूत्तरपरत्वे चेति निषेधामिप्रायम् । किञ्चेत्यादिग्रन्थस्तु असम्भवादिति न्याख्येयग्रन्थविषयः । तस्माद्दृष्टयत्रोनाप्रसङ्गेण निर्वाह इति मन्दोक्तमप्यस्त्वम् । उत्करीत्या तदनाश्रयेणोद्द्योतय्यापि शुक्तत्वात्, उत्तरपरत्वे चैयस्वार्थाज्ञानाच्च, व्याख्येयग्रन्थोपमर्शमेव किञ्चेत्यादि प्रवृत्तेश्च । अत्र एव प्रसङ्गवैयर्थ्याच्चेति दिक् । उत्करीत्या सामर्थ्यानावादाह—लक्ष्येति । मध्येषोद्देशे येन तदा येन नैति न्यायेनानैवोमाडोरिति वाधित्वा

सरला

पि लोपेन निवृत्तौ यकारद्वयस्यैव श्रवणमिति तदर्थमनुवदनेनैव तिष्ठेः ।

अनभिधानादिति । अत्र सूत्रे एत्येवत्यादिति योग विमज्य एचोपरतय तत्रैव विशेषणपरभाष्यमत्र मानम् । वस्तुतस्तु विश्वौह इत्यादी वृत्त्यर्थम् भगवता एचीति एत्येवत्यादेव विशेषणमित्युक्तदया चैतस्वानभिधाने न सम्भानमिति बोध्यम् ।

एधतेरपि विशेषणम् । मा भवान्प्रेदिधदित्यत्र व्यभिचारात् । यद्यपीदं कैयटपुरतकेषु प्रायेण न दृश्यते, तथाऽपि कचिद् दृश्यत एव । न च “णौ चङि-” (पा०सू०७।४। ११) इति ह्रस्वे कृते नायमेधतिरिति वाच्यम् । एकदेशविकृतस्थानन्यत्वान् । न चैवमपि “अजादेद्वितीयस्य” (पा०सू०६।१।२) इति धिशब्दस्थाने धिधिशब्दादेशो सति वत्नसोरिव प्रकृतिप्रत्ययविभागसम्मोह इति वाच्यम् । द्विःप्रयोगो द्विवचनं पाठमिति पाठभाष्ये सिद्धान्तितत्वात् । अन्यथेहैव णिलोपो न स्यात् । जिघासतीत्यादौ

शब्दरत्नम् ।

कल्पनैवोचिता । ह्रस्वे कृते इति । वृद्धेः पूर्वमित्यादिः । वार्णपरिभाषयेति भावः । अनन्यत्वादिति । न च “अचः पास्मिन्” (पा०सू०१।१।१७) इति स्थानिवच्चेनै-जादित्वं सुलभम्, पूर्वपरविधित्वात् । पूर्वस्यैव विधौ हि सः । मध्ये ऽपवादभावेनाऽऽ-गुणं बाधित्वा इहैव स्यात्, ‘उपैधने’ इत्यादौ तु परत्वात्पररूपमेव स्यादिति भावः । संमोह इति । एधतेरादेशाभावेन न स्थानिवचनेन तत्त्वम् । न स्यादिति । न च “णेर-निटि” (पा०सू०६।४।११) इत्यस्य ण्यन्तस्याङ्गस्य लोप इत्यर्थः, स चालोन्त्यपरिभा-भेदो ।

नेत्यर्थः । असम्बन्धेति । ‘ऊहणे’ इत्यादिः । वार्णिति । वाक्यसंस्कारपञ्चे इदम् । मूले—एकदेशवि-कृतस्येति । एकदेशेन विकृतस्येत्यर्थः । अनन्यत्वादिति । स्थानिवद्भावेनेत्यादिः । नत्वत्र “एकदे-शविकृतमनन्यवत्” इति परिभाषायाः सञ्चारः, अर्द्धाधिकविकारसत्त्वात् । एजादित्वन्तु न स्थानिवद्भावेन, अखिवधित्वादिति भावः। एचोत्यस्यैधस्थेये सम्बन्धेऽपि स्थानिवद्भावेन ‘मा-भवान्प्रेदिधत्’ इत्यत्र वृद्धिवारणासम्भव इत्याशङ्कां वारयति—नचेत्यादिना । पररूपमेवेति । तथा चेष्टानिष्टव्यवस्थाया अखिवधिरिति भावः । ननु दृष्टान्ते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यादेशो दाष्टा-न्तिके तु न तथेति वैषम्यम् । किञ्च स्थानिवद्भावेनैधित्वमपि वक्तुं शक्यमत आह—एधतेरि-ति । तत्त्वम्—एधतित्वम् । दृष्टान्तं प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यादेशः, इह तु प्रकृत्यवयवधकारप्रत्य-भावप्रकाशः ।

स्यादिति ‘विद्वीहः’ इत्यादि न स्यादिति “वाह ऊह” सूत्रमाध्यामिमतेष्टानिष्टव्यानुपेधेनेत्यर्थः । अत-म्यन्थिति । ऊहश्च इति भावः । अत्र एवेणीकारादाविति प्रकृतसुवस्ववातिकारितिसङ्गतिस्तदाह—वोचि-तेति । वार्णेति । वाक्यसंस्कारपञ्च इति भावः । एचोति विशेषणेष्वधारणमित्याह—नचेति । अत्र मते तदभावे फलितमाह—मध्ये इति । बाध्यविशेषचिन्नाङ्गीकार इति भावः । पररूपमेवेति । तथाके-ष्टानिष्टव्यवस्था न स्यात्त्रात्रिकारिविशेषश्च स्यादिति भावः । ननु दृष्टान्ते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेऽप्यत्र न तथेति तद्वैषम्यम् । किञ्च एकदेशेनि लौकिकन्यायस्थानन्युनाविकारेणाप्राप्तावपि स्थानिवचनेनेष्टनिष्ठित-माह—एधतेरिति । तत्त्वम्, एधतित्वम् । तथाच सम्मोहमात्रेऽप्यं दृष्टान्त इति भावः । स्याद्गुणे-ति । तदधिकारस्थत्वादिति भावः । ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषया धोतिस्थानिन एवाप्यन्तप्रधानकृतया च-कपमदोषत्वम् । एकाच इत्युक्तेः केवलणिवोऽमादेशे द्वितीयस्येत्युक्तेः प्रकृतिप्रत्ययसमूहस्यादेशदोर्लभ्या-सरला ।

पूर्वस्यैव विधाविति । तेन चारतुलित्यादौ “ऋचुत्पुत्रम्” इति गुणस्य सवर्णदोषे न स्थानि-वत्त्वमिति शेषरे निरूपितम् । मूले—एजाद्योरिति । एधत्यथे एचोति विशेषणस्य फल प्रेदिधत् इति कैयटोक्तम् । एणीकारादौ प्रतिषेध इतिवार्तिकस्य भाष्यकृता एचोत्वानुवर्त्य एवेन इत्यादौ वृद्धिवारणेन प्रत्याख्याततया वार्तिकस्यैव प्रदिधत् इत्यत्र वृद्धेः प्राथया एचोत्यस्य सम्बन्धेन तत्प्रत्याख्याने वृद्धेःप्रा-प्त्या फलमेदेनानभिधानादेचोति एधत्यथे सम्भवमात्रेणोपरजकृतया विशेषणमिति । वस्तुतस्तु यथोत्तरं मुनीनां प्राभाष्यमितिपरिभाषया एणीकारादौ इतिवार्तिके एणीति एधते रण्युत्पुत्रम् । वार्तिकानुसारेण

सनः सकारेण विशिष्टस्य द्वित्वे कृते कुत्वं च न स्यात् । न चान्तरङ्गत्वात् प्रथमं "चङि" (पा०सू०६।१।११) इति द्वित्वे कृते ह्रस्वो न भवत्येवेति वाच्यम् । ओष्-
र्द्धदित्कारणेन वहिरङ्गस्यापि "णौ चङि" (पा०सू०७।४।१) इति ह्रस्वस्य प्रथमं
प्रवृत्तिरिति ज्ञापितत्वात् ।

शब्दरत्नम् ।

यथाऽन्त्यस्य, एवं च प्रकृते न दोषः । 'सर्वे सर्वपदादेशा' इति न्यायेनेधीत्यस्येभिधिह-
त्यादेशसत्येन स्थानिनो ऽप्यन्ततया आदेशेऽपि स्यान्निवन्नावेन ऽप्यन्तत्वस्य सुलभत्वादिति
वाच्यम् । अलोऽन्त्यपरिभाषया निर्दिश्यमानपरिभाषया च "णेरिति" (पा०सू०
६।४।११) इत्यस्य ऽप्यन्तस्याङ्गस्यान्त्यो यो निर्दिश्यमानो गिस्तस्य लोप इत्यर्थेन दोषा-
त् । अन्ते णेरसत्त्वात् । सूत्रं तु आद्यादित्यादौ चरितार्थमिति भावः । कुत्वं च न स्या-
दिति । ह्रस्वप्रथमवहकारामावात् । सत्सम्बन्धिसकारश्चेशिष्टयामावे तु स्थानिवन्नेन कुत्वं
स्यादपीति भावः । अन्तरङ्गत्वादिति । चङ्परिनिमित्तह्रस्वापेक्षया चङ्मात्रनिमि-
त्तत्वेनालपदाद्यापेक्षत्वादित्यर्थः । भाष्ये तु नित्यत्वमात्रमेव द्वित्वस्योक्तम् । ज्ञापितत्वा-
भैरवी ।

यद्यटितसमुदायस्यादेश इति वैषम्यं यद्यप्यस्ति तथापि सम्मोहे दृष्टान्तोऽयम् । सर्वे सर्वपदादे-
शा इतीति । एधीत्यस्य समुदायस्यार्थवत्त्वेनास्ति 'सर्वे' इति न्यायसञ्चार । श्रौतस्तु धीत्य-
स्यैव, "अजादेश्चितीयस्य" इत्युक्तेः । परिभाषया चेति । द्वयोः परिभाषयोर्वाध्यवाधकमावाभा-
वादेश्चाक्यतयेत्यं व्याख्यातम् । "पादस्य लोपः" इत्यादौ यथा । दोषादिति । गिलोपस्य प्रा-
प्त्यभावरूपदोषात् । असत्त्वादिति । सम्मोहेन गिबुद्धेरसत्त्वादित्यर्थः । सूत्रं तु भाषादिति । अ-
त्र गिति प्रत्यये परतो बृद्धेर्विधानेन गिबुद्धेरविधाताद्भवति गिबुद्धिरिति भावः । मूले—एनः
सकारेणेति । "सन्त्यङोः" इत्यस्य षष्ठ्यन्ततया सकारविशिष्टस्य 'नटभार्यावह्वयज्ञानानि भवन्ति'
इति न्यायेनैकाच्येन ग्रहणादिति भावः । स्यादपीति । अपिर्मूलोक्ताभावस्य समुदायरः ।
तथा च मूलोक्तमुख्यन्दूषणमिति ध्वनितम् । शङ्काभिप्रेतमन्तरङ्गत्वमुपपादयति—चङ्परिति ।
भाष्ये रिःति । एतेन नित्यत्वेनैव निर्वाहेऽन्तरङ्गपर्यन्तानुसरणं व्यर्थमिति भावः । मूलोक्तवो-
भावप्रकाशः ।

जात आह—सर्वे इति । एव चार्थवत्त्वेति सिद्धान्तोऽप्यबाधितो भवतीति भावः । ऽप्यन्तत्वेति ।
अङ्गत्वस्यैत्यपि बोध्यम् । "पूर्वोऽभ्यासः" इत्यादिवैषम्यापत्त्या प्रक्रियादशायामुक्तन्यायानामवगमिति तु
न, अत्र षष्ठे तेषामप्यर्थान्तरकल्पनात् । श्रौते एव स्थान्यादेशमावे तत्पृष्टिर्नानुमानिके इत्यपि न, तत्र
देशपदान्तरकल्पनात्तेः तद्वचनयत्राह—अलोऽन्त्येति । तत्राविरोधेन द्वयोर्वाच्यवाचकत्वाभावात्पुनरित्येः ।
तासस्त्योरित्यादौ तु न दोषः, सत्येत्यतः शीघ्रवत्स इत्यनुबुद्धेः । एवञ्च निर्दिश्यमानस्येति विषयेऽलोऽन्त्यस्येति
प्रवृत्तावपि तद्विषये "समः मुटि" इत्यादौ न तदप्रवृत्तिः, तस्य वैषम्यापत्तः । एवञ्च तदन्तविधियंदागमा-
इत्युभयविषयस्तद्विषय स्पष्टं चेद् परिभाषेन्दुशेखर इति भावः । 'सनः' इत्यादि कृते ह्रस्वन्तोक्तित्कारस्य-
माह—सर्निति । निजो चत्वार एकाव इति मायोक्तेरिति भावः । स्यादपीति । अपिर्मूलोक्ताभावसमु-
दायरः । तथाच पाञ्चिकोऽयं दोष इति प्रागुक्तमेव मुख्यं दूषणम् नत्विदमिति मूले निश्चः पाठः स्यितोऽ-
नेन । एन एव प्रतीक तथा धृतमिति भावः । नालपेति । अक्षरपदार्थनिमित्तकत्वादित्यर्थः । भाष्ये-
त्विति । तुना एवेन च सचितम्—तावतैव निर्वाहे तदनुपेक्षसुखान्तरङ्गत्वपर्यन्तधावन प्रकाशानु-
सरत्वात् ।

एथायथे एधीत्युपरञ्जकमिति वक्ष्यते। एथायानुसारेण वातिके उपलक्षणया व्याख्यानस्यैव व्याख-

अत्र भावव -मा भवान् प्रेदिधदित्यत्र नातिप्रसङ्ग । ण्यन्तस्य शब्दान्तरत्वा
 द्वेषतिप्रहणेनाप्रहणात् । अत एव हि “न भाभूपूकमिगमि-” (पा०सू०८।४।३४)
 इत्यत्र “ण्यन्ताना च भादानामुपसरयानम्” इत्युक्तम् । तत्रैव शब्दान्तरत्वादप्रा
 णावुपसंख्यानमिति केयटन्यासकारहरदत्तादिभि सर्वैरवाक्तम् । किं च ण्याधिकस्या
 पि प्रहणे “उपसर्गा सुनाति-” (पा०सू० ६।१।९१) इत्यत्राभिपावयतात्युदाहृत्य
 ण्यन्तेनाभेर्योगात्सुनातिं प्रत्यनुपसर्गात्वात्कथ पत्वमित्याशङ्क्याभे प्रकृ यथविशेषक
 त्वेन समाधान भाष्यकाराद्युक्तमसङ्गत स्यात् । न च “हेरचडि” (पा०सू०७।३।
 ५६) इति लिङ्गात् “प्रकृतिप्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम्” इति भ्रमितव्यम् । ज्ञाप
 कस्य कुत्वमात्रविषयकत्वात् । तथा च वार्तिकम्-“हेश्चडि प्रतिपधानथक्यमङ्गान्य
 त्वात् । ज्ञापक तु चडाऽन्यत्र ण्यन्ते ऽपि कुत्वभावस्य”इति । तस्माद्युक्तिविराधा
 द्वाप्यवार्तिकवृत्तिन्यासादिग्रन्थै पूर्वापरस्वग्रन्थेन च विराधादुपेक्ष्याऽय केयट इति ।

अत्रद वक्तव्यम् । अस्तु । विशिष्टस्य शब्दान्तरत्व तावता ऽपि प्रकृतिभागस्य
 ध्रुपत्व केनापगतमित्यवधायताम् । न ह्युपैधत इ यादौ तिङन्तस्यैध्रुपता नास्तात् प्रकृ
 त्यंशे सा होयते । तथा च “उपसर्गात्सुनाति-” इति सूत्र वार्तिक ‘सिद्ध त्ववध
 वानन्यत्वान्” इति । यस्वभिपावयतीत्यत्रत्यभाष्यविराधाद्भावन, तद्विपरीतम् ।
 यत् प्रकृत सुनातिरूपानपायान् केयटमते सिद्धा यथाक्तव्यवस्था । त्वन्मते तु रूपा
 न्तरत्वेन ण्यधिकस्याप्रहणादसङ्गतैव प्रागुक्तव्यवस्था स्यात् । को ह्येधयतिसावयत्यो

शब्दरत्नम् ।

दिति । इद च गौ चडि , (पा० सू० ७।४।१) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।
 असङ्गत स्यादिति । सुनोतिप्रहणेन सावयतेरपि प्रहणेन शङ्काया एवाभावादिति
 भाव । अवयवान् यत्वादिति । ण्य तावयवस्य सुनोते सुनोतिभिन्नत्वाभावादिति
 तदर्थ । सुनोतिरूपानपायादिति । सुनोतित्वानपायादित्यथ । असङ्गतैवेति ।
 ण्यन्तेनाभेर्योगादिति शङ्का प्रकृत्यथविशेषकत्वेन समाधानरूपा च ण्यवस्थाऽसङ्गतैव
 स्यात् । त्वदुक्तीत्या ण्यधिके पत्वाप्राप्तित्यथ । तदेवाह—का हीति ।

भैरवा ।

क्त्या सप्रमाणत्वसूचनार्थाह—इदमिति । इदम्-वहिरङ्गस्यापि पूर्वम्प्रवृत्तिरित्येतत् ।
 शङ्काया ध्वेति । शङ्काया अभाव समाधानमप्यसङ्गतमित्यवकारेण ध्वनितम् । सुनोति
 ष्यत्यत्र ' रूपशब्दोऽथ २ इति 'स्व रूपम्' इत्यत्र यद्यपि प्रतिपादित तथापि पठ्यया
 'वयायाह—सुनातिरिति । त्वदुक्तीत्या—अथ तस्य शब्दान्तरत्वमित्युक्तीत्या । मूले—असङ्गत
 श्वेति । अत्र एवकारेण प्रकृतिभागस्य शब्दान्तरत्वे उपैधयते' 'प्रादधिपत इत्यादौ वृद्धय
 भावप्रकाश

येषेन मूलकृतो व्यय तत्र तदुक्तिवीज तु प्रथमपरिपतत्वमिति । मूलक स्वोक्तश्च समूहश्च ध्वनयति—
 इदमिति ।

शङ्काया एवति । तथाचोभयमसङ्गमिति भाव । अवयवा यत्त्वाभावादि यन्निरानायाह—ण्यन्ते
 ति । पठ्यया व्ययाह—सुनोतीति । रूपशब्दो धर्मपर इति भाव । शङ्कति । तदुपेत्य । त्वदुक्तीति ।
 ण्यन्तस्य शब्दान्तरत्वरूपोक्तिरित्येवमथ । एवञ्च तत्र कथमप्यप्रवृत्तोभयासङ्गनिरिति भाव । मूले असङ्गत
 एव त । अतएव उपैधयते प्रैदिधियते इत्यादौ वृद्धि, प्रकृतिभागस्यैध्रुपत्वात् । किञ्चैधयवयवोऽचीत्यथ

विशेषः—यदेधतेर्ण्यधिकस्याग्रहणं मुनोतेस्तु ग्रहणमिति । यदपि ण्यन्तमादीनामुप-
संख्यानमुपन्यस्तं तदपि नास्माकं प्रतिकूलम्, विशिष्टस्य शब्दान्तरत्वेन प्रकृत्य-
शस्य तु णिच्चा व्यवधानेनोपसंख्यानस्यावश्यकत्वात् । अत एव न तत्रत्यन्यासा-
दिभिः स्वोक्त्या वा विरोधः । प्रत्युत तत्रैव विरोधः, पाष्ट्रे भाष्यवार्तिकयोः “एत्ये-
धत्योः—” (पा० सू० ६।१।८९) इति योगं विभज्य “एचि” इति विरोधितत्वान् ।
तस्मादिह वृत्तिप्रन्यो माधवप्रन्यश्चामङ्गत एवेत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—एजाघोरिति ॥
अक्षौहिणीति । उद्घोऽभ्यस्य उद्घिनौ अक्षाणामूद्घिनोति विग्रहः । परिमाण-
विशेषविशिष्टा सेना अक्षौहिणी । “पूर्वपादात्सञ्ज्ञायाम्” (पा० सू० ८।४।३)
इति णत्वम् । यत्तु प्राचा विगृहीतमक्षाणामूद्घः समूहः साऽस्त्यस्या इति । तदपि उद्घि-
नीशब्देन षष्ठीतत्पुरुष इत्येवपरतयैव कथञ्चिन्नेयम् । उद्घशब्देन समामे तत इती-

शब्दरत्नम् ।

विग्रह इति । समस्यमानपदरूपस्योद्यक इत्यर्थः । तत इनाधिति । “अतो
भैरवी ।

भावः स्यादिति ध्वनितम् । वस्तुतस्तु “इणीकारादौ प्रतिषेधः” इति वार्तिकविरोधात्प्रै-
धित्यस्यानभिधानमावश्यकमिति तदुपादानेन सर्वोऽपि विचारोऽत्र निष्कल एव । एत्येध
त्योरवधरे एचीति भाष्यकारीयव्याख्यातन्तुपरञ्जकतया एवत्येधेऽप्येचीत्यस्य सम्बन्ध इत्य
भिप्रायेणेत्याहुः । अपरे तु वार्तिकस्थमिणुग्रहणमुपलक्षणम् । अत एव भाष्यकृताऽप्येधेध-
त्योरिति योगं विभज्य तयोरेवेचीति विशेषणं कृतमिति वदन्ति ॥

नन्वन्तरङ्गानपि विधान्यद्विरङ्गो लुग्वाधने इति न्यायविरोधादिति विग्रह इत्यपङ्गतमत
आह—समस्यमानेति । ‘वाच्यामश्नो वाप्यश्वः’ इत्यादौ यथा । स्मृत्याथेमाह अत इतीति । नन्व-
सिद्धपरिभाषया जातस्य तत्कालप्राप्तिकल्प चासिद्धत्वप्रतिपादनेनान्तरङ्गेत्युक्तमत आह—
मावप्रकाशः ।

स्यावदयकस्य प्रत्ययलक्षणमत्रभाष्यसम्मतत्वेनादोषात् । एतेन वृत्तिमाधवप्रन्यल्लण्डकैः ‘उपीषयते’ इत्यत्र दोष
नोद्भाविताः, अस्फूर्तिवशादिति जगन्नाथोक्तः,—पृष्ठतिमागस्यैभूप्रत्येऽभ्यनर्धकत्वेनानतिप्रसङ्गान्मूल चिन्त्यन्
भाष्याशाशयस्तु तन्मध्यपतितन्यायेन धात्रावधिकस्यार्थवत्तया ‘एधति’प्रद्वेनेन प्रहणादतिप्रसङ्ग इति र-
त्नाकरोक्तं चापास्तम्, उक्त्युक्ते तस्याभनित्यत्वाच्च, पर्यादीनामुपलक्षणत्वाच्च, विशेषणत्वा प्रहणाच्च,
भाष्यादियोजनस्वरूपीत्याऽपि मूलस्य योजयितुं शक्यत्वाच्च । वर्णस्य विशेष्यत्वेन प्रद्वेने तदप्रवृत्तेश्च ।
वस्तुतस्तु इणीकारादाविनिवार्तिके एधत्यनुशदानाद्भगवता तदुपादानापरकरणाच्च ‘प्रेदिधत्’ इत्यादेरनभि-
धानम् । एत्येधत्योरचीति विशेषणमिति भाष्ये तु एत्येधेऽप्येचीति सम्भवमात्रेणोपाशङ्कतया विशेषणशेषकत्वे-
नापपन्नम् । परममूलमपि तत्रैव । लिखितवैयटस्तु बहुपुस्तकेष्वनुपलम्भादप्रामाणिकः । एवञ्चोक्तरीत्या मा-
धवप्रन्यासङ्गतावाच वृत्तिप्रन्यः सम्भवेव । एतदहचिबोधकमेव मूले इत्यभिप्रेत्येति टीकायामुचितेऽप्यु-
क्तमिदोक्तम् ।

यत्तु “अक्षाणामूद्घिनी” इति विग्रह उक्ते नन्वेः । तत्र, ‘संज्ञायामिनि णावम्’ इति स्वोक्तिविरोधादिति
रत्नाकरस्तत्खण्डयति—समस्यमानपदेति । ननु वृत्त्यर्थावबोधकत्वेन तत्र तनस्तदप्रतीतेः । व्युत्पादने
स्वसनाऽप्यवधारणेन रथन्तरादिबद् । अतएव ‘वाच्यामश्नो वाप्यश्वः’ “संज्ञायाम्” इति समाम इत्यादि
“इदुतीच” इति सूत्रस्य भाष्यकैयटादिप्रन्यसङ्गतिरिति भावः । प्रकाशकता दूयित प्रसादप्रन्यं योजयन्नुप-
मनुबदति मूले—यत्तु प्राचेल्यादि । नन्वन्तरङ्गपरिभाषया जानस्य तत्कालप्राप्तस्य चासिद्धत्वेऽप्यत्रातथ-
स्यादन्तरङ्गेत्युक्तोऽनुवादः । नच तत्कालप्राप्तेनेति तदर्थं ननु परिभाषया विषयः । अत्र पर्यायानु-
स्यासञ्चार इति वाच्यम् । तथा न्यवहारस्यात्र सर्वत्र परिभाषामूलरत्त्वस्यैव “अचः पर” इति सूत्रभाष्ये

तु वृद्धिर्न स्यात्, अन्तरङ्गेण गुणेन वाधात् । अपवादभूताया अपि वृद्धेरुद्दिनी-
शब्देन विग्रहे चरितार्थत्वान् । यथोक्तं प्राक्—“इण्-ङि-शीनामाद्गुणः
सवर्णदीर्घत्वान्” इति ॥

स्वादीरेरिणोः । ईरेरिण्योरिति काचित्कोऽपपाठः । स्वैरीति णिन्यन्तस्याङ्घ्रि-

शब्दरत्नम् ।

इतिठनौ” (पा०सू०६।२।११६) इति विहित इत्यर्थः । अन्तरङ्गेणेति । प्रथमप्रवृत्ति-
केनेत्यर्थः । समर्थप्रद्वेणेन कृतसन्धिकार्यादेव तद्वितोत्पत्त्या तद्विषयेऽकृतव्यूहपरिभाषाया
अप्रवृत्तेस्तस्या असत्त्वाच्चेति भावः । चरितार्थत्वादिति । तद्विषयकोद्दिनीसङ्घस्य
कल्पिता नान्यार्थवत्त्वाभावेन तत्रैतत्सुत्राप्रवृत्तेश्चेत्यपि बोध्यम् ॥

भरवी ।

प्रथमेति । समासे सहिताया नित्यत्वेन इन्द्रप्रत्ययस्योत्पत्तिपर्यन्तं विलम्बासम्भवादिति भावः ।
नन्वकृतव्यूहपरिभाषया प्रथमतो गुणो न भविष्यतीत्यत आह—समर्थप्रद्वेणेनेति । इदमकृत-
व्यूहपरिभाषायाः सत्त्ववादिमतेन । वस्तुतः सा नास्तीत्याशयेनाह—तरया इति । तद्विषयकेति ।
प्राचोपपादितो यः समुदायस्तद्विषयैत्यर्थः । कल्पितार्थेनापीति । समासे समुदायस्यैवार्थव-
त्त्वम्, अवयवस्य कल्पितं तत्त्वम्, तच्चान्न नास्तीत्यर्थः । इन्द्रप्रत्ययस्य समासादुत्पत्ते-
रिति भावः । एतत्सुत्रेति । नच “अक्षाद्द्विन्याम्” इति वार्तिकं न तु सूत्रमित्येतत्सूत्रमित्य-
सङ्गतमिति वाच्यम्, तद्विप्रकरणारम्भे शब्दरत्ने एवोपपादयिष्यमाणत्वात् ॥

भावप्रकाशः ।

अन्वितत्वात्, वाधादित्यादिप्रत्यासङ्गतेश्चात् आह—प्रथमेति । पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वेन
कोकन्यायसिद्धेनेत्यर्थः । इदञ्च युगपरिभाषा पूर्वप्रवृत्तिमात्रनिवामकमेव । बहिरङ्गासिद्धत्वमपि पूर्वं तदप्र-
वृत्तिरूपं यथा ‘पठ्या’ इत्यादौ पदस्य विभक्त्यावाख्याने । क्रमेणावाख्याने तु पूर्वप्रवृत्तिकत्वमेवातर-
ङ्गत्वं बहिरङ्गासिद्धत्वमपि निमित्ताभावादप्राप्तिरूपम् । एवमत्रापि । वाधादित्यस्याप्ययमेवार्थः । तत्रान्तर-
ङ्गत्वं तु भाविवोद्धबहिरङ्गनिरूपितमक्षयम् । “नाजानन्दर्ये” इति तु न, अक्षेत्तरत्वादिति भावः । नन्वेव-
मपि “अकृत” इति दुर्वा, निमित्तविनाशसम्भावनाऽपि हि तदप्रवृत्तिनिमित्तम् । अत एव ‘वेणः’ इति
निर्देशेन तस्या अनित्यत्वं सतुक्कनिर्देशवपर्य्यं च भवन् “अचःपर” इति सूत्रस्यकोस्तुभो गोमरिया
दिशोपपद्यते । अन्तःज्ञानपीत्यायस्या एव प्रपञ्चः । तद्व्यापक चास्या एवेत्यन आह—समर्थेति । इदं
च मूलरीत्या । तद्विषये, तद्विषयविषये । सिद्धान्तरीत्या आह—तस्या इति । ननु “अपमजनिभ्य”
इति न्यायेन वृद्धिरेव स्यादत आह—मूले-अपवादिति । चरितार्थत्वादिति । तथाचापवादो यद्यन्य-
त्रेति न्यायस्य विषयो, न तरय । अत एव यथोक्तमित्यादिना दृष्टान्तोक्तिः । एवञ्च विधानसामर्थ्याद्
गुणवाचकत्वं नैति भावः । ननु युगपदन्वाख्याने विनिगमनाविरहेण वैपीत्य कुतो नैत्यन आह—त-
दिति । यद्वा सामर्थ्यात्तत्र प्रवृत्तिमभ्युपेत्य मूलोक्तं दूषणम् । वस्तुतः रोव नैत्याह—तदिति । सम-
स्तप्रकृतिकेन्द्रन्तद्वेत्स्वर्थः । इतो विशिष्टप्रकृतिकत्वेन तन्मात्राप्रकृतिकत्वात् । अपिर्वास्तवार्थाभावसमु-
च्चापकः । तत्रैतदिति । प्राचोक्तप्रक्रियाके तत्र लक्ष्ये “अक्षाद्द्वि” इति वार्तिकप्रवृत्तेरित्यर्थः । तथाच
एव प्रक्रियायां तत्र वृद्धिर्नैव स्यादिति भावः । “अपमजनिभ्यमाण इतिन्यायसञ्चारे आह—तद्विषयकेति” इति
सरला ।

मूले—उक्तं प्रागिति । अयञ्च इन्द्रम्, ग्रामे इह, सर्वं इत्यम्, अन्तरङ्गेण गुणेन सवर्णदीर्घो
वाध्यत इति । एतत्सुत्रेति । कतुक्त्वादिपञ्चम्ये विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादन्वयैरेकैकं स्मृतः इति
वार्तिके ‘वातिकसूत्रिकः’ इतिमाभ्योदाहरणात् ‘स्वाच्चकोपपाद’ इतिपञ्चम्ये “संख्याप्रकृतिरिव
सम्पदम्” इत्यस्य ‘माहावार्तिकः’ इति प्रथुदाहरणात् ‘स्वरितो वाऽनुदात्तोऽपदादी’ इतिपञ्चम्ये

यां वृद्धयभावप्रसङ्गान् । स्वैरिणीत्यत्र तु ङीपः प्राग्भागमादाय वृद्धिर्ज्ञेय्या । यत्तु व्याचख्युः—लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति, तन्निष्कलम् ॥

प्रादूहोढोढयेनैष्येणु । अत्रोद्देशशब्दः कैश्चित्प्रक्षिप्तो भाष्यादौ तु न दृश्यत इति प्राश्वः । इदानीन्तनपुस्तकेषु तु भाष्यवार्तिकयोर्लुद्धशब्दो दृश्यत एव । नानर्थकस्येति । उपस्थितस्यार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणत्वसम्भवे त्यागायोगादिति भावः । सीरदेवत्वाद्—“अश्व—” (पा० सू० ८।२।३६) इति सूत्रे राजेः पृथग् भ्राजिप्रहणमिह ज्ञापकमिति । नन्वेतदयुक्तम्, फणादिना राजिना साहचर्यान् तथाभूतस्यैव पत्वार्यतया भ्राजिप्रहणस्योपक्षीणत्वादिति चेत् ? ‘विभ्राट्’ ‘विभ्राक्’ इति रूपद्वयं हि साध्यं, तच्च अश्वादिस्त्रे ‘राज’ इति पठित्वाऽपि सुसाधम् । एकस्य भ्राजतेर्लृकारस्य प्रागपि दातु शक्यत्वान्—ऋभ्राज इति, “भ्राजभास—” (पा० सू० ७।१।३) इति विकल्पस्य वाचनिकृतया ऋकारस्य आत्मनेपदमात्रफलकताया

शब्दरत्नम् ।

ज्ञापकमितीति । भ्राजौ राजेरपि सत्येन राजिप्रहणेनैव सिद्धेस्त्वद् व्यर्थं सञ्जापकमिति भावः । तथाभूतस्यैवेति । फणादेरेत्यर्थः । राज् इति पठित्येति । न चैवमनुष्यनिर्देशादाराष्टीत्यादौ यद्भुक्ति पत्वं न स्यादिति वाच्यम्, यद्भुक्तरान्दमैरवी ।

भ्राजौ राजेरीति । अत्र अपिशब्दो भ्राजावित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । परोक्षं दूषणमुद्धर्तुमाह—नचैवमिति । छान्दसत्वादिति । एतन् “दितपाताया” इति परिभाषासत्त्वे छन्दसि सर्वविभावप्रकारः ।

व्याख्यानान्युक्तम् । भ्रपवादवैयर्थ्ये एव तदप्रवृत्तः । यथा दशमीत्यादौ । कशादिनिरेव नेति तदप्रवृत्तिरेवेत्येति न, तत्रैव मानाभावात् ।

मूले-निष्कलमिति । हेतुवैरिति स्वैरपिः स्वैरज्ञान स्वैरप्यविविधादौ वृद्धिरिद्वैव । मत्तव ‘दन्वोद्यत्’ कम्बलवसनार्ण’ (त्यादि च सङ्गच्छते । एतेनोक्तप्रयोगेष्ववृद्धये उच्चपदयोरीरिणोरित्यर्थं सप्तमसप्तमहाभावेऽपि वस्तुतस्तमाने एव वृद्धेरिच्छावास्वीकार्यं, समर्थपरिभाषोपस्थानेनानन्वितापकत्वाद्बुद्धारेऽपि ‘स्वैरपि’ इत्यादिदोषानुसारादिनि प्रकाशाद्येन मूलं चिन्त्यमिति जगत्पारत्नाकरं कृतमपास्तम्, एव तस्या इत्येतात् । सिद्धान्तरीत्या तथा तस्याप्युद्धाराच्च । साक्षात्पदत्वेन मुप-कत्वेन बोद्धव्यत्वाभावात्तदप्रवृत्तेः । एताप्युद्धी मानाभावाच्चेति दिक् । एतेन समर्थपरिभाषोत्तरपदाद्येगम्भावेव विवर्देश्व्यवपरिभाषा निष्कलेति मूलादि चिन्त्यम् । अन्यथा ‘प्रोदवशी इत्यादावनिर्वाहः । अइत्यार्थाभंगतिश्चेति “प्रादूहोद्” इत्यत्र तदुक्तमप्यपास्तम्, उक्तबुद्धेः, पदाद्यानुयायित्वाच्च मूलादेः, प्रक्रियादशार्थं जहत्स्वार्थात्तन्नीकारस्योक्तवाच । गौणमुद्यम्यायेनार्थवत्परिभाषामूलकेन सशामूठेतादिशब्दे तु वृद्धिर्नेति भावः ।

मूले-प्राञ्ज-प्रकाशः । भ्राजौ राजेरीति । अर्थः पूर्वान्वयी । यद्वा, यदाहुत एव भ्राजिसमुच्चारकः । व्यपदेशिवद्वावस्तुमयवापि तुल्यः । राजरीत्याधपाठः, वातुनिर्देशे इको विधानादन्तर्गतत्ववापातुत्वात् । एताकापानूदित छण्डनहृदुक्तापमुद्धर्तुमाह—नचैवमिति । तथापाठे इत्यर्थः । सि-

सरता ।

नचेदानीमाचार्याः सृष्टानि इत्वा निवर्तयन्ते” इति भाष्याच्च वार्तिकेऽपि स्वव्यवहारदर्शनेन “अश्वाद्दृष्टिन्याम्” इति वार्तिकस्य सूत्रपदेन ग्रहेऽपि नासङ्गतिः । एतच्चैव शब्दरत्ने उद्धृतप्रकरणे ।

वक्ष्यमाणत्वेन तत्स्थाने ऽकारस्य सुपठत्वाच्च । तस्मात् सोरदेवोक्त ज्ञापकमपि सम्यगेव । प्रैष्य इति । एषसाहचर्यादेष्योऽपि अनव्यय गृह्यते । तेन एयन्तादिषे त्को ल्यपि परम्पमेव, न तु वृद्धिः । प्रैष्य गत ॥

शब्दरत्नम् ।

सत्त्वात् "दितपा शपा" इत्यस्यानित्यस्वाच्च, भाष्ये तस्यानुसृत्वाच्च । एतेन फगादित्वेन ग्रहणे गणेन ग्रहणाद्यल्लुकि न स्यादित्यपास्तम्, गणेन निर्देशामावाच्च । राट्, विभ्राट्, इत्यादौ राजृत्वं तु भूतपूर्वगत्या । राजशब्दपूर्वकचूपातो विवपि निष्पन्नराजृशब्दे नपुमके न पत्वं, सूत्रे राजृ इत्यनुनासिकस्य पाठत्वात् । सुपठत्वाच्चेति । एवञ्च "भ्राजमास" इतिसूत्रे भ्राजिग्रहण न कार्यमिति बोधयम् । सोरदेवोक्तमिति । भ्राजिचिबीज तु भ्राजदिसाहचर्येण धातुसञ्ज्ञकाराजोर्ग्रहण स्यादिति भ्राजिग्रहणस्यावश्यमैरवी ।

धोर्नावैकलिपकत्वेन तदप्रवृत्तिरिति ध्वनितम् । भनिपासात्—"गुगो यद्दुल्लुको" इति सूत्रेण यत्कञ्चि शान्तिप्रानेनानिन्दन्वात् । मित्वाग्नीत्याह—भाष्येति । एतेन—तस्या वासत्वेन । यत्र गणशोभकशब्दस्य साक्षादुच्चारणं तत्रैव प्र हि—फगादित्वेन घाह्यतावच्छेदकग्रहणं ग्राह्यतावच्छेदकम् । तच्च राजत्वमेव । भूतपूर्वगतेति । अनुबन्धसहितस्य निर्देशे सवत्र भूतपूर्वस्य गतिरेव सुप्रसिद्धेति भावः । साम्प्रतिकस्य सत्त्वे भूतपूर्वगत्याश्रयणमशक्यमित्याशयेन शङ्कामन्यकृतां वारयति—राशब्दपूर्वकेति । रातीति रा, तज्जुगातोत्यर्थः । विवपीति । अत्र क्विपशब्द द्विविवाचरतीत्यर्थपरत्वेन विच्यर, तेनेत्त्वतुको न । तुकि बहिरङ्गस्य इत्वस्यासिद्धत्वमपि बाध्यम् । पाठादिति । लाक्षणिकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । आवश्यकश्चानुनासिकपाठः । अन्यथा राजृइतिसूत्रे पाठव्यामर्श्यादिहैव लाक्षणिकत्वेऽपि स्यात् ननु राडित्यादौ राजृइतिस्वरूपानुपलम्भात् । अत्र—सोरदेवोक्तमिति विगोपोपादानस्येते । आवश्यकत्वमिति । भावप्रकाशः ।

दान्तमनेनाह—यद्दुल्लुक इति । मूलमनेनाह—दितपति । अन्यथा भून्धोर्मियो विशेष स्पष्ट एवेति भावः । सिद्धान्तमनेन तत्राप्याह—भाष्ये इति । तस्य—दिव्याश्रयणस्य । एनेनेति । उक्तोवचनेनेत्यर्थः । फगादित्वेनेति । इदं च ग्राह्यतावच्छेदकम् । ग्राह्यतावच्छेदकं तु राजत्व सामान्यरूपमेवेति भावः । 'एकदेश' इति न्यायेन स्वरूपाशामादाह—भूतपूर्वगत्येति । "तदनुर्बचम्" इत्यस्य तु प्रातिरेकं नेति भावः । ननु साम्प्रतिकमत्त्वे भूतपूर्वगत्याश्रयणमुक्तम आह—राशब्देति । रातादिपठं जगतीत्यर्थः । क्विपीति । श्वतुको तु न, बहिरङ्गश्च त् । लाक्षणिकत्वाच्च । "वागोदाहन्" इति ल्यमित्यमिति भावः । अनुनासिकस्यैत्यर्थाच्च इत्यर्थः । पाठादिति । अन्यथैकरीत्या लाक्षणिकत्वेऽप्यत्रैव स्यन्नतु राजादाविति भावः । उक्तोवचनमुदाहति—पत्रेति । साहचर्येणेति । एवञ्च "निद्वेष्यन्" सरला ।

भ्राजिग्रहणं न कार्यमिति । ऋकारानुबन्धस्य नागोपीति निषेधोऽकारानुबन्धस्य च निषेधाप्राप्तयोपसाहचर्यवित्तिरिति सन्निकरस्य कश्चित्त्वादिति शेषः । ननु "वज्राण्" "विज्राण्" इति रूपद्वयतिद्वये सूत्रे "राण्" इति पाठन्यासे ऋकारवित्तेनैव दीप्त्यपप्रतीते ऋकारविशिष्टस्य क्रियावाचकत्वाभावेन तत्र साहचर्यपरिभाषा न नियामिका भवितुमिति । एव च भ्राजिग्रहणं पुनरपि व्ययमिति चेदित एवावचेराह—किञ्चेति । अन्धे तु ऋकारानुबन्धस्य भ्राजपातोर्धतुपाठे कणादेशवि कल्पितस्य मूलेकन्यासस्य स्थाने "भ्राम्" इति त्रिव्यस्य तस्य शान्तात्वेन एते विभ्राट् इति 'भ्राञ्' धातोश्च कुत्वेन विभ्राण् इति रूपद्वयसंवाच्य शपक समययन्ति दूषयन्ति च विभ्राञ्शब्दावच्छागव्यन्तात्कारि किञ्चि सो एकदेशविहङ्गन्या

प्रयत्नतरति । अत्र कालापानुसारिणो वत्सरशब्दमपि पठित्वा वत्सरे देय-
मृणं वत्सरार्णमित्युदाहरन्ति, अपरे तु वत्सशब्दमपि पठन्ति, तत्सर्वं भाष्यादि-
विरुद्धम् ॥

अन्तादियच्च (पा० सू० ६।१।६) इदं कः पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते यथासंख्यं
चेत्यभिप्रेत्याह—पूर्वस्यान्तवदिति । स्थानिवत्सूत्रेणैव गतार्थमिदं सूत्रम् । न चा-

शब्दरत्नम् ।

वत्सम् । किञ्च भ्राजन्तर्गतराजेन ऋकारानुबन्धत्वं तस्य समुदायानुबन्धत्वादिति ।
भाष्यादिबिरुद्धमिति । तदनुक्तत्वादिति भावः ॥

गतार्थमिदमिति । पूर्वपरयोरिति द्विवचननिर्देशेनोभयोरपि प्रत्येकं स्थानित्वा-
दिति भावः । एवं च 'प्राच्छति' इत्यादौ विसर्गवारणाय ज्ञापकाश्रयणमपि न कार्यं,
यतस्त्वत्र स्थानिवत्त्वेन रेफान्ते पदत्वं दुर्लभं, तस्य तत्स्थानिधर्मत्वाभावात् । आनुमा-
मैव्यो ।

भ्राजन्तर्गतराजेश्चातुत्वात्तस्य ग्रहणासम्भवादिति भावः । न ऋकारानुबन्धत्वमिति । तेन रानु-
ग्रहणेन तद्वृत्तग्रहणासम्भव इति शेषः । यत्र भाष्यकारपठित्ववचनविरुद्धार्थस्य प्रसक्तिस्तत्रैव
भाष्यविरुद्धमिति व्यवहारस्तथा त्वत्र नास्तौत्याशयेनाह—उदनुकृति ॥

ननु "आद्गुणः" इत्यादौ स्थानपच्यनिर्देशात्कथं कृतार्थतेत्यत आह—पूर्वपरयोरिति ।
अपिशब्दः प्रत्येकपदोत्तरं योजनोपः । समुदायस्यैव स्थानित्वमिमत्तत्वे समाहारद्वन्द्वेनैव
निर्दिशेदिति भावः । अत एव 'कृष्णद्धि' इत्यादौ रपरत्वलिङ्गिः । उभयोः—पूर्वपरयोः ।
इति भाव इति । मूलकारस्येति शेषः । एवञ्च—स्थानिवत्त्वाभाष्यणे च । शापकाश्रयणमिति ।
"उभययशुं" इति निर्देशस्य ज्ञापकत्वाश्रयणप्रकाशकारादिकृत्तत्र कार्यमित्यर्थः । तत्स्थानि-
धर्मत्वाभावात्—एकदेशस्था निधर्मत्वाभावात् । समुदायस्य प्रत्येकञ्च स्थानित्वं, नहि तत्र पद-
त्वमस्तीति भावः । नन्वानुमानिकवचनकल्पनया भविष्यतीत्यत आह—प्राणुमानिर्देशेति ।

भावप्रकाशः ।

इत्याद्यसाधुरेषु । तेषां प्रमित्तत्वे तन्मात्राद्ये उदमित्यर्थं चेति भावः । राजेन ऋकारेति । षडुभयोरित्यम् ।
कार्ये तदुपपत्तः । तस्य, ऋकारस्य । भाष्यादीति । चादिना प्रकाशादीनां प्रथमम् ।

ननु "आद्गुणः" इत्यादौ स्थानपच्यनिर्देशात्कथं गतार्थत्वम् । किञ्च कथञ्चित्समुदायनिष्ठवर्गस्य
तेन लामेऽप्यवयवधर्मलामार्थमावश्यकमिदम् । अत्र आह—पूर्वति । अपि प्रायेकपदोत्तरं योज्यः । स
च समुदायसमुच्चारकः । प्रत्येकमिति । अन्यथा समाहारद्वन्द्वेनैव वदेत् । अत्र एव 'कृष्णद्धि' इत्यादौ
रपरत्वादिभिर्लिङ्गिरिति भावः । इति भाव इति । मूलस्येति भावः । एतत्स्वित्वात्तर्हि दिगर्थत्रयाऽपि सूच-
यित्तुमादौ तदुपपादयति—एवञ्चेत्यादिबोधयमित्यन्तेन । एवञ्च, तेन गतार्थत्वे च । आश्रयणमप्यो-
ति । प्रकाशादिकृतमित्यर्थः । अपिः सूत्रसमुच्चये । एवञ्चापरं लाभयमिति भावः । तत्स्थानिधर्मत्वा-
सत्ता ।

येन स्थानिवत्त्वेन वा भ्राजन्तर्गतेषु 'विभू' इत्यत्र परवार्थतया भ्राजित्वात्तस्य सार्थक्यात् । समुदा-
यानुबन्धत्वादिति । यदुपदेशप्रयुक्ता यस्येति तदुपकारकत्वं तस्येत्यन्वश्लोकेः ।

तत्स्थानिधर्मत्वाभावादिति । परत्वस्य प्र इत्येवदत्तकहत्वाकारमात्रवृत्तिरिवाभावादित्यर्थः ।
आनुमानिचेति । श्रौतस्थानिधर्मत्वात्समुदायस्य स्थाने श्रौतदेशव्यतिर्गण्यत्वं समुदाय चादेशो यवती-
ति आनुमानिकस्यान्यादेशभावस्य शब्दानित्यत्ववारणाय कृतया कल्पनयेति उदर्थः । दुर्लभत्वादिति ।
चिन्तमिदम् । श्रौतस्थानिधर्मत्वात्समुदायस्य स्थाने श्रौतदेशव्यतिर्गण्यत्वं समुदाय चादेशो यवती-
तिवारणाय अर्थवत्समुदाये श्रौतदेशव्यतिर्गण्यत्वं श्रौतस्थानिधर्मत्वात्समुदायस्य

स्विध्यथमिदमिति भ्रमितव्यम्, अस्याप्यस्विधावनिष्टत्वान् । अन्यथा अयजे इन्द्र-
मित्यत्र सवर्णदीर्घापत्तेः तथा च वार्तिकम्—“न वा अताडूप्यातिदेशात्”

शाब्दरत्नम् ।

निकषचकल्पनया प्र ऋच्छ इत्यस्य प्राच्छं आदेशे तु समुदाये प्रशब्दधर्माणां स्थानि
वच्चेन लाभेऽपि प्रारित्यत्र तदलाभेन रेफेपदान्तत्वस्य दुर्लभत्वादिति बोध्यम् । न वेति ।

भावप्रकाशः ।

भावादिति । समुदायनिष्ठत्वेऽपीत्यादिः । तदन्तत्वं तु तेन न वर्णवृत्तिर्वादिति भावः । ऋच्छिति ।
अर्थवत्त्वस्य कल्पनामूलत्वेन तावन्मात्रेऽपि तसत्त्वेन न तिङन्ताकिः । यथा तेस्तुरित्थादी । अत
एवेका निर्देश इति भावः । अपिरनास्थायां सम्भाषनायां वा । एवञ्च तत्र नाग्रह इति बोध्यम् । पूर्वन्तु
नैवम् । अतएवैतद्वैलक्षण्यसूचकस्तुः । अन्यतुल्यमेवेत्याह—प्रारिति । तस्यानादेशत्वादिति भावः ।
सरला ।

र्णवृत्तेति औत्सर्धानिसमभिध्याहृतयावद्वर्णोत्तरवर्णावृत्तेति विशेषणस्य स्थानेन्तरतपरिभाषाबलेना
वदयं वक्तव्यतया प्रकृते औत्सर्धानिबद्धितार्थवत्समुदायस्य प्र इत्यस्य तादृशविशेषणविशिष्टोऽर्थवान् समुदा
यः प्रार् इति आदेशो भवतीति भानुमानिकस्थान्यादेशभावबोधकवचनकरणभावत्वत्वेन ‘प्र’वृत्तिपदत्वस्य
प्रार् इत्यत्र लामेन तुल्यवृत्तिवैधन्यायेन रेफे पदान्तरस्य मुलभत्वात् । एवञ्च स्थानिवत्त्वरेणास्य सूत्रस्य
गतार्थत्वाङ्गीकारेऽपि ‘प्राच्छति’ इत्यत्र रेफस्य विसर्गवारणाय शापकमाश्रयणीयमेवेति । यद्यप्यत्र पूर्वपर्यो-
रिति, स्थानिताश्रयणेन तद्वदितत्वस्य ‘प्रऋच्छ’ इति समुदाये एव तथापि द्विवचनबलेन प्रत्येकमपि स्थानि
तापयतिः सत्त्वेन ‘प्र ऋच्छ’ इत्यस्यैव प्र इत्यस्य ‘ऋच्छ’ इत्यस्य च औत्सर्धानिबद्धित्वमस्त्येवेति तदनु
रोधेन ‘प्रार्’ इत्यस्य ‘आच्छ’ इत्यस्य च ‘प्राच्छ’ इत्यस्यैव औत्सर्धानिशब्दित्वमस्त्येवेति बोध्यम् । प्रत्येकं
स्थानितापर्याप्तेः स्वीकारेण ‘कुष्णादिः’ इत्यत्र रपर्यं, समुदाये च तत्स्वराकारेण ‘सुवङ्गादीम्’ इत्य
त्रोभयगुणकस्वरितादेशश्च सिद्धयति । एतादृशानुमानिकस्थान्यादेशभावकल्पनेन ‘पञ्चतु’ इत्यत्र औत्सर्धा-
निबद्धितार्थवत्समुदायस्य ‘नि’ इत्यस्य “एव” इति सूत्रेण ‘तु’ इत्येवादेशो ननु ‘तित’ इति, नवा ‘ठ’ इति
नापि अधिक ‘तुम्’ इत्यादिरिति । नचान्तादिवत्सूत्रामावे ‘क्षीरपेण’ इत्यादी प वृत्ति एकाजुत्तरपदत्वस्य ये
इत्यत्रातिदेशो न स्थापनहिराविति निषेधात्तस्य भ्रमावृत्ति ‘अथ’ धर्मवदितत्वादिति वाच्यम्, तत्रै
काव्यस्य स्वतः सिद्धत्वेनोत्तरपदत्वमात्रस्यैवातिदिशिङ्गित्वेन तस्य चानन्विधिवेदानन्विधिविति तिथे
धाप्रवृत्तः । नचैवमपि मिय इत्यादावियञ्च न स्यात् धातुत्वस्य ‘भोर्’ इति समुदायैकदेश ‘भो’ इत्येतद्-
चित्त्वेन तस्य स्थानिधर्मत्वाभावेन स्थानिवत्त्वसूत्रेणानिदेशुमशक्यत्वात्, इति वाच्यम्, ‘प्राच्छति’ इत्या
दाविवात्रापि समुदाये प्रत्येक चार्थवत्तया स्थानितापर्याप्तः सत्त्वेन भो इत्यस्य भो इत्यादेश, ई इत्य
स्य ई इत्यादेशः, भोर् इत्यस्य च भो इत्यादेश इति त्रयाणामनुमानिकस्थान्यादेशानां बलत्वेन न वृत्ति
धातुत्वस्य भो इत्यादेशोऽतिदेशुं शक्यत्वात् । एवाश्वशब्दे तु नैव स्वशब्दत्वमनिश्चित्य तस्मादारित्शब्दे
परे “स्वादीरेरिणो” इति वृद्धिः शङ्क्या, ‘एव’ इत्येतन्नित्यस्थानितानिरूपितादेशतायाः स्वाशब्दे सत्त्वेऽपि
स्वाश्वशब्देऽभावेन तत्र स्वशब्दत्वस्यातिदेशुमशक्यत्वात् ।

नचैवम् ‘भ्रमो’ इत्यादावाश्वे न स्याद्बहुवचनत्वस्य स्थान्यैकदेशवृत्तित्वेन तस्य स्थानिवत्त्वसूत्रेणा
तिदेशुमशक्यत्वादिति वाच्यम्, तत्रापि पूर्वोक्तोत्था अद ई इत्यस्य अदे आदेशः अद इत्यस्य अदे
इत्यादेशः, ई इत्यस्य ए इत्यादेश इति स्थान्यादेशमात्रवचनत्वेन ईकारवृत्तिबहुवचनत्वस्य प्रकारेण सुत्र-
त्वात् । नच अनन्विधिविति अस्तव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितासमानाधिकरणधर्मनिमित्तताके कार्ये न
स्थानिवदित्यर्थकनिषेधः शङ्क्यः, तस्य अस्तव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशताश्रयधर्मिकारोप-
कारोभयधर्मणः साक्षादवच्छिन्ना या अदृश्यता तादृशोद्देश्यताके कार्ये कर्तव्ये स्थानिवत्त्वस्य स्थानिव-
त्त्वसूत्रव्याख्याने सशुक्तवाङ्मत्रापि आरोपकारीभूत बहुवचनत्वधर्मणः साक्षादवच्छिन्नत्वस्य “एव ईद
बहुवचने” इति सूत्रीयोद्देश्यतायामसत्त्वेन तदप्रवृत्तेः ।

नन्वन्तादिवत्सूत्रामावे “उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्” इत्यस्यासङ्गतिः । न च स्थानिवत्त्वस्यैव

इति । न विसर्ग इति । एतच्च सुखार्त इत्यादावपि तुल्यम् । अत्र च कार्यकाष्ठप-

शब्दरत्नम् ।

“वर्णोद्यये विधावन्तादिष्वन्तावप्रतिषेधो वाच्यः” इत्यस्य प्रत्याख्यानमेतत् । न वा वक्त-
व्यं, तादृश्यस्य वर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यानेनातिदेशाभावादिति तदर्थः । पूर्वस्य परस्य च
समुदायस्यान्तादिभ्यां वर्णाभ्यां पृथगवल्यताभ्यां ये व्यवहाराः प्रातिपदिकत्व-स्रवन्त
स्व-पर्ययत्वाद्यप्येते कृतीकादेशस्यापि भवन्तीत्यर्थात् । अत एव तुल्यसिद्धवचनं चरिणा
र्थम् । अन्यथा ‘अधीत्य’ इत्यादौ ह्रस्वत्वप्रयुक्ततुक्तिद्वैरसिद्धवचनवैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।
अत एव ‘खट्वाभिः’ इत्यग्रीस्नेति दिक् । अत्र चेति । ‘उत्कर्षः’ इत्यत्र ‘प्राञ्छेति’
भैरवी ।

गूढे “शास्तादिवच” इत्यनेन वर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यातिदेशो नास्तीत्यर्थे वार्तिकं “नवा अता-
द्रूप्यातिदेशात्” इत्युक्तं, तद्विद्युत्ति—वर्णाद्य इत्यादिना । वर्णमात्रवृत्तिधर्मनतिदेशे साध-
धमाह—अत एवेति । वर्णमात्रवृत्तिधर्मनतिदेशादेव । अत्र एवेति । उक्तोऽर्थः । एतत्फलम्
तुल्यसिद्धवचनेन ज्ञापनेनान्तादिशब्दौ तात्रावुपस्थितैकादेशस्यानिराी, पूर्वपरयोस्त्वप्य
चातुर्वृत्तिः, तां च तद्व्यतिरसमुदाययो यथातन्वयश्च तेनोक्त्यात्मनः । दिगिति । दिगर्थस्तु
भावप्रकाशः ।

विकारोपपत्त्यर्थं प्रकृतसङ्घटयये चाह—वर्णोति । इत्यस्येति । वचनस्येत्यर्थः । अत्र एव “न वा वक्त-
व्यम्” इत्यभिप्रेतिः सङ्गच्छते । सूत्रादेव तयाऽर्थात् इति नेदस्यपूर्वं वचनमिति वचनयितुम्, अ
नया युक्त्या मूलासङ्घटि चनयितु च तदर्थमाह—नचेति । वर्णमात्रेति । अन्तादीत्यादिः । प्रापदेन
तत्पदिनसमुदायवृत्तिधर्मव्यावृत्तिः । तद्वैतुक्त्यर्थं एतद्विदेशेऽष्टस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । देशा
भावादिति । अनेनादात्तत्वेति वार्तिके छेदः प्रदर्शितः । ननु सूत्रात्प्रथमिदं लक्ष्यमाह—पूर्वस्ये-
ति । तत्तदवयवत्वेन बोधकसमुदायाद्येकान्तादिशब्दानुपस्थितौकादेशस्यानिराी “एकः पूर्वपरयोः”
इत्यनुवर्तते, तां च तद्व्यतिरसमुदायपरी यथासहस्यं चेत् भावस्तदाह—समुदायेति । सूत्रोक्त्याह
तिरित्याह—अन्तादिभ्यामिति । पार्थवयामाये स्वयैवामावापत्त्याहृदयानुपस्थितौ आह—पृथगिति ।
असहितायामिति भावः । एक इत्येकादेशविशिष्टपरमित्याद्येनाह—कृतीकेति । पूर्वस्य परस्य च स
मुदायस्येत्यर्थः । अतिरस्यैव समुच्चये । एवञ्च विशिष्टे तत्रिष्वधर्मस्वीकारितेशो न वर्णमात्रवृत्त्यस्यैव
त्वातिदेशः, एकादेशमात्रविशिष्टं च वर्णशुक्तमयुक्तं वेति । अन्तादिशुक्तपूर्वपरव्यतिरस्यः कृतीकादेश
इति पर्यवसितम् । अत्रार्थं मानमाह—अत एवेति । उक्तार्थाङ्गीकारादेशेत्यर्थः । तुल्यसिद्धेति । तत्र
नार्थं तस्यासिद्धवचनक वचन, तुल्यसङ्घटयमित्यर्थः । एतन्मतेऽपि । अन्यथेति । अन्तादिवदिनिपदस्वा
रथेन पूर्वपरान्तादितुल्य एकादेश इत्यर्थोङ्गीकारे इत्यर्थः । ह्रस्वेति । आदिवत्त्वेनेत्यादिः । एव त्पार्थ
दृढोक्त्य फलमाह—अतएवेति । उक्तोऽर्थः । ऐस्नेताति । पूर्वान्तवत्त्वेनाऽवनिबन्धन इति भावः । ‘अ
यजे इन्द्रम्’ इत्यादौ सवगदोर्वाभावस्याप्युपलक्ष्यगमिदम् । दिगिति । तदर्थस्तु तेन गतार्थकं न । ‘सो
स्यस्तः

स निषेधः “अथः परदिनम्” इत्यस्यापि निषेधापत्त्या ‘व्यायते’ इत्यादौ न्तानापत्ते, इति चेत् ? न,
अवयव आश्रयणे न कथानिवत्” इति स्थानित्वत्त्वात् इति निषेध इति स्वोकारेणापत्त्यात् ।

तदर्थे इति । अ-नादिधर्मवृत्तिधर्मनान्तावृत्तिधर्मपटिधर्मस्य “अन्तादिवच” इति सूत्रेणातिदेशो न
भवतीति तदर्थ इति बोध्यम् । यथाह्यत न तस्यक् “वत्तुकोरसिद्धः” इत्यत्र तुल्यसङ्घटयस्य वैयर्थ्याप
त्तेस्तादवत्त्वात् “अधीत्य” इत्येकादेशे ईकारे तत्त्वत्त्वेन वर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यातिदेशाभावेऽपि ह्रस्वा-
न्तवदादित्यस्य वर्णमात्रवृत्तिधर्माभावेनातिदेशेनैव उक्तसिद्धेः । तस्मात्तुल्यसङ्घटयेन वर्णमात्रवृत्तिधर्मपटिधर्म-
स्यापि अतिदेशो न भवतीति ज्ञाप्यते । एवञ्च प्राधान्येनाऽश्रयणेऽप्राधान्येनाऽश्रयणे वैलक्षण्यप्रसङ्गेः
स्थानिवत्त्वेनेत्यादि गतार्थमिति तस्यम् । विस्तरस्तु शब्देन्दुश्लेषरूपिणोऽस्मद्गुरुविरचिते द्रष्टव्यः ।

इत्यर्थोदिति । अर्थं भावः—अत्र सूत्रेऽनुवृत्तस्य पूर्वशब्दस्य एकादेश पूर्वस्थानिनिष्ठ चामावयवक

चे बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वमपि बोध्यम् । न च "नाजानन्तर्ये" इति निषेध यत्रान्त-

भैरवो ।

यन्मूलेऽभिहितं स्थानिवद्भावेन गतार्थमिति तदभिप्रायवर्णनमेवैतत् । तथाहि—स्थानिव-
त्सुत्रमप्राधान्येनालाश्रयणेऽपि न प्रवर्तते प्रपञ्चेत्यादौ यथा । इदञ्च सूत्रमप्राधान्येनालाश्र-
यणे "पत्वुत्कोरसिद्ध" इति सूत्रे तुग्रहजाऽज्ञापकात् यद्यपि न प्रवर्तते तथापि यत्राप्राधा-
न्येनालाश्रयणन्तत्र प्रवर्तते एव । अत एव "क्षीरणेण" इत्यादौ 'पे' इत्यस्यैकाचूत्वविशिष्टोत्तर
पदत्वातिदेशाण्णत्वस्य प्रवृत्तिः । स्थानिवत्सूत्रेण तु तस्य नातिदेशोऽप्राधान्येनालाश्रय-
णात् । किञ्च तेन स्थानिनिष्ठधर्मस्त्वैवातिदेशो भवतीति 'भोई, मिय' इत्यादौ वणयोरेव
स्थानिवत्त्वेन 'भो' इतिसमुदाये धातुत्वानापरित्तिरीयक न स्यात् । आनुमानिकस्थान्या
देशभावे 'भोई' इति समुदायस्य 'भो' इत्यादेशे स्थानिनि समुदाये धातुत्वस्यासत्त्वेन 'भो'
इत्यस्य धातुत्वमलम्ब्यम् । आनुमानिकस्थान्यादेशमावकल्पनेऽपि 'भोई' इत्येतत् घटकयो-
प्रत्येक स्थानिस्त्वमित्यत्र मानाभावः । प्रत्येकमपि स्थानित्वकल्पने तु स्वशब्दाऽन्वयशब्दयो-
रेकादेशे स्वाद्यशब्दे स्वत्वस्यातिदेशोऽपि स्यादिति तत ईरिन् शब्दे 'स्वाश्वेरी' इत्यत्र
बुद्ध्यापत्तिः । अस्य सूत्रस्याप्राधान्येनालाश्रयणेऽपि प्रवृत्त्यर्थमावश्यकत्वादेव भाग्यहताम-
प्रत्याख्यानमिति ।

भावप्रकारः ।

रपेणश्यादावेकारविशिष्टे एकाजुत्तरपदत्वस्याप्राधान्येनालाश्रयणेन स्थानिवत्त्वेनालम्ब्यत्वात् । किञ्चो-
कादेशे वणयोरेव श्रौतस्थानित्वेन 'भो ई मिय' इत्यादावेकादेशविशिष्टे धातुत्वानापत्तेः, तस्य तत्त-
त्त्वान्यधमत्वात् । आनुमानिकादेशग्रहणे विशिष्टस्यार्थवत् स्थानित्वेऽपि प्रत्येक तयो समुदाययोः
स्थानित्वे मानाभावाच्च । तथात्वे च 'स्वाद्य'शब्दस्य स्थानिवत्त्वेन स्वशब्दस्य तत्र ईरिन्शब्दे बुद्ध्या
पत्तः । अत एव 'प्राङ्' इत्यादी पत्वजस्तवादि न । किञ्चेदम् 'उभयत आश्रयणे' इत्यस्य लोकन्याय-
सिद्धस्यासङ्गत्वात्प्राप्तवमौयादित्याद्यसिद्धः । स्थानिवत्त्वस्य तुभयत्र आश्रयणविषये उक्तीत्याऽप्राप्तिः ।
तस्मात्प्राधान्येन सम्भाव्यवृत्तिधर्माश्रये "अन्तादिवच्च" शयस्याप्रवृत्तिरिति ततो वैलक्षण्येनाप्यवश्यक-
त्वम् । अतएव भाष्ये न प्रत्याख्यातम् । पञ्च परममूलस्य प्रकाशानुयायिनो युत्त्वेऽपि मूलमयुक्त-
मेवेति ।

सरला ।

समुदाये लक्षणा, परशब्दस्य च एकादेशपरस्थानिनिष्ठायावयवकसमुदाये लक्षणा । तथाच एकादेश-
एकादेशपूर्वस्थानिचरमावयवकसमुदायस्थान्त्वत्, एवमेकादेश एकादेशपरस्थान्यायावयवकसमुदायस्या
दिवदिति सूत्राय । पञ्च एकादेशनिष्ठचरमावयवतानिरूपकसमुदाये एकादेशपूर्वस्थानिनिष्ठचरमावयवना-
निरूपकसमुदायवृत्त्यर्थवत्पयोऽता प्रातिपदिकत्वमुत्तत्त्वप्रत्ययत्वादयो धर्मा अतिदिश्यन्ते, एवमेकादेशनि-
ष्ठायावयवतानिरूपकसमुदाये एकादेशपरस्थानिनिष्ठायावयवतानिरूपकसमुदायवृत्त्यर्थवत्पयोऽता प्रातिप-
दिकत्वादयो धर्मा अतिदिश्यन्ते इत्यावत् । "तदञ्च" इति न्यामेनैव 'पूर्वपरयो' इत्यस्यानुवृत्त्या पूर्व
स्थानिनिष्ठधर्मातिदेशसिद्धौ "अन्तादिवच्च" इति समुदायांशे नित्यमाकाङ्क्षान्तादिशब्दवदित्युत्तरकरण
पूर्वपरशब्दयोक्तव्यं लक्षणायां तावयवयाइकम् । तथाच तादृशसमुदायवृत्तिधर्मांशामयवत्पयोऽतातामेव
तिदेश इति लभ्यते । तथाच वर्णमात्रवृत्तिधर्मांशामत्वहस्रवादीनां तद्वृत्तिधर्मांशान्त्वत्वादीनां चाप-
वत्पयोऽतावाभावेन नातिदेशप्रसङ्ग इति सूत्रेणैवाश्रयणार्थात् तस्मैसिद्धौ "वर्णाश्रये विधावन्तादिवद्भावा-
प्रतिषेधो वाच्यः" इति वार्तिक न करणीयम् । अन्यथा 'न वा अजादृधातिदेशात्' अन्तादिवर्णवृत्ति-
धर्मावृत्तिधर्मावृत्तधर्मानतिदेशादित्यर्थकरत्वात्ति कस्य स्वतन्त्रवचनत्वे तेन 'वर्णाश्रये' इति वार्तिक
प्रत्याख्यानमसङ्गतं स्यात्, वचनस्य वचनान्तरेण प्रत्याख्यानानुगादिति ।

रङ्गे बहिरङ्गे वा अचोरानन्तर्यं तत्रेति हरदत्तपक्षे तत्प्राप्तावपि यत्र पश्चात्प्रवर्तमानेऽजानन्तर्यमिति कैयटमते निषेधाप्राप्तेः । बह्वपेक्षत्वेन बहिरङ्गायां वृद्धावजानन्तर्यसत्त्वेऽपि पश्चात्प्रवर्तमाने तदभावात् ॥

शब्दरत्नम् ।

इत्यत्र चेत्यर्थः । आद्ये विशिष्य अन्तशब्दस्य नृत्वायासमासतापेक्षत्वेनाग्रये उपसर्गत्वधा तुत्वादिसापेक्षत्वेन वृद्धेर्बहिरङ्गत्वादिति भावः । अचोरानन्तर्यमिति । अचोऽजानन्तर्यनिमित्तमित्यर्थः । पश्चात्प्रवर्तमाने इति । अन्तरङ्गे इत्यर्थः । अत्र च "पत्वतुकोः"— (पा०सू०६।१।८६) इति सूत्रस्थं तुग्रहणं ज्ञापकम् अन्यथाऽधीत्येत्यादौ ल्यप्प्रवृत्तये पूर्वं समासे जाते तत्र संहिताया नित्यत्वात् ल्यवृत्तपत्तिरन्तमप्यसंहितयाऽवस्थानाभैरवी ।

सन्निहितसुखात्तशब्दमात्रविषयकत्वं तस्य नेत्याशयेनाह—सुखेति । धातुत्वादिति । आदिना अवर्णान्तत्वस्य परिपहः । हरदत्तसम्मतपरिभाषायपक्षेऽजह्वस्यन्यान्वानन्तर्यमिति, उक्त 'अन्तरङ्गे बहिरङ्गे वा' इत्यत्र वाशब्दस्य चार्थकत्वेनान्तरङ्गे बहिरङ्गे चाचोराश्रयणमित्यर्थो वाभिमत ? नाय, 'अक्षरः' इत्यत्र यणादेशो कर्तव्ये बहिरङ्गस्य ऊठोऽसिद्धत्वनिषेधानापत्त्या इष्टप्रयोजनासिद्धेः । मान्त्यः, वाशब्दावादानस्वारस्यविरोधात् अक्षरुरित्यस्यासिद्धेश्च, इत्यत आह—अचोऽजानन्तर्यमिति । मूले हरदत्तपक्षे इत्यनेनाहचिः सूचिता । तदो जन्तु पचावेदमित्यत्राप्यसिद्धमिति परिभाषाया निषेधापत्त्येष्टार्थासिद्धिः । तुक्वसिद्धत्वविधायकत्वचनस्यावश्यकतया ज्ञापकत्वस्योपपत्तावपि भाष्ये—'असिद्धबहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्युक्त्वा, नाजानन्तर्यमिति वक्ष्यामीत्युक्त्वा 'अन्तरङ्गे इत्यस्यानुवृत्तिसूचकाक्षरास्वारस्यमिति । एतच्च 'पश्चात्प्रवर्तमाने' इत्युक्त्या मूलकारेणापि ध्वनितम्, अत्र च—परिभाषायाञ्च । तद्वैषम्यम्—तुग्रहणवैषम्यम् । परवग्रहणान्तु न ज्ञापकम्, कोसिचवित्त्वत्रेण भावप्रकाशः ।

सन्निहितसुखात्तशब्दमात्रविषयकत्वं तस्य नेत्याशयेनाह—सुखेति । शब्दच सिद्धावलोकात्मन्यायाश्रयणसुखनाय मूलज्ञानं तत्र नोक्तमिति भावः । एतेन पूर्वानुपन्यासे पश्चान्तरोपन्यासव्याजेन बीजमाह—अत्र चैकीतिमान्योक्तव्याख्यानं प्राचामनुयेपेनेति चर्नितम्, तस्यापि तुग्रहत्वात् । तदेव ध्वनयन्नाह—आद्ये इति । उपसर्गोधात्वादीति । आदिनाऽवर्णान्तत्वादिसिद्धयः । इति भाव इति सूचिताश्चिस्सूक्तैव । ननु हरदत्तमतेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गे वाऽजह्वस्यन्यान्वानन्तर्यमित्यर्थः, उक्त स्वगतनिमित्तत्वेतरनिमित्तत्वाभावे इत्यर्थः, उतास्थान्यन्यपरनिमित्तकत्वे इत्यर्थः, उक्त चार्थं वा स्वीकृत्योभयप्राचोत्प्रायणमित्यर्थः ? नाय, लक्ष्य 'अक्षरः' इत्यादीनासिद्ध्या निषेधयत्तापत्तेः, धर्मिप्रादिकमानविरोधाच्च । न द्वितीयसूत्रीयो, पचावेदम्' इत्यादीनापत्तेः । मान्त्यः, स्वायत्ते शब्दप्रयोगे चास्वीवीक्षित्वात्तस्तम्भनिष्कर्षेणाह—अचोऽजानन्तर्यमिति । तत्र तत्र वा यत्राचोऽजानन्तर्यं निमित्तत्वेनाश्रयमित्यर्थः । द्वित्वं विवक्षितमिति भावः । अचोरानन्तर्यमिति पाठे तु तयोरेव मिय आनन्तर्यं तत्त्वेनाश्रयमित्यर्थः । मूले हरदत्तपक्षेनाहचिः सूचिता । तदोत्रं तु "न धातुलोप" इत्यादिसूत्रस्य भाष्यादिविरोधः 'पचावेदम्' इत्याद्यसिद्धेश्च । ननु धर्मिप्रादिकमानविरोधात्कैयटमप्यनुक्तम् आह—अत्र चेति । उताचार्थकपरिभाषायां चेत्यर्थः । यत्तु कैयटप्रयः, परवग्रहणं ज्ञापकं, कोऽसिचरङ्गेऽस्येत्यादौ पदद्वयसम्भ्रन्निवर्णद्वयापेक्षत्वेन बहिरङ्गादेशस्वातिसिद्धत्वेन पत्तामपत्त्या तस्य वैषम्यार्थः । ययपि तत्रेणुग्रहणं तत्तु परेणैव, तथापि तेष्वचामभ्यन्तर्भावेऽस्यैव । न चैवमध्येकादेशे सिचश्रियस्यैकदेशविकृतन्यायेन पदत्वे सस्य तदादिसत्त्वात् "सात्पदायोः" इति निषेधेनैव सिद्धे तद्वैषम्यमेवेति वाच्यम्, लोकात्मन्यायाच्छब्दस्य प्रावरत्येन तं वापित्वा पदादिवर्धेन 'असिचत्' इत्यस्य तत्त्वेन तदभावादित्याहुः तच्च, इणः पूर्वपदीयत्वेन परवस्थाऽपि तादृशत्वोन्मोभयोस्तुल्यत्वाद् वैषादिकेन्तरङ्गं तदप्रयुक्तेः मायुक्तवाचात् आह—तुग्रहणमिति । अन्यथा—परिभाषानङ्गीकारे । आदिना प्रोयोथादि । ल्यपिति । ततः पूर्वं तुनेऽभातेरिति भावः । तत्र—समासे । अपिः कैमुतिके ।

शब्दरत्नम् ।

सम्भवेन एकादेशे यद्यपि तुगपेक्षया पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षैकादेशस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वेन तद्वैयर्थ्य स्पष्टमेव । तत्र पश्चात्प्रवर्तमाने तुक्यचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तकार्यत्वाद्यदोषः । अजानन्तर्यमिति । अचोऽन्यानन्तर्यमित्यर्थः ॥

भैरवी ।

पूर्वपदसम्बन्धित्वेन पत्वस्याप्युभयापेक्षत्वेनोभयोः समत्वादित्यन्यत्र स्पष्टम् । अजानन्तर्यमित्यत्र न द्विवचनान्तेनाच्छेदेन समास, किन्त्वेकवचनान्तेनैवेत्याशयेनाह—अचोऽन्यानन्तर्यमिति ॥

भावप्रकाशः ।

तुगपेक्षेति । स्पष्ट चेद्देशरीत्या बहिरङ्गत्वं “न धातु” इति स्वभाष्यादौ । तदपिनातिरिक्तं किन्तुत्तान्तभूतमिति भावः । सार्थक्य प्रतिपादयस्तदविरोधमेवाह—तत्रेति । अथोत्प्रेषणादावित्यर्थः । द्वित्वमविवक्षितम्, गौरवात् फलामावाद्भिन्नाहकमानविरोधाच्च । अत्रैव विकल्पोऽपि नेति भावः । तत्त्वचनद्वयाह—यजानन्तर्यमिति । एकवचनान्तेन समासः, तथैव प्रतिपादितात्वात् । कञ्चित्तु अचमानन्तर्यमित्येव पाठः ।

मान्यास्तु ‘पचावेदम्’ इत्यादावैत्वस्याच्चस्थानिकार्वेऽप्यच अजानन्तर्यस्य तत्र निमित्तत्वं नेति तस्मिद्धिः एतेन तुग्ग्रहणं मानमित्यस्यपारतमित्याहुस्तत्कैयटाधनुरोधेन, उक्त्युक्तेः । अत्रस्मिद्धये धमिक्रयादकमानकथमर्थान्तरमाह—अचोऽन्यानन्तर्यमिति । ऐत्वस्य न्यानन्तर्यानिमित्तकरवात्तस्मिद्धिः । एव चाचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तकेनैतरे कार्ये कृते च तस्मिन्त्यदन्तरङ्गपातित्यत्र च कार्ये बहिरङ्गस्य जानस्य नासिद्धत्वमिति एतदर्थो बोध्यः । अत एव ‘अक्षयः’ इत्यत्र बलि लोपो न । अन्थोत्राज् तदन्यो वा । यदित्यन्त्य एव गृह्येत धमियाहकमानात्तर्हि ‘अक्षयः’ इत्यादासिद्धिः । वस्तुतोऽक्षरमर्थादयोक्तार्याकामेन ‘नमुने’ इति बर्धाङ्गीकारे मानाभावेन बलिहोपाभावाद्यान्यार्थं चावश्यकं तदमित्यत्वेन तस्मिद्धिरित्यो व्यर्थं । किञ्च सत्त्वेऽपि द्वितीयाथानुपयोगः । भावश्यकपञ्चमीसमासेन “अचः १२” इति स्थानिवद्भेदेन तद्वारणादित्यादिसप्तम्यत्रेति बोध्यम् ।

यत् खण्डनकृत्रगन्नाथलाकारादयः । उपसर्गोन्नीतिप्रतीकं धृत्वा यत्कियेत्वादिहेतुस्तिरगुक्ता । उपसर्गोः क्रियायोग इति यथाश्रुतमृत्रार्थादेव तदाक्षेपसम्भवेन उपसर्गसंज्ञायाः क्रियायोगनिमित्तत्वादिति वाच्ये विशेषोक्तफलत्वादित्याहुः तत्र, आशयानबोध्यात् । तथाहि, ननु ‘प्रगत क्रथमः प्रथमः’ इत्यादौ अकारादिधात्वयोगेऽप्य-तर्भूतक्रियायोगेनोपसर्गत्वसत्त्वेन तत्रानतिप्रसङ्गाय उक्तरीत्या सामान्यतस्तदाक्षेपेऽपि ‘प्रगत क्रच्छकः प्रच्छकः’ इत्यादि वारणफलकेष्व्यातुविशेषलाभाय च तस्यावश्यकत्वमिति कथं सरला ।

अत एवेति । वर्णाश्रये विधावन्तादिवज्जावाप्रवृत्तरेवेत्यर्थः । वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति । नच अथि पूर्वकाद् ‘इत् कट् कटौ गतौ’ इत्यत्र प्रदिहत्याह इं चातोर्त्यपि स्वर्णदेशे ‘अथोय’ इत्यत्र पूर्वा-उवद्भावे नापीषात्स्मिद्धत्वात्पश्चादाह आतुम्भारणात् अकारादिस्वमित्ति कान्यत्, अक्षरहेतुकि कठव्ये पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयाक्षित्वेन बहिरङ्गस्य स्वर्णदेशेऽन्यानन्तरङ्गपरिभाषयाऽसिद्धत्वेनादोषात् ।

अचोऽजानन्तर्यनिमित्तमित्यर्थ इति । अग्निष्वाप्निरूपितव्यवधानामावनिमित्तके कार्ये कर्तव्ये इने वा बहिरङ्गशास्त्र नासिद्धमित्यर्थः । हरदत्तेति मूलेऽर्थाः सूचिता । साच ‘पचावेदम्’ इत्यस्यापि व्यापत्तिः, तत्र गुणस्य अचोऽजानन्तर्यनिमित्तत्वेनासिद्धत्वाभावे “एत दे” इत्यस्य प्रवृत्त्यापत्तेः । तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति । नच वेज्ज्पातोः क्विपि “ग्रहिज्यावदि” इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते ‘उभ्याम्’ इत्यत्र तुङ्कारणाय तुङ्ग्रहणं चरितार्थम्, पूर्वरूपस्य परद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयानुपेक्षत्वेन बहिरङ्गरामायात्, इति वाच्यम्, शापकपरमाव्यप्राप्त्याप्येन पूर्वदान्तोत्तरपदाद्येकादेशस्यैव तेनासिद्धत्ववाचनत्वाकारेण पूर्वरूपस्य तादृशैकादेशाभावेन तदप्रवृत्तेस्तत्र तुक इहत्वाच्च । विस्तरस्त्वन्यत्र इहव्यः ।

उपसर्गेणैति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्त्वं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा इत्युक्त्वा
दिति भावः । प्रार्थनीयतीति । “शरोऽचि” (पा० सू० ८।४।४९) इति द्वित्वनि-
पेयः । प्रेजत इति । एज दीप्तौ । कम्पनार्थस्तु परस्मैपदी । एजते कम्पते इति तु
प्राचां व्याख्यानं प्रामादिकमेव । एङ्घोडित्येव सिद्धेः परप्रहणमुत्तरार्थम् । रूप-

शब्दरत्नम् ।

यत्क्रियेति । यदर्थक्रियायुक्ता इत्यर्थः । इत्युक्तत्वादिति । भाष्यकारादिभिरिति
शेषः । उत्तरार्थमिति । तेन ‘अद्यर्थाः’, ‘भिन्द्युः’, ‘एचन्ति’, इत्यादितिद्धिः ।

भैरवी ।

“यत्क्रियायुक्ता” इति वचने ‘यस्य क्रिया’ इतिसमास इत्याशयेन व्यावष्टे—यदर्थेति ।
अस्यार्थरूप सप्रमाणत्वमाह—भाष्यकारादिभिरिति । क्रियायोगे एवोपसर्गसंज्ञाया गतिर्मज्ञा-
याश्च विधानेन प्रत्यासत्त्याऽस्यार्थस्य लाभः । तेन—‘प्रभूत ऋद्ध-प्रदः’ इत्यत्र वृद्धिर्न ।
तेन—उत्तरार्थस्य परप्रहणस्य करणेन । अद्यर्थादिति । अद्य आ ऋष्यादिति छेदः । आढो
योगात्पञ्चमी । वैकल्पिकत्वात् ‘आह् मयादाभिविद्योः’ इत्यसमासः । ऋद्यो—मृगः ।
“ओमाढोश्च” इति पररूपम्, ततो गुणः । ‘भिन्द्युः’ इत्यत्र “उरुवपदान्तात्” इति, ‘एच-

भावप्रकाशः

योगविभागेऽ भाह् मूढे—यत्क्रियेति । अयम्भावः, तत्र क्रियाभाविति वाच्ये योगप्रहणप्रामादिक
यदर्थक्रियायां प्रादीनाम-वयस्त्वं प्रत्येव तत्त्वम् । अत्र च ऋकारादिनिरूपितमेव तत्र, प्रत्यासत्तेः । अत्र एव
‘प्रभूत ऋद्धः प्रदः’ इत्यादी न । एवञ्च तत्र वारणेन तद्वयस्य सदुक्तार्थसाधकमिति तत्र हेतुक्तिर्ननु तत्र
इति । ननु कर्मधारये तमित्यनुपपन्न शब्द प्रत्ययत्वेन वृद्धेऽप्रसङ्गात् भाह्—यदर्थेति । अत्र यथा-
“गतिकारकोप” इति सूत्रस्य शब्देन्दुशेखरविरोधो न तथा तत्रैव परेतित्यादिना स्पष्टम् । नन्वस्य वदय
माणत्वेन भूतोक्तिरुक्तत्वात् भाह्—भाष्येति । नन्वस्येवतनुव्येव ‘शिवेहि’ इत्यादितिद्धिरत्र भाह्—
तेनाद्येति । आह्योगे पञ्चमी, वैकल्पिकत्वादसमासः ।

गोकार्ण्टुशैगदयशेहिताथमराशुगः ।

शषमरः ।

एणः नुरङ्गो रिवः साहृदयश्चारुलोचनः ।

इति पुरुषोत्तमकोशश्च । अस्मात्किञ्चनत्वं तु “ओमाढोश्च” इत्यत्र भाष्ये च्चनितम् । वदुषो धातु
पाठे तदभावेन सम्भावनैव न, यद्यपि बोधैवेन कविकल्पद्रुमे उगादिसूत्रधातुषु ऋणगणितः, काव्य
कामधेनो ‘ऋणगणितस्तुल्योऋदयः’ इति व्याख्यात च तथापि शाकटायनादिरीत्या तत्र । अत्र एव
‘ऋणगणितैरितर्वा ऋदयः’ इति व्याख्यात एवाभ्यादितिः, सूत्रभाष्यरीत्या त्वन्नुत्पन्नत्वेन तेषामिति स्पष्ट
सरला ।

इत्युक्तत्वादिति । यज्जन्यबोधविषयीभूतक्रियाविशेषविषयकतत्पर्यं प्रादिकत्वं प्रादीनां तद्धानुनि-
रूपितोपसर्गत्वं तेषामिति प्रगट्ट ऋद्धः प्रदः इत्यादी गमधातुजन्यबोधविषयीभूतक्रियाविशेषविषयकता
त्पर्यं प्रादिकत्वेन प्रसङ्गस्य गमधातुनिरूपितमेवोपसर्गत्वं ननु ऋषधातुनिरूपितोपसर्गत्वमिति वृद्धिर्निति
भावः ।

उत्तरार्थमिति । “ओमाढोश्च” “उरुवपदान्तात्” “मत्रोगुणे” इति सूत्रवार्थमित्यर्थः । ऋदये
तद्गदाहरणान्याह—तेनेत्यादिना । अद्यर्थादिति । अद्य आ ऋष्यादिति स्थितिः । ऋद्यो मृगस्त-
न्माह । पञ्चमीविभक्त्यन्तमेतत् । “ओमाढोश्च” इति पररूपेणाकारादेशे ‘अया’ इति आत् तत्र ऋकारेण

प्रहणं तु चिन्त्यप्रयोजनम् “एडि परः” इत्येव सिद्धेः । यथा “अमि पूर्वः” (पा० सू० ६।१।१०७) इति । नितानोऽवधारणमिति । यद्वाहुः—
 नावकलुप्तौ यदा दृष्टः पररूपस्य गोचरः ।

एवस्तु विषयो वृद्धेर्नियमेऽयं यदा भवेत् ॥ इति ॥

एतेन नियोजनं नियोगो व्यापार इति व्याख्यानं परास्तम् । “यदैव पूर्वं ज्व-
 लने शरीरम्” “ममैव जन्मान्तरपातकानाम्” इत्यादिप्रयोगविरोधात्, उदाहृतवृ-

शब्दरत्नम् ।

“अतो गुण इत्युत्तरार्थम्” इति क्वाचित्कोऽपपाठः । चिन्त्यप्रयोजनमिति । न च
 ‘शिवाय’ इत्यत्र “अतोऽप्रगृह्यस्य” (पा० सू० ८।४।१७) इत्यनुनासिकत्वे तदनुकरणे
 ततः परम् ‘ओम्’ इत्यस्य “ओमाडोश्च” (पा० सू० ६।१।९९) इति पररूपेऽनुनासिकाभा-
 वार्थं परस्य यादृशं रूपं तादृशं यथा स्यादिति रूपग्रहणम्, स्पष्टं चेदम् “पेञ्चौच्” इत्यत्र
 भाष्ये कैयटे चेति वाच्यम्, “तृज्वत्कोऽपुः” (पा० सू० ७।१।९९) इति सूत्रभाष्योक्तरी-
 त्या गुणस्य शब्दत्वादिबद्धपत्वाभावेन रूपग्रहणेनाव्यावृत्तेः । रूपशब्देन च श्रावणज्ञान-
 विषयोऽवयवसंस्थानवान् । अत एव तृज्वत्सूत्रे ‘न हि स्वरो रूपवान्’ इत्युक्तम् । वर्णरू-
 पावयवसंस्थानमेव शब्दस्य रूपं, तद्वत्तयैव शब्दस्य रूपमिति व्यवहारः, स्वरस्तु न तद्वा-
 मैरवी ।

न्ति’ इत्यत्र “अतो गुणे” इति पररूपम् । अपपाठ इति । उक्तप्रयोगाणामसिद्धेरिति शेषः ।
 परोक्तरूपमुपपन्नस्य दूषयति—नवेति । पररूप इति । प्राप्त इति शेषः । अनुनासिकाभावार्यमि-
 ति । पूर्वसादृश्यात्प्राप्तस्यानुनासिकस्याभावार्थमित्यर्थः । कैयटे—“इको गुणः” इति सूत्रस्य
 इति शेषः । भाष्योक्तरीत्येति । तत्र यथा स्वरस्य रूपत्वन्नेत्युक्तं, तथाऽनुनासिकत्वस्यापीति
 भावः । गुणस्य—आनुनासिक्यहस्वत्वादेः । ननु पृथिव्यादिद्रव्यनिष्ठगुणानां शब्देऽसम्भव-
 एव, यदि तु जातिसंज्ञाक्रियाभिन्नधर्ममात्रमिह रूपपदार्थस्तेऽपि स्यादेवेत्यत आह—रूप-
 शब्देनेति । अवयवेति । वर्णरूपत्वादिः । न चावयवसंस्थानवानसमुदायो नत्ववयवा इति कथ-
 मवयवानां रूपत्वमिति वाच्यम्, धर्मधर्मिणोरभेदात् । एतेदेव प्रकृत्यति—वर्णरूपेत्यादिना ।

भावप्रकाशः ।

मन्यत्र । एवञ्च “उपसर्गादिति” इत्यस्याप्रापया पररूपविषयवेति भावः । क्वाचित्क इति । प्रकाशा-
 नुपायीति शेषः । प्रथमोपस्थितत्वात्तौ बीजाभावादिति भावः । उण्डनकाराद्युक्त दोषमुद्धरति—नचेति ।
 अनुकरणे इति । कृते इति शेषः । उभयत्रान्वयोऽत एव समुच्चयः अनप्य ‘अकृत्’ इत्यस्त्वात्प्रायोऽसिद्ध-
 त्वाभावश्च । “प्रकृतिवदनुकरणम्” इति त्वनित्यमिति भावः । ततः परमिति । उदन्तमत्रे इत्यर्थः ।
 इत्यत्रेति । प्रयोगे इति शेषः । पररूपे, प्रति इति शेषः । कैयटेचेति । इको गुणेत्येत्यादि । तेन
 तत्राय कौस्तुभसमुच्चयः । एतावन्नुपर्धं मूले एव बह्येते । गुणस्येति । आनुनासिक्यहस्वत्वादेः शब्द-
 त्वादिबद्ध शब्दरूपत्वाभावेनेत्यर्थः । नाव्यावृत्तेः, गुणित इति शेषः । एवञ्चानुनासिक. स्यादेवेति तस्य
 ष्वेवेति भावः । ननु रूपशब्देन पृथिव्यादिनिष्ठगुणग्रहणे शब्देऽसम्भवः । मन्यादृशं तु गुणेऽपि सम्भव-
 तीत्यतस्तदुपपादकशब्द—रूपेति । “एडिपररूपम्” इत्येति भावः । अवयवेति । वर्णरूपेत्यादिः धर्म-
 धर्मिणोरभेदात् । एवञ्चावयवसंस्थानाभावात्तेनाव्यावृत्तिरिति भावः । अत्र मानं कथयन् तदीतिवेवाह-
 अत एवेति । तेन तस्य ग्रहणादेवेत्यर्थः । कैयटोक्तव्याख्यानानुक्तव ध्वनयन्नाह—वर्णरूपेति । उपश-

सरला

सह गुणेकादेवे ‘अवयवात्’ इति सिद्धति । एडित्युक्ती तु आकारादेशःसम्भवः स्पष्ट एव । अपपाट

त्तिस्थरलोकविरोधात्, "लङः शाकटायनस्यैव" (पा०सू०३।४।१११) "तपस्तपः-कर्मकस्यैव" (पा०सू०३।१।८८) इत्यादिसौत्रप्रयोगविरोधाच्च । यत्तु श्लोकरासिक-

शब्दरत्नम् ।

निति शब्दत्वादिबन्ध स शब्दस्य रूपमिति तदर्थः । तत्र सूत्रे रूपातिदेशे स्वरातिदेशो न स्यादित्युपक्रम्येदमुक्तम् । परः किं गुणको भवतीत्याकाङ्क्षायां स्थानिगुणक इति लभ्यते । तत्रोभयगुणकस्यासम्भवादेकस्थान्यन्तरतमत्वात्तद्गुणकस्यैवोपस्थित्या च तस्यैव सिद्धेश्च परशब्देन प्रयोगस्योपस्थितस्य ग्रहणम् । प्रयोगे च गुणो भेदक एव । शास्त्रेपरमुधारितो गुणोऽभेदको न तु प्रयोगे इति परशब्देनोपस्थितानुनासिकस्यैकस्थान्यन्तरतमत्वाद्विधिः । यत्र तु स्थानिद्वयगुणकसम्मवस्तत्र स एव । अत एव स्वरितान्त'सुमहण्य'शब्दस्य निपातत्वा-दुदात्तेन भोंशब्देन "ओमाहो" (पा०सू०६।१।१५) इत्येकादेशः 'सुमहण्योम्' इति स्वरित इति "तस्यादित" (पा०सू०१।२।३२) इति सूत्रे भाष्यकैवटयोक्तम् । 'ऐऔजू' इति भैरवी ।

पदान्-अवयवसंस्थानवान् । शब्दत्वादीति । यथा शब्दस्य रूपमिति स्वरितोऽपी-त्यर्थः । तत्र सङ्गतिं दर्शयति-तत्र सूत्र इति । एतेन रूपशब्देनानुनासिकस्य व्यावृत्तिर्न सम्भ-चतीति दर्शितम् । एवं तद्गुणप्रयोगेऽनुनासिकः स्यादेवेत्यत्र आह-परः किं गुणक इति । लभ्य-त इति । अन्तरतमपरिभाषयेति शेषः । तत्र-पूर्वोक्तलक्ष्ये । तद्गुणकस्य-शुद्धस्येति शेषः । परशब्देन तस्योपस्थितौ मानमाह-परशब्देनेति । भेदकः-विभिन्नव्यवहारसम्पादकः । अभेदकः-अस्मिद्धातिस्त्रे उदात्तग्रहणाज्ज्ञापकाद्भेदक । असम्भवादित्युक्तेः फलमाह-यत्र विनि । अत एव-सति सम्भवे उभयगुणकस्य स्वीकारादेः । स्वरितान्तेति । "तत्र साधुः" इति यदन्तत्वात्स्वरितः सुमहण्यशब्दान्तः, ततश्चाप्, स्वरितानुदात्तयोरेकादेशोऽपि अन्त-रतम्यात्स्वरित एव । स्वरित इति । स्वरितस्य समाहाररूपतयोभयगुणकत्वात्सम्भवोऽस्ताति भावः । इति सूत्रे भाष्य इति । एतेनेतद्भाष्यप्रामाण्यात् "एकादेश उदात्तेनोदात्तः" इति सूत्रेऽनुदात्तस्येत्यनुवर्तत इति ध्वनितम् । भाष्यान्तरविरोधपरिहारायाह-शैविनीति ।

भावप्रकाशः ।

ह्यार इति । तद्देव च शब्दस्य रूपमित्युच्यत इति भावः । तद्दान्, वर्णरूपावयवसंस्थानवान् । शब्द-त्वादीति । यथा तत्र शब्दस्य रूपमेव स्वर इति भावः । तत्र तथोक्तौ सङ्गतिं प्रदर्शयति-तत्र सूत्र इति । तमयथा चेति शेषः । एव तेनाभ्यावृत्तिरूपदोष सप्रपञ्चमुक्त्वा तं विनैवेष्टितिदिरिति तत्रैव शेषा-न्तरमाह-पर इति । स्थाने जायमान इत्यादि । स्थानीति । अन्तरतमपरिभाषयोभयस्थानिगुणक इत्यर्थः । तत्र, पूर्वोक्ते लक्ष्ये । एकस्थानीति । परनिरनुनासिकेत्यर्थः । परमर्थेति । तद्गुणकेति । शुद्धगुणकेत्यर्थः । परशब्देनेति भावः । तस्यैव, शुद्धस्यैव । एतेनानुनासिकव्यावृत्तिः । ननु तदुपस्थि-तावेव न मानमत्र आह-परेति । परमित्येवाप्ये । असम्भवादित्युक्तेः फलमाह-यत्रत्विति । स्वरि-तान्तेति । सुमहण्य साधुरिति यत् "किस्वरितम्" । याथासैकादेशः स्वरितानुदात्तयोरात्तर्यास्वरित इति भावः । स्वरित इतीति । तस्य "न सुमहण्ययायाम्" इत्यनेनोदात्त इति भावः । अत एव भाष्यात् "एकादेश उदात्तेन" इत्यनुदात्तस्येत्यनुवर्तत इति स्पष्टमन्यत्र । स्फुटीमविष्यति चाप्ये । तद्भाष्यविरोधं

सत्त्वा ।

इति । न्यूनत्वात् । तद्गुणकस्येवेति । परस्थानिगुणवत् इत्यर्थः । उपस्थित्या चेति । परशब्देन परस्थानिनस्तद्गुणवती यत्र उपस्थितिरत इत्यर्थः । अत एव । तमयस्थानिगुणकप्रभवे तमयगुणज्ञा-दस्योकारादेव ।

मिदमित्याहुस्तद्रभसात् ।

शकन्वादिष्विति । शकन्वादिविषये तस्मिन्नुपपत्तौ पररूपं वाच्यमि-

शब्दरत्नम् ।

सूत्रे एकदेशे "आद् गुणः" (पा०सू०६।१।८७) इत्यादी दीर्घप्रहणं कर्तव्यं त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशाभाभूवन्निति वार्तिककृतोक्ते "अकः सवर्णं" (पा०सू०६।१।१७१) इत्यत्र योगविभागेन "एकः पूर्वपरयोः" (पा०सू०६।१।८४) इति यो निर्दिष्टः स दीर्घ इति व्याख्याने 'पवन्ति' इत्यत्र दीपमाशङ्क्यैकदेशिनोक्तं-रूपप्रहणात् परस्य बाह्यं रूपमित्यादि भाष्ये, तच्च इत्स्वत्वस्य रूपत्वाभिमानेन । सिद्धान्ते तु रूपप्रहणमिति तत्रैव भाष्ये सूचितम् । "इको गुण" (पा०सू०१।१।३) इति सूत्रार्थकैयटस्तु विन्त्य एव । तत्रहि—इकपरिभाषाभाष्ये जनेगुणोऽनुनासिकः स्यादिति शङ्किते पररूपेण शुद्धो भविष्यतीति भाष्ये उक्तम् । तस्य मनुष्करीत्या उपपत्तेः । "एभौच्" इति सूत्रार्थकैयटस्तु पूर्वपक्षोपपादकत्वाच्च स्वार्थे साधक इति दिक् । नावबल्लसौ यदिति पाठे न च्छन्दोमङ्गः । तद्रभसादिति । वृत्तौ भवमिति व्याख्याने वार्तिकशङ्कस्य पूर्वनिपातापत्तिरित्याहुः ।

विषय इति ॥ 'शकन्वादिषु' इति विषयपसमोति भावः । अतएवाहेति ।

भैरवो ।

एकदेशिनेति "आद्गुण" इत्यादी तात्परत्वात् द्विमात्रस्य संज्ञा, न तु त्रिमात्रचतुर्मात्राणामिति शङ्काया एवाभावेन तादृशशङ्कायां योगविभागादिप्रदर्शनमेकदेश्युक्तिरिति भावः । अतएवाह—अभिमानेनेति । सिद्धान्ते इति । संज्ञासूत्रस्थे 'तदरे गुणवृद्धौ' इति सिद्धान्ते इत्यर्थः । तत्रैव—"एभौच्" इति सूत्र एव । एवन्तर्हि कैयटविरोध इत्यत आह—इको गुणेतीति । विन्त्य एवेति । रूपशब्देनोक्तरीत्या तस्याव्यावृत्तेरिति शेषः । रूपमते तत्रत्यभाष्यविरोधपरिहारायाह—तत्र हीति ।

उपपत्तौ कौटिल्येणोक्तं—वृत्ताविति । आहुरित्यस्वरसर्वाजन्तु पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वेन तथा व्याख्यानमपि युक्तमेवेति ॥

भावप्रकाशः ।

परिहरति—ऐभौजिति । एकदेशे इति । तद्विधावित्यर्थः । इति च इति । शयधिकारे य इत्यर्थः । एकदेशिनेति । तत्परत्वात्संज्ञाया एवाभावात्पूर्वपक्षस्यैवास्तत्परत्वेत एवाह—अभिमानेनेति । तत्रैव विशदयति—सिद्धान्ते त्विति । संज्ञासूत्रस्थसिद्धान्ते त्वित्यर्थः । तत्रैवेति । "एभौच्" इत्यत्रैवेत्यर्थः । एकानुरूप इति न्यायेन तद्योक्त्येति भावः । "भाषे इडे" इति न्यायेन कैयटविरोधं परिहरति—इक इति । कौटिल्यस्यानुपलक्षणम् । नन्वेव तद्भाष्यासङ्गतिरेवात् आह—तत्रहीति । उपपत्तेरिति । परशब्देनैव तस्मिन्नुपपत्तिरिति भावः । द्विगिति । तद्वस्तु प्रकृते इति विनानुकरणत्वात्तन्मिन्वक्तव्यात्प्रयोगाच्च । अन्यथा त्वदुक्तरीत्या एकीत्यनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदृष्टत्वात् 'शिवपवि' इत्यादी चारिनाप्येनाङ्गवदिरङ्गयोरित्यर्थेस्योमाञ्जोरित्याद्वृत्तेश्चाप्यपरमाभ्यासङ्गत्वात् । न च तद्योगविभागेन परपदानुसृत्या वार्तिकार्थसद्भावात्तन्मिन् वान्वयम्, कनन्नेभ्य इत्यादिनिर्देशीयत्वात्तद्भावादिति । तत्रैव ननुकिं उच्यते—वृत्ताविति । आहुरिति । मूलानुयायिनो मान्या इत्यर्थः । तस्य योगिकत्वादिती भावः । तत्रप्रकरणस्यानित्यत्वप्रत्याख्यानार्थं सुसाधमेवेदमित्यत्राह्निकेरेण्युचिता बोध्या ।

विषयेति । अन्यथा तेषां पररूपमित्यर्थे वाच्ये तदनुपपत्तेरिति भावः । ननु तद्विवाहोऽपि तत्रैव ।

इत्यनुवर्त्य शब्दाधिकाराश्रयणात्सिद्धमिति प्रश्न । यदा जश्त्ववशादान्तत्व तदाऽपि स्यात्पुनरद्ग्रहणे तु श्रौततान्तत्वस्य विवक्षणाश्रेत्युत्तरमिति । तच्चिन्त्यम् । जश्त्वशास्त्रत्यासिद्धत्वेन पररूपपर्यैव प्रवृत्ते, "नाम्नेडित्य-" (पा०सू०६।१।९९) इति निषेधे षट्पटदितौत्युदाहरणस्यासंबद्धत्वापत्तेश्च । तत्र हि भवदुक्करीत्या प्राप्ति-

शब्दरत्नम् ।

तद्विन्नव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थस्य बालैरपि सुज्ञेयत्वेनात किमिति प्रश्नस्य दाग्ते मा भूत्, षट्, मरु, इत्यत्र च मा भूदिति उत्तरस्य च निरात्मन्त्वत्वमित्यर्थः । शब्दाधिकारैति । तदाश्रयणाच्चाच्छब्दस्येत्यर्थो भविष्यतीति भावः । तदा ऽपि स्यादिति । एकदेशविभ्रतम्यायेनाच्छब्दत्वादिति भावः । जश्त्वशास्त्रस्येति । अनुकार्यानुकरणयोर्भेद पदान्त तथा जश्त्वे ऽप्येत्यादिः । तदसिद्धत्वेनात एव सत्त्वादिति भावः । ननु पुनरद्ग्रहणाज्जश्त्वासिद्धत्वमपि बाध्यतामत आह-नाम्नेडितेति । उदाहरणस्य-वृत्त्यादिस्यत्व । अनुकार्यानुकरणयोरिति । सर्वत्र जश्त्वप्राप्त्युदाहरणासम्भवाशङ्कार्या ह्येतदुक्तं भवती ।

तान्तानुकरणमेव, न तु दान्तानुकरणमित्यभिप्राय इति मौलिनिसारमित्येव निसारमिति प्रागनुयाप्युक्ति प्रत्युक्ता । बालानामपि भवदुक्तान्त्यस्य तु षेति ज्ञापकवशाद्ग्रहणमद्भिन्नव्यावृत्त्यर्थमिति ज्ञानमभविष्यतीत्याशयेनाह-नद्भिन्नेति । "अतो गुणे" इति सूत्रे ऽत इत्यस्य ह्रस्वाकारबोधकतया ऽनुवर्तमानप्याच्छब्दस्य तन्मात्रबोधकता स्यादत आह-शब्दाधिकारैति । ननु जश्त्वविधायकशास्त्रस्यानुकार्यानुकरणयोर्भेदे ऽपदान्तत्वान्न प्राप्तित आह-अनुकार्येति । ननु प्रक्रियायाम्पटपटैति पररूपोदाहरणम्पटपटदिति तदभाष्योदाहरणमुक्त्वात्त्वोपक्षेति सूत्रप्राप्तियोग्यस्य तत्र कथनमिति न भवदुक्कृत्पणावसर इत्यत आह-ह्रस्वादीति । प्रवृत्ते ऽनुकार्येत्यादि तदुक्त्याशय प्रकृत्यति-सर्ववेति । मूले षट् इतीति षट् । एतद्विपूर्वस्यस्य प्राप्तियोग्यप्रक्रियावाक्यम् ।

भावप्रकाशः ।

सूत्रान्तरसहितत्व तन्मात्रे प्रवृत्त्या स्पष्टमेवेति मा योक्ति प्रावामनुरोधेनेति च्चनितम् । तदुपादाने तु "जानयक" इति निषेधात्सामर्थ्यादात्म्यस्य न । बालैरपीति । तथाच प्रदोत्त (कत्रोरघानवक्यमापत्ति । एतेन व्याख्यानप्रभे दोषानुक्तोन्वृत्तेति खण्डनकृदुक्ति परारम्भः । निषेधविकल्पयोर्विषयविभागाय प्रकाशकृत्वमनमाह-शब्देति । चत्त्वथ । मूलोक्तपूर्वदोषखण्डनार्थं प्रकाशोक्तमप्यसिद्धत्वोपायमपहायाह-एकेति । शास्त्रोपस्य सर्वथाऽप्राप्तावपि लौकिकेत्यथ । तेन च तद्वत्त्वथामाफोऽप्यानुपूर्वीरूपस्योपाधेरानयन भवतीति भावः । इति भाव इति सूत्रिणाश्चित्तु भर्द्धविकारेण तस्याप्यप्राप्तिरिति । तन्त्रभेदे जश्त्वमेवानिच्छन्नम आह-अनुकार्येति । तपुवेति । मच्छब्दस्यैवेत्यर्थः । एवञ्च पररूपप्राप्तिकाळे दान्तात् नैव सम्भावित तदुत्तरं तु अच्छब्दस्यैवामावेन जश्त्वामदृष्टिरेवेति सर्वत्र प्राप्या व्याख्यामावेनाद्ग्रहणोपपद्येति भावः । अपिर्वाध्यतामिन्त्रान्तिवतान्तत्वविवक्षामनुधावय । "इको गुण" इति सूत्राकरीनिरत्रानुसन्धेया । ननु प्रक्रियायां 'नाम्नेडित्' इत्यत्र 'पटपटैति' 'पटपटदिति' इत्युक्त्या निषेधविकल्पभावयो पूर्वोदाहरणम्, अर्थं तु तदभावस्य सौत्रक्रमानुरोधमिति "नाम्नेडित्" इति दोषोऽयुक्त इति खण्डनकृदुक्तिनिरासायाह-वृत्त्यादीति । एतत्तु वैविपरीतमुक्तम् । भाष्यादिकं न सूत्रस्ये नारत्येवेति भावः । ननु तदप्यन्यस्यान्याशयत्वे को विशेषोऽत्र आह-सर्ववेति । भेदविवक्षायामित्यादि । एतेन एतद् भेदविवक्षानामेदविवक्षेत्पपालम्, सर्वत्रेत्युक्ते । उदाहरणेति । अन्वयकति सूत्रोदाहरणेत्यर्थः । इ, यत । तै प्रकाशकृदि । यत्तु उत्तरप्रत्ययशब्देन 'नाम्नेडित्' इति सूत्रम् ।

रेव नास्ति, दान्तस्वात् । एतेनानुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया विभक्त्यभावेन गवित्ययमाहेतिवद्वत्वात् पठत् इतीत्यत्र जश्त्वं नेति ग्रन्थोऽपि प्रत्युक्तः । उत्तरग्रन्थविरोधात्, जश्त्वस्यासिद्धतया पररूपेणैव बाधाच्च । ननु तदपि नित्यं तथा च कथं पररूपविरहेण प्रयोग इति चेन्न । अलौकिकं प्रक्रियावाक्यमिदमिति स्वयमेव व्याख्यातवान् सहिताया अविवक्षायां तत्सम्भवाच्चेति दिक् ॥

शब्दरत्नम् ।

तैरिति बोध्यम् । उत्तरग्रन्थेति । नास्ति तस्येत्यस्य पठत्पठदितोरप्युदाहरणपरम्प्येत्यर्थः । ननु स ग्रन्थो जश्त्वासिद्धत्वेन योज्य इति चेत्प्राह—जश्त्वेति । तस्यासिद्धतया पररूपेणैव भवितव्यमिति जश्त्वस्याप्रवृत्तिलक्षणो बाधः । एवं च यदा जश्त्ववशाद्दान्तस्वमिति ग्रन्थासंगतिरिति सेयमुपपन्नः स्यात्ता रञ्जुरिति भावः । दिगिति । दिगर्थस्तु—अपदान्तादित्यनुवृत्त्यैव जश्त्वविषये व्यावृत्तिसिद्धेः पुनरनुग्रहणं व्यर्थमेव । एतेन पुनरनुग्रहणं श्रौततान्तत्वविद्वक्षाद्वारा जश्त्वाविषये ऽभेदविवक्षायामेव यथा स्यान्न तु भेदविवक्षायां जश्त्वविषय इत्यर्थकमित्यपास्तम् । समादापदं तु शब्दाधिकारानित्यत्वज्ञापनार्थमिति दिक् ॥ भैरवी ।

ननु समकक्षयोर्बाधबाधकभावो भवति प्रकृते तु जश्त्वशास्त्रस्यासिद्धतया बाधादित्यनुपपन्नमत आह—उत्पासिद्धत्वेति । स्याच्चेति । स्पृशधाताबाधनार्थादङि स्त्रियामेतद्रूपम् । खण्डनकारोक्तिनिरासायाह—दिगर्थसिद्धिः । नन्वनुग्रहणं तन्निघ्नत्वादि पूर्वोक्तरीत्या व्यर्थमेवेति भवता कथन्तद्रूपपत्तिः क्रियते ऽत आह—पनादप्रदर्शनमिति । दिगर्थमध्ये दिगर्थस्तु मया यथा शब्दाधिकारानित्यत्वज्ञापनार्थमित्युक्तं तथा भवतापि वक्तुं शक्यं यद्यपि, तथापि प्रकाशकारादिकृता कथपना व्यर्थवेति ॥

भावप्रकाशः ।

पदद्विचने एव तत्सदृशा तत्र भेदपश्चात्प्रयोगावश्यकत्वात् । एतेनापदान्तादित्याद्यनुवृत्त्या ऽभेदपक्षे एव प्रवृत्तिरिति खण्डनकृदुक्तमपास्तम् । एवञ्च पक्षद्वयेऽपि प्रवृत्तिसङ्कोचे मानामावादिति श्येयम् । तदेव ध्वनयन्नाह—जश्त्वेतीति मान्या व्यावृत्त्युः, तत्प्राचामनुसारेण उत्तरग्रन्थेति शब्दस्वरस्यात् । स्येत्येव वदेत् । बाहुल्यकृद्विषे वीक्ष्याया इव पदस्वरस्याप्यनपेक्षणाच्च । तदध्वनयन्नाह—नास्तिद्वितिति । एवञ्च प्रागुक्त एवाय दोषो न तु ततोऽभ्यः । योज्य इतीति । तदसिद्धत्वेन तान्तत्वविवक्षायामभ्यत एव सत्त्वेन विधिप्राप्त्या निषेधसङ्गतितिति भावः । तत्राहेति । तथा योजनार्थां पूर्वग्रन्थविरोधमाहेत्यर्थः । अत्र एवात्र आहेति नोक्तम् । पररूपेणैवेति । एवञ्चापदस्वादिति हेतुक्तिस्तदोपायुक्तं भावः । एतेन पौनरुक्त्य मूले इत्यपास्तम् । इष्टापत्ति निराचष्टे—एवञ्चेति । अस्त्वाप्रवृत्तौ चेत्यर्थः । स्याच्चेति । स्पृशशान्नसंज्ञानयोरित्यस्य रूपे स्त्रियामङि । तद्विद्य युक्तिरुभयत्रा भर्तृमहाक्येत्यर्थः । खण्डनकृदोक्तमुद्धरति—दिगितित्यादि । अनुवृत्त्यैवेति । 'उत्सवपदान्तात्' इत्यतः । व्यर्थमेवेति । त्वन्मने इति शेषः । एतेन समुदायनिर्देशेऽपि प्रतिपत्तिलाघवायाद् इत्येवास्तु रुच्ये जश्त्व स्वरन्यायेनासिद्धत्वेन सिद्धमिति प्रश्नाशयः । दान्तानुकरणग्रन्थेन तत्र स्वतोऽनसिद्धत्वेन चारिताभ्यं तत्र न स्यादित्युच्यते इति प्रकाशकृत्किः परास्ता, तदपर्युजे दप्रक्षेपेण तत्रापि ह्रस्वाकारत्वसम्भवेन तन्निघृत्तये उक्तं युक्तेरावश्यं इत्येन प्रतिपत्तिलाघवामावात् । अत्र एव दान्ततान्तयोरविशेषाच्च तान्तानुकरणे अपास्त्यापत्तेरिति दिक् । जश्त्वाविषये इति । अयम्भावः, तद्ग्रन्थे दान्तत्वमित्यस्य सम्भाव्यत इति शेषः । तान्तत्वस्य विवक्षणादित्यस्य जश्त्वाविषयत्वस्य विवक्षणादित्यर्थः । । ग्रन्थाया दान्तात्वे जश्त्वासिद्धत्वोक्तोः पुनरनुग्रहणाभावेऽपि तान्तत्वविवक्षणासम्भवात्पुनरित्यादेश्चासम्भवात्पत्तिः । एवञ्च नोत्तरग्रन्थविरोध इति । नन्वय दोषस्तुल्यस्वरबाध्यत आह—भमेति । तथा धावत्स्वत्वमठे तत्सत्त्वेऽपि ममेद कल दार्दमिति न दोषः । स्पष्टत्वात् नोक्त इति । इति दिगिति । तदर्थस्तु तवाप्येवमुक्तौ यत्तुग्रन्थस्य प्रकाशप्रदाना शयस्य च सामञ्जस्येऽपि प्रकाशोत्तरासङ्गितुम्परिरेवेति ।

अकः सवर्णे (पा०सू०६।१।१०१) ॥ अचि पर इति । यदा तूष्मणामीपद्वि-
वृतत्वमाश्रित्य “नाञ्जलौ” (पा०सू०१।१।१०) इति सूत्रं प्रत्याख्यायते तदा इहा-
चोति नानुवर्तनीयम् । अकोऽकि दीर्घ इति सुवचम् । घर्णद्वयं द्विमात्रमिति ।
यत्तु प्राचा व्याख्यातं दीर्घं प्राप्ते ह्रस्व ऋकार लृकारश्च विधीयत इति तद्भाष्यकैयटा-
दिविरोधादुपेक्ष्यम् ॥

एङः पदान्तात् (पा०सू०६।१।१०९) ॥ “इसिङ्सोश्च” (पा०सू०६।१।११०)
इत्यस्यास्मादस्य पदान्तविषयत्वे लब्धे उत्तरार्थं पदान्तादिति स्पष्टार्थमिहैव कृतम् ॥

शब्दरत्नम् ।

सुवचमिति । जातिपक्षाध्वणे यथासंख्येनेष्टसिद्धेरिति भावः । एवं रीत्या यथासं-
ख्यम् “इको यणचि” (पा०सू०६।१।७७) इत्यत्रापि बोध्यमिति सूचितम् । तद्भाष्येति ।
“तृत्यास्य” (पा०सू०१।१।१९) सूत्रस्यमाप्येत्यर्थः । तत्र हि “अकः सवर्णे-” (पा०सू०६।
१।१०१) इति सूत्रेणैतद्वार्तिकान्यथासिद्धिरज्ञाविवा । आरम्भादिति । अपदान्ता-
च्चेन् इसिङ्सोरेवेति नियमादिति भावः । उत्तरार्थमिति । “इकोऽसवर्णे” (पा०सू०६।
१।११७) इत्याद्यर्थम् । स्पष्टार्थमिति । विभक्तौ चेन् इसिङ्सोरेवेति नियमशङ्का
भरती ।

व्यक्तिपक्षे यावद्द्वयकीनान्ततद्द्वयकित्वेन जानासम्भवात्संख्याज्ञानमपि न सम्भवतो-
त्याशयेनाह—जातिपक्षेति । सूचितमिति । एतेन यदि सुवचमिति मूलकारोक्तिजातिपक्षाभि-
प्राया तत्र परामूले स्थानत आन्तर्यादित्तोको यणचोतिसूत्रे या कृतोक्तिः सा व्यथां यथासं-
ख्येनेष्टसिद्धेरिति परास्तम् । तस्य ग्रन्थस्य व्यक्तिपक्षाभिप्रायकत्वात् । वस्तुतस्तु जाति-
पक्ष एवेति । तद्भाष्येत्यस्य “ऋति ऋवा” इत्येतद्भाष्येत्यर्थं प्रतीयते स तु न युक्त तस्य
विशिष्याभ्याख्यानादत आह—तृत्यास्येति । अन्यथासिद्धिरिति । तद्वार्तिकसाध्यफलान्यथा-
सिद्धिरित्यर्थः । उद्भावितेति । यदि विजातीयदेशार्थं वार्तिकारम्भस्तदाऽनयोर्विधानमात्रं
स्यान्नत्वच्छार्थमित्यनयोरेकत्वमवश्यं वाच्यं, तथासति दीर्घसंज्ञाऽनयोर्भविष्यतीति “अक-
सवर्णे” इत्यनेनैनेष्टसिद्धेर्वार्तिकवैयर्थ्यमिति रीत्योद्भावितेत्यर्थः । “एङः पदान्तात्” इतिसूत्रं
पदान्तादित्यस्याभावेऽपि पदान्तविषयकत्वद्वयमत आह—अपदान्ताच्चेदिति । विभक्तौ चेदिति
भावप्रकाशः ।

जातिपक्षेति । व्यक्तिपक्षे तदानन्त्येन तदज्ञानात्तदसम्भवादिति भावः । सूचितमिति । अकोऽ-
कीतिग्रन्थेनेति भावः । एतेन तदग्रन्थविरुद्धमिदमित्यथास्तम्, पञ्चमेदेन ग्रन्थयोः सामञ्जस्यात्तस्य दृष्टि-
तत्वाच्च । यत्तु उण्डनद्वय “ऋति” इत्यादि वार्तिके स्तोके ‘दधि ऋकारः’ इत्यादावनविप्रसङ्गात्
नस्यात्तद्विरुद्धत्वात्तद्विकोऽप्यविकङ्कशो गौशब्दश्च, विन्त्यं, मूलमिति । तत्र, तत्रप्रत्याख्यातत्वात्, स्योःकृतमेष्ट-
प्रत्याखारण्डने । तद्वचनपञ्चाह—तद्भाष्येत्यादीति । प्रसारणकप्रकाशानुवादोऽर्थं मूले । वार्ति-
कान्यथेति । तत्राध्यकलान्यथेयर्थः । उद्भावितेति । अकृतं भाविता प्रोक्त्यर्थः । ननु “इसिङ्सोश्च”
इत्यादित्तु बहुषु सूत्रेष्वसम्भवादभ्यभिचाराच्च नोपयोगात् आह—इक इति । “षीवी” इत्यादि निवृत्त्ये
इति भावः । अत्रादिशब्दः प्रकारे । तेन सर्वत्र भवदिति सूत्रयोरपि सङ्घट्टः । “इकोसवर्णे” इत्युक्त्येद-
सिद्धमन्यथा सवर्णेत्येव वदेत् । तथाचासन्ततानुवृत्तौ तात्पर्यम् । यद्वा, स प्रभृतावेव तयोस्तथा मध्येऽ-
पीष्टस्थले सम्बन्ध इत्युक्त्या इति सूचितम् । यद्वा, पूर्वोत्तरस्यसाहचर्यात्पदान्ते पर तयोः प्रवृत्त्या नासा-
धारणं फ मिति सूचयित्तु तयोक्तिः । वस्तुतस्तु “उत्सर्गसमानदेशा” इति न्यायेन तयोः फलाभाव इति
वाच्यम् । नियमशङ्केति । तथासति ‘इत्ये’ इत्यादिवारणोऽपि भवतीत्यादिवारण न स्यादिति भावः ।

सरला

उद्भावितेति । तृत्यास्यसूत्रे भाष्ये पदान्तविषयविशेषकत्वात्कारण्योररङ्गसूत्रानन्तरं पाठेना-

सर्वत्र विभाषा गो० (पा०सू०६।१।१२२)॥यद्यपि छन्दसोति न प्रकृता तथा-
 उपि “यजुष्युर” (पा०सू०६।१।११७) इत्यादिप्रक्रमाच्छन्दस्येवेदमिति सम्भाव्येत
 अत सर्वत्रैत्युक्तम् । तद्व्याचष्टे लोके वेदे चेति । इह “एङ्” इत्यनुवर्त्येदन्तस्य
 गोरिति व्याख्येयम् । तेनेह न—चित्रग्वप्रमिति । प्रतिपदोक्तस्य एङो ग्रहणात्नेह—

शब्दरत्नम् ।

वारणार्थमिति भाव ।

इत्यनुवर्त्येति । पञ्चया विपरिणमयेत्यपि बोध्यम् । प्रतिपदोक्तस्येति । एङ्
 भेत्वी ।

हरय इत्यादि विभक्तविति नियमोऽथावर्त्येभ्यमविष्यतीति भाव ।

ननु तत्र ‘एङ्’ इति पञ्चम्यन्तमत आह—य एवेति । गोरिति । एङ्ग-तमिति तेन सामाना
 धिकरणवार्थमित्यादि । वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिवादिमताभिप्राय
 भावप्रकाश ।

पञ्च्येति । सामानाधिकरण्येनान्वयापमिति भाव ।

यत्तु खण्डनकृत्, चित्रगो अग्रम्’ इत्यादावङ्प्रकृतिभावाभावापरवश्यकस्यानिवर्त्तननिषेधेनैव ‘चि
 त्रग्वग्रम्’ इत्यादिव्यावृत्तावेङ् इत्यनुवृत्तिनिष्कला । नच तदनुवृत्त्या काष्ठीगिरवात्तद्यावृत्ती तन्निषधा
 नावश्यक इति वाच्यम्, उपदेशपदेन वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तेर्त्तपनात् । अन्वया ‘वक्रडङ्गम्’ इत्यादावेव
 ‘एङ् पदान्तात्’ इत्यादि प्रवर्तेत न तु इरेडेरेत्यादी । तत्र पूर्वपरमध्यविरोधश्चेति । तत्र, सक्तीत्येव
 निवर्त्तने वचन न कायमित्याशयात् । प्रतिपदोक्तपर्यायान्ध्यात्नेन दोषशेषाभावाच्च ।

तद्वचनयन्नाह—एङ्ग्रहणानुक्त्यतीति । लक्ष्यानुरोधमिति भाव । एतेन “नान्त” इति पाठेऽनन्त
 रथापूर्वरूपस्यैव निषेधेन चित्रग्वग्रमित्यादौ यणो निर्विभक्त्येनैकानुवृत्तिसामर्थ्यात्तल्लाम । यत्रा, प्रकृत्येति
 पाठे गोरिति षष्ठ्यन्वयायान्तपदमनुवर्त्ये सामर्थ्यलक्ष्य वा, तच्चौपदेशिकान्तपरम् । एतेनोत्तरार्थे षष्ठीनि
 र्देशमन्वेनान्न प्रथमया विपरिणाम इत्यपारम्भम्, प्रथमान्तरयोत्तरत्र षष्ठ्या विपरिणामस्य युक्तत्वात् । एव
 षष्ठ्येङ्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्येदन्तपदानुवृत्तिसामर्थ्यादौपदेशिकान्तलामद्वारा वा तल्लाम इति मायौक्ति
 प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम् ।

आद्यपक्षे ‘चित्रगो अग्रम्’ इत्यादौ पक्षेऽवादेशापत्ते । अत एव “वाच्छन्दसि” इत्यनेन “इ व
 जसि” इति निषेधे पक्षे निषिद्धे ‘मारुतीश्चतस्रः’ ‘वाराही जपानदी’ इत्यादौ पूर्वोत्तरार्थोपपत्ति ।
 अथ वाच्यसामान्यचिन्नाङ्गीकारस्तर्हि तत्रैव निषेधाप्रवृत्तये तदनुवृत्ति सकलेति सामर्थ्याभाव ।

द्वितीये समस्तत्वेन विभिन्नविभक्तिकत्वेन मध्यवाचकत्वेन चाननुवृत्ते एद्वारणेन साकल्ये औपदे
 शिकान्तपरत्वे मानाभावाच्च । अत एवान्तरपक्षोऽप्ययुक्त । किञ्चोक्तस्यै यणो वारणावावश्यानुवृत्त
 इत्यस्य प्रथमया विपरिणामेऽन्वयसाम्राज्यात् तत्रापि तस्यावश्यकत्वादिति दिक् ।

प्रकाशानुयायिमुल्ल्याख्यान ‘शनिभाव’ इति सूचित्रामर्शेष स्पष्टयन् माध्यस्तिस्रान्तरात्थाऽऽ—
 सरला ।

एतमादाय दोषसद्भासिन्ना “अक सर्वो” इति सूत्रेणैव ऋकारद्वयस्य स्थाने रेकद्वयवत्त्वात्तुण्ड्या
 न्त्येण कदाचिद्रेकपद्यतिवार्तिकविषयस्य, विवृत्तत्वात्तन्त्येण कदाचिद्विद्वदस्य, विनिगमनाविरहेण मूध
 स्थानत्रयत्वविशिष्टरेकद्वयवत्त्वस्य मूर्धस्थानजन्यत्वविशिष्टविवृत्तत्वस्य आदेशानुनियामकत्वेन सिम
 लकारे च लकारत्वान्त्येण कदाचिद्विद्वदकारस्य विवृत्तत्वात्तन्त्येण रेकवत्तासाम्येन च कदाचिद्विद्वदस्य
 ऋकारस्य विनिगमनाविरहेण दन्तस्थानतः प्राप्तविशिष्टलकारवत्त्वस्य विवृत्तत्वस्य वा आदेशानुनियाम
 कत्वेन सिद्धया वार्तिकद्वयान्यथामिद्धि प्रदर्शितेत्यर्थ ।

विपरिणामयति । पूर्वपक्षे ‘एङ्’ इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वादिति भाव ।

हे चित्रगोऽग्रम् । प्रकृतिभाव इति । “प्रकृत्याऽन्तः पादम्” [पा० सू० ६।१।

शब्दरत्नम् ।

हणावृत्तेति भावः, प्रतिपदोक्तपरिभाषया वा । वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तिज्ञापकस्य तदनित्यतामात्रज्ञापकत्वम् । ध्वनितं चेदम् “ओत्” (पा० सू० १।१।१६) सूत्रे भाष्ये । “एह. पदान्तात्” (पा० सू० ६।१।१९) इत्यत्र तु “ह्रस्वोऽन्तरा.” (पा० सू० १।१।१७) इत्यादिनिर्देशाच्च प्रतिपदोक्तग्रहणम् । अत्र च स्यान्वितसूत्रस्थं भाष्यं मानमित्यन्वयमैवौ ।

णाह—भाहुर्येति । “ओत्” इति सूत्रस्य “अत्रोभवत्” इत्यत्र प्रवृत्तिचारणपरभाष्याद्वर्णग्रहणेऽपि सा प्रवर्तता इत्याशयेनाह—प्रतिपदोक्तेति । अनित्येति । तेन वर्णग्रहणेऽपि चेत्प्रतिपदोक्तपरिभाष्याप्रवृत्तिस्तदा चक्रे ऽन्तेत्यादायैव “एहः” इति सूत्रं प्रवर्तत, ननु हरेऽव इत्यादाविति शङ्काया नावकाशः । वर्णग्रहणेऽपि प्रतिपदोक्तपरिभाषयाः प्रवृत्तिः सप्रमाणेत्याह—ध्वनितश्लोदमिति । इदम्—तत्र तत्प्रवर्तनम् । तत्र हि—अनदः अद् समभवद्दोभवदित्यत्र प्रकृतिभाववारणायारण्यस्य “ओतद्विध्वप्रतिषेध.” इति वार्तिकस्यान्यथासिद्धिरनया परिभाषया कृता, तेनेदं ध्वनितमित्यर्थः । नन्वेवमर्थाधिकारानुरोधत्वात् “एह.” इति सूत्रेऽपि प्रतिपदोक्तस्यैवैहो ग्रहणं स्यादिति ‘शाब्दोऽर्थ’ इत्यादौ तस्य प्रवृत्तिर्न स्यादत आह—एह इति । अत्र च—प्रकृतसूत्रे प्रतिपदोक्तपरिभाष्याप्रवृत्तौ च । स्थानिवदित्यादि । तत्र हि—गाः पूवणित्वात्स्वस्वराध्वित्यारब्धस्य प्रतिषेधस्यैनामश्रित्य प्रत्याख्यानपरभाष्येत्यर्थः । ननु विभक्तौ चेदिति विपरीतनियमो न भविष्यति “भवतेर” इत्यत्र दापि पूर्वरूपादर्शनादिति तेन सामान्यापेक्षेन भावप्रकाशः

प्रतिपदोक्तेति । एवञ्च सद्भाष्यविरोधस्यान्यथा दुष्परिहरणीयतया तदविरोधेनैव सर्वे बोध्यमिति न कोऽपि दोषस्तदाह—यर्णति । शापकस्य । कथाकालविषयक “ह्वावामश्” इत्यादेरित्यर्थः । मात्रपदेन वर्णग्रहणे एव सर्वत्र तदप्रवृत्तिनिरासः । एतेन वर्णग्राह्यान्ते तदप्रवृत्तेरुपदेशग्रहणेन शापव्यमाणत्वेन दोष इति रत्नाकरोक्तमरासम्, धर्मग्राहकमानविरोधात् । वर्णग्रहणादौ विशेषाच्चस्य साङ्गह्यस्य वदय-माणराश्व । तद्व्यनयलाह—ध्वनितमिति । ओतद्विध्वप्रतिषेधो वाच्यः । अनदः अद्ः सप्रभवदोऽभवत् । न वाच्यः । लक्षणप्रतिपदोक्तकारित्येवं न भविष्यति इति ग्रन्थेनेति भावः । एवञ्चात्राप्यमूलस्य युक्तयैतद्विद्वान्मूलप्रवृत्त्याऽयुक्तया च खण्डनकृतस्ताद्विरोधोद्भावजन मण्डनकृतस्तदेववाक्यगतस्यादन वायुक्तमेवेति भावः । एव एति प्राप्त माध्यमे दप परिहरति—एह इति । न प्राप्तपदाक्तेति । एतेन “भवतेरः” इत्यादिनिर्देशात्सामान्यापेक्षज्ञापकाद्विपरीतनियमामावेन “कश्चिदसौ” इत्यादिनियमेन सिद्धे पदान्तग्रहणसामर्थ्याच्च प्रतिपदोक्तग्रहणम् उच्यते । शब्दोऽपि वरगणस्य सकलत्वोचित्यात् एव चार्थाधिकार इति मूलाशय इत्यपास्तम्, उक्तसूक्तैः । एहाह—इत्यन्येति । उद्योतादावित्यर्थः । प्रायुक्तदोषा-सरला ।

तदप्रवृत्तिज्ञापकस्येति । “आदेच उपदेशाऽशत” इति सूत्रस्योपदेशग्रहणस्येत्यर्थः । तत्र सूत्रे “रिति धाता.” इति सूत्राद् धातोरित्यनुवाक्यं ‘गाभ्यां, नोभ्याम्’ इत्यादैः एजन्तस्य धातेरित्यर्थेन व्याहृत्या “भवेतोद्, असीर्षोत्” इत्यादावास्वराणांर्यमुपदेशग्रहण, तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयाऽऽवधारणेन व्यर्थं सदुक्तार्थं शापकमिति भावः । तस्य सर्वथा वर्णग्रहणे तत्परिभाषया अप्रवृत्तिज्ञापकत्वे तु “ओत्” सूत्रस्यभाष्यासङ्गतिः । तत्र हि अदोऽभवत् इत्यत्र “ओत्” इत्येतत्प्राप्तप्रवृत्त्यास्वराणायारब्धवार्तिकस्य “ओतद्विध्वप्रतिषेध.” इत्यस्य तत्र सूत्रे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाष्यासङ्गारेण प्रत्याख्यातत्वात् एदसङ्गतिः स्पष्टैव । अनित्यत्वशापने तु एतत्परिभाष्यासङ्गारेऽपि न विरोधः । वस्तुतस्तु उपदेशग्रहण तदनित्यत्वे न शापकम् अनुव-धविनिमुक्तस्यैव धातुसङ्कलनेन “उदीर्षा माह” इत्यादौ उकारसत्त्वे धातुत्वाभावेन ‘मिह’ इत्यवस्थायांभावानापत्तेः ‘द्विधे’ ‘दोधिरे’ इत्यादावेतिरेचोस्तु धातुग्रहणस्यैवैवैव ‘अङ्गिति’

११५] इति सूत्रात्प्रकृत्येत्यनुवृत्ते । यद्यपि भाष्ये “इको गुणवृद्धी” [पा० सू० १।१।३] इति सूत्रे “नान्त.पादम्” इति पाठः स्थितः । चाष्टभाष्येऽप्येवम् । तथापि शाकलसूत्रे “ह्रस्वश्च इति चकारेण प्रकृत्या इत्यनुकृष्यते” इति भाष्यदर्शनात् “प्रकृत्यान्तः पादम्” इति पाठोऽपि साधुरेव । “न” इति पाठे तु “सर्वत्र” इति सूत्रेण पूर्वरूपमेव विकल्प्येतेत्यवधेयम् ।

अवङ् स्फोटायनस्य (पा०सू०६।१।१२३) ॥ अत्राप्येङन्तस्य गोरिति व्या-

शब्दरत्नम् ।

विस्तरः । पूर्वरूपमेवेति । पूर्वरूपमपीत्यर्थः । गोशब्दस्य दद्यत्प्राप्तं तत्रेति व्याख्यानेन नान्तः पादमित्यनेनैव पूर्वत्वादिकं विकल्पेन निषिध्येत्यर्थः । तेनावादेशोऽपि न ।

एङन्तस्य गोरिति । प्रतिपदोक्तस्यैव इत्यपि बोध्यम् । ननु “गोरवचनं स्वर भैरवो ।

ज्ञापकेनापदान्ताच्चेदित्युक्तनियमस्यैव लाभादेश इति सूत्रे पदान्तादिति व्यर्थमिति तत्सा मर्थ्यात्तत्र प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमित्यस्तु, इति चेन्न । स्थानिवत्सूत्रस्यभाष्ये हे चित्रगोऽग्रमित्यत्र पूर्वरूपप्रदर्शनपरभाष्यविरोधादित्याशयेनाह—अन्यत्रेति । उद्भूयोतादौ । यद्येङ इति सूत्रे प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणन्तदा “हलोऽनन्तरा सयोगः” “मुखनासिकावधोऽनुनासिक” इत्यादिप्रयोगासङ्गतिरिति प्रतिपदोक्तपरिभाषाया इहाप्रवृत्तिः, तथाच साधारण्येन प्रवृत्तौ “लसिहसोश्च” इत्यस्यापदान्ताच्चेदिति प्रथमोक्तनियमबोधकतया सार्थक्यमेव वाच्यम्, अत एव “भवतेर” इति निर्देशस्योपपत्तिरिति पदान्तादिस्तुत्तरार्थमेव । पूर्वसूत्रे करणस्तु विपरीतनियमशङ्कावारणादौषेति तत्त्वम् । गोशब्दस्य नान्तः इति पाठपक्षे पूर्वरूपस्यैव विकल्पेन निषेधपक्षे उवादेशोपत्तिरत आह—पूर्वरूपमपीति । अप्यर्थज्ञोऽज्ञौवकार । अपिनाऽवादेशस्यसङ्ग्रहः । तल्लामोपायमाह—गोशब्दस्येत्यादिना । एवञ्च “निषेधविकल्पे विधिविकल्प फलति” इति न्यायेन पक्षेऽवादेशावधकस्य पूर्वरूपस्य प्रवृत्तिः, तदभावे स्वरूपेणावस्थानमिति शोअग्रमित्यस्यावडादेशे गवाग्रमित्यस्य सिद्धिः ।

अवङिति सूत्रेऽपि प्रतिपदोक्तस्यैवैवो ग्रहणमित्येतद्वाङ्मायादाहुते—नन्विति । स्वरसिद्धयर्थं मिति । गवाद्य, पशव आगता इति वाक्ये गवाद्य इति शब्दे गवाग्रमिति शब्दे च बहुव्री-
भावप्रकाशः ।

दाह—पूर्वेति । षोऽप्यर्थ इति भावः । तल्लामोपायमाह—गोशब्देति । तादृशस्येत्यर्थः । तेन तत्र यणे निवृत्तिरिति भावः । नान्त इति । पाठान्तरैकवाक्यत्ववय “अनन्तरस्य” इतिन्यायान्तोकारेण “सुजाते अश्चनुते” शयाश्री वाच्यसामान्यचिन्दाङ्कारात्तेन तयोनिव्यतिषेधवदिति भावः । इत्यथ इति । इति शब्दोऽर्थ इत्यर्थः । तथा च निषेधविकल्पे विधिविकल्पः फलित इत्याशयेन तदेव विकल्प्यत्र इति मूले उक्तमिति भावः ।

अपि, पूर्वरूपसमुच्चये । नन्वत्र सूत्रे षण्णक्षणेऽने मनाभावेन यपाशुनमूत्स्यैव सामञ्जस्यमि त्याशयेन शङ्कते—नन्वित्यादि । स्वरेति । ‘गवाग्रम्’ इति बहुव्रीहौ इष्टस्वरेत्यर्थः ।

सरला ।

इति प्रसज्यप्रतिषेधेन शिल्परत्वयोग्यरथैवात्वविधानेन शिल्परत्वयोग्यत्वामात्रेनैव नात्वप्रसक्तिरिति धातु-
ग्रहणसंग्रहणस्य प्रयोजनान्नावाच्च “मादेच षपदेशे” इति सूत्रे धातुग्रहणानुवृत्तेः कर्तृमशक्यत्वात् । किन्तु षण्ण प्रतिपदोक्तपरिभाषाया षण्णग्रहणेऽनित्यत्वात् ‘हावामश्च’ इति सूत्र बोध्यम् । विस्तरस्तु वरिभाषेन्दुदृष्ट्याने द्रष्टव्यः ।

मूले—प्रकृत्येत्यनुवृत्तेरिति । ‘दुरस्यजा प्रकृतिः’ इत्यादाविव स्वभाववाचकानुवृत्तेरित्यर्थः । प्रकृत्या स्वभावेनावस्थितिरिति तदर्थः । तेन न पूर्वरूपं, नाप्ययादय इति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

सिद्धपदमन्यथाऽवद् वदाचिदन्तोदात्तोऽपि स्याद्" इत्येतत्सूत्रस्थमाप्यप्रामाण्याच्चित्र
ग्वप्रमित्यत्रावडभावोऽस्तु तत्रागवडो रूप विशेषस्य स्पष्टत्वात् । चित्रगोऽप्रमित्यत्राव
डभावकल्पने किं मानमिति चेन्न । उपदेश आद्युदात्तवनिपातनेनावडन्यासस्थापनपरमा
प्यस्य मानत्वात् । चित्रगोशब्द आमन्त्रिताद्युदात्तत्वेनान्तानुदात्तस्वत्राकिं तस्यागमानु
दात्तत्वं उभयोरनुदात्तधोरेव श्रवणं स्यात्, आद्युदात्तवनिपातने तु गकाराकारस्योदात्तस्येति
विशेष स्पष्ट । न च गवाक्ष इत्यादाववड आद्युदात्तस्य श्रवणं मा भूदिति तस्योपदे
भैरवा ।

द्विसंज्ञके स्वसिद्धयर्थमित्यर्थ । अत्र हि पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण गोशब्दस्य यो व्यपदेशस्तस्यै
वावस्थानम्बोध्यते । गोशब्दश्रवणोदाना व्युत्पत्तिपक्षे आद्युदात्त प्रत्ययस्वरेण, अन्युत्पत्ति
पक्षे तु षिट्स्वरेणान्तोदात्तो व्यपदिश्यते । यद्यवडादेशस्तदा आद्युदात्त इति व्यपदेशपक्षे
आन्तरतम्यादवडादेशोऽप्याद्युदात्तो व्यपदिश्यतेति गवाक्ष इत्यादावाद्युदात्तत्वव्यवहारस्यो-
पपङ्गावपि उणादयोऽप्युत्पन्नानीति सिद्धान्तपक्षे अवडादेशोऽन्तोदात्त स्यादिति वाशब्दा
कारस्य 'एकादेश उदात्तः' इत्युदात्तस्य श्रवणापत्तिः । अगागमे त्वागमा अनुदात्ता इत्य
नुदात्तस्यैवैकादेश इत्यनुदात्तस्यैव श्रवणासिद्धिरिति भावः । गवाप्रमित्यस्य तत्पुरुषत्वे
तु सभासस्वरेणान्तोदात्तत्वमेव स्यादिति स्वरे न विशेषः । एतदुक्तमेति । स्वरभेद
प्रतिपादकैतत्सूत्रस्थमाप्येत्यर्थः । अस्त्विति । अत्रावडादेशे चित्रगवाप्रमिति रूपम्,
अगागमे तु चित्रगवाप्रमिति रूपभेदापत्तिरिति रूपभेदसिद्धये एडप्रहणानुवृत्तिरित्येति
भावः । किम्मानमिति । अस्य गवाप्रतुल्यतया एष विशेषाभाव इति भावः । निपातने
नेति । एतदुक्त्या पाठ कर्तव्ये आद्युदात्तस्यावडशब्दस्योच्चारणेनत्यर्थः । पूर्ववार्तिकं स्वसि
द्धयर्थमित्युपादानात्स्वराभेदसिद्धावेव वार्तिकतात्पर्येणान्तोदात्तनिपातनेनापि निर्बहति ।
यदि हेचित्रगोऽप्रमित्यत्र पक्षे अवडादेशोऽपिस्यात्तदा निपातनपक्षे स्वरे भेद स्यात्तद्वोपरा
द्यति—चित्रगोशब्द इत्यादिना । एत इति । अत प्रतिपदोक्तस्येत्यावश्यकमिति शेषः । अ
न्यकृता स्वराभेदशङ्कामन्य दूषयति—नचेति । शब्दाविति। आदिना गवाप्रमित्यस्य तत्पुरुषस्य
सङ्गः । तस्य—निपातनेन साधितस्याद्युदात्तत्वस्य । माभूदिति कथनेन सतिशिष्टत्वात्तस्य
भावप्रकाशः ।

वदाचिदिति । पर्यायेणेत्यर्थः । व्युत्पत्त्युत्पत्तिपक्षभेदेनेति भावः । अन्तोदात्तोऽपीति । अपिपक्षरात्
समुच्चारकः । वस्तुत आदिवाच्यभावेऽपि व्यपदेशिवदिति कार्यातिदेशेन कायस्य वरणेनोच्चारित्वादिवा
दिव्यपदेशमात्रेण नियतावदाचादिव्यपदेशस्य सुतरामभावेन तदादेशे सुतरं तदभावः । गौणव्यवहारस्य
वाभ्युपगमे तस्योभयविषयापि सत्त्वादादेशेपि योयप्रसङ्ग इति भावः । एतत्सूत्रेति । "मवड्स्फोट"
इति स्वरभेदस्वरेदप्रतिपादकमाध्येत्यर्थः । किं मानमिति । तस्य गवाप्रतुल्यत्वादिति भावः । निपा
तनेनेति । एतदुक्त्या सूत्रात् न्याय्ये प्रकृतिव प्राप्ते स्वरे उच्चारणोपे वा वरनेनाद्युदात्तोच्चारणमन्तोदात्त
त्ववाचकमिति भावः । तदुपपाद्यति—चित्रेत्यादिना । अन्तेति । परिशेषादित्यादि । तत्रेति । तद्युक्त
'चित्रगोऽप्रम्' इत्यत्राकिं सतीत्यर्थः । मवादेशे च सतीत्यपि बोध्यम् । उभयो गवाकारयोः । निपातन
त्वेति । बहुव्रीहिः, तद्युक्तेऽवडितिवत्यर्थः । वड्भाव इति । उचरीत्येति भावः । कल्पने इति ।
वचरोत्येति भावः । उदात्तस्येतीति । अवगमित्यनुषन्थेति । स्पष्ट इति । तथा च कथं वार्तिकप्रत्या
ख्यानमत्रस्वार्थकल्पनमात्रस्य इति भावः । उपदेशे इत्युक्तं बहुव्रीहि फलाभावेऽपि तत्पुरुषे फल वस्तु
शङ्कै—नचेति । तस्येति । निपातिग्राह्युदात्तत्वस्येत्यर्थः । शब्दान्तेन दृष्टान्तमुपपाद्य प्रकृतमाह—
सरला ।

अन्तोदात्तोऽपीति । अपिना आद्युदात्तत्व संग्रहः । अ-व्युत्पत्तिपक्षे गोशब्दस्य 'किरेऽ उ वडा

व्येयम् । अगिति सूत्रयितुमुचितम् । विभाषानुवृत्तेः स्फाटायनप्रहणं पूजार्थम् । गवीति । यत्तु प्राचा गवे इति प्रत्युदाहृतम् । तत्र । सत्यप्यवडि—“अता गुणे” (पा०सू०६।१।७७) इति पररूपेण रूपसिद्धे । न च सत्यवडि डेर्यादेश स्यात्,

शब्दरत्नम् ।

शिवज्ञावो वाच्य इति समासान्तोदात्तादिवामन्त्रिताद्युदात्तादपि प्रागवड्स्वरप्रवृत्तौ पश्चादामन्त्रितस्वरे स्वरभेदाभाव इति वाच्यम् । गवाक्ष इत्यादौ समानकालप्रवृत्तिकस्य परत्वेन प्रथमं प्राप्तस्य समासस्वरस्य प्रागप्रवृत्तौ उपदेशिवद्भाववचनवारिताभ्येनाद्गतञ्ज्ञा सापेक्षबहिरङ्गयुगापेक्षया अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेवामन्त्रितस्वरप्राप्त्या तदप्रवृत्तिसंशयान्तेऽस्य सा मर्त्याभावात् । तद् ध्वनयन्नाह—अगितीत्यादि । यथान्यासे त्वाद्युदात्तनिपातनोपदेशिवद्भावयो करणे गौत्वादस्यौचित्यमिति भावः । स्थानिवत्सूत्रे भाष्येऽप्युक्तं “गो पूर्वंत्वे स्यानिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्यः । चित्रगवप्र “सर्वत्र विभाषा गो ” [पा०सू०६।१।१२२] इति पूर्वत्वं प्राप्नोति । नैप दोषः, “एङ्” इति वर्त्तने, तत्र “अनलिवचौ” इति प्रतिषेधो भविष्यति । एवन्तर्हि चित्रगोऽप्रमित्यत्र प्राप्नोति इति । अत्र पूर्वत्वशब्देव तदपवादप्रवृत्तिभावावडौ विनिगमनाविरहात् । “सर्वत्र—” [पा०सू०६।१।१२२] इति “अवड्—” भेदवो ।

श्रवणावसिद्धज्ञाविता । इवेति । स एवादौ प्रवर्तते इति कल्पयेति शेषः । परत्वेनेति । कथमत्र विरोध इति चेत्? इत्थम् गो आम् अक्षि सु इति स्थिते ऽलौकिके प्रक्रियावाक्ये समासान्ते “अक्ष्णोऽदर्शनात्” इत्यधि तद्विद्वान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञाया पूर्वभागस्य समाससंज्ञायाश्च युगपदप्रवृत्तौ सुब्लुकि आद्युदात्तत्वयुक्तावह समासान्तोदात्तत्वस्य युगपदसम्भव इति । अङ्गसंज्ञापेक्षेति । अङ्गेति संज्ञा यस्मिन्प्रत्यये तत्सापेक्षत्वमर्थः । एतेन सजाकृतस्य बहिरङ्गत्वस्य सिद्धान्तविशद्वत्त्वसंज्ञाया नावकाशः । अन्तरङ्गादिनि । प्रवृत्तिमात्रापेक्षत्वेनेत्यादि । अर्थ—उपदेशिवद्भावस्य । आचित्यमुपपादयति—यथा—यास इति । अर्थ—ज्ञागमस्य । उक्तार्थे भाष्यकारोक्तिरपि साधिकेत्याह—स्थानिवत्त्वं इति । पूर्वत्वं इति । कर्तव्य इति शेषः । वार्तिके वदशोऽयम् । अत्र पूर्वत्व इत्युपादानेन सर्वत्रेभ्यस्त्वावडादशस्य च कथं लाम इत्यत आह—अभावप्रकाशः ।

आमन्त्रितेति । परत्वेनेति । ‘गो आम अक्षि सु’ इत्यत्राचि तद्विद्वान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वस्य तत्त्वभावे समाससंज्ञायाश्च युगपदप्रवृत्तौ सुब्लुकि आद्युदात्तत्वयुक्तावहसमासान्तोदात्तत्वयुगापेक्षया युगपदवस्थित्यसम्भवरूपविरोधेन त परत्वेन बाधिरवा प्रथमं प्राप्तस्येत्यर्थः । संज्ञापेक्षेति । अङ्गसंज्ञा यस्मिन् तत्प्रत्ययापेक्षेत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादिति । प्रवृत्तिमात्रापेक्षत्वेनेति भावः । आमन्त्रितेति । एवन्तत्वाभावेनावहस्तदानीमप्राप्तेः । एवञ्च भिन्नकाष्ठप्राप्तिकत्वमिति भावस्तदाह—तदप्रवृत्तौति । आमन्त्रितस्वराप्रवृत्तौत्यर्थः । अस्य—उपदेशिवद्भवस्य । औचित्यमिति । तत्स्वापानपरमाप्त्य तु लावजानादरेण सूत्राभिप्रायेण प्रवृत्तमिति भावः । ननु भवद्विधौ तयाव्याख्यानस्य समूलत्वेऽपि न पूर्वस्वीयस्य तस्येत्यत उभयसाधारण्य मानमाह—स्थानिवदित्यादि । पूर्वत्वे इति । पूर्वरूपे कर्तव्ये इत्यर्थः । वार्तिके वदशोऽयम् । मन्त्रत्र पूर्वरूपेणलेखेन कथं तत्र मानता कथं च सर्वत्रेत्युक्तिरत्र आह—अत्रेति । वार्तिके भाष्ये वेद्यर्थः । वावडाविति । तावेव न तु स्वार्थं सर्वत्रेत्युक्तं यनीचित्यत्वं । तत्राभ्यास्युद्धारयो रावद्यकत्वेन तदकरणे न्यूनतापेक्षे तत्रैव्युक्त्याकरणेन शङ्कानुचितेऽर्थः । इदानीं स्वनुवृत्तिमजानत शङ्केनि बोध्यम् । न, वेवमपि प्रवृत्तिभावस्यैव प्रवृत्तमस्तु तावतैव प्रयत्नत्वेन आह—विनिगमनेति ।

सरला ।

चः” इति सूत्रेणान्तोदात्तया भान्तरतन्वाद्गोकारस्यानिकावडादेशस्यान्तोदात्तत्वेऽपि श्युराक्षिरेषे “गने

स्त्रिया तु टाप् स्यादिति वाच्यम् । सत्रिपातपरिभाषया यादेशटापो सुसमाचान्त्वात् । नच साऽनित्येति वाच्यम् । तावताप्यौत्सर्गिकतत्प्रवृत्त्येष्टसिद्धे । गवाक्ष- इति । गवामर्क्षीवेति विप्रह । “अङ्गोऽदर्शानात्” इत्यच् समासान्त । वातायने रूढोऽयम् । पुस्त्य लोकात् ॥

शब्दरत्नम् ।

[पा०सु०६।१।१२३] इत्यस्याप्युपलक्षणम् । अत एव प्रकृतिभावे इति त्यक्त्वा पूर्वत्ये इत्युक्त वार्तिके भाष्ये च । चित्रगोशब्दस्य लाक्षणिकत्वे ऽपि स्थानिवत्त्वात्प्राप्तौ तत्र विषेध इति । एष प्रतिपदोक्तवाश्रयणे तु तत्र कार्यमिति लाघवमिति दिक् । टापस्या दिति । ङीप उपलक्षणमिदम् । इष्टसिद्धेरिति । गवोत्यस्य स्थाने गवे इति स्यादिति तद्रूपन्यासपानमपि न समञ्जसम् ।

भैरवो ।

त्रेति । अत्र एव-उभयबोधनस्येष्टत्वादेव । स्थानिवत्त्वात्प्राप्ताविति । अतिदेशविषये सामर्थ्यात् लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भाव । एष कार्यम्-गो पूर्वति वचनत्र कार्यम् । दिग्दर्शस्तु यथा सूत्रग्रन्थस्य भाष्यस्य चैक्यायता भवति तथैव कल्पनमुचिञ्चमित्यङ्गप्रहणा नुवृत्ति, प्रतिपदोक्तस्य च तस्य ग्रहणमित्युचितमिति ।

ननु जातिलक्षणङीप प्रकृते प्राप्तिस्त्वेन टापस्यादित्यनुचितमत आह-ङीप इति । खण्डन कारोक्तिङ्गण्डयति-गवोरपस्थेति । न समञ्जसमिति । उदक्षस्त्वादिति शेष ।

भावप्रकाश ।

ननु सवत्रैत्युक्तिरेव तथेयत आह-सर्वत्रतीति । ननु तत्रैव किं मानमत आह-अत एवेति । तद्व्यवस्थयापीष्टत्वादेवेत्यर्थ । वार्तिकस्य साधारणत्वादाह-भाष्ये चेति । एतेन सर्वत्रैत्युक्त्या तस्य प्रकृतिभावपरिभाषावत्त्वमिति खण्डनङ्गुक्ति परस्ता । एवं तर्हीत्यादिभाष्याशय स्वर्षित्तुमाह- चित्रगविति । लाक्षणिकत्वेऽपीति । तेन स्वयं प्रकृतिभावात्प्राप्तावगौर्यम् । प्राप्ताविति । अति देशस्य निर्विषयत्वापत्त्या, इयं तु तथा दुर्निवारेणि भाव । चोपात्तभाष्यस्य अन्तर्भवत्त्वपत्तीतावपि “भो त्” सूत्रभाष्यैकराक्यतया भाष्यमाह-एह इति । तन्नेति । गो पूर्वनि वचनमित्यथ । समुच्चि गुणनिष्पन्नत्वेनास्य लाक्षणिकत्वात् तदर्थे स्थानिवत्त्वानपेक्षेणानाविदेशविषये सा नेति भाव । लाघव मिति । मूलोक्तमापेक्षयापीति भाव । दिग्मिति । तदर्थस्तु नमत्रे सूत्रग्रन्थभाष्यैकराक्यतया भवति न भवन्तीति विरोधश्च मिथ । तस्मादेतनुवृत्त्युक्तरीत्या प्रतिपदोक्तत्वमाम । एवञ्च प्रागुक्तखण्डनङ्गुक्ति ‘चित्रगवम्’ इत्यादौ स्थानिवत्त्वनिषेधेनैव तयोरप्रवृत्तिरिति भाष्योक्तिश्चायुक्तति । टापस्यादित्येति । प्रकाशकस्वीयसिद्धांतोक्त्यनुवाद । ननु तदपवादो जातेरिति ऋषुचित, न च सत्रिपातपरिभाषया स नेति वाच्यम्, “नयातयो” इति सामान्वापेक्षशापकेन तस्याऽत्राप्रवृत्ते । इह चावश्यकमित्यप्यत्र स्पष्टमत आह-ङीप इति । खण्डनकारोक्तिं खण्डयति-गवीतीति । तद्रूपन्येति । प्रक्रियाग्रन्थे त्यर्थ । नाञ्जसमिति । नाञ्जरमर्षादया प्रतीयमानमित्यथ । एव रोते काप्यदृष्टत्वात् । प्रकाशोऽप्येवम् ।

सरला ।

डौस् इति गोशब्दस्य व्युत्पादनेन “प्रत्यय, भागुदात्तश्च” इति ओकारत्वाऽऽद्युदात्तया तात्पर्येऽन्वया देशस्याप्यान्तरत्वादाद्युदात्तत्वेति भाव । न समञ्जसमिति । ग्रन्थकारा हि साधुशब्देष्वेवदृष्टकार्याना- पत्तिमनिष्टकार्यापत्ति चोद्भावयन्ति न तु अत्राद्युशब्दोत्पत्तेरिति भाव । परममूढे “अवस्थित्यत्रविना- यया गवाक्ष” इति ।

देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सदिधि ।

मिथस्तेन विभाष्यन्ते गवाक्ष संशयत्रत ॥

“इन्द्रे च” (पा०सू०६।१।१२४) । आरम्भसामर्थ्यान्नित्यमिदम् । “इन्द्रे च नित्यम्” इति पाठस्तु भाष्यासंमतत्वादुपेक्षितः ॥

एहि कृण्येति । “दूराद्भूते च” (पा०सू०८।२।८४) इति प्लुतः । यत्तु कृष्णा ३ एहीति प्राचोक्तं, तन्न । “दूराद्भूते च” (पा०सू०८।२।८४) इत्यादौ “वाक्यस्य टेः-” (पा०सू०८।२।८२) इत्यधिकारात् । चक्रयत्रेति । इह “स्को-” (पा०सू०८।२।२९) इति क्लोपो न । यणः कार्यकालपक्षे वहिर्ङ्गपरिभाषयाऽसिद्धत्वान्, स्थानिवद्भावाच्च । “पूर्वत्रासिद्धीये न-” इति तु नास्ति, “तस्य दोषः सयोगादिलोप-” इत्याद्युक्तः ॥

दूराद्भूते च (पा०सू०८।२।८४) । हृतमाह्वानं तच्च सम्योधनमात्रोपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह-दूरात्सम्योधन इति । उपलक्षणतया व्याख्यानस्य फलमुदाहरति-सक्तून् पिबेत्यादि ॥

गुरोरनृतः (पा०सू०८।२।८६) ॥ अपिशब्दो गुरोरगुरोश्च टेः प्लुतार्थः ।

शब्दरत्नम् ।

भाष्यासंमतत्वादिति । “इन्द्रे इति सामर्थ्यान्नित्यम्” इति तदुक्तेरिति भावः । प्लुत इति । प्रकृतिभाववचनसामर्थ्यादेव प्लुतस्य तत्र नासिद्धत्वमिति भावः । उपलक्षणेति । एवं चासत्यप्याह्वाने भवतीति भावः ।

भैरवो ।

ननु प्रकृतिभावविधायकवचनदृष्ट्या प्लुतस्यासिद्धत्वात्कथं प्लुतस्य प्रकृतिभावविधानमन आह-प्रकृतिभावेति ।

उपलक्षणस्य फलमाह-एवञ्चेति । अपिना तत्सत्ता समुच्चयिते ।

पद्ममूढो वाक्यमिति परमतम्, स्वमते तु एकतिङ् वाक्यमिति शास्त्रीयप्रामाण्यायामाश्वाभावप्रकाशः ।

इन्द्रे इतीति । एतेन मूलोक्तः स च पाठोऽप्युपेक्ष्य इति सूचितम् । ‘भाष्ये तथापाठः सूत्रिके शानुवादी’ इति भाष्योक्तिस्तु प्रक्रियाप्रकाशानुयायिनी, यतः तैश्चानुक्तसमुच्चयार्थाद् गवाश्च इत्युक्तम् । सर्वथाऽनुपपन्नफलसत्त्वे तथोक्तिरुचिता, तत्फलस्य तु पूर्वपक्षेणैव साधितत्वात् । अत एव व्यवस्थितविभाषासु ‘गवाश्च’ इत्युक्तिर्भाष्ये इति भावः । तदुक्तेरिति । भाष्योक्तेरित्यर्थः ।

ननु प्लुते कापि प्रकृतिभावे न असिद्धत्वादत् आह-प्रकृतीति । तत्रेति । प्रकृतिभावे कर्तव्ये इत्यर्थः ।

उपलक्षणफलमाह-एवञ्चेति । उपलक्षणत्वे चैर्यर्थः । अविस्तरसत्तासमुच्चयकः । बोधननावयकम् । अनयोस्तु नाम्न इति ‘सक्तून् पिब’ इत्यादावपि भवतीति भावः ।

ननु ‘देवदत्त’ इत्यस्यापि पदसंभवेन वाक्यत्वाच्छेषोऽयुक्तः । किञ्च तिङन्तरथैव कुनः शेषोऽन सरला ।

इति “शाब्दो.” इति सूत्रे भाष्योक्तः । व्यवस्थितविभाषावच्च विभाषाशास्त्रीयोद्देश्यज, वच्छेदकव्यापकभावाभावाः यतरविधायकत्वम् ।

नासिद्धत्वमिति । प्रकृतिभावोद्देश्यत्वेन प्लुतस्याश्रयणादित्यर्थः । इति भाव इति । अवेद बोध्यम्-“इन्द्रे च” इति सूत्रे प्राचीनपठिनित्यग्रहणस्य प्रामादिकत्वं बोधयितुं तदन्यवदितोत्तर-मेवैतदश्रोतव्याप्तः । तेनैतत्सूत्रादप्युपपत्त्यात्प्रपञ्चपदार्थसंज्ञानाय तत्. पूर्वं तत्तत्संज्ञात्प्राप्तुमप्येऽपि न न्यूनतेति ।

देवदत्तेति । अस्यैहीत्यादिः । एवमप्रोऽपि । सर्वः प्लुत इति । तथा च “अग्ना-
त्प्रेषणे परस्य च” इति सूत्रे भाष्यम् “सर्वः प्लुतः साहसमनिच्छता ऽपि विभाषा-
कर्तव्यः” इति । साहसं शास्त्रत्यागः, तदनिच्छताऽपि-शास्त्रमनुबन्धानेनापीत्यर्थ
इति हरदत्तः । वैकल्पिकेष्वनुष्ठानकलेशं धर्माधिक्यफलकमप्यशक्तत्वादिनिबद्धतेत्यर्थ
इत्यन्ये । एतेन “द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव पुत्रेति” भागवतं व्याख्यातम् ।
प्लुतस्य वैकल्पिकत्वात् । किं चेद् पुत्रशब्दस्य वाक्यान्तत्वं नास्तीत्यपि सुवचम्,
आख्यातप्राग्वर्तिनोऽप्यनुकरणसम्भवात् । अपि च अस्तु प्लुतः, प्रकृतिभावस्तु

शब्दरत्नम् ।

पहीत्यादिरिति । “वाक्यस्य टेः” [वा०सू०८।२।८२] इत्युक्तेरिति भावः ।
हरदत्त इति । वैयटोऽप्येवम् । अत्र पक्षे “विभाषा पृष्ट-” इत्यत्र विभाषाप्रहणमत्रयु-
त्थानुवादः । “अविद्वांसः प्रत्यमिवादे-” इत्यादि परस्परार्थं भाष्यमपि वैकल्पिकेषु
भाषानुष्ठानौचित्येन शास्त्राज्ञाननिन्दापरं बोध्यम् । आख्यातप्रागिति । पुत्र पहीति
भैरवा ।

यत् इत्याशयेनाह—वाक्यस्येति । वैयटोऽपीति । एतेनायमेवार्थो युक्त इति ध्वनितम् ।
परममूले ‘सर्वः प्लुत’ इति कथनेन प्राचामित्यस्य सर्वप्रकरणाङ्गत्वं ध्वनितम्, भाष्यकृता तु
‘विभाषा’ इति योगविभागेन सर्वस्य प्लुतस्य वैकल्पिकत्वमुक्तम् । तत्र पक्षे प्राचामिति
पूजाधम् । यदा तु प्राचामित्यनेनैव सर्वस्य प्लुतस्य वैकल्पिकत्वं साध्यते, तदा “विभाषा
पृष्ट” इत्यत्र विभाषाप्रहणं किमर्थास्तथाशङ्क्यामाह—अत्र पक्ष इति । प्राचामिति योगविभा-
गेन सर्वस्य प्लुतस्य वैकल्पिकत्वसाधनपक्षे इत्यर्थः । “विभाषा पृष्ट” इत्यत्र विभाषाप्रहण-
मुपलक्षणम् । वार्तिकपाठित्वात्तदोऽप्येवम् । अवयुत्थानुवाद इत्यत्रावयुत्येति लयवन्तम् ।
पृथक्पृथक्त्वस्यार्थः । अवयुत्येति मृतीयान्तं वा, तदा अवयुत्येत्यस्य प्रयत्ननेत्यर्थः । नन्वेवम-
विद्वांस इत्यनेन भाष्यकृता प्लुतयुक्तस्य प्रत्यमिवादवाक्यस्य कर्तव्यता सूचिता, सा प्लुतस्य
नित्यत्वं एवोपपद्यते, यदि सर्वस्य प्लुतस्य वैकल्पिकत्वं तदा प्लुताङ्गणोऽपि दोषाभावेन
सानोपपद्यते इत्याशयेनाह—अविद्वांस इति । शास्त्राज्ञानेन या निन्दा तत्परमित्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

आह—वाक्यस्येति । शास्त्रप्रक्रियायाम् “एकतिक् वाक्यम्” इत्युक्तेरिति भावः । सिद्धान्तज्ञां तस्य
ध्वनित्यनुमाह—वैयटोऽप्येवमिति । अत्र भाष्यादयः—प्राचामिति विभक्त, प्रत्यमिवाद इत्यारम्भ
“दुरादृष्टे” इत्याशय वा “शूरोरनुतः” इत्यन्तेनाग्नीदित्यन्तेन वा सम्बध्यते, उपस्थितत्वात्, अत्र
करणाच्च, “शोराज-व” इत्यत्र वापदानर्थक्यापत्तेः, “विभाषा पृष्ट” इत्यत्र तदुक्तेः । ध्वनितशायमर्थो
ऽपरभाष्येऽनुक्तवाक्यविकल्पनेन भाष्यकारेणैति, तत्रात्राप्यनुतेनेन । परममूले भाष्ये च सर्वप्रहणकारणस्य
पक्षे, “विभाषा पृष्ट” इत्यत्र भाष्यकृतविभाषेति योगविभागेन सर्वप्लुतस्य वैकल्पिकत्वसाधनाच्च,
तदध्वनयग्राह—अत्र पक्ष इति । अनेन भाष्योक्तोऽप्यपरपक्षोऽस्तीति सूचितम् । तत्र पक्षे प्राचामिति
तु पूजार्थं स्वस्वमतप्रच्युतिदोषपरिहारार्थं वा तथाच द्वयोरेकवाक्यत्वौचित्येन तदनुष्ठेनात्रापि पक्षे
सर्वप्रकरणसम्बन्ध एवोचित इति भावः । तदुक्तिविरोध परिहरति—विभाषेति । वार्तिकेषु वाग्रहणा-
न्वयेवमेव । मित्रकर्मत्वात्पृथार्थाऽङ्गा नैति भावः । नन्वेवमप्यविद्वांस इति भाष्यविरोधः, एवमते
“प्राचामिवादे” इत्यस्य वैकल्पिकत्वात् । भाष्येण तु प्लुतयुक्तस्यैव प्रत्यमिवादस्य कर्तव्यत्वोक्तेः आह—
अविद्वांस इति । “मानो येन प्लुतिं विदुः । कामन्तेषु तु विप्रोप्य खीध्विवायमई वदेत्” इति भादिस-
द्वाङ्गम् । आख्यात प्रागिति । बहुव्रीहानिष्ठमेवात् आह—पुत्र पहीति । तथाच तत्र तत्पुत्र

वैकल्पिकत्वान्मास्तु । तथा च “ई चाक्रवर्मणस्य” इति सूत्रे भाष्यम्—“ईमहणेन नार्थः चशा इयं वशेयमिति” । प्लुतप्रकृतिभावः सर्वोपि चाक्रवर्मणमते नास्त्येति भावः । अपि च इह प्रकृतिभावोऽपि दुर्लभ एव, “अप्लुतवदुपस्थिते” इति सूत्रान् । उपस्थितं नामावैदिक इतिशब्दस्तस्मिन्परे प्लुतोऽप्लुतवत्स्यादिति हि तस्यार्थः । एवं चतुर्धापि निर्वाहे स्पष्टे अपर्यः प्रयोग इति श्रीधरोक्तिर्नादत्तव्या ॥

शब्दरत्नम् ।

वाक्यस्यस्येत्यर्थः । अनुकरणे दूरात्संशोधकत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । वैकल्पिकत्वा-दिति । अस्य अप्लुतवद्भावस्येत्यादिः । अस्य अप्लुतवद्भावस्य वैकल्पिकत्वेन तत्पक्षे-ऽस्याभावेन तत्त्वमित्यर्थः । प्लुतप्रकृतिभाव इति । तस्य मते अप्लुतवद्भावोक्तेरिति भावः । एतेन चाक्रवर्मणस्याचार्यस्याप्लुतवदित्येव भाष्योक्तेरिदं सर्वं चिन्त्यमित्यपा-स्तम् । प्रकारान्तरेणाप्यप्लुतवद्भावोऽत्रैत्याह—अपि चेति । अवैदिक इति । अस्य पुराणस्थत्वेनावैदिकत्वं स्पष्टमेव ॥

भैरवी ।

दूराद्बोधैति । एतेन “दूराद्भूते च” इति सूत्रे दूराद्भूतपदं दूराद्बोधनोपलक्षणमिति सप्रमाणमिति सूचितम् । अत एवाकडारसूत्रे गुरुनदीसंज्ञयाः समावेशे ‘गार्गी बन्धुः’ ‘वास्ती बन्धुः’ इत्यत्र

उडनकारोक्तिर्परिहर्तुमाह—तस्य मते इति । तस्य चाक्रवर्मणस्य, तथाच मूलोक्तं फलितार्थपरमेवेति भावः । एतेन फलितार्थकथनपरत्वकथनेन । अवैदिकत्वमिति । उपस्थितशब्दस्य प्रकृतसूत्रे भावप्रकाशः ।

इति भावः । इदं समाभिद्वयमभ्युपेत्योक्तम्, वस्तुतस्तदेव नेत्याह—अनुकरणे इति । बोधकत्वेति । अयमभावः, दूराद्बोधनं दूराद्बोधनस्योपलक्षणं न तु सम्बोधनविमर्कनियामकस्याभिमुखोक्त्यबोधनस्यैव, ‘आगच्छतु भवान् देवदत्तः’ इत्येवमाह्वानस्यापि सम्भवात् । अतएवाकडारसूत्रे गुरुनदीसंज्ञयाः समावेशे ‘वास्तीबन्धुः’ इत्यत्र “गुरोः” इति प्लुतो “नदी बन्धुनि” इति पूर्वपदान्दोदात्तत्वं च फलमुक्तं भाष्ये । अन्यथा तत्र तादृशसम्बोधनभावेन “गुरोः” इत्यस्याप्रापया तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति । एतेन तच्च सम्बोधनं “सम्बोधने च” इति शालङ्क्युत्पादितमेवेति मान्योक्तिः प्राबामनुरोपिनी, सम्बोधनोपलक्षणमित्येवं प्रकाशदिरानाकरणोक्तिस्वरयुक्तं चेति सूचितम् । ननु प्रकृतिभावस्य नित्यत्वेन तथोक्तिरयुक्ता । अप्लुतवद्भावस्येति शेष इति मान्योक्तस्यास्या तु हेतुसाध्ययोर्वैयधिकारप्याप्यसाऽप्यम्भदाऽन आह—अस्येति । “ईचाक्र” इति विधेयस्येत्यर्थः । क्षेऽस्येति । प्रकृतिभावस्येत्यर्थः । तत्त्वमिति । फलितवैकल्पिकत्वमित्यर्थः । उडनकारोक्तिं खण्डयितुमाह—तस्येति । चाक्रवर्मणस्येत्यर्थः । तथाच फलितोऽर्था मूले लक्ष इति भावः । एतेनेति । फलितार्थकथनेनेत्यर्थः । इदं सर्वं चिन्त्यमिति । वैकल्पिकत्वादित्यादि नाऽस्तीत्यन्तमित्यर्थः । प्रकृतिभावावैकल्पिकत्वात्, अप्लुतवद्भावस्यैव प्रकृतिभावभावप्रयोजकत्वेन तद्वैकल्पिकत्वोक्तेरनुपयोगाच्चेति तद्भावः । मूले सर्वोऽर्था इति । इतिशब्दपरोऽनितिशब्दपरत्वेत्यर्थः । नन्वेव व्याख्यानोऽत्रिमदोपासङ्गतिः । तेनाप्यप्लुतवद्भावस्यैव प्रतिपादनेन पौनस्त्यादत्त आह—प्रकासरत्नम् ।

दूरात्सम्बोधकत्वाभावादिति । अनुकरणस्य अनुकार्यशब्दरूपावबोधकत्वादिति भावः । मूले नादत्तव्येति । केचित्तु आदरार्थे बहुवचनान्त ‘पुत्राः’ इति स्वीकृत्य इतिशब्देन सह सम्भेदात्परं समर्थयन्ते ।

द्विषचनमिति । "सुतिष्ठन्तम्" (पा०सू०१।४।१४) इति अन्तमहत्त्वेन "सद्योविधौ प्रत्ययप्रद्वये तदन्तप्रद्वयं नास्ति" इति शापितत्वादिति भावः । तेनेह न । कुमार्योर्वध्वोश्चागारं कुमार्यगारं वध्वगारमिति । स्पष्टं चेद् भाष्यादौ । द्विषचनान्तं प्रगृह्यत्यादिति तु प्राचः प्रमाद एव । इती पनायिति । इह शापलं न । एतन्प्रगृह्या— (पा०सू०६।१।१२५) इत्यत्र नित्यप्रद्वयादित्युक्तम् । अत्र वृत्तिकाः— "गणीवादिनां प्रतिषेधो घञ्प्रत्ययः" इति पठित्वा गणीव, रोदमीव, दृश्यतीव, जम्पतीवेत्युदाजहार । एष सुनिप्रगानुक्तत्वादप्रमाद्यमिति कैयटहरदनादयः । एव स्थिते—

"गणीवोऽत्रय एभ्येते प्रियौ यत्नतरो मम" ॥

इति भारतप्रयोग समर्थयते—एवार्थे इति । घञ्प्रत्यय इति ।

"वं प्रपेतसि जानीयादिवार्थं च सद्व्ययम्" इति मेदिनी ॥

"व वा यथा नयैवैथं भाष्ये" इत्यमरप्रत्ययव्याख्यासूत्रे "शासनं च पपुर्यशाः"

द्वन्द्वरत्नम् ।

कुमार्योगिति । अत्र हि प्रत्ययलक्षणेन द्विषचनान्तरत्वं द्युत्वा चेद्वत्त्वमस्तीति भावः । इदं च द्विषचनान्तमीदृशमित्यर्थो । ईदृशं च द्विषचनं तदन्तमित्यर्थो तदन्तविधायकभाव एव दोषो बोध्यः । इत्युक्तमिति । मूले इति शेषः । शाप्रथं वेति । शाप्र अत्रैव ।

उद्दिष्टेतिनाद्वपरस्वमित्यत्र किम्मानमिति चेत् ? 'उत्स्विष्ठ इत्युच्यते, विसुपरिचयप्राम ? अनाथं इतिवरण' इति भाष्यमिति गृह्यण ।

इदमेति । कुमार्यगारमित्यत्रातिप्रतङ्गवचनं चेत्पर्यः । अत्रभव एव । संज्ञाविधायिनि निषेधानिति शेषः । एवकारेण प्रगृह्यसंज्ञाप्रतिनिरासत् । इत्युक्तमिति कवनमात्रेण मूले-नस्यैव टीकावाच्युक्तं कथने वीमद्वरमिति या दाह्या तस्या निरासो न जानो ऽह वाह— मूल इति शेषः । तथाच पुनः न कुमार्यो बोध्यते, किन्तु मूलेनार्थस्य दाह्याय रमरणं कियते भावप्रकाशः ।

इदन्तरेणेति । तथाचोदायाद्वेनेत्रो गतृषेयाद्ये, अत्र एव 'सदृश्या' इत्युक्तिलङ्गतिरिति भावः । प्राचोत्तरय तथा स्वास्थ्याने दोषं रपठयति—अत्रहीति । चेद्वत्त्वमिति । ईदृशत्वादिनं विचर्यः । एवमात्रेति । प्राचोत्तर्येदागतं च द्विषचनं तदन्तमित्येवावधाने इत्येवरोपयोगेनप्राचोक्तं तस्य भवेति तदुपरिनिपातात्—इदमेति । अत्ररूपविशेष्ये एके कपोत-दायेनोमयोऽन्वय इति भावः । इत्यर्थे इति । प्राचोत्तर्येति भावः । सम्भवपृथेति । अत्रनिषेधात् । एतेनोक्तदोषनिपातः । एवमात्रावनेव दोषः, पूर्वत्रावमितिर्भाष्येति । एतेन द्विषचनान्तं यदीदृशेत्तदन्तमित्येव यथो निरास इति भावः । द्विषचनं च तदन्तं च एवकृतं चेति प्रवादात्तदन्तद्वदादिस्वास्थ्याने तु न सुक्तिमहमिति दिक् । इत्युक्तमित्याधिक्यादास्थ्यानेऽनुत्तरवाच्यत्वात्—मूले इति । तथाच तत्राचमेव दाह्याय रकारितमित्येतेनकथयति भावः । 'वंप्रवेत्ति' इति मेदिनीप्याख्यासूत्रे 'साया मामा' इत्यादिवदिवार्थं वद्व्ययप्रयोग सरथा ।

इत्यर्थे इति । तत्रार्थे हि प्रगृह्यसंज्ञायामीद्वत्त्वम साक्षादुदेद्वत्त्वेन संज्ञानिष्ठविधेयतया साक्षात्किरुपिना या वदेद्वत्त्वा तादृशोदेद्वत्ताप्रयोजकप्रत्ययबोधनं परं तदन्तबोधकं नित्यर्थकं "सद्योविधौ" इति निषेधव्याप्युत्तरतद-तद्विधिना तादृशार्थमिति । अत्रभव पृथेति । तत्रार्थे तु द्विषचनपदस्यैव साक्षादुदेद्वत्ताप्रयोजकत्वेन तन्निषेधप्रत्ययस्य तदन्तविधेयसम्भव एवेति तादृशार्थेयैवावगमव इति भावः ।

इति कालिदासप्रयोगस्याभियुक्तैरुदाहृतत्वात् । “कादम्बखण्डितदलानि व पङ्कजानि” इत्यादिदर्शनाच्चेति भावः । यत्तु पाठान्तरं “वद्वा यथा तथा” इत्यादि; तद्युक्तम्, नामलिङ्गानुशासनप्रक्रमे तद्धितवतेरनुगुणत्वान् अस्त्यसमूहादिपर्यायमध्ये ऽण्-फिब्वुच्वादीनामनुकेञ्च ॥

अदसो मात् (पा०सू०१।१।१२) ॥ इह एकारो नानुवर्तते असम्भवात् । इत्यभिप्रेत्याह—ईदृताविति । ननु उकारानुवृत्तिर्व्यर्था । स्त्रियौ फले वा अमू आसाते इत्यत्र पूर्वेणैव सिद्धेः, मुत्वस्यासिद्धत्वे ऽप्येकारान्तत्वादत् आह—रामकृष्णाविति । पुंसि पूर्वेण न सिध्यति, औकारान्तत्वादिति भावः । “अदसो मान्” (पा० सू०१।१।१२) इति सूत्रं प्रति तु मुत्वमीत्वे नासिद्धे, आरम्भसामर्थ्यात् । एकारोऽपीति । तथा च एकारानुवृत्तिनात्पर्यग्रहणफलकं माद्ग्रहणमिति भावः । अत्रेदं विन्यम् । ईदृस्तप्त्यर्थे प्रगृह्यम्, अदसः, एच्च द्विवचनमित्येव कुतो न

शब्दरत्नम् ।

वं यश इवेत्यर्थः । ववेत्यादिकोशप्रदर्शनेन वशब्द इव पर्यायः स्वतन्त्र एव न तु सत्याभामादिवत् एरुदेश इति सूचयति । “विनापि प्रत्ययं पूर्वात्तरपदयोर्लोपो वाच्यः ” इति वचनेन तादृशम्यत्वे तथाकल्पने ऽप्यखण्डे पदे तथात्वे मानामावात् ।

आरम्भसामर्थ्यादिति । ननु कार्यकालपक्षे ऽनुनासिकप्रतिषेधेन चारितार्थ्यं, तत्पक्षे हि संज्ञाशास्त्रस्य न पृथग् बोधकत्वं, “पूर्वश्रासिद्धम्” (पा०सू०८।२।१) इति भेदो ।

उतो न पौनरुक्त्यम् । “वम्प्रचेतसि” इति मेदिनीकोशस्याख्यानावसरे ‘सत्या’ ‘भामा’ इति-चद्विवाधे वशब्दप्रयोग इति तद्व्याख्यात्रोक्तं तन्न युक्तमित्शशयेनाह—ववेत्यादीनि । कोशा-न्तरमात्रेण निर्णयाभावादाह—विनापीति । तादृशम्यत्वे—सखण्डस्यत्वे । तथाकल्पने—लोपस्य कल्पने ।

मूलोक्तमारम्भसामर्थ्यादित्यनुपपन्नमित्याशयेनाशङ्कते—नन्विति । न पृथग्बोधकत्वमिति । लक्ष्यसंस्कारकट्टयबोधजनकत्ववन्नास्तोत्यर्थं । अत्र मानन्तु “अयादिभ्य परैव प्रगृह्यसंज्ञा” इति भाष्यमेवेति । अत्र “अदसो मात्” इति सूत्रस्यभाष्ये संज्ञापदोपादानेन संज्ञाविषये भावप्रकाशः ।

इति व्याख्यातमिति मान्शोक्तिस्तदनुपेधैरेति ध्वनयत्नाह—ववेत्यादीति । कोशस्थानिर्णायकत्वादाह—विनापीति । तादृशेति । सखण्डेऽर्थः । तथात्वे अपे ।

कार्यकाल-क्षेऽपि प्रकृतिभावसम्पादनेनावरितार्थ्यादाह—अनुनासिकेति । तदुपपादयति—तदित्यादि । हि—यतः । सञ्ज्ञेति । अनेन परिभाषायां तथाऽस्तीति सूचितमन्वय स्पष्ट एव । बोधकत्व-सरला ।

चन्द्रशेखरस्तु “सज्ञाविधौ” इति परिभाषा फलाभावात् स्वोक्तिपत्ते इति प्रकृते तादृशार्थस्य सम्भव-एव । तथा च “कुमार्यगारम्” इत्यादी ईकारान्तद्विवचनानामावेन न दोषः । न च “पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेन” इति व्युत्पत्तिविरोधेन द्विवचनान्तैकदेशे द्विवचनमात्रेऽप्ये ईदाद्यन्त नान्वे-तुमर्हतीति वाच्यम्, “गम्भोरार्था नर्था बोधः” इत्यत्रैव द्विवचनपदस्यैव ईदाद्यन्तं यद् द्विवचन तदन्त-तदादिपरकत्वेन “ईदृदेत्” इत्यस्य च तात्पर्यमाहकत्वस्वीकारेणादोषादिति वदन्ति ।

मूले इति । “प्लुतप्रगृह्या भवति नित्यम्” इति सूत्रे इति शेषः ।

सूत्रितम् । एव हि पूर्वसूत्रस्थमीदृद्रूपमहण प्रकृतसूत्रे माद्रूपमहण च मास्तु । एकदेशानुवृत्तिकलेशोऽपि नेति ॥

शब्दरत्नम् ।

वातिदेश कार्यार्थं कार्यज्ञानं च वाक्यार्थबोधोत्तरमिति वदन्ते वाक्यार्थबोधस्तद्देशस्यत्वमेव तस्य । किं च अधिकारः स । एवं च मुत्वदृष्ट्या अनुनासिकविवेकसिद्धत्वेन तदेकवाक्यतापन्नसंज्ञाया अपि तद्दृष्ट्या ऽसिद्धतया मुत्वशास्त्रे ऽनुवृत्तपूर्वप्रासिद्धमित्यत्रत्यपूर्वशब्देन तद्वचोव्यतापन्नस्य "अदसो मात्" (पा०सू०१।१।१२) इत्यस्य ग्रीहीतुमशक्यत्वम् । एतेन कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतपूर्वत्वस्यानपगमेन संज्ञां प्रत्यसिद्धत्वदुर्वारमित्यशस्तमिति चेत् १ न, अप्रगृह्यादस इति न्यासेनैव सिद्धौ सामान्यसंज्ञासूत्रकरणसामर्थ्येन "प्लुतप्रगृह्या" (पा०सू०६।१।१२६) इत्यत्राप्युपस्थित्या तत्सामर्थ्येनासिद्धत्ववाधात् । हे ऽहकाऽहक इत्यादौ व्यवस्थितविभाषाध्वन्यासधोरनमिधानाद्वा सूत्रमते ऽपि नानुनासिक इत्याशयात् । स्पष्ट चेद् भाष्ये ॥

भैरवी ।

प्रदेशीयपरत्वमैव व्यवस्थेति दर्शितम् । तस्य—प्रगृह्यसंज्ञाविधायकशास्त्रम्य । नन्विदममवदुक्तं कार्यासिद्धत्वपक्षे, तच्च न युक्तम् शास्त्रासिद्धत्वस्यैव प्राग्व्यवग्यापनादतस्तत्पक्षेऽप्याह—किञ्चाधीति । संज्ञाया भरोति । वाक्यकालत्वादिति शयः । अशक्यत्वमिति । किन्तु सिद्धत्वस्यैव पूर्वशब्देन बाधनं युक्तमिति शयः ।

शास्त्रप्रवृत्ताव

नियामस्त्वयः । एतावता

१—अप्रगृह्यति ।

नन्विदमप्रगृह्यादस इति कथनं यथान्यासपक्षं यथाफलं सादृश्यतया चत् युक्तं, तथा ऽधुना न सिध्यति हेऽमुका ३ असुक इत्येतयोरपि प्रविषेयं प्राप्नोतीत्यत आह—हेऽमुकेति । अस्मिन् पक्षे वाक्यभेदेनाप्रगृह्यस्यादसो ऽनुनासिको नेति सूत्रार्थादत्राप्राप्तिरिति भावः । ननु व्यवस्थितविभाषा परिगणितस्यल एवेत्यत आह—अनभिधानेति । भाष्ये इति—प्रकृतसूत्रस्ये ।

भावप्रकारः ।

मिति । अक्षयसंस्कारकमित्यथ । किन्तु प्रदेशवाक्येन सदैवेति भावः । एतेनानिष्पत्तिलक्षणस्य स्वप्नविरुद्धमित्यपास्तम् । अत्र एवायादिभ्यः कायकालपक्षे परैव प्रगृह्यस्येत्येवपठितम् "असोमात्" इति न्नभाष्यं सङ्गच्छते । ननु किन्तावतैत्यत आह—पूर्वमिति । चो, हेती । कार्यार्थं इति । एवञ्च तज्ज्ञानोच्चरमेव तामवृत्तिरचितेति भावः । तदाह—कार्येति । यदेशे प्रदेशदेशे । तस्य संज्ञाशास्त्रस्य । एवञ्च तस्यैवासिद्धत्वेन पूर्वपक्षेनाप्रगृह्यात् पूर्वत्वप्रवृत्तौ मूर्वादीनां सत्त्वेन प्रगृह्यवादानुनासिकनिषेधेन साक्यमिति भावः । ननु शास्त्रासिद्धत्वस्य सिद्धावित्तत्वात्तैव वक्तुं शक्यम् । अत्र एव मूलशास्त्र इत्यदि वक्ष्यति व्याख्यायामत्र आह—किञ्चित् । स इति । पूर्वत्वस्यविदेश इत्यथ । तत्र च प्रागुक्तम् । एवञ्चति । अधिकारत्वे चेत्यथ । अशक्यत्वमिति । सिद्धशास्त्रस्यैव तेन प्रगृह्यात् । एवञ्च साहचर्येण माध्यमयुक्तमेवेति भावः । एतेनेति । उक्तमाध्यामिनप्रागुक्तं वाट्याने संज्ञास्थके क्वचित् । विद्यमानस्यापि पाठकृतपूर्वत्वस्य पूर्वत्वस्यादिप्रवृत्तावनिदानकत्वस्यचनेनेत्यथ । अप्रियबोधस्यमुक्त्वायकः । तत्र बधास्ति एवमत्रापीति भावः । नयेकमिति न्यानावष्टम्भेन समावृत्त—अप्रगृह्येति । "अप्रगृह्यादसोनुनासिक" इति न्यासेनेत्यथ । एव संज्ञावृत्तिरिति भावः । तत्सामर्थ्येन—उपस्थितिसामर्थ्येन । असिद्धत्वेति । मूर्वादेशितं भावः । ननु यथायावे समूहकत्व एवानुनासिकामावो नायत्र । तथा न्यासे तु हेऽमुक इत्यादावपि तदापत्तिः । प्रगृह्यादसोऽण वप्रियत्वेत्यर्थात् । एव च फलभेदे कार्यत न्यासेन सिद्धित आह—हेऽमुक इति । यत् अदस इत्यावत्यं नविचते दस्य स्थाने सो यस्य तादृशादस इत्यर्थेनानुनासिको भवत्येवेति । तत्र, आहृत्तो मानामावात् । अत्र आह—व्यवस्थितेति । तदध्यामिन्त्वे आह—सयोरिति । संशोधनाभावस्यायत्र क्लृप्तत्वादेतद्भाष्यस्यापि तथैवोपपत्तावाश्यान्तरकल्पने न मानमिति भावः । भाष्ये इति । अत्र यत्रे इत्यर्थः ।

शे (पा०सू०१।१।१३) ॥ छान्दसमपीदं संदर्भशुद्धचर्यामुक्तम् । वस्तुतस्त्वनुकरणार्थतया लोकार्थमपि सम्भवत्येव ? त्वे रायो मे राय इत्यादौ त्वे इति, मे इति, इत्यनुकरणे प्रयोजनलाभात् । अस्मे इति—अत्मभ्यमित्यर्थः । भ्यसः “सुपां सुष्टुक्” (पा०सू०७।१।३९) इति शे आदेशः । “शेपे लोप. (पा०सू०७।२।१०) ॥

“निपात” (पा०सू०१।१।१४) अनाडिति पर्युदासादेवाञ्जुपरिवाते लब्धे निपातमण्णमुत्तरार्थं स्पष्टार्थमिहैव कृतम् । आ एवमिति । पूर्वं प्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्रयोक्तकोऽयमाकारः । पूर्वमित्यं नामस्था इदानीं त्वेवं मन्यसे इत्यर्थः । आ एवं किलेति । स्मरणद्योतकोऽयमाकारः । चान्येत्यादि । तथा च भाष्यम्—
ईपदर्थे क्रियायोगे मर्यादाविधौ च यः ।

एतमातं द्वित्वं विद्याद्वाभ्यस्मरणयोरङिन् ॥ १ ॥ इति ।

शब्दरत्नम् ।

छान्दसमिति । शे आदेशस्य छान्दसत्वादिति भावः । मे इतीत्यनुकरण इति । प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन पदत्वात्पदान्त्वत्त्वप्रयुक्तः प्रकृतिभावस्तत्र । तेनातिदेशेन प्रगृह्यत्वं तु न, त्वे राय इत्यादावनुकार्यं फलाभावेन प्रगृह्यत्वात्प्रवृत्त्या तदनुकरणे अतिदेशेनासिद्धोपदेशप्रवृत्तिरेव वाच्येति भावः ॥

मन्यथात्वेति । अनभिमतत्वेत्यर्थः । तदाइ—नामंस्था इति । स्मरन्तेति । भैरवी ।

तत्र हि—“तत्रेवायम्यथादणोऽप्रगृह्यत्वानुनासिक अदमो न” इत्युक्तम् ।

यत्तु तत्राप्यस्य “अदस” इत्यावर्त्यं न इत्य सौ यत्प्रेत्यर्थनोक्तप्रयोगयोगेन निषेधस्य प्राप्तिरिति, तत्र । आवृत्तिकल्पने, तत्र व्यधिकरणवद्बुद्धीहिकल्पने, च, गोत्रात् ।

“शे” इति सूत्रे “छन्दसि” इत्युपादानाभावाच्छान्दसमपीदमित्यनुपपन्नमत आह—शे आदेशस्येति । नन्वपदत्वादनुकरणे कथमकथमत आह—प्रकृतीति । नन्वतिदेशेन प्रगृह्यत्वस्यापि सिद्धौ सूत्रस्य तर्हि वैयर्थ्यमत्र आह—तेनातिदेशेनेति । फलभावेनेति । अचरत्वन्याभावेन प्रकृतिभावो न फलम् । एवमवसानाभावेनानुनासिकाप्राप्त्या तन्निषेधोऽपि न फलम् ॥

ननु वाक्यार्थस्य भेदाभावेनान्यथात्वेत्यपह्नवमत आह—मनमीति । ननु “एवञ्चिह्न भावप्रकाशः ।

ननु छन्दसीत्यस्याप्रकृतत्वात् कथं तत्त्वमत आह—शे इति । अनुकारात्त्वमङ्गमिवा सन्धिकार्या करणम् । ननु भवत्वात्कथमनुकरणे फलमिति तद्वैयर्थ्येवेवात्र आह—प्रकृतीति । कार्यातिदेशेन-त्यर्थः । अमेदविवक्षायागर्थवत्त्वाभावादिव भेदविवक्षाया तेनातिदेशेन पदत्ववत् प्रथयान्त्वत्त्वापि लामेनाप्रातिपदिकत्वेन सुबन्तुस्येति भावः । तेनेति । एवञ्च लोकार्थं नैदं सूत्रमिति भावः । तुनेति । दुर्बलत्वादिति शेषः । तद्वैयर्थ्यात्प्रयति—तरे राय इति । फलाभावेनेति । सर्वथा फलभावेनेत्यर्थः । एतेनात्र परममूलं वैदिकमानोदाहरणदातमनवधानादिति खड्गनहुक्तिः परस्ता, व्याख्यानं तस्यापि सत्तेः । एवेनातिदेशप्रवृत्तिरिति भावः ।

ननु वाक्यार्थस्य तद्वैयर्थ्यं सत्त्वेन नान्यथात्वमत आह—अनमीति । एव किञ्च त्रिदिति सूत्रार्थनिर्देश-सरला ।

पदान्तत्वप्रयुक्तः प्रकृतिभाव इति । इदमनुपपन्नमेव मूले वक्ष्यते इति तत्र एवावाञ्छयम् ।

मूले स्पष्टार्थमिति । “निपात एकाजनाह” इति सूत्रे निरात्रप्रश्नभावे “आहमिन् आहसुइतो य एहाच्” इत्यर्थे आहसाइत्यस्य कदाचिदर्थवत्त्वेनात्र प्रश्ने “चकारात्र” इत्यत्र गलन्त्यपत्यर्थवत्त्वादेकाज्-पवाच्यं प्रगृह्यत्वात्प्रयत्नात् प्रकृतिभावापत्तिः स्यात् । कृते तु तद्वैयर्थ्ये “निपातत्वेनवाच साहस्यं गृह्यते” इति स्वप्रतिपत्तिर्भवतीति भावः ।

अत्र अङ्गिहृत्तण एव तात्पर्यं लाघवात् । अन्यस्य हित्त्वं त्वर्थसिद्धम् । ईपद्
थेत्यादिस्तु अवयुत्यानुवादः । एव च अत्र ओँ अप इत्यत्र सप्तम्यर्थवृत्तेरप्याकार-
स्य हित्वात् “आडोऽनुनासिकश्छन्दसि” (पा०सू०६।१।१२६) इति प्रवर्तत इति
भावः ॥

“ओत्” (पा०सू०१।१।१५) ॥ निपात किम् ? देवोऽसि । वायवायाहि ।
सुबुद्धौ (पा०सू०१।१।१६) ॥ ऋषिर्देव “तदुक्तमृषिणा” इत्यादौ तथा
दर्शनादित्यभिप्रेत्याह—अत्रैदिक इति । सम्बुद्धौ किम् ? अहो इति । अत्र परत्वा

शब्दरत्नम् ।

विस्मृतस्य स्मरणविषयताद्योतक इत्यर्थः । मर्षादाभिधिधावित्यत्र मध्यमपदलोपो
यमासः । तत्सहिते ऽभिधिधावित्यर्थः । सप्तम्यर्थेति । उद्बुद्धित्वे च तस्य निरुधे
स्पष्टम् । अव्ययीभावाभावश्च श्रुतौ छान्दपत्वाद् बोध्यः ।

अत्र परत्वादिति । न चैतदभावे नित्यविधिर्दुवारः । इतिशब्दातिरिक्ते “ओत्”
(पा०सू०१।१।१५) इत्यस्य, निपातातिरिक्ते “सम्बुद्धौ—” (पा०सू०१।१।१६) इत्यस्य
चारिताद्धेन सामर्थ्याभावात्, एवं च ष्टे ऽविशेष इति वाच्यम् । परत्वेन विकल्पप्रवृ-
त्तावभाषणवन्तमव्यस्य व्यापारेण सकृद्विन्यासेन “ओत्” (पा०सू०१।१।१५) इत्यस्य
तदभावे ऽप्रवृत्ते । अत एव “न यदि” (पा०सू०३।२।११३) “विभाषा साकाङ्क्षे”
भैरवी ।

तत् इत्यनेन स्मृतोऽर्थो निर्दिश्यते, न तु स्मरणं द्योत्यने ऽत आह—विस्मृतस्येति । “मया
दाभिधिधौ” इत्येव च नत्योपपत्तये आह—मध्यमेति । तद्दर्शित्वं सप्तम्यर्थवृत्तित्वम् । निरुधे
इति । तत्र हि—‘अत्र ओँ अप, अपोऽत्र ऽधि’ इत्युक्तम् । विभक्त्यर्थे विहिताव्ययीभावस्य
नित्यस्य प्राप्तिदाङ्गायामाह—अव्ययीति ॥

मूले परत्वादित्यस्य ‘ओत्’ इति सूत्रापक्षयेत्यादि । परत्वस्य शास्त्रद्वयचरितार्थ एव
प्रवृत्तिनियामनत्वमित्याशयेन तद्दर्शयति—इतिशब्दातिरिक्त इति । एवञ्च विकल्पन मज्ञाविधा-
यकशास्त्रसामर्थ्यास्तीति सम्बुद्धौ” इत्यस्य दैव्यर्थमित्याशयः । अत्र एव—विजल्पभाषोव
भावप्रकारः ।

शादाह—विस्मृतेति । इदमयत्नम् । मध्यमपदेति । अन्येतरैरप्यहं दिवचनापत्तिः, समाहार
नुमापत्तिः । गतिसम्भवे लिङ्गव्यत्ययकल्पनादिक नोच्छिन्निमिति भावः । एतेनान्ये भागमशास्त्रस्य नित्य
स्यानुमन्नाय इति इददत्तप्रवासाद्युक्तमपास्तम् । तस्यासत्त्वादिति बोध्यम् । निरुधे इति । ‘अत्रे वा
अत्र अपोऽत्र ऽधि’ इति तत्रोक्तम् । अव्ययीभावेति । विभक्तौ नि विहितेत्यादि ।

परत्वादितोति । अन्यथोमयत्र विभाषात्वापत्ति इष्टत्वप्राप्तिविभाषात्वमिति भावः । “साक्षात्पठ-
नि” इति सूत्रभाष्यरीत्या शङ्कते—नचैतदभाव इति । शाकल्पस्येति सूत्रप्रवृत्तावित्ययः । पक्षे इति
य वद । ननु शाकिससज्ञाविधायकविकल्पशास्त्रवैयर्थ्यापत्त्या स नैत्यत आह—इतीति । ओदित्यस्येत्य-
ता दृष्टा तौकि । सम्बुद्धाविति सिद्धात्तरोत्यौकि । एव चेति । तस्य तत्र दुर्वारत्वेवैत्यः । तसत्त्वा-
मन्वयोस्तु युक्तरूपस्यैव फलितत्वेनाप्राप्तविभाषावमेव फलितमिति न तदापत्तिरिति सद्बुद्धियद्-
यथमेवेति भावः । पुनः प्रसङ्गविधानाशयेन चोप विधेयैक्यात्सकृदगति याथाप्राप्तिरित्याशयः । अथयत्र
विभाषाव समर्थय फले विशेष प्रतिपादयति—परत्वेनेति । तदशभूतप्राप्तविभाषाप्रवृत्तावित्ययः । अपि
रशातरे सज्ञासु-चायक । अस्य विरूपस्य । व्यापारेण तसम्भावना । ननु पक्षे सज्ञा भवति
तदभावश्चति वाक्याशयस्य तस्यै तदभावसिद्धावपि तदभावपक्षे स्यादेवात् आह—सद्बुद्धिति ।
अत एव सद्बुद्धियदर्थं सफलम् । तावतैव च विधेयमेद इति भावः । अत एवेति । अप्रवृत्तेरेवेत्ययः ।

द्विकल्पो मा भूत् । यत्तु “ओत्” इत्यत्र निपातानुवृत्तेरिह च संबुद्धिप्रहणस्य प्रत्यु-
दाहरणं वृत्त्यादावुक्तं गवित्ययमाहेति । तन्न, तत्र प्रगृह्यसञ्ज्ञासत्त्वेऽपि प्रकृतिभा-

शब्दरत्नम् ।

(पा०सू०३।२।११४) इति सूत्रे निषेधोभयत्रविभाषेति सङ्गच्छते । अन्यथा परत्वादे
त्प्रवृत्तावप्यनेन निषेधाभावे पूर्वसूत्रस्य दुर्वास्त्वेन सा दुर्लभा स्यात् । न च “आक
डार” (पा०सू०१।४।१) सूत्रेणान्यत्र संज्ञानां वाच्यवाचकभावाभावस्य ज्ञापितत्वात्पर
त्वाद्विकल्प इत्यसंगतमिति वाच्यम् । संज्ञाया एकत्वात्, ज्ञापकस्य च विनोपापेक्षत्वेन
संज्ञाभेदविषयत्वादिति भाव इति केचित् । परे तु “ओत्” (पा०सू०१।१।१९) इत्य
भैरवी ।

नित्यस्याप्रवृत्तैरेव । अन्यथा—वैकल्पिकशास्त्राभावे नित्यस्य प्रवृत्तित्वोकारे । निषेधोभेद-
नेन निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वेनैतदभावे “न यदि” इति पूर्वस्य प्राप्तिस्त्वेनोभयत्रविभा-
षात्वमस्य दुर्लभं स्यादित्युक्तम् । प्रगृह्यसंज्ञाया आकडारीयत्वाभावेन परत्यादित्यसङ्गतमि-

लवणीकृत्य, नवा पूर्वेण कृतत्वाद्भस्त्वेन विभाषा पूर्वेण नित्यो भविष्यति” इत्युक्तमप्य
कृता । तत्र कैयटः—‘अत्र परत्वाद्नेन विभाषा प्राप्नोति नित्या च गतिसंज्ञा इष्यत’ इति ।
सा च पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्कल्पनीया । एकसंज्ञाविषये ऽभावपर्यन्तं व्यापारेण विकल्पाभावे
भावप्रकाशः ।

निषेधोभयत्वस्य च भाव—न यदीति । तस्यै पञ्चमानमित्यर्थः । निषेधोभेदेति । निषेधसन्धिनी
तः प्राप्यप्राप्तिपूर्विकेत्यर्थः । “नवा” इति सूत्रे भाष्यकैपटादिमित्त्वेन द्वितीयकदरत्वेनोक्तेति भावः ।
प्रागुक्तहङ्गेरिति रयागस्तु प्रतिपत्तिगोत्रेणेति बोध्यम् । निषेधेति । विभाषेत्यनेन पाक्षिकनिषेधविधान
मिति भावः । पूर्वसूत्रेति । नयदीत्यस्यैत्यर्थः । दुर्लभेति । अप्राप्तविभाषात्वस्यैव बलादिति भावः ।
णान्यत्र—तदधिकारवद्विभूते । अस्यर्थे । केचिदिति । मूलानुयायिनो मान्या इत्यर्थः । अत्राहचिदोत्र
तु “साक्षात्प्रभृति” इति सूत्रस्याभाष्यविरोधः । तथाहि, “अन्यत्र प्रतिषेधो वाच्यः । लवणीकृ य । न वा
पूर्वेण कृतत्वात्परत्वेन विभाषा, पूर्वेण नित्यो भविष्यति” इति भाष्यम् । “लवणीकृतेति । अत्र हि पर
त्वाद्नेन विभाषा प्राप्नोति नित्या च गतिसंज्ञेयै । पूर्वेणेति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति भावः” इति
कैयटश्च । “पुनः प्रसङ्गेति परत्वाद्विकल्पेऽपि तदभावे नित्यविधिप्राप्त्या न दोष इति भावः । नच प्रा-विभा
षाविषये वैकल्पिकभावे नित्याङ्गीकारे विकल्पशास्त्रवैयर्थ्यापत्तिः, अस्मदन्ते वारिताभ्याम्” इत्युत्प्लोतश्च ।
नचाश्चेति सूत्रभाष्यकैयटविरोधः, तत्र हि यत्र पूर्वविधेः पत्यवृत्तिविकल्पवत्त्वं न तत्र पुनः प्रसङ्गेति प्रवृत्ति
रित्युक्तमिति वाच्यम् । भाष्यस्यान्यथापि सुयोगत्वात्, एतद्भाष्यकैयटविरोधाद् “इं च द्विवचने” इत्यत्राप्य
माप्यादिविरोधाच्च तत्रलकैयटस्य चिन्त्यत्वाच्च । स्पष्टत्वेदं अङ्कुरपरिभाषैन्दुशेखरव्याख्याने । एवञ्च
यथा तत्र वार्तिकं प्रस्थाप्यादते तथैव संबुद्धिप्रहणमपि त्याज्यम् । अस्मानुरोधे तदपि कार्यम् । प्राप्तविभा
षायां तस्यैवाभावेऽपि प्राप्तविभाषायां विकल्पानर्थक्यापत्त्या यथा स न, एवमुभयत्र विभाषास्वीच्छेदापरया
—तत्र पाक्षिकभावाभावतत्पर्यंके स नेति दृष्टान्ते भाष्योक्तानङ्गीकारेदङ्गीकारयोरपि सिद्धान्तेऽनयोप्राप्तवि
भाषात्वेन तुल्यत्वात् । “सिद्धस्य गतिश्चिन्तनीया” इति न्यायेन वैयर्थ्यं तु न, परेतित्यादिना गतेर्वैयर्थ्य
सरला ।

अभावपर्यन्तमपीति । “सदुद्धौ शाकल्यस्यैवावनाथे” इत्यस्य प्राप्तविभाषात्वेनात्र प्रगृह्यसंज्ञाया
“ओत्” इत्यनेनैव सिद्धतया तस्या अनुबोधत्वाभावेन तस्मान्मानाधिकरण्येन तदभावस्यैव विधेयत्वात्
र्थवसानात् । एवमेव सर्वत्र प्राप्तविभाषासु भावसमानाधिकरणोऽभावो विधीयते इति बोध्यम् ।

चाप्रसक्तेः । “इकोऽसवर्ण” (पा०सू०६।१।१२७) इत्यत्र हि पदान्तप्रहणमनुवर्तते इत्याकरे स्पष्टम् । एवं च “प्लुतप्रगृह्या” (पा०सू०६।१।१२५) इति सूत्रे तत्सम्बन्ध

शब्दरत्नम् ।

स्येतिशब्दनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वमिति परत्वं न पुच्छं “सम्बुद्धौ” (पा०सू०१।१।१६) इति तु निपातपदाननुवृत्तये । अन्यथौदन्तनिपातस्यैषेत्तौ विकल्पापत्तिः । नित्यविकल्पविध्यो-
युंगपत्प्रवृत्तावपि विरोधाभावेन परत्वादित्यस्यासङ्गतेः। एवं च परत्वादित्यस्योत्कृष्टत्वादप-
वादत्वादित्यर्थः । ओद्प्रहणानुवृत्तये च सिद्धे पुनरोद्प्रहणेनापि तन्निवृत्तिसिद्धौ वैचित्र्यार्थमेव
भवेत् ।

नित्यस्याप्राप्तिरिति यदि स्वीकारस्तदा तत्रत्यवार्तिकस्यावश्यकतया तत्प्रत्याख्यानविरोधः
स्पष्ट एव ।

ननु तर्हि कथममूलस्य सद्गमनमत आह—परेत्वात् । ननु सम्बुद्धाविति तर्हि व्यर्थं स्या-
त्त आह—सम्बुद्धाविति त्विति । अन्यथा—निपातपदानुवृत्तित्स्वीकारे । तथा च निरवकाशत्वा-
त्प्राप्तविभाषैव स्यादित्यत्र तात्पर्यम् । अभावपर्यन्तमपि व्यापार इति कल्पनायाम्मानाभाव
इति भावः । उत्कृष्टत्वादिति । निरवकाशत्वेनेति भावः । ननु यदि निपातपदाननुवृत्तित्तात्पर्यकं
सम्बुद्धिप्रहणं, तदा तत्र कार्याम् सम्बुद्धिपदन्त्यक्त्वा प्रकृतसूत्रेऽप्योद्प्रहणद्वयं, तत्साम-
र्थ्यं निपातपदाननुवृत्तिः सिध्यतीत्यत आह—शोद्धमेति । वैचित्र्यार्थमिति । वैचित्र्यायेत्यर्थः ।
स्वार्थस्य विवक्षया सम्बुद्धिनिमित्तकस्यौकारस्य ग्रहणेन तादृशस्यैव प्रसक्तान्यासिनिरा-
सार्थम्, अन्यथा निपातपदसम्बन्धः स्यात्तथा चाव्यासिः स्यात् । निपातपदासम्बन्धे तु
स्वरादिपठिते मिथोशब्दे ऽव्यये ऽतिप्रसङ्गस्यापि निरासो भवतीत्येतद्वैचित्र्यार्थमित्यर्थः ।
भावप्रकाशः ।

मागत्वात् । चारिण्यर्थमुमयोहमयत्र तुल्यम् । अत्र एव “शोदिरपश्य” इत्यन्वोक्तिसाफल्यमिति पूर्वपक्षो
ऽयुक्त एवेति । तदेतद् ध्वनयन् प्रकारान्तरेण मूलं योजयितुमाह—परे तिष्ठति । संशुद्धं तु तन्नोतीक्रियत
इति भावः । ननु सम्बुद्धिप्रहणसामर्थ्यादन्तरङ्गन्यायाप्रवृत्तिरत आह—सम्बुद्धाविति । अन्यथा—
सम्बुद्धावित्यस्याभावे । तथा च निरवकाशत्वात्प्राप्तविभाषैव स्यादिति भावः । नन्वेवमपि विनिगमनाविर-
हात्तथैवास्तु । तदननुवृत्तिरपि न्यायान्तात् । एवञ्च परत्वं युक्तमेवात्र आह—नित्येति । धामाषेनेति ।
वक्तव्यरीत्या पक्षे संघाविधानमार्गं, तेन अभावपर्यन्तव्यापारे मानाभावादिति भावः । एवञ्चेति ।
सर्वथा परत्वात्सर्वतो वैत्यर्थः । उत्कृष्टत्वादिति । निरवकाशत्वेनेति भावः । एवञ्च सैव स्यादिति तात्-
पर्यम् । ननु स्वार्थविवक्षया तदननुवृत्तिमात्रकल्पमेव सम्बुद्धिप्रहणम्, अन्यथा तत्रैव विकल्पापत्तिः ।
एवञ्च ओन्मात्रानुवृत्त्याऽस्य सामान्यात्वेन परत्वस्य केचिद्रीत्या सत्त्वेऽपि तन्नोक्तरीत्याऽन्तरङ्गत्वादिदृष्टिसिद्धि-
रिति चेत्तर्हि व्यर्थमेव तद्ग्रहणम् । अन्यथापि तत्कलसिद्धेः । किञ्च तदभावे तदननुवृत्तावव्यासिसम्बन्धेन
तां स्वस्त्वाऽतिव्यासिदान निर्धीयमत्र आह—शोत्प्रहणेति । पुनरोदिति । शोद् शक्यस्येति न्या-
सेनेत्यर्थः । अत्र प्रतिपत्तिः शोत्प्रहणेनेति भावः । अपिः सम्बुद्धिप्रहणसमुच्चापकः । तन्निवृत्तीति । निपातप-
दाननुवृत्तौत्यर्थः । एवञ्च नाव्यासिरिति न तद्वारणं नापि तन्निवृत्तिस्तस्य मुख्यं फलमिति भावः ।
वैचित्र्यार्थमेवेति । अनाथे इति निषेधानुरोधेन स्वार्थविवक्षया आनुवृत्तिकान्यासिनिरासद्वाराधिकन-
दित्व्यासितदनुवृत्तिनिरासद्वारा मिथो इतीत्यादी मुख्यानिव्यासिनिरासार्थमेवेत्यर्थः । (१) मिथो इत्यस्य
संज्ञा ।

अप्राप्तविभाषामु तु विपरीतम्—अभावसमानाधिकरणो भावो विधीयते, न तदभावाऽपि विधेय-
त्वम् । अत्र एव “नृन्ने” इत्यस्याभावपक्षे “नृन्पाहि” इत्यत्राभावस्याविधेयत्वेन “अत्रानुनातिकः” इत्य-
नुनातिकः “अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः” इत्यनुस्वारश्च न । अन्यथा ‘सस्कर्ता’ इत्यत्र लोपस्यैव ‘नृन्पा-

(१) एतदादिस्त्वमित्यन्तः पाठो न इत्यल्लिखितपुस्तके ।

आवश्यकः । गविति च न पदम् । अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया अर्थवत्त्वाभा-
वेन विभक्तेरनुत्पादात् ॥

शब्दरत्नम् ।

सम्बुद्धिप्रहणमित्याहुः । आवश्यक इति । अन्यथा "इकोऽसर्वणे" (पा० सू०
६।१।१२७) इत्यत्र मण्डूकाशुब्रूयापत्तिः । सा च सम्बन्धतद्भावोभयकल्पनापत्त्या ऽप्या-
प्येति भावः । अनुत्पादादिति । अत एव तस्याः श्रवणं न । अभेदविवक्षापदार्थंश्चाथ-
वत्सूत्रे निरूपयिष्यते । न च लिङ्गसर्वनामनपुंसकताभ्युपगमेनोत्पन्नाया विभक्तेर्लुक् । इ-
त्वापत्तेः । न च छन्दुपेति समासेन निर्वाहः, इतिशब्दस्य शब्दस्वरूपपरतातात्पर्यमाहकत्वेन
तेनैकार्थीभावरूपसामर्थ्यस्य दुष्यपादत्वात् । न च गोभ्यां गोक्षीरमित्याद्ये कदेशोशब्दा-
नुकरणे "अल्लूक्" सूत्रभाष्योक्तेन "प्रकृतिवदनुकरणम्" इत्यतिदेशेन पदत्वं सुष्ठमिति
भैरवी ।

मूले-अनुवर्तत इति । "एकः पदान्तात्" इति सूत्रादित्यादिः । अन्यथा—"च्छुनप्रवृष्ट्या" इति
सूत्रे तदसम्बन्धे । अत एव "अदसो मात्" इति सूत्रभाष्ये "पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभाव" इति
भाष्यं सङ्गच्छते । अत एव—विभक्त्यनुत्पत्तेरेव । लिङ्गसर्वनामेति । सर्वनाम इव सर्वनाम
लिङ्गानां सर्वनाम लिङ्गसर्वनाम, तस्य नपुंसकतापदेन कर्मधारयः । सर्वनामसादृश्यञ्च-सर्वत्र
स्थितिः सत्त्वादिगुणानामस्तीति तस्मान्नविवक्षया सर्वत्र प्रवृत्तितत्त्वेन । अत एव सङ्घट्टे
ऽप्यर्थे नपुंसकलिङ्गस्य शब्दस्य प्रयोगः । स्वरूपता-गोशब्दस्य स्वरूपरता । तेन—इति
शब्देन । यत्र हि लौकिकविषये व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमस्ति तत्र कल्पिते ऽलौकिकविषये
पृथार्थीभावारोपात्समाप्तो भवति । प्रकृते च इतिशब्दस्य स्वातन्त्र्येणार्थबोधनाय प्रयागा-
भावप्रकाशः ।

चादिशब्देन पाठो न स्वरादियु इति, अक्षोऽस्येत्तुल्यवैव तत्रैति तु न, आद्युदात्तापत्तेः, भोत्सूत्रभाष्य-
विरोधापत्तश्च । स्वरादिशब्दे गगपाठारूढपाठेऽपि विधौ इतीत्यत्र तत्त्वे इष्टापत्तिरेवेत्यपि न, पाणिन्यसम्भ-
तत्वेन कश्चिदे भाष्यानुकल्पत्याख्यानासङ्गतेः । पूर्वसूत्रे अक्षो इत्यादेशेऽकनिपातत्वस्ये छन्दगेति सञ्चारेण
प्रतिपदोक्तस्य अङ्गैनात्रापि निपातपदसम्बद्धोत्पन्नानुवृत्त्यैव प्रतिपदोक्तञ्चै पुनरोत्पन्नानामर्थेन
निपातीयान्यलाक्षणिकोकारमात्रप्रहणात् सर्वेऽसिद्धौ तद्व्यर्थमेवेत्यर्थं इत्यर्थे इत्यादेशेऽकनिपातत्वाद्ययकोऽयं
ग्रन्थः । वैधो इतीत्यादीनामनभिधानमप्यसङ्गैरित्यपि न, भोत्सूत्रभाष्यविरोधापत्तिरिति भावः । यत्रा
तदनुवृत्त्यैव भवदिष्टार्थलाभे पुनस्तयान्यासेनोद्गम्येनाप्यनार्थे इति निषेधानुरोधेन विभक्तिमित्तको
कारमात्रस्यैव अङ्गैनाभ्यास्युभयातिश्याप्तिनिरासवत् तत्रिवृत्तेरप्यर्थोऽसिद्धौ पदलाभस्यैव सार्वत्रिकत्व
न मात्रालाभस्येति स्पष्टतया बोधनार्थमेव सम्बुद्धिप्रहणमित्यर्थः । अत एव वैविचयार्थमित्युक्तिरिति न
कोऽपि दोष इति तत्त्वम् । जगन्नाथोक्तिं खण्डवशावश्यकत्वमुपपादयति—अन्यथेक इति । तस्य नत्रा
सम्बन्धे इत्यर्थः । अन्याप्येतीति । अत एव पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभाव इत्यदसो मादिति सूत्रभाष्य-
सङ्गच्छते । समासेनेति । गैकथेत्यादाविवेति भावः । खण्डनश्चरत्नाकाराद्युक्तिं खण्डयति—नच गो
सरा ।

हि' इत्यत्र स्वभावस्य रूपकत्वाद्यविधेयत्वमाश्रित्य तत्प्रवृत्त्यापत्तिः । अत एव च "शुचोऽकर्मकस्य गुणो
वा" इत्यस्याभावपक्षे 'सुमुञ्जते वासः स्वयमेव' इत्यत्र "अत्र लोपोऽन्त्यात्स्य" इत्यभ्यासलोपस्य न प्रवृ-
त्तिरिति । आहुरिति । अत्रारविस्तु 'निधो' इत्यस्य स्वरादिगणरहितस्य चादिगणपठित्वाभावेन नि-
पातत्वाभावात्तस्य इति शब्दे परे प्रवृत्तिसंज्ञाविकल्पवारणाय संबुद्धिप्रदावश्यकत्वम् । एवं स्वरादेशकृति-
गणत्वेन तसंगुहीतस्य 'अक्षो' इत्यस्य इति शब्दे परे प्रवृत्तिसंज्ञाविकल्पवारणाय संबुद्धिप्रहणावश्यकत्व

मिति वृशकम् । प्रगृह्यसञ्ज्ञाविरहपक्षे 'मय उज्ज-' (पा०सू०८।३।३३) इति वल्-
 स्यासिद्धत्वात् "इको यण्-" (पा०सू०६।१।७७) इति यणोत्र, तस्य सिद्धत्वान्मोऽ-
 नुस्वारे "वा पदान्तस्य" (पा०सू०८।४।५९) इति परसवर्णपक्षे अनुनासिकाननुना-
 सिकवकारद्वयोपेतमेकादशं रूपम् । अनुनासिकस्य द्वित्वे "ह्रौ यमाप्" (पा०सू०
 ८।४।६४) इति लोपस्य वैकल्पिकत्वाद्करणे त्रिवकारं द्वादशं रूपम् । परसवर्णा-
 भावपक्षे अनुस्वारस्य यत्वात्पाक्षिके द्वित्वे द्वे । संकलनया चतुर्दश । इतिशब्देकार-
 स्य "अणोऽप्रगृह्यस्य-" (पा०सू०८।४।५७) इत्यनुनासिकविकल्पाद्द्वैत्रिंशतिरिति ॥

॥ इत्य्चसन्धिः ॥

शब्दरत्नम् ।

अन्यथेद्रमो मस्यानुनासिकोऽकारः स्यात् । अत एवेदृशे विषये गुणानामभेदकत्वपक्षानाश्र-
 यणमिति चिन्त्यम् ।

इति स्वरसन्धिः ।

भैरवी ।

इति । अनुनासिको नकार इत्यर्थः । अन्यथा—विषयेऽपि सवर्णपाहकत्वाद्ग्रीकारे । अत एव—
 अनुनासिकाकारापक्षेव ।

अधसन्धिरित्यत्र "अचोऽक्षु" इत्यत्रेव कुत्वापत्तिवारणाय—इति स्वरसन्धिरिति । सन्धि-
 द्वयमित्यर्थः । द्वित्वञ्च प्रकृतिभावमादाय । अत एव "सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु" इति भाष्ये
 उन्निहितम् । तत एव पञ्चसन्धिरित्यस्योपपत्तिरिति ॥

श्रीमच्छब्दरत्नप्रकाशिकायामर्चा सन्धिद्वयं समासम् ।

भावप्रकाशः ।

कक्ष्ये । अन्यथा—विषये सवर्णपाहकत्वाद्ग्रीकारे । स्यादिति । द्विवचनादाविति भावः । अतएवेदृशा
 इति । तत्र तादृशाकारापक्षेव विषयविषये इत्यर्थः । प्रतिपादितं चैतन् "इको यणचि" इत्यत्र । अचो-
 ऽस्वित्पादाविव कुत्वादेभ्याम्बन्धेनाचसन्धिरित्यनुकमिति ध्वनयन्नाह—इति स्वरिति ।

इत्यर्चा सन्धिद्वय समासम् ।

सरला ।

रूपातिद्धिरिति वाच्यम्, तत्र सस्यापदेन सस्यात्पञ्चम्यधर्मप्रकारकसंस्थाविशेष्यकयोश्चाजनका पकादि-
 दशान्तसंख्येयवाचका एव गृह्यन्ते इति क्लृप्तेनादोषात् । अत्रामियुक्तपयोग एव मानमिति वदन्ति ।

इत्य्चसन्धिः ।

अथ हलसन्धिप्रकरणम् ।

“स्तो श्चुना” (पा०सू० ८।४।४०) ॥ स्तोरिति समाहारद्वन्द्व । सौत्र पुंस्त्वम् । श्चुनेति । “सह युक्त-” इति सूत्रे विनापि तद्योग तृतीयेति वक्ष्यते । योगइत्येतद-
द्वचाहारलभ्यम् । अत्र स्थान्यादेशयोर्थ्यासख्यम् । निमित्तकार्यिणोस्तु न, “शात्”

शब्दरत्नम् ।

विनापि तद्योगमिति । साहित्ये च योगक्रियायाम् । एतदिति । सयोग इति तदर्थः । सत्या भामेतिवन्निर्देशः । संयोगश्चाध्यवहितयोरेवेति ‘चितं, ‘कटु’ सैलम्’ इत्यादौ न दोषः । यथासख्यमिति । तद्यद्यनेत्यादेरप्यनादितया समादाय ‘परस्मैपदाना जल्’ (पा०सू० ३।४।८४) इत्यादौ सूत्रान्तरस्यक्रमेणैव यथासख्यमिति भावः । ज्वादिश-
भरवी ।

सयोगमितीति । श्चुना योगमित्यर्थः । क्रियाशब्दवन्वये सति साहित्यस्य दर्शनमादाह—साहित्य-
श्चति । चित्तमित्यादावतिप्रसङ्गवारणाय—सयोग इति । यथासङ्गोपपत्तये आह—तथेति । अन-
दितथेति । किमत्र प्रमाणमिति चेत् ?

अनन्त्यश्च भवेत्पूर्वो ह्यन्त्यश्च परतो यदि ।

भावप्रकाशः ।

मूले—सौत्रमिति । तृतीयादिष्विति सूत्रकृतमित्यर्थः । लुप्तविभक्तिक पदं सर्वत्र मिश्रमित्यपरे ।
साहित्ये तुल्ययोगः । स च यदि श्चुकुत् कर्मजनक्रियायां तर्हि तयो पुत्रस्येवमिदं भाषणावाप्यस्यानि-
रुपस्थापितिरत आह—साहित्यमिति । ‘तरमाच्छतो न’ इत्यादिनिर्देशात् ‘पुत्रेण सह-
स्थूलो वृश्यते’ इत्यादाविवाहप्रधानक्रियान्वयित्वं स्पष्टयत इति भावः । योगक्रियायामिति । तदाच्ययो-
जनरूपक्रियायामित्यर्थः । नचैवं तत्र करणत्वेन हेतुत्वेन वाऽन्वयोऽस्तिवति वाच्यम्, धनेन च स्त्रीपुरुषयोर्योग-
इत्यादाविव निरूपकत्वादिनाऽप्यस्यान्वयापत्तः । यदि तु क्रिया सह पुरुषस्य योग इत्यादाविव तस्यै-
वायतसत्त्वं तर्हि “सहयुक्त” इत्यस्यैव विषय इति भावः । योगस्य व्यवहितेऽपि सत्त्वादाह—संयोगो-
इति । अत्र वीर्यमाह—सत्याभाम इतिवन्निर्देश इति । सख्यत्वेन “विनाऽपि प्रत्ययम्” इत्यस्य
प्राप्तमिति भावः । आध्यवहितेति । समित्यस्योच्चेरिति भावः । चतरसूत्रलभ्यमाह—कटिवति ।
अनादित्येति ।

अनन्त्यश्च भवेत्पूर्वो ह्यन्त्यश्च परतो यदि ।

तत्र मध्ये यमस्तिष्ठेत्सवणं पूर्ववणयो ॥

इति नारदीयशिक्षादिपर्यालोचनयेति भावः । इष्टान्तमाह—परेति । एतदित्यर्थः । क्रमेणैवोपतीति ।

सरला ।

मूले—सौत्र पुंस्त्वमिति । नचेत्परेतरद्वन्द्वस्वीकारेण सौत्रत्वादेकवचनमेव स्वीक्यमिति वाच्यम्,
वचनभाषापेक्षया लिङ्गभाषकत्वेन टाषवात् । “लिङ्गमशिव्य लोकाशयत्वालिङ्गत्व” इत्युक्त्या लिङ्गस्य
लौकिकत्वबोधनेन वचनभाषे सूत्रभाषापत्तौ गौरवात् । वस्तुवस्तु स् इति लुप्तविभक्त्यन्तं पृथक् पदम् ।
उत्सवस्य कथञ्चित्साधनेऽपि सहविवक्षाया अभावेन द्वन्द्वानुपपत्तः । “भाषन्तो टकिर्गौ” इत्यनेन यथास-
ख्यसूत्रवहेन प्रथमतः साहित्यावच्छिन्ने साहित्यावच्छिन्नान्वयेन सहविवक्षोपपादनं त्वगतिरुपपत्तिरिति
बोध्यम् ।

सयोग इति तदर्थः इति । अत्र सूत्रे योग शब्दिकोऽप्यवहितस्वरूपे गृह्यते, न तु “नम-
स्वस्ति” इत्यनेनार्थिक इति तदाशयः । अथपत्यन्तरमह—सत्या भामेतीति । ‘चितं, कटु सैलम्’
इति नवाचिर्क वाच्यमेतत् ।

(पा०सू०८।४।४४) इति ज्ञापकात् । “अल्पात्तरम्” (पा०सू०२।२।३४) इत्यादौ तु सौत्रत्वात् रचुत्व न । तज्ज्ञानमित्यादौ तु भवत्येव । “स्तो औ रचु” इति सुवचम् । न च “तस्मिन्निति निर्विष्टे-” (पा०सू०१।१।६६) इति परिभाषोपस्थानेन ‘यज्ञः’ ‘याज्या’ इत्यादि न सिध्येत । “शात्” (पा०सू०८।४।४४) इति लिङ्गेन तस्या इहानुपस्थानात् ॥

दुना (पा०सू०८।४।४१) ॥ इहापि कार्यनिमित्तयोर्यथासख्य न । “तोषि” (पा०सू०८।४।४३) इति ज्ञापकात् । ष्टौ ष्टुरिति सुवचम् । ईष्टे, ईष्टे, इत्यादौ “न पदान्तात्-” (पा०सू०८।४।४२) इति ज्ञापकान्न दोषः ।

शब्दरत्नम् ।

वैश्वानादितिद्वलोकप्रसिद्धक्रमेणैवोपस्थितिरिति तात्पर्यम् । ननु तज्ज्ञानमित्यादौ रचु योगाभावात् स्यादत आह—तज्ज्ञानमिति । जनयोगे तथोच्चारणमात्रं, न त्विदं वर्णा न्तरमिति भावः । अनुपस्थानेति । पूर्वत्वांशानुपस्थानेत्यर्थः । तेन चित्तमित्यादौ न दोषः ॥

भैरवी ।

तत्र मध्ये यमस्तिष्ठेत्सवर्णं पूर्ववर्णयोः ॥

इति नारदीयशिक्षैव । नन्विति । ज्ञेत्यस्य वर्णान्तरस्वाभिप्रायेणयमाशङ्का । यद्वा ‘वर्गस्य पञ्चमे परे पूर्वस्य स्थाने यमसंज्ञकादेश’ इति पक्षे ‘तज्ज्ञान’ मित्यत्र दकारस्य चुत्वन्न स्यात्, यमयोगस्यात्र सत्त्वाद्भुतु सुयोगस्येत्याशङ्का बोध्या । उत्तराशयस्तु यमो नादेशः, किन्तु पञ्चमे परे अनन्त्यात्परत्र यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णांतरो भवति, नत्वन्त्यस्य यमो नामादेशः, तत्पक्षस्यान्यत्र निराकृतत्वादिति । ननु ‘शात्’ इति लिङ्गेन “तस्मिन्” इति परिभाषाया इहा अनुपस्थाने ‘चितम्’ इत्यादौ चुत्वापत्तित आह—पूर्वत्वाच्चेति । एतेनाह्वयवधानांशस्य बोधिस्य परिभाषा इहोपतिष्ठत एव, तत्र ‘शात्’ इत्यस्य ज्ञापकत्वासम्भवादित्याशयः ॥

भावप्रकाशः ।

उपस्थितक्रमयोगे मानाभावादिति भावः । योगाभावादिति । वर्णान्तरस्योभयो स्थाने ‘ब्रजोर्ण’ इत्यनेन विधानात् । स्थानिवत्त्वं तु न, अस्तिवित्वादिति भावः । नत्विदमिति । शिक्षोक्तपरिगणना-सङ्ख्यापत्तेरत एव ‘जज्ञी’ इत्यादिसिद्धिरिति भावः । ननु तस्या इत्यनेन पूर्वोक्तपरिभाषापरामर्शेन तदनुपस्थितौ चित्तमित्यादौ दोषः, पूर्वत्वञ्चनेरित्यर्थस्तु न युक्तिसहोऽन आह—पूर्वत्वांशेति । तथाचोक्तस्य कस्य तस्या इत्यस्यावयवस्यन्तत्वेनावयवाकाङ्क्षायामस्य लक्षणैतदर्थत्वम् । स च शशात्त्वर्णांश एवेति नाप्रह, ज्ञापकत्वायोगापेक्षत्वात् । अव्यवधानांशोपस्थितित्त्वरथेव तद्व्यापकत्वेन मानाभावात् । तस्मिन्माह—तेनेति । यथाञ्चने तु मूले अनुपपत्ति स्पष्टैव । एतेन पूर्वसूत्रामृत्तौ ‘चितम्’ इत्यादौ सरला ।

मूले-ज्ञापकादिति । न च विद्वन्शब्दात् पिङ्गलादाचारिकिष्णगादा कर्तारिकिपि अल्लोपे ततो ‘कुह’शब्दे इति धातोर्विष्ट एकावचने शुद्धे इति परे परे मात्रस्य इत्युत्तरस्य निषेधेन “शात्” इति सूत्रस्य चारिताम्येन ज्ञापकत्वासांगविरिति वाच्यम्, ज्ञापकपरिभाषाप्राप्त्याप्येन ‘विद्वन्’ इत्यादीनामन विधानात्, सयोगान्तलोपेन तादृशरूपामावादात् । रचुयोगोभावादिति । ‘ञ’ वर्णस्य वर्णान्तरत्वाभिमानेनेदम् । पूर्वत्वांशानुपस्थानेत्यर्थः इति । “तस्मिन्निति निर्विष्टे पूर्वस्य” इति परिभाषायाऽज्ञापकानुपस्थाने पूर्वत्वमव्यवहितस्य विधेयान्वयविषयमर्थश्चेति । तत्र “शात्” इति सूत्रेण पूर्वत्वमात्रं वाच्यं ऽज्ञान्तरस्यैव तुपस्थाप्यते एव । तत्र पठया. सूत्रे ज्ञापकत्वात्वेन पठयर्णांशस्य सिद्धत्वाऽप्यव्यवहितत्वांशपदाश्रोपस्थाप्यते । तेन ‘चित कट्ट तैलम्’ इत्यत्रेकारेण व्यवधानात् तदकारस्य रचुत्वम् । एवञ्च परिभाषया वाचानंश सिद्धो बाधितो वा, तावन्तमंश वर्णयित्वा शेषांश उपस्थाप्यते इति भावः ।

सर्विष्टमिति । “ह्रस्वात्तादौ-” (पा०सू०८।३।१०१) इति परवम् ।

प्रत्यये भाषायामिति । यत्तु प्राचा मयटि नित्यमिति पठितम्, यच्च हलन्त-
प्रकरणे पण्णा, पङ्णामित्युदाहृतम्, यच्च “यरोऽनुनासिक-” (पा०सू०८।४।४१)
इति वाऽनुनासिक इति तत्र व्याख्यात, तत्सर्वं भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । यथादिगण
इति । “यचि भ तसौ मत्वर्थे” इति संहितया पाठे तसाविति तात्पूर्वं दकार
प्रश्लिष्य भत्वेनाप्येतत्समाधातु शक्यम् ॥

षाब्दत्वम् ।

पत्वमिति । न च पस्य पदान्ते जश्त्वं मविष्यतीति तद्व्यर्थमिति वाच्यम् । पत्व-
न्यासिदत्त्वेनास्य जश्त्वाभावात् ।

भाष्येति । प्रत्यय इत्येव तत्र पाठादिति भाव । दकारमिति । चत्वेनेति भावः ।
चृच्छब्दस्य यथादिगणे पाठे न मानमिति तत्र “क्षय ” (पा०सू०८।२।१०) इति वत्वे
चृद्भानित्येवेति तात्पर्यम् । इति केचित्तत्र मृन्मानित्यस्यासिद्ध्यापत्तेरिति काचित्कोऽपां-
प्रदायिक पाठ ।

भैरवी ।

तद्व्यर्थमिति । पकाररूपस्य व्यावर्त्यस्याभावेन ‘थे’ रिति व्ययमित्यर्थं । अस्य-पस्य ।
नचैवमपि स्थानीय सकारस्तद्व्युत्था स्यादेव जश्त्वमिति वाच्यम्, देवदत्तहन्तृहन्त्यायेन तद्-
बुद्धेरिहासम्भवादित्याशयात् ।

दकारस्य प्रश्लेषे तस्य ध्रवणापत्तिं वारयति-चत्वेनेतीति । लोपस्तु वैकल्पिकत्वाद्
कृत । तत्र-तत्प्रकृतिकमनुपि । तात्पर्यमिति । दकारस्य चत्वेन प्रश्लेषे कृत्वा समाधानकर्तुरिति
शेष । अत्र मौलं यच्छक्यमिति, तद्वये-इति केचित्तत्र मृन्मानित्यादावतिप्रसङ्गादिति पाठा-
भिप्रायेण तमनूय, तत्र “क्षय ” इति वत्वेन तद्रूपस्यैवासम्भवादिति खण्डनकारिणोक्तम्, तत्
खण्डयति-इतीत्यादिना ॥

भावप्रकाश ।

दोष । तावदशवाधे सकारश्चर्गां च एव वाधापत्तौ ‘थञ्’ ‘थिष्ठे’ इत्यादींश्चुत्वापनापत्तिरिति जगन्नाथोक्तं,
‘पाचते’ इत्यादावतिप्रसङ्गापत्त्या मूल चिन्त्यमिति रत्नाकरोक्तं, विशेष्यभूतपूर्वस्वैत्यशामावेन विशेषण
तदशस्याप्यनुपस्थितिरिति मन्दोक्तं चापास्तम्, उक्तद्वेष्टा, विभिन्नविभक्तिरूपेण विशेषणविशेष्यमा
शामावाच ।

पत्वमितीति । अश्त्वापवादस्यापवादत्वादिति भाव । तद्व्यर्थमिति । पररूपव्यावर्थाभावेन
येरिति व्ययमित्यर्थः । एतेन टो किमिति प्रदत्तस्य परममूलस्यस्याशयो वगित । चत्तराशयमाह-पत्वेति ।
चास्य-पस्य । नचैवमपि स्थानिदुद्भवा स्यादिति वाच्यम्, देवदत्तहन्तृहन्त्यायेन तदभावादिति भाव ।

पाठादिति । प्रकाशोऽप्येवम् । तच्छ्रुदणाननुभवत्वाद्-चत्वेनेति । लोपस्तु वैकल्पिकत्वाद्
भाव । तत्र-तत्प्रकृतिकमनुपि । तात्पर्यम्, दप्रश्लेषेण समाधातु । अत्र एव शक्यमित्यग्रे इति केचित्,
तत्र, ‘मृन्मान्’ इत्यादावतिप्रसङ्गादिति पाठमभिप्रायानूय तत्र ‘क्षय ” इति वत्वेन तद्रूपस्यैवापत्तेरिति
खण्डनकर्तुं खण्डयति-इतीति ।

सरला ।

मूले-न दोष इति । “न पदान्ताद्योरनान्” इति सूत्रेण “तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य” इति परि
भाषाया पूर्वतांशस्यानुपस्थितिज्ञापनादिति । एतत्पूर्वं पूर्वमुक्तं तत्र एवावगन्तव्यम् । जश्त्वाभावादिति ।
‘सर्विस् तमन्’ इति स्थिते अश्वं चापित्वाऽपवादत्वाद्भवे विषयं सत्त्वे च विषयसत्त्वपदानामभिद-
त्त्वेन अश्त्वाभावादित्यर्थं । इत्याद्याक् पत्व तु न, इत्वदृष्ट्या तस्यासिद्धत्वात् ।

उदः स्या (पा०सू०८।४।६१) ॥ “अनुस्वारस्य ययि-” (पा०सू०८।४।५८) इत्यत्र समस्तमपि सवर्णप्रहणमिह निःशृष्य सम्बध्यते । एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञा नादित्याशयेनाह—पूर्वसवर्ण स्यादिति । अघोपस्येत्यादि । एतेन सस्य तकार इति प्राचा प्रन्या प्रत्युक्ता । यदपीह “चयो द्वितीया शरि” इत्यस्योपन्यसन, तदतिरभसात् ॥

तच्छिद्य इति । यत्तु प्राचा तत् शिव इत्यत्र जश्त्वे कृते “खरि च” (पा०सू०८।४।५५) इत्युक्तम् । तन्न, तदो दान्तत्वेन जश्त्वोपन्यासवैयर्थ्यात् । यत्तु तत्पौत्रे-

शब्दरत्नम् ।

ननु सवर्णपदमधिकं ‘परसवर्ण’ इत्यत्रैकार्याभावापन्नस्यान्यत्र सम्बन्धो वक्तुमशक्य । न च पूर्वस्येत्स्य सम्बन्धवाकात्क्षमा परिकञ्चित्सम्बन्धिकल्पनापेक्षया पूर्वत्रोपस्थिताथैवा वक्ष्यदाष्वाक्षरौचित्यात्तल्लाम । ‘नुट्’ (पा०सू०१।३।७) इत्यादावादेरप्येवमेव सम्बन्धोपपत्तौ तत्र तत्र स्वरितत्वप्रतिज्ञाया वैयर्थ्यापत्ते । न च स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्योदेक दशानुवृत्ति । “तोलि” (पा०सू०८।४।६०) इत्यत्र समुदायानुवृत्त्या तस्याश्चारिताथ्यां दित्यत आह—अनुस्वारस्येत्यादि । एकदेशे इति च । पकारमात्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञा वै “तोलि” (पा०सू०८।४।६०) इत्यादावानुवृत्तिसिद्धौ पुनः सकाराद्ये तत्प्रतिज्ञया तावतोऽप्यस्य उत्तरानुवृत्तिरिति भाव । तदतिरभसादिति । चयो ऽभावात् ‘दो भैरवी ।

अधिकमिति । सूत्रे तदभावादिति शेष । ननु “अनुस्वारस्य” इति सूत्रस्यस्य सवर्णपदस्य सम्बन्धो भविष्यतीत्यत आह—परसवर्णति । प्रकारान्तरेण तस्य लामोऽन्येनोक्तस्तम्भतमनुद्य दूषयति—नचेत्यादिना । एवमेव—भवदुक्तप्रकारेणैव । स्वरितत्वेति । सवर्णपद इत्यादि । ‘तोलि’ इत्यत्र समुदायस्य सम्बन्धसूचकतया स्वरितत्वस्य चारिताथ्यमुक्तं यद्यपि, तथाप्येकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्योदेव सम्बन्ध इत्येतदुपपादयति—पकारमात्र एवादिना । अतिरभसमुपपादयति—चयोऽभावादिति । ननु ‘उदः स्या’ इति सूत्रनिष्पन्नस्य यस्य स्थाने चत्वेन तकार भावप्रकाशः ।

परेति । यत् श्वादि । तल्लाम इति । तथा च तज्जातीवपदकल्पना न तु तदनुवृत्तिरिति भावः । एवमेवेति । वक्तरीत्या “व्यसितं परित्यज्य” इति न्यायेनेति भावः । अशस्योत्तरेति । पूर्वस्त्वस्य रक्षितस्येति शेषः । अत एव पूर्वस्येत्यस्यावयव । अन्यथा तत्र सा व्यर्थेवेति भावः । परेति तत्र दुसप प्यन्तं ययक् पश्चमेवमपि तददयसार्यथ्यमिति तत्त्वं बोध्यम् । ननु सस्य पूर्वसवर्णस्त, तस्य “शरो शरि” इतिलोपे प्रकृतं, तदभावे द्वितम्, “अनभि” इति द्विरे त्रितम् । “अशस्यो रोग” इति भाष्योदाहरणात् पूर्वसवर्णनिर्वाणकत्वस्य महाभागत्ववदितान्तर्यस्यानङ्गीकारात् । अन्ये तु शापकं विशेषापेक्षमिति मूलोक्तरीत्या सस्य य तस्यासिद्धत्वाच्चात् नैति द्विर् रूपमाहुः । नचैतदप्रामाणिकम्, चयोद्वितीया इति पक्षेप श्वेदेवर्जत्वादिति भाष्यहरदचप्रकाशकृदापुक्तत्वेन कथमतिरभस्यम् । अतएव स सामान्यपरत्वाद्येन त्रितयसाधारणं तत्र हेतुमाह—चयोभावादिति । भाष्यपक्षे मदीत्या तस्यैवाभावादसिद्धत्वाच्च तदभावः । इत्यर्थः । अथेति पक्षे यस्यैव सत्त्वादसिद्धत्वेऽपि सस्य सत्त्वाच्च तदभावादित्यर्थः । पञ्चदशेऽप्युदाहरणस्यासिद्धत्वेन तदभावादित्यर्थः । अत एव चयोद्वितीया इत्यस्य भाष्ये “नादिनी” इत्यत्र पाठेन तत्त्वस्या सिद्धत्वादिति तत्र मान्यानां हेतुक्ति सङ्गच्छते । यपक्षे तु तदभाव स्पष्ट एवेति, न तत्र हेत्वपेक्षेति तथा भाष्यम् । भाष्यमते भयं चत्वेन चय सत्त्वात् तदाद्यस्योऽयं अथ इति अत्र निराकर्तुं भाष्यरात्या यदवानसिद्धत्वेन चत्वे भवत्येवात् एवोक्तमाध्यमयोगसङ्गति । मूलादि तु भाष्यामनुपेक्षेति सिद्धान्तम् ।

गाक्त तदो "वाऽवसाने" (पा०सू०८।४।५६) इति चत्वे कृते पश्चाच्छिव इत्यनेन सम्बन्धे "ज्ञेला जशोऽन्ते" (पा०सू०८।२।३९) इति जश्त्वे "खरि च" (पा०सू०८।४।५४) इति चत्वेमिति, तदतिथ्यवीय । जश्त्व प्रति अवसाने चत्वेत्यापवादत्वात् । जश्त्वे शिवशब्दानपेक्षणाच्च । भाविन्यवसानभङ्गे "वाऽवसाने" (पा०सू०८।४।५६) इत्यस्य पूर्वमप्रवृत्तेश्च । प्रवृत्तस्य वा निवृत्तिसम्भवात् । उक्त च "अह-

शब्दरत्नम् ।

धीदाधायोऽगाम्" (पा०सू०८।४।९२) इत्युत्तरम् "अनुस्वारस्य षि" (पा०सू०८।४।५८) 'वा पदान्तस्य' (पा०सू०८।४।९९) "तोळि" (पा०सू०८।४।६०) "उद्-
न्या" (पा०सू०८।४।६१) 'ज्ञो ह्यो' (पा०सू०८।४।६२) "शब्दोऽति" (पा०
सू०८।४।६३) इति परसूत्रीपाठोत्तर 'ज्ञो जग ज्ञानि" (पा०सू०८।४।६३) "अ-
न्यासे चर्च" (पा०सू०८।४।६४) 'खरि च" (पा०सू०८।४।९९) 'वा ऽवसाने"
(पा०सू०८।४।९६) "अगोऽप्रवृत्तस्य" (पा०सू०८।४।९७) इति पञ्चसूत्र्या पाठे
भाष्यसम्मतं यन्व्य चत्वेऽपि तस्यासिद्धत्वाच्छपरत्वाभावाच्चेति भावः ॥

चत्वेमिति । तत इत्युत्वे "शब्दोऽति" (पा०सू०८।४।६३) इति प्रक्रियेति भावः । चत्वेस्यापवादत्वादिति । एषं च तत्र कृते जश्त्वाप्रवृत्तिरिति भावः ।

भैरवा ।

नस्य द्वितीयादेश इति तेषामभिप्राय इत्याशङ्क्यामाह-दोषादिति सम्प्रति श्रूयमाणाद्याप्योपादपक्षे "खरि च" इत्येतद्दृष्ट्या "उद्-स्यास्तम्भो पूर्वस्य" इत्यस्यासिद्धत्वात्कथयस्य स्थाने चत्वेन तकार इत्याशङ्कानुत्थानायाह-श्रुत्तरमिति । एवञ्च "खरि च" इत्यस्य परत्वात् तद्दृष्ट्या पूर्वसवर्णनिपन्नप्रकारस्यासिद्धत्वशङ्कति भावः । भाष्यसमम् इति । "उक्तं न्यो रोग" इति भाष्योदाहरणान्नाप्यसम्मत इत्यर्थः । नचैतद्भाष्योदाहरणवलेन महाप्राणत्ववर्गिताम्तरतम्यपूर्वसवर्णस्य प्रवृत्तौ न नियामकमित्येव कल्प्यतान्तावतापि तकारस्य लाभेन चयो लाभ एवति वाच्यम् महाप्राणत्वञ्च नियामकमिति यदि द्वयं तदा भाष्यकाराणां नकल्पनन्तदपक्षयाऽष्टाध्याय्याम्पारुष्यत्यासस्य कल्पनमेवोचितमित्यभिप्रायात् । तस्य-चत्वेनिपन्नप्रकारवस्य । एतत्सर्वत्रययो द्वितीया इत्यस्य चयो सत्तापामप्रवृत्तिस्तदभावे तु नेत्यभिप्रायेण । वस्तुतो निमित्ताभावादिह तस्य प्राप्तिरेव नेत्याशयेनाह-श्रुत्तरत्वाभावेति ॥

अथ तनोठीत्यादिना वक्ष्यमाणपक्षे मूलोक्तदोषोपपत्त्यर्थमिह प्रक्रियाम्पूरयति-तत इति । एवञ्च-अवसाने चत्वेऽस्य जश्त्वापवादत्वे च । तत्र कृते-चत्वे कृते । अपवादे प्रवृत्ते पुनरुत्सर्गाप्रवृत्ते सिद्धाग्निसम्मतत्वात् निरवकाशो विधिरपवादो भवति, नचेह निरवकाशास्त्वभावप्रकाशः ।

आद्यसूत्रीयदोषयोऽभावे हेतुं च सूचयितुं चाह-दोषादिति । एतेन तत्र पूर्वसवर्णकारस्यासिद्धत्वं श्रुत्तरत्वाभावे वा हेतुः । स चाद्युक्त, इदस्तकारस्य च, पूर्वसवर्णकारस्य "क्षरो क्षरि" इति छेप इति द्विप रूपमिति तदाशयात् इतिखण्डनशुक्ति परास्ता, चक्षुर्के । योगविभागस्याप्रमाणत्वात्तेनानसिद्धत्वमित्यादिदुक्तित्त्वे चिन्तयैव । भाष्यसम्मतं इति । एतेन तत्र तथा पाठो लेखकप्रमादादिति मन्त्रमाद्युक्तं । अत्र एवाद्यद्वितीयपक्षबोद्धव्ये हेतुमाह-शरिति । तयोस्त्वपरत्वादिति भावः ।

अथेति पक्षे मूलोक्तदोषोपपत्तये तदुक्तप्रक्रिया पूरयति-तत इति । जश्त्वाप्रवृत्तिरिति । एष च श्रुत्तरत्वात् प्रसादस्य निष्कल इति भावः । एतेन जश्त्व प्रति चत्वेऽसिद्ध्या दस्यैव तु जश्त्वेऽविशेष-

तव्यूहा पाणिनीया” इति, “कृतमपि शास्त्रं निवृतयन्ति” इति च । अन्यथा हरिरत्यमित्यत्रापि त्वदुत्तरात्त्या प्रवृत्तो विसर्गः केन वार्यताम् । अथ तनोतीति तदि

शब्दरत्नम् ।

न च जश्त्व कृते चत्वंस्य चारिताध्यैर्न तस्यासिद्धत्वात्पश्चात्त्वे न मानमिति वाच्यम् । तत्कालेऽथैव प्राप्तत्वेन येन नाप्राप्ति-न्यायेनापवादत्वस्य सुलभतयोक्तरीतेरसम्भवात् । एत देवाभिप्रेत्य “मिदचोऽन्त्यात्” (पा०सू० १।१।४४) सूत्रभाष्ये उक्तम्—सत्यपि सम्भवं वाचनं भवतीति । अन्यथा कौण्डिन्याय तन्मितिनेन ब्राह्मणेभ्यो दधीति प्राप्तदधिदान स्यापि बाधो न स्यात् । तद्दानोत्तरं तत्पूर्वं वा तद्दानस्य चारिताध्यैत् । अत एव “अजा देद्वितीयस्य” (पा०सू० ६।१।२) इति सूत्रे प्रथमद्विर्वचनोत्तरमस्य चारिताध्यैर्न प्रथमद्विर्वचनस्थानेन बाधो न स्यादित्याशङ्क्य सत्यपि सम्भवे इति न्यायेन बाधकत्वमुक्तं भाष्ये । एव च “दयतेर्दिगिः” (पा०सू० ७।४।९) इति सूत्रस्य कैयगादिग्रन्था असम्भवे एव बाध कतेति धार्तिकानुसारेण प्रवृत्ता अगुक्ता एवेति बोध्यमिति भावः । केन चार्यतामिति एव चेदने विषये धाक्यसंस्कारपक्षेणैव साधुत्वा-वाच्यतामिति स्वीकृत्याकृत-व्यूहपरिभाषा त्याज्येति चेदिष्टापत्तिरिति बोध्यम् । अन्ये तु पदसंस्कारे हरि इत्यतीति सविसर्गमपि भवतीति ।

मित्याशयिकामुक्तिश्चिरस्यति—नचेति । उक्तीते—अवसाने चत्वं कृते जश्त्वमिति रीते । तद्प्राप्तियोग्ये विषयेऽचारिताध्यैमपवादत्वबीजन्तदिहास्त्येवेति भावः । एतदेव—उक्तबीजमेव । अत एव—तद्प्राप्तियोग्ये विषयेऽचारिताध्यैस्यापवादत्वप्रयोजकत्वादेव । कैयगादिग्रन्था—द्वित्वोत्तर दिग्यादेशस्य चारिताध्यैनाबाध इत्येवरूपा इत्यर्थः । धार्तिकेति । एवञ्च भाष्यकृता तन्मतस्य खण्डनत्वात्तन् लक्ष्यसंस्काररूतेत्यत्र तात्पर्यम् एवञ्च । विसर्गापत्तौ चेत्यर्थः । ईदृशे विषये—पदान्तरसम्बन्धासम्बन्धाभ्यां विलक्षणरूपप्राप्तिविषये । इष्टापत्तिरिति । यदकृत-व्यूहपरिभाषया साध्यं तद्वाक्यमस्कारेणैव साधनीयम्, पदसंस्कारस्तत्र त्याज्यम् । तथाच प्राचीनार्थं वाचसान इति चत्वं कृत इत्यादिना यत्तदमद्गतमेवति भावः । पदसंस्कारपक्षमवलम्ब्यादौ विसर्गं कृत्वा पश्चात्तिष्ठन्तसम्बन्ध कार्यं, इत्यभिप्रायेण सविसर्गरूपमपि साधु इति केनाप्युक्तन्तन्मतमाह—अन्येतित्यादिना । न-वकृतव्यूहपरिभाषया तथा न भविष्यतीत्यत भावप्रकाशः ।

दिति प्रकाशकं तद्व्युत्पन्नमास्तम्, उक्तयुक्ते । तद्वचनयन् शक्यते—नचेति । न मानमिति । निरवकाशत्वरूपबीजाभावात् । एवञ्चासिद्धत्वादिति प्रकाशवत् वाच्येऽपवादत्वादित्युक्तम् । अत एव मान-वस्तुतस्तु चत्वासिद्धया जश्त्वोपन्यास एव प्राक्कृतं चत्वंवैयर्थ्यतुक्तीत्या नैति व्याख्यात, म-इनापि तदेवानुसृतमिति भावः । येनैति । तद्प्राप्तियोग्येऽचारिताध्यैस्यतत्रवाच्यबीजस्वरूपोक्तत्वादिति भावः । रीतेरित्येकवचनेन प्रकाशोक्तत्रैतावान् विशेषो-पसव-तदनुवाद एवेति सूचितम् । तयोरेकविषयकत्वस्योक्तत्वादेवाह—एतदेवेति । तत्कालावश्यप्राप्तिपूर्वकमुक्तबीजमेवेत्यर्थः । अपिद्वित्वसमुच्चायक । चचनोत्तरमिति । तस्य पूर्वोपरिपठनिमित्तकत्वेनात्तरञ्जत्वादिति भावः । ग्रन्था इति । “दित्वोत्तर दिग्यादेशस्य चारिताध्यैर्न तेन तस्याबाध इत्येवरूपा इत्यर्थः । असम्भवं एवेति । विशेषस्य तद्बीजत्वादिति भावः । धार्तिकेति । भाष्यकृता दुषितत्वात् तन्मतस्य लक्ष्यसिद्ध्युपयोगित्वमिति भावः । प्रागुक्तसिद्ध्या ताविशेषाय कल्पितपरिभाषाङ्गीकार व्युत्सय कालान्तरमाह—एवञ्चेदृशा इति । अन्यथा विसर्गापत्तौ च पदान्तरसम्बन्धासम्बन्धाभ्यां विलक्षणरूपविषये इत्यर्थः । एतेन पदसंस्कारपक्षमव्याप्तिः । इष्टापत्तिरिति । तावतापि प्राचीनोक्त्यसङ्गतेरिति भावः । सविसर्गमपीति । आदौ विसर्गस्तस्मिन्नसम्बन्ध इति भावः । अपिस्तत्पक्षोक्तसरेकरूपसमुच्चायक । अन्ये तु आदुरितिपूचितारविषयं तु तथा

ति क्विन्तं ब्रूये एवमपि जश्त्वेन दकारोऽस्तु । चत्वे कृते श्चुत्वमिति तु न न्याय्यम् । श्चुत्वं प्रति चेतर्त्वात्सिद्धत्वात् । यत्तु “न मु ने” (पा० सू०८।३।३) इत्यत्र ‘न’ इति योगं विभक्त्यासिद्धत्वमिह नेत्याहुः । तदपि न, असिद्धत्वेऽपि रूपसिद्धौ त्रिधा-
धायां योगविभागस्यागतिकगतिभूतस्येहाश्रयणे प्रमाणाभावात् ॥

आक्रस्यत इति । “आह उदूगमने” (पा०सू०१।३।४०) इति तद्ध् । “स्तुक-
मोः-” (पा०सू०७।२।३६) इति नेट् ॥

समसम्बन्धोविधिरिति । समकर्मकं विधानमिति तु नोक्तम् । अनुवाचयो-
रपि यथासंख्यस्येष्टत्वात् । “समूलाकृतजीवेषु हन्कृन्महः” (पा०सू०३।४।३६) इत्यत्र यथा ॥

ङ्शोः—(पा०सू०८।३।२८) ॥ कुक्कुटोः पूर्वान्तत्वात्प्राङ्क्साये इत्यत्र
“सात्पदायोः” इति पत्वं न । सुगण्ट्साये—इत्यत्र “न पदान्तात्” (पा०सू०८।४।४२)
इति ष्टुत्वं न ।

शब्दरत्नम् ।

साध्वेव सत्यमिधाने, परिभाषाया भाष्येऽदृशंनादित्याहुः । प्रमाणाभावादिति । यो-
गविभागस्य भाष्येऽदृशंनेनाप्रामाणिकत्वाच्चेत्यपि बोधयम् ॥

यथासंख्यस्येति । हयान्तैकदेशेन सूत्रस्य प्रहणं बोध्यम् ॥

भैरवो ।

आह—परिभाषाया इति । आङ्गिरस्यस्वरस्रशोजन्वेतादृशरूपानभिधानमेवेति ॥

“यथासङ्ख्यम्” इति सूत्रे यत्प्रथमान्तं यथासङ्ख्यमिति पदं तदनुकरणमन्तमेव न-
विन्यतीति यथासङ्ख्यस्येत्यसङ्गतमत आह—हयान्तैकेशेति । एवञ्च यथासङ्ख्येत्येकदेशयुक्तपूत्र-
प्रवृत्तिरिष्टत्वादिति मूलार्थः ॥

भावप्रकाशः ।

प्रयोगानभिधाने तत्र तदनाश्रयणोक्तिरिति ।

नन्वर्थपात्वे यथासङ्ख्यमिरदुभितम्, शब्दपरत्वे त्विष्टातिद्धिरत आह—हयान्तैकदेशेनेति । तत्र-
भेदविशेषायां तदनुकरणेनेत्यर्थः । तथा च तदुक्तपूत्रप्रवृत्तिरिति मूलार्थः ।

सरला ।

ननु ‘संख्यामनतिक्रम्य यथासंख्यम्’ इति यथासंख्यशब्दस्याव्ययीभावतयाऽव्ययत्वात्ततः परमा-
गतत्वाः षड्यम लुक् ऋविद्येन यथासंख्यस्य इति प्रयोगानुपपत्तिरत आह—हयान्तैकदेशेनेति ।
“यथासंख्यमनुदेशः समानान्” इति सूत्रेकदेशानुकरणम्, तत्रोऽनुकरणानुकार्योर्मेदविशेषाद्ये सिद्धान्त-
भूते षष्ठीति तदाशय इति न पूर्वोक्तदोषावकाशः । बोध्यमिति । अर्थ भावः—सूत्रे अनुदेशशब्दः
कर्मसाधनम्, समानान् इति च शेषषष्ठी । तथाच समसम्बन्धी विधिरित्यर्थो भवति । भावभावानुदेश-
शब्दश्चेत्समानमित्यस्य कर्मषष्ठ्यन्तत्वे समकर्मको विधिरित्यर्थः स्यात् । तथाच “समूलाकृत” इति
सूत्रे विशेयस्य णतुलः समसंख्याकत्वाभावेनैव तदप्रवृत्तिः स्यात् । लक्ष्यानुपेक्षात्वात्तदस्य एव षष्ठः
स्वीक्रियते इति भावः ।

अत्रेदं तत्त्वम्, इदं सूत्रं धर्मसाध्ये एव प्रवर्तते ननु व्यक्तिनाम्न्येः व्यक्तीनाम्नानन्त्येन तस्यास्यस्य
दुरुपादेत्वात् । अत एव “संख्यातानुदेशेनाप्येतत् सिद्धम्” इति स्थानेन्तरप्रमः” इति सूत्रस्य मार्थ्यं
संगच्छते । अन्यथा यणां सप्तसंख्याकरत्वेन इकां च षष्ठ्येः सत्त्वेन साम्याभावात्तदस्यपिः स्याद्वै । धर्म-
साम्ये एतत्सूत्रप्रवृत्तिस्वीकारे तु न दोषः, व्यक्तीनां संख्यानाम्न्याभावेऽपि हयवत्तादीनां यनाणां साम्यस्य
सत्त्वादित्यन्वयं विस्तारः ।

पुष्करे तीर्थविशेषे सीदतीति पुष्करसत्, तस्यापत्यं पौष्करसादिराचार्यः। बाह्वा-
दित्वादिञ्। अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः॥

डः सि घुट् (पा०सू०८।३।२९) ॥ “उभयनिर्देशो षष्ठमीनिर्देशो बलीयान्”
परत्वात्, इत्यभिप्रेत्याह-सरस्येति । सीति सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थः । पटूत्स-
न्त इति । घुटश्चत्वेन तकारः । यस्वाहुः-“चयो द्वितीया” इति पत्ते तस्य थ इति ।

शब्दरत्नम् ।

परत्वादिति । “तस्मिन् (पा० सू० १।१।६६) इति सूत्रापेक्षया “तस्मात्-”
(पा० सू० १।१।६७) इत्यस्य परत्वादित्यर्थः । ढकारात्सकारे घुडित्यर्थे “तस्मिन्”-
(पा० सू० १।१।६६) इत्यस्य प्रवृत्ताद्युपस्थितढकारस्यागमित्वं “तस्मात्-” इत्यस्य
प्रवृत्ताद्युपस्थितसस्य सत्त्वमित्यसम्भवस्वरूपविरोधे परत्वेन व्यवस्थेति सस्यागमित्वनिर्णय
इति भावः । स्पष्टं चेदं “तस्मिन्” (पा०सू० १।१।६६) इति सूत्रे भाष्ये । लाघवार्थं
मैरवी ।

ननु न “डः सि” इति सूत्रे षष्ठमीनिर्देशस्य परत्वं, किन्तु सप्तमीनिर्देशस्यैवेति “षष्ठमी
निर्देशो बलीयानि” इत्यसङ्गतं परत्वस्य तत्र हेतुत्वेन प्रतिपादनाच्च परत्वमत्र नास्तीत्यत आ-
ह-तस्मिन्नितीति । परिभाषाविषये कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतमेव परत्वत्रियामकत्रतु संज्ञाशास्त्र-
वत्प्रदेशीयं, साधकाभावात् । किञ्च भाष्यकृता-“अधिनारो नामत्रिप्रकारः कश्चिदेकदेशस्यः
सर्वे शास्त्रमभिज्वलयति” इत्यभिहितम् । “कश्चित्परिभाषारूपः” इति व्याख्या च कैयटेन कृता ।
तेनाष्टाध्यायीपाठ एव तद्विषये नियामक इत्यभिहितम् । ननु विरोधे सति परत्वेन व्यवस्था,
स एव तु कथमत आह-ढकारादिति । तत्त्वम्-आगमित्वम् । असम्भवः-कार्यत्वनिमित्तत्व-
योर्गुणपदसम्भवः । निर्णय इति । परत्वात्तस्मादित्यस्य प्रवृत्तौ निर्णयः कलित इत्यर्थः । ननु

भावप्रकाशः ।

ननु न षष्ठमीनिर्देशस्य परत्वम्, वैपरीत्यात् । प्रधानीभूतागमित्वाश्रयबोधकशब्दयोर्मध्ये ढ इत्यञ्-
सीत्यस्य परत्वं त्वकिञ्चित्कं वैपरीत्यापादकं च भागवत्तद्विदित्वादित्यर्थे तु न तदुक्तिस्वारस्यमत्र आह-
तस्मिन्नितीति । परिभाषायां कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतं परत्वमस्तीति विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तिर्निर्वाधैवेति
भावः । तथा च परत्वादिति न परिभाषान्तर्गतं किं तु प्रकृतानिर्णयमिति बोध्यम् । स्पष्टश्चेदमन्यत्र ।
अन्यत्र चारितार्थ्यं स्पष्टमुपेक्ष्य विरोधं तद्रीत्रमुपपादयति-ढकारादिति । अर्थं इति । सीति शेषः,
श्रुत्वात् सामग्रीसत्त्वाच्च । एतेन ढात् परः से परे पूर्वपदस्येति वाक्यार्थे समदानुप्राय स परादिरेक,
सस्येवादि तु कलितार्थं इत्यपास्तम्, विधेयत्वाविद्यमानत्वेन तद्विशेषणत्वायोगात् । परस्येवादिः पद्यन्त-
स्यैव क्रमेण परिभाषाम्यानुपस्थाने पथान्वयासम्भवाच्च । असम्भवेति । कार्यत्वनिमित्तत्वयोर्गुणपद
सम्भवेत्यर्थः । पर्यायस्तु न, प्रावृत्त्यापत्तेः । एतेन ढारभरस्य से पूर्वस्येत्यर्थं ‘पटूत्सहः’ इति लघ्वसम्भ-
वात् विरोधाभावेन कथं तेन व्यवस्थेयत्वास्तम्, ढकारोत्या तस्यालक्ष्यत्वात् । व्यवस्थेतीति । पर-
प्रवृत्त्या पूर्वाप्रवृत्तिरिति भावः । अत एव तस्यागमसन्नितिस्त्वम् । अन्यथा घुट् डः सीति वदेत् । सन्देह-
स्तुमद्यत्रापि तस्य इति बोध्यम् । निर्णय इति । तद्वृत्त्या कलित इति भावः । एतेन षष्ठीपकल्पितस्य
दूषितत्वात् कथमिदमित्यपास्तम् । अत एवोपस्थितेषु कसुमयत्र । एवं च तत्कार्यस्याप्या तद्विदेशस्य
प्रादर्यं सिद्धमिति बोध्यम् । तथा परत्वाश्रयणे बीजं च्चनयितुमाह-स्पष्टश्चेदमिति । मूलायुक्तमि-

सरला ।

मूले-तस्यापरत्यमिति । पुष्करसङ्घट्ट्यात् अपत्यमित्यर्थे बाह्वादित्वादिनित्यर्थः । पौष्करसादि-
रिति । “अनुशतिकादीनाञ्च” इत्युभयपदवृद्धिः ।

मूले-सकार इति । अत्र अक्षरं तु न प्रवर्तते, घुटोऽसिद्धत्वात् ।

सन्न, चर्त्वास्यासिद्धत्वात् । अत एव धुडभावे 'पट् सन्त' इत्यत्र टस्य ठो न । टकार-
रनकारविसर्गाणां द्वित्वविकल्पात् षोडश । "खयः शर" इति सकारद्वित्वे द्वात्रिंशत् ।
न च तत्र चर्त्वास्यासिद्धत्वं शङ्क्यम्, "पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे" इत्युक्तेः । न च "शरो-
ऽचि" (पा०सू०८।४।४९) इति द्वित्वनिषेधः शङ्क्यः, तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात् ।
अत एव "शरः खयः" इति वार्तिकस्य वत्सः, अप्सराः, इत्युदाहरणं भाष्ये स्थित-
म् । धुटः परादित्वं "न पदान्तात्-" (पा०सू०८।४।४२) इति प्लुत्वनिषेधाधिम् ।
अत एव वक्ष्यमाणस्तुगिहैव न कृतः । यस्वाहुः—एवमपि प्रक्रियालाघवाय तुडैव

शब्दरत्नम् ।

इति । पद्यः प्रयोग एव कर्त्तव्ये इत्यर्थः । चर्त्वास्यासिद्धत्वादिति । अत एव तुडिति
नोक्तम् । अत एव—चर्त्वास्यासिद्धत्वादेव । ननु "धुक् डः सि" इत्यस्तु, सप्तमीच यथाधु-
तैव, ड इति च पद्यन्तं, परमार्थतो वाक्यशास्त्र्यङ्गीकारेण पूर्वान्तत्वे परादित्वे वा न शक्य-
त्तावच्छेदकभेदोऽत आह—धुटः परादित्वमिति ।

भैरवो ।

यदि न पद्यनिर्देशस्तर्हि प्रकृतिमात्रस्य प्रयोग एव न स्यादत आह—पद्य इति । अत
एव—चर्त्वास्यासिद्ध्या तकारस्य थकाराभावादेव ।

धातोः कर्त्तव्यकसार्धधातुके शप् भवतीत्यर्थेनोभयोर्मध्येऽनवयव, शप् भवति यथा,
तथा डः सि धुड् भवतीत्यर्थेऽनवयवो धुट् स्यादिति तु शङ्का न भवति । आगमलिङ्गटका-
रोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः । अतस्तस्यागमत्वमेव । एवञ्चागमित्वं ङकारस्य सकारस्य येति सन्देहे
"उभयनिर्देशे" इत्यादिना सम्वागमित्वनिर्णयः कृतः । तत्र 'ड' इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे
पूर्वोक्तः सन्देहो भवति, यदि 'डः' इति पद्यन्तन्तदा न सन्देहः, परन्तु धुडागम एव चेत्
क्रियते तदा ङकारात्पूर्वः स स्यादितोऽप्युपासिद्धिरित्याशयेन 'धुगिति' कृत्वा ङकारस्याग-
मित्वनिर्णयाय सूत्रानुपूर्वीव्यत्यासङ्कृत्वा शङ्कने—नन्विदि । 'धुक् डः सि' इति न्याये स-
कारात्पूर्वं ङकारस्योपादानेन विधेयान्नन्तरोपादानेन च ङकारस्यागमित्वनिर्णयो भविष्यती-
त्याशयेनानुपूर्वीव्यत्यासो दर्शितः । नन्वेवमपि शक्यतावच्छेदकानुपूर्वीभेदात्सङ्ख्याया बोधा-
नापत्तित आह—परमार्थत इति । एतेन पदानुपूर्वीभेदादिष्टार्थाप्रतीति स्यादिति शङ्का न का-
र्येति दर्शितम् । न शक्यतावच्छेदकभेद इति । वाक्यानुपूर्वीभेदाभावादिति शेषः । मूढे—प्लुवेति ।

भावप्रकाशः ।

स्यर्थः । अत एव सूत्रपाठानुसंध्या परस्वस्य ध्ववस्थापकत्वमिति तत्र कैयटः । ननु सप्तमीनिर्देशामात्रे
ऽपयोग्यपत्तिरत आह—पद्य इति । न्यायेन तथार्थाङ्गीकारे स्पष्टार्थमित्यादिः । इत्यर्थ इति । इति
तापमार्थं इत्यर्थः । न तु स विवक्षितार्थत्वेन षष्ठीवाचनार्थं इति भावः । अत प्लुवेति । तदतिवृथा तस्य
धामाभावेत्यर्थः । साध्यपरामर्शोऽनवयवसम्भवादाह—चर्त्वेति । एतेन योगविभागादनसिद्धत्वेन पद्ये
द्वितीशोऽपि । एतेन धुडभावपक्षे टस्य ठानापत्तिः प्रकाशकृतिरन्विष्टे तुङ्गक्षे धापत्तिश्च मनोरथोक्ता-
पास्तेति हरदत्तप्रकाशाशयवर्गकखण्डनकृत्किः परास्ताः, वदः स्थेत्थ च दोषोक्तः । धुक् ड इति । एवञ्च
विधेयस्य प्रागुक्त्वा साभिध्याच्च वस्यैवागमित्वम् । एतेन "डः सि धुक्" इति दण्ड्यकमरात्ममिति भावः ।
तदाह—सप्तमीति । ननु तावदापि न्यायमिति कुतो नेत्यत आह—ड इतीति । वदरेवः प्रथमो
पात्तवैऽपि तस्यागम इति भावः । नन्वेवमपि शक्यतावच्छेदकानुपूर्वीभेदात्सङ्ख्यायोरुपादानापत्तिरत
आह—परमिति । एतेन पुरवभेदाद्युत्पत्तिवैविध्यं तदाप्यावश्यकमिति न दोषोऽत्रेति समाधिप्लुकस्तस्य
सख्यः ।

षष्ठ्यन्तमिति । सकारे परे वरस्य धुगागमा भवतीत्यर्थः । नन्वेवं धुगागमे 'सन्त' इत्यानुपूर्वाः
ऽङ्कारावच्छेदकत्वं, धुडागमपक्षे तु 'सन्तः' इत्यस्या इति भेदः स्यादित्यत आह—परमार्थत इति ।

भैरवी ।

धुट इत्यादिः । अत्र एव—दुत्वप्रतिषेधस्येष्टत्वादेव । ननु तुनागमे “चयो द्वितीया” इति यकारस्यापचिरपि दोषः । नचास्य पदान्तत्वाच्च द्वितीयादेशापत्तिरिति वाच्यम्, इहभूते कस्यमाणरीत्या पदान्तेऽपि ऋचित्प्रवृत्तेरिति चेन्न, तुकि कृते द्वितीयदुत्वयोः प्रसक्तौ दुत्वदृष्ट्या द्वितीयादेशस्यासिद्धतया दुत्वस्यापत्तिरेत्याशयेनात एवेत्यवधारणस्य करणात् । तुनागमे द्वितीयापत्तिरिति त्वन्यत् । केचित्तु—“चयो द्वितीया” इत्यस्य—

भावप्रकाराः ।

कश्चिदश्वेनानुपयोगादिति सूचितम् । अपदेऽपि दशान्तसहिताभावेन तत्र धुटापभावाच्च नावग्रहे दाप इति भावः । गूढे ष्टुत्येति । धुट इत्यादिः । अत एवेति । ष्टुत्वप्रतिषेधस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः ।

अत्र मान्याः—“चयो द्वितीया” इत्यस्य प्रातिशाख्यानुसारेण वेदे ऽपदान्ते एव प्रवृत्तिरिति इहभूते स्फुटम् । एवञ्च लोकवेदयोरेक्यार्थं लोकेऽपि व्यवस्थितविभाषया पदान्ते द्वितीयादेशो नेति वादिनां मते-नेदम् । प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्तदपेक्षयैव द्वितीयत्वस्य सर्वथा द्वितीयपदेनैवापेक्षात् प्रथमस्वरयान्तिवै लक्ष्णे प्रथमपदमन्यथानिकप्रथमव्यावृत्त्यर्थमिति तदथास्वात्कारः । एतेन वृत्तिविन्यासे षापाद-व्यपारम्भविरोध इत्यपारतमिति । एवञ्च प्रातिशाख्यैकवाक्यता । अत्र एव द्वितीयस्यापि प्रसक्त्याश्चेह स न श्रुत इति दण्डवृत्तिः, तस्यापि पक्षे प्रसक्त्याच्चिन्त्य मूलमिति रत्नाकरोक्तश्च चिन्तयेति बोध्यम् । अत्रास्यि-भौधोक्तान्यतासामप्रामाण्यमेव वाक्यताज्ञोचिर्य चेति मूलमयुक्तमेवेति वादिनां मतेनेत्यनेन सूत्रिणा अन्ये तु तुकः पूर्वान्तात्वेन तत्स्थानिकः प्रावृत्तिविषयाश्रयत्वाद् ष्टुत्वे पूर्वस्य चार्थे तदयं श्रूयते । तस्य वस्तु न, ष्टुत्वदृष्ट्या असिद्धत्वात् । न च ष्टुत्वोत्तर तापत्तिः । अत एव परमन्यतत्त्ववृत्तिरिति वाच्यम्, ऊमोदय मिति प्रातिशाख्यैकवाक्यतयाऽपदान्ते एव तद्व्यवस्थापरोत्प्रेक्षितयोः पदान्तात्पदान्तात्कृताप्रवृत्तिप्रवृत्तिभ्यां तदापत्तिवदसङ्गत्योर्भावात् । तस्य भाष्ये वृत्तौ च “शशः खुरं प्रत्यहृहस्वमसुं यन् शशक्रतुः प्सरात् विरगशी गोमतीति, ऋक्सामभ्यां विराट् सप्राट् तत्सवितुः तुंगीमहे ऋत्वंग्ने” इति चोदाहरणप्रस्तुताहर-णान्युक्तानि । न च “प्रत्यहृत् स्वमसुं यन्” इति तद्भाष्योदाहरणसङ्गतिः, प्राक्त्वं एव श्लाघसिद्धिस्तत्र तदुक्तेखासङ्गतिश्चेति वाच्यम्, तत्रापदान्तभाजमित्यस्याचार्थंभाजमित्यर्थोपलक्ष्यत्वेनादोषात् । “चयो-द्वितीया” इति दृष्ट्या चर्त्वासिद्धत्वरुपाधार्थानुवाद इति यावत् । पदान्ते प्रायो जससमष्ट्या विना चार्थं चयोऽष्टामात् । अत्र तु कृते न जससमस्यासिद्धत्वात्, चार्थं त्वेतरसामभ्यांशिव न । एवञ्च ‘प्राक्त्वं’ श्लाघादौ द्वितीयो युक्त एव । कुणादीनां जसस प्रत्यसिद्धत्वेन तदभासित्वं चत्वस्य वार्तिकदृष्ट्याऽसिद्ध-त्वेनाभावात् । न चैवमपि “वधूसा ऋत्सरा” इति भाष्योक्तवार्तिकतद्व्यासङ्गतिर्मतदयेऽपि । “अणुवोत्स-तेरसिद्धेः स” शत्रुणादाहुक्तत्वेन पदव्योक्तत्वंनिष्पन्नत्वादिति वाच्यम् । भाष्यप्रामाण्यात्प्रवृत्तौ प्शाभा-तेरसिद्धेः नलोपश्च पठेः स आदेवं इति व्युत्पत्तिरिहत्वात् । तत्राप्यं स्पष्टं निश्चते तद्भाष्ये च । अनादेर्मा-भ्यविरद्धस्य वहुश चपलभेऽप्यप्रामाणिकत्वाच्च । वस्तुतः पाणिनिस्तस्मात्तद्व्युत्पत्तिपक्षस्यैव भाष्यानिमत-त्वेनादोषाच्च । एवञ्च प्रातिशाख्यैकवाक्यतया न दोषलेशः । अत्र एवेत्यादिपूर्वं तु अपदान्तभाजमि-त्यस्य मूलोक्तयथाश्रुतायैकवाक्यताशयेनेत्याहुः । मम तु प्रतिमापि नास्य तद्वैकवाक्यता युक्ता, समाख्या-वलेन तस्य तच्छब्दोभाप्रविषयात्, अस्य साधारणत्वात् । लिट्स्वित्वादां तु चर्त्वासिद्ध्या प्राप्तिरेव न । अत एव तथाव्युत्पत्तावपि “ऋत्सरा” इति भाष्योक्ततद्व्यासङ्गतिः । एवञ्च सकललोकवेदसाधारणस्यास्य पदान्तेऽपदान्ते च प्रवृत्तिरचिता । अत एव तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम् “प्रथम ऊमपरो द्वितीयम्” इति । प्रथमः स्पर्शः तत्परः स्ववर्गीय द्वितीयमपपद्य इति तदर्थः । “विराशिशत्रुदादाम, तत्त्वं चोदश्वमवत् प्रत्यहृत्सोमो ऋतिद्रुत्, तासवितुः” इत्यादि तथासर्वसम्पन्नशिक्षा व्यासशिक्षा च ।

पदान्तरस्यापदान्तस्य सप्तयोः परभूतयोः ।

प्रथमस्य द्वितीयत्वमपदान्तस्य शीतरे” इति ॥

भैरवो ।

ऊष्मोद्यम्प्रथम स्पर्शभेदे द्वितीयमाहुरपदान्तमाजम् ।

इति प्रातिशाख्यादपदान्त एव वेदे प्रवृत्त्या तदेकवाक्यतया लोकेऽपि व्यवहियतविभा-
षाया आश्रयणेनापदान्त एव प्रवृत्तिरित्यभिप्रायेणात एवेत्यवधारणमित्याहुः । अपरे तूष्मोद-
य स्पर्शान्विद्वितीयमाहुरित्येव द्वितीयेत्यस्य प्रथमसापेक्षतया द्वितीयस्योपादानेन प्रथमलाभे

भावप्रकाश

“ऊष्मोत्तरे द्वितीय स्यादादेश प्रथमस्य तु” ।

इति च । शे परतोऽपदान्तस्यैव तस्य द्वितीयो भवतीत्ययम् । अत एवावाक्यन्तच्छब्दोरित्यादौ ।

“इकार प्रथमादूर्ध्वं तस्थान च चतुर्थकम् ।

स्पर्शपूर्व. शकारदृष्टं लन्तश्चाप्नोति लोत्तर ॥”

इति इशयोर्दृष्टयोर्विधानात्तदय ऊष्माऊष्मोत्तरे इत्यत्र गृह्यते इति तद्भाष्ये व्याख्यातम् । शिष्ट स्पष्ट
म् । तत्र तस्थानम्, प्रथमसमानस्थानकम् । स्पर्शपूर्वं इति बहुव्रीहि । एवं लोत्तर इत्यपि, लन्तश्चोत्तरस्य
लपरकस्तकारो लकारमेति चोर्थम् । यञ्जोहित तदत्रजम् । तत्र तस्य शपरस्योदाहरणमुक्तमेव, सचपरस्य
पदान्तस्यापि तस्य । अपदान्तस्य तु इदमशुभमेति । अप स्पर्शं नुदतामित्यादि बोध्यम् । एकवाक्यत्वे तु
विरफशिन्त्य ऋषभमित्याद्यन्वेषां प्रागुक्तानां च किञ्चिनास्तिभ्यापत्ति । पदात्त्वादिना लक्षणावच्छेदका
नाकान्तत्वात् । इहापत्तिस्तु षकरीत्या कतुमशक्या । एवञ्च मन्त्रयमप्युक्तम् । तस्य सविदुरित्यादौ तु
दस्य ते तस्य तेन धे च कृते “द्वितीयचतुर्थयोस्तु व्यञ्जोत्तरयो पूव” इति प्रातिशाख्येन द्विवापवादेन
अञ्जनपरयोर्द्वितीयचतुर्थयो स्पर्शयो परत एतत्समानवर्गीय पूव प्रथमस्पर्शयो वा यथाक्रममागमो
भवति इत्यमरैरेव यात् पूर्वं तो बोध्य । अत एव ।

“स्वरपूर्व इयात् द्विर्ध्वं व्यञ्जन व्यञ्जोत्तरे” ।

इत्यादि द्वित्वप्रकरण सञ्चिख्य—

‘व्यञ्जन यच्चिमित्तन द्विगणमिति वर्णितम् ।

द्वितीयद्वययोस्तेन भवेत् पूर्वागमस्त्वह ॥”

इति व्दासशिक्षा सङ्गच्छते । द्वितीयेति सप्तम्यन्तम् । इद रूप वेदे इव लोकेऽपि वर्णद्वित्वस्य द्विभ्रयो-
गकत्वेन लक्ष्येणैव दस्य द्वित्वेऽन्त्यस्य चत्वेऽप्यावस्थावत्त्वमिति द्वावट्टिरूपम् । प्रादौ चत्वं तु द्विर्त्त रूप
मिति फलविशेषेण पूवत्रासिद्धीयमिति प्राथया दस्य चत्वं तस्य द्वित्वेन द्वित्सिद्धौ द्वितीयस्य चयोर्द्वितीया
इति दुर्बलत्वात् । न च तत्र तक्षासिद्धत्वं, प्रागुक्तरीत्या द्विवाश्रयकार्या यकार्यं पूवत्रैत्यपि तदवर्त्तो
कारेण तत्रैवैव । अत एव “सवथा वैलक्षण्यस्येते तैत्तिरीयके नरव जो भवेत् काठकेन वेत्” इति
यासशिक्षा शिक्षासमुच्चयोक्ति ,

‘शपूर्वस्य नकारस्य अकारस्तैत्तिरीयके’

इति सर्वसम्भवशिक्षोक्तिस्य सङ्गच्छते । अन्यथा तैत्तिरीयके इदस्य वैयर्थ्यं सङ्गमेव । एवञ्चो-
दरेण शिक्षा प्राश्नीयाद्वोता दुर्बल प्राश्नीयोत्याह खगाहु यै प्राश्नन्ति इत्यादौ ज्ञानयोगे ‘शात्’ इति
सूत्रवाचनेन चुपञ्चम एव साधु । ‘विदन्’ ‘प्रदन्’ इत्यादौ लोके ‘ब्रह्मवारिणे प्रश्नान्मोक्ष किं
प्रथमात्प्राश्नित्नाति सकल भद्रमश्नुते’ इत्यादौ काठके च न तद्वदिह न । एवञ्च साहि-
तिकवर्णक्रमबोधन तेन क्रियत इत्यत्रापि तत्सिद्धिनिष्प्रत्युत्तरेविता । चत्वांसिभ्या न द्वितीय इत्यादि
अन्यास्वद्वित्वप्रयोगाशयका स्पष्टा भवेति न तद्विरोध । एवञ्चैतत्प्रकरणस्या इह उस्था चादित्व
प्रयोगाशयिका तदेकवाक्यवाचयिका च जोषोक्तिर्युक्तीवेति मूल सन्धोवाक्यम् । अप्रिममपि मूल युक्तं
द्वित्वक्रमेण प्रथमार्थाशयेन परिमत्वाप्रवृत्त धरणात्त्वात् । यदि तु प्रकाशयत्वाऽपि द्विष्ट स द्वित्वप्रयोगाश-
येन योग्य इत्युच्यते तत्रास्तु तथा, मूढे तु सवथा सर्वं द्विष्टमनुक्तमेव । एतेन परतवर्णासिद्धा शः खप

कर्तुमुचित इति । तत्र, “चयो द्वितीया” इति पक्षे थकारापक्षेः ॥ “श्चुत्वं घुट्टि सिद्धं वाच्यम्” अटतीत्यट् श्रोतति, इह धुङ् न ।

शि तुक् (पा०सू०८।३।३१) ॥ शीति सप्तमी पूर्वत्र कृतायाः “नः” इति पञ्चम्याः षष्ठी कल्पयतीत्याह-नस्येति । ननु प्रकृतो घुडेवास्तु किं तुका? मैवम्,

शब्दरत्नम् ।

श्रोततिरपदेशे सादिः । श्चुत्वस्य घुट्टि सिद्धत्वेऽपि तुक्कसिद्धत्वात् सन् श्चोततीत्यत्र सुप्तेति बोध्यम् ।

षष्ठी कल्पयतीति । न च “शि” इति सप्तमीनिर्देशो लाघवायः । द्वयोरचरित-
भैरवी ।

प्रातिशाख्ये प्रथमपदमन्यस्यानिकप्रथमलामार्थमिति नात्र द्वितीयादेशस्य प्रसङ्गिरित्याशये-
नावधारणमित्याहुः । तुभेव कर्तुं प्रचित इति । “ः” सस्य तुद् इति न्यासः कार्य इत्याशयः ।

अट्श्रोततीत्यत्र घुडागमप्राप्ति सकारसद्राव एवेत्याशयेनाह-श्रोततीति । सादिः । नकार-
रजेत्याश्रमियुक्तोक्तेरिति शेषः । “श्चुत्वं घुट्टि” इति वार्तिके घुट्टीत्युपादानस्य फलमाह-
श्चुत्वस्येति ।

लाघवाय इति । “ः” इति सूत्र इत्येत्यादि । अन्वया-उभयोरचरिताभ्यांभावे । शीति

भावप्रकाशः ।

इति द्दित्वेन द्वाविंशत् । तस्य द्वित्वाकरणात् पूर्वप्रासिद्धीयमिति न, द्वित्वमात्रेण तत्र प्रकृतिरिहत्वात् ।
यत्नेन सत्य शरःशब्द इति द्विषे द्वाविंशदिति मूलमपास्तम्, चत्वांसिष्ठा सप्तः परत्वाभावात् । वस्तुतोऽ-
न्तररूपपरिभाषया निवाहे सा व्यर्थेति स्पष्ट कैयटे । एवञ्चात्र लक्ष्ये वास्तुस्वारयोदित्वे चत्वंपरसवर्गयोः सप्तो-
रिहसिद्धय्या तदुक्तिर्व्यर्थेन । तस्मात्सदित्त्वं मूलमेव, चत्वंद्वित्वयोः पदद्वयाश्रितत्वेन समत्वादिभिद् बाहिरङ्ग
... .. चकृता सर्वे ग्रहणसामर्थ्यात्
... .. वैगदिके तदभावेः । सर्व-
... .. एवेत्यादिमूलानिर्वाहस्त-
दवश्य एवेति चेच्छृणु । अथ एवेत्यस्यातोपीति व्याख्यानेनापेक्ष्यमाणदोषसमुच्चायकत्वेन नोत्तरग्रन्थवि-
रोधः । यदा पाणिन्याश्रयवर्णने घञ्श्रीत्यैव दोषसम्भवेन तस्यैव दोषस्य प्राणपरिधत्तत्वेन चात एवेति
व्याश्रयमेव, अथे स्वस्यासम्भवेन तथोक्तम् । एवञ्चात्राय मूल निर्दृष्टमेवैतत्प्रत्ययशब्देन्दुश्रीखरो इत्यन्त-
र्यशब्दरक्षश्रायुक्तसत्प्रत्ययमूलानुयायो । अत एव भावे “इत्यन्यत्र विस्तरः” इति, अन्वये च “मूलकृता
चारयार्थस्य सूचनात्” इत्युक्तम् । अथोपगम्यवच्छेद एवकारणः । यदा पुरवनिषेधे तुगकरणैतुत्वान्य-
योगव्यवच्छेदः स इति कश्चित् । वस्तुतस्तु घुट्टः पराशिवमित्सारभ्य वत्तेरित्यन्तः प्रकाशग्रन्थानुवादः ।
तत्र नीरक्षीरश्रायेन त्यागाङ्गीकारयोः सत्त्वेऽपि यत्त्वाद्गुणित्यत एवेत्यतः प्राक् पठितं मूलकृता, ऐक्यप्रमा-
दात्त अथे पठ्यते । एवञ्च न कोऽपि दोष इति बोध्यम् । तस्मादेकवाक्यशाब्दोक्तम् । अत एव बृहच्छब्देन्दु-
श्रीखरसङ्गतिरिति । तदेतद् ध्वनयन्नाह-श्रोततिरिति । सादिरिति । सकारर इत्याश्रमियुक्तोक्तेरिति-
भावः । बोध्यमिति । अथम्भावः, आचरोत्या मूलयोजने तद्ददस्याप्यपिना तदुक्तवचः । यत्रेतिरीत्या
योजने तु तददिदमपि वार्तिकसिद्धमेव । चरमरीनी तु तददयमपि तत्र दोषो बोध्य इति भाग्यानां ताकम्ना
श्रीद्वाराय प्रयातो निष्कल एव । अत एव तदन्वयवदिवमिद मूलकृतोक्तमित्यलमिति ।

पठामिति । तदर्थं फलतो बोधयतीत्यर्थः । अचरितार्थत्व इति । एवञ्चोभयनिर्देश इति न्याय-
...

“शश्छोऽटि” (पा०सू०८।४।६३) इत्यस्य हि पदान्ताङ्गाय परस्य शस्य छ इत्यर्थे
 आकरे स्थित । एवं च घुट परादित्वात् सञ्छम्भुरित्यत्र च्छो न स्यात् । विपूर्वा-
 द्रपेरीणादिके शप्रत्यये “मध्वञ्चोतन्त्यमितो विरप्शम्” इत्यादौ यथा । अत
 पूर्वान्तस्तुक् कृत । नन्वेवं कुर्वञ्च्येते इत्यत्र “पदान्तस्य” (पा०सू०८।४।३७) इति
 णत्वनिषेधो न स्यादिति चेन्न । कार्यकालपक्षे बहिरङ्गत्वेन तुकोऽसिद्धत्वात् । यथो-
 देशपक्षे “स्तो श्चुना” इति योगो विभज्यते । ‘न’ इति वर्तते ‘ण’ इति च ।
 रतो श्चुना योगे णत्व न स्यात् । नकारार्थमिदम् । सकारप्रहण वर्गप्रहण बोधा
 र्थम् । तत ‘श्चु’ इति । पूर्वमनुवर्तते । एव “नञ्च” (पा०सू०८।३।३०) इति सूत्रे
 कुर्वन्सीदतीत्यत्र “पदान्तस्य” (पा०सू० ८।४।३७) इति णत्वप्रतिषेधो घुट
 परादित्वे प्रयोजनमिति प्राचा ग्रन्थोऽपि यथोद्देशपक्षे बोध्य ।

शब्दरत्नम् ।

तार्थत्वे छाषवेनान्वविभक्त्युच्चारण युक्तं, न स्वम्यथेत्याशयात् । धुडेवास्त्विति ।
 शोति च पद्यर्थे इति भाव । विरप्शमिति । छान्दसाथमपि बहुधा सूत्रदृष्टो यन्नदो-
 नादिति भाव । णत्व न स्यादिति । एतद्दृष्ट्या श्चुत्वस्यासिद्धत्वं तु न, वचनयाम
 र्थादिति भाव । त्रिपार्था सर्वथा परिभाषाप्रवृत्तौ पक्षद्वयैस्पीदमेव समाधानम् ।
 यथोद्देशपक्षे इति । कार्यकाले तु असिद्धत्वात्त दोष पूर्वान्तत्वेऽपीति भाव ।

भरवी ।

नेति । सप्तमीति शेष । ननु छान्दसत्वादेव ‘विरप्शम्’ इति भविष्यतीत्याशङ्क्यामाह—
 छान्दसार्थमपीति । असिद्धत्वम् नैति । सम्प्रति प्राप्तमसिद्धत्वञ्चैत्यर्थं । पक्षद्वये—यथोद्देशकार्य
 कालभेदेन पक्षद्वय । इदमेवेति । अत्रैवकारेण यत्तु वदन्तात्यादिना यद्भिहितन्तत्र युक्तमित्य
 भिहितम् । असिद्धत्वादिति । ‘असिद्धम्’ इत्यननासिद्धत्वादित्यर्थं । इति भाव इति । अत्रावधि
 बी न लूकमेव । यत्तु परममूले यद्यौ यद्यौ इति पद्यन्तत्पदचित्रिकात्थमनुदितमिति बोध्यम् ।
 एतेन चो द्वितीया इति छान्दसाधिक्येन रूपद्वयाधिन्याच्चिन्त्यमिति खण्डनशुक्ति प्रत्युक्ता,

भावप्रकाश ।

प्राप्तिरिति भाव । पद्यर्थे इति । सप्तमीति शेष । अचारितार्थेऽपि यथा प्रदेशकामाय योग्यतयेति
 भाव । एवञ्च सीठिवन्त्य निर्देश, चकन्यायो वाचनिकत्वात्प्रवृत्ते इति तात्पर्यमिति केचित् । वस्तुन
 शीति च पद्यर्थ, पद्यर्थबोधक कोय श्च शयेव कायमित्यथ । द्वितीयादेशजवैक्यमिति तु प्राग्
 बोध्यम् । ननु छान्दसत्वादेव एव सिद्ध एतदप्यमत्र आह—छान्दसाथमपीति । समयापत्वात्कारण
 स्वास्थेति भाव । एवञ्च तथाशयेन तयोक्तं न तु लोके सञ्छान्प्रयोगस्त्वनायेति तथापि फलसत्त्वात्तद-
 थमवावश्यकं तदिति तात्पर्यम् । बहुधा इति । छान्दसाधिक्येन रूपद्वयाधिन्याच्चिन्त्यमिति खण्डनशुक्ति
 एवञ्च यत्तु वदन्तीत्यादिना प्रकारादिसिद्धात्तानुवादस्तत्प्राधिक्यमित्यादि दोषाविमोक्षायुक्त एवमिति वाचि
 कपरतया तद्व्यय कथञ्चित् योत्रयन् खण्डनहृत्प्रगत्रयादि सुतरामयुक्त इति भाव । अमिद्धत्वा
 दिति । असिद्धत्वं बहिरङ्गत्वमिति भाव । त्रि भाव इति । अत्रावधिबोध लूकमिति यथाहुःप्रकाश
 सरला ।

इति भाव इति । वस्तुतस्तु चक्षिष्टात्प्राप्ति वदन्ती एवञ्च इत्यादिद्वैकिकप्रयोगेनैवपि छान्द
 मा मूदिपि “शश्छोऽटि” इति सूत्रे णान्तसम्भ्रमस्यवदवकत्वमिति बोध्यम् ।

मूढे— बहिरङ्गत्वेनिति । पक्षपक्षेषु “पदान्तस्य” इति सूत्रादेश्चवा एतदप्यमिधिवगदप्येतेन
 तुको बहिरङ्गत्वमित्यथ ।

यत्तु वदन्ति—इदं प्रयोजनं बहिरङ्गपरिभाषया गतार्थत्वात् प्रत्युक्तमिति ।
-सत्पाठिकम्, त्रिपादीस्थे ऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषेयं न प्रवर्तते इति सुदृष्युपास्य
इत्युदाहरणे स्वोक्त्या सह विरुद्धं चेत्यास्तां तावत् । सञ्छम्भुरिति । इह रचुत्व-
तुकोरसिद्धतामाश्रित्य “नरछवि” (पा० सू०८।३।७) इति क्तत्वं न शङ्क्यम् । छत्व-
स्यासिद्धत्वात् ।

ऊमो ह्रस्वात् (पा०सू०८।३।३२) ॥ उम् प्रत्याहारः । सञ्ज्ञायां च कृतं टित्त्वं
सामर्थ्यात् संज्ञिभिःसम्बद्धचये । तेन यथासंख्यं कुट्-णुट्-सुटः प्रवर्तन्ते । नित्यप्र-
हणं विस्वष्टार्थम् । “हे मपरे-” (पा०सू०८।३।२६) इति “मय उवो वो वा”
(पा०सू०८।३।३३) इति च विकल्पद्वयस्य मद्भये पाठादेव नित्यत्वलाभात् । सुग-

शब्दरत्नम् ।

सञ्ज्ञायाम्—उमिति प्रत्याहाररूपायाम् । विकल्पद्वयस्य मद्भये इति । “विना-
पामण्ये च ये विधयस्ते नित्याः” इति “पूठः क्त्वा च” (पा० सू० १।२।२२) इति
सूत्रे भाष्योक्तेरिति भावः । न च तन्मध्ये पाठेन नित्यत्वकल्पने षम्भयपतितायां “नपरे
भैरवी ।

तुगादिविकल्पमात्राभिप्रायकत्वाद्वा ।

ननु मूले उम्प्रत्याहारइत्यस्यानन्तरं संज्ञायामिति कथनम्भ्रामकन्तत्र चेत्येतावन्मात्रेण
प्रस्तुतार्थनिर्वाहादत आह—उमिति प्रत्याहाररूपायामिति । ननु ‘उमुट्’इत्यत्र टित्त्वन्टश्यतेतत्रो-
कारान्तस्य टित्त्वन्नतु संज्ञाया इति संज्ञायामिति मूलमसङ्गतमिति चेन्न, उकारस्योच्चारणार्थत्वा
त् । एतेनोकारान्तस्य टित्त्वं सा च न संज्ञेति संज्ञायामित्यसङ्गतमिति कस्यचिदुक्तिःप्रत्युक्ता ।
रत्नाकराद्युक्तिं खण्डयति—नचेति । अस्य नित्यत्वापत्तिरित्यत्रान्वयः । ‘विभाषामध्य’इत्यपूर्वं
वचनमिति शङ्काभिप्रायः । भाष्यकारोक्त्यापूर्ववचनङ्कित्वात् न्यायसिद्धमित्याशयेन समावसे—
भावप्रकारः ।

अन्यो युक्त एवेति मूलमेवायुक्तमिति भावः । तदेतद्वचनद्वारा—कास्तामिति मूले । परममूले अञ्जा-
विति पय गुरुकृतपदचन्द्रिकारश्मः । एतेन चयो द्वितीया इति छविकल्पेन रूपद्वयाविक्रयाचिन्त्यमिदमिति
खण्डनकृदुक्तिः परास्ता । तदनुवादकत्वात् पयोक्तिकल्पानुयक्तत्वात् ।

ननु तत्र वेति शब्दे संज्ञायामिति भ्रामकमनन्वितार्थकं चात आह—उमितीति । उकार
व्यञ्जनार्थ इति भावः । यत्तु जात्रायः—“इदं चिन्त्यम्, तस्यातश्चाप्रसक्तेः । नहि तेन संज्ञाप्रहण
प्रसङ्गोऽशब्दसङ्घेति निषेधात् । उमुडिति पञ्चम्यन्त उम् शब्दस्योत्पत्त्येन तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा । भाष्य
शब्दशेषे तात्पर्याभावादन्ये समुदायप्रवर्णादिहसिद्धेः । एवञ्च कुनादेर्विधेयस्यैव त्रिव न तु नस्याः ।
किञ्च संज्ञात्वं उमि न तु उमुट्, संज्ञाभासेः, अस्य तस्येनाप्रसिद्धत्वाच्च । त्रित्वं एकममूर्हस्य, एवञ्च
तस्य विधेयत्वं स्याच्च तस्याः, नापि तेषामतो लक्ष्णैवाशयणीया—इति । तत्र, व्यञ्जिकरणबहुव्रीह्यापत्तेः,
सामर्थ्याभावाच्च, तेषामनुच्चारणेनोपदेशानन्वयत्वादित्येनानाप्रसङ्गेइवेति दिक् । मध्ये इति । तयो-
मध्ये इत्यर्थः । पूठः क्त्वाचेतीति । मध्ये वाप्रवर्णादिकल्पनानुवृत्त्या इवायोत्तोरनिव्याप्तिसिद्धया
क्त्वावर्णादिकल्पेनोत्तरार्थत्वं लाघवमनाहृत्य “पूठश्च” इति च कृतमेव सूत्रकृत्रेति भाष्यात्मतप्रसंगे
इत्यर्थः । एतेन भाष्यस्यान्यपरत्वमिति मन्दोक्तिरपास्ता । न क्त्वातेदित्यपाठः । एतेन तत्र भाष्येऽनुक्ते-
रिदं चिन्त्यमिति मन्दोक्तमपास्तम् । खण्डनकृदस्काराद्युक्तिं खण्डयति—नचेति । अपूर्वं वचनमिति

सखला ।

अर्थ भावः—वाङ्मूलस्योत्पत्त्येनानुवृत्त्यापरिभाषायाः सापार्थिकत्वात् तद्वृत्त्या “वदान्तरस्य”
इत्यस्यासिद्धत्वेऽपि त्रैपादिकान्तरवृत्त्या परिभाषायाः सिद्धत्वेनादृष्टयिशाचन्यायेनान्तरवृत्त्याप्रसङ्गे परि-

णीश इति । ण्यल्लोपौ न स्थानिवत् , पूर्वत्रासिद्धे तन्निपेधात् । ङमुटः परादित्वं

शब्दरत्नम् ।

१३” (पा० सू० ८।३।२७) इत्यादीनामपि नित्यत्वापत्तिः । स्वरितस्ववलादनुवृत्तस्य
 पुनर्वाप्रहणान्निवृत्तौ कल्प्यमानायां स्वानन्तर एव तत्कल्पनेभोपपत्तावन्यत्र तत्कल्पने
 मानाभावात् । तस्मादुत्तरत्र वाप्रहणसामर्थ्यात्पूर्वसूत्रे एव वाप्रहणस्य निवृत्तिरिति भावः ।
 उन्निषेधादिति । “तस्य दोष” इत्यस्य तु न प्राप्तिः । छत्रसाहचर्येणादेशगतत्वस्यैव
 गृहणात् । पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । परादित्वमिति । ततः पर-
 स्याच इति व्याख्याननेत्यर्थः । ङम् इत्यस्य पञ्चमन्तत्वमाश्रित्य ङमन्तपदावयवस्य इत्स्वा-

मैरवो ।

स्वरितस्वेत्यादिना । उक्तार्थमेव स्पष्टयति—तस्मादिति । पूर्वैति । अव्यवहितेत्यादिः । यत्तु ‘भुग-
 णीश.’ इत्यत्र ङमुटः परविधित्वेन स्थानिवद्भावशङ्कैवासङ्गतेति, तत्र “प्रत्ययपिबन्” इत्यर्थ-
 यञ्चमीसमासस्यावयवकत्वात् । अनित्यत्वादिति । प्रविगणम्येति भाष्योशादृशानुवृत्त्यानि-
 वादित्यर्थः । यत्तु प्राचेत्यादिना ङादेः पदस्येति व्याख्यानस्य स्वयन्दूपयिष्यमाणत्वाङ्ग-
 मुटः परादित्वमिति कथनं विरुध्यत इत्यत आह—तत इति । ङम् इति पञ्चमी, पदस्येत्यनुवृत्तं
 नामानाधिकरण्येन सम्बन्धाय पञ्चम्या विपरिगम्यते, सा चानवकाशा, अचीति सप्तमी तूत्-
 त्र चरितार्थेति साऽत्र षष्ठ्यर्थे इति कल्प्यते । एवञ्च इत्स्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं त-
 न्मात्परस्याच इत्यर्थे इत्याशयात् । मूले—णत्वप्रतिषेधार्थमिति । “पदान्तस्य” इति णत्वप्रति-
 षेधस्य सिद्धयर्थमित्यर्थः । ङमस्तस्येति । अस्यान्यथेत्यादिः । पञ्चमन्तत्वमिति । अस्मिन्पक्षे प-
 दस्येत्यत्र विभक्तिविपरिगमो न कार्य इति छात्रवन् । एवमचीति सप्तम्यापि चरितार्था । इत्स्वा-
 परस्य ङमः पदावयवस्याचि पर इति तु नोक्तं, ‘दण्डिना’ इत्यादौ दोषापत्तेः । अस्मिन्पक्षे
 दे इत्यनुवृत्तं तद्विशेषणमचीति, तेन तदादिविधिः । यदि तु पदावयवस्य इत्स्वात्परस्य ङमो-
 भावप्रकाशः ।

गृहणायः । न्यायसिद्धत्वाच्च तथेति समाधत्ते—स्वरितेति । स्वानन्तर इति । यत्रानुवृत्त्याऽग्निमवापदं
 यथे ततः प्रागन्यवहितसूत्रे ष्वेत्यर्थः । उक्तार्थमेव स्पष्टयति—तस्मादिति । “विभाषापयमने” इति
 विभाषापदस्यात् एवास्वरितत्वादननुवृत्तिः । एतेन “मृषस्तिविज्ञायाम्” इत्यस्य नित्यत्वेऽपि “स्याचोः”
 त्यादीनां तत्र स्यादिति मन्दोक्तमपास्तम् । पूर्वैति । अव्यवहितेत्यादिः । यत्तु जगन्नाथः—“ङमुटः पर-
 वेधित्वेन तदप्राप्त्या शङ्कया एव नोत्पत्तिः, पञ्चमीसमासस्य तु स्वयैव पाक्षिकत्वाङ्गीकारेण बाहुल्यकारीना
 नेवानिश्चयमनुवृत्तेः । अन्यथा काचित्कत्वं निष्कलमेव स्यात्, इहश्वादिनेष्वर्थे तवाप्यत्र तत्त्वमेव शरणं
 । स्यात्रिपादीस्थत्वात् । संयोगान्तलोपेन निर्वाहे तु विगम्येत्यत्रावादेशानापत्तिरुच्यते” । तन्मूल-
 लोपीष्टमेव । तत् ध्वनयन् मूले इत्स्वन्तरं पुरयति—पञ्चमीति । नन्वत्रादेः पदस्येति प्राचोक्तव्याख्या
 । स्य दुषयिष्यमाणत्वेन कथं तस्य तत्त्वमत्र आह—तत इति । सूत्रे ङम् इति पञ्चमी पदस्येत्यनुवृत्तं
 नामानाधिकरण्यान्वयाय पञ्चम्यन्ततया विपरिगम्यते । तस्या अनवकाशात्त्वादेवोत्तरत्र चरितार्थाचीति
 ष्यर्थे सप्तमी । तथाच इत्स्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याच इत्यर्थो निष्प्रवृहः । अत्र
 लक्षणान्दान्यथा पूर्वान्त एव कर्त्तव्यो धुग्वदिति प्रतीयते, तत्र । तस्मात्परस्यार्थमेतेन सूत्रादेव लक्षणेन
 उद्देश्यत्वात् । तत्त्वध्वयन् तथैव विपक्षमूलाशयमाह—ङम् इत्यादिभाव इत्यन्तेन । अन्यथेत्यादिः ।
 हरवात्परस्य ङमः पदावयवस्य ङमुटचीति तु नोक्तं, दण्डिनेत्यादौ दोषापत्तेरिति बोध्यम् । अत एव
 पराममूलेऽपि इत्स्वात्परस्यार्थपदावयवङमः परस्याचो ङमुडिति नोक्तम् । इत्स्वेति । स च प्रत्यासत्त्या
 सरला ।

भाषायां भाकर्थेण संस्कारकदृष्ट्या संस्कार्यस्यासिद्धत्वाभावात्तरिभाषादृष्ट्या “पदान्तस्य” इत्यन्तरस्य
 सिद्धत्वाभावेन परिभाषया तच्छास्त्रं प्रति तुको चरितरत्नबोधने न बाधकमिति ।

कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वप्रतिषेधार्थम् । अत एव 'ऋमो ह्रस्वादचि द्वे' इति नासृत्रि । परं णत्वं प्रति पूर्वस्य सिद्धतया णत्वापत्तेरिति प्राञ्चः । यत्त्वाहुः—बहिरङ्गपरिभाषया गतार्थत्वादुभयमप्यसङ्गतमिति । तदपि पाक्षिकम् । राज्ञ इत्यत्रेव ययोद्देशे त्रैपादिके ऽन्तरङ्गपरिभाषाविरहस्योक्तत्वेन प्राचां प्रन्थस्य सौप्तवात् । कथमन्यथा द्वियं त्रियं च स्वयमेवोक्तमिति दिक् ।

शब्दरत्नम् ।

त्परस्य ङमो ङमुद्गादौ पदे इत्यर्थेन पूर्वादित्वमेव कुतो न कृतम् । "पदस्य" (पा० सू० ८।१।१६) इति च "मादुपधाया" (पा० सू० ८।२।९) इत्यादाविवाक्यवपथी । अजादौ पदे इत्युक्तेर्ना अम्पासे इत्यतः शर्तार मननित्यादावनन्त्वस्य नेति भावः । बहिरङ्गपरिभाषयेति । नुटो बहिरङ्गतया ऽसिद्धत्वादित्यर्थः । उभयम्—ऋमः परादित्वं, द्वे इति सूत्राकरणं च । पाक्षिकम्—कार्यकालसम्बन्धि । द्विगिति । दिगर्थस्तु तत्परिभाषायास्त्रिपाद्यामभाव एव । किं च यदि पदागमा इति न्यायेनागभरती ।

ऽजादौ पद इत्यर्थं आधीयते तदा दण्डिनेत्यत्र दोषः परिहर्तुं शक्य एव । ननु नन्दनानघित्यत्र सर्वथा दोष एव, नन्दनशब्दो ल्युङन्तः, अनन्शब्दस्त्वन्प्रकृतिकशाश्रन्तः, तेन नन्दनशब्दस्य कर्मधारयः, ङमन्तस्य दन्तन्त्रिति तद्व्ययवस्थान्त्यनकारस्य परादिवज्ञानेनाजादिवदमात्रमिति तस्मिन्परे ङमुद् स्यादिति चेत् ? न । परममूलाक्तव्याख्यानेऽप्यस्य दोषस्य सत्त्वात् । यदि सूक्तदोषवारणाय पदस्येत्येतत्पदार्थं ङमन्ते पदे इत्येतत्पदार्थनिमित्तकपदत्ववद्देशोऽपि विवक्षित इत्युच्यते, तदा तु न कोऽपि दोष इत्यवधेयम् । मूले—भूत एवेति । णत्वाभावात् र्थमेवेत्यर्थः । कायकावेति । परीत्यैवेदम् । एतस्य पाक्षिकमित्यस्य वैकल्पिकमित्यर्थ इति भ्रमस्तु न कार्यो, विकल्पस्याप्रकान्तत्वात् । अभाव एवेति । स्पष्टब्रह्मन्यत्र । यमुद्दिश्य य आगमो विहितः स आगमीयधर्मवैशिष्ट्येन गृह्यते—तद्धर्मवैशिष्ट्येन गृह्यते—स आगमीयेन शब्देन गृह्यते, तेन शब्देनागमविशिष्टस्य ग्रहणमिति चार्थः । आगमीयधर्मवैशिष्ट्येन गृह्यते आगमोऽपि तेन धर्मेण गृह्यते इत्यर्थं किन्मानमिति चेत् ? प्रकृतसूत्रलभ्याप्यग्रन्य एवेति गृहाण ।

भावप्रकाशः ।

तदवयव एवेति भावः । दिव्तेनाक्षिप्तं प्रत्यासत्त्वा लब्धं कलितं स्वशार्थभाषुराग भाह—ङम इति । अजादौ पदे इति । अचीति यथाश्रुतमेव, पदे इत्यनुभवा तदादिविधिः । अन्यथा पदस्यैपस्याश्रुत्या सम्बन्धेऽपि स न स्यादिति भावः । पूर्वादित्वमेवेति । एतेन परादित्वव्यावृत्तिः । एवं च परांशमात्रं श्वा-वर्त्थमिति भावः । ननु नन्दनानन्वबोदश्च इत्यादौ ङमन्तं परं समुदितं तदवयवो ह्रस्वात्पठे ङम् पूर्वपदान्तनन्तरस्य परादित्वेनाजादिवदपरत्वात्कदापिः । श्वाश्च इत्युक्तस्य अन्वकृतिकशब्देन कर्मधारयः, अन्त्ये सुप्पुत्रेति र्चन्यन्तेन समास इति चेत् । निदान्तेऽपि दोषापत्तिसत्त्वेन सर्वसमाधेयत्वात् । प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयणेनेष्टसिद्धेश्चेति भावः । अनन्त्यस्येति । तदनाश्रयणेनेदम् । नुट इति । द्वित्वस्याप्युपलक्षणं, बहुनिमित्तकत्वस्य तत्र स्पष्टवादिति भावः । परादित्वमिति । लकरीत्या पूर्वादित्वमेव वाच्यमिति भावः । इदं च गौरवाङ्गोकारे । तदन्तगोकार भाह—द्वेहतीति । अर्थं च प्रकाशकृत्सिद्धान्तः । पाक्षिकमित्यस्य वैकल्पिकमित्यर्थं अन्ववारणाय—कार्येति । अभाव एवेति । न तु कदापि प्रवृत्तिरित्य-

सरला ।

यद्वेति । अनेनारुचिः सूचिषा । तथाच "यदापमाः" इति परिभाषया आगममात्रे आगमिबुत्तिधर्मस्यापेक्षे भवतीति प्रतिपादकं "पदान्तमकः पदान्तमण्डलेन प्राक्षिभ्यते" इति प्रकृतसूत्रस्य साम्बन्धेकदेशिनः, 'सर्वेषाम्' इत्यत्र अम् प्रत्ययवृत्तिपदान्तावस्य सुडागमे भारोपे 'अपदान्तस्य' इति पूर्वपादेन

ननु परमदण्डिनावित्यादौ अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वान्नुद् स्यादिति चेन्न ।

शब्दरत्नम् ।

मानामागमिधर्मवैशिष्ट्यमपि बोद्धव्यते इति तेन नकाराद्यवयवस्यापि पदात्तत्वाण्यन्त
निषेधसिद्धिरित्युच्यते तर्हि ह्रस्वात्परस्य ह्रमन्तपदस्यापि परे ह्रमुद्धितेवायंस्तथा सति
स्यान्न प्रागुक्तं, स्याच्चातिमहदनिष्टमिति । स्पष्ट चेद् सर्वं भाष्ये ।

भैरवी ।

तत्र हि - 'दण्डिना' 'शकटिना' इत्यत्र ह्रमुत्वारणाय "पदादिग्रहणं कर्तव्यम्" इति वार्तिक
स्य पदादित्यस्यानुवृत्तिप्रदर्शयं, एवमपि परमदण्डिना परमच्छत्रिणे-यत्र प्राप्नोति" इत्याश
ङ्क्याम् "उत्तरपदस्ये चापदादिविधौ प्रतिषेध" इति वचनेन दोषम्परिहृत्य 'एवमपि पदादि
त्यपूर्वङ्कुर्य, यदि तत्प्रवृत्त प्राक्सुपि कुत्सनादित्येवन्तत्' इति कथनानन्तरम् 'एवन्तर्हि
ह्रम एवायं ह्रमुद् क्रियते, कथम् ? पदस्येति वर्तत, ह्रम इति च, नैष पञ्चमी का तर्हि? सम्भ
न्धपट्टी, पदान्तस्य ह्रमो ह्रमुद् भवतीति ह्रस्वाद्परस्य अचीति, यदि ह्रम एव ह्रमुद् क्रिय
ते कुर्वन्नास्ते "रपाम्यान्नो ण समानपदे" इति णत्वम्प्राप्नोति, पदान्तस्येति प्रतिषेधो भवि
ष्यति, पदान्तस्येत्युच्यते, नैष पदान्त, पदान्तभक्त पदान्तग्रहणेन ग्राह्यते" इत्युक्त
म् । णत्वम्प्राप्नोतीति आगमस्येत्यादि । अत्र पदान्तभक्त इत्यादिना उक्त परिभाषायो
ध्वनित । अनुवृत्तस्य पदस्येत्यस्य विशेष्यत्वाभिप्रायेण मूढे व्याख्या कृता । तथा सति
ह्रस्वादिति प्राधान्यात्पदस्य विशेषण स्यादेव, ह्रम इति षष्ठ्यन्तमपि तस्य विशेषण स्यात् ।
एव सति यादृश सूत्रार्थं सम्पन्नस्तमाह—तर्हि ह्रस्वात्परस्य पदस्येति । ह्रमन्तस्येति शेष ।
एषा सति—पदस्य विशेष्यत्वाद्भाकारे सति । न प्रागुक्तं । शङ्कुकृत । महदनिष्टमिति । अस्तिपरा
जात्मा, देवदत्त । रामानिति वद' इत्यादावतिव्याप्ति, कुर्वन्नास्ते सन्नच्युत इत्यादावव्याप्ति
स्यादित्यर्थः । तथा च लक्ष्यानुरोधान्मूलोक्त एवार्थं कार्यं । सर्वमिति । शङ्कासमाधानावसरोक्तम् ।

भावप्रकाश ।

य । श्वेताश्वमात्रावधेन ज्ञानगौरवसद्दानावील्यमते "द्वेड्विह्रस्वान् ह्रम" इति म्याते मात्राशवके
सात्पर्यं प्रकाशकृत इति खण्डनकृतप्रयासो निष्फल इति सूचितम् । यदीधस्योच्यतइत्यत्रान्वयो ननु बोध्यत
इत्यत्र । एव च मात्रार्थे सिद्धात्त्वन्नम कार्य इति बोध्यम् । अपि प्रसिद्धार्थसमुच्चायक । अयभाव - आगमी
येन येन चमेषं गृह्यते तद्गुणीभूतागमानामपि तेन ग्रहणं, स येन गृह्यते तेन तद्विशिष्टस्य ग्रहणमिति च
तदर्थं । प्रकृतस्य भाष्यमेवापार्थं मानमिति । इतिहेतो क्वचिदेतस्थाने तेनेति पाठः । नकाराद्येति ।
तस्यावयववैषम्यं । नस्यापीति । आगमनस्यापीत्यर्थः । सादृश्यपयवसिनेन वाचनिकावयवत्वेन वगस्या
यवणं कथमवयव इति न शङ्क्यम् । इय च सुविधिसामर्थ्यादनिरया । तेन आहारेत्यादौ न दोषः । ततो
वर्णग्रहणे एवाप्रवृत्तिरिति तु न, प्रकृतस्ये भानेमुक्त स्ये च भाष्ये तत्र संचारितत्वादित्यन्वय स्पष्टम् ।
एतेनानेन यायेन समुदास्य पदान्तत्वेऽपि केवआगमनस्य तत्त्वाभाव, नरत् तु तस्याप्यस्येवैष्यपास्तम् ।
ऋतुवृत्तस्य पदस्येत्यस्य मूलाभिमतविशेष्यत्वाभिप्रायेणाह-तर्हीति । उक्तरीत्या पूर्वादित्वंकारे मूलेक्त
दोषाभावे सनीत्यर्थः । ह्रस्वादिति पदस्य विशेषण प्राधान्यात्, एव ह्रम इति षष्ठ्यन्तमपि । आशुर्त्तं पदे
शब्दनुवृत्तौ च मानामाव इति भावः । तथासताति । तस्य विशेष्यवाङ्गीकारे सनीत्यर्थः । एतेन सात्रि
ष्यात् ह्रस्वादिति ह्रम एव विशेषणमिति 'तर्हि श्यादि चिन्त्यमित्यपास्तम् । प्रागुक्तं इति । मूलाशय
अनेन शङ्ककोक्त इत्यम् । महदनिष्टमिति । अस्ति प्रत्यङ्कारमा, सुमुगण्णोऽह इत्यादावेवानिष्ट स्यादिष्ट
स्थले नैव स्यादित्येवमप्यतिव्याप्तिरूपमित्यम् । एव च मूलकुरुक्तमवयवमहीकायमिति भावः ।
सर्वमिति । शङ्कासमाधानावसरोक्तमित्यर्थः ।

सरला

"आदेशप्रत्यययो" इति श्वात्प्रवृत्त्यापत्तौ । अन्तर्वस्य चरमवण सश्वेऽपि "मलोऽन्तरस्य" इति सूत्र
ऽन्तपदोपादानात्सामर्थ्यादस्यमुदायेऽपि तत्त्वस्य समवेन आम्प्रत्यये पदान्तत्वस्य शुकमत्वात् ।

“उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ” इतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् । अत एव परमवाचौ, परमगोदुहौ, परमलिहावित्यादौ कुन्धत्वढत्वादीनि न । यत्तु प्राचा “उञि च पदे” (पा०सू०८।३।२१) इत्यतः ‘पदे’ इत्यनुवर्त्याज्जादेः पदस्येति व्याख्यानाद् ऋमुद्-नेत्युक्तं, तदनेन प्रत्युक्तम् । इहैव नलोपं धारयितुमुक्तीतिरेव तेनाप्यनुसर्तव्यत्वात् ॥

शब्दरत्नम् ।

प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादिति । इदं च प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अनुसर्तव्यत्वादिति । यदि तु स निषेधो “अपदादिविधौ” इति पयुंदासेन पदान्त्वनिमित्तके विधायेवेति “न लुमता—” (वा०सू० १।१।६३) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । किं चोत्तरपदस्य कार्यित्वे एव तत्प्रवृत्तित एव मापकुम्भवापेनेत्यादौ “पदव्यवायेऽपि” (पा० सू० मैत्री ।

मूले—अत एव—“उत्तरपदत्वे” इति वचनस्वीकारादेव । तत्—तादृशं व्याख्यानम् । अनेन—उत्तरपदत्व इति वचनस्यात्र सञ्चारणेन । इहैव—परमदण्डिनावित्यादावेव । अनुसर्तव्यत्वादिति । एतेन वास्तविकम्परिभाषाश्रयणस्येदं नलोपात्तमकदूषणावतिवारणमेव फलत्र तु लुट्प्राप्तिर्नलोपप्रति मुटो ऽस्तिद्वत्वादिति ध्वनितम् । नचैवं सति यद्दि प्रतिपदोक्तो निपात उजिति गृह्यते तर्हि उच्यते ‘अपदादिविधौ’ इति सूत्रस्यपरममूठवितोषः, पदे इत्यस्य सम्बन्धं विनापि निर्वाहस्य मूले कृतत्वादिति वाच्यम्, तदन्तं यत्पदमित्यर्थोऽसम्पादनार्थान्तयोक्तमित्याशयात् । वस्तुतस्तु पदस्येत्यधिकारान्धम इति पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्याद्विभक्तिविपरिणामेनोक्तार्थस्य लोभात्तेदमप्रयोजनं, किन्तु विशेषगविशेष्ययोदभयोः सप्तम्यन्तत्व एव यस्मिन्विधिरिति परिभाषाप्रवृत्त्याऽज्जादेः पदस्येति व्याख्यानञ्चाभार्थमेव पदे इत्युत्तरार्थमित्युक्तम् । नचोत्तरपदत्व इति परिभाषया निर्वाहे ऽज्जादेः पदस्येति व्याख्यानमिदमप्रयोजनमिति वाच्यम्, ‘मापकुम्भवापेन’ इत्यत्र ‘पदव्यवायेऽपि’ इति निषेधस्य सिद्धयर्थमुत्तरपदस्य कार्यित्व एव तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिरित्यस्य स्वीकारात् । एवमन्योऽपि तत्र विशेष इत्याह—यदि त्विति । कार्यित्व एवेति । नच पदान्तत्वनिमित्तक इति पूर्वोक्तार्थेन माप-भावप्रकाशः ।

अनुसर्तव्यत्वादिति । एतेन नलोपं प्रति नुटोऽस्तिद्वत्वाद् नृत् स्यादिति मूलोक्तं चिन्त्यमिति खण्डनकारोक्तमपास्तम् । प्रकाशोक्त्यनुवादेनादोषात् । तदेतत् एव नयन् इदोमे इति भाव इत्यापनुत्त्या इतरसाकाङ्क्षत्वेन प्रतीयमानत्वादन्यथा फलितं विशाय सिद्धाभरोत्या पुरवति—यदित्वित्यादि । मरला ।

पदान्तत्वनिमित्तके इति । तेन ‘परमवचो’ इत्यादौ भाषावस्य पदान्तत्वनिमित्तकत्वेन न प्रवृत्तिः । ऋमुद्भिधेस्तु पदान्तत्वनिमित्तकत्वाभावः स्पष्ट एवेति न तत्र प्रत्ययलक्षणनिषेधप्रवृत्तिरिति वास्तव्यम् । कार्यित्वे एवेति । न च ‘पूर्वदण्डिप्रियः’ इत्यादौ दण्डिनो नलोपकरणाय “उत्तरपदत्वे” इत्यस्याप्रवृत्त्यर्थं मध्यमपदत्वान्कान्तेमेवोत्तरपद गृह्यते, तथाच ‘मापकुम्भवापेन’ इत्यत्र कुम्भत्वस्य मध्यमपदत्वान्कान्तेत्वाद् “उत्तरपदत्वे” इति निषेधप्रवृत्त्या णवनिषेधत्व रूपात्त्वेन कार्यित्वनिषेधो विकल्प इति वाच्यम् । यद्द्वारभक्तमुद्भिधेः निमित्तकप्रसङ्गा चिकीर्षिता तद्द्वृत्तिर्बिधित्वं मध्यमपदत्वमिति परिष्कारेणोपात्तम् । वैशिष्ट्यं च स्वषट्कार्यवदव्यवहितपूर्वत्व स्वषट्कार्यवदव्यवहितोत्तरत्व स्वषट्कत्वमेतन्नतयसम्बन्धेन । तथाहि, ‘पूर्वदण्डिप्रियः’ इत्यादौ पूर्वं तु दण्डिन् तु प्रियं तु एतद्द्वारभक्तमुद्भिधेः निमित्तकप्रसङ्गा दण्डिन् इत्यस्य चिकीर्षिता तद्द्वृत्तिषट्कप्रियाव्यवहितपूर्वत्वस्य तद्द्वृत्तिषट्कपूर्वाव्यवहितोत्तरत्वस्य तद्द्वृत्तिषट्कत्वस्य च स्वत्वाद् दण्डिन् इति निरुक्तमध्यमत्वाकान्तेमेवेति न तत्र निषेधः । मापकुम्भवापेन इत्यादौ तु द्वृत्तिद्वयम् । तत्र कुम्भपदे मापं चान् कुम्भं तु इत्येतद्द्वृत्तिषट्कव्यवहितपूर्वत्वस्याभावात् पूर्वोक्तद्वृत्तिवैशिष्ट्यम् ।

समः सुटि [पा० सू० ८।३।५] ॥ यद्यपि भोऽनुस्वारेण सिद्धं तथाप्यनु-
नासिकत्वत्रिसकारकत्वसिद्ध्यर्थमिदम् ॥

शब्दरत्नम् ।

८।३।३८) इति निषेधसिद्धिरित्युच्यते, तदा प्राचीनोक्तमजादेः पश्येति व्याख्यानमेव
शरणम् । स्पष्टं चैवं व्याख्यानं प्रकृतसूत्रे “उञ्जि च पदे” (पा०सू० ८।३।२१) इत्यत्र च
आप्ये । तेन निषेधेन सिद्धमिति प्रकृतसूत्रमाप्योक्तिस्त्वेकदेशिन इत्यास्ता तावत् ।

त्रिसकारकत्वेति । न च पुनर्द्विषेधं तदपि सिद्धम् । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायात् ।

भैरवी ।

शङ्खुयम्, प्रत्यासत्त्या तत्समासीयमध्यमपदत्वानाक्रान्तत्वनिषेधेन भाषकुम्भस्य वाप इति
न्यमासे कुम्भशब्दस्य पदत्वसिद्ध्यर्थं कार्यित्वनिषेधास्यावश्यकत्वात् । प्रत्यासत्तिफलम्
“द्विषेत्तेशय” इत्यादावलुक्समासे सकृदादे कृत्वाभावः । नचैवमपूर्वदण्डिप्रिय इत्यत्रावा-
न्तरतत्पुदधीयमध्यमपदत्वानाक्रान्तत्वात्पुनरनुपपत्तिः, तत्समासप्रयोजकैकार्योभावप्रयोज्य-
न्यमासीयमध्यमपदत्वनिषेधात् । नचैवसति परमवाचेत्यादौ विशिष्टाभावादव्याप्तिरिति

भात्रप्रकाशः ।

निमित्तके इति । तत्प्रानिके शयुक्ती तु परमदुषानित्यत्र मन्मावापचिरनस्तथा सादृश्यमविवक्षितम् ।
एवेन नुटि प्रवृत्तिव्यावृत्तिः । न हि अभावविधाविव हनुद्विधौ तस्वेन निमित्तताडस्तीति भावः । मने-
तांति । निरनुस्वारानुकरणम् । नन्वेवमपि लभन्त पदमित्युक्त्या निमित्तकोटौ पदान्तावस्य प्रवेशेनेष्ट-
सिद्धिः । किञ्च प्रसज्यप्रतिषेधेनेष्टसिद्धिः । तदा हि प्रतिपदोक्तत्वास्तात्पदाशोरित्येव तेन गृह्यतेऽतएव तत्र
नानिप्रसङ्गः । अत एव नञ्द्वयावटित्वातिकैवावयता, अनभाह—किं चेति । अस्यार्थस्य यथाज्ञान-
स्तथाप्यत्र स्पष्टम् । एवेन प्रकृतलक्ष्यवत्स्यापि व्यावृत्तिरिति भावः । सिद्धिरिति । अन्यथा तस्य तत्र
निमित्तत्वेन तत्रपुत्र्याडनिष्ट स्पष्टमेवेति भावः । लजादेरिति । लस्यात्परपदावयवबहुमः परस्येत्यादिः ।
एवेन कौमुद्युक्तव्याख्यानव्यावृत्तिः । किं चानुष्टुप्स्य वैयधिकरण्येनान्वयोरपत्तौ विभक्तिविपरिणामे
मानामावात् गौरवाच्च । अत एव पद्यः पञ्चमर्थे लक्षणेत्यपि न, कर्मणिद्वितीयेत्यादिनियमवैयर्थ्याप-
त्तेश्च । एव च पदे इति अन्तपदवत् पदाधिकारस्य विशेषणत्वे वापकम् । अत एव न वा पदाधिकारस्य
विशेषणत्वादिति प्रकृतसूत्रमाध्य सकृच्छब्दे; तदाह—स्पष्टमिति । तेनेति । अन्तपदत्वे चेति वार्तिके-
च्छेनैतर्थाः । आस्तामित्यङ्गीकारे । एतेनैव आतीयका रत्नाकारदण्ड्यादपक्षिन्या एवेति सूचितम् ।

समः सुटित्यस्यो मानीमीव प्रायुक्तशार्दूय उद्धृते—नचेति । न च मः सुटेत्येव सुवचम् । समोऽ-
सरला ।

भाषकुम्भ अम् वाप इत्याकारकवृत्तिवैशिष्ट्यस्य कुम्भपदे निश्चोमयसम्बन्धेन सर्वेऽपि न तदनुत्वा-
त्प्रकृतसुबन्धिमित्तकपदसशा चिकीर्षितेति कुम्भेऽत्र प्रत्ययलक्षणत्वार्थम् अन्तपदत्वे इति निषेधापहृत्तये
आदिश्वनिषेध आवश्यकः । नचैवमपि “अतद्विदे” इतिवार्तिकप्रत्याख्यानान्न पदे यो व्यवय इति सम्-
भोसमास आश्रितो भाष्ये । तथाच ‘भाषकुम्भवापेन’ ‘क्षीरपकुम्भेन’ इत्यादौ फलमेदवारणाय पदपदं पद-
त्ववोग्योपलक्षणमित्यवश्यं वक्तव्यम् । अन्यथा “गतिक्कारक्रेपदानाम्” इति सुवृत्ततेः प्रागेव समाप्तेन
आपोदाहरणे पदे परतौ यो व्यवयस्त्वस्याभावेन, अन्ये पदेन व्यवयस्याभावेनाऽऽरम्भप्रत्याख्यानयोः
फलभेदो दुर्वाः स्यात् । तथाच ‘भाषकुम्भवापेन’ इत्यादौ कुम्भेत्यत्र पदत्ववोग्यत्वस्य सर्वान्गत्वनिषेध-

अत्रानुनासिकः [पा० सू० ८।३।२] ॥ अयमधिकारो विधिर्वन्ति द्वैतम् ।
आद्ये ऽत्रग्रहणमनर्थकम्, अधिकारादेव रूपकरणलाभान् । तुशब्दस्त्वधिकारपक्षे
परस्मात्कार्यिणो विशेषद्योतनाथे—परस्य नित्यं कृत्यं, पूर्वस्य तु वाऽनुनासिक इति;
विधिपक्षे व्यर्थः । वाग्रहणं स्पष्टार्थम् । “अनुनासिकात्पर-” (पा० सू० ८।३।४)

शब्दरत्नम् ।

अत्र चेदमेव शापकं बोद्धव्यम् ॥

अनर्थकमिति । इदमुपलक्षणं प्रतिसूत्रमावृत्तौ गौरवं चेत्यपि बोद्धव्यम् ।

स्पष्टार्थमिति । अनेन तुग्रहणमधिकारपक्षेऽपि परस्य कृत्यतः पूर्वस्यानुनासिक इत्य-
र्थस्य स्पष्टं बोधनाथं वाशब्दवदिति सूचितम् । विधिपक्षेऽत्रग्रहणं तु एतन्नूपकरणे इत्यर्थला-
भार्थम् । वस्तुतोऽत्राधिकारत्वमेवोचितम् । “अनुवसो ह ” (पा० सू० ८।३।१) इति सूत्रे
भैरवो ।

वाच्यम्, मध्यमपदशब्देन तत्समासोपचरमपदपूर्वं (त्वानामान्त)स्य ग्रहणात् “अतद्धित” इ-
त्यस्य प्रत्याख्यानस्य पदव्यवाय इत्यस्य पदो व्यवाय इत्यर्थस्य कारणेन मापकुम्भवापनेत्यत्र
वापशब्दस्य पदत्वसिद्धयर्थं कार्यित्वनिवेशस्यावश्यकत्वाच्च । नच पदपदस्य पदत्वयोग्यपरत्वं
शुद्धम्, स्वशास्त्रसङ्घे तितपदपदलक्षणापेक्षया शास्त्रान्तरसङ्घे तितोत्तरपदलक्षणाया उचितत्व-
मित्याशयात् ॥

ननु सूत्रे ऽत्रग्रहणसत्त्वे स्पर्शरूप एव सम्बन्धो ननु “दो दे लोप” इत्यत्रेति लभ्यते
इत्यन्तर्धकमित्यसङ्गतमत आह—इदमिति । उपलक्षणम् द्वापान्तरस्यापीति शेषः । तदाह—प्रती-
ति । इत्यर्थस्येति । सूत्रोपात्तविधेयसम्बन्धे सति निराकाङ्क्षप्रतिपत्तिर्भविष्यतीति भावः । वि-
धिपक्षे मूलानुक्तमत्रग्रहणस्य प्रयोजनं स्वयमाह—विधिपक्ष इति । अत्र केचित् “यद्यप्युपयत्र
पाणिनितारपर्यमिति लभ्यते, तथापि विधित्वमेवोचिनम्, सङ्घे द्विधेयबोधकाद्यस्य व्यापार-
णाकाङ्क्षाशान्त्या लाघवादिति” तन्नैत्याह—वस्तुत इति । परममूले रोहित्यस्येतत्प्रकरणविधे-
भावप्रकाशः ।

न्यत्र सुट्परस्य मस्याभावादिति वाच्यम् । पदलाघवामावाद्, मायालाघवस्यासावञ्चिक्त्वाच्च । मान्तरस्य
पदस्य शब्दरूपस्य वा मर्यादं वा मुटि प्रत्याहारे ह, स्वादिस्यर्थापत्तौ सुपुन् प्रथमो प्रथमं शयादौ
स्वापत्तेश्चेति दिक् ।

ननु स्पर्शरूपस्य “दो दे लोप” शयादावननुवृत्ति स्पष्टतया बोधयितुं तत्र षष्ठे टत्त्वात्त आर-
इदमिति । दोषान्तरस्यापीति शेषः । तदाह—प्रतीति । अपिना विधिपक्षसमुच्चयः । इत्यर्थस्येति ।
स्वसूत्रोपात्तविधेयसम्बन्धेन नैराकारद्वयेणान्यत्रानन्ववादिति भावः । वाशब्दवदिति । नोभयस्यापीति
मूलं तत्र शेषः सूचितः । सूचितमिति । अनेन पूर्वविरुद्धनिर्दिशयपारस्तम् । तत्रार्थेऽत्राप्यात् तस्याभ्य-
त्रैव तात्पर्याच्च । मूले न्यूनता परिहरति—विधीति । एवमुभयत्र गमकमत्वापाणिनेरुभयमभिमतमिति
मूलवो लभ्यम् । तत्र प्रक्रियाप्रकाशमतानुवाविद्याचारः—“विधित्वमेव शुक्तं सङ्घे द्विधिव्यापारमात्रेणा-
सरत्वा ।

द्विधा कार्यित्वनिवेशो विफल इति वाच्यम्, अटतीत्यट्, परमथासावट् च परमात् तस्मादाचारकिम्बन्धा-
त्तद्वि “तितुत्र” इतीतिनिवेशे ‘परमात्नि,’ इत्यादौ ‘दुत्वनिवेशाय कार्यित्वनिवेशस्यावश्यकत्वाच्च । विस्तर-
स्त्वन्वयत्र द्रष्टव्यः ।

मूले—द्वैतमिति । द्वाभ्यामित् द्वौ तदेव द्वैतं स्वार्थिकः प्रशादौराकृतिगत्वात् । द्वाभ्यां प्रकाराभ्या-
मित्यर्थः । ततश्च विरुद्धमर्थाप्रकारवृत्तानविषयः सन्देह इत्यर्थः । पूर्वस्येति । इदमुपलक्षणं रूपकरणीय-
विधेयान्यवहितपूर्वस्य । तेन “सोमे वा लोप” इति लोपपक्षेऽपि अनुनासिकानुस्वारसिद्धिः । उदाहरणे—

इति ज्ञापकादेव सिद्धेः । न हि विकल्पं विना ऽनुनासिकाभावरपञ्च इति सम्भवति । इदमेव ध्वनयितुं वृत्तौ तु वेति शब्दौ नोक्तौ ॥

अनुनासिकान् (पाठसू० ८।३।४) ॥ ल्यङ्लोपे पञ्चमीत्याह—अनुनासिकं विहायेति । एवं च संसर्गवद् विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वादवत्साऽऽनीय-

शब्दरत्नम् ।

कृतयोः “वन उपसंख्यानं” “विभाषा भवत्—” इत्यनयोस्दाहरणे भाष्ये ऽनुनासिकाद्यनु-
च्चारणात् । विधित्वे तु तत्र प्रवृत्तिर्दुर्बारेव । अधिकारत्वे तत्तत्रैव प्रवृत्तिः । स्पष्टं चेदं
वृत्ताविति तत्त्वम् ॥

ल्यङ्लोपे इति । दिव्योगलक्षणा तु न, अत्रानुस्वारररानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति न्या-
भैरवी ।

यस्यानिन इत्यर्थः । तेन लोपस्यापि सङ्ग्रहः । इति सूत्रेकृतयोरिति । एतेन यदुक्तप्रवृत्तयस्य
विधित्वपक्षे प्रयोजनन्तयाकल्पनेऽपि दोष एव । यद्यपि “वन उपसंख्यानम्” इति छान्दस्य
स्तथापि विभाषेति लौकिकमनाति तत्र दोष एवेत्याशय । उत्तरवेति । अत एवास्य सूत्रस्य
‘भतुवसो.’ इत्यनन्तरम्पाठः कृतः ॥

परशब्दस्य श्रवणेन दिव्योगलक्षणा पञ्चमीति भ्रान्तिवारणायाह—दिव्योवेति । इति न्या-
सेनेति । नचैवन्न्यासे “आतोऽटि नित्यम्” इत्यत्राप्युभयसम्बन्धापत्तिः । नचेष्टापत्तिः, मह्यं
भावप्रकाशः ।

काङ्क्षाशान्या लोपवाद् । अन्यदोक्तरीत्यानिगौरवम्” इति, तत्रेति ध्वनयन्नाह—वस्तुत इति । एतेनो-
भयव्यावृत्तिः । रोतिरस्यैतत्प्रकरणविधेयस्थानिन इत्यर्थः । एतेनैव व्याख्यानं लोपादिपक्षेऽनुनासिका-
दिकरणं तव चिन्तयामिति लण्डनकृदुक्तिः परास्या । सूत्रस्योदाहरणानादाह—कृतयोरिति । छान्दस्य-
प्रयोगतिवर्षमपि सूत्रादिप्रवृत्तेरिति भावः । ननु ससूत्रे पाठाद् वनरछान्दसस्याद्यापवातिकस्थ छन्द-
स्यैव प्रवृत्तिरतस्त्वत्र छान्दसत्वेनापि निर्वाहः सुकर इति न सर्वथा तद्विरोधः, अत्र भाह—विभाषेति ।
अस्य तत्र पाठेऽपि न छान्दसत्वं तत्प्रयोगस्योभयवेष्टत्वादिति भावः । दुर्बो वेति । एतदुपकरणस्यैव-
कात्रप्रवृत्तादिति भावः । उत्तरत्रेति । तत्त्वस्यैव तत्परिवादात् । अन्यथा पूर्वमेव पठेत् । न च विधि-
पक्षेऽपि पूर्वत्रैव पाठोऽप्येतादिसम्बन्धात्तत्रापवृत्तिरिति वाच्यम्, ततो काषधेन तत्परिस्यैव युक्तत्वात् ।
इदमेव ध्वनयितुमुचितमिति प्रायुक्तम्, एव चागत्योक्तगोत्वाङ्गीकार इति भावः । सूत्रस्यैव भाष्यामावा-
दाह—वृत्ताविति ।

इति न्यासेनेति । न चैवम् “आतोऽटि” इत्यत्रापि तथैवानुस्वराऽऽजिष्टापत्तिः । इष्टापत्तिस्तु कर्तु-
सरला ।

‘दरिद्रो मे दिन रवा’ ‘श्रो भगो अक्षो’ इत्यादौ ।

मूले विशेषावगतिहेतुत्वादिति ।

संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिना ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यौ देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्तृनिहेतवः ॥

‘त्यत्र विशेषार्थनिर्णयकेषु विप्रयोगस्यापि गणनेन तस्यापि तत्त्वात् । अनवच्छेदे सन्देहे इति तद्-
र्थः । ‘सवत्सा आनीयताम्’ इत्यत्र वत्ससम्बन्धस्य धेनादेव सत्त्वेन यथा वत्ससंबन्धेन मीनुस्त्वित्त्वमोऽवग-
न्वते तथैव ‘अवत्सा’ परस्य विप्रयोगेन धेनुरर्थोऽवगन्वते इति । प्रकृतेऽपि तथैव बोध्यम् ।

तामित्यत्रेव सम्भावितानुनासिव्यगुणक एव उपस्थितत्वादाकाङ्क्षितत्वाभावधित्वेन सम्बध्यत इत्यभिप्रेत्याह—रोः पूर्वस्मादिति । अनुस्कारागम इति । आगमत्वं च परशब्देनैव लभ्यते “पूर्वो तु ताभ्यामैच्-” (पा० सू० ७।३।३) इत्यत्र पूर्वशब्देनैवोरिवेति भावः ॥

विसर्जनीयस्य (पा० सू० ८।३।३४) ॥ खरीति । एतच्च मण्डूकप्युक्त्या “खरवसानयोः” (पा० सू० ८।३।१५) इति सूत्रादनुवर्तते । नन्वनुस्वारस्यानन्तत्वात्ततः परस्य द्वित्वं न स्यादेवेत्यत आह—अनुस्वारविसर्गेत्यादि । धकारोपरीति । यदि त्विकारोपरि पठ्येरन् तर्हि पय सु, यश सु, इत्यादौ इणः पर-

शब्दरत्नम् ।

सेन सिद्धौ “अनुनासिकात्पर-” (पा० सू० ८।३।४) इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । परशब्देनैवेति । प्रसिद्धावेवकारः ।

मण्डूकेति । एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञेयस्य बोद्धव्यम् । अत एवावसाने न स । भैरवो ।

इन्द्र इत्यस्मिन् तदुदाहरणे अनुस्वाराणुपलम्भादिति वाच्यम्, एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञेयसिद्धेः । अवधारणपरत्वे आगमलिङ्गस्य टित्वकित्वादेशभावे परशब्द एवागमलिङ्गमिति लभ्यते, तच्चासम्भवि, पूर्वशब्दस्याप्यागमलिङ्गस्य दशनादत आह—प्रसिद्धावेवेति ।

नन्वेकयोगनिर्दिष्टानामिति न्यायेनावसानपदसम्बन्धोऽपि स्यादत आह—एकदेश इति ।

भावप्रस्तावः ।

मनसा, तद्वैयर्थ्यापत्तेः । मण्डूक इत्यादौ दोषादतीतिस्त्वेऽनेनैव तयोः सिद्धत्वात् छन्दस्वापचमानरूपाभावात्प्राक्किदोषाभावादिति वाच्यम् । छन्दस्वापचमानरूपाभावेन प्रयोगनैयत्येन चंभमापादयितुमशक्यत्वात् । अनुस्वारपणेनुनासिक इति म्वालोक्तेश्च, समस्तोक्तावपि लक्ष्यानुपेक्षेनैकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञेयसिद्धेश्च । कश्चिच्छाखापाननुस्वारपाठस्तु च्छान्दस्वरादयस्येन बाध्यः केचित्तु वेदेऽपि विद्वत्परस्यैवावस्थितया तादृजमेव स्यान्नयम् । एव च न स्वस्थपकल्पनेति लाभवमिति न शक्येवेत्याहुः । एतेन वाग्रहणमावश्यकम्, अन्यथाऽनुनासिकात्परोऽनुस्वारः स्यात् । स्वस्वापचमन्या मानामावात् । नच परपद न्यर्थं पूर्व इत्येतद्विषयस्येन चारिताभ्यात् । ‘सत्मादित्युत्तरस्य’ इत्यस्य तु न प्राप्तिरादेशविधावेव तत्राद्युत्तरत एव परश्चेति सार्थकम् । किं च षष्ठ्यन्वस्योपस्थित्याऽनिष्ठापत्तेः । षष्ठ्यन्विक्रमेपरिधौ तु न गमकम् । एव च वाग्रहण स्पष्टायमिति मूल चिन्त्यमिति रत्नाकरोक्तमयात्म् । अवधारणार्थत्वे लक्ष्यप्रस्थापकत्वव्यावृत्त्यांभावश्चात् आह—प्रसिद्धाविति ।

ननु मण्डूकानुसूत्रोत्तरावसानेऽपि स्यात् । आद्येषानुसूत्रोत्तरावादात् आत-एकदेश इति । उत्कलमाह—अत एवेति । ननु तत्र सङ्घातविकारादेव न तत्र स, अवसानसदृशा सङ्घातसंज्ञाया बाधात् न

सरला ।

परशब्देनैवेतीति । पावयवोऽनुस्वारो भवतीति तदर्थेन अवयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयत्वेन तस्यागमत्वं लभ्यते इति भावः । एवञ्च “अवयवमोऽनवयव एव अवयवत्वे मानामावात्” इति श्लेषान्बन्धिन्यः । अत एव ‘मण्डूक इन्द्र’ इत्यादौ “मोमगे” इत्यनेन परव सिध्यति । अन्यथाऽनुस्वारविशिष्टस्यापदत्वेन यदागमन्यायेन ग्रहणामावेन यत्वं दुर्हारात् स्यादिति ।

एकदेशे स्वरितत्वेति । “खरवसानयोः स” इति न्यायेनैव सिद्धे “विसर्जनीयस्य सः” इत्यनुस्वारभ्रमताभ्यां दशावसानपदसम्बन्धाभावाय एकदेशे खरपदमात्रे स्वरितत्वज्ञापनादित्यर्थः ।

स्येति पत्वं स्यादिति भावः । अच्त्वादिति । न चैवं हरिः कर्त्ता, हरि स्मरेदि-
 स्यादौ यणादिप्रसङ्गः । त्रिपादोस्थत्वेन विसर्गादीनामसिद्धत्वात् । अनुस्वारस्यापि
 द्वित्व इति । अपिशब्दात्ककारस्य । वचनान्तरेणेति । “अचो रहाम्याम्” (पा०

वाच्यत्वम् ।

पूर्वेण सन्निकर्षरूपा संहिता त्ववसानेऽप्यस्त्येव । अत एव संहिताधिकारेऽवसानकार्यपाठः
 सङ्गच्छते । पत्वं स्यादिति । अत एव पुंस्त्वित्यादावकारं निमित्तीकृत्यानुस्वारव्यव-
 धाने पत्वमाशङ्क्य नुम्स्थानिकानुस्वारस्यैव “नुम्बिसर्जनीय” (पा०सू०८।३।१८)
 इति सूत्रे ग्रहणाच्चेतिमाध्यं सङ्गच्छते । इकाराद्युत्तरं पाठे हि अनुस्वारमिणं गृहीत्या
 पत्वं दुर्वारं स्यादिति भावः । यणादीति । पूर्वसवर्णदीर्घ आदिशब्दार्थः ।
 अयं पाठोऽनित्यः । “अट्कुपु” (पा०सू०८।४।२) इति सूत्रे अनुस्वारोपलक्षणनुम्ग्रह-
 णात् । अत एव हरि जयतीत्यादौ “श्लभां जन् शशि” (पा०सू०८।४।१३) इति नेति
 भैरवी ।

ननु संहिताधिकारादेव तत्र न भविष्यतीत्यत आह—पूर्वेणेति । नच्चाकङ्करीयत्वाद्वाच्यत्वा-
 धकभावः । सांज्ञभेदात् । एतेन पूर्वमादाय सन्निकर्षसत्त्वन्वन्नितम् । अत एव—उत्करोत्या तयोः
 समावेशस्येष्टत्वादेव । सङ्गच्छत इति । अन्यथा “तोलि” इत्यादौ पुनस्तस्य सम्बन्धे मण्डू-
 क्प्लुत्यापत्तिरिति भावः । अत एव—अयोगवाहानामकारापरि पाठादेव । दुर्वारमिति । नचैवं
 सति नुम्ग्रहणवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, ‘सुहिन्सु’ इत्यत्रानिष्टसम्पादकतया तस्य चारितार्थ्यस-
 म्भवात् । आदिशब्दार्थ इति । एतेनानिष्टापत्तौ तात्पर्यमिति भावः । अत्र पूर्वसवर्णदीर्घस्य
 प्राप्तिः, द्वितीयेत्वच्त्वेऽपि द्वितीयान्तस्त्वविरेहेण न दीर्घस्य प्राप्तिः । वस्तुतस्तु प्रथमेऽपि य-
 णादेशस्यैव प्राप्तिर्ननु दीर्घस्य, अल्पधित्वेन स्थानिवृत्तावाभावात् । अत एव—अनित्यत्वा-
 देव । श्लभां जन् शशीति । “श्लभाज्जशोऽन्ते” इत्येतद्ग्रहणानुस्वारस्यासिद्धत्वात्तत्पागः ।
 यदि जरत्वं स्यात्तदा—

अयोगवाहा विशेषा आश्रयस्थानभागिनः ।

भावप्रकाशः ।

सांज्ञया पूर्वपरयोः सन्निकर्षे एव तत्सत्त्वात्त आह—पूर्वेणेति । तमादाय तयोः सन्निकर्षस्य सत्त्वात् स-
 षिमेदेन वाच्यतापकमावायोगाच्चेति भावः । अत एवेति । उत्करोत्या तत्र तयोः समावेशस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः ।
 पाठ इति । अन्यथाऽसम्भवदुक्तिरनापत्तिः स्पष्टैव । न च तेषु न तदधिकारः, तोलीत्यादौ मण्डूकप्लुत्या-
 पत्तेः, स्पष्टं वेदमत्र माथे । पत्वाभावे मानमाह—अत एवेति । एण उत्तरमपाठादेवेत्यर्थः । ग्रहणादिति ।
 नुम्ग्रहेनेति भावः । नेत्रीत्यस्य समाधानपरिणि शेषः । दुर्वारमिति । नुम्ग्रहणं तु ‘सुहिन्सु’ इत्यादाव-
 निष्टसम्पादनेन सफळं व्यर्थमेव वा स्यात् । तत्सामर्थ्यादिमिमांशान्तरकल्पनापेक्षया त्विदमेवोचितमिति
 भावः । आदिशब्दार्थ इति । तथाचाथे यण वाधिशार्थ्यं स्यात् । अन्ये तु न, भगन्ताप्राविषदिकाद-
 नायोः प्रथमाद्वितीययोरित्यर्थाङ्गीकारेणोभयत आश्रयणात् । किं चास्त्वेन व्यपदेशिवद्भावेन तदादिरेऽपि
 द्वितीयात्वाभावात् अल्पधित्वाच्च । एव च एण यणिति केचित् । अन्ये तु विसर्गानुस्वारयोरच्त्वेऽपि न
 व्यपदेशिवद्भावेन तदादिरेऽल्पधित्वादिना प्रथमात्वात्तभावः परममूलोक्तिसिद्धान्तव्याख्यानेष्वश्लीय-
 तात्सम्बन्धात्वात्कालात् । हेतानेत्यादौ वैयर्थ्यमिति न दोषः । एवं चोभयत्रापि यणेषु । पूर्वसवर्णत्यादि
 अन्योपि कश्चिदित्यन्तैकदेशिप्रन्यान्तर्गण इत्याहुः । अत एवेति । अस्वानित्यत्वादेवेत्यर्थः । स्थानप्रयाना-
 म्यामित्यादिमान्दरनाकराद्युक्तिस्तु न युक्तेति भावः । “श्लभाज्जशोऽन्ते” इत्येतद्ग्रहणा वस्यासिद्धत्वा-
 दाह—श्लभां जन् शशीतीति । अन्यथा “अयोगवाहा विशेषा आश्रयस्थानभागिनः” ।

सू० ८।४।४६) इति कृतेऽपि “यणो मय” इति भवत्येवेति भावः ॥

पुमः खयि (पा० सू० ८।३।६) ॥ पुस सयोगान्तलोपे कृते ऽवशिष्टभाग-
स्येदमनुकरणम् । पर्युदासादिति । “इदुदुपधस्य-” (पा० सू० ८।३।४१)
इति पत्वविधायके सूत्रे इति भावः । अप्रत्ययस्य यो विसर्ग इति वैयधिकरण्येन
व्याचक्ष्णाना प्राचा मतेनेदम् । वक्ष्यमाणरीत्या सामानाधिकरस्येनान्वये तु
पत्वप्राप्ताविति बोध्यम् ॥

रयाद्देश इति । आदेशो हि उपदेशे रशादि । असिद्धप्रकरणे णत्वान-तर
रशाब्ज शस्य यत्वं विकल्प्यते । तेन सुप्रख्येन निर्युक्त सौप्रख्य तत्र भय सौप्र-
ख्यीय । यत्त्वस्यासिद्धत्वात् “धन्वयोपधान्-” (पा० सू० ८।३।१२१) इति वुक्नेत्यादि

शब्दरत्नम् ।

बोधयम्” इति कश्चित् । भवत्येवेति । एकस्य द्वितीयोच्चारणस्यैकेन साधुत्वबोधने
तयोर्मध्येऽपरस्य द्वितीयोच्चारणस्यान्येन साधुत्वबोधनमिति भावः ।

वक्ष्यमाणरीत्येति । प्रत्ययरूपो यो विसर्ग इति व्याख्यादर्शरीत्येत्यर्थः । वस्तुतस्त-
दसङ्गतम् । क्विभि कृतमित्यादौ दोषापत्तेः । एतच्च “अभ्यये तु” इति तुना ऽरुचि
बोधनेन सूचितम् । यदा तु सूते सस्य पकारोऽन्त्यस्य इत्वो म्भ प्रत्यय इति ‘श्रिया
भैरवी ।

इति शिक्षोत्तरीत्या तालव्यत्वेन जकार स्यात् । कश्चिदिति । अनेनाहचि सूचिषा । तथा-
हि—अटकुप्वाडिति सुत्रस्थनुम्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानानेन ज्ञापकान्तराभावेन चानित्यत्वे न मा-
नम्, भाष्यानुक्त चानित्यत्वम् ‘अलाङ्गम्’ इति जडत्वापत्तिस्तु “अभ्यासे चच” इतिसूत्र
सांनिध्येनानन्त्यश्लेष एव ग्रहणेन धारयितुं शक्येति । एकस्मिन् लक्ष्ये एकस्य शास्त्रस्य पुनः
प्रवृत्तौ लक्ष्ये लक्षणमिति न्यायविरोध इत्याह—एकस्येति । एकेन—“अचो रहा” इत्यनेन ।
अन्येन “यणो मय” इत्यनेन ॥

तत्—व्याख्यादर्शकसामानाधिकरण्यात् । एतच्च—असाङ्गत्यञ्च । सिद्धान्तरात्या ऽऽह-
यदेति । सूते सप्रसवे पुमान्” इति तत्रोक्तम् । सूते सस्य प् इति तदर्थः । मूलकारोक्तं
भावप्रकाशः ।

इति शिक्षोत्तरीत्या तालव्यत्वेन जकारापत्तिरिति भावः । कश्चिदिति । कौस्तुभकूदित्यर्थः । तत्र
नुम्ग्रहणस्य नुमित्तजर्नीयेति सूत्रे विसर्जनीयग्रहणस्यैव प्रत्याख्यानान्तरस्याभावाच्च भाष्यानुक्त
त्वाच्चारयानित्यत्वमप्रमाणम् । अभ्यासे चर्त्वेत्यादि साहचर्यादपदान्ते एव तत्र प्रवृत्तिर्लकाराज्जडत्व न ।
एवमादिशब्दो व्यर्थ एवेत्यरुचिरनेन सूचिता । अथ एकस्य शास्त्रस्य पुनः प्रवृत्तौ स न्वाय इति ध्व-
नयन् वचनयोर्युगपत् क्रमेण वा प्रवृत्तौ एकस्यैव विधानापत्तिर्द्वैतस्यैव सस्यैव परत्वेन शब्दद्वयस्यो
च्चारणसाध्यत्वेन तस्य बुद्धयारोहादयत्वेन पर इत्यादिपट्टया कारकविभक्तिवस्य न्याय्यत्वेन
चोच्चारणे इत्याद्याहारोच्चारणद्वयस्यैव विधेयत्वादिति शङ्कानिरासार्थाह—एकस्येति । पूर्वत्रासिद्धीयत्वेन
शास्त्रयोः क्रमेणैव प्रवृत्तिरिति भावः । उच्चारणपदेन तत्र द्विध्वयोगश्च सूचितः । एकेन—“अचो रहा
भ्याम्” इत्यनेन । पूर्वत्रासिद्धीयमिति तु न, फलाविशेषात् । अपरस्य—परभिन्नस्य पूर्वस्येति यावत् ।
अन्येन—“यणो मय” इत्यनेन ।

ध्वनितट्टिद्धाटभूतवक्ष्यमाणरीत्यापि परममूलसङ्गतेराह—प्रत्ययेति । तत्—व्याख्यादर्शकं सामा-
नाधिकरण्यम् । एतच्चेति । तस्यासाङ्गत्यं चेत्यर्थः । एव मूलयोजनेप्यसङ्गतिरेवेति ध्वनयन्नाह—यदा-
रिचति । सिद्धात्तमतावत्त्वे विषयः । सूतेरिति । “सूते सप्रसवे पुमान्” इति तत्र भाष्योक्तं

प्रयोजनान्याकरे स्थितानि । एव च यत्त्वस्यासिद्धतयाऽम्परत्वाभावात् “पुम खयि” (पा० सू० ८।३।६) इति रुत्व नेत्यर्थ । पुरयानमिति । चञ्चिडा ल्युट् । ख्यात्वादेशः । नन्वादेश इह दुर्लभ । “वर्जने प्रतिषेध” “असनयोश्च” इति वार्तिकदिति चेत् ? सत्यम् । “बहुल तण्यन्नवधकगात्रविचक्षणजिराशयम्” इति वार्तिके बहुलप्रहणात्समाधेयम् । तथा च स्थादित्वप्रयोजनगणनवार्तिकम् रुविधि -पुख्यानमिति, एत्व-पर्यायानमिति, निष्ठानत्वमायातम् इति च । शकारेण व्यवधानान् “कृत्यच” (पा० सू० ८।३।०९) इति एत्व न, तथा आख्यातमित्यत्र “रुयोगादेरात्-” (पा० सू० ८।३।४३) इति नत्व न, यत्वस्या-सिद्ध्या यएवत्ताविरहान् । एव च “न ध्यात्वा”—(पा० सू० ८।३।५७) इति सूत्रे ख्याप्रहण न कर्तव्यमिति भाव । न च एया प्रकथने, इत्येतदर्थं तदिति वान्यम् । तस्य सार्वधातुकमात्रविषयत्वान् । अत्र च “सस्थानत्व नम ख्यात्र” इत्युत्तरवार्तिकं प्रमाणम् । सस्थान इति जिह्वामूलीयस्य प्राचा सञ्ज्ञा । स इह न ।

शब्दरत्नम् ।

म्” (पा०सू०४।१।३) इति सूत्रभाष्यकैवगेकव्युत्पत्तिस्तदा सस्य लेपे मन्थैव प्रत्यय त्वमिति व्याख्यादर्शोक्तसामानाधिकरण्येऽपि पत्वाप्राप्तिरेव । पातेर्हुंस्तन्निति उद्यु-पत्ति-मादाय तु मूलमिति दिक् ॥

शकारेणेति । यत्वासिद्धत्वादिति भाव । न कर्तव्यमिति । यत्वासिद्ध्या यञ्च ताविरहेण नत्वाप्राप्तेरिति भाव । अत्र चेति । ख्याते सार्वधातुकमात्रविषयत्वं इत्यर्थः । सञ्ज्ञेति । एव च तदुत्तरभावप्रत्ययेन सस्थानशब्द उच्यते । तेन स्ववाच्या जिह्वाम-भैरवी ।

योनयति—पातेरिति ।

यथाशरदेशे नेति नापूर्वं वचनं किन्त्वर्थसिद्धमिति प्रतिपादयति—मूले-आदेशो होरादिना । बहुलन्त्वन्नत्यादि । तणिति सज्ञाछन्दसो सज्ञा । बहुलप्रहणस्य प्रयोजनमाह—पत्रेत्यादि । अत्रादे क्ते जग्व्यादेशाभाव । वधकैत्यत्र हन्तेर्ध्वल’ अनेन वधादेशः । गात्रत्यत्रगो मादेशः । विचक्षणे ख्यात्वादेशाभाव । यन्तिरे व्यादेशाभावो बोध्यः । यत्वस्यासिद्ध्यापि । तद्विधायकशास्त्रस्यासिद्धयेत्यर्थः । एवञ्च—सस्थानशब्दस्य सज्ञारूपत्वे च । उच्यते इति ।

भावप्रकारः ।

रिति भावः । तथापि मूल योनयति—पातेरिति । दिगिति । तदथन्तुक्तभाष्यविरोधात्तदन्तर्गमनमा गम् । अत्र एव तु प्रयुक्तः । एव च मूलमयुक्तमेवेति ।

यत्वासिद्धेति । तद्विधायकशास्त्रासिद्धत्वम् । एवमथोऽपि । मुख्यवात्साध्यपरामशतज्ञनेराह—एया तेरिति । ननु तस्य तत्संज्ञात्वेऽपि भावप्रत्ययोक्तोऽनेनउदशाम, अत्र आह—एवचेति । सञ्ज्ञत्वेरेवम् । उच्यतेइति । सञ्ज्ञाशब्दस्यैव शब्दस्यैव प्रकृतिनिमित्तत्वादिति भावः । तेन—त्वानेन तत्रावकेन । स्ववाच्य इति । लक्षणापूर्वकसम्बन्धप्रदर्शनमिदम् । एवञ्च एव सस्थानशब्दः, तथा च स्वान्तवाच्यम स्थानशब्दस्य इत्यर्थः । अ वयात्तनुपपत्तिरिति भावः । एव इहाऽन्तेषु बोध्यम् । ननु सञ्ज्ञादीति वाच्ये

सरला ।

सस्थानशब्द इति । संज्ञितसम्बन्धेन सस्थानशब्दत्वं सस्थानशब्दत्वनावच्छेदकम् । तेन रूपेण

“शर्परे विसर्जनीयः” (पा० सू० ८।३।३५) इत्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः । यदि स्व-
तन्त्रोऽपि धातुरार्द्धधातुके इष्येत तदा जिह्वामूलीयस्य दुर्भारतयेद् वार्तिकमसङ्गतं
स्यात् । यत्तु हरदत्तमाधवादिभिरुक्तं ख्याधातुरपि खशादिर्यत्वविधिरप्युभयसाधा-
रण इति । तच्चिन्त्यम् । भाष्ये चक्षिह एतेषुप्रक्रमात्सार्वधातुकेऽपि खशादिप्रयोगा-
पत्तेश्च । न चेष्टापत्तिः । माधवेनार्द्धधातुकेष्वेवायं खशादिरित्युक्तत्वात्, सार्वधातु-
केऽनभिधानस्यैव शरणीकर्तव्यत्वापत्त्या गौरवप्रस्तत्वाच्चेत्यास्तां तावत् ।

स्यादेतत् । अहवः पुमांसोऽस्मिन् कुले बहुपुम् ख्यातीत्यत्र कृत्वं स्यात् । हरः
प्रभृतिषु पुमशब्दस्यैकवचनान्तस्यैव पाठाग्रहकप् । सार्वधातुके च ख्यातेः प्रयोगो
निर्वाध एवेति चेत् । इष्टापत्तेः । संहिताया अविबक्ष्यायां तु कृत्वं नेति स्पष्टमेव ।
यत्तु प्राचा “ख्याधातौ नेति केचित्” इत्युक्तं, तत्र यदि ख्यात्वादेशे इत्यर्थस्तर्हि के-
चिदित्यनुचितम् । स्वतन्त्रे धातौ चेत्तर्हि सार्वधातुकविषयेऽपि निषेधः स्यात् । न
चेष्टापत्तिः । निर्मूलत्वात् ।

शब्दरत्नम् ।

खीयो वार्तिके लक्ष्यते, कृत्वं कस्माच्च भवतीत्यशेषेति भावः । कशादीति । प्रयोगे
चत्वंप्रवृत्तिरिति भावः । इत्युक्तत्वादिति । एवं च माधवो नेष्टापत्तिं कर्तुमर्हं इत्यर्थः ।
अनभिधानस्यैवेति । खशादेरनभिधानस्यैवेत्यर्थः । गौरवेति । कशादित्वं स्वीकृत्या-
नभिधानस्वीकारापेक्षया तदस्वीकृत्यैव ख्यातेरार्द्धधातुकेऽनभिधानस्यैव स्वीकारे लाघवमि-
ति भावः । कृत्वं स्यात्—रत्त्वमित्युपलक्षणं जिह्वामूलीयस्य पदत्वस्य च । नमः ख्याति,
निःख्यातीत्यादौ ।

भैरवी ।

संज्ञाशब्दस्थले शब्दस्वरूपस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति भावः । एतच्च—तथा माधवोक्तं च
ख्यातेः स्वतन्त्रस्येति शेषः ।

भावप्रकाशः ।

कशादीत्युक्तमत्र भावः—प्रयोगे इति । ‘कशादीति पाठे प्रयोगे’ इत्यपाठः । चत्वंति । एतेन कशादि-
स्यमादेश इष्यत इतिवृत्तिः परास्मि । अन एवापर आह खशादिरेवायमादेश इति हरदत्तेन सिद्धान्तितम् ।
न च नादिन्या इत्यग्रे परवविधिरस्तु आदेशो वृत्त्युक्त एवास्तु चयो द्वितीया इत्यनेन द्वितीयो भविष्य-
तीति किं ख्यादित्वेनेति नान्यत्र । अन्तिशब्दनाथ तयोर्चेरिति भावः । कृत्वं वेति । तथा माधवोक्तौ
केत्यर्थः । एवं च हरदत्तस्यैष्टापत्तावप्यापदेशो दुरुद्ध एवेति भावः । माधवमतेनैवाह—अनमीति ।
प्रयोगाग्रमायाह—खशादेरिति । पूर्वोत्तरविशेषपरिहासायेति भावः । ख्यातेः स्वतन्त्रस्य देहखीदीपक-
न्यायेनास्यान्वयः । कृत्वमिति । बहुपुम् ख्यातोलत्र स्वमितीत्यर्थः । अत्र एवाग्रे प्रयोगोऽस्तेऽनभिधान-
स्तत्र च यथासंख्यमन्वयः । तत्रादिना सगतीयप्रयोगसप्रदः । दोषान्तरं नास्तीति भ्रमविच्छेदायाह—
उपलक्षणमिति ।

सख्यः ।

च जिह्वामूलीयस्य बोधः । सस्थानशब्दाद्विहितत्वप्रत्ययो भावे । भावश्च प्रकृतिक्रमबोधे प्रकार-
इति तथाच सस्थानत्वपदेन सस्थानशब्द उच्यते । तस्य च विधानामात्रेण तदर्थं लक्षणेति तदाश-
यो बोध्यः ।

चक्रिञ्छायस्वेति । यत्तु प्राचा त्राहीत्युक्तं, तत्र परस्मैपदमयुक्तम् । त्रायतेर्हि स्वात् । त्रायत इति त्रा स इवाचरेत्यर्थे कर्तरि क्विप्त्वादाचारकिपि वा बोद्धव्यम् । प्रशानिति । प्रपूर्वाच्छाम्यते क्विप् । “अनुनासिकस्य क्वि”-(पा० सू० ६।४।१५) इति दीर्घ । “मो नो घातो ” (पा० सू० ८।१।६४) इति न । तस्यासिद्धत्वात्त्रलोपो न ।

ननुपे (पा० सू० ८।३।१०) ॥ पकारोपर्यकार उच्चारणार्थं । तेन न पुनातीत्यादि सिद्धम् । “उभयथक्षु—” इत्यत “उभयथा” इत्यनुवृत्तेर्विकल्प फलित इत्याशयेनाह—रु स्याद्वेति ॥

कुत्सो (पा० सू० ८।३।३७) ॥ सूत्रे खर्परत्वाद्विसर्गं जिह्वामूलीयस्य खर्त्वात् । “खर्परे शरि” इति विसर्गस्य लोप, जिह्वामूलीयस्य शर्त्वात् । “वा शरि”

शब्दरत्नम् ।

त्रायतेर्हिस्वादिर्त्वात् । अत्र त्रायतेरित्युक्त्या सत्यपि परस्मैपदे त्रायेत्यस्य प्राप्तेः त्राहीत्यस्यासिद्धि सूचिता । आचारकिपि वेति । नामधत्तौ मूलधात्वादेर्हिस्वाद्या श्रित्य ‘अनुदात्तङित’ (पा० सू० १।३।१) इत्यादे प्रवृत्तिर्नैवमिमान् । अत एव “त्राहि मा पुण्डरीकाक्ष” इति सङ्गच्छने इति भाव । आर्षं तत्र तदित्यन्ये । शाम्यते रिति । न तु शान तेजनै इत्यत, तस्य पदान्ते नलोपनं नाम्न वासम्भवादिति भाव । न च ‘अप्रशान्’ इति पर्युदात्तेन नाम्नग्रहणेन सिद्धं “न ” इति व्यर्थमिति वाच्यम् । अस्य लक्षणवशात्पदान्तत्वेन पर्युदात्तेनापि लक्षणवशात्पदान्तकारान्तानामेवापत्ते ॥

ननु “कुप्षो ” (पा० सू० ८।३।३७) इत्यत्र जिह्वामूलीयस्य खर्त्वाद्विसर्गं तस्य सत्त्वे सञ्चरणापरिचरत आह—सूत्रे इत्यादिशर्त्वादिस्यन्तेन । विसर्गलोपश्च सत्त्वापवाद । एवं च सूत्रे निर्विसर्गपाठ इति भाव । सविसर्गपाठस्याह—“वा शरि”(पा० सू० ९।३) भैरवी ।

त्रायेत्यस्य प्राप्तेरिति । एवञ्च मूले परस्मैपदग्रहणमात्वस्याप्युपलक्षणम् । अभिमान इति । उपदेशे यो ङित्त्वं तत्त्वानपायेनात्मनेपदस्य दुर्वारत्वात् । अत एव—उक्ताशयादेव । कथन्तहि त्राहि मामित्यस्य सिद्धिरत आह—भाषमिति । नकाराणामेवेति । भूतपूर्वत्वादि ।

लोपश्चेति । चो द्वयं । एवञ्च—विसर्गस्य लोप च । अयोगवाहाना वणसमाम्नाये पाठेऽयमेव निदेशो ज्ञापक इति बोध्यम् । नच जिह्वामूलीयस्यैव पाठो ज्ञापक इति वाच्यम्, एकदेशाभावप्रकाश ।

त्रायेत्यस्येति । एवं च मूले परस्मैपदग्रहणमात्वादेरप्युपलक्षणमिति भाव । अभिमान इति । उपदेशे यो ङित्त्वं तत्त्वानपायेन तत्प्रवृत्तदुर्वारत्वादि भाव । अत एवास्वरसादाह—आर्षमिति । एवं च प्राबोक्तमयुक्तमेवेति वसतापनप्रदासो निष्कल एवेति भाव । दैवारिकनिर्देशेनोभयव्यावस्य आह—नत्विति । नकारान्तानामिति । भूतपूर्वत्वादि । वापत्तेरिति । प्राप्तेरित्यर्थ । एवं चान्यत्र स्वादिनि भाव ।

लोपदेवेत्यादि । चो द्वयं । अमे चत्त्वर्थं । अयोगवाहाना वणसमाम्नाये पाठेऽयमेव निदेश एकदेशानुपतिङ्गरा ज्ञापक इति बोध्यम् । पाठेऽपीति । एतेन विसर्गपाठे सत्वमिति एनाकारोक्तमपरास्त्रम्, सरला

नान्तत्वासम्भवादिति । सूत्रे नान्तनिर्देशसम्भवादित्यर्थं, शान् घातोः प्रपूर्वकत्वमपि निष्पन्नप्रशान्शब्दासौ नलोपस्य दुर्वारत्वात् । एतेन प्रतिपदोक्तत्वात्सूत्रे शानवानुनिष्पन्नस्यैव प्रशान् कुतो

[पा० सू० ८।३।३६] । इति विसर्ग एव वा । आदेशयोः कषात्रुच्चारणार्थो । चाद्विसर्ग इति । यत्त प्राचा चाद्विकल्प इत्युक्तम् । तत्र, कषाभ्यां भुक्ते विसर्गस्य सत्वप्रसङ्गात् ॥

कानाम्नेडिते [पा० सू० ८।३।१२] ॥ कान् कानिति वाच्ये आम्नेडितप्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथा स्याद्विद् मा भूत् । कान् कान् पश्यसि । अत्रैकः किशब्दः प्रश्ने, द्वितीयः चेपे । कान् कुत्सितान् पश्यसोत्यर्थः ।

कस्कादिषु च [पा० सू० ८।३।४८] ॥ अत्र प्राचा विसर्जनीयस्य क्त्वात् नैत्युक्तम् । नासौ सुत्रार्थः, क्त्वात्पयोरस्वरितत्वात्, नञश्चाप्रकृतत्वात् । किं स्वार्थिकार्थकथनं तदिति ध्वनयन्नाह- क्त्वात्पयोरिति । कौतस्कुत इति । कुतः

शब्दरत्नम् ।

३६) इति । स च सत्त्वापवादः । “सर्परे” इति च वैकल्पिकमिति भावः । उच्चारणा-
थांचिति । तयोस्त्वारणस्य तौ विना असम्भवेन नान्तरीयकतया तयोस्त्वारणं न तु
तयोर्विधेयत्वम् । किन्तु तन्मात्रे तयोर्लक्षणा व्याख्यानादिति भावः । चाद्विकल्प इति ।
निपातानामनेकार्थत्वाच्चशब्दो विकल्पार्थ इति तदाशयः । सत्त्वप्रसङ्गादिति । चात्र
कृष्टविसर्गस्तु सत्त्वापवाद इति नास्माकं दोष इति भावः ।

भैरवी ।

नुमत्या सर्वेष्वन्तथास्ये ज्ञापकत्वसम्भवात् । तयोः—जिह्वामूलीयोपध्मानोययोः । तौ विना—
कवर्गपवर्गा विना । असम्भवेन नान्तरीयकतयेति । अन्तरा भवमन्तरीयम् अन्तरीयमेवान्तरीयम्
नित्यसमस्तम् अन्तरा तदभावयति भवं वर्तमानत्रया तदभिन्नो बोध्यत इति, तदभाववद्बृ-
त्तिभिन्नत्वस्वरूपव्याप्तिलाभ इति भावः । तयोः—कुप्चोः । तन्मात्रे—जिह्वामूलीयोपध्मानोप-
मात्रे । तयोः—समुदितयोः । ननु समुदायाद्विधेयसमर्पकविभक्तिसत्त्वेन समुदायस्यैव विधेय-
त्वं कृतो नेत्यत आह—व्याख्यानादिति । लक्ष्यदर्शनमूलकादिति शेषः । प्राचा व्याख्याने
बीजमाह—निपातानामिति । स्वमते दोषम्परिहरति—चानुकृष्टेति ।

मूले—कान् कानिति । आद्यं किंशब्दप्रकृतिकद्वितीयान्तम्, द्वितीयस्तु कुत्सितार्थककस-
ब्दप्रकृतिकद्वितीयान्तम् ॥

भावप्रकाशः ।

वाटद्वयस्यैव सत्त्वात् । तयोर्जिह्वामूलीयोपध्मानोययोः । तौ कषी । मधेनेति । असम्भवादिति भावः ।
ननु समुदितयोर्विधेयत्वमेवास्तानिठिनोक्तकल्पनावसरोऽन आह—नत्विति । तुहती, लक्ष्यविसृतादा-
दिति तदर्थः । शसत्ता तु दुर्लभेति भावः । न-वेव मूलमते नित्रहिऽपि सिद्धान्ते तच्छ्रवणापत्तिरत आह—
किन्त्विति । तन्मात्रे—तन्मात्रयोः, सामान्ये एकवचनम् । तयोः समुदितयोः । ननु “न विधी पः
शब्दार्थ” इतिन्यायविरोधोऽत आह—व्याख्यानादिति । लक्ष्यदर्शनमूलकादित्यर्थः । ननु चर्य वानु-
वर्तकारे च सव्यर्थः स्वरितत्वादेवानुकृष्टिसिद्धेरत आह—निपातानामिति । तदाशयः—प्रक्रियाशयः ।
स तु विसर्गसम्बद्ध इति नानुवर्तते तन्मते, अन्यथा तस्यापि अनुकृष्ट्यापत्योभयविकल्पे पक्षे सत्त्वापत्तिरिति
भावः । मन्मते तु स समुच्चारण पक्षेत्वाह—चानुकृष्टेति । असवरितत्वादेव वाऽननुकृष्टिरिति भावः ।
तथाचागायाऽत्र तस्य सङ्घोचः कल्प्यते । एतेन श्लोकारविशद्विदमित्यशस्त्रमिति । नास्माकमिति । एते
नैवरोरया कलितविश्लेषाशयेन तदग्रन्ययोजने सोऽपि निदुष्ट एवेति सूचितम् । एतेन सोऽयमनुक्तोपात्म
इति ऽण्डनकृष्टुक्तिः परास्ता । प्रकाशकृतैवैवरोरया तस्य योमितरवादिनि बोध्यम् ।

सरला ।

नेति दाह्य समाहिता । सम्भवेन नञोपनिषेधेन नान्तत्वसम्भवं इत्यपि परास्त एते सम्भोषनत्वाप्रसङ्गात् ।

कुतः आगत इत्यर्थे ऽव्ययाव्यपि प्राप्ते गणपाठसामर्थ्याद्गुणः । सर्पिःकुरिडकेति ।
 "नित्यं समासे" (पा० सू० ८।३।४५) इत्येव सिद्धे इह पाठस्य प्रयोजनं तु तत्रैव
 वक्ष्यते । "सेनासुरा-^१" इति । यदि हि च्छस्य तुक् स्यात् तर्हि च्छस्य चत्वं सति
 चद्वयं स्यात् । सन्निपातपरिभाषया चत्वाप्रवृत्तौ तु द्वकारापरि चकारः श्रूयेतेति भावः ॥

इति हल्सन्धिः ॥

शब्दरत्नम् ।

गणपाठसामर्थ्यादिति । एतेन पञ्चम्यन्तात्स्वार्थे तसिद्धिविधानेनाव्ययादुत्सर्गतः
 प्रथमैकवचनोत्पादेन पञ्चम्यन्तत्वाभावात् "तत आगतः" (पा० सू० ४।३।७४) इत्यर्थं
 कथमनित्यपास्तम् । "अव्ययानाम्" इति टिलोपः । सन्निपातेति । असिद्धविषये ऽपि
 षा प्रवर्तते । यद्वा पूर्वत्र कर्त्तव्ये ऽसिद्धत्वेऽपि तत्र हृत् उत्तरस्यासिद्धत्वे मानाभाव इति
 नासिद्धत्वेन सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिप्रतिबन्धः शङ्क्य इति भावः । वैकल्पिकेष्वपि भाषा-
 बुद्ध्यास्यैवौचित्यं कलाधिक्यायेति तात्पर्यम् ।

इति हल्सन्धिः ॥

भैरवी ।

मूले—गणगठेति । अत एव निपातानामव्ययत्वेऽपि त्यक् न । एतेन—समुदायस्य गणे
 गठेन । ननु चत्वंदास्यस्यासिद्धत्वा कथमत्र सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिरत आह—अभिर्द्धाविषके-
 शोक्तिः । प्रवर्तते इति । उपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वमिति लोकन्यायसिद्धत्वान्तस्या इत्यसिद्ध-
 वविषये प्रवृत्तौ बाधनाभाव इति भावः । इदञ्च चत्वंस्यासिद्धत्वात्कथं सन्निपातपरिभाषा-
 वृत्तिरिति शङ्कामात्रेण । वस्तुतस्त्वस्यात्र न प्राप्तिरित्याह—यद्वेति । ननु "पदान्ताद्वा" इति
 वैकल्पविषयतासत्त्वेन तुगभावेन सौत्रविद्वेषस्योपपत्तौ कथं शापकृतेत्यत आह—वैकल्पिकेष्वपि ॥

इति श्रीमद्रत्नप्रकाशिकायां हल्सन्धिविवरणम् ।

भावप्रस्तावाः ।

गणपाठेति । अत एव निपातनात् स्वर् नेति बोध्यम् । नन्वेवमपि तेभ्यः सर्वाःविभक्तयः सर्वविभ-
 क्तिनामेकवचनमित्यन्यतरपक्षेतिद्विरेवान् आह—अत्रप्रमादिति । अस्यैव विद्वान्तिउत्वादिभि भावः ।
 तत आगत इत्यर्थे इति । ह्रस्वपञ्चम्यन्तादागत् इत्यर्थे सत्रीत्यर्थः । ननु पञ्चम्यन्तार्थवृत्तेरित्यर्थः । "उप-
 नवः" इत्यादिना ह्रस्वत्वादिदोष्यगापत्तेः । त्यपो बापकृत्व तृण्यशाप्त्विशिष्टमिति भावः । यद्वा ततः—
 ततः कुतः शब्दात् । प्रवर्तते इति । तस्या उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्वमिति लोकन्यायमूलकत्वादिति
 भावः । इदं च सन्निपातलक्षणदञ्जुरवृद्ध्या तद्विधानचत्वंसामिद्धत्वमूरीकृतम् । वस्तुतस्तदेव नेत्याह—
 द्वेति । सुखे कर्त्तव्ये चत्वंस्यासिद्धत्वेऽपि तत्र कृते नासिद्धत्वं मानामावात् । परिभाषाप्रवृत्तिस्तु मन-
 रमेव, एव च पूर्वत्रासिद्धयेऽपि कार्ये तत्प्रवृत्तिविधेनेति भावः । असिद्धत्वेन । भूतपूर्वेण । ननु वैक-
 ल्यकत्वात्तदभावे न कोपि दोषोऽत आह—वैकल्पिकेष्विति ॥

इति हल्सन्धिः ॥

सरला ।

नच ह्रस्वे सम्बोधनात्तस्मानुद्धारणं सम्भवति नञसमासानुपेधेन मुद्रन्त्वस्यावदयस्त्वेन तदग्रदगात् ।

इति हल्सन्धिप्रकरणम् ।

अथ विसर्गसन्धिः ।

शर्परे (पा० सू० ८।३।३५) ॥ सत्वादेरयमपवादः । यदि तु शर्परे नेत्ये-
चाच्येत तर्हि प्रकृते सत्वे निषिद्धेऽपि कुष्णोः क्पौ स्याताम् । वासः चौमम्,
अद्भिः प्लातमिति । विसर्जनीयवचनात् विकारमात्रं याच्यते इत्याशयेनाह—न

शब्दत्वम् ।

अथ विसर्गसन्धिः ॥

नेत्येवोच्येतेति । "कुष्णोः" (पा० सू० ८।३।३७) इत्यत्रापि चेन्न सत्वं नेत्येवानुक्त-
दृश्यत्विति भावः । स्यातामिति । सत्वनिषेधे "खरवसानयोः" (पा० सू० ८।३।१९)
इतिविहितविसर्गस्य सत्त्वादिति भावः । विकारमात्रमिति । तत्सामर्थ्याच्चानेन तस्यै-
व प्रत्यापत्तावपि न ताविति भावः । एतेनतद्विहितस्य स्थानेऽपि तौ स्याताम् । किंचा-
स्तद्वै तौ स्यातां "खरवसानयोः" इति विहितस्य त्वेत्थोरसिद्धत्वात् "विसर्जनीयस्य"
नेरवौ ।

अथ विसर्गसन्धिः ।

ननु "शर्परे" इति सूत्रे विसर्जनीयपदभागे "कुष्णो" इति सूत्रे चाद्विसर्जनीय इत्यस्य
कथं लाभः । इत्यत आह—कुष्णोरिति । चकारेण नेत्यस्यानुसर्षः । तत्रामावस्य प्रतियोगिसा-
काङ्क्षात्वात्पृथक्सूत्रे यो निषेधप्रतिशोभित्वेन क्लृप्तसत्त्वैवात्रापि प्रतियोगित्वम् । एवञ्च
स्थानिनो विसर्गस्यैवावस्थानमिति भावः । ननु नेत्यनेन विसर्जनीयस्य स्थाने प्राप्त विकार-
मात्रमन्वाच्यतामन आह—सत्वनिषेध इति । येन चाप्राप्तिन्यायेनास्य सत्वमात्रनिषेधकता स्या-
दिति भावः । विहितेति । एतेन "विसर्जनीयस्य स" इति सूत्रप्राप्तियोग्यता सूचिता । उष्ण-
मर्ष्यात्-विसर्गस्य विसर्गविधानसामर्थ्यात् । चो द्वयं । अनेन—"शर्परे" इति सूत्रम् । तस्यैव—
खरवसानयोरिति सूत्रविहितविसर्जनीयस्यैव । प्रत्यापत्तावपिति । प्राप्तस्य विकारस्य निरसनपू-
र्वकत्वमन्वस्यावस्थानेपीत्यर्थः । खण्डनकुक्षुक्तं दोषं परिहरति—एतेनेति । उक्त्याप्यनेनेत्यर्थः ।
एतद्विहितस्य । शर्परे इति सूत्रविहितस्य । तौ—निहामूलीयोपष्मानोयौ । एतयोः—उक्तयोः ।
भावप्रकाशः ।

सत्वग्नेत्येनेति । तत्सामर्थ्यात् पक्षे सत्वनिषेधेऽर्थाद्विसर्गसिद्धिः । यदा कुष्णोरिति योगो विमज्यते
नेति विसर्जनीयस्य स इति शर्परे इति चानुवहते । शर्परेयोः कुष्णोस्तस्य सो नैत्यर्थः । अग्रे स्पष्टम् ।
योगविभागसामर्थ्याच्चकारकत्वाच्च निषेधेन सद्यः समुच्चयेन तयोर्विसर्गस्य सद्यः विकल्पः कल्पितः । निषेधे
हि तयोरेववादात्वादेवोत्सर्गनिवृत्तौ सिद्ध्यां सत्वनिषेधस्य वैयर्थ्यापत्तेः । एतेनैव न्यासेसत्वनिवृत्तौदेश-
पक्षेऽप्यपवादसिद्धत्वेनानुवाचयत्या तान्यां सद्यः समुच्चयेन न स्यात् । निषेधविधिसामर्थ्यादादेशाभावपक्षे
स्वात्मन्वयमिति चेत्त एव पक्षे सत्वमपि भवतीत्यर्थोऽप्यवगन्तुं शक्य इति अगन्नायोक्तिः, निषेधे विषये
कुष्णोरित्यस्य चारितार्थ्येन देननाप्रतिन्यायामात्रेण नृन्प्राणीत्यादौ सत्व इत्यादिति खण्डनकुक्षुक्तिश्च
प्रायुक्ता । अन्वये उद्दिश्येपि प्रवृत्तियोग्यतायाः सत्त्वेनोद्देश्यतावच्छेदकान्तात्वात्तन्व्यायस्य दुर्वात्वाच्च
फलापेक्षितोत्सर्गप्रवृत्तौ न्यायाङ्गकारित्वसम्भव एवेति दिक् । ननु तेनाप्यनन्तरत्वात्कृतसत्वस्यैव बाधः
स्यादत आह—तत्सामर्थ्यात्कवेति । विसर्जनीयपदस्यसामर्थ्यादित्यर्थः । चो द्वौ, यजे विसर्जनीय-
ग्रहणमतः सामर्थ्यादित्यर्थः । प्रत्यापत्तावपिति । बाधनित्कारणपूर्वकत्वस्यैव सत्त्वावस्थानेपीत्यर्थः । अन्वय-
दपक्षसमुच्चयकः । खण्डनकाराद्युक्तदोषमुद्धति—एतेनैतदिति । उक्तरीत्या भेदाभावेऽपि सामर्थ्येन
एवभावे नैत्यर्थः । अपिः खरवसानयोरिति विहितसमुच्चयकः । एतदग्रे समागतम् विसर्जनीयस्येत्यनेन
वत्स्यैव परामर्शं विनिगमकामावादिती भावः । विनिगमकान्तरस्येति न्यायमन्वादेत्वाह—किं चेति ।
अस्यैव शब्दाधिकारेण परामर्श इति भावः । विहितस्यैवस्य सत्वनेत्येवत्वान्वयः । असिद्धत्वादिति ।

त्वस्यदिति । तदेव स्फुटयति—इहेति ।

शब्दरत्नम् ।

५ (पा० सू० ८।६।३४) इति सत्वमेव स्यादित्यपास्तम् । अर्थाधिकारेण 'स्वतःसामयोः' (पा० सू० ८।३।१९) इति विहितविसर्गस्यैवादेशाच्च । 'विपजनीयस्य सोऽशर्परे' इति तु न सूत्रं कृतम् 'वा शरिः' (पा० सू० ८।३।३३) इत्यनेन सत्वविकल्पेन सिद्धावपि 'कुप्वोः' (पा० सू० ८।३।३७) इत्यत्राशर्परे इत्यनुवृत्त्या तयोः शर्परे ऽप्र-
वृत्तावपि 'कुप्वोः—' (पा० सू० ८।३।३७) इति सूत्रे चाद्विसर्गलाभात्पत्तेः ॥

भैरवी ।

स्यादिति । 'शर्परे' इति सूत्रविहितस्य तु न सत्वप्राप्तिरन्यासिद्धत्वादिति भावः । अपास्तमिति । अनेन नापूर्वं आदेशः क्रियते, किन्तु 'स्वतःसामयोः' इति विहितस्यैवावस्थानम्बोध्यते पृथक् 'कुप्वोः' इत्यस्य 'विसर्जनीयस्य स' इत्यस्य च 'स्वतःसामयोः' इति विहितविय-
गदिशत्वमेवेति तदुक्तम्प्रास्तमित्यर्थः । अर्थाधिकारेणेति । प्रकृते शब्दाधिकारे मानाभाव इति भावः । आदेशाच्चेति । 'कुप्वोः' इति सूत्रेणेति शेषः । एवञ्च 'कुप्वोः' इति सूत्रं सत्त्वात्त्वाद् इति यद्यपि, तथापि 'शर्परे' इत्यस्य सूत्रस्य कुप्वोरित्यत्रानुवृत्ति कृत्वा वाक्यभेदेन शर्परेयोः कुप्वोर्विसर्जनीयस्य विसर्जनीय इति व्याख्येयमिति न कोपि दोषः । लाघवात्तुराधिनीमन्य कृतां शब्दान्निरस्यति—विसर्जनीयस्येति । सत्वविकल्पेनेति । स इत्यस्यैव विषेयसमर्पकस्य पूर्वत्र सत्त्वादिति भावः । सिद्धावपि । 'हरिः शोते' 'हरिदशोते' इत्यादेरित्यादिः । अनुवृत्तेः । अशर्प-
रयोः कुप्वोरिति व्याख्याननेति शेषः । अनापत्तेरिति । विषेयबोधकविसर्जनीयपञ्चामावादिति शेषः । नच 'कुप्वोः' इति सूत्रे चकारो न पाठ्यः, 'विसर्जनीयः' इत्येव पठनीयन्तावतापि लाघवमेवेति वाच्यम्, अशर्परे इत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधे वाक्यभेदस्यापत्तिः, पर्युदासे तु हल्पर-
रयोः कुप्वोरित्यर्थस्यापत्तिरित्यनिष्टापत्तेः । एवं मध्यरहितस्य वा शरीरस्यस्यापि हल्परस-
प्येव प्रवृत्त्यापत्तावनिष्टापत्तिरिति यथाश्रुतस्यैवोचितत्वात् ।

भावप्रकाशः ।

सत्वदृश्येति भावः । तदाह—सत्वमेवेति । भेदे दोषान्तरमाह—अर्थेति । अस्य सुष्यत्वात् । शब्दा-
धिकारस्य तु मानाधीनत्वेन प्रकृते च मानाभावात्तदभाव इति भावः । आदेशाच्चेति । 'कुप्वोः'
इति सूत्रेण । एव च तस्य 'विसर्जनीयस्य सः' इत्यपवादत्वेपि तत्सामर्थ्यात् 'शर्परे' इति सूत्रं 'कुप्वोः'
इत्यत्रानुवृत्त्यं शर्परेयोः कुप्वोस्तयोरपवादो विमर्षस्य विसर्ग इति वाक्यभेदेन व्याख्येयमिति न कोपि
दोषः । यदाऽनन्तरत्वेन 'वैतना' इति न्यायेन 'कुप्वोः' शब्दस्यासिद्धत्वेन च तस्य सत्त्वापवादत्वेऽपि
पत्तिः । अर्थाधिकारेण तन्मात्रविहितस्यैव तेन विधानात् अत्रापि तदेव गमकम् । अथ तु कःसहरित्या-
दिरवकाश इति शेषम् । जगत्प्रायुक्तं न्यास उच्यते—विसर्जनीयस्येति । परलघवाभावेपि
मानाभावस्य शानलाघवस्य च सत्त्वादिति भावः । अनुवृत्तेः । न चैवं वाशरीर्यत्रापि तदापत्तिः,
इष्टापत्तेः मण्डूकमुल्लङ्घनीकाराच्चेति भावः । शर्परे । शर्परेयोः कुप्वोः । अनापत्तेरिति । यदि तु न्यायेन
'कुप्वोः' इत्यत्र 'कुप्वोः कःपी विसर्जनीय' इति न्यायेन्युक्तापवमेवेत्युच्यते तदा प्रसज्यप्रतिषेधे
भसिद्धदोषो मूलोक्तदोषश्च । पर्युदासे तु हल्परस्येव प्रवृत्त्यापत्तिः । किं च वाचः क्षीमनित्यादौ अत्र
'निसर्गोनादिशब्देषु परस्मै इत्यविसर्गदोरसिद्धत्वात्सस्य स्फोरिति लोपापत्तिः । न च शर्परे इत्यनेन
निरवकाशत्वात्प्रायः शुद्धरेकप्रकृतिकविसर्गे तस्य चारितात्पत्त्यात् । न च सजीवुत्वात् न दोष इति वाच्यं,
भाष्यकृता तस्य प्रत्याख्यानत्वात् । यदि तु प्रत्याख्यानमेकैवमुक्तिः, सजाति वक्तव्यमेव । किं च ह्यत्र
इत्यस्य वजासम्बन्ध एव, सजाति तु अजातिप्रत्ययपरमिति न तस्यातिरिक्तुच्यते, तदा भाष्यदोष एवेति
दिक् ।

सोऽपदादौ [पा० सू० ८।३।३८] ॥ अपदाद्योरिति । सूत्रे तु व्यत्यये-
नैकवचनम् । यदि तु खर् विशेष्यत्वेऽपदादौ खरोति, तदा यथाश्रुतं साधु । किं तु
'खरि' इति मण्डूकप्लुत्या ऽनुवर्त्यमिति क्लेशः । न चानुवृत्तेरुत्तराप्यावश्यकता,
खरं विना विसर्गस्य दुर्लभत्वेन तदनुवृत्तेर्निष्कलत्वान् । पाशकृत्काम्येधिवि
वृत्तिः । सम्भवप्रदर्शनमेतन्न तु परिगणनम्, अन्यस्यासम्भवान् । प्रातःकल्पमिति ।

शब्दरत्नम् ।

व्यत्ययेनेति । सौत्रत्वादिति भावः । इति क्लेश इति । किं च पुस्तरत्यादौ
पत्वादिवारणाय "कुप्वाः" (पा० सू० ८।३।३७) इत्यनुवर्त्यं तदन्तर्गते खरोति व्याख्यानं
सुतरां क्लेश इत्यपि बोध्यम् । अन्यस्यासम्भवादिति । अयं भावः—अपदे इत्येव
"कुप्वाः" (पा० सू० ८।३।३७) इत्यनुवर्त्यं "यस्मिन्विधिः" इति परिभाषया कप-
वर्गादौ अपदे इत्यर्थेन सिद्धे आदिप्रहणमपदस्यैवाङ्गित्वेऽप्येवमाधेम् । तेनोरः कापठोति
नैरवो ।

ननु खरोत्यस्यानुवृत्तिपदे क्लेशमात्राभिधानममूलकारकृतमसङ्गतम् पुस्तरत्यत्र दोषस्य
ऽप्लुत्वाद्दत्त आह—किञ्चेति । आदिना यशः पठतीत्यादि । सप्रहः । सुतरामिति । मण्डूकप्लुति-
प्रयुक्तं तूक्त एव, कुप्वोरिति सूत्रे श्रूयमाणा सप्तमी औपस्येपिकाधिसरेऽस्ति, "सा अपदादौ"
इति सूत्रे तु सा निर्धारणे इति कल्पनात्कुप्वारित्वस्यानुवृत्त्या च सुतरामित्यर्थः । मूले—
अन्यस्येति । प्रत्ययान्यस्येत्यर्थः । ननु सुवृत्तेः प्राक्समासे "उरःकेण" इत्यग्रान्यस्यापि सम्भ-
वोऽस्तीतिदमसङ्गतमत आह—अयम्भाव इति । नन्वादिप्रहणमपदाद्योः कुप्वोरित्यर्थस्य स्पष्टप्र-
तिपत्त्यर्थमस्तिवत्यत आह—तदभ्येति । सामर्थ्यलक्षणेत्यर्थः । "उरःकेण" इत्येतदवयवककारस्य
भावप्रकाशः ।

सात्रत्वादिति । एतेन "तदरिमन्वृत्त्याप" "कर्णो रोमन्व" इत्यनयोः प्रत्येकान्वयाद्ययैकव-
चनमिति मूलटीकशेषेर्वक्ष्यमाणत्वेन व्यत्ययकल्पनं युधैवेति रत्नाकरोक्तमभास्तम् । तेषामपि सीबत्वमूल-
व्यत्ययाद्ययकत्वात् । अन्यथा सद्विवक्षयां द्रन्देन साहित्यस्वैवान्धविजावच्छेदकत्वेनैवाधीमावेन
च प्रत्येक सम्बन्धस्य दुर्घटत्वमिति तदसङ्गतः स्पष्टैव । अत्र एव गच्छति चैत्रमैत्रावित्यमाधिविधि दिक् ।
नन्वेव पुस्तरत्यादौ पत्वाद्यापत्तदौषस्योद्भवेन क्लेशमात्रोक्तिरयुक्ताऽत आह—किं चेति । आदिना
पयः इवः विवेत्यादौ आदिपरिग्रहः । भाषासामानाधिकरण्यासम्भवादाह—तदन्तरिति । अनुवृत्त
तदव्यत्ययकल्पनया षष्ठ्यन्त, अयं हि षष्ठ्यर्थ इति भावः । अपदादाविति शेषः । सुतरामिति । तथातु-
वृत्तिरैवः क्लेशः समस्तं क्लेशानुवृत्तिः मन्त्रिहिन्यावश्च षष्ठ्यान्तरे, एव व्याख्यानमपिचः षष्ठ्य इत्यर्थः ।
एव च क्लेशस्यैव दोषस्यावशिष्टत्वेन स एव इको मूलकृतेति भावः । एतेन "अपरे" इत्यादौ तथातु-
त्तेस्त्वैत्राश्रितत्वाच्चिन्त्यमिदमिति रत्नाकरोक्तमुक्तरीत्यान्वयसम्भवेन पुस्तरत्यादावदोषेण क्षयभावात्
मा न दुष्टा । अत्र एव प्रकियादौ तु षष्ठ्यन्तमेवोक्तं कुप्वोरित्यत्र अन्यथाप्ये व्यत्ययाद्ययगपत्तिरिति
पण्डनकृदुक्तं सङ्गतथानुवृत्तावपि पुनस्तथानुवृत्तिः बदेश इति मूलाद्य सन्निह्य "वागुरि" इत्यत्र शर्-
पे खरोति कुप्वोरित्यत्र च तथा व्याख्यानं क्षयभावेन पुनस्तथाऽननुवृत्त्या न क्लेश इत्यन्ते इति दण्डवत्
आभास्तम् । अन्यस्येति । प्रत्ययस्येत्यर्थः । अत्र रत्नाकरः-गङ्गिकारकोपेति सुवृत्तेः प्राक्समासेन पय-
स्या इत्यादौ तदस्यस्यापि सम्भवाच्चिन्त्यमिदमत्र उदाहरणं दिव्यामिदमिति, तन्नेति ध्वनयसाह—
अयं भाव इति । इत्येतेति । इत्युक्त्येवैत्यर्थः । सिद्धे इत्यन्वयः । यस्मिन्विधि । न च
कुप्वोरित्यस्य सप्तम्यन्तत्वेऽपि सप्तम्याः पीठिवदभङ्गित्वाभावात्तथ तद्भाषितरिति वाच्यम्, अन्वय-
बाधकं इति तदर्थो नसद्वत्प्रकृतिकसप्तम्यन्ते इत्यदोषात् । अस्तिचत्र कुप्वोरल्मात्रबोधकता । अत्र
पत्वाच्चिन्त्यत्वादावत्रादावित्यर्थोऽयं इति भावः । अत्रत्याल्लभ्येऽप्यत्र समुदायासप्तमी, स च नाले-

अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातः शब्दस्येह वृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वम् । दोषा-
भूतमहः, दिवाभूता रात्रिरिति वत् । गोः काम्यतीति । इह “इण् घ्” (पा०
सू० ८।३।३९) इति पत्वं न, तत्रापि “काम्ये रोरेव” इत्यस्यानुवृत्तेः । यदि तु
तत्रैवेदं पठ्येत तर्हि पत्वमात्रप्रतिषेधेऽपि पूर्वेण सत्व स्यात् ॥

“इणः घः” (पा० सू० ८।३।३९) ॥ पूर्वस्यापवादः । इदं सूत्रं ‘स’ इति
च द्वयमपि उत्तरत्रानुवर्तते । यथा सम्भवमिण, परस्य षोऽन्यस्य स इति विवेकः ।

शब्दरत्नम् ।

विग्रहे सुब्रुवत्तेः पूर्वं समासे ऽप्युरःकेणेत्यादौ न सत्वम् । आदिपहणसामर्थ्येन तदुच्चा-
वधारणेन च पदत्वयोग्यप्रातिपदिकानवयवस्यैव ग्रहणादिति । शक्तिमत्परत्वमिति ।
अव्ययत्वं तु भूतपूर्वगतया बोद्धव्यमिति भावः । पश्यन्नेति । सन्व नेत्यपि बोद्धव्यम् ।
तत्रापि-पत्वविधावपि । एवं चात्र पाठात्तत्रानुवृत्तेऽनवयवमपि नेति बोध्यम् ॥

भैरवी ।

तु यदि सुब्रुवत्त्यनन्तरं समासः स्यात्तदा पदावयवत्वं स्यादिति सम्भावनाया न सत्वमिति
भावः । नच पाशवादीनामपि तद्धितान्तप्रातिपदिकावयवत्वमस्तेति तेषामप्यट्प्रहापत्ति-
रिति वाक्यम्, एवं सति वैयर्थ्यमिति तद्विशेषणसामर्थ्येन तद्धितान्तप्रातिपदिकमिन्न यत्प
दत्वयोग्यमप्रातिपदिकं तदनवयवस्य ग्रहणमित्याशयात् । नन्वीपदसमाप्त्याद्यन्त्रयाय यदि
शक्तिमत्परत्वबोद्धव्ये तदा कथमव्ययत्वमत आह—अव्ययत्वमिति । ननु रोरेवेति नियमेन
पत्ववत्सत्वव्यावृत्तिरपीदृशेति तन्मात्रोपादाने न्यूनतेत्यत आह—सत्वमिति ।

भावप्रकाशः ।

धर्म इति वैषम्यमिति वदन्मन्दस्तु सुमन्द एवेति बोध्यम् । उरः केणेत्यादाविति । माध्वयोगे इति
भावः । उक्तार्थे स्पष्टमिति—आहोति । ननु न तत्राऽञ्जसमर्थादयोक्तार्थत्वम्, किं चानुवृत्तस्य तस्य वि-
शेषे यथाशेषेन तत् सकलमत आह—तदुच्येति । तसामर्थ्यसम्बन्धेयः । अन्यथा ऽनेन विद्यमानयोः
दुष्पौरित्येव सिद्धमन्वचातिव्रदिनि भावः । एतेन चासङ्गति वदन्मन्दः प्रत्युक्तः । पदत्वयोरपेति । अ-
न्यथा तद्वैकल्य स्पष्टमेव । तस्यानित्यत्वात्तदन्वयेन समासे तत्सम्भवानुवृत्तेः यदादी पदान्तरे तत्र यथा एव
पयसाशादौ सर्वथा न । किं च तद्योग्यत्वं तन्निमित्तीभूतप्रातिपदिकत्वात्प्रकान्तत्वम् । तस्य तयोः सत्त्वा-
सत्त्वे निश्चये एवेति भावः । ग्रहणादिति । दुष्पौरित्येन तादृशसतिभङ्गेत्याद्यभिधाने नुत्तरेण शब्दा-
धिकार इति भावः । एतेनेह वृत्त्याशयबोधकश्चैतानुवादभावम्, न स्वाभिमतम् । प्रागुक्तरीत्या अन्य-
स्यापि सम्भवात् । अत्र एव वृत्तिरित्यस्वरशब्दावन् परममूले । उरःकेणेत्यादौ तु घनक्रीतेरित्यन्वयानेन
निर्वाह इति भावोक्तिः प्राचामतुराधेनेति सूचितम् । शक्तिमदिति । ईषदसमाप्त्याद्यन्त्रयायेति भावः ।
न-यैव सत्त्ववाचित्वादनन्वयस्येन कथं निषेधः, अत्र आह—अव्ययत्वं त्विति । निषेधसामर्थ्यात्तन्व्या-
यादिति भावः । ननु षत्व नेत्यादि ग्रन्थस्य यच्च पत्वाभावेऽपि वाःकाम्यतीत्यादौ सत्त्वाभावात्तत्र
पाठ इति तादर्थ्ये तर्हि उपस्थितत्वात्तदेवाऽऽद्यं परममूले, अत्रान्नैव सत्त्वाभावात् पाठ इति तादर्थ्ये तर्हि
सत्वमपि नेति व्याख्यातुमुचितं मत आह—सत्त्वं नेत्यपीति । प्रधानरामर्षोऽनन्वयादाह—पत्येति ।
“इणो चोपसृष्टान्तमोभयनिषेधपरं मूळमिति भावस्तदाह—पूर्वं चेति । तथा तत्परत्वेऽप्ययः । गो.काम्य-
तीति सविस्मर्गभावोदाहरणमत्र प्रमाणमिति भवः । अनुवृत्तरिति । अत्र केचित् भाषायिनित्येऽप्ये-
वात्मनश्चेत्यशो न वाकिंकारान्तर्गणः किं तु पृथक् सूत्रम् । अन्यथाद्ये तदलंभापत्तिः “परस्य च” इति सूत्र-
वैयर्थ्यापत्तिश्चेति तत्रैव ग्रन्थविरोधः । वाचित्तस्योत्तरनासम्बन्धस्य ततो लामादिति । अत्राहुः । उक्त-
भावोदाहरणान्यथानुपपत्तयानुवृत्त्यङ्गीकारात्तस्य ग्रन्थो युक्त एवेति । वस्तुता यथा न विरोधा ऽनेन भा-
ष्येण च तस्य तथा तत्रैव स्फुटीभविव्यति ।

पुरः प्रप्रेष्यत्या इति । प पालनपूरणया "भ्राजमान-" [(पा० सू० ३।२।१७) इत्यादिना विप् । तदन्ताञ्जम् । जसन्ततां स्फुटीकतु पू पुराविद्युपन्यस्तम् ॥

"इदुदुपधस्य" (पा० सू० ८।३।४१) ॥ इदुतो उपवे यस्य समुदायस् तस्यावयवो यो विसर्जनीय इति वैयधिकरण्येन सम्प्रत्ययः । 'अप्रत्ययस्य' इति तु अप्रत्यययो यो विसर्ग इति सम्प्रत्ययचते । सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिक रण्यस्यान्याय्यत्वान् । न च विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रमिद्धमिति वाच्यम्, अग्नि करोतीत्यादौ म्यानिप्रद्वारेण तत्प्रमिद्धे । न चातिदेश प्रति त्रिपाद्या असिद्धत्वा शङ्क्यम्, "अप्रत्ययस्य" इति निषेधेनेत्र मिद्धत्वज्ञापनान् । अत एवाग्निरित्यादौ रोर्विसर्ग सिद्धयति । अन्यथा उपदान्तत्वात् स्यान् । विसर्गविधिरस्तु पुनरित्यादौ

वाच्यत्वम् ।

समुदायस्येति । "अलोऽन्त्यत्" (पा० सू० १।१।६६) इति सूत्रे अवयववाच्यत्वात्प्राप्तत्वेन समुदायस्याश्लेषेण उपधात्वस्य समुदायनिरूपितत्वादिति भावः । इदुदुपधस्य विसर्गान्तस्य पदस्येति सामानाधिकरण्येनाश्वयः । परं तु "अलोऽन्त्यस्य" (पा० सू० १।१।६६) इत्यनेन विसर्गान्तस्येति । व्याख्यादशोक्तरीत्याऽह-अप्रत्ययो य इति । तदप्रसिद्धेरिति । विसर्गस्य प्रत्ययत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः । न स्यादिति ।

भेदो ।

ननु "इदुदुपध" इति बहुव्रीहियमासे ऽन्यपदार्थत्वेन विसर्गस्योपस्थितत्वात्कथं समुदायस्य लामोऽत आह-अपि ऽ-वादिताति । एवञ्च विसर्गान्तस्य समुदायस्य शोचोपस्थितिकस्येन पदार्थोपस्थितिकाले तस्यैवान्यपदार्थत्वं कल्पनीयमिति भावः । लाववादाह-इदुदुपधस्येति । अन्य इत्यस्यैवस्तु पदाधिकारस्य विशेषणत्वमित्यथप्रतिपादकभाष्यविरोध इति । लक्षणामकृत्वा सामानाधिकरण्येन सम्प्रत्यये चस्यमाणदोषापत्तिरत आह-व्याख्यादशोक्तेति ।

भावप्रकाशः ।

ननु बहुव्रीहौपि पूर्वपरत्वं सम्भवेन विसर्गस्यैवान्यपदार्थतया लामेन न च समुदायलामोऽत आह-अलोऽन्त्यत्वादितीति । उपधात्वस्य-तत्सहाया । निरूपितत्वादिति । एवं च विसर्गस्येति समुदायस्य प्रागुपस्थितिः पदावधारणाले इति तथैवोचिनमिति भावः । एतेन सम्भवतीति न्यायेन सामानाधिकरण्येनैव नयो म्यास्यः, उपस्थितविसर्गस्यान्यपदार्थत्वे सम्भवत्यनुपस्थितसमुदायस्य तत्त्वात्सम्वादिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । तथापि मूलासङ्गि ध्वनयितुं विना लक्षणं सामानाधिकरण्यमाह-इदुदुपधेति । अन्ये इति सूचिनाभिवक्तुं तु पदाधिकारस्य विच्छेदवत्त्वमित्युक्तभाष्यविराधः । लक्षणया सामानाधिकरण्ये विवक्षापत्तिः । वैयधिकरण्यव्यापिश्रया लक्षणया युक्तत्वात् । ध्वनित चेद "इदं शितः" इत्यत्र भाष्य इति । वक्ष्यमाणदोषादाह-व्याख्यादशोक्तेति । ननु तच्छब्देनान्यत्रपरामर्शेऽन्यतरार्थलामोऽत आह-विसर्गस्येति । विशिष्टपरामर्शक स इति भावः । मूले लक्षणकाराव्युक्तिश्च लक्षणविकृतदेतदन्त-सरला ।

आश्लेषेति । स्वघटकत्व-स्वघटकत्वप्रागभावानधिकरणक्षेत्रवृत्तुत्वात्कत्वम्-एतदुभयतम्भवेन समुदायविशिष्टत्वस्यान्यपदार्थतया तस्य समुदायस्यै नित्यसाक्षात्त्वेन समुदायस्याश्लेषः । तथाच समुदायविशिष्टत्वम् स्वधारणम् । नैव च स्वघटकत्व, स्वघटकत्वान्ध्यालवधिपूर्वत्वेन नुभयतम्भवेनेति फलि तोऽर्थः । एवञ्चोपधावर्तमान समुदायस्यै नित्यसाक्षात्त्वमिति अत्राऽन्यपदार्थः समुदाय एव ननु विसर्ग इति तदाशयः । नन्वेव वयविकरण्यत्वस्वाकारे रत्नाकरोक्तोपसमुदायावयवस्य प्रत्ययमित्यस्य विसर्गस्य परव्यतिरिक्तं 'पप, कृण्वन्मोमसुत्' इत्यत्रापि समुदायस्वोकारोपधात्वत्त्वात्तदवयवस्य विसर्गस्य परव्यतिरिक्तत्वादाह-इदुदुपधस्येति । विसर्गपदस्य तदन्तविधिना रत्नाकरोक्तोपसमुदाये सामानाधि

चरितार्थः । ज्ञापकं च विशेषापेक्षम् । तेन “अचः परस्मिन्-” (पा० सू० १।१।

शब्दरत्नम् ।

शोरुषत्त्वेन पदत्वाप्रवृत्तेरिति भावः । चरितार्थ इति । ननु तथापि पुनर् स् इत्यवस्था यां जातपदत्वस्यातिदेशेनैव सुलोपे कृते आनयनमिति को विशेषः । न चैकदेशविकृतन्या येन सिद्धिः । अग्निरित्यत्रापि समत्वात् । न चाग्निरित्यत्रादेशस्यातिदेशाभ्यकार्यस्य चासिद्धत्वमत्र तल्लभ्यकार्यस्यैवेति विशेष इति वाच्यम् । सर्वथा कतिदेशापेक्षणेन तस्याकिञ्चित्करत्वात् । किं च इत्यासिद्धत्वेनाग्निरित्यत्र पदत्वं सुष्ठमम् । भैरवी ।

रोगसुप्तेनेति । अतिदेशाप्रवृत्तादित्यादिः । खण्डनकाराद्युक्तिङ्खण्डयितुं श्रुते—नन्विति । अतिदेशेन—प्रत्ययलक्षणेन । एवञ्चैतद्दृष्ट्या खरवसानयोरित्यस्यासिद्धतया अतिदेशस्य प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । लौकिकेन न्यायेन सिद्ध्या शब्दाग्निराषष्टे—नचेति । समत्वादिति । इत्यभ्य सिद्धयमप्रवृत्तं यत्पदत्वन्तस्य तेन न्यायेन रेफान्तऽपि लाभस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । एवञ्च ज्ञापकानुपयोग इति तात्पर्यम् । “अणुरपि विशेषोऽभ्यवसायकर” इत्याशयिकामाशब्दाग्निराषष्टे—नचाग्निरिति । भाइशस्य—इत्यस्य । अतिदेशाभ्येति । परम्परं इत्यादिः । कार्यस्य—द्विसर्गस्य । अकिञ्चित्करत्वादिनि । यद्यतिदेशस्यापेक्षा न भवेत्तदा ज्ञापकानुपयोगभावो न्याय्यः स्यात्तया तु नास्ताति भावः । हागसिद्धत्वेनेति । पदसंज्ञाप्रयोजकशास्त्रदृष्ट्यादित्यादिः ।

भावप्रकाशः ।

अन्यस्यासन्ननिर्देशेनैव प्रतिपादयितुमेतत्प्रयोजकं धृत्वा ‘सूचीपर्वेशे’ इति न्यायेन मूलच्छेदं कर्तुं च शक्यं ते—नन्वित्यादिना । जातपदत्वेति । यथोदेशपक्षे मविष्यति किञ्चित्त्वमिसिन्धुमात्रेण प्रवृत्त इति भावः । अतिदेशेनैवेति । प्रत्ययलक्षणेनैवेत्यर्थः । इत्यन्या सकारे सति विसर्गाभाष्यं तल्लुकि तत्र कर्त्तव्ये सान्तनिष्ठत्वरस्य तद्दृष्ट्या तस्य सिद्धत्वेन रान्ने दीर्घमिति भावः । सुलोपे इति । तल्लुकोत्तर्यः । एकदेशेति । लौकिकेनेत्यथ । तत्रानभिद्धत्वादिति भावः । समत्वादिति । अग्निरित्यत्र प्रवृत्तस्य तेन न्यायेन तत्त्वस्य तत्र सोलभ्यात् । तथा च ज्ञापकानुपयोग इति भावः । लभ्येति । परम्परयेति भावः । तत्र स्यान्न्यादेशयोः रविसर्गयोरसिद्धत्वमत्र इत्यस्यैव तथा चाणुरपीति न्यायेन सिद्धस्यानिके कार्ये तेन तत्रात्तचारितार्थानसिद्धस्थानिके तत्राभावात्प्रवृत्तिः । एव च सामर्थ्यात्प्रवृत्तिर्युक्तेति भावः । तस्येति । अकिञ्चित्करत्वेत्यर्थः । तथा चोपपन्न्यापि ज्ञापकोपयोगः सामर्थ्यात् प्रवृत्तिरिति वैषम्यमुक्तमिति भावः । ननु पुनरित्यादी तैमैव तत्रेऽप्यग्निरित्यादी त विनाऽन्यथापि तत्त्वमिति वैषम्यमिति चेत्तर्हि वैपरीत्यमेव वक्तुं युक्तमित्याह—किं च इत्यासिद्धत्वेनेति । पूर्वजासिद्धमित्यस्यातिदेशत्वेपि यथा तद्दृष्ट्या नासिद्धत्वमग्निभागां तदप्यत्र स्पष्टम् । तथा च न ि रजतग्रन्थप्रवृत्ता प्रवृत्तिः शुक्ति न गोचरयतीति न्यायेन आद्यमानपदत्वस्य रान्ने एव पर्यवसितत्वेन इत्यस्य विसर्गाभाष्यदृष्ट्या सिद्धत्वेन तत्सोलभ्यं तत्र तु लुकि सिद्धत्वमिति भावः । नन्विदं कार्यकारे यथोदेशे वा ि नाव । तत्र संज्ञाया विसर्गदेशस्थत्वेन तत्रेऽप्येव प्रत्युत्तसिद्धत्वेन तत्रागतं “पूर्वत्र” इति सूत्रस्य पूर्वग्रहणेनाप्रदोनेन इत्यासिद्धत्वात्, तत्र तदनङ्गीकाराच्च । मान्यः । तथासिद्धत्वेऽपि सकृत्प्रवृत्तैव कार्यसिद्धिरिति सिद्धा- सरला ।

करणेनान्वयः, सम्भवति सामानाधिकरण्येनान्वये वैषधिकरण्येनान्वयस्यान्याथाश्रयत्वादिति मवः । अकिञ्चित्करत्वादिति । ‘अग्निः’ इत्यत्र ‘पुनः’ इत्यत्र चोपपन्न्यापि स्थानिवद्भावापेक्षात्तुल्यत्वेऽपि पूर्वोदाहरणे स्थानिवत्सूत्रोद्देश्यस्य स्वरूपादेशस्थैवानभिद्धतया उद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तिरेव नास्ति इति तत्त्वस्य प्रवृत्तिरेव सम्भवति ‘पुनः’ इत्यत्र तु सुलोपऽभ्ययादिभिरन्वेन “अन्यथादात्तुपः” इत्यनेन युक्ति सुष्पादेशस्य सिद्धत्वोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तिरस्तीति तत्त्वस्य प्रवृत्तिरसम्भवं इति नातिदेशापेक्षणभावेनाऽकिञ्चित्करत्वात् वक्तुं शक्यते इत्युक्तेः—किञ्च इत्यासिद्धेति । सुष्ठममिति । अग्निः

शब्दरत्नम् ।

किं च विसर्गस्याभ्यल्परकवृत्तिप्रत्ययत्वस्य स्याभ्यल्धर्मत्वेन तदतिदेशप्रवृत्तिरिति प्रत्ययरूपो विसर्गो दुर्लभः । स्पष्टा चेवं रीतिः 'भोमगो--' (पा०सू० ८।३।१७) इति सूत्रे भाष्ये । किं चैवं सामानाधिकरण्ये 'असोः' इति वक्ष्ये ऽप्रत्ययप्रवृत्तौ व्यर्थं

इति ।

पुत्रज्ञापकवर्णनपरशब्दासङ्गतिरिति मूलशारोक्तिमपि खण्डयति—किञ्चेति । सूत्रे भाष्ये इति । स्फुटीभवत्यति सत्रैवेत्यतः । एव सामानाधिकरण्ये—व्याख्यादशोक्तसामानाधिकरण्ये । न-चासोरिति न्यासेऽपि पदलाघवाभाव इति वाच्यम् , सूत्रोपास्य प्रत्ययप्रत्यय-दावच्छिन्ने शक्यस्य सुमात्रपरत्वे लक्षणायां ज्ञानगौरवम्, असोरिति न्यासे तु न लक्षणेति लाघवस्य सत्त्वात् । ननु न मया लक्षणाऽऽश्रीयते किन्तु शिवमात्रस्य पूजनकाले चैत्रो देव-भावप्रकाशः ।

न्तात् तदतिदेश विना तदभावात् । प्रत्युत्र विसर्गदृष्ट्या स्वस्वामिदत्त्वेनेष्टसिद्धयभावे तत्रानिदेशेन पदत्वे कार्यकालपञ्चाङ्गीकारेणासिद्धत्वाभावेन त्रशीलभ्याम् । एव च विशेषवैपरीत्याभावोः सत्त्वेन युक्तमेव मूलमत आह—किं च विसर्गंति । एतेन मूलरीत्या रामादेत्यादौ मुपवदेवात्र प्रत्ययत्वस्य सौलभ्यमुक्त्वा दोषारोत्या द्वैभ्यगाशक्यत्वं तस्य 'एट् ईटि' इत्यप्रैवानाश्रयणोक्तिक्रियत्वादन्यथा ऽप्रे-वापदावेन विसर्गानुपत्तिरिति मन्दोक्तमपास्तम्, पदत्वस्या-वधोक्तेश्चेति भावः । स्पष्टेति । स्फुटीभव-त्यति शक्यत्वेव । एतेन तद्भाष्यात्तवालाभेनेदं चिन्त्यमिति मन्दोक्तमपास्तम् । ननु मूलमठेऽसाधारणत्वं निवेशेन नार्थ दोषोऽत आह—किं चैवं सामानाधिकरण्ये इति । व्याख्यादशोक्तरीत्या सामानाधि-कारण्ये इत्यर्थः । वक्ष्यमाणरीत्या सामानाधिकरण्ये तु न दोष इति भावः । सोरिति । मात्राभाव-स्यासार्वात्रिकत्वेऽपि पदलाघवाभावेऽपि सामान्यस्य विशेषपरत्वे गौरवेण तत्रोऽत्र ज्ञानलाघवात् पिपठोः कृतमित्यादावस्यासिद्धत्वाद् बोरिति दीर्घं एवेति भावः । ननु त्रौहि मुनाति त्रौहिमुत् समाचष्टे त्रौहिस्तेन सरला ।

शक्यवस्थार्या इत्ये जातेऽपि 'मुत्तिष्ठन्त पदम्' इति पदसद्भाष्ट्या स्वस्वामिदत्त्वेन सुबुद्धेरेव सत्त्वात्-शक्यत्तेः सुलभतया पदत्वं सुलभमिति भावः । वस्तुतस्तु सहायाः कार्यकालपक्षे विधिदेशसत्त्वेनात्र विधिशास्त्रस्य 'खरवमानयोर्विसर्जनीय' इत्यस्य स्वस्वामिदत्त्वात्पेक्षया परत्वेन तत्रत्यस्य पदसद्भाष्ट्यास्य दृष्ट्या स्वस्वामिदत्त्वं न सम्भवति, यथोद्देशपक्षे तु भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमित्यभिमतम्भवात्त्रेण पदसहाया. 'अग्निस्' इति दशायामेव प्रवृत्त्या इत्ये कृतेऽतिदेशपेक्षायाः सर्वथाऽपेक्षणीयत्वात्कैरसम्भव-इत्यस्येतादह—किञ्च विसर्गंति । 'भोमगो' इति सूत्रपरमाप्तोक्तरीत्या अस्तव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्था-नितासामानाधिकरणधर्मनिमित्तके कार्ये न स्थानिवदिति 'अनन्विषो' इत्यस्यार्थस्वीकारेण प्रवृत्तौ विसर्गस्य रेपरूपाल्मात्रस्थानिकादेशतया अस्तव्याप्या धर्म. रत्वं तदवच्छिन्नान् स्थानिता रेफे तत्सामानाधिकरण्यो-धर्मः प्राथम्यत्वं तन्निमित्तकं पत्वप्युदात्त कान्ये तद्विषयेन स्थानिवत्प्रवृत्तिरिति तदाशयः । वस्तुतस्तु 'अनन्विषो' इत्यस्य अस्तव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितासामानाधिकरणधर्मेण साक्षादवच्छिन्ना या उद्देश-इत्यथा साद्गुणोद्देशपत्तौ कार्ये नर्तन्ये स्थानिवत्त्वर्थपरं इत्यस्यादियुक्तवानिक्वामाप्यप्रामाण्येनावदयम-ज्ञोक्तवत्त्वस्य स्थानिवत्सूत्रन्यायानावसरे सत्त्वेन प्रकृते पत्वस्य साक्षात्प्रत्ययत्वधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताक-त्वामावेन निषेधाप्रवृत्तिरिति स्थानिवत्त्वेन रेफवृत्तिप्रत्ययत्वस्य विसर्गं सुलभतया प्राथम्यरूपविमर्गं, सुलभ-इत्यस्येतादह—किञ्चेवं सामानाधिकरण्ये इति । प्रत्ययमित्यो यो विमर्गस्तस्य पत्वमिति 'वाक्य' इत्ये दशोक्तरीत्याऽन्वये इत्यर्थः । व्यर्थमिति । प्रत्ययरूपस्य विसर्गस्य सूत्रानिक्तत्वं सम्भवेन तस्य 'असोः' इत्युत्तरं वारत्वेन सामान्यस्य प्रत्ययप्रत्ययस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः । वस्तुतस्तु अग्निंसात्—श-शान्निधि द्विषे उदन्तात् किपि सौ हल्छयादिरोपे 'अग्निस्' इत्यवस्थार्या इत्ये विसर्गं तत्र. करोतिशब्दे परे 'अग्निः करोति' इत्यत्र सातिप्रत्ययावयवसफारस्यानिकविसर्गस्य मुमित्रत्वेऽपि प्रत्यय-

शब्दरत्नम् ।

स्यात् । किं चैवं "नित्यं समासे-" (पा०सू०८।३।४९) इति सूत्रे "अनुत्तरपदस्यस्य इत्यस्य वैषम्यम् । परमसर्पिःकुण्डिकेत्यादावनेन पत्वदप्य दुर्वारत्वात् । किं चैवं "नित्यं समासे-" (पा०सू०८।३।४९) इति सूत्रस्यभाष्यासङ्गतिः । तथा हि, अया-व्युत्पन्नं प्रातिपदिकं सर्पिशादि ततो नित्ये प्राप्ते "इसुसोःसामर्थ्ये" (पा०सू०८।३।४९) इति विभाषा आरभ्यत इति हि तत्रोक्तम् । प्रत्ययत्वपर्याप्त्यधिकरणमित्यस्येत्यर्थं तु व्युत्पत्तिपक्षे ऽपि नित्यपत्वप्राप्तेरयाव्युत्पन्नमित्यादेरसङ्गतिः स्पष्टैव । अत्र भाष्येऽप्येति यद्यर्थः । तेन सर्पिषा यजुषेत्यादौ पत्वसिद्धये व्युत्पत्तिपक्ष एव न त्वसाविति सूचितम् ।

भैरवो ।

स्पृजयतीति वाक्यप्रयोगे कृते प्रकरणेन देवत्वेन देवविशेषपरोधकता यथा देवशब्दस्य तथात्र-त्यप्रत्ययपदस्यापि भविष्यतीत्यत आह—किञ्चैवं नित्यमिति । एवम्—उक्तरीत्या सामानाधि-काण्याद्वीकारे । अनेन पत्वस्येति । व्युत्पत्तिपक्षेऽपि विसर्गस्य प्रत्ययभित्तस्वसत्त्वात् ।

एवम्—उक्तो ऽर्थः । एतेन नित्यं समास इति सूत्रस्यमनुत्तरपदस्यस्येत्युत्तरार्थमिति कल्प-नायामपि भाष्यविरोधः स्फुट एवेति दशितम् । तेन—यद्यर्थकस्याथशब्दस्योपादानेन । अस्य सूचितमित्यन्वयः । पत्वसिद्धये—"आदेशप्रत्यययोः" इति सूत्रविहितस्य पत्वस्य सिद्धये । त्वसाविति । अव्युत्पत्तिपक्ष इत्यर्थः । एवञ्चेत्सुसन्तं नित्यपत्वाप्राप्तिरेव फलिता, सा त्वद्री-त्याऽयुक्ता स्यादिति भावः । इदम्पररीत्या । अव्युत्पत्तिपक्ष एवेति पक्षे तु बाहुलकत्वेन पत्वस्य भाष्यप्रकाराः ।

कुर्वन् शीघ्रिभूतमित्यादौ पत्वसिद्धये तदावश्यकम् । न च 'प्रत्ययाप्रत्यय' इति परिभाषया तत्रापि निर्वाहः वर्णमाली तदप्रवृत्तेरस्यैत्र्य कैयटे स्पष्टत्वात्तस्या लक्षणात्पत्त्वाच्च । अत्र आह—किं चैवमिति । उक्तसामानाधिकरण्याद्वीकारे इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । पत्वस्येति । व्युत्पत्तिपक्षेऽपि त्वद्रीत्या विसर्गस्या तद्वत्त्वं नित्यप्रमाण कुर्वन्तः सूत्रकारस्य तत्रिविधार्थकतया सार्थक्यस्यानभिमतत्वादिति भावः । ननु न तन्मात्रस्य वैषम्यम्, उत्तराप्रत्वात् । अत्र एव सूत्रवैषम्यमित्याशयोऽपि न । नचैवमपि योगविभागो व्यर्थ इत्याशयः, तर्हि त्वद्रीत्या पदस्येऽपि पत्वत्वानेनैव सिद्ध्या नित्यप्रमाणस्य स्पष्टार्थयोत्पत्तये तस्यैव निषेधाथकतयाऽनेन तस्या दुर्वारत्वात्तस्य साफलयादत्त आह—किं चैवमिति । नित्ये इति । अनेनेति भावः । इतिशब्दे । कैयटासङ्गति सूचयितुं तद्रीत्या व्याचष्टे—अत्रेति । तेन—तदर्थंकेन तेन । सूचित-मित्यन्वयोऽस्य । पत्वस्येति । "आदेशप्रत्यययोः" इत्यनेनेति भावः । समास इत्यादिना उत्सर्ग-भावः । त्वसाविति । अव्युत्पत्तिपक्ष इत्यर्थः । एव चेत्सुसन्ते नित्यपत्वाप्राप्तिरेव तद्वन्त्यात् फलिता सा त्वद्रीत्या ऽयुक्ता स्यादिति भावः । अत्रत्य नस्व तु अन्यतोऽनुपन्नेयम् सिद्धान्त नुवन् उपसहरति—

सरला ।

भित्तत्वाभावेन तत्र पत्ववारणार्थंनया प्रत्ययप्रवृत्तस्य नवैषम्यप्रसङ्ग इत्यर्श्वरत्त आह—किञ्चैवं नित्य-मिति । दुर्वारत्वादिति । सर्पिशादिशब्देषु विसर्गस्य प्रत्ययरूपत्वाभावादिति भावः । वस्तुतस्तु परम-पूर्वकमदत्तशब्दस्य षष्ठ्यन्तस्य किञ्चिदशब्देन समासे "षष्ठ्या भाष्ये" इत्यनेन षष्ठ्या अनुक्ति "परमाभ्याम्" इति जाते ततो गिचि टिकोपे क्विचि च सौ मुलोपे तत्र कुण्डिकाशब्देन समासे परमाभ्याः कुण्डिका इत्यत्र पत्वस्यासिद्धत्वात्त्वे विसर्गे च विसर्गस्य प्रत्ययरूपत्वेन तत्रास्याप्राप्त्या पत्ववारणार्थं मनुत्तरपदशब्दस्य सार्थक्यादित्यर्थेत्वात्—किञ्चैवं नित्यं समासे इति सूत्रस्यभाष्यासङ्गतिरिति । यदि तु "इसुसोः सामर्थ्ये" "नित्यं समासे" इत्यत्र प्रतिपदोक्तयोरेव इसुसोः "लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रति पदोक्तस्यैव ग्रहणम्" इति परिभाषावलेन ग्रहणमिति न 'परमाभ्याः कुण्डिका' इत्यत्र पत्ववारणायानुत्तर

तस्माद्न प्रत्ययपदं तत्सम्बन्धिपर प्रत्ययसम्बन्धिभ्रमस्य विसर्गस्येत्यर्थं उचित । अत एव कविभि कृतमित्यादौ न दोषः । "नित्यं समासे—" (पा० सू० ८।३।४६) इति सूत्रस्यानुत्तरपदस्थस्येत्यस्य, कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठस्य चैतदर्थज्ञापकसैवोचितेति चेत्प्रत्ययम् । व्याख्यादशानुमारेणैतदुग्रन्थसत्त्वात्, तद् व्यनय-वदयति-नातीयादुत्तम्यमिति भैरवी ।

सिद्धिरित्यन्यतोऽनुमन्येयम् । तस्माद्—उक्तभाष्याक्षरस्वाररत्यान् । प्रत्ययसम्बन्धीति । प्रत्ययावयवमित्येत्यर्थं । एतेन 'अग्निं करोति' इत्यत्र प्रत्ययसम्बन्धिप्रकृतिप्रत्ययसमुदायभेदस्य विसर्गो यत्त्वाद्दोषः स्यादेवेति भावः । आदिना 'पञ्च काष्ठैः' इत्यस्य सङ्ग्रहः । उक्तमेवार्थेन्द्राढ्याय पुनराह—नित्यं समासे इतीति । अनुत्तरपदस्थस्येत्यस्योत्तराद्यत्वमुक्तमेवात्त आह—कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठस्यापि व्यपेक्षायान्नित्यार्थतया चारितार्थ्यमस्त्येनेत्यत आह—वेति । एतेनोक्तभाष्यपरिग्रहः । एतदप्येति । मौल्यन्थेत्यर्थं । तथाच प्रत्ययपदस्य प्रत्ययावयवलक्षणया सामानाधिकरण्येनान्वय एवोचित इति सिद्धम् । वस्तुतस्तु प्रत्ययावयवस्येति प्रसन्नप्रतिषेध एवोचित । अत एव 'अग्निं करोति' इत्यत्र प्रतिषेधात्मककार्ये भावप्रकाशः ।

तस्मादिति । उक्तभाष्यासङ्गतिरूपहेतोरित्यत्र । परमिष्य एव वेति शेषः । प्रत्ययसम्बन्धीति । तदवयवमनेत्यत्र । अ यथाग्निमित्यत्र दोषावतरणात् । तत्सम्बन्धिमुदायादिभेदस्य विसर्गो सत्त्वात्तादात्म्यस्यासम्भवादिभिर्भाष्येन । अनेन साधवाप्युदास सूचितः । एतेन प्रत्ययमित्यत्रावयव इति पद्युदासेऽर्थ इति । वस्तुतः प्रसन्नप्रतिषेध एव । अत एव तद्विषयस्येति शब्दार्थे तथाविधत्वमपि सुलभम् । पद्युदासे स्वतन्त्रावयव प्राप्नोतीति च इदञ्चकारनाकरोक्तमपास्तम् । भाष्येऽग्निं करोतीत्यादावपि तद्विषयमुदायसम्बन्धिभेदेन परत्वात् । अ त्वेति निमित्तरूपकार्यस्यैव तत्र ग्रहणेनात्र प्रत्ययस्य स्यात् भूतस्य शास्त्रीयत्वेन तदतिशेदे इतिदिश्यमानेत्युक्तं वा कारणमभवे गौरवात् । मुख्यं शेषे तत्र सूत्रस्यैवफलमाह—अत एवेति । आदिना पञ्च काष्ठैरित्यादिसंग्रहः । उक्तमेवार्थे दाढ्यायाह—नित्यं मिति । तस्योक्तरीत्या साध्यादाह—कस्कादिष्विति । व्यपेक्षया नित्याद्यथा साध्यादाह—अत इति । तेनोक्तभाष्याप्रत्ययग्रहणयो संग्रहः । अनुबन्धविशिष्टस्यासोरित्यस्य पाठेन ग्रीह्यपुत्रादिभिर्यादावदोषात् सैषामनभिधानस्य बह्यमाणात्वाच्च । एतेन तादृशे दिक्करोतीत्यादौ परत्वात् तत्सफलमिति मनोक्तमपास्तम् । चित्तेति । कविभि कृतमित्यादिप्रयोगात्प्रत्ययसिद्धः । अत एव सामर्थ्यं किं तिष्ठत् सर्पि विव इतिमिति प्रत्युदाहरणसङ्गतिः । किं च तत्सामर्थ्यादुत्तरपदे एतदप्रकृतिकल्पनात् लक्षणापूर्वकं तथाचयस्यैवोचितेति । बाधवत्त्वनातो लघुत्वात् । सर्पिष्कुण्डिकाशब्दस्यापीयमेव गतियुक्तः । तस्यापि बाधवत्त्वेन साध्यात् । अ यथाऽव्यपेक्षायामनेन व्यपेक्षायामित्युक्तिरिति सिद्धे शास्त्रबाधकत्वं बाधमितिगौरव स्पष्टमेव । एवं च व्यपेक्षार्था नित्याद्यत्राति परममूलमयुक्तमेव । तद्व्यनयन्यवयविति— "अप्रत्ययस्यैव" इत्यादि । एतेनेदुदुपधी मिव साहचर्यात् तृतीया पञ्चमी पञ्चो तद्विद निव तावयवमिच्छी गृह्येते । यद्वा यत्तरयाग्रहणापकर्षणं व्यवहितविभाषया नानिप्रसङ्ग इति मा-योक्तिरतदनुरोधिनीति एव नितम् । ततो मल्लपक्षस्यैव लघुत्वा-यात्यस्यान्वेति भावः । एतेन मूलोक्तसामानाधिकरण्यव्यावृत्तः । सत्यमिति । मर्धाङ्गीवारे । एतदुक्तसामानाधिकरण्याङ्गीकारेऽपि रीति मा नैति भावः । एतदुग्रन्थेति । "अप्रत्ययस्यैव तु" इत्यस्य "चरितार्थ" इत्येत्यत्र । अत एव तत्र स्यात्तारिति । मूलश्रुतोपीदमेवेतिमिति व्यनयसाह—तद् व्यनयन्निति । मनुक्तार्थे ऽत्र मूलोक्तार्थाङ्गीकारवत्त्वोक्तार्थाङ्गीकार इत्यतीवैयुक्ति सफला, मूलोक्तार्थे तु तादृशनिष्कलेति भावः । एतेन सप्तम्यप्रतिषेधं वैयक्तिक

५७) इति त्रिपाद्यां न प्रवर्तते । एवं च "पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवन्" इति सिद्धान्त

दन्दरत्नम् ।

न प्रवर्तते इति । अत एव तिरश्चेत्यादौ तस्य श्चुत्वसिद्धिः । एतच्चेष्टानुरोधेन संयो-

मन्वो ।

कर्तव्ये स्थानिवद्भावस्य प्रवृत्तिरपि सुपरादा । अत एव-"अच. परस्मिन्" इत्यस्य त्रिपाद्या-
मप्रवृत्तेरेव । श्चुत्वसिद्धिरिति । अन्यथा ऽहोपत्य स्थानिवत्त्वात्तत्र स्यात् ।

ननु "न पदान्त" इति निषेधेन सिद्धिः ? निषेधविधायकसूत्रदृष्ट्या त्रिपाद्या अतिद्वत्व
न्तु वक्ष्यमानस्यम्, द्विवचनादिपङ्कतात् । अत एव "न पदान्त" सूत्रमाध्ये वेतस्वानित्यत्र
स्त्वप्राप्तिमाशङ्क्य 'पदेऽन्त.' इति सप्तमीसमासेन समाहितम् । नच सुबुत्पत्तेः प्राक्समासे पर-
स्य पदस्वाभावेन कथमत्र निषेधस्य प्राप्तिः । धनक्रांत्याद्यर्थेकारकाद्ये गतिकारकानामित
वचनस्य क्वचिदप्रवृत्तिस्वोकारात् । अत एव 'गोचा' इत्यादाववडादेशो न । गाचेत्यादिसि-
द्ध्यर्थं पद इत्यस्य पदत्वयोग्यपरताया आश्रयकत्वाच्चेत्यत आह—भादाविति । तेन "राज्ञ" इत्यादिसिद्धयः । एतच्चेति । "अच. परस्मिन्" इत्यस्य त्रिपाद्यामप्रवृत्तिरित्येतच्चेत्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

रूपमेव हादत्तौक्त युक्तम्, न मूलक सामानाधिकरण्यम्, सर्पिष्करोतीत्यत्र वैकल्पिकत्वेऽपि ति-
ष्ठतिवत्याद्युक्तपरबुदादश्लेषेनेन नित्यवत्त्वापत्तेः । अन्त्युत्तरताविष्टापत्तिस्तु न, पञ्चान्तरे दोषत् । किं च
श्चुत्तोरित्यस्य सर्पिष्करोतीत्युदाहरणेन तस्यैवात्रेष्टवानुमानात् । अन्यथा पक्षभेदेन विकल्पसिद्ध्या
नदसङ्गतिः स्पष्टैव । किं च तत्रानेन ए-वस्येष्टवे कस्मादपि सर्पिष्कुण्डिकेत्यादि त्वदुक्तिविरोधः ।
किं चेत्तः प इत्यस्य सर्पिष्पाशमित्युदाहरणासङ्गतिरनेनैव तस्मिन्नेति ऋण्डनकृष्णधातुकम्, इदुस्या
मप्रत्ययस्यैव पिङ्ग उपधाग्रहण नित्यं य इदुत्पद्यतइत्याभय तेन कविमिरित्यादौ न दोषः, तस्मिन्-
स्यादौ तदभावादिनि मूलक सिद्धत्वज्ञापकं वैयधिकरण्येनान्वयेऽसङ्गत स्यादित्याशङ्क्य न मुने इति
योगविभागात्तरिन्दिरिति च दण्डयुक्तं च, "सामानाधिकरण्य वाचनिकं न्यायसिद्धं वा ? नापः, तथावच-
नस्य बोधादावभावात् । नान्यतः । उक्तलक्ष्यविधिने लाघवमन्वत्त्वापि तस्य बाध्यत्वात् । अन्यथा
प्रसव्यप्रतिषेधोच्चेदापत्तेः । न च पुला नेन भाष्यविरोधः । अन्त्युत्पत्तिपक्षे दोषात् । पञ्चान्तरे त्वाधिक
निषेधानुवादः । कस्मादपि आनुपुत्रग्रहणं च विषयं तज्जापकशरपरमाथ्य तु काका बोध्यम् । यदा
तद्वैयधिकरण्यमेव शापयति न प्रतिषेधम् । अत एव परमसर्पि.कुण्डिकेत्यादि सङ्गच्छत इति वैयधिकरण्य
मेव रणायम्'-इति रत्नाकरोक्तं च, मूलक सामानाधिकरण्यमेव युक्तमिति साधयितुं "मुखमस्ति" इति
न्यायेन यत्किञ्चिन्मन्दाक्त चापालम् । भाष्ये टोकोत्तरीत्या दोषामभावात् । द्वितीयैर्गणित्यादौ एत्वापत्तेः
राम इत्यादावकारो-धत्वात् प्रियचत्वा इत्यादौ तच्चेन चतुष्कपाल इत्यादौ तदनापत्तेश्च । इयवरत्मुत्रे
उपधाग्रहणस्य खण्डित्वाच्च । योगविभागस्यापामागिकत्वाच्च । तथात्ववेपि 'सरे' सत्रपदा"इतिन्या-
येन शापकमद्वैतश्च । तुनीयेयुक्तात्तरत्वात् । तुर्वेऽनुवादस्यैव मिथोविरुद्धत्वेन कर्तुमशक्यत्वादितिमेव
ध्वनयितुं वक्ष्यति 'अलमिति'इति बोध्यम् । तिरश्चेति । ननु नपदान्तेति निषेधेनैव सिद्धिः । न च
विधिदृष्ट्या सिद्धत्वेत्येतद्दृष्ट्याऽसिद्धत्वमेवेति वाच्यम्, द्विवचनादिसावर्त्येण तथैवाज्ञाकारात् । अत एव
वेतस्वानित्यत्र स्त्वप्राप्तिमाशङ्क्य सप्तमीसमासेन समाहितं भाष्ये । नचैव तदप्राप्तिरेव परपदस्यागदृष्ट
त्वाभावात्, शेषपदादश्चेः क्रिपि गतिकारकस्थानिनः प्राक् सुबुत्पत्तेः समासादिति वाच्यम्, तस्यानित्य-
त्वेन सुवन्ते समासे तत्प्राप्तेः । अत एव गोचेत्यादिसिद्धिः । अन्यथा अचरुत्पत्तिः स्पष्टैव । उचरपदते
चेत्यस्य तु प्रागुत्तरीत्या प्राप्तिः । अथ तदनित्यत्वे मानाभावः, किं तु बहुलग्रहणाकारकाद्ये क्वचित्
सुवन्तेनापि समासः यथा सादितस्य धनक्रांत्यादाविति सूत्रे तथापि गोचेत्यादाय 'पदे'इत्यस्य पदत्वयोग्य-
परताया आश्रयकत्वेनात्र तत्प्राप्तिनिष्पत्त्यैव । न पदान्त सूत्रमाध्यन्ध्यत्र मानमत्र आह—आदाविति ।
तेन राश इत्यादिर्मग्रहः । ननु शापकस्य कुण्डोः परत इति पक्षेपापेक्षतेपित्यत्राचनिकत्वे तस्य दोष
इति कस्य निषेधात्त आह—एतच्चेष्टेति । अर्थं च मूलीयप्रवृत्तिपदसुबिज्ञेऽपः । वस्तुनः स चतुष्कस्य

लक्ष्युक्तिमूलको न तु वाचनिक इति प्रपञ्चितं शब्दकौस्तुभेऽस्माभिः । नन्वेवं मातुः कार्यमित्यादौ पत्वं स्यादिति चेत् ? न, कस्कादिषु भ्रातृष्पुत्रशब्दस्य पाठेन

शब्दरत्नम् ।

गादिलोपलत्वणत्वातिरिक्तविषयं, तेन तत्र स्थानिवत्त्वं भवत्येवेति "तस्य दोषः" इत्याद्यपि न वाचनिकमिति भावः । मातुः कार्यमिति । सिद्धान्तव्याख्यानैर्ऽयत्र दोषः । तथा हि, सकारसन्निधावकारो नैव प्रत्ययः समुदायनिवेशितत्वात्प्रत्ययत्वस्येति तदादेशस्योरः प्रत्ययत्वाभावेन विसर्गस्य तत्सम्बन्धित्वाभावात् । यस्तुत्वे कृतेऽवशिष्टः सकारः प्रत्ययसञ्ज्ञकः, स लुप्त एव । न च "अन्तादिष्वच" (पा० सू० ६।१।८५) इत्यस्य पूर्वस्य परस्य समुदायस्थान्तादिभ्यां वर्णाभ्यां पृथगवस्थिताभ्यां ये व्यवहाराः प्रत्ययत्वात् दृश्यन्ते एकादेशविशिष्टत्वात्पाठ्यादुर्लभस्य प्रत्ययत्वस्य लुप्ततया एकदेशविवृत्तन्यायेनो-
भंसी ।

अयञ्च प्रपञ्चितपदानुवादः । वस्तुतो "न पदान्त" सूत्रे द्विवचनादिग्रहणेन वनिघटितान्यात्तिदेष्टानान्निर्वापान्प्रवृत्तिर्भवत्येव । अत एव 'अमो क्षीरेपण' इत्यादिसिद्धिरिति लुप्तोभविष्यति । द्विवचनादिग्रहणन्तु न्यायसिद्धानुवादः । "तस्य दोषः" इति तु वाचनिकमिति बोध्यम् ।

मूले—नन्वेवमिति । एवम्—प्रत्ययभिन्नस्येति रीत्या सामानाधिकरण्येन व्याख्याने । एव स्यादिति । विसर्गस्य प्रत्ययभिन्नत्वादिति भावः । अत्रैवमित्युपादानेन प्रत्ययपदस्य प्रत्ययसम्बन्धिनि लक्षणपक्षे नायन्दोष इति भ्रान्तिः स्यात्तन्निवारणाय—मिदन्तेति । अकारः—असोऽवयवाकारः । समुदायनिवेशितत्वात्—असिति समुदायस्यास्तत्वात् । तदादेशस्य—अफारादेशस्य । अस्याकारादेशत्वेऽपि "द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः" इति न्यायेन ऋवर्णादेशत्वमतीति रपरत्वस्य सिद्धिः ।

"सर्वे सर्वपदादेशाः" इति न्यायानुसारिगमाशङ्कान्निराचरे—नचान्तादीति । प्रत्ययतयेति । भावप्रकाशः ।

न्यायसिद्धानुवाशेतिदेशान्तराणां वतियुक्तानां त्रिपाणां प्रवृत्तिबोधनाय नपदान्तेष्वत्र द्विवचनादिग्रहण-
वत् । तत्कल त्वमो क्षीरेपणेत्यादिनानुपरमेव स्फुटोभविष्यति । इदं तु वाचनिकमेव । योगविभागस्तु माथे न दृश्यते । अत एव सिद्धकाण्डे वातिककृताश्च "नलोपः" इति सूत्रं च सूत्रकृताः । माग्योक्तिस्तु क्षीरेस्तुमानुसारिणी । स तु चिन्त्य एवेति बोध्यम् । तद्वचनव्यञ्जक—इतिभाव इति । अन्यथेति बोध्य-
मित्युचिष्यमिति दिक् ।

यत्तु कस्कादिषु भ्रातृष्पुत्रशब्दग्रहणं शापकमेकादेशनिमित्तात्प्रतिषेधस्येति भाष्योक्तं शापक-
मूलोक्तपक्षसाधकम् । अन्यथा एकादेशस्य परादिवत्त्वेन ग्रहणात्प्रत्ययसम्बन्धतया तत्सम्बन्धित्वेन विस-
र्गस्य पत्वाप्राप्त्या तदसंगतिः स्पष्टैव । लुप्तोऽत्र प्रत्यय इति भाष्यमुपादाय सन्निधावनेन प्रत्ययत्वं
न लभ्य समुदायनिष्ठत्वात्तस्येति कुतस्तदादेशे तत् त्वे कृतेऽवशिष्टस्य प्रत्ययसङ्गोऽपि लुप्त इति भाव-
इति कैयटोक्तं तु चिन्त्यम् । तत्रैव त्रिषु तपात्वेपि तस्मिन् लुप्तेऽवशिष्टस्य सम्भावनया प्रत्ययत्वानुपायात् ।
अन्यथा यातिरित्यपि न स्यात्, वरैग्रहणं चानर्थकमापद्यत । तस्मादेकादेशस्य परादिवत्त्वेन ग्रहणादुर-
प्रत्ययत्व दुर्वारमिति शनकारः । यद्यपि मूलोक्तपक्षे प्रवेक्तुमाभ्यसमनस्तथापि प्रत्येकं सयोगसंघेनि दृ-
वदफलः । वैयधिकरण्यपक्षस्तु क्रीत्या भावश्यक एवेति दण्डी च । तदुभयमप्ययुक्तं, फलसत्त्वे सम्भा-
वनया तदाश्रयणस्य तस्यै तदभावात्, एवमभ्यन्तवत्त्वस्य त्रिपाद्यामप्रवृत्तेश्च, बह्व्ययान्तराद्याऽस्य सक-
रत्वाच्च, तथा वैयधिकरण्यानाश्रयणाच्च । तदेतद् ध्वनयन्नाह—सिद्धान्तेति । लक्षणया सामाना-
धिकरण्येपीत्यर्थः । दोषः । पत्वापत्तिः । यस्तुत्वे इति । सत्वर्थः । यदागमा इति न्यायेनेति भावः ।
कैयटोपरि नारायणरत्नाकरोक्तं दोषमुद्धरति—नचान्तेति । मुलभतेति । रासस्येति सवरथासिद्धत्वात्

इसिद्धसोरत उकारात्परस्य पत्वं नेति ज्ञापनात् । एवं च 'अप्रत्ययस्य' इत्येतदपि

शब्दरत्नम् ।

रित्यस्य प्रत्ययतया न दोष इति वाच्यम् । त्रिधाया असिद्धत्वेन तत्रान्तवत्त्वाप्रवृत्तेः ।
 स्थानिवशत्वेन तु न निर्वाहः । उपात्तस्य स्थानिनो ऽकारस्य प्रत्ययत्वाभावात् । प्रत्यय-
 सम्बन्धित्वं तु न स्थानिवशत्त्वलम्बनशास्त्रीयत्वात् । "सर्वे सर्वपादेद्या" इति न्यायेन
 मातृ असित्यस्य स्थानित्वेऽप्यसित्यस्य स्थानित्वालाभेनोसित्यस्य प्रत्ययत्वमलम्ब-
 मिति । एतदेवाभिप्रेत्य प्रकृतसूत्रे "उरण् रपरः" (पा० सू० १।१।६१) इति सूत्रे च
 भाष्ये उक्तम् "इह कस्माच्च भवति पितुः करोति, "अप्रत्ययस्य" इति पत्वं प्राप्नोति,
 अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते, प्रत्ययविसर्जनीयश्चायं, लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविसर्जनीयो
 "रात्सस्य" (पा० सू० ८।२।१४) इति" । लुप्यतेऽत्रेत्यादेरयमर्थः—प्रत्ययविसर्ज-
 नीयत्वेन यस्तत्रामिमतः स लुप्यते स दृश्यते स्थानिनः प्रत्ययस्यैव लोपादिति बो-
 द्यम् । ज्ञापनादिति । त्रिधायामन्तवत्त्वप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेति भावः । अत एव 'अमो,
 भैरवी ।

नदश्वयसस्य प्रत्ययावयवतया तदादेशस्य विसर्गस्य तत्त्वसत्त्वेनेति शेषः । ननु स्थानिव-
 त्सूत्रस्य प्रवृत्तिरुपादितेति तन्नोसित्यस्य प्रत्ययस्वम्भविष्यतीत्यत आह—स्थानिवशत्वेनेति ।
 ननुपात्तस्य स्थानिनो ऽकारस्याप्रत्ययत्वेऽपि सकारनिष्ठप्रत्ययसम्बन्धित्वमतिदेशेन विस-
 र्गोऽस्तित्यत आह—प्रत्ययसम्भविष्यतीति । मातृ असित्यस्येति । अस्मिन्पत्रे ऋभसिति समु-
 दाया नायंबोधक इति स परित्यक्तः । एतदेव—उपादितपदायंसत्वमेव । अत्रैवकारण कैय-
 टन "लुप्यते ऽत्र प्रत्ययः" इति प्रतीकमुपादाय ससन्निधावकारेण प्रत्ययत्वन्न लब्धं समुदाय-
 निष्ठस्यास्येति कुतस्तदादेशे तत्र, उच्ये कृते ऽवशिष्टसस्तु प्रत्ययसंज्ञोऽपि लुप्त इति भावः
 इति यदुक्तं तत्र युक्तमिति ध्वनितम् । सकारसन्निधावकारे यद्यपि न प्रत्ययत्वं तथापि
 तस्मिन् लुप्तेऽवशिष्टेऽकारे प्रत्ययत्वस्यानपायात् ।

ननु "रात्सस्य" इत्यनेन सकारस्य लोपो विधीयते, ननु विसर्जनीयस्येति "लुप्यतेऽत्र
 प्रत्ययविसर्जनीयो रात्सस्य" इति भाष्यस्य कथं योजनेत्यत आह—लुप्यतेऽत्रेत्यादेरिति ।
 यः—विसर्जनीयः । प्रत्ययस्यैव—सस्यैव । ज्ञापनद्वारेति । एवञ्च मुख्यं ज्ञाप्यमिदमेव, पत्वन्नेति
 तु फलितार्थकथनमिति ध्वनितम् । अत एव—त्रिधायामन्तादिवद्भावस्य प्रवृत्तिस्वीकारादेव ।

भावप्रकाशः ।

मलोपे सतीति शेषः । न दोष इति । विसर्गस्य प्रत्ययावयवत्वात्त्र पश्चात्परित्यर्थः । तत्रान्तेति ।
 कर्त्तव्ये इति शेषः । सूत्राप्रवृत्तेरित्यर्थः । श्रान्तादित्वाप्रवृत्तेरिति पाठस्तु सुगम एव । तदुक्तमेव ध्वनयति—
 स्थानीति । अस्य तत्रापि प्रवृत्तेरिति भावः । उपात्तस्येत्युक्तिरुल्लेखः—सर्वे सर्वेति । इत्यस्यैवैक
 वचनेन समुदायस्य स्थानिना सूचिता । तदाह—असित्यस्येति । इतिर्दोषप्रतिपादकग्रन्थसमाप्ती ।
 एतदेवेति । अनयोक्तरीत्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव । स्यतीति । अर्थं तात्पर्यं न त्वानुपूर्व्यामिति भावः ।
 नन्वेतद्वाक्यस्योक्तार्थपर्यन्तत्वेपि 'प्रत्ययविसर्जनीयो रात्सस्येति' इत्यत्र तदवयवस्तद्रूपे वैत्यर्थद्वयस्य
 सम्भवेपि श्रूयमाणविसर्जनीयस्योक्तरीत्या तदनवयवत्वालोपःप्राप्तेश्च लुप्तस्याविसर्जनीयत्वाच्च माप्यम-
 सगमत्वात् आह—लुप्यते इति । प्रत्ययविभजनीयत्वेनेति । तस्यानिक्त्विसर्जनीयत्वेनेत्यर्थः ।
 तस्यानिक्त्वेनेति यावत् । यः—विसर्जनीयः । प्रत्ययस्यैव—सस्यैव । अतएव लुप्यतेत्र प्रत्ययो रात्स
 स्येतीति पाठैकवाक्यता भवतीति भावः । इतीति बोध्यमिति पाठः । ज्ञापनेति । एतेन मुख्यं ज्ञाप्यमिदमेव,
 पत्वाभावस्त्वार्यिक इति मूलोक्तज्ञापनादित्यस्याधिक्यबोधनादित्यर्थः सूचितः । एव चोसित्यस्य प्रत्ययतया
 तसम्बन्धित्वसत्त्वेन तत्रेदाभावे । अन्यत्र पश्चात्भावः दृक्त्वमन् चारिणाभ्यं च युक्तमेवेति भावः । यथाश्रुतार्थः

व्यधिकरणमेवेति हरदत्तेनोक्तं नातीवादस्यैवम् ।

मातुरिति । अत्र हि “ऋव वत्” (पा० सू० ८।१।१११) इत्येकादेशशास्त्रं

शब्दरत्नम् ।

क्षीरपेण' इत्यादौ मोत्वणत्वं सिद्धयनः । अत्रैकारस्यादस्सम्बन्धित्वं पे इत्यस्यैकाञ्चर-
पदत्वं चान्तवज्ञावाधीनमिति बोध्यम् । व्यधिकरणमेवेति । प्रत्ययस्य सम्बन्धी यो
विसर्गस्तस्य नेत्वर्थ इति तज्जावः । अगत्या च वाक्यभेदाऽममर्त्समासवैयधिकरणान्वय-
रूपदोषप्रपसहनमिति तदभिमानः । नातीवेति । वैयधिकरणान्वयफलस्य कविभिः
कृतमित्यादेः प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नस्य विसर्गस्येत्येवं लक्षणाया सामानाधिकरण्येणापि संप्र-
हसम्भवादिति भावः । व्याख्यादशोक्तमानानाधिकरण्ये तु लेशतोऽपि तदादराभावाद्दो-
भैरवी ।

एवञ्चोमित्यस्य परादिवद्भावेन प्रत्ययतया सकार गतेऽप्युरित्यस्य स्थानिवद्भावेन प्रत्ययतया
तदादेशस्य विसर्गान्तस्योरित्यस्यापि प्रत्ययत्वमिति विसर्गं प्रत्ययावयवत्वमथादेव लब्ध-
मिति तदानयनार्थत्वादिदेशापेक्षेति भावः । एकाञ्चरपदत्वमिति कमधारयः । अधीनमिति । ननु
स्थानिवद्भावेन, अशास्त्रीयत्वम् । एतेनान्तादिवत्सूत्रं स्थानिवद्भावेन गतार्थमिति प्राचो-
क्तमपास्तमिति सूचितम् । 'पे' इत्यस्यैकाच्त्वं यथापि स्वतः सिद्धन्तथाप्युत्तरपदत्वस्याशा-
स्त्रीयत्वेन तदलाभादिस्थमुक्तम् । हरदत्ताभिमतं वैयधिकरण्यमुपवादयति—प्रत्ययस्येत्यादिना ।
अगत्या-‘कविभिः कृतम्’ इत्यादौ गत्यन्तराभावेन । अभिमान इति । प्रत्ययपदस्य लक्षणाया
प्रत्ययसम्बन्धिबोधकत्वं तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवतोऽभेदेन विसर्गविशेषगतत्वम् ।
एतेन सर्वेष्टसिद्धौ क्लेशानुसरणं व्यथेमिति भावः । लेशतोऽपीति । स्वम्य तस्य च भते प्रत्यय-
पदम्प्रत्ययसम्बन्धिपरम् । एतावानेव विशेषः, स्वमते सामानाधिकरण्येन सम्बन्धः, तन्मते
व्यधिकरण्येन । फलञ्च तुल्यम् । व्याख्यादशोक्तमते तु प्रत्ययपदस्य न लक्षणा, कवि-

भावप्रकाशः ।

त्यागरुलमाह—अतएवेति । वचनार्थाज्ञाकारादेवेत्यर्थः । अत्रेति । उभयदेत्यर्थः । सम्बन्धित्वमिति ।
सान्निध्यदस्त्वस्यैवेति न्यायेनाकारान्तेशास्त्रीयनिष्ठस्यान्वयस्येकारान्ते आनयनेन तत्र तत्सम्बन्धिवचन-
मार्त्सिद्धयन एव पूर्वापरविरोधो नेति भावः । पे इत्यस्येति । तद्विशिष्टस्येत्यर्थः । अत्र एवाह—एकाञ्जिति ।
सौत्रानुवादः । तेन समासत्वम् । अन्यथाधिक्यन्यूनने स्पष्टे एव । यद्यप्यैकाच्त्वंनशास्त्रीय तथापि तस्य
स्वतःसर्वतोत्तरपदत्वस्यैव साम्यत्वेन तस्यान्यशास्त्रीयस्येपि विशिष्टमनासस्वरूपस्य तथाशास्त्रीयत्वत्वेन
तन्निष्ठविशेष्यत्वमवच्छिन्नविशेष्यत्वमस्यापि शास्त्रीयत्वेन विशिष्टानयन-निर्वाणमिति भावः । अधीनमिति ।
स्थानिवत्त्वं तु न भावस्यादः सम्बन्धित्वत्वाशास्त्रीयत्वात् शास्त्रीयादस्त्वस्योमथप्यस्यानिर्धर्मत्वाच्च ।
शास्त्रीयत्वं च विशेषतया शास्त्रीयत्वमत्र एवैकाच्त्वादेर्न तत्त्वम् । अन्ये विशेषणतयाऽऽश्रयणात्,
पद्मभेदेन वर्णयोः समुदायस्य वा स्थानित्वेन द्वयोरपि तदधर्मत्वाच्चेति भावः । प्रसङ्गप्रतिषेधोपि तस्येष्ट-
स्तद्विधायाह—प्रत्ययस्येति । वैयधिकरण्य स्पष्टयितुं तथोक्तम् अन्यथान्यतरवैयर्थ्यं स्पष्टदेव । इत्यर्थ-
इति । इति सूत्रैकदेशार्थः । एव नैवकारेण मूलस्थेन तदेतुवादान्तर्गतं तत्रेदुपपद्येति वैयधिकरण्यान-
न्तरं तथावत्या मूलोक्तमानानाधिकरण्यव्यावृत्तिरत्र एव तत्रत्यापि सङ्गतिरिति बोध्यम् । अगत्येति ।
कविभिः कृतमित्याद्यनन्यथासिद्धिदेत्यर्थः । अभिमान इति । लक्षणारूपपदैकदोषस्योक्तवाक्यत्र-
यदोषतो लघुभूतस्य सन्नेन तथात्वमेनेष्टमिदया एतेरभावेन तत्रयसंन मुर्ध्वेत्येवचि-
रनेन सूचिता । अथिः एतुदानसमुच्चारकः । तेन वाक्यभेदादिक न । एव नैवतदादर इत्यतीनेत्युक्ति-
सकृदेति भावः । ऐशतोपीति । तदन्वयफलस्य कथमन्यसम्यहात् अत्यन्तादरनिषेधोऽनुविक्तः । मन्मते

विसर्गं प्रति परम्परया प्रयोजकम् । आकरे तु “एकादेशशास्त्रनिमित्तात्” इति प्रचुर पाठ । तत्र एकादेशशास्त्र निमित्त यस्य उकारस्य तस्मादित्यथ ॥

शब्दरत्न

पेत्यसङ्गतमेव स्यादिति । अनेनाकष्यालवाया एव स्वाभिमन्त्व सुचितवानित्यलम् ।

परम्परयेति । एकादेशशास्त्रसम्पन्नेरेकस्थानिकत्वेन विसर्गस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वमिति भाव । प्रचुर पाठ इति । ओपधीस्कृधीत्यादौ शसैकाद्ये “क करत्करति कृधि-” (पा० सू० ८।३।५०) इति पत्वनिवृत्तिश्च तत्फलमुक्तम् । मूळ तु तस्य फलस्य “छा-दसत्वात् “छन्दसि वा प्र-” (पा० सू० ८।३।४९) इत्यत “इण प ” (पा० सू० ८।३।३९) इत्यस्य निवृत्त्या ऽदोषाच्च पष्टयन्तमेव पठित्वमिति दिक् ॥

भरवी ।

भिरित्यत्र दोषावारणञ्चति तदादराभाव इति भाव । अनेन-अतावेति कथनेन । अन्मिति । उक्तदापगणापत्त्या स्वायन्त्याख्यवाचितेति सूचितम् ।

एकादेशशास्त्रमुकाराद्गे निमित्तं न तु विसर्गं इत्येकादेशशास्त्रनिमित्तकस्येत्यनुपपन्नमत आह—एक देशेति । प्रचुर इति । इट्टुपथ इतिसुत्र-‘उरण रपर । सूत्रपारेवन्दशनम्भाप्य ऽस्तात्यस्य प्र रत्वम् । तादृशपाठपाठपलन्तश्चय्यासिद्धमित्याह—ओपधीस्कृधीत्यादाविति । आपधिशाब्दाच्छसि पूर्वसत्रणदीय शन सकारस्य इत्वविसर्गयो क करत्’ इत्यस्य प्राप्ति । शन इवेति । इति सूत्रप्राप्तपत्त्यर्थ । तत्र ‘इण प ’ ‘स’ इति च सम्बन्धयत । क प्रभृतिषु परषु अदिति-व्दसम्बन्धाभिन्नस्य विसर्गस्य परस्य पा ऽन्यस्य तु स इति ‘कस्कादिषु च’ इति सूत्रस्यैव तदथात्प्राप्ति इत्वस्य । अन्यथा परममुक्ते तस्य सूत्रस्य सदारविधायकत्वेन व्याख्यातत्वादसङ्गति स्यात् । तत्कलम्-पञ्चमन्तपाठफलम् । वा ऽप्यर्थे । मूळ—परममूळ । तस्य फलस्य छा-दसत्वादिनि । नकारवन्तिस्य एकाराभावइशानविषयप्रयोगस्य छा-दसत्वादित्यथ । छन्दसीति । एवञ्चग इत्यस्य कस्कादिषु च” इत्यतःपयन्तमेव सम्बन्धो भवतीति तत्र सूत्रेण सकार एव विधायत इति भाव । दिगिति । दिग्धस्तु भावप्रकाश

सुन्दरीत्या वाक्यभेदाद्यापत्या तथादरो निवेदधु युज्यत इति भाव । असङ्गतमेव स्यादिति । तथावोक्त एव तस्याख्य इति भाव । अग्र इति भाव इति पाठ । इष्टावति लण्डयति—अनेनाकषति । अनीवेन कथनेन लक्षणया सामानाधिकरण्यास्यैवेत्यथ । सूचितवानिति । यद्यपि ध्वनिनापेक्षयोक्त प्रबल तथ पि स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रिये त न्यायेनान्यदोष लिलित्वा शब्दान्तरेण विच्छिद्य तथोक्त्या स्वोद्य मन ध्वनि-तवानित्यथ । अथोक्तदोषगणापत्तिस्तदाह—अर्लमिति । अस्याथस्तूक एव ।

प्रचुर इति । उक्तसूत्रद्वयादिभाष्यादावसङ्गतयोक्तोक्तत्वमिति भाव । इति पत्विति । शनप्रात पत्वैत्यथ । क प्रभृतिषु पञ्चम परनोऽदितिशब्दसम्बन्धिभिन्नस्य विपयस्यैव उक्तस्य वाऽन्यस्य तु स इति तदर्थ । कस्कादिषु वै यस्यैवेति भाव । तत्फलमुक्तमिति । एवञ्च तथाठकलमप्युक्तमित्यथ । चोऽप्यर्थोत्र सम्बन्धते पत्वतुकोरिति सूत्रभाष्ये इति शेष इति भाव । मूळ त्विति । कीमुधा त्वित्यथ । तस्य फलस्येति । तत्र पत्वाभावरूपफलस्यैव । छा-दसत्वादिति । लक्ष्यस्य सप्तमिनस्य छा-दसत्त्वमित्यर्थ । सिद्धत्वादिति शेष । इदं वेण इ इत्यस्यानुवृत्तिमभिप्रेत । वस्तुतस्तैव न “कस्कादिषु च” इत्यन्त तदनुवृत्तावप्यनुवृत्ति मानाभावादित्याह—छन्दसीति । अदोषाकति । तत्रिवृत्त्या तेन सत्वमात्रविधानेनेष्टसिद्ध एवापरव्यमानाच्चत्यथ । तथा च न शापकोपयोग इति भाव । दिगिति । तदपस्तु सरला ।

पद्यग्रहणस्य सायक्यमित्युच्यते तथाऽपि सर्पिरादिशब्दस्यसकारस्यानिकविसर्गस्य श्युत्पत्तिष्वेऽप्युत्पत्ति

मुहुःकामेति । इह “कुत्वो क्यौ” (पा० सू० ८।३।७) इति प्रवर्तते । वृत्तौ मुहुस्कामेति सकारः क्वचित् पठ्यते, तत्प्रामादिकमिति हरदत्तः ।
 • द्वित्रिश्चतुरिति (पा० सू० ८।३।४३) । इह द्वित्रिभ्यां सुजन्ताभ्यां साहचर्यात् चतुःशब्दोऽपि सुजन्त एव प्रहीष्यते । कृत्योऽर्थग्रहणं ज्ञापकम्—साहचर्यं न सर्वत्र व्यवस्थापकमिति । तेन “दीधीवेवीटाम्” (पा० सू० १।१।६) इत्यत्र धातुसाहचर्येऽपि आगमस्येदो ग्रहणम् । उभयत्र विभाषा चेत्यम् । चतुरित्यस्य “इदुदुपधस्य-” (पा० सू० ८।३।४१) इति प्राप्ते, इतरयोस्त्वप्राप्ते । न च तयोरपि “इसुसोः सामर्थ्ये” (पा० सू० ८।३।४४) इत्यनेन सिद्धिः शङ्क्या ।

शब्दरत्नम्

प्रामादिकमिति । पदादित्वेन “सोऽपदादौ” (पा० सू० ८।३।३८) इत्यस्या-
 प्राप्तेरिति भावः ॥

साहचर्यमिति । न च रामलक्ष्मणावित्यादौ दृष्टसाहचर्यसम्बन्धस्याभिधानियाम-
 भैरवी ।

पञ्चम्यन्तपाठो भाष्यसम्मत एवोचितः । अत एव “अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः” इति सूत्रे-प्रकृत-
 पप्रहणमनुवर्तते तेनैव सिद्धे मूर्द्धन्यपदङ्गिमर्थमिति विचारे “क्व प्रकृतमिणः प” इति भाष्यं
 सङ्गच्छत इति पप्रहणस्य कःकरदिति सूत्रे सम्बन्धो भवत्येति । परममूले तु “कः करत्” इति
 सूत्रस्य सकारादेशमात्रविधायकत्वेन व्याख्यानं नृत्त्यनुसारणम् । अत एव वृत्तौ अदितिः कर-
 दित्यत्र सकारादेश इत्युक्तम् । हरदत्तेन तु पूर्वात्त-“अपदान्तस्य” इति सूत्रस्याप्यदर्शनेन
 “सकारादेश” इति प्रतीकमुपादाय पत्वस्याप्युपलक्षणमेतदिति व्याख्यातम् ।

दृष्टसाहचर्येति । लोकादावित्यादिः । साहचर्यसम्बन्धस्य—एकस्मिन्कार्ये परस्परसापेक्षत्वरू-
 पसम्बन्धस्य । नियामकत्वमिति । युगपदेवोभयोः प्रसिद्धार्थोपपत्तवमित्यर्थः । ‘योगो वि-
 प्रयोगश्च’ इत्यादिना हरिणा ज्यमर्थः सदृग्धीतः । तदर्थस्तदुदाहरणानि चान्यत्र स्पष्टानि ।
 भावप्रकाशः ।

पञ्चम्यन्तमेवाचितम् । अत एवापदान्तस्येत्थं “क प्रकृतम् ? इगः पः” इति भाष्यं संगच्छते । “कः क-
 रोत्” इति सूत्रे सकारादेश इति प्रतीकमुपादाय पत्वस्याप्युपलक्षणमेतत् तथाचादितिप्रतिषेध इति हरदत्तो-
 ऽपि । किं च मवन्मतेऽप्यस्यासिद्धार्थेणः प इति प्राप्तवारणाव तस्यावश्यकत्वम् । अथ सस्य स्वतः स-
 स्वेनैकादेशशास्त्रनिमित्तकरवामावात् षष्ठ्यन्तपक्षे वारणं दुष्करमिति ।

अस्याप्राप्तेरिति । हरदत्तोक्तैरनुवादोऽयम् ।

दृष्टेति । लोकादाविति भावः । साहचर्यसम्बन्धस्येति । एकस्मिन्कार्ये प्रसिद्धपरस्परसापेक्षत्व-
 रूपसम्बन्धस्येत्यर्थः । नियामकत्वमिति । युगपदेवोभयोस्तत् । तेन नान्यान्याग्रय इति भावः ।
 तदुक्तं हरिणा—संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्थान्यस्य सन्निधिः ।

सामर्थ्यमोचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ॥

शब्दार्थस्थानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः” इति ।

एते संयोगादयो नानार्थशब्देषु शब्दार्थस्थानवच्छेदे संदेहे तदुपाकरणद्वारा विशेषस्मृतिहेतवो निर्ण-
 यहेतव इत्यर्थः । उपस्थितानामनेकैवामेकतरमात्रार्थत्वारपर्वनिर्णयद्वारा तन्मात्रार्थविषयकान्वयप्रापजनका

सरला

पक्षे वा प्रत्ययभिन्नत्वेन तस्यानेन सर्वत्र भावप्राप्त्या “नित्य समाप्ते” इत्यनेन उत्तरपदस्थविसर्गस्य
 अविर्भावमिति दिक् ।

(पा० सू० ८।३।४१) इति नित्यं प ।

दृष्येक्षाविरहेऽपीति । विष्टतु सर्पिष्कुण्डिकामानयेत्यादावित्यर्थः । दृष्येक्षा-
यामिति । इदं सर्पिष्कुण्डिकाया इत्यत्रेत्यर्थः । यत्तु पारायणिका आहुः—
'कृत्वादिषु सर्पिष्कुण्डिकादीनां पाठ उत्तरपदस्यत्वेऽपि फक्कार्यः' इति । तद्भाष्य-
विराधादुपेक्षम् ।

शब्दरत्नम् ।

यतश्चेति । प्रतिशोक्तस्य चेत्यपि बोद्धव्यम् । नित्यं प इति । भाष्यप्रामाण्येनात्राहु-
स्वत्तिप्रसङ्ग्येवाङ्गीकारेण व्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययसम्बन्धित्वात्कथं पचमिति न दाह्यम् ।
अत एव "चतुष्पाद्गो ढम्" (पा० सू० ४।१।१३९) इत्यादिनिर्देशमङ्गतिः ।

इत्यर्थं इति । अत्रत्यन्तरत्वं पूर्वं सूचितम् । तद्भाष्येति । "अनुत्तरपदस्यस्य"
इति किम्, परमसर्पि कुण्डिका" इति 'नि-यं ममात्ते-' (पा० सू० ८।३।४६) इति
सूत्रस्यभाष्येत्वर्यं ।

अथ सङ्घितेति । न त्वयसो विकार, “जानपद-” (पा० सू० ४।१।४२) इति ङीष्प्रसङ्गान् । अयस्कर्णोति । अथ इय कर्णो यस्या । “नासिकोदरोष्ठ-” (पा० सू० ४।१।५) इत्यादिना ङीष् ।

अथ शिरसी (पा० सू० ८।३।४७) । एतयोरिति । सूत्रे तु षष्ठ्या स्थाने यथा धोद्ध्या । अधस्पर्दमिति । मयूरव्यसकादित्वात्समास । शिरस्पर्दमिति । ष्ठीसमास ॥

इति विसर्गसन्धि ।

॥ अथ स्वादिसन्धिः ॥

ससञ्जुषो रु (पा०सू०८।२।६६) ॥ पदस्येत्यनुवृत्त ससञ्जुष्यां विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तविधि । न च सञ्जु श-दाशे “प्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तमिभिर्नास्ति” इति निषेध शङ्क्य । तस्य प्रत्ययविधिप्रियत्वान् । सान्त सञ्जुष्या द्दान्त च यत्पद तस्य रु स्थान्, स चालाऽन्त्यस्य । एष स्थित फालतमाह—पदा न्तस्यति । सञ्जुषा द्दस्यति । तदन्तस्य पदस्येत्यथ, तेन सञ्जुष इत्यादौ नातिप्र

शब्दरत्नम् ।

आवन्तप्रयागमूचितमं स्फुप्रतिपत्तय गह—न उरस इत्यादि ।

इति विसर्गसन्धि ।

तस्य प्रत्ययविधाति । अत एव ‘यन विधि ’ (पा०सू १।१।७२) इति सूत्र भाग्य प्रत्ययविधिभिन्न ‘अप्नु’ (पा० सू० ३।४।११) इत्यादौ गृह्यमाणप्र भवा ।

तिरत आह—प्रादनेति । आवन्त यत्सूत्र ‘त इत्थमि’ इत्यत्र कुणति तदनुवाद परसू कुणति कृता विगुण्यप्राधानय न त्वयसा विकार इत्यम् । कुशशब्दाधस्य च विगोप्यत्वम् “जानपद” इति ङीष्प्रसङ्गादित्यत्र तात्पर्यम् । एवञ्च विशेषणप्रकारारण विशेष्य विशेषणतः अन्त-स्वयकनवति भाव ।

इति श्रीमद्रत्नप्रकारिकाया विसर्गसन्धिप्रकरणम् ॥

अत एव—प्रहणवता विचनन्त्य प्रत्ययविधिप्रियत्वाद्वा । सङ्कठे इति । यदि सवत्र तस्य भावप्रकारात् ।

प्रसङ्गादिनि रत्नाकरोक्तप्राप्तमत्र आह—आवन्तति । परमभूते कुशेति विशेष्यदोषकनौवानुत्तिवन्त प्रयोगेत्यथ । कुशशब्दात्तथाविकार्यां तेन ङीपविधेरिति भाव । एव च विशेषणप्रतीक धृत्वा विशेष्य प्रतिपादन कृतमिति फलितम् । कुशेतीति धृत्वा तथा वक्तव्ये एवमुक्तिरन एवेकविग्रहमङ्गतिरिति ध्वनयि तुमिति बोध्यम् । स्फुटेति । एतेन व्यर्थोय ग्रन्थ इत्यपास्तम् ।

इति विसर्गसन्धि ।

अविस्त्रन्द्यसमुच्चारक । सङ्कठन इति । अथवा तत्रानि निरुपायया सरसङ्गति स्फुटैवेति सरला ।

न प्रवर्तते इतीति । अप्रत्ययग्रहणेन स्थानिवदादेशसूत्रदृष्ट्या त्रिपाद्या नासिद्धमिति विशेष्ये णनेन “अथ परस्मिन्” इत्येवदृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वसत्त्वादिति भाव ।

इति विसर्गसन्धिप्रकरणम् ।

सङ्ग । न च सजरित्यत्राव्याप्ति "व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन" इति निषेधादिति वाच्यम् । "येन विधि" इति सूत्रे शब्दकौस्तुभेऽस्य प्रत्याख्यातत्वात् ।

शब्दरत्नम् ।

तिपदिकेनापि तदन्तविधिप्रतिपादनं स्वयां पामस्वसत्युदाहृतं च सङ्गच्छते । अल्प "समासप्रत्ययविधौ-" इति निषेधानुवादकताया एव युक्तत्वाच्च । यत्रवस्य ज्ञापकं "सपूर्वाच्च" (पा०सू०४।२।८७) इति सूत्रम् । अत्राया 'पूर्वादिनि' (पा०सू०४।२।८६) इत्यत्र तदन्तविधिनैव सिद्धे किं तेनतः? प्रत्ययविधौ प्रतिषेधे "इत्यस्यैव ज्ञापकमिति वक्तुं शक्यम् । अत एव तदन्तविधिसूत्रमाप्ये 'समास-" इत्यादिनिषेधवद्स्य न कथयामिति बोद्धव्यम् । प्रत्याख्यातत्वादिति । अस्याः फलाभावात् । "सुत्रान्ताद्" "दशान्ताद्" (पा०सू०६।२।४६) इत्यादावन्तटाहणसामर्थ्येन व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तरिति भावः । ननु "पुङ्गोपूर्वात्-" (पा०सू०६।२।११) इत्यस्य केवलेकशब्दमोशब्दपोरप्रवृत्त्यर्थं ऽऽवश्यं "सुत्रान्तात्-" (पा०सू०६।२।४४) 'दशान्तात्' (पा०सू०६।२।४६) इत्यर्थं च । तत्रान्तग्रहणं तु प्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणनिषेधात्तदन्ते प्रवृत्त्यर्थमावश्यकमिति न तत्सामर्थ्याद्व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तिर्भवतु शक्या । न च भयाख्यादाविधे "सुत्रान्तात्-" इत्यादौ विधे भैरवो ।

वचनस्य प्रवृत्तिर्यात्तदा "पामस्वसा" इत्युदाहरणविरोध स्पष्ट एव । अस्य-ग्रहणवनेति वचनस्य । अनुवादकता-तद्वार्तिकस्यनिषेधानुवादकतेत्यर्थः । युक्तत्वादिति । वक्तुंसायं बोधकत्वकल्पने लाघवस्य सम्भवेन युक्तत्वादित्यर्थः । नन्वस्मिन्वचने ज्ञापकगर्जनं वृत्तौ कृतमित्यस्यातिरिक्तत्वमेव युक्तमत आह-यत्रवस्येति । ज्ञापकमिति । उपक्रम उक्तमिति शेषः । वस्तुतस्तु तस्य वार्तिकस्य जागरूकत्वाज्ज्ञापकमेव तत्सुग्रन्तेति बोध्यम् । इत्यस्यैवेति । एतेन ज्ञापकत्वासम्भव एव ध्वनितः । स्वकल्पनायान्मानमाह-अत्र एवेति । अनतिरिक्तत्वादेवेत्यर्थः । अस्या-व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति परिभाषायाः । प्रत्याख्यातान्तव्रत्यं रूपव्यति-फलाभावादिति । ननु केवलसुत्रादिशब्दाट्टमादिवारणमव फलमस्तिवत्यत आह-सुत्रान्तादिनि । इति भाव इति । कौस्तुभ इत्युक्त्यनन्तरमप्रत्याख्यातत्वादिति कथनस्य भावः । एतेनादचित्त्वनिता । तामेवाह-न भेकेत्यादिना । पूर्वोक्तमन्तग्रहणसार्थ्यं खण्डयति-तथा तेति । आवश्यकमिति । एतेन चारितार्थ्यन्दर्शितम् । भयाख्यादाविधेति । 'येन विधिस्तदन्तस्य' इति सूत्रे पूर्व वा-भावप्रकाशः ।

भावः । इत्या अनतिरिक्तत्वमभ्युपेत्य मूले स हेतुरक्तः । वस्तुतस्तदेव न लाघवात् मानाभावात्कलान्तरावधेयाशयेन हेतुतर तत्रैवाह-अस्येति । ग्रहणवनेति निषेधस्येत्यर्थः । एवमग्रस्येति । इति निषेधेति । इतिवार्तिकस्यप्रत्ययादि तत्रिषेधेयम् । युक्तत्वाच्चेति अकल्पकल्पनात् कल्पकल्पनायां लाघवात् । एवं च शङ्कोरितरेव नेति भावः । ननु फलाभावदावपि मानसत्तादनिरिक्तत्वं स्यादन आह-वद्विति । ज्ञापकमिति । तद्वृत्तिकारिदिमिदकमिति शेषः । तदुपपादयति-अन्येत्यादि किन्तेनेत्यन्तेन । अन्यथा-तपरिमाणान्नीकारे । इत्यस्यैवेति । अन्यथा तेनैव निषेधात्तथावश्यं तत्रैव तदज्ञापकत्वात्तद्विरेव स्यादिति भावः । अत्र कल्पनायां मूलमप्याह-अत एवेति । तस्य तदन्ततिरिक्तत्वादेवेत्यर्थः । अप्रत्याख्याने ग्रहणवनेत्यस्य निमूलत्वात्तत् । न च तस्य मूलत्वदुक्तपरिभाषया पूर्वशब्देऽनापत्तरिति । प्रत्याख्यातत्वे हेतुस्तु न युक्त उक्तरीतिस्तद्वचनयत्राह-फलाभावादिति । ननु केवलस्यशब्दादेवगदिवारणं तत्फलमत आह-सुत्रान्तादिति । इति भाव इति । स्वचित्तमहविमाह-तन्वित्यादिना । केवलवर्द्धन्द्विविधेपणम् । इत्यर्थं चवेति । सावधिपक्षेयस्यानुपपन्नः । तत्रान्तेति । तयोस्तिर्थः । आवश्यकमिति । तथा च चरिताथ तदिति भावः । भयाख्यादा

“व्यपदेशवद्भावोऽप्रातिपदिकेन” इति, “ग्रहणवता-” इति च परिभाषाद्वयमपि

शब्दरत्नम् ।

पगविशेष्यभावव्यत्यासेन सिद्धे ऽन्तग्रहणसामर्थ्ये सूपपादमिति कौस्तुभोक्तरीत्या निर्वाहः
 “समासप्रत्ययविधौ-” इत्यादीनां सूत्रशब्दादेशविशेष्यत्वे तात्पर्यप्राहकत्वस्य सत्त्वेन विप-
 रीतस्य तस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न चास्यां मानाभावः । “पूर्वात्सपूर्वादिनिः” (पा० सू०-
 १।३।८६) इत्येकयोगेन सिद्धे पृथग्योगकरणस्य मानत्वात् । न च “इष्टादिभ्यः” (पा०
 सू० १।३।८८) इत्यत्रानुवृत्त्यर्थं तथा पाठः, अत एवानिष्टीत्यादिसिद्धिरिति वाच्य-
 म् । ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनानिष्टीत्यादिप्रयोगागमनिष्ठत्वात् । एकयोगेऽपि
 भैरवी ।

तिक्कम्भाष्ये तस्य सूत्रस्य प्रयोजनप्रदर्शनपरमस्ति तत्र भयञ्जात्प्राद्वयवचेति समासः । एतेन

व्यबोधे तेन ‘भयदुरः’ ‘अभयदुरः’ इति भवति, एवमाद्यङ्गुणं स्वाद्यङ्गुणमिति भवति ।
 एवं सुभगादिषु बोधम् । तेनानुवृत्तस्य विज्ञेयत्वमुपात्तस्य विशेष्यत्वमित्युत्सर्गः । प्रत्यय-
 विधाविति । निषेधस्त्वेतन्मात्रतात्पर्यप्राहको नतु स्वार्थतात्पर्यप्राहक इति कल्प्यते । एवञ्च सू-
 त्रान्ताद्गितं सूत्रे ऽन्तग्रहणाभावेऽप्यनुवृत्तस्य प्रादिपदिकादित्यस्य तत्र विशेष्यबोधकत्वस्वी-
 कारेण सूत्रान्तात्प्रत्यये सिद्धे ऽन्त ग्रहणन्तत्र व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तौ ज्ञापकम्भविष्यतीति
 भावः । समाधानमाह—समासेत्यादिना । आदिपदेन ‘ग्रहणवता’ इत्यस्य सङ्ग्रहः । विशेष्यत्व
 इति । एवञ्च तत्रान्तग्रहणाभावेऽप्यनुवृत्तान्तात्प्रत्यादिपदिकान्तात्पर्यकमेवेति भा-
 वः । विपरीतस्य—उपात्तस्य तत्र विशेष्यत्वमित्येवंरूपस्य । तस्य—विशेष्यविशेष्यभावस्य ।
 नचेति । अस्य मानाभाव इत्यत्रान्वयः । भत्याम्—व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति
 परिभाषायाम् । परोक्तदोषमुद्धरति—नचेष्टादिभ्य इत्यादिना । अत्र एव—सपूर्वादित्यस्या-
 नुवृत्तैरेव । ज्ञापकपरेति । अस्य “येन विधि” इति सूत्रस्येत्यादिः । एकयोगनिर्दि-
 भावप्रकाशः ।

विति । कुत्रापिदबहुव्रीहिणा तेन भयशब्दस्य समाहारद्वन्द्वः । “तृतीयादितु” इति पाठिकं पुनरप्ये तेन
 “भयेषु कुञ्ज” “भ्राडयमुग” इति सूत्रोक्तस्य भयशब्दस्याङ्गादेशोपपत्तयः प्रदणम् । तत्रोपात्तपोविशे-
 षणत्वमनुवृत्तदमर्णोविशेष्यत्वमिति भयदुरः, अभयदुरः, भ्राडयदुरणम् स्वाङ्गदुरणमित्यादिसिद्धिः ।
 ‘क्षेमप्रियमद्रेऽण् च’ इत्यत्र तु वैपरीत्यमिति भावः । विशेष्येति । अनुवृत्तस्य विशेषणत्वमुपात्तस्य-
 विशेष्यत्वमित्युत्सर्गः । अत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्व्यत्यासः प्रत्ययविधाविति निषेधाथैतन्मात्रतात्पर्यकत्वं न
 स्वार्थं इति भावः । सूपपादमिति । तथा च सा नैवदयति भावः । विध, विद्यादिरिति पाठः । तात्पर्य-
 प्राहकत्वेत्यत्राभेदेनावेति इति केचित् । वस्तुवस्तु इत्यादीनामिति पाठेपि वेदाः प्रमाणभित्तिवदभेदान्वय-
 सम्भवाच्च क्षतिरिति बोधयम् । तात्पर्यप्राहकत्वस्येति पाठे तु नोक्तशङ्कातीति बोधयम् । भाष्यशठ एव युक्तः ।
 अत्र एव बहुवचनासङ्गतिरपि नेति तत्त्वम् । आदिना मूकोक्तग्रहणव्येत्यस्य सप्रदः । विशेष्यस्येति इति ।
 तस्यैच्छिन्नत्वेन व्यत्यासस्यापि सिद्धत्वादिति भावः । एतेन विशेष्यविशेष्यभावयोर्व्येत्यत्वादेव सिद्धौ ज्ञा-
 पकानपेक्षत्वेन त्वदुक्तिरित्यर्थः “सपूर्वाच्च” इति सूत्रं मा त्विति लाभव चेति मन्दोक्तमपास्तम् । तस्य
 तात्पर्यप्राहकत्वात् सूत्राशयवर्णने मास्त्वित्युक्तेर्युक्तत्वाच्च । तस्य—विशेष्यविशेष्यभावस्य । एतावता स
 कृतत्वमुपात्तस्य समूलत्वमुपात्तयति—नवास्यामित्यादिना । “व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन” इत्यत्रे-
 त्यर्थः । मान्योक्तं दोषमुद्धरति—नचेति । तथा पाठः—पृथक्पाठः । ज्ञापकपरेति । “येन विधि”

प्रत्ययविधिविषयकमिति दिवउत्सूत्रे कैयटहरदत्ताभ्यामुक्तत्वात् । एवं च परम-

शब्दरत्नम् ।

तत्रैव स्वरितत्वयत्नेन तावत् एवोत्तरत्रानुवृत्तौ बाधकामावाच । व्यपदेशिवद्भावस्य प्राति-
पदिके निषेधस्वीकारादेव "नान्तादसंख्ययादेः-" (पा०सू०६।२।४९) इति चरितार्थम् ।
अन्यथा पञ्चम इत्यादावपि व्यपदेशिवद्भावेन संख्याद्वित्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यस्येताह—
व्यपदेशिज्ञाव इत्यादि । दिवउत्सूत्रं यथेति बहुव्रीहिणा तत्सूत्रघटिते पादे इत्यर्थः ।
एवं च "दिव उत्" (पा०सू०६।१।१३१) इति सूत्रे हरदत्तेन "इन्द्रेच" (पा०सू०६।
१।१३४) इति सूत्रे कैयटेनोक्तमिति भावः । "येन विधिः-" (पा०सू०१।१।७२)
इति सूत्रे कैयटेन सूत्रोपात्तान्तादिशब्दविषयताऽस्येति वदता स्पष्टमेव प्रत्ययविधिविषयत
तोक्ता । "असमाप्तं निष्कादिभ्यः" (पा०सू०६।१।२०) इति सूत्रे भाष्ये कैयटे च
भैरवी ।

एतां लचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते इति परिभाषामाश्रित्याह—एकयोगेऽपीति । तस्य परिभाषायां
ज्ञापकान्तरमपि सुवचमित्याशयेनाह—व्यपदेशीति । तद्वैयर्थ्यम्—सूत्रवैयर्थ्यम् । एवञ्च सूत्र
सार्थक्यन्तत्फलमिति भावः । एण्टनकारोक्तसूत्रोपमुद्धरति—दिवउत्सूत्रमिति । अन्तादिशब्देति ।
यत्रंपामुपादानन्तत्रैव व्यपदेशितान्ताप्रवृत्तिरित्यर्थः कैयटस्यापि सम्मतइति मूलोक्तं सप्रमा-
भावप्रकाशः ।

इति सूत्रश्लोकप्रमानाकारमाप्येत्यर्थः । एवं चाकरवाचत्रानुवृत्तिर्नेति भावः । इदं च "एकयोगनिदिऽ
एतानाम्" इति न्यायावरम्येनोक्तम् । "एकयोगनिदिष्टनामैकदेशीति" इति न्यायावप्रयत्नेन तेषामिदं
प्याह—एवेति । तत्रैव—सपूर्वादित्यस्ये एव । एरुदेते-वयोऽस्य प्राचामनुवेषेनैव । शापकान्तरं सूत्रयन्तु-
कार्ये द्रष्टव्यं—व्यपदेशितमिति । निषेधरवाधारादिति । तदर्थकपरिभाषास्वीकारादेवेत्यर्थः । अपिः
समुदितसमुच्चायकः । तद्वैयर्थ्यमिति । सूत्रवैयर्थ्यमित्यर्थः । एतेनासंख्यादेरिति विशेषणसामर्थ्यात्तत्र
तद्वैयर्थ्येऽभिप्रायकत्वेन सा नैयपास्तम् । सूत्रवैयर्थ्यस्यैव सरवात् । उत्तरस्या मूलकलपोः सत्त्वेना
वदयकत्वात् । एव च कौस्तुभादिभिरन्ये रथेति भावः । एण्टनकृदायुक्तं दोष एण्टप्रति-दिवउदिति ।
चसवर्थे । इतिभावइति सूचिशमरुचिं ध्वनयितुं मूल बोधयति—येनेति । तादृति । "यन्तादसंख्य"।
"दशान्तादसंख्य" इत्यादिसूत्रस्येत्यर्थः । आदिना पूर्वादिशब्दपरिग्रहः, ज्ञापकस्य सजातीयोपाधेयत्वात् ।
अन्यथा सर्वत्र तस्य चेत्यादिनैव सिद्धेरिति भावः । ताऽस्येतीति । व्यपदेशिवदिति निषेधस्येत्यर्थः ।
स्पष्टमेवेति । प्रत्ययविध्य-यत्र तेषामभावादिति भावः । नन्वेवं "पञ्चम" इत्यादावपि प्रागुक्तरीत्या निषे-
धावत्या तद्वैयर्थ्यात्तरस्तन्निषेधस्याप्यस्य वाच्या । अतएवान्तादोषयान्तादिशब्दवदादिशब्दापि तेन प्रयु-
क्तः । एव च स न प्रभूत्यर्थः । पूर्वादिशब्दस्य तुल्यभ्रणत्वेन ग्रहणं बोध्यम् । एव च तत्रैयदात्तया न
लभ्यते इतीदमयुक्तमन एवायं कैयटः, परिभाषेन्दुशेखरे सम्मत्त्वेन न लिखितोऽनभाह-असमाप्त इति
अनयोः—मूलोक्तपरिभाषयोः । असमाप्तग्रहणप्रयोऽनकथनावसरे "आर्षाद्गोपुच्छ" इत्यत्र तदन्तविधौ
पारम्योपुच्छिकमिषयत्र ठकूप्रतिषेधाट्ठन् कलमिषयुक्त्वा तत्खण्डके विधौ प्रतिषेधः प्रतिषेधश्चावमिति भा-
ष्ये उक्ता ध्वनिता च । तद्वैयर्थ्ये स्पष्टमुक्ता चेत्यर्थः । एतेन तयोः सामान्यविषयत्वस्य सीरदेवेनान्यम
नत्वेनोक्तत्वेन तदभिप्राया प्रकाशोक्तिरिति मूल चिन्त्यमिति एण्टनकृदायुक्तमपास्तम् । एवं च मूले कै-
यटहरदत्तेति नारुचिबोधकम् । एतेनात्रारुचिबोधो नु पारम्योपुच्छिकं गौपुच्छिकमित्यादाविषयत्वानाम्
पक्षः । आर्षाद्गोपुच्छेत्यस्यपदार्थोदात्तत्वात् प्रत्ययविधिविषयत्वात्प्रसङ्गप्रतिषेधमाश्रित्य निषेधवत्त्वत्वेन तु
स्फुटमेव गौरवमिति वदन्तो मान्याः प्राचामनुरोधनेति ध्वनितम् । उक्तमाभ्यादिविधोषापत्तेः । इत्यत्र 'ग्रह-
णवत्ता' इत्यनुवृत्त्या यथा कथञ्चित् ग्रहणवता प्रातिपदिकेन स नैत्यर्षोकारोत्प्रातिपदिकग्रहणे एव, न तु
प्रातिपदिकाप्रातिपदिकग्रहणे, तेनो गितइत्येव न दोष इति "वगितइच" इति सूत्रे एव भाष्ये स्पष्टम् ।

सजभ्यामित्याद्यपि निर्वाधम् । एवं स्थिते इह सजुष्णत्वेन तदन्तविधिर्नेति प्राचा-
मुक्तिरापातत इत्यवधेयम् ।

भोभगा (पा०सू०८।३।१७) ॥ असन्धिः सौत्र इति । भगोअघोशब्दयोरो-
कारभ्याकारस्य च पूर्वरूपं सौत्रत्वान्नेत्यर्थः । यदि तु भोस्, भगोस्, अघोस्, इति
सान्तं रान्तं वाऽनुकृत्य भो इत्यादीनां त्रयाणामलोऽन्त्यस्य य' स्यादपूर्वस्य रोश्चेति
व्याख्यायते, तर्हि असन्धिर्न्याय्य एव । युक्तं चैतत् । अन्यथा विभोरिदं, सुप्रभा
गौर्यस्य स सुप्रभगुस्तस्य सुप्रभगारिदं, रवोरिदमित्यत्रापि यत्वापत्तेः । भवति ह्ययं
भोशब्दादिपूर्वो ह । न चात्र भोशब्दादेर्लाक्षिकत्वादग्रहणम् । "विभाषा भवद्ग-
गयदधवतामोच्चारस्य" इति वार्तिकेन निष्पन्नानां भवदादिप्रकृतिकानां भोशब्दादी-

शब्दरत्नम् ।

स्वष्टमनयोः प्रत्ययविधिविषयतोक्तेति दिक् । इत्याद्यपीति । आदिना सजुष्णमिति ।

ननु सान्तानुकरणे "विभाषा भवद्ग-" इति वार्तिकनिष्पन्नानां ग्रहणं न स्यादत आह-
रान्तं चेति । कृतत्वाऽनुकरणमित्यर्थः । अलोऽन्त्यस्येति । न च भो राजसे इत्यादौ
भेदो ।

० मेवेति भावः । अनयोः—मूलोक्तपरिभाषयो । तत्र भाष्ये ऽयमासग्रहणप्रयोजननिरूपणावसरे
"आहोदगोपुच्छ" इत्यत्र तदन्तविधौ पारमगोपुच्छिकमित्यत्र ढस्प्रतिषेधाद्ऽञ् सिद्धो
भवति, ततस्तदन्तविधिप्रतिषेधसम्भावनायां विधौ प्रतिषेधः प्रतिषेधश्चायमित्युक्तम् ; तेनो-
क्ता प्रत्ययविधिविषयता ध्वनिता कैयटेन च स्पष्टीकृता । दिगिति । दिगर्थस्तु यद्गोपुच्छे
त्यस्य पृथङ्ग्रहणपरतया व्याख्यानेन प्रत्ययविधित्वमन्याशनं, तत्र युक्तम् उक्तभाष्यविराधा-
पत्तेरिति । नन्वपिशब्देन न निराहो आदिपदापादानमर्थकमत आह—आदिनेति । तथाचापि
शब्दः परमसञ्चरित्यस्य समुच्चारकम् ।

न स्वादिनि । उत्तरप्रन्यानुशयिनोऽप्योरपि तयोर्ग्रहणमिति भावः । कृतस्त्वेति । तन्त्रेण
भावप्रज्ञायाः ।

वगित्तस्य प्रत्ययादिताभारणत्वात्प्राविशदिकारित्यस्यानुकृतापि सूत्रे तस्य स्वरूपेणानुच्चारणाच्चेति उक्ता-
वः । यत्तु प्रत्ययविधौत्यस्य प्रत्ययकर्मकविचारपथतत्प्रत्ययसम्बन्धमावरूपविधीत्यर्थः । अत्र एव द्विती
प्रतिषेधः, प्रतिषेधश्चायम्' इतिवाक्ये भाष्ये, ननु प्रत्ययेऽपि । अत्र एव च "येन वि चः" इत्यत्र तथा-
कैयटेनोक्तमिति । उक्तं, एवमभ्युगित इत्येतां नान्तादित्यत्रावैक्युपेनोक्तसिद्धान्ते तदुक्तं दृष्टव्यं
स्वात् । अत्र एव पूर्वमनयोऽग्रहणत्वात्तथाभावमिति वदन्ती भाष्याः प्राचामनुशयिन इत्यर्थेनावरणमध्य
वक्तुं तत्र एव च "नान्तादिसरपादेः" इत्यादौ "अमखदादेः" इति विशेषणवैयर्थ्यात् सूत्रवैयर्थ्याद्वा व्यप-
देशिकत्वात्प्राविशदिकारित्येन ध्वनिनन्, उक्तभाष्यादिविरोधापत्तेरिति बोध्यम्, नदाह—दिगिति । नन्वपि
सर्वेनादिर्ब्यर्थोऽत आह—आदिनेति । सूत्रत्र इति शेषः । एव च अनयोऽग्रहणत्वात्तथाभावो कृत-
व्युक्तम् । अपिस्तु परमसञ्चरित्यादिसमुच्चारक इति भावः ।

न स्वादिति । इष्टापरिस्तु न । उत्तरप्रत्ययविधौषापत्तेरिति भावः । ननु सान्तानुकरणपथे रान्तव-
स्य प्रतिषेधोक्तत्वेन शोभोऽस्थितराज्ञानिकोक्तानामेव ग्रहणं स्यान्नान्वेषान् । इष्टापरिस्तु प्राग्वत्, किञ्च
नुक्तायांप्रसिद्धिरत्र आह—कृतस्त्वेति । तन्त्रेण कृतस्त्वानां तेषां द्विविधानामनुकरणमित्यर्थः । एवं
च कृतस्त्ववस्थान्त्वेषु लाक्षणिकत्वाविशेषात् द्वयोर्ग्रहणं शास्त्राभ्यां सामान्यविशेषेऽप्येतेन विधानेपि
लक्षणेऽपि तत्रावन्मात्रान्वेषणेन शास्त्रान्वेषणमविवेकपरिभाषावत्तत्राह ; नाशब्द एवार्थ इति भावः ।

नामपि लाक्षणिकत्वाविशेषात् । अनर्थकत्वमप्युभयत्र तुल्यम् । रुविशिष्टानामेवा-
यवस्वात् ।

ननु रोरुकारस्यानुबन्धत्वाद्देकमात्रं विसर्गस्य स्थानि, तथाच “अन-
स्त्विद्यौ” इति स्थानिवद्भावे न स्वादित्वाशङ्क्याह-न ह्ययमिति । यथाऽप्रहोदि-
त्यत्र “प्रहोऽल्लिटि” (पा०सू०७।२।३७) इति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेनेदृत्वान् “इट
ईटि” (पा०सू०७।२।२८) इति प्रवर्तते, एवमिहापि विसर्गस्य कृत्वाद्यत्वं प्रवर्ते-
तेति भावः । तथा च स्थानिवत्सूत्रे भाष्यम् “विशिष्टं ह्येषोऽनलमाश्रयते इदं नाम”

शब्दरत्नम् ।

“रो रि” इति लोपे कृते एकदेशविकृतन्यायेन भो.शब्दत्वादन्यस्यौकारस्य यत्वापत्तिरिति
वाच्यम् । तेषामभिधाने एषां शेरपूर्वस्य च शेरिति व्याख्यानेनादोषो बोध्यः । अत्र पक्षे
ऽशोशब्दान्तद्वन्द्वे पठ्याः सौत्रो लुक् बोध्यः ।

भैवी ।

वार्तिकेन कृतस्त्वस्याप्यनुकरणमित्यर्थं, तथाचोभयोरपि संप्रहः । लोपे इति । यत्वासिञ्छेति
शेषः । अभिधान इति । स्वोच्छ्रियमाण इति शेषः । एतेनानभिधानकल्पनयाऽत्र समाधानेऽपि
“भो राजन्” इत्यस्य दर्शनेनानभिधानकल्पनायाम्मानाभाव इति दर्शितम् । अपूर्वस्येति ।
अः पूर्वो यस्येत्यर्थः । एवञ्च “रो सुपि” इति सूत्रस्थं शेरित्युभयत्र सम्बन्धत इति सिद्धम् ।
अत्र पक्षे—कृतस्त्वानुकरणपक्षे । अन्ययाऽपूर्वान्तद्वन्द्वत्वात्पठ्यौकल्पने क्वचित्पथिकरण्येन
क्वचित्सामानाधिकरण्येनान्वयो दुर्घटः स्यादितिभावः । अत्र पक्ष इति कथनेनायम्पक्षो
न युक्त इति ध्वनितम् । एवं सति वाक्यभेदस्य पठ्याः सौत्रलुक्च कल्पनायाद्गौरवस्य
रूपुत्त्वात् । परममूलोक्तपक्षे तु अशब्दान्तद्वन्द्वस्य पूर्वशब्देन बहुव्रीहिरिति न दोषद्वय
मिति भावः ।

भावप्रकाशः ।

लक्षणवशात्पन्नरान्तानुकरणमिति परमार्थः। एतेनापे टीकाकृदवतरणेऽप्येतेषां इत्ये तदवतरणकृतत्वात्स्या
नावतरणोक्तदोष इति युक्तं चैवदित्यादिना पक्षद्वयसमर्थनं चिन्त्यमिति खण्डनकृदनाकारेण, तुल्यत्वात्सु
विकल्पैरिति सूत्रविरोध इतिमन्दोक्तं चापास्तम् । लोपे इति । यत्वासिञ्छेति भावः । एकेति ।
लौकिकेनेत्यर्थः । भो शब्दत्वादिति । सूत्रे तस्य निमित्तत्वेनेतेषां आदिति भावः । एतेन तस्य तत्त्वेपि सा
न्तानुकृतभो.शब्दाभावेन तदनापत्त्या यथाश्रुतमूलसगत्या भङ्गत्वाभ्याख्यानानौचित्यमिति मन्दोक्तमया
स्तम्, अक्तयुक्तेः । सान्तरवस्य लक्ष्ये क्वाप्यभावाच्च । सान्तरवस्य सूत्रेऽनिमित्तत्वाच्च । तेषामिति । यत्र
शब्दादिः । अभिधाने इति । भाष्येऽशब्दात्कीक्रियमाणे इति शेषः । तस्मानभिधानेऽपि भोराजन् इत्या
दीनामुपलभ्यमानावाहोषजदवस्थेन तदभिधाने मानाभावादिति भावः । अपूर्वस्यच शेरिति । अश
ब्दपूर्वशब्दयोर्वहुव्रीहे. समानाधिकरणं तद्विरोधेन तदपूर्वस्य रोश्चेत्यर्थः । एव च मूले शेरित्यस्य प्रागपि
सकन्व.सूचितः । एतेनालोन्वपरिमाणव्यपदेश्येति वदन्तो रत्नाकरदण्डिमृत्तयदिचनथा एवेति सूचितम् ।
मूले तु कृत्यस्याल इति तत्स्वरूपकथनं न तु परिभाषासचार इति भावः । अत्र पक्षे मूलोक्तवाक्यभेदगौर
वाद् गौरवातरमाह-अत्र पक्षे इति । कृतस्त्वानुकरणपक्षे इत्यर्थः । पठ्या इति । ततः परस्या इत्यादिः ।
अन्यया अपूर्वान्तद्वन्द्वे एकपठ्या क्वचित्सामानाधिकरण्येन क्वचिद्वैपथिकरण्येनान्वयो न लभ्येतेति
भावः । तथा च पदचतुष्टय फलितम् । सौत्र इति । एव च सौत्रत्वस्य तुल्यत्वेपि वाक्यभेदोऽतिरिच्यतइति
भावः । परममूलोक्तपक्षे तु अशब्दान्तेन इदं पूर्वशब्देन बहुव्रीहिरिति नेद दोषद्वयमिति बोध्यम् । यथा-

इति । इतोऽपि हेतोर्धात्वङ्गेत्यादिपरिगणनमशुद्धमित्यवधेयम् । निपाता इति ।
 “भोभगो-” (पा०सू०८।३।१७) इति सूत्रे निर्दिष्टाश्चादेराकृतिगणत्वात्तत्र
 बोध्या । तथा च “विभाषा भवद्भगन्-” इति धातिक नाश्रयणीयम् । अन्यथा

शब्दरत्नम् ।

अवधेयमिति । यदि “ग्रहोऽङिति” (पा०सू०८।२।१८) इति सूत्रे इट् स्थानि
 त्वेन निहृश इति तन्नामलाश्रयणं प्रकृते तु विसर्गे रेफस्यैव स्थानित्वाद्द्वैपम्यम्, “अन
 लिवधौ” इत्यस्य स्थान्यल्लुत्तिधर्माश्रये स्थानिमन्वन्वल्लुत्तिधर्माश्रये च नेत्यर्थन्तत्र
 स्थान्यल्लुत्तिरुत्तत्त्वं स्थानिवदत्वेन दुर्लभमस्त्वित्त्वात् ; स्पष्टं चेद प्रकृतसूत्रे माष्ये इ
 भैरवी ।

अवधेयमिति कथनेन ध्वनितमर्थं स्पष्टयति—यदात्यादिना । तत्र—“इट् ईटि” इति
 सूत्रे । प्रकृते—“भोभगो” इत्यत्र । वैषम्यम्—अलाश्रयणम् । यथा प्रकृते ऽलाश्रयणन्तयो-
 पपादयति—अनलिवधेति । तत्र—“देवाः सन्ति” इत्यत्र । दुर्लभमिति । एवञ्च सिञ्जलोपविधायकं
 यद् “इट् ईटि” इति ततो ऽस्य वैषम्यं स्पष्टम् ।

नचैवं हे रामेत्यादावपि स्थानिसकारवृत्तिषुत्वस्यादेशे लोप आगमनन्दुर्लभमिति कथ
 म्पदत्वमिति वाच्यम्, सान्तनिष्ठपदत्वस्यैकदेशविकृतन्यायेन ‘सान्तस्य समुदायस्याकारा-
 न्तादेशः’ इति “सर्वं सर्वपदादेशा” इति शीत्या समुदायादेशत्वकल्पनेन स्थानिवद्भावेन पद-
 त्वस्य सुलभत्वात् । भावश्यकञ्च समुदायादेशत्वकल्पनम् । अन्यथा भादेशस्य लोपस्या
 भावरूपतया ऽर्थबोधकत्वासम्भवेन स्थान्यर्थाभिधानसमर्थत्वादेशत्वमिति प्रवादव्याकाप
 स्यात् । नचैवमपि ‘दीर्घो निदाघ’ इत्यत्रादेशे सुत्वाभावेनासुपीति निषेधाप्रवृत्तौ रेफा-
 त्तिरिति वाच्यम्, सावपि पदम्भवतीति पञ्चाश्रयणेन हलङ्गादिलोपात्प्राक् तेन निषेधेन
 रत्वाभावे क, ततो कश्चिदान्तस्याकारान्तादेश इति कल्पनया साधुत्वस्य सम्भवात् । यत्र
 ह्यभावरूपादेशस्तत्र ह्येवं कल्पना, यत्र तु भावरूपादेशस्तत्र तु श्रौतस्थान्यादेशभावभावायाल्
 विधित्वम् । अत एवानलिवधार्थविति चरितार्थम् । अन्यथा ‘व्यूहोरस्कन’ ‘घौ’ ‘पन्था’ इ
 त्यादावपि समुदायादेशत्वकल्पनेनालिवधित्वत्वं स्यात्, ‘घौ’ ‘पन्था’ इत्यादौ हलन्तत्वस्या
 शास्त्रीयत्वास्यार्थादेशसम्भवाच्च विशेषणतया ऽलाश्रयणस्य तावतापि सम्भवाच्च । नचैव
 भावप्रकाश ।

अतमलाघसापि ध्वनयित्तमवधेयपदसूचिनमर्थं पूरयति—यदीत्यादि । तत्र इट् ईटित्पत्राप्रकृते-त्त्विति ।
 भोभगो इत्यत्र स्वरयथं । वैषम्यम् । अलाश्रयणम् । नन्वनलिवधाविति सामान्योक्त्या कथमिदं वैषम्य-
 मत आह—अनलिति । अलशे स्थानिसंरचस्वोकार्थद्वयस्य च यथावश्यकत्वं तथा तत्रैव प्रतिपादितम् ।
 ननु सिञ्जलोपे विशिष्टाश्रयणवत्त्वेऽपि तथे वैतदर्थे इच्छान्तेन वैषम्याभावोऽन आह—तत्रेति । देवाः सन्तो-
 त्वन्नेत्यर्थः । एवमेत्यादि । दुर्लभमिति । तथा च तत्सादृश्यमर्कित्वात्कर्मिणो भावः । अहन् हेरामेत्यादौ
 पदात्तं तु ‘एकदेश’ इतिन्यायेन ‘सर्वं सर्वपदा’ इतिन्यायेन वा । स्थानिन इवदेशस्याप्यर्थवत्त्वमिति तन्त्याय
 चारणम् । अत एव स्थान्यर्थाभिधानसमर्थत्वादेशेति दधिमध्वित्यादितस्वदर्धबोध इत्यनागमकार्ता
 सागमका भादेशा इति सिद्धान्तस्तेस्तुरित्यादौ तु कल्पनं च समञ्जते । अन्यथा चरित्येव सिद्धन्तु पत्र च
 तत्र स्थानिनोऽर्थवत्त्वेपि लोपस्याभावरूपत्वादनर्थकत्वेन तत्कल्पनं युक्तमेव । अत एव दीर्घो निदाघे
 त्यादौ हलङ्गादिनोपेन रेफः । न च तयोस्तित्त्वत्त्वसुबन्तरवयोस्ताप्रयुक्तपदावस्य वा तत्र पक्षे तेनाश्रयणे
 व्यूहोरस्कन घौ, पन्था इत्यादि मर्दाभिधित्त्वत्त्वेन विसर्गान्तिनिष्ठाऽन्तरादेशस्यप्रयुक्तत्वादेर्वाऽ-
 तिदेशसम्भवेनालिवधित्वोक्तेर् इति वाच्यम् । अत्र भावरूपादेशेन तत्रैवैककल्पनात् । भाषेऽन्तस्वत्प तत्र
 सध्वेऽपि तद्वेनाभिमित्त्वेनोपजीव्यत्वाच्चौतस्थान्यादेशभावत्वात्तान्तात्वादिदेशेन गत्वमाप्तया तत्प्रसिद्धेः,
 अन्यत्र तु स्थानिनामर्थवत्तामुल्लेखेनैव निर्वादे तथा स्थान्यादेशभावकल्पने मानामनेन राघ, कचेरयादा-

पुंलिङ्गकवचनमात्रे भो हरे इत्यादिसिद्धावपि भो हरिहरौ, भो विद्वद्बृन्द, भो गङ्गे, इत्यादि न सिद्ध्येदिति भावः । एतच्च वृत्तिहरदत्तादिमतेनोक्तम् । भाष्यस्वरस-
रीत्या तु “विभाषा—” इत्यादि वार्तिकमारब्धव्यमेव । किं तु निपातोऽपि भो

भैरवो ।

मपि ‘अतिरिद्धः’ ‘निष्कौशाम्बि.’ इत्यत्र ह्रस्वे आप्तवादेरतिदेशोऽल्लिखित्वात् सम्भवतीति
“ह्रस्वादि” सूत्रे दीर्घग्रहणवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, सानुबन्धरनिष्ठस्य स्त्रीप्रत्ययत्वस्य पर-
दिवद्भावेन स्वर्गदीर्घनिष्ठस्य ह्रस्वे अतिदेशसम्भवात् । स्त्रीशब्दाद्येन रूपेण “गोष्ठिनो” इति

दीर्घे अतिदेशोऽल्लिखित्वात् सम्भवतीति वाच्यम्, “अच. परस्मिन्” इत्यनेन सम्भवात् ।

स्वच्छेदमिति । तत्र हि—“अश्वग्रहणमनर्थकन्यत्राभावात् । न्तु चायमस्ति उन्द् सु पय
सु । किन्तु, कारणं सुपर ष्वोदादियते, न पुनरथ—वृक्षस्तत्र, प्लक्षस्तत्रेति ? अस्त्यत्र विशेष
विमर्जनीय हृते न भविष्यति ; इहापि विसर्जनीय हृते न भविष्यति उन्द् सु पयस्वित्यादौ
न्तु इहापि स्थानिदज्ञावात्प्राप्नाति वृक्षस्तत्रेति । क्तल्लिखित्वात् स्थानिदज्ञावः । अयायमलि-
धि, न्यात् शक्यमश्वग्रहणमवच्छेत् । बाढ शक्यम् । अल्लिखित्वात् भविष्यति । कथम् ? इद

शब्दाऽस्ति, तेन द्विवचनादौ स्त्रीतनुसकयोश्च न दोषः । युक्ततरं चैतन् । हे भन-

श्चन्द्रस्त्रम् ।

त्युच्यते तदा पयःस्त्रित्यत्र यत्स्ववारणायासीति । तत्र हि "रोः सुपि" (पा०सू० ८।३।१६)
इति विसर्गः । नियमशास्त्राणां च विधिसुखेनैव प्रवृत्तिरिति तत्र इविशिष्टः स्थानीति तद्गू-

भैरवी

मस्त्रि रोरि" इति । ततः 'स्वस्वपानयोर्विसर्जनीयः' र इत्येव, रोः सुपि—विसर्जनीयः रोः रः
इति प्रतिपादितम् । एतेन भाष्यप्रघट्टकेन स्थानिनावच्छेदस्त्वेनाभिप्रेतस्यातिदेशेन प्रा-
प्तस्य यत्रालसमर्षरूपानिर्वाचकशब्दोऽप्युचित्वन्तत्रानलिक्रियापिति निषेधः प्रवर्तते नान्य-
त्रेति स्पष्टमेव लभ्यते । उक्तभाष्यरीत्या समाचक्षे—तदा पयःस्त्रित्येति । देवाः सन्तीत्यतो-
ऽस्य वैलक्षण्यमस्तीत्याह—तत्र हीति । नन्वस्य सूत्रस्य नियामकत्वेनेति विसर्ग इत्यसङ्ग-
तमव आह—नियमशास्त्राणांमिति । विधिसुखेनैवेति । इदमन्यत्र स्पष्टम् । अक्षरार्थमिति । अत एवो-
क्तभाष्यानन्ताम् "उत्तरार्थमर्थाहि तत्कृतंभ्यम् "इति सर्वेषाम्" अत्रि इति यथा स्यादिति

भावप्रकाशः ।

नेष्टस्तीति शब्दविधौ विशिष्टरूपाप्रयोगेनाविशेषाच्छब्दःस्त्रित्येवोक्तस्तत्रैवैव सविस्तरं विशेषप्रतिपादनं
भाष्योक्तमसंगतं स्यात् । न चोत्तरार्थं शब्दादिभाष्यस्यैकदेशुक्तिरस्त्वर्थं तथैवास्त्राणि वाच्यम् ।
तत्र विकृतभाष्यान्तरापक्षेन नावताप्यनिर्वाहेन च तावदशे तथात्वं कल्पनेऽपि सर्वत्र तत्रैव कल्पने मानाभा-
वात् । एतेन "उक्तार्थं मानाभावः । न चोक्तभाष्यं मानं, तस्यान्याशयकत्वादिर्युक्तवोक्तभाष्यं सन्निवृत्त्या-
स्मादनल्विधावित्यस्य स्थान्यथात्रिजादेशे न स्थानिवदित्यर्थोभिनयः । एव च विशेषोपपत्तिः । यदि तु
तानां र इत्यनुवचने नदा साम्यं, परस्वार्थं एवन्तीत्यादौ दोषमद्वाकात्समीचनेनाहनिः सुविना ।
एवं चानल्विधाविति मूलोक्तं स'मान्यमेव साधु । एववाइदमभिप्रायंमपि, किं चान्तरङ्गपरिभाषया याव
स्यात्, इदानोऽस्यापरानिमित्तकत्वात् । अन्तराः सयोग इत्यादिनिर्देशादारी तु अक्षरार्थमेव तत् ।
एवं चार्थद्वयकथनमकल्पन् " इति मन्शोकम. तस्त्रम् । विधात्रिद्वस्त्राच, विशेषस्य मनुस्तरौस्वीकोक्तं,
स्थान्यशब्दान्वादेशप्रदासम्बन्धेन तदुक्तार्थत्वात्साधुच, तदुक्तार्थत्वात्साधुच, तदुक्तार्थत्वात्साधुच, तदुक्तार्थत्वात्साधुच,
सामान्योक्तेर्मनात्साधुचमेव व्युत्पिद्य वाच्य, त्रैधादिके तदप्रवृत्तेषु, अर्थद्वयसाकृतस्य प्रागुक्तत्वाच्चेति
द्विक् । भाष्यरीत्या समाचक्षे—तदेति । देवाः सन्तीत्यत्रो बलशून्यमाह—तत्र हीति । ननु तस्य नियाम
कत्वेन निवृत्तिभावगणार्थकत्वमपि भाह—नियमेति । अस्त्वर्थं । एतेन पद्यान्तव्यावृत्तिः । उपानकृदायुक्तं

भरला ।

पयःस्त्रित्यत्रेति । वस्तुतस्तु स्थान्यल्वृत्तिधर्माश्रये नैव्यावर्त्येव 'भनद्विचौ' इत्यत्र स्त्रीकाये
व्यर्थं यत्र । न च 'भिवन्ति' इत्यर्थं स आनश्यक इति वाच्यम्, पञ्चमोपमासेन स्थानिवरवाङ्कारस्था
श्ववचनेन यथाः परानिमित्तकत्वेन बहिरङ्गया वेदागमस्थाप्राप्तेः । नचैव प्रकृतवृत्तस्वभाष्यविधेय इति
वाच्यम्, इच्छायापुत्रस्थानिकमाप्यविशेषेन कृष्णमन्तवृत्तस्ववातिकविधिधेन चैनस्यैकदेशुक्तिरेना
दोषात् । न च स्थानिप्रत्ययानल्व्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वस्य अदेश्यत्रार्थां प्रकृतीभूतधर्मं साध्यादवच्छिन्न-
त्वस्य च निवेशाच्चेत्कारिकासाधुविशेष इति वाच्यम्, अ समर्थे स्वीकृत्य तदुपमनिवेशारेणया प्रकृ
तवृत्तस्वभाष्यस्यैकदेशुक्तिवच्छानस्यैवोचितत्वात् । निरुक्तिं चैतस्थानिवरवृत्ते अतुराशैन्दुश्रीउरविष्णो
इति तनेऽवगन्तव्यम् ।

विधिसुखेनैव प्रवृत्तिरिति । नियमशास्त्राणां निषेधसुखेन विधिसुखेन वा प्रवृत्तिर्भवति । तत्र क
निषेधसुखेन प्रवृत्तिः, क्वच न विधिसुखेनेति विचारे स्वार्थेऽहानिः, परार्थकल्पना, प्रातरथश्रमिरोषरयदु-
विशेषेन निषेधसुखेन प्रवृत्तिरत्रैव स्वीक्रियते, यत्र विधिसुखेन प्रवृत्तिर्न सम्भवति । यथा "इ-ते-तु-
वत्स" इत्यत्र "आपूर्वस्य" इति नियमस्य । तत्र हि नियमशास्त्रीयोदेश्यत्रावच्छेदक-व्याप्य नियामक-
शास्त्रीयोदेश्यत्रावच्छेदक-व्यापकं च यद्रूप तद्रूपवच्छिन्नानिस्त्रित्येन नियमशास्त्रीयोदेश्यत्रावच्छेदक-

वाच्यत्वम् ।

चित्तवृत्तस्य स्थानिवत्त्वेन लामः सुकरः । यदि तु "रोः छवि" (पा० सू० ८।३।१६) इत्यत्रा-
पि 'रः' इत्यनुवर्त्यं रोः रेकस्यैव तेन विमर्गस्तदा ऽन्यप्रवृत्तमुत्तरार्थे सत्त्वपदार्थमिदं हत-
मित्यवधेयम् । तत्रेति । चादिविचल्यर्थः । चादित्त्वं नाश्रयणीयमिति । भो इत्या-
दिप्रयोगाणां निपातेरेव सिद्धेः । निपातानामपि सम्बोधनान्तमवदादिममानार्थक-
त्वात्सम्बोधनविमर्कप्रवृत्तेनामन्वितत्वमस्ति । "भवदादि" इत्यत्र भोःशब्दस्याप्या-
दिना प्रवृत्तत्वात् भो इत्यादिसिद्धिरिति भावः । अन्यथा—साधारणानामभावे ।
भा विद्वद्बुद्धेति । ननु 'सके सोर्लुका लुप्तत्वेन वार्त्तिकाप्रवृत्तेरिति भावः ।
भैरवी ।

माभूत् वृक्षवयतेः प्रत्ययः वृक्षव करोति" इत्युक्तम् । परोक्तन्दोषमुद्धरति—यदि त्विति । उत्तर-
ार्थम्—हलि सर्वेषामिति सूत्रार्थम् । भवधेयमिति । मूलोक्तार्थावधेयपदार्थं एतावानित्यवधेय-
मित्यर्थः ।

मूले—अन्यथेति । वार्त्तिकस्यैव स्वीकारे । इत्यादिषिद्धावपीति । "मनुवसोः" इति सूत्रे
पठितस्य तस्य वार्त्तिकस्यैवान्तर्याणामन्त्यस्य रुः स्यात्सम्बुद्धौ अवस्य चोदित्यर्थः । तत्र
नानर्थक इति परिभाषाया अस्वीकारपक्षे । अलोन्त्यपरिभाषा तु न प्रवर्तते वस्येतिवाच्ये
ऽवस्येत्युपादानसामर्थ्यात् । एवं च पुंलिङ्गे हलङ्गादिलोपेन प्रत्ययलक्षणस्य प्रवृत्तिरिति सि-
द्धावपीत्यर्थः । भो हरिहरवित्यादि । आद्ये सम्बुद्धिपरत्वाभावात् अन्त्ये सम्बुद्धेर्लुकाऽपहा-
रात् रूपत्र सिद्धेदित्यर्थः ।

वार्त्तिकाभावेऽपि लक्ष्याणां सिद्धिमाह—भो इत्यादौत्यादिना । ननु निपातमात्रस्वीकारे
आमन्त्रितकार्यसिद्धिः कथमत आह—निपातानामपीति । सम्बोधनविमर्कप्रवृत्तेन—सम्बोधन-
विमर्कप्रवृत्तेनान्तत्वेन । अर्थादिसिद्धिमप्याह—भवदादीति । भवदादीत्यत्र—भवदादियोग
पुष्येयत् इत्यत्र । तत्र भो इत्यादीति । आदिना ततो भोः इत्यादिसङ्ग्रहः । साधारणानाम्—सर्व-

भावप्रकाराः ।

दोषमुद्धरन्निमित्तमाभ्युपगम्येति—यदि त्विति । उत्तरार्थमिति । हलिसर्वेषामित्येतदर्थमित्यर्थः । अवधे-
यमिति । मूलोक्तार्थावधेयपदस्य चित्तमेतावदवधेयमित्यर्थः । अनेन स्वित्तसिद्धान्तरूपवक्तव्याऽस्तवनुपदमेव
स्फुटीभवित्येति । सूत्रमन्व्युदासायाह—चादीति । ननु मनुवसोरित्यन्तरस्य 'वशां त्रयाणामन्त्यस्य रुः
सम्बुद्धौ नानर्थक' इति निषेधाद्भवति वाच्ये ऽवस्येति वचनाच्च निर्दिश्यमान' इति न्यायेनावस्योच्,
इत्यर्थकस्य वार्त्तिकस्वभावे कथन्तरकायतच्छब्दसिद्धिस्तत्र च्च वस्येति तु नोक्तं तदसिद्ध्या गुणाप्राप्त्या
रूपासिद्धेरत आह—भो इत्यादीति । ननु तदाप्यामन्त्रितकार्यसिद्धिरत आह—निपातानामपीति ।
सम्बोधनेति । सम्बोधनविमर्कप्रवृत्तेनान्तत्वेनेत्यर्थः । एवं च नासंख्यत्वोक्तिविरोध इति भावः । ननु
तथापि भाववसिद्धिरत आह—भवदादीति । भवदादियोगे इत्यन्त्यर्थः । सैषामपरिगणनादिति भावः ।
आदिना ततो भो इत्यादिसङ्ग्रहः । साधारणानामिति । सर्वल्लक्षणवचनविषयनिपातानामित्यर्थः ।
वाचित्कोक्तानामेवास्वीकारे इति भावः । हरिहरवित्यस्य द्विवचनान्ततया भवच्छब्देनानयत्वाद्बन्धवास-
सरला ।

वच्छिन्ने सङ्कोच इति नियमस्य लोपनियमानुसारेण "हन्तेः" इति शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकस्याप्य नि-
यामक "अपूर्वस्य" इत्येवशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकस्यापकं च रूपं हन्तात्ववयवत्वं हन्तात्ववयवा-
कारपूर्वकत्वं वा । तत्राप्यधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन संज्ञके "हन्तेः" इति शालस्य लक्ष्यमेव किमपि न
स्यादिति तद्वैयर्थ्यापत्तिः । द्वितीयधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन संज्ञके तु 'प्रदप्यात्' इत्यादौ "हन्तेः"
इत्यस्य प्राप्तिं वारयित्वा "अपूर्वस्य" इत्यनेन शर्त्वं, ननु 'प्रघ्नन्ति' इत्येति "हन्तेः" इति

त्रिविधम् हे भो इति प्रयोगस्यापीष्टत्वान्, तस्य च वार्तिकारम्भ एव सिद्धेः । “स्युः
 प्याट्पाडङ्गहेभो।” इत्यमरोक्तानां सम्बोधनार्थानां निपातानां सहप्रयोगायोगात् ।
 किं चात्र भवान् हरिस्तत्रभवान् इतिवत् तत्र भो इत्याद्यपि वार्तिके सत्येव सि-

शब्दरत्नम् ।

भो गङ्ग इति । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात् ङीपा व्यवधाताद्धवतः सम्बुद्धिपर-
 त्वाभावेनेति भावः । स्युः प्याडिति । अस्य निपातमात्राङ्गीकारे इत्यादिः । ननु निपा-
 तोऽप्ययं भवच्छब्दसमानार्थं एवेति हे भो इत्यस्य नासङ्गतिः । अत एव भाष्यवैयट्योर्वा-
 र्तिकसिद्धविभक्तयन्तप्रतिरूपकमव्ययमित्युक्तं, विभक्तयन्तप्रतिरूपकत्वं च शब्दतोऽर्थतश्च
 इत्यन्यत्र रूपम् । किं च व्यतिलुनीते इत्यादिवदेतयोरपि सहप्रयोगसम्भव इत्यवचे-
 भरती ।

लिङ्गसर्ववचनविषयनिपातानामित्यर्थः । विभक्ताविति । गङ्गाशब्दासमानाधिकरण्येन तस्य
 स्त्रीलिङ्गत्वात्तत्र ङीप्स्यादिति भावः । हे भो इति प्रयोगानुपवर्तिनिपातमात्राङ्गीकारे सूचिता
 तां स्पष्टयति—स्युः प्याडित्यस्येति । अयम्—भोः शब्दः । अत एव—तस्य निपातस्य भवच्छ-
 ब्दसमानार्थकत्वादेव । ननु शब्दत एव विभक्तिप्रतिरूपकत्वमस्तु तावतापि भाष्योपपत्तिर्भ-
 विष्यतीत्यत आह—विभक्तयन्तेति । अर्थतश्चेति । विनिगमनाविरहादुभयं विवक्षितमिति
 भावः । अन्यत्रप्यमिति । मनुस्मृत्यस्य भाष्यकैयटयोः स्पष्टमित्यर्थः । तत्र हि—अस्तिमानि-
 त्यादौ सत्ताकर्तृत्वेन धनबोधोदास्ति कथञ्चिदर्थतः सामान्यमित्यस्तीत्यस्याव्ययेष्वप्रामाणिकः
 भावप्रकाशः ।

म्भवादसिद्धिः स्पष्टैवेति तदुपेयमाह—भो विद्वदिति । विभक्ताविति । तथा च वार्तिके व्यवन्ताग्रहणाद्-
 ज्ञासानानाधिकरण्यात् ङयन्ते तत्र तदप्रवृत्तिरिति भावः । ननु तथापि स्वैरिणीयादिवन्वीपः प्राग्भागात्-
 दाय सिद्धिरत आह—ङीपेति । ननु सम्बुद्धावित्यस्यावशिष्टेपगत्वेन यथैकवर्गव्यवधाने जायते तथा वर्ण-
 द्वयव्यवधानेऽपि स्यादत आह—भवत् इति । प्रत्ययस्य प्रकृत्यश्च उच्यते तत्रोक्तत्वेन तद्विशेषगतस्यैवैव-
 त्यात् । अत एव येननेतिसमाचिरत्र नाडृत इति भावः । भावेन चेति पाठः । तदभावेनेष्टवात्तदङ्गोपि
 तकारश्रवणापरेऽवैत्यपि बोध्यम् । अव्ययवच्छेपं मूले आह—स्युः प्याडिति । इतोपि इदुदुपैत्यत्रत्य
 मूलमसङ्गतमिति बोध्यम् । अस्यान्यथेत्यादिरित्युच्यते । अन्यथोभयाङ्गीकारे वार्तिकोक्तमात्राङ्गीकारे च
 अन्थासङ्गतेरित्याशयेनाह—निपातेति । अयम्—भोःशब्दः । तत्र प्रमाणमाह—अत एवेति । अस्य
 तत्तुडवार्थकत्वादित्यर्थः । ननु शब्दत एव विभक्तयन्तप्रतिरूपकत्वेन भाष्याद्युपपत्त्या कथमितः समानार्थ-
 त्वान्मोऽत आह—विभक्तयन्तेति । अर्थतश्चेति । विनिगमनाविरहादिति भावः । अत एवास्तिमा-
 नित्यादौ सत्ताकर्तृत्वेनैव धनबोधादस्ति कथञ्चिदर्थतः सामान्यमित्यस्तीत्यस्य स्वरादिष्वप्रामाणिकः पाठः
 इति मनुस्मृत्यभाष्यकैयटदिकं सङ्गच्छते । तदाह—अन्यत्रेति । ननु तथापि वार्तिकसिद्धेति तदुक्त्या तद-
 भावे तदसङ्गतिरेवाह—किं च व्यतीति । समुच्चित्यद्योतकताश्चे इति भावः । अश्चेरिति । जलादि-
 सरला ।

प्राप्तमत्ववारणान्दान्यसिद्धिमीति स्तुपाश्चक्षुन्यायात्तराचः । तथाचोभयथाऽपि सकोचासम्भवेन विधिमुलेन
 प्रवृत्तिसम्भवे नास्ति, अतस्तत्रागत्या निषेधमुलेन प्रवृत्तिः । तत्र च “प्रत्युर्वैश्य” इत्यस्य अत्युर्वैश्व-
 ष्यात्प्रवचनस्य गत्वं नेत्यर्थं इति “प्रधाननि” इति सिद्धं, “प्रदृष्यात्” इत्यत्र तु “इन्तेः” इत्यनेन
 गत्वमिति समयोगयोः सार्थक्यम् । यत्र तु विधिमुलेन प्रवृत्तिः सम्भवति तत्र न निषेधमुलेन प्रवृत्तिः
 स्वीकार्या दोषत्रयापत्तेः, किन्तु विधिमुलेनैवेति । एवञ्च प्रकृते “रोः स्तुपि”, इत्यत्र सप्तमीवद्भवचान्याद-
 र्थवत्पूर्वविशिष्टरेकातिरिक्तत्वेन “खरवसानयोः” इत्यत्र संकीचेन विधिमुलेन प्रवृत्तिः सम्भवतीति “रोः
 स्तुपि” इत्यस्य विधिमुलेनैव प्रवृत्तिः स्वीकार्येति तदाशयः ।

अर्थत इति । “अपसर्गाविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च” इत्यत्र स्वरतोऽर्थतः प्रतिरूपकत्वं न सम्भवतीति

द्वचति । “इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते” (पा०सू०५।३।१४) इति सर्वविभक्त्यन्तात्त्रतसो-
र्भवदादियोग एवेष्टत्वात् किं चामन्त्रितत्वे पदात्परस्याष्टमिकनिघातः, “आमन्त्रितं
पूर्वम्-” (पा०सू०८।१।७२) इत्यविद्यमानवद्भावः “आमपकान्तरम्-”
(पा०सू०८।१।५५) इति विधिः, “याक्यादेरामन्त्रितस्य-” (पा०सू०८।१।८)

शब्दरत्नम् ।

राह—किं चेति । पदात्परस्येति । इदं च न भोः शब्दे फलभुमयोरपि भोःशब्दयोः
सम्बोधनप्रथमान्तत्वेनामन्त्रितत्वात् । किं तु ‘तिष्ठसि भगोः, तिष्ठसि अघोः’ इत्यादौ
मगवन्, अघवन् तिष्ठसीत्यर्थके “आमन्त्रितस्य-” इति निघातसिद्धिः । निघात-
योस्तु तयोः सम्बोधने शक्यं मानामात्रेण सम्बोधनप्रथमान्तत्वाभावेनामन्त्रितत्वाभावात्
भगो तिष्ठसीत्यादौ अविद्यमानत्वम्, अं भगो देवदत्तेत्यादौ एकान्तरता, भगो आगच्छ
भैरवो ।

पाठ इत्युक्तम् ।

सहप्रयोगस्याप्युपरत्तिमाह—किञ्च व्यतीति । ममुच्छित्त्युद्योतकृतत्वस्य सम्भवादिति भावः ।
इत्यवेरिति । यद्यद्वातिकारम्मभ्य फलमुक्तन्तद्व्यथासिद्धिरुक्तैव, तत्रादिसिद्धिरपि मन्त्रादी-
त्यत्रादिशब्दोपादानेन साधितयेत्यद्वैतेत्यर्थः । किञ्चेति । किञ्चामन्त्रितत्वं इत्यादीत्य-
र्थः । मूले—‘पदात्परस्य’ इत्यादिना वार्तिकारम्मभ्य ‘तत्र भो’ इति ‘तिष्ठति भो’ इत्यत्र वा
आमन्त्रितस्य चेत्याष्टमिसूत्रेण निघातसिद्धिः फलमित्युक्तम्, तदपि निघातस्य सम्बोधन-
विभक्त्यन्तत्वेस्वीकारप्रदर्शनेन साधितमेवेति मूलोक्तं निघातसिद्धिरूपप्रयोजनम्भगो-अघो-
शब्दांश इत्याह—इदञ्चेत्यादिना भावादित्यन्तेन । सम्बोधनप्रथमान्तत्वेनेति । सा च प्रातिपदिका,
येति सूत्रेण सम्बोधने चेत्यनेन वेति सामन्त्रितमिति सूत्रे व्यक्ती भविष्यतीति भावः । सिद्धि-
रिति । फलमित्यस्यानुपपन्नः । मानामात्रेनेति । ‘भगो हरिहरौ’ इत्यतो भगवत्त्वप्रकारेण ‘अ-
घो देवदत्त’ इत्यतोऽघवत्त्वप्रकारेण बोधस्यानुभवसिद्धतया सम्बोधनविभक्त्यन्तत्वे माना-
मात्रेनेत्यर्थः । निघातयोर्भगोअघोःशब्दयोर्न पूर्वोक्तमेव फलं किन्त्वन्वदपीत्याशयेनाह—म-
नोस्तिष्ठसीत्यादौविति । भान् भगो देवदत्तेत्यादौविति । कामित्यङ्गीकारे । अत्राम् देवदत्त भगो
इति पाठः । अत्र भगो शब्दस्यामन्त्रितस्य चेत्यनेन प्राप्तस्य निघातस्य “आम एकान्तर-
मामन्त्रितमनन्त्रिते” इत्यनेन प्रतिषेधसिद्धिः फलम् । नच देवदत्तेत्यस्याविद्यमानवद्भावेन
नैकान्तरता प्राप्नोतीति वाच्यम्, “नामन्त्रिते समानाधिकरणे” इति सूत्रेणाविद्यमानवद्भा-
वस्य प्रतिषेधात् । नैकान्तरत्वसिद्धिमात्रफलङ्घित्वन्वदपीत्याह—मयो प्रागच्छेति । इदं
भावप्रकाशः ।

तिद्धिस्तुक्त्वेति भावः । वार्तिकस्य फलव्ययमेवेति मत्वा तद्व्यथासिद्ध्या तत्खण्डनं तैः कृतमिति तावदेव
तत्र लिखनम् । मूलकृता तु मिश्रतया दोषावका इत्यपूर्वदोषोद्धारमन्त्रिण तृतीयदोषप्रतीकधारणेन स दोषो
विना प्रयास मध्ये एव गलित इति तात्पर्यम् । नन्वयमपि दोषः प्रागुदपृतोऽत्र आह—इदं चेति । सम्बो-
धनप्रथमेति । प्रातिपदिकार्थेति सूत्रेण सम्बोधने चेत्यनेन वेति भावः । सामन्त्रितमिति सूत्रे स्पष्टत्वेन
ए । सिद्धिरिति । फलमित्यस्यानुपपन्नो नविद वेत्यस्येति भावः । निघातयोरिति । भगोहरिहरावित्याद्यर्थ-
भावइत्यकस्य तयोरिति भावः । तुना सूचितं यमी नस्त एवेतीत्यनुपपदेव स्फुरीभविष्यति । मानामात्रेनेति ।
भगवत्त्वादिप्रकारेणैव ततो बोधादिनि भावः । तयोर्न तावन्मार्थं फलं किन्त्वन्वदप्यपि मूलात्कं सर्वे तयो
देवेत्युदाहरणव्याज्जेनाह—भगो इत्यादि । कामित्यङ्गीकारे । यद्यप्यत्राप्यविद्यमानवत्त्वं भगो इत्यस्य प्राप्तं
पूर्ववदिति आममन्त्रित्य प्राप्तमन्त्रितनिघातस्य “आम एकान्तरम्” इत्यनेन निषेधो न प्राप्नोति तथापि
“नामन्त्रिते समानाधिकरणे” इति निषेधात्प्राविद्यमानवत्त्वं, निघातस्तु नास्त्येव, तदाह—एकान्तरतेति ।

इति द्विर्भावः, "सुवामन्त्रित-" (पा०सू०२।१२) इति पराङ्गवद्भावश्चेत्यादि सर्वं सिद्धञ्चति, न त्वन्यथेति दिक् । भगो, अधो इति निपातावपि यदि प्रामाणिकौ तर्हि स्तां नाम । आमन्त्रितकार्यसिद्धिस्तु वार्तिकायत्तैवेति सुधीभिराकलनीयम् । यत्तु वदन्ति-सकारान्तानेवैतान् निपातानामस्याय रत्वौत्त्रे भाष्ये प्रत्याख्याते इति, तदतिरभसान् । स्यादेतत् । निपातानामभ्युपगमे यत्त्वविधौ त एव गृह्येन् प्रतिदोक्तत्वात्, न तु सम्बुद्ध्यन्ता, लक्षणिकत्वात्, इति चेत् ? मैवम्, "स्वरितेनाधिकार" (पा०सू०१।३।११) इत्यत्राधिकः कारोऽधिकार इति व्याख्यानमाश्रित्य लक्ष्यानुसंधेन स्वरितत्वमाश्रित्योभयग्रहणान्, "भुवश्च महाव्याहते" (पा०सू०८।२।७१) इति सूत्रे महाव्याहतिग्रहण लक्षणप्रतिपदेऽक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थमिति हरद्व

शब्दरतम् ।

इत्यादौ द्विर्भावः, घनेन भगो इत्यादौ पराङ्गत्वमिति भावः । यदि प्रामाणिकाधिति । यदोत्यनेनेदं सूचितं-तौ न प्रामाणिकौ । अत एव भाष्ये "विभाषा भवत्-" इति व्याख्याय भोः ब्राह्मणीत्यरुदेवासिद्धिनाशङ्क्याव्ययमेव भोः शब्दो विभक्तिप्रतिरूपकत्वादित्येवोक्तम् । एवं च भगो इतिहरावित्याद्यलाष्येव । तदतिरभसादिति । "भोभगो-" (पा० ०८।३।१७) "मत्त्वसो," (पा०सू०८।३।१) इति सूत्रयोरुपाधेरुप भाष्येऽस्पृष्टत्वादिति भावः । उभयग्रहणादिति । वार्तिकबोधितलाघुत्वानामपि "कुलटाया वा" इत्यादौ कारान्तरबोधनाय सूत्रहृत्ताऽनुवादस्य करणादिति भावः । हरद्वत्तेति ।

मैरवी ।

द्विर्भावप्रवृत्तियोग्यमुदाहरणम्, भगो भगो आगच्छति तदा भविष्यति । घनेन भगो इति । घनेन भगवन् ऐश्वर्यवन्नित्यर्थः । अत्र मत्वर्थसत्तायान्धतस्य करणत्वेनान्वयादात्मन्त्रितं प्रति कारकत्वमस्तीति पराङ्गवद्भावस्य प्राप्तिः ।

न प्रामाणिकाधिति । भो, शब्दस्त्वेव तयोः कोणेऽनुपादानादिति शेषः । अत एव--"भगोऽधोस्" इति निपातयोरप्रामाणिकत्वादेव । अस्मिद्धिमिति । एषा प्रागुत्तरादिता । इत्येवोक्तमिति । "नत्व-ययान्येते" इति तत्रोक्तमिति तयोरप्रामाणिकत्वस्य सिद्धिः । इत्यादीति । आ

भावप्रकाशः ।

उपाध निपातनिषेध इति भावः । घनेन भगो इति । उत्कारणकैश्वर्यवानित्यर्थः । मत्वर्थसत्तायां धतस्य करणत्वेनान्वय इति भावः । सूचितमिति । अस्य साध्वेवेतीत्यत्रान्वयः । तौ-निपातौ । न प्रामाणिकाधिति । शब्दस्त्वेव तयोः दोशेऽनुक्तनादिति भावः । घनेन तथा प्रकाशकृतिद्वान्तोक्तिरप्युक्तेति सूचितम् । अत मुख्य मानमाह-अत एवेति । तत्रादिवैर्यर्थः । अस्त्विति । भोःशब्दधितानेकानुपयुक्तप्रयोगस्यैतयर्थः । एतेन तद्वदित्युत्पत्तिः । इत्येवोक्तमिति । नत्वन्वय म्येते शब्दा इत्युक्तमिति भावः । अदिना भगे गङ्गे इत्यादिसप्रः । तदिति । प्रकाशोक्तमित्यर्थः । स्पृष्टत्वादिति । एवं च कथञ्चिद्वाच्यत्वात् इति प्रकाशो युक्त इवेति सङ्खनकृदाप्युक्तमयुक्तमिति भावः । ननु सूत्रकारणसमये वार्तिकहाराद्यत्वेनोभयानुवादस्यैवासम्भवितात्वेनाशङ्क्यसमाधिश्चायुक्तं अत एव-वार्तिकेति । इक-

साधुश्चेत् । न चैवमपि प्रभोरित्यादावतिव्याप्तिः । परस्परसाहचर्येण निपा-
धानां वार्तिकोक्तानां च प्रहणोऽप्यन्येषामप्रहणात् ।

शाब्दरत्नम्

एवं धानित्यत्वात्सादृशतौ ढभयोर्ग्रहणसिद्धिरिति भावः । “विभाषा भवत्-” इति वा-
सिक्के भो प्राहणा भो प्राहणी इत्यतिशयाशङ्कायामभ्ययमेव भोःशब्द इति सिद्धान्तेभो-
योरत्र ग्रहणलामादिति शोद्धयम् । परस्परसाहचर्येणेति । तेन चार्थवतामेव ग्रहणमिति
भावः । अर्थवत्परिभाषयेत्यपि शोद्धयम् । अध्येषाम्-अनर्थकानाम् । सात्तराभ्याम्पता-
नुकरणमिति पथे प्रसिद्धया भोइत्यादिपूर्वकरेणान्तानामेवार्थवतां ग्रहणस्य न्वाच्यतया भो

शैरयी

“शब्दध्वादिषु पररूपं वाच्यम्” इति शोध्यम् । एवञ्चैकदेशानुमत्या तद्वातिरस्यापूर्वत्वा-
भावयोधनद्वारा तत्साधयत्वाणां साधुत्वं सूत्रस्यैव ध्वनितमिति भावः । मूले-महाभ्यादितिग्रह-
णमिति । “भुव-” इति सूत्रे भुव इत्यनेनान्तरिक्षयाचकस्य भुवरिति शान्तरय महाभ्यादृतेर्ग्र-
हणम् उत विद्यन्तपृथ्वीवाचरभूपृथ्वीकपृथ्व्यान्तस्य ग्रहणमिति सन्देहस्य लक्षणप्रतिपदोक्तप-
रिभाषया निवृत्तौ।महाभ्यादृतिग्रहणपरिभाषाया अनित्यत्वे ज्ञापकमिति भावः ।

प्रकृतसूत्रे उभयोर्ग्रहणे भाष्यमपि साधकमित्याह-विभाषाभवदिति । मूले-नचैवमिति ।
एवम्-लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रयुक्तिसर्वोच्चारे । तेन-साहचर्येण । न केवलं साहचर्य-
सात्रं साधकद्विस्तु परिभाषापीत्याह-अर्थवदिति । ननु मूलतः साहचर्यपरिभाषा समारिता
नर्यार्थवत्परिभाषा इत्यत्र किम्यीजमत आह-सान्तेति । भोशब्दादीनामेवेति । एवकारेण प्र-
भोरित्यादेकदेशव्यापृत्तः । तथाचौकारान्तानुकरणमिति पक्षाभिप्रायको ऽयं ग्रन्थ इति

भावप्रकाशः ।

न्वादिशब्दकुलटाशब्दस्य सिद्धेः । तथा चैकदेशानुमत्या धानिकानामपूर्वत्वाभावबोधनद्वारा तत्साधयत्न
योगाणां साधुत्वं सूत्रस्यैव ध्वनिमिति भावः । यद्यपि महाभ्यादृतिग्रहणाभावे सात्तरय किञ्चनपृथ्वीवाच-
रभूपृथ्वीकपृथ्वीवाचरय ग्रहणमुत् “भुवरित्यन्तरिक्षम्” इति लघुक्कारान्तमहाभ्यादृतेरिति सन्देहस्य तथा नि-
वृत्तौ तदर्थमेव सत्सदनिष्पत्त्यै गमयति तथापि तावता प्रकृते किमत्र आह-एवंचानित्यत्वात् इति । तथा
हरदशोक्तौ धैर्यार्थः । ननु तस्य समूलरे प्रकाशदाधयत्नं, तत्रैव गैर्यत्र आह-विभाषेति । धासि-
क्के इति । तद्व्याख्यानानवसरे इत्यर्थः । असिद्धयेति । श्याचसिद्धयेत्यर्थः । दाट्टयामिति । मगवदुक्ते
नेति शेषः । यत्तु उच्यते-“अर्थवत्ग्रहणपरिभाषयतिव्याप्तेः स्वयं समाहितत्वेन नचैवमिति शङ्काया
एवानुत्थानम्, अत एव साहचर्याधयत्नमपि निष्फलं, साहचर्येणैवेष्टमाधने स्वनतिप्रपञ्चात्साक तदापादना
सङ्गतिरिति” तन्नति ध्वनित्वं व्याचष्टे-तेन चेति । साहचर्येणापीत्यर्थः । अर्थवत्त्वं च द्योरेवेश्याशयेन
हयोश्चिन्मूले इति भावः । न-वेधं तथैवेष्टसिद्धादिवर्धनिष्पद्येत आह-अर्थवदिति । अत एव व्याचष्टे
अनर्थकानामिति । न-वेधं मूलतः सैव कुतो नोच्यं रिभित्युक्ता ऽत्र आह-सान्तेति । प्राचाम
जुरोधेनेदम् । प्रसिद्धयेति । गौणमुत्पन्नायेनेति भावः । भोशब्दादीनामेवेति । एवेन प्रभोरित्या
देकदेशव्यापृत्तः । तथा चोकारान्तानुकरणमिति पक्षाभिप्रायको ऽयं ग्रन्थ इति तस्यैव साहचर्याधिकविधेवेति भा-

सरला ।

शब्दतः प्रतिरूपवत्त्वं गृह्यते तत्साहचर्यादियत्राशेषेऽपि शब्दत एव प्रतिरूपवत्त्वमिति तु न चाभ्यन्त-
समकालवाचकयुगपच्छब्दस्य युग्मं पतीति युगपत् इति व्युत्पत्त्या सिद्धशब्दतो विभक्त्यन्तप्रतिरूपक
त्वेन वासिक्केनेव सिद्धेरतस्य गणे पाठवैयर्थ्येन शब्दतोऽर्थात्थ प्रतिरूपवत्त्वमप्रहणानादिति ।

व्योर्लघु (पा०सू०८।३।११) । लघुप्रयत्नतर, लघुश्चारणतर । स चान्तरतम्या-
द्वस्य वा यस्य य इत्याह—व्यावृत्ति ।

आतो गार्ग्यस्य (पा०सू०८।३।२०) ॥ ओकारादिति । यत्प्रकारान्तादङ्गा
दिति प्राचा व्याख्यात तत्र । अङ्गस्याप्रकृतत्वान्, असम्भवाच्च । न इयुदाहर-
णेष्वोकारान्तमङ्गमस्ति ।

हलि सर्वेषाम् (पा०सू०८।३।२२) ॥ यकारस्येति । वकारस्तु नानुवतते,
भोभगोअधोपूर्वस्यासम्भवान् । अपूर्वस्तु यद्यपि सम्भवति वृत्तव्करातीति,
तथापि तत्र लोपाप्रसङ्ग, अशीत्यनुवत्यांशा हला विशेषणात् । वृत्तवहसतीत्यादि
तु अत्रभिधानादसाध्वित्याहु । गव्यमित्यत्र तु पदान्तत्व नास्ति, गव्युतिरित्यत्र

शब्दप्रवृत्तम् ।

इत्याधोकारान्तानुकरणपक्षेऽपि वार्तिकनिष्पन्नानां निपातानां चैकदेशभूतभोशब्दादीनामेव
प्रहणमिति भाव । अत्रदन्तव-रान्तानामेवानुकरण सूत्रे सन्ध्यभावो न्याय्य एवेति
भाष्यस्वरत ।

लघुश्चारणतर लघुतरोच्चारण ।

हलो विशपणादिति । स्पष्टं चेदं भाष्ये । इत्याहु रिति । हरदत्तादय ।
भैरवी ।

भाव । मूलात्सिद्धान्तानिर्णयात् स्वयं सिद्धान्तमाह—अत्रेदन्त्विति । रान्तानामेवेति । एष
पत्रसम्पन्नरान्तानामेवत्वय । एवञ्च लाक्षणिकत्वाविशवान्निपातानांतिरनिष्पन्नयोर्प्रहण
सिद्धि । प्रभोरित्याद्येकदेशव्यावृत्तिस्त्वर्थस्त्वन साधितव । एवकारेण सान्तीकारान्तपक्ष
योर्व्यावृत्ति । नान्य एवेति । एतन्नैतत्पत्रे सौत्रसन्ध्यभावकल्पनेन लाघवमिति सूचितम् ।

ननु लघुच्चारणतर इति मौल्यथाशयानादुच्चारणक्रियागतस्य प्रकृतस्य लाभो भवति
ननु क्रियाप्रयोनकप्रयत्नगतस्येति कथन्तदित्यत आह—लघुतरोच्चारण इति । एवञ्च लघुच्चार
णतर इत्यत्रान्यपदायसम्बन्धोत्तरं वृत्तिपदायस्य लाघवस्य प्रकृतविवक्षति भाव । शुद्धतर
प इत्यादावपि विशपणप्रकृतविवक्षया साधुत्वस्य सत्रं दर्शनात् । एवञ्च 'सिद्धी ध्वस्त'
इतिवत्साधुत्वमस्येति बोध्यम् ।

भाष्ये इति । एतच्च प्रागुपपादितम् । हरदत्तादय इत्यनेन सूचितानसृष्टिप्रकृत्यति—वकार
भावप्रकाश ।

व । नवेमपि सिद्धान्तानिर्णयोऽत्र भाह—अत्रेदमिति । रान्तानामेवेति । लघुत्वसम्पन्नरान्ताव
स्थानमित्यथ । एव च लक्षणिकत्वाविशेषादुपयेषां प्ररण प्रभोरित्याद्येकदेशानां त्वनपक्षमात्र । एवेन
सान्तीकारान्तपक्षेऽप्येव्यावृत्ति । न्यान्य एवेतीति । ननु सौत्र । अनेनौकारान्तानुकरणे शास्त्रवादे
मानाभावात्तत्राह सूत्रेण 'यस्य इति सूत्रिनः । भाष्यस्यस्तत्सूत्रेति । एव व्यापारः, वाक्ये,
दसौत्रपक्षोक्तस्वीकार । एतेनोक्तपक्षमनियौकारान्तानुकरणपक्ष एव समीचीन इति रत्नाकोकम
पास्तमिति भाव ।

अन्यपदायसम्बन्धोत्तरं वृत्तिपदायप्रकृतविवक्षया तयो साधुत्वं ध्वनयितुमाह—लघुतरेति । सिद्धी
ध्वस्त इतिदुपपत्तिर्बोध्या ।

भाष्ये इति । तत्रोक्तं भक्त । हरदत्तादय इति । भादिना प्रसादकदादिसंभार । यत्तु प्रकाश
कृतान्तरजाकारादय अत्रभिधाने मानाभावात्तत्र बोधे इहापि, अथि हलीति व्याख्याय वृत्तव्कराती
स्यात् न शेष इति भाष्येऽनुक्तिविशेषाच्च न पदान्तरति भाष्यस्यान्यत्राप्यकत्वाच्च । तस्मादकारान्त
वृत्त्या वल्लोके भवयेव । मूलकृताभ्याहृतित्पनेनैवमेवाह्वि सूत्रेति । एष, हरदत्ताद्याशयानवबोध्यात् ।

सूत्रे सु इति पृथक्पदं लुप्तपट्टीकमित्याह-एतत्तदोद्यः सुरति । एतत्तद-
गतसंख्याभिधायी यः सुस्तस्येत्यर्थः । एतत्तदोर्विहित इति व्याख्याने तु परमस
ददाति, परमैष ददातीत्यादौ न स्यात् । अर्थद्वारकसम्बन्धाश्रयणे लिङ्गं तु
'अनन्समासे' इति बोध्यम् । अकोऽकिमिति । साकचकयोः शब्दान्तरत्वाद्-
प्रसङ्ग इति प्रश्नः । एपक इति । 'अकोः' इति प्रतिषेध एव "तन्मद्व्यपति-
तस्तद्ग्रहणेन गृह्यते" इति परिभाषां ज्ञापयतीति भावः ।

बहुलग्रहणेति । अत एव लोपं विना पादपूरणेऽपि कचिद्भवति-सास्मा

शब्दरत्नम् ।

लिङ्गमिति । विहितविशेषणे तद्वैयर्थ्ये स्पष्टमेवेति भावः ।

सास्मा अरमिति । सोस्मा अरमिति सन्धावपि पादपूर्तिः । न च "प्रकृत्यान्तः
पादम्-" (पा०सू०६।१।११६) इति पूर्वरूपस्याभावेन न पादपूर्तिः । "सोऽयमा-
भैरवी ।

सिद्धम्" इति शास्त्रप्रामाण्यादिति शेषः । वस्तुतो विद्यमानेऽपि, शास्त्रे हृच्छया प्रतियो-
गितासम्बन्धेनाभाव आरोप्यत इति तस्याभावज्ञानस्याहार्थत्वम् ।

तद्वैयर्थ्यम्-अनन्समासग्रहणवैयर्थ्यम् । तद्धि 'असः शिपः' इत्यादौ लोपाभावार्थक-
तम् । यद्यत्र विहितविशेषणं स्यात्तदा सोस्तच्छब्दाद्विधानाभावेन लोपाप्राप्त्या तद्वैयर्थ्य-
स्पष्टमेव । वस्तुतस्तु त्रिद्वितपदाध्याहारेण तद्योगे पञ्चमीकल्पनायामकल्पस कल्पनापेक्षया अन-
न्तरपदाध्याहारेण तत्रिरूपितसम्बन्धे पटीत्येवोचितम् । अत एवात्र 'इति भावः' इत्युक्तम् ।
इदमेवानन्समासग्रहणम् 'नन्समास उत्तरपदार्थप्रधानः' इत्यत्र ज्ञापकम् । अन्यथा मन्थार्था-
वस्य विशेष्यत्वेन उत्तरपदस्योपसर्जनत्वेन तद्यथाप्राप्त्या ह्यल्लुप्तादिलोपस्य दुर्वारतया
तद्वैयर्थ्यमेव स्यात् । पूर्वरूपस्येति । अवादेशस्य चेत्यपि बोध्यम् । इत्यादाविवेति । अत्र यथा
भावप्रकाशः ।

इतिभाव इति । वस्तुतो विहितशब्दयोगे पञ्चम्या युक्तत्वेन दृष्टत्वेन च शङ्कैवायुक्तम् । एवं चानन्तर
इत्यध्याहृत्य तथैरानन्तर इति व्याख्यानमेवोचितम् । यथा चान् नातिप्रसङ्गत्वात् स्पष्टमस्तिमालायाम् ।
योगे तु दृष्टापत्तिः । तत्र त्वदात्तत्वाभावेन ह्यल्लुप्तादिलोपस्य दुर्वारत्वात् । अत एवाश्चिदोषकं
तुद्वयमुक्तं मूले । अत एव च इति भावः इत्युक्तं टीकायामिति बोध्यम् । पादमितीति । प्रकृत्येति शेषः ।
पूर्वरूपस्येति । अवादेशस्यचेत्यपि बोध्यम् । न पादेति । तथा चान् श्वेत्वादिमूलासगतिरिति भावः ।
सोऽयमिति । अन्यथा शतशोरोऽयमिति वद "अव्यादवद्यात्" इत्यनेन प्रकृतिभावापत्तिरिति भावः ।

सरला ।

सुप्रत्ययार्थकत्वस्य तच्छब्दार्थगच्छनेन तत्र प्राप्तमुलोपवारणाय 'अनन्समासे' इति सार्थकम् । एवञ्च एत-
त्तच्छब्दार्थगतसंख्याभिधायिनः सोऽलोप इति सूत्रार्थः । एतत्तदोद्येति पट्टी अर्थद्वारकसम्बन्धवैयर्थ्येति
बोध्यम् । न च अनन्तरपदाध्यायेण तत्रिरूपितसम्बन्धवैयर्थ्यात् पट्टीनि नाच्यम्, तथा सति एतत्तदोद्येन-
न्तरस्य सोऽलोप इति सूत्रार्थेन 'परमः स ददाति' इति लक्ष्ये परमपदेशसुप्रत्ययस्य लोपापत्तेस्तस्य
तच्छब्दान्तरत्वात् । नन्वर्थद्वारकसम्बन्धवैयर्थ्यस्वीकारेऽपि परमपदेशसुप्रत्ययस्य लक्ष्यसार्थ-
ख्याभिधायित्वेन लोपापत्तेस्तदवस्थात्वमिति ; नचैतच्छब्दसाहचर्यान्तच्छब्दान्तरस्यापि परस्यैव ग्रहणेन
न दोष इति वाच्यम्, तथा सति परशब्दस्यैवाध्याहारस्य कलित्रतया 'एतत्तदोः' इति वक्ष्याः पञ्चम्यर्थे
लक्षणापत्तेः, अनन्तरशब्दाध्याहारे लक्ष्यत्वस्य कथमप्यलामाभव । एतच्छब्दसाहचर्यस्य सत्रादिनिगन्-
कत्वात्, परम एव ददाति इति प्रयोगे पूर्वस्यापि दर्शनात् ;—इति चेत् ? न, एतत्तच्छब्दार्थकत्वेदका-

अरम् । स. अरम् इति च्छेद ।

इति स्वादिसन्धि ॥

इति पञ्चसन्धिप्रकरणम् ॥

शब्दरत्नम् ।

गात्"इत्यादाविवान्नापि प्रातिशाख्येन सिद्धे । एवञ्चावधारणपरतया न व्याख्येयम् ,
"सोऽहमाजन्म-" इत्यादौ बहुलप्रहणेन क्वचिदप्रवृत्त्या ऽपि सिद्धेरिति तात्पर्यम् ॥

इति भट्टोपदिक्षितवौत्रहरिदीक्षितकृते मनोरमाव्याख्याने लघुशब्दरत्ने

पञ्चसन्धिप्रकरणम् ॥

भैरवी ।

"अव्यादवद्याद्वन्मुरत्रतायमरस्युषु च" इति सूत्रप्राप्तस्य प्रकृतिभावस्याभाववदित्यर्थं ।
कोचक्षु "सोऽहमाजन्म" इत्यादिसिध्यर्थमवधारणपरतया व्याख्याने "सास्माभर" मित्यत्र
सुलोपानापत्ति । यदि बहुलप्रहणानुत्त्येव तत्साध्यते, तदा तेनैव 'सोऽहमाजन्म' इत्यादेशपि
सिद्धावधारणपरतया व्याख्यानस्य वैयर्थ्यमित्याहुः । तन्न । छन्दस्यभावदर्शनेन लौकिक
प्रयोगे शाखाप्रवृत्तिकल्पनमन्याव्यमित्याशयात् । किञ्च लोके लोप सत्येव पादपूर्णे लोपो
भवति नान्येऽन्त्यथस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमवधारणपरतया व्याख्यानं प्राचामनुरोधेन कृतम् ।
वस्तुनो बहुलप्रहणेनैव सर्वेऽसिद्धावधारणपरतया व्याख्यानन्त कार्यमित्याह-एवञ्चेति । ब
हुलप्रहणेनोक्तप्रयोगसाधने चेत्यर्थः । अस्य तात्पर्यमित्यत्रान्वयः । सिद्धरिति । लोपाभावस्य
सा ऽहमाजन्मेत्यादौ सिद्धेरित्यर्थः । तात्पर्यमिति । अत एवेति वदता मूलकृत इति शेषः ।

भावप्रकाशः ।

प्रातिशाख्येनेति । न च साधमानादित्यस्य तत्र पठित्वस्यापाठात्प्राचामानाञ्च कथमेतदिति वाच्यम् ।
तन्मामौष्ट्ये प्रातिशाख्येनेति शब्देनास्य सप्तहात् पठनोद्यत्वाद्वा न दोष इत्याशयात् । अत एव प्राति
शाख्यानुरोधेनास्यानाप्रवृत्तिरिति मूले उत्तरं स्पष्टत्वादिति मान्योक्तिः संगच्छते । यच्च यच्चुल्लग्न
हृदयशब्दादयः सोऽहमाजन्मेत्यादिसिध्यर्थमवधारणपरतया व्याख्याने सास्माभरमित्यादौ सुलोपानापत्ति
बहुलप्रहणानुत्त्या तदुपरादने तु सोऽहमाजन्मेत्याद्यः तयोऽप्याद्यो किमवधारणेनेति । तत्र, छन्दस्यभावदर्श
नेन लक्षणानां काचित्कल्पकल्पनायाः क्लृप्तवृत्त्यात् । लोके लोपे सत्येव पादपूर्णे लोपो नान्येऽन्त्येवतिथ-
तशाखापनियमसंवाच्यकत्वाच्चिति मान्यास्तराचामनुरोधेन । चतुर्विधं बाहुल्यमित्यभियुक्तोरस्या बाहुल
कस्येते नयार्थोक्त्यात् पादस्य दिविषस्याप्यत्र घर्णेनाविशेषाच्च, नियतशाखापत्तवस्यापि मन्ते सिद्धे
श्च । उद्वचनयन्नाह-एवञ्चेति । बहुलप्रहणेनोक्तप्रयोगसाधने चेत्यर्थः । तात्पर्यमित्यत्रान्वयः । अपिरेवधारण
शुच्युच्चादक । यथा सजन्मेत्यादावित्यस्याप्रयोग्यः । सिद्धरिति । लोपाभावसिद्धेरित्यर्थः । तात्पर्यं

सरला ।

बच्चिद्वर्धितानिरूपितसह्यानिष्ठकाराताप्रयोजकशैलीप इत्यर्थस्य विवक्षितेन परमपदोच्छ्रयप्रत्ययार्थक
स्वनिष्ठप्रकारानिरूपितप्रतिवाया तच्छब्दार्थतावच्छेदक-बुद्धिविशेषविषयत्वावच्छिन्नस्वामावेनादोषात् ।
नचैवमपि 'दाकल्पम्' इत्यत्र कल्पव-लोत्तरमुप्रत्ययस्य तच्छब्दार्थतावच्छेदकबुद्धिविशेषविषयत्वावच्छिन्न
धनिष्ठानिरूपितैकवसह्याप्रयोजकत्वेन सुलोपापत्तिरिति वाच्यम्, स्वार्थतावच्छेदकाच्चिद्वर्धितानि

भैरवी ।

एवञ्च परममूलप्राचामसुरोधेनैतदेव ध्वनयितुं तत्र सत्येवेत्यवधारणन्त्विति 'तु' शब्दोऽर-
चिन्वोधोऽप्युपात्त इति बोध्यम् ।

इति श्रीमद्गस्त्यकुलवंशावतससर्वपरिणतसार्वभौमभवदेव
मिश्रात्मजभैरवमिश्रकल्पितायां रत्नप्रकाशिकायां
पञ्चसन्धिविवरणं समाप्तम् ॥

भावप्रकाश

मिति । भव एवेत्यादिबदतो मूलरूढ इतिभावः । एव च तथा परममूल प्राचामनुसारेण । भव एवाह-
चिन्वकृतः प्रयुक्तोऽवधारण त्वितीति तात्पर्यम् ।

इति स्वादिसन्धिः ।

इति श्रीमत्पायगुंडोपाख्यमहादेवसुतवेणीगर्भजवैद्यनायकृते भावप्रकाशे एघुशब्द-
रत्नव्याख्याने पञ्चसन्धिप्रकरणं परिपूर्णम् ।

सरला

रूपितसख्यानिएप्रकारतःप्रयोगइत्येव, स्वाच्यवदितवमेतदुभयसम्बन्धेन एतत्तद्विशिष्टतार्थोप इत्यर्थस्य
विवक्षणीत 'तात्पर्यम्' इत्यत्र प्रथमसम्बन्धसत्त्वेऽपि द्वितीयसम्बन्धस्याभावेनोक्तदोषाभावादिति दिक् ।

इति स्वादिसन्धिप्रकरणम् ।

सर्वविधपुस्तकप्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

विद्याविलास प्रेस, बनारस सिटी ।

अथाजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ।

अर्धवद्धातुः ॥ प्रत्ययं प्रत्ययान्तं चेति । सूत्रे तन्त्रादिना उभयं विवक्षितमिति भावः । तथा हि, प्रत्ययस्यैव पर्युदासे "कृतद्धित" इति सूत्रेण तद्धितान्तस्य संज्ञाविधानं व्ययं स्यात् । न च तत्रापि तदन्तं न प्राह्यमिति वाच्यम् ।

शब्दरत्नम् ।

अथाजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ॥

व्ययं स्यादिति । न च 'अल्यापत्यम्-इः' इत्यादौ प्रत्ययत्वप्रयुक्तनिषेधवाचनेन भैरवी ।

अथाजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ।

सूत्रे तन्त्रादिनेति । सकृदुच्चरितः शब्दोऽनेकार्थपरो यत्र तत्र तन्त्रेति व्यवहारः । उभयन्-प्रत्ययपदम्-प्रत्ययपरं प्रत्ययान्तपरमित्येतदुभयम् । तद्धितान्तस्येति । कृद्ग्रहणन्तु लिङित्यादौ धातुपर्युदासात्प्रातिपदिसंज्ञासिद्धये आवश्यकमिति भावः । नचात्रापि लिङ् द्विवित्यवस्थायां जाताया संज्ञाया एतदेतद्विविक्तन्यायेन लिङ् इत्यत्र सौलभ्यमिति वाच्यम् । फलभारते तदानीमप्रवृत्ते । परत्वात्तन्त्रत्वाद्दन्तरङ्गत्वाच्चाष्टकलोपस्य प्राक् प्राप्तेश्च । वन्तुत इदन्तद्धितग्रहणमत्र नियमार्थं, कृद्ग्रहणन्तु प्रतिपिडार्थमिभद् लिङित्यत्र निषेधस्य प्रसङ्गादिति कैयटे-नोक्तं 'कृतद्धितग्रहणं नियमार्थम्' इति भाष्यस्याख्यावसर इति तदनुसंधेन यथाकृद्ग्रहणपक्षाश्रयणे तु कृद्ग्रहणमपि तदन्तप्रतिषेधं ज्ञापकमेव । अकारादिनि । आदिना अनुनेत्यस्य सङ्ग्रहः । अम-भावप्रकाशः ।

श्रीगणेशाय नमः । मूले तद्धितान्तस्येति । कृद्ग्रहणं तु लिङ्गवाचकं तुरिति निषेधवाचकम् । न च लिङ् द्विवित्यत्र प्रवृत्तमद्याया एतदेतदिति न्यायेन तत्र मौलभ्यमिति वाच्यम् । एताभावेन तत्रैवाप्रवृत्तं, परत्वाद्दन्तरङ्गत्वात्तन्त्रत्वाच्चाष्टकलोपस्य प्राक् प्रवृत्तश्च । अत्र एव "कृतद्धितग्रहणं नियमार्थम्" इति भाष्ये "तद्धितग्रहणमत्र नियमार्थं कृद्ग्रहणं तु प्रतिपिडार्थं भिर्द्वादिनि अत्र हाधातुरिति निषेधप्रसङ्गः" इत्यत्रैव कैयट इति मान्या । परे तु मूलमुपलक्षणं, यथादेशे त्वदुक्तगाम्येष्टिर्दृष्ट्या तन्वापि व्यर्थत्वात् । इति, इतिमित्यादेः पञ्चदशे मिद्धान्ते मिद्वावन्त्रेण मने तन्त्रस्यानुसंधेन तत्रैवात्रापि यथादेशस्यैवाश्रयणात् । एतेन कायकाले दोष इत्यपान्तम्, तद्धिताद्येऽपि तथात्वापत्तश्च । अरोपितप्रशान्ताद्यन्त्रेण तु किञ्चोपि च समम् । परत्वादिकमपि दुर्बलम् । अथातुःग्रहणप्रत्याख्याननेन योग्यपदानम्भवाभावात्, किञ्चपि तदमम्भवस्यैव बीजत्वात्, मङ्गातुल्यनिमित्तस्त्वेन तस्यानन्तरङ्गत्वाच्च, संज्ञाया अपि यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विद्ध्यते न तदन्तित्वमिति न्यायेनाधातुग्रहणप्रत्याख्याननेन वा नित्यत्वाच्च, अकाराधिकाराद्यत्वाभावेन-वेत्त्वान्ममप्रवृत्तौ तदप्रवृत्तेश्च । अत्र एव "अप्रत्यय इति सुत्यजम् । इह कस्मात् भवति काण्डे कुत्रे इति ? कृतद्धितग्रहणं नियमार्थं भविष्यति" इति भाष्यं सद्गच्छते । धातोः प्रत्ययान्तस्य चेत् कृतद्धितान्तस्यैवेति नियमेनाप्रत्ययपदं प्रत्याख्यानानाधातुग्रहणप्रत्याख्यानमपि ध्वनितम् । तद्धितस्य वाधाद्वाच्येऽमम्बन्ध, कृद्ग्रहणस्य लुप्यनेने न कोऽपि दोष इति तदाहूतम् । एव च प्रागुक्तान्तस्यैवदधिक्यस्य एव । किं च कृद्ग्रहणस्य विषयत्वे मध्येऽपवादस्यानेनाधातोरित्यस्यैव प्रतिश्रवणं स्यात्, न 'प्रत्ययान्तस्य चेत्तद्धितान्तस्यैव' इति नियमस्य, तथा च पाचककारभारौ तस्त्वानापत्तिः । अत्र 'अनन्तर' इति 'विनना' इति च न्याययोः प्रनरस्तदि-शैरीत्यापत्त्या त्वदुक्तार्थप्रतिषेधः । न च परत्वात्तस्यापि बाधः । निषेधाथ वदनीनाम इति न्यायविरोधापत्तेः । अथ वाच्यनामान्यचिन्नाश्रयणं तर्हि समाभनियमस्यापि वाधापत्त्या मूलकैनेपदगमित्याश्रयणपत्तिः स्पष्टैव । मिद्धान्ते त्वधात्वप्रत्ययपदाभावेन कृतद्धितेति सम्पूर्णम्बन्धं नियमार्थत्वेऽपि परत्वात्तन्त्रमम नियमेन तत्र वारणमिति मूले एव स्पष्टमित्याहुः । तद् ध्वनयितुं कृद्ग्रहणस्यैव मूलं द्रष्टव्यमिति-नचास्येति ।

सरला ।

मूले-न द्वाधमिति । एवञ्च केवलतद्धितप्रत्ययस्य 'अप्रत्यय' इति पर्युदासेन पूर्वम्बन्धस्याप्रवृत्त्या

‘अथवत्’ इत्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तदन्तप्रहणान् । प्रशंसायां हि मत्तुप् । एकार्थी-

शब्दरत्नम् ।

तचरितार्थम् । अ अम् इ इत्यवस्थायां प्रवृत्तसज्ञाया एवदेशविकृतन्यायेन उलभत्वात् ।
एकार्थीभावेनेति । न चैतत्प्रत्ययमाश्रय, तन्मात्रे एकार्थीभावामावादिति भाव ।

भैरवी ।

हायतया व्यपदेशिवद्भावेनास्य तद्वितान्तत्वम्, कृतद्वितेति तु साजात्यालुञ्जम् । शब्दवस्था
यानिनि । तदाःसाहसमुदायस्य प्रत्ययभिन्नतया तद्वितप्रहणं विनापाठसिद्धे । वस्तुतोऽत्र सूत्रे-
ऽधातुप्रहणमप्रत्ययप्रहणञ्च न कार्यम्, कृतद्वितप्रहणन्तु धातो प्रत्ययान्तस्य चेतद्द्वितान्त
स्येति नियमाधर्तनेष्टमिद्वेरिति । एवदेशविकृतन्यायेनेति । शास्त्रीयेन स्थानिवद्भावेनेत्यर्थ ।

नचनि । नहीत्यर्थ । एतत्-प्रशस्तार्थत्वम् । प्रत्ययमाश्रय-केवलकृतद्वितमाश्रय । एतच्च
तत्र तदन्तविधिलाभायमुपात्तम् नियमान्तयोस्पादानमिति कल्पनायान्तु न प्रशस्तार्थद्वि-
पयसो नियम, किन्तु वृत्त्याऽर्थव्यवस्थामर्थत्वमेव पूर्वसूत्रे धातुप्रत्ययपर्युदासाद्विवक्षितं ताह-
शार्थद्विपयक एव । अत एव भाष्ये-“अप्रत्यय इति किम् ? काण्डे कुडरे, अप्रत्यय इति शक्य-
मत्रतुम्, कस्मान्न भवति काण्डे कुडरे इति ? कृतद्वितप्रहणं नियमाधर्मभविष्यति कृतद्वितान्त
स्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिसंज्ञा भवति नान्यस्य” इति नियमप्रदर्शनेनाप्रत्ययप्रहणप्रत्या-
ख्यानं सङ्गच्छते । तन्मात्रे-प्रत्ययमात्रे । भावामावादिति । अर्थवद्द्वितीयाभावादिति शेष । यत्तु
‘वागृह्यदप्रिय’ इत्यादौ तद्वितान्तस्य प्रातिपदिसंज्ञापात्तिसुद्धान्य सुप्रसववर्तिनद्वितान्तमा-
त्रस्याप्रयोगेण प्रशस्तार्थत्वभावान्न दोष इति समाधानं, तत्तु न युक्तम् । सुप्रवृत्तिमात्रे-

भाष्यप्रकाश ।

आदिना अधुनेत्यादिमप्रह । चरितार्थमिति । अमहायतया व्यपदेशिवद्भावेन तद्वितान्तत्वात्, तदन्त
वृत्तान्तत्वेनातदन्तविधावपि केवलरयारोपितार्थवत्त्वाद्भवति भाव । कायकाले चेदम् । पश्चान्तरैर्याति न्या
येन यदोदशे ममाधत्ते-अथसीति । प्रवृत्तेति । सुवृत्तार्थमिति भाव । एवदेशेनेति । स्थानिवद्भावो
पक्षगमेत्, अर्थान्युनाविकारेण तदप्रवृत्ते । नचेतदिति । नहिप्रशस्तार्थवत्त्वमित्यर्थ । प्रत्ययमात्र-
स्य । केवलप्रत्ययस्य । एवमात्रेऽपि । यद्यप्येकार्थीभावेनेत्याद्युक्तमर्थवत्त्वं मूलकृत उत्तरसूत्रेऽभिन्न पूर्वोक्त
रप्रत्ययसंज्ञानुयोवात्, कीस्तुभेन तथा स्पष्टमुक्तम् । अत्र तु पर्युदासवचनस्य तत्त्वमिति । धातुप्रत्य
यचोरहन्-व्यतिरेकेणैवात्र शब्दादौ द्विविधार्थवत्त्वस्य दर्शनात् । अत्र एवार्थवत्त्वस्यैव सर्वं गृह्यत
इति कीस्तुभे पिनामहचरणा इति माद्योक्ति मद्रच्छते । एव च प्रत्ययपर्युदासोपपत्तावपि नचेत्तद्वि
तमात्रस्य इत्याद्युक्तिसुक्ता तथापि कृशदिदृष्टान्तेनान्यप्रत्ययैश्चपि तयार्त्तानि वैपम्येण प्रवृत्तमृतस्य सा
न्येन प्रवृत्तिरदिनेति प्रत्ययपर्युदासादौकारले वृथैवेति ध्वनयितुं तयोक्ति । स्पृगामविष्यति येनद्रतुत
स्तिवत्त्वादित्या । भावामावादिति । अर्थवद्द्वितीयाभावादिति भाव । अत्र मान्या-‘सुप्रसववर्तिनद्वितान्त
मात्रस्याप्रयोगेण प्रशस्तार्थवत्त्वाभावादाकृष्टपदप्रिय इत्यादौ तद्वितान्तत्वात्प्रातिपदिवत्त्वं न’ इति । तस्या

सरला ।

प्राप्तत्वमज्ञाविधानमाश्रयकमिति तदाशय । अनुवृत्तिसामर्थ्यादिति । केवलप्रत्ययस्य ‘प्रत्यय’ इति-
महासंज्ञया सर्वत्र शास्त्रीयार्थवत्त्वस्यैव सत्त्वेन कृतद्वितिसूत्रेऽर्थवत्त्वदानुवृत्तिर्व्यर्थेति तस्मात्सामर्थ्यात् तदन्तवि-
धिरिति । एवञ्चानुवृत्तमर्थवत्त्वद विशेष्य कृतद्वितपद च विशेषण, तथाच तदन्तविधि । “सज्ञाविधिं
प्रत्ययप्रहणे न तदन्तप्रहणम्” इति परिभाषावास्तु न प्रवृत्ति सज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितसाक्षादुद्देश्य-
नाप्रयोजक-प्रत्ययमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजक-पद तदादिविशेष्यकतदन्तविधिप्रयोजक नेत्यर्थकतयाऽत्र
कृतद्वितपदस्य साक्षादुद्देश्यनाप्रयोजकत्वाभावेन तदप्राप्तोरिति भाव । प्रवृत्तसज्ञाया इति । तत्र
प्रत्ययभिन्नत्वमत्त्वेन “अर्थवद्” इति सूत्रेणेति शेष । एवदेशविकृतन्यायेनेति । अनुमानिकस्या

भावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वं च प्रशंसामूलम् । न च 'अर्थवत्' इत्यस्य

शब्दरत्नम् ।

एकार्थीभावश्च-यस्य प्रातिपदिकसंज्ञा चिकीर्षिता तन्मात्रवृत्तिरेव प्राह्य । तेन 'पञ्चनाव-
प्रिय' इति सनासवटः पञ्चनापेत्यस्य तद्धितान्तत्वसमासत्वगोरपि न प्रातिपदिकत्वम् ।

भेदेऽपि ।

स्य कृत्तद्धितान्तस्य वापि प्रयोगस्यादर्शनेनासम्भवापत्तेः । यद्दि स्वार्थबोधकवृत्तिप्रकृतिस्सुव-
न्तममुद्रायघटः कृत्त्वमिन्वर्थस्तद्वा 'वाग्दृपदप्रिय' इत्यादावप्यस्त्येव तद्वित्यतिप्रसङ्गवारणा
सम्भव कृत्तद्धितमात्रेऽपि भवदुक्तस्यार्थबोधकवृत्तिप्रकृतिस्सुवन्तममुद्रायघटः कृत्त्वस्य सत्त्वे
नेतादृशार्थं नरेऽपि तदन्तग्रहणालाभश्च स्यात् । वाग्दृपदमिति समाहारं तजन्तस्य प्रयोग-
दर्शनाच्च । काल्पनिकस्य तस्याविशिष्टत्वाच्च । नन्वात्र कृत्त्वेति । प्राशस्त्यार्थं ननु प्रत्य-
यबलादेतल्लभ्यते । तद्धितान्तत्वेति । समाप्तान्तानामर्गो विविधहृत्वाभ्यामयवत्वसिद्धान्तेन तज-
न्तस्य तद्धितान्तत्वस्य समाप्तज्ञान्युत्तरपदनिमित्तिज्ञान्तीति समासत्वस्य च सत्त्वमिति
भावः । एतेन समासग्रहणकृतनिधनेनाद्यावृत्ति सूचिता ।

नचैकार्थीभावोऽर्थवत्त्वद्वितीयसत्त्व एव, प्रकृते तु टयो निरर्थकतया कथन्तदन्ते एकार्थी-
भावस्य सत्त्वमिति वाच्यम्, तस्यानर्थकत्वेऽपि तत्प्रकृतेरर्थवत्त्वेन तत्रैकार्थीभावस्य सत्त्वेन
दत्तान्तादृशसमुद्रायघटत्वात्तत्राप्येकार्थीभावस्य सत्त्वमित्याशयात् । अत एव बहुगोम-
त्वेत्यादावपि कथन्त एकार्थीभावव्यवहारः । नचार्थवत्त्वद्वितीयसत्त्व एव चैकार्थीभावव्यवहा-
रस्तदाऽत्यन्तस्वाधिक्रान्तं कथमेकार्थीभावव्यवहार इति वाच्यम्, तस्यार्थवत्त्वद्वितान्तनु-
स्यतया आरोपेण तन्मात्रेऽप्येकार्थीभावस्य व्यवहारात् । न प्रातिपदिकत्वमिति । अतन्तादृशज-
न्तात्तत्र टापः । यदि तु यस्य समुद्रायस्य तदन्तत्वन्तदर्थं न्युपसर्गनत्वे एव हीनोऽप्युत्तिरित्या-
श्रीयते तदा हीनापत्तिरपि दोषः । एतेन 'अघातरतिप्रातिपदिकम्' निविति सुप परारेण
भास्यते ।

भास्यते ।

वामनुरोयेन, ईदृशार्थवत्त्वस्य सुपप्रकृती तद्धितान्ते काल्पनिकत्वान्तिष्ठापत्तः, उदात्तानामयवत्त्वा यमिवात्
चादिशेषनामधर्माऽन्यस्यासम्भवेन कृदादिप्रत्ययार्थापेक्षया नदनबोधस्य प्रशस्तपारमार्थिकज्ञानवाधप्रत्या-
सन्नत्वेन प्राशस्त्येन ग्रहणेऽप्यत्र तत्तुल्यत्वसम्भवाच्च वाग्दृपदमिति समाहारं प्रयोगन्त्वेन तस्योपवादि-
तुल्यत्वाच्च, काल्पनिकस्य तस्याविशिष्टत्वाच्च । तदेतदुक्तं ननु न्यया व्याचष्ट-एकार्थीभावश्चति ।
तन्मात्रवृत्तिरेवेति । प्राशस्त्यार्थकमनुवचनादिति भावः । तद्धितान्तस्येति । समाप्तान्तानामर्गो
विविधहृत्वाभ्यामयवत्वमिति सिद्धान्तेन विशिष्टत्वं तद्धितान्तत्वं तद्विषयस्य समाप्तज्ञान्युत्तरपदनि-
मित्तवत्त्वेन तदवयवतन्तत्वेन ग्रहणस्त्वान्त्व च । अत एव पञ्चत्वस्य नावित्वस्य वा पूर्वभावेऽप्यत्र तादृशप्रत्यया
भावेऽपि न समाननिबन्धावर्थात् पञ्चनावित्वस्य तत्र त्वस्य तत्त्वत्वाद्भावार्थं नृक्षिप्रवश एव न । न च
टयो निरर्थकतया कथमेकार्थीभावव्यवहारोऽपि तत्त्वत्वात्तत्रापत्तिरिति वाच्यम् । तस्यानर्थकत्वेऽपि तदन्तत्वेन समाप्त-
त्वात्स्य तादृशार्थवत्त्ववत्त्वेन तदन्तत्वात्तत्रापि तत्त्वेन ग्रहणात्, लोकात्तद्धितान्तस्येति । तन्मात्रात्तद-
र्थप्रदाना वादननिष्ठस्य तस्य तत्रतोषावयवत्त्वाच्च । अत एव बहुगोमत्वेत्यादावन्तदन्तत्वात्तदन्ते च
प्रातिपदिकत्वम् । अत्यन्तस्वार्थिकानां समाप्तान्तानां चोपेक्षात्त्वर्थवत्त्व भावेऽप्युक्तम् । अत एव च
एत एकार्थीभावव्यवहारः, ननु समर्थपरिमाणाल्पस्यतेषां वस्तुनेऽनर्थकतया तदर्थं 'एतन्तात्तद्धितम्' इति
न्यायोनेति सिद्धान्तेनापदविधित्वात् । एव भावक इत्यादावपि तत्तद्व्याचष्टामावात् प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्व्यो-
न्यभावात्तद्वित्वेन तदव्यवहारो न तु तथैति दिक् । न प्रातीति । नन्वेवंपत्ति टान्तस्योपसर्गनत्वाद्दि-

सरला ।

न्यादेशभावमाशय 'अ अन् इ' इत्यत्र प्रकृत्या प्रातिपदिकमाशया स्थानिवद्भावेन 'इ' प्रत्ययमात्रे-
ऽदिदेशादिनि । लौकिकन्यायस्य तु नात्र प्रकृतिरर्थाधिकविन्नरादित्यर्थः । न प्रातिपदिकत्वमिति ।

पूर्वसूत्रे चरिताथता । धातुप्रत्ययपर्युदासेनैव तल्लाभात् । तस्मात्प्रत्ययान्त च वजयित्वेत्युचितमेव ।

भरवी ।

प्रत्याहार, तन्त्रेगतिपन्तिप्रन्तञ्चवर्जयित्वेत्यर्थः, समासश्चेति द्वितीयं सूत्रम्, यद्वा 'अविभक्ति प्रातिपदिकम्, समासश्च' इत्येवास्त्विति परास्तम् । उक्तदोषापत्तेः । किञ्च तिप्प्रत्याहार आद्यन्यासे प्रत्यासत्त्या सिप पराकरणे गृह्येतेति थसाद्यन्तेऽतिग्यासि । व्यासिन्यायश्चेद्विवक्षितस्तदा कप पराकरणे तदापत्तिः । एवञ्च टायादिकवन्तानाम्प्रातिपदिकत्वाय तद्धितस्त्रीप्रत्ययग्रहणद्वयार्थम् । टापष्टाशब्दमारभ्य कप पराकरणे प्रत्याहारेण टाप्रग्रहण वा कार्यमिति गौरवम् । अन्यमागरीत्या दश दाडिमानीत्यादिसमुदायस्य व्यावृत्तये ऽर्थप्रग्रहणस्यापश्यकत्वाच्च । त्रिञ्चाहृत्रित्यस्य वश्यमागरीत्याऽतिप्रन्तत्वेन तत्र नलोपापत्तिवारणायधातुग्रहणमप्यावश्यकम् ।

केचित्तु "वृत्तिमर्थवत् प्रातिपदिकम्" इत्येव लक्षणं कार्यम् । एवञ्च सूत्रद्वयानुरेणेन लाघवम् । अर्थवदित्यत्र भद्रदुक्तप्रसस्तार्थप्रत्वं विवक्षितमतो न 'पञ्चनावप्रिय' इत्यादौ दोषः । नचाव्युत्पन्नानां प्रातिपदिकस्य न स्यादिति वाच्यम्, सर्वत्र प्रकृत्यादिकल्पनेन व्युत्पन्नत्वस्यैव कल्पनात् । यद्यपि पञ्चमीत्यादिभ्य एतं सति सुवृत्तिः प्राप्नोति तथाप्येतादृशानां नपुंसकत्वाभ्युपगमेन सुपां लुप्तं सिद्धम् । नघेऽमेधतरे इत्यादौ ननुसकृदस्वापत्तिरिति वाच्यम्, 'सप्तम्यधिकरणे च' इति ज्ञापकेन रिभस्यन्तप्रातिपदिकस्य ह्रस्वत्वाभावज्ञापनात् । "सुपो धातुः" इति सूत्रे प्रातिपदिकप्रदोषोदानमात्रेण सिद्धे धातुग्रहणेन धात्वर्थविशेष्यकृतौ प्रातिपदिकत्वाभासस्य ज्ञापनाद्वा । न चेत्प्रचतिसुपमित्यादौ प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यादिति वाच्यम्, धात्वधिकारीयप्रत्ययान्तकृतौ प्रातिपदिकत्वाभावस्य ज्ञापनात् । 'भोस्तुं पाठ' इत्यादौ धात्वधिकारीयप्रत्ययसत्त्वेऽपि धात्वर्थविशेष्यकृतोधाजनकतया नु भासप्रज्ञात् ।

गौरवप्रप्तौ वृत्तावसत्याभावेन सुकप्रान्नेश्च त्रिन्तान्तोदात्तवनिद्धाफिस्वरप्रवृत्तेश्च प्रवृत्तिप्रत्ययविभागसूच्येभवेव तत्रवृत्तद्वेति चेत्? न, अत्रात्र इति दाप्रमदात् । हन्वस्तु यथा न तथा मूले एव स्पष्टम् । एतेन "अधातुरिति प्रातिपदिकं तृप्तमासदच" इत्येव कार्यं तिपस्तिशब्दादारभ्य सुप पराकरणे प्रत्याहार, नन्नादिना तिप निवन्त च विहायेत्यर्थः, यद्वा 'अतिप्रातिपदिकं ममासदच' इत्येव कार्यम्, यद्वा 'अविभक्तिर्यातु प्रातिपदिकं कृत्तममासश्च' इत्येवास्त्विति, यद्वा 'अविभक्ति प्रातिपदिकं समासश्च' इत्येवास्त्वित्यपास्तम् । किञ्चाद्यौ प्रत्यासत्तिं यावेन सिप पराकरणे तदापत्तेश्च । एव च टायादिकवन्तानानां तदप्राप्या-तद्धितस्त्रीप्रत्यययोग्रहणं कार्यम्, टापष्टाशब्दादारभ्य कप पराकरणे प्रत्याहारेण टाप्रग्रहण वा कार्यमिति गौरवम् । न च लिङ्गविशिष्टगणिभाषया सिद्धे न स्त्रीप्रत्यययोग्रहण इति वाच्यम् । रात्रस्तु रात्रकुमारत्याद्यर्थं तस्यावश्यकत्वात् । स्पष्टं चेदमत्रे टाकायाम् । यदि तु टोकोत्तरीत्या समुदायस्यानिवन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वसिद्धिरित्युच्यते तर्हि तद्धितग्रहणमेव कार्यं न स्त्रीप्रत्ययग्रहणमिति बोध्यम् । एतेन 'अर्थवदित्यत्र प्रातिपदिकं ममासदच' इत्येवास्त्वित्यपास्तम् । तदन्ययोः सप्त इत्यादौ प्राग्निर्देशयविभक्त्यन्तेऽन्वाप्यापत्तेश्च, सर्वपक्षेऽन्यार्थमर्थवदग्रहणावश्यकतया तदनुक्त्या न्यूनतापाताच्च । यद्यपि अर्थवदग्रहणेन न्यूनतादोषाभावेन तद्धितग्रहणेन सर्वान् इत्यादावदोषेण चान्वपक्षो निर्दुष्टो लघुनूतश्च तथाप्यपाणिनीयत्वमिति दिक् । यत्तु "ट्टादिपारिभाषिकप्रवृत्तमन्वर्थवत्स्वम् । अर्थवत्प्रातिपदिकमित्येव कार्यम्, अन्यत्सर्वं सुत्वमिति महत्त्वापवम् । नच पञ्चनावप्रिय इत्यादौ पञ्चनावेत्यत्र वृत्तिमन्वात्मज्ञापत्तिः । प्राशस्यार्थकमनुपा एकार्याभावानन्तरं तद्वृत्तरेव तत्र ग्रहणात् । अन्यथा यथान्यासेऽपि तस्या दुर्वास्तवात्, तत्र तदशस्य वृत्तिमन्वर्थवत्त्वात् । पञ्चमीत्यादौ तद्धितवृत्तिमन्वात्मज्ञाया सुवृत्ततावपि

सरला ।

तवाहि सति पञ्चनावशब्दाद्यावपत्तिः । पुत्रज्ञापस्तु न 'अप्रियादिपु' इति निषेधात् । नच टिदन्तत्वान् बोधापत्तिरिति वाच्यम्, पदार्थान्तरनिष्ठविशेष्यानिरूपितप्रकारताप्रयोजनत्वमुपसर्तनत्वमिति बहुव्रीह-

भैरवी ।

क्षतिः । सर्वत्र व्युत्पत्तिपक्षस्यवाङ्मोक्षेण “निपातस्यानर्थक्यस्य” इति वार्तिकमपि न स्वीकार्य-
मित्याहुः । तन्न, वृत्तिपदस्य कृद्न्तादिबोधस्तथा तद्वृत्त्वस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वात् । किञ्चैव
द्वौ बहव इत्यादाविवानन्वितार्थविभक्तिरूपनापेक्षया अनुवादविभक्त्येवार्थव्यतया पचतक-
पचन्तकीत्यादिभ्यो द्विवचनरूपवचनयोरेवोत्पत्त्या लुङा तयोरपहारासम्भवेन श्रवणापत्तेः ।
किञ्च विभक्त्यर्थप्रधानस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगो नास्तीत्यस्य भाष्यमस्मत्त्वेन पचतकीत्या
दिभ्य परस्य सोर्लुङापहारस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च । किञ्च सप्तम्यधिररणे चेति निहंशेन मामा
भाचप्रमासः ।

स्वमोरिति लुङा न क्षति । नचैवमेवने इत्यादी “हस्वो नपुंस्के” इति हस्वापत्तिः । “सप्तम्यधिररणे च
इत्यनेन तदभावस्य ज्ञापनात् । यद्वा सुषोभादित्यत्रान्त्यग्रहणेनेव मिद्धे धातुग्रहणेन धात्वर्थविशेष्यनवृत्तात्
तदभावज्ञापनात् । नच पचन्तिरूपमित्यादी मज्ञानापत्तिः । ज्ञापनस्य सत्तायतया धात्वधिरार-
यप्रत्ययान्ते धात्वर्थविशेष्यवृत्तावेव तदभावस्य विवक्षितत्वात् । कल्पदादिरस्तु न धात्वधिराराय इति
न तत्राभ्यासि । ननु भोक्तु पाक इत्यत्र धात्वधिरारायप्रत्ययोऽर्त्तानि चेत्—नि तत्र, प्रत्ययार्थविशेष्यत्वेन
धात्वर्थविशेष्यत्वाभावात्, अर्थव्यत्यासात् । नन्वेव वृत्तिरहितनिपातादाना सज्ञा न स्यादिति चेत् ।
व्युत्पत्तिपक्षे तत्रापि प्रवृत्त्यादिरूपनया वृत्तिमत्त्वात् । एव वाव्युत्पत्तिपक्षो न स्यात् । तानि व्यक्तपक्ष-
वत्त्वद्वयानुरोधेनाह्नवस्था वाऽश्रयणया । नन्वेव गवित्ययमाहेत्यादावपि वृत्तिमत्त्वात्मज्ञापत्तिरिति चेत् ।
इति पदसमभिव्याहारे वृत्तिप्रयुक्तकायाभावबाधनात् । भाष्याद्यनुक्तत्वेनाज्ञापनाशब्द तु न, ‘उपेयप्रतिपत्त्य-
र्थमुपाया’ इति न्यायेन लाघवमूलकस्यैव प्रमाणत्वात् ज्ञात मन्त्रोक्तम्, तत्र । तत्र वृत्तिशब्दस्य कृद्-
न्तादिशब्दबोधमत्त्वेन तद्वृत्त्वमर्थवत्त्वमित्यस्य दुर्बलत्वात् । अत एव कृदादिरूपा पञ्च वृत्तय इत्यभिप्रायाना
वचनोक्तिः । कार्यकाले रात्रपुरयो रात्रायतात्यादौ समासजननलैकाभावात्तत्रानुरात्ररूपरूढवृत्तिमत्त्वात्
निपदिकत्वानापत्तौ नवोपानापत्तेश्च, वाच्यदत्त्वादावकुत्वाथ शापदत्वार्थनयान कथे इत्यस्य चारिणाभ्याम्
यथोद्देशोपि ‘अकृत्’ परिभाषया ‘उपनिमित्त्य’ इति न्यायेन चात्रावेव तदभावोक्तदोषाच्च । मिद्धान्ने गतिम्बु
मूले एव स्पष्टा । पचेत्कश्चित्वादावुक्तपैरत्यापत्तेश्च, अत्राहितेनस्य चारिणाभ्याम् । ऐधनक ऐपिष्टेत्वादा
लुगपवादात्तयाऽपि दुर्बलत्वाच्च । एकत्वादानामुक्तया स्वाद्यनुत्पत्त्या पचनत्वात्वादावदोषाच्च । औत्तमिर्दे
कवचनस्यापि गमके सस्यैव जायमानत्वाच्च । अत एव इवाप्यत्र भाष्यमङ्गनारिति दाराशमेव स्पष्टम् ।
‘न केवला’ इति निषेधस्य गमननया माधुत्वार्थमोर्मात्तैरचनस्य एकत्वादानामुक्तत्वेत्यैक इत्यादिवत्
सर्वविभक्तीना चोत्तरत्वेन निषेधस्य निपादौ गवित्याद्यनुराणे च स्वमिचरितत्वानामुत्पत्त्यस्य स्वन एव
सत्त्वाच्च दुर्बलत्वाच्च । किञ्च तदर्थमपि जायमानस्य विद्वाधनविभक्त्यपेक्षया न्याय्यस्यानुवादकस्य
पचनेके पचन्नेके इत्यादी द्वौ बहव इत्यादिवद् द्विवचनादरेव मत्त्वेन खद् इत्या लुङाऽप्राप्त्याऽनिगपत्-
किञ्च सत्त्वप्रधानस्यैव हस्वार्थ प्रातिपदिकग्रहणं तेन रमने ब्राह्मणबुद्धमित्यादौ हस्वो नेति भाष्याद्धत्वा
नापत्तेः । किञ्च विभक्त्यर्थप्रधानक्रियाप्रधानयोर्न लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्तीति भाष्येण पचन्तिरूप्य शक्य-
तस्य हतशाधिना शक्यत्वे इत्यादौ मत्त्वेऽपि विचित्रत्वात्पदार्थशक्तानामन्यत्र नास्तीत्याशयकनेहृशाधार्थाना
नपुमसत्वस्य दीर्घत्वभावात् । अपि च सप्तम्यधिररणेवैत्यनेनानिदिष्ट प्रातिपदिकत्वे हस्वाभावो
ज्ञाप्यते उनेपदिष्टे ? नाह, पचनेके इत्यादौ हस्वापत्तेः । नान्य काष्ठे इत्यादौ हस्वापत्तेः । एव मति
निर्देशोपपत्त्यभावेन शापकत्वाम्भवाच्च । शापकस्य सामान्यापेक्षस्यै तु तथा सामान्यापेक्षत्वरथापि सुव-
चत्वेन सुबुत्पत्तैरपि तत्र एव वारणमन्त्रेण सप्तम्येत्यादि तदभावस्य ज्ञापनादिति च पूर्वोत्तरग्रन्थविरोधा-
पत्तेश्च, तच्छब्देन प्रकृतान्तरपरामर्शात् । किञ्च सुबुत्पत्तौ निर्देशामहृत्यभावेन तन्नामभ्यान्निमित्तादौ
एव सामान्यापेक्षत्वं न ज्ञाप्यादौ इत्यस्य प्रत्यादौ हस्वानापत्त्या मृत्रवैयर्थ्यापत्त्या च दुर्बलत्वात् ।
अपि च तेन तुल्यमिति लक्ष्ये ‘ब्राह्मणवत्’ इत्यादौ घञ मास्यान्” इति लक्ष्ये च ‘तैलपाता’ इत्यादौ
‘गोपाख्यायान्” इत्यत्राप “धात्वर्थनिर्देशे षुल्” इति वार्तिकस्य चामिनः शायित्वादी क्त्वा तुमुन्-

सरला ।

धाम्यपदार्थनिष्ठविशेष्यनानिरूपितप्रकारताप्रयोनकृत्वन पञ्चनावैत्यत्रोपमर्चनया ‘अनुपमर्चनात्’ इति
निषेधात् । विस्तरस्तत्रन्यत्र द्रष्टव्यः ।

शब्दरत्नम् ।

प्रियशब्दान्त एव तत्रैकार्थीभावो ननु तन्मात्र इत्यदोषात् । न च किवशन्ते भवेत् ।

न्यतो विभक्त्यन्तप्रातिपदिकस्य ह्रस्वत्वप्रति कल्पनेऽन्तरङ्गानपीति न्यायेन प्ररि कुलमित्यादौ पूर्वं सुपो लुकि ह्रस्वत्वानापत्तिः । किञ्च 'पुरीषति' इत्यादौ क्यजनन्तस्य धातुसन्ध्या सुपो लुगभवति तस्य धात्वधिकारीयप्रत्ययान्तत्वेन नान्तीति धातुग्रहणस्य चारिताध्यैः ज्ञापकत्वासम्भवः । यदि च वृत्तिमदित्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन वृत्तेर्गुणमत्त्वमनुपस्थानेन वृत्तिरित्येवाश्रीयते तदा प्राथमिकदोषोद्धारऽपि ग्धिभादिशब्दस्याव्युत्पत्त्येनेषाम्प्रातिपदिकस्य नानापत्तिरिति सिद्धम् ॥

तेनैत्यनेनोक्तमर्थं स्पष्टप्रतिपत्तये आह—प्रियशब्दात् तेष्वेति । तत्र पञ्चनावप्रिय इत्यादौ । अयमिप्रियशब्दान्तनिष्ठैकार्थीभावः पूर्वोत्तरपदानिमित्तमद्विगुणप्रयोजनो, ननु नौशब्दान्ते अन्यस्यैकार्थीभावस्य स्वीकारः । वृत्तिधमाणांकार्थीभावकालानाम्प्रियशब्दान्तनिष्ठेन तेनैवोपपत्तिरिति भावः । प्रियशब्दान्ते इत्यस्य प्रियशब्दप्रकृतिरनुपपत्ते इत्यर्थः । अदोषादिनिःभावप्रकाशः ।

शब्दरत्नम् ।

दोष । तत्र धातोरेव विशिष्टार्थबोधकत्वेन अर्थवद्भूतितीयाभावेन पृथग्धानामेकोपस्थितिजनस्त्वरूपैकार्थाभावाभावादिति वाच्यम् । अलौकिकं वाक्ये कल्पितकार्थाभावस्य तत्राप्यारोपेणादावात् ।

भरवी ।

प्रशस्तार्थवत्त्वापत्तिरूपदोषाभावादित्यर्थ । दोष इति । प्रातिपदिकस्त्वन्त्याया अप्राप्तिरूपदोष इत्यर्थः । दोषमुपपादयति—तत्रेत्यादिना । धातोरेवेति । “य शिष्यते” इतिन्यायेनावशिष्ट श्रूयमाणो लिङ् इत्यादिशब्द एव लेहनक्रमादिवोचक इति भावः । अर्थविके वाक्ये—लिङ् द्विविधत्वेन । अन्य वाक्यत्वञ्च शक्तशब्दसमुदायत्वरूपम् । तस्यार्थबोधनाय प्रयोगाभावेन नैकोपस्थितिजनस्त्वस्य सद्भावोऽत आह—कल्पित इति । तत्र—लुप्तकृत्वन्ते । अदोषादिति । वास्तविकस्य विशिष्टार्थबोधकत्वस्य तत्राभावेन प्रातिपदिकत्वाभावापत्तिरूपदोषाभावादित्यर्थः ।

एतेन यदेकार्थाभावेनेत्यादिमूलोक्तमनूय तत्र, औपगवा वृक्ष इत्यादौ सुव्विशिष्टस्यैव समात्वेनाभ्यान्त्यापत्तेः । किञ्च समासग्रहणं व्यर्थम्, वाक्ये एकार्थाभावविरहेण तस्य नियमार्थत्वायोगात् । किञ्च ‘भोक्तु’ ‘भुक्त्वा’ ‘शुक्लतर’ ‘पाचनतम’ इत्यादावप्याप्तिः, तुमुन्तान्तादे प्रत्ययान्ततया ऽस्य सूत्रस्याप्रशस्तार्थवत्त्वेनाप्रिसूत्रस्य चाप्राप्तेः । एकार्थाभाव स्वार्थिकतु नेति हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् । तन्मासूत्रद्वयवासरग यदन्वयव्यतिरेकाभ्या प्रत्ययभिन्नत्वे सति अर्थप्रत्यायनयोग्यत्वम्प्रशस्तार्थवत्त्वमिति रत्नाश्लोक्तन्तःपास्तम् ।

प्रशस्तसमीपत्वेनारोपितप्रशस्तार्थवत्त्वस्य औपगवादौ सुव्वहिते सत्त्वात्, समासग्रहणस्य नियमार्थत्वमप्यवमेवोपपादनीयम् । अनेन—व्यर्थं स्यादित्यन्तग्रन्थेन । सान्तेरपादानेनापूर्ववचनच्यपनापक्षया क्लृप्ताप्रत्ययपदस्यावृत्तावेन तस्य तात्पर्यग्राहकत्वं युक्तमिति भावः ।

भावप्रकाशः ।

पत्तिरूपदोषाभावादित्यर्थः । दाप इति । तत्रभावन सद्धानापत्तिरित्यर्थः । तत्रभावे हेतुमाह—तत्रेति शिष्यमाणानुप्यमानेन न्यायादिनिर्भावः । तत्रापि—शुक्तिष्वपि । एतेनैवाय भावेत्यादि मृगभित्त्यन्त मूचमनूय तत्र, औपगवो वृक्ष इत्यादौ सुव्विशिष्टस्यैव तथात्वनाभ्याप्यापत्तः । किञ्चैव समासग्रहणं व्यर्थं वाक्ये एकार्थाभावविरहेण तस्य नियमार्थत्वायोगात् । किञ्च भोक्तु मुक्त्वा शुक्लतर पाचनतम इत्यादौ सद्यनापत्तेः अप्रत्यय इत्युक्त्याऽस्याप्राप्तः अप्रशस्ताथवत्त्वेनाप्रमस्याप्राप्तश्च । एकार्थाभाव स्वार्थिकेषु नेति हरदत्तग्रन्थे स्पष्टमिति, कवचनक्षिप्तस्य तादृशवचन न सम्भवत एतानुच तत्रास्वापत्यम् इ इयान् अघुना इत्यादाना तथाविधाना सत्त्वात् । अथ अ अम् इ इति प्रक्रियावाक्ये तादृशवचन नास्ति इम इति चेन्न । भवन्नित्प्रशस्तस्यैव वाच्यताभवेनान्बद्धत्वापत्तिरिति च रह्यरोकनपास्तम् । प्रशस्तसमीपत्वेनारोपितप्रशस्तार्थवत्त्वस्य औपगवादौ सुव्वहिते सत्त्वात् । अत्याथवत्त्वस्वोत्प्रेर्यानात्वेनात्र सामान्यतस्तत्त्वस्य ग्रहणेन वृक्ष इत्यादावदोषात् । अत एव सामान्यग्रहणस्य नियमार्थत्वोपपत्तेश्च शक्त्यादीनामुत्तरात्वाभिदधः । एव रात्वा तत्त्वस्य सर्वत्र सम्भवेनान्बद्धत्वाभावाच्चिति दिक् ।

सरला ।

एकार्थाभावाभावादिति । “समर्थार्थं समर्थम्” इति भाष्योक्तस्य विशेष्यविशेषणमात्रावगाहस्युपस्थितिजनस्त्वरूपस्य एकार्थाभावस्य केवलप्रत्ययेऽभावादित्यर्थः । विशेष्यविशेषणमात्रावगाहोपस्थितिजनस्त्वं च पदमनुसृतस्यैवेति एकार्थाना पदाना अनुदायनिष्ठैकशक्त्यैकोपस्थितिजनस्त्वमेकार्थाभाव इति फलितोर्थः । अलौकिकं वाक्ये—‘निङ् विप्’ इत्यादी । कल्पितेति । एकार्थाभावश्चात्रौकिकविग्रहवाक्य एव कल्प्यते यथा शब्दारी ‘पचन्त चैत्र पश्य’ इत्यादिस्थले द्वितीयायामानाधिकरण्य दृष्ट्वा लघोऽपि तत्त्वत्वेनाप्रथमानाभावाधिरण्याच्छनादेशस्ता ‘अन्यपदार्थे’ ‘समर्थ’ ‘कार्ये’ इत्यनुवादवशादेकार्थाभावस्याऽत्रौकिकविग्रहवाक्ये कल्पनेति सामान्यशक्तिप्रवृत्तिरिति । निस्तरस्त्वन्वय द्रष्टव्यः ।

यदि तु प्रत्ययो न पर्युदास्येत तर्हि “सात्पदाद्यो” इति सूत्रे सातिग्रहणं व्यर्थं स्यात् । ‘अर्थवत्’ इति किम् ? धनं, धनमित्यादौ प्रतिवचन संज्ञा मा भूत् । तस्यां च सत्या स्वादयः स्युः । ननु संप्रसारणमादेरभावात् न भविष्यन्तीति चेत् ? न, एरुचचनमुत्सर्गतः करिष्यते इति सिद्धान्तात् । हुंफडादिभ्य इव सोर्दुर्वा-
रत्वात् । न च अर्थवद्ग्रहणपरिभाषायाऽनर्थके न स्यादिति वाच्यम् । तस्या

शब्दरत्नम् ।

व्यर्थं स्यादिति । अनेन प्रत्ययपर्युदासे मानमुक्तम् । साते प्रातिपदिकत्वे हि तत् औत्सर्गिकत्वेन तस्यापि सुप्रत्ययेन पदत्वे पदादित्वादेव निषेधसिद्धेस्तद् व्यर्थमिति भावः । सोर्दुर्वारत्वादिति । तस्य च समुदायप्रातिपदिकत्वेन तद्व्यवहारत्वाल्लुक् । समुदायसज्ञा चान्तरङ्गत्वान्वयवेभ्य प्रातिपदिकत्वात्सुपि सति प्रवर्तते इति तस्य तद्वचन-
भेदात् ।

श्रीमर्गिकेति । सङ्घमादेरभावादित्यमुक्तम् । तस्यापाति—सातेरपीत्यर्थः । अपि प्रकृतिसमुच्चारणम् । नचेवंप्रकृतिप्रत्यययो समासापत्ति बहुचक्षित्वसामर्थ्येन प्रकृतिप्रत्यययो समासाभास्य कल्पनात् । इति भाव इति । मूलकारण्येति शेषः । एवमभिधानेनारचिध्वनिता, सा वस्तुतस्त्वित्यादिनाऽप्येस्फुटा । तस्य च—सोश्च । “न केजला” इति निषेधविषयताया सत्त्वेन सोरूपत्तिरचितेति भावः । प्रातिपदिकावयप्रत्ययन्तस्योपपादयति—समुदायेत्यादिना । एतेन प्रत्येकं सोरूपत्त्वे तच्छब्दव्यापत्तिरिति दूषणम्परिहृतम् । नन्वेवन्तत्र लुक्प्रवृत्तावपि धात्व-
भाजप्रकाशः ।

अनेन—ग्रन्थेन । तत्सामर्थ्यनानुमानविवचनरूपनापेक्षया ऽत्रैव लक्ष्येन युक्तमित्याह—प्रत्ययेति । एतेन तदङ्गाकारे मानाभाव इत्युक्तम् । एतेन प्रत्ययपर्युदास सातिग्रहण लिङ्गमित्यपि परास्वम् । अतएवा प्रत्यय किं हरिषु करोपीत्यत्र सुप्तिषोभाभूदिति प्रत्युदाहरणमपि प्रत्युक्तम् प्रत्ययमात्रे उत्तरात्मानेति प्रमद्गादिति रत्नाकरोक्तं चापास्तम् । मीत्रमानिग्रहणार्थं मानत्वात् अत्र सूत्रे तादृशधवत्त्वग्रहणेन प्रत्ययस्य तत्त्वस्योक्तत्वाच्च । एतेन भाष्यादिमानाभावो ध्वनितः । स चानुपदमेव स्फुटाभविष्यति । तत्त्वमुपपादयति—सातेरिति । सत्यावमाद्यभावादाह—औत्सर्गिकेति । अपि प्रवृत्तादिसमुच्चारणम् । नचैव प्रकृतिप्रत्यययो समासापत्तिः । बहुचक्षित्ववैयर्थ्यापत्तः । तद्व्यवहारः—निषेधेति । पदत्वेत्यादि । अत्र इति भाव इति सूचिनारचितस्तु वस्तुतस्त्वित्यादिना स्फुटाभविष्यति । सोर्दुर्वारत्वा-
दिति । न केवलं निषेधात्तन्नामानामध्याच्चरति भावः । तच्छब्दव्यापत्तिदोषो न मूलाभिप्राय इत्याह—
तस्य चेति । लुगिति । एतेन हल्ङ्गादिलोपेन अथवा न, धातुपाठे धनवनेत्युच्चारणमासर्थ्येन वलो-
पधनत्वे च नेति यद्यपि न शक्तिस्तथाप्यकारात्सोरत्सरी श्वापत्तिरिति दूषणमुक्तमपास्तम् । अन्तरङ्गानपीति
न्यायेन लोपाप्राप्ते, धनादिभ्यो ल्यपि लुगतालोपाभावात्तथा नवारोच्चारणसाफल्याच्च । ननु समुदा-
यावयवयो ममजाल सज्ञाया तस्य तदवयवत्व दुष्प्रमाण आह—अन्तरङ्गत्वादिति । प्रथमोपस्थितत्वा-
सरला ।

व्यर्थमिति । प्रत्ययपर्युदासाभाव साते प्रत्ययस्य पदादित्वादेव पदनिषेधसिद्ध्यासुत्र सातिग्रहण-
व्यर्थं सत् ‘अर्थवत्’ सूत्रप्रत्ययपर्युदासावृत्तिं बोधयप्रत्ययपर्युदासनापत्तिमिति भावः । वस्तुतस्तु ‘अर्थ-
वदिति वतते’ इति भाष्ये कृतद्विप्रत्ययपर्युदासनावृत्तिबोधनाद् ‘अन्यायश्चानेकार्थत्वम्’ इति न्या-
येनोभयोरपि सूत्रयोरेतद्विषयवैयर्थ्यस्य ग्रहणावश्यकत्वयोत्तरस्य शाखायावत्त्वग्रहणस्यार्थवत्पदानु-
वृत्तिवैयर्थ्यनाशक्यतया लौकिकार्थवत्त्वस्यैव ग्रहणार्थवत्त्वस्यैव ग्रहणार्थवत्त्वस्यैव ग्रहणार्थवत्त्वस्यैव ग्रहण-
स्य च प्रत्ययमात्रेऽस्तम्भवात् प्रत्ययपर्युदासत्वाकारावश्यकता, नापि सातिग्रहणवैयर्थ्यं चानि शेररे निरू-
पितम् । लौकिकार्थवत्त्व चाप्ये निरूपयिष्यते ।

वत्त्वमक्षतम् । पचति, ध्वनतीत्यादौ नात्रयवानां सा । धातुप्रत्ययान्तपदयोस्तद्वयवपरत्वेन
तत्र तन्निषेधात् । तस्माद्ध्युत्पन्नप्रातिपदिकावयवेभ्यस्तदुत्पन्निरापाद्या । धनराब्दस्य

भेदो ।

वयवाद्युत्पन्नस्य ध्रुवगापत्तिरत आह—पचनानि । तन्निषेधादिति । प्रातिपदिकसन्ज्ञाप्राक्षिनि-
षेधादित्यर्थः । अत्र धात्ववयवाद्युत्पन्नस्यापि लुगाऽपहारस्तु नोक्तं, अधातुरितिपर्युदाभात् ।
प्रत्ययावयवस्यायं ध्रुवगापत्तिः । समुदायस्य प्रातिपदिकावयवत्वन्तु न, अप्रत्यय इति
पर्युदाभात् । न च यदि धातुप्रत्ययपदयोस्तद्वयवे लक्षणा तदा तयोरेव निषेधो न स्यादिति
वाच्यम्, प्रागुक्तकृतद्वितप्रहणकृतनियमेन तयोर्वारणात् । तस्मात्—ध्युत्पन्ने उक्तरीत्या दोष-
पारणात् । प्रागद्या—आपादनाहं । एतेन भाष्योक्तं धनं वनमिति प्रत्युदाहरणमेतयोर्ध्युत्प-

भावप्रकाशः ।

दित्यर्थः । अत्र एव “वाक् गकारे वाक् न तावदाकारे” इति भाष्यं मन् उच्यते । एतेन समनात् सृषेति
हनवरन्मूलस्थकैर्मन्क्षिन्त्य इति ध्वनितम् । एतान्द्विवचनं वायव्यं तु नात्र प्रकृतिः । समुदायकार्येणा
वयवानोमननुग्रहात् । यत्तु गुणपत्तु समुदायोपरिधत्तमावान्स्यायाविविषयता, बीजसमुदायमत्वेऽपि उच्चारणे
वाचिकक्रमाभिष्यक्तस्यैव शब्दस्यात्र शास्त्रे बलवत्त्वमिति, तत्र तथा काण्यभावेन न्यायाच्छेदापत्तिः ।
द्वित्वस्थले एव तथाऽमम्भवनं मूलोच्छेदापत्तेश्च । सुपि सतीति । न केवलमितिनिषेधात् । तत्तदशासामर्थ्याच्चा
विशेषणं स्वादिविधिना मन्नाया पक्वाक्यनाशाकाराच्च उत्पन्नस्यापि लुगादिनेन निवृत्तारित्युत्पन्नध्व-
नित्यमस्य सन्निहितप्रकृतापिषेध्या प्रत्ययनियमस्य वाऽव्ययानुराधेनादीवारादिनिभावः । अत्र एव सुपालु-
क्तं ननु मूलकृद्भाविनि । अक्षतमिति । एतेनाजुत्तरलच्छत्रगापत्तिरित्यपास्तम् । तथाच धनादावदोषा
दथवदपद्ये व्यथमितिभावः । यत्तु चिरापत्तिं विद्म इत्यादौ रदयो पदान्तत्वात् “द्वयव” “यरोनुना” इति
। वमार्गानुनामिरापत्तिरिति दण्डी, तत्र, तत्र सुपध्रुवगापत्तिमन्भवेन विसर्गादिपर्यन्तभावने बीजाभावात् ।
वदमागपुक्तेश्च । तद्ध्वनयितुं तत्रैव दोषं द्रढयितुं च मध्ये प्रामद्विरुद्धमाह—पचतीति । सा—प्राति-
पदिकसन्ज्ञा । तथा मति क्वचित्जडत्वात्पात्तं क्वचित्छ्रवणापत्तिः तत्र समुदायस्य तत्त्वेन पर्युदासेना
मन्नाया लुगप्राप्तेरिति भावः । तद्वयवेति । नचैव समुदाययोरापत्तिः, प्रागुक्तकृतद्वितप्रहणकृतनियमेन
वारणात् व्यपदेशिवद्भावेन तयोरेपि तत्राच्च । नचैवमप्युक्तनियमेन तदव्याख्यानपरभाष्यविरोध
तस्यार्थवत्पदसत्त्वाशयकत्वात् । तदभावे च तयोरेव सार्थक्ये सत्येत्तदर्थक्येनवोक्तरीत्या प्रयाख्यान
मनुचितम् । व्युत्पन्नशब्द विहायाव्युत्पन्ने धनादौ नलोपापादनपरभाष्यामद्ग यापत्तं मालिग्रहणात्
बलप्रत्ययस्यापि सा नैति भावः । तस्मादिति । व्युत्पन्नं प्रोक्तीत्या दोषाभावादित्यथ । आपाद्या ।
आपादनाहं । सा च भाष्ये मूले चोक्तैव धनादिकमव्युत्पन्नमिति भावः । व्युत्पन्नसतीति । यास्कोक्तैति
भावः । वनादीति । स त्वव्युत्पन्नं, तत्र तेन तदनुसरेरिति भावः । अत्र एव मुरदयना वनमित्या
द्युक्त्वा नलोपापत्तिनात्रदोषो भाष्येऽभिहितः । तत्र सूत्रे मूले चैव एवाराध्या वनमित्यर्थं उक्तम् । यद्वाऽनेन
भाष्ये धनं वनापर्येप्यपत्त इति सूत्रितम् । अत्र एव ह्यत्ररदसूत्रगापत्तैववाक्येन । तत्र नलोपादीनात्युक्तिस्त्व-
नैव लोपोव्येतिरिति लोपाभिप्राया । धनारे चदत्वभादिपदार्थं इतिनलोपोव्येतिस्तु सिद्धान्ताभिप्रायेति न वि-
रुद्ध इति भावः । ननु तत्पक्षे तत्रापि सदवयवार्थव्युत्पत्तिमभाव वनपण सम्भक्तावित्यनुमारादत आह—

सरला ।

अक्षतमिति । तथा च न तत्र सुपध्रुवगापत्तिरिति भावः । तदेव वक्ष्यते—तस्मात्तयोरेपि । तद्व-
यवपरत्वेनेति । अर्थवदग्रहणाभावे कृद्दस्य तद्वितान्तस्य चानेनैव सप्तसिद्धौ तात्रयमार्थं भविष्यति
प्रत्ययान्तस्य प्रत्ययस्य वा प्रतिपदिवसज्ञा चेत् कृदन्ततद्वितान्तयोः कृतद्वितयोरेव वेति । तदाच समुदा-
यस्य तत्र तैव व्यावृत्तिमिद्धौ धातुप्रत्ययपदे तदवयवपरे इति तात्पर्यम् ।

शब्दरत्नम् ।

धिनोतेर्धनमिति व्युत्पत्तिपक्षे तु वनाद्र्युदाहरणं बोध्यम् । ध्वनित चेद भाष्यद्वैयटयो । तस्मान्नलोपाद्यापत्तिर्दोष । इदमन्वयेभ्य इव तेभ्योऽपि सुप एकवचनाभ्युपगमेन । वस्तु त-तु तदुत्पत्ति सत्येव गमके यथाऽव्ययेभ्य उत्पत्तौ “अव्ययादाप्सुप” इति गमकम् । नान्यत्र ‘एकवचनम्’ इति महासंज्ञाकरणत् । प्रकृते तु न तथा गमकम् । अत एव ‘टयाप्—’ इति सूत्रे प्रातिपदिकाधिकारामाये तिङन्तेभ्यस्तदुत्पत्तिमा- शान्पैकत्वादीनामुक्तत्वान्नेति समाहित भाष्ये । तद्गीत्यौत्सर्गिकमेकवचनं

भरी ।

श्रुत्वामिप्रायेणेति ध्वनितम् । व्युत्पत्तिपक्ष इति । अत्र होः व्युत्पत्तिर्यास्यनोक्ता धनराशेर् तु नोक्ता । अत एव वनशब्द एव दोषस्य मुख्यतया भाष्ये प्रथमतस्तत्त्वम् । ध्वनितमिति । एतस्ययोदाहरणत्यप्रदर्शनेन ध्वनितमित्यर्थः । इदम् अव्युत्पन्ने एव दूषणमित्येतत् । नलोपाद्यापत्तिरिति । अत्रादिपदेन वनशब्दे वनारम्य “लोपो व्यो” इति लोपापत्तिर्न- शब्दाग्रयवधनारम्य जश्रुत्वापत्तिश्च दोषः । इदम्—प्रतिवर्णं प्रातिपदिकसंज्ञापत्तौ सुबु- द्ध्यापत्तिरूपं दूषणम् । अभ्युपगमेनेत्युक्ति सूचितमर्थं रपप्रतिपत्तये आह—वरतुत्तरित्वात् । अत्र यदीति क्वचित्पाठः । तदुत्पत्ति—सुपेकवचनोत्पत्तिः । अत्र सुविति कथनेन सप्त- नामपि विभक्तीनामेकवचनानीति पक्षः सूचितः । इदमुपलक्षणम् औत्सर्गिकेकवचनस्यापि । अन्यत्रानुत्पत्तौ हेतुमाह—एकवचनमिति महासंज्ञाकरणमन्वयंत्वाय । यत्रि गमकाभावेऽपि तदुत्पत्तिः स्यात्तत्र महासंज्ञाकरणमन्वयकं स्यादिति भावः । एवमर्थनियमादिप्रकारत्रयं वच्यमागमपि सत्येव गमक इति च बोध्यम् । प्रकृते-वनं वनमित्यादौ । अतएव-गमकं विना तदनुत्पत्तरेव । वदत्या-साधनाभावेऽप्यौत्सर्गिकेकवचनोत्पत्तिरिति प्रकारेण । अत एव प्र- कृतसूत्रे भाष्य-“निपातस्थानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या, स्वप्निति निवृत्तिरिति लभ्यते प्रलभ्यते किम्पुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते? प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः, सुपन्तमिति पदसंज्ञा,

भावप्रकाशः ।

द्युदेति । तेन त्वादिशब्द इति तत्र च तादृशव्युत्पत्त्यसम्भवं । तत्र इदममानतुल्यस्य तत्रापाठत्वं । तथा च मूल भाष्यं चोपवक्ष्यमिति भावः । तुनाऽन्विर्बोधिना । यारवेन तयोक्तावपि नन्वतानुमारिशाकटा वनस्यैव व्युत्पत्तिपक्षसम्भविर्न पणितेरिति यथाश्चन मूल भाष्यं च मुष्टववेति । स्वोक्तोभयत्र सम्मयर्थं माह—ध्वनितमिति । धनादावेव सुपश्चवणमनापदयता नलोपापत्तिमापादयता भाष्यकृता तथैवा नुबदता कैयटेन च तत्र लुक्प्रवृत्त्या सुपश्चवणं व्युत्पन्नं तदोपागावश्चेति द्वयं ध्वनितमित्यर्थं, इयव- रदसूत्रे अत्र सूत्रे चेति भावः । अतएवाह—तस्मादिति । उक्तोपागावादित्यर्थः । सुपपाठे नलोपस्य प्राथम्यादाह—नलोपादीति । आदिना नदत्वादिमद्वाह । एतेन मूल धन वनमिति पाठेन धस्य प्राथ- म्याज्जदत्त प्राग् बक्तुमुचितमित्यपास्तम् । तथा च नलोपः प्रमज्येतेति भाष्यसुपवक्ष्ये तत्र तस्यैवोक्तिस्तु वन धनमिति पाठाशया उक्ताशया वेति बोध्यम् । एतेन वलोपः प्राक् वस्तुमुचित इत्यपास्तम् । तथा पाठ- स्वैवाभ्यादाह नत्वे धोपदेशवैधर्मे तु न शब्दपमव्युत्पन्नवादिमिमाव । मूल दूषयित्तुमुपक्रमे—इद- मिति । नलोपाद्यापादनमित्यर्थः । तेभ्योऽपि—अभ्युत्पन्नप्रातिपदिकाग्रयवेभ्योऽपि । सुपएकवचनेति । सर्वसुपसंबन्धवचनादीकारेणेत्यर्थः । तथाच प्रौढिवादीऽयमितिभावः । तत्रमेवाह—वस्तुत इत्यादिदिगि- त्यन्तेन । तदुत्पत्तिः सर्वसुपसंबन्धवचनयोत्पत्तिरित्यर्थः । इदमुपलक्षणमौत्सर्गिकेकवचनस्यापि । अस्य च नान्यत्रैत्यत्राप्यन्वयः । अन्यत्रानुत्पत्तौ हेतुमाह—एवेति । महासंज्ञेति । अवर्धवबोधन इति तस्या फलम् । यदि गमरासत्त्वे एतत्त्वाचर्धभावेऽपि तदुत्पत्तिः स्यात्तर्हि महासंज्ञाकरणमन्वयकं स्यात् । अत एवार्थनियमादिप्रकारत्रयमपि तत्रैव, न सर्वत्र, व्यवच्छेदकत्वाभावादिति भावः । तु स्वार्थः । पाठकमा दार्थक्यम इति न्यायेनात्र अर्थयोवना बोध्या । अत एव गमकं विना तदनुत्पत्तरेव । औत्सर्गिकेति ।

शब्दरत्नम् ।

दुर्वात्मेव । अत एवाग्रे भाष्येऽर्थव्यपदेशस्य दश दाडिमानोत्यादिपदसमुदायो निरर्थको व्यावर्त्यत्वेन प्रदर्शित । तत्र हि “सुप्तो धातुः” इत्यस्य प्राप्तिरिति तदेवास्य मुख्यं व्यावर्त्यम् । पचत कल्पमित्यादौ तत्प्रवृत्तौ रूपसूत्रस्य भाष्य गमकम् । समा भेदो ।

“पदस्य पदात्” इति निगानो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयत्नम् । सत्यानपि प्रातिपदिकसन्त्या या स्यात्पत्तिर्न प्राप्नोति । मिह्वारगम् ? नहि प्रातिपदिकसन्त्याभामेव स्याद्यपि प्रतिबद्धा म्न्तिह्रस्वः “मादि” व यथपुन्दाइधा विधीयन्ते नचेभामेकवाइय सन्ति” इत्यादिकमुक्तम् । अत एव च प्रकृतसूत्रेणै भाष्य-“राण्डे” “कुड्डे” इत्यत्र पूर्वान्तरत्वेन प्रातिपदिकत्वाद्भ्रमत्वमादाह्वर “ह्रस्वो नपुंसक यत्तस्य” इति न्यायान्तरेण तद्वारणम्प्रदर्शितव्रतु तत्र सुवृत्तिर्दर्शिता । उक्तार्थसाधनान्तरमाह-अत्र ध्वेनि । प्रातिपदिकत्ववयानामव्यावर्त्यत्वादेव । एतेनार्थवदिति-व्यपदेशाय वगानाम्भाभूदित्युपक्रमभाष्यमप्यमप्युक्तिरिति सूचितम् । निरर्थक-परस्परान्वितार्थयोः गमार्थेन निरर्थक । मुख्यमिति । इदमपि यथाश्रुतरीत्या । वन्तुतस्य वन्त्यमाणसिद्धान्तरीत्या प्रत्ययस्य ‘पञ्चगववन’ इत्याद्येऽङ्गस्य पञ्चगवैत्यादेशे क्वावर्त्यत्वमन्वयः ।

ननु ‘पचत रूपम्’ इत्यादौ गमसामानेऽपि स्वाद्युत्पत्तिवदनाप्रवयवादिपि स्यादपेति कस्यविच्छेदा वारयति-पचन इति । भाष्यज्ञमिति । तत्र हि-पचत रूपम्’ इत्यादौ लिङ्गस्य ज्ञायोगाभावाद्गमोऽभावमाशङ्क्य क्रियाप्रधानमाख्यात क्रिया चेत् न द्वित्वादिमती भावप्रकाशः ।

इत्युपलक्षणं मन्तुप मन्तवचनानाञ्च । यामप्युक्तरत्या दुर्वात्मात् । तथा च तदवयवेषु तस्या मन्ताम पश्यत्या तद्वर वृत्तयत् तस्य न अत्रवचनत्वरूपे भाष्ये वाडे इत्यादौ पूर्वान्वत्त्वेन तस्माद्भ्रमत्वस्यैवापत्तिं मननि निधाय ह्रस्वो नपुंसक यत्तस्येति तद्वारणमात्रप्रयास मङ्गच्छने । तद्विनापि तत्प्रवृत्तिरप्यस्त तु न युक्त फलमावादात्भावः । मानान्तरमाह-अत एवेति । तदवयवानामव्यावर्त्यत्वादेवेत्यर्थः । एव च पूवना श्वमेकदेशुक्तिः । अत्र एव तत्र वगाना चेति पाठ निश्चित्य चराश्वेनानर्थापदममूहो दश दाडिमान्त्वादि समुच्चारण इति कैरद्येति मङ्गच्छने । एव च चेन पूर्वदेशेऽस्तिवोधिनेति न तद्विरोधेपात भावः । आदिना पन्पूपा कुण्टननापिन पचनपिण्ड अथोत्पन्नेत्कुमारो र्देषकृतस्य पिना प्रतिशान इति ग्राह्यम् । निरर्थक इति । पदाधारा समन्वयस्यैव वाक्यशक्यत्वेनात्र तदभावादिति भावः । हि-यत्, त्वत्सञ्चान इत्यथ । एतेनान्यव्यावर्त्यनिरासः । नचैव मुत्तपद व्यर्थं वर्णवदि तत्र मत्या फित्स्वप यत्वा तेषामपि तत्त्वत्तन्मात्रात् । नचैवमपि सतिशिष्टत्वात्ममुदायस्वरस्यैव अवगमिनि न दोष इति बाध्यम् । अत्रश्रवणया सञ्चानिप्रमद्वगाननिरासकल्पयया तद्व्यावर्तवत्त्वमन्त्रादित्याशनात् । तदाह-मुख्यमिति । इदमपि यथाश्रुतयत्तरीत्या । निदान्ते तु तत्तामर्थ्यात् सूत्रद्वये प्रशस्तार्थवत्त्वनाभवात् प्रत्ययस्य पञ्चनावेत्यशस्य च निवृत्तिव्यासाधारण फलम् । यदा मुत्तैऽय भाव मुख्य प्राथमिक साधारणमिति वाच्यत् । पार्यन्तिक पारमार्थिक तु मनुत्तमेवेति न विरोध इति बोध्यम् । ननु पचन-कल्पमित्यादाविव धनादा वप्यवयवात्तदापत्ति गमकामावस्मृयथ तुल्य एव च इत्याध्वरमाद्यन्तुत्तमेवेत्यत निहावलोचनन्या येनाह-पचत इति । एतेनास्य ग्रन्थस्य मुप इति गमरमित्यत्र औचित्येऽप्यस्त्वत्त्वात्तत्राल्लेखेऽपि मन्त-प्रवृत्तित्वादिषुऽयऽस्वीचित्यमित्यपास्तम् । उक्तन्यायेन तस्यैवादातुस्थिते । भाष्यमिति । पचत्कि-त्तमित्यादौ सत्यानिष्ठाभावादगमोऽभावमाशङ्क्य क्रियाप्रधानमाख्यात क्रिया चैत् न द्वित्वादिमता विद्वन्त-द्वेषानवगने भवीयत् न स्वभावादिति न्माथाव पचन इत्यादौ द्विवचनाद्यभावनशाङ्क्य साधनापेक्षत्वेन मनाथाव कलायनोऽपि तत्र एव तदापत्तिमाशङ्क्य मिहात्त्वान्तेति समाधाय तत्र एव तौत्तवचनाभाव-माशङ्क्य न केवलेति सनात्तदिति समाधाय द्विवचनादीन्यपि तत्र एव एवाशङ्क्यैव तदि पचवचनमु-त्तार्थं करिष्यते तस्य द्विवहोरर्थयोर्द्विवचनवदुवचनेऽप्यादौ भविष्यत इति तदोक्तम् । अथ

शब्दरत्नम् ।

सप्रहणकृतनियमस्तु अर्थरत्समुदायविषयक इति भाष्ये स्पष्टमिति न तेनास्य व्यावृत्तिरिति दिक् भवती ।

तिङन्ताद्भेदानवगते, ह्यीन्वच्च स्वभावादिति समाधाय पचत इत्यादौ द्विवचनानुपपत्तिमाशङ्क्य साधनापेक्षत्वेन समाधाय कल्परायन्तात्सुत्पत्त्यभावमाशङ्क्य “एत्रचनमुत्सर्गतं करिष्यते तस्य द्वियङ्गोर्थयोर्द्विवचनग्रहवचने अपवादा भविष्यत” इति तत्रोक्तम् । अयम्भावः । तिङन्ताद्भेदानवगतेऽपि शब्दशक्तिस्वभावात्स्वगतत्वमादाय कल्परायन्तादौ त्सर्गिकमेव चनम्भवति, तेषामभावे तु साधनापेक्षान्द्विवचनादि भवति ध्यादिभ्यस्तु नौत्सर्गिकैव चनम्, किन्तु न वेचनेति समयपरिपालनायानुवादकविभक्तिर्भवति । अत एव बहुषु द्वयोरेकस्य निजा प्रयाणामित्यादिनिर्देशा सङ्गच्छन्ते । अन्यत्र त्र्योत्सर्गिकवचनमरेति । ननु ‘दत्त दाडिमानि पडपूपा’ इत्यादिसमुदायस्य समासग्रहणकृतनियमेन वारणम्भविष्यतीत्यत आह—ममासेति । अर्थरत्समुदायेत्यादि । ननु पूर्वसूत्रे पर्युदामरलादर्थवत्त्वलाभादर्थवत्पदाभावेऽपि मसूत्रे तदसम्बन्धादनर्थको योऽसूयोदिसमासस्तस्य प्रातिपदिकमज्ञार्थञ्च समासग्रहणमिति कथमर्थवत्समुदायविषयस्त्वन्तस्येति चत् ? न, असूर्यमित्यादेः समासप्रज्ञासिद्धयं शापकाश्रयणमावश्यकम्, तत एव प्रातिपदिकसज्ञाया अप्यनुमानम्भविष्यतीति तत्र समासग्रहणमर्थवत्समुदायविषयमित्यादायात् । तदलाभश्च नियमस्य सजानीयापेक्षत्वेन भवति । दिगिति । दिगर्थस्तु चस्तुतस्त्वित्यादिनोक्त एव ।

नन्वधानुरितिपर्युदासादर्थवत्त्वेन सादृश्यलाभ इति कुत ? असत्त्वार्थकत्वेनापि सादृश्यस्य

भावप्रकारः ।

भावः । यथाकाशे स्वतो भेदाभावेन द्वित्वाद्यभावेऽपि स्वगतैवत्वसत्तामादायावाश इति प्रयोगस्तथा भवद्विरास्यते इत्यादौ भावप्रत्यये द्विवचनापदर्शनादेव चनदर्शनाच्च शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तिङन्तात्स्वतो भेदानवभासेन तदभावेपि त्रियोगतैवत्वसत्तामादायैव चनान्तरस्यैव कल्पान्तस्थ प्रयोगः । साधनापेक्षत्वेनेत्यस्य साधनान्तसंस्कारोपापेक्षत्वेनेत्यर्थः इति । न चैवमपि इत्यादिभ्योऽप्यौत्सर्गिकवचनेनैव समयपालनाद् द्विवचनापनापत्तिं अनुवादकविभक्त्येव स्वत्रापि तुल्यमिति पचत कल्पमित्याद्युक्तमिति वाच्यम् । द्वयोरेकस्यबहुषुनिजा प्रयाणामित्यादिनिर्देशो प्रातिपदिकार्थसूत्रे प्रवृत्तिनिमित्तभूतसंख्याबोधवचनशब्देन न संस्कारप्रवृत्तिनिमित्तकेषु न वेवलेति समयस्यानुवादकविभक्त्येव पालनेऽपि लक्ष्यानुसाराद् कृत्वाभ्यप्रामाण्यादन्यत्रौत्सर्गिकवचनेनैव तत्पालनाङ्गीकारेणादोषात् । अत एव पचनिकल्पमिति विहाय पचतकल्पमित्युक्तम् । एव च भावे स्वगतैवत्वेनैवैवचनपचत इत्यादौ तु न तथा गौणीनुरया वेल्यदण्मूत्रभाष्योक्तेः । पचतो भवत इत्यादि तु न । आरोपितस्यान्यत्रारोपादर्शनात् तस्यारोपे मानाभावाच्च । एव च तत्र गमरुवशात्ताङ्गीकारेणैव तदभावात्तदापत्तिः । अत एव तद्भाष्ये सङ्गतमेवेति बोध्यम् । ननु समासनियमेन व्यावृत्त्या न तदर्थं तदत आह—समासेति । नचार्थवत्पदाभावेऽप्येननुवृत्त्या समासत्वस्य निरर्थकतामथ समासेपि सत्त्वेनानेन द्वयोः समासवोरिव वाक्ययोरपि तत्राप्तिरिति तेन व्यावृत्तिसम्भवात्तर्थात् तस्य तद्विषयकत्वमिति वाच्यम् । असमर्थसमासे समासार्थशापकस्यावश्यकत्वे तेनैव तस्या अपि सिद्धवान् कृतकित्तुत्रव्यापार इति पारिशेष्यात्तत्रार्थवत्समासस्यैव ग्रहणात्सजानीयापेक्षं नियमस्योचित्येन तद्विषयकत्वलाभादिति भावः । दिगिति । तदर्थस्तु सिद्धान्ते त्वित्यादिना प्रायुक्त एव ।

सत्या ।

अर्थवत्समुदायेति । “अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम्” इति भाष्यम् । तत्र अर्थवान् यः समुदायः अर्थवत्तामर्थवत्तेश्च यः समुदायः तयोरेकयोरपि तन्त्रेण ग्रहणमिति अर्थवदभिन्ना येऽर्थवता समुदायास्तेषां चैव समासस्यैवेति नियमाकार इति वक्ष्यते ।

विशिष्टरूपोपादानविषयत्वात् । 'अघातुः' इत्यादिपर्युदासबलेन यद्यप्यर्थवत्त्वं
 लभ्यते, तथाऽपि उत्तरार्थं तदित्युक्तम् । एतच्च "सुप्तिङन्तम्" इति सूत्रे भाष्ये
 वनितम् । यत्त्वाहु - पर्युदासो नार्थवत्त्व गमयति । अनर्थकयोरपि घातुप्रत्य
 ययोर्दर्शनात्—अधीते, यावक इति । अधिपूवस्यैवेहः प्रयोगान् विशिष्ट-
 एव अर्थवान्, न तु केवलः । 'इड् अध्ययने' इत्याद्यनिर्देशस्तु अवयवे

शब्दरत्नम् ।

यद्यप्यर्थवत्त्वमिति । व्याख्यानादर्थवत्त्वेनैव सादृश्यं गृह्यत इति भावः । उक्तमिति ।
 एतेनेदमुक्तमेव पुनर्ज्ञानार्थोच्यत इति सूचितम् । भाष्ये इति । एव हि तत्र भाष्यम्—
 'अर्थप्रदिति वर्त्तते कृत्तद्धितान्तं चैवार्थवत्, न क्वला कृतस्तद्धिता वेति कृत्तद्धित—इति
 सूत्रेऽन्तग्रहणं न कार्यम्" इति । "अर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादेव चेदशार्थलाभः" इति

भर्वा ।

म्भवादत् आह—व्याख्यानादिति बहुलव्ययम्कारमूलकाद्व्याख्यानादित्यर्थः । यतो ऽत्रार्थव
 त्त्वेन सादृश्यं प्रिश्नितमत "सुप्तिङन्त पदम्" इति सूत्रस्थभाष्यमपि सङ्गच्छते । तस्मिन्
 सूत्रे ऽन्तग्रहणेन सजाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणत्रेति ज्ञापनोत्तर—"कृत्तद्धितसमासाश्च"
 इत्यन्तग्रहणइतं व्ययम्, न कर्तव्यम्, अर्थप्रदिति वर्त्तते, न क्वला कृतस्तद्धिता वा" इति
 भाष्ये उक्तम् । तत्रान्वयव्यतिरेकमभ्यर्थवत्ता केरलानामपि कृत्तद्धितानामस्तीति 'न क्वला'
 इत्यमङ्गतमित्याशङ्क्याम् 'अर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्याल्लौकिकार्थप्रत्यासन्नोऽभिव्यक्ततरो
 योऽर्थं प्रत्ययान्तेषु लक्ष्यते स आश्रीयते' इति केश्येनोक्तम् । तत्र सामर्थ्यार्णमनुवृत्त्य
 भावेऽपि सत्यं लाभश्चेद्वधति तदा धातुपर्युदासात्तस्य लाभो भविष्यतीति तदभिप्रायस्म-
 र्तेति । इत्युक्तमित्येतावन्मात्रस्थनेऽपि पौनरस्त्यभावो न लभ्यत इत्यत आह—एतेनेति ।

भाजप्रमाणः ।

व्याख्यानादिति । बहुलव्ययसत्कारानुरोधमूलकात् । यद्वा, अनेनाथसंभवेऽभिव्यक्तव्याख्यातस्यैव
 प्रामाण्यमिति लणश्चभावोक्त्या सुप्तिङन्तमिति सूत्रस्याथवत्त्वानुवृत्तिसामर्थ्यवर्णनपरभाष्यमूलकादिति
 भावः । एतेनामत्त्वार्थवत्त्वादिनिराम । एतेन तेनापि सादृश्यसंभवाद्दटादौ सजा न स्यादिति तदग्रहण
 मिति, अर्थवत्त्वेनैव सादृश्यम् नान्यधर्मणेत्यत्र मानान्नाव इति च, यत्तु यत्त्वाहुरित्यादिना हर्दत्तानु
 याधिप्रशाशमन्थमशेनानुवात्रेद वक्तव्यमित्यादि दूषण तदेतदस्वरमप्रवृत्तेन न च ज्ञायते वेनधर्मेण सा
 दृश्यमिति हर्दत्तादिग्रन्थेनासत्कार्थरत्वरूपेण सादृश्य स्यादिति तात्पर्येण तैरेव निराहृतमित्यनादेय
 मिति, एवञ्चोत्तरार्थमित्युक्ति कस्य चिदयुक्तेति च गण्डनेऽनुवृत्तमपान्नाम् । मवानुवाटसत्त्वेनाशौ
 नानुवाटभावाच्च हर्दत्तन तथोक्तावपि प्रशाशना ऽप्येतथानुवृत्ताच्चिति दिक् । एतेन—उक्तमित्यनेन ।
 अन्यथा तदाधिक्य स्पष्टमेव । दाड्यायिति । द्विबद्धं सुबद्धम्भवतीति न्यायात् । तेन पौनरस्त्य नेति भावः ।
 वर्त्तते—अनु वर्त्तते । अर्थवत्त्व—अर्थवत्त्वग्रहणार्थवत् । ग्रहणानुवृत्तानि पाठ कैयट्पुलने तथोपलम्भात् ।
 ईदृशेति । एतावानवेनेत्यादिमूत्रोक्तैस्त्वर्थः । तथानभिमतत्वे तु सामर्थ्यवर्णनं भाष्याद्युक्तमनन्दन स्या
 दिति भावः । वस्तुनो ऽस्मादेव भाष्यकैः प्रत्ययत्वात्पुनर्ये तुल्यार्थवत्त्वलाभ इत्यन्यत्र स्फुटमिति नाथ भव

सत्या ।

व्याख्यानादिति । 'निपातस्यानर्थस्य' इति अनर्थकनिपाताना पृथक् प्रातिपदिकमजाविधा
 यस्तस्य वानित्यस्य रूपेण तन्मूलादित्यर्थः ।

गृह्यते इति । तथाच सूत्रे 'अर्थवत्'पर पुनरपि विफलमेवेति शङ्काशयः ।

समुदायार्थारोपात् ॥ एवं कञ्जप्यनर्थकः । यावत्तद्वापि तदर्थप्रतीतेः । “ओपवेध विभक्तावप्रथमायाम्” “अस्तेरि च कारके—” इति विभक्तिस्तरङ्गहणाभ्या नविययुक्त्यापम्यान्त्यत्वस्वरूपनाच्चेति ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । धातुरनथरु इति तावज्ज्ञाहृतम् । क्रियावाचकत्वं विना धातुत्वोपात्तात् । आरोपितं तदिति चेत् ? तस्यम्, तावत्तैवेष्टसिद्धेः । प्रकृतिप्रत्ययविभागस्तत्तदर्थं

शब्दरत्नम् ।

कैयट । समुदायार्थारोपादिति । तेन तन्मात्रस्य क्रियावाचित्वनियन्धनधातुत्वसिद्धिरिति भावः । तत् क्रियावाचकत्वम् । तत्तदर्थविभागश्चेति । तस्य तस्येति श्रुतद्विचनेन पठोपमासे, स सोऽर्थविभाग इति कर्मधारये वा विभक्तिरुक्तिर्द्वादिसाधु । एतेनान्या न्यप्रादुर्भावादिति “अपादाने पञ्चमी” इति प्रत्ययभ्रमप्रयोगोऽपि व्याख्यातः । सुवन्तं भैरवी ।

तन्-आरोपण । तन्मात्रस्य-इष्टमात्रस्य । ननु तदर्थेत्येव वाच्यं तावत्तैव प्रमान्तयो प्रकृतिप्रत्यययोर्बोधसम्भवेन तत्तदर्थेति न वाच्यम्, न च स्पष्टप्रकृतिप्रत्यययोर्बोधनाय द्वन्द्वनिर्देशोऽयमिति वाच्यम्, एकशेषप्रसङ्गात्त आह-तस्येति । श्रुतद्विचनेन वीप्सायामित्यादि । पठोपमासे-अर्थविभागशब्दस्यार्थशब्दस्य वेति शेषः । एकदेशान्वयापत्तिभिर्वा आह-स स इति । अत्रापि स स इति वीप्सायामेव द्विचनम् । इदम्-तत्तदर्थविभाग इति पदम् । उपरोक्त्या मातुत्ये उपष्टम्भकं सूचयन्नाह-एतेति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः ।

ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषया श्रुतद्विचनस्य पठान्तत्वसुवन्तत्वयोरभावात्कथं पठोपमासस्य कर्मधारयस्य वा प्रसक्तिरत आह-सुवन्तत्वमपानि । अपिना पठान्तत्वपदत्वयो परिग्रहः ।

भाष्यप्रकाशः ।

दिष्टार्थमाधरु इति गूढाशयः । सिद्धिरिति । तथाच नाट्टिवाच्यत्वात् तन्मतेऽप्यति भावः । वातुरवात्र मायाह-क्रियेति । ननु तदर्थेत्येव वाच्ये तदा प्रकृतिप्रत्ययोभयपरामर्शसम्भवेनायनत्वदानर्थक्यम् । न च स्पष्टं द्वयोर्बोधनाय द्विरपादाने द्वन्द्वेन रूपमिद्धिरिति वाच्यम् । एकशेषस्य जागृत्वत्वात् । नचैवमप्याष्टमिजवोपसाहित्वेन तत्साधु । विभक्त्यन्तस्यैव द्विवापत्त्या पूर्वपदे तच्छ्रवणापत्तेः, अत्रमर्थविहितकारेण समासवद्भावाप्राप्तेरत आह-तस्येति । वीप्सायामिति शेषः । पठोति । अर्थविभागशब्दस्यार्थशब्दस्येति वा शेषः । अत्र पक्षे एकदेशान्वयापत्तेर्गौरवाद्वाह-स स इति । वीप्साहित्वे तुल्यम् । तथा च समासश्चात्तत्त्वेन विभक्तिपुरा रूपमिद्धिरिति भावः । इदम्-तत्तदर्थविभाग इति पदम् । एवं माधुत्वे उपष्टम्भकाह-एतेति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । एतेनैतद्वाच्योऽपि प्रामाण्यदादकर्म-वतिहाटेऽपि बहुचयइहात्वाच्चित्तमासवद्भावात्तीवारादन्वायेति साध्विति वैयट्शिक्षन्त्य इति सूचितम् । ननु प्रत्ययग्रहणे इति समुदायस्यासुवन्तत्वात्सुपेत्येवस्वरय विवक्षितत्वाच्च समासस्यैवाप्राप्तिरत आह-सुवन्तत्वमिति । अपिना

मरला ।

पठोपमासे इति । तद् अस् इत्यस्य “नित्यवीप्सायो” इत्यनेन द्विवे तद् अस् तद् अस् इति जाते पश्चाद् अर्थशब्देन समासविवक्षया समुदायस्य स्थानिवद्भावेन सुवन्तत्वमादाय अर्थ-सु इत्यनेन पठोपमासे अन्तरत्वितावयवभेदस्यैवादेशव्यतिरिक्तसिद्धात्तात् समुदायपदस्य असुइत्यस्य सुपत्वानपायात् तल्लुपि विभागशब्देन समासे ‘तत्तदर्थविभाग’ इति सिद्धति । कर्मधारये वेति । तद् सु इत्यस्य पूर्ववद्विवे पूर्ववदेव समुदायस्य सुवन्ततदादित्वमादाय ‘अर्थविभाग सु’ इत्यनेन सः “विशेषणं विशेषे

शब्दरत्नम् ।

त्वमपि द्वि.प्रयोगपक्ष इव स्थानेद्विर्वचनपक्षेऽप्याद्यान्यशब्दे प्रकृतित्वबुद्ध्याऽन्त्यस्यशब्दे प्रत्ययत्वबुद्ध्या सूपादात् ।

भरवा ।

द्वि.प्रयोगपक्ष इवेति । यद्यपि समासग्रहणकृतनियमेन समुदायस्याप्रातिपदिकत्वन्तथापि कस्कादिगणे कौतस्कुत इत्यस्य पाठेन तद्वितोत्पत्तिर्भवतीति ज्ञापनवदाद्योच्चारणविषये यस्माद्विहितस्तत्त्वबुद्धिरन्त्यस्यशब्दादौ सुप्त्वपष्टीत्वबुद्धिरित्यपि कल्पनीयम् उक्तापादाने पञ्चमी इतिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगादिति यथेत्यर्थः । वस्तुत उक्तप्रयोगाभ्यां स्थानेद्विर्वचनपक्ष एव ज्ञाप्यतामित्याशयेनाह—स्थाने द्विर्वचनपक्षे ऽपीति । अस्योपमानत्वेन निर्देशो युक्तत्वस्य सूचना य । यद्यप्यस्मिन् पक्षे स्थानिवद्भावेन सुबन्तत्वं सूपादात् तथापि त्वदुत्तरीत्येव निर्वाह इत्याशयेनाह—आयेति । अत्राद्यशब्द मूलभत्वध्वननाया नन्वस्मिन्पक्षे समुदाये स्थानिवद्भावेनोत्तरीत्या वा सुबन्तत्वबुद्धिर्भवतु तथापि तत्रयप्ये सुप्त्वबुद्धिर्न स्यात् , वस्तुमादिषु प्रकृतिप्रत्ययविभागसम्मोहो यथा । अत एव 'आट्टित्' इत्यत्र स्थानेद्विर्वचनपक्षे णिलोपानापत्तिरूपनृपणमभिहितम् । तथाच—'सुपो धातु' इत्यस्य कथं प्रवृत्तिरिति चेन्न, उक्तभाष्यप्रयोगानन्तमित्यादेशत्वस्य समुदाये कल्पनेनाद्रोपात् । एवञ्चाकृते द्विर्वचने स्थानिनि समुदायावयवे वा या या बुद्धि सा सा ऽधुनापीति सुश्लुः सिद्धि । अत एव 'अग्रे ऽग्रे' 'वृक्षान् वृक्षान्' 'अपवन्नपचन्' इत्यादौ पूर्वरूपणत्वप्रतिषेधसमुदागमादीनां सिद्धि । अत एवास्मिन्पक्षे तावेव सुप्तिदौ, यौ तत परौ, सैव प्रकृतिराद्या समुदायपदत्वमेतेनेति पाठे "एराच" इति सूत्रे भाष्यकृतोक्तम् ।

भावप्रकाशः ।

पदत्वम् । द्विप्रयोगेति । कस्कारिषु कौतस्कुतशब्दपाठेन कृतश्रमिकद्वित्वात्ममाननियमनोभयमने प्रातिपदिकत्वेपि तद्विनोत्पत्तिज्ञापनेन पौन पुन्य पौन पुनिर इत्यादावदोषेणाष्टमिके पदद्विषे क्तपक्षस्याप्यबुद्धत्वादिति भावः । पाठद्वित्वपरतया दृष्टान्तबोजनतु तत्रासुबन्तत्वेनाक्षरस्वारस्थानानुगुणमिति बोध्यम् । वस्तुतस्तेन स्थानेद्विर्वचनमव ज्ञापयितुमुचितमित्याह—स्थानेति । अत एव तस्योपमानत्वेन निर्देशः, स च तस्यान्यदायत्वमस्य स्वायत्त ध्वनयति । यद्यपि स्थानिवत्त्वेनात्र पक्षे तत्त्वं सुतभम् । तथापि बद्विज्ञानयुक्त्यैव निर्वाह इति सूत्रयितु तदनुष्ठय । एतदनिमान्त्वयोनयैवापि, यद्वा बुद्ध्यैत्यग्रे म योज्य, तेन स्थानिवत्त्वममुच्यते । नन्वेवमपि तत्पक्षे एवेद मन्भवति नात्र पक्षे । स्थानिवत्त्वेन ममुदि तस्य सुबन्तत्वादिना समामपि वमादाविव ममोहात् । एव च लुपि न स्यात् । अत एव पाठे तदनङ्गीकारः । आट्टित्दित्यादौ णिलोपाद्यनापत्तिरिति चेन्न, तत्र उक्तज्ञापनेन सर्वस्यैवनेन च स्थाने द्विर्वचने एव निगति द्विराकृतस्थानिमट्माशब्दरूपमादेश इत्यर्थकं द्विरिति वाच्ये इ इति द्विर्वचनवलेनान्तस्मिन्वयवभेदोपस्थितपदममूहात्मकादेशस्य विधानेन प्रत्येकमपि सुबन्तत्वादेशरीकारिणाद्रोपात् । अतएवाग्रे ऽग्रे वृक्षान्वृक्षान् अरक्तपचजित्यादौ पूर्वरूपणत्वनिषेधसमुदादिसिद्धिरनादनानेत्यादावपररूप च च सिद्धम् । एतेनैवैममित्यादौ वदुत्र द्विवचनैपि तदवयवयोः सुप्त्वे मानामावात्सुगुणानापत्तिरित्यपास्तम् । एव उच्यते पाठे निर्वाहेऽपि यथा द्विप्रयोगात् तथा प्राक् प्रतिपादितम् । तथा च प्रत्येकमपि सुबन्तत्वादि । नमूहस्यापि तद् ध्वनयन्नाह—आद्यान्येति, यत्र च तावेव सुप्तिदौ यौ तत परौ सैव च प्रकृतिराद्या आदिग्रहण च कृत समुदायपदत्वमेतेन इति "एराच" इति सूत्रस्थमाय मानम् । तत्रार्थान्भेदेन य परस्मात्पूर्वस्मादपि भवतीति नमूहस्य तत्त्वं सुतभम् । लक्ष्यभेदाद्द्विष्यात् प्राक् प्रवृत्तत्वेऽपि लक्ष्यैलक्षणेन न्यायाविषय इति भावः । स्वशब्दे प्रत्ययत्वेति । तथाच विशेषनिश्चामाया तद्विधिना विशेषद्वेषज्ञानस्यापि सम्भव इति भावः । स्पष्टा चैव रीतिरभवविषयित्वप्रकरणे आकरे ।

विभागश्च सर्वः कल्पित एव । परमार्थतस्तु स्फोट एवार्थवानिति सिद्धान्तात् ।

गन्दरकम् ।

सर्व इति । धातुपसगविभागो वृत्तिष्वेकार्थीभावश्चैवमेवेति भाव । स्फोट एवेति । पदरूपो वाक्यरूपो वेत्यर्थः । लोकानां तत्रैव शक्तिप्रदेण शोषादिति भाव । अत एव तस्य परमार्थत्वं लोके बोधजनकत्वात् । शास्त्रेण प्रकृतिप्रत्ययविभागव्युत्पादनेन विशिष्ट द्रव्येव तत्तदर्थबोधनद्वारा विशिष्टे पदे विशिष्टार्थबोधकत्वमेव बोधने । उपलालना इत्यप्य भैरवी ।

सर्वपदार्थमाह—धातुपसगिति । एवमेव—कल्पित एव । स्फोट स्फुटत्यर्थो ऽस्मादिति स्फोट वाचक शब्दस्य च हृदयप्रदेणे ऽभिव्यक्त वर्णपिधाने सूक्ष्मतरवास्वभिधातेन स्वमात्रप्राप्य प्रणवापरपर्यायनादाशब्दबोधय आन्तरो व्यञ्जनतत्तद्वर्णप्रतिबिम्बयुक्तोऽभिधीयते । अधिक-मन्यत्र स्फुटम् । यद्यप्यष्टौ स्फोटान्यत्रोक्तास्तथापि निरूप्ये वाक्यस्फोटस्यैवावस्थानमि-
त्यत्रान्ते लेख । तस्य परमार्थस्यै साधकमाह—लोकानामिति । व्युत्पित्सूनमित्यर्थ । प्रयोज्य प्रयोजकवृद्धव्यवहारणावग्रहस्य तत्रैवोत्पत्ते । नन्वेव शास्त्रेण तस्याप्रतिपादनेन शास्त्रानर्थ-
क्यम्प्राप्नोतीत्यत आह—शास्त्रेणेति । पाणिनायेनेति शेष । परस्वेवेति तद्द्वारा वाक्यस्य चेत्यपि बोध्यम् । प्रतिवाक्यं सङ्केतप्रहासम्भवाल्लघुभूत उपाय शास्त्रेण बोध्यते शास्त्राच्चन्द्रन्यायेत । एवञ्च तत्तद्वयस्य तत्तदर्थानाञ्च प्रदर्शनं वाचकस्य समुदायस्य विशिष्टार्थस्य च बोधनता-
त्पर्यकमेवेति भाव । स च समुदायो बोद्ध एव परम्परया बोध्यते, अर्थोऽपि बोद्ध एव । अत एव बन्ध्यामुत इत्यादेरपत्ति । त्रियापदरहितस्य बोधकत्वाभावादाह—भवन्तानि । उपलालना । बद्धनस्थानापन्ना मिथ्याभूता इत्यर्थ । भावप्रपञ्चात् ।

सर्वपदार्थमाह—धातुपेति । अन्यथा तदानर्थक्य स्पष्टमेव । एवमेवेति । कल्पित एवेत्यर्थः । तत्र च तन्मोक्षपञ्चमोदादिकल्पितत्ववत् । एतेन प्रकृतिप्रत्ययविभागादी कल्पितत्वे शशविभागकल्प-
नया नित्यस्फोटोत्पन्नज्ञानासंभव इत्यास्त, रेखागवय-यायेन शापनत्वमन्मवाच । स्फोट एवेतीति । स्फुटत्यर्थो ऽस्मादिति स्फोटो वाचकः । आशाशक्तिर्हृदयदेशे ऽभिव्यक्त वर्णपिधाने सूक्ष्मतरवास्वभिधा-
नोपाशुशब्दप्रयोगे च स्वमात्रप्राप्य प्रणवापरपर्यायनादाश आन्तरो व्यञ्जनतत्तद्वर्णप्रतिबिम्बयुक्तो मध्य-
मवाचकश्च शब्द इति यावत् । यद्यपि वर्णस्फोटोदाद्योऽपि पक्षा आकरे उक्तास्तथाप्यन्येषामन्वास्तवत्-
त्वननायाह—पदेति । अस्यापि तत्त्वादाह—वाक्येति । अत एव वाक्यादापोद्भूत्य पदान्तरन्यास्यायन्ते । नन्वेवेषां कृती ऽवास्तवत्वमन आह—लोकानामिति । व्युत्पित्सून-
वानानामित्यर्थ । एवमग्रेऽपि । तत्रैव—वाक्यस्फोटे एव । शक्तिमाहेशितोमणिवृद्धव्यवहारस्य पूर्वं तेनैव जायमानत्वादिति भाव । तदाह—शक्तीति । अत एवेत्यस्यार्थ स्पष्टार्थमाह—लोक इति । न त्वात्मन इव तत्रमिति भाव । नन्वेव शास्त्रानर्थक्य तेन तदप्रतिपादनादत आह—शास्त्रेणेति । पाणिनायेनेत्यर्थ । परस्येति । तद्-
द्वारा वाक्यस्य चेत्यपि बोध्यम् । एकमग्रेऽपि । तत्तदर्थबोधेति । प्राक्वत् । अत भाव, प्रतिवाक्य-
सङ्केतप्रहत्यानन्त्यादसम्भवात्तदन्वाख्यानस्य लघुपायेनाशक्यत्वाच्च वाक्ये पदानि कल्पनया प्रविभक्त-
तत्र प्रकृत्यादिभागान् तथैव प्रविभक्त्य शास्त्रलिपितान्वयभ्यतिरेकव-
लिनतत्तदर्थविभाग शास्त्रान्त्रव्यवहा-
रोपयोगीति तत्तन्वयवत्तदर्थबोधनेन समूहस्य तदर्थस्य च बोधने तात्पर्यम् । एव च शास्त्रेण बोद्ध एव
स रेखागवयन्यायेनान्वात्पायने तद्ज्ञानमेव च धर्मजनयमिति च बोध्यते तत्तत्करोऽर्थोऽपि बोद्ध एव बोद्ध-
व्य इति शशज्ञादादी न दोष इति । अन्वयार्थं पूर्वोत्तरादयो सात्यर्थं आह—भवन्तीति । तथा च ताह-
सरला ।

प्लेग बहुवचनं इत्यनेन ममासे तदित्तिरिति भाव । पदरूप इति । वाक्ये वाक्यैकदेशप्रयाने पदान्ते-
णैव लोकानां बोधदर्शनात् । यथा 'शरत्' इत्यत्र । वाक्यरूप इति । स्फोटार्थं । परमार्थत्वमिति ।

उक्तं च हरिणा—

उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपलालना ।

असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते ॥ इति ।

कथमन्यथा इडो द्विवचनमडादयश्च स्युः । तथा च प्रत्याहाराह्निके अर्थे-
वन्तो वर्णा इति प्रघट्टके अध्येति अधीत इत्यत्रेकारोऽर्थवानिति भाष्ये स्पष्टमेवा-
क्तम् । एवं कन्प्रत्ययोऽप्यर्थवानेव, स्वार्थिकानां प्रकृत्यर्थनैवार्थवत्त्वात् । कल्पनामा-
त्रभिदमिति चेत्, न । उक्तं तत्रत्वात् । नैषा कल्पना शास्त्रकृत्संमतेति चेत्, न ।
“द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्थाणि—”इति सूत्रे पूरणात्स्वार्थेऽन्प्रत्ययस्य पूरणार्थताया
भाष्यकारैरेवोक्तं वत् । प्रत्यय इति महासंज्ञा कुवतः सूत्रकृतोऽपि संमतमेवेदम् ।
यदपि “ओपधेश्च—”इत्यादि । तदपि न । अनित्यत्वेऽप्यौत्सर्गिकप्रवृत्त्या इष्टसिद्धेः,

शब्दरत्नम् ।

भवन्तीति शेष, न तु वास्तवा इति भावस्तदाह—असत्ये इति । आरोपिते इत्यर्थे ।
लोकानान्तच्छब्दजन्यबोधानुपयोगित्वात्तत्त्वम् । सत्य—विशिष्टशक्त्या बोधकं पदादीत्य-
र्थः । स्युरिति । अधिजगो ऽध्यगाष्टत्वादी । अर्थावत्त्वादिति । आरोपितार्थव-
त्त्वादित्यर्थः । शास्त्रकृत्—भाष्यकृदादि । सम्मतेति । तद्धितविषये इति शेष ।

भैरवी ।

पर्यवसितार्थमाह—नस्तिनि । तस्यारोपित्वमुपपादयति—चोकानामिति । मुख्यार्थवत्त्वाभा-
वादाह—आरोपितेति । गौतमादिभ्रमापगमायाह—भाष्यकृदादि । त्रिषु प्राधान्याद्भाष्यकृत एवा-
त्रादाबुल्लेख । अत्र निर्विसर्गपाशे युक्त, शास्त्रकृच्छब्दस्य मूठे समस्तत्वात् । ननु प्रत्याहा-
राह्निक इत्यादिना स्पष्टमित्यन्तेन भाष्यकारमतस्य दर्शितत्वान्नपेति शङ्काया अनुत्थितिरत-
आह—तद्धितविषय इति । तथाच तद्धितविषये प्रत्याहाराह्निके नोक्तमिति शङ्काया उत्थिति
भावप्रकाशः ।

शाना तेषानुपाया उपनालना वञ्जनस्थानापन्ना मिध्याभूता इति यावादित्यथ । तत्परितनाह—नत्वि-
ति । आरोपिते—नत्विने तत्तदवयवे तत्तदवयवार्थं चेति यावत् । तत्त्वम्—अपत्यत्वम् । परस्व्यापि तत्त्वा-
दाह—आसीति । तेन वाक्यतन्मयसंग्रह । ननु मूले इडो द्वित्वे इवात्पदवद्वैत्यनान्वयाऽस्ति उन न ? नाथ,
तस्यानादितया तदप्राप्त । नान्त्य, पूर्वसन्दर्भविरोधात्त, उदक्षरत्वाच्च । एतेनाध्यगोष्ठ प्रातिष्ठतेत्या-
दाविति मान्योक्तं प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम् । नचान एवात्पदवद्वैत्येति पाठ तस्याठत्वात्पुपपत्ती तथा
पाठनल्पने मानाभावात् । एतेन वार्त्तिकमने आटोऽभावात्तथोक्तमित्यपास्तम् । तस्याप्युपपत्त्या वार्त्तिक-
मनपर्यन्तभावने वाचान्भावादिनि चैन वच्यमाणरीत्यापत्तराचपश्चाद्भावाकारात् । तद् ध्वनयन्नाह—अधीति ।
विशेषविहितत्वादादी गाडादेश । द्वित्वऽध्यदेशद्वारैव सम्बन्धस्य वाच्यत्वेनात्रापि तथा सम्भव इति
भाव । अत्रादिना तस्य तड् रूपसंग्रहः । तत्र चमूलोक्तादिनाऽऽटप्राप्तिरिति साक्षात्सम्बन्धोऽपि सुवच इति
भाव । मुख्यार्थवत्त्वाभावादाह—आरोपितेति । गौतमाद्यभ्रमायह—भाष्येति । आदिना सूत्रकृतमध्यह ।
अत्र एव वक्ष्यति मूलकृत्—प्रत्यय स्तीत्यादि । तथाचोत्तरमूलानुरोधेन मुनीनां ग्रामाण्यान्वैक्यं
वोक्तम् । एतेन सूत्रकृदादिरिति वक्तुमुचितमित्यपास्तम् । ननु प्रत्याहारान्हिके भाष्ये तथा स्पष्टमित्यु-
क्त्या नपेत्यादिशङ्कानुत्थितिरिवानयाह—तद्धितेति । तथा च तत्रानुक्त्या शङ्कोत्थित्युक्तं वनि भाव ।

सरला ।

वास्तविकवाचनत्व ध्वनिव्यङ्ग्यरफोटस्यैव तथाऽपि तस्य पदादिरूपेणैव प्रत्यक्षविषयतया पदादानामपि
वाचकत्वव्यवहार इति बोध्यम् ।

इष्टस्थले ऽप्यप्रवृत्तो न्यायस्य निर्विषयत्वापाताच्च, अनित्यत्वज्ञापनस्य कथञ्चिदा-
चक्ष्यकत्वे ऽर्थान्द्रूपहणस्यैव ज्ञापकत्वसंभवाच्च, उत्तरार्थस्यापि इह किञ्चिद्व्यपो
इति न्यायेन इह करणस्य सकृद्वोधित्यात् । “आपधेश्च—” इत्यादौ विभक्ति-
कारकप्रहणयारेवेत्यं सति प्रत्याख्यानसम्भवाच्चेति द्विक् ।

शब्दरथम् ।

औत्सर्गिकप्रवृत्तौ हेतुमाह—इष्टस्थत्वेऽपीति । चः पञ्चम्यर्थहेतुत्वानुवादकः । कथञ्चिदिति
अनेन तदनावश्यकत्वमेवेति ध्वनयति । नन्तरत्र चरितार्थस्य कथं ज्ञापकत्वमत आह—
उत्तरार्थत्यापीति । “इकोचि—” इति सूत्रेऽऽहणस्योत्तरार्थतामुक्त्वा भाष्ये उक्त-
मिह किञ्चिन्नो इति । “न लुमता”—इति निषेधानित्यत्वज्ञापनद्वारा त्रपो इत्यत्र गुणः
फलमिति तदर्थः । इत्थं सतीति । लघुना ऽनेनैवानित्यत्वज्ञापनमाश्रित्य न्यायानुसरणेन
तयोः प्रत्याख्यानसम्भव इति भावः ।

भैरवी ।

रिति भावः । चवनस्यौत्सर्गिकी प्रवृत्तिर्गमकसापेक्षेति प्रवृत्ते गमकाभावात्कथमप्रवृत्तिरत
आह—औत्सर्गिकेति । अत्र गमकान्तरानुक्तेश्चकारस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इत्यत आह—च. पञ्चम्य-
र्थेति । पातादिति पञ्चम्यर्थेत्यर्थः । एवञ्च चरारो व्यर्थ एवेति तात्पर्यम् । अनेन—कथञ्चिदिति-
पदेन । एतेन तज्ज्ञापनस्य भाष्यसम्मततन्द्दतरफलव्याप्तीति ध्वनितम् । “इह किञ्चिन् त्रपो”
इति न्यायसत्ताम्प्रदर्शयति—इकोचोत्वादिना । यद्यप्युत्तरार्थन्तथाऽप्युत्तरार्थस्यात्तरत्रैव करण-
मुचितमिह करणद्विद्वित्फलसाधकम्, तत्किम् ? त्रपो इतोति तदर्थः । अनित्यत्वेति । एतेन तस्य
निषेधस्य पाक्षिकी प्रवृत्तिरिति प्रदर्शितम् । तत्फलन्तु “एङ् इस्वात्” इतिसूत्रस्थभाष्ये ‘त्रपु’
इति प्रयोग एव ।

इत्य सतीति । अर्थान्द्रूपहणस्यैव ज्ञापकत्वसम्भवे सतीत्यर्थः । लघुनेति । एक-
स्यास्य फलद्वयमाधकत्वसम्भवे ऽनित्यत्वज्ञापनमात्रफलकं यत्तद् द्वयं तद्व्यर्थमिति
तात्पर्यम् ।

ननु धातोः प्रातिपदिकसंज्ञाश्रान्ततः सुतुष्यत्यापत्तिर्दककथा, द्वयोः संज्ञयोराकडारीयान्य-
त्वेन समारभेऽपि परत्वात्सुबिधायकशास्त्रस्य तत्प्रवृत्तेर्न्याय्यत्वात् । लडादयः पुत्रीयती-
त्यादौ सावकाशाः “भूवादयः” इतिधातुसंज्ञापि ‘श्रियौ’ इत्यादावियडादिसम्पादकत्वेन
भावप्रकाशः ।

औत्सर्गिकप्रवृत्तेर्गमकाधीनयाऽत्र गमकान्तराभावादाह—औत्सर्गिकेति । पञ्चम्यर्थेति । पातादिति
पञ्चम्यर्थेत्यर्थः । तथा च व्यर्थ एव न हेतुमुच्चायक इति भावः । अनेन—कथञ्चिदिति पदेन । तज्ज्ञापने
भाष्यसम्मततन्द्दतरफलभावादिति भावः । न्यायसत्त्वे मानमाह—इकोऽपीति । उत्तरार्थतां—पुवङ्गावा-
च्यताम् । उतरार्थत्वे तत्रैव कार्यमिह वरण व्यर्थमन्तरस्यापि किं चित्फल वाच्य, तत्किम् ? नपो
इतीत्यक्षरार्थः । तावताऽपि तदभिद्वेराह—नलुमतेति । अनित्यत्वेऽपि वैकल्पिकत्वेत्यर्थः । तथा च
पाक्षिकी प्रवृत्तिरस्त्येव । अत्र एवैङ्त्वादित्यत्र त्रपु इति भाष्यप्रयोगः । तदर्थः—नत्पलितार्थः । इत्थं-
सति—तस्य तज्ज्ञापनत्वसम्भवे मति । लघुनेति । एकेनोभयापकारात्तत्र, तत्र त्वेक एवोपकार-
इति भावः ।

ननु धात्वनिषेधेऽहनित्यादावकाडारीयान्यत्वेन सञ्ज्ञाद्वयसमावेशे परत्वात् सुप्स्यात् । लडादयस्तु
द्वेनायन इत्यादौ सकृताः । भूवादय इति धातुसंज्ञापि श्रियादित्याराभियडाद्युत्पत्त्या न्यूनता इत्याह—

“अधातुः” इति किम् ? अहन् । नलोपो मा भूत् । न च कार्यकालपक्षे प्रत्ययान्तत्वेन पयुं दासोऽस्त्विति वाच्यम् । प्रत्ययलक्षणानाक्तपयुं दासाप्रवृत्तेः “न ङिसं-

शब्दरत्नम् ।

नलोप इति । सुदुत्पत्तिस्तु नोक्ता । “भूवादयो”—इत्यन्य लविधौ तिवादिविधौ चोपस्थितेतिरवकाशतया अपवादैस्तिवादिभिर्बाधात् । कायकालपक्ष इति । न च य-
भैरवी ।

चरितार्थेति, नलोपमात्रस्य फलत्वेन प्रदर्शनमफलमत आह—सुदुत्पत्तिरिति । निरवकाशतयेति । अस्य ‘सर्वथा’ इत्यादिः । एतेन पूर्वं लडादीनामुत्पत्तिरिति ध्वनितम् । एतेनापवादविषये बाध्यप्रातिपदिकसंज्ञायाः कथम्प्रवृत्तिरिति शङ्काया नावकाश इति ध्वनितम् । अपवादशब्दोऽत्र बाधरूपः । तिवादिभिरिति । आद्रिदाब्देन तत्स्थानिलडादरपि सद्ग्रहः । येननाप्राप्तिन्यायस्य मात्र विषयता, सम्प्रति प्रातिपदिकसंज्ञाया अप्राप्तिविषये चारितार्थ्याभावात् । गमनाभावादौत्सर्गिकैकवचनोत्पत्तिरपि नोक्ता । ननु नलोपवारणस्य यथोद्देशपक्षेऽपि सम्भवेन विशिष्यात्र कार्यकालपक्षस्यव्योपादानमफलमित्याशङ्कां वारयितुमुपक्रमते—नयेत्यादिना । अत एव भाष्येऽप्रत्यय इत्यत्र पयुंदासप्रसज्यप्रतिषेधयोराशङ्काङ्कत्वा अन्त्ये राजा तक्षेत्यादौ प्रत्य-
भावप्रकारः ।

सुदुत्पत्तिरिति । निरवकाशतयेति । सर्वथेत्यादि । तथा च तथा पूर्वं तेषां प्रवृत्तिरिति भावः । तदाह—अपवादइरिति । बाधकैरित्यर्थः । तिवादिभिरिति । निप आदि. स्थाना लट् म आठिर्वेषा तैरित्यर्थः । लडादिभिरितियावत् । बाधात्—प्राक्ज्ञानत्वात् । ननु येननेति न्यायविषय. तत्रप्राप्तियोग्येचारितार्थ्यादिति भावः । औत्सर्गिकैकवचनाद्यभावस्तु प्राग्वत् । प्रत्ययान्तपयुंदामेन नलोपवारणस्य यथोद्देशोऽपि सम्भवेन कार्यकालपक्षे इति स्वर्थं मूले—यान्त्वाभावात् । अत एवाप्रत्यय इत्यत्र पयुंदासप्रतिषेधावाशङ्कान्त्ये सुन्नोपे च प्रत्ययलक्षणेन निषेध-प्राप्नोति राजा तक्षेति, नडाभिज्ञापनात् दोष इति च माधारणमाश्रयोक्तिः सङ्गच्छतै इत्याशयकृतान्नाथोक्तिं सण्टयति—नच यथोद्देशोऽपीति । नचैव तस्य निरवकाशतापत्तिः । श्रूयमाणप-
सरला ।

नलोप इतीति । अत्र के चित्—“नलोपोऽनिङ्.” इति न्यासेन “अहन्” इत्यन्य निङन्तया नलोपाप्राप्ते. प्रातिपदिकत्वेऽपि न दोषः । न च तन्त्यामे षेत् पचेत् इति यस्मिन् व्यापारे स षेत्पचेत् व्यापार इत्यत्र समुदायस्य “पृष्ठादादयोऽन्यपदार्थे” इति सामान्येन प्रातिपदिकत्वेऽपि निङन्तावयवत्वादिति इति पयुंदासो नलोपानापत्तिरिति वाच्यम्, निङन्तदादिभिर्बाध्यवचनकारस्य लोप इत्यर्थस्वीकारेण समुदायस्य निङन्तदादिभिन्नतया नलोपमिद्धेः । अ अहन् इति यस्मिन् स ‘आहा’ व्यापार इत्यत्र परादिवद्भावेन निङन्तदादत्वस्य मत्त्वेन तत्र नलोपानापत्तिस्तु नापादनीया, नमान्ग्रहणानियमपरमाश्रयेण तस्वानभिधानात् । अन्यथा परादिवद्भावेन प्रत्ययान्तदादित्वस्यापि नत्वेन “अर्थवत्” सूत्रस्य ‘अप्रत्ययः’ इत्युक्त्याऽप्राप्ती तत्र प्रातिपदिकमशाविधानाय समास-ग्रहणस्यावश्यकत्वेन नियमार्थत्वायोगात् । नचैवं ‘मर्वस्मिन्’ इत्यत्र नलोपापत्तिस्तस्यानिङन्तत्वादिति वाच्यम् । उच्चारणमामर्शेन तत्र नलोपाप्रवृत्तेः । न च नकारोच्चारणस्य ‘हेसर्वस्मिन्शय’ इत्यत्र नलो-पेऽपि तस्यामिद्धत्वेन सयोगसंज्ञाप्रवृत्त्या “गुरोरनुत्” इति पुनसपादनेन चारितार्थ्यमिति वाच्यम्, “न-लोप. सुपस्वर” इति सूत्रे भाष्ये संज्ञायाः ‘दृष्टिदत्तौ’ ‘दत्तदृष्टिनी’ इति वृत्त्याप्यपदानेन तत्र सूत्रे संज्ञापदेन विमज्ञाया एव ग्रहणेन सयोगसंज्ञाया नलोपासिद्धत्वाप्रवृत्तेः । “नलोपः सुव यतः” इति न्यासेन ‘सर्वस्मिन्’ इत्यत्र दोषाभावाच्च । तथाच ‘अधातु’ इत्यस्य सूत्रेऽभावेऽपि न क्षतिरित्या-
हुः । निरवकाशतयेति । अयम्भावः ‘मुवा’ इत्यादाबुवङ्प्रवृत्तये “भूवादयो धात्वः” इत्यस्य चारिता-
र्थेऽपि कार्यकालपक्षे प्रतिशुद्धं संज्ञाशास्त्रस्योपस्थित्या तदेकत्राक्यतेति सिद्धान्तात् “अचिदनु” सूत्रे तदु-
पस्थितेश्चारितार्थेऽपि “वर्तमाने लट्” इत्यादिसूत्रेषु तदुपस्थितेतिरवकाशतमेवेति निवादीनां सुव-
दाषवत्वमिति । तिवादिभिरिति । वस्तुतस्तु प्रथमोपस्थितत्वात् लडादिभिरित्खचिन् । यदा, निपः

शब्दरत्नम् ।

थोद्देशेऽपि प्रत्ययान्तत्वस्य भावित्वेनाकृतप्रवृहपरिभाषया फलाभावेन च संज्ञाया अप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । अकृतप्रवृहपरिभाषया अनित्यत्वाद्भवत्त्वाच्च । भविष्यति किं चित्फलमित्यभिसन्धिप्रात्रेण तत्र पक्षे संज्ञायाः प्रवृत्तेः प्रवृहसंज्ञाप्रकरणे कैषटोक्तत्वाच्च । यथादेशपक्षेण पर्युदासे लक्ष्यसिद्धेः शङ्कासमाधाने अत्र निहते । न हि व्यग्रस्थितयोः पक्षयोरन्यतरेण लक्ष्ये सिद्धे पक्षान्तरेण शङ्काऽप्युचितेत्यर्थस्य प्रवृहसंज्ञाप्रकरणे भाष्ये ध्वनितत्वादिति भैरवी ।

यलक्षणेन प्रतिषेध प्राप्नोतीति शङ्कायां “नटि” इति ज्ञापकान्न दोष इति साधारण्येनोक्ति सङ्गच्छत इति भावः । फलाभावेनेति । तस्मिन्काले इत्यादि । अप्रवृत्तिरिति । तदानीमिति शेषः । मूलस्योक्तभाष्यस्य च तात्पर्यदर्शयितुमादौ कैषटादिरीत्याऽऽह—अकृतेति । अनित्यत्वादिति । प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनेनानित्यत्वादित्यर्थः । स्वसिद्धान्तरीत्याह—अमरवेति । पूर्वोक्तन्दितीयेतुन्निराचष्टे—भविष्यतीति । तत्र पक्षे—यथोद्देशपक्षे । यथाश्रुतभाष्यस्य प्रकारान्तरेण सङ्गमे मूलकारोक्तरीत्या तद्योजनमुचितमित्याशयनाह—यथोद्देशेति । पर्युदासे—लापवाद्धातुरिति पर्युदासे । लक्ष्यसिद्धे—अहन्नित्यस्य राजेत्यस्य च लक्ष्यस्य सिद्धे । शङ्कासमाधाने—नच कार्यकालपक्षे इत्यादिना शङ्कासमाधाने । निर्दले—निस्मारे । शङ्केति—दोषस्येत्यादि । अत एव भाष्यकृता पर्युदासपक्षे राजा तथेत्यत्र दोषशङ्का न कृतेति बोध्यम् । तत्र—अहन्नित्यत्र तिङ्प्रवृत्तेः प्राक् प्रातिपदिकसंज्ञाया व्यावर्तकतया धातुपर्युदासस्य सार्थस्यम् । राजेत्यस्य तु प्राक्प्रवृत्तप्रातिपदिकसंज्ञाया सुवृत्तत्वात् नलोपस्य प्रवृत्त्या च सिद्धिः । पर्युदासत्पुषादानन्तु यदि प्रसज्यप्रतिषेध स्यात्तदा “निषेधाश्च बलीयांसः” इति न्यायेन प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागपि निषेधविषये वाच्यप्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रवृत्तिर्न स्यादित्याशयेन । एतेन कैषटोक्तिरपि पर्युदासपक्षे नटीत्यस्य ज्ञापकत्वोपपादनपरा निस्सारेति दर्शितम् । नहाति । अत्र हिंशब्दो यत् इत्यथ वर्तते । पक्षयो—कार्यकालयोर्द्देशपक्षयोः ।

भाष्ये ध्वनितत्वादिति । तत्र हि—‘अग्नी इत्याह’ इत्यत्र प्राक् प्रवृहसंज्ञायान्तस्य भावप्रकाशः ।

त्ययस्थले सावकाशत्वादिति भावः । भावेन चेति । तत्प्रवृत्तिमालं इति भावः । अप्रवृत्तिरिति । तदानीमिति भावः । तत्रचानन्तरं कार्या, मा च मूलरीत्या नैति शेषः । मूलसौष्ठवं यथाश्रुतभाष्यानीष्टं च ध्वनयितुमादौ कैषटादिरीत्याऽऽह—अकृतेति । सिद्धान्तरीत्याऽऽह—असत्त्वाच्चेति । द्वितीयहेतु निराचष्टे—भविष्यतीति । मात्रपदेन तदानां तत्त्वत्वादिनिरामः । इदमेव तत्पक्षस्वरूपम् । तथाच तत्पक्षे तदा ऽप्यन्वेऽपि संज्ञा जाता नापगता चेति नलोपाभावावाधाधानुरित्यस्य साफल्येऽपि पक्षान्तरेण शङ्कासमाध्योस्वसर ध्वेति तत्पक्षनिरामास्य तद्विशेषणमिति मूलं युक्तम् । अत्र एव राजेति प्रतीकं ऽप्यायन्तरद्वत्वात्प्रागेव प्रवृत्ता संज्ञा बहिरङ्गेण निषेधेन न शक्यते दूरीकृतुमिति परिहारोऽस्ताति कैषट् सङ्गच्छते । एव च मूलरीत्या भाष्यं योचनायम् । एतेन ‘एतेन कार्यकाले इति नञीति ज्ञापनविषयम् । तत्रैव तस्य वैयर्थ्यात् । यथोद्देशे तु प्राक्प्रवृत्तसञ्चयैव निषेधसाफल्येन ज्ञापनत्वानुपपत्तेरिति प्रत्युक्तम्, तत्रापि संज्ञाया अप्रवृत्तेरन्वयेन पक्षद्वयेऽपि ज्ञापनत्वस्याशङ्के—‘इति जगन्नाथोक्तमपास्तमिति भावः । वस्तुतो यथाश्रुतभाष्यसौष्ठवं वैयर्थ्यानीष्टं च ध्वनयितुं मूलं प्रवृत्तयति—यथोद्देशेत्यादि । पर्युदासे इति । लापवाद्धातुरित्यादि पर्युदासे इत्यर्थः । एतेन मूलस्य पर्युदासपदं निषेधपरमभिन्नेत्य तत्रापि ‘उपननिष्पन्माणा इति न्यायेन तत्पक्षेऽपि प्रागप्रवृत्त्या तद्विशेषणवैयर्थ्यमिति मूलमयुक्तमेवेति जगन्नाथोक्तमपास्तम् । मूलशैथिल्यात् । भाष्यं तु प्रसज्यप्रतिषेधे प्रवृत्तमिति न तद्विशेषण इति भावः । लक्ष्येति । अहन् राजेत्वादीत्यर्थः । शङ्कासमाधाने—नचकार्यकाले इति प्रत्ययलक्षणेनेति चेत्यर्थः । अत्र—विषये । निर्दले—निस्मारे । भवेन कैषटोपि तथेति ध्वनितम् । लक्ष्यसिद्धेर्हेतुत्वोपपत्त्ये आह—नहीति । हि यत् लक्ष्यानुमारादयवस्थितयोर्धोद्देशे कार्यकालपक्षयोरित्यर्थः । शङ्कापीति । दोषेत्यादि । अपि वाक्यम् । तच्छङ्काप्यनुचिता नित्युन

बुद्धयोः" इति निषेधेन ज्ञापितत्वात् । कथमन्यथा राजेत्यादौ नलोप स्यात् । अप्र-

शब्दरत्नम् ।

कश्चिन् । कथमन्यथेति । न च राजेत्यादौ कृदन्तत्वात्प्रवृत्ति । तत्रापि "अप्रत्यय —
भेरी ।

स्थाने 'गुरोरत्न' इति प्लुते 'ईदृदेत्' इति तपरकरणात्पुनः प्रगृह्यसज्ञा प्रवृत्तिभावफलिका
न प्राप्नोति प्लुतमज्ञाकृतस्य प्रवृत्तिभावस्य त्वप्रवृत्ति "अप्लुतवदुपस्थिते" इत्यप्लुतवद्भा-
वस्य प्रधानात् प्रगृह्यसज्ञाविधायकसूत्रदृष्ट्या प्लुतस्यासिद्धत्वन्तु न भवति, कार्यकालपक्षे
प्रगृह्यसज्ञाया "प्लुतप्रगृह्या" इत्येतदक्षरान्यतया स्वरसन्धिस्थत्वसम्पत्त्या "सिद्ध प्लुत स्व-
रसन्धिषु" इत्यनेन सिद्धत्वस्य बोधनादित्याशङ्क्य यथादेशपक्षाभ्रयणेन समाहित, तेनास्य
ध्वनिवत्त्वादित्यर्थः । कश्चिदिनि । अत्राचिरीजन्तु यथोद्देशेन यद्यप्युत्तरीत्या निर्वाहन्मथापि
पश्चान्तरे सम्बुद्धिपदस्योक्तार्थज्ञापनपरत्वम्भाष्यदृष्टुक्तमनुपपन्नमेवेति ।

वस्तुनस्तु पर्युदासाभ्रयणेपि कार्यकालपक्षे ज्ञापनमावश्यकमेव । न च स्वाश्रयाप्रत्यया-
न्तत्वेन तत्सिद्धिः ? अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशस्वभाव-
मिद्वत्त्वात् अत एव रामानित्यादौ न स्वाश्रयाप्रत्ययान्तत्वनिमित्तकप्रातिपदिसन्त्येन नलोप ।
एवञ्च शङ्कासमाधाने निर्दल इत्युक्तिरस्मद्गतयेति ॥

मूले—कथमन्यथेति । अन्यथा—प्रत्ययलक्षणेन पर्युदासस्य प्रवृत्तौ कथं स्यादिति योज-
ना । राजेत्यादृत्तरसूत्रेण सिद्ध कथमन्यथेत्यनुपपन्नमित्याशङ्क्यात्रिराचष्टे—नचेत्यादिना,
भाद्रप्ररात्र ।

तदापादनमनुचितमिति वाच्यम्, तत्तु सुतरामनुचितमित्यथ । अत्र एव पर्युदासपक्षे न म दोषः शङ्कितो
भावे । एव च यथाश्रयभाष्यसौष्ठवमन्वतुरित्यस्य माफल्यं चेति मूत्रकैयटी चिन्त्यावेवमिति भावः । ननु
कथं भाष्यसौष्ठवमिति चेच्छृणु । पक्षद्वये नलोपो न स्यादिति शङ्का । न च यथोद्देशे वैधटरीत्या तत्सि-
द्धिः । लुगादिनेव निषेधनापि जातनिवृत्तिरिति तदाशयात् । मुक्तवन्मित्यस्य तु लुगादाविवादापि
स्यात् । किञ्चात्र शास्त्रे तदनाश्रयणमेव । अन्यथा नियमादिशास्त्रानर्थक्यापत् । तत्र सिद्धान्ती ज्ञाप-
कमाह—नदीति । प्रागुपनिषयमागेति न्यायेन तदभावाद्भिक्तमन्यत्वात् जाताया नष्टत्वाच्च सत्त्वेवा
नदुद्बुद्धेर्निषेधाश्चेति न्यायेन निरस्तत्वाच्च तत्र एव निषेधेन पुनरप्राप्तेश्च पक्षद्वये तत्र लोपाप्राप्त्या
मन्बुद्धिग्रहणं ज्ञापकमिति तदाशयः । एव च नान्यतरपक्षेणात्र तत्सिद्धिरिति न तद्भाष्यविरोधः । एतेन
तद्भाष्यरीत्या मूलनैयटयोरमात्रेणैपि पश्चान्तरे मन्बुद्धिपदसार्थक्येन तद्भाष्यपरमाश्रयामन्बुद्धिरनुद्भूतैव
त्यलक्षित्वनाथ कश्चिदित्यपान्तम् । नन्वेव मूलमपि आश्रयीत्या सुयोगे समाधे साधारण्येन शङ्काया
कार्यकाले इत्युपलक्षणं यथोद्देशस्यापि, प्राधान्यात्तु तदुल्लेखत्वाच्च वामेनाश्रयेतिवन्निरदेशः । पर्युदासशब्दो
निषेधपरः । अत एव तद्भाष्यविरोधोपि न, स कैयटस्तु चिन्त्य एवान् आह—कश्चिदिति । तथा चारुचिरेवेय
तत्त्वम् न इति भावः । केचित्तु ज्ञापकेन यदि आतानिवृत्तिरेवान्वास्वायने लुगादिनाऽनुत्पत्तिरिव । अ-
वयवलोपशास्त्रैरपि न तत्तदवयवशून्यस्यैव तद्दिश्ये प्रवयवत्वादि बोध्यते इत्युच्यते । तदा मूलभाष्यकैयटा
सुता एव । प्रागुत्तरीत्या विना ज्ञापकं लक्ष्यामिद्ध । अतस्तद्भाष्यविरोधोऽपि नेत्यलक्षित्वं च कश्चिदि-
त्याह । वस्तुतस्तु पर्युदासशब्दो यथाश्रयः । तत्र पक्षेऽपि कार्यकाले विना ज्ञापकं नैष्टसिद्धिरिति तदाव-
यवम् । न च स्वाश्रयाऽप्रयथात्त्वात्सिद्धिः । अनिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयकार्याभावस्यातिदेशस्व-
भाष्यमिद्वत्त्वात् । अत एव तदुदासमित्यादेर्न प्रातिपदिकत्वमिति न नलोपसन्त्येन स्पष्टप्रसिद्धत्वसूत्रभाष्य-
कथयो । एतेनावानुरित्यादि स्यादित्यन्तं मूलमनूयैतच्च प्रमत्तप्रतिषेधनोक्तं पर्युदासे ज्ञापकत्वायोगा
दिति रत्नाशरोक्तमपान्तमिति शङ्काशयः, ज्ञापकेन यथोद्देशेन एवाङ्गीक्रयते इति सिद्धान्ताशयः । एव च
नूल्लताऽत्र शङ्कासमाधिभ्यां पर्युदासे यथोद्देशेन लक्ष्यसिद्धिरेव ईर्ष्याक्रियत इति न तत्र प्रागन्यतरेण
लक्ष्यसिद्धिरित्यर्थः । अत एव न तद्भाष्यविरोध इत्येवमलक्षित्वं च लुगटने कश्चिच्छब्द इति बोध्यम् ।

तत्रापि—तत्तद्विनादोऽपीत्यर्थः । सिद्धान्ते मन्नामादौ न पत्नमिति स्पष्टप्रसिद्धत्वोत्पत्तेः । स च निषेधः

शब्दरत्नम् ।

इत्यस्य सम्बन्धात् । अत एव दाक्षी, दिदक्षू इत्यादौ परादिवद्भावेन न षपो लुक् । न च मुञ्चलोपविषयमेव ज्ञापकम् । अस्मिन् वाधके प्रमाणानां सामान्ये पक्षरात इत्यर्थमपि ज्ञाप-

भैरवी ।

अर्ण एव—उत्तरसूत्रेऽप्यप्रत्यय इत्यस्य सम्बन्धादेव । न सुपो लुगिति । एनयोस्ताद्धितान्तकृद्गन्तत्वं पूर्वान्तवद्भावेनैकदेशविकृतन्यायेन च बोध्ये । ज्ञापकम्—“न ङिम्बुच्योः” इति ज्ञापकम् । ज्ञापनादिति । अधातुग्रहणेनेति शेषः । अन्यथा—“न ङि” इति सूत्रस्य विशेषापेक्षज्ञापकत्वे । यत्तु “दाक्षी” “दिदक्षू” इत्यत्र “उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्” इति निषेधाहोपाभावेन नोत्तरसूत्रे ऽप्रत्यय इत्यस्य सम्बन्ध इति । तत् तुच्छम्, पूर्वान्तवद्भावेन प्रातिपदिकत्वस्य परादिवद्भावेन सुप्त्वस्य बुद्ध्या लोपस्य प्रवृत्तिरित्यत्रोभयोरानाश्रयणमिति भवदुक्तन्यायविषयताया भावप्रकाशः ।

पर्युदासो वा तथा च कृत्तद्धितत्वस्य प्रातिपदकत्वेन तदुपस्थितकृत्तद्धितरूपप्रत्ययहेतुकादन्तत्वेन प्रदुक्तत्वे तस्मिन् प्रातिपदकत्वे वाधकत्वेऽप्यन्यप्रत्ययान्तत्वप्रयुक्तनिषेधेनास्यापि वाधः । तत्सम्बन्धसामर्थ्यात् । अन्यथा तदानर्थस्य स्पष्टमेवेति भावः । यत्तु यद्यपि व्युत्पत्तिपक्षे कृद्गन्तत्वादेव नत्वेन प्रातिपदोपाभावात् नदीत्यस्य सार्धक्येनाज्ञापकत्वाऽध्यातुग्रहण कार्यज्ञाने व्यर्थं तथाप्यव्युत्पत्तिपक्षे ज्ञापक एवेति कार्यकालेऽपि तत्सार्धकार्यमिति दण्ड्युक्तम् । तत्र, अश्रुतचित्तप्रसङ्गैव भाष्यनिदानत्वात् । अप्रत्यय इति सम्बन्धं विना दाक्षी इत्यादीनामसिद्धत्वा तस्यावश्यतावाच्च । तदेतत्सिद्धान्ते ममासाशेऽप्यन्तत्वं च ध्वनियितु इदमेव सम्बन्धो न तद्धिताशे इति त्रयं व्युदस्तु चाह—अत एवेति । तत्सम्बन्धादेवेत्यर्थः । परादिवद्भावः सुप्ते-हेतुः । अयमाव., तदसम्बन्धे पूर्वान्तादस्वेनैरदेशेति न्यायेन वा लब्धत्वादिस्वरूपप्रातिपदिकत्वं च तदवयवत्वस्य परादिवत्त्वेन सुप्त्वस्य चोकारादी मत्त्वेन “सुपो धातु” इति लुगापत्तिः । एतेनोभयर्ण आश्रये तन्निषेधादि चिन्तयमित्यपान्त्तम् । एतन्न तदभावात् । तत्सम्बन्धे तु निषेधात्तदन्तत्वेन त्रसंज्ञैव नेति तदनवयवत्वात्तेन सुप्तेऽपि न लुक् । न चैवमपि किमत्र कृदादिप्रत्ययहेतुक एव निषेध जन तदन्यप्रत्ययहेतुकः ? नायं, कृत्तद्धितग्रहणानर्थक्यापत्तं । नान्त्यः, उभयत आश्रये तन्निषेधेन परादिवत्त्वेन तदन्यप्रत्ययान्तत्वस्य दुर्बलत्वात् । किं चादिवत्त्वेन ई इत्यादिः प्रत्ययत्वेऽपि यनो विहित स्तदादित्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेः । पूर्वान्तवत्त्वेन तदादित्वं तु दुर्लभं तन्निषेधादिति वाच्यम् । छान्तादौ समुदाये दृष्टा इति न्यायेनैरदेशेति न्यायेन च सुप्कृत्तत्त्वारोपात्तत्वेन चाश्रयेः । एतेन न चाधिकरणे चेत्यादिनिर्देशेन लुक्कादेशस्थानत्वत्त्वेन निषेधात्पूर्वान्तत्वेनाहृद्गन्तत्वाऽप्रातिपदिकत्वात्तदोप इति वाच्यं, समासाशेऽप्रत्यय इत्यस्यावश्यतात्वेन कृत्तद्धिताशेऽपि तस्य न्याय्यत्वे तेनापि धारणसम्भवात् । नक्षेत्रेणैवैक वारणीयमिति नियमोऽग्नि, हेमुराजज्ञित्यादौ ममानप्रातिपदिकत्वप्राप्तनलोपनिषेधेन नदीत्यस्य साफल्ये तत्र ज्ञापकपरभाष्येण मुञ्चलोप्यादौ कार्यकाले नलोपार्थं विध्यर्थत्वे सम्भवति समासग्रहण नियमार्थमिति भाष्येण च ममासाशे तदावश्यताव ध्वनित कैदटे च स्पष्टमित्यपान्त्तम् । तथाप्येकदेशन्यायेन तत्त्वानपायात् । निर्देशानमज्ञैर्वैद्यमाणत्वाच्च । नचैव तदन्तपर्युदासो न कार्यं श्लुत्तत्प्रत्ययविरोध इति वाच्यम् । अस्य ग्रन्थस्य कैयटाद्यनुरोपित्वात्तदग्रन्थस्य तत्प्रत्ययान्तपरभाष्यनिदानानुरोपित्वेनादोषात् । तदा हि वक्ष्यमाणरीत्या दाक्षी इत्यादी न लुक् । नदीति ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन प्रागुत्तरीत्या यथोद्देशस्यैवाश्रयणेन सिद्धान्ते न समासग्रहणनियमार्थतानुपपत्तिः । एव च समासेऽप्यप्रत्यय इति वक्तव्यं इति कैयटलदनुयायितानकारकसिद्धेन एवेति स्पष्टमुद्द्योते इति । यत्तु प्रत्ययान्तपर्युदासो कार्यं सुव्लोपनिमित्तप्रत्ययसङ्घन नेत्यत्रेदं मान विशेषापेक्षत्वात् । एव चाहानित्यत्र दिदक्षूलोपनिमित्तप्रत्ययसङ्घनस्य तत्र कार्यं दुर्बलत्वेनाधातुरिति न कार्यमिति स्पष्टनकृत्, तल्लक्षण्यति—नचेति । ज्ञापकमिति । तथा चाध्यातुपदं व्यर्थमिति भावः । असतीति । अत एव “ओः पुयणञि” इत्यादिज्ञापकस्य न सामान्यापेक्षत्वमिति भावः । प्रमाणानाम्—ज्ञापकानाम् । सामान्ये—ज्ञापकस्यैव । व्याप्यधर्मोपस्थितौ व्यापकधर्मोपरिधत्ते-

शब्दरत्नम् ।

नात् । अन्यथा सूत्रोपस्थितडिसम्बुद्धिमात्रविषयता ल्यादिति राजपुरुषासिद्धिः ।
भैरवी ।

अभावात् । अप्रत्यय इत्यस्य सम्बन्धे तु तत्र प्रत्ययपदङ्कृच्छ्रितातिरिक्तप्रत्ययपरम् ।
पृथक् कृच्छ्रितातिरिक्तप्रत्ययान्तभिन्नस्य प्रातिपदिकसंज्ञेत्यस्य फलिततया ऽस्य तत्त्वबुद्ध्या
या नेति भावः । नचात्र ई इत्यादेः परादिवद्भावेन कृच्छ्रितातिरिक्तप्रत्ययत्वबुद्ध्यापि स
यस्माद्विहितस्तदादित्वम्पूर्वान्तवद्भावेन वाच्यमित्युभयत आश्रयणमेकद्वैवेति निषेधः स्या-
दिति वाच्यम् । रामावित्यादाविवेकदेशविवृतन्यायेन क्षान्ते यस्माद्विहितस्तत्त्वस्य बुद्ध्या
परादिवद्भावेन ईकाराद् ई तद्व्यप्रत्ययत्वबुद्ध्या निषेधस्य प्रवृत्तेः ।

नन्वत पुरेत्यायुक्तमसङ्गतम् 'सप्तम्यधिकरणे च' इति निर्देशेन विभक्त्येकादेशान्यान्तव-
त्त्वाभावस्य ज्ञापनादित्यस्य वक्ष्यमाणतया पूर्वान्तवद्भावेन कृच्छ्रितान्तत्वस्य वक्तृमशक्य-
त्वादिति चेत् ? न, उपायस्योपायान्तरारूपकत्वमिति न्यायेन वक्ष्यमाणज्ञापनम्परित्यज्या-
त्राप्रत्यय इत्यस्य अदितिस्मृतत्वेन तेनैव वारणस्य सुप्रत्ययप्रदर्शनायेत्यमभिधानात् । पूर्वो-
न्नीत्या क्षान्ते यस्माद्विहितस्तत्त्वम्परादिवद्भावेन द्विवचनत्वम् । अत एव "ईदृदेत्" इति
प्रयुक्तसंज्ञेत्यवश्यं वाच्यमिति यथा, तथैव तदतिरिक्तप्रत्ययबुद्धिरपि भविष्यतीत्यस्य
स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवमभिज्ञानाच्च । आश्रयणकृत्वात्सूत्रेऽप्रत्यय इत्यस्य सम्बन्धः । अन्यथा
प्रकृतसूत्रभाष्ये राज्ञा तत्रेत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वात्प्रातिपदिकर्षज्ञायाः कार्यकालप-
क्षे प्रतिषेधमाशङ्क्य "न डिसम्बुद्ध्यो" इत्यस्य प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति पर्युदासाप्रवृत्तौ ज्ञाप-
कत्वप्रदर्शनङ्कृत्तन्त्रोक्तद्विरोधः स्यात् । सम्बुद्धौ प्रतिषेधस्य "हे सुराजन्" इत्यत्र समासत्वात्प्रा-
सप्रातिपदिकर्षज्ञायाः कार्यकालपक्षेऽपि सत्येन नलोपनिषेधायावश्यकत्वात् । अतस्तद्भाष्य-
सङ्गमनाशोत्तरपूत्रे समासार्थे ऽप्रत्यय इत्यस्य सम्बन्धेन समासान्वयप्रत्ययान्तभिन्नसमा-
सस्य ग्रहणमित्यर्थो यथा तथा कृदाद्यंशोपेत्याशयः कल्प्यः । अत एव समासग्रहणस्य निय-
भार्थत्ववर्णनपरमान्यग्रन्थोऽपि सङ्गच्छते । अन्यथा 'सुराजा' 'सुतक्षा' इत्यत्र कार्यकालपक्षे
नलोपाय समासत्वात्प्रातिपदिकर्षज्ञात्रिंशत्पर्यन्त समासग्रहणस्य चरितार्थतया तदसङ्गतिः
स्पष्टैवेति । सामान्ये पक्षपात इति । अस्य यथाऽन्यत्रोपस्थितसामान्यधर्माक्षान्ते कार्यसिद्धिः,
स्वविषये दृष्टस्य च सिद्धिस्तादृशार्थज्ञापकत्वमित्यर्थः । अन्यथा-स्वविषये यथा चरितार्थ-
न्तन्मात्रज्ञापकतापि स्यादिति राजपुरुषादिपदे पूर्वपदस्य प्रत्ययान्ततया प्रातिपदिकत्वा-
भावप्रतीतिः ।

रावश्यकत्वादिति भावः । ज्ञापनादिति । अपातुपदेनेति शेषः । अपिर्नलोपवारणममुच्चार्यके ज्ञापनादि-
त्यत्रे योन्यः । तथा ज्ञापन विना तन्निवारकत्वासम्भवात् । यावता विनानुपपत्तित्वात् तन्मैव ज्ञापनीय
मिति सिद्धान्तात् । अत एव न तत्र ज्ञापकस्थले स्वाभिरिक्ते फलमिद्विरिति सैवास्य फल स्वस्मिन्साफ-
त्यं तु स्पष्टमेव । यद्वा, विशेषे पक्षपात इति स्वाभाविकार्थममुच्चार्यको यथाशुभ एव । अत एव "अन्यथादा-
प्नुत" इत्यादेशोपेक्षेपापेक्षत्वम् । यदाऽपिरेकार्थं सामान्ये इत्यत्रे बोध्यो यथाशुभो वा । "अन्यथादाप्नुतः"
इत्यादेशो तु वाचनविज्ञापकत्वादिवाच्यतेति भावः । अन्यथा-तन्मताज्ञीकारे । उपस्थितेति । नञीति सूत्रो-
पस्थितेत्यर्थः । तथाचोपस्थितमिति न्यायेन ततोऽपि विशेषापेक्षत्वापस्यामुच्चार्यविषयतापि न स्यात् । नचै-
वमन्यत्राफरत्तात्तत्त्वासङ्गतिः तथाऽर्थस्याधातुपदेनोक्तार्थज्ञापनविनाऽसिद्धिः । राजपुरुषेत्युपपन्नं राजेत्या-
देरपीति केचित् । वस्तुनस्तु क्वचिदन्यत्राफरत्वात्तद्विशेषोपापेक्षज्ञातीकारेऽप्यत्र तन्मते फलसत्त्वात्तथैवाज्ञी-
कृत्यते इति उपस्थितेत्वाद्युक्तं, राज्ञेति विहाय राजपुरुषपर्यन्त गमनं च निर्बीजमिति चेत्तस्यायं भावः,
सूत्रोपस्थितेति संबुद्धिसंज्ञानर्थात्पुनरुच्येत्यर्थः । अन्यथा तदाधिक्यं स्पष्टमेव । छिन्नरूपविशेषमादाय ज्ञाप-
कता स्यादिति भावः, तदाह-इति संबुद्धीति । संबुद्धित्वमुपपन्नं न तु विशेषणम् । तथा च छिन्नात्रविषयकता
स्यादित्यर्थः फलितः । अत एव राजेत्यादिनिधिः फलमस्तीत्यन्यत्र फलसत्ताऽपि स्वाभाविकैवेति बो-

त्ययः किम् ? हरिषु, करोषि । अत्र सुप्सिपोर्मा भूत् । अप्रत्ययान्तः किम् ?

शब्दरत्नम् ।

स्पष्टा चेत्यं रीतिः “सार्वधातुरुपपत्तयः” इत्यत्र भाष्ये। प्रकृतमूत्रभाष्ये चेदं स्पष्टम् । अत्र सुप्सिपोरिति । तयोः प्रातिपदिकत्वे तत्सामर्थ्यादीस्सर्गिकैकरचने तच्छ्रवणापत्तिः। विभक्त्यर्थस्य लिङ्गं प्रति स्वरूपायोग्यत्वेन न नपुंसकत्वाश्रयो विभक्तिलुक् ।

भैरवी ।

नापत्तौ नलोपानापत्तिरित्यर्थः । नच तादृशविशेषापेक्षत्वे राजा तथेत्यस्याप्यसिद्धेजांगहकत्वाद्राजगुरुपर्यन्तानुधावनमफलमिति वाच्यम्, सूत्रोपस्थितेति विशेषणस्य विशेषत-उपादानेन सम्बुद्धिसंज्ञाविधायकं यत् “एकरचनं संबुद्धि” इति सूत्रन्तस्यापि क्रोडीरारेणैरचनविषयतायान्तात्पर्यंयत्तुसम्बुद्धिसंज्ञरमात्रविषयतायामित्यभिप्रायात् । एवञ्च टिसु-विषयता स्यादित्यस्य फलितत्वेन राजा तथेत्यस्य सिद्धिर्भविष्यतीति पठ्यन्ते दोषोपपादनं युक्तमेव । तथाच ज्ञापनसामान्यस्य यः स्वभावः स्यातिरिक्ते फलनिष्पादकत्ववत्पः सोऽपि यथा ‘न टि’ इत्यस्य निर्गहति तथैव ज्ञापनं युक्तमिति भावः ।

एवमप्रकारस्य ज्ञापनविषये अन्यत्र प्रकृतसत्त्वप्रदर्शनायाह—स्पष्टा चेत्यमिति । इय रीतिः— ज्ञापकानां सजातीयोपेक्षत्वमङ्गोक्त्यन्व स्वविषये चारितार्थ्यमिति रीतिः । इत्यत्र भाष्य इति । तत्र हि—सार्वधातुरुपपत्तयः प्रयोजननिरूपणारसरे तदभावे ‘क्तां, हत्तां’ इत्यादा वृजादेरपि टित्वप्राप्तिशङ्काया आर्द्धधातुकेषु चडडादिषु टित्करणरूपज्ञापकेन निरासदृक्त्वा सजाताया-पेक्षत्वेन धातुभ्यां विहिता ये प्रत्ययास्तद्विषयकत्वादां सार्वधातुके अव्याप्त्यापत्त्याऽऽर्द्ध-धातुकत्वेन साजात्यमादाय नियमकरणेन निरस्य यद्येवमस्येत तदा चडडौ लुग्विपरणानां, ज्ञापको, नजिङ् घर्तमानमालानामयतीगादिनां नदृशब्दो घञर्थानां ज्ञापको भविष्यति । तथाच वृजादेर्दित्वापत्तिरिति सार्वधातुरुपपत्तयः इत्यमित्यभिहितम् । एवञ्च यथा वाचकस्त्वाच्चत्र न सामान्यापेक्षत्वं क्रित्तु विशेषापेक्षत्वेन चारितार्थ्यमित्युक्तं, तथा अत्रापि वाच-कस्त्वै विशेषापेक्षत्वं तदभावे तु सामान्यापेक्षत्वमभविष्यतीति तात्पर्यम् । भाष्ये चेदमिति । अत्र चन्त्वर्थे । इदम्—प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधाभावे नटीतिसूत्रस्य ज्ञापकत्वम् । स्पष्टम्—कण्ठर-वेणोक्तम् ।

ननु सुप्सिपोः प्रातिपदिकत्वे पदत्वापत्तौ पत्वानापत्तिरूपो दोषः सुदुत्पत्तावेव वाच्य-स तु न सम्भवति गमनभावेन सुदुत्पत्तिरेव न सम्भवतीत्यत आह—तयोरिति । तत्सामर्थ्यादिति । प्रातिपदिकसंज्ञासामर्थ्यादित्यर्थः । तथाचेदमेव गमनमिति भावः । अन्येन तूक्तन्तयोर्लु-कापहारद्वण्डयति—विभक्त्यर्थस्येति । अत एव “ह्रस्वो नपुंसकः” इतिसूत्रभाष्ये ‘काण्डे’ ‘रमने’

भावप्रदानं ।

ध्वन् । तद् ध्वनयन्नाह—राजपुरेपेति । तत्र डिस्वीरभावादिति भावः । स्वाभाविकत्वमेव ध्वनयितुम् एव प्रकारमत्वे दृष्टान्तमाह—स्पष्टा चेति । सार्वधातुवपदानाभावे आर्द्धधातुकेऽतिव्याप्तिं चडडादिटित्वापत्तेन निरस्य धातुप्रत्ययसामान्यविषये ज्ञापके सार्वधातुकेऽव्याप्तिं तुर्यजातीयत्वेन निरस्य यद्येव चडडौ लु-गिदपरणानां ज्ञापको नजिङ् घर्तमानमालानामयतीगादिनां नदृशब्दो घञर्थानां तथा च वृजादात्रनिव्याप्तिरिति तत्कार्यमिति तत्रोक्तम् । एवं च सामान्यापेक्षत्व तद्वत्स्वाभावविवमिति न तदर्थम्-धातुग्रहणम् । तथा च प्रायुक्तं सूत्रीत्या, न तु भाष्यरीत्या । अत एव वस्तुतस्त्विति तत्त्वमुक्तम् । पतेन तस्यैवं सार्धेयै तत्प्रत्याख्यानपरमाध्यविरोध इत्यपरतम् । चेदमिति । चन्त्वर्थे । ज्ञापकेन तत्र नलोप-साधनमित्यर्थः । तत्सामर्थ्यादिति । तथा च तदेकान गमनमिति भावः । लिङ्गं प्रतीति । अत एव काण्डे

‘सरला ।

आदिः लडादिरिति विग्रहेण तासग्रह इति । स्वरूपायोग्यत्वेनेति । लिङ्गनिष्ठप्रकारानित्पित्तविशेष-

तत्रैव विभक्तिविशिष्टयोर्मा भूत् । न चान्तवद्भावेन काण्डे, कुड्ये, इत्यादौ प्रा-
तिपदिकत्वं स्यादेव । तथा च “ह्रस्वो नपुसकै-” इति ह्रस्वत्वं सोरत्पत्तिश्च स्या
दिति वाच्यम् । कार्यकालपक्षेणेष्टसिद्धे । यथोद्देशोऽपि विभक्त्येकादेशो नान्त-

शब्दरत्नम् ।

तत्सत्त्वे तु पदादित्वेन पत्वनिषेधापत्तिर्होप इति भाव । तत्रैवेति । अत्राप्योत्सर्गिकैकवचना
पत्ति “मुपो धातु-” इति लुगापत्तिश्च, पचेरन्नित्यादौ नलोरापत्तिश्चति भाव । स्यादेवे
ति । पूर्वं विभक्त्युत्पत्तय जातस्यातिदेशेन विभक्त्यन्ते बुद्धिरिति भाव । यथोद्देशोऽपीति ।

मेरवो ।

इत्यनयोर्थयोः सुबधकिशारूपयालिङ्गसख्याभ्या योगो नास्ति विचित्रत्वात्पदार्थशक्तीना
मित्यभिहितम् । तत्सत्त्वे विधि । नपुंसकत्वमत्त्वे त्वित्यर्थ । अत्र तुना प्रागुक्तभाष्यविरोधाप
त्तिरूपाऽरुविध्वनिता । मू-—त्रैवेति । हरिषु करोवात्यत्रेवत्यथ । नन्वत्र नात्सर्गिकैकवच
नापत्तिर्गमकाभावात् । नच पूर्ववत् प्रातिपदिकरूपज्ञासामर्थ्यमिति शङ्काम्, फिन्स्वरप्रवृत्त्या
साफल्यात् सुबधितिकारस्य प्रत्याहारनिपादकतया सिवाद् पित्वस्यादित्वसम्पादकतया
चारितार्थसम्भवान् । नच समासस्यत्यन्तोदात्तविधानसामर्थ्यात्सखण्डेषु फिन्स्वराप्रवृत्ति-
रिति वाच्यम् पञ्चसङ्कपूर्वोत्तरभागकसमुदायविषयऽप्रवृत्तिज्ञानेन तस्य साफल्यादत् आह—
सुप इति । तिङन्ते दोषमाह—पचेरन्निति । आदिना सर्वस्मिन्नित्यस्य सद्ग्रह ।

मू-—ऽस्मिद्धेरिति । प्रत्ययान्तपर्युदासेनेष्टसिद्धिरित्यर्थ । अनिदेशेन—अन्तवत्त्वातिदेशेन ।
एतेन लक्ष्ये लक्षण सङ्घट्ट प्रवर्तत इति न्यायाविषयत्व ध्वनितम् । अत्रातिदेशेनतिरुधनेनौ-
भावप्रकाश ।

रमने दत्वावयव सुबधकिशारूपयालिङ्गमर्याभ्या याग न प्रयोगास्ति विचित्रत्वात्पदार्थशक्तीनामिति
'ह्रस्वो नपुमने' इत्यत्र भाष्यवैयर्थ्यादिन मङ्गलत्वे । एतेनप्रत्यय फिन् ? व्यभिक्ते । नपुमकह्रस्वो माभू
दिति रन कगेत्तमपान्, मूनदयदीधित्वात् । तत्सत्त्वे त्विति । नपुममत्त्व त्वित्यर्थ । तुनाऽ रवि
दोषिना प्रागुक्तभाष्यादिनिरोधरूपा । एतदुत्तिष्ठ यथावयवित्-मूनाशयप्रदशनद्वारा भाष्याद्यानश्वस्य
नम् । तदाह—इति भाव इति । ननु न औरत्वात्तमेवचन, गमनाभावात् । नच प्राग्वत्तनामर्थ्यं गमक,
फिन्स्वरप्रवृत्त्या साफल्यात् । निपादे पित्व त्वित्वाय स्यात् । नच समासस्यत्यन्तोदात्तविधानात्मखण्डेषु
तदप्रवृत्ति, सुस्मिन्नमित्यत्र पूर्वभागकसमुदायेऽप्रवृत्तिरापनेनापि तस्य साफल्यात् । नचैवमपि
“अनुदात्तो सुधियो” इत्याद्यानर्थक्यापत्त्या तत्र तदप्रवृत्त्या तमानर्थ्यं गमनमेवेति वाच्यम् । तुकून
लोपाद्यनिष्ठप्रापणेनापि साफल्यात् । एतेन प्रागप्येव वक्तुं शक्यमिति तत्र तत्सामर्थ्यात्तदापत्तिरयुनैत्य
पास्तम्, तत्र लुगाद्यप्राप्तन आह—सुप इति । तिङन्ते आह—पचेरन्निति । आदिना ‘सर्वस्मिन्’
इत्यादिसंग्रह । अत्राप्योत्सर्गिकैकवचनापत्तिरिति । भाव शयाभ्या सुधिनारचिस्तु स्फुटाभिव्यथति ।
उत्पत्तये इति । अनेन पक्षद्वये पूर्व तत्रावश्यकत्व सूचनम् । अतिदेशेन—अन्तवत्त्वेन । एतेन “लक्ष्ये
लक्षणस्य” इति न्यायेन पुनरप्रवृत्तिरित्यपास्तम्, लक्षणभेदात् लक्ष्यभेदाच्च । अ-यथाऽतिदेशशाखाणा
वैयर्थ्यापत्तिरिति भाव । न-वेव वायकालपक्षेणेत्युत्तरामङ्गलि उन्देशप्रवृत्तरनुकत्वात् । तथा हि सति
पदादित्वेनैकादेशस्य प्रत्ययत्वात्तदन्तवमार्थममा-प्रत्यमस्तीति तथा वक्तुं युज्येत । अन एवातिदि
शक्तेनेति न्यायाविराध । एतेन वाण्डे इयादावन्तवत्त्वेन तत्र दुवारमित्यत्राप्यस्य स्यस्य लापवात्प
युदास वनाभ्यानिवत्त्वादप्रत्ययान्तानभायादितिहनाकरकृद्भूक्तिरणात् । अन्तवत्त्वमित्यत्रेऽप्रत्य

सरला ।

यथा शब्दबधे प्रातिपदिक-दोषस्थितेरेव कारणेन विभक्त्यस्य लिङ्ग प्रनि वारणत्वात्तमेन लिङ्गबो
धनभावादित्यथ । तत्सत्त्वे त्विति । लिङ्गबोधनत्वमत्र तिरत्यथ ।

वत्, “सप्तम्यधिकरणे च” इत्यादिनिर्देशात् । “ह्रस्वो नपुंसके-” इति सूत्रे प्रातिपदिकग्रहणं वा उक्तार्थे सामान्यापेक्षं ज्ञापकमस्तु ।

शब्दरत्नम् ।

अपिना कार्यकालपक्षेऽपि । न हि तत्र पक्षे उपदेशेनैवैकवाक्यता न अतिदेशेनेत्यत्र मानमस्ति, अतिदेशेनैकवाक्यतयैव ह्रस्वप्राप्तेः सुवत्त्वात् । प्रातिपदिकग्रहणं वेति । नपुंसकवृत्तित्वस्य प्रातपदिकधर्मत्वाद्नपुंसके वर्तमानस्येत्यर्थेनैव प्रातिपदिकलाभे सिद्धे तस्य व्यर्थत्वादिति भावः । उक्तार्थे-विभक्त्येकादेशस्यान्तवत्त्वाभावे । सामान्यापेक्षमिति । अन्वयात् ह्रस्व एव न स्यात्स्वाद्युत्पत्तिस्तु स्यादेवेति भावः । यद्यपीदं प्रातिपदिकग्रहणं सत्त्वप्रधान-भर्या ।

पदेशिकप्रातिपदिकत्वस्याप्रवृत्तिः सूचिता । परादिवत्त्वेनेकारं प्रत्ययत्वस्यैकदेशविकृतन्यायेन ङान्ते तत्त्वस्य सत्त्वेन प्रत्ययान्तत्वस्यार्थसमाजप्रस्तत्त्वेन तन्निषेधात् । ननु “ह्रस्वो नपुंसके” इति सूत्रस्य पूर्वोक्तभाष्याद्भ्रूल्लेखेन निर्दृशस्योपपत्त्या न तस्य ज्ञापकत्वमिति चेत् ? न, अभ्युपेत्यवादेन मूलकृता तथाभिधानात् । प्रातिपदिकग्रहणस्य ज्ञापकत्वमुपपादयति-नपुंसकेति । नपुंसकवृत्तित्वं वाच्यवाचकभावसम्बन्धेन । लाभे सिद्धे-लाभे जाते । अन्यथा-सामान्यापेक्षज्ञापकत्वानङ्गीकारे । अप्रत्ययः किमित्यारभ्यास्त्वित्यन्तो मौलग्रन्थोऽयुक्त एवेति ध्वनयितुमाह-यद्यपीत्यादि । सत्त्वप्रधानेति । कल्पितसत्त्वप्रधानकेत्यर्थः । एतन्न यद्ये शास्त्रे नपुंसकत्वप्रमाणम् ।

यान्तवस्थानपेक्षेण मियाविरुद्धत्वाच्च तन्निमित्तवैकल्ये एवातिदेशप्रवृत्तेर्ङीकाराच्च । अन्यथाऽतिदेशानर्थक्यापत्तेः । एतेन तस्य पदुदासत्वात्तत्पक्षेऽतिशयिरेति नप्योक्तमयुक्तमिति तदुक्तमपास्तम् । तत्पदुदासत्त्वेनोत्तराल्येऽसिद्धावबाधकत्वात्तत्पक्षे जानस्य नष्टत्वादित्याशयाच्च । मन्मते तु तत्र दृष्टव्यवहारालिदेशेन दोषनादवस्थयत आह-अपिनेत्यादि । एतेनापि र्थं इति श्रान्तोक्तमपास्तम् । अत्रापिना यथोद्देशस्तु चयः । कार्यकालपक्षेऽप्येत्यस्योपपत्तिसूचनायापिः आवृत्त्या तत्रापि योजनाय वा । उक्तमेवार्थमाह-नर्हाति । तत्र पक्षे-कार्यकालपक्षे । अतिदेशेन-अन्तवत्त्वेन । एतेनोपदेशैकवाक्यतानिरासः, तस्याप्राप्तेः । स्वतोऽप्रत्ययान्तत्वेऽपि परादिवत्त्वेनैकादेशस्य प्रत्ययत्वेन तदन्तत्वस्यार्थसमाजप्रस्तत्त्वेनातिदिश्यमानेति न्यायविरोधादिति भावः । सुमत्त्वादिति । तथा चोभयत्र ज्ञापकअथणभावशक्यं, तथापिना कार्यकालपक्षेऽपीत्यर्थेन यथोद्देशोपपत्त्यादिना तदुपपादनेन च मूलकृता सूचितमिति भावः । ननुक्तमाभ्यादिति ह्रस्वेन निर्देशमङ्गत्वा कथं तस्य ज्ञापकत्वम आह मूले-ह्रस्वो नपुंसकेति । वृत्तित्वस्येति । वाच्यवाचकतासम्बन्धेनेति भावः । लाभे सिद्धे इति । लाभे उक्तार्थे च सिद्धे इत्यर्थः । एतेन सिद्धे इत्यभिहितमपास्तम् । स च लाभोऽर्धवत्सूत्रस्थानत्पदानुवृत्त्या अक्षेपादित्यन्यदेतत् । साधारण्यं नूचयितुं शक्याद्ये यथोद्देशसम्बन्धनिवारणावाह-विभक्त्येति । “सूचीप्रवेश” इति न्यायेन मूलच्छेदात् । अप्रत्ययान्तः किमित्यादि अस्तु इत्यन्तग्रन्थोऽयुक्त एवेति ध्वनयितुमाह-यद्यपीत्यादि । सत्त्वप्रधानेति । कल्पित-सरला ।

कार्यकालपक्षेऽपीति । तत्र पक्षेऽपि “काण्डे” इत्यत्र “अन्तादिवच्च” इत्यतिदेशसूत्रेण पूर्वान्तवद्भावेन काण्डवृत्तिप्रातिपदिकत्वधर्मस्यानिदेशेन प्राप्तह्रस्वस्य वारणार्थं “विभक्त्येकादेशो नान्तवत्” इति निषेधस्यावश्यत्वादिति भावः । परादिवद्भावेन प्रत्ययान्तत्वमाशय “अप्रत्ययः” इति निषेधस्तु वक्तुमशक्यं, उभयत्र आश्रयणे तन्निषेधादिति भावः ।

सत्त्वप्रधानेति । सत्त्वप्रधानत्वं च यत्किञ्चित्प्रधानतानिरूपिताप्रधानत्वासमानाधिकरणतद्धान्त्वदितावच्छेदरूपवाचिऽन्नप्रधानताप्रयोजकत्वम् । सत्त्वपदेन विद्वां बलितावच्छेदरूपपुरस्कारेण बुध्य

यत्तु वदन्ति—प्रत्ययपयुदासो न कर्तव्यः, प्रत्ययान्तपर्युदासेनैव गतार्थत्वात्, व्यपदेशिचद्भावेन तस्यापि प्रत्ययान्तत्वादिति । तन्न । प्रत्ययग्रहणे यस्मा-

शब्दरत्नम् ।

नप्रातिपदिकग्रहणार्थं तेनात्र न ह्रस्वः । मूलोक्तार्थे ज्ञापिते चारितार्थ्ये दुर्निरूपं च । संख्या कर्माद्ययोगात्स्वाद्युत्पत्तिरपि न । औत्सर्गिकमेकवचनमपि न, गमकं विना तदनुत्पत्तेः । 'सुपो धातु-' इति लुगपि न, धातुसाहचर्येण सुप्तिङितरसमभिव्याहृतस्यैव तेन लुग्विधा-
भैरवी ।

सकङ्गुणः प्रसिद्धस्तादृशस्य प्रातिपदिकस्य तादृशोऽथ वर्तमानस्य ह्रस्व इति सूत्रार्थः । 'ननु मूलोक्तमुपायान्तरमस्त्वित्यत आह—मूत्रोक्तार्थ इति । दुर्निरूपञ्चेति । तथाच ज्ञापकतैवायुक्तेति

धातुसाहचर्येणेति । धात्ववयवस्य यादृशस्य सुपो लुगभवति तादृशस्यैव प्रातिपदिकावयवस्य तस्य लुगभविष्यति, साहचर्यात् । ननु साहचर्यं सादृश्यं, तच्च साधारणधर्मप्रयोज्यमेवान्यत्र स्पष्टं प्रकृते तु तादृशो धर्मः कः ? इत्यानाङ्गायामाह—सुवित्यादि । समभिव्याहृतस्येत्यनन्तरं 'सुप' इति शेषः । व्यधिकरणे पष्ठो प्रथमपष्ठान्तार्थः सुप इत्यत्र या पष्ठी तत्प्रकृत्यर्थस्य

चालनीन्वयायो ऽत्र बोध्यः । एवञ्च राजनृशब्दप्रकृतिकसुबन्तभिन्न-पुरपशब्दस्तत्समभिव्याह-
नम्प्रातिपदिकं राजन्निति तत्प्रकृतिकत्वं इतो यथा तथा स्वन्तभिन्नराजनृशब्दसमभिव्याह-
भावप्रसादात् ।

न्त्वप्रधानतावेत्यर्थः । अन्यथोत्तरीत्या वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तथाच यदर्थग्य शान्त्रे नपुसकं गुणः प्रसिद्धस्तस्य नपुमकलिङ्गवदर्थे विशेष्यतया वर्त्तमानस्य ह्रस्व इति सूत्रार्थ इति भावः । स्पष्ट चेदमत्र सूत्रे "ह्रस्वो नपुमके" इत्यत्र च भाष्ये । ननुपायस्योपायान्तरादूपकत्वान्मौञ्जोपुपायः नाधुरेवात् आह—मूलोक्तेति । तथा च ज्ञापकतैवायुक्तेति भावः । प्रायुक्तदोषान् क्रमेणोद्धरति—संख्येति । ननु नाय प्रायुक्तोऽत आह—औत्सर्गिकमिति । अयमपि प्रायुद्धृतप्रायोऽत आह—सुपो धात्विति । सुप्तिङितरेति । सुबन्तनिहन्तप्रतियोगिकमेवैवचत्किञ्चित्तमभिव्याहृतस्य सुप इत्यर्थः । घटकीभूयवत्किञ्चिदप्रकृतिभिन्नत्वे नति तादृशसुप्तिङिभ्यन्न यत्तादृकं तत्समभिव्याहृतस्य धातुप्रातिपदिकान्वतरावयवस्य
सर्ला ।

मानस्य, प्रधानपदेन च समर्गविशेषोभयवृत्तिः निरत्रिः ऽत्र विशेषजताश्रयावृत्तिर्विशेष्यतासमर्गताभ्याप काभूतः प्रकारतानिरूपितत्वाख्यो यः स्वरूपमन्बन्धविशेषः तदाश्रयस्य विवक्षितत्वात् । 'काण्डे' इत्यादौ मन्बन्धसमर्गनिष्ठप्रधानतानिरूपिताप्रधानत्वसामानाधिकरण्यामेव निहान्वयितावच्छेदककाण्डत्वरूपावच्छिन्नप्रधानतायामिति तेनात्र न ह्रस्व इति भावः ।

सुप्तिङितरसमभिव्याहृतस्येति । सुप्तिङी च इतरइवेति इन्द्रो न तु पञ्चमीतपुरषः सुप्तिङ्भ्यामित्यादिनि । तथा नति 'हरिषु' इत्यत्रैव सुप्तिङितरप्रकृतिसमभिव्याहृततया लुगापर्वः । इन्द्रस्या भयणे तु अन्यश्च सुप्तिङ्माहचर्यात्प्रत्यय एव । तथाच सुप्तिङिन्यतरतद्विभ्रतत्यसमभिव्याहृतस्य सुपो लुगिति तत्सूत्रार्थः । तेन पुत्रोयनि राजपुरषः इत्यादौ सुबलुक्, हरिषु इत्यत्र च न म इति । काण्डे इत्यत्रापि पकस्यैव सुपः सत्त्वेन तत्र सुप्तङ्गिप्रत्ययस्यामत्त्वात् दोष इति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

नाम । एवं च प्रत्ययान्तपर्युदासो न कर्तव्य इति सूत्रशेषे भाष्ये ध्वनितम् । पचेरन्, सर्वस्मिन्नित्यादौ नकारोच्चारणसामर्थ्येन न नलोपः; तथाप्येतावत्किञ्चिद्व्यवहारात्पक्षया लाघ भेदोऽस्ति ।

तम्प्रातिपदिकमुपेतं तत्प्रकृतिकत्वं सोरित्युभयोर्युक्तः सिद्धिः । अत्र सुप्तिङितरसमभिव्याहृतत्वेन तेन पूर्वोत्तरभावरूपम् पुरपाभ्यामित्यादौ मुष्मिन्नो भकारस्तत्समभिव्याहारस्य पूर्ववृत्तिरूपस्य पुरपशब्दे सत्त्वेन तत्प्रकृतिकस्य भ्याम् एव लुगापत्तेः । नापि तदर्थान्वितस्वायंबोधकत्वं समभिव्याहारः, अत्यन्तस्वार्थकतद्धितान्तावयवस्य सुपो लुगनापत्तेः । 'राजपुरप सुन्द' इति वाक्यावयवस्य राजपुरपशब्दप्रकृतिकसुपो लुगापत्तेश्च; किन्तु सुप्तिङितरसमभिव्याहृतत्वेन तद्व्यतिरिक्तप्रकृतवृत्तिव्यतिरिक्तत्वरूपं विवक्षितम् । एवञ्च सुप्तिङितरव्यतिरिक्तप्रकृतप्रतिपदिकप्रकृतिकसुपो लुगति सूवार्थः । नचवमपि 'राजपुरप' इत्यत्र समुदायप्रकृतिकमुबन्तभिन्नो राजनृशब्दः पुरपशब्दो वा तुद्धिता वृत्तिः समुदायरूपा राजपुरप इति तद्वदकृत्वस्य तद्विषयप्रतीत्यविषयत्वस्य तत्रैव सत्त्वेन तत्प्रकृतिकसुपो लुगापत्तिरिति वाच्यम्, वृत्तिप्रकृतत्वेन स्वाविषयप्रतीत्यविषयत्वमात्रम्, किन्तु स्वाविषयप्रतीत्यविषयवृत्तिकल्पे सति वृत्तविषयप्रतीतिविषयत्वमिति न कश्चिद्दोषः । अत्र तिङोऽभिधानं तिङोऽभिधानं ननु लुः प्रसिद्धत्वसूचनाय । वस्तुतः कुट्टेति भावः ।

प्रत्यय इत्यत्र "किन्पुनरयमपर्युदास-यदन्यत्प्रत्ययादिति, आहोस्वित्प्रसज्याऽयमप्रतिषेध-प्रत्ययो नेति, कश्चात्र विषेयः? अप्रत्यये इति चेत्तिङ्कादेशे प्रतिषेधोऽन्तवत्त्वात्काण्डे कुट्टे । अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेध-प्रत्ययो नेति । न प्रत्यय इति चेदूडेकादेशे प्रतिषेध आदिवत्त्वात्" इत्युक्तम् । परस्य कार्ये प्रतिषेधे कर्तव्ये परादिवद्भाव स्यात्तथाच प्रतिषेधापत्तिरिति भावः । एवञ्च ब्रह्मबन्धुरिति न सिध्यति । इत्यम्पक्षद्वये दोषमभिधाय द्वितीयपक्षे "आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति-उत्पद्यन्ते ऊटन्तात्स्वाद्य इति, यद्यं "नोऽधात्वोः" इति विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधं ज्ञास्ति" इत्यनेन दोषोद्धारं कृत्वा "अथवा पुनरस्तु पर्युदासः । ननु चोक्तमप्रत्यय इति चेत्तिङ्कादेशे प्रतिषेधोऽन्तवत्त्वादिति? प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्येव दोषः । द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकमन्त्रे अवयवस्यापि समुदायस्यापि गृह्यते च प्रातिप

वद्भावेनार्थः शक्योऽस्ति देष्टुमिति न भवति ह्रस्व इति ।

नन्वेवमपि पचेरन्नित्यादौ दोष एवेत्यत आह—पचेरन्निति । लाघवात्—ज्ञानलाघवात् । 'केवलस्यातथात्वादिति मूलमसङ्गतम्' यस्माद्विहित इत्येतद्वदितपरिभाषाया अधिकप्रहणाभावप्रकाशः ।

सुप इति यावत् । अस्ति च पुरीयनीत्यादौ पुत्र प्रमित्युभयभिन्नस्य च समभिव्याहृतत्वमुपि । एव राजपुरप इत्यादावपि चानदीन्यायेन तद्भिन्नतत्समभिव्याहृतत्वमुपि । हरिपु करोषीत्यादौ तु सुबन्ते उभयभेदेऽपि तदभावात्प्रतिषेधः । समभिव्याहारश्च व्यवहिन्यवहिनसाधारणः । यद्वा, समभिव्याहृतवदित यत्प्रातिपदिकं तदवयवस्य सुप इत्यर्थः । शेषं प्राग्वन् । विभक्त्यन्यानेऽवदितप्रातिपदिकत्वव्यवस्थेति तु निष्कर्षः । सुबन्तान्नेऽवदितेत्यादित्तु परमनिष्कर्षः । सुपः परवदितप्रातिपदिकेत्यादि तु तत्त्वम् । एवञ्चेति । ऊटरीत्या दोषमागम्याभावे चैत्यर्थः । सूत्रेति । प्रकृतनृत्वेत्यर्थः । "तस्माद्भुभाभ्यामपि वाच्यम्—वत्तयेति । किं च नपुमके । नपुमके वर्य गुणः । कथं च नपु सक गुणः? प्रातिपदिकस्य" इति ग्रन्थेनेति भावः । एषं वेदमुद्योने । एवमपि पचेरन्नित्यादौ दोष एवात् आह—पचेरन्निति । लाघवात्—ज्ञानलाघवात् ।

त्स विहितस्तदादेर्महणात् । केवलस्य च अतथात्वात् । अन्यथा त्वदुक्तीत्या सुप्तिङोरपि तदन्तत्वान् पदत्वं स्यात् । तथा च हरिपु, करोपि, इत्यादौ पत्वं न स्यात् “सात्प्रदाद्योः” इति निषेधात् । अधातुप्रत्ययाविति सिद्धे नञ्द्वयोपादानं स्पष्टार्थम् । महासंज्ञाकरणं श्रुत्यनुरोधत् । तथा चाथर्वणे पठ्यते—“को धातुः ?

शब्दरत्वम् ।

चात्प्रत्ययान्तपयुंदास एवोचित इति भावः । अतथात्वादिति । यन्माद्विहितस्तदादित्व स्याशास्त्रीयत्वेन व्यपदेशिवद्भावबालम्भत्वादिति भावः । निषेधादिति । यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेनैकाच्त्वादेरिवास्याप्यशास्त्रीयस्यातिदेशेन ङामसम्भवात् एव भवतीत्यादौ भवतेः शब्दरूपिताङ्गत्वसिद्धिः, व्यतिरे इत्यादौ से इत्यस्य पदत्वसिद्धिश्च, इरित्यादौ कार्यकालपक्षे तद्धितान्तत्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वसिद्धिश्च, युवापत्ये तत् इजन्तत्वनिबन्धनफक्सिद्धिश्च ; तथाप्यसहाय एव व्यपदेशिवद्भावो न तु ससहाये, तेनेतरावयवे तदप्रवृत्तिः । स्पष्टा चेयं रीतिः “आदेच उपदेशे” इत्यत्र कैयटे । अत एव सभासंनयने व्यपदेशिवद्भावेनाकारस्य नादित्वं, इरिद्राधाताविकारस्य भान्तत्वं, तथा सति घृद्धत्वप्रयुक्तशब्दः, भवती ।

भाव एव प्रयोजनघ्नतु व्यपदेशिवद्भावस्य तथा वाच्य इति केनचिदुक्तन्तदसङ्गतमिति सूचयन्नाह—यस्माद्विहित इति । किञ्चेतादृशे विषये मन्त्रेषु सर्वेषामित्यादौ पत्वनिषेधाकरणेन व्यपदेशिवद्भावो नेत्यापि बोध्यम् । उक्तज्ञापमाननुमन्धानेन शङ्कते—वक्ष्यति । अत्र एव—अशास्त्रीयस्याप्यतिदेशादेव । व्यातसे इत्यादाविति । आदिना “व्यतिष्वे” इत्यस्य संग्रहः । फगिति “यजिनोश्च” इत्यनेनेति शेषः । सामान्येनोक्तम्यापि स्पष्टप्रातिपत्यर्थमङ्कृते आह—तेनेति । इय रीतिरिति ; तत्र हि—द्वौकितेत्यादौ नान्तरीयकत्वाद्दुपदेशान्तत्वेऽपि न व्यपदेशिवद्भावेनेजन्तत्वमिति तेनोक्तम् । अत्र एव—असहाय एव व्यपदेशिवद्भावस्य प्रवृत्तिस्वीकारादेव । तथानतिभावप्रज्ञात् ।

अशास्त्रीयत्वेनेति । एनेनोक्तस्याप्यपि अग्रहणामावे एव तात्पर्यमस्तु न तु व्यपदेशिवद्भावकाले, माना भावादयुक्तत्वाच्चेति ज्ञानोक्तमपास्तम् । अत्र शास्त्रायत्वं च शास्त्रबोधत्वम् । अस्ति केनचिदन्तत्वे, येन विधिरित्यनेन बोधनात्, नैव यस्माद्विहितस्तदादित्वे इति भावः । निषेधादिर्ताति । मातियहणेनापूर्वं वचनवरूपनापेक्षया निषेध एवोचिनः । एनेन तयाङ्गवारेण मूल दूषयन् खण्डनकार प्रत्युक्त । व्यपदेशिवदित्वेव परिभाषेत्वाशङ्कते—यद्यपीति । एकाच्त्वादेरिति । अन्यथा इयायेत्यादौ तत्रैकव्यनदिरवामि द्विरिति भावः । अत एवेति । अशास्त्रेऽपि तत्प्रवृत्त्यङ्गीकारार्थेवत्यर्थः । इह निद्विचतुष्टयेऽन्वेति । शब्दरूपितेति । अनेनामहायता सूचिता । अत्रादिभिः क्रमेण वदति व्यतिष्वे इयानित्यादिसंग्रहः । व्यतिरे इत्यादि च्छान्दसम् । कार्यकार्णति । यथोद्देशं निद्विस्तु प्राग्बोधा स्यात्स्याता च । ततः—पः । फगिति । “यजिनोश्च” इत्यनेन । अन्यथा यस्माद्विहितस्तदादित्वानावात् सर्वं न स्यादिति भावः । असहाये इत्यर्थकमेकस्मिन्नित्यपि परिभाषाङ्गमित्याशयेन समापत्ते—तथापीत्यादि । सामान्येनोक्तमपि दृष्टान्तवैलक्षण्याय प्रकृतमिमादेश्याह—तेनेति । अत्रेति शेषः । रीतिरिति । द्वौकितेत्यादौ नान्तरीयकत्वेनीकारोपदेशान्तत्वेऽपि न व्यपदेशिवद्भावेनेजन्तत्वमिति तत्र तेनोक्तम् । घृद्धत्विति । यस्या सरला ।

असहाये एवेति । अमहायत्वं च मुख्यधर्मवद्रूपित्वे सति मुख्यधर्मवद्रूपित्वे मति मुख्यधर्मवद्रूपमभिव्याहृतत्वम् । अत्र प्रथमभयन्दानेन सभासंनयनशब्दे वृद्धत्वस्य, दरिद्राधाताविकारान्तरस्य च नातिदेशः । द्वितीयभयन्तदानेन भामनयने प्रातिपदिकत्वस्य दरावत्र वातुत्वस्य च नातिदेशः । तृतीयदलेन च आकारे सभामनयनरूपितादित्वस्य इदरे दरिद्रानिरूपितान्तत्वस्य च नातिदेश इति बोध्यम् ।

किं प्रातिपदिकं ? क. प्रत्यय.” ? इति । द्वित्यादीन्यव्युत्पन्नानोहोदाहरणम् ।
अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव ज्ञापकमिति प्राञ्च । यत्तु व्युत्पत्तिपक्षेऽपि निपाताय-

शब्दरत्नम् ।

इवगान्तत्वप्रयुक्तोऽचप्रत्ययश्च स्यात् । तताऽत्र न किञ्चिद्वैपम्यम् । लोकेऽपि बहुपुत्रसत्त्वे
नरुस्मिन् ज्येष्ठकनिष्ठादिव्यवहारो विजातोयकन्यादिसत्त्वे त्वेकस्मिन्नपि तथा व्यवहारो
भवत्येवेति बोध्यम् । अत एव हरिष्वित्यादौ सो पदत्व न । “निजौ चत्वार एकाच”
इति भाष्यं त्वेकस्मिन्नित्यस्यापयांलोचनदैकदेश्युक्तिरिति तात्पर्यम् । वस्तुतस्तु पर्युदासे-
नैवार्थवत्त्वे लक्ष्ये अर्धवदूग्रहणादत्र सूत्रेऽपि विभक्तीतरानपेक्षया ऽर्धबोधकत्वमर्थवत्त्व
भरवी ।

समहायेऽप्यनयोऽर्धपदशिवद्भावस्य प्रवृत्तिस्वीकारः । साच परिभाषा लोकन्यायसिद्धेति
लाक यादृशो व्यग्रस्था तादृश्येवात्र शास्त्रे तत्परिभाषाविषये इत्याह—नोकरति । अत्र एव
समहाये तदप्रवृत्तेरेव । नन्वेव सति निज्यात्वव्यवहारमात्रे व्यपदेशिवद्भाव ससहायत्वात्
स्यादिति “निजौ चत्वार एकाच” इति भाष्यमनुपपन्नमत आह—निजौ चत्वार इति । ता
ऽयमिति । प्रत्ययपर्युदासाङ्गीकर्तुंमूलकृत इति शेष । एतेनारचिर्ननिता, तामुदाशयति—व
स्तुतस्त्वित्यादिना । अत्र सूत्रेऽपीति । अपिनोत्तरसूत्रमग्रह । तेनेकरूपता द्वयार्भवति, मूल-
रीत्या तु वैरूप्य स्फुटमेव । ननु भवदुक्तार्थवत्त्वमलौकिकविषयहवाक्यस्य नान्तोति तस्य पा न
भावप्रकारः ।

चा मध्ये वक्तमानो वृद्धिरादिश्च म वृद्धसश्च इति सूत्राथ इति भाव । ननु नाय दार आदिग्रहणामने
र्धेन मुदायदेरेव तत्र ग्रहणात्, अत्र आह—इवगान्तेति । तत इति । हरिष्वित्यादत् । यत्र इया
दि । अत्र—दरिद्रादौ । तस्या लोकन्यायसिद्धत्वं ध्वनयितुं लौकिकदृष्टा तनाह—लोकेऽपीति । अपिराथ
नन्विति शास्त्रसमुच्चायन । इदं चोभयदान्वानि—बहुविति । अनेनपुत्रसत्त्व इत्यर्थ । ज्येष्ठादात्वेव
सिद्धे कनिष्ठादात्तुत्तिर्बेचिचाथा । आदिना मयममग्रह, त्वित्त्वेऽपुत्रमत्त्वे एवति शेष । अमहायत्वं
च सज्जातीयराहित्यं, न तु यथाश्चिद्विदियपि लोकन्यायसिद्धमित्याह—विजातीयेति । आदिना क्लीब
सग्रहः । अपि व-यादिसमुच्चायक । तथाच केवल व्यवहारवत्त्व्यादिमादायापि सव्यवहार इति भाव ।
नन्वेव “निजौ चत्वार एकाच ” इति भाष्यासन्निति, ए. ससहायत्वेन तदप्रवृत्त्या एकाच्चानुपपत्तरत्
आह—निजाविति । तात्पर्यमिति । प्रत्ययपर्युदासाङ्गीकर्तुंमूलकृत इति भाव । अनेन तत्रारचि
सूचिता । तामेवाह—वस्तुतस्त्विति । पर्युदासेनेति । यथैतत्तथोक्तं प्राक् । अपिरुत्तरसूत्रममुच्चायक ।
तथाचोभयत्र तुल्यार्थकत्वं मूलमने तु वैरूप्य शब्दाधिकारश्च यस्य प्रातिपदिकेत्यादिविबक्षा च प्रत्ययप
र्युदासस्वाकारदचेह वैयर्थ्यञ्जनि गौरव भाष्यस्वरस्य च हृदि निषायाह—विभक्तीति । एतत्संज्ञामा
सरला ।

विभक्तीतरानपेक्षयेति । ननु विभक्त्यपेक्षयेति वाच्ये विभक्तीतरानपेक्षयेति व्यथमिति चत् ? न,
“इति” “यत्तु” इत्यादिर्बिभक्तिमत्तपेक्षायार्थं त्रौभक्त्यस्य दृष्टव्यं । तत्र, प्रतिप्रतिस्त्वन्तासरे, नन्व, “स्त्वया”
“पञ्चमम्” “साङ्घिनम्” इत्यादौ सत्त्वं पञ्चि साङ्घिनम् इत्यादाना विभक्त्युत्तरत्वात्प्रत्ययमम
भिव्याहारेणैवार्थबोधनत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यादिति वाच्यम्, विभक्तिपदस्य प्रत्ययमात्रोपलक्ष्यत्वं
स्वीकारेणादोषात् । ननु “एवाञ्चके” इत्यादाविधामित्यस्य प्रत्ययेऽत्र “चक्रे” इत्येतत्समभिव्याहारेणैवार्थबो-
धकत्वादर्थवत्त्वं न स्यात्, नच पदेतरस्यापि लक्षणघटत्वत्वेन न दोष इति वाच्यम् “पञ्चानाविय इति
समासघटकपञ्चनावेत्यस्य न प्रातिपदिकत्वम्” इत्युक्तप्रधानरोषात् । नन्वेधामित्यस्वार्थवत्त्वाभावेऽपि न
ह्यति, न चार्थवत्त्वाभावेन पदत्वाभावादेवाञ्चके इत्यादावनुस्वारो न स्यादिति वाच्यम् । “नश्चा
पदान्तस्य” इत्यनेनानुस्वारसिद्धेः, इति चेत् ? न, एवाञ्चके इत्यादौ “निडडनिड” इति निपाता-
नापत्तेः, वैकल्पिकरूपमेवगानापत्तश्च । न च प्रत्यय स्वतृत्वेऽर्थाभावाभाववत्त्वदैतदन्यतरमभिव्याहाए

मनुकरणार्थं चेदमिति हरदत्तेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । तत्रापि प्रकृत्यादिकल्पन-
सम्भवात् । यस्तुतस्तु व्युत्पत्तिपक्षेऽपि बहुपदव इत्याद्यर्थं सूत्रम् । न चैव

शब्दरत्नम् ।

गृह्यते । एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वमिदंमप्यलौकिके आरोपितमस्तीति
दक्ष अस् इ इत्यवस्थायां प्रातिपदिकत्वाक्षतिः । तदा प्रत्ययस्य प्राप्तिरेव नेति
केवलप्रत्ययपर्युदासो व्यर्थः । ध्वनितं चेदं प्रत्ययपर्युदासानुक्त्या भाष्ये ।

भैरवी ।

स्यादत आह—पक्षेति । उक्तपर्युदासलभ्यार्थं विभक्तिपदमेतत्साध्यप्रत्ययोपलक्षणन्तेन टावादि-
प्रकृतिसंग्रहः । स्वोक्तार्थस्य भाष्यकाराभिमतत्वसूचनायाह—ध्वनितमिति । सुष्ठिङन्तमिति
सूत्रभाष्ये “कृतद्वित” इति सूत्रेऽन्त इत्यस्यार्थवद्ग्रहणानुवृत्त्या लाभप्रतिपादनपरभाष्यन्वो-
त्तरसूत्रे एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वतात्पर्यरत्वं यन्मूलकारसम्मत्तन्तदपि नेत्याह

भावप्रकाश ।

ध्वविभक्त्यर्थः । अन्यथा धातुप्रत्ययान्तरपर्युदासानर्थक्यपत्तिः । र्थीप्रत्ययप्रकृतौ तत्र तु टावादेरपि
विभक्तिमाधनत्वेनैतत्संज्ञासाध्यविभक्तिबुद्धिप्रवृत्तत्वेन तदन्तिरत्वात्सुलभम् । स्थाप्रत्ययान्तरानां तानिदे-
शिक तत्त्वम् । एतेन विभक्तिरत्र प्रत्ययेतरानपेक्षेति रतानां रीतमभासमिति भावः । लोके वृष्टमिति
शेषः नन्विदमलौकिके बाधिनमिनाष्टानिद्धिरत्तरसूत्रेणात आह—एकार्थीति । केवलेति । तद-
न्यत्सर्वं कतव्यमिति भावः । इदमपि सूत्रमने । भाष्यमने तु नियमात्तावपि त्याज्यावित्युक्त-
तात् । स्वमने भाष्यादिस्वारस्यमाह—ध्वनितं चेति । कौभकारेय इत्यत्र कारशब्दात्प्रातिपदिकत्वेन
शपि कुम्भकारेयोऽपि स्यादिति “अनुपसजनात्” इति सूत्रमिति चतुर्थ्यभाष्यकैयटादिक

सरला ।

नपेक्षयाऽर्धबोधजननत्वमर्थवत्त्वमिति स्वाकारेण एवामित्यस्यार्थवत्त्व पञ्चनावेत्यस्य तदभावश्च सिद्धयान्ति
वाच्यम्, ‘मूलकेनोपदेशम्’ इत्यादौ स्ववृत्त्येकार्थीभावभाववत्पदैतरमूनकेनेत्येतरनमभिव्याहारीणोपदेश-
मित्यस्य लोकेऽर्धबोधजननत्वमर्थवत्त्वानापत्तेः । नच प्रत्यय—स्ववृत्तिप्रातिपदिकत्वाभावरत्पदैतरदन्यनरे
त्यादिलक्षणस्वाकारेण न काऽपि क्षणिरिति वाच्यम्, अर्थवत्परिष्कारे प्रातिपदिनत्वप्रवेशेऽन्योन्याश्रया
पत्तेः इति चेत् ? मैवम्, प्रत्यय—स्ववृत्तिसम सत्त्वाभाववत्पदैतरदन्यनरेतरनमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽय-
बोधजननत्वमिति परिष्काररर्थाकारेणादोषात् । तथाहि, ‘एषञ्जको’ इत्यादौ ‘चक्र’ इति स्ववृत्तिसमाम
त्वाभाववत्पद, तदितरसमभिव्याहारानपेक्षया एवामित्यस्यार्थबोधनत्वात्तदभावस्तम् । पञ्चनावप्रियः इत्यादौ
प्रियपदे स्ववृत्तिसमासवस्यैव सत्त्वेन तादृशमासत्त्वाभाववदुदात्तानपदैतरप्रियपदममभिव्याहारेणैव
पञ्चनावेत्यस्यार्थबोधकत्वेन न निरुक्तार्थवत्त्वम् । ‘मूलकेनोपदेशम्’ इत्यादौ मूलकेनेत्यत्रोपदेशवृत्त्येना-
र्थभावसत्त्वेऽपि तद्वृत्तिसमामत्त्वाभावस्य सत्त्वात्तदितरसमभिव्याहारानपेक्षयाऽर्धबोधनत्वात्तार्थवत्त्वमिति ।

अथ ‘तन्निभः’ ‘कुम्भकार’ इत्यादौ निभकारादीनां पञ्चनावेत्यस्यैवोन्नीत्याऽर्धवत्त्व न स्यात्, न च
पूर्वपदैतरत्त्वमपि, लक्षणे निवेद्येन, नोत्तदोष .। अत, एव, ‘एषञ्जको’ इत्यादौ, ‘आमन्तु’ इत्यादौ,
त्यादिरर्थवत्त्व सिद्ध्यताति वाच्यम्, ‘हरिषु’ इत्यादौ सौरपि निरुक्तार्थवत्त्वात्त्वा प्रत्ययपर्युदासकर्तव्यता-
पत्तेः । न च पूर्वपदशब्देन समामावयवस्यैव ग्रहणात् दोष इति वाच्यम्, पञ्चनावप्रियपुत्रः इत्यादौ
द्विधेत्यत्र ममाम्पद्यकपूर्वपदैतरत्वस्थाभावेन पञ्चनावेत्यस्यार्थवत्त्वापत्तेः । न च नियतपूर्वत्ववस्तुवन्तमेव
लक्षणघटकपूर्वपदशब्देन विवक्षितमिति नोत्तदोष इति वाच्यम्, कन्तुवन्ताच्च ज्ञाशब्दात्सुपि ‘चञ्चामु’
इत्यादौ सौरार्थवत्त्वात्त्वा प्रत्ययपर्युदासकर्तव्यतापत्तेरिति चेत् ? न, प्रत्यय—स्ववृत्तिसमासत्त्वाभावव-
त्पद, स्वादिष्विनिपदत्वानाश्रयनियतपूर्वत्ववस्तुवन्तैतरदन्यनरेतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्धबोधक-
त्वमर्थवत्त्वमिति परिष्कारेणादोषात् । स्वादिष्विनिपदत्वानाश्रयेलुक्त्या ‘चञ्चामु’ इत्यादौ न दोषः । निय-
तेत्युक्त्या ‘पञ्चनावप्रियपुत्रः’ इत्यादौ न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः ।

बहु-पृब इत्येव सूत्र्यतामिति वाच्यम् । 'मूलकेनोपद्दशम्' इत्यादौ कृदन्तत्वेनाति प्रसङ्गान् । न च समासग्रहण नियमार्थमिति निस्तारः । अर्थवत्सूत्रारम्भ विना समासग्रहणस्य नियमार्थत्वायोगादिति दिक् ।

कृत्तद्धितसमासाश्च । 'अर्थवत्' इत्यनुवसने, तत्सामर्थ्यात्तदन्तविधिः । न हि जहत्स्वार्थाया वृत्तौ कृता तद्धिताना चार्थाऽस्ति । भूतपूर्वगतिलभ्यस्तु न प्रशस्त । अजहत्स्वार्थायामपि न प्रत्ययमात्रेणार्थपर्यवसानमित्यभिप्रेत्याह—
कृत्तद्धितान्तादिति । लिट्, धुक्, इत्यादौ "अघातुः" इति, कर्तेत्यादौ अप्र
शब्दरत्नम् ।

"मुसिडन्तम्" इति सूत्रस्य भाष्यकैयटयोरप्यत्रैव तात्वयमिति बोध्यम् । इत्याद्यर्थमिति । अन्यथा विभक्त्यन्तम्योदात्ता स्यात् । प्रातिपदिकत्वे तु पूर्वं विभक्तिलुकि टकारो कारस्योदात्तत्वे पुनर्जसि टकाराकारोदात्तत्वसिद्धिरिति भावः । कृदन्तत्वेनेति । न च समासविकल्पविधानस्य वैयर्थ्यम् । समासे एकस्वरश्रवण समासाभावे प्रातिपदिकत्वे तु पूर्वोत्तरपदार्थभिन्नस्वरश्रवणमिति विगेषात् । 'दधिउपदशम्' इत्यादौ पक्षे प्रवृत्तिभाव प्रवृत्तेरपि फलस्य वक्तुं शक्यत्वाच्च ।

तत्सामर्थ्यादिति । अन्यथा मज्ञाविधित्वाच्च स्यात् । न प्रत्ययमात्रेणेति । प्रहणे-
रपेक्षणादिति भावः । अघातुरिति । कर्तृरूपार्थस्याधिकस्य मानेऽपि त्रियावाचकत्वाक्षत्या
भैरवा ।

सप्तदन्तमिति । अत्रैव—उभयार्यर्थवत्त्वमेकस्वरपदेत्यत्रैव । अधिकमन्त्यत्र स्पष्टम् । अन्यथा—बहु-
पृब इति समुदायस्य प्रातिपदिकमज्ञाया अम्बीकारः स्यादिति । 'विन' इति सूत्रे 'सप्रकृ-
ते' इति वार्तिकेति । 'समासेति । "नृनीयाप्रवृत्ति" इत्यनेनत्यादि । एकस्वरश्रवणमिति ।
'समासस्य' इत्यनेनकम्यान्तोदात्तत्वमथ श्रवणमित्यर्थः 'पिप' इत्यम्यनुसङ्गणेऽप्रवृत्तिरिति
भावः । लौकिकप्रयोगे स्वरस्य दुर्लक्ष्यत्वादाह—दधीति । पक्षे—समासाभावपक्षे । प्रहणमावेति ।
'न समासे' इति निषेधस्य तदाऽप्राप्तेरिति भावः । नच 'दधिउपदशम्' इत्यत्र दधिशब्दात्
तीयाप्रत्वेन तदन्तस्य भुजिक्क्रियाया सम्बन्धात्कथमत्र णमुलिति वाच्यम्, त्वराया "द्वितीया
याश्च" इति णमुलोऽत्र सत्त्वात् । अत एव कृद्ग्रहणे इतिपरिभाषाया कृत्प्रकृत्यर्थनिरूपितकार-
कस्य ग्रहणेऽपि विशिष्टस्य कृदन्तत्वनिवाहः ।

प्रवृत्तेरपेक्षणेति । पुनः विभक्तौतरानपेक्षत्वाभावः सूचितः । ननु लिट् धुमित्याभ्या जायमानशा-
ब्दबोधे कर्तुं प्रधान्येन भानान्न प्रधानीभूतत्रियावाचकत्वमिति कथमत्र धातुत्वमत आह—एत-
भावप्रकाशः ।

तु यथात्र पक्षे सङ्गतं तथा स्वीप्रत्यये न्यत्तीभविष्यति । अत्रेति । सूत्रद्वयसाधारण्येऽप्यर्थे एव
त्यर्थः । स्पष्टं चैतत् दशधेन्दुसोदरे । समासेति । 'नृनीयाप्रवृत्ति' इत्यनेनेति भावः । विगेषादिति ।
विट्स्वरस्य तत्र एव सङ्गणेऽप्रवृत्तिरिति भावः । लौकिकस्यै तद्विशेषस्य दुर्लक्ष्यत्वादाह—दधीति ।
ननु कृद्ग्रहणे इत्यत्र प्रत्यासत्त्वा अत्रकृत्यर्थनिरूपितकारणस्य ग्रहणेन मुञ्जिक्रियानिरूपितमप्यो दध्नो
ऽग्रहणेन कथमत्र विशिष्टस्य तत्त्वमपि विज्ञाननृनीयान्णोपपदत्वाणमुक्तं दुर्लभं इति चेत्—अघातुः—उभयान्क्रि-
यादाहरेव मुञ्जिक्रियायामन्वयः । दशानेरित्यध्याहारः । उपमयीष उच्चारित पदमुपपद, मामीष्य च सप्त
म्यन्तपदवटिनसूत्रविधेयप्रत्ययप्रवृत्त्यर्थेऽन्वयित्वमेव मत्वानुपूर्यव्यवधानमित्यन्वयत्र स्पष्टम् । वस्तुतस्तु द्वि-
तीयान्ते उपपदे त्वराया णमुलित्यपेक्षेन 'द्वितीयाया च' इत्यनेन स इति भावः । पुनः इति । समासा-
भावपक्षे वृत्तवाक्ये इत्यर्थः, अनमासत्वात् 'न समास' इत्यप्रवृत्तिरिति भावः ।

प्रवृत्तेरिति । तथा च तादृशविभक्तौतरमपिज्ञेन न तादृशानर्थवत्त्वमिति भावः । अक्षत्येति । तन्मा

ययान्तमिति पर्युदासे प्राप्ते कृदन्ते विधिरयम् । नियमार्थमिति । न च प्रत्य-
 यान्तत्वेन पर्युदासे प्राप्ते विध्यथमस्त्विति शङ्क्यम् । वाक्यस्याप्रत्ययान्तत्वात् ,
 रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । ननु स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो
 निषिद्ध , एव च राजकुमारीत्यादौ विध्यर्थमस्त्विति चेत्? मैवम् , अन्तरङ्गस्यापि
 हल्ङ्चादिलोपस्य लुग्विषय्येऽप्रवृत्त्या श्रूयमाण एव सुपि समासप्रवृत्ते । तत्र चा
 प्रत्ययान्तत्वेन प्रवृत्ताया सज्ञाया एरुदेशविभक्त्यायेन विभक्तिलुप्त्यपि सुलभ
 त्वात् । अत एव गोमतिप्रय इत्यादौ नुमादयो न । लुक प्रागन्तरङ्गप्रवृत्तौ तु स्यु-

शब्दरत्नम् ।

धातुत्वाश्तेरिति भाव । स्त्रीप्रत्यये इति । अनुपसर्गनस्त्रीप्रत्यय इत्यर्थ ।
 तस्य येन केनापि रूपेण ग्रहणे तन्निषेध इत्यभिमानः शङ्कितु । राजकुमारीति ।
 नन्वत्र प्रातिपदिकत्वस्य न फल लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेव तत्कार्यसिद्धेरिति चेत्? न, प्राति
 पदिकत्वतद्वाच्यधमाणा लिङ्गप्रत्ययरहिते दृष्टाना तद्विशिष्टेऽनवाऽतिशेन तस्या
 अत्राप्रवृत्ते । न हि लीवरहिते राजकुमारस्यादौ तदस्ति, ह्यावग्रहण त्वन्यार्थमिति
 वक्ष्यते । शङ्कित्रभिमानानुसारेणैवोत्तरयति—अन्तरङ्गस्यापीति । सुलभ-वादिति ।
 यथोदने इदम् । यदि त्वस्य निषेधस्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषागेपत्वम् , एव च यथा सा
 प्रत्ययग्रहणे एव न तु प्रत्ययाप्रत्ययग्रहणे इति “उगितश्च” इति सूत्रे माप्ये स्पष्ट, तथाऽयं
 भवती ।

रूपि । अक्षरैरित । क्रियामात्रेत्यस्य प्राधान्येनेत्यस्य वा धातुसज्ञाविधावनिवेशाद्धानुत्वा
 क्षने । अत एव “अत्वसन्त” इति सूत्रे धातुपर्युदासस्य सार्थक्यम् । ‘स्त्रीप्रत्यये’ इति परि
 भाषाया न तावन्मात्रत्वमिति न्यूनताभङ्गायाह-अनुपसर्गनेति । तस्य-स्त्रीप्रत्ययस्य । तन्निषेध -
 तदादिनियमनिषेध । अभिमान इति । परिभाषाया स्त्रीप्रत्ययमात्रग्रहणे प्रवृत्तिरिति कल्पना
 यान्न प्रमाणमिति तद्भाव । तत्कार्येति । प्रातिपदिकत्वकार्येत्स्यथ । तद्विशिष्ट-स्त्रीप्रत्ययवि
 शिष्टे । स्त्रीप्रत्ययमात्रस्य ग्रहणमत्र नास्तात्येव वक्तव्येऽन्तरङ्गस्यापीत्याद्युक्तिर्विफलेत्यत
 आह—शङ्किवति । शेषत्वमिति । एनेतास्यामपि परिभाषाया ग्रहणप्रसम्बन्ध इति सूचितम् ।
 फलितार्थमाह—एव-चेति । सा--प्रत्ययग्रहणपरिभाषा । प्रत्ययग्रहण एव-प्रत्ययमात्रग्रहण
 एव । अत एव गोमतो निष्क्रान्ता ‘निर्गोमती’ इत्यत्र ‘उगितश्च’ इति डोप्सिद्धि ।
 भावप्रकाश ।

त्रवाचकत्वं विशेष्यतया तदाचरत्व वा न निषिष्टम् “अ व न न इत्यथाधातुस्युदासानधक्यापत्तरिति
 भाव । उपसर्गनस्त्रीप्रत्यये तन्निषेधेन यथाशुनासपनेराह—अनुपेति । तस्य-स्वाप्रत्ययस्य । तन्निषेध ।
 तदादिनियमनिषेध । शङ्कितुरिति । न च तत्त्वामान्यस्य तद्विशेषस्य वा ग्रहणे तद्वृत्तिन वात्र तथानि
 वाच्यम् । वचनमज्ञोत्तरूपेण मानाभावात् कृदग्रहणे जस्यैव ग्रहणपदाभावाच्चेतिभाव । तद्विशिष्टे
 सयेति । तत्रमभिन्याहारे पूर्वोक्तया तद्विशिष्टेऽपीत्यर्थ “बहुवाहेरूपम् ” इत्यत्रवभाष्यानुरोधेनास्या
 यस्यावश्यकत्वमिति भाव । अनयेनिपाठे प्रक्रान्तया परिभाषयेत्यर्थ । कुमारेत्यादाविति पाठ । कुमा
 रीत्यादाविति पाठे तत्र क-वक्षिने राजकुमारेत्यादावित्यर्थ इति न दोष । नन्वेमपि तद्वृत्तस्य उदावग्रहणेन
 सिद्धिरन आह—उ-उ-विति । अन्यार्थम्—भरमूलोक्तकार्यम् । उभयत्राभिमानपश्च सूचितामहचि
 माह—यदि त्विति । शेषत्वमिति । तथाचात्रापि ग्रहणप्रसम्बन्ध इति भाव । तथा मनि फलितमाह-
 एव-चेति । प्रत्ययेति । सामान्यविशेषान्वयरूपेण ग्रहणे ध्वेत्यर्थ । तेन गोमता निष्क्रान्तेत्य
 र्थे निगामनीत्यादौ ङीप्सिद्धि । अन्यथोपि त्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययमाधारत्वेऽपि नत्र न-वृत्त्या गोमच्छ

रेव । नन्वेवमपि असमर्थसमासे दशदाडिमादिवदनर्थके विध्यर्थमस्त्विति चेत् ? न, 'अथेवत्' इत्यस्यानुवृत्तेरुक्तत्वात् । कथं तर्हि असमर्थसमासे सञ्ज्ञेति चेद्धर्मि-
ग्राहकमानादेवेति गृहाण । "असूर्येललाटयोः—" इत्यनेन हि असूर्यशब्दे उपपदे
खश् विधीयते । उपोहारितं पदं चोपपदम्, पदं च सुप्तिष्ठन्तमिति । निय-

शब्दरसम् ।

निपेधोऽपि स्त्रीप्रत्ययमात्रग्रहणे न तु स्त्रीप्रत्ययास्त्रीप्रत्ययग्रहणे इत्युच्यते; तदा न दोषः,
समुदायस्य प्रत्ययान्तत्वाभावात् इति दिक् । असमर्थसमासे ज्ञात । 'असूर्यप्रदया'
इत्यादावित्यर्थः । धर्मिग्राहकेति । प्रातिपदिकसंज्ञा धर्मः, तद्धर्मा असमर्थसमासः,
ग्राहक मानं खदिवशाद्यम् । अन्यथा परस्परमसम्बन्धेनैकार्थीभावाभावात्समासो दुर्लभः
स्यात् । असूर्यशब्द इति । तत्प्रकृतिके सुबन्त इत्यर्थः, सुनीत्यधिकारात् उपपदमिति
महामंज्ञाकरणाय । तदेतदाह—पदं चेत्यादि । दशशब्दादिपदानां च यौद्धे तस्मिन्
भैरवी ।

रुच्यते इति । अत एव 'पुरपोऽस्ति ते युवते' इति समुदायस्य तिप्रत्ययरूपतद्धितान्तत्वान्न
प्रातिपदिकसंज्ञा न । यदि समासग्रहणकृतनियमेनैतद्गृह्यावृत्तिरित्युच्यते तदा 'भक्त्या परम-
गतिः' इत्यत्र "वत्वरणे कृता यदुल्लम्" इति समासाभावरूपफलम्योध्यम् । न दोष इति । न
प्रातिपदिकत्वासिद्धिरूपो राजकुमारीत्यत्र दोष इत्यर्थः । ध्वनितश्चन्द्रमर्थवत्समुदायानां
समासग्रहणधियमार्थमित्युक्त्या भाष्यकृता । अत एवाह—दिगिति ।

इत्यादाविति । अत्र तपो वृद्धयै सम्बन्धादसामर्थ्येन्द्रष्टव्यम् । रदिवधायकसूरस्य मान-
त्वमुपपादयति—अन्यथेति । समान इति । असूर्येत्यादावित्यादि । ननुपपदं विभक्त्यन्तन्नत्य-
सूर्यशब्द ष्येत्यत आह—ननुपपदं इति । सुप् चात्र द्वितीयव, प्रकृत्यर्थस्य कर्मयाकाङ्क्षात्वाल-
लाटसाहचर्याच्च । तरिमिति । दशशब्दोऽहं । एतत्प्रत्ययान्तमनो शब्दसत्ताविशिष्टस्यार्थस्य बोध-
नात् । स्वप्नाद्यनुरोधेन यौद्धेत्वाद्यर्थस्य स्वीकारात् । अधिकमन्य रपष्टम् । येषां रथन्तरादि-
शब्दानामवयवा अत्यन्तनिरर्थवास्तेषामप्यन्यत्र दृष्टांशोपेण प्रातिपदिकत्वात्सुबन्तत्वात्
साधुस्यान्वाख्यानम्योध्यम् । ननु यदि समासग्रहणेन मौले नियमो बोध्यते तदा पूर्वसूत्रस्थ-
रुपाद्यवत्पदस्य दशदाडिमान्तीत्यादिमसमुदायव्यावृत्तिप्रदर्शनपरभाष्यविरोध इत्यत आह—
भावप्रकाशः ।

श्रुत्यैवोपिदन्तत्वेन विशिष्टान्शब्दं न रथादिति भावः । निपेध इति । तरया इति भावः । स्त्रीप्रत्यये
सामान्यतो विशेषतो वेति भावः । ध्वनितं येदमत्र वाभ्ये इति गूढाकाङ्क्षम् । न तु स्त्रीति । अत एव
भिक्षाभिक्षाभिक्षाभ्याम् अग्निरयादावेकशेषानावृत्तिपरमरूपसूत्रमार्थं मगच्छते । अन्यथा अनुपपदने "स्त्री-
प्रत्यये चानुपपदनेन" इत्यनेन समुदायस्यान्तत्वेन प्रत्ययान्तत्वनिषेधेनामोऽप्राप्तेः । न दोष इति ।
न प्रातिपदिकत्वासिद्धिरित्यर्थः । एवंच शब्दानामाधानं चायुक्तमेव । किंच तथा तत्प्रत्ययवर्गीकारे फला-
भावः । एतेन मूलानुवायिस्त्वानकरदण्डप्रमृत्तयधिनयास्तदाह—दिगिति । ग्राहकेति । तदुद्देश्यकं मानं
प्रत्ययपरिच्छेदमित्यर्थः । कल्पनितमाह—खदिति । तदप्याह—त्वमुपपादयति—अन्यथेति । समास
इति । असूर्येत्यादावित्यर्थः । सुबन्ते इति । स च द्वितीयैव ललाटसाहचर्यादिति भावः । एतद्विषये
मान-योक्तिस्तु प्राचामनुरोधेनेति रपष्टं तद्विदाम् । तस्मिन्निति । दशशब्दाद्यर्थः । बुद्धिमात्रविषयीकृत
रथावयवतासौ बुद्धिसत्ताविशिष्टस्यार्थस्य शब्देन बोधनात् । स्वप्नाद्यनुरोधेन च यौद्धेत्वाद्यर्थवत्त्वात्
पटादावप्येवमेवेति मञ्जुषायां विस्तरः । अश्लीलिणीरप-प्रादिपदपट्टनावयवानामप्यन्तनिरर्थवानामप्यन्यत्र
दृष्टांशोपेण प्रातिपदिकत्वमुत्पत्त्यादिना यथावच्छिन्नाधुवाङ्गाख्यानं बोध्यम् ।

मशरोरमाह—यत्र संघाते इत्यादि । पूर्वं भाग इत्युपलक्षणम्—उत्तरस्तु प्रत्ययो नेत्यपि बोध्यम् । अन्यथा जन्मवानित्यादौ संज्ञा न स्यात्तद्धितप्रहणस्य औपगवादौ कृतार्थत्वान् । पूर्वं भाग पदमिति किम् ? बहुवचिशिष्टस्य प्रातिपदिकसज्ञा यथा

शब्दरत्नम् ।

शक्तिरिति न तदर्धनपि समासग्रहणमिति बाध्यम् । यत्र संघाते इतीति । अर्धवतोति शेष , सजातायापक्षनियमस्यौचित्यादिति बोध्यम् । प्रत्ययो नेत्यस्य पूर्वभागप्रकृतिक प्रत्ययो नेत्यर्थः । तेन 'राजा इयान्' इत्यादौ न दोषः । जन्मवानित्यादाविति । तत्र पूर्वभागस्य पदत्वादिति भावः । ननु तद्धितप्रहणसामर्थ्ये, तत्राह—तद्धितेति । तत्र पूर्व भागस्य भत्वात्पूर्वं भाग पदमित्यत्र च पदशब्देन पदसंज्ञकग्रहणमिति भावः । नन्वत्र पक्षे गवित्ययमादौ इत्यादौ दोषः , गो इत्यादाना सुब्रन्तत्वाभावेन पदत्वाभावात् , वृष भरवी ।

अथ नाना । तत्र साधकमाह—ननात्वादेन । उत्तरसूत्रस्यार्थवत्पदानुवृत्त । 'पञ्चनावप्रिय' इत्यादौ पञ्चनावेत्यादस्तदभाष्यस्य प्रयानतत्त्वमन्यत्राभिहितमेव । खण्डनकारायन्दापमुद्धरति—प्रत्ययो नेत्यस्येति । इत् साजात्यप्रदर्शनाय । न दाष—न समुदायस्य प्रातिपदिकत्वापत्तिरुपा दोषः । तत्र—जन्मवानित्यादिसमुदायः । तत्र—औपगवादौ । कृत्रिमाकृत्रिमन्यायन हि पदमित्य ऋति । एतेन शक्त्यान्यमत पदत्वस्य सुप्रसिद्धत्वमपि न क्षतिः । अत्र पक्षे—परममूलोक्तनिय मारारपक्षे । दाष—समुदायस्य प्रातिपदिकत्वापत्तिरुपो दोषः । वन्तुत साजात्यप्रद

भावप्रकाशः ।

सजातीयति । 'कृताद्धन इत्यत्राथव'पदानुवृत्ते अन एव पञ्चनावप्रिय इत्यादौ पञ्चनावेत्यादेन विभावः । अनेनान्यथैव दुर्ध्वमिति ध्वनिनम् । खण्डनकारोक्त दक्षमुद्धरति—पूर्वेति । एतेन तथा रत्नाकरो क्तिरुपात्ता । एतेन यत्तच्छब्दाथयोरननु तत्राच्छब्दानुगमस्थविश्रित्करत्वेन यवच्छेदानुगमेऽपि क्षत्य भावाच्च यत्र संघाते इत्यादि अर्थमिति खण्डनकृदुक्तमस्य, साजात्यदर्शनाय तथाक्तेरिति भावः । तत्र—न उच्छब्दायान् । तत्र—औपगवादौ । ननु पदशब्देन शक्त्यग्रहे वैधर्म्यं तदवस्थमेवात् आह—पदमिति । कृत्रिमाकृत्रिमेति न्यायादिति भावः । इति भाव इति । मूलकृत शक्ति शेषः । एतेन पदशब्देन तादृशग्र हणे भाष्यपरममूलयोरैक्यं ध्वनिनम् । दोष इति । समुदायस्य सजापत्तिरित्यर्थः । गो इत्यादीति । अत्र स्व रूपबोधनाभावात् न कृत् सहिगाऽविक्रमया वा । वस्तुना मूले एव कुठार इत्याह—वृषणिति । अत्र पदशब्दे नोत्तरभागोद्देश्यकमित्रोत्तरसंज्ञायां न्वया गृह्यते । तेनानुकरणे समुदायस्यासुबन्त्वमपि न सजाः । नास्तिक इत्यत्र निपातसमुदायत्वस्य शक्ति पक्षे नजमात्रस्य पूर्वखण्डस्युत्तरखण्डार्थान्वयित्वाभावेन न दोषः । अत्र एवेदुशाथनामासम्भव इत्यपि निरस्तमिति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेन । द्वितीयनियमात्तथा विवक्षा या गौरवेण तन्नियमस्यैवौचित्यात्, यदेत्यादिग्रहणस्यासङ्गत्यापत्तदचेति भावः । ननु द्वितीयनियमे क्त्वादौ सजा न स्यात् तत्र तदनापन्नवगसजानत्वस्य सत्त्वात् । अथवदसूत्र तु 'बहुपत्वं इत्यादौ चरि त्वयन्' । समुदायादेकविभक्त्याविति पञ्चस्यामन्भवदुक्त्विनापत्तिश्च "इदमोऽवादेशे" इत्यत्र शमावे प्रशब्दे समुदायादिभक्तिर्यवत्त्वादिति भाष्यायसङ्गतिश्च । अथ तदनापन्नपदसजातो विवक्षितस्तौह गौर व भाष्यविराषट्ठाकोक्तदोषद्वयं च । एतेन वस्तुतस्तु अथवत्पदसजानस्य नेतृत्वात्सत्यैवेत्येव सुवच, लाध वत् कुम्भकार कटपूरनक्षत्रिवादी कृदन्तेन धातुना च समासे सत्यवत्पञ्चगोष्ठसिद्धरिति प्रकाशानुया यिरनकणकमवास्तम् । यत्तु पदशब्देन पदत्वयोग्यं ग्राह्यं पदत्वस्य सर्वत्राभावेऽपि तद्योग्यं गत्या सत्त्वेन

स्यात् । तेन बहुपदव इत्यत्र प्रथमजसो लुक् बहुपदुशब्दस्य चित्त्वरे पुनर्जनि

शन्दरत्नम् ।

ष्वसुरित्यादिसमासे पूर्वभागस्य भवेन तत्सामान्येन पूर्वो भाग पदमित्यर्थलाभात्मन् भवति ।

'बृहस्पत्' इत्यत्र च यो द्रोप उक्तस्तस्य तदवस्थत्वात् । किञ्च लाघवात्थवन्ममुनाथस्य चत्समाम्भवेन्यवास्तु गविन्दयमाहेत्यादावनुकरगम्यानुकार्येणार्थवत्त्वा द्वावृत्ति, तथा 'राजा' इयान् इत्यादेश नियमेन सा न । नियमन्यार्थवत्समुनाथविषयस्त्वर्थान्तरादिषु 'चन्मवान्' 'बहुपत्' इत्यादीना सप्तग्रह ।

तत्रैव सरूपमृत्प्रभभाष्य 'समुदायादेरिविभक्तवन्नेप इति पत्रं भिक्षा भिक्षा भिक्षा चाम् इति स्थितिरुक्ता तद्विरोध इति वाच्यम्, तस्य भाष्यस्य कर्तृद्वयुक्तित्वात् । किञ्च परममूलोक्त धर्मो न सर्वसमासमा साम्यम् अलुक्सनासं पूर्वभागस्याप्रकृतित्वात् । विभक्तिपूर्वभागे तत्र प्रकृतभावप्रकाश ।

तस्मान्नत्येन तथैवैवित्वात् । नरस्यानुकरणे पूर्वभागस्य बृहस्पसुरित्यादौ भवेत्पि नरराष्ट्रपदव इत्यादौ च बहुचोऽन्तरात् द्राघ । एव सर्वत्र प्रकृतौ पदाद्यवयवधारादिवाच्यत्वात्तव्यमनर्थकत्वेन तदयो न्यत्वेन नियमाभ्यावृत्त्या न दोष । नरूपमृत्प्रभाष्ये त्वेददेश्युक्ति । एव जनवानीपव इत्यादौ नियमन व्यावृत्तवपि निरवकाशत्वेन तद्विज्ञानत्वात्त्वयेति । उत्तरस्तु प्रत्यया नेते न वाच्यमिति लाघवम् । अत एव 'राजा' इयान् इत्यादेरपि यतान्तर नारथेयमित्यत्र लाघवम् । न च भविष्ये तद्योग्यता नेति वाच्यम् । गौचेत्यादौ तथा स्वीकृतत्वात् । 'उत्तरपदत्वे च' इत्यत्र प्रचारवाने तात्पर्यवत्स्थानित्वत्वेन नुबन्नेन समाने भवेत्यस्य निर्वाधत्वात् । अन्यथा भाष्योक्तनियमदीकारे अत्रा बहुपदव इत्यादिगोचरव्यवहारैरपि नियमान्वावृत्त्याया अर्थवत्त्वेन सहाया साया मनामवाप्रातिगदिक्त्वमिति सिद्धान्तविराध । किं च अत्र मृत् इत्यादावुत्तरमात् तादृशवचस्य सत्त्वात्तद्विनिबन्धना सा न स्वत् । तथा अनुकरणे इतिसमभिव्याहारे तदमत्वेपि तदमभिव्याहारे तत्सत्त्वम् । किं च अनुकरणे द्राघताइवस्त्वम्, यत्किञ्चित्समभिव्याहारेणेत्यर्थावगमेन त विना प्रयागेति किञ्चित्समभिव्याहार विना प्रयोग नियमनाभ्यावृत्त । किं चानुकरणे इतिनिष्ठित्वात्कल्पितार्थवत्त्वेनार्थान्तराया अनिश्चयत्वात्तन्माधुलशङ्कापि स्यात् । अत एव सरूपमृत्प्रभे तत्प्रकाशितमभवत्तन्मते विभक्तिनात्रापेक्षित्वेनैव पूर्वभागस्यापरिनिष्ठित्वेन स्वातन्त्र्येण प्रयोगानर्हत्वात् वैषम्ये मानाभावादिति । एव च परममूलमेव रमणयम् । मूलव्यारथेन च पदसुष्ठिष्ठ प्रभितियानुत्तरवार शतुप्राचामनुसारेणेति तत्र, तथा नियमपरभाष्यविरोधापत्त । नियमनात्त्वेन तद्वर्गप्रदर्शनद्वारा व्यावृत्त्यस्वरूपप्रदर्शनपरतया परममूलव्यपदेशप्रत्ययैवाभावेन तथा विवक्षाया दुर्बलत्वाच्च । न च तदभावेऽपि बृहस्पसुवृषणश्च इत्यादौ पूर्वमेव तत्त्वस्य दृष्टत्वात्तन्नैव मानाव्यपदेशानपरत्वे तस्य प्राथम्ये न दोष इति वाच्यम् । सामान्यमामशब्दस्य संज्ञात्वेन विशेषपरत्वं मानाभावात् । समत्वपूर्वभागसममूलस्य तेन वारण्यपि राइ पुरुष शुक्रो घृ इत्यादिवाक्यस्य नरत्वापेक्ष । न च अत्र पूर्वभागस्य सर्वत्र तद्योग्यत्वमेव न तत्र तद्वि विभक्त्यन्तस्य तत्र परती वा न हि तत्र विभक्तिरिति । एव च पदत्वस्य पदत्वप्रतिनिवृत्तत्वात् फलित यथा नपदानुवाच्यौ त परत्वमधिकप्रत्ययार्थम्, तेन एकलक्ष्यमग्रह इति सङ्कोचो वाक्यसामान्यवारण च निवृत्तिरिति वाच्यम् । तत्र विभक्त्युक्त्येऽपि प्रायवत्क्षणव्युत्थन तत्त्वसत्त्वेन तद्योग्यत्वव्यवहारस्य बाधितत्वात् । किं च प्रकृतौ तत्राङ्गाकारेऽपि भवतिष्ये पदत्वयोग्यताङ्गाकारात् । उत्तरपदत्वेऽप्यस्य प्रत्यारथानुकारन्यायुक्तत्वात् । अत्रपत्येऽप्यस्य स्वल्पयोग्यमत्वेऽपि काटासुपनुत्तदृढस्य तदभाववत् । अत एव वेत्त्वानिति निवृत्तत्वं अस्मत्समान आङ्गभाष्ये । अन्यथा एवमभाव्यपि तथा निर्वाहेऽपि तदमत्त्वमिति स्पष्टैव । किं च मत्रव समासे पूर्वभागस्य प्रकृतित्वाभावात्, अनुकृतमासे व्यभिचारात् । एव च मृत्प्रमाणविभक्तित्वात्तस्य प्रातिपदिकमहाप्रकृतत्वं वस्थैव । अथ तत्रापि विभक्ते पूर्वभागे प्रकृतित्वनस्येति चेत् ? तत्रापि पदत्वमप्युक्तत्वात् । नि

उपोत्तमोदात्तत्वं सिद्ध्यति । यद्वा प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नसंघातविषयको निय-

दशब्दत्वम् ।

चञ्चेत्यत आह—यद्वेति । प्रकृतसूत्रे भाष्ये तु अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थ-
मित्युक्तम् । अत्र तन्त्रेण पठितत्पुरप. कर्मधारयश्च, तत्र पठ्यासमासे अर्थवदित्यस्य
भर्त्वा ।

तित्वमस्तीति चेत् : उत्तरस्यु प्रत्ययो नेत्येतद्विरोधादिति चेत्तर्धवाह—प्रकृतस्य इति । अत्र
भाष्यकारीयवास्ये तन्त्रेण सहृदुच्चरितस्यानर्थवत्समुदायपदस्याध्वतां य. समुदाय, स्वयम-
धर्मांश्च, तत्परत्वविब्रक्षया पठितत्पुरस्य फलमच्युत्पन्नदित्वादिमद्ग्रह., एवमर्थवत्. प्रकृति-
प्रत्ययसमुदायस्य च सः । कर्मधारयफलन्तु समासग्रहणस्य नियमार्थत्वोपपत्ति । अन्यथाऽर्थ-
वतामनर्थको य समुदायोऽनर्थकसमासो ऽध्याहृभोजी ब्राह्मणो ऽल्लवणभोजी चेत्यादिस्तेपा-
म्प्रातिपदिकसंज्ञानिष्पादस्येन समासग्रहणचारिताध्वनं नियमत्वानुपपत्तिरेव । किञ्च कर्म-
धारयामस्यै पञ्चगवधनाद्येऽशस्याध्वकर्मसमुदायरूपसमासत्वात्तत्रापि न्यादिति तद्व्यापृति-
रपि । एतस्य कर्मधारयस्य लाभस्यु नियमस्य सजातीयोपश्लत्वमित्यनेन । नन्वेवम्वहुपट-

भाजप्रमादा ।

च तन्मवानित्यादी मा न स्यात् । तद्विप्रग्रहणस्योपपत्तादी कृताध्वत्वात् । उत्तरस्यु तादृश. प्रत्ययो नेति
विवक्षणे तु गौरव मूलोक्तादविशेषश्च । अथ शुद्ध प्रकृतिव विवक्षितमित्युच्येत् । तावतापि परशब्दघटित-
परममूलानामङ्गित्त्वं स्वैव । ततो वर भाष्योक्तपक्षद्विर ज्ञयाशयेनाह—प्रकृतंति । अत्रेति । उक्तवाक्ये इत्य
ये. । पठ्येति । नेन दित्वादी न दोषो न वा टाकोक्तान्यदोषापत्ति., तत्पक्षामन्भवदुनिरत्वापत्युद्धारस्तु
टकायामेव स्पृष्टमभिविध्यति । तद्वाद्यायम तिरपि न । समुदायस्यैव तत्रार्थवत्त्वात् दित्वादिबदिति भावः ।
सजातीयोपेधनियमोचित्यादाह—कर्मधारयश्चेति । अर्थवत्पदस्य तत्रानुवृत्ते. । अन्यथा ऽनर्थकमामे
ऽर्थवता समुहत्तस्य मन्वेऽपि समूहस्यानर्थक्यात्तत्रैव विध्यर्थवत् स्यादिति नियमानुपपत्त्या नाक्ये तदापत्ति
रेव । किं च पञ्चनावप्रिय इत्यादावेकदेशे न्यादिति भाव । नन्वेवमपि बहुपटव इत्यादी दोषताद्वरथ्य

मरला ।

यद्वेतीति । प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नसंघातस्य चेम्प्रातिपदिकसंज्ञा तर्हि समासस्यैवेति नियमानुरो-
ऽवगमनस्यः । 'बृषण्वसुः' इत्यादीनामपि तादृशसंघातत्वमस्यैवेति तस्य न समासत्वव्यापकत्वहानिरिति ।
'बहुपटव.' इत्यस्य तादृशसंघातत्वमत्रान्न नियमेन व्यावृत्तिरिति तत्र पूर्वमन्वेग प्रातिपदिकसंज्ञा सिद्धयति ।
प्रत्ययविशिष्टव प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नत्वम् । तद्विप्रत्व प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नत्वमिति यावत् । वैशि-
ष्ट्य च स्वघटितत्वम् स्वनिष्ठविधेयानिरूपितोद्देश्यताश्रयघटितत्वम्, स्वविशिष्टाघटितत्वम्, एतत्प्रत्यय-
मन्वन्नेन । स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वेतरत्वम्, स्वनिष्ठविधेयानिरूपितोद्देश्यताश्रयेतरत्वम्, एतदभयसम्बन्धे
नेति । 'जन्मवान्' इत्यत्र मत्तुप्रत्ययघटितत्व तन्निष्ठविधेयानिरूपितोद्देश्यताश्रयजन्मघटितत्व चेति
संक्षेपमन्वन्नेनः । एव 'बहुपटव.' इत्यत्रापि बोध्यम् । 'गामानय' 'राजपुरव' इत्यदिप्रत्ययसमुदायानां तदि-
तरघटितत्वेन तद्विप्रत्वमिति समासेतरस्य 'गामानय' इत्यादेर्व्यावृत्तिः । नन्वेव निष्ठावैवाथाभावेन
तद्विनोत्पत्तेर्भाष्यत्विमिद्वान्निवतया परमपार्थक्यदृशान्तर्यं शब्दादेव फलप्रत्ययो न तु विशिष्टादिति 'परमगा-
र्यापण.' इत्यत्र फलप्रत्ययघटितस्य फलप्रत्ययनिष्ठविधेयानिरूपितोद्देश्यताश्रयान्तर्यघटितस्य तदितरप-
र्यनघटितत्वेन तद्विप्रत्वमन्वन्नेन व्यावृत्तौ प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यादिति चेत्? न, स्ववै-
शिष्ट्ये स्वनिष्ठविधेयानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदनाभूतैकाभावाश्रयेतरत्वम् एतन्मन्वन्धम्याधिरस्य निवे-
दनेन परमात्य एतार्थाभावाश्रयत्वेन तदितरघटितत्वस्यैव मन्वेनादोषात् । त्रिरतरत्वमन्वन् द्रष्टव्यम् ।

कर्मधारयश्चेति । तथाच अर्थवता ये समुदायास्तेऽनर्थवन्तोऽप्यपेक्षिताः । तेषामेव नियमेन व्यावृत्तिः,
न तु दश शक्तिमानि इत्यादीनामनर्थकसमुदायानाम् । बहुवचन त्वत्र प्रयोगभेदाभिप्रायेण ।

शब्दरत्नम् ।

स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्हाथवदित्यर्थः । गन्तव्यमित्यादावनुकरणम्यानितिपरस्यापि प्रयोगसर्वेन तद्वचस्त्येव । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य तु न व्यावृत्तिः, प्रत्ययस्य स्वान्त्र्येण प्रयोगार्हाथवत्त्वाभावात् । सरूपमूत्रे भाष्ये सुवन्तानामित्यनेनेदमेवोपलक्ष्येन इति भवति ।

वादी दोष एवेत्यत आह—तत्रेति । अर्थद्वयविवक्षायां । स्वान्त्र्येणार्थनि । अत्रापि पुरप्रत्ययसमुच्चायक । स्वातन्त्र्यञ्च तावन्मात्रस्यान्वयव्यवधानाय पृथक्प्रयोगयोग्यत्वम् । प्रयोगार्हाथवदित्यस्य प्रयोगार्हमर्थवदित्यर्थः । ननु गन्तव्यमित्यादरेतुना व्यावृत्तिर्न स्याद् गो इत्यादेरिति शब्दसमभिधवाहागणं प्रयोगादन आह—गन्तव्यमित्यादि न भवति । तावन्मात्रस्य पृथक्प्रयोगार्हत्वम् । स्वातन्त्र्यद्वयादौ यथा । 'बहुपद' 'पुत्रकाम्या' इत्यादौः संप्रहमाह—प्रकृतानि । अभावादिनि । निरन्तस्वातन्त्र्याभावस्य सत्त्वेन विशेषणाभावप्रयोज्यविशिष्टाभावस्य तत्र

भावप्रकाशः ।

मत्र आह—तत्रेति । एयोर्म'ये इत्यर्थः । अत्र 'पर' धनसुखयक' । प्रयोगार्हाथेति । प्रयोगार्हमिति पादनाहो योऽर्थस्तद्वदित्यर्थः । एव विवक्षया फले वस्तु योग्यतां सन्नक्षयमिद्विप्रतिपादनायादावाह—गवीति । तत्रेव—तावन्मात्रस्य पृथक्प्रयोगार्हत्वम् । एतन् किञ्चिन्नमभिव्याहारावश्यकं वेतानुसारी दोषतादवस्थमित्यफाम् । वेत्तव्यमपि प्रयोगस्य तादृशां शास्त्रे च बहुशां दृष्टवान् । एतेनाभुवशाद्वापि निगत्या । तत्रन्तस्वातन्त्र्याह—प्रकृतीति । शब्दप्रत्ययसुवन्तस्येति । एव च कुम्भारादना-

मरला ।

अर्थवदित्यर्थ इति । स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हाथवत्पृथक्प्रत्ययस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हाथवत्पृथक्प्रत्ययस्य संसर्गवान् समुदायस्य वेत्तहि सनामस्यवेति निगमारात् । अतएव पूर्वमूत्रेऽप्यवदित्यस्य 'दश दार्ढमानि' इत्याद्यन्तर्गत्समुदायव्यावृत्तिस्तत्रैवमुक्तं भाष्ये । अन्यथा समाभ्यसङ्गकतनियमनेन तद्व्यावृत्तीवदमन्ति. एषेव । उत्तरावयवस्यापि स्वान्त्र्येण प्रयोगार्हाथवता ग्रहणेन 'पुत्रकाम्या' इत्यस्य न व्यावृत्तिः,

नोऽस्तु । न चाद्यपक्षे राजपुरुषावित्यादौ पुरुषावित्यादेः संज्ञा स्यादिति वाच्यम् , अर्थवत्त्वेनैव वारणात् । प्रत्ययार्थो हि विशिष्ट एवावेति, न तूत्तरपदार्थमात्रे चेत्तु पुरुषाप्रित्यस्यार्थवत्त्वं स्यात् । नियमफलमाह—तेनेत्यादि । नन्वेवमपि

शब्दरत्नम् ।

स्पष्टमेव केयटेनोक्तमिति बोद्धव्यम् । पुरुषावित्यादेरिति । तत्पूर्वभागस्य “उत्तरपदत्वे च—” इति निषेधनापदस्वान् , परस्य तत्प्रकृतिरुप्रत्ययत्वाभावादिति भावः । अर्थवत्त्वमन्वी ।

नन्वमिति भावः । नचैव कुम्भकाराद्युपपदसमाप्त्यापह, उपपदासन्निधानेनात्तरपदस्याप्रयोगादिति वाच्यम्, वेद-यासाद्ययवस्य “याम् इत्यस्य प्रयोगदर्शनेनारण्यकदण्डवत्स्वरूपयो-र्यस्यरूपयोःयथाया अनपायात् । ण्याम्प्रातिपदिसम्भवात् नु पूर्वमूत्रेण कृदन्तत्वेन वा । स्वोक्ता धर्मस्य सप्रमाणत्वमननायाह—भाष्ये ज्ञान । मरूपमूत्र इति पाम् धाचित् । अर्थवत्सूरभाष्ये एव मुयन्तानामिति प्रताकमुपादायेतच्चोपलक्षणमिन्त्यादिना भद्रसम्यग्द्वारकतिशब्देन तेन कथनान् । इदमेव—स्वानन्त्याणापि प्रयोगाहायवनामित्यत्र । पदाधयोर्विभागनापि प्रयोगे कृते सर्वातरसमगाकाङ्क्षा भद्रसमर्ग स द्वारभूतो यस्य विशिष्टार्थवत्त्वस्य तद्युक्तानामिति तद्व्याख्यार्थः

ननु मूलं पुरुषावित्याद मजाप्राप्तिरुद्भाविता, सा न सङ्गच्छते, समुदायस्य प्रत्ययान्तपर्युदासेन व्यापृति स्यादत आह—परस्योत् । औ इत्यस्यत्यथ । प्रत्ययान्तपर्युदासार्थकशब्दोऽपि प्रत्ययपदन यस्माद्विहितस्तदादरित्यस्योपस्थितिरस्येति भावः । अत एव भाष्ये पदाध्यादिमानोत्यादिवाक्यस्यानर्थक्यस्यायं वत्पदशब्दात्पूर्वत्वोक्तिः सङ्गच्छते । यत्तु परस्यत्यनेन नियमस्याद्यस्याप्रवृत्तिर्ध्वन्यत तस्मिन्नुत्तरन्तु प्रत्ययो नेत्यस्य निषेधोऽपि परस्य तत्प्रकृतिक प्रत्ययान्तत्वाभावादिति व्याख्यान, तन्तु स्वायमिद्वान्तविरुद्धम् । यत्र स्वाने पूर्वो भाग पदमित्यनेनैव नियमाप्रवृत्तिलाभात् । नच “उत्तरपदत्वे च” इति निषेधेन पुरुषत्वस्य पदत्व-ज्ञास्तीति वाच्यम्, उत्तरपदस्य कार्यत्वं एव तस्य निषेधस्य प्रवृत्त्यङ्गानारात् । कृदन्तत्व वाक्यस्य परिभाषयोपपादित, तच्च न सङ्गच्छते, यत्क्रियायुक्ता इति न्यायस्थल इव प्रत्यास

भावप्रकाशः ।

वधवत्सूत्रेण कृदन्तत्वाद्वा प्रातिपदिकत्वं नमानन्त्वात्स्वमित्तिद्वान्तस्य स्युष्वायमाणात्वात् । भाष्ये-इति । एतत्सूत्रमप्ये इत्यर्थः । मरूपमूत्र इत्यपाठः । इदमेवेति । स्वानन्त्याणापि प्रयोगार्थवत्त्वमित्ये-त्यर्थः, सुबन्तानामिति प्रन के—स्तच्चापलक्षण, ‘भेदसम्यग्द्वारकार्थवत्त्वयुक्तानाम्’ इति तेनोक्तौ । वाक्ये पदाधयोर्विभागनापि प्रयोगमनानरसमाकाङ्क्षा भेदसमगा, स द्वारभूतो यस्य विशिष्टार्थवत्त्वस्य तदयुक्ता नामान्तरार्थः । ममानेऽपि वाक्यायेनैव तेन विशिष्टार्थवत्त्वम् । न हि प्रवृत्तिप्रत्यययोर्विभाग परत्वेनि वचनादिनि तद्भावः । एतेन ‘अश्मू इत्यत्र नद्वित्निबन्धनापि सा न स्यादित्यपात्तम् । एव मरूपमूत्रभाष्ये कैवलादेश्चैव तत्पर्यम् । अत्र पदाङ्गसूत्रेण भाष्ये प्रत्ययग्रहण इति परिभाषया फलवधनावसरे ‘देवदत्तो गार्ग्य’ इति समुदायस्य वध-नत्वमप्रतिप्रातिपदिकत्वाभाव फलत्वेनोक्तः । मूलमेतु नियमेनैव तत्र तदप्राप्त्या भाष्यामङ्गिति स्पष्टैवेत्यलम् । पुरुषावितितीति । अत्र मान्या —उत्तरपदत्वे चेति प्रत्यय लक्षणनिषेधाभाष्ये ‘अ सर्वनामन्वाने यच्च’ इति पदत्वमात्रस्य निषेधाच्च जहल्यार्थाया वृत्तावानर्थक्याच्च दोषशमेति प्राहुः । तत्राचामनुरोधेन, उत्तरपदस्य कार्यत्वभावेन तदप्राप्ते, प्रत्याख्यानप्रकारस्यायुक्तत्वाच्च, प्रक्रियादिशया नद्वित्वात्तत्तरनाकाराच्च, समर्थसूत्रभाष्योत्तरात्वा पूर्वपदे एव जहल्यार्था नोक्तत्वाच्च इत्यङ्गीकाराच्च । एव च मूलम् “उत्तरन्तु प्रत्ययो न” इति यथाशु-निबन्धनाभिप्रायमात्या पुरुभूतप्रादा रवानरत्या भवाभिप्राय वा । नोऽपि हेतोः पदत्वयोग्यत्वनिषेध प्रवृत्तित्वाच्च निषेधो वा दुष्पर इति बोध्यम् । तद्वधनग्रहण—परस्यति । तथा चार्थवत्त्वमत्रशङ्कितुभूतात्ययान्तत्वमन्वीति भावः । कृद-

मूलकेनोपदर्शमित्यादौ वाक्यस्य सज्ञा दुर्बारा, कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणान्, इति चेत् ? मैत्रम्, समासग्रहणकृतनियमेन परत्वाद् वाधान् । एव

शब्दरत्नम् ।

स्वेनैवेति । उत्तरपदस्य कार्यत्वाभावेन तत्रिपेधाप्रवृत्तेश्चेत्यपि बोद्धव्यम् । वाक्यस्येति । कृदन्तत्वादिति भावः, तदाह—कृदिति । न वास्य भुजौ करणत्वेनोपदर्शनं प्रति न कारकत्वम् । मूलरूपोपदमे कर्मत्वेनाप्यन्वयो विभक्तिस्तु प्रधानानुरोधिकरणत्वकृता नृतीयैवेति त प्रत्यपि कारकत्वमित्याशयात् । परत्याद् वाधादिति । नियमस्यार्थता निषेधेऽपि तात्पर्येणार्थवत्प्रापवाद्-आस्य परत्वेन कृदन्तत्वप्रयुक्तस्यापि निषेधे तात्पर्या भेदेऽपि ।

स्या कारकस्यापि तद्वात्त्वर्थक्रियासम्बन्धिना एव ग्रहणेनास्य भुजिम्प्रत्येव कारकत्वादित्या शङ्कान्निवारयति—नन्वत्यादिना । समाधानं सूचयति—मूलमेति । अपिर्भुजिनापि सम्बन्ध इत्यन्ति । अन्वयः । शाब्द इति शेषः । प्रधानेति । तिङ्न्तार्थक्रियाया समुदायजन्यशाब्दबोधे विशेष्यतया भानादस्या प्राधान्यम् । प्रधानानुरोधेऽपि ।

प्रधानेतरयोश्च ऽन्वयस्य क्रिययो पृथक् ।

शक्तिर्गुणाध्या तत्र प्रधानमनुरध्यते ॥

इति न्यायान् । तत्रत्यपानि—उपदर्शमप्रतीत्यर्थः ।

ननु नियमशाब्दस्य निषेधमुत्पन्नं प्रवृत्तिरिति पक्षे निष्काङ्क्षेऽपि विधिमुत्पन्नं प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तिते पक्षे कथमिवाहोऽत आह—नियमस्येति । अर्थः—प्रयोजनतः । निषेधेऽपि तात्पर्यं “उभयप्राप्तां कर्मणि षष्ठ्या प्रतिषेधेऽकाङ्क्षिप्रयोगेऽप्रतिषेधः” इति वार्तिकं सङ्गच्छते । भावप्रकाशः ।

स्तत्त्वादिति । तथा च “मुपो धातु” इति ल्गापत्तिः । विरूपेण ममाप्यविधि स्वराथं श्लुक्तमव । वाक्येन देशप्रयोगेऽनुत्पन्नमात्रे चाहापिकारकप्रत्ययहेतुककार्याणां सुबादेशानां च साकल्यमितं भावः । अस्य-मूलरूपस्य । न कारकत्वमिति । तथाच तत्परिभाषाया प्रत्याप्तस्या कृत्प्रकृत्यर्थनिष्पन्नकारकत्वैव ग्रहणे नात्र तदप्राप्तिः । नृतीयान्तेन शाब्दान्वय एव यदि प्रत्ययसहितं करणे शब्दे वाक्ये नृतीयायामिति अर्थं तस्माद्बचनसामर्थ्याच्चापि कान्वयमादाय प्रत्ययममासाद्गुणपत्तावप्युत्तरीत्वा समूहस्यार्थवत्त्वाभावेऽप्येति मूलमयुक्तम् । एतेन तदानीत्पदस्य सुष्ठुक्ते इत्यादी बचनं साकल्यमित्याप्तमिति भावः । समासत-मूलकस्येति । अपिरुक्तमसुक्ताद्यत्र । अन्वय इति । शाब्दान्वय इत्यर्थः । यत्तु अर्था-वय इति मूलकृदादिमत्तम् । तत्र, गम-स्य कर्म इत्यनुभवमिति मन्त्रस्यमाध्यविरोधादिति भावः । नन्वेव परत्वं कर्मसंज्ञैव स्यात् । न च मशयोमिथोऽविरोधः । तथापि कायद्वारा तत्परत्वात् । ध्वनिश्चायमर्थं कृदिति चेत् सुष्ठु भाष्यैयदयोग्यं आह—विभक्तिश्चिन्तति । निश्चयक्रियाया प्राधान्येन प्रधानाप्रधानसंक्रियौ प्रधानानुरोधो न्याय्य इति न्यायेनेति भावः । कार्यद्वारा परत्वाश्रयणावश्यकत्वे तु एव त्वायाया युक्तत्वाच्चेत्यपि बाध्यम् । एवं चोपपत्तेश्चेत्युक्तत्वा समवपरिभाषोपस्थानेन सामर्थ्येणमुनादय इति भाष्यसिद्धान्तविरोधोऽपि न । एतेन त्वायायामिति सामर्थ्यात् ऽमुनादिवत्परिभाषाप्रवृत्तिः । आदिना दन्नेनेऽदृश सुष्ठुक्ते इत्याद परिग्रहः । अत्र शाब्दस्य कर्णत्वम् । वस्तुतः “उपदर्शमनुरोधेऽपि” इत्यादिप्राप्ताप्यात्ममार्गं नृतीयैवमिति मान्योक्तिः प्राचामनुनादौति सूचितम् । तद् ध्वनयत्वाह—इत्याशाब्दादिति । ननु तदुक्त्याशय इति भावः । ननु नियमशाब्दशाब्दा निषेधमुत्पन्नं प्रवृत्तिरिति पक्षे निष्काङ्क्षेऽपि मुख्यपक्षे विधिमुत्पन्नं प्रवृत्तावविरोधेनेदमयुक्तमव आह—नियमस्येति । तस्यार्थनसत्त्वापि तात्पर्येणार्थवत्प्रापवात्स्यास्य नियमस्य परत्वेन तस्यापि निषेधे तात्पर्यादिति योजनम् । तात्पर्यमुभयत्र हेतुः । अत्र एव “उभयप्राप्तां कर्मणि षष्ठ्या प्रतिषेधेऽकाङ्क्षिप्रयोगेऽप्रतिषेधः” इति वार्तिकशास्त्रकारस्य मङ्गल-उप- । नन्वेवमपि परत्वमयुक्तम्, इत्येवन्वावकाशयोर्धुपात्ममवस्थित्यर्थस्य परत्वत्वात्प्रापवृत्तत्वा यथा रामेभ्य-

च "कृतद्धित-" इति सूत्रे कृद्प्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठत एव निष्फलत्वादिति

शब्दरत्नम् ।

द्वितीय भावः । निषेधाना वञ्चवत्त्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । निष्फलत्वादिति । स्पष्ट चेदं भवतीति ।

इति भाव इति । परत्वादिति वदन्तो भाव इत्यर्थः । वस्तुतो निषेधे तान्पथ 'निषेधाश्च बलीयाम्' इति "कमेणिङ्" इति सूत्रपठितवातिकरीत्या बलवत्त्वमभवे परत्वादित्येतन्न युक्तमित्याशयेनाह-निषेधानामिति । इत्यपीति । अपिना विधिसुप्तेन प्रवृत्तिरिति पक्षे नियमस्य यत्र प्रवृत्तिस्तत्र सामान्यशास्त्रस्य तात्पर्यमङ्गोच त्रियत्र इत्यपि पक्षोऽस्तीति प्रकृते वा यस्मान्पथचिन्तयाऽर्थवत्पदस्यार्थवत्पदममृहान्यपरत्ववत्कृद्प्रहणार्थवत्पदममृहान्यकृदन्तपरत्वमित्यपि सम्भवतीति निषेधस्य यत्फलन्तम्यार्थतो लाभन्तथाच न प्रकृतेऽतिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । स्वोक्तार्थं सिद्धान्तसम्मतं प्रैति ध्वनयितुमाह-तत्र इति । तत्र हि-"गतिकारकोपदानाद् कृद्धिः सह समासवचनम्प्राक् सुबुत्पत्तः" इति परिभाषाया प्रयोजनमप्रथमतः 'माकृत्विन्म्' 'ध्यावक्रोशी' इत्येतदभिहितम् । अत्राद्ये अभिविधो भाव इत्युग' इतीनुगप्रत्यये "अणितुग" इत्यणप्रत्ययस्य सुपश्च प्रसङ्गे अणप्रत्ययस्य स्वार्थिप्रत्ययेन सुबुत्पत्ते प्रागन्तरङ्गत्वादुत्पत्तिर्भवति यदि तदा कृद्धित्त्वस्यैवाडिवृद्धिः स्यात् । सुबुत्पत्ते प्राक् समामे तु अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं समाम् । अणप्रत्ययस्त्विनुगन्तव्यमाङ्गत्वाद्दहिरङ्ग इति विशिष्टाऽणप्रत्ययः । यदि समामे सुबुत्पत्तेरपक्षा तदा सुबुत्पत्ते प्राक् समासाप्राप्त्या सुपश्च प्राक् पूर्वोत्करीत्या ऽणप्रत्यय रूपासिद्धिः स्फुटैव । द्वितीय तु "कमञ्चतिहारे णच् च्रियाम्" इति णचि समासो-
भावप्रकाशः ।

यादावेत्वदीधयो प्राप्तयो परत्वात्परमम अह-निषेधानामिति । अत्र च 'निषेधाश्च बलीयाम्' इति "कमेणिङ्" इति सूत्रभाष्येण परिभाषायाऽनुवाद इति उच्यते । परं तु सा परिभाषा शाब्दनिषेधविषयिण्येव । अत्र च परमवागित्यत्र 'अ-बनामन्व न-इति निषेधे प्राप्नोति । अस्तु स्वादी पदमित्यस्य । सुवन्त पदमिति तु नविध्यति । अति प्रत्यये ध्वन् । नद्यत्र साऽस्ति । अस्ति तत्र प्रत्ययलक्षणैर्न-परतेति निषेधाश्च बलीयाम् इति निषेधः प्रकृतः । नाप्रतिषेधात् । किं तर्हि पशुदासोऽय सर्वनामस्थानेऽव्यापारः । यदि केनचित्प्राप्नोति तेन जावभ्यति' इति नृगमैति सूत्रभाष्ये ननु च्छन्ते । अन्यथा पशुदासोऽप्यधना निषेधमत्त्वेन तदङ्गत्वं स्पष्टैव ध्वनितश्चायमथ 'तु-ननुमुत्' इति सूत्रभाष्यकैव टयोःरियाहु । वस्तुतस्तु सिद्धे कार्ये धनविशिष्टान्तर्येन सामान्यशास्त्रस्य मङ्गोच । यथात्पूर्वस्यैवत्वेन सन्निहितान्निहिःशान्त्रमङ्गोचोत्पूर्वान्परत्ववत्त्वं । एवमत्र सामान्यशास्त्रानियमन वाच्यमन्मायचिन्तयाऽर्थवत्त्वं तस्यावत्पदममृहा वपरत्र कृद्प्रहणं कृदन्तान्प्रहणमृहान्यपरत्वं । एव मङ्गोचे चान्यत्र नदभावस्याप्यधत् निषेधाऽप्यसिद्धत्वादाय नियमशास्त्रेषु प्रतिषेधवत् व्यवहार इत्याशयेनाह-
निषेधानामिति । येन वाक्यस्य मूलकनोपदेशमिति गार्होद्देश्येऽद्वैतयतानाहान्त्वाद्बोधोपपत्तिरिति वदन् । तस्य सिद्धान्ता ध्वनयितुमाह-स्पष्टमिति । प्रकाशयन्त्यानुवाद-तूतगा निराच-
सरत्वा ।

निषेधानामिति । ननु नियमशास्त्राणां निषेधमुत्वेन प्रवृत्ति विधिसुप्तेन वेति मनदवम् । तथा च्छन्ते उत्तरात्या निर्वाहेऽपि विधिसुप्तेन प्रवृत्तिरिति पक्षे कथं मिवाह इति च ? उच्यते, तत्र पक्षे निषेधात्परत्वाद्योर्द्वयतावच्छेदकत्वाप्य नियमशास्त्रयोर्द्वयतावच्छेदकत्वाप्य न दृश्यते नदवच्छिन्नानिरीकृतत्वेन नियमशास्त्रयोर्द्वयतावच्छेदकत्वच्छेदने मकोन इति सिद्धान्तान् स्वान्तयेण प्रयोगाहर्थात्पूर्ववत्त्ववत्त्वान् येणप्रयोगाहर्थात्पूर्ववत्त्ववत्त्वमनुशास्यतिरित्यर्थवत्-छन्दस्वरूप प्रातिपदस्य मङ्गकमिति पूर्वसूत्रस्यार्थः । तादृशमङ्गकविनाथशोधार्थवत्त्वं कृद्प्रहणं कृतद्धितसूत्र-तुवन्ते । तथाच स्वान्तयेणैतदिति-अथकस्ममुदायानि रिकन यदर्थवत्कृदन्त मङ्गितान् वा तद्वानिपरिकमङ्गकमिति कृद्प्रहणं मूलकनोपदेशम्' इत्यस्य नदृशममुदायरूपतया न दोषः ।

तत्त्वम् । यत्तु वदन्ति—समासग्रहणं न सियमार्थं किन्तु विध्यर्थमेव । अथे-
वत्त्वं हि वृत्तिमत्त्वम् । वृत्तिश्च द्विधा—शक्तिर्लक्षणा च । न च सा समासेऽ-
स्तीति । अत्रेदं वक्तव्यम् । सिद्धान्ते तावदेकार्थीभावाभ्युपगमाद् वृत्तिर्नास्तीति
बाधितमेव । सीमांसकमतेऽपि लक्षणाऽस्त्येव । यदाहुः—

सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति च स्थितम् ॥ इति ।

अथ नैयायिकरीत्योच्येत ? तदपि न, बहुपदव इत्याद्यसिद्धेः । तद्विग्रहणं
तद्विशिष्टपरमिति चेत् ? न, पचतकीत्यादावितिन्याते । किं चैवं कृद्ग्रहणपरिभाषया

शब्दरत्नम् ।

“पुंवोमान्—” इति सूत्रे भाष्यकैप्रत्यये । न च सा समासे इति । नापि वाक्ये इति
बोध्यम् । एकार्थीभावेति । एकोपस्थितिनिवामिका समुदायशक्तिरेवात्रैकार्थीभाव
इति भावः । एवं समासे वृत्तिः सिद्धा । वाक्येऽपि शक्तिरस्ति, विशेषणविशेष्यभा
वाशे तत्रैव तत्त्वसुश्रमाप्यादावुक्तत्वात् । लक्षणेति । वृत्तौ वाक्ये चेति भावः ।
असिद्धेरिति । । समासे इव तद्विग्रहेऽपि शक्तिर्लक्षणयोःभावादिति भावः । पचतकी-
त्यादाविति । न च पूर्ववर्तित्वोत्तवर्तित्वाभ्यामेव वैशिष्ट्यं निवेशनीयम् ; विनिगम

भरती ।

त्तरं “णञ् स्त्रियामञ्” इति त्रिसिद्धादिति रूपमिद्वि । अन्वयाऽप्यपि पूर्ववदसिद्धिः स्या-
त् । तत्र सत्यामन्वेनभ्याम्परिभाषाया प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाऽवयवज्ञादुत्पत्तिः प्राप्नोतीत्या
शङ्कायाः ‘कृद्ग्रहणे गतिकारकप्रसूत्यापि ग्रहणम्’ इति परिभाषया निराकरणे कृत्वे गतिकारको-
पपदानामिति परिभाषाया ‘सांकृष्टितम्’ इत्यादिप्रयोजनमर्थं न स्यादकृतं एव समासे कृद्ग्रहणे
परिभाषया सद्भावात्तद्विग्रहोत्पत्तिरित्याशयेन—“नैवदस्य परिभाषाया प्रयोजनमभवति, एत
यैव सिद्धम्” इति भाष्यकृतोक्तम् । अस्या गतिकारकोपपदानामिति परिभाषाया । एतथा-
कृद्ग्रहणपरिभाषया । ततो “न सिध्यति, किङ्कानमप्रातिपदिकत्वात्” इत्याशङ्क्य कृदन्त-
त्वात्प्रातिपदिकसज्ञा भविष्यतीति समाधाने परेण कृते सति, कृद्ग्रहणपरिभाषा प्रातिपदिकस्य
ज्ञायां नोपतिष्ठत्, “भूक्तेनोपशम्भुक्ते” इति वाक्येऽपि लुक् प्रसज्येतेत्युक्तम् । तत्रा-
प्रातिपदिकत्वादिनि प्रतीकमुपादाय “प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति परिभाषासत्त्वात् कृदन्तत्वात्सा,
अर्थवत्सूत्रेणापि न समासग्रहणकृतनियमेन सघातस्य प्रातिपदिकस्य ज्ञानिवेधात्” इति कैयटेनो-
क्तम् । लुगिति । समासग्रहणकृतनियमेन कृदन्तत्वप्रयुक्तसंज्ञाया अपि बाधोऽशक्यं वाच्यं,
एवञ्च फलाभावान्नन्तत्परिभाषोपस्थितिस्तत्रेति भावः । अत्र समासग्रहणकृतनियमेन बाधप्रत्य
प्रकारस्तुपपादिन एव । एतेन प्रघट्टकेन स्वोक्तार्थं निहन्तमस्मत् इति स्पष्टमेव ।

अत्र सूत्रे—यत्त्वित्यादिना नैयायिकमतानुवादे न्यूनतापरिहारायाह—नापि वाक्ये इति ।
वृत्तिः सिद्धा—शक्तिरूपा वृत्तिः सिद्धा । न्यूनतापरिहारे—शक्त्येऽपीति । अत एवाह—इती
वाक्ये नेतीति । समान इवेति । तर्जित्येत्यादिः । तद्विग्रहेऽपि—तद्विग्रहविशिष्टेऽपि । सूत्रेऽनियया
सेरिति । तस्यापि तद्विग्रहविशिष्टत्वात्प्रातिपदिकस्य ज्ञाया “पचत्तेरित्यर्थः । इष्टापत्तिस्तु कर्तुं
मशक्या पचतकि भवतीत्यादौ “तिङ्ङितिङ्” इति निशानापत्तेरित्यभिमानः । प्रातिपदिक-
संज्ञायाम्किङ्स्वरापत्तिरिति तु न चित् मप्रकृतेर्ग्रहणेनान्नोदात्तत्वम्येष्टत्वात् । तद्विग्रहविशि-
भावप्रकाशः ।

नापीति । अत्र एवाह—वृत्तौ वाक्ये चेति । कारिकाया वाक्यशब्दः समानामस्तपदसमूहपर इति
भावः । समास इवेति । तद्विग्रहेत्यादिः । तद्विग्रहेऽपि—तद्विग्रहविशिष्टेऽपि । अत्र एव तद्विग्रहेऽपीति नोक्तम् ।
विषये बाधकं तूक्तमेव पचतकीतीति । इष्टापत्तिस्तु न, पचतकि भवतीत्यादौ “ तिङ्ङितिङ्” इति निवा

मूलक्रेनोपदेशमित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेत्यास्तां तावन् । चकाराऽनुक्तस-
मुच्चयार्थं । तेन “निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या” इति
गतार्थम् । येषां द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तदर्थमिदम् । अवद्यति । अनुकरणेषु तु
अनुकार्येण सहाभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावादेव न प्रातिपदिकत्वम् ।

शब्दरत्नम् ।

नाविरहेण मध्यवर्तित्वस्यापि ग्रहणापत्तेरिच्छाशयात् । किञ्च बहुपत्रस्तिष्ठतीति दाक्ष्यस्या
पि संज्ञापत्तिः । एवं-समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाभावे । न चार्थवत्त्वाभावाद्धारणं, न्यायने
उत्तरसूत्रं तदसम्बन्धात् । ‘तृतीयाप्रभृतीनि—’ इति तु स्वरं विशेषार्थम् । अभेदविव-
भर्या ।

अत्र-अन्यतरमन्वन्त तद्धितविशिष्टप्रकृतियदितममुदायत्वम् । मध्यवर्तित्वम्—स्वनि
ष्टावयपत्वनिरूपितावयवित्वम् । एवञ्चोक्तानिव्याप्तिर्दृश्यते । नन्वत्र लभ्यानुराध एव विनि
गमकोऽस्त्वित्यत आह—निजिति । मज्ञापत्तिरिति । तथाच सुञ्जुक्त म्यात् ।

ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यथा भवन्मन प्रकृत्यादिप्रत्ययान्तस्य ग्रहणं भवति तथा
मथा प्रत्ययादिप्रत्ययान्तस्यापि ग्रहणमिति कल्प्यत इति न भवत्कादाप इत्यत आह
मू—किञ्चवमिति । अत्र यद्वमिति, तद्विशिष्टपरमिति नदित्यर्थकमिति भ्रमवारणायाह-
ममानग्रहणमिति । अथवत्त्वाभावादिति । तन्नत्र विशिष्टे शक्तिश्रमयारभावादिमिति भावः । उत्तर-
मत्र—“कृन्द्धित” इति सूत्रं, कृन्तादि—वपि तन्नय वृत्त्यमत्त्वादिति भावः । ननु यदि
मूलक्रेनोपदेशमिति वाक्येऽपि प्रातिपदिकसंज्ञाया सुञ्जुक्तं तर्हि “तृतीयाप्रभृतीनि” इति
समाससंज्ञाविवानङ्गिमर्थमत आह—नृत्वायेति । स्वरं विशेषार्थमिति । उदात्तादिस्वरक्तो यो
विशेषस्तदर्थम् । एव स्वरोऽचि यो विाप दपि उपदेशमित्यादौ “न समाने” इत्यतत्प्र-
तिष्ठता यो विशेषस्तदर्थमित्यप्यथ । यत्र तु ‘ज्ञापकसिद्धं सर्वत्र’ इति परिभाषामाश्रित्य
कृद्ग्रहणपरिभाषाया अनित्यत्वादिष्टसिद्धिरित्युच्यते, तदा कदा इति बोध्यम् । ननु विर-
द्धधर्मवत्त्वादानुकायानुसरणयोरेभेद कथमत आह—माहृदयमूलज्ञान । वृत्त्याऽनुपस्थितस्य तर्हि
भावप्रकाशः ।

तादापत्तिरिति भावः । ग्रहणापत्तेरिति । तथा च तेनापि वैशिष्ट्यग्रहणानानव्याप्तिर्दृष्टव्यमिति भावः । ननु
लभ्यानुराध एव विनिगमकमत आह—किञ्चेति । तस्य तत्त्वत्वान् । न हि प्रत्ययान्तत्वानिषद्धारणान
“प्रत्ययग्रहणे” इतिवदत्र निञ्जित्तादृशं वचनमस्तानि भावः । एतेन बहुचपूव इत्येव सूयनामित्यपास्तम्
द्विवाचसग्रहणपत्तदच गौरवाच्च । ननु प्रत्ययग्रहण इत्यस्य प्रकृत्यादिप्रत्ययान्तस्य ग्रहणमित्यववत्प्रत्य
यादिप्रकृत्यान्तस्य ग्रहणमित्यववत्प्रत्ययकारेण न वाक्ये संज्ञापत्तिः, उत्तरत्या न पचनतीत्यादावति-
सिने वा बहुपत्र इत्याधानादिरन आह मूल—किञ्चेति । एवमित्यस्य तद्धितग्रहणस्य तद्विशि
ष्टपरमि इत्यर्थकस्य एतदर्थ—समासेति । अन्वयव्यतिरिक्तं भावः । उत्तरेति ।
अथवत्त्वापक्षयोत्तरस्य इत्यर्थः । तन्मने पानक इत्यादावपि वृत्तरजनीकारेण तथात्वाभावात् । तत्र-
निव्याप्तानामाव तन्वन्व त्वव्याप्ति पात्रादौ । निष्ठायां वारिणाध्वेन नामर्थं नेति भावः । स्वर
विशेषार्थमिति । उदात्तादिस्वरनिमित्तको यो विशेषस्तदर्थं स्वरोऽचि परतो यो विशेषः प्रकृतिभ-
वत्त्वार्थं चेत्तर्था । अभेदेति । यत् अनुसरण श्रोत्रगृह त मत्त्वाभेदेनैवानुसार्थं सुत्वात्तद्वशादन्यत्र
तयोपि येन बोधयतास्यर्थं इति । तत्र, वास्तवाभेदस्य ब्रह्मातिरिक्तने वनाप्यमत्त्वेन ब्रह्मापि दुवच
त्वात् । अत्र एव सामग्राभेदाद् भेदस्यैव युक्तत्वनामेदपक्षो वाचनिक एवत्परं इति सा योक्तिः सग-
-नेः

सरला ।

संज्ञापत्तिरिति । वस्तुतस्तु स्वादित्व-स्वनिष्ठविधेयानिह-पनोद्देश्यत्वात्प्रत्ययान्तत्वम् एतदुभयवत्त्वम्
स्वान्तत्व-स्वनिष्ठविधेयानिरूपितोद्देश्यताप्रवादित्वम् एतदुभयवत्त्वम्, एतदन्यतरमन्वन्त तद्धितवि

‘भू’ सत्तायाम् इति यथा । भेदविषयज्ञायां तु संज्ञा म्यादेव । “भुवो वृक्-” इति यथा ।

शब्दरत्नम् ।

ज्ञायामिति । सादृश्यमूलाभेदविवक्षायामित्यर्थः । अनुकरण च स्वमाह्वये नानुकार्यमुपस्थापयति, तथोपस्थितस्य शब्देऽन्वयप्रतियोगित्वं व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । एवं च वृत्त्याऽर्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभाव इति भावः । अत एव “भू सत्तायाम्” इत्यादिनिर्देशा मङ्गच्छन्ते । तदाह—भू इति । अपदे न प्रयुज्जोतेत्यस्यापरिनिष्ठितमित्यर्थः । अस्य चास्मादेव लिङ्गात्परिनिष्ठितत्वम् । भेदविषयज्ञायामिति । अर्थवच्छब्दोऽपि वृत्तिविषय एवेतत्पत्रे इति भावः । अथ पक्षो “मतौ छ मुक्त-” इति सूत्रे भाष्ये । अनयोश्च लभ्यानुसंधाद् व्यवस्येति दिक् ।

भेदी ।

शब्दबोधविषयत्वद्वयमत आह—नथापि । शब्देऽवयवप्रतियोगित्वम्—शब्दविषयसमंग-प्रतियोगित्वम् । व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्—कार्यकारणभावे वैचित्र्यात् । अनुकार्यविषयकशब्दबुद्धित्वावच्छिन्नमप्रत्यनुकरणजन्यार्थोपस्थितित्वेन कारणताया म्वांसारान् । पक्ष—उत्तरोत्या निर्वोदौ च । अत एव—उत्तरोत्याऽनुकरणस्य प्रातिपदिकत्वाभावादेव । एवञ्च भू सत्तायामित्यादिनिर्देश एवाभेदविवक्षाज्ञापक इति भावः । ननु “अनुकरणञ्चानितिपरम्” इति गतिमज्ञायान्निपातत्वाद्बुद्धयसंज्ञायां लुक् रूपमिद्विरिति चेन्न, वृत्तौ योग एव तत्प्रवृत्तेरङ्गीकारान् । नन्वपदस्य कथमप्रयोगोऽत आह—अपरमिति । एकपक्षे इति । भेदविवक्षापक्ष इत्यर्थः । यथाऽर्थो वृत्तिविषयस्तथा शब्दोऽर्थोऽप्यर्थः । अनुकरणद्विविधम्—व्ययशब्दसमानानुपूर्वीकम्, अव्ययशब्दमदृश च । एतदुभयसाधारणन्तत्त्वं स्वसादृशशब्दमात्रतात्पर्यको-च्चारणविषयत्वम् । व्ययशब्दानुकरणस्येऽनुकार्यस्योपस्थितस्यार्थोपस्थापकतास्ति । अव्ययानुकरणाभूत्पस्थितस्य सा नास्तीति विशेषः । एवञ्चार्थविशिष्टशब्दमात्रतात्पर्यकत्व ध्वनितात्पर्यकत्वे अनुकरणयोरनुकार्ये त्त्वयधर्माभावा इति विरुद्धधर्माभ्यामनुकरणमनुकार्याङ्गिन्नमिति भेदविवक्षाबोजम् । एवञ्चोभाभ्यां शब्दबोधो वृत्त्या भवतीति वृत्त्याऽर्थवत्त्वमन्त्ययेति भवत्येव प्रातिपदिकमज्ञा । “भुवो वृक्” इति निर्देशस्त्वत्र शापः ।

भावप्रकाशः ।

त आह—सादृश्येति । चत्त्वर्थे । तथोपस्थितस्येति । स्वसादृश्यमन्वयनोपरिधानानुकार्यशब्दस्य सादृश्यबोधविषयत्वमित्यर्थः । ननु ममज्ञायादिनोपरिधयाकाशादेस्तत्त्वारणाय वृत्त्युपरिधयस्यैव तत्त्वमत आह—व्युत्पत्तीति । अनुकरणादन्वय तया नियमोऽत्र तु भिन्न एव कार्यकारणभाव इति भावः । एवं चति । उत्तरोत्या निर्वोदौ चेत्यर्थः । सहाभूत् तादृशमर्थवत्त्व निविष्टमिति भावः । भूमत्तायामिति । ननु भेदपक्षेऽप्यनुकरणमिति गन्तव्ये निपत्तव्ये चाव्ययत्वे रूपमिद्विरिति चेत् १ न, “भुवो वृक्” इत्यादावपि तथात्वात्पत्तेः, सतितामिच्छाहारेदोषप्रो-वाहजन्धोमेधत्तत्रपृष्टारिहत्वाकंति भावः अत्र—आर्त्ताति । तेन नवेनात्यादिसम्यह । तथा च मूलमुपलक्षणमिति भावः । परिनिष्ठितत्वमिति । तादृशावत्त्वाभावेनात्र वृत्तित्वविषयबुद्धेः प्रणवच्छेदवानाक्रान्ततादिनि भावः । अर्थवदिति । यथाऽर्थो वृत्तिविषय एव शब्दोऽर्थोऽप्यर्थः । द्विमिति । तदर्थस्तु स्वमदृशशब्दमात्रतात्पर्यकोच्चारणविषयत्वमनुकरणत्वम् । तच्च सादृश्येन वृत्त्या वा । तत्र शब्दोऽपि परिनिर्वोदन्यवरूप । अत एव पदद्विवाहेत्यत्र पदच्छेदानुकरण ध्वनेर्वेति ईत् । ध्वनिमात्रानुकरण वर्णाच्चारण एतानुपद्विकम् । अत एवाव्ययानुकरणस्येत्यादि मङ्गच्छन् इति ।

सरला ।

सादृश प्रातिपदिकमदिक नवन ति नकार्यत्वाकारेण बहुपदव इत्यस्य पूर्वमन्वयमन्वयताप्रातिपदिकसङ्गा मिद्विरिति बहुपदवन्निष्ठमिति इति वाक्यस्य अन्त्यनरमन्वयेन तद्वैशिष्ट्यमात्रात् नदापत्तिरिति न कोऽपि दोष इत्यवधेयम् ।

लिङ्गविशिष्टस्येति । लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः । परिभाषायाः प्रयोजनन्तु-अयस्कृम्भी "अतः कृकमि-"इति सत्वम् । तद्धि कंसादिपुत्ररपदेषु विधीयते । किं च , कुमारीमाचष्टे कुमारयति । "णाविष्टवत्" इति टिलोपः ।

शब्दरत्नम् ।

विशिष्टस्यापीत्यर्थ इति । प्रातिपदिकत्वतद्वाप्यधमांशा लिङ्गप्रत्ययविशिष्टे अतिदेशादिति भावः । स्पष्टं चेद् "बहुव्रीहेरुभस"-इत्यत्र भाष्ये । इयं च प्रातिपदिक सामान्यग्रहणे तद्विशेषग्रहणे च, तद् ध्वनयन्नाह-अयस्कृम्भीति । किंचेत्यादि च । उत्तरपदेऽपि । अत्र च इत्यन्तमुत्तरपदमिति भावः । टिलोप इति । इदमुपलक्षणं पुंवत्वस्य णिचञ्च । सामान्यग्रहणेऽपि प्रवृत्तेरेवानया परिभाषया इजाव्ग्रहणवैयर्थ्यं भाष्ये भवति ।

'प्रातिपदिकग्रहणे' इति परिभाषाया लिङ्गविशिष्टस्यापीत्यस्य लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः, तत्र तद्विशिष्टस्य ग्रहणे मानमाह-प्रातिपदिकत्वेत्यादिना । स्पष्टमिति । तत्र हि- 'कुण्डोचना' इत्यत्र नद्यन्ताद्बहुव्रीहेरित्यर्थो "नयूतश्च" इति सूत्रस्यार्थाभिप्रायेण क्वापादितः । यदि नद्यन्ते बहुव्रीहेरित्यस्य प्रातिपदिकत्वव्याप्यस्यानिदेशः परिभाषया क्रियते, तदा तदापाठनमद्गतिरिति नद्यन्तप्रकृतिकमुबन्तात्तत्पदाद्बहुव्रीहेरित्यथन परिहार इति त्वन्यत् । ननु 'अयस्कृम्भी' इत्यत्र प्रकृतिभागमाशयः 'अतः कृकमि' इत्यस्य प्रवृत्तिर्भविष्यतीति न परिभाषापयोगोऽत आह मू-तद्वाति । उत्तरपदस्येत्यस्य एताभ्यन्तु "नित्यसमाते" इति सूत्रात्ममाम इत्यस्यानुत्तरपदस्येत्यस्य वाऽनुवृत्त्या विमर्शान्तस्य पूर्वपदत्वलाभे उत्तरपदस्याभेदेण प्रत्यासत्त्या क्मादिरूपन्तत् गृह्यत इति परिभाषाया उक्तार्थं कत्वमात्रशयकमिति भावः । एतादृशार्थस्याकारं विना न'अयस्कृम्भी' इत्यत्र "अतः" इति सूत्रस्य प्रवृत्तिरित्येतदुपपादयति-अत्र चति । पुंवत्त्वावस्य टिलोपवाधकत्वाभिप्रायेणाह-रश्मिति । ननु प्रकृते कुमारीशब्द औपधिजातिवाची इति भाषितपुस्कत्वाभावात्त पुंवत्त्वावस्य प्राप्तिरत आह-णिचञ्चेति । पुंवत्त्वोपलक्षणत्वावश्यकत्वेन वयोविगपविशिष्टवाचकत्वेऽपि तस्य प्रकृते भावप्रकाशः ।

ननु लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणेऽपि प्रत्यासत्त्वेनाप्रापित इव समवाय आह-मूल प्रत्ययति । तदप्याचष्टे प्रातीति । स्पष्टमिति । तत्र हि 'कुण्डोचना' इत्यत्र "नयूतश्च" इति क्वापादिनो नद्यन्तबहुव्रीहेरित्यथानुबन्धनस्याबहुव्रीहेरित्वात्तदमकृति नद्यन्तानां य समास इत्यर्थेन परिहृतः । नद्यन्तप्रकृतिकमुबन्तोत्तरपदक समास इति तदर्थः । आहोति । व्युक्तमेवाहत्यर्थः । ननु ङाप प्राग्भाषामादायैवष्टमिदिरत आह-उत्तरपदेऽपि सीति । ममाम शयस्यानुत्तरपदस्येत्यस्य वाऽनुवृत्त्या विमर्शान्तस्य पूर्वपदत्वबोधनेनोत्तरपदस्याभेदेण प्रत्यासत्त्या क्मादिरूपत्वेवात्तरपदस्य ग्रहणादिति भावः । तत्कथितमाह-अत्रचेति । पुंवत्वस्य बाधकत्वादाह-इदमिति । ननु नाय कुमारीशब्दो वयोयुक्तत्वावाचीति-तु औपधिजातिवाची नित्यत्वाल्लिङ्ग इति न पुंवत्वमेव अह-णिचञ्चेति । तथा चोपलक्षणत्वावश्यकत्वं वयोवाचकत्वेऽपि न बाधकम् । एतेन 'पुंवत्वमुक्तरीत्या न, णिच तु नत्सरोनात्यनेन । तदिति हि द्विनायान्तोपलक्षणम्' इति मा-यात्तिर्हृदत्तानुरोधेनेन अनितम् । तदित्यनेन कर्मसमर्पक प्रातिपदिकमुच्यते पूर्वस्यैवाय प्रपञ्च इति सिद्धान्तात् । चेत्तत्र नोऽपि सरला ।

प्रत्ययविशिष्टे इति । वैशिष्ट्यं च स्वघटितत्वं, स्वनिष्ठविधेयानिरूपिणे इत्यतः अयथावत्त्वम्, स्वविशिष्टघटितत्वम्, घटितव्यमन्वन्धेन । स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वेनरत्वं, स्वनिष्ठविधेयानिरूपिणे इत्यना अयेतत्त्वम् एतदुभयसम्बन्धेन । द्वितीयमन्वन्धनिवेशेन दृष्ट ई । दृष्ट्वा इत्यजाऽनया परिभाषया न दृष्टवृत्तिमात्रपदित्वमात्रोप्य दक् प्रत्ययः । तुनायमन्वन्धेनाधिक्यावृत्तिरिति बोधम् ।

एवं यामिनयन्त्यहानि इत्यत्र आचारे क्विपि फलम् । ह्याब्भ्यां प्रागिति । तेन

शब्दरत्नम् ।

शङ्कितम् । न च 'दृष्टा माला' 'दृष्टा गौरी' इति समुदायस्यानुपपत्तौ प्रत्यये तदादिनि-
चयनाभावात् ह्यावन्तत्वेन तत् । सुबुत्पत्यर्थं तदस्तु । लिङ्गविशेषपरिभाषया तु नात्र सिद्धिः
ह्यावन्तत्वेन ह्या माल इत्यादेः समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन तदतिदेशाप्रवृत्तेः ।
एव चाम् दृष्टा माला देवदत्तेत्यादावैकपदान्तरितत्वेनैकान्तरतापत्तिरिति वाच्यम् । एत-
द्भाष्यप्रामाण्येन प्रातिपदिकसाहचर्येण च पृथगर्थोपस्थापकविभक्तयन्तानवयवकड्याव-
न्तस्यैव ग्रहणेनादोषात् । प्रत्येकमपि पदत्वमन्तैकान्तरत्वाभावाच्च । उत्तरसङ्ख्यायाः
पूर्वसंख्यावाचकत्वात् । नियमार्थं तु न, त्पूडन्ते दोषापत्तेः । कुत्साद्यर्थकस्वाधिकानां
भेदो ।

नानुपपत्तिः । परिभाषायां ज्ञापकस्य "कुमारः धमणादिभिः" इति निर्देशस्य विशेषविषय-
त्वाद्विशेषग्रहणं प्रेति भ्रमवारणायाऽऽह—सामान्येति । मूले 'इत्येवमिद्धे' इति यत्तदपङ्गतमि-
त्यभिप्रायिनामाशङ्कं निराचष्टे—नचेत्यादिना । तदस्तु—इत्वाग्रहणमस्तु ।

नन्वस्तु, दृष्टा मालेति समुदायात्सुस्तथापि ह्यल्ल्यादिलोपेन सिद्धमत आह—एवञ्चेति ।
समुदायात्सुबुत्पत्या एत्पदत्वे चेत्यर्थः । एकांतरतापत्तिः—“आम एवान्तरम्” इति सूत्रेणै-
कपदान्तरितत्वप्रयुक्तस्य निघातनिषेधस्यापत्तिः । एतद्भाष्येति । इत्वाग्रहणस्योक्तद्वियमार्थत्व-
प्रतिपादनपरभाष्येत्यर्थः । पृथगिति । पृथगर्थोपस्थापको विभक्तान्तोऽनवयवो यस्य समुदायस्य
तस्य ग्रहणमित्यर्थः । समासघटस्य चित्रगवीरयादिसमुदायस्यस्य व्यावृत्तये आह—पृथगिति ।
अजेत्यादिसंग्रहाय—विभक्तयन्तेति । पूर्वोक्तं यद् “आम” इत्यस्य प्रवृत्तिरूपमफलन्तद्विधयति-
प्रत्येकमपीति । बाधकत्वादिति । गौरी मुख्या वा उत्तरसंख्या पूर्वसंख्याया वाधिकेति “अहउण्”
सूत्राद्यभाष्यसिद्धान्तादिति भावः । नचैवम् ‘आमतिस्फुरपुर’ इत्यत्र तस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न
स्यादिति वाच्यम्, एवान्तरमिति पदे स्वरितत्वमल्पवेनाधिकं कार्यमिति “स्वरितेनाधि-
कारः” इति सूत्रार्थात्प्रवृत्तेरपदेन समासात्मकैकपदस्यापि ग्रहणमित्यर्थेनादोषात् । ननु प्रवृ-
त्तमूत्रस्य ह्याव्यग्रहणं स्त्रीप्रत्ययान्ताच्चंच्च इत्वाग्रहणं प्रेति नियमार्थमस्त्वित्वाशङ्कं निराचष्टे
भावप्रकाशः ।

बोध्यः । ज्ञापकस्य विशेषोपेक्षत्वाद्विशेषग्रहणे एव प्रवृत्तिरिति प्रकाशरत्नाकरादिग्रन्थानुसारेण सूत्रवत्त्वाह-
सामान्येति । एतदर्थमेव पूर्वं सामान्यग्रहणे श्युक्तम् । शङ्कितमिति । एतस्या च मत्वा नाभो हनाव्प-
हणेनेत्यनेनेति भावः । परममूलोपरि शङ्कत नचेति । तत्—समुदायात् । सुबुत्पत्यर्थमिति । नच वाक्यात्
सुबुत्पत्तौ समासप्रत्ययवाचकत्वात्, अस्त्रीप्रत्ययान्तवाक्यस्य तत्त्वमम्भवान् । किंच तेन मत्वाव्यावृत्तावपि
..... बोद्धमत्ता
..... यार्त्तदापत्तेः

सुवचत्वादिति भावः । तत्—ह्याव्यग्रहणम् । आदिना दृष्टापरि इत्यस्य पारग्रहः । फलाभाव निराचष्टे-
एवञ्चेति । सुबुत्पत्या एवपदत्वे चेत्यर्थः, “आम एवान्तरम्” इत्यनेनेति भावः । एतद्भाष्येति । प्रवृत्त-
मूत्रस्यनटैयध्वंशङ्कपरोक्तमार्थेत्यर्थः । सूत्रं एव तथा न लभ्यते इति भाष्यप्रामाण्याश्रयणमफलमिवा-
शयेनाह—प्रतीति । पृथगर्थोपस्थापकः विभक्तान्तानवयवो यस्य समूहस्य तस्य ह्यावन्तरत्येत्यर्थः ।
चित्रगवीरयादिसंग्रहाय पृथगर्थोपस्थापकेति । अजेत्यादिसंग्रहाय विभक्तयन्तेति । तथा च स्त्रीप्रत्यये चेति
परिभाषा ऽत्र न प्रवृत्तते फलाभावादिति भावः । फल विधयति—प्रत्येकमिति । बाधकत्वादिति ।

सरला ।

प्रायदितिक्रवाभावेनेति । लिङ्गबोधनप्रत्ययविशिष्टत्वामावेनेत्यपि बोध्यम्, समुदायस्य रत्न
विशिष्टावष्टित्वामावान् ।

स्यादेतत् । एवं सति बहुगोमत्केति न सिद्ध्येत् कपः प्रागुगितञ्जणञोप्प्र
सङ्गात् ; इति चेत् ? भवम् ; अकृत एव समासेऽलौकिकप्रक्रियावाक्ये एव उत्त
रपदस्यावयवीभूय समासान्तः प्रवर्तते इति वक्ष्यमाणत्वात् । स च विभक्ते

शब्दरत्नम् ।

नमन्भवदेकाज्द्विवचनव्यायेन समुदायादेव तापि कतः पूर्वं दाबभावे भात.स्थानिकत्वा
भावादिकल्पामिद्विरिति भावः ।

लोपप्रसङ्गादिति । अन्यपदार्थरूप श्चोत्वादिति भावः । अकृत एवेति । इ
' गोस्त्रियोः—'इति सूत्रे भाष्यं स्पष्टम् । समासान्ता इत्यत्र "तादर्थ्यात्तच्छब्दम्"इति ति
तत्र भाष्यम् । 'अलौकिके प्रक्रियावाक्ये एव' इत्यस्य 'प्रवर्तते' इत्यनेनान्वयः । क्व प्रवर्तते
तत्राह—उत्तरपदस्येति । अनन्तामिति शेषः । अवयवीभूयस्य प्रक्रियावाक्यस्ये
त्यादिः । एतत्स्वरूपकथनम् । अवयवस्य प्रमाणमाह—समासान्त इति । तच्छब्दा
भवेत् ।

न्यायधनेकार्थीभावापत्त्याऽऽयंशब्दस्य निष्कृत्य तस्य स्त्रीत्वेन योगान्भवेनेव ततश्चावभा
वस्योपपादयितुं शक्यत्वादिति वाच्यम् । अस्य कनोऽत्यन्तस्वाधिकृतया तादृशयुक्तेरभावात्
इदम—अकृत एवेत्यादिना यदुक्तं तत् । एतच्च यस्य स्त्रीत्वेन यागोऽन्यपदार्थोपपन्नत
न्योगिदन्तत्वाभावात्तत्र डीपः प्राप्तिरिति भावः । आवश्यकश्चायमर्थोऽन्यथा 'बहुकुमारीक
इत्यादौ कबुत्पत्तेः प्रागुपमर्जनहस्वत्वस्य प्रवृत्तिः स्यात् । अलौकिकप्रक्रियावाक्ये समाम्ना
न्तप्रवृत्तौ तु अन्यपदार्थविशेषणतापत्त्यर्थप्रातिपदिकान्तस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात्तत्र ह्स्व
स्य प्राप्तिः । उत्तरपदस्येत्यादिकथनस्य प्रवृत्तानुपयुक्तत्वाद्वाङ्गं वारयति—एतत्स्वरूपेति । तच्छ
इति । चरमावयववाच्यत्वादित्यर्थः । यद्यस्य चरमावयवत्वं विवक्षितत्राभविष्यत्तदा समा
भादप्रकाशः ।

अन्तरङ्गत्वादिति भावः । यत् कुतनायेनार्थीभावात्तत्कार्यशब्दस्य निष्कृत्य स्त्रीत्वेन नमन्ध
स्य दुर्बलत्वान्मध्ये दाबभाव इति । तत्र, अत्यन्तस्वार्थित्वेन तथा युक्तो दुर्बलत्वात् । तद्वचनयथाह—
ममुदाययिति । ध्नेनोत्तराद्या लोहितिना लोहितिकेत्वनयोरापि मिद्विरित्यथास्तम् । यत् अकृत एवे
त्यादि मिद्वान्त इत्यन्तग्रन्थमनूय तत्र पश्चान्तरे दोषानुद्धारात् मरुपमृत्त्वभाष्यादुत्तरपदस्यान्ताः कृते
नमासे एवेत्यस्य लाभेन तद्विरोधापत्तेश्च, बहुचमिकं यत्र प्रत्ययमथादिति शब्दानापत्तेश्च पुरस्तादिति पक्षे
ऽनुप इति निरुपापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, तत्रैव भाष्यकृतैव तस्योदाहृतत्वात् । किञ्च समामान्ता इत्यत्र
—मासन्तत्पुमार्थपदाना लक्षणाया मानाभावः । एव च कृते एव समासे सुबहुकि च समामर्थ्यात्तरपदस्य
वाऽवयवताः समासान्ता इति मिद्वान्तः । एव च डोव् विशिष्टस्यामामन्तत्वात्ततः प्रागेव कपः । स्वार्थोः
न्तारमनोर्वा यस्तद्धितः प्राप्तस्तद्विषयक एवामी नियमो नत्वातादृक्ममानान्तविषयक इति तत्काररस्यात् ।
नच निष्कृतिविशिष्टेयमया सोऽपि प्रानोत्पदेति वाच्यम् । प्रवृत्तिप्रद्वेने इत्येव मिद्वे प्रातिपदिकप्रत्ययेन
नदान्तरेण तदुपरिधनी मा नोपनिष्ठत इति शापनात् । अन्यथा बहुगोमतीक्षेयापि पक्षे स्यात् । तदन्तित्य
त्वेन समाधान स्वगतिकलानिकम् । "अन्त" इति सूत्रे "द्विविध्या पादन्तुर्द्धमु"इति सूत्रे च समाप्त
स्यैवावयव इति भाष्यादिपर्यालोचनया लभ्यत । गोस्त्रियोरिति सूत्रमाप्य त्वेकदेश्युक्तिः, उक्तविरोधात् ।
प्रियपथः प्रियपथ इत्यादावात्तदुक्तोः प्रमत्तावेति स्तान्तरदुक्तं तत्रेति ध्वनयन्नत्र प्रकरणे व्याचष्टे—
इदमित्यादि । हि—यतः । बहुकुमारीक शब्दादौ कपः प्रागन्तःश्लोपतर्जनहस्वप्राप्तिनिरामार्थं कनोऽन्तरङ्ग
त्व समानेतुयेवमुक्तं च, तत्र । ध्नेन लक्षणाया मानाभाव इत्यथास्तम् । एव च तस्यैकदेश्युक्तिस्त्वे माना
भाव इति भावः । इयावग्रहणे कृतेऽकृते चाम्बावदयकत्वं ध्वनयितुमेवकारद्वयोपादान मूले । अत एव
व्यवहितान्वयशेषपूरणाम्या व्याचष्टे—अलौकिके इति । एतदुक्तिवैयर्थ्यं निराचष्टे—एतद्विद्विति । तच्छब्दंति ।

पुरस्तादित्येके । परस्तादिति पक्षे तु तद्वितान्तत्वात् सुब्लुकि पुन सुपि चाकृते

शब्दरत्नम् ।

अत्वादिति भाव । समासस्यैवायमन्तावयव इति “अन्त ” इति सूत्र भाष्य स्पष्टम् । इत्येके इति । अत्रारुचिवाज तु समासाद्यवाक्यस्यान्त इति “गोस्त्रिया -” इति सूत्रस्य भाष्यस्य च वाच्यं यविराध । न हि सुब्रह्मित समासार्थं किन्तु तद्विशिष्टमवा किं च तत् पूव कपि तत् समाससज्ञाया सुब्लुकि टापि बहुवर्तिकेत्यादावाप मुन परत्वादित्वाना पत्ति । तत्र विभक्त्यन्ते ऽन्यपदाथवाधकत्वाशरणं स्वात्वस्य तदन्तेऽसत्त्वात्सुब्लुक पूर्व क्वन्ताद्वाविति वक्तुमशक्यमिति । परस्तादिति पक्षे त्रिति । न च विशिष्टस्य सुब्रह्मन्तत्वाभावनं सुब्रह्मन्तत्वात् इति सिद्धान्तविराध । तपामतिरिक्तार्थाभावनं परिपूर्णत्वमिति न्यायाविषयतया तस्य सिद्धान्तस्य समासान्तविषयऽभावात् । एव समा

भरवा ।

सादित्यवाक्यत्वं । समानस्यैव—समासाद्यवाक्यस्य । एवकारणात्तरपदावयवत्वमतनिरासा ध्यनित । नचास्यात्तरपदानवयवत्वं द्विपुरा इत्यत्र समुदाश्रयत्वं कथं छात्वमिति वाच्यम्, लिङ्गस्य लाकाश्रयत्वं स्वत्वादिशब्दवत्समुदाश्रयस्य छावाचकत्वम्वाकारात् । इति गुण इति । स्वरविधायक इति शप । अत्र—पुरस्तादिति पक्षे । सूत्रस्यभाष्येति तादृश्यात्ताच्छब्दम् इ त्युक्तभाष्यस्य । नहि सुप पुरस्तादिति पक्षस्याकार भाष्यनारायवाक्यवाच्याधविराधमा त्रमव दाप, किन्तु एष्यासिद्धिरपात्याह—किञ्चात् तत् पूर्वम्—सुप पूर्वम् । ननु सुब्लुक पूर्वमव क्वन्ताट्पि कृतं लुक प्रवृत्त्या न टाप सुप परत्वमत आह—नत्रिति तदन्ते— क्वन्ते । असत्त्वान्ति । तन्मते क्वन्तं छावोधकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यथ । आरापित स्यान्व्यत्राराप मानाभावादिति भाव । परस्तादिति पक्षे त्वात् । तुना न पूर्वोक्तभाष्यवाच्या धोपपत्तिरेव फलं, किन्तु विगपान्तरमपात्याह—पुन सुपि चाकृत इति तथाच बहुवर्त्मिना इत्यस्य सिद्धि स्पष्टव । विशिष्टस्य—वाक्यस्य । समाधत्त—नेधामिति । समासान्ताना यद्यपि प्रत्ययेतिमहासज्ञाकरणेन प्रकृत्यथनाथवत्त्वमस्ति तथापि तदतिरिक्तोऽर्थो नास्ति । अत एवा त्यन्तस्वार्थिकत्वव्यवहारस्तपाम् । एवञ्च—उक्तन्यायस्य समासान्तविषयऽभार च । तदि

भावप्रकाश ।

नरमावयववाच्यन्तशब्देत्यथ । अन्यथा समासात्स्यैव सिद्धत्वं तदुपादानं व्यथमिति भाव समासस्यव ति । उक्तभाष्यैकवाक्यतया तत्रैकवाक्यस्येत्यथ एतेन मूलवैयर्थ्यादभिमतोत्तरपदावयवत्वनिर् न द्विपुरीत्यादितत्त्वज्ञानान्तर्यामिद्व एतेन पमान्तरे दाषानुद्धारात्तियपालम् । अन्त इति सूत्र इति । स्वरविधायक इत्यथ । एतेन तत्रयालोचनया तथाऽन्तम श्लेषपालम् । तदुक्तं बहुवर्त्मिकेन दोषसुद्धरि- अत्रत्यादि । एतेन पुरस्तादान पक्षे कैश्चिदुच्यन्त स उक्तदोषापर्याय उपेक्ष्य शत उच्यन्तकृतुक्तमपा लम् सज्ञाया—प्रातिपादकत्वेनेति शेष । ननु तत्र कस्यपि समासमहासमकालं तद्विगान्तत्वात्प्रातिप दिक्वे समासप्रातिपादकसमकालं टापि तत्र सुबलक्यप्यमुप इति नियेधाभावेनेष्टमिद्विस्त आह- तत्रस्ति । बहुवर्त्मिनेभ्योऽपि यथ । तत्र तेन यत्तद्वोधकत्वं तस्य तदन्ते क्वन्ते अमत्त्वात् । आरापित स्यान्व्यत्र रेपे मानाभावाददशनाच्चत्यन्ववाध, एव चाखीवादेव प्राकन टावति नाव । सत्त्वान्तिच्छब्देन अन्तर्यायन त्वध्याहारप्रसङ्गाच्चिदम् । विशिष्टस्य—वाक्यस्य । तेषा—ममानान्तानान् । न चार्थाभावे नेत्येव सिद्ध इतिरिक्तं यथैकमिति वाच्यम् । प्रत्यय इति महासज्ञानुपपत्त । प्रकृत्यथापेक्षया इतिरिक्त पर वाच्यो धावो वा भास्तात्य इदेतत् । द्वाविद्यादिवच नान्यतरवैयर्थ्यम् । इयमेवात्यन्तस्वार्थिकत्वमिति गति । अत एव च स्वार्थिक इति तत्र व्यवहार । अन्यन्तत्वं तु कुत्ताद्यप्रवेशेनेत भाव । न्यायेति । तमूलभूतेत्यादि । एवमिति । यथोक्तरीपा तसिसिद्धान्ताभावस्तत्र तथेत्यथ । एवचे यपाठ । इत्यस्या-

समास इति सिद्धान्तः । तस्मादन्तर्द्वादपि तद्धितात्प्राङ्ङ वापोः प्रवृत्त्यर्थं ङया-
प्रहणमिति स्थितम् ।

शब्दरत्नम् ।

सान्तेषु 'ङयाप्रतिपदिकात्' इत्यस्यासम्बन्ध एव । तस्यामवस्थाया वाक्यस्य प्रातिप-
दिकत्वाभावादिति भावः । तद्धितान्तत्वादिति । प्रातिपदिकत्वेनेति शेषः । पुनः
सुपि चाकृते इति । प्रत्ययलक्षणेन सुवन्तत्वात्समासज्ञा । कपस्तद्वाक्यावयवत्वेन तद्ग्रह-
णेन तदन्तस्य ग्रहणम् । सुपि च कृते इति काचित्क पाठः प्रामादिकः । यद्यपि तत्र पाठः
अलौकिकविग्रहचार्य इति अन्यपदार्थान्तभागेण एकार्थाभावात्प्राप्तौ त्वत्त्वेन पूर्वं टापि
तत्र सुपि आपः सुः प्राप्तत्वाभावाद् बहुवर्णिकेत्यत्र त्वसिद्धिरस्ति, तथापि तदुत्पत्तिपर्यन्त
समासज्ञाया अप्रवृत्तौ मानाभावात् । न च सुवन्तत्वाभावः । अनेन सुपा समुदायस्य
सुवन्तत्वेऽपि उत्तरपदमात्रस्य तत्त्वाभावात् । पूर्वपदस्य सुवन्तत्वायाः प्रत्ययलक्षणेनैवापवा-
द्यत्वात् । एव च पूर्वं तत्करणे फलाभाय । वहिभूतसल्लपाकारकमापक्षमुत्तस्यामवस्थाया
तदनभिष्यक्त्याऽप्रवृत्तेश्च । वस्तुतस्तु तद्धितान्तत्वेनिमित्तप्रातिपदिकसज्ञासमकालमेव वि-
राधाभावेन तत्पूर्वभागस्य समाससङ्गतिः बाध्यम् । यौगपद्यासम्भवे एव शास्त्राणां क्रम-
भेदाः ।

तान्तत्वस्य मुक्लुगप्रयाजकृत्वादाह—प्रातिपदिकत्व इति ।

ननु यदि पुनर्न सुसदा समाससङ्गत्वं कथमत आह—प्रययेति । ननु यदि प्रत्ययलक्षणेन
समाससङ्गत्वं स्वीकरोमि तदा समासान्तम्परित्यज्य सा स्यादिति कथं समासान्तस्य समा-
सग्रहणेन ग्रहणमत आह—न चिति । समुदायस्य—सुवन्तसमुदायस्य । तद्ग्रहणेन—समास-
ग्रहणेन । नदनेति । समासान्तप्रत्ययान्तेत्यर्थः । यत्र क्वचित्कपस्तद्वाक्येत्यादिपाठः । उक्ता-
थमेव शङ्कासमाधानाभ्यान्द्दृश्यति—नश्चेत्यादिना । उत्तरपदत्वेऽपि प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिपे-
धादुत्तरपदस्य सुवन्तत्वसिद्धये सुवृत्तित्तरवश्याभ्युपयति तद्भावं । अनेन—समुदायोत्तर-
ज्ञायमानेन । तत्त्वाभावादिति । सुवन्तत्वाभावादित्यर्थः । नच 'उत्तरपदत्वे' इति निषेधोऽ-
स्त्येवेति बाध्यम्, उत्तरपदस्य यत्र कार्यित्वन्तत्रैव तत्प्रवृत्तेरङ्गाकारात् । एवञ्च—प्रत्ययल-
क्षणेनोपपत्तौ च । पूर्वमिति । समाससङ्गत्वं पूर्वमित्यर्थः । तस्यामत्रस्यायात्—समाससङ्गत्वात्
त्तिप्रास्कारिकावस्थायाम् । तदनभिष्यक्त्या—संख्याकारकानभिष्यक्त्या । पूर्वोक्तं शास्त्रप्रवृ-
त्तिक्रमोऽभ्युपगमनादनेत्याशयनाह—वस्तुवदिति ।

भावप्रकाशः ।

व्यसम्बन्धेनेति पाठः । तद्धितान्तत्वस्य मुक्लुकि अहेतुत्वादाह—प्रातीति । सङ्गतिः । कप पूर्वभागस्येति
भावः । नच तर्हि तदन्तस्य तत्त्वमत्र आह—कप इति । प्रामादिकत्विति । एतेन कीदृशेऽपि तथा
दृश्यमानस्येति सूचिनम् । उक्तमपि द्रष्टव्यम् शङ्कने—नचिति । उत्तरपदत्वेनेति शेषः । तत्रोत्तरपदत्व-
वेतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् । अनस्तत्र प्राक् तदुत्पत्तिरावश्यकमिति भावः । अनेन—समुदायोत्तर-
ज्ञानेन । तत्त्वाभावात्—कार्यित्वाभावात् । तथाच 'उत्तरपदत्वे' इत्यस्याप्राप्तिरिति भावः । प्रत्ययलक्षणेनै-
वेति पाठः तत्कलितमाह—एवचिति । प्रत्ययलक्षणेनोपपत्तौ चेत्स्य । पूर्व—नमानसज्ञान । तस्यामिति ।
समानसज्ञाप्रागवस्थायामित्यर्थः । तदन्तमिति । तादृशसंख्याकारकानभिष्यक्त्या । नवद्या तथा पाठासाहच-
सरत्वात् ।

कपस्तद्वाक्यावयवत्वेनेति । अत्र 'भा' च समुदायस्य तद्ग्रहणेन इति भेदविश्रानुसारा-
कचित्पाठः ।

यच्चाहुः—आव्यहणं स्पष्टार्थमिति, तदनेन प्रत्युक्तम् ।

शब्दरत्नम् ।

वृत्त्यङ्गीकारादिति दिक् ।

यच्चाहुरिति । ङीग्रहणन्तु लोहिनिकेत्यर्थमिति तद्भावः । अनेनेति । आर्थके स्वस्यासाधनेनेत्यर्थः ।

भैरवा ।

दिगिति । दिग्ग्रहणन्तु—यत्तु सरूपसूत्रस्थभाष्यात्समासान्तानामुत्तरपदावयवत्वमिति लभ्यते । तत्र हि—“कृतद्वन्द्वानामङ्गेषु” इति पक्ष ऋक्च ऋक्च ऋचावित्यत्र “ऋक्चू” इति समासान्ते कृतेऽसारूप्यादङ्गेषो न स्यादिति दूषणमुक्तं तस्यावसर समासान्तानामुत्तरपदावयवत्वपदं इति मूलोक्तं समुदायावयवत्वपक्षोऽप्युक्तं एवेति, तत्र, समासान्तानामलौकिकप्रक्रियावाक्यप्रवृत्तिस्वीकारेऽपि कृतद्वन्द्वानामङ्गेषु, तदा ‘ऋग्भ्याम्’ इत्यप्राप्यकारप्रत्ययस्य पूर्वप्रवृत्तिरित्यस्यादिति रूपामिद्धं स्पुटत्वात् । नचैवमपि “ऋक्च ऋक्च ऋचो समासान्ते कृते असारूप्यादङ्गेषो न प्राप्नोति” इति भाष्याक्षराम्भारस्यमिति वाच्यम्, कृतद्वन्द्वानामङ्गेषुपक्षे तस्य भाष्यस्य प्रवृत्तत्वादिति तस्य द्वन्द्वे कृते लुकि च समासान्तप्राग्भागस्य विभक्तिपरत्वाभावस्तद्विगिष्टस्य न सारूप्यमित्याशयान् । किञ्च यदि प्राग्भागस्य सारूप्यमादायङ्गेषु प्रवृत्तिस्तदा ‘ऋच’ इति न्याय्याऽपि प्रसङ्गादिति । ऋचावित्यस्यामिद्धिप्रतिपादने तात्पर्यान् । यदि समासपदस्य “तादध्यालाच्छब्दम्” इति न्यायन समासालौकिकवाक्यलक्षणाकल्पनायाद्गौरवमिति, तदपि न, उत्तरपदावयवत्वादिमतंऽपि समासतत्पुरुषादिपदस्य समासतत्पुरुषादिसम्बन्धयुत्तरपदलक्षणाकल्पनाया अविशेषादिति । यद्यप्यहृतेति सिद्धान्तग्रन्थमनूय बहुचर्म्भिकेत्यत्र सुप प्राक् समासान्तप्रवृत्तावसुप इति प्रतिषेधादित्वानापत्तिरिति दूषणाभिधानम् ; तत्स्थवाच, सुप प्रागिति पक्षस्य गर्भवाच्येणैव गतत्वान् । यच्च ‘प्रियपथः प्रियगवः’ इत्यत्रालौकिकप्रक्रियावाक्ये समासान्तानाम्प्रवृत्तावात्वबुद्धयोः प्रवृत्त्यापत्तिरिति, तदपि न, ‘सुपो धातु’ इति लुग्विषयविभक्तिनिमित्तकार्थाप्रवृत्ते सुप्रसिद्धेरिति ।

यन्मूले आव्यहणस्यैव स्पष्टार्थत्वमुक्तं तत्र वाचमाह—ङीग्रहणं त्वान् ।

ङवापोविषय व्यवस्थाया समत्वाद्वाह मूलकारो वस्तुत इत्यादि । क्रमेण बोधे वाचमाह-भावप्रकाशः ।

ध्वनयितुमाह—वस्तुतस्त्विति । दिगिति । तद्वस्तु ‘प्रियपथः’ इत्यादावहृतेत्यनेन दोषाभाव समासान्तविधौ तदप्रवृत्त्या बहुगोमतीकथाधनापत्तश्च । अत्र एव महान्तरेणेत्यादिकल्पनानैर्फल्य च । तत्र वल्पनं या “बहुत्र हेः” इत्यत्रैवभावविशेषश्च । सरूपसूत्रभाष्यमपि मम सुयोमिति न तद्विशेषः । “द्विधिभ्याम्” इति सूत्रभाष्यत्वेऽप्युक्तिरिति ।

यच्चाहुरिति । ङीग्रहणन्तु प्रागङ्गुत्तु क्युलित्यथ । अथ भावः, “ङीग्रहणे कथं लोहिनिकेति? लोहितालिङ्गवाचनं वंतिवच्यमिति” इति भाष्ये उक्तम् । एवञ्च ‘एनिका, एनिका’ इति सिध्दार्थं वचनान्तराग्रे सुतरागौरव, ततो वर ङीग्रहणमेवोक्तार्थकम् । एव च भाष्यमुपलक्षणम् । एवभाषे ङीग्रहणे शब्दासमाधयेरिवासत्त्वादर्थमेव तदिति । तदाह—ङीग्रहणमिति । लोहिनिकेति । उपलक्षणमेनित्येत्यादेरपि । असाधनेनेति । भाष्यस्थ यथाश्रुत्वे ङीग्रहणमपि व्यर्थम् । उपलक्षणत्वेऽस्यापि तत्त्वे अङ्गग्रतीयानौकित्यादिति भावः । अस्तुप्यन्तु कुलितसूत्रभाष्यपर्यालोचनयोपलक्षणत्वमर्थजस्तापत्र च न्यायति । एव च बह्वनाप-न्यायसिद्धयर्थानुवादकत्वात् ङवाग्रहणस्यात्तन्स्वार्थिकेऽसम्बन्धेन लोहिनिकेति रूपस्य भावता वचनेनैव सा धित्वेनैतिकेत्यादिप्रयोगोऽस्मादिव एव । इमेव ध्वनयितु ङीग्रहण तु लोहिनिकेत्यर्थमित्येवोक्तं न त्वादि-पदिगामिति । तद् ध्वनयन् मूलशब्दाह—वस्तुतस्त्विति । अत्र मान्या—निष्कर्षस्य न्यायमूलरत्वेऽर्थवति

वस्तुतस्तु इचापोर्ग्रहण मास्तु । सुवन्तात्तद्विवोत्पत्तिरिति निष्कर्ष । सुप प्रागेव च इचापौ प्रवर्तते, स्वार्थादिप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयम् ।

शब्दरत्नम् ।

सुवन्तात्तद्विवोत्पत्तौ, प्रागेव इचापो प्रवृत्तौ च वाजमाह—स्वार्थादीति । स्वार्थं द्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकारकस्यार्थं । स्वार्थं प्रवृत्तिनिमित्तम् । विशिष्टबुद्धौ विशेषगज्ञानस्य कारणत्वात्पूर्वं ज्ञात्यादिज्ञान, ततो धर्मित्वेन प्रधानत्वाद्बुद्ध्यादिभिरप्याकाङ्क्षितत्वात्तदाश्रयज्ञान, तत स्वमात्रापक्षत्वान्निर्लङ्गस्य ज्ञान, ततो विनातीयक्रियाकारकापक्षया सजातीयपदार्थापक्षसङ्ख्यायां प्रथममुपस्थित्या तज्ज्ञान, तत कारकरूपविभक्त्यर्थाकाङ्क्षा, तन्निरवृत्तौ हि बद्धिर्भूतकुत्सादियोग इति “कुत्सिते” इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एव च ज्ञानक्रमानुरोधेनत्र तत्तत्प्रयुक्तकार्यप्रवृत्तेरोचित्येन क्रमिकत्वं स्पष्टमेव । यद्यपि लोकानां बोधो न क्रमण तथाऽपि शास्त्रप्रक्रियायां शास्त्रकल्पितोऽयं क्रमः । अर्थबहुद्देशेन प्रातिपदिकत्वविधानात् । प्रातिपदिकोद्देशेन लिङ्गादां ङीवादिविधानादिति बोध्यम् । अत एव “घ कालतनेपु—” इति चरितार्थम् । स्पष्ट चेद्म्—“अच परस्मिन्—” इत्यत्र भाष्यकैयटयोः । एवं चैतन्न्यायसिद्धाथानुवाद एव व्याख्येयम् । अत्यन्तस्वार्थिकानारम्य तस्य

भवा ।

स्वार्थं श्यादिना । जात्यादाणि । आदिना गुणक्रिययो परिग्रहः । स्वमात्रेति । सङ्ख्याकारकयोस्तु भिन्नपदायापक्षत्वमिति तयोस्तपस्थितरादौ न सम्भव इति भावः । तज्ज्ञानमिति । पूर्वं मात्राङ्क्षितत्वेनत्यादि । आराङ्क्षेति इतरान्वयाधमिति शेषः । लिङ्गादां ङीवादाणि उभयत्रादिना इयावन्तात्स्व्याद् परिग्रहः । अत एव—परिपूणस्यैवायान्वयादेवेत्यथ । फलितार्थमाह—एवञ्चिति । उक्तन्यायनेष्टसिद्धौ चेत्यर्थः । अनुवाद एवेति । एतेन सूत्रभाष्ययोरविरोध इत्येतद्भिहितम् । यत्तु इयावन्ग्रहणसामर्थ्यलब्धनिष्पन्नात् यत्तद्विदितपदन्तस्य तद्विदितसामान्यपरत्वमिति बुद्ध्या मोलप्रन्थोपरि यद्भवन्ति बहुगोमतीका इति स्यादिति दूषणाभिधानं, तत्र युक्तं, तत्रत्यतद्विदितपदस्य साधकतद्विदितपरत्वादित्येतद् ध्वनयन्नाह—अत्यन्तेति । तस्य—भावप्रकाशः ।

तद्विते तथा सुवचत्वेऽपि अत्यन्तस्वार्थिकताद्वतानामन्तरङ्गत्वात्प्रातिपदिकादुत्पत्तावबोधकेन इयावन्ग्रहणावश्यत्वमित्याशङ्क्य निष्कर्षं “घकालतन” इत्यनेन सुवन्तात्तद्विवोत्पत्तौर्थापनादिति हेतुबोध्यं, प्राक् तयो प्रवृत्तौ स्वाधादात् हेतुरिति व्याचख्युः, तदफलं, न्यायेनैव निर्वाहात् ऐकरूप्ये सम्भवति वैरूप्यस्यान्याय्यत्वात्, तद् ध्वनयन्नाह—सुवन्तादित्यादि । एतेन मान्यरीत्या वदन् दण्डी परास्तः । अत एव मूले एक हेतुकनाध्यद्वयसमुच्चारकश्च प्रयुक्तः । तद्गुणसावधानबहुव्रीधार्थमाह—स्वार्थेत्यादि । आदिना गुणादिपरिग्रहः । स्वमात्रमिति । सट्कारकयोस्तु भिन्नपदार्थापक्षत्वमिति भावः । ज्ञानं—पूर्वमाकाङ्क्षितत्वेनत्यादि । अधाकाङ्क्षेति । इतरान्वयाधमिति भावः । तन्निरवृत्ताविति । विभक्त्यर्थाकाङ्क्षान्निरवृत्तावित्यथ । हि—यत् । परिपूणत्वात् न तु तत् प्रागित भावः । आदिना इयन्त्याद्युद्देशेन स्वादिविधानादिति ग्राह्यम् । ऐकरूप्यावमेवाह—अत एवेति । परिपूणस्यैवायान्वयादेवेत्यथ । तत्त्वं च निवृत्तलिङ्गस्य स्वादिविषयवादाङ्क्षत्वमिति भावः । फलितमाह—एवञ्चिति । स्वोक्तमूलन्यायेनेष्टसिद्धौ चेत्यथ । अनुवाद एवेति । तेन सूत्रभाष्ययोरविरोध इति भावः । यत्तु वस्तुतस्त्वित्याद्यवधेयमित्यन्तमनूय नान, तत्प्रत्याख्यानस्य पातञ्जलत्वात्सामानानानामपि इयन्तादुत्पत्तिप्रसङ्गात् बहुगोमतीकेत्येवापत्तौ बहुगोमकेत्याधनापत्तेश्च । नच तथाङ्कन एवेत्यापत्तौ वितारिति वाच्यं, त्वत्कृतइयावन्ग्रहणखण्डनस्य सर्वतश्चारात्प्राहकत्वादिति रत्नाशरोक्तं, तत् खण्डयति—अत्यन्तेति । तस्य—इयावन्ग्रहणस्य । एवञ्च तद्विदितशब्दः ।

सुडस्योरिति । सोरुकारः “अवर्णस्त्रसौ-” इत्यत्र विशेषणार्थः । असीत्युक्ते ह्यसकारादावित्यर्थः स्यात् । तथा च, ‘वाजमर्वत्सु पय उस्त्रियासु’ इति न सिद्धचेत् । ङसेरिकारो “युष्मदस्मद्भ्या ङसोऽश्” इत्यत्र अस्य ग्रहण माभूदिति । यदि तु “एकवचनस्य च” इत्यत्र ‘पञ्चम्या’ इत्यनुवृत्ते परिरोपादन्यस्य ङसोऽत्र ग्रहण भविष्यतीत्युच्यते तर्हि “टाङ्सिङ्साम-” इत्येतदथ । जशसोर्जकारश-

शब्दरत्नम् ।

निवृत्तेरुक्तन्यायविषयाभावाच्च समासान्तेषु न दोषः । अत्यन्तस्वार्थिक कन्यार्थिकेत्येव यद्यभिधानमस्ति । लोहितालिङ्गबाधन वा” इति कार्यमेवेति भावः । स्पष्ट चेद सूत्रगेप भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः ।

पञ्चम्या इत्यनुवृत्तेरिति । वृत्तायाव्यावृत्तये इति भावः । टाङसीति । तत्रे-
भैरवा ।

उप्राग्रहणस्य । निवृत्ती हेतुमाह—उक्तं यावेति । तयामथाभावेनोक्तन्यायविषयताया अभावादि-
त्यर्थः । इत्येवेति । एतेन आर्यका इत्यस्य सिद्धयन्तत्रापि उपाग्रहणसम्बन्ध इति निरस्तम् ।
कायमेवेति । अत एव भाष्ये सामान्यतो नियमाभिप्रायण समासान्तेषु दापः । बहुगोमती-
कति स्यादिति परेण दोषोद्भावेन कृते “न दापः, तऽपि स्वार्थिका” ततः परत्वात्समासा-
न्ता” इत्युक्तम् । ततः ‘कथं हरिणिकेति ? प्रकृत्यन्तरं स । कथं लोहितकिति ? वक्ष्यत्यतत्
लोहितालिङ्गबाधन वा” इति प्रतिपादितम् । एवञ्च ‘पुनिका’ आर्यका’ इत्यनयोरभाव एव
स्यादापवानाह—स्पष्टमिति । अत्यन्तस्वार्थिकतरादेरपि उपावन्तादनभिधानमव ।

वृत्तीयतः । एतेन तदनुवृत्तिरवश्यङ्कर्तव्येति सूचितम् । तत्र—टाङ्सातिसूत्रे । इत्येति ।

भावप्रकाशः ।

समासान्तातिरिक्तर इति भावः । निवृत्ती हेतुमाह—उक्तं । अर्थाभावादिनि भावः । अस्तीति । एतेन
तत्रायकेत्यस्यापि सिद्धयमेतदित्युक्तम् । कायमवति । तथाच—पातश इत्येव सूत्रमनेऽपि, तत्र यद्यभि-
धानमास्त । अत एव भाष्ये उपावग्रहणस्य तदर्थत्वे ‘समासान्तेषु दोषः—बहुगोमतीति स्यात् । न दोषः ।
तऽपि स्वार्थिका, तत्र परत्वात्समासान्ता इति प्रत्याख्याननेऽनुत्तरम् अत्यन्तस्वार्थिकानारभ्य सूत्रमनेपि
तन्निवृत्तिरित्याद्यनेन वा ‘कथं कालिकेति ? कालाकति स्वार्थेकं प्रत्ययस्थादितोत्तरम् । कथं हरिणिकेति ? प्रकृ-
त्यन्तरं स । कथं लोहितकिति ? वक्ष्यत्यतत् लोहितालिङ्गबाधन वा” इत्युक्तम् । एव च एतिसा, अयका’ इत्यादि
स्तत्र एतिसा अभाव स्पष्ट एव, वचनाभावात् एतस्य प्रकृत्यन्तरस्यासित्वाच्च, उपावग्रहणस्य तत्रामन्वन्धाच्च ।
अन्यथा कथं कालिकेत्यादिग्रन्थानुत्थानार्थात् । तद्दृशप्रयोगमात्रेण भाष्यान्तरं तु नोपलभ्यते । लोहितादिति
वचनमेव तत्र तदसम्बन्धे उपावन् । अत्यन्तस्वार्थिकतरादेरपि उपावन्तादनभिधानमेव । एव च उपाव-
ग्रहणं व्यर्थमेव । तदाह—स्पष्टमिति, इत्यन्यत्रति च । सूत्रति । प्रकृत्यन्तरस्य । एतेन सुव-ना
त्तद्धित इति सिद्धान्तं सुपश्च प्रागन्तरज्ञात्वात्प्रात्यय इति प्राथमिकैव उच्यते वा प्रवृत्तित्त्वेनूच्च तत्र सुव-
नात्तद्धित इति सिद्धान्तो हि न्यायमूलकः । तथा हि, सुवर्धसरयादिसम्बन्धस्तद्धिताथमन्वन्धापेक्षयाऽन्व-
रक्षे, लिङ्गसम्बन्ध एव सुवर्धसम्बन्धोपेक्षया, तथा च सुवर्धसम्बन्धोपेक्षया तद्धितापेक्षया तु नोऽप्यु-
पेक्षितं प्रागेवेति न्यायः । न च नात्यन्तस्वार्थिकेषु इति उपावग्रहणभावश्च न । प्रातिपदिकारदेव सुवर्धसम्बन्ध-
परत्वात्परत्वाच्च तदुपेक्षी बाधनाभावात् । ततो भाष्ये सुनिर्यात एव तरवादे र्वाप्रत्ययापेक्षया बहि-
रज्ञत्वमुक्त्वा कथं कालिकेत्यादिभाष्यस्यात्यन्तस्वार्थिकत्वेन स्वाप्रत्ययस्यान्तरज्ञत्व नास्तीत्याशय-
कैयटेन वर्णितः । इदत्तोऽप्येव बहुगोमतीत्वादावच्छिन्नत्वेत्यादिमूलोक्तैर्वा गतिरिति उच्यते कुरुकुत्तनपास्तम् ।
व्यावृत्तय इति । अनेनावयवत्व तस्या ध्वनितम् । इत्येति । एकस्यै सीत्रत्वात्तदभावे चेति

कारौ “जस शी” “तस्माच्छसोन” इत्यनयोर्विषयविभागार्था । अन्यतरस्य निरनुबन्धकत्वमेवास्तु इति चेन्न । नसो जकाराभावे औ इत्यस्याऽऽव् स्यात् । तत्र च प्रत्ययस्य वकारान्ततापि सम्भाव्येत । एव शस शकाराभावे ओटो ङित्त्व सम्भाव्येत । श्रतोऽसन्देहार्थं तत्करणौचित्यात् । औट्टकार सुडिति प्रत्याहारथ । टाटकारस्तु “टाडसि” इति विशेषणार्थं । डेप्रभृताना ङकारो “घेडिति”

गन्द्रवम् ।

कारानुच्चारण इष्टस्य यथासुखस्यानापत्तिरिति भावः । ङित्त्वमिति । तत्र टिलोपस्थादिति भावः । विशेषणार्थं इति । तत्फलन्तु ‘सुपा सुलुक्’ इति सूत्रगाऽङ्कारादग्रे इनादशाभावः । घेडितीति । न च ‘घ सुपि गुण’ इत्येवास्तु ‘जसि च’ इति नियमानु नाऽङिति प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । ‘पतय इत्यथ “जसि च” इत्यस्यावश्यकत्वात् ।

भवा ।

सोऽत्वादङ्कारस्याभावात्स्यात्वादि । यदि त्वत्र चित्रिसूत्रस्यक्रममात्राय प्रवृत्तिरित्युच्येत तदा “सि” यो स्मात्स्मिनो इति सूत्रे ङित्युच्चारणपत्रात्कवचनस्य ग्रहणापिदोषा वाच्ये । नून-विभागाऽपि । उभयोरनुच्चारण इष्टस्य विषयविभागस्थालाभ स्यात् । न नकस्याच्चारणमस्तु तावतापि तादृग्विषयविभागा भविष्यतात्याशयनाह—अन्यतरस्यति । सम्भाव्यतिति । यदि तु नाङ्गलौ इति सूत्रनिर्द्धारणवकारात्तत्र तदा प्रतिपत्तिगारवमिति भावः । तत्र ङित्वसम्भावनायाम् ङित्त्वमिति ङित्वसामर्थ्यादभ्युपगम्येति । तदा दौ स्यात्स्मित्यथ । अत्रादेश इति या सुरथा रथातमा इत्यादिमन्त्र या सुरथाविं प्राप्त सुपाम् इति सूत्रेण प्रदत्तपणाकारादाऽपि विधायत इति भावः । श्वेवास्तिवाः घरित्येवास्तिवत्यत्र तात्पर्यम् । इतरादास्यानुवृत्त्या लाभात् । नियमात्तत्र सुपि च नस्त्विति नियमादित्यथ । “यथमिति अत्र हि पति समास एव इति नियमाद् घित्वाभावे घरित्यस्याप्राप्त्यिति भावः । नच इस्त्वस्य गुण इति सूत्रस्य नियमात्त्वकल्पनानान्यत्र गुण

भावप्रमाणः ।

शेषः । यि व यपथे विधिवत्त्वस्यक्रममात्रायेष्टमिदं स्तुयेत हि ङित्युच्चारणार्थो वाच्यः टिलोप इति । दुहाव वाणी ङित्ये वानाऽऽप तसामर्थ्याङ्गिति भावः । आकारादग्रे इति । या रथा रथ तमा इत्यादिमन्त्रे यौ सुरथौ रथानामविभक्तौ प्राप्तौ तेन सूत्रेण प्रालोपेण ङित्यापि विधानाङ्गिति भावः । एतदेव सूत्रम् अन्यत्रानुवृत्त्या लक्षणम् एवमिदानीं यस्य व्युत्पत्तस्तथा स्तान् वाच्यमात्रमाह घरिति । आवदयकत्वादिति । तथा च तस्यानयामकत्वेनाङ्गयत्प्राप्तं यत्तु हस्त्वस्य गुण इति नियमश्च तथा सारान् तत्र मवे इत्यथ तस्याव यत्तवान् एतेन तत्स्थाने तसि च ङित्येन प्राप्तं गुणं तत्र सूत्रेणैव सुधात्वेवानुवृत्तिरिति शङ्क शब्दोपपास्तम् । अथ नथा इत्यादी ङित्येनानुवृत्त सरला ।

नियमात्त्विति । अनुनासिकोपदिनगुणयकवचनेनारमन् सुपि गुणयकवचनेन नियमात् यथ अनुनासिकोपदिनगुणयकवचनानुवृत्तयत्तु इडमडम इति तत्र तत्र ङकारारण्य भावः । अत्र यावत्तथे अनुनासिकोपदिनगुणयकवचनेन तत्र तत्र नान्यत्रानुनासिकोपदिनगुणयकवचनेनारमन्विविभक्तौ गुणो न भवति । फलतः यद्यपि सप्तम्येकवचनं तादात्म्यं करपि तादृगं तत्र तदा गुणो न प्रवृत्तः तादात्म्येनैव तत्र प्रवृत्तिः । दान्तेऽपि अत्र यत्तवेन बाधात्प्रवृत्तारण्यत् । अत्र न च नस्त्विति नियमस्तु न म भवति इ प्रवृत्तेनानाप ङकारारण्य भावऽस्त्विति तद्वाक्येन पत्तिरिति ।

इति विशेषणार्थः । पकारस्तु प्रत्याहारार्थः । एवं च सर्वेषां सफलत्वेऽपि संज्ञार्था इति प्राचो ग्रन्थोऽसङ्ग एव । सम्यग् ज्ञानं सज्ञा, तदर्थः विशेषणार्था इति यावत् इति भङ्क्त्वा व्याख्यानेऽपि क्लिष्टत्वमेवेत्युपेक्षितम् ।

‘सुप’ ॥ “तिङ्खीणित्रीणि” इति सूत्रात् त्रीणित्रीणि इति पद “तान्येकवचन-” इत्यादि सूत्रं च सम्पूर्णमनुवर्तते इति व्याचष्टे-सुपस्त्रीण त्रीणोत्यादिना । एकश इति । एकैकमित्यर्थः । “सद्वैचकवचनाच्च” इति वीप्साया प्रथमान्तात् शस् । यत्तु प्राचा एकैकश इत्युक्तम् । तदयुक्तम्, शसैव वीप्साया उक्तत्वेन द्विवचनायोगात् । येननाप्राप्तिन्यायेन द्विर्वचनापवादः शस् इति सिद्धान्तात् ।

यत्प्राहुः. “सर्वस्य द्वे” इत्यत्र एकैकशो ददातीति भाष्यप्रयोगात् “तान्येक-” इति सूत्रे एकश इति सूत्रकारनिर्देशाच्चोभय साध्विति । तन्न, उदाहृतभाष्यस्यान्यविषयत्वात् । “यत्र तद्धितेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम्” इत्युपक्रम्य हि “तद्यथा एकैकशो ददाति” इति भाष्ये उदाहृतम् । व्याख्यातं च कैयटेन-अल्पाथोऽप्येकशब्दो ऽस्ति तस्य वीप्साया द्विर्वचने “वह्लत्पार्थात्-” इति शस्प्रत्यय इति । न चैषोऽर्थः प्रकृते सम्भवतात्यास्ता तावन् । राम इति । सञ्ज्ञाशब्दोऽयमव्युत्पन्न इति पक्षे ऽथेवत्सूत्रेण प्रातिपदिकसञ्ज्ञा, “करणाधिकरणयोश्च” इत्य

शब्दरत्नम् ।

तान्येकेति । तत्रानुवृत्तानां-यस्य लब्धव्याकरणान्तरोक्तप्रथमादिसञ्ज्ञानीत्यर्थः । वीप्साया द्विर्वचने इति । सप कारकाधिधानेन मङ्गलामङ्गलरूपाथापेक्षणेन च भवेत् ।

न भविष्यतीति वाच्यम्, हे सपे इत्यर्थन्तस्यावश्यकत्वात् । “पाण नद्या” इति सूत्रे टितीत्यस्य सम्बन्धार्थं टितीत्यावश्यकमिति इकार आवश्यक इति भावः । सूत्रे-प्राच इति । प्रक्रियाकृत इत्यथ । व्याख्यानेऽपीति । तद्यथाकारकत इति शेषः ।

तत्र-“सुप” इति सूत्रे । एवञ्च व्याकरणान्तरोक्तार्थस्य क्रोडीकार एव तानात्युपादानस्य परमिति ध्वनितम् । एतेन ‘तानि’ पदरहितसम्पूर्णसूत्रानुवृत्तिप्रदर्शनमनासङ्गतं, तानात्स्य प्रकृतेऽनुपयोगादिति यत्तद्व्याप्तमिति सूचितम् । नच तासां सञ्ज्ञानामप्रदानत्वात्कथन्तच्छब्देन तासां लाभ इति वाच्यम्, तच्छब्दन्य बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात् । प्रथमादानि । आदिना द्वितीयादिसप्तह । ताश्च सज्ञा स्त्रालिङ्गा । ‘प्रथमायाश्च द्विवचने’ इत्यादिनिर्देशात् । मूल-उभयमिति । शस्ति पर वा द्विवचनमिति वचनस्य ज्ञापनादिति शेषः ।

अथापेक्षणेनेति । एतत्प्रावामनुशा र्नेनोक्तम्, अधिकपक्ष बाहिरङ्गमित्यस्य स्वमतोऽभावात् ।

भावप्रकाशः ।

रावश्यत्वाच्चैव भावः । मूले-प्राच इति । प्रकृत्याकृत इत्यर्थः । व्याख्यानेऽप्यानि । प्रकाशयति इत्यर्थः ।

यत्तु तानात्यादि कृत्स्न सूत्रमनुवर्तते” इति मूलमनूष तत्र तानात्यनुवृत्ती प्रयोजन चिन्तयामिति सङ्केतकृताक तानीत्यस्याननुवृत्त्या कृत्स्न सूत्रमित्यमतेरिति तानात्प्रकृतौ च तदमरिति ध्वनय-वाह-तत्रेति । सुप इत्यत्रेत्यथ । तत्कल तु व्याकरणान्तराक्तार्थकोशकारसूत्रमेव । एतेन तद्विहावा नुवृत्त इति दण्डा परात् । तच्छब्दस्य बुद्धिपरामर्शकत्वाद्वाह-लब्धेति । आदिना द्वितीयादिमत्र स्वनाना समह । ता कालिना बोधका । अत्र मान्योक्तिस्तु न मूलपरममूल श्रस्वात्स्यावहेत्सुपेक्षिता । मूले प्राचा प्रक्रियाकृता । यत्प्राहुरिति प्रकाशकृत इत्यर्थः । निर्देशाच्चात् । “शमि वा द्विर्वचनम्” इति शप

शब्दरत्नम् ।

बहिरङ्गतया द्विवचने कृते ऽस् इति भावः । यद्यपि क्वचिदुक्तार्थानामपि प्रयोगो भवति तथाऽपि “यत्र तद्वितेनानुक्ता बीप्सा भवति तत्र द्विवचनम्, यथैकैकशो ददाति” इत्यादिभाष्योक्त्या “अलपार्थकैकशदाद्वीप्सायां द्विवचने “बहुवपार्थात्—” इति ऽस्” इति कैयटोक्त्या च प्रकृते ऽद्वक्तुमशक्यम् । न चैवम् “ऋपिसहस्रमेकां कपिलामेकैकशः सहस्र-
कृत्वो दत्त्वा तथा ते सर्वे सहस्रदक्षिणाः समरत्नाः” इति “अहडण्” सूत्रस्य भाष्ये एकैकश इति प्रयोगासङ्गतिरिति वाच्यम् । ‘एक’ इति प्रधानार्थकसम्बोधनसत्परेकश इत्यस्य प्रत्येकमित्यर्थकत्वेनादोषात् । एतद्भाष्यप्रामाण्येन स्वार्थिकद्विवचनकल्पनापेक्षया मनुकस्यैव
भैरवी ।

यदुक्तम्मुले ‘शसैव वोप्साया उक्तत्वेन’ इत्यादि तदेवायुक्तमुक्तार्थानामपि ‘द्वौ व्यतिलुनाते’ इति प्रयोगदर्शनादिति खण्डनकारोक्तिसखण्डयति—यद्यप्येत्यादिना । वक्तुमशक्यमिति । तद्वितेनेव वोप्साक्तिसम्भवादिति भावः । एवम्—उक्तरीत्या एकैकश इति प्रयोगस्यासाधने । ऋपिसहस्रमिति । अत्र कर्मधारयसमासः, सहस्रमृषय इत्यर्थः । एतद्वाक्यं वित्तेन क्रीत्वा पुनर्दत्त्वेति रीत्याऽन्यत्र व्याख्यातम् । सहस्रदक्षिणा इति । अस्य सहस्रदक्षिणा गोरूपा येपान्दातृणामित्यर्थः । एतेन सहस्रगोदानफललाभस्तेषामिति सूचितम् । भ्रमङ्गतिरिति । कैयटोक्तरीत्या असङ्गतिरित्यर्थः । अत एव तद्भाष्यप्रयोगादत्यन्तस्वार्थिकोऽपि शसस्तोत्यनुमोयते । अत एव ‘प्रायशः’ इत्यस्यापि निदिशितिरिति स्वार्थिकशसन्तस्य द्विवचनमिति तद्भावः । उक्तस्य भाष्यप्रयोगस्यान्यथोपपत्तिमाह—श्वेतीति । न च त्यदादीनां सम्बोधनाभावात्कथमेतदिति वाच्यम्, ‘इ स’ इति भाष्यीयप्रयोगदर्शनेन तस्य निर्पेधवचनस्योत्सर्गिकत्वात् । ननु स्वार्थिकमत्र द्वित्वमित्येव कल्पनाऽत्रास्त्वित्यत आह—एतद्भाष्येति । परोक्तं भावप्रकाशम् ।

नादिति शेषः । शस इति । शसोऽर्थात्त्यर्थः । तथाचोभयोर्बहिरङ्गयोः पत्वाद् द्विव, तदाह—कृते इति । खण्डनकारोक्तं समाधि निराचष्टे—यद्यर्थाति । क्वचिदिति । ‘द्वौ व्यतिलुनाते’ शयादाकित्यर्थः । तथाचात्र द्वयोर्बोप्सावोधकत्वे न क्षतिरिति भावः । अशक्यमिति । तद्वितेनैव तदुचितसम्भवादिति भावः । एतेनाक्तभाष्यप्रयोगादत्यन्तस्वार्थिकोऽपि शसस्तीति ज्ञाप्यते । तेन प्रायश इत्यादिसिद्धिः । एव चात्रापि स्वार्थिकं शस कृत्वा बीप्साया द्विवमित्यदोष इति प्रकाशकृतः पश्चान्तरत्वेनोत्तसमाधिरपि निरस्तः । खण्डनकाररत्नाकरोक्तसमाधि निराचष्टे—नचेवमिति । सर्वस्येत्यत्रत्यप्रयोगस्य कैयटार्थिकीकारे श्वर्थः । ऋपिसहस्रमिति कर्मधारयः, सहस्रम् ऋषय इत्यर्थः । ननु स्वस्याप्रतिग्रहोद्भवेनैकमन्यूनता, न च पुनर्दानदत्ताया अन्यस्वत्वाक्रान्ततथा तदसम्भवादिति चेन्न । वित्तं न क्रीत्वा क्रीत्वा प्रत्येक दत्त्वा दत्ता पुनर्दत्ता सहस्रदक्षिणा ऋषयः सपत्ना इति तदर्थत्वं । महस्र दक्षिणा गोरूपा येषा दातृणा ते इत्यर्थः । तथा च गोसहस्रदानफला एव ते न त्वेकगोदानमात्रफला इति भावः । असंगतिरिति । कैयटोक्तरीत्या तत्र द्विव-
शसोर्विषयभेदस्यार्थासंगत्या दुर्बलत्वात् । अत एव तत्र शसन्तस्य प्रत्येकमिति कैयटेनार्थो धर्षितः । तथा च तत्र एव शसि वा द्वित्व स्वार्थिकशसत् चानुमोयते । तथाच प्रकाशो व्याख्यातः । अन्याविषयत्वमिति मूललेखो निरस्तश्च । तत्र ‘क्वचिदादुत्पार्थोऽपि’ शयादिकैयटोक्त्या तस्याप्यत्रैव नाथर्थात् । अन्यत्रावश्यकतया व्याख्यानेन निवाहे क्लिष्टव्याख्यानस्यात्रान्याय्यत्वान्माधवादीनामप्यत्रैवानु कृत्वाचेति भावः ।
ननु त्यदादीनां सम्बोधनाभावेन तथोक्तिरयुक्ता किंतु स्वार्थे द्विवचनं कल्प्यते दास्यपथे, तच्चेकश इति सूत्रनिर्देशादेककल्पकमिति न दोषो ऽत्र आह—एतदिति । तदुक्तं स्वार्थियशमकल्पनं तु सर्वथा नास्ति । स्वार्थद्विवचनविभक्तिलोपकल्पनेनापि भाष्योपपत्ती तत्कल्पने मानाभावात् । किंच तस्यान्तरङ्गत्वेन द्वित्वात्प्राक् प्रवृत्त्या शम-तस्य द्वित्वापत्तौ प्रयोगासिद्धिदावरथ्यात् तद् ध्वनयत्राह—स्वार्थिकद्विवचनेति

धिकारे घापवादेन “हलश्च” इति घञा रमन्ते ऽस्मिन्निति व्युत्पादने तु “कृत-
द्धित-” इति सूत्रेणेति विवेकः ।

“सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ” ॥ एकविभक्तौ यानोनि । विभक्ति
रूप्ये उपलक्षण न त्वेकशेषे निमित्तम् । एव चानैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गोऽयमेक-
शेषः सुवृत्तः प्रागेव प्रवर्तते । यद्येत्न्नारभ्येत तर्हि प्रत्येक विभक्ति स्यात्,
द्वन्द्वश्च प्रवर्तते । आरब्धे त्वेकशेषे ऽनेकसुनन्तविरहाद् द्वन्द्वस्याप्राप्तिरेव फलिता
भवतीति भावः । सरूपाण्येवेति । एतच्चोत्तरसूत्रस्थैवकारस्येहानुकर्पणाल्लभ्यते ।

शब्दरत्नम् ।

न्याय्यत्वात् । किं च नार्थ भाष्यप्रयोगः, किं तु गोप्यप्युत्तरा सख्या पूर्वा सख्या बाधते
इत्यत्र श्रौतो वा स्मात्तो वा ऽथ व्यवहारोदृष्टान्तत्वेनोक्तो भवतेति तत्र च्छान्दस्तत्वा-
न्न दोषः । “एकैकश पितृसयुक्तान्” इत्यादिवदिति दिक् । रमन्ते ऽस्मिन्निति । यागिन
इति शेषः ।

इति भाव इति । एतावत्तव द्वन्द्वापवाद एकशेष इति व्यवहार इति भावः ।

भेदा ।

यत्स्वार्थिकः शसिति, तच्च सर्वथा नोचितम्, तथा कल्पन तस्य शमाऽन्तरङ्गत्वेनादो प्रवृत्त्या
ततो द्विवचनेऽनिष्टरूपापत्तः । वस्तुतस्तु यदुपष्टम्भाद्रवतामेतादृशी कल्पना । तद्व शिथिल
मि याह—किञ्चिन्नि । गोप्यशानि । उत्तरा—मुख्या यथा पूर्वसङ्ख्याया बाधिका तथा गोप्यशी
त्यर्थः । तत्र—एकैकश इति प्रयोगे । दिगिति । दिगर्थस्तु व्याक यत्र तद्धितमात्रेण वाप्साया अ
नभिधानन्तत्रोभयोस्तत्त्व, न्तु कवलशसो यथैकैकश इत्यत्र । मापश इत्यादौ तु तावन्मात्रे
णापि वाप्साऽभिधानात् द्वित्वमिति भाष्याशय इति । यागिन इति । एतन्नागस्तिसहितोक्ता-
“रमन्त यागिनो यस्मिन्नित्वानन्द चिदात्मनि ।

इति रामपदेनातो परम्ब्रह्माभिधीयत” ॥

इति व्युत्पत्तिर्दिशिता ।

णावता—पूर्वोक्तीत्या द्वन्द्वाप्राप्त्युपपादनेन । अनुरूपेणशब्दम्यानुवृत्तिपरत्वमन्यत्र दृष्ट

भावप्रकाशः ।

न्याय्यत्वादिति । हे स इति भाष्यप्रयोगात् त्वदाशिरानि सिद्धान्तस्य प्रार्थकत्वात् । तथाचापूर्वकल्पनात्
स्त्वसकल्पनैवोचितो भावः । वस्तुतो मूलमेव शिथिलमित्याह—किञ्चिन्नि । अपिमुख्यात्सयादिक । अत्र एव
तत्र कैयटोक्तरीत्येवोभयसिद्धिः । किञ्च कैयटोक्त्याप्ययमपि भाष्यप्रयोगः सुयोगः । अल्पायात्प्रायेत्यर्थः ।
ब्राह्मणैश्चलत्वं तु गोविष्णवणाद्गोपालनाशक्नेश्च बोध्यम् । वस्तुतस्तु द्वयोरपि घातकरत्वं तत्त्वमुच्चयस्य
बहुशो दृष्टत्वं तयोर्वाप्यम् । ‘वधाजानीयक’ ‘गाम्धावणा’ इत्यादौ । द्वित्वसूत्रस्थभाष्यस्य त्वयमाश्व-
यत्र तद्धितमात्रेण लोके वापसानभिधानं तत्र द्वित्वमपि । यथैकैकश इति । मापश इत्यादौ तु सर्वत्र
तावत्तैव वापसानभिधानं तत्र न कदापि तयो समुच्चय इति बोध्यम्, तदाह—दिगिति । सयुक्तानि इति
पाठः, गृह्यसूत्र पात्रविशेषणत्वनोक्तत्वात् । अन्यैषामनभवादाह—यागिन इति । श्वेन—

सला ।

मूले—उपलक्षणमिति । अविद्यमानं सद्यपि व्यावतस्सुपलक्षणं, विशेषणं तु विद्यमानमेव •यावन्तं-
मिति तदोभेदः । यथा ‘काश्वन्तो देवदत्तस्य गृहा’ इत्यत्र इदानीं गृहे काकाभावेऽपि कदाचित्तस्य
दृष्टत्वेन देवदत्तनगृहव्यावृत्तित्वेन भवतीति भावः । द्वन्द्वापवाद इति । अपवाद इवापवाद इत्यर्थः ।
यथा अपवादविषये सामान्यशास्त्रस्य न प्रवृत्तित्वेवात्राप्येकशेषविषये द्वन्द्वस्य न प्रवृत्तिरिति ताव

तेन मातृशब्दयोजननीवाचिपरिच्छेत्तुवाचिनो नैकशेषः । मातृश्यामित्यादौ सारूप्ये

शब्दरत्नम् ।

एतेनैकशेषोपरम्भफलमपि निरूपितं द्वन्द्वनिवृत्तिरूपम् । उत्तरसूत्रस्थस्येति । “वृद्धो यूना-” इतीत्यर्थः । अनुकर्षणादिति । अनु पश्चात्कर्षणाशकृष्यादित्यर्थः । कचिदप- कर्षणादित्यपि पाठः । नैकशेष इति । श्यामाश्रावणीत्यर्थः । श्यामि श्रोतुंस्योस्ताभ्या- मित्यनुप्रयोगस्य समत्वात् । एतेनानुप्रयोगविरोधादत्र नैकशेष इत्यपास्तम् । “पुमान्छि- या” इत्येकशेषोऽपि न । तत्राप्येकविभक्तौ सरूपाण्येवेत्यनुवृत्तेः । अत एव “प्रातिपदिकै- भैरवी ।

मित्याशयेनाह—अनिनि । एतेन यौगिकोऽयं शब्द इति सूचितम् । यत्तु यत्र द्विवचनादौ वेलक्षण्यन्तत्र माभूदेकशेषः, श्यामाश्री तु भवत्येवेति मत, तत्र युक्तमित्याशयेनाह—श्यामादा- वपीति । अपिना औजसादिमनुचयः । परोक्तद्वण्डयति—श्यामाति । अनुप्रयोगविरोधादिति । औ- जसादिष्वनुप्रयोगविरोधादित्यर्थः । तावित्युक्ते पुमर्थम्येवाभिधायिकि, ते इत्यनेन तु स्त्रिया एवेति शिष्यमागपदप्रतिपाद्योऽर्थयोः समभिध्याहृतपदप्रतिपाद्यार्थभेदान्वयाभावेन नैकशेष इति परोक्तद्वण्डितम् । ननु ‘मातृमातारौ’ इत्यादावेकशेषवारणायवकारापकर्षो व्यर्थः ? प्रकृ- तसूत्रप्रवृत्तेस्तेन वारणे ऽप्युत्तरसूत्रप्रवृत्तेर्दुर्वात्त्वाद् अह—पुमानिति । अनुवृत्तेरिति । अपवृष्टे- वकारसहितस्य “एकविभक्तौ सरूपाणि” इत्यस्यानुवृत्तेरित्यर्थः । अत एव सरूपाण्येवेत्यनु- वृत्तेरित्युक्तम् । तादृशस्यानुवृत्तौ मानमाह—अत्र एवति । एवसहितस्यात्स्यानुवृत्तेरव । वार्ति-

भावप्रकाशः ।

स्मरने योनिनो यस्मिन्त्वानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनासी परं ब्रह्माभिधीयते ॥
इति तदर्थो ध्वनिः । तथा च न पूर्वोक्तरात्या गन्धर्वः शरमो रामः समरो गवयः शशः ॥
इत्यादयो मृगेन्द्राद्याः पशुजातय इत्यमरोक्त्या पशुविशेषग्रहणं बोध्यम् ।

एतेन येननेति श्यामश्रावणीत्येव । एतेन—यश्रीत्यादिग्रन्थेन । अनु कर्षणाशब्दस्यानुवृत्तौ हरे- श्यामाश्रावणीत्याह—अन्विति । यौगिकोऽयं न रूढ इति भावः । यत्तु रत्नकतकृत् एवापवृष्टया मातृमातारा- विरयत्र न सः, श्यामादौ तु भवत्येव वच्यमाणानुवृत्तेरिति, तत्र, युक्ते एण्डयिष्यमाणत्वात् । तद् ध्वनय- ज्ञाह—श्यामाश्रावणीति । आदिना श्रास् ननु भिन्नादयः । अपिना औजसादिमनुचयः । यद्यपि तैरित्यु- न्नेल्लयर्थस्य ताभिरित्युक्ते पुमर्थत्वानवगमाच्चित्तमिदमिति त्रैयप्रसादप्रकाशकृदाद्युक्तमयुक्त प्रकरणादिना प्रवृत्तिसमवाच्यतापि निषेधदृष्ट्येव शेषमह—श्यामीति । एवमोत्यपि बोध्यम् । तथा च नानुप्रयोगविरोध इति भावः । अत्र—श्यामि । तथा औजसादौ तद्वीत्या तथा सन्त्येवत्र तदभावेन साधारणेन एण्डनायेथ त्वदुक्तिरनुवृत्तेति भावः । यस्मिन्पदार्थो निष्कलः उत्तरसूत्रेण तस्य दुर्वात्त्वात् । नच तदपकर्षणामर्थ्यात्त- नापि नेति वाच्यम्, अनियमश्यावृत्त्या तस्य चारिताभ्याम् इति, तत्रति ध्वनयज्ञाह—पुमानिति । अ- नुवृत्तेरिति । अपवृष्टतत्तद्विनन्दनानुवृत्तेरित्यर्थः । अपकर्षणानुवृत्त्योः प्रमाणं सूचयन्नाह—अत एवेति ।

सरला ।

यन् । श्यामाश्रावणीति । तत्र सारूप्यसत्त्वेऽपि इति शेषः । अपिना सर्वाविभक्तीना समुच्चयः । सर्वासु विभक्तिषु एकशेषो न भवतीत्यर्थः । समत्वादिति । एकशेषत्वेभ चिकीर्षिताना पदाना मध्ये यस्य कस्याप्येकशेषे तदर्थं तत्पदमार्शकाऽनुप्रयुज्यमानसर्वनामपदार्थस्याऽभेदेना-व्यस्तौषामेवैकशेषो मान्येपा- निति, यथा ती वृक्षी इत्यादौ । तत्र हि वृक्षवृक्ष इत्येकशेषे कस्यापि वृक्षशब्दार्थस्य पुस्तकविशिष्टस्य तच्छब्दार्थेनाभेदान्वय इति तत्रैकशेषः । वृक्षाचिपीतुशब्दफलकाचिपीतुशब्दयोस्तु नैकशेषः तत्र फलवाचकस्यकशेषे जपुनकरवाचिषिष्टार्थबोधकतया तदर्थेन पुस्तकविशिष्टार्थबोधक ‘तौ’ इत्यर्थेनाभेदान्व- यानम्भवात्, इति भवेऽप्यत्र स्त्रीनिर्हुल्लिङ्गयोरेभयोरपि ‘ताभ्याम्’ इत्यर्थवानुप्रयोगेणानुपूर्व्यत्वाद- त्यर्थः । सरूपाण्येवेत्यनुवृत्तेरिति । स्त्रीप्रत्ययमात्रं हुतवैरूप्यस्यैव तत्र ग्रहणादिति भावः । अत एवेति ।

शब्दरत्नम् ।

शेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः” इति वार्तिककृतोक्तम् । ननु वार्तिके प्रातिपदिकैः शेषे इत्युक्तम् । विभक्त्यन्तानामेकशेषे ऽपि जननीमातृधान्यमात्रार्थकं मातृभ्यां देहि मातृभ्यां चेत्यत्र प्रतिषेध आवश्यकः । न च तत्रैव इष्टापत्तिः । “किमुच्यते प्रातिपदिका-
गमेकशेषे इति न पुनर्यस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषस्तेषामपि प्रतिषेधो वक्तव्यस्तस्यापि
हेतानि क्वचिद्विभक्त्यन्तानि सरूपाणि मातृभ्यां चेति । अथ मतमेतद्विभक्त्यन्तानां सारू-
प्ये भवितव्यमेकशेषेण” इति भाष्योक्तेरिति वाच्यम् । सूत्रव्याख्यानपक्षभेदेनैकलक्ष्यस्य
साधुत्वासाधुत्वयोरनौचित्यात् । अत एवाथ मतमेतदिति प्रतीकमुपादाय ‘अभ्युपगमवादेन
त्रेतदुच्यते’ इति कैःवादिभिर्वाख्यातमिति चेत् १ न, ईदृशदिरुद्धमभ्युपेत्यैव वार्तिके तदु-
भरवी ।

कृतोक्तमिति । तथाच स्वोक्ताथ वार्तिककृतुक्तिस्तात्पर्याहिका । स्वोक्ताथन्द्रयितु शङ्कते—
न्विति । मात्रार्थक इति । वाच्य इति शेषः । अत्रत्यस्य सम्बन्धो वा । चेन देहीत्यस्य सम्ब-
धः । तेन समानविभक्तिरवमेति ध्वनितम् । नचनि । वाच्यमिति परेणान्वयः । तत्रैव—वि-
भक्त्यन्तानामेकशेषे इति पद्ये । इष्टापत्तिरिति । प्रातिपदिककशेषे इत्यस्य विशिष्यापादानेन त-
पथे सूत्रस्य प्रवृत्तिरिष्टेति भावः । इष्टापत्तौ भाष्यकाराक्तिप्रमाणयति किमुच्यत श्यादिना ।
न पुनरिति वाक्यालङ्कारः, न निषेधे । तस्यापि—एव रीत्या सूत्रव्याख्यातृमतेऽपि । लक्ष्यस्य—प्र-
हृतं तु लक्ष्य वाच्यमेव ।

एतदर्थं भाष्य माधकमाह—अत एवेति । लक्ष्यभेदानौचित्यात् । एतेन प्रातिपदिकेति वि-
शेषणोपादानमयुक्तमिति सिद्धम् । ईदृशविरुद्धमिति । एकलक्ष्यस्य व्याख्याभेदेन साधुत्वासा-
धुत्वरूपविरुद्धमित्यर्थः, तथाचाभ्युपगममाश्लेष्यमिति भावः । वस्तुतस्तथा व्याख्यात्रापि

भाष्यप्रकाशः ।

अपकर्षानुवृत्तिशुतसूत्राभ्यां भ्याभ्यापि तदभावादेवेत्यथ । तथा च तत्रास्ति तत्राभाहकमिदम् । अन्यथा
तदस्तारिणानवश्यं च स्पष्टमेवेति भावः । पूवाकत द्रवयितुं सण्टनकृत्तदनुयायिरेनात्राशुक्ति व सण्ट-
यितुं शङ्कते—नन्वित्यादिना । मात्रार्थक इति।अस्य वाच्ये ; यवकाशेयजान्वयः । चेन देहीति सम्ब-
न्धेनशात समानावमन्तरान्त्व सूचिनम् । आवश्यक इति । सूत्रप्रप्रतिरिति भावः । इष्टापत्तिरिति ।
निषधसाधनभाष्यवाचिक्राघनुपलक्ष्ये । अनुप्रयोगात्तरोवस्तु नेत्युक्तमेव, प्रयुत साधकमाध्यमुपनभ्यवे ।
तदाह—किमुच्यते इत्यादिना । नञ् वाक्यालङ्कारे, न निषेधे । ईदृशसूत्रव्याख्याकृतौ मनेऽपीत्यथ ।
भाष्यविरोध परिहरन्मुक्ताथे माधकमाह—अत एवेति । लक्ष्यभेदानौचित्यादेवेत्यथ । आदिना जार्ण
विवरणमग्रहः । एतेन किमुच्यते इत्यादि भ्यां च न तन्न तिदान्तभाष्यमिति सूचिनम् । अस्यापि तत्र
विरूपाणामनेनशय इत्यादीन् प्राक्तनभाष्यविरोध स्पष्ट एव । तथा च प्रातिपदिकैःशेषे इति विशेषणम-
युक्तमिति भावः । विरुद्धमिति । एकलक्ष्यस्य व्याख्याभेदेन साधुत्वासाधुत्वरूपविरुद्धमज्ञातृत्वेत्यथ ।
तथा वाथ मतमिति भाष्यवदिदमभ्युपगमवाद एवेतिभावः । तदुत्तरिति । प्रातिपदिकैःशेषे इत्युक्तं
सिद्धम् । वस्तुतो विभक्त्यन्तानामेकशेषेऽपि प्रतिषेधो वक्तव्य इति भाष्यस्य गूढतत्पर्यं, तद् ध्वनयन्नाह—

सरला ।

स्त्रीप्रत्ययमात्ररूपवत्त्वं एव “पुमान् स्त्रिया” इत्यस्य प्रवृत्तरेवेत्यथ । वार्तिककृतोक्तमिति । तत्र
मातरो मातारी इति स्त्रीप्रत्ययतरुत्तवैरूपसत्त्वेन ‘पुमान् स्त्रिया’ इत्यस्य न प्रवृत्तिः । अन्यथा सरू-
पाणामित्यस्य वार्तिकेन निषेधेऽपि ‘पुमान् स्त्रिया’ इत्येकशेषप्रवृत्तौ वातकं व्यवमेव स्यादिति नशा

शब्दरत्नम् ।

कते । अत एव तदुत्तरम् 'एवं च कृत्वा चोद्यते' इत्युक्तं भाष्ये । अस्य प्रातिपदिकानामेकशेष इत्यादीति शेषः । अनेन चास्य पूर्वपक्षवार्तिकत्व स्फुटमेवोक्तम् । तत्र मातृग्रहण विभक्तौ विरूपाणामुपलक्षणम् । अयं च पूर्वपक्ष प्रातिपदिकैकशेषस्य "एकविभक्तौ" इति पदाभावे एवोपपत्तिं मत्वा कृतः । तदभावे हि यानि सरूपाणि तेषामेकशेष एवेत्यर्थं एव प्राप्नोति । प्रयोगमात्रावच्छेदेन सारूप्यस्य हरिणहरितप्रकृतिवहरिणीशब्दादौ तद्धितं वैरूप्येणासम्भ-

भेदो ।

प्रतिषेधो वक्तव्य एवेत्यत्र तात्पर्यम् । तद् ध्वनयन्नाह—अत एवेति । वार्तिककारस्याभ्युपगमवादत्वादेवेत्यर्थः । तदुत्तरम्—भवतीत्युत्तरम् । चोद्यते इत्यस्य किं कर्मत्याकाङ्क्षायामाह—अस्येति । एतेन 'किमुच्यते' इत्यादि चोद्यान्तरं नेति ध्वनितम् । अनेन—एवञ्च कृत्वेत्यनेन भाष्येण । अस्य—प्रातिपदिकैतिशब्दघटितवार्तिकस्य । ननु तस्मिन्वार्तिके मातृशब्दस्यैवोपादानं न्यूनम् ? यातृशब्दघटिते यातृभ्यां यातृभ्याञ्च देहीनि वार्ये ऽप्युत्तरीत्या दोषस्य सत्त्वादत्त आह—तत्र मातृग्रहणमिति । उच्यतेत्योपलक्षणत्वावश्यकत्वे प्रातिपदिकैकशेष इत्यपि विभक्त्यन्तानामेकशेषपक्षस्याप्युपलक्षणमिति निगूढाशयः । अयञ्च पूर्वपक्ष—प्रातिपदिकैकशेष इत्यारभ्य कृत पूर्वपक्षः ।

ननु विभक्ताविति पदाभावे प्रयोगमात्रावच्छेदेन सारूप्यस्य विवक्षा कुतो नेत्याशङ्क्याया-
भावप्रकाशः ।

अत एवेति । वार्तिकस्याभ्युपगमवादत्वादेवेत्यर्थः । तदुत्तरम्—भवतीत्युत्तरम् । उच्यते इति । अ-वयैक-
शेषेणेति प्रातिपदिकानामेकशेषे दोषो भवतीत्येव सिद्धं तदाधिक्य स्पष्टमेवेति भावः । चोद्यते इत्यस्य क-
र्माकाङ्क्षायामाह—अस्येति । आदिना "मातृमात्रो प्रतिषेधो वाच्यः" इत्यस्य ग्रहणम् । तथा चैव विरुद्धमङ्गी-
कृत्यप्रातिपदिकानामेकशेषे एव प्रतिषेधश्चोद्यते इत्यत्र । एतेन किमुच्यते इत्यादिचोद्यान्तर-वावृत्तिः । अ-
नेन—एव च कृत्वेत्यादिभाष्येण । अस्य—प्रातिपदिकानामिति घटितवार्तिकस्य पूर्वपक्षवार्तिकत्व सुत्तवन्त-
रेणापि गूढाशयेन ध्वनयितुमाह—तत्रति । वार्तिके इत्यर्थः । मातृग्रहणं विभक्तौ—कस्याचिद्विभक्तौ ।
तथा च यात्रादीनामपि समग्रः । एवमुपलक्षणत्वावश्यकत्वे प्रातिपदिकैकशेषे इत्यपि विभक्त्यन्तानामेकशेष-
वस्याप्युपलक्षणमस्ति गूढाशयः । एतेन मूलरीत्या व्याख्याने तृतीयादौ सारूप्येऽपि न तत्रातिप्रसङ्ग इति
किमातृस्यैकशेषपक्षेपक्षेणेत्याशङ्क्य वार्तिके किमुच्यते इत्याद्याशङ्क्य विभक्त्यन्तानां सा-
रूप्ये भाष्यमेकशेषेणेति प्रातिपदिकानामेकशेषे दोषो भवतीत्युत्तरयिञ्चा भगवता भ्यामादौ स्वीकृतस्य
तयोस्तस्य तद्व्याख्याने ऽस्मिद्धिः, आनादौ वैरूप्येणैवार्थाभावात् इति स्पष्टनकृदावृत्तिं परस्ताः । अयं
च पूर्वपक्ष इति । प्रातिपदिकैकशेष मातृमात्रो प्रतिषेधो वाच्य इत्यवमर्दः । एकशेषस्य—नत्यस्य ।
पदाभावे एवेति । अथवा प्रथमोक्तपक्षद्वयेनैव क्रोडाकारादस्य पृथक्त्वानुपपत्त्या भाष्यासंगति स्पष्टैव
तदाह—उपपत्तिमिति । वाचकनिराकरणपूर्वकं युक्तिभिर्व्याख्यानमित्यर्थः । तदेवाह—तदभावे हीति । यत
एकविभक्ताविति पदाभावे इत्यर्थः । यत्तु कैयट "ह्रस्वो नपुमके" इत्यत प्रातिपदिकानुकृत्स्येष्टलाभ इति ।
तत्र, अतुवृत्तौ फलाभावात् । तद् ध्वनयन्नाह—यानीति । विभक्त्युपपत्ते प्राप्ति शेषः । अर्थ
एवेति । अनेन कैयटोक्तार्थस्य मूलोक्तार्थस्य च निरासः । अत एव तिङन्तसप्रसङ्गोऽपीतिभावः । रामो रामा
इत्यादीनां सिद्धत्वेऽपि हरिण्वावित्याचसिद्धिरित्याह—हरिणेति । आदिना श्येन्यादिग्रहणम् । असम्भवे

सरला ।

अयं । विभक्तौ विरूपाणामिति । यानकर्तृकयातृशब्ददेवरपनीबोधकयातृशब्दादीनामित्यर्थः ।

शब्दात्मम् ।

वात्प्रयोगसामानाधिकरण्येनैव सारूप्यस्य ग्राह्यतया तस्यात्रापि सत्त्वात्प्राप्तस्य स निषेधः ।
अत एवाग्रे विभक्तेः सारूप्ये उलक्षणत्वमाश्रित्य तत्पक्षस्थापनेन तत्पण्डनं कृतमित्येव-
भैरवी ।

माह—प्रयोगेति । प्रयोगसामानाधिकरण्येन क्वचित्प्रयोग इत्यर्थकमेतत् । ग्राह्यत्वेति । तेन
'हरिण्यौ' 'हरिण्य.' इत्यस्य सिद्धिः । पुत्रजावकृतन्तद्धितं वैरूप्यन्तृष्टव्यम् । तस्य—सामाना-
धिकरण्येन सारूप्यस्य । अत्रापि—मातृमात्रादावपि । प्राप्तस्य एकशेषस्येति शेषः । अत एव—
तद्भावे एव तदुपपत्तिम्मत्वा पूर्वपक्षस्य सत्त्वादेव । अग्रे—अथानेन पक्षेणार्थः स्यादित्यादि
स्थले । विभक्तेरिति । अत्रैकपदानुपादानेनैकपदोपादानं स्पष्टार्थमिति ध्वनितम् एकस्यामपि
विभक्तौ याति विरूपाणि न तेषामेकशेष इत्यस्य स्पष्टतया लाभार्थम् । वस्तुतस्तु विभक्तौ
यानि सरूपाण्येवेत्युक्तं 'स्वसारौ' 'स्वसारः' इत्यत्र कशेषो न स्यात्, स्वसरि च स्वस्रो-
त्यत्र वैरूप्यदर्शनात् ; 'कमलौ' 'कमलः' इत्यादावेव स्यात्, कृते त्वैकपदे एकसंख्यावाचकवि-
भक्तावित्यर्थलाभाच्चिन्नार्थकविभक्तौ वैरूप्येऽपि भवत्येव स । तत्पक्षस्थापनेन—प्रातिपदिकाना-
मेकशेष इति पक्षस्थापनेन । तत्पण्डनम्—“मातृमात्रोः प्रतिषेधा वक्तव्यः” इत्येतद्वार्तिकस्य
भावप्रकाशः ।

इत्यान्वयः । तत्र हेतु—तद्धिते वैरूप्येणेति । 'हारितिः' 'हारिणिः' इत्यादौ तद्धितान्नादिप्रयोगे पुत्र
जावेन वैरूप्येणेत्यर्थः । एतेनैवकारापकर्षे एकविभक्ताविति व्यथमिति तत्पक्षस्थापित्वावच्छेदेन
सारूप्यविवक्षणात् दोष इति चापास्तम् । अत्रापि—मातृमात्रादावपि । प्राप्तस्येति । एकशेषस्येत्यर्थः ।
नन्वेव वार्तिके तद्वाच्यप्रामाण्याद्विभक्त्यन्वैकशेषे भ्यामादौ तत्पदानुरोधेनात्र पक्षेऽपि तदनपकर्ष
एव । नैकशेष इत्यस्यीज-नादावित्त्वेवापि न तु भ्यामादावपीति । न च विनिगमनाविरहाद्विपरीतमेव
कुतो नेति वाच्यम् । तत्रोक्तप्रमाणोपनम्भादत्र तदनुपनम्भात् । एव च विरुद्धाभ्युपगमो न । किं
प्रातिपदिकैकशेषे इति विशेषण बाधकमुपनम्भने इति चेत् । द्वित्रचनायनुत्पत्त्या तत्पक्षस्यैवायुक्तत्वस्य
नाप्ये स्पष्टत्वात् । तद् ध्वनयद्वाह—अत एवेति । तदभवे एव तदुपपत्त्या तत्र पूर्वपक्षतरादेवेत्यर्थः ।
अत्र इति । अथानेन पक्षेणार्थः स्वादित्यादावित्यर्थः । विभक्तेरिति । एकशेष सत्यञ्चैव वदना गगवता
एकपद स्पष्टार्थम् एकस्यामपि विभक्तौ यानि विरूपाणि तैत्यर्थं बोधयितुमिति ध्वनिगम् । अत एव पृथक्
नर्त्तका विभक्त्यन्तानामिति पक्षेऽपि “नचाऽर्थविप्रतिषेधात्” इति तत्प्रत्याख्यानमेव । एतेन निमित्तत्वपक्षे
नमुदायादेवैकविभक्तौ मः, न प्रत्येक विभक्तावित्यर्थं तदिति प्रकाशकम् । वस्तुतस्तुत्यार्थः सः तथा
चैकसंख्याकविभक्तौ वैरूप्ये गीश्व हेतुः गावौ च पृथिव्याविति विवक्षायामेकशेषो भवत्येवान्यथा तत्र
स्यादिति रत्नाकरोक्तम्, एकपदभाभावे स्वस्र च स्वसारौ च, स्वसरि च स्वस्रोद्वेत्यादौ पूर्वभाग-
योर्वैरूप्यदर्शनात्स्वसार इत्यादौ स न स्यात् किंतु कमनी कमज इत्यादावेव स्यात् । तत्र कृते तु
नाय दोषः, एकविभक्तौ परतः पूर्वत्र तदभावात् । यदैकत्व विवक्षयते तर्हि स्पष्टार्थमेवेति केचित्,
एकैकविभक्तावित्यर्थनाभार्थं तत् । तथा च सकवविभक्तावित्यर्थलाभादेवानपकर्षदोषेति सिद्धिरित्यन्ये इति
इत्युक्तं चापास्तम् । तत्पक्षेति । प्रातिपदिकैकशेषपक्षेत्यर्थः । तत्पण्डनं—प्रतिषेध वार्तिकपण्डनम् ।

सरला ।

पूर्वपक्षः—प्रातिपदिकैकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः इति निषेधः । भाष्ये ध्वनित इति । तथान्
विभक्तौ परतः सारूप्यमेव येषां तेषामेकः सिध्यति इति सूत्रार्थः । एकः प्रथमः, नतु एकत्वसंख्याविशिष्टः ।
तथा एति सरूपाणामिति निर्धारणपद्धीति तत्प्रकृत्यर्थस्य स्वघटकत्व—स्वघटकनिर्धार्यमाणत्वाभिमतैतराव-
त्तिविधेयवत्तन्—एतदुभयसम्बन्धेन निर्धार्यमाणेऽन्वयस्य 'भूणा द्विजः श्रेष्ठः' इत्यादौ दृष्टतया प्रकृते
निर्धारणप्रकृत्यर्थ—सारूप्यवत्समुदायघटकनिर्धार्यमाणत्वाभिमतैकत्वसंख्याविशिष्टैतरस्याप्रसिद्धेरन्वयानुपप-
त्त्या शब्दबोधोपसृष्टः, एकत्वस्य केवलान्वयित्वात् । प्रथमशक्यस्य एकशब्दस्य ग्रहणे तु तदित-
रितीयादीनां प्रसिद्धाऽन्वयसम्भवेन न दोष इति । स्पष्टशब्द “यत्र निर्धारणे” इति सूत्रस्थशेष-
र-

शब्दरत्नम् ।

कारापकर्षो भाष्ये ध्वनितः । तं विना तावन्मात्रेण तत्तत्प्रण्डनायोगात् । एतेन “एकवि
भक्तौ” इत्यावर्त्यैकविभक्तौ सारूप्याणामेकविभक्तौ विवक्षितायामेकशेष इत्यर्थोऽयस्यां विभ-
भेदो ।

ण्डनम् । तं विना—एवकारापकर्षं विना । तावन्मात्रेण—विभक्तेः सारूप्योपलक्षणत्वमात्रेण ।
तत्तत्प्रण्डनेति । मातृशब्दयोर्भ्यामादौ सारूप्यसद्भावादिति भावः । एतेनेति । प्रत्याख्यानपरभा-
ष्यप्रामाण्यदाहपरकर्षस्यावयवकृतेनावृत्तेरफलत्वेनेत्यर्थः । ननु ‘वृक्षो, वृक्षाः’ इत्यादावेकशेषाना-
भावप्रकाशः ।

तं विनेति । एतेन वापकर्षो व्यर्थः विभक्तिनाशश्चेदनेति । वाक्यानेन मात्रादि-व्यावृत्तिसिद्धरिति मन्दाक-
मपास्तम् । तदभावः एकशब्दस्वरस्येन विभक्तिप्रामाण्यनिवृत्त्येनेत्यर्थस्यैवापत्तः । एतेन भाष्यानुयायि-
प्रसादोयुक्त एवति प्रकाशदिप्र-वाञ्छित्वा एवति भावः । एतेनेति । प्रत्यारयानरभाष्यप्रामाण्येना-
पकर्षावश्यकतायाऽऽवृत्तेरफलत्वेन तद्व्यक्तिरे भाष्यावेरारथेनेत्यर्थः । आश्रय्येति । अत्र च मातृमा-
सरला ।

व्याख्याने दीपके इति ।

विभक्तौ परतः सारूप्यमेव येषां तथा तत्त्वं किम् ? न तावत् स्ववृत्तिविभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वसमाना-
धिकरणयावद्रूपवत्त्वसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वम्, नित्यबहुवचनान्ताक्षतशब्दस्य क्षतशून्यार्थकमत्रविभक्त्य-
न्ताक्षतशब्दस्य चैकशेषानापत्तेः । विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टत्वविभक्त्य-नाक्षतशब्दवृत्त्येवविज्ञानरू-
पवत्त्वस्य नित्यबहुवचनान्ताक्षतशब्दोऽभावात् । नापि स्वाभाव्यवहितोत्तरत्वप्रकारकयावाद्भक्तिविशेष्यक-
सम्भावनाप्रयोज्यतावद्भिन्नकृत्यव्यवहितपूर्वत्वप्रकारकयावद्रूपविशेष्यकसम्भावनाप्रयोज्यतावद्रूपवत्त्वप्रकारक-
सम्भावनाविशेष्यत्वसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वं तत्त्वम्, यदि अस्मात्त्रियवद्वचनान्ताक्षतशब्दाद् यावत्
विभक्त्यो भवेद्युक्तावद्भिन्नकृत्यव्यवहितपूर्वत्ववन्ति यावन्ति रूपाणि भवेद्युक्तावद्रूपानय भवेदित्याकारक-
सम्भावनाविशेष्यत्वसम्बन्धेन निरुक्ताक्षतशब्दस्या परस्परवैशिष्ट्यसत्त्वेन दोषाभावेऽपि सज्ञाभूतसर्व-
शब्दस्य सर्वनामसङ्कलनसर्वशब्दस्य च स्वाभाव्यवहितोत्तरत्वप्रकारकयावाद्भक्तिविशेष्यिका या सम्भावना
अस्मात्सज्ञाभूतसर्वशब्दाद् यावद्यो विभक्त्यो भवेद्युक्ताकारिका तादृशसम्भावनाप्रयोज्या या तावद्भि-
क्त्यव्यवहितपूर्वत्वप्रकारकयावद्रूपविशेष्यिका सम्भावना तावद्भिन्नकृत्यव्यवहितपूर्वत्ववन्ति यावन्ति रूपाणि
भवेद्युक्ताकारिका तादृशसम्भावनाप्रयोज्या या तावद्रूपवत्त्वप्रकारिका सम्भावना ‘तावद्रूपानय भवेत्’
इत्याकारिका तादृशसम्भावनाविशेष्यत्वसम्बन्धेन परस्परवैशिष्ट्यसत्त्वेनैकशेषापत्तेः । नचैष्टापत्तिः, यथा
‘समाननगर समानैव वृत्तयेषां तेषामेकैः सुरभं वति अन्ये तस्य शिष्या भवन्ति’ इति वाक्यस्य क्वाद्या
प्रयागे गद्याया च व्यत्ययेन याजनाध्यापनप्रतिग्रहान् कुर्वन्तो ब्राह्मण न विषयाः, तथा विभक्तौ परत-
सारूप्यमेव येषां तेषामेकः शिष्यते अन्ये लुप्यन्ते इति वाक्यस्यापि सज्ञाभूतसर्वशब्दसर्वनामसङ्कलनसर्व-
शब्दविषयकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्, इति चेत् ? अत्रोच्यते, शब्दप्रवृत्तिरुक्तिविभक्तिविशिष्टत्वं सत्त्वम् ।
वै० स्वविशिष्टरूपवद्भिन्नस्व स्वविशिष्टरूपवत्त्वोभयसम्बन्धेन । प्रथमवै० स्वाभाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टरूपवत्त्व-
च्छिन्नप्रतियोगिताकमेव स्व-स्ववृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मवद्भिन्नकृत्यव्यवहितपूर्वत्वसामानाधिकरण्योभय-
सम्बन्धेन । द्वितीयवै० स्ववृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मवद्भिन्नकृत्यव्यवहितपूर्वत्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन ।
तत्र स्वविशिष्टरूपवत्त्वसम्बन्धोपादानम् एकव्यादिशब्दानामेकशेषवारणाय । स्वविशिष्टरूपवद्भिन्नत्व-
सम्बन्धोपादानं घटपटादिशब्दानां जननीपरिच्छेदव्यतिरेकानामनुशब्दयोरेकशेषवारणाय । स्वाभाव्यवहितपू-
र्वत्वविशिष्टरूपवत्त्वस्य विहाय विशिष्टरूपवत्त्वच्छिन्नेत्युपादानं मत्वादिशब्दानामेकशेषसिद्धये । शब्द-
सिद्धयामान्यभेद विहाय विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टरूपवत्त्वसम्बन्धोपादानं वर्णविशिष्टवाचकहरिणी-
शब्दश्रीवाचकहरिणीशब्दयोरेकशेषसिद्धयर्थम् । प्रथमवैशिष्ट्ये स्ववृत्तिविभक्तिविभाजकत्वादिद्वितीय-
सम्बन्धोपादानं नित्यबहुवचनान्तसर्वविभक्त्यन्ताक्षतशब्दयोरेकशेषसिद्धये । सज्ञाभूतसर्वनामसङ्कलनसर्व-
शब्दोस्तु नैकशेषः ‘सर्वाय’ इति द्वेविभक्तिवैशिष्ट्यस्य ‘सर्वस्मै’ इति रूपे सत्त्वेन विभक्तिविशिष्टरूपव-
द्भिन्नताभावादिति । विसरस्तु शब्देन्दुशेखरोपके द्रष्टव्यः ।

ऽपि औजसादिषु वैरूप्यात् । एक एवेति । एतच्च सहविवक्षायामेव प्रवर्तते ।

शब्दरत्नम् ।

वाचकशेषस्तस्यां विभक्तौ सरूपाणामित्यर्थस्य प्रत्यासत्त्या लाभेन भ्यामादावैकशेषो नौ-
जसादाविति वार्तिकं व्यर्थमिति तदाशय इत्यपास्तम् । वार्तिकमते भ्यामादावपि तदभा-
स्य प्राप्तत्वाच्चेति दिक् । एतच्चेति । एकशेषविधायकं चेन्मर्थः । छ्वनितं चेदं इत्यर्-
न्वेषां विभक्तिपराणामेकशेष इति पक्षे विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षे च "द्वन्द्वप्रतिषेधो

भरवी ।

गतिः ? वृक्षौ च वृक्षादचेत्यत्र प्रथमायामेव वैरूप्यदर्शनादत आह-विवक्षितयामिति । विभक्ता-
वेति पदं विभेपगत्वमाश्रयत्पर्यन्ततूपक्षगत्वतात्पर्यकमित्याशयेनाह-यस्यामित्यादि ।
त्यामत्वेति । अस्मिन्नर्थे तात्पर्यग्राहकमेकपदमिति तद्भावः । तदाशय इति । राम राम औ इति
स्थितिप्रदर्शनकृदाशय इत्यर्थः । यदुक्तं भ्यामादावैकशेष इति तत्स्वरूपमिति-वार्तिकमिति इति ।
गत्त्यादिति । विभक्तिविशेषाधिकशब्दमनुपाशय मातृमाशोरित्येव यतो वार्तिककृतोक्तन्ततः
प्राप्तत्वादित्यर्थः ।

एकशेषशब्दस्य पुंस्त्वादेकशेषपरामर्शाय यदन्तेति नपुंसशेषादानन्तमद्गतमित्याशये-
नाह-एकशेषेति । इदम्-सहविवक्षायामेव प्रवर्तत इत्यन्तम् । सहविवक्षापदाथस्तु विभेप्य-
भावप्रकारः ।

तेरितिर्वाचिनेव मानम् । एव च मानानावादिनि नन्वाकिरुक्तोऽन नन्तरन्व । विवक्षिता-
यामिति । अन्यथा परतन्त्रित्यत्वाच्चैकशेषे पञ्चावभतावनारूप्यादिकशेषो न स्यात् इति प्रकारादहम् ।
विभेपगत्वमित्यन्तिनाह-यस्यामिति । प्रत्यासत्त्येति । अनन्वाधकैकशेषेण केवपि बोधमिति सुण्ड
नहम् । तथा चैकशेषहेतुमारूप्यविभक्त्यन्तरेकत्व लब्धमिति भावः । तदाशय इति । राम राम औ इति
स्थिते इति प्रक्रियानयप्रदर्शकपदाशयः, "किमुच्यते" इत्याद्युक्तत्वात्प्राशयश्चेत्यर्थः । अत एव
शोभेव इति भावः । प्राप्तत्वाच्चेति । तथाचारम्भप्रत्याशयानयो फलभेदापत्तिरिति भावः । किंवावृत्त-
ताप्यानारुहत्वात् गांशोश्च वाचिकस्य लुण्ठित्वेन नूनदोषित्वाच्च एकशेषस्य लुण्ठित्वाच्च विभक्तेः
चरुष्ये उपश्रुतत्वनिर्गमनाप्येवोपसत्तश्च प्राशुत्ति विना एकशेषहेतुत्वाप्रयत्नेनैव त्वदिष्टमिद्वेद्वेचि
सरला ।

दिगिति । दिग्बस्तु एकारापकषे न मानम् । अत एव 'प्रातिपदिकानामेकशेषे' मातृमात्रोः प्रति-
षेधो वक्तव्यः, माना जनायेना, माना च परिच्छेत्ता, तयोरेपि स्वचित्तमारूप्य दृश्यते' इति प्रातिपदिकैक-
शेषे एव शब्दा कृता ननु विभक्त्यन्तैकशेषादिरूपे भाव्ये । अन्यथाऽस्तिन्नकरूपे इव तेष्वपि कल्पेषु "मातृ-
मात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति वचननारम्भस्य स्यात् । अत एव "किमुच्यते प्रातिपदिकानामेकशेषे
मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति, न पुनयस्यापि विभक्त्यन्तानेकशेषः तैनापि मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्त-
व्यः स्यात् । तस्यापि हि पदानि क्वचिद् विभक्त्यन्तानि मरूपाणि मातृभ्या च मातृभ्या चेति । अथ
मन्मैत्रिभक्त्यन्ताना मारूप्ये भविष्यमेवैकशेषेणेति प्रातिपदिकानामेकशेषे दोषो भवति" इति भाव्य
मद्गच्छते । अन्यथा एकस्य सूत्रस्य व्याख्याभेदेन एकस्यैव लक्ष्यस्य साधुत्वममाधुत्व च स्यात् । एतद्भा-
ष्यैकवाक्यतया "मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति स्थानान्त आरम्भमपि वार्तिकं सर्वनामस्थानवि-
भक्तिरत्वविषय बोधम् । अन्यथा विभक्त्यन्तैकशेषवादिमते 'मातृभ्यान्' इत्यादावैकशेषो भवति, प्राति-
पदिकैकशेषवादिमते न स्यादिति फलभेदः स्यात् । तथाच जनदीपरिच्छेदुवाचकशेषोभ्यानि मारूप्यस-
त्वात्प्रातिपदिकैकशेषवादिमतेऽप्येकशेषो भवत्येव । केवल सर्वनामस्थाने एव न भवति, तत्र वैरूप्यात् ।
नच "मातृमात्रोः प्रतिषेधः" इति वार्तिके एकशेषान्तरणेनैवकारापकर्षोऽस्तीति गम्यते, अन्यथा ओसि जन-
नापरिच्छेदुवाचिनोः मारूप्यसत्त्वेन "मात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः" इत्येव वक्तव्य म्वादिनि वाच्यम्,
अनुकरणात्वरूपमङ्गभिर्भयैकशेषात्तरेणानादोवादिदि ।

इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य विषये इति यावत् । यत्र ह्यनेन स्यार्थस्य मिलितस्येतरान्वय-

शब्दरत्नम् ।

वक्तव्य" इत्याशङ्क्य "अनवकाश एकशेषो द्वन्द्व बाधिष्यते" इति ग्रन्थेन भाष्ये । इतरेतरेति । "एकवचसास्यान्यतरस्याम्" इत्यनेनैकशेषविषयपदाना समाहारःश्रुतिबोधनादिति भाव । इतरान्वय इति । एकरूपैकरूपावच्छिन्ने इतरान्वय इत्यर्थ । भर्वा ।

विशेषणभावानापन्नानेकस्य युगपदेकपदार्थसम्बन्धबोधनेच्छा ॥ यद्यसहविवक्षायामप्येकशेषस्यात्तदा तत्र द्वन्द्वप्रसक्त्याऽनवकाशत्वप्रदर्शनमसङ्गतं स्यादिति भाव । इतरेतरेति ग्रन्थेऽभिहितन्तत्समाहारस्य व्यावृत्तयः, तत्र साधकमाह—एवमित्यादिना । समाहारे श्रुतिबोधनादिति । यदि समाहारेप्येकशेष स्यात्तदा तदिदं 'वक्ष्यमित्यस्य समाहारविवक्षायान्तानीमानि वक्ष्याणोत्यस्येतरेतरयोगविवक्षायाम् सिद्धौ विकल्पनकवद्भावस्य विधानं व्यर्थं स्यादिति भाव । एतेन समाहारद्वन्द्वविषयऽप्येकशेषो भवति । अन्यथा घटघटमित्यादिसमाहारविवक्षायाम् स्यात् । अनभिधानेन तद्वारणन्तु न चमत्कृतिकारि । अन्यथा घटघटमित्यस्याप्यनभिधानेनोपपत्तावैकशेषारम्भाऽनर्थकं स्यात् । नच घटघटमित्यतो यथा समाहारस्य प्रतीतिस्तथा घटमित्यस्मान्नेति कथन्तत्रैकशेष इति वाच्यम् ? प्रकरणादिना तत्प्रतीतिसम्भवात् । अत एव व्यक्तिपक्षेऽपि "न ब्राह्मणं हन्यात्" इत्यस्य वाक्यस्य सर्वब्राह्मणविषयकत्वसिद्धिरिति परास्तम् । व्यक्तिपक्षे यच्चिद्ब्राह्मणमहत्त्वाऽन्यत्र कृती स्यादित्यनेन दोषमभिधाय जातिपक्षमवलम्ब्य समाधानपरमाप्यविरोधापत्तेश्च । घटघटमित्यस्य वारणं त्वनभिधानेनैव 'दिक्षु समाहारो नास्त्यनभिधानात्' इति यथा । मूढ अनेकार्थस्य मिलितस्येतरान्वयो यत्र द्वन्द्वस्य विषय इत्युक्तं, तद्यथाश्रुतन्न युक्तम् राजपुरपमित्यत्रातिप्रसङ्गादतो मिलितस्येत्यस्य परस्परविशेषणविशेष्यभावानापन्नत्वे सति किञ्चिद्विशेषविषयतानिरूपितविषयताध्वयनेकस्यत्यर्थ । अत एवाह—एकरूपेणेति । यथा 'ध्वखदितरो ङिन्धि' इत्यादौ ध्वखदितरो भावप्रकाशः ।

दिक् । तदाह—दिगिति । पदशेषशब्दस्य पुस्त्वादाह—एकशेषेति । ग्रन्थेनेति । अन्यथा विशेष्यविशेषणभावानापन्नस्यानेकस्य युगपदेकार्थसम्बन्धबोधनेच्छारूपसद्विवक्षायविषयद्वन्द्वान्वयविषये तस्य सावकाशत्वात्तदनङ्गतस्यादिति भाव । यच्च समाहारविषयेऽपि प्रवृत्तौचित्यं सकोपे मानाभावात्, अथवा घटघटमित्यस्य साधुतापत्तः । अनभिधाने च न मानं, सूत्रानवक्यापत्तेश्च, घटघटादित्यस्यापि तत एव वारणात् । नच घट इत्यतः समूहाप्रतीत्या कथमेकशेषः ? प्रकरणादिगमवचशात्प्रतीतो वाचकाभावात् । अत एव न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ व्यक्तिपक्षेऽनेकब्राह्मणहननादावपि प्रत्यवायं शास्त्रहानिमिदं समूहस्य प्राधान्यादेववचनं हननान्वयस्तु व्यक्तिपक्षे तत्र बाधात् इति रत्नाकरकृतं नेति ध्वनयितुमाह—एकवचनेति । "नपुंसकमनुसक्तेन इत्येव समाहारेतरेतराभ्यां तदिदं ब्रह्म तानीमानि वक्ष्याणीत्यादिसिद्ध्या तद्वैयर्थ्यादिति भाव । किञ्च व्यक्तिपक्षे य कचिद् ब्राह्मणमहत्त्वा कृती स्यादिति दोषं दत्त्वा जातिपक्षेणैवात्र निर्वाहं श्लुत्तिपरमाप्यविरोधापत्तः । अवृत्ताति । एतेनोक्त्यापत्तादितरेतरविषये तदिधानेऽपि समाहारविषयेऽपवादाभावात् घटघटमिति द्वद्वापत्तिः । नच दिक्षु समाहारस्येवात्राप्यनभिधानात्तदभाव इति वाच्यम् । तत्र समाहारस्य बाधवदनं तदभावादिवाशङ्क्यैवकारापत्तयेण सारुपाणामेकशेष एव वृत्तिर्नान्येति व्याख्यानेन तद्व्यावृत्तिसिद्धिरिति मन्त्रोक्तमपास्तम्, एवापत्तयेऽप्यर्थ इति स्वपूर्वग्रन्थविरोधापत्तेश्च, तदपत्तयेऽप्यस्य प्रागुक्तत्वाच्च 'पौन पुन्य' 'पौन पुनिक' इत्यादौ तद्विद्वत्तु 'भासुभात्भ्या' 'भासुमात्रो' इत्यादौ द्वन्द्वस्य चानापत्तश्चेति दिक् । समासे उद्भवविधेयभावात्प्रतीतिराह—एकरूपं सरला ।

अवृत्तिबोधनादिति । नच अन्यतरस्याग्रहणसामर्थ्येन इतरेतरयोगविषये एव वृत्तिर्नेति वस्मात्कल्प्यते, तावतापि अन्यतरस्यामित्यस्य साधक्यसम्भवादिति वाच्यम्, 'सारुपाणाम्' इत्यादिनिर्देशान्य

स तथाभूतोऽस्य विषय । इदं च "इदितो नुम् धातो" इति लिङ्गात्संभ्यते, न्यायाच्च । तथा हि-य शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति स्थिते श्रयमाणैक-शब्दोपस्थित सर्वमविशेषादैकल्प्येणैवान्वेतुमर्हति । यद्वा, पूर्वसूत्राद् "द्वन्द्वे" इत्यनुवर्त्य द्वन्द्वे प्रसक्ते सतीति व्याख्येयम् ।

शब्दरतम् ।

इदित इति । अत्र ह्यभेद परस्परान्वयाद् भङ्गवृत्तिसाहित्यनिमित्तकरोपाप्रवृत्तिरिति भाव । एकलुप्येणैवेति । पुष्पवन्तपद इवति भाव । द्वन्द्वे प्रसक्ते इति । भैत्वा ।

समूहान्वितया कमत्वेन छेदनान्वय । चत्रमैत्रयज्ञदत्तगृहमण्डितमिद्व्रगारम् इत्यत्र द्वन्द्व्वा धम्य गृहपदाथऽन्वयाऽस्ति तत्र न तपामनङ्गृहमित्यनुपपत्तिस्त-एकरूपावाच्छेदने । यत्तु चम्प्राग्विदशापणविशेष्यभावानापन्नति तत्र भानमाह मूल-इदञ्चति । भेदाद्येति । यत्रानेक पदाथस्यान्वयितावच्छेदकविभिन्नरूपण धववखदिरत्वाभ्यामवतरान्वयस्तत्र समूहान्वित स्यतरान्वयास्ति तत्र द्वन्द्वस्य साधुत्वमिष्यत । पदाथतावच्छेदकभेद एव द्वन्द्वस्य साधुता नियामक । ब्राह्मणवसिष्ठन्यायन इत्यत्र ब्राह्मणत्वमसिष्टत्वव्यायथा । पुष्पवन्तप श्वेतात् ।

एकयान्त्या पुष्पवन्तो दिवाकरनिशाकरो ।

इत्यमर द्वन्द्वेन पर्यायप्रदानात्तत्र द्विवचननिर्देशादकथाक्त्यत्युक्त समूहस्य शक्यता लाभन पुष्पवन्तो नमस्कर्म्म इत्यत्र यथा समूहान्वितयाश्चन्द्रसूयया कमत्वेन नमस्कारा न्वयित्वन्तथा सवत्र द्वन्द्वस्थल एकार्थीभावापन्तसमुदायापस्थाप्यानकस्यकथमावच्छिन्नेऽ न्वया द्रष्टव्य । एकशपाऽपि तादृशस्थल एवप्यत । तत्राप्येकशपापस्थाप्यानकस्य समूहान्वि तस्यतरान्वया भवति । यत्र त्वतादृशसह विवभाऽभाव द्विवचनऽचात्यादौ भाष्ये एकशप निर्देशादित्युक्तिस्तत्राप्यपदान्त्वन्तन्त्रपरा लक्षणगति वा यम् । समाहारद्वन्द्वद्वितरतरया गस्थ विपस्तु द्वन्द्ववाच्यस्य समूहस्याभूतावयवभङ्गस्य भानम् । अत एव द्विवचन बहुवचनयायथायामुपपत्ति । लिङ्गन्यायाभ्यामुक्त्यायस्य झगिति प्रतिपत्तिन सम्भवतीत्या शान-मूढ यदिति । तत्रैकापस्य द्वन्द्वपवात्त्वप्रदेशकवाक्यस्य नरुत्यामवस्थायामुभया प्रासित्त्वन, किन्तु द्वन्द्वस्यैकशपप्रवृत्त्युत्तरकारि कृतञ्च-याधि-रुणकाभावप्रतियागिप्राप्ति क्त्वनव वाच्यम्, तस्य त्यक्रोपस्य यस्यामवस्थायाम्प्राप्तिस्तदा मुपाऽभावान्न द्वन्द्वस्य भावप्रकारा ।

णति । धववात्सवि यादावानयामीनादावयत्तरस्य कम इकृत्वा यत्तरेग वये साधुववाराणामि तम् तत्रवोभयोरनेकस्मिन्पयाछ-धत्वा षै कमवनेवावये तद्वारणार्थैकरूपावच्छिन्न इति । अत्र एव तुल्यवैकाक्रयान्वयिव साहित्यानात् प्राञ्ज महविश्वऽभानावषडे द्विवचनेचि अपा भज्जन्ता मित्यादौ च भाष्ये एकशेषान्स्तु नमानकनवात्तत्रलक्षक गान भाव । अन्वयादिति । तथा चानहविवक्षा ऽन्वेष्युक्तभाष्यध्वनितरीत्या तत्र तन्प्रवृत्तौ तादृशसगतार उ शपक्व तस्यैव गृहा कृत्म् । एतैनेष्टभामिदशा ंद्वो मरत्वानवागावव तन्प्रवृत्तरे उ शपक्वत्वमुक्तमि यदास्तम् । शो नुम् इयेव सूत्रेण धावारित्वात्सम्भवन सामध्यागभमता गृह्णने इत्यागिनामेरित्त्वस्य फलाराह्वा मत्वात् । तथा चासहविवथायामपि तन्पत्तौ निर्देशसाधु प्राप्तिरिति शान्क युक्तमेवेति तु । भान्या । पुष्पवन्तपदे इति ।

एकयोक्त्या पुष्पवन्तो दिवाकरनिशाकरो ।

इत्यमरे द्वन्द्वेन पर्यायप्रदानापुष्पवन्तावत्वत्र द्विवचनान्धारणाच्च एकयोक्त्यात्पुष्पवन्त समूहस्य शक्यत्वलाभेन द्वित्वान्वयात् एकपणैपस्थाप्ययोरेव सूययोऽुपापदैकरूप्येणैकत्र यथा ऽन्वयस्तथा ध्यागपति भाव । लिङ्गन्याययोदुर्निरूपता नहविवभावाभाव स्पष्टापयमाह-मूलं यदिति । नन्दे

स्यादेतत् । द्वन्द्वे कृते सतीत्यर्थोऽस्तु । मैवम्, 'पन्थानौ' 'पन्थान.' इत्यादौ समासान्तापत्तेः । 'करौ' 'कराः' इत्यादौ एकवद्भावापत्तेः । 'सर्वे' 'सर्वेषाम्' इत्यादौ "द्वन्द्वे च" "विभाषा जसि" इत्यनयोरापत्तेरिति दिक् । यत्तु प्राचा-राम-राम

शब्दरत्नम् ।

विभक्त्युत्पत्तौ सत्यां तत्प्रसक्तिर्बोद्ध्या ।

एकवद्भावापत्तेरिति । एवं चेतरेतरयोमविषयाभावेनेकरोपानापत्तिरिति भावः । इत्यनयोरिति । "जसः शी" इत्यत्र 'वा' इति वक्तव्ये "विभाषा जसि" इति उद्भूतावयवभेदविवक्षया बहुवचने एकरोपद्वन्द्वयोरभावात्तत्र विकल्पप्रारणाद्योत्तरार्थं चेति भवेत् ।

प्रसङ्ग इत्यत आह—विभक्त्युत्पत्ताविति ।

एवञ्च—समाहारस्य विषयतायाः सत्येनेकरोपप्रतिबन्धकसत्त्वे च । नन्वस्मिन्पक्षे "जसः शी" इत्यत्र 'वा' इति वक्तव्ये "विभाषा जसि" इति उद्भूतावयवभेदविवक्षया बहुवचने एकरोपद्वन्द्वयोरभावात्तत्र विकल्पप्रारणाद्योत्तरार्थं चेति भवेत् ।

त आह—जसः शीत्येति । उद्भूतावयवभेदविवक्षया—उद्भूतः प्रकटोऽवयवानाम्भेदो यस्य समूहन्य तादृशसमूहस्य सर्वादिशब्दवाच्यत्वविवक्षया । अत्रेति । तादृशसमूहवाचकसर्वादिशब्दयदिते जसपरकलक्षणे इत्यर्थः । विकल्पप्रारणायैति । भवत्सम्मत्तवाशब्दघटितन्यासेन विकल्पप्रारणायेत्यर्थः । उत्तरार्थम्—"प्रथमचरम" इत्यादिसूत्रेषु "विभाषा जसि" इत्यस्यानुवृत्तय इ भावप्रकाशः ।

वमप्येकविभक्त्यविवक्षयापलक्षणत्वेनेदाना तदनुपपत्त्या तदप्रसङ्गन सूत्रार्थभावापत्तिरत आह—विभक्तीति । तथा च द्वन्द्वप्रसङ्गस्याप्युपलक्षणत्वेनेदाना तदभावेऽप्यनैमित्तिकत्वेन माहित्वादिरूपप्रारणवशात्प्रवृत्तिः मुलभेति भावः । यत्तु "जसः शी" इत्यत्रैव वेतिवाच्ये "विभाषा जसि" इति पृथक् सूत्रेणैव शेषे ममासकार्याभावः सामान्येन ज्ञाप्यत इति सर्वेष्टसिद्धिः । अत एव सर्वपातित्यत्र द्वन्द्वेति निरुपादानमप्युक्तम्, इति सर्वेषामिति निर्देशाद्विभक्त्येकरोपविवक्षये निरुपादानवृत्तेर्जापनाच्चैर्जगन्नाथोक्तं, अस्तुपद्यति—जसः शीति । पूर्वादिभ्य इत्यतो वेत्यनुवर्त्तनीये इत्युचितं तस्य वक्तव्यम् अत्र त्वनुवादत्वात् दोषः । एकरोपद्वन्द्वयोरिति । अत्राभ्यर्हितत्वाच्चस्य पूर्वनिर्वाणः । तत्र—तादृशे लक्ष्ये । तथा च वाग्रहणं तदनुवृत्तिर्वा दुष्करेति 'शब्द विश्वित्रयो' इति न्यायापत्तिः सूचिता । अत एवाह—उत्तरार्थमिति । "प्रथमचरम" इत्यासर्थं चेत्यर्थः । सर्वेषामित्यस्य सौपत्त्यादुपपत्तेर्न ज्ञापनाः । किञ्च तद-

सरला ।

थाऽनुपपत्त्या एकरोपविषयप्रदाना समाहारे वृत्तिर्नेति कल्पनाया एवोचितत्वात् । एवञ्चेति । एकवद्भावे सति समाहारद्वन्द्वविषयत्वं चेत्यर्थः ।

अभेदेनेति । चक्षिद्धातो नुम्बरणाय 'दत् च असौ इत् च' इति कर्मधारयममामस्वीकारेणैतस्यैकदन्तधातोर्नुम्भनं भवतीत्यर्थस्य तत्रावश्यकत्वाद्भावेन इति भावः ।

उद्भूतावयवभेदविवक्षयेति । आरोपिगावयवगणनस्याविवक्षयेत्यर्थः । मूले एकाद्विर्बचनन्यायेनेति । वृक्षप्रचलनन्यायेनेत्यर्थः । यथा अवयव प्रचलिते सर्वस्य वृक्षस्य न प्रचलनं, वृक्षे प्रचलिते तु सर्वेषामवयवानां प्रचलनमिति वृक्षस्यैव प्रचलनं क्रियते नावयवस्येति, सर्वेसप्राश्नकोऽर्थं न्याय इति भावः । प्रयोगानर्हत्वादिति । वस्तुस्तु चिन्त्यमिदम्, प्रातिपदिकमशाफलीभूतप्रत्यय—पद—एतदन्वयवर्तमानमभिव्याहारानपेक्षयाऽर्थविषयकरोषजनकत्वं स्वात्त-येण प्रयोगाः ह्यर्थवत्त्वमिति परिष्कारस्य पूर्वमुक्तया पूर्वभागस्य उत्तरभागस्य च तादृशार्थरोषजनकत्वेन स्वात्त-येण प्रयोगाह्यर्थवत्त्वेन नियमेन व्यावृत्तेः सिद्धत्वात् । तस्यैवत्यागोऽयमपि हेतुर्द्रष्टव्योऽर्थे इति ।

औ' इति स्थिते इत्युक्तम् , एकविभक्तौ परत इति चा तत्रेत्थमुचि संभवः—राम-
राम इत्यत्र अवयवयोरिव समुदायभ्यापि प्रातिपदिकसंज्ञाऽस्ति मिलितेनार्थव-
त्त्वात् । नचाथेवत्त्वेऽपि समासग्रहणस्य नियमार्थत्वान्नेवमिति वाच्यम् । यत्र
समुदाये पूर्वो भागः पदं तद्विषयको नियम इत्युक्तत्वात्, बहुपदव इत्याद्यनुरो-
धेन नियमस्य सजातीयविषयताया औचित्याच्च । तथा चैकाङ्गिद्वर्वचनन्यायेन
समुदायप्रातिपदिकादेव द्विवचनाद्युत्पत्तिः । तावताप्यवयवार्थानां संख्यान्वये
नानुग्रहसंभवात् । नन्वेवं रामकृष्णावित्यादिविषयि द्वन्द्वं विनैव समुदायाद्विभ-
क्तिः स्यादिति चेत्? मैवम् । द्वन्द्वविधावनेकं सुबन्तमित्यस्यानुवृत्त्या एकाङ्गिद्वर्वच-
नन्यायस्य बाधादितिदिक् । इत्थमुक्तिसंभवे सत्यपि समुदायादेकविभक्तौ परत
इति पक्षः किमर्थमुपेक्षित इति चेत् ? शृणु , अस्मिन्पक्षे मातृमातारौ इत्यादा-
वप्येकशेषःस्यात् । नन्वेकविभक्तावित्यावर्त्य एवकारं चानुकुष्य एकविभक्तौ

शब्दरत्नम् ।

भावः । सजातीयेति । स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वेन सजात्येऽपि न दोष । एतत्पूर्व-
भागस्य विभक्त्युत्पत्तिमनयेत्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वात् । अनुग्रहसम्भवादिति ।
उत एव न प्रत्येकं तदुत्पत्तिः । बाधादिति । अन्यथा द्वन्द्वोच्छेदो नलोपाद्यसिद्धिश्चेति
भवा ।

त्यर्थः । यच्चोक्तं—सुदु चोक्तार्थज्ञापक इति, तदपि न, तेन निश्चयेन द्वन्द्वे प्रसक्ते सतीति व्याख्या
नमेव ज्ञाप्यतामपूर्वस्य ज्ञापकसिद्धस्य वचनस्य कल्पनापेक्षया ज्ञाप्यार्थस्यात्मसम्मतन्या
ख्यानेन सिद्धौ लाघवात् उद्भूतावयवभेदसमूहवाचकसर्गशब्दादामि सुदुः प्रवृत्त्या तस्य निर्देश-
स्योपपन्नत्वाच्च । मूल-प्राचेति प्रक्रियाकृतत्यर्थः । सम्भव इति । अस्य प्रसादकृतोक्त इति शेषः ।
अवयवयोरिवेति । नचावयवयोः प्रातिपदिकत्वस्वीकारेऽन्तरद्वत्वात्प्रत्येकं सुबुत्पत्तिरपि भवि-
ष्यति, तथाच नियमविषयताया सत्त्वात्समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न भविष्यतीति वाच्य-
म्, समुदायोत्तरोत्पन्नसुषा स्वार्थसङ्घान्त्ववसमर्पणे प्रत्येकं सुबुत्पत्तेरप्रवृत्तिरित्याशयात् ।
अर्थवत्त्वादिति । अर्थस्य प्रकाशनादित्यर्थः । सजातीयेति । पदसंज्ञरूपवर्धभागघटितत्वेन सजात्य-
स्य विद्वक्षणमिति भावः । सिद्धान्तभूताथपि प्रक्रियाकृतस्योपपत्तिमाह—स्वातन्त्र्येणेति । अनु-
ग्रहेति । प्रत्येकार्थस्यापि समुदायघटकतया सख्यान्वयित्वस्य सम्भवरूपानुग्रहेत्यर्थः । अत्र
एव—सादृशानुग्रहादेव । अन्यथा—एकाङ्गिद्वर्वचनन्यायवाधारूपने । द्वन्द्वोच्छेद इति । तथाच द्वन्द्व-
विधानसामर्थ्यात्तत्र तस्य बाधस्य कल्पनेति भावः । नतु द्वन्द्वविधानमामर्थ्येन “चाथ”
इति सूत्रे सुविति निवृत्तमित्येव कल्प्यतान्तावतापि तस्य सार्थन्यम्भविष्यतीत्यत आह—
नलोपाद्यसिद्धिरिति । राजसैनिकावित्यादावित्यादिः । आदिना वाक्यत्वमित्यादौ । कुत्वादेः स-
भावप्रकाशः ।

देक्ष्या तथा व्याख्यानज्ञाप्यत्वमेवोचितम् । वाक्यान्तरकल्पनेन लाघवात् उद्भूतावयवभेदविवक्षया बहु-
वचनेन निर्देशोपपत्तेश्च । एतेन पूर्वपरेत्यादिविषयव्यापारमभ्यासेषा जस्यविरल्प. सुगे निविषयत्वापत्त्या
तेन निर्देशेन निषेधसंज्ञेयस्य सुवचन चेति भूलमयुक्तमिति रत्नाकोक्तमपास्तम् । मूल प्राचा—प्रक्रिया-
ज्ञा । सम्भव इति । प्रसादकृतोक्त इति भावः । न प्रत्येकमिति । एतेनावयवत्वानामपि पृथक् प्राति-
पदिकत्वेन—एतद्गत्व, रत्त, एवृत्तविभक्त्या पदत्वत्त्वेन तथा नियमेनापि—वाक्युक्तिः स्यात् । एकाङ्गिद्व-
चनन्यायस्य तु नार्थ विषयः लभेदादिति प्रमादो युक्त इति प्रकाशोक्तमपास्तम् । द्वन्द्वस्थलेपि
सामर्थ्यात्तु कियस्य निवृत्त्या नोच्छेदोऽत्र अह—नलोपादीति । “राजपुरी” इत्यादाविति भावः ।
आदिना वाक्यत्वचनइत्यादी नुत्वादि । आकृतिमुक्त्वा तावन्मात्रोक्तौ न्यूनताऽनुवादाशेऽत्र आह—

यानि सरूपाण्यवति व्याख्येयमिति चेत् । आवृत्तौ मानाभावात् । विभक्तेरक्षेप-
स्य विरोपणत्वे फलाभावाच्च ; न च पयः पयो जरयतीत्यादिव्यावृत्तिः पलम्
सहविवक्षायामित्यस्यावश्यकत्वात्, अन्यथा पयः पयो नयतीत्यत्र गौणमुख्य-

शब्दरत्नम् ।

भावः । यानि सरूपाण्येवेति । तेषामेव विभक्तौ परत एकशेष इति शेष । माना-
भावादिति । भाष्ये अनुक्तत्वादिति भावः । किं चावृत्तौ प्रत्यासत्तिन्यायेन यस्या वि-
भक्तावेकशेषस्तस्या विभक्तौ यानि सरूपाण्येव तेषामित्यथापत्या भ्यामादावेकशेषा
पत्तिः । “प्रातिपदिकैकशेषे मानुमात्रो, प्रतिपद्यो वक्तव्य,” इति वार्तिकेन भ्यामादावपि
तदभावस्यैवेष्टवानुमानात् । फलमिति । समुदायादेकविभक्तेरभावाद्धिभक्तेर्लुका लुप्तत्वा-
च्चेति भावः । सहविवक्षायामिति । सा च समुदायस्यैकार्थनिरूपितेकरकारकादेशेन एव
भवतीति भावः । गौणमुख्यकर्मणोरिति । उभयोरपि कर्मत्वेन तत्र समुदायादेकवि-
भक्तेः कर्तुं शक्यत्वेन विभक्तिपदेन व्यावर्त्तयित्वात्मभेदेन सहविवक्षायामित्यावश्यकमिति
भैरवी ।

द्ग्रह । आनुक्त्येकव्याख्यानेपि वाक्यापरिसमाप्त्या न्यूनतापत्तिरत आह—तेषामिति ।

ननु यद्यपि कण्ठरवेण भाष्यकृता आवृत्तिर्नोक्ता तथापि मानुमात्रो प्रतिषेध इत्यनेन
ध्वनितेति कल्पयाम इत्यत आह—किञ्च वृत्ताविति । श्लेषार्थत्वेनेति । न चास्मिन्पक्षे एवमाराप-
कर्मवैयर्थ्यम्, मानुमात्रावाचित्यस्यैवकारापकर्षव्यावर्त्यस्य सम्भवात् । भ्याम्येकशेषस्य प्रवृ-
त्ताविष्टापत्तिरित्यति—प्राणाति । तदभावस्य—एकशेषाभावस्य । आवृत्तौ एकविभक्तौ वा
पयो

ध्याया
अभावप्रकृतयति—माकेत्यादिना । एकार्थेति । छेदनादित्यर्थः । एकशेषावेद्ये—एककारकत्वाच्च
बैशिष्ट्ये । शक्तिश्च कर्तृत्वादित्या विवक्षिता । पुतेन प्रकृतेऽसम्भवे ध्वनित । एव भवतामिति ।
क्रियान्बन्धित्वं यत्र तत्रवन्धित्वं सहविवक्षा वाच्येति भावः । मूढे—अन्वयेति । अंशद्वयसद्भाव
एकशेषस्य प्रसङ्ग इति नियमस्वीकार इत्यर्थः । कर्तुं शक्यत्वेनेति । मूलोक्तरीत्या समुदायस्य
प्रातिपदिकत्वादिति भावः ।

भावप्रकाशः ।

तेषामिति । यत्तु भाष्यानुक्तत्वेऽपि मानुमात्रोरिति वाचिनस्यैव मानत्वात्तदभावादिति मूलमनुक्तमन-
गतापत्तिरित्यनेन ‘कतव्योऽत्र यत्न प्रतिविधेय दोषेषु’ इति तत्र तत्र भाष्योक्तिः । एव चान्यथानुपपत्त्या
इति रत्नाकरवृत्त,
न चेद्यपि बोध्यम् ।
न बोध्यम् । एष

पत्तिरिहरति—प्रातीति । तथा चैक सन्दिग्धत्वारपरव्यवधत्त ज्ञान न्यायेन कृतादामध्यावृत्तावन्यत्रारत्ते
दुर्द्धरत्वमिति मूलविरोधापत्त्या सा नेष्टसाधिका । एतेन प्रत्यासत्तिन्यायेनोक्तार्थलाभ एव फलमिति विभ-
क्तौ एकशेषविशेषणत्वे फलाभावाच्चेति मूलमनुक्तमित्यपास्तमिति भावः । अभावादिति । विरदकारक-
बोधकविभक्तौ समुदायात् कर्तुं शक्यत्वादिति भावः । ननु समुदायादविधानेऽपि तत्र परत्वमत्त्वेवात्र आह-
विभक्तेरिति । एकरूपावच्छिन्ने श्लेषस्यार्थमाह—एकार्थेति । छिन्वीत्यादिरित्यर्थः । एकरूपेणैत्यस्यार्थमाह—
एककारकेति । एककर्तृत्वादिकाचित्तैशिष्ट्यमित्यर्थः । प्रकृते तु एकत्र कर्तृत्वादपरत्र कर्मत्वात्तदभावः ।
प्रत्यासत्त्या सरूपसमुदायाधान्वयिन्या एकविभक्तेरेव ग्रहणमिति गूढाकृतम् । शक्यत्वेनेति । मूलोक्त
सरला ।

नलोपाससिद्धिरिति । ‘राजमन्त्रिणौ’ श्यादाविति शेषः । एकारकारकादेशे पृथेति । उपलक्ष

कर्मणोरेकशेषापत्तेः । देवदेव इत्यादावतिप्रसङ्गाच्च । प्रत्युत आगृह्यया उभयविशेषणत्वे भिक्षाणां समूहो भैक्षमिति न सिद्ध्येत् । तथा हि, भिक्षा भिक्षा भिक्षा आम्र अ इति स्थिते "अन्तरङ्गानपि विधीन् वहिरङ्गः" इति लुकि कृते विभ-

शब्दरत्नम् ।

भावः । नन्वत्रापि लुकि विभक्तिपरत्वाभाव इत्यवच्छाह- देवदेव इति । असहविवक्षावामप्येकशेषं तत्पुरुषादिविषयेऽपि तदापत्तिरिति भावः । तत्रापि समुद्रावादेकविभक्तैः सत्त्वात् । नन्वनरुवाधकैरुभिशशब्दादपि भैक्षसिद्धिरस्तीत्यन आह-तथा ही-भैरवी ।

नचात्र यद्येकशेषस्तदा द्वयोर्योगमुख्यकर्मणोरेकद्वितीयया कथनभिधानमिति वाच्यम्, तन्नेत्रेण तस्योपपत्तेः । आवश्यकमिति । तस्य लाभस्यु "तिष्य" इतिसूत्राद्द्वन्द्वइत्यस्यानुवृत्त्या भविष्यति' एवञ्चावृत्तिर्यथेति निष्कर्षः । अत्र-पय.पयो नपतीत्यत्र । लुकीति । उभयोर्योगसकत्वादित्यादि । ननुमतेत्यस्यानित्यत्वेनाप्रवृत्तिस्तु प्रामाणिकप्रयोगस्थल एवेति तात्पर्यम् । नन्वत्रापीत्यादि वदता द्वन्द्वे इति नानुवर्तनोपमिति ध्वनितमिति तद्रीत्येवातिप्रसङ्गो देवदेव इत्यत्रेत्याह-अनहेति । तत्पुरुषादीनि । देवस्य देवो देवदेव इत्यथकृतत्पुरुषादीत्यर्थः । आदिना इदितो नुमिति यहमाहे' सङ्ग्रह । तत्रापि-तत्पुरुषादिघटितवाच्येऽपि । खण्डनकृतिकुण्डल-यितुं तनुक्तिमनुवदति-नन्वनेकत्वादि । नचानर्थैव रास्या सर्वत्र निर्वाहे एकशेषपरम्भस्य तन्मते वेयर्थ्यमिति वाच्यम्, सर्वत्रकृतान्दनेवानेकायां बोधनीय इति नियमाभावाद् ॥ घटघटावि-

भावप्रकाशः ।

रीत्या समूहस्य प्रातिपदिकत्वादिति भावः । नन्वत्रैकशेषे विरुद्धयोगमुख्यकर्मणोः समुद्रायानुत्पन्न-द्वितीयया कथ प्रनामिरिति चेन्न । तन्नेत्रेणोपपत्तेः । आवश्यकमिति । यथा गल्लामभक्त्योक्तम् । एते-नात्र पक्षे प्रविभक्त्यावित्पेनास्य महविवक्षाया प्रवृत्तिरित्यथानुवर्तय्याहकमिति श्रान्तान्न पयः पयो नव-तात्यादौ विरुद्धत्वादिभक्तिभेदावश्यभावेनैकविभक्तिपरत्वाभावेनैकानिप्रसगनिरासे सहविवक्षायाः फला-भावेन पयः पया जखतीत्यादावपिप्रमाभावात् तस्य तद्विरोधपरत्वावश्यकत्वं । अत्र परैकप्रहणमपि सार्थकम् । अन्यथा विभक्त्यावित्येव नूयात् । एकप्रहणादेव न महविवक्षायामित्यप्यर्थो लभ्यते । अन्यथा क्षापकान्तमनुसर्तव्य स्यादिति रत्नाकराक्तमपालम् । तथा चोक्तकृतद्वयस्य तयैव सिद्धे तद्वदर्थमेव । अत्र एव सारूप्ये उपनक्षत्रत्वमेव भगवता ममाश्रितम् । एतत्रहण तु व्यर्थमेवेत्युक्तं प्राक् । तथा चैतत्सु स्योक्तितभवाभाव इति परामर्शिकम् । लुकीति । "न नुमत्र" इत्यस्यानित्यत्वं तु क्वाचित्क प्रामाणिकम्, न तु सर्वत्रेति भावः । अभाव इति । एव चात्रत्यैव निर्वाहे भाडनावश्यकीति भावः । तदाह-अस-हेति । आदिना "इदितो नुम्" इत्यत्र बहुव्रीहिरिग्रह । सत्त्वादिति । अत्रे 'इति भावः' इति पाठः । तदापत्तिरित्यत्रे तु छेपकप्रमादात् । गण्डनकृतिकुण्डलिके गण्डनितुमनुवदति-नन्वनेकमिति । २थ हि तदाकूनम् । एवमङ्गोकारे एवशेषश्च स्वानर्थक्यं तु न, एकेनैकानेके शेषनाया श्लानिपमत्वाक्षिकरनस्यया वित्याद्यापत्तिनिवृत्त्यर्थत्वात् । नचैव रीत्या अणि अनिष्टनपदेवेति वाच्यम् । अत्रभिधानादव्यविकल्प्याये नैतद्विशेषेणाप्यनुत्परेः स्वीकारात् । अनभिधाने चोक्त न-यान्तेरेव वाग्वत्वादिति । परस्य विभज्यान्वा-स्थाने रदनम् । आबन्तसमूहस्य चाप्रत्ययान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । "स्त्रीप्रत्यये चानुप" इति तु तत्त्वेन त-दवाच्यधर्मो वा क्षापप्रत्ययग्रहणे इति बोध्यम् । नन्वेवमपि अन्येद्यपि प्रत्ययवत्तुध्वाऽऽद्यभिज्ञाशब्दे प्रकृ-तिवत्तुध्वा "स्त्रीप्रत्ययेच" इति निषेधेन वा समूहस्य तदादिनदन्तत्वादाबन्तत्वादेव स्वाश्रुत्यापत्तिस्तु किं प्रातिपदिकत्वेन । नच निवृत्तिविशिष्टाभिपत्त्या निर्वाहः, अन्यथाप्राग्वर्तिप्रधानममूदे तत्त्वस्यादृष्टत्वात् इति चेत् । एव द्वापुत्रहणावश्यकत्वे तदतिभाषवांसिद्धे इवापुत्रहणान्यार्थत्वपरमाप्यविरोधपरंरिति सिद्धे ।

सरला ।

णनेन एकरूपावच्छिन्नस्य एकरूपावच्छिन्ने एकरूपमसौगन्वय इत्यस्येति बोध्यम् । असहविवक्षा-

क्तिपरत्वाभावादेकशेषो न स्यात् । लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावान् । किं च रामावि-
त्यादौ परत्वान्नित्यत्वाच्च “वृद्धिरेचि” इत्येकादेशे कृते विभक्तिपरत्वाभावादेक-

शब्दरत्नम् ।

त्यादि । एङ्गोपारम्भे एङ्गोपे विना तादृशस्य ज्ञानासम्भय इति भावः । विभक्तिप-
रत्वाभावादिति । परत्वान्नित्यत्वाच्चादिगृह्यौ सारूप्याभावाच्चेत्यपि योज्यम् । अवि-
रविकन्यायेन समाधानं तु लक्षणैकव्युत्पन्नैर्ज्ञेयम् । न च समर्थग्रहणेन परिनिष्ठितप्रातिपदि-
कासद्वितोत्पत्तेः पूर्वमेङ्गोपे पश्चात्तद्वित इति वाच्यम् । “प्रातिपदिकाधिकारार्त्तिके तस्य
मर्थं कृतवर्णानुपूर्विकम्” इति भाष्येत्प्रातिपदिकसम्बन्धिवर्णमात्राश्रयतत्सम्बन्धिवर्णनिमि-

भंत्वा ।

त्यादिप्रातिपदिकासिधिविधानिष्ठमात्राणां तदात्मभात् । तदुक्तिं खण्डयति—एवंगोपारम्भ इति ।
नचानेकभिक्षाशाब्दस्य “स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनं” इति परिभाषया प्रत्ययान्तत्वेन कथं समु-
दायादादिति वाच्यम्, स्त्रीप्रत्ययमात्रग्रहणे तस्या परिभाषया प्रवृत्तेरुक्तत्वात् । तादृशस्य-
अनेकरोधकस्यैकस्य । परोक्तं खण्डयति—नचेति । समर्थग्रहणं हि परिनिष्ठितपरम् । तच्चाप्र-
वृत्तमित्यविश्रुद्देश्यतावच्छेदकानामान्तत्वरूपम् । इदञ्च यथा सन्धिग्रन्थान्ताद्नास्ति
तथैङ्गोपविधायकशास्त्रस्य प्रवृत्तेः प्रागपि नास्तीति तद्भावः ।

कृतसन्धिव्यर्थत्वमात्र परिनिष्ठितत्वम्भाष्येनारसम्मतमित्यादायेनाह—प्रातिपदिकाधि-
कारेत्यादिना । प्रातिपदिकेत्यादि क्रमधारय कार्यस्य विशेषणम्, एतादृशात्परिनिष्ठितात्
तद्वितोत्पत्तिश्च मूर्ध्निर्वक्षमाणिरित्यादौ प्रसिद्धेव । वर्णमात्राश्रयत्वमनन निमित्तकार्यणो-
रभयोरपि प्रातिपदिकसम्बन्धित्वम्याधितम् । “विष्णुमित्युत्तरपदलापश्चात्कृतसन्धेः” इति वा-
भानप्रकाशः ।

तादृशस्य—अनेकवाधनैर्भिक्षाशाब्दस्य । अन्यथैकशेषप्रकरणवैयर्थ्यापत्तिः, अन्यविकन्यायेन समाधान
तु लक्षणैकव्युत्पन्नैर्ज्ञेयम् ; विज्ञानभिधानाङ्कारो सूत्रानर्थक्यापत्तिरिति भावः । रत्नासक्तोक्तं दूषणं खण्ड-
यति—नचंति । अयं भावः, तद्वितवर्धो नमवानामित्वाद्यधिकारेण समर्थप्रातिपदिकप्रकृतिसुबन्ता-
त्तद्वित इत्यर्थः । तत्र मामर्थ्यं च न कृतसन्धिव्यर्थत्वमात्रं किन्तु लौकिकप्रयोगप्रयोजकीभूतकार्यत्वम् । तथा
च वेक्षमाणिरित्यादौ कृतसन्धेःलक्षितवदेवैकशेषे विना नदप्राप्या कनमत्र पक्षे भैशासिद्धिः । अत्रैतेत्यस्यैव
नदप्राप्यभूतान्तरज्ञानपीत्वस्यापि समर्थपदेन वाच्यनीचित्वात् । नचैवमीपगवाचसिद्धिः । मामर्थ्यं प्राति-
पदिकस्य विशेषणं न तु सुबन्तस्यैत्यभ्युपगमात् । नचाश्विमानिति निर्देशेन लुक्प्राग्बिभक्तिनिमित्तकक्रा-
र्यमात्राभावज्ञापनार्थमेङ्गोपः अन्यथा “किमायं” “युष्मादायम्” इत्यादौ कत्युवाचैश्चापत्तिरिति वाच्यम् ।
प्रत्ययोत्तरेत्यत्र प्रत्ययपदेन तादृश्विभक्तिप्रयुक्तभावरूपादेशाभावाज्ञापनात् । अथ त्वदिति मदतीत्यत्राचार-
क्रियन्तर्वचि विभक्त्यभावेन त्वमादेशार्थं, प्रातिपदिकादेव णिजिञि पक्षे त्वादयतीत्याद्यर्थं च तदिति चेत्-
र्वाश्विमानिति निर्देश एव तादृशार्थं निम्नमिति गृह्यामेति । अधिनारात् भाष्याच्चेति पाठः । तन्-प्रातिप
सरला ।

यामप्येकशेषे इति । ‘इन्द्रे’ इत्यस्याननुवृत्ती इत्यादि । अविश्विकन्यायंनिति । अविश्विकशब्द
योर्दो न्यायस्तेनेत्यर्थः । स नेत्यम्—“अवेर्मात्मनि विगृह्य अविश्वशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति” इति
“द्विगुणनपत्ये” इति भाष्ये उक्तः । अविश्वशब्दः स्वार्थनिरूपितसमूहार्थेऽपि “अवेः कः” इति स्वार्थि-
कप्रत्ययान्तात् आविकशब्दादेवाप्रत्ययमुत्पादयति नतु स्वस्मात् । तत्रश्च ‘आविश्व’ इत्येव भवति
नतु ‘आवस्’ इति, अनभिधानादिति । तत्रैव न्यायेन प्रवृत्तेऽपि अनेकव्यभिक्षाशब्दादेकाण्यप्रत्ययो भवति
नतु एकशेषनिष्पन्नभिक्षाशब्दाद् अनभिधानादिति समाधानं तद्वैयर्थ्यवक्षुपामेव इष्टना सम्भवति, नतु
लक्षणैकव्युत्पत्तिं, दुर्ज्ञेयत्वादिति भावः । ‘आविश्व’ इति प्रथमैकवचनान्तस्यानुकरणम्, ततोऽनुकार्यार्थेना-
र्थवत्त्वाद् या सुबिभक्तिरूपवने तस्या इन्द्रसमामनिमित्तो लुक् नतु पूर्वस्या अनुकरणेन सुष्वाना-

शेषो न स्यात् । उभयत आश्रयणे ऽन्तादिवद्भावमावादिति द्विक् ।

यत्तु प्राचा व्याख्यात्रा पदान्तरमुपन्यस्तं—सविभक्तिकानामेकशेष इति ।
नन । निवर्तमानानां विभक्त्या सहैव निवृत्तावपि शिष्यमाणे एकवचनश्रव-
णप्रसङ्गात् ।

शब्दरत्नम् ।

नकायण परिनिष्ठित्वस्येषाश्रयणात् । अत एव “अधिमान्” इति सूत्रच्छेते । अन्यथा
प्रकृत्यंशे दार्ध्ववर्णं स्यात् । उभयत इति । विभक्तौ परतो यतः प्रत्ययविधिस्तथैक
भैरवी ।

तिक्तेऽकृतसन्धेरित्यत एव चरितार्थम् । अत एव—निमित्तकार्यिणोरुभयोरपि प्रातिपदिकस-
न्धन्धित्वाश्रयणादेव । दार्ध्ववर्णमिति । नान्तलक्षणदीर्घश्रवणमित्यर्थः । प्रकृतौ दीर्घस्तु न प्रा-
तिपदिकमन्धन्धिवर्णनिमित्तकः, किन्तु सर्वनामस्थाननिमित्तकः । एतेन विभक्तिनिमित्तकं
करोपस्य भवत्सम्मतस्याप्रवृत्तावपि न परिनिष्ठित्वहानिरिति ध्वनितम् । अत एव ‘विभक्तौ
भागत् विधवाड् रूप्यम्’ इति भाष्यप्रयोगस्याप्युपपत्तिः । मूले न स्यादिति । एकादेगे कृते
परादिवद्भावमात्राश्रयणेऽसारूप्यादेकरोपाप्रवृत्तिरित्यपि बोध्यम् । उभयत आश्रयणं प्रकृत्य-
ति-विभक्ताविति । ननु न वयम् “अन्तादिवच्च” इति सूत्रस्य प्रवृत्तिं स्वीकुम्, किन्तु “अच

भावप्रकारा ।

दिकम् । कृतबहुवचनविहासाऽऽश्रयणानेन निमित्तत्वेन चकाय शब्दस्य कर्मधारय । मात्रपदेन निमित्तकार्यिणो
एव प्रातिपदिकसन्धित्वमूचनद्वारा नदन्व्यावृत्तिः । अस्ति च सूरित्यवर्षाक्षमाणादौ तत्सन्धिवर्णश्रयणत्वं
तत्सन्धिवर्णनिमित्तकत्वं च मवर्णोदाहरणौ । “विध्वग्” इति वाचित्के ऽहृतमन्धेरित्यप्यत्र गमकं बोध्यम् ।
एतेनानादृशैकरोपावृत्तिः । अतएवेति । कार्यनिमित्तयोः प्रातिपदिकमन्धित्वविवक्षणादेव । अद्वि-
मच्छब्दादुपधानो मन् आसामिष्टकानामित्यर्थे ऽण स्थानमनोरुक् च । यस्मिन्मन्ध्रे अद्विन्शब्दोऽस्ति
तेनोपधेवास्त्विष्टकारिविति यावत् । “इत्यय” इति प्रकृतिभावे आदिवृद्धौ ङापि आदिवनाम्पदधानीनि लक्ष्यम् ।
तत्र नान्तलक्षणदीर्घस्य प्रातिपदिकमन्धन्धुपधारूपवर्णाश्रयणत्वेऽपि तत्सन्धिवर्णानिमित्तकत्वात् विनाऽ
सामर्थ्याभावेऽपि मनुपि निर्देशसगतिरन्वयात् तद्वत्त्वात् त विनाऽसमर्थ्यादद्विन्शब्दान्मनोरुत्पत्त्या तद-
सङ्गतित्वादाह—अन्यथेति । मद्रात्यनङ्गाकारे । तस्मात्समर्थाग्रहणेन विभक्तिनिमित्तकत्वस्य पूर्वं प्रवृत्तिरि-
त्युक्तम् । अत एव विद्वौह आगतं विद्ववाड् रूप्यामित्यादि, “विभाषा पूर्वाह्णा” इति सूत्रस्य भाष्यप्रयोग-
सगच्छते । एव च भौक्षसिद्धन्थं तथार्थं कृत्वाऽन्यत्र दोषनिरासाय तत्रिर्देशस्य विशेषापेक्षयाप्रकृताऽऽसुक्तो
क्तभाष्यादेवेति भावः । मूले परत्वाभावादिति । परत्वात्प्रत्ययत्वाच्चादिवृद्धौ सारूप्याभावाच्चेत्यपि बोध्य-
म् । प्रकाशकृदुक्तं परिकृतं दूषणमाह—किंचेति । मूले परत्वाभावादिति । असारूप्याच्चेत्यपि
बोध्यम् । ननु विभक्तौ श्रवणत्वेऽपि प्रवृत्तेरनाश्रयणात्कथमुभयत आश्रयणमन आह—विभक्ताविति ।

सरला ।

वात् ‘अस्यवामीयम्’ इत्यत्र षष्ठीलुगभाववत् । अव्यधिकृत्यावेनेति पाठस्तु नुवचः । दीर्घश्रवणं स्या-
दिति । “समर्थाना प्रथमाह्” इति सूत्रे समर्थग्रहणेन परिनिष्ठितमुच्यते । नच्च प्रातिपदिकमन्धिव-
र्णमात्रस्थानिकं प्रातिपदिकमन्धिवर्णमात्रनिमित्तकं च दत्कार्यं तादृशकार्यैषैव कृतकार्यवत्त्वम् ।
‘अधिमान्’ इत्यत्र अद्विन्शब्दान्मनुप्रत्ययदधिकोपाया प्रथमैकवचनमुप्रत्ययनिमित्तकस्य ‘सर्वनाम-
स्थाने चासम्बुद्धौ’ इति दीर्घस्य पूर्वमप्रवृत्तित्वात् तत्सन्धिवर्णमात्रनिमित्तकत्वाभावात् । तदनुक्तौ
तु दीर्घस्यापि प्रातिपदिकसन्धिवर्णमात्रस्थानिकत्वेन पूर्वं प्रवृत्तौ तस्य प्रयोगे श्रवणापत्तिः । नच
“अन्तःस्थानपि विधीन् वहिरङ्गो लुक् बाधते” इति परिभाषया अन्तरङ्गशास्त्रप्रवृत्त्यभावसम्भावनाप्रयोग्या
यत्र बहिरङ्गे लुकाऽन्तरङ्गनिमित्तविभाषासम्भावना नत्र पूर्वमन्तरङ्गशास्त्रं न प्रवर्तते इत्यधिकृत्या सर्व-
नामस्थानत्वं लुका विनाशात्सम्भावनाया पूर्वं दीर्घाप्रवृत्तिरिति वाच्यम्, मन्थग्रहणेन ‘गौस्त्वितिः’ इत्या-

शब्दरत्नम् ।

शेष इत्यथांतद्वाश्रयणमिति भावः । “अचः परस्मिन्” इति स्थानिवत्त्वं तु न । लोकसिद्धतन्त्रानुवादकत्वादस्य शास्त्रस्यानुवादसाम्य्यादेव द्वन्द्वनिवर्तकस्य शास्त्रीयविधित्वाभावात् । अनया अपि रीत्याऽन्तवद्वावाप्रवृत्तिरित्यन्यत् । यदि त्वेकदेशविकृतन्याये “प्राग्दीव्यतोऽङ्” इतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्स्यानपष्टराशोधितविकारस्यापि ग्रहणमभैरवी ।

परस्मिन्” इति सूत्रस्य प्रवृत्ति वदामः इत्यत आह—अचः परस्मिन्नितीति । अस्य शास्त्रस्य—पुरुषे-पशास्त्रस्य । विधित्वाभावादिति । अपूर्वविधित्वाभावादित्यर्थः । अनयापि रीत्या—शास्त्रीयविधित्वाभावात्मकयुस्त्याऽपि । अपिना मूलोक्तरीतिसङ्ग्रहः । मूलोक्तदिक्पदसूचितमर्थप्रकटयति—यदि दिवत्यादिना । स्वस्थभाष्येति । तत्र हि दीव्यत इति दीव्यतिशब्दकदेशदीव्यच्छब्दानुकरणमित्युक्त्वा “किमर्थं विकृतनिर्देशः क्रियते ? एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येतापरिभाषा एकदेशविकृतमनन्यवत्” इत्युक्तम् । भाष्यप्रामाण्यात्—भाष्यसंवादात् । अशास्त्रीयस्य चेति भावप्रकाश ।

प्रत्ययेन प्रकृतेश्छेपेण प्रत्ययग्रहणपरिभाषया चैतदर्धनाम इति भावः । एतेन कित्त्वादि मूलमनूष तत्र, अङ्त्वन्वृत्त्येनेन सध्यप्रवृत्तेः, एकादेशस्य परादिवत्त्वेन ग्रहणादिभक्तिपरत्वानपायाच्च । मल्लकशेषप्रवृत्तिवेलायामपि मारुष्य तन्त्रम्, फलाभावात् । मातृमातारावित्यत्रातिप्रसङ्गस्य वाक्यान्तरेणैव वारणात् । नच विभक्तौ परतः प्रातिपदिकत्वमन्यत्तये पूर्वान्तवत्त्वम्यावदेयकमित्युभयत आश्रयोऽस्त्येवेति वाच्यम् । प्रातिपदिकस्येहाप्रकृतत्वात् । न च “ह्रस्वो ननु सके” इत्यनस्तत्प्रकृतमिति वाच्यम् । बहुभिः सूत्रैर्विच्छिन्नत्वात् । किं च हरितशब्दस्य “वर्णादनुदात्ता” इति छीन्नकारयोर्हरिणी, हरिणशब्दात् वाच्यपि हरिणीत्येव भवति, तयोः सहोत्तौ हरिण्याविति न स्यात्, अप्रातिपदिकत्वात् लयन्तयोः सारूप्येऽपि प्रातिपदिकत्वा वस्थायामसारूप्याच्च । नच लिङ्गविशिष्टपरिभाषया निस्तारः । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणात् । अतः प्रातिपदिकानुवृत्तिदुंष्टा दुर्लभावेति स्तान्कारोक्तमपास्तम् । मातृमातारावित्यर्थे वचनान्त-राश्रीकारे गौरवाच्च । अङ्कृत्युल्लेखस्य भ्रान्तिमूलकत्वाच्चेति दिक् । यत्तु खण्डनहृत् एकादेशस्य “अचः पर” इति स्थानिवत्त्वेन विभक्तिपरत्वात्प्रातिपदिकानां किञ्चेत्यादिदोषस्याप्यसम्भवः एवशेषो हीतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानम् । तत्रावस्थानस्य सिद्धत्वादितरनिवृत्तेर्विधेयत्वादेकशेषविधेः पूर्वविधित्वाच्च कश्चित् क्षुद्रोपद्रव इति । तत् खण्डयति—अचः परस्मिन्नितीति । अस्य शास्त्रस्य—सरूपस्य । विधित्वाभावादिति । अपूर्वविधेयत्वभावादित्यर्थः । अनयाऽपि रीत्येति । शास्त्रीयविधित्वाभावयुक्त्यापी-

न्येया परिभाषा एकदेशविकृतमनन्यवदिति” इत्युक्तम् । स्यापीति । अशास्त्रीयविकारस्यापीत्यर्थः । सरला ।

शब्दकृतव्युत्पत्तिपरिभाषावाधवदत्र “अन्तरज्ञानवि” इति परिभाषाया अपि बाधात् । अन्तवद्वावाप्रवृत्तिरिति । यथा “अचः परस्मिन्” इत्यतिदेशस्य शास्त्रीयकार्ये कर्तव्ये प्रवृत्तिस्तथैव “अन्तादिबच्च” इत्यस्याप्यतिदेशशास्त्रत्वाच्छास्त्रीयविधौ कर्तव्ये एव प्रवृत्तिस्वीकारादत्र शास्त्रीयविधित्वाभावात्तदप्रवृत्तिरिति भावः ।

स्थानपष्ठराशोधितविकारस्यापीति । यद्यपि अल्लक्ष्णैर्भाष्ये “एकदेशविकृतमनन्यवत् पष्ठीनिर्दिष्टस्य” इति वार्तिके “पष्ठीनिर्दिष्टस्य” इत्युक्त्या “राशः क च” “राजकीयन्” इत्यादौ राश इतिपञ्चमीनिर्देशेन तत्र न्यायस्य न प्रवृत्तिरित्युक्तम्, तथापि तत्रैव “अथवा पुनरस्त्वविज्ञेयेण” इत्युक्त्या पूर्वभाष्यस्यैकदेश्युक्तिवत्वावगमात् “प्राग्दीव्यतोऽङ्” इति सूत्रस्थदीव्यतिशब्दकदेशदीव्यच्छब्दरूपवि-

शब्दरत्नम् ।

शास्त्रीयस्य च तेनातिदेशस्तदा मान्तस्य तेन न्यायन तत्प्रकृतितया भो इत्यस्य च प्रत्य पत्वेनादोष । अत एव तस्य पदत्वसिद्धि । अत एव श्रायसावित्यत्रैकादेशे कृते नुमना शङ्क्य “अच परस्मिन्” इति स्थानिवत्त्वेन परिहृत भाष्ये इत्युच्यते तर्हि वैहृष्यादेकेशे- रो न स्यात् । “विरूपाणाम्” इत्यनेन तत्साधने तु न दोष इत्यलम् ।

भरथो ।

शब्दाच्छीयपरिग्रह । अदोष इति । मूलाककिञ्चित्पाद्युक्तदोषाभाव । अन एव-उत्तन्यायस्या- शास्त्रीयविकारेऽपि प्रवृत्तिस्वीकारादेव । तस्य-रामावित्यादे । पदत्वेति । कार्यकालपक्षेऽपात्या दि । अन्यथा “सुप्तिङन्तम्पदम्” इति सूत्रेऽपि यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यनुवृत्त्योभयत आश्रयणस्य सत्त्वेन पदत्वन्न स्यादिति भाव । अन एवेति उक्तोऽर्थ । श्रायसाविति । श्रेयसश्- च्छादपत्येऽपि “द्वैविकारिशिष्टा” इति सूत्रणादेराकारेऽप्यन्तात् द्विवचने परादिवद्भावात्सर्वना- मस्थानपरत्वम् । आदा इति । यद्यशास्त्रीयविकारे तस्य न्यायस्य प्रवृत्तिर्न स्यात्तद्वाऽत्राऽऽत्वस्य शास्त्रबोध्यत्वेऽपि स्थानिन एकारस्य या निवृत्तिस्तस्या शास्त्रवाच्यत्वाभावात्सर्वनामस्था नस्य यतो विधानन्तत्त्वस्याभावेन नुम प्राप्तेरवाभावन शङ्काया एवासम्भव स्यादिति भाव । न स्यादिति । रामावित्यादावित्यादि, परस्य हलन्तत्वादिति शेष । न दोष इति । किञ्चित्पुं- दोषो नेत्यर्थ । नच “विरूपाणामपि” इति वचनस्य समानाधविषयकत्वम्प्रकृते तु तदभाव इति

भावप्रकाश ।

अपिना शास्त्रीयविकारस्य चान् शास्त्रीयभावस्य । एतेनाय न्याय शास्त्रायकाय एव शास्त्रीयविकार एवेत्यपारम् । अदोष इति । किञ्चेवाद्युक्तदोषाभाव इत्यर्थ । अत एवेति । न्यायस्य तथाऽप्युक्त्वा देवेत्यथ । एवमग्रऽपि । तस्य-रामावित्यादे । पदत्वेति । कायकालपक्षेऽपीति शेष । अन्यथा “सुप्तिङ- न्तम्” इत्यवचनस्यज्ञानारणाय यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यनुवृत्तेरुक्तेन परादिवत्त्वेन सुपवच्च पूर्वान्तवत्त्वेन तत्प्रकृतित्वानयत्ने उभयत आश्रयणात्पदत्व न स्यादिति भाव । विकारविशिष्टे प्रत्ययान्तत्वस्यैव प्रत्य भिन्नानेन तत्पूर्वभागे प्रकृतित्वप्रत्यभिज्ञासम्भवादिनि तात्पर्यम् । भाष्ये इति । अन्यथोक्तरीत्या सुपवन प्रकृतित्वशोरेवाभावेन नुम एवाप्राप्या तच्छङ्कासमाधानयोर्निर्द्वेषापत्तिरिति भाव । न स्यादिति । रामावित्यत्रैवेति शेष । एकस्य हलन्तत्वादिति भाव । तत्साधने त्विति । तत्रैकशेषसाधने त्वित्यथ । ननु समानाधत्वाभावात्कथ तेन सिद्धिरिति चेदय भाव, विरूपाणामिति योगो विभज्यते, सरूपाणामिति सर्वमनुवचते, सर्वानुरूप्ये सति किञ्चिद्वैरूप्यशामेकविभक्तौ एकशेष इत्यर्थ । अपि सर्वोपाधिव्यभिचारा र्थ । भाष्ये “एकार्थानामपि विरूपाणाम्” इति पाठात् । यद्वा समानार्थाना समानप्रवृत्तिनिमित्तकानाम् । स्पष्टं चेदमत्रैव कैयटादाविति केचित् । वस्तुतस्तु तुनाऽत्राहचिध्वनिना, तदभावात्तरप्राप्तिरूपा । नन काकाम् । तथा च तदा न दोष इति न अपि तु स दोष एवेति बोध्यम् । तेन नाभ्याप्यनि यासा इति । न दोष इति । किञ्चेत्यादिदोषो नत्वथ । भैक्षसिद्धिर्द्वैवदेव इत्याद्यर्थे सहविवक्षाया आवश्यकत्वेन पद्य पय इत्यादिव्यावृत्त्या मानुमातारावित्याद्यर्थे वचनारम्भे आचूतौ वा गौरव चेति तु दोषद्वयमस्यैव । आवृ- त्तिपक्षे दोषान्तरमपि प्रागुक्तम् । किञ्चावयवम्भ्यः सुप्तो दुर्बारेत्वेनैतत्पक्षासम्भव समुदायादिभक्त्याऽवय वाना समुदायपञ्चतया सहान्वयरूपानुग्रहमभवेऽपि विभक्तिनक्षितप्रयोगरूपानुग्रहस्यावयवाना परत्वादिरूपोपकारस्य चासम्पादननैकात्रद्विवचनन्यायाप्रवृत्ते । किञ्च विशेष्यविभक्त्या विशेषणीयस रूपादीनामुक्तावपि विशेषणाद्यथा साधुत्वाय विभक्तिस्तथाऽत्रापि पुत्रवत्तान् । तदाह—“अलमिति ।

सरला ।

कृतनिर्देशाशक्तितया एकदेशविह्वन्यायस्य शापकसानात्याच्च स्थानपद्यबोधितविकारेऽपि तस्य न्यायस्य प्रवृत्तिर्भवत्येवेति भाव । अशास्त्रीयस्येति । तस्य न्यायस्य चिङ्गनपुच्छे सुप्ति शब्दव्यवहारेण लोक सिद्धताविति शेष । तत्साधने त्विति । तुनाऽश्चि सूचिना “विरूपाणामपि” इति सूत्रे समानार्थाना मिल्युक्तेस्तस्यात्राप्रवृत्ते ।

अथोच्येत युगपदधिकरणवचनताया द्विवचनबहुवचनान्तानामेकशेष ।
द्वन्द्वोऽप्येवम् । तथाहि, अजहत्स्वार्थाया वृत्तौ एकैकमनेकार्थाभिधायि पर
स्परसमभिव्याहारात् । तथा च अलौकिके द्वन्द्वैकशेषयो प्रक्रियावाक्ये द्विव-
शब्दरत्नम् ।

युगपदधिकरणेति । युगपदधिकरणाना द्रव्याणा वचन चै पदैस्त्वद्भाव इत्यर्थे
स्तदाह—एकैकमित्यादि । अलौकिके इति । तत्रैव द्वन्द्वादिप्रवृत्तिसत्त्वात् तत्रापि
तत्कल्पनादिति भाव । रामकृष्णावित्यादौ 'विरुपाणामपि' इत्यकशेषस्तु न । द्वन्द्व-
विधानसामर्थ्येन तत्प्राक्कालिकस्यैव समानार्थत्वस्य तत्र निमित्तत्वात् । एव चेकस्य
भवेत् ।

अन्तस्तस्य प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, तस्मिन्वचनेऽपि सर्वाप्यधिकार्यभिचारार्थस्तथा चानुपूर्वीभि
दऽप्यकार्यत्वे यथाप्रवृत्तिस्तथाऽसारूप्य विशेष्यार्थभेदेऽपि प्रवृत्तिनिमित्तस्यैकत्वेऽपि प्रवृत्ति,
अस्ति चात्र योगिकर्तृकृत्यानकर्मत्वम्प्रवृत्तिनिमित्तमेकमित्यादायात् । वस्तुतस्तु तुनाञ्चि
ध्वनिता, साच सर्वथा यत्र समानार्थत्वन्तर्ग्रह तस्य वचनस्य प्रवृत्तिरिति प्रकृते तदप्रामिरेवे
ति । नच घटश्च कम्पुवावावाश्चति सहविवक्षायामेकशेषो न स्यात्, प्रवृत्तिनिमित्तभदात्कम्बु
प्रीवाया अवयवसम्भानविनेपरूपत्वादितिवाच्यम् । कृतसर्वापाद्यत्र लुप्यमानाधाभिधानन्तत्र
प्रवृत्तरङ्गीकारण प्रकृते तदप्रवृत्तिरिष्टत्वात्, उक्तसहविवक्षायामसम्भवेन द्वन्द्वस्याप्रसक्तश्च ।
अनमिति । अनेनावयवेभ्य सुवृत्पत्तेदुवारत्वेन समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञाया अप्राप्त्यातत
सुपोऽसम्भवे तस्य पक्षस्य सम्भव एव नोपपद्यत । नच समुदायोत्पन्नविभक्त्या अवयवाना स
मुदायघटकतया सहव्यान्वयसम्भवरूपानुपदेष्टव्यवयवभ्य सुवृत्पत्तिर्न भविष्यतीति वाच्यम् ।
अवयवानाम्पदसंज्ञारूपस्य । तत्तदुपादानकौत्पत्तिरुक्तिप्रयोज्यस्योपसारास्य समुदायो घरा
त्पन्नसुपोऽसम्भवेन प्रत्येक सुवृत्पत्ते सम्भवात् । अपिच नील घटम्पश्यति वाक्ये घटशब्दादु
त्पन्नसुपो नीलपदार्थगतसह्यारकमत्वम्प्रतिपाद्यते यद्यपि, तथापि साधुत्वार्थान्नातिप्रातिपदि
कादपि सुप् भवति तथात्रापि स्यादिति ध्वनितम् । मूले प्राचा व्याख्यात्रति । प्रसादकृतेत्यर्थ ।

द्रव्याणामिति । वार्त्तिपदार्थरूपाणामित्यर्थ । मूले अजहत्स्वार्थायामिति । यत एकैकस्य स्वा-
र्थप्रतिपादकता समभिव्याहृतप्रातिपदिकान्तरार्थप्रतिपादकता चास्तात्यत अजहत्स्वार्थत्व
व्यवहार । एवञ्च द्वित्वादिविशिष्टाधाभिधायनद्विवचनाद्युत्पत्तिर्निश्चयैवेति भाव । तत्क
ल्पनादिति । प्रत्येकमनेकार्थाभिधायकत्वस्य कल्पनादित्यर्थ । एतत्पत्रे प्रसक्तातिप्रसङ्गं वार
यति—रामकृष्णावित्यादाविति । द्वन्द्वविधानसामर्थ्येनेत । इदमुपलक्षण समानार्थानामिति वि
नेपणसामर्थ्यादित्यपि बोध्यम् । तत्प्राक्कालिकस्य—युगपदधिकरणत्ववचनत्वात्प्राक्कालिकस्य ।
तत्र—वार्त्तिके । निमित्तत्वात्—नवेनाश्रयणात् । ननु क्लृप्तया द्विवचनादीनामेव प्रवेशन
भावप्रकाशः ।

मूले प्राचा व्याख्यात्रा—प्रसादकृता । अत्रोप्ययमेव कर्त्ता ।

द्रव्याणा—वर्त्तिपदार्थानां तैर्गुणपत्रत्येक तदभिधाने इति यावत् । तत्कल्पनादिति । प्रत्येकम-
नेकार्थाभिधायित्वकल्पनादित्यर्थ । यथा शत्रादौ द्वितीयादिसामानाधिकरण्य दृष्टान्तकारे तत्कल्पना तद-
दिति भाव । तथा सति रामकृष्णावित्यादौ यथा द्वन्द्वस्तथैकशेषोऽपि स्यादत आह—रामेति । सामर्थ्ये
नेति । समानार्थानामिति विशेषणसामर्थ्येन चेत्यपि बोध्यम् । तत्प्रागिति । युगपदधिकरणवचनतात्
प्रागित्यर्थ । तत्र—वार्त्तिके । निमित्तत्वात्—नवेनाश्रयणात् । ननु क्लृप्तया द्विवचनादीनामेव प्रवेशन
सरला ।

तद्भाव इति । तेषां भावो युगपदधिकरणवचनता, तस्यामित्यर्थ । सर्वाणि वृत्तिविषयदानि
परस्परसमभिव्याहारात्सर्वाविशेषकानि । तथाच द्विवसरयाविशिष्टाभबोधकत्वे द्विवचन बहुत्वसत्त्वावि
शिष्टार्थकत्वे बहुवचनमेव तेषां न स्वैकवचनमिति भाव । एकशेषस्त्विति । परस्परसमभिव्याहारे

यदपि व्याचक्षुः—व्यक्तिपक्षे यावद्व्यक्ति तत्तच्छब्दप्रयोगे प्राप्ते एकस्यैव प्रयोगो यथा स्यादिति सूत्रम् । आकृतिपक्षे तु एकेनैवावृत्त्यविनाभूतानेकव्यक्तिः भादनर्थकमिति । तत्र, व्यक्तिपक्षेऽपि “न ब्राह्मण हन्यात्” इत्यत्र ब्राह्मणशब्देः

शब्दरत्नम् ।

सिद्ध्या तदनुपपत्तस्तदुपपादकत्वाभावात् । समुच्चयान्वाचययो समासस्यासामर्थ्येनैव वारविध्यमागतया न तदापत्तिरेतदुपपादिका । न चान्यत्रोपपादयितुमशक्यत्वेऽपि एकशेष कस्य शेष इत्यत्र विनिगमनाभावात्सर्वेषां सर्वार्थत्वमावश्यकम् । तथा सत्येकशेषैव वयध्यापत्ते । तस्मादकशेषज्ञानोत्तर शास्त्रशासनात्रता तच्छब्दज्ञान न तु तत प्रागपीति न दोषः ।

आकृत्यविनाभूतेति । नियमेनाकृतिमन्वद्धेत्यर्थः । ब्राह्मणशब्देनैवेतिभावः । नहि भैरवी ।

अभिधानसामर्थ्यवत्त्वादित्यर्थः । ननु समुच्चयान्वाचययोर्द्वैपापत्तिरेवोपपादिका भविष्यतीत्यत आह—समुच्चयेति । नचेति । आवश्यकमित्यत्रास्यान्वयः । अन्यत्र—द्वन्द्वे, “य शिष्यत” इति न्यायन कस्यचित्सर्वार्थप्रतिपादनसामर्थ्यवत्त्व वक्तव्यन्तत्र विनिगमनाविरहात् सर्वेषां पाठेव तथात्व वक्तव्यमिति भावः । तथापतीति । यद्यकशेषविषये तत्स्वीकारस्तदा एकाने कार्यबोधस्यैकशेषे विनापि सिद्धतया तद्वयय्यमिति भावः । तस्मादिति । एकशेषवैयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः । तच्छब्दीति । अनेकायाभिधानशक्तीत्यर्थः । तत्र —एकशेषात् । न दोषः । नैकशेषवैयर्थ्यापत्तिरूपदोषः । एतेन प्रागेकवचनस्योत्पत्तिर्दुर्वारिति प्रतिपादितम् ।

मूत्रे यदपि व्याचक्षुरिति । प्रसादकृत इति शेषः । एवकारासङ्गतिमुपपादयन्नाह—ब्राह्मणभावप्रकाशः ।

स्यैवत्त्वादित्यर्थः । तदनुपपत्तेस्तदुपपत्तिं पाठः । विशेषणाभावप्रयुक्तोऽत्र विशिष्टाभावः । एवमप्येऽपि । एतदिति । पूर्वोक्तयुगपदभिरणवचनतेत्यर्थः । अन्यत्र—द्वन्द्वस्थले । विनिगमनाभावादिति । तथाचेष्टार्थाबोधेन तानुपपत्तिं सूत्रानयक्य चेति भावः । तथापतीति । एकशेषविषये तत्स्वीकारे एकेनैवानेकार्थबोधे मन्वद्धेऽनेकरूपाणां सहप्रयोगाभावात्तद्वैयर्थ्यमिति भावः । नैवमेकशेषोत्तरमन्वद्धेऽनेकरूपासिद्धिस्त आह—सस्मादिति । तद्वैयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः । तच्छब्दीति । अनेकार्थशक्तीत्यर्थः । तत्र —एकशेषात् । न दोषः । न तद्वैयर्थ्यापत्तिः । एव च तत्र प्रागेकवचनोत्पत्तिर्दुर्वारिति स्पष्ट “वार्थे” इत्यत्र भाष्यकैयटयो रिति स पक्षोऽयुक्त एव । किंच भैक्षसिद्धस्तदवस्थत्वात् । यद्यपि भिक्षा भ्राम् भिक्षा ध्यान् भिक्षा आ मिति समुदायस्य प्रातिपदिकत्वपर्यायभिरणवचनप्रकृतिकमुक्त्वात्पर्यायभिरणत्वाभावात् ततो ऽण्प्रतिरिति कैयटस्तथापि तदवयवादेकरमात्स्य दुर्बलत्वेन तत्र कृते पत्वादादिवृद्धी वैरूप्यादेकशेषाप्रमत्ते । विरूपाणामपीत्यनेन तस्मिन्नावपि विनिगमनाविरहात्स्यैकमुत्पत्तावणत्वेन वदन्तिपूर्वयोनिवृत्ताव भैक्षमित्यादेरप्यापत्त्या नियतभैश्यामिद्धस्तदवस्थत्वात् । एत प्रयोगस्याक्तरीत्योक्तिसम्भवस्यैवामावेन मूलशब्दात्कृत्स्निरित् पुनर्नोक्तम् । एतेन मदीत्या एकवचनान्नामेनशेष इति पक्षे विभक्तिविशिष्टे वृत्तिमत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सुपोषात्त्विति लोपे दोषाभावः । एवं चैकशेषस्य वृत्तित्वमपि सार्थकम् । एव च विभक्त्यन्तानामिति पक्षोऽपि प्राज्ञा निर्वाह एव । एव च द्वन्द्वोपपादकनापि सगच्छते इति भादोक्तमपास्तम् । मूलशब्दित्यस्यावयवत्वे उक्तत्वाच्च । माथे दूषितत्वेन तद्विरोधापत्तेरिति दिक् ।

मूत्रे यदपि व्याचक्षुरिति । प्रसादकृत इत्यर्थः । एवपाठामहतिमुपपादयति—नहीति । सूत्रसत्त्वे सरला ।

इत्यादौ पुरुषपदसमभिव्याहारे राजनूपदस्य राजसम्बन्धिपुरुषार्थबोधकत्वेन राजनृशब्दत्वात्तथा अप्रापे षट्कार्यानामप्रयोग इति न्यायात्, तनस्तदुच्छेद इत्यर्थः ।

नयेकेनापि अनकस्य तन्त्रेण सुवचत्वान् । अन्यथा जातिपक्षे ऽपि “वासेन सम्य-

शब्दस्त्वम् ।

तत्रैकशेषः, तावद्ब्राह्मणशब्दज्ञानासम्भवात् । तस्मात्तत्र जातिपक्षेण तन्त्रेण वा यथा निर्वाहस्तथाऽन्यत्रार्पाति भावः । न ब्राह्मणमित्येकशेषं त्वार्पम् । तन्त्रेण सुवचत्वा-
दिति । अयं भावः—भाष्ये ऽर्थावर्थां प्रति यद्दार्थानर्धान्प्रति च यत्तदपि प्रत्यर्थमेवेति उक्तम् । एवं च एकेनानेकार्थबोधनमपि प्रत्यर्थमेनेति एकेनैव ब्राह्मणपदेनानेकार्थबोधनं तत्र । अन्य-
थाऽविद्यमानायाः शक्तैरेकशेषशास्त्रसहस्रेणापि उपपादयितुमशक्यतया बोधानुपपत्तिरेव
स्यात् । तन्त्रं चात्रार्थतन्त्रम् । एकत्रैव शब्देऽनेकार्थानां सरवात् । शब्दन्य पर्यायपरिवृ-
त्तिसहतया ऽर्थतन्त्रमेवेतत् । अक्षा इत्यादीं नु तद्सहतया शब्दतन्त्रमेव । अन्यथा—
भैरवी ।

ति । अन्यत्रापि—राभावित्यादावपि । नन्वेवंसति बहुर्थस्य तन्त्रेण तत्र प्रतिपत्तिसत्त्वाद्बहु-
चनपचिरत आह—न ब्राह्मणमिति । नन्वेकशेषे विना कथमनेकार्थभिधायकत्वम्, अन्यथा
प्रत्यर्थं शब्दनिर्वाहार्थेनानेकार्थभिधानमिति भाष्यविरोध इत्यत आह—अयमभाव इति ।
तत्र—“न ब्राह्मणं हन्यात्” इति दृष्टान्तस्थले । अन्यथा—अर्थावर्थांस्त्रियाद्यनङ्कारे । बोधेति ।
अनेकार्थबोधेत्यर्थः । सूत्रारम्भात्सूत्रेणैकशेषेऽपीष्टार्थानां बोधानुपपत्तिरिति भावः । तन्त्रस्य
द्वौ भेदौ शास्त्रप्रसिद्धौ अर्थतन्त्रं शब्दतन्त्रञ्चेति । तत्राद्यमाह—अर्थार्थतन्त्रमिति । अत्र—ब्राह्मणं
हन्यादित्यादिषु शब्दब्राह्मणादिशब्दे । सकृदुच्यते इत्यनेकार्थपरत्वं यत्र तत्र तन्त्रव्यवहारः । यत्रा-
र्थानाम्भेदेऽपि शब्देऽन्यतत्र तात्व्योद्युतादिव्यापारप्रकाशिनैकशब्देनैकशब्दतन्त्रगतानेकपुष्पफल-
न्यायेनानेकार्थसम्बन्धेनैकशब्देनानेकार्थबोधादर्थतन्त्रमिति व्यवहारः । एतदेवाह—एकत्रैवेति ।
अस्य लक्षणमाह—शब्दस्येति । पर्यायपरिवृत्तीति । पर्यायेण पर्यायवाचकेनपरिष्कारितनेकार्थस्य प्रका-
शनन्तत्सहत्वमित्यर्थः । स्वप्रयोगाभावेऽपि स्वबोधयथावदर्थबोधस्वरूपपर्यायकत्वमर्थतन्त्रत्वम् ।
अस्ति चेद्ब्राह्मणादिशब्दे, ब्राह्मणशब्दस्य प्रयोगाभावेऽपि तद्बोध्यानाम्बोधनाय विप्रशब्द-
स्य प्रयोगदर्शनात् । द्वितीयमाह—अक्षा इत्यादाविति । अत्राक्षशब्दो देवनाक्षरयाक्षविभोतका-
भावप्रज्ञात् ।

इति भावः । तावदिति । यावत्यो व्यक्तवस्तावदित्यर्थः । अन्यत्रापि—राभावित्यादावपि । नन्वार्थत-
न्त्रत्वादर्थानां चानेकशब्दबहुचन-भाष्यमत्र आह—आर्पमिति । तुनाचात्रादृचिः सूचिग भाष्यविप-
रुपा । तत्र व्यक्तिपक्षे यं कश्चिद् ब्राह्मणमहत्वा वृत्ती स्यादिति दोष इत्या अत्र जातिपक्षेणैव निर्वाह
इत्युक्तम् । नन्वेकशेषे विना कथमनेकार्थत्वम् अन्यथा प्रत्यर्थं शब्दाभिनिवेश इति भाष्यविरोधेन आह—
अयं भाव इति । अपिनैकेनैकार्थबोधनमुच्यते । तत्र—न ब्राह्मणं हन्यादिति दृष्टान्तस्थले । अन्य
त्राप्येवमिति भावः । अन्यथा—एकशेषे विनोक्तार्थानङ्गीकारे । शास्त्रमहस्रेणापीतिपाठः । बोधेति । इदं
बोधेत्यर्थः । सूत्रेणैकशेषेऽपीति भावः । एतेन सूत्रानर्थक्यव्यवच्छेदः । स्यादितिनि पाठः । अत्र—ब्राह्म-
णादी । एकत्रैवेति । अर्थभेदेऽपि शब्देऽन्यमिति नये तात्व्योद्युतादिव्यापारप्रकाशिनैकशब्देनैकशब्दतन्त्रगतानेक-
फलन्यायेनानेकार्थसम्बन्धेनानेकार्थबोधादिति भावः । नन्वक्षादिस्थले उपपत्त्या शब्दभेदेऽपि न लोकानां
भेदप्रतीतिः पटादिषुपपत्त्यापि न भेदः अर्थभेदाभावात् बोद्धुमिरनेकशब्दानुत्पत्त्याच्चेति तथा तदुप-
त्तिर्न युक्तेत्यत आह—वस्तुत इति । एतद्विधो ऽपाठः । पर्यायपरिवृत्तीति । पर्यायेण परिवृत्तितया
अपि परिवादनं तत्सहत्वे इत्यर्थः । तन्त्रमेवेति । एव च तन्त्रं द्विधेति सूचितम् । तयोरेवान्तरभेदा अपि
सरला ।

तन्त्रेणेति । अर्थतन्त्रेणेत्यर्थः । तथाच तन्त्रं द्विविधं शब्दतन्त्रमर्थतन्त्रञ्चेति तत्र प्रकृतैऽन्त्यमिति
भावः । पर्यायपरिवृत्तिसहत्वमेति । पर्यायस्य या परिवृत्तिः स्वप्रयोगाभावेऽपि स्वबोधयथावस्तु
प्रवृत्तित्वात्तदनेत्यर्थः । यस्य शब्दस्य तन्त्रेण निर्देशः करणीयस्तत्पर्यायशब्दान्तरसम्भवेऽर्थतन्त्रम् ।
तद्सहत्वमेति । यस्य शब्दस्य तन्त्रेण निर्देशः करणीयस्तत्पर्यायशब्दान्तरसम्भवे शब्दनन्वमित्यर्थः ।

ख्यातुमलौकिकमुत्प्रेक्ष्यते । शास्त्रीयकाय च सर्वमलौकिकेष्वेव प्रवर्तते । तु परिनिष्ठिते । “प्रथमयो पूर्वसवर्ण” इत्यादीनां प्रवृत्तिं त्रिना परिनिष्ठितरूपात्मानम् । परिनिष्ठिते तत्प्रवृत्तेर्दुरुपपादत्तान्चेत्यास्तान्तावन् ।

शब्दरत्नम् ।

मिति । एकस्यैव प्रयोगो यथा स्यादिति सूत्रमिति, समुदायादेकविभक्त्याविति पक्ष प्रत्याख्यात इति च मन्दर्भ इत्यर्थः । न्यायविरोधमाह—प्रयुक्तानेवेति । न च यथाष्टाशास्त्रीयकार्यप्रवृत्त्या परिनिष्ठितं सङ्कोके प्रयोगार्हं कल्पिते तदीयालौकिक तच्छास्त्रप्रवृत्तावपि अत्र वृद्ध्यादिप्रवृत्तिर्नाचिता वपन्यादिति वाच्यम् । कृतद्वन्द्वानामेकशेष इति पतेनावी अनडवाहावित्यादौ परत्वादिना आवादा कृते एकशेषानापत्तेरिति दूषणदानपरभाष्यवार्तिकसङ्गत्यापत्तेरित्यलम् ।

भैरवी ।

वदेव । तत्प्रक्रियावाक्ये—एकशेषस्य प्रक्रियावाक्यम् । मन्दर्भविरोधमुपपादयति—परस्यैवेति । एतेन समुदायादेकविभक्तिप्रदर्श्य सूत्रस्य स्थापनप्रदर्शितन्तत् प्रत्याख्यानप्रकार समुदायादित्यादिर्दर्शित, इदं स्वभावतो विरुद्धम्, यदि प्रत्याख्यानप्रकारस्यैव स्वाभिमतत्वन्तदा समुदायादेकविभक्तिप्रदर्शनासङ्गतस्तस्या एव युक्तत्वे प्रत्याख्यात इत्ययुक्तमिति भावः । अत्र प्रयुक्तानेवेत्यादिना यन्न्यायविरुद्धत्वस्य मूत्र प्रदर्शनन्तदेव विरुद्धम् । परिनिष्ठितं द्विविधम्—प्रक्रियावाक्यरूपम् लौकिकेष्वेति । तत्र प्रक्रियावाक्य सन्धिकार्यत्र प्रवर्तते । तावन्मात्रस्यैव प्रयोगार्हता स्यादिति रत्नाकरोक्तिदङ्गण्डयति—नचेत्यादिना । वैपन्यादिति । अत्र वृद्धिप्रवृत्ता तावद्वाक्तरस्या परिनिष्ठित, वेत्स्यात्तच्च न लोके प्रयुज्यत इति भावः । भाष्यवार्तिकेति । यद्यपि भाष्ये ‘नावी, अनडवाहा’ इति कण्ठरेण नोक्तं विन्तु “ऋक्च ऋक्च ऋक्चो समासान्ते कृते असाह्युपादेकशेषो न प्राप्नोति” इत्येवाभिहितम्, तथापि तदुत्तरग्रन्थे “अङ्गाश्रये चरणे पवचनम्” इति वार्तिकव्याख्यानवसरे कथ्येनेत्यभिहितम् । अङ्गाश्रयस्यैव भाष्यदर्शितस्वसा च स्वसारी च स्वसार इत्यनेन । तत्र कैयट—“अङ्गाश्रयचति । चत्तान्दानङ्गाश्रयऽपि । यथा नौश्च नावीचेति” प्राह । परत्वादिनेत्यादिना अन्तरङ्गत्वेन ऋचावित्यत्र समामान्तस्य प्रवृत्तिर्दिशता । असङ्गत्वापत्तरिति । अलौकिक प्रक्रियावाक्ये शास्त्रीयपरिनिष्ठितत्वप्रयोजक शास्त्रान्न प्रवर्तते इति भवन्मतन्तच्चोक्तभाष्यवार्तिकाम्याङ्गैर्यगीयव्याख्यानेन च विरुद्धमिति भावः । अनमिति । एतेन यथाऽनेकव्यक्तिप्रतिपादनायानेकप्रातिपदिकस्य प्रयोग प्राप्तो एकस्यैव यथा भावप्रकाशः ।

एकेति । तस्य यशोरे यदनीत्याद्यनूदितैकदेशोऽर्थ इत्यर्थः इति चेति । यद्यप्येव वाक्यं तत्र नास्ति तथापि प्रत्यारयानप्रसारोऽस्तीति तदुत्तर तथास्थितिप्रदर्शनमयुक्तम्, एव चायं ग्रन्थान्तरविरोधोऽस्त्येवैव एव विरोध इति भावः । दत्तु रत्नाकरवृद्धं मूलं चि (त्य तत्तात्पर्यानवबोधोपात्तु । तथा हि, परिनिष्ठितं तद्विभाजक प्रक्रियावाक्यं च लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधम् । अथवा परिनिष्ठितमेव द्विविधम् । प्रक्रियावाक्ये सधिन प्रवर्तते कुत एतत् उत्तरहेतुविरोधादिनि तात्पर्यमिति । तत्तदण्डयति—नचेति । कल्पिते इति । एतेनालीकिप्रशब्दस्य वधकिदेकशेषार्थबोधकासापुशब्दार्थकस्य तात्पर्यानालोचनेनेदं दूषणम् । अत एव इत्यत्रैत्यादि स्थानीये इत्यलौकिकवाक्यविशेषण सन्नोक्तमिति मूलं चिन्त्यमिति खण्डनकृदुक्तिं परास्ता । अत्र—एकशेषप्रक्रियावाक्ये । वैपन्यादिति । उत्तरात्या परिनिष्ठितत्वेऽपि लोकेऽप्रयुक्तत्वादित्यर्थः । तथाच प्रयुक्तानेवेत्यादिमूलमयुक्तमिति भावः । आदिभ्याम् ऋचावन्तरङ्गत्वादित्यादिपरिग्रहः । इन्द्रे कृते एवविभक्तौ परत सरूपाणामेकशेष इत्यर्थेन तस्य विभक्तिनापेक्षकत्वेन समामान्तरस्य ततोऽन्तरङ्गत्वादिनि भावः । भाष्यवार्तिकेति । यद्यपि ताभ्यां स्पष्ट तथा नोक्तं तथाप्यङ्गाश्रये वैकशेषवचनमिति वार्तिकेन तद्भाष्ये चशब्देनानङ्गाश्रयेऽपि यथा नौश्च नावी चेति वैकशेषत्वात् तस्य तदुभयेऽस्त्वार्हाकारादिनि भावः ।

“अमि पूर्वः” । अम्यचीति । अमि योऽच् तस्मिन् । अमोऽवयवेऽचीति यावत् । तेन मकारसहितस्य न पूर्वरूपम् । एवम् अक्षादृहिन्यामित्यादावपि ऊ-हिन्यां योऽच् तस्मिन्नित्यादि बोध्यम् । “इको यणचि” इत्यज्प्रहणस्यानुवृत्तेर्नि-र्विवाद्वात् । “पदास्यैरिवाह्या-” इत्यादिनिर्देशाश्चेह लिङ्गम् ।

शब्दरत्नम् ।

अमि योऽजिति । अवयविन आधारत्वविवक्षायां वृक्षे शापेतिवत्सप्तमी, तदाह—
अमोऽवयवेऽचीति । ‘पूर्वपरयो.’ इत्यधिकृतपरशब्देन विगेष्यत्वाद्नेव गृह्यते इति बोध्यम् । निर्विवाद्वाद्वादिति । उत्तरानुवृत्तेः सत्त्वादिति भावः । लिङ्गमिति ।
भैरवा ।

स्यादित्येवमर्थमस्य सूत्रस्यारम्भ इति प्रातिपदिकेषु सूत्रस्य प्रवृत्तिर्भवति, तथा धातुषु न भवति एकनिष्ठानामनेकव्यापाराणामिवानेकनिष्ठानामपि व्यापाराणामेकधातुत् एव निवृत्त-भेदानाम्प्रतीत्याऽनेकधातुप्रयोगस्याप्रसङ्गेः । तदुक्तम्भाष्ये—“न तिङन्तान्येकशेषारम्भप्रयो-जयन्ति । यथाजातीयकानान्द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति, तथाजातीयकानामेक-शेषे । नच तिङन्तानान्द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति! विद्धारणम् ? एका हि क्रिया एकेनोक्तत्वात्सत्यर्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगे न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति” । अत्रकैयट्—
‘यथाजातीयकानाम्—सत्त्वशाचिनाम् । एका हीति । आख्यातवाच्यक्रिया सर्वत्र निवृत्तभेदा प्र-तीयते’ इति । एतश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चेत्यत्रानभिधानान्नेकशेषे । विशतिश्च, विशतिश्चेत्येव सहविवक्षायां, विशतो इति त्विष्टमेव । तदुक्तम्भाष्ये—“इह कस्मान्न भवति एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चेति ।” एवमाशङ्क्य “सङ्ख्याया अर्थासम्प्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्च नेकशेषः, न ह्येकावि-त्यनेनार्थो गम्यत । अन्यपदापत्वाच्च। संख्याया एकशेषो न भविष्यति । एकश्च एकश्चेत्यस्य द्वावित्यर्थः । द्वौ च द्वौ चेत्यस्य चत्वार इत्यर्थः” । वाचकशब्दान्तरसत्ताविशिष्टार्थासम्प्रत्य-येनेकादि आदशानामेकशेषो न, विशत्यादीनान्तु भवत्येवेति तात्पर्यार्थः । अर्थासम्प्रत्यया-दित्यस्य यत्रक. शब्दोऽनेकमर्थमभिधातुं शक्नोति तत्रैकशेषो नान्यत्र, प्रयुक्तानामन्वाख्या-नारम्भात्, एकावित्युक्ते असहायादिरर्था गम्यते न्तु द्वावित्यत्र तात्पर्यम् । ततोऽर्थासंप्र-त्ययेऽपि गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्याविति, अक्षश्च अक्षश्च। अक्षौ इत्यत्रैकशेषो दृश्यत इत्यभिप्रायेण पूर्वोक्तौ पृथक् परिहारौ नोपपद्येते इत्याशयेन शङ्काङ्कत्वा “एवन्तर्हि नेमौ परिहारौ, एकपरिहारोऽर्थ संख्याया अर्थासम्प्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चति” । यत्र ह्यर्थास-म्प्रत्यय एव वा अन्यपदार्थैव वा भवति तत्रैकशेषे । गार्ग्यो विशती इति यथेति भाष्यी-यप्रवृत्तार्थो ध्वनितः ।

नन्वचोऽमवयवत्वाद्मि योऽजित्यनुपपन्नमत आह—अवयविन इति । उत्तरत्र—“सम्प्रसार

भावप्रकाश ।

आधारस्त्वेति । तत्त्वेन विवक्षायामित्यर्थः । तच्च चात्रनिष्ठमत्रारोप्यते, विद्यमाने इति क्रियाध्या-
हारिण वा । तदाहिति । तत्कनितमाहैत्यर्थः । शब्दस्तु तदाभाक्तेऽचीति बोध्यः । विगेष्यत्वादिति । सर्वनाम्ना प्रधानपरामर्शित्वादिति भावः । उत्तरत्रेति । “सम्प्रसारणाच्च” “अवहृत्कोटायनस्य” इत्यनयो सरला ।

वृक्षे शापेतिवत्सप्तमीति । षट्कत्व सप्तम्यर्थ इति तदाशयः । नन्वेवमपि वास्तुदेववाचक ‘अ’
शब्दस्य द्वितीयैकवचने परे ‘हिराम-अम्’ इत्यादीं पूर्वरूपापत्तिरिति चेत् ? न, सूत्रे अज्प्रहणेन “वा
सुप्यापि शले.” इत्यतः सुपित्यनुवृत्तेः सुप्रत्ययस्यैव ग्रहणेन तदादेरित्युपस्थित्या अभ्यत्ययो यस्माद्विद्दि-
नस्तदादेरकोऽम्षट्केऽचि परे पूर्वरूपो. पूर्वरूपभेदादेश इत्यर्थेन राम इत्यस्य तदादित्वाभावेनाशोपात् ।
मूले ऊहिन्या योऽजिति । अक्षशब्दाद्द्वितीयषट्केऽचि परे पूर्वरूपोऽचिरेकादेश इत्यर्थः । तत्र पूर्वश-

“तस्माच्छसः” । तच्छब्देन सन्निहित पूर्वसवर्णदीर्घ. परामृश्यते । शस

शब्दरत्नम् ।

अनुवृत्तावनुवृत्तस्य विशेष्यत्वे चेत्यर्थं । १९५ चदम् “औतोऽम्शसो.” इत्युपक्रम्य प्रत्य-
यलक्षणसूत्रे भाष्ये ।

भेरो ।

णाच्च” “अवङ्स्फोणायनस्य” इत्यनयो । अनुवृत्ता-अत्र प्रकरणेऽनुवृत्तो । नन्वग्रेऽनुवृत्तिरस्तीति ।
चेन्मध्येषुपि सम्बन्धो भविष्यत्येव, पुनस्तत्र शापकोपन्यासप्रत्ययमत आह—अनुवृत्तस्येति ।
भाष्ये इति । तत्र गामिच्छति गव्यतीत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन “औतोऽम्शसो” इत्यात्वमादाङ्गाना
नल्लिङ्गापिति वचनात् भवतीत्युक्तम् । अत्रग्रहणानुवृत्त्यभागे “अनल्लिङ्गो” इति निषेधा
प्राप्त्या तदसङ्गति स्पष्टम् । प्रथमवारित्यत पूर्वसवर्णग्रहणानुवृत्त्येत् सिद्धे पूर्वग्रहणं राममि
त्यादौ द्विमात्रादेशव्यापृत्तये । यत्तु पूर्वग्रहणानुवृत्त्येव सिद्धे पूर्वग्रहणमेकादेशे कृते राममित्यत्र
सुपि चेति दीर्घो माभूदिति । तन्न । पूर्वान्तवद्भावेनाप्रारन्ते सुप् यस्माद्विधायतेइत्यस्य
सद्भावेऽपि मकारमात्रे । मुन्त्वाभावात् । एकदेशविहृतन्यायस्याद्वाधिकविशारेऽप्रवृत्ते । नाप
न्यानिवद्भावेनानुमानिकदेशकल्पनया तत्त्वम् । अम स्थानित्वाभावात् । अ अमित्यस्य
स्थानित्वकल्पने तु मुन्त्वस्य रधान्यवृत्तित्व स्पष्टमेव ।

भा प्रकाश ।

रित्यर्थं । अत्र एव दुष्पत्तेत्याशयप्रवृत्तिरिति भावः । अनुवृत्ताविति । अत्र प्रकरणे अनुवृत्तावित्यर्थं । न
न्वयऽनुवृत्त्या मध्येपि सम्बन्धसिद्धिः न तत्र शापकोपेऽत्र आह—अनुवृत्तस्येति । अन्यथा परसन्देशेन वि
शेष्यत्वादीरस्यैव ग्रहणेन निर्देशापत्तिरिति भावः । एतेनायानुवृत्तस्य विशेषणत्वमेवासति तात्पर्यप्रादरु
इति ध्वनिनम् । ननु ‘आदि परस्य’ इत्यस्य प्रवृत्त्येष्टासद्वादोतीति नानुवृत्तम् । अत्र एव काशिकाया नानु
वृत्तम्, दण्डिना मन्त्रेण चानूदितं च । नच परबोधकशब्देन परविधाने एव प्रवृत्तिवत् पर एव पर केवल
पूर्वनिरूपितमाहित्यनिरूपेण शयथांघत्र परस्यैव विधानं तत्रैव तत्प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । परास्वैरित्यादि
शापकात्तथार्थान्कीकारेणैतिसिद्धिरिति चेन्न मान्या । यदेव तदोत्तरार्थमनुवृत्तस्य तस्योपरजनयान्य व
यसम्भव सर्वथा त्वामे मानाभावेन मण्डूकपुत्रौ गोखाचाचादावमानि व्याख्यानोऽपि तथा सिद्ध दोषाभाव
इति । तत्राचामनुरोधेन । गव्यतोत्पन्न प्रथमशब्दोनात्वात् । तद् ध्वनयन्नाह—स्पष्टमिति । तत्र हि
गव्यतीत्यादौ “औतोऽम्” इत्यात् प्रत्ययलक्षणेन न, वर्णमाधाने तदभावादिस्तुक्तम् । एव च तत्रेह शार्थस्यौ
चित्तेनैकरूप्याय सर्वत्र तथैवोचितमिति शापकात्तथार्थान्कीकारो नोचितः, किन्तु मनुक्त एवेति तदनुवृत्तिराव
श्यक्यप्रथयेति सवथा काशिकादिग्रन्थाश्रित्या दवेति भावः । पूर्वसवर्ण इत्यनुवृत्तस्यैव सिद्ध पूर्वग्रहं तु
राममित्यादौ द्विमात्रादिवारणादेति वृत्तिरारादयः । यत्तु रत्नान्नरुद्धः । एकादेशस्यैव स्वरित्वेनानुवृत्त्येष्ट
सिद्धौ पूर्वग्रहणं राममित्यादावैकादेशे तस्य पूर्वान्तवत्त्वेन ग्रहणा मकारे फलं ‘सुपि च’ इति दीघत्वनिवृ
त्तये । सूत्रं तु हरिमित्यार्थं स्यात् । एतेनोक्तरीत्या सिद्ध पूर्वग्रहणं शक्यमनुमिति प्रकाशोक्तमपारम् ।
वस्तुन ‘एडि पररूपम्’ इत्यतो रूपग्रहणस्याप्यनुवृत्तावृत्तदोषाभावात्त-भासित्विति । तत्र, मस्य सुपत्राभा
वात् अर्धविकारेणैकदेशेनि न्यायाप्रवृत्ते स्थानपष्ठानिर्देशेन मरूपविकारस्याविधानान्मस्यादेशत्वाभावात्स्या

सरला ।

शब्देन अक्षशब्दस्य परामर्शे सम्पूर्णस्य तस्य स्थाने वृद्धापत्तिस्तु न शक्या “आहृणु” इति सूत्राद्
आत्यदानुवृत्त्या अक्षात् इतिषष्ठवर्षे षष्ठ्या स्वीकारेण अक्षस्य अ अक्ष तस्मात् अक्षात् इति शक
न्वादितात्पररूपीणाऽकारप्रलेपेण वा अक्षशब्दावयवाभारार्द्धिनीघटकेऽपि परे इत्यर्थेन पूर्वशब्देना
ऽकारस्यैव परामर्शात् ।

मूल परत्वेन विशेष्यते शत । तथाच पूर्वमवर्णदीर्घात्परीभूतो य शमस्मकारस्तस्यैत्यर्थं । पूर्वस-
वर्णादिस्थस्य शसवयवेऽ-वयो ननु इति, कृते पूर्वसवर्णदीर्घे तत्र परस्य शसोऽन्मभवान् । अवयवस्य
पूर्वसवर्णदीर्घात्परीभूत्त्वेन विशेषिततया ‘गा पश्य’ इत्यत्र न नकारादेशः ।

इत्यवयवपट्टो । स चावयव. परत्वेन विशेष्यते-पूर्वसवर्णदीर्घात् परस्य शसो ऽवयवस्येति । तदेतदाह-परो यः शसः सकार इति । परो यः शस् इति तु नोक्तम्, असंभवान् । न हि कृते पूर्वसवर्णदीर्घे परः शस् समञ्जति ।

“अट्कुप्वाङ्” ॥ रपाभ्यामिति पञ्चमीनिर्देशाद्भवहितस्याप्राप्तौ वचन-
मिदम् । अत्र सर्वैर्व्यवायोऽसंभवी, एकैरुमात्रव्यवाय इत्यपि नार्थः । क्षुभ्ना-
दिषु क्षुभनशब्दपाठसामर्थ्यात्, “सहृषाणाम्” इत्यादिनिर्देशाच्चेत्यभिप्रेत्याह-
व्यस्तैर्यथासम्भवं मिलितैश्चेति । नन्वेवम् “आदर्शन” इत्यादौ अतिप्रसङ्गः । न च
अडादिभिरेव व्यवधाने इति नियमः । अप्राप्ते विधिरयमित्युक्तत्वात् । सत्यम्,
योगविभागोऽत्र बोध्यः-“व्यवाये ऽपि” इत्येको योगो विद्यर्थः । “अट्कुप्वा-
ङ्नुप” इत्यन्यो नियमार्थः । छान्दसो भिसो लुक् । निषेधं वाधितुमिति ।

शब्दरत्नम् ।

अप्यवयवपट्टीति । अवयवावयवविभावसम्बन्धबोधिका पट्टीत्यर्थः ।

निर्देशाच्चेति । नुमप्रहणाच्चे-यपि बोध्यम् । नियमार्थ इति । स च याजात्यादा-
भेत्वा ।

अप्यवयवपट्टीत्यन्यावयवत्वरूपसम्बन्धार्थिका पट्टीत्यर्था । वाच्यः । स च न सम्भवति ।
सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वभावतयाऽवयवत्वस्यैरुमात्रसम्बन्धित्वेन सम्बन्धत्वस्य वक्तुमश-
क्यत्वात् । यद्यप्यवयवविन्यपि निरूपकत्वात्प्रस्तदीय सम्बन्धोऽस्ति, तथापि स वृत्त्यनि-
ष्टामक इत्याशयेनाह-अवयवाऽवयवविभावेति । अवयवत्वावयववित्यममूह सम्बन्ध इत्यर्थः ।
एवमेव स्वस्वामिभावादिभ्योऽपि बोध्यम् ।

प्रकृतसूत्रे नुमप्रहण तद्व्यवधानेऽपि णस्वार्थं कृत यद्येकव्यवधान इत्यर्थं स्यात्तदा यत्र
भावप्रकाशः ।

निवृत्तावस्थाप्रवृत्तेश्च, रूपग्रहणस्य खण्डितत्वाच्च । एतेन ममस्तस्यैवदेशस्य वस्तुवृत्ति, दिग्गत्तु न
पूर्वसवर्णदीर्घेण मिद्वावमीत्यस्य अर्थनापत्तेः । न च कुमारीमित्यादां त्रिमात्रप्रतुतसम्पादनमाफले-
नासामर्थ्ये पूर्वग्रहणं पुनव्यावृत्त्यर्थं माधकं यदाऽमी-यैवादेशोत्तरं सुपिचेत्यनेन प्राग्वदीव्यावृत्त्यर्थं
मिति वाच्यम् । प्रगृह्यमित्यादिनिर्देशेनोभयोरप्यभावबोधनात् । अत्रनुवृत्तिरपि भावः । फलाभावात् ।
विशिष्टस्य पूवत्व तु न । अत्रि नित्यमिति निर्देशेनैव तिद्धेरिति प्रदोक्तमपास्तम् उक्त्युक्त, दीर्घादि-
व्यावृत्त्यर्थं सार्यमिति वक्तुमनुचितत्वाच्च, निर्देशेन प्रत्याख्याने ऽपिप्रमद्वापत्तेश्च, अनीत्यनुवृत्ताराव-
दयत्वस्योक्तत्वाच्चेति दिनुः ।

ननु सम्बन्धत्व द्विनिष्ठत्वात्स्वत्वाभिभाव सम्बन्ध शयादिव्यवहाराच्चायुक्तमिदम् । न चावयवत्वा
दिकमप्येकप्राश्रयतयाऽपरस्य निरूपकतायाऽस्त्येवेति वाच्यम् । निरूपकत्वस्य वृत्त्यनियामकत्वेन उभयत्र
सम्बन्धपरत्वप्रतीत्यनापत्तेः । स्पष्ट चेद् हरिः अथे इत्यन्यत्र विस्तरोऽत्र आह-अवयवावयवतीति । वाक्ये
वदेशन्यायेन मूढे तथोक्तिरिति छिष्ट प्रहणन्तस्मनुचितम् । एतेन भावप्रधानो निर्देश अवयवत्वे
पट्टीत्यर्थः । अत एव परस्य तन्तुरित्यादाववयवत्व तन्तो-पट इत्यादौ स्ववयवित्वं पठयथ । इदमेवामि-
ष्टथावयवत्वावयवविभावसम्बन्ध पठयथ इत्युद्देशः । विभक्त्यर्थेऽद्याधारणाम्बन्धेन सकारादावन्वयः ।
यद्वा, अवयवात् पट्टीति पञ्चमाममास. शसुशब्दस्य तदवयवे लक्षणा । पठयथेतु स्थानसम्बन्ध एवा-
वयवधात्र सकार एव । यदाऽवयवनिष्ठसम्बन्धबोधिका पट्टीत्यथ इति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनिति तथा
रत्नाशरापुक्तिश्चिन्देति च सूचितम् ।

सर्ला ।

नियमार्थं इतीति । एतैरेवाश्रयसमान्तायिकैर्व्यवाये नान्यैरिति नियमार्थ इत्यर्थः । तेन ‘आदर्शन’

तेन पर्याण्डमित्यत्र "उपसर्गादसमासे ऽपि" इति एतत्वं सिध्यतीति भाव ।

शब्दरत्नम् ।

क्षरसमाम्नायिकविषयक । अतो 'नृगाम्' इत्यादावुत्तराजभागेन व्यवधानेऽपि णत्वसिद्ध्या भैरवी ।

नुमा व्यवधानं तत्रैकमात्रव्यवस्थाभावेन तस्य चैवध्यापश्चिरतन्म्यैव ज्ञापकत्वमम्भवे निर्दे-
शपर्यन्तानुधावनमफलमन आह—नुमिति । एवञ्च मूत्रे प्राचामनुराधेन तथोक्तमिति भाव ।
नच नुम्प्रहणस्यानावश्यकतया तस्य ज्ञापकत्वन्न सम्भवतीति वाच्यम् । सूत्रार्थनिर्णयावसरे
तत्प्रत्याख्यानानवमरात् । सच—नियमश्चेत्यर्थ । उत्तराजभागेनेति । एतच्चाजभागमात्रोपलक्षणम्,
सर्वतोऽजभागस्य सत्त्वाद् एव प्रातर्भूतमित्यत्र रोरीति लोपो न । णत्वसिद्ध्या—ऋकारावयव
भावप्रकाश ।

मूलशुभा प्रशानु रोधेन तथोक्तावपि समाप्त्यागन तस्यैवगतमाने निर्वीनत्वादाह—नुमिति ।
एवैवमात्रव्यवधाय इत्यर्थे तु तस्योक्तिमम्भ एव न । एतेन तस्य प्रत्याख्यानत्वात् ज्ञापकत्वमिति स्थित्या
स्तम् । सूत्रार्थनिर्णयावसरे तत्प्रत्याख्यानभावादिति भाव । उत्तरेति । सर्वेन सत्त्वेन तत्रापि सत्त्वात् ।
अन एव 'प्रातर्भूतम्' इत्यादौ 'रोरि' इत्यादि न । एव चोत्तराजमन्मन्त्रिभागेऽनेन नत्वज्ञापे भागे इति
भाव । णत्वैति । "रषाम्भ्याम्" इत्यत्र पृथग्रोक्तस्यैव ऋकारैकदेशस्यापि ग्रहणेन ग्रहणादिनि भाव । तदा-

सरला

इत्यत्राजयतिरित्त शकारव्यवधानान्न णत्वमिति । वस्तुतस्तु चिन्त्यमिदम्, नियमस्थले हि नियामक
शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापक नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्य च यद्रूप तद्रूपवच्छिन्ना
निरित्तत्वेन नियम्यशास्त्रे सञ्ज्ञेच कृत्वा नियमशास्त्राणा विधिमुखेन प्रवृत्तित्येव वक्ष्ये । निरुक्तरूपा
वच्छिन्ने नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकवच्छिन्नानिरित्तत्वेन संज्ञेच कृत्वा नजमध्याहाय नियम्य
शास्त्राणा निषेधमुखेन प्रवृत्तित्येव । तथाच प्रवृत्ते आद्यरूपे व्यवायेऽपि इत्यत्र नियम्यशास्त्रीयोद्दे-
श्यतावच्छेदकव्याप्य—अत्र कुष्वाडिति नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यऽऽश्रमसामान्यायिकत्वात्
च्छिन्नानिरित्तत्वेन सञ्ज्ञेच कृत्वा "अत्र कुष्वाड्" इत्यस्य विधायकत्वे 'आदर्शेन' इत्यादौ अद्यादि
व्यवधानमत्त्वात् "अत्र कुष्वाड्" इत्यनेन, "अत्र कुष्वाड्" इत्यत्र वाऽऽदिकर्तृकव्यवधानवद्भिन्नो य
आश्रमसामान्यायिककर्तृकव्यवधानवान् तस्य नस्य णत्व नेति निषेधमुखेन प्रवृत्तौ व्यवायेऽपि इत्यनेन
वा 'आदर्शेन' इत्यादौ णत्वस्य दुर्बलत्वात् । अत्र एव "रषाम्भ्याम्" इति सूत्रभाष्ये 'मातृगाम्' इत्या
द्यर्थे "णत्वे ऋकारग्रहण कर्तव्यम्" इति वार्तिकमुक्त्वा "अत्र कुष्वाड्" इतियोगविभागेन नियम च
स्वीकृत्य तद् वार्तिके प्रत्याशय 'अत्र कुष्वाड्' इति सूत्रे 'आदर्शेन' इत्यादौ णत्वकारणाय 'अथा
व्यवाये णत्वे अन्यव्यवाये प्रतिषेधो वक्तव्य' इति वार्तिकमुक्तम् । अन्यथा पूर्वसूत्रे एव 'आदर्शेन'
इत्यादौ नियमेनैव णत्वकारणादेतद्वाकिकानुत्पान स्यात् । भाष्यकारेण चोक्तम्—“व्यवायेऽपीति योगो
विभज्यते अत्र कुष्वाड् इति नियमार्थम्" इत्यादि । अत्रे च "अत्रैव व्यवधाने भवति । किं वक्तव्यमे
तत् ? नहि । कथमनुभवमान गत्ये ? अत्र ग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि अत्र चान्ये च व्यवाये स्यात्
अत्र ग्रहणमनर्थकं स्यात् । व्यवाये नो णो भवनात्येव ज्ञेयात् । अस्ति चान्यदत्र ग्रहणस्य प्रयोगनम् ।
किम् ? योऽनिर्दिष्टैरेव व्यवायस्तत्र मा भूत्—मूलनम्, मूलना इति । यथैव प्रयोगनं स्यात् शब्दव्याये
नेत्येव ज्ञेयात्" इति समाहितम् । तस्मात् "शब्दव्याये न" इत्येव सिद्धे "अत्र कुष्वाड्" इति
गुरुन्यासकरणम् अत्र कुष्वाड् नुम्भिरेव व्यवाये णत्व भवतीति सूत्रार्थं इति 'आदर्शेन' इत्यादौ
न भवतीति । न च 'शब्दव्याये न' इति न्यासकल्पे 'आर्षोत्' इत्यादौ णत्व स्यात्, यथाश्रुतन्यासे
चाद्यादिव्यवधानाभावाणत्व न स्यादिति फलमेद इति वाच्यम्, 'तुदाव्यवाये न' इत्येव सिद्धे 'अत्र
कुष्वाड्' इति गुरुन्यासकरणेन निरुक्तार्थस्य लाभात् । भाष्ये 'शब्दव्याये न' इति 'तुदाव्यवाये न' इत्य
स्थोपलक्षणमिति दिक् ।

नुम्ग्रहणमिति । तत्स्थानिकस्य स्वाभाविकस्य चानुस्वारमात्रस्योपलक्षणमित्य-
थे । तेन 'बृहि वृद्धौ' इदिस्वान्नुम् । तस्यानुस्वार । 'तंहू हिंसाया' स्वाभा-
विकोऽत्रानुस्वारः । बृंहणम्, तंहणम् । उभयत्रापि एत्वं सिद्धम् । 'इवि प्रीण

शब्दरत्नम् ।

"स्वर्णोन्नत्य" इति वचनं न कार्यमिति भावः । इदं प्रत्याहारादिके प्रकृतसूत्रे च भाष्ये
स्पष्टम् । यद्यपि "स्वाभ्याम्" इति पञ्चम्योपस्थितनिर्दिष्टपदस्य "व्यवाय" इत्यनेनावि-
रोधायादाद्यतिरिक्तव्यवहितपरतया 'आदरात्' इत्यादौ णत्व संशकारणम् । ध्वनितं चेद्
प्रकृतसूत्रे वाचिककृता, तथाऽपि तत्र नृणामित्यर्थे वचनारम्भे गौरवमितीदमवाहृतं
मूलकृता । स्वाभाविकस्येति । तद्विन्नस्थानिकस्य पाणिन्पुत्रवारित्यस्यार्थः । तंहू
इत्यादेरपि "नकारावनुस्वार" इति वृद्धोक्तेर्मस्थानिकत्वात् । अत एव तंहू इत्यस्य न
लोपे 'तृड' इत्यस्य सिद्धिः । इवि प्रीणने इति । द्विविद्विवांतिदृण्डकादित्यस्य निवृध्य
भैरवी ।

रेफात्परस्तेन णत्वस्य सिद्धया । अत-एवाह-इमिति । आदरात्तत्यादौ णत्वाप्रयुक्तियोग
विभागाभावेऽपि भविष्यतीत्याशयनाशङ्कने-मद्यर्थादिना । ध्वनिमिति । णत्वेऽन्यव्यवाय
प्रतिषेधो वक्तव्यं नराऽन्तेन व्ययतत्त्वादिनि ग्रन्थेन ध्वनितमित्यर्थः । तत्र-स्वाभ्यामिति
सूत्र । इत्ये-योगविभागेन नियमत्वमेव यथोत्तरमुनीना प्रामाण्यात्तत्सङ्गनाय प्रवृत्तश्च
उक्तनियमं विनोक्तसादृश्यस्यालाभः स्यात् । ननु स्वाभाविकोऽनुस्वारो दुर्लभः, 'नकार
जावनुस्वारपञ्चमो' इति वृद्धोक्तेरत-आह तद्विन्नस्थानिके न । नन्वेवमपि स्वाभाविकत्व
मनुपपन्नमेव नुम्भिन्नस्थानिकस्यापि लक्षणवदासम्पन्नत्वाद् अह-पाणिनीति । एतेन स्वस्य
पाणिनेराभाव उच्चारणं स यत्रास्तीति व्युत्पत्तिर्ननिता । एतादृशव्याख्याने बीनमाह-
तृहृदयादेरिति । वृद्धोक्तेरावश्यकत्वमाह-अत एवेति । नकारस्थानिकत्वादेव । इवि प्रीणने इत्यव-
म्पाठाभावादाह-द्विवाति । पठित्वेति । माधवादिभिरिति शेषः । एतेन स्वमते इवि व्याप्ताविति
भाष्यप्रकाशः ।

ह-इदमिति । एओडौशौचसूत्रे इत्यर्थः । ध्वनितमिति । 'ण वऽव-व्यवाये प्रतिषेधो वक्तव्यो न वा
ऽन्येन व्यवेतत्वात्' इति ग्रन्थेनिति भावः । तत्र-स्वाभ्यामिति सूत्र । इदमेवेति । योगविभागेन नियम
त्वमेवेत्यर्थः, लषवात्, यथोत्तरं मुनीना प्रामाण्याच्च, तत्सङ्गनाय तत्रवृत्तेश्च । एतेनोक्तत्वात् योगविभाग
विनापि निर्वाहः सुस्तर इति दण्डवृत्तमपारतम् । ननु स्वाभाविकोऽनुस्वारो दुर्लभः नकारेण विनिवृ-
द्धोक्तेरिति चेदत्र मान्या-अनुस्वारस्थानिकस्येत्यर्थः इति । तत्राप्यामनुरोधेन, माधवमन्वापेनेत्यत्र समान
भेदेन णत्वद्वयदाह्यापरभाष्यविरोधापत्तेः, तत्र तस्य मस्थानिकत्वात् तदध्वनयत्राह-तद्विन्नस्थानिकस्येति ।
अत एव पुत्रकयुगेति समुर्थं साधु । नन्वेवमपि स्वाभाविकत्वं लशतोऽपि नानुसृतमत्र आह-पाणि-
नीति । अनेन स्वस्य पाणिनेराभाव उच्चारणं स यस्यास्तीति व्युत्पत्तिः सूचिता । तथा व्याख्याने वाचमाह-
तृहृ इतीति । वृद्धोक्तत्वज्ञीवारावश्यकत्वमाह-एत एवेति । नस्थानिकत्वादेवेत्यर्थः । एतेन स्वाभावि-
कस्येति वदन्तो रत्नाकरादयः परास्ता । एव पाठाभावादाह-द्विवाति । पठित्वस्येति । माधवादिभि-
सरला

सुशकारणमिति । चिन्त्यमिदम्, 'अणुप्याह' इति सूत्रे अव्यवहितत्वाशस्य बाधश्च
वदिकशाशस्योपस्थित्या अणुवोरव्यवहितपदार्थं सङ्कोचस्य कर्तुमशक्यत्वात् । "परिमिश्रिति"
'रत्नादिनि' इति परिभाषे आ-योऽद्यां बाधिनः सिद्धो वा तमसः परित्यज्य अन्दाशविशिष्टे लप
तिष्ठने इति सिद्धान्तात् । यथा प्रत्ययविधौ परदन्तव्यधिमारेण उच्चारस्य सिद्धत्वात् तदशरहिता 'परमा
दिति' परिभाषोपनिष्ठौ । यथा च "प्रत्ययस्थात्" इति सूत्रे पूर्वत्यैः सुक्त्यं सराशस्य बाधितत्वात्तद-
शरहितोपनिष्ठौ । एवं व्यवहारोऽपि इत्युक्त्या अव्यवहितत्वाशस्य बाधितत्वात्तदनुपरिधौ तत्र कथमदाश-
तरत्वेन सङ्कोच इति विभक्त्यात् । तथाच 'आदरात्' इत्यादौ णत्व दुर्वारमवधि बोध्यम् ।

ने' प्रेन्वनम् । इह "कृत्यच" "इनादे सनुम्" इति शास्त्रेण । यथा "नक्षत्र
दृष्ट्वा वाच विसृजेत्" इति विधौ नक्षत्रदर्शनस्य कालविशेषोपलक्षणत्वात्सत्यपि
दिवा नक्षत्रदर्शने वाङ् न विसृज्यते, उपलक्षितस्य कालविशेषस्याभावान् ।
रात्रौ असत्याप नक्षत्रदर्शने विसृज्यते, तस्य सत्त्वात्, तथेहापि बोध्यम् । नन्वे-
व नुम्ग्रहण, व्यर्थम्, अनुस्वारस्यादत्वेनैव सप्रहात् । पर केणेत्यादौ विसर्गनि-
हामूलीयादिव्यवधाने ह्येवैव गतिरिति चेत्सत्यमित्याह—एच्छेति । स्यादेतन् ।
उत्तरीत्या "नुम्बिसनीय" इति सूत्रस्य नुम्ग्रहण त्याज्य स्यात् । तत्राप्यनु-
स्वारस्य लक्षणोपलक्षणात् । अन्यथा ऽसभवात् । न हि पत्वप्रवृत्तिवेलाया 'सर्षा
पि' इत्यादौ नुम् लभ्यते । पत्वस्यासिद्धत्वेन तत्र प्रागेवानुस्वारप्रवृत्ते । यद्यपि
'सुहिन्सु' इत्यत्र सभवत्येव, तथाऽपि तत्रैवातिश्याप्ति वारयितुं लक्ष्यानुरोधानु-
स्थानिकेऽनुस्वारे लक्षणा ऽऽश्रयणीयैव, व्याख्यानात् । तस्य च शर्त्वेन तद्वच-
वाये पत्वस्य असिद्धत्वादिति चेत् ? मैवम्, उत्तरीत्या तत्रत्यविसर्गग्रहणस्य प्रत्या-
रयानसभवेऽपि नियमार्थं नुम्ग्रहणम् । तथा हि, अनुस्वारेण व्यवधाने चेत्
पत्वं तर्हि नुम्स्थानिकेनैवेति नियम्यते । तेन पुस्त्वित्यादौ पत्व निति दिक् ।

'यस्मात्प्रत्ययविधिः' । अत्रप्राचोक्तम्—यस्माद्धातो प्रातिपदिकाद्धेति । तत्र
तिङन्तादीनामपि तरवादिक प्रत्यङ्गत्वान् । सङ्कोचस्य निर्मूलत्वान् । आमुष्यायण
इत्यादौ वृद्धचभावापत्तेश्च । न हि प्रातिपदिकादय तद्धित कि तु सुबन्तादिति
दिक् ।

"अतो भिस पेस्" ॥ नन्वेस् इत्येवास्तु । न च "अतो गुणे" इति पररू-

शब्दरत्नम् ।

ग्रहणम् । प्रेन्वनमित्यादौ नुमा नन्व्य ध्रुम्नादित्वाण्त्वाभाव । इति दिगिति ।
तद्वदत्र तु न वक्तुं शक्यम्, तद् इत्यस्य ग्रहणमित्यसिद्ध । रूपं चट भाष्ये ।

अङ्गत्वादिति । तदनङ्गीकारेण अत्राचिन्तितमित्यादौचिणो लुगापादनादिपरमाण्य
विशेष । चिण परस्याङ्गज्ञानमित्यस्य प्रत्ययस्य लुगित्यर्थात् । दिगिति । दिग्यस्तु
भैरवा ।

पाठस्य न क्षति । त्रिगुणमाह—तदिति । 'नुम्बिसनीय' इति सूत्रस्य नुम्ग्रहणवदेतत्सूत्रस्य
नुमित्यर्थ । असिद्धरिति । यदि नुम्स्थानिके लक्षणा स्यात्तदा ग्रहणमित्यत्र नुम्स्थानिकानु-
स्वाराभावाण्त्वन्न स्यात्त 'काष्म्या दधि रक्ष्यताम्' इति वाक्यस्यकारणस्य दध्युप-
घातकसामान्ये यथा लक्षणा तदेषापि नुम्ग्रहणस्यानुस्वारमात्र लक्षणा स्वाकायति भाव ।

तिङन्तस्य तरङ्गिरूपिताङ्गज्ञाया फलमाह—तदनङ्गीकारस्य दिना । मापादनादिति । अत्रा
भावप्रकाश ।

रिति शेष । तथा च तद्वीर्याज्य यथा सिद्धान्ते तु श्विभ्यासादिनि बोध्यम् । उभयथापि णत्वनिवारण
सम्भवाभूत्कथं कयो सिद्धान्तान्तर । दिग्यमाह—तदिति । तरङ्गत्वन्नुम्बदेनस्त्वन्त्यनुमीत्यर्थ ।
असिद्धरिति । एव च यथा काकेभ्यो दर्शित्यादौ दध्युपघातके लक्षणा तथाप्यनुस्वारमात्रे लक्षणा ननु
तदुपस्थाप्यनरमानिकानुस्वारे इति भाव । भाष्ये इति । रषाभ्यामिति श्वे इति भव ।

मूले प्राचोक्तमिति । प्रसादकृता भ्यास्यानमित्यर्थ । चिणोलुगिति । तरपत्तेश्च इत्येति भाव ।
आदिना समाधानं सङ्गृह्णते । अदुच्चिरामित्यादौ हल इति दोष सम्प्रसारणसंज्ञायां यथासङ्करयविज्ञाना

पापत्ति । एकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः । अन्यथा इसमेव विदध्यादिति चेत् ? सत्यम्, एदौतोर्दिमात्रवाविशेषेण गौरवाभावादसु कृत । एव च पररूपशङ्कैव नास्तीति महल्लाघवम् । यत्त्वाहु—ऐस्करण निर्जरसैरित्यैकारश्रयणार्थमिति । तद्भाष्यविरुद्धम् । सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाप्रवृत्तेर्निर्जरैरित्येव भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् ।

“नामि” ॥ परिभाषाविराधादिति । एतच्च ‘रुधादिभ्यः शतम्’ इति सूत्रे

शब्दरत्नम् ।

याथाकथाचमित्यादौ “याथाकथाचहस्ताभ्यां णयता” इत्यनेन वचनसामर्थ्येन निपात समुदायात्प्रत्ययऽङ्गत्वानापत्तौ वृद्धयनापत्तरित्यलम् ।

ऐस्कृत इति । नद्यरित्यादिसिद्धय उक्तार्थे तदित्यन्य ।

भैरवा ।

दिना तत्समाधानपरिभाष्यसङ्ग्रह । एवमद्विहितरामित्यत्र मन्प्रसारणज्ञाना ‘इल’ इति दोष प्राप्त स याथासत्यविज्ञानाच्चेति ग्रन्थस्य च न तस्य मन विराध । निषानसमुदायाद्वि । एतन्न प्रातिपदिकत्वाभावा ष्यनित । अरुमिति । अलमथस्तु यदि णप्रत्ययस्य णित्वसामर्थ्याणित्वनिमित्तिका वृद्धिमविष्यतात्याश्रीयन् तदा नदनप्रयोजनम् । किन्तु औपगवादा वृद्धिन स्यात् । सुब्रन्तात्प्रत्ययस्य विधानेनाप्रत्ययनिरूपिताङ्गत्वस्य भवन्मतःप्राप्त्यति बोध्यम् । यदि त्वत्रापि प्रातिपदिकाधिकारात्प्रातिपदिकादेव विधानमणाद् ‘कुत्सित’ इति सूत्रस्यभाष्यरात्या तु सुब्रन्ताद्भवतीत्युच्यते तदाऽप्याचितरामित्यत्र लुगापादनपरिभाष्यविरोध एव मुरयन्वृषणमिति ।

उत्तरार्थमिति । ‘बहुलछन्दसि’ इत्युत्तरसूत्रार्थमिति दधं ।

मूले पदी विषयभेदाच्चित इति । एतन्न तन्त्रेण पद्योद्बोधोच्चारणान्तव्रास्तीति दर्शितम् । एतदे भावप्रकारः ।

न्वेत्याकारविरोधोऽप्यनुष्ठेय । अर्थादिति । तथा च तेनैव वारणे तत्र पूर्वपक्षसमाधानयोर्द्वयोरपि निदलत्वापत्तिरिति भावः । नन्यानुध्यायण इत्यदावलुगिव वृद्धिरपि वास्तिकेनैव नियन्तीत्यन भाद—दिगर्थस्त्विति । सामर्थ्येनिति । अन्यथा प्रतिपदिकाधिकारात्तत्त्वस्य प्रत्येकपर्याप्तत्वेन तस्मान्न स्यादिति भावः । इतीत्यलमिति पाठः । नन्वत्रापि णप्रत्ययानामर्थ्येन सा भावयन्तीत्यन भाद—अलमिति । तदथस्तु औपगवात्तिद्वि । न च षष्ठयसमपक्रप्रातिपदिकादेव तद्धिन इति वाच्यम् । सन्नैव तथारवापत्तौ लुगनुशासनवैयर्थ्यापत्त पदविधि वामावे समथपरिभाषाया अत्र घ्रापत्तत्वेन माया । वस्तुना लुगापादनान्परिभाषाविवरोध एव मुरयन्वेष इति तत्त्वं । उभावस्योपायान्तरात्प्रवृत्त्वात् ।

काशिकाकारेण बहुल छन्दसीत्यत्रोक्तमयमाह नटैरिति । उत्तरार्थमिति । बहुल छन्दसीत्यत्रानुवृत्त्ययमित्यय । एतेन निवरसैरित्यैकारश्रयणमैव फर्त्तमात्र प्रकाशोक्तिस्तु वृत्तिरुद्धकननान्पानुत्तारिणोपि एतन्नकृत्वा परास्ता बहुल छन्दसीत्यत्रैतदप्रथस्य युक्तत्वेऽपि काशे दृष्टे इति न्यायेन सन्निपातरिभाषाऽपि वक्ष्येनातोभिन्न इत्यत्र तथा काशिकाइरदन्तायकरपि तदुक्ताएव खण्ड्यत्वादिति भावः ।

सरला ।

दिगर्थस्त्विति । ‘आमुध्यायण इत्यादौ षष्ठया अतु इया निरासना तथा निरासनादेव वृद्धरपि साधयितु शक्यवात्तत्र दोष भाव इत्यस्यचिन्न बोद्धव्या । वृद्धरनापत्तरिति । वस्तुतस्त्वत्रापि णित्कारणसामर्थ्येन अत्र वामावेऽपि वृद्धिमविष्यति । अलमिति । तदथस्तु औपगव इत्यत्र वृद्धिन स्यात् सुवृत्तादणप्रत्ययस्य विहितत्वात् ।

उत्तरार्थमिति । ‘बहुल छन्दसि’ इति सूत्रेऽनुवृत्त्ययमित्यर्थः ।

“श्नान्नलोप.” इति सूत्रे च भाष्यकैयटयो. स्पष्टम् । आरम्भसामर्थ्यादिति । “सुपि च ’ इत्यस्य तु न सामर्थ्यम् । रामाभ्यामित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः । एवं च रामशब्दे “नामि” इत्यस्योपन्यासो लेखकप्रमादादिति यदूचुस्तच्चिन्त्यम् “भादेशप्रत्यययोः” ॥ एकाऽपि पष्ठी विषयभेदाद्भिद्यते इत्याशयेन व्या

शब्दरत्नम् ।

स्पष्टमिति । “सुपि च” इत्यपेक्षया “नामि” इति कित्यमित्यपि तत्र ध्वनितम् । विषयभेदादिति । तन्त्रेण पष्ठीद्वयोच्चारणाद् आदेशरूपस्य स्थाने प्रत्ययावयवस्य स्थाने च षो भवतीत्येवंरूप पष्ठीभेद इत्यर्थः । ओस्सम्बन्धद्वयार्थक इत्यभिमानः । भेदोऽपि ।

चाह भादेशेत्यादिनाः षष्ठीभेद इति । अत्र प्रातर्नाशार्थस्य भेदान्दसद्वयोच्चारणद्वयान्तर्गतं समुदायात् सम्मरतीति सूत्रे तन्त्रेणोत्सृष्टस्य सद्द्वयोच्चारणेन निर्देशः कृतः । तत्तद्विषयस्य सस्कारात् तत्तु प्रत्येकं दृशन्तस्योच्चारणेन वाक्यस्य कल्पना कार्येति । शय्वेरूप इति । इत्येवम्याहृष्येयवा कशार्थ इत्यर्थः । षष्ठीभेद—वाचिकाया पष्ठ्या भेदः । न च दृशैकस्य सम्बन्धस्य बाधनवदोस सम्बन्धयोर्बाधनम्भिष्यति, किन्तन्त्रस्वीकारेणेति वाच्यम् ? प्रतियोगिन एकत्वे ढसः प्रयो गस्त्वयोर्द्वित्वादावासादेरिति कल्पना तन्त्रेणैतेत्याशयात् । ननु यत्र शब्दस्य सारूप्यन्तः तन्त्रेणोच्चारणमिति भवति प्रकृतं तु तन्नास्तीति कथन्तन्त्रेणोच्चारणम् ? किञ्च प्रत्ययमात्रं तन्त्रेणोच्चारणं लोके न दृष्टमत आह—ओस्सम्बन्धेति । तथाचैकस्योसो यत्र सम्बन्धद्वयार्थत्वमत्र एवात्र तन्त्रव्यवहार इत्याशयः । अभिमान इति । प्रकाशपण्यानुवादकर्तुरिति शेषः । ननु यदि भावप्रकाशः ।

तन्त्रेण पष्ठीद्वयोच्चारणादिति । ओसा त त्रेण पष्ठीद्वयस्य तद्वैक्यचनद्वयस्य उच्चारणं च बोधना दित्यर्थः । कस्य च षष्ठीभेदेऽवयवः अथ भाव—विषयभेदादथभेदात् समद्वयोच्चारणे प्राप्ते समुदायात्तद सम्भवेन सूत्रे त त्रेणोत्सृष्टसद्वयोच्चारणेन निर्देशः । तत्तत्तद्व्यवयवविषयकवाक्याद्यजिज्ञासायां प्रत्येकं कस -नोच्चारणमिति, तदाह—आशयेति । इत्येवम्याहृष्येयवाक्यार्थरूप इत्यर्थः पष्ठीभेद इति । वाचकशब्दभेद इत्यर्थः । वाच्यवाचकयोरभेदाच्चानुपपत्तिः । यथा दिवचनेचोयत्र तन्त्रे णोच्चारितारपदात् पदद्वयोपस्तिवित्तयेति भावः । न च कस एकसम्बन्धस्यैवैत सम्बन्धद्वयस्य मानोपपत्ते कि तन्त्रेणेति वाच्यम् । प्रतिबोध्यैकत्वे कस प्रयोगस्तद्विवादादोसादेरिति तत्र त त्रं विनाऽनिर्वाहात् । न वेवर्नाप शब्दसारूप्यस्य तत्र बाधनाप्रकृते तदभावात्कथं तन्त्र, किं च तन्त्रे स्वयद्विदितरस्य प्रतीतिर्नात्र तथा । एतेन वक्रदग्धावित्यादाविवाच्यसाहचर्यमाशय तदुपपत्तिरित्यपास्तम् । किं च प्रत्यये तन्त्र लोके न कचिद्दृष्टं बाधितं चात आह—ओसिति । तथा च न तन्त्रं किंविद्यानुरोधेनाशयाया तादृशप्रकृतिसममि -न्याहात्तासम्बन्धेनैव सम्बन्धमानकल्पनमिति भावः । अभिमान इति । प्रकाशप्र पानुवादकमूल मरलः ।

स्पष्टमितीति । तत्र भाष्ये “इदम शिक्कणभावे ‘यशनां, यतानाम्’ इत्यत्र परावाप्रलोप स्या दत् शिक्कणम्” इत्युक्तम् । कैयटे च “यत् ‘सुपि च’ इति दीर्घत्वं सःसन्निपातपरिभाषावलाज्ज मवति” इत्युक्तम् । “कष्टाय ऋणो” इति निर्देशेन तस्याश्चतुर्थ्यैकवचनेऽनिरपेक्षामदणोऽपि सवत्रानित्यत्वाश्रयणे मानाभाव इति तत्राशयः । नित्यमित्यपीति । कृताहृन्प्रमङ्गित्वादिति शेषः । नच विशेषामात्रेण कलाभावात् कृते तत्प्राप्तिरिति वाच्यम्, विशेषामात्रेऽपि पञ्चमं यायेन तत्प्राप्ते सत्वात् । स्पष्ट चेदम् “इको श्ल” इति सूत्रे भाष्ये ।

पष्ठीभेद इति । आदेशस्य सकारोऽभेदेन प्रत्ययस्य च तत्रावयवत्वेनान्वयविवक्षाया दृष्टत्वेनैकस्या पष्ठ्या समर्थत्वाभावात्तस्या सम्बन्धसामान्यायकत्वमाहित्य आदेशसम्बन्धिन प्रत्ययसम्बन्धिनश्च सत्येति सामान्यतो वाक्यार्थे पश्चाद्विशेषजिज्ञासायाम् आदेशाभिन्नस्य प्रत्ययावयवस्य चेति विशेषतो

ऽधोपस्यान्तरतमः प एव मूर्धन्य इति । तन्न्यूनम्, ठकारेऽतिप्रसङ्गान् ।
शब्दत्वम् ।

मिति भावः । ठकारेऽतिप्रसङ्गादिति । “सोपमणः सोपमाग इति द्वितीया”
इति “स्थाने ऽन्तरतमः” ग्रन्थभाष्येण तस्यापि सोपमन्ववोधनात् । सोपमण इत्य
भेरी ।

लृक्ताडभिहितन्तद्युक्तं ठकारस्य सामन्तानुत्तरेत आह—सोपमा इति । तस्यापि—द्वितीय-
स्यापि । ननुपमशब्दस्य शब्दसहा ऊपमाग इत्यत्र धर्मवचनत्वस्य दृष्टतया सोपमग इत्यनुप
पन्नमत् आह—सोपमण इत्येति । भावप्रधानास्यमत्तरेण सोपमाणावित्यत्र यमान इति भावः ।
नचैवंसति विवृतमूपमगामित्यत्र द्वितीयस्यापि प्रहणावतिरिति वाच्यम् ? शपसहानामेव तत्र
प्रहणात् । अन्यथा नाज्जलातिरिति सौत्रनिर्देशस्यानुपपत्तिरिति न्यात्वस्य सामन्तत्वाभावात् ।
इकारस्य तु सामन्तत्वेन विवृतत्वेन प्रयत्नभेदस्य जागरूकत्वात् । एतदेव ध्वनवति-भन्नाथं
इति । अन्तरेति । आद्वयलायनप्रातिशाख्यकृत इत्यर्थः ।

ननु गतिकारकेतिरचनस्य कथं दृष्टित्वावित्यत्र प्रयत्तिशब्दात्तथा वैधेयेन सोपपदाद्विज्ज्ञा-
भावप्रकाशः ।

रथास्तेति । यच्च रातावरकृत्-वर्गो वर्गो वेद्यतः प्राक्नेन “तत्तत्तरेऽष्टावृष्माणः” इत्यनेन सूत्रेण न्तराध्व
उत्तरेषां श्लोकमनुस्वारविषर्गादिहामूर्त्वीशोपमानीयानां चिडेवामष्टानामुपमगो विविदा । ऊपमा वायुस्तर-
धाना वर्णा ऊपमाग इत्यर्थः । पश्चाद्युष्मी सोपमाणावित्यनेन वर्गो वर्गो च द्वितीयचतुर्थयोः सोपमगो तत्रैव
प्रदेशेषु तत्तत्सन्निभमेव नियमेन तत्तत्सन्निधोपरिधिनिः । संज्ञाद्वयस्य फलं यथा-तमेवाप्यागमूपमानीया
सस्य, सोपमा तु पृथग उच्यते सकृत्स्वेनेत्यन्तस्येति व्याख्यात तन्नाथे वृत्तो न । यथात्र गुणवृद्धि-
शब्दाभ्यामेव स्थिते(?)मन्तयोर्भेदमङ्गीकृत्य ठकारेऽतिप्रसङ्ग उच्यते उतामेदम् ? नाथ, ऊपमसंज्ञकस्य सर्वा-
रस्य सोपमसंज्ञकत्वाभावेन सोपमगः । मरारस्यैवस्यैवाशुक्तता ठकारेऽतिप्रसङ्गापादनस्य दूरतो निरस्त-
त्वात् । नान्यः, प्रातिशाख्यध्यायोपात् स्वमतेऽप्युत्तानिप्रसङ्गस्य दुर्भावेनाथ । विवृतमूपमगामित्यस्या-
विशेषात् इति नभ्योक्तमयुक्तमेवेति । तत्संभ्रमापानतः माप्य घनवधापूरुकरत्वात् । अनेन विवृतत्वस्यने
सदनुल्लेखे बीजाभावाच्च तथापि प्रकाशप्रथामङ्गुलैरुदवस्थत्वाच्च । तदुपध्वनयत्वाच्च—सोपमण इति । इति-
हेतोः । यतो द्वितीयाः सोपमागः अस्तस्यते स्युतिवथः । वाग्धरिरित्यत्र “शयो हः” इत्यनेन तमप्रहणाभावे
इति भावः । तस्यापि—ठस्यापि । सामन्तत्वेत्यस्यार्थं ध्वनयन् स्वान्यवर्गमाह—सोपमण इत्येति । स-
शब्दप्रयोगोपपत्तये ऊपमशब्दो धमवर इति भावः । एवं च सोपमण इत्यस्यापि स एवार्थः । अत एव तद्वा-
पादनं भाष्ये सङ्गन् । तथा च न संज्ञाद्वय, किं तु तस्य वचिद्धमपराव वचिद्धमिपरत्वमित्येकैव संज्ञा
भगवतोऽभिपत्ता । अत एव प्रातिशाख्यभाष्ये सोपमाग इत्यस्य पूर्वोक्तार्थं सल्लिख्यानान्वयसंज्ञेयम्—ऊपमा
वायुस्तेन सद वर्तन्ते इति सोपमाग इति व्याख्यातम् । भेदे तु पदभुक्तिरसङ्गता स्यात् । अत एव च
ज्ञादय ऊपमागः संस्थानेन द्वितीया इकारेण चतुर्थी ति शिक्षिकाकथयता भवति । इह त्रीणि वाक्यानि ।
शपसा ऊपमाग इति प्रथमवाक्यार्थः ; सस्य नेनेन अत्रधानो निर्देशः, हेतो तृतीया, यत्र शारिसस्यानारवं
द्वितीयानामो द्वितीया अपि ऊपमाग इति द्वितीयवाक्यार्थं, इकारेण सद तस्यानां द्वितीयसूक्ष्मोष्मा वर्ग-
चतुर्थीइवेति तृतीयवाक्यार्थं इति तद्व्याख्यातार इति सुकचरणाः । क्षीणितमान्यास्तु शपससा ऊपमाग
इति पूर्ववाक्यार्थं, ऊपमशब्दो धर्मिपरः, संस्थानेनेति शब्दमूलश्रुते तृतीया सदयुक्ते इति वा । दशपसाः
क्रमेण द्वितीयानां संस्थानाः यथा हादय ऊपमागस्तथा ग्नादयोऽप्यस्यर्थः । फकारस्य तु यद्यपि संस्थान ऊपमा
नास्ति तथापि विशिष्टैवोपमत्वं वाच्यम् । ठकारेणैत । यथा इकार ऊपमा तथा तैऽपीत्यर्थं, इति तद्व्याख्या
तार शयाद्गुः । नन्वेवं विवृतमूपमगामित्यत्र द्वितीयानोनपि प्रहणावतिरिति चेन्न । शपसहानामेव तत्र
प्रहणात्, अन्येषां सृष्ट प्रयत्नरपञ्ज्ञानमित्यत्र प्रहणात् । अन्यथा कण्ठधादोनां सावर्ण्यानापत्तो ना-
दक्षलाविर्यादिनिर्देशसङ्गतिः । अत एव प्रातिशाख्यादौ विवृतमूपमनेन द्वितीयायादौ न भवद्विपत्तेः ।
ऊपमपदेन ज्ञादय एव, सोपमपदेन च द्वितीया एव गृह्यन्ते । अत एव तत्र सूत्रद्वयं सकलम् । अन्यथा

तथा च प्रातिशाख्यम्—“वर्गे वर्गे च प्रथमावघोषौ युग्मौ सोपमाणावनुनासिकोऽन्त्य” इति । ननु दधिसेच इत्यादौ प्राक् सुपुत्पत्ते समासे परत्र वारयितुं पदादादि पदादिरिति पञ्चमीसमासो भाष्ये उक्तः । तत्रेहापि “सात्पदाद्यो” इति निषेधस्यादिति

शब्दरत्नम् ।

स्योपमत्वसहितस्यत्यर्थः । अत्रार्थे न्यप्यन्तरसम्बादमप्याह—तथा चेति । प्राक् सुपुत्पत्तेरिति । सोपपदात्सिचर्बिन्निति भावः । क्वलात्सिचर्बिचि दध्न सेचविति समासे तु “उत्तरपदत्वे च” इत्यप्य “अपदादिविधो” इति निषेधेन प्रत्ययलक्षणेन पदत्वमन्वात्पदस्यादिरिति पक्षेऽपि सिद्धिरिति भावः । यद्यपि कैथनेन सोपपदात्सिचर्बिजेन नानभिधानादित्युक्तं, तथाऽपि “यचि भम्” इत्यत्र “सुपुत्पत्तन्तम्” इत्यतः “सुपु” इत्यनुवत्य भेदेन ।

स्तीत्यभिहितमत आह—सोपपदादिति । सुपुत्पत्यनुवतमानाऽ“अन्यभ्योऽपि दृश्यन्ते” इत्यनेनात्र विज्ञ इति भावः । विधीति । सतिप्रसमायम् । दृश्यन्त इति दृशिप्रहणादुपपदस्यापि व्यभिचारोऽत्र द्रष्टव्यः । अत एव वनिषा शबरीत्युदाहरणस्य सिद्धिरिति भावः । प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधवचनस्याप्राप्तिमुद्धाटयति—उत्तरपदत्वे इति । “उत्तरपदत्वे चापदादिविधो” इति वचनेन हि निषेध प्रत्ययलक्षणस्य न भवति पदादिविधि वादित्याह—उत्तरोत् । लुप्तविमक्तिरम् । उत्तरशब्द समासचरमावयव रूढ वाक्य प्रयुज्यमान वाच्यकदेशस्य प्रयोग इति न्यायन पदवशात् पदत्वव्यपदेशपरः । कतव्य इत्यस्याप्याहारः । नन्वत्र कयत्परित्या क्वलाद्व विधिति पूर्वोक्तमसङ्गतमत आह—यद्यथा । तथापीति । अस्यानामधाने न मानमिति परणान्वयः । उत्तरपदत्वति वासिकप्रत्याटयानप्रकारमाह याचमनित्वादिना । तेन—यचर्बित्पुगे भसन्नाविधानतः । नन्वेव “यचि भम्” इति सूत्रस्य व्याख्यानं वाच्यत्र भसन्तान् स्यान्मन्वर्बित्पुगेभ्योऽन्तभावप्रकाशः ।

एकत्रैव सवपाठेन निवदि दृश्यन्त इत्येव । तद् ध्वनयन्नाह—अत्रार्थे इति । आश्वलायनप्रातिशाख्यदृष्टमिति भावः । वक्ष्यमाण मनसि निषायाह—सोपपदादिति । सुपुत्पत्यनुवतमाने “अन्यभ्योऽपि दृश्यन्ते” इत्यनेन । छन्दसीति तु तत्र निवृत्तं, तथा सोपपदसमास इति भावः । विधीति शेष इति पाठः । दृशिप्रहणादुपपदस्यापि व्यभिचारः । अत एव वनिषा शबरीत्युदाहरणम् । तदाश्वनेनाह—क्वलादिति । यद्यप्येवमपि दध्न फलाश्रयत्वेन फलसिद्धिप्रकृष्टोपकारकत्वेन वा तत्तादृमक्तिरुचिता शालोरभ्युपगमाकाङ्क्षासत्त्वात्, तथाच गतिकारकेत्यस्य प्रवृत्तिदुर्निवारैव, तथापि तयो सम्बन्धित्वविवक्षायां षष्ठी तस्याश्चाकारकत्वात्प्रतिकारकेत्यस्याप्रवृत्त्या तथा तुवन्तेन समास इति भावस्तदाह—दध्न सेचविति । उत्तरति लुप्तविमक्तिमुत्तरपदपर, तत्र समासचरमावयवे रूढम् । तेन लोहितं चर्मेति वाक्ये नलोपसिद्धिः । अत एव वदुच्चूत्स्येति वचनमथवदिति भावः । अपि पञ्चमीसमासग्राहकः । स च मूलोक्तपक्षे कमपदव्यन्तेन करणतृतीयान्तेन वा समासे वा भावश्यक इति भावः । अनभिरेति । तस्य छात्रसत्त्वात् । अन्यथा तत्र पक्षे षत्व दुर्वारम् । न चेष्टापत्ति, पदादादिरिति पक्षे दीर्घादिति तदाशयः । उत्तरपदत्वे चेचस्य प्रत्याख्यानरीतिमाह—यचि भमित्यादि । अनुवत्येति । यस्मात्प्रत्ययविभित्तदादीत्यनुवत्येतिपि

सरला ।

अनभिधानादिति । “न तुमताऽहस्य” इति सूत्र “अपदादिविधाविनि किमर्थम् ? दधिसेचौ, दधिसेचः । सापदादादिरिति प्रतिषेधो यथा स्यात्” इति भाष्यस्य दधिसेचाविति प्रतीके दध्न सेचाविति षष्ठीसमासः । अपपदसमासे तु प्राक् सुपुत्पत्ते समासविधानात्सेचत्वात्स्य पदसहाया भवात्सात्पदादित्वसकारस्य न स्यात् । अनभिधानाच्च सोपपदादिजभावाद् दधिसेचौ इत्यादिप्रयोगाभावात् इति ग्रन्थेन वैयट्ठेनोक्तं दित्यर्थः ।

शब्दरत्नम् ।

यजादौ असर्वनामस्थाने तत्प्रकृतिर्भसज्ञा भवति, यथाद्यसर्वनामस्थानपरं सुवन्त यद्यस्ति तदपि भसज्ञं, तेन सुवाचेत्यादौ न कुत्वम् । अत्र तत्प्रकृते सज्ञा प्रधानशिष्टा भवत्यत्र सुवन्तस्य त्वन्वाचयशिष्टा । एव "स्वादिपु" इति योग विभज्य स्वादिपु पूर्वस्य पदस्य विधाय "भसर्वनामस्थाने" इत्यत्र सुवन्तमित्यनुवर्त्य 'यचि' इत्यपकृत्य प्रसज्य प्रतिषेधमाश्रित्य यजादौ सर्वनामस्थाने परत पूर्व पठ न, तत्पर यदि सुवन्तमस्ति तदपि पदं नेत्यर्थः । सुवन्त च यजादिप्रत्ययाज्यवहितमेवाता राजपुरपादौ पूर्वपदे नलो पादिसिद्धिः । तत्र समुदायस्य "स्वादिपु" इति प्राप्ता, अवयवस्य सुवन्तमिति प्राप्ता, श्रूयमाणे सौ पूर्वपदस्य सज्ञष्टैव, तेन सुवाचावित्यादिसिद्धिरित्येवम् "उत्तरपदत्वे च" इत्यस्य प्रत्याख्यानने द्रष्टृ सेचाविति पछातत्पुरपेसपि एत्वनिषेधाय पञ्चमीयमास आवश्यक इत्यनभिधाने न मानमिति तात्पर्यम् । प्रत्याख्यानने पञ्चमासमासे बहुसेचावित्याद्यर्थं भैरवा ।

विरहादत् आह—भवेति । नभ्येवमसर्वनामस्थानपरत्व यत्र तत्र भसज्ञपेष्टिसिद्धावपि यत्र सत्र नामस्थानपरत्व सुवाचावित्यादौ तत्र प्रत्ययलक्षणेन पदत्वं दुर्वारमेवत्वत आह—एवमिति । विभज्येत्यादि । ल्यब्रन्ताना नेत्यथ इत्यस्य शेषभूत यत्कार्यं इति पदन्तद्व्यकृतावर्षकरणस्य यामन्वयः । तत्र प्रथमल्यब्रन्तस्य विधायत्यत्रवान्वयः । प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्येति । असमर्थसमासोऽसर्वनामस्थान इति पद इत्यर्थश्चेत्येवमिदं बोध्यम् । उत्तरम्—यजादिसर्वनामस्थानपरमित्यथ । राजपुरपादिशब्दशब्दराजादिपद निषेधात्प्रसङ्गशुद्धौ वारयति—सुवन्तश्चेति । तत्र—सुवाचावित्यादिशब्दे । अत्र योगविभागसामर्थ्यात् 'अनन्तरस्य' इति न्यायस्य बाधो बाध्यः । यद्योत्यस्यापकृत्येणापमप्रतिषेध उक्तस्तस्य फलमाह—अयमाग इति । तेन—पदसज्ञानिषेधेन । शेषेवमिति । यचिमित्यारम्भोक्तप्रकारद्वयरूप इत्यर्थः । अ वश्यक इति । अन्यथा पूर्वोच्छरीत्या सेच्छब्दस्य पदत्वनिषेधात् "सात्पदाद्या" इत्यस्य प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । एवञ्चानभिधाने साधकालाभ यथोत्तरम्मुनीनाम्प्राप्ताप्याज्ञाप्यकारोक्तस्य व्यपस्था । तात्पर्यमिति । तथा वदतो मूलकृत इति शेषः । उत्तरपद इति वात्तित्यारम्भप्रत्याख्यानपक्षयोस्तुल्यत्वमाह—प्राप्ताख्यात इति । पञ्चमीयमासे—पदादादिरिति पञ्चमासमासे । सताति शेषः । बहुसेचाविति । अत्र भावप्रकाशः ।

बोध्यम् । भसज्ञेति । भसञ्चिकेत्यथ । तेन—भसज्ञाविधानेने यथ । परत्वामावादिति भावः । तत्प्रकृतेरिति । समुदायस्येत्यथ । प्रधानेति । व्यापकोद्देश्यत्वादिति भावः । अन्वाचय इति । आनुषङ्गिकत्वे यथ । व्याप्योद्देश्यत्वादिति भावः । सन्नियोगांशत्वे तु केवलेऽसिद्धिः स्यादिति भावः । एवमत्रेऽपि । नभ्येवमपि सुवाचावित्यादिसिद्धिरत आह—एवमिति । अनुवृत्त्योक्त्यावदित्यर्थः । अयं नेत्यथ इत्यत्रावयवः । इत्यथ इति । योगविभागसामर्थ्यादनन्तरस्येति न्यायः क्वचि वा तदनुवृत्त्या पदत्वद्वयस्य निषेध इति भावः । उभयसाधारणमपमाह—सुवन्त चेति । आदिभ्यां वाकृतमित्यादौ कुत्तादिपरिग्रहः । पदत्वद्वयमेव विशदयति—तत्रति । सुवाचावित्यादौ । तयोमध्ये वा । स्वादिपि च तोति । योगविभागेनेति भावः । सुवन्तमिति । 'नसि—तम्' इत्यनेनेति भावः । यद्योत्यस्य पुरस्तादप कर्षे फलमाह—अयमाणे इति । तेन—पदसज्ञानिषेधेन । इत्येवमिति । यचिमित्यारम्भोक्तप्रकारद्वयरूपे इत्यथ । तत्पुरपेऽपीति । केवलमित्येविति शेषपक्षीतत्पुरुषेऽपीत्यर्थः । अपिहृक्तपक्षत्रयसमुच्चयः । आवश्यक इति । तथाच षष्ठीसमासपक्षवैवाभावेनानभिधानकल्पनाभावः । यथोत्तरं मुनीनां प्राप्ताप्यानुरोधेनैव च लक्ष्यसापुत्रोचिदमिति भावः । तदाह—अनभिधाने । कैपलेके । तात्पर्यमिति । तथा च वदतो मूलकृत इति भावः । इदानीं प्रत्याख्यानप्रकारस्य गौरवदुर्ज्ञेयत्वाभ्यामुत्तरेन वचने तात्पर्यपदसूचित्वापरिचि धनविदुमाह—प्रत्याख्यानने इति । वाचिकेत्यादिः । समासे सत्य

शब्दरत्नम् ।

बहुचपूर्वस्य पत्वं नेति वचन कार्यं, वार्तिकारम्भे तत्रैव कृत्ववारणाय 'बहुचपूर्वस्य चापदा द्विविधौ न' इतिवत् । इदमपि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतया यत्रोत्तरपदस्य कार्यित्वं त भैरवी ।

चहुच प्रत्ययतया पदत्वाभावेन "आदेशः" इत्यनेन प्राप्तस्य पत्वस्याप्रवृत्तये 'सात्पदाद्यो' इति सूत्रानन्तरं 'बहुचपूर्वस्य च' इति पठनायमिति तात्पर्यम् । अस्मिन् पदे समासचरमावयवव्ययस्य ऋचियोगविभागलक्षणनिषेधेन वा पदत्वाभावः । श्रूयमाणे सौ पदमज्ञा त्विष्टेव । तत्रैव—बहुसेचावित्यत्रैव । समासाभावेन "उत्तरपदत्वे" इति कृतस्य वचनस्य तत्राप्राप्तिरिति । पदस्यादिरिति पद्योसमासेनैव पत्वस्य वारणादाह—कुर्वेति । बहुचपूर्वस्य चेति । पदादि विधिभिन्ने पदान्तस्य बहुचपूर्वस्य काय कृतव्ये प्रत्ययलक्षणनेति तदर्थं । दधित्वावित्यादि समासे तु कृतस्य वनेनैव पत्वकृत्ययोरप्रवृत्तिः । अस्मिन्पदे समासचरमावयवस्य पदत्व कार्य- विशेष एव, ननु सर्वत्रेति विकल्पः ॥ श्रूयमाणे सौ पदत्र नेति निष्कर्षः । अत्रारम्भप्रत्याख्यानयो साम्यन्दर्शितम् । इदमपीति । उक्तप्रकारेण असज्ञादिकम गीत्यर्थः । एनेन दधित्वावित्यत्र कृत्वाभावाय पदत्वनिषेधस्यावश्यकतया पदस्यादिरिति पद्योसमासे पदत्वनिषेधानापत्तिः । वार्तिकप्रसङ्गे त्वपदादिविधावित्युक्तर्थाभावात् इति निरस्तम् ।

केचित्तु वार्तिकारम्भपदे लावयवमस्ति । तथाहि, प्रत्याख्यानपदे स्वादित्विति योगविभाग काय, असर्गनामस्थाने इति सूत्रे यथात्यन्यापकर्षोऽसमर्थसमासश्च स्वाकार्यं, 'अद्द करोषि गो' इत्यत्र 'एवो प्रगृह्यस्य' इत्यस्याप्रवृत्तिभिद्ध्य वाक्यान्त सन् य पदान्तस्तस्येति व्याख्यानञ्च कायम्, बहुचपूर्वस्य चेति सात्पदाद्योरिति सूत्रानन्तरं पठनीयम् । वार्तिकारम्भे तु तस्यारम्भपदम् । 'सात्पदाद्यो' इति सूत्रे साते एतादिति योगविभागानपठनीयम् । अत्र पदशब्द शकस्य पदसङ्गस्य च बोधकः । नच शकम्पदमिति, नात्र शास्त्रे प्रसिद्धमिति भ्रमितव्यम् 'नेतिश' इति सूत्रे "निरपि पदावित्तरपि पदम्" इति भाष्ये "सर्वे सर्वपदादेशाः" इत्यत्र च तस्य प्रसिद्धत्वात् । एवञ्च बहुच प्रत्ययस्य कृत्माद्यर्थे शक्ति स्वीकार्येति बहुसेचावित्यादे सिद्धौ बहुचपूर्वस्य चेति वचनं न कार्यम् । नचाग्निपादित्यादौ पदादित्येव सिद्ध सातिपदस्येति एव सति वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, "स्वादिपु" इति यस्य पदसत्तेति वक्ष्यमाणार्थेण पनाय तस्यावश्यकत्वात् । यस्तुतस्तु सातिपदार्थं विषयार्थं कार्यम् । "हलि सर्वपासु" इति निर्देशेन प्रत्ययुत्तरप्रत्ययावयवस्य पत्वमिति ज्ञापनात् । अत एव 'बुभूपति' 'रात्रुरूपेषु' इत्यादे सिद्धिः । ध्वनितञ्जेदन्तात्पर्यमित्यहचिस्त्वकसदशोपादानेन । एवञ्च मूलोक्तज्ञापक विनैव रामेषु इत्यादिसिद्धौ लावयवमिति । नचैव सति बहुसेचावित्यत्रापि पत्रापत्तिरिति वाच्यम् ? सादित् लुप्तपष्ठ्यन्त भिन्नम्पदम् पदाद्योरित्यत्र तु पदञ्च आदिश्चेति द्वन्द्वत्पञ्चमी(?) आदिशब्दश्चादित्वविशिष्टबोधकसद्वपर इति बहुचो लाभ इत्याहु ।

भाजप्रकारः ।

पीति शेषः । पत्र नेतोति । तत्र पूर्वस्यापदशब्दादेशे प्रति प्रातश्चरमावयव नजरहितं बहु पूर्वस्य च' इत्येतावमात्र सात्पदाद्योरित्यत्र कर्तव्यमिति भावः । अत्र पद्ये समासचरमपागत्ययनादौ पदसज्ञा कापि नास्ति ऋचियोगविभागेन निषेधात् कचिद् मत्वेन वाजात् । श्रूयमाणे सावित्येति निष्कषः । सूत्रेति । बहुसेचावित्यत्रैवत्ययः । अस्मासेनोत्तरपदत्वाभावेन निषेधाप्राप्त्या प्रत्ययलक्षणेन पदत्वमत्वेन पद्योस्युपैवैव वरविषेचसाप्राप्येऽपि कृत्वावारणादाह—कुर्वति । चो वार्तिकोक्तसमुच्चायकः । बहुचपूर्वस्य च पदादिविधिभिन्न पदान्तविधौ प्रत्ययलक्षणनेत्यर्थः । दधित्वावित्यादिसमासे उत्तरपदत्वे वेत्यनेनामय सिद्धम् । अत्र पद्ये समासचरमपागत्ययनादावपि कावविशेषपुरस्कारेण पदसज्ञाऽस्ति न वेति विकल्पः, श्रूयमाणेऽपी नैवेति निष्कर्षः । इदमपीति । अत्राख्यानप्रकारेण समसज्ञादिकमपीत्ययः । इष्टेति । तथा च तस्य काचित्कृतमिति भावः । एताह—यत्रेति । तेन बहुचदिविधौ पदादिविधौ चाप्रवृत्तिः ।

चेत् ? मैवम्, स्वादिष्विति या पदसंज्ञा तामाश्रित्योक्तनिषेधो न प्रवर्तते इति शब्दरत्नम् ।

द्विपय एव पदान्तत्वप्रयुक्तकार्ये एव च बोध्यमित्यन्यत्र विस्तर । या पदसंज्ञेति । न च राजपुरुषेष्वित्यत्र दोष, अन्तर्वर्तिविभक्त्या सुप्रन्तमिति पदत्वमाश्रित्य निषेधापत्तेरिति वाच्यम् । सातिग्रहणेन “स्वादिषु” इति यस्य पदसंज्ञा तदुत्तरस्य पदनिषेधो नेति ज्ञाप्यते इति तात्पर्यात् । प्रत्याख्यानरोत्या तस्यापि “स्वादिषु” इति पदत्वाच्च । सर्वं चेद् “न लुप्तता—” इति मूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । व्यतिसे इति । यद्यपि व्यतिहास्याने भैरवां ।

पदत्वमाश्रित्येति । नचोत्तरपदत्व इति वातिर्न निषेध स्यादिति वाच्यम् ? उत्तरपदस्य कार्यस्वाभावेन तस्याप्राप्ते । ननु सो समुदायाद्विधानेन राजपुरुषेष्वित्यत्र कथमेतावता निवाह इत्यत आह—प्रत्याख्यानरीत्येति । अत्र प्रत्याख्यानरोत्यतिकथनेन वातिरारम्भपक्षस्य युक्तत्वं सूचितम् । अत एव भाष्ये उक्तेरीत्या प्रत्याख्यानमप्रदर्शय पुनर्नञ्जदित्यस्य तस्य वचनस्य पाठन तस्य सत्त्वन्वयनितम् । तस्यापि—उत्तरपदस्यापि । अयमभाव—प्रत्याख्यान स्वादिष्विति योगविभागेन क्रियते । एतज्ज्ञासद्वनामस्थाने यद्येत्यत्र सुबित्यस्य चेत् अनुवृत्तिस्तदा स्वादिष्वित्यत्रापि तस्य सम्यग्ध काय । अन्यथा मण्डूकस्तुत्यापत्तिरिति मध्यवर्तिसुबन्तस्यापि तेन पदत्वमप्रतीति । एवञ्च समाधानमपि प्रत्याख्यानानुराधाति स्पष्ट लभ्यते । स्वादिपरत्वेन यस्य पदसंज्ञेति ज्ञाप्यतामित्येतच्च “सात्प्रतिषेधो ज्ञापक, स्वादिपरत्वेन यथाम्पदसंज्ञा न तेषाम्प्रतिषेध” इति कथनेन भाष्यकृता सूचितमेव । केचिषु सातिग्रहणेन नोक्तार्थो ज्ञाप्यते किन्तु पदादेरिति प्रतिषेध प्रत्ययस्य पत्त क्तव्ये न प्रवर्तत इत्येव ज्ञाप्यते इति वदन्ति । तन्मतन्दूषयति—मूले यत्त्वाहु रित्यादिना । आहरित्यस्य प्रकाशकृत इति शेष । अनेक कृतकेति । अयं भाव—कतरिकर्मैतिसूत्रे कर्मशब्द क्रियापर, व्यतीहारश्च परिवर्तनरूप । अतएव “उदीचाम्माहो व्यतीहारे” इति सूत्रस्य ‘अपामित्ययाच्ते’ इत्युदाहरणव्याख्यानवसरे याचित्वा वद्व्याणि परिवर्तयतीति कैयटेनाक्तम् । एव स्वीय वस्तु दत्त्वा परकीयस्य वस्तुनो ग्रहणमपि व्यतीहारः, प्रणिदानं व्यतीहार इत्यनर्थान्तरमिति घञज्ञासुबन्तस्यैवगात् । एवञ्च ‘सम्प्रहरन्ते राजान’ इत्यत्रवानेकसाधनसाम्यक्रियास्थल एव व्यतीहारसम्भव इति यत्र भावप्रकारा ।

सुसूत्रभाष्ये त्वेकदेश्युक्ति । वस्तुनोऽयं प्रकारे गुरुभूतो दुर्ज्ञेयवर्तेति न युक्तः । मसंज्ञाया विषयविके कासिद्धे । ध्वनित चेद् प्रत्याख्यानोत्तर पुनर्नञ्जदित्यस्य चतुर्नपाठेन नियामकेन भाष्ये श्रयुक्तमादौ । तदाह—अन्यत्र विस्तर इति । एवं च तदा ऽनभिधानावश्यकत्वेन तत्र शेषपठ्या समाप्तङ्गीकारेण षष्ठोसमासस्यैव सूत्रे सत्त्वेन मूलमयुक्तमिति भाव । इत्यत्रेति । इयादावित्यथ । आपत्तेरित्तः स्वादिष्वित्यनेन तु यस्मात्प्रत्ययविविशियनुवृत्त्या विशिष्टस्यैव सा नोत्तरपदस्येति भाव । तदुत्तरस्येति । तत्पदसदकार्य केवलः समुदायाद्दोचरस्यैत्यर्थ । पत्वात् । ‘तस्य’ एवं सुबन्तमिति पदत्व चाश्रित्य प्राप्त’ इत्यादि । अत एव सात्प्रतिषेधो ज्ञापक स्वादिपरत्वेन येषा पदसंज्ञा न तेभ्य प्रतिषेध इतीति भाष्य सङ्गच्छते । ननु कथमिदं तथोक्तेस्तत्पयम् । अक्षरमयादयाऽल्लामात इति चेत् ? शृजु, तेन सूत्रेण य-व्यक्ति पदसंज्ञिका तं व्यक्ति पूर्ववैनाश्रित्यैत्यथन तर्पाक्या तथा लाम इति । नन्वेव तात्पर्यं तथैव वदेत् अत आह—प्रत्याख्यानेति । तस्यापि—उत्तरपदस्यापीत्यथ । अयं भाव, यथा ऽयं सुबन्तमित्यस्यो नुवृत्तिस्तथा स्वादिष्विति योगविभागेऽभ्यनुवृत्त्या स्वायन्तरसमुदायावयवमुबन्त यद्यस्ति तदपि पदसंज्ञ भवतीत्यर्थान्तरम् । अन्यथा मण्डूकस्तुत्यापत्ति । इदमेवाभिप्रेत्य भाष्ये तत्रानुवाच कुतेति स्पष्टमुदलोद इति । एव च समाधानस्यापि प्रत्याख्यानानरोत्यत्वेन पूर्वपदयुक्तत्वमेव । तद्वचनयत्राह—सर्वं चद् मिति । पूर्वोक्तपूर्वपक्षसमाधानाशयत्त्वं लण्डनादिरूपमित्यथ । श्वेन तथा रत्नाकरदण्ड्यादिग्रन्थ ‘मम

सातिप्रहणेन ज्ञापितत्वात् । यत्साहुः—प्रत्ययाविपये नायं निषेध इति ज्ञाप्यत इति । तन्न, व्यतिसे इत्यादौ पत्रापत्तेः । ननु पदस्यादिरिति पक्षे 'व्यतिसे'

शब्दरत्नम् ।

कर्तृकक्रियाविपयत्वादेकवचनस्य तत्रामम्भवन्तथाऽपि विधामिनाश्रमे माराचे प्रति कि-
भरती ।

कृतभेदस्तत्रैव कर्त्तिकमेति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्युक्तेति भावः । अत्र एवेतादृशस्यै बहुवचनान्त-
प्रयाग एव प्रायेण दृश्यते । इच्छिद् व्यतिरुनोत इति यत्, तद्युक्तम् । एवम्भट्टिप्रयोगो
ऽप्ययुक्त एव "वाधे दृष्ट" इति न्यायात् । नचैवं सति "तामस्त्यो" इति सूत्रस्य यद्दयतिते
इति वृत्तिकारोक्तमुदाहरणन्तत्कथं सङ्गच्छतमिति वाच्यम् ? तस्य छान्दसत्वात् । एवञ्च
एवचनान्तप्रयोगा लोकेऽस्माधुरेवेति, तथापि "स्वरूपव्याक्रियष पराक्रिया" इति न्यायेन
समापत्तेः—तथापीत्यादिना फलतोत्यन्तेन । प्रणिहन्मि येनेत्यस्याधे "राजन्यदन्धुष्टनकार्मुकेषु"
भाजप्रकाशः ।

स्तु प्रतिभानि । साते पदादिति सूत्रद्वयं कायम् । अत्र शक्तं सुबन्तं च पदं गृह्यते । बहुभेदावित्यादावाचं,
दधितेचाविस्पादावनयम् । "नेविश" इत्यत्र निरपि पदं विशिरपि पदं सर्वं मन्त्रपदेश्यादावन्त्यस्य भाष्यस-
म्मतवन् । एव चात्तरपदवेवेत्यत्रापशादिविधावितिवहुचूर्वस्थेति च सातिप्रहणं च न कार्यमिति लाभवम् ।
नचैव हुभुषतीत्यादौ निषेधापत्ति 'मन्त्रेषु सवशाम्' इत्यादिनिर्देशेन प्रकृत्युत्तरप्रचयस्यातिषेधकोचनात् ।
एवं च राजपुरुषेभित्यादावपि न दोषः । अन्यथा टीकोत्तरात् स्यात् । नच ज्ञापकाश्रयणे गौरवम् । स्व-
द्रीत्याऽपि रामेभित्यादिसिद्ध्यर्थे तदावश्यमन्वात् । भाष्ये तुवाचितिक प्रत्याश्रयणम्" इति मन्त्रप्रत्यक्षापास्तः ।

आदेमुल्लवत् शक्यतामाधानयोर्युत्तरत्वात् । अन्ये सूत्रद्वयं कार्यमिद्युक्त्वा सातिप्रहणं न कायमित्युक्तविश-
दत्वात् । प्रकृत्युत्तरप्रत्ययस्यानिषेधोपने सातिप्रहणाश्रयणत्वाच्च। किं च ज्ञापकं विनैव रामेभित्यादिसिद्ध्य-
ज्ञापकानाश्रयणेन स्वन्ते तदाश्रयणेन गौरवात् । वाचित्तस्य सिद्धान्ते सरवाच्च । अयदादिविधावित्यस्या-
भावे पदान्तत्वप्रयुक्तकार्यं इत्यर्थोलाभापत्तेश्च । बहुचूर्वस्थेत्यस्य भाष्ये कण्ठत उत्पत्त्याच्च । मन्त्रेभित्यदौ
स्वादिभ्यिति पदत्वेन शक्तपदत्वस्याहेतुनया तन्निर्देशेन हुभुषतीत्यावसिद्धेश्च । शक्तपदस्य निमित्तत्वेन
भाष्यादौ काव्यनाश्रयणाच्च । तत्र सवशेत्यादौ पदशब्दस्य सार्थश्रवणत्वाच्च । यदि लाभवमेवाद्रियते

नदीत्य न्याय्येयम्—सातेः पदादिति सूत्रद्वयेन सिद्धं सातिप्रहणात् सात्पदाद्योत्थित्वं समाहारद्वन्द्वगर्भो
द्वन्द्वः सम्बन्धसाभान्ये च पदो । आदिपदेन तदर्थकपुरस्तात्कण्ठविदिविबहुचूर्व गृह्यते । बहुचूर्वस्थेति तु तात्-
ल्लितार्थकथनमिति न कोऽपि दोष इत्याहुः । मूले यत्साहुरिति । प्रकाशकृतः । एव यत्र बहुवचनान्तेनाश्रे
ऽनुवादस्यैव प्रकाशोक्तिवहुषेति श्येयम् । असम्भव इति । अयं भावः "कर्त्तरि कर्म" इत्यत्र कर्म क्रिया ।
अन्तरङ्गत्वापरिवचनरूपो व्यतीहारो यद्यपि साध्यस्वभावक्रियागामनम्भवी । स्ववस्तुदानपूर्वकं परस्ववश-
कारे हि परिवर्तनम् । प्रणिदानं व्यतीहार इत्येकोऽर्थं इति धुमशास्त्रे कैयटेकः । उदीचा माह इति
लक्ष्यस्यापमित्य याचते इत्यस्य य चित्वा वक्षामि परिवर्तयन्तार्यर्थे इति कैयटाच्च । अत्र एव "कर्मव्यति
हारे द्व" इति वाचित्तिके कर्मव्यतिहारः क्रियाविनिमय इत्यमित्युक्तेः—यौहयात् । अत्र एव जयमङ्गला युक्ता ।

एतेनान्यत्राश्रयणं अश्रयणं करणं अश्रयणं अश्रयणं । तथापि अश्रयणं अश्रयणं अश्रयणं अश्रयणं अश्रयणं अश्रयणं
स्थातो मित्यःकरणं च सः यथा सप्रहरेणै रानानस्तत्र वचनानाद्वातोः कचर्वात्यनेपदमित्यर्थे विनिगमना
विरहात्तत्कृतमात्रे प्रत्ययौचित्येन द्विवचनाचन्तान्येव तस्योदाहरणानि । अत्र एव भाष्ये काव्येकवचन-
वर्गानि नोदाहृताणि । एव च व्यतिबुनन इत्यस्याभ्याऽऽवयव्यासेन बुनन्तीत्यर्थः । एतेन देवदत्तन सद-
वैशो व्यतिबुनोत इत्येकवचनान्तप्रयोगसम्भव इत्यपास्तम् । अत्र एव भट्टिकाव्यस्यप्रयोगोऽप्ययुक्तः, वाधे
दृष्टे इति न्यायात् । किं च यने पातोरात्मनेपदं प्रत्यासत्त्या तदर्थक्रियायां तत्कर्मोर्व्यत्यासे एवात्मनेपदो

वित्यात् तासस्त्वोरित्यादिसुब्रह्मच्युदाहृतं व्यतिसे इत्यादितु छान्दसमिति नाभादनाहंम् । तत्र च व्यत्ययेन
निर्वाहः, रितेति सूत्रे लिङ्मुदाहरण्यतिरे इतिवत् । एव च लोके एकवचनान्तमसाधेवेति स्वरूपव्याक्रि-
यैव पराक्रियेति न्यायेन समापत्त—तथापीत्यादि फलतोत्यन्तेन । राजन्यदन्धुष्टनकार्मुकेषुरिति चतुर्थः

इत्यत्र पत्व दुर्वारम् । न च व्यपदेशिवद्भावेन से इत्यस्यापि तिङन्तत्वात्पदत्र
शङ्कचम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । अन्यथा 'रामेषु' इत्या

शब्दरत्नम् ।

मर्थं ब्रह्मवध करोपीति पृष्टे ममाय धर्म इति तेनोत्तरिते

“धर्मोऽस्ति सत्यं तत्र राक्षसाय

मन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्मं ।

ब्रह्मद्विपन्ते प्रणिहन्मि येन”—

इति भट्टिकाव्यस्थरामवाक्ये तत्र धर्मेण ममान्यो धर्मस्तपोरूपो व्यत्यासेन भवति
येन धर्मेण स्वस्मन्बन्धनो निहन्मात्यर्थके एकवचनशानात्र दोष । अद्यारभ्य स्वस्म
क्रौर्यं मयि भवति, मद्भर्मोऽक्रौर्यं चत्वयि । वर्तमानसामाप्ये ल् । रामराजपातेन समु
द्रसमीप पतितो मारीचस्तपश्चारेति रामायणे प्रसिद्धम् । अन्यस्मन्बन्धक्रियामितर
वरोति, इतस्मन्बन्धिनीमन्य इति कर्मव्यतिहारस्मभवादिति जयमङ्गला । व्यतिसे इत्य
स्य हे चेत मरण सह व्यत्यस्तो भवसीत्यर्थ । यद्देशे मैत्रसत्ता तद्देशे चन्नस्य सा, यद्देशे
चेन्नस्य सा तद्देशे मैत्रस्य सेति फलति । यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेनैकाच्वादेरिवास्याप्यद्या
स्त्रीयत्यातिदेशो वक्तुं शक्य । रामेष्वित्यादौ स्वसहायत्वाभावात् तत्प्रवृत्तिस्तथाऽपि
मैत्री ।

इति चतुर्थं पाद । तत्र धर्मेण—देवराक्षणरूपरूपण । येन धर्मेणेति । युक्तानिति शेष । स्वस्म
न्धन इति । ब्रह्मद्विपस्त्वस्मन्बन्धनो निहन्माति योजना । तात्पर्यायमाह—अद्यारभ्येति । ननु
क्रौर्याक्रौर्ययोर्भावित्वात्क्यमत्र लङित्यत आह—वर्तमानसामाप्ये इति । इति कमव्यनोदरेति ।
इत्येवरूपो यः कर्मव्यतीहार तस्य सम्भवादित्यथ । फलतीति । तथाचात्र यन्मूढे
अभिहितं तद्गृह्यतेनेति बोध्यम् । अस्याप्यशास्त्रोपस्य—यस्मादिहितस्तदादित्वस्या
शास्त्रोपस्यापि । रामेष्वित्यादौ । प्रत्ययमात्रे तु भवदुक्त प्रकारा नेत्याह—राम शयादीना
असहायवेति—सूत्रे एकस्मिन्नित्यस्योपादानेन लोके सनातोयमहायसद्भाव व्यपदेशिवद्भा
भावप्रकारात् ।

पाद । धर्मेणेति । देवराक्षणरूपरूपेणेत्यर्थः । येन धर्मेण—युक्तानिति शेष । स्वस्मन्बन्धन—ब्रह्मद्वि
इत्यर्थ । तात्पर्यायमाह—अद्येति । दिनपर्यायोऽव्ययम् । क्रौर्याक्रौर्ययोर्भावित्वात् “युक्तोऽत्र आह—वर्तमा
नेति । वाणवातेनेति । वाण एव वात, अयत्र नदनहेतुत्वात् । वाणवातेनेति पाठे वाणसयोगेनेत्यर्थ ।
फलितार्थमाह—अद्येति । इति कर्मति । इत्येवं य कमव्यनिहारपदाद्यस्तस्य सम्भावनाभात्रसरश
दित्यर्थ । प्रवृत्ते त योनयति—व्यतिसे इति । इत्यर्थं इति । शब्दाऽयं इत्यर्थ । तद्देशे मैत्रस्येति
पाठ । फलतीति । तथा च मृदुयुगोपेन मूले तथोक्तं वाङ् मूलकृतो दोष इति प्रकाशकियुक्तैवेति
भाव । अस्याप्यशास्त्रोपस्यातीति पाठ । यस्मादिहितस्तदादित्वस्यापीत्यर्थ, असहायत्वादिति
भाव । तत्प्रवृत्तिरिति । न व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तिरित्यर्थ । तथा च न यस्मादिहितस्तदादित्व तथेति
सरला ।

येनेति भङ्गिति । अत्र चतुर्थं धरणस्तु ‘राजन्यव-धुर्धृतकामुक्तेषु’ इति वनते ।

फलतीति । वस्तुतस्तु उत्तरसाध्यत्वेन सातक्रियायां साध्यसाधनमात्रव्यत्यास कमव्यनिहार
शब्दात् परस्परकरणं वा, यथा ‘सपहरते राजान’ इति । तत्र वर्तमानाद्धानोत्तरमनेपद कर्तरीत्यर्थे
विनिगमनाविरहात्तत्कृतमात्र प्रत्ययीचित्येन क्रियाव्यतीदरे दिवचनवद्वचनान्तानामेव प्रयोग इति
‘व्यतिस्ते’ इत्येकवचनात्तमसाधवेव । अत एव भाष्ये नैकवचना नोदाहरणं दृश्यते । निरुपिचं चैत्रि
स्वरेण शब्दे-दुष्टेखरे इति तत्र एवावगन्तव्यम् ।

दावपि पत्वनिषेधापत्तिरिति चेत्? सत्यम् । न वयं प्रत्ययमात्रस्य तदन्ततां ब्रूमः, किं तु प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये प्रवृत्तां पदसंज्ञामैकदेशविकृतन्यायेन लुप्रकृतिके प्रत्यये उपानयामः । 'रामौ' 'रामाः' इत्यादावपि हि एकदेशविकृतन्यायेनैव पदत्वम् । एकादेशात्प्रागेव पदसंज्ञाप्रवृत्तेः । न त्वेकादेशे कृते "सुप्तिङन्तम्" इत्यस्य प्राप्तिरस्ति । उभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति सिद्धान्तान् ।

यच्च वदन्ति—प्रकृतिसन्निधाने प्रत्ययस्य पदत्वं नास्ति 'मन्त्रेषु' 'सर्वेषाम्' इत्यादिनिर्देशादिति, तन्मन्दम्, उक्तीत्या पदत्वाभावे न्यायसिद्धे ज्ञापनस्यासम्भवादानुपयोगाच्च ।

शब्दरत्नम् ।

पूर्वपक्ष्युक्तप्रभ्युपेत्यापि समाधानमुपक्रमते—न वयमित्यादिना। सिद्धान्तादिनि। "सुप्तिङन्तम्" इत्यत्र "यस्मात्प्रत्ययविधि" इत्यनुवृत्तेरिति भावः अत्र कृते उप्येकादेशे एकदेशविकृतन्यायेनोक्तात्वा मान्तस्य प्रकृतित्वात् औडत्यस्य परादिवद्भावेन सुप्त्वात्तदन्तत्वेन पदत्वसिद्धिरिति सिद्धान्तान्तरमपि सूचितम् । इदं च अन्तादिवत्सुत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्र हि वृक्षे इत्यादौ परादिवद्भावेन एतस्य सुप्त्वमाश्रित्य पदत्वं साधितम् ।

अनुपयोगाच्चेति । चेन समहाये व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्त्या तत्संनिधाने तेषां पदभेदी ।

वादर्शनेनासङ्गाय एव तत्प्रवृत्तिरिति भावः। पूर्वपक्ष्युक्तमिति । व्यतिसे इतिप्रयोगस्यैव लोकेऽप्यस्त्वमिति भावः । अन्वुपेत्येति। अनेन अस्मदुक्तीत्या समाधानस्योचित्यं वनितम्। सिद्धान्तपदोपादानेन सिद्धान्तान्तरस्य स्मरणसम्भवादाह—अत्रेति । रामादित्यादिरस्य इत्यर्थः । एतेन यथोद्देशपत्रे निर्वाहेऽपि कार्यकालपत्रे कथन्निर्वाहः "उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्" इति निषेधेनान्तादिप्रत्ययेति सूत्रेण निर्वाहो वस्तुशमक्यः इति शङ्काया नापकाश इति ध्वनितम् । उक्तीत्या—पदत्वानयनकालोक्तीत्या । एवं सिद्धान्तान्तरकथनेन भाष्यैकस्याप्यन्तापि सिद्ध्यतीति दर्शयति—इदञ्च नि । मूले नास्त्येति । नास्त्येतित्यर्थः । तन्निधाने—प्रकृतिसन्निधाने । तेषां—प्रत्ययानाम् । चकारो दोषान्तरसमुच्चापक इत्याशयेनाह—चेनेति । एवञ्च मन्त्रेभावप्रकाशः ।

दृष्टान्तैश्चैवैव गृह्यतेति भावः । पूर्वपक्ष्युक्तमिति । अत्रेति इतिप्रयोगस्यैव लोक सत्त्वादि त भावः । एतेन व्यपदेशिवद्भावेन रामेभिर्यादौ पत्वनिषेधः कुत्रो नेत्याशङ्क्य प्रत्यपग्रहणविभाज्या समाधाय पञ्चमीसमासपक्षेगाशङ्क्य मूलोक्तीत्या समाधाय आपकस्य विशेषापेक्षत्वाच्चानिसे इत्यत्र "सुप्तिङन्तम्" इति पदवात्पत्वनिषेधा भवत्येव । न च प्रत्ययविषये व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तौ कथमत्र पदत्व भूत्से इत्यवस्थायां प्रवृत्तसहाया "एकदेश" इति न्यायेन तत्र सोऽभ्यादिति रत्नाकारोक्तमपाशङ्क्यं, मूले कुठारात् रामेभिर्यादौ तदभासश्चेति दिक् । उपक्रमते इति । ननु समापत्ते इत्यर्थः । यज्ञानुरूपे क्तिरिति न्यायादिति भावः । ननु पदसंज्ञायां नामपदन आश्रयणमत्र आह—सुप्तिङिति । यथोद्देशे मूलोक्तीत्या निर्वाहेऽपि अन्यमने कार्यकाले निर्वाहः, अन्तादिवत्सुत्रभाष्यविरोधश्च मूलस्यात् आह—अत्रेति । रामादित्यादावित्यर्थः । उक्तीत्येति । पदत्वानयनवदित्यर्थः । तदन्तत्वेन—आर्यसमाजप्रत्ययेन । सिद्धान्तान्तरमपीति । पूर्वपक्षदाड्यजनकमूलोक्तिसिद्धान्तादित्यर्थः । सिद्धान्तादिरनुक्त्या यथा पूर्वपक्षो वृद्धीक्रियत एवमिदमपि युज्यत इत्येति । नाम्नादिवदिरनुक्तेरित्युक्त्यैव सिद्धे सिद्धान्तादिरनुक्तिरन्यथाऽधिकेति स्पष्टमेवेति भावः । तस्य फल भाष्यैकवाचयतानाह—इदं चेति । उदाह—तत्र हीति । तस्य भाष्ये हीत्यर्थः । क्षान्ते प्रकृतिष्व तुक्तन्यायेनेत भावः ।

ननु व्यपदेशिवद्भावेनेकादेशादौरेक यस्माद्धिनत्तदादित्वस्याप्यत्रिदेशेन तत्सन्निधावपि प्रत्ययमात्रस्य पदत्वे सिद्धे उक्तीत्येत्यादिदावाऽसङ्गित्वात् आह—चेनेति । दोषान्तरसमुच्चापकः स इति भावः ।

“सर्वादीनि सर्वनमानि” ॥ सर्वादीनि इति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ।
“हलि सर्वेषाम्” इति निर्देशान् । द्रष्टे चेतीति । स हि समुदायस्य निषेधो, न

शब्दरत्नम् ।

त्वं नास्तीति सूचितम् । “आद्यन्तङ्—”सूत्रस्यभाष्योक्तेषुपुत्रादिदृष्टान्तवलेन तथैव
लाभादिति दिक् ।

तद्गुणसंविज्ञान इति । तस्य अन्यपदार्थस्य गुणा विशेषणानि संविज्ञायन्ते
भवेयुः ।

श्रित्यादिहेतुचिन्मात्रोपादानन्तेषामयुक्तमिति भावः । दिगिति । दिगर्थस्तु व्यतिसे इति प्र-
योगस्य लौकिकस्याभावे मूलोक्तं सर्वमापातरमणीयम् । एकस्मिन्नस्य सूत्रे उपादानेनासहाय
एव न्यायप्रवृत्तेरिति मिति ।

विशेषणानि—वृत्तिपदार्थरूपानांति शेष । तद्विज्ञायन्त इति । एतेन सविपूर्वमाज्ञा-
घातो कर्मणि ल्युडिति ध्वनितम् । तेन तद्गुणा संविज्ञान यत्रेति समानाधिस्तरणपद-
कोपि बहुव्रीहि सम्भवतीति बोध्यम् । नचातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ सर्वशब्दाद्यवयव-
वसमुदाय उद्भूतावयवभेदो अन्यपदार्थ इति लभ्यते । तथाच तस्य लक्ष्ये प्रयोगाभावा-
त्संज्ञाविधानपर्ययमिति वाच्यम्, अत्रादिसंज्ञावत्प्रत्येकान्तद्विधान्ते स्वीकारादत्रैव मानं दु-
र्गायितुं मूले “हलि सर्वेषाम्” इति निर्देशादित्युक्तम् । पूर्वविधेयान्वयिस्त्ववटकावयवार्थको बहु-
व्रीहिस्तद्गुणसंविज्ञान, यस्त्वैवन्न साऽतद्गुणसंविज्ञान । तस्य लोके प्रवृत्त्युदाहरणमाह प्राथ
इत्यादिना । लोहितोष्णीपाः कृन्विच प्रचरन्ति” लम्बकर्णमानय” इत्युदाहरणे । लम्बकर्णम्भोज
भावप्रस्ता ।

नास्तीति । नास्त्येवेत्यर्थः । एव च एतत्तदप्रवृत्त्या तस्यविधौ तेषां तत्त्वस्याभावाच्चेति हेतुरन्वेषः ।
एव च प्रकाशकृता मन्त्रेति हेतुचिन्मात्रमयुक्तमिति भावः । तत्राभावे हेतुमाह—आद्यन्तेति । प्रपञ्चितमेत
दधत्वात् । दिगर्थस्तु व्यतिसे इत्याद्यनुपयोगाच्चेत्यन्तग्रन्थोऽयुक्त इत्युक्तमेव तत्रप्रयोगत्वात्, असहाये
एव न्यायप्रवृत्तेरिति बोध्यः ।

विशेषणानानि । वृत्तिपदार्थरूपानांत्यर्थः । संविज्ञायन्ते इति । कर्मणि ल्युट् । तेन तद्गुणाः सवि-
ज्ञाना यत्रेति लौकिकविग्रहवाक्यसूचनेन कौस्तुभदण्डयुक्तव्यधिकरणविग्रहश्रित्याः कलितायकथनपरतया वा
नैय इति सूचितम् । आदिशब्दस्यावयववाचित्वेन सर्वशब्दघटितान्भूतावयवभेदसमूहस्यान्यपदार्थत्वेऽपि
न तत्र, गुणप्रयोगाभावात् एवमप्रयोगसत्त्वाच्च वैयर्थ्याद्बहुवचननिर्देशाच्च सर्वार्थवाचकत्वाभावाच्च । त-
स्याः कार्यादित्वाच्चावयवेषु प्रवृत्तमानाऽविशेषात्सर्वशब्दैषु प्रवृत्ताने । अत एव “अदः सर्वेषाम्” इति निर्देश
सङ्गतिः । एतदभिप्रेत्यैव मूले लिङ्मूलमिति भावः । अत्र कैवटशौस्तुमदण्डयादयः कार्यात्वा कार्यान्वयित्व
मात्रमाहुः । तथा च विधेयान्वयिस्त्ववटकावयवार्थत्वे तद्गुणसावधानत्वे, तदनन्वयित्दर्शकत्वे तद्विग्रहत्व
फलितम् । एव च लम्बकर्णमानयत्यादौ तत्रेऽपि त भोजयेत्यादौ तत्रानपत्तिः । नचेष्टापत्तिः । इतिप्रत्ययवि-
सरला ।

विशेषणानोति । वृत्तिघटकपदार्था इत्यर्थः । इत्यर्थे वृत्ति । परक्रियान्वयित्वेन वृत्तिघटकपदार्थ-
विशिष्टा यदार्थवाचकत्वं तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसम् । यथा ‘लम्बकर्णमानय’ इत्यन्यपदार्थस्य
आनयनक्रियायामन्वये वृत्तिघटकपदार्थस्य श्रोत्रस्यापि तस्यामन्त्रधोऽनुभवसिद्ध इति ‘लम्बकर्ण’ इति
तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । प्रवृत्ते च समुदायरूपान्यपदार्थान्वयिसर्वनामसंज्ञासत्त्वरूपक्रियायां सर्वश-
ब्दस्यान्वय इति तद्गुणसंविज्ञानत्वम् । एतच्च समुदायस्यैकत्र प्रयोगात्सम्भवेन तद्वटकाभावेन तत्रान्वय
स्याप्यदत्तम् ।

नन्वेव नामो यदोपवीत यस्य तस्मिन्कर्मभोजननामपर्वणे ‘नागवशोऽवीत भोजय’ इति प्रयुक्तवृत्तिघटक-
पदोपवीतपदार्थस्यान्यपदार्थान्वयिभोजनक्रियायामन्वयासम्भवात्तस्य बहुव्रीहेस्तरात्वात्परित्यक्तमाह—

त्ववयवःनामिति वक्ष्यते । न च तदन्तविधि विना समुदाये संज्ञाप्रसक्तिरस्तीति भावः । ननु तदन्तसञ्ज्ञायाः किं फलम् । न च परमसर्वेस्मायित्यादौ स्मायादयः

शब्दरत्नम् ।

कार्थित्वादिना यत्रेत्यर्थः । प्रायः संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन सम्बन्धी यत्रान्यपदार्थ-
स्तत्र तद्गुणत्वम् । तदतिरिक्तस्वस्वामिभावादियम्बन्धेन सम्बन्धितस्तत्रैतद्गुणत्वम् ।
नागयज्ञोपवीती भोज्यतामित्यादौ यज्ञोपवीतस्य कार्थित्वाभावेऽपि तत्संनिहितत्वमस्त्ये-
भैरवी ।

येत्यत्र तथाभ्यासादनादाह—प्राय इति । पुत्रेनोक्तनियम औत्सर्गिक इति सूचितम् । इदम्भेदद्वय-
प्रत्येकेनियमनित्विनित्यवयवैः । ननोपज्ञायायेतद्वीती भोज्यतायाः नाकत्वस्याप्युपेक्षणम् ।

भावप्रकाशः ।

रोधापत्तेरल्लाह—आदिनेति । तेन कार्यसन्निकृतिवत्सम्बन्धः । तथा च न प्रापुक्तं तत्त्वज्ञम्, किं तु
विधेयक्रियाम्बन्धिनःकालसन्निकृतिद्वान्यतरत्वंकालवयवार्थकत्वमाद्यं च तद्विज्ञानमन्यत्वमिति । तथा च का-
र्यवत्-तत्सन्निकृतिवत्त्वान्यतरत्वेणेति फलनमिति भावः । एव योग्यमुक्त्वा कैपटप्रकाशकीस्तुमत्नाकरद-
ण्याद्युक्तं पारिभाषिकं तत्त्वज्ञगमाह—संयोगेति । दण्डो विधाणी चातोयत्रामिति लक्ष्ये बोधे अस्या-
पि दण्डी विधाणी च भोज्यतामित्यादौ व्यभिचरित्वादसुक्तात् ध्वनयितुं पूरयति—प्राय इति । तथा
चौत्सर्गिकोऽयं नियम इति भावः । इदं च भेदद्वयम् “अनेक” इति विदितवदुज्जोहेः । तेषां अनाकृत्यमेव
ध्वनयितुमादिपदस्य फलमाह—नागेति । ‘एकदेशिना’ इति सूत्रप्रयोगवद् ‘अमुक्त्वतः’ इति माध्यम-
योगवक्ष्य साधुः । अत एव दातधर्म—

शुद्ध ध्वजमनाभ्यं शुक्ल्यज्ञोपवीतिनम् । इति,

तत्रैव शिवस्तुती—

भूषो नाम मौखी च नागकुण्डलकुण्डलो । नागयज्ञोपवीती च नागचर्मोत्तरच्छदः । इति,
हरिवंशे वाणशुद्ध—

व्याख्यज्ञोपवीताथ केचित्तत्र महाख्याः । इति च,

‘नागयज्ञोपवीतं च’ इति बीधायनमन्त्राशोक्तं च सङ्गच्छते । एतेन स्पष्टमित्यममनूय किं यावद्बहुजोशो
भेदद्वयमुत्तं षष्ठ्यध्वजुज्जाहावेव’ नाथः, प्रातोदकः, ऊदरस्यः, उपहनशु, उपदद्याः, आसन्नविशा. इत्यादा-
वतद्गुणत्वेऽपि स्वस्वामिभावसम्बन्धेन सम्बन्धितत्वाभावात् । नात्ययः, तद्गुणध्वजार्थं बहुजोशो संयोग
समवायातिरिक्तसम्बन्धस्याप्रमिद्धत्वेन प्रायःपदस्य व्यर्थत्वात् । मन्त्रेण संयोगस्यासम्बन्धत्वेन पूर्वापत्तेरि-
थाद्य, “न कमधारयान्मत्वर्थीय” इति निषेधेन नागयज्ञोपवीतस्यत्यानायुत्वाच्च । यदि तु कृष्णसर्पानि-
सरला ।

प्रायः संयोगेति । संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन वृत्तिवत्कृतदावविशिष्टान्यपदार्थवाचकं च तद्गुणान-
विज्ञानबहुजोहित्वम् । ‘नागयज्ञोपवीतम्’ इत्यत्र च यज्ञोपवीतस्य संयोगसम्बन्धेनान्यपदार्थं पुरुषेऽन्वयेन
तत्त्वमज्ञानम् । ‘लम्बकगमानय’ इत्यत्रापि कणपदार्थस्य उपपदार्थं समवायसम्बन्धेनान्यपदार्थेव ।
‘दृष्टमागरमानय’ इत्यादौ प्रयोगकालेऽन्यपदार्थस्य सागरस्य च कदाचित् संयोगसम्बन्धेनैवैऽपि तत्र तद्
गुणत्ववारणाय वाचकत्वनिवेशः । तथा च संयोगसम्बन्धेन सागरविशिष्टान्यपदार्थस्य बहुजोहित्वमाणा
वाभ्यत्वात्त दोषः । प्रवृत्तेऽपि सर्वशब्दस्य समुदायेऽवयवावयविनाः समवायात् समवायसम्बन्धेनान्यप
इति । अतद्गुणत्वमिति । यथा ‘दृष्टसागरानय’ इत्यादौ । तत्र हि वृत्तिवत्कृतदावस्य सागरस्या-
न्यपदार्थान्वयिन्यामानयनक्रियायां नान्वयः सम्भवति, नापि अन्यपदार्थं पुरुषे स्वयंसाक्षात्वा-
त्सम्बन्धेनावयव इत्युभयधापि अतद्गुणत्वविज्ञानबहुजोहित्वनिरर्थकः । नागयज्ञोपवीताति । उपशु-
णमेतत् ‘नागयज्ञोपवीतं भोज्यं’ इत्यस्य । यथा, “मनेकन-वपदार्थं” इति सूत्रभाष्ये “मर्थं यो बहुजोहि-
रिति वक्तव्यम्” इति वचनेन मत्वर्थीयप्रत्ययस्य बहुजोहित्वज्ञावोधनेन तत्रापि बहुजोहित्वस्याज्ञानत्वम् ।

फलम्, अङ्गाधिकारे तदन्तविधिर्नैव तस्मिन्नेरित्यत आह—तेनेति । न चेहापि

शब्दरत्नम् ।

वेति तद्गुणत्वमेवेति हरिश्चिन्त्ये स्पष्टम् । तस्मिन्नुधे रिति । न च सर्वमान्मनो विहितत्वा-
भावः । तदन्तसंज्ञाऽभावे “द्वन्द्वे च” इत्यादीनामवयवसंज्ञानियेधकत्वेन विहितविशेषणे
भैरवी ।

दातव्यमध्याङ्गिणोपस्य क्रियायामन्यपदाथान्वयरेलायां मन्निविमात्रे तद्गुणत्वव्यवहारः ।
पुंवरीत्या तद्गुणत्वे मानन्तु हरिवंशीयो—‘ध्यालयज्ञोपवीताश्च केचित्तत्र महासुरा’ इति वा-
णयुद्धप्रसङ्गमयकालिकरणनपरप्रयोग एवेति । अत्र न कर्मधारयादिति निषेधस्तु अमुञ्जत
भाष्यप्रयोग इवात्र न । अयं भावः पूर्वोक्ततद्गुणसंविज्ञानज्ञादार्थनिरूपणावसरे कार्यित्वादि-
नेत्यत्रादिपदमुपात्तन्तेन विषेयसमानकालिकत्वस्यापि ग्रहणमिति ध्वनितम् । तथाच विषेय-
क्रियान्वयिन्वतत्कालवृत्तित्वान्यतरक्त्वधेत्तावयवार्थरूढन्तद्गुणसंविज्ञानत्वमिति लक्षण-
निष्पत्तिं कार्षेति । एवम्स्वयं बहुव्रीहिरिति धार्तिकान्मत्वर्थकल्पनाप्येवमेव कार्या । तेन
दण्डी विषागी चानोयतामित्यस्य साधुत्वस्य घोषनात् । न च दण्डिनं भोजनेत्यादौर्दण्डस्वा-
मिनमित्यर्थोऽपि सम्भवतीति पथमनेन तद्गुणत्वलाभ इति वाच्यम् ? तद्गुणत्वमित्यस्मिन्नि-
ति सूत्रेऽस्मिन्निपुपादानेनाधारतावच्छेदको यो वृत्तिनियामक सन्त्यन्धः सोऽपि विवक्षि-
त । स च न स्वस्वामिभावः किन्तु विलक्षणो दण्डत्वमिति प्रतीतिनियामक इति दण्डसंयुक्त-
स्यैव कार्यान्वयित्वमिति तद्गुणत्वलाभात् । भोजनफलिकत्वस्य संयुक्तत्वेऽप्यन्वयः । प्रा-
य एदस्य तु तद्गुणत्वमित्यत्रान्वयः । एवमतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिर्मत्वर्थीयश्चित्रगुणान्वय
गोमिनमानयेत्यादौ । अत्रापि प्राय एदस्योध्यम् । तेनाहिताग्निदग्धिणञ्च भोजयेत्यस्य तद्गुण-
त्वेऽपि न क्षतिः । तत्सिद्धेरिति मूलस्य स्मायादेशस्य समुदायस्य संज्ञां विनापि तदन्तविधि-
नासिद्धेरित्यर्थः कार्यः । स च न सम्भवति, द्विद्वचनस्य समुदायाद्विधानेनाहुना भवन्मते सर्व-
मान्मनो विधानाभावात्तस्य सिद्धेरप्रसङ्ग इत्याशयिकामाशाद्गान्निरावष्टे—नचेति । अत्रयवसंज्ञानि-
षेधकत्वेनेति । सामर्थ्यादित्यादिः । अवयवात्परत्वमादायातिप्रमङ्गनिवारणरूपपच्यत्वाभावादित्य-
भावप्रकाशः ।

तिवत् षष्ठीमसासेन वा साधुत्वं तथापि बहुव्रीहिकरणे तदुक्तिर्यथा । शुक्लवासनं भोजयेति तदाशयम् ।
यदि तु मत्वर्थेऽपि भैरव्य स्वोक्तिर्ये तर्हि दण्डिनं भोजयेत्यादौ स्वरीत्या सवोपस्थासम्बन्धवैतानुष्ठय-
र्थवात् स्वस्वामिभावमन्वये एव प्रत्ययः स्यात्, तथा च दण्डरत्नामिके एव मोदनं ननु दण्डसंयुक्ते ।
मद्रोत्या तु दण्डसंयुक्ते इति तद्गुणत्वम् । तत्र भोजनकाले तदमनोनेऽपि दण्डिनं पश्येत्यादौ दण्डस्य
कार्यान्वयित्वेन तद्गुणत्वसम्भवात् । न हि सर्वत्र कार्यित्वे एव तद्गुणत्वमिति श्लेषः क्वचिदर्थेनेनापि
तत्सम्भवादिति मन्दोक्तमपास्तम्, आद्ययोस्तद्गुणत्वात् तृतीये तेन मन्वन्धेन तत्त्वेनातद्गुणत्वाच्च,
अन्वयोरल्लेखस्य प्रमादमूलत्वाच्च, प्रायःपदस्य तद्गुणत्वादाबन्धयेन सधोदादाबन्धयेन मार्थक्याच्च,
कैयटादिरीत्येतद्गुणत्वमन्वयेन पूर्वापरविरोधाभावाच्च, तन्नेऽपि मन्त्रुपोक्तरीत्या निर्वोदाच्च सवोपस्थास्येव
सम्भवात्तथापि तन्मते ऽमन्वन्धयेन विशिष्य तथोक्तेनिर्वाहत्वाच्च, नापयज्ञोपवीतान्त्वस्य साधुत्वस्योक्त-
त्वाच्च, बहुव्रीहिकरणे दण्डी विषाणानि कैयटेनोदाहृतत्वाच्च, मत्वर्थेऽपि भेददर्शने प्रदर्शयितुं हर्षादिभि-
न्मन्त्रोक्तेश्च, दण्डिनमित्यादौ मन्त्रस्यै तद्धितदिर्भाष्ये स्पष्टप्रायत्वाच्च, गोमन्त्रं विक्रतारं पश्येत्यादौ
तदर्थनेन चित्रगुणियादावपि तद्गुणत्वात्तदर्थेति विक्र । निषेधकत्वेनेति । सामर्थ्यादिति भावः ।
सरला ।

स्पष्टमेवेति । केचित्तु विशेषणोपलक्षणाभ्यां तद्गुणान्तद्गुणत्वे बहुव्रीहिस्यले वदन्ति । यदा चित्रगु-
रिति अन्यपदार्थस्य यदा कार्यान्वयित्वविवक्षायां गोत्वामित्त्वसद्भावत्वादा स तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ।
यदा च तदानीं गोत्वामित्त्वमावेऽपि कदाचिद् गवां दशनेन तस्मिन् चित्रगुणस्य प्रयोगस्तदा सोऽतद्गुण-
संविज्ञानो बहुव्रीहिरिति । लम्बकणनागवज्ञोपवीतयास्तु विशिष्टस्य क्वाऽन्वयकाले कर्णपज्ञोपवीतयोक्त-
सम्बन्धाभ्यां सत्ताविवक्षणेन तत्र तद्गुणसंविज्ञान एव बहुव्रीहिरिति बोध्यम् ।

‘प्रातिपदिकान्’ इत्यनुवृत्तेः सचनाम्नां तद्विशेषणे तदन्तविधिर्भवतीति वाच्यम्, “समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध” इत्युक्तेरिति भावः । अकञ्चेति । चकारात्परमसर्वत इत्यत्र तसिल् ।

‘जसः शी’ ॥ अनेकाल्वादिति । न तु शित्त्वादिति भावः ।

अवर्णान्तादिति । अवर्णान्ताद्भ्रातृपरस्येत्यर्थः । अतो येषां केषां तेषामि-

शब्दरत्नम् ।

फलाभावादिति भावः । तसिलिति । अवयवसर्वनामत्वेन तु न निर्वाहः, सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्याद्यन्तत्वाभावादिति भावः ।

भेरनी ।

र्थः ननु तदन्तविधिफलमवयवात्परत्वमाश्रित्य सिद्धमित्येतन्नास्तीत्याह—अवयवेति । “प्रयोजनं सर्वनामाऽव्ययसंज्ञायाम्” इति तदन्तविधिसूत्रस्थभाष्यवार्तिकप्रामाण्येनाङ्गाधिकारीयकार्ये तदन्तविधिः । “किं सर्वनामबहुभ्यम्” इत्यस्य तु नाङ्गाधिकारीयत्वमिति, सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्यन्तात्पञ्चम्यन्ताद्वा त्रतसिलाविति स्वीकारात् । एवम् “अव्ययसर्वनाम्नाम्” इति सूत्रस्याव्ययसर्वनामप्रकृतिकसुबन्तात्कुस्ताद्यर्थविवक्षायां सर्वनामाव्ययावयवदेः प्रागकजित्यर्थः । एतेन परमसर्वत्रेति त्रल परमभवन्नानित्यत्राकञ्च तयोरङ्गाधिकारीयत्वाभावेऽपि प्रातिपदिकाधिकारीयत्वेन तदन्तविधिना भविष्यतीति कस्यचिदुक्तिः परास्ता, समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति तदन्तविधेः प्रतिषेधाच्च ।

भावप्रकाशः ।

‘फलाभावादिति । अवयवात्परत्वनादायानिप्रसङ्गनिवारणरूपरुनाभावादित्यर्थः । यत्तु जगन्नाभ्रण्डन-कृद्भ्यामुक्तम्—अर्धद्वारकविभक्तिविशेषणत्वस्य सशोपमजनेति वाचिनप्रत्याख्यानानादाववयवत्वस्य भाष्ये स्पष्टत्वेनाङ्गेष्विव इत्यादिविधायपि तथाङ्गाकारेणैष्टसिद्धया तदन्तविधिनिष्फल इति कौमुदीमनोरमाकौस्तुभाश्विन्या इति । तत्र, प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति तदन्तविधिसूत्रस्थवार्तिकभाष्यविरोधापत्तेः, “किं सर्वनामबहुभ्यम्” इत्यादिः पञ्चम्यन्तत्वेनाङ्गवैषम्येण तथाभासम्भवाच्च, तद्भाष्यस्यैकदेश्युक्तिवाच्च । अत्र एव पक्षान्तरोक्तिरत्र । तद् ध्वनयन्नाह—अवयवेति । प्रकृतीति । सप्तम्या इत्यादिना प्रवृत्त्याशेषेण प्रत्यासत्तित्यायेनोक्तार्थलाभः । आदिना सर्वनामप्रकृतिकमुबन्तात्तदर्थगन्तुत्वाविवक्षायां सर्वनामावयवदेः प्रागकजित्यर्थस्य तादृशपञ्चम्यन्तत्वस्य चाभावः संगृह्यते । एतेन परमसर्वत्रै इत्यादौ स्मायाद्यभावरूपफलमेव वक्तुं शक्यमिति फलाभावादित्युक्तम् तस्मात्तदन्तसंज्ञायाः परमसर्वत्रै इति न फलम् । एवमकचाद्यपि न फलं, सर्वनाम्नां प्रातिपदिकविशेषणे सर्वान्प्रातिपदिकान्तो यत्सप्तम्यादितदन्तादित्यर्थसम्भवात् । समासप्रत्ययेति निषेधोऽनित्यत्वाच्च । एव च सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधेः फलचिन्त्यमिति मन्दोक्तमपास्तम् । उक्तवार्तिकभाष्यविरोधापत्तेः । किं च तत्र स्मायादीनामिष्टत्वेन तदभावस्यानापाद्यत्वात्, एवं फलकल्पने अतिप्रसङ्गापत्तेश्च, तस्य संज्ञाफलत्वाभावस्य मूलमते सत्त्वेन तस्मादिति न-यत्कृतेश्च, सत्प्रामाण्यत्वेनाप्रकृतौ मानाभावाच्चैति दिक् ।

मूले ऽवर्णान्ताद्भ्रादिति । एतेन यथाश्रुतपरममूले तेषामित्यादावस्यासि । न च दक्षिणोत्तरपूर्वांशामित्यादावनिप्रसङ्गाय सर्वनाम्नो विहितस्यावर्णान्तात्परस्येति व्याख्यानाच्च दाध इति वाच्यम् । तथा सुत्यादित्यनुवृत्तस्य सर्वनामाविशेषणत्वेनावर्णान्तादिति व्याख्यानासङ्गतेः, अद्विशेषणत्वे फलनामारा-

सरला ।

सर्वनामप्रकृतिर्वेति । “कुत्सिते” इति मूत्रस्वभाष्योक्तरीत्या सख्यावारानाम्ना पूर्णत्वार्थस्ये-तत्पत्त्य इति सिद्धान्तात्सुबन्तादेव तद्विहितत्वात् प्रत्यासत्त्या सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्याद्यन्तात्तदर्थगन्तुत्वाविवक्षायां प्रल भवति इति “सप्तम्याञ्चल” इत्यादिसूत्राणामर्थान् अवयव य सर्वनामत्वेऽपि मनुदायस्य सर्वनामसंज्ञाया अभावे सप्तमीपञ्चम्योः समुदायप्रकृतिरुक्तया सर्वनामप्रकृतिकत्वाभावादित्यर्थः ।

त्यादौ नाभ्याप्तिः । सर्वनाम्ना विहितस्याम् इति । सवनाम्नः परस्येति तु नो-
क्तम्, दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्र सुट्प्रसङ्गात् । “द्वन्द्वे च” इति निषेधो हि समु-
दायस्य न त्ववयवस्य । न च तस्माद्यमाम् विहितः, किं तु समुदायादेवेति
न सुट् । विहितविशेषणत्वस्याश्रयणे प्रमाणं तु “दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम्” इति
भाष्यप्रयोग एव ।

पञ्चत्रिंशदिति । पञ्च च त्रिंशच्चेति द्वन्द्वः । पञ्चाधिकाधिरादिति तत्पुरुषो
वा । यत्तु प्रत्याहारा एकचत्वारिंशदिति प्राचो प्रन्यं व्याचक्षाणैरुक्तम्—नायं
मध्यमपदलोपी तत्पुरुषः । तथा सति “राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्यकवृष्णिपु”

शब्दरत्नम् ।

भाष्यप्रयोग इति । “दिङ्नामान्यन्तरात्” “दक्षिणोत्तराभ्याम्” इति सूत्रस्य
इति शेषः ।

भरवो ।

भाष्यप्रयोगस्याप्रसिद्धत्वदाहं चारयति—दिङ्नामेति । न च विहितविशेषणत्वं विहित-
स्येत्यस्याध्याहारेण कार्यन्तथाच कथं सर्वनाम्नो विहितस्येत्यत्र पञ्चमीति वाच्यम्, यो यतो
विहितस्स ततो नि सुट् इत्येवं प्रतीत्या बौद्धापादानत्वस्य तत्र सत्त्वात् । न चैवम् “उपपद-
विभक्ते” इति न्यायेन दिग्योगे विहिता पञ्चम्यनुपपन्नेति वाच्यम्, “तस्मादित्युत्तरस्य”
इत्यनेन तस्यापि शास्त्रे स्वीकारस्य बोधनात् । एवं “जस शो” “सर्वनाम्न स्मै” “इति
द्योः” इत्यत्रापि विहितविशेषणमेव । अशोभवनिभान्यायेन स्पेः प्रोक्तिः । पाठवैयर्थ्यशङ्को-

भावप्रकाश ।

च्चेति सण्डनकृतमुत्तमपास्तम् । उक्तयुक्तेः उत्तरार्थत्वावयवत्वेनात्र त्यागानोचित्याच्च । सर्वनाम्न
शयस्य तु नाह विशेष्यमावृत्ती मानामावात् । न च विहितयोगे पञ्चम्यविधानात्परस्येत्येव युक्तमिति
वाच्यम् । यो यस्माद्विहितः य तस्माद्विनि सुट् इति बौद्धापादानत्वस्य तत्र सत्त्वात् । न चैवमुपपदेति
न्यायेन दिग्भागवक्ष्यपञ्चमुच्छेदः शास्त्रे स्थादिति वाच्यम् । “नस्मादित्युत्तरस्य” इत्यनेन तस्या अपि
शास्त्रे बोधनात् । लक्ष्यानुरोधाद्भवत्येति भावः । एवं “जस शो” “सर्वनाम्न स्मै” “इतिद्योः”
इत्यादावपि व्याख्यान बोध्यम् । तत्रानुक्तिस्तु चरमे तथोक्तज्ञा मवंध तथा सूचनेन लाघवात् । एतेन
सूत्रत्रयमुल्लेख्यत्र तथोक्ताविद बीजम्—नत्र विहितविशेषणस्य न फलम्, इतरेतरद्वन्द्वे एकवचनमा-
वात् ममाहारद्वन्द्वे माहित्यस्य विशेष्यत्वेन पसर्जनत्वादेवाश्रानेः । एतेन पूर्वापरयाधरोत्तरादेत्यत्रातिप्र-
सङ्ग इति निरूपितमिति जगन्नाथोत्तमपास्त, मासपूर्वावेत्यादौ तद्वानुत्तर्यं तत्त्वावयवत्वात् । अनाह्ने
त्रलादिव्यावृत्त्या सूत्रचारिताध्यात् । अन एव “सर्वनाम्न स्मै” इत्यादिषुचौ परस्येति नोक्तं परममूले ।
स्पष्ट चेद कौस्तुभे । तदेतद् हृदि निषायाह—दिङ्नामेति । इत्यनुपपक्षेण “विभाषा दिक्प्रमासे” इति
सूत्रस्यापि ।

एवमित्यस्य द्वयोर्द्विवचनस्यैव व्याख्यत्वे इत्यर्थं प्रतीयन्ते सोऽयुक्तः । तावता तदोरन्यवचनव्यावृ-
सरत्वात् ।

भाष्यप्रयोग इतीति । वस्तुतस्तु ‘आप्ति’ इति सप्तम्याः “त्रेकस्य” इति सूत्रे चारितार्थ्येन
‘आत्’ इति पञ्चम्याश्च “आजनेरसुकु” इत्यादौ चारितार्थ्येन तुल्यक्लविरोधे पञ्चमीनिर्देशस्य परत्वा-
त्प्रबलत्वेन “तस्मादित्युत्तरस्य” इति परिभाषा षष्ठंशमहितोपधिने, “तरिमित्रितिरिर्दिष्टे पूर्वस्य” इति-
परिभाषा च बाधितत्वात् पञ्चमशक्तिभेति ‘आमन्व्यवहितपूर्वविशिष्ट यत् सर्वनामाभिन्नमन्तमह
तदादि वा तदवयवहितोत्तरत्वविशिष्टस्य मुञ्चति सूत्रार्थेन ‘दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम्’ इत्यत्रानोऽप्राप्तेर्दोषा-
भावेन विहितविशेषणश्रयणमयुक्तम्, “तस्मादिति” इति परिभाषाया जागरूक्याया विहितपदाध्याहारस्य
कर्तुमशक्यत्वाच्चेति च ध्यम् ।

“संख्या” इति विधीयमान. पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यात् । तस्मात्समाहारद्वन्द्व एवायम् । एकविंशतिरित्यादौ नपुंसकत्वं तु न भवति लोकाश्रयत्वालिङ्गस्येति । तच्चिन्त्यम्, समासभेदेन स्वरभेदे इष्टापत्तेः । तथा च “बहुव्रीहौ संख्येये” इति सूत्रे “संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निह्निशाद्यर्थमन्यत्राधिकलोपात्” इति वार्तिकं व्याचक्ष्णाणो भाष्यकार आह—एकाधिका विंशतिरेकविंशतिः, द्वाविंशतिरिति ।

अत एवेति । द्वयोर्द्विवचनस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः । नन्वेवं सर्वादिपु पाठो व्यर्थः, सर्वनामकार्याणां स्मायादीनां द्विवचने ऽभावात् । न च उभाभ्या हेतुभ्यामुभयोर्हेत्वोरित्यत्र “सर्वनाम्नस्तृतीया च” इति पाञ्चिकस्तृतीया तत्फलमिति युक्तम् “निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्” इति वार्तिकेन गतार्थत्वात् । न च वृत्तिकृता “सर्वनाम्नस्तृतीया च” इति सूत्रे पठितत्वादिदं वार्तिकं सवनामसंज्ञासापेक्षमिति वाच्यम् भाष्ये “हेतौ” इति सूत्रे तस्य पठितत्वान् । अत एवान्नेन कारणेन वसति, अन्नस्य कारणस्येत्युदाहृतं हरदत्तेनेत्याशङ्क्याह—तस्येह पाठस्त्विति । अयच्छ्रप्रसङ्गादिति । अयं भावः—“उभादुदात्तो नित्यम्” इत्यत्र “उमादुदात्त.” इति योगो विभज्यते । अययववृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दाद्वयविन्यर्थेऽयच् स्यात् । उभयोः मणिः । ततो “नित्य-

शब्दरत्नम् ।

एवं—नित्यद्विवचनान्तत्वे । “स्वाङ्गशिष्टम्” इत्याद्युदात्तत्वं च न फलम्, उभे भद्रे इत्यादावन्तोदात्तपाठेन गणेऽन्तोदात्तनिपातनात् वृषादित्वेन तत्सिद्धेति भावः ।

प्रायदर्शनमिति । प्रायप्रहणादुभातिरिक्तसर्वनाम्नः प्रथमा द्वितीये न स्त इत्यर्थकल्पनसन्भवात्सर्वनामत्वे स दोषः । अयच् स्यादिति । अत्रापि स्थानिवत्सुत्रस्यभाभेवो ।

दयावैवमिति व्याचष्टे—नित्यद्विवचनेति । स्वस्य सिद्धे सज्ञाफलत्वन्निराचष्टे—स्वाङ्गिति । तत्सिद्धेरिति । आद्युदात्तत्वस्य सिद्धेरित्यर्थः ।

ननु कथं “निमित्त” इति वार्तिकेन सिद्धिर्यावता तत्र प्रायपदस्य विभक्तिष्वेव सम्बन्ध इत्यत आह—प्रायदर्शनमिति प्रायप्रहणादिति । नन्वयच् स्यादित्येव कथं विरुद्धमप्रतिभाति यावता “द्वित्रिभ्याम्” इति सूत्रात्तयस्येत्यस्य प्रकान्तत्वात्त आह—अत्रापातिः विभक्त्यासूत्रेऽपीत्यर्थः । अपिनेकसूत्रसत्त्वसमुच्चयः । द्वितीयसूत्रस्यांशविधायकत्वेन नैव सम्भवति तस्य स्वायं काभावप्रकाशः ।

त्वापि पाठवैयर्थ्यशङ्कानुद्वादत आह—नित्येति । स चावधारणार्थकः द्विवचनान्तत्वे एवेत्यर्थः । तेन सगतीयव्ययच्छेदाद्वादादिक भवत्येवेति भावः । आदिना ‘उमा उ नूनम्’ ‘उमाभ्या देव’ ‘उभयोर् नृमन्त्रो’ इत्यादिसमूहः । ननु निपातनस्य बाधकत्वेन बाध्ययुदात्तत्वं न स्यादन आह—पुंपति । तत्रादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वादाद्युदात्तत्वमिद्विरिति भावः ।

ननु प्रायप्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्त इति कैपटासूत्रे तस्यान्तत्वे दोष एवेति चेत् ? । न, तेनाकार्यस्यापि कल्पयितुं शक्यत्वेनेदं शार्धं मानाभावात् । लक्ष्मणानुसंधेनेदं शार्धं कर्त्तव्ये तु उभाभ्यत्वमपि तत्र मुनिवैशमित्याशयेनाह—प्रायेति । एतेन सर्वनाम्नस्तृतीयाचेत्यर्थमत्र पाठ इति प्रक्रिया प्रत्युक्तः । तयथेऽयत्रहोकारे भाष्यविरोधादाह—अत्रापीति । विभक्त्यासूत्रेऽपीत्यर्थः । अपिनेकसूत्रसमुच्चयः । द्वितीयसूत्रेत्वादेश-

म” । उभयशब्दाद् वृत्तिविषये नित्यमयच्छ्यान् स्वार्थे । तेनोभयपक्षविनीतनिष्ठा इत्यादौ अयञ् यथा नित्य एवं कप्रत्ययेऽपि स्यादिति । नन्वेवमपि कृतेऽपि अयञ् दुर्वार इति चेन्मैवम् । योगविभागस्येष्टमिद्वयर्थतया “उभौ साभ्यामस” इति निर्देशेन च यत्र द्विवचनं न श्रूयते तत्रैवायमिति व्याख्यातान् । तथा च वार्तिकम्—“अन्याभासो द्विवचनटाविविषयत्वान्” इति । अत्रचि हि सति ‘तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते’ इति न्यायेनोभयशब्दस्य द्विवचनविषयत्वं

शब्दरत्नम् ।

प्यरात्या प्रत्ययान्तरत्वमिति भाव । निर्देशेन चेति । वृत्तिविषये इत्यनुक्त्वा इदमेव वक्तव्यमिति भाव । अन्याभास इति । अन्येषा सर्वनामकार्याणामभाव इत्यर्थः ।

भैरवो ।

यविषयकतया तस्य स्वार्थेऽप्रवृत्ते । मोऽप्युदात्त एव । स्वानिवृत्त्य इति । तत्र हि “तत्रादेनो उभयप्रतिषेध । स्यान्निवृत्तानेन तस्यो ग्रहणेन पठणाद्विभाषा प्राप्नोति” इत्यभिधाययत्प्रत्ययान्तरमिति प्रतिपादितम् । प्रत्ययान्तरत्वमिति । अयम्भाव—“उभादुदात्त” इति सूत्रस्य विभाषाविनासीयत्वेन तन्मन्वन्वन्व्यावदयकतया नित्यग्रहण योगविभागार्थमेव । एवञ्च “उभादुदात्त” इत्यत्राम्बरितत्वात् अयदोस्त्यतो वाग्रहणसम्यन्गमात्तेऽपि महाविभाषासम्बन्धो भवत्येति । तेनाययप्रवृत्ते सन्धावाचिन उभयशब्दाद्द्विवचनविन्ध्यंयञ् स्यात् इत्यर्थेन, पञ्चम्यच् पञ्चोवाच्यं भवति । “नित्यम्” इति सूत्रे तु वाच्यार्थविरोधात्तत्र विभाषापदसम्बन्धः । तस्य नित्यमयऽप्यादिभ्येत्वार्य इति तत्रार्थविरोधानुपादानात्तस्य स्वार्थिकत्वमिति । तत्र वैयर्थेन वृत्तिविषय इत्युक्तम्, तद्व्यर्थमुभयभ्यामित्यनेनैव व्यावृत्तिपिडरित्यादायेनाह—वृत्तिविषय इति । इदमेव—उभयशब्दात्तत्र द्विवचनञ् श्रूयते इत्येव । तनाभयोर्वास इत्यत्र वृत्तिमत्त्वेऽपि “शयवास” इत्यलुक्विधानेन द्विवचनस्य श्रृणोद्यजमात्रस्य मिद्वि । श्रूयते इत्युपादानात् “उयपक्षविनीतनिष्ठा” इत्यादौ प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनपरत्वेऽप्ययञ्सिद्धिः । “न लुप्रता” इति निषेधस्तु मात्र लुप्रप्रत्ययनिमित्तत्रार्थ एव कर्त्तव्यतेन निषेधात् । अन्येषामिति । भाष्ये उच्यते प्रक्रमत्प्रहृते ऽन्वत्वप्रतियोग्याकाङ्क्षायास्तेनैव शान्त्या ऽप्येवो ऽन्येषामित्यर्थः । अभाव इति ।

भावप्रसादः ।

तन्मन्वावितमेव स्वार्थे तस्योऽप्राप्तः । मोऽप्युदात्त एव उदात्तग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । प्रत्ययान्तरत्वमिति । अत्र एव महाविभाषासम्बन्धस्यावश्यमेवेन नित्यग्रहण योगविभागार्थम् । एव चास्त्विति स्वादयश्चर्यतो वेत्यस्याननुवृत्तावपि महाविभाषानुवृत्त्या पूर्वसूत्रञ्च वाच्यमिति । नित्यमित्यत्र तु वाच्यार्थविरोधात् तदनुवृत्तिरिति भावः । वृत्तिविषये इति वैयर्थेत्कवृत्तिदमपि वाच्यमिति सूत्रार्थमनिरामायाह—वृत्तीति । तथा च वैयर्थेत्कमयुक्तम् । उभयभ्यामित्यादावनेनैव स्वावृत्त्या तस्यापलत्वादिनि भावः । इदमेवेति । यत्र द्विवचनं न श्रूयते इदेवेत्यर्थः । अत्र एवोभयोर्वास इत्यादौ “शयवास” इत्यलुक् इति भावः । धनोक्तशापकादिना द्विवचनपरत्वयोग्यत्वादिप्रत्ययानुवृत्तावदिति शापके । योग्यान्तेन शलादिनिरामः । वृत्तावित्यनेनोभयभ्यामित्यादिनिरामः । उभयशब्दप्रत्याख्यातानुर्भाष्यङ्गोऽप्येवोऽशयः । एवञ्च मूलशोभाग्रन्थे सर्वोऽपि क्लिय एवेति मन्दीकमपास्तम् । योग्यत्वस्य प्रत्ययविशेषगत्वे ऽप्यचनित्यत्वात्, वृत्तिविशेषण वैऽनुक्रममासेप्यापत्ते उभोभावित्यनानिप्रसङ्गश्च । एतेन द्विवचनपरत्वेऽप्युक्तेनैति शाप्यते इति शलाशरौक्तमपानम् । उभोभावित्यादावितिप्रमङ्गनादवस्थान् । प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनपरत्व तु न “न लुप्रता” इति निषेधात्, उभयपक्षेत्वादिप्रत्यामन्ववापत्तेश्च । यत्तु द्विवचनान्तो यत्रोभयशब्दस्तोऽन्ववायजिति शाप्यते इति । तत्र, उभयभ्यामित्यादौ दोषापत्तं लुकि अयश्चनापत्तेश्च द्विवचनान्तत्वं सममीपत्वमित्युक्तावपि उभोभावित्यादौ पूर्वपदे दोष एवेति दिक् । अन्येषामिति । भाष्येऽप्यत्र प्रक्रमान्तोऽन्येषामित्यर्थः । तेषामेकद्वयाविविधानादिति भावः ।

न विहन्यते, कप्रत्यये तु विहन्येतैव । तदुक्तमिति । वार्तिककृतेति शप । यद्यपि पूर्ववार्तिके टान्प्युक्तस्तथाऽपि नासौ विवक्षित, टाद्विचयत्वमपि द्विवचनपरत्वं एव बोद्धव्यमिति कैयटादिभिर्व्याख्यातत्वादित्याशयेन व्याचष्टे-द्विवचनपरत्वाभावे इति । टात्रेकादेशस्यापि पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद् द्विवचनपरत्वं मस्तीति भावः । यद्यप्युभावित्यादौ द्विवचनपरत्वं दुरूपपादसुभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावविरहान् तथाप्युभयवद्भावदुत्पन्न द्विवचन लुकाशब्दरत्नम् ।

पूर्वपक्षिणान्तवद्भावविरहादिति वदतैकदेशविकृन्न्यायोऽशास्त्रीयविकारविषयोऽपीति नाभ्युपेतमिति तदनुसारेणैव सनाधि वक्तुमुपपन्नते—तथापीत्यादि । उभयशब्दादिति । अत्यन्तस्वार्थिकानां सुबु-रत्त पूर्वमेवान्तरद्वत्त्वाद्दुत्पत्तेरुभयप्रतिपाद्यत्वाद्दुभयशब्दादित्यर्थः । भवेत् ।

तेषामेकवचनबहुवचनयोर्मिमानादिति भावः । भाष्यसिद्धान्तरीत्या शङ्कासमाधानयोरान्तवसर इत्याशयेनाह—पूर्वपक्षिणेति । यत्र अतभ्युपपत्तमिति कथनेनाभ्युपगमवादेनेतदुक्तमिति सूचितम् । एरुदेशविकृन्न्यायेन भान्तस्योभयशब्दत्वनत परादिवद्भावेन द्विवचनन्वन्तस्य च श्रवणमिति तस्य सिद्धिरिति भावः । ननु “उभो मा-यामस्य” इति निर्देशेन उभयत आश्रयणेऽप्यतिशो भवत्येवात्रति कल्पनया सामञ्जस्य वद्भूयस्यता व्यर्थेति उन्न, ‘उभय पक्षविनीतनिद्रा’ इत्यत्र लुपसि चङ्कार्थत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्त्या द्विवचनपरत्वं सुस्थमित्ययननपत्तिरित्याशयेन नत्रर्थद्वयाभिमानान् । उपत्तेरिति । एवञ्चाभयशब्दादुत्पन्नमित्ययुक्तमिति भावः । उभयशब्दादिति । उभयशब्दादित्यस्योभय शब्दो यत्रति बहुव्रीहिणा प्रकृणा दुभयशब्दस्यान्यपदार्थत्वेन उभयप्रतिपाद्यित्यर्थकत्वम् । एवञ्च तत्रोभयशब्दादुत्पन्न द्विवचनस्य लुकापहारविषयताया सत्त्वाल्लुकिङ्कारापहारसम्भावनाभाववदन्यत्वनन्तरास्तीति पूर्वमयञ्भावप्रकारः ।

भाष्यसिद्धान्तरीत्या शङ्कासमाधानयोरुक्तत्वादाह—पूर्वेति । अन्तादिवद्भावेति । तत्र तदन्तीकारे तु श्ना परिभाषा न पठेदिति भावः । नाभ्युपपत्तमिति । तथा चाभ्युपगमवादेनैतदुक्तमिति शङ्कासनाधयो सिद्धान्तैऽप्युक्तत्वमेकदेशेति न्यायादिना सिद्धिरिति भावः । उत्पत्तेरिति । तथाचोभयशब्दादुत्पन्न द्विवचनमित्ययुक्तमिति भावः । उभयप्रतिपाद्यित्वात् । एतेन मूले उभयशब्दादित्यत्र बहुव्रीहि सूचिनः । तत्र चान्यपदार्थ प्रकरणादुभयशब्द एव । तदाह—उभयति । एव चायञ्विशिष्टस्योभयशब्दस्य सर्वसरला ।

इत्यर्थ इति । अथचप्रवृत्तिगभावन प्रयोज्या यत्रोभयशब्दस्य द्विवचनपरत्वसम्भावना ततोऽन्यत्रायति-यर्थः । यद्युभयशब्दादयञ् स्यत्तदुभयशब्दस्य द्विवचनपरत्वं स्यादिति यत्र सम्भाव्यते तत्रोभयत्रायञ् माधुरिति यावद् । नचैवमपि ‘उभे भद्रे’ इति न स्यात्, यद्युभयशब्दादयञ् स्यात् नहि तदन्तात् ‘मिन्दा’ इति ङीप्ति तेन व्यवधानादुभयशब्दस्य द्विवचनपरत्वं नास्तीति ततोऽयञ्चेति ज्ञानमिति प्रथमापत्तिरिति वाच्यम्, ङाप्यपि तदन्ते लिङ्गविशिष्टपरिभाषया उभयशब्दत्वस्य सत्त्वेन उभयशब्दस्य द्विवचनपरत्वं सत्त्वात् । न च ‘विभक्तो लिङ्गविशिष्टग्रहणम्” इति ङान्ते लिङ्गविशिष्टपरिभाषया उभयशब्दत्वं नावात्यनीति वाच्यम् । विभक्तिनिमित्तककार्ये वन्ये एव तत्परिभाषया प्रवृत्त्याऽप्यको द्विवचनपरत्वाभावनिमित्तकत्वेन विभक्तिनिमित्तकत्वाभावात्तदप्रवृत्तेः । यत्तु अयञ् प्रवृत्त्यभावसम्भावनाप्रयोज्या यत्रोभयशब्दस्य द्विवचनपरत्वसम्भावना ततोऽयत्रायञ्, यद्युभयशब्दादयञ् च न स्यात्तर्द्धुमशब्दस्य द्विवचनपरत्वं स्यात्ततोऽयत्रायञ् इत्यर्थस्यापि विवक्षणेन ‘उभे भद्र’ इत्यन पूर्वोक्तत्वेत्याऽस्या सम्भावनाया सरवन पूर्वोक्तनम्भावनाया अनन्तरपि ततोऽयञ्च न ज्ञानमित्यदोष इत केचिच्च, तत्र, ‘उभयत्र’ इत्यत्रापि अयञ्प्रवृत्त्यभावसम्भावनाप्रयोज्या उभयशब्दस्य गणे पाठाभावेन त्रनाचतुस्पर्या द्विवचनपरत्वसम्भावना वनेति इति ततोऽयञ्च न सत्त्वाभावेन तदभिहितवत्त रति ।

नापहतं यत्र ततोऽन्यत्रायच् इतीह विवक्षितोऽर्थः । यद्यपि भाष्ये कप्रत्ययस्यापि
शब्दरत्नम् ।

यत्र लुकाऽपहतं तत्रायजिति तु नोक्तं, प्रातिपदिकप्रकृतिकाचारकिप्रन्ते यथयजिष्यते तद्
तस्यानापत्तस्तत्रोत्पत्तेरभावेन विशिष्टाभावाक्षणे । लुका नापहतमिति । लुककृताप
हारसम्भावनाभाववदित्यर्थः । एतेनोभशब्दस्य पाठाभावेऽसर्वनामत्वेन ततस्तसिलादिवि
वक्षाया कर्तुमशक्यत्वेन द्विवचनस्य लुकाऽनपहारस्येव सत्त्वेन ततोऽयजनापत्तायुभयत्रेत्यसि
द्धिरित्यपास्तम् । यद्ययच् स्यात्तदा ऋदि स्यात्तस्मिन्नुभयत्रेण स्यादिति लुकाऽपहारस
म्भावनासत्त्वेन लुककृतापहारसम्भावनाभाववतोऽन्यत्वात् । यद्यपि भाष्ये इति ।

भैरवी ।

प्रवर्तते । तस्मिन् ष्टे उभयशब्दस्य मन्नादिगणे पाठस्य सत्त्वेन तत् उत्पन्नपञ्चमासप्तम्यो
सर्वनामप्रकृतिरूपेणोभयत्र उभयत्रेत्यस्य सिद्धिः । नत्रर्थद्वयघटनाया प्रयोजनमाह—
यत्र लुगापहतमिति । प्रातिपदिकेति । उभाविवाचरत्युभयतोत्यथ उभशब्दादाचारकिपि उभय
तीति भवति, भवन्मते तत्र द्विवचनस्योभशब्दादुत्पत्तेरुभाभेनोभशब्दादुत्पन्नं द्विवचनं लु
काऽपहतमिति नास्त्येत्ययचोऽसाधुत्वापत्तिरिति । यदीष्यतेत्यनेन अनभिधानाच्चेप्यत इति
ध्वनितम् । नञ्द्वयधितवाक्यार्थस्य तत्र सत्त्वमस्तीत्याह—नञोत्पत्तिरिति । विशिष्टाभावेति । लुक
कृतापहारसम्भावनाविषयत्वाभाववदुभयशब्दोपादानकोत्पत्तिकर्मत्वविशिष्टद्विवचनाभावस्या
क्षतेरित्यर्थः । एतेनोभाभ्यामित्युभयत्र उभयोरित्युभयत्र इति शैत्या विप्रहकारे उभशब्द
स्य सर्वादौ पाठ—किमर्थ इति शङ्कामनं—नास्तीति सर्वनामप्रकृतिरपञ्चम्याद्यन्तत्वस्य प्रकृ
तिरहात्तसिलाद्यनुत्पत्त्या 'उभयत्र उभयत्र इत्यादाचिव' इति दृष्टान्तासङ्गतिरिति शङ्कापि निर
स्ता । तन्मतेऽपि यथा न दृष्टान्तासिद्धिस्तस्य प्रकारस्य निश्चयाय लुगा नापहतमिति मूल
व्याचष्टे—युक्तरथादिना । अयजनापत्तो—अयचोऽप्राप्तौ । इत्यसिद्धिरिति । इत्याद्यसिद्धिरित्यर्थः ।
सम्भावनायदितार्थसद्भाव प्रकृत्यति—यथयजिष्यत्वादिना । एतेन "उभो साम्यामस्य" इति निह
नेन "उभयोऽन्यत्र" इति वार्तिकस्वारस्येन च यत्र द्विवचनविषयत्वसम्भावना तत्रोभशब्दस्य
प्रयोगः । यत्र तु न तथा, तत्रोभयशब्दस्य स, यत्र तुभयपञ्चेत्यादौ लुगभवति तत्र लुका त
द्विषयत्वस्यापहार इति नासाधुता । उभाविचरत्कारशात्प्रागपि तद्विषयत्वान्नायच् । एवमेव
'उभयत्र' 'उभयत्र' इत्यस्य सिद्धिरित्यतद् ध्वनयितुं विषयपदमुपात्तमिति भाष्यकृत सिद्धा
भावप्रकाशः ।

नामत्वारम्बनामप्रकृतिरसप्तम्याद्यन्तत्वेन तत्राद्युत्पत्तिरित्युक्तं भावः । लुगाऽपहतमिति । लुककृता
पहारसम्भावनावदित्यर्थः । प्रातीति । उभाविवाचरतीत्यर्थे उभशब्दादाचारकिपि धातुत्वे उभयता
त्यस्यानापत्तिरित्यर्थः । यदीष्यते इत्यनेन वस्तुनोऽनभिधाना नभ्यत एवेति तथैव वस्तु युक्तमिति
सूचितम् । अत्र मान्या, दिवचनस्य लुगभावोऽनापत्तो हेतुरिति तत्राचामनुरोधेन, लुकशब्दस्यादशनमा
धनमात्रपत्तेनाप्युपपत्ते । मूले कुठारेण तावत्स्यन्गमने वा पाभावाच्च । तद् ध्वनयन्नाह—तत्रोत्प
त्तेरिति । अत्र मान्या—अन्तरङ्गत्वादयच्च ह्ये यथायत्तत्रद्विवचनस्य लुगानपहारस्ततोऽन्यत्रोभश
ब्दादयमिति तत्राचामनुरोधेन । तावताऽप्यनिवाहात् । अन्तरङ्गत्वादयच्च तत्रा द्विवचनेऽपि तदानीं ताव
न्मात्रापहारभावेनानपहारसत्त्वेन ततोऽयत्राभावेनायत्रनापत्तरयन्माधनायैतदुपायाश्रयणेनादाव्यु
पवाभावाच्च । अत्र आह—लुककृतेति । स्पण्डनकृतिकं षण्डयति—एतेनेति । सम्भावनानिबेरो
यच्च पूर्वमुत्पत्तिरित्युभयशब्दकारणेण यथ । एवेन नतोऽन्तराकृति । अयजनापत्ताविति । तत्रात्ता
वित्यर्थः । इत्यसिद्धिरिति । इत्याद्यसिद्धिरित्यर्थः । सम्भावनावारूपप्रदर्शनपूर्वक विषये नञ्कि योज
यितुमेनेत्युक्तं हेतुमाह—यदाति । तत्रादिरिति । तस्य पाठेन तत्रात्तत्प्रकृतिरपञ्चम्याद्यन्तत्वादिनि
भावः । इतीति । इत्येव या लुककृतापहारसम्भावनेत्यर्थः । एतेनोक्तं ऋदिना द्विवचनविषयत्वसम्भाव

स्वार्थिकत्वेनोभशब्दान् परस्य द्विवचनत्वमस्तौत्याश्रित्योभशब्दपाठःप्रत्याख्यातः, तथा ऽपि प्रौढिवाद्मात्रं तन् । कृत्रिमस्यैव द्विवचनस्येह प्रहीतुमुचितवान् । अन्यथा त्रतसिलादावतिप्रसक्तवान् । ननु कारकविभक्त्यन्ताद्विहेती त्रतसिलौ स्वार्थिकत्वे ऽपि द्वित्वमात्रं नाभिधत्त इति चेद् न, कप्रत्ययस्याप्यज्ञाताद्यर्थबोधकत्वात् पञ्चरूपक्षेऽधिकबोधकत्वप्रौढ्याच्चेति दिक् ।

शब्दत्वम् ।

स्वार्थिकत्वेनोभशब्दात्परस्य कप्रत्ययस्यापि द्विवचनत्वमस्तीत्यन्वयः । अधिकेति । संख्यापक्षयाऽधिकलिङ्गकारकेत्यर्थः । दिगिति । दिगर्थस्तु भाष्यस्याप्रौढिवादत्वमपि समर्थ-
मस्तीति ।

न्तो ध्वनितः । स्वार्थिकत्वेनेति । एतेन द्विवचनशब्दोऽत्र द्वित्वविशिष्टार्थबोधरूपो योगेन, ननु द्विवचनशब्दपर इति सूचितम् । तेनोभयोर्त्भावोभोभावित्यभ्यापि सिद्धिः । कप्रत्ययस्यापीति पाठः । अपिनोभशब्दद्विवचनयोः सङ्ग्रहः । द्वयोर्बचनद्विवचनमिति योगेन द्वित्वसंख्याप्रकारकसङ्ग्रेयविशेष्यबोधविषयाधुनौबोधस्त्वल्पान्द्विवचनशब्देनोच्यते । त्रलादेस्तु विभक्त्यन्तस्य स्वार्थं विधानात्तत्कारकशक्तिप्रधानत्वमिति नोक्तद्विवचनत्वम् । अत उभयत उभयत्रेत्येतयोः सिद्धिरिति भावः ।

केचित्तु यद्यभवावित्यत्राकृष्यसिद्धिरेवायजभावाय सर्वादावुभशब्दपाठस्य फलं तदा ऽत्रञ्चिधावेव “उभाव्यसर्वनाम्नाम्” इति पठनीयन्तावतवेषस्य सिद्धेरुभशब्दस्य सर्वादीनां कार्यः । सर्वनामसाहचर्यात्सज्ञादिष्यावृत्तिरपि भविष्यतीत्याहुः । तत्र, एवं सति पाठस्य क्वचित्सिद्धिरेव जातेति सूत्रे गणे वा पाठ इत्यत्र फलतो विशेषाभावेन लाववाभावात् । प्रत्युत साहचर्याश्रयणे गौरवमिति स्फुटमेव । नच यदि “अन्याभावो द्विवचनटाञ्चिषयत्वात्” इति वार्तिके द्विवचनशब्दो यौगिकस्तादृक् तरवादिष्वप्ययञ् न स्यादिति वाच्यम्, तरवादीनाम्प्रवृत्तिनिमित्तगते तत्समानाधिरूपगुणगते वा प्ररूपादीं विधानेन प्रकारद्वयस्याप्यत्राभावेनोभशब्दात्तरवादीनामुत्पत्तौर्वाभावात् । यद्यप्येका यूर्पातिवदेरूप्य पुरपस्योभयममवलत्वप्रतिपादनायास्मात्तरप्राप्तोति । तथाप्यनभिधानात्तत्र तरवादिपुनः । तत्सत्त्वे ऽप्ययन्नेति वार्तिसाशय । ननु मूलज्ञाताद्यर्थबोधकत्वेनाधिरूपबोधकतया इत्येव कथनं युक्तमिति पञ्चनेति कथनमफलमत आह-मन्नेति ।

भावप्रकाशः ।

नावासुभशब्दप्रयोगस्तदभावसम्भावनायां तस्य प्रथो उभयपक्षेत्यादीनुविषये नुरा विषयत्वस्यैवापहारात्तदोषः । उभावित्यादावरादिरेऽपि तत्र, प्राक् तादृगविषयत्वसत्तत्र दोषः । सम्भावनादिनोभयत इत्यादिसिद्धिः । सा चोच्यते । इदमेव ध्वनयितु विषयपरमुपात्त वार्तिकेऽपि भाष्यमिदानीं ध्वनितः । एव च मूलमनेऽप्यात्र युक्तमिति गृहाणुतम् । अनामन्त्रत्वेन स्वार्थिकत्वद्विवचनत्वयोर्बोधिकरणभ्रमवारणायाह-स्वार्थिकेति । अपिनोभशब्दद्विवचनयोः सङ्ग्रहः । अत्र एवोभावित्यत्र न । इत्ये हि भाष्यादून-कप्रत्ययस्याऽऽकार्यविशिष्टोभार्थं विधानेन द्वित्वसंख्याप्रकारकसत्त्वविशेष्यबोधकत्वोभविषयाधुनौवादकत्वस्वरूपद्विवचनत्वेन वार्तिके द्विवचनशब्देन नस्यापि द्रष्टव्यं नन्वादेस्तु विभक्त्यन्तस्य स्वार्थं विधानात्तत्कारकशक्तिप्रधानत्वमेवेति न तस्योक्तद्विवचनत्वम् । एतेनोभकाविति भाष्यप्रयाताकृत्यापि वार्तिके द्रष्टव्यमिति तदन्वयत्वे निवेश्यमि त जात्राप्रखण्डनकृदुक्तमस्ति । कस्याद्यन्ते तु नान् । तत्रोनयो मणिरित्यादावप्रवृत्तयेऽस्य “लिटप्रभ्यामस्योभवेपान्” इति निर्देशेन तस्यैष्टमिष्यर्थत्वेन नानिस्त्यादावदयत्वेन च मभाष्यदात्पाद् कशादेस्तनोऽभिधानमेव वा । किं च कत्र्मात्रार्थत्वे उभाव्यवेति पाठेन मिद्गुणे पाठो व्यर्थः साहचर्याच्च मज्ञादिष्यावृत्तिरिति । ननु पूर्वदोषेणापि प्रवृत्त्यपिपुत्र्याऽधिकबोधकत्वस्यैवो-

पञ्चतिरुत्तमित्यादिवारणेन पाठस्योपक्षेण वादनभिधाने प्रमाणं नास्तीति भावः । तस्यप्रत्ययान्ततयेति । उभयशब्दस्येति भावः । निर्यथैवेति । 'परेश्वर उभया

शब्दरत्नम् ।

तस्य द्विवचनाभावोऽनभिधानाशब्दशक इति तद्भावः । इति भाव इति । इत्थमभिमान इत्यर्थः । तद्वीजन्तुक्तम् ।

भैरजी ।

जन्तयो । तस्य-उभयशब्दस्य । तद्भाव-कैयटाशयः । सूत्रे इति भाव इति कथनमहचिरो-धनापेत्त्याशयेनाह-इत्यभीति । तद्भावो नूक्तमिति । कैयटेनेति प्रवीरुमुपादायोक्तभाष्यचिरोधरु-रमुक्तमित्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

रेत्यर्थः । अपिमिदं समुच्चारकं, इतिहेतुत्वमनभिधाने बोधयति । तस्य-आशयः । सम्यन्व सामान्ये षष्ठोः एवं चावयवद्वयस्यमगिद्वयविवक्षयोद्भूतवयवभेदविवक्षया वा द्विवचनमत्याम्बुधे वेति भावः । तद्भाव-कैयटाशयः । इति भाव इति प्रवीरुमुपयत्ताधारणम् । तत्रोभयसारवि-मूचनायाह-इत्यभीति । तद्वीजन्तुक्तमिति । क्रमेण कैयटेनेत्यादिप्रन क्तोक्तभाष्यचिरोधरु-सरला ।

परेतु "स्वाधिका प्रत्यया प्रकृतिनाऽविशिष्टा भवन्ति" इत्यस्य वदागमरिभाषावदेव स्वार्थिकप्र-त्ययप्रकृतिपर्याप्तधर्मा स्वार्थिकप्रत्ययान्ते नरादावपिदिश्यन्ते इत्यर्थः । प्रकृतिग्रहणेन स्वाधिकप्रत्ययविशि-ष्टस्य ग्रहणमिति यावत् । वैशिष्ट्यं च स्ववदित्वं, स्वनिष्ठविधेयानिरूपिणोद्देश्यं श्रयणित्वं, स्ववि-शिष्ट्यप्रतिबन्धेन विनयमभ्यन्धेन । न तन्वयस्यैवैशिष्ट्यं च स्वेतत्वं, स्वीयविधेयानिरूपिणोद्देश्य-ध्वेत्तत्रोभयमभ्यन्धेन । तथाच उभयशब्दग्रहणेनोभयशब्दस्यापि ग्रहणात् केऽप्युभयशब्दस्य द्विवचन-परत्वमेवेति सर्वदिशि उभयशब्दपाठो व्यर्थः । अत्र एव "प्रकृतिनाऽभिज्ञा" इत्यथक "प्रकृतिनाऽविशिष्टा" इति भाष्यं सङ्गच्छते । जराशब्दात्प्रत्यये जरादेशस्तु निदिश्यमानत्वाभावात् । श्वशुरकशब्दात् "राजश्वशुराद् यत्" इति यदादेशेतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्धारणीय इत्याहुः ।

स्वार्थिकप्रत्ययानां प्रकृत्यर्थं विधानेन "उभयोऽन्यत्र" इति वातिके पूर्वोक्ताधिकद्विवचनस्य ग्रहणेन "उभयौ" इत्यत्र द्विवचनपरतवाऽप्यनेऽप्राप्त्या न्यायसिद्धयैव "स्वाधिका प्रत्यया प्रकृतिनाऽविशिष्टा भवन्ति" इति भाष्योक्तिः । प्रत्ययान्तरादौ प्रकृतिपर्याप्तधर्मोपपत्तये तु अपूर्वद्विवचनत्वमेवास्य स्यादिति "केऽन्यत्रेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति" इति भाष्योक्तिरसङ्गीतव स्यात् । किञ्च प्रकृति-पर्याप्तधर्मस्य तत्र रूपे "उभयौ" इत्यत्रावगमार्गानिरिक्तकृताभावेन सामान्येन "प्रकृतिनाऽविशिष्टा भव-न्ति" इति भाष्याश्रित्वारस्यभङ्गापत्तिः । किञ्च गगंके इत्यादिदानश. प्रातिपदिकात् स्वार्थिकप्रत्ययान्ता-त्याप्तद्विवचनप्रत्ययानामनभिधानरूपेणानिष्ठमिति धर्मापोपत्तये चिन्त्यमित्यन्धे ।

वस्तुतस्तु "अनिदिष्टार्थां प्रत्यया स्वार्थं भवन्ति" इति "सुपित्थ" इति सूत्रस्यभाष्यात्परिभा-षावचनेनैव स्वार्थिकरूपा प्रकृत्यर्थं विधानस्य साधनीयतया "केऽन्यत्रेण वचनम्" इति भाष्यान्वति-स्तत्राप्यस्त्येव । सा च ऽऽहति कप्रत्ययेऽपि कप्रत्ययव्यवहितत्वेऽपि द्विवचनपरोभयशब्द सात्प्रित्यर्थक "द्विवचनपरत्वा वक्तव्या" इति वचनं विनाऽन्यरीत्या तत्र अदृष्टारण भवितुमर्हतीत्यर्थस्यैव स्वाकारेण परिहरणीयति । तत्रोभयोरपि सममिति । किञ्च स्वार्थिकरूपा प्रकृत्यर्थं विधानेऽपि "श्वशुरक" "गगंके" इत्यादीनां "प्रकृतिनाऽविशिष्टा" इति भाष्याश्रित्वारस्य कथं न भव्यते इति विचारणीयम् । परेतुमते तु पूर्वोक्तव्यवस्थानानुरोधेनोभयशब्दविषयत्वमिष्टमेव । स्पष्टंवेद तत्रैव विवरणे इति । एवञ्च तस्य वचनस्य सङ्गर्थं तत्संवाच्यमपूर्वार्थविषयत्वे "गगंके" "श्वशुरक" इत्यादिभ्यस्तत्तद्धिप्रत्ययानाम-नभिधानेनैव कारणत्वात्तत्रगतिरनया सूत्रीयेष्टापत्तिरेवेति दिक् ।

तद्वीजं नूक्तमिति । अभिकानवीन तु "उभयोऽन्यत्र" इति वातिके ऽप्यनस्वार्थिकस्य अवयवार्थ-

नास्तोति । अनभिधानादिति भाव । तथा चोभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादात्सर्वविभक्तिरूपेणाव्ययत्वे प्राप्ते “तद्वितश्चासर्वविभक्ति” इति सूत्रे “कृतद्विताना ग्रहणं च पाठे” इति भाष्य कथ्यतेनावतारितम् । अस्तीति । पञ्चतिरूप

शब्दरत्नम् ।

यितु शब्दमिति । तथा हि, कप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेन व्यथाभिधानसमर्थत्वे वार्तिके द्विवचनशब्देन तस्यापि ग्रहणम् । द्विवचनत्वं द्वित्वमख्याप्रकाररूपद्वेषविशेष्यकरोषोपयाथानुवादकत्वम् । तत्सिलो तु विभक्त्यन्तस्य स्वार्थं विहितौ इति तत्कारणशक्तिप्रधानानेवातो न तयोरुक्त द्विवचनत्वम् । कस्य तु अज्ञाताद्यर्थविशिष्टोभाये विधानेन तत्त्वमक्षतमेवेति भाष्याशयः । कल्पाद्यन्ते ऽयन्नैव भवति । तत्रोभयो मणिरित्यादौ अप्रवृत्तय अस्य “लियन्त्यासन्भयोपाम्” इति निर्देशेनानित्यत्वावयवत्वात् । कल्पवादेस्तस्मादनभिधानमेवेत्यलम् ।

कथ्यतेनावतारितमिति । “उभयोऽन्यत्र” इति वार्तिके ‘उभयो मणि’ ‘उभये देवमनुष्या’ इति भाष्यकृतोदाहरणात् स्वार्थिकोपक्रमेण तत्प्रवृत्तेश्चोभयोरपि ग्रहणमिति भवति ।

वार्तिकेति । अस्योभयोरपि ग्रहणमित्यग्रान्वयः । उभयो—अवयवयथायन्तस्वार्थिकताय भावप्रकाशः ।

तत्त्वेन पञ्चकेवाद्यनमन आह—सत्येति । वार्तिके इति । अस्योभयोरपि ग्रहणमित्यत्रावयव ।

उदाहरणात्—नुदाहरणशानादित्यर्थः । उभयोरपाति । अवयवयथायन्तस्य स्वार्थिकायनन्तस्य सरला

बोधविषयायानुवादकत्वमिति । बोधनस्य तदर्थः । तेन “उभयोरुभौ उभोमी” इत्यादौ नायच्’ इति श्लोकरङ्गति । अथवा उभयशब्दस्यानुवादकत्वाभावात्तत्रोभयशब्दस्य द्विवचनत्वाभावेन तत्परपूर्वशब्दादयनापत्तिरिति स्पष्टैव । तद्दृशवेषधनस्य, कप्रत्ययस्थाप्यरित उभयशब्दवत् । तदुक्तं मध्ये ‘कस्य तरेण वचन द्विवचनसरो भविष्यति । कथम् ? स्वार्थिकता प्रत्यया प्रवृत्तित्वादिशिवा भवन्तीति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवति’ इति । यत्र स्वार्थिकता प्रवृत्तित्वादिशिवा अन्यार्थविशेष्यकरोषोपजनका इति हेतोः प्रकृतिगृहणेऽनेनेति प्रकृतिग्रहणं तेन प्रवृत्तिभूतमशङ्क आह्वयेन द्विवचनशब्देन तत्प्रकृतिजनानां स्वार्थिकानां कादीनामपि ग्रहणमिति तदर्थं इति । आदेन, यदि द्वित्वसख्या प्रकारकसरथेयविशेष्यकरोषोपजनकत्वं द्विवचनत्वं तद्धि घञ्पदादपि द्वित्वसख्याप्रकारकसरथेयविशेष्यकरोषोपजनान्तस्यापि द्विवचनवापत्तौ उभयोपगौ ‘उभयधनौ’ इत्यादावयव न स्यात्, उभयशब्दस्य उभयशब्दस्य वा द्विवचनपरकत्वस्यैव सत्त्वात् । नच द्वित्वमख्याप्रकारकसरथेयविशेष्यकरोषोपजनकत्वं द्विवचनत्वमिति नाक्तदोष इति वाच्यम्, अतिसिलादेरपि द्वित्वसख्याप्रकारकसरथेयविशेष्यकरोषोपजनस्थितिजनकत्वेन तस्यापि निरुक्तद्विवचनवापत्तौ तत्रासिगादेर्द्विवचनत्वं नास्तीत्यर्थक्यादिमर्थक्यविरोधात्, ‘उभौ’ इत्यादौ औचित्यकोद्दित्सरथप्रकारकसरथेयविशेष्यकरोषोपजनकत्वात्तन्मन्त्रस्याभावः निरुक्तद्विवचनत्वस्यानापत्तेरिति चेत् ? नैवम्, यस्य द्विवचनत्वं वक्तव्यं तत्प्रयोज्यप्रधानं निरूपितप्रधानत्वात्समानाधिकरणा या द्वित्वमरचानप्रकारकानां रूपितमन्त्रेयनिष्ठा प्रधानता तादृशप्रधानताप्रयोज्यत्वं द्विवचनत्वमिति परिष्कारेणादोषात् । तथाहि, प्रधानता नाम सस्यगाविशेष्यतामाधारणो विषयताविशेषः । तथाच ‘उभयत्र’ इत्यादौ सप्तम्याय तात्राधुत्वस्या वलपदप्रयोगाभावात्तत्रैवभावसमगनिष्ठप्रधानतानिरूपितप्रधानत्वसमानाधिकरणैव द्विवचनत्वमिति तत्रासिगादेर्द्विवचनत्वानिरूपितमरचयनिष्ठा प्रधानता न मेति तत्सिलादेर्नोक्तद्विवचनत्वम् । कप्रत्ययस्य प्रातिपदिकादेवोत्सया सस्यनिष्ठप्रधानतारथा विषयता न कप्रयोज्येति कप्रत्ययस्य नोक्तद्विवचनत्वमहं इति । तदेतत्पूर्वं ध्वनयन्त—तत्कारणशक्तिप्रधानमेवेति ।

पचतिरुत्तरमित्यादिवारणेन पाठस्थोपज्ञोऽत्रादनभिधाने प्रमाणं नास्तीति भावः । तद्यप्रत्ययान्ततयेति । उभयशब्दस्येति भावः । नित्यैवेति । 'परैऽपर उभया

शब्दरत्नम् ।

सत्य द्विवचनाभावोऽनभिधानादावश्यक इति तद्भावः । इति भाव इति । इ यभिमान इत्यर्थः । तद्वीजन्तुम् ।

भैरवी ।

जन्तयो । तस्य-उभयशब्दस्य । तद्भाव-कैयटाशयः । सूत्रे इति भाव इति कथनमहचिबोधनापेत्याशयेनाह-इत्यमीति । तद्भावो नूक्तमिति । कैयटेनेन प्रवीरुमुपादाशोक्तभावाविरोधरूपमुक्तमित्यर्थः ।

भावप्रस्तावः ।

पर्यर्थः । अपिर्मिः नमुच्चापक इतिहेतुत्वमनभिधाने बोधयति । तस्य-आयस्य । समन्व सामान्ये षष्ठो । एव चयवयवद्वारात्मगिद्वयविवक्षयाद्भूतावयवभेदविवक्षया वा द्विवचनमस्यामाधेवेति भावः । तद्भाव-कैयटाशयः । इति भाव इति प्रवीरुमुपादाशयः । तवोभयत्ररचिसूचनायाह-इत्यमीति । तद्वीजन्तुम्इति । क्रमेण कैयटेनेनादिप्रतीकोक्तमाध्वितोषरूपसख्यः ।

परंतु 'स्वाधिका परप्रथा प्रज्ञानाऽविशिष्टा भवति' इत्यस्य यदात्मपरिभावावदेव स्वार्थिकप्रत्ययप्रकृतिपर्याप्तधर्मा स्वाधिकप्रत्ययान्ते तदादात्मिदिरवन्ते इत्यथ । प्रकृतिग्रहणेन स्वाधिकप्रत्ययविशिष्टस्य ग्रहणमिति यावत् । वैशिष्ट्यं च स्वयं देवत्व, स्वनिष्ठविधेयानांरूपिनोद्देश्यं श्रयणमिदं, स्वविशिष्ट्यं देवत्वमेतन्नियममन्वयेन । मन्वयश्चैवैशिष्ट्यं च स्वदेवत्व, स्वाधिविधेयानांरूपिनोद्देश्यं श्रयणमन्वयेन । तथाच उभयशब्दग्रहणेनामरुगशब्दस्यापि ग्रहात् केऽप्युभयशब्दस्य द्विवचनपरत्वमेवेति सर्वादिगणे उभयशब्दपाठा व्यर्थः । अत एव 'प्रकृतिऽभिवा' इत्यथक प्रकृतिऽविशिष्टा' इति भाष्ये सङ्गच्छते । तदाह-दात्मप्रत्यये परसादेशस्तु निर्दिश्यमानवाभावात् । स्वशुक्लशब्दशब्द 'राजद्वशुक्ल यत्' इति यदादेरनिप्रसङ्गत्वेनभिधानाद्वारणीय इत्याहुः ।

स्वाधिकप्रत्ययानां प्रकृत्यर्थं विधानेन "उभयोऽयत्र" इति वातिके पूर्वात्पक्षकद्विवचनस्य ग्रहणेन 'उभयो' इत्यत्र द्विवचनपरतयाऽयत्र'उभयो न्यायसिद्धयैव "स्वाधिका परप्रथा प्रकृतिऽविशिष्टा भवति" इति भाष्योक्तिः । प्रत्ययान्तपदादौ प्रकृतिपर्याप्तपदमारोपशोधात्वे तु अपूर्ववचनत्वमेवास्य स्यादिति "केऽप्यन्तरेण वचन द्विवचनपरो मविभ्यति" इति भाष्योक्तिरन्वयैव स्यात् । किञ्च प्रकृतिपर्याप्तधर्मस्य तत्र रूपे 'उभयो' इत्यत्रात्रात्प्राग्विक्रान्ताभावेन सामान्येन "प्रकृतिऽविशिष्टा भवति" इति भाष्याक्षरस्वारस्यमहापत्तिः । किञ्च गणकं इवादिशतशं प्राणिपदिकात् स्वाधिकप्रत्ययान्तात्प्राप्तद्विवचनप्रत्ययानामनभिधानकल्पनेऽतिगौरवमिति धर्मोपलक्षणं चिन्त्यमित्यन्ये ।

वस्तुनस्तु 'अनिदिष्टायां प्रत्यया स्वार्थे भवन्ति' इति 'सुपिथ्य' इति सूत्रस्यभाष्योक्तपरिभाषावचनेनैव स्वाधिकानां प्रकृत्यर्थं विधानस्य समुपनीयतया 'केऽप्यन्तरेण वचनम्' इति भाष्यामङ्गलिस्तत्राप्यस्त्वैव । सा चऽप्यहंति कप्रत्ययेऽपि कप्रत्ययव्यवहितत्वेऽपि द्विवचनपरोभवशब्द साधुरित्यर्थक "द्विवचनपरत्वा वक्तव्या" इति वचनं विनाऽन्यरीत्या तत्र अयच्छास्य भवितुमर्हतात्पथस्यैव स्वीकारेण परिहरणीयति । तच्चोभयोरपि सममिति । किञ्च स्वार्थिकानां प्रकृत्यर्थं विधानेऽपि 'श्वशुक' 'गणक' इत्यादीनां 'प्रकृतिऽविशिष्टा' इति भाष्याक्षरस्वारस्य कथं न मन्वये इति विचारणीयम् । परंतुमते तु पूर्वोक्तस्याख्यानांनुरोधेनोभयोरुभयव्यवहारात् । एतद्वेद तत्रैव द्विवचने इति । एतच्च तस्य वचनस्य सङ्गर्थं तस्यावश्यमपूर्वव्यवहारेण 'गणक' 'श्वशुक' इत्यादिभ्यस्तत्तद्विद्विप्रत्ययानामनभिधानेनैव वारणस्यातिहातिक्रान्त्या सूत्रीयष्टापत्तिरेवेति दिक् ।

तद्वीजन्तुम् इति । अभिमानदीन तु 'उभयाऽयत्र' इति वातिकेऽप्यत्रस्वार्थिकस्य अवयवार्थः-

अमित्राः' इति तु च्छान्दसत्वाद् बोद्धव्यम् । अव्युत्पन्नाधिति । एतच्च पस्पशायां कैयटे स्पष्टम् ।

एके—काशिकाकाराः । 'एतन्त्वं मन्ये' इत्युदात्तस्य 'उत त्वः परयन्' इत्यनुदात्तस्य च दर्शनादिति भावः । एकः—प्रथमः । संहितया पाठे तान्त्वत्वस्यास्फुटत्वेऽपि तान्तश्चेत्तन्नयोऽन्यथा एकश्रुत्या सकृदेव पठेत् । न च तान्ते विप्रतिपत्तव्यम् "त्वत्त्वसमसित्यनुच्चानि" इति फिट्प्रसूत्रात् । तथा च ऋङ्मन्त्रः "स्तरीरु त्वद्भवति सूत उ त्वत्" इति । वेदभाष्यकाराश्चेत्थं व्याचख्युः—त्वदिति सर्वनामसु पठितोऽनुदात्तोऽयमन्यपर्याय इति । जयदेवोऽपि प्रायुङ्क्त—"त्वद्धरमधुरमधूनि पिबन्तम्" इति । त्वत्तोऽन्यस्या अधर इति विग्रहः, न तु तवाधर इति । "पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तम्" इति पूर्ववाक्येन सहानन्वयापत्तेः । नेम इति । श्रूयते च—"प्र नेमसिम्न दृशो सोम" इति । सम इति । तथा च श्रूयते "नभन्तामन्यके समे" । 'मानो वृत्राय वृक्ये समस्मै' । "उरु-

शब्दरत्नम् ।

अनन्वयापत्तेरिति । तेन हि वाक्येनेपेण कृष्णस्य संबोद्धयत्वावगत्या संबोद्धयस्य च युष्मदर्थत्वेनानन्वयः । पिबन्तं भवन्तमिति चानन्वितमिति बोध्यम् । अत्र पक्षे त्वभैरवी ।

कृष्णदेवि कृष्णप्रति स्त्रीवाक्यमेतत् । अतो भवन्तमित्यनेन कृष्ण एव प्रतिपाद्यत्वविवक्षितम् । अत एव तद्वाक्यात्पूर्वपठितेन

"अथ ताङ्गन्तुमत्काञ्चिरमनुरक्तां लतागृहे दृष्ट्वा ।

तच्चरित गोविन्दे मनसिजमन्दे सखी प्राह ॥

इति वाक्येनैकवाक्यं भवति । युष्मदपत्वं इति । तवाधर इत्यत्रेति नेपः । अनन्वितमिति । यदि युष्मदर्थं एवात्र विवक्षितः स्यात्तदा भवन्तमित्यत्र यो भवच्छब्दस्तत्प्रतिपाद्योऽपि कृष्णपृथेति स्वीयाधरपानं स्वस्वतृकं बाधितम् इत्यनन्वय इति भावः । अत्र पक्ष इति । एकस्य ताभावप्रकाशः ।

परिभाषाकरणेत्तभाष्यविरोधस्य चेत्यर्थः । एतेन तथा रत्नाकरदण्डादिग्रन्था परास्ताः । अत्रारविमूकिका त्रिषु भाव्योक्तिस्तु प्राचामनुरोधेनेति बोध्यम् ।

सम्बोध्यस्त्रेति ।

अथ तां गन्तुमशक्तां चिरमनुरक्ता लतागृहे दृष्ट्वा । तच्चरित गोविन्दे मनसिजमन्दे सखी प्राह ॥

इति पूर्वोक्त्या तत्र भवन्तमित्यनेन कृष्णस्यैव ग्रहणेन कृष्णं प्रति स्त्रीवाक्यत्वादिति भावः । युष्मदर्थेति । तवाधर इत्यत्रेति भावः । तथा च स्वीयाधरपानं कुर्वन्तमानामिति बाधितमिति तत्रैव वाक्येऽनन्वय इत्यर्थः । एवमपि पूर्ववाक्येन सहेति मूलविरोधोऽत आह—पिबन्तमिति । सम्बोधनकाले पानकर्तृत्वाभावादिति भावः । एतेन त्वदिति विद्यमान पाठ निरस्य तदिति कल्पयन्परास्ताः । तद्विकल्पस्तु तदिति पाठं ह्युक्त्वा एषाया इति तत्तस्मात्कारणादिति वा स चान्तावधर इवेति वा व्याचख्युर्दिति, तदपि तथैव बोधयन् । अत्र मान्वा, एव च तान्तस्य "उतो त्वस्मै तन्वम्" इत्यादिप्रयोगादनुदात्तस्य च गणे पाठ आवश्यक इति ध्येयमिति तत्याचामनुरोधेन "एत त्व मन्ये" इत्युदात्तस्यप्रधानापत्तेः । तद्वचनयन्नाह—अत्र पक्षे इति । तान्च्छेदपक्ष इत्यर्थः । वराहस्य संज्ञाफळ तु सरला ।

कान्यस्थानिकस्य चोमवविषयाप्ययच्छत्रयस्य ग्रहणेन द्विविधस्यापि द्विवचनपरत्वाभावे एव प्रवृत्त्योभयशब्दाद् द्विवचनस्यासम्भव इत्युक्तमित्यर्थः ।

प्याणो अघायतः समस्मान्” । “उतो समस्मिन्ना” इत्यादि ।

“सिमः कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मर्यादावबद्धयोः” ।

श्रूयते च—“आत्रात्रो वासस्तनुते सिमस्मै” । “उच्छुक्रमत्कमजते सिमस्मान्” । उभयत्रापि सिमशब्दः सर्वपर्याय इति वेदभाष्यम् ।

गणसूत्र इति । यद्यपि भाष्ये अष्टाध्यायीस्थे सूत्रे “अपुरि इति वक्तव्यम्” इति वार्तिकं पठितं तथापि तद्वृत्तसूत्रस्य शेषः, ननु जसि विभाषाविधायकस्य । ‘अत’ इत्यधिकृत्य जसः शीविधानात् टायन्तात्प्राप्त्यभावात् । अन्तरायामिति । प्राकाराद्वाह्यायां तदन्तर्वर्तिन्यां वेत्यर्थः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा प्राप्तिर्वोद्धया । त्यद्, तद्, एतौ उक्तपरामर्शकौ । तत्राद्य-शब्दान्दस इति गणरत्नकारः । तत्र “श्यरञ्जन्दसि बहुलम्” इति सूत्रे छन्दोग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः ।

एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा ।

साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते ॥

शब्दरत्नम् ।

इत्येकश्रुत्योदात्तानुदात्तयोर्निर्देश इति बोध्यम् ।

प्राप्त्यभावादिति । पू शब्देन स्त्रीत्वविशिष्टस्यैव बोधनेन तादृशार्थस्य विशेष्यत्वे एव तत्प्रवृत्तेः । अत एव भाष्ये ‘अन्तरायाम्’ इति स्त्रियां सप्तम्यामेवोदाहनमिति भैरवी ।

न्तत्वमिति पक्षमित्यर्थः । निर्देश इति । तेन एतन्त्वमिति मूलोक्तयोर्वैद्वान्प्रयोरपपत्तिरिति भावः ।

पू शब्दार्थस्य विशेष्यत्वे संज्ञा नेति वार्तिकार्थं इत्याशयेनाह—पूःशब्देनेति । एतेन गणसूत्रशेषत्वे प्रमाणत्वमुक्तम् । अत एव—स्त्रीरूपस्य पुरोरुपार्थस्य विशेष्यत्वादेव । उदाहरमिति । यद्यष्टाध्यायीस्थसूत्रस्य शेषः स्यात्तदा जम्परकप्रयोगमेव कुर्यात् । सप्तम्यामेनेति अष्टाध्यायीस्यसूत्रशेषत्वेऽप्यपुर इति वक्तव्येऽपुरीतिसमुदायोपादानेन सप्तम्युपादानेन चान्तरस्याः भावप्रकाशः ।

वेदे विचार्यम् । अत एवावश्यक इति मान्यैरुक्तम् । अत्र पक्षे इत्यनेनाहनि, सूचिता । तान्मस्थान्यार्थस्य प्रयोगेऽपि तस्य सर्वनामत्वे मानाभावो बहुसमन्तत्वं च । अरुच् तु प्रागुरीत्या नेष्ट एवेति ।

प्राप्त्यभावादिति । प्ररणापेक्षया लिङ्गत्व वनवत्त्वादिति भावः । पूःशब्दार्थस्य विशेष्यत्वे संज्ञा नेति वार्तिकार्थः स च स्त्रियामेव । तेन तद्विशिष्टस्यैव बोधनेन तस्यागे मानाभावात् । तदाह—स्त्रीत्वैवेति । गणसूत्रशेषत्वे प्रमाणं धनयितु स्वोक्तार्थं मानमाह—अत एवेति । तादृशार्थस्य विशेष्यत्वाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । यदि तु तदर्थमात्रविशेष्येष्टा स्यात्तर्हि तथा नोदाहृतं स्यादिति भावः । सप्तम्यामेवेति । एतेन सत्यभिधानेऽन्तरस्याः पुर आगत इत्यादि भवत्येवेति धनितम् । एव च यदि सरला ।

तादृशार्थस्य विशेष्यत्वे एवेति । पू पदप्रयोज्या या स्त्रीत्वावच्छिन्ना धर्मिता तादृशधर्मितानिरूपितप्रकारताप्रयोजकान्तराशब्दे एव निषेधप्रवृत्तेरित्यर्थः । स्त्रीत्वलिङ्गावच्छिन्नपू पदप्रयोज्यधर्मितानिरूपितप्रकारताप्रयोजकैतस्यैव अन्तरशब्दस्य “अन्तरं बहिर्गोपसंस्थानयोः” इति गणसूत्रे ग्रहणमिति भावः । वस्तुतस्तु ‘अपुरि’ इत्यस्य पूःशब्दार्थस्य विशेष्यत्वे नेति व्याख्यानमिति स्त्रीत्वविशिष्टपूःशब्दार्थनिषेधविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकैतत् ‘अन्तर’ शब्दस्य गणसूत्रे ग्रहणमिति ‘अन्तराया नान्यार्थम्’ इत्यस्य निहिरिति बोध्यम् ।

स्वाभिधेयेति । स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियम इत्यर्थः । 'दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः' इत्यादावपि व्यवस्थाऽस्त्येव;

शब्दरत्नम् ।

भावः । फेवल इति । असहाय इत्यर्थः ।

स्वाभिधेयापेक्षावधीति समस्तपाठं व्याचष्टे—स्यस्येत्यादि । अपंधेति कर्मणि घञ् । व्यवस्थाऽस्त्येवेति । पूर्वादिशब्दैरेकस्या एव दिश उपाधिकृतभेदस्य प्रतिपादनम् ।

भैरवी ।

पुर आगत इति भवत्येवेति तात्पर्यम् । असहाय इति । एतदर्थक एकशब्द "एनाकिमि छुट कैजितम्" इत्यत्र प्रसिद्धः ।

समस्तपाठमिति । क्वचित्तु स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिर्नियम इत्यसमस्तपाठः । तत्रापेक्षशब्द कर्मघञन्तो ऽवधिशब्दार्थविशेषणं यदि विवक्षितं, तदा सापेक्षत्वेन समासानुपपत्तिः । निय

स्यात्, स त्वयुक्त, तस्याः प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावात् । दिग्वाचकशब्दत्वस्यश्च दिग्शब्दत्वेन सुप्रसिद्धत्वात् । अत एव "दिङ्नामान्यन्तराले" इति सूत्रं सङ्गृह्यत इत्यत आह—पूर्वादिशब्दैरिति । एकस्या एवेति । सा च आकाशवदेकमेति तर्जशास्त्रे प्रसिद्धम् । भेदस्येति । कल्पि-
भावप्रकाशः ।

गणसूत्रशेषत्वमिह न स्यात्तर्जपुर इत्युक्त्यैव । तल्लामेन शंभावादिष्व्यावृत्तिसिद्धावपुरीत्युक्तिमन्योदाहरणं चाशुक्तं स्यादिति गूढाकृतम् । असहाये इति । एनाकिमि, छुटकैजितमित्यादौ तथा प्रयोगादिति भावः । एतेन केवलशब्दस्यानेकार्थत्वादन्यार्थत्वमपि स्यादित्यपास्तम् । स्पष्ट चेत् "णान्ता पट" इत्यत्र भाष्ये ।

समस्तेति । एतेन तमपेक्षने तेन वाऽपेक्ष्यते स स्वाभिधेयापेक्षः नियमे चैतद्विशेषणमत्रादिद्वारा अवधिशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वान्न समासानुपपत्तिरिति व्यरतः पाठ इति, यदा स चासावधिनियम इवेति समस्तः पाठ उपपत्तिरुक्तरीत्येवेति प्रकाशोक्तिश्चापेक्षमाणोऽवधेर्नियम इति रत्नाकरोक्त्यापास्ता । अवधिविशेषणत्वेन समस्तत्वे दोषलेशाभावात् । अत्र एवावधीत्यन्तमुपात्तम् । नियमेनावधिसापेक्षोऽर्थवर्तमानानां पूर्वादीनामित्यर्थो व्यवस्थायामित्यस्येति भावः । कर्मणीति । 'अपत्तिरि' इत्यनेनेति भावः । ननु व्यवस्थाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं व्यवस्थाशब्दत्वम् । नैव दिशि वर्तमानेषु । तथासति "दिक्शब्देभ्यः सप्तमी पञ्चमा" इत्यादौ दिक्शब्दत्वेन व्यवहारानुपपत्तं । दिग्वाचकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं हि दिक्शब्दत्वम् । न च विदोष्यन्वा दिक्शोषकत्वमेव तत्त्वम् । रमणीया दिगित्यादावभ्यन्तरापात्ते । दिग्भ्य इत्येव निष्पेक्षशब्दप्रत्ययपर्यायत्वेनैवैतन्प्रसङ्गो कैश्चिद्द्वयप्रत्ययानुत्पन्नैः । दिङ्नामानातीत्यत्र "दक्षिणपूर्वैत्यत्र पुत्रद्वाभे न प्राप्नोति समावायामाट्टनावभाषितपुस्तकात् । आकृत्यन्तरे चैवौ तथा । दक्षिणा पूर्वेति दिक्शब्दौ, दक्षिणः पूर्व इति व्यवस्थाशब्दौ । एव तर्हि सर्वान्मन इति पुत्रद्वावः" इति भाष्यसन्दर्भेण व्यवस्था निमित्तो यो न भवति स्वभावत एव यो दिशि वर्तते स्वरूपव्यतिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तानिर्देशो यो दिशो वाचकः पूर्वादिशब्दः स दिक्शब्दः इत्याश्रयणाच्च । एव च दिशि वर्तमानाः पूर्वादयो निमित्तान्तरनिरपेक्षाः, देहाकालयोस्तु व्यवस्थापेक्षप्रवृत्तिनिमित्ता इति मूलमनुक्तमत आह—पूर्वादीति । प्रत्येवमिति शेषः । अत्र एव भेदरत्येकत्वचनम् । एकस्या एतेति । आकाशवदिति भावः ।

सरला ।

कर्मणि घञिति । तथा च नियमेनावधिसापेक्षोऽर्थवर्तमानपूर्वादीनामिति सूत्रार्थः । अवध्यशे नित्यसापेक्षं यदुप तद्वाचच्छिन्नवाचनत्वमेव व्यवस्थाशब्दत्वमिति तदाऽयः । यद्गर्भावच्छिन्न-

शब्दरत्नम् ।

उपाधिश्च पृथ्वीमध्यं, तत्रान्तवर्तिनश्चत्वारः पर्वताश्च । रामायणे किष्किन्वायां सुधीरेग मध्ये-
भैरवी ।

तस्येति शेषः । ननु पृथिवीमध्यस्याववित्त्वमप्रसिद्धम् हरिवंशादौ पर्वतानामेव चतुर्णामव-
धित्वस्य प्रसिद्धत्वात् इति आह—रामायण इति । मध्येदेशवधिकृत्यैवेति । विन्ध्यहिमाचलयोर्मध्य-
भावप्रकाशः ।

पर्वतारचैति । तथा च हरिवंशे वाराहे—

मध्ये पृथिव्याः सौवर्णमकरोन्मेषपर्वणम् । शनयोजनविलार सहस्र च सनुच्छयात् ॥
प्राचीं दिशमवो गत्वा चक्रोदवपर्वते । शनयोजनविस्तार तावत्त्रिगुणमायणम् ॥
कृत्वा प्राचाविभाग तु दक्षिणायामयो दिशि । चकार पर्वत दिव्य सर्वकाञ्चनराजणम् ॥
एकत्र सूर्यसकाशमेकतः शशिसत्रिमम् । स त्रिभ्रच्छुशुभेऽपीव द्वौ वर्णौ पर्वतोत्तमः ॥
नेजन्ता युगपद्गजपत् सूर्याचन्द्रमनोरिव । दिशं याम्या प्रतिष्ठाप्य प्रतीर्चा दिशमायणम् ॥
अक्रुतेत्तत्र सौलैन्द्र शनयोजनमुच्छ्रितम् । प्रतीच्या स विधिः कृत्वा पर्वनान् षडलनाञ्जलान् ॥
गुणोत्तरानुत्तरस्या स न्ववेद्ययदग्रतः । ततः सौम्यगिरिं सौम्यमन्तरिक्षप्रमाणतः ॥

रत्नधातुप्रतिच्छन्नमकरोद्भास्वरोपमम् । इति ।

ननु रयाचचादिसनिहितदिशा पूर्वादित्त्वमित्येवान्यत्र प्रतिद्वमिति मध्यग्रहणे न मानभन आह—
रामायणे इति । अय भावः—माल्यवनि पवने स्थिरता सुगन्धेग श्रोत्रमचन्द्रादिसन्निधी मीनान्वेषणाय
प्रेष्यमाणान् स्वसेनिकाञ्चिननीचसुपेगशनवल्नयः शीनवानरयुग्मभान्प्रति पूर्वादित्त्वचतुष्टयस्वरूपश्चन
पूर्वक तत्र तत्रान्वेषण कर्तमित्युक्तम् । तथाहि—

श्रद्धिगच्छ दिश पूर्वा मसैन्वनकाननान् । तत्र सोता च वेदेर्हो निलय रावणस्य च ॥
मार्गश्च गिरिदुर्गेषु वनेषु च नदीषु च । नदीं भार्गुरर्था रम्या सरयू कौशिकी तथा ॥
कालिन्दोयमुना रम्या यामुन च महागिरिम् । सरस्वती च मिन्धु च शोभ मणिनिभोदकम् ॥
महती कालनदी चापि सौतकाननशभितान् । ब्रह्ममानसन्विदेहाश्च मानवान्काशिकोमलान् ॥
मागधाश्च महाप्रामान् पुष्ट्यस्त्वज्ञास्तदैव च । भूमि च काशक रागा भूमि च रजनारुन्नादिवि ।

तथा—

दक्षिणा प्रेषयामाम वानरानभिरक्षितान् । सहस्रारस विन्ध्य नानादुमलनायुतम् ॥
नर्मदा च नदी रम्या महारानिषेविताम् । तना गोदावरी रम्या कृष्णवेर्गो महानदीम् ॥
मेरुत्तानुक्तदाश्चैव दशार्णनगराण्यपि । आववनीमवन्ती च सर्वमेव नुपश्यत ॥
विदर्भान्नाशकाश्चैव रम्यान्महिषकानपि । तथा मन्मथकनिक्षाश्च कौशिक्याश्च समन्ततः ॥
अन्वीद्य दण्डकारण्य सपर्वतनदीगुहम् । नदीं गोदावरी चैव मधमेवानुपश्यत ॥ इति ।

तथा—

ऋषिपुत्राश्च तान्सर्वान्प्रतीचीमादिशदिशम् । सौराष्ट्रान्सहबाल्हीकाश्चन्द्रचित्रास्तथैव च ॥
रुक्ताञ्जनपदान् रम्यान्विपुनानि पुणणि च । पुत्रागगहन बुशिवकुचोद्दालनाकुणम् ॥
तथा केतकण्डाश्च मार्गश्च हरिपुङ्गवाः ॥ इति ।

तथा—

दिश क्षुदीचीं विक्रान्तहिमदौ अवतंसिकाम् । सर्वतः परिमार्गश्च रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥
तत्र न्नेच्छान्पुलिन्दाश्च शूसेनास्तथैव च । प्रस्थलान् भरताश्चैव दुरुथ सह भद्रकैः ॥
काम्बोजवधनारचैव शकानां पत्तनानि च ॥ इति ।

अत्र तीर्थादयः । ननु मेरोः पूर्वदिगवस्थितोद्वाचनपर्यन्तमन्वेष्टु प्रेषितान् वानरान्प्रति मेरोर्दक्षि-
णदिगवस्थितभागीरव्यादिनदीपर्वतान्वेषणविधान कदमुपपद्यते इति चेत् ? विन्ध्यहिमाचलयोर्मध्य-
देशवर्त्यायां वत्तपिञ्जया प्राच्यादिभिर्भागोऽत्र विवक्षितो ननु मेर्वेषुश्या स्वावस्थितमाल्यरूपेक्षया वेति न

प्रसिद्धत्वात्तु नावधिवाची शब्दः प्रयुज्यते । न च संज्ञात्वात्त्रिपेवः आधुनिक
शब्दरत्नम् ।

शावधिकस्थैव दिग्बिभागस्योक्तेः । पृथ्वीमध्यं च मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशः । एवं च
तन्मध्यभागावधिकोदयाचलादिपर्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्टादिदिशि पूर्वादिशब्दानां तत्तच्छब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तोक्त्य प्रवृत्तिरितिदुपाध्यन्तर्गततया व्यवस्थाऽस्त्येव । उदयाचलपर्यन्तरूपो-
पाधेस्तद्भिषेयस्य तदाकाङ्क्षत्व चास्त्येव । मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशात्तत्सम्मुखदेश उदक् ।
तत्पृथग्देशश्च दक्षिणा । मध्याह्ने सूर्यस्योदङ्मुखत्वात् । स्पष्टं चेद् देलाराजीये । व्यव-
स्थायामिति च विषयसप्तमोति भावः, तदाह—प्रसिद्धत्वादिति । देशवृत्तीनां तत्तदव-
धिकोदयाचलरुनिहितत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तमित्यादि बोध्यम् । आधुनिकसंकेतो हीति ।
असंज्ञापदसामर्थ्यात् ; अन्यथा सर्वादीनां केवलरूढत्वेनेन्द्रादिपदानामिव रूढत्वरूपसं-
मत्त्वात् ।

मत्त्वात् ।

देश आयांवेति, तदपेक्षया स्वावस्थित्यधिकरणभाल्यवदपेक्षया वेत्यर्थः । यत्र यस्यावस्थि-
तिस्तदपेक्षया नष्टपत्वव्यवहारो हि लौकिकव्यवहार एव अत आह—धृषिचीमध्यञ्चेति ।
एवञ्च—सुधीवहनभेदप्रतिपादने च । तन्मध्यभागेति । स्वावस्थितौ मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशमित्रो
मध्यदेशरूपो भाग इत्यर्थः । उदयाचलादीनि । आदिना अस्ताचलपरिग्रह । पूर्वादिशब्दानामिति ।
दिग्वाचकानामिति शेषः । व्यवस्थालक्षणप्रतनायाह—उदयाचञ्चेति । तदाकाङ्क्षत्वञ्चेति । चो
हेतौ पतस्तदाकाङ्क्षत्वमतो व्यवस्थाऽस्त्येवेत्यन्वयः । तल्लक्षणमिति । तत्कालिकसूर्यसंयोगि-
त्यर्थः । देशवृत्तीनामिति । पूर्वादिशब्दानामिति शेषः । ननु रूढ्या र्थः शब्दैरथाः प्रतिपाद्यन्ते
ते संज्ञाशब्दा यथेन्द्रादिशब्दाः । एतेषाञ्च शब्दापेक्षया प्रवृत्तिनिमित्तमन्यदेव वाच्यम्, अन्य-
था शब्दरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदादिन्द्राकादिशब्दानाम्पर्यायवाचकतानुपपत्तिः । एकस्य धर्मस्य
प्रवृत्तिनिमित्तत्वे हि तदिति पूर्वादिशब्दभिन्नं किन्प्रवृत्तिनिमित्तं तेषाम् इत्याकाङ्क्षायासाह-
देशवृत्तीनामिति । केवलरूढत्वेनेति । अत्र केवलेत्यनेन योगरूढत्वादिब्यवच्छेदः । इन्द्रादिपदाना-
भावप्रकारः ।

दोष इति । तत्रैव मध्यह्ने सूर्यसंयोग इत्याह—पृथ्वीति । एवं चेति । तैस्तद्वहनभेदप्रतिपादने चेत्यर्थः ।
तदिति । मध्याह्नसूर्यसंयोगिरूप इत्यर्थः । आदिना अस्ताचलदेशानां परिग्रहः । शब्दानामिति ।
दिग्वाचकानामित्यर्थः । नन्वेवमपि तल्लक्षणसम्भव इति कथं मा । न हि तदवधितत्पर्यन्तदेशस्य पुनरवध-
न्तराकाङ्क्षास्त्रात्यन आह—उदयेति । तावन्मात्रस्येत्यर्थः । आकाङ्क्षन्त्वेति । चो हेतौ यत्तदकाङ्क्ष-
मत्तः सेति तल्लक्षणानुपपत्तिरपि नेति भावः । यदा, गततया व्यवस्थेति । तथा मयांदावा अपि म नेन
व्यवस्थाविषयत्वात्माऽस्त्येवेत्यर्थः । नन्वेवमपि मूलोक्तलक्षणानुपपत्तिरत्र आह—उदयेति । तथाच न तद-
नुपपत्तिरिति भावः । तत्संमुखेति । ताल्क्षणियसूर्यसंमुखेत्यर्थः । नन्वेवमपि व्यवस्थोपादानेऽपि दिक्-
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन व्यवस्थाप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावस्तदवस्थ एवात्र आह—व्यवस्थेति । वृत्तीना-
मिति । पूर्वादीनां त्वित्यर्थः । संनिहितत्वादीति । एतेन “दिग्नामानि” इति भाष्यविरोधो निरस्तः ।
ननु रूढ्या बोधकशब्दश्च सर्वाऽन्वयम्, अत्र एवाकृतात्तत्रे इन्द्रादीनां मुहावृत्तिसुक्तम् । नक्षत्रेषु शब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तत्वत् तत्, इन्द्रशक्रादीनां पर्यायानामपत्तेः, मिश्रप्रवृत्तिनिमित्तत्वत् । तथा च मूलम-
सुक्तम् आह—असञ्ज्ञेति । तथा चान्यत्र तथात्वेऽध्यगत्या तत्तान्मध्याह्नं तथाअयामिति भावः ।
तदाह—अन्यथेति । अत्र तथानर्हाकारे । केवलपरिनेन योगव्यवच्छेदः, मध्याह्नसूर्येणैव । अमनिवृत्ते

सर्वा

दानोत्तरमवधिविशेषविषयिणी जिज्ञासा नियमनोद्दिशि तद्वर्मावच्छिन्नवाचकत्वमिति यावत् । प्रवृ-
त्तिनिमित्तमित्यादीति । अत्र केचिद्—एवं मति दक्षिणात्यानात् “उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा
त्रिवरानुपसृष्टं” इत्यादिविधीनां कर्तृमशङ्करं स्यात् । तद्दृष्ट्या सर्वस्यैव दक्षिणदिक्त्वात् । एवमेव

संकेतो हि संज्ञा । नच दिक्षु सा ऽस्ति इति अस्तातिप्रकरणे कैयटहरदत्ता-
दयः । अत्र दिक्षु चिरंतनः, कुरुषु तु आधुनिकः सङ्केत इत्यत्र व्याख्यातृवच-
नमेव प्रमाणम् । एतेन 'विश्वेषां देवानाम्' इति व्याख्यातम् । वेदप्रति-
द्धत्वात् । देवगणविशेषे विश्वशब्दस्याधुनिकसङ्केताभावात् । दक्षिणा गायका
इति । इहामुक्तमात् कुराला इति अवध्यन्वयसम्भवेऽपि तन्नियमो नास्तीति
भावः । अधरे ताम्बूररागः, उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्त इत्यपि प्रत्युदाहृतव्यम् ।
कथं तर्हि "तथा परेषां युधि च" इति कालिदासः, "अपरे प्रत्यवतिष्ठन्ते"
इत्यादि च ? अत्राहुः—देशवाचितया वचनव्याविषययोरेव परापराशब्दयोरुपचा-
राच्छ्रौ प्रतिवादिनि च प्रयोगः । न चैवमुपसर्जनता । न हि लाक्षणिकत्वमुप-
सर्जनत्वम्, किं तु स्वार्थविशिष्टार्थान्तरसंक्रमः । स च समासादिमृत्तावेव । अत

शब्दरत्नम् ।

ज्ञात्वस्य सर्वत्र सत्त्वात्तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । व्याख्यात्रिति । कैयटादीत्यर्थः ।
आधुनिकसंकेताभावादिति । किं त्वैश्वर्येति भावः । यदि तत्रोत्कर्षस्यावधिसापे-
क्षत्वाद् व्यवस्थाऽस्तोत्याग्रहस्तदा प्रत्युदाहरणान्तरमाह—अधरे इत्यादि । अत्रापि स्व
ज्ञात्वं मत्वाऽऽह—उत्तरे इत्यादि । उपचारादिति । तत्वारोपादिति भावः ।
अर्थान्तरसंक्रम इति । स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधस्त्वमित्यर्थः । इदं च "त्रितश्च
भैरवी ।

भिवेति । अनेन शब्दस्वरूपातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तमिति ध्वनितम् । आधुनिकसङ्केतस्थले
तु शब्दस्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः । नन्वाधुनिकसंकेताभावेऽपि चिरन्तनसङ्केता-
भावात्कथमेतदत् आह—किन्त्वैश्वर्येति । तत्र—दक्षिणा गायका इत्यत्र । आग्रह इति । अनेन नियमा-
भावो दर्शितः । ननूपचारो हि लक्षणा, सा च शक्यतावच्छेदकारोपरूपेति कथमप्रवृत्ते सा इत्यत
आह—सर्वेति । देशानिष्ठपूर्वोक्तशक्यतावच्छेदकारो गदित्यर्थ । मूले—स्वार्थविशिष्टार्थान्त-
रेत्यादि । स्वार्थविशिष्टं यदर्थान्तरान्तद्विषेऽप्यरुप्रतीतिजनकत्वमेवोपसर्जनत्वन्नतु लाक्षणिकत्व-
भावप्रसादा ।

आह—कैयटादीति । अदिना हरदत्तसग्रह । ननु आधुनिकसंकेताभावेऽपि चिरन्तनसंकेताभावात् स्यात्,
सङ्केतसंज्ञायामिति पसुंदासादत्र आह—किन्त्विति । तत्रेति । दक्षिणा गायका इत्यत्रेत्यर्थः । 'यदि' 'अ-
ग्रहः' इत्याभ्यामिदं सूचिन—त्रितयमाभावेन तस्य प्रत्युदाहरणत्व युक्तमेवेति । मत्वेति । अनेन द्वितीयमपि
तथैवेति सूचिनम् । तत्वारोपादिति । देशानिष्ठपूर्वोक्तशक्यतावच्छेदकारोपादित्यर्थः । इयमेव च
सरला ।

शब्दात्पाना 'दक्षिणाभिमुखः सन् शब्दादिविधिं कुर्यात्' 'शब्दादिविधिना कर्तुंशक्यत्वमेव स्थानिदि-
दिग्वाचकपूर्वादिपदाना यत् प्रवृत्तिनिमित्तमुक्त मूले तद् देशवाचिना बोध्यम्, देशवाचकपूर्वादिशब्दाना
च यदुक्तं तद् दिग्वाचिना बोद्धव्यमिति । मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशवाचिकोदयाचनसन्निरिहनादिदेशोपा-
ध्यवचिच्छत्रत्वस्य दिग्दर्शनेन तत्तदवधिरोदयाचनसन्निरिहनादिदेशधर्मत्वेन यथाश्रुतमेव दिग्देशवाचिना
पूर्वादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमुचिनम् । 'प्रयागात् काशी पूर्वा' शब्दादी पूर्वादिशब्दा देशवाचका
एव । तत्तदवधिरोदयाचनसन्निरिहनादिधर्मविशिष्टदेशत्वैव बोध्यमनन्वात् । मध्याह्नस्य देशभेदेन
भेदाद् लाक्षाह्नसूर्यसंयोगिदेशभेदस्य आवश्यकत्वेन तदवधिकोदयाचनसन्निरिहनादिदेशत्वोपाधिभेदाद्
तदवच्छिन्नप्रयागादिदिशा भेदेन न्दक्षिणात्पानादीना पूर्वोक्तविध्यनुष्ठानात्मकत्वमिति । कित्तरन्तु
शेखररोपके द्रष्टव्यः ।

एव भूवादिसूत्रे “एतान्यपीति-एतत्प्रतिपाद्यानि वस्तुनीत्यर्थ” इति कैयटोक्तिः सङ्गच्छते । वस्तुतस्तु परापरशब्दयोर्देशान्तरनिष्ठत्वादिकमेवार्थः, शत्रुत्वादिकं तु धार्थिकोऽर्थः । असंज्ञायां किम् ? उत्तराः कुरवः । सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरु-

शब्दरत्नम् ।

तत्प्रत्ययात्” इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । मेवार्थ इति । देशवदयमपि तच्छक्य इत्यर्थः । तुल्यन्यायादेतच्छब्दस्यापि कैयटोक्तार्थः शक्य इति ध्वनितम् । सुमेरुमिति ।

भैरवी ।

मिति । अत्र भाष्यीयप्रयोग एव प्रमाणमित्याह—एतान्यपीतोति । अत्रेतच्छब्दस्यैतत्प्रतिपाद्यवस्तुनि लक्षणायांमपि त्यदाद्यत्वस्य दर्शनेन लाक्षणिकत्वमुपमर्शनत्वव्यवहारनियामकत्वेति भावः । स्वार्थविशिष्टस्योपसर्जनपदार्थत्वमाप भाष्यकारसम्मतमिति सूचयन्नाह—इदञ्चेति । तत्र हि निघो विनारावयवार्थकः प्रत्ययस्तस्माद्विनारावयवार्थको भिदेव यथा स्यादित्यर्थे सूत्रम् इति प्रयोजनं तस्य सूत्रस्य उक्त्वा “समुदाये दृष्टा शब्दा अवयवेषुपि वर्तन्ते” इति न्यायेन विकारविनारेऽपि प्राथमिकप्रत्ययान्तस्य प्रवृत्तिर्भविष्यति इति सूत्रान्तिप्रयो जनमित्यभिधाय प्रकृतिवाचकस्य शब्दस्य यथापि प्रथमविनारे प्रवृत्तिरस्ति, तथापि प्रकृतिप्रकृतिप्रत्ययान्तस्यापि प्रवृत्तिरस्तीति ततो विकार प्रत्यय प्राप्नोति इत्याद्युपमर्शनभिधानात्ततो न भविष्यतीति । अभिधाने हि सत्यन्यतोऽपि मयद् न प्राप्नोति-बलवन्मय विनार इति । यद्यनभिधानन्नाधीयते, तदा ‘जितश्च तत्प्रत्ययात्’ इति सूत्रमपनीय बलवन्मयादिनिवृत्त्यर्थेन्तत्प्रत्ययान्ताल्लुट्भवतीत्युक्त्वा यदि लुक् क्रियते पालाशो समिद्रिति न सिद्ध्यति । अत्र पलाशाशब्दात् ‘पलाशादिभ्या वा’ इत्यन्, तदन्ताडिकारं मयत् तस्य लुकि अनुपमर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोतीति दूषणमभिधाय माभूदेवमन् चाऽनुपमर्जनमित्येव गृह्यमाण विशेषणमुपसर्जनादित्येतदिति पूर्वपक्षिणोक्तम् । इह तर्हि दोष स्यात्कारकृत्स्नना प्रोक्ता मीमासा काशकृत्स्नी, तामधीते काशकृत्स्ना ग्राहणी । अत्राणन्तादिनीकार स्यात्तास्मादस्तु वानभिधानादित्येवेति भाष्ये उक्तम् । अनेन भाष्यप्रत्येन स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वमुपसर्जनत्वमिति ध्वनितमित्यर्थः । अयमपीति । पूर्वादिशब्दानान्द्रिदि दिग्वाचिच्छब्दे च स्वभावतो वृत्त्या देशो यथा शक्यस्तथा देशान्तरनिष्ठत्वविशिष्टत्वविशिष्टस्यापि दिग्वाचिच्छब्दतया सोऽपि शक्य एवत्यर्थः । तुल्यन्यायादिति । यथा परदिग्वाचिच्छब्देने वर्तमानानां द्वात्रिणां दिग्वाचिच्छब्देन परशब्दस्य मुर्या वृत्ति शक्तिरेव, तथा सर्वानाम् एतच्छब्दस्य बुद्धिस्पशक्ततया तत्र कैयटोक्तार्थे शक्तिरेवास्तु न लक्षणाया अवसर इति भावः ।

भावप्रमाणम् ।

लक्षणेत्वन्यत्र स्पष्टम् । बोधकत्वमिति । एतच्चेपपादित प्राक् । एतेन लाक्षणिके सर्वनामकार्यासिद्धिः शक्यात् स्वार्थविशिष्टमूलक चित्तमिति इनाकारोक्तमपस्तम् । अयमपीति । तथा च मूलोत्पन्नैतद्वाच्यत्वादिभ्याश्चत्वा उपचारव्यावृत्तिर्न तु देशव्यावृत्तिरिति भावः । ध्वनितमिति । एतेन वृथान्तामिद्धि, एतच्छब्देनैतत्प्रतिपाद्यरूपार्थस्य शक्यत्वं बोधयितुं शक्यत्वात्, बुद्धिस्थत्व शक्यतावच्छेदकत्वावच्छेदक, बोधश्च प्रातिरिबद्धरूपेणैव । बुद्धिरात्वस्यापि शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वात्तत्वात्प्रकरणस्य इति बुद्धिस्थत्वं

सरलम् ।

स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वमिति । पदान्तरार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपिणोपरिध्वनयप्रकारताप्रयोजनत्वमुपसर्जनत्वमित्यर्थः । अत एव “द्वयवैरप्रत्यये इ इति प्रप्नोति स्व इति चेत्पते” इति भाष्ये संगच्छते । अन्यथा पदार्थान्तरनिष्ठविशेष्यतानिरूपिणोपरिध्वनयप्रकारताप्रयोजनत्वमुपसर्जनत्वमिति स्वीकारे तस्यापि क्लिप्तवर्तुंरूपार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपिणप्रकारताप्रोपस्थापकत्वेनेपमर्जनतया सत्वाप्राप्त्या तदसंज्ञत्वापत्तिरिति ।

पूत्रशब्दो वर्तते इत्यस्तीह व्यवस्था । किं तु आधुनिकसङ्केतोऽयमित्याहुः ।

‘स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्’ । आत्मात्मीयज्ञातिधनवाची स्वशब्दः, तत्र ज्ञातिधनयोः पयुदासात् आत्मा आत्मीयौ परिशिष्टादित्याशयेन व्याचष्टे-आत्मीया इत्यर्थः, आत्मान इति वेति । यत्त्वाहुः-आत्मनि स्वशब्दो नपुंसकः, तेन स्वे स्वा इत्युदाहरणं तत्र न सम्भवतीति । तच्चिन्त्यम् । आत्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंसवान् । “विभाषा जसि” इति प्रकरणे “स्वमात्मीये” इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशं कुर्वतः सूत्रकारस्यैवात्र प्रमाणत्वान् । यदपि स्वोक्तेऽर्थे उपद्रुम्भार्थं—

स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वत्मीये स्वोऽस्त्रियां धने ।

इति अमरसिंहोक्तिमाहुः । तदपि चिन्त्यम् । कोशे हि आत्मनीति पूर्वा-
न्वयि । स्वमिति तु उत्तरान्वयि । तथा च हेमचन्द्रः—

शन्दरत्वम् ।

हिमवानवधिरिति तु “ये कंचन परेण हिमवन्तं जनपदा उत्तरकुर्वन् उत्तरमद्रा” इति ऐत-
रेयब्राह्मणे श्रूयते । उत्तरा इत्यस्य तन्नामान इत्यर्थस्तदाह—आधुनिकेति । “उत्त-
राः कुरवो दक्षिणान् कुरु-पेश्वोत्तरा उच्यन्ते” इति तु कपिललाधिकरणे शाबरभाष्ये
उक्तम् ।

हेमचन्द्र इति । कोशयोरवितोषे सम्भवति विरोधो न न्याय्य इति भावः । यदि
भैरवी ।

हिमवानवधिरिति । अस्य श्रूयत इत्यत्रान्वय । क्व श्रूयत इत्यासाङ्गायामाह—येकेचनेति ।
ऐतरेयब्राह्मणमाश्वलायनानाम् । तत्र परेणेति पुनवन्तम्, उदीच्यान्दिशि हिमवन्तम्परेण हि-
मवत्परभागे जनपदा धामविशेषा उत्तरपुराणामनाः उत्तरमद्रनामना इत्यर्थः । आधुनिकस्यै-
तत्वं व्यवस्थाविषयत्वञ्च स्पष्टयति—उत्तर इत्यादिना ।

सम्भवनेति । शब्दन्तात्सप्तमी, अमर इति शेषः । एतेन तत्र भिन्नार्थत्वरूपनमन्याभ्यमिति
भावप्रकाशः ।

बोधनेऽपि न क्षणिरित्यपान्तम् । तत्रोक्ते तथैवात्र पक्षे एवमेवेति न्न येन दृष्टान्तसङ्गतेरिति भावः । अत्र
धिरिति । अस्य श्रूयते इत्यत्रान्वयः । जैत्यासाङ्गायामाह—येकेचन परेणहिमवन्तमिति । ऐतरेयेति ।
आश्वलायनब्राह्मणे ऽष्टमप ब्रह्मयामधैन प्राच्या दिशि वमवो देवा इति वदुर्देशे ऽण्डे इत्यर्थः । उदीच्या-
दिशि हिमवन्त परेण हिमवत्परतपरभागे जनपदा धामविशेषा उत्तरपुराणामनाः उत्तरमद्रनामनाः सन्ति
तत्रत्या राजानो त्रिादिशब्देन व्यवहियन्ते इति विचारण्यन्वामिनः । तदाह एतावद्दैन्ययुक्त्वचन-
द्वाराऽऽदिष्टसाम्यसूचकः । तथा हि तत्रैवार्थे नमस्याधुवादा प्रतिष्ठाया दिशि साध्याश्चेत्यायुक्त्वा तस्या
दस्या धुवावा मध्यमाया प्रतिष्ठाया दिशि ये क्व चेतुक्तम् । मध्यमादि स मध्यदेशः ए प्राच्यादिभिः
सर्वाभिरपेक्षत्वेन ध्रुवो भवति तदपेक्षयैव पूर्वा पश्चिमेत्यादिष्ववधारणं, न च देशः सर्वेषा वैदिकानामाश्रय
इति स्वामिनः । अत्र एव ध्रुवमिन्द्रस्य प्रजापतिवृताभिषेकादूर्ध्वं दिग्भेदेन देवविशेषैरभिषेकः कृतस्तत्र
प्राच्या दिश्यभिषेकं दशमर्षं स्ववत्तरिमिति भावः । इति त्विति । एतादृशे प्रथमभागे “बहुवचनेन
स्वर्गप्राचीदिश्यः स्वात्” इति सूत्रे बहुवचनस्यैव कृत्य “यादिसत्त्वावाचनत्वे अनेकार्थनापत्तिमुक्त्वा बहुत्वेन
तत्र उच्यन्ते न तत्पदपेणेत्येव निरस्य “एतन्नापेक्षे” मेन्द्र बहुवचिकमिति । यदेव हि बहुवचनान्यदपेक्षयाऽवहु
भवति । सत्यमेव, यत्तु यदपेक्ष बहु न तदेवान्यदपेक्षयावहु । तथाच उत्तराः कुरवो दक्षिणान् कुरुनपेश्वोत्तरा
इत्युच्यन्ते । न च तेषां उत्तरा देशा न मन्ति । अथ च नियतपेक्षतादुत्तरत्वं न जहति । एव त्रिप-
चूनयो द्वित्वमपेक्ष बहुत्वं लभन्ते । न च ते कदाविदवहवः”- इत्युक्तं तनेति भावः ।

सम्भवतीति । अमरे इति शेषः । तथा च भिन्नार्थत्वेन तत्र न्याभ्यमिति भावः । तत्रेष्टापत्तेराह-

द्यौः स्वर्गनभसोः स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धने ॥ इति ।

मेदिनीकारोऽपि—

स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्व्वात्मीयेऽस्त्रियां धने ॥ इति ।

तामात् स्वे स्वा इत्यस्यात्मान इति विवरणं सम्यगेवेति स्थितम् ॥

ज्ञातिधनवाचिनस्त्रिति । तच्छील्ये णिनिना ज्ञातिधनयोरपि आत्मीयत्वं पुरस्कृत्य प्रवृत्तौ सर्वनामता ऽस्त्येवेति ध्वनयति । एतदर्थमेव हि सूत्रे आत्मा—

शब्दरत्नम् ।

तु प्वमन्वये—

स्वो ज्ञातावात्मनि धने त्वस्यो आत्मीयके त्रिषु ।

इति पाठेनैव सिद्धे त्रि स्वप्रहगवैयर्थ्यापत्तेः ।

बन्धुक्बन्धुमवदेतदस्या मुखे दुनाऽनेन सहोजिहाना ॥

रागश्रिया शैशवयौवनोषां स्वमाह सन्ध्यामवरोष्ठलेखा ॥ १ ॥

इति श्रीहर्षश्लोके आत्मानमित्यर्थकन्वमित्यस्य बन्धुक्बन्धुमवदिति विशेषणेन च नपुंसकत्वमस्तौत्युच्यते तद्धेस्तु, मेदिन्यादिप्रामाण्यात्पुंल्लङ्गोऽप्यस्त्येवेति स्वे स्वा इत्यु-
दाहरणं न सम्भवतीति प्राचीनोक्तिरसङ्गतेरेति ध्वनयन्नाह—विवरणं सम्यगेवेति ।
एतदर्थमेवेति । एतदर्थमपीत्यर्थः । धनत्वेनात्मीयस्य बोधो मामुदित्यर्थं चेत्यपि

भर्त्वा ।

ध्वनितम् । आपत्तेरिति । अस्य अत आत्मनि स्वमित्यन्वयो नेति शेष । अस्या—इमयन्त्या,
मुखेन्दुना—मुखचन्द्रेण सहैव, उज्जिहाना—उदयम्प्राप्ता, अपरोष्ठे वा—प्रेक्षाकारोऽपरोष्ठे, रागश्रिया—
स्वनिष्ठरक्तिमशोभया, बन्धुक् मध्यान्हविरसितम्पुष्पं, तस्य बन्धु समभवन् । अतिशयेन
तत्सदृशमारक्तमिति यावत् । स्वमात्मानं शैशवयौवनस्य सम्बन्धिनीं सन्ध्याम् अहमेव
सन्ध्येति बोधयति । बाल्यस्यान्ते तारण्यादौ अधरोष्ठेऽधिका रक्तिमा भवतीति प्रसिद्धम् ।
आल्याप्रहणस्य प्रयोजनान्तरसम्भवादेतदर्थमेवेत्येवकारोऽनुपपन्न इत्याशयादाह—एतदर्थम-
पीति । पर्युदाससमर्पकवाक्योपादानेन तदर्थबोधनापेक्षया साक्षाद्बोध्यार्थवाचकशब्दोपादा-

भावप्रकाशः ।

बन्धुक्तेति । अस्या दमयन्त्या अनेन प्रत्यक्षदृश्येनोदयता मुञ्जचन्द्रेण सहैशोजिह्वीते मा उज्जिहाना
आविर्भूता अधरोष्ठलेखा लेखाकारोष्ठः एतत्प्रत्यक्षदृश्य रागश्रिया स्वनिष्ठरक्तिमशोभया कृत्वा बन्धुक्
मध्यान्हविरसित तस्याबन्धुर्वन्धु ममभवत् तत्सदृशमलितशयेनारक्तमिति यावत्, स्वमत्मानं शैशव-
यौवनसम्बन्धिनीं सन्ध्याम् अहमेव सन्ध्येति मूने । बाल्यतारण्ययोः सन्धौ भवनात्मन्ध्यावम् । बाल्ये न्ते
तारण्यादौ चाधरोष्ठे भूयान् रक्तिमा भवतीति भावः । अथ च रात्रिदिनसन्धौ सन्ध्या भवति सापि
चन्द्रेण सहैवेदिति रक्तं च भवतीति सप्तमेऽधरोष्ठवर्णनमिदम् । आदिना हेमचन्द्रो गुरुनिर्देशं कुर्वन्
सूत्रकृच संगृह्णते । एतेन सूत्रविरोधे कोऽस्याप्रामाण्या मेदिनीविरोधाच्च धित्योऽयममर इति तथा न्याय-
शून्यसूत्रविरोधात् प्राचामुक्तिश्चिन्त्येति च एताकरदण्ड्यापुक्तिरिस्ता । नन्वेव मूर्खस्याप्यमङ्गतिरनस्तत्त-
त्पर्यमाह—स्वे स्वा इतीति । प्राचीनोक्ति—यथाशक्तिः । फलान्तरसम्भवादेवान्नतेराह—एतदिति ।
अपिसप्तममाह—धनत्वेनेति । इदमुपपन्नज्ञातिधनेनेत्यरशपि । अत्रएवाह—आत्मात्मीयाख्याया-
सरला ।

श्रीहर्षश्लोके इति । श्रीहर्षभविष्टने नैषधमहाकाव्ये सप्तमसर्गे सप्तत्रिंशत्तमे दमयन्त्यधरोष्ठवर्णनपरे
दशके इत्यर्थः । अस्य ध्यारदान भैरव्या स्पष्टतन पवावगन्ध्वम् ।

प्रहणं कृतम् ।

“अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः” । बहिरित्यनापृतो देशो बाह्यं चोच्यते । तत्राद्यमर्थं गृहीत्वा ऽऽह-बाह्या इत्यर्थे इति । द्वितीये तु आभ्यन्तरा इत्यर्थो बोद्धव्यः । बाह्येन हि आभ्यन्तरस्य योगोऽस्ति । अथेद्वयमप्याकरे स्थितम् । उपसंव्यानशब्दोऽपि करणव्युत्पत्त्योत्तरीयपरः, कर्मव्युत्पत्त्या त्वन्तरीयपरः ।

“पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा” । अत्रेदमवधेयम् । एतत्सूत्रं “जसः शी” इत्यत्रानुवच्यं वाक्यभेदेन व्याख्येयम् “वा च्छन्दसि” इत्येतत् “अभि पूवः” इत्यत्र यथा । एवं चाष्टाध्याय्यां “पूर्वपर-” इत्यादित्रिसूत्री गतार्थेति महल्लाघवम् ।

शब्दरत्नम् ।

बोध्यम् । आत्मात्मयाख्यायामिति तु नोक्तं लाघवाभावात् ।

बाह्यं चेति । उक्तबहिर्देशस्यमित्यर्थः । उपसंव्यानशब्दोऽपीति । एवं च तदप्रहणं बहिर्योगस्य गृहेष्वेव प्रतिद्विमाश्रित्य सूत्रे कृतमिति भावः ।

महल्लाघवमिति । त्रिसूत्र्या जसाधोरे शोभाये एव विकल्पविधानात् । ‘व्यवस्थायाम्’ इत्यादि गणे एव पाठविशेषणमिति भावः ।

भैरवी ।

नमुचितमिति कस्यचिदुक्तिश्च खण्डयति-आरभेति । लाघवाभावादिनि । यथास्थितसूत्रापेक्षया आत्मेत्यादुक्तौ मात्राधिक्येन लाघवाभावादित्यर्थः । परलापनं यद्यपि सम्भवति तथापि ज्ञातित्वेन धनत्वेनाख्यायाम्नाभूदित्येवमर्थमनुनाप्याख्याप्रहणस्यावश्यकतया लाघवनास्तीति भावः ।

आश्रित्येत्यनेन गतार्थत्वम्भाष्योक्तञ्चनितम् ।

ननु त्रिसूत्रोपसंख्येऽकस्वस्वरयोरपि विकल्पयो सिद्धिर्भवति, भवत्समतव्याख्याने तु कथमत आह-त्रिसूत्रेति । जसाधार एव इत्यनेनाकजादि नित्यमेवेति सूचितम् । अव्यवस्थायां रूपद्वयापत्तिं वारयति-व्यवस्थेति । पाठविशेषणमिति । त्रिष्वपि सूत्रेषु योगविभागं कृत्वा पाठभावप्रकाशः ।

मिति । एतेनात्र पक्षे आख्याप्रहणं नापेक्षितमिति लाघवमित्यपास्तम् । अत एवाह-लाघवाभावादिति । एकमात्राधिक्येन परलाघवाभावाच्चेत्यर्थः । यद्यपि ज्ञानत्रयत्र सम्भवति तथाप्युक्तकण्ठाय तत्त्वानादर इति भावः ।

अर्थान्तरप्रमनिरासायाह-उक्तबहिरिति । प्राकारपरिखावाहनप्रमाद्वहिर्देशस्थं वस्तित्यर्थः । ननु उपसंव्यानशब्दस्योभयपत्त्वे तद्वदानर्थक्यं बहिर्योगेनैव गतार्थतादत्त आह-एवं चेति । तस्योभयपत्त्वे चेत्यर्थः । आश्रित्य सूत्र इति । अन्यथा पाणिने, प्रमादापत्तिः । एतेन भाष्ये तत्र एव गतार्थत्वात्पत्याख्यातमिति सूचितम् ।

ननु त्रिसूत्रोपसंख्ये शीवश्चस्वरावपि वैकल्पिकादिष्ववत्र नने न त्यागामन आह-त्रिसूत्रेति । अर्थाधिकारानुसंधात् । तेनाकजाद्युदात्तत्वादिकं नित्यमिति भावः । नन्वेवमव्यवस्थादावपि रूपद्वयोपपत्तिः । न च गणे विशेषणान्नैवमिति वाच्यम् । तेन तेषां सञ्चारणेष्वप्यत्र ग्रहणावाराणादत्त आह-व्यवस्थेति । अयं भावः । त्रिषु योगविभागं कृत्वा शास्त्रे ये एते ते तत्रैव बोध्याः । विभोगोत्रादीनीत्यत्रेवेति । इदमुपलक्षणं-जसः शीत्यत्रेव पूर्वादिभ्य इत्यत्रापि सर्वनाम्न इति सन्बन्धे गणोर्ध्वनिर्देशस्य संशानिमित्तत्वेऽपि न दोष इति बोध्यम् ।

एतद्वदस्याप्रावर्था उक्तास्तत्र विशेषमाह— सत्प्रामाण्यमिति । अन्येषु सप्तसु तु वचनान्तरमपि स्यादेव, एके, एकेषामिति यथेति भावः ।

“न बहुव्रीहौ” । कृते बहुव्रीहौ निषेधो व्यर्थः ‘उपसर्जनोभूता न सर्वा-
दय’ इति वक्ष्यमाणत्वात् आह—चिकीर्षिते इति । समासात्प्रामेयेति च ।
प्रक्रियेति । अलौकिके विप्रह्वाभ्ये इत्यथ । नन्वस्तु तत्रानु यत् आह—स
चेति । न च निमित्तप्रामुख्यसर्जनत्वस्य विनाशोन्मुखत्वात्प्रामेय संज्ञा न भवि-

शब्दरत्नम् ।

चक्षुःप्रमाणत्वादिति । एतद्वा इति बहुव्रीहोरभिधानेऽपि तत्रैकद्वयव्यतिरिक्त इत्यथां
दुपसर्जनत्वमेव, समासान्ते कृते विशिष्टस्य सर्वाद्यन्तत्वाभावाच्च । समासान्तानामुत्तर
पञ्चम्यवत्त्वन्तु नेत्युक्तम् । चिकीर्षित इतीति । अध्याहारलभ्यमेतत् । एतदर्थमेव न
बहुव्रीहिरिति वक्तव्ये ‘बहुव्रीहौ’ इति गुरुनिर्देश इति भावः । विनाशोन्मुखत्वादिति ।

भैरवी ।

विशेषणत्र सम्पादनीयं तिनो गोत्रादीनीत्यत्रेवेति भावः । यदि “जस शो” इत्यत्रेव “पूर्वा
दिभ्यः” इति सूत्रेऽपि ‘सर्वनाम्न’ इत्यस्य सम्बन्ध इति स्वीक्रियते तदा गणे योगविभागो
मास्तु अर्थनिर्देशस्य सज्ञाप्रवृत्तायेव निमित्तत्वमस्तु, तथाच ततोऽपि लावभ्यमि-यपि
बोध्यम् ।

ननु “सख्ययाभ्यया” इति सूत्रविहितबहुव्रीहौ निस्कोपसर्जनत्वाभावेन तत्र निषेधार्थं
सूत्रमस्त्वित्यत आह—एतदेति । अत एव तस्य सूरूप विषये प्रथमसूत्रेण बहुव्रीहिसज्ञा-
माश्रित्य तत्प्रत्याख्यान भाष्यतृत्सन्मत सङ्गच्छते । सूत्रारम्भेऽप्याह—समानन्त इति । “ब
हुव्रीहौ सख्येये ङ्” इति समासान्ते कृत इत्यर्थः । तेषां समासाथ लोकिविप्रह्वाभ्याव
यवत्त्वेन समुदायावयवत्वस्य सत्त्वादिति भावः । उक्तमिति । “अर्थप्रदधानु” इति सूत्रं पुरेति
त्रेप । एतदर्थमेव—अध्याहारार्थमेव । एतन्न बहुव्रीहिरपि वाच्यार्थपरमेवेति भावः । अकृतव्यु-
हपरिभाषयैरेष्टसिद्धौ “न बहुव्रीहौ” इति सूत्रं ‘चिकीर्षित’ इति व्याख्यानं व्यथमित्या
शङ्का निराचष्टे मूढे नचेति । अलौकिके प्रक्रियावाक्ये समासप्रधानकैर्हार्थभावारोपस्य सर्व
भावप्रकाशः ।

ननु ‘सख्ययाभ्यया’ इति बहुव्रीहौसमयपदाथप्रधान्ये ष्यनजनत्वाभावेन तत्र तन्निषेधार्थमावश्यकमन
आह—एतद्वा इति । अत एव ‘वाच्यप्रामाण्यं त्रुत्सूत्रेणैव सिद्धम्’ इति भाष्यं सङ्गच्छते । तन्मते—प्याह—
समासान्तेति । अभावाच्चेति । समासान्तानां सम सार्थवत्त्वव्यवस्थैवोत्तरादिति भावः । अत एवा
ह—समासान्तेति । इवापि प्रातिपदिकादित्यत्रति भावः । यत्तु रत्नावस्त्व्यादयः—विषयसम्पत्त्या
चिकीर्षित इति लभ्यत इत् । एत्र । तथा सति तद्विषयत्वस्य समुदाये एव सत्त्वेन तत्रैव निषेधापत्तौ
प्रियविश्वयैत्यादितद्वयसंभवेऽपि त्वत्पितृक इत्यादिपरन्मूलोक्तद्वयस्य च्छेदापत्तेः । तत् ध्वनयन्नाह—
अध्याहारोति । अत एव बहुव्रीहौचिति शेष इति वक्ष्यति मूलकृतम् । सति मत्तमी सूत्रे इति भावः ।
एतदर्थमेवेति । बहुव्रीहौ कर्तुमिष्ट सति मत्तमी सर्वनामसज्ञा नेत्यल्लभ्यमेवेत्यर्थः । एव च बहुव्री
हिरपि यथाशुभमेवेति मायोक्तलक्षणं नेति भावः । वक्तव्ये इति । समुदायस्येति इति भावः । इति
भाव इति । मूलकृतस्तथा वदत । एतेनारचिर्वाचिता । सूत्रे सप्तमोनिर्देश प्रथमार्थे एव । एव च
सरला ।

एतद्व्यव्यतिरिक्त इत्यर्थादिति । ‘पदे पदे वा चैत्रस्य स्वत्वम्’ इत्यर्थो षट्पञ्चोऽन्यतरिप्रत्यस्य
चैत्रस्य स्वरवन्ति प्रयोगेण यथा गन्धते तदैव एतौ वा द्वौ वा इति विग्रहेण एकद्वयव्यतिरिक्तत्वात्स्य
प्रतीतेरुदाहरणार्थंस्वीकारात् । अत एव ‘वाच्यप्रामाण्यं पूर्वसूत्रेणैव सिद्धम्’ इति भाष्यं सङ्गच्छते ।

शतीति वाच्यम् । अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यत्वात् । तत्र चैतसत्रस्यैव
 ापकत्वान् । अतिभवकानिति । एतदेव ज्ञापनफलमिति भावः । इष्टापत्ति कृ

शब्दरत्नम् ।

घण्यलौकिके एवंकार्थीभावस्वारोपोऽस्ति, तथाऽपि तत्र स्वार्थविशिष्टार्था-तरबोधक-वरु-
 सर्जनत्वाभावादेवमुक्तम् । अनित्यत्वादिति । अत एवातिभवकानित्यादिसिद्धि । वस्तुतः सा
 भैखी ।

नप्रसिद्धत्वादेव निषेधस्य सिद्धौ सूत्रस्य वेधार्थमेव, एवञ्च तवानुपसर्जनत्वस्य नटत्वादि-
 शोन्मुखत्वादित्यसङ्गतम् इत्याशङ्क्य समाधत्ते—यद्यत्त्वादिना । आरोप-भाहार्यारोप ।
 ार्थविशिष्टानि । स्वम्प्रधानीभूतोऽथ समासात्प्राक् स्थित स एवाधुना अर्थान्तरम्प्रति विशेषे
 णम्भवति । अत एव भाष्ये ‘सज्ञोपसर्जने च विशेषेऽप्रतिष्ठते’ इत्युक्तम् । उपसर्जनत्वा-
 वादिनि । यद्यप्यारोपोऽस्ति, तथाऽपि तत्स्वार्थबोधनाय न कस्यापि प्रयोग इति वस्तुगत्या
 न्नास्तीति भावः । अत एव—अनित्यत्वादेव । सा—अकृतव्यूहपरिभाषा । “न बहु-
 तेहौ” इति सूत्रसत्त्वे तदकृतेति परिभाषाया अनित्यत्वे ज्ञापक, तस्य सूत्रस्येष्टापत्त्या
 त्याख्यानं तु किन्तत्स्या अनित्यत्वे ज्ञापकमित्याकाङ्क्षायाः सतुकुनिर्देशस्य ज्ञापकता मू

भावप्रकाशः ।

तिर्निकोक्तोपसर्जननिषेधवद् भाष्यद्वारा-वर्धवदिदं सूत्रज्ञान आरम्भम् । अत एव वृत्तकृत्त प्रक्रि-
 तावाक्ये समूहे निषेध इत्यर्थो भाष्यकृता बहुवादिपदस्य तदर्थवाक्यवस्थपदलक्षणया साधितः । अथवा
 सूत्रोक्तरीत्या सिद्धे तादृशजज्ञानाप्रधानो-वधः स्यादिति । नन्वनीतिके विग्रहवाक्ये सामानादिप्रवृत्त्येवा-
 भिभावस्यापि तत्रैव कल्पनानुपसर्जनत्वादेव निषेधसिद्धिरिति सूत्रवैयर्थ्यम् । अत एव तत्रैव नष्टत्वादि
 नाशोन्मुखत्वादित्यसगत्या शङ्काममाष्ययुक्तत्वमि वाशयेन—इ-यद्यपीति । आरोप इति । आहार्यारोप
 इत्यर्थः । एतेन नष्टत्वे बहुव्रीहौ सर्वदिग्पसर्जनत्वमस्ति येन निषेधवैयर्थ्यं स्यादिति रत्नाकरोक्तिर्मुनानु
 वादिदण्ड्युक्तिश्चापात्ता । स्वायंति । स विदीर्ष्य सर्वान्ना प्रधानपरमांशित्वात्, तथा च प्रधानार्थ
 विशिष्ट पदार्थान्तर विशेषणार्थत्वाद्बोधनत्वमित्यर्थं, पदान्तरार्थविशेषणत्वेनार्थोपस्थापकत्वमिति यावत् ।
 अत एव “सज्ञोपसर्जने च विशेषेऽप्रतिष्ठते” इति भाष्य साच्छेदे । अथ भाव—एकोपस्थितिनियामकपसु
 दायशक्तिरूपैकाभावावस्य तन्नारोपेऽपि ततो बोधस्य कस्याप्यभावेन तादृशपसर्जनस्याय विवक्षित
 स्याभावः । अत एवाहार्यारोप इत्युक्तमिति । इमेवाभिप्रेत्य स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वमिति प्रथ
 याख्यातम् । एवमुक्तमिति । विनाशोन्मुखत्वादित्युक्तम् । एव च न सूत्रवैयर्थ्यं न वा शङ्कायुक्त
 मिति भावः । मान्यास्तु अनीतिकृतिग्रहवाक्ये एवैकार्थीभावा दकल्पनात्पूर्वं निषेध इत्यत्र तात्पर्यान्न
 तोष इत्याहुः । एव तु रत्नाकरादियन्वोऽन युक्त एव । एतदेव ज्ञापनकत्वमिति मूले । इमेव ज्ञापनफल
 ान्वदिनि भ्रम निरमित्तमाह—अत एवेति । आदिना तदीयनीतिकवाक्यसंग्रहः । अतत प्रागुक्तस्य
 लौकिकवाक्यस्य समासस्य च इष्टान्तद्वयमुच्यते । अत्र मने भष्यविशेषात्—वस्तुत इति । एव च
 व चेत्यादिमुनन् अतिभवकानिति मिदये तदन्वित्यत्वाय सूत्रभावद्वयकमिति रत्नाकरदण्ड्यादयश्च चिन्त्या

सरला ।

स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वरूपोपसर्जनत्वाभावादिति । पदान्तरार्थविशेषणविशेष्येन निरूपितोपस्थि
 यैवप्रकारतःप्रयोगत्वरूपोपसर्जनत्वस्य पूर्वोक्तस्य अलौकिकविग्रहवाक्ये ‘युष्मद् सु’ इत्यत्राभावादित्य-
 र्थः । अनेदिद्वयमानधर्ममनियतधर्मनिमित्तस्वार्थीभावत्वानिर्देशस्त्वमवमिद्धत्वेन सामानसशाऽऽमर्
 किकविग्रहवाक्ये एकाध्याभावास्वारोपेऽपि तत्पमनियतोपसर्जनत्वनिमित्तकमवर्णनामसंज्ञानिषेधस्य वक्तुम
 शक्यत्वत् । इत्यादिसिद्धिरिति । ‘अने भवन् अम्’ इत्यनीतिकविग्रहवनेऽकृत्तमिदित्यर्थः ।
 तात्पर्येवेति । वस्तुतस्तु अस्या भाष्ये दुनाप्यनुत्पेऽपि ‘अग्नेदुपो.’ इत्यस्य निषेधनियमनव्ययनाथ

त्वेति । “च्छ्वोः शुब्” इति सतुक्प्रहणं, प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं वा अनित्यत्वे

शब्दरत्नम् ।

भाष्यानुक्तवान्नास्त्वेवेति बोध्यम् । सतुक्प्रहणमिति । “च्छ्वोः शुब्” इति सूत्रे प्रष्टेवादावन्तरङ्गस्वाञ्जातस्य तुको निवृत्तये तत्क्रियते । सतुक्प्रहणं सामर्थ्याच्च नान्त्यस्य शः । वाञ्छादिप्रकृतिकृत्वनादेस्तु अप्रयुक्तत्वेन लक्षणविषयैव नेत्यादि भाष्ये स्पष्टम् । तत्परिभाषासत्त्वे हि शादेशे निमित्तविनाशेन पूर्वं तदप्रवृत्तौ वेत्ति स व्यर्थ एव स्यादिति भावः । प्रकृतिप्रत्यापत्तौ हि कसं घातयतीत्यादौ वृत्तुकि भैरवी ।

उक्ता । तामुपपादयति—“छ्वोः शुब्” इत्यादिना । सतुक्कंति रूपं विद्यमानार्थकमहाराष्ट्रेन बहुव्रीहिसमासे कप् । तुकोऽन्तरङ्गत्वमप्रकृतिसम्बन्धिषण्मात्रापेक्षत्वेन बोध्यम् । तत्—सतुक्प्रहणम् । अलोऽन्त्यपरिभाषाप्रवृत्तिशङ्कां वारयति—वाञ्छादीति । न च सतुक्निर्देशे “राहोप” इति सूत्रेऽपि सतुक्स्वैवानुवृत्तिः स्यात्तथा च हू. दुरावित्यादि न सिध्यतीति वाच्यम् । “मूर्त्तौ घन” “द्रवमूर्त्तस्पर्शयो” इति निर्देशेन “नध्या” इति निषेधारम्भेण च “राहोप” इति सूत्रे तुप्रहितस्यानुवृत्तिसम्भवात् । भाष्ये स्पष्टमिति—तत्र हि “उत्पुच्छयतेरप्रत्ययः, उत्पुच्छति प्राप्नोति, उत्पुच्छति चेप्यते, तथा वाञ्छतेरप्रत्ययः, वान् वांशौ वांश इति न सिध्यति, वान् वाञ्छौ वाञ्छ इति प्राप्नोति, यथालक्षणमप्रयुक्ते” इत्युक्तम् । “उत्पुच्छयतेरप्रत्ययः” इत्य भावप्रकाशः ।

इति भावः । सतुक्कंति । विद्यमानार्थकमहाराष्ट्रेन तुको बहुव्रीहौ कपि रूपम् । जातस्येति । “छे च” इत्यनेनेति भावः । नन्वेवमप्यन्त्यस्य स्यात् । न च “नानर्थके” इति निषेधः, तस्याः प्रत्याख्यानत् । अत्र आह—सतुक्केति । चस्त्वर्थः । एतेन तथा निर्वाह इति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति च्चनितम् । एतेन प्रतीकादि भाव इत्यन्तमनूय तत्र । तथैवान्यव्यावृत्तिसिद्धौ सतुक्निर्देशेन वाञ्छादिव्यावृत्तिमिद्वावनभिधानाश्रयणस्य व्यर्थत्वादिति मन्दोक्तमणस्तम्, तस्याः प्रत्याख्यानत् । अनभिधानस्य भाष्यादौ स्पष्टत्वाच्च । नन्वेवं “राहोप” इत्यनेन हू. दुरावित्यादौ लोपो न स्यात् । न चानुवृत्तिमात्रस्य, कदाश्चानुवृत्तिमात्रेणापि सार्थक्यादिति चेत् न, “न ध्याख्या” इति नत्वनिषेधाजिह्वान् “मूर्त्तौ घन” इत्यादिनिर्देशाच्च केवलस्यैवाव्यात् । न हि मूर्त्त इत्यत्र छचोप विना नत्वप्राप्तिरिति भावः । ननु वाञ्छतेः क्विपि तुमहिते शोभावाय सतुक्कंतिर्देशशक्तितोऽज आह—वाञ्छादीति । तादेस्त्वेति । आदिना उत्पुच्छित्यस्य सम्यहः । अप्रयुक्तत्वेनेति । प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानमिति भावः । आदिना सतुक्निर्देशसामर्थ्यादित्यस्य सम्यहः । भाष्ये इति । “यद्येवमुत्पुच्छयतेरप्रत्ययः उत्पुच्छति प्राप्नोति उत्पुच्छति चेप्यते, तथा वाञ्छतेरप्रत्ययः, वान् वांशौ वाश इति न सिध्यति, वान् वाञ्छौ वाञ्छ इति प्राप्नोति यथालक्षणमप्रयुक्ते” इति तत्रोक्तम् । पुत्र च्छादयतीति पृषोदरादिनिष्पन्ने प्रकृतिवकारे शत्वमन्त्वे शुद्धे च्छ इति कैयटः । एतेन छन्तरं प्रदिश्य समाहात्प्रद्वगर्भे द्वाद चाश्रित्यादेशेऽपि त्रय्यप्रशिल्व यथासत्त्वमाश्रित्य वाञ्छतेः किपि शादेशो भवत्येवेति ह्रदचोक्तमपास्त, भाष्यकैयटचिरोधात् । मान्योक्तिरपि तदनुसारिण्येव । अत्र एव टी. पशान्तसुक्त्वरामुपन्यसम् । सत्त्वे हीति । अनेन वस्तुत एतैर्जापकैः परिभाषाऽभाव एव बोध्यते इति गूढाकृत

सरला

यणीवेति परिभाषाप्रकरणे निरूपितं तत्र एवाङ्गन्तव्यम् । विस्तरस्तु परिभाषेन्दुटिप्पणे द्रष्टव्यः । भाष्ये स्पष्टमिति । “छ्वोः शुब्नुनासिके च” इति सूत्रे भाष्ये—“अवश्यमत्र तुगमावाधौ यत्नं कर्तव्यं, अन्तरङ्गताञ्चि तुक् प्राप्नोति च्छ्वोरिति तुवा गह सन्निपातग्रहणं विधातव्ये । ननु चैतन्व्यन्तरस्य प्राप्नोति सन्निपातग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति । एवमद्वयं प्राप्नोति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति अद्वयं न भविष्यति । यद्येवम् उत्पुच्छयतेरप्रत्यय उत्पुच्छति प्राप्नोति उत्पुच्छति चेप्यते, तथा वाञ्छतेरप्रत्ययः—वान् वांशौ वांश इति न सिध्यति । वान् वाञ्छौ वाञ्छ इति प्राप्नोति । यथालक्षणमप्रयुक्ते”

शब्दरत्नम् ।

कृत्रिमिक्रमादेशनिवृत्तये क्रियमाणम् “आख्यानात्कृतस्तदावष्टेहल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिश्च” इति वचनमित्यर्थः ।

अत्रेदं चिन्त्यम् । लुक्वपि प्रत्ययलक्षणसत्त्वाद्वाजा, एनेव इत्यादाविवाकृतपरिभाषया अप्राप्राप्तिः । “न लुमता” इति निषेधस्तु प्रत्यये परतो जायमानपूर्वकार्य एवेति स्पष्टमेव । तस्मात्पुण्ययोगं जानाति पुण्येण योजयतीत्येतत्साधके “पुण्ययोगे चि” इति वचने भाष्य भवेत् ।

नेन पुत्रश्लाघयतीति विग्रहे पृषोदरादित्वात्पुत्रशब्दान्तलोपे उद्धातोर्दप्रत्यये निष्पन्नो यः पुच्छशब्दस्तस्मादाख्याने णिजिति दर्शितम् । तत्रिमित्तकादेशेति । “हनश्च वध,” इत्यनेनाप्स-
न्नियोगेन वधादेशस्य विधानात्सन्नियोगशिष्टत्वमात्रेण वधादेशस्य कृत्रिमित्तत्वम् ।

इदं चिन्त्यमिति । वक्ष्यमाणं चिन्तनीयम्—दृष्टान्ते हल्लयादिलोपे यस्तेति लोपे जातेऽपि प्रत्ययलक्षणेन यथा निमित्ताविनाशबुद्धिस्तथा हल्लुक्वपि सन्नियोगाविनाशबुद्ध्या “अकृत” इति परिभाषायाः प्रवृत्तिर्न भविष्यतीत्यभिहितम् । पूर्वकार्यं एवेति । लुक्प्रत्ययपरतो यः पूर्वस्तत्प्रकृतिभूतो लब्धाङ्गसंज्ञकस्तदुद्देश्यकं कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा तस्मिन्मूर्तय्ये तेन प्रत्यय-
लक्षणस्य प्रतिषेधादिति भावः । यद्यप्यत्र जायमानञ् कार्यम्पूर्वस्यैव, तथाऽपि प्रत्ययसन्नियो-

तस्मात्प्रत्ययसंस्कारकवाक्यमेतादृशाङ्गलपनीयमित्याशयेनेवमुक्तम् । नश्चत्रवाचिशब्दपूर्वपदक-
भावप्रस्तास ।

ध्वनिनम् । आदेशेति । “हनश्च वध,” इत्यप्सन्नियोगेन वधादेशेत्यर्थः । चां लुक्प्रत्ययस्योऽन्त्योऽत्र योजितः । अन्यथा तयेवादेशनिवृत्तौ किं तथेति भावः ।

अपिर्विरोधाभासे । दृष्टान्ते हल्लयादिलोपे “यस्येति च” इति लोपेऽपि दीर्घादेनस्य च अक्षरं यथा त-
थाऽत्रापि निमित्तस्यैव सत्त्वेन निमित्ताविनाशाभावात्तदप्राप्तिरित्यर्थः । परत इति । लुक्प्रत्यये परतो यः पूर्वस्तत्प्रकृतिभूतो लब्धाङ्गसंज्ञकस्तदुद्देश्यकं यत्कार्यमाङ्गमनाङ्गं वेति तदर्थः । तस्मिन्निति परिभाषावाधे मानाभावः । यद्यप्यत्र जायमानकार्यं प्रत्यये परतः पूर्वस्यैव, तथाऽपि सन्नियोगशिष्टत्वात्पुत्रे परत्वेनानुल्ले व इति भावः । एतेन प्रतीवादि नीत्यन्मनूय तत्र । वधादेशस्य कृत्रिमित्तत्वेन न लुमतेत्यस्य प्रवृत्त्या निमित्तस्य विनाशोन्मुखत्वात्तथा वधादेशप्राप्ती प्रत्यापत्तेर्भ्यर्थत्वेन तदमित्येवशापनसम्भवात् । किं च प्रत्ययल-
क्षणप्रवृत्तैः स्वीकार उच न ? नाच । कृदनिमित्तत्वे प्रययानिमित्तत्वं, तत्रिमित्तत्वे न लुमतेति प्रवृत्तिरित्यु-
भयथाऽपि प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तैः । नान्यः, प्रत्ययलक्षणमन्त्रदिति भवदुक्तित्वाधातादिति मन्त्रोक्तमथास्तम् । तत्र लक्षणशब्दस्य निमित्तार्थकत्वे तत्राप्राप्तवप्युक्तरीत्या तदप्राप्तेः । एव प्रत्यापत्तेःशापकत्वेन मूलानां त्वेऽपि यथाकथञ्चिन्मूलं योजनीयमिति ध्वनियितुमाह—तस्मादिति । पुण्ययोगे जीति । यद्यपि नश्चवयोगे जीति वार्तिकनाठरत्नाऽपि सप्रहयाक्याल्लयमन्त्राःकाणि वाक्य-गुणपुण्यवन्त श्वाशयेनैवमुक्तम् । जीति सरदादिभावकि इन्तः-औ रूपम् । नश्चत्रविशेषवाचिपूर्वपदकयोगशब्दान्ताःहृदन्ताङ्गानात्वर्थे गिच स्यात्

सरला ।

इति ग्रन्थेन स्पष्टमित्यर्थः । पूर्वकार्यं एवेति स्पष्टमेवेति । तथा च “हनश्च वध,” इति वधादेशस्य अप्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वेऽपि परत्वेन तस्य वधादेशे निमित्तत्वाभावेन “न लुमताङ्गस्य” इति प्रत्यय-
लक्षणनिषेधाप्रवृत्त्या प्रत्ययलक्षणेन निमित्तनस्त्वात् परिभाषया वधादेशप्रवृत्तिर्न स्यादिति प्रकृति-
प्रत्यापत्तिवचनस्य तत्रत्यस्य वधादेशनिवृत्तये आवश्यकत्वमिति न तत्तदनित्यत्वे शापकमिति तदाशयः । तदेवाह—तस्मादिति । भाष्यहृत्कृतेति । “हेतुमति च” इति सूत्रे “नश्चवयोगे चि” इति वार्तिकार्थप्रद-

ज्ञापकम्, लक्ष्यानुरोधाद्भवत्येति भावः । यथोत्तरमिति । तथा चाद्यत्वे भाष्यकारोक्त्यैव व्यवस्थेति भावः ।

यत्तु प्राचीनम्—बहुव्रीहौ सर्वादेः सर्वनामता न स्यात् । प्रियसर्वाय । सूत्रकारमते बहुव्रीहौ न सर्वनामता । भाष्यकारमते गौणत्वमात्रे । 'त्वत्कपितृक' 'भक्तकपितृक' इत्यत्र समासावयवयोर्युष्मदम्भदोः सर्वनामत्वादनङ्गकार्यत्वेनाकच् स्यात् स मा भूत्, कप्रत्यय एव स्यादित्येतदर्थमिदं सूत्रमिति न्यासकृत्मतः

शब्दरत्नम् ।

दृष्टतप्रत्यापत्यवृत्तिर्ज्ञापिका । तत्र हि "चजोः" इति धिति परतः कुत्वमिति बोध्यम् । भाष्यकारोक्त्येति ।

"अकचोऽथौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तमंशयो ।"

इति च तदुक्तिः । एतदेवाभिप्रेत्य "धिनिवृत्त्योर च" इति सूत्रे किमर्थमत्वं विधीयते वक्ष्ये पदास्त्वित्यादाद्गुणान्तेऽल्लोपं तस्य स्थानित्वेन गुणाभावात् तत् । न च वल्लोपेऽपि "न धातु—"इति गुणनिषेधः सिद्ध इति वाच्यम् । त-प्रत्याख्यानत्रे गुणप्राप्तेरित्युक्तम् । अनेन सुप्रमतात् प्रत्याख्यानवादिमतं प्रवलयामिति प्रत्याख्यानवादिसनतमेव ।

योगान्दान्तात्प्रातिपदिकानामानात्स्ये णिच् कृत्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकमिति तदर्थः । अत्र कुत्वनिमित्तस्य विनाशोन्मुखत्वात्कुत्वं न स्यात् । एतदेवाह—"त्र हीति । ऊर्ध्वमिति परे कुत्स्य विधानमिति "न तुमता"इति निषेधस्य प्राप्तिस्तीति भावः । प्रत्यङ्गमिति प्रत्ययवयवमित्यर्थः । स्वर—"स्वाङ्गसिद्धम्" इति विहितः । मुक्तमंशयमिति त्रियाविशेषणयदितपाठान्तरम् । तदुक्तिः—भाष्यकारोक्तिः । स्मृतिद्वयप्रामाण्याद्विकल्पस्तु नेत्याशयेनाह—एतदेवेति । यथोत्तरमुनीनाम्प्रामाण्यमेव । तदिति । उक्तमन्वयविधानमित्यर्थः । तत्प्रत्याख्याने—न धात्विति सूत्रस्य प्रत्याख्याने । अनेन—उत्तरीत्याश्वविधानप्रयोजनरुथनेन ।

भावप्रकाशः ।

दृष्टतप्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारक भवतीत्यर्थः । पुष्यकर्त्तृकच द्रवर्मकयोगधर्मज्ञानेऽथ हाधुः अत्र एव पुष्यस्य योगे कर्त्तृत्वात्तेन रूपेणावस्थान णिच्मनिषी । अत्र ह्यत्कनिमित्तस्य यत्ना विनाशोन्मुखत्वात्कुत्वं न स्यात् । न च प्राग्वत् प्रत्ययलक्षणम्, अस्तिवन्वस्थानित्वेऽपि विशेषणतयाऽनाश्रयणेऽप्येदित्यादिवत्तत्प्रकृतेरिति वाच्यम् । मिद्वान्तेऽप्यापि नियमार्थत्वेनाप्राप्तेः नदाह—तत्र हीति । अत्र सनियोगशिष्टत्वामात्रेण पत्वेनोत्प्लेखदिति भावः । इति बोध्यमिति । तथा च मूलस्थप्रत्यापत्तिरदमनुवृत्तिरामन्यथा कृत्लुकि तथैव कुत्वनिवृत्तौ तदनुवृत्तिव्यर्थं स्यादिति भावः । स्वर—"स्वाङ्गसिद्धम्" इत्यनेन । प्रत्यङ्ग-प्रत्ययवच पूर्वत्र परत्र वेति भावः । संशयादिति । मशयमिति पाठान्तरम् । चोर्ध्वे । तदुक्तिरिति । गोमदीय आदेति प्रागुक्त्यैतदुत्तेरिति भावः । ननु एव स्मृतिद्वयप्रामाण्यादिकल्पोऽस्त्वत् आह—एतदेवेति । यथोत्तर मुनीनाम्प्रामाण्यमेवेत्यर्थः । स्थानित्वेनेति । तथा च तेन प्रतिबन्धात् प्रातलधूर्वगुणामात्रावर्तव्यमिति नमिति भावः । अत्र एव मध्ये चः । तथा च 'दति च' इत्यत्र चोर्ध्वे बोध्यः । उक्तमिति । तथा च तदनुवृत्तिभाष्योभयमूलकमेवेदमिति भावः । अनेनेति । उक्तप्रत्ययेनैवः । चतुष्टयध्वनिमिति भावः । तदेव व्रमेगाह—सूत्रेति । सभवे शननेन द्वितीयमुक्त्वा तुनीवमाह—

सरला ।

शंके "नक्षत्रयोगे जानात्स्ये कुदनाणिवन् वक्तव्यं कृत्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारक भवतीति वक्तव्यम्" इति भाष्ये ह्येत्यर्थः । कुत्वमितीति । तथा च कुत्वे परत्वेन विद्वत्प्रत्ययस्य निमित्तत्वात्

मिति । अत्रेदं वक्तव्यम् । किं बहुव्रीहौ संज्ञा नेति विवक्षितम् उत तदवयवानां सर्वादीनामिति ? नाथः । समासावयवयोर्युष्मदसमदोरित्युत्तरग्रन्थविरोधात्, समुदाये प्राप्तिविरहाच्च । न च तदन्तविधिना प्राप्तः । बहुव्रीह्यावयवानामुपसर्जनतया सर्वादिबहिर्भावेन तदन्ते प्राप्तेर्दूरापास्तत्वात् । अत एव न द्वितीयोऽपि । न चोपसर्जनानां पाठात् पर्युदासो वातककृतोक्तो न तु सूत्रारूढ इति

शब्दरत्नम् ।

लक्ष्यमेव कथंचि सूत्रमतेऽपि साध्यं, न तु विपरीतं सति सम्भवे । अन्यथा सूत्रमप्रमाणमेवेति च, प्रत्याख्यानं सूत्रममतिमिति च धरितम् । सूत्रकृत्स्नण्डितप्राचीनरूपिवाक्यानामप्रामाण्यवत्सूत्रकारवच खण्डनप्रवृत्तभाष्यवार्तिकवचनैस्तदशे सूत्रकारवचसोऽप्यप्रामाण्यरूपनैवोचिनेति दिक् ।

किमिति । बहुव्रीहौ नेत्यस्य द्वेषा व्याख्यातसम्भवादिति भावः । उत्तरग्रन्थेति । न्यासकारस्यापि सूत्रलभ्यार्थप्रतिपादने एव तात्पर्यादिति भावः । प्राप्तारिति । प्राप्तेरभावे निषेधो व्यर्थ एवेति भावः । अत एवेति । अवयवानामुपसर्जनत्वेन सर्वादिबहिर्भावेति ।

कल्पनैवेति । एतेन विरुद्धरूपरूपनानिरासः । दृशार्थत्वं तस्य । अदृशार्थत्वन्त्वस्तु न तत्र विवादः । अत एव तत्र तत्रापाणिनीयन्तु भवतीति भाष्यकारोक्तिं सङ्गच्छते । एवञ्च “न बहुव्रीहौ” इति सूत्रमुपसर्जनप्रतिषेधानुवादकमेवेत्याशयेनाह—दिगिति ।

हेभेति । “न बहुव्रीहौ” इति सूत्रे सर्वादीनीत्यनुवृत्त्या बहुव्रीहौ यानि सर्वादीनि तेषामिति, तेषामन्येषाञ्च वा बहुव्रीहिरतस्य वा सर्वनामसंज्ञा नेत्यनं द्वेषेत्यर्थः । ननुत्तरग्रन्थस्य मतान्तराभिप्रायकत्वाच्चद्विरोधा न क्षतिकरोऽत-आह—यासकारस्थापानि । प्रतिपादने एवेति । त्वन्मत इति शेषः । भवन्मतेऽप्यवस्थेव निषेधे तात्पर्यम् । न्यासकृतः समासावयवयोर्युष्मदस्मदोरिति दर्शनादिति वक्तव्यम् । एवञ्चाद्यप्ये तद्विरोध स्पष्ट एव । तस्यार्थ इत्यस्यानभावप्रकाशः ।

अन्यथेति । सूत्रात्तदसंभवे इत्यर्थः । नन्वस्य ग्रन्थस्यान्यग्रहस्य च भाष्याजुरोचित्वेऽपि ग्रन्थनेन चतुष्टयध्वननमत्र चोक्तरीत्या विरुद्धतादवस्थमत्र अह—सूत्रकृदिति । “तदशिवम्” इत्यादिनेति भावः । तदशे इति । अन्यथा वृद्धिपूर्वभाष्यविराध रति भावः । अप्रामाण्येति । दृष्ट बसिधने इति शेषः । अदृष्टार्थप्रामाण्य तस्यैव । अत एव तत्र तत्रापाणिनीयं तु भवनानि भाष्याक्तिः सङ्ग-ठन । एतेन नेत्सु रामानायाः धुनेः स्तुनेर्वा वाच्यं येन प्रमाणमिति तद्वक्तुं प्रयुक्ता । विद्वा भाष्यस्यासदिव्यभवेन सदिवायर्थस्य सूत्रस्थान्त्वया व्याख्येयवोचिना । त्रिभेदेनात्मपुराणाद्येव शेषवर्णनवद्वातिरुमाध्यादिग्रन्थैः सूत्रार्थवर्णनमुचिनम् । तत्र, सत्याः प्रवृत्त्या सूत्र-पदमेव । तदशह—दिगिति ।

मूले प्रत्येकत-प्रक्रियाकृतम् । बहुव्रीहौ नेति सूत्रार्थानुवादः । हेवेति । सर्वादीनीत्यनुवृत्त्या तत्र यानि तानि तेषा यो बहुव्रीहिलन नैवेत्यमित्यर्थः । ननुत्तरग्रन्थस्य मान्यत्वेन तद्विरोधो न दोषानहोऽत आह—न्यासेति । स चावयवनिर्देशपरः स्पष्टः । अन्यथा निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यं पक्षारिति भावः । एवेति । अस्य तन्मते इति शेषः । मम तु स निदान एवेति भावः । हेनौ विशेष्यपर-सरत्वा ।

“न तुमाऽऽज्ञस्य” इत्यस्य प्रवृत्तिं स्पष्टेति प्रत्ययलक्षणाभावेन निमित्तविनाशानन्वयात्परिभाषयेत् । प्रवृत्ति-प्रत्यापत्तेः सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमिति तत्रत्यनन्वदानुवृत्तस्तदन्वितस्य क्षाधिकेने भावः । दिगिति । दिगर्थस्तु महथागामेव सति सर्वज्ञत्वमज्ञानतिलोऽस्मिन् शास्त्रे उत्तरमुनिपारव्याजुमार्येण पूर्वमुनस्ता-त्यमवधारणीयमिति बोध्यः ।

वाच्यम् । अन्वर्थसंज्ञाबलेन सूत्रात्तरैरेव तल्लाभात् । एतेन सूत्रकारमते बहु-
 श्रीहौ न सर्वनामतेत्यपि परास्तम् । बहुश्रीहावेवेति तस्यार्थः । भाष्यकारमते
 इत्याद्यपि न । विशेषोपादानेन हि सूत्रकारवार्तिककारयोर्मतमन्यादृशमिति प्रकी-
 यते । देवदत्तो वामेनाक्षणा पश्यतीत्युक्ते दक्षिणेन न पश्यतीतिवत् । तच्च न । सू-
 त्रवार्तिकमतेऽपि गौणपर्युदासस्येष्टत्वात् । यत्तु त्वत्परिचृक इत्यादि । तदित्यं श-
 चा व्याख्यातम्—त्वं पिता यस्य, अहं पिता यस्येति विगृह्य बहुव्रीहिसमासे कृते
 समासावयवयोः समासान्तःपातिनोर्युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेन सर्वनामसं-
 ज्ञकत्वाद्देशात्तार्थविधत्तायाम् “अव्ययसर्वनाम्नाम्” इत्यरुच् प्रसज्येत । तस्य
 स्मैप्रभृतीनामिवाङ्गाधिकारविहितत्वाभावेनाङ्गसंज्ञानपेक्षत्वात् । तत्रश्च त्वत्परि-
 चृक इत्याद्यनिष्टं प्रसज्येतेति । न्यासकृताऽपि अन्वर्थसंज्ञाबलादेव संज्ञानिरासे
 कृतेऽकञ् न भविष्यतीत्याशङ्क्य समुदायो हि विशेषे वर्तते, पूर्वपदन्तु सर्वार्थ-
 ताया अनपेतमेवेत्युक्तम् । तदेतःसर्वं प्रामादिकमेव । तथा हि—जहत्स्वार्थोयां

शब्दरत्नम् ।

वादेवेत्यर्थः । अन्वर्थेति । सर्वेषां नामेत्येवंरूपेत्यर्थः । तस्यार्थ इति । सोऽनुचितः, अ-
 न्वर्थसंज्ञया गौणमात्रे तदप्रवृत्तेस्तत्संमतत्वादिति शेषः । सूत्रेत्वादि । तन्मतेऽन्वर्थत्वेन,
 वार्तिकमते तु चवनेनेत्यर्थः । स्वोक्तार्थं न्यासकृत्प्रत्यसंवादमाह—न्यासकृताऽपीति ।
 अनपेतमेवेति । समुदाये एकार्थोभावाङ्गीकारेण समुदायस्याव्ययपदार्थोपसर्जनत्वेऽव्यय-
 भैरयो ।

न्तरं हेत्वनुपादानाङ्गाङ्गाशान्तिरत आह—सोऽनुचित इति । तन्मतेऽन्वर्थत्वात्—सूत्रकार-
 सम्मतत्वात् । ननु “संज्ञोपसर्जनप्रतिषेध” इति वार्तिककृतोक्तञ्च तु सूत्रकृतेति सूत्रवार्तिके-
 त्यनुपपन्नमत आह—तन्मत इति । सूत्रकृन्मत इत्यर्थः । न्यासकृताऽपीत्यादिमूलीकोऽन्यदीयो
 ग्रन्थ इति अमनिवारणाय आह—सोकीति । अत्र स्वशब्दार्थो व्याख्याता प्रमादकारः ।

भावप्रकाश ।

मर्शअमनिरासायाह—अवयवेति । हेतु विनाऽऽङ्गाङ्गाशान्त्वभावादाह—सोऽनुचित इति । तत्संम-
 तेति । सूत्रकृत्समनेत्यर्थः । तन्मते—सूत्रकृन्मते । ननु गौणत्वान्निषेधनिष्पन्ना सूत्रानभेदस्य किं सूत्र-
 कृतं प्रत्युत भाष्यवार्तिककृती प्रति ? नाथ श्याह—सूत्रेति । स निषेधो वार्तिककृत् इति भावः ।
 अन्त्यमिष्टापत्त्या परिहरति—भाष्येति । मात्रशब्दः वात्सर्थ्ये । यद्वा, पूर्वग्रन्थशेरोऽयम् । ननु नन्निषेधम-
 र्शत्वात् सूत्रकृन्मते बहुश्रीहावेव न सर्वनामतेत्यादाह्वयमान्तरमेतदित्याह—भाष्येति । वार्तिकस्याप्यु-
 पचक्षणमिदं, तथा च नेदं सूत्रमनमिति भावः । तन्ग्रन्थत्वेन सूत्रकृन्मतेऽपि निषेधनिष्पन्ना वैचर्यं तदव-
 र्धमनः फलान्तरमाह—तत्क्षेप्यादीनि । प्रहाशकृतेन पूर्वत्रारविषयनान्नोक्तदोषः । वस्तुतो मूलप्रका-
 शावयुक्तावेवान्वर्थवस्यपि भाष्यकृद्दूहितत्वेन तदनिष्ठत्वात् । अतः प्रक्षिण्य सुवोचैव । नात्यादिगतादी-
 कारे वैचर्येण श्लेषावयवेषु सूत्रमते तदभावादिति चेदत एवाग्रिमं खण्डयति मूलकृत्—यत्किन्त्यादिना ।
 प्राचा—प्रसादकृता । इतीत्यनेन न्यासवार्तिकपर्यायत्वेन तदग्रन्थमभाष्या न्यासकृताऽपीत्याद्यन्वर्थो
 ग्रन्थ इति अमनिरासायाह—स्वोक्तार्थे इति । यद्यपि तत्र ननु चान्वर्थेति नैतदिति ममुदाय इत्येवमु-
 क्त्या तदीयत्वेनात्रोल्लेखरुपाऽपि न्यायप्र-भे एतददर्शनात्तदीयत्व निश्चित्य तत्प्रश्लेषोल्लेखो मूढे । तामानुपूर्ती
 बद्धयति—उग्रग्रहादेः सादिना । तदेवं तदग्रिमोऽयाह—न्यासकृदिति । एव चाद्यमपि प्रसादग्रन्थ एवेति
 श्लेषुक्तमित्यग्रे योव्य इति भावः । मूलकृन्नेति । विशेषविषयत्वेन सर्वान्वर्तमानादिति भावः ।
 एकार्थोभावेति । एकोपस्थितिनियामकस्योक्त्यर्थः । समुदायस्येति । स्वार्थद्वारेति भावः । अमिमान-
 पदवृत्तिगारवित्तु विपरीतोक्तिस्तन्नेति सा च दोषोक्त्या स्पष्टीभवित्वेति । तदेव सर्वमित्यादिमूले प्रका-

वृत्तौ समासान्यवयोरर्थ एव नास्ति । अजहत्स्वार्थायामपि स्वार्थविशिष्टान्यपदार्थ-
वृत्तित्वेनोपसर्जनत्व स्पष्टमेव । एतच्च समासान्त पातिनोर्युष्मदस्मदो सर्वार्थवाच-
क वेनेत्यादिग्रन्थ, समुदायो हीत्यादिन्यासग्रन्थश्च पञ्चद्वयेऽपि व्याहृत । किं चैवम्
अतिसर्वायेत्यत्र स्मायादेशो दुर्गार, अङ्गाधिकारे तदन्तप्रहृष्टान् । त्वदुक्तरीत्या स-
र्वशब्दस्य सर्वार्थज्ञानपायात् । न हि पूर्वपदे सर्वार्थता उत्तरपदे तु नेति युक्तिमन् ।

शब्दरत्नम् ।

अवयव तत्त्वे मानाभाव इत्यभिमान । व्याहृत इति । अजहत्स्वार्थायामपि अवयवा-
र्थस्यान्यपदार्थविशेषणतयैवोपस्थित्योपसर्जनत्वाक्षतरितरार्थविशेषणत्वेनोपस्थितिविषयत्व
स्यैवोपसर्जनत्वपदार्थत्वादिति भाव । सर्वशब्दस्येति । उत्तरपदभूतस्यापीत्यर्थ । युक्ति
मदिति । न चोत्तरपदे लक्षणा, पूर्वपदे तात्पर्यमाहकमिति मते तद्युक्तिमदिति वाच्यम् ।
तत्र मते हि पूर्वपदे निरर्थक स्वार्थप्रतिपादक वा १ नाथ । नेरर्थक्येन सर्वार्थकत्वाभावादेवा-
प्राप्ते । नान्त्य । पूर्वपदार्थे विशेषणान्तरपापत्ते, विनिगमनाविरहेण पदद्वयेऽपि लक्षणा-

भैरवी ।

शब्दरत्नम् । अजहत्स्वार्थायामपि अवयवा-
र्थस्यान्यपदार्थविशेषणतयैवोपस्थित्योपसर्जनत्वाक्षतरितरार्थविशेषणत्वेनोपस्थितिविषयत्व
स्यैवोपसर्जनत्वपदार्थत्वादिति भाव । सर्वशब्दस्येति । उत्तरपदभूतस्यापीत्यर्थ । युक्ति
मदिति । न चोत्तरपदे लक्षणा, पूर्वपदे तात्पर्यमाहकमिति मते तद्युक्तिमदिति वाच्यम् ।
तत्र मते हि पूर्वपदे निरर्थक स्वार्थप्रतिपादक वा १ नाथ । नेरर्थक्येन सर्वार्थकत्वाभावादेवा-
प्राप्ते । नान्त्य । पूर्वपदार्थे विशेषणान्तरपापत्ते, विनिगमनाविरहेण पदद्वयेऽपि लक्षणा-

शब्दरत्नम् । अजहत्स्वार्थायामपि अवयवा-
र्थस्यान्यपदार्थविशेषणतयैवोपस्थित्योपसर्जनत्वाक्षतरितरार्थविशेषणत्वेनोपस्थितिविषयत्व
स्यैवोपसर्जनत्वपदार्थत्वादिति भाव । सर्वशब्दस्येति । उत्तरपदभूतस्यापीत्यर्थ । युक्ति
मदिति । न चोत्तरपदे लक्षणा, पूर्वपदे तात्पर्यमाहकमिति मते तद्युक्तिमदिति वाच्यम् ।
तत्र मते हि पूर्वपदे निरर्थक स्वार्थप्रतिपादक वा १ नाथ । नेरर्थक्येन सर्वार्थकत्वाभावादेवा-
प्राप्ते । नान्त्य । पूर्वपदार्थे विशेषणान्तरपापत्ते, विनिगमनाविरहेण पदद्वयेऽपि लक्षणा-

शब्दरत्नम् । अजहत्स्वार्थायामपि अवयवा-
र्थस्यान्यपदार्थविशेषणतयैवोपस्थित्योपसर्जनत्वाक्षतरितरार्थविशेषणत्वेनोपस्थितिविषयत्व
स्यैवोपसर्जनत्वपदार्थत्वादिति भाव । सर्वशब्दस्येति । उत्तरपदभूतस्यापीत्यर्थ । युक्ति
मदिति । न चोत्तरपदे लक्षणा, पूर्वपदे तात्पर्यमाहकमिति मते तद्युक्तिमदिति वाच्यम् ।
तत्र मते हि पूर्वपदे निरर्थक स्वार्थप्रतिपादक वा १ नाथ । नेरर्थक्येन सर्वार्थकत्वाभावादेवा-
प्राप्ते । नान्त्य । पूर्वपदार्थे विशेषणान्तरपापत्ते, विनिगमनाविरहेण पदद्वयेऽपि लक्षणा-

सर्ला

पदद्वयेऽपि लक्षणावित्याहवेति । उत्तरपदस्य लक्षणा पूर्वपद तात्पर्यमाहकम् इति यथा तथैव
पूर्वपदस्य लक्षणा उत्तरपद तात्पर्यमाहकमित्यपि वक्तुं शक्यमिति अस्यासौ न तु पदद्वयमित्यनुदात्तौ
लक्षणावित्याहवेति समुदाये शक्तिनन्तुल्यैव लक्षणाचर्चाया युक्तत्वेन एव पदद्वये शब्देवंतुमशक्यतया
तत्र लक्षणाया वक्तुमशक्यत्वात् । वस्तुतस्तु प्रत्ययाना सति हि उपदार्थावतर्थावर्धकत्वमिति व्युत्पत्ति
सन्तोत्तरपदलक्षणाया विनिगमिका, किञ्च पूर्वपदलक्षणाया सन्तोत्तरविमते पूर्वपदप्रतिपत्त्याभावेन

अपि चैवं गौणत्वे सर्वादीनां सर्वाथेवाचकत्वं नास्तीति श्लोक्त्या सह विरोधः स्यादिति यत्किञ्चिदेतत् ।

यदपि व्याचक्षुः— वं पिता यस्येत्यादौ त्रिग्रहवाक्ये प्राप्ता सज्ञा निषिद्धने इति । तदपि न । त्रिग्रहवाक्यं हि लौकिकमलौकिकं वा विवक्षितम् ? नाय । प्रक्रियावाक्येऽयं निषेधो न तु लौकिक इति कैयटग्रन्थविरोधात्, प्रकृतसन्दर्भगतपूर्वापरस्वग्रन्थविरोधात् । न द्वितीयः । तस्य युष्मद् सु पितृ सु इत्याकारकत्वेन त्वं पितेत्याकारकत्वायोगात् ।

यदपि व्याचक्षुः—नन्वतिसर्वादो संज्ञा न प्रवर्तते त्वत्कपितृकादौ तु संज्ञा प्रवर्तत इत्यत्र किं विनिगमकृन्तग्राह—अनङ्गकार्यत्वेनेति । अङ्गराब्दः समुदायपरः । तेनातिसथे इत्यत्राङ्गस्य संज्ञाऽपेक्षिता सर्वनाम्नोऽङ्गान् स्मायादिविधानादवयवमात्रस्य सत्यपि सर्वनामत्वे दोषाभावान् । समुदाये च समुदायार्थं प्रति सर्वादेरुपसर्जनत्वात् तदन्तस्य संज्ञा न भवतीति युक्तम् । इह तु अवयवमात्रस्य सा चिकीर्षिता न समुदायस्य, अवयवञ्च स्वार्थमात्रप्रधान इति स्यात् प्रमङ्ग इति यैष शब्दरत्नम् ।

चिन्त्याच्च, पृकार्थीभाववादिभिस्तथा वक्तुमशक्यत्वाच्च । एवं च तद्व्यवकायवानां सर्वनामत्वाभाव एवोचित इति दिक् । श्लोक्तयेति । एतत्प्रकरणस्येत्यर्थः ।

स्वग्रन्थेति । तत्रैतलौकिक एव निषेधस्योक्तेरिति भावः ।
भेदात् ।

काऽस्तीत्यत आह—पृकार्थीभावेति । तन्मते समुदायेन शक्यैव भवत्सम्मतत्वाद्यर्थस्य प्रतिपादनादिति भावः । तद्व्यवकायेन । बहुव्रीहिव्यवकाये । उचित इति । तथा च बहुव्रीह्याविति व्यर्थमेतस्याह—द्विगिति । श्लोक्तिर्न प्ररणात्तरस्येति विवृतिरङ्गाऽपि न कार्येत्याह—एतत्प्रकरणेति ।

पुनः प्रसादकृत्तुक्तिर्न खण्डयति मूले—यदपीति । तैरप्येति । प्रकाशकृद्भिरपीत्यर्थः । भावप्रकाशः ।

नाय दोषोऽत्र आह—पृकार्थीभावेति । तन्मते समुदायशक्यत्वेनावयवानामन्तत्वादिति भावः । एवं चेति । तेषामन्वयत्वे चेत्यर्थः । तद्व्यवकायेति । बहुव्रीहिव्यवकाये । उचित इति । एव च न बहुव्रीह्याविति व्यर्थमेव । तदाह—द्विगिति । प्ररणात्तरस्येति भिन्नवस्तुया विरोधाभाववादाह—पुनरिति । नन्वेव प्ररणात्तरस्येति विवृतिरङ्गाऽपि न कार्येत्याह—एतत्प्रकरणेति । बहुव्रीह्याविति व्यर्थमेव । तदाह—द्विगिति । प्ररणात्तरस्येति भिन्नवस्तुया विरोधाभाववादाह—पुनरिति । नन्वेव प्ररणात्तरस्येति विवृतिरङ्गाऽपि न कार्येत्याह—एतत्प्रकरणेति ।

तैरपीति । प्रकाशकृद्भिरपीत्यर्थः । अत्र खण्डनकृत्—चिन्त्यमिदं मूलम् । यद्वाक्योपसर्जनाय बहुव्रीह्याविति क्रियते तस्मिन्बहुव्रीह्याविति त्वं पिता यस्येति यादिविग्रहवाक्ये प्राप्तेत्यादिप्रकाशोचोत्तरस्येति भावः । अत्र एव यद्वाक्योपसर्जनं विरोधेण तैरपीति । अत्राऽप्यनीतिके फले च पवसरेऽतिश्रान्तो भवन्तमतिभवसानिबन्धित्युक्तम् । तस्य च यद्यार्थं विनऽनुपपत्तिरेति । तत्रा यथाऽतिश्रान्त इत्यलौकिकवाक्ये प्रवृत्तोऽकान्तिभवसानिति समये श्रूयते तथाऽनेति नार्थः, किं तु तेन श्रूयते च दृष्टान्तस्यनुच्यते इति प्रागुक्तत्वेनादोषात् । किं च समामास्यदनं तत् साम्प्रदायिकविषयमनुविग्रहदर्शनं तस्यानीतिके प्रादुर्भावः । एव तु त्वया बहुव्रीह्याविति स्पष्टमेवेति भेदात् । ननु सरहा ।

तद्विश्लेषार्थस्य विभक्त्यर्थेऽनं दवापत्तिरित्यल्लेखाह—पृकार्थीभावेति ।

म्यमस्तीत्याशय इति । तदपि न । अङ्गाधिकारे तदन्तविधेः सर्वसंमतत्वेनावयव-
त्रे स-यपि सर्वनामत्वे दोषो नास्तीत्युक्तेऽर्थाहतत्वात् । अङ्गाधिकारपरिभाष-
ा स्मै स्यादिति स्वग्रन्थविरोधाच्च । अथायमाशयः-प्राक् प्रवृत्ताऽपि संज्ञा
र्थान्तररोपसंक्रमे सति गतेति । तर्हि अरुजपि गच्छतु । ननु कार्यकालपक्षे
मायाद्यर्थं पुनः संज्ञाऽपेक्षिता, सा च दुर्लभेत्याशय इति चेत् ? अश्वेवम् । न
यसौ प्रकृतग्रन्थार्थः । न्यासग्रन्थविसंवादेन 'इति न्यासकृन्मतम्' इति वाक्य-
ोपविरोधान् । न्यासग्रन्थस्त्वनुपदमेवोदाहरिष्यते ।

यदपि व्याचक्षुः-अङ्गमप्रधानं प्राध्यं तद्विरुद्धमनङ्गं वाचकमित्यर्थः । तथा च
प्रत्ययापवादत्वादकच् स्यादित्यर्थ इति । तदपि क्लिष्टं व्यर्थं च, न्यासग्रन्था-
संमतं च । तथा हि, त्वत्कपितृ को मत्कपितृक इति वृत्तिग्रन्थं व्याख्याय न्यास-

शब्दरत्नम् ।

अर्थान्तररोपसंक्रमे सति गतेति । तेनातिसर्वापेयादौ न दोषः । पुनः सज्ञा तु
दुर्लभा, संज्ञोपसर्जनानां निषेधात् । पाठात्पर्युदासेन तदन्तग्रहणेनापि न संज्ञा । अर्था-
न्तरसंज्ञमात्पूर्वन्तु स्मैभावस्य न प्रवृत्तिः । अरुचप्रवृत्तिस्तु ततः प्रागप्येति तत्रिवृत्त्ये
दं सूत्रमित्यभिमान । गच्छत्विति । निमित्तापायपरिभाषापेति भावः । दुर्लभेति ।
उपसर्जननिषेधादिति भावः ।

इत्यर्थ इति । अनङ्गकार्यत्वेनेत्यस्यार्थ इति भावः । क्लिष्टमिति । तत्र तु स्पष्ट-
मेव । न्यासग्रन्थासंमतिमुपपाद्यन्ननङ्गकार्यत्वेनेत्यस्य वैयर्थ्यमुपपाद्यति-त्य, हीति ।

भैरवी ।

[नरिति । समाससंज्ञोत्तरकालमित्यर्थ । न सञ्ज्ञेति । न संज्ञाकार्यमित्यर्थः । समुदायप्रत्यय

न भवदुक्ता प्रतिबन्धि, स्यादित्याशयेन शङ्कते मूले-न्तु कार्यकालेति । दुर्लभेति । अतिसर्वा-
त्यादाविति दोषः । मूले-विरोधादिति । अनङ्गकार्यत्वेनेति हेतुस्तस्याऽऽनर्थक्यापत्तेश्चेत्यपि
रोध्यम् । तत्रन्-क्लिष्टत्वम् ।

भावप्रकाश ।

श्वत्वेव प्रकाशोक्तिस्तु तथा युक्तैवान्न ह-यदप'त्यादि । तदुक्तिरेवेयम् । मूले विरोधाच्चेति चेत्तद्गण-
दस्य समुदाये निवात्तलक्षणाप्रयोगदोषममुच्यते । मूले प्रागिति । अन्तरसंक्रमादिनि दोषः । पुनरिति ।
त्र स्मादाद्यथमिति भावः । न सञ्ज्ञेति । समुदायस्य तदन्तग्रहेति भावः । न प्रवृत्तिरिति । नैव प्रवृ-
त्तिरित्यर्थः, द्वितीयान्तादिनि भावः । तत्र, प्राक्-अर्थान्तररोपसंक्रमात् प्राक् । अभिमन्यप्रमूचिनाम्बि-
नाह-निमित्तेति । तथा च त्वत्कपितृक इत्यादिभिर्द्वयं सूत्रेणैव व्यर्थम् । तदन्तगतत्वं तु शान्तान्तरे
पि ह्युनाथमिति भावः । दुर्लभेतीति । अतिवर्थापेत्यादाविति भावः । मूले विरोधादिनि । किं चाना-
दस्यत्वेनेति हेतुकार्थानर्थन्यापत्तेः । नन्वेव नयं दोषः । एतदुक्तवान्मग्नसर्वाथमिप्रायेगावयवनात्रे सप्त
म'त्यादिग्रन्थः । एव च अङ्गाधिकारे तदन्तविधेः अपि व्याषान्ताभावः स्पष्टः । अत्रस्य मग्नमन्तरोत्तरीत्या
सर्वनामान्तराभावात् । अङ्गाधिकारपरिभाषया स्मै स्यादित्यादिग्रन्थस्तु बहुव्रीह्यन्तःसतिनामपि नर्वा-
दीना सर्वनामसंज्ञानिवृत्तये सूत्रमिति वदना प्राचा मन दूषयितु तद्रीत्याऽपिसर्ववित्यादावितिप्रमङ्गदान्नात्र
प्रवृत्तःऽङ्गस्य सर्वनामान्ताभावमन्त इति तद्विरोधस्याप्यभाव इत्येवं तत्प्रात्यर्थ्यं च खाटवन्तैरुक्तैव दन
आह मूले-यदपीति । तदुक्तिरेवेयम् । मूले-वाचकमित्यर्थ इति । तथा च तदृशं कार्यमन्तत्वादह-तथा चेति ।
इत्यर्थ इति । द्वितीयप्रतीकम् । स्पष्टमेवेति । अत्र शब्दे तदप्रसिद्धेरिति भावः । वैयर्थ्यमिति । तथा

कार उज्जग्राह—ननु च अन्वर्थसंज्ञाकरणादेवात्र संज्ञानिरासे कृतेऽकृन् भ-
विष्यति । न ह्यत्र सर्वार्थता संभवति विशेषविषयत्वात् । नैतदस्ति । समुदायो हि
विशेषे वर्तते पूर्वपदं तु सर्वार्थताया अनपेतमेव । भवतु तर्हि अनयोरनन्तरयो-
रेतत्सूत्रविषयता । प्रियविश्वायेत्यादेस्तु नोपपद्यते । न हि प्रियविश्वाद्यः सर्वेषां
नामानि । नापि तदवयवभूतानां विश्वादिशब्दानां किञ्चित्सर्वनामकार्यमुपपद्यते ।
स्मैप्रभृतीनामङ्गकार्यत्वात् । विश्वादिशब्दानामनङ्गत्वात् । एवं मन्यते—त्वत्कपितृ-
को मत्कपितृक इत्यत्राकञ्मा भूद् इत्येतदर्थं तावदेतदारब्धव्यम् । प्रियविश्वाये-
त्यादावपि विस्पष्टार्थं भविष्यतीति । अनेन हि न्यासग्रन्थेनाङ्गसंज्ञाऽनपेक्षत्वमे-
वार्यो लभ्यते, स च स्वोत्प्रेक्षितव्याख्यायां दूरोत्सारित एव ।

यदपि व्याचख्युः—यद्यपि सूत्रवार्तिककृतोरप्येतन्मतं तथाऽपि न्यासकृता
विवृतत्वाद् न्यासकृन्मतमित्युक्तमिति । तदपि स्थवीयः, वार्तिककृता अभ्याथ-
स्यास्पृष्टत्वात् । न्यासकृता समासे कृते सतीत्यादिवदता तदुक्तार्थस्य दूरत्यक्तत्वेन
तद्विवृतत्वाभावाच्च ।

यदप्याहुः—न्यासकृच्छब्देन सूत्रकार एव विवक्षित इत्यादि । तदपि न । सू-
कारमते बहुव्रीहावित्यादिपूर्वग्रन्थेन सह विरोधात् । भाष्यकारमते त्विनि ग्रन्थे-

शब्दरत्नम् ।

विशेषविषयत्वादिति । अन्यपदार्थविशेषणत्वादित्यर्थः । समुदायो हीति । तस्यैव
तद्विशेषणत्वमित्यभिमानः । अनन्तरयोरिति । त्वत्कपितृमत्कपितृकयोरित्यर्थः ।
अङ्गसंज्ञाऽनपेक्षत्वमेवार्थ इति । एवं चानुपदोक्ते यदपीनि पक्षे कप्रत्ययापवादत्वस्या-
कचि प्रसिद्धत्वादेवोक्तरीत्या तदुक्तिर्बर्धेति बोध्यम् ।

इत्यादि यदतेति । वृत्तिग्रन्थव्याख्याऽवसरे इति शेषः ।

भैरवी ।

विशेषविषयत्वमुपपादयति—अन्यपदार्थेति । तस्यैव—समुदायस्यैव । वृत्तिग्रन्थेति । पूर्वोक्त
रीत्या सूत्रस्यार्थद्वयमुक्त्वा प्रियविश्वायेत्याद्युदाहृत्य 'त्वत्कपितृको' 'मत्कपितृक' इत्यत्रा
कञ्ज भवतीति वृत्तिग्रन्थेत्यर्थः ।

ननु यत्किञ्चित्पदोपादानेन तृतीयेत्याद्युच्चारणेन विहितत्वमप्रतिपदोक्तत्वकृतृकरण इत्य
भावप्रकाशः ।

ऽर्धवैयर्थ्यं एतस्यापि तत्त्वस्य फलितत्वादिति भावः । विशेषणत्वादिति । तत्रेनैवोपस्थितेरित्यर्थः ।
तस्यैवेत्यनेन पूर्वपदव्यावृत्तिः । अभिमानपदप्रचितारचितु प्रागुक्तैव । स्वत्केति । अत्र एव त्वत्केत्या-
दिवृत्तिग्रन्थं व्याख्यायेत्युक्तम् । मूले यत्तु यदपीत्याद्युक्तिद्वयमनूष्य तत्र । वार्तिककृतोऽप्यस्यार्थस्याप्रतिवि-
द्वत्वेनानुमतत्वात्, गोनदी यस्त्वाहेति तुशब्देन प्रागुदाहृतवाक्यावयवसर्वनामवनिषेधस्य सूत्रवार्तिक
कृतनुमतेः स्पष्टत्वाच्च, न्यासग्रन्थान्तर्गतसमासपदस्य तत्प्रकृतिवाक्यार्थत्वेन व्याख्यातृभिर्व्याख्यातृत्वेनो-
क्तार्थस्य तद्विवृतत्वसम्भवाच्च, पूर्वग्रन्थात्वरसप्रकृतप्रकृतग्रन्थे दोषलेशाभावात् द्वितीयोक्तेरुत्तरवाच्ये-
ति खण्डनकृत् । तदसत् । वार्तिककृतस्तथेष्टत्वे तदनुक्तौ न्यूनतापातात् । तुशब्दापाठाच्च समासपदस्य
तत्प्रत्वेऽपि कृते सतीत्याद्युच्चारणत्वाच्च पूर्वग्रन्थारचिप्रकृतत्वेऽपि मूलोक्तदोषानुद्धाराच्च । तद् ध्व-
नयन्नाह—वृत्तिग्रन्थेति । सूत्रस्यार्थद्वयं सति स्वयं प्रियविश्वायेत्याद्युदाहृत्य इह चेत् त्वत्कपितृको मत्क-
पितृक इत्यवच्छेदं न भवतीत्युक्तवृत्तिग्रन्थेत्यर्थं इत्यलम् ।

ननु यत्किञ्चित्पदोच्चारणेन तृतीयेत्युक्तेन वा विहितत्वं प्रतिपदोक्तत्व कर्तृकरणे कृतेचस्यापि दुर्वा-

न तस्य विच्छिन्नत्वाच्च । तस्मादिह प्राचः प्रक्रियाग्रन्थास्तद्व्याख्यातृग्रन्थाश्चापात-
रमणीया एवेत्यास्तां तावत् ।

यदि तु प्रक्रियाग्रन्थोऽपि कथंचिद्वाग्याविरोधेन व्याख्येय इत्याग्रहस्तर्हीत्यं
व्याख्यायताम्—ननु प्रियविश्वायेति गौणतया गतार्थम् । अतो निष्कर्षमाह—
सूत्रकारमत इति । बहुव्रीहाविति । चिकीषिते सतीति शेषः । गौणत्वमात्र इति ।
मात्रशब्दोऽवधारणे, गौणत्वे एव न तु ततः प्राक् । तथा च सूत्रं प्रत्याख्यातमिति
भावः । न्यासकृन्मत्तस्य तु अतिरुग्नुत्यात् स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रियेत्याशये-
नाह—त्वत्कपितृक इत्यादि । एतच्च प्राचीनतत्तद्ग्रन्थपरिशीलनशालिभिर्वि-
भावनीयम् । प्रकृतमनुसरामः । संशाकार्यमिति । सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तं समाया-
दिकमित्यर्थः । अन्तर्गणकार्यमिति । “अद्भुडतरादिभ्यः” “त्यदादीनामः”
“तदोः समसौ” इत्यादिकमित्यर्थः ।

तृतीयासमासार्थेति । इह “पूर्वसदृश” इति विहितः समासो गृह्यते प्रतिप-

शब्दरत्नम् ।

प्रतिपदोक्तत्वादिति । यदन्तत्वमादाय सर्वनामत्वप्राप्तिस्तमुच्चार्यं विहितत्वाद्
वाक्यमपि तत्सम्बन्धेव प्रत्यामत्तेरिति भावः । तेन करोतिद्वारा सामर्थ्ये मासेन कृताय
पूर्वस्मै मासपूर्वस्मै इति समासे तत्सम्बन्धिनि वाक्ये च न । तत्र वाक्यस्य प्रतिपदोक्त-
भेदो ।

स्यापि दुर्बारमत आह—यदन्तत्वमिति । तेन त्वयकासदृशस्त्वत्सदृश इत्यत्र निषेधो न ।
अनेनायं निषेधोऽपि समुदायस्येति भाष्यीयमिद्वान्तायो ध्वनितः “तृतीयासमासे” इति सूत्रे ।
“विभाषा दिक्” इति सूत्रात्समास इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनस्तत्र समास इत्यल्योपादानमसमास
इति पदच्छेदाय । तेन समासभिन्नस्य समाससदृशस्य लौकिकविग्रहवाक्यस्य लाभ इत्याश-
येनाह—वाक्यमपीति । उभयोर्वागुत्तावाह—तेनेति । इति समास इति । “तृतीया तत्कृत” इति सूत्र-
विहितसमास इत्यर्थः । नत्वत्र “पूर्वसदृश” इत्यस्य प्रवृत्तिः, तस्य यत्र हेतो तृतीया तत्र चरि-

भावप्रकाशः ।

रमत आह—यदन्तत्वमिति । तेन त्वयका सदृशस्त्वत्सदृशः सर्वकेय सदृशः सर्वकमदृश इत्यादी न ।
अनेन समुदायस्यैवायं निषेधो नावयवानामिति भाष्यसिद्धान्तः सूचिनः । एतेन चिन्त्यमिदमनवधानात् ।
तथा हि, “विभाषा दिक्” इति सूत्रात् समास इत्यनुवृत्त्येष्टसिद्धे पुनः समासग्रहणान्तासार्थवाक्येऽपी-
त्यर्थलाभेऽपि तादृशवाक्यमत्र लौकिकमेव नालौकिक निषेधवैयर्थ्यापत्तेः । तत्र प्रतिपदोक्तमभासत्रहे
सत्येव सम्भवेति । अन्यथा न स्वत्कृतमित्यादि कर्तृकरणतृतीयासमासप्रकृतिभूतचौकिके वाक्ये अक्र-
भावाय सद्धानिषेधमन्भवात् । एवं च यावत्प्रतिपदोक्तसमासग्रहणं न सिद्धं तावदलौकिकवाक्यस्यैव
ग्राह्यत्वेन ग्रहणं स्यादिति त्वयकाकृतमिति लौकिकवाक्योदाहरणमनुपपन्नमिति स्पष्टनष्टदुक्तमभासत् ।
तेन हेतुना तत्सिद्धेः अनुवृत्त्यैव सिद्धेः पुनः समासग्रहणसमये इति च्छेदेन तद्विग्रहणसदृशचौकिकवा-
क्यस्यैव ग्रहणं । अत्र एवाह—वाक्यमपीति । उभयोर्वागुत्तरेण आह—तेनेति । समासस्य वाक्यस्य च
तादृशस्य विवक्षणेनेत्यर्थः । पूर्वस्मा इति । परिनिष्ठितविभक्तिमत्समासभिर्वायमिदम् । समासे इति ।
“तृतीया तत्कृत” इत्यनेन । कृतग्रहणसामर्थ्यात्करोतिद्वारासामर्थ्ये तदनुवृत्तेः । पूर्वसदृशेति सत्र तु हेतु
त्वादितृतीयाया मिधाऽन्वये चारितास्येन करोतिद्वारा सामर्थ्ये न प्रवर्तते इति भावः । तत्र—सूत्रे तयोर्मध्ये

पदोक्तत्वात्, न तु “कर्तृकरणे कृता” इति । तेन त्वयका कृतमित्यत्र निषेधो न ।
 समुदायरूपेति । तत्रैव द्वन्द्वशब्दस्य मुख्यत्वात् न तु द्वन्द्वे यानि सर्वादीनीति
 सम्यन्धः, कारकाणां क्रिययैवान्वयान् । न च द्वन्द्वे विद्यमानानि यानीति सम्यन्ध ।
 विद्यति क्रियाऽध्याहारे गौरवान् । निषेद्ध्यायाभ वतिक्रियाया एव प्राधान्येन तद्व्य-
 यस्यैव न्याप्यत्वाच्च । किं च तददादीनां द्वन्द्वो नास्ति एकरोपेण बाधितवान् । तत्र

सन्दर्भम् ।

समाससम्यन्धिन एव ग्रहणे फलान्तरमध्याद्-त्वयकेति । तृतीयासमासमात्रस्य ग्रहणे हि
 तदर्थं बाधये यत्र क्वापि स्थितस्य सर्वादिः संज्ञा नैत्यर्थोऽत्रापि स्यादिति भावः ।

न्याय्यत्वाच्चेति । किं चावयवमाप्रनिषेधे “प्रयोजनं सर्वनामाभ्यसज्ञायाम्” इति
 “थेन विधिः” इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तदन्तस्य संज्ञायां कर्णाश्रमेतराणामिति भाष्यप्रयो-
 गानुपपत्तिः । न ह्यत्र सर्वार्थवाचकत्वं नास्तीति वस्तु ग्रन्थे, मानाभावात् । लोकव्युत्पत्तिसिद्ध-
 स्यात्स्यानेन निषेद्धुमसक्यत्वात् । नापि तस्य सर्वादिवाद्यो निषिध्यत इति युक्तम् । तस्या

भेदे ।

तार्थतया करोतिद्वारा सामर्थ्ये न प्रवृत्तिरिति भावः । तत्र-सूत्रे, तयोम-प इत्यर्थो वा । तस्ये-
 क्रिञ्चेत्यादिनोर-
 न्त्वनेन निषे-
 संज्ञाविषयेऽपि
 इति आह-
 नि । तस्य-सर्वार्थवाचकत्वस्य । तस्य-द्वन्द्वान्तर्गतैतरशब्दस्य । तस्य-वाच्यः । यत्रोपत्त्यादिना-
 भावप्रकाशः ।

वा । फलान्तरमपीति । एतेन प्रतिपदोक्त समासो गृह्यत इति प्रतिज्ञायने न त्वयका कृतमेवत्र बाधये
 निषेधो नेति फलोक्तिरेकयाऽन्वयद्वेति परारणम् । यद्यपि प्रकाशानुवादतया मूत्रकृता न दोषस्तथाऽपि
 परमशरणागिरतया तमपि ग्रन्थं योजयितु मूलकृतेऽज्ञान निगमितु च तदाशयमाह—तृतीयेति । नत्र
 काले ये हि तत्त्वर्थे । नन्वेवं स्वतत्कृतमित्यादी दोष इति चेन्न । समुदायनिषेधस्य भाष्यकृतोऽपि मन्त्रत्वेन
 त्वदीत्या तुनीयातत्त्वेनेति समासे पूर्वोदाहृतेऽतिप्रसङ्गेऽप्यनानतिप्रसङ्गात् । अस्य तदन्तावाभावात् । वाक्ये
 निषेधस्त्ववयवस्यैव स चेदानीं प्रत्यासत्त्यभावेन सर्वत्र, तदाह—यत्र क्वापीति । एतेन मूलानुवायिसौ-
 रतुभरत्नाकरदण्डपादयः परस्ताः ।

मूले भाष्यत्वाच्चेत्यन्तेन वाच्यत्वस्य क्रिञ्चेत्यादिनाऽवयवनिषेधे फलाभावस्य चोपपाद-
 नेऽपि फलबलानुपपादनाच्चदुपपादयितु सण्टनशरोक्ति सण्टयितु चाह—क्रिञ्चात्रपथेति । न त्रयेन
 समुदायव्यावृत्तिः । इत्थं हि तदाकृतम् । अवयवस्यैव निषेधः । ‘सर्वादानि सर्वनामानि’ नैत्यनयोरनुक्त-
 नेन द्वन्द्वे सर्वादीनि सर्वनामानि न भवन्तीति वचनव्यक्तिभेदे सर्वापधिकरणव्यतिरेकस्यैव लभारण-
 न्यगत्या विद्यमानानोऽध्याहारादीकारात्, भूतले देवदत्तो न पञ्चात्यत्र भूतलस्येवेहापि द्वन्द्वत्वाप्या-
 हार विनैशान्वयः । समुदायनिषेधे तु अवयवस्य तत्त्वात्तदन्वयिणिना न्यप्रसङ्गः । न चेदमपि मशया
 तदन्तविधे समुदायरथ सर्वाद्यन्तत्वेन तत्रात् स दुर्गार एवेति वाच्यम् । तत्र तदन्तविध्यभावस्य प्रा-
 वोक्तत्वात् । एव च द्वन्द्वे यानि त्यादिमूल चिन्त्यमिति । संज्ञायामिति । सर्वार्थवाचकमर्वाय-
 तथा च सुभाषित्तत्वाच्च तत्तन्मर्थ्यात्तरभावकल्पनापेक्षया स पक्ष एवेति च इति भावः । एतेन तद-
 विध्यभावस्य प्रागेवोक्तत्वादिति तदुक्त निररणम् । इति भाष्येति । एतन्नानाश्रयविभाषात्रिकमन्त्र-
 श्यादिपुस्तकदक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । भाष्यप्रयोगत्वर्थः । नास्तीति । अनेन निषेधादिनि-
 मानाभावादिति । तस्य मशानिषेधेऽपि सर्वार्थवाचकसर्वादित्वात्प्रावादित्वर्थः । ननु तस्यैव निषेध-
 त आह—लोकैति । तस्येति । सर्वार्थवाचकत्वस्यैव । प्रधानानुरोधेन पृष्ठी । तस्येति । द्वन्द्व-

प्राचीनास्त्वदन्तरेत्र काकचोर्न विशेषः । न च दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यप्रेष्टमपि पुंवद्भावं निषेद्धुमिदं किं न स्यादिति वाच्यम् । “सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र” इति मात्रग्रहणं हि कचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां सम्प्रति संज्ञाऽभावेऽपि पुंवद्भावार्थम् । अत एव दक्षिणपूर्वायै इत्यत्र संज्ञाऽभावेऽपि पुंवद्भावः । तस्माद् न्यायबलाद् फलबलाच्च समुदायग्रहणमेवोचितम् । यद्यपि त्वच्छब्दस्तान्त इति पक्षेऽप्येव निषेधेऽपि फलं सुबचम् , तथाऽपि शास्त्रस्याल्पविषयता स्याद् न्यायश्च विरुध्येतेति भावः । सुटप्रसङ्ग इति । वर्णाश्रमेतराणामित्यादाविति भावः । न ५

शब्दरत्नम् ।

उपक्रान्तस्वादिबिधेयत्वाच्च । न च निषेधवैयर्थ्यम् । अवयवकुत्साबोधनाकञ्चयावृत्त्या चारिताध्यात् । तदेव ध्रुवयन्नाह-फलबलाच्चेति । फलं सुबचमिति । तथा दक्षिणोत्तरपूर्वकाणामित्यादाववयवनिषेधेन कप्रत्यये समुदायसंज्ञाभावाऽपि फलम् । द्वन्द्वायवयवमात्रे सुन्दरादिविशेषणान्वयाभावत्वात् कुत्सादिविशेषाया अभावः, समुदाये तद्विवक्षावन्तु समुदायोत्तरप्रत्ययेन तदुक्तैर्नामवशात्तदुत्पत्तिरिति चिन्त्यमेतत् । समुदायनिषेधे तु द्वन्द्वस्य संज्ञिनाऽपि

भैरवी ।

मूलोक्तप्रयोजनद्वण्डयति—द्वन्द्ववयवत्वादिना । मात्रपद कात्स्न्यम् । तेन समाहात्तरंतरथा गयो सग्रहः । अभाव इति । उभयत्र समूहस्य विरोध्यतयाऽययस्य तद्विरोपणत्वेन पदार्थकदेशत्वाच्च तत्र विशेषणान्वय इति भावः । तद्विवक्षायाम्-कुत्सात्पर्यान्त्रयत्रिश्रवात् । १५३५ इति । अवयवगतकुत्सादेरप्युत्तरित्यर्थः । एवञ्च ‘उक्तार्थानामप्रयोग’ इति न्यायनामप्रयोगस्य स्तदुत्पत्तिर्नेति भावः । यद्ययमप्रकारो भवता नाद्रियते, तदा भवन्मते प्रत्येकद्वयप्रत्ययाऽपि स्यात् । चिन्त्यमेतदिति । शास्त्रस्याल्पविषयता स्यादिति कथनेन परोक्तप्रत्ययत्वात्तरणमिति यत्तच्चिन्त्यमित्यर्थः । त्वच्छब्दस्योक्तरीत्या तान्तस्य सत्त्वमस्यु, तथाऽपि तस्य सर्वादीं पाठे प्रमाणाभावः । बहुनामसम्मतश्च स । एतच्छास्त्रनिषेधेन फलाभाव इत्यपि वाच्यम् । ननु यद्यथा द्वन्द्वरूपस्य समुदायस्यैव सर्वनामसंज्ञानिषेधस्तर्हि ‘द्वन्द्व’ इति मस्यनुपपद्येत आह-गणना-

शब्दरत्नम् ।

करणत्वविवक्षया सप्तमी बोध्या । यद्वा, इयं सप्तमी प्रथमार्थे ।

“अकचस्वरौ तु कर्णव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तमंशवौ ।”

इति भाष्योक्तैस्तत्प्रकरणविषयसमृत्त्यन्तरेण तद्विषये “न बहुमोहौ” इत्येतस्या-
हचर्षेण वा एतत्प्रकरणस्यसप्तमीनिर्देशानां तदर्थकत्वोचित्यात् । किं च “विभाषा
जसि” इत्यनेन कलाभावादवगवनिषेधाभावेन तत्साहचर्येणाधिकारानुरोधेन च “द्वन्द्वे च
भैरवी ।

यनिषेधे तिति । तद्विषयेति । भाष्योक्तिविषयेत्यर्थः । तदर्थकेति । प्रथमार्थकत्वेत्यर्थः । “द्वन्द्वे
च” इत्यस्य समुदायस्य संज्ञाव्यावर्तकत्वम्प्रकारान्तरेण साधयति—किञ्चेति । फलाभावादिति । शो-
भावे धर्तव्य एव तेन विकल्पविधानं, शोभावस्य च सर्वनाम्नो विहितस्य जसः स्थाने प्राप्तिरि-
ति समुदायस्य तेन विकल्पेन संज्ञाविधानम् । निषेधस्य विकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वेन
परममूले उक्तसंज्ञा वा स्यादित्युक्तम् । अत एवात्र निषेधाभावेनेत्युक्तिसङ्गतिरिति भावः । कला
भावप्रकाश ।

नामसहा वर्धा तद्द्वाराऽभावप्रतियोगिसत्तायामन्वय इति भावः । एषकारमकमूलमनाह—यद्वेति । प्रक-
रणेति । भविष्येयादिति भावः । ननु यत्र पाठस्तत्रैव श्रुत्याविनियोगेन कथं प्रकरणविषयत्वमत आह—
तद्विषये इति । अन्यथा जातस्य मुक्तवन्तमिति न्यायेन निवारणान्मभावात् तस्य यथा वैयर्थ्यमुक्तम् एत-
मस्यापि तत्त्वापत्तिः । एवं च प्रागुदाहृतभाष्योदाहरणमङ्गलितः प्रथमार्थं सप्तम्येवोचिता, न तु स्वार्थे इति
भावः । भावदयकत्वमस्याह—किञ्चेति । फलाभावादिति । जन्मापारे एव शोभावे विकल्पविधानाद्
सरला ।

इयं सप्तमी प्रथमार्थे इति । “छन्दोवत्स्त्राणि भवन्ति” इत्यभिपुक्तोक्तेः सूत्राणां छन्दोवत्ता-
त्तत्र च “व्यत्ययो बहुलम्” इत्यनेन प्रथमार्थं सप्तमाविधानादिति भावः । वस्तुतस्तु “भाष्ये विदिवे
नाकः” इत्यादौ सप्तम्या वाचकत्वादिरूपार्थकत्वदर्शनादत्रापि वाचकत्वं सप्तम्यर्थं स्वीकृत्य वाचकत्वात्-
स्वन्धेन द्वन्द्वमस्य सर्वनामपदं प्रागिति सङ्घेनस्वन्धेन न निवृत्तेः स्वर्षवीशारेण मानशब्दे प्रथमार्थं सप्तमी-
स्वीकारो वृथेति । किञ्च प्रथमार्थं सप्तमीस्वीकारे द्वन्द्वसमासः सर्वनामपदमिन्नो नैत्यर्थः । सप्तम्यस्य सर्व-
नापि शब्दार्थयोस्तादात्म्याङ्गीकारेण वाच्यवाचकयोरेतदन्वयो भवति । अत एव “बुद्धिरादौ च” “भेदद्वयः”
रामेति द्वयधरं नाम मानमङ्गः पिनाकिनः ।

इत्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते । तच्च तादात्म्यं विकल्पान्न कृशानविषयत्वरूपमेव । विकल्पज्ञानं तु “शब्द-
ज्ञानानुपानी वस्तुज्ञानो विस्त्वः” इति चक्रे पञ्चजनिकम् । शब्दज्ञानमज्ञेयानुपानी मुद्रावनुपञ्जनीयो
वस्तुज्ञानः बाष्पार्थरहितः विशेषेण कल्प्यते इति विकल्पो बुद्धिपरिकल्पित इति तदर्थं । तेन न मुझे
अन्यादिशब्देन शब्दादिप्रसङ्ग इति तादात्म्यस्य विकल्पज्ञानेनोपपादने गौरवं हेतुश्चेति बोध्यम् ।

मूले श्रुत्प्रसङ्ग इति । वस्तुतस्तु “न बहुमोहौ” “तुनोयासमासे” “द्वन्द्वे च” इत्यादिस्त्रैस्तद्वत्प्रकृति
सर्वादीनि न भवन्तीत्यर्थस्वकारेण संज्ञापसर्वनामामिव सर्वादित्थमेव निषिध्यते न तु सर्वनामसंज्ञा ।
तथा च ‘वर्णाश्रमेतराणाम्’ इत्यादौ शतरशब्दस्य सर्वादित्थनिषेधे तदन्तस्य सर्वनामसंज्ञाया दूरापास्तत्वेन
तदन्तविषयक्षेपेण न श्रुत्प्रसङ्ग इति बोध्यम् ।

मूले जारमिति । न च शरदादौ जराया जरस् च’ इत्यन्तर्गणसूत्रस्य वैयर्थ्यात्तेन ‘तद्विने केनमाज्ञानं
एव’ इति नियमेनैव ‘जारम्’ इत्यादौ दोषवारणाद् विभक्त्यति व्यर्थमिति वाच्यम्, जराशब्दात् . न-
न्तात्किपि ‘क्यवि च’ इति त्वे अन्नोपयलोपयो. कृतयोः ‘जरी’ इत्यादौ अल्लोपस्य ‘अचः परस्मिन् पूर्व-
विधौ’ इति स्थानिवद्भावेनाप्यकत्वाद् जरसादेशापत्तेः, जराशब्दादाव ‘रक्तिरन्ताचभ्यदादाविटागमे भावो
लोपं बाधित्वा परकाञ्चरतादेशापत्तेश्च । मूले विशेष्यमिति । विशेष्यमेवेत्यर्थः । एवञ्च पराधिकारोद्भाषि-
कारे उत्तरपदाधिकारे चासति प्रमाणान्तरे पदस्य अक्षस्य उत्तरपदस्य च विशेष्यत्वमेवेत्याय परिभाषा

शब्दरत्नम् ।

इत्यस्याप्यवयवनिषेधकत्वाभावः । एतेन सप्तमानिदेशायामभ्यांश्च बहुलप्रसङ्कारानुरोधाच्च विद्यमानानीत्यध्याहारेण समुदायस्यावयवानां चार्थ निषेधः । तत्र समुदायस्य व्यपदेशिवद्भावेन निषेधः । आधाराधेयभावेऽपि व्यपदेशिवद्भावस्य “अनघतने लङ्” “तुल्यास्य” “प्रत्ययस्थात्” इत्यादिसूत्रस्थभाष्यादौ स्पष्टत्वात् । तत्फलं च वर्गाभैरवी ।

इत्येतेषु । “विभाषा जसि” इत्युत्तरसूत्रसाहचर्येणेत्यर्थः । सूत्रान्तरसाहचर्येण व्यवस्थानियामकमित्याशयेनाह—अर्थाधिकारेति । एण्डनकृदुच्चिह्नण्डयति—एतेनेति । “अकृष्वरौ तु कर्तव्या” इत्युक्त किञ्चेत्याद्युक्तप्रकारद्वयेनेत्यर्थः । सामर्थ्यादिति । यदि समुदायस्यैव संज्ञानिषेधोऽभिप्रेतः स्यात्तदा “द्वन्द्वश्च” इत्येव वदेदिति भावः । विद्यमानानीति । अत्र बहुवचनं समूहावयवाभिप्रायम् । ननु द्वन्द्वे द्वन्द्वस्य वर्तमानत्वं कथम् अभेदे आधाराधेयभावात्परहाइत आह—एतेति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । ननु भष्मावादी व्यपदेशिवद्भावस्यावयवावयवविभावस्याश्रयणव्यल एव प्रसिद्धिरत आह—आधाराधेयेति । अन्वयान्न इत्यादि । आद्ये “अथ ह्योऽभुश्महीत्यत्र व्यामिश्रे लुङेव यथा स्यादित्येवमर्थमनघतन इत्यत्र बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः । अविद्यमानाघतनेऽनघतने” इत्याभाषाय, “यद्येवमघतनेऽपि लङ् प्राप्नोति, न घतनेऽघतनो विद्यत इति पूर्वपक्षे अघतनेऽप्यघतनो वर्त्तते । कथम् ? व्यपदेशिवद्भावेन” इत्युक्तम् । द्वितीये आस्यशब्दस्य मुखमात्रप्रत्वोपक्रमे “किमास्योपादानं प्रयोजनम्” इति पूर्वपक्षः । “सिद्धन्त्वास्य तुल्यदेशप्रयत्ने सवर्णम्” इति न्यासः पक्षे हृतः । ततः “प्रयत्नविशेषणमास्योपादानम् । सन्ति हि आस्यशब्दाः प्रयत्नास्ते हापता भवन्ति” इति समाधाने “एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पते । आस्ये येषां तुल्यो देश इति व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशो भविष्यति” इत्युक्तम् । तृतीये कादित्यत्र सङ्घातग्रहणं वर्गग्रहणं वेति विचारे सङ्घातग्रहणमिति पक्षे एतिक्तेति न सिध्यतीति पूर्वपक्षे वचनसामर्थ्याद्भविष्यतीति परेणोक्ते आस्त वचने प्रयोजनम्, किम् ? कारिकेति । अत्राप्येकांशे व्यपवर्गाभावान्न प्राप्नोति, अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्ग इत्युक्तम् । ताकनमिति । तादृशव्याख्यानफलमित्यर्थः । अपिः—भावप्रकाशः ।

सविषयताया द्बद्धोत्तरमेव सत्त्वेन ञसीति विषयसप्तम्या वक्तुमशक्यत्वात् । एतेन जमि विवक्षिते द्बद्धे नेत्यनेन प्राप्तो निषेधो वा स्यात् । निषेधाभावे शीवदकजिष्ठ एव समुदायनिषेधमने इव । एतेन किञ्च विभाषेत्यादिशब्दरत्नदिकल्पः, त्वन्मने यत्फलं श रूपं तत्त्वैव मयाऽपि वक्तुं शक्यत्वात् । न हि जनः शीतविहिर्गन् शेषामिति प्रगवोत्तमिति मन्दोक्तमपारम् । विहितविशेषणत्वस्य प्राक् ममवित्ताच्चेति भावः । एण्डनकारोक्ति एण्डयति—एतेनेति । अकृक्छित्यादिहेतुद्वयेनेत्यर्थः । सामर्थ्यादिति । समूहनिषेधेऽपि द्वन्द्ववचेत्येव वदेदिति भावः । नन्वाकपक्षरित्वा तन्निर्देशचारितार्थमन आह—बद्धिति । विद्यमानानीति । बहुवचनं समूहाभिप्रायम् । एव च सर्वानीनीत्यस्य गौरवान्नन्वयान्तिष्कनत्वाच्च नानुवृत्तिरिति भावः । तदाह—समुदेति । तत्र—तयोर्मध्ये । नन्ववयवावयवविभावस्थाने एव भष्मावा दिविधौ तत्प्रवृत्तिः प्रसिद्धा, इत आह—आधारेति । आस्ये तुल्यदेशप्रयत्ने सवर्णमिति न्यासे अन्वयव्यपदेशो न प्रकल्पते । आस्ये येषां तुल्यो देश इति व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशो भविष्यतीत्युक्तं मध्यपक्षे, एवमप्यवर्णस्य न प्राप्नोति वाङ्मयास्त्याख्यानमवर्णस्य सर्वमुत्तरख्यानमवर्णमेके इच्छन्तीत्युक्तम् । एव—मप्यन्तयोरपि बोध्यम् । फलाभावं निराचष्टे—सत्फलं चेति । अपिः समूहत्प्रयुक्ततत्परामर्शकः ।

सरला ।

बोधवति । अन्यथा “गर्मादिभ्यो यञ्” इत्यादौ प्रातिपदिकाद् इत्यस्य विशेषणत्ववद् अत्रस्य पदस्य च कदाचिद्देशेण त्वं स्यात् । तत्रश्च “अतिजलौ” इत्यादौ जराशब्दस्यावादिबिभक्तिकिरूपिणश्चत्वाभावाच्चरसादेशानापत्तिः । एतेन एतत्परिभाषावत् “तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य” इत्यादिपरिभाषालभ्यार्थमादाय “अथवाहितपूर्वस्य कार्याणि भवन्ति” इत्यादिपरिभाषाः सिद्धयेषुत्तियपास्तम् ।

निषेधसामर्थ्यम् । अनाङ्गस्य त्रतसिलादेर्व्यावृत्त्या चरितार्थत्वात् ।

जसाधारमिति । यद्यपि शीभावेन जस् अपह्नियते, तथाऽपि औपचारिक
माधारत्व बोद्धव्यम् । यद्वा, जस इ जसि., तस्मिन् । सौत्र सप्तम्या लुक्,
इत्यर्थतो व्याचष्टे—जसाधारमिति ।

“जराया जरसन्यतरस्याम्” । विभक्ताविति । एतच्च “अष्टन आ विभक्तौ”
इत्यतोऽनुवर्तते । तेन जराया इदं जारमित्यादौ नातिव्याप्तिरिति भावः । पदेति ।
पदमङ्गं च विशेष्यम्, विशेषणेन च तदन्तविधिरिति भावः । तदनुसारिभिरिति ।
इनातो. पूर्वविप्रतिषेध एकसूत्रोपात्त वात स्यादेशोऽपि प्रहोतुमुचित इति तेषामा

शब्दरत्वम् ।

अमतराणामित्यादाववयवसर्वनामत्वप्रयुक्तोऽपि नाकञित्यपास्तम् । इतरकशब्देन
समासेऽतिभजनानित्यादाविव तच्छ्रवणस्य दुर्वास्त्वेन तन्निषेधे कञभावाच्चेति
दिक् । व्याहृत्येति । समुदायात्प्राप्तस्येति णेप ।

यद्यपीति । जसोत्याधारसप्तमीति भावः । जस इरिति । इकारेण ईकारग्रहण
बोध्यम् ।

भैरवी ।

समुदायप्रयुक्तत्वपरामर्शः । अवयवस्य सर्वनामसंज्ञानिषेधो यादृशरूपयावृत्तये भवता स्वी
क्रियते, तादृशरूपन्तादृशश्याख्यानेऽपि दुर्वारमिति भवद्वयन्तादृशश्याख्याननिष्पन्नमित्या
ह—इतरकशब्द इति । एतेनावयवस्य सज्ञानिषेधे प्रमाणाभावमाशङ्क्य “अकञ्ज्ञान भवति” इति
भाष्योक्तिरेव तत्र मानमिति कथनं परास्तम् । तस्य नाप्यस्य समुदायस्य सज्ञानिषेधे एक
प्रदर्शनपरत्वात् । दिगर्थस्तु ‘न बहुमीही’ इति सूत्रवत् “द्वन्द्वे च” इति सूत्रमप्युपसर्जनप्राप्ति
पेधानुवादकमेव । इतरेतरयोगद्वन्द्वेऽप्युद्गतावयवभेदसमूहस्य विज्ञेयत्वसिद्धान्तादिति ।
समुदायादिति । ज्ञापिगाद्वाचनिकाद्वा तदन्तेविधेरित्यादि ।

आध रत्तमीति । आधारवाचकसप्तमीत्यर्थः । तथा च विद्यमानयोरेव पदार्थयोराधारायेव
भावस्य प्रसिद्धतया जसाधारमित्यनुपपन्नमिति भावः । द्वन्द्वेकारात्मकसर्वनामकार्यस्याप्र
सिद्धराह—स्कारेणेति ।

भावप्रकाशः ।

तन्निषेधे—अवयवनिषेधे । एतेनानाङ्गस्यैव मूलमनुष्य वस्तुनस्तु वक्ष्यमाणविधयाऽवयवनिषेधव यत्त्वा
द्विहितविशेषण व्यर्थम् । तथा हि, ननु जहस्त्वाधावृत्तावदोषेऽप्यनङ्गत्वस्य धावृत्तावयवव नामुत्तरीत्या स
र्वनामत्वेनाकञ् दुर्वार इति चेत् । सूत्रं च पाठमाभ्यासादवयवानामपि निषेधाङ्गीकारात् तेष मेव तद्वे तु
काञ्चिद्वन्तविधिना समूहसंज्ञायामुक्तदोषा दुर्वारस्त्वनलोपात्तिश्च । न चावयवनिषेधेऽनङ्गत्वस्यैवमिति
वाच्यम् । इतरार्थस्यैवाशङ्कतात्पर्यविवक्षायामत्र तादिव्यावृत्तजनया तस्य चरितार्थार्थदोषो नोक्तदोषः ।
एव चाचनिषेधभिरप्रायेण समूहस्याय निषेध इति कैयटप्रशाशाशुक्तिर्न विरुध्यते । कौमुद्या विहितविशे
षणमुक्तममुक्तं तु न, उपायस्योप येति न्यायेन तस्या सुयो गत्वात् । न च निषेधद्वयाङ्गीकारे न मानम् ।
अत्रैवाकञ् हि न भवतीति भाष्योक्तैरेव मानत्वाद् इति रत्नाकरदण्ड्याद्युक्तमशस्तम् । अत्र एव वक्ष्यति—
समुदायात्प्राप्तेति । दिगिति । तदर्थेऽपि उद्गतावयवभेदसमूहस्येतरतरद्वन्द्वे विशेष्यतयोपसर्जनसंज्ञाया
अप्राप्या “द्वन्द्वे च” इत्यपि ‘न बहुमीही’ इतिवदिति । समुदायान्ति । ज्ञापिगाद्वाचनिकाद्वा तदन्त
विधेः । एतेनावयवप्रयुक्ता नास्त एवेति सूचिनम् ।

आधारेति । विद्यमानयोरेव न इति भावः । इकारेणेति । तद्वत्स्य सर्वनामकार्यत्वाभा
वादिनि भावः ।

शय । अत एव—

वीतजन्मजरसः परं शुचि ब्रह्मण पदमुपैतुमिच्छताम् ।

इति भावविप्रयोगसमञ्जसं मत्वा वीतजन्मजरस इति पठनीयमिति तैरुक्तम् । एतदुच्यते । भाष्यकृता हि “टाडसि” इति सूत्रे इनातौ प्रत्याख्यय नादेशमदादेशं च विधाय नादेशे परे एत्वं योगविभागेन साधि-म् । “बहुवचने झल्येत्” “ओसि च” । तत “आडि” आडि च परेऽत एव स्यात् । रामेण । तत “आप सद्बुद्धौ च” एकार स्यात् संबुद्धौ आडि ओसि च । न चैवमनेने-त्यत्र हाल लोप स्यादिति वाच्यम् । अनादेशस्य नकारे परे विशिष्य विधानान् । तथा हि, “अ नापि” नकारे आपि च परेऽन स्यादित्यथ । सूत्रे अ इति नान्तस्य नपुसकनिर्देश । न च ङसेरदादेशे कृते पररूप स्यादिति वाच्यम् । अकारोच्चारणसामर्थ्यादीर्घसम्भवाद्दिति । तथा च “जराया जरसन्यतरस्याम्” इति सूत्रे उक्तम् ‘गोनदीयस्वाह-अतिजररिति भवितव्य सन्नेपापरिभाषया’ इति । एवं च पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादि सर्व भाष्यत्रिरुद्धमित्यथ ।

“पहना” । अत्र शस्प्रभृतयो निमित्ततयोपात्ता । ते च पदाद्यादेशानुरूपान्

शब्दरत्नम् ।

प्रत्याख्यायेनि । प्रत्याख्यानेन चेद ध्वन्यते—वक्ष्यमाणक्लेशपरिहारार्थं एवेकारो, ने तु फलान्तरेऽभिनिवेश्यमिति, अदादेशे त्वदिति छेद एव सूत्रतात्पर्यमिति । ते चेति । ये निमित्ततयोपात्तास्ते शस्प्रभृतय इत्यर्थं । अनुरूपानिति । स्वार्थं वा भैरवी ।

ननु भाष्यकृतेकारस्य प्रत्याख्यानमपि सूत्रकाररीत्या वृत्त्युक्तरूपमस्तिवत्यत आह—प्रत्याख्यानेनेति । वक्ष्यमाण-योगविभागादिरूप । एतेन यथोत्तरस्मुतीनाम्प्रानाग्याद्भाष्य कारसम्मतलक्ष्यातिरिक्तस्य रूपस्यासात्त्वमिति ध्वमितम् ।

मूले-अत्र शस्प्रभृतशतय इत्यादिना स्थानिलाभोपाय उक्तस्तत्र वाक्यभेदेन ते चेत्यादिना स्थानिलाभप्रदर्शनमधिकरुमेत्वाक्यतयाऽप्युपपादनस्य कर्तुं शक्यत्वादेवञ्चैव कथनं यत्तदानीं य सम्बन्धप्रदर्शनार्थमेपेत्याशयेनाह-ये निमित्तंति । आनुरूप्यप्रयोजकधमन्द्रशक्ति-स्वार्थेत्यादिना ।

भावप्रकाश ।

ननु भगवता प्रत्याख्यानेऽपि सूत्ररीत्या वृत्तिधन्यो युक्त एवात आह-प्रत्येति । यथोत्तर सुनीनां प्रामाण्ये तत्सम्मानं चयस्यैव सूत्रमनेऽपि कथंचिदपि साधनीयत्वस्थानुपरमेकोत्त्वादिति भाव । क्लेशेति । योगविभागादात्यर्थं । चोऽत्येवमे योज्य (?) । तेन द्वयो समुच्चयनाम । ननु “अत्र शस्” इत्यादिना पददन्तैत्यवतारितम् । तत्र ते च निमित्ततयोपात्ता इयधिरम् । न च प्रकाशानुरोधेनाल्पमुक्तम् । तथा पि दोषसत्त्वादिति चेद् ? अत्र मान्या-शस्प्रभृतिभ्विनि नादेशविशेषण, शास्त्रवृत्तिकृते देवमभावेन पौर्वापर्याभावात् । स्थानिनस्तु नैवोपत्ता । एव च तेन स्थानिन एवोपत्ता सप्तमीनु ‘शेषे लोप’ इतिव निमित्तम निराह टे-अत्रलि । अत्र एव परत्र पाठ । स्थानिलाभे उपायमाह-ते चेत्स्वहु । तत्र निमित्तत यैत्युक्तिस्त्वारस्यस्य युक्तत्वेऽपि वाक्यभेदेन ते चेत्याद्युपपादनमुक्तं, सम्भवत्येवञ्चैव वाक्यभे स्या न्यास्यत्वात् । तद् ध्वनयन् व्याचष्टे-ये निमित्तंति । ततो यच्छब्दात् हुत्वात् । मूले चो हेतौ । अत्र च यतो हेतो पूर्वोक्ताद्य शमादेशो निमित्ततयोपात्तात्वे इत्यथ इति भाव । एतेन तथा रत्नाकरादित्रया प्रयुक्ता । स्व रूपमित्यथ रूपग्रहणादथविशिष्टशब्दस्यात्र शास्त्रकार्यित्यादिना अश्रयणं दुपदितोभयन आनुरूप्यमत्र विवक्षितमित्याह-स्वार्थेति । तेन चरणादीनामन्यवाचनपादादीनां च भेद भाव ।

प्रकृतिविशेषानाक्षिपनीत्याह—गद्दन्तेति । यद्यपि “शीर्षच्छन्दसि” इत्यक्तेऽत्र ‘छन्दसि’ इत्यनुवर्तते, तथाऽपि भाषायामपि कचिद्भवति “मासच्छन्दसि” इति वातिके छन्दोप्रहरणाद् ज्ञापकाद् इति वक्ष्यते । प्रामादिकमिति । तथा हि “आसो वृक्षस्य वतिकामभोके” इति मन्त्रे मुखादित्यर्थः औचित्यात् । “वृक्षस्य चिह्नविकामन्तरा स्यात्” इति मन्त्रान्तरसंवादाच्च । एवं “हृद्या जुह्वान आसो” “आसन्यं प्राणमूचुः” इत्यादावपि । व्याख्यातं च तथैव वेदभाष्येषु । अत एव हरदत्तेनापि फाशकायाः प्रामादिकत्वमाविष्कृतमिति ध्येयम् ।

शब्दरत्नम् ।

धनमनयोन्स्वसदशवर्गव्रतश्रेत्यर्थः । वस्तुतो “वा शोऋष्यम्” इतिवद् व्यवस्थाधेमेवेति बोध्यम् । अनुवर्तते इति । अस्य ‘इति प्राञ्चः’ इति शेषः । ज्ञापकादिति । तन्निरुद्धैरिवी ।

अर्थविशिष्टस्य शब्दस्यात्र शास्त्रे कार्यित्वेनाधयणाद्वाच्योपादानम् । चरणादिशब्दव्यावृत्तेस्वसदश्वेति । अनेकधर्मस्य सादृश्यप्रयोजकत्वस्य सम्भवे तत्त्यागोऽनुचित इति भावः । न च पदादादेशानां यैकलिपकतया चरणशब्दस्य पदादेशेऽपि पक्षे चरणशब्दस्य शासादौ प्रयोगः सिद्ध एवेति स्वसदशवर्गव्रत इति व्यर्थमिति वाच्यम् । ‘पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्’ इति कोशाञ्जणशब्दस्य नपुंसकत्वमप्यस्तीति, यद्यप्यपदादेशश्चरणशब्दस्यापि स्यात्पदा ‘तानि पदि पूजय’ इति प्रयोगस्याप्यापत्तारति स्वसदश्वेत्यस्यावदयकत्वात् । किञ्चोदकाशब्दस्येवापदाशब्दस्याप्युदकादेशे स्त्रीलिङ्गत्वस्यापि सम्भवेनास्मान्नान्तलक्षणडीवापत्तिरपि स्यात् । ननु स्वमते छन्दसीत्यस्यानुवृत्तिर्नास्तीत्यनुवर्तते इत्यनुपपन्नमत आह—अप्येतीति । अत्र स्यान्तमृष्यकभावप्रकाशः ।

स्वसदश्वेति । भूयसा व्यपदेश इति न्यायात् सादृश्यस्य भेदाभिधानत्वाच्च सूत्रानर्थक्यापत्तेश्च किञ्चिदसादृश्येऽपि न स व्यवहारः किं त्वयमिति भावः । ननु छन्दसीत्यनुवृत्तौ “थे च उद्धिते” इत्यादावपि तदापत्तिः । न च विकल्पानुवृत्त्यर्थमावदयकमण्डूकपुत्या निर्वोह इति वाच्यम् । मानामावात्, तदाश्रयणे स्वसदश्वरूपेण गौरवाच्च । विकल्पानुवृत्तेरप्यनिष्टत्वाच्च । न च तत्र तदनुवृत्ताविष्टापत्तेः, हरदत्तकैयदाशमनत्वात्, ये चेत्यत्रापि शार्ङ्गच्छन्दसि वेतिवार्तिकसदृश्यापत्तेश्च । अत एव केचिदत्र छन्दसीत्यनुवर्तयन्ति । अपरे पुनरविशेषणमिच्छन्ति ।

व्यायामक्षुण्णगात्रस्य पदस्यानुवृत्तिरथ च ।

व्याधयो नोपसर्पन्ति वेनतेय श्वोरगाः ॥

इति काशिकावृत्तकम् । अत्र एव सण्टनट्टन ‘युञ्जन् चैव’ इत्यादिनैतत्तन्मनर्थयत्वा तन्वारचिसूचनं कृतमिति कित्त्वं मूलमन आह—अस्येतीति । तन्निरुद्धैरिति चेति ।

सरलम् ।

स्वार्थबोधनसमर्थानिति । तेन आमनशब्दस्य महारादिघटितत्वेऽपि न भ्रामन् आदेशः । स्वसदशवर्गव्रत इति । तेन चरणशब्दस्य न पदादेश इति न कदाचित् ‘पदि’ इति नपुंसके रूपम् । एवं राजिशब्दस्य न निदा आदेशः । तथा च ‘श्वमहनिशा गत्रम्’ इत्यत्र निशादेशस्य स्थानिवद्भावेन राजिशब्दस्यमादाय ‘रूपरात्रिरथन्तरेषु स्वर्ष वाच्यम्’ इति रत्नं । एवञ्च पदादिविशिष्टत्वं पदापत्तौ रूपत्वम् । वैशिष्ट्यञ्च—स्वरोप्यार्थबोधकरत्वं, स्वपठकल्पजनघटितत्वमेतदुभयसम्बन्धेनेति फलितमिति तदाशयः । व्यवस्थाधेमेवेतीति । शासादिषु पादादीनां पदादीनां च प्रयोगः, मुटि च पादादीनानेव प्रयोगो न पदादीनामिति प्रयोगव्यवस्थाधर्मित्यर्थः । अत एव “शीर्षच्छन्दसि” इति सूत्रभाष्ये “शीर्षञ्जिति प्रवृत्त्यन्तरं द्रष्टव्यम्” इत्युक्तम् ।

“अल्लोपोऽनः” । अत्र प्राञ्चः—अन्नन्तस्य भस्याङ्गस्याकारस्य लोपः स्यादिति । तथा सति ‘तक्षणा’इत्यादौ तकाराकारस्यापि लोपः स्यात् । भस्याङ्गस्यानोऽकारस्य इति व्याख्याने तु ‘अनसा, मनसा’इत्यादौ स्यात् । तन्त्रानुत्थादिनाऽन्नन्तस्य भस्यानोऽकारस्येति व्याख्यानेऽपि ‘अनस्तक्षणा’इत्यादौ अतिव्याप्तिरेवातो व्याचष्टे—अङ्गावयव इत्यादि । भस्येत्यनेनाक्षिप्तः प्रत्ययविशेषोऽङ्गं चेति द्वयमनो विशेषः

शब्दरत्नम् ।

चेरिति भावः । अत एव भाष्ये तदनुवृत्तिर्नोक्ता ।

तथा सतीति । प्राचीनसंमतव्याख्यादरे इत्यर्थः । भस्येत्यनेनेति । अङ्गस्येत्येतत्सहितेनेत्यर्थः । एतेन भत्वस्य वृषणोऽप्रत्ययवत्त्वशब्दद्वयारपि विधानात्तेन न प्रत्ययाक्षेप इत्यपास्तम् । अङ्गं चेति । अधिकारलक्ष्यमिति भावः । ननु भत्वस्य तत्सूत्रे “यस्मात्प्रत्ययविधिः” इत्यनुवृत्त्याऽङ्गनिष्ठत्वेन तेनाङ्गनिष्ठयजादिपरत्वाक्षेपेण तदवयवस्य

भैरवो ।

पदम् । अत्र एव—छन्दोग्रहणवैयर्थ्यापत्तिदोषादेव ।

मूले—अत्र प्राञ्च इति । काशिकाकृदादयः । तथा सतीति । एतादृशव्याख्याने सतीत्यर्थं यदुत्तमस्तस्य वैयर्थ्यन्दोषोपपादनमात्रस्योचितत्वात्त आह—प्राचीनेति । एतेन यद्यपि भया तस्यादरः कृतस्तथाऽपि तद्द्रष्टुमिति ध्वनितम् । एतेन—अङ्गस्येत्येतत्साहित्यप्रकथनेन । अत एव मूले अङ्गञ्चेतीत्यभिहितम् । अङ्गस्येत्यस्याप्रकान्तत्वशङ्कानिरासायाह—अधिकारेति । एवं सति वृषणश्च इत्यत्रालोपाभावोऽपि द्रष्टव्यः । अत्राङ्गस्येत्यस्याधिकारलक्ष्यत्वकथनेन भस्येत्यस्यापि तथैव लाभ इति ध्वनितम् । भगवत्राङ्गस्य भस्येत्यस्य च यद्यप्यधिकाराह्लाभस्तथाऽप्यङ्गस्य भस्यान इत्येवार्थः स्यान्न तु प्रत्ययविशेषस्य ततो लाभः । आक्षेपेणेति चेतकोसावाक्षेपः, अनुमानं वा भसंज्ञासूत्रेणैकवाक्यता वा ? तत्राद्यः पक्षो न युक्त इत्याशयेनाशङ्कते—नन्विति । अनुमानमत्र प्रत्ययविध्युपादानम् असर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरं भाङ्गपदोद्देश्यत्वादित्येवङ्कार्यम् । तदवयवस्य तत्रालाभ इति । तस्य पक्षतावच्छेदकत्वमत्र तु पक्षत्वमिति भावः । किञ्च पदभेदेनोद्देश्यताभेदाद्य पदयोर्द्वित्वेन हेतुतावच्छेदकत्वमिति भत्वादिनैव तत्त्वं वक्तव्यम् ।

भावप्रकाशः ।

प्राञ्च इति । कैयटवृत्त्यादय इत्यर्थः । तथा चान्नोपन्यासोऽस्य नोचिन इति भावः । मुख्य बीज ध्वनयितुमाह—अत एवेति । छन्दोग्रहणवैयर्थ्यादिवेत्यर्थः । भाष्ये इति । एतेन भाष्ये तु छान्दसमेवैतदिति स्थितिमिति हरदत्तोक्तिः, तस्मिन्नुत्तरेऽछान्दसमेवैतदिति भाष्यमिति प्रकाशोक्तिर्नानुयायिरत्नाकरदण्ड्य च्युत्तरपास्ता ।

मूले प्राञ्च इति । काशिकाप्रक्रियाकृत इत्यर्थः । अत्र एव बहुश्लोक्तिः । ननु तत्र तत्र लोपापत्तेरिति वाच्ये तथा सतीत्यधिकृत आह—प्राचीनेति । तथा च तदादरे दोषेण तस्य दुष्टत्व फलिनमिति भावः । एतेनेति । तत्साहित्यानिर्देशेनेत्यर्थः । एतेनाङ्गोनापि प्रत्ययाङ्गोऽनुत्तार्यभाम सति भाष्योक्तिः प्राचामनुशेषेण तावता प्रत्ययसामान्यलाभेऽपि विशेषालाभाद् ज्ञानगोवाच्चेति ध्वनितम् । एतेन भाष्यरीत्या कार्यकाले तदुपस्थितेरेवाक्षेपव्यर्थत्वेन शङ्कासमाध्योरयुक्तरवमिति मन्दोक्तमपास्तम् । तथाऽर्थस्यैतच्चेत्यनेन सद्ग्रामाणनयऽत्र प्रसिद्धत्वेनानुमानादरेव ग्रहणेनान्योक्तेरयुक्तत्वात् । अत्र एव नन्वित्यादितदवयवमङ्गलिरिति दिक् । विधानादिति । तथा च तादृशप्रत्ययपरत्वाभाववनि भत्वसरेनेन न्यभिचारान्नक्षेपमभेदः । एतेन तथा रत्नाकरदण्ड्यादिग्रन्थाः परस्ता इति भावः । लक्ष्यमिति । एतेन भस्येत्यपि तथेते सूचितम् । नन्वाक्षेपोऽज्ञानुमानादि भसशास्त्रेणैकवाक्यता वा । नाय इत्याह—ननु भत्वस्येति । तत्सूत्रे इति । यत्र भमित्यवैयर्थ्यः । अत्रेऽपि यथोद्देशः कार्यकालो

रणम् । अन् तु अकारस्य, अतो नोक्तशेष इति भव । एतच्च “प्यङ्गः सप्रसा
रणम्” इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

शब्दरत्नम् ।

तत्त्वालाम् । किं घानो विशेषणेऽपि ‘विधौ परिभाषोऽतिष्ठते नानुवादे’ इति निर्दिष्ट
रिभाषाऽनुपस्थितेरनन्तश्चेत्यादौ दोषो दुर्वार इति चेत्तत्राह—एतच्चेति । तत्र च
भाष्यम्—‘एवं तद्दि कार्यकाल संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यं “भस्य”
इत्युपस्थितमिदं भवति “यचि भम्” इति, तत्र यत्रादिपरतयाऽन्कारं विशेषयिष्याम
अत्रा चाकारम् । यत्रादिस्वारिपरस्थानोऽन्कारस्य”इति । तन्मात्रं भाव —कार्यकालपर
“भस्य” इति श्रुते भवदायजिज्ञासाया “यचि भम्” इत्युपस्थितेन शक्तिः
भैरवी ।

एवञ्च वृषभस्वस्वयोरित्यनेन ययोर्भसंज्ञा तयोरपि भत्वावच्छिन्नोद्देश्यत्वसत्त्वेन तत्र निरु
साध्याभावेन व्यभिचार । एवं पदशब्दोद्देश्यत्वस्य राजम्यामित्यत्रैव व्यभिचार । न द्वितीयः,
यथा हेतुपक्षे संज्ञानाश्रय्य पृथगेव वाक्यार्थबोधनेकवाक्यताया अलाभात् । कार्यकालपरशेषेऽपि
वाक्यैकवाक्यता न पदैस्त्वाक्यतेति निरुक्त्यालाभाच्च । प्रत्ययस्याङ्गानो उल्लिखिताङ्गानुत्पत्त्या त
द्विशेषणताया न्याय्यत्वाच्चेति । परोक्षमन्विशेषणत्वमभ्युपगम्यात्प्राह—किञ्चेति । दोष—अति
व्याप्तिः । भाष्यमिति । एतच्च भाष्यन्तस्मिन् सूत्रे “अनन्त्यविकारोऽन्त्यसदेशस्य”इति परिभा
षाया प्रयोजनलक्षणानुवादे प्रवृत्तम् । ननु प्रत्ययस्याङ्गसाकाङ्क्षत्वमेव “अङ्गस्य”इति सूत्रभाष्ये
“परस्परप्रत्यङ्गं प्रत्ययसंज्ञाऽभावात्”इत्यनेन दर्शितमित्यनुविशेषणत्वद्वयमत्रोक्तमत्राह—
तस्यायम्भाव इति । श्रुते—अधिकारतो लब्धे । निरासायामिति । एतेन भवदस्य ध्वजगमात्रेण कृत्रि
माकृत्रिमन्यायेन यस्यैयं संज्ञा कृता तस्यार्थस्योपस्थितिसत्त्वात्पुनर्वाक्यार्थबोधस्य नापेक्षेति
निरस्तम् । कार्यकालपरशेषेण कालपते स्वसन्नियमिन्प्राप्यते इति व्युत्पत्त्या कार्यविधायपरशास
घट्टसंज्ञासद्वयदित यत्संज्ञासंज्ञिभावसम्बन्धबोधकं शास्त्रं तस्य जिज्ञासा जनयित्त्वोपस्थिति
कार्यते इत्येव “भस्येत्पुपस्थितमिदम्भवति यचि भम्” इति भाष्येण लभ्यते । तच्छास्त्रोप
स्थितिमात्रेण विधायकशास्त्रवाक्यार्थबोधसम्भव इति पुनस्तत्र संज्ञासूत्रेण वृत्तिशहो भव
भावपरशास ।

वा ? नाथ, तत्रवाक्यताया अभावात् । सामग्रीमत्त्वेऽन्तरवाक्यार्थबुद्धाववापेक्षेन वाच्यैववाचयत्
त्वं । एतेनान्त्योऽपि निरस्त । किं च प्रत्ययस्याङ्ग्याश उल्लिखिताङ्गत्वेन तत्रैवान्वयौचित्यात् । तुभ्यत्र
दुष्कनन्यायेन मूलरीत्या दोषमाह—किञ्चेति । दोष—अतिव्याप्तिः । भाष्यमिति । अनन्त्यविकारो इत्यस्य
फलकथनप्रवृत्तेऽत्र फलं मूलं चरीत्या “अनन्त्यविकारो”इत्यादावप्रवृत्तिरूपस्य पन्त्यस्य तदलक्षणमित्यर्थः । स्थित
द्रष्टव्यमिति पाठः । एव स भाष्यसुक्ता विशिष्याह—भस्येतीति । परस्थान इति । तत्परस्थानो योऽङ्गा
रस्तस्येत्यर्थः । न वस्य भाष्यस्य मूलसमवेतानिर्वाहलक्षणत्वं एवान् आह—तस्यायामिति । अत्र मान्या
कार्यकाले एववाक्यतेति निर्विवादम् । भा च पदाना, न वाक्ययो । यत्र भशब्दस्तत्र यस्मात्प्रत्ययविधि
रुदादि यन्तीनि चोपनिष्ठे इति सूत्रार्थः । तत्र चोपस्थित्यपदानां यथेष्टमभिसम्बन्धः । यथा उपोत्तिष्ठोमरा
जस्युदादिपदानां यागविधी सामानाधिकरण्यान्नन्तर्बोधेत्वावगतितं तु यत्र न दुःखेनेत्यादिभिः स्वर्गाभ्या
र्थावगमनप्रधानान्तरेण, तथाऽत्र पक्षे भादिशब्दानाम् । एतेन प्रत्ययस्याङ्ग्याश उल्लिखिताङ्गत्वेन तत्रैव य
र्चायादीनामन्वय उचिन शयपासम् । भाष्यप्रामाण्येन लक्ष्यानुरोधेन चेदृशे विषये उल्थाप्याङ्गत्वात्
न्वयादीकारादिति । तत्प्राप्त्यामनुरोधेन । तथेष्टत्वे हि यचिभमिति न वदेत्, यन्तीत्येव वदेत् । किं च पदैक
वाक्यतयाऽन्त्येऽपि स्त्रोपस्थापनेऽप्युपस्थिते यत्र प्रत्ययविधिरुदादिवाक्यान्वयापत्तिर्मात्र्याप्रामाण्यत्तु मद्
कार्यं शोचित । एदं घनपदत्रयथा तदाह—कार्येति । श्रुते इति । अधिकारलक्षण इत्यर्थः । सायाचे

शब्दरत्नम् ।

वृत्ते एतद्वाक्यार्थबोधकाले लक्ष्यानुरोधेन तन्त्रादिन्यायाश्रयणाद् यची-यस्यान्विशेषणता ऽपि । विधौ परिभाषेति न्यायस्तु “इको गुणवृद्धी” “अचश्च” इति इयतिरिक्ते नास्त्येव, “उदात्तस्वरितयार्थेण” इत्यादावुदात्तस्वरितस्थानिक्येण इत्यर्थस्येष्टत्वादिति । एतच्च स्त्रीप्रत्यये इत्वप्रकरणे निरूपयिष्याम ।

यदि तु अदमुपडित्यर्थमनन्त्यविकार इति परिभाषाऽऽवश्यको, तथैव अतस्तद्गोतथादौ व्यावृत्ति । अत्र सान्तरमहत् इत्यादौ चानेकक्लिष्टकल्पनापेक्षया परिभाषास्वीकार एवोचित । भाष्यन्तु वार्तिकोक्तफलात् अन्वयामिद्विप्रदानमात्रपरम् । अत एव यान्येतस्याः परिभाषाया प्रयोजनानि तदर्थमेवा परिभाषा कर्तव्येति भाष्ये उपसहृतम् । यत् “न सम्प्रसारणे” इति सूत्रे “नैतस्या परिभाषा ग रन्ति प्रयोजनानि” इति भाष्य, तत् “न सम्प्रसारणे” इत्यादेरेव ज्ञापकात्प्रयोजनात्पत्वसूचकमित्युच्यते, तदाऽस्तु अङ्गविशेषणमेव तदित्याहु ।

भैरवी ।

ति । स च प्रकृतोपयोग्यव । शास्त्रान्तरे पुनस्तथा जिज्ञासायाः पुनरप्येवमेव कल्पनेति । एतद्वाक्यार्थबोधकाले—विधायकतास्यार्थबोधका? । अन्विशेषणताऽपीति अपिनाऽङ्गविशेषणताया ममुच्यते । एवञ्चोभयविशेषणत्व सङ्गुपस्थितिमात्रेण न सम्भवत्यतस्तन्त्रादिन्यायाश्रयणम् । अत एव भस्याङ्गस्यानोऽकारस्यासर्वनामस्थानपरस्येति व्याख्यानस्योपपत्ति । यदुक्तम् प्राग्विधावित्यादि, तत्रेत्याह—विधाविनि । एतच्च—तस्या परिभाषाया सार्वत्रिकत्वज्ञास्तीत्येतच्च । तत्र विधीयत इत्यस्याध्याहारेण तद्विषयताया उचितत्वादिति भाव । अत्रेदन्तत्वमूतस्यायम्भाव इत्यत्र तच्छब्दोपादानेन “प्यङ् सम्प्रसारणम्” इति सूत्रस्य भाष्यमेरुदेश्युक्ति, प्रत्ययस्याङ्गागे उत्थिताङ्गत्वेन तद्विशेषणत्वस्यैव न्याय्यत्वात्, आकृष्टाधिकारीयभपदसञ्ज्ञाविषये यथोद्देशपक्षस्यैव सिद्धान्तितत्वाच्च । तथा च प्रकृतविषये दोषाभावोऽनन्त्यविकार इति परिभाषयत्र सम्पादनीय इति ।

भावप्रकाश ।

ति । अन्यथा अत्रगमानुपस्थितिर्न स्यादिति भाव । वृत्ते इति । प्रकृतविषयक इति भाव । यची-यस्येति । उपस्थितत्वादिति भाव । अपि भिन्नवार्थीयाङ्गविशेषणत्वमुच्यते । एतेन मूलमनुष्य तत्र प्राचा ग्रन्थे हि मस्येत्यनो विशेषणम् । तदर्थं दत्त क र्थकाल सजापरिभाषामिति यत्राद्यनवनामस्थान परस्येति । तत्परत्वं च येन नेति न्यायेन मात्र व्यवहितस्यानो गृह्णने तेनात्त शेषाभावात् । एव व्याख्यानान् एत इत्यस्याङ्गेन सामानाधिकरण्यान्वयोऽनुकूलः । अङ्गावयवस्येति व्याख्यानं तु वैयधिकरण्यान्वयापत्तिरिति लक्षणकृत्कम् । भाष्यकृता परिभाषा विनाऽपि मिदिरक्तेति स एव पक्ष सर्वैरुक्त । वृत्तिरूप तु नामाश्रित्य यथोद्देशेऽपि तथा व्याख्यानम् । एव च प्राचा व्याख्याया पक्षस्येऽपि सम्प्रसारणकौमुद्युक्त व्याख्यायास्तु काय काले एव सम्प्रदायेतदाश्रित्य न योक्त तत्क्षणमनुचिन्मिति मन्दीक्य चापास्तम् । इको गुणेति । तत्र विधयेने इत्यध्याहारेण तमूल्यत्वादिति भाव । नास्त्येवेति । फलाभावादिति शेष । शेरमिद्वि निराचष्टे—उदात्तति । नन्वेवमुदीचमान इत्यत्र स्थानेप्रहृगानर्थक्य, तद्वि तन्त्राश्रित्ये सा र्थकमिति चेद्? न्ययमेव तत् । स्थानसम्बन्धोऽन्तरङ्गत्वस्यो न परिभाषान्तरं शक्यं पक्ष स्थाने शक्यं भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वेन शापकृतायम्भवत् । अत्र एवान्विशेषणत्वेऽप्यव्यवधानात्कामात्कामाभ्यमङ्गतिस्तदाह—एतच्चेति । तस्याय भाव इत्यत्र तस्यैत्यनेनारवि सूचना । एकदेश्युक्तिरियमङ्गादौ प्रत्ययस्यो स्थितक ह्यत्वेन तथाऽर्थस्यैवीचित्यात्, आकृष्टासञ्ज्ञासु कार्यकालपक्षमावस्य सिद्धान्तिनवाञ्चेति । एव च तथैवावशियकत्वाऽत्र निवाह इति प्राचान्त व्याख्यानमेव मुच्यमिति दिक् ।

“रथाभ्याम्” । पदे इतीयतैव सामर्थ्यादिकपदत्वे लब्धेऽपि समानग्रहणं यत्समानमेव, अखण्डमिति यावत् । तत्र यथा स्यात्तेन समासे न भवति ।

शब्दरत्नम् ।

सामर्थ्यादिति । निमित्तनिमित्तिनोरपदस्ययोरसम्भवादिति भावः । असखण्डमिति । तत्त्वं च निमित्तानधिकरणनिमित्तमत्पदाघटितत्वम् । तेन ‘मातृभोगीणः’ इत्यग्रणत्वसिद्धिः । येष्वलभोगीनेत्यस्य प्रत्ययमात्रस्य वा तच्चाभावात् । अत एव “आत्मन्विदव भौवी ।

मूढे सामर्थ्यादित्यस्य पदपदोपादानेत्यादिः । अत एवाह—निमित्तत्वादि । तेन विभिन्नपदस्थानाम्मातृर्नमनमित्यादौ णत्वाभावः सिद्धः । नन्वेकपदस्यैवं यत्र निमित्तानिमित्तिनोस्तत्रणत्वमित्येतद्दुष्प्रस्तावता रामनामेत्यत्रातिप्रसङ्गवारणासम्भव इत्यत आह—नत्तश्चेति । न च निमित्तमत्त्वं विधीयमानस्य णसारस्य, न तु नकारस्येति कथन्निमित्तत्वात्तत्रैकपदस्यत्वव्यलाम इति वाच्यम् । स्वप्रयोज्यकार्योद्देश्यत्वस्य पञ्चार्थत्वमाधित्वेति प्रत्ययस्य स्वीकारात् । निमित्तानधिकरणनिमित्तमत्पदाघटितं यत्तन्निमित्तमत्पदन्तद्वयवत्त्वं यत्र द्वयोस्तत्रणत्वमित्यर्थः । तेन-निमित्तमतिपदत्वविशेषणेन । तत्राभावादिति । पदत्वाभावादित्यर्थः । “आत्मन्विदव” इत्यनेन खप्रत्ययस्य मातृभोगशब्दाद्विधानेन तदर्थविशिष्टस्वार्थबोधकत्वमेव तस्य, न तु भोगशब्दमात्रार्थविशिष्टस्वार्थबोधकत्वमिति वक्ष्यमाणपदत्वाभावः स्पष्ट एव । अत एव-उक्तस्य समानभावप्रकाशः ।

असम्भवादिति । तथा च तत्सामर्थ्यादेव लब्धे एकपदवृत्तिनिमित्तनिमित्तिनोः सतीर्णो भवतीत्यर्थलाभेन मातृर्नमनमित्यादिवाक्यवारणेऽपि रामनामेत्यादिवारणाय समानेति, तच्च एकपरमिति भावः । यत्तु दण्डी—निमित्तवत्तदगित्तपदत्वाभावनत्वं समानपदत्वमिति । तत्र, रामेण मूढः मातृभोगीण इत्यादिसिद्धावपि रामनामेत्यादावुत्तरपदत्वे चेति प्रत्याख्यानरीत्याऽतिव्याप्तेः । सुदुपपत्तेः प्राक् समासे गन्धर्वगानमित्यादावतिव्याप्तेश्च । एतेन न बहुव्रीहिः, किं तु कर्माशय इत्यप्यपास्तम् । भाष्ये सनुदायप्रकृतिमाशयापि दोषापत्तेश्च । पदत्वस्य त्रैशतोऽप्यनादराच्च सुपर्वणेत्यादावप्यापत्तेश्च । यत्तु रत्नाकरहृद-निमित्तस्य निमित्तमत्पदत्वमेव समानपदत्वत्वमिति । तत्र, रामनाम गन्धर्वगानमित्यादावतिव्याप्तेः । अन्यथा मातृभोगीण इत्यादावतिव्याप्तेः । अत्र मान्या—अखण्डत्व च यत् रेफवर्णानधिकरणमतिव्याहृ-पदावृत्तित्वमित्याहुः, तस्याचामनुरोधेन । तस्य नकारनिष्ठत्वेऽपि पदानिष्ठत्वादखण्डत्व चेति विशेष्यविरोधापत्तेः । तदेतत्सर्वं ध्वनयन्न्याह—तत्त्वं चेति । अखण्डत्व चेत्यर्थः । तदनधिकरणत्व निमित्तमत्त्वं च पदविशेषणमिति भावः । तथा विवक्षायां पदत्वनिवेशकत्वमाह—तेनेति । इत्यत्रेति । इत्यादावित्यर्थः । मात्रकेवलशब्दो रणार्थः । तच्चाभावात्—पदत्वाभावात् । एवं निवेशेनात्र णत्वकरणे दीर्घमाह—अत एवेति । नन्वापविशेषणाभावे रामेणेत्यादौ न दोषः, निमित्तिनोऽपदत्वात्त्रिमित्तमत्पदरूपसरला ।

तत्त्वमिति । अखण्डपदत्वं च निमित्तानधिकरणनिमित्तमत्पदाघटितत्वम् । ‘रामनाम’ इति विशिष्टपदस्य निमित्तं रेफरतदनधिकरणं निमित्ती नकारस्तद्वत् पदं ‘नाम’ इति, तदघटितत्वमेव न तु तदघटितत्वमिति न णत्वम्, ‘मातृभोगीणः’ इत्यस्य च तद्विदविशिष्टस्य निमित्तम् ऋकाररत्नदनधिकरणं पदभोग इति, न तद् निमित्तमपि, यच्च निमित्तमद् भोगीण इति, न तदपमिति निमित्तानधिकरणनिमित्तमत्पदमुदासीनं तदघटितत्वमेवेति तत्र णत्वसिद्धिः । न चैव ‘रामनरेण’ ‘परमाग्नीध्रेण’ इत्यादौ ‘नर’ ‘आग्नीध्र’ इत्यनयोनिमित्तभूतरेफघटितत्वेन निमित्तानधिकरणनिमित्तमत्पदत्वं तयोर्नास्ति किन्तुदासीनस्य ‘नाम’ इत्यादेरेवेति तदघटितत्वेन ‘रामनरेण’ ‘परमाग्नीध्रेण’ इत्यनयोरेखण्डपदत्वापत्त्या ‘नर’ ‘आग्नीध्र’ घटनकारस्थाने णत्वापत्तिरिति वाच्यम्, निमित्तविशिष्टनिमित्तमत्पदाघटितत्वमखण्डपदत्वम्, वैशिष्ट्यञ्च—स्वीकारत्वं, स्वाघटिपदघटकत्वमेतदुभयसम्बन्धेनेति विवक्षणेनादोषात् । तथा हि, निमित्तपदेन

शब्दरत्नम् ।

जन" इति सूक्ष्मम् "आचार्यादणत्वं च" इति चरितार्थम् । सुपर्वणेत्यादिसिद्धये निमित्तानधिकरणेति । पदं चात्र लोके विभक्तोरानपेक्षयाऽर्थबोधकत्वेन दृष्टम् । तेन गन्धर्व-गानमित्यादौ सुबुत्पत्तेः प्राक् समासेऽपि णत्वं न । क्षुब्नादिषु नृनमनशाब्दस्तु संज्ञाभूतो-ऽल्लण्ड इति तस्य ऋवर्णात्परस्य णत्वे ज्ञापकता भाष्योक्ता नासङ्गतेत्याहुः ।

भैरवी ।

पदत्वाध्रयणादेव । चरितार्थमिति । तावन्मात्रेणातिप्रसङ्गवारणासम्भवाद्गणत्वमित्यावश्यकामति भावः । इत्यादिसिद्धये-णत्वघटितप्रयोगस्य सिद्धये । नन्वत्र पदत्वम्पारिभाषिकमुत्तार्थवत्त्वमात्रम् । नाथ, गन्धर्वगानं रामनमनमित्यादौ सुबुत्पत्तेः प्राक् समासेनोत्तरपदस्य पारिभाषिकपदत्वा-भावाण्यत्वापत्तेः । नापि द्वितीयम्, रामेणेत्यादावेव णत्वसिद्धेरत आह-पद चात्रेति । अत्र-उक्त-समानपदत्वलक्षणम् । अर्थबोधकत्वम्-अर्थबोधजनकसमुदायघटकत्वम् । तच्च विभक्तिसहकारेण यस्य बोधकता तद्वदके स्वप्रत्ययेऽप्यस्तीति मातृभोगीण इत्यत्र णत्वाप्राप्तिरौऽभावद्वयनिवेशः । तेन-उत्तरपदस्य पदत्वस्य लक्षणघटकत्वेन । निमित्तानधिकरणत्वन्निमित्तानवयवकत्वम्, तच्च मातृ-भोगीण इत्यत्र भोगशब्देऽस्तीति तद्वनवयवकत्वरूपन्तदघटितत्वं समुदायस्य नास्तीत्यत्र णत्व-ञ स्यादतो-निमित्तमिति । ननु 'वर्णकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते' इति पक्षे ऋवर्णात्परस्य णत्वे क्षुब्नादिगणे नृनमनशाब्दपाठस्य ज्ञापकता भाष्ये उक्ता, सा निरुक्तस्याल्लण्डपदत्वस्याध्रयणे कथं सङ्गच्छेत् । तत्र भवत्सम्मताल्लण्डपदत्वस्याभावेन णत्वप्राप्त्यभावात् आह-क्षुब्नादिष्विति । सङ्गभूतऽल्लण्ड इति । अनेन पूर्वोत्तरसमुदायस्य संज्ञात्वसूचनेन "पूर्वपदात्संज्ञायाम्ग" इति सू-त्रस्य प्रवृत्तिर्ध्वनिता । "छन्दस्यूदवग्रहात्" इत्यस्य तु न प्राप्तिरभावग्रहस्यादर्शनात् । भाष्यो-

भावप्रकारः ।

पत्वाच्च । अत्र एव मातृभोगीण इत्यादौ न दोषोऽत्र आह-सुपर्वेति । तदनधिकरणत्वं च तदनवयवक-त्वम् । तत्र मातृभोगीण इत्यादौ तदनधिकरणसुभोगरूपपदघटितत्वात्तिसिद्धये-निमित्तमिति । ननु किं पारिभाषिकं पदत्वमुत्तार्थवत्त्वम् ? नाथ, रामनमनमित्यादौ सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे णत्वापत्तेः । इष्टा-पत्ति तु न, पञ्चान्तरे तदप्राप्तेः । एतेन प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे णत्वं, सुबन्तेन समासे तु नेति विवेक इति भाष्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम् । नान्त्यः, रामेण मातृभोगीण इत्यादौ णत्व सिद्धेरत आह-पदं चेति । लक्षणेति भावः । अत्रेति । अनेनान्यभ्यावृत्तिः । अनपेक्षयेति । अभावद्वयनिवेशकत्वमर्थव-त्सुशोक्तरीत्या बोध्यम् । प्रत्ययस्य भोगानेत्यस्य चतत्त्वात् प्रागुक्तदोष इति भावः । अपिस्तदुत्तरसमा-सलमुच्चायक । नन्वेवं क्षुब्नादौ नृनमनशाब्दपाठो न्यथो यौगिकरादात् आह-क्षुब्नेति । न च तत्र छन्दस्यूदवेति प्राप्तिः, ईदृशे विषयेऽवग्रहाभावात् । तद् ध्वनयन्नाह-तस्येति । वर्णकदेशानां वर्णग्रहणे नामग्रहणमिति पक्षे इति भावः । आहुरिति । अत्रार्थविहीनं तु तस्य तत्त्वे तदसाहस्येऽपि तत्र सशत्व-सरला ।

रामघटकस्य परमघटकस्य वा रेफस्य ग्रहणे तदुत्तरत्वं नरपदके आग्नीध्रपदके वा नकारे वर्तते, एवं तदघटितं पदं नर इति आग्नीध्र इति वा तद्वदकत्वमपि तत्र न कारे इति निमित्तविशिष्टो निमित्तो नर आग्नीध्र घटकन क्रास्तद्वद नर इति आग्नीध्र इति वा तद्वदितत्वमेव रामनर परमाग्नीध्र इत्यस्य, न तु तदघटि-तरमिति नाल्लण्डपदत्वम् । यत्तु निमित्तानधिकरणनिमित्तमित्यदाघटितत्वरूपे अल्लण्डपदत्वपरिचारे दाष-मुक्ताव्य निमित्तविशिष्टस्य नस्य णत्वम्, वैशिष्ट्यञ्च-स्वोत्तरत्वं, स्वाघटितपदाघटकत्वमेतदुभयमन्वये-नेति णत्वविधायकसूत्रस्यापि विवक्षणेन राम-परमघटकेरफमादाय द्वितीयसम्बन्धाभावात् नर आग्नीध्रशब्दा-वयवरेफस्य ग्रहणे तु पूर्वसम्बन्धाभावात्तन्निराकरणमिति, तच्चिन्त्यम्, प्रकारान्तरेण दोषवारणेऽप्यल्लण्डप-दत्वस्यानिर्वचनादिति ।

रामनाम । यूष्ण इति । यूषो मण्डः ।

मुद्रामलकयूपस्तु भेदी दीपनपाचनः ।

इति दर्शनात् । इति पञ्चे त्विति । एतेन पञ्चनीसमासस्य पात्तिकतां ध्वन-
यति । तथा हि, भाष्ये—वेभिदिता, माथितिकः, अपीपचन्निति प्रयोजनत्रयमुक्तम् ।
तच्चान्यथा सिद्धम् । “एकाच उपदेशे” इत्यत्र विहितविशेषणादेव वेभिदितेत्यत्र

शब्दरत्नम् ।

मण्ड इति । तद्विशेष इत्यर्थः । वेभिदितेति । वेभिदितेयंइन्तात्तृवि अल्लोपयलो-
भैरवो ।

भेति । ‘एओः’ सूत्रे इत्यादि । वस्तुतस्तु यदीयमखण्डा नरशब्दान्तसज्ञा तदा संज्ञात्व
अज्ञापत्वा तत्र णत्वाभावस्य सिद्धौ गणे तस्य पाठो व्ययं एव रथादिति तस्य यौगिरत्वमे-
वास्ति, न तु संज्ञात्वम् । न चैवं सतिपाठस्य वैयर्थ्यमाशङ्कनीयम्, तेन निस्तस्याखण्डपदत्व
स्य “रपाम्याम्” इति सूत्रे सत्ताऽस्तीति बोधनद्वारा त्रि-यप्राप्तिरेव बोध्यते । अत एवाह—इ-
ति भाव इति । नन्वेतादृशाखण्डपदत्वमेव यदि णत्वप्रवृत्तिसम्पादकं, तदा सर्वनाथरघुणेत्यत्र नि-
मित्तानधिकरणनिमित्तमन्नाथपदघटितत्वस्य समुदाये मत्प्राणण्त्वं न रथादिति चत् ? न, पदे
निरन्तरखण्डत्वनिश्चय नकारे तास्यत्रनिर्देशापेक्षया लाघवात्तकार एव निमित्तानधिकरणनि-
मित्तमपवादव्यवविशेषणविशेषणत्वेनादोषात् । नचवमपि रघुनरेणेत्यत्र नरशब्दावयवस्य
नस्य णत्वन्दुर्वारमिति वाच्यम् । निमित्तमत्वमित्यत्र निमित्तमत्वन्नकारे निविष्टन्तश्च स्वो-
त्तरत्वसम्बन्धेन रेफपदाराण्यतरत्वरूपमेव । एवं च यस्य स्वपदेनोपादानन्तर तस्यैव प्रत्यास-
त्त्या निमित्तानधिकरणेत्यत्र निमित्तपदेन ग्राह्यतया नरशब्दाद्यनकारस्य परेण रेफेण निमित्त-
त्वव्यवहार एव नेति यद्रेफव्यक्तिसाक्षाय निमित्तत्वव्यवहारस्तस्य नकारस्य तद्व्यवत्यत
धिकरणत्वस्य नरशब्दं सत्पेनादोषात् ।

ननु मण्डशब्दस्य तण्डुलेर्निमिते द्वये प्रसिद्धेर्मुद्रामलकयूपस्त्विति । परवाक्यविरोधो यूषो
मण्ड इति व्याख्याने प्राप्नोतीत्यत आह—तद्विशेष इति । एवं च यथा तण्डुलजलनिमिते यूष-
व्यवहारस्तथा मुद्राः कृतेऽपि यूषव्यवहाररथायुर्वेद एव सुप्रसिद्धतया न परवाक्यविरोध इति
भावः । मूढं—पाक्षिकतामिति । तस्यानित्यत्वाद्भाष्येऽपि तत्साधनीयकार्यस्य प्रकार
न्तरेण सिद्धतामित्यर्थः । तामेवाह—तथा होत्यादिना । तस्यानित्यस्य प्रमाणन्तु “निष्ठया
सेति” इति सूत्रे इति कृते एव णिलोपो, न तु ततः प्रागिति कालावधारणार्थकसेद्गुणमिति

भावप्रनाशः ।

अङ्गित्वेव णत्वाभावे सिद्धे तत्र तत्प्राप्तानर्थक्यमेवेति । तस्मादीदृशसमाहपदत्वविशेषाच्चनद्वारा विशे
प्राप्तिबोधक एव स न तथेति तत्त्व बोध्यम् ।

ननु यूषो न मण्डः, तयोर्भेदस्यायुर्वेदादावुक्तत्वात् । तथा हि, बृहसुश्रुतः—

तण्डुलैश्च कुनो मण्डः साधन तस्य कथ्यते । सिक्थैर्विदितो मण्डः पेया सिक्थममन्विता ॥

विलेपी बहुमित्रया स्यात्पवाग्बिलद्रवा । अत्र पञ्चगुणे साध्य विलेपी च चतुर्गुणे ॥

चतुर्दशगुणे मण्डो यथागूः षड्गुणेऽम्भसि । स्याद्विलः साधिनी यूषस्त्वष्टादशगुणे जले ॥ इति ।

नयः—

अत्रमण्डशब्दानां त एतैकेन विधानेन । एतेष्वपि तद्विज्ञानस्यैवार्थः । अत्रमण्डः ॥ इति न ।

स्त्रोणे “इसुसुक्तान्तात्कः” इति कादेशस्तु न भविष्यति । ठस्याभावात् ॥ न च स्थानिवद्भावेन ठत्वमल्लिखित्वात् । “ठम्येकः” इत्यत्र हि स्थान्यादेशयोरकार

शब्दरत्नम् ।

देशग्रहणासम्बन्ध इति तदाशयः । न भविष्यतीति । स्थानिवत्त्वं विनाऽपीति श्रेयः । अल्लिखित्वादिति । “ठम्येकः” इत्यत्र स्थानिनि प्रत्ययेषु च सर्वत्राकारो न विवक्षितः । आदेश एव तु विवक्षितः । अन्यथा निपादकपूर्वशब्दाद् “ओदेशे” इति ठनि व्यञ्जनमात्र-य व्यञ्जनरूपकादेशे कदाब्दस्य लक्षणिकत्वात् “केऽगः” इति ह्रस्वानागतिरिति भावः । स्थान्यादेशयोरिति । इकादेशस्थानिभूतप्रत्यये आदेशविधायके सूत्रे चेत्यर्थः । स्पष्ट

भैरवी ।

यथाश्रुतेऽपि निषेधाप्राप्तेः, हलन्तेभ्य आचारक्लिपोऽनभिधानाच्च । स्थानिवत्त्वमिति । “अचः परस्मिन्” इति स्थानिवत्त्वमित्यर्थः ।

“ठम्येकः” इत्यत्राकारान्तस्य देव्यस्य स्थानित्वेनाश्रयणमिति कथमल्लिखित्वमत आह-ठस्येक इत्यत्रेति । प्रत्ययेषु-ठकारादिप्रत्ययेषु । एतेन ठचो व्यावृत्तिः । अन्यथेति । मूलोक्तरीत्या स्थान्यादेशयोरेव तस्याविवक्षायाम् । लक्षणिकत्वात् । स्थानिवत्त्वकं यद्व्यप्येति, तत्र व्यञ्जनमात्रस्य विवक्षितत्वे तस्य स्थाने ककाररूपव्यञ्जनादेशे पूर्वकालस्थिताकारान्तस्य कदाब्दस्य लक्षणद्वयानुसन्धानप्रयोज्यप्रतिपत्तिर्यत्स्वरूपत्वादित्यर्थः । अत्र ह्रस्वत्वस्य प्रवृत्तौ “अव्ययात्स्यप्”स्यस्थान्भाष्यमेव मानम् । तत्र हि निपादकपूर्वनाम देशः नेपादकपूर्वकः, दाक्षि-कपूर्वक इत्युक्तं, दाक्षिकपूर्वनाम वाहीकणम, “तत्र भवः” इति ठन् “इसुसुक्तान्तात्कः” “केण” इति ह्रस्वः । उक्तस्वरूपनायामपि मूलं नासमञ्जसमित्याह—इकादेशस्थानिभूतेति । स्पष्टमिति । तत्र हि ठस्येत्यत्र वर्णस्य ग्रहणं सङ्घातस्य वेति विचारे प्रथमपक्षे धात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः—पठति, पठितुम् । अस्तु तर्हि सङ्घातग्रहणम् । सङ्घातग्रहणञ्चतुणादिमायितिकानाम्प्र-तिषेधो वक्तव्यः । उणादीनान्तावत्-कण्ठः, शण्ड इति । इह च मथितम्पण्यसस्य माथि-भावप्रकाशः ।

सवि हरणादौ विशिष्टव्याङ्गत्वादाह—प्रायेणेति । चत्वर्यं । स्थानिवत्त्वमिति । अन्तोपत्येति भावः । वक्ष्यमाणयथाश्रुतमूनासङ्गतदाह—ठस्येक इति । लाघव एतन्निक्रमाह—प्रत्ययेषु च सर्वत्रेति । प्रत्यय-विधायक-“कलाठञ्ज” इत्यादिष्वित्यर्थः । एतेनादेशेऽप्येतादौऽविवक्षित इत्यथास्तम् । बहुषु प्रयोगेषु तत्त्व-फलनापेक्षयाऽऽदेशयोरेव तत्त्वकल्पने लाघवात्, तदाह—आदेश इति । जातविक्रमचन, तयोरित्यर्थः । तेनोत्तरप्रत्ययसंगतिः । एतेन यद्य कादेशेऽकारे विवक्षितः, तेन व्यञ्जनमात्रस्य कादेशे ठाकारेण सह “अतो गुणे” इति पररूपमित्यादि भाष्योक्तिः प्राच मनुरोपेने ते ध्वनितम् । यत्तु प्रत्ययेऽविवक्षायां “ठस्ये-क” इत्यत्रापि सा निरुद्धेति चासङ्गतिः पुनरुक्तिरैवमग्रेऽपीति मन्दः तत्र, तत्र सत्त्वेऽपि सूत्रेऽन्यग्रहण-निरासाय तयोक्तेरिति दिक् । अन्यथा—नाचमनाह-य मूलेकतीरवक्तीकारे । यत्तु मन्दः—“वेऽगः” इत्यत्राप्यस्योच्चारणार्थं मति । तत्र, राका पाक इत्यादावतिप्रसङ्गापत्तेः । वर्णपक्षेऽङ्गस्येत्यनेन वारयितुम-शक्यत्वात् । स्वरास्या क्रमेण लक्षणया मूलं योजयति—इकेति । जातावक्रमचनम् । अत्रार्थं मानमाह—स्पष्ट-मिति । एतेन “ओदेशे ठन्” “इसुसुक्तान्तात्कः” इत्यादौ अकारे फनाभावात् टीकोक्तरीतिर्न तु “ठस्येकः” इत्यादौ कण्ठादिव्यावृत्तये स्वरितसंगार्थं साफल्यमिति मन्दोक्तमपास्तम् । भाष्यादिकिरोभात् तेषाम-

सर्ला ।

इकादेशस्थानिभूतप्रत्यये इति । ठकृत्वादिप्रत्ययेऽकारस्य “अपदेशेऽजनुनासिक इत्” इती-त्सङ्गाया तल्लोपे ठकारमात्रस्यवाऽऽदेश इति भावः । तदाह—आदेशविधायके सूत्रे चेत्यर्थ इति । “ठस्येकः” इति सूत्रे उपदेशकार उच्चारणार्थोऽविवक्षित इति यावत् । तेन ठाकारस्य “इक” आदेशो भव-तीति सूत्रार्थः । इकादेशेऽकारस्तु विवक्षितः । अनेकप्रत्ययेषु ठकृत्वादिष्वकारविधायपेक्षयाऽऽदेशमात्रेऽ

धारणार्थः । अपीपचन्नित्यपि णिलोपस्य चङन्त्यकारयोरेकादेशस्य च स्थानि-
ज्वं चिनाऽपि सिद्धम् । विदिताहचर्यादभ्यस्तादपि लङ् एव क्तेर्जुस्त्रिविधानात् ।
च सिचा साहचर्याद् लुङ् एव किं न स्यादिति वाच्यम् । पूर्वसाहचर्यात्परसा-
वर्त्यस्य बलीयस्त्वादिति दिक् ।

शब्दरत्नम् ।

इदं “ठम्येकः” इत्यत्र भाष्यकैयटयोः । इदमुपलक्षणम् । सन्निपातपरिभाषयाऽपि कादेश-
वारणं बोध्यम् । स्पष्टं चेदं “उक्तोश्च” इति वार्तिकभाष्ये । बलीयस्त्वादिति । एत-
च्च “यस्य विभाषा” “वित्तो भोगः—” इति सूत्रस्यकैयटे स्पष्टम् । एतत्सर्वम् “अपरवि-
भैवो ।

तिक इति, अकारलोपं कृते तान्तादिति कादेश प्राप्नोति । वर्णग्रहणे पुनः सति अलिवधिर-
यम्भवति । तस्माद्विशिष्टग्रहणम् । तस्माद्विशिःस्य ठकारस्य ग्रहणङ्कर्त्तव्यम् । तस्माद्विशि-
ष्टस्येति तद्वित्तस्य ठादेशिति कर्त्तव्यम् । एवञ्च ठादेशिति वचनादलिवधित्वात्स्थानिवद्भावा-
भावात्कादेशप्रसङ्गः । अस्तु तावद्दुर्गग्रहणम् । ननु चोक्तग्रादेशे वर्णग्रहणञ्चेद्भात्वन्तप्रतिषेध-
इति । नैप दोषः । अद्वादिति वर्तते । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति कैयटः । एतेन वर्णमा-
त्रस्य स्थानित्वमिति प्रतिपादितम् । इदमिति । अलिवधित्वेन समाधानमित्यर्थः । सन्निपा-
तेति । अजादिसन्निपातेन जातस्य तान्तत्वस्य तद्विधातकादेशाम्प्रत्ययनिमित्तत्वमिति भावः ।
एतच्च—परसाहचर्यस्य बलीयस्त्वञ्च । कैयटे स्पष्टं मतिः । तत्रत्यभाष्ये भगवता—“बहव इमे विदयः
पठ्यन्ते, तत्र न ज्ञायते कस्य नित्यन्नत्वम्, कस्य विभाषा, कस्य इट्” इति प्रश्ने—

“वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यते विन्न इप्पते ।

विन्तेविन्नश्च वित्तश्च वित्तो भोगेषु विन्दतेः ॥” इत्युक्तम् ।

एतेन ‘विद् सत्तायाम्’ इत्यस्मान्नत्वम्, ‘विद् विचारणे’ इति धातोर्निष्ठायान्नत्वविरु-
त्तः, उन्दिता परेण साहचर्यात् । यद्यपि “नुद्विद्” इति सूत्रे नुदधातुस्तौदाविक आदौ पठि-
तस्तथाऽपि शब्दपरविप्रतिषेधादुन्दिन्न व्यवस्थान्नेतुर्न तु नुदिरिति कैयटः । ‘विद्वाद् लामे’ इ-
त्यस्मात्तु प्रतिषेधो भोगप्रत्यययोः, ‘विद् ज्ञाने’ इत्यस्मात्तु इटा व्यवधानान्नत्वाभावः । यस्तु
तुदादौ पठ्यते तस्माद् “विभाषा गमहनविद्विषाम्” इति ऋमुप्रत्यये इङ्गिक्ल्पाद् “यस्य
विभाषा” इतीप्तिषेधः, विभाषेति सूत्रे हनसाहचर्यादादादिकस्य तु न ग्रहणम्पूर्वसाहचर्यात्प-
रसाहचर्यस्य बलवत्त्वादिति भावः । ननु “विप्रतिषेधे परङ्कार्यम्” इति सूत्रे कार्यशब्दोपादा-
नेनाप्राप्तस्यापूर्वस्य विधेयस्य ग्रहणमिति परसाहचर्यस्य बलवत्त्वाश्रयणमशक्यमत आह—एत-
भावप्रकाराः ।

व्युत्पन्नत्वाच्च । तदुक्तरीत्या ठस्येयत्तापि विवक्षापत्त्या मूलानुकाराच्चेति दिक् । ननु तत्र भाष्ये संधान-
ग्रहणपक्षोऽपि वर्णग्रहणपक्षवर्दात् । भर्त्वाधिषेनेव पञ्चमोसमासेन सिद्धेरित्युक्तत्वाच्च प्रत्याख्यानमत-
आह—इदमुपेति । अजादिसन्निपातेन जातानन्तता कथमजादिविधत्त कुर्थादिनि भावः । “कुम्भेन्न” ।
शयत्रोक्तकलानुदाहरणत्वात्कथमत्र प्राप्तिरिति शब्दानिरुत्तायाह—स्पष्टं चेदमिति । उक्तपक्षभेदेनोक्तसमा-
धिष्यमित्यर्थः । तत्र हि इके कृते “अस्याडे” इत्येव सिद्धे ठक् न कार्य इत्याशङ्क्य माधितिकादिवत् कादेशो
न स्यादित्युक्तम् । वर्णपक्षेऽलिवधिवशादस्थानिवत्त्वात्, संघातपक्षे सन्निपातपरिभाषया नेति कैयटः । ध्वन-
मथितमाचष्टे मथित् तत्पथ्यमस्येति आन्तोक्त, मथितयनेः किपि मथित् तेन चरतीत्यर्थे ठकि तद्प्राप्तिसिद्धि-
ति रत्नाकरोक्तं चापास्तम् । मथित पथ्यमस्य माधितिक इत्यकारलोपे कृते तान्तादिति कादेशो नेति भाष्य-

शब्दरत्नम् ।

धाविति तु वक्तव्यम्" इति वार्तिकस्यैयानुरोधेन । द्विगिति । दिगर्थस्तु एतदर्थं पञ्चमीसमासस्यावश्यकत्वम् । तथा हि परसाहचर्यस्य बलवत्त्वे मानाभावः । विप्रतिपे-
धसूत्रे कार्यशाब्देन शास्त्रीयस्यैव ग्रहीतुमौचित्येनात्र तदप्राप्तेः ।

"नित्यः परश्यादेशः पराशासौ ष्वेवंस्थाया ।

युगपत्सम्भवो नास्ति बहिरद्वेग सिध्यति ॥"

इति "अथः परस्मिन्" इति सूत्रस्यभाष्योक्तोत्था पूर्वसाहचर्यस्यान्तरङ्गत्वेन तस्यैव ग्रहीतुमौचित्याच्च । "विभाषा गमहनविद्विषाम्" इत्यत्र लुग्विकरणपरिभाषाऽ-
भैरवी ।

सर्वमिति । अनुरोधेनेति । अयम्भावः—तेन हि पूर्वविधाविति न्यासरङ्गे य आशब्धिन्वन्ती-
त्यादिप्रयोगस्तस्यानिर्वाह इति मनसि निधाय यद्वार्तिकप्रवृत्तम् "अपरविधाविति तु"
इति, तस्य युक्तत्वमित्याशयेन तादृशान्यासान्तरे निमित्तापेक्षया परत्वाश्रयेण वेभिदिते-
त्यादिसिद्धिरुक्ता, न तु पूर्वविधाविति न्यासेनैव तेषां सिद्धिरित्यभिहितन्तर्द्रात्येति । वस्तु-
तस्तु पूर्वविधाविति न्यासेनैव सर्वेष्टसिद्धिर्भवति, पञ्चमीसमासस्य वक्ष्यमाणप्रयोजनानुरो-
धेनावश्यकत्वात् ।

यद्यप्यस्मिन् पक्षे हे गौरित्यत्र स्थानिवद्भावेन "एद्दस्वात्" इति लोपः प्राप्नोति, तथा-
ऽपि पञ्चमीसमासमाश्रित्य यः स्थानिवद्भावस्तस्यानित्यत्वेन "एद्दस्वात्" इति सूत्रे ष्व्य-
हणसामर्थ्याद्वा तत्र स्थानिवत्त्वाप्राप्त्या द्रोपः परिहर्तुं शक्य इत्याशयेन दिगर्थमाह—दिगर्थ-
सिद्धिः । एतदर्थम्—अपीपवन्नितिरूपसिद्ध्यर्थम् । शास्त्रीयस्यैव—शास्त्रविधेयस्यैव । अत्र—साहच-
र्यविषये । तदप्राप्तेरिति । विप्रतिपेधशास्त्राप्राप्तेरित्यर्थः । सामान्यतः परत्वाश्रयणेऽपि न विप्र-
तिपेधशास्त्रस्य प्राप्तिरित्याशयेनाह—नित्यः परेश्यादि । भाष्योक्तरीत्येति । एद्दश्या मृद्भ्येत्यादेः
"अथः परस्मिन्" इति सूत्रारम्भाभावेऽपि सिद्धिर्यथोक्ता तद्रीत्येत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वं पूर्वोप-
स्थितत्वरूपमाप्तान्तरङ्गत्वम् । नन्वेवं सति "विभाषा गम" इति सूत्रविषये परसाहचर्याध्यय-
परभाष्यविरोध इत्यत आह—विभाषेति । तथा च लुग्विकरणपरिभाषाऽनुरोधेन एव तत्र परसाह-
चर्याध्ययवर्जी न तु तस्य बलीयस्त्वेनेति भावः । ननु यदि पूर्वसाहचर्यस्यान्तरङ्गत्वन्तदा

भावप्रकाशः ।

येत्यर्थः "विभाषायमहन" इत्यत्र हन्तिताहचर्यादेरेणं ग्रहणं किं तु तौ रादिकविशिष्टाहचर्यात्स्यैव लामार्थ-
स्य उक्तहेतोरित्यापेः "नुदविदोन्" इत्यत्र तौ रादिकनुदिना साहचर्यं न, किं तु रौपादिकोन्दिनोक्तयुक्तेरि-
त्यन्त्ये उक्तमित्यर्थः । अत्राश्विचिञ्चनेन सिद्धान्तं वक्तुमाह—एतत्सर्वमिति । पञ्चमीसमासस्य हनप्रकाररूपं
मर्बमित्यर्थः । नन्वपविधावितिपुक्ते स्यान्वादेशान्तरस्येभ्योऽपरत्वे कथं वेभिदितेत्यादिसमहः ? उच्यते,
यस्य स्थानिवत्त्वं तन्निमित्तापेक्षयाऽपरव्यतिशान्नात्र दोष इति कैयटः । पञ्चमीसमासस्यैव त्वेवं न वदेदिति
भावः । एतदर्थम्—अपीपवन्नितिरर्थम् । तथा ह्यंति षटः । अन्तरङ्गत्वेनेति । एतेन परश्यासावितिभाष्य-
विरोधाच्चिन्नव्यमिदमिति मन्शोक्तमशस्तम् । तस्य पूर्वपक्षत्वात् तत्र शब्दपरविप्रतिपेधेऽपि परसाहचर्या-
भावाच्च । नन्वेवमप्युक्तयुक्तयोरैयविरोधोऽत्र आह—विभाषेत्यादि । अनित्यत्वादितिच्छेदः । तन्मुक्तकेन

सरला

कारविवक्षणे ल्यपवाच्चेति न मूलासङ्गतिरिति भावः । सूत्रस्यभाष्योक्तोत्थेति । 'एद्दश्या' 'मृद्दश्या'
इत्यत्र 'एद्द ईं श्या' 'मृद् ईं श्या' इत्यवस्थायां पूर्वोरश्विनिमित्तकत्वेन पूर्वयगादिशस्यान्तरङ्गता प्रवृ-
त्तिरिति भाष्यहृता पूर्वोपस्थितिनिमित्तकत्वरूपमन्तरङ्गत्व एतच्छान् । तथा च पूर्वसाहचर्यस्यापि पूर्वमुप-
स्थितत्वादान्तरङ्गत्वेन परसाहचर्यापेक्षया प्रावत्यमिति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

नुपहाय परसाहचर्याश्रयणं "नुद्विदोन्त्रा" इत्यत्राप्यन्ताङ्गपरिभाषानित्यत्वाद्याख्यानेन परसाहचर्याश्रयणमिति बोध्यम् । प्रत्यैपिपन्नित्वाद्वा लङि "उभे अभ्यस्तम्" इति सूत्र-
स्यभाष्यसमते एवमपि दोषाच्च । पूर्वोत्तरसाहचर्येण भावरूपादेशानपहतविकरणकाभ्य-
स्तस्यस्यैव ग्रहणमित्यप्यतिक्लिष्टं, ततो वर पञ्चमोपमास एव । "अपरविधाविति तु
वक्तव्यम्" इति न्यासान्तरेऽपि पञ्चमोसमासो वक्तुं शक्यः । न्यासान्तरन्तु स्वविधेरपि
भैरी ।

"नुद्विद्" इतिसुवविपने कथम्भवन्मते लक्ष्यसिद्धिरत आह—नुदेति । परिभाषा पूर्वापस्थि-
तविषये प्रवर्तते या "बहिरङ्गान्तरङ्गयोरन्तरङ्गम्बलीयः" इत्येषा परिभाषा सा । अनित्यरादिनि ।
"ओमाओ" इतिसूत्रस्थाह्यहणारित्पादिः । व्याख्यानेन—पूर्वाक्काकरम्ममत्तव्याख्यातेन ।
प्रत्यैपिपन्निति । अत्र प्रतिपूर्वकात् प्रसिद्धकारात्मकाद् धातोः सन् तदन्ताङ्गम् । स्वमपि—पर-
साहचर्यस्य बलवत्त्वाश्रयणेऽपि । ननु परसाहचर्यस्य बलवत्त्वानाश्रयणेऽपि प्रत्यैपिपन्नित्-
पदेः पञ्चमोसमासानाश्रयणेनापि विलक्षणार्थग्रहणेन सिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह—पूर्वोत्तरेण । अत-
पहाविकरणकैव । अत्र हि पररूपेण विकरणस्य चोष्णहारसत्त्वात्सूत्रविहितस्य जुस्तभावस्य
प्रवृत्तिर्न भविष्यतीति भावः । अतिक्लिष्टमिति । उभयसाहचर्यस्याश्रयणापूर्वाश्रयणप्रयुक्त-
गारश्रेणातिक्लेशकरः सत्यर्थः । यत्तु मूले परसाहचर्याश्रयणस्य बलवत्त्वमाश्रित्यापोपवन्नित्य-
स्य सिद्ध्याऽश्रयणं न्यूनं, यत् उक्तीत्या जुस्वारणेऽपि "अदन्त्यस्तात्" इत्यज्ञावस्यावार-
णादिति । तत्र, ज्ञत्वाभावेन तदप्रज्ञेः । स्थानिवद्भावेन तु तदलभ्यमस्त्विति त्वात् । जुसादे-
शविषयेत्येवं वक्तुमशक्यत्वम्, शेरिति समुदायाश्रयणात् । ननु यदाऽपरविधाविति न्यासा-
न्तेरन्तद्वा परस्य विधौ स्थानिवद्भावस्य निषेधो भविष्यतीति तदाऽपोपवन्नित्यस्य परसाह-
चर्यस्य बलवत्त्वाश्रयैव सिद्धिर्भवताऽपि वक्तव्ययेत्यत आह—अपरविधाविति त्रिः परस्माद्विधि-
रिति पञ्चमोसमासस्तदाऽपि वक्तुं शक्य इत्यर्थः । न्यासान्तरम्—अपरविधाविति न्यासा-
न्तरम् । स्वविधेरपि । तेन आयत्तासन्नित्यस्य सिद्धिः । नस्तुवस्तु वदन्तान्पूर्वीकेन "अवः

शेषान्तस्य सिद्धेः । ननु यदि पञ्चमोसमास आश्रोपते तदा विगणभ्येत्यादावतिप्रसङ्ग इत्यत
भावप्रकाशः ।

व्याख्यानेन व्याख्यानत इति परिभाषयेत्यर्थः । एतेन तयोस्तस्वीकारादिव चिन्त्यमिति मन्द्रोक्तमपास्तम् ।
ननु व्याख्यानदिना तदेवेहाति तदाश्रयणमस्त्वत आह—प्रत्यपीति । इणः सनि रूपम् । भाष्येति ।
"सदप्रदण कायम् । न कायम् । उभेभ्य तदर्थेकम् । संज्ञिनिर्दसो द्वे इत्यनुश्रयण सिद्धः । इदं तद्वि फलं
द्वयोःश्रवणं एव सज्ज । इह मापुन्—सर्वम्, ऐसम् । अन्वर्थैकादेशे कृते शब्दव्यकारयोरभ्यस्तात्तरत्वाज्जु-
रस्यात् । अर्धं तद्वि स्थानिवद्भावाद् व्यवधानम् । पूर्वस्य विधौ सः नार्थं तथा, पूर्वस्यादपि विधि पूर्वत्रिधिरि-
त्युभेभ्य अर्थं ससदर्थम्" इति तत्राक्तम् । तेनोभे यत्र श्रूयते इत्यर्थेन तद्वार-ऽपि प्रत्यैपिपन्निति सिद्धये आ-
श्रयकेन पञ्चमोसमासेन तत्सिद्ध्याज्जुभेभ्य तदर्थमिति तत्रावः । पूर्वमपीति । परसाहचर्याश्रयणे गीर्यर्थः । अ-
स्य तत्रावैवापास्तम् । मन्वपापचन् प्रत्यैपिपन्नित्वाद्वा च तदभावेऽपि न दोषो वदन्माणसुक्तेत आह—पू-
वाकर्त । छिद्रमिति । उल्लेखनादिनि भावः । ततः—उक्तविध्यातः । एतेन तादृशसाहचर्यस्य दर्शयार्थ

सामांशेत्वादीनामन न्यासेऽतिद्वेषेण उक्त विवक्षाद्वयान्युपराश-कारोऽत आह—अपरेति । सस्य इति । एव
न उल्लेख इति भावः । नन्वेव न्यासान्तरप्रवृत्तिर्निर्वासात् आह—न्यासान्तेति । स्वशब्देन स्थानी

पूर्वप्रासिद्धे नेति । एतच्च न्यायसिद्धमित्यत्रोचाम । त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्रत्ये कार्ये कर्तव्ये “अचः परस्मिन्” इत्यतिदेशस्याप्रवृत्तेः । तस्येति । तस्य-
‘पूर्वप्रासिद्धे’ इत्यस्य । तथा च स्थलत्रये स्थानिवद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः । संयोगा-
दिलोपे चक्रवत् । लत्वे निगात्यते । एत्वे मापत्रपनो । इह “यस्येति च”
इति अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकारस्य प्रातिपदिकान्तराभावाद् एत्वं न ।

यत्त्वाहुः—कथंचित्स्थानिवत्त्वाभावेऽपि यूष्ण इत्यादौ “रपाभ्याम्”

शब्दरसम् ।

सङ्ग्रहायेति स्पष्टमेव । अतिप्रसङ्गस्त्वनित्यत्वेन परिहरणीय इति ।

चक्रघञेति । तक्षिरक्षिभ्यां ष्यन्ताभ्यां क्विपि लोपाभावोऽपि कथम् । निगात्यते
भैरवी ।

आह—प्रतिप्रसङ्ग इति ।

चक्रघञेऽस्य यणन्तसंयोगाद्योः स्कोल्लोपो नेत्यर्थो “यण, प्रतिपद्यो वाच्य,” इति
वार्तिकस्य क्रियते चेत्सिद्धिर्भविष्यतीत्यतः असाधारणप्रयोजनमाह—तद्योति । निगात्यते
भावप्रकाश ।

आदेशश्च । भविना पूर्वपरयोः समुच्चयः । अत्रत्यप्रागुक्तवैयट्यव्युक्त एव । एतन्न्यासलुण्डनायाग्रे भग-
वता निमित्तस्यावपिताया वक्ष्यमाणतया तदनाशयेतद्वाच्यप्रवृत्तेः । अत्र तुभ्यामरुचिः सूचिता । परदे-
श्युक्तिरियम् । असिद्धवत्प्रादिसिद्धानामायत्र दीनां फलत्वेनोक्तेरिति स्पष्टमुच्यते । एतेनायप्रादौ स्ववि-
धावाहाद्यर्थमपरेति वार्तिके पद्यमीसमासान्भवद्वाङ्मयविराध न्यासात्तरेऽपि चिन्त्यम् । न हि यथान्यासं
संस्थाप्य द्वितीयं तत्रायमित्युक्तं भगवतेति मन्दोक्तमपास्तम् । नन्वेवमपि प्रगणस्येत्यादावल्पोपस्य स्था-
निवत्त्वादयं न स्यात् । वचनसामर्थ्यात्तथा व्यवधाने प्रवृत्तिरिति तु न, प्रथमद्वयेत्यादौ साधन्यात् । किं च
हे गौरीत्यत्र वृद्धेः स्थानिवत्त्वात्समुद्भिदलोपापत्तिः । पूर्वस्यान्निमित्तत्वेनाभिरादिति वैयट्योक्तव्याख्यानं तु न
मानमिदुक्तं प्रकृ, उदात्तोत्ते स्पष्टचात आह—अतिप्रेति । अनित्यत्वे चापक तु “निघायां सेटि” इति सेट्प्रहणं
प्रगणस्येति भाष्योदाहरणं वेति स्फुटीभविष्यति टीकायाम् । एतेन—एतेन कुर-ने विगणस्येत्यप्राप्यवा पद्यमी-
समानरत्यज्य गमित्यादिमूलोक्तमपरत्तम् । तस्मात्तस्य पाक्षिः । त्वात्सम्भवान्मदुस्तेव मूनयोत्रना सम्यक् । न च
तदनित्यत्वाभिप्रायेण मूलं सुयोजम् । अनित्यत्वोत्तेः प्रानुपयोगाद्रीराप्त-भासङ्गतेऽप्येति रतनाकरोक्तं प्रगण-
स्येत्यादौ दोषात्स माऽस्त्विति म-दोक्तं चापालमिति दिक् । ननु क्षल्पदानुवृत्त्या दान्तसंयोगरथैव मङ्ग-
णात्र चक्रपथैत्यत्र दोषोऽन आह—तक्षीति । कौस्तुभरीत्येदम् । अपिरनारथायाम् । तद्वीजं तु क्षत्रो लोपः
संयोगान्तलोप इति भाष्येण तत्सम्बन्धबोधनमिति । बहिरक्षासिद्धत्वं तु वक्ष्यमाणरीत्या नैत भावः । गिलो-
सरला ।

अतिप्रसङ्ग इति । ‘प्रविगणस्य’ इत्यप्रातिप्रसङ्ग इत्यर्थं । तथा हि, भविपूर्वकं ‘गण संज्ञाने’ च तो
किञ्चि ‘अतो लोपः’ इत्यल्लोपे ततः क्त्वाप्रत्यये त्यदादेशे च “ह्यपि लघुपूर्वात्” इति सूत्रेण णेत्यादेशो
तस्मिन्विति । पद्यमीसमासस्य नित्यत्वे तत्राहोपस्य स्थानिभूतादकाराल्पूर्वत्वेन वृष्टाणवारारसस्य णेत्या-
देशो वर्तव्ये स्थानिवद्भावप्रवृत्तौ अयादेशाप्राप्यया तदसिद्धिप्रसङ्ग इति । पद्यमीसमासस्यानित्यत्वे प्रमाणं
तु ‘प्रविगणस्य’ इति भाष्योदाहरणमेव । तेन हे गौरी’ इत्यत्र वृद्धेः स्थानिवत्त्वात् समुद्भिदोप । अनि-
त्यत्वाभावे तु वृद्धेः स्थानिभूतादकाराल्पूर्वत्वेन वृष्टाद् गारारसस्याः समुद्भे. “एळ, पदान्तादनि” इति
लोप-स्यादिति फलं बोध्यम् । केचित्तु पूर्वस्मादन्ववद्विपरस्यैव कार्ये स्थानिवत्त्वं, ‘हे गौरी’ इत्यत्र च-
ओगारस्यवधानान्न दोष इति न फल, ‘प्रविगणस्य’ इत्यादौ तु स्थानिवद्भावलभ्याकारस्यैव न्यपदेशि-
वद्भावेन लघुपूर्वत्वमादाय न दोष इति भाषि मानमित्याहुः । वस्तुतस्तु व्यपदेशिवद्भावस्य ‘एकस्मिन्’
इत्युक्त्या असहाये एव प्रवृत्तिस्वीकारेण ‘प्रविगणस्य’ इत्यत्र व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तौ अल्लोपस्य पूर्वोक्त-
रीत्या स्थानिवद्भावे णेत्यादेशानापरया भाष्योक्तस्य ‘प्रविगणस्य’ इति रूपस्याभिप्राया तत्तदनित्यत्वे
प्रमाणमेवेति बोध्यम् ।

इत्यस्य नोपयोगः, पदुत्वेन मिद्धेः । तथा च पप्रहणमुतरार्थमिति आकरे स्थि-

शब्दरत्नम् ।

इति । न चात्र गिलोपात्पूर्वं लत्वम् । समाससहाध्यायोन्वयकार्येण प्रवृत्तियोग्यतया तदप्रवृत्तेः । न च स्यान्निवृत्त्वमस्त्वितिवात् । प्रत्ययलक्षणं तु नियमार्थमिति भावः । अथ बाह्यङ्गानिद्वयत्वं न नाजानन्त्यं इति तन्निषेधात् त्रिपादां तत्प्रवृत्तेरेव विपर्ययनोपसृ-
स्थभाष्यसम्मतत्वाच्चेत्यन्यत्र प्राञ्चिभूम् । एवं पठायत इत्यप्ययतावित्यस्योपसर्गाविशेषण-
त्वे फलम् । मापवपनीति । इह लोपुत्पत्तेः प्राक् समासे लोपे अवलोक्ये समाससहाध्या-
तिपदिकान्तत्वापगतत्वं प्राप्तम् । पूर्वपदाक्षिप्तममाससहाध्यातिपदिकान्तस्य तेन गत्वविधा-
नात्तस्यापि पूर्वपरोभयसापेक्षत्वेन समासत्वज्ञानसापेक्षत्वेन च समत्वात् त्रिपादोन्वयसा-
च्च बहिरङ्गासिद्धत्वादाङ्गा नात्रेति बोध्यम् ।

भैरवी ।

इत्यस्यान्तरङ्गत्वाग्निगिलोपात्प्रागल्भ्यकारादेशेन सिद्धिर्नन्विष्यतीत्यादाङ्गां निराचष्टे-न चेत्तदिना।
प्रवृत्तियोग्यत्वेन । सहाध्यायोन्वयकार्येण प्रवृत्तियोग्ये विषये त्रिपादिकशास्त्रं प्रवर्तते
इत्यप्येवंस्थावित्यादिसिद्धयर्थमवश्यं वाच्योऽन्यथा छुत्वस्य पूर्वम्प्रवृत्तौ ततो द्विवचने-
ऽन्यत्वे टकारस्य ध्रुवणापत्तिः, एवमन्वयापि बोध्यम् । स्थानिवशमिति । प्रथमसूत्रेण स्थानि-
वृत्त्वमित्यर्थः । विशेषणत्वे इति । एतच्च प्लायत इत्यस्य सिद्धयथावदवश्यम् । न चात्रंकेदेशविष्णु-
तन्व्यापेक्षोपसर्गात्त्वपरादिवद्भावेन चाकारादावपतित्वमिति स्थानिवद्भावं विनाऽपि लत्वम्भ-
विष्यतीति वाच्यम् ? अर्द्धविष्णुस्य सत्त्वादुपसर्गात्त्वस्याकारिमाणनिष्ठत्वान् । ननु मापव-
पनीत्यत्र मापवणां वपनीति समासे समासरूपं यत् प्रातिपदिकान्तइत्यन्तो न नकार इति गत्वस्य
प्रातिपदिकेव नेति कथममापवपनीति गत्वादाहरणमत आह-इति । नान्तमास इति । करणत्पु-
दन्त्वपनराब्दस्येत्यादिः । गतिकारोपपदानाङ् कृद्धिः सह समासस्य सुमुत्पत्तेः कीप्रत्य-
योत्पत्तेश्च प्राक् प्रवृत्तेरिति भावः । नन्वन्तरङ्गत्वापेक्षया बहिर्भूतप्रत्ययापेक्षाहोपस्यासि-
द्धतया गत्वन्न भविष्यतीत्यत आह-नस्यापि । गत्वस्यापीत्यर्थः । ज्ञानसापेक्षत्वेन येति ।
प्राचामनुरायेनेदम् । स्वसिद्धान्तरीत्याऽह-त्रिपादोन्वयेति । मूले-क्यञ्चिदिति । पूर्वस्माद्वि-
धौ स्थानिवद्भावस्यानित्यत्वात्प्रवृत्तिस्वीकारादिति भावः ।

भावप्रकाश ।

पादिति । तल्लोम्बनराश्यादेरित्यर्थः । तदानीं तस्यैवोपरिवृत्तनिमित्ततया प्राप्तेरिति भावः । कार्यस्य
प्रवृत्तीति । तत्रापि "पूर्ववासिद्धन्" इति प्राप्तेरिति भावः । स्थानिवशमिति । "स्थानिवशमिति" इत्यस्य
प्रवृत्तिरित्यर्थः । नियमार्थमिति । माप्यतिदान्तरीत्येव, वाचिकमतेऽपि विशेषणतयाऽप्यवश्येण एव
द्विष्यत्त्वेनादोषात् । अत्रेति । लोके कार्यं गिलोप्येति भावः । मूर्च्छित्वा अह-नाजिति । माप्यरी-
त्याऽह-त्रिपाद्यामिति । अन्यत्र-उद्घोषात् । प्रतिपादितञ्चैकलम्बिप्रकरणे । ननु सुगणद्वयोः प्राप्ती
"पूर्ववासिद्धन्" इत्यस्य नियमरूपेऽपि तद्योग्यतया तद्वानावेऽत आह-इत्यमिति । इत्यपीति ।
इत्यादिपि कर्मित्यर्थः । मूर्च्छते उभयत्र आश्रयणेऽन्वयद्वावाभावादिति भावः । उपसर्गिति । एतत्तत्त्वं
रेष्वित्येवमेव तु प्लायते नित्यते इत्यादीं धुमिष्णुनाम्बवधाने एव स्यादिति पश्यत इत्यादी न स्यात् ।
एतेन तल्लोपे प्रातिपदिकेनायनिपरत्वाद्देकस्य सिद्धिरिति सूत्रनायेदमित्यपास्तम् । ननु स्थानिवशमितिपेऽपि
मापवपत्व वपनीत्यादेन समासे तदन्तो लो नेति गत्व न स्यादत आह-इति । "गतिगारोपे" इति

तम् । तत्र रभसवादेनेतदुपन्यस्तमिति । स एवायं रभसवादः । तथा हि, उत्तरार्थतयाऽपीह पप्रहणं स्थितम् । तत्र च यूष्णः पुष्पाति इत्यादौ “रपाभ्याम्” इति ण्विद्यते प्रवृत्तिः केन वार्यताम् ? ण्वुत्वेनेति चेत् । तस्यासिद्धत्वात् । न च वचनप्रामाण्यात् सिद्धत्वम् । पुष्टिरित्यादौ चरितार्थत्वात् । तस्य पयोने ण इत्यंशोऽचरितार्थ इति चेत् । तस्य पृथगनुक्तेः । इह पादारस्येत्युक्तरचरितार्थेत्यभ्यापि तुल्यत्वाच्च । आसरे हि इह पप्रहणं विना लक्ष्यासिद्धिर्नास्ति इत्येवाभिप्रेतं, न तु पुष्पातीत्यादौ ‘रपाभ्याम्’ इत्यस्या वृत्तिरिति दिक् ।

‘नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ । लुप्तपष्टीरु इति । सौत्रत्वान्न तु पष्टीतु रूपयोः पूर्वपदे, सापेक्षत्वेन समासासम्भवात् प्रातिपदिकस्य पदविशेषणत्वाच्चेति भावः । तदन्तस्येति । पष्टीतपुरुषः । तस्यान्नो यो नकारस्तायेत्यर्थः । उक्तं च हरदत्तेन—‘विशेष्यमन्तस्ये यस्य नेत्येतद्विभक्तिरुम्, तथैव प्रातिपदिकेत्येतत्पदविशेषणम्’ इति । यत्तु प्राचोक्तम्—प्रातिपदिकान्तस्य पदान्तस्य नस्येति । यच्च व्याख्यातम्—अन्तस्येत्युभाभ्यां संबध्यते इति । तद्वैरवप्रत्तम्, अन्तस्येत्यस्यावृत्तिप्रसङ्गाद् व्यधिकरणपष्टीद्वयापत्तेश्च । यदि तु अभेदेनैव सम्बन्धेन प्रातिपदिकेनेव नेत्यनेनापि पदं विशेष्यते, तदा विशेषणेन तदन्तविधौ सौत्रमन्तप्रहणं शक्यमकर्तुम् ।

शब्दरत्नम् ।

अप्रवृत्तिरिति । अभिप्रेतेति शेषः ।

सापेक्षत्वेनेति । ‘नलोप’ इत्येतद्विषयमिदम् । अन्ते आह—पदविशेषणत्वाच्चेति । व्याधेकरणपष्टीति । प्रातिपदिकस्य पदस्येत्यनयोः परस्परान्वितयोरन्ते नान्वयादिति भावः । अभेदेनैवेति । सम्बन्धान्तरासत्त्वेऽपि विशेष्यविशेषणभावसम्बन्धेनेत्यर्थः । शक्यमकर्तुमिति । पदस्येत्यस्य क्वचिद्व्यधिकरण्येनान्वयस्य तात्पर्यमाभेदो ।

एतत्—रपाभ्यामिति णत्वमित्येतत् । प्रागुक्तस्याभिप्रेतशब्दस्य नपुंसकत्वादाह—अभिप्रेतेति ।

अस्य इति । प्रातिपदिकान्तस्येत्यत्र यत्प्रातिपदिकपदन्तरेत्यर्थः । एतेनैकार्थीभावाभावा सूचितः । व्यधिकरणपष्टीत्वमुपपादयति—माताति । यद्यन्युभयोरपि पष्ट्योरवयवावयवविभावार्यकत्वन्तथापि व्यधिकरणप्रातिपदिकप्रकृतिकत्वेन व्यधिकरणत्वन्प्रकृत्यम्, एतदेवाह—परस्येति । अभेदस्य सम्बन्धत्वमन्वय निरस्तमत आह—सम्बन्धान्तरेति ।

भावप्रकाशः ।

दीति । तत्र तदप्रवृत्तेरमकृत्त्वादिति भावः । न त्वित्यस्य पूर्वसाकङ्क्षत्वादाह—अभीति । एतेनात्र सत्त्वेऽपि प्रयोजनाभावात् सम्बन्धः । किं तमे एवेति चिन्त्यं मूलमिति खण्डनकृत्कनपासनम् । द्वादशासम्भवेन निर्देशासङ्गतेरिति भावः । मूले—नदन्तायेति पठ्यति । एतेन सौत्रमन्तप्रहणं न व्यथ मति सूचितम् । अनन्वितयोरिति । एतेन विरुद्धविभक्त्यनवरुद्धा नामर्थद्वयस्याभेदान्वयव्युत्पत्तिर्नास्ति इति प्रमाशोकदोषस्य शब्दान्तरेण क्रोडीशरे प्रसादखण्डकतद्व्यन्यानुवादपूर्णता सूचिता । अभेदस्य तत्रत्यस्य सण्डयिष्यमाणत्वादाह—सम्बन्धान्तरेति । अत्रयवावयविभावाशक्त्यर्थः । ‘येन विधिः’ इत्यस्यानित्यत्वशापनामान्यपद तेन समानप्रत्ययेऽपि दिसिद्धमिति कश्चिदिति मान्यास्तत्प्राचामनुपेक्षेन, भाष्यविरोधात् । एतेन परस्येत्यस्यावयवपष्ठपदन्तरेण न स्वानपष्ठपदन्तरेण

“विनाया छिद्रपोः” । शीति “नपुंसकाच्च” इति विहितो न तु जरशसोः शिः, तस्मिन् भत्वासम्भवात् । “भस्य” इत्यनेनासर्वनामस्थानस्यैव यजा-
देराक्षेपात्तदेतदाह—असर्वनामस्थानेति । अत एवेति । दोषणो इति
प्रयोगात् । यद्यपि समाहारद्वन्द्वस्य एकशेषे कृतेऽपि भाष्यं सुयोजं, तथाऽपि
ककुदित्यस्य पृथक्पदत्वं न्याय्यम् । अन्यथा ककुदएकत्वं बाह्योदित्वं च न लभ्ये-
त इति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

ककुदं भाष्ये उक्तम्; तच्च लक्ष्यानुसारिभ्याख्यानादेव ज्ञापकं विनाऽपि सिद्धमित्यभिमानः ।
भत्वासम्भवादिति । सर्वनामस्थानस्येनेति भावः । समाहारद्वन्द्वस्येति ।
प्राण्यद्गत्वात्कृतसमाहारद्वन्द्वस्य ककुदोःशब्दस्येत्यर्थः । सुयोजम्—दोःशब्दस्य पुंस्त्वेऽपि
मुनिवांश्च । न्याय्यम् । अलपाचतन्वेन दोःशब्दस्य द्वन्द्वे पूर्वनिपातापत्तेः । किं च
तदन्ते आदेशो दुर्लभः, विशेष्यासन्निधानादिति भावः । ककुद एकत्वमिति । प्रकर-
भेदी ।

विशेष्यविशेषणभावनिधामकसम्बन्धान्तरेत्यर्थः । भाष्ये उक्तमिति । एवञ्च सौत्रमन्तपदार्थं
शक्यमस्त्वुमित्यसङ्गतम् । नराभ्यामित्यादौ नलोपश्चात्सर्वकृतेनान्तपदस्य वरितार्थत्वात् ।
न चान्तपदाभावेऽपि नित्येनेन प्रातिपदिकं विशेष्यताम्, पदस्येति तु व्यधिकरणमस्तु,
पदावयवस्य नान्तप्रातिपदिकस्य लोप इत्यर्थोऽस्तु, तावताऽपि नराभ्यामित्यस्य च्वावृत्ति-
भूविष्यतीति वाच्यम् ? लोमनिशयाभ्यामित्यादौ नलोपस्य वारणाय तस्यावयवकृत्वात् ।
सौत्रान्तपदस्य सत्त्वे तु चरमावयववाचकान्तपदस्यावयवविसान्नाहृतया प्रत्यामत्स्या पदस्ये-
त्यस्य सम्बन्धेन पदावयवस्य नान्तप्रातिपदिकस्य पदान्तस्य लोप इत्यर्थेनेष्टसिद्धेः ।
तस्मिन्नि । व्यधिकरण्येन सम्बन्धकल्पनन्वित्यर्थः । मूले द्विवचनोपपत्त्ये आह—समाहरेति ।
न्याय्यत्वमुपपादयति—अत्रेति । पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वाद्वाह—किञ्चेति । अनधि-
भावप्रकाशः ।

दापनाथमेव तदिति रत्नाकोक्तमप्यपास्तम् । एह ध्वनयन्नाह—पदस्येति । तेन वृद्धवन्तावित्यादी “माडु-
प” इति वरितसिद्धिरन्यथा भवन्तपदस्य माडुपवायाः परस्य मस्य व इत्यर्थेन वृद्धवानित्यत्रैव स्यात् न तु तत्र ।
मम तु पदावयवस्य मनुप श्यादिव्याख्यानान्न दोष इति भावः । अभिमान इति । अत्रावचिरीत्रं तु
तादृशस्याख्यानस्य दुर्घोषाव लक्ष्यैकवधुश्चताया वाचिन्त्वमितिप्रयङ्गप्रस्तव वेति भाष्योक्तमेव साध्विति ।
समाहारद्वन्द्वशब्दान्ततत्पुत्रपस्थापेऽनन्ववाद् बहुव्रीहि सूत्रयितुमाह—प्राण्यद्गतेति । न्याय्यत्वे हेतुनुस्ते-
राह—अलपाजिति । द्वन्द्वे सतीत्यर्थः । व्यधिकरणस्यानित्यत्वादाह—किञ्चेति । तदन्त इति ।
अस्य यत् इत्यादिः । विशेष्येति । पतेनाभ्यादेन भाष्यात्तदन्तेऽपि भवति विहितविशेषणमाहारिति
गम्यते । तथा च प्रयोगः—अश्विखिलमुज्जवन्ध्यापृगैकैद्दोष्योरिति प्रकरशोक्तम्, द्योरेन्दताः द्विदतः
पयव । न च तदन्तविध्यभावे कथमिदमिति वाच्यम् । “ध्वजः सम्प्रसारणम्” इति सूत्रस्यपूर्वपक्षन्या-
येन “सिद्ध इववयवानन्यत्वात्” इत्यादिमिकभाष्यवार्तिकन्यायेन वाडवयवस्य कार्यनाभात् । अथवा
इतिशोभाऽपैवीत्यादावगतेः इति कौस्तुभोक्त चापास्यमुक्तहेतोः । किञ्चधे सम्पूर्णस्यादेशापत्तेः स्वा-
मिनामधेपैवैव लाभेन निर्दिश्यमानस्य कस्याप्यभावात् । एतेन ककुदोषणा इत्येकं पदमन्यथोक्तप्रकाशा-
दिति रत्नाकोक्तमपास्तम् । अपि चान्ये आद्यनुक्तैः पूर्वपक्षत्वादेवानादियत्परि, आश्लिष्यस्य
सरला ।

ककुदोःशब्दस्येति । ककुदं च दोः चानयोः समाहारः ककुदोः, समाहारस्य “न नपुंसकम्”
इति नपुंसकत्वम्, ततः ककुदोः ककुदोः अत्रयोरेकशेषे द्विवचने “ककुदोषणी” इति रूपमिष्या भाष्य
सुयोक्तमिति भावः ।

“तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचरः ।”

इति रघुः । तत्र दक्षिणं दैरिति उद्यम्येत्यनेन कर्मतया सम्बध्यते । दोषं तस्येति ।

“दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन् गुणम् ।”

इति श्रीहर्षप्रयोगः । तत्र दोषं हस्तं दूषणं च भजतश्चापस्य गुणं मौर्वीम-
तिशयं च गृह्णन् इति सम्बन्धः । अमरव्याख्यातारस्तु-शेषशब्दं स्त्रियामपि स्त्री-
कृत्य भागुरितेन टापि दोषेत्युक्त्वा-

“दोर्दोषा च भुजो बाहुः पाणिर्हस्तः करस्तथा ।”

इति धनञ्जयनिघण्टुमुद्राजहुः ।

द्वयोरहोर्भयं इति । “वद्वितार्थ” इति समासः, कालाट्टञ् । “द्विगोर्लृग-
नपत्ये” इति लुक् । “राजाहःसखिभ्यः” इति टच् । “अहोऽह एतेभ्यः” इत्य-
ह्लादेशः । अहः साय इति । स्यतेघञि अवसानवचनः सायशब्दः । “संख्यावि-
साय-” इति ज्ञापकादेकदेशिसमासः ।

इत्यदन्ताः ।

हाहानिति । गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम् । कौमारा-
स्तु-जहातीति हाहा इति क्रियाशब्दं चदन्तो विश्वपायद्रूपमाहुः । तन्मते
शब्दरत्नम् ।

पाच श्रुतौ तथार्थकमेवेदमिति भावः । दक्षिणं तमुद्यम्य दोर्नामा निशाचर इत्यन्वयभ्रम-
वारणायाह-तत्रेति । एकदेशिसमास इति । तत्प्रत्याख्यानं तु कर्मधारय इति
बोध्यम् ।

जहातीति । हा इति शोकव्यञ्जकशब्दमित्यादिः ।

भैरवी ।

धानादिनि । शब्दस्वरूपं विशेष्यमात्राय तदन्तविधिस्तु सत्येव गमक इति शेषः । तद्व्याख्याने-
एकदेशिसमासस्य प्रत्याख्याने । दिनावयवेऽपि तद्वयनसद्भावमात्रेणाप्यहरस्तीति लौकि-
कव्यवहारदर्शनादह-शब्दस्य प्रवृत्त्याऽत्र कर्मधारयः ।

मूले जहातीति । हाशब्दे उपपदे विच्, न तु क्प्, इत्यस्य प्रसङ्गात् ।

भावप्रकाश ।

प्रायेण विशेषणत्वस्य तत्र सिद्धान्तितत्वाच्च, दृष्टान्तै एकाक्षेपः अत्र तु द्वयोरिति वैषम्याच्च, तत्र माना-
भावाच्च, शसादिष्वित्युक्त्या तत्रकृतिभूतानामेवादेशौचित्येनान्वययुक्तेरप्युक्तत्वाच्च, उक्तप्रयोगाणां
प्रकृत्यन्तएवेन सिद्धेश्च सूत्राणां व्यवस्थाबोधकत्वस्य मूले एव बन्धमाणत्वाच्च । अत्र एव ककुर्दिति
विहाय ‘दोषणी याचते महादेवः’ इति प्रतीकं कैयटेन शृणमिति दिक् । तद् ध्वनयत्राह-प्रकरणाच्छ्रुता-
विति । उच्छिन्नायामिति शेषः । तैत्तिरीयनाम्नो तृतीयाष्टके षष्ठप्रपाठके पञ्चमेऽनुवाके शोदकृतृकाधि-
गुर्वैवे तु “प्रशसा न हृशना दोषणी” इत्येव ध्रुवने । न हू प्रशसा प्रकृष्टच्छेदनौ कुर्वत दोषणी प्रवेष्टौ शला
शलाकाकारे निर्मासौ कुरुत । कालोपदृष्टान्दम इति माधवाचार्याः । लौकिकोऽयं प्रयोगः । शिववाहनस्य
वृषस्यैकत्वात्कुरुद एतत्त्वं बाहोर्द्वित्वमेव न्याय्यम् । यद्यपि तदुत्पत्तिरिद्धं, तथाऽपि बाहनसमर्थ-कुरु-
वादिक् याच्यते । तेनावस्थाविशेषो ध्वनित इति तु मान्याः । एतेन बाहोर्द्वित्वस्य तथाऽपि लभेन तदंशे
मूलं चिन्तयामिति सूचितम् । भाष्यरोत्या मूलासङ्गतेराह-तत्प्रत्येति । “समुदाये दृष्टाः शम्दाः” इति
न्यायेनेति भावः ।

व्युत्पत्तिमात्रेण रूपासिद्धेदित्वेन सिद्धावपि कर्माकाङ्क्षासत्त्वाच्चाह-हेति । हा शरीर्यादिरित्ययः ।
शोकेति अर्थकथनद्वारा तस्य स्वरूपकथनम् । अत्र प्राचमते संग्रहः-शति

प्रत्युदाहरणं तु 'अकारो वासुदेवः स्यात्' तेन सह चर्तन्त इति साः, तान् सान् इति बोध्यम् ।

इत्यादन्ताः ।

"आङो नाऽस्त्रियाम्" । पुंसि तु नोक्तम्, अपुना कुलेनेत्यत्र यथा स्यात् । न च नुमा रूपसिद्धिः । मृत्स्थासिद्धत्वात् "इहोऽचि" इति नुमोऽप्राप्तेः । नादेशे तु नासिद्धत्वं "न मु ने" इति निषेधात् । न चा "न मु ने" इति निषेधो नुम्येवास्तु, ने इत्यकारस्योच्चारणार्थत्वादिति वाच्यम् । अमुष्मै कुला-
चेत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः ।

"अरुच घेः" । "इदुङ्गयाम्" इति "ङेः" इति "औत्" इति च पदत्रयमनुवर्तते इत्यशयेन -याचष्टे-इदुङ्गयामुत्तरस्य इत्यादिना । घेतत्तरस्येति तु नोक्तम् ।

नन्दरत्नम् ।

नुम्यप्यस्त्विति । अर्थ भावः-तन्त्रेण नाभाषे नकारे च कार्ये तं प्रति अन्यं प्रति च, कृते च कार्यान्तरं प्रति सुभावो नास्ति इति तदर्थः । एतेन सुत्वस्यासिद्धत्वेनादेशे गुणे नुमादेशप्राप्तिरिति परास्तम् । नुम्येवास्त्विति पाठे एवकारोऽप्यर्थः । उच्चारणार्थ-
त्वादिति । तन्त्रेणोच्चारिते द्वितोयनेशब्दे इत्यर्थः । अमुष्मै इति । "न मु ने" इति सूत्रविषये पूर्वं विभक्तिनिमित्तकार्यापत्तौ मुष्मै तस्य नकारविषये कमपि प्रत्यसिद्धत्वा-
भैत्वी ।

अमुना वाङ्मयेनेत्यत्र नाभाषे कर्तव्येऽप्यसिद्धत्वस्य निषेधाय नुम्यप्यस्त्वित्यत्रापि-
शब्दः । एवञ्च नेत्यनेन कथमुभयस्मिन्कर्तव्ये निषेधलाभ इत्यत आह-प्रयम्भ.व इति । तत्र-
पीति । नाभावनकारोभयम्प्रतीत्यर्थः । अन्यम्प्रतीति । विभक्तिपञ्चनिष्कार्यान्तरम्प्रतीत्यर्थः ।
"सुपि च" इति दीर्घव्यावृत्तये आह-कृते चेति । एतेन-अन्यम्प्रतीति व्याख्यानेन । नुमादे-
रिति । पुंसि नाभावस्य संप्रदायात्रादिपदम् । नन्वकारस्योच्चारणार्थत्वे नाभावस्यैव संप्रहो न
स्यात्त आह-तत्र इति । चङ्मगपोत्सु कृते, अमुषोरित्यनयोः संप्रदायाह-विभक्तिनिमि-
त्तेति । न चैवं त्यदाद्यत्वस्यान्यप्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् ? तस्यापवृत्तौ "न मु ने" इति
सूत्रविषयत्वस्याभावेनोपजीव्याविरोधाय तद्विस्तृत्यैव पहणात् । एवम्पररूपस्यापि पूर्वम्प्र-
वृत्तिबोध्या, तस्यापि नाभावसम्पादकत्वात् । अत एवाह-ज्ञपीति । नुमः प्रकान्तत्वेन
भावप्रकाशः ।

हाहा, ङेऽपि तथा हाहै, हाहाः कनिष्ठोः, आसोर्हाहोः, को तु हाहै, तथा हाहा । अन्य-
दुक्तवद् इति ।

नुम्येवेति पाठे नाभावस्यासंप्रदायात्-नुम्येवेति । ननु सकृदुच्चारिताऽभिमिष्टार्थद्वयनामः कर्त्त-
वा सास्त्वयमत आह-अर्थ भावः तन्त्रेणेति । उच्चारणार्थोच्चारणस्य भास्त्वयमिति भावः । तं प्रति-
नाभाव नकारे च प्रति । अन्यं प्रति चेति । इत्यादेशं प्रत्यर्थः । अन्यथा निषेधवैयर्थ्यमेवेति
भावः । कृते च कार्यान्तरं प्रतीति । च. प्रत्ययेयाभ्यः, "सुपि च" इति दीर्घं प्रति चेत्यर्थः । अन्यथा स
स्यादिति भावः । इदं च नाभाषाद्ये वाच्यम् । मु इति समाहातन्द्रः । अन्यं प्रतीत्यस्य फलं ह्यङ्गनह-
दुर्कित्वात्परमभाह-एतेनेति । इनादेशे इति । तदानीं नामावाचनावेति भावः । उक्तोत्थैवाह-
कौप्रियं इति । पूर्वस्यैव निषेधते श्वादी यथेति भावः । अत्र एवाह-तन्त्रेणोच्चारिते इति ।
तन्त्रेण कल्प्यमानावृत्तौच्चारिते इत्यर्थः "ख्यात्वात्" इत्यङ्गेनेति भावः । विभक्तिनिमित्तेति । विभक्तौ
तस्यास्य प्रवर्तमानमविभक्तव्यमवर्तमान कर्त्तव्यमित्यर्थः । अन्यथा तावद्भ्रान्तार्थस्यमुक्तमेवेति भावः । प्रह-
तलस्यास्येनाह-नकारविषये इति । एते ने इति विषयत्वमिति भावः । उक्तोत्थैवाह-कनोतिप

सूत्रे "चे." इत्यस्य पष्ठधन्त वात् । तन्नामृत्पादौ च प्रमाणाभावात् "औत्" इतिपूर्वेसूत्रे इदुद्धामुत्तरस्य डेरिति क्लृप्तसन्बन्धस्य त्यागायोगाच्च । औत्स्यादिति । अत्र व्याचक्षुः—औत्तितत्त्वं स्वरिताथम् । "न विभक्तौ" इतीत्तरनिर्देशस्तु न भवति, अनित्यत्वात् । अनित्यस्य च "इदमस्यनु." इति धनो नकारत्वे-

शब्दरत्नम् ।

भावेन विभक्त्यादेन प्रत्यसिद्धत्वेऽपि वाऽप्य स्मेभावात्परत्वेन पुनापत्तेः । आदिषु अमुकुले, अनुयोरिति । तयोस्तत्त्वाप्रवृत्तौ तुल्ये तुमि चानिष्ट स्पष्टमेव । "न सु यदेता" इति वार्तिकस्वारस्येन नादेश इत्येव तदर्थं उचित इत्यपि बोध्यम् ।

नेर्वा ।

अटिप्यपस्थितत्वादाह—विभक्त्यादिशुनिति । अत्र वाशब्दोऽनान्धापान् । एतेनेतादृशार्थक-
नितिर्वाङ्मन्तितिस्तित्वात् । पर्यायवृत्तविति । अमु

वार्तिकं "न सु ने" इति सूत्रस्य नादेशे कुं यत्कायन्नात्तात् वात्तत्त्वात् सु न् मित्येवार्थं इत्यनिर्वाणं प्रवृत्तम् । यदेश इत्यस्य वाया आदेशाद्यमान्ना च आदेश इत्यर्थे नावप्रकारात् ।

स्मादादिक प्रत्ययात्पर्यः । तथा चानरन्तात्तन्नेभावाप्रापरा नुकारात्तन्निर्विचैवति भावः । ननु उच्यते आत्मात् पूर्व विभक्तिकर्माद्यप्रवृत्तिरित्येकाह किपते, न तन्व्य प्रउ वि न्वास्मान्, अनुनेत्यस्य एवैव मिद्वरिति कनपि प्रउरस्य समुपायनाश्रवनादन्तवारात्तन्नेभावे नुमीडरापया अनुप्ने इति सिद्धन्त आह विभक्त्यादेरिति । यत् तुल्येदेववधारणमनन्ते आदिषा पुमि अनुनेत्यसिद्धिरूपरोपनप्रह इति । तत्र, उच्यतेनविशेषात् पाठान्तरे उच्यतेनवाच । अत्र माह—आदिनेरिति । उत्तरोर्नेवाह—तयारित्यादि । एतेन न च नुभ्यापति पाठे अनेकान्तत्वे नुमि नस्य वधश्चिद्विशेषत्वेऽपि नादेशे तस्य उच्यतेनवाच इति बान्यम् । "आङो नुद् पुमि" इति न्यासेऽनोपात्तः । नु यैवेति पठ 'नुमाङि पुमि' इत्येव पठेन उच्यते नुमेवातिवत्यर्थः । न हाहृष्टे विषये प्रकृत्यस्य पदत्वे उच्यते वा विशेषास्ति । अत्र एतेनादेशकथा स्थान नाप्येकं सङ्गच्छते इति नान्योक्तं नुन्येवेतिप उच्यतेननुष उच्यते, तत्र पुमि अनुनेत्यनिष्ठा शब्दाया निर्देशतादुपारे एतदनुक्तेन्यूनत्वाच्च । किं च नुत्स्वस्यासिद्धत्वेन तत्र, मान् रवायादावन् आदिपठ्याङ्गमोऽप्रापया कथमुन्मा इत्यसिद्धिः । न च नैत्युक्ता नादेशोऽपि प्राप्य, तत्र विशिष्टविधित्वा नानास्वविधेरिति उच्यतेननुष न च अनुनेत्यासिद्धिश्चाश्रयित्वननुष उच्यते, अनुना चैत्रेणेत्यश्रान्वात् । नाभावे नानास्व विधेरसङ्गात्किपथात् । 'आङ् नुगुप्ति' इतिन्यासेऽप्यतिप्रसङ्गादवश्यमेव । न चासिद्धनिषेधो नुन्येव, न स्वयादाविति तेषु सत्तु न नुन-प्राप्तिः । यत्नात् "इतीत्त" इतिनुनो दुर्वात्त्वात् । पुनस्मन्वन्ननुनी दयोः पुनोरितिकरवैवाद्यन्-रपत्तच्छास्त्र प्रस्तुतत्वादान्तत्वे भाप स्त स्वर्यात्प्रसङ्ग इव । अन्यथा अनुनेत्यपि न स्यात् । नुत्ताङि ध्वनस्य दुर्वात्त्वात् । एतेनाङो नुङ्किपासिद्धिर्निरस्तमिति एतेनरोक्तं, अनुना घटनेत्याच्च त्रियापत्तेरिति उच्यतेननुष । आङ्ङिकिया नकिपि नकिपि वा कुक्च पुताश्वेव मिद्धं कडव रूपे नङ् कर्ष क्रियनापाकिपात्रहणतान्ध्यान्नुवत्य नाभिदावन् । अथवा प्रत्यय इत्यादिनिर्देशात् "पूर्वाङ्गसिद्धन्" इत्यस्यानिर्वाणनाश्रवणात् "न मुने उच्यतेनान्येऽपि रूप'सिद्धिः, मनका एतेनेत्यात्त्वात्किपानित्येव । एतेन नूळ स्यात्स्वान् सर्वनपास्तम् । किं च यथाहृष्टेऽपि तन्नाश्रुचित शोका इति मन्तोश्च चाप सन् । तदेतदोशान्-रस्वतन्नाद्य एतदप्यथाह—नुमुदादेश इति । अथाह वा ना आदेश इत्यर्थः, अत्रादिपठ्याङ्गादिति । अत्र एव काठिविज्ञाति नोक्तं स्वतन्नाद्य । एव न नूत्स्वत्त्वात्

ज्ञापरित्राणार्थादुदित्करणाल्लभ्यत इति तत्रैवोक्तमिति । तच्चिन्त्यम् । “न-
भक्तौ” इति सूत्रे डैरैतस्तकार उच्चारणार्थो नेत्संज्ञ इति स्वयमेवोक्तत्वेन
तपरविरोधात् । युक्त चोच्चारणार्थत्वं न तु स्वरितार्थत्वम् । “स्तीर्णे बर्हिषि
/ मिधाने अघ्नौ” इत्यादौ स्वरितत्वादर्शनात् । ‘अत्’ इति तपरत्वं तु बुद्धावित्या-

शब्दरत्नम् ।

नेत्संज्ञ इति । इयमपि तदुक्तिश्चिन्त्या “तस्य लोपः” इति सूत्रभाष्ये उच्चारणां-
तमपीत्संज्ञकत्वस्य स्पष्टमुक्तत्वात् । स्वरितत्वादर्शनादिति । नन्वोतः स्वरितत्वेऽपि
भैरवी ।

शब्दस्याऽज्ञादिगणे पाठाद्वाप । स्वार्त्वेन-आदेशपदोपादानस्वार्त्वेन । एवमुसीति
यासे-गौणेऽपि “पद्त्रिचतुर्भ्यः” इत्यस्य प्रवृत्तिरिति मते, प्रियत्रिणा कुन्नेत्यत्र नाभाव-
व्याप्रवृत्त्या तस्य स्वरस्याप्रवृत्तिः स्यादित्यपि बोध्यम् । एतच्च मतं हलन्तप्रकरणेऽष्टश-
ब्दस्य निरूपणावसरे स्फुटम् ।

तदुक्तिः—“न विभक्तौ” इति सूत्रे प्राचामुक्तिः । इत्संज्ञकत्वमेति । यद्युच्चारणार्थानां विने-
वेत्संज्ञां निवृत्तिः स्यात्तदा येषां ह्यार्यांश्चमुपादानन्तेषामपीत्संज्ञकत्वस्य सम्पादकत्वेन चरितार्-
थानां स्वभावतः एवोच्चारणार्थकत्वेन निवृत्तिसम्भवेन “तस्य लोपः” इति सूत्रस्य वैयर्थ्याप-
त्तिरिति भावः । स्पष्टमुक्तत्वात्-स्पष्टनन्वितत्वादित्यर्थः । अन्नावित्यत्र स्वरितौकारादर्शन-
तात्पर्येण स्वरितत्वादित्यनेनोत्संज्ञकः उच्चारणमात्रफलकः । स्वरितत्वप्रयोजकत्वाभा-
वादित्यनुमाननन्वितम् । “किमोऽत्” इति सूत्रविधेयाच्छब्दघटकतकारो व्यतिरेके दृष्टान्त-
इति, तत्र स्वरितत्वादर्शनस्योपायान्तरेणोपपत्तादुच्चारणमात्रफलकत्वकल्पनमन्याय्यमित्या-
शयेन शङ्कते—नन्विति । अग्निशब्दान्त्यावयवेकारस्यानुदात्ततया नात्र “एकदेश उदात्तेन”-
भावप्रकाशः ।

इयमपीति । नेत्संज्ञ इत्येतन्मात्रापीत्यर्थः । अपिर्नूतानुदिततदुक्तिद्वयसमुच्चायकः । तदुक्तिः—
प्रकाशकदुक्तिः । संज्ञकत्वमेति । अन्यथा क्वार्याधिनामपि तथैवापगमेन “तस्य लोपः” इत्यस्य वैय-
र्थ्यापत्तिः स्वभाववादत्वोपयत्रापि समत्वादिति भावः । स्पष्टमुक्तत्वादिति । स्पष्ट न्वितत्वादित्यर्थः ।
स्पष्ट चेद सर्वमुद्घोतादी । एतेन तादृशभाष्यानुपलम्भ इति मन्त्रोक्तमपास्तम् । अत्र खण्डनकृदुक्तप्रकाश-
योजना तु न युक्तियुक्तेति नानूय दूषितेति बोध्यम् । खण्डनकृदुक्तदूषण उच्यते—नन्वोत इति ।

सरला ।

स्पष्टमुक्तत्वादिति । “तस्य लोपः” इति सूत्रे भाष्ये—“सर्वादेशे च दोषो भवति दिव औत्-
श्रौत्सर्वादेशः प्राप्नोति” इत्यनुबन्धा पदान्ता इति पक्षे उक्तम् । यदि औत्स्नकारस्योच्चारणार्थत्वेनेत्संज्ञा
न स्यात्तर्हि अनेकाल्पार्थक्यदेशवश्याऽऽनङ्गता स्यात् । एवञ्चोच्चारणार्थानामपीत्संज्ञयैव निवृत्तिरिति
तत्त्वं । अत एव “अद्दडतरादिभ्यः पञ्चभ्यः” इति सूत्रस्थभाष्यसङ्गतिः । तत्र हि अद्दडदेशस्य
द्विस्वाभावे कतर अद् इति स्थितौ “प्रथमयोः पूर्वसवर्णे” इति पूर्वसवर्णदीर्घमाशङ्क्य “सिद्धन्वनुना
त्तिष्ठोपधत्वात्” इति समाहितम् । इत्संज्ञां विनैवोच्चारणार्थानां वर्णानां निवृत्तौ तु “उच्चारणार्थत्वात्”
इत्येव वदेदिति । अनुनासिकोपधत्वादित्यस्य अद्देशे उपधाभूतोऽकारोऽनुनासिकः पठने, तस्य चे-
न-
शालोपाभ्यां निवृत्तौ न पूर्वसवर्णदीर्घापत्तिरित्यर्थः ।

वस्तुनस्तु अर्थे शब्दरत्ने एव “उच्चारणार्थ इत्यस्य च वर्णान्पठोच्चारणे मुख्यस्य क्लेशकारणार्थो न
तस्यफलार्थ इत्यर्थः” इति वक्ष्यमाणत्वेन तस्य लोपसूत्रस्थभाष्यस्य “दिव औत्” सूत्रस्थकारस्यानेन प्र-
ल्लवदाप सर्वादेशत्वसम्पादकतया “अद्दडतरादिभ्यः” इति सूत्रस्थभाष्यस्य चाकारस्य पूर्वसवर्णदीर्घ-
सम्पादकतया उच्चारणमात्रार्थत्वाभावेन सुतद्धतयोच्चारणार्थानामित्यशया विनैव निवृत्तौ न किञ्चि-
द्वापकमिति ।

चावत्वे कृते स्त्रियां टाव् मा भूद् इत्येतदर्थमित्याहुः । तदपि चिन्त्यम्

शब्दरत्नम् ।

नामावित्यत्र स्वरितध्रुवणमग्निदाब्दस्यान्तोदात्तत्वेन “एकादेश उदात्तेन” इत्यनेनोदात्तत्वा
दिति चेन्न । वृत्तौ “अनुदात्तस्य” इत्यस्य तत्रानुवर्चितत्वात् । शेषनिवातेनोकारस्वरि-
भैरवो ।

इत्यस्य प्राप्तिः, किञ्च “एकादेश उदात्तेन” इति सूत्रे “उदात्तस्वरितयोः” इति सूत्रानुदात्त
स्येत्यस्यानुवृत्तिदर्शनेन न तस्य सूत्रस्य प्राप्तिरित्याशयेन तदुक्तिरूपयति—वृत्तावित्यादिना
अत्र वृत्तावित्युक्तिरपलक्षणम्, “तस्यादित उदात्तमर्द्धस्वम्” इति सूत्रस्याप्यत्रमपि प्रमा
णम् । तत्र हि सुनह्यण्योमित्यत्र सुनह्यणि साधुः सुनह्यण्या इति स्वरितान्त- सुनह्यण्याशब्द-
“तत्र सात्” इति यति सुनह्यन्नाशब्दप्रवृत्तिक्रयदन्तः सुनह्यण्यशब्दस्तस्य टापोऽनुदात्तस्य चेन्न
देशान्तरतन्म्यात्स्वरितः शब्दो निपातत्वादाद्युदात्तस्तस्यैकादेशोऽप्युत्तरीत्या स्वरित एव
तस्य स्थाने “न सुनह्यण्यायाम्” इत्यनेनोदात्त इत्युक्तम् । यथेकादेशेति सूत्रे अनुदात्तस्येत्य

भावप्रकाश ।

वृत्ताविति । “तस्यादितः” इति सूत्रस्यादित्तरमोऽप्येवम् । न हि सुनह्यणि साधुरिति यति निस्वरि-
तेन सहानुदात्तताय एकादेशे अन्तःस्थान्म्यात्स्वरितेन महनिपातत्वादाद्युदात्तौ न शब्दस्यैकादेश उक्तत्वा
स्वरित एव, इत्यत्र न सुनह्यण्यामित्यनुदात्तत्वमित्युक्तम् । इदं च तदनुवृत्तत्वे न शक्यते । अन्य-
था तत्रैव तेनैवोदात्तसिद्धिरिति तदप्रकृतिः स्पष्टैव । “तानि नरा जुनुवागोयन् । शब्दो दिनवत्स्वन्वन्तः ।
शत यथेम शरदो न य नाश्र । न वर नरतः अद्भूतैव मे” इत्यादौ तु चान्दमस्य शरणम् । तथा
हि, कावर्मित्यत्र निस्वरितस्य शिष्टत्वादाद्युदात्तावरणशब्देनैकादेशः । एव सर्वत्र प्रकृत्या बोध्या । अत्र-
“उदात्तत्वेनीभावे उदात्त सन्ध्वमशरन् ।

अनुदात्तद्वये पुनः स्वरित स्वरितेपथे” ॥

इत्यनेनोदात्तः । यत्र पूर्वमुत्तर बोदात्तम्, अन्यस्तु उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचिनानामन्वतनस्वरि-
भैरवीभावे पदान्तरशयोः सन्धौ तत्र नव सन्ध्वमशरुदात्त श्रेयम् । स्वरितोपधेऽनुदात्तोदरे सन्ध्व-
शर स्वरित श्रेयम् । धार सर्वमभूदश्रुत् । “क्वे यथकदेशि” इत्युत्तरार्धस्य लक्ष्यमिति तद्भाष्यवृत्तिरुत् ।
अत्रानुदात्तोदरे इत्यस्य पूर्वान्वयप्रनवारणाय पुनः शब्दः । शीनकीयशक्तिनाश्वैऽपि स्वराष्टरुपकल्प-
एनादिष्टमुदात्तेन तं तमेव नयेत्स्वरम् ।

शुक्लम् । उदात्तेनैकादिष्ट तन् अष्टान्वयतम स्वर तमेवोदात्तमेव नयेत् । उदात्तत्वेन प्राप्तयेदिति
तद्भाष्यट्टम् । ठेके तु क्वावमित्यादौ न भवत्येवोदात्तः, किं तु लोकिकमुद्राग्यामितिवास्वरित एव ।
एतेन निष्फलत्वात्तद्व्यतिरोधाच्च नानुवृत्ते तदिति मूळश्रीस्तुनादिग्रन्थाः पठन्ताः । सरुनलोक
वेदसाधारणस्यास्य तदेकत्रयताया अयुक्तत्वात् । एव च वृत्ताविति नारुचिबोधकं, किन्तु प्रामाण्यार्थ-
मिति बोध्यम् । रूपग्रहणेन सुनह्यण्योमित्यस्य यथा न मिद्धित्वा सन्धिवकरणे निरुत्तिम् । यद्यपि
अथोक्त्योऽप्यतिरात्रः । यज्वैवै नमेनयाभ्याययीत्यादावथअपिशब्दयोनिपातत्वादाद्युदात्तयोर्मध्य आद्यस्य
यथा स्वरितान्तोक्त्यशब्देनैकादेशे अन्तरतन्म्यादनुदात्तः सन्नतः स्वरितस्वैकादेशेऽप्युदात्तसिद्धत्वेना-
नुदात्तद्वयस्थानिकत्वात् । एवमद्यैकादेशस्यापि स्वरितत्व प्राप्तम् । तथा पदन्वयव्याप्त्यदस्य
स्वरितान्तत्वात्प्रदिष्टस्य आठ उदात्तत्वादेवस्य चान्तोदात्तत्वात्प्रवत्स्वरितत्व प्रथमिति तद्भाष्यावस्य
केन तैत्तिरीयप्रतिशास्त्रेण उदात्तधर्मनिश्चिष्टे वर्ण पूर्वतः परत उभयतो वा स्थिते उभे अथेकादेशानाशब्दे
उदात्त धर्ममाप्नुव इति त्रिभाष्यरत्नाकरोक्तार्थत्वेन “सविता प्रार्थयतु ब्रह्मयज्जायामे पूषा वच दिवीव

शब्दरत्नम् ।

तत्त्वनादायामिदंभ्यस्य सर्वांशुदात्तत्वाच्च । स्वरितस्य तु नोदात्तपदेन ग्रहणम् 'उदात्तस्वरितयोः' इत्यादौ स्वरितग्रहणात् । उच्चारणार्थानामित्संज्ञकत्वेऽपि 'प्रत्ययाप्रत्यययोः' इत्येव सिद्धे पुनः "तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम्" इति वार्तिकेनौपदेशिकप्रत्ययत्ववत्येव तत्प्रवृत्तानात्र स्वरितत्वप्रवृत्तिरिति तत्त्वम् । आदेशेषु द्वाकारण्यानिरुच्यन्निग्नतकारण्य सत्त्वेन द्वित्वाच्च प्राप्तौ । उच्चारणार्थ इत्यस्य च वर्गान्तोच्चारणे मुक्तस्य कडेनवारणार्थो नन्व-न्यपलाथ इत्यर्थः । अत एव भाष्ये औकारं द्वित्वाश्रित्यादिति प्रत्याख्यातम् ।

नैवी ।

दात्तत्वेऽपि स्वरिते, उदात्तभागल्यापि सत्त्वेन "एकादेश उदात्तेन" इत्यनेनाभावित्यत्रोदात्तत्वं भविष्यतीति स्वरितत्वादात्तानादित्यसङ्गतमत आह—स्वरितस्य द्विति । ननु उच्चारणार्थानामनौ-त्सजास्वीकारे भवन्तेऽप्यगनावित्यत्र स्वरितत्वाश्रित्येव, औत्सस्तकारण्येत्त्वादित्यत आह—उच्चारणार्थानामिति । पुनर्नौत्स्कार उच्चारणार्थो नेत्यस्य इति ग्रन्थः स्वरितत्वापत्ति-परिहाराभिप्रायस्येऽसङ्गत एव स्वरितत्वस्य तत्र प्राप्तेरेवाभावादिति सूचितम् । अत एव भाष्ये "दिव उत्" इत्यादौ द्वित्वाश्रित्य "तिति प्रत्ययग्रहणम्" इति वार्तिकप्रत्याख्यात-तम् । स्वरितत्वस्य यत्र यत्रानिष्टत्वं तत्र द्वित्वस्यैव स्वीकारात् । न चेव "तिति प्रत्ययग्रह-णम्" इति वार्तिकसङ्गावेऽनावित्यत्र स्वरितत्वग्रन्थोति द्वित्वपक्षे तु नेति फलभेदे प्रत्या-ख्यानासङ्गतिरिति वाच्यम् ? विधानकालिकप्रत्ययत्ववतो ग्रहणमित्यत्र वार्तिकस्य तात्पर्यात् ।

ननु दद्युच्चारणार्थकवर्गविषयेऽपीत्संज्ञा तदा तत्र शास्त्रस्य व्यापारो जात एवेति तादृशक-थनासङ्गति, उच्चारणमेव फल, ननु तत्र शास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति तदर्थोदत्त आह—उच्चारणेति । वर्ग-न्तरेति । औकारादीत्यर्थः । न तन्व्यकार्थः—प्रयोगसम्बन्धिफलान्तरन्तस्य नेत्यर्थः । इत्संज्ञा-लोपधेत्येतां तु न प्रयोगसम्बन्धिन्याविति तयोर्न व्यावृत्तिरिति भावः । "इद्वृद्धौ" "पत्यावैश्व-भावप्रकारात् ।

च्युः वसन्तीन्द्रो हि नैवात्रलपीत्यादि" इति नक्षत्रकेन "उदात्तमुदात्तवति" इत्यनेन मुक्तस्योक्तिरित्यस्य सिद्धिरिति 'स्वरितस्य तुदात्तः' इति निःफल, "न मुक्तस्याप्यायाम्" इत्येव कायनकक्षुतिनिषेधाय, तथापि "इदंशागच्छ हरिवोऽत्रागच्छ मेधादीर्घे मेववृषाभस्य मेने" इत्यादिनिगदे एकादेशाभावेन प्राणिशास्त्र-प्रवृत्त्याग्रादिवर्गेऽदात्तार्थं तस्यावश्यत्वम् । अत एव तत्र न स्वरूपं गृह्यते किं तु निगद इत्यन्यत्र विस्तरः । इदमेव ध्वनयितुं बह्व्यति-दिगिति । स्वरितार्थं वादिचाङ्करात्या नूनमत्र दोषमाह—शेषेति । एव चोदात्ताभावेन 'एकादेश' इत्यस्याप्राप्या स्वरितश्रवणापत्तिः । एतेन कावरीन्त्यादिव्याप्तिश्रावणेन सिद्धिरित्यप्यस्यमिति भावः । एतेन कावरीन्त्याद्ययनननुगृह्येत्तै रेवोक्तत्वेन पूर्वापरविरोध इति यथाश्रुतस्वरितार्थत्वमपि भावितुं दुष्यतीति खण्डनहनुक्तमपाद्यन् प्रासादादिनित्यानेन शङ्कने-स्वरितस्येति । द्वाकारेति । तिति प्रत्ययग्रहणस्य प्रत्याख्यानायै-दनाश्रित भाष्यादौ । अत एव प्रत्ययग्रहणमित्यस्य विधानशक्तिप्रत्ययत्ववत्प्रहणमित्यर्थः । अन्यथा फलभेदापत्तिः । "प्रत्ययाप्रत्यययोः" इति तु न तस्यास्युपयोगिनी, छान्दमत्यात्र स्वरितो न" इत्यु-क्तेऽपि स्वरितान्तरपरेति भावः । नन्वेवमुच्चारणार्थत्वग्रहः । तन्मात्रमेव फल न शास्त्रमात्रप्राप्तिरिति तदर्थोदत्त आह—उच्चेति । वर्गान्तेति । औकारार्थत्वर्थः । वारणार्थ इति । तदेव प्रतीवनमित्यर्थः । नत्वन्तेति । कर्वान्तर प्रयोगीय श्रवण च नेत्यर्थः । अत एव तत्रप्रवृत्तवैव "न विभक्तौ" इत्यस्य तत्रप्रवृत्तिः । एव चेत्यगलोपनोर्न व्यावृत्तिः । अत एव "इद्वृद्धौ" "पत्यावैश्वर्ये" इत्यादिनिर्देशत इतिरिति भावः । अत एव—उच्चारणार्थत्वादेव । "अथ वा द्विदौ करिष्यते औदच्च वे." इति नन्वे-

तपरग्रहणाद्धि टापा सह दीर्घो ना भूत् । टाप् तु स्यादेव, लक्षणद्व-
यवाधे मानाभावात् । अत एव “कृन्मेजन्त” इति सूत्रभाष्यवार्तिकयोर्विवरणे
च सन्निपातपरिभाषया टाब् नेत्युक्तम् । टापा व्यवधाने हि आनन्तर्यविधात्-

शब्दरत्नम् ।

न हि तदा तित्त्वमस्ति । न च द्वित्ये विंशतौ तिलोपापत्ति । भाष्यप्रामाण्येन
तस्य सप्तम्यामनभिधानादिति दिक् । अदिति । अस्य यदपीत्यादि । दीर्घो मा भूदिति ।
भिन्नकालव्यावृत्त्यर्थत्वात्परत्वस्येति भाव । न च “ज्ञोऽविर्धस्य” इति प्रकरणेन समा
सवाध इवानेन टापोऽपि बाध इति वाच्यम् । ‘प्रतिपदविधाना पृथी न समस्यते’ इति
भैरवी ।

यं” इत्यादिनिर्देशा अत एव सङ्गच्छन्ते । नन्वौतस्तकारस्योच्चारणार्थत्वं एवोक्ता कल्पना स
म्भवति, तत्रैव तु किम्मानमत आह—अत एव भाष्य इति । तदा—द्वित्त्वपक्षे । विंशताविति । अयं
परं विंशताविति शब्द इत्यर्थं । भाष्यप्रामाण्येन—प्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन । न च “नस्त-
द्वित्ते” इति सूत्रस्यस्य तद्वित् इत्यस्य मण्डूकप्लुत्या विंशतेरित्यत्रानुप्लुत्या लोपाभावेनोप
त्तावनभिधानरूपनमन्याप्यमिति वाच्यम् ? मण्डूकप्लुते सम्बन्धतदभावकल्पनाभ्याङ्गु-
त्वादिति भाव । परत्रोपात्तस्य तदपीत्यस्य साकाङ्क्षत्वादाह—अस्येति । न्तु तपरोच्चारणेऽप्यु-
दित्सूत्रादिप्राप्तसवर्णग्रहणस्य व्यावृत्तिरेवान्यत्र दृष्टेति टापा सह दीर्घो माभूदित्यसङ्गतमत
आह—भिन्नेति । “भाष्यमानेन सवर्णानां ग्रहणम्” इत्यनेनैव सिद्धे प्रकृत तकारोच्चारणमे-
तादृशार्थतात्पर्यकमिति भाव । मूले—टाप्नु स्यादेवेति । तपरस्याकारस्य विधानेन यथा
तस्य श्रवणम्भवति तथैव कल्पिता न तु तत्स्वरूपाश्रवणप्रयोजककार्यबाध इति भाव । परो-
क्तप्लुटयति—न चेति । प्रकरणेन—अष्टसूत्रा । अनेन टापोऽपीति । अत्रापिशब्दो भिन्नकाल
अनेनेत्युच्य योज्य, यथा तत्र पठयेव यथा स्यात्तु तन्नित्युक्तिप्रयोजक. समास इति कल्प
ना, तथात्राप्यकारनिवृत्तिप्रयोजकप्रमाणं भवतीति कल्पना भविष्यतीति भाव । न चान्नापि
भावप्रकाश ।

नेति भाव । तित्त्वमिति । तदासप्रदर्शकभाष्ये तकारानुच्चारणादिति भाव ॥ प्लेनौद्वित्कारिष्यते
रति मन्दोक्तमपास्तम् । विंशताविति । विंशताविति शब्दे इत्यर्थं । तस्य—अर्थपरविंशतिशब्दस्येत्यर्थं ।
अभिन्वयतेति—वायेन तत्रैव तत्प्रवृत्ति । प्लेनानभिधानोक्तया विंशतावित्युल्लेखो विरद्ध इत्यणस्तम् ।
यदा पूर्वपक्षेऽभिधानमस्ति सिद्धान्ते तन्नीत्या तदुक्ति । प्लेन न च विंशतौ तिलोपापत्ति “गच्छती परदा
रादिभ्यः” इति निर्देशेन तिलोपाभावसिद्धेरिति मन्दप्रसादोक्तमपास्तमिति दिक् । तदपीत्यस्य साकाङ्क्षत्वा
दाह—अस्य यदपीति । भिन्नेति । यद्यप्युदित्त्वादिप्राप्तदीर्घादिव्यावर्तकत्व तस्य “अतो गुणे”
“क्त इदातो” इत्यादौ दृष्टं न तु स्तोत्रस्यनन्तरप्राप्तदीर्घव्यावर्तकत्वम्, “स्तोत्रसर्व” इत्यनेनादेशे
तरयेष्टत्वात्, किं चात्र विशेषत्वेन भिन्नकालाग्रहणमसङ्गत्वापि परतरस्य साफल्ये दृष्टे तत्स्थाने तद्वै
लक्षणात्तरप्राप्तोऽपि स व्यावर्तते । “दिव उव्” इत्यादाविव शब्दतत्तथैव ताभाव । एव च यथाऽ
लुका लुगेव बाध्यते न तु समास, एव सवर्णदीर्घ एव न स्यात् टाप् तु स्यादेव वाच्यवृत्त्या तदभावस्य
दुरनुपपादत्वादिति भाव । प्रकरणेन तदशरभ्याष्टसूत्रात्मकेन । अनेन टापोऽपीति । अनेनापि टाप

सरला

सप्तम्यामनभिधानादिति । वस्तुतस्तु ‘ति विंशतेऽदिति’ इत्यत्र उक्षासावित् च डिः, तस्मिन्
दिति इति कर्मवर्णसमासमाश्रित्य इत्सञ्ज्ञककारादौ प्रत्यये विंशते ति शब्दस्य लोप इत्यर्थेन ‘विंशतौ’
इत्यत्र औकारादेशस्य द्वित्वेऽपि तदप्राप्त्याऽनभिधानमप्रामाणिकमेव । यद्वा, ‘तिविंशतेऽदिति’ श्च
“नस्तद्वित्ते” इति सूत्रत्रयस्थाने ‘द्वेदिति’ ‘ति विंशतेस्तद्वित्ते’ ‘न’ इतिभ्यासेन विंशतेस्तिशब्दस्य
दिति तद्वित्ते एव लोपप्रवृत्त्या ‘विंशतौ’ इति रूपे न तिलोपसङ्ग इति बोध्यम् ।

स्यादिति । तस्माद् औत् इव अतोऽपि तपरकरणमुच्चारणार्थमेवेत्यवधेयम् ।

“अन सौ” ॥ “सोडा” इत्येव सिद्धे अनङ्विधानमन्यतोऽपि स्यादिति ज्ञापनार्थम् । तेन उशनसः सम्बुद्धौ अनङ् सिध्यतीति प्राञ्चः । तच्चिन्त्यम् । सोडेत्युक्ते हि “ऋदुशनस्” इत्युत्तरसूत्रेणापि डा स्यात् । ततश्च उशनेत्यत्र “सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ” इति दीर्घः स्यात् । पुरुर्दसेत्यत्र—“सान्तमहत्” इति दीर्घः स्यात् । यद्वा, ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्य’ इति वा अङ्गवृत्तपरिभाषया वा समाधानं बोध्यम् ।

“हलङ्ग्याभ्यो” ॥ दीर्घादित्येतन् ङ्यापोरेव विशेषणम्, न तु हलोऽसम्भवात् इत्याह—दीर्घादिति । परमिति । न त्विदं विहितविशेषणं या, सा, का इत्यादावव्याप्तेः । न च तत्र हलन्ताद्विहितत्वेन निर्वाहः । यः, स इत्यादावति-

शब्दरत्नम् ।

वार्त्तिकानुरोधेन तत्र तथा कल्पनेऽपीह तथा कल्पने मानाभावात् ।

अनङ् सिध्यतीति । वैकल्पिकत्वमात्रं तु वाचनिकमिति तद्भावः । संज्ञापूर्वक इत्यस्य भाष्यास्पृष्टत्वादाह—अङ्गनुत्तेति । इयमगतिकगतिः । सोडंति न्यासे लाघवाभावश्च द्वित्वसामर्थ्याद्विलोपकल्पने गौरवं च । तस्मादुशनसोऽनङ् तद्वैकल्पिकत्वं च चिन्त्यमेव भाष्यानुक्तत्वादिति प्रामाणिकाः ।

भैरवी ।

“पत्यावैश्वर्ये” इत्यादिनिर्देशो मानमिति वाच्यम् ? सन्निपातपरिभाषयाऽपि तस्योपपत्ति-सम्भवात् ।

प्रकाशकारोक्तिद्वन्द्वयितुमुपक्रमते—सोडेत्येवेति । तद्भावः—प्रकाशकारस्य भावः । नन्वगतिकगतिस्त्वेषि कश्चित्दाश्रयणमस्त्येवेत्यत आह—सोडंतीति । लाघवाभावः—पदलाघवाभावः । सौरिति रेफनादाय मात्रालाघवाभाव इत्यपि बोध्यम् । प्रत्युत कल्पनागौरवमित्याह—दित्वेति । एवञ्च क्लृप्तां रीतिं परित्यज्याक्लृप्तकल्पनायां ज्ञानगौरवं स्पष्टमेव ।

ननु “हलङ्ग्याभ्यो” इत्यत्र विहितविशेषणत्वाभ्युपगमेऽपि न मूलोक्ताव्याप्त्यतिव्याप्त्योरवसरः ? “त्यदादीनाम.” इति सूत्रे विभक्तावित्यस्य विषयसप्तमीत्वाभ्युपगमेन विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव तस्य प्रवृत्त्याऽव्याप्तेः परिहारसम्भवात् । एवञ्च हलन्ताद्विधानाभावेन यः स इत्यादावतिव्याप्तिरपि परिहर्तुं शक्या । एवमनङ्विधावपि सौ इत्यत्र विषयसप्तमीत्वमेवास्त्विति

भावप्रकाराः ।

इत्यर्थः । मानाभावादिति । न च “सम्बुद्धौ शाकल्यस्य” इति निर्देशो ऽत्रापि मानमत्येवेति वाच्यम् । सन्निपातपरिभाषयैव तद्विद्वौ तस्यामानत्वात् । एतेन तस्मानस्यात्रापि सत्त्वमिति मन्दोक्तमपास्तम् ।

तद्भाव इति । प्रकाशाद्यव इत्यर्थः । एतेन तेनानङ् वा नलोपश्च वा, हेतुशक्तिरिति वक्ष्यमाण-मुपपन्नमिति प्रकाशोक्तिरपि तथा योजनीयेति सूचितम् । नन्वगतिकगतिस्त्वेषि तत्र एवाश्रयणमत आह—सोडंतीति । लाघवेति । मात्रापदलाघवेत्यर्थः । ननु प्रक्रियालाघवमस्तीत्यत्र आह—दित्वेति । एवं चकलुप्तप्रक्रियातोऽनङ्गप्रक्रियाप्रयुक्तज्ञानगौरवमेवेति भावः । चिन्त्यमेवेति । एतेन प्रकाशो मूल उदनु-यायिरस्ताकरदण्ड्यादिग्रन्था अपि चिन्त्या एवेति सूचितम् । खण्डनङ्गुलि इत्यमेव प्रकाशाद्युक्तापक-मात्रमिषितवानिति वृत्तिमाषवादिग्रन्था अपि चिन्त्या एवेति बोध्यम् । ननु “त्यदादीनाम.” इत्यत्र विभक्तावित्यस्वानङ्विधौ सवित्यस्य च विषयसप्तमीत्वाभ्युपगमे मूलोक्तदोषाभावोऽत्र आह—

व्याप्तेः 'कर्ता' इत्यादावव्याप्तेश्चेति भावः । हलिति । तस्य च सुतिसीत्येवंरूपत्व-
मेकदेशविकृतन्यायेन बोध्यम् । लुप्यत इति । यद्यपीह "लोपो व्योः" इत्यतो
लोप इत्यनुवर्तते । तच्च तत्र भावसाधनं तथाऽपीह कर्मसाधनं हलिति प्रथमान्तेन
सामानाधिकरण्यादिति भावः । दीर्घप्रहणं किम् ? अतिसूत्रः, निष्कौशाम्बिः ।
ननु इह समस्तस्य ङ्यायन्तस्य नारित । न च 'स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्ति'
इति वाच्यम् । अनुपसर्जने हि तथा । इह तूपसर्जनत्वात् तदादिनियमोऽस्त्येव ।

शब्दरत्नम् ।

चेतीति । 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति जाप्रति विहितविशेषणासम्भवश्चतुर्दशार्थः ।
एकदेशविकृतन्यायेनेति । स्थानिवत्त्वस्योपलक्षणमिदम् । अर्द्धाधिकविकारण प्रत्यभि-
ज्ञाभावाच्छिन्नपुच्छदृष्टान्तमूलकन्यायस्यात्राप्रतिरिति बोध्यम् । प्रथमान्तेनेति ।
यद्यपि "तस्मादित्युत्तरस्य" इत्युक्तेः पठ्यन्तताऽपि सम्भवति तथाऽपि बहुषु परेषु विभ-
क्तिविपरिणामरूपनाऽपेक्षयाऽऽगन्तुकलोपदादौ एवाथांतरकल्पनमुचितमिति भावः । ननु
सुतिसीति प्रत्ययैः 'यस्मात्स विहितस्तदादेः' इत्युगस्थित्या तस्य इल्लडाव्यम् इति
विशेषणमिति हल्लडावन्तात्तदादेः परस्येत्यर्थेन प्रकृत्यालोपादुपसर्जनस्योपसर्जने तदादिनिय-
मैर्यौ ।

कश्चेत्यत्राव्याप्तिरपि परिहर्तुं शक्येत्यत आह—चेतीति । बह्व्यमाणरोत्याऽत्रैकदेशविकृतन्याय
स्याप्राप्तिसत्त्वेन 'तस्य' च 'इत्याद्युक्तमूलासङ्गतिम्पयांलोच्याह—स्थानिवत्त्वेति । अर्द्धाधिकेति । अ-
र्द्धाधिकश्चार्द्धाधिकौ तयोर्विकार इति समासः । एवञ्च वर्णगणनायामर्द्धस्य मात्राया गणने
तदूर्द्धस्य विकारसत्त्वेन जातिव्यञ्जकभूयोऽवयवसंस्थानाभावेन नात्रैकदेशविकृतन्यायस्य प्र-
वृत्तिरिति भावः । पठ्यन्ततापीति । हलित्यस्येति शेषः । बहुष्विति । सुतिसि अपृक्तं हलित्य
चेत्यर्थः । नान दोष इति । अतिसूत्रः, निष्कौशाम्बिरित्यत्र । सोर्विधानं यस्मात्तदादेरावन्त-
त्वङ्यन्तत्वयोरभावेन दोषाभाव इत्यर्थः । स च दोषः सोर्लोपस्य प्राप्तिस्यः । एवञ्च दोषो
भावप्रकारः ।

तस्मादिति । एतेन तेन सिद्धे नाभ्यापयविव्याप्तीति तन्निर्दुष्टमिति मनोक्तमभास्तम् ।

स्थानिवत्त्वेति । "सर्वे सर्वपदा" इति न्यायेन स्वादिस्थाने जानस्य सादेः भुत्वादिभुद्धिति
भावः । अर्थेति । अर्द्धाधिकश्चार्द्धाधिकौ तयोर्विकारेणेत्यर्थः । वर्णरीत्याऽर्द्धविकारो मात्रारीत्याधिकार-
कारस्तथा च तज्जानिव्यञ्जकभूयोऽवयवदर्शनाभाव इति भावः । एतेन तथा रनाकरदृष्ट्यादिग्रन्थ
पदास्ताः । पठ्यन्तताऽपीति । हलित्यस्येति शेषः । पठ्याप्रकृत्युक्तिश्चेति भावः । बहुषु
सुतिसि अर्द्धाधिकेति अर्थः । एतेन लाघव द्विविधं सूचितम् । तत्पक्षस्य दूषितत्वादाह—उचित
मिति । यद्यपि हलावशे प्रत्ययग्रहणपरिनायया सिद्धं तथाऽपि हल्लडाव्याप्यादाह—सुतीति
तदन्तःतस्य तु दावात्र सा । अत्र एवात्र पठ्यन्तता, तदाह—तदादेः परस्येति । उपसर्जनेति
अत्र एव—'अनिकृत्तपिपगन्ध्यापुत्रः' इत्यादी उपसर्गण नेतिभावः । ङ्यायन्तत्वाभावेन नात्र दो-
ष इति । 'अनिसूत्रः' इत्यादी तदादेर्भावन्तत्वाभावेन नातिव्याप्तिरित्यर्थः । एव च दीर्घपद व्यर्थम्
सरला ।

प्रत्यभिज्ञाभावादिति । बस्तुवस्तु एकदेशविकृतन्यायस्य च्छिन्नपुच्छे शुनि इवत्वव्यवहारमू-
क्तया पुच्छनाशेऽपि इवत्वप्रत्यभिज्ञासत्त्वेन तद्व्यवहारवद् यत्र यत्र तत्त्वप्रत्यभिज्ञा तत्र सर्वत्र अ-
विकारे तदधिकविकारेऽपि वा तन्त्यायस्य प्रवृत्तेर्निर्विवादतया तित्योर्विषये इकारलोपेऽपि तकारस्य
मात्रेऽपि तत्त्वप्रत्यभिज्ञायाः सत्त्वेन तत्र तन्त्यायप्रवृत्तौ न किञ्चिद् बाधकमिति बोध्यम् । उक्तं विशेष्ये

सत्यम् । तथाऽपि उत्तरपदस्य ङयाबन्तत्वेन सोस्ततः परत्वानपायात् । न हीदं विहितविशेषणमित्यबोचाम । अत एव 'बहुश्रेयसी' इत्यत्र सुलोपः ।

शब्दरत्नम् ।

मसत्त्वात् च प्रकृतेऽर्थाबन्तत्वाभावेन नात्र दोष इत्यत आह—अत एवेति । एतत्सिद्धयर्थं "येन विधिः" इति परिभाषया शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधौ ततः प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोक्तं विशेष्यमादाय पुनस्तदन्तविधौ "टिड्ढाणञ्" इति सूत्रेऽणन्तान्तादितिबद्ध ङयाबन्तान्तादित्यर्थस्यावश्यकत्वेनात्र दोषः । मालेत्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावेन भैरवी ।

ग्रहणस्य कथमेतद्व्यावर्त्यमिति भावः । एतद्विद्वयर्थमिति । बहुश्रेयसीत्यस्य सिद्धयर्थमित्यर्थः । अस्य आवश्यकत्वेनेत्यत्रान्वयः । नच मूलविरोधः तत्रात एवेत्यस्योत्तरपदस्य ङयाबन्तत्वेन ततः परत्वात्प्राप्तस्य सुलोपस्य व्यावृत्त्यर्थमत एवेत्युक्तमित्यर्थः प्रतीयत इति वाच्यम् ? तत्रत्यस्यात् एवेत्यस्य बुद्धिस्थेदेतोरित्यथात् । अत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोक्तं विशेष्यमादाय तदन्तविधौ पुनः "येन विधिः" इति परिभाषया शब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति योजना बोध्या । क्वचित्त्वमेव पाठः । उक्तमिति । अस्य तदादेरित्येतदित्यर्थः । अत्र दोषः—अतिउद्वेगः निष्कौशाम्बिरित्यत्र सुलोपस्य प्राप्तिरूपो दोषः । स च दीर्घग्रहणेन परिहर्तव्य इति शेषे ।

नन्वेवं सति मालेत्यादौ तदन्तविधिद्वयलभ्यार्याभावेन सुलोपानापत्तिरत आह—मालेत्यादाविति । तस्येति तु व्यपदेशिवद्भावानाश्रयणपक्ष इति भावः । नच "व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन" इति निषेधो भविष्यतीति वाच्यम् ? तस्य प्रत्ययविधिविपर्यत्वात् । एतच्च "ङ्यावृत्तहणेऽदीर्घः" इति स्थानिवत्सूत्रीयवार्तिकव्याख्यानावसरे निष्कौशाम्बिरतिउद्वेग इत्यत्र सुलोपापत्तिवारणं तस्य वार्तिकस्य फलमित्यभिधाय 'ननु दीर्घादित्युच्यते, तत्र वक्तव्यम्' इत्युक्तम्भाष्यकृता, तदभिप्रायेण व्याख्यातम् । तदन्तविधिद्वयाभावेऽपि दीर्घग्रहणमावश्यकभावप्रकाशः ।

उत्तरपदस्येत्यादिमूलोक्तं तथा हरदत्तत्वात्परदङ्यायुक्तं चायुक्तं चेति भावः । एतदिति । 'बहुश्रेयसी' इत्यादिसलोपरूपसिद्धयर्थमित्यर्थः । आवश्यकत्वेनेत्यत्रान्वयः । एतेनान एवेत्यस्य बौद्धिविभक्त्यात् एवेत्यर्थो न तुक्तहेतोरिवेतीति सूचिनम् । 'प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोक्तं विशेष्यमादाय तदन्तविधौ ततो "येन विधिः" इतिपरिभाषया तमादाय पुनस्तदन्तविधौ टिड्ढेति' इति पाठः । उक्तमिति । तदादीत्यर्थः । ङयापोः प्रत्ययत्वेन तदादीत्युपस्थितेः । एवञ्च सम्पूर्णा "प्रत्ययग्रहणे" इति परिभाषा प्रकृतेति भावः । प्यमादावेति । शङ्कोकरीत्योपस्थितनदादीतिविशेष्यमादावेत्यर्थः । अत्र शङ्कोकरीतिर्दृष्टव्या । ङयावन्तान्तादिति । इलशे तु शङ्कोकरीतिरेवेति भावः । अत्र दोष इति । 'अतिउद्वेगः' इत्यादावतिव्याप्तिरित्यर्थः । एतेन क्वचिदुपमर्णैऽपि तदादिनियमो नेत्यत्र दीर्घग्रहणं शापकमिति 'जोखियोः' "श्यसश्च" इत्यत्र क्वययोक्तिः, सर्वादिस्त्रे कौस्तुभोक्तिश्चात्र सूत्रे हरदत्तोक्तिश्चाप्यात् । 'वृक्षसु सु इति प्रमन्येन । अस्तु । संयोगान्तलोपेन सिद्धम्" इतिभाष्यं सरूपमृत्तय यथा सुयोज तथोद्घोषेति स्पष्टम् । तत्र कैयटरय प्रमाद एवेति भावः । व्यपेति । 'अप्रानिपदिकेन' इतिनिषेधस्तु प्रत्ययविधिविषय इति भावः । ननु 'बहुश्रेयसा' इत्यत्र लोपो न, मूलोक्तरीत्या तदभावपक्षस्यापि "ईयसश्च" इत्यत्र कैयटोक्तत्वेन सन्दिहात् विहितविशेषणत्वाम्बुपगमेऽप्राप्तेश्च । कर्त्तव्यादौ गतिस्तुतैव । एतेन सरला ।

मिति । सुतिसिनिस्तदादिरिति धर्मा उपस्थापनीयो ङ्याम्भ्यां वा तदादिरिति धर्मा उपस्थापनीय इत्यत्र नियामकभावाद्भिनिगमनाविरहेणोभाष्यामपि तदुपस्थितौ सुतिसीत्वेतदुपस्थापितं तदादि विशेष्यमादाय पुनस्तदन्तविधिः । तथा च ङयावन्तं यच्छादि तदन्त यच्छादि तस्मात्परिभूत सुतिसीत्वेतदपृक्तं च लुप्यते इति सूत्रार्थः फलितः । तदाह—ङयावन्तान्तरादित्यर्थस्येति ।

स्यादेतत् । गङ्गीयते किप् । गङ्गी । इहेकारस्य स्थानिवद्भावेनाप्त्वादीर्घत्वाच्चातिव्याप्तिरिति चेत्? सत्यम्, की ई, आ आप्, इति प्रभिरूप्य दीर्घप्रहणस्य प्रत्याख्यानात् कश्चिदोप । सुतिसीति किम् ? भेत्ता । तासेस्तकारस्य लोपो मा भूत् । न चैवमपि 'अभैत्सीत्' इत्यादी सिचो लोपापत्ति । सुतिभ्या साहचर्येण विभक्तेरेव प्रहणात् । अपृक्त किम् ? भिनत्ति, छिनत्तीति प्रत्युदाहरन्ति । तच्चिन्त्यम्, विशिष्टस्याहल्त्वात् । सुतिसीना हलिति क्लिष्टं व्याख्यायातिप्रसङ्गापादनस्यानु

शब्दरत्नम् ।

सिद्धिरिति भाव । अविष्टासु जात अविष्ट इत्यादौ तद्धितलुकि स्योप्रत्ययलुकि च प्रत्ययलक्षणेन टाबन्तत्वादतिव्याप्तिवारणार्थं दीर्घप्रहणमित्यपि बोध्यम् ।

अतिव्याप्तिरिति । अस्य स्त्री ई, देवदत्तस्य ई देवदत्तेरित्यादावपि सेति बोध्यम् । प्रत्याख्यानादिति । [दीर्घप्रहणेनोपस्थितत्वादीकाररूपस्यैव दीर्घस्य प्रहणाच्चेत्यपि भैरवी ।

मित्याशयेनाह—अविष्टास्विति । अविष्टा—ज्येष्ठा । तद्धितलुकि "अतिव्याप्तिरिति" इति सूत्रविधानिवद्भावेन ।

मूठ गङ्गायत. क्वात् । न च पञ्चमोसमासपक्षेऽलोपस्य स्थानिवद्भावेन कथमत्रातिव्याप्त्यभिधानमिति वाच्यम्? तस्यानित्यत्वेन तदप्रवृत्तिरित्याशयेन तदभिधानात् । देवदत्तरिति । अत्र देवदत्ते इत्यकारान्तस्य दीर्घबन्तत्वम्पूर्वाबन्तवद्भावेन बोध्यम् । मूठे ली ई आ आविति । लीरूपो य ईकार आरूपो य आकारस्तदन्तादित्यर्थ इति भाव । ननु सूत्रकारमते दोष एव, न चेष्टापत्ति, फलभेदे प्रत्याख्यानासम्भवादत् आह—दीर्घप्रहण इति । उपस्थितत्वादिति । छयाप्यदेनोपस्थितत्वादित्यर्थ । एवञ्च छयाप्यदेन यस्येकारस्याकारस्य च प्रथममुपस्थितिस्त्वादृशो य ईकार आकारो वा तस्यैव प्रत्यासत्त्या प्रहणमिति देवदत्तेरित्यत्र तादृशस्याभावेन न सूत्रकारमतेऽपि दोष इति भाव । एतेन फलस्य स्त्री की, तस्मादाचारकिञ्चिन्ताद्विचि गुणे 'के' इत्यादौ सूत्रकारमते लोपो दुर्वार । एवमतिखट्वस्य अ अतिखट्वा, निष्कौशाम्बे ई निष्कौशाम्बी इत्यत्रापि दीर्घस्य सत्त्वाहलोप स्यादित्यपास्तम् । यस्य प्रथममुपस्थितिस्त-

भावप्रकाश ।

बहुवचसीत्यथ विहितविशेषण नेति रत्नाकरदण्ड्याद्युक्तमपास्तम् । अत्र आह—अविष्टेति । ज्येष्ठेत्यर्थ । "अविष्टाफलगुनी" इत्यनेनाद्यो लुक् । प्रत्ययलुकि चेति पाठ "लुक्लुक्लुक्" इत्यनेन । सर्वथा दास्य परमावश्यकमिति तत्पर्यम् । एव च सा कैयटोक्तिर्युक्तैव । विहितविशेषणत्वं रत्नसम्भावितमित्युक्तमेवेति भाव ।

ननु 'की लुक्' इत्यस्यासार्धविकारवेनाहोपस्य स्थानिवत्त्वाद्गङ्गीरित्यादौ न दोषोऽन आह—अस्य स्त्रीति । ननु सूत्रमते दोष एव । न चेष्टापत्ति, फलभेदेन उभयो प्रत्याख्यानासम्भवादत् आह—दीर्घेति । उपपत्ति । छयाप्यदोपस्थितत्वादित्यर्थ । प्रत्यासत्त्येति भाव । एतेन कस्य स्त्री की, तस्मादाचारकिञ्चिन्ताद्विचि केरित्यादौ सूत्रमते लोपो दुर्वार इत्यपास्तम् । न चैवमपि अतिखट्वस्य अ अतिखट्वा, निष्कौशम्बे ई निष्कौशाम्बी इत्यादौ पक्षद्वयेऽपि दोष एवेति वाच्यम् । "छयाप्यदोपस्थितत्वाद्दीर्घे" इति वार्तिकानुसारेणोक्तसर्वेषामनभिधानस्य बह्वमभावात् । दीर्घात्प्राक् मानाभावात् फलाभावाच्च स्थानिवत्त्वप्रवृत्तेश्च, लाक्षणिकत्वाच्च । एतेन निष्कौशम्बीयते किपि निष्कौशम्बी इति भवत्येव । अत एवोक्तवार्तिकप्रदलेषेच प्रत्याख्यातमित्यादिरनाकरदण्ड्याद्युक्तमपास्तम् । मध्ये इत्यादेशेन तत्रस्य विच्छेदाच्च । तेन

चित्त्वात् । यदप्याहुः—सुरां सुनोतीति सुरासुत्, तमाचष्टे सुरासयति, ततः किप्, सुरः, सुरासौ, सुरासः । इह सुनोतेरवयवस्य सस्य लोपं व्यावर्तयितुं अपृक्-प्रहणमिति । तदपि न, परस्परसाहचर्येण सुतिसीनां विभक्तीनामेव ग्रहणात् । अन्यथा सिचो लोपापत्तेरुक्तत्वात् । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्च । इत् किम् ? विभेद ।

ननु प्रथमहल्प्रहणं व्यर्थम् । हलन्ताः परेषां संयोगान्तलोपसम्भवात् ।

शब्दरत्नम् ।

बोध्यम् । सुरासयतीति । न च 'णौ चङि' इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन इदुदुपधेभ्यो णिज्नास्तीति सिद्धान्तात्कथमत्र णिजिति वाच्यम् ? तद्भाष्यस्य तेषां लुङि प्रयोगाभावकल्पनेनोपपत्तेः मर्यादा तद्भावकल्पनमप्रामाणिकमित्यभिमानात् । ग्रहणाच्चेति । नावनुनासिकोकारपाठाच्चेत्यपि बोध्यम् । एव चापृक्प्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । वस्तुतो भैरवी ।

स्येहाभावात् । सूत्रस्थभाष्येति । तत्र हि "णेर्णिच्युपसङ्ख्यानम्" इति वार्तिकमवश्यं वाच्यम् । अन्यथा वादितवन्तन्प्रयोजितवारित्यर्थकेश्वीवद्दित्यत्र णिजन्ताण्णिचि लुङि क्लिस्तस्य स्थाने चङि द्वितीयणिलोपस्य चङ्परनिर्द्वासे कर्तव्ये स्थानिवद्भावस्य निषेधे ऽपि तेनैव णिलोपेनाग्लोपित्वात् "नाग्लोपि" इति निषेधः स्यात् । एवमुक्ते परत्वाद् वृद्धौ सत्यां णिलोप इति नेहाग्लोप्यङ्गमिति पूर्ववक्षिणा शङ्किते "वृद्धेलोपो बलीयान्" अन्यथाऽपपददिति न सिध्यतीति नाग्लोपीतिसूत्रे प्रत्याहारनिर्द्देशेन ज्ञापकेनोक्तम् । यद्यप्यरराजदित्यत्र ह्रस्वत्ववा-रणायाकारस्यावश्यकत्वं तथाऽपि प्रत्याहारनिर्द्देशो ज्ञापक एव । एतच्च ज्ञापकमिदुदुप-धेभ्यो णिज् नास्तीति कल्पनायामेव सङ्गच्छते । अन्यथा स्वामिनमाख्यत्वं असत्त्वामत्, गो-दुहमाख्यत्वं अजुगोदुहदित्यत्र प्रत्याहारनिर्द्देशस्य चारिताख्येन तस्यासङ्गतिः स्यात् । उक्तञ्च तत्रानभिधानद्वयेन । अत्र—सुरासयतीत्यत्र । तद्भाष्यस्य—प्रत्याहारनिर्द्देशस्य ज्ञापकत्वप्रद-र्शनपरभाष्यस्येत्यर्थः । अप्रामाणिकमिति । एवञ्चानभिधानकथनपरः कैपटश्चिन्त्य इति भावः । "प्रत्ययाप्रत्यययोः" इति परिभाषाया लक्ष्यसाधकत्वेन भाष्यकृताऽनाश्रयणादाह—सावनु-नासिकेति । एवञ्च—साहचर्येण लोपाभावस्य सिद्धौ च । पूर्वोक्तानभिधानपदसूचितामरचि ध्व-नयति—वस्तु इति । चिन्त्यमिति । यदि तेषामभिधानं स्यात्तदा "इयाव्वाहणेऽशौर्धः" भावप्रकारात् ।

निष्कौराश्विरित्यादी स्थानिवद्भावो निषिध्यत इत्युपपादनग्रन्थविरोधाच्चेति दिक् । सूत्रेति । तत्र हि षेणिचीत्यवश्यं कार्यम् । अन्यथा स्थानिवरत्रनिषेधेनाख्यवधानेऽप्यग्लोपित्वाक्रियेधापत्तिः । न च पर-त्वाद्बुद्धिः । तत एव ज्ञापकेन वृद्धेलोपस्य बलवत्त्वबोधनात् । अकारस्यात्परराजदित्यादौ साफल्येऽपि प्रत्याहारस्य तत्त्वं युक्तमेवेत्युक्तम् । अन्यथा स्वामिनमाख्यदत्तत्वाभदित्यादौ वृद्धप्रनज्ञानोपो ह्रस्व-निषेधाय स्यादिति ज्ञापकासङ्गतिस्तरमादनभिधानमिति कैपटः । अप्रामाणीति । एवञ्च कैपटश्चिन्त्य इति भावः । अभिमानात्—प्रसादकृतत्वंदनुयायिनां चेति भावः । तस्याः लक्ष्यसिध्यर्थत्वेन भाष्येऽना-श्रयणादाह—सावनुनेति । यथा तदनाश्रयणं तथा स्पष्टमप्यत्र । अत्र एव इरदत्तेन तस्या नामापि ना-ज्ञाहि । एतेन वा समर्थयन् रत्नाकरदण्ड्यादिः परास्तः । ननु यत्राहुरित्वादिमूल चिन्त्यम् । प्रसाद-प्रकाशयोल्लथाऽनुपलम्भात् । "मृक्त एकल" इत्यत्र "प्रत्यय इति किम् ? सुराम्" इत्यादिप्रसादग्रन्थ-मनूय हि मूलोत्तरीत्या प्रकाशकृता खण्डिनः । एव च रत्नाकरदण्ड्यायुक्तिरप्यनुवर्ततेति चेत् ? अत्राहुः । तस्यन्धे धातुसस्य लोपो मा भूदित्युक्त्या तदभावे सञ्जाऽतिप्रसङ्गेऽत्र तसत्त्वेऽपि लोपानिप्रसङ्गदानेनावल-स्याप्युक्तमेव फल तच्चात्पर्यविषयोभूतमित्याशयेन तथोक्तमिति । तद्घनयन् मूलतत्पर्यमाह—एवञ्चेति । साहचर्यादिना लोपाभावे चेत्यर्थः । चिन्त्येति । एतेन तत्र प्रत्ययपद रुडात्प्रमथ तथेति सूचितम् । अ-

अत्राहुः—

संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति ।

रात्तु तेनैव लोपः स्याद्वल्लस्यस्माद्विधीयते ॥

तथा हि, सखेत्यत्र नलोपो न स्यात्, संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् । स्यादे-
तत् । संयोगान्तलोपो नासिद्धः “न ङिसम्बुद्धोः” इति सूत्रे सम्बुद्धिप्रहणाज्ञाप-
कात् । न चैवं गोमानित्यादावपि नलोपापत्तिः । ज्ञापकाय विशेषविपयत्वात् ।
यत्र हि नकारविभक्त्योरानन्तर्यन्तत्रैव सिद्धत्वम्, व्याख्यानात् । यत्त्वाहु—
हे ब्रह्मन्निति नपुंसकार्थत्वाद् नैतज्ज्ञापकमिति । तत्र, लुकालुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावेन
“सम्बुद्धौ वा नपुंसकानाम्—” इत्यस्यावश्यकतया च सम्बुद्धिप्रहणस्य नपुंसक-

शब्दरत्नम् ।

‘गङ्गी,’ ‘रा’ इत्यादेशभिधाने दृढं मानं विन्त्यम् ।

विभक्त्योरानन्तर्यमिति । एवं च विभक्तिसंयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वं ज्ञाप्यत
इति तात्पर्यम् । गोमानित्यादौ लक्ष्यभेदाद्वारं वारं संयोगान्तलोपः । नपुंसकार्थत्वा-
दिति । “स्यमोः” इति ङि तत्र लुगिति तत्र नलोपनिषेधायावश्यकत्वादिति भावः ।
लुका लुप्ते इति । “ङिसम्बुद्धोः” इति सप्तमीति भावः । आवश्यकतया चेति ।
भैरवी ।

इति वार्तिकविरोधः स्पष्ट एवेति भावः ।

मूले—अत्राहुरिति । वार्तिककृत इति अस्य शेषः । नकारविभक्त्योरिति विशेषोपादानसू-
चित्तमर्थम्प्रकृत्यति—एवञ्चेति । नकारविभक्त्योरानन्तर्यं सिद्धत्वस्य ज्ञापने चेत्यर्थः । अत्र
विभक्तिपदोपादानेन विभक्त्यत्र संयोगान्तत्वहेतुको लोपस्तस्यैव सिद्धत्वङ्गोमानित्यत्र तलो-
पस्यासिद्धत्वन्तु भवत्येवेति भावः ।

ननु गोमानित्यत्र संयोगान्तलोपस्य प्रवृत्तत्वात्पुनः संयोगान्तलोपो “लक्ष्ये लक्षणस्य”
इति न्यायेन न भविष्यतीत्येवमभिधानमफलमत आह—गोमानिति । संयोगान्तपदत्वाव-
च्छिन्नस्योद्देश्यत्वात् । एवञ्चोद्देश्यतायच्छेदकाश्रयभेदाद्भवत्येव तस्य प्रवृत्तिरित्याशयात् ।
मूले—यत्त्वाहुरिति । प्रकाशकृत इति शेषः । तत्र—हे ब्रह्मन्नित्यत्र । लुगिति । अनेन संयोगान्तलो-
पस्याभावेनासिद्धत्वशङ्काया अभावः सूचितः । ङिसम्बुद्धोरिति तु पठ्यति तज्ज्ञाप । सप्त
मीति । अयमेव पक्षो युक्तः । यतोऽस्मिन् पक्षे निषेधसामर्थ्यात् “न लुमता” इतिनिषेधस्य
वैकल्पिकस्य प्रवृत्तिरिति “वा नपुंसकानाम्” इत्यस्यापूर्वत्वाभावः सिध्यतीति लाघवम्भ-
भावप्रकाशः ।

भिमानपदस्य चिन्तारश्चि ध्वनयितुमाह—वस्तुत इति । अत एव “व्याप्यदणोऽदीर्घः” इति वा-
क्तिकेन न फलभेदः । एवञ्च कैपटी युक्त एवेति मूलादयश्चिन्तया एवेति भावः ।

मूले अत्राहुरिति । वृत्तिकृत इत्यर्थः । स्यादेतदित्यादि भाष्यानुवादिहरदत्तानुवादः । फलितमाह—
एवञ्चेति । तयोरानन्तर्यं सिद्धत्वज्ञापने चेत्यर्थः । विभक्तीति । विभक्ते संयोगान्तत्वहेतुक्रान्तिवर्त्य-
वेत्यर्थः । तेन तलोपसिद्धत्वाङ्गोमानित्यादौ नलोपो नैति भावः । ननु इल्लवादिपञ्चाभावे पुनः संयो-
गान्तलोपो दुर्लभः “लक्ष्ये लक्षणस्य” इति न्यायादन आह—गोमानिति । संयोगान्तपदत्वावच्छिन्नस्या-
स्य लक्ष्यत्वेनैकत्र कृतेऽप्यन्यत्र प्रवृत्त्यौचित्यात् । अत एव राजनूबान् स्वतन्वानित्यादिनिर्देशसर्गतिरिति
भावः । यत्त्वाहुरिति । प्रकाशकृत इत्यर्थः । तत्र—ब्रह्मन्नित्यत्र । पठ्योपक्षे निषेधाप्रवृत्तेः सिद्धान्तरीत्या आ-
ह—ङिसमिति । अत एव निषेधसामर्थ्यात् “न लुमता” इति निषेधानित्यत्वेन “वा नपुंसकानाम्” इत्यस्य

विपयत्वासम्भवेनोक्तज्ञापकस्य सुस्थत्वान् । तस्मान्नलोपो न प्रयोजनमिति चेत् ?
इह तर्हि अभिनोऽत्रेत्यत्र रोस्त्यं न स्यात् । तदिदमुक्तं नलोपादिरिति । तथा
'अविभर्भवान्' इत्यत्र तिलोपो न स्यात् "रात्सस्य" इति नियमान् ।

शब्दरत्नम् ।

"द्विसम्बुद्धयोः" इत्यस्य षड्यन्तत्वपक्षेऽपि विकल्पार्थमावश्यकतया चेत्यर्थः । यद्यपि
'वा नपुंसकानाम्' इत्येवं भाष्ये पठितं, सम्बुद्धिग्रहणं च सूत्रादेव सम्बध्यत इति तदर्थं
तच्चरितार्थं, तथाऽप्यत्र पाठेनोक्तार्थज्ञापकाऽपि । सम्बुद्धिग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति
तु न भ्रमितव्यम् । सूत्रस्यद्विग्रहणस्य "द्विसम्बुद्धयोरुत्तर" इतिवार्तिकस्यसम्बुद्धिग्र-
हणस्य च प्रत्याख्यानेऽपि सूत्रस्यस्याप्रत्याख्यानादिति भावः ।

भैरवी

वति । अत एव षड्यन्तत्वपक्षेऽपीत्यपिशब्द उपात्तः । यन्मूले आवश्यकतयेत्यभिहितन्तत्तु
पष्ठीपक्षे प्रवेत्याशयेनाह—द्विसम्बुद्धयोरिति । अस्मिन्पक्षे निषेधसामर्थ्यरूपपत्र कार्यमित्ये-
तद्भाववत् यद्यपि भवति, तथाऽपि वचनान्तरानारम्भकृतं लाघवं सप्तमीपक्षेऽस्तीति भावः ।
पष्ठीपक्षे शङ्कने—यद्यपीति । सम्बुद्धिग्रहणञ्चेति । अत्र द्विपदस्यानुपादानं भाष्यकारादीयतत्प्रत्या-
ख्यानाभिप्रायेण । अत एव "वा नपुंसकानाम्" इत्येतद्वचनोदाहरणप्रदर्शनसमये 'हे चर्म' इति
सम्बुद्धावेर्गोदाहृतम् । एकदेशे स्वयन्तत्त्वप्रतिज्ञया च तावन्मात्रस्य तत्र सम्बन्धः । तदर्थम्—
तत्र सम्बन्धार्थम् । अत्र पाठेन—न डीतिसूत्रे पाठेन । अन्यथा वार्तिक एव तथा पठितं स्या-
दिति । ज्ञापकता च "इह किञ्चिन्नपो" इति न्यायेन । एवञ्चान्यफलसिद्ध्यर्थमावश्यकं सम्बु-
द्धिग्रहणमिति 'हे राजन्' इत्यस्य सिद्धिः । सम्बुद्धिपदमपि प्रत्याख्यातमिति परोक्तं खड्गवति-
सम्बुद्धिग्रहणमिरथादिना । सूत्रस्यद्विग्रहणत्वेति । डो भर्भञ्जानत्वादेव न नटोपः । अलोपस्तु न,
उभयसज्ञान्यपीतिवचनात् । वार्तिकस्थितिः । हे राजन्मुन्दरोऽस्तीत्यत्रासामन्व्यात्सनासाप्राप्तः ।
अत एव "डाउत्तरपदे प्रतिषेध" इत्येव वाच्यमिति भाष्ये स्पष्टम् । मूले तस्मादिति । उक्त-
ज्ञापकस्य सुस्थत्वादित्यर्थः । न प्रयोजनमिति । हलउपावितिसूत्रारम्भन्येति शेषः । इह
तर्हीत्यत्र यदिहेति तदर्थं स्पष्टप्रतिपत्तये आह—अभिन इति ।

भावप्रकाशः ।

मिद्वैरिति लाघवादेवन्न प्रकाशो युक्त इति गूढाङ्गन स्फुटीभवित्यनि चात्रे । मूत्रात्वा आह—द्विसमिति ।
निषेधसामर्थ्यानुसरणवलेशाकरणप्रयुक्तलाघवत्यात्र पक्षे सत्त्वादिति भावः । पक्षे वीति पाठः । तेन च
तस्यान्विद्धान्तत्वं ध्वनितं वक्ष्यते च । पष्ठीपक्षे शङ्कने—यद्यपीति । सम्बध्यत इति । द्विपदस्य प्रत्या-
ख्यानात् हे चर्मन् हे चर्मोतत्सम्बुद्धावेर्गोदाहृतत्वाच्च तन्मात्रविषयत्वात्तस्यैकरेशे स्वयन्तत्वात्सुपाप्मे-
नेति भावः । चरितार्थमिति । एव च प्राच वत् सर्ववत् युक्तमिति भावः । अत्र प डीते । नडाते
सूत्रपाठेनेत्यर्थः । "इह किञ्चिन्नपो" इति न्यायेन । अन्यथा वार्तिक एव पाठव स्यात् । अपितुशु-
चित्समुच्चायकः । न च नहि वार्तिकं दृष्ट्वा सूत्ररूपः प्रवृत्तिरिनिन्वावेनावमर्षो वचनमशक्य इति
सरला ।

अप्रत्याख्यानादिति । "न द्विसम्बुद्धोः" इति सूत्रभाष्ये "भवात्तु डो प्रतिषेधानर्थव्ययम्" इत्यने-
न 'परमे व्योमन्' 'आर्द्रं चर्मन्' 'लोहितं चर्मन्' इत्यादी द्विभुक्ति प्रत्ययनञ्जिनान्वर्त्तित्विभक्त्या सुव-
न्तत्वात्परत्वेन प्राप्तोऽपि नलोपः "उभयसज्ञान्यपि छन्दासि दृश्यन्ते" इत्युक्त्वा भवात्तु भवनीति यथा
सूत्रस्यद्विग्रहणं प्रत्याख्यानम्, एव चर्मणि निना अस्य चर्मनिचः, राजन् वृन्दारक—पञ्चन्दारक इत्यादी
समासे द्विसम्बुद्धौर्द्वि सूत्रेण नञ्पनिषेधो मा भूदिति "न द्विसम्बुद्धोरुत्तरपदे" इति वार्तिकमुक्त्वा "स-
म्बुध्यन्तानां न समासः" इति वार्तिकस्य सम्बुद्धिग्रहणं च यथा प्रत्याख्यानम्, नतश्च सूत्रस्यसम्बुद्धिग्रहण-
पत्रस्य 'हे राजन्' इत्यादिरन्यथासिद्धिभदर्शनम्, नापि तत्प्रत्याख्यानप्रकारे वा भाष्ये दृश्यते इति भावः ।

अत्रेदमवधेयम् । इच्छाप्रहणं सोरेव विशेषणं न तु तिस्योः, व्याख्यानात् । अस्मिन्नेव सूत्रे 'द्विहृत्प्रहणं तिस्योश्च प्रहणं न कर्त्तव्यं भवति' इति भाष्यं चेह प्रमाणम् । यदि हि इच्छाप्रहणं तिस्योरपि विशेषणं स्यात् तर्हि कथं तिस्यो-
प्रहणस्याकर्त्तव्यतां ब्रूयात् । यत्तु इच्छाभ्यां तिस्योरसम्भव एवेति । तत्र इच्छा-
न्तादसम्भव इति सत्यम् । आवन्तात्तु आचारक्वन्ताङ्गः तिप्सिपौ स्त एव ।
अगङ्गात्, अगङ्गाः इति यथा । न च शपा व्यवधानम्, एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन

शब्दरत्नम् ।

भाष्यमिति । 'यदि पुनस्तमपृक्तलोपः संयोगान्तलोपो विशायेत' इत्युपक्रम्य तत्रा-
प्यं प्रवृत्तम् । पूर्वान्तत्वेनेति । न चैवं बुद्धावित्यादौ सन्निपातपरिभाषया यन्नेति
भाष्यविरोध इति वाच्यम् । दीर्घप्रवृत्त्युत्तरमन्तादिवद्भावप्रवृत्तावपि टाबुत्पत्तिकालिका-
नन्तर्यविधातस्य तेन वारयितुमशक्यत्वात् अशास्त्रीयत्वात्सन्निपातस्यान्तवद्भावेनाविदे-
भैरवौ ।

व्याख्यानादिति । भाष्योक्तिदर्शनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । तदेव व्याख्यानमूलमाह—
अस्मिन्नेवेति । इह—इद्यावत्प्रहणं सोरेव विशेषणमित्यत्र । मनु तस्माद्भाष्यात्कथमभवदुक्तार्थ-
लाभ इत्यत आह—यदीत्यादि । तत्राभ्यमिति । तथाच संयोगान्तलोपस्य इद्यावन्तविषयेऽस-
म्भवेन इद्यावत्प्रहणं सोरेव विशेषणमिति स्पष्टमेव । संयोगान्तलोपोपक्रमेण भाष्यकारीयोक्ति-
र्थावन्तात्तिस्योरनभिधानाभिप्रायिकेति बोध्यम् । अत्र इत्युपक्रम्येति कथनेनोपक्रमोक्तेः
पूर्वपक्ष्युक्तित्वेनापसिद्धान्तत्वेन तत्राभ्यमूलकस्यात्रायन्निष्कर्ष इति ग्रन्थस्याप्यपसिद्धान्त्यु-
क्तित्वं ध्वनितम् । प्रसादकारोक्तिश्च खण्डयितुमुपक्रमते—यद्वित्यादि । तत्र तत्रेत्यादि । तदु-
क्त्यनुवादः । अस्मभव इति । शपा व्यवधानादित्यादिः । एवञ्चतत्साहचर्यादापोऽपि सोरेव
लोपः । एवम्—पूर्वान्तवद्भावेनाव्यवधानोपपादने । भाष्येति । 'कृन्मेजन्तसूत्रस्येत्यादि । तत्रापि
टापि सत्येकादेशे पूर्वान्तवद्भावेन सन्निपाताविधातादिति भावः । तेन—पूर्वान्त-
वद्भावेन । एतच्च सन्निपातविधातायापि पूर्वान्तवद्भावस्य प्रवृत्तिमभ्युपेत्योक्तम् ।
वस्तुतस्तु तत्र कर्त्तव्ये "अन्तादिवच्च" इति शास्त्रं प्रवर्तत इत्याह—अशास्त्रीय-
भावप्रकाश ।

वाच्यम् । तस्य सूत्रमने अन्यार्थं तर्ह्यावश्यकत्वेन नः समीहितसिद्धेः । अत्र एव यथान्यासे हेराजत्रित्वा-
दिसिद्धिः । तस्य स्त्रीवमात्रविषयत्वे तु सर्वोपशुबः स्यात् । एतेन ननुमतेत्वस्थानित्यतया प्रत्ययल-
क्षणासम्भवेन तेन च वार्त्तिकानावश्यकतया संबुद्धिपदस्य स्त्रीवविषयत्वसम्भवात्तन्मूल चिन्त्यमिति खण्डन-
त्वेनत्तया स्पष्ट कैयटादौ ऋदुक्तमपास्तमिति भावः । संबुद्धिपदस्य चेति पाठः । तेन वार्त्तिकस्य-
ङ्घ्रिप्रहणसमुच्चयः । यथा—

ननु सूत्रान्तरेणापृक्तस्य हलन्तादिव क्त्वावन्तादपि लोपसिद्धया तदकर्त्तव्यत्वोक्त्या कथं तत्राभ्याहु-
क्तार्थलाभोऽत्र आह—यदीति । तथाच संयोगान्तलोपोपक्रमेण तदकर्त्तव्यत्वोक्तिर्थावन्तात्तिस्योरनभि-
धानं विना दुर्बला । अन्यथाऽसंबद्धप्ररूपितत्वादिति तद् उक्तार्थसाधकमिति भावः । अत्रायं निष्कर्ष
इत्यादिग्रन्थस्यासिद्धान्ततां ध्वनयितुमाह—उपक्रम्येति । तथा चोपक्रमस्थत्वेन पूर्वपक्षत्वादसिद्धान्त-
त्वम् । अत एव तत्र यदि पुनरित्युक्तमिति भावः । मूले एवित्ति प्रसादोक्तिः । तत्रेत्यादिप्रकाशानु-
वादः । इयन्तादसम्भव इति । एवं च तन्साहचर्यादापोऽपि सोरेव लोपः । इदमेव प्राग्भाष्याख्यानपदा-
भिमतमिति भावः । एवम्—पूर्वान्तवत्त्वेन व्यवधाननिरासे । भाष्येति । "कृन्मेजन्त"सूत्रस्येत्यर्थः ।
तत्रापि टापि सर्वार्थाधीर्घे पूर्वान्तवत्त्वेन सन्निपातविधातादिति भावः । तेन—अन्तवद्भावेन । एकादेशा-
भावेन तदानीमप्रवृत्तेरिति भावः । इदं च तद्वृत्तिमभ्युपेत्य, वस्तुतः सैव नेत्याह—अशास्त्रीय-
भावप्रकाश ।

ग्रहणात् । न च स्थानिवद्भाव , अपूर्वविधित्वात् ।

शब्दरत्नम् ।

पुमशक्यत्वाच्च । अत्रावन्तात्त्विति तुनाऽरुचिर्बोधिता । पञ्चमी समासाश्रयणे स्थानिवद्भावोऽस्ति । अस्याभिधाने च न दृढ मानम् । आवन्तेभ्य आचारकिरेव नास्ति, “आता धातो” इति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात् । तत्र वार्तिककृता ‘अतोऽनाप’ इत्युक्तमिति तद्वीजम् । आचारकिवन्ताद्यङ्लुक्त्वात् नास्त्येव । तेन कस्य स्त्री की कीशब्दादिभ्य आचारैरवी ।

एतेन लोपस्य शास्त्रीयत्वात्तस्मिन्कर्तव्ये पूर्वान्तवद्भावस्य प्रवृत्ति स्यादेवति ध्वनितम् । एतावता ग्रन्थेन प्राचीनोक्त्यनुवादमुपपाद्य पूर्वोच्चारितशब्दसूचितामरुचिं प्रकटयति—अत्रत्यादिना । स्थानिवद्भावोऽस्तीति । तथा चावन्तादप्यसम्भव एव । एतेन पञ्चमीसमासानावश्यकत्वाभिप्रायकप्राचीनोक्त्यनुवाद एव मूलकृता कृतो न तु तत्रैव तात्पर्यमिति यत्पञ्चमीसमासावश्यकत्वेन मूलासङ्गत्यभिधानं दण्डयुक्तं तन्निरस्तमिति सूचितम् । ननु पञ्चमीसमासस्थानित्यत्वेन तदप्रवृत्तौ निर्वाहोऽत आह—अस्येति । अस्य अगङ्गादित्यादे । एतेनानभिधानं ध्वनितम्, तत्र वीजमाह—आवन्तेभ्य इति । सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यादिति यदुक्तं तदुपपादयति—वार्तिककृतेति । इत्युक्तमिति । तच्च इत्यादिरूपसिद्धय इत्यादि । एवञ्चावन्तेभ्य आचारे किप्सत्वे “अतो” धातो इति न्यासे लोपो भविष्यति ; वार्तिककारी यस्यासे तु नेति फलभेदस्य स्पष्टतया तदभिधानमेव नास्तीति दर्शितम् । तद्वीजमिति । अनभिधानवीजमित्यर्थः । तदुक्तं दोषान्तरं नास्तीत्याह—आचारेति । नास्त्येवेति । यङ्लुगन्तस्य छान्दसत्वेन छन्दसि दृष्टानुविधानस्य सत्त्वेन तादृशरूपस्य छन्दसि सत्त्वे छान्दसत्वतैव निर्वाहः । तस्यासत्त्वे तु अनभिधानं स्पग्मेव । किञ्च तस्याभिधानेऽसिद्धवत्सूत्रस्य भाष्यविरोधोऽपि भवति । तथा हि, जहीत्यत्रासिद्धवत्सूत्रस्य प्रयोजनमतो हेतुरिति लुग्वारणरूपमुक्त्वा “उतश्च प्रत्ययात्” इत्यतः प्रत्ययादित्यस्य सम्बन्धं कृत्वाऽकारान्तात्प्रत्ययात्परस्य हेतुगित्यर्थेन जहीति प्रयोजनान्यथासिद्धिरुद्भाविता । यथाचारकिवन्ताद्यङ्लुक् स्यात्तदा कशब्दादाचारकिवन्ताद्यङ्लुकि लोटि तस्य ह्यदेशे सूत्रसत्त्वे लुक् प्राप्तिर इत्यत्र प्रत्ययादित्यस्य सम्बन्धे तु नेति फलभेदस्य स्पष्टतयाऽन्यथासिद्धयुद्भावनासङ्गति स्पष्टैव । तेन—आचारकिवन्ताद्यङ्लुक् नास्तीतिकथनेन । कथ्येति । ब्रह्मण इत्यर्थः । शब्दादिभ्य इति । यत्रादिभावप्रकाशः ।

देशोत्तरमिति शेषः । अत्र तु तेन लोपप्रवृत्तिरिति स्पष्ट एव ततो विशेष इति भावः । एतेनान्न सन्निधात्परिभाषाऽत्रिषयत्वाच्चिन्त्यमिदमित्यपास्तम् । न हि तद्वीजवार्तिककारः, किन्तु एतद्वीजसन्नेति दोषाभावात् । रत्नाकरायुक्तदोषानपाकतुमाह—अत्रति । उक्तेऽर्थे इत्यथ । तामेवाह—पञ्चमीत्यादि भावाच्चत्यन्तेन । एतेन पञ्चमीसमासावश्यकत्वोक्त्या वैरूप्ये वीजाभावा मूल चिन्त्यमिति रत्नाकरदण्डायुक्तमास्तम् । ननु तदनित्यत्वेन निर्वाहोऽत आह—अस्येति । अगङ्गादित्यदि लङ्कारस्य प्रमित्तत्वे तदनित्य वमपि सुबच, तद्वैव नेति भावः । तत्र हेतुमाह—आवन्तेभ्य इति । यत इत्यदि । तत्र हेतुमाह—आत इति । तदुपपादयति—तत्रेति । ‘आत’ इति सूत्रे इत्यथ । इति तद्वीजमिति । इति यदुक्तं तत्तद्वीजमिदं । अन्यथा तादृशगङ्गाशब्दाच्छसि सूत्रमने लोपो वार्तिकमने तु नेति फलभेदापत्तिरिति भावः । तदुक्तं दोषान्तरमुद्धर्तुमाह—आचारेति । नास्त्येवेति । अत्र एव “अनो दे” इत्यत्र प्रत्ययादिति सूत्रमनेनादन्तप्रत्ययात्परस्य हेतुगित्यर्थः जहीत्यत्रादीषेणासिद्धवदनेति सूत्रं मासिवति तत्सूत्रमर्थं ‘सङ्गच्छते’ । अन्यथा तादृशकशब्दाद्यङ्लुकि हेतुगतापत्या फलभेदापत्तिः । एतेन तावत्तदाशब्दात्तादृशाद्यङ्लुकि ‘अत्राद्या’ इत्यत्र लङ्गिति प्सिपोर्त्वात् तिस्योगङ्गावश्यकत्वेनानभिधाने मानाभावात् मूल चिन्त्यम् । न च दिहलित्यादिप्रागुक्तमात्रं मानं, तस्य पूर्वपक्षयाश्रयणनमात्रपरत्वात् । अत्र एव तत्कृतत्वमेवेत्युक्तं । उक्तपक्षानिष्ठत्वे तिस्योर्त्वाद्युपसहार नैव कुर्युः । अन्यथोपक्रमे पूर्वपक्षस्य हलमात्रनि

अत्रायं निष्कर्षः । डच्चापः सोरित्येव सूत्रमुचितम् । न च सुराः सुरासौ इत्यादौ धातोः सकारेऽतिप्रसङ्गः । डच्चा-भ्यां साहचर्यात्, 'प्रत्ययाप्रत्यययोः' इति परिभाषया च प्रत्ययस्यैव सोर्ग्रहणात् । राजेत्यादौ नलोपस्तु "न डिसम्बुद्धयोः" इति ज्ञापकेन साधित एव । किं चाभिनोऽत्रेति उत्त्वमपि सूत्रपादम् । 'संयोगान्तलोपो रोरुत्वे' इति सिद्धकाण्डे पाठात् । हरियो मेदिनं त्वेति यथा । अत्रिभ-र्भवान् इत्यत्रापि न दोषः । "रात्सम्य" इत्यत्र तकारस्यापि प्रश्लेषेण त्सस्येति

शब्दरत्नम् ।

रक्षित्तेभ्यो यद्भुक्ति रडि 'अचेकत्' इत्यादौ ल्यन्तादपि सम्भव इत्यपास्तम्, ईकार-रूपत्वाभावाच्च ।

उत्त्रमपीति । अपिना पूर्वरूपम् । रोरुत्वे इति । कर्तव्ये कृते चेति शेषः । "न नु ने" इतिवत् । हरिय इति । हरिश्चन्द्रान्मतुपि "चउन्दसोर" इति वत्त्वे नुमि संयोगान्तलोपे "मनुवसो" इति रुत्वे उत्त्वे गुण । छेदादिति । कौचेयतेः क्विबिच्चावेचन स्त, भेरवी ।

पदं स्यादित्यन्वयमुच्चार्यम् । अभ्युपेत्यवादेनाप्याह—ईकाररूपत्वेति । एतेन तस्याभिधाने दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधोऽपि सूचितो दीर्घग्रहणसत्त्वे दीर्घग्रहणस्य सत्त्वात् ।

मूत्रं द्विहलपृष्ठग्रहणन्तिस्वोश्च ग्रहणत्र कर्तव्यमिति पक्षमाश्रित्याह—अत्रायमिति । एतेन पूर्वपक्षस्यनुवादोऽयमिति लब्धम् । ड्याच्चा साहचर्यादिति । यद्यपि ड्यापौ प्रकृतिव्यक्तौ लोपस्तु प्रत्ययस्य चिकीर्षित इति भेदस्तथाप्येकमूत्रोपात्तत्वसत्त्वादित्युक्तम् । पूर्वोक्ते दस्य स्फुटत्वादाह—प्रत्ययेति । "संयोगान्तस्य लोप हि नलोपादिर्न सि-द्यति"—इति पूर्णोक्तानुपपत्तिमपि परिहर्तुमाह—अज्ञेत्यादाविति । पूर्वरूपमिति । एतेन "रोरुत्वे" इत्यनेन रुत्वे सिद्धेऽपि पूर्वरूपे कर्तव्येऽसिद्धत्वे स्यादेवेति मूलासङ्गत्यभिधानञ्जिरस्तम् । रोरुत्व इत्येव तत्रोक्तमिति पूर्वरूपे कर्तव्य इत्यस्य कथं लाभ इत्यत आह—कृते चेति इति । वत् इति । इवर्णान्ताद्रेफान्तात्परस्य मतोर्मस्य च. स्यादित्यर्थकादित्यर्थः । हरिवान् गीर्वाणित्युदाहरणे "राचु तेनव लोप स्यात्" इत्युक्तदोषमुद्धरति, मूत्रे—अविभरिति । तत्रारस्य प्रश्लेषपरो सम्भावित दोषपरिहरति—कीर्तव्यतेरिति । ननु संयोगान्तलोपविधायकतादृष्ट्या संयोगादिलोपविधायकतादृष्ट्यासिद्धत्वेन ननूत्वारदित्याद्यस्तद्वत्तमिति चेत् ? न, पदान्तेऽन्यकाशेन संयोगादिलोपेनासिद्धत्वाभावस्य ज्ञापनादिति भावः । नच यदुक्तम्भवता यद्भुक्तिवपये न स्त इत्यादि तेन नामधातुरूपपरममूलेन विरोध इति वाच्यम् ? तस्य नाप्यमतानुसारित्वात् ।

भावप्रकाशः ।

पयकत्वात् सिद्धान्तेऽपि तस्यात्रोपसहारस्य न्याय्यत्वात् । अत एव गूढाभिसन्धेर्मंगवत् कर्तव्यमेवेत्येव-कारोक्तिः सङ्गच्छते । एतेनानभिधानेऽसिद्धत्वात्प्रत्याख्यानपरभाष्यं मानमित्यपास्तमिति रत्नाश्लोक्त-मपास्तम् । असिद्धत्वात्प्रत्याख्यानसङ्गत्य पत्तेः । दिहलित्वादिः पूर्वपक्षस्युचित्वेऽपि तस्य तथाप्यवत्वस्य प्रागुक्तत्वाच्च । तिस्रो रित्याद्युपसंहारफलस्य 'अविभा राज्यन्' इत्यादेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च पूर्वपक्षस्यायुक्त-विषयकत्वेन ह्यन्तानाविषयकत्वाच्चेति दिक् । कस्य—ब्रह्मणः । आदिभ्यां स्त्रीशब्दस्य अनिश्चेरित्यादि-संग्रहः । रूपत्वेति । कौपो दीर्घस्य चेति भावः । कृतेचेति । विनिगमकाभाषादिष्टसिद्धयर्थत्वाच्चेति भावः । अत एव हरिवोऽत्रेति प्रयोगः सङ्गच्छते । अत्र च प्रकृतस्य स्वभाष्यसदर्थ एव मानम् । एतेनोक्ते सिद्धत्वेऽप्येव इति पूर्वरूपेऽसिद्धत्वेन दुर्वारवाच्येनयं मूलमिति घण्डनरुद्राकारापुस्तकमपास्तम् । छन्द-साप्ति । तत्रेवर्णान्ताद्रेफान्ताच्च परस्य मतोर्मस्य इत्यर्थः । हरिवान्, गीर्वाणिति लक्षणे । नस्त इति ।

च्छेदान् । ननु द्वास्त्रिःयादौ संयोगादिलोपः स्यादिति चेत् ? न, दत्त्वे कृते त-
दप्राप्तेः । असिद्धं दत्वमिति चेत् ? न, सिद्धकाण्डे 'धस्वादिषु दत्वम्' इति पाठात् ।
नन्वपदान्तत्वाद् दत्त्वं न स्यादिति चेत् ? न । सावपि पदं भवतीति पक्षाश्रयणात् ।
तद्वीजन्तु "असर्वनामस्थाने यच्च" इति चिह्नत्वा यजादौ सर्वनामस्थाने पदं ने-
ति व्याख्यानम् ।

न चैवं राजेत्यादौ नलोपे कृते सो रूत्वविसर्गौ स्यातामिति वाच्यम् । "इतोऽ
त्" इति सिद्धे "पथिमथि" इत्याकारविधानेन प्रथम सुलोपस्य ज्ञापनात् । ननु
नैतज्ज्ञापकं, संवुद्धौ चरितार्थत्वात् । हे-पन्थाः, मन्थाः, ऋमुक्ताः । तत्र हि दीर्घः
"असंवुद्धौ" इति पयुदस्तः । नलोपश्च निषिद्ध इति चेत् ? एवं तर्हि नलोपात्

शब्दरत्नम् ।

वृतेर्यद्बलुकि लङि ईडभावे तिप्सिपोः प्रयोग एव नास्ति । 'यथाऽलक्षणमप्रयुक्ते' इत्यत्रैव
भाष्योक्तः । अप्रयुक्ते लक्षणप्रवृत्त्यभावस्यैव योग्यतेत्यर्थः । प्रयुक्तानामिदमन्वाङ्गानमि-
तिसिद्धान्तात् । नेति व्याख्यानमिति । उपपत्तिं चेदं रामशब्दान्ते ।

नलोपे कृते इति । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति भावः । नलोपात्प्रागिति ।

भैरवी ।

यथेति । अत्र यथाशब्दो योग्यतार्थकः । अलक्षणमिति च्छेद । तेन यादृशार्थलाभस्तमाह—
अप्रयुक्तं शत । तत्रैव हेतुमाह—प्रयुक्तानामिति । पुतेनानभिधानन्तस्य ध्वनितम् ।

ननु नलोपात्प्राक् संयोगान्तलोपसिद्धत्वव्योक्तज्ञापकेन कल्पनेनादौ तस्य प्रवृत्तौ राज्ञा
भावप्रकाशः ।

"अभिव आबर्ह्यमतिर्नवीयसी" इति तु छान्दसमिति भावः । नास्तीति । यद्बलुगन्ते कौमुद्या तदुकि
स्तु माषवाचनुरोधनेति भावः । उभयत्र हेतुमाह—यथेति । अत्रैवेति । प्रकृतघञे प्रवेत्यर्थः । भाष्यवृ-
त्त्यादेरेतादृशस्याप्युपलक्षणमिति भावः । नन्वप्रयुक्ते शाकभननिकम्प्य कर्तृत्वमिति तदर्थोक्त्यमनभिधान-
सिद्धिरत आह—अप्रयुक्तं इति । यथाशब्दो योग्यतार्थकः । अत्रशुभमिति च्छेद इति भावः । नन्वत्रार्थ
एव किं विनिगमकमत आह—प्रयुक्तानामिति । अत्र पवाप्रयुक्ते इति सफटम् । यथेभवेन व्याख्या
युक्ता न सा तथा स्पष्टमन्यत्र । एतेन तदप्रलेपो न युक्तः । कीर्त्त इत्यत्रानिश्वाप्तेः । नचेद्यपिः । उक्तं
दिकप्रयोगविरोधात् छान्दसत्वस्यागतिहासित्वाद् । अत्रवर्त्तं श्यादिभूलक्षयासङ्गतेश्च । एवञ्च चिन्त्य
मूलमिति रत्नाकोक्त कीर्त्तं श्यत्र फलभेदापत्तिरिति हरदत्तोक्तं चापास्तम् ।

सरला ।

इत्यर्थे इति । यद्यप्यन्यत्र कैवटेन "यथालक्षणमप्रयुक्ते" इति भाष्यं द्वेषा व्याख्यातम्—"यस्य
विशिष्टः प्रयोगो न स्मर्यते, नापि प्रयोगनिषेधस्मृतिः तद् यथालक्षणमनुगन्तव्यम्" इति, "नैव
वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्तते, प्रयुक्तानामेव लक्षणेनान्वाख्यानात्" इति च, तथाप्यत्र घञे "यथाऽल-
क्षणम्" इति भाष्यप्रतीकमादाय "लोके प्रयुक्तानामिदमन्वाङ्गानमिति अप्रयुक्ते लक्षणानामव-
त्तिलक्षणं लक्षणमित्यर्थः । तत्रास्य प्रयोगमावाञ्च दोषो न प्रयोजनमित्युक्तं भवति" इत्यन्त्यव्या-
ख्याया एव कैवटेनोक्तत्वात्तैव तत्समनेति गम्यते । अप्रयुक्ते लक्षणाभावर्यैव योग्यता ननु लक्षणप्रवृत्ते
मित्यर्थसंगतेः । आष्यव्याख्यायाम् अप्रयुक्ते इति वाक्यशेषासङ्गतेश्च प्रयुक्तेऽपि लक्षणानतिक्रमादिति ।
विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे प्रियाहन्शब्दे द्रष्टव्यः ।

अत्रेदमवधेयम्—यथालक्षणमित्यत्राकारप्ररलेपः, लक्षणशब्देन सद् तस्य अर्थाभावेऽप्यधीभावः,
लक्षणस्य अभावोऽत्रलक्षणम् । तत्रे यथाशब्दस्य तेन यथाऽर्थेऽप्यधीभावः, अलक्षणस्य लक्षणभावस्य
योग्यता यथाऽलक्षणमिति ।

प्राक् संयोगान्तलोप इत्यर्थे “न ङिसंयुद्धयोः” इति सूत्रमेव ज्ञापकमस्तु । तथा हि—‘ङिसंयुद्धयोः’ इति पट्टी न तु सप्तमी, डेलुंका लुप्रतया प्रत्ययलक्षणा-

शब्दरत्नम् ।

विभक्तिसंयोगान्तलोपस्य नलोपविषयेऽसिद्धत्वाभावाज्ञापनद्वारेति शेषः । एतेन राजैषते चरुयत्र राजचठप्रमित्यादौ वृद्धियणुगादिकं न स्यात्संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् । किं च कर्त्र्येत्यादावेकमेव यणशास्त्रं पूर्वपरविषयभेदाद्भिन्नमिति शब्दपरविप्रतिषेधात्परवगादेश इति “अचः परस्मिन्” इत्यत्र भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । विषयगतपौर्वापर्यस्य लक्षणे आरोप इति उदाहरणः । तेन धोमानित्यादौ सुविषयसंयोगान्तलोपशास्त्रस्य तलोपविषये तत्र पूर्वस्मिन्नसिद्धत्वेन तलोपो न स्यादित्यपास्तम् । सावपि पश्मिति पक्षे ऽन्त्येऽदोपाच्च । आरोपे मानाभावाच्च । पट्टीति । अत एव ह्यौ नलोपनिषेधः सार्थकस्तदाह— डेरिति । न च “न लुमता” इति निषेधानित्यत्वाच्च दोषः तदपेक्षया पठ्यन्ततया भैरवी ।

इत्यस्य निर्विसर्गस्य सिद्धावपि राजैषत इत्यादिप्रयोगासङ्गतिरेव, वृद्धौ संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादत आह—नलोपविषय इति । एतेन यत्र लोपस्य प्राप्तिस्तत्र तस्मिन्कर्तव्ये कृते च तस्मिन्नन्यशास्त्रदृष्टाऽन्यसिद्धत्वेनेति कलितम् । एतेनेति । उक्तार्थकत्वेनेत्यर्थः । श्यादाविति । आदिना राजाश्वः राजा इत्यादेः परिग्रहः । प्रथमे सवर्णदीर्घस्य, द्वितीये नलोपस्य च

कसंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वे परस्मिन्सौ तान्तस्य पदत्वमिति संयोगान्तलोपस्य सिद्धेऽदोपाभावादित्यर्थः । नचैवं सौ पदत्वमाश्रित्य नलोपोऽपि स्यादिति वाच्यम् ? तस्मिन्कर्तव्ये तलोपस्यासिद्धत्वात् । एवं पूर्वपरस्थानिभेदेनैकस्य शास्त्रस्य भेदकल्पनमपसिद्धान्त इत्यत आह—आरोप इति । “अचः परस्मिन्” इति सूत्रविषये पूर्वपक्षिणा विषयगतपौर्वापर्यारोपेण तथोक्तावपि विप्रतिषेधसूत्रस्य प्रवृत्तावन्यत्राष्टाध्यायीपाठकृतं परत्वमेव वास्तवं नियामकमिति स्वीकारादिति भावः । अणपव—पट्टीस्वीकारादेव । सार्थक इति । एतेन ह्यौ निषेध एवोक्तार्थं सामान्यापेक्षज्ञापक इत्यत्र तात्पर्यम् । न दोष इति । न ह्यौ निषेधवैयर्थ्यरूपदोष इत्यर्थः । तदपेक्षया—निषेधस्यानित्यत्वेन प्रकृते शास्त्राप्रवृत्तिकल्पनापेक्षया । स्थितस्य पदस्य पठ्यन्तभावप्रकाशः ।

ननु यत्किञ्चिदपीति वयापः छेरितिमूलसिद्धान्तश्चित्थः । वृत्रहागतः दण्ड्यास्ति भववाच्छत्रमित्यत्र सवर्णदीर्घयणुगानापत्तेरिति च मन्दोक्तमपास्तम् । आदिना चक्रि भत्र राजाश्वः राजेत्यादौ हरवसवर्णदीर्घनलोपादिपरिग्रहः । लोपस्येति । नलोपस्य तु नासिद्धत्वं “नलोप सुप्” इतिनियमादिति भावः । विषयत्वनिवेशकलमाह—किंचेति । सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति भावः । तत्र पूर्वस्मिन्निति । सद्योगान्तलोपशास्त्रे पूर्वस्थानिके कर्तव्य इत्यर्थः । तान्तसंयोगान्तस्य पदत्वाभावादिति भावः । अन्त्ये—धीमानित्यादौ । तस्योक्तरीत्या पदत्वसत्त्वादिति भावः । अस्य पशुस्यासिद्धान्तत्वादाह—आरोपे इति । तत्र पूर्वपक्षिणा तथोक्तावपि पाठक्रमगतपरत्वस्यैव विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ नियामकत्वस्य सिद्धान्ततारभ्यविषयीभूतस्योद्घोषादौ प्रतिपादितत्वादिति भावः । सार्थक इति । तथाच तदेवात्र गन्तव्यं, तच्च सामान्यापेक्षं, पठ्या एतत्त्वादिति भावः । नचेति । तत्सामर्थ्यादिवेति भावः । न्यूनत

भावात्, ङ्यन्तस्य च प्रातिपदिकस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः । न च प्रथमं संयोगान्तलोपं विना सम्बुद्धयन्तप्रातिपदिकं लभ्यते । तस्मान् ङ्यापः सोरिति न्यासे न किञ्चिद् बाधकम् । यदि तु 'वस्वादिषु दत्वम्' इति वार्तिकं प्रत्याख्यायते । अधातुप्रहणेनैवोखास्रदित्यादौ दीर्घाभावसिद्धेः । तर्हि हल्ङ्यापः सोरिति

शब्दरत्नम् ।

व्याख्यातस्यैव लघुत्वात् । सम्बुद्धयन्तेति । सम्बुद्धयन्तप्रातिपदिकान्तनस्य लोपो नेत्यर्थः । इति सूत्रमस्त्विति । अत एव सुपीरित्यादिसिद्धिः । अन्यथा पदान्ते संयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपापवादात्त्वात्तत्प्रवृत्तौ "वोः" इति दीर्घो न स्यात् । "तिप्यनस्तेः" "सिपि धातोः" इति सूत्रान्यां धातुसम्यन्धिपदान्तसस्य दत्वस्त्वविधायकाम्यां कसाहचरणेन च प्रकृतिप्रत्ययसम्बन्धिवर्णसंयोगमाश्रित्य सस्य पदान्ते संयोगादिलोपाप्रवृत्तिकल्पने तु न किञ्चित्लाघवम् । किं च "न हि सम्बुद्धयोः" इति सस्येव युक्ता । ङिप्रहणाच्च भैरवी ।

एतेन व्याख्याने लाघवमिति भावः । मूलोक्तव्याख्याने न्यूनतां परिहर्तुं व्याचष्टे-सम्बुद्धयन्तेति । अत्र एव-हृत्पदघटितस्य सूत्रस्य करणादेव । अन्यथा-हृत्पदमकृत्वा संयोगान्तलोपस्यैव स्वीकारे । न स्यादिति । मुस्थानिकस्य रेफस्य धात्वन्वयवत्त्वात् न स्यादित्यर्थः । ज्ञापकाम्यान्निर्वाहशङ्काघ्निरस्यति-तिप्यनस्तेरित्यादिना । अत्र धातोरित्यस्य लाभस्य अनस्तेरिति पर्युदासात् रितपा आक्षेपेण वा भवति । नचैवं सति "सिपि, धातोः" इति सूत्रे धातोरिति व्यर्थमिति वाच्यम् ? दृशेत्युत्तरार्थत्वात् । संयोगान्तलोपापवादस्य संयोगादिलोपस्य प्रवृत्तौ सूत्रद्वयवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । ननु पदान्तसंयोगादिलोपस्य तदपवादात्स्ववत्स्वरत्वयोरप्यपवादात्स्वमस्त्वित्यत आह-कसाहचरणेन चेति । न किञ्चिद्लाघवमिति । एवङ्कल्पनायां ज्ञानकृतगौरवस्यानुमानिकवचनकल्पनाप्रयुक्तगौरवस्य च स्फुटत्वादिति भावः । न हि सम्बुद्धयोरित्यस्य पद्यन्तत्वमवलम्ब्य कृत् व्याख्यानमभ्युपेत्य न्यासं समर्थयति-किञ्चेत्यादिना । इति वार्तिकमिति । एतेन

भावप्रकाशः ।

निराचष्टे-सम्बुद्धयन्तेति । पदान्तोप्येवं बोध्यम् । अत एवेति । इत्पदघटितस्य ब्राह्मीकारादेवेत्यर्थः । आदिना मुत्तरित्यादिसंप्रहः । न स्यादिति । मुस्थानिकरेफस्य धात्वन्वयवत्त्वादिति भावः । एतेनोक्तरीत्या सुपीरित्यापसिद्ध्या ननु लास्रदित्यादिमूलं चिन्त्यमिति ङण्डनकृतानाकरमन्दायुक्तमपास्तम् । धात्विति । अनस्तेरिति पर्युदासेन तिपाआक्षेपेण च धातोरित्यस्य लाभः । धातोरिति तु दृशेत्याद्युत्तरार्थम् । तदपवादसंयोगादिलोपप्रवृत्तौ तु व्यर्थमेव सूत्रद्वयं स्यादिति भावः । ननु चक्रासादिधातोर्गिचि विचि आचारकिपि लङि प्रकारार्थकप्रभृतिप्रहणसामर्थ्यात्तिपसिपोः शब्दलुकि गिचः स्या निवत्त्वेन संयोगादिलोपाप्राप्तौ सूत्रद्वयसाफल्यं स्पष्टमेव । किञ्च पदान्तसंयोगादिलोपस्य तदपवादात्स्वस्य तयोः स्वीकारात् तयोर्वैयर्थ्यमेवात आह-कसाहचरणेन चेति । ननु हृत्पदसत्त्वे साहचर्यसम्भवेऽपि तदभावे कथं तत् ? शब्दोक्तेः शीकृतेचने इत्यादेशे किञ्चिद्विचोः सौ च तप्यातेः । किञ्च यद्भुकि लङि तिपसिपोरुडौक् अशाशगित्यादावपि तप्यातेरिति चेन्न । काष्ठशकृत्स्थानेत्यत्र शल्लपरसंयोगादिलोपमाशङ्क्य तद्वारणाय सङ्गीति वाच्यमित्युक्त्वा काष्ठशगेव नास्ति कुतः काष्ठशकृत्स्थातेति तदङ्गण्डनपरेण "परेदच व" इति सूत्रमाश्लेषणानभिधानात्कान्तात्तयोरभावबोधनात्, लोके कान्ते यद्भुत्पाम्ना वस्य "कस्य च दः" इत्यत्र हृत्पदेन ध्वनितत्वाच्च, लोके यद्भुको ज्ञापकसिद्धत्वेनासावत्रिकत्वाच्च । एवञ्च सुपीः सुपया इत्यादि प्रयोगमन्त्रेऽपि साहचर्यं सुपपादमिति भावः । कल्पने इति । युक्तं चैतत् । अन्यथा सुपिसंस्थाना सुपयसंस्थातेत्यादौ दोषस्य दुर्बारेत्वेन सङ्गीत्यस्यावश्यकत्वेन ङण्डनासङ्गतेः । सनः सकारमारभ्य माह्वो ङकारेण प्रत्याहारः । न किञ्चि-

शब्दरत्नम् ।

“न लुमता” इत्यस्यैतद्विषयेऽनित्यत्वम् । एतन्मूलरूपमेव “वा नपुंसकानाम्” इति वार्तिकम् । एवं च ब्रह्मन्नाद्यर्थं सम्बुद्धिग्रहणस्यावश्यकत्वेन ज्ञापकासम्भवः । अपूर्ववचनकरणेन सिद्धप्रत्याख्यानन्तु न युक्तम् । इदमेवाभिप्रेत्य सूत्रशेषे भाष्ये “वस्माद्वाक्यो हलपृक्तलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञातुम् । न चेद्विज्ञायते द्विहलपृक्तग्रहणं तिस्योश्च ग्रहणं कर्तव्यम्” इत्युक्तम् । इति सूत्रमित्युपलक्षणम्, हलटयापः सुविसि इति सूत्रमस्ति-
भैरवी ।

तस्यापूर्वत्वाहापवमिति ध्वनितम् । एवञ्च-उक्तवार्तिकस्योक्तरीत्याऽपूर्वत्वाभावे च । अपूर्ववचनकरणेनेति । “वा नपुंसकानाम्” इति वचनस्यापूर्वस्य करणेनेत्यर्थः । इदमेव-नलोपद्वौ घसाधनमेव । मूलसम्मतन्यासे न्यूनतापरिहाराय व्याचष्टे-इति सूत्रमित्यादिना । अत्र एव-अपृक्तपदावदितस्य सर्वस्य कृतत्वादेव । अविभा राज्यमिति । तिप्सिपो रूपम् । दीर्घचिद्विरिति । अन्यथा तस्मिन्कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घो न स्यात् । एतेनाविभाराज्यमि-
ननु “इलोप” इति सूत्रव्याख्या-
ख्या” इति रत्वस्य ‘लोटः’

सिद्धत्वात्कथन्दीर्घ इत्यादाह

प्रकृतसूत्रे द्रग्रहणेन लण्मूत्रभाष्यं ‘अजवां’ इति भाष्योदाहरणेन च तत्तच्छास्त्रैस्त्वाक्यता पत्रपूर्वस्यसिद्धमिति सूत्रस्य पूर्वग्रहेणेनेतत्सूत्राग्रहणबोधनादित्युक्तम्, तेनैव समाधानेनाविभाराज्यमित्यस्य सिद्धाविहेतस्य सिद्ध्यर्थं यदिति सूत्रमित्यादिना क्तन्त्रिप्फळमिति चत्र भावप्रकाशः ।

द्विति । प्रत्युदात्र पक्षे ज्ञापनकृतस्यानुमानिकवचनकल्पनाकृतस्य च गौरवस्य स्पृष्टत्वादिति भावः सुविस्थातेत्यादौ तु ज्ञानादौ प्रत्यये श्ययात्र दोषः । वस्तुनः सङ्घोत्थेव युक्तम् । प्रत्याख्यानमेकदेश्युच्चिरिति गूढाकृतम् । एतेन नच “तिप्स्यनस्तेः” इति विज्ञानं घातुसङ्घोषोपः । ज्ञापकान्तराश्रयणे न किञ्चिद्वाचकमित्युक्ततेः । किं चैव हलटयापः सोरिति निष्कारो व्यर्थः । हलपदावेऽपि उल्लङ्घितादौ संयोगादिलोपाभावात्स्योक्ततिङ्गेनेदोपपत्तेः शीर्षित्याद्यसिद्ध्यापानाच्च अज्ञातगित्यादावनिष्ठापाताच्च नहि कान्तादिभिव यत्कृणपि नास्तीत्यत्र किञ्चिन्मानमस्ति । एतेन हलटयापः सोरिति न्यासोऽपि प्रत्युक्तः । उक्तयद्गुणरूपसिद्धेरिति रत्नाकारोक्तमपास्तम् । किञ्चैवमित्यारितदुक्तैः सर्वथा ऽद्याद्वय ध्वनयितुं गौरवमभ्युपेस्यापि तथाभ्यासं समर्थयति—किञ्चेति । ननु उल्लङ्घना लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणा प्राप्या कथं सा युक्ताऽन आह—द्विग्रहणाच्चेति । चो धर्मे । एतद्विषये—सूत्रप्रातिविषये । नन्वेव मध्येतदपेक्षया पद्यन्तव्याख्यानानि लघुत्वस्यैव प्रागुक्तत्वेन कथं युक्तवन्ता आह—एतदिति । एतेन तत्र पक्षेऽपूर्ववचनरूपनापत्त्वा गौरवं सूचिनम् । नन्वेवावताऽपि प्रकृते क्रियायातमन आह—पूर्वचेति । वार्तिकस्यानपूर्वत्वे चेत्यर्थः । असम्भव इति । ज्ञापकस्य सम्बुद्धिग्रहणत्वासम्भव इत्यर्थः । ‘शिर्षं ध्वस्तः’ इतिवत्प्रयोगः । यदा धर्मपरो निर्देशः । एवं च सङ्घेत्यादौ नलोपापत्तिरिति हलपदावदयक्रमिति भावः । नन्वेवमपि वार्तिकमाहृत्य हलपदमेव त्यज्यता तत्रैव विनिगमकाभावादत् अह—अपूर्वेति । अत्रार्थं मुख्यं प्रमाणं ध्वनयितुमाह—इदमेवेति । नलोपदीर्घाघसाधनमेवेत्यर्थः । नन्वेवमपि मूलासङ्घतिरेव । तिस्योरपि ग्रहणस्य कर्तव्यत्वरस्य भाष्ये उक्तत्वेनात्र तदनुक्त्या तद्विरोधात् । अत्र आह—इति सूत्रमिति । एतिमूलोक्तप्रयामर्थः । नन्वपृक्तग्रहणस्योपसंहारे उल्लेखेऽपि तत्रिप्फळमेवेति तिस्योरपि ग्रहणं तत्रास्तु इति यदाहृत्य मूलं युक्तमेवात् आह—आ एवेति । अपृक्तवर्ग्यस्य सर्वस्य कृतादेवेत्यर्थः । अविभा इति । तिप्सिपोः रूपम् । एतेनाविभा राज्यम् इत्याद्यसिद्ध्या मौलान्त्य निष्कारोऽप्युक्त इति मन्दीकत सिद्ध्यर्थं न कार्यमवशिष्टं सर्वं कायमिति हरदत्तोक्तं चापास्तम् । एवं चास्त्वित्यनेनानादौ ध्वनितः । तदीजं तूक्तरीत्या हलग्रहणे वैयर्थ्यमेवेति मान्योक्तिः प्राचामनुपेधेनेति

सूत्रमस्तु । यत्तु यथाश्रुत सूत्रं प्राचा व्याख्यातम्—इयन्तादायन्ताद् दीर्घाच्चेति । तत्र, इयापौ हि दीर्घा, न तदन्तमपि । न च दीर्घाद् इयन्तादित्यादेर्दीर्घा यो ङी सन्तादित्यादिरर्थो लभ्यते । दीर्घात् इति पञ्चम्या अनन्वयात् । समासे उ-पसर्जनयोङ्कार्योर्विशेषणयोगान् । उक्तं हि भाष्ये—“सविशेषणाना वृत्तिर्न” “वृत्तस्य वा विशेषणयोगो न” इति । एतेन अनदीसज्ञ हरणम् इउवर्णान्तमित्यपि प्राचो वृत्ति प्रत्युक्ता ।

“सख्युरसम्बुद्धौ” ॥ इह “इतोऽन्सर्वनामस्थाने” इत्यत “सर्वनामस्थाने” इत्यनुवर्तते । तत् “असम्बुद्धौ” इत्यनेन विशेष्यते । “गोतो णित्” इति सूत्राद् “णित्” इत्यनुवृत्त तत्सामानाधिकरण्येन सप्तम्या, प्रथमा कल्प्यत इत्याह—सम्बुद्धिर्जं सर्वनामस्थानमिति । सख्युरसम्बुद्धिरित्येव तु सूत्र युक्तम् ।

“रयत्यात्परस्य” । कृतयणादेशयो लिखीशन्द्योःरुक्करण ख्य इति । एव तितीशन्द्यो त्य इति । उभयत्राप्यकार उच्चारणार्थो न तु मुत्यापत्यादिश दैक-

शब्दरत्नम् ।

त्याशयात् । अत एवाविभा राज्यमित्यशौ “ह्रलोप” इति दीर्घसिद्धिरिति दिक् । दीर्घाच्चेति । इलन्तादित्येतदपञ्चम्यकार इति तद्ब्याख्यातार । न तु तदन्तमपीति । सत्याञ्जलसमुदायरूपत्वादिति भाव । प्रत्युक्तेति । इउवर्णान्तस्य ह्रस्वत्वासभवाद्दिउ-वर्णयोरेकदेशत्वेन तद्विशेषणासम्भवाच्चेति भाव ।

युक्तमिति । “अनङ् सौ” इत्यत्र विभक्तिविपरिणाम कार्य । “सर्वनामस्थाने” भैरवी ।

प्रकृतसूत्रभाष्ये उक्तासत् पर्णध्वदित्यस्य प्रकृतसूत्रे,पञ्चम्यन्तह्रस्वहृणासत्त्वे सयोगान्तलोपा-पवादसंयोगादिलोप कृते ऽसिद्धिरित्याशङ्क्य सयोगादिलोपात्प्राक् दत्वस्य ‘सावपि पद्म्’ इति पञ्चमाश्रित्य वस्वादिषु दत्त्वं सिद्धमिति वार्तिकोपष्टम्भेन च प्रवृत्तिरित्युक्त्वा यदि सावपि पद्मभवति राजा तक्षेत्यत्र सयोगान्तलोपस्यसिद्धत्वान्नलोपे कृते ऽसिद्धिर्विभक्ते श्रवणात्प्राप्तोतीत्यभिधाय सूत्रेण तस्मादशम्या ह्रलृणलोप संयोगान्तलोपो विशातुम्, नवेद्विज्ञायत द्विह्रलृणप्रहणन्तिस्योश्च ग्रहणङ् कर्तव्यमित्युक्तं तद्भिप्रायेणेह भाष्यकारो-क्तिम्मनसि निधाय पाणिनीयन्यासंनैराविभाराज्यमित्यस्य सिद्धिरित्युपलक्षणमित्यादिना दर्शिता । वस्तुतस्तु कृतेऽपि द्विह्रलृणप्रहणे तिस्योश्च ग्रहण पितृराज्यमित्यादे सयोगान्तलो-पस्यासिद्धत्वाद्सिद्धिरेवेत्याशयना नर्षतिभाष्यकारीयप्रयोगोपष्टम्भेन ‘ह्रलोप’ इति सूत्रस्या-ग्रहण तत्र तत्सूत्रेऽस्वाभ्यन्तापूर्वग्रहणेन प्रतिपादितम् । एतदेवाह—इति दिगिति । प्राचोक्त-व्याख्याने न्यूनताम्परिहर्तुमाह—इयन्तादित्येनदिति । मूले सविशेषणानामिति । एतच्च प्राचा-मनुरोधेनोक्तम् । एतेनास्य वचनस्यैकार्योभावलक्षणसामर्थ्यानाश्रयणपक्ष एव सत्त्वेनैतद्बचनेन प्राचाकृत्याख्यानासङ्गतिप्रदर्शनमनुचितमित्यपास्तम् ।

भावप्रकाशः ।

वैष्यन् । तद्वचनयत्राह—दिगिति । मूले प्राचा—प्रक्रियाहृता । वृत्तिप्रत्योऽप्येवम् । व्याख्यातार—प्रकाशकृत । इयन्तात्पर मुनिनीचेनदङ्गन हरतुष्यते दीर्घाच्च इयन्तादायन्तात्पर तु इत्येतदनुष्यते इति तैत्तिरीयोजनेन तस्य तदपेक्षत्वं तदभिमतम् । एवञ्च इयन्तादौ तद् वच्यस्तदभिमत इति भाव । एतेनेत्यस्योक्तदनुपसर्जातीयहेतुद्वयपरता नाभ्यवहितमात्रपरतेति ध्वनयितुमाह—उवेति । तद्विशेषणेति । तयोरिउवर्णयोर्विशेषणस्य ह्रस्वत्वासम्भवाच्चत्यथ । शाकम्भव इत्युक्तवर्षयो ।

देशानुकरणमिदम् । “सख्युर्यः” “पत्युनेः” “संख्यायाः संवत्सरसंख्यास्य च” “आपत्स्यस्य च तद्धिते” इत्यादिनिर्देशात् ; इत्यभिप्रेत्याह—खितिशब्दाभ्यामित्यादि । परस्येतिप्रहणम् “एकः पूर्वपरयोः” इत्यधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

“भौत्” । एतच्च नदीसंज्ञकेषु “इदुद्भ्याम्” इति पूर्वसूत्रेण बाध्यते, घिसंज्ञकेषु “अच्च घेः” इत्युत्तरसूत्रेण । तस्मात् संज्ञाद्वयशून्योऽस्य विषयः । न च षट्श उकारोऽस्ति, अत आह—उकारेति । यत्तु प्राचा घिनदीसंज्ञावजिताभ्या-

। न च

विशेष्या-

सन्निधानात् । यत्त्विह “प्रहणवता” इत्याद्युपन्यस्तं हरदत्तेन, यच्च ख्यत्यात्सूत्रे

शब्दरत्नम् ।

इत्यस्य “गोतो णित्” इत्यत्र प्रथमान्ततायाः क्लृप्तत्वात् तन्निवृत्तिरित्यभिमानः ।

विशेष्यासन्निधानादिति । शब्दस्वरूपं विशेष्यं त्वन्यावर्तकम् । किं च सत्यपि विशेष्ये सखिशब्दभिन्नान्तस्येत्येव स्यान्न नु सख्यन्तभिन्नस्येति, नजैकार्थीभावापत्तस्यान्य-
भैत्वी ।

कार्यं इति । सावित्यनेन सामानाधिकरण्यासिद्धय इत्यादिः । क्लृप्तत्वादिति । यथा इतोदिति सूत्रस्य सर्वनामस्थानशब्दात् या सप्तमी सा पूर्वत्र चरितार्था, तस्य विपरिणामेन “गोतो णित्” इतिसूत्रे णिदित्यनेन सामानाधिकरण्याय प्रथमा कल्प्यते, तथेहासम्बुद्धिरिति प्रथमायाः कृतार्थाया उत्तरत्रानञ् सावित्यत्र सप्तम्या विपरिणामः कार्यं इति भावः । न तन्नित्युक्तिः—न सर्वनामस्थान इत्यस्य निवृत्तिः । अभिमान इति । अत्रारुचिबीजन्तु यद्यसम्बुद्धिरिति पठ्येत तदा भिन्नविभक्तिक्त्वाद् “णलुत्तमो वा” इत्यनेन विच्छेदाच्च सर्वनामस्थान इत्यस्य निवृत्तिः स्यादिति यथान्यासमेवोचितमिति ।

मूले पर्युदस्यमानेति । सखिशेषणभेदप्रतियोगिबोधकेत्यर्थः । यदि तदन्तविधिस्तदा सखिशब्दान्तभिन्नमित्यर्थः, इति तु सखिशब्दस्य घिसंज्ञा न भविष्यतीति भावः । ननु शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वमस्त्वित्यत आह—शब्दस्वरूपमिति । अन्यावर्तकम्—सावत्रिकम् । ननु कार्यकालपक्षे घिसंज्ञाशास्त्रस्य विधिप्रदेशे उपस्थितावङ्गस्येति विशेष्यबोधकम् भविष्यतीत्यत आह—किञ्च सत्यपीति । इत्येव स्यादिति । प्रतियोगिबोधकस्य सखिशब्दस्य तदन्तबोधकतया एवमेव स्यादित्यर्थः । आपन्नस्येति । सखिशब्दस्येति शेषः । अन्यत्र—अङ्गे । एतच्च यदि सखिभिन्नान्तस्याङ्गस्येत्यर्थस्तदा केचले सखिशब्देऽतिप्रसङ्गोऽस्त्येव सखिभिन्नेकारान्तत्वा-
भावप्रकाशः ।

कार्यं इति । सावित्यनेन सामानाधिकरण्यादिति भावः । क्लृप्तत्वादिति । पूर्वत्र कृतार्थस्य तत्र णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यादुत्तरत्र कृतार्थाया असम्बुद्धाविति सप्तम्याः प्रकृते इवेति भावः । अभिमान इति । अत्रारुचिबीजं तु भिन्नविभक्तिक्त्वाद् णलुत्तमोवेति विच्छेदाच्च सर्वनामस्थाने इत्यस्य निवृत्तिरेव स्यादिति यथान्यासमेवोचितमिति । अत एवासम्बुद्धाविति पर्युदासस्येति वाचनेन मध्ये विच्छिन्नमपि तदिहाकृत्यत इति प्रकाशोक्तिः सङ्गच्छते ।

अन्यावर्तकमिति । सावत्रिकमित्यर्थः । एतेन शब्दशास्त्रप्रसिद्धः शब्दो विशेष्य इत्यपास्तम् । यत्तु कार्यकालेऽङ्ग विशेष्यमस्त्येवेति, तत्त्वण्यति—किञ्चेति । विशेष्ये—अङ्गरूपे इत्यर्थः ।

सरला ।

सखिशब्दभिन्नान्तस्येति । नच सखिभिन्नं स्त्रीति तदन्तस्य इकारस्य विसर्गत्वर्थे सखिशब्दस्यैव विसर्गा उच्चारति वाच्यम्, सखिभिन्नं यथातिपदिक तदन्तस्येकारस्य विसर्गत्वर्थविवक्षणेन

कैयटेन, तत्र, तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् ।

गौणत्वेऽपीति । अस्थयाद्यनङ्वादिति भावः । तथाच “येन विधिः” इति

शब्दरत्नम् ।

त्रान्वयायोगादिति भावः । तस्य प्रत्ययविधीति । एवं च हरदत्तानुरोधेनेदं सर्वमिति भैरवी ।

दिति पयुंदासस्य वैयर्थ्यमेव ह्यादिति भावः । भाष्याविरोधाय मूलस्य तात्पर्यार्थमाह—
एवञ्चेति । मूलोक्तद्वेतुना तदभिमतार्थस्य साग्ने चेत्यर्थः । इदं सर्वमिति । समुदायस्येत्यादिना
परममूलोक्तचेत्यादिना मूलोक्तमित्यर्थः । वस्तुतस्तु सखिशब्दस्य तद्वयवलक्षणया सखिश-
ब्दावयवभिन्नयोरितुतोरित्येवार्थः, यथाऽऽवसन्तस्येति सूत्रे धातुशब्दस्य तद्वयवे लक्षण-
भवति । अत एव ‘पिण्डप्र’ इत्यत्र न दोषः । एवञ्च सुसखिशब्दावयवस्यापि न विसंज्ञा
सखिशब्दस्य तद्वयवलक्षणायाम्मानन्तु यस्येति चेति सूत्रस्य भाष्यमेव । तत्र हि “इवर्णस्य
इति किमुदाहरणम् ? अतिसखेरागच्छति” इत्युक्तम् । अत्र सख्यशिवीति स्त्रीप्रत्यये सखिश-
ब्दान्त्यस्य लोपेन निवृत्तौ श्रूयमाण इकारो न सखिशब्दावयव इति विसंज्ञायाद्दर्शितो-
तिगुणः सिद्धो भवति । लोपोभावे तु सवर्णद्वीषे ऽन्तवद्भावेनायं सखिशब्दावयव एवेति
विसंज्ञा न स्यादिति तात्पर्यम् । यद्वि परममूलसम्मत एवार्थः स्यात्तदाऽतिसखिशब्दभिन्नतया
सवर्णद्वीषे ऽप्यतिसखेरित्यस्य सिद्धौ भाष्योक्तलोपोदाहरणप्रदर्शनासङ्गतिः स्यात् । नच
लोपेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोषः, तस्या अनित्यत्वात् । ननु “द्वितीया” इति-
भावप्रकाशः ।

आपन्नस्येति । सखिशब्दस्येत्यर्थः । त विनेति शेषः । अन्यत्र—प्रङ्गे । विशेषणत्वेनेति भावः । मूले हर-
दत्तेनेति । प्रका होऽप्येवम् । भाष्याविरोधाय गूढ मूलतात्पर्यमाह—एवञ्चेति । तस्य उक्तस्य ताभ्या-
मेव दिवत्तत्रादिपृक्तत्वेन पूर्वापरविरोधेन तदीयहेतोरित्युक्तत्वेऽपि मूलोक्तद्वेतुना तदभिमतसाध्यसाधने-
चेत्यर्थः । सर्वमिति । समुदायस्येत्यादि परममूल नचेत्यादि मूल शब्दरूपांमत्यादिभ्याश्चान्न चेत्यर्थः ।
वस्तुतस्तु “यस्येति च” इति सूत्रभाष्यात्सखिशब्दस्य तद्वयवे लक्षणया सख्यवयवभिन्नेदुतोरित्यर्थः ।
यथा “अवसन्तस्य” इत्यत्र धात्ववयवभिन्नासन्त्येत्यर्थो लक्षणया ‘पिण्डप्र’शमादिसिद्ध्यर्थम् । एवं
च मुनखिशब्दादी नैव विसंज्ञा । तदन्तसंज्ञापक्षेऽपि असंखीति धरेव विशेषणमुक्तरीत्या ततस्तदन्तवि-
धिः “अनश्च प्रत्ययात्” इत्यत्रैव सख्यवयवान्वेवर्णाद्यन्तमित्यर्थः । तदन्तविधिश्च शेषपदार्थविशेषणत-
येति प्रतीयते । तत्र हि भाष्ये “श्वर्णस्य इति किमुदाहरणम् ? अतिसखेरागच्छति” । यद्यत्र लोपो न
स्यात् तदा कृतद्वीर्षस्य पूर्वान्तवत्त्वेन सखिशब्दत्वात् अतिसखिशेष्ये प्रतिपदोक्तन्यायाप्रवृत्त्योपसर्जन-
हस्तत्वे कृतेऽपि तस्मादसंखीति विसंज्ञा न स्यात् । लोपे तु तन्न्यायेन न दोष इत्युक्तम् । भवद्वीत्या तु
विशिष्टस्य तद्विन्नत्वेन विसंज्ञा निर्वाधेति तदसङ्गतिः स्पष्टैव । नचेकारनोपेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया
दोषः, तस्यानित्यत्वादिति तदाशयः । स्वयन्तसूत्रे “किमर्थं विद्वानिर्देशः ? न सखिपतिभ्यामित्येवो-
च्येवः । अनिपत्तेरित्यत्र माभूत्” इति भाष्येऽपि इय-उप्रकृतिक एवावम् । विहिततिशेषणानाश्रयणेनेव
प्रतिपदोक्तन्यायानाश्रयणेनैव भाष्यं प्रवृत्तमिति न तद्विरोध इति बोध्यम् । रत्नाकरोप्येवम् । तत्रत्य-

सरला ।

सखिमात्रस्य प्रातिपदिकत्वाभावेनाऽशोषात् । हरदत्तानुरोधेनेति । नवीनास्तु “श्वर्णस्य इति किमुदा-
हरणम् ? अतिसखेरागच्छति । यद्यत्र लोपो न स्यात्तदा कृतद्वीर्षस्य पूर्वान्तवत्त्वेन सखिशब्दत्वादिति
देशविषये प्रतिपदोक्तपरिभाषया अत्रवृत्त्योपसर्जनहस्तत्वे कृतेऽपि विसंज्ञा न स्यात् । लोपे तु लक्षण-
प्रतिपदोक्तपरिभाषया न दोषः” इति “यस्येति च” इति सूत्रस्य भाष्यमाभावेन सखिशब्दस्य सख्य-
वयवे लक्षणया सख्यवयवभिन्नयोरितुतोरित्येति सख्यवयवभिन्नेवर्णाद्यन्तं विसंज्ञं भवतीति वा वर्णसंज्ञा-
पक्षतदन्तसंज्ञापक्षयोरर्थेन मुनखिशब्दे नैव विसंज्ञाप्रवृत्तिरिति सिद्धान्त इत्याहुः । विस्तरस्तु शब्देन्दु-
शेखरे तद्विषयां च द्रष्टव्यः ।

सूत्रे “परमसखायाविति बहुव्रीहिः, तत्पुरुषे हि टच्चा भाव्यम्” इति कैयटः। तथा “द्वितीया ध्रित” इति सूत्रे सोमसखेति प्रतीकमुपादाय बहुव्रीहित्वात्न समासान्त इति कैयटः। “मिदचोऽन्यात्” इति सूत्रे “तृञ्चत्कोष्ठुः” “स्त्रियां च” इति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः ख्याधातौ माधवग्रन्थे च स्फुटमेतत्। ‘अनुद्युत्तो वरुण इन्द्र-सखा’ ‘आग्नेया हि मरुत्सखा’ ‘तीव्रं सोमं पिबति गोसखायम्’ इत्यादिप्रयोगा औचमेव सङ्गच्छन्ते। तत्र बहुव्रीहिप्रयुक्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य दर्शनेन गौणत्वात्। एतेन घिसज्ञासूत्रे शोभनः सखा यस्य सुसखिरित्युदाहरन्तौ हरहत्तन्या-सकारौ तदनुगामिनश्चान्ये उपेक्ष्याः।

“पतिः समास एव”। एवकार इष्टतोऽन्वधारणार्थः। अन्यथा हि समासे पतिरेवेति सम्भाव्येत। “धात्वादेः” इत्यादिज्ञापकानुसरणे च प्रतिपत्तिगौरवं स्यात्। अथ कथं—सोतायाः पतये नमः? पराशरश्च—

“नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ” इति?

उच्यते, पतिरित्याख्यातः पतिः णौ टिलोपे “अच इः” इत्यौणादिक इः। अयं पतिशब्दः “पतिः समास एव” इत्यत्र न गृह्यते, लाक्षणिकत्वात्। एतेन ‘कृष्णस्य सखिरर्जुनः’ इति भारत ‘सखिना वानरेन्द्रेण’ इति रामायणं च व्याख्यातम्।

“बहुगण”। बहुगणौ प्रातिपदिके संख्यावाचके गृह्येते, न तु संघवैपुल्य-

शब्दरत्नम् ।

भावः। तथा द्वितीयेति। तत्पुरुषविषये बहुव्रीहिनैति उपक्रम्य “उभयं खखवपीप्यते सोमसखा गवां सखः” इति भाष्यम्। अन्त्ये “पथथा आत्रोशे” इत्यलुक्।

संख्यावाचके इति। त्र्यादिसंख्याव्यापकधर्मविशेषवाचके इत्यर्थो न तु बहुत्वं भैस्वी।

सूत्रस्थप्रयोगे सोमेति सम्बोधनान्तम्पृथक् पदमिति भ्रमः स्यादत आह—तत्पुरुषेति। उभय-मिति। तत्पुरुषो बहुव्रीहिश्चेत्येतद्बुभयमित्यर्थः। सोमसखेति बहुव्रीहिः। कम्प्रत्ययस्तु वैकल्पिकत्वात्न कृतः। अन्ये—तत्पुरुषे।

ननु संख्यात्वस्य नियतविषयपरिच्छेदकत्वरूपतया बहुगणयोस्तथात्वविरहेण संख्यावा-चके इत्यनुपपन्नमत आह—त्यादीति। त्र्यादिसंख्या व्याप्या यस्य धर्मस्य तद्वाचक इत्यर्थः।

भावप्रकाशः ।

कैयटस्य तु प्रमाद इत्यन्यत्र विस्तारः। हे सोम त्व मे सखेत्यर्थकमतमस्तमेव भाष्ये इति भ्रमं निरस्तविति-तत्पुरुषेति।

यथाञ्जनूलोक्तिर्भाष्यविरुद्धेति ध्वनयितुं तद्रीत्या व्याचष्टे—त्र्यादीत्यादिना। व्यादिसख्या त्यादी-त्यादिना व्याप्या यस्य बहुव्रीह्याद्यधमविशेषस्येत्यर्थः। व्यापकेतिपाठस्तु सुलभ एव। उक्तमेवार्थं व्यतिरेक-मुखेन द्रष्टव्यमिति-नत्त्विति। अत्र एव सूत्रे बहुगणग्रहणम्। एतेन नियमार्थं तयोर्ग्रहणं, तेन भूर्वादीनां नैति-सख्या।

त्र्यादिसंख्याव्यापक इति। बहुव्रीहिरेवासख्याव्यापकत्वस्य सत्त्वेऽपि निरुक्तसंख्यात्वव्याप्य-यावद्धर्मप्रकारकसशयसामान्यनिष्ठप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताभ्यत्व नास्तीति न बह्वादिपदं संख्यावाचकं नापि बहुव्रीहिकं सख्या, किन्तु त्रित्वाद्यतिरिक्तमेव धर्मविशेष इति भावः। अत्र एव दूरत्वसमुद्दिशजनेषु त्रित्वाद्यन्तमसख्याप्रतीत्यभावेऽपि बहुत्वभावनम्। नियतविषयपरि-

वाचके अपि ; संख्यायते अनयेति अन्वर्थसंज्ञाविधानात् । अत एव डतिरपि तद्वत् एव गृह्यते, बहुना साहचर्याच्च ; न तु पातेर्डेति ।

‘पङ्क्त्यो लुक्’ । पङ्क्त्यः परयोरिति । बहुवचननिर्देशोऽर्थप्राधान्यसू-

शब्दरत्नम् ।

संख्या, नियतविषयपरिच्छेदे हेतुत्वरूपसंख्यात्वस्य तत्राभावात् । अत एव भाष्ये ‘यद्यमसंख्यां संख्येत्याह’ इत्युक्तम् । संख्यायते ऽनयेति । साक्षाद् व्याप्यसंख्याद्वारा वेत्यर्थः । अत एव—बहुगणसाहचर्यं संख्यासम्बन्धार्थप्रतिपादकस्य बहुगादेव ।

बहुवचनेति । अन्यथा पप इत्येव वदेत् । अर्थप्राधान्येति । पट्शब्देन पट्-भैरवी ।

नियतेति । अस्य नियत इतरव्यावृत्तो यो विषयपरिच्छेदस्तस्य हेतुत्वेत्यर्थः । अतएव—पटुत्वस्य निरुक्तसंख्यात्वविरहादेव । ननु यदि बहुगणौ न तथा तर्हि वक्ष्यमाणान्वर्थसंज्ञाप्रदर्शनविरोधो ऽत आह—साक्षादिति । साक्षात्नियतविषयपरिच्छेदे हेतुत्वमेवादिशब्दानां प्रसिद्धमेव । ननु कतिशब्दस्य संख्यानकरणीभूतार्थविषयकप्रदर्शनार्थतया न साक्षात्परम्परया वा तथात्वमित्यत एवेत्यनुपपन्नमत आह—बहुगणेति ।

शब्दविशिष्टार्थ इत्यर्थः प्रतीयते, स चायुक्तः ‘पञ्चकाः’ इत्यत्र लुगापत्तेरत आह—पट्शब्देनेत्यादि । अयम्भावः, मूत्रं पङ्क्त्य इत्यत्र तन्त्रेण निर्देश एव । पट्शब्दः शब्दयुक्तार्थपरः अपरोऽर्थयुक्त-भाष्यप्रकाशः ।

कौस्तुभमान्यरत्नानुरण्डयुक्तमनास्तन् । नियतः इतरव्यावृत्तो यो विषयपरिच्छेदस्तद्वेतुत्वेत्यर्थः । विषयपरिच्छेदहेतुत्वेऽपि तत्र नियतत्वाभावादिनि भावः । तदेव भाष्यमाह—अत एवेति । तस्याः मर्यात्वा-देवेत्यर्थः । उदे इत्यविशेषणत्वेन वानिकृत्स्नसत्त्वसामक्षणखण्डनानोक्तपक्षवतुष्टयमध्ये ऽनदशार्थमश्लेष न सशक्तिमिति पक्षोऽन्यथानुपपन्न इति भावः । उक्तहेतौरेवाह—साक्षादिति । एवादीनां साक्षाद् बहुादीना स्वत्यापन्नित्वादिद्वारेत्यर्थः । अत एवानिर्देशपञ्चान्वर्थसंज्ञावशयोरेककृता । एवञ्च मिय.माह-चर्वात्सादृशयोरेव तथोद्गृहण न सङ्घेपुल्यवाचकयोरिति भावः । ननु कतिशब्दस्य संख्यानकरणीभूतार्थ-विषयप्रदर्शनार्थकतया साक्षात्संख्यानान्तरणत्वपरपरयाऽप्यतरत्वात्तन्वर्थात् एवेत्यादि चिन्त्यमत आह—वद्विंशति । दृष्टान्ते ऽश्विसंख्यान्यापकबहुत्वादिबन्धेनेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिके शक्तेकरीत्या तत्त्व-व्यर्थ-प्रतिपादनत्वमिति न वः । एतेन यथाञ्चै मूलानुवार्थिकौस्तुभरत्नाकरदण्ड्यादयः परास्ताः ।

पप इति । “सर्वनाम्नः श्वे” इत्यादिवदिति भावः । ननु अर्थप्राधान्येत्यस्य यत्र लक्ष्ये तदर्थः प्रधान तत्रैव भवति विकल्पकपटुवचनेन ‘स्व रूपम्’ इति वचनेनार्थविशिष्टशब्दसंज्ञासत्त्वेप्यत्र शब्दविशिष्टार्थस्य दृष्टान्तमित्यर्थः प्रतीयते । अत एव वदर्थेत्याद्युक्तिः । स चायुक्तः, द्वित्राः, पञ्चकाः शकुनव इत्यादी लुगापत्तेरत आह—पट्शब्देनेति । तथाच न प्रायुक्तस्तस्यार्थः निरर्थकप्राधान्यस्यापीत्यर्थः । अपिना शब्दप्राधान्यसमुच्चयः । अयं भावः—एषे तन्त्रादिनाऽनेकार्थत्वाद्बोद्धृत्तेषायाश्चास्तथा चैकोऽर्थयुक्त-शब्दोऽपरः शब्दयुक्तार्थपर इति शब्दार्थाच्च परत्वं विवक्षितम् । अविनिमित्तसमुच्चापको न तु पृथङ्निमित्तता । आद्येन द्वित्राः पञ्चकाः इत्यादिनिरासः । अन्त्येन ‘मियपञ्चानः’ इत्यादिगौणव्यावृत्ति-संख्या ।

च्छेदे हेतुत्वेति । यद्भ्रमप्रकारकनिश्चयोच्च लोके गगनार्था प्रसिद्धा ये स्वानिरिक्ता यावद्भ्रमत्तद्भ्रम-प्रकारकसंशयसामान्यं नोदेति तद्भ्रमार्थविशिष्टवाचकत्वं तत्त्वमित्यर्थः ।

चनार्थः । पडर्थगतसंख्याभिधायिनोरिति फलितोऽर्थः ।

शब्दरत्नम् ।

संज्ञकः शब्दस्तदर्थसंख्याध्रयश्चेत्युभयमपि विवक्षितम्, तेषां बहुत्वादिदं बहुवचनम् । तत्रार्थात्परत्वं स्वगतसंख्यानवादकत्वरूपं गौणम् । तदाह—पडर्थेति । तेन गौणे न । इदं प्राचा-
मनुरोधेन । 'पड्भ्य' इति बहुवचनं 'तिसृभ्य' इतिवत्, पट्संज्ञकानां बहुत्वाच्च । न हि सर्वं
जातिनिर्देश एवोचितः, आचार्यशैली वा; पशुशब्दस्य बहुवचनान्तस्यैव संज्ञात्वाच्च । तस्मा
भैरवी ।

शब्दपरत्ववेति शब्दादर्थान्च परत्वं विवक्षितम् । उभयमपीति । अपिशब्देन समुदायस्य निमित्तत्वमिह विवक्षितत्रनु प्रत्येकम् । पञ्चका इत्यस्यान्त्येन, प्रियपञ्चान इत्यादेशाद्येन निरासः । तन्ननिर्देशेऽपि न द्विवचननिर्देश इत्यत्र बीजमाह—तेषामिति । ननु प्रत्ययस्यार्थात्परत्वं कथमत आह—तत्रार्थादिति । तेन—आद्येन । प्राचां—प्रकाशकृतम् । तैर्ह्यत्र पट्संज्ञकानामर्थप्रधानं, तत्र पडर्थगतसंख्याभिधायिनोर्जसृशसोर्लुगित्युक्तम् । यदुक्तमप्राचामिति तद्वीजमाह—पड्भ्य इति । तिसृभ्य इति वरिति । तत्र यथा प्रयोगभेदेन शब्दबाहुल्याद्बहुवचनं तद्वदित्यर्थः । अर्थगतं बहुत्वं

आचार्यशैलीत्याह—प्राचार्येति । सर्वनामानीत्यत्र व्यभिचारात् । ननु टिडुभादिवदेकवचनान्तस्य संज्ञात्वेन विनियोगे कर्तव्ये बहुवचनान्तस्य करणमर्थविशेषस्य साधकम्भविष्यतीत्यत आह—पशुशब्दस्येति । अत्र पशु इति पृथक् शब्देनाऽऽसमस्तम् अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया निर्दिष्टमतो जडत्वञ्च । अत्र चकारोऽनुक्तस्यापि समुच्चयार्थः—परशब्दस्य भवदुक्तार्थकत्वे प्रमाणाभावात् पट्संज्ञकस्य स्वार्थगतसंख्याभिधायित्वसम्बन्धेन विभक्तवन्वयस्य दुरूपपादत्वाच्चेति । कथन्तर्हि गौणव्यावृत्तिरत आह—उस्मादिति । परमपक्षेत्पत्राव्याप्ति

भावप्रकारा ।

रिति । अत्र एवाह—उभयमपीति । तदर्थसंख्येत्यस्य पट्संज्ञकपञ्चकादिशब्दस्वार्थः प्रवृत्तिनिमित्तं या संख्या तदाश्रयः संख्यैव इत्यर्थः । यद्वा, तदर्थश्चासौ संख्याश्रयश्चेत्यर्थः । नन्वेव द्विवचनापक्षित आह—तेषामिति । अर्थानामित्यर्थः । ननु पशुशब्दस्य बहुवचनान्तत्वेन तस्यैव संज्ञात्वात्त्रापि स्वर्गत्वमिति भावः । तत्र—शब्दार्थयोर्मध्ये । आद्यात्परत्व प्रसिद्धमुपेक्ष्याह—अर्थादिति । स्वगतेति । संख्येयनिष्ठेत्यर्थः । तेन—प्रत्ययार्थेन । प्राचां—प्रकाशकृतम् । बहुवचनेत्याद्युक्त्वा तेन यत्र पट्संज्ञानामर्थः प्रचान तत्र पडर्थगतसंख्याभिधायिनोर्जसृशसोर्लुगित्यर्थो भवतीति तैस्त्विति भावः । तत्र हेतुनाह—पट्भ्य इति । यत् स्यादिति । तिसृभ्य इति । तत्र बहुवचन प्रयोगभेदेन शब्दबाहुल्यात् "ऋग्भ्यः" इतिवत् एवमत्रापि तदुपपत्तिरिति भावः । ननु तथाप्यत्र विनिगमकाभावात्तथैवास्त्वत् आह—पट्संज्ञेति । नस्वर्गबहुत्वादिति भावः । ननु सर्वनाम्नस्तथादिवजातिनिर्देश एवोचितोऽन्यथा तत्रापि बहुवचनापक्षित आह—नहीति । विनिगमकाभावाच्छास्त्रव्यवहारोच्छेदापत्तेश्चेति भावः । ननु मीमांसकरोत्या न दोषद्वयमत्र आह—आचार्येति । सर्वादीनीत्यादी बहुवचननिर्देशादिति भावः । अत्रैव विनिगमकाभावादाह—पपिति । षपिति शब्दस्येत्यर्थः । असमस्तन् अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया जडत्वं न लोकप्रसिद्धसंख्याशब्दस्यैवात्र सधिविशेषे नियमनसंभवेन तस्यागे मानाभाव इति भावः । न तु टिडुभादिवदन्य एवैकवचनान्तः संज्ञाऽस्त्वित्यत आह—चेति । तेन हेत्वन्तस्मच्चयः । तथाहि, उक्तार्थस्य परशब्दवाच्यत्वे मानाभावाच्च पञ्चमन्तस्य तदुक्तसम्बन्धेन विभक्तवन्वयस्य दुरूपपादत्वाच्च, भावदुष्ठीमावाभावाच्चेति । कथं तर्हि गौणादिव्यावृत्तिरत आह—उस्मादिति । इत्यनुरोधेन "उस्माद्" इत्यस्या-

“प्रत्ययलोपे”स्थानिवत्सूत्रेण सिद्धे नियमार्थमिदम् । प्रत्ययस्यासाधारणं यत्र शब्दरत्नम् ।

दिदं विहितविशेषणम् । परमपञ्चादीनामपि संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यरूपो ध-
जनकत्वेन संख्यावाचितया षट्स्वमस्त्येव । लोके गणनार्थं प्रसिद्धानामेव ग्रहणमित्यत्र न
मानम् । उपसर्जने तु अतिक्रान्ताद्यर्थपाधान्यं न तु संख्याया इति न दोषः । स्पष्टं चेदं
“सवांदीनि” इति सूत्रे भाष्ये इति तत्त्वम् ।

सिद्धे इति । “तृणह” इति सूत्रे ‘अचि’ ‘न’ इत्यनुवृत्त्या तृणहानीत्यादिभ्या-
भैरवी ।

वारयति—परमेत्यादिना । अपिः केवलसमुच्चारकः । जनकत्वेनेति । तृतीया तु यदि बोधजन-
कत्वमेव शक्तिरिति मतन्तदाऽभेदे, यदि शक्तिस्ततो भिन्ना तदा हेतौ । ननु लोके ऽस्य
गणनायामप्रसिद्धत्वात्कथं ग्रहणमत आह—नोक इति । पञ्चका इत्यादीं नु षट्स्येवाभावः ।
स्पष्टं चेदमिति । तत्र हि उपसर्जनाप्रतिषेधखण्डनाय अङ्गाधिकारे यदुच्यते गृह्यमाणविभक्ते-
स्तद्भवति । यद्येवंपरमपञ्चेत्यत्र लुङ्गं प्राप्नोति ? नैष दोषः, षट्प्रधान एव समासः” इत्यु-
क्तम् । अस्मान्नाप्यान्मदुक्तार्थस्य लाभः स्पष्ट इत्याशयेनाह—तत्रमिति ।

नन्वतृणेषुद्वित्यत्रेणामस्य हलादौ विधानेनाह्विधित्वात्कथं सिद्धिरत आह—तृणहनी-
ति । अचि नेत्यनुवृत्त्या—नाभ्यस्तस्याचीति सूत्रादचोत्थस्य नेत्यस्य चानुवृत्त्या । आशीरित्यस्या-
भावप्रकारः ।

प्रवृत्तेरिति भावः । नन्वेव कथमिष्ट तद्वेत्त आह—परमेति । अपिः केवलसमुच्चारकः । जनकत्वेनेति ।
अभेदे तृतीया वार्तिकेन । वस्तुवस्तयोर्भेदं दधेति मञ्जूषाया रश्मम् । ननु तेषां लोके तत्त्वेनाप्रसिद्ध्या
व्यग्रहणमत आह—लोके इति । यत् श्यादिः । ग्रहणमिति । अस्य षट्संज्ञाविषये इति दोषः ।
‘दिना’ ‘पञ्चका’ इत्यादौ षट्संज्ञाया अभावादेव न दोष इत्यभिप्रेत्य गौणे व्यतिरेकमाह—उपसर्जनेति ।
आदिनाऽन्यपदार्थादिसप्रदः । संख्यायाः—“लकारकसंख्येयस्येत्यर्थः । स्पष्टमिति । उपसर्जनप्रतिषेध
खण्डनाय “अथवाऽङ्गाधिकारे यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवति । यद्येवं परमपञ्च षड्भ्य इति लुङ्गं प्रा-
प्नोति । नैष दोषः, षट्प्रधान एव समासः” इति तत्रोक्तम् । निरूपित चेदमुदधीने । कैयटस्तु मूलगुरुश्वि-
न्य एव, तदनुसारितानाकृतादयोपि तथा, तद् ध्वनयन्नाह—तत्त्वमिति ।

नन्विमादीनामह्विधित्वात्कथं तेन सिद्धिरत आह—तृणेति । “नाभ्यस्तस्याचि” “इत्यनस्तदशेष्ये ।

सरला ।

विहितविशेषणमिति । षट्संज्ञकविशिष्टयोर्दशसोर्लुगिति “षड्भ्यो लुक्” इति सूत्रस्यार्थः ।
वैशिष्ट्यञ्च स्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वसम्बन्धेन । तेन ‘पञ्च ब्राह्मणाः’ ‘षट्कल्पाः’ इत्यादी
न दोषः । ब्राह्मणपदोत्तरवसि क्लृप्तवन्तप्रकृतिकमिति च षट्संज्ञकनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्व
स्याभावात् । बोधजनकत्वेनेति । यस्य संख्यावाचकत्वं वक्तव्यं तदन्तर्प्राप्तप्रयोजकतानिरूपित-
प्रयोज्यतावती या विशेष्यता तादृशविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वात्समानाधिकरणता या संख्यानिष्ठप्रकारता-
निरूपितसंख्येयनिष्ठविशेष्यता तदृशविशेष्यताप्रयोजकतापर्याप्त्यधिकरणत्वं संख्यावाचकत्वं विवक्षित-
मिति परमपञ्चन्शब्दशकपञ्चन्शब्दे तादृशसंख्यावाचकत्वस्य सर्वत्र “षड्भ्यो लुक्” श्यादात्तुद्देश्य-
ताया अपर्याप्त्या अपि विवक्षणात् ‘परमपञ्च’ इत्यत्र लुक्सिद्धिः । षट्स्वमस्त्येवैत्यस्य पञ्चदशे षट्स्वस्य
सर्वत्र तत्रिमिचक्रकार्यस्य विशिष्टेऽपि सिद्धिरित्यर्थः । तेन दण्डिन इव त्रय इत्यर्थके विशिष्टिनः
इत्यत्र संख्येयनिष्ठविशेष्यताप्रयोजकतापर्याप्तिः त्रित्येनमात्रस्य नतु त्रिदण्डित्यस्येति न तत्र षट्-
संज्ञा नापि तत्संज्ञाप्रयुक्तो लुक् विशिष्टमदुद्दिश्य अदशसोर्विधानाभावात् । ‘प्रियपञ्चानः’ इत्यादौ पञ्चन्-
शब्दार्थसंख्येयनिष्ठविशेष्यताया बहुव्रीह्यर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रमानाधिकरणत्वमेव नत्व-
सामानाधिकरण्यमिति तत्रापि न दोष इत्यन्यत्र विलसः ।

सिद्धे इतीति । इगानिवत्त्वेनैव सिद्धे “प्रत्ययलोपे प्रत्ययनञ्जणम्” इति सूत्र नियमार्थं प्रत्य-

रूप प्रयोजक, तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवति न तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारण-
मिति । तेन शोभना ह्यदोऽस्य सुदृषत् प्रासाद इत्यत्र “अत्वसन्तस्य” इति

शब्दरत्नम् ।

वृत्तौ ‘हलि’ इत्यननुवृत्त्या अतृणेऽदित्यस्य सिद्धिः । ‘शास इत्’ ‘अङि’ । अनादी विहित
चेदङवेति नियमेनाजादिव्यावृत्तौ तत्र हलप्रहणाकरणेन मित्रशीरित्यस्य सिद्धिः, एवम-य
त्रापाति भावः । प्रत्ययस्यासाधारणमिति । इदं द्वितीयप्रत्ययग्रहणेन लभ्यते ।
भैरवी ।

शास ङाविति वचनेन सिद्धिस्मनसि निधायाह—शास इति । इदं सामान्यसूत्रम्, ‘अ-
ङि’ इति तु नियमार्थमित्याह—अजादाविति । अजादिव्यावृत्तौ—‘आशासात इत्यादिव्यावृत्तौ ।
अन्यत्रापीति । आर्द्रं चर्मन्वित्यत्र स्थानिवद्भावेन डिपरत्वान्नङीति नलोपाभावस्य सिद्धिरित्य-
र्थः । ‘प्रत्ययलोपः’ इति सूत्रस्य नियमार्थत्वेऽपि नियमस्यैव रूपत्वे मानमाह—इदमिति ।
प्रथम प्रत्ययग्रहणं तु प्रत्ययपयाप्त्यधिकरणलोपे यथा स्यादवयवलोपः माभूदित्यर्थम् । तेना
भावप्रकारः ।

व्यावृत्तौ—सत्यामिति शेषः । एवमग्रेऽपि । आशीरित्यस्य ‘आशास कौ’ इति वार्तिकेन सिद्धिः
स्पष्टेवेति । तदुपेत्स्याह—शास इति । सामान्यसूत्रमिदम् । ततः “अङि” इति नियमस्यम् । उक्तवा-
र्तिके तु परमैपदविहिताङ्गाहचर्यात्तत्र शासोरेव ग्रहणे वृत्त्यस्य, अथवा नियमाधमिति ‘आशास्ते’
इत्यादी न दोषः शान् भावः । अजादाति । ‘आशासाते’ इत्यादेरिति भावः । अन्यत्रापीति । ‘न डि-
संबुद्धौ’ इति सूत्रेणार्द्रं चर्मनित्यादौ ङी नलोपाभावसिद्धिरित्यर्थः । ननु नियमार्थत्वेऽपि तस्यैव रूपत्वे
किं बीजमत आह इदमिति । द्वितीयेति । आद्यं तु “शूरनलोपे यथा स्यादवयवलोपे ना भूत्” इत्य-
र्थम् । तेनाङ्गातेत्यादौ नातु नासिं लोपः । पूर्वसूत्रस्थप्रत्ययग्रहणैतदिसिद्धौ त्वन्यत्र ऋक्यमकत्तुमिति भाष्ये-
स्पष्टम् । इत एवावयवेऽपि प्रचयत्वकार्यम् । तेन ‘आदेशप्रत्यययोः’ ‘इदुदुपथ’ इत्यनयोर्न लक्षणेति
स्पष्टम यत्र । प्रत्ययेति । अथवा लक्षणमित्येव वदेत् । करणसाधनं सः । एवमग्रेऽपि । प्रत्यासत्त्वात् च
सर्ला

चपर्याप्तस्थानिताकलोपे सति प्रत्ययलक्षणमेव ननु स्थानिवद्भाव इति । प्रत्ययलक्षणमित्यस्य च प्रत्यय-
स्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्ताकं कार्यमित्यर्थः । तथाच स्थानिवत्सूत्रवदकादेशपर्याप्तौ प्रत्ययलोपातिरि-
त्तत्वेन सद्भूच इति प्रत्ययलोपमित्रादेशस्यैव ‘स्थानिवद्भावेऽनल्लिखौ’ इति सूत्रेण स्थानिवत्त्वमिति
‘सुदृषत् प्रासाद’ इत्यत्र असौ लुको न स्थानिवत्त्वमिति असन्तत्वमादाय ‘अवसन्तस्य चाधातो’ इत्य-
नेन न दीधः । नापि प्रत्ययलक्षणम्, अस्त्वस्य धातावपि सत्त्वेन प्रत्ययत्वव्याप्यत्वाभावात् असन्तत्व-
निमित्तकदीवस्य प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्ताकत्वार्थाभावात् । नच ‘अत्वसन्तस्य’ इति सूत्रे
अनुसाहचर्यात् सकारप्रदशेषाद्भावेऽसन्तमपि ध्रुवमाणसन्तमेव गृह्यते इति सुदृषत् प्रासाद इत्यत्र ध्रुवमा-
णस्याऽसोऽभावेन न दीधप्रसिद्धिरिति न तत् नियमव्यावृत्त्यमिति वाच्यम्, यवमत्’ शब्दात् गिजन्तात्
किपि णिलोपदिलोपयोः तत् सुविभक्तौ तत्र अतोऽपि अश्रुवमाणस्य सम्भवेन अनुसाहचर्यस्य ध्रुवमाण-
त्वेन ग्रहीतुमशक्यत्वात् साहचर्यपरिभाषाया अनित्यत्वस्याप्यनेन शापनाच्च साहचर्येण दीवस्य कारणे
ऽपि सुदृषत् शब्दाद्भुक्तीत्याऽसन्तत्वमादाय “अस्माया मेवात्तमो विनि” इति विनेरापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च ।
नियमे तु प्रत्ययलोपे स्थानिवत्त्वाप्रवृत्त्या विनिप्रत्ययकायस्य प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वा-
भावेन प्रत्ययलक्षणस्य चाप्रवृत्त्या न दोषः । विस्तरस्त्वयत्र द्रष्टव्यः ।

इदमिति । प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्ताकं कार्यमित्यर्थः । द्वितीयप्रत्ययग्रहणेनेति ।
“प्रत्ययलोपे सत्त्वक्षणम्” इत्येव सूत्रेणासेन प्रत्ययलक्षणमित्यस्य सिद्ध्या प्रत्ययग्रहणसामर्थ्येन प्रत्यय-
स्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्ताकत्वमिति तत्राशयः । एव प्रत्ययस्य लुक्लुपुप” इत्यत्र सूत्रात् प्रत्य-
यस्यैतनुवृत्त्या सिद्धेः प्रथमप्रत्ययग्रहणात् प्रत्ययपर्याप्तस्थानिताकलोपे एवैतत्प्रवृत्तिर्न तु प्रत्ययैकदेशो

दीर्घो न । यद्वा यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनाध्रीयते तत्राल्त्रिविधत्वेऽपि विद्वच्चर्यमि-
शब्दरत्नम् ।

यत्रप्रत्ययस्य विशेष्यत्वं तत्रैवेति नियमस्तु न, राजेत्यादौ परत्वानारचः । दीर्घो नेति ।
असौ लुक्ः स्थानिवच्चेनासन्तत्वेऽपीति शेषः । न चातुसाहचर्याच्छ्रूयमाणसन्त एव
दीर्घ इति वाच्यम् । तदन्तित्वस्याप्यनेन ज्ञापनात् । प्राधान्येनेति । तत्त्वं च वर्णाविशेष-
भैरवो ।

घनीतेस्पत्र नातुनासिकलोप । यदि पूर्वसूत्रस्यप्रत्ययपदस्यानुवृत्त्या तस्य लाभ इत्युच्यते, तदा
तत्र कर्तव्यमिति भाष्ये स्पष्टम् । इदमेव । प्रत्ययपदमवयवेऽपि प्रत्ययव्यवहारं ज्ञापकम् ।
तेनादेशप्रत्यययोरित्यत्र न पद्येभेदरूपना कार्या । द्वितीयप्रत्ययपदाभावे तु लक्षणमित्येव
वाच्यम् । करणसाधनेनानेन प्रत्यासत्या प्रत्ययनिमित्तकार्यस्य प्राप्तिर्भविष्यतीति भावः ।
स्थानिवत्पदानुवृत्त्यैव सिद्धे इति । तु नोक्तं तादृशरूपनायां द्वितीयस्य प्रत्ययपदस्य वेद्यर्थ-
मेवेत्यस्य ध्वननायेति बोध्यम् । प्रत्ययस्यासाधारणमित्यस्य प्रत्ययमात्रवृत्तीत्यर्थः । प्रत्य-
यत्वतद्व्याप्यान्यतरधर्मपुरस्कारेण यत्र प्रत्ययस्याध्रयणं तत्रैति स्पष्टोऽर्थः । अन्योक्तनियम-
स्वरूपद्विरस्यति—यत्र प्रत्ययस्येति । परत्वानारचैरिति । अत्र पदसंज्ञारूपद्वयं तदन्तस्येति
स्पष्टमेव । स्थानिवच्चेनासन्तत्वे ऽपीति । अत्र स्थानिवद्भावेन लुको ऽस्त्वमेवातिदिश्यते । तस्य
स्वरूपमितिशास्त्राच्छास्त्रीयत्वात् । तदन्तत्वं त्वर्थसमाजप्रस्तमिति बोध्यम् । तदन्तित्वस्य-
साहचर्यपरिभाषाया अनित्यत्वस्येत्यर्थः । अपिः पर्युदासानित्यत्वस्य समुच्चायकः । अनेन-
सूत्रेण। एतेन सोर्मनसी अलोमोपसीत्यत्र पर्युदासेन श्रूयमाणसन्तस्यैव ग्रहणमिति न सुटप-
त्प्रासाद इत्यत्र स्वरस्य प्राप्तिरिति नियमो व्यर्थ एवेति निरस्तम् । एतावता प्रत्ययेन भा-
ष्यसम्मतनियमार्थत्वपक्षं समर्थं वार्तिककारसम्मतं प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य विध्यर्थत्वपक्षमुप-
पादयति—मूले यद्वेति । ननु यत्र प्रत्ययस्य निमित्तत्वेनाध्रयणं तत्र कार्यविशेषणत्वं तस्मि-
न्निति परिभाषया स्पष्टमेवेति “नृणह्” इति सूत्रे प्रत्ययस्य कथनप्राधान्यमत आह—तत्त्वं
चेति । प्राधान्यञ्चेत्यर्थः । वर्णाविशेषणत्वम्—वर्णनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेषणत्वाभाव
भावप्रकाश ।

तन्निमित्तमित्यर्थलाभः । यद्वा, तदपि मास्तु स्थानिवदित्यनुवृत्त्या सिद्धेः । तदनुल्लेखस्तु प्रत्ययवदिनि-
न्यासेन सिद्धे सिद्धान्ते तदानर्थत्वमेवेति ध्वनयितुमिति भावः । प्रत्ययत्वतद्व्याप्यान्यतरधर्मपुरस्कारेण
क्रियमाण कार्यमिति फलितोऽर्थः । तैत्तिके इति किं निपात्यते ? तज्ज । नैतदस्ति । “अनुदात्तञ्जितः” इत्येव
सिद्धम् । नियमार्थं तर्हि भविष्यति अत्रैव यद्गुणान्तस्य, नान्यत्र वेभिदोति दाधर्षातिमृत्रमाभ्यानुरोधेना-
शब्दुते—यत्रेति । मूलोक्तत्वेनोऽपि सिद्धैरिति भावः । परसंज्ञानदन्तकार्यमिति तदभावेऽनिष्ठ स्प-
ष्टमेव । श्रूयमाणेत्युपनक्षणां विभक्तिस्वान्त्रान्तस्यैवासौ ग्रहणमित्यपि बोध्यम् । तज्जंथ तु वार्तिकसमन-
विधिपक्षानुसारीति न तद्विरोध इति भावः । स्थानिवच्चेनेति । “एव रूपम्” इत्यनेन शास्त्रीयासूत्र-
दार्थसमाजप्रत्यये इति शेषः । तदन्तित्वस्येति । साहचर्यामित्यत्वस्येत्यर्थः । अपिल्लेखानुवृत्तपर्युदासा-
नित्यत्वसमुच्चायकः । अनेन—सूत्रेण । अन्यथाऽनोमोपसीति पर्युदासेन श्रूयमाणामन्तस्यैव ग्रहणमिति नि-
यमेऽपि व्यर्थ एवेति तद्यतिपादकमाभ्यासगतिरिति भावः । नन्विमादौ प्रत्ययस्य विशेषणत्वात्कथं तत्त्व-
मत आह—तत्त्वं चेति । प्राधान्यं चेत्यर्थः । वर्णनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेषणःशभाववत्त्वमिति तद-
सरला ।

पेडीति ‘आधीय’ इत्यत्र सीयुटः सकारस्य लोपेऽपि प्रत्ययपर्याप्तत्वात्तानिताऽनोपाभावेन प्रत्ययलक्षणा-
पट्टत्वा “अनुदात्तोपदेश” इत्यनेन नातुनासिकलोप इति बोध्यम् । इदमेव प्रत्ययग्रहण प्रत्ययावयवेऽपि
प्रत्ययत्वव्यवहारं ज्ञापयति । तेन “आदेशप्रत्यययोः” इत्यत्र उभयोरपि सकारोभेदेनैवान्वयमस्येन सद-
विवक्षोपपत्त्या निर्देशसङ्गतिः । अन्यथा आदेशपर्याप्तस्य अभेदेन प्रत्ययस्य च अत्रयवाच्यविभावेनान्वय
इति सङ्गविश्लेषाया अभावे ऽन्तानुपपत्तिः स्यादिति ।

सामभ्यांलक्ष्यमिति । प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तकारं कार्यं प्रत्ययलक्षणग्रहणसाम-

इम् । तेन अत्रुणोडित्यत्र हलादौ पिति सार्वधातुके विहित इम् लुप्तेऽपि तरिमन् भवति । 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' इति तु वर्णप्राधान्यविषयकम् । तेन गवेहितं गोहितमित्यत्र अच् न। अस्मदिति। अत्र प्राचा अस्ययेत्यपि पठितं

शब्दरत्नम् ।

पणत्व रूपम् । एतच्च 'स्थानिवत्' इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धं प्रत्ययलक्षणमित्येतत्सामर्थ्याद्धृष्वम् । इमिति । मित्रशारित्यादौ हलादौ षिटि विधीयमानमित्त्व च सिध्यतीत्यपि बोध्यम् । वर्णप्राधान्येति । वर्णस्य तत्त्व च प्रत्ययनिरूपितविशेष्यत्वमितराविशेषणत्व च । अम् योऽकार इत्याद्यर्थकं "दिङ्मात्रम्" इत्यादौ "इको यणचि" इत्यादौ च। तत्रान्त्यमुदाहरति—तेनेति । आद्योदाहरण तु चित्राया जाता चित्रेत्यादावण् योऽकारस्तदन्तादिति

भैरवा

इत्यर्थः । एतल्लभसाधनमाह—एतच्चेति । नच द्वितीयं प्रत्ययप्रहणङ्गिमर्थमित्येव भाष्यकृतोक्तं ननु प्रत्ययलक्षणप्रहणङ्गिमर्थमित्युक्तमिति भवदुक्तकल्पनाया कथम्भाष्याल्लभ इति चाप्यम् ? बहुधा हि समासेनोक्तार्थलाभात् । वार्तिककारमते फलान्तरमप्याह—निवशारिति । इत्वमिति । "शस इद्" इत्यनेनेत्यर्थः । ननु यत्र वर्णस्यान्यनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेषणत्वाभावरूपप्राधान्यं तत्र च प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधस्तदा चित्राया जाता चित्रेत्यत्राण् योऽकारस्तदन्तादिति व्याख्यानेनाकारस्य प्रातिपदिकविशेषणतया न निरुक्तं प्राधान्यमिति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न स्यादत आह—वर्णस्य तत्त्व चेति । क्रमेण द्विविधप्राधान्यस्योदाहरणमाह—अण् य इत्यादिना । इत्यादौ चेति । अस्तीति शेषः । तत्र—तयोर्मध्ये ।

ननु इको यणचीत्यस्य गवेहितमिति नोदाहरणमिति तेनेत्यनुपपन्नमिति चेन्न तस्योपलक्षणत्वात् । तेन हरिहितमित्यादिस्थले यणाद्वि नेति बोध्यम् । चित्रायाज तेति । नक्षत्रेण युक्तकालः " इत्यणो "लुक्विशेषे" इति लुपि युक्तवद्भावात्सौत्व, ततो जातार्थे "सन्धिबला" इति भावप्रस्तात् ।

र्थः । नचत्विधी विध्यर्थत्वेऽपि कथमेतत्प्राप्तोऽत आह—एतच्चेति । लक्षणमिति । एतेन द्वितीय प्रत्ययप्रहण किमर्थमिति भाष्यस्य प्रत्ययलक्षणमिति किमर्थमित्यर्थः सूचितः । लक्षणमित्येवास्तु प्रत्ययपद विमथमिति कैयट यारया तु चिन्त्या । प्रकृते तच्छब्दप्रत्ययशब्दयो पर्यायत्वेन तद्विचारस्यायुक्तत्वात् । एतेन तथा कौस्तुभरत्नाकरदण्ड्यायुक्तमपारतम् । उक्तार्थलाभस्त्वित्थम्—लक्षणपदसामर्थ्यात्सङ्घोसपुरषो न, तत्र पक्षे लक्षण दशन प्रादुर्भावः, किं तु बहुव्रीहि । तथा च प्राधान्येन प्रत्ययत्वतयाप्यायतराधर्मावच्छिन्नलक्षणक कार्यमित्यर्थः इति । वार्तिकमतं द्रढयितु फलान्तरमाह—मित्रति । द्वितीति प्रकृताभिप्रायम् । अनुवृत्तित्त्वं 'अनिदिताम्' इत्यत वृद्धितीत्यस्येति बोध्यम् । इत्वमिति । "शस" इत्यनेनेति भावः । ननु वर्णप्राधान्यत्रामान्यनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वाभाववत्त्वं, तच्च बाधितमेषो चरीत्याऽत आह—वर्णस्येति । 'युक्तं निराचष्टे—प्रत्ययेति । प्रत्ययनिष्ठप्रकारत्वनिरूपितेत्यर्थः । इत्येति । इतरिति । इतरत्रिमिच्छ विच्छविशेष्यतानिरूपितविशेषणत्वाभाववत्त्वमित्यर्थः । यथाश्रुते तूत्तरीत्याऽस्यतिरभयो रपटैव । विवक्षितमिति शेषः । क्रमेण तयोरेधिकरणमाह—अणिति । इत्यादौ चति । अस्यास्तीति शेषः । तत्र—तयोर्मध्ये । तेनेति प्रतिषेधकारणेन कचरि हितमित्यनुदाहरण सूचितम् । एवञ्च मूलमुपलक्षणम् । एवमत्रेऽपि । अतएवैकोयणचीत्युक्तम् । चित्रायामिति । "नक्षत्रेण युक्तः" इत्यणो "लुक्विशेषे" इति लुप् । युक्तवद्भावात् सौत्वे ततो जातेर्थे "सन्धिबलादि" इत्यणो "विशारेवती" इतिवा । इति केन लुक् । न वागो लुकि लुक्त्वं इति तयो लुकि पुनष्टाप् दुर्लभो "लक्ष्मणे लक्षणस्य" इतिन्या-

सरला

ध्यादातदिदये । तेन "सोऽयवायावः" इत्येतच्छास्त्रनिमित्तताया प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वामा-
चेन प्रवादेश्चे कर्तव्ये न प्रत्ययलक्षणमिति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

विहितो ङी, नेति बोध्यम् । न च गाहृतमित्यत्र "न लुमता" इति निषेधः । लुप्तप्रत्य-
यनिमित्तकाङ्गादेश्यककार्यं एव तेन निषेधात् । अत एवोत्क्रामेत्यादौ "क्रमः परस्मैप-
देषु" इति दार्ढ्यसिद्धिः, परस्मैपदपरशिन्निरुपिताङ्गस्य तेन दार्ढ्यविधानात् । "तस्मिन्"
इति न्यासेऽपि लुक्स्थानिभूतप्रत्ययाव्यवहितप्रकृत्युद्देश्यककार्यं एव प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

अतो ।

सूत्रेणागं, तस्य "वित्रोरेवती" इति वार्तिकेन लुक् "लुक् तद्धितलुकि" इति दासो लुक् । न च
जातार्थकप्रत्ययान्तात्पुनश्चाप्यप्रत्ययो "लक्ष्ये लङ्गमस्य" इति न्यायेन दुर्लभ इति वाच्यम् ?
पूर्वकालजातस्य दापो नक्षत्रगतस्त्रीत्वद्योतकत्वेऽपि जातार्थगतस्त्रीत्वाद्योतकतया पुनस्तदु-
त्पत्तौ बाधकाभावात् । तत्रान्यविषयाया वैयर्थ्यमाशङ्क्य निरावष्टे—नचेति । निषेध इति ।
तथाच यणादेः प्राप्तिर्न भविष्यतीति भावः । समाधत्ते—नुचेति । निमित्तान्तो बहुव्रीहिः ।
अङ्गत्वस्य विशेषणमेतत् । तथाचाङ्गशब्दो ऽत्र संज्ञान्वयरूपबोधकशब्दप्रकृतिक अर्शआद्यजन्तो
बोध्यः । अत्र एव—उक्तार्थकल्पनादेव । यणादेर्वर्णोद्देश्यकत्वं नत्वङ्गोद्देश्यकत्वमिति स्पष्टमेव ।
"क्रमः परस्मैपदेषु" इत्यस्याङ्गाधिकारोक्तत्वेऽपि यथा दीर्घस्य न लुप्तप्रत्ययनिमित्ताङ्गोद्देश्य-
कत्वं तथोपपाद्यति—परस्मैदेति । "ष्टिबुल्लमु" इत्यतः शिताति तत्र वृत्ते । अत एव निश्च-
कमतुर्निश्चकमुरित्यत्र न दीर्घः । वार्तिकमते ऽप्याह—उस्मिन्निति । प्रकृत्युद्देश्यकेति । प्रत्यये-
दोषेणेति नियमाद्विधेयत्वं च्चनयितुम्मूले वैपरीत्येनाभिधानात् । वस्तुतस्तु "अथोत्तरम्सु-

भावप्रकाशः ।

यादिति वाच्यम् । जातगतस्त्रीत्वबोधनरूपकस्यासिद्धतया तद्वृत्तेरिति भावः । निषेध इति । तथा
च नावादेः प्राप्तिरिति च सा विवक्षा कार्येति भावः । निमित्तान्तो बहुव्रीहिसिद्धिरित्यगम् । तत्र बीजं
लक्ष्यसिद्धिरूपं च्चनयितुमाह—अत एवेति । अत्र चावादादेशो वर्णनाशोद्देश्यको नाशोद्देश्यक इति
भावः । वार्तिकमतेऽप्याह—तस्मिन्निति । लुक्स्थानिभूतप्रत्ययाव्यवहितप्रकृत्युद्देश्यककार्यं इति पाठः ।
प्रत्ययेन प्रकृत्याक्षेपः । "तस्मिन्" इति परिभाषयाऽव्यवहितत्वलाभः उपस्थितप्रत्ययाशितप्रकृत्युद्देश्य-
ककार्यं इति स्तपाठः, मोहितमित्यादिसिद्ध्यापि उक्तमेत्याद्यसिद्धेरिति बोध्यम् । ननु भाष्ये विधिपक्षं
सदृश्यं निबन्धयञ्च उक्त इति कथं मूले तदुक्तिः कथं चोत्तरपक्षत्वेन तदुपन्यास इति चेत् ? न, नियमतो
विधिपक्षे लाघवस्य सुप्रसिद्धत्वात् । फलान्वयासिद्ध्या दूषितत्वेऽपि दोषेणादूषितत्वाच्च विधायकसूत्रस्य
वाचित्वात्साहाय्यं पर्युदात्तान्या वा स्वरदीर्घयोस्तत्र पक्षेऽशोषाच्च । अत्र एव वार्तिकपक्षे स्वरदीर्घ-
न्या-

सरला ।

दीर्घेनेति बोध्यमिति । अयं भावः—“प्रत्ययलोपे तल्लक्षणात्” इति न्यासे प्रत्यासत्त्वात् प्रत्ययत्व-
स्याप्येति पूर्वोक्तार्थलाभस्तभदे प्रत्ययग्रहण प्राधान्येन यत्र प्रत्ययस्य निमित्तत्वेनाशयण तत्र च प्रत्ययल-
क्षणमिति स्वावयवनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकाररत्नमानाधिकारणा या प्रत्ययत्वस्यान्यथर्मावच्छिन्नवि-
यता तादृशविषयताके कार्यं एव प्रत्ययलक्षणमित्यर्थस्य कथिततया "टिङ्गागम्" इति सूत्रे अत्र शब्दस्या-
नुवृत्त्या तत्राणुदस्य विशेषणतया प्रत्ययस्याप्राधान्येनाशयणात् प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्या न ङीदिति । ए-
न्नूनकमेव "वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्" "वर्णप्राधान्यविषयमेतत्" इति च पठन्ते । अनेन तत्प-
रिभाषयामिदमेव शापकमिति लभ्यते इति परिभाषेन्दुष्टिन्या विसृष्टः ।

शब्दरत्नम् ।

यद्वेत्यादिनोक्तो वार्तिककृतसम्मतः पक्षस्तत्फलानामन्यथासिद्धया भाष्यकृता दूषयित्वा नियमार्थत्वपक्ष उक्त इति दिक् ।

भैरवी ।

चीनाम्प्रामाण्यम्” इति नियमपक्ष एवोचित इत्याशयेनाह—यद्वेत्यादीति ।

यदुक्तम्प्रायेणेति तत्प्रयोजनमाह—विभक्तीति । कस्याश्चित् कल्पयित् किञ्चित् तत्रो सायम् वामित्यादेरित्यर्थः । एवञ्च परममूलं लिङ्गत्रययोगेऽपि सारूप्यप्रतिपादनपरत्नो लिङ्गाभावप्रदर्शनपरम् । तथासत्यलिङ्गा इत्येव वदेत् । वक्ष्यमाणरीत्या युष्मदस्मच्छब्दयोर्लिङ्गबोधकत्वमेव । “न पदस्वत्त्वादिभ्यः” इति ज्ञापकाच्च पदस्मञ्जकानामपि तत्त्वमस्त्येव । त्रिषु सारूप्यञ्च लिङ्गबोधकरूपस्यानुत्पत्त्या । “अलिङ्गे युष्मदस्मदी” इति भाष्यस्य त्वयमर्थः—पदान्तरसमभिव्याहारं विना तन्मात्रालिङ्गविशेषस्य न प्रतीतिरिति । अव्ययन्त्वैतादृशं न, तस्य लिङ्गप्रतिपादकत्वसाधकानुपलम्भात् । नच “अव्ययादाप्सुपः” इति ज्ञापकस्य सूत्रस्य “सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु” इत्यस्य चाव्ययानामपि लिङ्गप्रतिपादकत्वसाधकत्वं भावप्रकाशः ।

वृत्तये उपायान्तरमन्वेषणीयमिति कौस्तुभोक्तिस्तदेतदभिप्रेत्याह—यद्वेत्यादीति । तदिति । उरूपक्षमित्यर्थः । फलानाम्—इत्यादीनाम् । अन्वयथासिद्ध्या—न तु सुदृष्टित्यादी दोषेणेति भावः । एवं च तत्र पक्षे तदनित्यत्वानुमानसाहचर्यावाश्रयणं वा तद्राकृतमिति तारपरम् । नन्वेव मूलसौष्टवे भाष्यसंगतिरेवेति चेन्न, तत्र पक्षे उक्तीत्या दीर्घवारणेऽपि पयुंदासेन प्रत्ययासन्तरस्यैव ग्रहणापत्तौ सुवरित्यादी स्वरानापत्त्या तदनस्तीकारेण स्वरसिद्धये नियमपञ्चावश्यकत्वेन भाष्यसौष्टवे मूलस्यैव चिन्तयत्वात् । सुपूर्वात्स्वसैः किंवि अभातोस्त्युक्तेरदार्षे रूपम् । एवं च उक्तभाष्येण काञ्चित्त्वानुमानमिति योगक्षिप्तभागेनोभयार्थत्वं यद्युक्तीत्या न विधी फलं तर्हि उक्तीत्यैव नियमेऽपि न फलम् । किं च यथान्याद्ये विधिरवे इत्यरूपं फलं दुर्वारम् । किं चेन्निधावचि नेत्यनुवृत्तावपि वाक्यभेदे मानाभावेन वित्यचि इत्येवार्थापत्तिः । तथा च फलमुपगौरवस्यादोषत्वेन विधायकवाक्यकल्पनापत्तावच्येव विकल्पापत्तिः । समन्वयवाक्यरूपने तु विकल्पो नेत्यन्यदेतदिति च मान्योक्तिः प्राचामनुोपेनेति ध्वनितम् । एतेन लोपशयैव सूत्रं कार्यं प्रत्ययपदं स्थानिवदिति चानुवर्त्तते तच्च विशेषणमाश्रितपरं शब्दाधिकारात् । नियमार्थं चेदं, तेन स्वरदीर्घो न । अत्र मानं तु लोपे इत्येव सूत्रम् । अन्यथा वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । वस्तुतस्तदपि भाष्ये स्वरदीर्घोवस्तुतया वारणादिति मन्वेक्तमपास्तम् । तदाह—दिगिति । अत्र कैपटकौस्तुभयोर्दुक्तम् अनेनैव न्यायेन “न भातुलोप” इत्यापि भातुलोप इति बहुव्रीहिणैव सिद्धे आर्षं भातुकग्रहणसामर्थ्यादार्षं भातुकत्वपर्यापयविकरणतावच्छेदकत्वमत्वेन निमित्तना तन्वते । एतेन यत्कुव्यबोऽन्वयेन हेतुत्वेऽपि तस्तेनाहेतुत्वाद्योक्त्यापत्तिद्विरित्यपातम् । तेन विधिकृत्योर्नुमि विचि बलनिमित्ते बलोपे ऽऽक्तलोपे विचस्तत्रार्थं भातुकत्वादिनाऽनिमित्तत्वात्प्रधातित्वमात्रेण पुण्येति गुणे पुनसमाप्ते सौ इल्लथादिलोपनलोपयोः सुधे सुधेनौ सुधेनः सुकः सुकर्णो सुकर्ण इत्यादि सिद्धम् । गुणनि-

सरला ।

दूषयित्वेति । सुदृष्टत्वात् प्रासादः इत्यादी दीर्घापर्या दूषयित्वेत्यर्थः । वस्तुतस्तु तत्रापि “अनिनस्मन्” इति परिभाषया अस्त्वे अर्णावध्याप्यत्वस्यातिदेशेनान्विधाविति स्थानिवद्भावस्य प्रत्ययलक्षणस्य च निषेधेनैव दोषवारणमिति वार्तिककारमतमपि सम्यगेवेति बोध्यम् ।

लुप्तप्रत्ययनिमित्तकाङ्गोद्देश्यकार्यं एवेति । लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपरमभेदेन

“अतः परमात्रपुत्रः” इत्यादीं श्रयादेशञ्च न भवति । साक्षात् लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वावच्छिन्नस्वरनिवेद्यात् ‘वृत्काम’ इत्यादी न दोष इति । तदाह—अत एवेति ।

सत्तु अव्ययानां प्रायेण निर्लिङ्गत्वाद् अव्ययीभावस्य लोबत्वेऽपि लिङ्गान्तराभा-

शब्दरसम् ।

प्रायेणेति । विभक्तिप्रतिरूपकाणां लिङ्गयोगेऽपि त्रिषु सारूप्याभाव इत्याशयः । भैरवी ।

इदयत् एवेति वाच्यम्, “अव्ययादाप्सुपु.” इति सूत्रस्थापग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् सदरा-
भावप्रकारः ।

चेपे तु भावे “सौ च” इति दीर्घे ढलोपयोः सुधी सुधिनौ सुधिन इति, अन्त्ये दीर्घे “उपधावाद र”
शतोऽपि एपरत्वे ढलोपयोर्वोरिति दीर्घे सुकीः सुकीर्णो सुकीर्ण इति च स्यात् । पठन्ति च—

सुधे सुधेवारिवधासुराणां सुका रणे लाघवतश्च रामः ।

विशेषेण द्वे य इहादिक्तुर्बदेदधीती स हि कैयटीये ॥ इति ।

अरिवधासुराणां सुधेवामृतमिव सुधे सुष्ठु प्रातिजनकः रणे लाघवतः स्वलोपायेनार्थादरीणां सुकश्च
सुष्ठु हिसकश्च रामो दाशरथिर्विजयते इति पूर्वार्थः । यद्वा, सुष्ठु धीयतेऽस्मिन्निति सुधिः अधिकरणे किः
हेसुधे देविष्यो त्व यतः अरिवधासुराणां सुधे सुष्ठु प्रीतिजनकः सुकः सुष्ठु राज्ञानाशको वा भवति ।
वा विकल्पे समुच्चये वा, अतो वय भवन्तमाश्रित्य रणे लाघवतः अनायासेन च गच्छामो रामो भक्षयामो
वाऽर्थाच्छत्रनित्यर्थः । इह पूर्वार्धे आदिक्तुः रामादेर्द्वे विशेषणे कर्म हीतिनिश्चयेन स कथयेत् यः
कैयटीये कैयटसम्बन्धिभाष्यव्याख्यानग्रन्थेऽपीति । भावकालाद् “इष्टादिभ्यश्च” इति कर्तरि इनौ
“कस्येन्विषय” इति कर्मणि सप्तम्या तदध्ययनकर्ता नान्य इत्युत्तरार्थः । यद्वा हि यतः तत्राधीती
अतः स एव बदेदित्यर्थः । सहकैयटीय इति पाठे कैयटीये विद्यमाने एवार्थाद्भाष्येऽपीतीत्यर्थः । यद्वा
कैयटीयेन सह सहिते भाष्ये इत्यर्थ इति । तच्चिन्तयन् । अत्र प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्तथार्थानेऽप्यार्थधा-
सुक इत्यस्य कैयटीया ततोर्चोत्यादिव्याघृत्या चारितार्थ्येन तत्र तथार्थग्रहे मानाभावाद् “पूर्वषु
आर्षधानुग्रहणमननकाशम्” इति ‘कृत्विच’ इति सूत्रभाष्यविरोधाच्च । आहूतयादिना तथार्थकल्पने तु
न मानम् । किञ्च तथार्थकल्पने “यत्कृतुक्यवलोपे” इति वार्तिकस्य तदुदाहरणपरस्य ‘जीदानु’ इति
तदुत्तरभाष्यस्य वाऽनगत्यापत्तेश्च । उक्तपक्षे तु अन्यथाऽपि सुयोज्यम् । तथाहि, हेसुधे उक्तव्युत्पत्त्या
देविष्यो स्वमरिवधासुराणां सुधेव अमृतमिव सुकाः क्रञ्चतीति अगनिप्रापणयोः, विच्, सुकस्य अ सुकाः
स्वमरिवधासुराणां सुधेव सुकाः विष्यो सुष्ठुसुखप्रापकः अतो भवन्तमाश्रित्येत्यादि प्राग्वत् । हीनि का-
काम् । अपितु देवतभाष्याध्ययनवानपि बदेत् । उक्तरीत्या कैयटस्य चासङ्गततात्र तथा रूपे श्मे
किञ्चुत्तरीत्या यथाकथञ्चित्प्रित्तत्वादेव लोनुकादिसिद्धिरनीति तात्पर्यमिथाकननीय सूक्ष्मदृग्भिः ।

प्रायेणेत्यस्य कृत्यमाह—विभक्तीति । कस्याश्चित् कस्यचित् किञ्चित् रात्रौ सायमित्यादीनामि-
त्यर्थः । त्रिषु सारूप्येति । एतेन परममूल लिङ्गवययोगेऽपि सारूप्यप्रतिपादकं न लिङ्गवयाभावप्रति-
पादकम् । तथासत्यलिङ्गा इत्यस्यैवोचित्यात् । अव्ययप्रकरणसमीपवत् सुम्भदादीना प्रतिपादनीचित्याच्च
“उपेयमयोः” “स्वमोर्नपुसकात्” इति सूत्रभाष्यवार्तिकान्वाभ्या “न षट्” इति सूत्राच्च तेषां लिङ्गसत्ता-
चोपनाच्च । तथाच सारूप्य लिङ्गबोधकप्रत्ययानुत्पत्त्या रूपाविशेषरूपम् । “अलिङ्गे सुम्भदस्त्रदा” इति
आष्यस्य पदान्तरसन्निधानं विना तन्मात्रात्तद्विशेषाप्रतीतिरित्यर्थ इति न विरोधः । नैव दृशमन्वयं तस्य
लिङ्गाभावात् । तदप्रतिपादकसूत्राद्यनुपपत्त्येः तदभावप्रतिपादकभाष्यवार्तिकव्युत्पत्त्येऽपि सूचितम् ।
एतेन प्रनाशप्रकाशउभयसमर्थाव्ययेति प्रक्रियोक्तिरुक्तैव । “अव्ययादाप् सु।” इत्यनेन “सदृशं त्रिषु
इहेषु” इत्यनेन चाव्ययस्यापि लिङ्गयोगोपपत्त्यात् । एव च उक्त्या. परममूलकान्धिन्य, तस्मिन्त्यादि-
हेतुषु चिन्त्यः । सरूपा इत्यस्योक्तार्थकत्वेन लिङ्गाभावाप्रतिपादकत्वादिति उक्तं कृतुक् “सरूपा
इत्युक्तार्थम् । शब्दान्तरान्वाच्चेऽर्लिङ्गविशेषयोगेऽपि सुम्भदादिना उभयशक्तित्वाभावाद्द्विहेतुत्व प्रति-
पादनात् । एतच्चाव्ययानामप्युपपत्त्यर्थ, बुक्तिरौल्यात् । एतेनात्र प्राचेत्सादिमूल प्रत्युक्तम् । “अव्यया-
दाप्” इति सूत्रेण सलिङ्गबोधोपपत्त्यात् इति रत्नाकोक्तं वाचास्पन् । आप्परस्य प्रत्याख्यातत्वात् सट्शनि-
स्यादीनिङ्गाभावपरत्वाच्च हेतोः सारूप्याभावाद्यवकावमिति दिक् । आशय इति । अनेन वस्तुतस्तेग-

वाचोपेक्षितम् । वस्तुतस्त्विति । अर्थप्राधान्यबोधकस्य बहुवचनस्याभावात्
गौणत्वेऽपि त्रयादेशो न्याय्यः अस्थयाद्यनङ्वदिति भावः ।

अकारो चकच्य इति । तथा च बहुत्वाभावे औडुलोमिशब्द इकारान्तः ।
बहुत्वे तु अकारान्त उडुलोमिशब्दोऽन्य एव । तस्य च इकारान्तेषु व्युत्पादनं
प्रासङ्गिकमिति भावः । तथा चौडुलोमिशब्दस्य इदन्तस्य बहुत्वे अदन्तत्वमिति

शब्दरत्नम् ।

अर्थप्राधान्यबोधकस्येति । अर्थप्राधान्य एव प्रवृत्तिबोधकस्येत्यर्थः । बहुवचनस्येत्युप-
लक्षणम् । तद्बोधकाभावादित्यत्र तात्पर्यम् । गौणमुख्यन्यायस्तु पदकार्यं एव न प्रातिप-
दिककार्यं । किं चाप्रसिद्धस्वरूपस्य वा गौणलाक्षणिद्वयस्य वा गौणत्वस्य तत्र ग्रहणम् ।
न चार्थं तथा । इतरविशेषणत्वेन उपसर्जनत्वं तु न गौणत्वम् । अत एव प्रियतिसेत्यादौ
विघ्नादयो भाष्यकृतोदाहृताः । गौणत्वेऽपीति । उपसर्जनत्वेऽपीत्यर्थः ।

भैरवी ।

मित्यादेरपि लिङ्गसङ्ख्यासंज्ञाभावात्परत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । ननु बहुवचनस्यार्थप्राधान्य-
बोधकत्वं प्राङ् निरस्तम् इति तेन विरोधोऽत आह—बहुवचनस्येति । तद्बोधकाभावात्—तद्गौ-
णत्वस्य विहितविशेषणस्याभावात् । ननु गौणमुख्यन्यायेनैव तस्य गौणत्वेऽप्रवृत्तित्वस्य
लाभो भविष्यतीत्यत आह—गौणमुख्येति । इदञ्च न्यायस्य प्राप्तिमभ्युपेत्य । वस्तुतस्तु सैव
नेत्याह—किञ्चेति । वाशब्दः समुच्चये । तथा—गौणलाक्षणिकः । तादृशस्यैव गौणत्वस्य परि-
भाषावदकत्वादेवोपसर्जनप्रतिषेधो वार्तिककृता कृतः । अत एव—तादृशस्यैव गौणत्वस्य परि-
भाषावदकत्वादेव । नन्वेवं सति गौणत्वेऽपीति मूलविरोधोऽत आह—उपसर्जनेति ।

भवप्रकारा ।

मप्यलिङ्गत्वमेवेति प्रायेणेति—वर्धमेवेति सूचितम् । बहुवचनस्यार्थप्राधान्याबोधकत्वादाह—अयेति ।
“वहभ्य” इत्यत्रमूलोक्तरीत्येति भावः । एतेन तथा रत्नाकरदण्ड्यापुक्तमपास्तम् । ननु बहुवचनस्य तदबोध-
कावस्य प्रागुक्तत्वेन विरोधोऽत आह—वद्विति । विहितविशेषणादेरिति भावः । एवञ्च बहुवचनपद-
व्यर्थमेव, तदाह—तद्बोधकेति । त्रैलोक्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे तथा स्यात्, तदेव न, “निजा ध्याणाम्” इति
निर्देशात् । अत एव न तान्त आदेशः किन्तु पठ्येति न तद्गमकं, साहचर्यं त्वसावंत्रिकं, सूत्रान्तरस्यत-
दाश्रयणे दृढनभानाभावश्चेति भावः । नन्वेवमपि गौणमुख्यन्यायेनात्र न स्यादत आह—गौणेति ।
स्पष्ट चेद सर्वमन्यत्र । इदं च न्यायप्राप्तिमभ्युपेत्य । वस्तुतस्तदेव नेत्याह—किञ्चेति । अत एवोप-
सर्जनानां सर्वनामत्वं नेति वार्तिकोक्तिः । अन्यविशेषणनामात्रेणोपसर्जनत्वे तु तदमङ्गतिः स्पष्टैव । शुद्ध-
लक्षणानिरासाय गौणेति । वाशब्दः समुच्चये, “वा स्याद्विकल्प पमयो.” इति कोशात् । अत एव-
सदृशलाक्षणिकाग्निसोमपदयोर्द्वन्द्वे तत्रामङ्गवित्यर्थके च नेत्वत्वे । नचेति । नहीत्यर्थः । अर्थं
तथेति । अन्यपदार्थविशेषणत्वेनोपसर्जनीभूतोऽपि विशब्दो न निरुक्तोभयविषयगौण इत्यर्थः । त्रिल-
संख्यारूपमुख्यार्थप्रतिपादकरवैतरेविशेषणत्वादिति भावः । ननुपसर्जनत्वसमनियतमेव गौणत्वमस्तु, मा-
स्तु च तद्व्यतिरिक्तं, लाववात्, अत आह—अत एवेति । इदंशुगौणत्वाङ्गीक रादेवोदयर्थः । एतेन त्रैः सम्-
न्धिन्यामीतिविज्ञानाङ्गीणेनेति प्रकाशोक्तयुक्तिरपास्ता । अत्रापि तथावर्षस्या भाष्यासङ्गत्यापत्तेः । वक्ष्ये-
तु न बीजमिति भावः । निरुक्तगौणत्वाभावादाह—उपेति । एतेन तथा प्रकाशरत्नाकरदण्ड्यापुक्तमपा-
स्तम् । यत्तु अन्यबहुवचनान्तमदन्तेष्वनुसन्वा तत्रैव नित्यबहुवचनान्तोऽयमित्यनुसन्वा च इदन्तेषु यत्त-

सरला ।

पदकार्यं एवेति । तत्र च स्त्रीत्वानिमिच्छत्वे सति भवित्त्वनिमित्तकार्यत्वम् ।

न भ्रमितव्यम् ।

इति इदन्ताः ।

किदिति । तेन “आतो लोप इटि च” इत्यालोप इति भाव । ययीरप्या-
द्य इति । यत्तु प्राचोक्तम्—एव देवयज्यविलङ्घ्याद्य इति । तन्न, देवान् यज-
त् इति विग्रहे “इन्” इत्यौणादिकसूत्रेण ह्रस्वान्तस्यैव देवयजिशब्दस्योच्चल-
दत्तादिभि साधितत्वात् । “अद्भो द्विजान्देवयजीन्निहन्म” इति भट्टिप्रयोगस्य
ह्रस्वविपयकतयैव व्याख्यातत्वात् । न च यजेर्दीर्घं ईप्रत्यय. प्रतिपदोक्तोऽस्ति ।
वहुलप्रहणात्कल्प्यत इति चेद् ? भवेदेव, यद्यनन्यथासिद्ध कल्पकमुपलभ्येत ।
वेदैऽपि ह्रस्व एव प्रयुज्यते—“आयजि त्वा मनवे जातवेदसे” इति । अतिल-
क्ष्मीशब्दस्य तु नदीत्वाद् ह्रस्वे आडागमे नुटि आमि च कृते महदेव वैलक्षण्य-
मिति न वातप्रमीसास्यम् । एतच्च मूले एव स्पष्टीभविष्यति । किञ्चन्तेति । एतच्च
‘माङ् माने शब्दे च’ इति धातौ माधवग्रन्थे स्पष्टम् । बहुश्रेयसीति । “ईयसञ्च”

शब्दरत्नम् ।

न भ्रमितव्यमिति । एतद्भ्रमनिवृत्त्यभवेवात्रा-र व्युत्पादनमिति भाव ।

ह्रस्वविपयकतयैवेति । जयमङ्गलायामिति शेष । माङ् माने इति । “धुमा-
स्था” इतात्त्वविधायकसुत्रस्थम् ‘भवकारादौ’ इति वार्तिकभाष्ये प्रत्याख्यातमिति इत्य-
भैरवा ।

मूले अन्ये ध्वनिः । इन्प्रत्ययान्ताकारप्रत्ययान्तयोभद्रस्य स्पष्टत्वादिति भाव । भ्रमनि-
वृत्त्यभिमिति । प्रत्ययविशेषोत्पत्त्यभिधानेन विशयदर्शनस्य प्रतिपादनाच्चाइशभ्रमनिवृत्त्यर्थ-
मित्यर्थ ।

यत्तु माधातो किपि ‘ईत्वमवकारादा’ इति वार्तिकशाब्दत्वं दुर्लभम्, डिस्तादृचयात्कि-
दपि श्रूयमाण एव निमित्तत्वेन गृह्यतेऽत एव शब्दा इत्यत्रत्वन्नति कश्चित् । तत्र युक्तमि-
त्याशयेनाह मूल—एतच्चति । ईत्वमवकारादाविति वार्तिकविराधम्परिहरति-तुमेति । यस्तु-
त्तस्तु ‘ईत्वमवकारादा’ इति वार्तिकस्य पावान् इत्यादृर्वाणिषा साधनेन त-प्रत्याख्यानपर-

भावप्रकाश ।

युक्त, तदनवधानात् इति खण्डनकृत् एतच्चण्डयति-एतदिति । अन्यथा रामहरिशब्दाद्युपन्यासेनादिद-
न्ता यद्गुणद्विजान्तवदयमप्युपन्यस्तप्राय इति विशिष्यास्यापन्यासोऽयुक्त एव स्यादिति तदभवेव तत्रान-
वधानेनेति भाव. । जयति । एतेन बहुलकादौणादिक इत्यय, तेनेदङ् न, उच्चलदरण तु ह्रस्व
उक्त. भट्टिप्रयोगस्तु साधारण इति प्रकाशोक्तमनात् । यत्तु माधातो किपि शब्दं दुर्लभम् अवकारा-
दावित्युक्ते प्रययलक्षणसूत्राय नियमाथत्वाच्च, स्थानवत्स्थानलविधावितिनिषेधाच्च, डिस्तादृचयेन
भ्रमार्थे एव किति शब्दप्रवृत्तिरित्यर्थस्य भाष्यादिसमवत्त्वाच्च । अत्र एव सस्थाशब्दे नत्वमित्यर्थिसूच-
नाय आह—एतच्चत्यादि । मङ् माने’ इत्यत्र किपि न दोष इति ध्वनयितुं धातुविशेषाकारति मा-

सरला ।

प्रत्याख्यातमिति । ‘वसां वसापावान् पिबत्’ चूत् चूत्पावान् पिबत्’ इत्यादौ ‘पावान्’
इत्यादीनां वनिषा लिङ्गिनाशित्य प्रत्याख्यातमिति तत्रथ ‘वातप्रमी’ इत्यवर्तासकिरित भाव ।

इति न कप् । नाप्युपसर्जनह्रस्वः, 'ईयसो बहुव्रीहेर्न' इति निषेधात् ।

शब्दरत्नम् ।

मुलभम् । शंखाशब्दे तु भाष्यप्रयोगादेवेत्वाभावः । ततो विनेवेत्यन्ये । न च तेनेत्वेऽपि तस्यासिद्धत्वात्कथं यणिति वाच्यम् । कौ इत्वं, विभक्तौ यगादेश इति व्याश्रयत्वादिति बोध्यम् । न कविति । समासान्तविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाभावस्य "व्याप्रातिपदि-कात्" इति सूत्रे भाष्ये उक्तावप्यस्य तन्निषेधकत्वेनात्र प्रवृत्तिरस्त्येव । "गोत्रियोः" भैरवी ।

भाष्यस्य च फलैक्याय पादिधातुभ्यः क्तिपोऽनभिधानमेव युक्तमित्याह—उत् इति । पादिभ्य इत्यर्थः । ननु "असिद्धवदत्राभावः" इति यगादेशे कर्तव्ये ईत्वस्यासिद्धत्वं प्राप्नोतीत्यत आह—नचेति । व्याश्रयत्वादिति । ननुभयोःप्यङ्गसम्बन्धित्वमिति कथं व्याश्रयत्वमिति चेन्न प्रत्यासत्त्यैकमितिचाङ्गसन्नासम्बन्धित्वमेवोभयोस्तत्र व्याश्रयत्वाभावः, इह तु न तयंत्या-शयात् । अत एव विगण्येत्यादावगादेशे कर्तव्येऽतो लोपो नासिद्ध इति भाष्यं सङ्गच्छते । ननु समासान्तविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अप्रवृत्त्या 'बहुश्र्येसां' इत्यत्र ईयसन्तोत्तरपद-कत्वाभावेन कथं तेन न कवित्युक्तमत आह—समासान्तेति । अस्य—'ईयसश्च' इत्यस्य । त्रि-भावप्रकाशः ।

न्यास्तत्त्वण्डपति—युमेति । मुलभमिति । वाणांशङ्गन्यायेनापृक्तलोपप्रागिति शेषः । एव च भाष्ये-च्छोषप्रयानवकाशः । अत्र एवाह—प्रयोगादिति । इदं च हरदत्तादिरीत्या । उक्तवचनपाठे 'सुपावा' इत्यादि न स्यात् । तस्मान्नाध्यप्रयोग ज्ञेयमिति "स्थः क च" इत्यत्र तेनोक्तेः । एवं च मीळ इव माडो-ऽपि रूपं निर्वाधमिति सिद्धान्तसनतिबोधकमेव मूलं न तावच्चकमिति भावः । वस्तुत उक्तावधिकार्यं पावान् इत्यादिर्वनिषा सिद्धिरिति तत्प्रत्याख्यानभाष्यस्य च फलैक्याय इत्यादितः क्तिपोऽनभिधानम-वश्यं क्रमियाशयेनाह—तत इति । स्वाभावोदित्यर्थः । एतेन चात् किविति "स्थः क च" इत्यत्र त्वकोमु-दीक्षित्येति ध्वनितम् । एव च न माडोऽप्यमित्यर्थेषु चकमेव मूलमिति माडुत्वात्निर्वाधं परमनूनमि-तिभावः । ननु पूर्वमतेऽपि "परनेकाचः" इति यन् दुर्लभः तत्रैवस्यामीयासिद्धत्वादिति मान्यास्तःखण्ड-यति मिहावलोकनन्यायेन नचेति । असिद्धत्वात्—आर्भायासिद्धत्वात् । व्याश्रयत्वादिति । अत्रएव "विगण्य" इत्यादौ "अतो लोपो नासिद्धो जयादेशे" इति भाष्यं सङ्गच्छते । एतेन क्विदन्तवातेति परलमूलस्य ईप्रत्ययान्ताऽपमीशब्दाचारकित्वात्तात्परि क्विदन्तस्य तस्यैत्वर्थः । तेन वासिकेन निषेधात्कथमीत्वमिति नाशङ्कमिति रक्षाकरदण्डिभन्दापुननपास्तम् । उक्तरीत्या माळ मीळ वा निर्वाहे तावत्पर्यन्तगमने बीजामावात् । विधाविति । समानान्तसम्बन्धि-विधावित्यर्थः । "समानान्तेषु च" इति भाष्यस्य तादृकरणेष्वित्यर्थः । एवं चात्रापि तदप्रवृत्त्या ईयस-न्तोत्तरपदत्वाभावात्कथं निषेध इति भावः । समासान्तकर्मकविधाविति तदर्थः । उक्तभाष्यस्य तेषु वि-धीयमानेष्वित्यर्थः । अत्र एव 'एवाहः, मद्राजः, मद्राणी' इत्युदाहृतं भवत्वत्त्याशयेन समाधत्ते-अस्येति । "ईयसश्च" इत्यस्यैत्वर्थः । एवमग्रेऽपि । एतेन "ईयसश्च" इति निषेधत्र कविति मूलार्थः सूचितः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ईयसन्तग्रहणेन बहुव्रीहिस्रातिपदिकपदानुवृत्त्या च सामान्यविशेषरूपा-भ्यां प्रातिपदिकबोधकशब्दग्रहणसत्त्वात् परिभाषाप्रवृत्त्या ज्ञानोत्तरपदकबहुव्रीहौ ईयसन्तोत्तरपदकत्व-लाभ इति भावः । नन्वत्रैव किं विनिगमनम् उक्तोदाहरणभाष्यस्योपश्लक्षकत्वेनापि नुवोक्तत्वात्ततो नध्य-

सख्या ।

भाष्यप्रयोगादेवेति । वस्तुतस्तु "ईयसश्चकारादाविति वाच्यम्" इत्यस्य प्रकृतिविशेषोद्देश्यकविवि-पत्त एव प्रवृत्तिः स्वीक्रियते इति 'शंखाः' इत्यत्र "स्थः क च" इति चकारेण स्वाधातोः क्विपो विधानेन वार्तिकप्रवृत्त्या नेत्वम् । 'वातप्रमोः' इत्यत्र तु "किप् च" इत्यनेन कियो विधानात्तत्र च प्रकृतिविशेषोपा-दानाभावेन वार्तिकप्रवृत्त्या ईत्वप्रवृत्तौ न किञ्चिदाधिकमिति बोध्यम् ।

“यूस्त्राख्यौ” । ईदूदन्ताविति । इह वर्णयोरेव संज्ञेत्यपि पञ्चोऽस्ति “आ-
च्छीनघोः” इति सूत्रस्वरसात् । तयोस्त्रयाख्यत्वं तु ङयादिपु स्वतः कचिन्स्त्रीवा-
चकवर्णसमुदायघटकत्वेन प्रवेशात् । शक्तिपर्याप्यधिकरणत्वस्याविवक्षितत्वात् ।

शब्दरत्नम् ।

इति सूत्रे बहुध्रैयसोति भाष्योद्गाहरणाद् ‘अनन्तरस्य’ इति श्रायं वाधित्वा ‘नघृतश्च’
इत्यस्याप्ययं निषेध इति भावः ।

ङयादिष्विति । बहुवचनं प्रयोगभेदाभिप्रायेण । शक्तीति । स्त्रीत्वनिरूपितशक्ती-
त्यर्थः । तेन लक्षणादिशब्दसङ्ग्रहः । तदन्तसंज्ञापक्षे तु ‘श्रीनघोः’ इत्यादौ नदीशब्द-
भैरवी ।

येष्वन्वेन—समासान्तनिषेधकत्वेन । एवञ्च समासान्तकर्मकधिधितात्पर्यकत्वं एव भाष्यस्य
प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् । “ईयसश्च” इत्यत्र बहुव्रीहिपदानुवृत्त्या ईयसन्तोत्तरपदकस्य लभे
लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ईयसग्रहणेनेयसीशब्दस्यापि ग्रहणेन निषेधस्य प्राप्तिः । “ईयसश्च”
इत्यस्योभयनिषेधकत्वे साधकमाह—गोस्त्रियोरिति ।

यूस्त्रयाख्यावित्यनेन ईदूदन्तयोर्नदीसञ्ज्ञा भवतीत्याशयेन सूत्रम्परममूले व्याख्यातम्—
ईदूदन्ताविति । वर्णयोरेव सञ्ज्ञेति पक्षाभिप्रायेणाह मूले—इह वर्णयोरेवेति । तयोः—ईदूतोः ।
स्त्रयाख्यपदस्य स्त्रियमाचक्षाते स्त्रयाख्यौ, तयोः स्त्रीत्वद्योतकत्वमङ्गपि सिद्धान्तिसम्मत-
द्योतनया स्त्रयाख्यत्वं बोध्यम् । स्वत इति । “स्त्रियाम्” इत्यधिकृत्य विधानात् । अचि-
श्रीभ्रशब्दादौ । शक्तीनि । स्त्रीत्वनिरूपिता या शक्तिस्तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वस्येत्यर्थः । तेन—
पर्याप्त्यधिकरणत्वानिवेगेन । नच ङीवादेशोतकत्वमते तत्र शक्तिर्नास्त्येवेति शक्तीत्यसङ्गत-
मिति वाच्यम् ? बोधजनकत्वस्यैव शक्तिरूपतया लक्षणाव्यञ्जनयोरप्यत्रैवान्तर्भावात् ।
तदन्तसंज्ञापक्षे—ईदूदन्तयोर्नदीसञ्ज्ञापक्षे । नचायम्पक्षो निर्मूल इति शङ्काम् ? उत्तरसूत्रेऽ-
भावप्रकाशः ।

मणि-भाषेन हेतुमाह—गोस्त्रियोरिति । नघृतश्चेति । न च बहुव्रीहेर्नघन्तत्वाभावात्तदप्रसिद्धेति वा-
च्यम्—“प्रत्ययग्रहणे” इत्यस्या, प्रत्ययमालग्रहणे प्रवृत्त्या “उगितश्च” शयत्रैत्रावाप्रवृत्त्याङ्गनेः बहवो
दण्डिनो यस्यामित्यार्षके ‘बहुदण्डिनी’ शयादौ कञ्जापत्तिवारणाय नघन्तप्रकृतिरनुवन्तोत्तरपदकैत्यस्य
सिद्धान्तितत्वाच्च । न च तत्र नघन्तस्य बहुव्रीहिलम् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सत्त्वात् । स्पष्ट चेद “ब-
हुव्रीहेरूपसः” इत्यत्र भाष्ये । एव चेत्तभाष्योद्गाहरणात्तस्यापि निषेध भावव्ययः । अन्यथा नित्य-
कञ्जापत्तिदुर्बारेति भावः । “न सधैयसो,” इत्येव वाच्ये योगविभाषामध्यात्तस्यापि निषेध शयनि
बोध्यम् । ङीवादिष्विति ङयादाविति वा वाच्ये ङयादिष्वित्युक्तौ मनुक्चप्रकारेण बहुव्रीहोपपत्तिर्न मूलो-
क्तप्रकारेणेति सूचितुमाह—वद्विति । एतेन तथा रताकरदण्ड्याधिकृतमपस्तम् । शक्तीत्यस्य साका-
ङ्क्षत्वादाह—स्त्रीत्वेति । स्त्रीत्वावच्छिन्ननिष्ठवाच्यतानिरूपितवाचकत्वापरपर्यायादिशक्त्यात्यर्थः । तेन—
अचिदिस्थादिमूलोक्तार्थेन । नन्वयुक्तमेतत्, ङयादावपि श्योनकरपञ्चस्य निद्धान्तिकवेनान्यत्वात्तथैव
दृष्टत्वापूर्वापरविरोधाच्च । न च तथैवास्तु र-शाब्दावित्यस्य लक्षणापत्तेः । एतेन “तदन्तपक्षेऽपि
वर्णस्य सञ्ज्ञा स्त्रियामित्यधिकारे ङीवादेशविधानाद् व्यपदेशिवद्भावेनेकारान्तत्वाच्च । एतेन ‘वर्णयोरे-
वेत्येदकारोव्यर्थः’ इति भ्रान्तोक्तमयास्तम् । न च मुख्यकारान्तत्वमादाय स्त्रिया लोके प्रयोगात्तद-
स्त्वस्यापि स्यादिति वाच्यम् । अनन्यथासिद्धफलाभाव उदप्रवृत्तेः । अस्माकं तु “आच्छीनघोः” इति
सूत्रबोधितमसाधारण फलमस्ति । अपिस्तु तदन्तपञ्चरहितवर्णसंज्ञापक्षसमुच्चानकः” इति मान्योक्तिः
प्राचानतुरोधेनेति ध्वनितम् । सप्तहायत्वेन व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेश्चाह—तदन्तेति । परममूलोक्ते
इत्यर्थः । न चायं निर्मूलः उत्तरसूत्रे स्त्रिया इति वाच्येऽस्त्वानिप्रथमान्निर्देशस्यैव मूलत्वात् । लक्षणा
चेत्सममत्रापि, तदाह—श्रीनघोरिति । किञ्चान्नत्वात्तदन्तविधौ नघन्तादित्यादिव्यवहारे किं वाप्यम् ।

तेन नद्यन्तादित्यादिव्यवहारो न विरुध्यते । एवं घिसंज्ञायामपि इउवर्णौ तदन्तं वा घिसंज्ञि इति पक्षद्वयं बोध्यम् । वर्णसंज्ञापक्षे 'असखि' इत्यस्य सखिभिन्न-
स्यावयव इत्यर्थो न तु सखिगद्भावयवं वर्जयित्वेति । तेन 'अतिसखिना' इत्या-
दि निर्बाधमित्यवधेयम् । पूर्वमिति । वृत्तेः प्रागित्यर्थः । वक्तव्यमिति । संज्ञाया
यथोद्देशप्रवृत्तौ न्यायसिद्धमिदं, कार्यकालत्वे तु वाचनिकम् ।

शब्दरत्नम् ।

स्य तदवयवे लक्षणा । नद्यन्तादित्याद्यप्रतिषेधम्याद्यर्थमावश्यकं- लक्ष्मीशब्दे व्यपदेशि-
वजावेन तत्त्वं बोध्यम् । इउवर्णाविति । अत एव 'नद्यन्तादजापदन्तं विप्रतिषेधेन' इति
सङ्गच्छते । न त्वित्यादि । इदं हरदत्तानुरोधेन । न्यायसिद्धमिति । अन्तरङ्गत्वा-
त्पूर्वं प्रवृत्तनद्यन्ततयैव समुदाये तत्संज्ञत्वात्कार्यसिद्धिरिति भावः । वाचनिकमिति ।
स्त्रीत्वविशिष्टार्थमात्रगोधकस्यैव सज्ञेत्वभिमानेनेदम् । जहत्स्वार्थावृत्तित्वाभिमानेन वा ।
भाष्यकृता त्वजहत्स्वार्थायामवयवस्य नित्यस्त्रीत्वविशिष्टार्थबोधजनकत्वेन तस्य संज्ञायां
'कुमार्यं ब्राह्मणाय' 'खरकुट्ट्यै ब्राह्मणाय' इत्यादौ किलुच्चिपये आनुपूर्व्येभ्येन भेदाग्रहा-
त्समासे नद्यन्तत्वात्कार्यसिद्धिमाश्रित्य प्रत्याख्यातमिदम्—'अवयवस्त्रीविषयत्वात्सि-
भैर्यो ।

स्त्रीतिसामानाधिकरण्येन निर्देशस्यैव मूलत्वात् । नन्वस्मिन्पक्षे "इत्स्वनद्याप" इति सूत्रव्या-
ख्यानावसरे यदुक्तन्नद्यन्तादिति तद्विरोध इत्यत आह—नद्यन्तेति । तत्त्वम्-नद्यन्तत्वम् ।
इउवर्णयोर्धिसंज्ञायां सम्मतिमाह—अत्र एवेति । वर्णयोर्धिसंज्ञास्त्रीकारादेव । इदम्-नत्वि-
त्यादिकथनम् । एतद्व्याख्यानवीजम्प्राक् प्रतिपादितम् । पूर्वं प्रवृत्तेति । अर्थान्तरसङ्क्रमा-
त्प्राक् प्रवृत्तेत्यर्थः । इत्यभिमानेनेति । अस्य तु समुदायवटकतया पुम्बोधकताऽपीति न तन्मा-
त्रबोधकत्वमित्याशयः । जहदिति—पदद्वयेपोज्यादिः । अभिमानोक्तिबीजम्पदवृत्ति-भाष्य-
कृतेति । यत्र रुद्धिर्विरोधिनी तत्रैव जहत्स्वार्थेति तेषाम्भावः । अवयवस्य-कुमारीश्रेयसीशब्द-
योः । कुमार्यं इति । अत्र कुमारीमिच्छन्कुमारीवाऽऽचरन्ब्राह्मणः कुमारी वयजन्तादाचारकि-
वन्ताद्वा कर्तरि क्विप् । खरकुट्ट्ये इति । खरकुट्ट्येत्यर्थं इवार्थं "संज्ञायाम्" इति कनो "लुम्मनु-
प्ये" इति लुप् । अत्र शास्त्रीयोपसर्जनत्वाभावात् "गोस्त्रियो." इति इत्स्वत्वम् । पञ्चम्यन्त-
द्वयस्य कार्यसिद्धावन्वयः । समासे—बहुश्रेयसीत्यादिसमासे । यथा प्रत्याख्यातं तन्प्रकारमाह—
अत्रयवेति । एतस्य व्याख्याऽवयवोऽत्र स्त्रीविषयस्तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यतीति भगवता
भावप्रकाशः ।

तत्र फलामात्रं निराकटे—नद्यन्तादिति । यत् नद्यन्तादित्यादिमूलस्य नद्यन्तादित्युक्त्वा दत्तानि
कुमारीणामित्याद्युदाहरणानि न विरुध्यन्ते इत्यर्थं इति मान्यास्तदपि नेत्याह—लक्ष्मीति । तत्त्वम्—
नद्यन्तत्वम् । वर्णसंज्ञापक्षे बीजघननेन वृत्तत्वमत्र ध्वनयति—अत एवेति । इदमिति । प्रतिपादिन-
मथस्तात् । पूर्वेति । अर्थान्तरसङ्क्रमात्प्राग्विद्यमान नित्यस्त्रीत्वमादाय प्रवृत्तेत्यर्थः । अत्रनेति तु अनि-
त्या नास्त्येवेति भावः । जहदिति । पदद्वये इति भावः । एवं चार्थवत्त्वाभावेन स्यात्प्रत्ययस्य सुतराम
भावात्पूजाप्राप्ताविति भावः । उभयत्र अभिमानपदसूचिनामश्चिमाह—भाष्येति । अवयव-
स्येति । कुमारीश्रेयसीशब्दादेरित्यर्थस्तस्य तदा नित्यस्त्र्वावाचकत्वेन वृत्तावपि विशेषणयेति शेषः
कुमार्यं इत्यादि । कुमारीमिच्छन् वाऽऽचरन्वित्यर्थं क्वचि आचारक्वचि वा कर्तरि क्विप् । खरकुट्टीवेति
इवार्थं "संज्ञायाम्" इति कनो "लुम्मनुप्ये" इति लुप् । "गोस्त्रियो." इति तु न । परिभाषिकस्यैवो-
पसर्जनस्य तत्र ग्रहणात् । समासे—बहुश्रेयसीत्यादिसमासे त्वित्यर्थः । पञ्चम्यन्तद्वय कर्त्तिसिद्धा-
न्वेति । इदम्—प्रथमेतिवाचनिकम् । तदेवाह—अत्रयवेति । एवञ्चोभयथाऽपि वाचिकं मास्तु । अत्र एव

“अचि श्नु” ॥ इह य्वोरिति धातोरेव विशेषणं न तु श्नुभुवोरव्यभिचा-
द् इत्याह-इवर्णोवर्णान्तधातेरिति । श्नुप्रभृतीनामिवर्णोवर्णयोरिति व्या-
ख्याने तु इयङ्बुवङ्गेर्ङित्वं व्यर्थं वैयधिकरण्यं च दोषः । क्षिपति अद्युतत् दिदि-

शब्दरत्नम् ।

इम् इति । तन्मात्रबोधकत्वनिवेधे न मानम् । यौगिकेषूत्तरपदे जहत्स्वार्थत्वाभावश्चे-
ति तद्वाशयः । अवयवशब्देनात्र वृत्तिप्रकृतिभूतशब्दप्रहणम् । अत एव क्यजाद्यन्ते न
दोषः । तत्रापोच्छादिविशेषगतया कुमारीशब्दादेर्नित्यस्त्रीलिङ्गाथबोधकत्वात् ।

श्नुप्रभृतीनामिति । तदन्ताङ्गानामित्यर्थः । दोष इति । सामानाधिकरण्ये वि-
शेषगविशेष्यभावमात्रम् । वैयधिकरण्ये तु भेदसम्बन्धः सचेति गौरवं दोष इत्यर्थः ।

भैरवी ।

कृता । अत्र भविष्यतीति कथनेन कार्यकालेऽपि सा भविष्यतीति ध्वनितम् । यदि ययोद्देश-
पक्ष एवाभिमतः स्यात्तदाऽवयवोऽ नदीसंज्ञोऽस्तीत्येव वदेत् । एवं व्याख्यानेनोत्तरपदे ज-
हत्स्वार्थत्वाभावः स्पष्ट एव । नन्ववयवत्वस्य समुदायसापेक्षत्वेन समासावयवसङ्ग्रेहेऽपि
कुमार्ये इत्यादेः कथं सङ्ग्रहो ऽत आह—अवयवशब्देनेति । शब्दग्रहणमिति । शब्दसामान्यस्य
ग्रहणमित्यर्थं । क्यजाद्यन्ते-प्रागुक्ते कुमार्यं इत्यादौ । इच्छादीति । आदिपदेनाचारपरिग्रहः ।
एतेन कुमाय खरकुञ्ज प्राङ्गणायेत्यादाववयवस्य नित्यस्त्रीलिङ्गस्यानुपलम्भान्न सूत्रेण नदी-
सज्ञाप्राप्तिः, कार्यकालपक्ष इति यथोद्देशपक्षाभिप्रायक एवायं ग्रन्थ इत्यपास्तम् ।

तदन्ताङ्गानामिति । एतेन प्रकान्तस्याङ्गस्येत्यस्य विशेष्यता सूचिता । तेन सुभ्रुवावित्या-
दिसिद्धिः । मूले वैयधिकरण्यन्दोष इत्येवाभिहितत्नत्वत्र साधकमभिहितमिति निर्वाजाभि-
धानमयुक्तमित्याशङ्कावारणायह—तामानेति । मात्रमिति । एतेन विशेष्यविशेष्यभावनियाम-
कसम्बन्धान्तरस्य व्यवच्छेदः कृतः । भेदसम्बन्धः—विशेषणविशेष्यभावनियामकः कश्चन
सम्बन्धः । सच-विशेषणविशेष्यभावश्च । एवंचावयवभावविभावाद्यनपेक्षत्वेन सामानाधिकरण्ये-
नार्थबोधकसामप्रयास्तत्सर्गप्रकारत्ववदिततात्पर्यज्ञानानपेक्षत्वेन भिन्नविषयकरप्रत्यक्षप्रति-
बन्धकतायां लाघवमिति ध्वनितम् । ननु तात्पर्यज्ञानस्य नानार्थस्थल एवापेक्षा ननु सर्वत्र-
भावप्रकाशः ।

अवयवोऽत्र स्त्रीविषयतदाश्रया नदीसज्ञा भविष्यतीति व्याख्यात भगवता । कार्यवेलायामपि भवि-
ष्यतीति तदर्थः । एतेन यथोद्देशेन श्दमिति कैयटरीतिश्चिन्त्या । तथा सति नदीसज्ञाऽस्तीति वदेत् इति
भावः । तन्मात्रेति । श्दमुपलक्षण प्राधान्येन तद्बोधकत्वनिवेशाभावस्यापि । उत्तरपदेति । अत्र
एव तत्र पक्षे रात्रपुरुषमानयेल्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति समर्थसूत्रभाष्य सङ्गच्छने । नन्वेव-
मपि किञ्चनकुमारीशब्दे कार्यकालपक्षे नदीकार्यप्रकृतिप्रसमये नित्यस्त्रीलिङ्गरूपावयवस्य पृथकयाऽनुप-
भ्यमानत्वेन सूत्रेण नदीसज्ञा दुर्लभेति वाचनिकत्वमेव युक्तमिति मान्यास्तखण्ट्यति—अवेति ।
शब्देति । शब्दमात्रेत्यर्थः । तेनावयवत्वव्यवच्छेदः । क्यजाद्यन्ते—प्रागुक्ते कुमार्यं इत्यादौ । इच्छा-
दीति । आदिना आचारादिपरिग्रहः ।

सुभ्रुवावित्यादिसिद्धर्थत्वादङ्गाधिकारस्थत्वाच्चाह—तदन्ताङ्गेति । एतेन तथा रत्नाकरायुक्तम-
पास्तम् । ननु न वैयधिकरण्यस्य दोषत्व, दूषकताबीजाभावात् सामानाधिकरण्यतोऽत्र गौरवाभावात्,
तत्त्वेन दुष्टत्वे उच्छेदापत्तेश्च । सम्भवतीतिन्यायसंचाराभिप्रायकत्वे तु दोषपदमधिनत आह—सामा-
नेति । विशेषणविशेष्येति । मात्रपदेनाभेदव्यवच्छेदः, तस्य सम्बन्धत्वादिति भावः । भेदेति । अत्र
यवावयवविभाव इत्यर्थः । संचसि । विशेष्यविशेष्यभावसम्बन्धेत्यर्थः । इति गौरवमिति । श्लेष-
सुभयवृत्तयया गौरव ततोऽत्र पक्षे दोष इत्यर्थः । एवञ्च न तत्त्वेन दोषत्वम्, न वा तन्न्यायसंचारोऽ-

वतुः ऊयतुः इत्यादौ चातिव्याप्तिः । तद्वारणाय इवर्णोवर्णयोरचपरत्वेन विशेषणे तु क्लिष्टतेति भावः । अन्तरतम्यादिति । स्थानत इति भावः ।

‘परनेकाचः’ । “अचि श्नुधातु” इति सूत्रे द्वन्द्वनिर्देशेऽपि धातुरेवेह संबध्यते नतु श्नुभ्रुवौ, तयोरिवर्णासम्भवात् । धातुप्रहणं चावृत्त्या उभयोर्विशेषणं संयोगस्य चाङ्गस्य चेति व्याचष्टे—धात्ववयवसंयोगेत्यादि । तत्र धातुना संयोगस्य विशेषणादिह यण्-उन्नयौ, उन्नयः । अङ्गविशेषणन्तु ‘हरिम्, हरी, हरीन’ इत्यादिसिद्धये । । यदि हि धातुनाऽङ्गं न विशेष्येत तर्हि इहापि ‘प्रद्वञ्च,

शब्दरत्नम् ।

दिदिवतुरिति । अत्र यणापत्तिस्तत्रापि तद्रीत्या वैयधिकरण्यात् । यदि यणिवधौ सामानाधिकरण्यमेव तदेयञ्च एवापत्तिः । न वैयु लोपेन निर्वाहः । प्रत्ययनिर्मितेयञादेरसिद्धत्वात् । अनित्यत्वाच्चदभावेऽप्याह—ऊयतुरिति । क्लिष्टतेति । अजादिप्रत्ययस्याङ्गांशो उत्थिताकाङ्क्षादिति भावः ।

उभयोर्विशेषणमिति । व्याख्यानाल्लक्ष्यानुरोधाच्चैकदेशान्वयेऽपि सौत्रत्वाद् वृत्तिरिति भावः । उन्न्याविति । अत एव स्वरपूर्वां पदपूर्वां चोपधा यस्येवर्णस्य तस्य यणित्यर्थकं ‘स्वरपदपूर्वोपधस्य’ इति वार्तिकं सङ्गच्छते । उक्तोपायेन प्रत्याख्यातमित्यभैरवो ।

त्यतस्तथाऽन्वये दोषमप्याह—क्षिपनीत्यादिना । अत्र यणापत्तिरिति । एतेन पूर्वलक्ष्ययोरियदपत्तिर्ध्वनिता । ननु यणिवधाविबर्णान्तस्याङ्गस्येत्येव व्याख्याऽस्तीत्यत आह—उवापीति । “सम्भवति सामानाधिकरण्ये” इति न्यायानुसारेणाह—यदीति । लोपेन निर्वाह इति । जातेऽप्येयञादौ “लोपो व्योर्बलि” इति लोपेन निर्वाह इत्यर्थः । असिद्धत्वादिति । बहिर्भूतनिमित्तापेक्षत्वेनेयञादेशस्य लोपापेक्षया बहिरङ्गत्वमित्यसिद्धपरिभाषयाऽसिद्धत्वादित्यर्थः । तदभावेऽपीति । तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्त्यभावेऽपीत्यर्थः । ऊयतुरीति । अत्र बलपरत्वस्याभावेन लोपसम्भावनापि नास्तीति भावः । कृतेऽनुपपादयति—अजादीति । तथाच कृत्साकाङ्क्षां विहायाकृत्क्षकल्पनायामनोव्यापारगौरवं स्पष्टमेवेति भावः ।

शब्दशानादिति । “स्वरपदपूर्व्व” इति बध्यमाणवार्तिकानुसारिव्याख्यानादित्यर्थः । वृत्तिरिति । असंयोगपूर्व्वस्येत्यत्र वृत्तिरित्यर्थः । अत्र एव—उक्तव्याख्यानेन उन्न्यावित्यादौ यणादेशस्येष्टत्वादेव । निन्यतुरित्यस्य सिद्धये—स्वरपूर्व्वेति । पदपूर्व्वेति । तथाच उन्न्यावित्यादिसिद्धिः । उक्तोपायेन—धातुना संयोगविशेषणेन । तथा वृत्त्यादौ भाष्यकारोक्तिरपि प्रमाणमिति भावः ।

भावप्रकाशः ।

अस्मिन् इति भावः । अत्रेति । एतेनेत्रः पूर्व्वलक्ष्ययोरियदपत्तिर्ध्वनित्वात् । इत्यादीनामङ्गस्य न स्थानपद्यनिर्देशात् संयोगपूर्व्वकत्वाच्चेति भावः । नन्वयुक्तनेनत्, इयञापत्तेरेवात्रापि सत्त्वात् । तत्रेवर्णान्ताङ्गस्येवैवार्थांशतन्नाह—तत्रापीति । करणत्वात्—तदापत्तेः । एतेनसहस्राधिकरणन्यायेनाह—यदीति । करण्यमेवेति । सम्भवतीतिन्यायादित इति भावः । एषु—दिदिवतुरितिव्यतिरिक्तेषु तत्सहितेषु वेल्लर्षः । लोपेन—“लोपो व्योः” इत्यनेन । असिद्धत्वात् । बहिरङ्गपरिभाषया । तदभावेऽपि—नतपरिभाषाप्रवृत्त्यभावेऽपीत्यर्थः । ऊयतुरीति । अवरपरत्वादिति भावः । काङ्क्षत्वादिति । तथा च कृत्साकाङ्क्षां विहायाकृत्क्षकल्पनयोः कल्पने वञ्चेत् स्फुट इति भावः ।

संयोगविशेषणत्वेनाह—व्याख्यानादिति । “पदार्थः पदार्थेन” इति न्यायानुसारेण इति भावः । वृत्तिरिति । असंयोगपूर्व्वस्येत्यत्रेति भावः । ननुन्न्यावित्यादौ यणभावे दृष्टापत्या संयोगविशेषणत्वमफलमत्राह—अत एवेति । तद्रीत्या तत्र यण इष्टत्वादेवेत्यर्थः । निन्यतुन्न्यावित्यादित्यत्रेति । उक्तो-

प्रद्वयः' इत्यादाविव पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च वाधित्वा यण् स्यात् । धात्ववय-
वसंयोगपूर्वको न भवति य इवर्णस्तदन्तत्वादङ्गस्य । वृश्चिकशब्दस्येति । भाष्य-
कृता हि बुद्धिपरिकल्पितमपायमाश्रित्य "भीशार्थानाम्" इति सूत्रं प्रत्याख्यातम्,

शब्दरत्नम् ।

न्यव । तदन्तत्वादिति । न च धात्ववयवसंयोगपूर्वत्वस्य धात्ववयवकार एव सम्भवेन
संयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वेन तन्निरूप्यापि धात्ववयवस्यैव ग्रहणात्त दोष
इति वाच्यम् । तन्नाश्रित्यादौ धात्ववयवसंयोगपूर्वस्याधात्ववयवस्यापि सम्भवात् । "प-
रिभाषाख्यायाम्" इति सूत्रे भाष्ये 'अजपावपि संज्ञायामेव यथाजातीयक उत्सर्गस्तज्जा-
तीयकेनापवादेनापि भवितव्यम्' इत्युक्तं तन्मूलकेन 'उत्सर्गसमानदेशा अपवादाः' इति
न्यायेन तु न निराहः । अङ्गांशे तदसम्बन्धे हरिमित्यादावपि तत्प्राप्त्या तेन देननाप्रा-
प्त्यभावेन तदपवादत्वस्यैवाभावात् । यद्यपि प्रत्यासत्त्या "५को गुणवृद्धी" इति निर्देशोप-
भैरवी ।

नचोन्नीशब्दादिभ्यः क्यजन्तेभ्यः क्विप् द्विवचने वार्तिकारम्भपक्षे यण् प्राप्नोति, प्रत्याख्या-
नरीत्या तु नेति फलभेदस्य स्पष्टतया कथमप्रत्याख्यानमिति वाच्यम् ? प्रत्याख्यानपरभाष्य-
प्रामाण्येन तेभ्यः क्यजन्तेभ्यः क्विभेदेनभिधानमित्याशयात् । खण्डनकारोक्तिमनुच खण्ड-
यति—नचेत्यादिना । न दोष इति । हरिमित्यादौ न दोष इत्यर्थः । भवदुक्तः संयोग एवात्र
नास्तीत्याशयेनाह—नचोन्नीशब्दादिति । तदुक्तप्रकारान्तरमपि दूषयति—परिभाषेति । एवं
भाष्य इति । तत्र हि सर्वेभ्य इत्यत्र सर्वग्रहणस्यैरुक्तपण्डुलनिश्चायः, द्वौ शूर्पनिष्पावावि-
त्यत्र घञ्सिद्धिः प्रयोजनमित्यभिधाय "अरुर्त्तरि च कारकं" इत्यनेन सिद्धौ तन्न कार्यम्,
न सिद्धयति । संज्ञायामिति हि तत्रास्ति, नचैषा सन्धा । तत्प्रत्याख्यायते । अथापि क्रियते,
तथापि न दोषः । अजपावपि संज्ञायामेवेत्याद्युक्तम् । यद्यप्यर्थं न्यायः । इनामादौ व्यभिचरित-
स्तथाप्यत्र त्यागे न प्रमाणमत आह—अज्ञास इत्यादि । तत्प्राप्त्या-यणादेशस्य प्राप्त्या । तेन-
"परनेकाचः" इत्यनेन । प्ररारान्तरणदोषाभावशङ्कान्निरस्यति—यद्यपीत्यादिना । निर्देशोपेति ।

भावप्रकाराः ।

पायेन—धानुना संयोगविशेषणेन । उन्नीशब्दादिभ्यः क्यजन्तेभ्यः कत्तुक्विप् तु नानमित्यादात् ।
तेन न फलभेदः । केचित्तु भाष्यानुसारेण वार्तिके पदशब्देन धात्ववयवत्वानधिकरणं पदमेवेति नाभिधा-
नेऽपि फलभेद उभयमनेऽपि यथाभावादित्याहुः । खण्डनकाराद्युक्तं दोषमुद्धरति—नचेति । पूर्वत्वस्य-
पूर्वत्वस्य । एवमग्रेऽपि । संयोगवदित्यादि । प्रतिपादितमिदमवस्थात् । न दोष इति । हरी शया-
दाविति भावः । सम्भवादिति । एव च संयोगाभावे विप्रयोगाभावः सुतरामिति भावः । तदुक्त दोषा-
न्तरमुद्धरति—परीति । अजपारपि विषये एकपण्डुलनिश्चायः द्वौ शूर्पनिष्पावावित्यत्र घञ्सिद्धये सर्व-
ग्रहण कार्यं, न कार्यं, परिमाणेत्येव सिद्धत्वात् । नचैकः पाक इत्यापर्यं वचन, पूर्वेणाकर्त्तरित्येनेन तत्र
सिद्धेः । न सिध्यति, सञ्ज्ञायामिति हि पूर्वयोगे । नचैषा सञ्ज्ञा, तद्यत्यास्थायते । अथापि क्रियते, तथापि
न दोष इत्युक्तम्याजेत्यादि तत्रोक्तम् । तन्मूलकेनेति । यण्शुभ्रान्—असिद्धवत्त्वञ्चभाष्यसंमतत्वस्य
शुभ्रकायादेशविधानरूपज्ञापकसिद्धत्वस्य प्रत्ययोचरेति सूत्रस्थमपर्यन्तानुवृत्तिज्ञापकतापरभाष्यानानक-
त्वस्य च । अस्य फल तु 'एधि इति बोध्यम् । तुना ऽर्थाद्यः सूचिता—उत्सर्गत्वे मानाभावः फलाभाव-
श्चेति । यत्तु हस्य इतमादौ व्यभिचारत्रात्र प्राप्तिरिति । तत्र, तत्र मित्यादिना तत्रैप्यत्र तस्यापि मा-
नाभावात् । अः आर-अङ्गांशे इति । तदसम्बन्धे—धानुपशासम्बन्धे । तत्प्राप्त्या—"परनेकाचः"
इत्यस्य प्राप्त्या । निर्देशोपेति । तत्प्रमाणिकयत्पर्यः । अन्यथा 'गुणवृद्धी' इत्यत्रापि यणापत्तिरिति
भावः । यत्तु इनाकारम्भदादयः—अनेकाचोऽसयोगादित्येव वार्थं, य्वोरित्यनुवर्त्तते । "भो.सुपि" इति-

ततश्च सम्बन्धमात्रवियत्ताया पष्ठेचवेति भावः । सूत्रमतेऽप्याह—वृश्चिकसम्बन्धिनीति ।

अहलोपयलोपाविति । न च परत्वात् “वैपृक्तस्य” इति स्यादिति वाच्य-

शब्दरत्नम् ।

एवमथा धात्ववयवसयोगपूर्वभिन्नस्य धात्ववयवस्यैव ग्रहणमिति हरिमित्यादौ न दोषन्त-
याऽपि स्पष्टप्रतिपक्षे आवृत्तिरेवाधितेति दिक् । सूत्रमतेऽपीति । “भीमा” इति सूत्र-
पक्षीवाधनार्थमिति वैतण्डिकतया ये वदन्ति तत्सिद्धसूत्रमतेऽपीत्यर्थः । वस्तुतो भवेत्तु-
रित्युक्त्याऽस्य तृतीयायाधकत्वं बोध्यम् । न च परत्वादिति । एवं च यलोपो दुर्लभ-

भैरवी ।

अन्यथा अत्रापि पूर्वसर्वर्णदीर्घवाधको यणादेश स्यादिति भावः । आश्रितेति । आनृतौ पद-
जन्यपदार्थोपस्थितिघटितशाब्दबोधसामग्रया सिद्धिरस्तीति विवक्षितविशेषणविशेष्यावगा-
हिविशिष्टार्थबोधो भवति । आवृत्तिमकृत्वा तन्निर्देशरूपानुमानेन धात्ववयवसयोगपूर्व-
भिन्नस्य धात्ववयवग्रहणमित्यर्थस्य कल्पनेऽनुमिते परामर्शादिघटिता सामर्थी स्वीकार्या ।
ततोऽनुमितेस्ततः शाब्दबोधस्य विलक्षणस्य कल्पनेऽतिगोस्वमिति भावः । द्विमिति ।
दिगर्थस्तु धात्ववयवसयोगपूर्वभिन्नस्य धात्ववयवस्यानुमानेन कल्पनायामपि ‘उदियौ’
इत्यादौ यणापत्तिर्दुर्बलैव । यदि चानुमानेन धात्ववयवसयोगपूर्वभिन्नस्य धात्ववयवपूर्व-
स्य ग्रहणमित्युच्यते, तथापि ‘लडियो’ इत्यादौ दोष एव । मम तु आवृत्तधातुपदाभ्यां
तदर्थस्योपस्थितौ प्रत्यासत्त्या तद्धात्ववयवसयोगपूर्वभिन्नस्य तद्धात्ववयवपूर्वस्य ग्रहण-
मिति तत्र नातिप्रसङ्गः । यद्यनुमितिरपि तद्धातुघटितार्थस्य कल्प्यते तदा तत्तद् प्रत्येकस्य
बोधकमिति । यदि नीधातुघटितार्थविषयकानुमितिस्तदा चिच्यतुरित्यादावव्याप्तिरस्त्ये-
वेति । वैतण्डिकतयेति । स्वपक्षस्थापनाण्हरहित परपक्षसङ्घ-त्तपरो वेतण्डिकस्तस्य भाषेन
सादृशाद्भेदेत्यर्थः । तत्सिद्धमिति । तदुक्तिसिद्धेत्यर्थः । यद्वैतण्डिकतया पक्षीवाधनार्थमित्युक्त-
तदेव विरुद्धमित्याह—वस्तुत इति । यत्तु विभक्तिप्रकरण एवाकर्त्तरातिस्त्रानन्तरम्भीत्रार्था-
नाम्भयस्येति सूत्र कार्यं, हेतावित्यस्य पञ्चमोत्पत्त्यस्य चानुवृत्त्येष्टसिद्धिर्भविष्यतीति, तत्र,
कारकत्वप्रयुक्तकार्यानापत्तेः । मूले परत्वादिति । “लोपो षो” इत्येतदपेक्षया परत्वादित्यर्थः ।
निमित्तत्वस्थानित्वयोरेकस्मिन्कालेऽसम्भवरूप एवात्र विरोधो बोध्यः । मूले यादृशानुप-

भावप्रकाशः ।

नियमाहानुपस्थित्यादौ न दोषः । विपरीतानु स न, सुधीशब्दे निषेधारम्भादिनि, तत्र, यवक्रियावि-
त्यादावपि धात्ववयवसयोगभिन्नेकात्परत्वेनातिप्रसङ्गापत्तेः । सिद्धान्ते तु धात्ववयवसयोगपूर्वभिन्न-
स्यैवैवान्न दोषः । यदि त्वसयोगादिनिसामर्थ्याद्भात्ववयवसयोगात्परस्य नेत्यर्थस्तदुदित्यादिविधादौ दो-
षः । मम तु पूर्वग्रहणसामर्थ्येन ष्युंदासवृत्त्या च तद्विन्नस्य धात्ववयवपूर्वस्यैव ग्रहणान्न दोषः । वा-
त्तिकेऽपि साहचर्यादिबन्धेति न फलभेदः । अस्तु वा तथा सिद्धे पूर्वपक्ष-व्यर्थे तत्तत्सामर्थ्यात्ष्युंदासेन त-
द्विन्नस्य तदवयवस्यैव तदप्यकस्यैव ग्रहणात् । परिति त्वावश्यकमेव । अन्यथा यत्रोक्तस्य चानुवृत्ते-
रतुल्यत्वात्प्राधान्याच्चात्रविशेषणत्वमेव तस्य स्यात्तथा च यवक्रियावित्यादावतिप्रसङ्ग एव । तदा—
द्विमिति । स्वपक्षस्थापनहीनः परपक्षदूषणमात्रकार्यको वैतण्डिकः । तत्सिद्धेति । तदुक्तिसिद्धसूत्र-
मतेऽपीत्यर्थः । एवं च समूल मूल चिन्त्यमिति भावः । अत्र-याख्याने बीजमाह—वस्तुत इति । अस्य-
भोत्रेति सूत्रस्य । विभक्तिप्रकरणे तु न कृतम् । कारकत्वहेतुनकार्यानापत्तेः । एतेन तथा रत्नाकरदृष्ट्या-

म्, 'वे(पृक्कलोपाद्बलि लोपः पूर्वविरतिपेधेन' इति वार्तिककारोक्तेः । कौ लुप्त-
मिति । नपुंसके भावे क्तः । कौ लोप इत्यर्थः । इदं सर्वं कुमारीमिच्छन् कुमा-
रीत्यत्रापि बोध्यम् । अनन्यतयेति । गौणत्वेऽपि अनङ्गित्वयोः प्रवृत्तेरुक्तत्वा-
च्चेति बोध्यम् । दीर्घस्यापीति । एतदर्थं कृतयणादेशनिर्देश इति भावः । नन्व-
तिसखेः भूपतेः इति गुणविषये व्यावर्तयितुं यणा निर्देश इति चेत् ? अस्त्वेवम्,
तथाऽपि दीर्घं प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । न हि ह्रस्वेषु भाव्यं न दीर्घेष्वित्यत्र प्रमाण-
मस्ति । सौत्रस्य विकृतनिर्देशस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्युभयवारकत्वेन तत्सारवत्त्वला-
भेन तथैवौचित्याद् भाष्यारूढत्वाच्च । यत्तु प्राचा वेति केचित् इत्युक्त्वा
सख्युः इत्याद्युक्तम् । यच्च तद्व्याख्यातृभिरुभयमप्येतद्भाष्ये स्थितमित्युक्तम् ।
यच्चात्रोपष्टम्भार्थं प्रसादकृता—

सख्युः पत्युः प्रसिद्ध्यै यत् छयत्यादित्याह पाणिनिः ।

शब्दरत्नम् ।

इति भावः । वार्तिककारोक्तेरिति । "लोपो व्यो," इति सूत्रे 'स्वावुपसंख्यानम्' इति
वार्तिकम् । तस्यापूर्वत्वापेक्षया क्वौ यथा लोपसिद्धिर्भवति तथा वक्तव्यमित्यर्थः । सा
च पूर्वविप्रतिपेधेनेत्याशयेनैवमुक्तमिति बोध्यम् । गौणत्वेऽपीति । इच्छाकर्तृरूपार्थं प्र-
त्युपसर्जनस्वेऽपीत्यर्थः । कृतयणोति । अन्यथा खितेः परस्येत्येव वदेदिति भावः । गु-
णविषये इति । प्रवृत्तिप्रत्ययापेक्षगुणापेक्षया तद्व्यवभाम्रापेक्षस्यान्तरङ्गत्वेन ततः पूर्वं
प्रवृत्तिः स्यादिति भावः । दुर्वारत्वादिति । तदर्थं कृतस्यान्यसद्ग्राहकत्वेऽपि बाध-
काभावादिति भावः । विकृतनिर्देशस्येति । यकारान्तानुकरणनिर्देशस्येत्यर्थः । अ-
भैरवी ।

व्युंका वार्तिकस्य सा नोपलभ्यते इत्यत आह—लोपो व्योरिति । इत्यर्थं इति । लाघवाद्दु-
चित इति शेषः । सा च—लोपसिद्धिश्च । एवमुक्तमिति । वेरपृक्कलोपाद्बलि लोपो विप्रतिपेधेने-
त्येवमुक्तमित्यर्थः । गणलाक्षणिकत्वरूपगौणत्वस्य प्रकृतेऽभावादाह—इच्छेति । अन्यथा—दीर्घं
स्यापि सङ्ग्रहान्भावस्येष्टत्वे । प्रकृतीति । अन्यथेत्यादिः । तदर्थमिति । गुणविषयव्यावृत्त्यर्थ-
मित्यर्थः । मूले विकृतनिर्देशस्येति । अस्य विकृतस्य निर्देश इत्यर्थः । सचानुकरणशब्दोच्चा-

भावप्रकाशः ।

पुत्तमपास्तमितिभावः । मूलोकानुपूर्वीकवार्तिकाभावादाह—लोपो व्योरिति । इत्यर्थं इति । अस्य
लाघवाद्दुचित इति शेषः । साच—लोपसिद्धिश्च । एवमुक्तमिति । वार्तिकार्थकोटीकाराद्युक्तम्, न
तु सर्वथा निर्मूलम् । क्यञन्तादिच् तु नानभिधानादिति भावः । श्वाशयेनेत्येनेनाहविर्भाष्यासम्मत-
त्वरूपा ध्वनिगा पूर्वविप्रतिपेधे । भाष्ये हि लोपोऽव्योर्बलि । ततो वे । पूर्वसूत्रमनुवर्तते, व्यन्तस्य व्यो-
र्लोपो भवति बलि । बल् च प्रत्यासत्त्वा वेरेव तत्सामर्थ्यात्पूर्वं बलि लोप प्रत्ययलक्षण वा । ततोऽप-
क्तस्य, वेर्लोप इत्ये । व्योर्बलीति निवृत्तमिति योगविभागेन वार्तिक प्रत्याख्यातम् । अत एव वार्तिके
ककारोऽविवक्षित इति मान्याः । विचोऽप्यल्पविषयताध्वननाय स इत्यर्थे । निरुक्तगौणत्वाभावादाह—
इच्छेति । इच्छाकर्तृरूपोभयार्थं प्रतीत्यर्थः । अन्यथा—दीर्घं ऽपवृत्तौ । प्रकृतीति । अन्वयान्यथे-
त्यादिः । ननु विकृतनिर्देशस्येत्येकारान्तानुकरणेन सूत्रे विकार इत्यर्थः स चायुक्तः, अन्यतरानुकर-
णोऽन्यतरसंग्रहापत्ते दीर्घसंग्रहेण निर्देशस्य चारितार्थ्येन वाक्यार्थान्वयविले मानाभावेन यणिवधे

साधारणं तन्मन्वानाः सुख्युः सुख्युः सुखीः सुतीः ॥
 सुखीयति सुतीयत्योर्यौ क्विवन्तौ तयोर्विदुः ।
 निष्ठादेशस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाल्ङ्ग्युरादिकम् ॥
 सुख्य इत्यादि साध्वेतदुभयं भाष्यगौरवात् ।

इति विचारचिन्तामणिस्यश्लोकोपन्यसनं कृतं, तदेतत्सकलं भाष्यकैयटाप-
 र्यालोचनमूलकमिति कृतबुद्धय एव विदां कुर्वन्तु । शुष्किय इति । यत्तु शुष्क्युः,
 पक्क्युः, शुष्क्यः, पक्क्यः, इत्युदाजहूरुः ; भाष्ये स्थितमिति चोपसंजहूरुः ;
 तदविरभसात् ॥

इति ईदन्ताः ।

“तृज्वत् क्रोष्टुः” ॥ क्रुश आह्वाने । अस्मात् ‘सितनि’ इति तुन्प्रत्यये क्रो-
 ष्टुशब्दः, तृचि तु क्रोष्टुशब्दः । द्वावपि शृगालवाचिनौ । तत्राविशेषेण द्वयोः प्रयोगे
 प्राप्ते सवनामस्थाने स्त्रियां च तृजन्त एव, तृतीयादावच्युभयम्, अन्यत्र तु तुन्नन्त

शब्दरत्नम् ।

कारस्तच्चारणार्थं इति भावः । साधारणमिति । इस्वदीर्घसाधारणमित्यर्थः । विदां-
 कुर्वन्त्विति । भाष्येऽस्यार्थस्यास्पृष्टत्वादिति भावः । अतिरभसादिति । संयोगपूर्व-
 कत्वेन यणो दुर्लभत्वादिति भावः । इयद्व्यतो लोपस्याभीयासिद्धत्वं तु न, व्याश्रयत्वात् ।

इतीदन्ताः

भैरवी ।

रणरूप एतेत्याशयेनाह—यकारान्तानुकरणेति । अकारेति । एतेनार्यं यणादेशार्थमागन्तुको निर्दिष्ट
 इति यत्र यणादेशस्तत्रवास्य प्रसक्तिरिति कस्यचिदुक्तिः प्रत्युक्ता । तथा सत्यागन्तुकाका-
 रात्प्रागुच्चारितयोर्प्यदि ह्रस्वान्तत्वं तद्वाऽस्य दीर्घं, दीर्घान्तत्वे ह्रस्वान्ते सखिशब्दे पतिशब्दे
 चाप्रवृत्त्यापत्तिः, मम तु यणादेशानुकरणादुभयसङ्ग्रह इति भावः । मूले श्यादीति । अवि-
 दुरित्यप्रान्वयः । इस्वभाग्रनिर्देशावादिन इति शेषः । एतदुभयमपि—भाष्यगौरवात्साध्वित्यर्थः ।
 अतिरभसादिति । यणादेशस्य करणेनेत्यादिः । एतदेवाह—सयोगेति । विकल्पस्य निर्म्मूलत्वेन
 रभस्त्वं यणादेशकरणेन च तस्यात्यन्तिकत्वमिति भावः । परममूले शुष्कीयतेः क्विपि शुष्कीः
 पञ्जीरिति दीर्घान्तं व्युत्पाद्य इयद् शुष्कियौ शुष्किय इति यदुक्तं तदसङ्गतमित्युदादेशे कर्त्त-
 व्येऽल्लोपस्यासिद्धत्वादिति यत्केनचिदुक्तं, तत्स्वण्डयति—इयद्व्यत इति ।

न्तु तुन्नन्तस्तृजन्तश्चेति द्वावपि स्तां शृगालवचनौ, तथापि यस्तुन्नन्तस्तस्य सर्व्वनाम-
 भावप्रकाशः ।

सत्त्वं, न गुणविषये’ इत्यर्थासिद्धेश्चात्तद्वाह—यंक्ति । तथा च मूले पठितपुरप इति भावः । उच्चार-
 णार्थं इति । न तु यणर्थः । तेनोभयं सिद्धमिति भावः । एतेन सूत्रे आगन्तुनाऽकारेण यणादेश इति
 प्रवाशोक्तं, पथ्यतिमिबसतिस्वपतेरिति निर्देशेन पतिशब्दस्याप्राप्ती तत्साहचर्यण सखिशब्देऽप्यप्रवृत्ति-
 रिति खण्डनकृद्भक्तं चापास्तम् । अन्धे आनुमानिकवचनवरूपेनेगीरवापत्तेरिति दिक् । भाष्ये इति—
 एतेन खण्डनकृद्भक्तं तत्समर्धनमयुक्तमिति सूचितम् । विकल्पनिर्मूलत्वस्योक्तत्वादाह—सयोगेति । सच
 पयुंदातो लापवात् । एतेन प्रसज्यप्रतिषेधः सः ; तथा च पञ्चमीसमासेन स्थानिवत्त्वेन एरभावेन
 तस्यासंयोगपूर्वश्वेनाप्रतिषेधं यणुत्वयोर्बोधकाभाव शयाशयिका प्रवाशोक्तिरिति खण्डनकृद्भक्तमपास्तम् ।
 असिद्धत्वमिति । तथा सति ईवागन्तथातोऽभावात् न स्यादिति भावः ।

न्तु प्रयोगद्वयप्राप्तावपि सर्व्वनामस्थानादी तुन्नन्ते तुन्वद्भावस्य कथमप्यप्राप्तत्वात्कथं नियमार्थं—

एवेति, . . .
तृतीयाः . . .

शब्दरत्नम् ।

नियमार्थमिति । फलतः प्रयोगनियमार्थमित्यर्थः । तृतीयान्तादिति । तृजन्तेन सुलभं रूपं लभत इत्यर्थः । निमित्तेत्यादि । "पूर्ववत्सन" "आघन्तवत्" "सुभामन्त्रिते पशङ्गवत्" इत्याद्यत्रयस्योदाहरणम् । तत्र तृजन्तत्वरूपनिमित्तस्य तद्व्यवहारस्य वाऽतिदेशे आहत्य तृचदाब्द समुच्चार्य विहितकार्यस्यैवापत्तौ जसि गुणावादेशयोस्तृजन्तोद्देश्यकः

भैरवी ।

स्थाने तृचदाब्दस्य सूत्राभावे न प्राप्त इति नियमार्थमित्यसङ्गतमित्याशङ्क्यामाह—फलत इति । एतेन नियमार्थत्वं शाब्दीयन्यायेन नेति ध्वनितम् । रूपमिति । एतच्च बन्धमाणासिद्धान्तरीत्या आह—रूपमिति । येन निमित्तेन सतः प्रकृतिभूतादातोरात्मनेपदम्भवति तन्निमित्तं सन्नन्तेऽतिदिश्यते "पूर्ववत्सन." इत्यनेन । यथा 'चिकीर्षति' 'चिकीर्षत.' इत्यत्र सन्नन्ते त्रित्वस्यातिदेशः । यद्वि स्वातन्त्र्येणात्मनेपदस्य विधायकं तत्सूत्रं स्यात्तदा क्रियाफलस्य परगामित्वविवक्षायामप्यात्मनेपदं स्यात्पूर्ववदिति तु परस्मैपदप्रकृतित्वयोग्यप्रकृतिकसन्नन्तान्माभूदित्येतत्प्रतिपादकतया चरितार्थम् । कार्यत्वामान्यातिदेशस्तु न, 'प्रचिक्रंसते' इत्यादावित्प्रसङ्गात् । आत्मनेपदप्रकरणविरोधापत्तेश्च । नचात्मनेपदस्यैवातिदेशोऽस्त्विति चाव्यम् । कर्तृगामित्वविवक्षायामेव तस्य प्रयुक्तिरिति विशेषालाभः स्यादित्यादायात् । व्यपदेशातिदेशोदाहरणमाद्यन्तवदिति । व्यपदेशस्यादित्वान्तत्वव्यवहारस्यातिदेशः । तेन

.

तादात्म्यातिदेशोदाहरण सुभामन्त्रित इति । तेन परशुना वृक्षत्रित्यत्र परशुनेत्यस्य वृक्षन्दाब्दाद्गत्वातिदेशेन पकाराकारस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्व भवति । तृजन्तदित्यस्यापि निमित्तव्यपदेशातिदेशविधायकत्वशङ्कावारयति-नन्वेति । आह—इत्येति । अस्य व्याख्यानं तृचदाब्दमिति । अन्यथा ऋचदित्येव ब्रूयात् । आपत्ताविति । आपादने प्राप्त इत्यर्थः । गुणावादेशयोरिति । प्रकृत्यनन्तरमिति भावप्रकाशः ।

आह मत—फलतः प्रयोगेति । न शाब्दीनापि तृचदाबोध इति भावः । एतेन प्रत्येकैवैयर्थ्यं शङ्कायामुक्तरीत्या विध्यर्थत्वेऽपि त्रिसुत्रीनि समाहारनिर्देशात्तस्या युगपदैयर्थ्यमाशङ्क्य नियमार्थत्वं वर्णनीयमिति मन्योक्ति प्राच मनु रोधेनेति ध्वनितम् । यथाशुनेनेष्टासिद्धेशह—तृजन्तेनेति । बन्धमाणासिद्धान्तरीत्या आह—रूपमिति । पूर्ववदिति । 'चिकीर्षति' 'चिकीर्षते' इत्यादां सन्नन्तस्य तेन त्रित्वातिदेशे कर्त्रभिप्राये तद्वत्सिद्धिः । कार्यातिदेशस्तु नाय, तथासति 'चिक्रन्ते' 'प्रचिक्रन्ते' इत्यादावित्प्रसङ्गात् आत्मनेपदप्रकरणपाठासगृह्येत् । नाप्यात्मनेपदमात्रातिदेशोऽतिप्रसङ्गात्, पूर्ववदित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । विशिष्टातिदेशे गोत्वे स्पष्टमेव । एतेन कार्यातिदेशेन गतार्थं यद्यपि, तथापि निमित्तप्रतिमन्वानपूर्वकं वाचयेति भिन्नं स उक्त इति तन्नाशरोक्तमपालम् । आद्यन्तेति । कर्तृव्यभिचारादीं सावकाशमनवयानुश्लेषत्वफलक आदित्वव्यपदेश औपगवादावतिदिश्यते । तथा आभ्यामित्यत्रान्तत्वव्यपदेशः । सुविति । 'द्रवत्सानी शुभस्पती' इत्यत्र शुभस्पदस्य पराङ्गत्वे सति विशिष्टस्य पाञ्चान्त्रिताद्युदात्तत्वसिद्धिः । सत्र—तेषु मध्ये । ननु निमित्तातिदेशो दुर्बलः, न हि माहणस्य आह्नोचनादी निमित्तं माहण्यं बचनसहस्रोभाषि क्षत्रियेऽहोत्रेषु दृश्यते इति चेत् ? न, आह्वारोपेणापि शास्त्रप्रकृतैस्त्वस्य सुबन्धत्वात् । माहण्यं त्वनागेपितमेव तत्र निमित्तमिति लोके न दोष इत्याशयेनाह—तृजन्तस्येति । आह्वारोपेण व्याख्यानं—तृचदाब्दमिति । तृचदित्युक्तेरप्यथा ऋचदित्येव बदेत् । न चैकमपि स-

शब्दरत्नम् ।

“अप्ठन्” इति दीर्घ एव स्यात् सौ औजसादिषु चानद्गुणौ न स्याताम् । न चेत्तरसूत्रद्वयेन सामर्थ्यात् “अप्ठन्” इत्यत्र क्रोष्टुग्रहणेनैव सिद्धावाघेनापि सामर्थ्यात्कार्यमात्रप्रवृत्तिरिति वाच्यम्, तत्सामर्थ्येन रूपातिदेशस्यैव ज्ञापयितुं युक्तत्वात् । तादात्म्यातिदेशस्त्वसम्भवो, सहप्रयोगाभावात् । शास्त्रकार्यातिदेशावपि न, तुन्नन्तस्याद्युदात्ततया तृज्वजायेनोकारस्य रेफरूपयणादेशे ऽपि तस्योदात्तस्थानिकयणोऽभावेन “उदात्तयणो ह्रस्वपूर्वात्” इति स्वरानापत्तेः । अर्थातिदेशस्त्वसम्भवी, तयोरैक्यस्य स्वत एव सत्त्वाच्च ॥

भैरवी ।

शेषः । न स्यातामिति । एतयोस्तृचशब्दमुच्चवार्यविधानाभावादिति शेषः । कार्यसामान्यातिदेशाद्वाच्यमित्येति—नचेति । सामर्थ्यादिति । स्त्रियान्तृतीयादावपि च तृचशब्दमुच्चवार्यं कार्यवि-

 युक्तत्वादि-
 न कस्य-
 ताभावादि-

त्यर्थः । शास्त्रातिदेशोदाहरणं “कालेभ्यो भवत्” इति । अनेन भवार्थे यच्छास्त्रं “तत्र भव” इत्यधिकारविहितं “कालाट्ठञ्” इति “प्राट्ठ एण्य.” इति च, तस्यातिदेशः क्रियते । तेन मासो देवतास्य मासि एम्, प्राट्ठ देवतास्य प्राट्ठेण्यमित्येव भवति । यदि तत्र कार्य-
 तिदेश एव स्यात्तदा प्रवृत्तिप्रत्ययानां साङ्ख्यार्थात्पत्त्या मासशब्दादप्येण्यः स्यात् । कार्यसाम-
 तिदेशस्तु स्थानिवद्भावस्थले प्रसिद्ध एव । प्राप्तात्तयेति । निदन्तत्वेनाद्युदात्ततयेत्यर्थः । एते-
 नान्त्यस्योकारस्यानुदात्तत्वं सूचितम् । स्वरानापत्तेरिति । क्रोष्टृत्यादावित्यादिः । असम्भवी-
 ति । सर्वप्रासम्भवेत्यर्थः, शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वादिति भावः । अभ्युपेत्यवादेन
 प्रकृताभिप्रायेणाह—तयोरिति । यद्वा यथा स्योपुञ्जचेति सूत्रेणार्थातिदेशः क्रियते तथास्त्वि-
 भावप्रकाशः ।

मात्यातिदेश इत्यनेन तथैव स्यादिति वाच्यम् । उपस्थितसामान्यातिदेशसम्भवे इति तदर्थम् । न हि
 ब्राह्मणवदिरयनेन मनुष्यवर्णवर्णधर्मा भूतिदिरयन्ते, न ब्राह्मणधर्माः; किं तु ब्राह्मणसामान्यधर्मातिदेशो
 न माठरत्वादीनामिति यथा, एवं प्रकृतेऽपीति भावः । अपत्ता—भावादेन, प्रापणे इति यावत् । ननु
 क्रोष्टुशब्दे उपभाषामचोऽभावेन दीर्घाप्राप्त्याऽतिदेशवैयर्थ्यस्य आह—जसि गुणेति । तथा चानिष्ट-
 रूपापत्तिस्तत्रेति भावः । अत एवाह—सौ औजसादिषु चेति । तथा चेष्टरूपासिद्धिस्तेष्विति भावः ।
 किं वैवमुत्तरसूत्रद्वयवैयर्थ्योपपत्तिः । किञ्च अप्ठन्निवत्त्र क्रोष्टुग्रहणेनैव सिद्धावस्यापि वैयर्थ्यापत्तिः ।
 न चास्य क्रोष्टृत्यादौ “तृजकाभ्याम्” इति षष्ठीसमासनिषेधोऽपि, फलमिति नास्यरीत्या ऽऽवैयर्थ्य-
 मिति वाच्यम्, अस्य शृंगालादी रूढत्वेन कर्मवध्या असम्भवात् कर्तृकृतत्वेन कर्तृवष्ट्या अप्यसम्भ-
 वाच्चेत्याशयेन शङ्कते—न चेति । एवमिति तकारस्तु गीत इति गकारवदिति भावः । तत्साम-
 र्थ्येन—सूत्रत्रयसामर्थ्येनेत्यर्थः । युक्तत्वादिति । अत एव तः सार्थकः । गीत इति तपस्त्ववदविवक्ष्य-
 साधकस्येहाभावात् दृष्टान्ते वैयर्थ्यम् । एवं च, प्रार्थे तत्सामर्थ्यवत्तत्पर्यम् आहकः स इति तत्त्वम् । अस-
 म्भवीति । अत्रेति शेषः । शास्त्रकार्येति । यथा कारेभ्यो भववदिरयनेन जानवाचिभ्यस्तत्र भव इत्य-
 धिकारे यच्छास्त्र-तद्देवतासंज्ञितिदिश्यते तेन मासिकं प्राट्ठेण्यमिरयादौ यथाविहितं ठञेण्यदि सिध्यति ।
 वार्थातिदेशे हि प्रकृतिप्रत्ययादीनां साङ्ख्यार्थापत्तिः यथा च गोभोगिद् तरुर्नार्थवृद्धिः प्राधान्येनातिदि-
 श्यते । अपि, शास्त्रसमुच्चारणः । स्थानिवद्भावेनेति पाठः । क्रोष्टृत्यादाविति भावः । असम्भ-

पङ्क्तिवत्त्वेऽपि प्राधान्यादिह रूपमेवातिदिश्यते । तच्च नपचादेर्यस्य कस्यचित्
किं तु कुरोरेव, उपस्थितत्वादर्थत आन्तर्याचेत्यभिप्रेत्य फलितमाह—कोष्ट
शब्दस्थाने इति ।

नियमार्थमिति । अन्येषा संज्ञाशब्दानां माभूदित्येतदर्थमित्यर्थं । क्रोष्टेनि ।

शब्दरत्नम् ।

पङ्क्तिवत्त्वेऽपीति । अर्थातिदेशासम्भव मत्वेऽम् । युक्त्यन्तरमाह—प्राधान्यादिति ।
रूपमिति । तच्च 'तृज्वत्' इत्यत्र ऋकारस्योपस्थित्या तद्विशिष्टं क्रोष्ट इति । तच्च
तृज्वदिति चकारोच्चारणसामर्थ्यादन्तोदात्तस्वरविशिष्टमिति ऋकारस्योदात्तत्वात् 'उदा-
त्तयण' इत्यादिस्वरसिद्धिरिति बोध्यम् ।

संज्ञाशब्दानामिति । उणादिव्युत्पन्नानामिति श्रेय । अतो धातृशब्दस्य दीर्घो
भवत्येव । परत्वादिति । इदमग्रिमं च कार्येक्येऽसम्भवाभावे च विप्रतिषेध इत्यभिमा-
भैरवी ।

त्यत आह—तयोरिति । मत्वेदमिति । अत्र मत्वेतिरुच्यनेन छांतुज्वत्चेत्यस्य सत्त्वंनास्त्विति
सथाच सप्तविधत्वेऽपीत्युचितमिति भाव । ननु पूर्वोक्तरीत्या सर्वेषा रूपातिरिक्ताना वारणे
सिद्धे प्राधान्यादिति हेतुपादानस्य वैयर्थ्यमत आह—युक्त्यन्तरामिति । प्राधान्य चास्य सर्व-
दसम्पादकत्वेन बोध्यम् । रूपातिदेशेऽपि प्रयोगसमवायिन कस्य रूपस्यातिदेश इत्याशाङ्का-
यामाह—नञ्चति । रूपञ्चेत्यर्थं, तृजन्तस्यान्येपणार्थं शास्त्रान्तरपथ्यालक्षणापक्षयोपस्थित-
त्वात्तदेव शास्त्रमधिकरणत्वेन कल्प्यत इति भाव । स्वरासिद्धिमपि वारयति—उच्यति ।
व्युत्पद्यति । नियमस्य सजातीयपक्षत्वमप्रसिद्धमेवेत्यस्य लाभ । अत्र—पुत्रच्छेपात् । भवत्ये-
वेति । उणादिव्युत्पन्नमिन्नत्वादिति भाव । नञ्चपुत्रित्यस्य सर्वनामस्थानेचेत्यस्य संकका-
र्याविधायकत्वेन विरोधाभावात्परत्वादित्यसद्गतमत आह—इदमिति । परत्वादपुत्रित्यत्रोक्त-
मित्यर्थं । अग्रिमं चति । हेरमे इत्यत्र हल्हयादिलोपात्परत्वात्सम्बुद्धिलोप इत्यत्रोक्तमि-
त्यर्थं । विप्रतिषेध । अनयोरपि विप्रतिषेधो बाध्यवाचकभाव इत्यर्थं । अभिमानेनेति । भाष्य-

भावप्रकाश ।

चीति । सर्वभ्रान्तमव्येवेत्यथ, शब्दार्थान्तरित्यसम्भवात्, अनिदेशवाक्ये वक्ष्यतेयनिष्ठधर्माणामति-
देशस्य भाष्यगवदिति लोके स्थानिवदादेश इति शास्त्रे च दृष्टत्वेनार्थातिदेशस्योक्तिसम्भवाभावाच्च ।
जात्याख्यायामित्यादावपि कार्यातिदेश एवेति भाव । ननु "स्त्रीपुबध" इत्यादावर्थातिदेश विनाऽपि-
रिति न सर्वथाऽसम्भविष्यत प्रकृतेऽसम्भवमाह—तयोरिति । मत्वेति । अनेनोक्तत्वात्सि सचि-
त्ता । तथाच सप्तविधत्व वक्तुमुचितम् । अत एव—

कार्यरूपनिमित्तार्थशास्त्रादात्म्यशब्दिः ।

व्यपदेशाच्च सत्त्वैतानतिदेशान् प्रचक्षते ॥

इत्यभियुक्तोक्तिः सद्गच्छते । नन्वेवं सर्ववारणे हेतुसङ्गतिरत्र आह—युक्त्यन्तेति । साधारण
युक्तिमित्यर्थं । तेन नापि वैयर्थ्यम् । प्राधान्यं चात्र सर्वप्रयोगनिष्पादकत्वादेव । ननु प्रयोगसमवायि-
क्रोष्टारिण्यादिरूपातिदेशो दुर्बल, अनेकत्वात् उक्तरीत्या 'उदात्तयण' इति स्वरानापदेशात् आह—
सुच्छेति । रूप चेत्यर्थं । एवमत्रऽपि । तत्सूपलक्षणमिति भाव । तृजन्तत्वबोधार्थं शास्त्रान्वेषणवदय-
त्वेन प्रत्येवोपस्थितत्वात्प्रत्यासन्नत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । नन्वेवमपि स्वरासिद्धिलक्षणत्वस्यैवात् आह—
अन्त इति । तस्य कृद्गुणत्वेऽपि पङ्कजादिबयोगरूढिस्वीकारे वाचकाभावादिति भाव ।

विध्यर्थं न भातिग्रहणमिति तु तत्रम् । इदमिति । 'परत्वादपुत्र' इत्यत्रत्यं परत्वमित्यर्थं ।
अग्रिमं चेति । 'हेरमे इत्यत्र हल्हयादिलोपत परत्वेन सम्बुद्धिलोप' इत्यत्रत्यपरत्व चेत्यर्थं । भावे
चेति । अनयोरपि विप्रतिषेध इत्यर्थं । अभीति । इयो कार्ययोरन्यत्र सावकाशयोजुगपथात्तयोरुगपद-

अनङ् । हल्ङ्यादिलोपात्परत्वादुपधादीर्घः । स च “सर्वनामस्थाने च” इत्यनेन यद्यपि लभ्यते तथापि परत्वात् “अप्तृन्” इत्येव न्याय्यः । कृतेऽप्यनङ्गि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन नृच्त्वात् । अन्यथा गुणे कृतेऽपि दीर्घो न स्यादिति भावः ।

“रात्सस्य” ॥ इह तकारोऽपि प्रशिष्यत इति पदान्तरम् । तेन हल्ङ्यादिसूत्रस्थाने ङ्यापः सोरिति निष्कर्षे अधिभर्भवानित्यादि सिद्ध्यति । अत्रार्घत्वं इत्यत्र तु चर्त्वंस्यासिद्धत्वात् तलोपो न । ननु कीर्तयतेः किपि कीर्त् इह स्यादिति चेत् ? न “यथालक्षणमप्रयुक्ते” इति भाष्यम् । एतेनावर्त्त इति व्याख्यातम् । परत्वादिति । न च नुष्णित्य इति वाच्यम्, त्वद्वावे कृते सन्निपातपरिभाषया नुटो दुर्लभत्वादिति भावः । नुमचिरेति । ननु रेण स्वविषये प्राप्तं सर्वं वाध्यम्, वाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणात् । तथा च वक्ष्यते—‘गुणदोषोत्त्वानामपवाद्’ इति ।

शब्दरत्नम् ।

नेन । यद्वा परत्वादुत्पृष्टत्वात् विशेषविहितत्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वादित्यर्थः ।

निष्कर्ष इति । भाष्यस्थपूर्वपक्षिण इति शेषः । यथालक्षणमिति । अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्य योग्यतेत्यर्थः । वाध्यसामान्यचिन्तेति । सा च नृच्त्वे भाष्ये स्पष्टा । एवं च ‘अचि ?’ इति सूत्रस्थम् ‘अचि रादेशे जस्युपसंख्यात्वेन गुणपरत्वात्’ इति वार्तिकं वाध्यविशेषचिन्ताभिमानेन प्रवृत्तमिति भावः । एतेन तद्वार्तिकबलाजसोऽन्यत्र प्रियतिसर-
भैरवी ।

सम्मतस्य विप्रतिषेधपदार्थस्याभावेन विप्रतिषेध इति कथनमभिमानेनेत्यर्थः । तत्र हि द्वयोः शास्त्रयोरन्यत्र लब्धावकाशयोर्भ्युगपत्प्राप्तयोर्भ्युगपदसम्भवे विप्रतिषेधस्य प्रतिपादनमेवास्ति । विशेषविहितत्वेन-प्रतिपदोक्तत्वेन निरवकाशत्वाभावेऽपि पूर्वप्रवृत्तिप्रयोजकत्वमस्यास्त्येव ।

ननु तादृशनिष्कर्षस्य दूषितत्वादिति निष्कर्ष इत्यनुचितमत आह—भाष्येति । मूले नुष्णित्य इति । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन तस्य नित्यत्वमिति भावः । तच्च कृताकृतप्रसङ्गित्वं दूषितम् । सन्निपातेत्यादिना रादेशस्य बाध्यसामान्यचिन्ता सप्रमाणा इत्याह—सा चेति । एवञ्च वाध्यसामान्यचिन्ताया भाष्यसम्मतत्वे च । अभिमानेन प्रवृत्तमिति । यदि तद्विषये वाध्यविशेषचिन्ता सप्रमाणा स्यात्तदा पुरस्तादपवादन्यायेन रादेशस्य जसि यो गुणस्त्वदाधकत्वमेव भावप्रकाशः ।

सम्भवे विप्रतिषेध इति भाष्योक्तेरिति भावः । यद्वेति प्रकारस्तत्रापि बोध्यः । सर्वथा मूलमयुक्तमिति मूलाकृतम् । एतेन तथा रत्नाकरदण्ड्याद्युक्तम्यास्तम् । विशेषेति । प्रतिपदोक्तत्वेनेत्यर्थः । निरवकाशत्वाभावेऽपि पूर्वप्रवृत्तिप्रयोजकत्वलवदस्यास्य सत्त्वादिति भावः ।

निष्कर्षस्य दूषितत्वादाह—भाष्येति । अप्रयुक्ते इति । व्याख्यातमिदम् । प्रकृते तदाश्रयणे निर्मूलत्वशङ्का निराचष्टे—साचनृच्त्वादिति । तत्र हि नुमचिरेति वार्तिकव्याख्यायामरे ‘नुच्त्वेकयोर्विप्रतिषेधो न वाच्यः, तेनेष्टासिद्धे । किं तर्हि ? नुटविषये प्रतिषेधो वाच्यः । इतरथा हि सर्वापवादो ऽऽस्यैव गुणपूर्वस्यार्थो बाधते एव नुटमपि बाधते’ इत्युक्तम् । अत्र पक्षे येनेत्यस्य स्वेतरेणेत्यर्थ इति बोधयम् । अचिर इत्यत्रयभाष्यविशेष परिहरति—एवं चेति । तस्याः समूलत्वे चेत्यर्थः । प्रवृत्तमिति । अन्यथा तत्र पक्षे पुनस्तादृशत्वाद्येन रादेशो जसि गुणं बाधते न सर्वनामस्थानगुणमिति भावः । अभिननेनेत्यर्थः

एवं चाविरोपाद् नुडप्यनेन बाध्यः । तत्कथं विप्रतिषेधः । उत्सर्गापवादयोस्तद्-
योगादिति चेत् ? सत्यम्, अत एव तदंशे विप्रतिषेध दूषयित्वा “न तिसृचतसृ”
इति ज्ञापकाद् नुडिति भाष्यकृतोक्तमिति सन्तोष्यम् ।

इत्युदन्ताः ॥

हृहरिति । अव्युत्पन्ना सज्ञेयम् । अतिचमूशब्दे तिष्ठति । ‘प्रथमलिङ्गग्रहणं
च’ इत्युक्ते । तथा च एवमतिचम्यादय इति प्राचो ग्रन्थो भाष्यविरुद्ध इति भावः ।

“वर्षाभ्वश्च” । वर्षाभूशब्दस्य नित्यत्वात् स्त्रीलिङ्गप्रकरण एव एतत्सूत्रं
वक्तुं युक्तम् । पुल्लिङ्गे तु क्रियाशब्दाभिप्रायेण कथं चिद्योज्यमिति व्याचक्षुः,
तद्रभसात् । ददुरे हि पुल्लिङ्गोऽयम्—

भेके मण्डकवर्षाभूशालूरुप्लवददुरा ।

इत्यमरोक्ते । भिङ्गलिङ्गानां न द्वन्द्व इति तेन परिभाषितत्वात्,

शब्दरत्नम् ।

मित्यादौ गुण कल्पयन्त परास्ता । तृज्वत्सूत्रस्य भाष्यविरोधात् “मपर्यन्तस्य” इति
सूत्रस्य प्रियतिस्त्वावित्यादिभाष्यविरोधाच्च । अनेन—रेण । विप्रतिषेध इति । अचि
रेणेत्यर्थः । दूषयित्वेति । यद्यपि “न तिसृ” इति ज्ञापकेन तदपवादत्वाभावकल्प
नया विप्रतिषेध उपपद्यते, तथापि ज्ञापकानुपपत्त्यावश्यकत्वेनेव त संसाध्य त दूषयि-
तेत्यर्थः । इदं च तृज्वत्सूत्रे भाष्ये । सन्तोष्यमिति । अतिक्षोदस्तदंशे वार्तिके
न कोयं इति भावः ।

भैरवी ।

सर्वान्वाद्गो र स यथैव गुण पूर्वसवर्णञ्च बाधते । एवमुदमपि बाधेतेत्युक्तम् । भूष्या-
न्तरविरोधमप्याह—मपर्यन्तस्येतीति । अचिरिति । नुडागमस्येति शेषः । अथ “न तिसृ” इति
सूत्रे रेफादेशस्य नुडपवादत्वाभावे एव ज्ञापकत्वमस्तु । एवञ्च विप्रतिषेधस्योपपत्तिर्भवि-
ष्यतीत्याशङ्कते—यथपीति । तेनैव—ज्ञापकेनेव । तन्—नुडम् । तन्दूषयित्वा—विप्रतिषेध दूष-
यित्वा । तृज्वत्सूत्रभाष्य इति । उक्तभाष्यान्तरन्तत्र “तस्मान्नुडविषये प्रतिषेधो वाच्यः, न
वाच्यः, आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न रादेशो नुडम्बाधत इति । यद्यन्न तिसृति नामिद्रीर्ष
त्वस्य प्रतिषेध शास्त्रि” इत्युक्तम् । अतिक्षोद—अतिविचारः । तदस्य रागे । मूलं नुनागमोऽनु-
स्वारश्चति । परसवर्णार्थमिति शेषः ।

भावप्रकाशः ।

सूचना समुत्पादयिकया तथैव भिद्धे वार्तिके नावश्यकमिति तद्भाष्यमेकदेशतुक्तिरिति । गुणमिति ।
सूत्रपक्षेन रादे शास्त्रिके चनसरीतिवार्तिके इवेति भावः । एतेनेत्यस्यार्थमाह—तृज्वदिति । उक्तोऽयं ।
अनुपपत्त्यापि तेनानिर्वाहमाह मपर्यन्तेति । नीचविप्रतिषेधस्य न सामान्यपरत्वमित्याह—यदी-
ति । एतेन भाष्येऽप्येवमेवमिति सूचिनम् । तदपति । नुडपवादत्वेत्यर्थः । त्वेनेवेत्यादि । ज्ञापकेनेव नुड
ससाध्य विप्रतिषेध दूषयित्वेत्यर्थः । इदं चेति । उक्तभाष्यादग्रे तत्र “तस्मान्नुडविषये प्रतिषेधो
वाच्यः । न वाच्यः, आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न रादेशो नुडं बाधते इति यदयं नितिस्त्रिति । नामिद्रीर्ष
स्वप्रतिषेधं शास्त्रि” शक्यम् । क्षोदोऽत्र विचारः । तदंशे—रागे ।

भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दुर्दुरे पुमान् ॥

इति यादवकोशाद्यं । दुर्दुरे पणीति पाठान्तरम् । पणीति पुंलिङ्गाय प्राचां
बलदत्ते
तं, तथा

ऽपि वृत्तान्तरेषु ह्यभी ग्रन्थे इत्यस्मात् ह्रस्वप्रत्यये नुमागमो निपात्यते इत्युक्तम् । ए-
तच्च माधवग्रन्थे स्पष्टम् । दशपा निपात्यते इत्युक्तम् । अयमूकारो
इति यण् । स च “अभि पूर्वः” इत्या-
शयेनोदाहरति—दृम्भूमित्यादि । न चेह ‘दृन्कर’ इति यण् शङ्क्यः । तत्र अर्थ-
वत् एव ग्रहणात् । अस्य तु दृन्शब्दस्य भूशब्दस्य च अनर्थकत्वादिति भावः ।
एवं चायं ह्रह्वदिति फलितम् । श्रीपतिमतेनाह—दृन्निति । माधवस्तु—‘अन्दृद्दृम्भू’
इत्यादिसूत्रेण दृदृशब्दे उपपदे कूप्रत्ययः, उपपदस्य दृन्नादेशश्च निपात्यत इत्या-
ह—दृन्भूरिति । तत्र सर्पजातिभेद इति केचित् । कपिस्त्रियन्थे । दृन्करेति ।
अत्र दृन्निति नान्तपाठो मुख्यः । मान्तपाठोऽपि केषांचित् । वक्तव्य इति । “व-
र्षोभ्वश्च” इति । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । अनुक्तं च भाष्यवार्तिकवलाभिर्णय-
मिति भावः । तथा च वर्षाभूपुनर्भवश्चेति वार्तिकं व्याख्याय भाष्यकार आह—
अत्यल्पमिदमुच्यते, वर्षादृन्कारपुनःपूर्वस्य भुव इति वक्तव्यमिति । वामनेन
तु दृन्शब्दो न पठित एव । एवं स्थिते यत्प्राचा दृन्कारेति पठितं, यच्च तत्पौ-
त्रेण महाभाष्यकारवचनमर्थतोऽनुवदति इत्युक्तम् । यच्चान्यैर्वार्तिकेन पूरित-

शब्दरत्नम् ।

दशपादीनि । अत्रारचिबीजं तु नुम्निपातन व्यर्थम् । न च परस्रवर्णाभावार्थमुभय-
निपातनम् । नुम्येव निपात्येऽनुस्वारनिपातनसामर्थ्येनैव तदभावसिद्धेरिति । एवं चायमू-
कारो न घातोरित्युबलोऽप्रसङ्गाद्यगता भाव्यमिति ‘दृन्पूर्वकभूदकृतिकदृन्भूशब्देन सह न
रूपे विशेष’ इति माधवश्रित्यन्त्य । निपात्यतेइति । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन भूत्वमिति
भावः । वार्तिकमिति । एतेन भाष्ये पूर्वग्रहणं व्यवहितेऽपि प्रवृत्त्यर्थमिति वर्षाभूर्भूरि-
भैरवी ।

अत्र—दशपादीति विशेषतः कथने । उभयेति । नुमनुस्वारेत्यर्थः । अनुस्वारेति । अनु-
स्वारमात्रेत्यर्थः । एवञ्च—उभयथाप्यस्योकारस्योणादित्वे च । चित्त इति । तत्रोवडा-
देशस्य प्रवृत्तेरत्र तु तदभावस्येति रूपे विशेषस्य स्पष्टत्वादिति शेषः । कूप्रत्यय इति ।
भुव इति शेषः, तत एकादेश इति च । एकादेशस्य—प्रत्ययोकारेणैकादेशस्य । एतेनात्र
पक्षे भूशब्दस्य लाक्षणिकत्वान्न वार्तिकेन यगित्थपास्तम् । अतिदेशविषये लक्षणप्रति-
पक्षोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेरन्यत्रोपपादनात् । भाष्ये पूर्वग्रहणमिति । “वर्षादृन्कारपुनर्भू”

भावप्रकाशः ।

उभयेति । नुमनुस्वारेत्यर्थः । अनुस्वारेति । तन्मात्रेत्यर्थः । न—नेवमश्विप्रस्तमतोऽल्लेखो निर्वा-
जोऽनग्राह—एवचेति । उभयथाऽप्युपप्रसवयान्तरवेनामि पूर्वः प्रथमयोरिति विषये रूपभेदे चेत्यर्थः ।
यगणा—इकोयणत्रीत्यनेन । इति अविशेषे हेतुत्वसूचकः । सहेति । अरयेति शेषः । पुंक्तिः । एतेनात्र
पक्षे भूशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् वार्तिकेन यगित्थपास्तम् । भाष्येपूर्वेति । अन्यथा “वर्षादृन्कारपुनर्भू”

अर्थमुदाहरतीत्यवतारितं, तत्सर्वं रभसकृतमेव । न च भाष्येऽपि दृगित्येव पाठ इति भ्रमितव्यम् । अन्दृहन्भू इति निपातित इति भाष्यप्रत्ययेन कैयटादिप्रत्यैश्च विरोधापत्तेरिति यत्किञ्चिदेतत् । दीर्घगठे इति । अयं च भाष्यवृत्त्यादिबहुपन्थसंमतः पाठः । अनुस्मृतौ तु ह्रस्वः पठ्यते । यत्तु तद्विदुषावुक्तम्—एकशिविकृतस्यानन्यत्वान् कारपूर्वस्यापि सिद्धमिति । तन्न, तथाप्यणप्रत्ययविशिष्टस्यान्यत्वान् । न ह्यणप्रत्ययोऽपि विकारः । तस्माद्भ्रस्वपाठे कारपूर्वस्य उवडेव, तथा दीर्घगठे कारपूर्वस्य उवडिति विवेकः । स्वयम्भूवदिति । प्राचा तु दृग्भूकाराभूशब्दौ वर्षाभूशब्दवदुदाहृतौ । तन्निर्मूलत्वादुपेक्ष्यमिति भावः ।

इत्युदन्ताः ॥

‘नृ-च’ । इह “छन्दस्युभयथा” इति सूत्रात् ‘उभयथा’ इत्यनुवर्तते । ‘छन्दसि’ इति तु निवृत्तम् । तेन ‘चिन्ताजर्जरचेतसा वत नृणा का नाम शान्तेः वथा’ ‘नृणामेके गम्यस्त्वमसि’ इत्यादिप्रयोगाः सद्गच्छन्ते । केचित्तु ‘छन्दसि’ इत्यनुवर्त्तयन्ति । तदयुक्तम्, पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे ‘नृ च’ इति सूत्रस्य वैयर्थ्यात्-

शब्दरत्नम् ।

स्यादावपि यगिति परास्तम् । सूत्रवार्तिकानुरोधेन पूर्वग्रहणस्य परिभाषाप्रासाधानुवादत्वाच्चित्यात् । उपेक्ष्यमिति । काराभूरित्यत्र काराशब्दः कर्तोत्प्रेर्यन्ताद्दिवाद्यङि निष्पन्नो बन्धनगृहवाचकस्तस्य टापा सहीकादेशस्य पूर्वान्तत्वेऽपि वार्तिकग्रहणं न, प्रसिद्धत्वेन ह्रस्वपाठैकवाक्यतया च हस्तवाचकस्यैव ग्रहणादिति भावः ।

भरवी ।

भुव” इत्येव पाठे इष्टसिद्धः । एतेनेत्येतस्यान्वये—यत्तेति । वर्षाभ्वदपेति सूत्रस्य वर्षाभूपुनर्भवेति वार्तिकस्यानुरोधेनेत्यर्थः । यन्मूठ तन्निर्मूलत्वाच्चिन्त्यमित्येव वक्तव्ये उपेक्ष्यमित्युक्तन्तस्य बीजान्तरसम्प्राह—काराभूरित्येति । अदीति । टापि चेति शेषः । एवञ्च काराशब्दो दुष्टाचरणकृता यत्र स्थाने निग्रहो जिकर्तृकस्तद्वाचकः । यत्र तु कारागृहमिति प्रयोगस्तत्र ‘सकीचकैर्मास्तपूर्णरन्ध्रै’ इतिवत्प्रयोगः । तत्र यथा

“कीचका वेणवस्ते स्युयं स्वनन्थनिलोद्धता” ।

इति कोशात्कीचकपदस्य मास्तपूर्णरन्ध्रविशिष्टे शक्तिसत्त्वेऽपि पुनर्मास्तपूर्णरन्ध्रैरित्येतदुपपादनाद्वैणुमात्रपरत्व तथाऽत्र काराशब्दो बन्धनमात्रपरः । प्रसिद्धत्वमुभयत्र तुल्यमित्याशयेनाह—इत्येति ।

भावप्रकाशः ।

भुव.” शब्देव पाठे परिभाषयेष्टसिद्धिरिति भावः । एतेनेत्येत्वार्यनाह—सूत्रनि । “वर्षाभ्वक्ष” इति सूत्रं, ‘वर्षाभूपुनर्भ्वक्ष’ इति वार्तिकम् । तथा च तस्य वाचनिकत्वं न । अन्यथा तयोस्तेन विरोधापत्तिरिति भावः । मूले प्राचा-प्रक्रियाकृता । पौत्रेण-प्रसादकृता । अन्यै-प्रकाशकृता । एवमत्रऽपि बोध्यम् । मूले उदाहृतौ—वर्षाभूशब्दस्यैव सखित्वं दृग्भूशब्दस्यैव सतवापठपरिहृतं किञ्च सखित्वैव काराभूरित्युक्तेरिति भावः । यत्तु एण्डनकृत्—दीर्घपाठेऽणत्वेऽपि टान्तस्यापि वार्तिके ग्रहणं पूर्वात् न एतेनि मूलचिन्त्यमिति, तस्मादप्यति—कारेति । अदीति । टापापि चेत्यपि बोध्यम् । बन्धनेति । कारा बन्धने इति तत्र पाठः । अत एव ‘वा । ब । न । स्वनान् । कारागृहमिति यथा’ इति प्रकाशकृता व्याख्यातम् । सच निलस्त्रीलिङ्गः । कारागृहमिति प्रयोगस्तु सकीचकैर्मास्तपूर्णरन्ध्रैरित्यादिवदिति भावः । अतिनिष्ठविशिष्टपरिभाषासमुच्चयकः । प्रसिद्धत्वस्य तुल्यत्वात्—इत्येति । सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यान्यथाव्याख्यात् । अत एव ‘दृक्कारे वनाकर पाठ इति प्रक्रियादूषिता प्रक सङ्गता । एतेन रूपद्वयेण प्रक्रिया मुदोत्रेति कस्य विदुक्तिरपारतेति भावः ।

त्तेः । यदपि पूर्वसूत्रे 'तिसृचतसृ' इत्यनुवर्तयन्ति; तदप्ययुक्तम्, अविशेषेण विकल्पदर्शनात् । तथा च "धाता धातृणाम्" इति मन्त्रे तैत्तिरीयैर्ह्रस्वः पठ्यते, चहृचैस्तु दीर्घ इति दिक् । इत्यृदन्ताः ॥

श्रोतो गिदिति वाच्यमिति । गोत इत्यपहाय श्रोत इति वाच्यमित्यर्थः । यथा च गामित्यत्र परत्वाद्बृद्धौ सत्याभावं न स्यादित्याशङ्क्य निरवकाशतया आ वेन वृद्धिर्वाध्यत इति "श्रोतोऽमृशो." इति सूत्रे भाष्यकृतोक्तम् । कैयटाऽपि तत्रेत्थमाह—श्रोत इति सूत्रे पाठ्यम् । गोत इत्योकारोपलक्षणतया वा व्यत्येयमिति । वृत्त्यादिप्रन्थेष्वप्येवमेव स्थितम् । स्मृतौरिति । यत्त्वाहुः—गोशब्देन औणादिकेन सादृश्याद् द्योशब्द एव लक्ष्यते न त्योकारान्तमात्रम् । तेन स्मृतोः स्मृतवौ स्मृतव इत्येव भवतीति, तद्भाष्यविरुद्धम् । गोद्योभ्यामेव परस्य शि-
त्त्याभ्युपगमे हि 'श्रोतोऽमृशोः' इत्या वक्ष्य स्मृतामित्यादिरवकाशः स्यात् । तथा च गामित्यत्र परत्वाद्बृद्धेर्द्वारतया उदाहृतभाष्योक्तमात्वस्य बाधकार्त्वं निरवकाशत्वं च न सङ्गच्छेतेति । दिक् ॥
इत्योदन्ताः ॥

शब्दरत्नम् ।

इत्यपहायेति । एतदवयवग्रकारमहायेत्यर्थः । इत्योकारोपलक्षणतयेति । तपरकरणेन गल्याविवक्षितत्वलाभादिति भावः । निरवकाशत्व चेति ।
भैरवी ।

गोत इत्यपहायेति मूलोत्पत्त्या समुदायस्य त्यागो न चमत्कारकारीत्यतस्तद्व्याचष्टे-

केचित्तु गकारोच्चारणमङ्गलायम् । आत इति तु विवक्षितमत एव चित्रगुरित्यत्र न दोषः, गकारस्य विवक्षितत्वे स्थानिवद्भावेन गुणशब्दस्य गोशब्दतया अङ्गाधिकारे तदन्तविधिसत्त्वेन गोशब्दान्तत्वेन दोषः स्यादेव । मम त्वत्त्वित्वाच्च सूत्रस्य प्रवृत्तिः । वस्तुतस्तु प्रकृतसूत्रे भाष्ये तपरत्वं प्रत्याख्यातम् । चित्रगुरित्यत्रातिप्रसङ्गस्य तु गो. पू. त्वगित्त्वेत्यनेन स्थानि-
बद्भाष्यस्य प्रतिषेधादेव निरासः । द्योश्च सर्वनामस्थाने गित्त्वं वक्तव्यम् । ननु मूलोक्तम्बा-
धकत्वन्निरवकाशत्वं चेत्युक्तञ्चकारोपादानं, निरवकाशत्वाभावेऽपि बाधकत्वस्य प्रतीतेरत
भावप्रकाराः ।

यथाशुभमूलोक्तौ गौरवमपणिनीयत्वं चात एव कैपटेन पश्चान्तरमुक्तम् । तेन स्वोक्तपूर्वमतेऽरुचिः
सूचित्वेत्त आह—एतदिति । तथा च फक्कार्या गोत इत्यवयवबद्धौति सूचितम् । अपहायेत्यस्वाविव-
क्षित्वेत्यर्थः । मूले वाच्यमित्यस्य विवक्षणीयमित्यर्थ इति भावः । एतेन तथा रत्नाकारदण्ड्याद्युक्तम-
पास्तम् । अत एव कैयटीयपूर्वमत त्यक्तवोपरमत्र व्याचष्टे—तपरति । प्राग्व्योच्यारन्तासत्त्वविवा गो
इत्युक्तावपि न ह्यचार्वा इति न्यायेन तद्व्याग्नित्येत्तावत् उपस्थितस्योऽशब्दस्यैव तकार इति स तद-
विबध्दार्थां मानमिति । मन्त्रानुसरणारणेन सर्वतत्कालप्रक्षणेन वा तावत्तैव वा स चरितार्थः । अन्यथा
वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । प्रकाशोपीत्यमेव । मङ्गलार्थं गकारोच्चारणमिति तु मान्याः । अत एव चित्र-
गुरित्वादी न दोषः । अन्यथाऽङ्गाधिकारे तदन्तविधिसत्त्वेन स्थानिवत्त्वेन गोन्तवाद्योषः स्यादेव । मम
त्यनोकारान्तावादिप्रभावस्य निवृत्त्या न दोषः । वस्तुतोऽत्र सूत्रे भाष्ये तपरत्व प्रत्याख्यात गो. पूर्व-
त्वगि स्वेति निषेधाच्चित्रगुरित्वादी न दोषः । इ चित्रगो इत्यादी तु ताक्षुगिकत्वात्नैति ; स्पष्टञ्च धाः
सर्वनामस्थाने गित्त्वं वाच्यमित्यौतोभिरप्यत्र भाष्ये उक्तमिति बोध्यम् । अन्यतएवभावेऽन्यतरस्य स्थिति-

“राया हलि” । “अर्थरेविभवा अपि” इत्यमरात्पुस्त्वम्, ‘सं राया भूयसा सृजा’ इत्यादिप्रयोगाच्च । ‘रा यिः छान्दसः’ इति भाष्यम् । तच्च क्यजन्तस्य रैशब्दस्य छान्दसत्वपरं न तु केवलस्यापीति “वान्तोयि” इति सूत्रे कैयटः । केवलोऽपि छान्दस इति पक्षान्तरं स एवाह । इत्यौदन्ता ।

‘ग्लोर्मृगाङ्क’ कलानिधिः’ इत्यमरः । एव जनानचतीति जनौः । “ज्वरत्वर” इत्यूठ् । “पत्येवति’ इति-वृद्धिः । जनावौ जनाव इत्यादि ॥

॥ इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

शब्दरत्नम् ।

चो द्वेतौ । यतो निरवकाशत्वमतो बाधस्त्वमित्युक्तं न सङ्गच्छेतेत्यर्थः ।

अमरात्पुस्त्वमिति । भिन्नलिङ्गानां न द्वन्द्व इति तेन परिभाषणादिति भावः । भाष्यमिति । स्थानेऽन्तरतमसूत्रे इति भावः । क्यजन्तस्येति । रा.रैशब्दो यि यकारादिप्रत्ययान्तश्छान्दस इति भाष्याक्षरार्थः । यकारेण यकारादि प्रत्ययो लक्ष्यते । इकार उच्चारणार्थः । प्रायेण विभर्गरहित एव पाठः । तदा यादौ प्रत्यय इत्यर्थ इति भावः । न इति । अत एव रायमिच्छतीति विग्रहप्रदर्शनपरभाष्यं सङ्गच्छते । न हि विग्रहश्छन्दः । अत एव रायि आशा राघनाशा इति “अच परस्मिन्” इत्यत्र भाष्ये प्रयुक्तमिति भावः । पक्षान्तरमिति । अत्रारुचिबोज स्पष्टमेव ॥ इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

भैरवी ।

आह—चो द्वेताविति ।

मूले संराया भूयसेति । यद्ययं स्त्रीलिङ्गं स्यात्तदा भूयस्या इति स्यादिति भावः । ननु स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्याद्वैशब्दस्य छान्दसत्वप्रतीत्या वैदिकेष्वस्य प्रतिपादनं युक्तमितीह तस्य कथनमयुक्तमित्याशङ्कानिवाणायआह—मूठे रायिरित्यादि । उक्तभाष्यं व्याचष्टे—रा. रैशब्द इति । उच्चारणार्थं इत्यन्तो ग्रन्थः । वस्तुतस्त्विभार सप्तम्येकवचनरूप एवेत्याशयेनाह—प्रायेणेति । अत एव—केवलस्याच्छान्दसत्वादेव । अत एव—उक्तोऽर्थः । मूठे स एवेति । कैयट एवेत्यर्थः । स्पष्टमेवेति । यद्ययं केवलोऽपि छान्दसः स्यात्तदा विशब्दोच्चारणवैयर्थ्यापत्तिः, उक्तभाष्योक्तप्रयोगद्वयविरोधश्च स्पष्टमेवेत्यर्थः ॥ इत्यजन्तपुंलिङ्गविवरणम् ।

भावप्रकाशः ।

रियर्थाभावबोधनार्थमुभयोरुल्लेख इति मान्यास्तत्र सार्वत्रिक, विन्तु प्रकृत मिप्राथमिनि सूचयन्नाह—चो द्वेताविति । यत् ज्ञानान्तरेण विषयस्य व्याप्तत्वात् ।

क्यजन्तस्येतीति । उपक्रमभाष्यात्तथैव लामादिति भावः । अक्षरजोऽपि तथैव लभ्यते इत्याह—राइति । यकारादिरिति । स चोपक्रमानुषेधेन क्यजेव । एवमग्रेऽपि । एतेन राय्याशामिश्रादी ययि-यपदेशिवद्भावेन यादिप्रत्ययान्तस्वरस्य यादिप्रत्ययपरत्वस्य च सत्त्वाच्छान्दसत्वापत्तिरुभयथापीत्यपास्तमिति भावः । पाठ इति । भाष्ये इति भावः । एतेन रायिरित्ययुक्तम् । क्यजन्तरैशब्दादिक्यप्यारवस्य वीलभ्यात् इलादिविभक्त्यपरत्वात्, रैशब्दात्त्रिक दुर्लभ इत्यपास्तम् । विग्रहेति । लौकिकविग्रहैत्यर्थः । विग्रहस्य छन्दसत्वमभ्युपेयमाप्याह—अत एवेति । केवलस्याच्छान्दसत्वादेवेत्यर्थः । प्रागप्येव बोध्यम् । बीजं स्पष्टमेवात् । कोशविरोधः । न हि तत्र वैदिकान्मन्त्रारख्यानम् । किञ्च क्यजन्तोपक्रमभाष्यविरोधे भाष्येऽपीत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिश्च, उक्तभाष्यद्वयप्रयोगात्तद्वतिइति भावः । इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

सरला ।

अजन्ता इति । अत्र कुत्वेन अजन्ता इति प्रयोगो न्याय्य इति केचित् । वस्तुतस्तु “प्रत्यन्त्वरम्” इति निर्देशेन “आदित्येन सहेता” इति सूत्रबोधनस्य तु हस्तनिर्कार्यं नैति बोधनेन प्रकृते न कुत्वमिति बोध्यम् ।

अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

रमेति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकत्वात् स्वादयः । यत्तु आक्त्वात्त्वादि, यच्च व्याचख्युः—प्रत्ययान्तत्वाद्प्रातिपदिकत्वेऽपि पृथक् ङयापार्श्व-
णात् इत्यर्थ इति; तन्न, ङयाव्प्रहणस्यान्यार्थभाषाः प्रागेवाक्तवात् । एङ्ङस्वा-
दिति । परत्वा प्रतिपदोक्तवाच्च “सम्बुद्धौ च” इत्येत्वे कृते हल्ङयादिलोपो न
प्राप्नोति, स्थानिवद्भावादाप्वेऽप्याकाररूत्वाभावात् । आत्रावि थाकारं प्रश्लिष्य

शब्दरत्नम् । .

लिङ्गविशिष्टेति । तथा परिभाषया प्रातिपदिकत्वत्तद्व्याप्यधर्माणां विशिष्टे बोध-
नेन तथा प्रातिपदिकत्वादित्यर्थः । ध्वनितं चेद् ‘बहुव्रीहेरुधसः’ इत्यत्र भाष्ये । पर-
त्वादिति । असम्बुद्धौ हल्ङयादिलोपश्चित्तार्थः । कृते लोपे एत्वं सावकाशमित्यभि-
मानः । ननु ‘सत्यपि सम्भवे वाचनम्’ इति न्यायविराधोऽत आह—प्रतिपदोक्तत्वा-
भैरवी ।

अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

यत्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकत्वादिति, तन्न युक्तम् परिभाषया तद्विशि-
ष्टस्य ग्रहणमेव बोध्यते इति, तन्नेत्यादायेनाह—येति । विशिष्ट-लिङ्गोऽत्र प्रत्ययविशिष्टे ।
बोधनेन—अतिदेशन । ध्वनितमिति । ननन्ताद्बहुव्रीहेः कप्रित्यर्थं ‘कुण्डोऽधनी’ इत्यत्र कयापादनपर-
भाष्येण ध्वनितमित्यर्थः । यदुक्तं प्रागपिमन्वेति, तदिह दर्शयति—असम्बुद्धावित्यादिना । साव-
भावप्रकाशः ।

यत्तु खण्डनकृत्—परिभाषया प्रातिपदिकत्वात्स्वादय इति चिन्त्यम् । तथा तत्त्वाभावात् । नच तत्र
स्वादय इत्यन्वयः, प्रातिपदिकत्वादित्यस्यानन्वयात् । पूर्वात्तत्त्वाशयेन तत्सोक्तौ तु परिभाषोक्तस्थान-
र्थक्यात् । उभयोर्हेतुसोक्तौ तु समुच्चयार्थकचानुवृत्तेर्यूनता । नचाप्रातिपदिनस्वात्तया ते शब्दन्वयः,
अप्रत्यय इति पशुदासाङ्गाकारेण पूर्वात्तत्त्वेन च तत्त्वात् । निषेधेऽपि तत एव तस्य सत्त्वादेव चाप्रातिप-
दिकत्व रूपहेतुः स्वरूपासिद्धः । प्रातिपदिकग्रहणे स्त्रीप्रत्ययविशिष्टस्य ग्रहणमिति परिभाषार्थे—‘त्रैतेन-
चन्तस्यापि ग्रहणात्तस्याः प्रवृत्तावप्याह-नश्चादिनि हेतुश्चित इति, तल्लण्डयति—तरेति । विशिष्टे—
लिङ्गबोधप्रत्ययविशिष्टे । बोधनेन—प्रतिपदोक्तत्वेन । व्याख्यातमेतदव्याप्रातिपदिकत्वादि-
त्यत्र । एतेन—‘तया ते’ इति दण्ड्युक्त, पूर्वात्तत्त्वेन प्रातिपदिनस्वात्तया वा ते’ इति रत्नादरोक्त, ‘तया
ते शयुक्त्वा मूले तत्त्वात्तं शयुक्तं तद्वच्यम्’ । व्याख्यापि चिन्त्या, तद्व्याप्यधर्मागामिति गुरुव्याख्याने
फलाभावात् तस्यां यथा कथञ्चिप्रातिपदिकग्रहणे प्रमाणाभावात् तद्वैयर्थ्यानुद्धाएच्च । न च बहुव्रीहे-
रित्यत्रास्य भाष्य मानम् । तत्रैतस्यार्थस्यासत्त्वत्वात् समामान्येषु तदप्रवृत्तेश्च । मूलयोगनाप्रहे तु तस्मात्
ते विहितस्ते ङयादन्तादपि भवन्तीत्यर्थः’ इति म दोक्त चापास्तम् । एव चैव दुर्गादय इति परममूलेन
हलन्तप्रकृतिवदाकृता ऋष्युक्ताः १-शादयस्तूपनिबद्धा एव । तथाचाद्यो हेतुर्वावा स्त्रीस्यापाशयेन,
द्वित्रीयो रमापाशयेन । एतेनोभयोर्हेतुस्यैव युक्तेर्यूननेति अन्तात्तमपास्तम् । सन्च्छेदः तु एकादेशद्वि-
तविषयतया एकादेशेऽपि कार्यवालाशयेन वा ग्रन्थो व्याख्येय इति छिट्टमाग्योक्तिरपि नादर्शनेति
भावः । वाचित्तमस्य दूषितत्वादन्यत्र सावकाशयोरिति भाष्योक्तेरन्वयः—अभौ त । विरोध इति ।

सरला

प्रातिपदिकत्वादित्यर्थ इति । अर्थ भावः, “प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” इति
परिभाषया सामान्यप्रातिपदिकत्वधर्मस्य प्रातिपदिकत्वव्याप्यकुमारखकुम्भशब्दादिधर्माणां च लिङ्गबोधक-
प्रत्ययविशिष्टेऽपि भवति । तेन ‘वाचा’ ‘अननुद्धी’ इत्यादी स्त्रीप्रत्ययान्ते प्रातिपदिकत्वात्सुबुत्पत्तिः,

दर्घप्रहरणप्रत्याख्यानात् । यथाश्रुतेऽपि “एङ्हस्वात्” इति लोपस्यैव परस्वेन न्याय्यत्वादिति भावः ।

“दाडापः” । यद्यपि यद्धित्येवोचितम् । न च “अतो गुणे” इति पररूपापत्तिः, अकारोच्चारणसामर्थ्येनैव तद्वायात्, तथाऽप्युच्चारणार्थोऽकार इति सम्भाव्येत । अतः स्पष्टार्थं याद् कृतः । वृद्धिरेचीति । यत्तु प्राचा “आटश्च” इत्यु-

शब्दरत्नम्

चेति । अपवादत्वाच्चेत्यर्थः । यथाश्रुतेऽपि । आकारप्रदहेपाभावेऽपीत्यर्थः । परत्वेति । यौगपद्यत्सम्भवेऽपि विप्रतिषेध इत्यभिमानेनेदम् ।

आटश्चेत्युदाहृतमिति । समुदायावयवयोः सन्निधानेऽनुबन्ध उभयोपकारक । भैरवी ।

काशमिति । प्रत्ययलक्षणेनेति शेषः । अपवादत्वाद्-निरवकाशत्वेनापवादत्वात् । अभिमानेनेति । एतेन पूर्वोक्तार्थं स्मारितः ।

भावप्रकाशः ।

तेन न्यायेनेङ्गस्यलेऽनन्तरादत्र द्वाधस्यैव प्रतिपादनादिति भावः । निरवकाशत्वे सत्येव तस्य वाचक-
वादाह-अपेति । अस्य परस्वस्य साङ्गस्योत्रने प्रागुक्ते इति स्मारयित्तु शब्दान्तरेण किञ्चिदाह-
वौगेति । अत्र एव तत्र एव हेनो स-वाच्य इति प्रकाशं सङ्गच्छते ।

अवयवनात्रोपकारस्य स्थानाङ्गमेव, यादादीनामिष्टदेशानापते वृद्धेत्यथासिद्ध्या फलाभा-
वाच्च, अत आह-समुदायेति । फलाभावे गौर्वेऽपि चेशानुरोधेन तवाश्रीकारादिति भावः । समाध्या-
सरत्वा ।

‘अयस्कृन्भी’ इत्यादौ कु-भक्तानिदेशेन “अन. कृन्मि” इत्यादियुगेन सत्त्वं च सिध्यति । आद्ये
“ङाप्रतिपदिनात्” इति सूत्रे भाष्ये अनया परिम पया प्रातिपदिकत्वमारप्य अवाच्यप्रद्वयैयर्थ्यं-
ज्ञाप भाष्य प्रमाणम्, अन्त्ये च “न घृन्क्ष” इत्यस्य नच-नवहुत्राहेरित्यर्थे ‘कुण्डोधन’ इत्यत्र कवा
पादनपर भाष्यम् । अन्यथा डजन्ने बहुत्राहिनाभावात्तदमङ्गलिः स-ष्टीवेति । नन्वेव कुमारत्वस्य ‘कुमार
क्राडयान्’ इति धातावपि सत्त्वेन कुमारत्वस्य प्रातिपदिकत्व-न्याय्यत्वाभावेन ज्ञापकामङ्गलिरिति, नच
समर्थकुमारस्य प्रातिपदिकत्वव्याप्यमिति तस्यवातिदेशेनारोष इति वाच्यम्, अदन्तप्रातिपदिकत्वस्यापि
प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वेन लट्वाशब्दे तदनिदेशे ‘अन इन्’ इति इजापत्ते ‘अन इनिठनी’ इति इनिप्र-
त्ययापत्तेश्चेत् ? न, तथा परिभाषया प्रातिपदिकमात्रवृत्तिविषयत्वाप्रयोजकप्रतिपाद्यतावच्छेदक-
धर्मस्वातिदेशेन राज्ञाङ्ग काण्ड । विषयताया प्रातिपदिकमात्रवृत्तिव च प्रातिपदिकवृत्तित्वे सति प्रातिप-
दिकेतरवृत्तित्वम् । तत्र प्रातिपदिकेतरवृत्तित्वाभावश्च अभेदान्वयप्रयोज्योऽभ्युपेदने इति । एदूवा
इत्यत्र अदन्तत्वे प्रातिपदिकेतरवृत्तित्वाभावस्य अभेदान्वयप्रयोज्यत्वेन न दोषः । कुमारपदं च समर्थकुमार-
प्रकृतिके लाक्षणमिति तत्र समर्थत्वे आतिपदिनेतरवृत्तित्वं नाभेदान्वयप्रयोज्यमिति तत्र समर्थं कुमार
स्यस्थानिदेशे न किञ्चिद्वाचकमिति । विस्तरस्तु परिभाषेन्दुटिप्पणी द्रष्टव्यः । वस्तुतस्तु निङ्गविशिष्टपरि-
भाषाप्रवृत्तौ कोशावच्छिन्नबोधकप्रत्ययविशिष्टवृत्तान्तान्तन्तन्मूत्रवृत्तेष्वस्य करणीयतया तेनैव स्वा-
द्युमत्ते. निध्या नात्र परिभाषाप्रवृत्तेरावश्यता, किन्तु ‘वाचा’ ‘अनडुडी’ बहुदामा’ इत्यादौ स्वापु-
रस्तेः परिभाषाधी-तया तत्रार्थं परिभाषाप्रवृत्तिगवक्षियेति बोध्यम् ।

अपवादत्वाच्चेत्यर्थः इति । तदप्राप्तियोग्येऽचारिणार्थरूपताधोबस्यात्र सत्त्वादिति भावः ।
एतदभेदेतद्वधवास्वाकारः । वस्तुतस्तु एतद्वाचकीनास्वीकारेऽपि इच्छादिलापे प्रत्ययलक्षणेन
“समुद्धौ च” इत्येतासिद्धिस्त्वेवेति परिभाषेन्दुटिप्पणे निरूपितम् ।

दाहृतम्, तन्न, याट्स्याटोऽकारस्य समुदायानुबन्धत्वेनेह आटोऽभावात् ।

“सर्वनाम्नः स्याद्भ्रूस्वञ्च” । दीर्घाचारणं प्राग्बन् । अत्र वदन्ति—सर्वनाम्नोऽसुङ् चेत्येव सूत्र्यग्राम् । एवं च याटि परे ङित्त्वादन्यादेशे असुङ्गि सर्वस्या इत्यादि सिद्धम् । स्याट्करणे ह्रस्वविधाने च प्रयाजनं चिन्त्यमिति । अत्रेयं । चन्ता-असुङ् चेत्युक्तेऽमुष्यै इत्यादि न सिध्येदिति । वस्तुतस्तु भ्रामि

शब्दरत्नम् ।

न चायमनर्थकः, आटोऽर्धवतः क्वाप्यभावादिति तदाशयः । इहाटोऽभावादिति । अर्थभावः, सानुबन्धकनिर्देशेषु प्रायोगिकरूपासम्भवाद्दोषदेशिकरूपग्रहणमिति घसज्ञादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । उपदेशे च तेषामित्संज्ञकत्वादुपस्थिततद्गुणवतामेव प्रदेशेषु भानमिति टकारेत्संज्ञकाकारस्येत्यादिक्रमेणार्थः । “क्तकवद निष्ठा” इति सूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत् । पाणिनेश्च तत्र तत्र विशिष्टापदेशे तात्पर्येण तत्प्रयुक्तेत्संज्ञकेन तस्यैव टित्त्वादिबन्धहारो नावयवस्य, तदुपदेशे तात्पर्याभावात् । एतेनोपदेशिकस्याचरत्वाभावेन न वृद्धिप्राप्तिः, नेष्यते च तत्र वृद्धिः । प्रयोगे तु नाडिति “आटश्च” इत्यसङ्गतमित्यपस्तमिति ।

याटि परे इति । अन्तर्भूतत्वापूर्वं याडिति भावः । न सिध्येदिति । भवति ।

प्राचामाशयमाह—समुदायेति । भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र “सर्वेषु सानुबन्धकनिर्देशेषु रूपमाश्रीयते—यत्रास्येतद्रूपमिति, रूपनिर्ग्रहश्च नान्तरेण लौकिकः प्रयोगस्तस्मिन् लौकिक प्रयोगे सानुबन्धकानाम्प्रयोगो नास्तीति द्वितीयः प्रयोग उपास्यते को असावुपदेशो नाम” इत्युक्तम् । तेषान्-अनुबन्धत्वेनाभिप्रेतानाम् । प्रकृताभिप्रायेणाह—टकारेत्सञ्ज्ञकेति । एतेन यदुपदेशप्रयुक्ता यस्येत्सञ्ज्ञा तस्यैव तदनुबन्धकत्वव्यवहार इति निर्दिशतम्, प्रकृतस्य टकारस्य तु यादुपदेशप्रयुक्तेत्सञ्ज्ञेति नाटश्चेत्यस्य प्राप्तिरिति भावः । यथा टकारस्य नाडवयवत्वं तथाऽन्यत्राप्यनुबन्धविषये द्रष्टव्यम् । अत एव महिडिति एकारस्समुदायस्यैवावयव इति वदन्निर्ग्रह इत्यत्र सम्प्रसारणम् । एतेन-टकारेत्सञ्ज्ञकेति व्याख्यानेन । नन्वाडजादौनामित्यत्राचपरत्वमस्त्वेष्वेत्यत आह—नेष्यत इति ।

अन्तरङ्गादिति । याटः सर्वनामसञ्ज्ञानपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वमसुङ्गस्तु कार्यकालपक्षमाश्रित्य तत्प्रयुक्तिसापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वमिति भावः । मूले-इत्यादि न सिध्येदिति । सर्वनाम्नोऽसुङ्गाभावप्रकाशः ।

भास निराचष्टे--नचेति । क्वापीति । तद्विशिष्टस्यैवार्थवचाया न्याय्यात्वात् भाष्ये स्पष्टमुक्त्वाच्चेति भवः । तदाशय-प्रक्रियाशयः, प्रकाशाद्युक्तवत् । ननु मूले समुदायानुबन्धत्वेनेत्यस्य तन्मात्रानुबन्धत्वेनेत्यर्थः । तथासति नाय दोषः उक्तरीत्या तैत्तन्त्यैवान्तर्ज्ञाकारादिति यथाश्रुतमूलानुपपत्तिमुद्धरन् तदाशय इति सूचितामर्शचि तत्र प्रकटयन्नाह—अयमिति । यद्यपि भाष्ये सर्वेष्वेव सानुबन्धग्रहणवित्युक्त तथापि तत्प्रकृताभिप्रायम्, शब्दभावग्रहणेऽपि “स्व रूपम्” इत्यनेन रूपाश्रयणादित्याशयेनाह-निर्देशेष्विति । आदिना निष्ठासंज्ञासूत्रसमग्रः । तावदाऽपि तदिष्टसिद्धेराह—उपेति । अन्वयवित्तद्गुणरकाळे इत्यर्थः । अन्तरङ्गादिति भावः । तेषान्-अनुबन्धानाम् । तद्गुणेति बहुव्रीहिः । टकेति । इत्सञ्ज्ञकेत्सञ्ज्ञेतेत्यर्थः । अर्थः—आटश्चेत्यादि । तावतापि स्वेष्टा-देराह-पाणिनेश्चेति । तत्र तत्र—याट्स्यादादी । केनेति । अस्य टादिनेति शेषः । प्राधान्यादिति भावः । तदुपेति । अत एव ‘वदन्निर्ग्रह’ इत्यादौ महिडो विरामाश्रित्य न सम्प्रसारणमिति भावः । कस्य—‘आणनयाः’ इत्यत्रत्यस्य ।

अन्तेति । सर्वनामसञ्ज्ञानपेक्षत्वेन । एवं च यादित्यस्य चैतानुबन्धत्वात् सप्तम्या विभक्तिविपरिणामेऽपि

सर्वनाम्नः सुट् याटो ह्रस्वश्चेति सूत्रयितुं युक्तम् । न चैवं याट एव ह्रस्वापत्तिः,

शब्दरत्नम् ।

इत्याद्येव न सिद्धवैदित्यर्थः । पूर्वमसुक्ति अस्तान्तत्वाभावेन सुत्वानापत्तिः । एवं सुत्वे स्वसिद्धिः स्पष्टैव । एवं चामुमुयडित्वादिबद् व्युत्पत्त्याभेदेन रूपद्वयमिहापि स्यात् । सुत्वपक्षे आप्स्यानिर्द्धेनासृष्टः प्रत्ययतया तदवयवत्वेन पत्वसिद्धिः । एवं च तत्रास्तान्तस्येत्यर्थं इत्यत्र स्याद्ग्रहणमपि ज्ञापकमिति भावः ।

परे तु संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणेन नित्यत्वादसुक्ति रूपासिद्धिः । न च चेन यादपि विधेयोऽसुद्धेति न्यासे इति वाच्यम् । “विभाषा द्वितीया” इति सूत्रेण विभिन्नैवौ ।

त्रो सकारस्य प्रत्ययावयवत्वाभावेन पत्वाप्राप्त्या न सिध्येदित्यर्थः । ननु परादिवद्भावेनाकारस्य प्रत्ययतया तदादेशस्यासुद्धि प्रत्ययतया तदवयवस्य पत्वम्भविष्यति ? नच सर्वनाम्नपूर्वान्तब्रह्मत्वादेन वाच्यमित्युभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति निषेधो भविष्यतीति वाच्यम्, विभिन्नकार्यसम्पादकशास्त्रयो प्रवृत्तये उभयाश्रयणेऽपि तन्न्यायविषयत्वाभावाद्यत्रेककार्यार्थमुभयाश्रयणन्तत्रैव तस्य प्रवृत्तेः, अत आह—इत्याद्येवेति । पूर्वमसुद्धेति । सुत्वस्यासेद्धत्वेन पूर्वमसुद्धेति । “न मुने” इति सूत्रे नेति योगविभागाभिप्रायेणाह—पूर्वमुत्त्व इने । तथाच तृतीयव्याख्यापक्षे अः सेरित्यस्य वाक्यस्य प्रवृत्त्याऽमुमुयडिति यथा भवति तथा पद्यस्युदादेशस्य पूर्वमप्रवृत्तिपक्षे सुत्वम्भविष्यति तथान्यायव्याख्यायां सिद्धयदिति भावः । इत्येति । असुद्धे इत्यस्यैवेत्त्वे च । तत्र—“अदसो ऽसे” इति सूत्रे । स्याद्ग्रहणमीति । अपिताऽमुमुयडिति लक्ष्यस्य संप्रहः ।

संज्ञाकृतेति । “नलोपः सुप्” इतिसूत्रे कृतिनुग्रहणात्तदनाश्रयणं बोध्यम् । इति न्यासेति । अत्र चकारस्य विधेयबोधकपक्षोत्तरमुपादानेन विधेयान्तरस्य समुच्चयो भविष्यतीति भावप्रकाशः ।

न सन्नियोगशिष्टत्वम् । एतेन तदनुबर्त्य सप्तम्या विपारेणमप्य तत्र परतस्तसन्नियोगेनासुद्धिनि खण्डन-कृतकप्रकाशाशयवर्णनमपास्तमिति भावः । यत्तु खण्डनकृत्—मूल चिन्त्यं परादिवत्त्वेनैवादेशस्य प्रत्ययत्वात्तदादेशस्यासुद्धत्वेन तदवयवत्वात् पत्वेन रूपसिद्धेः । न च सर्वनाम्नत्वं पूर्वान्तवत्त्वेनेत्युभयत आश्रयणम् । निङ्गविशिष्टपरिभाषया तत्कार्यसम्भवात् एकत्र तदनाश्रयणाच्च । न चैत्रमप्येतिरिति सान्तनिषेधादुत्त्वमेव न । मान्या अप्येवम् । अत्र एवामुमुयडित्यादिनिङ्गिरिति वाच्यम् । तृतीयव्याख्याश्रयणात् । एवञ्च प्रकाशो युक्त इति, तत्खण्डयितुमाह—इत्याद्येवेत्यादिना । तामुपादयति—पूर्वमित्यादिना । सुत्वरथासिद्धत्वात् । तथा चादस्यै इत्येव स्यादिति भावः । कार्यासिद्धत्वमने नमुने इति योगविभागमने वा आह—पूर्वमिति । तथाचामुद्धेव न स्यादसर्वनाम्नत्वाद्राकाभावाच्चेति भावः । पुनाऽह्विः सूचिता-द्वयगपि मन्थोरिन्द्रान्तरूपा । एवयोर्यार्थमाह—एवञ्चेति । एवप्रतिबन्धा-स्याने चेत्यर्थः । रूपद्वयम्—अदस्यै अमुद्धे इत्येवम् । दादिद्वयामावात्तृतीयरूपस्याप्रसङ्ग एव । बहिरङ्गपरिभाषा सर्वथा त्रिपाषाणं न प्रवर्त्ततइति सुत्वे ऽसुद्धेऽसिद्धत्वेनेत्यर्थे बोधयथाऽसिद्धिरिति दुर्बलत-मिति भावः । अ.सेर्त्येवेति व्याख्याने पश्योपपत्तिमाह—सुत्वेति । स्थानिन्यापवञ्च परादिवत्त्वेन, सस्थानिकाकारवत्त्वं तु तादृशतः प्राकालिकमिति भावः । पत्वेति । सस्येत्यादि । एवं चेति । अमुद्धे इति सिद्धौ चेत्यर्थः । तत्र—अदसोरिति सूत्रे । ग्रहणमपीति अपिरामुयडित्यादिलक्ष्यानुगोधादिसमु-चायकः । एव च ह्रस्वग्रहणमप्यावश्यमिति बोध्यम् । एतेनान्तपक्षोपशब्देन तादृह्-यासाङ्गोकारान्मूल-मसुद्धमिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् ।

संज्ञाकृतेति । कृतिनुग्रहणादिति भावः । नित्यत्वादिति । यादस्तु लक्ष्यान्तप्राप्तत्वादप्राप्त-

शब्दरत्नम् ।

गमकाभावाद्बभोरपि विकल्पे 'द्वितीयायै' इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । किं चासुडो याडाववा-
दत्वेन तद्विपये याद् दुर्लभ । "अचिरादेशाद्गुट् पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यमङ्गतम्, राशस्य
वाध्यसामान्यविन्तया सर्वोपवादत्वेन नुडपशादत्वात्" इत्याशङ्क्य "न तिस्रवउत्" इति
दीर्घत्वनिषेधाद्देशो नुडं न वाधने" इति भाष्ये उक्तं तृचवत्पुत्रे । तस्माद्विपयभेदे ऽपि
येन नाप्राप्ति-भाष्येन बाधकत्वमिष्यत एव । यद्यप्यस्यडादेशेन सिन्ध्विति तथाप्यवङ्मूत्र
स्यभाष्यरीत्याऽऽन्तरतम्येन कदाचिदन्तस्योदात्तत्वे "एकादेश उदात्तेन" इत्यनेन
भेदेति ।

भाष्य । बभोरपीति । असुडो याडामगस्य चेत्यर्थ । एवञ्चास्य याडाप इति सूत्रबोध्ययाडा-
गमस्यापि (विरल्परोधकत्वेन) पक्षे रूपासिद्धि स्फुटैव । रथायति । अ-दिपदेनामुष्ये इ-
त्यस्य सग्रह । नच "द्वितीयायाद्" इति निर्देशरूपज्ञापकात् तस्य सूत्रस्योभयविकल्पबो-
धकतेति वाच्यम् ? ज्ञापकाश्रयणेन प्रतिपत्तिगौरवस्य स्फुटत्वात् । दूषणान्तरमप्याह—कि-
ञ्चेति । ननु विपयभेदात्कथमपवादत्वमत आह—अचिरेति । "सर्वनाम्न " इति सूत्रप्य याड
पवादत्वेऽपि अस्यटादेशेनेष्टसिद्धिर्भविष्यतीत्याशङ्कां निराचष्टे—षधीत्यादिना । ह्रस्ववक्ति
न वाच्यमिति पूर्णपक्षभिप्राय । अवङ्मूत्रस्यभाष्यरीत्येति । गौरववचन स्वरसिद्धयमिति वा-
र्तिकस्य व्यादयानावसरं उक्ता या रातिस्तथेत्यर्थ । एवञ्च तस्य इत्यत्र ताराङ्क-यान्तोदा-
त्तत्वबुद्ध्या तस्य स्थाने आ-न्तरतम्यादन्तोदात्तस्यडादेशेऽयन्तोपो बोध्य । यदा स्थानिन
आयुदात्तत्वबुद्धिस्तदा यद्यपि सिद्धिस्तथाप्यन्तोदात्तत्वबुद्धिरपि कदाचित्स्यादिति तात्प-
र्यम् । असुप्यं इत्यत्र सस्य प्रकृत्येकदेशत्व एव दूषणम् । यदि तु याट एव सूत्रं तदा सकार-
प्रत्ययावयव इति सुत्वं कृते पत्वम्भविष्यतात्यभिप्रायणाह मूत्रे—वस्तुतस्त्विति । युक्तम्-
आमीतिसूत्रानन्तरमेवं पठितुं युक्तम् । सर्वनाम्न इत्यस्य तत्रानुपस्था सर्वनाम्न परस्य
याट सुट् इस्वरञ्चति तदर्थ । एव सति सननाम्न इत्यस्य पञ्चम्यन्ततया स्थानि वासम्भवेन
याट इति पठ्ये यथाऽवयवावयविभावार्थिका तथा स्थानपदार्थनिरूपितसम्बन्धाधिकारपि
भविष्यतीत्यभिप्रायिनामाह निराचष्टे—नचति । दोषेति । याट इत्यत्र दीर्घ इत्यर्थ ।
यदागमे कर्तव्य इत्यादि । नन्वथ यदादावयवो अत्राऽपदान्त इत्यतो गुण इति पररूपा-
पत्तिरित्यत आह—इस्योच्चरण इति । युडामग कर्तव्य विवाक्षतात्रारविशिष्टयडागमविधान
सामर्थ्यादित्यर्थ । याटो निष्पत्तिराशन्तादेवेति आप इत्यस्य प्रकृतस्याभावाऽप्यस्य सूत्र-
स्यावन्त एव प्रवृत्तिः । आमीत्यस्यास्मिन्सूत्रे न सम्बन्धः । नन्वेवति युडाद्यागमे यथो-
भावप्रस्ता ।

त्वाद्वा न ऽत्वमिति भावः । न चेति । विधेयानुश्लेष स इति भावः । उभयोरिति । चानुङ्गट नो-
त्तरे त तु अनित्य "कुटि च कक्ष" इत्यत्रत्येन सर्वानुवृत्तव्यञ्चनकारयानपरभाष्येण "कुलिजालु
मडौ च" इत्यत्रत्वभाष्येण च विरुद्ध चेति भावः । अपि, सूत्रगतयत्रे योज्य । मिथ समुच्चारको वा
सिद्ध-तसमुच्चारको वा । ननु "विभाषा द्वितीया" इति सूत्रं त्य खाने द्वितीयायै" इति सिद्धमेवाऽ
आह—आशीति । तेषामुत्थै इति प्रागुक्तशेषसग्रह । तथाऽभेदविधानमशक्यमिति भावः । ननु सर्वपि
सम्भवं इतिन्यायविरोधन्त नित्यत्वेन तत्रमत आह—किञ्चेति । ननु विषयभेदेन येननतिन्यायानव-
तारात्तत्त्वमत आह—अचिरेति । प्रतिपादितमनुश्लेषे सर्वम् । तस्मात्—भाष्यग्राम प्यात् ।
तेन निषेधेन विपयभेदेऽपवादत्वाभाव एव बोध्य इति तु न विन्मनोर्लुका टिपोपमात्रस्य बाध-
नापत्तेरिति भव । रथाकारकि खण्डयति—यद्यपोति । न चैव ऽप्या याटप्रपङ्ग, परस्वान्नि-
त्यत्वाच्चास्यङ्कि कृते आरूपस्यापऽभावेन तदप्रपङ्गात् । एवञ्च ह्रस्वइति सुत्यमिति भाव । री-
त्येति । प्रतिपादितमपत्तौचैव । अन्तस्योदात्तत्वे इति । एकादेश उदात्तनोयुदात्तस्थानिनो

दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् । ह्रस्वोच्चारणेऽप्यकारसामर्थ्यादेवातो गुणस्य वारयितुं शक्यत्वादित्यवधेयम् ।

“विभाषा” । गौणत्वादप्राप्ते विभाषेयम् । यत्त्वाहुः—“न बहुव्रीहौ” इति निषेधे प्राप्ते इति; तदापाततः, तस्यालौकिकप्रक्रियावाक्यान्तर्गतत्वादिष्विषयत्वात्, अस्य च समासविषयत्वात् । योत्तरेति । यत्त्वाहुः—या पूर्वा सात्तराऽस्या उत्तरपूर्वेति; तद्वभसान्, पूर्वनिपातधैरान्यपत्तेः । तीयस्येति । इदं हि

शब्दरत्नम् ।

विभक्तेरुदात्तत्वापत्तिरित्याहुः । सामर्थ्यादेविति । उच्चारणार्थत्वं तु न, व्याख्यानादिति भावः । “त्रेक्षय” इत्यत्र ‘आमि’ इत्यस्य मण्डूकानुवृत्तिरिति बोधयम् ।

वैपरीत्यापत्तेरिति । अयं भावः—वाक्ये यत्तच्छब्दाभ्यामुद्देश्यविधेयत्वं प्रतीयते, भैरवी ।

कार उच्चारणार्थो भवति तथा यदागमेऽप्यकारस्तथास्त्वित्यादाह्वान्निराचष्टे—उच्चेति । व्याख्यानादिति । “सेनाया वा” इतिसूत्रनिर्देशदर्शनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । यद्यकार उच्चारणार्थः स्यात्तदागनिर्देशासङ्गतिः स्पष्टैव । ननु प्रकृतमूत्रवज्रेरित्यादावप्यामीतस्य तर्हि सम्बन्धो न स्यादत आह—त्रेक्षय इति । मण्डूकानुवृत्तौ मानन्त्वत्रैव त्रेरिति निर्देशात्तेः सम्प्रसारणञ्चेति निर्देशञ्चेति गृहाण । बहुषु सौत्रत्वकल्पनापेक्षया मण्डूकानुवृत्तिरेव ज्यायसी । मूलेऽत्रधेयमित्यनेनान्यत्रपि सूचितम् । तथाहि, यदि मण्डूकश्रुतिर्मध्य सम्बन्धरभावाऽप्येव सम्बन्ध इति कल्पनाभ्याहुरुभूतेत्याग्रहस्ताहि “सर्वनाम्ना याः सुद् इस्वश्च” “आमि” “त्रेक्षय.” इति सूत्रप्रथमस्तु । आमीत्यत्र आञ्जसेरिति सूत्रादादित्यस्य सम्बन्धो भविष्यति । “विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम्” इति सूत्रमप्यत्रव पाठ्यम् । तत्राविगेपादुभयोरपि विधेययोर्विभाषेत्यस्य सम्बन्ध । एवञ्च “अश् क्षीर” इतिसूत्रानन्तरं यदामीति सूत्रन्तर्गत्यं

अयम्भाव इति । वाक्य इति । समासार्थप्रदर्शकलौकिकविग्रहवान्य इत्यर्थः । प्रतीयत इति । भावप्रकाशः ।

जायमानस्यास्यैव अन्नरत्न्यादुभयशोदात्तत्वप्राप्तत्वाप्येकपदे वचन विनोदात्तत्वाभावाच्छेदनिवारणानन्तरस्योदात्तत्वे विनिगमनाविहात्कदाचिदाद्युदात्तत्वेनेष्टसिद्धावप्यन्योदात्तत्वेऽनित्यमित्यर्थः । विभक्तेः—उदादेशस्य, एकादेशस्य । उच्चारणार्थो ऽकार इत्यादिपूर्वग्रन्थविरोध निराचष्टे—उच्चंति । अत्र एव सम्भव्येत शक्यत ननु निश्चीयेतेति । एवञ्च तद्यथाह्युदात्तशयव्ययनमात्रं ननु क्षोदशुभमिति भावः । यत्तु एताकमकृतं—अत्र पक्षे याम्दतीति याट, तत्र कामि याटमित्यत्र निव्यासिः, अर्थवत्परिभाषया तस्यैव ग्रहणीकृत्यञ्च । किञ्चामित्यस्योत्तरार्थस्य प्रकरणार्थे केशम्येव मुट् स्थानेन क्प्रमृतिषु । अन्यथा “त्रेक्षय.” इत्यादौ तदलाभ इति दण्डनकृत्तिरिति, तन्न, युक्तिसिद्धार्थवत्परिभाषापेक्षया शानोपष्टम्भस्य प्रतिपरोक्तन्यायस्य कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्य च प्राबल्येनाचक्षेपाभावात् । एतेन विपरीततदुक्तिरपि परास्ता । अनयदोषमुद्धरति—त्रेक्षय इति । एतेनामीति सूत्रं ह्रस्ववच्चैत्यन्तैकसूत्रानन्तरं बोधन्, आनुपूर्व्यामतात्पर्यात् । एव च मण्डूकश्रुतिर्नेति मान्योक्तमूलाक्षराननुगुणेति सूचितम् ।

ननु पूर्वोत्तमाश्चन्दयोर्दिगादिबृहत्त्वेन द्रव्यवाक्यत्वाविशेषात्पूर्वनिपातानियमेन वैपरीत्यापत्तिरयुक्ताऽऽह—अयं भाव इति । उदादौ सिद्धातमाह—वाक्ये इति । अस्य दक्षयत्पारिः । तथा चोद्देश्यसाधप्रधान्येन विधेयस्य पूर्वत्वस्य विशेषणत्वात्पूर्वोदात्तस्य पूर्वनिपातपत्तिः । न च समासेपि

पुत्रपुंसकयोरवश्यकम् । अनेनैव सिद्धौ “विभाषा द्वितीयातृतीया” इति सूत्रं न

शब्दरत्नम् ।

योत्तरात्त्वप्रकारकज्ञानविशेष्या सा प्रसिद्धपूर्वा यस्या इत्यर्थात् । तत्रोत्तरापदस्य ज्ञान-
विशेष्यपर्यन्तलक्षकस्य गुणवाचकत्वेन पूर्वनिपातः । उत्तरस्यां पूर्वात्त्वप्रकारकज्ञानविशे-
ष्यत्वं तु न विधेयम्, पूर्वापदस्य पूर्वनिपातापत्तेः “न विधौ परः शब्दार्थः” इति विधेय-

भैरवी

यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् ।

तच्छब्द एवकारश्च स्वादुपादयलक्षणम् ॥

इत्यभिमुक्तौ । न च यत्र यच्छब्दयोगः प्राथम्यं वा तस्यैवोद्देश्यबोधकत्वमिति निय-
मो न सम्भवति, “लोहितोष्णीरा ऋत्विजः प्रवरन्ति” “अयङ्गं स्विष्टकृतं यजति” इत्यादौ
व्यभिचारादिति वाच्यम्, तत्रापि विशिष्टस्य विधेयता भासो प्रतीयते, तात्पर्यन्तु गुणवि-
विधाने ज्ञात कल्पनाया सम्भवात् । यद्वा, पूर्वाक्ताभिमुक्तवाच्ये आदिपदमुपात्तं तेन प्राप्ता-
प्राप्तविशेषकन्यायस्यापि संग्रहः कार्यः । उद्देश्यविधेयत्वमिति द्वन्द्वोत्तरन्त्वप्रत्ययः । मन्थ-
रिति । अन्यथा द्वयोः पदयोः सामानाधिकरण्याभावेन “अनेकमन्थपदार्थः” इति समासानु-
पपात्तः स्यादिति शेषः ।

ननु या पूर्वा सा उच्यतेत्येव विग्रहोऽस्तु उत्तरापदमेव लाक्षणिकमस्तु तथापि बहुब्रीहि-
भविष्यतीत्यादाङ्गान्निराचष्टे—न विधाविति । जेमिनिशास्त्रप्रसिद्धोऽयन्न्यायः । उपक्रमोप-
संहाराभ्यां यदर्थं तात्पर्यग्रहस्तत्रैवैतस्योद्देश्यत्वमपरस्य विधायकत्वम् । यदि विधायकस्याः
भावप्रकारः ।

तरनीत्योद्देश्यस्य प्राथम्येन विनिगमनाविरहस्तदवस्थ इति वाच्यम् । सप्तदशारत्नोद्देश्योष्णीष
इत्यादौ व्यभिचारात् । अत्र एवोद्देश्यलक्षणे आदिपदोऽल्लेखः । इदं च प्राप्तात्वादेव गमकम् । अत्र एव
तस्या ऋषाभिधानत्वेन पूर्वप्रयोगस्य युक्तत्वमिति मान्योक्तिरप्ययुक्तेति भावः । विधेयत्वमिति । द्वन्द्वो-
त्तन्त्वप्रत्ययः, यदासुर्येनाम्बयः । मन्थतरस्य लक्षणां विना सामानाधिकरण्याभावात् बहुब्रीहानु-
पपत्तेराह—योत्तरात्वेति । विशेष्यशब्दो विशेष्यनिध्नः न तु विशेषणप्रधानादिवदनइतिङ्गः । अत्र
एव ‘राजा विशेषणं पुरषो विशेष्यः’ इति “षष्ठी शेषे” इति सूत्रे ‘कथं नेविशिविशेष्यः’ इति “शदेः
शितः” इत्यत्र च भाष्यम् ।

श्रीशारादीर्यद्विशेष्य यादृशैः प्रस्तुतं पदैः ।

इत्यमरश्च सङ्गच्छते । विशेष्य भात्वर्थ इति प्रयोगस्तु शक्यं ध्रुवपदन्तुमिति वद । तत्रेति । अस्य
तदापीत्यादिः । समासे इत्यर्थः । अन्यथा तदनुपत्तिरस्यैव भावः । गुणेति । गुणोऽसर्जनद्रव्यावा-
चकत्वेत्यर्थः । ज्ञानस्य विशेषणत्वात् ; एव च विशेषणत्वात् “सप्तमीविशेषणे” इत्यस्य प्राप्तिः । तत्र हि
सप्तम्यन्तान्योत्तरपदार्थविशेषणस्य विषयताविशेषरूपविशेषणत्वविशिष्टस्य ग्रहणमिति भावः । विनिगम-
काभावादाह—उत्तरस्थामिति । प्रसिद्धोत्तरस्थामित्यर्थः । विशेष्यत्वन्तिवति । “एतै हवर्षां चित्वा-
द्वाचः” इति “परः सत्रिर्धर्मः” इति भाष्यप्रयोगात्सामान्यप्रयोगः । एव विशेष्यपर्यन्तमित्यपि प्रयोगः ।
पूर्वनीति । विशेष्यतासामानाधिकरणैव विधेयतेति नियमस्तुच्छरीत्या नेति भावः । एतेन रजतशुक्ति-
इत्येव प्रयोग इति विपरीतमान्योक्तिरयुक्तेति सूचितम् । न विधाविति । जेमिनीयन्त्यादौऽयम् ।
उपक्रमोपसंहाराभ्यां यदनुपपत्तेन यदर्थं तत्पर्यग्रहस्तत्रैवैतस्योद्देश्यत्वमपरस्य विधायकत्वम् ।
अह इव तन्मूलम् । यद्वा, यद्यपि समासेऽपि तत्पत्तीतिरस्यैव तथापि स्फुटतरत्वादाह—वाक्य इति । अत्र

सरला ।

पूर्वनिपातापत्तेरिति । “सप्तमीविशेषणे बहुब्रीहौ” इति सूत्रेणेत्यादिः ।

कर्तव्यमिति भावः ।

अम्बार्थनद्योः ॥ अत्र वार्तिकम्—‘मातुर्मातृच् पुत्रार्थमर्हते’ इति । मातृश-

शब्दरत्नम् ।

बोधके लक्षणावैचित्त्याच्च । त्वदुक्तविण्णे तु पूर्वपदस्य यच्छब्दसमभिध्वाहारणोद्देश्यस-
मपंकतया तस्यैव लाक्षणिकत्वेन गुणवचनतया पूर्वनिपातापत्तिरिति । न कतव्यमिति ।
स्पष्टं चेदं भाष्ये । तृतीयाशब्दसाहचर्येण सहायवाचिविद्वितीयाशब्दस्य न ग्रहणम् ।
भागार्थं विधीयमानस्यानो भक्ते विशेष्यत्वेन न स्त्रीत्वमनभिधानात् । एतेन तत्र लाक्षणि-
कत्वाद्वास्तिकाप्रवृत्ताविदमावश्यकम् । अत्र सूत्रे न सा परिभाषा प्रवर्तते प्रतिपदोक्त-
स्याभावात् । न च महाविभाषयाऽनभावे वार्तिकप्रवृत्त्या रूपद्वयं सिद्धम्, अनो नित्य-
त्वाङ्गीकारात् । आद्युदात्तस्य तथापि रूपद्वयासिद्धेश्चेति परास्तमिति भावः ।

भैरवी ।

वि लाक्षणिकत्वन्तद्वा लक्षणाया अनुपपत्त्यादिग्रहसापेक्षत्वेन गुरुतया स्पष्टप्रतिपत्तये त्रिवि-
धितार्थबोधकस्य वाचकशब्दस्यैव प्रयोगः कर्तुमुचित इति भावः । गुणवचनतयेति । गुणोप-
सर्जनद्रव्यवाचकतयेत्यर्थः । भाष्ये इति । “अन्तरम्यहिर्योग” इति सूत्रभाष्य इत्यर्थः । ख-
ण्डनदृष्टकन्तिरसितुम्भूमिकामारचयति—तृतीयाशब्देति । साहचर्येणेति । सहाययोरेव सहाय-
त्वस्य लोके “विपराम्याञ्जे” इत्यादिसूत्रभाष्यादौ च स्पष्टत्वादिति भावः । ननु द्वितीया
विभक्तिद्वितीयेत्यस्तु पूरजाज्ञाग इत्यनप्रत्ययान्तो ऽर्थः शब्दोऽस्तु, एवञ्चान्तस्य तीयप्रत्य-
यान्तरवाभायेन वार्तिकाप्रवृत्ताविदमावश्यकमित्यासाङ्गानुत्थानायाह—भागार्थं इति । अनभि-
धानादिति । अत्र मानन्तु सूत्रप्रत्याख्यानपरम्भाष्यमेव । एतेन—अनभिधानादस्त्रीत्वेन । तत्र-
अन्नन्ते । अभावादिति । अनोऽभावेऽपि टाकेकादेशेन सर्वस्य लाक्षणिकत्वादिति भावः । प्रका-
रान्तरेण सूत्रसार्थक्यसाक्षात् वारयति—नचेति । अत्रोकारादिति । अत एव “प्राग्दिशः” इति
सूत्रात्प्राक् तर्दाहर इति वृद्धा । सिद्धान्तिसतेनाह—प्राग्वाचयेति ।

“मातुर्मातृच्” इति वार्तिकं सम्बुद्धावित्थधिकाराभावादानुपादानाच्च तस्य सम्बुद्धावेव
भावप्रकारात् ।

एवाह—योजयेति । इत्यर्थादित्यन्तं व्याख्यानं प्राग्भवत् । तत्र—तत्परीती सत्याम् । यच्छब्देति ।
वाचये इति शेषः । भाष्ये इति । “मन्तः बहिर्योगोप” इति सूत्रे इति भावः । एतेन सूत्रासिद्धस्योप-
सख्यानेन पूरणेऽपि तेन तत्सम्बन्धमयुक्त, तस्य पाश्चात्यत्वादिति प्रकारोक्तमपास्तम् । साहचर्यमग्रहणे
हेतुः । सहायेति । “विपराम्याञ्जे” इत्यत्र ‘अस्य गोर्द्वितीयेनार्थः’ इत्यत्र “मुखनासिका” इति सूत्रे
‘मुखद्वितीया वा नामिका’ इत्यत्र च “अनेकमन्यपदार्थ” इति सूत्रे ‘असिद्वितीयाऽनुससार पाण्डवम्’ ।

‘सङ्घर्षाद्वितीयस्य बल कृष्णस्य वर्धताम्’ ।

इदञ्च दशोमे वीरवान्प्रति दूतकृष्णवाचये ।

‘सद्द्वितीय पुत्रः पार्थ कः प्रार्थयितुमर्हति’ ।

इत्यादौ च प्रसिद्धः स तथेति भावः । विशेष्यत्वेन स्त्रीत्वे हेतुः । अनभिधानादिति । अत्र प्रत्या-
ख्यानपरभाष्य मानम् । अत्र एव स्पष्टं चेदमित्युक्तं प्राक् । एतेन—अनभिधानादस्त्रीत्वेन । तत्र—
अन्नन्ते । प्रती त । अनोऽभावेऽपि टाकेकादेशेन सर्वत्र लाक्षणिकत्वादिति भावः । रूपद्वयमिति । अन्त-
दभावाभावमिति भावः । नित्यत्वमिति । मूलमने “प्राग्दिशः” इत्यत्र प्राक्प्रकारादिति भावः । स्वम-
तेनाह—प्राग्वाचयेति । अन्नन्तस्यैत्यर्थः ।

व्यस्य सम्बुद्धौ मातजादेशो भवति मात्रा पुत्रस्य श्लाघ्यत्वे द्योत्ये । गार्गी माता-
ऽस्य गार्गीमातृकः । तस्य सम्बोधनं हे गार्गीमात । “नचृवश्च” इति सपामान्त
स्यापवादोऽयम् । यत्र तु श्लाघ्यर्थं न द्योत्यं किं तु स्वल्पकथनमात्रं तत्र कथेच-

शब्दरत्नम् ।

अत्रोपसंख्यानान्नाह—सम्बुद्धाविति । अहन्तं पुत्रमभिधातुं यो मातृशब्दः प्रयु-
ज्यते तस्येत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽप्यत एव निपातनात्समासः । अहत्त्वं च पुत्रस्य मातृद्वारक-
मेव, तदाह—मात्रा पुत्रस्येति । अपवाद इति । यदीदं न स्यात्तदा प्राप्नोतीति
भैरवी ।

प्रवृत्तिरिति वृत्त इत्यत आह—अत्रोपेति । ‘पुत्रार्थम्’ इत्यस्य पुत्रायेत्यर्थः । ‘अहन्ते’ इति पुत्रा-
येत्यस्य विशेषणम् । तादृश्यं चतुर्थी । ‘ब्राह्मणाय पायसम्’ इत्यत्रेवोपकार्योपमारकभाव
ऊहनीयः । अम्यार्थेति सूत्रात्सम्बुद्धावित्यस्य सम्बन्धः । यद्वा मातुरित्यस्य प्रयुज्यमानस्त्वे-
त्यादि । अभिधातुमिति तुमुत्तमप्रयुज्यमानमिति “क्रियार्थोपपदस्य” इति चतुर्थी । तत्क-
लितार्थमाह—अह-त्वमिति । नन्वेवमहन्त इति पुत्रायेत्यस्य विशेषणमिति सापेक्षत्वात्कथम-
र्थशब्देन समास इत्यत आह—सापेक्षत्वेऽप्यत एवति । यः पुत्र उत्कृष्टगुणयोगादुत्तमकुलसम्भू-
तत्वाच्च कुलीनायाम्मातरि अयज्जात इति व्यपदेशयोग्यो भवति स एव यदा गार्गीमाते-
त्यादिबहुव्रीहिसमासेनाभिधीयते तदाऽयममातजादेश इत्यतः । अत्र मातृपदार्थप्रसंगेनापु-
त्रस्य प्रसंसा इवक्षिता । अहन्त इत्यत्र “अहः प्रशसायाम्” इति शता मातृगतप्रशंसामूलक-
पुत्रप्रसंसाया गम्यमानत्व एवास्य प्रवृत्तेरिष्टत्वात् । अत एव भाष्ये—मातृणांमातृत्वं पुत्रार्थ-
महन्ते” इति वार्तिके मातृणामिति बहुवचनमुपात्तम्, गार्गीमातेत्यादौ “जातेश्च” इति
पुंवद्भावस्य प्रतिषेधः । समास इति । अर्थशब्देन समास इत्यर्थः । माताऽत्र जनन्येव नत्वपर-
माता, जनन्याः प्रत्यासत्त्योपस्थितेः । मातृद्वारकप्रसंसा पुत्रस्य समासात्मकसमुदायेन प्रयु-
ज्यमानेन गम्यते । समासान्तस्य त्वलौकिके प्रक्रियावाक्ये प्रवृत्तिरिति नात्र येन नाप्राप्ति-
न्यायेनापवादत्वमत आह—यदीदमिति । तथा च “उपजनन्यमाण” इति न्यायेन कर्णोऽयमवा-
भावप्रकारः ।

अत्र—अम्यार्थेति सूत्रे । अहन्ते पुत्राय या माता तस्या मातुरिति शब्दोऽर्थः । तादृश्यं चतुर्थी ।
यदा प्रयुज्यमानस्येति क्लेषपूर्णेन क्रियार्थोपपदेति चतुर्थ्या अहन्त पुत्रमभिधातुं प्रयुज्यमानस्य
मातुरिति शब्दोऽर्थः । ताकलितमाह—अहन्तमिति । तदभिधानं च बहुव्रीहौवेव सम्भवति । यः
पुत्रः इत्ययमगुणवत्त्वात्कुलसम्भूतया मात्रा व्यपदेशमहन्तीति यावत् । अत एव “अहः प्रशसायाम्”
इति विहितशता सिद्धमहन्ते इति सफलम् । अत्र एव पितृशब्देन मात्रा व्यपदेशे सति न । भाष्ये बहुव-
चनमर्थगतं पूजघातकमिति तात्पर्यम् । समासः—अर्थशब्देन । अहन्त्वन्चेति । अत्र-त्वात् एतः ।
मेरेति । प्रत्यासत्तेः । अत्र एव जननावच्येवात्र स गृह्यते इति भावः । येननाप्राप्तिन्यायेनापवादोऽपि
कैथय्यकाशाब्जुक्तमनुक्तम्, कथः प्रक्रियावाक्यवाक्यवत्त्वेनातत्कृतया नाप्राप्ते तस्मिन्ननारम्भात् । तद्वच-
नयज्ञाह—यदीदमिति । यदि कप स्यात्तर्हि वार्तिके व्यथमेव स्यात् । अत्रः सर्वथा अनवनाश्रय-
त्तद्वाधः । तत एव व्यवधानेऽपि प्रवृत्तित्तु न, लक्ष्यानुसंधादिनि भावः । एतेनैकशेषवदपवादोऽप्यस्य-
स्तम्, वैपरीलस्यात्र सत्त्वात् । अत एव “विभाषा दिक्समासे” इति सूत्रस्य प्रकाशरणेन मूल उक्त-
मिति तदनुयायिररनाङ्गोक्तिरक्तसमर्थिका तस्यालौकिकवाक्यविषयत्वेऽपि समास एव फलवत्त्वादिति
खण्डनदृष्टिद्वय चिन्त्येति बोध्यम् । यत्तु खण्डनकुर—‘वाद्यप’ इत्यादिवाक्प्रकारात्स्य “प्रत्यय-
हणे” इति लभ्यवन्तादियेतद्विशेषणत्वादङ्गसंज्ञादावन्तादित्येवे सति स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमनिषेधात्
प्राप्तेऽपि साहू न, लाक्षणिकत्वात्—गौणत्वात् । गुणभूतस्त्रीप्रत्यये तन्निवयमाहोकारादिति मूलोक्तरीत्या
प्रकाशोक्तयोरेनेन मूल चिन्त्यमिति । तत्र, गौणलाक्षण्योपसर्जनपदानां भिन्नार्थकत्वस्योक्तत्वात् ।

गार्गीमातृक । आवन्तं यदङ्गमिति । यत्तु “याडापः” इति सूत्र व्याचक्ष्णैरु-
क्तम्—अविखट्वायेत्यत्र लाक्षणिकत्वात्तथाट्, एवमतिसर्वायेत्यत्र न स्याडिति;
तद्वत्प्रसात् । न ह्यतिदेशविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवर्तते, अतिदेशव्य-
र्थ्यापत्तेः । तेन याट् दुर्वारः । स्याट्स्तु प्रसङ्ग एव नास्ति । संज्ञोपसर्जनयोः
पाठात् पर्युदासात् । केचिद्विधिति । परिशिष्टकारादयः ।

शब्दरत्नम् ।

माव । श्रेयर्थ्यापत्तेरिति । नन्वाकारोऽयं लाक्षणिक इति तदाशय । न च खट्वायै
इत्यत्रापि याडनापत्तिः, सूत्रं तु निशायै इत्यत्र चरितार्थमिति वाच्यम् । यस्य रूपस्य
लक्षणप्रवृत्तिं विना न सम्भवस्तस्यैव लाक्षणिकस्य परिभाषापिपयत्वात्, न चेह तथा,
पृकादेशान् प्रागपि तद्रूपसत्त्वात्, इति चेत् ? न, वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तेस्तैःप्युक्तत्वेन तद्विरो-
धादित्यभिमान ।

भैरवी ।

धक । यत्तु परेरुक्तप्रतिखट्वायेत्यत्र लाक्षणिकत्वात्तथाडिति, तन्मतमाश्रित्य शङ्कते—नन्वि-
ति । ननु लाक्षणिकत्वं यदि याडप्रवृत्तिसाधकं, तर्हि खट्वायै इत्यादावपि न स्यादित्याश-
ङ्कात्प्रादुर्भवे—न चेति । ते—परे प्रकाशकारादिभिः । अपिशब्द कैयटादिपरामर्शः ।
अभिमान इति । एतेनारुचिर्भविता । तथाहि “योत्” इतिसूत्रभाष्येऽदाऽभवदित्यत्रोदिति
प्रगृह्यत्वप्राप्तिमाशङ्क्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया समाधानं कृतं, यदि वर्णग्रहणे तस्याः प-
रिभाषाया अप्रवृत्तिस्तदा भाष्यविरोध स्पष्ट एव । अत एव स्यान्नित्यसूत्रभाष्ये अतिख-
ट्वायेत्यत्रापि प्रत्ययत्वात्तदन्तस्य लाभे तस्याद्विशेषणत्वेनावन्तान्तं यदङ्गमित्यर्थेनाति-
खट्वायै इत्यत्र प्राप्तस्यापि याटा “इयात्ग्रहणेऽदीर्घः” इति वार्तिकेन समाधाने ऽपि ध्रुता-
कारस्मृतानुबन्धाभ्यामाप्त्वेनाश्रित्य पुनरपि याट् शङ्काङ्कत्वा लाक्षणिकत्वेन समाधाया-
कारप्रक्षेपण वार्तिकप्रत्याख्यानपणे समाधानान्तरत्र कृतमिति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्र-
वृत्तिरेव समाधानमिति ध्वनितम् । नचाङ्गस्येभ्यस्य विशेषणत्वेनाङ्गसत्त्वं यदावन्तमि-
त्यर्थं पृथोक्ति इति वाच्यम् ? “पदाङ्गाधिकारे” इति वचनेन तस्य विशेष्यताया एवाक-
भावप्रकाशः ।

खट्वायै प्रकाशे परिभाषाया च त्रयाणां पाठात् । किञ्च ‘प्रत्ययग्रहणे’ इति परिभाषाऽऽवन्तग्रहे
वेनाद्विशेषणादावन्तान्तं यदङ्गमित्यथादोषतादवस्थ्यात् । अतस्य विशेष्यत्वैव ह्यनुपदे वच्यमाणा ।
तद्वचनयन्त्यथा तदाशयमाह—नन्विति । तदाशय—प्रकाशाशयः । यस्य रूपस्यति । प्र-
पादित संज्ञाप्रकरणे । इह—उट्वायै इत्यादौ । तौपीति । प्रकाशङ्गिद्विरपत्यर्थः । अपिनामूलक-
त्वेऽपि । मूलोक्तश्रुतादुक्तार्थस्य कथमप्यताम । पूर्ववत्तु मूले उक्ताऽपि उक्तमित्यर्थेऽप्यनौचित्य,
दत्तमूचयितुमाह—अभिमान इति । अनेन रुचि सूचिता । तयैवात्र न याट्, वर्णग्रहणेऽपि तदप्रवृ-
त्तेरित्यात् । अत एवावन्तान्तं यदङ्गमित्यथादोषेनाविखट्वायेति सिद्धये प्रवृत्ते “उयात्ग्रहणेऽदीर्घः”
इति वार्तिके श्रुताकारस्मृतानुबन्धाभ्यामाप्त्वेनाशङ्का कृत्वा लाक्षणिकत्वेन समाधायाकारप्रक्षेपेण तत्र
स्याप्त्याने एतपरिहारोपायान्तरावधेन भाष्ये । किञ्च, पदाङ्गाधिकारे इति वार्तिकेनाङ्गस्य विशेष्यताया

सरला ।

निशायै इत्यत्रेति । इदमुपलक्षणं बहुतामयै शब्दस्य, “इयात्प्रानिदिनात्” इति सूत्रेऽपि
पूर्वान्वयज्ञानेनैव सिद्धे आवृत्तग्रहणस्य ‘बहुतामा, बहुतात्रा’ इत्यादिवाच्यप्रयोजनप्रदशानपरिभाष्यात्
‘एकादेशान्वहृत्पापोऽनम्भव’ इति भाष्याच्च हलन्तेभ्य आचारकिपोऽनभिधानेन ‘निशायै’ इत्यस्य
निष्पावार्त्तुपलक्षणे के दापि उट्वायैऽनुव्ययोगशेभत्वात् ।

“ङिति ह्रस्वश्च” अप्राप्तविभाषेयम्, ह्रस्वयोरप्राप्तावितरयोस्तु “नेयङ्ङुवङ्-स्थानौ” इति निषेधे प्राप्ते आरम्भात् । इहेयङ्ङुवङ्ङुस्थानौ खोशब्दभिन्नौ नित्यखी-लिङ्गाविति त्रीणि ईदूभेर्विशेषणानि, ह्रस्वयोस्तु खियामित्येव नतु नित्यखी-

शब्दरत्नम् ।

ह्रस्वयोरप्राप्ताविति । अत एव “यू स्त्र्याख्यौ” इति सूत्रे ह्रस्वघटितवाक्ये ‘नेति निवृत्तम्’ इत्युक्तं भाष्ये । निषेधे प्राप्त इति । भावतात्पर्यकृतलाघवानुरोधेनाप्राप्तविभाषात्त्वमेवोचितमिति भावः । ह्रस्वयोस्तु खियामित्येवेति । इष्वादिष्वात्प्राप्तिमाशङ्क्य “ङिति ह्रस्वश्च” इत्यत्र “नित्यखोलिङ्गावित्येवंविधो नियमो-नाधीयते” इति कैयटोक्तिसकमानुरोधद्भ्रस्वांशमात्रविषया “यूस्त्र्याख्यौ” इति भवति ।

त्वात् । अत एवाद्धस्रद्वायै इत्यत्र याटः प्रवृत्तिः । एवञ्चात्रत्यम्परममूलं मूलञ्च प्राचान-नुरोधेनेति तत्त्वम् ।

अत एव—ह्रस्वयोरप्राप्तेरेव । नेति निवृत्तमिति । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वेन “यू स्त्र्याख्यौ” इति सूत्रे च दीर्घस्य ग्रहणेन विधेरप्राप्तेनेति निवृत्तमित्युचितमेवेति भावः । नतु ह्रस्वघटित-वाक्यव्याख्यानावसरे तथाकथनेन दीर्घघटिते नेत्यस्य सम्बन्धोऽस्तोति गम्यते । तथाच तद्घटितवाक्यस्य वा न स्यादित्येव व्याख्यानमुचितमत आह—भावेति । भावमात्रेत्यर्थः । उभयत्र तात्पर्यकल्पनापेक्षयाऽप्राप्तभावस्यैकस्य कल्पने लाघवमभवति । अत एव ह्रस्वघटित-वाक्येनैकवाक्यताऽपि भवति । न च दीर्घघटितवाक्येऽपि नेत्यस्य निवृत्त्या तदंशे उभयत्र विभाषात्वमेवा स्त्विति वाच्यम् ? अकृतसकल्पनापेक्षया क्लृप्तार्थस्य कल्पनायां लाघवात् । नतु स्त्र्याख्यपदस्य प्रकान्तत्वात्खियामित्येवेत्युक्तमत आह—इष्वादिष्विति । उपक्रमानुरो-धात्—इष्वादिष्वात्प्राप्तिशङ्का या कृता सा आख्याग्रहणप्रयोजनप्रदर्शनोपक्रमानुरोधात् । तथा-हि भाष्ये—आख्याग्रहणमिदं । नदीसन्नायामाख्याग्रहणं स्त्रीविषयार्थम् । स्त्री वषयामेव यौ नित्यं तयोरेव नदीसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत्—ग्रामण्ये—तेनान्ये—स्त्रिये इति । अत्र कैयट—आख्याग्रहणसामर्थ्यान्नियम आधीयते—स्त्रियमेव यावाचक्षते नतु लिङ्गान्तरयुक्तमपी-त्यर्थः । आख्याग्रहणप्रयोजनप्रदर्शकेऽस्मिन्वार्तिके विषयशब्दोऽनन्यभावे तद्यद्योक्त एवकारो व्याख्यानपरभाष्ये एवकारार्थं पुरेति नित्यशब्देनाख्यातः । ग्रामण्ये इति ग्रामणीशब्दः क्रि-याविशयत्वाच्चलिङ्गत्वात्स्त्रीविषयो न भवतीति स्त्रियामपि वर्तमानो नदीसंज्ञो न भवति । एवम्भाष्यं व्याख्याय शक्तिं ‘यद्येवमिष्वशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानाम्पदवादीनां गुणवचन-भावप्रकाशः ।

स्त्रीचित्तबोधनम्, अन्यधोत्ववार्तिकस्य तत्प्रत्याख्यानयाकारप्रश्लेषस्य च वैयर्थ्यापत्तिः । किञ्चार्ध-स्रद्वायै इत्यादौ याटनापत्तिः । एवं च प्राचां सर्वेषामुक्तिमूल परममूलं च चिन्तयामिति ।

नतु ‘यू स्त्र्याख्यौ’ इत्यत्र ह्रस्वग्रहणपक्षस्यापि भाष्ये उक्तत्वेनाप्राप्तिर्दुरुपपादेत्यत आह—अत एवेति । तथैव पक्षे शेषपदमद्वया परत्वात् विसृज्या वाच इत्यर्थस्याप्युक्तत्वेन न दोष इत्यत्रान्वयः (?) । नेति उपलक्षणं तद्घटितस्यैव । नतु दीर्घवाक्ये इषडित्यादिनिवृत्त्या तदंशे उभयविभाषात्वमेवा-स्त्वत आह—भावेति । तन्मात्रेत्यर्थः । उभयकल्पनान एककल्पने लाघव वाक्ययोः साम्यं चेति भावः । अकृतसकल्पनातः प्रतिप्रभवविधौ कृतसकल्पनप्रयुक्तलाघवमपि बोध्यम् । एवेतोभयत्र विभाषात्वव्यव-च्छेदः । यत् खण्डनकृत—इहेयादि पर्वन्मित्यन्त मूलं चिन्त्यम्, अत्रिश्रियै ब्राह्मण्यै इति भाष्योदा-हरणाकैयटोक्तनित्यखीत्वस्येदृशिशेषणत्वावोपात् । अत एव सामान्यकैयटोक्तिः । वृत्त्युक्तस्य तु तस्य ह्रस्वयोरपि सम्भव इति इति; तत्तण्डयति—इष्वादीति । आदिना अश्रन्यादिपरिग्रहः । कैयटोक्ति-स्त्रीविषयार्थमित्यादिव्याख्यावसरे इति भावः । उपक्रमेति । इष्वात्प्राप्तिरूप इत्यर्थः । यद्यपि पूर्वोत्तर-

त्वपर्यन्तम् । अन्यथा इष्वशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां सर्वलिङ्गानां च स्त्रीत्वेऽपि नदात्व न स्यात्, कैयटरीत्या नित्यस्त्रीत्वाभावात्, हरदत्तमतेऽपि ह्रस्वशो

शब्दरत्नम् ।

सूत्रेऽत्रत्येयङ्ङुस्थानावित्यशस्य निषेधरतया भाष्ये व्याख्यानेन निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकतया तत्र नित्यस्त्रीलिङ्गावित्यस्यावश्यकत्वाच्चेति भावः । तदाह-अन्यथति । केयटरीत्यति । 'स्त्रीविषयत्वे यो नित्यम्' इति भाष्यस्वारस्येन लिङ्गान्तरविशिष्टार्थान् मिधायकत्वस्य नित्यस्त्रीत्वस्य तेनोक्तेरिति भावः । हरदत्तमतेऽपीति । पूर्वभाष्य एव निष्क्रम, नित्यमेव यौ स्त्रीविषयावित्यन्वयः, नित्यमेवत्यस्य पदान्तरं विनापात्यर्थं भवति ।

त्वात्सर्वलिङ्गानां स्त्रीविषयत्वाभावात्स्त्रिया वृत्तौ "इति ह्रस्वश्च" इति नदीसज्ञा न प्राप्नोति" इति । तत एवन्तर्हि "इति ह्रस्वश्च" इत्यत्रवविधा नियमो नाश्रायत इति समाहितम् । क्रियाविषयत्वादित्यनेन प्रवृत्तिनिमित्तक्य दर्शितम् । यत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदस्तत्र वाचकशब्दभेदः । विशेष्यभेदः ङिङ्भेदः च न, तत्तद्दोऽपि शब्दभेदव्यवहाराभावत् । तत स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं बलस्य स्त्राशब्दस्यानुवर्तनाद्दोऽपि इति चेत् १ । तदुक्तंस्वाशमात्रपरत्वे भाष्यमत्र साधनमस्तात्यत आह-नू शारयावति । तदाइति । ह्रस्वघटितशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गभिन्नेऽपि प्रवृत्तिरित्यतदाहृत्यर्थः । एवञ्चोपक्रमभाष्यग्रन्थस्यात्र दार्ढ्यघटितवाक्येऽनुवृत्त यत्स्त्रयाल्यपदं तन्नित्यस्त्रीलिङ्गव्योचकवित्यर्थकमिति 'कप्रुवे ब्राह्मण्ये' इत्यत्र नदीसज्ञा नेति भावः । वस्तुतस्तु "इति" इति सूत्रेऽनुवृत्तं यत्स्त्रयाल्यपदन्तत्त्वावाचकं वित्येतन्मात्रार्थं शब्दाधिकारानुरो गत् । तच्च इति शब्दाक्षमाङ्गविशेषगमिति कप्रुवे ब्राह्मण्ये" इत्यत्र विकल्पा भवत्येव । इति त्रित्यत्रवविधा नियमो नाश्रीयते इत्युक्तिरुभयसाधारणी । मूलन्तु प्राचामनुरोधेन । परममूलन्तुभयसा ज्ञानम् । अत एव "इति ह्रस्वश्च" इति प्रताकसुपाशय ह्रस्वघटितवाक्ये दीयघटितवाक्ये अर्थादिति भाष्यप्रदीतोद्घाते उक्तम् । लिङ्गान्तरविशिष्टेति । अत्र प्रवृत्तिनिमित्तक्य इत्यस्यशब्दनेन यत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदस्तत्र शब्दस्य वाचकभेद एवास्तीति ध्वनितम् । तेन-कैयटेन । हरदत्तसम्मतायस्य लाभोपायमाह-पूर्वभाष्य इति । स्त्रीविभावप्रकाशः ।

तन्वयो. प्राचीननिबन्धेषु अगत्या विकल्पो दृश्यते तथापि सर्वत्रोपक्रमभावत्यस्यैवापक्रमपराक्रमे दाक्षिण्यैवस्थापितत्वादिति भावः । एतेन नित्यस्त्रीत्वाभावे इति त्रित्यस्य सफल्येन नित्यस्त्रीलिङ्गं लिङ्गान्तरङ्गत्वात्त्रिवेषपत्तिरित्यपास्तम् । नन्वनिष्ठापत्या दाक्षिण्येकनियमादरो वैवाकरवैदुं करोऽत्र आह-यूस्त्रयति । उचक्रमे इति भावः । अत्रत्यति । अत्रानुवृत्तयेथ । निषेधेति । तत्र ह्रस्वप्रगण्ये क्तिताति योगविभागे किं तच्चेयदुवबस्थानी स्यारथी च अत्रा वा नदीसज्ञा न भवत इति तदुववेत्तेत्यपि बोध्यम् । एव च कप्रुवे ब्राह्मण्ये इत्यत्र विकल्पो न, लिङ्गान्तरविशिष्टार्थाभिधायकत्वेन तत्त्वामाश्रयित्वा भावः । अत्र-अत्रानुवृत्ततदर्थे । इति भावः श्याभ्या उचिनाऽश्विस्तु इत्येदुदोखरे स्पष्टा तत्र एव बोद्धव्या । अत एव परममूलं सङ्गच्छते । मूलं तु प्रकाशानुरोधेन । तद्भाष्यं त्वेकदेशयुक्तिः । कैयटं तु साधारणं, उपसंभारानुरोधेन । कप्रुवे इत्यादौ विकल्पो भवत्येव । अत्र वाचकवित्येन मात्राधरं शब्दावित्यतदत्रानुवृत्तं, शब्दाधिकारत्वात् । तच्च किंशिक्षिहरयाङ्गस्थोभयत्रापि विशेष्यगमिति बोध्यम् । यो नित्यमिति । वक्तिके विषयशब्दऽनन्यभावे । तदप्येक एवकारो भाष्ये एवाथ एव नित्यग्रहणेनान्वाख्यायते इति भावः । इदं च सर्वमाख्याग्रहणसामर्थ्यादिति भावते । ननु भाष्यविरोधाद्दृष्टिभ्रममनुक्तनत्र आह-पूर्वेति । अयं भावः-भाष्ये 'भाष्ये प्रथमं स्थित्यै' इत्यादावुभयत्रापि निषेधमाशङ्क्य एव नदीकार्थाश्रयेऽङ्गेषु वापकानाश्रयेऽङ्गादिति भवति । क्वचिद्दृष्टातस्य तदवयवस्य च निषेध इत्यथन परिहृतम् । तत्र न बहुव्राह्मि, कदापि, किं तु प्रवृत्त ध्यायतीत्येव । तथासति कैयटोक्तरीत्या नित्यस्त्रीत्वाभावेन भाष्यातत्रविरुद्धो

नित्यग्रहणव्यावर्त्यालाभाच्च । अत एव आख्याग्रहणमपहाय स्त्रीशब्दमात्रं नि-
ष्कृष्य सम्बद्ध्यते; तदेतदाह—ह्रस्वो च इउवर्णा स्त्रियामिति । भौत्वे प्राप्त
इति । परत्यादिति भावः । यत्तु प्राचा “आत्” इति सूत्रे घिनदीसंज्ञार्थिता-

शब्दरत्नम् ।

इति वृत्त्याशय व्याचष्टे । इप्वादीनां च शब्दार्थ एव स्त्रीत्वमिति तेषां पदान्तरं विनापि
स्त्रिया वर्तमानत्वेन व्यावर्त्याभाव इति भावः । आख्याग्रहणमपहायेति । नित्य
त्वार्थकमपहायेत्यर्थः । स्त्रीशब्दमात्रमिति । स्त्र्याख्यपद स्त्रीबोधकावित्प्रतन्मात्रार्थकं
निष्कृष्य पूर्वोक्तार्थमपहाय सम्बद्ध्यते इत्यर्थः । परत्यादिति । डेरामपेक्षयेत्यादि ।

भैरवी ।

यथावेव यौ नित्यमिति भाष्य इत्यर्थः । व्याचष्टे—प्रसाद्यति । शब्दार्थ एव—शब्दवाच्य एव ।
एवञ्च केवलस्याप्राप्तस्य प्रयोगे यथा स्त्रीत्वस्य प्रतीतिस्तत्पेष्वादिमात्रप्रयोगेऽपि भवतीति
भावः । व्यावर्त्याभाव इति । व्यावर्त्यत्वाभाव इत्यर्थः । तन्मते व्यावर्त्यन्तु भतिकोशास्त्रि
रित्यादिरिति यद्यपि सम्भवति तथापि वार्तिकेन “प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च” इत्यनेन तु दुर्वारमि
ति खलपवादिक व्यावर्त्यम्बोध्यम् । ‘वृत्त्याशयम्’ इत्यनेनात्राहचिर्चरिता । उक्तभाष्या
ज्झटिति तादृशाथाप्रतीतिरिति ह्रस्वघटितवाच्येऽपि स्त्र्याख्यपदमेव सम्बद्ध्यते, नतु स्त्री-
त्येकदेश एव । अत एव “यू स्त्र्याख्या” इति सूत्रे ह्रस्वबोधग्रहणमिति पक्षे शक्यते इत्यत्र
गुणो न प्राप्नोति । नदीसंज्ञया विस्मयाया बाधितत्वादिति शङ्का कृत्वा “यू ख्याख्यो नदी”

संज्ञयोरैकविपयत्वादेकसंज्ञाधिकारात्पयायेण प्रवृत्तो शक्यते शक्यते इति भवति । एवं
योगविभागेन समाधाय ह्रस्वदीर्घयोरविशेषेण नदीसंज्ञा विधाय तस्या ह्रस्वयोर्विसंज्ञा बा-
धिका तस्मात्त्रित्य प्राप्तायामियदिति विभाषा आरभ्यते इति योगविभागाभावमाश्रित्यो-
क्तम् । एतस्मिन्भाष्यग्रन्थे ह्रस्वघटितवाच्येऽपि स्त्र्याख्यपदस्येव सम्बन्ध कृतो नत्वेकदेश-
स्थेति केवलस्त्रीपदमात्रानुवृत्तिर्न युक्ता । एवसति मूलासङ्गति प्राप्नोति तद्याजनायाह—
नित्यत्वार्थकमिति । परत्यादित्यत्र विशेषात्कृत्वा निवृत्त्ये आह—डेरामेति । नच परत्यादीत्वेऽपि
भावप्रसाशः ।

भिन्नमनेति । व्याचष्टे इति । अस्य प्रमाद्यत्त्वर्थः । स्वमेव यौ स्त्रियमाचक्षानि इति फलितार्थं,
तदाह—इप्वादीनामिति । आत्ना पठुदुपध्यादिसग्रह । शब्दार्थ एवेति । अत एव पठुदानीय
तामित्युक्ते स्त्रिभ्यानीय कृतो भवति । व्यावर्त्याभाव इति । व्यावर्त्यत्वाभाव इत्यर्थः । न चास्वा-
व्याव यत्वेऽपि अतिवैशाम्भ्यादेस्त्वनम्, प्रथमलिङ्गमिति वार्तिकेन दुर्वारत्वात् । एतेन तस्य तत्रस
म्भव । ग्राम्यादेरपि अत्र मने नित्यस्त्रीत्वेन व्यावर्त्यात्वामावस्तदशोऽश्लेषं नरतीयानीचितमिति
रुण्डनदुत्तमपाठम् । भाव इति । अनेनारचि सूचिता । सूत्रभाष्याक्षरैरीदृशनित्यस्त्रीत्वानाम । भा
ष्योदाहरणे च बहुव्रीहिरिव । वस्तुन, क्रमादचर्वेण यस्य वृत्तेः प्राह नदीत्वं तदुत्तरपदके एव त प्रवृत्ते ।
श्रीशब्दस्य तु तत्र इयद्व्यथानत्वेन निषेधात् । तत्रत्यवैयर्थ्यस्तु चिन्त्य एवेति । एकदेशानुवृत्तेर्युक्तश-
ब्दाभ्ये ह्रस्वबाधये आरशाविति कण्ठन उक्तत्वाच्चाह—नित्यस्येति । तथा आख्याग्रहणमिति मूले बहु-
व्रीहिरथपर इति भावः । एतेन बहुव्रीहिः स्त्र्याख्यविति समूहपरः । तेन विशिष्टनिवृत्त्या महासंज्ञया
कृत्वमात्र लभ्यते नित्यस्त्रीत्वेन साइद्व्यथ्याग्रहादिति मा-योक्तिर्युक्तेति सूचिनम् । उक्तरीत्या योज
यति—स्त्र्याख्येति । मूले बहुव्रीहिरिति भावः । निष्कृष्येति । अस्य व्याख्या—पूर्वोक्तमिति । दिव
द्वर्गितं व्यायेनापीनरुक्तमिति भावः । डेरामिति । एतेन परत्यादीत्वेऽपि पुनः प्रसङ्गविज्ञानेन ‘डे-

भ्यामिति व्याख्यातं, नासावन्तरार्थः किं तु पूर्वोत्तरसूत्रद्वयलभ्यः । एवं च “इदुञ्जाम्” इति सूत्रानुपन्यसन प्राचः प्रामादिकमेव ।

“अचि र ऋतः” ॥ गुणदीर्घोत्वानामिति । तिस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्र “ऋतो ङि” इति गुणस्य, तिस्रः पश्येत्यत्र “प्रथमयोः” इति पूर्वत्ववर्णदार्ढ्यस्य, प्रिय-
तिष्ठ आगतः, प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र “ऋत उन्” इत्युत्वस्य स्त्वमपवाद इत्यर्थः,
बाध्यसामान्यचिन्तायां स्वाविपये प्राप्तस्य सर्वान्य बाधादिति भावः । विरोधचि-
न्तायां तु ‘मध्येऽपवादा’ इति न्यायेन दीर्घोत्वयोरेव बाधः स्यान्न तु गुणस्य ।

शब्दरत्नम् ।

तिस्रस्तिष्ठन्तीति । इदं प्रियतिस्रावित्यादेः “मपर्यन्तस्य” इतिभाष्योदाहृतस्यो-
पलक्षणम् । बाध्यसामान्येति । इदं च “तृज्वत्कोष्ठोः” इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ।
बाध इति । अनन्तरस्येति न्यायाश्रयणे उत्त्वस्यैव बाधः स्यादिति बाध्यम् ।
ननु यत्रानेकविधिं प्रति येननाप्राप्त्याऽपवादत्वं प्राप्तं तत्र व्यवस्थापका मध्येऽपवादा
भैरवी ।

पुनः प्रसङ्गविज्ञानन्यायेन “डेराम्” इत्यनेनेव सिद्धमिति “इदुङ्ग्याम्” इति व्यर्थमिति
वाच्यम् । पुनः प्रसङ्गविज्ञानन्यायानित्यत्वज्ञापनार्थन्तस्य सत्त्वात् । तेन सङ्गृह्यताविति ना-
पूर्वमिति बोध्यम् ।

ननु रादेशविपये विशेषचिन्तायामपि तिस्र इत्यस्य जसि र देशो वक्तव्यो ङणस्य परत्वा-
दित्यर्थकेन ‘जसि रादेशो गुणपरत्वात्’ इत्यनेन सिद्धिर्भविष्यतीत्याशयेनाह—रदिति । इदम्-
लक्ष्यम् । आदिना प्रियचतस्रावित्यस्य संग्रहः । रदञ्चेति । बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणहेत्य-
त्यर्थः । मूले विशेषचिन्तापक्षे यो दीर्घोत्वयोर्बाध उक्तः स केवलमध्येऽपवादन्यायमात्राश्र-
यणपक्षे, यदि अनन्तरस्येति न्यायस्यापि प्रवृत्तिचिन्तनं तद्गम्याह—अनन्तरस्येताति ।
अथ विशेषचिन्तायामपि रादेशविपयताव्यापकविपयताक वन्न कस्यान्यस्तीति येन
नाप्राप्तिन्यायविपयताया अभावात्सवशात्प्रस्य बाधः सिद्ध एवेति बाध्यसामान्य-
चिन्ताश्रयणं व्यर्थमित्याशङ्कते—नन्विति । “येन नाप्राप्त” इति परिभाषायां येनेत्यस्य
यद्धर्मावच्छिन्नकार्येणेत्यर्थः । एवञ्च पररूपत्वावच्छिन्नकार्येऽवश्यप्राप्ते आरभ्यमाणया
वृद्धया पररूपसामान्यबाधे प्राप्ते व्यवस्थापकन्यायविशेषस्य सञ्चारो भवति यथा, तभाऽत्र

भावप्रकारः ।

राम्” इत्येव सिद्धे “इदुञ्जाम्” इति सूत्रमनावश्यकमिति प्राचा ध्वनिनशादनुप-पासः प्रामादिक इति
मूल चिन्तयामिति लण्डनकृदुक्तमयुक्तम् । यत्र परस्मिन् कृते पूर्वप्रवृत्तौ परप्रवृत्तिवैफल्यभावरतत्रैव
व्यप्रवृत्तेः । स्पष्ट चेदम् “अबध” इत्यत्र भाष्यकैयटोद्योनेषु । अत एवेदुञ्जामित्यत्र च सिद्धतरण्ड-
कभाष्यकैयटादिन्यायाः सङ्गठन इति सूचितम् । यत्तु परिभाषावृत्तौ सीरदेशेन क्त-यत्र पूर्वेण प्रवर्त्त-
मानेन परस्य बाधस्तत्र सङ्गृह्यति-य यो यत्र विपरीत तत्र पुनः प्रसङ्गेति केशा नन्मनमुक्तम्, ‘अक्षी’
इत्यत्र परत्वाद् “ई च द्विवचने” इतीरवे कृते नुमापत्तेरिति, तत्र, तस्य छान्दसत्वादित्याहुः । निर्णय-
यैःपरिभाषे-दुशेखरकाशिकायाम् ।

ननु विशेषचिन्तायामपि जसि रादेश इति वार्तिकेन तिस्र श्यस्य सिद्धिरत आह—इदमिति ।
लक्ष्यमित्यर्थः । मूलं तु पराशानुरोधेनेति भावः । आदिना प्रियचतस्रावित्यस्य संग्रहः । इदं चेति ।
सामान्यचिन्ताश्रयण चेत्यर्थः । आश्रयणेत्येति पाठः । प्रविपादित सर्वमनुपदेशः । नन्विति । अय-
म्भावः—विशेषचिन्तापक्षे येनेत्यस्य लक्षणेनेत्यर्थो यद्धर्मावच्छिन्नकार्येणेत्यर्थो वा ? भाष्ये एवमस-देहेना-

सामान्यविशेषपक्षौ च जातिव्यक्तिपक्षवह्न्यानुरोधाद् व्यवस्थितौ इति कैय-
टादौ स्पष्टम् ।

यत्तु व्याचक्षुः—अपवादशब्दो बाधकत्वोपलक्षकः । पूर्वविप्रतिषेधेन गुण-
मपि बाधते इत्याशय इति । तन्निर्मूलं क्लृप्तं च । यदपि प्रसादकृतोक्तम्—गुणस्य
पूर्वविप्रतिषेधेनेतरयोः परविप्रतिषेधेन बाधक इत्यर्थे इति । तत्र, रविधेरचरि-
तार्थत्वात् । न च तौसोश्चरितार्थता, यथा गतार्थत्वात् ।

त्रिचतुरोर्विशेषणादिति । श्रुतत्वाद्धि त्रिचतुरोरित्यस्यैव 'स्त्रियाम्' इति

शब्दरत्नम् ।

इत्यादिन्यायाः, प्रकृते च रभावस्य न केनापि येननाप्राप्तिरिति चेत् ? न, किमिदं येनना-
प्राप्तिन्यायेन पूर्वसवर्णदीर्घापवादतया प्रथमाद्वितीयामात्रविषयम्, उत "ऋत उत" इत्य-
पवादतया पञ्चमीषष्ठोमात्रविषयम्, उत "ऋतो ङि" इति गुणापवादतया सर्वनामस्था-
नडिमात्रविषयमिति रुशये व्यवस्थाकाङ्क्षया तन्म्यायप्रवृत्तेः सृपपादत्वात् । तन्निर्मूल
मिति । "जति रादेशो वक्तव्या गुणपरत्वात्" इत्येतत्सूत्रस्थं वार्तिकं मूलमिति न बाध्यम्,
बाध्यसामान्यचिन्तामाधृत्य तत्प्रत्याख्यानस्य नृज्वत्सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेन तस्य दृढमूल
त्वाभावात् बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणे एव तस्य मूलत्ववैचित्याच्च । तदाह—क्लिष्टचेति ।

भरवी ।

नास्ति कुत्रापि शाब्दे स्वविषयताव्यापकविषयताकत्वसत्त्वस्याभावादिति भावः । समा-
धत्ते—किमिदमिति । अयम्भाष्य, लक्ष्यानुरोधेन प्रकृते व्यक्तपक्ष आश्रीयते । तस्मिन्पक्षे
लक्षणस्य भेदेनैकलक्षणेन येन नाप्राप्तिन्यायस्य निरूपणद्वयं शक्यमिति । गुणपरत्वा-
दिति । गुणस्य परत्वादित्यर्थः । प्राप्ताविति शेषः । वक्तव्य इत्यस्य पूर्वविप्रतिषेधेनेति
शेष इति तदभिप्रायः । बाध्यसामान्यचिन्तेति । एतेन तस्य वार्तिकस्य बाध्यविशेष-
चिन्तायामारम्भं कृत इति पूर्वविप्रतिषेधाभिप्र-यक्तवन्तस्येति सूचितम् । किञ्च भाष्य-
योरेव वाक्यत्वोपपत्तये रादेश इत्यस्य बाध्यसामान्यचिन्तयेत्यादौ प्रणीयमित्येव युक्तमि-
त्याह—बाध्यसामान्येति । क्लृष्टत्वेतीति । एकेन हेतुना सर्वबाधसिद्धावनेकहेतुना तस्य कल्पनं
विलष्टमित्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

विषयेऽपि द्वितीये पररूपत्वावच्छिन्ने कार्ये प्राप्ते आरभ्यमाणाय वृद्धेरतद्बाधकत्वे निर्णयति किं शास्त्र-
विहितस्येत्येव तद्विशेषचिन्तायां तात्पर्योऽस्त्येवेति । चरत्वर्ये । न केनेति । एतद्विषये सर्वत्र कस्याप्य-
प्राप्तेरेव च ऋष मध्येपवादार्थापसञ्चार इति भावः । व्यक्तिपक्षाभिप्रायेण समाधत्ते—किमिदमित्यादि ।
अत्र ऋषमधने तात्पर्यात् पूर्वनिपातव्यत्यय उभयत्र बोध्यः । व्यवस्थेति । तस्य अवश्यापेक्षिततयैत्य-
र्थः । उक्तवार्तिकस्य मूलत्वेन प्रकाशसौष्ठवे मूलं चिन्त्यमिति खण्डनदृढत्वावशात्पुनरुक्तोपमुद्धरति द्विर्दृष्ट-
मिति न्यायेन—असीति । पूतदिति । प्रकृतेत्यर्थः । शङ्काया, निस्सारत्वादादौ नञ्नुल्लेखः । औचि-
त्याच्चेति । अत एव भाष्ययोरेकवाचयता भवति । अन्यथा विरोधो दुष्परिहरः । किञ्च तावताऽपि
प्रियनिन्नावित्यादिरनिर्वाहः । एतौ विशेषचिन्ताङ्गीकारे असुप्रवृण्वि सर्वनामस्थानोपलक्षणमित्यन्ते
नलेशः । एव नैव सति विशेषचिन्तापक्षे उक्तवलेशावश्यकत्वादुपलक्षणतेति खण्डनदृढत्वावशात्पुनरुक्तमप-
स्तमिति भावः ।

विशेषण नाङ्गस्येति भाव । प्रियत्रिरिति । अत्र व्याचक्षते—स्त्रिया अन्यपदार्थत्वेन बहुव्रीहिरूपमङ्ग तत्र वर्तते, त्रिशब्दानु पुत्रपुसकयोरेवेत तिस्रादेशो नेत्यादि । अत्रेद वक्तव्यम् । जहत्स्वार्थाया त्रिशब्दोऽनर्थकः । अजहत्स्वार्थाया तु स्त्रिया वर्तते एव । तत्कथं पुत्रपुसकवृत्तता सङ्गच्छतामिति । अत्रेद तत्त्वम् । जहत्स्वार्थैव वृत्तिरिहाभिमतता, लक्ष्यानुपाधात् । तेनाङ्ग स्त्रियामिति सम्भ्यगेव । त्रिशब्दस्य पुत्रपुसकवाचिता तु भूतपूर्वगत्या । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इत्यादिसिद्धान्तप्रवादस्यैवमेव निबोध्यत्वात् । एव प्रियातसा पुमानत्यत्र स्त्रिया

शब्दरत्नम् ।

नाङ्गस्येति । तस्याश्रुतत्वात् । स्त्रिया वर्तते एवेति । अजहत्स्वार्थायामन्यपदार्थस्य त्रिशब्देनाप्युक्ततया तस्य स्त्रिया वृत्तिः । न चेद स्त्रीत्व पदान्तरसापेक्षतया बहिरङ्गमिति वाच्यम् । त्रिशब्देन सर्वत्र स्वरूपार्थप्रतिपादने तात्पर्यप्राहकमप्येष क्षणतयाऽन्तरङ्गाभावादिति भावः । तत्कथमिति । स्त्रिया तत्र च वृत्तिरिति पुत्रपुसकयोरेवेति भैरवी ।

अश्रुतत्वादिति । अङ्गव्याश्रुतत्वात्तस्म्यन्वयस्य श्रुतत्रिचतुर्विधेषणत्वेन त्रिशब्दाकाङ्क्षा निवृत्तनाकाङ्क्षत्वेनाप्यभवादिति भावः । ननु स्त्रिया अन्यपदार्थत्वेन समुदायस्य स्त्रिया श्रुतनत्ववयवव्याख्येन शब्दवारिति स्त्रिया वतत एतेत्यसङ्गतमतो भाव व्यनक्ति—प्रब्रह्मिति । त्रिशब्देनाङ्गिति । अपिनाऽङ्गस्य समुच्चयः । नच ह्यानिष्ठसङ्ख्यासमर्पकयोरित्यर्थेनानयो स्त्रियामित्यतद्विशेषणवैशिष्ट्यमिति वाच्यम् ? स्त्रिया वतमानयोरित्यर्थस्य तदुपस्थे दर्शनेन तद्रीत्याऽस्य दापस्याभिधानात् । अन्तरङ्ग यत्स्वगत स्ववाच्याधगत वा ह्यात्वेन्तत्रवादसो ननु पदान्तरसाधनान्यन्यतीतिविषयकोत्वे इत्यादिकामासाङ्गाभिराच-ष्ट—न चेति । बहिरङ्गमिति । एतेनान्तरङ्ग यत्पुस्त्व नपुसकत्व-तदिव कायस्य प्रयानकत्वतादृशबहिरङ्गरङ्गम् । अत एव पञ्चाङ्गी इत्यत्र न दापिति सूत्रितम् । तात्पर्यप्राहकान्तरानपक्षप्रतीतिविषयत्वमन्तरङ्गत्वन्तच्च स्त्रात्वे नास्तौत्यादायन तद्वृत्तिरित्यस्यति—त्रिशब्देनेत्यादिना । ननु कथमपुत्रपुसकवृत्तता सङ्गच्छतामिति मूलासङ्गतिः, यदि पुत्रपुसकवृत्तत्वाभावक्यादेशप्रवृत्तौ निमित्तता स्यात्तदा पुत्रपुसकवृत्तिवस्यादाशाभावप्रयोजकत्व स्यात्तथा तु नास्तात्यत आह—स्त्रियामिति । तत्र च—पुत्रपुसकयोश्च । तथाच मूलग्रन्थस्य तदुक्तनियमत्पठन एव तात्पर्यमिति भावः । नच स्त्रियान्तर चत्यसङ्गतम्, विरुद्धलिङ्गद्वयवृत्तत्वस्यासम्भवादिति वाच्यम् ? दारानित्येतस्मात्पुस्त्वेन वस्तुतः स्य्यधस्य प्रतिपादनदर्शनेन लिङ्गयाविरो

भ वप्रकाशः ।

अश्रुतत्वादिति । एतेनान्यपयति यासिप्रमङ्ग च्चति रतनाकोकहेतु परात् । साध्यसिद्ध प्राक् ताननगयादिति भावः । यद्यपि मूलभूतैर्हीनिष्ठसख्यायां वचमानयोरप्यथस्तथापि प्रकाश दूष्ये स्त्रिया वचमानयोस्तयोरिति तद्रीत्यैवाह—स्त्रिया वर्तते एवेतीति । तथैव व्याचष्ट-अजहत् इति । बहिरङ्गादिसमुच्चयकः । बहिरङ्गमिति । एव चान्तरङ्गत्वात्तपुरवादिप्रयुक्तमेव कायमिति भावः । अत एव पञ्चाङ्गी' इत्यादावत्र पक्षे न दापिति स्पष्ट कौस्तुभादी । सङ्ग-स्मासेऽसमासे च । अन्तरङ्गतिः । अन्तरङ्गस्य स्त्रीत्वस्य काप्यभावित्वेन । एव च सामर्थ्यात्तत्रवृत्त्यान्तरङ्गत्वाभावात् । स च वप्य-विशिष्टो विनिगमकाभावात् । पञ्चाङ्गी' इत्यत्र तु नैवम् । एतेन तद्व्यर्थविरुद्धमपित्यपास्तमिति भावः । ननु पुनपुसकेति मूलमयुक्तम् । तदभावेत्यादेशप्रवृत्तवनिमित्तत्वात् आह—स्त्रियामिति । तत्र च—पुसि ह्येव चेत्यर्थः । तथा च तन्म वृत्तिना प्रकाशोक्ता कथं सङ्गच्छतामिति मूलार्थो बोध्यः । दार

सम्बुद्धिगुणमात्रविषयकमित्यभिनिवेष्टव्यम्, लक्ष्यानुरोधेनान्यत्रापि क्वचि-

शब्दरत्नम् ।

पूर्वमेव स्वरप्रवृत्तेश्च । अकृतव्यूहपरिभाषा त्वनित्या । अतिराभ्यामित्यत्रापि नुमि चापित्वा परत्वादात्त्व 'वृद्धयोत्व' इत्यत्र वृद्धिशब्दविहितवृद्धेरेव ग्रहणात् न पूर्वविप्रतिषेधेन नुमिति शङ्क्यम् । प्रियतिम्भ्यामित्यादावपि नुम परत्वात्तिस्रादश इव । एतेन निर्दि-
न्यमानत्रिशब्दस्य व्यवहितत्वादादेशो न स्यादित्यपास्तम् । शुचीनामित्यादौ 'नुमच्चि' इति पूर्वविप्रतिषेधेन सङ्कृतिन्यायेन नुमोऽप्रादश तत्र "इन् इन्" इति नियमादूर्ध्वो न स्यादिति न शङ्क्यम् । बहुभि. कुलैरित्यत्र नुमि षट्त्वेऽपि 'क्षत्र्युपोत्तमम्' इत्यप्य प्राप्त्वा तद्भावेऽपि बहुशब्दस्यान्तोदात्ततया न स्वरे विशेषः । न चोत्तरार्धं, तत्रैव कर्तुं

भैत्वी ।

न्तरङ्गत्वादित्यर्थः । नुम विभक्तिसापेक्षत्वेन बहिरङ्ग इति भावः । एतच्च नुम इगन्तत्व-
विघातकत्वमभ्युपेत्योक्तम् । ननु अकृतव्यूहपरिभाषया तर्हि पूर्वस्वरो न भविष्यतीत्याशङ्का-
याः माह—अन्तेति । आन्त्या । उच्चारितिसूत्रे सनुक्प्रहणादिति शेषः । तथाचासिद्धमिति
परिभाषया नुम. पूर्वस्वरो भविष्यतीति भावः । नन्वेवमप्यतिराभ्यामित्यादौ नुम. समुदाय
भक्तयाऽवयवस्य रेशब्दस्य ह्लादिविभक्तिरत्वाभावादात्त्वत्र स्यादत आह—अ त्तराभ्यामित्त्वे-
ति । नन्वाकारस्य वृद्धिसम्बन्धत्वेन पूर्वविप्रतिषेधेनादा नुमागम एव स्यादित्याशङ्कां वार-
यति—इदृश्याविति । उत्तरीत्या प्रियतिम्भ्यामित्यत्र तिस्रादेशप्रवृत्तिशङ्कां वारयति—प्रियेति । न-
न्वेवमपि शुचीनामित्यादौ पूर्वविप्रतिषेधेन नुमि सति नुमागमे नलोपे तस्यासिद्धत्वादिन्न-
त्वेन दीर्घो न स्यादिति शङ्कां वारयति—शुचाति । तथाच लक्ष्यानुरोधेन सङ्कृतिन्यायस्यैव
प्रवृत्त्या दोषपरिहारो भविष्यतीति भावः । बहुभिरित्यत्र नुमागमे नलोपेऽपि तस्यासिद्ध-
तया नान्तसङ्ख्यावाचकत्वेन षट्त्वात् "षट्त्रि" इति स्वरापत्तिरिति शङ्कां वारयति—
बहुभिरित्यादिना । षट्त्वेऽपि—नलोपस्यासिद्धत्वात् षट्त्वेऽपि । तद्भावेऽपीति । अन्ग्रहणसत्त्वे
तद्भावेऽपीत्यर्थः । अन्तोदात्तयेति । फिट्त्वेनेत्यादिः । उत्तरार्धम्—तृतीयादिष्विति सूत्रार्थम् ।

भावप्रकारा ।

तदुत्तरं स्वरे नित्यत्वं तूभयोः समम् । अत एव पञ्चत्रयुगेत्यादौ त्वरसिद्धिरिति भावः । उत्तरपदावय-
वत्तमभ्युपेयाश्च—अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेववेति । वारदितस्वपाठः । पूर्वोऽस्थितनिमित्तकत्वात् न्यूनत्वा-
च्चेत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वा—नुम. पूर्वमेव स्वरप्रवृत्तेश्चेति पाठस्तु सुयोग एव । अन्त्ययुक्तिं द्रव्यति—
अकृतेति । तुना वस्तुतोऽमस्य सचितम् । नन्वेवमप्यतिराभ्यामित्यादौ नुमा व्यवधानाद्राय आशान्नाप-
त्तिरत आह—अतीति । एवं च पूर्वपक्षो निस्मारः । नन्वाकारस्य वृद्धितया वृद्धवौत्वेति निप्रतिषेधो
ममाकृतमत्र आह—वृद्ध्याविति । ग्रहणमशङ्क्यां हेतुः । उक्तस्थैवाशङ्कया माह—प्रियेति । अत्र
च च्चिदशङ्कापि नेति शेषः । नन्वेवमपि शुचीनामित्यदौ परत्वात्नुमि नुदनुमादौ "इन् इन्" इति निय-
मादूर्ध्वो न स्यादत आह—शुचीति । विप्रतिषेधेनेति । नुमि सति इति शेषः । सङ्कृततीति । यदि
नुमि सति नुमि स्यात्तर्हि नुदप्रवृत्तिरकलैव स्य त्रयोपेनैकनश्रवणात् । दीर्घस्तूकगीत्या न, अनित्यत्वेऽपि
लक्षणपतिपदोक्तन्यायमन्वार इति भावः । अप्राप्तिरशङ्क्या हेतुः । नन्वेवमपि बहुभिः कुलैरित्यत्र नुमि
नलोपेऽपि तस्यासिद्धत्वात् नान्तसङ्ख्यावाचकत्वेन षट्त्वात् "षट्त्रि" इति स्वरापत्तिरत आह—बहुभि-
रिति । नुमीति । तत्र तलोपे तदसिद्धत्वात् षट्त्वेऽपीत्यर्थः । तद्भावेऽपीति । अन्ग्रहणसत्त्वे इति
भावः । अन्तोदात्तेति । फिट्त्वादिना भावः । उत्तरार्धमिति । अन्ग्रहणमिति शेषः । तृतीयादि-

त्तदभ्युपगमे बाधकाभावात् । तथा च प्रियतिसृ प्रियत्रि इति रूपद्वयमपि उक्तरीत्यैव कथनेन समर्थितम् ।

पूर्वविप्रतिषेधेनेति । न चात्र प्रमाणाभाव, प्रियतिसृणि इत्यादिभाष्योद्देशरस्यव तत्र प्रमाणत्वात् । द्वेस्त्वे सम्याविति । विभक्तिसन्निपातकृतमपि त्यदाद्यत्वं टापो निमित्तम्, सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वात् 'न यासया.' इति ज्ञापकाच्चेति भावः ।

इयादेश इति । अजादौ य इयादेशो विहितः स उपसर्गन्त्वे पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्योसादिषु चतुर्ष्वेव न तन्व्यत्र, गुणनाभवादिभिः पूर्वोक्तेर्वाधितत्वादित्यर्थः ।

"नेयङ्ङुत्थानावस्त्री" ॥ तिष्ठतो ययोरिति स्थानौ, अधिकरणे ल्युट् । इयङ्ङुत्थो स्थानाविति पठोसमासः । फलितार्थमाह—इयङ्ङुत्थो स्थिति-

शब्दरत्नम् ।

युक्त्वादित्यन्वय विस्तरः । प्रियतिसृ इति । तथैव भाष्ये उदाहृतत्वेनानडि 'न लुमता' इति निषेधश्चेति बोध्यम् । अनित्यत्वे प्रमाणमाह—नयासेति । चो हेतौ ।

पठोसमास इति । इयडादिस्यित्यधिकरणत्वेन क्वचिद्दृष्टावित्यर्थः । तेन हे श्रोतिस्यादौ निषेधसिद्धिः ।

भैरवी ।

भाष्यादौ । ननु आह—तथैवेति । सङ्गतिरत आह—चो हेनाविति ।

स्थानग्रहणलभ्यार्थस्योपलक्षणत्वान्निप्रायेण व्यावृष्ट-इयङ्गादीनि । तेन-उपलक्षणत्वस्य सूचनेन । निषेधसिद्धिरिति । श्रियावित्यादावियङ् स्थिते सत्त्वादिति भावः । उपलक्षणत्वे मानन्तु 'यूस्त्रयाल्या' इति सूत्रस्थभाष्यमेव । तत्र हि आद्यैः प्रथमैः इत्यादौ आसमन्ताद्धीर्यस्येत्यर्थके श्वयवस्य स्त्रीविपयत्वादि-यर्थश्वयवस्य स्त्रीविपयत्वात्सिद्धमिति चेदियङ्-स्थानस्य निषेधो यगस्थानेऽपि स्यादवयवस्येयङ्गुत्थानत्वादित्याशङ्क्य सिद्धन्त्वङ्गुत्थानत्वात् । यस्याङ्गस्य इयङ्ङुत्थो भवतस्तस्येदङ्गुत्थमिति, नचैतव्याङ्गस्येयङ्ङुत्थो भवत इत्युक्तम् ।

व कर्तव्ये "वामि" 'डिति ह्रस्वश्च'

श्रियै श्रिया इत्यादावाटसम्पाद-

वितोधादिति सुदृत्याम् इत्यादौ 'नष्टृ' इति क्त्वापत्तश्चति । परन्तु सूत्रद्वयकरणमुभयो भावप्रकाराः ।

श्रियै सुत्रार्थमित्यथ । युक्त्वादिति । एव हि स्वरितत्वं न प्रतिशेद्यमिति लाघव भवति । अन्यत्रेति । भाष्यकैवटेदोतादावित्यथ । न-नित्यत्वेनानडपि स्यादत आह—तथैवेति । अनङि-काय इति शेषः । शापकेनाप्यनित्यत्वस्यैव पयवसानार-मुच्यथाभावादाह—अनित्यत्वे इति । के चतु "बहु-वचने श्रियै" इत्यत्र बहुवचनरूपशापकसमुच्चयः स । रामस्येत्यत्रानयैवैव वचने तन्नामान्यनोऽनित्यत्वे शापकमित्यङ् ।

तेन-उपलक्षणानुचनेन । क्वचिद्दृष्टाविति निषेधेन श्रियावित्यादौ तद्व्यतिरिक्तत्वात् ।

ययारिति । यत्रग्रहुवडौ निप्पद्येते तत्रैवायं निषेधः । यत्र त्वपवादेन बाध्येत तत्र न निषेध इत्येतदर्थं स्थानग्रहणम् ।

“वामि” ॥ यद्यपि प्रकृतो निषेधोऽनेन विकल्प्यत इति प्रोच्यते, तथाऽपि निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फलति । तथाच लाघवात् स एव सूत्रार्थ उचित इत्यशयेनाह—वा नदीसंज्ञौ स्त इति । “डिति ह्रस्वश्च” इति सूत्रेऽप्येवमेव ।

कथं तर्हीति । उवड्स्थानत्वेन नदीत्वाभावात् ह्रस्वोऽनुपपन्न इत्याक्षेपः । वहव इति । केचित्तु “वामि” इत्यतो वाग्रहणमिहापकृत्य व्यवस्थितविभाषां

शब्दरत्नम् ।

ह्रस्वोऽनुपपन्न इति । “नेयड्” इत्यत्रेयडादिनाङ्गाक्षेपात् यत्र नदीकार्याभ्रयेऽप्ये बाधकायाधितेऽडादिसत्ता क्वचित्प्रयोगे दृष्टा तस्य तदवयवस्य च निषेध इति भावः ।

भैरवी ।

सूत्रयोर्विभिन्नव्यवस्थसिद्धय इति कल्प्यते । वामीति सूत्रं वृत्तावङ्गस्य स्त्रीत्वेऽस्त्रीत्वे च द्वितीति सूत्रन्तु यदा वृत्तौ प्रवर्तते तदा इयडुवड्स्थानिनो ह्रस्वस्य च तदन्ताङ्गस्य च स्त्रीत्व एव । नचैवंसति श्रीशब्दात्कनि लुपिच श्रियं ब्राह्मणाय श्रिये ब्राह्मणायेति न स्यात्, इयड्स्थानिन पुंस्त्वादिति वाच्यम् “लुपि युक्तवत्” इत्यनेन प्रत्ययार्थनिष्ठिङ्गप्रयुक्त कार्याभावस्यातिदेशात् । एवञ्च प्रत्ययार्थनिष्ठं यत्पुंस्त्वं तत्प्रयुक्तस्याङ्गस्य स्त्रीत्व एवति नियमप्रयोज्यस्य विरल्पाभावस्याभाव एव । यथा चञ्चा पश्येत्यत्र प्रत्ययार्थनिष्ठपुंस्त्वाभावातिदेशेन नत्वाभावो भवति, तद्वत् । नचैवञ्चञ्चा अभिरूप इति भाष्योपप्रयोगस्याप्युक्तेः कृतिः । “विशेषणाद्वाजाते” इत्यनेन विशेषणे पुंस्त्वाभावातिदेशस्य प्राप्तेरिति वाच्यम् “मनुष्यलपि प्रतिषेध” इत्यनेन प्रतिषेधात् । एवञ्च विशेष्यस्य न्यायप्राप्तं यत्पुंस्त्वन्तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यादभिरूपपदस्य पुंस्त्वम् । अत एव लुपन्ते शक्यं ब्राह्मणायेत्यत्रापि विवल्पो भवत्येव । यथा दारादिशब्दानां शक्तिस्वाभाव्याच्छास्त्रीयोपचयरूपपुंस्त्वाभिधाय क्त्वन्तथा लुपन्तस्य लुपि युष्मदित्यनेन प्रकृतिगतलिङ्गातिदेशाच्छास्त्रीयोपचयरूपस्त्रीत्वाभिधायकत्वं स्वीक्रियते इति वदन्ति । ननु ‘डिति’ इति सूत्रेऽनुवृत्तं यद् इति तद्विभक्ति विपरिणामेन स्वोर्ह्रस्वावित्येतदर्थं वज्जातमिति पुनर्थ इत्यस्य विशेष्यस्य कथं लाभ इति चेत् ? न, ह्रस्वश्चेति चकारस्य ह्रस्व तिरिक्तसंज्ञिसमुच्चयकतया ऽनलसकल्पनापेक्षया प्रर-णप्राप्तस्य यद्दृश्यस्य समुच्चये लाघवात् । ‘हेसुभ्रु’ इत्यत्र ‘नेयडुवड्’ इत्यस्य यथाप्राप्ति-स्तद्दर्शयति-शब्दादीत्यादिना । अङ्गाधिकारे ऽस्य सूत्रस्यापाठादाह—‘क्षेपादिति । बाधका-बाधितेति । तेन प्रकृष्टा धी. प्रधीः प्रध्यै इत्यत्र न निषेधस्तत्र यणादेशेनेयडो बाधस्थ सत्त्वा-दिति भावः । नचाक्षिसार्थस्य शाब्दबोधे भानाभावेनाङ्गघटितवाक्यार्थबोधे कथमिति

भावप्रकाश ।

अङ्गाधिकारेऽपाठादाह—आक्षेपादिति । बाधनेति । तेन प्रकृष्टा धः प्रपी. प्रध्यै इत्यदौ न दोष इति भावः । निषेध इति । अत एव “अवयवस्त्रीविक्रयावात्सिद्धमिति चेदियदस्थाननिषेधे यत्स्थानेऽपि स्यात्, अवयवरथेयड्स्थानत्वादाद्यै प्रध्यै । सिद्ध त्वङ्गरूपग्रहणाचर्याङ्गारथेयुवो भवतस्त-सरला ।

इति भाव इति । नच प्रधीरित्यादौ धीरूपेऽङ्गे इडडसिद्धे ‘धियौ’ ‘धिय,’ इत्यादौ दृष्टतया निषेधापत्तिरिति वाच्यम् । अजादिविभक्तिपरत्वरकारकसम्भावनाप्रयोग्या यस्मिन्नङ्गे इयडुवड्प्रवृत्तिसम्भावना तस्य तदवयवस्य च नदीसंज्ञानिषेध इत्यर्थस्य विरक्षणम् । यदङ्गावयवयोर्निसंज्ञानिषेधशिकी पितरत्तदुत्तरमजादित्यस्य सम्भावना यस्मिन्नङ्गे इयडुवडौ सम्भाव्येते तन्व तदवयवरथ च निषेध इति वाच्यमिति बोध्यम् ।

चाश्रित्य समाद्भुः । तन्मन्वम्, तथा सतीह नव्पहणस्य “गमि” इत्युत्तर-
सूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्तेः । अन्ये तु सामान्ये नपुसकमिति कथञ्चित्तमाद्भुः ।

“न पट्” ॥ स्त्रिया यदुक्तं तन्न भवतीति व्याख्यानान् अनन्तरो ङीवक्
व्यवहितेष्वपि निषिद्धचत इत्यारायेनाह—ङीष्ठापो नेति । रा. पुषदिति ।

रञ्दरलम् ।

कथं चिदिति । अनेन सीताविहिणो रामस्य वाक्ये साताया एव विवक्षितत्वेने
दमप्यप्रयोजकमिति सूचितम् । नञ्घटितमनित्यमिति तु भाष्यानुक्तत्वात् लक्ष्यसंस्कारो-
पयागि ।

इत्यजन्ता स्त्रीलिङ्गा ।
भंरवी ।

प्रथमं स्त्रीत्वविशिष्टार्थमाह, पश्चात्तु प्रकारान्तरेणाधोन्तरं लिङ्गान्तरयुक्तप्रतिपादयति
तस्यापि नदीसञ्ज्ञा भवतीति तदर्थं । तर्हि वक्तव्यं ? न वक्तव्यम् भवत्प्रसङ्गाविषयत्वा
त्सिद्धम् । अथवाऽत्र स्त्रीविषयस्तदाश्रया नदीसञ्ज्ञा भवतीत्येवरीत्या तस्य वातिरस्य
प्रत्याख्यानं कृत्वा अथवाऽत्र स्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति यदियं उच्यते तत्र प्रतिपत्ते
प्रतिषेधप्रसङ्गोऽवयवस्येयं उच्यते इत्युक्तत्वात् ‘आध्ये ब्राह्मण्ये’ इत्याशक्यं सिद्धन्त्वङ्गु-
पहणान् । यस्याङ्गस्य उच्यते भवत्सत्स्य उच्यते गङ्गाद्ये चैतस्याङ्गस्य उच्यते भवत् इत्यु-
क्तमिति प्रतिपादितम् । एतच्च प्रकृष्टा धीर्यस्या यस्य वा प्रधीरित्यत्रावयवस्य धीर्यस्य
नदीसञ्ज्ञा अस्त्यपति भावः ।

राम य वाक्ये इति । रात्रणकृतसीतापहारे रामविलापोऽयम् । सीताया इति । हेसुभ्रु इत्यस्य
हे सीते इत्यर्थे एव कवितात्पर्यम् । इदमपि—सामान्ये नपुसकत्वमपि । केचित्तु सुभ्रु क्रिया
विशेषणमित्याहुः । तच्चिन्त्यम्, हे इत्यस्यानन्वयापत्तेः धात्वर्थफलाभेदान्वयविश्लेषाया
क्रियाविशेषणानाद्गर्भत्वङ्गीभत्वयोरङ्गीकाराच्च । वस्तुतस्तु हापित इति विधिना त्वयाऽह
हापितस्याजित हेसुभ्रु त्वङ् वासि इत्येवं बहु विकलापत्यर्थं । एवञ्च विरहपीडितत्वाद्
नवधानतया तथोक्तो विरहस्य पुन्ता गम्यत इति काव्यगणत्वेन यत्परममूठे प्रमाद् एवाय
मित्यनेनानवधानलक्षणं प्रमादोऽभिहितः स एव समाधिर्युक्त इति बोध्यम् । अत्र प्राची-
भोक्त समाधानत्रिरस्यति—नञ्घटितमिति ॥

इत्यजन्तस्त्रीलिङ्गविवरणम् ।

भावप्रकाराः ।

स्येव ग्रहणं, न चैतस्याङ्गस्य ही भवत्” इति भाष्यं सङ्गच्छते । एव च प्रकृष्टा धीर्यस्या यस्य वा
प्रधारित्यत्रावयवधीर्यस्य नदीत्वमस्त्येवेति भावः ।

वाक्ये इति । रात्रणकृतसीतापहारे रामविलापोऽयमिति भावः । सीताया एवेति । सुभ्रु इत्यस्य
सीतेत्यर्थे एव तात्पर्यादिति भावः । इदमपि—सामान्ये नपुसकत्वमपि । एतेन तथामङ्गसरताकारदृष्ट्या-
र्थायुक्तमस्ति । विनायनना समासेनानुदात्त पदमनेकमिति वाच्ये वर्ज्यवदनेन शापनत भवादाह—
इति तु भाष्येति । यत्तु सुभ्रु इति क्रियाविशेषणमिति, तत्र, हे इत्यस्यानन्वयात् धात्वर्थफलेनाने-

सरला ।

मूले—ङीष्ठापो नेताति । ‘न पट्स्वसादिभ्य’ इत्यत्र टावृत्ति’ इत्यतश्च ‘कृन्नेभ्यो’
इत्यतश्च ङीष्ठापोऽनुवृत्त्योभयनिवेश इति भावः ।

रैशब्दस्य स्त्रीलिङ्गतया अपि स्मरणादिति भावः । तथाच चौरशामी-इत्येनं च स्त्रीत्येके इति । स्त्रियां नौस्तण्डिस्तरित्यमरः ।

इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अथाजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

“अतोऽम्” ॥ स्वमोरिति । अतोऽम् (वधानं) लुगशब्दात् । अम् स्यादिति । एतच्च प्राचामनुरोधाद् वशाख्यातम् । संयोगान्तलोपो ब्रह्म इत्यभिप्रायेण वा । वस्तुतस्तु म् इत्येव पदच्छेदो लाघवात् । तत्र सार्धे कृते ज्ञानमिति सिद्धम् । द्वितीयैकवचने तु “आदेः परस्य” इत्यकारस्य मकारे कृतेऽन्त्यस्य मस्य संयोगान्तलोपे सिद्धमिष्टम् । यत्तु वदन्ति—एवं सति “सुपि च” इति दोषेत्वं स्यादिति । तन्न, सन्निपातपरिभाषाविरोधात् । यदपि दोषविक्रयो सा न प्रवर्तत

शब्दरत्नम् ।

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गाः ।

भक्त इत्यभिप्रायेणेति । एकवाक्यतया श्लेष एव लोप इत्यभिप्रायेणेत्यर्थः । संयोगान्तलोपे इति । श्लेषप्रहणस्य तत्रापकपऽपि वाक्यभेदेन सम्बन्धः । तेन च पूर्ववाक्यस्य यणव्यतिरिक्तं श्लेषपि क्वचित्प्रवृत्तिरिति भावः । सन्निपातेति । इत्वाकारसन्निपातेन भैरवी ।

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गाः ।

वक्ष्यमाणरीत्या ‘म्’ इति ऋडेऽपीष्टसिद्धिरित्यभिप्रायेणाह—एकेति । तेन च—संयोगान्तस्य श्लो लोप इति वाक्येन च । पूर्ववाक्यस्य—संयोगान्तस्य लोप इति वाक्यस्य । कश्चिदिति । भावप्रकाशः ।

दान्वययोग्यस्यैव द्वितीयान्तत्ववलीदत्वाद्भोवात्तच्च । अन्यथा दण्ड्यादीनामपि तदापत्तौ सर्वोपप्लव, स्यात् । जयमङ्गलायां तु भूशब्दाद् “अप्राणिजातेद्वच” इत्युक्तिं तदन्तेन समाप्ते उपसर्जनइत्ये कृतेऽपि स्वभावान्मनुष्यजातिवचनत्वेन पुनः “ऊङ्गुत्” इत्युक्तिं पूर्वा-तवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वे सति सम्बुद्धौ इत्यस्त्वमूढभावं तु दीर्घं श्युक्तम् । इदं सर्वं “विमानता मुमुक्षुतः पितृगृहे” इति कुमारमम्भेऽपि बोध्यम् । वस्तुतो हा पित इति पितुः सम्बोधनम् । यदा विधिना स्वया हापितस्याभिः स लक्ष्मणः हेमुमु खं कासीत्येवं ऋ विलसोपेत्यर्थः । पदञ्च विरहपीडाङ्गत्वादनवधानतया तयोकावपि तस्या विरह-पोषकत्वेन काव्यगुणत्वमिति परममूलोक्तिरेव युक्ता । अनुकरणत्वात्त्रासाधुत्वमिति बोध्यम् ॥

इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

वक्ष्यमाणरीत्या तत्रापि न दोषोऽन आह—एकेति । मूले लाघवादिदि । पदच्छेदे ‘म्’ इतिन्यासे च तत्त्वादित्यर्थः । एव च “एतद्वत्त्वात्” इत्यत्र वक्ष्यमाणभाष्यादृतानाश्रयणे महत्त्वाववमिति मान्याः । एतेन यथासन्निवेशे शब्दार्थयोरलापनेन चित्त्ये मून्दीके इति मन्शोकमपास्तम् । रीतिमेवाह—श्लिति । अन्यथाऽत्रैव वक्ष्ये तत्र तरस्मरणानर्थक्यापत्तिरिति भावः । तथा च पूर्वव न्यस्य तेन काचित्त्व श्वा-स्यते । तदाह—तेन चति । व्यतिरिक्तं इति । अन्यथा “यगः प्रतिषेधः” इति वचनेन फलदेशापत्तिरिति

-इति । तदपि न, “रुधादिभ्यः शनम्” “शान्नलोपः” इति सूत्रयोः “सुपि च” इति दीर्घत्वे सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तेर्भाष्यकृता ध्वनितत्वात् कैयटेनोपपादितत्वाच्च । यदप्याहुः—अतिजरसमिति न भिद्वचेदिति । तदपि न, द्वितीयैकवचने हि “अतोम्” इति बाधित्वा परत्वाज्जरसि कृते सन्निपातपरिभाषया लुकोऽप्र-

शब्दरत्नम् ।

जातस्य तद्विधातरुत्वायोमादिति भावः । परत्वाज्जरसीति । परे तु जराय इति सुत्रोक्तेनाजरासीत्यत्र ‘नुमृजरसोः प्राप्तयोर्विप्रतिपेधेन जरस्’ इति भाष्यप्रामाण्येन पूर्वविप्रतिपेधात् पूर्वं विभक्त्यादेशप्रवृत्तिरधिकविभक्त्यपेक्षया सादेशापेक्षया विभक्त्यादेशानामन्तरङ्गत्वाद्वा ऽवश्यं वाच्यम् । अन्यथा शिभावात्पूर्वमेव जरसः प्रवृत्तौ नुमा तस्य विप्रतिपेधविचारासङ्गतिः स्पष्टैव । अत एव “टाळसि” इति सूत्रे कैयटेनोक्तं—‘भाष्यकारस्तु सन्निपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्नतिजरेणातिजरादिति भाव्यं न त्वतिजरसिन अतजरसादिति गौरवमुद्भावितवान्’ इति । भवद्भोत्या परत्वात्पूर्वं जरसादेशे इनाद्यप्राप्त्या तदभावपक्षे तस्याप्राप्त्वा परिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्नित्यस्यासङ्गतिः स्पष्टैवेत्युच्यते तदाभैरवी ।

एतच्च “यणः प्रतिपेधो वाच्यः” इत्यनेन फलाभेदायोक्तम् । सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिमुपपादयति—इत्वाकारेति । जातस्येति । मादेशस्येत्यर्थः । मूले—भाष्यकृता ध्वनितत्वादिति । सत्र हि क्षम. शिक्करणद्विमर्शमिति विचारं शकाराभावे नाब्रल्लोप इत्यस्य यज्ञानामित्यत्रातिप्रसङ्गमाश्रय दाघं जाते नास्ति लोपस्य प्राप्तिरात पूर्वपक्षिणा शङ्किने परत्वादीर्घन्वारधित्वा नलोपा स्यादिति सिद्धान्तनोक्तम् । सत्र कैयट-अमीनामित्यत्र दीर्घस्य हिनस्त्वोत्त्यत्र नलोपस्य चरितार्थतया परत्वाब्रलोपः स्यात् । यद्याप लोपात्परत्वात्सुपिचेति दीर्घः सम्भवति तथापि सन्निपातपरिभाषया न भविष्यति । “नामि” इति दीर्घं तु सन्निपातपरिभाषा न प्रवर्तते, आरम्भसामर्थ्यात् । यद्यपि “कृष्टाय ऋमणे” इति-इशेन “सुपि च” इति दीर्घं ऽपि सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्प्रवृत्तिरित लभ्यते, तथाप्यन्यत्रानित्यत्वे न मानमिति तात्पर्यम् । अत एव पारभाषेन्दुशेखरे यादृशः सुपिचेति दीर्घत्वस्य-इत्युक्तम् । वस्तुतस्तु “एङ् इ-वात्” इति सूत्रे ‘हेकुल’ इत्वादे साधनस्य वैयधिकरण्येनान्वयरूपस्य प्रयासस्य भाष्ये कृतत्वेनास्मिन्पक्षे तस्य वैयर्थ्यापत्त्या म् इति च्छेदो भाष्यविरुद्ध इति बोध्यम् । मूलनूपयति—रेवित्यादिना । प्राप्तयोरिति । ‘कुण्डानि’ ‘अतिजरसः’ इत्यत्र चरितार्थयोरित्यादिः । पूर्वम्—जरसादेशात्पूर्वम् । पक्षान्तरमाह—प्रथिकेति । अधिका व्यापिका या । वभक्तिर्वस्मिन्नित्त्वेन स अधिकविभक्तिर्जरस् तदपेक्षयेत्यर्थः । अन्तरङ्गता चेति पाठः । अन्यथा—उक्तरीत्यनङ्गीकारे । असङ्गतिरिति । तदा तस्यासर्वनामस्थानत्वेन नुमः प्राप्त्वभावेन विप्रतिपेधविचारासङ्गतिः, मम तु जरसादेशात्प्राक् शिभावे तस्य सर्वनामस्थानत्वाभावप्रमादाः ।

भावः । जातस्य—अम इति शेषः । मूलं दूषयति—पर तु इति । अनिजरासीति पाठः । प्राप्तयोः—जरसोः कुण्डानीत्यादीं तावकाशयोः । पूर्विति । अपूर्वाङ्गक्रियमाणादिति अदिः । पूर्वं—जरसादेशः । तावतावशान्तरमाह—अधिकेति । व्यापक यद्विभक्तिव तज्ज्ञानलोपेक्षा यो जरसादेशस्तदपेक्षयेत्यर्थः । अमि तु व्याप्यवर्भक्षानापेक्षेति भावः । कञ्चित् अधिकविभक्त्यपेक्षयेति पाठः । तत्रापिका व्यापिका विभक्तिर्यस्मिन्नित्त्वेन सोऽधिकविभक्तिर्जरस् तदपेक्षयेत्यर्थः । रति पूर्ववत् । अन्तरङ्गता चेति पाठः । एतेन विशेषापेक्षानामन्यापेक्षमन्तरङ्गमित्यवास्तमिति स्पष्ट परिभाषे-दुशेखरे । अन्यथा—मूलोक्तरीत्यङ्गीकारे । असङ्गतिरिति । तदा तस्यासर्वनामस्थानत्वात्, मम तु जरसः प्राक् शिभावे तत्प्रति-

वृत्तौ रूपसिद्धिः स्पष्टैव, प्रथमैकवचने तु अतिजरमित्येवेप्यते, सन्निपातपरि-
भापया जरसादेशस्याप्रवृत्तेः । अत इति तकार उच्चारणार्थः ।

भसंशायामिति । “मुडनपुंसकस्य” इति पर्युदासेनासर्वनामस्थानत्वादिति
भावः ।

शब्दराम् ।

ऽत्राप्यन्तरङ्गत्वादतोऽमि तथा जरसभाव एवोचितः । न च तत्र नाकारान्तसन्निपातलक्षणमे-
वाजादित्वं किं तु तदभावेऽपि । एषा तु सन्निपातलक्षणविधिप्रवृत्तिं विना न यस्य प्रवृत्ति-
योग्यता तत्रैवेति वाच्यम् । मानाभावात् “टाडसि” इति सूत्रस्येनातिजरेणेत्येतद्विषयक-
कैवेयेन विशेषाच्च । एव च जराशब्दविषयं परत्वादिनादीन्वाधित्वा जरसित्वादि मूलमत्र-
त्यमनोरमा च प्राचामनुसारेणेति । तदाह—एकवचने त्विति । तत्रापीत्यर्थः । अत
भैरवी ।

त्तत्सङ्गति । अत्रापि—द्वितीयैकवचनेऽपि । अत इति तपरत्वस्य दीर्घव्यावृत्तिर्न फलम्,
“द्वस्यो नपुंसके” इति द्वस्यस्यैव सत्त्वात् आह—अत्र शीति । ननु अतोमिति सूत्रे म्
इति ष्टेदे पूर्वाक्षरीत्या सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिसम्पादनद्वारा तपरकरणञ्चरितार्थमित्युच्चा-
भावप्रकाशः ।

स्पष्टैव । अत्र एव टाडसोतिवृत्त्यैकैयटमङ्गतिरिति भावः । अत्रापि—द्वितीयैकवचनेऽपीत्यर्थः । प्रतिवे-
धादिनेन पाठ । अभाव एवेति । एवं चेनादीन्वाधित्वेत्यादिपरममूलस्यात्रस्यमूनस्य तस्नुवायिरत्ना-
सरला ।

प्राचामनुसारेणेति । अस्य ‘भाटु.’ इति शेषः । वस्तुतस्तु विभक्तिसम्बन्धिकार्यमात्राभावेव ज-
रसः । यत्र जरसादेशस्य परत्वं तत्र “विप्रतिषेधे परम्” इति जरस् । यथा ‘अतिजरासि’ । यत्र याद-
दय. परा तत्रापि पूर्वविप्रतिषेधेन जरसः । यथा ‘जरासे’ इति । अत्र याटं वाधित्वा जरस् । अत्र एव
“जरसोऽवकाशः जरसा जरसे” इति भाष्यं संगच्छते । अन्यथा “यादपः” इत्यनेन याटि अत्रादिविभ-
क्तिपरत्वाभावेन जरसोऽप्रापया तदपङ्गति. स्पष्टैव । अत्र एव “अपेइ लुक् कस्मात् भवति अतिजरासे
पश्य इति ? किं पुन. कारणे द्वितीयैकवचनमेवोदाहियते न पुनः प्रथमैकवचनमपि अतिजरासे तिष्ठति
इति ? अस्यत्र विशेष. —नात्राटुतेऽम्भावे जरसभाजः प्राप्नोति । किं कारणम् ? अचि’पुच्यते” इति
भाष्यं तदप्राप्तियोग्ये चारिताध्याभावविशिष्टा कृते चारिताध्याभावविशिष्टा या अपवादशास्त्रप्रवृत्त्यन-
न्तरोत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तिसम्भावनाप्रयोज्यापवादशास्त्रवैयर्थ्यसम्भावना तादृशसम्भावनारूपवाचकस्वकीभवता
“अतोऽम्” इति शास्त्रेण “स्वमोर्नपुंसकात्” इति सूत्रे स्वप्रवृत्तियोग्यातिरिक्तत्वेन स्वविधेयघटिताति-
रिक्तत्वेन च सङ्गोचात् ‘अतिजरासे तिष्ठति’ इति प्रथमैकवचने जरसादेशे कृते अन्वयघटितातिरिक्तत्वमो-
भावेन लुकोऽप्राप्तिरिति द्वितीयैकवचने एव लुक् कस्मात् भवति इति शङ्काचिता, ननु प्रथमैकवचने इति
विशेषवदशकं सङ्गच्छते । अन्यथा द्वितीयैकवचनेऽपि भवदोत्याऽमादेशे सन्निपातपरिभावया तत्रापि
जरसोऽप्रवृत्तौ इदं भाष्यमसङ्गतं स्यात् । मम तु परत्वाज्जरसि द्वितीयैकवचने लुक् कस्मान्नेति शङ्का
युज्यते । अत्रेऽपि “यदा जरसभावः कृतः तदा लुक् न भविष्यति सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तदि-
घातरथेति” इति सिद्धान्तिना समाहितम् । अत एवाग्रे पूर्वपक्षेकदेशिना “यद्येवमतिजरसमतिजरासेरि-
त्यत्र न प्राप्नोति अतिजरासतिजरासेरिति भवित-व्यम्” इति प्रथमैकवचनवृत्तीयावृत्तचनयोः शङ्का कृता ।
ततः सिद्धान्तिना इष्टापत्तिं भत्वा “गोनदीय आह—इष्टमेवैतत्सङ्गृहीतं भवति अतिजरासतिजरासेरिति
भवितव्यम् । सत्यामेवस्यां परिभाषायां सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तदिघातरथ” इति भाष्यमुक्तं स-
ङ्गच्छते । अन्यथा विशेषोपपादन एव लुगौसोः सन्निपातपरिभावया जरसोऽप्रापया इमे शङ्कासमाधाने
असङ्गते स्याताम् ।

“यस्य” ॥ इञ्च अञ्च यं तस्य । तदाह—इवर्णावर्णयोरिति । औङःश्या-

शब्दरत्नम् ।

इतीति । न तु तपरसूत्रप्रवृत्त्यर्थं इत्यर्थः । नपुंसके इत्स्वावश्यम्भावाद् व्यावर्त्याप्रसि-
द्धेरिति भावः । ननु तकारस्योच्चारणार्थत्वे ‘म्’ इति ऋदे सन्निपातपरिभाषया दीर्घवारणं
कथमिति चेत् ? न, यादृशशब्दसन्निपातेन सोरादेशस्तस्य विनाशेनादोपात् । अत एव
दाक्षिरित्यादौ अङ्गसज्ञा अकारान्तप्रकृतिप्रत्ययसन्निपातकृताऽनया परिभाषया ऽऽऽपस्य
निमित्तं न स्यादित्याशङ्क्य अनित्यत्वेन भाष्ये समाहितमतस्तस्य सन्निपातस्य शब्दापा-
त्तत्वाऽऽप्रहाभावात् । भाष्यकृता तु मादेशे सन्निपातपरिभाषया सम्बुद्धिलोपाप्रसिध्या
‘अम्’ इत्येव ऋदेमङ्गीकृत्य ‘एङ्इत्स्वात्’ इत्यत्र व्यधिरणान्त्वहलपदानुत्तिरूपगौरव
फलमुखत्वान्न दोषावहमित्यनुसृतम् । परिभाषाऽनित्यत्वेन तु न समाहितम्, तस्याग-
तिकर्गात्त्वात् । किञ्च तस्यानित्यत्वे दीर्घोपत्तिः । इदमपि तत्रैव भाष्ये ध्वनितमित्यलम् ।

भरवी ।

णार्थं इत्यसङ्गतमिति चेन्न, तस्य ग्रन्थस्यामिति छेदाभिप्रायकत्वात् । पुत्रेन स्वस्यामिति
ऋदे एवाभिमत इति ध्वनितम् । पूर्वोक्तार्थं स्पष्टयति—नत्विति ।

भावप्रकाशः ।

कादम्ब्यदेशायुक्तत्वेऽपि प्रकाशः स ‘था’ ऽयुक्त एवेति भावः । एवञ्च मूले प्रथमैकवचने श्विनि तुरप्यर्थे ।
एवञ्च भाष्यरीत्योभयैकवचनेऽतिजरमित्येव साध्विति तात्पर्यम् । ननु उच्चारणार्थत्वे इत्स्वाकारित्यादित्स्वत-
न्मूलाभ्यां विरोधोऽत आह—न त्विति । एव चोच्चारणार्थं इत्यस्यायमर्थो न तु स्वथो ऽविवक्षित इति ।

सरला ।

नच “नुमोऽनञ्जरसौ भवतो विप्रतिषेधेन अतिजराणि ब्राह्मणकुलानि” इति भाष्यविरोधः । भव-
द्दीत्या शिभावदेव परत्वाज्जासि नुम्जरसोर्विप्रतिषेधविचारस्यामङ्गापत्तेरिति वाच्यम्, अनिजर अस-
इति स्थिते परमपि जरसादेशे वाधित्वा नित्यत्वाच्छिः कस्मान्न भवतीति शङ्का मनसि निधाय इयादेशे
कृतेऽपि परत्वाङ्गुम वाधित्वा जरसेव भविष्यतीति जरसादेशोऽपि नित्य इति बोधयितुं उद्गार्तिकप्रवृत्ते ।
अग्रिमभाष्येण तथैव लाभात् । एतेन यद्वा अम्भावे कृते मङ्गापत्परिभाषया न जरसिति पाठभेदेन विशेषे
पोषादनम्, एव द्वियां जरसादेशे कृते “यादाप.” इत्यादीनामाकारप्रश्लेषेण वारणं विक्रममेव तेषां
परत्वादिनि कथनं च परास्तम् । पूर्वोक्तभाष्यपामाष्येन पूर्वविप्रतिषेधेन जरसि यादादिवारणाय प्रश्ले-
षस्यावश्यकत्वात् । नच “यञ्जित्वात्” इति सूत्रस्येनानिजरेणोऽतद्विषयकेण कैयटेन विरोध इति
वाच्यम्, अतिजर आ इति स्थिते जरमभावपक्षे इनादौ कृते तदनन्तरं कुतो न जरसिति शङ्का मनसि
निधाय मङ्गापत्तेर्यादिग्रन्थस्य प्रवृत्त्या तत्सङ्गते । जरमादेशस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधोऽपि ‘ज्याञ्जित्वात्
हस्य’ इति वक्तव्येऽदीर्घं श्लोकस्यैव तत्सङ्गदेगारञ्च एवेत्यन्ये ।

ननु तपरसूत्रप्रवृत्त्यर्थं इति । केचित्तु अवश्य तपरकरणं नपुंसकलिङ्गे “हरवां नपुंसके प्रातिप-
दिकस्य” इत्यस्य सर्वत्र प्रवृत्तेर्दीर्घान्ताभावेन तद्व्यावर्त्याभावाद् व्यर्थं सद् “अपरनिमित्तकमन्तराङ्ग”
इत्यत्र धापकम् । तेन अञ्च आदेशेति समाहारः ऋदे सुःशुक्तिं सर्वर्णदीर्घं वाधित्वाऽपरनिमित्तकत्वेनान-
सङ्गतात्पूर्वं ह्रस्वप्रवृत्तौ ततो दीर्घं लक्ष्ये लक्षणन्यायेन पुनह्रस्वाप्रवृत्तौ ‘आ’ इति रूपं सिद्धयति । अत्र
एव “अञ्जाल.” इति निर्देशः सङ्गच्छते । अन्यथा लाघवात्सुरोचनेन समाहारः ऋदेन “उञ्जाल.” इत्येव वदेत् ।
सत्यामेतस्यां परिभाषायां तु अन्तराङ्गादोर्वात्पूर्वं ह्रस्वे ततो दीर्घं इति “अञ्जाल.” इत्येव भवति ननु
‘उञ्जाल.’ इति इत्याहुः ।

अनुसृतमिति । वस्तुस्तु ‘सुपि च’ इत्यत्र विधानकशास्त्रे ‘कष्टाय’ इति निर्देशेन ‘केयः’
इत्येतदतिरिक्तस्योपजीव्यविषाद्यकत्वाभाववान् दीर्घो भवतीति संकोचे गुणात्सुबुद्धेः इत्येव वक्तव्ये एह-

मिति । विभक्तिन्वापेक्षया श्यामिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ।

शब्दरत्नम् ।

विभक्तित्वापेक्षयेति । तद्वत्विभक्तित्वाश्रयणेन विभक्ताविति विशेष्यापेक्षयेत्यर्थः ५
भैरवी ।

ननु विभक्तित्वस्यापेक्षायामपि तस्य नपुंसकत्वेन स्त्रीत्वस्योपपादनासम्भव इत्यत आह—

साहचर्यपारभावावग्निरनुबन्धरूपपरिभाषाया अपि प्रवृत्तिः स्यादिति शङ्कां वारयति—
भावप्रकाशः ।

एव च परिभाषामन्वारे दुर्निवारः । किञ्च यादृशशब्दसन्निपातेन स्वमोरादेशस्तस्य विनाशोनादीर्घः । अन एव दाक्षिरियादौ प्रकृतिप्रत्ययसन्निपातकृताऽङ्गसंज्ञानया ऽङ्गोपनिमित्तं न स्यादियाद्यङ्गानित्यत्वेन “कृमैज-तः” इत्यत्र भाष्ये समाहितम् । अन एव कार्यस्य निमित्तं ययोः सन्निपातस्तयोः मूत्रे ङ पादानमपेक्षितमित्याग्रहाभावः । एतेनोच्चारणार्थत्वस्य भवतुंबोक्तत्वेन निमित्तस्याकारसन्निपातस्य दावे नत्वविधानामूलं चिन्त्यमिति लण्डनकृदुक्तम् इत्वाकारेति तद्वारणमयुक्तं नखित्यादि प्रत्यविरोधादिति म-दोक्तं चापास्तम् । अत एवामितिच्छेदे आहृतं इति मन्थोक्तिः प्राचामनुसारीणीति बोध्यम् । वस्तु नो ऽमिति छेदो युक्तो न तु मिति, शानमित्यादौ सुपि चेति दीर्घापत्तेः । अत एव मत् इति ज्ञान्म इति वा नापृथिवि । विधेयस्य पूर्वनिपातादायन्त्यासोऽयुक्त एवेति मन्थोक्तिस्तु शास्त्राज्ञानमुचिता । अन्ये सङ्ग-पूर्वकं इति अङ्गवृत्ते इति वा तदङ्गतद्वारणमपि तथेति बोध्यम् । तथा दीर्घवारणे तु हेतानेत्यादौ सन् द्विलोपानापत्तिः, ननिमित्तप्रकृतिप्रत्ययसन्निपातस्य प्रत्ययलपेन विनाशात् । स्थानिवद्भावेन तु, अ-सन्निपात, तस्याशालीयत्वात् । अन एवैहस्वादिति सूत्रे शानेत्यादौ मलोभाय कठरदित्यादौ लोपभावाय चाङ्गापेक्षयधिकरणान्वयहल्पदानुवृत्तयो गुरुभूता अपि फश्मुत्त्वाददुष्टा आहृता भाष्ये, न तु तदमित्यत्व इति निधाय मिति च्छेदं ङकं, अनित्यत्वस्यागतिरुगतित्वात् दीर्घापत्तिरादवस्थाच्च । एव च मिति पक्षे सुपि चेति दीर्घस्तु प्राप्नोति, तस्या अनित्यत्वात् त प्रमाशो दोषादौ युक्तो हेत्वशो ऽयुक्तः । एतेन कटापेति शपककल्पितवास्य न यमात्रविषयमपि तु सुपिचेत्येतद्विषयम् । अन्यथा ऽन-देशे लनाघशाच्च मन इत्येवावश्यम् । अन एवैहस्वादित्यत्र हल्पदानुवृत्तावादे, परस्येत्यगोपे सुपि चेति दीर्घे कुण्डमिति स्यादिति भाष्यं सङ्गच्छते इति प्रकाशाशयप्रकारकलण्डनकृदुक्तं तथा रनाकरोक्तञ्चापास्तम्, उक्तयुक्ते, तदभाष्यस्य पूर्वपक्षत्वाच्च, यशब्दान्यस्यले तदनित्यत्वाश्रयणे फलाभावाच्च । एव च मूल तदनुयायिवदण्ड्यालुक्तिश्च चिन्त्या । प्रागुक्तमन्योक्तिरपि तथेति बोध्यम् ।

धर्मस्य लिङ्गाद्यो गदनुपरिवनेश्चाह—तद्वत्तेति । स्थानिवत्त्वेन शीघ्रतेत्यर्थः । वस्तुत आहृतं यद्वि-
नक्तिव तस्याश्रयणेन श्यादेशे आठोपेणाक्षितं यद्विभक्ताविति विशेष्यं तदपेक्षयेत्यर्थः । गौरादिपाठेन ङीप् । एव प्रमाशोऽपि युक्तं इति भावः ।

अपिना द्वयोस्समवलता सुच्यते । एतेन तथा तस्यैव ग्रहणं शङ्कामिति रनाकरोक्तं लोपशास्त्रसि-
द्धत्वेन साहचर्यस्यैव प्रावरणमिति मन्थोक्तं चापास्तम् । वीगानिरुक्ते, प्रत्युतानित्यत्वेन वैपरीत्याच्च,

सरला ।

इत्यत्रग्रहणेन च अतोऽमित्येतदतिरिक्तस्वोपजीव्यविधानकत्वाभावशान् लोपो भवतीति “एहहृत्वात्”
इत्यत्र च सङ्कोचे च “सुपि च” इत्यत्र अतोऽमित्येतदतिरिक्तस्वोपजीव्यविधातकत्वाभाववान् दीर्घो भौ-
तीत्येव सकोचामावेन ‘ज्ञानम्’ इत्यादौ सन्निपातपरिभाषयैव दीर्घवारणं ‘हे ज्ञान’ इत्यत्र च तथैव परि-
भाषया सुबुद्धिलोपप्रतिरिनि‘न्’ इति च्छेदे न कोऽपि दोषो नापि “एहहृत्वात्सुबुद्धे” इत्यत्र व्यधिकर-
णान्वयहल्पदानुवृत्त्यङ्गापेक्षरूपगौरवमिति ।

विशेष्यापेक्षयेत्यर्थं इति । शेषरुक्ता तु ‘श्न एव निर्देशादस्ये- नित्यलोपम्’ इत्युक्तम् ।

“जइशसोः” ॥ जसा साहचर्यात् शसपि सुवेव गृह्यते । तेनेह न, कुण्डशो ददाति ।

शि ॥ शीत्यविभक्तिको निर्देशः । महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधात् ।

अन्यतमस्य त्विति । एव च ‘सामान्यादिष्वन्यतमत्’ इत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका एवेति भावः । सोरमादेशे इति । यत्तु प्राचोक्तम्—स्वमोरमादेशे वा जगसिति, तद्भाष्यविरुद्धम् । एव च अजरसं वर्तते इति, हे अजरसमिति चाप-
शब्द एव । अजरसं पश्येति तु प्रयोगः साधुः । किं तु अमादेशे कृते जरस् इति प्राच उक्तेरेवामाध्वी, परत्याज्जरसो न्याय्यत्वात् पूर्वाविप्रतिषेधे प्रमाणा-
भावात् ।

“सान्त महतः संयोगस्य” ॥ सान्तेति पृथक् पदं लुप्रपष्टीकं संयोगस्ये-

शब्दरत्नम् ।

सुवेवेति । निरनुबन्धपरिभाषया तद्विदशसोऽपि ग्रहणमिति न वाच्यम् । येना-
नुबन्धेन सानुबन्धकत्वं तदनुच्चारण एव तत्प्रवृत्तेः ।

अनुरोधादिति । तेन स्वशास्त्रस्य प्रामाण्यज्ञापनमिति भावः ।

तद्भाष्येति । सन्निपातपरिभाषया विभक्त्यादेशे जरसभावस्य “जराया” इति सूत्रे
भाष्ये स्पष्टमुक्तेरिति भावः । पश्येति त्विति । तुनाऽश्रावचिर्योधिता । तद्वीजं त्कम् ।
भैरवी ।

निरनुबन्धेति । तदनुच्चारण एवेति । ज्ञापकसाज्जात्यादिति शेषः ।

तेन—प्राचीनोक्तसंज्ञाकरणेन ।

सन्निपातपरिभाषयेति । अस्य तृतीयान्तस्य जरसभावेऽन्वयः ।

मूले सान्तेति शक्यमिति । इदमत्र बोध्यम्, पृथक्पदञ्च न बहुधीहिसंज्ञकं किन्तु

समासात्मकद्रुसपष्टीकपदद्वयसमुदायरूपम् । अत एव इंस इत्यत्र न दीर्घः । सेति संयोगस्य
समानाधिकरणं विशेषणम् । तदन्तविधिना सान्तसंयोगस्य लाभः । अङ्गस्येति तु प्रकृतं, तद-
न्तपदार्थं चरमावयवे, अन्तपदार्थश्च सान्तसंयोगस्य विशेषणमिति सम्बुद्धिभिन्नसर्वनामस्था-
नपरकाङ्क्षरभावयवाभिन्नवान्तसंयोगस्य यो नकारस्तदुपधाया इत्यर्थात् । ननु सर्वनाम-
स्थानस्य सान्तसंयोगविशेषणत्वेन निर्दिष्टपरिभाषया हस इत्यादौ न दोष इति चेन्न, प्रत्य-

अत एव “अनन्त्यविकारे”

यद्दः सम्प्रसारणम्” इति

प्रयोजनान्यथासिद्धिप्रदर्श-

नन्तु शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थम् । अत एव परिभाषाया आवश्यकत्वाभिप्रायेण तत्सूत्रव्याख्यान-

भावप्रकाराः ।

तस्या लौकिकत्वाभाषणमिदमेव प्रावृत्त्याच्च । तदनुच्चेति । धर्मिप्रादिकनानात् । अत एव “तान्येक”
इत्यत्रैकश इति प्रयोगः । तानीत्युपक्रमात् स्त्रीवादेकशब्दात्तत्र गुस् । एतेन किञ्चनान्योक्तिर्नार्त्तव्येति
सूचितं, ययनोरित्यत्र यथा नैदमत्रेति भावः ।

अनुरोधकत्वमा.—तेनेति ।

यथाश्रुतमूलमुक्तं, परेत्त्विति सिद्धान्तरीत्या योजयितुं हेतुमाह—सन्निपातेति । जरसभावे हेतुः ।
विभक्तौति । पूर्वविप्रतिषेधादन्तरत्वादेति भावः । एव च प्राचोक्तवदजरस पश्येत्यादि मूल तदनुया-
यित्वाकादेष्याद्युक्तं तन्मूलप्रकाशोक्तं च चिन्त्यमेव । तद्वचनयज्ञाह—जराया इति । एवञ्च मूले
तुष्कारचिन्त्यक इति न दोष इति बोध्यम् ।

त्यनेन समानाधिकरणमिति व्याचष्टे—सान्तसंयोगस्येति । उपधाया इति ।
उपधाग्रहणं पूर्वमात्रोपलक्षणं पाणिभाषिकार्थस्येहासंभवात् । मासश्चन्द्रसीति ।
मासित्यस्य तकारः स्यात् भादौ प्रत्यये छन्दसीति वाक्यार्थः । 'माङ्गिः शरङ्गि-
दुर्गोदर तव' इत्युदाहरणम् ।

“ह्रस्वो ऽपुसके” ॥ इह ह्रस्वश्रुत्या “अचः” इत्युपस्थितम् । तेन प्रातिपदिक-
कस्य विशेषणत्वं तदन्तविधिरित्याह—अजन्तस्येति । प्रातिपदिकस्याच इति
तु न व्याख्यातम् । सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याप्यत्वान्
सुवाग्नाह्वणकुलमित्यादौ अतिव्याप्तेः । सन्नपातेति । अवर्णमाश्रित्य कृतो
यादेशः वधं सल्लोपे निमित्तं स्यात् । एतच्च “एओङ्” सूत्रे “इको गुणवृद्धी”
इति सूत्रे च भाष्ये ध्वनितं कैयटेन प्रतिपादितं शब्दकौस्तुभे निष्कर्षं प्रापित-

शब्दरत्नम् ।

अवर्णमिति । ह्रस्वत्वविशिष्टमवर्णमित्यर्थः, यादेशोऽत इत्यनुवृत्तेः । तत्र यद्यपि
'कष्टाय' इति निर्देशप्रापितदीर्घेण ह्रस्वत्वांशो निवर्तितस्तथाप्यवर्णत्वमादेशोऽनुवर्तते, तद्यपि
चेल्लोपेन निवर्तते तद्वि परिभाषाविरोधः स्पष्ट एवेति भावः । भाष्ये इति । गाघातोष्टे
गुणेन अकारे आर्धधातुकोपदेशोऽदन्तत्वाभावादतो लोपाभावेऽपि पररूपेण सामगस्य सिद्धौ
गापाष्टकः कित्त्वर्णाह्लिङ्गादाकारस्य गुणो नेति ध्यर्थं तत्रेग्रहणमिति भाष्ये उक्तम् । कैय-
टेनेति । सामगायेत्यत्रासति टकः कित्त्वे एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन प्रहणात् आकारस्य धा-
त्वव्यवत्त्वेनातो लोपः स्यात्, कित्त्वे तु 'आतो लोप' इत्यालोपे धात्वव्यवत्त्वात्प्रवृत्तिरि-
त्याशङ्क्य सन्नपातपरिभाषयाऽकित्त्वेऽपि न आतो लोप इति तेन प्रतिपादितम् ।
भैरवी ।

शेषे उदात्तनिर्देशात्सिद्धमित्युपसंहारः कृतो भगवता । तथा परिभाषया हंसो व्यंसक
इत्यत्र दोषपरिहारस्तु न सम्भवति, अन्त्यसदेशानन्त्यसदेशयोर्युगपत्प्राप्त्यभावेन तस्याः
प्राप्त्यभावात् । नच हंस इत्येतत्सिद्धये या रीतिरुक्ता तथैव हंसशिरांसीत्यत्र दोषाभावं
सिद्धेऽनन्त्यविकार इति परिभाषायास्तत्र सञ्जाते विफल इति वाच्यम् ? “सान्त” इति-
सूत्रस्य यथाश्रुतार्थपक्षाभिप्रायकत्वात् ।

पारिभाषिकार्थस्य अन्त्याव्यवहितपूर्वस्य श्रोपायेत्यत्र सन्नपातपरिभाषया दोषाभाव-
प्रतिपादनं यत्परममूले कृतन्तद्रूपपादमवर्णमाश्रित्येत्यादिना मूले कृतन्तन्नोपपद्यते, यादेशोप-
जाद्यस्य ह्रस्वाकारस्य दीर्घेणैव निवर्तनात्तस्यासत्त्वेन “आतो धातो.” इत्यनेन तदनिवर्त-
नादतो भावं व्यनक्ति—इत्स्वत्विशिष्टमित्यादिना । तत्र—श्रीपायेत्यत्र । अवर्णत्वम्—अत्वजातिः ।
अनुवर्तते—अस्ति । ग्रहणादिति । पूर्वान्तवद्भावस्य वात्वव्यवत्त्वाच्च परस्मिन्नित्यनेनाका-
रेऽतिदेशादित्यर्थः । इत्याशङ्कतेति । तद्व्यावृत्त्या चरिताथटक कित्त्वं कथमाकारस्य गुणो नेत्यर्थे
ज्ञापकम्भविष्यतीति भावः । सन्नपातपरिभाषयेति । एतत्परिभाषाप्रवृत्तिश्चाकरोत्यैव । अकित्त्वेऽ-

भावप्रकाशः ।

आशयं वक्तुं न्यूनता परिहरति—इत्स्वत्त्वेति । तत्र—श्रीपायेत्यत्र । अनुवर्तते । अस्त्येवेत्यर्थः ।
येन ध्वनितं तदाह—गाघातोरिति । तत्रेकग्रहणमिति । अष्टाध्याय्यामाकारनिमित्तं वा बहुव्रीहिणा यो-
गविभागे इत्यर्थः (१) ॥ ग्रहणादिति । अच.परिमिति तन्निष्ठपूर्वान्तत्वस्य सति दीर्घेऽतिदेशादिति श्लो-
कः । अ.प्रवृत्तिरिति । तथा च तस्यावृत्त्या चरितार्थं विश्वमिति भाष्योक्तज्ञापकता तस्यानुपपत्तेरिति गा-

मिति तत्र एवावधार्यम् । एवं च याधातौ शुभंयाशब्दस्य कञोवस्य ङयि शुभंय इति यत् माधवेनोदाहृतं, तत्रादर्व्यमिति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

शब्दकौस्तुभे इति । पूर्वोक्तभावश्च तत्रोक्तः । परे तु व्याप्याऽस्वजातियज्ञादिसन्निपातनिमित्तो दीर्घो न स्वसन्निपातविघातकलोपनिमित्तम् । सन्निपातपरिभाषायाश्च सन्निपातलक्षणविधिप्रवृत्तेः प्राक् तन्निमित्तभूतो यः सन्निपातस्तद्विघातकस्य स्वातिरिक्तस्य स्वयमनिमित्तमित्यर्थ इत्याहुः ।

भैरवी ।

पीति । एतेन किञ्चस्य ज्ञापकतोपपादिता । कौस्तुभोक्तरीत्योक्तां ज्ञापकताङ्गण्डयति—परे विव्यादिना । व्याप्यात्वजातीति । व्याप्याऽस्वजातिर्यस्मिन्नित्यर्थः । यादेशो लोपस्यानिमित्तमित्यर्थः । परिभाषया न लभ्यते । जातिः पदार्थ इति पक्षे तपरमूत्रस्य जातिपक्षप्राप्तसवर्णशृण्वारकत्वस्यैव सत्त्वेन यत्र यत्र तपरकरणन्तत्र सर्वत्र व्याप्यजातिनिर्देश एव बोध्यते । एवञ्च प्रकृते “डेयं.” इत्यस्य प्रवृत्तौ यादृशव्याप्यजातिविशिष्टसन्निपातो निमित्तन्तस्य दीर्घणैव निवर्तनात्तद्विघातकत्वञ्च लोपस्यास्तीति भावः । ननु परिभाषायाः सन्निपातलक्षणो विधिः स्वनिमित्तसन्निपातस्य साक्षात्परम्परया यद्विघातकन्तस्यानिमित्तमित्यर्थोऽस्त्विति परिभाषाप्रवृत्तिः स्यादेवेत्यतस्तत्परिभाषार्थमाहुः—सन्निपातपरिभाषायाश्चेत् । परिभाषाघटकनत्पदस्य यच्छब्दसाकाङ्क्षत्वेन यद्व्यक्तिसन्निपातनिमित्तककार्यमपिमकार्योपजीव्यमप्रवृत्तन्तस्य भावप्रकाशः ।

५६१. तेन—कैयटेन । पूर्वोक्तेति । अवरुणमिति प्रतीके ह्रस्वत्वेत्यादिनोक्तोऽभिप्रायः बौस्तुभे उक्त इत्यर्थः । चादन्यस्यापि तत्रत्यस्य समुच्चयः । तच्चेत्यं—दीर्घांशे पर शापकत्वात् सा वाध्यते, न चैव लोपेऽपि तद्वाचोऽस्तु, तदभावेऽप्युपपत्तेरिति । बस्तुतो यादेशो लोपस्यानिमित्तमित्यर्थाऽयुक्तः परिभाषातोऽनाभात् । किञ्च सिद्धान्ते जातिपक्षे तपरमूत्र व्याप्यजानिर्देशस्यैव बोधकमिति यादेशनिमित्तभूतमन्निपातस्य दीर्घेण निवर्तितत्वात्कस्याप्यनुवृत्तेरभावात्तदसंभार एव स्यादिति भाष्याद्युच्छेदोऽन आह—परंस्त्विति । लोपनिमित्तमिति पाठः । ननु परिभाषायास्नादृशो विशिष्टप्रवृत्तश्च विषय न तत्सन्निपातस्य साक्षात्परम्परया वा विधानकशास्त्रान्तरस्यानिमित्तमित्यर्थेन मन्नेऽपि प्रवृत्तिरस्यैवान् आह—प्राप्तिरिति । यः—यादृशः । अयं भावः, यादृशसन्निपात हेतुद्वयानिमकार्योपजीव्यकार्यं जात तस्य किञ्चित्सन्निपातविघातकत्वस्य सत्त्वे असत्त्वे वापि साक्षात्पूर्वनिपातविघातकशास्त्रान्तरानिमित्तत्वमित्यर्थस्तस्याः, यत्तदनिर्देशसम्बन्धात् प्रत्यालक्ष्यं । एव च यादेशहेतु तमादाय दीर्घे तद्वेतुन्तमादाय लोपे तत्सञ्चारेऽपि न मूलोक्तरीत्या संभारः । यादेशदीर्घाभ्यां सर्वथा तत्राशेन लेशतोऽपि तस्यासत्त्वादिति ।

यत्तु अन्तरङ्गानपीति न्यायः “सुपी धातु” इति लुग्विषयः “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” इति धर्मिग्राहकमानात् तथैव भाष्योदाहरणाच्च तत्राजसृजस्वकैयटाच्च । न च व्रतु जरित्स्यादौ सम्बोधने एङ्ङ्स्वादिति लोपे नित्यगुणापत्तेरभावात् तत्प्रवृत्तिरावश्यमेति वाच्यम् । लुगोपयोः प्रत्ययलक्षणतदभावकृतविरोधाच्चोपपत्त्यासम्भवेन पत्वाल्लुकि हे भारीत्यादेः पक्षे वारे इत्यादेशे सिद्धत्वादिति सर्वं प्राञ्ज न तत्र अन्तरङ्गानपीति न्यायस्थापिना परन्तित्ययोः समुच्चयेन लुगोऽपवादतुल्यानाध्वनेन सर्वविधिभ्यो लुग्विधिर्वैलवानि-

सरला

सन्निपातपरिभाषयेति । सामोपपदक्याधातोः “गापोष्टक” इति सूत्रे ककाराभावपक्षे ट्प्रत्यये “इहो गुणवृद्धी” इति सूत्रे इक्पदमृद्वणाभावे ‘सर्वं धातुकार्थं धातुक्रयोः’ इत्यनेन गुणे आकारस्य स्यादेकारे कृते पररूपे ततो डेविभक्तौ यादेशे “इथाय ऋगो” इति निर्देशेन दीर्घे कर्तव्ये सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वेन तदप्रवृत्त्यां दीर्घे—जाते यदि भान्तोपः स्यात्तर्हि यादेशनिमित्तात्वात्तिसमकारस्य विघातः स्यादिति सन्निपातपरिभाषया न “आतो धातोः” इति आकारलोप इति तदाशयः ।

“स्यमोर्नपुंसकात्” ॥ अयं लुक् पूर्वविप्रतिपेधेन त्यदाद्यत्वस्य किम, कादेशस्य च बाधकः । परत्वाद्धि त्यदाद्यत्वे ऽम्भावेन तं कुलमिति स्यात् ।

वृद्धयौत्वेति । ‘अतिसखीनि कुलानि’ इत्यत्र “सख्युरसन्वुद्धौ” इति णिद्धद्वावाद्बृद्धिः प्राप्ता, ‘वारिणि’ इत्यत्र तु “अथ घे.” इत्यौत्वम्, ‘प्रयक्राष्टूनि’ इत्यादौ वृज्वद्भावः प्राप्तः । ननु नुमुनुटाः को विशेषस्तत्राह—नामीति । नुमस्तु अङ्गभक्तत्वात् तरिमन् सति दीर्घो न स्यादिति भावः

“तृतीयादिपु” ॥ पुंघदिति । अर्थान्नुमह्रस्वयोः प्रतिपेधोऽयम् । प्रवृत्ति-

शब्दरत्नम्

पूर्वविप्रतिपेधेनेति । ‘अन्तरङ्गानां’ इत्यस्योपलक्षणमिदम् । अत्रत्यवार्तिकानुरोधेन त्वेतदुक्तम् । ‘त्यदादिभ्यश्चेति वचव्यम्’ इति हि तत्र वार्तिकम् । तं कुलमिति स्यादिति । द्वितीयैकवचन इति शेषः । प्रथमैकवचने तु स कुलमिति स्यादिति बोध्यम् । नुमह्रस्वयोरिति । पुंसि विहितस्य भावस्यातिदेश्यत्वाभावात् इहस्वनुमो-
भैरवी ।

तस्य निमित्तस्य तादृशमग्रिमङ्कार्यं विघातकन्नेत्यर्थं एव लभ्यते । एवञ्च न मूलोक्तरीतिमादाय परिभाषायाः सञ्चारः, किन्तु यनादिप्रत्ययत्वावच्छिन्नसन्निपातनिमित्तो दीर्घो लोपनिमित्तञ्च भवतीत्येव परिभाषायाः प्रवृत्तिर्भूवतीत्याशयः ।

ननु लुक्ः सर्वापेक्षया बलवत्त्वस्य सिद्धान्तसिद्धतयाऽनुस्यबलत्वेन पूर्वविप्रतिपेधेनेत्युक्तमत आह—अन्तरङ्गेति । मूलासङ्गतिम्परिहरति—अत्रेति । तत्र—भाष्ये । अत्र तुना न्यायसङ्घर्षेणैव समाधानमुचितमनु विप्रतिपेधशास्त्रेणेति ध्वनितम् । मूलासङ्गतिं शेषपूरणेन परिहरति—द्विधावेति ।

ननु पुंघद्भावेन पुंसि यत्कार्यं विहितमनु भाव एव लभ्यते न त्वभावातिदेश इत्यत आह—पुं-

भावप्रकाशः ।

त्यर्थकस्य सर्वान्तरङ्गत्वापनपेक्षप्रवृत्तिकस्य विषयतया बाह्यदेवार्जुनाभ्यामिति स्थापितेन सर्वतोभ्यङ्गि-पूर्वत्वस्य प्रागल्भ्येन मूलप्रयोगासङ्गतिं अवनयितुमाह—पूर्वविप्रतिपेधेनेतीति । अत्र एव लोपलुङ्गवधारणादिति षड्भ्रुत्वादिनि सूत्रे भाष्यवार्तिकप्रयोगः सङ्गच्छते । तत्र त्वामित्त्वन्वापकत्वादिना यथायथं बोध्यम् । धर्मादिव वा कल्प्यम् । विप्रतिपेधाविषयत्वात् । अत्र एवैङ्गस्वान्नयासयोरित्यादि सूत्रस्थाङ्गसङ्गतिः । भाष्ये हेतु इत्यादावनेन न्यायेन लोप बाधित्वा लुग्भवतीत्युक्तम् । अन्वेऽ तरङ्गाश्च विधी-सर्वापि लुग्भाष्ये न सुब्रुवेवेत्युक्तम् । तद्वचनयन्नाह—अन्तरङ्गानपीति । एतेनोक्तरीत्या मूल चिन्त्यमिति मन्दोक्तमपास्तम् । मूलस्योक्तिसम्भवमाह—अत्रम्येति । तत्र—भाष्ये । तुनाऽह्विः सूचिना तदर्थान्तरूपः । तथाहि, त्व क्राज् न वक्तव्यमित्यर्थः । हेतुस्तु प्रसिद्ध एवान्तरङ्गानपीति न्यायवत् इति तदाशयः । एव च मूल तदनुयायिरत्नाकरदण्ड्यादयश्च चिन्त्या इति बोध्यम् । प्रज्ञानानुरोधेन तु तथोक्तम् । त कुलमिति स्यादित्यन्तमुक्त्वा सर्वविधिभ्य इति तु सुपो भावितिविषय तस्मात्पूर्वविप्रतिपेधेन तुनाऽह्विः बाध्यत इति वक्तव्यमिति तत्रम् । तुर्वलक्ष्यसूचकोऽन एव शेषपूरणम् । यत्तु त कुलमित्यादि बोध्यमित्यन्तमनूय तत्र प्राक् सोरमि एकादेशे चोभयत आश्रयेऽ-तादिवस्वाभावाद्भवत्वाभावे तस्य स्थानि-वत्त्वेन सुखाभावात्सर्वस्यामवृत्तेरयमेव तत्कुलमिति वदतो मूलकृत आशय इति मन्दः । तत्र, परत्वा-दवकदिशयोरिव सत्वस्यापि प्राक्प्रवृत्तेः । एतेन प्रथमान्तत्यागे बीजाभाव इत्यपास्त, प्रज्ञानानुरोधेन तथोक्तत्वात् । एतेन तथा रत्नाकरोक्तमपास्तम् ।

पुंसीति । अनेन सप्तम्यन्तादिति सूचितः, स्थानिवद्भाववदित्यादाविवान्न न तथेति भावः ।

निमित्तभेदादिति । पीलुशब्दस्य हि वृत्तत्वव्याप्यजातिवृक्षे प्रवृत्तिनिमित्तम् , फले तु फलत्वव्याप्यजातिवृक्षविशेषप्रभवत्वं वा । उभयथाऽपि पुन्रपुंसकयानैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ।

“अस्थिदधि ॥ अतिदध्नेति । दधि अतिक्रान्तेनेत्यर्थः । यत्तु प्रियदध्नेति उरप्रभृतिषु ‘दधिमधुशलो’ इति पाठात् नित्यः कप् प्रातो भाष्यकारप्रयोगादेव प्रियदधिशब्दे न भवतोत्याहु । तच्चिन्त्यम् । भाष्ये तादृशापाठस्य बहुषु पुस्तकेष्वनुपलम्भात् । अत्रान्तु प्रियदध्या प्रियदध्न्यै इति केचित् । तन्न । सन्निपातपरिभाषया वहिरङ्गपरिभाषया च ङीपोऽप्रवृत्तेः । तस्मात् पुंसीव स्त्रियामपि अतिदध्नेत्यादिकमेव बोद्धव्यम् ।

सुधिनी इति । परत्वाद्भ्रुमा इयङ् वाध्यते । सुधियेति । पुवत्त्वपक्षे नुमो-

शब्दरत्नम् ।

निषेधोऽतिदेशसामर्थ्याद् व्याप्तिन्यायाश्रयणाच्चेति भावः । 'नञ्विषयस्य' इति स्वरस्य तु न निषेधो भिन्नकर्तृकत्वात् । विषयपदेन नपुंसकत्वाभावे ऽपि तत्प्रवृत्त्यङ्गीकाराच्च ।

नुमोऽभावादिति । इस्वाभावेन नाभावाभावाच्चेयदिति भावः । उपसर्जनभैरवी ।

साति । अभावद्वयातिदेशे हेतुमाह-व्याप्तिन्यायादिति । स्वरभावस्याप्यतिदेशो भविष्यतीति शङ्कां वारयति-नविनि । भिन्नेति । पाणिनिभिन्नशान्तनवकर्तृकत्वादित्यर्थः । ननु पाणिनिना यथा 'अयामन्त' इति सूत्रेणान्वाचार्यविहितप्रत्ययानुवादेनायादेनाविधानङ्कृत-तथा ग्रान्य-विहितस्वराभावस्याप्यतिदेशः स्यादत आह-विषयपदेनेति । इस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्येत्यतो विषयपदानुवृत्त्येव सिद्धे पुनर्विषयपदोपादानसामर्थ्यानातिदेशिकलिङ्गान्तरयोगाय तस्य प्रवृत्तिरित्यर्थो भविष्यतीति भावः ।

न्यूनतापरिहर्तुमाह-इस्वाभावेनेति । एतेन नुमोऽभावेऽपि परत्वान्नाभावेनेयलादेशस्य भावप्रकाशः ।

निषेध इति । फलिन इत्यर्थः । क्लीबत्वयुक्तार्थबोधकस्य पुस्तकयुक्तार्थबोधकरूपातिदेशे क्लीबत्वरूपार्थनिवृत्ते स्तत्प्रयुक्तमवकाशप्रवृत्तेः । एतेन यथा पुशब्दे तयोर्भावो वृष्टस्तद्द्वारा परमाहृत्य तत्रपुमकेष्यनिदिश्यत इति प्रकाशोक्तमभास्तम् । ननु पकृतत्वानुम एव निषेधोऽत्र आह-अतिदेशेति । नेति वक्तव्ये पुंसदित्यतिदेशसामर्थ्यादित्यर्थः । लाघवादाह-व्याप्तीति । प्रपञ्चतमत्रयमपस्थात् । नन्वेवमत्रिप्रसङ्गोऽत्र आह-नञ्विषयेति । भिन्निति । पाणिनिशान्तनवयोस्तत्त्वादिति भावः । ननु तत्रेऽपि पाणिनेरेव्यत्र तदङ्गीकारवत्तत्त्वमन्वात्रापि निषेध स्यादेवात्र आह-विषयेति । इस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्येत्यतो विषयपदानुवृत्तौ सत्यां पुनस्तदोपादानसामर्थ्यानातिदेशिकलिङ्गान्तरयोगेऽपि तस्य वृत्त्यङ्गीकारश्चेत्यर्थः । यदा क्लीबत्व न विशयर्ष, तथाहि सति नप शक्येव वदेत् , किन्तुपलक्षणं तत्र तात्पर्यमाहक विषयपदम् । तथा च "सबनान्नो वृत्तिमात्रे" इति तुल्यता, न तु स्त्रीविषयावेव यी निश्चयमिति तुल्यता । अत एव मन्माशिकमकरन्दान्यतमवाचकत्वोभयलिङ्गस्य मधुशब्दस्य माष्यसंमत्स्वरसिद्धिरिति भावः । एतद् चेदनी-वि द्विवचने शक्यं कैयटे ध्वनित च तत्रैव भाष्ये ।

ननु नुमोऽभावेऽपि परत्वान्नाभावेनेयला वाध्यत्वापत्तिरेवात्र आह-इत्येति । अत एव प्रतिज्ञातार्थसि-

सरला ।

इस्वनुमोर्निषेध इति । अभावातिदेश इत्यर्थः । व्याप्तिन्यायाश्रयणादिति । ङीबत्वविशिष्टार्थवाचकस्य पुशब्दविशिष्टार्थवाचकत्वातिदेशे ङीबत्वरूपास्य निवृत्तेस्तत्प्रयुक्तसर्वकार्याप्रवृत्तिरिति भावः ।

‘उभावादियद्’ । बहुचः श्रेयस्यो यस्य तत् बहुश्रेयसी कुडम् । अत्र नपुंसकह्रस्व-
त्वं न, ‘ईयसा बहुमाहेन’ इति ह्रस्वमात्रम्य प्रतिषेधादिति श्रीपतिपुरुषोत्तमवि-
श्वरूपादयः । अन्ये तु उपसर्जनह्रस्व एव निषिद्ध्यते, नपुंसकह्रस्वत्वं तु स्यादेव,

शब्दरत्नम् ।

ह्रस्वप्नेति । ‘ईयसो बहुमाहो पुत्रत्’ इति हि भाष्ये पठितम् । ईयस. परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य
बहुमाहो विद्यमानस्य पुत्रत् पुत्रिपयस्य ईशारस्य यथा न ह्रस्वस्तथाऽस्यापीति तदर्थः ।
ईयसन्ताद्विहितो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तान्तबहुमाहो पुत्रदिति तु नार्थः । बहुमाहो पुत्रत्वेऽपि
उपसर्जनस्य श्रेयसीशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वानुपायेन उपसर्जनह्रस्वस्य दुर्वास्तापत्तेः । एव
च प्रत्यासत्त्या स्त्रीप्रत्ययत्वनिमित्तकगोष्ठियारित्यस्यैव तेनाभावादिदेस इति भावः ।
तदेवार्थतोऽत्र पठितम् । न च नेत्येव सिद्धे पुत्रद्वचनं व्यर्थम् । वार्त्तिकेषु लावण्यौरवि
चाराभावस्य तत्र तत्र भाष्ये ध्वनितत्वादिति बोध्यम् ।

भैरवी ।

वाधापत्तिरिति कस्यचिदुक्तिः प्रत्युक्ता । उपसर्जनह्रस्वस्यैव यथा वाधकस्तथोपादायति—
ईयस इत्यादिना । प्रत्यासत्त्या—तत्र पाठोत्पत्तेरस्यैव छदिति प्रतीतिरित्येवमप्रत्यासत्त्या ।
इयसो बहुमाहेन इति
—नचेति । व्यर्थमिति ।
भावः । वार्त्तिके विति ।
एतद्विशेषोपादानेन सूत्रेषु लावण्यौरविचारार्थं वार्त्तिकारस्य भाष्यकारस्य च प्रवृत्त्यु-
त्तरं तथाकल्पनमुचितमिति ध्वनितम् ।

भावप्रकाशः ।

ध्या न न्यूनता । न भूमिधिय रिति निषेधाच्चात्ययि बोध्यम् । ननु व्याप्ति-वायेन पूर्वमनमेव युक्तमन आह—
ईयस इति । हि भाष्ये पठितमिति । गोष्ठियोरिति सूत्रे । कैयटोक्त तदर्थमाह—ईयस इति । तत्रै-
वेद कृतमन्यथा पुत्रद्ववप्रकरणे एव वदेत् । एतेन त्रिशीनुमोऽपि न । यद्यपि दीर्घवचनेन नेद् लभ्य
तथ पि पुत्रद्वचनेन लभ्यत एव । अत एव तेन तत्प्रत्याख्यानम् । स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिस्तु न, भाष्ये तथैवोदा-
हृतत्वात् । ह्रस्वो नेति कैयटोक्तेरचेत् रत्नाकरोक्तमपास्तम् । तथा मति तृतीयादिष्विति पुत्रद्ववप्रकरणे एव
पठित्तुमीक्षित्यात् । स्त्रीप्रत्ययनिवृत्त्यभावात् भाष्योदाहृतिकैयटोक्तस्यैवोदाहारे तत्र एव तेषां सत्वस्यापि
सिष्या पूर्वापरविरोधापत्तेर्भवेति दिक् । एतेन तथा प्रनाशोक्तमपास्तम् । विपरीतार्थस्तापकमाम्योक्तमर्ध-
निराचष्टे—ईयसन्तादिति । दुर्वास्तैति । तथाच तत्र पाठानर्थस्य चेति भावः । इत्यस्यैवेति । एतेन
स्त्रीप्रत्ययस्यापि निवृत्ति स्यादितिदेशेनेत्यपास्तम् । अत एव अनुशासनाभावात् वातप्रमीरिवाद्यादीना-
रक्षणं यथा तथा तत्र स्त्रीप्रत्ययभूतस्यापत्येव वचन-व्यक्तेरिति भावः । पञ्च-शब्दति । एतेन गोष्ठि-
योरिति प्राप्तो ह्रस्वः पुत्रद्ववेन निवर्तयति तत् । प्राक्तनकैयटे गोष्ठियोरिति तस्याप्युपलक्षणमिति रत्ना-
करोक्तमपास्तम्, मूलशैथिल्यात् । पूर्वं च—प्रत्यासत्त्येति तत्र पाठोभेदसाफल्याय तथायाङ्गीकारे च ।
प्रत्यासत्तेरुपलक्षणप्रत्यासत्त्येत्यर्थः । एतेन तन्व्यायाद्व्याप्ति-वायप्रारब्धमित्यपास्तम् । ननु वार्त्तिक-
ार्थोऽस्तु तथा, वृत्तहरदत्तप्रक शाधुक्तितुल्यस्य परममूलेकस्य तु तदन्वयस्याऽनास्थाधातत्वोक्त एवाधोऽ-
आह—तदेवेति । एव चानुपूर्वाभिरो न त्वर्थभेदः, निर्मूलत्वादिना भावः । अत्र मूलादी । एतेन गोष्ठि-
योरित्यत्र निषेधो वाच्य इत्येवोक्तमिति हरदत्तायुक्तं चि त्वं मध्ये तद्गुणत्वात् । कैयटेन पुत्रद्वित्येव
मनीवद्गुणद्विदि रत्नाकरोक्तमपास्तम् । पाञ्चगिर्युद्धचनेन स्त्रीप्रत्ययानिवृत्त्ये इत्थं तत्र तयोक्त-
मित्येव तदुक्ते । मन्वरात्कारापुक्तसाधकं निराचष्टे—नचेति । सुतीयादिष्वित्यत्रत्यतद्गदिति
भावः । वार्त्तिकेष्विति । सूत्रेषु तु तद्विचारार्थमेवोभयोः प्रवृत्तिरिति भावः । अत एवाह—

बहुश्रयसि बहुश्रेयसिनी इत्याद्याहुः ।

सुः प्रस्थः सानुर छर्माप्युभयलिङ्गः सानुशब्दः । तस्य नपुंसकत्वे रूप-
॥ ॥ इति । यत्तु प्राचा प्रिय-

यत्तु व्याचक्षु "विभाषा कृतायादिष्वचि" इत्येतद्विषयज्ञो विप्रतिषेधः ।

शब्दरत्नम् ।

इत्याहुरिति । अत्रारुचिर्दीर्घं तु "ईयसञ्च" इति सूत्रे भाष्ये 'ईयस उपसर्जनस्त्रीप्र-
त्ययस्य दीर्घत्ववचनस्य बहुश्रेयसी । पुंवद्भवनात्सिद्धम्' इत्युक्तं, तेनास्य नपुंसकत्व-
निवृत्त्यर्थत्वं लभ्यते । अन्यथा वचनेन वचनप्रत्याख्यानानुसङ्गतः । मम तु म नपुंसक-
ह्रस्वनिवृत्त्यर्थमावश्यकं तदिति युज्यते एव तेनास्य प्रत्याख्यानम् । दीर्घत्वं हि प्रत्यास-
त्त्योपसर्जनह्रस्वत्वापवादः । सामान्यतो ह्रस्वमात्रापवादत्वे हि प्रत्याख्यानानुसङ्गति-
रिति दिक् ।

पूर्वविप्रतिषेधपरभाष्येति । अङ्गाधिकारे तदन्तविधेः सत्त्वेन तदन्तग्रहणेन
भैरवी ।

अत्र-आहुरित्युपादानविषये । तदिति । पुंवद्भवनमित्यर्थः । तेन-सादृशभाष्येण । अस्य-
उपक्रान्तदीर्घत्ववचनस्य । ननु दीर्घत्वविधायकवचनस्याप्युभयशोधकत्वमस्त्वित्यत आह-
दीर्घत्वं इति । प्रत्यासत्त्या उपसर्जनशोपादानरूपप्रत्यासत्तिनिमित्तेन प्रत्याख्यानपरभाष्य-
प्रामाण्येन पुंवद्भावबोधस्त्वचनस्येते न प्रत्यासत्तिर्विवक्षिता, अत्र तु सा विवक्षितेति भावः ।
न चैवम्पुंवद्भावेन ह्रस्वमात्रवाचकम् "जज्ञसो. शि." इत्यादिवा गोपि स्यादिति बहुश्रेयसी-
नी बहुश्रेयसीनीत्यादिरूपाणामसिद्ध्यापत्तिरिति वाच्यम् ? ह्रस्वप्रकरणे पाठे तत्तदभावबो-
धकत्वस्यैव कल्पनात् । अत एवाह-दिगिति ।

मूले-पूर्वविप्रतिषेधेति । वृद्धौत्वेति पूर्वविप्रतिषेधसूचकभाष्येत्यर्थः । ननु पूर्वविप्रति-
षेधादस्तु नुमागमन्तथापि पुन प्रसङ्गविज्ञानन्यायेन निदिश्यमानपरिभाषया चोक्तरूपं स्या-
देवेति शङ्कानिरासायाह-अङ्गाधिकारेति । सूत्रे पञ्चानिर्देशाभावेनेति कथनेन तस्या. परिभाषाया
अत्र विषयतैव नास्तीति सूचितम् । एतेन नुम्नित्यः तृज्वद्भावस्तु कृते नुमि तेन व्यवधा-
नान्न प्राप्नोतीत्यनित्य इति नित्यानित्ययोरतुल्यबलत्वेन विप्रतिषेधासङ्गतिरिति कस्य-
भावप्रकाराः ।

अत्रारुचिर्दीर्घः । तेन-सादृशभाष्येण । अस्य-उपक्रान्तपुंवद्वचनस्य । निवृत्त्यर्थमपीति पाठः । तत्-नो-
द्विधयोरित्यत्रत्य वचनम् । एवमग्रेऽपि । अस्य-ईयसश्चेत्यत्रत्यस्य । ननु दीर्घत्वविधेरपि ह्रस्वविशेषप्रमा-
रभ्याशोतत्वारसामान्यत्वमन एव रत्नाकरकृता तथैवाकम् । एवञ्च त्वन्तेपि तदसातिरेवात् आह-दीर्घत्वं
हीति । उपसर्जनेत्युक्तिसामर्थ्यादिति भावः । युक्त्यन्तरमाह-सामान्यत इति । हिश्वार्थेऽसातिपरो-
चर बोध्यः । तथाच प्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यात् पुंवद्वचने प्रत्यासत्तिर्न । अत एव तदुत्तरवाचित्तिके नपु-
ंसकह्रस्वत्वस्यापि निषेध इति अनन्यावृत्तये समासनिवृत्त्यर्थमित्युक्तम् । अत एव च तत्र विग्रहे म इत्यादि-
न प्रयुक्तं, शिशोर्लुङ्नुमादयस्तु भवन्त्येव, प्रकरणानुरोधेनोपस्थितह्रस्वभावत्वैव ग्रहणात् भाष्यकैवदा-
भ्यान्महात् भस्योक्तत्वात् । एव च क्लीबे बहुश्रेयसीनात्यादिरूपाणीति बोध्यम् । तदाह-दिगिति ।

एव तद्दिशो ध्वनयितं स्वोक्तत्वात्प्रतिशयाद्-अनेति । मम मम मम इति मम मम मम इति
नुमि कृते तेन ॥
तदन्तग्रहणेन- ॥

भाष्ये प्रियक्रोष्टने अरण्यायेत्यस्यैवोदाहृतत्वादिति ; तन्न, उदाहरणस्य सङ्कोच-
कत्वे मानाभावात् । यदाहुः—न चोदाहरणमादरणीयमिति । किं च पूर्वविप्र-
तिपेधस्य वैकल्पिकतृञ्ज्वावमात्रविषयकत्वे तत्र तृञ्ज्वाप्रहणं व्यथमेव
स्यात् । प्रियक्रोष्टनेत्यादेर्विप्रतिपेधं विनापि पक्षे सुसाधत्वात् । न च प्रियक्रोष्ट्रे-
त्यादिनिवृत्तिस्तत्फलम् । पुंञ्ज्वावपक्षे तस्य दुर्वात्वात् स्वयमपि तथादाहृत-

शब्दरत्नम् ।

यदागमा इति न्यायेन नुम्बिशिष्टस्य ग्रहणेऽपि सूत्रे पद्यनिर्देशाभावाच्चिदित्यमानस्य
नुमा व्यवधानमित्यस्याभावेऽपि पूर्वविप्रतिपेधसामर्थ्यात्सङ्कृतिन्यायेन पुनस्तृञ्ज्वात्वा-
भावः । अत्रानयोर्योगपद्यासम्भवेन विरोध इति भावः ।

इत्यस्यैवेति । अन्यथा प्रथमोपस्थितसर्वनामत्यानोदाहृत्यागो निर्वाजः स्या-
दिति भावः । पक्षे—तृञ्ज्वात्वाभावरूपे । उदाहृतत्वाच्चेति । न च प्रियक्रोष्ट्रपे-
इत्यादिव्यावृत्त्या चारिताप्यम् । प्रियक्रोष्ट्र ए इत्पवस्थायां नुमृतृञ्ज्वात्वायोः प्राप्तयोः प-
भैरवी ।

चिदुक्तिः प्रत्युक्ता । अत्रानयोः—वार्तिकबोधयलक्ष्ये नुमृतृञ्ज्वात्वायोः । असम्भवेनेति । स्वस्व-
निमित्तानन्तर्याविघातकत्वेनेत्यादिः ।

अन्यथा—“तृञ्ज्वात् क्रोष्ट्रुः” इति सूत्रविहितवाधकत्वस्यापि कल्पने । मूले उदाहृतत्वा-
च्चेत्यन्तेन भवदुक्त्या पूर्वविप्रतिपेधपरवचनस्य चारिताप्यन्न सम्भवतीति प्रतिपादित-

भावप्रकाशः ।

पसम्भावनोक्ता । तदुक्तसमाधानाभासमाह—सूत्रे इति । तृञ्ज्वात्क्रोष्ट्रित्यत्र । इदं च मध्यमविन्याये-
नोभयत्रान्वेति । अभावेऽपीति । अपिरनास्त्वयाम् । एतेन परमक्रोष्ट्रशब्दे विशिष्टस्य तृञ्ज्वात्वापत्या
सूत्रे श्लेषाप्यन्तं चिन्त्यमिति भद्रोक्तमपास्तम् । एव च प्राचीनरीत्यैवाय ग्रन्थः । वस्तुतस्तदेव मुख्यं
समाधानमिति नात्र पक्षे सामर्थ्याश्रयणमिति बोध्यम् । एव च तदन्ते नुमि कृतेऽपि अक्षभक्तत्वात्तस्य तेन
तद्विशिष्टग्रहणेन तत्र तृञ्ज्वात्वापत्या तस्यापि नित्यत्व समानमिति परत्वात्प्राप्तौ तदावश्यकतेति भावः ।
नन्वेवमपि व्यर्थं एव सः उक्तरीत्यैव पुनस्तदापत्तेरत आह—पूर्वेति । अत्रानयोः—वार्तिके तद्वै वा
नुमृतृञ्ज्वात्वायोः । असम्भवेन—स्वस्वनिमित्तान्तर्याविघातकत्वेन ।

स्यादिति । युक्त चैतत् । अत एव वृत्तौ विभाषेति सूत्रे भवैतद्वचनोदाहृतिरिति खण्डनकृतम् ।
मूले सर्वत्र चतुर्थ्यन्तपाठः, तृतीयान्वे नाम वस्यैव प्रावण्यात् । ननु पक्षे श्लेषस्य न पुनरप्ये श्लेषो
वावात्, नापि तदभावपक्षे श्लेषः तत्र तृञ्ज्वात्वात् विनापीत्यस त्तेरत आह—तृञ्ज्वात्वाभावेति । खण्डन-

सरला ।

इत्यस्याभावेऽपीति । न च “तृञ्ज्वात्क्रोष्ट्रुः” इत्यादी निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तौ परमक्रो-
ष्ट्रेत्यादी परमक्रोष्ट्रशब्दस्य स्थाने तृञ्ज्वात्त्वादि-प क्रोष्ट्रु इत्येवमादे शपत्तिरिति वाच्यम्, अनुत्तरपद-
स्थस्य इति श्लेषकेन क्वचित्तदादिविधेः (प्रवृत्त्या परमक्रोष्ट्रु इत्यस्य स्थाने “स्थानेऽन्ततम.” इति परिभा-
षया ‘परमक्रोष्ट्रु’ इति तृञ्ज्वात्त्वादेश इत्यदोषात् ।

यदा क्रोष्ट्ररिति पद्यन्ममेव, तृञ्ज्वात् इति च मनुष्यन्तम् । तथाच क्रोष्ट्रशब्दस्य स्थाने तृञ्ज्वात्त्वादेशो
भवतीत्यर्थ इति पद्यः सत्त्वेन निर्दिश्यमानपरिभाषयव दोषकारणात् । अत एव ‘अक्षस्य क्रोष्ट्रुस्तृञ्ज्वात्’
इति भाष्यमपि संगच्छते । नच तुञ्ज्वात्क्रोष्ट्रशब्दस्य सूत्रे कथं ‘क्रोष्ट्रुः’ इति पद्यन्तं रूपं स्यादिति
वाच्यम्, “प्रकृतिवदनुकरणम्” इति परिभाषया अनेनैव तृञ्ज्वात्त्वात् ‘वेर्किति’ इति गुणेन तदपविद्धेरिति ।

त्वाच्च । न च समाहारद्विगौ पञ्चक्रोष्टुनेत्यादौ पुंवद्भावाभावात् तत्र वृज्वद्भाव-
निवृत्तिः फलमिति वाच्यम् । एवमाप भाष्योदाहरणासामञ्जस्यात् । उपलक्षणं
तदिति चेत्, हन्तैवं प्रियक्रोष्टुनीत्येवोपलक्ष्यता भाष्योदाहृतप्रातिपदिकांशानुप्र-
हायेति दिक् ।

सुल्वेति । पुंवत्त्वपक्षे नुमभावाद्यण् । सुलुनेति । “ओः सुपि” इति यणं
वाधित्वा परत्वाङ्गुम् ।

यदिगन्तमिति । एतच्च रा दाने इति धातौ अतिरि ब्राह्मणकुलमिति प्रक्रम्य
माधवेन स्पष्टीकृतम् । अन्ये तु सुद्योशब्दो भाषितपुंस्कः । स एवेदानीमिगन्तः,

शब्दरत्नम् ।

एवात्तृज्वस्त्रे सहृद्वृत्तिन्यायेन नुमभावसिद्धेः । पुनः प्रसङ्गविज्ञानाश्रयेण वचनारम्भापेक्षया
सहृद्वृत्तीत्याश्रित्य वचनानारम्भस्यैव लघुत्वादिति भावः । पुंवद्भावाभावादिति ।
भाषितपुंस्कत्वाभावादिति भावः । इत्येवेति । इत्यपीत्यर्थः । प्रातिपदिकांशेति ।
प्रातिपदिकांशस्याप्यनुपहायत्यर्थः ।

इति दिगिति । दिगर्थस्तु यद्यपि चतुर्ध्वन्तोदाहरणपरमाप्यप्रामाण्यात् पुंवत्त्वपक्षे-
ऽनभिधानेन वृज्वत्त्वाभावकल्पना न्याय्या, भाष्यकृता हि सूत्रत्रयस्य प्रत्याख्यानाया-
श्रितस्य शब्दानां नियतविषयकत्वस्य सूत्रारम्भेऽप्यावश्यकत्वद्योतनाय पूर्वविप्रतिषेधवार्तिके
तदुदाहृतं, तथाऽपि न चोदाहरणमादरणीयमिति न्यायेन सर्वनामस्थानविषयताऽप्य-
भैरवी ।

न्तत्रान्यकृतशब्दां वारयति—नचेति । वचनेति । पूर्वविप्रतिषेधवचनेत्यर्थः । भाषितेत्यादि ।
समाहारे द्विगौ तस्य “स नपुंसकम्” इति नपुंसकत्वविधानादिति भावः । प्रियक्रोष्टुनीत्ये-
वेत्येवकारेण नित्यवृज्वद्भावविषयकत्वन्तस्येति लभ्यते । तच्चायुक्तम्, प्रागुक्तभाष्यो-
यप्रयोगविरोधात् ; अत आह—इत्यपीति । प्रातिपदिकांशस्यापीति । अपिना तदवयवस्य परि-
ग्रहः । अत एव भाष्ये कृशक्रोष्टुने इत्यस्योपादानेपि मूले प्रियक्रोष्टुने इत्युदाहृतम् । एतच्च
मूलग्रन्थसङ्गमनायोक्तम् । यस्तुतस्त्वेवङ्गुलपता नोचिता, भाष्यकृतोऽज्ञानकल्पनापसरता
दिगर्थमाह—दिगर्थरित्वेति । अभावइत्यनेति । अभावस्यैव कल्पनेत्यर्थः । तदुदाहृतमिति । चतु-
भावप्रकाशः ।

कृदुक्तसाफल्य विफल्यति—नचेति । तदुक्तयुक्तिमपि निराचष्टे—पुनरिति । प्रियकृत्तुणामित्यादाविवेति
भावः । वचनेति । पूर्वविप्रतिषेधवचनेत्यर्थः । नित्यत्व तुभयोस्तुदशमुक्तमेव । एतेन प्रियक्रोष्टुणे इति
वारणाय पाक्षिकवृज्वत्त्वविषयक पूर्वविप्रतिषेध इत्यस्य सुवचनेन तस्या वैयर्थ्यमन्यथा पुंवत्त्व इव तदभा-
वेऽपि पाक्षिकवृज्वत्त्वेन तुर्यं रूपं दुर्वारमिति रनाकरोक्तमपास्तम् । भाषितेति । समाहारस्य नित्यङ्गी-
बत्वादिति भावः । इत्येवेत्येवकारस्वारस्येन नित्यवृज्वत्त्वविषय एव लभ्यते, तदयुक्तं, पूर्वत्र मात्रपदोक्त्या
सर्वविषयत्वेष्टवानुमानात् ; अन्यथा तदानर्थक्यापत्तेश्चात् आह—इत्यपीत्यादि । अंशस्येति । तद्-
पादास्य तदवयवाशस्य चेत्यर्थः । अत एव भाष्ये कृशक्रोष्टुने इत्यस्योक्तत्वेपि मूले प्रियक्रोष्टुने इत्याद्येवो-
क्तम् । एतेन प्रियक्रोष्टुने अस्याथैति भाष्योदाहृतत्वादिति रमसाभिधानमिति रनाकरोक्तमपास्तम् ।

वस्तुतो नेर्दं युक्तम् । तथोदाहरणे भगवतोऽज्ञानस्यैव मूलत्वापत्तेः । तच्चाद्ये तदुक्त्यैव निर्वा-
दादयुक्तम् आह—दिगर्थं इति, अभावकल्पनेति । अभाव इत्येव वचनेत्यर्थः । एवेनाज्ञाननिरासः ।
अत एव वार्तिकसाफल्यम् । कृशक्रोष्टुने इति व्यावृत्तिस्तु न फलम्, अकलाध्वेन तस्यैवाप्राप्तेः । सहृद्व-
वीत्यस्यान्यत्रेवात्रापि प्रवृत्त्या तदर्थमेव वार्तिकमित्यपि न, कृशक्रोष्टुने इति तु वृज्वत्त्वाभावपक्षे साधिवि-
भावः । तदुपपादयति—भाष्यकृता हीति । तत्—चतुर्ध्वन्तम् । अथ भावः । क्लीबे प्रियक्रोष्टे इति ।

एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् ; अतः पुंवद्भावो भवतीत्याहुः । तथा च लामाज्जादौ

शब्दरत्नम् ।

स्यन्याभ्या, उदाहृतातिरिक्तोदाहरणाभाव इत्यवपारतया नादरणीयमिति तदर्थ इति बोध्यम् ।

एकदेशविकृतस्येति । स च न्यायोऽशास्त्रीयस्याप्यतिदेशोऽशास्त्रीयविकारे चेति 'प्राग्बोध्यत' इति सूत्रस्य भाष्यसम्मतत्वादिति भावः । पुंवद्भाव इति । तेन सुन्दर-
भार्थ इत्यादौ जातनिवृत्तेरपि दृष्टत्वेनाद्यापि तेन जातह्रस्वनिवृत्तिः । ननुपजीव्यविरोधेन
भैरवो ।

ध्वन्तमुदाहृतमित्यर्थः । अस्य—उक्तवार्तिकस्य । न्याभ्या—स्वार्थसिद्धयर्थमारब्धभ्यादावस्य
पान्थोपकाररुत्वेऽधिकाभ्युदयवदेया न्याभ्या । न चोदाहरणेति ग्रन्थस्योदाहरणत्यागः
कार्यं इत्यर्था यद्यप्यागत. प्रतीयते तथापि तदुदाहरणप्रदर्शनाभ्यानुपपत्त्या स नोचित
इत्याशयेताह—उदाहृतेति ।

ननु सुबोशब्दनिष्पत्त्येऽपि तपुंस्कत्वस्य सुबुशब्देऽनिदेश एकदेशविकृतन्यायेनेति वक्त-
व्यन्तच्च नोचितम्भाषितपुंस्कत्वस्याशास्त्रीयत्वादस आह—न चेति । विकारे चेतीति ।
चकारेण शास्त्रीयविकारसमुच्चय. । भाष्यमम्मतत्वादिति । तत्राह "दीव्यतिसाब्दकदेशादी-
व्यच्छब्दानुसर्गामत्युक्त्वा किमर्थं विकृतनिर्देशः क्रियते एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येपा
परिभाषा एकदेशविकृतमनन्यवदिति" । अत एव रामावित्यादौ मकाराद्यन्ते यस्मा-
द्विहितस्तत्त्वस्यातिदेशेन पदस्वस्य सिद्धिः । ननु पुंवद्भावेन जातस्य ह्रस्वत्वस्य निवृत्तिरित्ये-
तद्युक्तम् 'भुक्तवन्तम्' इति न्यायविरोधादित्यत आह—जातनिवृत्तेरिति । जातस्य स्त्रीप्रत्य-
यस्य निवृत्तेरित्यर्थः ।

उपजीव्यविरोधेन—पुंवद्भावस्य प्रवृत्ताविह यदुपजीव्यमिगन्तत्वं तद्विरोधेन ।
भावप्रकाशः ।

भ्यावृत्तिर्वातिफलं नान्यदित्यनुपपदमेवोक्तं, तच्च पुवरपक्षे दुर्बारेभेति तत्सामर्थ्यात् कश्चिदे तस्यानिष्टत्वं
यत् पुवरपक्षेऽनभिधानात्तदभाव एव वाचिंश्चूचसमत इति ध्वनयितुं तावत्पर्यन्तभावन्न, एव च तत्र पम्-

भावः । उदाहृतात् । साभप्रायमुदाहरत्यथ. । इतोति । बोध्यमिति पाठः ।

स च न्याय इति । एतेन न्यत्र तथा नेति सूचितम् । तेन यत्खण्डनकृता रामायावधि समासे-
त्वाद्वा सुपूर्वदन्तित्वानादिष्टादचः पूर्वत्वादीनामतिदेशोऽनपेक्ष्युक्तं, तद्रपास्तम् । अत्र दोषभावस्य
प्रपञ्चितत्वात् । एतेन तस्याशास्त्रीयविकारेऽतिदेशो दुर्लभः । अत्र एव कथंत्वात्प्रापिति संगच्छते इति मान्यो-
क्तिरपि तथेति सूचितम् ।

विकारे चेतीति । विकारे चेत्यस्येत्यर्थः । खण्डनकृतो मूलाशन ध्वनयितुमाह—प्रागिति । प्रकृते च
भाषितपुंस्कत्वमशास्त्रीयम् । ननु पुवत्तेपि न ह्रस्वनिवृत्तिः, जातनिवृत्तिः कापदृष्टत्वात् । अत्र एव "न
घानुलोप" इत्यत्रेकपदानुवृत्ती नलोपे ह्रस्वो इव श्वादावकारनिवृत्तिभाशङ्कान्न भनिवृत्तस्य निवृत्तिः
क्रियते शास्त्रेण ननु निवृत्तस्येति भाष्य संगच्छते । ह्रस्वात्पूर्वं तु तत्र दुर्लभमभिगन्तत्वात्त आह—तेनेति ।
पुंवद्भावेनेत्यर्थः । तेन—'ह्रस्वो नपुंसके' इति सूत्रेण । लोपादिबन्धक्रियाया तथा स्त्रीक्रियते, उक्तभाष्ये तु
स्वाभाविकपरमिति न तद्विरोध इति भावः । तेनाऽभावातिदेशादुक्तरीत्या वा अतिदेशाद्द्वस्वनिषेधः क्रियते
स च प्रसक्तस्यैव न जातस्येति भाष्यादौ स्पष्ट तन्तन्तरसिद्ध युक्तिसिद्ध च । एव च प्रासिकाले अनिग-
न्तत्वात्प्राप्तिरेव, तत्रिष्यन्तन्तरं तु तत्रिषेवो दुष्कर इति मान्यायुक्तननुभूतसिद्धान्तोत्राजिर्वयपि सुवचा अत्र
एवाभिरनास्थाशुचकः प्रयुक्तस्तथापि प्रकारान्तरेण दूष्यत्वान्नेत्युक्तं, तदवाह—नन्विति । शीघ्रस्य तेन
न्यायेन भाषितपुंस्कत्वस्य च सत्त्वेपीगन्तत्वरूपोपजीव्यताशास्त्रस्य तेन उदभावः ? स्वनिमित्ताविवादे
श्रनादिशब्दादौ साफल्येन तद्विवादे अमवृत्तेरिति भावः । सन्निपातप रेभाषाया मूलमाह—उपजीव्येति ।

पुंवद्भाव उदाहृतः । तस्माद्देजन्तेषु क्लोवेषु पुंवद्भावो माधवमते नास्ति, सतात्तरे
त्विति । अतः प्रथवा प्रथया सुनावेत्याद् प्राचोदाहृतमपि नातीव दुष्यति ॥

इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

शब्दरत्नम् ।

इत्यानिवृत्तिः । अत एव 'समासस्य' इति सूत्रे भाष्ये 'यतोऽनाव' इत्यनाव इति प्रति-
पेधो 'ह्रस्वप्रसौ व्यञ्जनमविद्यमानश्च' इत्यस्य ज्ञापक उक्तः । नाव्यमित्यादौ आदि-
र्नकारा न स्वरस्यारथो यश्चाकारस्तथास्यो नासावादिरित्यनाव इति निपेधोऽनर्थकः । न
चादिरेव नकार उदात्तगुणविशिष्टान्ततमाज्जहोऽन्तु, यदन्तस्य द्व्यञ्कस्यादिहृदात्तगुण-
रूपो भवतीति च 'यतोऽनाव' इत्यस्यार्थ इति वाच्यम् । एवं हि निमित्तभूतद्व्यञ्कत्व-
विनाशादुपजोष्यविरोधेनाद्युदात्तात्तात्प्राप्तिरिति तदाशय इति चेन्न । माधवाद्यनुरोधेनास्य
ग्रन्थस्य सत्त्वात् ।

इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

भैरवी ।

अत एव उपजीव्यविरोधस्यान्याप्यत्वादेव । अनाव इति प्रतिपेधस्य ज्ञापकत्वमुपपा-
दयति—नाव्यमित्यादावित्यादिना । यत्र यत्रोद्त्तादिविधानन्तत्र णविधानस्याशयत्वात्तत्त-
द्वर्मविशिष्टधर्मिविधानमेवेत्याशयेनाशङ्क्य निराचष्टे—नचेति । अन्तरतमाञ्कूपः—स्थानतोऽन्त-
रतमल्लकाररूपादेशनिवर्त्यो—तु । एवं हि—नकारस्य स्थाने तादृशादेशकल्पने हि । निमित्त-
भूतेति । "यतोऽनाव." इति सूत्रप्रवृत्तिनिमित्तभूतेत्यर्थः । तदाशयः—उक्तस्यानाव इति प्रति-
पेधस्य ज्ञापकत्वप्रतिपादनाशय । माधवाद्यनुरोधेनेति । अयमाशयः—यदि नुदि हृतेऽप्यात्व-
न्तदा सन्निपातपरिभाषा नुद्बिषये न प्रवर्ते । इति वक्तव्यम् । नचैवं सति रामाणामि-
त्यादौ सुपि चेत्येव दीर्घे नामीत्यस्योपन्यासो व्यर्थः स्यादिति वाच्यम् ? नित्यत्वेन तदुप-
न्यासात् । एवञ्च यथाऽनित्यादास्तस्याः कार्यसम्पत्त्यर्थे प्रवृत्त्यप्रवृत्तिमध्ये आत्वायाप्रवृत्ति-
कल्पना तथेहापि पुंवद्भावेन जातह्रस्वनिवृत्तये तस्या अप्रवृत्तिकल्पना स्यादिति ॥

इत्यजन्तनपुंसकविवरणम् ।

भावप्रकाशः ।

अत एव ग्रामणिकुन्मित्यादौ न तुक्, प्रातिपदिकाजन्तत्वमुपजीव्य ह्रस्वप्रवृत्तेः । एतेन तस्या वैयर्थ्यं
तत्र जातनिवृत्तेरावश्यकत्वं बोधपास्तम् । अत्र साङ्गादुपजीव्यस्यैव ग्रहण, तेन शिवाः पुत्रदित्यादौ न
दोष इति भावः । अत एवेत्यस्यार्थे कथयन् ज्ञापकोपादनद्वारा तदाशयमाह—नाव्यमिति । अन्तरतम-
श्वातुनासिक्त्वाकारः, प्राथम्यात् । तत्र च प्रमाशयः । एवदादीनाम इत्यादिना अन्त्यस्य ह्रस्वो अत्रिवेति
भावः । सूत्रात्तथा लाभमाह—यदन्तेति । चो ह्यर्थे । एवं हीति । हि—यतः । एवमुक्ताक्षीकारे मनी-
त्यर्थः । माधवाद्यनुरोधेनेति । अयमभावः, अत्र सा न प्रवर्तते । अन्यथा प्ररीणादित्यादौ दीर्घो न
स्यात्, नुद्बिषयसन्निपातस्य दीर्घेण विनाशात् । नामीति तु सुपिचेत्येत नित्यत्वाद्भाषते । एवं च यथा
भावे तन्मते भवत्येव तदनुरोधेना केनचिदुक्तीत्या पुंवद्भावोऽपि सुबच इति वक्तव्यम् । एवं च पूर्वा
परविरोधात्तस्य यदि तस्या अप्रवृत्तेर्तादौ पूर्वान्थासंगतिरिति तदगाकारस्तर्हि आत्वाणगतिरिति सेवसु
भयनत्पारा रज्जुरिति सर्वथा तन्मनमयुक्तमिति भावः ।

इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

अथ हलन्तपुँल्लिङ्गाः ॥

लिङिति । लिङ् आस्वादाने किप् । लिङ्सु लिङ्स्त्विति । ङस्य जश्त्वेन ङ, तस्य “खरि च” इति चर्त्वेन ट्, तस्यासिद्धत्वात् “ङ सि” इति धुट्, चर्त्वेन तकारः । “न पदान्ताद्गो” इति ध्रुत्वनिषेधः । “चयो द्वितीया” इति तु नेह प्रवतते, चत्वेस्यासिद्धत्वात् । एतेन ते च प्रत्याहारा एकचत्वारिंशदिति प्राचो ग्रन्थ व्याचक्ष्णैर्यदुक्त लिङ्सु लिङ्स्त्विति टठाभ्या रूपद्वयमिति, तत् प्रत्युक्तम् । तथा च प्रातिशाख्येऽपि “उष्मोदयं प्रथमं स्पशमेके द्वितीयमाहुरपदान्तभाजम्” इति श्लोकेऽपदान्तेत्यादिद्वयोपेण सङ्गच्छते ।

शब्दरत्नम् ।

अथ हलन्तपुँल्लिङ्गाः ॥

धुङिति । “ङ सि” इति सूत्रेऽनुवृत्त पदभ्येति व्यधिकरण, पदावयवस्य सत्येत्यर्थं इति भाव । एके द्वितीयमिति । अग्रत्यवार्तिककारा इत्यर्थ । अपदान्तभाजमिति । इदमचर्त्वाभाजमित्यर्थापलक्षकम् । पदान्ते प्राया जश्त्वप्राप्त्या चर्त्वे विना भैरवी ।

अथ हलन्तपुँल्लिङ्गाः ॥

यत्तु “ङ सि धुट्” इति सूत्रे सप्तमीनिर्देशसत्त्वेन सादे पदस्येत्यर्थकल्पनात्कथमत्र धुङिति कस्यचिदुक्ति, सा नो/चठा, विशेषणयोधकस्य सप्तम्यन्तस्य तदादिवोधकत्वं सप्तम्यन्तविशेष्ययोधकमन्निधान एवेति सिद्धान्तादितीह पदस्येति व्यधिकरणमेवेत्याह—द. सातीति । एक इत्येतदथस्यान्यत्वविशिष्टस्याभियुक्तत्वसुचनायाह—अत्रत्येति । अपदान्तभाजमित्यपदान्तशब्दस्य भावप्रदाननिर्देशेन पदान्तत्वपरत्वात् पदान्तत्वरहितमित्यर्थं स्यात्तथा च मुगण्डूषष्ठ इत्यस्यासिद्धिरतस्तदर्थमाह—रदमच वेति ।

भावप्रकाशः ।

ननु धुट् दुर्लभम् । ङ सीत्यत्र पदस्येत्यनुवृत्त्या सीत्यस्य तद्विशेषणत्वेन सप्तमानीर्दिष्टत्वेन च यस्मिन्निधिरिति प्रवृत्त्या सादे पदस्यैव तद्विधानादत्र आह—उ सीतीति । उभयो सप्तम्यन्तत्वं एव तत्प्रवृत्ति बलादेरित्यत्रादिप्रवृत्त्यात् । तथाच व्यधिकरणान्वय एवोक्ति इति भावः । एकवाक्यतां स्पष्टयति—अग्रत्येति । व्याकरणस्यैवार्थः । यत्तु एण्डनकृत्-चत्वासिद्ध्या “चयो द्वितीया” इत्यप्रवृत्तिरस्युक्ता “रद म्णा” इत्यश्लोकेऽप्येतिरिति, तत्र, तत्रैव समाहितत्वात् । यद्यपि वार्तिकस्य साधारण्यत्वात् प्रातिशाख्यस्य चापदान्तमात्रविपर्ययोक्तोक्तानिपर्ययोक्तौ कथमुपष्टम्भकता ? अत एव मुगण्डूषष्ठ इति नवशाशुसप्ततिरिति, तत्प्रवृत्त्येति—इदमचर्त्वाभाजमिति । चत्वेनात्रसाध्यस्वरूपमित्रमित्यर्थः । अत एवाग्रे तथा तदभाव प्रतिपाद्यते । नन्वेकेऽपदान्तभाजमित्यनयोस्तथाऽर्थकरणे मानामावोऽत्र आह—सरला ।

इत्यर्थोपलक्षकमिति । ऊमा जस्यकतय शवसशायतम उदय परे यस्मात्तादृशमपदान्तभाजं पदान्तवरहितं स्पष्टं प्रथमं वर्गाद्यर्थं कचष्टपान्यतमं द्वितीयं लफष्टपान्यतममेके वार्तिककारा आहुरिति प्रातिशाख्यार्थः । चर्त्वेनिष्पन्नमिन्नस्य वर्गाद्यर्थस्य स्वान्ते द्वितीयादेशो भवति शान्ति परे इति फलितम् । तेन मुगण्डूषष्ठ शब्दादौ नश्व प्रति ङोऽसिद्धत्वेन नश्वप्रवृत्त्या चर्त्वे विनैव टकारस्य सत्त्वेन पदान्तत्वेऽपि द्वितीयादेशसिद्धिरिति ।

“दादेर्धातोयः” ॥ धातोर्ित्यावत्ते । तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालं

शब्दरत्नम् ।

चयोऽलाभात् । तथा चेति वदता मूलवृत्ता अन्वयार्थस्य सूचनात् । अत एव सुगण्ट्पष्ठ इत्यादौ भवत्येव । दुगादीनां जडत्वं प्रत्यसिद्धत्वेन तदप्राप्त्या चर्त्वाल्याप्यभावादिति भावः ।

धातोर्ित्यावत्ते इति । इदं प्राधान्यसूचनम् । दादेर्ित्यावत्ते इति युक्तम् । धातोर्ित्यनेन हि औपदेशिकस्य धातोरित्यर्थेन दामलिहो व्यावृत्तावपि अधोगिति न संगृह्यते । दादौर्ित्यनेनौपदेशकालिकादादेर्ित्यर्थेकेनोभयं सिध्यति । उपदेशकालमित्यस्य तात्कालिकं भैरवी ।

धातुपदस्य दादेरिति सूत्रे स्थितस्य धातुप्रकृतिकर्तृक्किबन्तदामलिहादिव्यावृत्त्या तस्य चारिताप्यनोपदेश इत्यर्थलान्प्रयोजकत्वन्न स्यादत आह—मूले धातोर्ित्यावत्ते इति । अयम्भावः, सौत्रन्धातोर्िति पदमेकाव इत्युत्तरसूत्रस्य तद्वादशब्दावयवद्वाह इत्यस्यैकावः सत्त्वेन अस्य धकारवाराणायावश्यकमिति प्रकृतमूत्रप्युकारोऽस्तु तावताप्युपदेशकाल इत्यर्थलान् स्यादत आनृत्तियुक्तेति । प्राचाम् ह्रदत्तादीनाम् । प्राचामित्युक्त्विवीजम्प्रकृत्यति-धातोर्िति । न संगृह्येति । तथा चाव्याप्तिरस्त्येति भावः । कालमात्रे लक्षणायामपौष्टासिद्धिरत आह—नात्कालिकमिति । एवञ्चोपदेशकालपदे बहुव्रीहिरिति स्वीकार्यम् । उपदेश-भावप्रकाशः ।

तथाचेतीति । एतेन-प्रत्युक्तमिति ‘प्राक्त्वषष्ठ’ इत्यादिबद्ध द्वितीयादेशो लौकिकोदाहरणे वक्तुं न शक्यते इति भावः । वैदिकोदाहरण साध्यते इत्यपि वक्तुमशक्यमित्याह—तथाचेतीति मान्योक्तव्याख्यान-मपास्तम्, अक्षरमयोदातोऽनाभात् सम्भवतानि न्यायाच्च । प्राःपदस्य वक्तुं पूर्वग्रन्थविरोधमुद्धरति—अत एवेति । इदं सर्वं मूलाशयवर्णनमात्रम् । एतत्तत्त्वमभस्तात्प्रतिपादितम् । तद् ध्वनयद्वाह—इति भाव इति । एतेन सबटीकामनूय तत्र स्वायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचक प्रयुञ्जते इतिन्यायेन निर्वाजलक्षणाया गौरवात् पर्यन्ववल्क्षणप्रवृत्त्या चर्त्वाभाक्त्वाच्च । तस्मादयमर्थ—एके पौष्कस्तावन्ये अपदानेति यथाशुनमेव । तन्मते दुगादीना पदान्तरात् द्वितीयः, पौष्कस्तादिमते तु सत्प्राणरतात् भवत्येव । अत एवैके इत्यविसूचकम् । तथा चेति मूले समतिस्तु चयः शरि द्वितीये एव नत्वपदान्तत्वे इति मन्वोक्तम-पालम्, उक्तयुक्तेः पर्यन्ववल्क्षणप्रवृत्तावपि प्रायुक्तरीत्या दोषाच्च, पौष्कस्तावन्ये इत्यर्थं मानाभावाच्च, एके इत्यस्य विकल्पबोधकरत्वेनाव्यवधानाच्च, अपदान्तेत्यादीत्यादिमूलासगनेत्येति दिक् ।

ननूपदेशे इति परममूले निर्मूलम् । न च धातुपदसामर्थ्यात्तल्लान् । धातुप्रकृतिकर्तृक्किबन्तान्त-दामलिहादिप्रानिपदिक्तव्यावृत्त्या साकल्यादत आह—धातोर्ित्येति । प्राचाम्—इदत्तप्रकाशक-दादीनाम् । युक्तत्वे हेतुमाह—धातोर्ित्यादि सिध्यतोत्यन्तेन । हि—यतः । अस्यामेऽप्यनुवृ-त्तिः । इत्यर्थेन—इत्यर्थकेन । पूर्वत्र विशेषणम् । एवमग्रपि । न संगृह्येति । प्रयोगस्थया-तावौपदेशिकत्वं धातुपाठपठिनसजातीयत्वं, तच्च यद्यप्यधोगिरयत्रत्यधातो गुरित्यत्र चऽस्ति, चयन्तप्रकृतिकिबन्ते दामलिडित्यत्र नास्ति तथाप्यहागमेन दादित्वविघातः । तच्च विशेषणं नोप-लक्षणं मानाभावात् । नन्वधोगित्यत्र तादृशो धातुबुद्धिर् अदुहिनि वा ? आद्ये दादित्वमप्यस्ति, अन्ये औपदेशिकधातुत्रयदोपदेशकत्वमस्तीनि मूले तदि दादित्वमपि तत्र एव सूत्रमिति कथमेतदिति चेत् ? न, आद्ये तस्याभवस्थायी सर्वसत्त्वेपि घत्वाप्राप्तेः । अनन्तर तस्य तयोः सत्त्वेऽपि तेन दादि-त्वविघातात्तदप्राप्तेश्च अनर्थकत्वेनाक्रियावाचकत्वेन तदा तस्याधातुत्वाच्च । द्वितीये तयोः सत्त्वेपि दादित्वभावात् अनागतकानां सागमका इतिपक्षे स्वानिबन्तव्येणास्यानार्थत्वशुद्धसमाधानस्यार-प्रामाण्यादस्तिभावस्या अप्यप्रवृत्तेः । अन्यथा बह्वन्ववोपत्तेश्चेति भावः । धातोर्ित्यादित्तिनात्र उष्ट नत्वग्रिममित्यवशिष्टं मूलं बह्वन्ववोपत्तेनिवारणाय स्वरोत्या-योजयति—उपदेशेति ।

लक्ष्यतीत्याशयेनाह—उपदेश इति । आनुत्तिफलं पृच्छति—उपदेशे किमिति ।

शब्दरत्नम् ।

लक्ष्यतीत्यर्थः । उपदेशे दादेरिति तु फलितोर्थः । वाच्यायंत्वे पञ्चान्तस्य सप्तम्या विप-
रिणामोऽपि कर्तव्यः स्यादिति गौत्वम् । धातोरित्यस्यैव लक्षणया तथार्थकस्य दादेरि-
त्यनेनान्वयेऽपि न क्षतिरित्याशयेन तु मूले धातोरित्युक्तम् । अत एव भाष्ये घत्वस्यासि-
द्धत्वाद्भुगित्यत्र ढत्वं प्राप्नोतीत्याशङ्क्यात्वादत्वेन समाधायाथवा एवं वक्ष्यामि हो
दोऽदादेरिति ततो धातोरिति दादेरिति वर्तते नेति निवृत्तमित्युक्तम् । दुहेस्तु 'वा दुह'
इत्यनेन ढत्वस्यापि विधानात् ध्रुडित्याद्यै न दोषः इति तदाशयः । तत्र धातोरिति
सूत्रे भाष्यकृतदादेरित्यनुवृत्तेः फलान्तराभावेन तदुपदेशवदादिलक्षकं, सामर्थ्यात् ।
भरवो ।

कालिकदादित्ववतो धातोरिति सूत्रार्थः । वाच्यायंत्वे—मूलवाच्यवाच्यायंत्वे । सप्तम्या-
तदन्तेन । अपिना आनुत्तिलक्षणयो समुच्चयः । मूलासङ्गतिव्यग्रहरत्नाह—धातोरित्यस्यैवेति ।
अत एव—दादिपदस्यैवौपदेशिकदादित्ववत इत्यर्थकत्वादेव । एतेन स्वोक्तव्याख्या भाष्यका-
रसम्मतेति दशयति—अपवादत्वेनेति । दादेरिति विशेषत उपादानेन विधीयमानदुत्वन्निस्व-
फारात्वेन ढत्वबाधकमिति भावः । अथेनेति । संहितया सूत्रपाठाभिप्रायेण होडोऽदादेरिति
पृथक्करणम् । तथा च दुहधातोर्दादित्वान्न ढत्वप्राप्तियोग्यतेति धुगित्यत्र घत्वमेव भविष्य-
ति । अस्मिन्पक्षे घत्यमुत्सर्गः, दत्वमदादिधातोर्विहितमपवाद इति घत्वमर्थादादिधातोरेव
भविष्यतीति दादिपदं यथाधुतार्थकमनर्थकमिति भावः । ततो धातोरितीत्यस्य धातोर्थ
इत्यर्थः । नन्वेवन्न्यासे दुहधातोः 'वा दुह' इतिसूत्रविहितवत्वाभावरक्षे ढत्वन्न स्याद-
त् आह—दुहेस्त्विति । तत्रोपात्तो वाशब्दस्समुच्चयार्थ इति व्याख्यास्यत इति भावः । तदाशयः—
भाष्याशयः । तत्र—अन्त्यपक्षे । फलान्तराभावेन—अदादिधातुवृत्तिरूपफलाभावेन । असिद्धत्वे-

भावप्रकाशः ।

१०. —अपिना आनुत्ति लक्षणयोः समुच्चयः । तदुपदेशककालिकदादित्ववतो धातोरिति वाच्यायं इति भावः । तथामपि पर-

इति । सप्तम्या—तदन्तेन । अपिरानुत्तिलक्षणयोः समुच्चयकः । नन्वेव परममूल धातोरित्यापका उपदेशे
इत्यनेनैव दामलिङादिधातुवृत्तिद्वेष्ट आह—धातोरित्येति । एतेन दादिपदव्यावृत्तिः । आवृत्तस्येति
भावः । तथार्थकस्य । औपदेशिकवदर्थकस्य, न तु मूलोक्तार्थस्योक्तदोषोपात्तेरिति भावः । अपिमूलोक्त-
प्रकारादिसमुच्चयकः । क्षतिः—अन्यतरपरिदाररूपा । मूले—कौमुद्यान् । तुनाऽहविः स्वित्वा—तस्य लक्ष-
णार्था मानाभावः, अत्र सूत्रे उच्यते वा चारिताभ्याम् । किञ्च तथा मत्स्यपि औपदेशिकवदस्य धातुत्वे एवा-
न्वयः स्यात् इत्यसम्बन्धस्य सुकृतात्, न दादिभ्यनिष्पत्तिशब्दस्य असम्बन्धित्वेन प्रसिद्ध, किञ्च
साध्यात्सम्बन्ध एव लक्षणानियामकः । अत एव धातोमित्यावृत्तिपक्षे तथैवार्थः स्यादिति सा न युक्तेत्युक्तम् ।
अथ तात्पर्यानुपपत्त्या प्रकृते तथैव स्वीक्रियते इति चेत्तर्हि दादिपदस्यैव लक्षणया तुका भाष्यविरोधोपि ।
एवं सति तदर्थस्य भाष्यप्रतिपत्त्या आह—अत एवेति । दादिपदलक्ष्योक्तार्थाङ्गीकारोद्देशेति ।
ततो धातोरितीति । धातोर्थ इतीत्यर्थः । नन्वत्र न्यासे दुहेर्देवतानापत्तिः, वादुहेत्वेनेन तु धात्वस्यैव
विधानात् ; तथा च भाष्यमनुक्तमेवाह—दुहेस्त्विति । तुवैलक्ष्ये । समुच्चयार्थकवाशब्देन ढत्व
समुच्चयः । अपिना घत्वसमुच्चयः । अनुवृत्त्या च तद्वाम इति भावः । तदाशयः—भाष्याशयः । घनि-
त्व तत्रापि पक्षे घनयितुमन्त्यपक्षे भवति—तत्रेति । अन्त्यपक्षे इत्यर्थः । फलान्तराभावेनेति । अ-
सरला ।

११. वाच्यायंत्वे—उपदेशककालिकसूत्रार्थे । फलान्तराभावेनेति । दादिभिन्ने धातो वत्त्वस्यासिद्ध-

शब्दरत्नम् ।

अंशंधिकारानुरोधेन पूर्वत्र निषेध्यसमर्पकस्येवम् । अत एव नामधानुविषये दामलिङ्गि-
त्यादौ ढत्वव्यंत्वाभावौ सिद्धौ । एवं च तदेकवाक्यतयाऽपवादत्वपक्षेऽपि दादिपदस्यापदेशका-
लिकदादिलक्षकतोचिता । आवृत्त्याश्रयणं तु बालानां स्फुटं तत्प्रतिपत्तय इति गोध्यम् ।
न चोपदेशे इत्येव कुतो नोक्तम्, गौरवापत्तेः । धातोरिति तु तद्दादित्यादिब्याहृतये उक्त-
भैरवी ।

नादादा तस्याप्रवृत्तिः सिद्धेवेति भावः । तत्र-दादिसदम् । नन्वेवमुत्तरसूत्रसुवृत्तिसामर्थ्या-
त्तल्लाक्षगिकमस्तु पूर्वसूत्रे तु दादित्यावर्तकत्वेन चरितार्थमित्त दामलिङ्गित्यादौ ढत्वन्न
प्राप्नोतीत्यत आह—अर्थधिकारिणि । चस्त्वर्थे । एवम्—औपदेशिकदादित्वबललक्षकम् । अत्र
एव—उक्तार्थलाक्षगिकत्वादेव । यद्यप्यन्यत्रोपदेशोद्देशात्पिपये सङ्कीर्णता दर्शिता तथाप्यत्र
दादिपदसामर्थ्याद्देशः कल्प्यत इति भावः । एवञ्च— उक्तरीत्येऽसिद्धौ च । तदेकवाक्यतया-
उत्तरपदैश्च ।
त्तिकथनवि-
च्छिन्ना निर-
रिति व्यर्थम् ।

भावप्रकारः ।

दादित्याहृतिरूपकलाभावेनेत्यर्थः । अस्मिन्नेन दादिभिन्नविषये ढत्वस्यैव प्रवृत्ततादिति भावः ।
सुत्र—अनुवृत्तदादिरिति पदम् । वृत्त्याचक्रवाक्यतयेति भावः । नन्वत्र सामर्थ्यात्तथार्थसंभवेपि पूर्वत्र न,
दादित्याहृत्या साफल्यदेवं च दामलिङ्गित्यादौ वक्ष्यमाणवैयधिकरणान्वयेऽपि कदाभावस्य ढत्वमपि
न स्वादादेरिति निषेधादत आह—अर्थेति । चस्त्वर्थे । एवं—उक्तलक्षकम् । उभयत्र तथार्थस्यैव
माह—अत एवेति । धात्वस्यपत्तये आह—नामेति । नचैवमपि न दामलिङ्गो व्यावृत्तिः उदेशो-
पदेशयोः संकीर्णत्वेनोपदेशिकदादित्वस्य धातुत्वस्य च सत्त्वात् इति वाच्यम् । दादिपदानुवृत्तिसामर्थ्यादेव
तयोर्भेदस्यैवाङ्गीकारादिति भावः । प्रकृतमाह—एवंचेति । तत्र तयोः सिद्धौ चेत्यर्थः । तदेकैति ।
सत्त्वैकेत्यर्थः । उचितेति । अन्यथा फलभेदेन पक्षभेदेनैवासाधारण्यपत्तेरिति भावः । नन्वेवं मौना-
वृत्त्युक्तिरसंगताऽन आह—आवृत्त्येति । इत्येवेति । एतेन, वृत्तिसङ्गताप्रवयेन शान्त्यायै सूचि-
तः, दामलिङ्गोपदेशोपदेशाभावादेव नेति भावः । गौरवेति । पदगौरवेत्यर्थः । ज्ञानादिगौरवात्पदगौरव-
गरीयस्त्वस्य शब्दाति सुषमाभ्यादौ ध्वनितत्वादिति भावः । ननु एव धातुपदं व्यर्थमेव आह—
धातोेरिति । तद्दादित्यादिर्भवभावलक्ष्यत्वनिरासायेत्यर्थः । इत्यादौ व्यावृत्तये इति पाठे तु तत्र भव-
भावव्यावृत्तये इत्यर्थः आदिना धुि स्वादिसंग्रहः । दादित्यादेरेकाचत्वज्ञानत्वान्तां तद्व्यवहारस्य देस-
व्यतिरिचि भावः । एतेन दादिग्रहणाद्व्यतिरिक्तत्वात् धातुपदं सुव्यवहित्यवास्तवम् । सामर्थ्यैकदेशस्यावृत्तेः
सरला ।

त्वाद् ढत्वेन न तत्र व्यवहारणाय येति भावः । ननु व्यवहारमिन्नस्य इत्य ढत्वविधानेन ऐशीति
लिट् दामनो लिट् दामलिङ्गित्वेन इत्य व्यवहारस्येन ढत्वानासत्तेरिति चेत् ? न, अर्थधिकारानुरोधेनो-
पदेशिकदादिधात्वव्यवहिनन्दय इत्य ढत्वमित्यर्थेनादौपात् ।

एते दादेरित्यस्यानुवृत्तेऽर्थाधिकारानुरोधेन दिधारेव व्यवहिनन्दयेत्यर्थस्यैव सत्त्वात् चरितार्थस्यैव
इत्यर्थस्यैव प्रमाणाभावः । नचैव न्यत्रन्तनिधनशान्तिसदृशम् ढत्वानासत्तेरिति वाच्यम्, इत्यादौः ।
अत्र एव आद्ये "षोडशदित्युच्यते कवममोगिति" इति शङ्का या धातुव्यवहारो यो दादिरिति वैरिभिर-
भ्येनैव समाधानमुक्तम् । दामलिङ्गस्यैव ढत्ववाण्याय तस्यनुवृत्त्युत्पत्त्यायै वैरिभिरित्यत्र निर-
दे "षोडशदित्युच्यते" इति शङ्काया वैयधिकरण्येन समाधानस्य चसङ्गतिः स्पष्टैव । तस्मात्तद्दृश्या
लक्षणाप्रामाणिकी । अत एव सूत्रे धातोरिति चरितार्थम् । अन्यत्रोपदेशिकदादित्वस्यैव धातुभिन्नस्या-

अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारः फलमित्याह—अधोगित्यादिना ।

“एकाचो वशो भू” । भ्रूतीति निवृत्तमिति । यत्तु प्राचोक्तम्—प्रातिप-

शब्दरत्नम् ।

रत्रावश्यकम् । अद्यासीति । अधोगित्यादौ सा । ननु धातोर्वयवो यो दादिरित्यर्थे इदं सिद्धं, वैयधिकरण्यं च गर्दभयतेरप्रत्यये गर्धचित्यादौ भ्रूभावायोत्तरसूत्रे आवश्यकं, दोग्धेति व्यपदेशिवद्भावात्सिद्धम् । स्पष्टं चेदं भाष्येऽत आह—अतिव्याप्तीति । दाम लिङित्यादौ सा । न च प्रागुक्तभाष्योत्तरमधोक्सिद्धं वैयधिकरण्यान्वयपर्यन्तं भाष्यकृतोऽनुधावनं व्यर्थमिति वाच्यम् । दादेरिति वर्तत इत्यस्योक्तमाशयमज्ञानत एवमपि घोऽ भेत्वी ।

त्तये । अधोगित्यादावपि नाव्याप्तिरित्यादा इते—नन्विति । यदि दादिपदमौपदेशिकदादित्वव-
लक्षकान्तदोत्तरभाष्यविरोध इति शङ्कान्निरस्यति—नवेति । प्रागुक्तभाष्येति । घत्वस्वा-
सिद्धत्वादित्यादि निवृत्तमित्यन्तभाष्येत्यर्थः । व्यथमिति । आवश्यकदादिपदलक्षणयैवेष्टसिद्ध्या
भावप्रकाशः ।

विनष्टत्वाच्च । एव च स्पष्टार्थे तदिहैव वृत्तम् । दामलिङादिप्रानिपदिशाना तूपदेशाभावादेव व्यावृत्तिः ।
औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्य ग्रहणमिति परिभाषा तु नत्रत्रौपदेश्यपदकृत्यविरोधेन “तत्समपौ
घः” “प्रत्वसन्तस्य” इत्यादिभ्रूस्थभाष्यविरोधेन चाप्रामाणिकीत स्पष्टमन्यत्र । इत्यर्थे इति । सत्स-
मी निमित्तत्वसूचिना । इदम्—प्रयोगित्यादिरूपम् । ननु स एवार्थो दुबच. सन्वतीति न्यायविरोधादत
आह—वैयधीति । लक्ष्यानुरोधेन तन्न्यायाश्रयणस्य तत्रावश्यकत्वेनाभिप्रायानुरोधेऽपि तदा-
वश्यकम् । अस्वार्थस्य सिद्धान्तत्व धनयति—स्पष्टमिति । यत्तु स्पष्टनकृत्नाकृत्कृशादयः—दामनि
गित्येव रूप तस्य आवृत्ती मनाभावात् हरदत्तारीनां भाष्यविरुद्धत्वेनानादरणीयत्वात् । अवयवषष्ठ्या
ऽव्याप्तिपरिहारपरभाष्याच्छेदापत्तेश्च । ननुक्तवक्ष्यमाणभाष्ये उपस्थितत्वाद्दस्यैवान्यपदार्थत्वस्योभयत्र
लाभेन दात्परस्य इत्य घो भवतीत्यर्थलाभे येन नावयवधानन्यायेन दोग्धेयादावेव घत्वप्राप्तिर्न दाम
निदादाविति तत्र भाष्यरीत्या ढत्व निर्वाचनम् । न चादिपद व्यथनम् ? इष्टावर्तेः । एव च वत्यो भाष्य-
विरोध इति चेत् ? न, अदादेरित्यत्र नः औपदेशिकनन्वत्पुरुषयोऽयमसमभसनास इति कैयटोक्त्वा स
मानाधिकरणनहुर्नीश दपूर्वहकारस्येत्यर्थलाभेन निःश्लेषपरिभाषासुपस्थितौ तदपवादभूतत्वेनेति न्या-
यस्य सुतरामप्राप्तेः । वस्तुतोऽनुवृत्तशेषश्रया घातोरिति षष्ठ्युपस्थापितावयवस्यैवान्यपदार्थत्वं युक्तम् ।
भाष्योक्तान्यपक्षेऽप्याचसूत्रे सामर्थ्यात् शक्येन हान्ताऽवयवस्युपस्थाप्य., सुतरावेपि इ इत्यस्य दादि
त्वस्य बाध तन्न्यायस्य निरस्तत्वात् । एव च हान्तस्य दादेर्देवं न तादृशस्य धातोर्वय
वस्य घत्वमिति भाष्यार्थे पर्यवसन्ने दामलिङिति ढत्व घत्वाभावो वा कथमिति निरीक्ष्यताम् । तत्र
भाष्यस्य कृत्त्वैवावयवस्यैवपक्षेऽप्युक्तरीत्याऽन्वयस्यैवप्रदापर्येत् निर्वाहः । एतेन दादित् इत्यर्थ-
मित्यपातम् । किं च दात्परस्येति व्याख्यानं उत्तरसूत्रस्योभयवविभागात् कैयटपुक्त
व्याकुप्येत् । किं च दददिनोतीति दददिष्ट तमाचक्षणे दात्परस्यापि इत्य सत्त्वेन दपुगि-
तीप्यते इत्यन्ते दददिति स्यात् । अत एव वृत्तिरुक्ताऽप्यहित भाष्यपक्षमुपन्यस्य जवन्वाह-
त्तिपक्ष उपन्यस्त इति ; तत्र , आवृत्तेर्नन्दप्रयोजनकत्वस्य तत्रार्थे भाष्यमानकत्वस्य च प्रागुक्तं वा
तद्भाष्याशयस्य वक्ष्यमाणत्वेन तदनुच्छेदाच्च , तथा कैयटोक्तिव्यत्याप्यभावाच्च दस्य हानवयवत्वेन
बहुव्रीहिना तयोर्थस्य दुर्बलत्वाच्च । अन्यथा तव वस्तुतस्मिन्मति मननिरोधापत्तेश्च दधदित्यस्य दामनि-
त्समवक्ष्यत्वेनानुपन्यसनीयत्वाच्च । तद् ध्वनदत्राह—न च प्रागुक्तेति । घत्वस्यासिद्धत्वादित्यादिवि-
वृत्तमित्यन्तेत्यर्थः । व्यर्थमिति । अतिव्याप्तिवारणायवश्यकदादिपदलक्षणयैव निर्वाहः । तथा च
शङ्कया एवानुदयेन सुमार्थः सुतरामयुक्त इति भावः । अज्ञानत इत्यस्य शङ्कायामित्यत्रान्वयः । नन्वेव

शब्दरत्नम् ।

दादेरित्युच्यते । तत्राधोक् न सिद्ध्यति इति शङ्करायामुत्तरसूत्रार्थमपि प्रसङ्गाच्चिर्णुं दा-
दिपदलक्षणायांमधोगित्यस्यासाधारणफलत्वाभाव दर्शयितुं च तथोक्तैः । अत एवाग्रे वैय-
धिकरणपदस्योत्तरार्थमावश्यकत्वोक्त्येहार्थमनावश्यकत्वं भाष्ये ध्वनितं सङ्गच्छत इत्यलम् ।

भैरवी ।

सद् व्यर्थमिति भावः । तथोक्तेरिति । वैयधिकरण्येनान्वयोक्तेरित्यर्थः । अत एव-पूर्वसूत्रे सा-
मानाधिकरण्येनोक्तेरीत्या ससम्बन्धेऽपीष्टसिद्धेरेव ।

भावप्रकाशः ।

शङ्कायोजनेऽप्युत्तरे तदेव वाच्यमावश्यकत्वादत आह—उच्यते । एकाचो वश इत्यर्थः । ननु लेश-
तोष्येतदर्थं कृत्वाभावे तन्निष्पत्त्यावानुपयोगोऽप्यसङ्गतिश्च ग्रन्थयोरत आह—दादिपदेति । लक्ष-
णायाम्—अङ्गीक्रियमाणायाभिर्न शेषः । दर्शयितुं चेति पाठः । च दर्शयितुमिति पाठे चो मित्रकमः ।
तथोक्तेरिति । तदुपेक्ष्य वैयधिकरण्योक्तेरित्यर्थः । तथा च न भाष्यविरोध इति तेषामुक्तिः प्रुक्तीवैति
भावः । ननु तथोक्त्याऽधोगित्यत्र लक्षणासाधारणफलत्वाभावे बोधितेऽपि तदग्रे दामलिङ्गं लक्षणाया
भावश्यकत्वं त इति तथापीद् सिध्यतीति दादेरिति वर्ततइति ग्रन्थाशयस्तत्र तत्साधारणफलत्वं स्पष्टयितु
कृतो न प्रकाशिनो यद्यभिमनो भवेदन आह—अत एवेति । साधारणफलत्वतश्चादेवेत्यर्थः । उक्त्येत्यस्य
ध्वनितमित्यत्रान्वयः । अनावश्येति । लक्षणयैव निर्वाहात् । अन्यथाऽधोगित्यादौ घत्वप्रवृत्तिरूपरूपा-
न्तरसिद्धयेऽत्रैव सूत्रे सत्यावश्यकत्वेनोत्तरत्र तदावश्यकत्वप्रतिपादनस्य निर्वाहतापत्तिस्तथा च तेनापि
दादेरित्यस्योक्ताथकत्वं सूचिनमिति तथाशयः प्रक शिनप्राय इति भावः । इत्यलमिति । तदर्थस्तु दादे-
रिति वर्तत इति भाष्यस्य नोक्ताशयः । अग्रिमग्रन्थानां सुयोग्यत्वापत्तेः । किन्तु इत्यम्—असिद्धत्वेनाशङ्कया-
पवादत्वेन समाधायार्थवेत्याद्युक्तं भाष्ये । तयोः पक्षयोरयं भेदः—पूर्वमसिद्धत्वमूरीकृत्यापवादत्वेन समा-
हितं मूलभूतासिद्धत्वादेरभाव प्रतिपाद्यते । अनेन दादेरिति वर्तत शयादिभ्यश्चछेदः । तथादि—शो दो-
दादेरित्युक्तमात्रेण अपवादस्यान्यनिषेधप्रकारेण शङ्कात्समाधानेऽप्यसिद्धत्वं निषेधद्वारा विपरीतमपवाद-
कल्पकत्वं च पर्यवसितं न निरस्तमिति स्वीकृतमेव नामधालुशामलिङ्गाद्यर्थमाद्यमावश्यकं चति न
पूर्वोक्तिसमाधितो वैलक्षण्यमत उक्तसूत्रे दादेरित्यनुवृत्तिः कृता । तथा च मित्रविषयत्वात्साधारणत्व
न वा तत्फलकत्वं नाप्यसिद्धत्वमिति ततो वैतन्न य स्फुटमेव । यदोक्तं शङ्कायास्तद्योक्तिमात्रेण समा-
धानेऽप्यग्रे यथान्यासीय एकार्थो नार्थान्तरनिदानमिति स्पष्ट बोधनाय दादेरिति वर्तते नेति निवृत्तमित्यु-
क्तम् । यद्वा पूर्वसूत्रेऽदादेरित्यत्र बहुव्रीहिरूपं नञ्ममासात् षष्ठी उच कर्मधारय उत नञ्ममासात्पञ्चमी ?
आद्येऽपि किं व्यधिकरणो बहुव्रीहिरूपं समानाधिकरणः ? तत्र नाप्याद्य गभकाभावात् आदिपदस्यावयव-
वार्त्तत्वेन प्रसिद्धत्वाच्च । आद्यान्त्ये दादेरिति कस्य विशेषणं, न च तोत्तस्यापराजान् पदस्य दृश्यदित-
वाक्ये तदसम्बन्धात् दुहादे तारानुकरणे अभेदविवक्षाया धुङ्भवतीत्यापत्तेश्च, सङ्ख्युत्तरान्तपदेन
कलसमन्वयत्वाच्च आशुत्तौ नानाभावाच्च । नापि इत्य, दस्य हानवयवत्वात् आदिपदस्यावयववार्त्त-
त्वात् । तथा च कर्मधारये आदिभूतदापरस्य इत्य ङश्च । नैत्यर्थः र्ववसितः । एव हि दोषा प्रुगित्या-
दीष्टमिन्द्रावपि उक्तं यायेन दन्दग्धि दन्धुगित्यादानानसिद्धिः अवोगित्यादौ ङश्चपत्तेश्च । न चैवमादिपदं
अप्य, दन्दग्धि अधोगित्यादावनिष्टकारणेन साफल्यात् दधङित्यादीष्टसाधनेन साफल्याच्च । अतो भग-
वन्तः पूर्वसूत्रेऽपि बहुव्रीहिणा भानारेव विशेषणमिदमिति सूचयितुं तथोक्तम् । यद्वा अदादेरिति लाघवा-
त्सिद्धौऽपि आदिभूतमिन्द्रात्सदृशात्परस्य इत्य ङत्वमित्यर्थं दाम्भेत्यादानां सर्वेषामसिद्ध्यापत्तिः । न
चोत्तरसूत्रानप्यत्र, तथाहि सति विकल्पापत्तिरतः प्रसज्यप्रतिषेध सः न पुर्युदात इति सूचयितुं तथो-

सरला ।

प्रसिद्धा तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्याहुः । अलमिति । अलमर्थस्तु “दादेर्धातोर्थः” इत्यनेन गकार एव जस्ता-
प्रवृत्तिनापदानुसारेण विधेय इति तु न शङ्कनीयं, तस्मै भवन्तत्वाभावेन मध्मावानापत्तेरिति बोध्यः ।

दिकसंज्ञाय तु ऋलि परतः पदान्ते चेति । तत्प्रामादिकमेव, अधोक् अधोग्
अजर्घा इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः प्रातिपदिकप्रहणस्याप्रकृतत्वाच्च, तत्र श्लो निमि-

शब्दरत्नम् ।

तत्प्रामादिकमिति । धुग्भ्यामित्यादेः पदान्तत्वदेव सिद्धेरिति भावः ।
भैरवो ।

यद्भवदीयव्याख्यानफलं तदन्वयासिद्धमित्याह—धुग्भ्यामिति । खगडनकुटुकिन्निरस्यति-
भावप्रकारः ।

क्तम् । तथाहि दादिना नञेऽनन्वयात्कैवन्स्यानुवृत्तिं सुचभेति तत्राकृतम् । यद्वा अत्रादेरितिऽदे
तस्यैवात्रादेऽनुवृत्त्या ङवत्यव्ययस्यैवविषयकत्वेन विभक्त्यपत्तिरतो भगवता तथोक्तमिति । नचैवमेत-
न्नयकल्पने किं विनिगमकमिति वाच्यम् । अत्रे बहुषु ग्रन्थेषु दुर्बोक्ततापेक्षयाऽत्र एकत्रैव तत्राद्य
कल्पने लाघवात् । एवञ्च भिन्नविषयनादिप्रतिपादकमिदमिति न तथाभौ लक्षणया भाष्याभिमतम् ।
तथा च दामलिडादिप्रातिपदिकानामनभिधानमेव भाष्याभिमतम् । अन्यथाऽऽपत्ते नामधातुप्रातिप-
दिकमेतेन दामलिकं दामलिडिति रूपद्वयस्य व्यन्ताप्यन्-भेदेन तत्र तद्विवादि रूपद्वयस्यैव प्रा-
प्याऽऽपत्ते नामधातोर्दामलिगितिक्त्वा प्रातिपदिकस्यापि अत्रादेरिति निषेधाद्दत्ताभावात् अ-
ज्ञेयेन तथैवेति फलभेदापत्तेः । एतदर्थमेवाथवेनिपक्षोक्तिः । किं चान्वयोत्तरार्थत्वस्यावश्य-
त्वोक्तया सर्वथा तत्रावश्यकत्वस्य बहुषु स्थलेषु दृष्टत्वेनेदानीन्वश्यकत्वकल्पनमयुक्तम् । किं च तथा-
भिमतत्वे-वदेतथा भाष्यकृत्, यतो नोक्तमतो नाभिमतम् । किं चाधोक्मिदमे वैषयिकरूपमेवोक्तत्वा
तस्यैवावश्यकता ध्वनयितुं न तस्यैवैवावश्यकत्वमपि तूत्तरत्रापत्त्याह । सा चावश्यमवयवयोगा पक्षो विज्ञे-
योत्तरार्थेति । सा पक्षो अवयवयोगाऽवश्यमुत्तरार्थो च विज्ञेया । चात् इहायैत्यर्थं, तत्रैव फलस्यो नत्वात्,
तत्राह—किं प्रयोजनमिति । उत्तरयति-पकाच इति । इदापि तथा स्यात्-गर्हयति । एवमुभयत्रावश्यकत्वे
कत्वे अत्र एव प्रवृत्ते पुनः शङ्कते-यदि तथा पक्षो दोग्धेत्यादी न प्रप्नोतीति । समापत्ते—प्रवृत्तेति ।
यद्युक्तग्रन्थात्तथाभिमतं भवेत्तदि यद्यवयवयोगेत्यादि ग्रन्थासङ्गतिरेव स्यात् । शङ्काया अज्ञानतो योजने-
ऽपि सिद्धान्ते तथाशयस्य प्रकारत्वेनैवोपोष्यात्सङ्गतिरेव । तथाच भाष्यस्योक्त एवार्थो न भवदुक्त
इति दादेरित्यनुवृत्तेस्तथाशयकल्पने तदसङ्गतिरेवेति मनुकाशयकल्पनैवोचितम् । अत्रार्थं धातुपदमपि
लिङ्गम् । अन्यथा भवत्तद्विशिष्टनैवाधातुव्यावृत्तिसिद्ध्या तदन्वयक्यापत्तिः । उत्तरार्थत्वेऽपीहकिञ्चित्प्रयो
इति न्यायेनेह वरगस्य सफलत्वोचित्येनेह तदभावात् । एव च मूलपरममूलवृत्तिहरदत्तप्रकाशखण्ड-
नकुटुभाकरदण्ड्यादयश्च चिन्त्या एव । उद्योतद्वेत्तरादपक्षु प्रागनु रोधिमान्यानुरोयेन । एतेन यन्म-
न्देनोक्त मूलोक्तार्थो भाष्यानुक्तत्वात्प्रामादिकः प्रामादिक इति तदनभिमतत्वे च उक्तभाष्यवितोभात् । न च
भाष्ये आये सिद्धान्ते अन्वयाप्यवित्यासिशङ्का न कृता द्वितीयेऽन्वयात्प्रामादिकशब्द तथा समाहितम् ।
एवं चोभयत्रादेशाय तदावश्यकमिति तस्य तदभिमतत्वमिति वाच्यम् । वैषयिकरूपत्वेनैव सर्वमामञ-
स्यात् । तथाहि—दामलिडादी धातोरेवयो दादिर्दाम इति, न तदीयो इ इति नातिपाप्मिः, अरोमि-
त्यत्र धात्ववयवो दोहिति तदीयो इ इति नान्यातिरिक्त्येव मङ्गलभाष्ययोजने आद्यपक्षेऽपि तथोक्तिरासः ।
नन्वोक्तो तु न, अज्ञानतः शङ्कते वैषयिकरूपरयोत्तरार्थत्वमेवेति च क्लेशो नात्र मते इति, तदपास्तम्,
तदाशयस्योक्तत्वात् । दामलिडादी वारणप्रकारण धुगियत्रापि तदभावापत्तेश्च तत्रापि दु इत्यस्यैव
अहणसम्भवात् वैषय्ये बीजाभावाच्च, अर्थवत्परिभाषाया वर्णप्रहणेऽप्रवृत्तेश्च, एवमपि व्यपदेशिवद्भावेन
दुवांरत्वाच्च, दादेरिति वतं न इति भाष्यस्यायोजनेन मरुतेत्यस्य साहचिकत्वाच्च, नन्वोक्तो पक्षद्वये-
प्यदोषेण तयोक्तेरान्वयप्रणीतत्वाच्च, परमार्थतो भाष्यनव्याशयवर्णनद्वारा दामलिडादीनामनभिधानस्यो-
क्तत्वेन दोषलेशस्याप्यभावोच्येत्यतम् ।

निवृत्तमितीति । प्रतीकपाठः । तत्प्रामादिकमिति तत्रापाठः, मूलेन यौनस्त्यापरोः । यद्वा प्रामा-
दिकत्वे मूलोक्तदीपाणां मध्ये इदमेव निवृत्तं दृषणमिति ध्वनयन् तथाप्रतापं धृत्वा तथा व्याख्यातम् ।

त्त्वानुपयोगश्च । धुग्भ्यां धुक्षु इत्यादौ पदान्त इत्येव सिद्धेः । यदपि तत्पौत्रेण व्याख्यातम्—इलि परे प्रातिपदिकसंज्ञस्यैवेत्यादि; तदपि निर्मूलं निष्कलं चे यु-
पेक्ष्यम् । भग्भाव इति । जश्त्वचर्त्वेयोरसिद्धत्वात्ताभ्यां प्रागेवेति भावः । पत्व-
चर्त्वे इति । चर्त्वेस्यासिद्धत्वान् पूव पत्व, ततश्चर्त्वेमिति भावः ।

“वा द्रुह्” । द्रुहेर्दादित्वात् नित्यं प्राप्तेऽन्येषामप्राप्ते उभयत्र विभाषेयम् ।
ननु द्रुहादयो दिवादिषु अनेनैव क्रमेण पठ्यन्ते, तत्र वा द्रुहादीनामित्येवास्तु,
दिवाद्यन्तर्गणस्य पुषादेरन्तर्गणो रधादिः, तदन्तर्गणो द्रुहादिरस्तु । मैवम् । तथा
हि सति यद्भुक्ति न स्यात्, ‘निर्दिष्टं यद्गणेन च’ इति निषेधान् । दोध्रक्, दोध्रुट् ।

शब्दरत्नम्

उपेक्ष्यमिति । एतेन ‘एकाचो वश’ इति सूत्रे ‘ह्रस्वादङ्गात्’ इत्यतोऽङ्गादित्यनुवर्तते, अङ्गं च
द्विविधं धातुरूपं प्रातिपदिकरूपं च । तत्र धातोः पदान्त एव, प्रातिपदिकस्य इलि पदान्ते
चेति प्राचामाशय इत्यपास्तम् । स्वरितत्वकल्पनविभक्तिविपरिणामादीनां निर्मूलत्वा-
निष्कलत्वाच्च, तद्वाट् तद्वाङ्भ्यामित्यादावतिश्याप्तेश्चेति दिक् ।

निषेधादिति । भग्भावस्तु एकाङ्ग्रहणेऽपि अजवां इति भाष्योदाहरणेन निषेधाऽ-
नित्यत्वाद्भवतीति भावः । दितपाशपेति भाष्यानुक्तत्वादप्रमाणं, वैचित्र्याय तु तथा
भैवी ।

एतेनेति । निष्कलत्वकल्पनेन । वस्तुतः स्वरितत्वाभावादाह—कल्पनेनेति ।

ननु यदि दितपाशपेत्याश्रीयते, तर्हि भग्भावोऽपि न स्यादत आह—भग्भाव स्त्विति ।
स्वसिद्धान्तरीत्याह—दितपाशपेति । चचित्रनायेति । लघुना शब्देनेष्टार्थस्य लामेऽपि क्वचित्
भावप्रकाशः ।

मूले—तृतीयेण—प्रक्रियाहरीषेण प्रसारहता । खण्डनहृदुकपुक्ति खण्डयति—एतेनेति । अनुवृत्त
च पद्यना विपरिमन्थने इत्यपि बोध्यम् । पदान्त एवेति । एतेन ज्ञानो निरासो न तु स्वोरिति
बोध्यम् । सञ्जस्यत्विति पाठः । एतेनेयस्वार्थमाह—स्वरितत्वेति । वस्तुतस्तस्याभावादाह—कल्प-
नेति । आदिनाऽन्वयवैषम्यवाक्यभेदानियमपरिग्रहः । अत एव बहुवचनम् । नन्वेवमपि सम्भवमात्रे-
रैतदुक्तमिति प्रकाशोक्तपुस्त्या सोऽपि प्रत्यय सुयोत्र एवात् आह—तद्वाङ्गिति । धातोरेतस्य उत्रा-
सम्बन्धादिति भावः । अनेनाञ्च धातुनूत्वा वैयधिकरणान्वये न क्व, कुतेनैव निर्वाहदिति प्राप्नो-
क्तमपास्तम् । दिगिति । तदर्थस्तु धातोरेतस्य भग्त्वात् इलि सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च; प्रातिप-
दिकसञ्ज्ञस्य तु तस्य धातोः यत्र प्रातिपदिकत्वे सति धातुत्व तत्र पदान्ते । तुदचार्थे । तेन पदान्ते प्राति-
पदिकसञ्ज्ञस्य चशब्दात् केवलस्यापि धातोः । ज्ञानाति तु पदान्त इत्यस्यानुवृत्त्यर्थं दर्शितम् । अन्यथा
तत्सम्बन्धस्य तस्याप्यननुवृत्त्यापत्तिः । तत्रोपरञ्ज स्वोर्विशेषण न स्वतन्त्रमिति । यद्यपि प्रकाशोक्तरीत्या
नातिव्याप्तिस्तथापि निर्मूलत्वनिष्कलत्वे स्त एव । न च तद्वाङ्गिति ग्रन्थावतरणेन तयोरेतद्व्युत्पन्नं ह्य
एवेति वाच्यम् । अन्यथवैषम्यादेः प्राचोक्तस्य नूतानुदितस्य प्रकाशोक्तपुस्त्या उदाहरणे तदाशयप्रद-
शंखण्डनहृदुकस्य वस्तुतोऽनस्वेन कल्पस्वरितत्वादेरनुदाहर एवेति ।

नन्वेव भग्भावोऽपि न स्यादत आह—भगिति । भाष्योदिति । “नञ्” सूत्रे इति भावः ।
अनित्यत्वान्—तत्कल्पनात् । अनुक्तत्वादिति । तदर्थनिर्देशाच्चत्यपि बोध्यम् । एतेनानुक्तवचो-
भयत्र तुल्यत्वे दादेरित्यभेदेदे इति स्त्रीकारः परिभाषायास्तु त्वाग इत्यत्र वागभाव इति मन्दाकमशा-
स्तम् । वस्तुतस्तस्याप्यनाश्रयणाच्च । वैचित्र्याय—अदृष्टाय । तथा—‘वाद्द्रुहादीनाम्’ इति सूत्रनिर्णयः ।
सखला ।

इत्यादाविति । ‘तद्वाट्’ इत्यत्र भग्भावेन धत्वेऽपि पुनर्नस्वेन रूपसिद्धिरिति आदिग्रहणम् । तेन

“इग्यणः” ॥ यणः स्थाने इति । विधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवद्भावि-
ज्ञाश्रयणमिति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

नोक्तमित्यन्ये ।

सूत्रशाटकवदिति । अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेत्यादौ ‘यदि वातव्यो न शाटको यदि
शाटको न वातव्यः’ इति विरोधमाशङ्क्य ‘मन्ये स वातव्यो यस्म्येतस्य शाटक इत्येषा संज्ञा
भवति’ इति भाष्ये उक्तम् । तथा प्रकृतेऽपि यणः स्थाने स भवति यस्य सम्प्रसारणशब्देन
जातस्य सम्प्रसारणसंज्ञा भवतीत्यर्थ इति भावः । तेन दिव उतो न सम्प्रसारणत्वम् ।
भरवी ।

स्पष्टप्रतिपत्तये गुरुभूतशब्दोच्चारणमपि साञ्चित्येव वैचित्र्यमिति भावः । तथा मूलोक्तरीत्या ।
न्यायस्य स्वरूपन्दर्शयति—अस्येत्यादिना । तेन—सम्प्रसारणशब्देन जातस्येति
भावप्रकाशः ।

न्यायस्वरूपं प्रदर्शयति योजयति—अस्येत्यादिना । भाष्ये—प्रकृतसूत्रे । तथा—तेन प्रवा-
रेण । प्रकृतेऽपि—“इग्यणः” इति सञ्ज्ञासूत्रेऽपि । अस्य चेत्यर्थ इत्यत्रान्वयः । वर्णसञ्ज्ञापक्षे विधावदोषावेति
शेषः । नन्वेवमदुहितरामित्यादौ लस्योत्तमैर्नवचनेऽः सम्प्रसारणत्वात्पश्चात् “इलः” इति दीर्घपत्तिः ? इष्टा-
पत्तिस्तु न, वाक्यार्थः सञ्ज्ञाति भाष्योन्नतपक्षान्तरे दीर्घभ्यात् । न च यथासह्यसम्बन्धाददोषः, ऋलृसूत्रे
सूत्रारोपदेशः किमर्थ इत्यादिभाष्यविरोधात् । किं च क्षुद्रवानावरुणश्चाक्षुद्रवरुण इत्यादौ पूर्वरूपपत्तिः ।
समानाङ्गग्रहणं तु प्रत्यासृष्टात्मेव भाष्य इति स्पष्टमप्यत्रात् आह—सम्प्रसारणशब्देन जातस्येति ।
अथ भावः प्रदेशेषु यण इगित्येव सिद्धं मञ्जाविधानसामर्थ्येन तन्त्राद्याश्रयणेन तद्भाविपक्ष श्रयणम् । अ-
त्रपक्षे पक्षान्तरेऽनुवादे “सम्प्रसारणस्य” इत्यादौ सम्प्रसारणज्ञानस्य सम्प्रसारणग्रहणेन ग्रहणमित्युक्त भाष्ये
इति तदेववाक्यत्वोचित्यात् । अत्र एव पक्षयोः समफलता । अत्र पक्षे तत्र स्थले दोषपरिहारो च नोक्तौ
भाष्ये इति । फलान्तरमाह—तेन दिव उत इति । तस्यापीत्यर्थः । तथाखे तु दीर्घः स्यात् । न च तप-
रवसामर्थ्यात् दीर्घ इति कैयटप्रकाशशैलुभरत्नाकरदण्ड्याद्युक्तमुक्तम् । तस्य ‘भाव्यमानोऽप्युकार’ इति
परिभाषाशापवत्त्वस्य “तिस्त्वरितम्” इत्यत्र भाष्ये उक्तत्वात् दीर्घस्य बहिरङ्गत्वात् तेन व्यावृत्तेश्चक्यत्वात्-
त्वात् इति एव “नृत्त इव” इति तपरत्वेन सामर्थ्यादभिदत्त वाचिवा विधीर्घतीत्यादौ “इति न” इति दीर्घस्य
न व्यावृत्तिसन्निमित्तदीर्घस्तु जुगुषंतीत्यादौ सकलः “इवूच” इत्यादौ “चौ” इति दीर्घसिद्धिद्वयेति भावः ।
एतेन “इको गुण” इत्यत्रेवात्र तथाश्रयणे मानाभावः । तन्त्राद्याश्रयणे गौरवात् तपरत्वेन दिवउत्तरत्वेऽदो-
षाच्च, भाष्यविरोधाच्च । तत्र हि पक्षद्वयेऽन्यत्र दोषपरिहारः कृतो न भवदुक्तमुक्तम् । भवतां भ्रमे बीजं तु
पक्षान्तरीयप्रागुक्तभाष्यं, न हि तद्विधायके येन भवदुक्तं सङ्गच्छेतेति मन्दोक्तमपास्तम् । प्रागुक्ततदाश-
याग्रहणेन तवैव भ्रान्तवत्त्वात् । सम्प्रसारणमात्रेण फलितत्वेऽपि प्रकाशोक्तं तराह—सम्प्रेति ।

सरला ।

यद्भाष्यस्य संग्रहः । यदुम् अहोतीति विग्रहः । अत्र पदान्ते दकारस्याभावाद्भावोत्तरं न जह्वप्र-
वृत्तिरिति शोध्यम् ।

सम्प्रसारणशब्देन जातस्येति । प्रयोज्यत्वं तृतीयार्थः । नचैवं विधिप्रदेशेषु “वसोः सम्प्रसारण-
म्” इत्यादिषु वाक्यार्थबोधार्थपूर्वं सम्प्रसारणशब्दजातत्वज्ञानाभावाच्चन्द्राकार्यज्ञान धीर्न सम्प्रसारणश-
ब्दजातत्वज्ञानं, तज्ज्ञाने जाते च सम्प्रसारणम् इति पदार्थज्ञान, ततश्च वाक्यार्थज्ञानमिति अन्योन्या-
श्रय इति वाच्यम् । सम्प्रसारणशब्दप्रयोज्यत्वस्योपलक्षणत्वेनादोषात् सम्प्रसारणपदप्रयोभ्ये यणस्थानि-
वेकत्वावच्छिन्ने च खण्डशः शक्तिस्वीकारेण विधेयस्येत्तं सम्प्रसारणपदप्रयोज्यत्वस्य भोषस्वीकारेणादोषाच्च ।
न सम्प्रसारणत्वमिति । तेन ‘घुम्भाम्’ इत्यत्र न “इलः” इत्यनेन दीर्घः । तदनुवादस्थले उभयोर-
प्यशयोक्षपरित्या उकारस्य सम्प्रसारणपदप्रयोज्यत्वानावात् । विरतरस्तु श्लेषटिप्पणे द्रष्टव्यः ।

“वाह ऊट्” ॥ “वसो सम्प्रसारणम्” इत्यतोऽनुवृत्त सम्प्रसारणमूठो विशेषणम् । तेन “अलोऽन्त्यस्य” इति न । यत्तु प्राचा वाशब्दस्येत्युक्तम् । नासौ सूत्रार्थः, किन्तु कथञ्चित्फलितार्थकथनपरतया नेयम् । छन्दस्त्रेवेति । “छन्दसि सह” “वहश्च” इति सूत्रे छन्दसीत्यनुवृत्तेरिति भावः । यत्तु ऊटि कृते सवण दीघः भूह, भूहेत्यादि प्राचोक्त, तद्भाष्यविरुद्धम् । तथा हि । ऊट्प्रहण मास्तु । सम्प्रसारणमेव विधीयताम् । तस्य लघूपधगुणे कृते “वृद्धिरेचि” इति वृद्धौ सिद्ध विश्वौह इत्यादि । एव स्थिते क्रियमाण वहिरङ्गपरिभाषा ज्ञापयति । सत्या हि तस्या वहिरङ्गस्य सम्प्रसारणस्याऽसिद्धत्वाद्न्तरङ्गो गुणो न स्यादिति भाष्ये स्थितम् । नन्वनकारान्तेऽकारान्तोपसर्गे चोपपदे रूपे विशेष स्यादिति चेत् ? मैवम्, भाष्यकारोक्तज्ञापकबलेनैव तादृशस्थले ष्विप्रत्ययाभावस्यानुमानादिति कैयटहरदत्तादयः । एतेन वार्यूह प्रौह इत्यादिप्रयोगा अपि परास्ता । अथवा ऊहते किप् इत्यवधेयम् ।

शब्दरत्नम् ।

फलितार्थेति । सम्प्रसारणपूर्वत्वाभ्या फलितेत्यर्थः । ऊटि कृते इति । भूवा द्शब्दे इति शेषः । क्रियमाणमिति । ऊट्प्रहणमित्यर्थः । तादृशस्थले इति । भस्वविषये इत्यर्थः । भूवाडित्यादि तु भवत्येव । ऊहतेरिति । एतद्वार्यूह इत्येतद्विषयम् । भैरवी ।

व्याख्यानम् ।

ननु परममूलोक्तादाहरणे ऊटि कृते न सवर्णदीर्घस्य प्राप्तिरत आह—भूवाडिति । अनकारान्तोपपद इत्यर्थमन्वयव्यवहारात्—भवेति । एतेन सर्वत्र तद्भाव इति कस्यचिदुक्तिं प्रत्युक्ता, यावता घिनाऽनुपपत्तिस्तावत् एव ज्ञाप्यत्वात् । मूले अथवा ऊहतेरिति । एतच्च समाधानं वार्यूह इत्येतद्विषयम् । नच प्रौह इत्यत्राप्यस्त्विति वाच्यम् ? अस्याऽकारान्तस्थोहशब्दस्याऽङ्गन्तत्वात् ‘प्रादूहो’ इत्यत्रोहमाहचर्येण कृदन्तस्यैव ग्रहणात् । अर्थवत् एव तत्र ग्रहणाच्च । अस्यानर्थस्यन्तु स्पष्टमेवात आह—शतदिति ।

ननु ऊसुभस्वोरपि विचि हल्ङ्यादिलोपसयोगान्तलोपयो कृतयो सकारान्तत्वाभावात् प्रकाशः ।

यद्यपि विद्वौह इत्यादौ दीर्घस्वाऽविषय इति न तद्विषयोऽयं ग्रन्थः । भूह इत्यादेरयं स्पष्टमुक्तत्वाच्च । यद्यपि ऊहतेस्त ऊटि कृते इत्यस्यासङ्गतिरेवेति भूवाट्शब्दविषयक एवायं ग्रन्थस्तथापि तत्राऽन्वयग्रन्थस्य स्पष्ट वारणायाह—भूवाडिति । सम्प्रसारणाग्रहणायाह—ऊटिति । अनकारान्तोपपदे इत्यर्थाभावायाह—भवेति । तस्य फलमाह—भूवाडिति । अत एव प्रकाशकृत्वा मुक्तिं रूपं निमित्तरयं शस्तादौ दीर्घमुक्त्वा एतत्परमतेनोदाहृतमुक्तभाष्यकैयटहरदत्तादिविरोधात् । तथा च काण्वदिस्तरे ‘वाडैर्वाऽशब्दस्य श्री अनवर्णद्वयः । एतेन वार्यूह शाल्यूह इत्यादयो ‘वारयाता’ इत्युक्तम् । एतेन सर्वत्र तद्भाव इति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । ननु अथवेति पक्षे प्रौह इत्यस्य न सिद्धिं वृद्धदुलभत्वात् । न च ‘प्रादूह’ इति सा । ऊट्टासिद्धचर्येण कृदन्तोहशब्दस्यैव तत्र ग्रहणात् । ऊहेत्यकारान्तत्वात् अन्वयस्याऽन्वयत्वात् आह—एतदिति । धातूनामनेनाभस्वार्थासङ्गतिः । एव तु भूह इत्याद्यपि साध्वेव । परंतु न वहतेरिति तत्त्वम् । अत्रत्य तत्त्वमन्वतोऽनुसन्नेयम् । एव च लघ्वनङ्गुक्तेर्नापसरः ।

यत्तु रत्नाकरकृत्—द्वयप्रकाशमनोरमादयश्चिरया । तयोर्विच मुपि सयोगान्तलोपे अन्वयिचारसम्भवात्, तस्मादनुवर्तननिर्देशाच्च तद्विशेषणम् । तेन दावे पण्यत् पण्यत्त्वम्भ्यामिवाधव । अप

“वसुसंसु” । वसुः प्रत्ययः । तेन तदन्तं ग्राह्यम् । “ससजुपो रुः” इति सूत्रात् ‘स’ इत्यनुवर्तते । तच्च वसोरेच विशेषणम्, न तु संसुध्वंस्वोः, अव्यभि-
चारात् । नाप्यनडुहः, असम्भवादित्यभिप्रेत्याह—सान्तवस्वन्तस्येति । पदान्ते
इति । झलोति तु प्राचः प्रमादः, सस्वामित्यादावतिव्याप्तेः ।

“सहेः साडः सः” । सहेरिति किम् ? सह डेन वर्तत इति सडः । यस्य
नाम्नि डशब्दोऽस्ति । यथा मृड इति । सडस्यापत्यं साडिः ॥

हान्ताः ॥

“दिच औत्” । प्रातिपदिकस्येति । अव्युत्पन्नस्य, ‘दिवेर्दिविः’ इति न्या-

शब्दरत्नम् ।

अव्यभिचारादिति । संसुध्वंस्वोर्विच् तु नास्त्यनभिधानात् । अतः संयोगान्त्व-
लोपे तत्र व्यभिचार इत्यपास्तम् । अत एव भाष्यकृता सस्येत्यननुवृत्तौ पपिवान् इत्य-
त्रैव दत्त्वाद्वा कृता, अनुवृत्तौ चाननुवृत्त्यामित्यत्रैव दत्त्वाभावदाद्वा कृतेति दिक् ।

न्यासोहितेति । न्यासकृदहितेत्यर्थः । निरनुबन्धकेति । विधेः प्रत्ययस्य सा-
भैरवी ।

वाच्यभिचारसम्भवादव्यभिचारादित्यसङ्गतमत आह—सस्वित्यादि । अत एव—अनुवर्तमान-
सग्रहणस्य वसुमात्रविशेषणत्वस्य तादृशस्थले विचोऽनभिधानस्याभिप्रेतत्वादेव । ननु
नचोदाहरणमादरणीयमिति न्यायेन वस्वन्तोदाहरणमुपलक्षणमस्त्वित्यत आह—अनुवृ-
त्ताविति । यद्युपलक्षणत्वमभिप्रेतं स्यात्तदा प्रथमम्परित्यज्याग्रिमकथनं सन्दर्भविह्वलं स्या-
दिति भावः ।

न्यासपदस्य ग्रन्थाभिधायकत्वेन न्यासोहितेत्यसङ्गतमत आह—न्यासकृदिति ।
भावप्रकाशः ।

दाने तु पर्थध्वसौ पर्थध्वस इत्यादि सनकारमपि साध्विति । तत् खण्डयति—संसुध्वंस्वोरित्यादि ।
श्लेषे षष्ठी । सूत्र—विजन्ते । अनभिधाने न मानमिति तदुक्तिखण्डनायाह—अत एवेति—अनभि-
धानादेवेत्यर्थः । अन्वया विजन्तवोरपि तयोः श्लेषोचितेति भावः । प्रथमत्रापि । अननुवृत्तौ तत्रैव
शङ्कानल्पेपि ‘न चोदाहरणमादरणीयम्’ इति न्यायेन तस्यासङ्कोचरत्नमिति तदुक्तिखण्डनायाह—अनु-
वृत्तौ चेति । तथा च तन्वाच्यविषयः, साभिप्राये लक्षणाया प्रथम विहायाग्रिमकथने तत्सञ्चारात् ।
एव च ततः प्राथमिकपूर्वोपात्तवोरनयोस्वभागे निर्वाणत्वापत्तिरित्यनभिधानमेवाभिमनम् । न च तयोर्न-
ष्टत्वादेव न शङ्कति नानभिधानसिद्धिरिति वाच्य, सिद्धान्ते तस्य तद्विशेषणत्वेनानिष्टत्वस्य दुर्निश्चे-
यत्वादिति भावः । कैयटोऽप्येवम् । अत एव मान्योक्तरीतिर्नानुसृताऽत्र । किं चानुबन्धनिर्देशत्व विदो-
षणत्वाप्रतिबन्धश्च तद्विशिष्टानां तद्विहितत्वरूपबोक्त्वात् । किं चैव वसुविशेषणत्वस्वाभावापत्तेः ।
न चानुबन्धनिर्देशाभावे निरनुबन्धकपरिभाषया वसुप्रत्ययस्यैव ग्रहणापत्तिः । सिद्धान्तेऽपि ‘शङ्कानुब-
न्धक’ इति परिभाषया वसोरेग्रहणापत्त्या व्याख्यानेन तदसञ्चारस्यैव शरणीकरणीयत्वेनात्राप्यदोषात् ।
नचैत्रमपि तदभावे धातुसाहचर्यादानुग्रहणापत्तिः । सिद्धान्तेऽपि ‘वसु स्तम्भे’ इत्यस्याग्रहणापत्तौत्वा-
नित्यत्वेन वा तदसञ्चारावश्यकत्वेनात्राप्यदोषात् । एव च सनकाराणि रूपाण्यसङ्गतान्येव । तदाह—
दिमिति । एतेन त्रयाणां तद्विशेषणमुक्तरीत्या भाष्योद्योदाहरणस्योपलक्षणत्वादौच्छिकेऽनभिधाने न
मानमिति चिन्त्यमिदमिति मान्योक्तमपास्तम् ।

ननु न्यासोहितेत्यत्र कर्मधारये तत्पदानर्थक्य, दृतीयात्तरूपे ग्रन्थादिरूपन्यासस्योद्देशे कर्तृत्वात्स-
म्भवतोऽत्र आह—न्यासकृदिति । एव च मूले अर्थाभावात्तन् न्यासपद, तथा च व्युत्पत्तौ ग्रामाण्य,
चस्तुतः स्वाऽनभिमतत्वं च अचितमिति भावः । नन्वन्यपक्षे सानुबन्धकत्वमेवात् आह—दिवेरिति ।

सोहितसूत्रेण व्युत्पन्नस्य वा, न तु 'दिवु क्रीडादौ' इति धातोः, निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति परिभाषया । तेनासृष्टरित्यादौ न भवति ॥ औतस्वकार उच्चारणार्थः ।

सुबुभ्यामिति । उकारस्य सम्प्रसारणत्वात् "हलः" इति दीर्घः प्राप्त 'उत्'

शब्दरत्नम् ।

नुबन्धकत्वेऽपि तदन्तस्थातथात्वादिति भावः । इदं चात्र सूत्रे भूवादिसूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् । उच्चारणार्थ इति । न तु स्वरितार्थः । उच्चारणार्थानामित्सञ्ज्ञायामपि तिति प्रत्ययग्रहणमिति वार्तिकेन तत्रप्रवृत्तिरिति भावः ।

भैरवी ।

अन्थात्वादिति । सानुबन्धकत्वाभावादित्यर्थः । ङकारस्य प्रत्ययोपदेशमादायेन्सञ्ज्ञाप्रवृत्त्या

गेवार्थ इत्येवकारगर्भयहुमीहिसञ्ज्ञरुस्तत्रकारव्यवच्छेद्यं स्पष्टयति—नरिविनि । तदप्रवृत्तिः—स्वराप्रवृत्तिः ।

भावप्रकाशः ।

नन्वक्षणीत्यादौ सोरदिव्प्रकृतिक्रवात्र दोष इति चेन्न । अङ्गाधिकारे तदन्तविदेशोपात् । अत्र एव परमधौरित्यादिसिद्धिस्तादाह—इदं चेति । तथा धातोःग्रहणं चेत्यर्थः । एतेन परिभाषा प्रत्ययग्रहणविधयिष्येवेति प्रतिपदोक्तत्वाद्धानोरेव ग्रहणमिति च,प्राप्त, भाष्यविरोधापत्तेः, परानिमते लाक्षणिकत्वेष्योऽनस्वाच्च । अत्र एव तदुक्तिसाफल्यम् । यत्तु मूलानुवायिनः उच्चारणार्थ इत्यस्य न त्वित्सञ्ज्ञक इति शेषः, फलाभावात् वार्तिककलास्वरितत्वाप्राप्तेरिति, तन्न, अनुवादे तथासम्भवेऽपि विधानपूर्वविधानेन तान्तरत्यैव विधानापत्तेः । किं च द्वितीयवर्णोच्चारणे सहायसम्पादनेन सकृत्तेषु तत्र तत्र विशेषणार्थेष्विव प्राप्तहलन्त्यसूत्राप्रवृत्तौ मानाभावात् । किं चाऽऽदेशेषु सर्वत्र तथास्ये वार्तिकाऽनङ्कारत्वापत्तेस्तस्माद्विषये इत्यञ्ज्ञैवोचिता । ध्वनित चेदम् "अद्ङङ्ङतरादिभ्यः" "तस्यलोपः" "तिस्वरितम्" "वेरपृक्तस्य" "इदितो नुम् धानोः" "गाङ्गलिटि" इत्यादिसूत्रभाष्येषु । अनुवादे तु तत्सहितस्य तद्रहिते लक्षणा । विधौ तु सा न, 'न विधौ' इति न्यायात् । "गी गर्गिः" इत्यादौ तु इकानिर्देशस्तद् ध्वनयन्नाह—न तु स्वरितार्थ इति । तत्र हेतुमाह—उच्येति । प्रतिपादितनिर्देशमवस्तात् । प्रत्ययाऽप्रत्ययोरित्यस्या लक्ष्यसंस्कारकात्वेन भाष्ये वनाप्यनाश्रयणादाह—तित्तीति । तदप्रवृत्तेरिति पाठः । दित्रमाश्रित्य वार्तिकं प्रत्याख्यातमित्यन्वयः । एतेन त इदिनि यथाश्रुत साधु, प्रक्रियाग्रन्थमनुय इवे प्रयोजनाभावात्सरला ।

अतथात्वादिति । यदुपदेशप्रयुक्ता यस्येत्सञ्ज्ञा तस्य तदनुबन्धकत्वमेवेति ङकारानुबन्धकत्वं द्विव पत्र नतु विन् इति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्येति भावः ।

नतु स्वरितार्थ इति । उच्चारणार्थस्य वर्णस्य इत्सञ्ज्ञाया अस्वीकारेणादेशस्य निरवाभावेन "तिस्वरितम्" इत्यस्याप्रवृत्तेः । इत्संज्ञायामपीति । अनेन उच्चारणार्थानामपि इत्सञ्ज्ञैव निवृत्तिरिति सूचिनम् । तकारस्येत्सञ्ज्ञाया अभावे आदेशे तान्तस्वापत्तिः स्यात् । किञ्च द्वितीयवर्णोच्चारणे सहायसम्पादनेन चरितार्थेऽपि तकारे "हलन्त्यम्" इति सूत्रप्रवृत्तौ न किञ्चिद्भाषकमिति । विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे द्रष्टव्यः । नन्वेव तकारस्येत्वे स्वरितत्वापत्तिरत आह—तिति प्रत्ययग्रहणमिति ।

इति तपरत्वसामर्थ्यान्न भवति । यत्तु प्राचोक्तम्—‘दिवो वा आत्वममि’ इति; तदुपेक्षितम्, मुनित्रयानुक्तेर्निष्कलत्वाच्च । द्यामिति रूपं तु द्योशब्दस्यैवेति बोध्यम् ॥

दान्ताः ॥

“पद्चतुर्भ्यश्च” ॥ बहुवचननिर्देशार्थप्राधान्य विवक्षितम् । अर्थाच्च परत्व शब्दद्वारकम् । तेन तदन्तविधौ सत्यपि परमचतुर्णामित्यादावेव भवति,

शब्दरत्नम् ।

सम्प्रसारणस्यादिति । अतद्भावितस्यापि सञ्ज्ञेति पक्षे इदम् ।

शब्दद्वारकमिति । न चैव तद्वाचकतद्वात्परत्वमेवार्थात्परत्वमित्यायातम् । ततश्च प्रियपञ्चन आमित्यत्रापि तद्वाचकपञ्चनशब्दात्परत्वमस्त्यवेति दोषस्तद्व्यस्य इति वाच्यम् । एतत्सामर्थ्येन प्रधानाभूतपदार्थवाचकशब्दात्परत्व विवक्षितमित्यभिमानात् । इदं प्राचामनुरोधेन । द्विवचननिर्देशे गौरवात्समाहारेण सर्वत्र सूत्रेषु निर्देशादज्ञानाच्च पद-सन्तकानां बहुत्याच्च बहुवचनोपपत्तेः । किं च “न पदस्वल्पादिभ्यः” इत्यादौ शब्दग्राह्यव्याभिप्रायेण बहुवचनवत् “तिष्ठन्व्यो जसः” इत्यादौ प्रयोगग्राह्यव्याभिप्रायेण तद्वच्चहापि भैरवी ।

ननु मुचुभ्यामित्यत्र दीर्घप्रवृत्तिसञ्चार एवासङ्गत सम्प्रसारणशब्देन जातस्यैव सम्प्रसारणशब्देन ग्रहणात् आह—अनदिति । अत्र पक्षे इत्युपादानम्भाष्यकारसिद्धान्तविरुद्धत्वेन तस्य पक्षस्य स्वानभिमतत्वमुच्यते ।

अथ प्रत्ययस्य शब्दादेव परत्वव्रतत्वादिति शब्दस्य द्वारत्वकल्पना कृता । तथाच प्रियपञ्चन शब्दे दाप इत्याशङ्क्य निरावष्टे—नचैवमित्यदिना । इदम्—बहुवचननिर्देशेनार्थविशेषस्य कल्पनम् । ननु द्विवचननिर्देशे गौरवात्समाहारशब्दनेकवचननिर्देश एवास्त्वित्यत आह—समाहारेणेति । ननु सर्वत्र तथानिर्देशाभावेऽपि ‘स्तो इषुना इषु’ इति सूत्रे तथा निर्देशो दृश्यत एवेत्यत आह—पदसङ्कानामिति । ननु सञ्ज्ञिना बहुत्वेऽप्येकवचन “वृद्धिर्द्विस्या-चामादि” इत्यादौ दृश्यत एवेत्यत आह—किञ्चित् । ननु बहुवचनस्योत्करोत्सोपपत्तावपि गीणस्य वारणत्र स्यादिति चत्र । विहितविशेषणाश्रयणेन तस्यापि सम्भवात् । तद्व्यति ।

भावप्रकाशः ।

द्वैतानि इत् उच्चारणार्थं इति श्याख्येयमिति प्रकाशकं “तस्य लोप” इति सूत्रस्थभाष्यविरोधादुच्चारणार्थस्त इत्युक्तमिति उल्लेखनद्वयं चोपास्तम् ।

पूर्वप्रत्याविरोधायाह—अतद्भावोति । पक्षे इत्यनेनाहचि सूचिता भाष्यानभिमतत्वरूपेति प्रायु-क्तम् । एतेनात्र मूले शङ्का समाधेन चायुक्तमिति सूचितम् । एव चात्रत्यमा शोकि प्राचामनुरोधेनेति बोध्यम् । मूले—शोशंस्येति । पृथिवी उत घोरित्यादौ पञ्चमानमनोदात्तमप्यस्यैवेति भावः । अत्र प्रारण्ये वृक्षवृक्षेऽप्युदाहार्यं । पूर्वभाष्यत परभाष्यस्य प्राबल्येनाऽनभिधाने मानाभावादिति । रत्ना-शरोवत् (युक्तमवेत्यावेदितं प्राक्) ।

एवम्—अर्थात्परत्वस्य तद्द्वारकत्वाङ्गीकारे । अपि प्रधानसमुच्चायक । इत्यत्रापि तद्वाचकपञ्चन-शब्दात्परत्वम् इति पाठः । एतदिति । बहुवचननिर्देश इत्यर्थः । अभिमानपदसूचिता बहुवचननिर्देश-सामर्थ्याभावस्यापरुचिमाह—इदमित्यादिना । अत्रोपपत्तिर्हेतुः । तदक्रमेण हेतुत्रयमाह—द्विवचनेत्यादिना । मात्रागीरवस्यासावक्रित्वादाह—समेति । ननु सर्वत्र तदभावेऽपि स्तोत्रित्यादौ स दृश्यत एवान् आह—पडिति । ननु सञ्ज्ञिप्रेऽपि वृद्धिर्द्विस्येत्यादावैकवचन दृश्यत आह—किं चेति । चद्व्य-बहुवचनवत् । एतेन तथा रत्नाकरदण्ड्यादिप्र या परस्ता । न वैव बहुवचनोपपत्तावपि गीण

न तु बहुव्रीहौ । तदेतद्वक्ष्यति—‘गौणत्वे तु नुट् नेष्यते’ इत्यादिना । द्वित्व-
मिति । “अचो रहाभ्याम्” इत्यनेन ।

रान्ताः ॥

शब्दरत्नम् ।

बहुवचनं वक्तुं युक्तम् । किं च ‘नामि’ इति सूत्रे भाष्ये ‘आमि’ इत्येव सूत्रमस्तु । न
च नित्यत्वात्पूर्वं दीर्घं ह्रस्वाश्रयो नुट् न स्यात्, ह्रस्वान्ताद् नुटित्येतत्सामर्थ्येन भूतपूर्व-
गत्या ह्रस्वान्तत्वमादाय तत्प्रवृत्तेः । न च नृणामित्यत्र चारिताश्रयम्, नैकमुदाहरणं
योगारम्भं प्रयोजयति—नृनद्याप इत्येव द्रव्यात् । न च तिसृणामित्यत्र चारिताश्रयम् ।
षडित्यत्र त्रेरित्यनुवृत्त्या सिद्धेः इत्युक्तम् । गौणेऽस्याप्रवृत्तौ प्रियचतसृणामित्यत्र चारिता-
श्रयेण भाष्यासङ्गतेः । ‘ऋन्नद्याप’ इति न्यासे तु न भाष्यतात्पर्यं त्रिशब्दानुवृत्तिपरभा-
ष्यासङ्गतेः, नैकमुदाहरणमित्यस्यासङ्गतेश्च, गौणे नुटोऽप्रवृत्तिसाधकभाष्यान्तराभावाच्च ।
न च पदां दतामित्यादौ भूतपूर्वगत्याश्रयणेऽतिप्रसङ्गः । ह्रस्वत्वं नाम मात्राकालिका-
च्छब्दम् । तत्र सामर्थ्याद् विशेषणभूतमात्राकालिक वाचे एव भूतपूर्वगत्याश्रयणं न तु
विशेष्यभूताच्छब्दांशोऽपीत्यदोषादिति दिक् ।

भैरवी ।

बहुवचनवचनेत्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

‘आणाभाव एवेति चेत् । विहितविशेषणमित्याश्रयस्य “षड्भ्यो ङक्” इत्यत्र प्रतिपादितत्वात् । एतेन गौणे
नुडापत्तेश्चिन्त्यमिदमिति मन्दोक्तमपास्तम् ।

सरला ।

भूतपूर्वगत्येति । पञ्चमोसमासेन स्थानिवद्भावाद् ह्रस्वान्तत्वानिदेशेनेति भावः । नैकमुदाहरण-
मिति । सामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यनाक शास्त्रमेकमुदाहरणं न प्रयोजयतीति तदर्थः । तेन “अग्नेर्ईक्”
इत्यादिवर्णेऽपि न दोषः । इत्येव द्रव्यादिति । ननु “ह्रस्वनद्याप” इति कल्पे ‘नृ-आन्’ इति स्थिते
परत्वात् “नृ च” इति दीर्घं ह्रस्वान्तत्वाभावाद्नुटोऽप्याप्या यणि ‘आन्’ दीर्घाभावे ‘नृणाम्’ इति रूप-
द्वयम्, ‘नृनद्याप’ इतिष्वत्रन्यासपक्षे तूभयत्र नुटि ‘नृणाम्’ ‘नृणाम्’ इति रूपद्वयमिति फलभेदः ;
एव नृशब्दादान्तराक्रियन्तारवर्तरे किपि हुकि तस्मादामि नृत् आम् शक्य “ह्रस्वनद्याप” इति कल्पे नुट
न भवति, नृनद्याप इति न्यासे च भविष्यतीति फलभेदः, एव नृशब्दस्य ऋशब्देन समासे तत्र आमि
सूत्रपक्षे नुडभावो न्यासपक्षे च नुक्ति फलभेद इति चेत् ? न, ‘नृनद्यापः’ इति न्यासे तत्तात्पर्याविधा-
रणात् । तथाच तपरकरणनामभ्यात् ह्रस्वश्चकारान्तस्यैव नृशब्दस्य ग्रहणं ननु दीर्घान्तस्य तुगन्तस्य
वेति न दोषः । तुगन्ते यदागमा इति परिभाषया ह्रस्वान्नृशब्दत्वं तु दुर्लभं तस्या वर्णग्रहणेऽप्रवृत्ते-
रिति । वित्तरस्तु श्लोकरटिप्पणे “नामि” सूत्रे द्रष्टव्यः । सिद्धेरित्युक्तमिति । नच “आमि” इति कल्पे
ह्रस्वनद्याप’ इति सूत्रे ह्रस्वग्रहणसत्ते त्रिशब्दादामि त्रयादेशे परत्वादीर्घं ह्रस्वान् वाभावान्नुडभावे
त्रयामिति, ह्रस्वग्रहणाभावे “षट्चतुर्भ्यश्च” इत्यत्र त्रेरित्यनु वृत्तिकल्पे त्रयादेशे दीर्घ स्थानिवद्भावेन
त्रिशब्दस्य सध्वानुटि त्रयाणामिति च रूपमिति फलभेद इति वाच्यम्, षट्चतुर्माहचर्येणानकारा-
न्त्रिशब्दस्यैव ग्रहणे त्रयादेशे नुटोऽप्याप्या त्रयामित्येव रूपं भवतीति फलभेदाभावात् । त्रिनामित्या-
दावपि साहचर्यादिना फलभेदो नेति । द्विगिति । ‘किञ्च नामि’ इत्यारभ्य ‘दिक्’ इत्यन्तो ग्रन्थः
भक्षित इवाभाति आदर्शपुस्तकेष्वदर्शनादस्य विषयस्य श्लोके उक्तत्वाच्च ।

मित्यकीत्यत्र “अकचि कृते चित्त्वं न पाप्नोति” इति भाष्योक्तेरकचिदिशदस्य निर्दिश्यमानत्वा-
भावरोपनेन प्रकृतसूत्रे तत्परिभाषाप्रवृत्तौ तन्मध्यपतितत्वायेन विशिष्टस्य ग्रहणेऽपि निर्दिश्यमानत्वा-

कमला लक्ष्मीः ॥ लान्ता. ॥

“मो नो धाता.” ॥ पदान्त इति । झलौति तु यद्यपि प्राचाऽनुवर्तितं, तथाऽपि काशिकादावभावात् निष्कलत्वाच्चोपेक्ष्यम् ।

“किमः कः” ॥ ननु इम इत्येव सूत्र्यताम् । त्यदादीनामिमोऽ स्याद् इति व्याख्यास्यते । किशब्दश्च द्वे प्राक् पठिष्यते । ‘नानथरु’ इति निषेधादारम्भसामर्थ्याच्चालोऽन्त्यविधिर्न भविष्यति, तत् किं कादेशोनेत्याशङ्क्याह—अकचसहितस्यापीति । टेस्त्वे करु इति स्यात् । “कु तिहो” इत्याद्यथ च किम इत्यवश्यं वक्तव्यमिति भावः । नन्वेवं गणकार्यत्वाभावादुपसर्जनत्वेऽपि स्यात् ? मैवम्, त्यदादीनामित्यनुवर्त्य वचनविपरिणामेन त्यदादेः किम इति व्याख्यानात् ।

शब्दरत्नम् ।

इम इति । अत्र ‘त्यदादीनाम’ इत्यनुवर्तते, तदाह—त्यदादीनामिति । अत एव सिद्धान्ते उपसर्जने नेति भावः । द्वे प्रागिति । तेन द्विपर्यन्तानां त्यदादित्वेऽपि न दोषः । ‘किं सर्वनामयद्गुम्य’ इत्यत्र किप्रहण न कार्यमिति भावः । न चेमौ इत्यत्राप्यापत्तिः । ‘अङ्गकार्यं कृते’ इति निषेधात् । आरम्भसामर्थ्याच्चेति । “त्यदादीनाम” इत्यनेनैवान्त्यादेशे सिद्धे इम इत्यारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः । करु इति स्यादिति ।

भरवो ।

तम्, “त्यदादीनि च” इत्यत्र व्यभिचारादिति चेन्न । सर्वत्र तादृशानियमाभावेऽपि ‘त्यदादीनाम’ इति सूत्रं त्यदादिपदस्य द्विपर्यन्तयोधकत्वमेव भाष्यकारपञ्चाऽस्तीत्यर्थाधिकारात्तुरोधात्प्रापि तथा भविष्यतीत्यतस्तथा पाठकल्पनमुचितमित्याशयात् । इमाविति । विभक्त्यासौकादेशेऽपि परादिब्रह्मणेन विभक्तिपरत्वमस्तीति भावः । अङ्गकार्येति । अङ्गकार्यमत्राऽस्त्वन्मत्वञ्च बोध्यम् । नच “अच परस्मिन्” इत्येकादेशस्य स्थानिनद्भावेन न विभक्तिपरत्वमिमम् इत्यस्येति वाच्यम् ? विभक्तावित्यस्याङ्गविशेषणत्वात् । इदमुपलक्षणम्, लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयापि तत्रातिप्रसङ्गवारणसम्भवात् । नानर्थकपरिभाषाया भाष्यकृता प्रत्याभावप्रकाशः ।

अत्रेत्यत्र प्रागिम इति प्रतीकपाठः । अत एवात्रेत्युक्तिसङ्गतिः । अनुवर्तते इति । सम्पूर्णसूत्रमनुवर्तते इत्यर्थः । तेन किञ्चन्ततिमादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः । नन्वयमेव दोषोऽत्र पक्षे ऽत्रमाह—अत एवेति । एकदेशानुवर्तनादेवेत्यर्थः । सिद्धान्ते—यथाशुभ्रयाप्ते । स्फुटमेव मूले एव । एतेन सन्निधानाच्च किम इति विश्वासयेने इति प्रकाशोक्तमयास्तन् । यत् रुनाकरकृत—अनुवृत्तिसामर्थ्यादिरथाप्यनुपदायिमग्रन्थविरोधेन द्वे प्रागिति चि त्यमिति, तल्लण्डयति—तेनेति । यद्यपि अत्र शास्त्रं त्यदादयो द्विपर्यन्ता एवेति न नियमः, “त्यदादीनि च” इत्यादी व्यभिचारात् । तथापि पूव सूत्रे द्विपर्यन्तानां तेषामङ्गत्वचनमिति नियमसत्त्वादर्थाधिकारानुरोधादिहापि तथैवोचितम् । अत एवाग्रे सामर्थ्याव्यवण मूले । एतेनाऽऽवश्यं नियतत्वेऽपि तेषां सर्वत्रानियमान्मूल चिन्त्यमिति खण्डनकृतोक्तमयास्त्वमिति भावः । इति भाव इति । शयाशय इत्यर्थः । इमाविति । एकादेशोचर परादिब्रह्मणेन विभक्तिपरत्वस्येदम सत्त्वादिति भावः । अङ्गतेति । अत्रवस्य मन्तस्य चाङ्गाधिवारस्यत्वात् । ‘अच पर’ इत्यनेन तु न वारण विभक्तावित्यस्य त्यदादिविशेषणत्वौचित्यादिति भावः । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयाऽपि वारणं बोध्यम् । ‘नानर्थके इतिपरिभाषाया भाष्ये प्रत्याख्यानादाह—आरम्भेति । तदुपपादयति—त्यदादीति । एतेन तथा निर्वाह इति रत्ना-

शब्दरत्नम् ।

मम तु 'तन्मध्यपतित' इति न्यायेन साकृच्छकस्य किंशब्दत्वात्सिद्धम् । निर्दिश्यमान-
स्येति परिभाषा त्वत्र न प्रवर्तते, कादेशविधानसामर्थ्यात् । न च सुब्रन्तात्तदितोत्पत्त्या
विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरं परत्वात्कादेशे कृते ऽकृचि कक इत्येव स्यादिति वाच्यम् । प्राति-
पदिकादित्येवाधिकारात्सुपः शब्देन निमित्तत्वेनानाश्रयणादङ्गसंज्ञानिमित्तप्रत्ययानपेक्षेन
चाऽकृचोऽन्तरङ्गत्वादिति भावः । किम् इत्यवश्यमिति । 'कु तिहोः' 'काति' इत्या-
देशे कङ्कयश्रवणापत्तिः । उ तिहोस्तीति न्यासे उकारस्यान्त्यादेशात्पतिरेत-
दर्थं 'नानर्थक' इत्यारम्भे गौरवम् । अङ्गवृत्तपरिभाषया क्वेत्यत्र गुणस्य वारणे
भैरवी ।

ख्यानाद्वाह—मूले आरम्भेति । मम तु—"किमः कः" इति न्यासकतुंस्तु । ननु निर्दिश्यमान-
परिभाषया किम्शब्दस्यैवादेशे कक इति दुर्वारमत आह—निर्दिश्येति । अत्र—अकञ्चिपये न
प्रवर्तते इति । ऋदिशविधानसामर्थ्यादिति । क इति समुदायरूपादेशविधानसामर्थ्यादित्यर्थः ।

उत्तरार्थे २११ सूत्रेणान्तरङ्गत्वात्तद्व्युत्पत्त्यात्वात् ५४५५५५ ५५५५५५ ५५५५५५ ५५५५५५ ५५५५५५
सुब्रन्ताद्भवति तथापि शब्दतस्तथा नोक्तमित्याशयेन समाधत्ते—प्रातिपदिकादित्यादिना ।
अनाश्रयणादिति । सुप इत्यर्थात्सम्भव इति शेषः । ननूक्तरीत्या तस्य लाभः स्यादेरेत्यत
आह—अङ्गसङ्घेति । उत्तरार्थेवमुपपादयति—कु तिहोरिति । उ तिहोरिति । अत्र उ इति लुप्त-
प्रथमान्तम् । तदौ ह्यदौ चेन उः स्यादिति प्रथमस्य, अति चेम उः स्यादिति द्वितीय-
स्यार्थो भविष्यति, सच न युक्त इत्याह—उकारस्येति । गुणस्य—"ओर्गुणः" इति गुणस्य ।
भावप्रकाशः ।

कराचुकमपास्तम् । नन्वेवमपि निर्दिश्यमानस्येतिन्यायेन किम् एव कादेशेन कक एव भविष्यतीत्यत
आह—निर्दिश्येति । अत्र—अकञ्चिपये । तथास्यत्र नैव स्यात्, यो निर्दिश्यने स लाङ्गणिकः,
योऽनाङ्गणिकः स न निर्दिश्यमान इति हेतोः । किम् इत्यस्योत्तरार्थनावश्यकतादाह—कादेशेति ।
सुब्रन्तादिति । प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्तन्तइति भाव्यादिति भावः । इत्येति । इत्यस्यैवेत्यर्थः ।
जायमानतद्विगतस्य तदुत्तरमेवोक्तभाष्यात् प्रवृत्तावपि सूत्रे तत्त्वेनानाश्रयणादकचो निरपेक्षत्वेनाऽन्तरङ्गत्वं
युक्तमेव । तदाह—शब्देनेति । अनाश्रयणादकचोऽन्तरङ्गत्वादिति पाठः । अनाश्रयणमन्तरङ्गत्वे हेतुः,
अनाश्रयणादङ्गसंज्ञानिमित्तप्रत्ययानपेक्षेण चारुक इति पाठः । कक इत्येव स्वीकृत्वा मते उक्तफला-
भावेन कादेशानवेषणरूपाख्याऽश्रेम इतिन्यासेन क इति सिद्धावपि उत्तरत्र किम् इत्यवश्यं वाच्यमिति
यतस्तेन सहानपेक्षत्वेन तत्र वाच्यमन्यथा धौनरक्त्वापत्तेस्तच्च नाभिमतम्भावतः । यद्वा मूलमेनाह-
कङ्केति । एवमिशार्थत्वेन परस्त्वेषाया सम्पूर्णस्य साकल्यमुक्तम् । तदुपपादयति—कुतीति । 'श्मः'
इति न्यासे इत्यादि । तद्धारणयाह—उतीति । वातीनि मान्योक्तन्यासे परलघवाभावादाह—अतीति ।
श्म उः स्यात्तदौ ह्यदौ चाति चेम सूत्रद्वयार्थः । एतदर्थम्—एतन्निराणार्थम् । गौरवमिति । विप-
रीत गौरवमित्यर्थः । भाष्यकृता फलान्यथासिद्ध्या तत्प्रत्याख्यानादिति भावः । गुणस्य—"ओर्गुणः"
सरला ।

भावेन साकल्यस्य न कादेशसिद्धिर्भवितुमर्हत्यत आह—निर्दिश्यमानस्येति । अत्र न प्रवर्तते
इति । अकञ्चिपित्येतिशब्दवृत्तौ तस्याः परिभाषाया अप्रवृत्त्या तन्मध्यपतितन्यायेन ककिशब्दस्य
किञ्चिदनेन प्रहणाद्विशिष्टे कादेशसिद्धिरिति भावः ।

कादेशविधानसामर्थ्यादिति । अन्यथाऽकञ्चिपित्येतिशब्दवृत्तौ तस्याः परिभाषाया अप्रवृत्त्या तन्मध्यपतितन्यायेन ककिशब्दस्य
किञ्चिदनेन प्रहणाद्विशिष्टे कादेशसिद्धिरिति भावः । गुणस्य—"ओर्गुणः"
सरला ।

अनुवृत्तिसामर्थ्याच्चेह सूत्रे द्विपर्यन्तानाम् इति नियमस्य त्यागात् ।

उत्सर्ग इति । तेन “तदोः सः सौ” इति सूत्रे ऽनन्त्ययोरिति किम् ? ‘हे स’ इति भाष्यं ‘भो अच्युत भवन्नच्युत’ इति च न विरुद्धयत इति भावः । नास्तीत्यत्र मूलं तु प्रचुरप्रयोगादर्शनमेव । यत्त्राहुः—

इदमस्तु सन्निकृष्टं समोपतरत्वात् चैतदो रूपम् ।

अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥ १ ॥

इति वचनादेवाविषयस्यार्थस्याभिमुखीकरणानर्हत्वादिति ; तदापाततः, सन्निकृष्टादिशब्दानामिष इदमादीनामपि सम्बोधयसमपेकत्वे वाचकाभावात् । विप्रकृष्टस्यापि युद्ध्या सन्निधापितस्य बहुशः सम्बोधनदर्शनाच्च । तथा च भट्टिः—

‘हापितः कासि हे सुभ्रु बहेवं विललाप सः’ इति ।

“अनाप्यकः” ॥ प्रत्याहार इति । न तु टाप्, विभक्ताविति विशेषणादिति भावः ।

अनभ्यासचिकार इति । तेन “भृन्वामि” “अतिपिपत्योश्च” इतीत्ने-

शब्दरत्नम् ।

च क्लेश इति भावः । किमो द्वैरनन्तरं पाठेऽपि दोषाभावमाह—अनुवृत्तीति ।

इति च न विरुद्धयत इति । यद्यप्यथ प्रयोगो निपातमाशय सिध्यति । तथापि ‘विभाषा भवत्य’ इति वार्तिकं न विरुद्धयत इति तात्पर्यम् । विप्रकृष्टस्यापीति ॥ परोक्षस्य चेत्पि बोध्यम् ।

पिपत्योरिति । अथ निर्देश एवास्यांशस्य ज्ञापक इत्याहुः ।

भैरवी ।

च क्लेश इति । अत्र यश्चकारस्तस्य क्लेशपदोत्तरं योजना कार्या । अङ्गवृत्तपरिभाषाया भाष्य-वृत्ता लक्ष्यसिध्यर्थमनाधितत्वाद्भवता तस्या इहार्थद्वयत्पनयाङ्क्लेस इति भावः । पूर्वग्रन्थाविरोधायाह—किम इति ।

अयमप्रयोगः—भोअच्युत इति प्रयोगः । वार्तिकमिति । अस्य अनुवृत्तोरिति सूत्रस्थमित्यादिः । मूले इदमस्तिवत्यादि । अप्र विषयपदाध्याहारेण सन्निकृष्टं वस्तिवृद्धमो विषय इत्यर्थः । पूर्वमदस इत्यस्यापि । अभिमुखीकरणेत्यादि । सम्यक् ज्ञापनं हि सम्बोधनविभक्त्यन्तदाद्-प्रयोगस्य फलं तच्च दूरदेशस्यत्वेऽपरोक्षत्वं चोचितमिति भावः । न्यूनताम्परिहर्तुमाह—परोक्षस्य चेति ।

अस्यांशस्य—अनभ्यासचिकार इत्यंशस्य ।

भावप्रकाशः ।

इति प्राशस्य । च क्लेश इति । क्लेशश्चेत्यर्थः । तस्या लक्ष्यसिद्धयर्थेन भाष्ये काप्यनाप्रयणात् । अर्थकोऽवाच्ये । तेनास्तिग्रन्थासेऽयमपि दोषो, मान्योक्ते तु स एवेति बोध्यम् । पूर्वग्रन्थाविरोधायाह—किमइति । एतेनात्रात्म-दोचिर्गौलादि-याससमर्थनपराऽपारता । शब्दपरत्वाद् द्वैरिति प्रयोगो नासङ्गतः । वार्तिकम्—“भद्रुवसो” इति सूत्रस्थम् । मूले—सन्निकृष्टादीनि । सम्यक् ज्ञापनस्यैव सम्बोधनपदी-र्थादिति भावः । मूले न्यूनता निपातये—परोक्षेति ।

अंशस्येति । अनेनान्यां शस्य वाचानवत्त्वं, ‘इदमो नः’ “इत्थं यः सौ” ‘अयं पुमि’ इत्येकसरला

इति । तथाच विदितस्य कादेशे ‘वः’ इत्येव रूप भवतीति । विस्तरस्तु परिभाषे-नुटिपणो द्रष्टव्यः ।

अथ निर्देश एवेति । ‘पिपत्ति’ इति निर्देश इत्यर्थः । अस्यांशस्य—अनभ्यासचिकारे’ इत्यय

ऽलोन्त्यविधिरस्त्येव । विभर्ति, पिपर्ति ।

ननु स्मायादेशात्परत्वाद्नादेशः स्यादित्याशङ्क्याह—नित्यत्वात् छेः स्मै इति ।

कार्यं विधातुमिति । अपूव बोधयितुमित्यर्थः । 'ईषदर्थं क्रियायोगे' इति श्लोके तु ईषदर्थो न विधीयन्ते, किन्त्वनूद्यन्ते । तेन एनादेशो न । एतेन-नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय ।

इत्यपि व्याख्यातम्, भोरुत्वस्यानुवाद्यत्वेन विवक्षितत्वात् ॥

मान्ताः ॥

शब्दरत्नम् ।

अनादेशः स्यादिति । तत्र कृते सङ्गतिन्यायेन पुनः स्मैर्न स्यादिति भावः । नित्यत्वादिति । लक्ष्यानुसंधेन बाधकाबाधितप्रसङ्गस्यैवात्र मद्गणाद्याऽनादेशो नित्य इति भावः ।

अपूर्वं बोधयितुमिति । अज्ञातज्ञापनमेवोभयत्रापि विधानं, न तु प्रवर्तनाविषयत्वमित्यर्थः । न विधीयन्ते—नाज्ञाता बोध्यन्ते । अनुवाद्यत्वेनेति । भैरवी ।

नन्वनादेशोत्तरम्भवतु स्मैभावस्ततो हलि लोपेनेष्टसिद्धिः स्यादत आह—एव कृते ऽति । ननु नित्यत्वमनित्यापक्षया बलवत्त्वप्रयोजकमिह तु अनादेशस्य स्मैभावे कृतेऽपि प्राप्तिरित्युभयोर्नित्यत्वमिति नित्यत्वादित्यनुपपन्नमत आह—नश्चेति । प्रसङ्गस्य—कृताकृतप्रसङ्गस्य । अत्र—प्रकृतप्रयोगे ।

ज्ञापनमेवेति । एवकारेण इदमेव यत्र कथनन्तरेत्यस्यानादरो ध्वनितः । उभयत्रापि—कार्यं विधातुङ्कार्यान्तरं विधातुमित्यनयोः । अत एव 'बन्धद्विपेनेन्मथिता त्वगस्य' 'अथैन-मद्रेस्तनया शुशोच' इत्यस्योपपत्तिरिति भावः । ननु विधानस्य परित्यक्तत्वान्न विधीयन्त इत्यनुपपन्नमत आह—नाद्यावेति । यत्तु नन्दस्य निदेशत इति तस्य पद्यस्य व्याख्या-भावप्रकाशः ।

सिद्धे इदमहणरूपज्ञापकान्तरसिद्धाव वा चञ्चित, प्राञ्च इत्यर्थकेन प्राङ्गुरित्यनेनासञ्चिः पृथिता वस्तु-तरतदभावरूपा ।

तत्र—अनादेशे । पुनः—पश्चात् । एतेन तस्य नित्यत्वं निरस्तम् । ननु पुनः प्रसङ्गविधानमिति पक्षे यथा स्मै नित्यस्तथाऽनपि कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण, एतेन हलि लोपेन बाधात्र लपेत्पर्यस्तमत आह—लक्ष्येति । प्रसङ्गस्य—कृताकृतप्रसङ्गस्य । अत्र—प्रकृतलक्ष्यविषये ।

ज्ञापनमेवेति । एवकारेण इदमेवेत्यामद्गणादादोऽपि ध्वनितः । उभयत्रापि । कार्यं विधातु कार्यान्तरं विधातुमिरनयोः । तथाच यन्मति वेदाध्ययनादिक बोध्यते तेन न क्लिष्टपूर्वं बुद्धमिति तत्रादेश-त्तिद्धिरिति भावः । नत्वेति । अत एवमन्त्रार्था रविरथोता अथो आभ्यामहर्ष्यधीतमित्युदाहरणस-ङ्गतिरिति भावः । यत्तु तट्टीकाकृत् नन्दवाक्यमिरमिति, तत्र, तथासति चिरफालिकरह केनीनां तदता-पर्यविषयत्वेनाऽऽसङ्गत्यापत्तेः । गृहप्रापणस्यैव तात्पर्यविषयत्वेन भोरुत्वस्य विधेयत्वात्तत्त्वान्न आह—

सरला ।

स्तेत्यर्थः । 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः' इत्यंशे तु ज्ञापक "नाञ्जडितस्यान्त्यस्य तु वा" इति सूत्रस्यमन्त्यस्य ग्रहणम् । अन्यथा तत्र "अनोऽन्त्यस्य" इत्यनेनैवान्त्यस्यादेशसिद्धौ तद्वैषम्यं स्पष्टमेवेति भावः ।

बाधकाबाधितेति । वस्तुतस्तु उपसङ्गनित्यमणन्यायेनाऽनादेशस्य प्राप्तिरेव नेति नित्यलक्षणे बाधकाबाधितत्वनिवेशो व्यर्थ इति बोध्यम् । इति भाव इति । वस्तुतस्तु "अनादेशश्च कथितानुक्त-यन्भाषम्" इति भाष्येणाऽज्ञातज्ञापनस्थले एवाऽनादेश इति न नियम इति बोध्यम् ।

सुगणिति ॥ “अनुनासिकस्य किङ्गलोः” इति दीर्घः । न च तस्मिन् कर्तव्येऽहोपखिलोपयोः स्थानिवद्भावः शङ्क्यः । दीर्घविधौ तन्निषेधात्, कौ विधि प्रति निषेधाच्चेति भावः । एतेन सुगण्णीश इति प्राचो ग्रन्थं गणयतेः क्विविति व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति ध्वनयति । तदीयो ग्रन्थोऽपि समर्थनीय इत्याग्रहे तु इत्थं समर्थ्यताम्—सर्वलोपित्वेन क्विवाचरतीति क्विप् । किङ्गलादाचारक्विवन्तात् कर्तरि क्विप्, तेन विजित्यर्थः ॥ गणन्ताः ॥

उपधादीर्घ इति ॥ “सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ” इत्यनेन । डौ सम्बुद्धौ चेति । प्राचामनुरोधेनेत्थं व्याख्यातम् । डचन्तस्य सम्बुद्धचन्तस्य च पदस्येति पठ्यन्ततया व्याख्यानं तूचितम् । एवं हि प्रत्ययलक्षण सुलभमिति तदथ निषे-

शब्दरत्नम् ।

सखीवाक्यमिदम् । तत्र कृष्णे आरोपितभीरव माविकामिव्यवहारसङ्गोपनावानुवाचत्वे-
नेव विवक्षितमिति भावः । नन्दनिदेशत इति—नन्दनीयनिदेशादित्यर्थकं बोध्यम् ।

दीर्घविधायिति । न पदान्तसूत्रे सपादसप्ताभ्यायीत्यदीर्घस्यापि ग्रहणमित्यर्थस्य
“चिण्णमुलोः” इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वादिति भावः । उपेक्ष्या इति । दीर्घप्राप्ते-
रिति भावः ।

व्याख्यानं इति । तुनाऽऽश्चिरोधिता । सप्तम्यन्तपाठेऽपि “न लुमता” इति
भैरवी ।

नन्तदसङ्गतम्, चिरकालि ररह केलीनान्तात्पर्यविषयत्वानुपपत्तेरत आह—पक्षीवाक्यमिति ।

ननु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्याश्रयणेन दीर्घग्रहणस्यापि प्रत्याख्यानानीर्घविधायित्वस्य-
पपन्नमत आह—न पदान्तसूत्रे इति । दीर्घस्यापीति । अपिना त्रेपादिकस्य परिग्रह ध्वनितत्वादिति ।
तत्र हि दांशमयते—“अदांशमि” “अदांशमि” “शंशमम्” “दांशमम्” “शंशमम्” “दांशमम्” इत्यत्र वि-
कल्पेन दीर्घसिद्धयर्थं “यङ्लोप उपसख्यानम्” इति वार्तिककृतोक्तम् । तदभिप्रायं “यथात्र गिञ्चि
ण्णमुल्परौ न तस्मिन्नङ्गम्” इत्युक्त्वा “लोप कृते चिण्णमुल्परौ भवति” इत्याशङ्क्य “स्थानिवद्भा-
वाच्च चिण्णमुल्परः । ननु च प्रतिषिध्यते स्थानिवद्भावः, दीर्घविधिप्रति न स्थानिवत्” इति
समाहितम् । अत्र “न पदान्त” सूत्रस्योपन्यासेन सपादसप्ताभ्यायीत्यदीर्घस्यापि तेन दीर्घ
शब्देन ग्रहणम्भवतीति ध्वनितत्वादित्यर्थः । “बरे यलोपस्वरवर्जन्निर्द्वर्चनानीनि न वक्त-
व्यानि” इत्यत्र वच्यंकोटौ दीर्घस्यापि तस्य वाच्यस्योपलक्षणतया सप्रहं कार्यम् ।

पाठेऽपीति । अस्य लाघवमस्तीत्यत्रान्वयः । तथाच प्रष्टान्ततया व्याख्यानपक्षे निषेध-
भाप्रकाशः ।

सखीवाक्यमिदमिति । राधा सखीवर्यम् । तत्र—सखीवाक्ये । वास्तवभीरवस्य तत्राभाव इ बहु-
शोऽभीरुकार्यं कृष्णात्तात्पर्यावांसम्पादनान्वाह—आरोपितेति । एतेन सर्वथा तत्र तात्पर्यविषयत्व
सूचितम् । अन्यथोक्त दोष एव । अत एव त्रमेवेत्येवकारसङ्कति, अन्यथा त्वमपीति वदेत् । अत एव
तदिममित्यादिसवारस्य मेवैरित्यादिनोदीपनविभावादिबोधनमाहस्य चानि भल्लः । नन्वेव-नन्दनिदेशात्
ऋयसङ्गत स्यादत आह—नन्देति । भाविसुरतजनकत्वेन निदेशस्याऽऽनन्दनीयत्वमिति भावः ।
कर्त्तव्यं घननीयरी । नन्दनदेशत—इति पाठस्तमुचिनः तत्रान्तभावितण्यर्वा-न-वादेशस्युः । नन्दना सप्ती-
तदाशात इत्यर्थः । क्वापोरिति बहुलप्रहणाद् एतवः ।

यत्तु ननु वरेयलोपस्वरवर्जं द्विवचनानि न कार्यमिति प्रत्याख्यानैकवाच्यतया दीर्घपदेन त्रेपादिक-
एव गृह्यते इत्यस्येवाह कौ विधिमिति मान्याः । तत्राचामनुरोधेनेति ध्वनयन्नाह—न पदान्तेति । एव च
तत्र दीर्घोऽपि बोध्य इति भावः । उत्तरहेतूक्तिस्तु उपायस्योपायान्तरादुपपत्त्यात् नानुपपत्ता इति तात्पर्यम् ।
अस्तीतीति । एव च स एव पशु उचितः । एतेन तथा रत्नाकरदण्ड्यामुक्तमपास्तम् । प्रतिपादि-

घसामर्थानुसरणबलेशो न वतव्यः । पुरमादपि विधौ स्थानिवत्त्वमाश-
ङ्क्याह— न चेति । पाष्ठीमिति । “वाह उठ्” इत्यत्र ज्ञापितत्वेन तदेशस्थत्वा-
दिति भावः ।

इत्यसिद्धत्वादिति । नियमसूत्राणां विधिरूपेण प्रवृत्तिः सामान्यशा-

शब्दरत्नम् ।

नपेधानित्यत्वन “वा नपुंसकानाम्” इत्यस्य सिद्धिरिति लघ्वरमस्तीति । आधित्य-
मेव दर्शयति— एवं हीति ।

सामान्यशास्त्रेति । प्राप्तस्य पुनर्विधानसामर्थ्येन सामान्यशास्त्रस्य संज्ञोचस्त-
दितरपरतारूप इत्यर्थः । संकोचश्च नलोपविधा “पूर्वत्रासिद्धम्” इत्यस्यानुपस्थितिरूपः ।
अर्थवत्सूत्रे चार्थवचनेनार्थवत्समुदायाग्रहणरूपः । एवं चास्य विधित्दं स्पष्टम् । इदमेव च
निश्चयस्य विध्यपेक्षया गुरत्वम् । निषेधवादिनोऽप्यस्यावयवकत्वम्, अन्यथा विरुद्धपाप
भवेत् ।

सामर्थ्यं यद्यपि नाश्रयीधन्तथावि “वा नपुंसकानाम्” इति वचनारम्भः कार्यं इति गौरवं,
सप्तम्यन्ततया व्याख्यानं तु निषेधवचनारम्भेण “नलुमता” इत्यस्याऽनित्यत्वमात्राद्दृश्य-
न्तावतैव “न डिस्सम्बुद्धो.” इति वचनस्य प्रवृत्तिर्भविष्यति, “वा नपुंसकानाम्” इति नापू-
र्वमिति लघवात्सप्तम्यन्ततया व्याख्यानमुचिततरमिति भावः ।

प्राप्तस्य—“नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” इति सूत्रेऽनुवर्तमान “पूर्वत्रासिद्धम्” इत्यनेन सुगा-
दिविधौ प्राप्तस्यासिद्धत्वस्य । संकोचस्य स्वरूपमाह— नदितरपरतेति । तथाच पूर्वत्रासिद्ध-
मिति नलोपातिरिक्तविषयकमिति लब्धम् । एवञ्च यथाफलितन्तथाह—सङ्कोचश्चेत्कारिणा ।
दृष्टान्तप्रदर्शनं नोक्तार्थदाढ्यापिान्यत्रापि सामान्यशास्त्रतात्पर्यसङ्कोचमाह— अर्थवत्सूत्रे चेते ।
एवञ्च—पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य नलोपाविषयकत्वसिद्धौ च । अस्य—“नलोपः सुप्” इति सूत्रस्य ।
इदमेव च—नियमशास्त्रस्य सामान्यशास्त्रतात्पर्यसङ्कोचरूपत्वमेव च । न केवलं नियमशा-
स्त्राणां विषयकत्ववादिमत एवैषा कल्पना किन्तु तेषाम्निषेधरूपेण प्रवृत्तिरिति वादिमतेऽ-
पीत्याह—निषेधवादीति । अर्थवत्—इतरसङ्कोचस्य । अन्यथा—सामान्यशास्त्रस्य निषेधविष-
यविषयकत्वस्यापि कल्पने । विवक्षयापचेरिति । षोडशप्रहणाग्रहणयोरिव विरुद्धपापचेरित्यर्थः ।
ननु यदि नियमशास्त्राणां विधिरूपेण प्रवृत्तिस्तदा “उभयप्राप्तौ कर्मणि” इति सूत्रे “पञ्चाः
प्रतिषेधेऽकादिप्रयोगेऽप्रतिषेधः” इति वार्तिककारीयप्रतिषेधत्वकथनासङ्गतिरत आह—
भावप्रकाशः ।

तमिदमधरकात् । एतेन छन्दसि लघुद्वेः सुपानुगिति लुक्ः सश्चे तत्रापि निषेः २२२ ११५ मूलं । ११५।
मिति खण्डनकृदुक्तमपास्तम् । अन्यदन्यतोऽनुसन्धेयम् ।

तनु विधिरूपेण प्रवृत्त्याऽस्य वैयर्थ्यम् । ननोपविधाननुवर्तमानपूर्ववागिदमित्यनेन गिरत्तात्पर्य
आह—सामान्यशास्त्रेतीति । तदुपवादयनि—प्राप्तस्येत्यादिना । रार्त्तमेति । मतेन प्रा ।
शदिक्तेतीत्यर्थः । उक्तमेव विद्यतेति—सङ्कोचवदेति । तदुक्तं । मतेन गिरत्तात्पर्यं । पापान्तितात्पर्यं
अर्थवदिति । एवञ्चति । तत्र तदनुपरिवर्ती वैयर्थ्यः । एवं गतिं गतेनानुपारत्तं ११५ ११५ मतेन गिरत्तात्पर्यं ।
गिरत्तात्पर्यं । गिरत्तात्पर्यं । गिरत्तात्पर्यं । गिरत्तात्पर्यं । गिरत्तात्पर्यं । गिरत्तात्पर्यं । गिरत्तात्पर्यं ।
गिरत्तात्पर्यं । गिरत्तात्पर्यं । गिरत्तात्पर्यं । गिरत्तात्पर्यं । गिरत्तात्पर्यं । गिरत्तात्पर्यं । गिरत्तात्पर्यं ।
गिरत्तात्पर्यं । गिरत्तात्पर्यं । गिरत्तात्पर्यं । गिरत्तात्पर्यं । गिरत्तात्पर्यं । गिरत्तात्पर्यं । गिरत्तात्पर्यं ।

शब्दरत्नम् ।

चे. । सामान्यशास्त्रसङ्कोचे चान्यत्र तदभावस्याप्यर्थत लिङ्गे । अर्थसिद्धं तन्मादाय नियमशास्त्रेषु प्रतिषेधत्वव्यवहारोऽपि । कृत्तदितेति मूत्रस्त्रयमासपहणकृतनियमेन वा ध्यत्सामान्यचिन्तया कृद्शस्यापि सङ्कोच इति मूत्रकेनोपदेशमित्यादौ न कृद्-तत्त्वप्रयुक्तं प्रातिपदिकत्वम् । 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इति शास्त्रणापि प्रापकप्रमाणतागप्राप्तमक्षणस्य तदितराविषयत्वव्यवहारकोचकल्पनम् । तेनान्येषा भक्षणभावो गम्यते, तत्र भैरवी ।

सामान्यशास्त्रेष्व्यादि । अन्यत्र—स्मांतिरिक्ते कर्तरि । तदभावस्य—पठ्यभावस्य । प्रकृतसूत्रविषये तु सुवाचिचतुष्कादिभ्योऽन्यत्रति कल्प्यम् । तन्—निषेधम् । एवञ्च तत्र तत्र प्रतिषेधत्वव्यवहार फलितार्थक्यपनपरो ननु शब्दाथर्य इति भाव । नन्वेव समासपहणकृतनियमेन सामान्यशास्त्रन्यायार्थवत्सूत्रस्यैव सङ्कोच स्यादनु कृद्ग्रहणस्येति मूलकेनोपदेशमित्यादौ "कृद्ग्रहणे गतिकारक"—इति परिभाषया दोष स्यादन्तरेत्यत आह—कृत्तदितेति । बाध्येति । लक्ष्यानुसारादित्यादि । नायम्प्रकार पाणिनीयनियमशास्त्रविषय एव किन्तु स्मृतावपीत्याह—पञ्च पञ्चेति । प्रमाणरागेति । प्रमाणपदान्तस्य रागपदान कर्म रागस्य । तदितरेति । शास्त्रादिपञ्चनखे-
भावप्रकाश ।

षष्ठया प्रतिषेधे ऽकादियोगे प्रतिषेध इति व तिकादि-व्यवहारामङ्गतिरत आह—सामान्येति । अन्यत्र—सुवाचिचतुष्काद्यन्यत्र द्वयोरप्यप्राप्तेरिति भाव । हारोपोति । अत्य सुवच इति शेष । एव च फलितार्थं स न तु शब्द इति भाव । नन्वेवमपि मूलकेनोपदेशमित्यादौ कृद्ग्रहणत्वेन प्रातिपदिकावाऽऽपि, समासनियमेन येननाप्राप्तं यायादर्थवत्सूत्रस्यैव सङ्कोचव्यवहारात् । निषेधमुखेन प्रवृत्तौ तु तद्य तदपवादनाऽपि तेन परत्वेन 'निषेधाश्च बलीयांस' इति न्यायेन वा तस्यापि नापादिष्टसिद्धित्थिया शङ्का स्वमते उक्तान्येनैव समापत्ते—कृत्तदिति । बाध्येति । लक्ष्यानुसारेणेति भाव । प्रयुक्तमिति । प्रयुक्तमपीत्यर्थः । प्रतिपादितमिदमप्यस्यात् । नाय प्रकार. शास्त्रे एव किन्तु अन्यत्रापित्याह—पञ्चेति ।
सरला ।

भक्षणभावो गम्यते इति । शानसामान्याथकस्य गम्यत्वादानेन प्रतिषेधस्य (भक्षणभावस्य) आधिक्ये लभ्यते । अन्यथा भक्षणभाव उच्यते इति वक्तव्य स्यादिति । 'इमामगृभ्णन्' रशानानुसारेणैत्यथ भिषानामादत्ते' इत्यत्र लिङ्गस्य विलम्बितप्रवृत्तिरुक्तत्वात् प्रथमप्रवृत्तध्रुवाऽऽधरशानदानेऽपासमन्त्रविनियोगे बोधिते विनियोगाकाङ्क्षाया अभावेन लिङ्गस्याप्रवृत्तेर्गर्भरशानदाने मन्त्रविनियोगो नैव प्राप्नोतीति अयनिवृत्तिरारिक्तेव । एवं पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यत्र शशक, शलक गोधा, खड्गि, कूर्म रूपपञ्चनखमक्षणस्य तदितरवानरादिपञ्चनखमक्षणस्य च रागतो नियमात्सर्वेनाऽपूर्वविधिद्वारका-न्यनिवृत्तिकलकस्य परिसंख्याविधे 'इमामगृभ्णन्' इत्याश्रितस्यासम्भवेऽपि सामर्थ्याद्गम्यनिवृत्तिफलको नियमद्वारक परिसंख्याविधि. पञ्चपदस्याऽवधारणविषयबुद्धिस्यशशकादिवृत्तिपञ्चत्वस्यैवाविधिष्टे लक्षणायाऽऽश्रयणीय । अवधारणविषयबुद्धिस्यशशकादिवृत्तिपञ्चत्वस्यैवाव-ऽ. प्रेरणाविषयभूतमक्षगविषया इति बोध । अवधारणं च स्वविषयसख्यातिरिक्तसत्प्राधिकरणामन्त्रस्य समभिव्याहनपदार्थरकारकज्ञानरूपम् । ततश्च बुद्धिस्यशशकादिवृत्तिपञ्चत्वस्यैवातिरिक्तसत्प्राधिकरणवानराद्यवृत्तिभेदत्वत्वरसमभिव्याहनपदार्थप्रकारक 'वानराद्यवृत्ति भक्ष्यत्वव-ऽ' इति ज्ञानं तद्विषयस्यैवाविधिष्टा. शशकादयो भक्ष्या इति बोधस्य वानरादावभक्ष्यत्व विनाऽनुपपत्त्या रागन सामान्यत प्राप्तस्य भक्षणस्य शशकाद्यतिरिक्तवानरादिपञ्चनखविषयत्वनिवृत्ति कल्प्यते । नचैवावता शाब्दत्व शब्दक्यम्, वस्तुतो वानराद्यस्यैव समभिव्याहनपदाथत्व मानसज्ञानविशेषगतत्वा मानेऽपि शब्देन वानरादौ भक्ष्यात्वाभावस्याप्रतिपादनात् । न च विधिना शशकादौ मक्ष्यत्वप्रतिपादने तस्यावश्यानुष्ठेयत्वापत्ति, अक्षरशानाऽऽदाने मन्त्रोच्चारणत्ववेति वाच्यम् । नियमद्वारकपरिसंख्याया त्वाऽनङ्गीकारात् ।

शब्दरत्नम् ।

क्षणे प्रायश्चित्तं च गम्यते । “पतिः समास एव” इत्यादौ एवकारो घिसञ्ज्ञाशा-
स्त्रस्य समासाघटकरतिशब्दाविषयकस्वरूपसंकोचस्य स्फुटं धोतनाय, पतिघटितसमा-
भैरवी ।

तरपञ्चनखकर्मकत्वाभावरूप इत्यर्थः। नन्वेवं “पतिः समास एव” इति सूत्रे एवकारं विनापीष्टसि-
द्धावेवकारस्यैवार्थमत आह—पतिरिति । स्फुटमिति । समासपदोत्तरमेवकारोपादानेन यत्रैवकार-
स्ततोऽन्यत्र नियम इति सामान्यतः क्लृप्तो यो व्यवहारस्तद्विषयतायाः सत्त्वेनेष्टार्थसिद्धिः

भावप्रकाश ।

प्रापक प्रमाण यो राग इत्यर्थः । अन्येषां-पञ्चभिन्नानां शाखान्तरविहितानां पञ्चनखानामपञ्चनखानां
च । नन्वेव पतिः समास एवेत्यादावेवकारो व्यर्थोऽत्र आह—पतिरिति । समासघटनेन पाठः । स्फुटत्वं
च विपरोक्षार्थनिरासपूर्ववैद्योक्तार्थविषयकत्वयोजनम् । तत्रानुक्त तत्रिरासमाह—पतीति । इतिहेतोः,
यत एतदर्थसम्भवोऽतस्तत्रिरासपूर्वकोक्तार्थस्य धोतनाय स इति भावः । नन्वेवमन्यद्वयव्यवच्छेद एव-

सरला ।

यद्वा—प्रापकप्रमाणस्य यत्र नियतत्व तत्रावधानुष्ठेयत्वम् । यत्र तु तस्याऽनियतरवन्त्र नाऽऽ-
वश्यकत्वम् । अत्रघाते प्रापक प्रमाण पुरोधाशादिविभिरूप, मन्त्रविनियोगे लिङ्गरूपं धुनिरूपं वा निय-
तमेवेति तदनुष्ठानभावश्यकम् । शशकादिभक्षणप्रापकं रागरूपन्तवनियतम् । दोषदर्शनादिना रागस्य
निवृत्तेः । “पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः” इति शास्त्रेण रागस्य निषेधेन प्रवृत्तिप्रयोजकत्वात् शीघ्रप्रवृत्तिक-
त्वाच्च पूर्वमेव नियमेन भक्षणप्रती प्रापकं न भवतीति किन्तु अन्यनिवृत्तिफलकमभ्यनुष्ठानमात्र-
रोनि इति न प्रापकम् इति तद्विषयस्य भक्षणस्य नावश्यकत्वम् । अभ्यनुष्ठानविधिविषयस्य च सर्वथा
निवृत्तिप्रये जकबनवदनिष्टस्य नस्त्वाभावमात्रप्रतीतेः, इष्टसाधनत्वस्य विधिनाऽप्रतीतेः राग एव तत्र
प्रवृत्तिरिति न तस्य धर्मत्वमिति विरागिणान्तराप्रवृत्तावपि न तदनुष्ठानमूलकस्यापनेषामुद्भवति । अत्र
एव विवादाद्यनुष्ठानेऽपि न तेषां-प्राप्त्यायः । रागनिवृत्त्या तत्राधिकारस्य तेषां निवृत्तत्वात् ।
“अङ्गीषोभीर वपाया हुताया दीक्षिताभ्रमनीयात्” इति विहितं ऽशनस्यापि अभ्यनुष्ठानविषयत्वमेवेति न
तस्य धर्मत्वम्, नाप्यधर्मत्व-तस्य । वेदबोधिताऽनिष्टसाधनतात्वाभावात् ।

व्याकरणशास्त्रेऽपि निदमद्वाशिका परिरुख्या निवृत्तिकल्पाऽऽश्रीयते न तु शाब्दीनिवृत्तिः । दोष-
त्रयाऽऽपत्तेः । अत्र एव सर्वत्र एवगर्भ एव वाक्यार्थः प्रदर्श्यते । यथा-“कर्मण्येव पद्मी स्यात्” इत्यादि ।
प्रापकप्रमाणस्य सामान्यशास्त्रस्य नियतत्वाच्च तद्विधेयस्याऽऽवश्यकत्वमेवेति न पाञ्जिरत्वाऽऽपत्ति-
रपि । तस्मात् विधिमुखेन प्रवृत्तौ दोषाभावात् दोषत्रयविदिशा निषेधमुखेन प्रवृत्तिर्नास्तीकार्येति मञ्जू-
षामा विस्तरः ।

एतेन “सर्वविधमासभक्षणस्य रागतः प्राणशब्दात्, इच्छायाश्च सङ्कोचात्सम्भवात् क्वचिद्विषेधमुखेनापि
प्रवृत्तिरङ्गीकार्या । गमेर्ज्ञानार्थयत्वेन शाब्दबोधविषय इत्यर्थेनाविरोधात् । किञ्च “पञ्च पञ्चनखा
भक्ष्याः” इत्यस्य विधित्वे “अहरहः सन्ध्यामुपासीत” इत्यनेन सन्ध्याकरणेऽभावस्याऽनिष्टजनकत्वबो-
धनवदमद्वयस्याप्यनिष्टजनकत्वबोधोपापत्तिः ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ।

इत्येतद्विरोधापत्तिश्च । किञ्च निविमुखेन प्रवृत्तिस्वीकारे “तपस्तपः कर्मकर्यैव” इत्यत्र तप इति
योगं विभज्य सर्वमंकाणाञ्चेत्तप एवेति नियमेन “स्वमंकाणा प्रतिषेधो वक्तव्यः” इति वार्तिक प्रत्याच-
क्षणेन भावतोक्तो योगविभागेऽन्यतरयोगस्य वैयर्थ्यापत्तिः” इत्यपास्तम् । सर्वदाशाना परिहृतत्वात् ।
“तपस्तपः कर्मकर्यैव” इत्यत्र तप इति योगस्य तप् धारवतिरिक्तैः स्वमंकांमात्रे कर्मवद्भावनिवृत्तिफल-
कत्वेन वैयर्थ्याभावाच्चेति दिक् ।

स्वतारयसङ्कोचकता चेति पक्षस्य “द्युद्भयो लुडि” इति सूत्रे भाष्यकृता ध्वनि-
तत्त्वादिति भावः । निषेधरूपेण प्रवृत्तिरिति पक्षे तु “पूर्वत्रासिद्धम्” इत्यनेनेति

शब्दरत्नम् ।

सान्ध्यामासाविषयकत्वरूपसङ्कोचो मा भूदिति । अन्ययोगव्यवच्छेद एवकारार्थं इति तु
सामान्यप्रमाणसङ्कोचफलितमर्थमादाय नेयम् । द्युद्भयो लुडिति । “द्युद्भयो लुडि” इति
सूत्रमुपक्रम्य “अनुपराभ्याम्” इति सूत्र इत्यर्थः । ‘पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या’ इत्यत्र भक्ष्यनिषे-
ऽभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते’ इति ग्रन्थेन परस्मैपदाया च भाष्ये स्पष्टमेतत् । भक्ष्यनिषेधे—प्राप्त
भक्ष्यस्य पुनर्विधाने इत्यर्थः । निषेधरूपेणेति । सुवादिपदस्य स्वव्यतिरिक्तविधौ लक्ष-
णया, भवतीत्यस्य च न भवतीत्यर्थे लक्षणयेति भावः । निषेधश्च नलोपविधावनुवर्तमा-
नपूर्वत्रासिद्धत्वस्य । अत एवात्र स्वार्थहानि प्राप्त्याध-परार्थकलरनाहूपरोपपत्त्यर्थं मीमास-
भैरवी ।

स्फुटेति भावः । तान्त्रिकव्यवहारस्याप्युपपत्तिमाह—अन्ययोगेति । अत्र तुना प्रकारान्तरेण
तस्याऽयुक्तत्वमेवेति ध्वनितम् । ‘द्युद्भयो लुडि’ इति सूत्रस्याभ्याख्यानादाह—द्युद्भय इति ।
तत्र हि “अनुपराभ्याम्” इति सूत्रस्य प्रयोजनकथनावसरे ‘स्वरितजित’ इत्यनेन परस्मै
पदस्य प्रतिषेधात् कृत्वादिष्वनेन परस्मैपदं विधीयते’ इत्युक्त्वा ‘यद्यनेन परस्मैपदं विधीयते
तर्हि आत्मनेपदस्य प्रतिषेधो चकथ्य’ इति पूर्वपक्षे ‘न वा द्युतादिभ्यो वाचचनात्—यद्यं
द्युतादिभ्यो वाचचनङ्करोति तज्ज्ञापयत्याचार्या न परस्मैपदविषये आत्मनेपदम्भवति’
इत्युक्त्वा ‘यद्वा यथा कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदेन परस्मैपदं बाध्यते, एवम्परस्मैप-
देनाप्यात्मनेपदम्बाधिष्यति इति कृत्वादिभ्य आत्मनेपदस्य प्रतिषेधो न वाच्य’ इत्युक्तम् ।
यदि नियमशास्त्रस्य निषेधमुखेन प्रवृत्तिरित्यात्तदा निषेधस्य शाब्दत्वाद्बाध्यत इत्युक्तिरस-
ङ्गता स्यात्, नियमस्थले प्रतिषेधत्वव्यवहारो गम्यमानाधमादाय नतु शब्दार्थमादायेत्यत्र
भाष्यमपि प्रमाणमित्याह पञ्च पञ्चेति । न च पञ्च पञ्चेत्यस्य परिसङ्ख्योदाहरणत्वात्कथञ्चि-
यन्तव्यव्यवहारः, परिसङ्ख्यातो नियमेऽस्ति विशेषः, पाक्षिकाप्राप्तिकाशपरिपूरणफलो नियमः,
परिसङ्ख्या तु अन्यनिवृत्तिफलेति वाच्यम् ? नियमेऽप्यप्राप्ताशपरिपूरणेनार्थिकान्यनिवृत्त-
सत्त्वेनाभेदमाश्रित्य परिसङ्ख्याविषयेऽप्यत्र शास्त्रे नियमत्वव्यवहारस्य कृतत्वान् । प्रकृते
नियमश्चात्मनेपदाद्विधायकादीनाम्बोध्यः । निषेधरूपेण प्रवृत्तिप्रकारन्दशयति—सुवादीति ।
नन्वत्र निषेध्याभावादतदयुक्तमेत आह—निषेधश्चेत । अत एव—निषेधरूपेण प्रवृत्तौ लक्षणा-
ङ्गीकारादेव । अत्रेति । अस्य मीमासकैरुच्यते इत्यत्रान्वयः । अत्रत्यस्य परिसङ्ख्यापामि
भावप्रकाशः ।

कारार्थं इति तात्रिकमतोच्छेदापत्तिरत आह—अन्येति । सामान्यप्रमाणेति । सामान्यशास्त्रेत्यर्थः ।
अत्र तुन ऽसचिर्बोधिना । वस्तुतोऽन्यप्रकारेणाऽयुक्तमेवैतदिति । अत एव नेयमित्युक्तम् । स्पष्ट
चेदं मञ्जूपायामेवकारवादे । द्युद्भयोलुडिति सूत्रस्य भाष्यास्पष्टत्वादाह—द्युद्भय इति । तत्र हि
‘आत्मनेपदप्रतिषेधो वाच्यो न वा द्युतादिभ्यो वाचचनात्’ इत्युक्त्वा ‘यद्वा यथा कर्त्रभिप्राये क्रियाफले
आत्मनेपदेन परस्मैपदं बाध्यते एवमत्र विपरीतं भविष्यतीति स न वाच्य’ इत्युक्तम् । निषेधमुखेन
प्रवृत्तौ हि तत्रिषेधस्य शाब्दत्वाद् बाध्यत इत्युक्तिरसङ्गतैव स्यात् । ध्वनितत्वात्स्पष्टत्वे विशेषादाह—
पञ्चेति । प्राप्तिति—अस्य रणेत्यादि । निषेधमुखेन प्रवृत्तेरेव नियमत्वे तु तदसङ्गति स्पष्टैव । न वस्य
परिसङ्ख्यात्वात्कथं नियमत्वेन व्यवहारः अस्ति चानवामेदं पाक्षिकाप्राप्तिकाप्राप्ताशपरिपूरणफलो
नियमः, अन्यनिवृत्तिफला च परिसरदेति चेत् । नियमेऽप्यप्राप्ताशपरिपूरणरूपफलबोधनद्वाराऽर्थाऽ-
निवृत्ते सत्त्वेनाभेदमाश्रित्योक्ते । प्रकृते च परिसङ्ख्याविषयः, नियमत्वज्ञानमेपदविधायकादी बोध्यः ।
न वैवमपि निषेध्याभावादयुक्तमेतद आह—निषेधश्चेति । अतएवेति । तथा प्रवृत्तौ लक्षणाङ्गीकारा

बोध्यम् । सुविधिमुदाहरति—आत्वमित्यादिना । स्वरविधौ तु—पञ्चमम् ।
 “दिक्संख्ये संज्ञायाम्” इति समासे नलोपे कृते अवर्णान्तं पूर्वपदं जातमिति
 “अमे चावर्णं द्वचच्छयच्” इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं नलोपस्यासिद्धत्वात्

शब्दरत्नम् ।

कैरच्यते, परिसंख्यापदेन चायं व्यवहियते इति बोध्यम् । इति पक्षे त्विति । अनेना
 रुचिर्बोधिता । तद्भीजं तु लक्षणायां गौर्त्वं फलाभावश्च, तदभावे लक्षणाया अनौचित्यं
 चेति । इति समासे इति । इत्यनुवर्तमाने ‘तद्धितार्थ’ इति समासे इत्यर्थः । ‘स्वर
 विधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्’ इति तु नात्र, तस्य स्वरोद्देश्यकविधावेव प्रवृत्तेः । “नोत्तर-
 पदेऽनुदात्तावपृथिवीरुद्रप्पमन्धिपु” इति सूत्रे देवताद्वन्द्वे उत्तरपदप्रकृतिस्वरनिषेधके
 भैरवी ।

त्यर्थः । अर्ध-नियमः । यद्यपि मीमांसकमते भेदस्तथाप्युक्तभाष्याद्भस्मच्छास्त्रे नियमोऽपि
 सादृश एतेति परिसङ्ख्याविषयेऽपि नियमत्वव्यवहारः । ननु निषेधरूपेण नियमशास्त्रस्य प्रवृ-
 त्तिरिति पक्षेऽस्तु तथा, विधिरूपेण प्रवृत्तिरिति पक्षे तु कथमुभयोरभेदलाभ इति चेच्छृणु,
 यथाधृतशब्दात्प्रतीयमानेऽर्थे तात्पर्याभावाच्चात्पर्यतस्त्यागः, अन्यार्थे तात्पर्यकल्पनेन
 तात्पर्यतः परार्थकल्पना, प्राप्तस्थार्थस्य बाधश्चेति । लक्षणायाम्—उभयत्र लक्षणायाम् । फला
 भावः—विधिरूपेण प्रवृत्तिस्वीकारेणोपपत्तौ पक्षान्तरं स्वीकृत्य लक्षणाकल्पने फलाभावः ।
 उदभावे—फलत्वाभावे, स्वान्यलक्षणायाः फलवत्त्वनियमादिति भावः । ननु लोपस्यासिद्ध-
 त्वेऽपि व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावेनावर्णान्तत्वमस्त्येतेत्यत आह—स्वरविधाविनि । स्वरोद्दे-
 श्यकविधित्वञ्च स्वरविनेषानुवादेन विधित्वम् । तत्र मानमाह—नोत्तरपद इति । अत्रानुदा-
 त्तादाविति कथनेन स्वरोद्देश्यकविधित्वं स्पष्टमेव । व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावाभावे पृथि-
 व्यादीनामनुदात्तादित्वाभावादप्राप्ता तद्देश्यर्थ्यं स्पष्टमेव । स्वरोद्देश्यकविधावेव तस्य प्रवृत्तौ
 भावप्रकाराः ।

देवेत्यर्थः । अत्र—नियमे । अयं—नियमः । चो व्यवहियते इत्यर्थे बोध्यः । तथाच तेषां मते इवा
 स्मन्तेपि विधिनिषेधरूपाभ्यां यद्यपि तयोर्भेदः तथाप्युक्तभाष्यादत्र शास्त्रे सापि नियमपदेनोन्यत्र इति
 भावः । वस्तुतो दोषत्रयमात्रेऽपि बोध्यम् । यथाशुने प्रतीयमाने स्वार्थे तात्पर्याभावाच्चात्पर्यतस्त्यागोऽ-
 न्यार्थे तात्पर्याङ्गीकारेण तात्पर्यतः परार्थकल्पना प्राप्तवापश्चेति वस्तु शक्यत इति बोध्यम् । लक्षणा-
 याम्—कृतेकलक्षणायाम् । ननु रदेरविषयेऽपि फलशब्देकलक्षणत्वचदङ्गीकारो ऽन आह—फलेति ।
 ननु तदभावेऽपीच्छानुसारेण तदङ्गीकारो ऽन आह—तद्भावे इति । फलाभावे इत्यर्थः । स्वान्यलक्ष-
 णायाः फलवत्त्वनियमात्तदन्वयतोयदेशोरभावादिनि तदभावः । अत्रत्य तस्य भङ्गात्तो ऽवगन्तव्यम् ।
 इत्यनुवर्तमाने तद्धितार्थेति समासे इति । तस्यतो दिक्संख्ये इत्यनुवर्तमाने तद्धितार्थेति समा-
 दास्तपसि इत्यर्थः । न चैवमेव मूले कुतो नोक्तम् ? प्रजाशान्तोभावात् । पतेन यथाहृत दण्ड्याद्युक्त
 “दिक्संख्ये” इति समासे शक्यचनमनुपपन्नमिति रत्नाकरोक्तं च सशामावाङ्मूलमनुक्तं सम्पूर्णस्-
 वाननुवृत्त्या टीकाऽयुक्तैति मन्दोक्तं चापालम् । नन्वेवमप्यत्र स्वरविधाविति परिभाषया स्वरे श्वापत्ति-
 र्हेति सूत्रे स्वरग्रहण व्यर्थमेवात् आह—स्वरेति । तस्य—स्वरविधाविनि न्यायस्य । तत्रैव तदप्रवृत्तौ
 देवप स्वरग्रहण हेतुः सम्भवति तथापि नि.मन्दिद्वन्द्वहेतुमाह—नोत्तरेति । “उमे वनस्यत्या” इत्यतउमे
 युगपदिनि च, “प्रहृरया भगालम्” इत्यतः प्रहृत्येत्यस्य चानुवृत्तिशुनेन “देवताद-द्वे च” इति पूर्वसूत्रेण
 प्राप्तस्य उभयपदप्रकृतिस्वरस्य प्रतिषेधोऽयमत्र एवेदापि तत्सर्वमनुवर्तते तदाह—देवतेति । पूर्वोत्तर-
 पदेति पाठः । निषेधके शक्यनेन स्वरोद्देश्यकविधित्वं निरस्तम् । स्वरोद्देश्यकविधित्वं तु स्पष्टमेव । अत
 एव वदति—दर्थवेति । प्रायश्-द्रावरणाविति, इन्द्राग्निभ्यां कवृषण इति च विधिनिषेधयोर्लक्ष्यं,

भवति । सञ्ज्ञाविधौ—‘पञ्चेत्यत्र नलोपे कृतेऽपि’ इत्यादिना स्त्रीप्रत्ययेषु चक्ष्यति । कृति तुग्विधौ तु—वृत्रहभ्याम् । “ह्रस्वस्य पिति” इति तुग् न । कृति किम् ? वृत्रहच्छत्रम् । “छे च” इति तुक् स्यादेव । प्रतिदिवेति । “कनिन्युवृषित-
क्षिराजिघन्विद्युप्रतिदिव.” इति कनिन् ।

“हलि च” । यत्तु प्राचा “उपधाया च” इत्युपन्यस्तम् ; तन्न, दिवेर्वका-
रस्यानुपधात्वात् ।

“इनहन” ॥ उपधाया इति । उपधादीर्घस्यैवायं नियम । तेन ‘वृत्रहायते’

शब्दरत्नम् ।

पृथिव्यादिपर्युदासरूपधर्मिग्राहकस्य तथैव सत्त्वात् । अत एव “अच कर्तृयकि” “शतुर
नुमो नचजादी” इत्यादौ ‘अच’ इति ‘अजादी’ इत्यादि च चरितार्थम् । अत एव
राजवतीत्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वादन्यतोऽशब्दत्वाद् “अन्तोऽवत्या ” इति स्वरो न ।
उद्भित्त्वानित्यत्र “ह्रस्वनुङ्भ्याम्” इति मत्तुवृत्तत्वं च नेत्याकर । इदं “समासस्य”
इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । इदमेवाभिसन्धाय “यतोऽनाव ” इत्येतन्नियममूलकं ह्रस्व-
रप्राप्तौ व्यञ्जनमवविद्यमानवत् इति परिभाषान्तरं भाष्ये तत्रैव स्पष्टमुक्तम् ।
अनुपधात्वादिति । धातोश्चधाभूतरेफकारयोर्ह्रस्वरयोरिति तदर्थमिति भावः ।
भैरवी ।

गमकान्तरमाह—अत एवेति । तत्रैव तत्प्रवृत्तरेवेत्यर्थः । ‘अच’ कर्तृयकि अजन्तानामि-
त्यर्थः । स्वरकर्मकविधावप्यविद्यमानवन्नज्ञेऽज्जहणवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव—उक्तोऽर्थः ।
अस्याऽऽकर इत्यत्रान्वयः । इदमिति । प्रागुक्तमित्यर्थः । इदमेव—स्वरविधाविति परिभाषाया
स्वरोर्ह्रस्वकविधौ प्रवर्तनमेव । तत्रैव—समासस्येति सूत्रमात्रं एव । परिभाषान्तरस्य प्रयोज-
नन्तु शान्दपदित्यादि । ननु प्रतिदीन्व इत्यत्रानुपधात्वादिति कथनमसङ्गतन्तस्योपधात्वस्य
स्पष्टत्वादित्यत आह—धातोरिति । एतेन मृष्टेऽनुपधात्वादित्यस्य धातोरित्यादि सूचितः ।
भावप्रकाशः ।

इन्द्र भाषुदात्तो रनन्देशात्, अग्निर्-तोदात्त किट्स्वरेण, वरुणस्तूनर्बन्तानामित्याद्युदात्तः । एवं
चास्थे समाससामान्यस्वरः । धर्माति । तत्रैव प्रवृत्तिर्भर्तृदधर्मा—उक्तपरिभाषारूपः । ग्राहकस्वरेव-
मे मानस्येति शेषः । अन्यथा पृथिव्यादीनामनुदात्तादित्वाभावादाप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । गमका-
न्तरमप्याह—अत एवेति । तत्रैव तत्प्रवृत्तरेवेत्यर्थः । उपदेशेऽजन्तानां कर्तृयकि आदिरुदात्तो वा ।
ल्युते केदार स्वयमेव । अनुम् य शान् तदन्तादन्तोदात्तात् परा नदी अजादि शसादिशोदात्ता ।
अच्छारवं प्रथमा जानती कुण्वते । अजादी इति । विसन्धि पाठः । स्वरमात्रविधौ तत्प्रवृत्तौ सर्वत्र
तदन्तरवत्तादित्वात्तद्वैयर्थ्यमेव । आदिभ्या “स्वपादिर्हिसाम्” इत्यत्राऽवीति, ‘काराऽश्वन’ इ-
त्यत्र मत्तुप्च ‘ह्रस्वनुङ्भ्याम्’ इत्यत्र नुट् च संगृह्यते । एव सूत्राऽभिमतस्वेऽपि यस्य भाष्याऽद्यभिमतर्त्वं
ध्वनयति—अत एवेति । उक्तोऽर्थः । अस्य चाऽऽकर इत्यत्राऽन्वयः । अक्षतीशब्दरयान्त उदात्तः । वैद-
वती । इदं भाष्याणुक्तमप्युक्तगाममिति ध्वनयितुं तदुक्तमाह—उदेति । अत एवाऽऽकरपदोत्प्लेखं नञ्द-
योपादानं च । मत्तुवृत्तत्वं नेति निश्चयः पाठः । ह्रस्वान्तादन्तोदात्तात्-नुट्थ परो मत्तुवृत्तः । योऽभिर्दो
उदनिर्दो इति । अक्षुण्णन्तः । अन्यथा तु स्यादेवेत्यान्त्राऽसङ्गति स्पष्टैव । इदं—प्रागुक्तं सधम् । तस्याः
तदध्वनितत्वं पोषयति—इदमेवेति । तस्यास्तत्रैव प्रवर्तनमेवेत्यर्थः । इत्येतदिति । इत्यत्रत्याऽनाव
इत्येतदित्यर्थः । यदन्त इत्यत्रकामाद्युदात्तम् । युञ्जन्त्यस्य काभ्या । तत्रैव—समासस्येति सूत्रे एव ।
राजपृथिव्यादौ स्वरविध्यमिति शेषः । तस्या सावत्रिकत्वे तदक्षीकारो वृथैवेति भावः । इदं च शापकं
प्रागुपपादितम् । ननु वस्यानुपधात्वस्य अज्ञाणाऽपि द्विवचत्वमत आह—धातोरिति । तथा च मूलेऽ-

इत्यत्र “अकृत्सार्धधातु कयोः” इति दीर्घो भवत्येव । तथा ‘वृत्रहणी’ इत्यत्र “अनुनासिकस्य किञ्चलोः” इति यो दीर्घः सोऽपि नियमेन व्यावर्त्यते, उपधादीर्घमात्रापेक्षया नियमविज्ञानादिति भावः ।

“हन्तेरत्पूर्वस्य” इति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे—“हन्तेः” । प्रसङ्गादस्योदाहरणमाह—प्रहण्यादिति ।

प्रकृतोपयुक्तमशमाह—अत्पूर्वस्य ॥ एकाञ्चुत्तरेति । न चात्सलोपे कृते एकात्त्वं नास्तीति वाच्यम् । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वात् । न च ‘पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्’ इति वाच्यम् । ‘तस्य दोषः संयोगादिलोपत्वत्वेणत्वेपु’ इत्युक्तेः । यत्तु—“अट्कुवाङ्” इति सूत्रे ‘वृत्रहन्तेः, स्रुत्रः’ इति भाष्यमुपादाय कैयटेन

शब्दरत्नम् ।

प्रतिदिवन्शब्दादाचारकिञ्चयपि अनुनासिकस्येति दीर्घं इदं रूपं दुर्लभम् । वस्तुतो हलन्तेभ्य आचारकिपोऽनभिधानमन्वत्रोक्तम् ।

तथेति । यधोपधाग्रहणादकृदिति दीर्घां व्याचष्टिस्तथा सर्वनामस्थानग्रहणाऽप्यम्बद्वोपधापदानुवृत्तेरस्य व्यावृत्तिरित्यर्थः ।

भेदो ।

यत्तु प्रतिदिवन्शब्दादाचारकिञ्चन्तात्कर्तारं यत्र किप् तत्पर एवायङ्ग्रन्थ इति कश्चिद् । तत्रेत्याह—प्रतिदिवन्शब्दादि । अन्यत्र—“ह्रस्वनघापः” इति सूत्रस्य विवरणे, तत्र सूत्रे भाष्ये “कासूप्रत्ययात्” इति विहितस्यामो “ह्रस्वनघापः” इति सूत्रे ग्रहणमाशङ्क्याऽकारेणानुबन्धेनाऽस्यामः सानुबन्धकत्वात्समाधायकारोऽनुबन्धो न कार्यः । न च तदभावे मस्येत्वापत्तिः ? फलाभावादित्सन्ना न भविष्यतीति कथिते मिद्वोऽन्त्यात्परत्वम्प्रयोजनम्भविष्यतीत्यादाङ्कायां “प्रत्ययाद्यमाम् विधीयते तत्र नास्ति विशेषो मिद्वोऽन्त्यात्परत्वे प्रत्ययपरत्वे वा” इत्युक्तम् । यदि हलन्तेभ्य आचारं किप्स्यात्तदा विशेषः स्पष्ट एवेति तथा कथनेनाऽनभिधानमन्वन्तिति भावः ।

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरेकत्वाभावात्तथेत्यनुपपन्नमतस्तद्योजयति—यथोपधेने । एवञ्च वैयम्येऽयन्तदृष्टान्तः । नन्वेवं सति पधीनति मधीनतीत्यादावप्युपधादीर्घो न स्यादिति नामधानुस्यपरममूर्त्तविरोध इति चेन्न । माधवानुरोधेन तस्य ग्रन्थस्य सत्त्वात् । अयं हि तदाशयः नियमस्य सजातोयापेक्षार्थं सुप्रसिद्धमिति सर्वनामस्थाननिष्ठसर्वनामस्थानत्वस्यवानपेक्षा नतु तद्गतमुपवस्येति सुब्रानन्तर्ष एव नियमफलानिपेक्षस्य प्रवृत्तिरिति । परं तु तेषामप्युक्तीत्याऽनभिधानमपेत्याहुः ।

भावप्रकाशः ।

नुपधारादिरस्य शक्तोरित्यादिवोऽन्वः । सङ्गनहृदकि सङ्गयनि—प्रतीति । किञ्चिपीति । तथा च तस्य उच्चारणस्य प्राप्त्या प्रागेक्त युक्तमेवेति भावः । किञ्चिपीनि पाठेऽपि सप्तममी निमित्तत्वकनिका । दीर्घ इति । तदापचारित्यर्थः । निमित्तत्वकनिका मतमशमोऽयम् । एव प्रयोगमङ्गीकृत्य दोषमभिधाय वस्तुतः स एव नैत्याह—अस्तुत इति । अन्यत्र—“ह्रस्वनघाप” इत्यत्रैकैयदादी । तत्रैव भाष्यमाप्याह । तत्र हि कसूप्रत्ययेत्यत्रस्यामो ह्रस्वनघाप इत्यादी ग्रहणमाशङ्क्या निरनुबन्धकारिमापदा निवार्य स एव मास्तु—इत्याद्यांवाऽनन्त्य नैत्सदा, मिद्वोऽन्त्यादिति तु न त्कार्यं, यतः प्रत्ययान्तादय विधीयते तत्र नास्ति विशेषत्वेन परत्वे प्रत्ययपरत्वे नैत्युक्तम् ।

प्रकाशग्रन्थादधिक पतितं तथेति पद योजयति—यथेति । उपधाग्रहणात् तद्दीर्घस्यैव मिथमाह । मूर्त्तवोपधादीर्घमाशाऽपेक्षित्वत्माऽर्ध्वनाऽऽह—सर्वेति । एव च वैयम्ये दृष्टान्तः इयमपि पति

व्याख्यात—“प्रातिपदिकान्त” इति एत्वप्रसङ्ग इति, तत् पञ्चमीसमासो मास्त्वित्याशयेन, तस्य दोष इत्यत्र एत्वग्रहण मास्त्वित्याशयेन वा बोध्यम् । एत्वग्रहणप्रत्याख्यानं तु भाष्ये ध्वनितं कौस्तुभे प्रपञ्चितम् । वस्तुतस्तु “कुमति च” इति नित्यं एत्वमिह न्याय्यम् । सर्वथाऽपि वेकलिकं नित्यं वा प्राप्तं एत्व नित्यमेव निवर्त्येत इति सिद्धम् । भाष्ये तु—“कुञ्जवाये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्य । किप्रयोजनम् ? वृद्धनः, स्रुद्धनः, प्राधानि । “हन्तेरत्पूर्स्य” इति अत्यूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति” इत्युक्तम् । एतच्च वार्तिकाशयवर्णनमात्रं, न तु वरं स्थिति । वार्तिकेन सूत्रावयवप्रत्याख्यानाऽपेक्षया योगविभागमाश्रित्य वार्तिकार्थोप

शब्दरत्नम् ।

पञ्चमीसमासो मास्त्विति । सावत्रिको मास्तु अनित्यत्वादित्यथे । तदनित्यत्वेन स्थानिवत्त्वाभावे एकाद्वत्त्वाभावादेव ‘एकानुत्तर’ इति णत्वव्यावृत्ति सिद्धति नाव । णत्वग्रहणमिति । भाष्यवपनादेतद्धि तत्प्रयोजनम् । तच्च बहिरङ्गत्वा ‘यस्येति च’ इत्यल्लोपासिद्धत्वेनापि सिद्धमिति तन्मास्त्विति भाव । इदं त्रिपाद्या तत्परिभाषाप्रवृत्त्यभिमानेन । भाष्ये ध्वनितमिति । अन्यथासिद्धनापवपनीत्येतस्य तदुदाहरणत्वोक्त्येत्यभिमान । न्याय्यमिति । तस्य प्रातिपदिकान्तेत्यपवादत्वादिति नाव ।

नेरवी ।

मूले पञ्चमीसमासो मास्त्विति । ‘धेनिदिता’ ‘माधितिक’ ‘अपोपचन्’ इत्येतदुदाहरणा नामन्यथासिद्धं प्रदर्शनान्मास्त्वित्यर्थ । वस्तुतस्तु प्रत्येषिशत्रित्यादेरन्तीत्या तदुदाहरणत्वसम्भवेन तस्यावश्यकत्वाऽपि “निष्ठाया संति” इति सूत्रे सैद्ग्रहणेन तस्याऽनित्यत्वं ज्ञापितमिति स सावत्रिको नति मास्तु इत्यस्य इहेत्यादि पूरणीय इत्याशयेनाह—मात्रं त्रिक इति । ‘तस्य दोष’ इति वचनस्थणत्वग्रहणस्याभावेऽपि तदावप्रयाजनान्यथासिद्धिमुपपादयति—भाष्येत्यादिना । इदम्—बहिरङ्गत्वेन ‘यस्येति च’ इति लापस्यासिद्धत्वप्रदर्शनम् । अन्यथासिद्धति । उक्तरात्याऽन्यथासिद्धेत्यर्थ । अभिमान इति । एतद्वीचन्तु त्रिपाद्या सर्वथा बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तते इत्यसकृदावेदितमिति । न्याय्यत्वे साधकमाह—तस्येति ।

भावप्रकारः ।

सख्ये व । एतेन नामभानुप्रक्रियायामुक्तानि पथीनतीत्याद्युदाहरणान्यपालानि पूर्वापरविरुद्धानि च । एतेनतीत्यादीनि वाच्यानि । वस्तुतोऽनभिधानमेव तेषामिति तत्त्वम् ।

ननु भ्रूषीपञ्चित्रियाद्यर्थं पञ्चमीसमासस्यावश्यकत्वात्कनेर्भूलमनुक्तमत आह—सावैति । एतेनोक्तीत्या मूल चिन्तनमिति रत्नाकरोक्तमप एतन् । भाष्ये ध्वनितमिति । “अनिवेरन्त” इति सूत्रे इति दोष इति मा-योक्तिः प्राचामनुपेधेन, तदन्वयस्य पञ्चमीसमासान्तिदावाशयवत्त्वात् । अत एव न पदान्तसूत्रस्या तथा कौस्तुभोक्तिश्चिन्त्या । अत एवाभिमानादुल्लेखत्वाद् ध्वनयन्त इ—अन्यथेति । उक्तीत्येति भाव । तदुदाहरणेति । नपदान्तेत्यत्र—तस्य दोष’ इत्यत्रत्यणत्वोदाहरणेत्यर्थ । एव च नोक्ताथस्य भाष्यध्वनितत्वं न वा युक्तिसहत्वमित्यभिमानपदाभ्यां सूचितम् । सर्वथा त्रिपाद्यान्त’ प्रवृत्तेरसकृदावेदितत्वात् । एतेन तथा रत्नाकरोक्तमपास्तम् । न्याय्यत्वं हेतुमाह—तस्येति । कुमतिवैत्यस्य । एव च कैयटद्वित्य, प्रातिपदिकात्वेत्यनुवर्तमाने कुमति चेति णवर्तनायभिप्रायको वा । एतेनैकालुचरेति तु नात्र, अन्तोपेऽत्रत्वात्, अत एव तत्र कैयट इति प्रकाशोक्तमपास्तमिति भाव । यत् रत्नाकराहन्तत्रिपादापरिभाषया तदप्राप्तिरेवेत्यय विचार उपायस्योपादान्तरादूषकत्वमित्याशयक इति, तत् खण्ड-

सङ्ग्रहस्यैव न्याय्यत्वादिति दिक् ।

शब्दरत्नम् ।

च सन्निपातपरिभाषया तदप्राप्ति । सर्वगत्वेपु करगंव्यवायाऽऽश्रयणेन तद्विषये तन्व्य-
अनित्यत्वाऽऽवयवकत्वात् । हादेशोदिरिति । हादेशकरगंव्यवाये इत्यर्थ । आर्षत्वाद्वा-
र्तिके समास । वार्तिके हादेशेऽस्तुक्तेर्भवग इत्यादौ 'पूर्वसद्वात्' इति गत्व मिच्छति ।
सत्र हि हन्तेरपप्रत्ययो वनादेशश्च । अत एव 'अगारैकदेश' इति सूत्रे प्रवगप्रवागयो-
कृतगत्वयोश्चारगम् । तत्रापि हन्तेर्घनवानादेशविधानात् । न्याय्यत्वादिति । न च
भैरवी ।

रत्नाश्लोकं स्रग्जयति—नचेति । सन्निपातपरिभाषया घत्वस्य नकारसन्निपातजन्यत्वयति भा-
वः । तदप्राप्ति—'कुमति च' इत्यस्याऽप्राप्ति । सर्वेति । अट्कुप्वाङ्नुम्प्रहणस्य सर्वत्र सम्ब-
न्धादिति भावः । तद्विषये—गत्वविषये । अनिचक्ष्वावदयकत्वादिति । यदि तस्या अनित्यत्वाद्-
प्रवृत्तर्न स्वीक्रियत इति तदा गत्वमात्रस्य करगनिमित्तकत्वेन सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तेर्दु-
वारत्वात्पूर्वग्रहणस्य हादेशोतिवार्तिकस्य च वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः । हादेशधितोति ।
कुव्यवायनिमित्तके गत्वे हस्थानिकेषु आदेशे प्रत्यासत्त्या क्वग्रूपेषु सत्सु प्रतिषेधो वक्त-
व्य इति वार्तिकार्थः । फलितार्थमाह—हादेशेत्यादिना । हादेशेऽस्तुक्तेरिति । हकारविशिष्टादेशप-
दोक्तेरित्यर्थः । एवञ्च विशेषणाभिधानफलप्रदर्शनमेतदिति लब्धम् । वनादेशश्च । 'करणेऽयो-
वित्रुपु' इत्यनेन साधित इति शेषः । अत एवेति । तत्र तादृशोक्तेरेत्यर्थः । सूत्रेण
प्रातिक्रमोक्तस्यार्थस्य सम्भव एव चेत्तदा न्याय्यत्वमित्याशङ्कान्निराचष्टे—नचेत्यादिना ।

भावप्रकाशः ।

यति—नचेति—घस्य नकारहकारसम्बन्धत्वादिति भावः । तदप्राप्तिरिति । कुमति चेत्यप्राप्तिरि-
त्यर्थः । एव चेत्तोपायनेफल्यमिति भावः । सर्वेति । अट्कुप्वाङ्नुम्यस्य सर्वत्रविधिष्वनुवृत्तेरिति
भावः । तद्विषये—गत्वविषये । आवश्यकत्वादिति । अन्यथा गत्वमात्रस्य करगनिमित्तत्वाद्गुक्तप-
रिभाषया दुर्वात्वेनात्पूर्वस्येत्यशस्योक्तवार्तिकस्य च वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः । कुव्यवायनिमित्तके
गत्वविधिमात्रे हस्य स्थाने आदेशेपु प्रत्यासत्त्या क्वग्रूपेषु सत्सु प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिकत्वात्कार्यं,
सर्वत्र वार्तिकेतिरिथमेव सत्त्वात्, पूर्वोत्तरसन्दर्भानुरोधेन च । तत्रैतन्नसि निधाय फलितमर्थमाह—
हादेशेति । इत्यर्थः—इति फलितार्थः । आर्षत्वाद्वार्तिके समास इति—अपठ उक्तस्तुक्ते ।
हादेशेऽस्तुक्तेरिति । विशिष्टननुक्तेरित्यर्थः । विशेषणे पर्यवसान तात्पर्यार्थः । सिध्यतीति । अन्यथा
"अट्कुप्वाङ्" इत्यत्राऽस्य पाठसर्वपात्रनिषेधकत्वस्येष्टत्वेन तन्न स्यादत एव माथ्यं स्रुण इत्युदाहृत,
तत्र चाधिकरणे घत्वर्थे क इति भावः । हन्तेरिति । द्रावुपपदे इति शेषः । पष्ठीपञ्चम्योस्तन्वेण निर्देशः ।
स चादेशोऽतोदात्त इति बोध्यम् । वार्तिकार्थस्य सूत्राद्भवत्त्वं ध्वनयितुं तदुक्तेर्निर्दिश्य फलमाह—
अत एवेति । तत्र तदुक्तेरेवेत्यर्थः । कृतेति । पूर्वपदादिति सूत्रकृतेत्यर्थः । अतपूर्वरेवेति तु अत्र पक्षे
नास्ति, अत एवोभयोल्लेखः, अन्यथा तस्याऽपि निरवसानापत्तिरिति भावः । ननु तत्र हादेशेऽप्याऽन
आह—तत्राऽपीति । आदिना पाशिकृद्विपरिग्रहः । यत्तु स्रग्जन्तुकरदण्डमन्दादयः मूल
चिन्त्यन्तस्तामर्थ्यात् 'कुमति च' इति व्यवहितव्यावृत्तादपि 'प्रानिपदिकान्' इत्यादिन्यावृत्तौ
न्याभावात् । किं च अदिति तो विवक्षितो न वा ? आद्ये बहुवृत्तहाणीत्यत्र न गनापत्तेः । नचेष्टा
पति, स्वपरमार्थविरोधाद्बृत्तिप्रत्यविरोधाच्च । द्वितीये प्राधानात्पत्राऽपि तदापत्तेः । किञ्च पक्षद्वयेऽपि
चूचन्न शयादौ स्थानिवत्त्वेनात्पूर्वत्वाऽनपायात् कथं नियमेन व्यावृत्ति । न च तत्रामर्थ्यात् स्थानि-
चत्त्वं, बहुवृत्तहाणात्पत्राऽनिष्ठाऽपादकत्वेनैव साफल्यत्वं । यदि तु न विवक्षित इति प्राधानैरप्यत्र न
दोषः । न च दीर्घस्य बहिरहासिद्धत्वात् स तदवस्य एव । यथादेशे तदप्रवृत्ते । "पञ्चानुत्तर"
उपश्राडधिकरणग्रहण नियमेन व्यावृत्तितस्याऽपि विधानाभिमति बहुवृत्तहाणीत्यत्र परम् । योगविभा-

माधवेनोक्तमिति । इत्थं हि तदीयो ग्रन्थः ‘भसञ्ज्ञायामल्लोपे उत्तरपद-
मनच्छकं स्यात् । स्यान्निवद्वायश्चाऽल्वधित्वाच्चेति एकाजुत्तरपदत्वाऽभावात्
“प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च” इति विकल्पो भवति—धृत्रश्चो धृत्रश्च
इति । तद्भाष्येति । किं चाऽल्वधित्वाच्चेत्यसङ्गतम् । अल्वधियथैव “अवः
परस्मिन्” इत्यस्याऽऽरम्भात्, तस्याऽप्रवृत्तौ युक्त्यन्तरस्यैव वाच्यत्वात् । विकल्प
इत्यप्यसङ्गतम्, “कुमति च” इति सूत्रस्य दुर्बलत्वादित्यवचेयम् ।

शब्दरत्नम् ।

वार्तिकरीत्या बहुवृत्रहाणीति णत्वमाधाति, सूत्रारम्भे तु नेति वार्तिकारम्भस्यैव ज्याय-
स्त्वात्कथं न्याय्यत्वं, चद्विरङ्गत्वेन दीर्घस्यातिद्वेषे तु प्राधानीत्यत्र दोषः । तथा सूत्रा-
रम्भे प्रघनाघन इत्यत्र णत्वं प्राप्नोति, वार्तिकरीत्या तु नेति वाच्यम् । ‘अप्रपूर्वस्य’
इत्यनेन हल्यानिकरुवर्गाऽभावश्च-तेरेवोपलक्षणेनाऽदोषात् । प्रघनप्रघाणयोः कृतण-
त्वयो. ‘अगारैकदेशे’ इति सूत्रे उच्चारणमत्रत्यात्पूर्वग्रहणस्योक्ताऽर्थोपलक्षणस्ये मानम् ।

भर्या ।

बहिःकृतेनेति । यथोद्देशपक्षे त्रिषाचान्तस्या अप्रवृत्तिः, कार्यकालपक्षे तु प्रवृत्तिरिति भावः ।
दोष — गत्वापत्तिरूपो दोषः । उपलक्षणेनेति । अत्र मानन्तु अत इति पञ्चम्यैव निर्वाहं पूर्व-
ग्रहणम्भूमाथंरुवहुमीद्विलाभार्थम्, अकारः पूर्वा यस्मादन्ति नकारादिति तेन लक्ष्यन्तधा-
चोपलक्षणत्वं स्फुटमिति भावः । मानान्तरमन्याह—प्रघनप्रघाणयोरिति ।

भावप्रकाशः ।

स्येष्टमात्रसिद्ध्यर्थत्वात् प्राधानीत्यत्र न दोषः । शिञ्च, लङ्वाऽनुशेषेन कार्यकालपक्षस्यैवाऽङ्गीकारेण
चद्विरङ्गपरिभाषया तत्सिद्धिः । पञ्चमीभूमासाऽनित्यत्वेन पक्षद्वयसाधारणदोषोऽपि न । वाच्यसामान्य-
चिन्नाश्रयणादाद्यदोषोऽपि नेति विभाव्यते तथाऽपि णप्रहण एवार्थमिति स्वग्रन्थविशेषोपाऽपत्तिः, इह
सदृक्कणाऽनुकृतेन्मता च “अनन्तरस्य” इति न्यायं बाधित्वेति वदन्निर्वाच्यविशेषचिन्नाया एवाश्रयणं
च । यद्यपि स ग्रन्थो वार्तिकरीत्येति नाऽऽवदोषः, किं च तदभिमतप्रकारान्तरेण तत्सिद्धेर्वैश्रमाणत्वा-
त्तदर्थं णप्रहणम् । अन एव न्यूनतापि न, विशेषचिन्तायामनन्तरस्यैवादि-न्यायसम्बन्धेन बाधित्वेत्पु-
न्यस्या सामान्यचिन्ताया एवाश्रयणेन तृतीयदोषोक्तिर्मुर्वप्रलविधेति सुवच, तथाप्युपमर्गादित्यस्याऽप्ये-
ऽनुवृत्त्याऽपूर्वस्यैवजाऽपि सम्बन्धेन सदृक्कणनिवमापत्तौ प्रश्न इत्याद्यसिद्धिः । न च योनिविभागवैद-
र्ध्यम् । अनन्तरेति न्यायवाधेन साफल्यत्वात् । नचैकयोरोऽप्यपूर्वग्रहणनामर्थ्यात् प्रश्न इत्यादी इत्येति-
स्यस्यैव व्यवहितबाधमिद्धिः । प्रश्नन्तीत्यादिव्याहृश्या तत्साफल्यत्वात् । एव च वार्तिकवश्यात्वे योनि-

। वार्तिकवा-याशयक-
न इत्यादी तदुर्वाऽनु-
योगसम्भव इति दण्ड्युक्त-
ः ङ योनिविभागे तदसम्ब-

न्यादिति दिक् । तदित्दृष्टवन्त्यनाह—न चेति । आधातीति । इतिशायमावादिनि भावः । नेताति ।
तथात्वात् । ज्यायस्त्वादिति । उत्तरमुनिप्रणीतत्वादिति भावः । अत्र एवेयद्वन्मर्था तस्यैव सिद्धा-
न्तत्वं बोधित दोषत्रयाभावात् । अप्रपूर्वग्रहणस्य तदुपलक्षणत्वे मानाभावश्च इति तत्रन् । दोष इति ।
त्रिषायां वृत्प्रवृत्तिस्वीकृतंमते अन्त्याप्यतित्यासिपरिहाररूपवद्वस्याभावापत्तिरूप इत्यर्थः । अर्थान-
तीवाऽनीचित्वात् । अत्र तुनाऽऽन्विर्बोधिता त्रिषायां सर्वथा तदप्रवृत्तिरूपा । अन्यथा दुष्परिहरं दोष-
माह—सथेति । वार्तिकेति । “हन्तेद्विषमन्थाश्चाभ्यासस्य” इत्यत्र च घत्वमुत्तरस्याभ्यामाच्चेति
कुत्वमिति तदुक्तेरिति भावः । तत्र मानमाह—प्रघाणिति । यत्तु मन्दः—इत्यनिकरव इत्येन पटकत्वेन

“मघवा बहुलम्” ॥ “अर्वाणस्त्रसाधनवः” इति सूत्रान् तु इत्यनुवर्तते । तदपेक्षया च मघवेति पण्यर्थे प्रथमा । तदाह—मघवनशब्दस्येति । अधातोरिति । अधातुभूतपूर्वस्याऽपीत्यर्थः । अञ्जतिभ्रूणं हि नियमार्थम्—

शब्दरथम् ।

एतद्विपातनकल्पनाऽपेक्षयोक्तार्थग्राहकत्वौचित्यादिति भावस्तदेतद् ध्वनयतोक्तम्—
चार्तिकार्थोपसङ्ग्रहस्येति ।

भूतपूर्वपर्यन्तमधातुपदस्य लक्षणायां बीजमाह—अञ्जातग्रहणं हीति । अञ्जतेरिति । नलोपिनोऽञ्जतेरित्यर्थः । नलोपेन निर्देशात् । सामान्यापेक्षश्च नियम-
भैरवी ।

नलोपिन इति विशेषणविशिष्टाञ्जतिपरमप्राञ्जतिपदमित्यत्र साधकमाह—नलोपेनेति । एतेन “उगिदचाम्” इति सूत्रव्याख्यानाऽवसरे नलोपिनोऽञ्जतेरिति यत्परममूले उक्तन्ते-
नैकवाक्यता भवतीति ध्वस्यते । नचैवं सति नलोपिन एव यथास्थानं पूजार्थस्येत्यस्य लाभा-
र्थमञ्जतिग्रहणञ्जतिरार्थमिति कथम्मूलाद्युक्तनियमलाभ इति वाच्यम् ? भाष्यप्रामाण्येनाऽ-
चामित्यस्याऽऽवृत्त्योभयार्थलाभ इत्याशयात् । तत्रैको नियमो मूले एव दर्शितो द्वितीयस्तु
भावप्रकाशः ।

चा ? नाद्यः मूर्त्तौ घन इति लक्ष्ये प्रघन इत्यत्र तदभावेन गत्वापत्तेः, अन्ये दुष्पग इत्यादीन् दनापत्तेरिति;
रन्त, तत्राऽऽघन इत्यादिरेव प्रयुक्तत्वेन प्रघन इति प्रयोगऽभावात् प्रस्योऽसंगत्वाभावाच्च । अन्यथा
वार्तिकमनेऽपि तदभिमते तद्दोषापत्तेश्च । एतेन प्राक् द्रुवण इत्यत्रैव तादृशे प्रघन इत्यत्रापि तदाशङ्क्य
प्रेषण इति कृतगतनिर्देशेनोपसर्गात् परस्य च नस्य गत्वाऽभावज्ञापनादित्यपि तदुक्तमपास्तम् । एव-
ञ्चात्र एव पक्षे न किञ्चिद्वाचकम् । ननु तत्र विपातनाप्तरवम आह—णत्येति । यद्यपि सूत्रतीत्या
अवगणशब्दे वार्तिकरीत्योभयत्राऽपि सूत्रेणैव तत्सिद्धिरिति तन्निपातनं स्वयं तथापि आर्थे प्रधानस्य
कृत्तणत्वस्योच्चारणेन न एतद्विपातनाऽङ्गीकारः, किं तु तदर्थकत्वपूर्वग्रहणस्य वार्तिकस्वीकाराऽपेक्षया
पदलक्षणाया लघुत्वात्, अत्र एवौचित्यम् । एव च नञ्च दृष्टवित्त्वरूपत्वमपि विवक्षितमेव । एव प्रधा-
णप्रघणयोः कृत्तणत्वयोर्मध्ये प्रघणत्वोच्चारणमिति तदर्थं वाच्यः । तत्रैतत्सर्वं हि निधायाऽऽह—प्राहक-
त्वौचित्यादिति । प्राहकत्वस्यैवौचित्यादित्यर्थः । वार्तिकार्थोपेति । अत्रार्थशब्दोऽभिप्रेतप्रयोक्-
नोभयपरः । अनयतेत्यनेनःश्चिः सूचिता, यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यादुपनक्षणत्वे मानाभावाद्दुक्त-
दोषत्रयापत्तेश्च तत्करणयोगविभागोपलक्षणत्वशापकत्वनियामस्त्वापेक्षया वार्तिकमेव ज्याय इति ।

पर्यन्तमिति । अस्वार्थं बोधयितुं कृत्तणान्तिस्येपः । परममूलैकवाक्यत्वायाह—नलोपिन इति ।
नचैवं नलोपिन एव तथा स्थाप्य पूजार्थस्येत्येवमन्वयमिति तस्य चार्तिकार्थात् कथं मूलाद्युक्तनियम इति
वाच्यम् । भाष्यप्रामाण्येनाचामित्यस्याऽऽवृत्त्या तस्याऽपि तुल्यत्वात् । एकं तु नियमशरीरं मूलोक्तमेव ।
अञ्जतेरित्येव नलोपिन एवेत्यपरमिति भावः । तत्र बीजमाह—नलोपेनेति । सूत्रे इति शेषः । न च
किन्नन्ताऽनुकारेण स न्यायसिद्ध एवेति कथं तस्य तद्वान्तत्वमिति वाच्यं, अकारलोपस्यापि न्यायप्राप्त-
त्वेन तदकरणपूर्वकमेतेन निर्देशस्य विवक्षार्थत्वादित्यर्थः । एव च पूजार्थस्य प्राञ्जीत्यादयोऽप्यशब्दा
एव । अत्र एव प्राञ्जित्यादौ नकारादयश्रवणशब्दाऽपि नैत्यपरमनुकूलम्, एतेन प्राञ्जीत्यदौपदेशिकत्व-
विशेष प्राञ्जीत्याद्यातिदेशिकत्वस्यदानं भाष्ये निर्वाजमिति प्रान्ताक्तमपास्तम् । उगिनश्चेत्यत्राश्चतेरिति
विशेषस्याऽपि नलोपिनोऽञ्जतेरित्यर्थः । अनपरोक्तनियमेन तत्प्रत्याख्यानम्भाष्ये । एतेनोक्तभाष्यद्वय-
लादञ्जतिमात्रविषयकनिश्चय एवेष्टः । एव च नलोप्यञ्जतिग्रहणे नियमोऽपि तद्व्यटिन एव स्यादिति
प्राञ्जित्यादौ बीजभावाऽऽपत्तिः । आञ्जितावपि न माननिति मूलं चिन्त्यमिति खण्डनकृतमपास्तम् । ननु

पेशत्वौचित्यात्,
, पर्यन्त इत्या-

धातोश्चेद्भवति अञ्चतेरेवेति । एवं च गोमानिषाचरति गोमानित्यादौ सम्प्रति
धातुत्वेऽपि विद्वच्चर्थमधातुग्रहणम् । एतच्च मूल एव स्फुटीभविष्यति । ननु
कुर्वन् इत्यादावित्र संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वेन नान्तत्वाऽभावाद्दीर्घत्व-
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—इहेति । बहुलग्रहणादिति । क्वचिदन्यदेवेत्यर्थः कादि-
त्यर्थः । निपातनादिति । महेहकारस्य घकारः अबुगागमः कनिप्रत्ययश्चेत्यस्य
त्रितयस्य निपातनादित्यर्थः । प्रत्याख्यातमिति । तथा च “छन्दसीवनिषौ”
इत्यत्र कैयटेनोक्तम्—“मघवा बहुलम्” इत्येतन्न कर्तव्यं श्वन्नुत्तमिति निपात-
नामघशादान्मतुषा च भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वादिति ।

यत्त्वत्र वातिककृतोक्तम्—

अर्चणस्तु मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत् ।

शब्दरत्नम् ।

स्तेन पर्णध्वद् गोमत्यतेः क्विपि गोमानित्यादौ “उगितश्च” इति ङीवपि नेति दिक् ।
स्पष्टं चेदमत्र भाष्ये, ‘उगितश्च’ इति सूत्रे च । कैयटेनेति । अयं च कैयटः “केशाद्भ”
इति सूत्रस्यः । अर्चणस्तु इत्यादि । अर्चणो मघोनश्च न शिष्यं यस्तत्तच्छान्दसं
मैरवी ।

अञ्चतेश्चेन्नलोपिन प्वेति योध्य इति । तेन-नियमस्य सामान्यापेक्षत्वेन । एवञ्चाधिकलक्ष्य-
सङ्ग्रहस्योचितत्वात्सामान्याऽपेक्षनियम एवोचित इति भावः । ङीवपीति । अपिना नुमः
परिग्रहः । दिगिति । दिगर्थस्तु प्रथमनियमेन पर्णध्वदित्यत्रेव गोमानित्यत्राऽपि ङीव न । किञ्च
प्रकृतसूत्रे शब्दग्रहणापवर्षेण नुम् अलन्तक्षण एव ग्राह्यः, तेन शमी शमिनावित्यादौ नाति-
ः षेगितः
इत्यु-
परघर्षुसम् । ननु तृविधायकसूत्रयोदछन्दसीत्यस्यानुक्तेऽछान्दसमित्यसङ्गतमत आह—

भावप्रकाशः ।

दौ च । ननु उगितश्चाभित्यत्राधानुपदं मास्तु, न च धातोश्चे नुम् तर्हि तस्यैवेति विशेषाऽपेक्षत्वमेवा-
स्तु, पर्णध्वदित्यादिष्यादृष्टिः कलम्, नामधाल्यर्थमधातुपदमिति वाच्यम्, लाघवाच्चत्रैवैपदेशित्वत्वं नि-
वेद्याऽधातुपदस्यागस्यैवीचित्यात्, तथा सति स एवास्तु इति चेत् । अधातुग्रहणेनाधातुग्रहणं भूतपूर्वार्थ-
मिति भाष्येण । वक्ष्यमाणेनोमितश्चेत्यत्रत्यभाष्येण चोपदेशित्वत्वं नुम्त्वानन्तर्भावेण सामान्यापेक्षनियम-
शापनात् । अत्र एव स्पष्टमित्यादिग्रन्थे उभयोत्प्लेखः । तदधृदिनिधायाह—सामान्येति । अपितुं न
समुक्त्वायकः । आद्यनियमे तु ‘पर्णध्वदित्यादाविव गोमानित्यादावपि ङीवनेति बोध्यम् । तदाह—दिगि-
ति । अत्रापेक्षणादचमाहचर्वाच्चोगिरःश्लन्त एव । तेन शमी शमिनावित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति
स्पष्टमुच्यते। अत्रैव भाष्ये । स्पष्टं चेदमिति । आद्ये मूलोक्तवत् स्पष्टम्, अन्त्ये तु “धातोर्गितः एति-
पेधः । उल्लेखः । अञ्चतेऽलोपसंख्यान प्राचीनोभय कार्यम् । उक्तनियमेन सिद्धेः” इत्युक्तम् । एतेनोपदेशि-
कधातोस्तद्विधेःप्रत्ययस्य चेश्चञ्चैरेव तेनोखास्तद् शमीत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति मन्दोक्तमपास्त भ-
व्यविरोधात् । द्वितीये निर्मूलत्वाच्च, गोमानित्यादौ ङीवपत्तेश्च, विद्वान् जगन्नित्यादौ नुमनापत्तेश्चेति
दिक् । खण्डयितु स्थल निर्दिशति—अयं चेति ।

तु इति स्वरूपपर नपुंसकम्, अन्यथा वा इति वदेत् । धर्ममाह—यत् इति । ननु मनुवादिविधौ

मनुष्वन्योविधानाच्च छन्दस्युभयदर्शानात् ॥ १ ॥ इति,

शब्दरत्नम् ।

सामान्यतो बोधितानामपि केषाञ्चिद्गृहात्वादिविश्रियतविषयत्वादित्यर्थः । एव च 'छन्दसि दृष्टाऽनुविधि' इति न तदर्थं शास्त्राऽऽरम्भ इति तात्पर्यम् । एव हि छान्दसलक्ष्य साधकसर्वसूत्रप्रत्याख्यान स्यादत प्रकारान्तरेणाऽपि सिद्धिमाह—मनुष्वन्योरिति । कथातोर्विजन्तान्मघशब्दाच्च मनुष्वनिभ्यां रूपद्वयसिद्धिरिति भावः । ननु सूत्रारम्भे नित्यसूत्र आदेशाऽर्बण, प्रत्याख्याने तु पक्षे तदभावोऽपीत्यत आह—छन्दस्युभयेति । त्रार्देशतदभावोऽप्यर्थः । तदुदाहरणमिमान्बर्बण पदानीति । एतत्प्रत्याख्याने दीर्घा घञ्कारोदात्तत्वं च लभ्यते । एतेनाऽस्य छान्दसत्वाच्छन्दसि त्रार्देशपक्षे मघवन्नित्येव रूप, तच्छ मत्वन्तस्य छान्दसत्वादीर्घाभावेन साध्यमिति प्रत्याख्यानाशयः । लोके तु मत्वन्ते दीर्घा भैरवी ।

सामान्यत इति । अत एव त्वन्वत्सूत्रे भाष्यकृतोक्तम् 'अविशेषविहिता अपि शब्दा नियतविषया दृश्यन्ते' इति, तथा च मनुषु सामान्यतो विधानेऽपि अर्बन्मघपञ्चछन्दयोश्छन्दस्येव प्रयोगो भविष्यतीति भावः । एव हीनि । उक्तसूत्रद्वयवद्धि । विजन्तादिति । ऋधातोर्घो विच् तदन्तादित्यर्थः । नित्य इति । विकल्पबोधकस्य पदस्य तत्रानुत्कर्तित्व इत्यर्थः । तदभावोऽस्तीति । उक्तरीत्यति भावः । उक्तरीत्या प्रत्याख्याने फलान्तरस्यापि सिद्धिमाह—एतदिति । दीर्घं—'अत्वसन्त' इति विहित । उदात्तत्वमिति । 'ह्रस्वनुङ्भ्याम्' इति प्राप्तस्य मनुषु उदात्तत्वस्य 'न गोश्वन्' इति प्रतिपेये तस्य पित्वाद्गुदात्तत्वे फिस्वरस्येवाऽवस्थानादिति भावः । एतेन—उक्तव्याख्यानेन । अस्य—मघवेतिसूत्रस्य । इत्येवेति । संयोगान्तलोपस्थासिद्धत्वाच्च दीर्घाऽप्राप्तेरिति भावप्रकाशः ।

छन्दमीत्यस्याप्रकान्तत्वात्कथं तस्वमत आह—सामान्यत इति । अत एव सूत्रसूत्र भाष्यम् 'अविशेषविहिता अपि शब्दा नियतविषया दृश्यन्ते' इति । तरेणापीति । तथा च प्रकारान्तरनमुचितछान्दसत्वं तत्रे हेतुर्नैवमन्यत्रेति भावः । विजन्तादिति । कथातोर्घो विच् तदन्तादरुण्यदित्यर्थः । मघशब्दात्—धनार्थकात् । प्रसिद्धतरत्वेनाभ्यहितत्वान्मनुषु पूर्वनिपातः । अत एव वार्तिकनिर्देशसङ्गतिः । अर्बण इति । मघवन्शब्दे तु नाय भेद इति भावः । पक्षे इति । उक्तरीत्येति भावः । त्रार्देशतदभावरूपोभयदर्शानादिति वाक्यस्यैकदेशानुकरणमभावान्तम् । उभयशब्दाथमाह—त्रार्देशेति । मघवच्छन्दे रूपद्वयस्य सूत्रकृतोऽपि सम्मतत्वात् तद्विशिष्टार्थशब्देऽविवादात्तदुपेक्षान्मुक्तम् । तत्प्रथमाह—तदुदेति । एव च सूत्रारम्भेऽप्यत्र तदभावस्य छान्दसत्वेनैव साधनावश्यकरत्वे ततो वर तदकरणमिति भावः । दीर्घं—'अत्वसन्त' इत्यनेन । घञ्कारोदात्तत्वं चेति । 'ह्रस्वनुङ्भ्याम्' इति प्राप्तमनुषुदात्तत्वस्य 'न गोश्वन्' इति निषेधेन पित्वाद्गुदात्तत्वे तस्योदात्तत्वमित्यर्थः । एव च त्रार्देशपक्षेऽप्यन्तोदात्तत्वं दीर्घबद्धुलप्रहणेन बाधित्वा घञ्कारोदात्तत्वं मघवन्दीर्घकार्यमन्यथा फलभेदे प्रत्याख्यानान्तरम्भ इति बोध्यम् । अत्र कश्चित्—प्रत्याख्यानानुरोधेन त्रार्देशपक्षे प्रसादकद्वीकृतादीषल्लक्षकप्रकाशकद्विक्रियत्वाद्गुर्मुत्तुण्क्षेपीश्यादिना या खण्डिता भूले, साऽयुक्ता । मत्वन्तस्य छान्दसत्वमित तदन्ताशयात् । इत्थं हि तदाकृत, प्रत्याख्यानानुरोधेन त्रार्देशच्छन्दोमात्रविषय, वनिव तस्यैवोद्देश्यकोटी प्रवेशात् । तत्र च मघवन्नित्येव रूपम् । तथा च मनुष्यपि छन्दसि 'बहुल छन्दसि' इति दीर्घाभावस्वरन्वयपर्याय्यां तत्समानस्वरूपं तु १५-मिति वार्तिकापाशय इति प्रत्याख्यानं युक्तमेव । लोके तु मत्वन्ते दीर्घो भवत्येवेतीति, तत् सण्डयति—एतेनेति । अस्य—मघवेतिसूत्रस्य । छान्दसत्वात्—प्रत्याख्यानानुरोधेन छन्दोविषयलक्षणासाधकत्वात् । अत एवाह—छन्दसीति । इत्येवेति । संयोगान्तलोपस्थासिद्धत्वाच्च दीर्घः । छान्दस एव दीर्घाभावे

यच्च तद्व्याख्यावसरे कैयटेन भाषायामसाधुतेत्युक्तं, तद्वनिवन्तमद्वयोदात्त-
समघवनशब्दविषयकम् । छन्दस्येव वनिव्विधानात् । अतो न कैयटस्य पूर्वाऽप-
रविरोध इति ध्वनयन्नाऽह—छन्दसीत्यादि । अन्तोदात्त इति । यद्यपि
अन्तुच्चात्रियत्र कनिनन्ता एते इत्युज्ज्वलदत्तादिग्रन्थमहिम्ना आद्युदात्तत्व
लभ्यते, तथापि “उच्चा समुद्रो अरुण सुपर्ण, पूषा त्वेतो नयतु, अग्निर्मूर्धा,

शब्दरत्नम् ।

भवत्येवेति पशस्तम् । वार्तिककाक्षारस्वारत्येन तथाऽप्रतीतेर्मघवाग्नीषीत्वाद्दौ वदन्ति
दीर्घस्य पठ्यमानत्वाच्च ।

तदेतत्कैयटेनोक्तम्—भाषायामसाधुतेति । ‘केशाद्’ इति सूत्रस्य उक्तकैयटस्य
एतत्सूत्रस्यवार्तिकविरोधात्स्वग्रन्थविरोधाच्च हेय एवेति ध्वेयम् ।

यच्च छान्दसा अपि क्वचिन्नापायामित्याधित्य भाषाया प्रयोग इति, तन्न । तज्ज्ञा
पदस्य ‘वयस्यासु मूषनो मनुष’ इति सूत्रप्रयोगस्य छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति भाष्यका
रेण्ट्याऽन्यथासिद्धत्वादिति तदाशय । तद्वनिवन्तेति । इदं चिन्त्य ‘न शिष्य छान्दस
हि तव’ इति सामान्यप्रवृत्तवार्तिकस्य सङ्कोचे मानाभावात् । कविप्रयागणा बहुश
भैरवी ।

त्यवेत्यर्थ । तथाऽप्रतीतेरिति । मघवेति सूत्रस्य छान्दसत्वाऽप्रतीते । किन्तु तत्साध्यप्रयोग
स्यैव प्रतीते ।

नन्वेतन्पूर्वोक्तकैयटविरोध इत्यत आह—केश इ इतीति ।

अन्याक्ताङ्गयगमद्गतिङ्गुण्यति—यत्तिरिति । इत्याधित्वेति । इति परिभाषामाधित्यत्यर्थ ।
वयस्यास्विति । अत्र ‘तद्वानासाम्’ इति मनुषो लुक् यत्प्रत्ययश्च तस्य सूत्रस्य छन्दस्येव प्रवृत्त्या
छन्दाभिन्न सूत्र तथाचारणेन सा ज्ञाप्यत इति तज्ज्ञाव । इदञ्चि त्वमिति । विज्ञेयापादानञ्चि
न्त्यमित्यर्थ । सङ्कोचे—वनिवन्तविषयकत्वमल्पने । बहुश इति । बहुनामित्यर्थ । तन्पातयाम्प्र
भावप्रकाश ।

हेतु । भवत्येवेति । तथा च न भट्टिप्रयोगादि विरोध इति भाव । एतेनेत्यस्याथमाह—वार्तिककति । भा या
क्षरेत्यपि बोध्यम् । यथा तत् प्रतीयते तथोक्तं वक्षते च । उक्ताधस्तु सूत्राक्षरबहुलग्रहणस्वारत्येन प्रतीयते ।
अन्यथा वेत्येव वदेदिति भाव । ननु तथा प्रतीयावपि फलाभेदायैवमेव बल्यतेऽन आह—मघेति ।

तदेतत् । हृदि निषाधोत शेष । यद्वा तत्तस्माद्देतो एतन् कर्म । तत्पर्यायमाह—भाषायामिति ।
उक्तति । मूले इति शेष । वार्तिककति । अस्योन्नेत्यादि । स्वग्रन्थेति । एतत्सूत्रस्योक्तकैयटग्रन्थ-
यर्थ । हेय एवेति । तथा च मूलोक्तरीत्या तयोर्विरोधसमर्भकसङ्गणनकृद्दानाकरदृष्ट्यादयश्चि तथा एवेति बोध्यम् ।

अत्रत्यकैयटऽनङ्गि केनचिदुक्ता लभ्यति—यत्तिरिति । इत्याधित्य इति परिभाषामाधित्य । अथ
भाव, “वयस्यासु मूषन” इत्यत्र वयसास्वित्यस्या ज्ञापकम् । अन्यथा ‘तद्वानासाम्’ इति यत्प्रत्ययस्य
छन्दस्येवविधानात्तदनुपपत्ति तेन लोके परिपिथिञे पादिवै सदसङ्गवर्गव इत्यादि प्रयोगसिद्धिरिति ।

तज्ज्ञापकस्य—नन्वेनाभिमतस्य । नषट्ठिरस्ति छन्दोवत्कवय कुर्वताति ‘यू र वास्वी’ इत्यत्र भाष्यो
क्तेराह—छन्दोवत्सूत्राणीति । तथा चात्रेथो नाशैव प्रयोक्तृ किं स्वङ्गत्वमेव तथे त भाव । भाष्य
कारेण्येति । तेनैव ज्ञापिन्येति शेष । एतेन विनिगमनाविरहो निरस्त, तस्या भाष्यनारुद्धत्वात् ।

अन्यथासिद्धत्वात्—चारिताश्यात् । तदाशय — कैयटाशय । तथा च भाष्यकारीयातिदेश्यात्तदु
छ द कायप्रवृत्त्या सौत्रप्रयोगाणामिव तेषा सञ्चरत् नाशमात्राणां, किं पुनर्वाच्यं मानुषाणामिति तत्त्वम् ।
तद्वचनयन् वक्षति—‘कवि’ इति, ‘अत्र यत्’ इति च । ननु कविप्रयोगाणामेव मान्स्त्वमेव आह—
कवीति । बहुश —बहूनाम् । सरयावाचित्वात् ‘सख्यैकवचनाच्च’ इति शस् । एव च तेषां सर्वथा भाषायो-

निर्मज्ज्वानं न पर्वणो जभार, त्वमर्चमा भवसि यत्” इत्यादौ तत्सूत्रोपात्तानामु-
 च्छन्नादीनामन्तोदात्तत्वस्य निर्विवादतया कनिप्रत्यय एवोचित इति भावः ।
 “मघवा बहुलम्” इति सूत्रे मघोन इति प्रतीकमुपादाय मघशब्दस्याऽकारस्य
 “यस्य” इति लोपमाशङ्क्य ‘नैतदस्ति, अन्यदेव हीदमव्युत्पन्न प्रातिपदिकम्,
 तथा हि-भाषायामप्यस्य प्रयोगो दृश्यते’ इति वदन्त्यासकारोऽपि मघवन्श-
 ब्दस्याऽन्तोदात्तत्वे भाषायामपि साधुत्वे चाऽनुकूलः । एवं स्थिते मनुपमाश्रित्य
 त्रादेशं प्रत्याचक्षाणौ भाष्यवार्तिककृतौ मघवानित्यत्र त्रादेशपक्षेऽपि दीघ स्वी-
 कुरुत एव । फलभेदे प्रत्याख्यानोऽसम्भवात् । अतो बहुलप्रहणान्नाऽसिद्धत्व-
 मिति यदुक्तं तद्भाष्यादिसम्मतमेव ।

यत्त्वाहुः, मनुपपक्षेऽपि छान्दसत्वान्न दीर्घ इत्येव भाष्यम्याऽऽशय इति ;
 तन्न । मनुवन्तस्य छान्दसत्वे मानोऽभावात् । उदाहृतभट्टिकैयटधियोधाच्चेति
 दिक् । एतेन श्व-नुत्तन्नित्यत्र निपातितस्य मघवन्नित्यस्य त्रादेशे दीर्घाभावात्
 मघवन्निति क्षीरस्वामिग्रन्थः प्रत्युक्तः । तथा च कातन्त्रसूत्रं ‘सौ मघवान् मघवा
 च’ इति । विचारचिन्तामणवर्षापि ‘मघवानेव मघवा’ इत्युक्तम् । काशिकाया-
 मपि दीघ एव दृश्यत इत्यलं बहुना ।

“अवरुस्तु” ॥ ऋधातोर्विचि गुणे च अरिति रूपम्, तस्मान्मनुपि अर्द-
 न्तावित्यादि सेत्स्यति । ‘छन्दसीवनिपो’ इति वनिपि वेदे अर्धेति । लोके तु
 ऋधातोरेव वनिपि सेत्स्यति । रुडिशब्दश्चायम् ।

‘वाजिवाहावेगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः’ । इत्यमरकाशान् । अतोऽर्थोऽपि न
 भिद्यते । तथापि नन्ततान्तयोः सघत्र प्रयोगे प्राप्ते व्यवस्थार्थमिदं सूत्रं,
 “तृष्वक्कोष्ठुः” इति त्रिसूत्रीवत् । यत्तु हरदत्तेनोक्तम्—‘अर्धन्मघवन्शब्दयो-

शब्दरत्नम् ।

प्रामादिकानां दर्शनेन तेषामार्धचनसङ्कोचे न मानत्वमिति दिक् । उचित इति भाष्य
 भैरवी ।

यममासेत्यादीनां यथा । आर्धचनेति । वातिकवारीयवचनेत्यर्थं । दिगर्थस्तु—येषां छान्दसत्व-
 न्तेषाम्भाषायां सर्वथाऽप्रयोग एव । कविना ऋषिभिन्नेन प्रयोगे तु तस्य प्रयोगस्याऽसा-
 धुत्वमेव । यदि मघवन्शब्दो वनिवन्तस्तदा मघोन इत्यादौ “यस्येति च” इति लोपाऽऽपत्ति-
 रपि न, छान्दसत्वात् । अत एव मघोनामिति सूत्रनिर्देशस्याप्युपपत्तिः । “यस्येति” लोपे
 आभीयासिद्धत्वन्तु न व्याश्रयत्वात् । नच तत्र लोपे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य सम्प्रसारणस्यासिद्ध-
 त्वम्, ‘असिद्धम्’ इति परिभाषाया ‘वाह उद्’ इति सूत्रस्थोद्ग्रहणेन शापितावास्तस्या
 अप्याभीयतया तत्प्रवृत्तिकाले आभीयस्याऽन्तरङ्गस्यासिद्धत्वेन तस्याः परिभाषाया अप-
 र्दुष्टेः । समानाश्रयत्वन्तरेङ्गस्य शास्त्रस्य य आश्रय, स एव परिभाषाया अप्याश्रय इति

भावप्रदर्शः ।

अप्रयोगः । किं चासिद्धत्वसूत्रा पुत्रत्वस्य व्युत्पन्नप्रातिपदिक रूपस्याप्युत्तरीत्या तथा । मघोन इति तु अन्तो-
 दात्तस्य रूपम् । “एकादेश” इति स्वप्रवृत्त्या न तद्वृत्तौ विशेषः । छन्दस्यापाचमानरूपाभावात्तानिष्ठापा-
 दनम् । यद्वा मघोदात्तस्याऽपि रूपम् । सम्प्रसारणे “यस्येति च” इति लोपस्तु न, छान्दसत्वात्
 मघोनामिति निर्देशाच्च । तदाह— दिगिति । उणादीनामव्युत्पन्नत्वस्य सूत्रभाष्यसम्मतत्वात् । तदङ्के

र्द्धयोरपि भाषायामसाधुत्वमेव 'अर्बणसृ मघोनश्च' इत्यादि भाष्यादिति, तदा-
पातव' । भाष्यस्य विशेषविषयताया प्रागेवोक्तत्वात् । तथा च श्रीहर्षे. —

'वाहैरलुप्यत सहस्रद्वगर्बगर्व' । इति प्रायुङ्क्त ।

ननु 'गुणा अभेदका' इति पक्षे सूत्रेऽननुनासिकोच्चारणेऽपि आन्तरत्न्याद-

शब्दरत्नम् ।

इति । तथा च "वनो र च" इति सूत्रे भाष्ये मघोनीतम्र प्राप्नोति, मघवनूतन्त्रोऽप्यु-
त्पन्नं प्रातिपदिकमिति ।

प्रायुङ्क्तेति । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम् ।

इति पक्षे इति । "अस्थिदधि" इत्यघोदात्तपाठेन सिद्धे उदात्तपहणेन
शास्त्रे विना यत्न स्वरूपेणोच्चारितगुणस्याविवक्षयाऽभेदकत्वज्ञापनादिति भावः ।
भेदवी ।

कनिन्प्रत्ययपूर्वोचित इति व्युत्पत्तिपक्षे । वस्तुतस्तुणादीनामव्युत्पन्नत्वस्यैव सिद्धान्तिसम्म-
त्ततया तत्र प्रत्ययरूपना नोचिता । अत्र भाष्यमपि साधकमित्याह—तथा चेति । प्राप्नोतीति ।
धीमादेशदपेत्यादि ।

अत्र—कविप्रयोगविषये । एतेन कविप्रयोगद्वन्द्वनेनाऽर्थविशेषस्य कल्पना प्रत्युक्ता ।

ननु 'गुणा अभेदका' इत्यस्योदात्तत्वादयो गुणा उच्चार्यमाणा अपि न विवक्षिता इत्यर्थः ।
एवञ्च प्रकृते निरनुनासिकस्यैवोच्चारणाद्विशेषस्याऽनुपादानात्कथमविवक्षेत्यत आह—प्रस्थि-
दधीत्यादि । उदात्तपाठेन—उदात्तत्वगुणयुक्तस्याऽकारस्य पाठेन । तथाच गुणकृतभेदाभाव
एव ज्ञाप्यते, न तु भवदुक्तोऽर्थ इति भावः । यत्नम्—उदात्तादिशब्दोच्चारणेन बोधनरूपम् ।
अविवक्षयाऽभेदकत्वेति । अत्र तृतीयाऽभेदे प्रकृत्यादित्वात् । तथा निर्गुणस्योच्चारणमत्रत्यमिति
निरनुनासिकत्वस्य भेदकत्वत्र स्यादिति नकारस्य स्थानेऽनुनासिक प्राप्नोतीति भावः ।
यद्वा—स्वरूपेण नान्तरीयकतया उच्चारितस्याऽपि गुणस्याऽविवक्षया व्यावर्तकत्वाविवक्षया,
अभेदकत्व-स एवायमित्याकारा या प्रत्यभिज्ञा तद्विषयत्व ज्ञाप्यत इत्यर्थः । एवञ्चाऽविव-
क्षयैत्यत्र तृतीया हेतौ । न चास्थ्यादीनामन्त्यानुदात्तत्वात्तद्विरुद्धरूपेणोदात्त पूर्वोच्चारयितव्ये
उदात्तोच्चारण विवक्षार्थमभिविष्यतीति कथमुदात्त इति शब्दोच्चारणस्य ज्ञापकत्वमिति वाच्य-
म् ? परमास्थ्यादिशब्दान्त्यस्योदात्ततया उदात्तत्वगुणोच्चारणमपि स्थान्यनुरूपमेवेति उदा-
त्तशब्दोच्चारणस्य ज्ञापकत्वसम्भवात् । ननु यत्रोदात्तादिशब्दोच्चारणन्तरेव भेदप्रतीतिर्यत्र
तेषां शब्दानामनुच्चारणन्तरे यत्नाभावादविवक्षेति चेत् "उज ॐ" इत्यत्र उदात्तादिशब्दो
भावप्रकाशः ।

मूलासङ्गत्य ध्वनवित्तु फलाभेदेनोकार्यं भाष्य प्रमाणयति—तथा चेति । प्राप्नोतीति । वनिव-
न्तस्य रो जीविति शेषः । एवमसिद्धत्वस्यैव्युक्तम् ।

अत्र—कविप्रयोगविषये । एतेन प्रवाशानुवायिमूलानुवायिखण्डनकृदन्ताकरदण्डिमन्दादयः प्रायु-
क्ता इति दिक् ।

यत्तु भाष्या ननु गुणा अभेदका' इत्यस्योच्चार्यमाणो गुणोऽविवक्षित इत्येवार्थः । गुणशब्देन चोदात्-
तत्वान्यश्चत्वारः । प्रकृते च निरनुनासिकस्यैवोच्चारणात्पक्षमभावनैव नेति चेत् ? अत्राह । "अनह-
दात्त" इत्युदात्तपहणेन गुणकृतभेदाभाव एव ज्ञाप्यते न तुक्तोऽर्थः, गौरवादिति, तत्र प्राचाननुपेधेन ।
'अनुदात्तादेर्ज' इत्यादौ बोधापत्तः । ननु तु तस्मान्मर्षकल्पनऽपेक्षयैकजोक्ताऽर्थज्ञापन एव लाघवेनोचि-
त्याच्च । अत्र एव तस्य साफल्यम् । अन्यथा पुन सामर्थ्यकल्पनापत्तिः । एतद् वैद वृद्धिसन्धापत्ते

नुनासिकः स्यादित्याशङ्क्याह—आ आदिति । यत्वाहुः—इहानुनासिको न । अनप्त्वेन सवणप्रहणाभावात् । न च “तपरस्तत्कालस्य” इति अनसि विद्वयर्थ-मिति वाच्यम् । भाव्यमानः सवर्णात्र गृह्णाति” इति निषेधात् । गुणानामभेदक-त्वेऽपि शुद्धैकव्यक्तेः सूत्रे निर्देशान्नातिप्रसङ्ग इति । अत्रेद् वक्तव्यम्—अनसि

शब्दरत्नम् ।

“उज ऊँ” इत्यत्र नासिकाव्यापारेण क्लेशाधिक्येनोच्चारणाद्गुणानुनासिक्यं विवक्षितमिति सर्वेषां समानम् । भेदकत्वेऽपि तपरसूत्रस्याऽनसि विध्यधत्वाद्दोषः । तत्राऽप्रत्ययप्रहणाऽ-भैवी ।

च्चारणाभावाद्गुणानुनासिकोच्चारणेऽपि निरनुनासिक स्यादत आह—उज. ऊँ इति । एतेन उदा-त्तादिशब्दोच्चारणमेव न यत्नः, किन्तु प्रयत्नाधिक्यमेव विवक्षितमिति । यत्र प्रयत्नाधिस्या-भावस्तत्राविवक्षाऽन्यत्र तु विवक्षेत्येव ज्ञाप्यशरीरमित्यनुनासिकस्य ऊँ इत्यस्योच्चारणं विवक्षार्थंम्भवतीति भावः । अत एव चतस्र्यांद्वात्तनिपातनङ्करिष्यत इत्यादीनामुपपत्तिः । सर्वेषां—सर्वव्याख्यातृणाम् । ननु यदि निपातनस्थले विशेषोच्चारणमेव विवक्षाहेतुस्तदा पथ्यादीनामन्त्यस्यानुनासिकत्वात्तदनुसारेणानुनासिक एवोच्चारयितव्यं निरनुनासिकोच्चार-णमेव विवक्षायाम् हेतुर्नविष्यतीति प्रक्षेपो व्यर्थ इत्यत आह—भेदकत्वेऽपीति । दोष इति । स्यादिति शेषः । ननु तपरसूत्रेऽप्रत्ययप्रहणानुवृत्तिरस्तु तस्य च भाव्यमानमित्त्रबोधकता-स्त्विति नानुनासिकस्य प्राप्तिरत आह—तत्रेति । तत्र-तपरसूत्रे । तथा तपरसूत्रमनगोत्र विधीयमानेऽपि विध्यर्थमस्त्विति भावः । एवञ्च—तस्य तत्रानुवृत्त्यभावस्य भाष्यकारसम्म भावप्रकाशः ।

त्यादित्वादभेदे तृतीया । न चाऽत्र स्वरूपेणोच्चारितस्य कस्यापि गुणस्याऽभावाद्युक्तमेतरिति वाच्यम् ; निरनुनासिकस्वरूपेण गुणस्य तथा सत्त्वात् । यद्वा स्वरूपेणोच्चारितस्याधीत्यर्थः । तथा च तत्र यथा प्रत्यभि-क्षया भेदकत्वमेवमनुस्वरिति सुतरां तथेति भावः । वस्तुतस्तु अनुनासिकस्यात्रानुच्चारणेऽपि उदात्तत्वा-दियत्किञ्चिद्गुणस्योच्चारणमस्येव, निर्गुणस्योच्चारणाभावात् । सर्वत्रकञ्चुत्या सूत्रपाठे मानाभावात्त एव ज्ञापकता तस्य । एव च “वृद्धिरादैच्” इत्यत्रेवात्राऽपि गुणाऽभेदकश्लोकात् सुवचैवेति बोध्यम् । अत्र पञ्चद्वये अविष्येति हेतावेव तृतीया । तथा प्रत्यभिज्ञाप्रतिबन्धनिरासे, तथा तेषां मिथो भेदकत्वज्ञाप नादित्यर्थः । नन्वेवम् “ऊँ” इत्यत्राप्यविवक्षाऽऽपत्या मूलोक्तरीत्या मुद्राऽऽपत्तिः, किञ्च “अनुदात्तादे ” इत्यादौ स्वरूपेणोक्तिवशेण दोषनिरासे यत्न विनेत्यधिकम् आह—उज इति । क्लेशाधिक्येनेति । बहुव्रीहिव्यापारविशेषणम् । अन्यथा प्रतिपत्तलाश्रयात् निरनुनासिकमेव वदेत् । तथा च न पूर्वांक्तो यत्नः किन्तु प्रयत्नाधिक्यभावम्, अत एव निपातनस्थलेऽपि न दोषः । अत एव तत्फलमपि । सर्व-ेषाम्-मान्याद’ नान् । एतेन निपातनस्थलेऽपि तद्भेदकत्वमेवेति तद्रीत्यापि मुक्तादिचिन्त्यमिति ध्वनि-तम् । ननु चतुर्णामेव गुणत्वस्याऽऽकरे स्पष्टत्वादाद्यप्युक्तं । किञ्च तदुत्तरपञ्चद्वयाऽऽश्रयणमप्युक्तम् । तथा चति सिद्धान्ते जातिपक्षेण प्राप्तत्वेवाऽभेदकत्वप्राप्तत्वाऽपि “अप्रत्यय” इति निषेधेनादोषात् । स चा-प्यनगोत्राधारण इति स्पष्टमन्यत्र । किञ्च सर्वपक्षे गुणानामभेदकत्वेऽपि शुद्धैकव्यक्तेरिति प्रकाशात्पक्षभवद्-ग्रन्थद्वयितवत्स्याऽत्र सत्त्वेन पूर्वाऽऽश्रयणविरोधेन च तुल्याऽऽरुह्य तुल्याविस्मरणापिठत्वापत्तिरिति - अशुद्धनङ्गुक्तिप्रसक्तः । भेदपक्षे प्रक्षेपवैयर्थ्यात्पञ्च एवात्रेष्ट । प्रक्षेपसामर्थ्यात्तत्र तस्य नाव इति मूला-र्थम् । न हि सर्वनामानास्त्वत्र गत्ववाधेनाऽपरपक्षोत्थानम् । प्रकाशोक्तिस्तु नैव सुपेशा । अभेदकत्वाभे-देत्वनुस्वरिति मान्योक्तिस्तु न युक्ता, शुद्धैकव्यक्तेः सूत्रे प्रक्षेपेण निर्देशादिति प्रकाशात्तत्र द्वयोः साम्यात् । अन्यथा वदन्तो व्याख्यात एव तस्य सत्त्वात्, अत्रो रत्नाकररीत्योपपन्नत्वेन मूलं योजयति— भेदकत्वेऽपीति । एतेन तथा दण्ड्यायुक्तं तस्योच्चारणार्थत्वात्तपरसूत्राऽऽवृत्तिरिति मान्योक्त चापा-स्तम् । नन्वेवमप्यप्रत्ययपदानुवृत्त्या निषेधः स्यादत आह—तत्रेति । तथा चानगोत्र विधीयमानेऽपि

विध्यधेमिति शङ्कायां 'भाव्यमान' इत्याद्युत्तरमसङ्गतम् । अन्यथा "चोः कुः" इत्यादावपि निषेधापत्तेः । तत्रोदित्करणसामर्थ्यान्न निषेध इति चेत् ? किमनेन चकवन्धनप्रयासेन । "तपरस्तकालस्थ" इति सूत्रेऽप्रत्ययग्रहणस्य भाष्यकृताऽनुवर्तितत्वाच्च । किञ्च शुद्धैकव्यक्तेरित्यसङ्गतम् । अभेदकत्वे दोषस्य दुरुद्धरत्वात् । एका व्यक्तिर्गृह्यत इत्युक्त्या हि व्यक्त्यन्तरं न निर्दिष्टमित्यर्थः फलितः । स च गुणानां भेदकत्वे सत्येव सङ्गच्छते नान्यथेत्यास्तां तावत् । एतेन 'भाव्यमानोऽण् सवर्णात्र गृह्णाति' इति निषेधादाकारो नानुनासिक इति प्रसादग्रन्थोऽपि प्रत्युक्तः । दोषस्थानण्वेन मूलशैथिल्यात् ।

"थो न्यः" ॥ स्थान्यादेशौ द्वावप्यनचकौ । येन्य इत्येव सिद्धे "इतोऽत" वचनं ऋभुक्षिन्नर्थम् । न्यादेश इति । केचित्तु अन्थादेशमाहुः । तत्राऽकारप्रश्लेषो व्यर्थः । यत्तु न्यासकृता प्राचा चोक्तमनेकाल्त्वेऽपि थकारमात्रस्यायमादेशो 'निदिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति न्यायादिति ; तन्न । तद्विशिष्टस्याप्रसङ्गेनोक्तपरिभाषाया इह विषयाभावात् ।

प्रसङ्गादाह—स्त्रियामिति । सुपथीति । "इनः स्त्रियाम्" इति तु क्व न कृतः ; समासान्तविधेरनित्यत्वात् , "युवोरनाकौ" इति सूत्रे सुपथीति भाष्याच्च । "न पूजनात्" इति निषेधस्य तु नायं विषयः । पचः प्राचीनेष्वेव स इति (१) व-

शब्दरत्नम्

नुवृत्तौ मानाऽभावादित्यपि बोध्यम् । अननुवर्तितत्वाच्चेति । एवं च तत्र सूत्रे तत्सम्बन्धे मानाभावः । एवं च भेदकत्वेऽपि तपरसुत्रस्याऽनगि विध्यर्थत्वादोष इति भावः । नान्यथेति । एवं च शुगानामभेदकत्वेऽपि इत्युपक्रम्य तादृशुक्तिरसङ्गतेति भावः । मूलशैथिल्यादिनि । सवर्णग्रहणाऽप्राप्तेरिति भावः ।

तद्विशिष्टस्येति । थ इति स्थानिश्रवगात्तदन्तविध्यभावाच्चेति भावः ।

अयम्—“इनः स्त्रियाम्” इत्येषः । एवं च “ऋक्पुः” इत्येष तेन निषेधेनाऽपि धारयितुं

भरवी ।

तस्ये च । ताम्बन्धे-अप्रत्ययग्रहणसम्बन्धे । भेदकत्वेऽपि-शुद्धैकव्यक्तेरुच्चारणस्य भेदकत्वेऽपीत्यर्थः । तादृशुक्तिः-सर्वेषां सङ्ग्रहप्रतिपादकशब्दानुच्चारणरूपा उक्तिः । निषेधादाकारो

भावप्रकाशः ।

विध्यर्थमिति भावः । मूलसम्बन्धे-अप्रत्ययग्रहणसम्बन्धे । ध्वनयितुमर्शाऽऽशयकमपि मूले तदाशयकतया व्याचष्टे— एवं चेति । तस्य तदननुवर्तितत्वे चेत्यर्थः । तपरसुत्रे प्रत्ययपरसम्बन्धे मानाभाव इत्यभिप्रायार्थः । एवं च—तदसम्बन्धे च । अनगि विधीयमानोऽपीत्यादिः । एवं च भेदकत्वे एव शब्दा तत्रैव प्रश्लेषेण समाधिरिति मूलतात्पर्यम् । अत्र एव मूलवैषम्यात्सर्वथा प्रकाशामङ्गतिमाह—एवं चेति । तस्य तदविषयत्वे चेत्यर्थः । अपिपूर्वोक्तप्रकारसमुच्चारकः । एतेन मौलन्यूनता निरस्ता ।

क्षयमाणत्वान् । पथिमथीत्यात्वं थो न्यश्च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्तं विभक्तौ
लिङ्गविशिष्टाग्रहणान्न भवति । शचिति । यत्तु प्राचा “इतोऽत्सर्वनामस्थाने”
“थो न्यः” इति सूत्रद्वये सुटीति व्याख्यातं, तदसत् । निर्वाजलक्षणाऽऽपत्तेः ।
क्तीवे औङ्ः श्यां सुपथी इत्यत्राऽतिव्याप्तेः । सुपन्थानि पश्येति शसि रूपस्याऽ-
सिद्धिप्रसङ्गाच्चेति भावः । अत्रेदमवधेयम् । पन्थानमात्मन इच्छति पथीयति ।
ततः क्विप् । अलोपः । यलोपः । एकदेशविक्रान्तस्यानन्यत्वात् “पथिमथि” इत्यात्वम् ।
थो न्यः । पन्थाः । “इतोऽत्सर्वनामस्थाने” इत्यत्वं न भवति, इत् इति तपरकर-

शब्दरत्नम् ।

शक्य इति भावः । थो न्यश्चेति । “थो न्यः” इति सूत्रमित्यर्थः । चाट्टिलोपः । प्राप्त-
मिति । तदन्तप्रहणादिति भावः । न भवतीति । न च टिलोपो न विभक्तिनिमित्तका-
ऽन्यत्रापि तत्प्रवृत्तेरिति वाच्यम् । प्रकृतोदाहरणे विभक्तिनिमित्तत्वमात्रेण तत्प्रवृत्तेः ।
अत एव “द्युवोरनाकौ” इति सूत्रभाष्ये श्वयुवेत्यादेः परिभाषाफलत्वेनोपन्यासःसङ्गच्छते ।
भैवी ।

अनयोस्तदन्तविधिना समुदायस्य प्राप्तिसाह—पदन्तेति । विभक्ताविति परिभाषाया
यस्मिन्कायं विभक्तिरेव निमित्तन्तत्रैव प्रवृत्तिरित्याशङ्कान्निरावष्टे—न चेति । अन्यत्र—विभक्ति-
भिन्ने, प्रातिपदिकप्रकृतिकृतिरिति । विभक्तिनिमित्तत्वमात्रेति । विभक्तेर्निमित्तत्वमात्रेत्यर्थः ।
एत एव—तावतैव परिभाषायाः प्रवृत्तिसत्त्वादेव । श्वयुवेत्यादेरिति । श्वयुवेत्यादेशब्दनिमित्त-
त्वे “न गोश्वन्” इति निषेधस्य सम्प्रसारणस्य चेत्यर्थः । शुन्या इत्यादि प्रथमस्योदाहरणम्,
युवतीः पश्येत्यादि द्वितीयोदाहरणम् । द्वितीयविधायकसूत्रेऽतिप्रसङ्गपरिहाराय “अलोपोनः”

भाष्ये विभक्ताविति परिभाषायाः प्रयोजनरूपनावसरे पथी मथी इत्यत्रात्वेनेत्युदाहरणत्वेनो-
पन्यस्तम् । ततः परेण ‘न केवलः पयिदाब्दः स्त्रियामस्ति’ इत्युक्तं नरस्य पयोशब्दस्य स्त्रियां
सत्त्वसम्भवाद्बिभक्ष्यत इति चेन्न । एतदज्ञाना एकरुदेशिना तथाकस्मात् । ततो भगवता सुप-
थीत्युदाहृतम् । केवलं स्त्रियां वृत्त्यभावेऽपि तदन्तस्य सम्भवति तत्र प्रयोग इत्याशयः ।
न च तदाचारक्रियाऽपि सम्भवतीति वाच्यम् ? हलन्तेभ्य आचारक्रियोऽनभिरानान् । यद्वा
‘न केवलेत्यस्य स्त्रीशोधकप्रत्ययान्तो नेत्याशयः कल्पयः । वस्तुनो झटिति प्रतीयमानतदर्थ-
विरोधादेतदसङ्गतमिति अस्याप्यभिधाने न दृढम्मानमिति बोध्यम् । ननु समरन्त्यवले
व्यवस्थापकत्वम्परत्वस्य, नित्याऽनित्ययोस्तु तथात्वे विरहात्कथन्तत्र परत्वस्य नियामकत्व-
भावप्रकाशः ।

प्राप्तमित्यत्राऽ-वयायाऽऽह—थोन्य इतीति । न्यूनतां निरावष्टे—चादिति । टिलोपविविसूत्रं
चेत्यर्थः । तथा च नाय मिव, समुच्चयक, किन्त्वन्वयस्याऽरीति भावः । तदन्तेति । तदन्तस्यापि ग्रह-
णदित्यर्थः । एतेन समुदायनिष्ठकीत्वस्य हेतुन्या समुदायात्विशेषकप्रत्ययविधानेन तस्य तद्विशि-
ष्टत्वेऽपि तदुद्देश्यरूपायाभावात् दोष इति । प्रा-नोक्तमस्यम् । चाट्टिलोप इत्याशङ्कते—न चेति ।
विभक्तीति । विभक्तेर्निमित्तत्वमात्रेणेत्यर्थः । श्वयुवेत्यादेरिति । इत्येवनिमित्तकस्य “न गोश्वन्”
इति निषेधस्य “श्वयुव” इति सम्प्रसारणस्य च यथाक्रमं शुन्या युवतीरित्यादौ प्राप्तस्य निवृत्तेरित्यर्थः ।
अयमेव बहुव्रीहिणा आदिपरार्थः । न हि तत्र सूत्रद्वये विभक्तिरेव निमित्तत्व वेन तदुक्तिसाक्ष्यं स्यात्,
तस्मादुक्तत्वाशय इति भावः । विवेचित्तद्वेदमारम्भे । ननु सवन्वयवस्थापकत्व परत्वस्य, न हि नित्यानि-

णात् । “एरनेकाच” इति यणं वाधित्वा परत्वान्नित्यत्वाच्च “थो न्थः” । संयोगपूर्वकत्वात् यण् । पन्थियौ, पन्थियः, पन्थियम्, पन्थियौ । भस्य टेलोपः । पथः, पथीभ्याम्, पथीभिः । इत्यादि । एतेन “इतोऽस्त्वनामस्थाने”

शब्दरत्नम् ।

परत्वादिति अभ्युच्चयः । न चाऽभिव्यक्तपदार्थां इति न्यायेन कथमत्राऽस्वादीनां प्रवृत्तिः । तस्य न्यायस्य पदकार्यविषयत्वेन तपरकरणादित्यत्वेन चेद्वाऽप्रवृत्तेः । न च ‘न केवलः पथिशब्दः स्त्रियामस्ति’ इति “युवोरनाकौ” इति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यादेभ्यः क्यञन्तेभ्यः क्विपोऽनभिधानमिति वाच्यम् । स्त्रीप्रत्ययाऽप्रवृत्त्या तदङ्गीकारेऽप्यक्षतेः । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाऽग्रहणमित्येतत्प्रयोजनकथनाऽत्रसरे हि भाष्ये तदुक्तम् । न यपिति । ननु तदभावेऽपीयद् दुर्लभः । सुन्विधावन्तवर्तिविभक्त्याध्वनलोपस्यासिद्धत्वेनेवर्णाऽन्ताऽङ्गाभावादिति वाच्यम् । सुप्त्वतद्याप्यधर्मनिमित्तकसुप्विधेरेव ग्रहणात् । अत एव भैरवी ।

मत आह—अभ्युच्चय इति । अर्थवादवाक्यवत्प्रकर्षमात्रतात्पर्यकस्तथावादो न तु स्वार्थतात्पर्यक इति भावः । अभिव्यक्तेति न्यायस्य सामान्यतः प्रवृत्त्यभिमानशङ्काभिरस्यति— न चेति । स्वीयसिद्धान्ताऽभिप्रायेणाह—तस्येति । प्राचीनरीत्याऽऽह—तपरकरणादिति । पूर्वोक्तार्थ-न्द्रदयितुं शङ्कासमाधाने करोति—न चेत्यादिना । साप्रत्ययाप्रवृत्त्येति । एतेन स्त्रीप्रत्ययस्तत्प्रवृत्तिको नास्तीत्यर्थः सूचितः । तथा च तादृशस्त्रीप्रत्ययान्तो नास्तीति फलितम् । मूले पन्थियावित्यत्र न्यादेशकल्पने धेन्थ इत्येवसिद्धे इतोऽङ्गचनमृभुक्षिन्नार्थमिति पूर्वपन्थिविरोध इति तु न वाच्यम् । प्रभुक्षिन्नार्थमित्यस्येतदुपलक्षणत्वात् । सुवन्मित्तकविधावित्यर्थमात्राऽभिप्रायिकामाशङ्काभिरस्यति—नन्वित्यादिना । अत एव—“नलोप सुप्” इति सूत्रे सुप्त्वतद्याप्यधर्मावच्छिन्नवि भावप्रकारात् ।

एतदौ तथेयत आह—अभ्युच्चय इति । तस्योक्तार्थवादवत्तत्तावको न तु स्वार्थपर इति भावः । न्यायेन—गौगमुख्यन्यायमूलकेन । अत्र—नयज्ञ-तात् किञ्च-ने । मूलमते प्राणिपदिककार्येपि प्रवृत्तेस्त-द्वीत्यैवाह—तपरेति । “इत” इति तपरेत्यर्थः । तस्य चैतया श्रुत्यैव साफल्यमिति भावः । पुन्य-पथ्या दिभ्यः । अन्यथा कर्तृक्रियां विवधा तस्यापि छाभेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । स्त्रीप्रत्ययेति—कर्तृत्वार्थ-वक्त्रपत्नीप्रत्ययेत्यर्थः । तदङ्गीकारेऽपीति । पुमादिकर्त्रर्थकविवर्तनीकरेऽपीत्यर्थः । तत्र मान-माह—विभक्ताविति । हि—यतः । तथा चोपक्रमोपसहायार्थां तथैव भाष्यसामञ्जस्येनापि तत्त्वत्पर्यायां मानाभाव इति भावः । जगन्नाथोक्तिं लुण्ठयति—नन्विति । विधिरूपेण प्रवृत्तिरित्याशयेनाह— सुन्विधाविति । बाह्यमुद्देशतुकेवविधावित्यर्थः । अन्वर्त्ताति विशेषण तत्त्वरूपोपादनद्वारा तस्य पूर्वजातत्वसूचकम् । न च तस्यासिद्धत्वे कार्ये अल्लोपस्य “अच. पर” इति स्थानिवत्त्वम्, पूर्वाऽसिद्धीये इति निषेधात् । व्याप्यधर्मः—सुप्त्वादिति । तद्वर्मावच्छिन्नोद्देश्यकविधेरेवेत्यर्थः । सुवग्रहण स्पष्टार्थम् । सरला ।

सुन्विधेरेव ग्रहणादिति । वस्तुतस्तु “पूर्वशासिद्धम्” इत्यतः पूर्वत्रैत्यनुवर्त्य पूर्वसुप्त्वस-सात्सुन्विधिपु वर्त-येपु नलोरोऽसिद्ध इत्यर्थकरणात् परस्य पूर्वत्वाभावादस्याप्राप्त्या पतादृशार्थे प्रमा-णाभावः । किञ्च स्वत्रये ‘रजोऽवि’ इत्यस्य सुन्विधित्वाभावेन अग्रग्रहणाभावपक्षे नपुसकदण्डिग्रहण-स्यामि नलोपे नुमि लक्ष्ये लक्षणन्यायेन पुनर्नलोपाप्राप्त्या नकारध्वनेन, अग्रग्रहणे नुमोऽप्राप्त्या तदध-वणेन फलभेदाद् ‘इह नि-विव यो’ इति भाष्यविरोधापत्तिः । यद्यपि सुप्त्वन्व्याप्यविषयताके शस्याप्य-र्थाकारेण न भाष्यविरोधस्तथापि ‘अशुद्धं कृवा कुचोचम्’ इति न्यायेनात्र न तादृशार्थ उचित इति दिक्” इति शेषरदीपनीयनलोप सुप्त्वरस्य अग्रग्रहणमनुवाच तदर्थं लुण्ठनप्रयासोऽनुवादाकीर्तलघो-तक एव । तदर्थोऽस्वीकारे ‘पन्थियौ’ इत्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वेन सुन्निमित्तकेऽप्यो दीर्घभाष्यपक्षे नित्यकरणात् ।

इत्यत्र स्थानिन्यादेशे च तपरकरणं मुखसुखार्थमिति हरदत्तग्रन्थः प्रत्युक्तः । यत्तु न्यामकारस्तदनुसारिणोऽन्ये च सुखीः, सुतीरिति चत् 'पथोः पथ्यौ, पथ्य इत्या-

शब्दरत्नम् ।

दण्डिपितृत्यादौ पत्वे नलोःस्याऽसिद्धत्वं न । न च न्यादेशेऽङ्गवृत्तरिभाषया नेयञ् । तस्या अनित्यत्वात् । न चैयञ् कृतेऽत्वं दुर्बारम् । संनिपातपरिभाषया सञ्चारिक्ततद्विधातरुष्य चापेनाऽङ्गोपादिति भावः । न च प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षन्यादेशापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वाद्यगेव स्यादिति वाच्यम् । प्रातिपदिकस्याऽप्यत्र प्रकृतित्वेन ह्रस्वोदेरपि तन्निमित्तत्वेन यग्रङ्ग-
भैरवी ।

यपि तदेकवाक्यतया नियमत्वमेवेत्याशयात् । तच्च नियमत्वं सुबिधिशब्दस्य सुप्त्वतद्व्या-
प्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तकविधावित्यर्थकत्वं एव सङ्गच्छत इति तात्पर्यम् । तस्याः—अङ्गवृत्तरि-
भाषायाः । अत्र दुर्बारमिति । एतद्वयवस्य ह्रस्वोकारस्य । सञ्चारिणपरिभाषयेति । इयडादेशे इत्वा-
वच्छिन्नस्य सत्त्वं निमित्तन्तत्त्वेयडादेशेऽप्यनुवर्तते एव । यदह्रस्वोकारस्यात्वं स्यात्तदा तद्वि-
धातः स्पष्ट एवेति भावः । मतान्तरङ्ग्यमिति—न चेति । प्रकृतीत्यादेः पथ्यादिप्रकृतिपर्यन्ता-
मस्थानरूपप्रत्ययविशेषापेक्षेत्यर्थः । यण्विधौ चेत्रगान्तधात्वादिरूपसामान्यस्याऽजादिप्र-
त्ययरूपसामान्यस्य चापेक्षेति यगन्तरङ्ग इति भावः । यत्र विगेषापेक्षताद्यनिमित्तत्वं साम-
न्यापेक्षशास्त्रनिमित्तत्वस्य व्याप्यं तत्रैव सामान्यापेक्षेऽधिकस्याप्यपेक्षासत्त्वेन बहिरङ्गत्वव्य-
वहारः । प्रकृते तु तथा नेत्याशयेनाऽह्रस्वनिपदिक्त्रि । अत्र—“थोन्य” इत्यत्र । प्रकृतित्वेन-
सर्जनामस्थानप्रकृतित्ववत्त्वेन । इयादेः—सोः । यण्वङ्गाति । यणादेशशास्त्राक्तप्रकृतित्वतत्प्रत्य-
निमित्तप्रत्ययत्वव्याप्यत्वाभावादित्यर्थः । एतेन सामान्यापेक्षशास्त्रनिमित्तत्वनिष्ठव्यापक-
भावप्रकाशः ।

सुबिधिशब्देन ग्रहणादित्यर्थकत्वं वा । पत्वे—कार्ये । असिद्धत्वं नेति । तदपूर्वविधिनैर्पर्यं । तत्र
प्रत्ययत्वेनाश्रयणेनाऽन्तरात् । स्वरादिसाहचर्येण यदस्यैतदङ्गत्वं ऽसिद्धत्वेन च नलोपशास्त्रात्पठित्तशा-
स्त्रेण विहितसुबिधेरेव ग्रहणाच्च । एतेनात्र विधितन्मन्त्रे नियमोऽयुक्त इत्यवास्तम् । वैरूप्यापत्तेश्च ।
खण्डनङ्गुक्तिं खण्डयति—न चेति । रत्नाकरीकं खण्डयति—न चेति । अत्वमिति । तदिकारस्येति
शेषः । तथाच पन्थिथी, पन्थिय इत्याद्युचिञ् । न च दुर्गोकरीत्या नानानुकरणान्न दोष इति प्रकाशो-
क्तियुक्ताः । तदनुकरणे मानामावात्, नलोपासिद्धत्वेन नान्तवानाभावाच्च, मूत्रोक्तदोषद्वयान्तं इवेति
तद्भावात् । उक्तपरिभाषया अनित्यत्वस्योक्तत्वादाह—संनिपातेति । स्वातीति । इयङ्-यसन्नि-
पातनाशकत्वस्येत्यर्थः । प्रतिपादिनमिदमन्तरङ्गत्वं । प्रकारद्वयेन मन्तान्तरं खण्डयति—न चेति । अत्र
एवेति भाव इत्यनन्तरमेतदुक्तिः । अयं भावः—विशेषापेक्षासामान्यापेक्षानन्तरङ्गत्वञ्च न तत्त्वनात्रेण किन्तु
सत्र विशेषधर्मस्याऽधिकस्य निमित्तत्वेन । “थोन्य” इत्यत्र पथ्यादिपर्यन्तामस्थानापेक्षा । यण्विधौ चात्रादि-
प्रत्ययवर्गान्तधात्वपेक्षा । प्रायेऽङ्गत्वज्ञानाय प्रकृतिरवगत्यव्यवज्ञानं चात्रदयमिति यगन्तरङ्गः । तथा च पथ्याः
प-प्यानिताद्येव रूपम् । तपरकल्पं तु स्वार्थमेव । परदित्युक्तौ तत्रो तावताभावाच्च अ-यथा विधेरेऽपि तपरक-
ल्पं तत्त्वतस्तथादौ युगाभावात्प-प्यानादित्यादौ दार्ढ्याऽनापत्तिः । इत्यन्तेभ्यः आचारिकेषु तु नास्तेवेत्युक्तं प्रा-
क्तं । अर्थपूर्वकं दार्ढ्यानुमानं पुस्य गीति तदर्थं तपरकरणप्रदेशे तु चारणार्थमिति मित्रोक्तिश्चिन्त्येति रत्ना-
करोक्तमप्यस्त्वमिति । अपिना नामधनुसप्रदः । अत्र—थोन्य इत्यत्र । प्रकृतित्वेन—पर्यन्तामस्थानप्रकृति-
त्वस्य विवक्षितत्वेन । यग्रङ्गुतीति । यण्वशास्त्रोक्तप्रकृति—नप्रत्ययगुणनिमित्तोभयेत्यर्थः । अयमभावः—
यत्र विशेषापेक्षस्य सामान्यापेक्षनिष्ठव्यापकता निरूपिता व्याप्यता तत्र तत्त्ववृत्तिः । यथा “इदादित्यः

शब्दरत्नम् ।

तितन्निमित्तव्याप्यत्वाभावात् “तदोः सः सौ” इति सूत्रेऽनन्त्ययोरित्युक्त्या तत्प्रत्याख्यानय भाष्यकृताऽदस इति योगविभागकरणेन च तादृशान्तरङ्गत्वस्य सर्वत्रानामैवी ।

तानिरूपितव्याप्यत्वाभावः सूचितः । विशेषापेक्षात्सामान्यापेक्षमन्तरङ्गमित्यस्य तु यत्र सामान्यापेक्षे विशेषापेक्षाशास्त्रीयनिमित्तस्य ततोऽधिकस्य चापेक्षा तत्रैवोक्तव्यापकृतानिरूपितव्याप्यताया सत्त्वात्प्रवृत्तिरित्यभिप्रायः । परिभाषाया एतादृशापेक्षोपेक्षायाः प्रवृत्तिस्तु “रदादिभ्यः सार्वधातुके” इत्यत्र स्फुटा । तत्र हि रदादित्वं सार्वधातुकत्वञ्च निमित्तता वच्छेदकम् । तत्र सार्वधातुकत्वज्ञानाय प्रकृतेर्धातुत्वज्ञानमप्रत्ययस्य प्रत्ययत्वज्ञानञ्चावश्यकमिति यामुदन्तरङ्गः । एतन्निमित्ततावच्छेदकधातुत्वप्रत्ययस्वरूपसामान्यधर्मनिष्ठव्यापकृतानिरूपितव्याप्यता रदादित्वसार्वधातुत्वयोरस्ति । वस्तुतस्तु तत्र नित्यत्वाद्यामुदित्येव नत्वन्तरङ्गत्वात् । विशेषस्य व्याप्यत्वेन तद्व्यापकस्याऽनुमानेनोपस्थितावपि तस्य निमित्तत्वे मानाभावात् । अत एव भाष्यकृतैतादृशान्तरङ्गबहिरङ्गभावस्याऽसिद्धपरिभाषाप्रवृत्तौ हेतुता नोक्ता । न भाष्यानुक्तत्वमात्रन्तादृशान्तरङ्गबहिरङ्गभावस्याऽनाश्रयणे बीजङ्गिन्तु भाष्यान्तरमपि तत्र योजित्वाह—नदोः सः सावितीति । तत्र हि विभक्तिस्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तकत्वं, तदोरिति तु साविति विशेषापेक्षमिति । यथाधुतार्थिकया तथा परिभाषयाऽवस्थान्तरङ्गतया पूर्वम्प्रवृत्तावनन्त्यस्यैव भविष्यतोऽत्यनन्त्ययोरिति व्यर्थं स्यात् । एवं योगविभागेन गुरुभूतेन तत्प्रत्याख्यानमपि वृथा स्यात्, उक्तरीत्याऽनन्त्यस्यैव सिद्धेरिति भावः । सर्वत्रेति । एवमुक्तिस्तु कैयटेन “अनुदात्तङित” इति सूत्रे लोपदेशानां पूर्वम्प्रवृत्तेः एवोक्तैत्यभिप्रायेण । यत्तु आत्वात्मके मुञ्चिधी नलोपस्यासिद्धत्वे नस्याऽऽत्वे पन्थ्या इति भावप्रकाशः ।

सार्वधातुके” इत्यत्र रदादित्वं सार्वधातुत्वञ्च निविष्टम् ; तत्र सार्वधातुत्वज्ञानाय प्रकृतेर्धातुत्वज्ञानं, प्रत्ययस्य प्रत्ययत्वज्ञानं चावश्यमिति यामुदन्तरङ्गः । अस्ति च तत्र यामुदन्निमित्तधातुत्वप्रत्ययस्वरूपस्याप्यधर्मनिष्ठा रदादित्वसार्वधातुत्वयोर्न्याप्यता न तथा प्रवृत्ते इति । वस्तुतस्तत्रापि नित्यत्वाद्युद, न त्वन्तरङ्गत्वात् । विशेषस्य व्याप्यत्वेन व्यापकस्याऽनुमानेनोपस्थितावपि तस्य निमित्तत्वे मानाभावेनाऽपि धर्मनिष्ठत्वाऽनुपपादनात् । अत एव भाष्ये एव विशेषान्तरङ्गबहिरङ्गभावस्य काऽप्यनुदरेख इत्याशयेनाह—तदोरिति । अथवा विभक्तिसामान्यापेक्षत्वेनाऽन्तरङ्गत्वादन्यस्याऽत्वेऽनन्त्यरदेव सत्त्वे ऽपि तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव तथा तत्प्रत्याख्यानप्रकारोऽपि वृथेति भाष्यारूढत्वमस्येत्याह—तत्प्रत्येति । सर्वत्रेत्युक्तिरनु “अनुदात्तङित” इत्यत्र कैयटेन तदाश्रयणं कृतमिति तदभिप्राया । अत एव “तदोः” इति सूत्रे वक्ष्यति—‘न इवापि’ इति । अत एव च न तेन विरोधः । स्फुटीभविष्यति चेदत्रैवेति दिक् । यत्तु खण्डनकृदन्तारादयः—एवमपि आत्वरूपे मुञ्चिधी नलोपस्याऽसिद्धत्वेन नस्याऽऽत्वे सौ पन्थ्या इति रूपं स्यात् । न च बहिरङ्गत्वेनावस्थान्तरङ्गत्वान्नोपवृत्तिरित्यायाशङ्का युक्ता । अन्तरङ्गे वाप्यं जातरय तत्कालप्राप्तिकस्य च बहिरङ्गस्याऽसिद्धत्वेऽपि पश्चात् प्राप्तबहिरङ्गस्य तस्यै मानाऽभावात् । अत एव पूर्वमन्तर्वेनीति विशेषणं दत्तमिति ; तन्न । स्वरादितादृशैर्षेण नलोपात् पूर्व नवारमात्रप्रतिबन्धेनाप्राप्तमुञ्चिधैरेव ग्रहणात् । प्रत्यासत्त्या यत्र मुपि नलोपसत्तत्रैव, यत्र विशिष्टत्रैवासिद्धत्वाच्च । यत्तु रनात्वरङ्गत्वं—मान्यदण्डनमित्तैरन्त्यायाऽङ्गकारेणनिवेशार्थं मुञ्चाद्यवविधावारस्याऽयं तत्रापि तात्पर्यवहने वाक्यभेदाऽऽपत्तिः । अधिकप्रायासत्तिलाभे त्यानाऽयोगेन तत्र निषेधाऽनापत्तिश्च । विच्छेदकमदन्ते एवाऽऽजन्त्यादेशी स्यातां न तङ्गिने दिग्मात्रे स्थानित्वे कथ्यवधाने च कृतार्थत्वात् । तथा च मुख्यरूपाऽऽद्विरतदवस्था । न चाऽयमसिद्धत्वविधिर्नापि मुनिमित्तो नलोपः येन न्यायवतारः स्यात् । अतस्तदाश्रयणमुक्तमिति ; तन्न । नियमशास्त्राणां विधिमुखेनैव प्रवृत्तेः

द्यदाजहुस्तच्चिन्त्यम् । सात्रात्वस्य दुर्वारत्वान् । यत्तु पथिमध्वृमुज्ञामिति नान्त-
प्रकृत्यनुकरणमेतदिति ; तदप्यनर्थकम् । एकदेशविकृतन्यायस्य दुर्वारत्वान् ।
पन्थाः इत्यत्राऽपि नित्यत्वाद्धिरोपविहितत्वाच्च पूर्वमात्त्वे कृतेऽनान्तत्वेन
न्यादेशाप्रसङ्गाच्च । यदप्याहुः—अल्लोपस्य स्थानिवत्सात्रात्वादि । 'कौ लुभं न

शब्दरत्नम् ।

अवशाच्चेति बोधनात् । सावात्वस्येति । न्यादेशस्याप्युपलक्षणम् । यदि
वैयात्यान्नात्रातिदेश इति वदेत्रान्नाप्याह—पन्था इति । न्यादेशेति । अत्रस्याप्युपलक्ष-
णम् । नात्वादीति । न च "न पदान्त" इति निषेधः । अनान्ततया "न. क्ये" इति निय-
मेन संज्ञाविधौ नलोपासिद्धत्वेन चेकारान्ते पदत्वाऽभावात् । तेन पदान्तत्वाच्च "इकोऽस्त-
भैरवी ।

रूपमिति तत्र । सुपि यो विधिर्नाराण स्वन्तया प्रतिश्रूयते, तस्यैव तत्र ग्रहणात्स्वरसाह-
चयंग तादृशस्य पूर्वमुपस्थितत्वात् । "थोन्ध" इत्यस्य प्रवृत्तिप्रतिग्रन्थकानुपलम्भेनात्वमा-
त्रामिधाने न्यूनतत्वेत् आह—न्यादेशश्चेति । वैयातवादिनि । घाष्टादित्यर्थः । नात्रातिदेश इति ।
अलिवधावेकदेशविकृतन्यायप्रवृत्तिरप्यनिष्टेति तज्जाव । वस्तुतस्तु एतदुक्तम् । नान्तप्रकृ-
त्यनुकरणेऽपि नान्तानामप्यध्यादीनामित्यथ मानाभावेन विकृतावयवनिबन्धनकार्यभावेन
तेन न्यायेन पथिन्शब्दत्वातिदेशस्य दुर्वारत्वात् । न्यूनतापरिहारायाह—अत्रत्येति । निवेव
इति । पदस्यान्त पदान्त इत्यर्थाभिप्रायेणमाशङ्का । अनान्तनयेति । सम्प्रतीत्यादिः । पद-
त्वाभावादिति । कार्यकालपक्षाभिप्रायेणैवम् । न चकाराधिकाररूपमपदसंज्ञाविधये ययोद्दे-

भावप्रसारा ।

निर्द्वातत्वेन दोषत्रयाभावात् । परस्परानान्तोपस्थाऽपि सुवनिमित्तत्वाच्च । स्वादीना पश्चाच्च-
विशेषणवस्थैर्नोचितत्वाच्च । स्थानेऽन्तराने इति सप्तम्यन्तवाठस्य भाष्ये दृषितत्वाच्च । किञ्च तस्याऽऽ-
द्विबऽपि देवदत्तइ-पुद्गत-न्यायेन तदभावात्तस्य तदप्राप्ते । किञ्च न हि रजनभ्रमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः । सुक्ति
न गोचरयतीति न्यायेन जायमाननायम्याऽऽदेशे एव स्थानिबुद्ध्या प्रवृत्त्यङ्गकारेणात्रादेशत्वाभावस्य
कार्याधारत्वाया वधादित्यनन् । उपमहाराऽनुपेधेनाऽह—न्यादेशेति । अलिवधावेकदेशविकृतन्या-
याऽप्रवृत्तिः । शास्त्रसिद्धत्वेऽन्तराह—पन्था इत्यादि मान्योक्तिः प्राचमनुराधेन । न हि तेन न्यन्तत्वमा-
नीयते; तस्योभयथा ब्रह्मणाऽपि दुरुपपादत्वात् । छिन्नपुच्छे शुनि पुच्छत्वस्यैव, बलादित्वस्यैव च । किन्तु
पथिन् शब्दत्व तत्र निर्वाधम् । एतेनोभयत्र तपरकरणं छिन्नमुखमिदुक्त्वा मूलोक्तारत्वा स्थानिनि-
त्साफल्यमभिधाय एकदेशेति न्यायेनत्वमाशङ्क्य नुपन्था ग्राम इत्यादिनिध्या अथप्राधान्ये एव तदिति
समाप्तिं सन्दूष्य, क्वौ लुभत्वात् स्थानिवत्त्व निवाय, दुर्गोक्तं नान्तानुकरणेऽनान्तमित्यादरण य, नन्था
ऽऽत्ववद्वरवमपि न प्रसज्यत एवेति तन्मुखलुक्त्वं एवेति प्रकाशोक्तं मूले यस्मिन्त्यादिना रुक्षिप्यानुदित-
मशास्तम् । तदुच्यतयन्नाह—यदीति । वैयात्यात्—अत्रिनातत्वात् । अतिदेश —एकदेशेरुपः ।
तथोल्लेऽस्तु वक्ष्यमाणरीत्या स्थानिवत्त्वमपि सुवचमिति सूचनाय । न्यूनता निराचष्टे—अत्येति ।
अत्राप्रदलेभात्तदप्रवृत्तिरिति मान्याः । आत्वात्वाशयोः शङ्कते—न चेति । अनान्तेति । सम्प्रती-
त्यादिः । इदं च हेतुद्वयं कार्यकाले पक्षेत्वादि ग्रन्थवत् । ननु नलोपासिद्धत्वेन नान्तत्वमवगत आह—
संज्ञेति । इदं च कार्यासिद्धत्वे । तेन च स्थानी प्रायान्तीति पक्षे इति केचित् । अन्ये तु—यथोद्देशे "नः
क्ये" इति नान्तपदत्वस्यैकारान्ते एकदेशेति न्यायेन लाभः । न क्ये इति सामान्यापेक्षनिवर्तनेनैतत्प्राप्तस्यापि
पारणात्तदाह—अनान्तेति । ननु न तेन न्यायेन सा आनायते तत्र, किन्तु नलोपासिद्धत्वेन, एव
च न्यमिनेन न वाण्यमत आह—संज्ञाविधानिति । अपूर्वसंज्ञाविधावित्यर्थः, पूर्वोत्तरसाहचर्यात् ।
न चैव संज्ञेति सामान्योक्तिर्व्यर्था, विसंज्ञाग्रहणेन साफल्यात् । तथा च प्रकृतेऽपूर्वविषयभावेनाऽसि-

स्थानिवत्'इति नेहाश्रीयते इति ; तदपि चिन्त्यम् । तथा सति यणप्रसङ्गात् ।
 "व्यत्यात्"इति सूत्रे सुत्तीः सुतीरित्यादिनिर्वाहाय 'कौ लु तं न स्थानिवत्' इत्यस्य
 कैयटादिभिराश्रितत्वात् । "इतोऽत्"इत्यत्र तपकरणं कुर्वतः सूत्रकृतोऽपि इहाऽनुकूः

शब्दरत्नम् ।

वर्णं" इति इक्ष्वेऽप्रास्य दुर्वारमित्यपास्तमिति भावः । आश्रितत्वादिति । तत्प्रकृतिक-
 सख्युरिति रूपे ङस्निमित्तो यण् । क्यजकारनिमित्तकत्वे हि किनिमित्तकरोपाऽऽपत्तिः ।
 ङस्निमित्तकस्य तु वहिरङ्गत्वेनाऽसिद्धत्वात् लोपः । स्थानिवत्त्वे हि व्यवधानात्त्रिमि-
 त्तकोऽपि न स्यात् । अनुकूलत्वाच्चेति । आत्वादिप्रवृत्तिप्रतिबन्धकन्यायानामनि-
 भैरवो ।

शपक्षस्येव स्वसिद्धान्ते सत्त्वेनेदमसङ्गतमिति वाच्यम् ? यत्र तदधिकारीयसङ्गाद्व्यप्रसक्ति-
 स्तत्र यथोद्देशस्यैवाश्रयणमिदं तु न तयेत्याशयात् । अत्र—उत्तरूपेषु । वस्तुतस्तु पदेऽन्तः पदा-
 न्त इति भाष्यकारीयोक्त्या परपदस्थाजादेशस्यैव स्थानिवत्त्वस्य तेन सूत्रेण निषेधादेतत्सर्व-
 म्प्राचीनरीत्येति न कापि क्षतिः, इह तद्रीत्या ग्रन्थसङ्गमनमिति बोध्यम् । सखीयते. सख्यु-
 रिति भाष्यकारोक्त्यभिप्रायेणाह—तत्प्रवृत्तिहेति । यण्—“परनेकाच.”इति यण् । अकारलोपस्य
 स्थानिवद्भावादाह—क्यजेति । अधुना यण् तु “इको यणचि” इति बोध्यम् । न चास्मिन्कर्त-
 व्ये किनिमित्तकङ्गलोपस्य वहिरङ्गाऽसिद्धत्वं स्यादिति वाच्यम् ? वहिरङ्गपरिभाषाया आनि-
 त्यत्वात् । लोपाऽऽपत्ति—“लोपो व्यो ” इति लोपाऽऽपत्तिः । न च स्थानिवद्भावः. यलोपे तन्नि-
 षेधादपूर्वविधिरवाच्च । निमित्तग्रन्थे त्विति । यण इति शेषः । इदं 'क्रातुपसङ्ख्यानम्'इति वार्ति-
 काराभिप्रायेण । अन्यथा ङस्निमित्तकस्य वलपरत्वंनास्तीति लोपस्य प्राप्तेरेवाभागेनेदमनु-
 पपन्नं स्यात् । वार्तिकप्रत्याख्यानं तु “वेरपृक्तस्य” इति सूत्रे रेरिति योगं विभज्य तत्र व्यो-
 रित्यनुवर्त्ये विप्रत्ययान्तयोर्व्योरिति व्याख्यानेन लोपो बोध्यः । स्थानिवत्त्वे हीति । क्यजल्लो-
 पस्येत्यादि । व्यवधानादिति । तेनेव व्यवधानादित्यर्थः । तत्रिमित्तक—ङस्निमित्तक इत्यर्थः ।
 तस्माद्भाष्यप्रामाण्यात्क्यजाचल्लोपे स्थानिवद्भावप्रवृत्तिरावश्यकीति भावः । आत्वादिति ।
 आदिनाऽव्यन्यादेशयो सङ्ग्रहः । न्यायानामिति । अभिव्यक्तैरन्यायस्येत्यर्थः । न्यायानां
 भावप्रकाशः ।

इतिमिथाहुः । एतेनाऽऽवहारश्चभेदसङ्गात्तु यथोद्देशपक्षस्यैवाऽऽश्रयणेन शास्त्राऽसिद्धत्वात्स्याऽऽदेशे एक-
 र्थानिदुष्पा कार्यय चाङ्गीकारवेद चिन्त्यमित्यपास्तम् । अत्र—उत्तरूपेषु । तथा च पन्थी, पन्था इत्या-
 षेव रूपाणीति मिथ्यादृष्टिरेव युवैति मूलं चि त्वमिति भावः । वस्तुतस्तु परपदस्थाजादेशस्यैव तेन
 स्थानिवत्त्वनिषेधादाशङ्क्याऽऽयुतेति प्राची- रीत्यापि ग्रन्थयोजने बाधकाभाव इति बोध्यम् । सखीयतेः
 सख्युरिति च भाष्योक्त्याऽऽह—मूलाऽङ्गतेराह—तत्प्रवृत्तीति । क्यमाश्रित तत्राऽह—ङस्निमि-
 त्त इत्यादिना । यण्—“परनेकाच ” इत्यनेन । स्थानिवद्भावादाह—क्यजेति । निमित्तकत्वे हि ।
 “इकोऽत्”इति यणी त शेषः । अत्र किवरपेक्षक्यचसम्बन्धिनोरप्य वहिरङ्गाऽसिद्धत्वं तु न अनित्यत्वात् ।
 लोपेति । “लोपो व्यो.” इत्यनेन, यलोपे तन्निषेधादादिशादच पूर्वत्वेन तदप्रतज्ञादेनि भावः । तथा च तथा-
 रूपासम्भवेन भाष्याऽसङ्गतिरिति तात्पर्यम् । स्थानीति । क्यजल्लोपस्येति भावः । तत्रिमित्तकोपि
 न स्यादिति । ङस्निमित्तकोऽपि यण् न रदादित्यर्थः । तथा च भाष्यासङ्गतिस्तदवश्यैव । तस्मात्तत्प्र-
 माण्यात् क्यजाचल्लोपे तन्निषेधप्रवृत्तिरावश्यकी, सा चोक्तवाक्यायत्तैवेति तदाश्रयणनावश्यम् । अतो-
 एव त इत्प्रकृतिकस्य सखी. सुखीरित्यादेः सिद्धिः । अन्यथा ङान्तरूपापत्ति राष्टैरेयाश्रयैव सुखी-
 कुतीरिति मूले उक्तमिति भावः । ननु तत्परवरणस्य कथं तदवोधत्वं, किञ्चाऽऽश्रये एव तदाश्रयणं स्या ना-
 खन्यादेशयोरपीत्यत आह—आत्पेति । अथाध्याय्यां प्राथम्यादस्योत्पत्तेः । आदिना तयोपि सङ्ग्रहः ।
 क्यजाऽऽवहारश्चो न स्यात् । न्यायानाम्—स्थानिवत्त्वादीनाम् । एतेन यन्मात्रविषयेऽपि तदाश्रयणम्

उत्वाच्च । तस्मादात्वं न्यादेराश्च न्याय्य एवेति स्थितम् । एतेन मर्थाः, मन्थ्यौ, मन्थ्यः इत्याद्यपि प्रयुक्तम् । मन्थाः, मन्थियौ, मन्थियः इत्यादेरेव न्याय्यत्वात् । यदपि ऋभुक्षीः, ऋभुक्ष्यौ, ऋभुक्ष्यः इत्यादि; तत्र सादात्वं दुर्वारमित्युक्तमेव । औ-
ञादिषु यण् तु दुर्लभः संयोगपूर्वकत्वात् । तस्माद्भुक्षाः, ऋभुक्ष्यौ, ऋभुक्ष्यः इत्यादि षोडशचम् ।

“ष्णान्ता षट्” । स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संख्यां विशेषयितुम् । तत्सामर्थ्याच्च पूर्वत्र सज्ञापरमपि संख्याग्रहणमिह संज्ञिपरं सम्पद्यत इत्याशयेनाह—संख्येति । यत्तु प्राचा उपदेशकाले पान्ता नान्ता चेत्युक्तम् । तत्पञ्चेशत्र नलोपे कृतेऽपीत्यादिस्वग्रन्थविरुद्धम् । सम्प्रत्यनान्तत्वेऽपि उपदेशे नान्तत्वमासीदिति किम-

शब्दरत्नम् ।

त्यस्वेनेतद्विषयेऽप्रवृत्तिबोधकतयेति भावः ।

विशेषयितुमिति । विशेष्यसाकाङ्क्षत्वात्तस्येति भावः । तत्सामर्थ्याच्चेति । ष्णान्तेत्यनेन विशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः । संख्याशब्देन तदन्तत्वाऽसम्भवादिति भावः । इहेति । अनुवृत्तमिति शेषः । संज्ञिपरमिति । यद्यपि संज्ञिषु बहुगुणवतुडतिष्वपि तदसम्भवस्तथापि लोके संख्याप्रकारबोधजनकाः पञ्चादय इह तत्त्वेन विवक्षिता इति बोध्यम् । किमसिद्धत्वेनेति । नलोपे कृतेऽपीत्यादिग्रन्थप्रतिपादितेनेति भावः ।

भैरवो ।

मिति बहुवचनं स्थानिवद्भावसंग्रहाय । ‘एवं कौ लुप्तम्’ इति न सार्वत्रिकम् । किन्तु ‘कौ विधिप्रति’ इत्येष तु तथेत्यपि बोध्यम् ।

मूले स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति । बहुमीद्युत्तरस्त्रीलिङ्गनिर्देश इत्यर्थः । अत एवाह—विशेष्येति । सञ्ज्ञिपरमित्यत्र य. सञ्ज्ञाशब्दः स पृत्च्छास्त्रीयसञ्ज्ञापरो भविष्यति, कृत्रिमाकृत्रिमन्यायात् । तथा च न तद्बोध्यार्थस्य ष्णान्तत्वमित्यादाङ्कते—यद्यपीति । तत्त्वेन—सञ्ज्ञित्वेन । विवक्षिता इतीति । ‘उभयगतिरिह भवति’ इति परिभाषयति शेषः । प्रतिपादितेनेति । स्त्रीप्रत्ययप्रक-
भावप्रकाशः ।

नत्वारवादौ उक्तभाष्कैयटादिस्वाररयेन तस्य क्वाचिरत्यप्रतीतेः । क्वौ विधिमित्यस्यैवौषगिक्तत्वात् । किञ्च मिश्रमते तस्योच्चारणार्थत्वभाचारविबन्तात् कर्त्तरि क्विपि षीनित्यत्र तत्सार्थक्यञ्च, एव च मूलं चिन्त्यम् । तस्मात्पथीः दध्यावित्याद्येन न्यासप्रकाशाद्युक्तस्वरूपं साधु । नलोपसिद्धत्वेन हल्ल्यादिलोपोप्यत एव न इति दृष्टानरत्नाकरकुट्टाद्युक्तमपारतम् । अत्राऽऽश्रयणेऽपि क्वाचित्कत्वाऽन्याघातात् एवं तस्य सार्थक्ये मिश्रोक्तेरेव चिन्त्यत्वाच्च तत् आचारकिवभावाच्चेति दिक् । वस्तुनस्तु तेषामनभिधानमेव, स उच्चारणार्थ एव । अन्यथा विधेये दोषाप्रवृत्तिरित्याद्यन्यतत्त्वमनुसन्धेयम् । एतेन केवलपदोक्त्या सुषीत्यादेरिवाऽस्याऽपि स्त्रियामपि वस्तुतोऽभिधानमेवेति मन्दोक्तमपास्त वैषम्यात् । अस-
हायत्व हि केवल्यम् ।

तस्य—स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्य, अन्यपदार्थबोधकत्वादिति भावः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्याऽन्यव्यापृष्या सात्त्वेन परामर्शासम्भवाद्वाह—ष्णान्तेति । तथा च विशेषयितुमित्युपात्तविशेष्यगक्रिया पराभूत्यत इति भावः । सामर्थ्यमुपपादयति—संख्येति । तदन्तत्वेति । ष्णान्तत्वेत्यर्थः । इहेत्यस्याऽन्यथावाह-
अन्विति । कृत्रिमकृत्रिमेति न्यायेनाशङ्कते—यद्यपीति । तदसम्भवः—ष्णान्तात्वाऽसम्भवः । एतेन तथाप्रवाशरत्नाकरदण्डवाद्युक्तमपारतम् । तत्त्वेन—सञ्ज्ञित्वेन । अतिशदनेति पर्युदात्तादुभयगतेरिह चास्यैऽश्रीकारादिति भावः । यथाह्वनप्रक्रियासञ्चयप्रकाशानुवादन्युक्तताप्रमिमनार्थसिद्धये निराचष्टे—
नलोपे इति । स्त्रीप्रत्ययप्रकरणरथेनेति भावः । मूले तुल्य इति । तत्राप्युभयत्र प्रक्रियावदुक्तेरिति भावः ।

सिद्धत्वेन ? नन्वयं पूर्वापरविरोधः काशिकायामपि तुल्य इति चेत् किं ततः ।

“वाचे दृढेऽन्यसाम्यात् किं दृढेऽन्यदपि वाध्यताम्” इति न्यायात् ।

यत्तु व्याचख्युः—उपदेशकाले यौ पकारनकारौ तदन्तैत्यर्थः । देवदत्तस्य गुरुकुलमितिवत् समुदायेन सम्बन्धान्नासमर्थसमास इति; तदागततः । अवयवेन सम्बन्धं व्याख्याय समुदायेन सम्बन्धादित्युक्तेः परस्परव्याघातात् । किं च यत्रोपसर्जनपदार्थः ससम्बन्धिकस्तत्र द्वयोर्विधा । सापेक्षोऽपि समस्यत इत्येका । प्रधानपदार्थस्यैव कुलादेगुर्नादिनेव देवदत्तादिनाऽपि सम्बन्धः । स च गुरुणा सह उत्पत्तिगर्भः । देवदत्तेन सह तु तदोयगुरूत्पाद्यत्वरूपो गुरुवदित इति द्वितीया विधा । उक्तं च हरिणा—

सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते ।
वाच्यवत् सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न ह्योयते ॥ इति ॥
समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना ।
संप्रशयावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह ॥ इति च ॥

शब्दरत्नम् ।

वाधे—दूपणे । अधयत्रेनेति । षणान्तपदावयवेन पकारनकारेणेत्यर्थः । समुदायेन— षणान्तपदेन । ससम्बन्धिकः—नित्यं सम्बन्धन्तरसापेक्षो यथा गुर्वादि । सापेक्षोऽपीति । सापेक्षस्याऽसमासे द्वि ततो बोधाभावो बीजम् । न च नित्यसापेक्षे तद्वीजमस्तीति भावः । तदेवाह—वाच्यवदिति । व्यपेक्षा—आकाङ्क्षा । अवयवान्—गुर्यां- भेखी ।

रणस्येनेति शेषः । मूले, वाधे दृढ इति । यत्र वाधे दृढ इति छेदः । तत्र तन्त्रान्तरीयप्रसिद्धि- विषयवाचस्याऽनुपयोगाद्वाह-दूपण इति । ननु विशेषणस्य विशेष्यसम्बन्धित्वात् सर्वत्र ससम्बन्धिकत्वमत आह—नित्यमिति । नित्यसापेक्षमूले समासस्य प्रवृत्तो बीजन्देयवति— सापेक्षस्येति । ततः—वाच्यत् । पूर्वाद्धोक्तेऽयं साधकमाह—तदेवादेनि । व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यस्य वाच्य एव सम्भवाद् प्रतिबन्धः । गुर्वादीनिति ।
प्यतानिरूपितविषयताश्रयत्
नाऽन्वयस्वीकारेण यद्यपि निर्वाहः संसृष्टस्येत्यक्षरस्वारस्यञ्जोपपद्यते तथापि रूपप्रतिपत्तये भावप्रकाशः ।

अदृढे इति छेदः । तन्त्रान्तप्रसिद्धत्वात् प्रसिद्धस्य चासम्भवादाह—दूपणे इति । प्रक्रियायोजकप्रकाशोक्तिर्मूले खण्डयति—यत्तु व्याचख्युरिति । एवमग्रेऽपि । बहुवचनान्तेनानुवादे तदुक्तिर्बोधा । नन्ववयवत्वेन बोधवान्तपदेन सम्बन्धाऽन्व्याख्यानान्मूलम्युक्तमत आह—षणान्तपदेति । विशेष्यसम्बन्धेन सम्बन्धित्वस्य सर्वत्र सत्त्वादाह—नित्यमिति । ननु नित्यसापेक्षे समासाक्षीकारे निराकाङ्क्षत्वात्ततो नोपो न स्यादन्वयेवात् आह—सापेक्षेति । द्वि यतस्तस्य तदभावे बीज ततो वाक्याद्धोषामाशः । न च न हि नित्यसापेक्षे तदक्षीकारे तद्वीजमस्तीतिवाच्यत्वार्थः । अत्र मानं दर्शयितुमाह—तदेवेति । अन्यथा तदाधिक्यं स्पष्टमेवेति भावः । व्यपेक्षासामर्थ्यस्य वाच्ये एवाक्षीकारादाह—आकाङ्क्षेति । तथा च ततो बोधो भवत्येवेति भावः । गुर्वादीनिति । गुरुकुलादिसमुदायाऽवयवत्वादिति

अत्र उपसर्जनं न ससम्बन्धिकम् । येन द्वयी विधाऽवकाशमासादयेत् । नन्विहाप्यन्तशब्दः ससम्बन्धिकार्थोऽस्तीति चेत् ? उपदेशकाले यौ पकारनकाराविति वदद्भिस्तदन्वयस्य त्यक्तत्वात् । अन्यथा हि उपदेशकालेऽन्तौ यस्येति वक्तव्यं स्यात् । वस्तुतस्तु तदपि न । अन्तशब्दो हि अवयविनि साकाङ्क्षो न तु यत्र कुत्र चित् । अन्यथा ऋद्धस्य राजपुरुष इति स्यात् । राज्ञोऽपि ईशितुरे- शितव्यं प्रति साकाङ्क्षत्वात् ।

संनिपातेति ।

तथा चोपदेशकाल इति व्याख्यानं निष्फलमपीति भावः । यत्त्वाहुः—परिभाषाया अनित्यत्वाल्लुक् स्थादिति ; तत् साहसमात्रम् । इष्टस्थलेऽप्यप्रवृत्तौ परिभाषाया निष्फलत्वापत्तेः । किञ्चोपदेश इति निर्मूलमपि । यत्तु वदन्ति—अन्त-द्रहणसामर्थ्यादौपदेशिकत्वं लभ्यते इति ; तदपि न । संख्येत्यस्याऽऽरूपेण संज्ञिपरत्वसम्पादनेन च सामर्थ्योपचयात् ।

शब्दरत्नम् ।

दीन् । सत्पृथय युज्यन्ते इत्यस्य तद्द्वारकसम्बन्धेन युज्यन्त इत्यर्थः । उपसर्जनम्-पणापदम् । न ससम्बन्धिकम्—न सम्बन्धशेषे नित्यसाकाङ्क्षम् । साकाङ्क्ष-नित्यसाकाङ्क्षः । ईशितव्यम्—प्रजाभूम्यादि । सम प्रकृतेऽपीति । अन्तशब्दस्य उपदेशकालं प्रति न नित्यसाकाङ्क्षतेति भावः । संज्ञिपरत्येत्यादि । संख्यापदस्येत्यादिः । अन्तग्रहणं समाससम्पादनद्वाराऽन्यपदार्थबोधकत्वेन तत्सम्पादकमिति भावः ।

भैरवी ।

आह—नद्वारकत्वादि । गुरुद्वारकसम्बन्धश्च स्वीयगुरुत्पाद्यत्वरूपो बोध्यः । वस्तुतस्तु नित्यसाकाङ्क्षत्वमेव नैतादृशरीत्याऽन्वयेऽपि वृत्तिप्रयोजकं द्विन्तु गमकत्वंमेवत्यन्यत्र निरूपितम् । इहोपसर्जनस्यान्तपदस्य तथात्वादाह—'णापदमिति । नित्यसाकाङ्क्षत्वमेवेतादृशस्थले समास-

कोत्थिताकाङ्क्षाप्रयोजकत्वम् ।

इति दर्शितम्भवति । राज्ञः

उपसर्जनं न ससम्बन्धिकम् । भावे णा इत्येव यद्युच्यते तदा पदान्तरसन्निधानाभावेन बहुव्रीह्यर्थस्यालाभः स्यात् । णापदोपादानपामध्यादिदम्पदं पकारनकारान्तस्त्रीशब्दबोधकमिति यदि रूपे, तर्हि तादृशशब्दमात्रस्य ग्रहणापत्तिः । एवञ्चाति-पदादिशब्दोऽतिप्रसङ्ग इत्यन्तपदं सूत्रे सार्थकम् । एतदेवाह—अनग्रहणमित्यादिना । तसम्पादकम्—आकृष्टस्य संख्यापदस्य तदन्तत्वासम्भवेन तस्य तत्संज्ञिपरत्वसम्पादकम् । ननु स्वरितत्वं संख्यापदस्य कल्प्यताम्, शब्दाधिकारश्च कल्प्य इति प्रकृतसूत्रेऽन्तपदानावेऽपि भावप्रकाशः ।

भावः । तद्द्वारकंति । गुरुद्वारकेण—तदीयगुरुत्पाद्यत्वरूपेत्यर्थः । एतेन गुर्वादीन्सत्पृथयेत्यस्य तान्द्वारीहृत्येत्यर्थं सूचिनः । उपसर्जनस्यान्तपदस्य तथात्वादाह—पणेतिति । पूर्वरीत्याह—सममिति । सन्ध-न्यतराशे इत्यर्थः । अत्र एवाह—नित्येति । तद्वयावर्त्यं तु राज्ञो देवदत्तस्य गृहमित्यादावुत्थाप्याकाङ्क्षायाः सत्त्वेन देवदत्तस्य सम्बन्धित्वेऽपि समासऽभावरूपं बोध्यम् । मूले—सख्येत्येत्येति । अन्तशब्दाभावे प्यानन्तशब्दमात्रग्रहणापत्तिः । यथाकथञ्चिदपि तदन्वयेना-वोपस्थापितदन्वकोत्पिङ्गशब्दमात्रग्रहणाऽऽपत्तिरिति भावः । उक्तस्याऽपि स्पष्टयानुषङ्गमाह—संख्येति । बोधकत्वेन—हेतुना । तथा च तदन्तत्वस्य संख्यापदेऽसम्भवापत्त्यादिपरत्वसम्पादकत्वं तस्येति भावः । ननु स्वरितत्वादानुवृत्तेः शब्दाधि-

“नोपधायाः” । नेति लुप्तपष्ठीकमङ्गस्य विशेषणम् । गौणत्वे स्थिति । बहुवचननिर्देशमर्थप्राधान्यार्थत्वादिति भावः । प्रियपञ्चामिति । वकारद्वयमध्ये चकारः ।

“अष्टम आ” ॥ हलादाविति । “रायो हलि” इत्युत्तरसूत्राद्व्यत्यपठ्यते, तच्च विभक्तेर्विशेषणमिति भावः । तेनाऽष्टानामित्यत्र तुदः पश्चादेव सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादात्वं, न तु प्राक् । अन्यथा अष्टन् आमिति स्थिते

शब्दरत्नम् ।

किं चान्तग्रहणस्य तदर्थस्य तस्य विशेषणतया सम्प्रत्ययेन च पूर्वनिपातापत्तिः । उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययानां समुदायानां शोपदेशाभावेन त्वबुक्कार्यासङ्गतिश्चेत्यपि योज्यम् । ‘उपदेशग्रहणं कर्तव्यम्’ इति वार्तिकस्य तु स्वप्रकृतिकप्रत्ययोपदेशकाले ष्यान्तेत्यर्थः । त्वया तु समस्तान्तपदार्थभूतस्य उपदेशकालस्य तथान्वयो वस्तुमस्य इति स्पष्टमेवेति दिक् ॥

हलीत्यपठ्यते इति । ‘हलीत्युभयोः शेष’ इति भाष्योक्तेरिति भावः । सन्निपातेति । नान्तस्वप्रयुक्तपदसङ्गकसन्निपातेन जातस्य मुक्तद्विधातकत्वमिति तस्याः प्राप्तिः । अनित्यत्वादिति । न च नुटि “नोपधायाः” इति शीघ्रं नलोपेनाऽष्टानामित्यस्य सिद्धेः किमनित्यत्वेन । न च नलोपस्याऽपि सन्निपातपरिभाषाऽप्राप्तिः, नचोपस्थाऽसि-
भैरवी ।

तत्सम्पादनोपार्थलाभेऽन्तपदमुक्तार्थममङ्गभविष्यतीत्यत आह—किञ्चेति । तदर्थत्वे—उपदेशकाले इत्यर्थत्वे । पूर्वनिपातप्रकारणस्यानित्यत्वेऽप्याह—उणादीनामिति । नन्वेवंसत्युपदेशग्रहणद्वर्तव्यमिति वार्तिकमङ्गतिरत आह—उपेति । स्वप्रकृतिरेति । परकारनकारान्तप्रकृतिकेत्यर्थः । ननु मयाप्येवं सुवचमत आह—त्वया स्थिति ।

हलीत्यस्यापठ्यते प्रमाणमाह—इतीत्युभयोरिति । नुटि कृते कथं सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिरत आह—नान्तत्वेत्यादि । ननु सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादात्वमिति स्वीकारो व्यर्थः, इष्टस्याऽष्टानामित्यस्य प्रकारान्तरेण सिद्धेरित्याशङ्कान्तिराचष्टे—न चेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । सन्निपातपरिभाषाऽप्राप्तिरिति । नान्तसन्निपातेन पदसंज्ञायान्नुटि सति मसङ्ग-
भावप्रकाशः ।

कारान्तसिद्धिपरत्वस्य च सिद्धेर्नूलं चिन्त्यमिति रनाकरोक्तिरुक्तैरित्यत आह—किञ्चेति । तदर्थत्वे—उपदेशकाले इत्यर्थत्वे । मध्यपदार्थविशेषणस्य तुल्यत्वादाह—सम्प्रत्ययेति । ननु तदनित्यत्वेन नाऽयं दोषोऽत आह—उणादीनामिति । पक्षे—भाष्यादिसम्भवे । यद्यपि ‘प्रातिपदिकानां नोपदेशः’ इत्यर्थसङ्गतिरेव, तथापि प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन प्रतिपादनरूप पदगुणैः प्रापणं तस्याऽत्र ग्रहणेन प्रकृत्यादिभिरुपदेशे प्रातिपदिकस्वरूपबोधने या ष्यान्ता संख्या निष्पन्ना सा पदं सङ्ग्रेथर्व्यसाहत्या-
येद ‘पदसंज्ञायामुपदेशग्रहणम्’ इति भाष्यवार्तिकानुसन्नेऽप्येव इति निर्मूलमसीति मूलं चिन्त्यमिति रनाकरोक्तिं खण्डयितुमाह—उपदेशेति । स्वेति । ष्यान्तसंख्याप्रकृतिरुक्त्वादिप्रत्ययोपदेशेऽप्येत्यर्थः । इदं च शतानीत्यादिसिद्ध्यर्थम् । अत एवाप्ये भाष्ये सन्निपातपरिभाषादिना तदन्वया सप्ताध्वैर्द प्रत्याख्यातम् । अयमेव च दिगर्थः । ननु मयाप्येवं सुवचमत आह—त्वया स्थिति । तस्मात्तथाऽन्वयाऽस्तु-
चक्षे हेतुर्भविष्येति । समस्तेति । तद्वदकान्तपदस्यर्थः ।

शेष इति । योगविभागेनेति भावः । ननु पदसंज्ञकसन्निपातस्याऽप्ये सत्त्वेन कथं तदासिद्धेन आह—नान्तत्वेति । पदसंज्ञकशब्दः आम् एतदुभयसन्निपातेनेत्यर्थः । अष्टानामित्यादि प्रागित्यन्त मृचमन्पात्र नन्वा इत्यादिदण्डपूर्विकं खण्डयति—न चेति । अन्तोदात्तमपि पदवीर्येऽसिद्धमिति भावः ।

परत्वान्नित्यत्वाच्च आत्वे कृतेऽनान्तत्वे पदसंज्ञाभावान्नुट् न स्यात् । न च यथोदे-

शब्दरत्नम् ।

द्धत्वेन तद्विषये तदप्राप्तेरिति वाच्यम् ? “कृन्मेजन्तः” इति सूत्रभाष्ये सन्निपातपरिभाषा दोषनिरूपणवसरे हे गौरीत्यादौ सम्बुद्धिलोपेऽपि तस्य स्थानिवत्त्वेन ह्रस्वनिमित्तसन्निपातविघाताभावात्तत्राऽतिव्यासिपरभाष्यासङ्गतेः । सन्निपातस्याऽशास्त्रीयत्वान्न स्थानिवत्त्वमिति चेत्त्रासिद्धत्वमपि कथमिति विभावय । किञ्च पूर्वत्र कर्त्तव्ये तदसिद्धत्वेऽपि तत्र कृते तस्याऽसिद्धत्वे मानाभावः । अन्यथा—ह्रस्वत्वस्यात्राऽसम्बन्धे । परत्वादि त अभ्युचयः । नित्यत्वाच्चेति । कार्यकालपक्षे संज्ञायास्तत्तद्विष्येकवाक्यतया पदत्वाऽभेदो ।

प्रतिबन्धेन पदसंज्ञाप्रवृत्तिस्ततो नलोपस्य प्राप्तिरिति परम्परया नुड्विषये सन्निपातपरिभाषाप्राप्तिरिति भावः । असिद्धत्वेनेति । सन्निपातपरिभाषाया “कृन्मेजन्तः” इति सूत्रभाष्ये पाठेनाऽस्याः सपादसप्तधाध्यायीस्थत्वादिति तद्दृष्ट्या सन्निपातविघातकशास्त्रासिद्धत्वेनेत्यर्थः । अत्रासिद्धत्वद्विम्परिभाषादृष्ट्या ; उत सन्निपातनिमित्तकनुड्विविधदृष्ट्या ; इति वितर्क्य दूषणमप्रथमपक्षे दोषमाह—कृदिति । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वपक्षाभिप्रायेणाह—स्थानीति । अभावादित्यन्तोऽसङ्गती हेतुत्वम् । तत्र—गौरीत्यादौ । भाष्येति । नदीह्रस्वत्वं सम्बुद्धिलोपस्येति भाष्येत्यर्थः । यदि दोषनिरूपणपरभाष्यसङ्गमनाय तत्राशास्त्रीयत्वं स्थानिवत्त्वावरूपातिदेशत्वात्प्रवृत्तौ हेतुस्तर्हीहापि नलोपस्यासिद्धत्वातिदेशः कथमिति परिभाषादृष्ट्याऽसिद्धत्वमप्रयोजकमिति भावः । द्वितीये आह—किन्वेति । तत्र कृते—पूर्वस्मिन् कृते । पृबच्च नुट्प्रवृत्त्युत्तरकालिकप्रासिक्तृरुनलोपशास्त्रस्य नुट्प्रत्यसिद्धत्वस्याऽप्राप्तिरेवेति सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वेनेव नलोपो वाच्य इति चेत् । लोपस्यासिद्धत्वेन परिभाषाया अनित्यत्वादात्वमिति युक्तमिति भावः । नन्वेवं पदसंज्ञाया अपि कृताऽकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यतया नित्यत्वादित्यसङ्गतमन आह—कार्यकालपक्ष इति । तथा च पदसंज्ञाया नुडेकवाक्यतापन्नत्वेन तत्कालप्रवृत्तिकृतया आत्वे कृते न पदसंज्ञैकवाक्यतापन्ननुडप्राप्तिरिति कृताकृतप्रसङ्गित्वमधुना आत्वस्यैवेति तस्यैव नित्यत्वम् । न च नित्यादप्यन्तरङ्गस्य बलवत्त्वमित्यपरनिमित्तकत्वेन पदसंज्ञाऽन्तरङ्गा आत्वात्प्राग् भविष्यभावप्रकाशः ।

असिद्धत्वेनेति । तस्याः “कृन्मेजन्तः” इति सूत्रस्थायाः सन्निपातलक्षणविधिः स्वेतरतद्विघातकत्वाऽनिमित्तमित्यर्थेनात्र स्वेतरतद्विघातकस्य नलोपस्थासिद्धत्वेन व्यवच्छेदाभावात्तद्विषये तदप्रवृत्तिरित्यर्थः । नन्वसिद्धां किं परिभाषादृष्टयोत् सन्निपातलक्षणनुड्विविधदृष्ट्या ; तत्राद्ये दोषमाह—कृदिति । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वादाह—स्थानीति । अभावादित्यन्तोऽसङ्गती हेतुः । तत्र—गौरीत्यादौ । भाष्येति । नदीह्रस्वत्वं सम्बुद्धिलोपस्याऽनिमित्तकत्वादित्यर्थः । अनित्येति कृत्तद्विघातविघाताभावात्तदप्यत्र तदप्रवृत्तावत्रापि तथा स्यादिति तात्पर्यम् । तत्र सन्निपाते आनेये अस्य मध्यमनिन्यायेनोभयद्वान्वयः । अन्ये दोषमाह—किं चेति । यत इति शेषः । पूर्वत्र—नुटि । तदसिद्धत्वेऽपि—नलोपासिद्धत्वेऽपि । तस्मान्नलोपस्यापि परिभाषाऽनित्यत्वेनेव साध्यतया तस्य तद्दृष्ट्याऽसिद्धत्वादात्वमेव युक्तम् । नूननित्यत्वेनेति गूढाकूनम् । एतेन पदसंज्ञानुपबीज्य जातस्य नुट्स्वरविघातकत्वात्तया आत्वं न, दीर्घं नैवम् । न च नलोपे तद्विरोध एव नुटोऽनकारनिमित्तकत्वात् । पदसंज्ञायास्तत्त्वेऽपि तत्र नलोपासिद्धत्वेन सन्निपातविघाताभावात् । एतेनानित्यत्वेनाऽऽत्वात्प्राप्तपदकमूल तदवस्थापान च चिन्त्यमिति मन्दोक्तमगतम् । अन्यथेत्यस्य ततः प्रागात्वे इत्यर्थे पौनरक्त्यादाह—ह्रस्विति । नन्वन्तरङ्गत्वात् दधोदेशे एद्वे तत आसि नुटः प्राक् नित्यत्वादात्वेऽप्यस्य बहिरङ्गानिद्धत्वेन पदत्वाऽनिवृत्तौ तत्प्रयुक्तनुटीऽसिद्धत्वात् आह—कार्येति । नन्वत्र पक्षे न तच्छास्त्रस्य पुनः प्राप्तिः, किन्तु तदर्थस्य कार्या-

शपक्षेऽन्तरङ्गत्वात् प्रागेव कृता पदसंज्ञा एरुदेशयि कृतन्यायेन कृतान्वेऽपि मुळ-
भेति वाच्यम् । अल्विधौ उक्तन्यायाऽयोगादिति भावः ।

“अष्टाभ्य औशू” ॥ कृताकारादिति । ननु हलीत्यपकृत्यत इत्युक्तम्,
सत् कथं कृताकारतेत्यत आह—अष्टाभ्य इति । कृतात्वस्येदमनुकरण, न तु लक्ष-

शब्दरत्नम् ।

ऽत्वयोर्बहिरङ्गत्वं समानमिति भावः । अल्विधायिति । पदसंज्ञाया अल्विधित्वेन
तन्मूलककार्याणामप्यल्विधित्वमित्यभिमानः । यदि तु नान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधिक-
रणधर्मविशेषरूपस्य पदत्वस्य स्थान्यलक्षमत्वाऽभावेन तत्प्रयुक्तकार्यस्य नुदादेरपि नाल्वि-
धित्वमिति स्थानिवस्वैरैरेणविहितन्यायेन च नुद् मुळमस्तद्धि मुष्ये कार्यकालपक्षे तत्सि-
द्धिहलीत्यनुवृत्तेः फलमिति बोध्यम् ॥

भैरवी ।

सीति वाच्यम् । कार्यकालपक्षे पदसंज्ञाया नुदेकत्वमित्यतया तस्य च प्रकृतिप्रत्ययोभय-
सापेक्षतया आत्वसमलक्षतया पदत्वमपि बहिरङ्गमित्यादायान् । ननु कार्यकालपक्षे लक्ष्या-
ऽसिद्धिरप्येताद्धि यथोद्देशपक्षे एवास्त्वित्यादाङ्गाभिराचष्टे—मूले न चेति । मुळभेति ।
तथा च नुद् भविष्यतीति शेषः । नुद्विधायकतास्य नाल्विधित्वमिति चेत्प्राह—
पदसंज्ञाया इति । अल्विधित्वमिति । तथा चेतत्पक्षेऽपि हलीति प्रकृतसूत्रेऽपकृत्यमिति

भावः । अभिमानपदमूचितामरचिन्प्रकृत्यति—यदि त्विति । अत्र रूपस्येत्यन्तम्परिवापकं

• • • • • तु तादृश्यादि

• • • • • स्थानिवस्वै-

• • • • • तद्भावेप्याह-

पक्षेऽप्येति । एतेन पदत्वमात्रसन्निपातनिमित्तक इह नुद्, स च न सन्निपातपरिभाषाया इह

प्रवृत्तिसम्पादश्च, आत्वनलापयोः पदत्वाविवातकत्वादिति मूलेऽप्यसन्निपातपरिभाषा-

या अनित्यत्वस्य नोपयोग इति ज्वनितम् । तत्सिद्धिरिति । अष्टानामित्यप्यसिद्धिरित्यर्थः ।

‘हलीत्युभयोः शेष’ इति भाष्यमपि कार्यकालपक्षमभिप्रायम् । अनुवृत्तिरिति । अनु-पश्चात्

वृत्तेः—सम्बन्धस्येत्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

धर्मतिरेकेनाऽऽनयनं, तच्चात्र नुदादि, तत्र च शब्दनो न स्थान्यलक्षितधर्मवत् आश्रयणमत आह—

पठिति । एतेन पविन्शब्दस्य स्वप्रत्ययविरुद्धमिदमित्यपास्तम् । वैपश्चात् प्रतिपादितमिदं

तत्रैव । अभिमान इति । तथा चात्र पक्षे हलीति नुदादिसिद्धधर्मभावव्यकमिति भावः । एतत्स-

चिदाश्रयिमाह—यद्वि स्वित्यादि । प्रकृत्यामिमावेणाह—नान्तेति । नुदादेर्नाल्विधित्वमिति

पाठः । सर्वे सर्वपक्षेति पक्षे आह—स्थानीति । तद्भावेप्याह—एरुदेशेति । विकृतावय-

वाऽनिवन्धननुदादौ पदत्वस्य तेन सौमभ्यादिति भावः । अत्र पश्चाह—नुदिति ।

एतेन पदत्वमात्रसन्निपातनिमित्तको नुद्, न च तद्विवातकाकारणनोपपत्तिरिति तस्या अप्रातिरेकेति अभि-

त्यत्वं मूलोक्तपदसङ्गतमिति स्वसिद्धान्तः सूचितः । एतेन पदत्वनाश्रय इति तदनुवृत्तिः, ननुचैव । अन्यथा

योर्देशेऽङ्गा कृतास्त्वानां धातुत्वानापत्तिरिति मूल चिन्त्यमिति रत्नान्तराश्रयमपास्तम् । सर्वेषां कार्यार्थत्वाच्च

मुख्यत्वम् । तत्सिद्धिरिति । अष्टानामित्यत्र नुदसिद्धिरित्यर्थः । अन्यथा मूलेऽप्युक्तत्वात् न स्यात् ।

अथ चोभयोः शेष इति भाष्यमपि कार्यकालपक्षमभिप्रायम् । एतेन प्रियाष्टानामित्यापर्वमपि सति रत्नाक-

दण्ड्याण्युक्तमपास्तम् । तदनभिधानस्य बह्व्यमणत्वात् इति भावः । अनुवृत्तेरिति । अनु-पश्चात् वृत्तेः-

सम्बन्धस्येत्यर्थः । तदपवर्षस्येति यावत् ।

शुभशसम्पन्नमात्वम् । तथा हि सति वक्ष्यमाणज्ञापकेन तस्य वैकल्पिकतया लाघवार्थमष्टभ्य इत्येव ब्रूयादिति भावः । इदमिति । श्रुतमनुमितं चेत्यर्थः । अष्टनो दीर्घादिति । दीर्घान्तादष्टनः परा असवनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यात् । अष्टाभिः । दीर्घात् किम् ? अष्टभिः । मध्योदात्तमिदम् । “षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः” इति बाधित्वा “श्ल्युपोत्तमम्” इत्यस्य प्रवृत्तेः । षट्त्रिचतुर्भ्यो या जलादिर्विभक्तिस्तदन्ते षडे उपोत्तममुदात्तं स्यादिति तस्यार्थः । एवं स्थिते ह्रस्वव्यावृत्त्यर्थं क्रियमाणं दीर्घग्रहणमात्वस्य नित्यत्वे व्यर्थं स्यादित्यर्थः । पूर्वस्मा-

शब्दरत्नम् ।

श्रुतम्—हलादौ । अनुमितम्—जरसताः । ह्रस्वव्यावृत्त्यर्थमिति । ह्रस्वेऽनो दात्तव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः । व्यर्थं स्यादिति । ननु ज्ञापितेऽपि व्यर्थमेव तत् ; अष्टाभिरित्यत्र सावकाशस्याष्टन इति सूत्रस्याष्टभिरित्यत्र परत्वात् “श्ल्युपोत्तमम्” इत्यनेन बाधे, सङ्कृतिन्यायेन पुनरप्रवृत्तेरिति चेन्न । दीर्घग्रहणेनैव सङ्कृतिन्यायाऽनित्यत्वस्याऽपि ज्ञापनात् । यद्वाऽत्र यथोद्देशपक्ष एव ज्ञाप्यते । तत्राऽऽत्वस्य बहिरङ्गतया प्राक् षट्त्वे भैरवी ।

जरसत्तेरिति । तथा चेह ज्ञापकं सामान्यापेक्ष, सामान्ये प्रमागानाम्पक्षपातादिति भावः । पर्यवसितायांभिप्रायेणह—ह्रस्वेऽनोदात्तनि । सावकाशस्येति । कार्यकालपक्षेऽनान्तत्वेन षट्संज्ञायामत्राऽप्राप्त्या “षट्त्रि” इत्यादेरप्राप्त्या सावकाशस्येत्यर्थः । षट्स्वरस्तु पञ्चभिरित्यादौ चरितार्थः । अप्रवृत्तेरिति । “अष्टन” इति सूत्रस्याप्रवृत्तेरिति यर्थः । कार्यकालपक्षमभिप्रेत्यैव समाधत्ते—दीर्घेति । न्यायान्तरसंस्वादाणि । एवञ्च तस्याऽनित्यतया तदप्रवृत्तौ पुनः प्रमङ्गविज्ञानन्यायस्येह प्रवृत्तेरिति भावः । ननु पूर्वोपपादितरीत्याऽष्टभिरित्यस्य दीर्घग्रहणव्यावृत्त्यंता सिद्धेति तद्वैकल्पिकत्वे ज्ञापकत्वद्वयमिति चेन्न । ‘यावता विनाऽनुपपत्तिस्तस्य सर्वस्य ज्ञाप्यत्वम्’ इति न्यायनोभयत्र दीर्घग्रहणस्य ज्ञापकत्वात् । अत एवाह—मपोति । अत्रेदम्बोध्यम् । यद्युभयोर्ज्ञाप्यता स्वीक्रियते, तदा लाघवाभावात्कृताऽऽत्वस्य षट्संज्ञासत्त्वे भावस्य वैकल्पिकत्वे च तज्ज्ञापकमस्तु ; एतावतापोषार्थसिद्धिर्भवतीति पूर्वोत्तरोत्या दीर्घग्रहणं वैकल्पिकत्वे ज्ञापक कार्यकालपक्षे । यदि त्विह यथोद्देशपक्ष एव ज्ञाप्यते ; तदा हलीत्यस्याऽऽत्वविधायकसूत्रोपकर्षो न कार्यः । एवञ्च लाघवम्भवतीत्याशयेनाह—यदिति । अत्र-षट्संज्ञायाम् । पक्ष एवेति । एवकारेण सङ्कृतिन्यायाऽनित्यत्वस्य कृताऽऽत्वस्य षट्संज्ञा भवतीति कल्पनस्य च निरासः । अस्मिन्पक्षे “अष्टनो दीर्घात्” इति दीर्घग्रहणस्याऽऽत्ववैकल्पिकत्वमात्रांशे ज्ञापकता कल्प्या । बहिरङ्गता-विभक्त्युत्पत्त्युत्तरकालिकतया । प्राप्ति ।

भावप्रकाशः ।

जरसत्तेरिति । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षयाऽऽत्वस्यैव नित्यमिति भावः । पर्यवसितार्थमाह—ह्रस्वे इति । सावकाशेति । न अष्टभिरित्यत्र ‘श्ल्युपोत्तमम्’ इति प्राप्त्यानि कार्यकालेऽनान्तत्वेनाऽऽत्वात् । अस्तिचित्त्वेनाऽस्थानिवत्साच्च । विकृतावयवस्वनिबन्धनत्वेन लौकिकन्यायस्याप्यनवत्प्राप्तेति भावः । तत्रैव पक्षे समाधत्ते—दीर्घेति । एवेन ज्ञापकान्तरनिरासः । अनित्यत्वेति । तदप्रवृत्तिपूर्वमपुनः प्रसङ्गविज्ञानप्रवृत्तेरित्यर्थः । अपिना वैकल्पिकत्वमुच्यते । यावता विनाऽनुपपत्तिस्तस्यैव ज्ञाप्यमिति सिद्धान्तादिति भावः । इह च तदपकर्षे । तदभावे तु स्थाने कृताऽऽत्ववैकल्पेनि ज्ञाप्यद्वय वेति बोध्यम् । हलीत्यपकर्षाभावजलाघवादाह—यदिति । अत्र—षट्संज्ञायाम् । एवेन तदमित्येवकृतत्वषट्संज्ञयोनिरासः । वैकल्पिकत्वं तु ज्ञाप्यमेव । ज्ञाप्यते इत्यत्र दीर्घग्रहणेनैवेत्येत्यानुषङ्गः । उक्तार्थं चतुष्टय सूचयितुं तत्र हेतुनाह—तत्रत्याघपवात्तत्वादित्यन्तेन । अत्र—यथोद्देशे । बहिरिति । विभक्तिसापेक्षत्वेनेति भावः । प्राक् । विभक्तेरिति शेषः ।

दपीति । एवञ्च प्रियाष्टुण इति हरदत्तोदाहृतं घृत्वं न संभवतीति भावः । न च

शब्दरत्नम् ।

जाते नान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधिक्रमगधर्मरूपस्य पदत्वस्याऽऽधर्मत्वाभावेन स्वरादेर-
लिवधित्वाभावात् । स्थानिवद्भावेनैकदेशविकृतन्यायेन वाऽकारान्तस्यापि पदत्वेन तत्रापि
“श्लल्युपोत्तमम्” इत्यस्य प्राप्स्याऽष्टन्स्वरस्य तदपवादत्वात् । तत्र पक्षे, भविष्यति किञ्चि-
दनेन प्रयोजनमित्यभिसन्धिमात्रेणैव संज्ञाप्रवृत्तेः प्रवृत्तसंज्ञाप्रकरणे कैश्चेनोक्तत्वात् । स्पष्टं
चेदं पदसंज्ञासूत्रेऽष्टनो दीर्घादिति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः । आकारान्तस्य पदत्वेऽप्यौश-
विधिसामर्थ्याद्वावित्यत्र लुगन् ।

नन्वेवमष्टावित्यत्राष्टन्स्वरस्य चारितार्थ्यम् । हलादित्वाभावेन पदस्वरस्य तत्राप्राप्तेः । न च का-
भरवी ।

विभक्त्युत्पत्तेरिति शेषः । जात इति । ततो विभक्तिस्तत आत्वमिति प्रक्रियाश्च ।
एवञ्चाष्टाभिरित्यत्रापि “पदत्रि” इति सूत्रस्य प्राप्स्या “अष्टन” इति सूत्रस्याऽच्चारिनार्थ्ये-
नाऽपवादत्वेनाष्टाभिरित्यत्रेवाऽष्टभिरित्यत्रापि स्यादिति दीर्घग्रहणमिति भावः । स्वरादेरिति ।
“पदत्रि” इति “श्लल्युपोत्तमम्” इति वा विहितस्वरादेरित्यर्थः । आदिनाऽष्टानामित्यत्र
नुटः परिग्रहः । स्थानिवद्भावेनेति । ‘सर्वं सर्वपदादेशाः’ इति न्यायेन समुदायस्यादेशत्वकल्प-
नया स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः । एकदेशविकृतन्यायेन वेति । न हीदानोदान्तत्वस्यापेक्षा, किन्तु
पदत्वमात्रस्य । इत्यत्र विकृताऽवयवत्वस्य नानयनमित्येकदेशविकृतन्यायस्य प्रवृत्तिर्भवि-
ष्यतीति भावः । ननु विभक्त्युत्पत्तं प्राक् पदत्वस्य न फलमत आह—तत्र पक्षे । ननु कृता-
त्वेऽपि चेत्पदत्वन्तदाऽष्टावित्यापि लुक्स्यादत आह—औशविधिसामर्थ्यरिति ।

एवमिति । औशविधिसामर्थ्याद्वावित्यत्र लुगभाव इत्यर्थः । अष्टावित्यत्र—द्वितीयावहु-
भावप्रकाराः ।

जाते । तत आमि नुटः प्राग् नित्यत्वादात्वे इति शेषः । आमुत्तरमसिद्धत्वापूर्वं वा सज्ञा ततो नुटः प्राक्
नित्यत्वादात्वे इति शेषः । तत्रादौ तस्य उत्तरशान्तने फलाभावमाह—नान्तेत्यादिना । अल्—स्था-
न्यल् । स्वरादेः—तत्प्रयुक्तस्य पदत्रीत्यादिस्वरादेः । उभयोर्ल्लेखः पूर्ववत् । दीर्घग्रहणं पदसंज्ञाशापक-
मात्रतन्तस्येति भाष्यस्याध्ययनेवाशय इति न विरोधस्तीनेति गृह्यकृतम् । तदन्वित्यत्रशापने फलाभाव-
माह—तत्रापीति—आकारान्तेऽपीत्यर्थः । अपिष्टभिरित्यस्य समुच्चायकः । एवञ्चानवकाशत्व तस्य ।
तदाह—अपवादत्वादिति । एवञ्चाष्टाभिरित्यत्रेवाष्टभिरित्यत्रापि तत्प्रवृत्तिः स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थं
क्रियमाणं दीर्घग्रहणं विकल्पशापकमिति भावः । नन्वफलत्वादादावेव सा न स्यादत आह—तत्रेति ।
यथोद्देशे इत्यर्थः । युक्तं चैतदित्याह—स्पष्टमिति । नन्वाकारान्तस्य तत्त्वेऽष्टावित्यत्र लुगापसिक्त-
माह—आकारान्तेति ।

एवं—नसामर्थ्यात्तत्र तदलुकि । अष्टावित्यत्र—द्वितीयावहुवचने । चारितार्थ्यमिति । तथा
चाऽनपवादत्वेन यथोद्देशपक्षशापनेऽपि उभयत्र परवान्मध्योदात्तेन वाधे तन्न्यायेन पुनरप्रवृत्तिरिति
वैरत्पिकत्वे ज्ञापितेऽपि वैयर्थ्यं तदवस्थमेवेति तन्न्यायानित्यत्रशापनभावश्चकमिति तदेवास्तु किं तेनेति
भावः । हलादित्वाभावेनेति । तथा च शलादित्वाभावा इति भावः । पदस्वरस्य—“पदत्रि” इत्यपवाद-
“श्लल्युपोत्तमम्” इत्यस्य । एवमप्येपि । पुनरादेशे इति । नित्यत्वादान्तरकत्वाच्चेति शेषः । उभयत्र आश्रये
तदभावादिति भावः । एवञ्च तदचारितार्थ्यमिति तदर्थ्यम् । तद्विषयत्वे तदप्रवृत्तस्तत्र भाष्ये ध्वनिज्ज्वा-
सरला ।

तदपवादत्वादिति । न च ‘ऋष्टानाम्’ इत्यत्र तस्य चारितार्थ्यमिति वाच्यम्, “श्लल्युपोत्तमम्”
शयस्याप्राप्तावपि “पदत्रिभुत्तम्यो हलादिः” इत्यस्य प्रवृत्त्या निवकाशत्वस्य तदवस्थत्वात् ।

शब्दरत्नम् ।

देशे व्यपवर्गाभावः । स्वरात् पूर्वं सन्धिकार्यांप्रवृत्तैर्द्वौत्यत्राऽऽङ्निमित्तनिघातसिद्धये
 "यादि तु परम्" इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वादिति चेन्न । एतद्भाष्यप्रामाण्यभावेवा-
 द्भ्रंशस्य घृतादिपाठादन्तोदात्तत्वेन "एकादेश उदात्तेनोदात्तः" इत्येव तत्रान्तो-
 दात्तत्वसिद्धेः । ननु प्रियाष्टाम्यामित्वादावष्टस्वरः सावकाशः । पट्स्वरविधायकै
 विहितविद्येपणाऽऽश्रयणेन समासे गौणे तदप्राप्तेः । अत एव "चतुरः शसि" इति सूत्रे
 'स्त्रियां प्रतिषेधो वाच्यः' चतस्र पश्य, चतस्र्याद्युदात्तनिघातनात्तत्त्वसिद्धम् । तत्रि-

भेरेवी ।

चने । व्यपवर्गाभाव इति । अन्तरङ्गत्वादेकादेशे पट्स्वरान्तरत्वाभाव इत्यर्थः । अत्रवृत्ते-
 रिति । अस्य ध्वनितत्वादित्यत्रान्वयः । एहीत्यत्रेति । तत्र भाष्ये रोहादेशेति प्रयोगे रोहात्र
 एहीति स्थिते आटः परत्वमिहोत्यस्येति "तिङ्ङित्तिङ्" इति प्राप्तस्य निघातस्य "लोट्
 च" गत्यर्थलोटा युक्त इति च निषेधमाशङ्क्य छान्दमत्वेन समाहितम् । कैपटश्च तत्रान्तस्य-
 त्वादेकादेशे निघाताप्राप्तिभासद्वा एतद्विभक्त्याव्यवहारात्पूर्वं सन्धिकार्यांप्रवृत्तिरनुमायत
 इत्याह । "नेन्द्रस्य परस्य" इति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति तदाशयः । एतद्भाष्येति । द्वीर्घ-
 यद्वयस्य ज्ञापकत्वापरभाष्येत्यर्थः । पाठान्तादात्तत्वमिति । अन्यथा 'त्र.पु.द्व.रापा.' इत्याद्युदा-
 त्तत्वं स्यात् । तत्र—अष्टावित्यत्र । नन्विति । एवमपीति शेषः । पट्स्वरविधायक—पट्स्वरान्तर-
 कात्परत्वमाभित्य प्राप्तस्वरविधायकमुत्रद्वयं । अत्र एव—विहितविद्येपणाश्रयणादेव । वाच्य
 इति । अन्यथा शसि कृतान्तादात्तत्वरूपवृत्तस्य स्थाने चतस्रादेशोऽप्यन्तोदात्त स्याच्च-
 था च "उदात्तपणो हल्पूर्वात्" इति स्वरः स्यात् । यदि तु शब्दान्तरप्राप्त्योभयोरनित्यत्वेन
 स्वरविधायकत्वात्प्राप्तत्वात् "त्रिचतुरो" इत्यस्य "अचिर ऋतः" इत्यस्य च प्राक् प्रवृत्ति-
 स्तस्य स्थानिवत्त्वेन चतुरशब्दत्वात् "चतुरः शसि" इत्यस्य प्रवृत्तौ वकाराऽकारस्योदात्तत्वं
 स्यात् । आद्युदात्तनिघातनादिति । समासत्वात्सूत्रेऽन्तोदात्तपाठे कर्तव्ये चतस्रशब्दात्पवचकार-
 स्योदात्तस्य पाठादित्यर्थः । ननु वार्तिकारम्भे "चतुरः शसि" इत्यस्यवाऽप्रवृत्तिः, निघातने

भावप्रकाशः ।

दित्यन्वयः । परैरौणे चैतरेव नान्यैरित्यर्थेन जाये स्वारोहावेहीत्यत्र रोहावेत्यस्य "गायर्वनोटा" "लो-
 ट् च" इति निघातनिषेधभावेन "तिङ्ङित्तिङ्" इति निघातसिद्धिकलकनियामततया "यादि तु" इति सूत्र-
 साफल्यमभिधायाप रोहावद्युक्तरादेशात्प्राप्तत्वाऽऽङ्निमित्तनिघातस्य "लोट् च" इति निषेधः कुतो न, न हि
 तत्र निवन्नेन वारण सम्भवतीत्याशङ्क्य 'न रुदिरंत्वर्ब' इत्युक्तम् । तत्र उत्तरीत्या समाश्रयत्वात्समा-
 ध्यादनुमोदते शब्दनिघातस्तत एकादेश इति कैपटेन व्याख्यातं च । "नेन्द्रस्य परस्य" इति सामान्यापेक्षं
 ज्ञापकमिति तदाशय इति गुणचरणमात्रं । किञ्चोकादेशे कृतेऽप्येकादेशेति न्यायेन टान्तेऽष्टम्यद्वयत्वं परादि-
 वत्त्वेनो ह्यस्य विभक्तित्वं चेत्यदोपादित्यपि बोध्यम् । एतद्भाष्येति । द्वीर्घयद्वयस्य ज्ञापकत्वापरभाष्येत्यर्थः ।
 पाठे हेतुरवम् । तत्र—आष्टावित्यत्र । तथा च ऽव्ययितार्थेनाऽपराश्रयत्वात्तत्त्वमिति न तदा-
 वदयकत्वमिति भावः । नन्विति । एवमपीति शेषः । इति चेत्यत्रान्वयः । तथा चात्रपदाकारातिरेक
 रूपमिति भावः । विधायक—सुप्रदये । मुख्ये समासे इष्टत्वादाह—गौणे इति । तदप्राप्ते—
 पट्स्वरात्प्राप्तेः । सप्त मानमाह—अत मुनेति । तदाश्रयणेन तत्राभावेरेत्यर्थः । सत्र्चतुरे इत्यन्वयः ।
 चतस्र इति । स्थानिवत्त्वेन वकाराकारस्योदात्तत्वं स्यादिति भावः । ननु वार्तिकारम्भे "चतुरः शसि"

सरला

घृतादिपाठादिति । किट्स्वरणे तु नात्र निदिः, "अ. संहवायाः" इत्यनेन किट्स्वरभावेन ऽऽङ्-
 वाच्यत्वात्पठेः ।

शब्दरत्नम् ।

पाठनेऽपि चतसृणामिति विभक्तिस्वरः सिद्धः । “पट्त्रि” इति सूत्रे हलादिप्रहणेन निपातनस्वरस्य विभक्तिस्वराऽबाधकत्वज्ञापनात् । आद्युदात्तनिपातने हि हलादियदृणा-
नर्थक्यम्, ‘न ह्यन्यद्दलादिप्रहणं प्रयोजयति, अन्यदतश्चतसृशब्दादिति’ भाष्योक्तं सङ्-
च्छते । अन्यथा प्रियाष्टान इत्यादेः सम्भवेन तदसङ्गतिः । अष्टौ परमाष्टावित्यादेरेकादेश-
स्वरेण सिद्धेः । न च वदष्टावित्यादि व्यावर्त्यम् ; संख्यप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधन
भैरवी ।

तु तस्य सर्वबाधकतया “पट्त्रि” इत्यस्याऽपि बाधापक्षित आह—तत्रिपातनेऽपीति । अपिर्वा-
तिकारम्भसमुच्चायकः । विभक्तिस्वरः—विभक्तेरुदात्तत्वम् । निपातने ङीति । निपातनस्य सर्व-
बाधकत्वं हांस्यर्थः । चतसृशब्दादिति । एतत्सम्बन्धयज्ञादिविभक्तिवारकतथैव तस्य चारि-
तार्थ्यमस्ति । यदि निपातनस्य सर्वबाधकत्ववन्तदा तद्व्यर्थमेव स्यादिति । अयम्भावः—
पट्त्रिचतुर्भ्यं एरुवचनद्विवचने न भवत एव, पट्भ्यो जशसोर्लुगेव, अन्याः सर्वा हला-
दिविभक्तय एव, त्रिचतुरोर्जसि तु न प्रयो जनम् । “अञ्चेरञ्जसि” इति सूत्रादम्बनाम
स्थानप्रहणस्य “पट्त्रि” इति सूत्रेऽनुवर्तनात् । श्रीनित्यत्र शसितु “एकादेश उदात्तेन”
इति सिद्धम् । तिस्रः पश्येत्यत्र तु “उदात्तयण” इत्येव सिद्धम् । चतुरः पश्येत्यपि न
व्यावर्त्यम्, “चतुरः शसि” इत्यस्याऽऽरम्भात् । तस्माच्चतस्रः पश्येत्येव व्यावर्त्यमिति ।
यदि निपातनस्वरस्य सर्वबाधकत्ववन्तदा तद्व्यर्थमेव । पुनेन प्रसारेण निपातनस्वरस्य
विभक्तिस्वराबाधकत्वे ज्ञापिते चतसृणामित्यत्र विभक्तिस्वरः सिद्ध इति । अन्यथा—विहि-
तविशेषणानाश्रयणे । तदसङ्गतिः—न ह्यन्यदिति प्रत्यासङ्गतिः । अष्टावित्याद्यपि न व्यावर्त्य-
मित्याह—अष्टावित्यादि । न चेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । वदष्टावित्यस्य प्रदर्शनम्
भावप्रकाशः ।

इत्ययैव बाधः, निपातने तु “पट्त्रि” इति स्वरस्यापि बाधापक्षितस्वर्य सर्वबाधकत्वादत आह—तत्रिपेति ।
अपिर्वातिकारमुच्चायकः । विभक्तिस्वरः ; तदुदात्तत्वम् । ज्ञापकमुपपत्तयति—आद्युदात्तेति । तस्य
सर्वबाधकत्वादिति भावः । चतसृशब्दादिति । चतसृसम्बन्धयज्ञादिसन्तादिरर्थः । अयम्भावः—पट्त्रिच-
तुरांनित्यवचनान्तात्तद्विवचनैवचने न रतः । तत्र पट्भ्यो जशसोर्लुगेव । अन्या हलादयः
असर्वनामस्थाने एवैतुब्रह्म्या । त्रिचतुरोर्जसि नेदम् । श्रीनिति शसि “एकादेश उदात्तेन” इति सिद्धम् ।
तिस्र इति जसि “तिभ्यो जसः” इत्यस्य विषये लुक्रीत्या न । तिस्रः पश्येत्यत्र “उदात्तयण” इत्यनेन
सिद्धम् । अन्या हलादयः । चतुरः पश्येत्यापि न । “चतुरः शसि” इत्यारम्भसामर्थ्येन तस्य बाधात् ।
तस्माच्चतस्रः पश्येत्येव तद्व्यावर्त्यम् । यदि निपातनस्वरो विभक्तिस्वरबाधकः स्यात्तदा तद्व्यर्थमेव
मेव । तस्मात्तस्य तदबाधकत्वं ज्ञाप्यते, तेन चतसृणामित्वादौ विभक्तिस्वरसिद्धिरिति । अन्यथा—
तदनाश्रयणेन तत्र तत्प्रवृत्तौ । प्रियाष्टान इति । प्रागुक्तरीत्या लुकोऽनाप्राप्तेरिति भावः । नन्वसर्व-
नामस्थानपदानुब्रह्म्या नेद तद्व्यावर्त्यमिति आह—आदेरिति । तेन शसन्तरूपपरिचयः । सम्भवेन—
तद्व्यावर्त्यत्वसम्भवेन । तदसङ्गतिरिति । पट्मध्येषु हलादियदृणव्यावर्त्यत्वसम्भवेन तत्र उ-नास्तीति
भाष्याऽसङ्गतिरित्यर्थः । ननु द्वितीयशब्दोत्तरीत्याऽष्टौ पश्येत्यादितद् नावर्त्यमिति भाष्यमेकदेशरुक्तिरे-
वात आह—अष्टाविति । इदं पृथान्तार्थम् । वक्ष्यमाणरीत्याऽऽनुस्वरेणाऽसिद्धेराह—एकादेशेति ।
नन्वेवमपि कदष्टावित्यादितद्व्यावर्त्यं, तस्याव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरणाद्युदात्तवादेनादेशस्वरेणाऽसिद्धेः
पदध्व- भाष्यरथैकदेशरुक्तिरेवाऽऽनुस्वरेणैव तदाश्रयणे न मानत्वमित्याश्रयेनाऽऽसङ्गते—न चेति ।
आदिनाऽऽष्टावित्यादिसप्रहः । ननु यस्य पट्त्वं ततोऽविहितत्वादेवानितिव्याप्तिरत आह—संख्येत्यादि ।

खरला ।

कदष्टाविति । कुसिता अष्टौ कदष्टावित्यत्र कुशब्दस्य अष्टन्शब्देन “कुगतिप्रत्ययः” इति समासो

शब्दरत्नम् ।

नक्रतयोत्तरपदार्थप्रधानपमासे समुदायस्याऽपि पठ्त्वात् । स्पष्ट चेद् “सर्वादीनि” इत्यत्र भाष्ये । ततो विहितत्वाच्चेति वाच्यम् । एतद्भाष्यप्रामाण्येन तदनभिधानादिति चेन्न । अत्रज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यादष्ट इत्यस्यापि विहितविशेषणाश्रयणेन समासेऽप्रवृत्तेः । प्रियाष्टादीनामनभिधानस्य पठ्त्वात्सुत्रे भाष्ये स्पष्टत्वाच्च । “तिसृभ्यो जस” इति सूत्रं भैरवी ।

अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्थात्र प्रवृत्त्या एकादेशस्वरेणासिद्धिप्रदर्शनाय । तत्र — पठ्त्वात् । एतद्भाष्येति । “चतुर शसि” इत्यत्रोक्तभाष्येत्यर्थः । तदनभिधानम्—कदशवित्याद्यनभिधानम् । एतज्ज्ञापकेति । दीर्घग्रहणस्य ज्ञापकतापरभाष्येत्यर्थः । वस्तुत एतत्सर्वमभ्युपेत्यथादेन । सिद्धान्ते त्वनभिधानमेवेत्याह—प्रियाष्टादीनामिति । तिसृभ्य इति । तत्र हि जसुग्रहणद्विमर्थमिति प्रदने तिसृकेति कन्प्रत्ययान्तम्प्रस्युदाहरणमुक्त्वा जसुग्रहणमनर्थकमन्यत्राभावादि-त्युक्तम् । अस्य नित्यम्बुवचनान्ततया तदन्ययोरभाव एव, शसि तु “उदात्तयणः” इत्येव सिद्धम् । अन्याः सर्वा हलादयस्तत्र “पठ्त्रिचतुर्भ्यः” इत्येव भविष्यति । तिसृकेत्यपि न प्रयोजनम् । मध्येऽपवादस्यायेन “तिसृभ्यः” इत्यस्य “अनुदात्तो मुपितौ” इत्येतद्वाचक-तया नित्यस्वरेण “तिसृभ्यः” इत्यस्य बाधो भविष्यतीत्युक्त्वा ‘उपसमस्तार्थमेकं जसो ग्रह-णमिच्छन्ति अतितिसौ अतितिस्रः’ इति जसुग्रहणस्य व्यावर्त्यन्दिशितम् । यद्यपि वार्तिक-कृता तत्खण्डित-तथाप्यात्राशान्तरसम्वादेन जसुग्रहणस्य प्रयोजनम्भाष्यकारोऽभिहितवान् । सच्च प्रयोजनं विहितविगणनरूपे तु नोपपद्यत इति परस्वमेव निशामकमिति जसुग्रहणाभावे विभक्त्येवात्तत्त्वं स्याज्जसुग्रहणसत्त्वे तु तस्याऽप्रवृत्तौ समासस्वरबाधकाऽव्ययपूर्वपदप्रकृति-स्वरबाधकेन “अतेरदृष्टपदे” इत्यनेनाते परमरुदन्तम्पदशब्दश्रान्तादात्त इत्यर्थकान्तो भावप्रकाशः ।

लौके गणनायां प्रमिद्धानामेव “गणान्ता” इत्यत्र ग्रहणे मानाभाव इति भावः । तदेव ध्वनयि-तुमाह—स्पष्टमिति । प्रतिप दितमथस्तात्मवन् । वचनमागारोत्य ऽष्ट-स्वरेणामिद्धेराह—एतद्भाष्येति । “चतुर शसि” इत्यत्र शोक्तभाष्येत्यर्थः । तदनभिति । कदशवित्याद्यनभिधानादित्यर्थः । एतेनोक्त-रीत्या तत्राष्ट-स्वरः भावकात् इत्यपास्तम् । एतज्ज्ञापकरिति । द धग्रहणज्ञापकरेत्यर्थः । विशेषणा-श्रयणेन । तत्राश्रयणेन समासे गौणे इति शेषः । अप्रवृत्तेः । अष्टन् स्वरस्यादीनि शैव । इदं च तत्त्व-स्वमभ्युपेत्य । वस्तुनस्तदमान पठ्त्वाह—प्रियाष्टति । गौणानामिति भावः । इदं चाऽनुपदमेव-स्तुदीभविष्यति । ननु कैशतमूनऽनूदितप्रथमव्यासगारेऽनभिधानम्, आद्यपुक्तिरपि भाष्यविरो-धाद्यनुनेत्यत आह—तिसृभ्य इति । तत्र हि नित्यम्बुवचनान्तत्वात्तदन्ययोरभाव एव इति “उदात्त-यणः” इति भाष्यम् । अन्या इनादयः । तत्र “पठ्त्रि” इति च निद्गन् । तिसृकेत्यपि टापि कादे-शस्यादिवत्त्वात् पित्स्वरप्राप्त्या “अनुदात्तो” इत्यस्य येन नामासिन्ध्यायेन बाधेऽपि नित्यस्वरेण सह तदभावान्मध्येपवादव्यादात् परत्वात् नित्यस्वरेण भाष्यमित्याशयेन वार्तिककृता ‘तिसृभ्यो जसुग्रहणा-नव्ययम यत्राभावात्’ इति खण्डितमपि जसुग्रहण भाष्यकृता चाऽशान्तरमवष्टभ्य स्थापितवान् । उपसमरतावर्तमेकं जसो ग्रहणमिच्छन्ति” । अतितिसाविति समस्तिसुशब्दसमीपजन्यविभक्तिव्यावृत्त्यर्थ-

सरला ।

“भो, व चत्तुरस्येऽधि” इति को. कदादेशे तस्मिन् । तत्र समासा-नोदात्ते ततो ब्रूया परादेशे औकारे-तस्य “एकादेशे उदात्तेन” इत्यनोदात्तत्वेन कथं तस्य व्यावर्त्येत्तम् ? अत्रोच्यते, कुशब्दस्य निपातत्वेन “निशाता आनुदात्ताः” इत्याद्युदात्तत्वात् “चत्तुरस्ये तुत्यार्थे तुत्यास्तस्युपमानाव्यय” इत्यनेन पूर्वपद-प्रकृतिस्वरेण अष्ट वित्यस्याद्युदात्तत्वात् । अत्र ‘अव्यये नञ्कुनिपादानान्’ इति परिगणनेन पूर्वपद-प्रकृतिस्वरव्यावृत्तित्वे न कतु शक्यते स्थानिवरत्वेन कर्त्तव्यस्य कुशब्दत्वात्तन्ने ।

‘पूर्वेत्रासिद्धीये न स्थानिवत्’ इति निषेधः, तस्य दोष इति साधवादत्वात् ।
ननु “रपाभ्याम्” इति प्रतिपदोक्तं एत्वं तत्र गृहीष्यामः, न तु षुल्-

शब्दरत्नम् ।

स्थेनोपसमस्तार्थमेक इति भाष्येण तुल्यन्यायात् पटुस्वरस्याऽपि तदन्ते प्रवृत्तेरुक्तत्वाच्च ।
“चतुरः शसि” इति सूत्रस्थन्तु वार्तिकं ‘जस्यग्रहणार्थं स्थमन्यत्राभावात्’ इति “तिसृभ्यः”
इति सूत्रस्थवार्तिकत्रयेव दूष्यम् । एके इति च सुरुयार्थकमिति दिक् । प्रतिपदोक्तमिति ।
भरवी ।

दात्तत्वे कृते उदात्तस्य ऋकारस्य यगादेशे “उदात्तस्वरितयोः” इति स्वरित औकारोऽभ्राश्च
भवति । तुल्यन्यायादिति । यथा “तिसृभ्यो जसः” इति सूत्रस्य प्रवृत्तिविषये व्यवस्था तद्वत् ।
अपिना । अष्टन्स्वरस्य परिग्रहः ।

नन्वेवं विशेषणाश्रयणबोधकोक्तभाष्यस्य का गतिरत आह—चतुर इति । वार्तिक—विभ-
क्तिस्वरभावश्च हलादिग्रहणादित्येतत् । दूष्यमिति । जस्यग्रहणस्योपसमस्तार्थत्ववत्तत्र सूत्रे
हलादिग्रहणस्यापि समस्ते प्रियत्रीनित्यादौ प्रयोजनलाभाद्दूष्यम् । नन्वेवमेके इत्युक्त्या
तस्य सिद्धान्त्युक्तिवद्भवत आह—एके इतीति । दिगिति । दिगर्थस्तु “चतुरः शसि” इति
सूत्रस्थ ‘स्त्रियाम्प्रतिषेधो वाच्य’ इति वार्तिकमपि न कार्यम् । चतस्रः पदयेत्यत्र स्वर-
रेफादेशयोः प्राप्तौ परत्वाद्देफादेशे तस्य स्थानिवत्त्वेन व्यवधानात्काराकारस्य स्वराप्राप्तेः ।
न च रेफस्यैत्र स्वरो भवत्विति वाच्यम् ? हलस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनस्याऽविद्यमानवद्भावात् ।
न च स्थानिवद्भावस्य स्वरे कर्तव्ये निषेधो भविष्यतीति वाच्यम् ? स्वरत्वावयवलोपेषु लोपा-
जादेशस्यैव स्थानिवद्भावनिषेधात् । एवमाद्युदात्तयोश्चिच्चतुरोराण्तरतम्यादाद्युदात्ते सिद्धे
आद्युदात्तनिपातनमपि न कार्यम् । हलीत्यस्यापरुर्पस्तु प्रतिपत्तिलाववायेति ।

वर्णग्रहणे प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अष्टवृत्तिवादिमतेऽप्याह—सवोगादीति । तदेकवाक्यन्या-
प्रत्याख्यानैश्चास्यतया । अत्र—सूत्रे णग्रहणस्य सत्त्वपक्षे । यत्तु णग्रहणं संज्ञापूर्वकविधे-
रनित्यत्वबोधनाय, तेन दुर्भवातीत्यत्र णत्वञ्च । एवं “पदान्तस्य” इति सूत्रमपि ‘नञ्चदित-

भावप्रकाशः ।

तदिति तदर्थः । तस्मादिति सत्त्वे विहितविशेषणाश्रयणमप्रमाणम् । एवञ्चाऽऽतेः परमकृदन्त पदशब्दस्था-
न्दोदात्त इत्यर्थेन “अतेरकृत्पदे” इत्यनेनान्तोदात्तस्वरे कृते “उदात्तस्वरित” इति औकारः स्वरितः ।
जस्यग्रहणाभावे तु तेनोदात्त स्यादिति उदाहरणः । इयं रीतिरितिदिशति—तुल्यन्यायादादिति ।
पटुस्वरस्य—द्विविधस्य । अपि—अष्टस्वरममुच्चावकः । तदन्ते । गीणेरीत्यर्थः । उक्तत्वाच्च—
उक्तत्वात्वाच्च । एवञ्च तस्य तदपवादत्वं निर्मूलमिति भावः । नन्वेव तदाश्रयणबोधकोक्तभाष्यविरो-
धोऽत्र आह—चतुर इति । वार्तिके विभक्तिस्वरभावश्च हलादिग्रहणादित्येतत् । दूष्यमिति । जस्य-
ग्रहणस्य तत्र चारितार्थ्यवद्दलादिग्रहणस्यापि तत्र चारितार्थ्यनाऽऽनर्थक्याभावात् । एवञ्चाद्युदात्तनि-
पातनमुपदेशिवद्भाववर्णापरस्या दुष्टम् । एवञ्च शसि ‘स्त्रियां प्रतिषेधः’ इति वार्तिकमपि न कार्यम् ।
स्वरात् प्राक् परत्वाद्देफेनेऽव्यवहिनस्योदात्तयोग्यस्याभावात् । तकारऽकारस्य पूर्वविधौ रेफस्य स्थानि-
वत्त्वेन ऋकारेण व्यवहितत्वाच्च । तस्य च स्वविधावस्थानिवत्त्वाच्च तस्यैवाप्राप्तेः । स्वरे निषेधस्तु
लोपाजादेशस्यैव । एवञ्च स्थानिवत्त्वेनाद्युदात्तत्वे सिद्धे निपातनमकनमपि । तस्मात् गीणे “षट्त्रिंश-
त्पादे. “चतुर शसि” इत्यादेशे प्रवृत्तिरस्यैव सत्याभिधाने इति भाष्यसम्मतमिति प्रियत्रीनित्यादिव्या-
धृत्या हलादिग्रहण सार्थकमिति ध्येयम् । नन्वेके इत्युक्त्या कथं तस्य सिद्धान्तत्वमत आह—एके इति ।
चस्त्वर्थे । वस्तुतः प्रियाष्टादीनामनभिधानमेवेति एनीयाशब्दा मुक्तैव । प्रतिपत्तिलाववाय च हलीत्य-
न्यायात्तर्ह इति तत्त्वं तदाह—दिगिति । स्फुटीभविष्यति चानुपदमेव तत् ।

विधिलभ्यमिति चेत् ? मैवम् । भाष्यमते तदयोगात् । तथा हि—“रपाभ्याम्” इति सूत्रे “अपदान्तस्य मूर्द्धन्य” इति सूत्रमनुवर्त्य णप्रहण, “पदान्तस्य” इति निषेधसूत्रं च भाष्ये प्रत्याख्यातम् । न च मूर्द्धन्यशब्देन घृत्वशब्देन वा निर्वर्त्यमाने णकारे वैषम्य सुबचम्, यथोत्तर मुनीना प्रामाण्यमिति स्थानिवद्भावा एवोचित । श-दकौरुभे ‘तस्य दोष’ इत्यत्र णत्वप्रहण मास्त्विति निष्कर्ष कृत स्तद्रीत्याप्याह—कार्यकाल पक्ष इति । न च यथोद्देशमाश्रित्य घृत्वमस्त्विति वाच्यम् । फलभेदे प्रत्याख्यानासम्भवेन कार्यकालपक्षस्यैवेह न्याय्यत्वादिति भाव । अत एव पञ्चमीसमासस्य प्रत्याख्यानोपपत्तयेनापि घृत्व प्रत्याशा न

शब्दरत्नम् ।

सयोगादलोपसाहचर्याल्लत्वस्येति भाव । प्रत्याख्यातमिति । तदेकवाक्यतयाऽत्रानि स्यत्वेन णत्वाद्ये प्रतिपदोक्तपरिभाषासाहचर्यपरिभाषयोरप्रवृत्तिरिति भाव । प्रत्याख्यानेन च तयोरुपादान रूपद्वयमेव, न तु फलान्तराऽभिनिवेश कार्य इति सूच्यते । प्रत्याख्यानाऽसम्भवेनेति । उक्तरीत्या भाष्यध्वनितणत्वग्रहणेत्यादि, णग्रहणेति वा । पञ्चमीसमासेति । ‘अपरविधाविति वक्तव्यम्’ इति “अत्र परिसमन्” इति सूत्र-स्थवार्तिकव्याख्यानावसरे कैयटध्वनितेत्यर्थ । वस्तुतस्तद्युक्तमिति प्राङ्निर्दिष्टम् ।

भैरवी ।

मनित्यम् इत्येतद्वोधनद्वारा सार्थक तेन हे प्राणित्यस्य सिद्धिरित्याहुस्तत्र युक्तमित्यत आह—प्रत्याख्यानैवेति । फलान्तरेति । निरुक्तप्रत्यर्थ । णत्वग्रहणप्रत्याख्यानस्य भाष्यानारूढत्वादाह—णग्रहणेति । कैयटध्वनितेति । प्रागुक्तरीत्या कैयटध्वनितप्रत्याख्यानेत्यर्थ । अत्र कैयट्युपादानमरुच्चिबोधनायात एवाह—वस्तुत शत । प्राणिति । यूप्य इत्यतन्निरूपणा-

भावप्रकाश ।

मूलमते वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तराह—सयोगेति । लत्वस्यवति । तथा च यणपरसवर्णादिनिष्पन्नस्य तस्याऽग्रहणमिति भाव । तावता सूत्रमने किमायातमत आह—तदेकेति । प्रत्याख्यानैकैत्यर्थ । अत्र सूत्रपक्षे अनित्यत्वे हेतुत्वेन । अत्र—सूत्रपक्षे । अन्यथा फलभेदेन प्रत्याख्यानासगति । णत्वाद्ये इत्यनेन लत्वाद्ये तयो प्रवृत्तिरस्येवेति सूचितम् । भाष्यमते वर्णग्रहणेऽपि तदप्रवृत्तराह—प्रतीति । मूलमतेनाह—साहेति । वस्तुतस्तु मूर्द्धन्यपदानुवृत्ति प्राणिनेत्पीष्टा । अत एव तदपद सार्थकम् । तत्फलं तु लाक्ष्मिभक्तसम्पत्तिरेव । णग्रहण तु ‘सञ्ज्ञापूर्वक’ इत्यनित्यत्वार्थम् । अत एव ‘स्व रूपम्’ इति सूत्र सार्थक, तेन दुर्भवानीत्यादि सिद्धम् । “पदांतरय” इति सूत्र तु ‘नजयद्विमनित्यम्’ इति बोधनायम् । अत एव प्राणित्यादौ णत्वसिद्धि । ‘आदेन उपदेशे’ इत्युपदेशग्रहणादणग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तैवप्रवृत्त्या सूत्रभाष्ययोर्न विरोध इति तत्त्वमिति माग्योक्ति निरावष्ट-प्रत्यति । यत्तु भाष्या-‘णग्रहणनप्रत्याख्यानयोगणत्वग्रहणतत्प्रत्यख्यानयोश्च पञ्चमीसमासतत्प्रत्याख्यानयोश्च फलैक्यायेत्यर्थ इति । तत्र तृतीयोक्तिरनुक्ता । पञ्चमीसमासप्रत्याख्यानाऽभावस्य प्रागुक्तत्वादत अह—णत्वेति । तदप्रत्याख्यानस्यापि भाष्यानारूढत्वस्य प्रागुक्तत्वादाह—णग्रहणेति वेति । मूलासाङ्गत्वं ध्वनयति—अपरेति । ध्वनितेति । ध्वनितप्रत्याख्यानैत्यर्थ । तत्-तत्प्रत्याख्यानम् । प्राक्—मूढ इत्यत्र । यथा ध्वनितत्वं यथा चाणुत्वं तथा तत्रैव विवेक्षित तत् एव बोध्यम् । • वेवमते एवेत्यस्यायबोधकरय

कार्या । फलैक्याय कार्यकालपक्षस्यैव न्याय्यत्वेनासिद्धत्वस्य दुर्वारत्वात् । “निष्ठायां सेटि” इति सेट्प्रहणाज्ज्ञापकात् पूर्वस्माद्धिधौ स्थानिवद्भावस्याऽनित्य-
तया नेह प्रवृत्तिरिति तु सम्भवदुत्प्रेक्षा, यदि लक्ष्ये ष्टुत्वं प्रमितं स्यात् । लक्ष-
णैकचक्षुष्कताया तु अनित्यत्वपुरस्कारोऽनुचित एवेत्यास्ता तावत् । जशसो-
रिति । औत्सवं हि लुगनुटाविव गौणत्वे न भवति । अष्टाभ्य इति बहुवचन-
निर्देशात् । अन्यथा हि कृताऽऽत्वानुकरणेऽपि एरुवचनेनैव निर्दिशेत्-
अष्टा औशिति, अष्ट इति वा । एतच्च “ष्णान्ता” इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः

शब्दरत्नम् ।

तत्प्रत्याख्यानमभ्युपेत्यापि समाधत्ते—फलैक्यायेति । प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वं ध्वन-
यन् पञ्चमीसमासपक्षे लक्ष्यसिद्धिं शङ्कते—निष्ठायामिति । तत्र हि सेट्प्रहणं नानिष्-
क्यावृत्त्यर्थं गिजन्तात्तदसम्भवात् । न च ज्ञपे. “सनीवन्त” इतीड्विकल्पत्संज्ञपित
इत्यादौ “यस्य विभाषा” इतीणिनपेधे तत्संभवतीति वाच्यम् ? “यस्य विभाषा”
इत्यत्रेकाच इत्यनुवृत्ते । अन्यथा द्विरिद्वान्तेरपि सनि विकल्पितेऽत्वेन द्विरिद्वित इतीण-
स्यात् । “वा दान्त” इति सूत्रे ज्ञप्ता इति निपातनेनेडभावस्येव णिलोपस्यापि निपात-
नाच्च । तस्मात्तद्योगविभागेन कालावधारणार्थमिति कृते एव णिलोपो न तु तत्-
प्रागिति । अन्यथा कारितमित्यादौ परमपठं वाचित्वा नित्यत्वाणिलोपे “एकाच”
इतीणिनपेध स्यात्पूर्वस्माद्धिधौ स्थानिवत्त्वे त्वप्राप्त एव निपेधो णिच् व्यवधानादिति
भाव । यदि तु “एकाच उपदेशे” इत्यत्र विहितविशेषणपक्षे सेटीति चिन्त्यप्रयोजनमि-
भैत्वी ।

चसरे इत्यर्थ । प्रत्याख्यानेति । पञ्चमीसमासस्येत्यादि । तासम्भवतीति । अनिट्त्वं सम्भव-
त्तोत्यर्थ । विकल्पितेऽत्वेन—तनिपतीति विकल्पितेऽत्वेन । ननु “वा दान्त” इति सूत्रेण विक-
ल्पनेऽविधानात्तदभावे गिजन्तात्तत्सम्भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं सेट्प्रहणमस्तु तत्सामर्थ्यात्पूर्-
वसूत्रेणापि न णिलोप इत्यत्र आह—वा दान्तेति । सिद्धान्तमाह—यदि त्विति । विहितविशेष-
भावप्रकाशः ।

फलैक्यायेत्युत्तरग्रन्थस्याऽमद्गतिरेत आह—तत्प्रत्येति । अभ्युपेत्येति । अनेन समाधिरपि अभ्युपे-
त्यवाद इति सूचितम् । फलैक्यायेतीति । णप्रहणत्प्रत्याख्यानपक्षयोरित्यर्थः । एव चैत्र वरपर्यन्तमेक-
देश्युत्ति । अग्निमोक्ते सिद्धान्तत्वां ध्वनयितुमाह—प्रत्याख्यानस्येति । पञ्चमीसमासेत्यादि । सेट्प्र-
हणादिताति प्रतीकान्तर, प्रागनुक्तत्वात् । अत्र शापरुमुपशदयति—तत्र हीत्यादिना । ज्ञपेरिति ।
परस्य सन इति शेषः । यस्येति । सम्बन्धनामान्ये षष्ठी । तत्सम्भव इतीति । अग्निग्निष्ठासम्भव
इत्यर्थः । तत्सम्भवतीति पाठे तदिति सामान्ये नपुंसकम् । सनीति । षष्ठ्यर्थस्यापि वरणत्वविषयार्था
सप्तमी । विकल्पतीति । ‘तनिपति’ इति वार्तिकेनेति भावः । ननु ज्ञप्त इत्यत्र “वा दान्त” इतीणमवि-
कल्पेन तदभावे गिजन्तात्तत्सम्भव इति तद्व्यावृत्त्यर्थं सेट्प्रहण तत्सामर्थ्यात्पूर्वेणापि न सोऽन आह—
वा दान्तेति । ज्ञप्ता इति । सूत्रैकदेशानुकरणम् । तथा च तत्साफलयाव णिलोपोऽपि निपात्य । अ-
न्यथा पक्षद्वयेपि तदसिद्ध्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव । तदाह—णिलोपति । नित्यत्वादित्यादि । क्वचित्तर्क-
पाठः । इत् तु न नित्यं तत्सामर्थ्यादत्र बाधकाराधितप्रसङ्गस्यैव ग्रहणादिति भावः । व्यवधानादिति ।
तथा च तेन तदनित्यत्व प्राप्यते इति सिद्धमिति भावः । सिद्धान्तमाह—यदि त्विति । विहितेति ।
प्रागुपशदितम् । सेटीति चिन्त्येति । एव तर्हि नार्थं सेट्प्रहणेनेति भाष्यस्यावमेवाशयः । ‘नापि सूत्रेण ।
नथ ? सप्तमे योगविभाग वरिष्यते’ इत्यादितदुत्तरभाष्य त्वेकदेश्युक्तिरिति भावः । एतेन सूत्रस्यैव

स्पष्टम् । तथा च औश्त्वविधा कृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वमपि प्राधान्ये एवोचितम् । तथा च जसि प्रियाष्टान इत्येव स्यान्न तु प्रियाष्टा इत्याशङ्क्योक्तं भाष्ये

शब्दरत्नम् ।

त्युच्यते, तदा प्रविगणद्येति भाष्योदाहरणादेव तदनिश्चयत्वम् । अन्यथाऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् "व्यपि लघुपूर्वात्" इति णेरयादेशो न स्यात् । "व्यपि" इति सूत्रं प्रसम्येत्यादौ चरितार्थमिति दिक् । स्पष्टमिति । वस्तुतस्तु "वङ्भ्यो लुक्" इत्येतत्साहचर्यादस्य गौणे न प्रवृत्तिः । तस्य च विहितविशेषणाद्वौण्डेऽप्रवृत्तिरिति सर्वादि सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । गौणे औशोऽप्रवृत्तौ तज्ज्ञाप्याऽऽत्वमपि नेति बोध्यम् । इत्येव स्यादिति । यद्यपि हलीत्यपकर्मपद्रे 'प्रियाष्टाविति न सिध्यति प्रियाष्टान इति प्राप्नोति' इति भाष्ये उक्तम् । तथापि अपकर्षाभावेऽप्यात्वस्य वैकल्पिकतया प्रियाष्टान इत्यस्य दुर्बलत्वेन यथाश्रुतभाष्यासङ्गतेरेवगर्भतया तद् व्याख्यातम् । प्रियाष्टा इतीति ।

भैरवी ।

मपक्ष इति । पुत्रञ्च प्राङ्निरूपितम् । भाष्योदाहरणादिति । प्रगद्व्य, प्रस्तनध्येत्वस्याप्युपलक्षणम् । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन तस्यैव लघुपूर्वत्वमाश्रित्य णेरयादेश इति तु न सत् । पूर्वत्वस्य सावधिकत्वेनाकारस्य सम्प्रत्यध्ववर्णात्तादृशव्यवहारासम्भवात् । नापि स्थानिवत्त्वेन पूर्वस्य परस्य वा विधौ स्थानिवत्त्वस्य प्रवृत्तिर्न तु स्वस्यैव व्यवहाराविशेष इति स्पष्टम् ।

निराकृतमत आह—वस्तुत इति । श्वेताराइ-
प्रवर्तते । न च सूत्रान्तरसाहचर्यस्यानि-

पङ्ग्रहणस्य ततोऽपरुर्पङ्कत्वा तत्सूत्रस्य

पङ्ग्रहणं वक्ष्यमाणरीत्या प्रधानीभूतार्थबोधकमितीहापि तादृशस्यैव बोधनमुचितमित्यभिप्रायात् । तस्य गौणेऽप्रवृत्ति स्पष्टयति—तस्य चेति । भाष्ये एवकारादर्जनेनेवकारवर्तित्वं व्याख्यातं भाष्यविरुद्धमित्याशङ्कान्वित्तये आह—यद्यपीत्यादि । अत्र न भवत्येति व्याख्या न युक्तेति । यथा लक्षणमित्यस्य लक्षणमनति क्रम्येत्यर्थः प्रथमव्याख्यायाम् । द्वितीयव्याख्यायान्तु यथेति पृथक्पदम्, अलक्षणमिति च्छेदः, यथाशब्दो योग्यतार्थकः—लक्षणाभावस्य योग्यतैत्यर्थः । आद्यव्याख्यायां भाष्यकाराभिप्रेतत्वे इत्येत एवैतदिति मूयादिति भावप्रकाशः ।

प्रत्याख्यानान्मूल विलयमित्यपास्तम् । प्रविगणद्येति । प्रगणद्य, प्रस्तनध्येत्यप्युपलक्षणम् । माधुष्येवम् । व्याश्रयत्वेनामीयाननिद्धत्वादाह—स्थानीति । व्यवधानादिति शेषः । उभयत्राप्यव्यवहित एव गृह्यते । अन्यथा प्रचिकीर्ष्येत्यादौ दोष इति भावः । आदिना प्रथम्येत्यादिः सङ्ग्रहः । दिगिति । तदर्थस्तु लघुपूर्वादित्यस्य वर्णविशेषणत्वेन वर्णग्रहणे जातिग्रहणेनाऽभेदग्रहणेऽपि वर्णद्वयस्यैव ग्रहणेन प्रचिकीर्ष्येत्यादावदोषेऽपि विद्यमानस्यैव तद्व्यस्य ग्रहणेन स्वविधावस्था निवृत्तेन चाऽत्रानिर्वाह इति तदनिश्चयत्वमावश्यम् । एतेन तथानीस्तुभोक्त चिन्त्यमिति बोध्यम् । बहुवचननिर्देशस्योपपत्तेरनुदुक्तत्वादाह—वस्तुत इति । अत्र तदङ्गीकारे भाष्यादिगमकाभावादाह—साहचर्यादिति । उक्तमपि मन्दागुदाद्य स्मायति—तस्य चेति । विहितविशेषणात् । तद्वदित्वादित्यर्थः । नन्वेव मा मूत् गौणे औश्, आत्वन्तु त्यादेव न एतेन तदिधीयतेऽत आह—गौणे इति । तथा चात्रैव विधि. कल्प्यत इति भावः । इदमपि मूलरीत्या । यदि तु हलीत्यपकर्मणो वाक्यभेदेन पुनर्विधानार्थं तेनाऽष्टन श्वस्य क्वचिदन्वपि प्रवृत्तिरित्युच्यते; तदा वक्ष्यमाणमनभिधानमेव शरणमिति बोध्यम् । भाष्ये एवकाराभावात्प्राप्त्याऽऽप्तनि निराचष्टे—यद्यपीति । हलीरिति । अष्टानमिति सिद्धये इति भावः । तत्—भाष्यम् । व्याख्यातं—व्याख्यातमायम् । साहचर्यात्तादश्रयणेन भूतकृतेति शेषः । मूलमते प्रथमैकवचने तथा रूपसत्त्वेऽपि तस्य भाष्येऽनुल्लेख एव, सोऽहंलादित्वात् । बहुवचने तु प्रियाष्टानिति प्रियाष्टान इति वा भा-

‘यथालक्षणमप्रयुक्ते’ इति । न भवत्येवात्रात्वमित्यर्थ इति कैयटः । वामनोऽपि—

शब्दरत्नम् ।

आवादेशे वकारस्य “लोः शकारस्य” इति लोपः । अत्र गौणत्वेऽप्यौदत्वप्रवृत्तौ हि मा-
 ष्यमसङ्गतमेवेति भावः । कैयट इति । अप्राऽहचिरीर्जं तु ‘यथालक्षणम्’ इत्यस्य तत्कृता
 नैव वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्तते प्रयुक्तानामेव लक्षणेनाऽन्वाख्यानानादिति द्वितीयव्याख्यैव
 युक्ता । आद्यव्याख्यायामप्रयुक्ते इति वाक्यशेषात्सङ्गतिः । प्रयुक्तेऽपि लक्षणानतिक्रमस-
 त्वात् । प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमित्यभिप्रेतकोक्तिविरोधाच्च । ‘यथालक्षणम्’ इत्य-
 स्याऽप्रयुक्ते लक्षणभावस्यैव योग्यता न तु लक्षणप्रवृत्तेरित्यक्षरार्थः । किं च भाष्यकार-
 स्य लक्ष्यरुचक्षुष्कतयैषैव व्याख्योचिता । एकस्यैव प्रयोगस्य भाष्यकच्छिन्नाख्याख्यानभेदेन
 साधुत्वाऽसाधुत्वयोरनौचित्याच्च । तस्मादप्रत्यं मूलं टीका चैवं व्याख्यातुकैयटाद्यनुरो-
 धेन । वस्तुतः प्रियाष्टादीनामनभिधानमेवेति दिक् ।

भरवी ।

भावः । प्रकारान्तरेण तस्य व्याख्यानस्थासाङ्गत्यमाह—भाषेति । तादृशव्याख्यानमनुचि-
 तमपीत्याह—किञ्चेति । मूलम्—कौमुदीस्थो गाणत्वे त्वित्पारभ्य इतीत्यन्तो ग्रन्थः । टोष्-
 मनोरमा, पूर्वस्मादित्यारभ्य प्रियाष्टन् इतीत्यन्ता । सिद्धान्तभूतद्वितीयव्याख्यानुरोधेनाह-
 वस्तुत इति । दिगिति । दिगर्थस्तु बहुवचननिर्देशान्गौणे नेत्येतद्व्याख्यानम् “अष्टाभ्य औश”
 भावप्रसादा ।

व्यमिति मूलं चिन्त्यमान आह—आवादेशेति । एतेन तथा भाष्यमपि प्रस्थाप्यताम् । साहचर्यात्परा-
 ऽऽश्रयणेन औशोऽप्रवृत्तात्वात्मनि गौणे नेत्यर्थे तथा चेत्यादिना मानमुक्त मूले, तदुपपादयति—गाण-
 स्येऽपीति । तदवच्छिन्नेऽपीत्यर्थः । औदत्वेति । औदित्यर्थः । स्वप्रयोगस्तु अनुकरणानुकार्यरूपे
 भावे इति बोध्यम् । असङ्गतमेवेति । अस्य स्यादिति शेषः । अर्थ भावः, यद्यपि भाष्ये दिवचनान्त-
 मप्युपात्त तथापि गौणे औशभावे तदप्याऽऽत्वाभावे चाऽऽदावात्वाभावे च जसन्तमेव मानमिति तस्यैव
 मूले उक्तिः । अत्र एवोपपादकग्रन्थे आत्वाऽनुल्लेखः । एवञ्च यदि अपकर्षेऽप्याप्तिमात्रदानम्भाष्याभिमतं
 भवेत्तर्हि द्विवचनान्तमेवोच्येत न तु जसन्तम् । तत्र शापकदाभ्यास्त्वौशोस्तथापि दुर्बलत्वेनानिष्टाभावेना-
 ऽऽपादनासङ्गतेः । एवञ्च जसन्तोपादानान्यथानुपपत्त्या तद्भाष्याभिमतमिति । सिद्धान्तमाह—अत्रेत्या-
 दिना । तद्वृत्ता—नैवयच्छता । व्याख्यैव युक्तेति । मूलोक्तार्थे हि इत्यत्र एतेनदित्येव न्यादिति
 भावः । सुवृत्तान्तरमाह—आद्येति । अभियुक्त—भाष्यकृदादिः । तदर्थस्य ततो लाभमाह—यथेति ।
 लक्षणस्याभावोऽलक्षण तस्य योग्यता यथालक्षणमित्यव्ययीभावः । क्विक्वेति । अनेन वचनस्य निरस्तम् ।
 एवञ्च तादृशप्रयोगोऽलभ्युपलभ्येति भावः । तदाह—तस्मादित्यादिना । मूलम्—गौणत्वे त्वित्यादिर्हली-
 त्यन्ता कौमुदी । टीका—पूर्वस्मादपीतीत्यारभ्य प्रियाष्टन् इतीत्यन्ता मनोरमा । पूर्वम्—आद्यप्रकारेण ।
 सिद्धान्तभूतद्वितीयव्याख्यानुरोधेनाह—वस्तुत इति । अत्र एव “अष्टाभ्य औश” इति सूत्रे भाष्ये
 ‘विभाषा आत्वं यदयमात्वंभूतस्य इष्टण करोति अष्टान्य इति अन्येऽऽष्टेन इत्येव न्यात्’ इत्युक्तम् । कै-
 यटरीत्या गौणे प्रवृत्त्यभावाय बहुवचननिर्देशस्यावश्यकता तदसङ्गतिः स्पष्टैव । एव च इदत्तदिराना-
 करान्तानामेताप्रयोगविचाः सर्वाऽपि विष्फण एवेति बोध्यम् । तदाह—दिगिति ।

सरला ।

दिगिति । दिगर्थस्तु ‘यथालक्षणमप्रयुक्ते’ इति भाष्यस्य ‘नैव वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्तते प्रयु-
 क्तानामेव लक्षणेनान्वाख्यानान्’ इति कैयटव्याख्यान लक्षणव्याख्याऽननुगम् अलक्षण योग्यं यथा-
 लक्षणम् इत्यव्ययीभावसमासद्वयेन लक्षणशब्दस्य च लक्षणप्रवृत्तिपर्यन्तं लक्षणाश्रयणेन भवितुम्-
 र्धति; तच्च न, मुख्यवृत्त्या कर्षयसिद्धौ जषन्मृचिकरत्ननाया मनोविधाया । एवं चाऽऽप्यव्याख्यैव
 युक्तेति बोध्यम् ।

“अष्टाभ्य औश्” इति सूत्रे तदन्तप्रहणात्परभाष्टावित्युक्त्वा प्रियाष्टान इत्यत्राऽऽत्वस्याभावादौश्वं न भवतीत्याह । हरदत्तस्तु—तत्रैव ‘प्रियाष्टान इत्यत्र’ इति-वृत्तिमन्थमुपादाय यथा पुनर्गौणतायामात्वं न भवति तथा तद्विधावेव वक्ष्यत इति प्रतिज्ञाय “अष्टन आ विभक्तौ” इति सूत्रे एकवचननिर्देशादुपसर्जनेऽप्यात्वम्, भविष्ये आतो लोपः प्रियाष्टः पर्येत्यादि वदन् पूर्वप्रतिज्ञातार्थविपरीतं भाष्यवृत्त्यादिविरुद्धं कथमभिहितवानिति स एव प्रष्टव्यः । हलादावेवेति । यद्यपि हलीत्यस्यापकर्षमकृत्वाऽपि व्याख्यानं भाष्ये प्रतीयते । तथाऽपि तस्याऽपरितोषप्रसक्तत्वं प्रपञ्चितमन्यत्रेति भाष्ये । प्रियाष्टा इति प्रथमैकवचनम् । उक्तं सगृह्णाति प्रियाष्टन् इति ॥ नान्ताः ॥

भुदिति । बुद्धचतेः किप् ॥ धान्ताः ॥

“ऋत्विग्दधृक्” ॥ किञ्चिदिति ॥ ऋतावुपपदे यजेः किन् । धृष्णोतेर्द्विवचनमन्तोदात्तत्वं च । सृजे. कर्मणि किन् अमागमश्च । दिशेः कर्मणि । उत्पूर्वात् स्निहेः किन् उपसर्गान्तलोपः पत्वम् । अच्चेः सुप्युपपदे किन् चेत्यर्थः । युजेरिति । कुञ्चैरप्येवम् । नलोपाभावस्त्वधिक । कनाधिति ।

शब्दरत्नम् ।

आत्वस्याभावादौश्वं नेति । अत्र वृत्तिकृता औशोऽभावादात्वं नेति वक्तुं युक्तम् । प्रथमैकवचनमिति । हल्ल्यादिलोपात् परत्वादात्वं सोर्लोपात्प्राप्त्या स्त्वविसर्गो । न च लोपोऽन्तरङ्गः प्रहृतिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वेन समत्वादित्यभिमान ।

नलोपाभावस्त्विति । कुञ्चधातुर्नोपध इति संमताकारीधधातुवृत्त्यनुसारेणेदम् । “परेश्च” इति सूत्रभाष्यानु अयञोपध इति लभ्यते । तत्र हि कुञ्चेत्यत्र भैरवी ।

इति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धमपि । तत्र हि ‘विभाषा आत्वं यदयमात्वंभृतस्य प्रहणङ्करोत्यष्टाभ्य इति अन्यथा अष्टन इत्येव न्यात्’ इत्युक्तम् । यदि कैयदोक्तरीत्या गौणेऽस्याप्रवृत्तिरिष्टा स्यात्तदाऽष्टन इत्येव न्यादित्यसङ्गतं स्यादिति ।

“अष्टाभ्य” इति सूत्रस्य प्राधान्येनौशादेशविधायकत्वमेवाऽऽस्त्वन्त्वनुमीयत इत्याशयेनाह—अत्र वृत्तिकृतेत्यादि । अन्तरङ्ग इति । अङ्गाधिकारस्थमिन्नत्वादित्याशयः । समत्वादिति । अत एव भाष्यकृता तदुपन्यासो न कृत इति शेषः । अभिमान इति । एवङ्गधनबीजन्तु यथाऽलक्षणमप्रयुक्ते’ इत्येतत्सूचिताऽनभिधानमेवेति प्रागुक्तम् ।

ननु “परेश्च घाङ्गयो.” इति सूत्रस्थवक्ष्यमाणभाष्यविरुद्धम्भूलोक्तन्नलोपाभावस्त्वधिक इति व्याख्यानमत आह—कुञ्चधातुरिति । समताकारः—ग्रन्थकारविशेषः । जोपध इति । उपदेश इत्यादि । अत एव ‘कुञ्च्यत्वात्’ इत्यादौ अकारस्य श्रवणं सिध्यति, नोपधत्वे नलोपः भावप्रकाशः ।

तदुक्तार्थस्य सम्मतरादाह—अत्रेति । युक्तमिति । औश्वः प्रधानशिष्टत्वात् अनुमीयमानाऽऽत्वाभावोपायेनैवौश्वभावस्य सुवचत्वाच्च । हलीत्यनपकर्षेण प्रधाने श्वाऽऽवत्यस्य दुर्बलत्वाच्चेति दिक् । अन्तरङ्ग इति । अनाङ्गत्वादिभिर्भावः । समत्वादिति । अत्र एवापकर्षाऽनपकर्षपञ्चयोस्तत्राविशेष इति तदुपन्यासो भाष्ये । अभिमान इति सूचिताश्चित्तुञ्चैव तदनभिधानरूपत्वत्वम् ।

वक्ष्यमाणभाष्यविरोधादाह—कुञ्चेति । सम्मताकार—ग्रन्थकारः । परेऽचेताति । “परेश्च घाङ्गयो.” इति सूत्रेऽर्थः । जोपध इतीति । औपदेशिकेत्यादिः । अत एव कुञ्च्यदित्यादौ मध्व-

इकारस्त्वारणार्थ इति भावः ।

सन्निहिते इति । यत्तु प्राञ्चस्तृतीये धात्वधिकारे इति; तत्र, सन्विधौ धातुप्रहणस्य उत्तरत्रानुवृत्तेरभावेनाधिकारत्रयाभावात् ।

“युजेरसमासे” ॥ सर्वेति । यत्तु प्राचोक्तं—सुटीति; तत्र, सर्वनामस्थानं इत्यस्यैव प्रकृतत्वात्, लक्षणायां धीजाभावात्, क्लोवे युजी इति द्विवचनेऽपि-
व्याप्तेश्च । यत्तु वदन्ति—नपुंसके शसि युञ्जोत्यत्र तुम् न ध्यादिति; तत्र, “नपुं-

शब्दरत्नम् ।

कुत्वमाशङ्क्य क्रुञ्चामिति ऋत्विगादिसूत्रस्यनिपातनात्सिद्धमित्युक्तम् । तस्य नकारवत्त्वे तु परसवर्णासिद्धत्वात्कुत्वाऽप्राप्तौ भाष्याऽपह्नतिः । निर्देशेन च चयोगे कुत्वाभावो निपात्यते इति क्रुडित्यादौ कुत्वं भवत्येव, तदा लोपस्य प्राप्तरेव नेति तत्त्वम् । उच्चारणार्थ इति । न तु तदित्सञ्ज्ञाप्रयुक्तकार्यभागवततो विशिष्य तस्य नोक्ता सा । उच्चारणे सहायसम्पादनेन वर्गोच्चारणस्य चारिताद्यर्थं विधेये तदपगममात्रफलिक्ता तु साऽ-
स्तदेषेति न “तस्य लोपः” इति सूत्रस्यभाष्यविरोध इति बोद्धव्यम् ।

भरवी ।

स्यात् । ननु निपातनस्य बाधकतया यदि कुत्वाभावो निपात्यते, तदा कुङ् इत्यत्रापि कुत्वञ्च स्यादत आह—निर्देशेन चेति । च योग इति । तथा च झल्लनिमित्तककुत्वस्याभावो निपात्यत इति । ‘किन्प्रत्ययस्य’ इति भवत्येवेति भावः । कंचित्तु सामान्यतो प्रकारोच्चारणेन तत्सामर्थ्यात्कुत्वाभावोऽनुमीयत इत्याहुः, तन्न, कुङ् इत्यस्याऽसिद्ध्यापत्तेः । उच्चारणाधार्तानामपि इत्सञ्ज्ञयैव निवृत्तिरिति सिद्धान्तेनाह—न तु तदिति । तस्य—इकारस्य । सा—इत्सञ्ज्ञा । भाष्यविरोध इति । तत्र हि ‘अनुवन्वलोपे भावाऽभावयोर्विप्रतिषेधाद्प्रसिद्धिः’, न ज्ञायते केनाभिप्रायेण प्रसज्यति, केन निवृत्तिङ्करोति’ इत्याशङ्क्य, ‘भावे हि कार्यायोऽन्यार्थो लोपः, कार्यङ्करिष्यामीत्यनुबन्ध आसज्यते, कार्यादन्यन्माभूदिति लोपः’ इत्युक्तम् । एतेन यस्योच्चारणार्थं उपदेशस्तस्योच्चारणे सहायकत्वात्प्रयोगे इत्सञ्ज्ञायाः सत्त्वेन निवृत्तेन्याऽप्यत्वाद्भ्रवणम्भवतीति सूचितम् ।

भावप्रकाशः ।

णम् । नोपधत्वे हि नलोपः स्यात् । एतेन परमवर्णस्य इत्त्वस्य वाऽसिद्धत्वाद्भाष्योक्तञ्च चिन्त्यमिति रत्नाकरोक्तमास्तम् । इत्त्वस्य वेदस्य सर्वथाऽप्युक्तराच्च । कुत्वमिति । चो कुर्मतीति अस्य कुत्व-
मित्यर्थः । सङ्गीत्यकारणे इति भावः । यत्तु धकारोच्चारणसामर्थ्यादेवाकुत्वसिद्धौ निपातनपर्यन्तधावने वैयर्थ्यादपि भाष्यमप्युक्तमेवेति मान्यास्तत्र, क्रुडित्यादावपि कुत्वानापत्तेः । निपातनेन तु च योगे कुत्वाभावबोधनात् दोषः । तद्वदन्वदन्नाह—निर्देशेन च चयोग इति । चत्सर्वे । तद्वा—भाष्यमते । भाष्यविरोधादन्याशयमपि मूलमन्यथा योजयति—न त्विति । अयम्—ऋत्विगादिसूत्रस्यप्रकृति-
भङ्गः । नोक्ता सेति । एवञ्च पूरुता निरस्ता । पञ्चलक्षणस्येन सऽपि बोध्या । अन्यथा हि निवृ-
त्तिरेव न स्यात्तदाह—उच्चारणे इति । विधेये इति अनुवाचनिरासात् । अस्त्येवेति । किन् प्रत्य-
यस्त्वैत्यत्र विशेषणार्थकनकारस्यैव । अन्यथा गुणनिषेधार्थतया कथ्यैव स्यात्तु तस्यापीति भावः ।
मत्र एव क इ न एने इति प्रक्रियाप्र-वत्त्वात्प्रास्तावत्य-वत्त्वं सङ्गच्छते इति दिक् । इदमप्युक्तवै-
दित्तं तत्र एव बोध्यम् ।

सरला ।

मूले सन्निहिते इतीति । तत्कालं तु निगरीनां न सरा, तेन ‘सूत्रे’ इत्यादौ ‘महर्’ इति पसुंदासो वेति ।

सकस्य झलचः" इति नुमः सम्भवात् । सुलोप इति । कुत्वस्याऽसिद्धत्वात् परत्वादादौ नुम् । ततो हल्ङ्चादिलोप इति भावः ।

"क्विन्प्रत्ययस्य कुः" ॥ पदान्ते इति । यत् प्राचोक्तं झलीति; तत्र, व्याख्यातम्—“झलो न कश्चिदोप इति;

तत्र, स्पृष्ट इत्यादावतिव्याप्तेः ॥

शब्दरत्नम् ।

कुत्वस्यासिद्धत्वादिति । “चोः कुः” इति कुत्वस्येत्यर्थः । इदं सर्वं न्यायसिद्धार्थकथनमात्रम् । परत्वादिति । हल्ङ्चादिलोपादित्यर्थः ।

असंनिहितत्वादिति । सूत्रोर्ग्रहणसामर्थ्येन “एकाचो वशः” इत्यतस्तन्निवृत्तेर्निष्ठादेशप्रकरणेन विच्छेदाच्च । एतेनात्रैव चोरिति वक्तव्यम् । तत्रैव वा किन्प्रत्ययस्येति वक्तव्यम् । एवं च कुग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तम् । चोरित्यत्र तत्सम्बन्धात् तदसम्बन्धाच्च । निष्फलत्वाच्चेति । सिद्धान्तिसम्मतफलाभावादित्यर्थस्तद् ध्वनयन्नाह— अतिव्याप्तेरिति ।

भैरवी ।

कुत्वस्यासिद्धत्वादिति । सम्प्रति कुत्वं “किन्प्रत्यय” इति सूत्रेण न प्राप्नोतीत्याशयेनाह— चोः कुरिताति । नन्वत्र प्रथमतः “चो कुः” इत्यस्य प्रवृत्तिर्भवतु ततः सुलोपप्रत्ययलक्षणयोर्नुमि लोपकुत्वाभ्यां युक्ति निर्वोधमत आह—इदमिति । परत्वादित्यस्यावधिसाकाङ्क्षत्वादाह—इति ।

ननु “झलो झलि” इति प्रक्रान्तं सन्निहितमेवेति मूलेऽसन्निहितत्वादित्यनुपपन्नमत आह—स्वोर्ग्रहणेति । ननु मण्डूकप्लुत्या सम्बन्धोऽस्त्वित्यत आह—निष्ठादेशेति । तथा च प्रकरणव्यवधानेनानुवृत्तिः क्वपि न दृष्टा सा इह कथम्भविष्यतीति भावः । एतेन—वक्ष्यमाणविशेषेण । अत्रैव—किन्प्रत्ययस्येत्यत्रैव । तत्रैव—चोः कुरित्यत्रैव । कुग्रहणमिति । एकेनैव कुग्रहणेन निर्वाहं द्वितीयं व्यर्थमित्यर्थः । तत्सम्बन्धात्—झलीत्यस्य सम्बन्धात् । अत एव पक्तेत्यादेः सिद्धिः । अत्र—किन्प्रत्ययस्येत्यत्र । तदसम्बन्धादिति । अत्र तदसम्बन्धे हेतुः प्रागुक्तः । नन्वनिष्फलसम्पादनार्थमेव तस्य सम्बन्धोऽस्त्वित्यत आह—सिद्धान्तिसम्भवेति । प्रत्युत तत्सम्बन्धोऽनिष्फलसम्पादक इत्याह मूले स्पृष्ट इत्यादाविति । “स्पृष्टोऽनुदके किन्” इत्यस्मात्किनो विधानादस्यात्र प्राप्तिः ।

भावप्रकाशः ।

मूले—नुमः सम्भवादिति । तत्र तेन तथैव व्याख्यानात् इति भावः । एतेनात्र तक्षिनस्यैवोत्तरध्वेऽप्यनुवृत्तिपक्षेनेककृष्णस्यातिवृत्तान्मूलं किन्त्यमिति रतनाकरोकमपास्तम् । इदानीं “किन्प्रत्यय” इत्यस्याप्राप्तेराह—चोः कुरिति । नन्वादौ “चोः कुः” इति कुत्वे सुलोपे च ततः प्रत्ययलक्षणेन नुमि लोपकुत्वाभ्यां युक्ति निर्वोधमत आह—इदमिति । असिद्धस्वरत्नयोर्विरोधादाह—इलिति ।

ननु “झलो झलि” इत्यस्य प्रक्रान्तत्वाकथनमसिद्धित्वम् । अन्यथा “स्तोः” इत्यादावपि तदसम्बन्धापत्तिरा भाह—सूत्रोरिति । ननु तथाऽपि मण्डूकप्लुतिसम्बन्ध आह—निष्ठेति । तथा च सूत्रव्यवाये तदङ्गीकारेऽपि प्रकरणव्यवाये न सा दृष्टचेरिति भावः । अत्रैव—“किन्प्रत्यय” इत्यत्रैव । तत्रैव—“चोः कुः” इत्यत्रैव । कुग्रहणमिति । द्वितीयमित्यादिः । तत्सम्बन्धात्—झलीति सम्बन्धात् । उक्तहेतोरिवाह—अत्रेति । अनिष्फलसम्पादनेन सफलवात्प्रिष्फलादित्यनुकमन आह—सिद्धान्तीति । अतिव्याप्तेरिति । अन्यथाऽस्याधिक्यं स्पष्टमेव । एवञ्च सप्तारोकित्युक्तेरिति भावः ।

खन् इति । खञ्जतीति खन् । खञ्जि गतिवैकल्ये । “परौ वज्रेः” । दीर्घ-
श्चेति । यत्तु प्राचा व्याख्यातं विण्, णित्त्वाहुपधावृद्धिरिति ; तत्र, पञ्चपायां
दशपाद्याञ्चानेन क्विदीर्घयोरेव विधानात् ।

“स्कोः” ॥ संयोगेति लुप्तपष्ठीक झलन्ताभ्यां विशेष्यते इति व्याचष्टे—
पदान्त इत्यादिना । भृञ्जतीति भृट् । क्विप् । सस्येति । जस्तवस्यासिद्धत्वा-
त्पूव श्चुत्वमित्यर्थः । एतेन प्राचो विपरीतोक्तिः प्रत्युक्ता । ऊर्गिति । ऊर्जं वल-
प्राणनयोः । अस्माच्चुरादिष्यन्तात् “भ्राजभास” इत्यादिना क्विप् । णिडोपः ।
स च चोः कु वे न स्थानिवत्, पदान्तविधित्वात् पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च । इह जान्ते-
ष्ववया इति नोदाहृतम् । मन्त्रे श्वेतवहोक्थेति प्रकृत्य “अवे यज” इति विहि-
तस्य ष्विनस्तदपवादस्य पदान्ते डसश्च छान्दसत्वात् । यत्तु—श्वेतवाहुक्थशा-

शब्दरत्नम् ।

लुप्तपष्ठीकमिति । एतेनोपसर्जनस्य सविशेषणत्वात्समासानुपपत्तिरित्यपास्तम् ।
पदान्ते शलि च यौ स्कौ संयोगादी तयोर्लोप इति न सूत्रार्थः । संयोगादित्वस्य पदा-
न्तत्वस्य चैकस्मिन्नसम्भवात् । तदपवाद्स्येति । सूत्रद्वयविहितष्विनपवादस्येत्यर्थः ।
तत्र “मन्त्रे” इति सूत्रे उपपदानां धातूनां च पृथक् पाठे कर्तव्ये समुदायोच्चारणमलाक्ष-
णिकानां निपातनार्थम् । तत्र श्वेतशब्दे कर्तृवाधिभ्युपपदे बहेः कर्मणि प्रत्ययः । उक्थे
भैरवी ।

एतेन—पृथक्पदत्वस्वीकारेण । उपसर्जनस्य—संयोगस्य । ननु नोपसर्जनविशेषणत्वम-
त्राभिमतद्विन्तु विशेष्यस्यादिपदार्थस्यैवेत्यत आह—पदान्त इत्यादि । मूले प्राचो विपरी-
तोक्तिरिति । सस्य दत्वं श्चुत्वमिति प्रसादोक्तिरित्यर्थः । यत्तु “न मु ने” इति योगविभा-
गान्न जस्तवस्यासिद्धत्वमिति तन्न । योगविभागस्याऽऽदर्शनात् । डसो न “अवे यज” इति सूत्र-
विहितष्विनप्रत्ययमात्राऽपवादत्वमत आह—सूत्रद्वयेति । प्रसङ्गादाह—तत्रेति । तत्र—डस्वि-
धायकवचनवाध्यसूत्रयोर्मध्ये । पृथगिति । कोटिद्वयेनेत्यर्थः । समुदायोच्चारणमिति । धातूपपद-
समुदायोच्चारणमित्यर्थः । तत्र—प्रथमसूत्रे प्रतिपादितानान्त्रयाणाम्मध्ये । सूत्रे श्वेतवह-
शब्देऽकार उच्चारणार्थः । कर्मणि प्रत्यय इति । श्वेतैरुच्यते इत्यर्थः । उक्थ इति । सामविशेष-
भावप्रकाशः ।

उपसर्जनस्य—संयोगस्य । एतेन गुणभूतोऽपि संयोगो झञ्जन्ताभ्यां विशेष्यते इति प्रकाशोक्तम-
पास्तम् । लुप्तपष्ठीकं विना केनचिदुक्तपञ्च खण्डयति—पदान्ते इति । मूले—प्राचो विपरीतोक्तिरिति ।
सस्य दाव श्चुत्वमिति प्रक्रियाहुदुक्तिरित्यर्थः । यत्तु “न मु ने” इति योगविभागादनसिद्धत्वमिति प्रसाद-
प्रकाशकृतौ, तत्र, तत्र मानाभावात् फञ्जभावाच्च । यत्तु खण्डनकृत्, ‘शनाजश् शशि’ इति निर्देशात्
शस्य जस्तवम् । तथा च “भृञ्जतीनाम्” इति निर्देशो योगविभागे लिङ्गमिति, तत्र, मूलाप्युक्तेत्या-
न्यनिर्देशस्य निर्वापत्वात् । अन्देशायाऽनिकृत्वस्वरूपप्रतिपादने आपत्तात्पर्येण तस्याऽऽपवादत्वाच्चेति
दिक् । तन्मात्रानपवादत्वेन यथाश्रुतमूलासङ्गैराह—सूत्रेति । एवञ्चायमपि चतुर्थ्य एव ‘श्वेतवहा-
दीनां डस्वस्य’ इति तयोरेवोपसख्यानानादिनि भावः । ननु सूत्रद्वयेन ष्विन-मात्रविधानेऽधिकेऽकारवा-
लाभोऽत्र आह—तत्रेति । सूत्रयोर्मध्ये इत्यर्थः । पृथगिति । कोटिद्वयेनेत्यर्थः । ‘श्वेतोक्थपुरस्तुजि-
दिसिदाशिम्य’ इति यावत् । समुदायेति । धातूपपदसमुदायेत्यर्थः । अलाक्षणिकानामिति । कार्याणां
मित्यर्थः । ष्विन-तु विशेष्य इति न निपातवत् इति भावः । कानि तानीत्यत आह—तत्रेत्यादीतीत्यन्तेन ।
तत्र—तेषां त्रयाणां मध्ये इत्यर्थः । बहेरिति । सूत्रे अकार उच्चारणार्थः । श्वेतैरुच्यते इति विग्रहः । उक्थ—

स्पुरोडाशावयजां ङसिति प्राचोक्तम्; तत्र । ङसः प्रकृतिभूतयोर्वहियज्योर्दीर्घाभा-
वान् । यदपि अवया इति प्रतीकमुपादाय ण्विनिति प्राचा ङ्याख्यातम् । तत्र,
अपवादस्य ङसो विषये उत्सर्गस्य ण्विनोऽप्रवृत्तेः ।

शब्दरत्नम् ।

कर्मणि करणे चोपपदे शंतेः प्रत्ययो गलोपश्च । अस्य नचोपेऽपि न वृद्धिः । 'उक्थशास्त्र-
ब्दस्य सामान्येन रुः सिद्धो न तस्य निपातनं क्रियते' इति भाष्येण तत्र तद्भावस्यापि
निपातनात् । दाश्च दाने इत्यस्मात्पुर-पूर्वकात्प्रत्ययः कर्मणि, दाश आदेऽङ्गं चेति ।
चहियज्योरिति । शस्तेरभ्युपलक्ष्यगमिदम् । किं चोक्तभाष्यादुक्थशासित्युच्चारणमपि
प्राचान्तसङ्गतम् । न च ङसन् विषेयः "अवयाः श्वेतवाः पुरोडाशश्च" इति पदान्तविषये स्त्वे
रूपसिद्धेरिति वाच्यम् ? वृद्धौ अतः परत्वाभावेनोत्वानापत्तौ श्वेतवोभ्यामित्याद्यसिद्ध्या-
पत्तेः । अप्रवृत्तेरिति । ननु पदान्तविषये वासरूपन्यायेन ण्विनप्यस्तु निपातनं चेदनु-
भयोरत एव रूपकरणे अवया इति सूत्रपाठः । अन्यथा ङसन्ते "ससजुषो रुः" इति स्त्वे
सिद्धे दीर्घान्नस्य निपातनात्तत्प्रकरणे एव कृतं स्यादिति चेन्न । 'ङस् वक्तव्यः । किं प्रयो-
जनं ? वर्धम् । क्रियते वर्धं निपातनम् अवयाः श्वेतवा इति, तत्र वक्तव्यम् । अवश्यं तद्व-
क्तव्यम् । ङसारम्भेऽपि सम्बुद्धौ दीर्घार्थम् । तर्हि ङसन् वक्तव्यः । ङसपि वक्तव्यः । श्वेतवो-
भैरवी ।

चोपक इति शेषः । शस्तेः प्रत्यय इति । कर्तरीति शेषः । अस्य—शंतेः । तस्य—रोः । एतेना-
ज्येपात्रिपातनमिति ध्वनितम् । 'विशेषविधिमिषेधयोः शेषनिषेधाभ्यनुज्ञाफञ्चत्वम्' इति
न्यायात् । दाश्च दाने इति । पुरो दाश्यत इति विग्रहः । उक्तभाष्यादिति । उक्थशास्त्रब्दस्ये-
त्यादिभाष्यादित्यर्थः । परस्य दाङ्गान्निराचष्ट—न चेति । ह्रस्व इति । हादीनामिति शेषः ।
वृद्धिस्तु ण्विनप्रत्ययनिमित्तिका सिद्धैवेति भावः । पदान्त एव निपातनेनाऽपदान्ते श्वेतवा-
हावित्यादौ दोषाभावादाह—वृद्धाविति । प्रकाराकारोक्तिसमर्थनादाह—नन्विति । उभयो-
ण्विनन्तङसन्तयोः । अत एव—ण्विनः सत्त्वाद्भयोर्निपातनादेव । अन्यथा—ण्विनोऽसत्त्वे ।
तत्प्रकरणे—दीर्घप्रकरणे । वर्धंनिपातनमिति । हादीनामेव स्त्वविधानार्थमित्यर्थः । तत्रेति । ङसैव
रूपस्य सिद्धत्वाद्भवति इति निपातनञ्च वर्धव्यमित्यर्थः । तद्वक्तव्यन्—निपातनं वक्तव्यमि-
भावप्रकाराः ।

सामविशेषः । उक्थान्युद्धैर्वा शसतीनि विग्रहः । एवञ्च कर्त्तरि स इति भावः । अस्य—शस्तेः ।
एवञ्च बहैर्भवत्येवेति भावः । न वृद्धिरिति । ण्विनं मत्वा "अत उपधायाः" इति नेत्यर्थः । उक्थशा-
स्त्रब्दस्य—तत्प्रकृतिकात् । सामान्येन—"ससजुषो रुः" इत्यनेन । न तस्येति । इतीत्यादिः ।
उक्थशास्त्रब्दस्येत्यर्थः । "अवयाः" इति सूत्रे इति शेषः । तत्र—उक्थशास्त्र इत्यत्र । तद्भावेति ।
वृद्धवभावेत्यर्थः । तत्र तथोक्त्या ह्रस्वस्यापि निपातनेन उत्सर्गमर्धात् । अन्यथोक्थशामिति वाच्ये तथो-
क्तेरसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । दाश्च दाने इति । पुरो दाश्यत इति विग्रहः । यत्तु मान्या—शास्त्राणोः
प्रत्ययानुरोधेनाह—वहियज्योरिनीति; तत्र, उक्तभाष्यविरोधापत्तेः; अत्र आह—शस्तेरपीति । तदेव ध्वन-
यितुमाह—किञ्चेति । उक्तभाष्यादिति । उक्थशास्त्रस्येति भाष्यादित्यर्थः । एवञ्चाम्येषा ण्विन-
शानां तथा रूपसम्भवेऽप्यस्य सर्वाथा नेति भावः । स्त्वे इति । हादीनामिति शेषः । दीर्घस्तु ण्विनि-
वृत्त्यैव सिद्ध इति भावः । पदान्ते एव निपातनेन श्वेतवाहावित्यादावदोषादाह—वृद्धाविति । प्रसाद-
प्रसादाशास्त्राणिकं समर्थयति कश्चित्—नन्वित्यादिना । निपातनमिति । अवयाः इति निपातन, ङस-
न्तण्विनन्तयोश्चित्यर्थः । अत एव प्राचां व्याख्यानसङ्गतिः । अत एव—तत्र ण्विनोऽपि सत्त्वात् उभयोर्नि-
पातनाङ्गीकारादेव । अन्यथा—तत्र ण्विनोऽसत्त्वे । तत्प्रकरणे—दीर्घप्रकरणे । वर्धंमिति । तेन हादी-
नामेव ह्रस्वमिति भावः । तन्नेति । ङसैव सिद्धत्वाद्भवति इति निपातनं नेत्यर्थः । तर्हि ङसन्तेति ।

सति-प्रवृत्ते सति पुनरन्यस्य प्रवृत्तौ-प्राप्तायामविधिरिति हि तस्या अर्थः । एषा च परिभाषा “ज्यादादीयसः” “ज्ञाजनोंर्जा” इति सूत्रद्वयेऽपि ज्ञापितेति भाष्ये स्थितम् । अन्यथा हि ज्यादादिति आकारं न ब्रूयात् । “बहोर्लोप” इत्यतो लोप-मेवानुवर्तयेत् । “अकृतसार्व” इति दीर्घे सिद्धं ज्यायानिति । ज्ञाजनोंश्च जं विद-ध्वात् । “अतो दीर्घो यनि” इति दीर्घो भविष्यतीति । न चैवं द्वाभ्यामित्यत्र

शब्दरत्नम् ।

समुद्रकनिर्देशप्रत्याख्य । नापेक्षयाऽस्य प्रत्याख्यानमेव ज्यायाः । “त्यदादीनामः” इति सूत्र-भाष्योक्तोऽप्ययं पक्षः तत्रैवाहुवित्युक्त्या बोधितारुचिक इत्यन्यत्र निरूपितम् ।

अन्यस्य—अहुवृत्तान्तस्य । दीर्घो भविष्यतीति । जानातीत्यादौ मूलोक्तस्य दीर्घनिर्देशसामर्थ्यात् इत्वं इत्यस्याहुवृत्तपरिभाषाज्ञापनद्वारा न इत्वं इत्यर्थे इति न तद्विरोधः । नन्वेतन् दीर्घे पवामि भो इतिवत् जानामि भो इत्यादावनन्त्यस्याऽपीति प्लुतो न स्यात् । अत आदित्येव सिद्धे तत्रत्यदीर्घपदस्य प्लुतनिवर्तकत्वात् ।

भैरवी ।

प्रत्याख्याने समुद्रकनिर्देश एव प्रत्याख्यायतामत् आह—उपाय इति । समुद्रकनिर्देशस्य कल्पे लाघवात्स्य ज्यायस्त्वम् । ननु “त्यदादीनामः” इति सूत्रभाष्ये—

दिलोपश्चावभावार्थः शेषे लोप इति स्मृतः ।

तस्मादुपरिचर्यः ।
 इति । बोधितारुचिक
 प्रस्ताह जानातो-
 र्ण्यत इति चेन्न ।
 तस्य अन्यस्याहुवृत्तपरिभाषाज्ञापनद्वारा न इत्वं इत्यर्थम् । “अतो दीर्घो यनि”
 इति सूत्रीयपन्थविशेषोक्तज्ञापनमन्यङ्गत्वं स्वमते नास्तीत्येतद्वक्तुमुपपन्नम्—नन्विनि ।
 भावप्रकाशः ।

समुद्रकेति । त्वममादौ स्थानिकत्वेन कथंवात् प्रातःस्योदिसत्तु यथा न तथा मूले एव स्पष्टम् । अक्षा-
 ररूपतयि शेषगणितये नियमरूपस्य पाश्चात्यत्वेनापूर्वविधिविषयत्वानेकास्त्रभावेन शिष्टं न व्यर्थमिति
 उक्ताः । मात्रापदप्रतिपत्तिलाघवायाह—ज्याय इति । ननु—

दिलोपश्चावभावार्थः शेषे लोप इति स्मृतः ।

सुतशिष्ये हि तस्याहुः कार्यसिद्धिं मनीषिणः ॥ २ ॥

इति “त्यादादीनामः” इति सूत्रस्य भाष्यम् । लुप्ते यः शिष्टस्त्वस्मिन्कार्यस्य—अन्यभावेन सति सिद्धिः तस्य-
 शेष इत्यस्य कलमाहुपरिचर्यक विरुध्येवाऽन आह—त्यदादीति । अर्थः पक्षः—दिलोपश्चः । अरुधीति ।
 तस्मिन् तु तथा तत्रिवृत्तिरुपक्रमेव । अन्यत्र—उत्सोतवेद्येवरादौ । एतेन “मपयन्तस्य” इत्यस्य ततः
 परत्वेत्यर्थेन दिलोपसिद्धौ शेषपदं त्याज्यम् । अन्त्यस्य तु मूलाप्युक्तरीत्या न । एवं ज्ञान्यलोपपक्षो निर्मु-
 क्तः । एतदनुसृतसमुद्रकनिर्देशस्य शापकृतस्वीकारे कलाभावात् । किञ्च युष्माकमित्यत्र नुद्बुर्बाः । अत्र-
 शिष्ये निश्चिद्धे कस्यो नेषुकीं तु भवित्वाकमित्यादौ तत्राप्यनुवर्तित्वेति मन्दोक्तप्रयासम् ।

अर्थं चपनिगद्वेतस्य सिद्धव्यंमाह—अहुवृत्तेति । “अतो दीर्घो यनि” इति सूत्रस्यत्वम-
 निरोधं केनचिदुद्भावित परिहर्तमाह—नन्वेतन्नेत्यादिना । अनेन—“अतो दीर्घः” इत्यनेन । पचा-
 भीषि । तत्र हि तथा तैः प्रतिपादितमिति भावः । तदभावे तदुक्तं हेतुमाह—अत इति । प्लुतेति ।
 अकृतसार्वार्थः निवर्तकत्वात्—निवर्तकत्वस्य तत्रोक्तत्वात् । ननु वद तस्यैवाप्राप्तेः स अन्योऽनुक

अधिकरणत्वविषयश्चेति । यदि तु शेषे इति विभक्तिविशेषणं स्यात् तर्हि व्यर्थमेव तत् । आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसम्भवात् । न चैवमन्त्यलोप इति पक्षस्य निरालम्बनत्वापत्तिः । “साम आकम्” इति समुदकनिर्देशेन तथापि ज्ञापितत्वादिति भावः ।

युवं वज्राणीति । शेषे लोपः । यत्तु काशिकायामुक्तम्—

पञ्चम्याश्च चतुर्ध्याश्च पष्ठीप्रथमयोरपि ।

यान्यद्विवचनान्यत्र शेषे लोपो विधीयते ॥

इति, तद्भाषापेक्षया । छन्दसि तु प्रथमाद्विवचनमपि शेषे लोपस्य विषय एवेति बोध्यम् । मपर्यन्तस्य किमिति । अधिकारसूत्रं किमर्थमिति प्रश्नः ।

अङ्गकार्ये इति । एतेन ‘अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः’ इति परिभाषा अर्थत उपनिबद्धा । अङ्गे-अङ्गाधिकारे वृत्तं-चतनं यस्य तदङ्गवृत्तं-शास्त्रं, तस्मिन् कृते

शब्दरत्नम् ।

इति । एवं च तस्यैकत्वान्देशब्देन समासे द्विवचनमिति भावः । तस्यापीति । तस्यैवेत्यर्थः । अन्त्यलोपस्यैवेत्यर्थः । अनेनायमेव पक्षः सूत्रसमत इति सूचितम् । किं च शेषस्य लोप इत्यर्थं फलाभावः । अन्त्यलोपेऽप्यस्य विभक्तिसन्निपातनिमित्तकत्वात्सन्निपातपरिभाषया बुद्धावित्यत्रेव टापो निवृत्तेः । शेषग्रहणन्तु भाष्ये प्रत्याख्यातमेव ।

भैरवी ।

च्यते, कयोः प्रथमयोः ; विभक्तयोः । वचनयोस्तु न ग्रहणम् “द्वितीयायाश्च” इति लिङ्गात् इति कथितम् । ननु तस्यापीत्यसङ्गतम् ; एकस्मिन्काले पक्षद्वयाङ्गीकारस्यानुचितत्वादत् आह—अ ल्यलपेति । अपिरेवार्य इति भावः । ननु शेषग्रहणेन बोधितत्वाद्दिलोपपक्षोऽपि सूत्रकारसम्मत एवेत्यत आह—किञ्चेति । ननु स्वमित्यादौ टावभाव एव फलमत आह—अन्त्यलोप इति । अस्य—अन्त्यलोपस्य । बुद्धावित्यत्रेवेति । इदञ्च “कृन्मेजन्तः” सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । तत्र हि सन्निपातपरिभाषायाः प्रयोजनकथनावसरे “शक्यौ पदतौ अत्वे कृते “अत्” इति टाप् प्राप्नोति, सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तन्तद्विघातस्येति न दोषो भवति” इत्युक्तम् । एतेन “न यासयोः” इति लिङ्गाद्वाङ्घ्रिविषये सन्निपातपरिभाषा न प्रवर्तत इति परास्तम् । तेन निर्देशेनानित्यत्वम्परं ज्ञाप्यतान्तस्याः सर्वथाऽप्रयुक्तिकथनमयुक्तमेव । नन्येकस्य भावप्रकाशः ।

तम् । अत एव “प्रथमयोरित्युच्यते कयोः प्रथमयोर्विभक्तयोः, वचनयोस्तु न ग्रहणं “द्वितीयायाश्च” इति लिङ्गात्” इति भाष्यं सङ्गच्छते । एतेनोक्तशपकेन मूलोक्तद्वितीयपक्षमुक्त्वा पृथक्परत्वे छेशो वचनग्रहणशङ्कापि, एवञ्च मूलमयुक्तमिति मन्दोक्तमपास्तम् । तस्य—समुदायस्य । समासे—इद्वे । यथा-श्रुतमूलासङ्गत्याऽन्यथा व्याचष्टे—अन्त्येति । अपिरेवार्य इति भावः । तद्रीत्यैवाह—अनेनेति । ननु शेषग्रहणशप्यत्वात्तस्यापि सूत्रसम्मतमत आह—किञ्चेति । ननु स्वमित्यादौ टावभाव एव फलमत आह—अन्त्येति । अस्य—अन्त्यलोपस्य । बुद्धाविति । स्पष्ट चेद “कृन्मेजन्तः” इत्यत्र भाष्ये । एतेन “न यासयोः” इति लिङ्गाद्वाङ्घ्रिविषये न सेति परास्तम् । नन्वेव शेषग्रहणानर्थक्यं आत्वादिना स्वविषये बाधाद्विभक्तिविशेषणत्वे फलाभावाच्चात् आह—शेषेति । ननु विनिगमनाविरहोऽत्र आह—

सति-प्रवृत्ते सति पुनरन्यस्य प्रवृत्तौ-प्राप्त्यामविधिरिति हि तस्या अर्थः । एषा च परिभाषा “ज्यादादीयसः” “ज्ञाजनोंर्जा” इति सूत्रद्वयेऽपि ज्ञापितेति भाष्ये स्थितम् । अन्यथा हि ज्यादादिति आकारं न ब्रूयात् । “बहोर्लोप” इत्यतो लोप-मेवानुवर्तयेत् । “अकृत्सार्व” इति दीर्घे सिद्धं ज्यायानिति । ज्ञाजनोंश्च जं विद-ध्यात् । “अतो दीर्घो यञि” इति दीर्घो भविष्यतीति । न चैवं द्वाभ्यामित्यत्र

शब्दरत्नम् ।

समुद्कनिर्देशप्रत्याख्येनापेक्षयाऽस्य प्रत्याख्यानमेव ज्यायः । “त्यदादीनामः” इति सूत्र-भाष्योक्तोऽप्यर्थं पक्षस्तत्रैवाहुरित्युक्त्या बोधितार्थिक इत्यन्यत्र निरूपितम् ।

अन्यस्य—अङ्गवृत्तशास्त्रस्य । दीर्घो भविष्यतीति । जानातीत्यादौ मूलोक्तस्य दीर्घनिर्देशसामर्थ्यात् ह्रस्व इत्यस्याङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापनद्वारा न ह्रस्व इत्यर्थं इति न तद्विरोधः । नन्वेनेन दीर्घे पचामि भो इतिवत् जानामि भो इत्यादावनन्त्यस्याऽपीति प्लुतो न स्यात् । अत आदित्येव सिद्धे तत्रत्यदीर्घग्रहणस्य प्लुतनिवर्तकत्वात् ।

भैरवी ।

प्रत्याख्याने समुद्कनिर्देश एव प्रत्याख्यायतामत आह—ज्याय इति । समुद्कनिर्देशस्य करणे लाघवादस्य ज्यायस्त्वम् । ननु “त्यदादीनाम ” इति सूत्रभाष्ये—

‘दिलोपष्टावभावात्, शेषे लोप इति स्मृतः ।

लुप्तशिष्टे हि तस्याहुः कार्यसिद्धिम्मनीषिणः ॥ इत्युक्तम् ।

लुप्ते यः शिष्टस्तस्मिन्कार्यस्य टावभावस्य सिद्धिः तस्य शेष इत्यस्य फलमाहुरित्यर्थं । यदि दिलोपो नैव स्वीक्रियते तदैतद्विरोध इत्यत आह—“त्यदादीनामः” इतीति । बोधितार्थिक इति । एतद्विजन्तु गौरवरूपमुक्तमेव । अन्यत्र—उद्घोते ।

ननु यदि जानातीत्यत्र जादेशे कृतेऽपि “अतो दीर्घो यञि” इति दीर्घस्तिर्हि जानाती-त्यत्र प्वादित्वाद्ग्रन्थत्वमाशङ्क्य दीर्घनिर्देशसामर्थ्यात् ह्रस्व इत्युक्तन्तद्विरुध्यत इति चेन्न । तस्य ग्रन्थस्याङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापनद्वारा न ह्रस्व इत्यर्थात् । “अतो दीर्घो यञि” इति सूत्रीयग्रन्थविरोधोद्भावनमन्यकृतं स्वमते नास्त्येतद्वक्तुमुपपन्नमते—नन्विति । भावप्रकाशः ।

समुद्केति । तवममादौ स्वानिवत्त्वेन ह्रस्वात् प्राप्तस्यादेशस्तु यथा न तथा मूले एव स्पष्टम् । अक्षर-रूपत्वविशेषणविधेयनियमरूपस्य पाश्चात्यत्वेनापूर्वविधिविषयस्थानेकाल्पत्वाभावेन शिष्टं न व्यर्थमिति उद्गाहः । मात्रापदप्रतिपत्तिनावकायाह—ज्याय इति । ननु—

दिलोपष्टावभावात्, शेषे लोप इति स्मृतः ।

लुप्तशिष्टे हि तस्याहुः कार्यसिद्धिं मनीषिणः ॥ १ ॥

इति “त्यदादीनामः” इति सूत्रस्य भाष्यम् । लुप्ते यः शिष्टस्तस्मिन्कार्यस्य—टावभावस्य सिद्धिः तस्य-शेष इत्यस्य फलमाहुरित्यर्थकं विरुध्येनाऽन आह—त्यदादीति । अयं पक्ष—दिलोपपक्षः । अरुचीति । तद्वीजं तु तथा तन्निवृत्तिरूपमुक्तमेव । अन्यत्र—उद्घोतशेखरादौ । एतेन “मपर्यन्तस्य” इत्यस्य ततः परस्येत्यर्थेन दिलोपसिद्धौ शेषपदं श्याज्यम् । अन्यस्य तु मूलापुक्तरीत्या न । एवञ्चान्यत्रनोपपक्षो निर्मू-लः । गुरुभूतसमुद्कनिर्देशस्य शापकस्वस्वीकारे फलाभावात् । किञ्च सुष्पाकमित्यत्र नुट् दुर्वाः । अप-र्वादे निषिद्धे उत्सर्गो नैचुक्तौ तु अतित्वाकमित्यादौ तदापत्तिर्दुर्बरेवेति मन्दोक्तमपास्तम् ।

अर्थत उपनिबद्धेत्यस्य सिद्ध्यर्थमाह—अङ्गवृत्तेति । “अतो दीर्घो यञि” इति सूत्रस्थस्वग्रन्थ-विरोध केनचिदुद्गाहित परिहर्तुमाह—नन्वेनेनेत्यादिना । अनेन—“अतो दीर्घः” इत्यनेन । पचा-मीति । तत्र हि तथा तैः प्रतिपादितमिति भावः । तदभावे तदुक्तं हेतुमाह—अत इति । प्लुतेति । उक्तश्लोकेत्यर्थः । निवर्तकत्वात्—निवर्तकत्वस्य तत्रोक्तत्वात् । ननु तत्र तस्यैवाप्राप्तैः स ग्रन्थोऽप्युक्त

त्यदाद्यत्वे कृते “सुपि च” इति दीर्घो न स्यादिति वाच्यम् ? द्वयोरेकस्येत्यादि

शब्दरत्नम् ।

न चानन्त्यस्य पदस्य च टेरिति तद्व्यात्कथं पचामीत्यादौ तत्प्राप्तिरिति वाच्यम् ? दीर्घं ग्रहणसामर्थ्यान्त्यविषय एव तत्सम्बन्धात् । वाक्यस्यो क्लृप्तसम्बन्धत्यागे मानाभावात् । तेन वाक्यस्यानन्त्यस्य पदस्य प्लुत. स्यादन्त्यस्य पदस्य च टेरित्यर्थः । तपरकरणेन तु न प्लुतव्यावृत्तिः । प्लुतस्यासिद्धत्वात् । अत एव गी पुरित्यादौ दीर्घः । अन्यथा तस्यापीदुदिति तपरत्वसामर्थ्यादप्रवृत्त्यापत्तिः । दीर्घग्रहणे तु तत्सामर्थ्यादसिद्धत्वस्यापि बाधः । आकारान्तरप्रश्लेषेण वारणं तु विलुप्तम् । अस्तु वा तदुपायान्तरमिति चेन्न । उक्तज्ञापकरभाष्यप्रामाण्यात् प्लुतस्य तत्रानिष्टत्वे वेकल्पिकत्वेनेदयो विषये प्लुताप्रवृत्तेः । “अतो दीर्घः” इत्यत्र दीर्घग्रहणं “इच्छि लोपः” इति सूत्रे ‘इत्यशि’ इति वक्ष्ये भैरवी ।

तत्सम्बन्धादिति । टिसम्बन्धादित्यर्थः । अन्त्यस्य पदस्य टेरनन्त्यस्य पदस्याऽचक्षेत्तयादिभिर्भावः । हेत्यन्तरमाह—वाक्येति । क्लृप्तसम्बन्धेति । “वाक्यस्य टे” इति सूत्रे क्लृप्तसम्बन्धेत्यर्थः । यथा तद्व्यागस्तथा दर्शयति—तेनेति । पदस्येति । अत्र इति शेषः । नन्वात् इति तपरकरणेन प्लुतव्यावृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह—तपरकरणेनेति । अत्र एव त्रेपादिकस्यासिद्धत्वेन तपरकरणेन तदव्यावृत्तेरेव । दावं—“वोरप गया” इति दीर्घः । ननु दीर्घविधायकशास्त्रदृष्ट्यापि प्लुतस्यासिद्धत्वात्कपन्तेन तद्व्यावृत्तिरत आह—दीर्घग्रहणे खिति । खिष्टमिति । तत्र तात्पर्यमाह काभावेन स्वरूपनया तथा कल्पनशक्ये शक्यमित्यर्थः । ननु लाघवमेव तात्पर्यमाहकम्भविष्यतीत्यत आह—अस्तु वेति । उक्तज्ञापकेति । “ज्ञाज्जोर्जा” इति दीर्घनिर्देशस्य ज्ञापकतापरभाष्येत्यर्थः । अन्यथोक्तरीत्या दीर्घग्रहणस्यावश्यकतया ज्ञापकतापरभाष्यविरोध स्पष्ट एवेति भावः । तत्र—पचामि, जानामीत्यादौ । वैकल्पिकत्वेनेति । तदुक्तम्भाष्ये “सर्वं प्लुत साहसमनिच्छता विभाषा कर्तव्यः” इति । नन्वेवं दीर्घग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यादत आह—“अतो दीर्घः” इत्यत्रेति । अस्य नार्थसाधकमित्यत्रान्वयः । यथा तदनेकपदघटितसूत्रे पदलाघवगौरवभावप्रकाशः ।

एवेति कुतो विरोध इत्याशयेनाऽऽशङ्कते—न चेति । कथमिति । चा शयाकारस्याऽऽदित्वात् । तथा च दीर्घग्रहणेन तन्निवारणमफनमिति भावः । अत्र एवाह—दीर्घमिति । तत्सम्बन्धादिति । टिसम्बन्धादित्यर्थः । अन्त्यस्य पदस्य टे, अनन्त्यस्य पदस्याटेरपीत्यर्थादिति भावः । हेरन्तमाह—वाक्यस्योरिति । “वाक्यस्य टे” इति सूत्रे तयो सम्बन्ध वक्ष्ये तत्रत्यक्रमेणैवेदं साधु, अभ्यहितत्वात् । यथा तदस्य गस्तथा दर्शयति—तेनेति । पदस्येति । अत्र इति शेषः । नन्वा इत्येव वाच्ये तपरकरणेन तद्व्यावृत्तिः सुशक्येति तदर्थमेवात आह—तपरेति । तत्सामर्थ्यं—तु न, षष्ठां ग्रहणेन साफल्यात् । असिद्धत्वादिति । तद्व्यञ्जकत्वमेति भावः । उक्तार्थं द्रष्टव्यं—अत एवेति । दीर्घ इति । “वं” इत्यनेनेति भावः । अन्यथा—असिद्धस्यापि तदव्यावरयत्वे । सामर्थ्यादिति । व्यावृत्ताविनि शेषः । नन्वेव दीर्घग्रहणेनापि तदव्यावृत्तिस्तदुक्ताऽप्युक्तैवात आह—दीर्घेति । अपिना प्लुतसमुच्चयः । छिष्टमिति । तात्पर्यमाहकाभावेन तस्य दुरूहत्वादिति भावः । लाघवस्यैव तात्पर्यमाहकत्वादाह—अस्तु वेति । उपायान्तरम् । प्लुतव्यावृत्ताविति भावः । तथा च जानामि भो इत्यादौ स न स्यादिति दोषरतदप्यप्येति तात्पर्यम् । उक्तज्ञापकेति । “ज्ञाज्जोर्जा” इति दीर्घनिर्देशज्ञापकरेत्यर्थः । अन्यथा तत्र तदव्यावृत्तेन दीर्घोच्चारणसाफल्ये तदसदितिः स्पष्टैवेति भावः । तत्र—पचामि, जानामीत्यादौ । वैकल्पिकमिति । योगविभागेन प्लुताप्रत्यय तत्रस्थ स्थितत्वादिति भावः । नन्वेवं दीर्घग्रहणानर्थक्यमत आह—अत इति । दीर्घग्रहणमित्यस्य नार्थसाधकमित्यत्रान्वयः । तस्य च न मूलोक्तार्थसाधकमित्यर्थः ।

निर्देशेनोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात् ।

यत्तु केचित्—परिनिष्ठितस्येति पठन्ति; द्वाभ्यामिति तु दीर्घं विना न परिनिष्ठितमिति च वदन्ति । तद्भाष्यविरुद्धम् । ज्यायान् , जानाति , ज्ञायते इत्येतेषामपि दीर्घं विनाऽपरिनिष्ठितत्वेन भाष्योक्तज्ञापनस्यापि शिथिलमूलत्वापत्तेः । यदि तु “भ्यसोऽभ्यम्” इति सूत्रे भाष्येऽपि परिनिष्ठितस्येत्येव पाठस्तर्हि वाचनिकतामेवाश्रित्य पक्षान्तरपरतया योज्यः । अनित्यत्वबलफलितार्थकथनं तत् , न तु ज्ञाप्यांशप्रविष्टमिति वाऽस्तु । एवं तु काशिकादिग्रन्थोऽपि कथंचिन्नेतु शक्य इति दिक् । मकारान्तरमिति । उपलक्षणम् । “जसः शी” इत्यत्र जसः सू इति सकारं प्रश्लिष्य सान्त्वय जस इति व्याख्यानाद् “अतोऽम्” इति सूत्राद्दम्ग्रहणमनुवर्त्य अम् अमेवेति व्याख्यानाद्वेति बोध्यम् ।

अधिमत्तिकमिति । तथा च “ङ्गे प्रथमयोः” इति पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्याऽनः प्रतिषेधोऽयमिति भाष्ये शङ्कितम् । न च तथैव किं न स्यादिति वाच्यम् ? छीनपुंसकयोर्नत्वाप्राप्तेः—युष्मान् ब्राह्मणीः कुलानि वा, अलिङ्गत्वे युष्मान् ब्राह्मणा-नित्यादेरसिद्धिप्रसङ्गाच्च ।

“योऽचि” ॥ अचि किम् ? युवाभ्याम् । यदि तु “युष्मद्भस्मदोरनादेशो”

शब्दरतम् ।

(लोपग्रहणवत्सत्त्वेन नार्थसाधकमिति दिक् । निर्देशेनेति । अन्यथा त्यदाद्यत्वे पूर्वं न स्यादिति भावः । वाचनिकत्वे गौरवे ज्ञापकद्रव्यशेषित्वं चापरिहृतमित्यत आह—अनित्यत्ववलेति ।

भैरवो ।

वविचार एव मुख्यो, मात्रागौरवन्तु कचिदेव दृष्टमित्यर्थबोधकन्तवेदमपि भविष्यतीति भावः । तत्त्वेनेति । दीर्घग्रहणस्येति शेषः । वस्तुतस्त्वत्रत्यन्दीर्घग्रहणस्य ज्ञापकत्वप्रदर्शनपरम्मुलम्भाष्यस्थज्ञापनपरिकेदंशिनतानुसारेण । अत एव भाष्ये “पिबतेर्गुणप्रतिषेध उक्तः । स न वक्तव्यो भवति” इत्येव तस्य प्रयोजनमुक्तञ्च त्वसाधारणलक्ष्यविरुद्धरूपमिति दिगित्यनेन दर्शितम् । वाचनिकश्च इति । परिनिष्ठितस्येत्यस्येति शेषः । ज्ञाप्यकोटिप्रविष्टत्वे आह—ज्ञापकइत्येति ।

भावप्रकाशः ।

सत्त्वेन शयस्य दीर्घग्रहणस्येति शेषः । अयं भावः, यथाऽनेकसदयस्त्रिसूत्रेषु पदतापस्यगौत्वविचार एव, माभालापव तु कान्चित्कमित्यर्थबोधक इत्येदेदमपीति । दीर्घनिर्देशतामभ्यात्र ह्येव इति ऋषादिपरम्-मूल्येकस्य तु अद्ग्रहणपरिभाषाज्ञापनद्वारा न इत्थं शयस्य इति न तदित्योषः । वस्तुतस्तु, तस्याः परिभाषायाः लक्ष्यसत्त्वत्त्वेनेनोक्तलक्षणपरिभाष्यभेदेस्तुक्तिरित्यत्रार्थं मूलं चिन्तयमेव । दीर्घग्रहणस्थिति-सत्त्वत्वेति तत्रत्यमूलमपि तथैव, सम्यगेव वा तदिति बोध्यम् । उदाह—दिगिति । शाप्यकोटिप्रविष्टत्वे आह—ज्ञापकइति । चरत्त्वं । तस्मिन्निष्ठत्वे इत्यर्थः ।

सरला ।

दिगिति । तदर्थस्तु “अतो दीर्घो यजि” इति सूत्रस्थदीर्घग्रहणस्य न एतन्निकर्तकत्वं, “सुपि च” इत्यत्रानुवृत्त्या चारिताभ्यात् । न च “अन आत्” इति न्दासेऽपि आत्यदत्वानुवृत्तिरिति वाच्यम्, तदनुवृत्तौ तितव्यन्दाणि वन्तात्किपि टिनोपे भिन्नोपे च तन्नो भ्यान्विभक्तौ गिनोपस्य टिनोपस्य वा स्थानित्वेन “सुपि च” इत्यस्यानुवृत्त्यापत्तेः । दीर्घग्रहणानुवृत्तौ तु दीर्घं न स्थानिवदिति स्थानिवद्भावे-विषयेन दीर्घग्रहणानुवृत्त्या “विवाभ्यान्” इति रूपसिद्धिरिति ।

इत्यत्र “रायो हलि” इत्यतो हलीत्यनुवर्तते तदा इहाचीति माऽस्तु परिशेषादेव सिद्धेः ।

“युष्मदस्मदोः” ॥ हलादाविति । योऽचीत्यग्रहणात्परिशेषात्सिद्धमिदम् । रायो हलीत्यतोऽनुवृत्त्या लब्धं वा । नन्वेवं किमनादेशग्रहणेन न त्वादेशो हलादिरस्ति ? नैवम् । भ्रमः सत्त्वान् । अभ्यन्त्यक्षे तु योऽचीत्यत्रानुवृत्त्यर्थमनादेशग्रहणं बोध्यम् ।

पक्षद्वयेऽपीति । न चान्त्यलोपरक्षे पररूपं बाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यादकारोच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् ? एतन्निवृत्त्याऽऽकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वात् ।

“युष्मदस्मद्भ्यां ङसाऽश्” ॥ शित्त्वं सर्वादेशार्थम् । अन्यथा हि “आदेः परस्य” इति स्यात् । न च वैयर्थ्यम् , आदेशव्यपदेशेन यत्स्वनिवृत्त्यर्थत्वात् ।

शब्दरत्नम् ।

अनुवृत्त्यर्थमिति । स्पष्टमेतन्नाप्येऽत्रैव ।

अभ्यमिति च्छेदस्यैव मुख्यत्वं ध्वनयन् शङ्कते—न चेति । अत एव “युष्मदस्मदोः” इति सूत्रे “न चादेशो हलादिरस्ति” इति भाष्यं सङ्गच्छते । एतन्निवृत्तेति । अनुवृत्तपरिभाषाया अनित्यत्वबोधनद्वारेति भावः । एवं च पररूपेण बाधात् सवर्णदीर्घ इति तात्पर्यम् ।

वैयर्थ्यमिति । अकारस्याऽकारविधिवैयर्थ्येनान्तरस्यैवाऽऽकारेऽतो गुणे च सिद्धं तद्वत्यादीति व्यर्थमेव शित्त्वमित्यर्थः । न च पररूपबाधनार्थमेवाऽऽदेशत्वविधानं स्यादिति वाच्यम् ? विधिबाधापेक्षया “आदेः परस्य” इति परिभाषाबाधस्य न्याय्यत्वात् आदेशो-भैरवी ।

अभ्यमिति च्छेदस्यैव मुख्यतान्ध्वनयितुमाह—स्पष्टमिति ।

अत एव—अभ्यमिति च्छेदस्यैव मुख्यत्वादेव । नन्वनुवृत्तपरिभाषया एतस्य निवृत्तिः सिद्धेत्यकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घः स्यादत आह—महत्त्वपरिभाषेति—द्वयोरिति निर्देशावदिदमपि तद्वनित्यस्ये ज्ञापकमिति भावः । एवञ्च—परिभाषाया अनित्यत्वबोधनद्वाराऽकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वं च ।

वैयर्थ्येनेति । एतच्च “आदेः परस्य” इत्यस्यानुपस्थितिरित्यत्र तात्पर्यम् । लक्ष्मैकचसु-ष्कशङ्कां वारयति—न चेति । न्याय्यत्वादिति । गुणे त्वन्याय्यकल्पनेतिपरिभाषाबाधो न्याया-भावप्रकाशः ।

रस्यैव सिद्धान्तरां ध्वनयितुमाह—स्पष्टमिति ।

तदुपसत्यर्धनेसाह—अभ्यमिति । तत्र प्रमाणमाह—अत एवेति । तच्छेदस्यैव मुख्यत्वादेवेत्यर्थः । ननु परिभाषया तत्रिदृशौ तदुच्चारण व्यर्थमिति तत्सामर्थ्यादीर्घः स्यादेवात् आह—अङ्गुति । द्वयोरित्यादिनिर्देशवदिदमपि तद्वनित्यस्ये ज्ञापकमिति भावः । एवञ्च । तद्वनित्यत्वबोधनद्वारा तन्निवृत्त्या तेषु-रितार्थं च इत्यर्थः । बाधात् । पुरस्तादपवादन्वायेन ।

शित्त्वभावे षतो इति न्यासे षतः अ इति च च्छेदे निर्विक्रमिकनिर्देशे लापवम् । सविक्रमिकनिर्देशेऽपि शक्तिश्छेदविधेयत्वेन तत्र मस्यैव तद्वृद्धि निषाद्य मूलतात्पर्यार्थाह—अकारस्येति । वैयर्थ्य-नेति । तथा च “आदेः” इत्यस्य बाधः । तदाह—अन्त्यस्यैवेति । लक्ष्मैकचसुष्कः शङ्कते—न चेति ।

न चावयवस्यादेशे सत्यपि विभक्तेरनादेशताऽस्त्येवेति वाच्यम् ? 'सर्वे सर्वपदा-

शब्दरत्नम् ।

ति । आदेशविधानेऽप्यादेशत्वसम्पादनेन यत्त्वनिवृत्त्या शेषे लोपार्थमकारविधानं चरितार्थमिति "आदे. परस्य" इत्यस्य बाधे मानाभावेन सर्वादेशार्थं शिस्त्वमिति भावः । न च "योच्यञ्चि" इत्युक्तस्यैव यत्त्वनिरासशेषेलोपौ सिद्धाविति वाच्यम् ? पर्युदासे एकवचनेत्यादिना सादृश्यप्रदृशापत्तं "युष्मदस्मदो" इत्यात्वस्य प्राप्तेश्च । हलादाविति हि परिशेषसिद्धाऽर्थस्तत्रेति भावः । अनादेशताऽस्त्येवेति । अनादेश इति हि तत्पुरुषो लाघवात् । एवं च तत्रमहमित्यादौ सम्पूर्णविभक्त्यादेशे यत्त्वाभावसम्पादकमनादेश इति प्रकृते यत्त्वं स्यादेव ।

नन्वेवमादेरकारस्य विधानं व्यर्थमिति सामर्थ्यादन्त्यस्य स्यात् । तत्र च "अतो भेत्वी ।

नुगृहीत एवेति तात्पर्यम् । शिस्त्वस्य यथा चारितार्थ्यन्तम्प्रकारमाह-आदेरित्यादिना । उक्तप्रयोजनान्प्रथमसिद्धिवादिन शङ्कान्निरस्यति—न च योच्येति । एकवचनेत्यादिनेति । आदिना चित्त्वपरिग्रहः । एवञ्च युवयोरित्याद्यसिद्धिरिति भावः । प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे आह—युष्मदस्मदोरिति । नन्वात्व हलादि हेतुकमिति कथन्तस्य प्राप्तिरत आह—हलादाविति । "योञ्चि" इत्यञ्जग्रहणपरिशेषसिद्धे इत्यर्थः । एवञ्च ङसोऽपि परिशिष्टत्वेन तत्राप्यात्वापत्तिरिति भावः । यदि तु 'युष्मदस्मदो' इत्यत्र हलीत्यस्यानुवृत्तिरिति स्वीक्रियते तदा "योञ्चि" इति सूत्रेऽञ्जग्रहणाभावेनैतादृशस्य न्यासस्य करणासम्भव इति बोध्यम् । ननुक्तरीत्या आदेशस्य स्वत्वात्कथमनादेशता इत्यत आह—अनादेश इतीति । तत्पुरुष इति । कर्मधनन्तादेशशब्दस्य नञ्समासः । लाघवादिति । अन्यपदार्थबोधकबहुव्रीह्यपेक्षया वर्तिपदार्थमात्रबोधकत्वेन तत्पुरुषत्वे लाघवादित्यर्थः । एवञ्च—तत्पुरुषत्वे च । प्रकृते—आदिस्थानिकृद्देशघटिते ।

एवम्—उक्तस्थले कृतेऽप्यादेशे यत्त्वापत्तौ । आदेरकारस्यविधानम्—"आदे परस्य" इति शास्त्रौक्त्वावयवतया आदिस्थानिकाऽकारकर्मक विधानम् । तत्र—तस्मिन्नन्त्यस्थानिकाऽभावप्रकाशः ।

न्यायादिति भावः । सजात्ययममाह—आदेरिति । आदेशतश्चेति । अशष्वाद्यन्तात्त्व । आदेशत्वेत्यर्थः । अनादेश इति बहुव्रीहिरिति भावः । तेनेवादि. शेषः । चरितार्थमितीति । तथा च विभक्त्यन्तरूपापत्तिरिति भावः । शिस्त्वमित्यर्थ इति पाठः । इति भाव इति पाठोपि कश्चित् । इत्युक्तस्यैवेति । युष्मदस्मदन्वामित्यपूर्वविध्यकरणप्रयुक्तलाघवादिति भावः । निर्विगतं ध्वजानुक्तेषु द्विद्विदाह—शेषे लोपाविति । तत्सूत्रप्रवृत्तिरित्यर्थः । सिद्धाविति । तथा चाऽपूर्वविधिसामर्थ्यादुक्तरीत्या त्वेत्यादिसिद्धिरिति शिस्त्व व्यर्थमिति भावः । आदिना चित्त्वपरिग्रहः । तथा च युवयोरित्यादि न स्यादिति भावः । आपत्तेरिति । तेनापि तस्य सम्भवादिति भावः । प्रसज्यप्रतिषेधे आह—युष्मदिति । तथा चाशेषत्वेन लोपासिद्ध्या तदर्थमादेरत्वविधानमिति परिभाषाबाधे मानाभावेन सर्वादेशार्थं शिस्त्वभावश्चकमिति भावः । ननु हलादिहेतुकाऽऽत्वस्य कथं प्राप्तिरत आह—हलादाविति । परिशेषेति । "योञ्चि" इत्यञ्जग्रहणपरिशेषेत्यर्थः । तथा च ङसोपि परिशिष्टत्वेन तत्राप्यात्व दुर्वारमिति भावः । तत्र हलीत्यनुवृत्तौ तु अञ्जग्रहणाभावेनेदृशस्यास्य दुर्बलत्वमिति बोध्यम् । ननुक्तरीत्या सादेशत्वे कथं उत्तमत आह—अनादेश इतीति । तत्पुरुष इति । कर्मधनन्तादेशपदेन नञ्समास इत्यर्थः । लाघवात्—अन्यपदार्थबोधकबहुव्रीह्यपेक्षया वर्तिपदार्थमात्रबोधकत्वेन तस्य सत्त्वात् । अन्यथाऽनादेशायामित्यस्यैव सूत्रे न्याय्यत्वम्, विभक्त्यावित्यस्यैव प्रकृतत्वादिति भावः । एवञ्चेति । तस्य तत्पुरुषपक्षे चेत्यर्थः । इतीति । इति पदमिति हेतोरित्यर्थः । मुरये चारितार्थ्येन गीणग्रहणे मानाभावादिति भावः ।

एवम् । यत्त्वापत्तावेव । आदेरिति । तत्स्थानिकाऽकारकर्मकविधानमित्यर्थः । सामर्थ्यादित्यस्य तदित्यादिः । तत्र चेति । तस्मिन्नकारे परत इत्यर्थः । एकदेशविकृतन्यायत्वव्यतिरिक्तत्वस्य च

देशा' इति सिद्धान्तान् । इदमेव शिष्टं ज्ञापयति 'सर्वे सर्वपदादेशा' इति । अथ-
वत्येव स्थान्यादेशभावविभ्रान्तिरित्यर्थः । सिचङाद्यस्तु वचनसामर्थ्यादनर्थ-
कस्यापि बोध्याः ।

इदं त्ववधेयम् । अन्त्यलोपपक्षे अशः स्यादेशः प्राप्तेऽङ्गवृत्तपरिभाषया वार-
ण्योयः । यदि त्वङ्गस्य यत्कार्यं तद्विपरिण्येव सा परिभाषा, न त्वङ्गाधिकारमा-

शब्दरत्नम् ।

गुणे" इति पररूपे आदेशरूपविभक्तिस्त्वमिति यत्वाऽप्राप्तिः । न च वाणांदाङ्गमिति परि-
भाषया पररूपात्पूर्वं यत्प्रतिरिति वाच्यम् ? वाणांङ्गयोरेकस्थानिकत्वे एव धर्मिप्राह-
कमानेन तत्प्राप्तेरिति चेन्न । "युष्मद्भस्मदोरनादेशे" इत्यत्र प्रत्यासत्या युष्मदादिप्रहणेन
विहिताऽऽदेशरूपविभक्तौ प्रहणेनाऽन्त्यादेशे पररूपेऽपि तादृशविभक्तेर्भावेन यत्वापत्ते-
र्दुर्वात्त्वात् । पररूपादेशस्तु न तथेति भावः । सर्वे सर्वेति । स्पष्टं चेदं भाष्ये । एवं
चाऽकारविधानेऽपि यत्त्वव्यावृत्त्या तस्य चारिताद्येन "आदेः परस्य" इत्येतद्व्यथे माना-
भावेन सर्वदिशार्थे दिश्वं सार्थकमिति भावः । अत्र पदशब्देनार्थवद्गृह्यत इत्याह—अर्थ-
यत्येवेति । अर्थवत्त्वं च कल्पितमेव गृह्यते । एतेन कृत्वा इत्यस्य कृत्वा इत्यादेशे प्रकृ-
तिप्रत्ययसम्भोगे "इस्त्वस्य" इति तुक् न स्यादित्यपास्तम् । सिञ्जादीनां कल्पितोऽ-
प्यर्था नास्तीत्यत आह—सिचङाद्य इति । चोत्याद्येन सोऽप्यर्थवानित्यस्ये ॥
भैरवो ।

कारं । पररूप इति । प्रत्ययावयवमात्रमन्विवर्गोपि क्षर्येनान्तरङ्गत्वात्कृत इति शेषः ।
अन्तरङ्गपरिभाषावाचकपरिभाषाभ्यां यत्कनचित्कृतं समा जानन्तन्निरम्यति—न चेति । एक-
स्थानिकत्वे—अङ्गसम्बन्धिन्याङ्गे । अङ्गस्थानिकत्वं एवेत्युपादानमेकनिमित्तकत्ववादिमत-
निरासाय । धर्मिप्राहकैति । धर्मी—'वाणांदाङ्गं यत्तोय' इति परिभाषावोच्यार्थः । तद्प्राह-
कैति—तज्ज्ञापकत्वार्थः । यदि समाननिमित्तकत्वं परिभाषाप्राप्तौ नियामकं स्यात्तदा इया-
येत्यादावुभयोस्तमाननिमित्तकत्वाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तौ सम्पूर्णसूत्रस्य चारिताद्यर्थ-
न्धुरूपपदमिति भावः । एताद्ये—परिभाषायाः प्राप्तेः । युष्मदादिप्रहणेन । युष्मदादिश-
ब्दमुच्चार्य । न तथेति । न युष्मदादिशब्दोच्चारणेन विहितादेशरूपविभक्तिरूप इत्यर्थः ।
एवञ्च—उक्तसिद्धान्ताङ्गीकारं च । अत्र—उक्तपद्ये । अर्थवद्गृह्यत इति । पद्यते गम्यतेऽर्थोऽने-
नेति व्युत्पत्तेरिति भावः । एतेनेति । कल्पितार्थवत्त्वस्य प्रहणेन क्त्वाप्रत्ययस्यापि भावा-
भिधायकतया तस्य पादेशे स्पर्शनिवृत्तावेन कृत्वानुक्तः सिद्धिरिति भावः । ननुक्तपदा-
ब्दायांभिन्नदिच्छलांस्तीति तस्य सिञ्जादयो न स्युरित्यत आह—सिञ्जादीनामिति । सोऽपि—
आद्यप्रकाशः ।

नाऽऽदेशे लभादाह—आदेशेति । यत्वाप्राप्तिरिति । तथा च तच्छब्दापरमाख्यादिग्रन्था अनुज्ञा एवेति
भावः । मान्योक्त्युक्तिं निराचष्टे—न चेति । एकस्थानिकत्वे एवेति । एतेन समाननिमित्तकत्वरूपस-
मानाश्रये सेष्यपास्तम् । आपत्तेरपीथायेत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । धर्मिप्राहकैति । धर्मी—परिभाषा तद्प्राहकम-
सवर्णग्रहण सम्पूर्णसूत्र वा । तत्प्राप्तेः—परिभाषाप्राप्तेः । अहणेन । अर्थवद्गृह्यत । अन्तेति । प्रादेर्वे-
वर्थादित्यादिः । न तथेति । न तत्रतदमुच्चार्यविहितादेशरूपविभक्तिरूप इत्यर्थः । मुच्यं । तथा च
वैयर्थ्यमिति प्रतीकोक्तरीत्या शिष्टं व्यर्थमेवेति भावः । पूर्ववेदाह—स्पष्टमिति । एवञ्च—उक्तसिद्धान्ता-
ङ्गीकारे च । आदेरिति शेषः । विवरणविज्रियमाणयोर्विरोधादाह—अत्रेति । एवे इत्यर्थः । पद्यते गम्यते-
ऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्तेरिति भावः । कल्पितमेवेति । प्रक्रियायां पाणिनिशास्त्रोपिभित्तमेवेत्यर्थः । न्यायस्य
प्रक्रियायामेवोपश्रुतत्वात् । दाङ्गीपुत्रस्य पाणिनेरिति वाच्यमेवाह । तत्कननाह—एतेनेति । कलिपत्तार्थवत्त्वं
मात्रप्रहणेन क्त्वामात्रस्य तत्र सत्त्वेन तस्य पादेशेन तुक् सिद्धत्वेनेत्यर्थः । सोऽपि । सिञ्जादिपरिभाषायाः । अत्रे-

त्रपरेति दुराग्रहस्तर्हि अशित्यत्र “अतो गुणे” इति परस्मैणाऽकारान्तरं प्ररिल
ष्याऽकाररूप एव अश् भवति, न विक्रियते इति व्याख्येयम् । यत्तु स्यादेश-
स्थापवादोऽशिति ; तत्र, अशदेशप्रवृत्तिकाले शेषे लोपाभावेन स्यादेशम्याप्रसक्तेः॥

भाविन इति । कृते हि शेषे लोपेऽकारान्तत्वात् प्राप्तः सुट् समुट्कस्य
स्थानित्वेन निर्देशसामर्थ्यान्नित्यते इति भावः । शेषे लोपष्टिलोप इति पक्षे तु

शब्दरवम् ।

दुराग्रहइति । “ज्यादादीयस.” इत्यस्य ज्ञापकत्वपरभाष्यविरोधादस्य दुराग्रहत्वम् ॥

अकारान्तत्वात् प्राप्त इति । समुट्कनिर्देशाभाव इति शेषः । निर्देशसाम-
र्थ्यादिति । अयं भावः—सामः प्रसङ्गे आकामिति सूत्रार्थः । तेन आमूलकारयोरत्र विप-
येऽत्यन्तमप्रयोगो बोध्यते । स्थान्यादेशभावविषये सर्वत्रैवमेव । यथाऽऽर्धधातुक्विषये-
ऽन्तेरप्रयोगो भुवः प्रयोगश्च “अस्तेर्भुः” इत्यनेन प्रतिपाद्यते, न तु सतो निवृत्तिः ।
शब्दानित्यत्वप्रसङ्गात् । किन्तु प्रसक्तबुद्धेरेव निवृत्तिः । तत्र सकारबुद्धेः प्रकृते साम्प्र-
तिश्या असम्भवाद्भाविन्या ग्रहणं सकारोच्चारणसामर्थ्यादिति भाष्ये स्पष्टम् । तन्निवृ-
भैरवी ।

चिन्तरपि । एवञ्च मूलञ्चिन्त्यमिति भावः । इत्यस्य—इत्याकारविधानस्य । भाष्यविरोधादिति ।
ज्यायानित्यत्रेयस आदेर्लोपि प्रकृते दीर्घं सति व्यर्थं यदाकारविधानान्तस्य स्वविषये चारि-
तार्थ्यत्र स्यात् । लोपदीर्घयोरङ्गसम्बन्धित्वाभावेन परिभाषायास्तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति
परिभाषाज्ञापकत्वपरभाष्यविरोधः स्पष्ट एवेति भावः ।

ननु समुट्कस्य स्थानित्वेन निर्देशसामर्थ्यादित्यनुपपन्न वक्ष्यमाणरीत्या गौगव्यावर्तक-
त्वेन समुट्कनिर्देशस्य चारितार्थ्यादत् आह—अयम्भाव इति । इति सूत्रार्थ इति । भाष्यकारीयसि-
द्धान्तरीत्या इति सूत्रार्थः । तेन—प्रसज्यमानतादृशसमुदायस्य स्थानित्वकल्पनेन । न केव-
लमत्रैवेयं रीतिः, किन्तु स्थान्यादेशभावविषये सर्वत्रेत्याशयम्प्रकृतयति—यथे यादिना । अत्र
“इको यणचि” इत्यस्यैव दृष्टान्तत्वेनोपादाने कर्तव्ये आर्द्धधातुकाधिकारीयादेशस्य प्रदर्शनं
समुदायादेशत्वेनाष्टाध्यायीपाठेन च पुर स्फूर्तिक्रमेति बोध्यम् । न तु सतो निवृत्तिरिति । आदे-
शेन विद्यमानस्य स्थानिनो निवृत्तिर्नैत्यर्थः । प्रसङ्गादिति । निवृत्तेर्ध्वंसरूपतया विद्यमानस्य
ध्वंसकल्पने घटादिपदार्थवदनित्यत्वापत्तरिति भावः । प्रसक्तबुद्धेरिति । स्थानित्वेनाभिप्रत-
स्येत्यादिः । एवञ्च बुद्धिनिष्ठनिवर्त्यनिवर्तकभावस्य बुद्धिविषये आरोपः सर्वत्र कल्प्य इति
भावः । प्रकृतार्थमाह—नत्रेति । बुद्धिद्वयमध्ये इत्यर्थः । नन्वेवमपि कथम्प्रकृते तद्बुद्धिनिवृ-
भावप्रकाशः ।

मान्यप्रभृतयः । तथा च मूल चिन्त्यमिति भावः । इत्यस्येति । इत्याकारस्येत्यर्थः । तत् इति
शेषः । ज्यायानित्यत्र प्रकृते दीर्घेपि प्रत्ययस्यैकारनोपो नाङ्गजयमिति तद्विरोध इति भावः ।

समुट्कनिर्देशे वक्ष्यमाणरीत्या कथमप्यपाठेऽह—समुट्केति । तस्मान्मर्थ्यात्तन्नैवृत्तिप्रकारस्य मूला-
शुक्तस्यानुक्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाद्भाष्योक्त सिद्धान्तमाह—अयम्भाष्य इत्यादिना । शनार्थमुक्त्वा
पूतलवार्थमाह—तेनेति । सूत्रेणेत्यर्थः । अत्र विषये—आकामिविषये । न केवलमत्रैवेत्येव किन्त्वन्वयापाति ।
प्रसङ्गादाह—स्थान्यादेशेति । सर्वं नाम धातुजमिनिरीत्या सूत्रपाठे प्रायस्याच्च । दिग्दर्शनार्थमुदा-
हरणमाह—यथेति । एतेन “इको यणचि” इत्यस्य स्थाने बीजं किन्त्वमित्यपास्तम् । ननु सर्वत्र किमि-
त्येवमङ्गीकारोऽन्यथापि गनिसम्भवादत् आह—न त्विति । सतो निवृत्तिस्तु नैत्यर्थः । नन्वेव स्था-
न्यादेशमन्वयद्वारे न स्यात् निवर्त्यनिवर्तकभावमावादात् आह—किन्त्विति । तथा च दद्बुद्धेयंद्बुद्धिनि-
वर्तकत्व तयोरपि तत्त्वमासेपेणविरुद्धमिति भावः । प्रकृतमाह—तत्रति । द्वोर्बुद्धोर्मध्ये इत्यर्थः ।

पुद्गलद्वयव्ययमेव । आकृति दीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थम् । अन्यथा पररूपं
त्यात् । न चाऽकारोच्चारणसामर्थ्यम् । एतन्निवृत्त्याऽभ्यस इव चरितार्थत्वात् ।

इह “गुणायौ द्विवचने” “त्वमावेकवचने” इति सूत्रद्वये द्विवचनैकवचन-

शब्दरत्नम् ।

तिश्रामोऽभारात् । अत्र साम स्थानित्वोक्त्याऽऽकृति स्थानित्वत्वेन साम्त्वमेव, न
त्वाम्त्वम् । अत एवतित्वाकमित्यादौ “प्रत्ययौत्त्वत्पयो.” इति सूत्रभाष्योदाहृते
आकम्बुडभावौ सिद्धौ । आम्पेय साम्त्वस्याऽऽहायारोपेनादेसः । आदेशस्याम्त्वामावा-
च्यत्र न नुद् । न च यत्र भावी नुद् तत्रैवायम् । सामो भावित्वस्य सर्वथा दुष्तराद-
भरती ।

तिरत आह—त्रिवृत्तिरिति । ननु स्थानिवद्भावेनाम्त्वज्ञानम्भविष्पतीत्यत आह—
अत्रेति । प्रकृतसूत्र इत्यर्थः । उक्तार्थस्याऽऽवदपरुत्त्ववननायाह—अत्र ऐति । उक्तार्थोक्ती-
कारादेवेत्यर्थः । ननु प्रयोगे आम एव सत्त्वेन कथं साम. स्थानित्वकथनसङ्गतितरत आह—
आम्वेति । अत्रासोपस्य फल्सु यत्र मुख्यता तत्राकमादेशे कृते सुयोऽप्रवृत्तिः । नुडभावस्य
लाभस्त्वधिक इत्याशयेनाह—मादेशत्वेति । परोक्तन्यूपयितुमुपक्रमेण—न वेति ।

भावप्रकाशः ।

नन्वेवमपि कथं त्रिवृत्तिरत आह—त्रिवृत्तिश्चेति । एवञ्च उदप्रसक्तिरेव त्रिवृत्तेन बोध्यते इति प्रत्य-
मत्रशुद्धौ त्रिवृत्तिर्न तु इत्यन्तरकल्पनेति भावः । ननु स्थानिवत्त्वेनाऽऽनुसारकथं तदभावोऽत्र आह—
अत्रेति । यत्रैव शयनं । नुद्वैत्यं । उदाहरणस्याऽऽवदपरुत्त्ववननायाह—अत्र ऐति । उक्तार्थो-
क्तीकारादेवेत्यर्थः । ननु प्रयोगे आम एव सत्त्वेन कथं साम स्व निरुक्तिः सङ्गताऽऽ आह—आम्वेति ।
आसोपकालं लूकमेव । एवञ्च सूत्र सत्रार्थं भाष्यारी नुद्ग्रहणञ्च ऽऽनोपनयनमिति भावः । भावो
सरला ।

तामिहपिशादेशाऽऽकृति । उक्तं चाम्त्वस्य स्वान्येकदेशात्प्राप्तत्वेन न तस्यातदस्यः । ५१(१)१-१० तु
भ्रान्तमनिकल्पान्यादेशभावेन सिद्धम् । आकृति सुप्कारिदेशस्य तु नोपयोग इति । आम्वाक्त्वेनेन
साम्भाष्येण आम्त्वस्याऽऽसत्त्वात्प्रातिदेशेनाकृति उद्बुद्धिः । स्थानित्वत्वेनावभासनामपनागमेसादेशेऽ
विदेशादिति तु तत्त्वं ।

एते तु साम्त्व च साम् । आकृत् च भन् चेत्याकम् । सौवत्वाच्च ब्रह्मन् । यथासत्त्वेन साम्-
वदय स्थाने माक आदेशो नकारस्य स्थाने च भमादेशः । तथाचाम्त्वस्य स्थान्यत्रिवृत्तिरेव न तस्यादि-

सुयो नुद्भाष्यप्रतिपत्त्यै ।

केचित्तु मसुर्कनिर्देशाद् तुम्भदशमदोदवदथ सकारं विषायं पुष्पदमच्छन्दाऽज्ञाद्विहितविभ-
क्त्यन्तत्वादेवव्यवसायसाम्. स्थाने आकृतिवचनेन आम्त्वस्य स्वान्येकदेशे शकृत्त्वेन नतस्यादिदेश इत्याहुः ।

कश्चित्तु “साम् भाकम्” इत्यत्र नलोपेन सकारात्पूर्वं नकार प्रदिश्य च भाक रात्पूर्वं सर्वादी-
स्यैव निवेशार्थंकारं च प्रदिश्य सुप्तसुयो न भवति आम स्थाने आकम् च भवति इत्यर्थेत्तरने न
कश्चिदोच्य इत्याह ।

शौण्डिपुष्पसाधारणेन आकृमादेशेनानुत्तिप्रयोगेण भाष्यसमम साम्त्वस्याहायारोपनसङ्गोक्त्यै “यत्र
नुद् भावी तत्रैवाकं न गौगै” इति वार्तिनो मत निरसितुमुपन्यस्यति—नच यत्र भावोति । शण्ड्यादि-
सामो भावित्वत्वेति । आकमादेशे तूर्वं बाधकत्वप्रवृत्तिसंभावनायाऽऽप्यलोपापहृत्वा सुयोऽप्रसङ्गे न
वाम्बुडभावत्वात् । आकम्बुत्तिरत नाराधवाऽऽप्यलोपे नुदि च स्याति साकम् इत्यैव रूपं स्यात्तु

शब्दौ न प्रत्ययपरौ, किं त्वर्थपराविति व्याख्यातम् । तत्फलं दर्शयति—समस्य-
माने इत्यादिना । दूष्यकत्वेति । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे सङ्ख्याया
अपि प्रातिपदिकार्थत्वादिति भावः । त्रिकपक्षे तु व्येकार्थत्वादिनी इति पाठ्यम् ।
सङ्ख्यायां विभक्त्यर्थत्वेऽपि संख्येयस्य प्रातिपदिकार्थत्वादिति भावः । समा-
सार्थो—मुख्यविशो

त्यर्थः । स्त इति

प्रत्ययपरत्वे तु न

एवमौ न चेत्युक्त्या प्रत्ययपरत्वेऽतिव्याप्तिर्ध्वनिता । एवञ्चाव्याप्त्यतिव्याप्तिप-
रिहारायार्थपरत्वमाश्रितमिति फलितम् । न च कृत्रिमाकृत्रिमन्यायविरोधः ?
वचनग्रहणसामर्थ्यादेव तद्वाधात् । अन्यथा हि द्वित्वे एकत्वे इत्येव ब्रूयान् ।
द्वित्वे एकत्वे च या विभक्तिस्तस्याऽऽमिति व्याख्यानसम्भवादिति भावः ॥

शब्दरत्नम् ।

त्वादिति भाष्यविषयकल्पना व्यर्थेति दिक् ।

किं त्वर्थपराविति । व्याख्यानमत्र शरणम् । द्वयोरेकस्य वचने बोधने समर्थयो-
र्युष्मत्सदोरेति वाच्योऽर्थः । भूतपूर्वेति । जहत्स्वार्थां वृत्तिरित्यभिमानेनेदम् । साम-
भैरवी ।

व्याख्यानमिति । लक्ष्यानुसारी त्रिचतुर्युष्मदस्मद्रूपग्रहणेऽर्थग्रहणं शब्दविशेषणद्वय-
भिति भाष्यकारोक्त्यनुसारी नियामकमित्यर्थः । अर्थपरत्वाश्रयणेऽन्वयानुपपत्तिरिति तु
नेत्याशयेनाह—द्वयोरेकत्वेति । वाच्योऽर्थ इति । सूत्रद्वयस्येत्यादि । अभिमानेनेति । एतेन
सा अत्र बोधितेति ध्वनितम् ।

जहत्स्वार्थां तु तत्रैव यत्र रुढिर्विरोधिनी ।

इति सिद्धान्तात् । न च वृत्तौ सङ्ख्याविशेषस्याऽभानेन द्वित्वेकत्ववाचकत्वमसङ्गतमिति
भावप्रकाराः ।

सुडिति । तद्विशिष्टो भावीत्यर्थः । साम्भावीति यावत् । यथातन्तु न युक्तं, पीनशक्त्यापत्तेश्चरत्ताऽसा-
ङ्गत्वापत्तेश्च । तथा चाऽतिव्यापकमित्याश्रयुक्तमिति भावः । दुरुपति । साम्त्वस्याऽऽशक्तीवत्वेनाऽतिदि-
शाऽलभ्यत्वात् । एवञ्च भाष्यविरोधापत्तिस्तस्मात्तत्प्रामाण्यादुक्तार्थस्वीकारस्तदाह—इति भाष्येति ।
एतच्च वक्ष्यमाणमूल तथा दण्ड्याद्युक्तं चानुक्तं, तदाह—दिगिति ।

प्रकाशाद्यनुयायिमूलोक्तयुष्मत्साम्प्रदायात्—व्याख्यानमिति । लक्ष्यानुसारेण त्रिचतुर्युष्मदस्म-
द्रूपग्रहणेऽर्थग्रहणं शब्दविशेषणं द्रष्टव्यमिति भाष्याद्युक्तमिति यर्थः । तथा सति अन्वयाऽनुपपत्तिरिति
पञ्चादिवचनोच्यमान आह—द्वयोरिति । वाच्योऽर्थः । सूत्रद्वयस्येतिभावः । अभिमानेनेति । अनेना-
श्वि. सूचिता तस्या असावन्निश्वररूपा ।

जहत्स्वार्थां तु तत्रैव रुढिर्यत्र विरोधिनी ॥ शयमिभुक्त्वते ।

एतेन तथा प्रकाशरत्नाकरदण्ड्यापुक्त्वमास्तन् । अत्र यथा सङ्ख्यामानं वृत्तौ तथाऽऽशी निरूपि
सरला ।

सोमि सचंया तद् दुरुपादमिति, विस्तरस्तु अस्मद्रुपकृतिभ्यो द्रष्टव्यं । दिगिति । दिग्भस्तु
हस्तादिरक्तं तु न कृतः, अन्यनोपेऽप्यकारस्यैत्वनिवृत्त्या चारितार्थेन पररूपापत्तौ 'युष्माकम्' इत्य-
सिन्नापत्तेः । परे तु युष्मत्पदेऽस्मत्पदेऽपि किरोऽनभिमाने प्रमाणात्परस्य पूर्वमुक्तत्वेन तत्र दीर्घोच्चारणस्य
चारितार्थमिवाहः । एतेन "युष्मदस्मदो" इलीति वचने । ततो "योऽच्यनादेशे" इतिनाठेनावेन
सिद्धावाक्याकारोच्चारणं न कर्तव्यम् शयपास्तम् ।

अतित्वाकमतिमाकमिति । यत्तु वदन्ति “साम आकम्” इत्यत्र चद्यपि सुड्प्रहणं न स्थानिविशेषणं, बाधात् ; तथाऽपि उपलक्षणं भवति । तेन यस्यामः सुड्प्रे भावी तस्यैव आम आकमा भवितव्यम् । न चैतद् गौणत्वे सम्भवति इत्याकम् न प्रवर्तते । न च समुदायनिर्देशे विशेषणत्वमुपलक्षणत्वं वै विहाय तृतीयः प्रकारोऽस्ति । न च मुडामोः पृथक् स्थानित्वमिह निर्दिश्यते । चशब्दस्य द्विवचनस्य च अभावात् । यदि तु सू च आम् चेति समाहारद्वन्द्वो व्याख्यायेत, योग्यताबलाच्च सूशब्देन मुडे च गृभे च, तथापि यदि सुड्प्रहणमन्वाचयशिष्टं ततः समाप्तो न स्यात् । अन्यत्र तु साहित्यविवक्षया केवलस्यामोऽप्रसक्तेरिति ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । यस्यामः सुड्प्रे भावोत्यादि तावद् बाधितम् । आकमाऽपहृतस्य सुडन्वयाभावान् । आकमः सुड् भवतीति चेत् ? तर्हि तनेवोपल-

शब्दरत्नम् ।

ध्यादेव तद्बाधादिति । ‘उभयगतिरिह शास्त्रे भवति’ इति संख्यासंज्ञासूत्रस्य भाष्योक्तञ्चेति तत्त्वम् । अन्यथा द्वयोरकस्मिन्नित्युक्त्यैव युष्मदादिविशेषणतया सिद्धे वचनप्रहणसार्थक्यं दुरुपपादमिति बोध्यम् ।

बाधादिति । आकमुत्पत्तिशब्देऽन्त्यलोपानायेन मुयोऽपत्त्वादिति भावः । न चैतद्गौणत्वे इति । सर्वनामत्वानावादादिति भावः । योग्यताबलाच्चेति । आम्सन्निभ्याहारे युष्मदस्मद्गवां तस्यैव सम्भवादिति भावः ।

भैरवी ।

वाच्यम् ? यत्र सङ्ख्याविशेषणभावे साधकभावस्तत्रैव तथा । इह तु सङ्ख्याभानकत्वादेशस्य तदभावस्य वा सत्त्वात्सा नासत्त्वं विधेयात् । यत्तु द्वयोरकस्मिन्नित्युक्ते सन्नितित्वात्तथोर्दुष्मदादिविशेषणत्वापत्तिरिति वचनप्रहणम् । तथा च तृत्विनयोरेव प्रहणमिति विपरीतमपि सम्भाव्यत इति मूलोक्तञ्चिन्त्यनितिनर्तकत्वेऽप्यनुमाह—उभयगतिरिहेति । अन्वयात्—उक्तप्रकाराऽनर्थाकारे मूलोक्तस्यैवादेरे । युष्मदादिविशेषणत्वञ्चोक्तभाष्याद्वचनप्रहणसत्त्वेऽपि, न तु तदन्तविशेषणत्वमिति बोध्यम् ।

मूले—न स्थानिविशेषणमिति । तदा हि सुड्साहित्यावच्छिन्नस्योद्देश्यत्वं स्यात्तथा चोद्देश्यताप्रसिद्धिः स्यादिति । तात्पर्यमाह—बाधादिति । बाधमुपपादयति—भाकमिति । द्वन्द्वनिर्देशरूपतृतीयप्रकारसर्वशब्दान्निराचष्टे—मूले—न च मुडामोरिति । योग्यताबलादिति । साहित्यान्वययोग्यताबलादित्यर्थः । तां योग्यतामुपपादयति—आम्सन्निभ्याहार इति । युष्मदस्मद्गवामिति । परस्येति शेषः ।

भावप्रकाशः ।

तन् । यत्तु तत्तावच्छब्द, वचनप्रहणभावे द्विवे शक्यामुक्ते सम्निहितसंख्येन युष्मदादिविशेषणत्वात्सिद्धस्यग्निरासाय वचनप्रहणम् । तत्र सति तृत्विनयेन सङ्केतितत्वे चो गृभे इति वैपरीत्यस्यापि सुवचनान्मूल चिन्त्यमिति तत्त्वोक्तञ्चिन्त्यनुमाह—उभयेति । अस्य प्रकारस्याऽऽवश्यकतां ध्वनयन्माह—अन्वयात् इति । मूलोक्तस्यैवाङ्गाकारे । युष्मदादीति । सिद्धान्तेऽप्युक्तमादमानाभ्याम् गृह्यमाणस्यैव तद्विधेयत्वं न तदन्तस्य, तत्र तु तदन्तविधिना सिद्धमिति भावः ।

अमत्त्वादिति । विशेषणत्वस्य तन्नावच्छिन्नत्वादिति भावः । अनावादादिति । ‘सङ्घोपसर्जनीभूता’ इति निषेधादिति भावः । अस्मद्भ्यामिति । परस्येति शेषः ।

श्रूयेत् । आदेशद्वारकेण परम्परासम्बन्धेन स्थानिनमुपलक्षयति चेत् ? हन्तैवं पुष्पाकमित्यादौ सुट् श्रूयेत् । साम इति निर्देशसामर्थ्यात् श्रूयते इति चेन्न । निर्देशस्य गौणव्यावृत्त्या चरितार्थत्वेन सामर्थ्याभावात् । यदपि समाहारद्वन्द्वं र्कम्यान्वाचयशिष्टत्वे दूषणाभिधानं, तदप्यसम्भवदुक्तिकम् । साहि यविवक्षया ङवल्स्याप्रसक्तिरिति परमवशिष्यते । तदपि न । प्रक्रियादशायां स्थितस्याऽऽम उत्तरकाष्ठभाविन्वेनोत्प्रेक्षितस्य सुटश्चैकबुद्धयुपारोहेणैव साहित्याभ्युपगमात् । प्रतीताऽनागतयोरेव द्रष्टेतिवत् । तत्रोभयोरेकस्मिन् दर्शने सम्बन्ध इति चेदि-
 ण्येकस्मिन्नादेशे इति तुल्यम् । तथा च इरयोः इति सूत्रे दध्ने इत्यादौ धावो
 रस्य इरेचि आतो लोपे रेभावे तस्य कृत्भृ प्रभृतिषु चरितार्थतया इटि कृते
 'इरयोः' इति द्विवचननिर्देशाल्लक्षणिकस्याऽपि रेभावः पुनः क्रियते इति स्थित-
 ाकरे । इरयोरित्येकशेषः । साम इति तु द्वन्द्वः । सहविवक्षा तूभयत्र तुल्यैव ।

शब्दरत्नम् ।

साहित्याभ्युपगमादिति । समूहाम्युपगमादित्यर्थः । कृत्स्निति । तेभ्यो लिट्
 णिनेधादिति भावः । उभयत्र तुल्यैवेति । एवञ्च पूर्वमाम आकमि ततः सुटि
 द्विशिष्टस्य पुनराकम् मुखे । गौणत्वे त्वाम एव । सूत्रे सकारप्रहणं तु सुट्विशिष्ट-
 रमिति भावः ।

एवं परोक्तसमाहारद्वन्द्वेऽपि गौणे आकममुपपाद्य स्वदस्य सुट्विशिष्टे लक्षणा-
 तसहमानैस्तदीयैरन्यैरुक्तं प्रकारान्तरमपि 'स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रिया' इति न्यायेन
 भेदो ।

साहित्यं यदि सहितधर्मस्तदा सहितपदार्थाप्रसिद्ध्या तद्वन्नाप्रसिद्धिरत आह—समूहेति ।
 सादकारोक्तद्वन्द्वपक्षे । समाहारद्वन्द्वपक्षे प्रकान्तदोषं खण्डयित्वा मूलतात्पर्यमाह—एव-
 चेति । उक्तरीत्या समाहारद्वन्द्वद्वीकारे च । तत इति । स्थानिवज्जावेनेति शेषः । ननु पुन-
 र्कमादेशः सकारमात्रस्यैव स्यान्न तु तद्विशिष्टस्य साधकाभावात् आह—सकारग्रहणमिति ।

एवमिति । उक्तरीत्येत्यर्थः । तदीयैः—समाहारद्वन्द्वद्वीकर्तृसम्बन्धिभिः । मूले—तन्त्रे-
 ति । न तु साम इति द्वन्द्वः । तथा सति स्थानिभेदादादेशद्वयापत्तेः । तथा पूर्वपरयोरिति,
 भावप्रकाशः ।

साहित्यस्य सहितधर्मत्वेनाऽऽगुह्यभ्यामनन्वयवारणायाह—समूहेति । एवं प्रकाशखण्डितसमा-
 रद्वन्द्वपक्षसमर्थकं मूलतात्पर्यार्थमाह—एवञ्चेति । उक्तरीत्या द्वन्द्वद्वीकारे चेत्यर्थः । तत इति ।
 णिनिश्चिन्वेनाऽऽगुह्यादिति भावः । ननु पुनः प्रहृत्तावपि सकारस्यैव स्थान् नद्विशिष्टस्य तदग्रस्ये माना-
 भावादत् आह—सूत्रे इति ।

यद्यपि, ननु साम इति न द्वन्द्वः, तथा सति स्थान्यनेकत्वे आदेशद्वयापत्तेः । अत एव "एकः पूर्व-
 रयोः" इत्येकग्रहण सफचम् । किञ्च सन्नियोगशिष्टन्यायेन गौण आकमोऽभावापत्तेः । अपि च सुट्
 भागमन्वेन "दीधीवेवीटान्" इत्यादाविव परनिशात्तापत्तेः । समासान्तरे तु सामिति समूहस्याऽऽकमित्य-
 र्थापत्तौ च्च न्यर्थमेव स्यादत् आह—वस्तुविति । अत्र च मान सनिर्देश एव । एतेन तन्त्रेण निर्देशे
 ष्टमाम्यास्तमुट्कस्यादेशलाभे त्रिर्देशो व्यर्थ इत्यपात्तमिति मान्यैर्वाह्यात्, तथाऽपि नाऽपुक्त तत् ।
 एवाहृशतन्त्रस्य शास्त्रेऽप्रसिद्धत्वात् । न हि साम्प्रत्यस्यान्वयशेषेपि वाच्यः । तुल्यन्यायतया नान्शब्दे-
 प्याम व्यस्थितौ चर्मागमित्यत्र 'नोपधायाः' इति दीर्घापत्तेराभिभावयनेऽप्येव ग्रहणैकल्यापत्तेरिति
 ख्याकरोक्ति खण्डयितु मूलमन्यथा योजयति—एवं परोक्तेत्यादिना । पर.—प्रकाशकः । असहमानत्वं

वस्तुतस्तु “साम आकम्” इति सूत्रे केवलोऽप्याम् तन्त्रेण निर्दिष्ट । तस्याऽऽक-
मि स्थानिवद्भावेनाम्त्वात् समुद्कत्वाच्च “साम” इति प्रवर्तते । गौणत्वे तु प्रथमप्र-
वृत्त्यैव पर्यवसानम् । अत एव शेषे लोपष्टिलोप इति पक्षेण एह फलैक्यमपि सिद्धवति ।

शब्दरत्नम् ।

दुष्टमिति बोधयन्ननुवदति—वस्तुत इत्यादिना । फलैक्यमिति । तत्पक्षेऽपि प्रथमप्रवृत्-
पर्यवसानादिति भाव । सिद्ध्यतीति । अस्य एवं त्वदाहैरक्षमिति शेष । एतेन साम्पद-
स्याऽऽम्पदेन न तन्त्रमसारूप्यात् । साहचर्यस्यैव तद्गोत्रतया ह्यादिभिरक्षणे । पूर्वं तत्र
वृत्त्वा तत् स्पदेन समासे, उभयोरपि तत्सम्बन्धबोधोपापत्ति । किञ्चैवमपि गौणे सु-
वारयितुमशक्य । न चाऽऽमा सहितस्यागश्वाकमित्यर्थ । गौणे नुष्टि तत्सहितस्याप्याक-
भरवी ।

द्विवचननिर्देशादादेशद्वारणाय ‘एव पूर्वपरयो’ इत्यत्र रूपहृणः कृतमिति ‘सन्निधोगति-
ष्टन्यायेन गौणे आकमभावापत्तेश्च । यदि तु सूहित आम् सामिति मध्यमपदलोपिसमा-
साङ्गीकारस्तदा सूत्रस्यैव स्थान्यलाभाद्वेयध्यापत्तौ लक्ष्यासिद्धिरेव स्यादिति भाव । दुष्ट-
मिति । अयम्भाव—एवविधद्वन्द्वपक्ष एतादृशतन्त्रस्य शास्त्रे प्रसिद्धिसत्त्वे अपवादमित्यु-
क्तम् । स एव तु नास्ति, तन्त्रस्वीकारो हि यत्रोपाचक्षद्वयं तदर्थोभिधायकता तत्र
सम्भवति । न हि साम्पदस्याम् शब्दोऽपि वाच्य, तथा सति नाम्शब्दोऽपि क्वलामा-
बोध्यः स्यादिति चमणामित्यत्र ‘नोपवाया’ इति दावापत्ति स्यादिति । मूले—अत-
एव—तन्त्रनिर्देशाङ्गीकारादव । सिद्ध्यतीति । अन्यथा णिलोपक्षे सुत्रं सर्वथाऽसम्भवेति
नाम्ननापत्तौ फलभेद स्पष्ट एवमिति भाव । एवञ्च टिलापक्षे यथा न फलभेदस्तथाहि—
द्वयपक्षेऽपीति । सि-यतीत्यवमभिधानेन तस्य व्याख्यानस्याऽऽस्वाभिमतत्वमवेति भ्रमनिवृत्त्य-
आह—सि दतीः स्येति । त्वदीयैरिति । अनेन स्वानभिमतत्वन्दर्शितम् । एतेन—स्वदायरिति
करणेन । पूर्वन्तरकृत्वा—आम्पदमात्रे तन्त्रं कृत्वा । तत्र समासे—स्पदेन समासे । एत-
न्वथ इति । सू सम्पद इत्यर्थ । आपत्तिरिति । तथा च सूत्रासङ्गतिरेव स्यात् । तुष्यतु दुर्जन-
न्यायनैकत्र तत्सम्बन्धान्युपगमप्याह—विशेषेति । एवमपि—एकत्रैव तत्सम्बन्धान्युप-
गमेऽपि । गौणे—अतित्वाकमित्यादौ । अशक्य इति । केवलस्याऽऽम स्थानित्वेनाम्माद्-
दोऽपि स्थानिवत्त्वेनाम्त्वान्तु प्राप्तेरिति भाव । गौणे नुष्टवारणाय परोहितकल्पनान्तर-
सित्तुमाह—न बोधादिना । अमा सहितो वर्तते इति साम् इति ‘तेन सहिति तुस्ययोग-
भावप्रकाशः ।

प्रकारात्तरोक्ती हेतु । तत्पक्षेऽपीति । अपरित्वर्थे । दद्यात्तरयलोपपन्नसमुदायकं स मुखेऽपीति शेष ।
यथा तत्पक्षे मुरये गौणे च प्रथमप्रवृत्त्यैव पर्यवसानं तथाऽत्र पक्षे गौणं मुरये तु पुन प्रवृत्तिरित्यथ ।
अथ यथा तत्पक्षे तदश्ववणेनाऽत्र पक्षे एव व्याख्यानाभावेन तच्छवणे फलभेदापत्ति स्पष्टैवेति भाव ।
अनुवा सूचकाभावेन कथं तदीयत्वमत्र आह—एवमिति । रक्षाकरोषुक्तिं लण्डयति—एतेनेति । समासे-
शक्यार्थिवान्तिवात् । आपत्तिरिति । तथा च सूत्रासङ्गतिरिति भाव । तुष्यतु दुर्जन-न्यायेन व्या-
ख्यानार्थकत्रैव सम्बन्धान्युपगमप्याह—किं चति । एवमपि—एवत्रैव तत्सम्बन्धाङ्गीकारेऽपि । गौणे-
ष त्वाकमित्यादौ । एतेन समाहारद्वन्द्वपक्षेऽपि साहित्याऽविवक्षया प्रथमप्रवृत्तौ स्थानित्वावगम-
त्काले नुष्टसन्निधनेऽपि रोपधयोरित्यशिवृत्ति । स इति लक्षवष्टीक पृथक्पदमिति पक्षेपात्यम् । यदा-
धम इति लिङ्गनाऽऽम आकमिति लक्षणात्तरन्तुमीयते । अत्र मूलोक्तवदिनि रत्नाकरोक्तमपास्तम् ।
तत्रैव पक्षे नुष्टाणाय इद्वे—न चति । साम इति रुपुत्र इति चमण सहिति बहुव्रीहि । तत्सहित-
स्य । आम्सहितस्य नुष्ट इत्यथ । गौणमुरयोराम आकमि ततो नुष्टसहितवो पुन स इति

सर्वथाऽपि अतित्वाकमतिमयामिति कैश्चिदुत्प्रेक्षितं समर्थयितुं नाभिनिवेष्ट-
व्यम् । अतित्वाकमतिमाकमित्यादेर्भाष्यकृतैवोदाहृतत्वादिति दिक् ॥

पठ्यादिविशिष्टयोरिति ॥ एतच्च सर्वस्य “पदस्य” इत्यधिकारालम्भ्यते ।

शब्दरत्नम्

मिति वाच्यम् ? प्रथमप्रवृत्तैवेत्यादेरसङ्गत्यापत्तेः, तन्त्रे एवमर्थस्य निरूपयितुमशक्य-
त्वाच्चेति वस्तुतस्त्वित्याद्युक्तिरसङ्गतेत्यपास्तम् । अस्यापि ग्रन्थस्य परमतानुवादत्वेन
दुष्टत्वेऽप्यदोषात् । तदनुवादफलं च तेषां परस्परविरोधप्रदर्शनम् । तदेतत्सकलं ध्वनयन्
परमतदूषणमुपसंहरति—सर्वथेति । अत्र नुयो निवृत्तिस्तु पूर्वमुपपादितेति दिक् ।

ननु “पदस्य” इत्यधिकारेऽपि युष्मदस्मदादिरूपपदस्य विभक्त्यविशिष्टस्यापि भ्या-
मादौ सम्भवाद्विशिष्टयोरित्यर्थांशलाभः । षष्ठीद्वितीययोरसम्भवेन पदावयवयोः इत्यर्थलाभे-
ऽपि त्वदुक्तार्थे न मानम् । न च पदावयवत्वस्याव्यभिचारित्वेन तदनुवृत्तिसामर्थ्यात्तदर्थ-
लाभः, तदनुवृत्तेरुत्तरप्रावचयकत्वेन सामर्थ्यायोगादत आह—सर्वस्येति । तत्सामर्थ्या-
भेदेति ।

इति बहुव्रीहिः । एवन्नुद्गुप्तसहितस्यामः पुनरादेशः । असङ्गत्यापत्तेरिति । तत्राप्युभयवा-
क्यार्थविषयतया वारद्वयमादेशकल्पनादिति भावः । अशक्यत्वादिति । सामपदे तन्त्रस्वीका-
रेऽप्येकत्र साहित्यप्रतिपत्तिरन्यत्र नेत्यस्य निरूपयितुमशक्यत्वादिति भावः । अदोषादिति ।
प्रागुक्तसिद्धान्ते दोषाभावादित्यर्थः । ननु खण्डनानुवादकरणमफलमत आह—तदनुवादेति ।
ऽपामिति । प्रसादकृतां तदीयानाञ्च । परमतदूषणम् । प्रसादकारमतदूषणमित्यर्थः । अत्र—गौणे ।

सर्वस्य पदस्येत्यधिकारादिति मूलग्रन्थस्य सर्वस्य पदस्येत्युभयाधिकारादित्यर्थं इति
ध्वननाय शङ्कते—नन्विति । ननु चतुर्थ्यां विभक्त्यविशिष्टस्य पदत्वलाभेऽपि षष्ठीद्वितीययोर्वि-
भक्तिविशिष्टयोरेव पदत्वलाभेन तत्साहचर्याच्चतुर्थ्यामपि विभक्तिविशिष्टस्यैव ग्रहणम्भविष्य-
तीत्यत आह—षष्ठीनि । अवयवयोरिति । युष्मदस्मदोरिति शेषः । त्वदुक्तार्थं—विभक्तिविशिष्ट-
योरित्यर्थं । न मानमिति । तथा च प्रकृतिमात्रस्यादेशापत्तिः । पराकृतिरस्त्विति—न चेति ।
तदनुवृत्तिसामर्थ्यात्—पदस्येत्यनुवृत्तिसामर्थ्यात् । तदर्थलाभः—मूलोक्तार्थलाभ । उत्तरत्र—
“तिङ्ङितिङ्” इत्यादौ । तत्सामर्थ्यात्—उभयाधिकारसामर्थ्यात् । अत्र सर्वस्येत्यस्याऽनुपा-
भावप्रकाशः ।

भावः । एवमर्थस्य—एकत्र तत्सम्बन्धो नाम्यन्तैव रूपस्य । एतेनेत्यस्यार्थमाह—अस्यापत्ति ।
अपिः पूर्वग्रन्थसमुच्चयकः । लक्षणापत्त्या सोऽपि दुष्ट इति भावः । अदोषादिति । प्रागुक्तसिद्धान्ते दो-
षाभावादित्यर्थः । ननु खण्डनोऽनुवादे व्यर्थोऽत्र आह—तदन्विति । तेषाम्—प्रकाशकृतादीनाम् ।
परमतेति । प्रकाशमतेत्यर्थः । अत्र—गौणे । दिग्गिति । तदर्थस्तु अतित्वाकमित्यत्रोचरीत्या सुवभा-
वेप्याकममुपपाद्य, तथा च भाष्ये साक्षात्तयोदाहृतमित्युक्त्वा, भगान्तरमाह—‘गौणतया’ इतिप्र तीक
श्रुत्वा साम इत्याद्यप्रसक्तैरित्यन्वेन, तदाशयस्य प्रकाशकृत्वात्त्वेन तस्य तत्समर्थनाऽनभिनिवेशेन मूल-
मनुक्तमेव । अत्र एव खण्डनकृतैर्नां वक्ष्यते इति ।

सर्वस्य पदस्येत्यधिकारादिति मूलस्य सर्वस्य पदस्येत्युभयाधिकारसामर्थ्यादित्यर्थं सूचयितुं शङ्के-
ननु पदस्येति । इत्यर्थाऽलाभ इति । तथा च तत्रैव स्यान्ना-न्यत्रेति भावः । नन्वेव षष्ठीद्वितीया-
ग्रहणं व्यर्थं, न हि तयोः परस्परदूषणमभवोऽत्र आह—षष्ठीति । अवयवयोरिति । अस्य युष्म-
दस्मदोरिति शेषः । न मानमिति । तथा च प्रकृतिमात्रस्य सर्वत्रादेशापत्तिरिति भावः । तदनुवृत्तौति ।
पदस्येत्यनुवृत्तित्यर्थः । एवमत्रेपि । तदर्थेति । मूलोक्तार्थः । उत्तरत्र—“तिङ्ङितिङ्” इत्यादौ ।
तत्सामर्थ्यात् । उभयाधिकारसामर्थ्यादित्यर्थः । तत्र एव युष्मदस्मदोरित्यस्य तद्वदनपदे लक्षणेत्या-

स्थग्रहणं तु विभक्तौ श्रयमाश्यायामेव यथा स्यान्न तु लुप्तयामित्येतदर्थमिति वक्ष्यति । वेदैरशेषैरिति ।

युष्मान् रक्षतु गोविन्दोऽस्मान् कृष्णः सर्वदाऽवतु ।

इति तु प्राचः पाठस्यक्तः, अस्मानित्यस्य समानवाक्यस्थत्वाभावादेवाऽप्रा-
प्तेः । स्थग्रहणादिति । तिष्ठतिरिहाऽहानौ वर्तते । यथा-समये तिष्ठ सुप्रीवेति,
समयं मा हासीरिति गम्यते । तेन पठ्यादीनत्रहतोरेवादेशा इत्यर्थः । इति
युष्मत्पुत्र इति । युवयोर्युष्मार्कं वा पुत्र इति विग्रहः । पदात् परत्वं सम्पादयि-
तुमिति शब्दः । प्राचा तु नासौ प्रयुक्तः । तत्र पदात् परत्वाभावादेवादेशो न भ-
विष्यतीति किं स्थग्रहणेन ॥

“न चवा” ॥ चादिपञ्चकेति । पञ्चानां मध्येऽन्यतमेन योग इत्यर्थः ॥
युक्त इति । “नपुंसके भावे कः” ॥

“पश्यार्थः” ॥ अत एव निपातनाद्भावे शः । दर्शनं परयः । तच्चेह ज्ञान-
मात्रम् । “अदर्शनं लोपः” इत्यत्र यथा । न तु चाक्षुषज्ञानमेव, “अनालोचने”
इति निषेधात् । तदेतद्वाह—अचाक्षुषज्ञानार्थैरिति ।

नन्दरत्नम् ।

युष्मदाद्यवयवकस्य सर्वस्य पदस्येत्यर्थे इति भावः । अत एव युवाभ्यामित्यादौ प्रकृति-
भागस्य न असहाये एव व्यवदेशिवद्भावप्रवृत्त्या युष्मदाद्यवयवकत्वाभावात् । एका-
जिद्वैचनन्यायेन समुदाये एव तत्प्रवृत्तेश्च । अतितवेत्यादीनां तु न ते इत्याद्यादेशाः,
पद्यदेः प्रकृत्याकाङ्क्षायां प्रत्यासत्त्या श्रूयमाणयुष्मदादिप्रकृतिकस्येव ग्रहणेनादोपात् ।
भैरवो ।

दानात्कथन्तादृशोभयाधिकारलाभ इति तु न गङ्गनीयम्, “अनुदात्तं सर्वम्” इत्यतः सर्व-
मित्यनुवर्त्तते, विभक्तिविपरिणामदत्तत्वाशयात् । अत एव—उक्तार्थकर्त्तृणादेव । प्रकृतिभा-
गस्य—प्रकृतिभागमात्रस्य । ननु युवाभ्यामित्यादौ प्रकृतिभागमात्रे युष्मदाद्यवयवकत्वं
व्यपदेशिवद्भावेनाऽस्तीति दोषस्तदवस्य एवेति शङ्कां वारयति—असहाये एवेति । अभ्युपे-
त्यवादेनाह—एकाजिति । ननु युष्मदाद्यवयवकस्य सर्वस्य पदस्येत्यर्थे अतितवेत्यादिविशिष्टस्य
प्राप्नोतीति शङ्कां वारयति—अतीत्यादिना । प्रकृतिकस्येति । पद्यदेरित्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

शयेनाह—युष्मदिति । अत्र सर्वस्येत्वस्य लाभस्तु “अनुदात्तं सर्वम्” शयनोऽनुदृष्ट्या विभक्तिवि-
परिणामेनेति भाव्यवैयट्यादयः । अन्वे तु, विभक्तिविपरिणामाऽऽकर्मणावयवेन “सर्वस्य हे” इत्यतस्तद-
नुवृत्तिः, तत्तु स्पष्टार्थमेवेत्यन्यत्र विस्तर इत्याहुः । इत्यर्थे इति । यत्रस्येति भावः । अत एव-
उक्तार्थाङ्गीकारादेव । ननु व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापि तदवयवकत्वात्प्रकृतिभावः स्यादेवात आह—
असहाय इति । एकस्मिन्नित्युक्तेरिति भावः । अभ्युपेत्याप्याह—एकाजिति । पूर्वमते तु नैनन्या-
यप्राप्तिः, समुदायावयवयोः प्राप्तावेव तदवतारात् । पदावयवयोरिति व्याख्याने हि समुदाये न प्रकृ-
त्तिरिति भावः । नन्वेवमप्यतितवेत्यादीनां ते शत्यावादेशापत्तिरत आह—अतीति । पद्यदेरिति ।
प्रत्ययस्येति शेषः । प्रकृतिकस्येवेति । पद्यदेर्विशेषणम् । मूले—अप्राप्तेरिति । यत्तु खण्डनकृतं—
अस्मानित्यन्तमेकं वाच्यं, कृष्ण इत्यादि तु पादादिस्वसम्पादरमिति भूक्त चिन्त्यमिति ; तत्र , पादादि-
स्वसम्पत्तैस्तद्विशेषणोक्त्या सम्भवे कृष्ण इत्यादेवैवार्थापत्तेः । कर्माभ्याहारे गौरवापत्तेश्च । च शब्दानावे-

भक्त इत्यादि । अत्र व्याचख्युः—येन हरेस्त्वं भक्तस्तेनैव कारणेनाऽहमपि भक्त इति योग्यम् । यदि तु तेनेत्यनेन भक्तत्वं त्राणे हेतुर्निदिश्यते, ततः सापेक्षविधाने त्वमेव तदिममितिवदन्वादेशो न स्यादिति । अत्रेदं वक्तव्यम्—सापेक्षविधानेऽन्वादेशत्वं नास्ति इति तावदसङ्गतम् । आदेशो हि विधिः । किञ्चिद्विधाय पश्चादितरविधिरचान्वादेशो, न तु निरपेक्षत्वगर्भोऽशब्दार्थत्वात्, शास्त्रे तथा अपरिभाषितत्वाच्च । न च प्रयोगदर्शनादेव तथा कल्प्यत इति वाच्यम् ? वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य, अथैनमद्रेस्तनया शुशोचेत्यादौ सापेक्षत्वेऽपि एनादेशदर्शनात् । तत्र हेतुत्वं न शब्देनोपात्तमिति चेन्न,

तदेनमुल्लङ्घितशासनं विधेर्विदेहि कीनाशनिकेतनातिथिम् ।

इत्यादिमाघप्रयोगविरोधान् । नक्तं भीरुरयमिति तु नार्थं विधिः किं त्वनुवादः । अतस्तदिममिति न विरुध्यते । एवं स्थिते येनत्वं भक्त इति यच्छब्दाध्याहारक्लेशो व्यर्थः । किन्तु तेन त्रायत इत्येव सम्बन्धः । प्रकान्तार्थत्वाच्च न यच्छब्दापेक्षेति दिक् । अत्र तेनेति पूव विद्यमानं पदं, ततो हरिरिति प्रथमान्तं, ततः परस्याऽऽदेशः । तथा त्रायत इत्यस्मात् परं स इति प्रथमान्तम् । न च त्रा-

शब्दरक्षम् ।

तेनैवकारणेनेति । श्लोकस्थं तेनेति भक्तत्वे हेतुकथनमिति तद्भावः । विधिरिति । स वाऽज्ञातज्ञापनरूपोऽत्र, न तु प्रवर्तनारूपः । दिगिति । तदर्थस्तु भक्तत्वे हेत्वाकाङ्क्षाया अभावः । त्राणे आकाङ्क्षितहेत्वर्थकस्याध्याहारे सापेक्षत्वं तत्रापि दुर्निवारं च । शब्दमर्याद्यां तेनेत्यस्य त्राणे एवान्वयप्रतीतेः शब्दमर्यादात्यागश्चेति । न चेति । भैरवी ।

भक्तत्वे हेतुकथनमिति । सर्वनाम्नाम्प्रकान्तपरामर्शकत्वस्योत्सर्गिकत्वादिति भावः । अज्ञातज्ञापनरूपः—यः पुरुषो बोधयितुमिष्टस्तेनाज्ञातस्य ज्ञापनरूपः । मूले—प्रकान्तार्थत्वाच्चेत्यादिः । अत एव सप्तमोऽल्लासे काव्यप्रकाशकृता प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थकतच्छब्दापादानेन यच्छब्दापेक्षेत्युक्तम् । हेत्वाकाङ्क्षाया अभाव इति । तथा च तेन कारणेन भक्त इत्यस्य सम्भव इति भावः । हेत्वर्थकस्येति । शब्दस्येति शेषः । तेन भक्तत्वेनेतिशब्दाध्याहारपक्ष इति भावः । अध्याहियमाणशब्दार्थं तेनेत्यस्यान्वये कारकाणाङ्किययथ सम्बन्धस्य प्रसिद्धत्वात्त्वल्लस्यनियममद् इति बोध्यामस्याशयेनाह—शब्दमर्यादयेति । भक्तस्त्वमप्यहन्तेनेति भावप्रकाशः ।

शुष्मदस्मदोरिति द्विवचनसत्त्वेन युक्ते इत्येकवचनमयुक्तमत आह मूले—भावे क्त इति ।

मूले—ज्ञानमात्रमिति । तरिम'द्वे 'परवरे मनसैवाऽनुदृष्टव्य, आत्मा वाऽरे दृष्टव्य.' इत्यादौ मानसज्ञाने प्रयोगादिति भावः । बहिरिन्द्रियजन्यज्ञानमात्र दर्शनमनाभोचन इति पयुंदासादिनि कथितः । तत्र, अनालोचनार्थेतिथेव तेन सिद्धे पश्यार्थेतिथस्याऽऽनर्थक्यापत्तेः । यत्तु रुण्डनकृत्—अग्निचिदित्यादौ किवादीना लोपेऽपि ज्ञानस्त्वेन दृष्टान्तासङ्गतेर्मूल चिन्त्यमिति, तत्र, तत्रानिदेशेन कार्यकणेति क्विपशाने मानाभावात् लोपेन क्विपः स्मरणेति तस्य लोपाविरोधित्वेनादोषाच्च । स्मरणात्मकज्ञाने दृशेत्प्रयोगाच्चेति दिक् । तदेव ध्वनयन्नाह—अदर्शनमिति ।

कथनमित्यत्र कारणे ल्युट् । तद्भावः—प्रकाशाशयः । उक्तमप्यर्थं दाहार्थं स्मारयति—स चेति । अत्र । न त्व-यत्रेति भावः । नन्वनापंकविप्रयोगाणा न गमनत्वमत्र आह—तदर्थंस्तिवनि । हेत्यर्थकस्य-शब्दस्य । प्रतीतेरिति । कारकाणां क्रियात्वेन तत्सम्बन्धस्य शक्तिर्युपस्थितेति भावः । तथा च घट्टकु-

यत् इति भिन्नवाक्यस्थिति भ्रमितव्यम् , स हरिस्त्वां मां
त्रायत् इति तन्त्रेणाऽनेकार्कसम्बन्धात् । अनुपपन्नभ्युपगमेऽपि

शब्दरत्नम् ।

त्रायत् इत्यस्य हरिस्त्वामित्यनेन शाब्दोऽन्वयः । स मामित्यत्राध्याहारः । वैरोत्यं
तु न, अध्याहारस्यानुपपत्तिमूलकत्वेनोत्तरत्रेव युक्तत्वात् । किञ्चाध्याहृतस्य 'आगन्तु-
नामन्ते निवेशः' इति न्यायेनान्त एव निवेशेन स मामित्यस्य तदर्थकत्वमित्यस्यैवाध्या-
हारपदार्थत्वेन च स इत्यस्य विद्यमानपूर्वकत्वाभावः । धूपमाण तु न समानवाक्यस्थ-
मिति भावः । अनुपपत्तेति । अनुपपत्तो हि तत्सजातीयशब्दान्तरकल्पना, उपात्तस्यैव
भेदो ।

पद्ये स मामित्यस्य त्रायत् इत्येतद्ग्रहणेन यद्विद्यमानपूर्वत्वोपपादनन्तत्र युक्तमित्यभिप्रा-
यिकामाशङ्क्याग्निराचष्ट मूले—न चेति । दाङ्गाभिप्रायमाविष्करोति—त्रायत् इत्यस्येति । अध्या-
हार इति । एवञ्चोच्चारितभिन्नवाक्यस्थिति तात्पर्यम् । युक्तत्वादिति । यत्राऽनुपपत्तिप्रतिस-
न्धानन्तत्राध्याहारस्तत्राप्येति तत्रैवाध्याहार इति भावः । ननु शब्दाध्याहारो तत्स-
म्भवोऽस्त्येवेत्यत आह—किञ्चेति । स्वसिद्धान्तसिद्धाध्याहारपदार्थमाह—स मामित्यस्येति ।
तथा परस्मत्ताध्याहारपद्ये, स मां त्रायत् इति वाक्यरचना स्यात् । द्वितीयपद्ये तु स
मामित्येव । तदर्थकत्वमिति । तेन विद्यमानपूर्वकत्वाभावः स्पष्टः । ननु त्रायत् इत्यन्तमेव पूर्वं

योगान्यथाऽनुपपत्त्या निषेधविधायकत्वात्स्ये समानवाक्ये इत्यस्याऽसम्बन्ध इति कल्पयन्तः
पूर्वावाक्यस्थत्रायत् इतिपदमादायैव विद्यमानपूर्वकत्वं स मामित्यत्राऽस्तीति कथयन्तो निर-
स्ताः । स्वाभिमतप्रकारेण समानवाक्यस्थत्वमुपपाद्य परोहितरोत्या समानवाक्यस्थत्वोप-
पादनन्त्वयुक्तमिति ध्वनयन्स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रियेति न्यायेन तदुक्तमनुवदति मूलकारः—
अनुपपत्तेत्यादिना । अस्य युक्तत्वव्यापिशब्दोपादानेन ध्वनितम् । तदेतद्विपद्यति—अनुपपत्तो

भावप्रकाशः ।

द्वीप्रभातन्यायापस्था तथान्वादेशो नेष्ट इत्येव वाच्यमिति यथाशुभमेव साधु । न तु तथा योजना । एव च
विक्रियोगा अपि युक्ता एवेति तात्पर्यम् । तथा च तेनेत्यस्य भक्त्येनेत्यर्थः । प्रकान्तार्थत्वाच्च यच्छब्दो-
पादानापेक्षा । अत्र एव सप्तमे कान्यप्रकारे प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थकच्छब्दोपादान नापेक्ष्य इत्युक्तम् ।
अनुपादानेपि यत्प्रकान्त यत् प्रसिद्धं यदनुभूतमित्येतदर्थस्य सामर्थ्यादिवाद्येपसम्भवादिति तद्व्याख्या-
तार इति तद्वचम् । युक्तत्वादिति । तस्या अये एव प्रतिसन्धानादिति भावः । नन्वेवमपि शब्दाध्या-
हारो तत्सम्भवत्येवात् आह—किञ्चेति । तथा च स मा त्रायत् इति वाक्यरचनेने भावः । सिद्धान्त-
माह—स मामिति । तथा च समानवाक्यस्थत्वेपि तन्नेत्याह—विद्यमानेति । धूपमाणम्—
त्रायते इत्येतत् । तं मत्वा विद्यमान पूर्वत्वमतीत्यत आह—न समानेति । तथा च समानवाक्यस्थेन
विद्यमानपूर्वकत्वाभाव इति तात्पर्यम् । एतेन समानवाक्याधिकारस्य निषेधेऽप्यस्या तेनेत्यस्य भिन्न-
वाक्यस्थत्वेऽपि न दोष इति प्रशङ्कोक्तमपास्तम् । त्रायते इत्यस्य मध्यमगिन्यायेनोभयत्र तन्त्रेणान्वयेन
स इत्यस्यापि तत्रमस्येवेत्युत्तरतात्पर्यम् । पूर्वपक्षशयमाह—अन्विति । शब्दानुपपद्ये आह—
तस्तेति । सिद्धान्तमाह—उपात्तस्यैवेति । स मामित्यस्यैवेत्यर्थः । तथा चाप्यन्ते निवेशेनान्वये

‘एकतिङ् वाक्यम्’ इति परिभाषितैकवाक्यत्वानपायाच्च ।

“सामन्त्रितम्” ॥ संज्ञाविधावपि महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्तदन्तप्रहरणम् ।
आमन्त्रणमामन्त्रितम् । उपचारात्तत्साधने वृत्तिः । विभक्त्यन्तेन चामन्त्र्यते न
तु केवलया विभक्त्येत्याशयेनाह—तदन्तमिति ।

“आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानघत्” ॥ यत्तु प्राचोत्तम्-विशेष्यपूर्वं सम्बोध-
नेतरपूर्वं च सम्बोधनं हित्वाऽन्यस्मात् सम्बोधनात् परयोर्नैते आदेशा इति
केचिदिति । तत्र केचिदित्यनुचितम्, उक्तार्थस्य प्रकृतद्विसूत्रीसिद्धत्वात् । यच्च
व्याचख्युः-त्रिसूत्र्या अयमर्थ इति तत्र,

‘पादः पत्’ ॥ तद्वचयवस्येति ।

लभ्यते ॥ दान्ताः ॥

अग्नि मन्यतीति । मध्नातेर्मन्यतेश्च क्विपि एतदेव रूपम् । इदित्सु नलो-
पाभावात् । अग्निमन्, अग्निमन्थौ, अग्निमन्थः ॥ थान्ताः ॥

डकार इति । आन्तरतम्यादिति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

तदर्थकत्वं वा । तत्रोपात्तस्यान्वयाभावेन समानवाक्यत्वं दुरुपपादमिति भावः । एक-
तिङिति । एकशब्दो हि तत्र समानवाचीति भावः ।

भैरवी ।

हीत्यादिना । तत्र—प्रथमपक्षे । उपात्तस्य—श्रूयमाणस्य त्रायत इत्यस्य । अन्वयामावे
नेति । अनेन कल्पितस्य शब्दान्तरस्यैव तत्रान्वय इत्येतत्सुचितम् । द्वितीयपक्षे
त्रायत इति शब्दस्य तद्वाक्यघटयता नास्तीति तु स्फुटमेवेति भावः । ‘एकतिङ् वाक्यम्’
इत्यत्रेकशब्दस्य स्वसजातीयद्वितीयरहितत्वरूपत्वं ब्रूहि ब्रूहि देवदत्तेत्यस्यैकवाक्यत्वन्न
न्यादत् आह—एकशब्दो धीति । तथा च समानानुपूर्वीकतिङन्तघटितमिति फलितम् ।
पतञ्ज स्वशास्त्रीयकार्योपयोगी । तेन पचति भवतीत्यात्र लौकिकवाक्यत्ववति नाऽव्याप्तिः ।
लौकिकवाक्यत्वन्तु—

मुसिङन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ।

इत्यनेन दर्शितम् । एतादृशमेकवाक्यत्वमयन्द्रण्डो हराऽनेनेत्यत्र नास्तीति हरेत्यस्य न
निघातापत्तिरिति भावः । मूले—द्विसूत्रीसिद्धत्वादिति । अयमभाव—यत्र सम्बोधनविभ-
क्त्यन्तस्य विशेष्यपूर्वत्वमग्ने तेजस्विन्नित्यादौ तत्राऽविद्यमानवद्भावस्य “नामन्त्रिते समा-
नाधिकरणे” इत्यनेन निषेधाद्भवत्येव निघात, ‘हरे दयालो न पाहि’ इत्यत्र नसादेशश्च ।
एवं सम्बोधनेतरपूर्वस्थले ‘इमाम्मे गङ्गे यमुने सरस्वति’ इत्यादौ सम्बोधनेतरपूर्वत्वाद्भवत्येव ।
देवा. शरण्या, वो भजे, इत्यत्र तु विभाषितसूत्रस्य प्राप्त्याऽविद्यमानवद्भावभावपक्षे आदे-
भावप्रकाशः ।

तस्यैवाभावेन विद्यमानपूर्वकत्वाभाव इति भावः । श्रूयमाण गृहीत्वा तु नेत्याह—तत्रेति । वाक्ये
इत्यर्थः । उपात्तस्य—त्रायते इत्यस्य । जनितान्वयबोधेन निराकाङ्क्षत्वादिति भावः । एकतिङिति
बहुव्रीहिः, समानानुपूर्वीकतिङन्तघटितमित्यर्थः । तेन पचनीत्यादिमात्रस्य न वाक्यत्वम् । ब्रूहि ब्रूहीत्यु-
दाहरणम् । इदञ्च स्वशास्त्रीकार्योपयोग्येव । तेन पचति भवतीत्यादौ लौकिकैकवाक्यत्ववत्पि नाव्या-
प्तिः । लौकिकैकवाक्यत्व एव-यादृशमत्र कैवटद्वरदद्यप्रकाशादीनान्तु महान्प्रमाद इत्यन्वय विस्तरः ।
तद्वचनयत्राह—एकतिङिति । अन्यथा भाष्योक्तगुदाहरणान्तर्गतेरिति भावः । एतेनाऽय दण्डो हराऽनेने-
त्यत्रास्तीति गम्यमानक्रियायां दण्डस्य पृथगन्वयैष्यनया राल्या तदनपायादरेत्यस्य “तिङ्ङितिङ्” इति

ह्रस्वव्यञ्जनयोरिति । व्यञ्जनस्य हि ह्रस्व ईपत्सदृशो, दीर्घस्तु विसदृश इति भावः । उक्तं चेति । वार्तिककृतेति शेषः । केचित्तु पूर्वस्यैव सुत्वादमुच्चङ्क्षुदाहरन्ति । तद्वाच्याऽऽवौ नोक्तमित्युपेक्षितम् ।

“उद् ईत्” ॥ अच इत्यस्यापवादः ॥ चान्ता ॥

“अत्रसन्तस्य चाऽधातो” ॥ इहाऽधातोरिति योगो विभज्यते । तत्सामर्थ्यादनन्तरस्याऽसन्तस्यैव प्रतिषेधो, नाऽत्वन्तस्येति कैयटहरदत्तादयः । तदेतद्वशा-

शब्दरूपम् ।

केचित्तु पूर्वस्येवेति । ‘अदसोऽङ्गः पृथङ्मुत्वम्’ इति पृथग्वाक्यम् । तेन कदाचित् पूर्वस्येति तदाशयः । उपेक्षितमिति । ‘केचिदन्त्यसदेशस्य’ इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरश्वेत्यपि बोध्यम् ।

विभज्यते इति । तत्र चाऽसन्तस्येत्येकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्तावत् एव तत्र सम्बन्ध इति भावः । अनु इति वा लुतपद्योके पृथक् पदम् ॥ कैयटेति ।

नेर्वा ।

शो भवति । परं तु नोक्त प्रकारो देव माम्पाहोत्यादौ तत्र निषेधाप्राप्त्या देवैत्यस्याविद्यमानप्राप्तेन मामित्यस्यादेशो नेति ।

परममूलोक्ते ‘अदसोऽङ्गः पृथङ्मुत्वम्’ इति वाक्ये लत्ववत्त्वचिद्विच्छन्तोत्यत्र केचिदित्यस्याऽनन्त्यविचार इति परिभाषाया प्रवृत्तिमविचारयन्त इत्यर्थः । केचिदन्त्यसदेशस्येति तु तस्या परिभाषाया प्रवृत्तिवादिमतेन । नेत्येक इति स्फुटमेव । पूर्वस्यैव सुत्वमिति हेतुराह तदाह तद्वार्तिकसम्मतमिति तु न वाच्यङ्क्षिन्तु वार्तिकसम्मतमेवेति तन्मतोपपत्तये आह—केचित्तु पूर्वस्यैवेतानि । तदाशयः—पूर्वस्येति वदत आशयः । उपक्षार्वोजमाह—केचिदन्त्येति । पूर्वोक्तस्यैव तद्व्यर्थ्यार्थाभावादिति भावः । तथावादिनोऽभिप्रायस्तु प्रथमोपस्थितत्वात्प्रथमाच्चारितस्य सुत्वनादौ भवति, ततो लक्षणस्य प्रवृत्तत्वाल्लुतनं भवताति । परन्त्वदन्प्रथमोपस्थितत्वन्म नियामकम्, “निचान्त्रयाणाम्” इति सूत्रे त्रयाणाङ्गहृणात्, उद्-इत्यस्य भेदेन पुन प्रवृत्तौ बाधनाभावाच्चेति । अत एवाहुः—‘अदसोऽङ्गः पृथङ्मुत्वम्’ इति ।

०३—विभक्ते “अधातो” इति सूत्रे । मूलाशय वर्णयित्वा भाष्यसिद्धान्तरीत्याह—अत्विति । सौत्रशब्दस्त्वर्थे द्रष्टव्यः । अनु इत्यस्य पृथक्पदत्वादेव गोमन्त्यन्तरप्रत्यये गोमा-
नाचप्रकाशः ।

निषातापत्या मूल चिन्त्यमिति खण्डनकृदुक्तमपास्तम्, वैषम्यस्य तथापि स्फुटतरत्वात् । अत्र विषये न दोषस्तु नूनमन्त्वस्यैवेति स्पष्टं इति शेषव्याख्याया वक्ष्यते च ।

कचिच्चिदिति । अयं भावः—प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्तद्वृत्त्या च लक्षणस्य चारिताभ्यां द्वपक्षपक्षाश्रयणात्पूर्वस्यैव सुत्वम् । तथा चाहुः—

परत केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति पूर्वम् ।

उभयो केचिदिच्छन्ति केचिन्नेच्छन्ति चोभयो ॥ इति प्रकाशकृदिति ।

उक्तार्थस्य भाष्योक्तपक्षप्र तथापत्वेन समुच्चयमाह—अदस इति । अदस अद्रेक्ष पृथक्-पर्यायेण सुत्वमिति तदर्थः । तत्फलितमाह—तेनेति । पूर्वस्य । तस्यैवेत्यर्थः । उक्तरीत्या मूलोक्तदृष्ट्यासद्भवेराह—कचिदिति । तथा च तथाभाष्यानभिमतत्वे मूलोक्तदोषो दृष्ट इति भावः ।

तत्र चिति । विभक्ते सूत्रे इत्यर्थः । यदा तस्मिन् योग विभागे च सतीत्यर्थः । तत्र—अधालीरित्यत्र । अथ मूलाशयमुक्त्वा भाष्यसिद्धान्तमाह—अत्विति । अत्रापि त्वर्थापत्त्यादसन्तस्यैवाऽधातो-

यति—धातुभिन्नाऽसन्तस्येति ॥

“उभे अभ्यस्तम्” ॥ द्वे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उभेप्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थ-
मिति व्याचष्टे—उभे समुदिते इति । अन्यथा हि नेनिजतीत्यत्र “अभ्यस्ताना-
मादिः” इत्याद्युदात्तत्वं प्रत्येकं पर्यायेण स्यात् ॥

शब्दरत्नम् ।

“उगिद्वाम्” इति सूत्रे हि तेनेदमुक्तम् ।

द्वे इत्यनुवृत्त्यैवेति । अनुवृत्तं च “पूर्वोऽभ्यासः” इत्यादाविवानुवाचमिति भावः ।
समुदायेति । गर्गाः शतं दण्डनन्तानित्यत्रेवेति भावः । अन्यथा ब्राह्मणभोजनन्यायेन
प्रत्येकं संज्ञा स्यादिति भावः । अन्यथा—प्रत्येकं संज्ञायाम् । अभ्यस्तानामिति ।
अनिदि अजादौ लसार्वाधातुकेऽभ्यस्तानामादिदत्त इति तदर्थः ।

भैस्वी ।

निति भाग्यकारीयप्रयोगः सङ्गच्छते । इदम्—अधातोरिति योगविभागेनोक्ताऽसन्तघटित-
वाक्य एवाऽधातुरित्यस्य सम्बन्ध इत्येतत् ।

यद्यपि द्वे इत्येतत् “एकाच.” इति सूत्रे विधेयबोधकन्तथापि “पूर्वोऽभ्यासः” इत्यत्र द्वे
इत्यस्य विधेयाऽबोधकताया दर्शनादिह तथात्वेन भविष्यति, किन्त्वनुदाद्यत्त्वमित्यासादे-
नाह—अनुवृत्तमिति । “पूर्वोऽभ्यासः” इति सूत्रात्पूर्वं इत्येतत् न सम्बध्यते, अस्वरितत्वा-
त्सङ्गान्तरकरणसामर्थ्याच्च । यत्त्वत्रोभेप्रहणभावोऽपि द्वे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनरुभेप्रहणं
सहभावापसर्जनद्वित्वविशिष्टार्थकमिति ; तन्न, तादृशार्थस्य शक्यता अलाभात् । अत एव
भाष्ये, समुदायप्रतिपत्त्यर्थमित्येतत्तात्पर्यरूपस्य “उभे अभ्यस्तम्” ‘सद्वेति वक्तव्यम्’ इति
वार्तिकस्यसहग्रहणस्य प्रत्याख्यानाय गर्गादण्डनन्यायो दर्शितस्तदेवाह—गर्गा इति । अन्यथा-
एतन्न्यायानङ्गीकारे । एतेनोक्तवार्तिकस्यसहग्रहणवदुभेप्रहणमपि तेन न्यायेन प्रत्याख्येय-
मिति ध्वनितम् । मूढे—अन्यथेति । अस्य शतभोजनन्यायस्य प्रवृत्त्यङ्गीकारे इत्यर्थः ।
इत्येतत्तात्पर्येणाह—प्रत्येकमिति ।

भावप्रकाशः ।

रिति विशेषणमिति भावः । अत एव “उगिद्वाम्” इत्यत्र गोमत्स्येतेप्रत्यये गोनानिति भाग्यप्रयोगः
सङ्गच्छते । तद्ध्वनयन्नाह—उगिद्विति ।

ननु द्वे इत्यस्य विधेयसमर्पकस्य कथमनुवाद्यत्वमिति चेत्, “पूर्वोऽभ्यासः” इत्यत्र पूर्वशब्दस्य साका-
शत्वेन तत्र तस्य तत्त्वस्य क्लृप्तत्वात् । पूर्वं इति तु नानुवर्ततेऽस्वरितत्वात् । योगविभागत्य सङ्गान्तर-
करणस्य च वैयर्थ्यापत्तेर्येत्याशयेनाह—अन्विति । समुदायेतीति । यत्तु तथानभ्याससहभावापस-
र्जनद्वित्वविशिष्टमिति तदर्थः । तेन समुदिते इत्यर्थलाभ इति मान्याः, तत्र, अशब्दार्थत्वात्, शब्दा-
धिक्यादर्थाधिक्यस्य बहुशो भाष्ये निन्दितत्वाच्च । अत एव गर्गादण्डनन्यायेन सहग्रहणं भाष्ये प्रत्या-
ख्यातम् । तुल्ययुक्त्योभेप्रहणमपि तथैवेति बोध्यम् । एतेन प्रकाशानुयायिमूलरत्नाकरद्वयायुक्त-
मपास्तम् । तद्ध्वनयन्नाह—गर्गा इति । अन्यथा—एतन्न्यायानङ्गीकारे । अन्यथेत्यस्य तदर्थ-
कोभेग्रहणानङ्गीकारे इत्यर्थनिरासत्वाच्च—प्रत्येकमिति । उक्त्यायेनेति भावः । स्पष्टार्थनाह—
अनिदीति ।

सरला ।

अन्यथा ब्राह्मणभोजनेति । तद्वैयर्थ्यापत्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्म एव यत्र विधेयतापर्याप्त्यनु-
योगितावच्छेदकत्वात् गर्गादण्डनन्यायस्य प्रवृत्तिरन्यत्र ब्राह्मणभोजनन्यायस्येति विवेकः । प्रकृते तु उदे-
द्यतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदको धर्मो द्वित्व एव विधेयतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदक इति अत्र गर्गाद-
ण्डनन्यायप्रवृत्तिरेवेति उभेप्रहणफलमिति भावः ।

“जक्षित्यादयः पट्” ॥ जच् इति पृथक् पदम् । इतिशब्देन जक्षितिरैव परामृश्यते । इति आदिर्येपामित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिसूत्रदेतदाह—पट् घातवोऽन्ये इति ॥ तान्ताः ॥

गोपायतीति गुप् । क्पि विवक्षिते “आयादय आर्द्धधातुके वा” इत्यायाऽभावः ॥ पान्ताः ॥

शब्दरत्नम् ।

इति आदिरिति । आदिशब्द पूर्ववर्तिवाची ।

भाष्ये तु कर्मकर्तरिच्युत्पत्तिर्दृशितेति । तमिषेम पश्यन्ति जनाः, सोऽयं स इव दृश्यमानस्तस्मिन्निवात्मानं पश्यतीति भाष्ये उच्यते । तत्राऽऽज्ञारोपितप्रेषणपक्षे कर्मकर्तृत्वे, पश्यतीत्यस्य च दर्शयतीत्यर्थे इति स्पष्टमेव । तत्राधिकार्यत्वादर्शानार्थत्वं बोद्धव्यम् । निवृत्तप्रेषणकर्मकर्तृत्वेपि सौकर्याय व्युत्पत्तिं दर्शयति—तमिषेममित्यादि । अत्र पक्षे कर्मणीत्वधिकारबाधः सामर्थ्यादिति बोद्धव्यम् ।

भैरवी ।

यद्यपि जक्ष् इति पृथक् पदन्तथापि इतिशब्दस्योपस्थितपरामर्शकतया जक्ष् इत्यस्यैव परामर्श तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीह्याङ्गीकारे षण्णामेव लाभः स्यादतोऽज्ञातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरैव स्वीकार्यः । स चाऽऽदिशब्दस्याऽवयववाचकत्वेऽनुपपन्न इत्याशयेनाह—आदि शब्द इति । जक्षित्यस्य पृथक्पदत्वेन समवायसम्बन्धेन सम्बन्धो नान्यपदार्थ इत्यतद्गुणत्वं सुलभम् ।

भाष्ये कर्मणीत्येतदधिकाराबाधाय व्युत्पत्त्यन्तरन्दृशितान्तत्र तमिषेत्येतत्पूणेन व्या-
दशधातुश्चाक्षुषज्ञानविप-
—दशधातोरेव कर्मनिष्ठो
ऽक्षुषज्ञानविपयत्वानुकूल-
व्यापारार्थकत्वविवक्षापक्षे । तत्र—कर्मणः कर्तृत्वे । अधिकेति । विपयीकरणापक्षथा तदनुकूल-
व्यापाररूपधिकार्यकत्वादित्यर्थः । अज्ञानार्थत्व—प्रधानीभूतचाक्षुषज्ञानविपयत्वानुकूलव्या-
पारभिन्नार्थकत्वम् । न केवलमध्यारोपितप्रेषणपक्ष एव भाष्यसङ्गमनद्विन्तु पक्षान्तरेऽपीत्या-
शयेनाह—निवृत्तप्रेषणेति । सामर्थ्यादिति । सूत्रसामर्थ्यादित्यर्थः । अत्र पक्षे पूर्वकालस्थितप्र-
धानीभूतव्यापारस्य त्यागेनाऽज्ञानार्थत्वं स्पष्टमेव ।

भावप्रकाशः ।

ननु पृथक्पदस्वैवयवत्वबोधकादिशब्दोऽस्तेस्तद्गुण एव स्वासथा च षण्णामेव ग्रहण स्यादत आह—आदीति । पृथक्पदकरणसामर्थ्यात् । अत एव जक्षिणीति निर्देशः सफलः । तथा च सयोगसम-
वायान्यतरसम्बन्धेन सम्बन्धित्वाभावात् स इति भावः ।

भाष्ये कर्मणीत्वधिकाराबाधान्याथाव्युत्पत्तिदर्शनेन तमिषेत्यादिमूलमसम्बद्धमतो भेदेन मध्ये पू-
णेन मूल योजयति—तमिषेत्यादि । पश्यन्ति—चाक्षुषज्ञानविपयीकुर्वन्ति । इदयमानस्तद्विषयः ।
तत्र—भाष्योच्यते । एवमत्रेपि । चाक्षुषज्ञानविपयीकरणपक्षथा प्रेरणाया आधिक्यादाह—अधिकेति ।
उत्तरग्रन्थारुहति परिहरति—निवृत्तप्रेषणकर्मति । निवृत्तप्रेषणपक्षीयकर्मकर्तृत्वीत्यर्थः । साम-
र्थ्यात्—सूत्रवैयर्थ्यात् । एतेन तथा प्रकाशरत्नाकरदण्ड्यापुस्तकमाप्तम् ।

जनाः । स इवायं पश्यति । ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थः । तत्र विषयत्वापत्तिमात्र-
वृत्तित्वेऽपि विषयीकरणाऽवृत्तित्वाद्ज्ञानार्थादिति सङ्गच्छते ॥

“नशोर्वा” । अत्र झल्यपीत्यपाणिनीयम् । नष्टमित्यादावतिप्रसक्तं च ।
नागति । पङ्गकाः प्राग्वत् ॥ शान्ताः ।

“नुम्बिसर्जनीयशब्द्व्यवायेऽपि” ॥ ष्टुत्वेनेति । सनः सस्य हत्वविसर्गयोः
कृतयोः “वा शरि” इति विकल्पात् पक्षे सकारः । तेन शरा व्यवाये सुपः सस्य
पत्वं पूर्वस्य ष्टुत्वं, न तु “आदेशप्रत्यययोः” इति पः, “अपदान्तस्य” इति
निषेधादिति भावः । एवं स्थिते सकारप्रज्ञेन सिद्धे शर्प्रहणस्य प्रयोजनं
चिन्त्यम् ॥ व्याख्यानादिति । असम्भवादिति हरदत्तोक्तिस्तु नादत्तेऽप्या,
सुहिन्सु इत्यत्र सम्भवादिति भावः । संयोगान्तेति । न चास्मिन् कर्तव्ये बहि-
रङ्गत्वेनाऽवो लोपस्यासिद्धत्वं सङ्कचम्, पदसंज्ञासापेक्षत्वेन संयोगान्तलोपस्यैव
बहिरङ्गत्वान् । कथं तर्हि काव्यं कलत्रं शालत्रं वाऽऽचक्षणे संयोगान्तलोपो नेति
प्रागुक्तमिति चेन्न । तत्र ‘यणः प्रतिषेधो’ ‘न वा झलो लोपात्’ इति पक्षद्वयेऽपि
लोपाभावे निर्णयति तदैकरूप्याय पूष पूर्वमन्तरङ्गमिति प्रहोतुं युक्तम्, अतिदे-
शेन लभ्यस्य पदत्वस्य सप्रयुक्तलोपस्य च लक्ष्यपूर्वभागे विश्रान्तेः स्पष्टत्वात् ।
इह तु आद्यपक्षद्वये संयोगान्तलोपस्य स्पष्टतया तदैकरूप्याय बहिर्भूतनिमित्ता-

शब्दरत्नम् ।

पूर्वस्य—विसर्गस्थानिकस्य । अस्मिन्—संयोगान्तलोपे । पूर्वपूर्वमन्तरङ्गमित्या-
धित्येति भावः । पदसंज्ञासापेक्षत्वेनेति । बहिर्भूतमुग्निमित्तकेत्यादिः । तद्रूपेक्षया
बह्वेक्ष्यरूपे बहिरङ्गत्वं प्रबलमिति भावः । प्रागुक्तमिति । पूर्व पूर्वमन्तरङ्गमित्याधि-
स्याल्लोपासिद्धत्वेनेत्यादिः । अतिदेशेनेति । विभक्त्याश्रयस्यैकदेशविकृताभ्यायेन लभ्यस्ये-
त्यर्थः । लक्ष्यपूर्वभागे इति । काव्यादिशब्दरूपलक्ष्यस्य पूर्वभागे—ग्यथन्ते इत्यर्थः । बहि-
र्भूतेति । बहिर्भूतनिमित्तापेक्ष्यरूपबहिरङ्गत्वस्येत्यर्थः । वस्तुवस्तुपामनभिवानमेव । पूर्व
भैरवी ।

पूर्वपूर्वमित्यस्य पूर्वपूर्व शास्त्रमित्यर्थभ्रमवारणायाह—पूर्वपूर्वमिति । पूर्वपूर्वस्थानिक-
मित्यर्थः । संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्य सिद्धान्तविरुद्धत्वादाह—बहिर्भूतेति । तदपेक्षया—पूर्वपूर्व-
स्थानिकमन्तरङ्गमित्येतदपेक्षया । अत्र सुबन्ताणि चोऽभावेनातिदेशेन लभ्यस्येत्यधिकमत-
स्तन्मूलं योजयति—विभक्त्याश्रयेति । अनभिधाने हेतुमाह—पूर्वपूर्वमिःपस्य चेति । चां द्वयं ।
भावप्रकाशः ।

पूर्वत्वस्य पाक्षिकविसर्गेऽपि सत्त्वादाह—विसर्गेति । स्यार्थमाह—संयोगेति । बह्वेक्ष्यरूप बहि-
रङ्गत्वाभावादाह—पूर्वमिति । पूर्वपूर्वस्थानिकमिति तदर्थः । सशकृत्तरवामारादाह—बहिर्भूतेति ।
अत्र एवाह—तद्रूपेक्षयेति । पूर्व पूर्वमन्तरङ्गमित्यपेक्षयेत्यर्थः, शर्प्रहणार्थात् तथैव लाभात् । यथा चै-
च्छया प्रागुक्तमेतत्पूर्विकैव मूले एवाकिरिति भावः । शकृत्वित्यपे आह—पूर्व पूर्वमिति । इत्यादि-
रिति । संयोगान्तलोपो नेत्यस्वेति शेषः । सुबन्ताणि चोऽभावेनातिदेशेन लभ्यस्येत्यनुक्तम् आह—
विभक्त्याति । बहिर्भूतमुग्निमित्तकेत्यर्थः । लक्ष्यपूर्वभागे एतत्त्वं भ्रमन्मवः । लक्ष्यस्य पूर्वभागे शयर्थपि
काव्य इति रूपे तत्राऽसम्भवं एवाह—काव्यादीति । निदिष्टे न्यायत्वात्तत्रायादाह—बहिरिति ।
एव यथाभूत मूलं व्याख्याय सिद्धन्तमाह—वस्तुन इति । तेषाम्—ऽऽद्यपि व्याख्यानान् । अन-

पेत्तं वहिरङ्गमित्यस्यैव न्याय्यत्वादिति दिक् । तत्तिरक्षिभ्यामित्यादि । यत्तु
वदन्ति—शुक्लं चक्रं शुक्रं वाऽऽचक्षणेपु क्लोपः । शुल् । शुक्लौ । शुल्भ्याम् ।
चः । चक्रौ । चभ्याम् । शू । शूकौ । शूभ्यामित्यादि, तत्सर्वमनेन प्रत्युक्तम् ।
अयं तु विशेषः तद्गर्गत्यत्र संयोगान्तलोपो निर्धिवादः । तत्र तु सोऽपि दुर्लभ
इति । दिधगिति । यत्तु दहेर्हो द. “पठो.” इति कत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्त-
लोपो ढय जश्चे दिधाडिति नैमिषीयेणोक्तम् ; तत्रामादिकम्, “दादेर्धातोर्घ.”
इति घत्वस्य ढत्वापवादस्य जागरूकत्वात् ॥ पान्ता. ॥

विद्वानिति । विदेः शतुर्वसु. अदादित्वाच्छपो लुक् । सेदिवानिति ।
“भाषाया सदवसश्रुव.” इति वसु ।

सेदुप इति । ननु ‘तदनुबन्धकप्रहणे नातदनुबन्धकस्य’ इति परिभाषया
“विदेः शतुर्वसु” इत्यस्यैव वसोः सप्रसारण युक्तं न तु कसो, सत्यम् । वसो-
रकारानुबन्धकरण कसोः सामान्यप्रहणार्थम्, उगित्त्वस्य स्थानिवद्भावेनापि
सिद्धेः । इह गर्भप्रभृतिभ्यः कसुर्नोदाहृतश्चान्दसत्वात् । क्यवस्तु प्रयुज्यते ।
‘श्रेयासि सर्वाण्यधिजग्मुपस्ते’ ‘तं तस्थिवास नगरोपकण्ठे’ इत्यादि छान्दसा
अपि क्वचिद्भाषाया भवन्तीति ‘भासरश्चन्दसि’ इति सामान्यापेक्षज्ञापकमाश्रित्य
कथं चित्समाधेयम् ।

शब्दरत्नम् ।

पूर्वमित्यस्य च पूर्वपूर्वनिमित्तकमित्येवार्थ इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । दुर्लभ इति ।
दण्त्वादक्षत्वाच्चेति भाव ।

स्थानिवद्भावेनापि सिद्धेरिति । डित्त्ववदिति भाव । न च तदनुबन्धक-
परिभाषाप्रवृत्त्यर्थमेव तत्, निरनुबन्धकत्वेनापि तत्सिद्धेः । कथं, चिदिति ।
भैरवो ।

इत्येवेति । भाष्यसम्मतत्वादिति शेष । अन्यत्र—शेखरादौ ।

स्थानिवद्भावेनापीत्यपि शाब्दसमुच्चयात्स्य स्पष्टप्रतिपत्तये आह—डित्त्ववदिति । अनु-
बन्धकार्येऽन्वित्वाविति निषेधस्याप्रवृत्तरिति भाव । तदिति—उगित्त्वमित्यर्थ । तत्सिद्धे-
रिति । तत्परिभाषायां प्रवृत्त्येतेष्वन्तस्य सिद्धेरित्यर्थ । वस्तुतस्तु वसुभादेशेनास्यापि
भावप्रकाशः ।

भिधाने हेतुमाह— पूर्वमिति । चो हर्षे । अयथैकस्य लक्ष्यस्य पाक्षिक साधुत्वमसाधुत्व चापेक्षेति
भाव । यदा चो यथाश्रुत एव तात्पर्यव्यवहृतमुच्चार्यते । हेतुत्वमप्यत्र साधुत्वं शेषत्र नोक्त ।
इत्येवेति । भाष्यसम्मतत्वादिति भाव । अन्यत्र—उदघोतशेखरादौ, प्राक् च । एतेनात्रेदमवधयमा-
चपक्षद्वये तदभावेऽप्यन्यपक्षे सम्भवत्येव, पदसंज्ञासापेक्षत्वेन तस्या तरङ्गत्वाभावात् । आद्यपक्षद्वयै-
केति नभ्योत्तरतु न दुष्ठा, ‘सिद्धन्तु लकारनिर्देशात्’ इति इत्यन्वयत्रस्यवाङ्मिद्विरोधन त्वदुक्तान्तरङ्ग-
वहिरङ्गभावानामवगात् । तथा च पञ्चभेदेन तेषां साधुत्व दुर्बलमित्यास्तान्तावदिति रत्नाकरोक्तमपालम्,
सशाश्वततत्त्वस्यान्वावाच तद्भाष्यस्यान्याशयवत्त्वाच्चेति दिक् ।

अनुबन्धप्रयुक्तकार्येऽन्वित्वाविति निषेधाप्रवृत्तये आह—डित्त्वेति । तत्—उगित्त्वम् । तत्सि-
द्धेरिति । तत्परिभाषाप्रवृत्तिकलसिद्धिरित्यर्थ, ‘निरनुबन्धक’ इति परिभाषासञ्चारात् । एतेनोकार उच्चा-
रणार्थ इत्यपास्तम् । निरनुबन्धकपरिभाषया वस्तुप्रहणानापत्तरिति भाव । वस्तुतो वसुभादेशेन तस्यापि
वस्तुत्वत्वमेव, स्पष्टं चेदं नाभ्ये इति शेषम् । कथंचिदीति । अनेनेति शेषः । अस्य च सूचितमि-

“पुंसोऽसुङ्” ॥ विवक्षित इति । तेन परमपुमानित्यत्र परत्वादसुङि कृते समासान्तोदात्तत्वं भवदसुङ् एवाकारस्य भवति । परसप्तम्यां तु नैतत्सिद्धयेत्, सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव पुंराब्धोकारस्योदात्तत्वे कृते संसनधर्मिणो हलः स्थाने तद्धर्मिणोऽनुदात्तस्यैवादेशस्य प्रसङ्गात् । न चोकारस्य कृवोऽपि स्वरोऽनन्त्यत्वान्निवर्तयिष्यते । असुङ्श्चान्त्यत्वात् करिष्यत इति वाच्यम्, अन्तरङ्गे स्वरे कर्त्तव्ये वहिरङ्गस्याऽसुङोऽसिद्धत्वादिति भावः । एतच्च कैयटहरदत्तादीनामनुरोधेनोक्तम् ।

शब्दरत्नम् ।

तेन “पद्गन्” इति सूत्रे छ-इपीनि निवृत्तेः कश्चनरा तस्य चारिताद्यनेतर्यथा-पक्त्वासम्भव इति सूचितम् ।

प्रागेवेति । अन्तरङ्गत्वादिति भावः । निवर्तयिष्यते इति । अकृतव्यूहपरिभाषया पूर्वमेव न प्रवर्तयिष्यते इति भावः । अन्तरङ्गे इति । अकृतव्यूहपरिभाषा तु नास्त्येवेति भावः । तदेवाह—कैयटेत्यादि । भाष्येऽपि ‘उदेशिवद्भाववचनं कर्त्तव्यम्’ इत्युक्तम् ।

भैरवी ।

द्वयनुबन्धस्त्वमिति भाष्ये स्पष्टम् । तेन—“भासश्छन्दसि” इति वातिकस्थछन्दोग्रहणेन । कश्चनरेति । तृतीयान्तपदघटककल्पना शब्दार्थे हयं हेतुः । क्वचित् पुतेनेति पाठः । तत्रन्तेनेत्यस्य, कथञ्चित्पदोत्पत्तेनेत्यर्थः । तस्य—“भासश्छन्दसि” इति वातिकस्थछन्दोग्रहणस्य । कथञ्चित्पदस्वारस्येनायमेव पाठो युक्तः । एवञ्च कविप्रयोगाणामुत्पत्तिस्तु ‘निरङ्गता’ इति न्यायेन कार्या ।

मूल-त्तेनेति । विवक्षित इत्यर्थकरणेन । परत्वादिति । समासान्तोदात्तत्वादित्यादिः । वक्ष्यमाणमूलोक्तप्रकारस्याऽयुक्तत्वध्वननायाह—अन्तरङ्गत्वादि । कृतमपीपि परिभाषाया गुरुत्वेन खण्डनायाह—अकृतव्यूहिति । अकृतव्यूहपरिभाषामाश्रित्य कृतस्य पूर्वपक्षस्य तदुवाच्यत्वात्सिद्धपरिभाषया निराकरणं यन्मूले कृतन्तदयुक्तमिति भ्रान्तिनिवारणाय मूलकारस्य भावं व्याचष्टे—अकृतैत्यादि । तदेवाह—उक्तार्थस्य सिद्धान्तत्वमेवाह । विवक्षितव्याख्यानस्य निराख्यन्वन्त्वसाद्धानिवास्यायाह—भाष्येपीति । कर्त्तव्यमिति । अस्य स्वरसिद्ध्यर्थं वहिरङ्गक्षणत्वादिति शेषः । एतेनोपदेशिवद्बचनारम्भ एव युक्तः । विवक्षित इति व्याख्यानोऽपि, वि-

भावप्रकारः ।

व्याख्यानः । तेन—‘भासश्छन्दसि’ इति वातिकस्थछन्दोग्रहणेन । एवमत्रेपि कल्पनाया हेतुरयम् । यद्वा दनेनेति पाठः । कथञ्चित्पदोत्पत्तेनेति तदर्थः । तस्य—भासश्छन्दसि इति वातिकस्थछन्दोग्रहणस्य । चरनाया हेतुस्तु नस्तानर्थरूपः स्पष्टवाच्योक्तः । एतेनोक्तरेति मूलं चिन्त्यन्तस्मद्भुतग्रहणं सामान्यापेक्षं शापकनाश्रयणीयमिति खण्डनकृतुक्तमनास्तम्, कथञ्चित्पदस्वारस्यादानात् । तथा च निरङ्गताः क्वच्य इति तत्त्वम् । यदत्यास्त्विति प्रयोगस्याभ्यन्यथाप्रागुत्पत्तिवत्त्वत्प्राप्त्याप्यत्राशापकत्वम् । एव च बहुस्तु ग्रहणस्य सामान्यापेक्षशापकनाश्रयणीयमिति भावः ।

मूलोक्तप्रकारस्य वक्ष्यमाणगुक्त्याऽनाख्यन्त्वध्वननायाह—अन्तरङ्गेति । कृतमपीत्यस्या गुरुत्वेन खण्डितत्वादाह—अकृतैति । अस्य पक्षस्य सिद्धान्तता ध्वनयितुनाह—अकृतैति । तदेवाहिति । उक्तार्थस्य सिद्धान्तत्वमेवाहैत्यर्थना, न त्वर्त्तमानादेवाति भावः । अयं पक्ष एव युक्त इत्याह—भाष्येपीति । कर्त्तव्यमिति । अस्य स्वरसिद्ध्यर्थं वहिरङ्गक्षणत्वादिनि शेषः । एतेन भाष्यानभिनयत्वकैयटयुक्तोपमानान्वनित्यपारत्वम् । अनेन वचनमेव व्यायः । विवक्षितमन्वामपि विभक्तिद्विनिमित्तकत्वेन वहिरङ्ग-

वस्तुतस्तु परसप्तमीपक्षोऽपि सूपादाः । अकृतव्यूहपरिभाषाया अन्तरङ्गपरिभाषापवादत्वादित्यवधेयम् । नन्वेवमसमासेऽप्यसुद्धि कृते प्रातिपदिकस्वरेण सतिशिष्टेन प्रत्ययस्वरस्य बाधादमुद्ध उदात्तत्वं स्यात्, इष्यते तूकारस्य । पुमान् पुमांसं परिपात्त्वित्यादौ तथैव पाठादिति चेत्सत्यम् । हुममुनो नित्करणसामर्थ्यात् प्रातिपदिकस्वरो न भवतीति हरदत्तादयः । नन्वेतद्युक्तम् । प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्येष्वेव “फिपः” इत्यस्य प्रवृत्तेरिति चेत्सत्यम् । क्वचित्सप्तण्डेष्वपि प्रवृत्ताविदं लिङ्गम् । यद्यपि ‘असिद्धं बहिरङ्गम्’ इत्येवदं सिद्धं, तथाऽपि बहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमपि ज्ञापयितुं नित्करणमिति निष्कर्षः । उच्चारणार्थं

शब्दरत्नम् ।

अकृतव्यूहपरिभाषाया इति । सत्त्वे इति शेषः । नन्वेतदिति । अन्तोदात्तत्ववारणाय नित्करणसामर्थ्यांध्रणमित्यर्थः । फिट्स्वरस्यैवात्र प्राप्तेरिति भावः । इदम्-हुम्मुनो नित्त्वम् । यद्यपि असिद्धमिति । नित्त्वाभावेऽपि “फिपोऽन्त” इति कर्तव्ये अमुद्धो बहिरङ्गस्यासिद्धत्वात्प्रत्ययस्वरेणोकारस्योदात्तत्वे एव स्थिते ततोऽमुद्धनुदात्त एवेति भावः । नित्करणमिति । व्युत्पत्तिपक्षे इत्यादिः । भैरवी ।

भक्तिवृद्धिनिमित्तकत्वेनाऽमुद्धादेशस्य बहिरङ्गत्वादान्तरङ्गत्वेन समासान्तोदात्तत्वस्य पूर्वं प्रवृत्तौ मूलोक्तरीत्या दोषः स्यादेवेति सूचितम् ।

अकृतव्यूहपरिभाषामाश्रित्य कृतस्य वस्तुतस्त्वित्यारभ्याऽवधेयमित्यन्तग्रन्थेन परसप्तमीपक्षसमर्थनस्यापसिद्धान्तत्वमिति ध्वननायाह—सत्त्वे इतीति । मूले-नन्वेवमिति । एवम्-अमुद्धादेशोत्तरं स्वरस्य प्रवृत्त्यङ्गीकारे । नन्वेतदित्यत्र यदेतदिति तदर्थमाह—अन्तोदात्तत्वेत्यादि । एतेन हरदत्तोक्तत्वस्यैतच्छब्दार्थत्वमिति शङ्काया निरासः । एतदित्यस्य प्रातिपदिकत्वप्रयुक्तेत्यादिः । तत्र हेतुमाह—फिडिति । यद्यपीति शङ्काया भावार्थमाह—नित्त्वाभावेऽपीत्यादिना । निष्कर्षान्तग्रन्थेन कृतस्य सिद्धान्तस्यापसिद्धान्तत्वध्वननायाह—व्युत्पत्तिपक्षे इतीति । सा च ‘पूजो हुममुन्’ इति ‘पातेहुम्मुन्’ इति वा । “स्त्रियाम्” इति सूत्रस्थभाष्यकारकृता सूतेः सस्य षो ह्रस्वो म्मुन् प्रत्यय इति बोध्या । वस्तुतस्तृणादीनामव्युत्पन्नत्वस्यैव भाष्यकृता सिद्धान्तितयाऽन्तरङ्गतयोदात्तत्वमुकारस्यादौ भवति । ततोऽमुद्धनुदात्त एवेत्युभावप्रकाशः ।

त्वात्तः पूर्वं परमपुमान्निर्वादावन्तरङ्गत्वेन समासस्वरप्रवृत्तौ मूलोक्तरीत्या दोषतादवस्थादिति भाष्यसिद्धान्तोऽपि सूचितः ।

वस्तुतस्त्वित्यवधेयमित्यन्तस्याऽसिद्धान्तता ध्वनयति—सत्त्वे इति शेष इति । एतेन यद्यपीत्यादिनिर्धर्ष इत्यन्तग्रन्थ एतद्ग्रन्थ विरोधाद्युक्त इति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । मूले-नन्वेवमिति । अमुद्धप्रवृत्त्युत्तरं स्वरप्रवृत्त्यङ्गीकार इत्यर्थः । ननु हरदत्ताद्युक्तत्वे प्रतिषेधे नन्वयमयुक्त इत्युच्यते आह—अन्तोदात्तेति । प्रातिपदिकत्वप्रयुक्तैत्यादिः । अत एव तत्र हेतुमाह—फिडिति । अप्राप्तौ मूलोक्तहेतुबोधः । दूरत्वादाह—हुम्मुन् इति । तथा सिद्धिमाह—नित्तेति । हुम्मुन् इति भावः । बहिरिति । तत्रश्च प्रागुक्तरीत्या बोध्यम् । एतेन परसप्तम्या तस्य तत्त्वादिति भाष्योक्तिरयुक्तेति सूचितम् । स्थिते इति । सति सप्तमी । तथा च फिट्स्वरप्रवृत्तिरफलेति भावः । तत इति । जात इति शेषः । नन्वेवमित्यादिनिष्कर्ष इत्यन्तसकलोक्तार्थस्यासिद्धान्ततां ध्वनयति—व्युत्पत्तीति । सा च पूनः पातेर्वा हुममुन्नित्यनाकारण सूतेः सस्य षो ह्रस्वो म्मुन्प्रत्यय इति “स्त्रियाम्” इतिद्वन्द्वभाष्योक्ता वा । वस्तुन उगादीनामव्युत्पन्नत्वस्यैव भाष्यसिद्धान्तावेन प्रागन्तरङ्गत्वात् फिट्स्वरेऽमुद्धनुदात्त एवेति उक्तोदात्तत्वसिद्धिरिति

इति । यत्तु प्राचोक्तमुडाविताविति, यच्चतत्पौत्रेण व्याख्यातमुकार उगित्कार्यार्थं इति, तदसङ्गतमिति भावः । हे पुमन्निति । असम्बुद्धावित्युत्तेन दीर्घः । पुस्वि-
ति । सयोगान्तलोपे “मोऽनुस्वारः” । नुम्स्थानिकस्यैवानुस्वारस्योपलक्षणात्
“नुम्बुविसर्जनीय” इति न पत्वम् । अस्य सम्बुद्धाविति । एतच्च वाचनिकम् ।
यत्तु हरदत्तादय आहु-सोड्हेति वाच्ये अनङ् साविति वचनेन क्वचिदनङ् एव
भवणस्य ज्ञापितत्वादेव तत्सिद्धमिति, तत्तु प्रागेव दूषितम् । अङ्गवृत्तपरिभाषया
वा समाधेयम् ।

“अदस औ सुलोपश्च” ॥ ननु सोरेवौकारो विधीयता त्यदाद्यत्वेनाऽसा-
विति सिद्धे किं सुलोपविधानेन, मैवम्, असकौ ख्येत्यत्र टापि “प्रत्ययरथात्”
इतीत्त्वप्रसङ्गात् । असुक इति । औत्वाभावे त्यदाद्यच्च सादुत्वम् । अमुक इति

शब्दरत्नम् ।

उडाविताविति । लोपेत्तरेत्सज्ञापयुक्तकार्याधमिति भावः । तद् ध्वनयन् तद्व्याख्या-
ताऽऽह—उगित्कार्यार्थं इति ।

इत्त्वप्रसङ्गादिति । न चेच्चविधायके आ आपीति प्रसिद्धनिर्देशान्नेत्वम्, प्रक्षे-
पसामर्थ्यादित्यस्य बाधे कारिके इत्यादावपि इत्वानापत्तेः । तस्मात्प्रसिद्धनिर्देशो नात्र
त्यत्रैव भाष्य स्पष्टम् । एतेन विभक्तावित्यस्य ‘त्यदादीनाम्’ इत्यत्र विषयसप्तमीत्व
भवेत् ।

कारस्यादात्तस्य श्रवणसिद्धिरिति । उच्चारणार्थानामपोत्सङ्ग्यैव निवृत्तिरिति सिद्धान्ता-
त्प्रक्रियोक्तरीत्या प्रत्यसङ्गमन युक्तमेवेति मूलमसङ्गलमिति केनचिदुक्तन्तत्प्रक्रियोक्त्याशया
नभिज्ञतगति ध्वननायाह—लोपेत्तरेत्ति । तद्व्याख्याता—प्रक्रियाव्याख्याता प्रकाशकारः ।

असकावित्त्वत्त्वापत्तिरूपदोषस्य प्रकारान्तरेण परिहाराद्वाङ्मिरस्यति—न चेयादिना ।
नेत्वमिति । अस्य वाणपरिभाषया वृद्धे प्रागित्यादेः । नन्वेव सति प्रक्षेपो व्यर्थ एव स्या-
दिति तत्सामर्थ्याद्वाणपरिभाषा बाध्यतामत आह—कारिके इत्यादाविति । अत्रापि प्रक्षेपसाम-
र्थ्यात्प्राग्विभक्तिकाय कृते आकाररूपाऽऽप्परत्वाभावेनेत्वानापत्तिरिति भावः । अत्रैव—“अदस
औ” इति सूत्र एव । एतेनेति । वक्ष्यमाणदोषेणेत्यर्थः । यदि विभक्ताविति विषयसप्तमी तदा
ऽन्तरङ्गत्वाद्देव टापि विभक्तावेकादेशे आकाररूपस्याऽऽपोऽभावेन नेत्वस्य प्राप्तिरिति भावः ।

भावप्रकाशः ।

सखण्डे तत्प्रवृत्तवत्त्वनाप्यप्रमाणमिति बोध्यम् । एतेन तथा प्रकाशरत्नाकरदण्ड्यायुक्तमपास्तम् । सिद्धा-
तरीया प्रक्रियाप्र-पक्षीषवे मूलमयुक्तमत्र आह—लोपे इति । एवञ्च व्याख्यान शयिका सा स्या-
ख्याना चिन्त्या, अ यथा तु युक्तमेवेति मूलमयुक्तमेवेति तात्पर्यम् । एतेन प्रकाशोक्तं छिष्टं व्याख्यानं
प्रागुक्त मूलानुयायिनः नाकराद्युक्तञ्चापास्तम् ।

नेत्वमिति । न च वाणादादस्य बलीयस्त्वेन वृद्धे प्राक् तदुर्वारमेवेति वाच्यम् ? प्रक्षेपसाम-
र्थ्याद्वाणावित्यस्य बाधात् । अत एवाद-कारिके इत्यादाविति । तत्सामर्थ्याद्वापि तद् ध्वनयन् प्राक् विभ-
क्त्यादिवार्ये कृते इत्त्व दुलभयुक्तरीत्येति भावः । आदिना द्वारिका शयस्य परिग्रहः । नात्र प्राक् प्र-
कान्तेत्त्वविधायके इत्यत्र । अत्रैव— अदस औ’ इत्यत्रैव । इत्यत्र । अत्रैवानुवृत्तत्वेन भावः । एतेन

सरला ।

मूले न दीर्घ इति । स्वनामस्य ने चासम्बुद्धौ’ इति सूत्रादसम्बुद्धिप्रागुवृत्ते सप्तमे ‘साम्नाम
इत्’ इति सूत्रेण न दीर्घ इत्यर्थः ।

त्वसाधुः । सत्त्वेन मुत्वस्य थाधात् । एषममुको अमुकरामा इत्यादयोऽप्यसाधव एव । असुका अदकः शर्मत्यादेरेव न्याप्यत्वात् ।

शब्दरत्नम्

मपास्तम् । एवं हि विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वं त्यदाद्यत्वे टापि सौ "अदस" इत्यन्त्यस्यौत्वेऽपि स्थानिवत्त्वेनाऽऽप्त्वादिच्वापत्तेः । निर्दिष्टपरिभाषायां सत्यां विषयसप्तम्या वस्तुमहात्म्यत्वाच्चेति दिक् । न्याप्यत्वादिति । क्वचित्सात्त्वेन मुत्वाप्राप्तेः । क्वचित्सत्त्वेन बाधा-

भरवी ।

तन्द्रोपमेधाह—एवं हीत्यादिना । सिद्धान्तेऽपीत्यादि । अन्त्यस्य-आकारस्य । वस्तुवस्तादृशं व्याख्यानमेवासङ्गतमित्याह-निर्दिष्टेति । प्रमाणसद्भावे पृथैतत्परिभाषाया अप्रवृत्तिः । प्रमाणाभावे तु सर्वत्र प्रवर्तते एतेति भावः । एतेनाऽऽसौ दौरिति सूत्रम्याह्यम् । विभक्त्याविति तु विषयसप्तमी । एषञ्च विभक्त्युत्पत्तेः प्रागत्वेऽपि सोऽर्धे आदेशे टिलोप च रूपस्य सिद्धिरिति परास्तम्, विषयसप्तमीत्वे प्रमाणानुपलम्भात् । दिगिति । दिग्द्येस्तु "वार्णादाङ्गं

.....

त्वस्य प्राप्तिरेवं स्यादिति तु वस्तुमहात्म्यम्, तत्र "बहुयचने क्षत्यत्" इति सूत्राज्जडात्यस्य मन्वन्धात् । हे असावित्यत्र "एहृह्रस्वात्" इति लोपापत्तिरपि न, इत्प्रहृणस्य तत्र सम्प्रन्धात् । असौ ब्राह्मणीत्यत्र "प्रत्ययस्वात्" इति आकारादेशमारणाय तत्राऽऽकारस्य प्रक्षेपः कल्प्यते चेत्कारिके इत्याद्यसिद्धिरिति । नन्वसुक् इत्यत्र सत्त्वेन मुत्वस्यास्तु बाधः ; तथाप्यदक शर्मत्यत्र न सत्त्वस्य प्राप्तिरित्येवमिति शब्दस्य प्रयोगासङ्गतिरत जाह—क्वचित् । भावप्रकाशः ।

एत्वार्यमाह—एवं हीति । विषयसप्तमीत्वे शस्यर्थः । एषादिप्रयुक्तमाणां क्रमिकवस्तीकारादाह-टापीत्यादि । अन्त्यस्यौत्वेऽपीति । अपिना सोरोत्पन्न समुच्चीयते । अत्र एव प्रकृतसङ्घेयमाद्युक्ति भावः । प्रक्षेपाभावेनान्विधित्वाभावादाह-स्थानीति । इत्वापत्तेरिति । न चेष्टापत्तिः, प्रहृङ्मूत्रस्यभाष्यादिविरोधात् । तद्विरोधमभ्युपेत्याप्याह—निर्दिष्टेति । विना प्रमाण तत्परिभाषायाभावादिति भावः । एतेनादसौ दौरित्येव वाच्यम् । तत्र विषयसप्तम्या तत्र प्रागत्वे एकादेशे टिलोपे 'असौ' इत्यस्य सिद्धेः । एषञ्च प्रहृङ्गदिति प्रतीकमुपाश्रय यद् विषयसप्तमात्र उचिष्टं तन्मदुक्तन्यासे गर्भसावेनैव गतमिति मन्त्रोक्तमथालम्, विषयसप्तमीत्वस्यैवानुक्तत्वात् । एषञ्च येषाम्-लोपि सङ्गः ।

- शब्दमुद्राखररत्नो गौरी चैवं मनोरमा ।
- तयोस्तु पुस्तकखररत्नां मुक्ता भवते क्वचित्ततः ॥
- असावित्यसौ चेति रूपयोः सुविचारणा ।
- विषयासक्तचित्ताना मुक्तिर्भवतु शब्दरती ॥

इदञ्च सर्वत्रत्यकैयदानुरोधेन व्याख्यातम् । वस्तुनस्तु अद्युक्तमेव, वार्णादाङ्गमित्यस्य समान-कारित्वरूपममानाप्रयत्ने एव प्रहृङ्गा प्रक्षेपेण अमत्रवित्य व्यावृत्तेः कारिके इत्यादिसप्तमस्य च सिद्धत्वात् । तच्च द्विवचन सम्बोधनं वा । नन्वेवं भाष्यस्य तन्मूलस्य अत्र अन्धरव चापत्तिरिति चेत् ? इत्थं सुखरणावृत्तम् । भाष्ये मूलोक्तारत्या रुमाशङ्क्य हे असावित्यत्र "एहृह्रस्वात्" इति लोपापत्तय इतो लोपः सम्बुद्धिलोप इति परिहृत्य हे असौ ब्राह्मणीत्यत्र "सन्मुदौ च" इत्येवमापद्य क्षणीत्यनुहृत्वा परिहृत्य असौ ब्राह्मणीत्यर्थेत्वमापद्य प्रक्षेपेण समाधान कारिके इत्यादाव-न्याप्या सन्मूत्र तं लोप संस्थाप्याऽसौ ब्राह्मणीत्यत्र "श्रीह्र भाव" इति श्रीरूपदोषान्तरमापदितम् । तस्याथमाशयः—कारिके इत्यादिदोषः पदस्य विभज्यान्वाख्याने । श्रीद्वितीयकारविभक्तेः सप्तमि पक्षे नुर्यदोषः । अत्र च मुद्रोपविधानमेव प्रापन्नमिति । कैयटहरदत्तादीनाम् महानत्र प्रमादः । उद्बोधोपेति तदनुसार्थवेति बोध्यम् । तदाह-दिगिति । अद्युक्तमेव सत्त्वेन मुत्वदाप्यदकः शर्मत्यत्र तदभावेनैव असावित्य आह—क्वचि-

“एत ईद् बहुवचने” ॥ पारिभाषिकस्य बहुवचनस्य ग्रहणे अमीभिरित्या-
दिसिद्धावापि जसि अमी इति न सिद्ध्येत् । न ह्यत्र एकारस्य बहुवचनपरताऽ-
स्त्यतो व्याचष्टे—वह्वर्थोक्ताविति ।

“न मु ने” ॥ ने इति विषयसप्तमीत्याह—नाभावे कर्त्तव्ये इति । अन्यथा घे-
परत्वाभावान्नाभावो न स्यादिति भावः । नन्वेवमपि कृते नाभावे “सुपि च” इति
दीर्घः स्यात्, दीघ प्रति मुत्वस्यासिद्धत्वाद् अह—कृते चेति । सन्निपातपरिभा-
षया वा समाधेयम् । अत्रेदमवधेयम्—अधुनेतिवदमुनेति वक्तव्ये “न मु ने”
इत्युक्तिर्नेति योगविभागार्था । तेन रामो रामेभ्य इत्यादि सिध्यति । अन्यथा
रोरसिद्धतयोकारस्येत्सञ्जालोपौ कथं स्याताम् । न चानुनासिकनिर्देशसामर्थ्या-
दिस्सञ्जालोपौ प्रत्यसिद्धत्व नेति वाच्यम् ? तरुमूलमित्यादौ “हशि च” इत्यस्य
व्यावृत्तये “अतो रो.” इत्यत्रानुनासिकस्यैव निर्देशेन तत्रैव चरितार्थत्वात् ।

शब्दरत्नम् ।

दिति भावः ।

न स्यादिति । इनादेशगुणौ च स्यातामित्यपि बोद्धव्यम् । हशि चेत्यस्येति ।
तवर्थमित्यादौ “अतो रो” इत्यस्य व्यावृत्त्यर्थमित्यपि बोद्धव्यम् । तत्रैव चरितार्थत्वा
भैरवी ।

अदक इत्यत्र सान्तत्वेन मुत्वाऽप्राप्तिः । असुमीत्यत्र तु सत्त्वेन मुत्वस्य बाध इत्येवं शब्द
उभयत्र मुत्वाप्राप्तिसूचक इति भावः । यत्र तु प्रामाणिकाऽमुकशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते तत्र
तस्याव्युत्पन्नत्वमिति वाच्यम् ।

मूले अन्यथेति । विषयसप्तमीत्वानङ्गीकार इत्यर्थः । नाभावे कर्त्तव्य इत्यर्थस्वीकारे ना-
भावस्य सिद्धावापि मुत्वस्यासिद्धत्वेनेनादेशगुणौ स्यातामिति रूपासिद्धिरेव दोष इति
सूत्रासङ्गतिरस्त्येवेति विषयसप्तमीत्वभावश्यकन्तथा च नाभावविषय मुत्वनासिद्धमित्यर्थः ।
पुनरनादेशगुणदृष्ट्याप्यसिद्धत्वनेति फलितम् । तरुमूलमित्यत्र ‘हशि च’ इत्यस्य व्या-
वृत्तिर्यथानुनासिकनिर्देशस्य फलन्तथा तवर्थमित्यत्र “अतो रो” इति सूत्रस्य प्रवृत्तिवारण
मपि फलमिति प्रथमस्य तस्य त्यागे योजाभाव इत्यत आह—नवथमिति । आदिना तवर्थ-
रीत्यादेः सङ्ग्रहः । अत्र योगविभागभावे इत्सञ्जालोपौ प्रति चोत्वविधायकशास्त्रदृष्ट्या
प्यसिद्धत्व स्यादित्युत्वविधायकसूत्रमेवासम्बद्ध स्यादिति तत्सामर्थ्यादुत्व सर्वादेश स्या
दिति केचित् । वस्तुतस्तु ‘आदे परस्य’ इति शास्त्रेऽत्राक्यतया तवर्थमित्यादावादौ रेफ
स्योत्व स्यादिति बोध्यम् । नन्वुत्वविधायकशास्त्रस्यरदाब्द प्रतिपदोक्तस्य बोधको भविष्य
भावप्रकाशः ।

दिति । तथा चाऽऽवाशमदाय साम्यसूचक एव शब्द इति भावः । केचित्त्वज्ञाताचर्याऽनवगतैर्नाक
चोद रूप कित्त्वभ्युत्पन्नोऽदःशब्दपर्यायोऽमुकशःशेष्यस्तीत्याहुः ।

ननु नाभावार्थं तथाप्यस्वाकारोऽप्यनिष्टमेव, मुत्वासिद्धत्वेनेनादेशगुणयो प्रागेव दुर्वात्वात् । तथा
च सूत्रमसम्बद्धमेवात्र आह—नेति । अयं भावः—नाभावविषये मुत्व नासिद्धम् । तच्च नाभाव प्रत्ये
वेति नाह । तथा च तदर्थेन तयोरेविवारणमिति । प्रथमोपात्त “अतो रो” शब्दस्य त्वागस्य निर्वा
जत्वप्रतिपादनायाह—तवर्थमिति । अन्यथा सामर्थ्यादुत्व सर्वादेश स्यात् । एवञ्च तवर्वादावेव
सरला ।

सन्निपातपरिभाषया वेति मूले । वस्तुतस्तु ‘सुपि च’ इति दीर्घे वक्तव्ये सा परिभाषा न प्रवर्तते
इत्यन्यत्र निरूपितम् ।

न च “अतो रोः” इत्यत्र मास्त्वनुनासिकता, प्रतिपदोक्तप्रहणेनैव निर्वाहादिति वाच्यम् ? एवमपि देव रुहीत्यत्र रुधातोर्दुर्वात्त्वात् । राम इत्यादाः अप्यनुनासिकस्य रोः श्रवणस्याऽऽपाद्यमानतया चरितार्थत्वस्य सुबचत्वाच्च । एवं च स्थानिवत्सूत्रस्यापि प्रवृत्तौ पदत्वाद्द्विसर्गोऽपि लभ्यते । “प्रत्ययः” “परश्च” इत्यादिनिर्देशा यत्प्रविधावशप्रहणं चेह लिङ्गमिति दिक् ॥

इति ह्यन्ताः पुलिङ्गाः ॥

“नहो धः” ॥ इत्येव नोक्तम्, तथा हि सति नद्धमित्यत्र “रदाभ्याम्” इति नत्वं स्यात् । “झपस्तथोः” इति च न स्यात् । अत्रेदमवधेयम्—मुण्डु अतद्वा-

शब्दरत्नम् ।

दिति । सामर्थ्यांचोत्वं सत्रदितः । एवं च—योगविभागेनासिद्धित्वाभावे च । अशु-
ग्रहणं चेति । अत्र यदुक्तं तदुक्तं प्राक् ॥

इति ह्यन्ताः पुलिङ्गाः ॥

ननु संनिपातपरिभाषया नत्वं न स्यादत आह—भ्रूय इति । धरे कृते संनिपात-
भैरवी ।

तीति न तदर्थमित्यादौ दोष इति शङ्का निरस्यति मूढे—न चेति । एवमपि—प्रतिपदोक्तप्र-
रुतन्दस्य प्रहणेऽपि । रहीति । अत्र रतभः प्रतिपदोक्त एवेति भावः । रहीत्यत्र रतभः
इति, रुधातुः । छोदन्तमेतत् । एवञ्चनि । योगविभागेनान्यथाप्यसिद्धत्वन्नेत्यर्थः । मूढे—
स्थानिवत्सूत्रस्यापीति । अन्यथा एतद्दृष्ट्वाप्यसिद्धत्वं स्यादिति स्थानिवद्भावात्पत्तिः
स्यात् । दिगर्थस्तु यद्यपि योगविभागः प्रवृत्तमूढेऽप्रामाणिक इति शङ्का भवति, तथापि
यत्प्रविधावशप्रहणाद्विद्वत्त्वत्वाभावोऽनुमातुं शक्यते । तथा हि “प्रत्ययः” “पर-
श्च” इत्यादिनिर्देशाद्द्विसर्गविधावेषासिद्धत्वाभावोऽनुमातुं शक्यते इति यद्यपि सम्भवति,
तथापि “भोगो” इति सूत्रेऽशुप्रहणन्देवाः सन्तोत्यादौ यत्प्रत्यासिद्धत्वाद्द्विसर्गोऽपि तस्य
स्थानिवद्भावेन रत्वाद्यत्वम्माभूदित्येवमर्थोऽनूतम् । तत्र ग्रंथादिकस्य शास्त्रस्यासिद्धत्वे व्य-
र्थमिति तत्कचिदसिद्धत्वन्नेत्यर्थे लिङ्गमिति अशुप्रहणमनर्थकमिति रीत्या तत्प्रत्याख्याने तु
“हलोऽनन्तरा” इत्यादि निर्देशाः पदान्तत्वप्रयुक्तपूरुप्रयुक्तोपपाद्यमानाः प्रकृतार्थज्ञापका
भविष्यन्ति । अत एव तेष्वनन्तरा इत्यादीनामुपपत्तिर्भवतीति । अत्र—अशुप्रहणविषये योग-
विभागविषये च । तदुक्तमिति । अशुप्रहणं व्ययमेव । योगविभागोऽप्यप्रामाणिक एवेति सर्वं
सन्धिप्रकरणे उक्तमित्यर्थः ।

इति ह्यन्तपुलिङ्गविवरणम् ॥

प्रक्रियालाघवमूलिकामाशङ्काभिरस्यति मूढे—इ इत्येव नोक्तमिति । मन्त्रिणापरिभाषयेति ।
भाष्यप्रकाशाः ।

स्यादिति ह्यन्तत्वात्प्राप्तिः सिद्धत्वे मानाभावेन मनोरथादेरसिद्धित्वात् स्यादिति भावः । इत्यर्थे एव दूरावा-
दाह—योगेति । अत्र—अशुप्रहणविषये योगविभागविषये च । तदुक्तमिति । अशुप्रहणं व्ययमेव ।
योगविभागोऽप्रामाणिक एवेति सर्वं सन्धिप्रकरणे उक्तमित्यर्थः । विवेचितं चेदमारभ्ये तथापि चेति
तत एव द्रष्टव्यम् । एतेन दुःखपादात्तत्वं निवृत्तेशाघादाद्दृष्टव्यं दारुणं नभ्योक्तपुत्रमिति रत्नाक-
रोक्तमपास्तम् ॥

इति ह्यन्ताः पुलिङ्गाः ।

हो यस्य मिति बहुव्रीहौ स्वनङ्वानित्यादि पुवदेव रूपम् । यत्तु गौरादिङीप कृत्वा स्वनङ्वाहोत्युदाजहरुस्तश्चिन्त्यम् “अनुपसर्जनाद्” इत्यधिकारविरोधात् । गौरिति । गू निगरणे शब्दे च । क्विप् । “ऋत् इत्” इतीत्सम् । “वारुप धाया” दीर्घः । पूरिति । पू पालनपूरणयो । “उदोऽप्यपूर्वस्य” इत्युत्त्वम् ।

आशिषाविति । “आशास. क्वावुपसख्यानम्” इत्युपधाया इत्वम् । “शा-सिषसि” इति षत्वम् ।

इति हलन्ता स्त्रीलिङ्गा ॥

अन्वादेश इति । अय चाऽभ्येवेति व्याख्यातार । तस्य लुका लुप्तत्वेऽपि वचनसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणमित्याहु । वस्तुतस्तु सूत्रे एवैनद्वक्तव्य । एनम्, एनौ इत्यादि तु त्यदाद्यत्वेन सिद्धम् । क्लीबेऽपि लुका लुप्तेऽपि तकारोच्चारणसाम

शब्दरत्नम् ।

परिभाषया अनित्यत्वाद्भ्रममित्यादौ जश्त्व बोध्यम् ॥

इति हलन्ता स्त्रीलिङ्गा ॥

अभ्येवेति । औशसादिष्वतनैव सिद्धिरिति भाव । त्यदाद्यत्वेनेति । भैरवी ।

या ह्यसिद्धत्वविषयेऽपि भवतीति प्रागुक्तम् । ननु हस्य धकारादेशेऽपि नद्धमित्यत्र जश्त्व सन्निपातपरिभाषया न स्यादसिद्धत्वात् न आह—अनित्यत्वादिति । अत एव पास्पद्धीत्यादौ जश्त्वमन्माधवादिभिरुक्तम् । न च द इति न्यासे सन्निपातपरिभाषया नत्व वायते, ध इति न्यासे तु तस्या परिभाषया अनित्यत्वादप्रवृत्तिं स्वीकृत्य जश्त्वमुपधाद्यत इति पूर्वापर विरोध इति वाच्यम् ? इष्टानुरोधेनाऽनित्यस्य वचनस्य प्रवृत्त्यप्रवृत्त्यो स्वीकारस्य सुप्रसिद्धत्वात् । मूठ-गू निगरण इति । तु,ादिरयम् । शब्दे चेति । अयङ्भ्यादि ।

इति हलन्तस्त्रीलिङ्गविबरणम् ।

अभ्येवेतीति । यद्यनादेश क्रियते तदा “अतोम्” इत्यमि कृते एनमिति स्यादत एनद्विधिरिति भाव । औशसावित्यत्राऽऽदिना ओसोग्रहणम् । एतेनैव सिद्धिरिति । विशेषविहितत्वात् ।

भावप्रकाश ।

असिद्धत्वविषयेऽपि सन्निपातेति परिभाष प्रवृत्त. सन्निप्रकरणे उक्तत्वेन जश्त्वाऽसिद्धत्वेन तदप्रवृत्तरिति मायोत्तरयुक्तत्वादाह—अनित्यत्वाद्भ्रमिति । अत एव पास्पद्धीत्यादौ जश्त्वात्पुन्यस्त माधवादिभि । एतेन द इत्यादि न स्यादित्यत मूलममूष तश्चिन्त्य ‘दो ददो’ इत्यत्र स्वय स्वीकृतान्त पक्षे श्लोकपरिभाषया नत्वानापत्त । धग्रहणस्य श्रवणाद्यतस्यैवावश्यकत्वात् शङ्काया निदलत्वापत्तश्च । उच्यते एतदनुक्तेयुनत्वाच्च । न हि भव मते धत्वे कृते जश्व सुलभमुक्तपरिभाषाविरोधात् । यदि तु मान्योक्तरीतिविभाष्यते, विभाष्यता नाम न त्वेदावता पूर्वापरविरोध सुपरिहर इति छण्डनकुडुकमपास्तम् । अनित्यत्वरथेष्टानुरोधेनाश्रयणेन दोषलेशाभावादिति दिक् ॥

इति हलन्ता स्त्रीलिङ्गा ।

अभ्येवेतीति । एनाद्ये तु सति अतोम्” इत्यमि एनमिति स्यादत एनद्विधिरिति भाव । आदिना टौलोर्ग्रहणम् । एतेनैव सिद्धिरिति । विशेषविहितत्वात् । एतत् प्रवृत्तावपि अन्तरङ्गत्वात्त्वात् पूर्व प्रवृत्तौ ततोऽन्वे विशेषाभावादेवमुक्तम् । इति भाव इति । “अन्वादेशे नपुसकैकवचने एनदिति वाच्यम्” इति वार्तिकानुकारिप्रक्रिये ग्रथस्य नपुसकैकवचनमात्रम् । “दितायाटौस्वेन” इत्यत्रास्य पाठादिति प्यारयात्पूर्णा प्रकाशश्रुतामिति भाव । प्रकाशीपुवपथ सिद्धा तया मूले आह—वस्तुत

ध्यादेनवादेशः । न चैवमेतच्छ्रुत इत्यत्रापि तदापत्तिः, एरुपदाश्रयत्वेनान्तरङ्गे स्वमोर्लुकि चरितार्थत्वेन वहिरङ्गे सामासिके लुकि तदप्रवृत्तेः ।

शब्दरत्नम् ।

न च येन नाप्राप्तिन्यायेनैतदस्त्वदाद्यत्वापवादत्वेन तत्र कृते कथं त्यदापत्त्वम् । न चोपसर्जनं एवचरितार्थः, त्यदाद्यत्वेन सिद्धमिति भाष्यासङ्गत्वापत्तेः । एतदोऽप्युपसर्जनं “एतदद्य-
तसोः” इति साहचर्येणाप्रवृत्तेः स्वीकारात् । न च नपुंसकस्य तच्चारितार्थं द्वितीयादि-
ग्रहणस्यैवमप्यचारितार्थादिति वाच्यम् ? “आर्धधातुके” इत्येतत्साहचर्यणास्यापि द्विती-
यादिविषये पूर्वमेव प्रवृत्तेरित्यादायात् । एतत्सर्वं भाष्ये ‘यद्येन च क्रियते’ इत्याद्ये क्लेशु-
पत्त्वा ध्वनितम् । स्वमोर्लुकीति । तद्विषये “न लुमता” इति निषेधवायेन चारिता-
भैरवी ।

न चेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । अपवादत्वेनेति । अत्रे एतेऽकृते वा एतदादेशे विशेषाभा-
वादिति भावः । उपसर्जनं भवर्चनामत्वेनान्तर्गणकायांप्रवृत्तेरपि स्वीकारे इहापवादत्वेनैतदा-
देशस्य न सम्भवतीति शङ्कं वास्यति—न चोपेति । भाष्यासङ्गत्वापत्तरिति । “एतदद्यतसोः” इति
पूर्वसूत्रस्य प्रतयोरित्येतदनुगादेन सर्वनाम-व एव प्रवृत्तिप्रतीकारणैतच्छब्दस्यानुपसर्जनार्थ-
प्रतिपादकस्यैव तत्र ग्रहणादधाधिभारानुरोधादनुपसर्जनस्यैवेहाऽपि ग्रहणमिति भावः ।
उक्तादायादेवाह—एतदोऽप्युपेति । तच्चारितार्थमिति । तत्र लुम्बिकेः प्रवृत्त्याऽवस्थाप्राप्तेरिति
भावः । द्वितीयादि ग्रहणस्य—तत्सूत्रपठितद्वितीयादिग्रहणस्य । पूर्वमेव प्रवृत्तरिति । “आर्धधा-
तुके” इतिष्यत् “द्वितीयाद्यौमु” इति विषयसप्तमीति भावः । उक्ताधेऽस्याप्ये निराकरिव्यमाग-
तयाऽनभिमतत्वं सूचयन्नाह—एतत्सर्वमिति । तद्विषयेति । “स्वमोर्नपुंसकात्” इति सूत्रविषये-

भावप्रकारः ।

शिविति । न च परस्मैनेत्यदाद्यत्वे तत्र एतदादेशे ‘लक्षणे लक्ष्यम्’ इति न्यायेनाऽऽर्त्तुं निति वाच्यम् ?
अपवादत्वात्त्वस्यागसगासापेक्षत्वेन वहिरङ्गत्वान्तरङ्गत्वान्चैतदादेशस्यैव प्राक् प्रवृत्ते । अत्र एव सूत्रे
एतत् विधाय तनारोच्चारणसामर्थ्येन फलमवाधाप्रधानानिदेशनिषेधस्य “न लुमता” इत्यस्यैव वाधो न
त्वस्येति श्लोके लुक्पथि प्रवृत्तिं स्वीकृत्य वार्तिकप्रत्याख्यानं भाष्योक्तं सङ्गच्छते । अनादेशे वर्तमानयो-
रिदमेतदोरित्यर्थस्य स्रष्टेनोपसर्जनेऽप्राप्तिः । अभिधेयस्तेति न्यायेन संज्ञायां नेति मा-बोक्तेरस्यैत्यर्थ-
ध्वनयन्नाह—न चेति । एतत्तदन्तयोरविशेषादाह—एतदिति । एतेन दान्तात्वं तत्रोच्चारणसामर्थ्येने-
त्यगिमन्मन्विरदमिति म-दोऽन्वयस्तम् । उपसर्जने, एतदितिमा-र्त्तुं नपुंसकत्वेनदित्यादी न्यायेन तथार्थला-
भाव इत्यन्तरमाह—एतदोऽप्येति । अपिसर्वकदेनस्यापि समुच्चारकः । साहचर्येणेति । प्रतयोऽनुपस-
र्जनादेव सम्भवादिति भावः । यदा एते हेतुर्ग्य असङ्गत्वापत्तिः साहचर्ये हेतुः । तच्चारितार्थमिति ।
तस्य लुकां श्रुतत्वेन इयादायात्वापत्त्या मूलोक्तीत्या एतदादेशचरितार्थमित्यर्थः । द्वितीयादीति ।
तत्सूत्रेऽस्यपाठादिति भावः । एवञ्चोऽप्यादिभ्यश्चाभावेन तत्रवगापत्तिरिति त्यदापत्तेन सिद्धमित्यनुक्त-
मेवेति भावः । पूर्वमेवेति । “आर्धधातुके” इतिष्यत् “द्वितीयाद्यौमु” इति विषयसप्तमीति भावः । उक्ता-
धेऽस्याप्ये खण्डनाय यथाऽनुक्तो वतिरिति न्यायेन तत्र तादृशसम्पत्तिमाह—एतत्सर्वमिति । आदिपद-
माद्य त्वेने रकुटीयविव्यति । एतदस्युक्त्येति । यदिगर्भवात्त्वे पूर्वपद्युक्तिरस्यैवोक्तिर्यात् अपवा-
दावमेकदेशे न जानातीति भावः । तद्विषयेति । “स्वमोर्नपुंसकात्” इति लुम्बिकेऽप्येत्यर्थः ।

सरलम् ।

एकदेश्युक्त्येति । यदिपदव्यतिवादास्य भाष्यस्य तत्रमिति भावः । वस्तुनस्तु न तस्य तत्त्वं,
तत्रोच्चारानाद् भाष्यान्तरविरोधाभावाच्च । तथा च एतदादेशो न वक्तव्य, त्यदापत्तविवये तद्व्यवस्था-
प्रवृत्त्या शब्दरत्नोक्तदिशा विषयसप्तमाश्रयणादा एतदादेशोऽपि त्यदापत्तेन सिद्धः । उक्त्यापत्त्ये तत्र-
विषयेऽप्रवृत्तेरेव ‘सः’ इत्यत्र सत्वेऽपि त्यदापत्तप्रवृत्तिरिति ।

“रोऽसुवि” ॥ अहर्भातीति । प्राचा तु “अहन” इत्युपन्यस्तं तदिहानुचितम् । अहोभ्यामित्याद्यर्थतया कथं चिचोऽज्यम् ।

असृक्शब्दस्त्विति । एतच्च क्षीरस्वामिप्रन्थे स्पष्टम् ।

वहूर्जीति । अन्त्यादिति च वाचनिकम् । तथा च वार्तिकम्—‘वहूर्जि

शब्दरत्नम् ।

यथेन बहिरङ्गलुग्विषये तद्वाधे न मानमिति भावः ।

वस्तुत एतत्सर्वमत्रस्यैयदानुरोधेन, तत्कारोच्चारणसामर्थ्येन नपुंसकलुकीवात्रापि साम-
प्यादेवेनत्प्रवृत्तेः । न च बहिरङ्गत्वम्, लुग्विषये बहिरङ्गपरिभाषाऽप्रवृत्तेः । अत एव ‘एत-
दादेशे एतच्छ्रुतक इति न सिद्धयति, एतच्छ्रुतक इति प्राप्नोति’ इति भाष्ये सङ्गच्छते ।
एतद्विधानेन एतत्सूत्रविषये “न लुमता” इत्यस्याप्रवृत्तिरिति तदाशयः । वस्तुत एवामन
भिधानमेव, अस्यां शङ्कायां ‘यथालक्षणमप्रयुक्ते’ इति भाष्योक्तं । विषयसप्तम्यां माना-
भैरवी ।

त्यर्थः । बहिरङ्गलुग्विषयेति । बहिरङ्गो यो “द्वितीयाश्रित” इति समासस्तत्प्रयुक्त “सुपो
धातु” इति लुग्विषये “न लुमता” इति सूत्रबाध इत्यर्थः ।

अत्रापि । सामासिकलुग्विषये । नामधेयानि । स्पष्टार्थेनपुनरुपादानम् । परिभाषाऽप्रवृत्तेः—
परिभाषायाः प्रवृत्त्यभावात् । अन्तरङ्गानपोति न्यायादिति भावः । अत एव—तत्र तदप्रवृत्ते-
रेव । एतदादेश इति । सूत्रेण क्रियमाणे इति शेषः । एतच्छ्रुतक इति पाठः । एतच्छ्रेणि—प्रकान्त-
द्वितीयाद्यौस्वेनदिति सूत्रेत्यर्थः । तदाशयः—भाष्याशयः । एवमेकदेश्युक्त्या मूलसूत्रपयि-
त्वा सिद्धान्तमाह—एवामिति । अन्वादेशविषये इदमेतदोः “द्वितीयाश्रित” इति समाससङ्ग-
कसमुदायानामित्यर्थः । अस्याम्—यथेनदित्यादिना सूचितायाम् । यदार्थधातुरु इत्या-
दिना प्रागुक्तदूतपथयति—विषयेति । “आर्द्धधातुकं” इत्यत्र विषयसप्तम्या भाष्यसन्मतत्वेऽ-
भावप्रकाशः ।

वहिरिति । बहिरङ्ग “द्वितीयाश्रित” इति समासप्रयुक्त “सुपो धातु” इति लुग्विषये “न लुमता” इति
वाधे इत्यर्थः ।

अत्रापि—सामासिकलुग्विषये । सामर्थ्यादेवेति । स्पष्टार्थे पुनरुक्तम् । परिभाषाऽप्रवृत्तेरिति । परि-
भाषाप्रवृत्त्यभावादित्यर्थः । अन्तरङ्गानपोति न्यायादिति भावः । अत एव—तत्र तदप्रवृत्तेरेव । एतदादेशे
इति । सूत्रेण क्रियमाणे इति शेषः । विधानेनेति । “द्वितीया” इति सूत्रेणमिति भावः । अत एवाह—एत-
त्सूत्रेति । प्रकान्तद्वितीयेति सूत्रे इत्यर्थः । लुगोप्यस्त्विति भावः । तदाशयः—भाष्याशयः । एवमेक-
देश्युक्त्यापि मूलसूत्रस्य सिद्धान्तमाह—एवामिति । अन्वादेशविषये इदमेतदोः श्रितादिभिः सङ्ग-
कृतद्वितीयाश्रितेति समाससंज्ञानां पुत्रांशानामित्यर्थः । अस्यामिति । ‘यथेनत् क्रियते एते न वाच्यः
कथमेनमित्यादि त्वदाद्यत्वेन सिद्ध यथेनमेतच्छ्रुतको न सिध्यति एतत् श्रितक इति पाप्नोति’ इति
पूर्वोक्तशङ्कायामित्यर्थः । यथा ततोऽनभिधान तथा प्रागुक्तम् । मानाभावे त्विति । तत्र भाष्यवा-
त्किंवादिप्रामाण्यात्साहचर्याङ्गीकारेण विषयसप्तम्याङ्गीकारेण अत्र गमकाभावात्साहचर्यस्याऽनाश्रयणा-
सरला ।

अनभिधानमेवेति । वस्तुतस्तु अनभिधाने न मानम्, “यथालक्षणमप्रयुक्ते” इति भाष्यस्य
‘अप्रयुक्ते लक्षणानुसारेण साधुत्व प्रत्येतन्वम्’ इत्यस्य श्रियाष्टमस्यै प्राग्भ्यस्वापिनत्वेन तत्कारोच एष-
सामर्थ्येन अन्तरङ्गनपुंसकलुकि प्रवृत्तावपि बहिरङ्गसामासिकलुकि प्रवृत्तौ मानाभावेन ‘एतच्छ्रुतक’ इत्य-
स्यैव न्याय्यत्वात्तदेव साध्विति बोध्यम् ।

प्रतिषेध 'अन्यात्पूर्वो नुमित्येके' इति । भाष्ये तु अचः परो यो झल् तदन्तस्य नुमित्यर्थमाश्रित्य प्रथमं वार्तिकं प्रत्याख्यातम् । एवं तु उर्दं माने, गर्हं गर्हाया मित्यादीनामपि द्विवन्तानां नुमा न भाव्यमेव—यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यादिति दिक् । अल्लोपस्येति । 'कौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति तु नेहाश्रीयते, तस्य काचित्कृत्वात् । 'कौ विधिं प्रति न स्थानिवत्' इत्यस्यैव सार्वत्रिकत्वा-

शब्दरत्नम् ।

भावे त्वेनेनतो पृथग्बक्तव्यौ इत्याहुः ।

अचः पर इति । "नपुसकस्य" इति सूत्रेऽप्रहणमामर्थ्येनाऽऽवृत्त्या अच इत्यस्य श्लिष्येपणत्वम् । अन्ययोगान्तानाम् "इकोचि" इत्येव सिद्ध्या एजन्तेषु नपुसकद्वस्वत्वेन चाकारप्रहणमेव कुर्यात् । आवृत्तौ मानं च "दाण्डिनायन" इति सूत्रे हिरण्मयानीति निवृत्त एव । काष्ठतद्भौत्यादौ झर्त्वजातेरच परत्वाद्भवत्येव नुम् । ऊर्कं शब्दादौ तु नेति भावः । तदाह—एवमिति । एतेन युज्जशब्दाद् "नपुसकस्य" इति "युजे" इति च नुम्द्वयमित्यपास्तम्, "युजे" इत्यस्य नित्यत्वात् पूर्वं प्रवृत्तौ अच परस्योऽभावेन "नपुसकस्य" इत्यस्याऽप्राप्तेः । वस्तुत ऊर्कादि किपि नपुसके नुम्विषयेऽनभिधानमेव वार्तिकभाष्ये ।

पीह तदाश्रयणे मानाभाव इति भावः । पृथगिति । अन्ययोक्तरूपाणामसिद्धिः स्यात् । अत एव भाष्ये—'नपुसकैरुचने एनद् बक्तव्यं, कुण्डमानय प्रक्षालयैतत्' इत्युक्तम् । अत्र नपुसकैकवचनं इत्युक्त्याऽन्यत्रनादशो वाच्य इति स्पष्टमेवोक्तं वार्तिककृत्वा सिद्धान्तितम् । इत्याहुरिति । भाष्यतत्त्वविद् इत्यर्थः ।

"नपुसकस्य" इति सूत्रेऽच इत्यस्य सकृच्छ्रुतत्वात्कथमर्थद्वयलाभ इत्यत आह—नपुसकस्येति । अन्यथा—उभयविशेषणत्वानङ्गीकारे । श्लिष्येपणत्वे प्रमाणन्तु प्रथमवार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्यमेव । अङ्गविशेषणत्वे प्रमाणाकाङ्क्षायामाह—आवृत्ताविति । अच इत्यस्य श्लिष्येपणत्वेऽप्यासिद्ध्या वास्यति—काष्ठत्यादिना । "दिव औत्" इति सूत्रीयभाष्यस्योऽयम्प्रयोगः । ऊर्कं शब्दादाविति । रफे झर्त्वजातेरभावात् । एनेन—वक्ष्यमाणदोषेण । तद्वृत्तपणमुपपादयति—युजेरित्येति । स्वोयसिद्धान्तमाह—वस्तुत इति । नुम्विषय इति । यदने फलभावप्रकाशः ।

दिति भावः । पृथगिति । अन्ययोक्तरीत्या औट्तादिरूपासिध्यापि । अत एव भाष्ये 'नपुसकैकवचने एनद्रक्तव्यं, कुण्डमानय प्रक्षालयैतत्' इत्युक्तम् । अत्र नपुसकैकवचने इत्युक्त्या अन्यत्र एनो वाच्य इति स्पष्टमेवोक्तं वार्तिककृत्वा सिद्धान्तितम् । एवञ्चाऽनेनमिति सिध्यर्थमेनोऽपि कार्यं । उक्तवानिकेन विधीयमान आदेशः ङीबनिष्ठसंख्यासमर्पकेष्वेव स्यान्न तु समासविभक्तौ । एनस्तु गीणवेऽपि भवति स्वरूपमात्राश्रयत्वादिति प्रकाशः सगत एव । एवञ्च, भाष्यकृत् एनस्य प्रत्याख्यानोदयमयुक्त इति मूला नुयादिरत्नाकरोक्तं, तथा दल्भकञ्च उक्तसमासे तु दावपि न स्त, विभक्तुर्लुका लुप्तत्वात् । तथा च एतत्त्रिण इत्येव भाष्यमिति प्रकाशोक्तञ्च सर्वथा अयुक्तमेवेति दिक् । आहुरिति । भाष्यानुयायिन इत्यर्थः ।

ननु 'अच' इत्यस्य सकृच्छ्रुतत्वात् कथं तथार्थलाभोऽन आह—नपुसकेति । विशेषणत्व तदपीत्यर्थः । वैयर्थ्यमाह—अन्ययेति । न-वफनत्वादप्रहणस्याप्यभावे तदर्थस्य तावतीव लाभेन विभाकृत्याऽन आह—आवृत्ताविति । तत्फलं तु कुण्डानीत्यादिसिद्धिः । काष्ठतद्भौति । 'दिव औत्' इति एव भाष्योक्तोऽयं प्रयोगः । ऊर्गिति । रफे झर्त्वजातेरभावादिनि भावः । एतेनेत्यस्यार्थमाह—युजेरिति । ङीबतऽ-वत्र प्रयोगसम्बन्धनायाऽ-इ-नपुसक इति । नुम्विषयवतेऽन्यत्रापि तान्तादाह—नुमिति ।

देति स्पष्टमाकरे ।

अध्वाक्षिभूतानोति । सप्तविंशत्यधिका पञ्चशतोत्यर्थः । तथा हि-सौ नवानामन्त्यस्य द्वित्वेऽष्टादश । औङि चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां बद्धित्वे अतः । अनुनासिकस्तु नास्ति प्रगृह्यत्वात् । जसि ञ्द्वित्वस्यानुनासिकस्य च विकल्पात् द्वादश । सङ्कलनया सप्तत्रिंशत् । एवं द्वितीयायामपि । टार्यां चतुर्दश । भ्यामि अष्टचत्वारिंशत् , भ्रागवर्ण-य-मानां द्वित्वात् । भिसि चतुर्विंशतिः । इयि सप्त । अनुनासिकस्तु नास्ति, एकारस्याऽनणत्वात् । भ्यसि भ्याम्बत् । इसौ—इसादिपञ्चके चतुर्दश । सुपि गत्यर्थे त्रयाणां ककारपकारयोर्द्वित्वेन उकारस्यानुनासिकेन चतुर्विंशतिः । एवं कुम्पक्षे षण्णां ङपयोर्द्वित्वे अनुनासिके च अष्टचत्वारिंशत् । कुगभावे त्रयाणां ङकारद्वित्वे अनुनासिके च द्वादश । सु १८ औ ७ जस् १२ अम् १८ औ ७ शस् १२ टा १४ भ्यां ४८ भिस् २४ ङे ७ भ्यां ४८ भ्यस् ४८ इति १४ भ्यां ४८ भ्यस् ४८ इस् औस् आम् ङि औस् प्रत्येकम् १४ सुप् ४८ । अत्रेदमवधेयम्—पूजायां जसि नुमागमे कृते तस्य पात्तिके द्वित्वे अकारत्रयसहितं रूपपट्टकम् । एवं शस्यपीति सङ्कलनया द्वादश । तथा च-रूपं ग्रहान्नि ५३९ भूताख्यमिति, भाष्यव्यतिरिक्तमते इति दिक् । यत्तु बद्धन्ति-

शब्दरत्नम् ।

बुधोधात् । अन्यथा भाष्यवार्तिकयोः फलभेदापत्तेरित्याहुः । आकरे इति । “दीधीरे-वीदीम्” इति सूत्रे “न पदान्त” सूत्रे च भाष्यकैयटयोस्त्वर्थः ।

सङ्कलनयेति । तत्कृत्यं मन्दबोधनम् । चतुर्दशेति । पूजायां त्रयाणां ञद्वित्वात् सप्तानामनुनासिकविकल्पपाच्च । चतुर्विंशतिरिति । भ्रागवर्णवर्णविसर्गद्वित्वात् । विसर्गे तु नानुनासिकः, अत्रगृह्यत्येति पर्युदासेनाऽऽक्षरसमाप्तापिकेप्वेव तत्प्रवृत्तेः । ङप-योरिति । पकारद्वित्वं ‘शरः खय’ इत्यनेन । भाष्यव्यतिरिक्तमते इति । भाष्यम-भैरवी ।

भेदस्तत्रैवानभिधानमिति भावः । अन्यथा—अनभिधानाकल्पने । फलभेदेति । वार्तिकमते बहुविशब्दे एव नुम्प्रतिषेधो नोदादौ, भाष्यमते तु तत्रापि नुमोऽप्राप्तिरिति फलभेदापत्तिरित्यर्थः । आकर इति । एतेन भाष्यकैयटादिग्रन्थस्य प्रामाण्यलाभः ।

तद्व्यतिरिक्ति । सङ्कलनाकृत्यमित्यर्थः । मूले हत्वकथनादाह—पूजेति । विसर्गस्याऽकारोपरिपाठेनाऽणत्वादनुनासिकापत्तिं वारयति—विसर्गे त्विति । भाष्यव्यतिरिक्तमित्यनेन भाष्यासम्मतत्वं सुकन्तदुपपादयति—भाष्यमते इत्यादिना । मूले—त्रिससत्यधिकमिति । परमूलोक्तानि भावप्रकाशः ।

पदशे फलभेदस्तत्रैवानभिधानमिति भावः । फलभेदेति । वार्तिकमते बहुविशब्दे एव नुम्प्रतिषेधो नोदादौ, भाष्यमते तु तत्रापि फलभेद इत्यर्थः । आकरे इत्यस्य इदत्ताप्येकत्वेनाऽऽक्षर-सङ्कलनभ्रमनिवारणायाह—दीधीति । भाष्ये ध्वनिनम् कैयटे स्पष्टमित्यर्थः ।

सङ्कलनयेत्यस्य रूपानुपपादकत्वेनाधिक्यादाह—तदिति । एतत् कार्यमित्यर्थः । मूले हेनोरभावादाह—पूजेति । सप्तानामिति । सप्तत्यर्थकानामित्यर्थः । प्राग्बदाह—भेति । भ्रागवर्णवर्णस्य विसर्गस्य च द्वित्वादित्यर्थः । एवमप्रभृतिवर्णस्य यमयोश्च द्वित्वादिति मूलार्थो बोध्यः । विसर्गे त्विति । विसर्गस्य त्वित्यर्थः । अकारोपरिपाठेन तस्याप्यणत्वात् । तथा चाऽष्टचत्वारिंशद्रूपाणि स्तुरिति भावः । आक्षरसमाप्तापिकेप्विति । चतुर्दशस्य पठित्वेभ्यः, न तु ङेयत्वे इत्यर्थः । “अबो र” इत्यादि । धे ।

उह्यमेव द्वित्वपुनर्द्वित्वलोपविकल्पनैः ।

अष्टपञ्चाशदो वृद्ध्या त्रिसप्तत्यधिकं शतम् ॥ इति ।

तच्चिन्त्यम्, पुनर्द्वित्वस्याऽप्रामाणिकत्वात् रूपानन्त्यप्रसङ्गाच्च । अष्टपञ्चाशदो वृद्ध्यावुपपत्त्यभावाच्चेति दिक् ।

तिरश्ची इति । भत्वात् “अच” इत्यत्लोपः । अलोप इति वचनातिर्यादेशाभावः ।

स्वविति । शोभना आपोऽरिमन् सरसीति बहुव्रीहिः । “ऋक्पूः” इति समासान्ते इति प्राचोक्तं; तत्रामादिकम् कृतसमासान्तस्यानुकरणमिति चक्ष्यमाणत्वात् । सुपुमांसीति । “पुंसोऽसुङ्” इति सूत्रे सुटीति व्याचक्षाणस्य प्राचो मते शसि नैतत्सिद्धयेत् । औङ् चान्व्याप्तिः । अस्माकं तु सर्वनामस्थान इति यथासूत्रं ब्रुवतां सर्वेषामद्विरिति भावः ॥

इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

“स्वरादिनिपातभव्ययम्” । स्वराद्यो निपाताश्चेति समाहारद्वन्द्वः । स्वरिति स्वर्गे परलोके च । अन्तरिति मध्ये । प्रातरिति प्रत्यूपे । पुनरिति अथयमे विशेषे च । सुनुतर् अन्तर्धनि, स्वराद्याः पञ्च रेफान्ताः ॥ उचैस् महति । नीचैस् अल्पे । शनैस् क्रियामान्ये । ऋषक् सत्ये । वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेऽप्यित्ये

शब्दरत्नम् ।

तेऽचः पतो यो झलित्यर्थेन प्रकृतेऽचः परझलत्वजातेरभावान्नुमोऽप्राप्तेरेवञ्चैतान्यस्ताधुन्येवेति भावः । उपपत्त्यभावादिति । नियमे मानाभावादिति भावः ।

प्रामादिकमिति । शास्त्रेणैव सिद्धेरिति भावः ॥

इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

भैस्वी ।

नवाधिकशतरूपाणि । न चेह पणामाधिक्यमिति शङ्काप्रन्थरीत्या पट् अष्टपञ्चाशदधिकानि प्रक्रियाप्रकाशे उक्तानि एवं सङ्कलनयाऽष्टपञ्चाशतो रूपाणां वृद्धौ त्रिसप्तत्यधिकरूपाणि सङ्गच्छन्त इत्यभिप्रायः । तावतामेव रूपाणां वृद्धिरित्यत्र प्रमाणाभावेन भवदुक्ता सङ्ख्या अनुपपन्नेत्याशयेन हूपयति—अष्ट पञ्चाशत इति । ननुत्तरीत्योपपत्तिः सम्भवत्येवेत्यत—आह—नियम इति । अष्टपञ्चाशत एव वृद्धिरिति नियमे मानाभाव इति भावः ।

प्रामादिकत्वे हेत्वनुक्तैर्न्यूनतेत्यत आह—शास्त्रेणैवेति ।

इति नपुंसकलिङ्गविवरणम् ॥

भावप्रकाशः ।

इति । झलत्वजातेरिति । जालित्यक्त्योरभेदाभिप्रायमिदं, नजारे झलत्वजातेरभावादिति भावः । पुतानि—सनुम्भानि । ननु तदुत्तरीत्या उपपत्तिसम्भवे मूलमनुक्तत आह—नियमे इति । अष्टपञ्चाशत एव वृद्धिरिति नियमे श्वर्थः ।

हेत्वनुक्तेराह—शास्त्रेणैवेति ॥

इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

न्ये । ऋते वर्जने । युगपदित्ये ऋकाले । आराद् दूरसमीपयोः । पृथक् भिन्ने । ह्यस् अतीतेऽन्दि । श्वस् अनागतेऽन्दि । दिवा दिवसे । रात्राविति निशि । सायमिति निशामुखे । चिरमिति बहुकाले । मनाक्, ईपत्, इमावल्पे । जोषं सुखे मौने च । तूष्णीमिति मौने । वहिस् अवस् इमौ वाह्ये । समयेति समीपे मध्ये च । निरूपेत्यन्तिके । स्वयमित्याःमनेत्यर्थे । वृधेति व्यर्थे । नक्तमिति रात्रौ । नञ् निषेधे । हेताविति निमित्ते । इद्वेति प्राकारये । अद्वा इति स्फुटावधारणयोः, तत्त्वातिशययोरित्येके । सामोत्यद्वेजुगुप्तयोः । वत् “तेन तुल्यम्” इत्यादिभिर्वाहितो वतिप्रत्ययः । यस्तु “उपसगोद्धात्वर्थ” इति विहितः स नेह गृह्यते, ‘यदुद्धतो निवतो यासि’ । सना सनत् इत्येते नित्ये । उपधेति भेदे । तिरस् अन्तर्द्धौ तिर्यगर्थे परिभवे च । अन्तरेति मध्ये विनार्थे च । अन्तरेणेति वर्जने । ज्योगिति काले भूयस्त्वे प्रस्ने शोघार्थे सम्प्रत्यर्थे च । कमिति वारिमूर्द्धनिन्दासुखेषु । शं सुखे । सहसेत्याऽऽकस्मिकाऽविमर्शयोः । विनेति वर्जने । नानेत्यनेकविनार्थयोः । स्वस्ताति मङ्गले । स्वधा पितृदाने । अलं भूपणपर्याप्ति-शक्तिवारणनिषेधेषु । वपद् वौपद् श्रौपद् एते हविदाने । अन्यदित्यन्वार्थे । अस्तीति सत्तायाम् । उपांश्चित्यप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः । क्षमेति क्षान्तौ । विहायसेति वियद्वर्थे । दोषेति रात्रौ । मृषा मध्येत्येतौ वितथे । मुधेति व्यर्थे । पुरे-ऽविस्ते चिरातीते भविष्यदासन्ने च । मिथो मिथस् एतौ रहस्यसहार्थयोः । प्रायस् इति बाहुल्ये । मुहुस् पुनरर्थे । प्रवाहुकं समकाले सिद्धार्थे च । प्रवाहिकेति पाठान्तरम् । आयेहलमिति बलात्कारे । शाकटायनस्तु आर्येति प्रतिबन्धे, हलमिति प्रतिषेधविवादयोरित्याह । आभोक्ष्यमिति पौनःपुन्ये । साकं सार्द्ध-मेतो सहार्थौ । नमस् नतौ । हिरुक् वजने । धिक् निन्दाभर्त्सनयोः । अम् शौ-ब्रचेऽल्पे च । आम् अङ्गीकारे । “किमेत्तिङ्त्रय” इति “कास्प्रत्ययात्” इत्यादिभिश्च विहितः प्रत्ययोऽपीह गृह्यत इत्येके । पपाचतराम्, कारयामास । प्रवाम् ग्लानौ । प्रशान् समानार्थे । प्रतान् विस्तारे । मा, माङ् एतौ शङ्कानिषेधयोः ।

आकृतिगण इति । तेनान्येऽपि ज्ञेयाः । तथा हि-कामं स्वाच्छन्द्ये । प्रका-समित्यतिशये । भूय इति पुनरर्थे । साम्प्रतमिति न्याय्ये । परमिति किन्त्वर्थे । साक्षात्प्रत्यक्षे । साचि तियेगर्थे । सत्यमित्यर्द्धाङ्गीकारे । मङ्गु, आशु एतौ शौभ्रचे । सन्वत् चर्षे । अवस्यं निश्चये । सपदि शौभ्रचे । बलवदित्यतिशये ।

शब्दरत्नम्

इत्यादिभिरिति । आदिना “तत्र तस्यैव” “तदहम्” । इत्येक इति । अव्रा-चिबीजं “किमेत्तिङ्” इति विहितस्य “तद्वितश्च” इत्यनेन सिद्धिः “कास्प्रत्ययात्”

भैरवी ।

तदहमिति । अस्य अनयोर्ग्रहणमिति शेषः । विहितस्वेति । आन इति शेषः ।

भावप्रकाशः ।

तदहमिति । अस्य अनयोर्ग्रहणमिति शेषः । विहितस्य-भानः । परमश्रेणि ।

सरला

गूढे-नैह गृह्यते इति । छान्दस्तत्त्वादेव तत्र सिद्धेरिति भावः ।

प्रादुस्, आविस् इति प्रकाशे । अनिरां, नित्यं, नित्यदा, अजस्रं, सन्ततं, एते सातत्ये । उपेति रात्रौ । रोदसी द्यावापृथिव्यर्थे । ॐ इत्यङ्गीकारे ब्रह्मणि च । भूरिति पृथिव्याम् । भुव इत्यन्तरिक्षे । जगिति, जटिति, तरसा, इति शैप्रये सुष्ठु प्रशंसायाम् । दुष्ठु अतिक्रष्टे । सु पूजायाम् । अह आश्चर्ये । कु इति कुत्सिते-पदर्थयोः । अञ्जसा तत्त्वशोप्रार्थयोः । मिधु इति द्वाषित्यर्थे । भाजकृ इति शैप्रये । चिराय, चिररात्राय, चिरस्य, चिरं, चिरेण, चिरात् इत्येते चिरार्थकाः । अल्-मिति विनाशे । आनुपक् आनुपूर्व्ये । अनुपक् अनुमाने । अमनस् शोभसान्नि-कयोः । स्थाने इति युक्ते । वरमितीपदुत्कर्षे । मुदि शुक्लपक्षे । वदि ऋणपक्षे इत्यादि ।

वेति समुच्चयादिषु । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये' । हेति प्रसि-द्धौ । अहेति पूजायाम् । एवेत्यवधारणेऽनवक्लृप्तौ च । एवमिति उक्तपरामर्शे । नूनमिति निश्चये तर्के च । शश्वदिति पौनःपुन्ये, निन्ने, सहार्थे च । युगपदिति ऐककाल्ये । भूयस् पुनरर्थे आधिक्ये च । कूपदिति प्रश्ने प्रशंसायां च । कुवि-दिति भूत्यर्थे प्रशंसायां च । नेदिति शङ्काप्रतिषेधविचारसमुच्चयेषु । चेदिति यद्यर्थे । चण अथं चेदर्थे णित् । समुच्चयादौ त्वननुबन्धः । कच्चिदिति इष्ट-प्रश्ने । यत्रेत्यनवक्लृप्त्यमर्षगर्हाश्चर्येषु । नावकल्पयामि न मर्षये गर्हे आश्चर्ये वा यत्र भवान् वृषलं याजयेत् । नहेति प्रत्यारम्भे । हन्तेति हर्षे विपादे अनुक्-म्पायां वाङ्धारम्भे च । माकिः माकिं नकिरिति त्रयोऽपि वर्जने ।

माङ्गुञ्जौ स्वरादिषु उक्तौ । इह पाठस्तु निपातत्रयः । तेन आङ्गुदात्तत्वं सिद्धयतीति प्राञ्च ; तच्चिन्त्यम्, फिट्स्वरेणापोष्टसिद्धेः । यदप्याहुः—सत्त्वव-चनानामपि अव्ययसंज्ञार्थः स्वरादिपाठ इति; तदपि चिन्त्यम्, लक्ष्मीवाचक-स्यापि माशब्दस्याव्ययत्वापत्तेः । तस्मादुभयत्र पाठे फलं चिन्त्यम् ।

यावत् तावत् एतौ साकल्यावधिमन्तावधारणेषु । साकल्ये—यावत् कार्यं तावत् कृतम् । अवधौ—यावत् गन्तव्यं तावत्तत्र । माने—यावत्तं तावद्भुक्तम् । अवधारणे—यावदमत्रं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । त्वै विशेषवितर्कयोः । द्वै वितर्के । न्वै इति पाठान्तरम् । रै दाने अनादरे च । रै करोति, ददातीत्यर्थः । त्वं रै किं करिष्यसि । श्रौपट् वौपट् एतौ हविर्दाने । स्वाहा देवताभ्यो दाने । स्वधेति पितृ-भ्यः । श्रौपडादीनामनेकाचामुभयत्र पाठः स्वरभेदार्थः । तुमिति तुङ्कारे । गुरु तुङ्कृत्य—हुङ्कृत्य । तथाहि निदर्शने । खलु निषेधे वाक्यालङ्कारे निश्चये च । किलेति वार्तायामलीके च । अथेति मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकाल्पर्याधिकारप्रति-ज्ञासमुच्चयेषु । अयं स्वरादिरपि । तेन मङ्गलवाचकस्य सत्त्वार्थत्वेऽप्यव्ययत्वं सिद्धयति । तथा च श्रीहर्षे—

उदस्य कुम्भीरथ शतकुम्भजाश्चतुष्कचारत्विपि वेदिकोदरे ।

यथाकुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरन्ध्रवर्गः स्नपयाम्बभूव ताम् ॥

अत्र हि स्नपयाम्बभूवेत्यस्य मङ्गल स्नपनं चकारेत्यर्थः । निपातस्तु स्वरूपे-णैव मङ्गलं मृदङ्गध्वनिवत् । सुष्ठु स्वरभेदायः पाठ । स्नेत्यतीते पादपूरणे च । आदहेत्युपक्रमहिसाकुत्सनेषु ।

अवदत्तमिति । इहानुपसर्गत्वात् “अच उपसर्गात्तः” इति न भवति । अह-
मिति सुबन्तप्रतिरूपकम् । एतेन ‘गेये केन विनीतौ वाम्’ इति व्याख्यातम् ।
युवामर्थे हि वामित्यव्ययम् । अस्तीति तिङन्तप्रतिरूपकम् । एवमस्मीत्यऽहमर्थे-
त्वामस्मि वच्मि । आहेयुवाचेत्यर्थे । आसेति बभूवेत्यर्थे इत्यादि ।

अ इति सम्बोधने अधिक्षेपे निषेधे च । आ इति धाक्यस्मरणयोः । इ
इति सम्बोधनजुगुप्साविमयेषु । ई उ ऊ ए ऐ ओ औ सम्बोधने । पशु सम्य-
गर्थे । पशु मन्यमानाः । शुक्रं शैष्ये । यथाकथाचेत्यनादरे । पाट् प्याट् अङ्ग-
हे है भो अये एते सम्बोधने । घेत हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु । विषु नाना-
र्थे । एकपदे इत्यकस्मादित्यर्थे । युत् कुत्सायां हेतौ । आत इतोऽपीत्यर्थे । मा-
कृतिगण इति । तद्यथा—यत् तत् इति हेतौ । आहोस्वित् विकल्पे । सिम स-
र्वतोभावे । कं पादपूरणे । सुकमतिशये । अनुकं वितर्के । शम्बद् अन्तःकरणे
आभिमुख्ये च । व पादपूरणे इवार्थे च । दिष्ट्या इत्याऽऽनन्दे । चट्टु चाट्टु प्रिय-
वाक्ये । हुमिति भर्त्सने । इवेति सादृश्ये । अद्यावे इदानीमित्यर्थे इत्यादि ।

अत्रेदमवधेयम् । स्वरादिचाद्योराकृतिगणत्वाऽविशेषेऽपि येषां निपातस्वरो
दृष्टस्ते चादिषु । अन्ये स्वरादिषु । स्वरद्वयभाजस्तुभयत्र बोद्धव्याः । यथा—उत-
शब्दः स्वरादिषु ‘ईड्यो नूतनैरुत’ इत्यन्तोदात्तप्रयोगात् । यत्तु उतशब्दस्य स्वरा-
दितामुक्त्वा निपातस्वरमाशङ्क्यन्तोदात्तनिपातनमाश्रित्य समादधुस्तद्रभसात् ।
स्वरादेरनिपातत्वात्, अन्तोदात्तत्वनिपातवैयर्थ्याच्च । यदपि काशिकायामुक्त-
म् । स्वरं शनैस् ऋधक् दिवा वृथा नक्तमित्यादयोऽन्तोदात्ता इति । यच्च,
सनत् सनात् एवमादय आशुदात्ता इति; तत्सर्वं प्रामादिकम् । लक्ष्यविसम्बा-

शब्दरत्नम् ।

इति विहितारपरस्य “आमाः” इत्यनेन लुक्सिद्धया तस्य तत्त्वे फलाभाव इति ।

अनुपसर्गत्वादिति । अवदत्तं चेत्यादि भाष्ये तकाराऽकरणेन गुणभूतोपसर्गत्व-
बाधो बोद्धव्य इति भावः ।

यदपीति । स्वरादीनुपसर्गान्तोदात्ताः पठ्यन्ते इति काशिकायाम् । प्रामादिक-
भरवी ।

आम इति । लेरिति तत्र नानुवर्तते इति भावः । तस्य—तद्विहितस्यामः । तत्त्वे—अव्ययत्वे ।
चञ् अव्ययत्वेदर्थे णिदिति मूल उक्तम् । “निपातैर्यद्यदि” इति सूत्रेऽस्य ग्रहणम् ।

अवेत्यस्य प्रादिपठिताऽवशब्दसमानानुपूर्वीकत्वेऽप्युपसर्गत्वाभावे मानमाह—अवदत्तमि-
त्यादि । गुणभूतेति—“अच उपसर्गात्तः” इति सूत्रस्य प्रवृत्तिनिमित्तांशविशेषणीभूतेत्यर्थः ।
क्रियायोगसत्त्वेनोपसर्गत्वेऽपि तत्त्वस्य भाष्यकारीयप्रवृत्तिरिति यदि द्रूपे तदा तत्त्वस्य विधे-
यत्वेन प्राधान्यात्तस्य बाधोऽनुचित इति गुणबाध एवोचित इति भावः ।

स्वरादीनििति । अत्र स्वरादिशब्दो मूलपठितस्वरादिसमुदायपरः । तेन पुनःशब्दस्य निरा-
भावप्रकाशः ।

आम इति । “ले.” इति तत्र नानुवर्तते । अतिप्रसंगस्यैव वारित इति भावः । तस्य—तद्विहितामः ।
तत्त्वे—अव्ययत्वे ।

अवदत्तं विदत्तं चेत्यादीति पाठः । ‘गुणे त्वन्द्याव्यकल्पना’ इति न्यायेन प्रधानतादेशबाधो न न्या-
य इत्याशयेनाह—गुणेति ।

स्वरादीनििति । पुनर्वच्यमिति बोध्यम् । लक्ष्यविसम्बादादित्यस्यार्थं सूचयितुमात्रं शेषनाह—

दान्निर्मूलत्वाच्चेति शब्दकौस्तुभे प्रपञ्चितम् ।

“तद्वित्तश्चासर्वधिभक्तिः” । सर्वति । वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः । नेति । किं तु एकवचनमेवोत्पद्यते इति भावः । तद्वित्तः किम् ? एकः द्वौ त्रयः । असर्व-
त्यादि किम् ? औपगवः ।

“कृन्मेजन्तः” । जीवसे इति । “तुमर्थे सेसेन्” इति असेप्रत्ययः । पिव-
द्भव्ये इति । तेनैव शब्दैप्रत्ययः “पाप्मा” इति पिवादेशः । यस्वाहुः—कर्त्तरि
शक्ति, तद्रभसात् । ‘अव्ययकृतो भावे’ इति सिद्धान्तात् । अन्तप्रहणमौपदेशि-

शब्दरत्नम् ।

मिति । ‘न्यङ्स्वरो स्वरितौ’ इति फिट्स्वरेण स्वरितत्वात् । ‘सनाच्च होता नन्य’
‘वित्ः पुरुचिद्विवना’ इत्यादौ मनाच्चिरसोरनोदात्तपाठाच्च । निर्मूलत्वाच्चेति ।
आलुदात्तप्रापकतास्त्राऽभावादिति भावः ।

सिद्धान्तादिति । व्यत्ययेन यगभाव इति भावः । अन्तप्रहणमिति । मेज्भ्यां
भैरवो ।

सः । यदुक्तं लक्ष्यविसम्वादादिति तस्य लक्ष्यविसम्वादस्य बोधनायाह—न्यङ्स्वराविति ।
एतेन स्वराब्दस्य स्वरितत्वविधानेनाऽन्तोदात्ता इत्युक्तमिति भावः । इदमुपलक्षणम् ।
‘अन्तरिक्षमथो स्वः’ इति स्वरितस्य प्रयोगोऽपि बोध्यः । अन्त्ये लक्ष्यविसम्वादमाह—सना-
दिति । शास्त्राभावादिति । एतेन निपातनेन कल्पनायान्दृढतरमानसत्वे सात्त्विकमिति दर्शितम् ।
ननु यदि शब्दैप्रत्ययो भावे भवति तदा “सार्वाधातुके यस्” इत्यस्यापत्तिरिति आह—
व्यत्ययेनेति । यत्तु शब्दापि “पुमान्त” इति गुणापत्तिमाशङ्क्य व्यत्ययेन गुणाभाव इति ; तत्र,
भावे प्रत्ययसत्त्वेन शपः प्राप्तैरेवाभावात् । नन्वन्तप्रहणस्य वेद्यय्यं सति ज्ञापकता वाच्या,
सैव तु कुत इत्यत आह—मेज्भ्यामिति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया वर्णग्रहणेऽपि प्रवृत्ते-

भावप्रकाशः ।

न्यङिति । इदमुपलक्षणम् ‘अन्तरिक्षमथो स्वः’ इति स्वरितप्रयोगोऽपि बोध्यः । तथैवान्ये आह—सना-
दिति । एतेन स्वरादिकर्षणेऽन्तोदात्तत्वं वृत्तातुकमप्युक्तम् ‘कवगित्वात्समर्थः’ इत्यादिलक्ष्यविरोधा-
दिति केचित्तत्र, ‘कृष्णं सोमस्वस्तये’ इत्यादावन्तोदात्तस्यापि तस्य पाठात् । तस्मादौत्सर्गिकमन्तोदात्त-
त्वन्तस्य तद्विशिष्टमिति खण्डनकृतकमपास्तम्, तस्य मूलकृत्तात्पर्यविषयत्वस्यैवाभावात् । ‘वाक्य
सावधारणम्’ इति न्यायेन अन्तोदात्ता एवेति निर्धारणस्यायुक्तत्वाच्च । ‘सनुचरादयो नवान्तोदात्ताः’ इति
वृत्तुकमप्युक्तम्, ‘शनैश्चिन्तो अद्रिवः’ ‘पृथक् प्रायन् प्रथमा’ इत्यत्र द्वयोरापुदात्तत्वस्य प्रसिद्ध-
त्वात् । एव ह्यसादयः साम्यन्ता द्वाविंशतिरन्तोदात्ता इत्यपि तदुक्तमप्युक्तम्, ‘दिवाचिन्तः कृषति’
‘वृथाऽसृजत् पथिभिः’ ‘नक्तं ददृशे कुह चिद्विवेयुः’ इत्यादावापुदात्तप्रयोगात् । शास्त्राभावादिति ।
तन्निपातने मानाभावादिति भावः । एतेन प्रातरलुदात्त इति प्रमादोक्तमपास्तम्, ‘प्रागा एतम्’
‘प्रातरग्निम्’ ‘प्रातरिन्द्रं इवामहे’ इत्यादावन्तोदात्तप्रयोगाच्च ।

सिद्धान्तादिति । तथा च कर्त्रर्थकमार्वाधातुकपरत्वाभावाच्छपोऽप्राप्तेरिति भावः । न-वेवं यग-
पत्तिरिति आह—व्यत्ययेनेति । एतेन प्रकाशखण्डकमूलमप्युक्तम्, तत्र खण्डलेखेन यदि प्राप्ते व्यत्ययेन
शक्ति तदाशयात् । स्वस्यैव परं शब्दनुक्तेन्यूनत्वाच्चेति खण्डनकृतकमपास्तम्, प्रकृते गुणाभावेन
लाघवाद्बहुलकेन यगभावस्यैवोचित्येन शपकरणे फलभावात् । अत एव ‘पिवद्भव्ये’ इति प्रतीकमुपादाय
यद्, तस्य “बहुलं छन्दसि” इति लुगिति इदञ्च । वैयर्थ्याभावेन तदपारलाभादाह—मेज्भ्यामिति ।

कत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनेह न । आद्ये । चिकीर्षवे । लक्षणप्रतिपदोक्तसन्निपा-
तपरिभाषाभ्यां सिद्ध्यैतयोरनित्यत्वज्ञापनायेदम् ।

“कत्वातोसुनकसुनः” । उदेतोरिति । उत्पूर्वादिणो “भावलक्षणे स्थेण्-
कृञ्चदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्” । विस्प इति । “सृपितृदाः कसुन्” ।

अप्रहणमिति । तथा च वाक्तिकम्—‘अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लि-
ङ्गाभावात्’ इति । सूत्राद्योक्तिसम्भवस्तु “स्त्रियाम्” इति सूत्रे स्त्रीसमानाधिकर-
णादिति पक्षं गृहीत्वा बोद्धव्यः । स च न स्थितः, भूतमिषं ब्राह्मणीत्यादावति-
व्याप्तेः । अलिङ्गत्वे आथर्वणविद्यागतश्रुतिविरोधमाशङ्क्याह—सदृशमिति ।
लिङ्गकारकेति । विभक्तिवचनशब्दौ कारकसंख्यापराविति भावः । यथा वा-
चेति । परिगणनमिदमित्येके । अन्ये तूदाहरणमात्रमित्याहुः । वगाह इति ।
आदिरेवाकारो लुप्यते नान्त्यः, अपिना साहचर्यात् ।

इत्यव्ययानि ॥

शब्दरत्नम् ।

कृतो विशेषणात्तदन्तलाभे सिद्धे इत्यादिः । लक्षणेति । कच्चिद्वर्णग्रहणेऽपि तत्परिभा-
षाप्रवृत्तिः । तत्राऽप्रवृत्तिज्ञापकं च तदनित्यत्वमात्रज्ञापकमिति भावः ।

भूतमिति । भूतशब्दः पौतन्यवृत्तिनित्यनपुंसकस्तत्र पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्याऽन्तर-
ङ्गत्वात् इत्येव शब्दान्तरसन्निधानोत्तरं टापि लक्ष्ये लक्षणस्येतिन्यायेन न पुनर्ह्रस्व इति भावः ।
इत्यव्ययानि ॥

भैरवी ।

भाष्यसम्मतत्वान्मूलं युक्तमेवेत्याह—कचिदिति । वर्णग्रहणे तस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तिन-
भ्युपेत्याह—सन्निपातेति ।

‘भूतमियम्’ इत्यत्र भूतशब्दः स्त्रियाद् कर्त्तव्ये वा ? आद्ये भूतयमिति स्यात् ; अन्त्ये
स्त्रीसमानाधिकरणादिति पक्षे टाप्यपि नपुंसकत्वस्वत्वेनेष्टसिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह—भूतशब्द
इति । पौतन्यम्पूतनाया भावः—पूतनावृत्त्यसाधारणो धर्मः । सामान्ये नपुंसकम् । धर्मधर्मिणो-
श्चाभेदेन ब्राह्मणीपदेन सामानाधिकरण्यात् । अन्तरङ्गलादिनि । टाप्यपेक्षयेत्यादिः । लक्ष्य इति ।
विकारस्याऽऽनुपूर्व्येक्येन लक्ष्यभेदाऽभावादिनि भावः । आदिना ब्राह्मणीभिर्दारैरित्य-
स्य सङ्ग्रहः । इत्यव्ययानां विवरणम् ।

भावप्रकाशः ।

विशेषणात्—विशेषीकरणात् । ननु वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तेर्मूलाभिमतत्वेनात्राप्रवृत्त्येदं मूलमयुक्तमन
आह—कचिदिति । “ओर्” सूत्रस्थभाष्यादिप्रामाण्यात् । एवञ्चेदं मूलं युक्तमेवेति भावः । नन्वेवमनि
मूलान्तरासंगतिरेवाऽत्र आह—तत्रेति । वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तितुपदेशग्रहणं ज्ञापकमिति यदुक्तं मूले, तत्प-
रिभाषायाः सामान्यतोऽनित्यत्वमात्रज्ञापकमित्यर्थः । मात्रपदेनोक्तार्थज्ञापकत्वव्यावृत्तिः । लक्ष्यानुरोधेनो-
भयत्र श्यवस्था । एवञ्च मूलस्थ पूर्वापरविरोधो नेति भावः । एतेन वर्णग्रहणे तदप्रवृत्त्येदमयुक्तमित्यस्ये-
व—सन्निपातेर्नाति मान्योक्तव्याख्यानमपास्तम्, सिद्धान्तरौतैव योजनौचित्यात् ।

ननु भूतमियमित्यत्र भूतशब्दः स्त्रिया कर्त्तव्ये वा ? आद्ये भूतयमित्यस्यैव भाष्यत्वात् । अन्त्ये तत्पक्षे
टाप्यपि नपुंसकत्वस्वत्वेनेष्टसिद्धेरत आह—भूतेति । पूतनायाः भावः पौतन्य-तद्वृत्तिर्धर्मः । तथा च
‘सामान्ये नपुंसकम्’ इति द्वोदशम् । तदाह—नित्येति । तत्र—भूतशब्दे । विकारान्यानुपूर्व्या ऐत्स्विनि-
त्याशयेनाह—लक्ष्य इति । मूले आदिना ब्राह्मणीभिर्दारैरित्यादिसङ्ग्रहः ॥

इत्यव्ययानि ।

अथ स्त्रीप्रत्ययाः ।

खट्वेति । “अशुभपिण्डिरटिफणिविशिभ्यः क्वन्” । पञ्चाजीति । न च तदन्तविधिविरहादेव टाब्जेति वाच्यम् ? अनहत्पूर्वमहणेनाऽनुपसर्जनाधिकारेण च स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिज्ञापनात् । मूषिकेति । ‘वृश्चिकृषोः किकन्’ इत्यधिकारे ‘मुषेर्दीघश्च’ इति किकनि इकारमद्भ्या मूषिकराब्दः । यस्तु मूष स्तेये इति दीर्घोपघातसंज्ञाया क्वुनि मूषकशब्दो माधवेनोक्तततोऽव्ययं टाप् । “प्रत्ययस्यात्” इतोत्वमिति तु विरोधः । यत्तु क्वुन्नन्तोऽसौ अजादिगणे पाठं न प्रयुङ्क्ते, तस्य जातिलक्षणङोपवाधानाथत्वात् संज्ञायाश्चाऽजातित्वादित्याहुः ; तच्चिन्दयम्, व्याघ्रोत्यादिवत् सज्ञात्वेऽपि जातित्वाऽनपायात् ।

शब्दरत्नम् ।

अनुपसर्जनाधिकारेण चेति । तस्य हि बहुकुरुषा व्यावर्था । एवं च “वनो र च” इत्यत्रेवात्रापि तदन्तविधिरिति भावः । जानित्वानपायादिति । क्वुनादिविभेदी ।

तस्य हि—अनुपसर्जनाधिकारस्य हि, हिशब्द एवार्थः । पृतेनाऽऽपिशलिना प्रोक्तमधीते आपिशलिमिति न व्यावर्त्यं प्रोक्ताण. स्त्रियामवर्तमानात् । अध्येत्रण तु लुप्त. । अध्येत्र्यगतस्त्रीत्वमादाय ध्रुवमाणाऽण्णन्तात्प्रत्ययस्तु न, स्त्रियामित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वात् । काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी, अत्राध्येत्र्यक-स्यागो लुकापहारे “लुक् तद्धित” इति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुकि ‘लक्ष्ये लक्षणम्’ इति न्यायेन पुनर्न हीयति नान्यव्यावर्तकत्वेन तदधिकारचारितार्थ्यमिति ध्वनितम् । एवञ्च—बहुकुरु-चोत्यस्य तदन्तविधिभिननाऽनुपपन्नत्वे च । “वनो र च” इति सूत्रे तदन्तविधेः “वनो र च” इति सूत्रे स्पष्टमुक्तत्वात्तस्य दृष्टान्तता । ननु सज्ञाशब्दस्थले शब्दस्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्त-ञ्च जातिरिति मूषकशब्दस्य संज्ञायां व्युत्पादितस्य कथं जातित्वाचकत्वमत आह—अनुना-भावप्रकाशः ।

आपिशलिना प्रोक्तमधीते आपिशला ब्राह्मणीति तु न तव्यावर्त्यम्, प्रोक्ताऽणः स्त्रियामवर्तनात् । अध्येत्रण तु लुप्तः । अण् योऽकार इति व्याख्यानेन वर्णाश्रये प्रत्ययलभुणाभावात् । अध्येत्र्यगतस्त्रीत्व-मादाय तदण्निमित्तकत्वं हीप् न, ‘स्त्रियाम्’ शयस्य गृह्यमाणविशेषणशक्तदण् एतस्त्रीत्वेऽवर्त-नात् । अत एव काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणीत्यत्रापि न हीप् । प्रोक्तार्थगत-स्त्रीत्वमादाय तु पुनर्न हीप्, लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायात् । एवंवेदमपि न तव्यावर्त्यम् । तदेव धृदि निपादाह—बद्धिति । ङिह्वत् शब्दनिष्ठत्वमपीत्याशयेनाह—व्यावर्त्यति । अन्यथा पुत्रिर्देश लचित्त्वः । एवञ्च—तद्व्यावर्त्यत्वस्य तदन्तविधिं विनाऽनुपपन्नत्वे च । मूलशब्दात् तत्र तदन्तविध. स्पष्ट-मुक्तत्वात्तस्य दृष्टान्तत्वमाह—वन इति । वन्नान्तादित्यवर्तकत्वात्तदन्तविध. । अन्यथा तत्रापि सरला ।

अनुपसर्जनाधिकारेणेति । “शुदा चामहपूर्वां जानिः” इति वानिकप्रत्यारुधानपक्षे तदन्तविधी “अनुपसर्जनात्” इत्यधिकारो शापकः । स च ‘नङ्कुरुचर’ इत्यस्य टज-नन्दादिवाभावात् । तदन्तविधी तु टज-तदादि कुरुचेति, तदन्तत्वं बहुकुरुचरेऽव्याहृतमिति तत्र शोभारणाय सोऽधिकार इति । कुरु-चरेत्यस्य उपसर्जनत्वेन न तत्र हीप् । नचाऽनुपसर्जनाधिकारो गौर इवाचरति गौरायते, गौरायते इति गौरा शयत्र “विद्वौरादिभ्यश्च” इति हीप्शरणाय चरितार्थं इति वाच्यम् ? शापकप्रभाष्यरामाभ्येन

मस्त्वफलेति । मस्त्वेव फलानि यस्या इति विग्रहः । उद्यापोरिति । एतच्च फल निष्पत्ताविति धातौ माधवग्रन्थे स्थितम् । भाष्ये तु प्रायेण दीर्घ एव पठ्यते । प्रत्यक्पुंस्पेति । “पाककर्ण” इत्यादिसूत्रस्थभाष्यवार्तिकपर्यालोचनयेदमुक्तम् । तेन सत्राक्काण्डेति पाठो नादत्तव्यः ।

शद्रा चेति । शूद्रशब्दष्टापमुत्पादयति जातिश्चेत् । महत्पूर्वस्तु न । जातिश्चेद्वितीहापि सम्बध्यते । पुंयोगे त्विति । पुंयोगो दाम्पत्यरूप एवेति न नियमः, किन्तु जन्यजनकभावोऽपि । तेन—

‘वैस्याशूद्रोस्तु राजन्यान्माहिष्योपौ सुतौ स्मृतौ’ इति सिद्धम् । महाशूद्रीति ।

‘आभीरीतु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा’ इत्यमरः ।

अत्रेदमवधेयम् । अजादिगणे शूद्रेत्येव पाठश्चम् । जातिरिति व्यर्थम् ।

शब्दरत्नम् ।

धौ संज्ञापदेन रुद्धिरेव गृह्यते न तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकत्वरूपं संज्ञात्वं गृह्यते । अत एव ‘प्रः संज्ञायाम्’ इत्यादिना व्याघ्रादिसिद्धिरिति दिक् ।

भैरवी ।

दीति । अत एव—संज्ञापदेन रुद्धिग्रहणादेव । सा च रुद्धिर्ध्यांश्रवजात्यवच्छिन्न एवेति व्याघ्रीत्यस्य सिद्धिः । दिगिति । दिगिर्गणस्तु ‘त्रयीशब्दानामप्रवृत्तिर्न सन्ति यदृच्छाशब्दा’ इति पक्षे सर्वेषां संज्ञाशब्दानाञ्जातिशब्दत्वमेवेति तदा शब्देव नास्ति ।

भावप्रकाशः ।

तदन्तविधिर्न स्यात् । एवञ्च प्राधान्यात्तदधिकाराच्च ‘स्त्रियान्’ इति ङापप्रकृतिविशेषणमेव । ना च तदन्त्रात् केवलाद्रेत्यन्यत् । अत एव धावानमर्गक्रान्ताऽतिधीवरीत्यादि सिद्धम् । अनुपसर्जनादिति च माभ्यामाद गृह्यमानविशेषणमेव । न चैव केवलत्वात् स्यात् ‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन’ इति विशेषादिति वाच्यम् ? तस्य सूत्रोपात्ताऽन्ताद्यादिशब्दविषयकत्वस्य भिन्नान्तिगतत्वेनाऽत्राऽप्राप्तेः, ‘अस्य च’ इति वार्तिकेन निर्वाहश्चेति भावः । एतेन पञ्चार्थात्यत्र तदन्तविधिनियेषाभ्यां कथं ताश्चिद्याशक्योक्त्यापकाभ्यां ‘येन विधिः’ इति तदन्तविधेरनित्यत्वज्ञापनेन नियेषयोरप्राप्तिरिति मन्त्रोक्तमपास्तम्, तदन्तविधिनैव तयोः सार्थक्येन तदनित्यत्वस्य ताभ्यां ज्ञापयितुमशक्यत्वात् । तथापि प्रकृतग्रन्थामन्वद्भवस्य तदवस्थत्वात् । अत एव—संज्ञाशब्देन रुद्धिग्रहणादेव । रुद्धेश्च व्याघ्रत्वजात्यवच्छिन्ने सररात्प्रभृते सोपसर्गात्प्रत्ययोरपत्तां व्याघ्रादितद्व्यञ्जकशब्दसिद्धिरिति भावः । दिगिति । तदर्थस्तु त्रया पक्षे नैवापि जातिशब्दत्वमेवेति शक्यैव नेति ।

सरला

आचारकिन्तमकृत्किञ्चकृत्किञ्चनाना स्त्रियामनभिधानकल्पनात् । न च तत्र सूत्रेऽत्र इत्यनुवृत्तेरदन्तैस्यो गौरादिभ्यो ङावित्यर्थेन प्रकृतैऽदन्तत्वाभावादेवाप्राप्तिरिति वाच्यम् ? बहुशब्दादाचारकिन्ततात् कर्त्तरि क्विपि “बहुाडिभ्यश्च” इति सूत्रस्याप्रवृत्त्यर्थं तदनभिधानस्थावहनकल्पनीयत्वात् । एवमनबुद्दशब्दस्य अशब्देन समाप्ते तस्मादाचारकिन्ततात्कर्त्तरि क्विपि अत्रो लोपे “अनबुद्” इत्यस्मादपि ङीष्भावार्यमनभिधानस्य कल्पनीयत्वात् । न चानबुद्दशब्दादाचारकिन्ततात्कर्त्तरि क्विप्येव दोषमत्तैरेन अशब्देन समाप्यन्तमनुयावन विफलमिति वाच्यम् ? “इत्वनवाशे नुट्” इति सूत्रे “प्रत्ययान्तादय विधीयते तत्र नास्ति विशेषः निदचोऽन्यदापर इति वा परत्वे प्रत्ययः परश्च इति वा परत्वे” इत्यादिभाष्याद्दलन्तेभ्य आचारनिषेधोऽनभिधानस्य बद्धत्वात्वेन तत्र कृत्किञ्चकृत्किञ्चिपो दुर्लभत्वेन समाप्यमानानुयावनादृते गत्यन्तराभावात् । न च बहुशब्दादाचक्षामप्यन्तात्कर्त्तरि क्विपि तत्र ङीष्भावार्ये तस्य चारिाभ्यमिति वाच्यम् ? तस्याप्यनभिधानकल्पनात् । विस्तरस्तु श्लेषरगोऽन्यगन्त्यः ।

मुख्ये, कार्यसम्प्रत्ययाज्जातिलक्षणे ढीपेव वाधिष्यते । पुंयोगे हि गौणी वृत्तिः । अमहदित्याद्यपि व्यर्थम् । महासूद्रशब्दे हि विशिष्ट एव जात्यन्तरे वर्तते ।

शब्दरत्नम्

गौणी वृत्तिरिति । लाक्षणिकत्वाऽभ्युपयाय गौगत्वमित्यभिमानेनेदम् । सहस्रलाक्ष गिकत्वमप्रसिद्धत्वमेव वा गौगत्वम् । गौगमुख्यन्यायप्रपञ्चकार्यविषयोऽत्र एवात्राप्यस्योत्पत्तेः नेत्येवेति । सिद्धान्ते तु जातिरित्याद्यकमिति बोध्यम् । जात्यन्तर इति । ब्रह्मणा-
दुपजातिकन्यायामुत्पन्ने आभीरजातावित्यर्थः । नृपात् शूद्रायामुत्पन्नोपजातिकन्या । न तु शूद्रत्वं तत्रास्ति । अत एव शूद्रसधमांगस्ते इत्येव स्मृतिपूर्वम् न तु शूद्रा इति ।

भैरवी ।

मूढे तेनेति । जन्यजनकभावरूपस्यापि पुंयोगस्य ग्रहणादेव । यदि दान्त्यत्वभावरूप एव पुंयोगो विवक्षितः स्यात्तदा वैश्यामूद्रोरित्यनुपपन्नं स्यात् । या शूद्रेण विवाहिता सा राजन्येन विवाहिता न भवति । माहिष्यादिव्यवहारश्च विवाहितायामुत्पन्नानामेव, विद्या-
स्वेप विधिः स्मृतइतितत्प्रकरणेषात् । गौमी वृत्तिरिति । तथा च गौगमुख्यन्यायेन सिद्धे जातिरिति व्यर्थमिति भावः । ननु सादृश्याद्यत्र प्रयोगस्तत्रैव गौगत्वव्यवहाराद् गौगीत्य-
नुपपन्नमत आह—लाक्षणिकत्वेति । अभिमानपदसूचितामरार्थे स्वयम् सिद्धान्तार्थमाह—
सदृशेति । एवञ्च गौगमुख्यन्यायस्य नात्र विषयता । यत्र पुंयोगाज्जातिशब्दस्य शब्दस्य
द्विषां वृत्तित्वत्र तस्य शब्दस्यारोहेण प्रवृत्तेः स्वीकारान्न वस्तुतः शूद्रत्वजातिपत्त्वस्य
शब्दप्रवृत्तिनियामकत्वमिति प्रवृत्ते जातिरित्यस्याभावे ताज्यादिति जातिरित्याद्यवयवकमि-
त्याशयः । गौगत्वमभ्युपेत्याज्याह—पदकार्येति । अत्र एव—वस्तुतः शूद्रत्वस्य महासूद्रशब्द-
वाच्येऽपत्त्वादेव । स्मृतिपूर्वमिति ।

‘शूद्राणान्नु सधमांगः सर्वेष्वप्यन्वसजाः स्मृताः’ ॥ इति ।

अप्यन्वसः—शूद्राविवाह इति तद्व्याख्यातारः । न तु शूद्रा इति । वस्तुतः शूद्रत्वजातिगुण्य-
भावप्रकाराः ।

ननु पुण्ययोगाया लक्षणा सा गौमीति सिद्धान्तारूपमत्र उक्तं न आह—लाक्षणिकेति । अमि-
मानपदसूत्रान्तर्भवत्त एव ननु सिद्धान्तमाह—सदृशेति । एवञ्च गौगत्वेन तन्न्यायाऽनवृत्तेरिति भावः
गौगत्वं अस्तुपेयापि तदप्रवृत्तिमाह—गौमेति । यो विषयपदोत्तरं याज्यः । सः चैदम् “श्रीत्”
इत्ये कैपटे । एवञ्चाऽत्र यो मूलभूतः कैपटे मूलवचिनेव एव । किञ्च तन्ने अत्रादिभ्यः पुंयोगे ङीर्
अङीत्यादि स्यात् । न च सिद्धान्तेऽपि येन न्यप्राप्त्या स्वार्थनिमित्तजातिद्वयशब्देषु शब्धेन गणशठस्
स्वारिताभ्येन पुंयोगे ङीर् वायत एवेति वाच्यम् ? बाधदत्तामान्वाचिन्तया तत्रपाठस्य सर्वशब्दस्य
स्वीकारात् । अत्र च जातिग्रहणमेव मानम् । अत्र एव तन्न्यायस्यात्र सूत्रेऽप्रवृत्तिः, पञ्चापविषया
वा । अन्यथा मुख्यारोपितार्थचोत्तरकरीत्या क्रमेण दाप्लोषोः सिद्धा तदानर्थक्यमेव । तद् वृद्धि सिधायह
अत एवेति । उक्तहेतुद्वयार्थवैपर्यः । इत्यर्थे । तत्रापि एवेन कानो व्यावृत्तिः । जावद्वयकमिति
विषयवित्यर्थः । तत्रान्तु पुंयोगे शूद्रीति । एतेन विशिष्टयोस्त्यादाने तस्य वृत्तेः पदकार्यविषयत्वे मान
भावात्कलामावाञ्च चिन्त्याऽय शब्दरान इति मन्दोक्तमपस्तम् । उच्येति । एतद्व्यवहारानुपपन्न-
निष्ठाऽन्तरेणैवात्रादित्यर्थः । लाक्षणिकत्वात्कन्यायामाभीरौ नाम वायते । इति वृत्तेः । नृपादिकि-
‘वैश्याशूद्रयोस्तु’ इति स्मृतेः । ननु पिनुजातिसम्बन्धप्रस्तातुजातिसम्बन्धेन शूद्रत्वमपि तत्रास्तीत्यत्र आह-
अत एवेति । उभयराशित्यादेव शूद्राणान्नु सधमांगः सर्वेष्वप्यन्वसजाः स्मृताः । इति स्मृतेः
अप्यन्वसः—शूद्राविवाहः । न तु शूद्रा इतीति । अत्र एव तदकर्मणि न तेषामभिधानः । तदर्थे
सदृशः ।

सहस्रलाक्षणिकत्वमिति । यथा पुरुषकृत्तवर्नाऽवर्नाश्चा पुण्यशपदोः स्त्रीषु सक्रमः, एवं तद्वापि
पदमन्तरस्यापीति । एव न पत्नीवेनाऽप्यो न मद्वावेनेति बोध्यम् । पदकार्यविषय इति । ङीत्वादि

तत्रावयवस्याऽनर्थकतया शूद्रशब्दार्थसमवेतत्वाभावात् टापः प्रसङ्ग एव नास्ति । या तु महती शूद्रा तत्र महाशूद्रेतीष्यत एव । ऋञ्चत्यादि । त्रयोऽमी हलन्ता इत्येके । 'ऋञ्चानालभेत' 'उष्णिहककुभौ' इत्यादिप्रयोगमुदाहृत्याऽदन्ता अपि भाष्ये स्वीकृताः । पुंयोगेऽपीति । यदा ज्येष्ठादयः प्रथमजाताः, वर्तन्ते तदा अदन्तत्वादेव टापः सिद्धः । यदा तु ज्येष्ठस्य स्रोत्यादिविवक्षा तदा पुंयोग-लक्षणो ङीप् प्राप्तः सोऽनेन षाप्यत इति सूचयितुमपिशब्दः ।

मूलाक्षरः । नञः किम्, शतमूली । अमूलेति । ओपधिजातिरियम् ।

शब्दरत्नम् ।

इष्यत एवेति । अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थे नैतदिति भावः । भाष्यवार्तिककारौ तु शूद्रजातिवृत्ति-सम्बन्धेन तां जातिं तत्रारोप्य शूद्रशब्दप्रयोग इति शूद्रशब्दार्थसमवेतत्वात् तस्य सत्त्वात् इत्येव

भैरवी ।

..... त्र शूद्रशब्दः
..... जात्यन्तर-
..... रश्चत्वात्प्रा-
सस्य टापो वारणासम्भवात् । भाष्यवार्तिककारविति । इति मन्येते इत्यत्रान्वयः । शूद्रजातिवृ-
त्तिमत्त्वेनेति । शूद्रशब्दः शूद्रत्वात्मकधर्मपरस्तद्बोधकस्य जातिपदेन सप्तम्यर्थे बहुव्रीहिस्यस्य
पृथगन्तस्य वृत्तिपदेन "पृष्ठी" इति सूत्रेण समासान्तुपि त्वः प्रत्ययः । वृत्तिशब्दश्च जीव-
नोपायपरः । शूद्राणां यो जीवनोपायः स पृथिवीमित्यत्र मानन्तु 'शूद्राणान्तु सधर्माण' इति
पूर्वोक्ता स्मृतिरेव । तथा च शूद्रसमानधर्मवत्त्वमूलकशूद्रत्वज्ञात्यारोपविषयत्वेन तत्र शूद्रश-
ब्दस्य प्रयोग इति भावः । टापः प्राप्तिरिति । महाशूद्रीशब्द इति शेषः । अयमभावः—यद्यपि
प्राह्यणादुपकन्यायामाभीरो तामजायत ॥

इत्यनेन संज्ञान्तरमेपामिति बोधितन्तथापि—

आभीरो तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा ॥

इति कोपेण महाशूद्रशब्दस्य तत्र वृत्तिबोधने । एवञ्च महाशूद्रशब्दः पङ्कजशब्दप्रयोग-
रूढस्तत्र न तु केवलरूढः । प्रवीणादिशब्द इव, इति शूद्रशब्दाप्यर्थवानेव । अत्रहस्त्यायेव
वृत्तिरत्रत्येवाऽतिप्रसङ्गवारणायाऽमहत्पूर्वैत्यावश्यकमिति भावः । नन्वेवंसत्यमहत्पूर्वग्रहणस्य
चारितार्थ्यात्तदन्तविधिज्ञापकता भाष्योक्ता कथं सङ्गच्छतामेत आह—शूद्रशब्दार्थेति । अत्र एव-
अनुलोमसङ्कराणाम्मातृजातिवृत्तित्वादेव । शङ्केनेति । अस्य इत्युक्तमित्यत्रान्वयः । मातृजात्यारो-

भावप्रकाशः ।

नदधप्रसुक्तप्रायश्चित्त चेति स्मृतीं द्रष्टव्यम् । नैतदिति । अमहत्पूर्वनिर्णयिर्भवः । समानात्प्रागन्तर-
प्राह्यणानुत्पत्तेर्निष्पन्नस्य निवारणासम्भवाच्चेति भावः । वृत्तीति । धर्मव्यर्थः । शूद्रत्वजात्यवच्छिन्नशूद्र-
समानधर्मवत्त्वेनाऽऽरोपमूलभूतेन शूद्रत्वजातिमारोप्य तत्र शूद्रशब्दप्रयोग इत्यर्थः । इतीति । इतीत्यर्थे
महाशूद्रीशब्दे महाशूद्रशब्दः पङ्कजादिवचोऽरूढो न तु जिषादिवदिति, शूद्ररु-शेडयनधर्मानेवेतीति
शेषः । पूर्वोतीति । अस्त्वावश्यकमिति शेषः । नन्वेव चारितार्थ्यं तस्य मातृकोकजापकारसङ्गतिरेव आह-
शूद्रेति । शब्दादियेति । प्रत्यासत्तेरिति भावः । तदन्तादिति । 'नद्वगवज' इतिनिषेध इति भावः ।
ज्ञापकतापीति । अमहत्पूर्वनिर्णयत्येति शेषः । अत एव—अनुलोमसङ्कराणां मातृजातिवृत्तिरादेव ।

“उगितञ्च” ॥ भवतीति । सर्वादिषु भवतु इत्युदित्युठितो ‘भातेर्ङवतु.’

शब्दरत्नम् ।

प्राक्कणक्षत्रियवैश्यैः क्षत्रियावेद्याशूद्रासूत्पन्नाः क्षत्रियवेद्याशूद्रा प्त्युक्तम् । तत्र जातिरि-
त्यस्याभावे पूर्वं जातिमात्रविवक्षया कुक्कुटाण्डवत् शूद्रशब्देन समासे ततः स्त्रीत्वविवक्षा-
भैरवा ।

येनेति । मातरि वतंमाना या जातिस्तस्या आरोपणेत्पर्यः । प्रागुक्तशूद्रसभ्रमांग इति स्मृति-
रारोपितशूद्रत्ववत्त्वं तत्र, न तु वास्तवं शूद्रत्ववत्त्वमिति बोधयितुमप्रवृत्तेति भावः । ‘शूद्रा-
चामदत्पूर्वां जातिः’ इत्यत्र शूद्रा जातित्येकं वाक्यम् । अमहत्पूर्वेति द्वितीयम् । जातिरिति
द्वितीयस्यापि शेषः । तत्र—द्वितीयवाक्ये । कुक्कुटाण्डवदिति । यथा—‘कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु’
इत्यनेन पुंवद्भावेन साधनीयप्रयोगाणां कुक्कुटत्वजात्यवच्छिन्नस्याण्डमित्यर्थविवक्षया समा-
सेन सार्धयित्वा तद्वचनप्रत्याख्यातन्त्यर्थः । शूद्रशब्देनेति । शूद्रत्वजातिमात्रविवक्षयेत्या-
दिः । ततः—समासोत्तरम् । एवं शूद्रशब्दस्य प्रवृत्तित्तु जात्यन्तानिदृशितात्यर्थानिप्रारो-
भावप्रकाशः ।

स्मृतिषु त्रयैबोक्तैः । अत्र एव सभ्रमांग इति प्रागुक्तस्मृतिविरोधोऽपि न । आरोपितशूद्रवत्त्वं तत्र न तु
शरत्त्वमिति बोधयितुमर्थोक्तम् । न तु स्पष्ट शूद्रा इत्युक्तमिति तदाशयात् । मन्साध्यागिरिप्राप्तक
हेतुदयेन निषेधे जातिग्रहण व्यर्थमिति इदंश्लोक्तिमपारुवंब्राह्म—तत्रेति । निषेधे इत्यर्थः । पूर्वं जाति-
मात्रेति । ‘कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु’ इति वचनप्रत्याख्यानरीत्या स्त्रीत्वरहितशूद्रत्वमात्रविवक्षयेत्यर्थः ।
तदा जात्यन्तरनिवृत्तिपरत्वे जात्यर्थादिनि भावः । शूद्रशब्देनेति । महच्छब्दश्चेति भावः । विवक्षा-

सरला

मिच्छन्ने सति विभक्त्यनिमित्तकत्वं पदनायविषयत्वम् । कुक्कुटाण्डवदिति । भाष्ये “कुक्कुट्यादी-
नामण्डादिषु” इति वार्तिकप्रत्याख्यानाय पूर्वं स्त्रीत्वाविवक्षया सिद्धानां कुक्कुटरेत्यादीनाम् अण्ड-
दिशब्दैः समासे ‘कुक्कुटाण्डम्’ इत्यादिरूपसिद्धिरित्युक्तम्, तथा प्रकृतेऽर्थाति भावः । नचैवमनु पदत्रंता-
धिकारस्य तदन्तविशिष्टापकत्वं न सङ्गच्छेत्, पूर्वं स्त्रीत्वाविवक्षया बहुशब्दस्य कुक्कुटशब्देन समासे
पश्चात्तद्विवक्षया प्राप्तश्लोकार्णयै तस्य चारितार्थसम्भवादिति वाच्यम्, कुक्कुटशब्दस्य बहुशब्देन
समासे कुक्कुटपदार्थमात्रे ‘शूद्रस्य विशेषणयोगो न’ इत्यनेन स्त्रीत्वान्वयासम्भवेन कुक्कुटमात्रात् । काशे-
ऽप्याप्या चारितार्थान्वयकाशात् । अत्र तु महच्छब्देन समासे विशिष्टे स्त्रीत्वान्वयेऽपि तदन्तविधेः
सत्त्वेन जातिवाच्यशूद्रशब्दान्ताध्यातपदिकाद्यामित्यर्थात् टाप् सिध्यति । अमहत्पूर्वैत्यत्र जातिरित्यस्या-
भावे तेन निषेधाद्युक्तं न स्यात् । अत्रतत्र जातिरित्यस्य सम्बन्ध भावदपकः । केचित्तु प्रत्याख्यानर-
भाष्यद्रामाष्येन नृगर्हं राशौ तथा कल्पनेऽपि सर्वत्र तथा कल्पने मानाभावः । अत्र एव च ‘कृत्पूर्वो
वटम्’ इत्यत्र “एव रीत्या सात्पूर्वेऽर्थात् भाष्यमेव मानम्” इति श्लोक्तिः सङ्गच्छते । अमहत्पूर्वैत्यत्र
जातिरित्यस्य सम्बन्धफलं तु महाशूद्रत्वत्र महच्छब्दस्य शूद्रशब्देन सर समासाध्यायेन “शूद्रा च”
इति प्राहटयः “यत्र टाप् न स्यात् तर्हि महच्छब्देन समासेऽमहत्पूर्वेति निषेधः स्यात्” इति सम्भान-
नायाः सत्त्वादुपसर्जनप्यभाष्येन अमहत्पूर्वेति निषेधाभाव एव । तदसम्बन्धे तु तेन न्यायेन तत्र
निषेधप्रवृत्तिर्कार्येत्याहुः ।

अथै तु उपसर्जनन्यमाणन्यायेन भविष्यदपत्रादिवपयातिरिक्तत्वेन सङ्कोचेऽपि तद्व्यक्तानिरिक्तत्वेन
सङ्कोचे मानाभावेन तत्रामहत्पूर्वेति निषेधप्रवृत्तौ मानाभावेन टापः सिद्धय न तत्र जातिरित्यस्य सम्ब-
न्धस्य फलं निषेधाभावः, किन्तु पूर्वोक्तकुक्कुटाण्डवत्समासे निषेधाभाव एव । अत्रापि अमहत्पूर्वैत्यत्र
जातिरित्येतस्य सम्बन्धप्रतिपादकभाष्यरथैव पूर्वं स्त्रीत्वाविवक्षया समाससाधुषु प्रमाणत्वात् । अत्र एव
गतिकारकोपपदानामित्यस्य ‘प्यादी’ ‘अशक्तीति’ इति फलमुक्तं भाष्ये अत्र एव च ‘अपने इन्द्रम्’
इत्यादौ शुभसिद्धिरिति प्राहुः ।

ततः स्त्रीत्वविवक्षायामिति । ननु शूद्रशब्दे निष्प्रविवक्षया नपुंसकत्वेन “परवडिहम्” इति

इति व्युत्पादितश्च । शत्रन्तात्तु ङीप् “शप्श्यनोः” इति नित्यो नुम् ।

“यनो र च” ॥ सुत्वानमिति । “सुयजोर्ङ्वनिप्” । अतिधीवरोति ।
दधातेः कनिप् । शर्वरोति । शूधातोर्वनिप् । गुणे कृते ह्रस्वन्तात्परत्वेऽपि ह्रस्व-

शब्दरत्नम् ।

याममहत्पूर्वेति निषेधेन टाप् न स्यादिति मन्येते इत्यन्यत्र विस्तरः ।

व्युत्पादितश्चेति । न्यासकृतेति शेषः । इदं व्युत्पादनमप्रामाणिकं भाष्यासंमतेः ।
दधातेः कनिविति । “धुमास्था” इतीत्वम् । पावान इत्यस्य वनिपा सिद्धिमा-
श्रित्य ‘ईत्वमवकारादौ’ इत्यस्य तत्रैव भाष्ये प्रत्याख्यानात् । “स्यः क च” इति सूत्र-
भैरवी ।

णात्रापि स्त्रीत्वविवक्षायान्तु महती शूद्रा इत्यर्थाऽभिप्रेत । टाप् न स्यादिति । महाशूद्रा इ-
त्येव तत्रेप्स्यते, या हि महती शूद्रा महाशूद्रेभ्येव सा भवतीति भाष्यात् । द्वितीयवाक्ये
जातिरित्यस्य सम्बन्धे तु न निषेधः विशिष्टस्य जातिवाचकत्वाभावादिति भावः । अन्यत्र-
उद्योतादौ । मूले-अदन्ता अपीति । अपिना ह्रस्वन्तानां सङ्ग्रहः । भाष्ये-इयाप्सुत्रभाष्ये ।
पुत्रञ्च गणे तन्त्रेणोभयोर्षहणम् । तत्रादन्तानाञ्च ग्रहणन्तु स्त्रीत्वविवक्षयाजातिलक्षणदोषा-
धनार्थमिति भावः ।

भाष्ये-भवती, अतिभवती, महती, अतिमहतीति प्रयोग “उगितश्च” इति सूत्रे दृश्यते ।
अप्यं व्युत्पन्न एव तदोगित्वस्य प्रत्ययमात्रसम्बन्धित्वेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया अतिमहती-
त्यत्र ङीप् न स्यादिति । भवच्छब्दस्याव्युत्पन्नोगित्वं स्वीकार्यमिति व्युत्पादितश्चेत्यनङ्ग-
तमत आह—न्यासकृतेति । भाष्यासम्भवेरिति । उत्करीत्या-भाष्यविरोधादित्यर्थः ।

कनिविति । “अन्येभ्योऽपि इदयन्ते” इत्यनेन भाषायामपि कनिप्प्रत्ययः । ‘ईत्वमवकारा-
दौ’ इति वार्तिकस्यावान इति प्रयोगसाधनयारब्धस्तद्विरोधात्कथं “धुमास्था” इतीत्वमि-
त्याशङ्क्यायामाह—शवान इत्यस्येति । उपायस्योपायान्तराञ्चूषकत्वादाह—स्यः क चेतीत्यादिना ।
भावप्रकाश ।

यामिति । महती शूद्रेत्यर्थ इति भावः । इत्यने तु महाशूद्रेति दावेव, स न स्यात् तेन निषेधात् ।
किन्तु अनुपमर्जनाऽधिकारेण प्रधाने तदन्तविधितत्वात् “जानेः” इति ङीप् स्यात्, अत्रत्यत्र त नम्बन्ध
भावद्वयकः । तथा सति तु न निषेधः विशिष्टस्याऽजातिवाचकत्वात् । टाप् तु भवत्येव, शूद्रशब्दे
जातिवाचकत्वस्य स्त्रीत्वे शूद्रशब्दार्थसमवेतत्वस्यापि सत्त्वात् । या हि महती शूद्रा महाशूद्रेत्येव सा
भवतीति भाष्यस्यापि—या हि महत्त्वगुणविशिष्टा शूद्रा तस्या बोधनीयाया(१) आनिमात्रविवक्षया टानु-
स्पर्शेः पूर्वं नमस्ते तन. स्त्रीत्वविवक्षया महाशूद्रेव सा भवतीत्यर्थः । एवञ्च प्रयोगचतुर्थं निर्वापम् ।
“त्यदादीनि” इति सूत्रभाष्ये स्वनासोऽभिप्रायमिति न तद्विरोध इति दिक् । तथाह—अन्यत्रेति ।
सर्वोपश्लेषादावित्यर्थः । एतेन तथाप्रकाशरत्नाकरद्वयानुक्तमपानम् ।

यथाशुनमूकसङ्गवेदाह—न्यासेति । तामेवाह—इदमिति ।

कनिविति । “अन्येभ्योऽपि इदयन्ते” इत्यनेन भाषायामिति भावः । ननु ‘ईत्वमवकारादौ’
इत्युच्यते नेह तत्रातिः । न च तत्पाषाणविषयकमेवेति ना-योक्त युक्त, मानामावात् । अत्र आह—
शवान इति । पवर्गादिः । तत्रैव—“धुमास्था” इति सूत्रे एव । नन्वेव शल्याः सन्वेष्टा इत्यत्र किप्य-
र्थात्वापत्तित्वात् आह—“स्यः क च” इति । भाष्यप्रयोगादेव तदभाव इत्यपि श्रुत्याऽनङ्गतकल्पनात् इति
सरला ।

ननुसर्वत्रापत्तिरिति चेत् ? न, अत्रयथात्ममुदायाच्च स्त्रीत्वविवक्षयानवयवस्य कोलिङ्गत्वेन तस्यैवाति-

न्ताद्विहितत्वाभावाद् ऊत्रयोर्निषेधो न । अवाचेति । न्यासकारतु प्रायिकोऽयं

शब्दरत्नम् ।

भाष्यस्ये 'शंस्था' इत्यत्र "अम्बाम्ब" इति सूत्रभाष्यस्ये 'सम्बेष्टा' इत्यत्र च "स्यसि-
च्" इत्यतो वा ग्रहणं मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाप्रयगात्तदभावः । तत्र
विज्ञेयेत्यन्ये । अत एव 'धीर्ध्यायतेर्दधातेर्षा' इति 'ध्यायतेः सम्प्रसारणम्' इति वार्तिक-
स्यं भाष्यं रुद्धच्छते । "धुमास्था" इत्यत्र हलीत्यस्याऽनजादावित्यथात् । प्रत्ययलक्षण-
सूत्रस्य नियमार्थत्वेऽपि प्रत्ययलक्षणकार्यं सुलभमिति दिक् । निषेधो नेति ।
भैरवी ।

तदभाव इति । इत्त्वाभाव इत्यर्थः । व्यवस्थितविभाषा परिगणितस्थल एवेत्याशयेनाह—
तत्रेत्यादि । तत्र-संस्थासध्येऽशब्दयोः । "इत्त्वमवकारादौ" इति वार्तिकप्रत्याख्यानस्य सि-
द्धान्तत्वन्द्रव्ययितुमाह—अत एवेति । तत्प्रत्याख्यानदेव । अत्र दधातेर्वेत्युक्तिर्वातिकसत्त्व एव
रुद्धच्छते । ननु धीरित्यत्र द्विपो लोपे हलादिद्वित्प्रत्वाभावात्कथमीत्त्वम् । न च स्यान्निव-
द्भावेन, विशेषणतयाऽलाभप्रयगात् । प्रत्ययलक्षणसूत्रम् नियमार्थत आह—धुमास्थेयवेति ।
अनजादावित्यस्य, अजादौ नेत्यर्थः । लक्षणायामानन्तकभाष्यमेव । वस्तुतस्तु हलीतिसूत्रे
न पाठ्यम्, "दीडो युञ्चि" इत्यतोऽधीत्यनुवर्तनीयम् "न ल्यपि" इत्यतो मण्डूकप्लुत्या
नेत्यस्यापि सम्बन्धश्च वाक्यभेदेन । तेन प्रसज्यप्रतिषेधलाभ इति बोध्यम् । नियमार्थत्वेऽर्था-
ति । अपिना विध्यर्थत्वपक्षसमुच्चयः । कार्यमिति । धीरित्यत्रैवमित्यर्थः । नन्वेवमपि
विद्यत्वेऽन्निवधाविति निषेधात्प्रथमतः इति चेन्न, "न ल्यपि" इति निषेधेनाऽनुबन्धका-
र्येऽन्निवधाविति निषेधात्प्रबुधेः । एवञ्च 'ध्याप्योः सम्प्रसारणञ्च' इति वार्तिकमपि न का-
र्यम् । अत एवाह—दिगिति । ननु भाष्यकारादिभ्योऽधिकदर्शित्वन्तस्यास्त्वित्यत आह—
भावप्रकाशः ।

न्यायेन लाघवादाह—स्यसिजिति । ननु परिगणितशब्दवत्स्थितविभाषाप्रामाण्यमत्र आह—
तत्रेति । उभाः स्म्बेष्टा इत्यनयोस्त्वर्थः । विज्ञेयेति । चेन किविति, तत्रैवमाप्ये किंपदेन
सादृश्याद्विज्ञेयोच्यत इति भावः । प्रत्याख्यानस्य सिद्धान्तता द्रव्ययितुमाह—अत एवेति । तदास्या-
ख्यानादेवेत्यर्थः । दधातेर्भावेति भाष्यस्य क्वावीत्त्वं विना असह्यतितस्नात्प्रत्याख्यानमेव युक्तम् । ननु
वार्तिकमते प्रत्ययलक्षणसङ्कारेऽपि भाष्यमते तदभावाद्भाष्यमनुवृत्तदेवेति कथं सा सिद्धान्तोक्तिरत आह—
धुमास्थेयिति । अनजादाविति । अजादौ नेत्यर्थोदित्यर्थः । उक्तभाष्यमेवात्र गमकम् । इदमत्राहुतन्-
"दीडो युञ्चि" इत्यतः क्वीतिवदधीत्यनुवृत्ते "न ल्यपि" इत्यतो मण्डूकप्लुत्या नेत्यप्युच्यते
"सयेगा-तरय" इति सूत्रे शब्दग्रहणात्पक्षपक्ष इव वाक्यद्वयेनोक्तार्थलाभ इति वृत्तिरिति न कर्तव्यमि-
ति । अपिना विध्यर्थत्वपक्षसमुच्चयः । कार्यमिति । धीरित्यत्रैवमित्यर्थः । "न ल्यपि" इति सापकार-
कल्पिवर्यात्पक्षपक्षपक्ष इव प्रत्ययान्तात्पर्यमत्वात्तत्रप्रवृत्तेरिति भावः । एवञ्च "ध्याप्योः सम्प्रसार-
णम्" इति वार्तिकमपि तत्रैव कार्यम् । "धुमास्था" इत्यत्रत्यभाष्यकैयटस्तु चित्त्य एवेति दिक् । तदाह—
दिगिति । इर्वीत्यस्य 'वनो न इश्' इत्यतः प्राग्गदाहृतदेन -यपदेऽशिवद्भावस्य च तत्फलमिति अन-
सरला ।

देशात् । न च महत्पूर्वं च दृशशब्दान्तप्रातिपदिकात् टाच् नेत्यर्थे महात्पूर्वशब्दस्य महत्पूर्वत्वेऽपि दृश-
शब्दस्य तात्त्वाभावात् यप् नृस्य इति वाच्यम्, तथा सत्त्वनहत्पूर्वग्रहणवैयर्थ्येन महत्पूर्वत्वं कादृश-
शब्दान्तप्रातिपदिकाव्ययवादाच्च नेत्यर्थेऽनिकारणादोषात्, आत्वबोधकप्रत्ययपर्यायवाच्यत्वात्तदुदायाच्च प्रातो
वृक्षप्रचलन-यायेन समुदायादेव प्राप्तेः सूत्राच्च । ननु विशिष्टास्तिल्लविषकाया नपुसकत्वापत्तिः, विशि-
ष्टास्तिल्लसामान्याविक्षायामस्य लिङ्गद्वयकार्यभावस्य भङ्गापत्त्या विशिष्टास्तिल्लविषकेऽपि स्वीकारात् ।
अन्यथाऽस्य लिङ्गद्वयप्रयुक्तकार्यभावत्वेन नियतलिङ्गत्वमङ्गापत्तिः ।

निषेधस्तेन अवावरीत्याह । न त्वेतद्भाष्यादौ दृष्टम् । पक्षे डाधिति । तथा च द्विवचने बहुधीवर्यां, बहुधीवानो, बहुधीवे इति रूपत्रयम्भवतीति भावः ।

“टावृचि” ॥ पूर्वेण प्राप्तस्य ङीपोऽपवादः । असिद्धत्वादिति । कार्यकाल-पक्षेणेदम् । यदि तु यथोद्देशं पट्संज्ञा यदि वा उपदेशकाले षणान्तेति व्याख्यानां तदा असिद्धत्वोपवर्णनं नोपयुज्यत इत्याहुः ।

वस्तुतस्तु यथोद्देशपक्षेऽपि असिद्धत्वमुपयुक्तमेव । एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं हि स्थानिवत्सूत्रे पठ्यते । आदेशग्रहणसामर्थ्यात् ‘सर्वे सर्वपदादेशा’ इत्याश्रित्य आनुमानिकोऽप्यादेशः स्थानिषदिति वा व्याख्यायते । उभयथाऽपि अल्विधौ न तत्प्रवृत्तिः । एतच्च आकरे स्पष्टम् ।

यदुच्यमानाविति । “न संयोगात्” इति निषेधान्नायमुपचालोपी तेन “अन उपचालोपिन” इति न प्रवर्तते ।

शब्दरत्नम् ।

‘वनो न इक्षु’ इति वार्तिके विहितविशेषणस्येदमेव फलमिति भावः । न त्वेतदिति । अतोऽप्रमाणमिति भावः ।

ध्याख्यानमिति । ‘उपदेश इति वक्तव्यम्’ इति वदवो वातिककारस्येति भावः । आनुमानिकोऽपीति । “एष” इत्यनेन तेस्तोरनुमानादिति भावः । एतच्च आकर इति । अत्रास्विधीज तु पदस्य नाऽल्धर्म इति तदाशयविधीना नाऽल्विधित्वमिति ।

भैरवी ।

अत्र शनि । अप्रमाणम् । भाष्यासम्मतस्यार्थस्याप्रमाणत्वं सर्वसम्मतमिति भावः ।

षणान्तेति सूत्रान्तशब्दोपादानेनोपदेशकाल इत्यस्य लाभ इत्येतद्ब्रूयितमिति व्याख्यानमित्यसङ्गतमत आह—उपदेश शोनि । मूले, अल्विधाविति । विशेषणतया अलाश्रयके विधावित्यर्थः । नान्तत्वसामानाधिकरण्याविशिष्टसंख्यावाचकत्वसामानाधिकरण्याविशिष्टपदत्वस्य स्थानिवद्भावेनाऽऽनयनत्र सम्भवति नकारस्याऽल आश्रयगादिति भावः । नाऽल्धर्म इति । नान्तसंख्यावाचकत्वं पठिते सज्ञप्रवृत्तादुपयोगि आदेशे आनयनन्तु पदत्वमात्रस्य तस्य समुदायधर्मतया नाल्विधित्वमिति भावः ।

मूले वचनसामर्थ्यादिति । सूत्रत्रयकरणसामर्थ्यादित्यर्थः । यदि डापो नित्यत्वन्तदा मनो भावप्रकाशः ।

निवृत्तये आह—वनो नेति । विशेषणस्थ । तस्यापीत्यर्थः । नाप्यादितोऽधिकदशित्व तस्येपि मूलात्पर्यमिति भ्रमवारणायाऽऽह—अत इति ।

अन्तग्रहणादुपदेशकाल इत्यर्थलाभ इत्यस्य दृष्टित्वादाह—उपेति । अत्रत्यन्तर प्राप्नुक्त् । नाल्धर्म इति । प्रतिपादितमिदमष्टशब्दे । एतेन तथा प्रकाशदध्याशुक्त् ‘ईक्षु’ सूत्रे यथोद्देशे षट्संज्ञा स्थानिवत्त्वात्सिध्यतीति सिद्धान्तित्वान्मूलं चिन्त्यमिति रत्नाकरोक्तं चाऽपस्तम् ।

मूले वचनसामर्थ्यादिति—पृथक् सूत्रत्रयकरणसामर्थ्यादित्यर्थः । अन्यथा मनो डाप्, अनो बहु-सदला ।

मूले असिद्धत्वादिति । “नलोप. सुप्त्वर” सूत्रे परिगणितेषु आपोऽभावेन तत्र कर्तव्ये न नलोपासिद्धत्वमिति दत्तातिः । नच तत्र सुबिति आपः प्रकारेण प्रत्याहाराश्रयणेन आपि कर्तव्येऽपि नलोपस्यासिद्धत्वमिति वाच्यम्, ‘बहुचर्मिका’ इत्यादौ आप्नि भिन्नकेव विधावपि नलोपस्यासिद्धत्वेनेत्वानापचरिति स्पष्टं भाष्ये । कार्यकालेति । यथोद्देशे तु स्थानिवत्त्वेनैव पदत्वं सुचभन्, तस्य सकेशसन्धेन षट्पदवत्त्वरूपत्वेन अल्पमंत्वानावादिनि भावः ।

“डाबुभाभ्याम्” ॥ ननु निषेधापोर्वचनसामर्थ्यात् पर्यायः सिद्धः, सत्यम् । “अन्यतरस्याम्” इति योगो विभज्यते । तत्र “अनः” इति निवृत्तम् । अनो बहु-
व्रीहोर्बाव वा स्यात् । ङीपा सह विकल्पलभार्थमिदम् । “अन उपधालोपिन”
इति सूत्रन्तु नियमार्थम् । अनो योऽसौ विकल्पः स उपधालोपिन एवेति । तथा
च सुपर्वत्यादौ अनुपधालोपिन निषेधार्थमिदम् । बहुराज्ञीत्यादौ तु “ऋन्नेभ्य”

शब्दरत्नम् ।

सिद्ध इति । एवं चान्यतरस्याद्ग्रहणं किमर्थमिति भावः । ङीपेति । “ऋन्नेभ्य”
इति विहितेन । अनो योऽसौ विकल्प इति । “अन्यतरस्याम्” इति विभक्तसूत्रेण
प्राप्त इत्यर्थः । “अन” इति सूत्रेऽपि अन्यतरस्यामित्यस्य सत्त्वादिकल्पनियमलाभोऽ-
न्यथा स नित्यार्थो विधिरेव स्यादिति भावः । स उपधेति । स उपधालोपिनोऽनुपसर्ज-
नस्य बहुव्रीहेरेवेत्यर्थः । निषेधार्थमिति । योगविभागेन पक्षे प्राप्तस्य “ऋन्नेभ्य” इति
भैरवी ।

डाबु अनो बहुव्रीहेरित्येव वदेदिति भावः । एवञ्च—उक्तरीत्या तस्य सिद्धत्वे चेत्यर्थः । मूले
अन इति निवृत्तम् । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादिति शेषः । तेन दाम्नीति न प्रयोग इति
भावः । अन उपधेत्यस्य प्रागुपात्तत्वेन योऽसावित्येतच्छब्देन तस्य बोधनमिति भ्रमवारणा-
याह—अन्यतरस्यामित्येति । ननु विभक्तसूत्रेण विकल्पसिद्धौ “अन उपधा” इत्यत्रान्यतर-
स्याद्ग्रहणं व्यर्थमत आह—अन इति घञ इति । विकल्पनियमलाभ इति । विकल्पस्य-विभक्त-
सूत्रेण प्राप्तस्य नियमलाभ इत्यर्थः । अन्यथा—तत्र सूत्रेऽन्यतरस्यामित्यस्याभावे । तस्य
सूत्रस्यानुपसर्जनाधिकारे पादादाह—अनुपसर्जनस्य बहुव्रीहेरिति । अत्रानुपसर्जनग्रहणस्य बहु-
व्रीहिविशेषणत्वाद् बहुनि दामानि सन्ति येषु तानि बहुदामानि, बहुदामान्यतिक्रान्ता नगरी
कतिबहुदामेत्यत्र ङीष् । न च ग्रेखरेऽनुपसर्जनादित्यनुवृत्तमप्यत्र न सम्बध्यते तस्य गृह-
माणविशेषणतया गृहमाणस्य चान्नेन्तबहुव्रीहावनुपसर्जनस्यासम्भवादित्युक्तत्वेदेवंसति
विरुध्येतेति वाच्यम् ? तस्य ग्रन्थस्य भाष्यकाराभिधानसंवादित्वात् । अत एव तत्रत्यग्रे-
खर एव स्वोक्त्युपपत्तमाय ध्वनितश्चेदं “वनो र ख” इति सूत्रभाष्ये । तत्र अनो बहुव्रीहे-
रित्यन्तरमुपधालोपिनो नेति न्यासो दर्शित इत्युक्तम् । अत्रत्यमनुपसर्जनस्येत्यस्य सम्ब-
न्धेन व्याख्यानन्तु मूलकारतात्पर्यवर्णनपरमतो न विरोध इति । निषेधाथमित्यत्र प्रतियो-
ग्याकीर्णायामाह—योगविभागेनेति । निषेधार्थमित्यस्य, निषेधात्तात्पर्यकमित्यर्थः । यथाश्रुता-
भावप्रकाशः ।

व्रीहेरित्येव वदेदिति भावः । मूलस्य साक्षात्त्वादाह—एवञ्चेति । ततस्तस्य सिद्धत्वे चेत्यर्थः । मूले-
निवृत्तमिति । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादिति भावः । योगविभागस्य फलमाह—ङीपेति । “अन
उपधा” शब्दस्य नियामकत्वव्येष्टत्वादाह—ऋन्नेभ्य इति । विहितेनेत्यनेन सूचितम्—पक्षे तस्यवृत्ति-
रिति । अत एव खवसिद्धिः । ननु “अनो बहुव्रीहेः” इति निषेधासिद्धान्ते ङीपविकल्पो दुर्लभोऽन-
आह—अन्येति । ननु विभक्तेनेव विकल्पसिद्धौ निषेधे अन्यतरस्या ग्रहणं व्यर्थमत आह—अन इति ।
सूत्रेऽपीति । “अन उपधा” इति सूत्रेऽपीत्यर्थः । विकल्पेति । विकल्पस्य-विभक्तसूत्रप्राप्तस्य नियमलाभ-
इत्यर्थः । अन्यथा—त्रान्यतरस्यामित्यस्याऽऽऽत्वे । स । “अनुपसर्जनात्” इत्यधिकारस्य अन उपधेति
योग इत्यर्थः । एतेन नियमकस्यावृत्तिः । तदधिकारस्यत्वात् “बहुव्रीहेरूपस” इत्यतस्तदनुवृत्तेश्च यथा-
श्रुतमूढसङ्गतमत आह—स उपधेति । “ऋन्नेभ्य” इति ङीपः “अनो बहुव्रीहेः” इति निषिद्धत्वादाह—
योगेति । अभिगानेनेत्यनेन सूचितम् । वस्तुतोऽप्युक्तमेतदिति प्राक् निरूपितमिति । एतेन वस्तुतः
परिदृश्यारूपनियमस्य सुपर्वत्यादौ पक्षे प्राप्तस्य ङीपो निषेध एव विधेयो न ङीविति ङीपि निषिद्धं रोपि

इत्येव ङीप् । तेन बहुधीवरीतिसिद्धयति । “ऋन्नेभ्य” इति हि ङीपमनूद्य तत्स-
न्नियोगेन विधीयमानो रेफः प्रकरणान्तरस्थेन ङीपि कृते न सिद्ध्येत् । ननु “वनो
र च” इति सूत्रमेव ङीप्त्रौ विधत्तामिति चेन्न, उभयविधौ गौरवात् । किञ्चैव-

अभ्युदयम्

ङीप इत्यर्थः । इत्येव ङीविति । नियमशास्त्राणां निषेधमुक्तेन प्रवृत्तिरित्यभिमानेनेदम् ।
तेनेति । “अन उपधा” इत्यस्य नियमत्वेनेत्यर्थः । ऋन्नेभ्य इति । अस्यान्यथेत्या-
दिः । “अन उपधा” इत्यस्य विधायकत्वे इति तदर्थः । प्रकरणान्तरस्थेनेति । तेनान-
न्तरत्वं बोधितम् । गौरवादिति । मम तु “ऋन्नेभ्य” इति प्राप्तङीपमनूद्य तत्संनि-
योगेन रभावमात्रविधायकं तदिति भावः । ननु “वनो र च” इत्यस्योभयविधायकत्वे
“अनो बहुव्रीहोः” इत्यनन्तरत्वादस्य निषेधकमुत येनेति न्यायेन “ऋन्नेभ्य” इत्यस्य; नाद्य
इत्याह—किं चेति । “अन उपधा” इत्यनेन ङीप्यपि रो दुर्लभ एवेति भावः । किं चं
भैरवी ।

भिप्रायेणाह—नियमशास्त्राणामिति । “अन उपधा” इत्यस्य विध्यर्थत्वे बहुधीवरीत्यत्र योग-
विभागमात्रेण “ऋन्नेभ्य” इत्येतद्विषयता न सिध्यतीत्यत आह—अन उपधेत्यस्येति । अयम-
भिसन्धिः—विभक्त्यान्यतरस्यामित्यनेन “ऋन्नेभ्य” इत्यस्यैव पक्षे प्रवृत्तिरभ्यनुज्ञापते । अन
उपधेति तु तस्यानुवादः । एवञ्च “ऋन्नेभ्य” इति सूत्रविहितङीपनुवादेन विहितो रेफादेशः
सिध्यति । बहुव्रीहौ वेति तु न वक्तव्यमिति । शेषभूतान्यथेत्यस्यार्थमाह—अन उपधेति ।
तेन—प्रकरणान्तरस्थत्वकथनेन । अनन्तरत्वमिति । अन उपधेत्यस्येति शेषः । मम तु—अन्य-
तरस्यामित्यस्य “ऋन्नेभ्य” इति सूत्रप्राप्तङीप उपज्ञोवकत्ववादिनो मम तु । न केवलम-
स्मिन्पक्षे लाघवमेव फलं किन्तु फलान्तरमपीत्याह—वनो र चेत्यादिना । अनन्तरत्वात्—
अनन्तोद्देश्यकप्राप्तियोग्यविधिसूत्रव्यवहितमिन्नत्वात् । मूले—निषिद्धे रोऽपीति । अपि-
शब्दो निषिद्ध इत्यनन्तरम्बोध्यः । “वनो र च” इति सूत्रविहितस्य ङीपो निषेधे तत्सन्नि-
योगशिष्टस्य रेफादेशस्याप्रवृत्तौ प्रकरणान्तरस्थेन “अन उपधा” इत्यनेन ङीप्यपि रो दुर्लभ
इति योजना । ननु बहुधीवरीत्यत्र बहुव्रीहौ वेत्यस्य प्रवृत्तिः स्यादेव तस्यापि “अन उपधा”
इति सूत्रवद्विधायकत्वात् आह—किञ्चेति । एवम्—“अनो बहुव्रीहोः” इत्यस्य “वनो र च”
इति सूत्रमात्रनिषेधकत्वं । बहुवन्शब्दो न वन्नन्त इति निषेधाविषयतयाऽनन्तरेण “ऋन्ने-
भावप्रकाशः ।

दुर्लभ इत्युक्तमिष्यवधेयमिति एनाकरोक्तमपास्तम् । इदमिति । निषेधार्थमिदं इत्येव ङीपियुग-
नित्यर्थः । केवलान्त्यं तु वक्ष्यमाणरीत्यापि सुयोजम् । तस्य विध्यर्थत्वे बहुधीवरीत्यत्र तद्विषयत्वाद्योग-
विभागमात्रेणासिद्धेराह—अन इति । अयं भावः । योग्यविभक्त्यान्यतरस्याप्रक्षेपेन पक्षे “ऋन्नेभ्य”
इति ङीपभ्यनुज्ञाने तस्याऽन उपधेत्यस्य नियामकत्वेनानुवादात्पूर्वत्वात्तेन ङीप्यपि बहुधीवरीत्यादौ “वनो
र च” इति एवं सिद्धमिति “बहुव्रीहो वा” इति न वक्तव्यमिति । यथाश्रुतासङ्गतेराह—अस्येति । अन-
न्तरत्वमिति । अन उपधेत्यस्येति शेषः । अनन्तर “ऋन्नेभ्य” इति विहितङीपसन्नियोगेनैव तद्विधाना-
दिति भावः । त्वमेव लाघवमाह—मम इति । ननु त्वमेव वैरूप्यापत्तितो गौरवमेव वरमित्याद्यपेना-
ह—इति—नन्विति । अस्य—“वनो र च” इत्यस्य । “ऋन्नेभ्य” इत्यतो विशेषविहितत्वादाह—
अन इति । एतेन मूलेऽपि निषिद्धपदोऽपरं योज्यः । तथा च तस्योभयविधायकत्वेऽपि अनन्तरत्वात्तेन
तन्वीपि निषिद्धे सन्नियोगशिष्टन्यायेन रत्वाभावेऽपि अपिनोक्तरीत्या “अन उपधा” इति ङीप्यपि अन-
न्तरत्वात्तस्य रो दुर्लभ इति मूलार्थः सूचितः । ननु “बहुव्रीहो वा” इति काठिकेन बहुधीवरीत्यादिसिद्धि-
स्तस्याऽयन उपधेतिविध्यर्थत्वात्त आह—किं चेति । एवम्—अनन्तयाऽस्यैव तन्निषेधकत्वाद्गीकारे ।

मपि ङोपि निषिद्धे रोऽपि दुर्लभः, सन्नियोगशिष्टत्वात् । भाष्ये तु सूत्रमङ्गेन समाहितम् । तथा—“अना बहुव्रीहेः” इत्यस्यानन्तरमुपघालोपिनो वेति सूत्र-

शब्दरत्नम् ।

बहुव्रीहेश्च “ऋन्नेभ्य” इति ङीवापत्तिः । किं च ‘बहुव्रीहौ वा’ इति वार्तिकस्या-
प्यपूर्वविधायकतापत्त्या सुपूर्ववृत्तदे ङीवपोरापत्तिः । सिद्धान्ते तु अन उपरेतेत्तदा-
पित्तोवनुवादेन रभावस्य तेन विधानात् दोषः । एतेनान्त्यपक्षो बाध्यपामान्यचिन्तयो-
यबाधकमिति पक्षश्च परास्तः । ‘बहुव्रीहौ वा’ इत्यनेन सुपूर्ववृत्तदे ङीवपोरापत्तिरिति दिक् ।
इत्यस्यानन्तरमिति । अनो बहुव्रीहेऽङ्गुभाभ्याम्, अनुपसर्जनात्, उपघालो-
पैरिवी ।

भ्य” इत्यनेन ङीप्स्यादिति भावः । नन्वेवम् “अनो बहुव्रीहेः” इति वाऽप्यसामान्यचिन्त-
योनयोर्निषेधकमिति स्वीकुर्म इत्यत आह—किञ्चेति । भविना “वनो र च” इत्यस्य समु-
च्चयः । अपूर्वत्वस्य ङीवपोरितिधात्रिः । तस्य वार्तिकस्य “वनो र च” इति सूत्रस्यत्वादुभय-
विधायकत्वमिति अज्यासिपरिहारेऽप्यतिशयासिः स्यादिति भावः । सिद्धान्ते—“वनो र च”
इत्यस्य “ऋन्नेभ्य” इत्येतत्प्रापित्तोवनुवादेन रभावमात्रविधायकत्वसिद्धान्ते । तेन—“बहु-
व्रीहौ” इति वार्तिकेन । अनपपद्यः—“अनो बहुव्रीहेः” इति “ऋन्नेभ्य” इत्यस्यैव बाधक-
मिति पक्षः । एतेनेत्यस्यार्थमाह—बहुव्रीहौ वेत्यनेनेति । दिगिति । दिगर्थस्तु आद्यपदे “अनो
बहुव्रीहेः” इत्यस्य ‘बहुव्रीहौ वा’ इति वार्तिकस्येन वेद्यर्थम् । किञ्च बहुव्रीहौत्वाद्
“ऋन्नेभ्य” इत्यनेन ङीपः सिद्ध्या “अन उपधा” इत्यस्य वेद्यर्थोपपत्तिः । तस्मादनन्तरस्या-
मित्येतद्विधायकम् । “वनो र च” इति तु नोभयविधायकम् । “अन उपधा” इति नियाम-
कमेव । ‘बहुव्रीहौ वा’ इति तु नापूर्वमिति । ननु मूलोक्तरीत्या भाष्यसम्मतः सूत्रमङ्गेन
पाठश्चेत्तदा “अन उपधा” इत्यस्यानुपसर्जनाधिकारे प्रागुक्तपक्षः ; तस्य निर्वाहः कस्यत
आह—अन इत्यादि । अस्मिन्पक्षेऽनन्तरस्याद्ग्रहणमनावश्यकमतस्तस्यानुपादानम् । उप-
घालोपिनो वेत्यत्र “अनो बहुव्रीहेः” इत्यनुवर्तते तथा चात्र बहुव्रीहेरुपघालोपिनोऽनुपसर्ज-
नाव शाप् वा स्यादित्यर्थः । अत्र वाग्रहणम् “ऋन्नेभ्य” इति ङीवा सह विकल्पश्चाभार्यम् ।

भावप्रकाशः ।

वाप्यसामान्यचिन्तापक्षेऽयमपि न दोषोऽत आह—किं चेति । अपित्त उरवेत्यस्य समुच्चा-
यकः । विधायकतेति । ङीपोरिति दोषः । तद्वार्तिकस्य ‘वनो र च’ इति सूत्रस्यत्वात् सुखरी,
अतिधीवरीत्यादी चरितार्थस्य “वनो र च” इत्यस्य “अनो बहुव्रीहेः” इत्यनेन निषेधनिषेधे
प्राप्ते वैयर्थ्याद्विधायकेन वार्तिकेन बहुव्रीहरीत्यादिसिद्ध्याऽप्यप्यभावेऽपि अतिशयासिद्धौदरे-
त्यर्थः । सिद्धान्ते स्थितिः । “वनो र च” इत्यस्य “ऋन्नेभ्य” इति ङोपसिद्धिपानेन रमा-
त्रविधायकत्वे स्थित्यर्थः । तेन—“बहुव्रीहौ वा” इति वार्तिकेन । अत्र एव तस्य “अनो बहुव्रीहेः” इति
निषेधबाधकत्वेऽपि वचनसामर्थ्यात्प्रकरणान्तरविहितप्राप्तिकर्त्तव्ये रविधायकत्वेन अनुपसर्जनासिद्धि
स्यादावप्राप्तिरिति विकल्पोऽर्थात्तद् श्लुक्तम् । तथा च बहुव्रीहरीत्यादी “अना बहुव्रीहेः” इति ङीवा निषे-
धादस्वाऽनावे प्राप्ते “अन उपधा” इति प्रकरणान्तरस्थङीवनुवादेनाऽपूर्वविधानार्थे वार्तिकमित्यनुप-
घालोपिनि सर्वथा ङोपसर्जना ये नेति नानिव्याप्तिरिति भावः । वाप्यसामान्येति । तेन बहुव्रीहेऽङ्गु न
दोष इति भावः । एतेनेत्यस्यार्थमाह—बहुव्रीहौ इति । किं च भाष्ये उक्तवार्तिकस्येन “अना बहु-
व्रीहेः” इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अत्र च “ऋन्नेभ्य” इत्येव बहुव्रीहेःत्वाद् ङीवित्त्या “अन उपधा” इत्यस्य
वैयर्थ्यापत्तेस्तस्मात्तस्योभयविधायकत्वाभावेन तस्य विध्यर्थत्वेन तसिद्धिरिति तस्य नियामकत्वमेवात्र पक्षे
पक्ष्यमिति दिक् । तदाह—दिगिति । ननु सूत्रकृता “अन उपधा” इत्यस्य तदधिकारे पाठान्तरस्यावश्य-
नत्वेन अत्र पक्षे तदसम्भवात्तदसिद्ध्या यथाश्रुतमूलासङ्गतिरत आह—अन इति । अत्र पक्षे अन्य-

नस्तु । “अन उपधा” इत्यादिप्रदेशान्तरस्यं सूत्रं, डासूत्रे “अन्यतरस्यां” ग्रहणं च मास्तु इति ।

शब्दरत्नम् ।

पिनो वेति पाठ्यमिति भावः । यथाश्रुते “अनुपसर्जनात्” इत्यस्य सम्बन्धो दुर्बटः । अत एव बहुदामानि पुराण्यतिक्रान्ता नगरीत्यत्र ङीप् न । ग्रहण चेति । चेन ‘बहुव्रीहौ भैरवी ।

एवञ्चानुपधालोपिनि सुपर्वत्यादौ नित्यस्य ङीपः प्रतिषेधेन डापोऽभावः सिद्धः । यश्चोपधालोपी बहुराजन्द्वास्तस्योत्तरीत्या रूपत्रयम् । एवं बहुव्रीहरीत्यादौ डाप्समुच्चित्तस्य “ऋन्नेभ्यः” इति ङीपः प्रवृत्त्या तत्सन्नियोगशिष्टो रेकादेशः सिद्धः । अस्मिन्पञ्चे ङीपः प्रकरणान्तरत्वस्य शङ्के न । यथाश्रुते—मूलोक्तपाठस्यैवाश्रयणे । अत्र एव—अनुपसर्जनादित्यस्य कणादेव । तस्य सम्बन्धे त्वनुपसर्जनं योऽन्नत उपधालोपी बहुव्रीहस्तदन्तात्प्रातिपदिकादित्यर्थः । वस्तुतस्तत्त्वैतत्सुब्राह्मण्यवर्णनमात्रं तु भाष्यकारोयसिद्धान्तरीत्या । तत्र हि—“अनो बहुव्रीहेः” इत्यनन्तरमुपधालोपिनो वेति न्यासो दर्शितः । तदोपधालोपिन इति वाक्येऽनुपसर्जनपदसम्बन्धसम्भव एव नेति तन्नाप्यैकवाक्यतयाऽनुपसर्जनाधिकारं “अन उपधालोपिन” इति सूत्रस्य स्थितिपक्षेऽप्यनुपसर्जनस्येत्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वं वक्तव्यम् । गृह्यमाणञ्चान्तन्तश्च बहुव्रीहात्पुसर्जनमेवेति बाधापत्त्या तत्रानुपसर्जनस्येत्यस्यासम्बन्ध एव । एवञ्च बहुदामानि पुराण्यतिक्रान्ता नगरीत्यर्थप्रयोगे सत्यभिधाने ङीभस्येव । नो चेत्तदर्थैकवाक्यप्रयोग एवेति बोध्यम् । यदर्थोऽयम्भाष्यकारोवप्रयासस्तदनुक्तेर्युंनतापचिरिति तत्परिहारायाह—चेनेति । ननु मूले ‘अन्यतरस्याम्’ इत्यस्य पृथक्करणेन यम् व्यवस्थासुक्त्वा, भाष्ये त्वित्यादिना भाष्यसम्मतमागौ दर्शितस्तेन पूर्वोक्तो न भाष्यसम्मत इति प्रतीयते ; स चायुक्तः “वनो र च” इति सूत्रभाष्ये ‘बहुव्रीहेश्च’ इति वचनस्य भावप्रकाशः ।

तरस्यां ग्रहणत्वाफलत्वादसत्त्वादाह—डाडुभाष्यामिति । पाठ्यमिति । अय भावः । अन्नन्तात् बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा डाप् स्यादिति तदर्थः । ऋन्नेभ्य इति ङीपा सहा विङ्गल्लभाभार्यमिदम् । तथा च “अनो बहुव्रीहेः” इत्यनेनाऽनुपधालोपिनि सुपर्वत्यादौ नित्यङीप्प्रतिषेधेन राऽभावः सिद्धः । बहुव्रीहोपधालोपिनि तूत्तरीत्या रूपत्रय सिद्धम् । एव बहुव्रीहरीत्यादिवन्नन्तेऽपि डाप्समुच्चिन “ऋन्नेभ्यः” इति ङीप्सत्रयोरेण रावे पूर्ववदपत्रयसिद्धिरित्यत्र पक्षे ङीपः प्रकरणान्तरत्वावशङ्कैव नेति । तामसङ्गविमेवाद—यथाश्रुते इति । मूलोक्त्यासे इत्यर्थः । सम्बन्धस्यावश्यत्वमाह—अत एवेति । तत्सम्बन्धादेवेत्यर्थः । बह्विति । बहूनि दामानि येषु तानीत्यर्थः । तथा च अनुपसर्जनं योऽन्नत उपधालोपी बहुव्रीहस्तदन्तात्प्रातिपदिकादिति सूत्रार्थोऽत्र पक्षे बोध्यः । अनेनैवाभिप्रायेण स उपधालोपिनोऽनुपसर्जनस्य बहुव्रीहेरेवेत्यर्थ इति न्यासयानम् । इदं च सर्वं सूत्रमनेन । वस्तुनस्तु यथाश्रुतव्याप्ते अनपपथेत्यस्य तदधिकारे पाठेऽपि तत्र तत्सम्बन्ध एव, तस्य गृह्यमाणविशेषणतया तस्य चात्रन्तस्य बहुव्रीहात्पुसर्जनस्याभावात् । अत एव “वनो र च” इत्यत्रभाष्ये ‘बहुव्रीहेश्च’ इति वचनमुक्त्वा अनो बहुव्रीहेः प्रतिषेधे उपधालोपिनो वा वचनम् इति पश्चान्तरमुक्तं वार्तिककृता । अगवता च नित्यविकल्पप्रयुक्तविशेषमुद्गाह्यं प्रायुक्तरीत्या समाधायापि तत्सम्बन्धासम्बन्धप्रयुक्तविशेषो नोद्गाविवः । तस्मात्तदेव उदमिमत्तम् । तदन्तविशेषणत्वे तु व्यर्थमेव तत्स्यात् । एवञ्च भाष्यवत् मूलं यथाश्रुतमेव साधु । बहुदामानि पुराण्यतिक्रान्ता नगरीत्यावर्थकप्रयोगेषु सत्यभिधाने ङीप् भवत्येव । उक्तभाष्यात्तदनभिधानमेव वा । अत्र एव बहुदामानि पुराण्यतिक्रान्ता नगरीति वाक्यमेव प्रदर्शितं गुरुवरणैर्न स्यासः । अत्र एवोद्गाह्योत्तेशेखरादिविरोधो नेति बोध्यम् । भाष्ये यदर्थोऽयं प्रयासः कृतस्तदनुक्तेर्युंनत्वादाह—चेनेति । ननु मूले योगविभागप्रकारमुक्त्वा भाष्ये त्वित्युक्त्वा पूर्वोक्तं न तत्रत्यमिति प्रतीयते, तच्चायुक्तं, ‘बहु-

“अत्र उपधा” ॥ “बहुव्रीहेरुधसो ङीप्” इत्यतो बहुव्रीहिप्रहणं “संख्या-
व्ययादेर्ङीप्” इत्यतो ङीप् चानुवर्तते इत्याशयेनाह—अन्नन्तादित्यादि । निय-
नार्थमिदमित्युक्तम् । न चैवं पूर्वेण विकल्पसिद्धौ इहान्यतरस्यां प्रहणं व्यर्थमिति
वाच्यम् । असति हि तस्मिन् नित्यार्थो विधिरेवायं स्यान्न तु नियमः ।

“प्रत्ययस्थात्कात् पूर्वस्य” ॥ कादित्यकार उच्चारणार्थः । व्यञ्जनमात्रं
विवक्षितम् । विशिष्टविवक्षायां तु एतिकाश्चरन्तीत्यादौ अकचि न स्यादित्यारा-

शब्दरत्नम् ।

वा’ इत्यस्यापि संग्रहः । पूर्वोक्तयोगविभागप्रकारस्तु गुरुभूत इति भाष्याशयः ।

इत्युक्तमिति । ङाप्सूत्रे ‘अन्यतरस्याम्’ इति योगविभागकरणपक्षे इदमुक्तमित्य-
र्थः । पूर्वोक्तेति । उक्तयोगविभागेनेत्यर्थः । /

अकचि न स्यादिति । तदकारो हि पचतकीत्यादिसिद्धये न प्रयोगसमवायीति
भेदो ।

प्रत्याख्यानाय भगवता तस्य प्रदर्शनादत आह—पूर्वोक्तेति । गुरुभूत इति । एतेन तस्यापसि-
द्धान्तत्वेनात्र तदीयत्वेन नोक्त इति भाष्याशय इत्यनेनाभिहितम् । वस्तुतस्तु मूढे—भाष्ये
त्वित्यत्र नुशब्दोपादानेन तस्य पक्षस्याऽऽरविप्रस्तत्त्वन्ध्वनितम् । सा च सूत्राक्षरमर्यादया
स्मोहितार्थेऽभावे सम्भवति सति सूत्रमङ्गलवननमन्याप्यमिति । एवञ्च समाहितमित्यस्य
वार्तिककृतेति शेषः । अत एव भगवता सूत्रमङ्गलुपोपादानङ्कृत्वा तत्तद्दोषादिना पूर्वोक्त-
प्रकारो दर्शितः । तथा च पूर्वोक्तप्रकार एव भगवतो निर्भर इति पर्यवसितम् । एतेन सूत्रम-
ङ्गेन समाधानं वार्तिककाराभिमतञ्च तु भाष्यकारस्येति भाष्ये त्वित्याद्यभिधानमयुक्तमिति
कल्पचित्प्रलपितमपास्तम् ।

ननु परममूढे “अन उपधा” इत्यस्य नियमार्थत्वन्नोक्तमित्युक्तमत आह-
राप्सूत्रे इति ।

नन्वकचि ककारादुत्तराकारस्योपलम्भादकचि न स्यादित्ययुक्तमत आह—तदकार इति ।
पचतकीत्यादीति । “तिहश्च” इति टे. प्रागकच् । न प्रयोगसमवायीति । न लौकिकप्रयोगवदका-
कृष्प्रत्ययावपवकोत्तरकालिकधृतिविषय इत्यर्थः । किन्तु उच्चारणार्थत्वाद्दिविक्षितः । अत
एव “न यासयोः” इति सूत्रं सार्थकम् । ननु वर्गत्वपदार्थान्त्यधिकरणस्य बोधने ‘वर्णात्कार’
भावप्रकाराः ।

‘वे’ इत्यस्य प्रत्याख्यानाय वार्तिककृता सूत्रमङ्गे कुत्रेऽपि तदभावे तद्व्याख्यानाय भगवतैव तद्व्या-
ख्येय इति । अत आह—पूर्वोक्तेति । गुरुभूत इति । अस्य भाष्योक्तोऽपीत्यादिः । भाष्या-
शय इति । भाष्ये त्वितिवदतो मूलकृत आशय इत्यर्थः । यपि सोऽपि भाष्योक्तस्तथापि गुरुभूत-
त्वादिसिद्धान्तत्वेनात्र तदीयत्वेन नोक्त, किं तु पृथगुक्त इति भावः । वस्तुतस्तु मूढे, भाष्ये इत्यस्य
मध्यमणि-वायेनोभयत्रान्वयः, तु षष्ठ उच्यतेऽऽरविप्रस्तत्त्वन्ध्वनितम् । सा च सूत्राक्षरमर्यादयैवेष्टमिदौ सू-
त्रो नोचिन इति । समाहितमित्यस्य वार्तिककृतेति शेषः । अत एव सूत्रमङ्गे उक्तमसि वि मनसि निषाव
सूत्रोपे तत्तद्दोषादिना स प्रकारो भावनीतः । एवञ्च सिद्धान्तभाष्यमत्रनादावुक्तत्वा वार्तिकमत्रमत्र
परलुप्तत्वादिहित मूढे इति बोधयन् । एतेन वार्तिकमत्रमत्र भाष्यमत्रमिति मूल चिन्त्यमितिसनाकरो-
क्तमपास्तमिति दिक् । ननु उक्तरीत्या ङाप्सूत्रे अन्यतरस्यामिति व्यर्थम् । अन उपधेति विष्वर्धमेव ।
• इवोहो नैवेवोक्ति, प्रत्याख्यानाय गुरुभूतत्वात् । फले न काश्चिद्विशेष इति उच्यते । तद्वे च्चनय-
आह—ङाप्सूत्रे इति । यथाशुभे विवक्ष्यसिद्धेराह—उक्तेति ।

नन्यकचोऽप्यकारस्य सत्त्वेन तत्र कुतो नैवतस्तत्र हेतुमाह—तदकार इति । अत एव हिः
प्रसक्तः । न प्रयोगेति । उच्चारणार्थात् अविबक्षित इति भावः । अत एव “न यासयोः” इति

येनाह—ककरादिति । वर्णनिर्देशे हि कारप्रत्ययो विहितः । कचित्समुदायात् प्रयोगस्तु “उच्चैस्तरा वा वषट्कारः” इति निर्देशरूपयत्नसाध्य इति भाव । अपि पर इति । एतच्च अकारस्य विशेषणम् । तत्र सामर्थ्यात् ककाराऽकाराभ्या

शब्दरत्नम् ।

भावः । यत्नसाध्य इति । एतत्प्रयोगरूपज्ञापकसाध्य इत्यर्थ । एतच्च अकारस्येति । सन्निहितत्वात्, साक्षाद्विष्णुद्देश्यत्वेन प्राधान्याच्चेति नाव । तत्र सामर्थ्यादिति । कात्पूर्वस्येति शास्त्रसामर्थ्यात्ककारेण व्यवधानं सहाते । आबकारस्योस्त्वेकादेशे कृते “अ च. परस्मिन्” इति स्थानिवत्पेनाकारव्यवधानेऽपि श्रौतमन्व्यवधानं गृहीत्वा प्रवृत्ति । अकारशब्देनास्त्वजातिग्रहणम् । तनेतिकत्यादावकारद्वयसत्त्वेऽपि न क्षतिरिति भाव । भैरवी ।

इत्यनेन विधीयमानकारप्रत्ययः समुदायात् स्यादतो मूठ उक्त—यत्नसाध्य इति । तावता सौत्रप्रयोगोपपत्तावपि चकार एवकार इत्यादिप्रयोगाणाङ्गा गतिरत आह—एतद्व्ययोगेति । तथा च वषट्कार इति निर्देशः समुदायादपि कारप्रत्यय क्वचिद्व्यवतास्यथे ज्ञापक इति कल्प्यते । अतिप्रसङ्गपरिहारस्तु ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात्कार्यं इति भाव । आप प्रत्ययतया तस्याङ्गविशेषणत्वन्व्याय्यन्तस्य त्याग तु किन्वीजमत आह—सन्निहितेति । मूले—तत्र सामर्थ्यादिति । तत्र—आपीत्यस्याकारविशेषणस्ये । सामर्थ्यात्—सूत्रारम्भ सामर्थ्यात् । अत एव—ककाराकारमात्रव्यवधाने प्रवृत्तिस्वीकारादेव । आयाकारस्य—सकाराकारस्य । न च कात्पूर्वस्येत्यनेन काद्व्यवहितपूर्वस्यैव स्यादिति कथमाद्याकारस्य प्राप्तिरिति वाच्यम् ? तत्राव्यवधानाशलाभे मानाभावात् । एतच्च पाणिन्युच्चारितानुपूर्वाक सूत्राभिप्रायेणोपपादनम् । प्रत्यये कीति तु स्वोत्प्रक्षामात्रमतो न विरोध । तत्र सूत्रारम्भ सामर्थ्यात्ककारव्यवधानेऽपि प्रवृत्ति । अकारविषय तु काद्वैलक्ष्यमित्याशयेनाह—भाबक त्योरिति । अकारशब्देन—ककाराकाराभ्यामित्यतद्वाक्यवत्ककारशब्देन । एतच्च यथाश्रुत मूलराल्या । यदि तु श्रौताव्यवधानमकाराशे गृह्यते तदा तु न जातिग्रहणस्य प्रयोजनम् । एवमुपपादनं वार्णपरिभाषाया अनित्यत्वात्प्रवृत्तिमभ्युपेत्य । यदि तु तस्या प्रवृत्तिस्त भावप्रकाश ।

सफलम् । तेन वणग्रहणमित्येव शाप्येन इति निष्कष । । नदशरूपयत्नसाध्यत्वे सौत्रप्रयोग सिद्धावपि एवकारश्चकार इत्यादिभाष्यप्रयोगासिद्धिरत आह—एतदिति । ज्ञापकसिद्धस्याऽसावत्रि कत्वात्तातिप्रसङ्ग । किं च तत्त्वे वर्णादिति व्यर्थ, निर्देशे शयनुद्वयैव सिद्ध । पातुपदस्य तु नानुवृत्तिर्योगविभागान् कथादन एव क्वचिदित्युक्त मूले इति भाव । वषट्कार इत्यादावुच्चारणं यकृद्वात्तावत्रि षष्ठीसमासे न क्वचिदोषशङ्कति तु मान्वा । अन्वविशेषणत्वस्यागे मूलासुक्ता नाम्नाङ्गत्वस्य बह्व्यमाणात्वाद्भोजान्तराह—सन्नाति । ननु इदमित्ये अनिप्रसक्तत्र आह—विष्णु हेत्येति । तत्तन्मन्त्रान्प्रतिप्रसक्तमन साक्षादिति विशेषणम् । विशेषत्वलक्षणाशान्देन तद्विशे षणत्व तु दूषयिष्यमाणमिति भाव । तत्र—वस्य तद्विशेषणत्वे, लक्ष्ये वा । ननु मूले अनन्त र्थाशेषस्थित्वावपि सामर्थ्यादित्यस्य सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यव्यवधाने प्रवृत्तिहेतुत्वस्योक्त ॥ अपि अकारव्यवधये न्यायेनैव प्रवृत्त्या सामर्थ्यं न तत्र हेतुरित्याशयेन व्याचष्टे—कात्पूर्वेति । समुदाये प्रवृत्ता. शब्दा इति न्यायनाह—शास्त्रेति । यथाश्रुतमूलराल्या आह—अकारशब्देनेति । ककाराक राभ्यामित्यव्यवधानेनेत्यर्थ । सत्त्वेऽपीति । अपिना वस्तुतः श्रौताव्यवधाननाशय तत्रापि प्रवृत्ति रिति नैषा विवक्षा युक्तेति स्वमत सूचिनम् । स्थानिवत्त्वेन व्यवधानेऽपि भ्रान्तार्थशेषस्थित्वावपि ध्येन नाव्यवधानम्” इति न्यायनैकाङ्कारव्यवधानेऽपि तत्रवृत्ति स्पष्टतादौ नातिप्रसङ्गश्च । एतिका इत्यादौ दशोरकारयोरेकादेशे यथा सैकादेशस्य स्थानिवत्तादेकैनाङ्कारेण व्यवधानम् । पुन. स्थानिवत्त्वं तु न,

व्यवायेऽपि भवति । न तु रथकटचेत्यादौ त्रिचतुरादिव्यवाये । अत एव सर्विक्यादौ आद्याऽकारस्य न भवति । तदेतदुक्तम्—अकारस्येकार' स्यादापि पर इति । ककारविशेषणत्वे तु विवक्षिते आप्परात्ककारान् पूर्वस्यात् इत्यवक्ष्यत् ।

यत्तु प्राञ्चः—आपीति ककारविशेषण सर्विकेत्यादौ तु एकादेशस्य स्थानिवद्भावाद्कारेण व्यवधानेऽपि वचनसामर्थ्याद्भविष्यतीति ; तत्र, रथकटचादावतिप्रसङ्गात्, व्यवहितस्यापि परत्वानपायात् । न च निदिष्टपरिभाषया निस्तार, अनुवादे परिभाषणमनुपस्थितेः । अनुद्यमानस्य विशेषणेऽपि हि तदर्थ' ।

शब्दरत्नम् ।

अत एव "न यास्यो " इति चरितार्थम् । त्रिचतुरादिति । धौतत्रिचतुरादीत्यर्थ' । आद्याकारस्यति । इदं च कात्पूर्वस्येत्यंशेऽप्यनूद्यमानविशेषणत्वाच्चाव्यधानादाववृत्तिरिति वादिना मते बोध्यम् ।

वचनसामर्थ्यादिति । धौताव्यवधानमाधिरत्येत्यर्थ' । अनुद्यमानस्येति । साक्षादनूद्यमानविशेषणतया वाऽनूद्यमानस्येत्यर्थ' । विशेषणेषु—आपीत्या भवेत् ।

दाङ्कारव्यवधाने प्रवृत्तिरपि सामर्थ्यांश्चेति योष्यम् । अत एव—अकाराणे जातिप्रहणादेव । ननु मूलेकरीत्यास्यतिकेत्यत्र त्रिव्यवधाने प्रवृत्तिरुच्यते एवेत्यत आह—श्रौतेति । ननु चरस्येत्यशकिकलायास्तस्मादिति परिभाषाया उपस्थितावाद्याकारस्य कथमप्राप्तिरत आह—इदञ्चेति । अत्र मते इत्युपादानात्तस्या परिभाषाया असत्त्व सूचितम् । वस्तुतः पूर्वस्य कार्यविधानाद्गुचरस्येत्यस्यानुपस्थितावव्यवधानात्तस्याप्यनुपस्थिति कल्पयेति तात्पर्यम् । मूले—आपीत्यस्य ककारविशेषणत्वपक्षे रथकटचेत्यत्र दोषोपपादनमनूद्यमानविशेषणनियामिका । अत्र 'उस्मिन्' इति परिभाषा न भवतीतिमतेन । सा च परिभाषा साक्षादनूद्यमानविशेषणे "इको यणचि" इत्यादौ दृष्ट्वेत्यत आह—अनूद्यमानविशेषणत्वेति । एवञ्चानूद्यमानविशेषणविशेषणनियामिका परिभाषा न भवतीति तदर्थ' । अस्ति च प्राचीनसम्मतव्याख्याने आपीत्यस्यानूद्यमानाकारविशेषणककारविशेषणत्वमिति भावः ।

भावप्रकाशः ।

उच्येत्कृष्णस्येति न्यायात् । दासा सदैकादेशस्य तत्त्वं विना पूर्वैकादेशस्य तत्त्वमशक्यन्त्यस्य तदेकादेशेनाप हारेणादेशानात् इत्यपि बोध्यम् । तदेतत् ध्वनयन्नितिभाव इत्यपि भाह—अत एवेति । एतिकेत्यादौ त्रिव्यवधाने मूलेकरीत्या प्रवृत्तिसत्त्वादाह—श्रौतेति । प्राुक्करीत्या पञ्चदशेऽपि सर्विकेत्यादावाद्याकारस्थाप्राप्त्या मूलासङ्गतेऽह—इदं चेति । अपिरपि क इत्यशसमुच्चारक । विशेषणत्वादिति । अनुद्यमानाकारविशेषणत्वविशेषणत्वादित्यर्थ' । अव्यवधानाद्येति । पूर्वस्येति तूपात्तमेवंत भावः । यादिनाम्—प्रकाशकृतम् । मूले—भवत्यदिति । विवरणे इति शेष । एतेन परशुशेचारेणे विपरीतयोरवा—मूल चिन्त्यमिति रत्नाफरोक्तमपास्तम् ।

तत्रैव प्राञ्च प्रसादकृदादय । रथरीत्या व्यावष्ट—श्रौतेति । श्रीवर्णकृतकव्यवधानानाव इति तदर्थ' । मूले तत्र प्रकाशोक्त दोषमाह—रथेत्यादि । आदिना सर्विकेत्यादावाद्याकारपरिग्रह । नन्वेव पक्षेऽनुवादे इति परिभाषास्वीकारेणातिप्रसङ्गस्यापने आपीत्यस्वाकारविशेषणत्वेऽपि तद्दोषतादवस्थमता आह मूले—अनूद्यमानस्येति । अयमभाव । अनुद्यमानविशेषणेषु तन्निवामचपरिभाषा नोपतिष्ठत इति तदर्थ' । विध्यङ्गभूतपरिभाषाया विधेयेनासिद्धतया सम्भवाभावेऽपि तद्विशेषणे व्यवस्थापकत्वेन चरितार्थानां तद्विशेषणव्यवस्थापकत्वे नानामात्र इति ततोऽत्र वैषम्य स्पृग्भवेति । नन्वेव सिद्धान्ते निवाहेष्यत्र पक्षे अनिर्वाह एव । न हि करत्यानूद्यमानाकारविशेषणत्वमत्र आह लोकार्थं—साक्षादित्यादि । तथा

अत्र च “उद्गीचामात” इति सूत्रे स्थानेग्रहण लिङ्गम् । फलं तु वृद्धसंज्ञायामि-
क्परिभाषानुपस्थानात् शालीयादिसिद्धिः । यदप्याहु —आपीति विधीयमानस्येतो

शब्दरत्नम् ।

दियु । सिद्धिरिति । अस्य वैरुक्मिति शेष । अनेन तत्र सूत्रे एतस्यैव ज्ञापकत्व
वर्णयतोऽत्र चैव वदतस्तत्र पूर्वापरविरोध इति भावः ।

यदि त्वन्तरङ्गत्वेन स्थानसम्बन्धलाभ इत्यर्थे “पद्मी स्थाने” इत्यत्र भाष्ये स्पष्ट
भवेत् ।

मूले—शालीयादिसिद्धिरिति । यद्यनूद्यमानविशेष्यविशेषणनियामिकापि परिभाषा
स्यात्तदा ‘गुणो वृद्धिरिति यत्रोच्यते तत्रक्परिभाषोपतिष्ठत’ इति “इको गुणवृद्धी” इति
सूत्रार्थमाश्रित्य “वृद्धिर्वस्य” इति सूत्रेऽपीक्परिभाषोपतिष्ठेत् । तथा च यत्समुदायाद्यजमि-
न्नेक्स्थानिका वृद्धिरिति सूत्रार्थं स्यात्तथा चौपगवादिशब्दस्यैव वृद्धिसंज्ञाप्रवृत्तावौपगवीय
इत्यादिसिद्धावपि शालीयादिसिद्धिर्न स्यादिति भावः । वक्ष्यमाणरीत्या मूलासङ्गतिपरि-
हारायाह—अस्येति । अस्य-स्येत्यारभ्य सिद्धिरित्यन्तग्रन्थस्येत्यर्थः । तै—प्रकाशकृद्भिः ।
उक्तम् । “वृद्धिर्वस्य” इति सूत्रे उक्तमिति शेषः । यद्यप्यनूद्यमानविशेषणेष्विति तेन नोक्त-
न्तथाप्यन्यथानुपपत्त्या तथा कल्प्यत इति तदपि तदनुमतमेवेति भावः । ननु निष्प्रयोजन-
कानुवादी नोचितोऽत्र आह—अनेनेति । सादृशोक्तानुवादेन । तत्र सूत्रे—“वृद्धिर्वस्य” इति
सूत्रे । एतस्यैव—स्थानेग्रहणस्यैव । अत्र च—प्रकृतसूत्रं च । एवम्—अनूद्यमानविशेषणेष्वि-
क्ष्यभिप्रायकमनुवादे इत्येवम् । यदि स्थानेग्रहणस्य ज्ञापकता तदा साक्षादनूद्यमानविशेषण
नियामिका नत्यर्था भविष्यति तथासति प्रकृतानुपयोग “इको यणचि” इत्यादौ दोषश्च
स्यात् । अनूद्यमानविशेषणविशेषणनियामिका सा नेति तदर्थंश्चेत्तदाऽस्या न ज्ञापकसाध्यत्व-
मिति पूर्वापरविरोधस्तवेति भावः । इति भावः इति । अत्र यदितीति तस्य ध्वनितमिति शेषः ।

शेषपूरणे फलमाह—यदीत्यादिना । स्थानसम्बन्धलाभ—स्थानपदार्थनिरूपितसम्बन्ध
लाभः । भाष्ये स्पष्ट इति । तत्र हि यद्यपि लोके बहव सम्बन्धा दृष्टास्तथापि शब्दस्य शब्देन
कोन्योऽभिसम्बन्धो भविष्यतीति अन्यत्, अतः स्थानात् । यद्यप्यनन्तर्यादयोऽपि सम्बन्ध-
भावप्रकाशः ।

चानूद्यमानाऽकारविशेषणतयाऽनूद्यमानापूर्वविशेषणे कादिस्यत्र तन्निधामपरिभाषाया अनुपस्थिति-
रिति भावः । नन्वेव साक्षादितिकल्प प्रकृतानुपयुक्तत्वादिभिर्नोऽत्र आह—अत इत्यादिश्रुतिः । तथा च
तत्र साक्षादात इत्यस्याऽनूद्यमानाकारविशेषणत्व न तु तद्विशेषणत्वमिति तत्कल्पनावश्यकत्वं । अत एव
तस्या सम्बन्धम् । अत एव च ज्ञापकसङ्गत्योत्तग्रन्थसङ्गतिरिति भावः । आदिना कादित्यादिपरिग्रहः ।
वक्ष्यमाणरीत्या यथाश्रुतमूलाऽसङ्गतेराह—अस्येति । स्येत्यारभ्य सिद्धिरित्यत्र यस्येत्यर्थः । तैरिति ।
अस्येतीत्यादि । प्रकाशकृद्भिरिति तदर्थः । उक्तमिति । स्येयाद्यनुपस्थितेरित्यन्तमत्रोक्तम् । अत्र
केत्यादि सिद्धिरित्यत्र वृद्धिर्वस्येति सूत्रे उक्तमित्यर्थः । तस्यैवान्तरङ्गत्वाद् ग्रहणमिति तत्रोक्तं, स्थानिव
दादेन इति ज्ञापकमप्यत्र बोध्यम् । यद्यप्यनूद्यमानस्य विशेषणेष्विति नोक्तमत्र तथापि अन्यथानुपपत्त्या
नत्तदभिमतमेवेति भावः । ननु निष्प्रयोजनकानुवादे न प्रयोजनमत्र आह—अनेनेति । सादृशोक्तानु-
वादेनेत्यर्थः । तत्र सूत्रे—वृद्धिर्वस्येति सूत्रे । एतस्यैव—स्थानेग्रहणस्यैव । अत्र च । प्रकृतसूत्रे च ।
एवम् । अनूद्यमानस्य विशेषणेष्विष्यभिप्रायकमनुवादे इत्येवमित्यर्थः । स्थानेग्रहणस्य ज्ञापकत्वे माक्षाद-
नूद्यमानविशेषणेष्वित्येव लभ्यते । तथा सति नात्र प्रवृत्तिः, यथा तत्र प्रवृत्तिर्नासौ ज्ञापकमाद्य इति
विरोध इति भावः । इतीति । अस्य सन्निधिमितीति शेषः ।

शेषपूरणेन योजनकत्वमाह । यदि त्वित्यादि । स्थानसम्बन्धेति । स्थानार्थे
त्यर्थः । स्पष्ट इति । यद्यपि लोके बहव सम्बन्धास्तथापि शब्दस्य शब्देन

शब्दरत्नम् ।

इति स्थानेग्रहणं व्यर्थमेव, तस्य परिभाषालक्षणाभावेन ज्ञापकासम्भवात् । वृद्धसंज्ञायाः
मिक्परिभाषानुपस्थितिस्तु “मालादीनां च” इति ज्ञापकात् । तदि “प्रस्थेऽवृद्धम्” इति
पर्युदासे प्राप्तं आरभ्यते । अनुवाद इति च निर्मूलम् । यद्वा इक्ष्वरिभाषापरिभाषयो-
र्विधीयते इत्यज्याहारात्तत्र तस्या अप्रवृत्तिरनुवाद इति च तद्विषयमेव । अत एव “अ-
ल्लोपोऽन” इत्यत्र यजादिस्वादिपर इत्यस्यान्विशेषणहेतुः अप्यवधानलाभ इति “प्य-
ळ” इति सूत्रभाष्येनितं सङ्गच्छते इति विभाव्यते ; तदा संनिहितत्वादिनेवापीत्यस्या-
भैरवी ।

न्यास्तथापि तस्यैवान्तरग्रहणाद् ग्रहणमिति प्रतिपादितम् । “अस्तंभू” इत्यादौ स्थानव-
दायैर्निरूपितसम्बन्धार्थरुत्वं पठ्या इत्यत्र “स्थानिवदादेश” इति “हळ” इति च सूत्रे
ज्ञापकमप्यास्ति । ज्ञापकत्वसम्भवात्—ज्ञापकत्वासम्भवात् । ननु यदि सा परिभाषा न स्वोक्ति-
यते तदा “वृद्धिर्यस्य” इत्यत्र पूर्वोक्तानुपपत्तिरेवेत्यत आह—वृद्धसंज्ञायामिति । ज्ञापकादिनि ।
“प्रस्थेऽवृद्धम्” इत्यनेन प्रस्थशब्दे उत्तरपदे परे कस्यांदिवर्जितमवृद्धमपूर्वपदमाद्युदात्तमित्य-
र्थकेन मालाप्रस्थ इत्यत्राद्युदात्तत्वे सिद्धे “मालादीनां” इति सूत्रे वृद्धार्थमारम्भं यत्तदुप-
ज्ञापकादित्यर्थः । एवञ्च “उदोचाम्” इति सूत्रे स्थानेग्रहणं स्पष्टार्थमेव । “पृष्ठीस्थान”
इति सूत्रन्तु ‘निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति’ इति परिभाषार्थलाभायेति बोध्यम् । निर्मूल

वन्तस्य सत्त्वे
तत्र—वृद्धः
[यन्विषयकत्वे]

वेत्यत्र साधकमाह—अन एवेति । तस्या निर्मूलत्वात्तदुभयविषयकत्वादेव वेत्यर्थः । विभाष्यत्र
इति । तथा चापीत्यस्य ककारविशेषणत्वेऽपि निर्दिष्टपरिभाषया रथकटादावदोष एवेति
भावः । ननु यद्यनुवादेऽपि निर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्तिस्तदा आपीत्यस्याकारविशेषणत्वस्वीकारे
किम्योजमत आह—मन्नीति । आदिपदेन साक्षाद्विद्युद्देश्यत्वप्रयुक्तप्राधान्यस्य परिग्रहः ।
भावप्रकाश ।

मर्हति अन्यदतः स्थानात् । यद्यप्यनन्तरादयोभिसम्बन्धास्तथापि तस्यैवान्तरहृत्वाद् ग्रहणम् इति तत्रो-
क्तम् । स्थानिवदादेश इति ज्ञापकमप्यत्र बोध्यम् । व्यर्थमेवेति । एतेन परिभाषानित्यस्यमात्रेण तेन
छाप्यने तेनेष्टनो व्यवस्थेति रत्नावरोक्तमपास्तम्, तत्सर्वे एव फलाभावेन मूलशैवित्वात् । ननु तथापि
ज्ञापकार्थं तदत्र आह—तस्येति । तादृशमन्वस्येत्यर्थः । परिभाषा—“पृष्ठी स्थानयोगा” इति ।
तत्फल तु ‘निर्दिश्यमानस्य’ इत्यस्य सिद्धिः । ज्ञापकासम्भवादिति । तत्त्वासम्भवादित्यर्थः । एतान्ते-
ग्रहणस्येति शेषः । नन्वेव शालीयाचित्त्रिण आह—वृद्धेति । प्रस्थशब्दे उच्यते परतः कस्यांदि-
वर्जितमवृद्ध पूर्वपदमाद्युदात्तमित्यर्थकेन तेनैवाप्यथासिद्धे वृद्धार्थमारम्भस्य “मालादीनां च” इत्यस्य वैयर्थ्या-
पत्तिरिति भावः । एतेन ऋगयनादिभ्याकारणशब्दपठच्छाब्दानापादेवोकार्यज्ञापनसम्भवारवदानेग्रहण
चिन्त्यप्रयोजनमिति वदतः कौस्तुभहृत्त्वाकारणदृढव्याप्यः परत्वाः । च निर्मूलमिति । निर्मूल वेत्यर्थः ।
भाष्यानुक्तत्वादिति भावः । नन्वेव प्राचामनादिसिद्धन्तुर्बोधात्प्रवृत्त आह—यद्धेति । “इको गुण-
वृद्धी” “अचरच” इत्यनयोर्विषयः । इदं तत्रैव प्रतिपादितम् । तत्र—वृद्धसंज्ञायाम् । तस्याः—
आद्यायाः । च—इत्यर्थः । अप्रवृत्तिरित्यस्याग्रे योज्यः । अप्रवृत्तिरित्यनुवादे इति उक्तपरिभाषादयोर्वि-
यक्तमेवेत्यर्थः । उक्तार्थस्यावश्यवदामाह—अत एवेति । तस्यानिर्मूलत्वात्तदुभयविषयकत्वादेव वेत्यर्थः ।
अपिपरिभाषाविशेषणत्वं समुदायकः । विभाव्यते इति । एवञ्च कविशेषणत्वेऽपि निर्दिष्टपरिभाषया न
रथकटादिषु दोषः । अत एव प्रसादकृता रथकटादिषु नापः ककारोऽनन्तर इत्यप्रसङ्ग इत्युक्तम् । एव
च प्रकाशोक्तं यथाश्रुतमूलं तदनुपाधिरत्नाकारदम्ब्याद्युक्तं चापास्तम् । नन्वेवं तर्हि प्रसादोक्तिः किन्नि-
त्युपेक्षिताऽह—सतीति । अत एव प्राक् तथैवोक्तम् । आदिना साक्षाद्विद्युद्देश्यत्वप्रयुक्तप्राधा

विशेषणमिति; तत्तद्यवीयः । आपीत्यस्याऽङ्गविशेषणत्वं तु नाऽऽशङ्क्यमेव, रथ-
कटना मुत्रकाम्येत्यत्रातिप्रसङ्गात् । शकेति । पचाद्यच् । स्थग्रहणं विस्पष्टार्थम् ।
ककारमात्रस्य प्रत्ययग्याभावादेव तात्स्थ्यलाभात् । पूर्वस्य किम् । सर्विकेत्यादौ

शब्दरत्नम् ।

कारविशेषणतेति बोद्धव्यम् । तत्स्थवीय इति । विधेयस्यासिद्धत्वेन तद्विशेषणासम्भ-
वादिति भावः । नाशङ्क्यमेवेति । ध्रुतेनान्वयसम्भवे अध्रुतेनान्वयायोमादिति भावः ।
लक्ष्यविसंवादनप्याह—रथेत्यादि । तात्स्थ्यलाभादिति । कान्तात्प्रत्ययादिति तु
नैरवी ।

मूले स्थवीय इत्येवोक्तम् तु तत्र हेतुनात्त इति तत्र हेतुमाह—विधेयस्येति । ध्रुतेनेति । 'ध्रुता-
नुमितयोः ध्रुनसम्बन्धो बलीयान्' इति परिभाषया तथा प्रतिपादनादिति भावः । ननु
कवारमात्रस्य प्रत्ययत्वाभावात्प्रत्ययस्य विशेष्यत्वमेवास्तु कादिति तु विशेषणन्तदन्तप-
रमस्तिवत्येन आह—कानादिति । तादृशार्थकत्वमेव सर्विकेत्यादावकचि पूर्वसूत्रस्याचारिता-
ध्यस्यपि कारिकेत्यादावव्याप्तिः स्यादन्तस्तदन्तविधिर्न । वस्तुतः प्रत्ययस्य विशेषणं वमेवा-
भावप्रकाशः ।

न्यपरिग्रहः । पूर्वमोक्तदोषनिवृत्तिः । मूले हेतुनात्त—विधेयस्येति । तद्विशेषणेति । तद्विशेष-
णस्य भाष्य इत्यस्यासम्भवादित्यर्थः । एव च प्रनादे सन्ध्य यरिन्कान्तिवत् प्रकाशकृता तद् दुर्बलमिति
भावः । ननु तद्वान्वयस्यैवाप्राप्तत्वेन रथेत्याद्यसङ्गित्येन आह—ध्रुतेनेति । प्रकणादेतः ध्रुतेर्ननुत्त-
न्निप्रेतन्मूलिक्या 'ध्रुतानुमितयोः ध्रुनसम्बन्धो बलीयान्' इति परिभाषयेति भावः । नन्वेकमप्युत्तमेवा
सङ्गतिरेवात् आह—लक्ष्येति । एव चानुपश्लिष्यदोषपर मूलमिति भावः । अपिस्तस्यपरामर्शक । यत्तु
रत्नान्तरकृत-स्थग्रहाभावे अकाराविवक्षायाममानान्मूल चिन्त्यम् । न च प्रत्ययादिति विशेषणनामध्व्या-
देव तदविवक्षा, अन्यथा प्रत्ययाप्रत्यययोरित्येव निन्दे किं नेनेने वाच्यम् ? तथापि तदन्तविधौ कान्ता-
द्यामयादित्येवैकैक एव ग्रहणे सर्विकेत्यादावाद्याऽकारस्यैव स्यात्कारिकेत्यादौ तु नैवेत्य-वाप्यत्रिभ्या-
स्यापत्तेः । न चैवमकच इत्येव वाच्यम् ? कारकादित्येवैवो प्यन्तेभ्यो अचि तादन्तानामपि मत्वात्,
वर्णग्रहणे तदन्तग्रहणमित्यनेन वर्णस्यविशेषणत्वमेव न विशेष्यत्वमिति नियमात् । अतो वर्णग्रहण
इत्यस्य वाच्यार्थं तदिति नत्वमिति, तत्र, तदभावेपे तद्विवक्षाया मानस्योक्तत्वात् । 'प्रत्ययाप्रत्यययोः'
इत्यस्या लक्ष्यासंस्कारकत्वाच्च । प्रत्ययस्येति षष्ठ्यन्तपाठेन निर्वाहाच्च । तदेतत् ध्वनयन् तात्त्विकं दोष
सरला ।

मूले पूर्वस्यकिमिति । अयं भाव —“प्रत्ययस्यात् पात्पूर्वस्य” इति सूत्रे पूर्वस्यग्रहणाभावे का-
दिति दिग्योगलक्षणपञ्चमीश्रुत्या “नरनादिसुत्तरस्य” इति परिभाषाया अन्यमदित्येवोत्तरविधेयान्वयि-
कस्यार्थेव शब्दवाणानुसंविती प्रत्ययस्यात् ककारादन्त्यवच्छिन्नोत्तरस्य हत्वाकारस्यैव भवत्यापि परे इत्येव
कडुकशब्दाद्यापि कुते 'कडुक आ' इति स्थिते सवर्णदीर्घमाह्रत्वेनापवादत्वाच्च प्रवाच्य इव स्यात् । नचैव
'सर्विका' इत्यत्रैव 'सर्वक आ' इति दशायानुक्तप्रकारेणोत्तमत्वेन कडुकापयन्मनुष्यावन्त्य वैयर्थ्य-
मिति वाच्यम्, “सूत्रकापुत्रिका” इति वार्तिके प्रश्नेवेगाकारविधानसामर्थ्येन “प्रत्ययस्यात्” इति सूत्रे
'नरनाद्' इति परिभाषाया अन्वृत्तिद्वारात् दिग्योगलक्षणपञ्चम्याऽऽकाङ्क्षितदिग्वाच्यपदाध्याहारे
प्रसक्तं परस्यैत्यस्यैव स इति नियमाभावेन परस्येति पदाध्याहारे सवर्णदीर्घमाह्रत्वेन, पूर्वस्येति पदाध्या-
हारे तु नेति सूत्राभापरिहारलाभेन सर्विकेत्यादिन्त्यसंस्काराय पूर्वस्यैत्यस्यैवाध्याहारेण तत्र दोषाभा-
वात् । यतोदाहरणे पूर्वोऽकारो न सम्भवति तत्रागत्या परस्यैत्यस्याध्याहारे इति 'कडुका' इत्यत्र पूर्वा-
कारासम्भवात्तत्रैवप्रत्ययस्यैव परस्यैत्यध्याहारे दोषः सत एवेति तत्पूर्वन्तुषावन्त्य सामर्थ्यात् ।

“प्रत्ययस्यात्” इति सूत्रे तस्मादिनि परिभाषामुक्ती तु 'मूलका' 'पुत्रिका' 'वृ-शरका' इत्यत्र
अकारापरस्यानास्येव इत्येव त्रिलयेन शब्दविधानेऽपि रूपद्वयसिद्धौ प्रदृष्टेनाकारविभ

टाविकादेशं बाधित्वा कात्परस्य मा भूत् “तस्मादित्युत्तरस्य” इति परिभाषणात् । यत्तु—‘वाण्डाङ्गम्’ इति परिभाषया एकादेशो बाध्यत इत्याहुः ; तत्र, अपवादे परत्वस्येव उक्तपरिभाषाया अपि निष्कलत्वान् । वस्तुतस्तु “प्रत्ययस्ये कि” इति सप्तमीनिर्देश एवोचितः । पूर्वग्रहणं च सुत्यजम् । अत इति तपरः किम् । “कृदाधाराचिकलिभ्यः कः” । धाका । राका । मामिकेति । “केवल-सामक” इत्यादिना सञ्ज्ञाच्छन्दसोरेवेति नियमात्तु डीप् । त्यक्त्यपोरिति ।

शब्दरत्नम् ।

नार्थः, क्षिपकादीनां निषेधस्य व्यर्थत्वापत्तेः । अपवादे इति । येन नाप्राप्तन्यायेन बाधकविषये तेनैव न्यायेन बाध्यबाधसिद्धेरिति भावः । प्रत्ययस्ये कीति । प्रत्यये कीत्येव युक्तम् । “न यासयोः” इति शापकात्कादौ प्रत्यये इति नार्थ इति बोध्यम् । एवं चाऽऽप्परस्य प्रत्ययस्य ककारपरस्य चात इदित्यर्थः । तत्र सामर्थ्यादाप्परत्वांशे ककार-भैरयी ।

भिमतम् । ‘क्षिपकादीनाङ्’ इति वार्तिकारम्भसामर्थ्यादित्याह—क्षिपकादीनामिति । तेषामिकारादेशनिषेधकस्य क्षिपकादीनाञ्चेति वार्तिकस्येत्यर्थः । तेनैव न्यायेन—येन नाप्राप्त-न्यायेन । वस्तुत इदानीमित्त्वन्निरवकाशत्वेनैकादेशस्य बाधकम् । येन नाप्राप्तन्यायस्य तु तत्रकौण्डिन्यायमूलकतया तस्य यत्रोत्सर्गप्रवृत्तुत्तरमपि प्रवृत्तित्तर प्रवृत्तेः स्वीकारा-दिति तद्विषयताया इहाभाव इति बोध्यम् । बाधकत्वमुभयपेति साधम्यादिवयुक्तम् । मूले प्रत्यये के इति क्वचित्पाठः स रवयुक्तः । केतिसमुदायस्य प्रत्ययस्य यत्राज्ञातायथं कस्तत्र सत्त्वेऽपि सर्विकाकारित्यादावप्राप्तेः । किन्तु बहुषु प्रत्ययस्ये के इत्येव पाठः । ततोऽपि लाघवादाह—प्रत्यये कीति । व्यधिकरणे सप्तम्यौ न तु समानाधिकरणे । अतस्तदादिविधि-शङ्कैव नास्ति । अत एव “न यासयोः” इति चरितार्थम् । तथा च प्रत्यय इति ककारस्य विशेषणमेव । सामर्थ्यात्—कार्युक्तिसामर्थ्यात् । तत्र कपरत्वमव्यवहितत्वसामानाधिकर-भावप्रकाशः ।

नक्तुमाह—कान्तादिति । क्षिपकादीनां चेति निषेधस्य इति पाठः । न हि तत्र कान्तः प्रत्ययः सम्भवतीति भावः । क्षिपकादीनां निषेधस्येति पाठे, तथा निषेधकस्य क्षिपकेति वार्तिकस्येत्यर्थः । निष्क-लत्वे हेतुमाह—येनेति । बाधकविषये इति । बाधकत्वविषये इत्यर्थः । तेनैवेति । येननेति न्याये-नैवेत्यर्थः । एतेनान्व-वावृत्तिः । एवञ्च तथा निर्वाहेऽपि औचिन्यन्तर्यैवेति प्रवाशोक्तिर्युक्तेति भावः । यत्तु रत्नाकारकम्—‘यस्मिन्विधिः’ श्युपस्थित्या सर्विका कारित्वेत्यादावक्यास्तेः प्रत्यये के इत्यादिमूल चिन्त्य, प्रत्ययस्ये कि इति तु सुवचमिति, तत्र, प्रत्ययस्ये कि इत्येव तत्र पाठान् । तद् ध्वनयन्नाह—प्रत्ययस्ये कि इतीति । वस्तुतस्तु तथा पाठेऽपि मूल युक्तमिति ध्वनयितु ततोऽपि लघुभूत् न्यासमाह-प्रत्यये कि इतीति । अत्रपक्षे समुदायग्रहणस्यैव नेति शापकानामग्रयणप्रयुक्त लाघवमिति भावः । तदुक्त दोषमुद्धरत—न पेति । मान्यारत्तु प्रत्यये कि इत्येव प्रतीक भूत्वा उक्तशापकात्तदादिविधिनित्याहुः । अत्र पाठे निष्कृष्ट सन्तर्धानाह—आप्परस्येति । उभयमुक्तत्वादावकारित्वेषणमिति भावः । तत्र—तयोर्मध्ये । सामर्थ्यात्—कीत्युक्तिसामर्थ्यात् । अकार-व्यवधानांशे गतिरतु द्विचोःतैव । कपरत्वं तु सर्वत्रान्वयवद्वितमस्येवेति भावः । मूले—पूर्वस्य विमित्यादि राक्षस्य-तत्रन्थः परममूलस्थप्रत्युदाहरण-सरला ।

यथैव स्पष्टमेव । इदानीं तु ‘दत्तका’ ‘वृन्दारका’ इत्यत्र ककारात्पूर्वस्याकारस्य सत्त्वेऽपि ‘पुत्रिका’ इत्यत्र ककारात्पूर्वस्येकारस्याकारविधाने ‘पुत्रका’ तदभावपक्षे ‘पुत्रिका’ इति रूपद्वयसिद्धिरिति तत्सार्थक्यमिति ।

‘उशीचामातः स्थान’ इति विकल्पस्यापवादः । दक्षिणास्त्यकेति । दक्षिणस्या-
मदूरे दक्षिणा आजन्तः । दक्षिणा भवेति विग्रहः । यत्तु—दक्षिणस्था दिशि
भवेति प्राचा विगृहीतम् ; तत्र, त्यग्विधावव्ययसाहचर्यादाजन्तस्यैव दक्षिणा-
द्भ्रान्तस्य ग्रहणात् । अन्यथा—‘सर्वानाम्नो वृत्तिमात्रे’ इति पुंवद्भावापत्तेश्च । यत्तु-
समासे एव पुंवदिति तन्नेति वक्ष्यते । त्यकि “किति च” इत्यादिदृष्टौ टाप्,
ततोऽज्ञाताद्यर्थे कः । “केऽण्” इति ह्रस्वष्टाप् । इहत्यिकेति । “अव्ययान्त्यप् ।

‘न यासयोः’ ॥ अत्र न्यासकारः । या इत्येतस्य “उशीचामातः स्थाने” इति
विकल्पे प्राप्ते निषेधोऽयमिति; तत्र, ‘आतः स्थाने’ इत्यंशस्येहाभावान् । या सेति यत्त-
द्वोरुपलक्षणमित्याशयेनाह—यत्तदोरिति । स्वरूपस्याविवक्षायां फलमुदाहरति—
यकां, तकामिति । यासयोरित्यपहाय यत्तदोरित्येव वक्तुमुचिनम् । उपत्यकेति ।
“उपाधिभ्यां त्यक्त्रासन्नारूढयोः” । ‘क्षिपकादीनां च’ । नेत्यनुपज्यते । क्षिप-
केति । क्षिपेरिगुपथलक्षणः कः । ततोऽज्ञाताद्यौ कः । चट भेदने । पचाद्यच् । ततः
कः । तारकेति । तरतेष्वुल् । ज्योतिर्नेत्रं, नेत्रकनीनिका च । वर्णका—प्रावार-
विशेषः । वन्तूनां विकारस्तान्तवम् । “ओरब्” । अन्यत्र वर्णिकेति । ग्रन्थवि-
शेषस्य व्याख्या स्तोत्रकर्त्री च । वर्त्तयतीति वर्तका—शकुनौ इत्वं वा । अन्यत्र
नित्यमेव । पितरश्च ताः देवताश्च पितृदेवतास्तदर्थं कर्म पितृदेवत्वम् । “देवता-
न्तात्तादर्थ्ये यत्” इति यत् । अश्नन्ति ब्राह्मणा यस्यां सा अष्टका । ‘इष्यशिभ्यां
सकन्’ । अष्टिकान्येति । अष्टौ परिमाणमस्याः “संख्याया अतिशदन्तायाः कन्” ।
अर्धगतं स्त्रीत्वमाकारेऽद्धजारोप्य “यकपूर्वायाः” इति खोलिङ्गनिर्देशः । तेन

शब्दरसम् ।

रज्यवधानं सोढव्यमेवेति भावः । विग्रह इति । “दक्षिणापश्चात्” इति त्यक् । अन्य-
था—दिरवाचकस्यापि ग्रहणे । चेन माहवर्षत्यागे मानाभावः सगृहीतः ।

इहाभावादिति । अरुचः सरवादिति भावः । प्राधारविशेष इति । वर्णयत्या-
भैरवी ।

ग्यविशिष्टपूर्वत्वात्मकम् । अकारव्यवधानांशे तु गतिरुक्तेव । दिग्वाचकस्यापिनि । अपिना
आजन्तपरिग्रहः । मूले—यत्स्विति । प्रक्रियोक्तिरयम् । साहचर्यानाश्रयणं विनिगमनाविर-
हादुभयोर्ग्रहणमिति भावः । सङ्गृहीत इति । तथा च नोभयोर्ग्रहणशङ्केति भावः ।

वर्णयतीति । चौहादिकाङ्गधातोर्ण्यन्ताण्णुल् । मूले—अत्राहुरिति । प्रकाशक इति शेषः ।
भावप्रकाशः ।

योरुपादान्वाह्वानरूपो बोध्यः । ननु यस्याय विग्रहः स क इत्यत्र आह—दक्षिणेति । ननु अन्यथे-
त्यस्य तदग्रदने इत्यर्थे दोषोक्तासङ्गतिश्च आह—दिग्वाचकेति । अपिना तस्यापि मग्रहः । साह-
चर्यानांशकारे हि विनिगमनाविरहादुभयोर्ग्रहणमिति भावः । ननु निर्वात्साहचर्यात्प्रागस्यैवायुत्तत्वात्-
त्ययद्वयाप्रसङ्गेनाज्यथेयादिरोक्तिसुक्तेत्यत्र आह—चेनेति । पत्तेश्चेत्यत्रत्येनेत्यर्थः । मूले—
यत्स्विति, प्रक्रियाकृदुक्तिः । अत्र एव त्यग् विधीं तेन, इदं च प्रसादकृता दक्षिणस्या आतादिर्दक्षिणास्त्य-
केति विगृहीतम् । तन्नेनाति । निर्हेतुकसङ्गोचस्यायुत्तत्वात् इति भावः । एतेन तत्रत्यवृत्तिपदस्य तद्विना-
न्यवृत्तिपरत्वात् मूलं चिन्त्यमिति रत्नाकरोक्तमपालम् । तत्र हेतुत्वेनामिमत्तयान्यथा नेत्ययान्वाच ।
अत्र एवाऽऽनुबोऽकाराभावे दक्षिणत इत्यसिद्धिमाशय्य सर्वानाम्न इत्येव सिद्धिमिति भाष्य सङ्गच्छते ।

अरुच इति । तस्य देः प्राग् जायमान्वादिति भावः । वर्णयतीति । वर्णं वर्णक्रियावि-

स्त्रीप्रत्ययो लभ्यत इत्याशयेनाह—स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति । साङ्काश्रियकेति । सङ्काश्रयेन निर्वृत्तं साङ्काश्रयम् “बुञ्जण्” आदिसूत्रेण सङ्काशादिभ्यो ष्यः । तत्रो भवार्थं “धन्वयोपधाद् बुञ्” अफादेशः । स च साङ्काश्रयभवां क्षियमाहेति तदकारस्यापि इत्त्वं विकल्प्येत; तस्मादात् इत्युक्तम् । ननु यथायमकारो नाकारस्थानिक एवं स्त्रीप्रत्ययस्थानिकोऽपि नेति द्वचङ्गविकल्पनेतत् । अत्राहुः—सति ह्यात् इत्येतस्मिन् स्त्रीलिङ्गनिर्देशवलात् स्त्रीवाचक आकारः स्त्रीप्रत्यय एवेति लभ्यते । असति तु तस्मिन् स्त्रीवाचकस्य योऽकार इत्येतावल्लभ्येत ततः साङ्काश्रियकेत्यत्रापि प्रसज्येतेति ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । यकपूर्वायाः स्थाने, इति स्थानेशब्दे जागरुके कथमवयवपणीत्वं गम्यताम् । न च बुञ्जः स्थानेऽयमिति वाच्यम्, अकेति समुदायस्य तथात्वेऽपि अकाररूपावयवस्याऽतथात्वान् । बुञ्जो यकपूर्वत्वाभावाच्च । न हि तस्यामवस्थायां “यस्य” इति लोपोऽपि लभ्यते । किं च प्रतिपदोक्तस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लाभे भवार्थं विहितस्य बुञ्जादेः प्रसङ्ग एव नास्ति । तस्मादात् इति स्पष्टार्थमेव । अद्विकेति । कौमारास्तु भ्रूवादिवाक्येऽश्वशब्दमपि पठन्तोऽस्यापि इत्त्वविकल्पमिच्छन्ति । शुभं यातीति शुभंयाः । विच् । ततः कः । “केऽणः” । शुभमिति मान्तो निपातः । सुष्ठु नयो यस्याः सा सुनया । ततः कः ।

शब्दरत्नम् ।

च्छादयतीति व्युत्पत्तेः । जागरुके इति । स्थानेपदाभावेऽप्यन्तरङ्गत्वात्स्थानसम्बन्धस्यैव लाभ इत्यपि बोद्धव्यम् । प्रतिपदोक्तस्येति । “स्त्रियाम्” इत्यधिकृत्य विहितस्येत्यर्थः । विशिष्य तदनुपादानात् कथं तस्मात् इति विन्त्यम् । इच्छन्तीति । त-

भैरवी ।

स्थानेशब्दे जागरुक इति । स्थानेशब्दो ‘विधौ’ इति परिभाषाज्ञापकत्वेन स्थापित इत्यभिप्रायेणेत्यमुक्तिः । वस्तुतस्तु पूर्वोक्तरीत्या तस्यानावश्यकत्वादाह—स्थानेऽदिति । स्थाने इति पद इत्यर्थः । एवञ्च यकपूर्वस्थानिकाकारस्येति वाक्यार्थः । यकपूर्वत्वञ्चान्यवहितमेव गृह्यते । यको पूर्वो यस्या इति विग्रहे उत्तराङ्गविकल्पायास्तस्मादिति परिभाषाया अनुवादेऽप्युदात्तस्वरितयोरित्यादावपि प्रवृत्त्या तत्समानार्थकवृत्तेरपि तदर्थकत्वात् । तेन वृत्तराशब्दादल्लुप्तस्यार्था वा के इत्त्वस्य विकल्पो न । विहितस्य । अवादेरिति शेषः । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाघटकस्य प्रतिपदोक्तस्येत्यस्य साक्षादुच्चारितस्य तत्तच्छब्दानुवादेन वा विहितस्येत्यर्थ इत्याशयेनाह—विशियेति । ननु किंप्रत्यय एव याथातोवेकनुसृष्ट इत्याशङ्कान्नि-

भावप्रकाराः ।

स्तावचनेति चौरादिकप्यन्तात् षुल् । वर्णयति महत्त्वादिक गुणविशेषमिति तु प्रकाशकृत् । मूले, अत्राहुः—प्रकाशकृतः । प्रसज्येतेत्यर्थे, अत्र बहुचिन्त्यमलित विस्तरभयानु नोच्यते इति प्रकाशकृता वक्तव्यम् । तदाह मूले—अत्रेदं वक्तव्यमित्यादिना । तदप्यस्य अङ्गिज्जवादाह—स्थानेऽदिति । स्थाने इति पदेत्यर्थः । एवञ्च यकपूर्वकर्त्तारोपकस्यानिकाकारस्येति तदर्थः । ननु घटत्रयेण तस्मात्तत्तत्तस्त्वेवात् भाव मूले—गुञ् इति । एत्वं चान्यवहितमेव गृह्यते, निर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्तेः । अत्र-इव कुशराशब्दात् के एत्वे च-विकल्पो न । तदाह—न हीति । एतन्न पूर्वशब्दस्य व्यवहितान्यवहितपूर्वमात्रवाचित्वान्मूल चिन्त्यमिति रक्षाकरोवत् परस्त्रन् । विहितस्येति । यनादेरिति भावः । तदनुपादानादिति । (काकरोत्येवम् । तावता प्रामाण्यकारणादाह—उदिति । ननु किवित्युचितमत्र भाह—

“भ्रूपा” ॥ तदन्तेति । आङ्गस्त्वादिति भाव । एवचेति । उक्त च हरदत्तेन—
अत्रात् स्थान इत्येतत्स्वशब्दस्य विशेषणम् ।
सम्भवव्यभिचारौ हि तत्र स्व काऋऽचो सतो ॥
द्वैपयो सम्भवा नास्ति, नान्यत्र व्यभिचारिता ।
सर्वनाम्न स्वशब्दस्य तेन नाऽयं विधिर्भवेत् ॥ इति ।

इह स्वशब्दस्येत्यस्याऽनन्तरमत इति शेषो बोद्धव्य । एतच्च इह मूलेऽपि
ध्वनितम् । एव च

हस तनौ सत्रिहितं चरन्त मुनेर्मनोवृत्तिमित्र शिवकायाम् ।

शब्दरत्नम्

ज्ञाप्यादावदर्शनाद्युक्तम् । शुभया विच्, तत.क इति । नदाऽज्ञासूत्रस्थभाष्यप्रामा
ण्याद् आदन्तस्य क्विपोऽनभिधानाद्विजुक्त । तत्र हि ‘स्वशब्दौ’ इति पद आद
न्तलक्षणो विजुक्तो न तु किप् इत्याहु । कैयटस्तु—शुभ यातीति क्विप, शुभमिति निपा-
० अज्ञातादौ क, ‘केऽण’ इति ह्रस्व इत्याह ।

मूलेऽपि ध्वनितमिति । ‘स्वशब्दस्यातो विशेषणम्’ इत्यादिना ‘भवत्युदाहरणम्’ इ
त्यन्तं ध्वनेति भाव । शिवकायामिति । स्वशब्दादन्तस्वस्थितिके के इत्व साधु । न
भैरवा ।

रूपयति—नदीसंज्ञिति । तत्र हि—तत्सूत्रभाष्ये हि । तथा च यथा तत्र छान्दसत्वाद्विजुक्त
स्तथाऽत्रापि छान्दसत्वादिनेवोचित । लोक त्वाटशानामनभिधानम् । कैयट इति । उक्त
भाष्यवितोषरूपाऽरुचिनेन ध्वनिता ।

ध्वनने कर्त्राकाङ्क्षायामाह—स्वशब्देति । ननु स्वशब्दस्यात्मायत्राचिन सवनाम
त्वादकचि तद्विशिष्टाद्याप सक्च ‘सर्वनाम्न स्वशब्दस्त्वश्च’ इति स्यादिति शिवकायामि
त्यनुपपन्नमत आह—स्वाऽण इति । तथा च कान्तस्यासर्वनामत्वेन नेह स्यात् प्राप्ति । अत्र
कात्पूर्वाऽकार आकारस्थानिकोऽपि भवताति युक्तमस्यादाहरणत्वम् । अत एवाह—साधिति ।
अकच स्वार्थिकरूपत्वात्त्वदत्यन्तस्वार्थिकरूपत्वात्त्वमस्ताति शब्दा वास्यति—न ह्यक
चित्ति । अकचाऽपवात्त्वन्तत्रकोण्डिन्यन्यायेन वाच्य तच्च न सम्भरति कु साद्यथविव
क्षायामकच प्राप्तिस्तदा तु नात्यन्तस्वार्थिकस्य विवधेति भाव । नन्वत्रं शिवकायामिति
प्रयोगवद् व्याख्यातृग्रन्थस्याप्युपपत्तिर्भवतीति ‘व्याचक्षणा उपक्षया’ इति मूलासङ्गतिरत
भावप्रकाश ।

नदाति । तत्र हि । यतरत्तसूत्रभाष्ये इत्यथ । आदन्तेति । एव च तद्वदिदमपि छात्रसम् । एव
चाऽऽदन्तशानुप्रकृतिकमाद त प्रातिपदिक लोकेऽसाधु भाष्यादिप्रयोग विना । यदि तत किप स्यात्तद्वि
द्या दसविजुक्तिरयुक्ता स्यादिति भाव । कैयट इति । अनेनात्रारुचि सुचिना उक्तभाष्यवितोषपूला ।

ध्वनने कर्त्राकाङ्क्षायामाह—स्वशब्देति । व्याचक्षणात्तन्मुपेक्ष्यत्वेऽपि प्रयोगसाधुरवे निर्विवादत्वाद
त्यन्तरवार्थिकोऽपि वयाव तादेवेति मूलमतेन । तदाह स्वाशब्दादिति । स्वार्थिके के इति पाठ । अत्र
सर्वनाम्न इति प्राप्त पुनरत्र परत्वात् केऽण इति वाचित्वा ह्रस्वे ऽपि च इति शेष । इत्य इति । ‘भ
रूपा’ इति वैकल्पिकेऽपि इत्यर्थ । आत् स्थाने रचशस्य सत्त्वात् कान्तस्याऽसवनाम वास्त्यागोऽप्राप्ति,
तदाह—साधिति । एतेनाय प्रयोगोऽज्ञापुरेवाऽऽस्मीयायां सवनाम वेन स्यात्प्रवृत्तरिति ननु युक्तमप स्वम् ।
ननु स्वार्थिकवदस्य तरवार्थिकस्याप्यकचपवाद् इति आत् स्थाने इत्यशाभावेन विकल्पऽप्राप्त्या नित्ये
रवेऽपि स्वादापत्या रूपमयुक्तमेवात् आह—न हीति । समानाध्वत्वाभावेन तद्विधवे तदप्राप्तेरिति भाव ।

इति श्रीहर्षभ्योके “भस्त्रैषा” इति वैकल्पिकमित्वमिति व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति भावः । आत्मीयायामिति । आत्मज्ञातिधनेषु तु स्त्रीत्वमेव नास्तीति भावः । यत्तु-ज्ञातिधनयोः स्वका, स्विका, इति रूपद्वयमाकरे स्थितमित्याहुः ; वचिन्त्यम्, तादृशस्याऽऽकरस्याऽप्रसिद्धेः, लिङ्गानुशासनविरोधाच्च । यत्तु-स्वका, स्विका, इति काशिकायामुदाहृतं; तत्सञ्ज्ञाविषयकं, न तु ज्ञातिधनविषयकम् । यदपि ‘स्वार्थिकाः वचचित्प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते’ इति परिजहुः । तदपि चिन्त्यम्, उक्तरीत्या कप्रत्ययान्ताद्वाप्सम्भवेऽपि प्रकृतेरस्त्रीलिङ्गतया ‘आतः स्थाने’ इत्यंशस्य दुरुपपादत्वात् । प्रत्युदाहरणान्युक्त्वा उदाहरणान्याह—निर्भस्त्रिकेत्यादि । निष्क्रान्ता भस्त्राया निर्भस्त्रा । उपसर्जनद्वयः, टाप् । ततोऽज्ञातादौ कः । कृतपत्वेति । सूत्रे विकृतनिर्देशो विवक्षितविषयो न तु “न यासयोः” इतिवदुपल-

शब्दरत्नम्

ल्लकच् अत्यन्तस्वार्थिकस्याप्यपवादः । व्याचक्षाणा इति । अकचमुक्त्वा वैकल्पिकमित्वं व्याचक्षाणा इत्यर्थः । स्त्रीत्वमेव नास्तीति ।

स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्व्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने ।

इति कोशादिति भावः । संज्ञाविषयकमिति । संज्ञाया अपि “सन्ज्ञाभूतयो-
द्वय” इति पुंवत्वनिषेधेन भाषितपुंस्कत्वबोधनात् । “अभाषितपुंस्काच्च” इत्यनेन न सिद्धिरिति भावः । अत्यन्तस्वार्थिकान्तविषयं चेत्यपि बोध्यम् । उपलक्षणमिति
भैरवी ।

आह—अकचमिति । स्त्रीत्वाभावे साधकमाह—स्वो ज्ञातावात्मनीत्यादि । ननु सञ्ज्ञाभूतस्य कथमेतत्सूत्रोदाहरणत्वन्तस्याऽभाषितपुंस्कत्वादत् आह—सञ्ज्ञाया अपीति । पुंवत्वनिषेधो हि पुंवत्वस्य प्राप्तिपूर्वकत्वस्य प्राप्तिश्च भाषितपुंस्कत्वं विना नेति भावः । ननु तेन निषेधेन सञ्ज्ञाभूतस्याऽभाषितपुंस्कत्वमेव बोध्यते ; सिद्धानुवादे लयवात् । किञ्च “क्तिचसौ च” इति संज्ञायां विहितस्य कप्रत्ययस्य देवदत्तादिसंज्ञे सत्त्वेन क्रियाप्रवृत्ति-
निमित्तकत्वस्य सत्त्वेन च तस्यास्तु भाषितपुंस्कत्वमस्य तु तथात्वे न प्रमाणम् । यद्यस्या-
त्मीयत्वम्प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य सञ्ज्ञात्वेन विनियोग इति सूत्रे ; तदा सर्वनामत्वादरूपमपि
स्यादित्यातः स्थानिकाकारस्वालाभ इत्यत आह—अत्यन्तस्वार्थिकेति । अत्रेदं बोध्यम्—
अत्यन्तस्वार्थिकान्तमपि तत्त्वोदाहरणान्न सम्भवति । तस्य व्यावृत्तपक्षे प्रागुत्पत्तेरात्-
स्थानिरस्त्वस्येहालाभः । एतन्न तत्र नित्यमेवेत्वम् । व्याख्यातृग्रन्थस्योपेक्षणीयत्वञ्च
भावप्रकाशः ।

नन्वेवं प्रयोगोपपत्तिव्यवधानग्रन्थस्याप्युपपत्त्या मूलासद्धतिरत आह—अकचमिति । तथाच तथा प्रयोगनिर्वादेऽपि तथा नोक्तं तैः, किं तु तयोश्चो तत्र दुर्वचं तदज्ञाभावात् व्याघापत्या रूपाऽलङ्घ्येति भावः । एतेनोक्तरीत्या व्याचक्षाणाभ्योपपत्त्या मूल चिन्त्यमिति रत्नाकराऽभिमतमपारम् । स्त्रीत्वाभावे हेतुमाह—स्वो ज्ञाताविति । ननु सञ्ज्ञाभूतो नास्त्वोदाहरण तस्य “अभाषितपुंस्काच्च” इत्यनेनैव सिद्धेरात् आह—संज्ञाया अपीति । बोधनादिति । आत्मीयत्वपुरस्कारेणैव सञ्ज्ञाकरणादिति भावः । पुंवत्व तु हस्वेन बाध्यते इत्युक्तमेव । ननु तेन निषेधेनाऽभाषितपुंस्कत्वमेव बोध्यते, सिद्धानुवादे लाघवात् । किं च क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकदेवदत्तादिसंज्ञास्थले भाषितपुंस्कत्वसम्भवेऽपि नाऽन्यथाभूते स्वाशब्दे । किं चात्मीयत्वपुरस्कारेण सञ्ज्ञाकरणेऽपि सर्वनामस्वस्याऽनिवारणादकचि तदज्ञाभावेन विकल्पासम्भवेऽपि आह—
अत्यन्तस्वार्थिकान्तमिति । इदमपि प्रागुक्तमतयोः । वस्तुनस्तु उभयमयुक्तम् । बृहच्छेखरेश्चात्यन्त-

क्षणमिति भावः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद्जादयः स्त्रीलिङ्गा एव गृह्यन्ते । तेनेह न, शुभ्रोऽजोऽस्याः शुभ्राजिका । जानातीति ज्ञ । प्रियो ह्योऽस्याः प्रियञ्जिका इति ।

“अभाषितपुस्काच्च” ॥ विहितविशेषणतया व्याख्याया फलमाह-बहुव्री-
रिति । नित्यमिति । अस्य विकल्पस्याप्रवृत्ते “प्रत्ययस्थान” इत्युत्सर्ग एव प्र-
वर्तत इत्यर्थः । परविशेषणत्वे त्वय विकल्प स्यादेवेति भावः । बहुव्रीहेरित्युपस-
र्जनोपलक्षणम् । तेनाऽविषयविका निखट्विकेत्यादावपि नित्यमेव । शैविके
कपीति । “आपाऽन्यतरस्याम्” इति ह्रस्वपक्षे इति भावः ।

अभिध्याप्येति । अत एव बहुयुवा शालेत्यत्र “यूनस्ति” उपसर्जनत्वात्तेति

शब्दरत्नम् ।

भद्रप्राशब्दसाहचर्येण व्याख्यानानेन च ध्रुवानुपूर्वाकस्यैवैषाशब्दस्य ग्रहणम् । अत एव
‘एपाद् नःपूर्वे उदाहरणम्’ इति भाष्येऽप्येवमेवोक्तम् । अन्यथा ‘एतद्द्वी’ इत्येव वदे-
दिति भावः । शुभ्राजिकेति । बहुव्रीहेऽपि ततः स्वार्थिकं क इति भावः । एतेनाऽऽ-
त स्थानिकत्वाभावाद्वाप्राप्तिरित्यथास्तम् ।

परविशेषणत्वे रिति । समुदायस्य भाषितपुस्कत्वेऽपि तद्वचनस्य ख्वशब्द-
स्थातत्त्वेन ततः परत्वात् परविशेषणे दाप स्यादेवेति भावः । ह्रस्वपक्षे इति । बहु-
जम् खट्वा जस्, इत्यत्रस्थाया कपि छन्दुकि प्रत्ययलक्षणेन भागद्वयस्य सुवन्तत्वात्
‘अमाससंज्ञायाः समासान्ता’ इति शास्त्रबलात्कवन्तस्यैव समासत्वेनोपसर्जनस्त्रीप्रत्य-
यैरेव ।

पूर्वोक्तरीत्या । काशिकोक्तिस्तु सन्धाविषयिण्यरति । विहितनिर्देशस्य विवक्षितविषयत्वे
मानमाह—भक्षाशब्देति । एवञ्च भक्षाशब्दस्य निर्णायकतयाऽभ्यर्हितत्वेन पूर्वनिपातः सङ्ग-
च्छते । साहचर्यस्य सर्वत्र व्यवस्थापकत्वे मानाभावादाह—स्वार्थानेन चेति । शिष्टवृत्त्या
ख्यानेन चेत्यर्थः । तेषां व्याख्यानसंप्रमाणमित्याशयनाह—अत एवेति । तादृशस्य ग्रहणादे-
रत्यर्थः । अन्यथा—उपलक्षणत्वं । एतेन उक्तीत्या साधुत्वस्य व्युत्पादनेन ।

अत्रत्यन—अभाषितपुस्कत्वेन । ह्रस्वत्वपक्षे विकल्पस्योपपत्तिमाह—वद्विति ।

मूले—अत एवेति । “यूनस्ति” इति सूत्रमभिध्याप्य “अनुपसर्जनात्” इत्यधिकारस्य
भावप्रकाशः ।

स्वार्थिकानां ऋदाह्वरत्ते प्रागेव प्रवृत्ते प्राक् प्रतिपादितत्वेनाऽऽतः स्थानिक इत्यङ्गाभावेन विकल्पाप्राप्तेः ।
एव च तत्र नित्यमेवेत्यन् । अत एव स्वपूर्वापर्यन्तविशेषो लघुश्लेषविशेषो भाषाविशेषश्च न । अत्रापि
पक्षे तत्प्रयोगनिर्वाहोऽपि व्याख्यानस्योक्तरीत्यापेक्ष्यत्वमेव । काशिकोक्तिस्तु संधाविषयिण्येव । प्र-
क्रियार्था मौल्यत्वावश्यं स्वाकारादनुक्तैव वा सेति बोध्यम् । उपपत्त्याऽभावे हेतुना—अच्छति ।
अत एव भक्षाशब्दस्य पूर्वनिपातः । निर्णायकत्वेनाभ्यर्हितत्वात् साहचर्यस्यातावावकत्वादाह—व्या-
ख्यानेनेति । स्वार्थानमेव समूलयति—अत एवेति । तेन तादृशप्रवृत्तादेवेत्यर्थः । अन्यथा—उपलक्ष-
णत्वं । तत इति । स्वार्थिके तन्व्यायप्रवृत्तरिति भावः ।

* अनु परविशेषणत्वेऽपि नाय दाप समुदाय इ भाषितपुस्कत्वेनैव उदाहरणमाह—समुदाय इति ।
अतस्त्वेनेति । भाषितपुस्कत्वेनेत्यर्थः । अस्य नित्यस्त्रीत्व इति भावः । ततः—अभाषितपुस्कत्वेन
वपदात् । ह्रस्वपक्षे विकल्पमुपपादयति—वद्विति । भौतिकप्रक्रियावाक्ये एव समानान्तरवृत्तः प्रा-
क्त्वादाह—कपीति । “शेषात्” इत्यनेनेति भावः । तत्रस्तद्धितान्त्वेन प्रापिपदिकत्वं, वदाह—सुबलु-
काति । इदं च मूलरीत्या । प्रायुक्तिसिद्धान्तान्ते तु समासप्रातिपदिकमद्योर्वागपय बोध्यम् । एतेनाऽऽ-

प्राञ्च आहुः ।

“टिड्ढा” ॥ इह वृत्तिकृता सूत्रे रयुन् प्रक्षिप्तः । औत्सीति । उत्से भवा,

शब्दरत्नम् ।

यान्तसमासरूपप्रातिपदिकत्वाभावाद् ‘गालित्रयो.’ इति ह्रस्वत्वाभावे ‘केऽणः’ इति ह्रस्वस्ये च ‘न कपि’ इति निषिद्धे ‘आपोऽन्यतरस्याम्’ इति ह्रस्वे कपः प्राग्वर्तिनः स्र-
द्वादद्वात्परस्याऽऽपोऽभापित्पुंस्त्राद्धितत्वेन तत्स्थानिकाऽकारस्यार्थं विकल्पः । इत्या-
भावे तु बहुखट्वाकेतीति भावः ।

प्राञ्च आहुरिति । न च ‘स्त्रियाम्’ इत्यस्य गृहमाणविशेषगत्वान्नात्र दोषः ।
अनुपसर्जनाधिनारेण तदन्तविधेरिव ‘स्त्रियाम्’ इत्यस्य स्त्रीप्रत्ययप्रकृतिविशेषणनायाश्च
ज्ञापनेनादोषात् । अत एव धीवानमतिक्रान्ता अतिधीवरीति सिद्धयति । प्राधान्येन
भैरवी ।

सत्त्वादेव । गृहमाणेति । ‘श्रुतानुमितयो.’ इति न्यायादिति भावः । नात्र दोष इति । बहुयुवा
शालेत्यत्रातिव्याप्तिरूपो दोषो नेत्यर्थः । नन्वेवमनुपसर्जनाधिनास्त्रैयर्थ्यमतः आह—अनुपसर्ज-
नेति । स हि ‘बहुकुस्वरा’ इत्यादौ दोष प्रवृत्तिवारणायाः । यदि स्त्रियामिति गृहमाण
स्यैव विशेषणं स्यात्तदा टित स्त्रियामवर्तनान्दोषः प्राप्तिनांस्तीति तदधिकारो व्यर्थ
स्यादिति ‘यावता विना’ इति न्यायेनोभयोरपि ज्ञाप्यत्वमिति भावः । अदोषादिति । न
चेत्याद्युक्तदोषाभावादित्यर्थः । अत एव—‘स्त्रियाम्’ इत्यस्य स्त्रीप्रत्ययप्रकृतित्वाभिमतवि-
शेषणत्वादेव । यदि श्रुतविशेषणत्वमेव स्यात्तदा वन एव श्रुतत्वात्तद्विशेषणत्वं स्त्रियामि-
त्यस्य रथादित्यत्र चदन्तस्य स्त्रियामवर्तमानात् ‘वनो र च’ इत्यस्य प्रवृत्तिर्न स्यादिति
भावः । न केवलं लक्ष्यानुरोध एव स्त्रियामित्यस्य स्त्रीप्रत्ययप्रकृतित्वाभिमतविशेषणता-
नात्पर्यग्राहकः किन्तु ‘प्रधानाप्रधानयो. प्रधानानुरोध एव प्रबल’ इति न्यायोऽपि ‘स्त्रि-
याम्’ इत्यस्य तत्र नियामक इत्याशयेनाह—ग्राह्येनेति । साक्षाद्विध्युद्देश्यत्वेनापात्त-
निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वरूपमस्य प्राधान्यं द्रष्टव्यम् । नन्वेवमनुपसर्जनादित्यपि
भावप्रकाशः ।

बहुनीहितत सुबृहत्तन उपसर्जनहरात्वा बाधित्वा शेषादिनि कविनि रसनाकरदण्ड्यानुकपन्धिया
निरस्ता । प्रतिपादितमिदमथस्तात् । चत्वार्ये । ह्रस्वे इति । अस्य पाक्षित्यादिः । बहुखट्वाक-
तीति । तथा च रूपत्रयमिति भावः ।

गृहमाणेति । ‘श्रुतानुमितयोः श्रुतमन्वन्धो वलीयान्’ इत्युक्तेरिति भावः । नात्र दोष इति ।
‘यूनस्ति.’ इत्यत्र तस्य युवन्शब्दविशेषणत्वाद्बहुयुवेत्यत्र तस्याऽऽत्रात्प्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । एव चाति-
न्यासव्यर्थेति भावः । एवमत्रयधिकार एव तिष्कल. स्यादित्याशयेनाह—अनुपेति । ‘यावता विनाऽ-
नुपपात्तस्तत्सर्वं तेन ज्ञाप्यमिति सिद्धान्तादिनि भावः । स्त्रीप्रत्ययप्रकृतीति । सा च स्त्रीपात्ता तदन्ता
येरुक्त प्राक् । ‘अजाघत.’ इति तु षष्ठ्यन्तमिति तत्र सूत्रोपात्तस्यैव तद्विशेषणमिति भावः । ज्ञापनेन
दोषादिति पाठः । तत्रातिव्याप्तेरिति तदर्थः । अपवादोषादिति पाठे न वायाद्युक्तदोषाभावादि-
त्यर्थं बोध्यः । एव चाभिन्वयसिखंशयमाश्रयणीयेति भावः । तत्र द्वितीयाध्यापनफलमाह—अत एवेति ।
नरय तत्प्रकृतविशेषणत्वस्य ज्ञापनादेशेत्यर्थः । धीवरीति सिध्यतीति पाठः । अस्यया वन एव श्रुतत्वात्
तद्विशेषणत्वे तस्यानन्वयसिद्धिः स्पष्टैव । ननु तदधिकारस्य प्रात्याख्यानात्कथं तदर्थसिद्धिः । तद-
न्वयसिद्धिस्तत्रमहत्पूर्वप्रश्नेनैव ज्ञापितः तस्य चाण्यन्तादेः प्रातिपदिकविशेषणत्वेनाऽण्यन्तान्त
श्यादिरूप
इत्यर्थः । अन्वया प्रत्ययविधौ निवेद्यतम दुर्लभः स्वात् । प्रत्ययमहणपरिभाषालभ्यस्य तु नाय निषेध-
प्रातिपदिकादित्यनेन सहानन्वयापचरेत् आह—प्राधान्येनेति । यदा न्यायेनैव सिद्धे ज्ञापकानुपयोग

“उत्सादिभ्योऽब्” । न च “शार्डरवाद्यन्” इति ङीना सिद्धमिदमिति वाच्यम्,

शब्दरत्नम् ।

तद्विशेषणताया न्याय्यत्वाच्च । ‘अनुपसर्जनात्’ इतितु गृह्यमाणस्यैव विशेषणम् । अत एव ‘कौम्भकारेय’ सिद्धिः । अन्यथा कुम्भकारेयोऽप्यापद्येत । कुम्भेन समासेऽपि केव लस्य कारस्य भैरवी ।

प्रधानस्यैव विशेषणं स्यादिति ‘बहुकुरुवरा’ इत्यस्य तद्व्यावर्त्यत्वानुपपत्तिरिति तदधिकारस्य तदन्तविधिज्ञापकत्वानुपपत्तिरत आह—अनुपसर्जनादिनि त्विति । विशेषणमिति । “अनुपसर्जनात्” इत्यस्य तदन्तविधिज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्यादिति शेषः । अत एव—अनुपसर्जनाधिकारेण तदन्तविधेज्ञापनादेव । सिद्धिरिति । तन्मात्रस्य सिद्धिरित्यर्थः । व्यतिरेकप्रदर्शन-मुनेनोक्तार्थत्वन्द्वयति-अन्यथेति । अन्यथा-तज्ज्ञापिततदन्तविध्यभावे अपि शब्दोऽप्रेक्षसिद्धिसमुच्चायकः । सा च तदन्तविध्यभावे केवलात्कारशब्दान्डीप्यन्यनुसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमानावेन समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययान्ततया ततो ङकि बोध्या । न च समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वैऽपि न प्रातिपदिकत्वमिति वाच्यम्, सत्र प्रातिपदिकादित्यस्यासम्बन्धात् । अन्यथा ड्याभ्रग्रहणस्यैतदर्थमावश्यकतयाऽन्यार्थत्ववर्गनपरड्याभ्रसूत्रस्यभाष्यविरोधः स्यादिति । आपाद्यं रूपं व्युत्पाद्यति—कुम्भेनेत्यादिना । समासेऽपीति । अपिशब्दोऽयद्धार-भावप्रकाशः ।

इत्याशयेनाह—प्राभा-येनेति । साक्षाद्विद्युद्देश्यत्वेनोप-त्तनिष्ठप्रकारतानि-पित्तविशेष्यतावत्त्वेन वा प्राभा-येनेत्यर्थः । “प्रधानाश्वानसत्रिधौ” इति न्यायेनेति नाव । नन्वेवम् “अनुपसर्जनात्” इत्यस्यापि ‘स्त्रियान्’ इत्यनेन तुल्यतापत्तिरत आह—अनुपेति । गृह्यमाणस्यैव । शिशादे-सामर्थ्यादिनि शेषः । अन्यथा तद्वैधर्म्यं स्पष्टमेवेति भावः । आहृतापनफलमाह—अत एवेति । तदन्तविधेज्ञापनादे वेत्यर्थः । सिद्धिरिति । तन्मात्रसिद्धिरित्यर्थः । उचमेवार्थं व्यतिरेकेणाह—अन्यथेति । तज्ज्ञापित-दन्तविध्य-भावे इत्यर्थः । अपिशिद्धिसिद्धिममुच्चायकः । सा चात्र पक्षे केवलात् ङीप्यपि अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदा-दिनियमानावेन समुदायात् ङकि बोध्या । “स्त्रीभ्य” इत्यत्र प्रातिपदिकादिति न सम्बन्धये । अन्यथा द्वि-ल्लवाभ्रग्रहण

निष्ठमेव ।

कुम्भेनेकार्थीभूतया निष्कृत्य स्त्रीत्वेनाश्वयस्य दुर्बलनयाऽव ङीप एवानुत्तरेः । एव च नात्मदुर्बल-तदन्तग्रहणफलत्वे वाच्ये कौम्भेत्याद्यापद्येतेत्यन्तमनुत्तरे आह—कुम्भेनेत्यादि । कारस्य—उत्सापी-

सत्त्वा ।

कौम्भकारेयसिद्धिरिति । नच कुम्भकारीशब्दाद् ङक् दुर्लभः, तस्य शिल्पिभावत्त्वेन “सेना-तल्लक्षणकारिभ्यश्च” इति ण्यप्रत्ययेन भावादिति वाच्यम् ; हितार्थं तत्र कथा तेषां घटस्फोटकवाचकस्य यौगिकत्वान्यार्थकत्वापि कुम्भकारशब्दस्य सत्त्वात् ।

ननु प्रत्ययार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकतापर्याप्त्यधिकरणभूतप्रातिपदिकात् प्रत्ययो भवति अत एव राजपुरुषस्यापत्यमित्यर्थे राजपौत्रिभिरिति न भवति । अत एव च सूत्रनडत्यापत्यमित्यथ सौत्रनाडित्वेन तथेहापि अपत्यार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकतापर्याप्त्यधिकरणभूतप्रातिप-दिके कुम्भकारीति, नतु कारी इति, तत्र कथं तस्माद् ङनापादनं भाष्यादाविति चेत् ? न, तस्य निय-मस्य प्रत्ययनिष्ठोद्देश्यतावच्छेदकताकप्रत्ययनिष्ठविशेष्यताकार्यातिरिक्ते एव प्रवृत्तेः । “स्त्रीभ्यो ङक्” इत्यत्र स्त्राप्रत्ययनिष्ठोद्देश्यतावच्छेदकता, ङङप्रत्ययनिष्ठा विशेष्यता च वर्तते इति तत्रिरूपकनार्थत्वस्यैव सत्त्वात् तत्रियमत्रवृत्तिः । अत एव परमगाग्यैर्यदात्यमिति विग्रहे परमगाग्यैर्ययण इत्यस्य सिद्धिः । अ-न्यथा गार्थेति यन्मन्त्रदादेः ब्राह्मणप्रकारताप्रयोजकतापर्याप्त्यभावेन स न स्यादित्यर्थः । अत एव च शिवभाषणत इत्यस्य “अय-शुल” इति सूत्रभाष्ये प्रयुक्तस्य सिद्धिः । तदर्थं “भक्तिः” इति सूत्रे मन्-

शब्दरत्नम् ।

प्रातिपदिकत्वेन तदर्थस्यापि छात्वेन योगात्ततो ङीपि कुम्भेनैकार्थीभूत-यापि विशिष्ट्या पत्येन योगे तस्यायोगस्य वस्तुमशक्यत्वात् तेनापि योगे कदाचित्ततो ङकि विशिष्टस्य भैरवी ।

स्येत्यनन्तरं द्रष्टव्यः । तेन कारशब्दस्य समासात्तस्मिन्मुद्रापस्य च प्रातिपदिकत्वञ्चाम् । तदर्थस्यापीनि । अपिशाब्दः समुदायपरामर्शकः । एकार्थी-भूतस्यापीनि । अस्य तस्योत्पन्नान्वयः । विशिष्टस्य-ङीप्विशिष्टस्य । तस्य-कारीशब्दस्य । भ्रोगस्य-तदर्थेनापोगस्य । अपत्याथेन सहेत्यादि । वस्तुमशक्यत्वादिति । अजहत्स्वार्थवृत्तिसद्भावात् ।

जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रुढिर्विरोधितो ।

इति सिद्धान्तात् । तेनापि योगे—तदर्थेनापत्याथेन योगे । एवञ्चोभाभ्यामप्रत्ययोत्पत्ति-सम्भव इत्याशयेनाह—कदाचिदिति । विशिष्टस्य-समासात्तस्मिन्मुद्रापस्य । ननु कुम्भेनैकार्थीभूतस्य भावप्रकाशः ।

स्यर्थः । अयिः समाससमुच्चायकः । तत्र अस्य समासतत्त्वमप्युक्तं तदवयवस्य कृदन्तत्त्वमप्युक्तम् । अजहत्स्वार्थायामर्थवत्त्वस्य सररात् । अहत्स्वार्था तु न सार्वत्रिको । यदा पूर्वपदे एव तत्त्वं नोत्तरपदे इति भावः । तदर्थस्य—कारार्थस्य । निष्कर्षनिवेष्टे मानाभावादिति भावः । अयिः समासार्थसमुच्चायकः । ततः—उत्तरात् । कारशब्दादेवेत्यर्थः । अपिद्वयं मियस्तयोगसमुच्चायकम् । विशिष्टस्य—ङीप्विशिष्टस्य । तस्यायोगस्य कार्यर्थस्यापत्यायोगस्येत्यर्थः । तेनापि योगे । कार्यर्थेनापत्याथेन योगे शक्यर्थः । एव चोमयद्योपि तत्सम्भवेऽत आह—कदाचिदिति । नियामकाभावादिति भावः । ततः कारीशब्दात् । यद्यपि 'सर्वादीनि' इति सूत्रे भाष्ये-प्रत्याख्यायते योग इत्युक्तम्, चतुर्थं तु प्रभाषितं सरला ।

अतमगवत् शयस्य पाठकलनात् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया च देवीभागवत शयस्य सिद्धिः । ग्रन्थेऽपि प्रतिपादकत्वेन सेवकत्वोपचारात् तत्रयोगः साधुः । एतेन ग्रन्थे 'देवीभलावत' इति प्रयोगमशुद्धं वदन्तः परास्ताः ।

ननु चारोति ङीपोऽनुपसर्जनरत्रीप्रत्ययत्वात् "स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन" इति परिभाषया तदादिनियमनिषेधाद् वृक्षप्रचलनन्यायेन कुम्भकारीत्यस्मादेव ङकि कौम्भकारेयसिद्धय्या द्वितीयतदन्तविष्वीकरणे व्यर्थम्, नच विशिष्टे तदशरोपेऽपि ङीये विशिष्टप्रकृतिस्वरामात्रेण विशिष्टवृत्तिप्रातिपदिकत्वादेः तदन्तेऽनारोपान्न ततो ङकः सिद्धिरिति वाच्यम्, 'परमगार्थीरजः' इत्यादाविवाच्येवत्वज्ञेन प्रातिपदिकत्वे ङकः सिद्धेः, इति चेत् ?

न, कुम्भकारीव मनुष्यः कुम्भकारी, इत्यत्र इवार्थे कनि तस्य "कुम्भनुष्ये" इति छुपि स्त्रीप्रत्ययस्यान्यप्रदार्थनिष्ठविशेष्यानिरूपितप्रकारेणानिरूपितरत्रीत्वनिष्ठावच्छेदकताप्रयोजकत्वरूपोपसर्जनत्वस्य सरवे नोपसर्जनस्वीकरणस्ये तदादिनियमनिषेधाभावेन कारीत्यस्मात् ङकि कुम्भकारेय इति रवात्, तद्व्यावृत्त्यर्थं द्वितीयतदन्तविषेरावश्यकत्वात् । नच द्वितीयतदन्तविषयानि कुम्भकारेयस्मात् ङीप्यपि "स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन" इति परिभाषया अतदादावपि कारीत्येन तदादित्वस्यारोपात् कुम्भकारेय इति स्यादेवेति वाच्यम्; अतुपसर्जनाधिकारसामर्थ्यात्तदादिपठिते एव तदादित्वस्यारोपो ननु वदतके इति अल्पनेन वृक्षप्रचलनन्यायेन वा विशिष्टादेवोत्पत्तेः ।

केचित्तु वृक्षप्रचलनन्यायस्य प्रकृते न विषयः समुदायस्य कार्यसम्बन्धे यत्रावयवस्य कार्यसम्बन्धो नाग्नरीयको भवति, अवयवस्य कार्यसम्बन्धे च समुदायस्य कार्यसम्बन्धो नाग्नरीयको न भवति तत्रैव तन्म्याप्रविषयत्वात् । प्रकृते च द्रुमपकार्यस्य अवयवेन कारीशब्देन अन्वयवित्तोत्तरत्वसम्बन्धे समुदायेन कुम्भकारीशब्देनापि तत्सम्बन्धस्य जायमानत्वात्, द्रुमपयोग्यादिवृद्ध्यादिरूपकार्यस्य च समुदायेन कुम्भकारीशब्देन सम्बन्धे अवयवेन कारीशब्देन सम्बन्धस्याजायमानत्वादित्याहुः ।

शब्दरत्नम् ।

तच्चिरुक्ताङ्गत्वाभावेन कुम्भशब्दोकारस्य वृद्धतापत्तेः । निष्कृष्यैकार्याभावस्यैव प्रत्ययोल्लसितनिमित्तत्वे न मानम् ? समुदायेनैकार्याभावेऽवधेनापि तस्यैव सत्त्वात् । न च समुदायान्दोष्यपि अनुपसर्जनस्योपप्रत्यये तदादिनियमाभावेन कदाचित्कारीशब्दादापत्तिस्तवापीति वाच्यम् ? एतदधिकारसामर्थ्येति तदादिनियमाभावेनाधिकृत्यैव कार्य भैस्वी ।

तस्य कथमपत्येन योगोऽत आह—निष्कृष्यैकेन । न मानमिति । अत एव “तद्विद्यार्थ” इत्यनेनोत्तरपदे परे समासविधानं सङ्गच्छते । अत एव च “येन विधिः” इति सूत्रे प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाः प्रयोजनकार्यायण, परमगार्ग्यायण इत्युपात्तम् । कृत्यग्रहणपरिभाषा स्वप्न न प्रवर्तते, कृन्मात्रग्रहणाभावात् । कल्पचित्छब्दाच्चिरस्यति—न चेति । एतदधिकारसामर्थ्यात्—अनुपसर्जनभावप्रकाशः ।

नदन्तविधादिकापनद्वारा कौम्भकारेयतिर्धर्मयोग इत्युक्तमिति मिथो भाष्यद्वय विरुद्ध प्रतीयते, तथापि तस्मिन् परिग्रहे कौम्भकारेयत्तुमकृदादयः—प्रत्याख्यानते इति निश्चिन्त्युक्तिः । चतुर्थे तु भाष्यनिष्पत्तिः, त विनापि तस्य सुमाधत्वात् । तथा हि—अनुपसर्जनस्योपप्रत्यये तदादिनियमाभावेन कारशब्दादपि षीपि समुदायात् ढक् भविष्यति । न च कदाचित्कारीशब्दादपि स्यात् । एकाङ्गद्विवचनन्यायेन समुदायादेवोत्पत्तेः । कुम्भेनैकार्याभूतनया निष्कृष्यापत्येनान्वयाभावाच्च । सूत्रारम्भेऽपि औपगवीत्यादाविव केवलात्कारशब्दादपि कदाचिन्शीपुसङ्गेन कौम्भकारेये पाक्षिकदोषस्येत्यमेव वारणीयत्वाच्च । नन्वेवं कुम्भकारित्यत्र ङीवेन न स्यात् । कुम्भेनैकार्याभूतनयाऽनन्तस्य केवलस्य ङीवेनायोगात्, यस्य च विशिष्टस्य ङीवेन योगो न तदगन्तमिति चेत् ? न, अमहत्पूर्वग्रहेण तदन्तग्रहणपानात् । न चैव बहु-कुरुचरेत्यादावतिपसङ्गवारणाय निषेधोपि सार्थक इति वाच्यम्, “टिड्ढाणम्” इत्यादावुपात्तस्य टिडादेरेव ङीवेन विशेषेणेतदोभावात् । पूर्वत्रोपात्त तदन्त च ङीवेन विशेष्यते, उत्तरत्र चोपात्तमेतत्त्वत्र न्याख्यानामेव शरणम् । इदं च सूत्रारम्भेऽप्यवश्यम् । अन्यथा पञ्चमीत्वेन टापुसङ्ग इति । अत्र गुरुचरणा—प्रत्याख्यानते इति वानिकसिद्धान्तरीत्या । चतुर्थे तु भाष्यनिष्पत्तिः । इत्य हि तदाकृतम् । अनुपसर्जनस्योपप्रत्यये तदादिनियमाभावेऽपि कदाचित्कारीशब्दादपि स्वादिनि पाक्षिको दोष एव । युगपद्विवक्षार्या तन्व्यायप्रवृत्त्या समुदायकार्येणभावयवानामनुग्रहेण च नैकाङ्गद्विवचनन्यायेन निर्वाहः । कुम्भेनेत्यष्टाक्षरिष्यशुक्ला, निषकृष्यापत्येनैकार्याभावेऽपि समुदायेनैकार्याभावेऽवधेनापि तत्त्वेन सररात्या मर्ध्याङ्गोः विशिष्टसम्बन्धपत्येऽपि विशेष्यसम्बन्धत्याव्याहृतेषु, सिद्धान्ते दोषाभावेत्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । अनभिधानेन प्रत्याख्यानं तु न चनकारि । अत एव परमगार्ग्यास्यापत्यमित्यर्थे तदेकदेशगार्ग्याशब्दात्प्रत्यये मति प्रत्ययग्रहेण तदन्तविधिप्रयोजनावसरे “येन विधिः” इति सूत्रे गार्ग्यायण, परमगार्ग्यायणः श्युदाहन भाष्ये इति । तदेनद्वि निषामाह—निष्कृष्येति । तस्यैव—एकार्याभावस्यैव । एवेन तदभावस्थावृत्तं । अन्यथोक्तरीत्या समासेऽपि तथात्वापत्तौ “तद्विद्यार्थोत्तर” इत्युत्तरपदे समासविधानानवक्यापत्तिस्तत्र तदनाधये सूत्र तदेव गमकमिति चेदिहापि भाष्यद्वय गमकमिति भावः । “कृद्ग्रहणे” इत्यस्या, कृन्मात्रग्रहणे प्रवृत्त्या न तथा विशिष्टादेव ङीवुःपति प्रत्याशा । तस्माच्च तिस्र्यर्थे तदन्तविधिरवश्यका, स चैतदर्थानः । अमहत्पूर्वग्रहेण तज्ज्ञापने तु बहुकुरुचरेत्यादिव्यावृत्त्यर्थमनुपद वक्ष्यमाणार्थसिद्धयर्थं चेदभाववश्यकमिति तात्पर्यम् । तत्र पक्षे शङ्कते—न चेति । समुदायात्—प्रत्याख्यानं । तत्रापि—तदन्तविधिवादिनोऽपि । अर्थ भावः । कुम्भकर्मकोत्तरयत्तु कृत्क्रियाधयसम्बन्धित्वे विवक्षिते सामान्योत्पत्त्यनुकूलक्रियाधयसम्बन्ध विवक्षया अप्यनपत्येन तस्यापि, प्रयमोक्तिरित्वाच्च स्यादेव तदसुदुर्लभः । एकार्याभावस्तु कर्त्तरि स्यात्स्यैव । न च तस्यानुवन्तत्वम्, वचने न तत्रिमिच्छकोटी प्रविष्ट किं तु न्यायप्राप्तमिति भाष्याशयात् । प्रातिपदिकादिति तु तत्र न सम्बन्धत इत्युक्तमेवेति । सामर्थ्यादेवेति । एतेनैतदर्थानुबोधने तु तदन्तग्रहणेऽनिष्टाप्राप्तिसिद्धिरेष्टमात्रकौम्भकारेयसिद्धिरूपक-

शब्दरत्नम् ।

बोद्धव्ये, न तु न्यूनस्येत्यदोषादिति तदाशयः । विस्तरस्त्वन्यत्र बोद्धव्यः ।

भैरवी ।

नाधिकारसामर्थ्यात् । तदाशयः—चातुर्थिकस्यानुपसर्जनादित्येतत्प्रयोजननिरूपणपर 'प्रधानेन

न च तदन्तविधावपि व्यपदेशिवद्भावेन

वाच्यम्, एतदधिकारसामर्थ्यादपहाप

न । प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाऽधिकस्यैव

अस्य गोत्रापर्यमित्यर्थे इति "यस्य" इति

प्रातिपदिकत्वेनेत्यसङ्गतम्, शैलरोक्षरीत्या

केवलस्य सूत्रद्वयसाधारणपारिभाषिवत्त्वाभावात्, प्रत्ययान्तत्वेन पूर्वसूत्रस्याप्राप्तेः ।

न च कृदन्तत्वात्तत्सूत्रेण प्रातिपदिकत्वम्, पदार्थाभावेन लौकिकं प्रयोगं प्रतिद्वैतरूपप्र-

दस्ताथवत्त्वाभावेनोत्तरसूत्राप्राप्तेः इति चेत्? न, व्याघ्री, अश्वक्रोती, कच्छपी, इत्यत्र 'गति-

कारकोपपदानाम्' इत्यस्य प्रयोजनरूपणवसरे स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः प्राक् यथा ग्रशब्दादीनां प्रा-

तिपदिकत्वन्तथाऽत्र कारशब्दस्याऽपि भविष्यति, "कृतद्वित" इतिमूलस्यैव च प्रवृत्तिरत्रा-

भिप्रेता । विभिन्नवृत्तद्वयस्यात्र सत्त्वेन तन्मात्रवृत्त्येकार्थीभावस्यात्र सत्त्वमस्ति । 'पञ्चम

ध्यायस्था तु पुङ्ग्वेशिनः । तदन्तविध्यभावेऽपि स्त्रीप्रत्यये तदन्तविध्यभावेन कुम्भकारीति-

समुदायादवयवात्स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तावपि ढक् भविष्यति, एकाज्जिद्वचनन्यायात् । न च केवल-

कारीशब्दादपि कदाचित्स्त्रीप्रत्यय इति वाच्यम्, कुम्भेनैकार्थीभूतस्य निष्कृष्यापत्येनानन्वयात् ।

अन्यथा तदन्तविधावपि केवलकारशब्दादपि कदाचित्स्त्रीप्रत्यये सति ततो ढकि कुम्भका-

रेय एव स्यात् । न च कुम्भस्य यथा कारीत्यस्य न योगस्तथाकारेत्यस्य स्त्रीत्वेन

वर्थं योग इति वाच्यम्, अमहत्पूर्वग्रहणेन तदन्तग्रहणज्ञापनात् । न चास्य सूत्रस्यानारम्भे

भावप्रकाशः ।

लाभावेनैतद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । एतेनात्र षष्ठेऽपि कारशब्दस्य व्यपदेशिवद्भावेनागन्ता-तरात्ततोऽपि

वदाचित् षीपि कुम्भकारीयो दुर्गार इत्यपास्तम् । एतदधिकारात् श्रापनादेवासहाये एव व्यपदेशिवद्भाव-

प्रवृत्तेः अर्थकार्यश्रोक्ताथवत्त्वाभावेनागन्तस्याप्रातिपदिकत्वाच्च । एतेन व्यपदेशिवद्भावामावेऽप्यगन्ता-

दित्यप्यर्थात्सादेव दोष इत्यपास्तम् । किं च व्यपदेशिवद्भावस्य एव सोऽपि न स्वतन्त्रः । एव स्वस्य

चेत्यपि तन्नेत्यदोषात् । न तु न्यूनस्येति । युक्तं चैतत् । यतः प्रत्ययग्रहण इति नियमेषाधिकस्यैव

न्यावृत्तिर्न न्यूनस्य, अत्रय गुत्रापत्यमित्यर्थे अशब्दादिभि यस्येति लोपे यन्निजोश्चेति फ सोऽनापत्तेः ।

एव च तन्निषेधेन तेन तदव्यावर्त्यस्यैव सप्रदो न त्वत्त्वावर्त्यस्य न्यूनस्येति । तदाशय इति । तदन्त-

विधिज्ञापनद्वारा तस्य तत्सिद्धिः फलनिति वदतां भाष्यकृतामाशय इत्यर्थः । नन्वेवमपि चिन्त्यमिद-

केवलकारस्याप्रातिपदिकत्वेन ततो बीबभावेन पाञ्चिकनिष्ठाभावेन तत्रफलोक्तसङ्गतैः । प्रत्ययान्तत्वेनार्थ-

वत् सूत्राप्रातिपदिकार्थीभावेनेत्यादिमूलोक्तार्थवत्त्वाभावेन गुरुचरशोकयूत्रद्वयसाधारणार्थवत्त्वाभावेन च

"कृतद्वित" इति सूत्राप्राप्तिरिति चेत् ?

अत्र केचित्—समासे च वृत्तेऽवयवादुत्पत्तिः प्रान्नोति । अवयवाद्वापत्तौ सत्यां को दोषः? कौम्भ-

कारीयो न सिध्यति । अवयवरय इद्विस्वरी स्यातामिति । तत एवैकदेशिभाष्यानुसंधेनार्थ ग्रन्थः ।

एव च कुम्भकारीति सिद्धिरैव मुरय तदन्तविधेः फलम् । अत एव 'दं' इति प्रयोजन प्रधानेन तदन्तवि-

तत्र 'जातेः' इत्यनुवृत्तेः । अन्यथा पुंयोगेऽपि स्यात् । एतेन इह अब्प्रहणं स्पष्टार्थमिति प्राचो ग्रन्थः प्रत्युक्तः । इहानेकं वाक्यं, तत्र अनुपसर्जनमण् योऽका-

शब्दरत्नम् ।

पुंयोगेऽपि स्यादिति । इष्यते तु ज्ञापित्यर्थः । प्रत्युक्त इति । अनेनेव सिद्धे भैरवी

न्यपतशब्दौ हीवापत्तिरिति वाच्यम् । "विद्वागन्" इत्यादावुपात्तस्य स्त्रीत्वेन विभेयत्वात् । पूबत्र त्पात्तन्तदन्तञ्च तथा, व्याख्यानात् । व्याख्यानञ्च प्रामाणिकं स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तावावश्यकमेव । अत एव पन्वात्रोत्पन्नं दाप्तेत्याहुः । वस्तुतस्तु प्रत्याख्यायत इत्युक्तिर्वाचित्करीत्या, चतुर्थे तु भाष्यकारीयसिद्धान्तः । निष्कृष्यैकार्थाभाव एव वृत्तिप्रयोजक इति न भाष्यकारस्य नन्मतम् । अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनिप्रमाभावेऽपि कदाचिद्वयवादापि ङम् स्यादेव । यदापि समुदायादेव प्रत्ययोत्पत्तावेकाङ्घ्रिर्वचनन्यायोपन्यसनं तन्न युक्तम् ; यत्र युगपद्विवक्षा समुदायकार्येणावयवानुपग्रहश्च तत्र तन्न्यायप्रवृत्तेः । कृत्प्रहणपरिभाषया कुम्भकारशब्दादेव स्त्रीप्रत्ययो भविष्यतीति तु वक्तुमशक्यम्, तस्या पारभाषायाः कृन्मात्रप्रहणे प्रवृत्तेः सिद्धान्तात् । यदि तु तदन्तविधिरमहत्पूर्वप्रहणेन ज्ञाप्यते, तदा बहुब्रह्मवत्स्यत्र ङापोऽभाव्याय "अनुपसर्जनात्" इत्यावश्यकम् । "स्त्रियाम्" इत्यस्य स्त्रीप्रत्ययप्रकृतित्वाभिमतिविशेषणतायास्तस्त्वानुपसर्जनापकृत्वस्याभिधास्यमानत्वादिश्लेषेर्वरीत्या भाष्ययोरविरोध उपपादनीयः । तदेतद् ध्वनयन्नाह—विस्तरस्त्विति ।

मूले अन्यथेति । डीन्विधायके 'जातेः' इत्यस्याऽननुवृत्ता वित्यर्थः । पुयोगेऽपीति । डी-भाष्यप्रकाशः ।

धिर्यथा स्यात् कुम्भकारी नगरकारी इति भाष्य सङ्गच्छते । अत्र एवावयवादुरात्तिरिति ग्रन्थव्याख्यावमरे "कुचङ्कित" इत्येव वृत्त्यहणे इत्यस्य सञ्चारेण समुदायप्रातिपदिकत्वेन तत्र एव जीविति कैयटोक्तशङ्कायां अस्तुतो अवयवस्याऽप्रातिपदिकत्वात्समुदायस्य चानग-तत्वात् डीपोऽप्राप्तिरेवेति शङ्कितुमुच्यते इत्यु-द्वोऽङ्गोक्तिरर्थवत्त्वोक्तार्थवत्त्वाभावेनापान्तरस्याप्रातिपदिकत्वाच्चेति लघुश्लेषोक्तिस्य सङ्गच्छते इत्याहुः ।

परे तु कारशब्दस्यापान्तरवादर्थवत्त्वमस्येव । वृत्त्याऽर्धबोधजनकस्य कल्पितस्य भौतपूर्विकत्वस्य मत्त्वात् । वृत्तिद्वयस्य भिन्नत्वेन तद्धेतुभूतार्थाभावस्यापि भिन्नत्वात् कारमात्रवृत्त्येकार्थाभावेन लो-किके प्रसिद्धत्वस्य मत्त्वाच्च । न हि प्रसिद्धत्वेऽपि स्वातन्त्र्यविवक्षितम् । किञ्च 'पञ्चगवधन,' इत्यादी पूर्वं त्रयाणां बहुव्रीहौ तदेकार्थाभावेन व्यापकेनैव मत्त्वात्कार्ये सिद्धे पृथक् तदनङ्गीकारेऽप्यत्र पूर्वं कृद्ब्रह्मो प्रकृतिप्रत्ययमात्रवृत्त्येकार्थाभावेन व्याप्येन समाससिद्ध्या तत्पर्याप्तस्य भिन्नस्य तस्वावश्यकत्वात् । अत्र एव नगरीकारित्यतोऽग्रिमम् "अत्र हि तदादिनियमादवयवादुत्पत्तिः स्यात् । कृद्ग्रहणे इत्यस्यास्तु कृद्-कृद्ग्रहणादसञ्चार एव । एव तदादिज्ञानेन समासो भविष्यति । यद्येव लभ्येन, कृत स्यात्तनु न लभ्य "गतिकारकोप" इति हि समास एव तावद्भवति । तत्र च कृतेऽवयवादुत्पत्तिः" इत्यादि भाष्य, चतुर्थस्य "येनविधिः" इत्यत्रयोक्त्यर्थं च सङ्गच्छते । अन्यथा तयोर्दत्तत्रजाजनिरापत्तिः संशयः । किं च तदन्-तरीभारे "गतिकारक" इत्यत्रोपपदग्रहणानर्थक्यापत्तेः । एतद्वीत्याऽर्धवत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वात्तु । एवा-प्राप्तेः । अत्र एव उच्यते 'शङ्कितुम्' इत्युक्तं वक्तुमिति नोक्तम् । तस्याः शङ्कया उत्तरमिदमेव । न चैवमपि गुरुचरणोक्तरीत्याऽर्धवत्त्वं नादापीति वाच्यम्, तत्र तयार्थवत्त्वाङ्गीकारे एतद्वृत्तस्य "गतिकारक" इत्यादेव गमवत्त्वेनेत-प्राक् तदनङ्गीकारः, किं तु पूर्वोक्तस्येत्यशोभात् । एतन्नरे तु तदङ्गीकार । अत्र एव तदन्तग्रहणेऽपि प्रायुक्तरीत्या देवा समाशङ्क्येनदधिकारादेव प्रापकादसहाये एव व्यपदेशिवद्वा-धप्रवृत्तेः अर्थवत्त्वोक्तार्थवत्त्वाभावेनापान्तरस्याप्रातिपदिकत्वाच्च, तदादिनियमाभावेनाधिकस्य कार्ये-बन्धत्वे न तु व्युत्पत्तेश्चोपपत्त्येव । अन्यथा तदन्तग्रहणे फलाभावेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्युक्तं लघुश्लेषे । तत्रैतदभिवारादेव शापकादित्यस्य हेतुत्रयेऽन्वयः । अत एव सर्वान्ते अन्यथेति ग्रन्थसङ्गतिः । एव च न भाष्ययोर्मिथो विरोधः, कैयटकौस्तुभायसङ्गतिश्चैति प्राहुः । तदेतद् ध्वनयन्नाह—विस्तरस्त्विति ।

रस्तदन्तादिति व्याख्यातान्नेह—आपिशलमधीते आपिशला ब्राह्मणीति । अत्र

शब्दरत्नम् ।

तत्राग्रहणं त्वसस्यापत्यं स्रोत्यत्र जातिलक्षणङाच्चाधनार्थमिति बोद्धवम् । अत्र होति । न चवमुपसर्जननाधिकारस्य चारित्वाद्यर्थे मूलोक्तत्वं तद्विधिनापरकृतानुपपत्तिरिति वाच्यम्, लक्ष्यानुसारिव्याख्यानेन 'स्त्रियाम्' इत्यस्य गृह्यमाणविशेषगतथाऽपि तद्वारणसम्भवात् । तस्माद्बहुकुरुधरेत्येव तद्व्यावर्त्यम् । तच्च तदन्तर्विधिं विना नोपपद्यते इति तद्व्यावर्त्यम् । भैरवी ।

पन्थाधित्वा परत्वादिति शेषः । न ह्येवंसति फलाविशेषः । अजन्तान्डीनि समुद्रापस्याद्युदात्तत्वमेव भविष्यति । ङीपि तु सतिशिष्टप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वमिति विशेषस्य रूपत्वात् । तत्रंष्टापत्तिन्निराचष्टे—रथ्यं इति । इत्यर्थः—इति तात्पर्यार्थः । ननु "टिड्ढा" इतिभूतस्थान्महणेनाजन्तान्डीप्यप्यौस्सीत्यादेः सिद्धौ "शाङ्करावा" इति सूत्रेऽग्रहणस्य वैयर्थ्यमत्र आह—अनेनैवेति । अपत्यं स्त्रीति । गोत्रापत्यं स्रोत्यर्थः । एतेन 'गोत्रञ्च चरणे. सह' इति जातिस्त्वमस्तीति सूचितम् । मूले—इहानेकमिति । न च "ऋनेभ्य" इत्यादावपि लक्ष्यभेदेनानेकवाक्यताऽस्त्येवेति वाच्यम्, तत्र सप्ताहकवाक्यस्यैकत्वमिह तु तस्य नानात्वमित्याशयात् । अत एव पञ्चाश्वेत्यादी न ङीप् । न चैवमिति । एवम्—आपिशलमधीते आपिशलेत्यस्य व्यावर्त्यस्य लाभे । व्याख्यानेनेति । मूलोक्तरीत्या "अनुपसर्जनत्वात्" इत्यस्य प्रयोजनमुक्त्वा "एतदपि नास्ति प्रयोजनम्" स्त्रियामिति वचते । तेनाणं विशेषयिष्यामः । स्त्रियां योऽणु विहितः । एवमपि काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी, तामधीते 'काशकृत्स्ना ब्राह्मणी' अत्र प्राप्नोति, नप दोषः । अध्येययामभिधेयायामण ईकारेण भवितव्यम् । पञ्चाश्वेत्स्यामभिधेयायामण लुप्तः स । यत्र ध्रुवते, उत्पन्नस्तस्मादीकार इति पुनर्न भविष्यति" इति भाष्यकृदुक्तप्रत्ययमूलकव्याख्यानेनेत्यर्थः । नस्मल-उक्तरीत्या तद्वारणात् । तच्चेति ।

भावप्रकाशः ।

पुंयोगेऽपि स्यादिति । ङीप चाधित्वा परत्वात् । अजन्तस्यानुदात्तत्वा ङीप्स्त्रीनो. स्वरे विशेषाभावेपि ङीप्स्त्रीनोर्विशेषस्य सत्त्वादिति भावः । इष्टापिच निराचष्टे—इत्यन्ते इति । इत्यर्थ इति । इति तात्पर्यार्थः । प्रत्युक्त इतीति । यत्तु रत्नाकरकृत्—एतेन अजन्तस्य स्वशब्दमिति प्रमादोक्तमपस्तमिति मूल रभसामिधानम् । "शाङ्करावाचन" इत्यत्र पुनरजन्तस्य जातिलक्षणङोप वाधितुम् । तत्र हि 'जाते' इति वचते तेन पुयोगे बोधेवेति प्रसादयन्वत्सत्त्वादिति, अत्र, उक्तं सतिस्त्वैव च यदत्र प्राचोत्रत "शाङ्करावाचनो ङान्" इति सिद्धे पुनरजो अरण जातिलक्षणङोप वाधितुम् । यदि तत्र 'जाते' इति वचते तर्हि स्रष्टायमिति, तत्त्वानि जात्यनुवृत्तावजानी श्रौतरीत्यादावप्राप्तकोपप्रापणार्थत्वस्य सम्भवात्कथमजन्तस्य रूपत्वंत्वमिति चिन्त्यमित्यस्य त्वपरमगुरुचगमनाश्लेऽभिहितत्वेन तदनुरोधेन मूलस्य सत्त्वात् । तदेतत् स्वन्वितु तदनुवादम्यूनतां निराचष्टे—अनेनैवेति । अत्रायानुग्रहेनैवेत्यर्थः । तत्र—शाङ्करेवेति सूत्रे । जातोति । गोत्रं च चरणैरिति जातित्वादिति भावः । मूल—अनेक वाक्यमिति । यद्यपि "ऋनेभ्य" इत्यादावपि लक्ष्यसत्कारकवाक्यानां नानात्व तयापि तत्र सप्ताहकवाक्यमेकमेव । इह तु तदपि न, द्वयसत्काररूपाऽकारसम्भवेन तत्र वैयर्थिकत्वेनैवाव्यायात् । अत्र एव पञ्चाश्वेत्यादी नानेन कीदृशिन एव मूले । एवमिति । पूर्वञ्च निर्देशो वा "आपिशलमधीते" इति वातिक्रान्तिसारिव्याख्याने क्रियमाणे इत्यर्थः । मूलोक्तेति । कौमुद्युक्तेत्यर्थः । तद्व्याख्यानेनेति । "एतदपि नास्ति प्रयोजनम्" 'स्त्रियाम्' इति वचते । तेनाऽणु विशेषयिष्यामः" इत्यादिना "उत्पन्न-स्तरपादीवार इति कृत्वा पुनर्न भविष्यति इत्यन्तेन ग्रन्थेन भाष्यकृतोक्तैर्न प्रागनुदितेने दर्थः । इदं चाभेदेन हेतुत्वेन च विशेषणतायाम् भवेति । अपिस्तस्यैव समुच्चायकः । अत्रस्तन्नासाधाय तत्कल तदाह—तस्मादिति । उच्यते तद्वारणादित्यर्थः । तच्चेति । तस्य तद्व्यावर्त्यत्वं चेत्यर्थः । ननु तत्र

हि प्रोक्तार्थेऽण् उपसर्जनम्, अध्येत्रण् तु लुभः, वर्णप्राधान्यात् प्रत्ययलक्षणम्,
 -“शीलम्” “छत्रादिभ्यो णः”
 ;ङील्ये” इति ज्ञापकात् । अनेन
 हि “अन्” इति अणि विहितं प्रकृतिभावं बाधितुं टिलोपो निपात्यते । चो-
 रोति । चुरा शीलमस्याः ।

“हस्तस्तद्धितस्य” ॥ उपधाभूतस्येति । ननु “यस्येति च” इति यच्चेऽका-
 लोपे कृते यकारस्य ईकारपरस्वमत्स्येव किमुपधाप्रदृष्ट्या ? न चाल्लोपस्य
 स्थानिवद्भावः, यलोपे तन्निषेधात् ; मेवम्, यलोपे कार्यं अल्लोपस्याऽऽभोयत्वेना-

शब्दरत्नम् ।

‘स्त्रियाम्’ इत्यस्य प्रकृतिविशेषगत्वज्ञापकत्वं चेति बोद्धवम् । तत्कारणे एतद्व्यावृत्तिरिति
 अनेनेव उपसर्जनपदेनोभयोरपि ग्रहणमित्याशयात् । अप हार्यमिति । ङीवित्यर्थः ।
 भवती ।

तस्य तद्व्यावृत्त्यर्थत्वचेत्यर्थः । नन्वेवमुक्तरीत्या तस्य तद्व्यवृत्तिविज्ञापनेऽपि स्वविशेषे चारि-
 तान्तर्यरूपपादमिति कथं ज्ञापकत्वमत आह—स्त्रियामिदमेवेति । तत्कारणे-तद्व्यावृत्त्यर्थम्
 कारकस्त्वना एतयोरपीत्यर्थः ।

गिपमर्षकतुपवर्जनपदं नाद्या-

योपसर्जनप्रोक्तमिति कथं व्यावृत्तिरत आह—वपञ्जनम् । कृत्रिमाकृत्रिमन्यायोऽत्रानुराज-
 नाधिनागोचरान्तर्गतपञ्जनाप्यप्रानागणेन बाध्यत इति भावः । इत्याशयादिति । मूलस्येति
 शेषः । इदमुत्तरम्

गम् “अणो

न्तदा स्वा

लाघवाद्गणेषु कार्यः किमनया कुलुष्येति वाच्यम्, ज्ञारकसिद्धत्यानार्वत्रिकत्वेन छात्रत्य-
 भावप्रकाशः ।

ज्ञापकत्वेति अनुपसर्जनस्याऽनङ्गीकारे तस्याचारिण्यर्थं तदवस्थागत आह—स्त्रियामिति ।
 तत्कारणे इति । तद्व्यावृत्त्यर्थम् “अनुपसर्जनात्” इति सूत्रकारणे इत्यर्थः । एतद्व्यावृत्तिरपीति । आदि-
 शला, काशकृत्स्नेत्येनद्वयवृत्तिरपीत्यर्थः । अनेनेव—यन्तेनानुपसर्जनविकल्पैश्च । एतेनोक्तपकार
 व्यावृत्तिः ; ननु तत्र शास्त्रोपसर्जनस्यैव ग्रहणीवित्येन कथं तद्व्यावृत्तिते अह—उपेति । उभ-
 योरपीति । एतदधिकारसामर्थ्यात्तन्व्यायो बाध्यत इति भावः । आशयात्—इति मूलस्येति शेषः । न
 हि तदेव प्रयोजनं तेन तस्य बोध्यते, किं तु तदर्थं ज्ञानेदमपि सिद्धयतीति बोध्यते इति भावादित्य-
 र्थः । अण् रूपं कायनित्यर्थभ्रमवाण्यायाह—ङीविति । इदमुत्तरम् ‘अणो ह्यप’ इति किञ्चोऽपि ।
 अत्र एवोपक्रमभावेऽण्कृतान्तीति बहुवचनप्रयोगः सङ्गच्छते । एतेन “कार्म” इति सूत्रं न कार्यं तथा न
 शाय्यं च । लाघवेन ङीवर्थं वचनमेव कार्यमिति भ्रान्तोक्तमस्त्वम् । ज्ञारकसिद्धत्यानार्वत्रिकत्वात्

सरला ।

ङीवित्यर्थ इति । “शीलं, छत्रादिभ्यो णः” इति विहितो यो गतस्मिन्नण्कार्यं भवनत्वेनदर्थक
 ‘नाच्छीलिके णेऽपि’ इति परिभाषया गप्रत्ययान्ते चौर इत्यत्र अण्-त्कारोपेण ङीविति भावः । अत्र च
 ‘कार्मस्ताच्छील्ये’, इति ज्ञापकम् । तत्र हि “अन्” इति सूत्रेणापि परे विहितं प्रकृतिभाव बाधितुं
 टिलोपो निपात्यते । यदि तु गप्रत्यये अण्कार्यं न स्यात्तर्हि किं तेन ? ताच्छीलिकस्यैव गप्रत्ययस्यात्
 कार्यज्ञापनात् “तदस्या प्रहरणमिति ङीवया णः” इति विहिते णे दाण्डा इत्येव । नचैव लाघवात्
 छत्रादिभ्योऽणोव विधीयता किं गप्रत्ययवियानेन, तस्यात्कार्यज्ञापनेन चेति वाच्यम् ; ज्ञारकसिद्धत्या-
 नार्वत्रिकत्वात् ‘छात्रा’ इत्येवस्मिन्नण्त्वात् ।

ऽसिद्धत्वात् । अनपत्येति । यद्यपि 'आपत्यग्रहणं कर्तव्यम्'
ऽपि अपत्याधिकारविहितपरं तत् । तादृशश्च गर्गादियञ्च
तस्याऽपत्याधिकारात् प्रागेव पाठान्त । अत एव भाष्यकृता
इति 'गर्गादिभ्यो ऽयञ्' इति च अकारः प्रशिलष्टः । "थर
शब्देरतम् ।

'ताच्छीलीवे' इत्युक्तेः "तदस्यां प्रहरणम्" इति णे 'दाण्डा' इत
अकारः प्रशिलष्ट इति । तद्वार्तिकप्रत्याख्यानानयेति शेषः
इत्यादिसूत्रे अस्त्रिपामित्यनुवृत्तेस्तस्य गोत्रार्थकत्वेऽपि न तत्र
भैरवी ।

स्य सिद्ध्यर्थमेवमभिधानात् । दाण्डेत्येवेति । एवन्ताच्छीलीक इत्यु
प्रथमागताच्छीलीार्थं गस्तत्रैवाणकार्यमित्यपि बोधितम् । अत एव
तिकस्य मांसयोला, मांसकामेत्याद्येवोदाहृतम् ।

मूले—अत एवेति । आपत्यशब्दस्यापत्याधिकारविहितपरत्वादे
रोऽनुनासिस्तस्येत्यसंज्ञया निवृत्तिरिति बोध्यम् । अकारप्रश्लेषस्य
एवञ्च तद्वार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्यमेवापत्यशब्दस्यापत्याधिकारवि
दिति तम् । ननु स्थलत्रय एव यद्यकारस्य प्रश्लेषस्तदा "अभिजिद्" ;
न्डीदनापत्तिरत आह—अभिजिदिति । अस्त्रियामित्यनुवृत्तेरिति । "अ
स्यादिः । सा च मण्डूकप्लुत्या कार्या । गोत्रार्थकत्वेऽपीति । किमत्र मान
प्यप्रवृत्तमेव । तथा हि तत्र "गोत्रमिति वक्तव्यम् । अस्य गोत्र
तदर्थं । किमप्रयोजनम् ? आभिजितक । अभिजिदित्यस्यायमित्य
बुञ् यथा स्यात् । तच्चान्तुं शक्यम् । गोत्रार्थं स्वार्थिको गोत्रे
बुञ् एव फलत्वेनोक्तो न तु ङीप् । एतेन गर्गादिभ्योऽयजित्यन्नेर्वा
रहेष इति वदन्त. परास्ता. । पीष्ट इति । एवञ्च स्त्रियं यजेव । स
भावप्रकारः ।

छात्रेवेव । एतेन छात्रादिभ्यो लाम्वादयेव वायः किमनया बुद्धयेति
"अगन्तादितीकार" इत्युपसंहारमाख्यान्तरोभाषि अस्यावृत्त्यर्थत्वेन यथाश्रुतमे
बहुवचनं तु प्रयोगभेदाभिप्रायन् । पूर्वमतेऽपीदमावश्यकम् । अन्वयादि
इत्युक्तेरिति । शापवस्य तद्विषयावादिति भावः । दाण्डेत्येवेति । अन ए
'मांसभक्ष्या' इत्येवोदाहृत माभ्ये ।

वार्तिकप्रश्लेषयोर्योगपक्षे फलाभावादाह—तद्वार्तिकेति । तथा च
वार्तिकस्य तदधिकारस्यप्रत्ययपरत्वे मानमिति भावः । ननु एतदत्रये एव प्रद
विहितप्यन्तात् ङीप्नापत्तिः तथाच्चाभिजितोऽपत्यं स्त्रीत्यन्तात्स्वार्थेऽभि
रूपासिद्धिरत आह—सभाति । अस्त्रियामित्यनुवृत्तेरिति । "आयुध
दिभिर्विच्छिन्नरथापि "जातच्छृङ्गोः" इति सूत्रस्थाऽस्त्रियामित्यस्य मण्डूक
एव "अभिजिद्" इति सूत्रे "गोत्रमिति वक्तव्यम् । अस्य गोत्रत्वप्रयुक्तं कार्यं
नम् ? आभिजितवः । आभिजिदित्यस्यायमिति "गोत्रचरणम्" इति बुञ् यथा
गोत्रादय र्वाधिको गोत्रमेव भवति" इति भाष्ये तु जेव फलत्वेनोक्तो न ङीप् ।
एतेन भाष्यवृत्ता "धरोऽयञ्च" इत्यत्रैव काठतः प्रश्लेषे लवतेऽपि तस्मि
यथा वल्लभते; तथाऽत्रापि मण्डूकानुवृत्तौ च न मानमिति मान्यानुयायि र
तस्य—यजः । चच्छीलीवेति भावः । आभिजितो मुहूर्तः, आभिजितः, स्वामी
दित्य वश्यकं, तदाह—गोत्रेति । पीष्ट इति । एव च स्त्रियावदेव नेति न

ऽसिद्धत्वात् । अनपत्येति । यद्यपि 'आपत्यग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकन्तया-
ऽपि अपत्याधिकारविहितपरं तत् । षाट्शश्च गर्गादियञ्चैव, न तु देवाद्यञ् ।
तस्याऽपत्याधिकारात् प्रागेव पाठान् । अत एव भाष्यकृता 'कञ्करपोऽयञ्च-
इति 'गर्गादिभ्यो ऽयञ्' इति च अकारः प्रश्लिष्टः । "यस्मादिभ्यो गोत्रेऽयञ्"
शब्दरत्नम् ।

'ताच्छीलीके' इत्युक्तेः "तदस्यां प्रहरणम्" इति जे 'दाण्डा' इत्येव ।

अकारः प्रश्लिष्ट इति । तद्वार्तिकप्रत्याख्यानयेति शेषः । "अभिजिद्विदभृत्"
इत्यादिसूत्रे अस्त्रियामित्यनुवृत्तेस्तस्य गोत्रार्थकत्वेऽपि न तत्र ङीप् सिद्धान्तेऽपीष्ट ।
भैवी ।

स्य सिद्ध्यर्थमेवमभिधानात् । दाण्डेत्येवेति । एवन्ताच्छीलिरु इत्युक्तौ तत्पदोपादानेन य-
प्रथमान्तात्तच्छीलयां णस्तत्रैवाणकार्यमित्यपि बोधितम् । अत एव 'शीलिनामि' इति वा-
तिकस्य मांसशीला, मांसकामेत्याद्येवोदाहृतम् ।

मूले—अत एवेति । आपत्यशब्दस्यापत्याधिकारविहितपरत्वादेव । अयजिति । अयमका-
रोऽनुनासिरस्तस्येत्यसंज्ञया निवृत्तिरिति बोध्यम् । अकारप्रश्लेषस्य फलमाह—तद्वार्तिकेति ।
एवञ्च तद्वार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्यमेवापत्यशब्दस्यापत्याधिकारविहितपरत्वे मानमिति
दर्शितम् । ननु स्थलत्रय एव यद्यकारस्य प्रश्लेषस्तदा "अभिजिद्" इति सूत्रविहितयजन्ता-
न्वीक्षणापत्तिरिति आह—अभिजिदिति । अस्त्रियामित्यनुवृत्तेरिति । "व्रातच्छफन" इति सूत्रादि-
त्यादि । सा च मण्डूकप्लुत्या कार्या । गोत्रार्थकत्वेऽपीति । किमत्र मानमिति चेत् ? तत्सूत्रभा-
ष्यप्रघट्टकमेव । तथा हि तत्र "गोत्रमिति वक्तव्यम् । अस्य गोत्रत्वप्रयुक्तद्वार्य भवतीति
तदर्थं । किमप्रयोजनम् ? आभिजितक । अभिजिदित्यस्यायमित्यत्र "गोत्रचरणात्" इति
बुञ् यथा स्यात् । तच्चाकर्तुं शक्यम् । गोत्रादर्थं स्वार्थिको गोत्रे एव भवति" अत्र भाष्यं
बुञ् एव फलत्वेनोक्तो न तु ङीप् । एतेन गर्गादिभ्योऽयजित्यत्रैवाभिजिदितिसूत्रेऽयकारप्र-
श्लेष इति वदन्त परास्ताः । पीष्ट इति । एवञ्च स्त्रियार्थं यजेव । स नास्तीति न तत्र ङीप्
भावप्रकाशः ।

छान्दोग्येव । एतेन छत्रादिभ्यो लाघवादेवेव कायः किमनया जुसृष्टयेति कैयटोक्तमपास्तम् । केचि-
"अणन्तादितीवार" इत्युपसंहारभाष्यानुरोधात्पि न्यायवृत्त्यर्थत्वेन यथाह्यनमेव युक्तं, नोपलक्षणम्
बहुवचनं तु प्रयोगेदेवाभिप्रायम् । पूर्वमतेऽपीदमावश्यकम् । अन्यथा हि द्विवचनौचित्यमित्याहुः ।
इत्युक्तेरिति । आपकरय तद्विषयावादिति भावः । दाण्डेत्येवेति । अत एव 'शीलिकामि' इति वार्तिके
"मांसभक्षा" इत्येवोदाहृत माभ्ये ।

वानिवप्रश्लेषयोर्दोषोपघ्ने कलाभावादाह—तद्वार्तिकेति । तथा च तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यमेव
वार्तिकस्य तदधिकारस्यप्रत्ययपरत्वे मानमिति भावः । ननु स्थलत्रये एव प्रश्लेषे "अभिजिद्" इत्यादिसूत्र-
विहितयजन्तात् ङीप्नापत्तिः तथाचाऽभिजितोऽस्य क्लीत्यन्तारस्वार्थेऽभिजिदिति यञि आभिजितीति
रूपासिद्धिरिति आह—अस्मिति । अस्त्रियामित्यनुवृत्तेरिति । "प्रायुधजीवि" "वृकाट्टेण्यन्" इत्या-
दिभिर्विच्छिन्नरथापि "व्रातच्छफनोः" इति सूत्रस्थाऽस्त्रियामित्यस्य मण्डूकप्लुत्याऽनुवृत्तेरित्यर्थः । अत-
एव "अभिजिद्" इति सूत्रे "गोत्रमिति वक्तव्यम् । अस्य गोत्रत्वप्रयुक्तं कार्यं भवतीति तदर्थं । किं प्रयोज-
नम् ? आभिजितकः । आभिजित्यस्यायमिति "गोत्रचरणम्" इति बुञ् यथा स्यात् । तच्चाकर्तुं शक्यम् ।
गोत्रादर्थं स्वार्थिको गोत्रमेव भवति" इति भाष्ये बुजेव फलत्वेनोक्तो न ङीप् । अत्र गोत्रदेवाऽपत्यगोत्रम् ।
एतेन भाष्यकृता "कृत्तपोऽयञ्च" इत्यत्रैव वार्यः प्रश्लेषे उक्तेऽपि तन्निर्वाह्याय "गर्गादिभ्यः" इत्यादी-
यथा वक्ष्यते, तथाऽप्रापि मण्डूकानुवृत्तौ च न मानमिति मान्यानुयायि रत्नाकरदण्ड्यायुक्तमपास्तम् ।
तस्य—यजः । उच्छरीर्येति भावः । आभिजितो मुहूर्तः, आभिजितः, स्थालीयक इत्यादी वार्याण्य गोत्रा-
दित्य वदयकं, तदाह—गोत्रेति । पीष्ट इति । एव च स्त्रियायजेव नेति न तत्र ङीप्भावना, किं तु

बोध्यम्" इति सूत्रे ऽप्येवम् ।

"प्राचां प्फ." ॥ तद्धितप्रहणं प्रातिपदिकसंज्ञार्थम् । ननु तां विनाऽपि पित्करणसामर्थ्यादेव ङीप् भविष्यति । एव तर्हि तद्धितप्रहणमिन्वन्तादपि क्वचित्

शब्दरत्नम् ।

"संवाङ्" इति सूत्रे एतद्वाच्यप्रामाण्यादेकानुबन्धकारिभाषाया अप्रवृत्त्या गार्गादियत्र एव प्रहणमिति भावः । एवमिति । अकारः प्रश्लिष्ट इत्यर्थः ।

प्रातिपदिकसंज्ञार्थमिति । तत्फलं च ङीपिति भावः । न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तत्सिद्धिः, एतत्सूत्रस्यैतत्समानार्थभाष्यप्रामाण्येनाह्याः स्त्रीप्रत्ययप्रकरणेऽनुपस्थितेः । सामर्थ्यादेवेति । अप्रातिपदिकत्वेऽपीति भावः ।

भैरवी ।

सम्भावना, किन्तु गोत्रार्थबोधकत्वात्तिदेशाज्जातिलक्षणङीप् एवेति न तत्राकारस्य प्रश्लेषः 'स्त्रियाम्' इत्यस्यासम्बन्धेऽपि । ननु "गर्गादिभ्यः" इति सूत्रे अकारस्य प्रश्लेषे "सङ्गाङ्" इति सूत्रेऽस्य ह्यनुबन्धकत्वाद् प्रहणन्न स्यादन आह-सङ्गाङ्ङीति । एतद्वाच्येति । "सङ्गाङ्" इतिसूत्रे गार्गो धोषः, गार्गोऽङ् इत्युदाहरणपरभाष्येत्यर्थः । अभिजिदित्यस्यापत्याधिकारपरित्तिभिनन्त्वात्तत्र गोत्रप्रदेन ऋण्यपत्यरूपं लौकिकं गोत्रमिति बोध्यम् ।

कस्यचिदुक्तिं ह्युच्यति—न चेति । एतत्समानार्थेति । "तद्धितेति किमर्थम् ? पितः प्रातिपदिकाधिकारार्थम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । पित्करणसामर्थ्यादेवात्रेकारो भविष्यति" इति भाष्येत्यर्थः । अस्याः-लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया ह्यर्थः ।

भावप्रकारः ।

जातित्वाङ्गीषा तदरूपसिद्धिरिति न तत्र प्रश्लेषः । बहुषु तु अयञो भावेपि "तद्वाजस्य" इति लुक् सिद्ध इति भावः । ननु गार्गादिभ्योऽयमिति च्छेदे, संवाङ्ङेति सूत्रे अयं प्रहण न स्यात्, गार्ग्यं इत्यादिसिद्धये तदकारस्यानुनासिकत्वेऽप्युक्तत्वात्प्रभावेनैवानुबन्धकग्रहणे इत्यनुबन्धकस्याग्रहणत्वं । तथा च देवापञ्चानिपरस्यैव प्रहणेनोत्तातिप्रसङ्गः । देव्यानां ऋण्यस्यैव देवकमिणोऽनं स्यात् देवः ऋण्य इति स्यात् आह—सङ्गाङ्ङीति । एतद्वाच्येति । गार्गो धोषो, गार्गोऽङ् इत्याद्युदाहरणरूपसङ्गाङ्ङीति सूत्रस्य भाष्येत्यर्थः । शापकसिद्धत्वेनाऽसार्वत्रिकत्वस्य तत्र बलसत्त्वादिति भावः । तथा च ऋण्यपरस्य रूपं लौकिकदेव गोत्र तत्र गृह्यते इति बोधोत्तातिप्रसङ्गः । उदाह—गार्गादियत्र एवेति । "सङ्गाङ्" इतिसूत्रे इत्युदाहरणपरभाष्यार्थकस्यैव प्रहणमत एवकारः । एवमिष्यस्य गोत्रे इति तदधिकारविहितपरमित्यर्थमन्वाणोवाह—अकार इति । "हरितादिभ्योऽङ्गोऽयञ्जोश्च" इत्यत्राप्येव बोध्यम् ।

तत्फलमिति । तत्र प्रातिपदिकाधिकारादिति भावः । अत्रत्यर्थे । कस्यचिदुक्तिं उच्यते—न चेति । ङीप् इति प्फरयापि लिङ्गबोधकत्वादिति भावः । तत्सिद्धिः—ङीप्सिद्धिः । एतत्समानेति । "तद्धितेति किमर्थम् ? पितः प्रातिपदिकाधिकारार्थम् । नैतदस्ति प्रयोजनं पित्करणसामर्थ्यादेवात्रेकारो भविष्यति" इति भाष्येत्यर्थः । अत एवाह—अप्रातीति । एवं च तत्प्रातिपदिकत्वार्थमिति प्रसादोक्तिरुच्यते भावः ।

सरला ।

अप्रातिपदिकत्वेऽपीति । अस्तुतस्तु चिन्त्यमेतत्, पित्करणसामर्थ्येन ङीप्सिद्धावपि ङीप् प्रातिपदिकप्रकृतिकत्वाभावेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकत्वानारोपत्वं तत्रः मुवाञ्चसिद्धेः । एवाग्रहृतिकलिङ्गबोधकप्रत्ययान्ते रश्चुच्चिधर्मोपे तु अयः परमकुम्भी । अयः कुम्भपुत्रा इत्यादावपि सत्त्वापत्तिः । 'पित्करणसामर्थ्यादेवात्रेकारो भविष्यति' इति भाष्योक्त्या च स्त्रीप्रत्यये कर्तव्ये लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाः प्रवृत्त्यभावो व्यज्यते । तेन भवतीमतिक्रान्ता 'अतिभवति' इत्यत्र "उगितश्च" इति ङीप् धीवरीमतिक्रान्ता 'अतिधीवरिः' इत्यत्र 'ध्वनोरच' इति रादेशसञ्ज्ञिभोगशिष्टो ङीप् च नेति । एतेन लिङ्ग-

फ इति ज्ञापयति । यञन्ते सवर्णदीर्घेणापि रूपसिद्धौ “यस्येति” लोपस्याऽ-
नावश्यकत्वात् । तेन ‘आसुरेरुपसंख्यानम्’ वृत्ति वक्ष्यमाणं सिध्यति ।

“आयने” ॥ फकारादिप्श्कार उच्चारणार्थः । आयनीनोर्नकारस्य नेत्वम्,
फिनो नित्करणसामर्थ्यात् ।

“कौरव्य” ॥ कथं तर्हि ‘यद्यसौ कूपमाण्डूकि तथैतावतिकः रमय’ इति
भट्टिः । अत्राहुः—कौरव्यसाहचर्यादपत्यप्रत्ययान्तस्यैव माण्डूकस्येह ग्रहणम् ।
इह तु मण्डूकस्येयं भार्येति “तस्येदम्” इत्यण् ।

कुमारीति । प्रथमवयोवाची एष शब्दो न त्वनूढत्वप्रयुक्तः । वृद्धकुमा-
रीति तु गौणः प्रयोगः ।

शब्दरत्नम्

उच्चारणार्थ इति । तेन ङ्क आदेशसिद्धिः । नित्करणेति । असञ्जातविरोध-
न्यायसहकृतेत्यर्थः ।

न ट्प्रिति । अल्पप्रयन्यूटायामपि प्रयोगादिति भावः । गौण इति । पुंसाऽस-
न्नियोगरूपसादृश्यादिति भावः ।

भैरवी ।

तेन—अकारस्योच्चारणार्थत्वेन । तदकारस्य विवक्षितार्थत्वे रेफपरस्याकारान्तत्वाभावे-
नादेशो न स्यादिति भावः । उच्चारणार्थत्वे मानन्तु “फडलठधाम्” इति निर्देश एव ।
ङ्क इति । फिनोप्युपलक्षणम् । मूले—फिनो नित्करणेति । यथायनादेशावयवस्य नस्येत्संज्ञा
स्यात्तद्भावेनैव “नित्यादि” इत्यस्य प्रवृत्तिसिद्धौ फिनो नित्त्वं व्यर्थं स्यादिति भावः
ननु आयनो नित्करणसामर्थ्यात्फिनो नप्य नेत्वमिति वैपरीत्यमेव कुतो नेत्यत आह—
असञ्जातेति । ‘असञ्जातविरोधात्सञ्जातविरोधस्य सङ्कोच एवोचितः’ इति न्यायेत्यर्थः । स
ञ्जातो विरोधो वैयर्थ्यशङ्कया विरोधो यस्य तस्येत्यर्थः । उत्तरकालिकप्रतीतिविषये यदी
त्संज्ञा तदा प्राथमिकप्रतीतिविषये फिनि नित्त्वार्थं नकारोच्चारण व्यर्थमिति शङ्का भवतीति
तत्रैत्संज्ञाप्रापकशास्त्रसङ्कोच एवोचित इति भावः । एवञ्च तादृशन्यायसहकृतं यन्नित्करण
न्तत्सामर्थ्यादिति फलितम् ।

अल्पवयसि—प्रथमवयसि । अपिना अनूढासमुच्चयः । एवञ्च या अल्पवयस्का ऊटा च
सत्यान्तादृशप्रयोगदर्शनेनास्य प्रथमवयसः प्रवृत्तिनिमित्तकत्वमावश्यकम् । नन्वेवंसति वृद्ध
कुमारीत्येवमप्रयोगो “न मुने” इतिभाष्ये दृश्यते, तस्य कथमुपपत्तिरित्यत आह मूले—वृद्ध
कुमारीति । गौण—लक्षणादिः । लक्षणाप्रयोजकसम्बन्धमाह—पुंसाऽमन्निवोग इति । कौमार
भावप्रकाशः ।

उच्चारणार्थ इतीति । छवामिति निर्देशात् । तत्कलमाह—तेन ङ्क इति । अन्यथा रेफपरत्वे-
न इति रूपाभावात्स न स्यादिति भावः । इदमुपलक्षणं फिनादेरपि । ननु वैपरीत्यं कुनो नेत्यत आह—
असञ्जातेति । कृतेत्यर्थं इति । सहकृतं यन्नित्करणमामर्थ्यं तस्मादित्यर्थं इत्यर्थः ।

ननु पुंस्यपि कुमार इति प्रयोगादिति प्रकाशानुयायिरल्लकारोक्तेरुक्तः, तदुत्तत्रापि तदभा-
प्रयोगस्य निर्वाहत्वादत् आह—अल्पेति । प्रथमेत्यर्थः । अपिना अनूढासमुच्चयः । सादृश्यमूलकने
क्षणया एव गौणीत्वादाह—पुंसेति । कौमारयौवनवृद्धत्वभेदात्तत्राणि वयासीत्येके । यथाहुः—

पिना रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने । पुत्रस्तु स्वविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ इति ।

सरला ।

विशिष्टपिभाषया फा-तस्य प्रातिपदिकत्वात् तत्प्रकृतिकबीकनैऽपि प्रातिपदिकत्वारोपात् सुवादिसिद्धि
रित्यपास्तम् । अत एव भाष्ये ‘तद्धितप्रहणं न कर्तव्यम्’ इति नोपसंज्ञतम् ।

इयनीकेति । त्रयाणामनोकाना समाहार , अत्राजादेराकृतिगणत्वात् टादिति
इयनीकाधिकरणे मीमांसका ।

पञ्चाश्वेति । नन्वत्र “द्विगो ” इति डीप् मा भूत् । ङगन्तत्वात्तु स्यादेवेति
चेत् ? न ङको योऽकार इति व्याख्यानान् । द्विरिस्तेति । ‘सुबणनिस्ती हेमोऽक्षे’
इत्यमर । ‘आचितो दश भारा स्यु’ । द्विकम्पयेति । द्वाभ्या कम्बस्याभ्या
क्रीता । कम्बल्यमूर्णापलशतम् । “कम्पलाच्च सज्ञायाम्” इति यत् । क्रीतार्थस्य

शब्दरत्नम् ।

ढगन्तत्वादिति । द्वाभ्या शताभ्या क्रीता द्विशतेत्यादौ निषेधश्चरितार्थ । अत्र
भेदी ।

यौवनवृद्धत्वात्मकानि त्रीणि वयासि । यथाहु —

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रस्तु स्थचिरे नात्रे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ इति ।

केचित्तु वाक्यमध्यत्ववृद्धत्वात्त्रीणि—

आपोऽशाद्भवद्रालो यावत्क्षीराऽन्वर्त्तक ।

मध्यम सप्तति यावत्परतो वृद्ध उच्यते ॥ इत्याहु

आयुषश्चतुर्भागैश्चत्वारित्यन्ये । यथाहु —

आद्ये वयसि नाधोतन्द्रित्तीये नार्जितमन्धनम् ।

तृतीये न तपस्तप्त चतुर्थे किं करिष्यति ॥ इति ।

‘वयस्यचरम’ इति वार्तिकं स्वधाऽऽरब्धव्यमेवेति बोध्यम् ।

ननु पञ्चाश्वेत्यत्र यदि ङगन्तत्वान्डीप प्रासिस्तदा निषेधवैयर्थ्यमत आह—द्वाभ्यां
शताभ्यामिति । आदिना पञ्चानामवानामिमित्त धनपतिसंयोग इत्यर्थे “गोद्वयच” इति यत्
‘अध्यय’ इति लुकि पञ्चोत्पत्त्यस्य सङ्ग्रह । “अपरिमाण” इति सूत्र परिमाणशब्द पारि-
भाषिकस्याप्यस्य बोधः ।

यथाहु —

ऊर्ध्वमानद्विलोन्मानम्परिमाणन्तु सर्वत ।

आयामस्तु प्रमाण स्यात्सख्या बाह्या तु सर्वत ॥ इति ।

अत एव द्व वप भूता द्वाभ्या शताभ्याऽऽ क्रीता, द्विवर्णा, द्विशतेत्यादौ, तिर्यङ्माने
द्विहस्ता भित्तिरित्यादौ च निषेधस्य सिद्धिः । नन्वेवसत्युन्मानवाच्यौ विस्तकम्बल्य
भावप्रकाश ।

बालत्वमध्यत्ववृद्धत्वात् त्रीणित्यपरे । यथाहु—

आपोऽशाद्भवद्रालो यावत् क्षीराऽन्नवर्त्तक । मध्यम सप्तति यावत् परतो वृद्ध उच्यते ॥ इति ।

आयुषश्चतुर्भागैश्चत्वारित्यन्ये । यथाहु —

आद्ये वयसि नाधीत द्वितीये नार्जितं धनम् । तृतीये न तपस्तप्त चतुर्थे किं करिष्यात् ॥ इति ।

स्वधाऽपि वार्तिकमावश्यकम् । यौवनस्याऽप्रथमत्वात् । बालकशब्दभ्यामादिषु पाठाद्भावेवेत्याहु ।

ननु निषेधवैयर्थ्यमत्र आह—द्वाभ्यामिति । आदिना पञ्चानामुच्छाणा निमित्त धनपतिसंयुक्ति
‘गोद्वयच’ इति यत् ‘अध्यय’ इति लुकि पञ्चोत्पत्त्यादिसंग्रह । अत्र परिमाणशब्देन ‘परिमाणं तु
सर्वत’ इति पारिभाषिकमेव गृह्यते इति मूले उत्तरसूत्रे स्पष्टम् । अत्र एव द्वे वर्षे भूता द्वाभ्यां शताभ्यां
क्रीता—द्विवर्णा, द्विशतेत्यादौ, तिर्यङ्माने द्विहस्ता भित्तिरित्यादौ च निषेधसिद्धिः । यत्तु एतान्करकृत
तथाकारे विस्तकम्बल्यग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः, तयोर्ऊर्ध्वनामस्य कौस्तुभे स्वयमेवोक्तत्वात् । तस्माद्द्वय

उच्यो लुक् । ह्याढकोति । द्वावाढकौ पचतीति “आढकाचितपात्रात्त्वोऽन्यतरस्याम्” “द्विगोष्ठे” इति खठनभ्यां मुक्ते प्राग्बतीयस्य, तस्य लुक् । एतेन द्वयाचिता व्याख्याता ।

“काण्डान्तात्” ॥ षोडशहस्तप्रमाणो दण्डः काण्डम् । यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिः सिद्धस्तथाऽपि अन्तग्रहणे असति क्षेत्रे इत्येतत् श्रुतत्वात्काण्डस्यैव विशेषणं स्यान्न तदन्तस्य । ततश्चेहापि स्यात् । द्वाभ्यां काण्डाभ्यां—काण्डप्रमित्वाभ्यां क्षेत्राभ्यां क्रीता द्विकाण्डी वडवेति । इह तु न स्यात्—द्विकाण्डा क्षेत्रमन्किरिति । अतोऽन्तग्रहणम् । मात्रच इति । यत्तु प्राचोक्तं द्वयसचो लुगिति ; तन्न, प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम ।

इति सिद्धान्तात् । द्विकाण्डी रज्जुरिति । नन्विहपरिमाणान्तादिति पूर्वेषु निषेधः स्यात्, काण्डशब्दस्याऽऽयामपरतया अपरिमाणार्थत्वात् । परितः सर्वत आरोहतः परिणाहृतश्च येन मीयते तद्धि परिमाणमाढककुडवादि । न तु यथाकथञ्चित्परिच्छेदकमात्रम् । यदाहुः—

शब्दरत्नम् ।

द्वि कनो लुक् । कम्बलपमिति । अपरिमाणत्वेऽप्येतयोर्ग्रहणं नियमार्थम्—उन्मानस्य चेद् विस्तकम्बलपयोरेवेति । तेनान्पत्रोन्माने द्विपली द्विनिष्क्रीत्यादिसिद्धिः ।

श्रुतत्वादिति । अवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरं “येन विधिः” इत्यस्य प्रवृत्तेस्तत्काले ध्रुतत्वात्तेनैव सम्बन्धे जाते पश्चात्तदन्तविधावपि पुनर्यापारे मानाभावः । इहापीति । इहैवेत्यर्थः । सिद्धान्तादिति । षोडशहस्तप्रमाणदण्डार्थकाण्डशब्दस्तु तिर्यङ्मानमिति न तस्योर्ध्वमानत्वमिति भावः ।

भैरवी ।

शब्दो नोपादेयावपरिमाणत्वादेव तसद्धेरत आह—अपरिमाणेति ।

ननु श्रुतस्य शब्दस्य तदन्तपरतया श्रुतत्वादित्येतन्मात्रोपादानेन कथमित्यसिद्धिरत आह—अवान्तरेति । तत्काले—अवान्तरवाक्यार्थबोधकाले । अयम्भावः “येनविधिः” इत्यस्य प्रवृत्तिविशेषणज्ञानाधीना, तज्ज्ञानन्त्ववान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरमेवेति । मानाभाव इति । प्रत्युत निराकाङ्क्षत्वमत्र प्रतिबन्धकमस्तीति बोध्यम् । अपिशब्दोपादाने “इह तु न स्यात्” इत्युत्तरवाक्यासङ्घतिरत आह—इहैवेति । तथा चापिशब्द एवार्थे इति भावः । तिर्यगिति । प्रकृत इत्यादिः । आयामपरिच्छेदरूपेण प्रमाणवाचित्वादिति भावः । मूले—आयामपरतया—आयामपरिच्छेदरूपतया । आरोहतः—उरुद्रायात् । परिणाहृतः—विस्तारान् ।

भावप्रकाशः ।

मान परिमाण च द्वयमपि गृह्यते इति मूल चिन्त्यमिति तदण्डयति—अपरिमाणेति । एतयो—वित्कम्बलपयोः ।

ननु पूर्वं तदन्तविधिरत आह—अवान्तरेति । विशेषणत्वग्रहणं तदधीनत्वादिति भावः । व्यापारं । तत्सम्बन्धे निराकाङ्क्षादिति भावः । अर्थसंगतैराह—इहैवेति । तथोक्तार्थं तु प्रकाशानुरोधेन । तिर्यगिति । प्रकृते इत्यादिः । आयामपरिच्छेदकत्वेन प्रमाणवाचित्वादिति भावः । एतेन यदि क्षेत्रस्य काण्डद्वयमुन्मानं तदाद्ययोर्लुगन्वया मात्रच एवेति द्वयसचो लुगिति प्रक्रियायोजनं प्रकाशोक्तमपास्तम् । “तत्पुरुषस्यामूलेः” इत्यत्रत्यमूलविरोधो यथा न तथा तत्रैव स्फुटीमविष्यति । एतेन नियो विशेषणमूलं चिन्त्यमिति एण्डनकृदुक्तमपास्तम् ।

ऊर्ध्वमान किलोन्मान परिमाणं तु सर्वत ।

आयाम्तु प्रमाण स्यात् सख्या बाह्या तु सर्वत ॥ इति ।

अत एव द्विहस्ता भित्तिरित्यत्र डीच् न । अत्राहु -नियमाथमिदम् । क्षेत्रे एव निषेधो यथा स्यादिति । अतो द्विकण्ठी रञ्जुरित्यत्र डीवेव सूत्रस्य फलमिति ।

“पुरुषात्प्रमाणे” ॥ यद्यपि पुरुषशब्दो जातिवचनश्नधाऽपि द्वौ पुरुषौ प्रमाणस्या इति वाक्ये प्रमाणे वर्तते एव, प्रमाणशब्दसामानाधिकरण्यात् । वृत्तौ तु तत्प्रभावादेव । तथा च शुल्बसूत्रम्—“पञ्चारलि पुरुष” इति । द्विपुरीति । अत्र न्यासकार ‘प्रमाणे लो द्विगौनत्यम्’ इति द्वयसचो लुगित्याह, तत्र, पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचित्वाभावेन ‘प्रमाणे ल’ इति श्लोकर्वातिकृत्य तत्राप्युक्ते । ये हि शमादिवत् प्रमाणत्वेन प्रसिद्धास्तत्रैव नत्प्रवर्तते न तु पुरुषशब्देऽपि ।

शब्दरत्नम् ।

प्रमाणे वर्तते एवेति । परिच्छेदक वर्तत इत्यर्थ । तत्प्रभावादिति । वृत्तिस्य भावादित्यर्थ । द्वयसचोलुगिति । तस्यायं भाव -आयामा वैदर्भम् । तच्च द्विविधम्—तिर्यग्पूर्व च । उन्मान च हलादावतोप्य येन मीयते तद् इव च विनिगमनाविहादिति । प्रमाणवाचित्वाभावेनेति । तिर्यङ्मानस्यैव प्रमाणत्वान् । तिर्यङ्मानस्यैवायामपदेन प्रमाणरक्षणे पहण न ऊर्ध्वमानस्य ‘ऊर्ध्वमानं क्तिञ्-मानम्’ इत्युत्तरिति भाव । द्विगोलुगित्यशेषेऽपि ‘प्रमाणे’ इत्यनुवर्तत एवेति तात्पर्यम् । प्रमाणत्वेन प्रसिद्धा इति । तिर्यङ्मानत्वेन प्रसिद्धा इत्यर्थ । शमादीनाम्पूर्वांशरदिगत्रस्थितव स्तुपरिच्छेदकत्वेऽपि तिर्यगवस्थितवस्तुनोऽपि परिच्छेदकवात्तत्त्वेन तिद्विरक्षता ।

भैरवी ।

अत एव—आयामपरिच्छेदकस्यापरिमाणार्थत्वादेव ।

येन—कथादिना । इदञ्च—ऊर्ध्वायामपरिच्छेदकञ्च । एवञ्चास्य द्विरूपत्वमिति कलितम् । ननु पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचित्वायामनेत्यङ्गत्तत्पूर्वग्रन्थविरोधादत आह—तिर्यङ्मानस्यैव । इत्युक्ते—इति पृथगुक्त । ननु श्लोकर्वातिके ‘प्रमाणे ल’ इत्यस्य भिन्नवाक्यत्वेन तत्प्रवृत्तिर्निर्वापतया तदुक्त्याहुर्द्वैत्यत आह—द्विगोरिति । शमादीनाम्पुस्तुल्यत्वशङ्का वारयति—शमादीनामिति । शमशब्दो हस्तवाची ‘पाणि शम शयो हस्त’ इत्यमरोक्ते । ‘पञ्चशाल शम पाणि’ इति पाठान्तराच्च । आदिना अहुस्त्यादीनाङ्ग्रहणम् । वस्तुनोऽपीति । अत एव द्विशमी, द्विशमेति तत्र रूपद्वयम्भवति । वस्तुत आद्ये लुगप्राप्त्या द्विशमद्वयस्योत्पत्तेः ।

भावप्रकाश ।

पद्यमाणरीत्याह—परीति । अत एवोत्तरग्रन्थविरोधो वेति भाव । वृत्तौ तु तत्प्रभावादित्युक्त्या त पदेनान्यपरामश्रमवाराणायाह—वृत्तीति । तस्य—वासकारस्य । आयाम इति । प्रमाणत्वे क्लेषे इत्यादि । येन—कथादिना । इदञ्च—ऊर्ध्वायामपरिच्छेदक च । एव चास्य द्विरूपमिति भाव । पूर्वग्रन्थविरोधायाह—तियगिति । एवेन तादिष्टव्यावृत्ति । तस्य तत्त्वे हेतुमाह—तिर्यगिति । यत्तियाति । इत्युत्तरिति । इति पृथगुक्तेरित्यर्थ । ननु श्लोकर्वातिके ‘प्रमाणे ल’ इत्यस्य भिन्नवण्डत्वेनोत्तरग्रन्थवृत्तिर्निर्वापत्वेन तदुक्त्याहुर्द्वैत्यत आह—द्विगोरिति । ननु शमादीना पुरुषपुंल्येन वक्ष्यत्त्वेन प्रसिद्धित आह—शमादीनामिति । शमशब्दो हस्तवान्ना ‘पाणि शम शयो हस्त’ इत्यमरमालोको । ‘पञ्चशाल शय पाणि’ इत्यमरकोशे शम इति पाठान्तरमिति क्षीरस्वाम्युक्तेश्च । आदिना अहुस्त्यादीना अङ्गम् । वस्तुनोऽपीति । अत एव द्विशमी द्विशमेत्यादिरूपद्वयसिद्धिरित्याहुः ।

... चेदं "पुरुषहस्तिभ्यामण् च"
 : नास्मात्स्यातामिति वाच्यम् ?
 ... माणे" इत्यस्यापि सामर्थ्यादेव
 प्रवृत्तिः । यत्तु तत्रैव सूत्रे 'द्विगोर्नित्य लुक्' इति वृत्तिग्रन्थमुपादाय हरदत्तेनेक्तं
 'तस्मादप्राप्त एवात्र लुग्वधीयते' इति ; तदपि चिन्त्यम्, मुनित्रयानुक्तस्य विधा-
 नोक्तैर्याहृतत्वात् । यदपि प्राचीनप्रक्रियां व्याचक्षाणैरुक्तं "पुरुषहस्तिभ्याम्"
 इत्यत्र पठ्यमानेन वार्तिकान्तरेण लुगिति ; तदपि रमक्षोक्तिनाम्, उदाहृत-
 त्रस्य भाष्यवार्तिककाराभ्यामस्पृष्टस्वाहित्यास्तां तावत् । वस्तुतस्तु "पुरुषात्प्रमाणे"
 इति सूत्रे द्विगोर्भाद्धतलुकि इत्यनुवर्तते । तत्सामर्थ्याल्लुगप्याक्षिप्यते । हरदत्तो-
 क्तिरपि कथंचिदेवंपरतयैव नेयेति सहृदयैराकलनीयम् । प्रमाणे किम् ? द्वाभ्यां
 पुरुषाभ्यां क्रीडा द्विपुरुषा गौः । तद्धितलुकीत्येव । समाहारे पञ्चपुरुषी ।

शुद्धरत्नम् ।

अन्यथेति । न च 'प्रमाणे ल' इत्यत्र "समर्थानां प्रथमादा" इत्यतो वेत्यनुवृत्तेरुक्तप्रयो-
 गसिद्धिः, आद्यपरयोः ननुवर्तनेन वेत्यस्याप्यसम्बन्धान् । लुक् स्यादिति । शम
 हत्यादाविवेति भावः । सामर्थ्यादिनि । तिर्यगवस्थितत्रस्त्वपरिच्छेदकत्वेऽपि साम-
 र्थ्यात्प्रमाणपदस्य परिच्छेदकमात्रपरत्वमिति भावः । लुगप्याक्षिप्यत इति । इदमपि—
 वृत्त्याशयवर्णनमात्रम् । वस्तुतस्तु द्वौ पुरुषौ प्रमाणमख्या इत्यर्थे "तदस्य परिमाणम्"

भैरवी ।

तत्त्वेन—तिर्यङ्मानत्वेन । अत एव 'वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः' इति प्रसिद्धिः । पुरुषशब्दस्य तु
 ऊर्ध्वधरदिगवस्थितवस्तुमात्रपरिच्छेदकत्वेन क्वचिदपि न प्रमाणवाचकत्वम् । प्रयोगसिद्धि-
 रिति । लुकी वैकल्पिकतयोक्तप्रयोगसिद्धिः । आद्यपरयोः—समर्थानामप्रथमादित्यनयोः । तयोः
 प्रत्ययविधातुपपुक्तत्वेनायोग्यत्वादत्रासम्बन्ध इति भावः । असम्बन्धादिति । सन्नियोगशिष्ट-
 न्यायोऽत्र साधक इति भावः । दृष्टान्तप्रदर्शनेन कथितस्य दाढर्म्मभवतीत्यादायेनाह—शम
 शयादाविवेति । सामर्थ्यं स्पष्टयति—तिर्यगवेति । सामर्थ्यात्—तदुपादानसामर्थ्यात् । इदमपि—
 वस्तुतस्तिवत्यादिना मूलोक्तमपि । उपादानसामर्थ्यमेव नास्तीत्याह—वस्तुत इति । "आ-

भादप्रकाशः ।

वस्तुतः आद्ये लुगप्राप्तया द्विसमद्वयसीत्याद्येति बोध्यम् । तत्त्वेन—तिर्यङ्मानत्वेन । अत एव वित-
 स्तिर्द्वादशाङ्गुलः' इति प्रयोगसिद्धिः । पुरुषशब्दस्य तु ऊर्ध्वधरदिगवस्थितवस्तुमात्र-
 परिच्छेदकत्वेन क्वचिदपि न प्रमाणवाचकत्वम् । एतेन "तदुपादानसामर्थ्यात्" इत्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या न्यायग्रन्थः
 सुयोज इत्यपास्तमिति भावः । आद्येति । समर्थानां प्रथमादित्यनयोः इत्यर्थः । तयोः प्रत्ययविधातुपयो-
 गेनाप्राप्तत्वादिति भावः । असम्बन्धादिति । सन्नियोगशिष्ट-प्रायादिति भावः । विशिष्टेऽर्थे पुरुष-
 मिति बोधनेन साफहयादिधानसामर्थ्यं न शङ्क्यमिति ध्वनयन्नाह—शम इतीति । अथरीति । आया
 मलक्षणे तस्यैव शब्दपरयोक्तत्वादस्य चोर्ध्वधरदिगवस्थितवस्तुमात्रपरिच्छेदकत्वेनोमानत्वादिति भावः ।
 सामर्थ्यात्—नद्विषयगतासम्बन्धेनोपादानसामर्थ्यादित्यर्थः । इदमपीति । वस्तुतस्तिवत्याद्यप्येत्यर्थः ।
 मात्रादेन स्वाभिमतवनिरासः । एतेन "पुरुषहस्तिभ्याम्" इत्यत्र निराकारिष्यमाणत्वादक्षिप्यत इत्यन्त
 मूल चिन्त्यमिति खण्डनशुद्धरत्नमात्रम् । तत्रैव बीज ध्वनयन् सिद्धा-तमाह—वस्तिवति । आहोदिति

“ऊयसोऽनङ्” ॥ नादेशेनैव सिद्धेऽनङ्करणं “धनुपञ्च” इत्येदतथम् ।

“दाम” ॥ बहुव्रीहिविशेषणत्वादेव सिद्धे अन्तप्रहणं स्पष्टार्थम् । संख्यादे-
रिति । स्वरितत्ववलादेकदेश एवानुवर्तत इति भावः ।

“केवलमामक” ॥ इत्यादीति । अद्ध्यस्यां मामकी तनू । मित्रावरुणयो-
र्भागधेयी । अनिपेय्यास्तन्वः सन्तु पापीः । उतापरीभ्यो मपवा विजिग्ये । समा-
नीव आकृतिः । आर्यकृती । सुमङ्गली । सुमङ्गलीरियं बधूः । शिवा रुद्रस्य भेषजी ।

शब्दरत्नम् ।

इति ङकृष्टो वा “अद्ध्यर्द्ध” इति लुकि शास्त्रस्य चारिताध्यात् तदाभेदे न मानम् । तत्र
हि परिमाणशब्देनोक्तसूत्रानुरोधेन परिच्छेदकमात्रप्रहणमिति तत्त्वम् ।

नादेशेनेति । अत्र एव “ऊयसो नकारो लिङ्गाधिकारे” इति वार्तिककृतोक्तम् ।
एतेन लाक्षणिकत्वाद्भवानो “अवलोपोऽन” इति न स्यात् । कुण्डोष्ण्यादिभ्य आचार-
किण्यात्मनेपदार्थं च ङकार इत्यपास्तम्, अत्रत्यवार्तिकभाष्यप्रामाण्येऽन्यहणे प्रतिप-
दोक्तपरिभाषाया आचारकिञ्चभावस्य तदन्ते आत्मनेपदाभावस्य वा कल्पनात् ।

भैरवी ।

हांत्” इति सूत्रे परिमाणपरिभाषिकमेवेत्याशयेनाह—ठक इति । उन्मानस्याप्रहणमिति
मतेनाह—ठन इति । उचरयन्नेति । “सङ्ख्यायाः सञ्ज्ञासङ्घ” इति सूत्रेत्यर्थः । ‘सङ्ख्या
वाह्या तु सर्वत’ इत्युक्तेस्तद्वाचकस्यापरिमाणवाचकत्वात्सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरन्यथा
स्यादिति भावः । अत एव पठि जीवितपरिमाणमस्य पाठिक इत्यस्य सिद्धिः ।

मूलस्यपूर्वपक्षदाटयायाह—अत एवेति । नादेशेन सिद्धत्वादेवेत्यर्थः । एतेन—उक्तार्थस्य
वार्तिककारसम्मतत्वेन । न स्यादिति । एतेनाकारोच्चारणस्य फलमुक्तम् । ङकारोच्चारणस्य
फलमाह—कुण्डोष्ण्यादिभ्य इति । एतेनेत्येत्थं स्पष्टयति—भन्नायेति । अन्प्रहण इति । अर्धव-
त्परिभाषावदिति शेषः । तत्र भावस्वरूपनमात्रेणोपपत्तौ द्विभभावकल्पनत्रोचितमित्याशये-
नाह—आत्मनेपदेति । मूले—सुमङ्गलीरियमिति । अत्र सुमङ्गली इत्युदाहरणम्बोध्यम् । सुम-
भावप्रकाशः ।

सूत्रे परिमाणपरिभाषिकमेवेति मतेनाह—ठक इति । उन्मानमर्पाति “असमाप्त” इतिभाव्यस्वरसरीत्याह-
ठो वेति । एतेन मूलानुयायिकरत्नाकरदण्ड्यापुस्तकपाठम् । ननु परिमाणग्रहणात्तस्यैवाप्रसिद्धित आह-
तत्र हीति । “तदस्य” इति सूत्रे हीत्यर्थः । उत्तरेति । “सङ्ख्यायाः सञ्ज्ञासङ्घ” इति सूत्रेत्यर्थः । अत
एव सङ्ख्यायास्तत्रानेन विशेषणे षष्टि जीवितपरिमाणमस्य पाठिक इति सिद्धम् । यत्तु खण्डनकृत प्रकाश-
अन्धमनूदापृष्टवादिभ्यन्त मूलोक्तमशुक्तम्, “एवे चानियोने” इतिपुत्रोक्तरीत्या वृष्टिभवनचनान्तरेणेति
तदर्थत् । वृत्तौ हि लसूत्रे “द्विगो नित्यं लुक्” इति पठयते, अत्रात एवात्र लुकिबोधते इति मिश्रैरपि
व्याख्यामिति; तन्व, अक्षरमर्वाद्या तथार्थप्रसृते, मुनिप्रदानुत्तवेनाप्रमाणत्वान्चेति दिक् । तदध्व-
यनाह—तत्रमिति ।

मूलस्यपूर्वपक्ष पोषयति—अत एवेति । नादेशेन सिद्धत्वादेवेत्यर्थः । अन्प्रहण ‘अनङ् लिङ्गाधिकारे’
इत्युक्त स्यादिति भावः । मूलखण्डकरत्नाकरदण्ड्यापुक्ति खण्डयति—एतेनेत्यादि । नादेशपक्षे इति
शेषः । एवमकारफलमुक्त्वा ङकारफलमाह—कुण्डोष्ण्यादीति । तथा च मूल चिन्त्यमिति भावः ।
एतेनेत्यस्यार्थमाह—अत्रत्येति । “बहुव्रीहैरुपसः” इत्यत्रयो कर्वात्किञ्चत्वात्थेत्यर्थः । अन्प्रहण तेना-
मिदथा तयोर्निर्दलत्वापत्ति स्पष्टैव । यथोक्तमुनिप्राप्तप्यस्य प्रतिपादनीयत्वाद्वात्किञ्चदशब्दस्य पूर्वनि-
पातः । अन्प्रहणे इति । अर्धवत्परिभाषावदिति भावः । ननु तदाद्यभावेऽनेन भाष्यवार्तिकोपपत्तौ
निबन्धभावकल्पने न मानमत्र आह—आत्मनेपदेति । आचारकिञ्चते १६९६ः । पुट्टीमिव्यति चेदम्

प्रत्युदाहरणं त्विति । यत्तु प्राचाऽन्तर्वती पतिवतीति प्रत्युदाहृतं, तद्युक्तमिति भावः । व्यस्ते कथमिति चेदिति । यत्तु प्राचा समस्तेऽप्युपचार इति वर्णित, तन्मुधेति भावः ।

“पृतक्रतोरै च” ॥ ऐकार आदेशो न तु प्रत्ययः, उत्तरसूत्रे उदात्त इत्युक्तेः । न त्विति । अन्यथा—वृषारूपिशब्दो ‘लघावन्ते द्वयोश्च बह्वो गुरुः’ इति मध्योदात्त उदात्तत्वं प्रयोजयति । अन्य्यादिपु त्रिपु “स्थानेऽन्तरतम” इत्येव सिद्धमिति प्राचां ग्रन्था विरुध्येरन्निति भावः ।

उदात्तैकार इति । मनुशब्दो ह्याद्युदात्तः ‘शृष्ट्वस्निहि’ इत्यादौ मनेरुप्रत्यय-विधायके सूत्रे ‘घान्ये नित्’ इत्यधिकारान् । समासनिर्देशेनैतददर्शयति—उदात्त इत्यनुवर्त्तमानं सम्बन्धानुवृत्तैकारेणैव सम्बध्यते न त्वौकारेणापीति । ततश्च यदुक्तं प्राचा ऐकारौकम्याद्युदात्तौ स्त इति, तदुपेक्ष्यं वृत्तिपदमञ्जर्यादिविरोधा-दिति भावः । मनायीति । मध्योदात्तम् । इतरद्द्वयमाद्युदात्तम् ।

शब्दरत्नम् ।

तद्युक्तमिति । अन्तर्वतीत्यत्र मनुषोऽप्राप्तेरिति भावः तन्मुधेति । “विभाषा सपूर्वस्य” इत्यस्यासम्बन्धात् । अतएवाऽऽशायाः पतिराशापत्नीति तत्रोदाहृतं भान्ये । आशापूरकत्वेन कस्याश्चित्पतित्वमिति भावः ।

इत्युक्तेरिति । प्रत्ययत्वे हि “आद्युदात्तश्च” इत्येव सिद्धे तद्वेयर्ध्वं स्पष्टमेवेति भावः । न त्वौकारेणेति । ततश्च स आन्तरतम्यादनुदात्त एवेति भाव । इतरद्द्वयम्—
भैरवी ।

ह्रस्वरितमिति त्वीपत्वयान्तम्प्रसङ्गादुच्चारितम् । क्वचित्तु सुमहर्ली शिवेति पाठः । यदि तु सुमहर्लो रित्त्वेवोदाहरणमित्याप्रहस्तदा छान्दसत्वात्मुलोपाभाव इति बोध्यम् ।

अयुक्तत्वे हेतुमाह—पन्तरिति । ननु न तन्मुधा यज्ञसंयोगाभावादत आह—विभाषेति अत्र एव—यज्ञसंयोग इत्यस्य तत्रासम्बन्धादेव ।

तद्वैयर्थ्यम्—उदात्तशब्दोपादानवैयर्थ्यम् । तत्र—मनुशब्दस्याद्युदात्तत्वेनान्यस्यानुदात्तत्वात् च ।

भावप्रकाशः ।

“वगवादिभ्यो यत्” इत्यत्र टीकायाम् ।

साध्यस्य हेतुसाकल्यत्वेन तदभाववचनानां निरावष्टे—अन्तरिति । अधिकरणशक्तिप्रधानतया स्त्रिसामानाधिकरण्यभावादिति भावः । अप्रा-नेरिति । पतिवतीत्यत्र वत्प्राप्तोश्चेत्यपि बोध्यं युक्तनिर्णययोगेनार्थविज्ञेये एव तथा प्रकृतिम, गणोनिगणनत् । स्पष्ट चेद् भाष्यादौ । एतेन परिग्रहवाच्यन्तःशब्द आधेयप्रधानोऽप्यस्तीति ततो मनुषि अन्तर्वतीनि प्रक्रियोक्तप्रत्युदाहरण युक्तमिति प्रसक्तोक्तमयासम्, आधेयप्रधानत्वे मानामावात्, मध्ये इत्यर्थस्य भाष्यादौ वृक्षवाचेति दिक् इदमेव चरनयितु तत्रैव हेतुवक्तृकीक्याम् । पूर्ववदाह—विभाषेति । अप्राप्तविभाषात्वादिति समस्तेष्टेतिदिरिति भावः । असम्बन्धादिति । भाष्ये “कथं तुषजकस्य पत्नी” इति—व्यस्ते एव प्रदर्शनादिति भावः । अत्र गमरन्तरमाह—अत एवेति । तदसम्बन्धादेवेत्यर्थः । तत्र—“विभाषा” इति सूत्रे । ननु घुष्णारूपाऽऽशास्वामि वस्य वदाम्यसम्बन्धोऽऽ आह—आनेऽति । दिक्त्वमित्वात् त्रिप्रथाम-प्रसिद्धमिति भावः ।

तद्वैयर्थ्यम्—उदात्ततद्वैयर्थ्यम् । भवधिकारानुरोधान्च पूर्वसूत्रेऽप्यादेशत्वमिति भावः । फलितमाह—ततदवेति । स.—श्रीकारः ।

एता-ऋचुरा । वर्णानामिति । एतः, शोण , शिति , पृशिनः, पृषत् इत्युदाहरणानि । ज्येण्येति । अत्र उत्तरपदस्योपसर्जनत्वेऽपि समस्तस्य अनुपसर्जनत्वमिति भावः । सञ्ज्ञात्वाण्णत्वं छान्दसत्वाद्वा । क्रमेके इति । अत्र छन्दसीति भाष्योक्तैर्लोके 'गतो गणस्तूर्णमसिक्किजानाम्' इत्यादिप्रयोगाः । प्रामादिका इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु छन्दस्येके इत्यवयान् भाषायामपि इति भाष्याभिप्रेतम् । अन्यथा एकप्रहणं न कुर्यात् । न हि छन्दसि 'पलिकनीरिद्युवतय' इत्यादिप्रयो-

शब्दरत्नम् ।

मनावी मनुशित्येतत् ।

समस्तस्येति । एतच्च गृह्यतृत्त्यनुसारेणोक्तम् । "टिड्ढाणन्" इत्यादाविवाचापि गृह्यभागविशेषणत्वमेवेति "उपमानानि" इति सूत्रभाष्यसमस्तपक्षे त्रिषु स्थानेषु एनी ज्येण्येति बोध्यम् । छान्दसत्वाद्वा डीप् । तद् अनपसञ्ज्ञात्वानद्वीकारे आह—छान्दसत्वाद्धेनि । डीप् णत्व चेति शेषः । प्राञ्च इति । कैयगादय इत्यर्थः । छान्दसेषु सूत्रेषु वाग्रहणमिदमेके इत्यपीति तेषां भावः ।

भैरवी ।

एतच्च—समासात्मकसमुदायस्यानुपसर्जनत्वस्य प्रदर्शनञ्च । गृह्यतृत्त्यनुसारेणेति । तत्र हि नारायणेन बहुव्रीहिसृष्टत्वानेन ङीवित्युक्तम् । भाष्यसम्पन्न इति । तत्र हि "शस्त्री इयामा इत्यत्र इयामाशब्द शस्त्रायामेव वर्तते । उपमेयन्तु समासवाच्यमिति पक्षे, शस्त्री इयामो देवदत्त इत्यत्र ह्रस्वत्वत्र सिध्यति । यद्युपसर्जनह्रस्वत्वतदा कुम्भरूपालोहिनीत्यत्रानुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति" इत्युक्तम् । त्रिषु—एनीत्यत्र सुप्सुपेति समासः । सुप्सुपेति समासकल्पनरूपागतिकर्तृव्यतिरयादाह—छान्दसत्वादिति । आर्षत्वादित्यर्थः । अतश्चात्वादाह—णत्वमेवेति । यदि त्वस्य सञ्ज्ञारूपत्वन्तया छान्दसत्वं ङीवशेष एव हेतुः । वस्तुतस्तित्वत्युक्तीत्या केष्यमतमेक इत्यस्य वैयर्थ्यमप्राप्नोतीत्यतः वैयग्यासयमाह—छान्दसेति । तेषाम्—कैयगादीनाम् ।

भावप्रकाशः ।

यथाशुभनाचनहतेऽह— एतच्चेति । "ऋनुपसर्जनात्" इत्यस्य तदन्तप्रतिपदिकविशेषणत्वमत्रयैवपरमूल परममूल वैयर्थ्यः । गृह्यतृतीति । ० न हि नारायणेनाथ बहुव्रीहि कृत्वा तेन ङीवित्युक्तम् । तत्र ङीव ध्वनयन्तिदातमाह—टिड्ढेति । मेवेति । अन्यथा तदानर्थव्यमुक्तामेवेति भावः । भाष्येति । तत्र हि "शस्त्रादयामेत्पादौ इयाना शब्द शस्त्रायामेव उपमेय तु समासवाच्यमिति पक्षे, शस्त्रीइयामो देवदत्त इत्यत्र ह्रस्वत्व न सिध्यति । यद्युपसर्जनस्येति ह्रस्वत्व तदा कुम्भरूपालोहिनीत्यत्रानुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति" इत्युक्तम् । त्रिषु स्थानेषु । सप्तमीनि योगविभागात् सुप्सुपेति वा समासः । एतेनेत्तीत्या मूलादि चिन्त्यमिति छण्डनकृद्भवत् मूलवद्वत्त्वात्कदण्ड्याद्युक्तत्वात्तन्म । भिद्विमपि चिन्त्यम्, आवस्य भाष्यानास्त्वादादन्तपरयाऽगुणिकमितिवात्, णत्वार्थं नन्तावदशकत्वाच्च, तथास्य तत्रासम्भवाच्चान्वात् आह—छान्दसत्वादिति । आर्षत्वादित्यर्थः । तयोस्तिस्तु मूयानुगोधात् । तथा च तद्रीत्या बहुव्रीह्यावपि आर्षत्वात् ङीवन्तरीः । एव च मूल तदनुमारीति कृत्मेवेति भावः । अनद्वीकारे इति । तथा च 'पूर्वपदात्' इत्यस्थापान्तेनत्वेभावदयकमिति भावः । चेन नत्वस्यापि अनुचयः । शेष इति । तथा च सञ्ज्ञात्वाण्णत्वमिति पूर्वशेषः । छान्दसत्वादिति तुप-यावैश्रव्या विवक्ष्यवैश्रव्यो न तु णत्वमात्रस्य । अत्रापि पक्षे प्रागुक्त मूल परममूल च तदनुसार्येवेति बोध्यम् । गृह्यतृत्त्यनुसारेण प्राञ्च इत्युक्तस्य मतस्य सिद्धान्तस्य ध्वनयितुमाह—कैयदेति । वस्तुतस्तित्वात्पुत्रवृत्त छण्डयति—छान्दमेवेति । तेषाम्—कैयगादीनाम् । अत एव वस्तुतस्तु इत्यादिना

नेषु कश्चिद्विप्रतिपद्यते । विशुद्धवाचीति । दैप् शोधने इति स्मरणात् । 'अव-
दात्तः सितो गौर' इति कोशेतु विशुद्धवसाधर्म्यात् प्रयोग उपनिबद्ध इति भावः ।

लघाविति । अन्ते एकस्मिन् लघौ, द्वयोश्च लघ्वोः परतो बह्वपो—बह्वचकस्य
गुरुशक्तः स्यात् । अच् इति अचः प्राचां संज्ञा । कृण्वेति । 'कृपेश्च' इति नप्र-
त्यये 'कपेश्च' इति सौत्राद्धातोरौणादिके इलचि च कृष्णकपिलावन्तोदात्तौ ।

"विद्वौरादिभ्यश्च" ॥ श्वन्शब्दोऽत्र पठ्यते । तेन "ऋन्नेभ्यो ङीप्" इत्यत्र
यत्प्राचा शुनीत्युदाहृतं, तत्प्रामादिकम् । यत्तु व्याचक्षते—श्वानमाचष्टे श्वेवाचर-
तीति वाऽर्थे णिचः क्विप्रो वा कौ उपसर्जनत्वात् ङीपभावे निःशुनीत्यादिवत्
ङीविति ; तत्र, णिचि सम्प्रसारणटिलोपयोरुक्तं रूपं मुख्यमते दुर्लभम् ।

शब्दरत्नम् ।

नप्रत्यये इति । दशपाद्यनुसारेणेदम् । तत्र हि नप्रत्ययप्रकरणे "वृषिञ्चुपिरसिक्क
पेश्च किन्" इति, इलचप्रकरणे 'कपेश्च' इति पठितम् । कपिः सौत्र इति चोक्तम् । पञ्च-
पाचां तु 'कृपेश्च' इति नप्रत्ययः, 'कमेः पञ्च' इति इलजित्युक्तम् ।

पठ्यत इति । इदं चासिद्धवरसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । उक्तं रूपमिति । नान्तं रूप-
मित्यर्थः । णिचि "नस्तद्धिते" इति टिलोपे तदभावः स्पष्ट एव । न च "नस्तद्धिते"
इति टिलोपो नेष्टवद्भावेन "देः" इति तु "प्रकृत्यैकाच्" इति निषिद्धमिति वाच्यम् ।
भंरवा ।

तत्र हि—दशपाचां हि । "विद्वौरादिभ्यश्च" अस्मिन्गणे गवयादीनामपि पाठ इति
कस्यचिन्मतन्तत्र युक्तं, "जातेरस्त्री" इति सूत्रे 'योपधप्रतिपेधे ह्यगवयमुक्यमनुप्यम्
स्त्यानामप्रतिपेध' इति वार्तिकविराधादिति कथ्यतः । एवञ्चात्र "सूर्यतिप्य" इति सूत्रस्य
लेखो गौरादिषु मत्स्यशब्दस्य पाठभ्रमादिति बोध्यम् ।

उक्तं रूपमित्यस्य शुनीतिरूपमिति नार्थः । ङीप एवाप्राप्तेरत आह—नान्तमिति । एव
नान्तत्वाभावेन "ऋन्नेभ्यो" इत्यस्य न प्राप्तिरिति भावः । एतदेवोपपाद्यति—णिचोत्प-
दिना । तदभावः—नान्तरूपाभावः । खण्डनकारोक्तिन्निरस्यति—न चेति । नेष्टवद्भावेनेति
अदिष्टनि दृष्टन्तस्यातिदेशो ध्वनेन क्रियते, "नस्तद्धिते" इति टिलोपस्तु न दृष्टेः "देः"
इत्यस्यैव प्रवृत्तेः परत्वाद् अदिष्ट इत्यादौ दर्शनात् । निषिद्धमिति । प्रकृतिभावे हि तस्या
प्रवृत्तिर्भवतीति निषेधकलप्यत्वात् निषिद्धमित्युक्तम् । न च प्रकृतिभावेनैव "नस्तद्धिते"
इत्यस्यापि प्रवृत्त्यभावे सिद्धे "नस्तद्धिते" इति न दृष्ट इति हेतुपन्यासोऽयुक्त इति वाच्यम्,
भावप्रकाशः ।

उक्तव्याख्यान भाष्यानेभिमतम् । तस्माद्दन्तुनरिक्त्वादिमूल तथा प्रकाशनाकरदण्ड्यादयुक्तं चायु-
क्तमित्युक्तप्रयोगोऽसाधुरेव । अत्र एव भाष्ये तु "छान्दसेनेत्" इति दिवतमिति प्रकाशोक्तिः सङ्गच्छते ।

उणादौ स्वर्गं नक्षत्रपयोसया कन्पात्पूरया च विश्वेषाम्मूलं चिन्तयामि खण्डनद्वयुक्तिः खण्ड-
नायाह—दृष्टेति । एतेन तथा दण्ड्युक्तमभासम् । तत्र हि—दशपाचा हि । इति च पठितमिति पाठः ।

पाठे मानमाह—इदृष्टेति । तेन वैपरीत्यशङ्का निरस्ता । उक्तं रूपमिदं तस्य शुनीति रूपमिति
नार्थः, मूले कुठारेण ङीपोऽप्राप्तेरत आह—नान्तमिति । "क-नेभ्य" इत्यत्र निमित्तत्वेनोपात्तमिति
भावः । नदुपपाद्यति—णिचोति । तदभावः—नान्तरूपाभावः । खण्डनद्वयुक्तिः खण्डयति—न
चेति । नेष्टवदिति । दृष्टनि तस्याऽदृष्टत्वात्, अदिष्ट शयादौ परत्वात् "देः" इत्यस्यैव प्रवृत्तेरिति भावः ।
निषिद्धमिति । येन नाप्राप्यननरत्येति न्यायाभ्यामिति भावः । एव च प्रकृतिभावाद्दिलोपाऽसम्भ-

शब्दरत्नम् ।

अस्य मतस्य नामधातौ दूपयिष्यमाणत्वात् । तद् ध्वनयतोक्तम्—मुख्यमते इति । “नस्तद्विने” इत्यस्यापि प्रकृतिभाव इति “पपूर्वं” इति “प्रकृत्यैकाच्” इति सूत्रभाष्ये ध्वनि तत्त्वेन पूर्वं टिलोपाभावेऽपि सम्प्रसारणे ‘धागांदाङ्गम्’ इति पारुषात्पूर्वं टिलोप इति भैरवी ।

येन नाप्राप्तिन्यायेन प्रकृतिभावस्य “टे.” इति सूत्रबाधस्त्वस्यैव निर्णयात् । एवञ्च प्रकृतिभावाट्टिलोपासम्भवाद्वास्तस्य लाभ इति मूलञ्चिन्त्यमिति तदाशयः । अस्य मत्स्य-प्रकृतिभावस्य “टे.” इति सूत्रमात्रबाधकत्वमिति मतस्य । यदि प्रकृतिभावाट्टिलोपस्यैव बाधकस्तदा नैकाजित्येव सिद्धे प्रकृत्येत्येतदुपादानस्य वैयर्थ्यमिति भावः । प्रकृतिभावस्य सर्वबाधकत्वादेव “अल्लोपोऽन” इत्यल्लोपोऽपि तद्विषये नेतिप्रतिपादितम् । प्रकृत्येत्येतदुपादानसामर्थ्यात्तद्विषये न्यायाप्रवृत्तिरित्याशयः । अत एवाह—नस्तद्वित् शयस्यापीति । अपिना टिलोपसामान्यसङ्ग्रहः । पपूर्वतीति । तत्र हि “किमिदं पपूर्वादीनाम्पुनर्वचनमल्लोपार्थमाहोस्विन्नियमार्थम् । कथं वा अल्लोपाङ्गम् ? कथं वा नियमार्थम् ? यद्यविशेषेणाल्लोपट्टिलोपयोः प्रकृतिभावस्ततो विध्यर्थम् । अथ हि अणि टिलोपस्यैव प्रकृतिभावस्ततो नियमार्थम्” इति भाष्ये उक्तम् । तत्र वैयर्थ्य—“प्रकृत्यैकाच्” इत्यादि प्रकृतिभावः प्राकरणिकानि कार्याणि भेदेनापक्षेरेन्नभेदेन वेति पक्षद्वयोपपत्तिरित्याह—अविशेषेणेति । अल्लोपट्टिलोपमसुदायमपेक्ष्य प्रकृतिभावे विधीयते । भेदेनेत्यनेन बाध्यविशेषचिन्तोक्ता । तदा ‘अनन्तरस्य’ इति न्यायाट्टिलोपस्यैव प्रकृतिभाव इति पक्षः । अस्मिन्पक्षे “अल्लोपोऽन.” इति सिद्ध नियमार्थम् । यदि बाध्यसामान्यचिन्ता तदा प्रकृतिभावस्य सर्वबाधकतयाल्लोपस्यापि प्रकृतिभावेन निवृत्तौ प्राप्तायां विध्यर्थमिदं सूत्रम् । अत्र भाष्ये अल्लोपट्टिलोपयोरिति बाध्यसामान्यचिन्ताभिप्रायेणोक्तन्तदा “नस्तद्वित्” इत्यस्यापि प्रकृतिभावेन निवृत्तिरिति युक्तमेव । अत एव नैकाजिति नासूत्रि । प्रयायैकाजित्त्वेति । तत्र हि “प्रकृत्यैकाच्” इति किमिदं मेघम्पु आहोस्विन्नविशेषेण ? किन्त्वतः, यद्यविशेषेण स्वी खी शौवम् अथुना अत्रापि प्राप्नोति, तद्वित्सामान्ये प्रकृतिभावविधानात् । “अत इनिदमौ” इति स्वस्वशब्दयोरिनी प्रकृतिभावे सति “यस्येति” लोपाप्रसङ्गः । शौवमित्यत्र शुभो विनारावयवयोः प्राण्यजि कृते ‘नस्तद्वित्’ इति टिलोपो न प्राप्नोति । अथुनेत्यत्र इदम इशादेशोऽथुना प्रत्ययश्चेति यदा प्रक्रिया तदा “यस्येति” लोपाप्रसङ्ग इति पूर्वपक्षे,

‘एकाक्षरात्कृतो जातेः संख्यायाञ्च न नौ स्मृतौ’॥

इत्यनेन स्वस्विनोरनभिधानम्प्रतिपाद्य शौवमित्यस्य श्वन्शब्दावञ्चि द्वारात्स्वित्वादेजागमस्य टिलोपस्य च प्राप्ते परस्वादेजागमे प्रकृतिभावस्याप्राप्ते ‘पुन प्रसङ्गविज्ञानात्’ टिलोपस्य प्रवृत्त्या सिद्धिमुक्त्वा अथुनेत्यत्र सम्प्रत्ययस्य स्थाने निपातनइत्येते इत्युक्त्वा तस्य सिद्धिरक्ता । तत्रान्यथासिद्धिप्रदर्शनेन सूत्रस्य प्रत्याख्यानप्यारम्भपक्षे प्रकृतिभावस्य “नस्तद्वित्” इति टिलोपबाधकत्वं शौवमित्युदाहरणप्रदर्शनेन ध्वनितमित्यर्थः ।

भावप्रकारः ।

वाच्य रूपसौवम्यात् मूल चिन्त्यमिति तात्पर्यम् । तन्मतमेव तदसिद्धिसिद्धिमाह—नस्तेति । भाव इतीति । भग्नेऽस्येति शेषः । सूत्रभाष्ये इति । नातावेकवचन दयोरित्यर्थः । तत्रापि प्रकृतिभावस्य “अल्लोपोऽन.” इत्येव द्वापक्षत्वनयुक्तम् । नैकाजित्येन सिद्धे प्रकृतिभावत्वेन तद्विषयके न्यायाप्रवृत्तिविधानात् । अन्त्ये “नस्त” इत्यस्य “टे.” इत्यपेक्षया परत्वमित्यर्थः एविन । सम्प्रसारणे इति । नित्यभात्

अन्यत्र तु आस्तां कथंचित् ।

आघपनं चेदिति । ओष्यते निक्षिप्यते धान्यं यस्मिन् । गोणान्पेति । यस्या यादृच्छिकं नाम । अकृत्रिमेति । यथा—“सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वाम्” इति । स्थलान्पेति । कृत्रिमा-पुरुषेण संस्कृता । यथा-स्थल्योदकं परिगृह्णति । श्राणा-पका । अयोधिकार इति । फल इति प्रसिद्धः । कुशान्पेति । छन्दोगाः स्तोत्रियागणनार्थान् औदुम्बरान् शङ्कून् कुशा इति व्यवहरन्ति । “अतः कुरुमि” इति सूत्रे “हानौ तूपायनेति” व्याससूत्रे “कुरा वानस्पत्या स्थतामा पात” इति श्रुतौ च प्रसिद्ध एवायम् ।

पतिवरेति । तथा च पाणिप्रहणोत्कण्ठाभिधायित्वाद् गुणवचनोऽयमिति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

तस्य दौर्लभ्यम् । तदुक्तं-सम्प्रसारणदिलोपयोरिति । अयम्—किञ्चिन्तात् कौ “अनुनासिकम्” इति दीर्घेऽपि एकदेशविहितन्यायेनाऽन्वमिति सम्प्रसारणं भवतीति भावः । कथं चिदिति । अनेनाह्वि. सूत्रिणा । तर्जनेयमानमभिधानम् । अन्यथा “अनुपसर्जनात्” इति सूत्रस्य तदन्तविधिज्ञापकत्वात् भाष्योक्ता भज्येति । किं चाक्षणाकर्णदिरूपार्थस्यापि इवशब्दार्थत्वेन तस्यानुसर्जनत्वादस्येव ङीप् प्राप्तिः । अभिव्यक्तितिन्यायस्तु पदकार्यविषय एवेति भावः ।

भैरवी ।

तस्य-नान्तरूपस्य । तदुक्तमिति । तदेतदभिप्रेत्योक्तमित्यर्थः । एकदेशविकृतन्यायेनेति । स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः । अनेन-कथञ्चिदित्युपादानेन । एषाम्-किञ्चिन्तानाम् । किञ्चिन्तानाम् । भज्येतेति । यद्यस्याभिधानं स्यात्तदेतद्वारकतया तदधिकारस्य प्रकृतसूत्रे चरितार्थतया वैयर्थ्याभावेन ज्ञापकत्वा भज्येतेत्यर्थः । अभिधानमभ्युपेत्याह-किञ्चेति । आक्षणाकर्णदिरूपार्थस्य-आक्षणाकारो यः कर्त्रादिरूपोऽर्थस्तस्य । इवशब्दार्थत्वेनेति । ‘यः क्षिप्यते स लुप्यमानायाभिधायी’ इति न्यायेन शब्दशब्देनैव शक्यं ज्ञातवान्कर्तुः प्रतिपादनादिति भावः । एवञ्च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्गोप्येनोपसर्जनत्वाङ्गीपभाव इत्युपादानं विरुद्धमिति तात्पर्यम् । नन्वभिव्यक्तेतिन्यायेनेतादृशस्य शब्दशब्दस्य गणपठितशब्देन बोधनेऽपि ततो ङीप् न भविष्यतीत्यत आह-आभिव्यक्तेर्नाति । “ह्रस्वन्याय.” इति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन ह्रस्वन्तेभ्य आचारे विप्रभावाच्चेदज्ञानामनाभिधानमित्यपि बोध्यम् ।

भावप्रकाश ।

वृद्धेः प्रागिति भावः । तस्य-नान्तरूपस्य । तदुक्तम्-तदेतदभिप्रेत्योक्तम् । रत्नाङ्गोक्तिं खण्डयन्-अनुनेति । न्यायेन-शास्त्रीयेन । कथञ्चिदित्यनेन “अनुना” इति दीर्घापरस्योक्तमिति बोधितमिति मान्वास्तथा तस्मिन्नेकत्वात् आह-अनेनेति । एषां-किञ्चिन्तानाम् । अन्यथा-पदङ्गीकारे । भज्येतेति । तथा च एदेव स्त्रियां तदनभिधाने मानमिति भावः । अभिधानमभ्युपेत्यापि वृद्धेः नन्वपथात्पकाशोक्तिरुक्त्याह-किञ्चेति । आक्षणाकारो यः कर्त्रेत्यर्थः । तस्य-इवशब्दस्य । अनुपसर्जनात् । शास्त्रीयनैतिकोपसर्जनत्वाभावादिशब्दः । वृष्टान्ते प्रबानबोधकपदान्तरमत्त्ववदत्राऽभावादिति भावः । पदकार्येति । प्रतिपादितमिदमपस्तात् । एतेन यस्या यादृच्छिकं नामित्युच्यते-अपि न्यास्यात्प्रायः । एवेतीति पाठः । तदये भाव इति तु खेत्तकप्रमादात् । किञ्च ह्रस्वन्तेभ्य आचारे-

“बह्वादिभ्यश्च” ॥ बहुशब्दस्य गुणवाचित्वात् पूर्वेषु सिद्धे उत्तरार्थं प्रहण-
मित्याहुः । वस्तुतस्तु बहुशब्दो “नित्ये छन्दसि” इत्युत्तरसूत्रं चेति द्वयमपि
शब्दरत्नम् ।

इत्याहुरिति । अत्राख्यवर्जं त्वाकडारसूत्रस्य भाष्यविरोधः । तत्र हि समस्तकुरन्त
तद्धितसर्वनामजातिसंख्यासञ्ज्ञाशब्दातिरिक्तप्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसञ्ज्ञा कृता । बहु
शब्दश्च सख्या । अत्रार्थं बहुप्रहणमपि मानम् । ‘सत्त्वे निविशते इत्यादि गुणलक्षणमपि न
भैरवी ।

मूले-उत्तरार्थमिति । “नित्ये छन्दसि” इति सूत्रार्थमित्यर्थः । अत्रेति । आहुरिति कथने ।
अतिरिक्तप्रातिपदिकमात्रस्येति । तत्र हि ‘कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि’ इत्युपक्रम्य
“बाध्या वाधिकाश्च सञ्ज्ञा दर्शिता । तन्मध्ये या या. परा अनवकाशाश्च तास्ता पूर्वा सा
वकाशाश्च बाधन्ते” इत्युक्त्वा “अर्थवत्प्रातिपदिकं गुणवचनञ्च—गुणवचनसञ्ज्ञकञ्च भवत्य-
र्थवत्” इत्युक्तम् । अत्र चकारोपादानेन प्रातिपदिकगुणवचनसञ्ज्ञयो समावेशो दर्शितः ।
तत्र समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामासर्वलिङ्गाजातिरिति क्रमेण दर्शिता । तत्र “एतच्च वक्त-
व्यम्” इत्युक्त्वा “सख्या-संख्यासञ्ज्ञा वक्तव्या । द्व च—द्वेसञ्ज्ञा वक्तव्या । का पुनर्द्व
सञ्ज्ञा ? षट्सञ्ज्ञा, एकद्रव्योपनिवेशिनी सञ्ज्ञा इत्येतच्च वक्तव्यम् । किमर्थमिदमुच्यते ?
यथान्यास एव—भूयिष्ठा सञ्ज्ञा क्रियन्ते । सन्ति चेवात्र काश्चिदपूर्वा सञ्ज्ञा । अपि च
एतेनानुपूर्व्येण सन्निविष्टान्माधधनं यथा स्यात् । गुणवचनसञ्ज्ञायाश्चौताभिः सञ्ज्ञाभिः
बाधनं यथा स्यात्” इत्युक्तम् । एव क्रमेण बाध्यबाधकभावे पाणिनेरपि सम्मतिमाह—अत्राय
इति । न चैवं सति राजपौरोहित्यादीं समाससञ्ज्ञया गुणवचनसञ्ज्ञाया बाधात्कथं प्यनिति
वाच्यम् ? ब्राह्मणादित्वात् । ननु बहुशब्दस्य “वोतो गुणवचनात्” इति सूत्रभाष्यात्कगुण
लक्षणाक्रान्तत्वाद् गुणवचनत्वमस्त्येवेत्यत आह—एत्वं इति ।

‘सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

इतिगुणलक्षणमप्याकडारसूत्रस्यगुणवचनलक्षणैकवाक्यतापन्नमिति सङ्ख्यासञ्ज्ञयाऽस्या
गुणवचनसञ्ज्ञाया बाध स्यादेवेति भावः । सत्त्वे निविशते-द्रव्ये निविशते-प्रवर्तते, अपैति-
द्रव्यस्य सत्त्वेऽपि नाशो भवति । एताभ्या विशेषणाभ्या सञ्ज्ञाया जातेश्च निराम । न हि
सञ्ज्ञा जातिश्चाश्रयस्य द्रव्यस्य सद्भावेऽपि रक्षादिशब्दाद्यवत्कदाचित्प्रवर्तते कदाचिन्निति ।
पृथग्जातिषु दृश्यते—जात्याश्रयेषु पृथग्भिन्नोऽभिन्नश्च शब्दो दृश्यते । एतेन सर्वनाम्ना
भावप्रसाशः ।

रक्त्वभावस्य “इत्स्वनपाप” इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वादित्यपि बोध्यम् । तद्धितान्तेति पाठः । अति
रिक्तेति । प्रातिपदिकमात्रस्य तत्सञ्ज्ञामुक्त्वाऽप्ये एता सञ्ज्ञातद्वापकत्वेनोक्ता इति भावः । तदर्थं
पाणि यमिमतं वक्तव्याह—अत्रार्थं इति । ऐक्यं राजपौरोहित्यादीं तु ब्राह्मणादित्वात् प्यनिति
भावः । ननु तद्गुणवचनसंज्ञाभावेऽपि “वोतो गुण” इति सूत्रोक्तगुणलक्षणाक्रान्तत्वात्तस्य तत्त्वमस्ये
वात आह—सत्त्वे इति । तदेकेति । “आकडार” एत्त्वरथगुणवचनलक्षणैकैकैक्यं । सा चेत्वं ‘सत्त्वे
सरला ।

सत्त्वे निविशते इत्यादीति । “वोतो गुणवचनात्” इति सूत्रे भाष्ये—

सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग् जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

इति गुणलक्षणमुक्तम् । तत्त्वार्थं—सत्त्वे द्रव्ये निविशते सम्बध्यते, अपैति ततो निवर्तते, पृथग्
भिन्नाद्यु जातिषु जात्याश्रयेषु अर्थात् भिन्नजातीयेषु द्रव्येषु दृश्यते च यः, स गुणः, यथा शुक्लादि । स
दि घटादौ दस्मिन् सम्बध्यते, तत एव च पाकादिना निवर्तते, भिन्नजातीयेषु पथ शब्दादिषु दृश्यते
च । अनेन जातेर्गुणत्वनिर्णयः । घटस्वादिजातिर्हि दस्मिन् घटादौ सम्बध्यते न तं कदाचिज्जहाति, न च
भिन्नजातीयेषु पदादिषु दृश्यते । एव सति क्रियायां गुणाव प्रसज्यते । तस्या अपि घटादौ कदाचिदुप

व्यर्थमेव, सर्वविकल्पानां छन्दसि व्यवस्थितत्वात् ।

पुयोगादिति । तथा च गौणी वृत्तिरिति भावः । यद्वा तु मुख्यार्थात् “तस्येदम्” इत्यण् तदा ‘गोपी’ इत्येव भवति । पुयोगश्चेह दाम्पत्यभाव एव गृह्यते इत्येके । वस्तुतस्तु सङ्कोचे मानाभावाज्जन्यजनकभावोऽपि गृह्यते । तथा च भट्टि—

शब्दरत्नम् ।

दक्वाक्यतापन्नमित्यन्यत्र प्रञ्चितम् । व्यर्थमेवेति । उत्तराधमिति वृत्ता मते इति शेषः ।

गौणी वृत्तिरिति । लक्षणयेत्यर्थः । न त्वेषा गौणी, सादृश्यसम्बन्धमूलकक्षणाया भैरवो ।

निवृत्तिः । यथा शुक्लादिगुणतोलेऽपि गोत्वाश्रये शुक्ल इत्येवाश्वे तु कर्क इति व्यवहियते, नैव सर्वनामशब्दाः । एवञ्जातिरूपं यद् द्रव्यस्वन्तद्वाचकद्रव्यसदृश्य घम्पणादिषु विभिन्ननातीयेषु प्रवृत्तिदर्शनेऽपि कदाचिद्व्येतीत्येतन्नास्ति तेन तस्यापि निरासः । आशेष — यत्नेन निष्पाद्यः । यथा रक्षादिगुणा आश्रयसद्भावेऽपि यत्नेन निष्पाद्या भवन्ति । एतेन संख्याया निरासः । अत्रियान्दचेत्यनेन हृदन्तनिरासः । क्रियाबोधकधात्वर्थवाच्यार्थप्रवृत्तिनिमित्तकत्वम्पाकचादिशब्दानामिति तेषां क्रियाजत्व प्रसिद्धमेव । सोऽसत्त्वप्रवृत्तिरित्यनेन सत्त्ववाचकप्रवृत्तिभिन्न इत्यर्थकन समासतद्धितान्तयोर्निरासः । यद्वाऽद्रव्यस्वभाव इति तदर्थः । यथा द्रव्यस्याऽसमवायिकारणसयोगनिवृत्तेर्नाशस्तथा यो न भवति स इति । अन्यत्र-नाप्यप्रदीपाद्योत्ते । प्रञ्चितमिति । यथासम्भव विगेषणानां सार्थक्यमुपपाद्य तस्य लक्षणस्यैकदेश्युक्तिरवह्वयितमित्यर्थः । तथा हि-आशेषश्चाऽक्रियान्दचेत्येव लक्षण कार्यम् । आशेष इत्यनेनाऽनित्यत्वस्याऽक्रियान्दचेत्यनेन नित्यत्वस्य लामे सति नित्याऽनित्यवृत्तिजातिमत्त्वमित्येव वक्तव्यम्, न चैवन्तादृशासत्ताजातिमत्त्व क्रियायामपि वर्तते इत्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम्, द्रव्याऽवृत्तित्तेनापि जातेविगेषणात् । एतेनैव सर्वगुणसंग्रहे ‘सत्त्वे निविशते’ इत्याद्युक्तिविकलेति तद्भाष्यमेकदेश्युक्तिः । अत एव तथापाद्योत्तरन्तेषां विगेषणानां व्याख्यानेन सार्थक्यत्र प्रदाशितम्भवता । न्यूनतापरिहारायाह—उत्तरार्थमितीति ।

भावप्रकाशः ।

निविशतेऽपौठ इत्याशपादेन संज्ञानाथोनिरासः । न हि तयोः शब्दयोर्द्वये तस्यैव कदाचिदन्तदि शब्दवद्वाचकत्वेन प्रवृत्ति क्वाचित्तेति भवति । जातिषु पृथक्-त्र त्वाश्रयेषुभिन्नोऽभिन्न शब्दो हृदये इत्यने इत्यर्थकन द्वितीयपादेन सर्वनाम्नो निरासः । यथा शुक्लादिशब्दास्तस्यै तद्गुणो गवि शुक्ल इति अश्वे कर्क इति, नैव तस्य शब्दस्य नियतविषयत्वम् । संख्यावाचक्याय आशेषश्चेति । यत्नेन आशेष इत्यर्थः । न हि सद्भावा रक्तादिगुणवत् द्रव्ये सत्त्वेव बलनाशेया । अक्रियाजश्चे यनेन हृदन्तनिरासः । क्रियाबोधकधात्वर्थक्य इति तदर्थः । सोऽसत्त्वप्रवृत्तिगुण इत्यनेन सत्त्ववाचकप्रवृत्तिभिन्न इत्यर्थकेन समस्ततद्धितान्तयोर्निरासः इति । तत्र दक्षैश्वरो कर्कस्तु चि त्याः । वस्तुतो मायमप्येकदेश्युक्तिः । विलरस्तुद्योते दोष्यः । तदाह—अन्यत्रति । एतेन संज्ञानात्रिक्रियाऽप्ये गुणरचना, भाष्ये तु सत्त्वे इत्यादि उक्तमिति दण्ड्युक्तमपारत्नम् । उक्तरीत्या साधन्यादाह—उत्तरार्थमितीति । एतेन तथा प्रकाशरत्ना सरला

सम्मात् क्वाचित्तनो निवृत्ते, मित्रनातायेषु घम्पणादिषु दर्शनाच्च भवति विशेषणान्तत्वाद्-आशेष इति । उत्पद्य इत्यर्थः । अक्रियान् — अनुत्पद्य इत्यर्थः । तथाच नित्यानित्यवृत्तिपदार्थविभाजनोपाधिमत्त्वमित्यर्थः । गुण वरय पाकद्रव्याणिषु अनित्येषु आकाशमहस्वादिषु नित्येषु च सत्त्वात्तद्वत्तु शुक्लादिषु लक्षणमन्वयः । क्रियात्वस्य च नियावृत्तित्वात्तद्वत्त्वा क्रियाया नातिप्रसङ्गः । एवमपि अवयवद्रव्येऽपि व्याप्तिः, तस्यावयवेषु सम्बन्धमानत्वाद् असमवायिकारणसयोगनिवृत्तौ ततो निवर्तमानत्वात्, मित्रनातीयेषु इत्तपादादिषु दृश्यमानत्वाद्, नित्यानि यवृत्तिद्रव्यस्वरोपाधिमत्त्वाच्च, अत आह—असत्त्वप्रवृत्तिरिति । अद्रव्यस्वभाव इत्यर्थः । द्रव्यभिन्नत्वमिति यावत् । तेन तत्र नातिप्रसङ्गः ।

कौसल्ययाऽसावि सुखेन राम. प्राक्केकयीतो भरतस्ततोऽभूत् ॥

इति । केकयस्य दुहिता केकयी । “जनपदशब्दात्” इत्यपत्यप्रत्यये अञ्चि तु कैकेयीति स्यात् । न च तस्य “अतश्च” इति लुक्, “न प्रान्यभर्गादि” इति निषेधात् । तथा च कालिदास—“कैकेयि कामा फलिवातरतः” इति । एतेन देवकी व्याख्याता ।

दुष्टो यवो यवानीति । जात्यन्तरमेवानेनाभिधीयते । अयमेव अस्य दोष—यदुक्तयवत्वजातेरभावेऽपि तदाकारानुकृतिः । डीप् घाच्य इति । इदञ्च तृतीये भाष्ये “इडश्च” इति सूत्रे स्थितम् । कथमिति । यत्तु वदन्ति—दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद् आ अनुक् इति पद विभज्यते । तत्रेन्द्रादीनामनुकैः सिद्धे आकारादे-

शब्दरत्नम् ।

एव गौणीत्वादिति स्पष्टमेव ।

इडश्चेति सूत्रे इति । “अपादाने स्त्रिया घञ उपसंख्यान तदन्ताच्च वा डीप्” इति तत्रोक्तम् । उपेत्याधीयते यस्या इति विग्रहः, दीर्घोच्चारणेति । न चेन्द्रशब्दात् आचक्षणणिवि टिलोपे इन्द्राणीति सिद्धयर्थं तत्, अदन्तत्वाभावेन तथाप्राप्ते । पद् विभज्यते इति । तत्र नकारोच्चारणसामर्थ्यात्, श्रुतक्रमानुरोधेन च पूर्वमाकारस्ततोऽनु-

भैरवी ।

मूले—इत्येक इति । यथेयन्मर्तृपापकृतान्वधादीन् लभते तथा तच्छब्दमपीति भाष्याक्ष-स्वारस्यविद् । अपरे तु तद्भाष्यमुपलक्षणमित्याशयेन जन्यजनकभावात्मकोऽपि पुयोगो ऽष्ट इति मेनिरे । तन्मतन्दुर्ज्ञेयति—वस्तुतस्त्वित्यादिना । देवकी व्याख्यतेति । “जनपद-शब्दात्” इत्यजन्तस्तु नायन्देवकस्य जनपदवाचकत्वाभावात् । सादृश्यसम्बन्धमूलेति बहु ाहि । लक्षणा हि शक्यतावच्छेदकाऽऽपोषात्मिका । तत्र सादृश्यसम्बन्धो यत्र मूलन्त-ैव लोके गौणीति व्यवहार इति भावः ।

प्रसादोक्तिम्मूले खण्डयति—यत्त्वित्यादिना । तत्र अजादि इति लुप्तपञ्चम्यन्तम् । दीर्घा-च्चारणस्य परोक्तरीत्या सार्थक्यं खण्डयति—न चेति । तत्—दीर्घोच्चारणम् । अप्रान्यभर्गादि । न च तद्विज्ञारोप्यत एव वाच्यतामिति वा यम्, प्रतिबन्धक्य लक्षणभेदेन नान्तप्रकृतिक्रहाणीत्यस्य साधकत्वात्क्येऽत इत्यधिकारवापेऽ-प्रन्धश्च तद्वाधे मानाभाव इत्याशयात् । ननु पदविभागेऽपि पूर्वमनुगागमस्ततोऽप्यस्यस्याऽऽ-परादेश इत्येव प्रक्रिया कुतो नेत्यत आह—तत्रे यादि । तत्र—अनुक्ति । यथागमोत्तमाकारा-

भावप्रकाशः ।

रदण्ड्यालुक्तमगस्तम् ।

मूले विशिष्याऽनुक्त्या स्फुटं सन्देहाऽनिवृत्तेराह—अवेति । प्रसादानुवायिरनाक्तोक्तिं प्रकाशो-या खण्डयति—न चेति । तत्—दीर्घोच्चारणम् । अप्राप्तेरिति । न च तद्विज्ञारोप्यत एव वाच्यता-मन्यथा ब्रह्मणीत्यत्राभ्यादेशाऽनुपपत्तिरिति रत्नाश्रोक्तं युक्तमिति वाच्यम् ? तस्मात्पूर्वात्तदशे तद्वा-धेयं न च तद्वाधे मानाभावात् । ननु पदविभागेऽपि वैपरीत्यापत्याऽनिश्चयेन आह—तत्रेति । ननु

शविधानसामर्थ्यात् क्वचिदन्यतोऽपि विधानमनुमीयते । तेन ब्रह्माणोति सिद्ध-
मिति ; तन्वित्यम्, अनुकि कृते “अतो गुणे” इति पररूपप्रसङ्गात् । नन्वका-
रोच्चारणसामर्थ्यात् दीर्घो भविष्यति, अन्यथा हि नुकमेव कुर्यादिति चेत् ?
“अल्लोपोऽनः” इत्यस्य वाचेन चरितार्थत्वात् । “पत्युर्नो” इत्यादिवदादेशे कर्त्तव्ये
आगमलिङ्गककारोच्चारणसामर्थ्याद्देवालोपो न भविष्यतीति चेत् ? न, सर्वशब्दे
ककारस्य चारितार्थ्यात् । न हि तत्र लोपोऽस्ति, “न संयोगात्” इति निषेधात् ।

शब्दरत्नम् ।

गिति बोध्यम् । स्पष्टार्थं दीर्घाऽऽकार आदेश उक्त । प्रसङ्गादिति । इन्द्रादिशब्दे इति
भाव । अकारोच्चारणेति । अनुकीति शेषः । अल्लोपोऽन इत्यस्य वाचेनेति ।
“अल्लोपोऽनः” इत्यत्र लक्षणप्रतिपक्षोपरिभाषाया अप्रवृत्तेः “बहुर्निरूपय” इति सूत्र-
भाष्यसम्मततया अकाराभावे अवश्यप्राप्तस्य “अल्लोपोऽनः” इत्यस्य वाचेनास्का-
रोच्चारणस्य चारितार्थ्यादित्यर्थः । न भविष्यतीति । एवं च न तद्वाचनार्थमकारोच्चा-
रैरवी ।

देश स्यात्तत्र नकारस्यैवादेश स्यादिति नकारोच्चारणार्थोपत्तिरिति भावः । नन्व-
न्द्रादिशब्दे फलाभावादाकारादेशाभावेन तेष्वेव नकारोच्चारणश्चरितार्थमित्यत आह—
श्रुतकमेति । यथा—“विन्विकृष्योर च” इति सूत्रोदाहरणे श्रुतक्रमानुरोधेनादेशस्य प्रवृत्ति
रादा भवति तथेहाप्याश्रीयत इति तात्पर्यम् । ननु इत्याकारादेश एव विषयेऽनेन ब्रह्म-
न्शब्दान्त्यनकारस्य निवृत्तौ तेन सह पररूपेऽपि अनुगागमाऽकारेण सह सर्वगदीर्घेण रूपस्य
सिद्धौ दीर्घाकारस्य विधानवैयर्थ्यमित्यत आह—स्वार्थमिति । सामर्थ्यात्पररूपबाधकत्वना-
पक्षया दीर्घादेशे तच्छब्देव नोदेतीति भावः । उक्त इति । प्रकाशकृतेति शेषः । प्रसङ्गादिति ।
यद्यपि ब्रह्मणीत्वस्याऽकारादेशेन सिद्धिस्तथापि भवतेन्द्रादिशब्देष्वाकारादेशस्याऽकारपत्नेन
मूलात्का पररूपापत्तिरिन्द्रादिशब्देऽप्यित्यत आह—इन्द्रादिशब्द इति । अकारोच्चारणे सन्दि-
ग्धमत आह—अनुकीर्त्ताति । यत्तु नुगागमेऽनो लाक्षणिकत्वेन “अल्लोपोऽन” इत्येतन्न स्या-
दिति मूलश्रित्यमित्याहुस्तदुक्तिर्निरस्यति—अल्लोपोऽन इत्येति । सूत्रभाष्येति । ‘उरसो न
कारो लिङ्गाधिकारे’ इत्येतद्व्याख्यानावसरे प्रतिपादितमेतत् । अकाराभावे—अनुस्यकारा-
भावे । अवश्यप्राप्तत्वेति । पररूपस्य तु भावश्यप्राप्तत्वमिति तद्वाचे मानामाव इति भावः ।
एवञ्च—आगमलिङ्गककारोच्चारणसामर्थ्यनाऽल्लोपाप्रवृत्तिसिद्धौ चेत्पर्यः । तद्वाचनार्थम्—

भावप्रकाशः ।

कीत्यर्थः । यथाशुने सूत्रेण सर्वत्र तद्विधानादिति भावः । नन्विन्द्रादी फलाभावात्प्रवृत्त्या तदुच्यते
सफलमत आह—श्रुतेति । “विन्विकृष्यो,” इत्यत्रेति भावः । स्पष्टार्थमिति । तेन पररूपेऽपि अनु-
पदवच्यमाणोऽनरीत्या अनुगकारेण सह पररूपं वाचिता दीर्घं रूपसिद्धेः । एतेन ब्रह्मन् शब्दे नकारनि-
वृत्त्या अकारादेशसाफल्यत्वरूपे ब्रह्मण्यसिद्धे स भावश्यक इत्यपस्तम् । उक्त इति । प्रकाशकृतेति
शेषः । ब्रह्मणीत्वस्याऽकारादेशेन सिद्धेराह—इन्द्रादीति । उरसो नोरेवाह—अनुकीति । नुक्तयो
लाक्षणिकत्वेनाऽल्लोपाऽप्राप्तेर्मूल चिन्त्यमिति खण्डनकृद्नुयायिरनाकारोक्तिं खण्डयति—अल्लोपोऽन
इति । सम्मततयेति । प्रतिपादितमिदं तत्रैव । अकाराभावे । अनुकि इति भावः । अवश्येति ।
पररूपस्य तु न तथात्वमिति तद्वाचाऽसम्भव इति भावः । एतेन विनिगमनाविराहात् द्वयोर्बाध इति
खण्डनकृत्कमपस्तम् । अत्र मान्योक्तं तथा व्याख्यानं तु छिद्यमुक्तभाष्यविह्वलं चेलुपेक्षितम् ।

समात् करकारयो. सामर्थ्यविरहे पररूपवाचनार्थं दीर्घोच्चारणमात्रशक्यमिति । एतेनानुक्त्वादिरेव ला उवाहकस्य इति ह्रस्वोक्तिः परस्ता । कर्मण्यणिति । तदन्तान् ङीप् । “पूर्वपदा सञ्ज्ञायाम्” इति णत्वम् ।

वचनक्रीताति । वच भिस् क्रीत इत्यस्यामवस्थायां प्राक् सुबुत्पत्तेः समासेऽनुत्पत्त्वान् ङीप् । क्वचिन्नेति । “कर्तृकरणे कृता” इति सूत्रे बहुलप्रहणात् क्वचि-

शब्दत्वम् ।

रणमिति पररूपस्य तेन बाधादिति भाव । पररूपबाधनार्थमिति । अल्लोपबाधनेन चरितार्थस्य पररूपबाधनस्ये मानाभावेने-द्रशब्दे पररूपबाधनाय अकारोच्चारणस्यावश्यकत्वेन त्वदुक्तकल्पनातत्रकाश इति भाव । ङीविति । “इन्द्रवरुण” इति सूत्रं त्विन्द्रोत्थादिव्यावृत्त्यर्थम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण च स्वरे न विशेष इति भाव ।

सुबुत्पत्तेरिति । तावुत्पत्तेरपि बोद्धव्यम् । बहुलप्रहणादिति । तत एव गति-मैत्री ।

अल्लोपबाधनार्थम् । पररूपस्येति । स्वाऽभावेऽप्राप्तस्यापीत्यादि । तेन-अकारोच्चारणेन । अल्लोपबाधनेनेति । स्वाऽभावेऽवश्यप्राप्तिक्रम्याऽल्लोपस्य बाधनेन चरितार्थस्य ऽकारस्य सत्यत्वे तु ‘वागर्णादाङ्गम्’ इति न्यायेनैकादेशात्पूर्वप्राप्तस्याऽल्लोपस्य बाधनेनेत्यर्थ । न चाऽसमाननिमित्तकत्वात् कथं वागर्णपरिभाषाप्रवृत्तिरिति वाच्यम् ? अङ्गसम्बन्धिभ्याङ्ग एव प्रवृत्तेः स्वीकारात् । एतन्नेति । प्रकाशाद्युक्तपूर्वकतेत्यर्थः । ननु यथा प्रज्ञापीत्यस्य सिद्धिः कृता तथैवेन्द्राणीत्यादिसिद्धौ “इन्द्रवरुण” इति सूत्रस्य वैयर्थ्यमत आह—इन्द्रवरुणोति । इन्द्रोत्थादिव्यावृत्त्यर्थम्—सुयोगे प्राप्तस्येन्द्रोत्थादेवप्रवृत्त्यर्थम् । यत्तु-सुनारम्भे इन्द्रागीत्यन्तोदात्त, इन्द्रमानयतीति रीत्या तत्-नायने तु ङीवन्तत्वेनाऽनुदात्तात्त्वमिति स्वरेऽपि विशेष इति, तन्नेत्याशयेनाह—उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति ।

वचनेण क्रीता इति विग्रहस्यै श्लौकिकविग्रहवाक्ये सुबुत्पत्ते प्राक् समासेऽपि तावुत्पत्त्यनन्तरं यदि समासस्तदा वचनक्रीतोत्यस्याऽसिद्धिरत आह—यदुत्पत्तेरिति । एवञ्च गतिकारकोपपदानाम् इति वचने सुबुत्पत्ते स्त्रीप्रत्ययन्यायुपलक्षणम् । वचनान्तराऽनारम्भकृतलाघववन्दर्शयति—एत एवेति । बहुलप्रहणादेवेत्यर्थः ।

भावप्रकाश ।

पररूपस्य । स्वाभावेऽप्राप्तस्यापीत्यादि । तेन-अकारोच्चारणेन । तथा च प्रकाशोक्तं युक्तमेवेति भाव । एतेन प्रागाहत्वेनाल्लोपस्यैव-यावत्स्वरात्पररूपबाधनानङ्गने । क्वचित्तरेव पाठ । यत्तु नरित्यायादाङ्गानामाधानवोरति-प्रस्ताच्च मूल चिन्त्यमिति एताकोक्तमपास्तम् । अल्लोपबाधनेनेति । स्वाभावेऽवश्यप्राप्तस्य ‘वागर्णादाङ्गम्’ इत्यनेनैकादेशात्पूर्वप्राप्तस्याऽल्लोपस्य बाधनेनेत्यर्थ । एतेन भिन्नाश्रयत्वेनोक्तपरिभाषाया अग्रवृत्त्याऽ-नोपात्तत्वात्पररूपबाधनस्येवेति मूल चिन्त्यमिति खण्डनकृतं स्वमपास्तम् । अभिमतसमानाश्रयत्वस्य सत्त्वात् । चरितार्थस्य—अनुकोऽकारस्य । आकारेति । दावत्यर्थः । त्वदुत्पत्तेति । प्रकाशाद्युक्तपूर्वकत्वस्येत्यर्थः । एतेन ह्रस्वोक्तिरप्यस्तीतिरित्युक्तिरेवापास्तोति एतन्कारोक्तिरप्यस्तीति हिक् । ननु ब्रह्माणीतिवदिन्द्राणीत्यादिभिद्धौ सूत्र व्यर्थम् ? एतेन परत्वार्यं सूत्रमित्यपास्तम्, ‘पूर्वपदा’ इति सिद्धेरेत आह—इन्द्रोति । ननु ङीव्यत्तोदात्तत्वं ङीवित्वनुदात्तत्वमिति स्वरेऽपि चार्थमावश्यकत्वे कथं तदव्यावृत्त्यर्थत्वमत आह—उदात्तेति । ‘मनुदात्त य च’ इति सूत्रेणेति भाव । चत्त्वर्थः ।

ननु सुबुत्पत्ते. शक्त्वावन्तेन समासे ऽवनिष्टसिद्धिरेवाह आह—यविति । वचनान्तरात्पररूपनायवायाह—तत एवेति । बहुलप्रहणादेवेत्यर्थः । तथा च सुबुत्पत्तेन समासस्य एव फलितत्रया एव प्रा-

सुबन्तेन समासः । तत्र च सुपः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् टाप । ततोऽदन्तत्वाभावात्
डीप् इति भावः ।

तेन वह्निति । अयं भावः—“बहोर्नञ्चदुत्तरपदभूमिन्” “नञ्सुभ्याम्”
“जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छ्रद्धानात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः” इति ह्यन्तोदा ।

इत्येव सिद्धेऽन्तर्ग्रहणं नित्यत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । “वा जाते” इति तु वैकल्पिक,
उदातो न तु नित्य इति भावः ।

सुमुखा शाहेति । एवं च फलमुखी करणमुखी चावनस्थेत्यादिप्रयोगाः
प्रामादिका इति बोध्यम् ।

उरः क्रोडेति । स्त्रीलिङ्गोऽयमिति हरदत्तादयः । तत्रोपसर्जनह्रस्वत्वे कृतेऽ-
दन्तत्वाद् डीपः प्राप्तिः । अमरस्तु—‘न ना क्रोडं भुजान्तरम्’ इत्याह । रत्नमतिस्तु
पुंस्त्वमाह । गणे च क्रोडेति प्रातिपदिकमात्रं पठ्यते न तु टावन्तमिति गण-
ल्लमहोदधिकारः । एवं चाविशेषास्त्रिङ्गत्रयेऽप्युदाहरणं बोध्यम् । माघवस्तु तुदा-
दिगणे क्रुड निमज्जन इति घातावाह-क्रोडः । घञ् । क्रोडा-अश्वानामुरः । टाव-
न्तोऽयं स्वभावतो विशेषविषयः, क्रोडादिषु टावन्तस्यैव पाठात् । भुजान्तरमात्र-
विषयस्य क्रोडशब्दस्य बहुव्रीहौ स्वाङ्गलक्षणो डीप्विकल्पो भवत्येव । कल्याण-
क्रोडी, कल्याणक्रोडा मयूरीति ।

डीपो डीयादेश इति । “दिक्पूर्वपदात्” इति पञ्चम्या डीपिति प्रथमायाः

शब्दरत्नम् ।

कारक’ इत्यादेरनित्यत्वेनाप्रवृत्तिरिति भावः ।

सुखादिभ्य इति । सुखादयश्च “सुखादिभ्य. कर्तृषेदनायाम्” इत्यत्र पठिताः सुख
दुःखश्चन्द्रादयः ।

‘सवृदाख्यातनिर्घाटा’ इत्यन्ते द्वितीये लक्षणम् । तत्रारुदातमुपदेश इत्याशयेनाह—
भैरवी ।

गणपाठे सुखादिप्रदर्शनाभावाद्वाह-सुखादयश्चेति । इच्छादय इति । अत्रादिना आन्त्राऽली-
कादयो विवक्षिताः । तथाच “जातिकालसुखादिभ्य” इत्यत्र गणपाठाऽप्रदर्शनेऽपि “सुखा
दिभ्य” इति सूत्रे ये निर्दिशितास्तेऽत्र ग्राह्या इति भावः ।

लिङ्गानाञ्च न सर्वमागित्येव द्वितीयलक्षणमिति भ्रमवारणायाम्—सवृदिति । तत्र
लक्षणे आख्यातपदम् न तिङन्तपरमित्याह—तत्रेति । लिङ्गानाञ्चेति चरञ्चो निर्घाटो
त्यनन्तरम्बोध्यम् । उपदेश इति । कथनमित्यर्थः । परममूले “जातेरस्त्री” इति सूत्रे द्वितीयलक्षण
भावप्रकाश ।

गन्तरङ्गत्वाद्यापि अनदन्तत्वात् ङीषिति भावः ।

तत्र गणपाठाभावादाह—सुप्तेति । आदिना आन्त्राऽलीकरुणकृष्णादयः ।

भागित्यन्तमेव द्वितीयलक्षणमिति भ्रमभ्युदासायाम्—सकृदिति । तथा च चो निर्घाटोत्थये योजवः ।
उपदेश इति । स च ब्राह्मणाद् ब्राह्मण्यामुपज्ञो ब्राह्मण इत्यादिरूपः । भावे क्त इति भावः । परममूले

पक्षी प्रकल्प्यत इति भावः । यदि तु स्वन्त्रो ङोप् स्यात् तर्हि प्राग्गुरुकादावपि प्रसज्येत । तत्परिहाराय पूर्वोक्तपयुदासस्य प्रसज्यतिरेतानां वाऽनुवृत्तौ गौरवमिति भावः ।

वृषलीति । एकस्यां व्यक्तौ वृषलत्वे कथिते तदपत्यत सहोदरादौ कथनविनाऽपि तस्य सुप्रहृत्वादिति भावः । औपगवीति । अग्नन्तञ्चङ्गङ्ङाप परत्वाद्यं वाधते । एरं चापत्याधिकारे औपगवीति प्रतीकमुपादाय "टिड्डाणञ्" इति ङाविति व्याचक्षाणा उपेत्या इति भावः । ब्राह्मगोत्वमेति । एरं च प्राचीनोपुद्गाहरणं प्रामादिकमिति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

एकस्यामित्यादि । ब्राह्मगत्वमप्यत्र तत्पितृशितामहादौ सुप्रहृमिति बोध्यम् । इय च नाकृतिग्रहणा, ब्राह्मगक्षत्रियाचारस्य समत्वादिति बोध्यम् । जाते इति । गोप्राणीति शेषः । प्रतीकमुपादायेति । औपगवीत्यस्य गोप्राऽनन्तराऽपत्यपाचारग-वनविशिष्य तदुक्तिरुपेत्यर्थः । एतेन जानिलक्षणे "एको गोत्रे" इति सूत्रे यथाव्यप्रामाण्येन भैरवी ।

लक्ष्यप्रदर्शनावसारे वृषलीति प्रदर्शितत्वेन ब्राह्मगत्वन्न जातिरिति भ्रम स्यादत्र बाह-
रङ्गप्रत्ययमिति । अपिनाक्षत्रियत्ववैशयत्वयोर्ग्रहणम् । बह्व्यमाणद्वीपस्य प्रकृतेऽभावात्प्रा-
गेवेति । गोत्रार्थकेशीत्यर्थः । 'एको गोत्रे' इति सूत्रमप्यविरोधेनाऽपत्यप्रत्ययान्त इत्य-

तदुक्तमित्याह-इति । पा-
त्रे- "जातेरस्त्री" इति जाति
स्त्रियान्तु लुगिति न्यासे,
ईकारो न प्राप्नोति । मा

भूदेवमण-तादनुपसर्ननादित्येकदेशिनोक्ते तदभ्युपस्य इह तर्हि औपगवीमार्थं जातिलक्षण-
पुंस्त्वस्य प्रतिषेधो न प्राप्नोति ? माभूदेवम्, वृद्धिनिमित्तस्तेष्वेवम्भविष्यति । एवन्तर्हि
शुक्लुकायनीभार्य इत्यत्र दोषः इत्यनेन युवापत्यप्रत्ययान्तोऽजातित्वाद् दोषाधानङ्कृतम् । तत्र
औपगवी माणविकेत्यत्र 'टिड्डा' इति सूत्रात् 'जाते' इति सूत्रस्य परत्वात्तस्मै च प्रवृत्त्य-
भिधाने कर्त्तव्ये "टिड्डा" इत्येतदभिधानमस्यसामान्यस्य जातिलक्षणे ग्रहणे विलम्बेति ।

भावप्रकाशः ।

वृषलीपर्यन्तवाचनेन ब्रह्मगव न जातिरिति भ्रमनिरासायाः-ब्राह्मेति । एवं वृत्तं वदद् । आदिना
तत्पुत्रादिपरिग्रह । द्वितीयलक्षणमाफल्याय पूर्वोपादानायनामाह-इत्यन्वेति । वृषलत्वज्ञानादिरूपा
जातिरित्यर्थः । अर्थादिना वैशयपरिग्रहः । मम ब्राह्मिनि । शिवावशेषीनदेरिति तु-यस्मादिति भावः ।
बह्व्यमाणदोषाभावायाह-गोत्रार्थकेशीति । गोत्रार्थकेशी सतीत्यर्थः । नन्वेवमन्तराऽपत्यपाचारग-
विशिष्यत्वात् आह-औपगवीत्यस्येति । अस्योपेक्षरत्वे हेतुत्वम् । विशिष्येति । "टिड्डाणञ्"
इति ङीकियेव रूपेत्सर्थः । तस्य साधारण्यादुभय वाच्यं, ना न किञ्चिद्व्यभिचिन्तित्वेन तन्मोक्षवैवि-
क्याच्चिर-
वृत्तेति भावः । तदुक्ति- प्रकाशङ्कति । भावविरोधान्मूल चिन्त्यमिति खण्डनकरुणाकरदण्यः ।
कृत्तं सन्वेति-पुत्रेनेति । प्रकाशानुपेधेन मूले तथोक्तस्यापत्यपाचारस्यानेनेत्यर्थः । जातीति । 'गोत्र
च चरत्ते, सह' इत्यत्रेति भावः । भाष्येति । तत्र हि गोत्राद् यूनि प्रत्ययो भवति दिव्या लुगिति न्यासे
"औपगवीमाणविकेत्यत्रोऽनुपमर्जनमित्यनुपसर्ननलक्षण ईकारो न प्राप्नोति माभूदेवमण-तादनुपम-
र्जनादित्येव भविष्यति" इति श्रौतवा पूर्वपक्षिगोत्रे तदनुपगम्येव" इह तर्हि औपगवीभार्यं । जातिलक्षण-
पुंस्त्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति माभूदेव वृद्धिनिमित्तस्येत्वेव भविष्यति एव तर्हि शुक्लुकायनीभार्यदोषः

कुरु रिति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकत्वात्त्वादय । प्राचा तु “अन्तादिवच” इति सूत्रमुपन्यस्याऽऽदिवद्वावात्त्वादय इत्युक्तम् । अत्रेदं वक्तव्यम्—पर प्रत्यादिवद्भावो विधीयते । तथा चेहाऽप्रत्यय इति निषेध एव स्यान्न तु स्वादय । यत्तु व्याचर्यु-आदि-ऊडपेक्षया पूर्वं, प्रातिपदिक, तद्द्वन्द्वात्-तद्वयवत्त्वेन ग्रहात् पूर्वान्तवद्भावादिति यावदिति, तदपि लिष्ट स्वपरमन्थ विरुद्धं च । सकरीत्या हि वाण्डे कडचे इत्यादावपि ‘एकवचनमुत्सर्गैत’ इति सु

शब्दरत्नम् ।

पारिभाषिकगोत्रस्यैव ग्रहणम् । अवन्तीत्यादौ गोत्रत्वारोपेण जातित्वमिति प्राचीनोक्तमदुष्टमित्यपास्तम् ।

लिङ्गविशिष्टेति । यत्तु लिङ्गबोधकप्रत्ययान्तत्वरूपलिङ्गवैशिष्ट्यस्य प्रातिपदिकत्वस्य च लाभाय पूर्वान्तत्वरपरादित्वयोरावश्यकत्वेनोभयत आश्रयणेऽन्तादिवत्त्वाभावाद्भावाभवा ।

एवजातिलक्षणपुत्रत्वस्य प्रतिषेधो न प्राप्नोतीत्यपि विरुध्यते । न-वेवमवन्तीत्यत्रान्तरापत्यप्रत्ययान्ते “बृद्धेत्कोसल” इत्यनेन ज्याञ्चि तस्य ‘स्त्रियामवन्ति’ इत्यनेन लुकि “इता मनुष्यजाते” इति डोप् इति ‘अनुपसर्जनात्’ इति सूत्रभाष्ये उक्तं, तद्विरुध्येतेत्यत आह—अत्र गोत्रादाविति । गोत्रत्वारोपेयति । यथाऽश्वत्याग्नि द्रीणायनिस्वारोपस्तद्वत् । यनि नोक्तम्—प्रकाशक पारिभाषिकस्येव य तु विशिष्येति तेषाम्पूर्वापरविरोधोऽपि दोषः ।

खण्डनकृता लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति मूलोक्तमर्थतोऽप्याख्याय रण्डित-तन्न युक्तमित्ये तद् बोधयितु तदुक्तमदुष्ट हूपयति—यद्विषयादिना । वैपरीत्येनान्वयोऽत्र बोध्यः । अवन्भाव-यत्र प्रकृतौ प्रातिपदिकत्वस्य लिङ्गबोधकप्रत्ययान्तत्वस्य च सत्ता, तत्र तादृशसमुदायस्य तथा परिभाषया ग्रहणमबोध्यते । यथा—एकत्री, दण्डिनीत्यादौ सद्भाव उभयोरस्तीति तस्य समुदायस्य प्रातिपदिकप्रद्वेनेन ग्रहणमभवति । नात्रेति । कुरु रित्यत्र तथा नास्तीत्यर्थः । अत्र हि पूर्वान्तवद्भावा विना प्रातिपदिकत्वस्य परादिवद्भावा विना लिङ्गबोधकप्रत्ययान्तत्वस्य च भावप्रकाशः ।

इति युवापयस्य जातित्वमुक्तम् । अन्यथा जातिलक्षणदोष एव परवादकृत युक्तत्व पुत्रत्वप्रतिषेधासि द्विरैव दोष इत्युक्तं चेति स्पष्टमेव । एवैव मूलायुक्तव्यावृत्तिः । न-वेवमव ते साक्षात्पद्ये “बृद्धेत्कोसल” इतीदन्तत्वात् व्यञ्चि तस्य ‘स्त्रियामवन्ति’ इति लुकि ‘इतो मनुष्य’ इति जातिकरणे ङीष् वतीति “अनुपसर्जनात्” इति सूत्रभाष्यविरोधोऽत आह—अवन्तीत्यादाविति । अश्वत्याग्नि द्रीणा यनिवत् । मूनि तु न आस्थीयगोत्रत्वारोपे, तत्र युवैव न गोत्रमिति नियमेन तत्त्व-ज्ञानिवेषात् इति भावः । प्राचीनोक्तम्—प्रकाशकमुक्तम् । तत्र भाष्यप्रामाण्यात्तदङ्गीकारेऽप्यत्र तत्रैव मानाभाव इति तं कृतम् । किञ्चात्र तै साधारण्येन व्याख्यात तत्र च तथोक्तमिति पूर्वापरविरोधोपि तेषामनुमन्धेयः । “कौरव्य” इति सूत्रस्थरवग्रन्थविरोधस्तु खण्डनकृतो न युक्तः, तत्र टाप्कोपोरिति पाठादिनिदिक् ।

खण्डनकृतं खण्डयति । यत्त्विति । न्युक्त्वेन यथासंख्यमत्र बोध्यम् । तथा तादृशप्रत्यया त्वस्य प्रातिपदिकत्वस्य च यत्र प्रकृतौ सत्ता तद्विशिष्टस्य प्रातिपदिकग्रहणेन ग्रहण बोध्यते, तस्यामु भयोरश्रयणात् । तच्चात्राऽन्तादिवत्त्वाधीनमिति तदप्रवृत्त्या साऽपि न प्रवर्तते । कत्री, दण्डिनीत्यादौ तु तदप्रवृत्तिं विनापि तयोः सत्त्वात्सा प्रवर्तते एवेति न वैयर्थ्यं तस्याः । तद्व्यनयनाह—नात्रेति ।

अवर्तेत । तद्वारणाय चाऽप्रत्यय इति प्रसज्यप्रतिषेधाभ्युपगमे प्रकृते दोषः ।

शब्दरसम् ।

श्रेयमिति ; तन्न, इन्द्राणीत्यसिद्ध्यापत्तेः । तस्मात् प्रातिपदिकत्वोपयोगो न कश्चित् । नापि लिङ्गविशिष्टप्रातिपदिकस्येति परिभाषायां पठ्यते । तथा प्रातिपदिकत्वतद्याप्यधर्माणां लिङ्गप्रत्ययविशिष्टेऽतिदेशाच्चेति दिक् । ननु “सप्तम्यधिकरणे च” इति निर्देष्टेन भैरवी ।

सत्ता नास्तीत्युभयोरावश्यतया ‘उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्’ इति निषेधः प्रवर्तत इति । यत्र न पूर्वान्तवत्वपरादिवत्त्वयोरेपयोगस्तस्य ग्रहणम्परिभाषया भवतीति भवदुक्तमिन्द्राणीत्यादौ नास्ति । अत्र श्रीप्रत्ययान्तसमुदाये प्रातिपदिकत्वन्नास्ति । यत्र च प्रकृतिभागे प्रातिपदिकत्वमस्ति तत्र तादृशप्रत्ययान्तत्वन्नास्ति, अन्तशब्दस्य चरमावयववाचकत्वात् । इन्द्राणीत्येतदेकदेशाभावोदाहरणपलक्षणम् । तेन दण्डिनीत्यादेरपि भवदुक्तरात्या ग्रहणन्न स्यादिति ‘प्रातिपदिकग्रहण’ इति परिभाषा निष्फला स्यादिति भावः । तस्मात्—परिभाषया यस्य समुदायस्य ग्रहणम्भवता बोधनीयन्तस्यैव ग्रहणाभावापत्तिस्तद्भावात् । उच्यते इति । परिभाषाया प्रयुक्तिश्चोटावित्यादि । नन्वन्तशब्दो न सर्वत्र चरमावयवस्यैव बोधकोऽस्ति, “अतो लान्तस्य” इत्यादौ व्याभचारात् । किन्तु समीपवाच्यपि । तथा च परिभाषावचकं यद्विशिष्टपदन्तस्यान्तपरत्वेऽपि तदर्थः समीप इत्येव । एवञ्च गृह्यते येन तद् ग्रहणम् प्रातिपदिकस्य ग्रहणम्प्रातिपदिकग्रहणमिति समासाश्रयणेन प्रातिपदिकत्वाचकः शब्दो वाच्यते । तस्मिन् लिङ्गबोधकप्रत्ययः समीपो यस्य तदन्तामात्रम्परिभाषया बोध्यत इति नेन्द्राणीत्याद्यसङ्ग्रह, इत्यत आह—नापि । इदमभवदुक्ततादृशपठपत्ते वक्तुं शक्यम् । वन्तुतो यत्परिभाषायाः कृत्यन्तशब्द—तथेति । शिति । दिगर्थस्तु ‘प्रातिपदिकग्रहणे’ इति सप्तमी कर्त्रथ व्यस्येन । प्रातिपदिकपदञ्च प्रातिपदिकत्ववद्वाप्यान्यतरधर्मविशिष्टरसम् । तथा च प्रातिपदिकत्वतद्वाप्यान्यतरधर्मविशिष्टस्य ग्रहणं यत्र शास्त्रे तेन लिङ्गवाचकप्रत्ययविशिष्टस्य ग्रहण—बोधनम्भवतीत्येव परिभाषार्थ इति न कुरुरित्यत्रादिवत्त्वापयोग इति । कुरुरात्यस्य साधुत्वन्न लिङ्गविशिष्टपरिभाषया भवतीति श्रूमः, किन्तु “अन्तादिवच्च” इति सूत्रेणेति वदामः । अत आदिब्रह्मावादिनि पदं यदर्थकन्तशब्द मूले—यस्तु व्यावहयुरित्यादिना । तदपि—तादृशव्याख्यात्मपि । क्लृप्तम्—आदिसब्दस्याऽऽघातवयवत्वावच्छिन्नबोधकत्वस्य “आद्यन्तौ टकितौ” इत्यत्र क्लृप्तस्य त्यागेन क्लृप्तमित्यर्थ । स्वराट्टान्येति । स्वराट्टान्यव्याख्यातुषुः परप्रत्ययस्तद्विरोध, इत्यर्थः । काण्डे कुञ्जे इत्यत्र यथा प्रसज्यप्रतिषेधाऽऽश्रयेण भवता सुबुत्तयोपत्तिरूपो दोषो वायंते, तथा कुरुरित्यादावपि सुबुत्तयोपत्ति स्यादित्याह—उक्तरीत्येति । प्रक्रियाव्याख्यानपरप्रकाशप्रत्यये यथा न स्वपरयन्यवितोधात्मको दोष आपतति तथा शब्दते—नन्विति । ज्ञापनादित्यन्तेन मूलोक्तम्प्रकारमुद्भाष्य सिद्धान्तरीत्याह—

भावप्रकाशः ।

नन्वन्तशब्दश्चरमावयववाची वन समीपवाची ? नाथ श्याह—इन्द्राणीति । कर्वादिरेप्युपश्रुणम् । तस्मादुभयप्राप्तवृत्त्या सा निष्फला स्यादिति भावः । अत्र एवाह—तस्मादिति । तदप्रवृत्त्या प्रोक्तसिद्ध्या निष्फलत्वादित्येवार्थः । उपयोग इति । तदप्रवृत्तिनिमित्तकोटो इति शेषः । नान्य श्याह—नापीति । इदं च तयार्थमभ्युपेत्य । वस्तुतः स एव नैत्याह—तथेति । प्रतिपादितमिदमथस्तात् । एतेनाऽऽदिवत्त्वमिदं हि तया स्वाद्य, तादृशप्रत्ययान्तमेव हि तत्र लिङ्गविशिष्टमिति वृत्त्यादी स्मित, स्वस्यैव परं तदनाश्रयणे तदुपन्यासोऽस्तङ्ग शक्ये तदुक्तमस्ति । तदाह—दिगिति । प्रक्रियामुक्तीत्या संखण्ड्य तदाश्रयवर्णप्रकाशे एवपरिविरोधदोषो नैत्याह—नन्विति । तत्रादौ मूनादिरीत्याह—सप्त-

यत्तु—तत्र
 इदपरत्वात् ।

श्वशुरस्येति । पुयोगलक्षणे ङीपि प्राप्ते ऊङ् । तत्सन्नियोगेन च विधीय
 म.ने लोप. सन्निरहितत्वादन्यत्रयैवाऽकारस्य, न त्वादेः । एतच्च वचनं “श्वशुर
 श्वश्र्वा” इति निर्देशसिद्धार्थकथनपरम् । अतोऽपि प्रथमाऽकारस्य लोपो न शङ्क्यः ।

उपमानवाचि पूर्वपदमिति । “धात्रीकराभ्या करभोपमोर.” इत्यत्र तु न,
 करभशब्दयोपमानवाचित्वेऽपि पूर्वपदत्वाभावात् ।

३ फो खुराविति । यद्यपि ‘शफ. लीवे खुरः पुमान्’ इयमसद्वयाऽपि शफ-
 ३ द्दस्य पुत्त्वमपि बहुसंभतम्, ३ फाविव्र जर्भुराणेति श्रुतौ “ग्राम्यपशुसंघेषु”
 इति सूत्रस्य व्याख्यावसरे न्यासहरदत्तादिग्रन्थेषु वाचस्पत्यादिनिबन्धेषु च
 प्रचुरप्रये गदशानात्, “लिङ्गमशिष्यं लोवाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य” इति भाष्याच्च, ‘शफो
 मुजो गुर्द घोणा’ इति गररत्नमहोदधौ क्रोडादिगणे पाठाच्च, ‘शफ. खुरे गवा-
 दीना मूले । वर्तापनामपि’ इति हेमचन्द्रकोशाच्च । । वशुकोशे च पुत्रपुंसकलोत्ता ।

शब्दरत्नम् ।

विभक्त्येकादेशस्यान्तरत्वाभावात्प्राप्तत्वात्तदुत्सर्गस्यासार्धश्रिकत्वाच्च ह्रस्वस्य सत्त्वप्रधाने एव
 प्रदृष्टश्च वाण्डे इत्यादौ न दोषो त आह—श्वश्रुरित्यत्रेति ।

वचनमिति । वृत्त्यादिपठितमित्यर्थ ।

भारती ।

असर्गेत्यादि । असावत्रिवर्णादिनि । गमकसुभाय एव तत्प्रवृत्ते स्वीकारादिति भावः । सत्त्वप्रधा-
 यवति । “ह्रस्वा नृसुक्वे यत्तस्य” इति न्यासेन सिद्धे प्राप्ते दिक्प्रहणं सत्त्वप्रधानप्रातिपदि-
 कलाभार्थमिति भावः । मूले—आवश्यकरवाच्येति । तथा च लिङ्गविशिष्टपरिनापासङ्कारस्या
 अवश्यकतया तत्रैव कुरुरित्यस्यापि सिद्धावादिबद्धभावादिति कथनस्य नोपयाग इति भावः ।
 परोक्ता श्वश्रुरित्येतत्साधकरीतिमन्त्रं दूषयति—यत्स्विति ।

भाष्य तादृशवचनानुपलम्भादाह—वृत्त्यादिति । मूले अतो पीति । अत —“श्वशुर
 श्वा” इति निर्देशात् । आऽ ऊङ्सि निहितत्वस्य अनुक्त्वायत् । वयापसून्यभावादस्वार
 स्यात्तु श्वशुरशब्दादृष्टिश्च श्वश्रुशब्दस्य सिद्धिरिति न, किन्त्वव्युत्पन्नोदमिति । तत्र हि “वया
 वृद्धेण हिमये” । न प्रातिपदिकादिशब्दोऽस्ति । न सिद्धति ‘अप्रत्यय’ इति प्रातिपदि-
 कसंज्ञाया प्रतिषेधः प्राप्नोति । यद्यपि वयावृद्धेण इत्युत्पृष्टहणमपि कृतम् । तावपि
 हि प्रत्ययौ तिर हणे तावद्वाच्यम्, तद्धित प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा ननिष्यति
 ऊङ्प्रहणं चापि वार्तम्, उवर्गन्तादृष्ट विधायतं । तत्रैवादेश, एकादेश इते पूर्वस्या-
 ऽन्तवृत्त्वाभावात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति । पूर्वमूहप्रहणस्याव्यव्याहारात् । यदि मूलाक्षरी
 त्यास्य सिद्धिस्तदा तत्रोक्तादेशाभावानैतद्धर्ममूहणस्यावश्यकत्वेन पूर्वान्तवृत्तानेन त
 रथाऽनावश्यकत्वप्राप्तपादन विरध्येतेति ।

भावप्रकाशः ।

भ्येति । सिद्धात्परीत्या दृष्टवती क्रमेण निराकृते—उत्सर्गस्यादि । सत्त्वप्रधाने तत्र प्रवृत्तेऽव-
 भावः । ह्रस्वेति । तत्र प्रातिपदिकग्रहणादिनि भावः ।

भाष्येऽनावादाह वृत्त्यादिति । वयापसून्यभावात्सत्त्वप्रधानमूहणीयपुनः प्रातिपदिकमिति ।

वामो सुन्दरौ ऊरु यस्या इति विग्रहः । इह सर्वत्र उपमानाभावादप्राप्ते विधिः । कथं तर्हि 'पोवरोरु भिद्यतीव महिष्ण' इति कुमारः ? प्रमाद् एवायम् । सञ्ज्ञापूर्वकत्वात्सम्बुद्धिगुणो नेत्येके । हितेन सहेति । 'समो वा हितततयोः' इति

शब्दरसम् ।

उपमानाभावादिति । उपमा उपमानं-सादृश्यं तदभावात्-तस्य सप्यसाञ्वा-
च्यत्वादित्यर्थः । यद्व्युपमानत्वेन प्रतीत्यभावादित्यर्थः । शफोरुस्त्वपि सादृश्यमूलकः
शफवरोपो न तु तत्प्रतीतिरिति भावः । एवं च करभोरशब्देऽपि आरोपविश्रयाम् न
भवत्येव । एतेन करोरुभिरिति व्याख्यातम् । एकं इति । तस्य भाष्यानुत्तरत्वात् साधु-
मैरवी ।

ननु वस्तुन उपमानस्य सत्त्वादुपमानाभावादित्यसङ्गतम्, किञ्च "उरुत्तरपदात्" इतिसूत्र
उपमानेति शब्दो नोपात्त इत्युपमानाभावादित्यसङ्गतमत आह--उपमा उपमानमिति । उप-
मानशब्दे भावे ल्युङिति ध्वननावोपमा उपमानमित्युक्तम् । अत एवाह--मादृश्यमिति ।
ननु करभोरुस्त्वपि शफवरोपोवशब्दस्योपमावाचकत्वाभावादुपमायाः कथं प्रतीतिः, तस्ये-
वादिशब्दसत्त्वं एव प्रतीतेरत आह--टापेति । सादृश्यस्येत्यर्थः । एवञ्च करभोरुस्त्वपि
सादृश्यान्तभावेण वृत्तिस्वीकारादुपमायाः प्रतीतिरस्ति । करभोपभोरुस्त्वपि तु सादृश्यस्य
समासवाच्यत्वेनान्वेति भावः । मूलस्योपमानशब्द परणल्युङन्त एवास्त्वित्पदाशयेनाह--
यदिति । प्रतीत्यभावादिति । पूर्वपदार्थस्येत्यादिः । एवञ्चोपमीयतेऽनया सा उपमा, उपमान
त्वम्--सादृश्यमित्यर्थः, तद्व्युपमानम् उरुत्तरपदप्रतिपदिकमत्र नास्ति । यादृशस्येते समा-
सस्य सादृश्यान्तभावेण शक्तिस्तत्रेव्यते सूत्रस्य प्रवृत्तिः । उर्वन्तारित्येव वक्तव्ये उत्तरपद
ग्रहणेन पूर्वपदस्याशेषाद्यत्र पूर्वपदस्योपमावाचकत्वेनन्तरस्य सूत्रस्य प्रवृत्तेरिति भावः । यत्
खण्डनकृदाह--शफो सुरी ताविव संश्लेषत्वादुपचारान्निति, चिन्त्यम् । उपवारेऽपि पूर्वपद-
स्योपमानवाचित्वव्याघातात्पूर्वसूत्रेणैव सिद्ध्येह शफग्रहणवैयर्थ्यम् । अत सहितवाचक
शफशब्द इति तन्नेत्याशयेनाह--शफोरुस्त्विति । एवञ्च शफयतावच्छेदकत्वारोपोऽत्र न तु
सादृश्यान्तभावेण वृत्तिरिति न पूर्वसूत्रस्य प्राप्तिः । एवञ्च-पूर्वत्राऽऽरोपस्य सिद्धौ च । करो-
रुभिरिति व्याख्यातमिति । 'विचक्रे च करेण करोरभि' इतिभावस्यपद्य इति आदि । तस्य-
भावप्रकाशः ।

ननु वस्तुन उपमानस्य सत्त्वात्तदभावादित्युक्तम् । मित्र सूत्रे उपमाने इति नोक्तं किं शफोपमे
इति, अत आह--उपमा उपमानमिति । उपमेति विग्रहप्रदर्शनं भावे ल्युङिति भावः । तदाह--
मादृश्यमिति । ननु करभोरुस्त्वपि शफवरोपोवशब्दस्योपमावाचकत्वाभावात्तदभाव एवेति सूत्रवैयर्थ्यमित्या
आह--तस्येति । सादृश्यस्येत्यर्थः । अत्र तु तदन्तभावेण समासात्तस्य तदाच्यत्वमिति भावः ।
यथाश्रुतमेव वरणल्युङन्ते युक्तमित्याशयेनाह--यद्वेति । अभावादिति । पूर्वपदार्थस्येति भावः ।
एतेनोपमीयतेऽनयाऽनुपमानान्तरात्वात् औपम्य--सादृश्यम् उपमानात् वा तदशोकैरुत्तरपदादित्यर्थः ।
समसस्य तत्र तदन्तभावेण शफस्युपमावाच्यत्वेन सत्त्वं सूत्रपद्यम् । उत्तरपदाश्लेषेण पूर्वपदप्रत्यानन्त-
पमानवाच्येव । अत एवोत्तरपदग्रहणं सफलम् । अन्ययोर्वन्तादित्येव वदेत् । अत्र एव 'शफो रशब्दा
करभोरुस्त्व' इत्यत्र नेति पूर्वसूत्रस्य तस्य सूचितम् । यत् शफो सुरी ताविवेति परममूल चिन्त्यम्,
सादृश्येऽपि पूर्वपदस्योपमानवाचित्वव्याघातमेवेति पूर्वसूत्रेणैव सिद्ध्येह शफग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । अतः
सहितस्य शफशब्द इति इत्युत्तरपदे युक्तेति खण्डनकृदाद्यत्रापि--शफोरुस्त्विति । आरोप ।
कृतार्थं शयादिः । न तु तत्प्रतीतिरिति । समासत्र सादृश्यप्रतीतिर्न वा पूर्वपददुपमा-
नत्वेन प्रतीतिरित्यर्थः । एव च न तत्प्रतीतिरिति तदुक्तमिति भावः । एवञ्चेति । एवमारोपेण तदप्रती-
त्यर्थः । व्याख्यातमिति । 'विचक्रे च करेण करोरभि' इति भावस्यमित्यम् । तस्य--'शफोप-

व्युत्पादितः सहितशब्दस्तु नेह गृह्यते, एकदेशविहृततया संहितप्रहरणादेव सिद्धेरिति भावः ।

अजो योकार इति । अत्रा अकारविशेषणं किम् ? शूरसेनी । “जनपदशब्दान्” इत्यञो “अतश्च” इति लुकि जातिलक्षणे ङीप् । शार्ङ्गरीति । शृङ्गशब्दादपत्यार्थे अण् । नृनरयोरिति । नृशब्दाद् “ऋन्नेभ्य” इति ङीपि, नरशब्दात्जातिलक्षणे ङीपि प्राप्ते वचनम् । ननु नरशब्दे अलोऽन्त्यस्य वृद्धिः स्यात् । यत्त्वाहुः—अन्त्यस्य “यस्येति” लोपेनापहारादनन्त्यस्याप्यकारस्य वृद्धिर्म-

शन्दरत्नम् ।

त्वे न नियामकतत्परश्चित्र ।

ङीपिति । अत एव “न प्राच्य” इति सूत्रे यौषेयादिग्रहणं चरितार्थम् । तद्धि “पश्चादियौषेयादिभ्यामगजौ” इति स्वार्थिष्ठाऽन्य “अतश्च” इति प्राप्तलुको निषेधार्थम् । तत्फलं चाऽनन्तत्वान्हीन्यया स्यात् । ङनन्तत्वात् ङीप् मामृदिति । नरशब्दादिति । यद्यपि नृशब्देन नारी सिद्धा, नरी च पुंशोर्न दुर्बारा, तथाऽपि नरत्वजातिमात्रप्रति-

भैवी ।

—संज्ञापूर्वक इतिवचनस्य । न नियामकतेति । याद् वचनम्नाप्यक्षरमन्तन्तस्तीव्रमाधुतानियामकतदिति भावः ।

अञ्चोऽकार इति व्याख्यानं साधकमाह—प्रथ प्वेति । शूरसेनीत्यत्रातिव्याप्तिवारकतया साहचर्याख्यानस्यावश्यकत्वादेव । तद्धि—यौषेयादिग्रहणं हि । “भ्रान्ती” इति । इति सूत्रेण विहितेत्यर्थः । तत्फलम्—निषेधस्य फलम् । ङा-“त्वादिति । युष्माकाम्नां “इय च” इति सूत्रविहिततकः सत्त्वात् । यदि त्वनो लुक् स्यात्तदा वर्णप्राधान्ये प्रत्ययलक्षणमावेन ङीन् न स्यादिति भावः । नृनरयोरित्यत्र नरशब्दापादानान्वेषि नारीतिरूपं नृशब्दोपादानमात्रेण सिद्धम् ; नरीतिरूपव्यावृत्तिस्तदुपादानस्य फलमित्यपि न, पुंशोर्न तस्यैव दुर्बारात्त्वादित्याक्षिप्य समाधत्ते—यद्यथायादिना । पुंशोर्न नरातिप्रयोगोऽपि दृश्यते ‘किन्मरीणां नरीगाम्’ इति । जातिमात्रेति । अत्र मात्रपदेन पुंशोर्नस्य व्यवच्छेदः । नृशब्दावयववृद्धारस्य यथा “अलोन्त्य” परिभाषया वृद्धिर्भवति तथा नरशब्देऽपि प्राप्नोतीत्याक्षेपः । मङ्—नन्विति । अत्र “स्थानेऽन्तरत्मे” इति सप्तम्यन्तरात्प्रमाणेन समाधानवादिमतमनुवर्तित्यत्त्वाद्द्वारत्वादिना । अन्त्याकारस्य वृद्धौ यदि “यस्येति च” इत्यनेन तस्य लोपस्ताहि वृद्धिभावप्रकाशः ।

र्वर’ इति वचनस्य । न नियामकतेति । अनेन तथा रत्नाकरदण्डादिभिः सिद्धन्तद्वयोत्तमपाठन तथा व्याख्यानं गमकमाह—अत एवेति । तत्रातिव्याप्तिवारकतया व्याख्यानान्वेष्टेत्यर्थः । इतीति अस्य विहितेति शेषः । युष्माकाम्नां “इय च” इति लुकि, “पश्चादि” इति स्वार्थेऽपि तेन लुकि वर्णप्राधान्येन प्रत्ययलक्षणमावेन ङीनोऽप्राप्तिरिति तदर्थं तत्त्वम् । यदि तु तथा व्याख्यानं नेष्ट तर्हि पुत्र्यपि प्रत्ययलक्षणेन ङीन्यादेवेति तदानर्थक्य स्पष्टमेव । ननु ङा-“त्वादेव रूपसिद्धौ तदानर्थक्यमेवान्माह—तत्फलम्भवेति । ङीप्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्यादित्येते त्वन्ताऽनुदात्तत्वमिति भावः । यद्यप्यन्तरोपादानेपि “नारी” इतीदृशसिद्धिसमाप्यन्तरस्थाऽनिष्टरूपमावाय द्वयोरन्तिर्निर्प्रकाशत्वात्करदण्डादयस्तथापि लाघवादाह—नृशब्देनेति । चत्स्यर्थे । पुंशोर्न इति । जातिग्रहणं नृशब्दात् तत्रात्प्राप्तौ । तथा च जातिग्रहणं व्यर्थमिति भावः । अत एव विवरणां नरीणामिति प्रयोऽसङ्गच्छते । एतेनोभयोरुभयोपादानसामर्थ्यादिवृत्तिप्रमाणानुपस्थितनाविशेषेण वृद्धावुत्तमयोगोऽप्युपरेर्वा रत्नाकरोत्तमपास्त, पुंशोर्न तस्य दुर्बारात् । तथा च नरग्रहणं व्यर्थमिति भावः । मात्रपदेन पुंशो-

वत्यान्तरत्वस्यात् । 'गुणे त्वन्याप्यकल्पना' इत्यलोन्त्यपरिमाणावाधस्यैव न्याप्य-
त्वादिति, तन्न, प्रत्ययसन्नियोगशिष्टाया वृद्धेरन्तरङ्गत्वेन परमपि "यस्येति"
लोप बाधित्वा प्रवृत्त्यौचित्यात् । किं चास्तु कथंचिल्लोपस्तथाऽपि रेफस्यैव वृद्धि
▼ त्यान्न त्वकारस्य, अन्तरतमपरिमाणापेक्षयाऽलोन्त्यपरिमाणाया परतन्नात् । अपि
चान्तरतमपरिमाणाऽसदृशमादेशं व्यापन्नयति न तु स्थानिनं नियञ्छति, वत्स्य

सप्तमम् ।

पादनेच्छायां नरीत्वस्य वारणार्थं मरुदणं बोध्यम् । ननु वृद्धिविधानसामर्थ्यात्तोरवाधोऽत
आह—गुणे त्विति । अलोन्त्यपरिमाणाया एव न्याप्य इति भाव । अन्तरङ्गत्वे
नेति । सामर्थ्याद्वाधो ह्यनुचित । न्यायप्राप्तबाधन्त्वित्त्वेन एवेति भाव । कथं चिदिति ।
सन्नियोगशिष्टत्वाऽनङ्गीकारेणेत्यर्थ । तत्कथमिति । 'स्थानेऽन्तरतमे' इति सप्तम्य

भरती ।

विधानद्वयमिति तत्सामर्थ्यादलोपस्य बाधोऽन्वित्वाक्षिणति—नन्विति । यद्यलोन्त्यपरि-
भापोऽन्वाक्यतयाऽन्त्यस्य वृद्धौ तत्सामर्थ्यात्तोरवाधस्य बाधस्तदा साक्षाद्विधिज्ञानस्य बाध-
स्तदपक्षया लोपस्यादौ प्रवृत्ताऽपि योऽन्तरतमाऽरशिष्टावयवस्तस्य स्थान वृद्धिर्भविष्यती
त्याशयनाह—गुणे त्वन्याप्येति । गुणे—गुणीभूतशास्त्रे परिमाणरूपे, अन्याप्यस्य—अप्र-
चोमस्य कल्पना उच्यतेति शेषः । तथाप्यादौ वृद्धेरैव प्रवृत्ति स्यात्, तस्याश्च सामर्थ्या-
न्नवृत्तिर्न स्यादिति भावेन समाधत्ते—तन्नेति । अन्तरङ्गत्वे सन्नियोगशिष्टत्वमत्र हेतु ।
▼ पूर्वज्ञादौ वृद्धेरन्तरङ्गाया अन्तरतमपरिमाणाऽलोन्त्यपरिमाणापेक्षयाऽन्वाक्यतया प्रवृत्ति-
रुततो लोपस्य यदि प्रवृत्तिः स्यात्तदा वृद्धिविधाननियर्थम्, इति सामर्थ्यात्परस्यापि लो-
पस्य बाधेन वृद्धेः श्रवणं स्यात् । न ह्यत्र ष्वेदलान्तरङ्गपरिमाणाया एव प्रवृत्तिः, किन्तु कसो-
रपीति न्यायप्राप्त एव लोपस्य बाधः सामर्थ्यादिति तात्पर्यम् । कथञ्चिदित्युक्तेस्तत्तत्पर्यं
माह—सन्नियोगशिष्टेति । तथा च वस्तुतः सन्नियोगशिष्टत्वेऽपि यदि तस्याऽनङ्गीकारस्तदा
कदा एव एव । तथा च परलोपोत्तरपूर्वान्तरतमपरिमाणापेक्षया परत्वेन चलती याऽलो-
न्त्यपरिमाणा सौव वृद्धे रेफस्यान्वित्त्वे नियामिकास्यादित्यनिष्टापत्ति । नन्वत्र गुणे त्वन्या-
प्यति पुरोक्तन्यायेनाऽलोपपरिमाणाया अप्रवृत्तिः कल्प्यते, अन्तरतमपरिमाणा तु प्रवर्तन
इति तदेकवाक्यतया नकाराऽन्तरस्य वृद्धि स्यादिति सिद्धिरत आह सूत्रे—अपि चेति । न
तु स्थानिनमिति । कुमार्यन्त्रेत्यादौ दास्यस्य स्थाने यगादेश 'स्थानेऽन्तरतमे' इति सप्तम्य-
न्तपाठे न स्यात् । तादृशपाठे स्थानिन सङ्कोचादिति स पाठो नोचित, किन्तु "स्थानेऽन्त-
रतमे" इति प्रथमान्तपाठ एव । तथा चाऽन्तरतमादेशस्य नियुक्तिरित्यादेशमङ्गोच एवेति
भाव । पञ्चाशत्ता परोक्षरित्याऽलोन्त्यपरिमाणाया बाधमभ्युपेत्यान्तरतमपरिमाणापेक्षा-
नष्टसिद्धिरित्यभिहितम् । वस्तुतस्तु परोक्षा 'गुणे त्वन्याप्य' इति रीतिरेव प्रवृत्तेश्च, परि-
भावाप्रकाशः ।

न्यावृत्तिः । अथसङ्गतिमाह—नन्विति । एतेन लोपबाधस्यावृत्तिः । अन्तरङ्गत्वेनेतीति । यद्यपि
सन्नियोगशिष्टत्वेन तन्नियमित्वादिविशेषस्तथापि तत्त्वेनाऽनुल्लेखान्तराया अन्तरतममिति भाव । एतेन
अन्तरतमपरिमाणा लोप इति तत्त्वमिति तदाशयवर्णकरतनाकरदण्डमाद्युक्तमपास्तं, बाधोपस्य दुरुपपाद-
त्वत् । ननु त्वन्याप्येन तदाशयोऽस्त्युक्त इत्युक्तमेवेति कथमन्तरतमत्वात्तथा तद्वाधाऽन आह—सामर्थ्यादिति ।
तथा च सामर्थ्याद्वाधे त्वन्याप्यसम्बाधे न तु न्यायप्राप्तबाधे, सिद्धान्तमज्ञापत्तेरनिष्टापत्तेश्च, केपाश्चिराद्वा-
णामानर्थाववापत्तेश्चेति भाव । हिरवधारणे । अनङ्गीतेति । तथा च तत्त्वे सति तदनङ्गीकार एव हेतु
इति भाव । ननु सप्तम्यन्तपाठाशया आन्तरतमादिति तदुक्तिरत आह—स्थानेऽन्तरेति । ननु पूर्वा

रेफस्य स्थानित्वव्यावृत्तिः । किं च 'गुणे त्वन्याप्य' इति न्यायोपन्यसन स्थनीय एव, परिभाषयो परस्परं गुणगुणिभावायोगात् ।

अत्रेदं तत्त्वम् । "नर" इति सन्तलुभाकारानुकरणं नरः अ नरः । ना च नरश्च तयोरिति व्याख्येयम् । यद्वा नरस्य थ. नरः, कतन्तरत् पररूपम् । ना च नरश्च तयोर्नरयो । नरस्य च प्रथम एव अकारो गृह्यते न तु द्वितीयः प्रश्लेष-

शब्दालम् ।

न्तपाठस्य भाष्ये "कुमार्यत्र" इत्यादौ यगनापरया दूषितत्वाश्रिते भावः । परिभाषयोरिति । तद्व्याख्यातृग्रन्थानुसारेणम् । तर्हि अलोन्त्यस्यैव बाधो न त्वन्तरतमपरिभाषाया इति व्याख्यातम् ।

व्याख्येयमिति । नृनरयोस्तिथावर्त्तने एकत्र पञ्चम्यर्थं पृथी ताभ्यां ङीन्, नुर्नरोऽकारस्य च वृद्धिरित्यर्थं इति भावः । अत एव वानरशब्दे नातिप्रसङ्गः । यतो नरशब्दाङ्गीन् तद्वीथरेफान्तसम्बन्धकारस्यैव वृद्धिविधानात् चानरे नरस्याऽऽनर्थक्यात्ततो न भैरवी ।

भाषयो समत्वात् । किन्तु परत्वमलान्त्यपरिभाषाया इति सौव प्रवर्त्ततेत्याशयेनाह— किञ्चेति । ननु परिभाषयोर्गुणगुणिभावोऽत्र न केनाप्युक्त इति कथमेव वदसीत्यत आह— तद्व्याख्यात्रिति । प्रकाशव्याख्यानुग्रहानुसारेणेत्यर्थः । यद्वा तच्छब्दोऽत्र बुद्धिस्थाया प्रक्रियाया बोधकः । एवञ्च प्रक्रियाया व्याख्यातृणा ये ग्रन्था प्रकाशप्रदोपादयस्तदनुसारेणेत्यर्थः ।

परोक्षप्रकारेण सन्दृश्य युक्त समाधानमाह—अत्रेदमित्यादिना । लुप्तेति । "व्यस्येति च" इतिसूत्रेण लुप्तेत्यर्थः । एव व्याख्याने यस्मात्प्रत्ययस्य विधानन्तस्य स्यादित्येन निर्देशो न जात इति वानरशब्देऽतिप्रसङ्ग इत्यस्येवाह—यद्वेति । मूलोक्ताभ्याम्प्रकाराभ्यां वृद्धिरुपादेशस्य स्थानिनो निश्चयेऽपि प्रत्ययविधानावधेलाभ इत्यत आह—नृनरयोस्तिथावर्त्तन इति । अत एव—द्वितीयपक्षाध्ययनेनावृत्त्या चाऽर्थविशेषस्य स्वीकारादेव । तदेव स्फुटयति—यत्र इति । तत—वानरशब्दावयवनरशब्दात् । नन्वात्मज इति कोशबलात्सर्वेषां दुहितृप्रतिपा-

भावप्रकाशः ।

स्त्रीत्या परिभाषयोस्त्वस्यैवानुसङ्गोकारान्नायं दोषोऽत्र आह—तद्व्याख्यात्रिति । प्रकाशव्याख्यातृशब्देत्यर्थः । यद्वा तस्या प्रक्रियाया व्याख्यातृणा ये ग्रन्था प्रमादप्रदीपादय इत्यर्थः । बाधः । तन्माभ्यर्थादिति भावः । इति व्याख्यातमिति । न तु पूर्वोक्तरीत्येति भावः । यद्यपि प्रकाशोक्तेस्तथापि व्याख्यानं सम्भवति तथापि निर्भूलं तदिति भावः ।

यद्यपि आक्षेपके वानरेऽतिप्रसङ्गो नात्यपक्षे इत्येव मूल सुधोर्ज तथापि तथा खण्डनदृष्टत्वाकारावृत्तिखण्डयितुमाद्यपक्षेऽपि तमुद्धरति—नृनरयोस्तितीति । एकत्र जातिग्रहणमन्यत्रैकदेशग्रहणमिति भावः । अन एवेत्यस्यार्थमाह—यत इति । यस्मादित्यर्थः, प्रत्यासत्त्येति भावः । ननु वानरशब्दे ङीनेव कुनो नाऽत आह—वानरे इति । अर्थवपरिभाषयेति भावः । तत—वानरीवनरशब्दात् । एतेनाऽऽद्यपक्षे जातेःप्रहणे कथं तनो ङीप् "जाते" 'स्त्रियाम्' इत्यस्य चाधिकारात्तस्मात्पूर्वात्तद्विशेषग्रहणे तत्रानि प्रसङ्गः । न च 'य समुदाय यो न व्यभिचरति' इति न्यायेन निस्तारः, अविशेषणस्य नरो ङीनि प्रकृतिवैनान्वाख्याय पृथगनुसन्धानस्य क्लिष्टत्वात् प्रकाशोक्तरीत्या निर्वहान्त्वैति खण्डनकृतकमपारम् । वस्तुतस्त्वैव गणसूत्रमनार्थमिति स्पष्टमन्यत्र । ननु कोशबलात्पुनरशब्दादपि स्त्रीबोधापत्तिरत्र

सामर्थ्यात् । अधिक शब्दकौस्तुभे बोध्यम् । पुत्रशब्दोऽत्र पठ्यते । शैलपुत्री । 'पुत्रीव हर्षं हृदये तनोति' 'कुर्वे तदुर्वीपतिपुत्रि सर्वम्' । न च पुत्रशब्द कन्याया नास्तीति भ्रमितव्यम् ,

आत्मजस्तनय सूनु सुत पुत्र स्त्रिया त्वमी ।

आहुर्दुहितरं सर्वे, इत्यमरोक्ते ।

अत एव "प्रत्ययस्थात्" इतीत्वप्रकरणे 'वा सूतकापुत्रिणाशुन्दारकाणाम्' इति वार्तिके तद्भाष्यादिक च सङ्गच्छते । यत्त्वत्र हरदत्तेनोक्तम्—केवलपुत्रशब्दः स्त्रिया न वृत्ते इति, तद्भाष्यादिविरोधादुपेक्ष्यम्, इत्यप्रकरणस्यप्रत्ययविरोधाच्च ।

इदं तु चिन्त्यम्—“कारे सत्यागदस्य” इति सूत्रे 'सूतोप्राप्तभोजकुलभे-
रुभ्यो दुहितु पुत्रइत्या इति वातिके किमर्थमिति । यत्तु वदन्ति स्वरार्थमिति, तन्न, टित्त्वान् स्त्रीपि कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तङीनन्तेन तत्पुरुषेपि समा सस्वरेणान्तोदात्त एवेति स्वरे भेदाभावात् । यदपि शार्ङ्गरवादी पुत्रशब्द प्रक्षिप्तो न तु साम्प्रदायिक इति, तदपि न, उदाहृतप्रयोगविरोधान्, 'वा सूतका' इत्यादिवार्तिके कैयटहरदत्तादिकृताऽकारप्रलेपविरोधाच्चेत्यास्ता तावत् ।

आभ्यष्टयेति । “वृद्धेत्कोसल” इति यद् । कारीपगन्धेति । करीपस्येव गन्धोऽस्य करीपगन्धि । “सपमानाच्च” इति गन्धस्येदन्तादेश । तस्य गोत्रापत्य

शब्दरत्नम् ।

यानिति बोध्यम् । तदाह—अधिकमिति । अमरोन्तेरिति । तत्र स्त्रीत्वबाध ईकार समभिध्याहारस्तन्मन् । केवलाऽकारान्तपुत्रशब्दस्तु पुस्त्वविशिष्टस्यैव बाधक । अत एव स पुत्र इ यतो न स षेह । पुमास पुत्रमाधहि' इत्यादौ पुस्त्वन् विनेपण स्वतिशयि तपुस्त्वबाधनायति मात्र ।

चिन्त्यमिति । चि तावीच तु सूतादिपुत्रशब्दस्य पर दानन्ते तत्पुरुषे 'पुत्र मैत्री ।

दकृतया स्त्रीत्वविवक्षायासम्यकारात्तपुत्रशब्दस्य प्रयोगापत्तिरन आह—उत्राड । पुत्रशब्द इत्यर्थः । पुत्रशब्दनिष्ठैव ससमभिधाहारे ईकाराज्यवहितपूषाञ्चरितत्वं पुत्रशब्दन स्त्रीत्व बाध तन्त्रजियामकमित्यर्थः । पुत्रशब्दस्तिताड । स्त्रीत्वबाध इत्यत्यादि । अत एव— केवलाऽ- कारान्तस्य पुस्त्वविशिष्टप्रतिपादकत्वादेव । ननु भवदुक्ताधस्वीकारे पुमासम्पुत्रमाधहि इति श्रुतौ पुमासमिति विनापणोपादानमनर्थस्मापद्यतेत्यत आह—पुमानमित्यादि । अतिशय निरपुस्त्वम्—परान्तमातिशय । एवञ्च स्त्रियामपि वृत्तिरकारान्तपुत्रशब्दस्यैव । परं तु स्त्रात्वे बोधनीय स्त्रीप्रत्ययसमभिध्याहारो घातक इति विद्वम् । अत एवाह मूल— यत्त्वत्रत्यादिना ।

इदन्तु चिन्त्यमिति । इत् वन्यमाणम् । खण्डनकारोक्तञ्चित्तादानमाह—चिन्तावीरनित्यति । पुत्रशब्दस्य—पुत्रावकाशशब्दस्य । हीनन्त त पुरुषे । हीनताचरपदकृतपुरुष इत सूतपुत्रात्या भावप्रकाशः ।

अथ तत्रति । तयोमस्ये इदर्थं, पुत्रशब्दे श्यर्थो वा । न सन्देह इति । स्पष्टं चैतत् पुरुषाणौ कायप्रदापोद्घोते । ननु श्रुतौ विशेषणोक्त्या केवलरवैवोमपत्र वृत्ति रति प्रकाशमायाद्युक्ति निरावृत्त-
पुमासमिति । एव च हरत्तोत्तिदुक्तेति मूल तथा रत्ताकरदण्ड्याद्युक्त च विनियमितगून्नास्यम् ।

खण्डनकारोक्तं चिन्तावीरमाह—चिन्तेति । दानन्त । पुत्रीशब्दे सत्र ति शेषः । तपुरुष । कृते

स्त्री, ऋण् । “अणिञोः” इति घ्यडादेशः । स च यद्यपि स्त्रियामेव विहितस्तथाऽपि

शब्दरत्नम् ।

पुम्भ्यः” इत्यनेन पुँल्लिङ्गशब्दशत्परपुत्रशब्दान्ततत्पुरुषे पुत्रस्यादिशदात्त इत्यर्थकेन लिङ्ग-
विशिष्टपरिभाषया पुत्रशब्दोकारोदात्तत्वम् । पुत्रशब्दे तु न तत्प्रवृत्तिः सानुबन्धकत्वा-
दतस्तत्रोदात्तनिवृत्तित्वरेणान्तोदात्तत्वमिति । “नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य” इत्यस्य पुत्रटि
अप्रवृत्तिस्तु न फलम्, एतत्सम्बन्धयथः परस्य पर आदिनीशब्दपरत्वात्सम्भवात् । पुत्रः
स्थानिवद्भावेन दुहितृशब्दत्वेऽपि “न पङ्” इति निषेधो न, तस्य “ऋन्नेभ्य” इति ङी-
श्मात्रबाधकत्वात् टित्त्वसामर्थ्याच्च । इदं च वार्तिकं तत्पुरुषे एव प्रवर्तते “कारे सत्या”
इति सूत्रे उपसंख्यानत्वात् तच्चान्यासम्भवात् पूर्वोत्तरसाहचर्येण च तत्पुरुष एव । एतेन बहु-

भैरवी ।

दाविति शेषः । ननु पुत्रीशब्दः पुत्रशब्दाभिन्न एवेत्यत आह—लिङ्गेति । उदात्तत्वमिति ।
भवतीति शेषः । उदात्तनिवृत्तित्वरेण—टित्त्वान्ङीपि कृते “अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः”
इत्यनेनेत्यादिः । यत्तु कश्चित्—पुत्रशब्दशपथे ‘सूतपुत्र्यादिनी त्वमसि पापे’ इति प्रयोगे
सानुबन्धकत्वादस्य पुत्रस्य “नादिन्याक्रोश” इति सूत्रे न ग्राहणमित्येव चिन्ताबीजमिति
तदपेक्षमित्याह—नादिन्येति । आदिनीशब्दपरत्वात्सम्भवादिति । ङीशाऽत्रव्यवधानेन ‘येन नाव्य-
वधानम्’ इति न्यायेन रेफाकारमात्रव्यवधान एव तस्य प्रवृत्तेरिति भावः । ननु पुत्रशब्दशपथे
सूतपुत्रीत्यत्र स्थानिवद्भावेन दुहितृशब्दत्वात् “न पङ्” इति निषेधः स्यादत आह—पुत्रट
इति । ऋन्नेभ्य ङीति । ‘येन नाप्राप्ति’ न्यायेनेत्यादिः । ननु टापोऽपि निषेधस्य सिद्ध्यर्थ-
न्तत्र पदसङ्केभ्यः स्वल्पादिभ्यश्च यत्प्राप्तमिति प्राग्ग्राह्यात्तमिति “टिड्ढा” इत्यस्यापि
निषेधः स्यादेवेत्यत आह—टित्त्वसामर्थ्यादिति । “कारे सत्या” इति सूत्रस्य तत्पुरुषे एव प्रवृत्तौ
साधकमाह—तच्चेति । “कारे सत्या” इति सूत्रच्चेत्यर्थः । पूर्वोत्तरेति । “वाचंयम” इति “इयेनति
ल” इति सूत्रयोरित्यर्थः । एतेनोपजातीया कन्येत्यस्य सम्भवाद्गणसम्भवादित्यसङ्गतमिति
तत्परास्तम्, साहचर्यस्य बलवत्त्वप्रयोजकताया दर्शनात् । एतेन—उत्करीत्या सूतोपेत्यस्य
वातिकस्य तत्पुरुषसमासे एव प्रवृत्तेरेव । बहुव्रीहौ ङीर्बन्धमिति । सूता दुहिता यस्या इति
बहुव्रीहौ ङीर्बन्धमित्यर्थः । यद्येतद्वार्तिकेन स्यात्तदा सूता पुत्री यस्येत्येवं विग्रहे समासो

भावप्रकाशः ।

‘सूतपुत्री’ शयादाविति शेषः । पुत्रीशब्दे प्रापयर्थमाह—लिङ्गेति । पुत्रशब्देति । तथा चाऽनाऽनुदात्त-
त्वमिति भावः । आदेशे तु । टित्त्वान्ङीपि सूतपुत्रीत्यादाविति शेषः । अतस्तत्र—उत्करीत्याव्यवहि
तोक्ते । तथा च स्वरभेदात्तदावश्यकमिति भावः । खण्डनकृदुक्तिविशेषं खण्डयति—नादिनीति ।
सूतपुत्र्यादिनीत्यादाविति भावः । अप्रवृत्तिरिति । सानुबन्धकत्वाद् इति भावः । अभिष्यञ्ते-
नि न्यायादिति तदुक्तिस्त्वयुक्ता, द्वयोरपि तुल्यार्थत्वेन तदप्रवृत्तेः । एतत्सम्बन्धीति । सूतपुत्री-
सम्बन्धीत्यर्थः, यादिना व्यवधानात् । एवं च त्रियामुभयत्रापि नेति भावः । एकवर्णव्यवधानं वाक-
श्यकमिति सोऽव्यभेदेति सात्पर्यम् । ननु न तद्व्यवधानं ङीप एवाऽपत्त्वादिन्याशये नाशङ्कते—पुत्रश-
स्थानीति । तस्य—उक्तनिषेधस्य । मात्रपदेन “टिड्ढा” इत्यस्य निरासः । मध्येऽपवादाऽनन्तर
रथेन न्यायाभ्यामिति भावः । रत्नाकरोक्तिं खण्डयितुमाह—इदञ्चेति । पुत्रव्यवधायकमित्यर्थः । ननु
तदेव तत्पुरुषे कुनोऽन आह—तच्चेति । उक्तसूत्रं चेत्पर्यः । अन्येति । करस्य सत्यागदाम्या तत्पुरु-
षान्यसमासाऽसम्भवादित्यर्थः । यथाऋथश्चित्सम्भवेप्याह—पूर्वोत्तरेति । वाच यम इयेनतिलेपादी-
त्यर्थः रत्नाकरोक्तिं खण्डयति—एतेनेति । तत्पुरुषे एव प्रवर्तनेनेत्यर्थः । बहुव्रीहौ इति । राठी

द्वित्करणसामर्थ्यात्तदन्तादप्ययं चाप् । पौतिमाद्येति । पूतिमापशब्दो र्गादि ।
 "तद्धिता" ॥ बहुवचनमनुक्तानामुपसङ्ख्येयानां सहस्रहार्थम् । महासञ्ज्ञाक-
 रणं च तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हितस्तद्धिता इत्यन्वर्थत्वाय । तेन यथाऽभिधानमेव
 स्युः । स्यादेतत् । टापः प्राग्यमधिकारोऽस्तु षकविधौ तद्धितग्रहण

शब्दरत्नम् ।

बोद्धी हीवर्थमिदमित्यपास्तम् , टित उपसर्जस्त्वेन तत्र हीपोऽप्राप्तेऽचेति दिक् ।

द्वित्करणसामर्थ्यादिति । "यदश्च" इत्यत्र सामान्यग्रहणाऽविघातार्थेद्वित्करण
 मामर्थोदित्यर्थे । द्योतकत्वाच्चेत्यपि बोद्धयम् ।

अनुक्तानामिति । तेन अलपार्थं ग्रामटिकादयः साधवः । इदन्तु भाष्ये न दृश्यते ।
 टापः प्रागिति । हीवादिषु दृश्येत्सञ्ज्ञा तु 'सुदुष्ट' इति सूत्रकरणेन सेत्स्यति, टीवा-
 दय एव वा ते सन्तु । तद्धिता-तत्त्वात्प्रातिपदिकत्वेऽपि षिट्स्वरो न, प्रकृतिप्रत्ययविभा
 गैस्त्वौ ।

वाच्यस्तथासति "नचूतश्च" इति नित्यकत्वापत्तिरित्यादिति तात्पर्यम् । हीवर्थमित्यप्यसङ्गत
 । मत्स्याह—उपसर्जनत्वेनति ।

मूले द्वित्करणसामर्थ्यादिति । प्यदो द्वित्करणसामर्थ्यादित्यर्थः । एतद्भावमाह—यदश्चोप-
 षति । प्रकारान्तराणापि 'उक्तार्थानाम्' इति न्यायस्याऽत्राऽप्रवृत्तिमाह—द्योतकत्वादिति । स्त्रीप्र-
 त्ययस्य द्योतकत्वादित्यर्थः । द्योतकविषये द्वौ वा ह्यणवित्यादौ पञ्चमप्रातिपदिकार्थपथे द्वि-
 त्वसङ्ख्यायाः प्रकृत्याऽभिधानेऽपि तत्र समुच्चयस्य दर्शनादिति भावः ।

तेन—अनुक्तानामिति व्याख्यानैर्न । ग्रामटिकेति । अलपो ग्रामो ग्रामटिका । ग्रामशब्दा
 द्विकप्रत्ययस्य प्रथमा । इदम्—बहुवचनोपादानेनानुक्तानां सधव इत्येतत् । ननु टापः प्रा-
 गधिकारकरणे हीवाद्यवयवदकारस्याऽन्तद्धित इति निषेधादित्यत्र न स्यादत आह—हीवादि-
 धिति । ननु 'सुदुष्ट' इति सूत्रे ङकारोच्चारणे गौरवमत आह—टीवादय इति । ङकारस्य स्थाने
 टकारस्योच्चारणमस्तिवत्यभिप्रायः । टावादीनान्तद्धितसञ्ज्ञाया-तदन्तप्रातिपदिकत्वापत्त्या
 'फिपान्त उदात्ता' इत्यन्तोदात्तत्वापत्तिरित्यासाञ्ज्ञा धारयति-तद्धिता चेति । नन्वेवसति
 सर्वं नाम धातुजमाह—निहक्ते व्याकरणे शकृत्स्य तोकमिति शाकटायनमते सर्वत्रैव प्रकृति
 भावप्रकारात् ।

दुहिता यस्या, उमा दुहिता यस्या, राजपुत्री उग्रपुत्रीयादावियर्थः । अपास्तमिति । तथा च
 रानुदुहित्यादय एव प्रयोगा न तु तथा इति भावः । एतेन द्वित्वसामर्थ्यादुपसर्जनेपि हीविति तदुक्ति-
 रन्वयात्ता, पितृसार्थकत्वस्य प्रायुक्तत्वाच्च । तद् षवनयत्राह—टित इति । तत्र—ननुमीर्षो द्वित्वसार्थ-
 कत्वस्य प्रायुक्तत्वाच्च । चतुर्नाशिके भायुदात्तं स निवार यत् इति, तत्र, तथा सति स्वरप्रकरणे एव नाति-
 कस्य कर्तुं युक्तत्वेन तस्य दुहितृपदस्य च वैयर्थ्यात् । एवञ्च प्रकाशोक्तिरपि तदभिप्रायेति युक्तैवेति मूल-
 तथा रत्नाकरदण्ड्यायुक्तं चायुक्तमिति बोध्यम् । तदाह—दिगिति ।

नन्वफलात्तान्निवृत्तमेव मास्त्वत् आह—यद इति । अत्र यत्सामान्यग्रहणं तदविघातायेत्यय । नि-
 दान्तीया आह—द्योतकेति । द्वौ प्राणनादित्यादौ तत्समुच्चयस्य दृष्टत्वात् तन्त्यायस्य क्वचित्तत्र-
 न्यभिचरितत्वात् । एतेन द्योतकत्वेऽपि तन्-न्यायप्रवृत्त्या चिन्त्यभिदमित्यपास्तम् ।

ग्रामटिकेति । ग्रामो ग्रामो ग्रामटिका टिकप्रत्ययस्य टाटाप् । न दृश्यते इति । एव चाप-
 माणमिति भावः । ननु टापः प्राक्-ङकारणे 'लडाकव' इति षत्वेरसंज्ञा न रवादेव आह—हीवादि-
 ष्विति । सतोपि लाघवादाह—टीवादय इति । आदिना वाऽपीनो रङ्ग इह । एतेन रनिरासः ।

यस्येति लोपे ईद्वप्रहणं च मास्त्विति चेत् ? मैवम्, पट्वीत्यत्र ओर्गुण प्रसङ्गान् ।

शब्दरत्नम् ।

गगुन्ये एव तत्प्रवृत्तेः पकारपकाररूपमिन्नानुबन्धत्रैयवर्थापत्तेश्च । अत एव सिद्धान्ते लिङ्ग विशिष्टपरिभाषया नात्र किट्स्वरः; डाप्प्रत्यये विजातीयडकारानुबन्धश्च न कार्य इत्य- परं लाघव, टिशोरस्य "नन्तद्वित" इत्यनेनैव सिद्धेः । यस्येति लोपे इति । 'औड श्याम्' इति वार्तिकप्याप्युत्तरश्रगम् । ओर्गुण्येति । न च ईद्वप्रहणं लोपादिषु तद्वित कार्याभावज्ञापनार्थं, तेन पट्वीत्याशौ न "ओर्गुण" इति वाच्यम् ? कुरुत्तियादिसिद्धयर्थे स्त्रीप्रत्ययेषु तदभावज्ञापने आउतायगीत्याशौ प्फेऽपि "यस्येति" लोपानापत्तेः । अत एव दग्धिनीत्याशौ टिलोपो नेति दिक् ।

मैवम् ।

प्रत्ययविभागसम्भवात्तादृशसमुदायस्याप्रसिद्धि रत आह—पकारेति । पकारपकाररूपौ यौ भि- न्नावनुबन्धो तत्करणसामर्थ्यादित्यर्थः । यदि सर्वत्र किट्स्वरः स्यात्तदान्तोदात्तत्वमेव स्या- दिति तयोर्व्यर्थे स्पष्टमेव । अत्र एव—तादृशेष्वेव किट्स्वरस्य प्रवृत्तिलोकारादेव । सिद्धान्ते— 'यूनक्ति' इति सूत्रात्प्रागेव पाठस्तद्विद्वान्ते । टाप प्राक् तद्धिताधिकारकरणे लाघवान्त- रमन्नाह—डाप्प्रत्यय इति । "यस्येति च" इति सूत्रे ईकारप्रहणाभागे 'औड श्याम्' इति वार्- तिकमपि न कार्यमित्याह—मौड इति । ईद्वप्रहणमिति । "यस्येति च" इति सूत्रे ईद्वप्रहणमित्यर्थः । ईद्वप्रहणेन ईकाराशौ स्त्रीप्रत्यये एव साजात्यात्तद्वितकार्याभावज्ञापने कुरुत्तियादौ तद्वितकार्या पत्तिरत स्त्रीप्रत्ययत्वेन साजात्यमादाय ज्ञाप्यं वचनं स्वीकार्यं, तथा चावशात्तित्याह— कुरुत्तियादीति । अत्र एव—टाप प्राक् तदधिकाराकरणादेव । दिगिति । दिग्मथस्तु ईद्वप्रहणे- नानुरूपस्त्रीप्रत्यये तद्वितकार्याभावो ज्ञाप्यतान्तरवर्त्तनाऽऽधुरायगीत्यादिसिद्धिर्यद्यपि भविष्यति तथापि ज्ञापकसिद्धवचनान्तरकल्पनापेक्षया यथाश्रुतमेव लघु इति ।

भावप्रकाश ।

नन्वेवमपि किट्स्वरापत्तिरत आह—तद्वितान्तेति । सर्वं नाम भातुंमिति मनेत्याह—पकारपकार- रूपेति । पकारपकारादिरूपायै भिन्नानुबन्धास्तत्त्वणवैधर्म्येनेत्यर्थः । अत एव—अनुबन्धवैयर्थ्यादि । सिद्धान्ते—अधिकारस्य यथास्थितये । अत्र—स्त्रीप्रत्ययान्ते । च—तद्विजादिसमुच्चायकः । अपरं— मूत्रोक्तातिरिक्तम् । न्यूनतां निराचष्टे—औड इति । तस्याऽऽद्वितत्वात् । तथा चेदमप्यपर लाघवमिति भावः । रत्नाकरपिद्धान्तानुवादकदण्डव्याप्तिकं स्पष्टयति—न च ईद्वप्रहणमिति । "यस्येति च" इत्यत्रेति भावः । आदिना ङीष्ङीनो सङ्ग इति । यदि साजात्यात् त्रिवेव तत्र शापनं तर्हि कुरुत्तियाद्यसिद्धिस्तत्र गुणापत्तिगादवस्थम्, अतः । सामान्यपेक्षत्वाभावदर्शकं, तदाह—स्त्रीप्रत्ययेति । तदभावेति । तद्विन- कार्याभावोऽर्थः । प्फेऽपीति । अधिकृतत्रिजित्पदत्वन्वये शापकस्य स स्यादिति भावः । ननु ङीष्ङी- नोर्गुणाभाव एव शाप्यत इति रत्नाकरोक्त्या नाय दोषोऽत्र भावः—अत एवेति । सामान्यपेक्षशापनो- दित्वेत्थं । अन्यथा ङीप् "नन्त" इति द्विगोपसि स्पष्टैव । किं च तथा सति चारिताभ्यांमन्भवा- दित्वपि बोध्यम् । यदि तु सामान्यपेक्षशापनेऽपि ऋडिति न्यासेनाऽऽधुरायगीत्यादिसिद्धिरित्युच्ये- तर्हि सिद्धयेव, किं तु भ्रणानिनीयत्वापत्ति स्पष्टैव । तदाह—दिगिति । सिद्धान्ते तु फडिति न्यामेन यथा सर्वेऽसिद्धिस्तथा स्पष्टमन्यत्र ।

शत्रन्तादिति । यौति मिश्रीकरोति पत्येति व्युत्पत्तेः । केचित्तु बाहुलकात् यौतेरौणादिकं कतिप्रत्ययं वदन्ति । उभयथाऽपि युवतीनां समूहा यौवतम् । त्यन्तात्तु अणि पुवद्भावात् यौवनमित्येव । भिन्नादिपाठसामर्थ्यान्न पुवदिति वृत्तिस्तु भाष्यविरुद्धा, भाष्ये तत्पाठस्य प्रत्याख्यानादिति दिक् ॥

इति स्त्रीप्रत्ययाः ।

शब्दरत्नम् ।

मिश्रीकरोतीति । आत्मानमिति शेष । दिगिति । दिगर्थस्तु-पाठस्य विकाराभावमात्रतात्पर्यकत्वे वृद्धाद्यादीनामप्यभाषापत्तिः । अत एव युवतीकारनिर्मथितं दधोरथादिप्रयोगसिद्धिः । युवतिशब्दे लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव प्रातिपद्विकार्यं सिद्धेऽत्र "तद्धिताः" इति अधिकारो लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽनित्यत्वज्ञापनार्थं इति दिक् ॥

इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

भैरवी ।

योगार्थमात्रं वृद्धाद्यामतिप्रसक्तमत आह-आत्मानमिति । मूले-उभयथापि । शत्रन्तस्य कतिप्रत्ययान्तस्य च सत्त्वेऽपि । यौवनमिति । 'भस्याडे' इति पुंवद्भावः । अनयोरयं विशेषः--शत्रन्तात् "उमितश्च" इति ङीप्, कतिप्रत्ययान्तात्तु 'कृदिकारात्' इति टोप्, आद्ये "शतुरनुम" इत्यस्य प्रवृत्त्या नद्या उदात्तत्वमिति । वृत्त्युक्तन्दूपयति-मिक्षादीति । अत एव-पूर्वोक्तरीत्या युवतीत्याकारकस्य शब्दद्वयस्य स्वीकारादेवाननु "यूनस्ति" इतिसूत्रात् प्राक् 'तद्धिता' इत्यस्य पाठो न कार्यो लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव सिद्धेरत आह--युवतिशब्द इति । दिगिति । दिगर्थस्तु "ऋन्नेभ्य" इति ङीपि यूनोशब्दोऽपि साधुरिति कथितः ; तत्र, 'येन नाप्राप्ति' न्यायेन "यूनस्ति" इत्यस्य "ऋन्नेभ्य" इति सूत्रापवादत्वात्, कृतेऽपि ङीपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाऽस्य प्राप्तेरिति ॥

इति स्त्रीप्रत्ययविवरणम् ॥

भावप्रकाश ।

वर्णाङ्गाद्यामीचिन्यादाह-आत्मानमिति । मात्रदन्द का०-यं । आदिना लोपादिपरिग्रह । तस्मत्पाठेन तदभावोक्तिरनुक्तैवेति यौवनमिति सिद्धत्वनस्य । नन्वस्तु तथा तथापि तदन्यस्य यौवनमित्यनुक्त, मूलप्रयोगस्यैवाभावादत आह--अत एवेति । शत्रन्तप्रकृतिकर्तृवन्तस्य प्रकाशोक्तस्य कल्पेन प्रकृतिरस्य 'कृदिकारात्' इति ङीप्तरस्य वा अङ्गीकारादेवेत्यर्थः । त्यन्तात्तु "इतो मनुष्य" इति न ङीप्, अजातित्वात् । अत्रेति । उच्यते तत्रैव कुर्यादिति भावः । अनित्यत्वेति । न च घनी-अङ्गैर्नैव तस्मिन् विनिगमनाविरहान् वार्तिककृष्ठा धापितेऽपि सूत्रकृतेऽपि तज्ज्ञापनस्याऽऽवश्यकत्वाच्च नदाह-इति दिगिति ॥

इति स्त्रीप्रत्यया ॥

अथ विभक्त्यर्थाः

कारकप्रकरणम् ।

मात्रशब्दस्येति । तस्य चावधारणमर्थः । 'मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे' इत्य-
मरः । प्रातिपदिकार्थादीन्येव तन्मात्रमित्येवकारेणात्वपदविग्रहः । मयूरव्यंस-
कादित्वात्समासः । कृष्ण इति । यद्यपि नीलरूपवत्परोऽयमनियतलिङ्गस्यऽपि

शब्दरत्नम् ।

नीलरूपवदिति । 'प्रत्ययस्यैव' इति सूत्रस्येन 'अमुश्च' इति भाष्यप्रयोगेन
भैरवी ।

अथ "ल्वौजसमौह्" इत्यादिना विहितानाम्प्रत्ययानामर्थविशेषे व्यवस्थां कुर्यादिति—
प्रातिपदिनाथेति । मूले—मात्रशब्दस्येति । अत्र शब्दशब्दोपादानेन नायम्मात्रप्रत्यय इति

'तिस्रस्यमाताधिकरणे प्रथमा' इति वार्तिकोक्तेः । ननु 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुवाहिरपे
तदर्थप्रतिपत्तिकर' इति वचनं वृत्तिद्वयारूपनमूलकमस्ति, यथा-नीलरूपमूलमित्येव प्रयोगो
ननु नीलरूपवदिति, मत्वर्थबहुव्रीहिष्वैव विवक्षितार्थलाभात् । बहुव्रीहिद्वेदित्युपादानात्कृष्ण
सर्पवानित्यादि भवत्येव । अत्र कृष्णसर्पतादृश्य कर्मधारयसंज्ञकस्य जातिविशेषावच्छिन्ने
रुक्त्वबहुव्रीहिस्तु न तादृशजातिविशेषावच्छिन्नप्रतिपादक, एवञ्च तद्वचनविशेषान्नीलरूप
वदित्यनुपपन्नमत आह-नीलरूपवदिति । भाष्यप्रयोगेनेति । तत्र हि "अमुश्च इति किम्बहुव्रीहि

भावप्रकाशः ।

माशस्ये मनुप् लृत्'यासमासो वैदिमान्योक्तोपपत्तेः छिद्यतामगतिकगतिनां च चवनयितुमन्यत्राऽऽ-
वश्यकयुक्तिमाह—प्रत्येति । तत्र हि "अमुश्च इति । क्वमिदं विज्ञापते अमुश्चोऽङ्गस्येति आरोहिवन्न
चेत् सुपः पर आदिति ? आद्ये बहुवचनित्यत्र दोषाद् द्विवीथो युक्तः" इत्युक्तम् । तस्यायमाशयः—सूत्रे
त्रिमसुप इति बहुव्रीहिर्न सुप यदिभ्रङ्गे तदसुविति, अथ नञ्त्पुरुषः न सुपोऽसुप इति, प्रत्ययग्रहणत्वा
त्तदन्तविधिरमयत्रापि, तत्राऽन्यवपक्षो युक्तः । सः प्रसज्यप्रतिषेधः, प्लुदासे बहुवचनित्येतिशयादी तनु
दायादसुवन्तात्परत्वेनाऽनिष्टापत्त्याऽसुप इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तत्राऽसुप इत्यस्य एतद् बहुव्रीहिसत्वमदश
नाय लाघवाऽनाश्रयेण मनुवन्नेन नञ् समास कृत्वा 'अमुश्च' इत्युक्तमिति दीयते । एव च तस्य
योगस्य सौत्रतापदाभयनतात्पर्यत्वेन नथमपि गान्धर्वोत्पत्तिरसुपोऽङ्गस्येतिव सिद्धेः स चाप-
त्वेति बोध्यम् । तदाह—प्रयोगेनेति । अथञ्च सूचनशाय शपने हेतु । एकदेशितेत्यादिसौत्रप्रयो

सरला ।

श्रीगुरु शरणम् ।

आरोहणावरोहणक्रमयोर्मध्येऽवरोहणक्रमेण शब्दसाधुत्वाभिधायकम्परत्वेन प्रवृत्तः श्रीमद्भट्टोजीदा
क्षितः पूर्वं वाक्यरफोटस्यैव वैयाकरणसिद्धान्तसिद्धयथा वाक्यरफोटामिष्यत्कृत्वाक्यसाधुत्वाभिधायकपञ्चम
न्धिप्रकरणमुक्त्वा वाक्यसाधुत्वं वाक्यवदकसुवन्ततिङ्गन्पदसाधुत्वाधीनमिति पूर्वं सूचीकृत्य-यादेन सुव-
न्तसाधुत्वाभिधायकपञ्चमप्रकरणमन्यव्यपकरणं च प्रतिपाद्य सुप्प्रातिपदिकमध्यगन्तव्यतास्वीकृत्येत्तरन्ति

वासुदेवे भगवति नियतलिङ्ग एवेति भावः । ज्ञानमिति । भावे ल्युट् । द्रोण इति । न च प्रातिपदिकमात्रे प्रथमेहाऽस्त्विति वाच्यम् ? तथा सति परिच्छेद्य

शब्दरत्नम् ।

कचिदिति घवानादरस्यापि सूचनात्वमन्धारयान्त्वर्थीयोऽपि कचिदिति ज्ञापनान्नेतत्प्रयो
 भैरवी ।

दि, न विद्यते सुप्-सुग्वन्तं यस्मिन्नङ्गे तदनुबिति, आहोस्विन्न सुप् असुबिति तत्पुरुष "इति भावप्रकाशः ।

गाणामत्युत्तार्थशापकना बोध्या । त इत्यवैतत्पर्य-नवावन्तरीजन्तु सौत्रवाचस्योपपत्तिरेन्द्र-परयोत्तत्सु निप्रमाणरत्ववन्नन्न बोधयम् । ननु 'न कर्मधारया-मन्वर्थीयो बहुधीद्विधेत्तर्यप्रतिशक्तिहरः' इत्यभि युक्तोक्तं, 'समा-धिकरणमासा बहुधाहिः कदाचिदर्थमपारग. सर्वव-याचयम्.' इति "वर्गे वर्गेन" इति एतदर्थवानिकट्टिद्वेष्य, तत्रत्यभाष्यकैरुदादिपद्योलोचनया च सर्वव-याच-यत्र कर्मधारया-मन्वर्थीयस्याऽ साधुत्वलाभेऽप्यसुबन्त इत्यस्यातभावेन पपत्तिरिति । नन्वस्तुरूपस्य कर्मधारयत्व तु दुर्बलमेव, तत्र मानानाधिकरण्याऽप्रत तै । अत एव "स्तुरूपोऽनन्व-कर्मधारय" इत्यत्र ननुपद सार्थकम् । किं च त मनुवन्तेन नञ्समासः कैपटेनोक्तो न तु नञ्समासान्मनुप् । एव च कथं शापकत्वमिति चेत् ? न लघुभूतैव श्रुत्या निर्वादे शुभभूतवृत्तियस्य समानऽर्थे अनङ्गीकार इतितात्पर्येण कर्मधारयादिपदे नञ्समासादिपि प्रहणात् । ध्वनितं चेद् "रक्त" इत्यत्र भाष्ये । तत्र हि परिगणनाऽभावपक्षे इत्यादेरि त्यस्य द्विविशेषणत्वेऽङ्गीकृतेऽपधीयानित्यत्र रो न र्यादित्याद्युद्धय तद्विज्ञानेन समासेन संसाध्य समासा तद्धितपक्षे कथमित्याद्युद्धय बहुव्रीहिनोक्तत्वात् समासात्तद्धित एव नैति समाधाय तत्पुरुषात्तद्धितपक्षे कथ मित्याद्युद्धय समासस्याऽऽनकारश्लोकशुगवचनत्वाभावात्समाधायत्वाऽद्युगवचनत्वेपि "विन्मजो." इति शापकात्त-तादृजादिस्वसम्भवेन तत्र कथमित्याद्युद्धय बहुव्रीहियुद्धये तेनोक्तत्वात्तत्पुरुषपक्षे तत्रो लाघवा द्बहुव्रीहे-न्यायत्वा-न्मनुवाचभावेन समाधायार्थभेदेन मनुप् र्यादेवेत्याद्युद्धयाऽनभिधानात्तापकृतिभूतवद् श्रीहरेव द्विविधेति समाधाय तद्विज्ञानेन समासेनाऽपधीयानिति सिज्या तदङ्गीकारः स्थापितः । ए वेष्टिरावदियका शब्दलाघवबोधिका । अत एव वृक्षवनरस्यत्यादिषु नातिप्रसङ्गः । विप्रतिषेधपरत्वं नैऋतार्थि कर्मधारयस्यान्तरङ्गत्वात् । यद्यपीष्टिपक्षेऽपीद भाष्ये लुङितम्, लक्ष्मीत्या लाघवेनार्यार्थस्य -यायसि द्वात्वात् । सर्वधनी सर्वकेशीत्यादीनां ठन्वापनायावदयकेन सर्वादेरिनिरयनेन सिद्धिः कीदृशादिपाठान्ना गौर्यत्वात् । गौर्यत्वाच्चाल्प्यम्, कृष्णसर्ववान्बन्धीक, लोहितशानिमान् ग्रामः शयादीनान्तु कानिदिष यत्त्वमतीत्यन्वधाऽनुपपत्त्या सिद्धिः । अत एवैकदेशिनेत्यादिपयोगसङ्गतिः । तदप्रनोती तु बहुव्रीहिरिवैषु भद्रणी भवात्मीत्यादी मन्वर्थीयानेन नञ्समासः । बहुव्रीहिना दण्डसंयोगसम्बन्धबहुभाषित्वनिविषयोऽ प्रतीनेरुपधायेवं देव्युक्तिः सा, वृक्षवनरस्यत्यादिष्वतिप्रसङ्गापत्तेः "मनुवन्तः" इति भाष्यप्रयोगसङ्गतेश्च मम तु सर्वधन्यायर्थ इत्यादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात् दोष । तदेतत्सर्वं हृदि निधावेष्टिप्रतिपापार्थनाह- कचिदिति । सर्वधनीत्यादावित्यर्थः । अविना वीर्युत्पत्तौ धाम शयादी लाघवमूलकाऽदाद परिग्रहः । अभियुक्तो निरति एतत्पुञ्जिद १ एतेनेद कारित्वमिति नैषामिकापुञ्जनात्तम्, तथा तदऽ पलम्भात् । सूचनादिति । एव च मुख्य शाप्यमिदमेव । वक्ष्यमाणस्य तु तत्र फलमिति । अत एवाऽऽत् शापकत्वसङ्गतिः । अन्यथा चास्तितात्पर्याभावात्तदसङ्गति स्पष्टैव । समयशापकत्वे तु गौरवपतो लाघवादि दमेवोचितम् । अत एव तस्य सूचनादित्यन्तदेतूक्तिरिति भावः । अपिर्मन्तुन्तेन नञ्समासस्य तत्रे मनुपश्च समुदायकः । कचिदिति । उक्तार्थम् । शिरस्योहोत्सु रशर्थः । नैतत्पयोगेति । नीच

सरला ।

"कथाप्रानिपदिकात्" इत्यनेन सूत्रेण सूत्रं विधानाच्च पूर्वं स्त्रीप्रत्ययप्रकरणमभिहितम् । तत्रः सुप् कृतिभूतप्रानिपदिकसाधुत्वाभिधायकमासत्तद्धितप्रकरणपेक्षया पूर्वं तदीयोद्देश्यतावच्छेदकसम्पादकरत्वे- सुप्साधुत्वबोधकत्वात्प्रकरणस्यैवोहोत्सवीचियेन कारकप्रकरणमभिधत्ते—मात्रशब्दस्यैतीत्यादिना ।

परिच्छेदकभावस्य संसर्गविधया भानायोगान्नामार्थयोरभेदसंसर्ग एवेति

शब्दरत्नम् ।

मानुषपत्तिरिति बोध्यम् । नामार्थयोरिति । नामार्थश्च नामार्थश्चेत्येकमेव । धभेदसंसर्ग इति । यद्यप्यभेदो न संसर्गः 'शहोः शिरः' इत्यादावौपाधिकभेदेन पृष्ठपुपपादनस्य भाष्ये भैरवी ।

वितर्क्य "यदि विज्ञायते असुञ्चतोऽङ्गस्येति बहुवर्त्मिकेत्यत्रेत्वन्न प्राप्नोति" इत्युक्तम् । आति परे यदङ्गमविद्यमानसुबन्तस्त्वन्तद्वयवाऽन्तत्य प्रत्ययस्थकात्पूर्वत्येत्वमिति सूत्रार्थस्य तदानीन्निष्पत्तेः । तत्र लाघवाऽनादरेण स्पष्टप्रतिपक्षयथम्बहुव्रीहः मनुषि 'असुञ्चतः' इति दर्शितमिति लाघवानादरो भाष्यसम्मत एवेति भावः । नामार्थयोरित्यस्य नाम्नः अर्थाविति समासं कृत्वाऽभेद संसर्गः प्रतिपाद्यत इति वाच्यन्तदनुपपन्नं, पुष्पयन्तपदार्थयोः मूर्धापञ्जमसोरभेदाऽप्रतीतेरत आह—नामार्थश्चेत्यादि । न च नाम्नोरर्थो नामार्थो तयोरिति पृथीतत्पुष्पोऽस्त्विति वाच्यम् ? वृत्ताभेदेकत्वसङ्ख्याया यत्नं विना भानस्यान्यत्र सिद्धान्तिः तत्त्वेन द्विवचनान्तेन समासासम्भवात् । सम्बन्धस्य सम्बन्धिभेदेन भेदस्तत्रैव विशिष्टबुद्धयुपपत्तयेऽङ्गीकार इति सिद्धान्तात्कथमभेदः संसर्ग इत्याशङ्कते—यद्यप्यभेद इति । औपाधिकभेदेनेति । द्विसाधयच्छिन्नो राहुसाध्याधौ धव्याद्यवच्छिन्नः शिरःशब्दार्थ इति कल्पनया अवयवावयवविभावरूपसम्बन्धोपपादनेनेत्यर्थः । किञ्चाभेदो यदि संसर्गस्तदा 'नीलो घट' इत्यत्र नीलशब्दान्निवमेन पृथी स्यादिति तादृशान्योच्छेदापत्तिः । न चैवं सति समानाधिकरणाधिकारे समासविधानानुपपत्तिरिति वाच्यम् ? विनेष्यवाचकप्रातिपदिकात्पञ्चोत्सर्वेषुपि विरुद्धविभक्त्यर्थानवरुद्धत्ये सत्येकविशेष्यकप्रतीतिजनस्त्वरूपसामानाधिकरण्योपपादनसम्भवेन तस्य सार्थक्यात् । अत एव तक्षकस्य सर्वस्येत्यादौ समानाधिकरणेन पृथीसमासनिषेधस्याप्युपपत्तिः । किञ्चाऽभेदस्य संसर्गत्वे 'कृत्तद्धितसमासेभ्य सम्बन्धाभिधानम्भावात् भावप्रकाशः ।

रूपवदिति प्रयोग इत्यर्थः । एतेन तुल्यार्थे तादृशमनुबन्तबहुव्रीहिरिव न्याय्य इति "वर्णो वर्णेन" "रक्तम्" इत्यत्र भाष्ये सिद्धान्तितत्वेन मनुषो दोर्लभ्याङ्गिन्यमिदमिति खण्डनकृद्गुणकारोक्तम्, आर्थप्रयोगाणा देन साधुत्वेऽप्यस्मदादिकृतप्रयोगस्यापि तेन साधुत्वे 'स्वावच' इति न्यायविरोधापत्तिः, अन्यथा 'न कर्मधारयात्' इति निषेधस्य निविषयतापत्तिः, नञ् समासस्याऽकर्मधारयत्वेन भाष्यप्रयोगस्य साधुत्वेन शापकत्वात्सम्बन्धेति मन्वोक्त चापास्तम् । ननु 'नामार्थशे.' इत्यत्र किं द्वन्द्वं न पृथीतत्पुष्पः ? अन्वेष्येकत्रचतान्तेन स ङा द्विवचनान्तेन ? नायः, वाच्यवाचकयोर्भेदद्वय सर्वगन्त्रविरुद्धत्वात् तथा सत्त्वेपि तथार्थस्य न्युत्पत्त्यलभ्यत्वात्, प्रकृतेष्टासिद्धेः । अत एव न द्वितीयः, अक्षुष्पन्तादिषु एकनामवाच्ययोरत्यभेदापत्तेः । नान्य., तथाविशेष्येपि वृत्तौ सख्यासामान्याभावस्य भाष्यसम्मतत्वेनेष्टार्थालाभात् आह—नामार्थश्चेति । नाम—सुवच, तदर्थं च तज्जन्यप्रतीतिविशेष्यत्वम् । न संसर्ग इति । सम्बन्धिभेदनियन्तवाचस्त्वर्थेति भावः । तत्रैव किं मानस आह—राहोरिति । औपाधिकभेदेन—व्यपदेशिवद्भावेन । भाष्ये—"आद्यन्त" सूत्रस्थे । यद्यपि तस्य सम्बन्धत्वेऽपि तद्भाष्याद्यत्र पृथीनिमित्तता नेति नाय दोष इति सुवच, तथाप्यतिरिक्ततत्सन्धाङ्गीकारे गौत्व फलामाक्षः । अन्यथा भेदस्यैवाप्यतिरिक्तत्वापत्तिः, निर्देतुकवैगम्यस्य निर्वाहत्वात् । तथावोषाडवोषाम्यां तदङ्गीकाराऽनङ्गीकाराविति तु स्ववासनाभावकल्पितावाद् दुर्बलम् । एव चाऽभेदो न संसर्ग इत्यस्य नातिरिक्तः सम्बन्धविशेष इत्यर्थो बोध्यः । किञ्च तस्य तत्त्वे नीलो घट इत्यादौ पृष्ठपापत्तेः । भेदमूलकसम्बन्धे एव पृथीत्यर्थस्य सूत्रतो वाच्यवृत्त्याऽनामात् । न च प्रथमार्थः स इत्यर्थः, तथापुशासनाभावान्तेन घनवान्, नीलं घटं पश्येत्यादाविष्टवृत्तान्नाभावप्रसङ्गात् । अपिच राजपौष्यनित्यादौ

शब्दरत्नम् ।

कृतत्वात्तथाऽपि इतरसम्बन्धानवच्छिन्नविशेषविशेषगभावसंसर्गस्य तेन शब्देनाऽ-
भैरवो ।

प्रत्ययेन' इति सिद्धान्ताद्वाजपौह्यमित्यादौ भावप्रत्ययेन सम्बन्धस्यैव नीलोत्पलत्वमित्यादावपि सम्बन्धाभिधानापत्तिः । न चाभेदसंसर्ग प्रथमावाच्य एवेति अमितव्यम्, धान्येन धनवान्नीलद्वयम्पश्येत्यादावपि तदभिधानदर्शनात् । सम्बन्धानवच्छिन्नेति । यत्राऽभेदः संसः इति व्यवहारस्तत्र विशेषणतायाः सम्बन्धाऽनवच्छिन्नतायाः सम्बन्धवटकतया भावेन सम्बन्धानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यमात्र एव पदार्थयोः संसर्गत्वेन व्यवहियत इति भावः । अयमपि विशेषणतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकधर्मभेदमूलकाऽऽरोपित आश्रययोर्भेदो यत्र तत्रैव संसर्गताया भावो । तेन घटो घट इत्यादि न प्रयोगः । तादृशसम्बन्धस्य भावे दृष्टान्तमाह-
भावप्रसारः ।

भावप्रत्ययेन सम्बन्धविशेषस्यैव नीलोत्पलमित्यादौ तदभिधानापत्तेश्च । विशेष्यविशेषगभावस्य तु न यद्यं प्रयोजकता, प्रागुक्तविशेषसम्बन्धान्यवोक्तरीपदस्वारस्यात्, नापि भावप्रत्ययवाच्यता तस्य 'कृत्-
द्वितसमासेभ्यः' इत्यभियुक्तौक्त्या सम्बन्धविशेषाभिधायकत्वप्रतिपादनात् । अन्यथा भावप्रत्ययान्तानां कृ-
त्द्वितसमासानां तुल्यार्थतासि । नीलोत्पलवराजनुष्वत्वादीनां विशेष्यभूतानां तुल्यत्वापत्तिश्चेत्यन्यत्र विस्तरः । एतेनोक्तमाध्यादेभेदसम्बन्धानिरिक्तसम्बन्धे एव धर्मो । किञ्च तेनाऽन्वय एवाऽभेदसम्बन्धः । स च नीलो घट इत्यादावस्ति, सम्बन्धस्य तस्य नास्ति इति दुःसायहमात्र लाघवगौरवाभावादिति मन्दो-
क्तमपास्तम् । सम्बन्धेति । इतरविशेषसम्बन्धेत्यर्थः । क्वचित्तदैव पाठः । विशेष्यप्रविशेषणेति । एतद-
विरिक्तस्य वाक्ये आकाङ्क्षालम्बनाभावात् । अयमपि धर्मभेदमूलकाऽऽरोपितभेदे वास्तवभेदे च । अत्र एव
घटो घट इत्यादौ न सः । तेन शब्देन—अभेदसंसर्गपदेन । स्वत्वाभिभावादेर्भेदसम्बन्धपदेनैव । तथा च
नीलाभिन्नमिति बोधेपि तद्विशिष्टमित्येवार्थो बोध्यत इति भावः । न दोष इति । सर्वत्रानुसृत्यवहा-
राऽनुपपत्तिरूपदोषो नैत्यर्थः । अभेदान्वय इत्यस्याऽभेदेऽप्यन्वयो विशेषणभाव इत्येवार्थो न त्वभेदसंस-
रल्ला ।

इतरसम्बन्धानवच्छिन्नेति । अत्रेतेत्यविवक्षितम्, अभेदस्य सम्बन्धस्वनिराकरणेन व्यावर्त्याला-
भात् । तथाच सम्बन्धानवच्छिन्नविशेष्यविशेषणभावसंसर्गस्येति तदर्थो बोध्यः ।

अत्र सूत्रे लिङ्गवचनग्रहणसामर्थ्येन 'पञ्चक प्रातिपदिकार्थः' इत्युक्तत्वाद्यद-
भक्तिस्तल्लयाकारकायां प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहण कर्तुमनर्हमिति नियतोपस्थितिकस्य ग्रहणम् । तेन कर्मावाधिक्ये प्रथमा न-
भवतीति । तदत्र परममूले—नियतोपस्थितिक- प्रातिपदिकार्थ इति । नियता उपस्थितिवर्त्येति विग्रहः ।
निपूर्वक्यमथात्वार्थो व्यापकता, क्तप्रत्ययार्थ आश्रयः, पद्यर्थो विषयता । तथाच व्यापकताश्रयोपस्थिति-
विषयत्व प्रातिपदिकार्थत्वमिति शब्दार्थः । उत्र व्यापकताया यत्किञ्चिन्नियन्त्याप्यतानिरूपितत्वनिय-
नादुपस्थितत्वात्प्रातिपदिकोच्चारणनिष्ठव्याप्यतानिरूपिता व्यापकता ग्राह्या । तथाच प्रातिपदिकोच्चारणनिष्ठ-
व्याप्यतानिरूपितव्यापकतावदुपस्थितिर्विषयताश्रयत्वं प्रातिपदिकार्थत्वमिति सन्त्यम् । तत्रेयं शब्दा-
प्रातिपदिकोच्चारण समवायेन वक्ति, तदर्थोपस्थितिश्च श्रोतरीति कर्ष व्याश्रयपदार्थदोषोऽप्यव्यापकभावः ?
अत्रोच्यते, स्वजन्यश्रावणप्रत्यक्षसमवायित्वसम्बन्धेन प्रातिपदिकोच्चारणनिष्ठव्याप्यतानिरूपित-
व्यापकता-
वदुपस्थितिर्विषयताश्रयत्वमित्यस्य विवक्षणेन स्वजन्यश्रावणप्रत्यक्षसमवायित्वसम्बन्धेन प्रातिपदिकोच्चार-
णमपि श्रोतव्येति तयोर्न व्याश्रयत्वमिति न दोषः । नन्वेवमपि येन श्रोत्रा घटप्रातिपदिकस्य घटभावात्
शक्तिर्न गृहीता तत्रोक्तसम्बन्धेनोच्चारणस्य सत्त्वेपि तदर्थोपस्थितेरभावेनोपस्थितेर्न व्यापकत्वमिति चेत् ?
न, स्वनिष्ठशक्तिज्ञानसमवायित्व-स्वजन्यश्रावणप्रत्यक्षसमवायित्वोभयसम्बन्धेन प्रातिपदिकोच्चारणनिष्ठ-
व्याप्यतानिरूपितव्यापकतावदुपस्थितिर्विषयत्वमित्यस्य विवक्षणेन उपस्थित्यभाववति अगृहीतशक्तिरुप-
पदश्रोतरी स्वनिष्ठशक्तिज्ञानसमवायित्वसम्बन्धेन प्रातिपदिकोच्चारणस्याप्यभावेनोक्तदोषानवसरत् ।

सरला ।

व्यापकतावच्छेदकोपरिवृत्तिविषयताश्रयत्वमित्यर्थो वाच्यः ।
 तेन तदपदात् पदावप्रकारकोपरिवृत्त बुद्धोपकतावच्छेदकत्वात् पदभावेऽपि तत्र व्यापकतावच्छेदकोप-
 रिवृत्तिविषयताश्रयत्वं नास्ति, केवलं चोपस्थितिमिति पदोपरिवृत्तेरभावात् ।

नन्वेवमपि शक्तिग्रहे आतेऽपि उपेक्षादिनाऽनुत्पन्नसंस्कारस्य पुरुषस्य कालान्तरे ह्यसंस्कारस्य वा
 शक्तिज्ञानसत्त्वेऽपि तदोऽर्थोपस्थितिरिति वायते इति तत्रोपरिवृत्तौ प्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्याप-
 कता नास्ति तेन तत्रोक्तप्रातिपदिकार्थत्वं न स्यादिति चेत् ? न, स्वनिष्ठशक्तिज्ञानसमवायित्वसम्बन्धरधाने
 स्वनिष्ठशक्तिविषयज्ञोद्बुद्धसंस्कारसमवायित्वसम्बन्धनिवेशेन तत्रोक्तसम्बन्धेन प्रातिपदिकस्यैवाभावे-
 नोक्तदोषाभावात् ।

ननु प्रातिपदिकार्थत्वपरिष्कारत्वेऽपि स्थितिपद स्मृतिपरं शाब्दबोधपरं वा ? न स, तत्र शक्तिज्ञानस्य
 विषयकशाब्दबोधस्य तत्कारणीभूताकाङ्क्षाविरहेणाभावेऽपि लिङ्गप्रत्यस्याप्युपस्थितेर्गुणपरसम्बन्धेन तस्या
 उक्तसम्बन्धत्वेन तत्प्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदेन लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थत्व
 सञ्ज्ञानमिति सूत्रे तदर्थं क्रियमाणस्य लिङ्गग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यात् । नास्त्यः, तदपदालिङ्गस्य कस्यचि-
 दैकस्यैव शाब्दबोधे भानसम्बन्धेन चालनीन्यायेन सर्वेषु लिङ्गेषु व्यापकतावच्छेदपरिवृत्तिविषयताया
 अभावेन प्रातिपदिकार्थत्वाभावेनोक्तदोषाभावेऽपि शक्तिग्रहसंस्कारादिभ्यः पुरुषस्यापि आकाङ्क्षावभावे 'षट्-
 कर्मसम्बन्धं जानयनं कृति.' इत्यतो बोधभावेन तत्र शाब्दबोधे निरुक्तव्यापकताया अभावादिति चेत् ? न,
 स्वनिष्ठशक्तिविषयज्ञोद्बुद्धसंस्कारसमवायित्वसम्बन्धरधाने स्वविशेष्यकशक्तिज्ञानाकाङ्क्षादिघटितशाब्द-
 बोधसामग्रीसमवायित्वसम्बन्धस्य विवक्षणेन प्रकृते उक्तसम्बन्धेन प्रातिपदिकस्यैवाभावेनोक्तदोषाभावात् ।

नन्वेवमपि सर्वं वाक्यं क्रियया परिसमाप्यते इति सिद्धान्तेन वैयाकरणैः क्रियाविशेष्यकबोधस्यैव
 स्वोक्तारम्भात्प्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकतायाः क्रियाविषयकबोधे संस्काराद्दशशाब्दबोधोपस्थित-
 यत्वा क्रियावामपीति क्रियाया अपि प्रातिपदिकार्थत्वापत्तिरिति चेत् ? न, प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिनिरूप-
 कत्वमिति विशेषणस्य तत्र निवेशेन क्रियायाः प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिनिरूपकत्वाभावेन दोषाभावात् ।
 एव च प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिनिरूपकत्वे सति स्वविशेष्यकशक्तिज्ञानाकाङ्क्षादिघटितशाब्दबोधसामग्री-
 समवायित्व—स्वविषयकश्रावणप्रत्यक्षसमवायित्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नं प्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यतानिरूपित
 व्यापकतावच्छेदकोपरिवृत्तिविषयताश्रयत्वं प्रातिपदिकार्थत्वमिति परिष्कारः सम्पन्नः ।

नन्वेवमपि हरिपदनिष्ठेन्द्राद्यन्यतमयत्किञ्चिदर्थनिरूपितशक्तिज्ञानाकाङ्क्षादिघटितशाब्दबोधसामग्री-
 समवायिभ्यः पुरुषस्य तदन्यविषयकशाब्दबोधभावेन हरिपदसम्बन्धवत्पुरुषशुल्भार्थबोधस्य चालनीन्यायेन
 तदव्यापकतया कस्याप्यर्थस्य हरिपदप्रातिपदिकार्थत्वं न स्यात् । यथेदर्थं तत्तदर्थनिरूपयकशाब्दबोध-
 सामग्रीसमवायित्वसम्बन्धेन प्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदोपस्थितविषयताश्रयत्वं प्राति-
 पदिकार्थत्वं, तेन तदर्थविषयकशाब्दबोधसामग्रीस्यात्तदर्थविषयकबोधे प्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यतानिरूपित-
 व्यापकतावच्छेदवैधेति नोक्तदोष इत्युच्यते, तर्हि तदपिपदार्थलिङ्गस्यापि बोधस्योक्तरीत्या व्यापकतया
 सूत्रे लिङ्गग्रहणवैधेर्वापत्तिः । तद्विषयवारणाय उच्चारितप्रातिपदिकप्रयोज्यबोधीयमुख्यविशेष्यतासमाना
 विकरणशक्तीविशेष्यतानिरूपितप्रकारतापि शिष्टत्वं प्रातिपदिकार्थत्वं, वै ० च स्वाश्रयत्व—स्वाश्रयत्वच्छि-
 त्तविषयताश्रयत्व—तदस्यतरसम्बन्धेनेति वक्तव्यम् । तदप्यप्रयोज्यशाब्दबोधीया मुख्यविशेष्यता तदे,
 तस्मान्नाधिकरणा शक्तीया विशेष्यताऽपि तदे एव ननु पुस्तकादिलिङ्गे, तन्निरूपितप्रकारता तदर्थे तदा-
 र्थत्वं तदवश्यं, तदाश्रावणच्छिन्नविषयताश्रयत्वं तदस्य न तु पुस्तकादिरिति सूत्रे तदर्थं लिङ्गग्रहणभाव-
 इत्यकमिति । हरिपदप्रयोज्यशाब्दबोधीयमुख्यविशेष्यता इन्द्रादितत्तदर्थं तस्मान्नाधिकरणा शक्तीया
 विशेष्यताऽपि तत्र तत्रार्थे एव, नानाशक्तिप्रदस्यैव हरिपदमिन्द्रं बोधयतु, हरिपदं विष्णुं बोधयतु इत्येव
 शक्त्याकारस्य सत्त्वेन क्रमशः सर्वेष्वर्थेष्वप्यप्रातिपदिकार्थत्वमिति ।

नचैवमेवमेव अन्ययोगव्यवच्छेदोपयोगोऽस्त्यर्थः । अत्रैतन्नः शक्तिसत्त्वेन एवपदप्रयोज्यशाब्दबोधीया मुख्य-
 विशेष्यता व्यवच्छेदे एव नस्तन्मयोगे, तथाच तस्मान्नाधिकरणशक्तीविशेष्यतानिरूपितप्रकारता-

सरला ।

विशिष्टत्व व्यवच्छेदव्यवच्छेदस्वयोरेव नरान्ययोग्यव्ययोग्ययोरिति तयोरेवपदमात्रिपरिहार्यत्वात् ।
 पत्तिरिति वाक्यम्, स्वजन्यदोषविषयत्वात्प्रकारकत्वात्पर्यविषयज्ञानपर्याप्त्यधिकरणत्वं स्वामाववत्त्वसम्बन्धान्तर्या
 प्रातिपदिकविशिष्टत्वं प्रातिपदिकपर्यवसितमिति परित्याकरणेनोक्तोपकारणत्वात् । स्वनिष्ठशक्तिविशिष्टत्वच्छेद
 कृतावद्विषयतात्पर्य—स्वप्रयोज्यवर्धमानिरूपितप्रकारताविशिष्टत्वं—एतदुभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकोऽभावो ग्राह्यः । शक्तिवैशिष्ट्यं च—स्वविषयविषयज्ञानिरूपितनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्व—स्वज्ञा-
 नाधीनोपदिष्टप्रयोज्यता—स्वोपनिष्ठमेवप्रतियोगितानिरूपितत्व—एतदुभयसम्बन्धेन । प्रकारकवैशिष्ट्य
 च स्वाश्रयत्व—स्वनिरूपितावच्छेदकृताश्रयत्वेनान्यत्ररूपसम्बन्धेन । तथाच मन्यदेने मन्ययोगत्वे च
 स्वप्रयोज्यकारणे 'मन्यच्छेदं मन्ययोग च बोधयन्तु' इति तात्पर्यस्य सत्त्वेन एवपदजन्यदोषविषयत्वप्रकारक-
 ता पर्यविषयतापर्याप्त्यधिकरणत्वं वर्तते, एवमेवपदप्रयोज्यवर्धमानिरूपितप्रकारताविशिष्टत्वं तत्र नास्ति,
 सावच्छिन्नविषयताया एव धर्मितावदेन प्रकृतत्वेन तन्निरूपितप्रकारताया भवात्वात् एकसत्त्वेऽपि द्वयं
 नास्तीति प्रयोगा निरुक्तेमयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्वाभावेऽपि वर्तते इति तयोस्तत्त्वमज्ञानम् ।
 एव सर्वत्र प्रवृत्तिनिमित्ते तदाश्रये च प्रातिपदिकार्थत्वदृष्ट्या सम्बन्धयतीदम् ।

नियतलिङ्गवादिपदप्रातिपदिकार्थत्वं पुस्त्वादी, 'घटत्वात्पर्यवच्छिन्नं पुस्त्वविशिष्टं घटादि बोधयन्तु'
 इत्याकारकत्वात्पर्यस्य सत्त्वेन घटादिपदजन्यत्वावच्छिन्नत्वप्रकारकत्वात्पर्यविषयज्ञानपर्याप्त्यधिकरणत्वं वर्तते,
 एव धर्मितारूपप्रकारकत्वच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्टत्वानिरूपितप्रकारतायाः पुस्त्वादी सत्त्वेऽपि घटादिपद-
 निष्ठशक्तिविशिष्टत्वच्छेदकृतावद्विषयतावत्त्वस्य सम्बन्धस्याभावेन एकसत्त्वेऽपि द्वयं नास्तीति पूर्वोक्त-
 दिशान्दसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्वाभावत्वेन सन्तम् एवेति लोकोपसम्बन्धेन प्रातिपदिकविशि-
 ष्टत्वस्य तत्र क्षत्रे । अनियतलिङ्गवादिपदप्रातिपदिकार्थत्वं पुस्त्वादितिज्ञे नास्ति, तत्र प्रथमसम्बन्धस्य
 सत्त्वेऽपि स्वामाववत्त्वसम्बन्धस्याभावेन प्रातिपदिकविशिष्टत्वस्यामत्त्वात् । तथाच, तत्र पुस्त्वादी कस्मि
 श्चपि लिङ्गे तदादिपदप्रयोज्यधर्मितारूपप्रकारकत्वच्छिन्नत्वद्वितानिरूपितप्रकारतावत्त्वस्य,
 पुस्त्वादिविषयकारणे खोपत्वादिना लोप्यादिविषयको नेत्रि चाननोप्यायेन भेदनादाय स्वनिष्ठशक्ति-
 विशिष्टत्वच्छेदकृतावद्विषयतावत्त्वस्य सत्त्वेनोक्तोपकारणत्वात् तत्र सत्त्वे लिङ्गप्रत्यय सार्थकम् । लो-
 पत्त्वादी च प्रकारानिरूपितावच्छेदकृताश्रयत्वसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टत्व बोधयन् ।

अत्र क्रियायामतिव्याप्तिवारणाय इन्द्रे अइवविषयकरोषज्जात्पर्येणोच्चरिहृरिपदप्रातिपदिकार्थत्वात्पति-
 वारणाय च प्रथमसम्बन्धोपादानम् । अन्यथा अइवाकूड इन्द्र इति प्रकृतवर्धनत्वदार्थयोग्यतात्पेयमाव-
 सावन्धेनान्यवशोपापत्ति । सत्त्वे लिङ्गप्रत्ययसार्थकत्वाय स्वामाववत्त्वविशेषत्वसम्बन्धोपादानम् । अभावोप-
 प्रतियोगितावच्छेदकप्रथमसम्बन्धोपादानं पुस्त्वादी नियतलिङ्गवादिप्रातिपदिकार्थत्वसिद्धये । धगदी
 तदादिपदप्रातिपदिकार्थत्वसिद्धये अभावोपप्रतियोगितावच्छेदकद्वितीयसम्बन्धोपादानम् । प्रमेयत्वेन
 पुस्त्वविषयकारको नेत्रि भेदमादाय पुस्त्वादावव्याप्तिवारणाय शक्तिवैशिष्ट्ये प्रथमसम्बन्धोपादानम् । प्रमे-
 यत्वस्य धगदिपदनिष्ठशक्तिविषयत्वस्याभावेन प्रमेयत्वावच्छिन्नपुस्त्वविषयत्वनिष्ठमेवप्रतियोगितावच्छेद-
 कृताया घटादिपदनिष्ठशक्तिविषयज्ञानिरूपितनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याभावेन पुस्त्वादी स्वामावव-
 त्वस्य सत्त्वेन प्रथमसम्बन्धस्यापि सत्त्वेन प्रातिपदिकविशिष्टत्वस्य सत्त्वात् घटादिप्रातिपदिकार्थत्वम् ।
 पुस्त्वादी नियतलिङ्गवादिपदप्रातिपदिकार्थत्वसिद्धये शक्तिवैशिष्ट्ये द्वितीयसम्बन्धोपादानम् । अन्यथा
 पदान्तरप्रयोज्यलोप्यादिविषयकारणे घटादिपदनिष्ठशक्तिविषयविषयज्ञानिरूपितनिरूपकत्वसम्बन्धेन पुस्त्व
 विषयतावात्रनि भेदस्य सत्त्वेन तादृश्यभेदोपप्रतियोगितावच्छेदकृतायाः शक्तिविषयविषयज्ञानिरूपितनिष्ठ
 पर्यवसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन पूर्वोक्तदिशा लोकोपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्वाभावेन पुस्त्वादी
 असत्त्वेन प्रातिपदिकवैशिष्ट्यस्याभावेन प्रातिपदिकार्थत्वं न स्यात् ।

अन्वेवमपि तापुरुष इत्यादी तत्पर्यस्य तापुरुषपदप्रातिपदिकार्थत्वं न स्यात्, लोमादीनां लोमवद्वा-
 द्गुणत्वपरतत्पदप्रातिपदिकार्थत्वं च न स्यत्, स्वप्रयोपपदत्वावच्छिन्नधर्मितानिरूपितप्रकारतावत्त्वस्य,
 पूर्वोक्तरीत्या बाधनम्यायेन स्वनिष्ठशक्तिविशिष्टत्वच्छेदकृतावद्विषयतावत्त्वस्य च सत्त्वेनोपसम्बन्धा-

शब्दरत्नम् ।

वादेऽपि प्राप्तपदादिविषये पचतीत्यादौ क्लृप्तत्यागस्य प्रत्ययार्थप्राधान्यस्य वृत्तौ त्यागेन विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यस्य सिद्धतया प्रकारीभूतकर्त्रोदकस्याभेदेनैवान्वयात् क व्यभिचार इति वाच्यम् ? नामजन्यप्रतीतिविशेष्यधोरेवान्वयः, स चाभेदेनैवेति 'पदार्थः-पदार्थेन' इत्येतत्सिद्धो नियम इति नामजन्यप्रतीतिविशेष्ययोस्तथाऽन्वयनियमस्य व्यभि-

भैरवी ।

तदुदकमिति बोधः, समासात्तदुदककर्तृकप्राप्तिकर्मितीत्या बोधः, तत्रोदकस्य प्राप्तौ कर्तृत्वयाऽन्वयदर्शनेन व्यभिचार इत्यर्थः । व्यपेक्षारूपस्य सामर्थ्यस्य सत्त्वं समास इति मतमाश्रित्य कृतामाशङ्कान्निराचष्टे—न चेति । क्लृप्तत्यागस्येति । वक्ष्यमाणेन 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति वचनेन प्रत्ययार्थकर्तुः प्रकृत्यर्थक्रियायां विशेषणतया भानस्यानुभवसिद्धत्वादिति । यद्यपि कृदन्ततद्धितान्तजन्यबोधे प्रकृत्यर्थनिष्प्रकारतानिरूपिता प्रत्ययार्थनिष्ठा विशेष्यता, तथाऽपि तिहन्तजन्यबोधे प्रत्ययार्थो विशेषणतयैव भासते उक्तवचनबलात् ; तद्वद् वृत्तिजन्यबोधेऽपि विशेषणविशेष्यभावस्य वैपरीत्यं कल्प्यते । विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यञ्च भवतामपि क्लृप्तमेव । चित्रगुरित्यादौ विग्रहवाक्यजन्यबोधस्य गोपदार्थं मुख्यविशेष्यकस्य, समासजन्यस्य तु गोविशेषणकान्यपदार्थमुख्यविशेष्यकस्य दर्शनात् । प्रकारीभूतवेति । "गत्यर्थस्मरु" इत्यनेन कर्तरि क्तप्रत्ययस्य विधानात् उक्तघटान्तेन प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यतया भानस्वीकारे प्रत्ययार्थस्य तत्र विशेषणत्वन्तस्मिन्कर्तरि उदकशब्दार्थो विशेषणमिति न व्यभिचार इति भावः । 'नामार्थयो' इति व्युत्पत्तौ नामपदं सुवन्तपरमेवेति स्फुटीभविष्यति । एवञ्च तज्जन्यबोधविशेष्यताऽधुना कर्तृविशिष्टप्राप्तिक्रियायां सम्पन्नेति तादृश्यां क्रियायामेवाऽन्वयो वाच्यः । स च भवता परित्यक्त इति व्यभिचारो दुरद्धरः, विशेष्यस्यैव ग्रहणे साधिका च । गौर्नित्या परशुपत्तिरिति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिवारणाय स्वीकृता या 'पदार्थः पदार्थेनान्येति न तु पदायकदेशेन' इति व्युत्पत्तिः, सैत्रेत्याशयेन दूषयति—नामजन्यत्वादिना । श्येनस्मिद्ध इति । एतेनेयं व्युत्पत्तिर्यद्यपि लौकिकी तथापि सहकारित्वेनाऽऽर्थायते । नामजन्यप्रतीतिविशेष्ययोर्भेदसम्बन्धेनापि राज्ञः पुरुष इत्याद्यान्वयो भवति यद्यपि, तथापि यत्र सामानाधिकरण्यन्तत्राऽभेदेनैव । भेदसम्बन्धेनाऽप्येतादृशशब्दे तस्वीकारे 'राजा पुरुषः' इति वाक्यादपि स्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नराजत्वावच्छिन्नप्रकारताकथोधापत्तिरिति भावः । परोक्तरीत्या च प्रत्ययार्थकर्तृविशेषणत्वमभ्युगम्याप्युक्तरीत्यान्वयबोधानुपपत्तिर्दृशिता । वस्तुतः प्रत्ययाभावप्रकाशः ।

अपरेकार्थभावसमुच्चायकः । विषये इति । अस्य सिद्धतयैत्यत्राऽन्वयः । तत्र हेतुमाह—पचतीत्यादित्यागेनेत्यन्तेन । क्लृप्तेति । 'क्रियाप्रधानमाख्यातम्' इति यास्कोक्तेः । एवं चैतद्दृष्टान्तेन तत्रापि त्याग इति भावः । ग्रामकर्मकप्राप्तिकर्त्रभिन्नमुदकमिति वाक्यबोधेन तत्र तत्सत्त्वादाह—वृत्ताविति । प्रकारीभूतेति । प्रकृत्यर्थं प्रतीत्यादिः । "गत्यर्थ" इति सूत्रेण कर्तर्याप्नोतेः कविधानादाह—कर्त्रेति । कार्यकर्त्रेणार्थः । नामार्थत्वं च तज्जन्यप्रतीतिविषयत्वमार्थं न तु पूर्वोक्तम् । तदाह—अभेदेनैवेति । पूर्वोक्तरीत्या समूह्या समापत्ते—नामेति । सम्यत्र क्रमेण मानमाह—पदार्थः पदार्थेनेति । एतत्—नामार्थधोरेभेदेनैवान्वय इत्येतत् । एतदुभयसिद्धो नियम इत्यर्थः । पदार्थं श्येनं तु नोभयग्रहणं, नत्विद्विवाक्यशेषात् । मूलं योजयितुं तयोरेकवाक्यतया सिद्धं समुदितं तमेवाऽऽह—नामेति । तथा—अभेदेनैव । तथाच तयोरेभेदेनैवाऽन्वय इति नियमस्यैत्यर्थः । प्रकारीभूतस्य तेनाऽप्यहणादिशेषे च तदसम्भवाद्यव्यभिचार इति भावः । सामानाधिकरण्योरित्यादिस्तस्य बोध्यः । एतेन राज्ञः पुरुष इत्यादौ विशेष्ययोर्भेदेनाऽन्वयेन व्यभिचाराच्चिनयमिदमित्युक्तम्,—तयोरेवाभेदरतयोरेभेद एव वा ? नायः, वैश्वदेवी, स्नोकपचतीत्यादौ व्यभिचारात् । नानयः, षट्पटावित्यादौ व्यभिचारात् । तथाच सम्भवति मामान्ये तन्मूल-

शब्दरत्नम् ।

चार इत्याशयात् । पक्षतीत्यादौ तिस्रं द्योतकतया प्रत्ययार्थप्राधान्यत्यागेऽप्यत्र तरयागे
मादाभाव इत्यन्ये । प्राप्तावुदकस्य कतृनयाऽन्वयः, कस्य कर्मणि लक्षणेति तु न युक्तम्,

भैरवी ।

यस्य विशेषणत्वे एव न किञ्चिद्द्र साधकमित्याशयनाह—पञ्चशिवानो तिजामिति । अप्रभा-
व.—अथमाणानामनेकतिबादीनाङ्कत्रादौ शक्तिरूपनाऽपेक्षायाम्प्रत्ययानुपूर्व्यां नानात्वा-
च्छब्दावच्छेदकता नानाधर्मं कल्पनीयेति गौरवम् । तत्प्रकृतिभूतकानुपूर्व्यवच्छिन्नघातोरेव
शक्तिः पञ्चमु कल्पने चेत्कलापकमभवति, तिस्रान्तु द्योतकत्वैवेति काल इव द्योत्य कर्ता तत्र
विशेषणमित्यस्तु । अत एव 'अधोक्' 'अलेट्' इत्यादौ धातुमात्रादपि कर्तृविशेषणरूपात्व-
र्थक्रियाविशेष्यबोधोपपत्ति । द्योत्यार्थस्य विशेषणता च "हेतुमति च" इतिसूत्रभाष्ये
स्पष्टा । अत एव "स्त्रियाम्" इति सूत्रभाष्ये स्त्रीत्वस्य टावादिवाच्यत्वपक्षे तस्य प्राधान्या-
पत्तौ द्विवचनाद्यनुपपत्तिरुक्ता न तु स्त्रीत्वस्य प्रत्ययद्योत्यत्वपक्षे । यत्र तु प्रत्ययार्थप्राधान्ये
साधकमस्ति तत्र तु तस्य विशेष्यत्वमेव । एवञ्च "तयोरेव" इति "कर्त्तरि कृत्" इति
'गत्यायांकर्मकं' इत्यादिशास्त्रालात्कृतप्रत्ययसमभिध्याहारे तस्य कर्तृविशेष्यत्वमेवोचित-
मिति । ननु नात्र प्रत्ययार्थप्राधान्यस्य त्यागः, प्रत्ययस्य कर्मणि लक्षणया अभ्युपगमाद्वि-
शेषणीभूतक्रियायाङ्कर्तृतासम्बन्धेनोदकस्यान्वय इति नानुभवसिद्धशाब्दबोधानुपपत्तिरिति

भाष्यप्रकाराः ।

कस्यस्येति द्रोग इत्यादौ प्रातिपदिकार्थे प्रथमायामशेषेण मूल चिन्त्वमिति मन्त्रोक्तं च,—अयात्नम् ।
आभ्याऽदृष्टत्वं लोकसिद्धत्वं चोभयोरपि सममिति भावः । इत्याशयादिति । अनेनाऽप्राऽर्थिः
सूचिताः तद्वीज एव पक्षे 'पदार्थः पदार्थेन' इत्येतत्सिद्धनियमव्यभिचारेऽपि मूलोक्तनियमाऽप्यभिना-
राए । किञ्च मानेव हितकारिणीमित्यादौ प्रतियोगिविशिष्टमादृशवत्त्व इवार्थेन तदेकदेशे प्रतियोगिवि-
न्नातुरभेदान्वयात् पक्षप्रपञ्चया प्रातिपदिकार्थे प्रथमायाः साधुत्वेन तत्र व्यभिचारावश्यकत्वात् । सादृ-
श्यमस्तीत्यादिवद्विवास्तीत्यादि स्वनभिधानात्र साधु इति शोध्यम् । अत एव मगन्तरमाह—पक्षतीति ।
प्रतिषात्प्र प्रतियोगमनन्तलाभादेशानां शक्तिरूपनाऽपेक्षया एकस्य घातोरेव वर्तमानकालदावित्र तत्रापि
शक्तिरूपने लज्जत्वात् । अत एव अधोग्, अलेट् इत्यादौ धातुमात्रात्सर्वबोधः सङ्गच्छते । उग्रस्मरणात्
बोध इति स्वयुक्तं, लोपमजाननी बोधानापत्तेः । 'प्रत्ययार्थः प्रधानम्' इति तु प्रत्ययस्य यत्र वाचकता
तद्विषयकं, द्योत्यार्थस्य प्रकारैरस्यैव "स्त्रियाम्" इति सूत्रभाष्यादौ स्पष्टत्वात् । तदाह—त्यागेऽ-
पीति । अत्र—प्रातपदादौ । प्रतीत्यनुपपत्तेन आभ्यादिप्रामाण्यत्वं तद्वैषम्येणात्र वाचकत्वात्तत्प्राप्ताः ।
तत्र हि तन्नियतम् । अत एव "स्त्रियाम्" इत्यत्र भाष्ये स्त्रीत्वस्य प्रत्ययार्थत्वपक्षे प्राधान्याद् द्विवचनाद्य-
नुपपत्तिमाशङ्क्य प्रधानस्यापि द्रव्याऽभेदेन प्रतीत्या समाहितं न तु तस्य प्रकृत्यर्थे प्रति विशेषणत्वाश्र-
येण । अत एव सूत्रकृतापि "प्रधानप्रत्ययार्थवचनमश्विष्यमर्थत्यान्यप्रमाणत्वात्" शयैवोक्तं न तु व्यभिच-
रितत्वादित्युक्तमित्यन्यत्र विस्तारः । एव च व्यभिचारोक्तितत्र सुस्तीव । न च प्रासिकर्त्तृभित्तनुदकमिति
बोधोत्तरं प्राप्तपदस्य तात्पर्यमाहकत्वाद्वादकपदस्य स्वकर्तृकप्राप्तिकर्मत्वसम्बन्धेन तत्सम्बन्धिप्रामाण्यशुभया
नाय व्यभिचार इति वाच्यम् ? उदककर्तृकप्राप्तिकर्मं प्राप्त इति विवक्षित्वाऽपानिर्वाहादिति भावः ।
अन्ये इति । अनेनार्थिः सूचिता । वस्तुतस्तत्र न व्यभिचारः यतो सूचिनाकर्मणोः समानार्थत्वानुपेक्षा-
त्याप्तिकर्त्तृभिन्नोदककर्मत्वेव बोध उभयत्र । अत एव बहुव्रीह्युपनीत्येकपरिबोधकररूपतामानादि-
कल्पस्य न भङ्गः । युक्तं चैतत् । अन्यथाऽऽतीतिकविग्रहे एकार्थीभावकल्पनया तन्मूलके विशेषणविशे-
ष्यभावव्यत्यागि पदयोरेसामानाधिकरूप्येन समासशास्त्राऽप्राप्तिः । उदके तन्निरूपकत्वात्प्राप्तिकारीभूतप्रा-
प्तौ तत्पर्यवसानम्, स्वर्गां च्वस्त इति वत् । स्पष्टं चेदमुदद्योतादाविति । नैयायिकाश्चकरीत्या व्यभिचार

नापि निपातार्थे, तेषा द्योतकताऽभ्युपगमात् । न च सिद्धान्तेऽपि प्रकृतिप्र-

शब्दरत्नम् ।

अन्वयपदार्थस्य दुरपपादत्वात् । एकार्थीभावेति । एव चैकैवोपस्थितिव्युत्पत्तयश्च
मिन्नोपस्थितिविषया इति न दोष इति भाव । एतेन राजपुरष इत्यादौ व्यभिचार,
राजपदार्थपुरषपदार्थयो स्वस्वामिभावेनैवान्वयात् । सम्बन्धलक्षणाया तु न मानमित्य
पास्तम् । नापीति । घटश्चेत्यादौ समुच्चयस्य घटेन भेदसम्बन्धेनान्वयादिति भाव ।
द्योतकतेति । घटश्चेत्यादौ विशिष्टस्योपस्थितिरिति तत्रान्वयस्यैवाऽभाव इति भावः ।

भैरवी ।

यत्केनचिदुक्तन्तद् द्रूपयति—प्राप्तबुद्धयेति । दुरपपादत्वादिति । भवदुक्तरीत्या कर्मणोऽन्यप
दार्थत्वेनाभिप्रतस्य प्राप्तपदंनैव लाभादिति भाव । एवम्बहुव्रीह्युपनीत्यस्यैकधर्मविशेष्य
बोधजनकत्वस्य भवदुक्तरीत्या त्यागेन बहुव्रीहिसमासानुपपत्तिरपि द्रष्टव्या । एकार्थीभा
वेति । वाक्ये प्रथमार्थबोधकत्वेन दृष्टानाम्पदानामेकशक्त्या विशिष्टविषयैकोपस्थितिजनक
त्वमेवेकार्थीभावः, स एवात्र 'समर्थं पदविधि' इति शालादाश्रीयने । व्युत्पत्तय—नामार्थयो-
रित्यादयः । मिन्नोपस्थितिविषया—विभिन्नशब्दाभ्याञ्जनितानां या भिन्नशक्त्योपस्थितिस्त
द्रूपया । एतेन—एकार्थीभावाभ्युपगमेन । व्यभिचार इति । तत्पुरूपे एव व्यभिचारदर्शनाद्
बहुव्रीह्यपर्यन्तानुधावन व्यर्थमिति भाव । अत्रेदम्बोध्यम्—व्यपेक्षावादेऽन्यपत्त्यर्थवद्बहुव्रीहौ
व्यभिचारप्रदर्शनं 'वृत्तिवाक्ययो समानार्थबोधकत्वम्' इति नियमस्य त्यागेन । वस्तुतस्तु
तादृशान्तिमानुरोधेन प्राप्तोदकत्वादिसमुदायाद्वाक्याच्च प्राप्तिर्कर्मिन्नोदकत्वमेव बोध ।
अत एव पूर्वोत्तरपदयो सामानाधिकरण्य एव विहितवद्बहुव्रीहिसमसस्थोपपत्तिः । अत एव
प्राप्त्यर्थ इत्यादौ प्राप्तिर्कर्मिन्नभावात्कततिबोधात्प्राप्तपदभावापदयो सामानाधिकरण्या-
त्पुद्गलावस्य सिद्धिः । उदकादौ कर्तृतातिरूपमत्ववापेऽपि विशेषणभूतक्रियायान्तत्पर्यव-
सानम्बोध्य शिखी ध्वस्त इतिवत्, शब्दबोधस्तु विशिष्टे आरोपणापनाद्य इति शब्देन्दु
शेखरे स्पष्टम् । मूत्रे—नापि निपातार्थ इति । व्यभिचार इति शेषः । यथा घट पदश्चेत्यत्र
चशब्दार्थसमुच्चये षट्स्य निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयदर्शनात् । तेषाम्—निपातानाम् ।
एवञ्च पदसमुच्चये षट्स्य पदशब्दार्थ एव, तस्य घटेऽभेदेनान्वयान्न व्यभिचार इति भाव । एवञ्च

भावप्रकाशः ।

इति कश्चित्, तदुक्तवति—प्राप्त्यविति । षट्स्य—कर्मणकस्य । दुरपपादत्वादिति । उदकरूप-
वस्तुंनुत्त्वेन तत्रस्तृतीयया प्रथमा तत्वरस्य सामानाधिकरण्यस्य च शानेरेत्त्वपि बोध्यम् । एवञ्च बहु
व्रीहिर्न स्यादिति भावः । न-वेकार्थीभावाङ्गीकारेऽप्युक्तरीत्या व्यभिचारतदवस्थ एवाऽत्र भाव—एव
चेति । उदकीकारे केषर्थः । पूर्वैवेति । समुदायात्समुदितार्थयेति शेषः । एकोपस्थितिनियामकम्पु
दायशब्दरत्नैकार्थीभाववमिति भावः । व्युत्पत्तय—नामार्थयोःरित्यादयः । चत्त्वर्थः । एव चात्रान्वय
एव नेति व्यभिचारो दुरोत्सारित । तदाह—न दोष इति । व्यभिचाररूपणोपाऽभाव इत्यर्थः । ननु तत्पु
रूपे एव व्यभिचारसम्बन्धेन बहुव्रीह्यपर्यन्तं धावनं व्यर्थं मूलकृतं शान कस्यचिदुक्तिं दृष्टव्यमिति—एते
नेति । एकार्थीभावाङ्गीकारोपेत्यर्थः । तथा च तुल्यनिवारणकत्वेन तयोस्ताविद्येवात् तयोबोधस्य जाय-
मानत्वेन तदन्यथानुपपत्त्या परमते लक्षणाङ्गीकारेण तथैवान्वयाद्व्यभिचाराभावाच्च तावत्पर्यन्तधावनं
मिति भावः । समुच्चयस्य—चराचरस्य । घटेनेति । सद्यपि शेषः । भेदेति । अत्रयत्रावयविभावेने
त्यर्थः । समुच्चये घटतेन सम्बन्धेनावेतीति परमार्थः । द्योतकत्वे व्यभिचाराभावमुपपादयति—
घटेति । विशिष्टस्येति । समुच्चयविशिष्टस्य षट्स्येत्यर्थः । तथा च 'समुच्चयिणी षट्' इति
बोधः, द्योतार्थस्य प्रकारत्वात् । पूर्वमने तु घटसमुच्चय इति बोध्यम् । तत्र—षट्स्येत्यत्र । अन्वय

त्यथार्थयोरभेदान्वयो दुर्लभः, अन्यत्राद्यप्रवादिति वाच्यम् ? देवतार्थकतद्धितादौ
 दृष्टत्वादिति भावः । वचनं संत्येति । तथैव प्राचां व्यवहारात् ।

शब्दत्वम्

अत एवाऽनुभूयते इत्यादौ सकर्मकत्वम् । निरातातिरिक्तत्वेन विशेषणादस्य इत्यन्ये ।
 देवतार्थत्वेति ।

सैवी ।

यत् पदश्वेत्यादौ पृग्भुवेन समासात् यत्र तत्रान्वयबोध इति व्यवहारेण नानुपपत्तिरिति
 भाव इति । अत्र एव— निपातानान्योत्तरात्पुन्युपगमादेव । सकर्मकत्वमिति । प्रकृत्यै भूयानु-
 न्वित्युपसर्गसन्निपातानुपगमादनुपगमात् इति स्वार्थकत्वव्यवहारगणनायावोचक-
 त्वात्सकर्मकत्वमित्यर्थः ।

एवञ्च निपातानां वाचस्त्वेऽपि 'नानुभूयते सुखम्' इत्यादाघातो सकर्मकत्व-
 न्न सुखादे कर्मत्वस्य च नानुपपत्तिः, स्वत्वयुक्तनिपातान्यतरार्थकत्वप्रथितकृत्यापारवाचकत्वस्य
 सकर्मकत्वस्यत्वात्कर्मत्वस्याप्युक्तान्यतरार्थकत्वस्यन्वितेनोद्देश्यरूपत्वात् । एवञ्च सुखा
 देघांतयुक्तनिपातार्थफलस्यन्वित्वात्कर्मणि लकारमिद्विरिति चेत् ? न, वक्तुमशक्येति,
 हरिरध्यासिता भूमय इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात्, वक्तुमशक्यत्वव्यवहारकर्मत्वस्याप्यनुपपत्त्यात् । तस्मा-
 देतच्छास्त्रीयकर्मसंज्ञायां न्वयर्थकत्वं समसकर्मत्वमेतच्छास्त्रीयबोधितकर्मसंज्ञकत्वमिति
 स्त्वेव युक्तम् । घातयान्त्वयित्वात्प्रथितकृत्यापारवाचकत्वमेव । तदतिरिक्तनिपातानां वाचकत्वमपि ।
 अत एव 'अव्यय विभक्ति' इत्यादि सङ्गच्छते । एवञ्चानुभूयते सुखमित्यादावेतच्छास्त्रीयक-
 र्मसंज्ञाया उपपत्तौऽन्वित्यन्य घातकत्वमेव । एवं 'शरैरेविवोदीपयान्दुरिषान् रसा-
 निव' इत्यादावपि विशेषणविशेष्यवाचकपदयोरेकविभक्तिकत्वोपपत्तये घातकत्वमेव । य-
 त् पदश्वेत्यादावपि वाचकत्वस्वाकारे निपातार्थयोर्भेदसम्बन्धेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया घात-
 कत्वमेव युक्तम् । सङ्गतमुद्घृतमित्यादौ तु वाचकतेति नानुपपत्तिरित्यन्यत्र विन्तारः ।

अन्य तु 'घट पदञ्च' इत्यादौ वाच्ये पदादेरन्वयोपरत्तये वाचकत्वप्रभेऽपि निपातातिरि-
 क्तनामार्थयोर्भेदसम्बन्धेनाऽन्वयबोधोऽनुपपत्त इति निपातातिरिक्तत्वज्ञानि विशेषणान्वय-
 मिति वदन्ति । तन्मत्तमाह— निपातातिरिक्तत्वेनेति । अन्ये इति । अरविबोद्धत्वेतादृशस्यैवो-
 भावप्रकाराः ।

स्येति । स च पृथगुद्घृतपदार्थयो संयोगरूप, अन्वयपरस्य तत्रैव व्युत्पत्तेः । उक्तं च द्रव्यवि-
 शेषेति । तेषां दोषकत्वादेवेत्यर्थः । अनुभूयते इति । अस्य सुखमिति शेषः । सकर्मकत्वमिति ।
 अस्य धातोरिति शेषः । व्यापार-व्यधिकरणकत्ववाचकत्वमिति तदर्थः । एव च कर्मणि लभित्विरिति
 भावः । आदिना उक्तत्वेन गुरुरित्यादिमङ्गलम् । ननु इत्यनुपपत्तिनिपातान्वयपरत्तयेकव्यधिकरणत्वा-
 पारवाचित्व सकर्मकत्वम्, इदृशकृताप्रत्ययमेव कर्मणम्, इति कर्मणि लभित्वया किं धानकत्वेनेति चेत् ?
 न, अघ्यामिना भूमय, इत्यादी कायसिद्धिप्रसङ्गात् । भूमौ धातुनिपातान्वयपरत्तयेकव्यधिकरणत्वा-
 भावेन लक्षणद्वयव्याप्यवाऽनुपपत्त्यात् । अत्र "अभिज्ञात्" इत्यनेनाऽऽभारस्य कर्मधन्वाविधानात् । एव
 च्छास्त्रीयकर्मसंज्ञायां न्वयर्थकत्वं सकर्मकत्वम् । तदनन्वयार्थकत्वमकर्मकत्वम् । कर्मधन्वपेत्तच्छास्त्री-
 यबोधकर्मसंज्ञकत्वमेवेति तु तत्रह । अधिकमन्यत्र बोध्यम् । नन्वेवमपि तेषां वाचकत्वे दोष एवाऽऽ-
 भाह— निपातेति । विशेषणात्— विशेष्योक्तिरणात्, नामार्थत्वेति भावः । अन्ये इति । अनेना-
 रविः सूचिता । नैवाधिकारमिमांसाऽवैश्वर्यीयस्य हेतवेऽपि न सर्वेषां दोषकत्वमेव वाचकत्वमेव वेति
 मूलाप्युद्गमः, "अव्यय विभक्ति" "परिच्छेद" इत्यादिसूत्रस्यभाष्यनिरोधपरत्तये । किं तु गमकत्वेन दोष-
 कत्वमन्यथा वाचकत्वैव, इतिद्वयकल्पनाऽभावजन्यावजाय । तस्मिन्वद्वानुपपत्तौ वाचकत्व-
 चरविज्ञापकत्वमिति फलितम् । अत्र पक्षे तत्र वक्तव्ये वाचकत्वेति न व्यभिचारः, अन्येषु नाम-
 र्थाऽऽभावस्य मञ्जूषाया प्रतिपादितत्वात् । एव च तद्विशेषण निष्कर्ममिति ।

शब्दरत्नम् ।

‘आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैप तद्धितः’ ।

इति मीमांसकमते इति शेषः । एकार्थीभाव्यादिनामस्माकं तु विशिष्टोपस्थित्या तत्रापीदृशान्वयो दुर्लभ एव । द्रोणो ब्रीहिमानयेत्यादि त्वनभिधानाच्च । सर्पिः कुडव-
भैरवौ ।

तद्वत्स्वीकारेणैवोपपत्तौ निपातातिरिक्तत्वविशेषणदाने गौरवमिति । मूले-सिद्धान्तेऽपीति । परिमाणाधिक्ये प्रथमेति सिद्धान्ते इत्यर्थः । देवतार्थकेत्यादि । प्रथमान्तात्प्रातिपदिकाद्देवता सम्बन्धिन्यर्थेऽङिति “साऽस्य देवता” इति सूत्राथाद्देवतायाः प्रत्ययार्थत्वम् । तत्रैकदेवान्व दस्वीकारे देवताविशिष्टन्देयप्रत्ययार्थः । तदस्वीकारे तु देवता देयञ्च प्रत्ययार्थ इति विभिन्न-
शक्तिः स्वीकार्या । अत एवाह—आमिक्षामित्यादि । वस्तुतस्तु तन्न स्वमतमित्याह—एकार्थी-
भावेति । ननु द्रोणो ब्रीहिरित्यादौ परिमाणरूपप्रत्ययार्थे द्रोणादेस्तस्य च ब्रीह्यादावन्वयो-
पगमे द्रोणपदब्रीहपदयोः सामानाधिकरण्याभावेन ब्रीहपदार्थस्य क्रियान्तरमप्रति कर्मत्व-
विवक्षायान्द्रोणो ब्रीहिमानयेत्यादिप्रयोगापत्तिरत आह—द्रोणो ब्रीहिमिति । अनभिधानादिति ।
प्रातिपदिकार्थादिसाहचरणे समानविवक्तिव्यनामान्तरार्थे भेदेनान्वयविवक्षायामेव परिमा-
णाधिक्ये प्रथमायाः स्वीकारात् । एवञ्च प्रथमान्तार्थस्य द्रोणाभिन्नपरिमाणस्य प्रथमा-
न्तार्थे ब्रीह्यादौ भेदेनान्वयेऽपि ब्रीहपदस्य तिस्रसामानाधिकरण्यादभिहिते प्रथमा, ‘तिस्र-
समानाधिकरणे प्रथमा’ इति धातिवकारोक्तेः । नन्वेवं सर्पिः कुडवमित्यादौ कुडवाभिन्नप-
रिमाणस्य सर्पिः पदार्थेऽन्वयात् “इसुसोः सामर्थ्ये” इति पत्वापत्तिरत आह—सर्पिरिति ।

भावप्रकाशः ।

‘तस्मै पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिदा, वाञ्छियो वाञ्छिनम्’ इत्यत्र देवताविशिष्ट-
देय प्रत्ययार्थः, प्रवृत्त्यर्थः प्रायकार्यैकदेशे ऋभेदेन विशेषणम् । यद्वा, देवताप्रदेययोर्मिन्नैव प्रत्ययस्य-
शक्तिः । विश्वेदेवाऽभिन्नदेवतासम्बन्धि इति बोधः । प्रदेय हि सम्बन्धिरनेनैव प्रत्ययार्थः । प्रदेय-
इति मन्त्रस्याप्युपलक्षणम् । आमिक्षादिदशैश्च सम्बन्धिवेन कुडवस्य प्रदेयस्य विशेषणमपेक्षं क्रियते ।
विश्वेदेवादिपदैर्देवताया लामेऽपि देवतात्वेनाऽलामात्तेन रूपेण लामाय देवतायां शक्तिरिति मीमा-
सकानां मतं तदाद्येन मूलमित्याह—आमिक्षामिति ।

‘आमिक्षापदसन्निष्ठात्तरयैव विषयार्थणम्’

इत्यर्योत्तरार्थम् । इति मीमांसकमते । देवतात्वं प्रदेयं च तदर्थः । तत्र प्रवृत्त्यर्थस्य देवतात्वं
आधेयतासम्बन्धेनान्वयः । प्रदेयै देवतात्वर्य निरूपकतासम्बन्धेनान्वयः । विश्वेदेववृत्तिदेवदन्वितरू-
पवसम्बन्धमिन्नानिश्चेति बोधः ।

यद्वा प्रदेयमेव प्राययार्थः, रववृत्तिदेवतात्वरूपवत्त्वसम्बन्धेन प्रवृत्त्यर्थस्य प्राययार्थेऽन्वयः, उक्त-
सम्बन्धेन विश्वेदेवविशिष्टरूपवत्त्वमिति शक्तिर्बोधः, इति रीत्या तु तन्मतेऽपि तथा नेति मावः । शेष-
पूरणेन योजने बीजमाह—एकार्थीभावेति । असमाकं—वैवाचरणानाम् । तुः ब्रह्मण्यस्यचक ।
तत्रापि—देवतार्थकतद्दितादावपि । अन्वयः—उत्तररूपः । एव च यथाह्ये मूले पूर्वान्नस्यविरोधः स्य-
एवेति भावः । ननु द्रोणादिदशैश्च परिमाणे प्रथमायां तस्य परिच्छेदत्वेन ब्रीह्यादन्वये तस्य प्रथ-
माऽनयनकर्मत्वविवक्षया राहः पुरुषमानयेतिवत् द्वितीयार्था द्रोणो ब्रीहिमानयेत्यादिरपि साधुतापत्तिः ।
न च परिमाण प्रातिपदिकार्थ इति तत एव तत्त्वामात्रं तद्दिधानं व्यर्थम्, द्रोणत्वादिना तस्य तदर्थ-
त्वेऽपि परिमाणत्वेनातदर्शत्वात्, तथा च शाब्दबोधवैलक्षण्याय सूत्रे ग्रहणे स दोष एवात आह—द्रोण-
इति । नन्वेवमपि सर्पिः कुडव इत्यादावुत्तरीत्याऽन्वयात्, ‘समानाधिकरणमसमर्थवत्’ इत्यादिवचना-
प्राप्या च सामर्थ्यस्य सत्त्वेन “इसुसोः सामर्थ्ये” इति एवविवक्षापत्तिरत आह—सर्पिरिति । कुड-
वमात्रमिति । ऋष मावदन्वोऽवधारणे न तु प्रत्ययः, तस्य सम्बन्धिनि विषयनेन सर्पिषा सामानाधि-

शब्दरत्नम् ।

मात्रमित्यादी पत्विकलपोऽपि न्यवस्थितविभाषया नेति त्रिक् ।

वस्तुतस्तित्त्समानाधिकरणे प्रथमेति लक्ष्यैकवाक्यतया परिमाणेत्यस्य परिमाणे वक्तव्यमानाप्रतिपदिकावित्येवार्थं । न च प्रातिपदिकार्थत्वात्पिद्वि, प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयद्रव्यभैरवी ।

दिगिति । दिगर्थस्तु 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा' इति वार्तिकैकवाक्यतया शोभो घट इत्यादावुभयत्र प्रथमाया साधुत्वोपपत्तये समानविभक्तिकनामार्थेयोरभेदान्बन्ध्यादुभयत्र तिङ्समानाधिकरण्य यथा तथा यत्र परिमाणाधिक्ये प्रथमा तत्रापि परिमाणे वतमानात्प्रातिपदिकाद्यत्र प्रथमा तत्रापि तत्साहचर्यान्नामान्तरार्थं भेदसम्बन्धेन नान्वय किन्त्वभेदेनैवेति द्रोणे श्रीहिमानयेत्यस्य नापत्तिरिति ।

सिद्धान्तार्थमाह—वस्तुन इति । परिमाणे वतमानात्प्रातिपदिकाद् यत्र प्रथमा तत्रापि परिमाणत्वेन परिमाणम्प्रकृत्यर्थे प्रसारतया भासत इति द्रोण खारी आढकमित्याद्येवोदाहरणम् । एतेभ्य परिमाणाऽभिन्नो द्रोण इत्याद्यासारक एव बोध । यत्र च तिङन्तस्यद्रव्य भूयते तत्रापि "अस्तिभवंतीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति" इति भाष्योक्तेरस्तौत्यस्याभ्याहारिण तिङ्समानाधिकरण्यम् । 'हरीतक्रीम्भुरूक्ष रागन्मातेव द्वितकारिणीम्' इत्यादिरसाशुरेव । न च तिङ्समानाधिकरण्ये एव चेत् प्रथमा तदाऽधिकरणशक्तिप्रधानेभ्य उच्चैरादिभ्य कथम्प्रथमासिद्धि, तिङ्समानाधिकरण्यभावादिति वाच्यम् ? "अक्षयादासुप" इति ज्ञापकात्तदुपपत्ते, तिङ्समानाधिकरण्ये प्रथमेवेति नियमाद्वा । ननु द्रोणादिशब्दानामपरिमाणत्वेन परिमाणमपि वाच्यमिति प्रातिपदिकार्थे प्रथमेत्येव सिद्धे परिमाणप्रहणमनर्थकमित्याशङ्कान्निवाच्ये—न चेति । द्रव्ययोरेवेति । एकारेण लिङ्गवशच्छेद । यद्यपि पञ्चकम्प्रातिपदिकार्थस्तथापि प्रकृतपूरे प्रातिपदिकार्थपदेन द्वयोरेव प्रहणम् । एवञ्च प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेत्यस्योदाहरणम् उच्चैर्नैवेतित्याद्यलिङ्गा, खी पुमान् नपुंसकमिति लिङ्गप्रवृत्तिमितिकञ्च, कृष्णः श्री ज्ञानम्, तस्त्वगी तमितीत्यादीनि च लि भावप्रकाश ।

कारणस्य सत्त्वेन वाचनिकाऽधामर्थेनेव पल्लोसि । अत एव क्वचित्कुडवमित्येव पाठो दृश्यते । कुडवमिति पाठे तूभयलिङ्गता बोध्या । अत एव द्रोण-खारी आढकमिति भाष्यसङ्गति । दिगिति । तदर्थस्तु अनभिधाने न्यवस्थितविभाषायां च न मानम् । न च 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा' इति वार्तिकमेव तत्र न नम् । न हि तत्र द्रोणे श्रीहिमित्यस्य प्रसङ्गोऽस्ति । एव च प्रातिपदिकार्थादिमाहचयेण नान्ने सन्ने च समानविभक्तिकनामान्तरार्थेऽन्वये एव परिमाणे प्रथमाया साधुत्व सूत्रमने वक्ष्यते । न च शास्त्रोक्तभेदापरया वार्तिकप्रयुक्तमेवेति कथं तदैकवाक्यतया तयाकल्पनमिति वाच्यम् ? आन्वयोपकृत्यैलक्षणाऽनादरेणापि तत्र तत्र वार्तिकवृत्तेर्दोषात् । एव सामानाधिकरण्येनाऽसमर्थतया बलप्रमत्तोऽपि तदा नास्तीति वाच्यम् । तदैकवाक्यतया द्रोणे श्रीद्विरित्यादी भेदान्बन्धे तदनिष्टावस्यैव लाभेनाऽभेदान्बन्धे एव साधुत्वमित्यस्य वस्तुमौलिस्थात् । किं च द्रोण श्रीहिमानयेत्यादावभेदोचानापत्ति । यदि तत्र लक्षणा तदत्रापि तथैवास्तु किमनेन प्रयत्नेन ? व्यवस्थितविभाषापरिगणनपरभाष्यविशेषापत्तेः । एव च मूलोक्तपक्षे लक्ष्योपपत्त्य इदमिति ।

तदेतद् ध्वनयितुं लक्षणवृत्तानाकाराणिकं लक्षणयितुं च मूलकुरमिममसिद्धान्तमाह—वस्तुत इति । अस्य 'अपलक्षणा' इत्यस्य शेषभूते 'इति बोध्यम्' इत्यन्वयः । लक्षणोक्तेः । वार्तिकलक्षणेकेत्यर्थः । न हि तदा परिमाणस्य विभक्त्यर्थत्वं लभ्यते । एतेन मूलाधुक्त्यन्वयश्चेत् । प्रकाशान्वयमप्यत्र नश्यते । ननु द्रोणादिशब्दानां परिमाणे वृत्तौ हेतुवस्तस्य नियतोपरिधित्त्वेन प्रातिपदिकार्थत्वादेव प्रथमासिद्धित्वत्र नते परिमाणप्रहण व्यर्थमित्याशयेनाह— न चेति । प्रवृत्तीति । लक्षणवृत्तेर्यादि । तदाश्रय

शब्दरत्नम् ।

योरैवात्र प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणात् । द्रोणादिपदानां च द्रोणत्वाद्येव प्रवृत्तिनिमित्तम् । परिमाणत्वेन परिमाण तु लिङ्गवद्विशेष्यान्वय्येव । द्रोणः परिमाणमिति तु द्वौ प्राप्सगात्रित्यादिवदुपपन्नम् । द्रोणत्वादि चेत्याविशेषावच्छिन्नपलादिपरिच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदक भैरवी ।

द्वाधिक्ये इत्यस्य । अथ परिमाणग्रहणस्य सार्थक्यमाह—द्रोणादिपदानामिति । द्रोणत्वाद्येवेति । लाघवादित्यादिः । एवकारेण तादृशोऽखण्डोपाधिसमानाधिकरणत्वेन प्रतीयमानं यदियत्ताविशेषावच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदकत्वं तस्य प्रवृत्तिनिमित्तघटकत्वस्य व्यवच्छेदः । एतेन द्रोणत्वादिना प्रतीयमानेऽर्थे यत्परिमाणत्वेन परिमाणम्भासते तस्याऽऽधिक्यात्प्रथमासिद्धयर्थम्परिमाणग्रहणमिति ध्वनितम् । यद्यपि परिमाणन्तर्द्रथन्तथापि तस्याऽभेदेन द्रोणत्वावच्छिन्ने द्रोणादिशब्दजन्यप्रतीतौ विशेषणतया भानम् । ननु यदि द्रोण इति शब्दमात्रात्परिमाणाऽभिन्नो द्रोण इति प्रतीतिस्तदा 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायाद् द्रोणः परिमाणमिति प्रयोगानुपपत्तिरत आह—द्रोणः परिमाणमिति त्विति । श्यादिवदिति । तत्र यथा द्विवचनेन द्वित्वस्योपस्थितिरस्ति यद्यपि, तथापि 'सम्भेदेनाऽन्यतरवैयर्थ्यम्' इति न्यायेन द्विशब्दप्रयोगस्योपपत्तिस्तथा परिमाणशब्दरूपापि प्रयोग उपपद्यते । इदमत्र बोध्यम्—धाम्यपरिच्छेदके 'परिमाणन्तु सर्वतः' इति लक्षणलक्षिते परिमाणविशेषे एव द्रोणादिशब्दानाम्प्रयोगः । तदुक्तम्—

अष्टमुष्टिर्भेदिकश्चित्किञ्चिदष्टौ तु पुष्कलः ।

पुष्कलानि तु यत्वारि भादकः परिकीर्तितः ॥

भावप्रकाशः ।

द्रव्ययोरैवेति । एवकारेण मूलापुक्तव्यावृत्तिः । अन्न—सूत्रे, न खन्यत्र । अत एव लिङ्गग्रहणमपि सार्थकम् । अन्यथा "स्वमोर्नपुसकाद्" इत्यादिशास्त्रप्रामाण्येन लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थतया तद्वैयर्थ्यं स्वप्तेव । अत एव "लियाम्" इति सूत्रे भाष्ये स्त्रीत्वे चोत्प्रे श्यर्थ इति सिद्धान्तितम् । तदाश्रयश्च मुख्य इवारोपिनदाश्रयोऽपि । अत एव गोपीत्यादौ स्वादिप्रकृतेर्लक्षणि स्तुतेऽपि न दोषः । न ह्येव सति शब्दबोधप्रयुक्तं वैलक्षण्यम् । अत एवैकवाक्यता सर्वांशे । भाष्यमपि अत्र नमक वक्ष्यते । इदमेवाभिप्रेत्य वृत्तौ प्रक्रियायां च प्रातिपदिकार्थः सत्तेत्युक्तम् । सत्तेति प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणम् । आश्रयस्तु तदाक्षिप्तत्वात् पृथगुक्तः । न च 'अभिहिते प्रथमा' इति वार्तिकस्वारस्येदाऽभिहितकारकस्य प्रथमा शब्दं लभ्यते, तत् तव न सिद्ध्येत्, त्वदुक्तप्रातिपदिकार्थत्वाभावादिति वाच्यम् ? तत्तत्प्रातिपदिकार्थगतकारकशक्यावन्देनाभिहितार्था स्वार्थे प्रातिपदिकाव्ययमेत्यर्थेन तद्विरोधाभावात् । यत्तु—भाष्योक्तं तत्प्रत्याख्यानमप्युक्तम्, प्रासादे आस्ते इत्यादौ प्रधानक्रियानिरूपितानभिहितपरिमाणत्वसत्त्वात्सप्तम्युपपत्तेरिति मन्दस्तर, परत्वात्प्रथमाप्राप्तेः । क्रियथामिथोऽत्र गुणगुणिभावेन प्रधानत्वाच्छक्तिगुणाश्रयेति न्यायाविषयत्वाच्चेति बोध्यम् । ननु द्रोणादिशब्दानामिदकाविशेषावच्छिन्नपलादिपरिच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदके शक्यतया परिमाणमेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तमिति तत्रैव तत्समिच्छिरेवाऽत आह—द्रोणादीति । चो ह्यर्थे । एवव्यावर्त्यमाह—परिमाणत्वेनेति । परिमाणत्वागत्या द्रोणादिशब्दवाच्यत्वाद्दीकारेण तयो भासमानमपि तद्विङ्गवत् प्रवृत्तिनिमित्तं किं तु विशेष्ये विशेषणमित्येव, य धर्मप्रकारीकृत्य वृत्तिग्रहणस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । एव च तस्याऽत्र लिङ्गवत्प्रातिपदिकार्थपदेनाऽग्रहणात् द्रोणत्वाद्यपेक्षया परिच्छेदकत्वस्याऽधिकस्य भावात्प्रथमा न प्राप्तेति तद्वत्परिमाणग्रहणमिति भावः । नन्वेव द्रोणः परिमाणमित्यादिप्रयोगाऽसिद्धिरत आह—द्रोण इति । द्रोणशब्दस्यानेकार्थत्वादित्यपि बोध्यम् । नन्वस्तु द्रोणत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं तच्च न उक्तरूपपरिमाणातिरिक्तं मानाभावात् । तथा च तत्त्वेन सिद्ध्या तद्वैयर्थ्यमेवात आह—द्रोणत्वादीति ।

पलं च कुडवः प्रस्थ भादको द्रोण एव च ।

शब्दरत्नम् ।

त्वसमानाधकरणो धर्मः । द्रोणः, खारी, आढकमित्येव तदुदाहरणं भाष्योक्तं साधु । द्रोणो भवती ।

चतुराढको भवेद् द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम् ॥ इति ।

धान्यपरिच्छेदके पूर्वपाम्प्रवृत्तौ मानन्तु—

पलञ्च कुडवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च ।

धान्यमानेषु विज्ञेयाः क्रमशोऽग्नी चतुर्गुणाः ॥ इति ।

आढकद्रोणशब्दाप्रद्वेषादी । तदुक्तममरसिद्धे—

अखियामाढकद्रोणौ खारीवाहो निकुञ्जिकः ।

कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ॥ इति ।

पलनिनिकुञ्जिकम्मुष्टिः कुडवस्तच्चतुष्टयम् ।

चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमयाढकम् ॥

अष्टाढको भवेद् द्रोणो द्विद्रोण शूर्पं उच्यते ।

साद्धैः शूर्पो भवेत्खारी द्विशूर्पा गोण्युदाहृता ॥

तामेव भारजानीयाद्वाहो भारचतुष्टयम् ।

शुष्कमेयेष्विदम्मानन्द्रिगुणन्तद् द्रवेषु तु ॥ इति ।

सूत्र परिमाणग्रहणमुन्मानप्रमाणयोरप्युपलक्षणम् । अत एव तुलादिशब्देभ्यः प्रथमासिद्धिः । ननु लक्षणया साध्वित्यनुपपन्नं लक्ष्यार्थानामनियततया प्रातिपदिकजन्यनियतोपस्थितिक-भावप्रकाशः ।

धान्यमानेषु बोद्धव्यं क्रमशोऽग्नी चतुर्गुणाः ॥ इति ।

अष्टमुष्टिर्भवेत् किञ्चित्किञ्चिदष्टौ तु पुष्कलम् ।

पुष्कलानि तु चत्वारि आढकः परिकीर्तितः ।

चतुराढको भवेद् द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम् ॥ इति चाभियुक्तोक्तेः ।

अने त्रयंपादे 'पूर्वापत्र तदुच्यते' इति श्रौतारी पाठान्तरम् । अष्टमुष्टिर्भवेत्कुञ्चिदिनि त्वपपाठः । अत एव—

किञ्चित्सारिधवे देय प्राणायामस्तदनस्थिके ।

इति प्रकीर्णकप्रकरणोक्त्याद्यवल्क्यपद्यवाख्यावसरे कुक्कनामादिप्राणिनां प्रत्येक वधे किञ्चित्तुल्यं धान्यहिरण्यादि देयम् । तत्र किञ्चिदिनि यदा हिरण्यं दीयते तदा पणमात्रम्, यदा तु धान्यं तदाऽष्ट मुष्टि देयम् । अष्टमुष्टिर्भवेत् किञ्चिदिनि स्मरणादिनि विज्ञानेदङ्गोक्तिः सङ्गच्छते । धर्म इति । स चाऽल्लण्डोपाधिर्जातिविशेषो वा । भाष्यप्रामाण्येन तथैवाऽनुभवान् लाघवेन च तादृशस्य तस्यैव प्रवृत्ति-निमित्तस्त्वस्वीकारादिति भावः । ननु सूत्रे परिमाणग्रहणात्तथार्थस्य तदभिनवत्वेऽपि न भाष्याभिमन्त्रवमन आह—द्रोण इति । अस्यैतीत्यादिः । एतेन यदा मेषे द्रोणादीना इत्तिस्त्रदा तस्यानेकत्वेन, परिमाणमा-त्रपरत्वे तद्दोषेन च व्यवभिचारान्मेयरप नियतोपस्थितिकत्वाभावेनाप्रातिपदिकार्थत्वादितिह्यौ कर्मभ्युत्पत्त्या प्रमेयार्थक परिमाणग्रहणमिति कैयटाद्युक्तस्यापि निपासः, निद्रो माणवक इत्यादिभिर्भाष्योक्तेस्तद्वत्त्वापि सिद्धेश्च, नियमाच्चनिवेशे मानभावाच्च । यत्तु—प्रवृत्तिनिमित्तं मुख्यतदाश्रयश्चेति ह्यवेवाव तत्तदेन विवक्षिनावत्यन्तरङ्गत्वात् । अतः प्रमेयार्थकपरिमाणग्रहण लाक्षणिकार्थोपलक्षणम् । इदमेव च लाक्षणि-कानां साधुत्वे मानमिति कैयटाशय इति केचित् ; तत्र, द्रोण, खारीत्यादिनाभ्योक्तोदाहरणेण मीह्यादि-पदानुशादानात्तदनुगुण्याभावात्, एते एव लक्षणमिति "ओत्" सूत्रस्यसिद्धान्तकैयटोक्तिविरोधाच्च । तदन्मानत्रयमप्यनुक्तम् । तद् ध्वनयन् तद्व्यकरणोपपत्तिमाह—द्रोण इति । ननु एते एव लक्षणमिति वादि-नामत्र दोषशङ्कालेश्चाभावेऽपि प्रातिपदिकलक्षणपक्षे सद्राशत्वस्याधिकस्य मानादप्रातिपदिकार्थत्वात्कर्म प्रथमासिद्धिः । यद्यपि तदेव प्रवृत्तिनिमित्तमत्र तदुच्यते त्वप्रत्ययेनाभिधीयमानतस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य

शब्दरत्नम् ।

वीहिरिति तु सिंहो माणवक इतिबल्लक्षणया साधु । लक्षणा च शक्यतावच्छेदकाऽ-
 ओप एव । एवं च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्याऽलिङ्गा लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाश्चोदाहर-
 णम् । अन्ये सर्वे लिङ्गाद्याधिक्यस्य । परिमाणग्रहणं परिच्छेदकमात्रोऽलक्षणम् ।
 भैरवी ।

त्वस्य तत्राऽऽत्त्वाद् इत आह—लक्षणा चेति । तथा च यस्य पदस्य लक्षणया वाच्यार्थबोधज-
 नरुता तत्पदशक्यतावच्छेदकप्यारोपो लक्ष्ये आदौ भवतीति कल्पनीयम् । स चाऽऽरोपो
 मुख्यार्थबाधज्ञानानन्तरमिति मुख्यार्थदायज्ञानमस्याः कारणं, मुख्यार्थसम्बन्धग्रहश्च तथा ।
 लक्षणा च स्वरूपसती हेतुर्न तु शक्तिवन्नाता शाब्दबोधहेतुः, पदपदार्थसम्बन्धस्यैव वृत्ति-
 त्वात् । गङ्गायाद् घोष इति वाक्याद् गङ्गावृत्तिघोष इत्येव बोधः । तदुक्तद्वान्वयप्रकाशे—
 मुख्यार्थबाधे तद्योगरुदितोऽर्थप्रयोजनात् ।

अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणाऽऽरोपिता क्रिया ॥ इति ।

माणवक इत्यत्र मुख्यार्थस्य सिंहस्य क्रौंयादयो ये गुणास्तत्सजातीयगुणानां माणवके दशो
 नेन सिंहत्वस्य तत्रारोपो भवति । सिंह इति पदञ्च स्वप्रवृत्तिनिमित्तरूपप्रातिपदिकार्थं एव
 संस्कृतम्भवति यथा तथा द्रोणो वीहिरित्यादावपि वीहौ द्रोणत्वारोपानन्तरं द्रोणाऽभिन्नो
 वीहिरित्याकारकबोध एव । एतेभ्य आरोपितद्रोणत्ववान्वीहिरित्याद्याकारक एव बोध इति
 केचित् ; तन्न, कचतद्यस्यति वदनमित्यादिभ्यश्चमत्काराभावापत्ते । एतेन द्रोणाभिन्नपरि
 माणपरिच्छेदो वीहिरिति बोधोपपत्तये देवतार्थकतद्विताद्विद्वष्टान्तोपादानमयुक्तमिति ध्वनि
 तम् । एवञ्च—प्रवृत्तिनिमित्तद्राधययोरैव प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणस्य सिद्धौ च । अलिङ्गाः—अव्य-
 यानि । लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तका—लिङ्गमेव प्रवृत्तिनिमित्तं येषान्ते स्त्री पुमान् नपुंसकमिति यथा ।
 अ-ये सर्वे—कृष्णः, श्रीः, ज्ञानमित्यादयः । उपलक्षणमिति । तेन 'यौतवन्दुवयम्पाटयम्' इत्यादि
 भावप्रकाशः ।

विवक्षितत्वादिति समाधिरत्र द्रुवचस्तथापि सिद्धान्तरीत्या समाधा स्वयम्प्रसङ्गात्लक्षणास्वरूपमिद्वान्त-
 माह—लक्षणा चेति । एतेन शक्यसम्बन्धादीनां निरासः । एव च माणवकत्वविशिष्टः निश्चत्ववानिति-
 वद् वीहिवविशिष्टो द्रोणत्ववानिति बोध इति तत्पक्षेपि तस्तिद्धिः सुवचैव । स्पष्ट चेदम-यत्र । फलित-
 माह—एवञ्चेति । तयोरेव तेन ग्रहणे चेत्यर्थः । अलिङ्गाः—उच्चैरादयः । लिङ्गेति । पुमानित्या-
 दयः । 'प्रातिपदिक' इति परिभाषया स्त्रीशब्दोऽप्यस्यैवोदाहरणम् । अत एव "स्त्रीपुमात्रपुंसकमिति
 प्रातिपदिकार्थत्वादेव सिद्धम्" इति भाष्यं सङ्गच्छते । अन्ये सर्वे । नियतलिङ्गाः कृष्णः श्रीर्ज्ञानमित्या-
 दयोऽनियतलिङ्गारतत्कुमारादमरत्स्यर्थः । आदिना द्रोणादयः परिमाणाधिक्ये इत्यस्येत्यादिपरिग्रहः ।
 नन्वेवमपि सूत्रमते हस्तो, त्रितस्तिरित्याद्युम्मानादौ न स्यादत आह—परीति । "आर्हात्" इति
 सूत्रे सख्यायाः सर्वो बाह्यत्व बदतस्तेषां परस्परं ग्रहणस्य सूचनात् । तेन 'यौनवं द्रुवयं पायमिति
 मानार्थकं प्रथम्' इति त्रिविधपरिच्छेदकेभ्यः प्रथमा सूत्रमते भवतीति भावः । एतेन द्रोणं वीहिमानये
 यादाविव लक्षणया निर्वादि परममूर्च्छं चिन्त्यम् । परिमाणग्रहणं तु कैयटाचतुयापिप्रकाशाद्युत्तरीत्या
 सरला ।

शक्यतावच्छेदकारोप एवेति । एवं च लक्ष्यार्थस्यापि शक्यतावच्छेदकरूपेणैव भानमिति न तत्र
 लक्ष्यार्थं विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तिः । स्वप्रकारारोपविशेष्यत्वसम्बन्धेन लक्ष्यार्थस्यैव प्रकृत्यर्थशक्यच्छेद-
 र्विशिष्टत्वम् । अत एव 'गङ्गायां मीनबोधी' इति प्रयोगसाधुत्वम् । अन्यथा शक्यलक्ष्ययोर्विभिन्नरूपेणो-
 विस्त्वया पदरूपावच्छिन्ने मीनबोधयोरनन्वयेन सऽविवक्षाया अभावे द्रव्यानुपपत्तेः ।

इह सूत्रेऽयं लिङ्गे च प्रथमेत्येतावदेव सुवचम् । इतरत्सर्वं त्यक्तुं शक्यम् ।
 तयाहि-अर्थे प्रथमेत्युक्ते कस्यार्थे इत्याकाङ्क्षायां यस्मात्स्वादिविधिविस्तरयेति
 लभ्यत एव । स्वाद्यश्च प्रातिपदिकाङ्क्षितप्रत्ययविशिष्टाश्च विधोयन्ते । तदर्थत्वञ्च
 ततो नियतोपस्थितिकत्वमेव । एवं च मृडानोत्यादौ पुंयोगमहत्त्वादेरपि ह्यन्ता-

शब्दरत्नम् ।

तद् ध्वनयन्नाह-एतावदेव सुवचमिति । नियतोपस्थितिकत्वमिति । अहञ्च प्रवृ-
 त्तिनिमित्तवशाद्ग्रहणम् । परिमाणञ्च प्रातिपदिकांशे, लिङ्गप्रत्ययविशिष्टांशे तु लिङ्गमहत्त्वा-
 भेदी ।

सङ्ग्रहः । तद् ध्वनयन्-द्रोणाभिन्नपरिमाणपरिच्छेदो व्रीहिरिति रीत्या शाब्दबोधकृतवैलक्ष-
 यमानात् तद् ध्वनयन् । तद्वच्चेति । तज्जन्यनियतोपस्थितिकत्ववच्चेत्पर्यः । प्रवृत्तिनिमित्तवशाद्ग्रह-
 णम् लिङ्गस्याप्युपलक्षणम् । तेन यत्र दारानित्यादौ लिङ्गस्यापि नियमेन प्रातिपदिकजन्यनि-
 यतोपस्थितिकत्ववन्तत्र प्रातिपदिनाथे प्रथमेत्यनेनेव प्रथमासिद्धिः । परिमाणग्रहणस्याऽनाव-
 श्यकत्वं स्पष्टयति-परिमाणवच्चेति । प्रातिपदिकांशे इति । अस्य नियतोपस्थितिकमित्यत्रान-
 वयः । यदि ह्रस्वादिशाब्दजन्योपस्थितौ लिङ्गस्यापि नियमेन भानन्तदा तेष्योऽपि प्राति-
 पदिकार्थ इत्येव सिद्धमित्याशयेनाह-लिङ्गप्रत्ययेति । यत्र लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टाद्गमा,
 भावप्रकाशः ।

सकनम् । गौर्वाहीक इतिवजिर्वाहे तु प्रत्याख्यायमेव परिमाणग्रहणमुक्तीत्या हरदत्तारिभिः । न च
 बोधवैलक्षण्यार्थं तदावश्यकम्, तथा बोधादनुभवस्य प्रामाणिकैरनुजेतः । व्रीहिरितिच्छेदकमन्देहनिवृत्ते-
 स्तथा बोधाद्गुणपरोक्षः । अन्वया एव्यापि वक्ष्यमाण प्रत्याख्यानं न सङ्गच्छेत् । एतेन न केषादि भ्रममु-
 पमादित्यत्र मूलमपात्तम्, अमेदबोधस्यैव तत्रेष्टत्वात् स्वयमप्यङ्गीकाराच्चेति खड्गनकुडुक्त्वं, बोधवैल-
 क्षण्येन फलभेदे प्रत्याख्यानबोधात्परिमाणग्रहणं न कार्यमिति भूलोक्तं कियमिति एवाकपेक्तम्,
 द्रोणो व्रीहिरित्यत्र प्रातिपदिनाथो द्वयं परिमाणं गुणः प्रत्ययार्थत्वोच्चाश्रयाश्रयिभावित्वात्त्वयः ।
 द्रोणाश्रित्यपरिमाण उत्परिच्छेदो व्रीहिरिति बोधः । परममूलेत्वं एत्युक्तम्, 'गुणगुणितोस्तादाभ्या-
 योगात्' शब्दादि मन्वेत्तं चापात्तम्, उक्तीत्या भाष्यद्वयोक्तरीत्याभावात्, अत्र शब्दे परिमाणदि-
 शब्दानां परिच्छेदकत्वं परत्वरस्यैष्टावेनान्यदोषामावाच्चेति दिक् । तद् ध्वनयन्-वस्तुन शक्यविने-
 क्तमूनार्थस्यैव मूलकृदमित्यत्र न तु परममूलोक्तार्थस्यैव ध्वनयन्मित्यर्थः । एतावदेव सुवचमिति ।
 एतावदेव सुवचमित्यादि न स्वादिवन्तमित्यर्थः । अत्र एव तत्र वक्ष्यति-परिमाणग्रहणव्येति ।
 स्वाद्यश्च प्रातिपदिवाङ्क्षितप्रत्ययविशिष्टाच्च विधीयन्ते इत्युक्तं मूलम् । तत्र क्रमेणोक्तासुयं तस्य स्पष्ट-
 यितुं शक्ये-तद्वच्चेत्यादिना । नियतोपस्थितिकत्वविशिष्टं चेत्यर्थः । वन इत्यादिः । परिमाणवच्चेति ।
 चेन लिङ्गमुच्चयः । तथाच प्रातिपदिकांशे क्वचिद्विशिष्टलिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकस्येव न ह्रस्वप्रवृत्तिनिमित्त-
 वशाद्व्ययस्य नियतलिङ्गव्यये तद्वच्च तदुभयं लिङ्गं च द्रोणादिस्थले तद्वच्च तत् विनयं परिमाणं चेत्यन्व-
 यार्थं 'श्रीं तत्पर्यम्' इत्यत्रान्वयः । द्वितीये भाद-लिङ्गेति । आदिना पुंयोगलिप्यादिपरिग्रहः ।

सरला ।

तद्वच्चेति । इदं शब्दरत्नकारप्रतेन । द्विष्टितमते तु निवृत्तलिङ्गप्रातिपदिकानां लिङ्गान्यपि प्रातिपदि-
 क्योपदेन गृह्यन्ते । शब्दरत्नकारस्तु लिङ्गप्रमाणस्य सामर्थ्येन स्वार्थस्यलिङ्गस्यैव शक्यत्वात्परिमाणप्रातिप-
 दिकार्थस्यै लिङ्गसंस्काराणां त्यागो द्वयोरेवावश्ये स्वार्थद्रव्ययोरेव प्रातिपदिकार्थानुचिन्तनम् क्वचि-
 लिङ्गस्य तत्र क्वचिन्नेति वैधर्म्यस्यासुक्तत्वात् नियमांशनिवेशे नानाभावात् । स्वार्थः प्रवृत्तिनिमित्तं,
 द्वयं तदाभव इति प्रवृत्तिनिमित्तवशादवयोरेव तत्रम् । तथाचिन्मते प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टत्वं प्रातिपदि-
 कार्थत्वम् । वैशिष्ट्यश्च स्वावच्छिन्नविशेषणप्रत्यय-वशादादात्म्योपसम्पन्नेनेति प्रातिपदिकस्यैव-
 यमनुसन्धेयम् ।

नियतभावेन प्रथमा सिद्धचतीत्यपरमनुकूलम् । यथान्यासे तु सा न स्यात् ।

शब्दरत्नम्

द्विकं च ततो नियतोपस्थितिकमिति तत्सर्वं तदर्थत्वेन गृह्यते । लिङ्गोदाहरणं तदस्त्वतीतद-
मिति बोध्यम्, अकारान्तप्रातिपदिकारकस्यापि नियमेनानुपस्थितेस्तस्य तदर्थत्वाभा-
वात् । सा न स्यादिति । न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धिः, यथान्यासे प्रातिप-
भैरवी ।

गौरीत्यादेर्लिङ्गमात्रमधिकं बुध्यते, तत्र तावन्मात्रस्य । यत्र तु पुंभोगमहत्त्वादिकमपि
यस्मात्प्रथमा विधीयते तज्जन्यनियतोपस्थितिकमिति तत्रापि तावन्मात्रेणैव प्रथमायाः
सिद्धिरिति भावः । ननु लिङ्गग्रहणन्तर्हि व्यर्थमेव स्यात्तत्राह—लिङ्गोदाहरणमिति । अत्र किमपि
लिङ्गन्न प्रातिपदिकजन्यनियतोपस्थितिकमिति लिङ्गग्रहणेनैव तादृशेभ्यः प्रथमासिद्धिः ।

भावप्रकाशः ।

चेन तद्व्यस्य परिमाणस्य च समुच्चयः । तथा च तत्र कचिद्रमा गौरीत्यादौ तदुभय लिङ्गं च ततो निय-
तोपस्थितिकं, गृह्यानी हिमानीत्यादौ तदुभय लिङ्गं पुयोगमहत्त्वादिकं च तथा, खारीत्यादौ तदुभय लिङ्गं
परिमाणं च तथेति तत्सर्वमित्याद्यन्वयायां । तदर्थत्वेन । प्रातिपदिकार्थत्वेन लिङ्गस्यव्यतिष्ठार्थत्वेन
चेत्यर्थः । नन्वेव लिङ्गग्रहणमपि व्यर्थमप आह—लिङ्गोदेति । सृजे कृत्लिङ्गग्रहणेदेशवर्थः । तदोत्वस्य
द्वितीयरीत्या सिद्धत्वादाह—तदस्त्वतीतदमिति । नन्वनयोख्याघटीत्या सिद्धिरत्र आह—अकारान्तेति ।
कस्यापि । लिङ्गस्येत्यर्थः । अनियतलिङ्गत्वादिति भावः । तस्य—लिङ्गस्य । तदर्थत्वाभावात्—
प्रातिपदिकार्थत्वाभावात् । इदं प्राचामनुरोधेनेन स्फुटीभविष्यत्यनुपदोक्तमने । अत्रमा-बोक्त-वाख्यान-

सरला ।

प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणं तु पञ्चपरमिधैः प्रकाशमन्धेऽमिहित-‘वाच्यत्वे सति वाच्यवृत्तित्वे सति वाच्यो
परिस्थीयप्रकारताश्रयत्वम्’ इति । आकाशपदजन्योपस्थित्यधीयप्रकारतामये शब्दाश्रयत्वे आकाशपदप्रवृत्ति
निमित्तत्ववारणाय वाच्यत्वे सतीति निवेशः । शब्दाश्रयत्व नाकाशपदवाच्यं किन्तु आकाशत्वाकाशयो
रेव तत्पदवाच्यमिति । “जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थाः” इति सिद्धान्तादाहारेपि भववत्संयोगविशेषरूपाया
घटादिपदवाच्यत्वेन तत्रातिशयातिवारणाय वाच्यवृत्तित्वे सतीति निवेशः । अत्रावयववृत्तित्वेऽप्याहुनेर्न
चगादिवृत्तित्वम् । वाच्यवृत्तितावच्छेदकसम्बन्धेऽपि वाच्य पदापेक्ष्यते । तेन स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धे
नाहुनेर्घटादिवृत्तित्वेऽपि घटघ्नत्वसोरिव समवायसम्बन्धस्यैव घटादिपदवाच्यत्वेन स्वसमवायिसमवेतत्वस्या
वाच्यत्वात् न दोषः । मृत्पदवाच्यसमवायसम्बन्धेन मृत्पदवाच्यरूपावृत्तिमृत्पदवाच्ये घटे मृत्पदप
वृत्तिनिमित्तत्ववारणाय ‘वाच्योपरिस्थतीयप्रकारताश्रयत्वम्’ इत्यस्य निवेशः ।

नन्विदं लक्षणं पुस्तकत्वादावतिश्याप्त, तत्र वाच्यत्वस्य वाच्यपुस्तकादिवृत्तित्वस्य वाच्यपुस्तकाद्युप
स्थित्यधीयप्रकारताश्रयत्वस्य च सत्त्वात् । न चैतापत्ति, तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे तस्य तदाश्रयत्वेन पुस्तकादि
लिङ्गस्य च प्रादिपदिकार्थत्वापत्तौ सृष्टे लिङ्गवैयर्थ्यापत्तेरिति चेद् ? अत्रोच्यते, वैयर्थ्यकरणमते आश्रयत्वा
देरिव पुस्तकादिशब्दोपस्थित्वाङ्गीकारेणाङ्गोपवाचिरूपस्य च तस्य शब्दाश्रयत्वादेरिव स्वरूपमते भावेन
पुस्तकादेवाच्यत्वानङ्गीकारात् तस्य वाच्यत्वमावेनादोषात् वाच्योपरिस्थित्यधीयप्रकारताभावेनादोषात् । दैर्घ्य
मते लिङ्गविशिष्टे घटादौ घटादिप्रातिपदिकानां शक्तिस्तेषां मते यद्यपि पुस्तके वाच्यत्वादिधर्मत्रयस्य सत्त्वेन
प्रवृत्तिनिमित्तत्वापत्तिः पुनरपि तदवश्यमेवेति; तथापि वाच्योपरिस्थित्यधीयप्रकारताया वाच्योपरिस्थित्यधीयप्र
कारतानिरूपिताया निरवच्छिन्नताया एव विवक्षितत्वेन पुस्तकादिलिङ्गस्य घटादाववच्छिन्नते पदा-वयेन
पुस्तकादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितघटादिनिष्ठविशेष्यताया नियमेन घटादाववच्छिन्नत्वात् निरवच्छिन्नत्वा
भावेनेकपक्षेभावेन बोध्य इति दिक् ।

शब्दरत्नम् ।

त्रिकार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तदाश्रययोरेव ग्रहणेन लिङ्गग्रहणेन तन्मात्राधिक्यस्यैव ग्रह-
 हिमानीत्यादौ महत्त्वस्याधिक्यमत्त्वेन तदसिद्धिरित्याशयात् । द्रोणादिशब्देभ्यः परि-
 माणस्यापि नियतोपस्थित्या तदपि तदर्थ एवेति तेष्वः प्रथमासिद्धिः । परिमाणग्रहणस्य
 मूलोक्तार्थत्वे तु तथा बोधार्थं तस्यावश्यमस्वेनेतावदेव सुबधमित्युत्तरेसङ्गतिः स्पष्टैव ।

शैली ।

मूले-यथान्यासे इति । प्रातिपदिकपदघटितन्यासे इत्यर्थः । लिङ्गग्रहणेनेति । मात्रपदसङ्घिनेनेति
 शेष । अर्थं लिङ्गे चेत्येतावन्मात्रोपादानेऽपि यथान्यासे यत्परिमाणग्रहणोपादानस्य फल-
 न्तदन्यथासिद्धमित्याशयेनाह—द्रोणादिशब्देभ्य इति । प्रथमासिद्धिरिति । एवञ्च परिमाणग्रह-
 णमन्वर्थकमिति शेषः । तथात्रोक्तार्थम्—द्रोणाभिन्नपरिमाणपरिच्छेदो मीहिरित्येतादृशबोधा-
 र्थम् । स्पष्टैवेति । एवञ्च मूलं यथाश्रुतसूत्राशयवर्णनपरिमिति भावः । मूलं यदि चित्त्वादिना
 लिङ्गग्रहणमपि न कार्यमिति प्रतिपादितन्त्र पूर्वलक्षणारम्भपक्षे शक्यार्थस्यार्थपदेन ग्रहण-
 न्तियमांशस्य प्रवेशो द्विकञ्च प्रातिपदिकार्थं इति पक्षस्तदा लिङ्गग्रहणस्यैवमूलम् । यदि निय-
 मांशस्य त्यागश्चिरमप्रातिपदिकार्थं इति पक्षोऽर्थः स्यात्तत्र वृत्तिविषयत्तमान्यपर इति पक्ष-
 स्तदा लिङ्गग्रहणञ्च कार्यमिति प्रतीयते इति यत्के नचिदुक्तन्तदाशयाऽज्ञानेनेति ध्वनयन्नाह—
 भावप्रकाशः ।

स्यात्तरस्तरस्थानावइत्वेनानादेवता ध्वनयितुमाह—न चेति । प्रवृत्तीति । प्रवृत्तिनिमित्तदाश्रययोरेव-
 न्यर्थः । इत्याशयादिति सूचितालुकिरीजस्तु न तन्म्यासे तदसिद्धिः, प्रातिपदिकार्थशब्देन तयोरेव ग्रहणे
 न्येपि लिङ्गे वनमानात्परिमणे वर्तमानादित्यत्र तस्याप्यत्र प्रातिपदिकार्थं इत्यत्र तत्परिमाणोपस्थित्या लम्ब-
 दन्ताद्यर्थे इति अत्रापि तत्त्वज्ञेन कीत्यत्रैव हिमानीत्यादावपि तदुपरिश्रयार्थत्वमात्रेण तस्याप्येति । किं च
 शक्यतावच्छेदकारो न एव लक्षणेति मते प्रवृत्तिनिमित्तदाश्रययोरेव कीत्यत्रैव हिमानीत्यादौ मानेन लिङ्ग-
 मात्रस्याधिक्येऽपि प्रागुक्तरीत्या गीरीत्यादाविव तत्प्रातिः । नच तैत तयोरेव ग्रहणोऽपि तत्र परिमाणाप्र-
 वृत्त्या लघ्वन्तादिग्रहणेन तदर्थं तस्य मानेन तत्सिद्धिरिति न लिङ्गग्रहणेनेत्यादिग्रन्थोपयोगः । न हि तेन
 तत्र भाष्येन सा किं तु परिमाणपदेनि वाच्यम्, लघ्वन्ताद्यर्थस्यापि तदुभयरूपस्यैव ग्रहणेन स्तोति भाष्यी
 योदाहरणमात्रस्येऽपि प्रकृते आधिक्येन तद्व्यपत्ते । न च प्रातिपदिकार्थे इव लघ्वन्ताद्यस्येऽपि लिङ्गग्रहणञ्च
 तिनङ्गिति वाच्यम्, वक्तरीत्या तस्यापि दुर्बलत्वात्तदाह—लिङ्गग्रहणेनेति । यद्यपि लिङ्गमात्रे इत्याद्ये
 वाच्यार्थस्यथापि तदुभय विना लिङ्गाद्यप्रतीतिस्तद् ध्वनयन्नाह—आधिक्यस्यैवेति । ग्रहणेनेति ।
 अन एव खरिनि परिमाणोदाहरण भाष्योक्त महत्त्वने । महत्त्वेति । महत्त्वादेरित्यर्थः । आधिक्य-
 मत्त्वेनेति । सुबुद्धकत्नभावः । तदसिद्धिः—हिमानीत्यादौ प्रथमाया असिद्धिः । इत्यादायादिति ।
 तथा च वस्तुन, शब्दाद्युक्तं प्रथमं, मूलकृत्स्नमो न तु परममूलात्प्राथम्यप्र, मति तथा तस्मिन् न स्या-
 दित्युक्तमेव स्यादिति भावः । मूलस्य तथात्वकावे न विवाद इति स्पष्टयितुं द्रोणादिभ्यस्तत्सिद्धिमुक्ता
 स्पष्टयति—द्रोणादीति । परिमाणस्य—परिच्छेदस्यस्य । अपिस्तदुभयादिपरिच्छेदाहकः । तदपि—
 परिच्छेदकत्वमपि । तदर्थ एव—द्रोणादिप्रातिपदिकार्थं एव । एवं च परिमाणग्रहण व्यर्थमिति भावः ।
 मूलोक्तेति । वीमुक्त इत्यर्थः । तथा बोधार्थम्—द्रोणाभिन्नपरिमाणपरिच्छेदो मीहिरिति बोधा-
 र्थः । तस्य—परिमाणग्रहणस्य । स्पष्टैवेति । तथा च परममूल कैदात्यन्तरीत्यापि सूत्राशयो यथा-
 श्नो वर्णयितुं शक्य इत्यभिप्रायपरमिति तदौत्वा व्याख्यायो चरमुभयनुरोधेन सूत्रमनेऽपि वस्तुत इत्याद्युक्त
 एवार्थं इति ध्वनयितुं प्रत्यास्थानामिदेषादिना मूलकृदा प्रतिपादितमिति न विवरणविजियमाणयोः
 पूर्वानुप्रत्ययोर्मिथो विरोध इति बोध्यम् । नन्वर्थं लिङ्गे चेति न्यासे शक्यता नियतोपस्थितिकस्य 'अर्थे'
 इत्यनेन ग्रहणाच्छेदमित्यादावप्राप्त्या लिङ्गे इति तथा कृत तथा द्रोणो मीहिरि, सिद्धो मागवक इत्यादिषु
 लाक्षयिकेष्वन्यासितकारणान् न किञ्चित् कृतम् । तत्रो लघुभूते यदि त्विति पक्षे तु विकल्पशाश्रयान्निव-

यदि तु—अर्थशब्दो वृत्तिविषयपरः, वृत्तिस्तु शक्तिर्लक्षणा च, गौणी तु लक्षणा-
न्तर्भूता पृथग्वाऽस्तु; त्रिकं प्रातिपदिकार्थं—इत्याश्रीयते, तदा लिङ्गेत्यपि मास्तु ।

शब्दरत्नम् ।

लक्षणा चेति । इदं च स्वरूपकथनं न तु प्रकृतोपयोगि, पदस्य स्वार्थे एवाऽन्वारणात्पदस्य
पदान्तरसमभिव्याहारे लक्षणेति सिद्धान्तात् । लक्षणान्तर्भूतेति । सादृश्यसम्बन्धमूल
कलक्षणया एव गौणीत्वमिति भावः । पृथग्चेति । मीमांसकरीत्येदम् । त्रिरम्—स्वार्थं
भैरवा ।

रमिति । इदम्—लक्षणाया वृत्तिशब्दप्रतिपाद्यत्वप्रदर्शनम् । प्रकृतोपयोगित्वाभावन्दर्श-
यति—पदस्यैत्यादिना । स्वार्थे—प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूप । पदान्तरसमभिव्याहारे—स्वार्था-
न्वयित्वनाभिप्रेतो योऽर्थस्तद्वाचकसमभिव्याहारे । मुख्यार्थंवाचकप्रवृत्तये चेति शेषः । रमि
सिद्धान्तादिनि । तथा च पदसंस्कारवेलाया लक्षणाया अवसर एव नास्तीति लक्षणाया
गौण्याच्च वृत्तिशब्दवाच्यत्वव्यवस्थापनम्प्रकृतानुपपुक्तमिति भावः । मूलकेति । लक्षणा न
शक्यमम्बन्धरूपा किन्तु शक्यार्थसम्बन्धज्ञानोत्तरज्ञापमानो यः शक्यतावच छेदकारोपस्त
दूपा । तत्र पूर्वकालिकसम्बन्धप्रवृत्तिविषय सम्बन्धो यदि सादृश्यरूपस्तदोत्तरकालिकारोप
एव गौणीत्वेन व्यवहियते, यदा त्वन्यस्तदा लक्षणेत्येव व्यवहार इति भावः । मीमांसकरी
त्येति । अभिधाया पदार्थान्तरत्ववत्तदनुपपत्तिज्ञानोत्तरं जायमानज्ञानविषयस्यापि पदार्था-
न्तरत्वमिति । तेषामपि मते लक्षणाया मुख्यार्थंवाचादिक्रियामकमस्ति । तत्र यदि सादृ-
श्यात्मकसम्बन्धज्ञानम्पूर्वम्भवति तदा गौणीव्यवहारोऽन्वयाद्गुर्वेति । स्वार्थं—प्रवृत्तिनि-
भावप्रकाशः ।

मांशलागाच्च तदादौ नान्यासिरिति लिङ्गे शयनावश्यमित्युक्तं यथा, तदोक्तेषु वाक्ष्यमाणेषु अशक्ति
वारणाय 'अर्थशब्द' इत्यादि 'अस्तु' इत्यन्तं व्याख्यानमिति केनांनन्द भ्रम निराकुर्वं नाह—इदं च स्वरू-
पमिति । वृत्तिभेदव्यवहारस्वरूपेत्यर्थः । कथं तर्हि तेष्वन्यास्युद्धारोऽत्र आह—पदस्येति । स्वार्थं एव—
शक्यार्थं एव । साधुत्वेनेति शेषः । समभिव्याहार इति । तदा अन्ययाद्यनुपपत्त्या वक्तृश्रोतृभ्यां लक्ष-
णाश्रयणात् । अन्यथा गन्तव्यां शेष इत्यादौ सुवृत्तयोः प्राक् प्रातिपदिकस्यैव लक्षणायां ननुसकलत्वत्वा-
पत्तिः । न चैवमपि गोपी यादौ स्वादिप्रकृतेर्लक्षणात्त्वेन तत्र प्रथमार्थं तदुपयोग एवेति वाच्यम्, आरो-
पितशक्यतावच्छेदकरूपेण शक्यैव तदववाच्यत्वेन प्रमिद्धा व्यक्तिदोषे—व्यक्तिविशेषदोषे वा लक्षणेति
व्यवहारेण तस्यास्तदनतिरिक्तत्वादिनि भावः । एव च अर्थेत्याद्यदित्यस्य तत्र यः पक्षद्वयसाधारण स्वरू-
पबोधको न प्रकृतोपयोगी । त्रिकन्धेऽप्यपि पूर्वसाधारणमिति वदन्ते । नियमांशत्यागमात्रं पूर्वतो विशेष-
ण । एतेन पूर्वपक्षे अर्थशब्दो नियनोपरिवृत्तिकत्वपरो दुवच लवण . सूप, लवणं शक्यमित्यादौ दोषा-
पत्ते लक्षणादिना सर्वशब्दानां सवत्र प्रवृत्त सम्भवाच्च । अर्थमेवाच्छब्दभेदेन दोषात्मावाञ्छीकारे तु
तद इत्यत्र स्त्रीनपुंसकयोस्तदो यत्र पुंनपुंसकयोस्तदमित्यत्र स्त्रीपुंसयोस्तदशब्दात्रियत्तया भ्रान्तावेऽपि
तदादिशब्दानां भेदाङ्गीकारात्तच्चच्छब्दैस्तेषां नियनोपरिवृत्तिकत्वमस्येवेति लिङ्गपदवैयर्थ्यं दुष्परिहरम् ।
एव च वृत्तिविषय एवार्थशब्द फलित इति मायोजित प्राचामनुपेधेनेति ध्वनिदम्, लवणं देस्तदादि
तुल्यत्वात् स्वार्थं एवेत्याद्युक्तेश्च तदोत्पत्त्या यथासिद्धेऽपेति दिक् । सम्बन्धमूलकेति । अनेन सम्ब-
न्धातिरिक्ता लक्षणेति सूत्रिणम् । यथा चैतत्तथा स्फुग्माद्यत्र । लक्षणाया एवेति । न त्वन्यस्या इति भावः
ननु पाथक्यं स्वनैयायिकादिद्विरुद्धमत आह—मीमांसकेति । ननु त्रिकशब्देन पञ्चसु केषां त्रयाणां
ग्रहणमिति भ्रम व्युत्पन्न आह—स्वार्थेति । श्चातिहरमियुक्तासम्भवात्वाच्च न तथा किं तु वृत्तिकाराद्युक्त-
त्वादादित्ययाणां तदा ग्रहणमिति भावः । यथाकथञ्चिच्छक्तिग्रहणविषयोऽपि तदर्थं इति तदाशयः । इदं
च चतुष्कलकपक्षयोरनुपपन्नशङ्कम् । एवञ्च मूले त्रिकमित्येकदिकपक्षनिराकरणपर बोधयम् । नन्वित्या-
श्रीयते इत्यनेन पूर्वपक्षे तथा नाश्रीयते इति प्रतीयते, तच्चयुक्तम्, तत्रापि लिङ्गस्य तदर्थत्वमूरीकृत्य सव-

लक्ष्याणां विचित्रत्वेऽपि न क्षतिः, नियमांशत्यागात् । 'तथा च अर्थे प्रथमेत्येव

शब्दरत्नम्

द्रव्यलिङ्गानि । इत्याश्रीयते इति । अनेन सूत्रारम्भेऽस्यानाश्रयण ध्वनितम् ।
 एवं च लिङ्गस्यापि "स्वमोर्नपुसकात्" इत्यादिशास्त्रबलेन प्रातिपदिकार्थत्वात्तत्रापि सिद्धि-
 रिति भावः । विचित्रत्वेऽपीति । क्वचिलिङ्गस्य नियमेन भानं क्वचिदनियमेनेत्येवं
 विचित्रत्वेऽपीत्यर्थः । तदाह—नियमांशेति । नियोपहितिक इत्यत्र नियमांशेत्यर्थः ।
 इत्येव सारमिति । प्रातिपदिकग्रहणस्य सूत्रोपक्रमे संख्याविधेयकवाक्यतयाऽव्ययेभ्योऽ
 प्राप्त्या तेष्व्यो विधानार्थत्वं वदता "तद्धितश्चासर्वविभक्तिः" "बहुषु" इत्यादिसूत्रेषु
 अव्ययेभ्य प्रकारान्तरेण विभक्तिं साधयता प्रातिपदिकग्रहणं प्रत्याख्यातं भाष्यकृता ।
 भैरवी ।

मित्तम् । अथ—त्रिकपक्षस्य । एतेन सूत्रारम्भे द्विकपक्षमाश्रित्यैव लिङ्गग्रहणस्य सत्त्वात्तदा
 प्रातिपदिकार्थपदेन प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रययोर्ग्रहणमिति यत्स्मूलकाराभिप्रेतमेवेति ध्वनि-
 तम् । एवञ्च—अथशब्दमात्रस्योपादाने च । शास्त्रबलेनेति । नपुंसकशब्दस्य नपुंसकानभिधाय-
 कशब्दपरतया लिङ्गस्य यस्मात्स्वादयो विधीयन्ते तदर्थत्वेन सूत्रे लिङ्गपदाभावेऽपि न क्षति-
 रिति भावः । क्वचि—कृष्ण श्री ज्ञानं गौरी मृडानी दाराः इत्यादौ । क्वचि—तदस्तटी
 तदमित्यादौ । तदाह—तद् भिप्रायेणाह । तदर्थत्वन्तज्जन्यबोधविषयत्वमात्रन्तश्च सर्वसा-
 धारणम् । ननु प्रकृतसूत्रभाष्ये कस्यापि पदस्याऽप्रत्याख्यानात्तत्तदुक्त्या यद्यपि प्रातिपदि-
 कादिपदानामनावश्यकत्वस्य लाभस्तथापि तेषाम्प्रत्याख्यानम्भाष्यविरद्धमत आह—प्राति-
 पदिकग्रहणस्येति । सूत्रोपक्रमे—सूत्रार्थकथनप्रारम्भे । एतदप्ये प्रातिपदिकग्रहणस्येत्यस्य विधाना-
 र्थत्वमित्यत्रान्वयः । "द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने" इति सूत्रेकवाक्यतया अर्थे प्रथमेत्यस्यप्य क्त्वे
 द्वित्ये बहुत्वे चैकवचनादीत्यर्थे प्रत्ययनिपमपेऽन्वयेभ्यः प्राप्तावप्यव्ययेभ्यस्तेषामप्राप्त्या
 तेष्व. प्रथमासिच्यर्थम्प्रातिपदिकग्रहणं विद्वार्थमित्यर्थः । प्रकारान्तरेण—एतत्त्वादावेकवचनमे-
 भावप्रकाशः ।

लक्ष्यसिद्धेश्चत्वात्, अत आह—इत्याश्रीयते इतीति । एवं चेदमपि पूर्वसाधारणमेवोक्तं ननु तदो
 विशेष इति भावः । अनाश्रयणमिति । किन्तु द्विक प्रातिपदिकार्थं शरयैवाश्रयणमिति भावः । द्विक
 प्रातिपदिकार्थं इत्यस्यापि प्रथमाविधायां प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयणत्वेन द्विक प्रातिपदिकार्थं शब्देन वृक्षते इत्यर्थः ।
 तावदेव प्रातिपदिकार्थं इति पक्षस्तु न सूत्रभाष्यादिसम्भ्रान्तदाह—एव चेति । पक्षद्वये तदाश्रयणे चेत्यर्थः ।
 आदिना 'नपुंसकरय' इत्यादिसूत्रस्य "लियाम्" इति सूत्रस्यभाष्यसिद्धान्तस्य च परिग्रहः ।
 तत्रापि—लिङ्गोऽपि । क्वचित्प्रातिपदिकं क्वचिलिङ्गप्रत्ययसहितं क्वचिच्छक्तं क्वचित्प्राज्ञिकं क्वचिद्
 गौणं क्वचिन्निरर्थकमेवेति मान्योक्तत्वं वैचित्र्यस्य प्राचामनुरोधित्वम्, उक्तयुक्तेनियमांशत्यागादिति-
 हेतुविरोधापत्तिरत आह—क्वचिदिति । कृष्णः श्री ज्ञान द्रोणः दाराः तटी स्त्री मृडानीत्यादौ नियत
 लिङ्गस्थले इत्यर्थः । क्वचिदिति । तदरतदमित्यादावनियतलिङ्गस्थले इत्यर्थः । तदादिशब्दानामपि लिङ्ग
 वाच्यमेव । चोतकास्तु विसर्गादयः । पूर्वं तल्लिङ्ग बुद्धिरथीकृष्यैव तस्य तस्य विसर्गादेः साधुत्वान्वाख्या-
 नादिति भावः । तदादेति । यत् नियमाऽनियममानकृतं वैचित्र्यं व्यातिकरन्त्यागमादित्यर्थः ।
 ननु विभक्तिविधिषु नियमाङ्गीकारस्य बह्यमाणत्वात्कथं त्यागोऽत आह—नियतोपेति । अत एवांश
 पदसार्थवयम् । एवञ्च बह्व्युपरिधितिविषयत्वमर्थत्वमत्र विवक्षितमिति निष्कर्षः । मूलकृता प्रातिपदि-
 कग्रहणाद्योक्तरीत्या लिङ्गादिग्रहणं प्रत्याख्यातं स च त्यागो भाष्याख्य इत्याह—प्रातिपदिकेति ।
 सूत्रोपक्रमे—सूत्रव्याख्यानप्रारम्भे । तत्र तया अव्ययेभ्यो विभक्त्यप्राप्त्या तस्य विधानार्थत्वमित्यन्वयः ।
 एवञ्चक्यतापक्षे तदर्थे एकत्वादिविशिष्टे वर्तमानात् एकवचनादीत्यर्थेनासत्त्वात्त्वादाव्ययेभ्योऽप्राप्तिरिति
 भावः । आदिना "अभ्यवादाप्" इत्यादिसूत्रपरिग्रहः । प्रकारान्तरेणेति । शापकेनेत्येव एकवचनम् ।

सारम् । द्रोणो व्रीहिरित्यपि द्रोणशब्दस्य तत्परिमिते उपचारात्सिद्धम्, गौर्वाहीक इतिवत् । एको द्वावित्याद्यपि 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या' इति निषेधादेव सिद्धम्, अनन्वितार्थकप्रयोगापेक्षयाऽनुवादकमात्रप्रयोगस्य न्याय्यत्वात् । एवं

शब्दरत्नम् ।

स्वादीनां प्रातिपदिकादेव विधानेन कल्याणं इत्याकाङ्क्षायां यस्मात्स्वादिविधितदर्थ इत्यस्य लाभ इति भावः । उपचारात्—द्रोणत्वारोपात् । इतिवदिति । अत्र यथा वाहीके गोत्वारोपस्तद्वत् । वचनग्रहणप्रत्याख्यानोपायमाह—एक इत्यादि । एतत् "अनभिहिते" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । न्याय्यत्वाद्दिति । इदं च यथान्यासेऽप्यावश्यकम् । अन्यथा एकादिषु वचनविपर्ययो दुर्वारः स्यादिति भावः । ज्ञापकेनेति ।

भैरवी ।

वेत्यादिरीत्याऽर्थनियमेन । प्रत्याख्यानम्—तत्कल्पन्याय्यवासिद्ध्या प्रत्याख्यातप्रायम् । आ-रोगादिनि । एवञ्च यस्यारोपविषयता तद्धर्मप्रकारिका प्रतीतिः शब्दबोधरूपा भवतीति प्रत्याख्यातम्भाष्यसम्मतमेवेति भावः । भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र हि एको द्वावित्यादौ प्रातिपदिके-नोक्तत्वाद्भिक्तिर्न स्यादित्याशङ्क्य "अर्थतः समयाद्भवित्यति" इत्युक्त्या भगवता वचनग्रहणमपि प्रत्याख्यातप्रायमेव । अर्थतः इत्यस्या-नुवादकविभक्त्येन्याय्यत्वमित्यर्थः इति कैय-ट । इदम्—अनन्वितार्थकैतियुक्तेराश्रयणम् । यथा-यास इति । वचनग्रहणस्य मत्त्वं । अन्यथा-तस्याऽनादरे । दुर्वार इति । सह्यवामात्र इत्यनेन विधीयमाना प्रथमा एकादिशब्देभ्यो वचन-वेपरीत्येनापि स्यादिति मात्रः । मूढे-सन्तो-रने चेताति । "अर्थं प्रथमा" इति प्रथमा सम्बो-धनाधिक्येऽपि भविष्यतीति तस्य सूत्रस्य धेयर्थ्यं तस्य ज्ञापकत्वमित्यर्थः । न च तेन सूत्रेण प्रथमायां "सामन्त्रितम्" इत्यामन्त्रितसङ्ज्ञा भवति । तस्य सूत्रस्याभावे उद्देश्यतावच्छे-

भावप्रकाशः ।

मेवेत्पार्वर्णनियमेनकृते एवैकवचन न द्विरादादिविधादिप्रकृत्यापेक्षप्रत्ययनियमेन चेत्यर्थः । वदता सावयता च भाष्यकृता तत्रत्याख्यातमित्य-वयः । प्रत्याख्यातमिति । ज्ञापकादिना सिञ्जनभिद्यैक-द्वैत्युक्तौन्वैदिककान्यथासाधकैर्न फलान्तरं न कल्पयित्वात्प्रायःकेण भगवता तत्रत्याख्यातप्राय-मित्यर्थः । भाष्याशय सूचयितुं मूक्तमेव तत्र मोपायमाह—स्वादीनामिति । प्रातिपदिकाद्रेनेति । एनोऽप्यर्थः । स च लिङ्गप्रत्ययविशिष्टपरामर्शकः । 'विधानेनाऽर्थे प्रथमेत्युक्तावपि कस्यार्थे' इति पाठः । भाव इति । अस्य तदित्यादिः । तथाच मूक्तकतमायाख्यान भाष्याभिमतसिद्धमिति भावः । यद्यप्युपचारे लक्षणैर्नैवाधिक्येनान्यथा न सिद्धिरन्यापि सिद्धान्तरीत्या आह—द्रोणस्येति । वदारोपमूलकप्रवृत्तेरित्यर्थः । अन्यथा पठ्य-तान-व्यापत्तिः । इदमुपलक्षण स्वार्थं एवेत्यादिप्रकार-स्यापि । यद्यपि गौर्वाहीक इतिवद् द्रोणोव्रीहिरित्यपि सिद्धमित्येवमुपमानोपमेयभावेन मूल गुणो-त्तयापि यत्प्रकाराधीना तत्तद्विस्तारयोरेवोपमानोपमेयभावो वक्तुमुचितः । अन एव दृष्टान्ते वैपरीत्य-शङ्का नैत्याशयेनाह—अत्र यथेति । यथा वाहीकव्यतिशिष्टे गोत्वारोपमूलकगोशब्दप्रवृत्तिसंज्ञा व्रीहिव्यतिशिष्टे द्रोणत्वारोपमूलकशब्दप्रवृत्तिसंज्ञा इत्येवमुक्तयुक्तेरावयवकता ध्वनिता । अन्यथा परिमाणग्रहणे कृतेऽपि तदभिद्धिः स्पष्टैव । एव द्वाकू स्फुटत्वेन निरवतरणेन परिमाणग्रहणं प्रत्याख्यातोत्तरधन्वोक्तौ सङ्गतिमाह—वचनेति । इदं समूलयति—एतदिति । स्पष्टमिति । तत्र एको द्वाव-ित्यादौ उक्तत्वाद्भिक्तिर्न स्यादित्याशङ्क्य "समयाद्भवित्यति" इत्युक्तम् । अर्थतः इत्यादिरे-नु-वादकविभक्त्येन्याय्यत्वमित्यर्थः इति तत्रैव कैयट । एव चेदमपि तदास्त्वमेवेति भावः । मूढे-न केवलेति । अत्र बीज "परश्च" इति नियामकसूत्रमित्य-वयं स्फुटम् । अयं च न्याय शास्त्राऽनोधिनाऽ-यतप्रयोग-विषयः । अत एव लिट्, इयानित्यादौ न दोषः । इदं चेति । अनन्वितेत्याशुक्त्येत्यर्थः । अन्यथा-पतदनन्तीकारे । ज्ञापकेनेतीति । न च "सामन्त्रितम्" इत्येतदर्थं "सम्बोधने च" इत्येवमवयवकत्वेन

मात्रग्रहणमपि व्ययेम्, “सम्बोधने च” इति ज्ञापकेन कर्माद्याधिक्ये प्रथमाया अप्रवृत्ते ।

शब्दरत्नम् ।

प्रातिपदिकार्थं एवेति नियमात्तादधिक्येऽप्राप्तौ किं ज्ञापकेनेति चेत् ? न, यथा—कर्मण्येव द्वितीयेति नियमेन कर्मत्वाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्यैव व्यावृत्तिर्न तु तत्समानाधिकरणार्थान्तरस्य, अत एव ‘गां दोग्धि पय’ इत्यादावपादानत्वादिशक्तियोधेऽपि द्वितीया भवति, तथा प्रातिपदिकार्थभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्यैव व्यावृत्तिः स्यान्न तु तत्सत्त्वे भैरवी ।

दरुपापरिचयात्कथन्तन्निर्वाह इति वाच्यम् ? ‘सम्बोधने आमन्त्रितम्’ इत्येकयोगः कार्य-प्रथमेत्यस्याऽनुवृत्तिश्च । सम्बोधने वा प्रथमा तदन्तमामन्त्रितमित्यर्थः । महासञ्ज्ञाकरणेन प्रत्ययग्रहणेऽपि तदन्तविधिः । एवञ्च योगविभागो व्यर्थ इति तत्सामर्थ्येन ज्ञापकत्वमित्यर्थः । अत्र केचित् “स्वौजसमौट” इति सामान्यसूत्रेण सिद्धेऽर्थे इत्येतन्नियमार्थं प्रातिपदिकार्थं एव प्रथमेति । तेन प्रथमाया अर्थान्तरसम्बन्धनिवृत्त्या कर्मसम्बन्धाभावे सिद्धे योगविभागकरणस्य ज्ञापकत्वध्रयणमनुक्तमिति; तन्मतमनूच दूषयति—नन्वित्यादिना । “अर्थे” इति सूत्रवत् “कर्मणि” इत्याद्यपि सूत्रन्नियमपक्षे यथा व्यवस्था तथैवात्रापि स्यादित्याशयेनाह—यथा कर्मण्येवेति । कर्मत्वाभारसमानाधिकरणार्थान्तरस्य—कर्मत्वव्यक्तिप्रकारकज्ञानासमानाधिकरणशक्त्यन्तरप्रकारज्ञानविशेष्यस्य । न त्विति । कर्मत्वज्ञानपमानाधिकरणशक्त्यन्तरज्ञानविषयस्य न व्यावृत्तिरित्यर्थः । सामानाधिकरण्यञ्चैकालावच्छिन्नैः प्रातिपदिकवृत्तित्वसम्बन्धेन । तत्रार्थं “आकङ्कारादेका” इति सूत्रस्य भाष्यं मानमित्याह—
एवेति । उक्तनियमादेवेत्यर्थः । अपादानत्वादिशक्तियोधेऽपीति । विभागाऽनुकूलव्यापाराऽनुकूलव्यापारो दुहेरर्थः । गांवि भागावधित्वाद्वादानत्वात्प्राप्तप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यविभागाश्रयत्वात् “कर्तुं” इति कर्मत्वप्राप्तमुभयविवक्षा च, तत्र कर्मसञ्ज्ञाया परत्वात्सेव भवति । तत्र शक्तिद्वयज्ञानयो सत्त्वेऽपि न नियमेनोत्तरीत्या व्यावृत्तिरिति भावः । द्वितीया भवति । “अपादानमुत्तराणि कारकाणि, गान्दोग्धि पय इत्यत्र परत्वात्कर्मसञ्ज्ञा” इति भाष्यमत्र मानमिति शेषः । यथा तत्र सूत्रे नियमस्तथा “प्रातिपदिकार्थं” सूत्रेऽपि स्यादित्याह—
एवेति । अत्र हि प्रातिपदिकार्थसत्त्वे एव प्रथमा न तु तदसत्त्वे इत्याकारको नियमः स्यात् । तेन यस्य व्यावृत्तिस्तथाह—प्रातिपदिकार्थभावेति । तत्सत्त्वे—प्रातिपदिभावप्रकाशः ।

कर्म ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् ? सम्बोधने आमन्त्रितमित्येकयोगे कार्ये पृथग्योगकरणस्य ज्ञापकत्वात् । तदेतद्पुटि निभायाऽ-यथा शङ्कते—नन्विति । एतेत्यस्य प्रथमेति शेषः । अर्थान्तरसम्बन्धनिवृत्तकल्प-
न्ययोगव्यवच्छेदकोक्तप्रत्ययनियमाश्रयणादित्यर्थः । एवमत्रेऽपि । तदाधिक्ये—कर्माद्याधिक्ये । किं ज्ञापकेनेति । मात्रग्रहणं तु सुवया व्यर्थमिति भावः । अर्थान्तरस्यैव—प्रथमावृत्तीयाव तापर्यर्थः । अर्थान्तरस्य—द्वितीयाऽन्तरस्य । अव्यावृत्तेर्लक्ष्यमाह—अत एवेति । तादृशस्याऽप्यावृत्तौ नादिवैषम्यः । योधेऽपीति । अत्र एव “आकङ्कारात्” इति सूत्रे “अपादानमुत्तराणि कारकाणि वाचन्ते गां दोग्धि पय अत्र परत्वात् “कर्तुं” इति कर्मत्वम्” इति भाष्यं सङ्गच्छते । दुहेरन्वित्यत्र द्वयव्यविभागाऽनुकूलव्यापारो-

त्तरे । आमादायाणि, आम गच्छतीत्यादी तयोरेवकाश इति वदन्तः । इदं च तत्रैव स्फुटीभवित्यर्थः । भवतीति । एव च काराणि सत्येव द्वितीया न तु तदसत्त्वे इति नियमाकार इति भावः । दृष्टान्वमुक्त्वा प्रकृतमाह—
तथेति । प्रातिपदिकार्थत्वाभावेति पाठः । एवमत्रेऽपि । व्यावृत्तिः स्यादिति । उक्तनियमेनेति भावः । तत्सत्त्वे एवेति । प्रातिपदिकार्थसत्त्वे एवेत्यर्थः । तत्समानाधिकरणस्यैवेति तु फल्गोऽर्थः । एव च प्रातिपदिकार्थत्वसत्त्वे एव प्रथमा न तु तदसत्त्वे इति नियमाकार इति भवः ।

यत्तु प्राचोक्तम्—प्रातिपदिकार्थं मत्तेति । यच्च व्याख्यातं योऽर्थः सन्नित्येव

शब्दरत्नम् ।

एव कर्मत्वादेरिति भावः । न च प्रातिपदिकार्थाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्याऽप्रसिद्ध्या नियमव्यावर्त्याऽप्रसिद्धिरिति नियमव्यावर्त्यातस्तमानाधिकरणार्थान्तरस्यापि तेन व्यावृत्तिरिति वाच्यम् ? प्रातिपदिकार्थं एव प्रथमा न तु निरर्थके इति तद्व्यावृत्तेरेव फलत्वात् । तत्सत्त्वे तु कर्मादियोग्यार्थकप्रातिपदिकाच्चेत्तद्द्रहितस्यार्थे इत्यर्थान्न दोषः । संख्याधिक्ये तु भवत्येव “द्वयेक्यो.” इत्यादिभिरस्यैकवाक्यत्वात् । वार्तिककृता तु अर्थनियममा-
भैरवी ।

कार्यत्वसत्त्वे । इति भाव इति । “सम्बोधने च” इत्यस्य ज्ञापकत्वं वर्णयती भाव इत्यर्थः । तत्समानाधिकरणेति । प्रातिपदिकार्थत्वसमानाधिकरणेत्यर्थः । अपिरेवार्थः । अर्था-रं-कर्मत्वादि । प्रत्ययनियमपक्षे तादृशनियमसामर्थ्यादन्वययोग्यवच्छेदेन कर्मत्वाचाधिस्य इव सम्बोधनाधिक्येऽपि सा न स्यादिति “सम्बोधने च” इतिसूत्र विध्यर्थेद्वयमिति भावः । सजातीयापेक्षोऽत्र नियमः स्यादित्याशयेनाह—प्रातिपदिकार्थे एवेति । न च निरर्थकाप्रसिद्धिः, चवैतुहीत्यादिपादपूरणार्थानामनर्थकनिपातानाञ्च सत्त्वात् । न चेष्टापत्तिः, धार्मिकोऽसि वै त्वा सुखम्प्राप्तोऽतीत्यादौ “सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा” इत्येतत्प्राप्तेरेव फलत्वात् । तत्सत्त्वं तु—ज्ञापकसत्त्वे तु । न दोष इति । अनर्थकेभ्यः प्रथमाया अप्राप्तिरूपो दोषो नेत्यर्थः । ननु पूर्वोक्तनियमस्वाकारे पञ्चकम्प्रातिपदिकार्थं इति पक्षे सङ्ख्याधिक्ये प्रथमा न स्यादत आह—संख्याधिक्य इति । एकवाक्यत्वादिति । एतत्त्वादिष्विशिष्टे प्रातिपदिकार्थे कर्मत्वादियोग्यार्थक प्रातिपदिकाच्चेदित्येवत्रियमादिति भावः । अर्थनियममिति । प्रातिपदिकार्थे प्रथमेव न द्विती-
भावप्रकाशः ।

इति भावादिति पाठः । ज्ञापकरातुमूलकृतोऽभिभाषादिति तदर्थः । एव च नियमेनावरणे ज्ञापकेन धारणे मात्रपदानर्थक्यमेवेति भावः । तत्समानेति । प्रातिपदिकार्थत्वसमानाधिकरणेत्यर्थः । अपिरेवार्थः । तथाच नियमेन तदाधिक्ये अप्राप्त्या एव विध्यर्थं न ज्ञापकार्यमिति भावः । तद्व्यावृत्तेरेवेति । निरर्थकव्यावृत्तेरेवेत्यर्थः । तथा चऽनर्थकनिपातेभ्यः प्रथमाऽनुत्पत्ती तत्समभिव्याहारे “सपूर्वायाः” इति शास्त्रप्रवृत्तिर्न स्यात् । “निपातत्वेनार्थकस्य” इति वार्तिकं तु स्वरादिप्रवर्तनेन सफलम् । तथाच तन्वाक्यप्रतिष्ठा तदाधिक्ये तत्परत्याख्यातस्य ज्ञापकत्वं सुखमिति तदन्वयमेवेति भावः । नन्वेवमपि निरर्थकव्यावृत्तिस्तद्वत्त्वात् आह—तत्सत्त्वे इति । ज्ञापकसत्त्वे इत्यर्थः । कर्मादियोर्येति । कर्मशब्दः शक्तिरन्वयः, कर्मत्वादियोग्येत्यर्थः । ज्ञापककार्यस्य नियमव्यावर्त्यङ्गुक्षी प्रवेशो युक्त इति भावः । तत्सत्त्वे द्वितीयादेरेव जायमानत्वाचोग्यत्वानि वेद्यः । तद्द्रहितेति । कर्मत्वादियोग्यरहित-प्रातिपदिकार्थे एवेत्यर्थः । इत्यर्थादिति । इत्यर्थकारणनियमादित्यर्थः । तथाचानेन नियमेन कर्मत्वादिसमानाधिकरणप्रातिपदिकार्थस्यैव व्यावृत्तिर्न तु निरर्थकस्य तस्य, तद्द्रष्टव्यार्थकप्रातिपदिकत्वाभावात् । तथा च तत्र प्रथमोत्पत्त्या तच्छास्त्रप्रवृत्तियुक्तेति न निरर्थकेऽनिष्टं, तदाह—न दोष इति । इदमेव मात्रग्रहणं “कर्मणि द्वितीया” इत्यादेस्तथाकारनियमपक्षे मानम् । मात्रग्रहणाच्च सूत्रकारस्य प्रत्ययनियमपक्ष एवेष्ट इति गम्यते इति बोध्यम् । नन्वेवं राभाविश्यादौ संख्याधिक्येऽपि सा न स्यादत आह—संख्येति । एतश्च कर्मत्वादियोग्यत्वरहिते फलत्वादिष्विशिष्टे स्वार्थे एवेत्येवमेकवाक्यतया नियमाङ्गीकारात्तदाधिक्ये भवत्येवेति भावः । अस्य—प्रातिपदिकार्थेत्यस्य । नन्वेवं “सम्बोधने च” इत्यस्य प्रत्याख्यानाऽसङ्गतिर्ज्ञापनार्थाभावश्चकत्वादत आह—वार्तिकेति । अर्थनियममिति । कर्मणि द्वितीया-
सरला ।

अर्थनियममिति । अर्थं नियमः अर्थनियमः इति व्युत्पत्त्या ‘प्रातिपदिकार्थं प्रथमेव’ इत्याकारक-नियममित्यर्थः । प्रातिपदिकार्थं प्रथमाया नियमनादयमर्थनियम उच्यते । यत्र एवकारस्ततोऽन्यत्र नियम-
ति तत्त्वम् ।

केवल भासते न जात्यादिरूपो न लिङ्गसख्याकारकयोगी, स विवक्षित । यथा

शब्दरत्नम् ।

श्रित्य मात्रग्रहण "सम्बोधने च" इति सूत्रं लिङ्गादिग्रहण च प्रत्याख्यातमिति दिक् ।

जात्यादिरूप इति । जात्यादिना रूप्यत इति व्युत्पत्त्या जात्यादिधर्मविशिष्ट इत्यर्थः । ननु चैरादीनामप्याधारतात्वविशिष्टाऽऽधारताशक्तिर्वाच्येति तदप्रसिद्धिरित्यतस्तद् भैरवी ।

यादीत्येव रूपाऽर्थनियममित्यर्थस्तदानीं विभक्त्यन्तरस्य व्यावृत्तिर्न त्वयान्तरसम्बन्धस्यति सम्बोधने लिङ्गाधिक्ये च प्रथमा भविष्यति । कर्मत्वाद्याधिक्य तु कर्मादी द्वितीयाद्येत्ये वरूपानियमार्थेद् "कर्मणि द्वितीया" इत्यादिसूत्रमिति द्वितीयाद्यव भवति । दिगिति । दिगर्थस्तु यद्यपि प्रत्ययनियम सूत्रकारसम्मतस्तथाप्यर्थनियमपक्षे लाघवमित्ययमेव युक्त इति ।

मूले—सन्नित्येव केवलमिति । सन्—वर्तमान इत्याकारा या प्रतीतिस्तद्विषयो भवति । केवलपदाथमाह—न जात्यादिरूप इति । अत्रैव यदादिपदन्तद्वोधार्थमाह—न लिङ्गसख्याकारकेति । तत्र न जात्यादिरूप इत्यस्य न जात्यादिस्वरूप इत्यर्थोऽपि सम्भाव्येत । न चेष्टापत्ति, सन्नित्येव केवलमित्यनेन विरोधात् । तादृशप्रतीतिविषयस्य जातिस्वरूपत्वानपायादत आह—जात्यादिनेति । तथाच वर्तमानत्वमाधयत्वन्धर्मिणि सत्त्वा, तथा यज्ञासते इत्येव विवक्षितम् । धर्मा तु न धर्मिणि सत्तया भासते इति तद्व्युदास इति भावः । ननु जात्यादीत्यत्रादिनाऽखण्डोपाधरपि ग्रहणं स्यात्तथाच सर्वस्यैव जात्यादिविशिष्टधर्मिरूपतया लक्ष्या प्रसिद्धिरित्याह—ननु चैरादीनामिति । तत्राचष्टे इति । सन्नित्येतत्पद व्याचष्ट इत्ययम् । एवञ्च

भावप्रकारः ।

यैव, प्रातिपदिकार्थं प्रथमैवेत्यादिरूपं विभक्त्यन्तरसम्बन्धनिवर्तकं नियममाश्रित्येत्यर्थः । अनेन नियमेन कर्मादी द्वितीयादे सम्बोधने लिङ्गाद्याधिक्ये च प्रथमायाश्चाऽप्यावृत्त्येष्टसिद्ध्या तदकरणत्वाच्चादिति भावः । तदाह—मात्रेत्यादि । एतेन मात्रग्रहणात्सम्बोधनधिक्ये अप्राप्ती ष्टप्रत्याख्यानपक्षे च कर्माद्याधिक्ये प्रथमाया अप्रवृत्तिशान्ताय वेदमिति रत्नाकरोक्त, तदग्रहणात्प्रत्याख्यानपक्षेऽपि प्रातिपदिकार्थं भवेति नियमादा तदाधिक्ये अप्राप्तावस्यात्सम्बन्ध इति दण्डशुक्त चाणस्तम् । विगिति । तदर्थस्तु भाष्यकृतोऽपीदमेवेष्टम् । एव च सूत्रमतावलम्बे सर्वमपेक्षितमेव । उक्तरीत्या भाष्यव्यापिकष्टप्रत्याख्यानत्वात् लम्बे तु "सम्बोधने च" इत्यपि श्लाघ्यमेवेति तदवलम्बनेन प्रत्याख्यानपक्षपयवसानं तु मूलेक्तमयुक्तम् । न वेवमपि वीर पुरुष इत्यादी विशेष्यविशेषणभावस्याधिक्यस्य भानात्प्रातिपदिकार्थमात्रत्वाभावेन नतद्वेऽपि प्रथमा न स्यात्, "पूर्वापर" इत्यादिसमासविधानं तु वीर पुरुषमानयैत्यादी सफलमिति चेद् ? न, ससर्गस्य वाप्यायस्येन बहिरङ्गत्वात्सार्थान्वावनिमित्तकप्रथमपञ्चसंस्कारवापानुपचरितीति दिक् ।

मूले—यत्स्विति । इदं खण्डनं यथाशुभाभिप्राय व्याख्यानभिप्राय वा, तदाशयस्य प्रागुक्तत्वात् । प्राचा—वृत्तिकृता प्रक्रियाकृता च । यच्च व्याख्यातमिति । इददत्तेनेति शेषः । मूले एव केवलपदस्यवच्छेदमाह—जात्यादीति । अस्य च तास्वरूप इति नार्थः, सत्ताशय एव भासते इत्यर्थकेन योऽर्थः सश्रियेवेति व्याख्येयस्य येनैव निवाहेऽस्य विशेषस्य वैयर्थ्यापत्ते, स्वैर्धासिद्धेऽशब्दत आह—जात्यादिति । रूप्यते—विशेष्यीक्रियते । आदिना गुणादिपरिमदः । एवच सन्नित्येवैवव्याख्यानपदशकमिति न वैयर्थ्यमिति भावः । न वेवमपि श्लेषासिद्धिरपरिहृतेत्याशयेनाशङ्क्ये—मन्त्रिति । अपि रत्नस्यसमुच्चायक । आधारताशक्तिर्वाच्येति । तद्विशिष्टाऽऽधारतारूपा शक्त कारकराऽर्थ इत्यर्थेऽपि प्रातीतेरिति भावः । तदप्रसिद्धिरिति । सन्नित्येव तत्तद्वर्णविशिष्टस्य वाच्यत्वे लक्ष्याऽप्रसिद्धिरित्यर्थः । इत्यतस्तद्व्याचष्टे । इति हेतोर्न जात्यादिरूप इत्येतत् तदार्थं त्यक्त्वा प्रकारान्तरेण व्याचष्ट

ऽव्ययार्थः । यथाऽव्ययार्थो हि केवलमस्तीति शक्यते वक्तुं न पुनरीदृशस्तादृश इतीति चेत् ? न, उच्चैर्नीचैरित्यादिशब्दानां सन्नित्याकारकप्रतीतिजनकत्वस्य सर्वतन्त्रविरुद्धत्वात्, अस्त्यादिसामानाधिकरण्यस्यापि अलसत्त्वाद्येकेषु दुर्लभत्वात् न लिङ्गसंख्याकारकयोगीति त्वदुक्तिविरोधाच्च पदान्तरोपस्थापितस्य अस्तिसामा-

शब्दरत्नम् ।

व्याचष्टे—न लिङ्गेति । ईदृशस्तादृश इति । अमुकलिङ्गादिरित्यर्थः । ननु सन्नित्याकारकप्रतीत्यभावेऽपि अस्तिसामानाधिकरण्यं स्यादत आह—अस्त्यादीति । विरो-
भैरवी

जात्यादिपदं लिङ्गादेशरूपलक्षणम् । लिङ्गादिविशिष्टेऽर्थो यो न भवतीत्यत्र तात्पर्यमिति भावः । न जात्यादिरूप इत्यस्य न लिङ्गादिविशिष्ट इत्येवार्थ इत्येतद् ध्वनयति मूले—अव्ययार्थो हीत्यादिना । अमुकलिङ्गादिरिति । अत्रादिना संख्यायाः परिग्रहः । अव्ययार्थो हि, खील्लिङ्गः पुल्लिङ्गो नपुंसकलिङ्ग एव चादियुक्त इत्येवं वक्तुं न शक्यते इति भावः । इत्यर्थ इति । इति तात्पर्यार्थः । सन्नित्येव केवलमभासते इत्यस्य प्रातिपदिकजन्म्या या सन्नित्याकारिका प्रतीतिस्तद्विषय इति, अस्तिसामानाधिकरण्येन यो भासते इत्यर्थो वा ? तत्र नाद्य इत्याह मूले—उच्चैर्नीचैरित्यादीति । न द्वितीय इत्याह—अस्त्यादीति । दुर्लभत्वादिति । यदि अस्तिसामानाधिकरण्यन्तदा कारकत्वं सम्पन्नमित्यसत्त्वाद्येकत्वस्यैव हानि स्यादिति भावः । ननु नास्तिसामानाधिकरण्यमात्रेणासत्त्वाद्येकत्वस्य हानि, स्वरादिषु स्वोऽस्ति स्वः पश्येत्यादिदर्शनात्तेषामप्यस्तिसामानाधिकरण्यस्य सुलभत्वादन आह—न लिङ्गसंख्येति । यद्यस्तिसामानाधिकरण्यन्तदा तदर्थस्य कारकत्वमिति न लिङ्गेत्याद्युक्तिविरोध एवैत एव । एवम्प्रकारेण स्वरादीनामस्तिसामानाधिकरण्यस्य वक्तुं शक्यत्वेऽपि च्चारादशब्दयोरोच्चैरादिशब्दानामधिकरण्यत्वात्प्रधानानामस्तिसामानाधिकरण्यन्दुरूपपादमित्यपि बोध्यम् । ननु तैः प्रतिपादिता येऽथांस्ते यद्वा समुच्चयविकल्पाधिकरणादिपदैः प्रतिपादिता भवन्ति तदाऽस्तिसामानाधिकरण्यमस्त्येवेत्यस्तिसामानाधिकरण्यप्रतिपादकत्वं सर्वत्र सुलभमत आह—पदान्तरोपेति । तस्य—पदान्तरोपस्थितिमात्रायाऽस्तिसामानाधिकरण्यस्य । अव्यावर्तकत्वादिति । सर्वत्रैव तस्य सत्त्वेन

भावप्रकाशः ।

इत्यर्थः । तथाच जातिपदं लिङ्गोपलक्षणम्, अविबक्षितं वा । आदिना न शुणादिपरिग्रहः किं तु स्वार्थादिपञ्च लिङ्गादिपरिग्रह इति सर्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टेष्वपि लिङ्गादिविशिष्टेऽर्थो यो न भवति अव्ययबोध्यः स इह लक्ष्यत्वेनाभिमत इति तद्वान्कृणाद्यर्थो व्यावर्त्यत्वेन विवक्षित इति भावः । तदेव प्रतिपादयति मूले—अव्ययार्थो हीति । ननु ईदृशस्तादृश इत्यस्य तद्वर्णविशिष्ट इति नार्थ उक्त्युक्तेरत आह—अमुकेति । आदिना संख्यादिपरिग्रहः । पुल्लिङ्गादिरेकत्वादिविशिष्ट उच्चैराद्यव्ययार्थ इति न शक्यते वक्तुमिति तात्पर्यार्थः । कृष्ण इत्यादौ तु लिङ्गग्रहणारित्यदिरिति तदाशयः । ननु योऽर्थः सन्निधेयव केवल भासत इत्यस्य तत् शब्दाद् याऽर्थप्रतीति सा सन्नित्येवमाकारेणैव विवक्षित एव तदर्थेऽस्तिसामानाधिकरण्ये भासत इत्यर्थः ? तत्र न तावदाद्य इत्याह मूले—उच्चैर्नीचैरित्यादीति । तत् उच्चैरित्यावाकारैव प्रतीति सर्वानुभवसिद्धेति भावः । अत्र एव द्वितीयलक्षणायाश्चक्रे—नन्विति । प्रतीत्यभावेऽपि । अस्य तत् शब्दात्तदर्थस्येति शेषः । अस्तिसामानाधिकरण्यमिति । त्रिंशत्तेन हृद-ते-वेति भावः । ननु अस्त्याद्येभ्यु अनेकशक्तिप्रधानेषु स्वरादिषु स्वोऽस्ति स्वः पश्येत्यादिदर्शनात्तेषामपितस्त्वैव लभत एव 'तद्वस्तिसामानाधिकरण्यप्रथमा' इति वार्तिकसङ्गतितर आह मूले न लिङ्गसंख्येति । एतेनोच्चैरादीनामधिकरण्यशक्तिप्रधानत्वात्तदभावरय वक्तुमौचित्येनाऽमस्त्वाद्येकत्वात्तेषां तदौलम्भप्रतिपादनचित्तव्यतिपादनम्, स्वरादीनामिव तेषामपि तस्य सुवचनत्वात् । तत्प्रधानत्वस्य तथाऽप्रतिपक्षत्वमिति सूचयितुं तथाक्तेः ।

नाधिकरण्यमस्तीति चेत् ? न, तस्य अव्यावर्तकरवान्, न पुनरित्यादिवाक्यशेष-
विराधात्, कृष्णः श्रीरित्यादावव्याप्तेश्च । न च लिङ्गप्रहरणात्तत्सिद्धिः, मात्रशब्दे-
-ऽधिकव्यवच्छेदान् ।

यदपि प्राचा व्याख्यातं-यत्रार्थान्तरानपेक्षया शब्दप्रवृत्तिः स सर्वः प्रातिप-
दकार्यः, शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति यावत् । यथा उच्चैर्नाचैरिति । अलिङ्गसंख्यावेतौ

शब्दरत्नम् ।

गच्छेति । सन्नित्यनेन सामानाधिकरण्ये कारकत्वस्य दुर्बलत्वादिति भावः । चापय
त्रोयविरोधाच्छेति । तत्सत्त्वे लिङ्गादेशेपि सम्भवेन तद्विरोध इति भावः । जडासा-
न्नेति । ततः सन्नित्याकारप्रतीतेर्भावादिति भावः । अधिकव्यवच्छेदादिति ।
ऋणत्वादेः सत्तालिङ्गान्यामधिकस्य भावादिति भावः ।

अलिङ्गेति । अलिङ्गसंख्यावेतौ केवलमनाश्रितं, निरपेक्ष-लिङ्गादिनिरपेक्षं, स्वार्थ-
भैरथी ।

यावत्कस्याभावात् । तत्रश्वे-पदान्तरोपस्थापितस्य तस्मास्ति सामानाधिकरण्यसत्त्वे । लिङ्गा-
तोषि । गृहस्योच्चैः पताकाऽस्त्योत्पत्त्याभ्यस्य विवरणे ऊर्ध्वदेशेऽस्तीत्यादौ ऊर्ध्वदेशनिष्ठा-
धेकरणतायाः प्रतिपादक उच्चैः शब्द इत्यादौ च पदान्तरोपस्थिताधिकरणतायां लिङ्गस-
ङ्गयोः सम्भवेनेत्यर्थः । ननु यदि प्रातिपदिकार्थ इत्यस्याव्ययान्येवोदाहरणानि तदा कृष्ण
त्यादीनि कस्योदाहरणानि प्रातिपदिकार्थ इत्यस्य लिङ्ग इत्यस्य या ? तत्र नाद्यस्येत्याह
मूले-कृष्ण इत्यादि । अथासिमुपपादयति-तत्र इति । योऽर्थः सन्नित्येव केवलम्मासत इत्यस्य
नः सन्नित्याकार प्रतीतिर्भवति तस्य प्रातिपदिकात्प्रथमेत्यत्र प्रातिपदिकत्वेन
रहणादिति भावः । न द्वितीयस्येत्याह मूले-न च लिङ्गप्रहरणादिति । कृष्णत्वादेरिति ।
मवदुक्तव्याख्यानेन प्रातिपदिकार्थपदस्य सत्ताबोधकतया लिङ्ग इत्यस्य सत्तापेक्षया लिङ्ग-
मात्रं यत्राधिकम्मासत इत्येवं वचननिष्पत्तिर्भवदुक्तरीत्या स्यात् । तथाच कृष्णत्वादेशधि-
कस्य तज्जन्यबोधे मानेन तेष्वव्याप्तिरिति भावः ।

ननु प्रातिपदिकार्थः सत्तेत्यत्र सत्तापदप्रवृत्तिनिमित्तस्यैव बोधकत्वं तु तद्विद्यसत्ताबोध-
भावप्रकाशः ।

तस्मिन्मध्ये दोषे तद्विरोधे क्षीयमाह-सन्नित्यनेनेति । विद्वन्तरयास्युपपन्नमिदम् । दुर्बलत्वादिति ।
कर्त्तव्यभेदेनान्वयात्तथाच तस्मिन्मध्येमिदं दुर्बलमिति भावः । ननु उच्चैरित्याद्यर्थस्य तस्मिन्मध्येऽपि उन्नत-
देशाधिकरणमित्याद्यर्थस्य तस्मिन्मध्येनित्याद्येन मूले शङ्कने-पदान्तरोपेति । ननु तस्य क्तसामाना
धिकरण्ये कर्त्तव्य विरोधोऽपि भावः-तत्सत्त्वे इति । पदान्तरोपस्थापितस्याऽस्तिसामानाधिकर-
ण्यसत्त्वे तस्य लिङ्गादेशित्याद्यर्थः । एवं च द्वितीयार्थस्य दुर्बलत्वात्तथा वाच्यः । सोऽपि उच्चैरित्यादिदो-
षाक्रान्तः । एव पञ्चदशस्याद्युक्तत्वेऽप्यभ्युपेक्षाच प्रकाशोक्त दोषमाह मूले-कृष्ण इति । तमुपपादयति-
तत इति । कृष्णादिशब्दादित्यर्थः । लिङ्गसंख्याधनन्वित्रस्यैवाथेत्य तस्मिन्निविषयस्वीकारस्य तत्स-
म्भवात्तादिति भावः । यद्यपि तथा प्रतीतिः, सर्वत्र तथापि लिङ्गादियोगित्वात्तस्य तद्व्यभिचार्येनाह
मूले-न चेति । नन्वेव न प्रातिपदिकार्थलिङ्गाधिक किञ्चिदिति बोधामगतिरु भावः-कृष्णत्वादेरिति ।
आदिना र्थत्वादिपरिग्रहः । कृष्णादिव्यक्तिरनु सत्त्वेन प्रतीतिविषयः प्रातिपदिकार्थो न तु तस्मिन्नेति
ऋणै अनिर्वाह इति भावः । एत न वृत्तिश्चाख्यातृहरदत्तय-य सङ्गस्य प्रकियाव्याख्यातृप्रसादमन्य-
त्त्वेन प्रकाशोक्तमाह-मूले यदधीति । प्राचा-प्रमादकृता । केवाचित्पदाना भासमानवैयर्थ्यपरि-
हादाह-लिङ्गेति ।

केवलमित्यस्य व्याख्यानम्-अनाश्रितमिति । आश्रयरहितमिति तदर्थः । निरपेक्षमि-
त्यस्य व्याख्यानं-लिङ्गादीति । वैपरीत्य तु न, स्वार्थादीना क्रमेणोपस्थितेः । स्वार्थ-

केवलं जात्यादि निरपेक्षं स्वार्थमाहत्तरिति; तदपि न, प्रवृत्तिनिमित्तमिह प्रकारि-
भूय भासते। तथा च तन्मात्रबोधोऽसम्भवी। यदि सोऽपीष्टतर्हि घटादिशब्देभ्यो-
ऽपि स्यादिति संख्याकारकाद्यन्वय एव स्यात्।

यदपि द्रोणपरिमिते व्रीह्यादौ द्राणशब्दः सोऽयमित्यभिसम्बन्धात्प्रवर्तते।
तत्र गौणमुख्यन्यायान्न प्राप्नोतीति परिमाणप्रहणमिति; तत्र, पदकार्येष्वयं
न्ययो न प्रातिपदिककार्येष्विति सिद्धान्तात्, अन्यथा सिहो माणवक इत्याद्य-
सिद्धिप्रसङ्गः।

शब्दरत्नम्।

जात्याद्याहत्तरित्यन्वयः। असम्भवीति। प्रकारताया विशेष्यतानिरूपितत्वात्। कार-
कादीति। आदिना छिद्रम्।

सिद्धान्तादिति। “ओत्” सूत्रे कैथे स्फुटमेतत्। इदमेव युक्तम्। विशिष्टरूपोपादा-
भैरवी।

कमिति न भवदुक्तो दोष इत्यर्थमनूय दूषयति मूले—यदपि प्राचेति। जात्यादीति। आदिनो-
पाधिपरिग्रहः। तथा चोच्चैरादीनामूच्चैरेकनिष्ठाऽऽधारतावृत्त्याधारतात्वात्मकप्रवृत्तिनिमि-
त्तप्रतिपादकतया नाव्याप्तिरित्याशयः। इत्यन्वय इति। अनेन जात्यादीति निरपेक्षमिति च
मिन्ने पदे इति ध्वनितम्। नन्वेवं प्रवृत्तिनिमित्तमात्रं यज्जन्यबोधविषयो भवतीत्यर्थः
स्यात्, तथा चासम्भव इत्याशयेन दूषयति मूले—प्रवृत्तिनिमित्तमिदिति। तन्मात्रबोधा-
सम्भवमुपपादयति—प्रकारताया इति। न च प्रातिपदिकजन्यनिर्विकल्पके प्रवृत्तिनिमित्त-
मात्रस्य भानं स्यादिति वाच्यम्? प्रातिपदिकजन्यज्ञानस्य स्मृतिरूपता शब्दबोधरूपता
बोभयथाऽपि विशेष्यविशेषणोभयविषयकत्वस्यानपायादिति भावः।

कैथे स्फुटमिति। तत्र भाष्यकृता ध्वनितद्वये प्रकटीकृतमित्यर्थः। तत्र भाष्ये—अतद-
शब्दः समभवत् अदोऽभवत् इत्यत्र प्रगृह्यत्ववारणाय वार्तिककृता “ओतश्चिच्चप्रतिषेधः” इत्यु-
क्तन्तस्य “लक्षणप्रतिषेधोक्तपरिभाषया सिद्धम्” इत्यनेन प्रत्याख्यानं “पृथग्गौर्गौः समभव-
द्बोभवदित्यत्र प्राप्नोति” इति शङ्काया गौणमुख्यन्यायेन समाधाने कृते “कथं तर्हि बाह्ये के
वृष्णात्वे भवत” इति परेण दाडिते “अथाश्रये एतदेवम्भवति शब्दाश्रये च वृष्णात्वे” इति
समाहितम्। एतेन यत्रार्थविशेषपुरस्कारेण कार्यं विशेष्यते तत्र सुखार्थः प्रथमम्बुध्यास्तदा
भावप्रकाशः।

मित्यस्य विशेष्यत्वेन व्याख्यानम् जात्यादीति। आदिना गुणादिपरिग्रहः। इत्यन्वय इति। तथा
च “जात्यादि, निरपेक्षम्” इति पृथक् पदे। आद्ये सामान्ये नपुंसकम्। एतेन कर्मधारयः निरपेक्षत्वं च
विशेष्येण। यद्वा तृतीयासमासः। व्यक्तिभावबोधोऽपि सर्वतन्वविरुद्ध इति मान्योक्तं प्राचामनुरोधेनेति
ध्वनितम्, आद्ये तस्य पूर्वनिपातात्पत्तेः, अन्ये स्वार्थपदान्त्वयापत्तेः। तथादोषोक्त्या मूलकृतोऽनभिमत-
त्वाच्चेति भावः। विशेष्येति। तत्रिष्टविशेष्यतानिरूपितत्वादित्यर्थः। तथा च यदि धर्ममात्रं विशेष्य-
तया भासते तर्हि कथं तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वम्? अथ तद्वत् द्रव्यं तत्कथं तन्मात्राभिधायित्वम्? शब्दा-
न्विप्रकारकवानानुऽयादिति भावः। ननु पञ्चसु कारकत्वान्यत्वेन तदग्निनाऽभावेनादिपदं व्यर्थमन-
भाह—कारकादीतीति। प्राक् तस्योपक्रान्तत्वादिनि भावः।

पुनरपि तदप्रत्यखण्डनं प्रकाशोक्तमाह—मूले—यदपीति। प्रसादकृतोक्तमिति शेषः। सिद्धा-
न्तादिति। प्राचामिति शेषः। अत्र मान्या—स्वमने तु विशिष्टरूपोपादाने एव गौणमुख्यन्याय
इति “ओत्” सूत्रे कौस्तुभे स्पष्टम्। न्वायाऽप्रवृत्तेऽभवया तुल्यत्वेपि पूर्वापरविरोधप्रदर्शनार्थं
तन्मात्रानुपाद इति; तथाचामनुरोधेनेति ध्वनयन्नाह—ओत्सूत्रे इत्यादि। तत्र हि “ओत्-

यद्व्याहुः-द्रोणादयः शब्दा लौहं दारुमयं वा परिमाणमेव न व्यभिचरन्ति, परिमेय तु व्यभिचरन्त्येव । अतस्तस्य प्रातिपदिकार्थत्वाभावादप्राप्तेः परिमाणम-
हणमिति; तदपि न, गौणलाक्षणिकेषु 'सिद्धो माणवकः' 'मञ्चा काशान्त' इत्या-
दिष्वव्याप्त्यापत्तेः । तत्र विशेष्यस्य माणवकादेर्भेदेऽपि सिद्धसदृश इत्यर्थो गौण्यां
नियतोपस्थितिक एवेति यदि, तर्हि ब्रीह्यादेर्भेदेऽपि द्रोणपरिमाणतो नियतोपस्थि-

शब्दासम् ।

नाभावादस्या अत्राप्युच्यते द्रोणादिशब्दानां लक्षणिकत्वेऽपि गौणत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् ।

भैरवी ।

भवति, गौणार्थप्रतीतिस्तु पदान्तरसम्बन्धवैलापामिति पदकार्यविषयकत्वमस्य न्यायस्येति
ध्वनितम् । कैषेतेन तु स्पष्टतर्कविक्रमम् । अर्थाध्यय इत्यस्य लौकिकार्थवत्त्वपागपदाध्यय इत्य-
र्थः । मूले सिद्धान्तादिति । अनेन यत्र तस्य न्यायस्य प्रवृत्तियोर्यता तत्र तेन न्यायेन कार्य-
निष्पत्तिर्वाच्या, वस्तुतस्तु प्रकृते तत्प्रवृत्तियोग्यतैव नेति ध्वनितम् । सदेतत्स्पष्टयति-एवमेवेति ।
इदमेव-गौणमुक्त्यन्यायाऽविषयत्वमेव । युक्तत्वे हेतुमाह-विशिष्टेति । अथबोधकतापठेद-
कानुपूर्वोविशिष्टत्वार्थः । गौणमुक्तेति न्यायोऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषामुक्तम् । सा परिभाषा यत्र
विशिष्टरूपोपादानन्तर्ग्वै प्रवर्तते, तत्रैवायौपस्थितिसत्त्वेनोपस्थितस्यार्थस्य शब्दप्रति-
विशेषणत्वसम्भवात् । एतेनाऽप्यस्य प्रयोगानर्हत्वेन पदार्थैव पदान्तरार्थसम्बन्धवैलाप्यो
गौणार्थत्वावतिरिति द्रोणादिपदानां स्त्राय एव साधुत्वान्वाख्यानद्वार्यम् । तदानीन्तु मूल-
भूता याऽर्थवत्परिभाषा तद्विषयतैव नास्ति, उपात्त-विशिष्टार्थोपस्थापकं रूपं यत्र तत्रैव
तस्याः प्रवृत्तेः । प्रकृतसूत्रे तु न तादृशरूपोपादानमिति परिमाणग्रहणमन्वयेति ध्वनितम् ।
वस्तुतस्तु परसम्मतगौणमुक्त्यन्यायप्रवृत्तिमभ्युपेत्य प्रातिपदिकसंस्कारवैलापान्तस्याः प्रकृते
प्रवृत्त्यभिव्यक्तमित्यपराश्रेमाह-द्रोणादिशब्दानामिति । गौणत्वाभावादिति । सदृशलाक्षणिक-

भावप्रकाशः ।

दिश्वप्रतिषेधः । अनरः अरः भ्रमवत् अदोऽमवत् । न वक्तव्यः । 'तत्रप्रतिषेधोक्त' इति
सिद्धम् । एवमप्यगौर्णः समप्यव गोऽमवत् अत्र दोषः । एव तर्हि गौणमुक्त्यन्यायेन सिद्धम् ।
यथा गौणमुक्त्य इति-न वाहीकोऽनुबध्वते । कदा तर्हि वाहाके बुध्वादे-नीतिरिति, गामान-
येति । अर्थाद्ये एतदेव भवति शब्दाद्ये च बुध्वादे इति भाष्यम् । तत्र बुध्वादे चेति प्रतीकमा-
दाय एवार्थे पदे संसाध्य पदान्तरसंज्ञिधाने गौणत्वप्रतीतिः । नचि तदा मुख्यव्यवहारो गौणभावादिति
पदकार्यव्यय न्यायो न प्रातिपदिककार्येभिर्युक्तम् । शब्दाद्ये चेति । न स्वार्थो नापेक्षने इति कैषटः ।
एवं चैतच्छब्दं प्राबोक्तमरि स्यपादमिति नात्रावबिधुत्कोत्तरदोषकार्यं एवकरोपपूरण युक्तमिति भावः ।
तदेव पदे एव लक्षणैति सिद्धान्तरवोचत्वेनाऽन्यदोषाऽयुक्तं च ध्वनयितुं सिद्धान्तमाह-इदमेवेति ।
एतेन तद्व्याप्तिः । युक्तत्वे हेतुमाह-विशिष्टेति । अथसत्रिद्विध्याथोपस्थापकविभक्तिविशिष्टत्वार्थः ।
तथा बोधात् विशिष्टार्थोपस्थापकं विभक्तिविशिष्टं रूपं यत्र तादृशपदकार्यं एवाय न्यायः । परिनिष्ठितस्य
पदान्तरसम्बन्धे हि 'गौर्वाहीकः' इत्यादी गौणत्वप्रतीतिस्तु प्रातिपदिकसंस्कारवैलापान्तिन्यन्तरात्वाऽजा-
तसंस्कारोपायोगः प्रातिपदिककार्ये प्रवृत्त्यभावे वीर्यम् । कैषट्याधीनमूलद्वैत्यत्रैव तात्पर्यम् । अनर-
त्वेन तस्य युक्तप्रतिपादनम् । वक्तव्यपरम लौकिकार्थवत्त्वयोग्यपदाद्ये एव न्यायसदृशद्रोणादिशब्दा-
द्ये च तै इत्यर्थः । 'गौण' इति यथाहुतसूत्रे विशिष्टरूपोपादानसत्त्वेनोक्तरीत्येव तस्य न्यायस्येवरावाद ।
अधिकप्रत्यतोऽवगन्तव्यम् । अत्राऽप्युच्यते । अथगाविषयके परिभाषाया अप्युच्यतेत्यर्थः । इदं
च न्यायविषयत्वमस्तीहत्योक्तम् । वस्तुतो न्यायविषयत्वमेव नैरापाह-द्रोणादीति । आदिना मञ्चा
दिपरिग्रहः । गौणत्वाभावाच्चेति । अप्रतिपदत्व गौणलाक्षणिकत्वं च तत्र गौणत्व निविष्टं न तु
शुद्धलाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वं चेति भावः । चो मूलोक्तिका-तादिति दोषसमुच्चवापक । अपिना पदे

विक एवेति तुल्यम् ।

“संबोधने च” । मात्रपहणा संबोधनाधिक्ये न प्राप्नोतीत्यारम्भः । इह संबोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं, क्रियां प्रति विशेषणमात्रं सिद्धान्तः । उक्तं च—
संबोधनपदं यच्च तत् क्रियाया विशेषणम् ।

शब्दरत्नम् ।

सम्बोधनपदमिति । अत्र पुत्रराज ‘आख्यातसंबोधने वाक्यम्’ इति वाक्य-
लक्षणं, तत्रास्य क्रियाविशेषणत्वाभावे वाक्यत्व न स्यादिति ‘समानवाक्ये’ इति प्रकृत्य-
विहितो निघातो न स्यादिति भाव इति ।

वस्तुतस्तु एवं सति नया यत् कर्त्तुं तत्र तिष्ठतीत्याद्यर्थके नद्यान्तिइति कृते इत्यादी-
पठ्यन्तस्य क्रियाया विशेषणत्वाभावात्तद्घटितस्य वाक्यत्वाऽनाप्तौ समर्थसूत्रभाष्यम-
स्मत्तन्निघातस्य तत्राऽनापत्तिः । तस्मात् संबोधनमित्यस्य ताक्षादन्यद्वादा वा यद्विशे-
षणं तत्सहितमित्यर्थाऽवश्यं वाच्यं । एतेन यत् पदात्परस्य पदस्य निघातादयं क्रियन्ते
चरेत् ।

एवैव गौणत्वादिति शेषः ।

यदुक्तं सम्बोधनपदस्य क्रियाविशेषणत्वं तत्र साधकमाह—अत्रेति । संबोधनम्—साक्षा-
त्परम्परया च यद्विशेषणन्तद्बोधकमहितम् । तेन गभीराधाननद्यान्मीनोऽस्तात्यस्यैकवा-
क्यत्वम् । तत्र—‘सम्बोधने च’ इतिसूत्रविहितप्रथमान्तपदघटितमनुदायमर्थे । अस्य—
देवदत्तेत्यादिरस्य । निघो तो न स्यादिति । आष्टमिकेन “आमन्त्रितस्य च” इत्यनेन समा-
नवाक्यस्यस्याऽऽमन्त्रितस्य पदात्परस्यैव निघातविधानादिति भावः । ‘व्रजानि देवदत्त’
इत्यस्मात्पुत्रराजसम्मतो देवदत्तसम्बन्धिसम्बोधनविषयो मत्कर्त्तृकगमनमिति शब्दबोधः ।

तत्र साक्षात्क्रियाप्रति विशेषणन्तत्सहितस्यैवेकवाक्यत्वमिति कश्चित्, तत्र यु-
क्तमित्याशयेनाह—वस्तुतस्ति । एतेन—उक्तसमर्थसूत्रसम्मतनिघाताऽप्राप्तिरूपदापेण ।
भावप्रकाशः ।

एव लक्षणासंस्कारोद्यम्य समुच्चयः । मूले—यदस्यादिति । कैयटानुयायिप्रकाशकृत इत्यर्थः ।
गौणताश्चिदेष्विति । गौणेषु साक्षगिकेषु चेत्यर्थः ।

यदभिप्रायेण मूले सम्बन्धित्वा तन्निघातमसिद्धात्तत्रादस्यमुखेनाह—अत्रेति । अस्मिन् हरिपत्रे
इत्यर्थः । लक्षणमिति । अस्य समर्थसूत्रे भाष्ये उक्तम् इति शेषः । इदं च लौकिकम्,

साक्षात्पदस्य भेदे परान्तरात्पदस्य ।

क्रियापदान्तं शुभवदित्यर्थं वाक्यमिच्छते ॥

अर्थेवादेकं वाक्यं साक्षात्क्षेत्रेभिर्भागे स्यात् इत्यादिद्वयुक्तमाभासकामिमतलक्षणेन
समानाधिक्यात् । अत्र एव ‘पचति भवति’ इत्येतत्साधारणमिदम् । आख्यायनमित्यत्रैकस्य
शिवज्ञायामपि संबोधनार्थान्तरात्वात्पेक्षयात् । अत्र एवामरं चैकवाक्यता । तत्र—व्रजानि
देवदत्तस्य । अस्य—सम्बोधनस्य । निघातो न स्यादिति । पदात्परस्याऽप्राप्तौ
निघातस्याऽऽमन्त्रितस्य सर्वाणाम्पि इत्यर्थेन “आमन्त्रितस्य च” इत्याष्टमिकसूत्रेणेत्यर्थः । अतस्तत्र
साक्षात्विशेषणम् । तथाच देवदत्तसम्बन्धिसम्बोधनविषयो मत्कर्त्तृकगमनमिति बोध इति भावः । अनु-
समर्थसूत्रभाष्यविरोधादिदमनुक्तम् भावः—वस्तुतस्तिइत्यादि । अस्याऽप्यस्तमित्यस्य शेषभूते इति
बोधमित्यत्रान्वयः । एवं सति । साक्षात्क्रियावयवित्वे एव वाक्यत्वाद्दीकारे सनीत्यर्थः । आदिना
‘शालीना ते ओदनं दद्यामि’ इत्यादिपरिमहः । निघातस्येति अत्रान्वयः ते इत्यादादेशस्य रिः । तत्र-
उक्तवाक्यस्थानित्वात् । तस्मात्—उक्तदोषात् । अवश्यं वाच्यं इति । तथाच तस्य साक्षात्क्रि-
याविशेषणत्वाभावेऽपि निघातसिद्धिरुच्यते नैकत्वं नया तदन्वयस्यैकमिति मूलं तथा कैयटका

ब्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति ॥ इति ।

एवं च 'राम मां पाह' इ त वाक्यस्य रामसंबन्धिसंबोधनविषयो मत्कर्मकं
तत्त्वमर्थः ॥

इति प्रथमा ।

शब्दरत्नम् ।

तथो. पास्परान्वयनियत इत्यपास्तम् । वन्तुनो 'ब्रजानि देवदत्त' इत्यादौ 'जानोहि'
भैरवी ।

नियम इति 'समानवाक्ये' इति धार्तिकदोष्य इति शेष । यत्तु सम्बोधनविनियतस्य विधेयभूत-
क्रियायामेवान्वयः । स एव निघातस्य प्रयोजको, वक्ष्यमाणहरिप्रत्यस्वारूपान् एवञ्च 'ब्रजानि
देवदत्त' इत्यत्र ब्रजनस्य विधेयत्वाभावेन कथमत्र निघातसिद्धेः पल्लव्येन कथनमिति केचित् ।

भावप्रकाश ।

शुभ्रपणरनाकरदण्डपाण्डितं च विन्त्यमिनि बोध्यम् । एतेन-उक्तमायविरोधेन । आदिना ते इत्याधा-
देशपरिग्रहः । तदाह मूले- एवं चेति । अत्रैर्दं बोध्यम् । "मग्धोषने च" इत्यस्य सम्बोधनाधिके प्राति-
पदिकार्ये वर्तमानाऽप्रातिपदिकारप्रयमेत्यर्थः । तत्र मग्धोषनमभिमुखीभावः । तत्कञ् प्रवृत्तिनिवृत्ती ।
तेन सम्बोधनविभक्तिरनुवाचविषयैव, सम्बोधनवाक्यच्छेदकभेदे सम्बोधयत्य सिद्धिं विना तत्राम्भवात् ।
तेन 'राजा भव युष्मत्स्व' इन्द्रशत्रुर्वर्षस्व' इत्यादौ न सम्बोधनविभक्ति, रामत्वादेरिति ह्येवनाऽननुवाचत्वात् ।
अत्र एव 'राजन् युष्मत्स्व' इत्यस्य कुमारावस्थायाम्, 'राजा भव युष्मत्स्व' इत्यस्य राजावस्थायाम् न प्रयोगः ।
अन एव निद्धिर्वाद्या विवक्षिता न बोद्धा । "इन्द्रशत्रो विवर्षस्व" इति भाषणत तु विन्त्यमेव । एवं च
'म्बोधनविभक्तौरनुव द्यविषयतया अनुवाचत्वस्य च विषये परान्वयेन विधेयज्ञायाश्च क्रियानिष्ठत्वेन
तस्याभिवैतदर्थान्वय उद्देश्यतया । तदेतदुक्त हरिणा-

निद्धस्याऽभिमुखीभावमात्र सम्बोधनं विदुः ।

मासाऽऽभिमुखो ह्यर्थात्मा क्रियास्तु विनियुष्यते ।

सम्बोधनं न वाच्यार्थं इति ब्रह्मेभ्य आगमः ॥ इति ।

अस्यार्थः । सिद्धस्य-मग्धोष्यत्राच्छेदकरूपेण सिद्धस्य । अनेनानुवाचविषयत्वस्य बोधितम् ।
अभिमुखीभावः-अनभिमुखः अभिमुखः सम्पद्यते तथा भावोऽभिमुखीभावः-सन्मुखीभाव इत्यर्थः ।
प्रयोक्तृवचनार्थग्रहणे सादरत्वमवगन् । तद्व्यञ्जकं च मुञ्जरावृत्त्यादि । मात्रपदेन सम्पक् शपनं सम्बो-
धनमित्यादिमन्त्ररथावृत्तिः । तत्सम्बोधनं विदुः । तत्कनमाह-प्राप्तेति । द्वि-यनः । प्राप्तमाभिमुख्यं
सन्मुखता येन मुञ्जरावृत्त्यादिना तावृत्त । अर्थात्मा-अर्थपूर्णं भाष्या इति शाकपादिरादिः । प्रयोक्तृ
वचनार्थज्ञानगन् । यदा शब्दरूपव्यावृत्तये अर्थात्मेति कर्मधारयः । रामादिरिति तदर्थः । यदा,
अर्थ्यते बोध्यते इत्यर्थस्तद् प्राप्ता सम्बोधयमान इत्यर्थः । क्रियास्तु-प्रयोक्तृशान्त्यक्रियास्तु विनियुष्यते-
प्रेर्यते । अनेन प्रवर्तनाविषयक्रियासम्बन्धोऽस्येति बोधितम् । तथाच क्रियास्तु विनियोगफलकोऽभि-
मुखीभावः सम्बोधनमिति फलितम् । एववाऽभिमुखीभावोऽमोर्देश्यकप्रवर्तनाविषयो मत्कर्मकं रङ्ग-
मिति बोधः हे राम मां पाहीत्यत्र । एवं च सम्बोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेषण, तद्विभक्त्यन्तर्भावश्च क्रियां
प्रति विशेषणमिति सिद्धम् । एतेन सम्बोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं, तथाच राम मां पाहीति वाक्यस्य
राममन्त्रनिधिमग्धोषनविषयो मत्कर्मकं रङ्गनमर्थं इति मूलं तथा प्रकाशमृग्णरतनाकरदण्डपाण्डितं च्यापा-
स्तम् । हे शब्दादि सम्बोधनत्रात्पर्यग्रहकम् । अपुनिकृष्टेऽचेने च तत्रातोपेण गौग, प्रयोः । एते
नाऽऽस्त्रिकृष्टे 'हा देवि धीरा भव' इत्यादौ तदसम्भवाच्चिन्त्यनिर्दमिति भन्दोक्तमपास्तम् । अरामार्थस्तु
वक्ष्यते इति । अयमेव सम्बोधनपदमिति हरिपार्थः । तत्रापि क्रियाशब्देन प्रयोक्तृशान्त्यक्रियाया एव
प्रवृत्त्यात् । एवं च तदेकवाक्यता निष्ठा । पुञ्जरानस्याप्यत्रैव तात्पर्यमिति । एवं सति ब्रजानीत्यादौ
ब्रजनक्रियायां सम्बोधनस्य विनियोगभावेन तत्रानुपपत्त्या तद्विभक्त्यनुपपत्ति, अस्तरेऽशब्द द्वि

शब्दरत्नम् ।

इति शेषस्तत्र ब्रजनस्य कर्मत्वेन देवदत्त्वयोर्देवत्वेनान्वयात्तत्र दोषः । प्राप्तकालेऽपि लोट्
 चैरवी ।

तन्मतेऽपि निघातसिद्धयं आह—वस्तुतो ब्रजानीत्यादि । न दोष इति । ब्रजनस्याऽविधेयतया
 देवदत्तत्वेनेनाऽन्वयाभावाच्चिवाताऽप्राप्तिरूपदोषो नेत्यर्थः, अवबोधनरूपा या क्रिया विधेय-
 त्वेन विवक्षिता तस्यामुभयोरन्वयेन समावाक्यत्वस्य सत्त्वान् । न च जानीहीत्यस्य शेष-
 त्वे तिङन्तद्वयघटितवाक्यस्य “एकतिङ्वाक्यम्” इति परिभाषितं यच्चिवातोपयोग्येकवाक्य-
 त्वन्तदभावेन दोषोऽन्वयेनेति वाच्यम् ? जानीहीति शेष इत्यस्य ब्रजानि देवदत्त इति समु-
 दायस्य ब्रजानि देवदत्त जानीहीत्यस्य योऽर्थस्तत्र वृत्तिवाक्यैकदेशान्यायेनेति श्रूयमाणकतिङ्ग-
 टितत्वेन निघातस्य प्राप्तिरित्यादायान् । अभिमुखीभवदेवदत्तोर्देवदत्तं मत्कर्तृकं प्राप्तकालेऽधि-
 करणवगमनकर्मकं प्रेरण, विषयो ज्ञानमित्याकारको ह्यस्माच्छब्दबोधः । प्राप्तकाल इति । गम-
 नयोऽस्य कालस्य प्राप्तिविवक्षायामित्यर्थः । लोट्—“प्रेषतिभृगुप्राप्तकारेषु कृत्वाश्च” इत्य-
 भावप्रकाशः ।

निधाय तदुपपत्तिमाह—वस्तुतो ब्रजानीति । इति उपपत्त्यर्थः । तत्र—ज्ञाने । अन्वयादिति । अत्र
 पञ्चमयोः समानवाक्यत्वत्वात्, लीविघातत्रलक्षणसत्त्वान् । “एकतिङ् वाक्यम्” इत्यस्य च बहुव्रीहिणा
 श्रूयमाणसमानानुपूर्वीकतिङन्तघटितमित्यर्थं इति तदपि लक्षणमस्यैवेति भावः । न दोष इति ।
 न तदनुपपत्तिरूपदोष इत्यर्थः । उक्तभाष्यात्तस्य तथावांहीकारेऽपि ब्रजानीत्यादौ मूलोत्पत्तिरथा ब्रजन
 क्रियान्वयेनैवैकवाक्यत्वेन तु तस्याऽतिविनियोगेन ‘क्रियामु विन्नुज्यते’ इति इतिविरोधापत्तिरूपदोष
 इति भावः । नन्वेवं ब्रजानीत्यत्र कथं लोट् ज्ञानस्यैव विधेयत्वेनात्र विधेयसम्भवादत्त आह—
 प्राप्तेति । “प्रेषतिभृगु” इति सूत्रेणेति भावः । अत्र—ब्रजानीत्यत्र । अत्रेदं तत्त्वम् । उद्देश्यवि-
 धेयभावो वाक्यार्थः । अभिमुखीभवतानुक्तस्य सम्बोधनविमत्तदन्तश्चन्द्रप्रयोगरूपस्य व्यापार-
 रथेतरनैरपेक्षैव प्रतीतिस्त न वाक्यार्थः । अयमेव हरिचरमाथोर्थः । तत्र सम्बोधनपदस्य नाभि
 मुखीभावपरत्वं किन्तुत्त्वापारपरत्वम् । अत एव गच्छेत्वाप्यकारे ‘विद् मूर्त्वं’ इत्यादौ
 प्रथमा, अनध्याहारे तु द्वितीयेव । तथानाभिमुखीभवद्देवदत्तोर्देवदत्तो मत्कर्तृकप्राप्तकालगमनक-
 र्मकः प्रवर्तनविषयो बोध इति बोधः । वस्तुतो वाक्यैकदेशान्यायेन ‘ब्रजानिदेवदत्त’ इत्यनेनैव जानीही-
 त्वेनद्वयघटितवाक्यार्थबोध इति न श्रूयमाणत्वविशेषणोपयोग इति तन्मात्ररहितोत्पत्त्यर्थं यथाश्रुतमेकति
 ङ्वाक्यमिति वाक्यलक्षणमपि तत्रास्त्येवेति निघातसिद्धिरिति बोध्यम् । एतन्मूलक एव सम्बोधनस्य कर्तृ-
 कारकत्वस्यबोधो वृत्तानाम्, तस्यैव स्वल्पदार्थत्वेन विनियोज्यक्रियाकर्तृत्वान् । अत एव ‘प्रिट्प्रमाना
 विकरणे प्रथमा’ इति वार्तिकस्यै प्रथमासिद्धिः सम्बोधने नन्व्यासे हि ‘प्रादिप्रदिवार्थ’ इति सूत्रवदस्याप्य
 करणमेव इति वार्तिकमते प्रथमासिद्धिः सम्बोधने । अत एव प्रथमापि कारकविभक्तिः, कर्मणि द्वितीये
 त्यादिसाहचर्येण क्रियायोगे एव तत्प्रवृत्तेश्च, तथैवाकाङ्क्षित्वाच्च, अस्तिक्रियायाः सर्वत्र सत्त्वाच्च,
 तत्रैवैव त्रिधाब्रजनकत्वाच्च । आख्यातार्थैकियान्वयिकत्रोदावभरणत्वयेन तद्गृह्यतेः क्रियायोगो बोध्यः ।
 यत्र क्रिया न श्रूयते तत्राप्याहारोऽस्तीत्यन्त्रोपि ‘अस्तिर्भवन्नीपतोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति’ इति भाष्यात् । तत्र
 मरन्वीपर इत्युपलक्षणमनन्वयत्वात्स्यापि । अत एव ‘उपपदविभवने’ इति न्यायेन प्रथमासिद्धिर्माभ्यादौ
 सरला

न दोष इति । साक्षात्परम्पराभाषणस्यागाथनिष्ठविषयतानिरूपितत्ववद्विषयशान्त्योऽत्र त्वमेकवाक्य
 यावम्, “एकतिङ् वाक्यम्” इत्यस्य च श्रूयमाणेतिङन्तवृत्तिमित्यर्थे इति न तद्विरोधः । ज्ञाने ब्रजनस्य
 विषयत्वसम्बन्धेन, देवदत्तस्य च सोर्देवदत्तत्वसम्बन्धेन प्रवर्तनायामन्वयद्वारा, प्रवर्तनायाश्च विषय-
 त्वसम्बन्धेन साक्षादन्वयः । तथाचात्र देवदत्तपदस्य ब्रजानीत्याख्यातार्थेन निष्ठविषयतानिरूपितज्ञान
 निष्ठविषयतानिरूपितप्रवर्तनानिष्ठविषयतानिरूपितदेवदत्तनिष्ठविषयताप्रयोऽत्रनेनैकवाक्यत्वादामन्त्रन
 निघातसिद्धिरूपदोषो नेत्यर्थः ।

शब्दरत्नम् ।

इति दिक् ॥

इति प्रथमा ॥

मैत्री ।

नेन लोट् । दिगिति । दिगर्थस्तु यत्र विधेयभूतक्रियावाचकम्पदं नास्ति केवलसम्बोधनविभक्त्यन्तस्तथैव प्रयोगस्तत्र तादृशक्रियावाचकपदाध्याहारेण शाब्दबोधः । यथा मूर्खेत्यादौ । अत्र सम्यगाचरेतिपदाध्याहारे सति मूर्खोद्देश्यकं सम्यगाचरणम्प्रेरणाविषय इति बोधो भवति । सम्बोधनत्वमिमुखीकरणम् , तच्च प्रयोक्तृवचनार्थग्रहणे आदरत्वसम्पादनम् । तत्फलम्प्रवृत्तिनिवृत्तौ । मुखपरावृत्त्यादिकन्तु तस्याऽभिभ्यञ्जरुम् । सादरत्वसम्पत्त्यनुकूलो व्यापारश्च सम्बोधनविभक्त्यन्तशब्दप्रयोग एव । उद्देश्यतावच्छेदकरूपेण सिद्धश्च यदा ज्ञातो भवति, तदा तद्वर्मावच्छिन्नोद्देशेन क्रिया विधीयते इति सम्बोध्यतावच्छेदकरूपेण सिद्धत्वं सम्बोधनविभक्त्यन्तशब्दप्रयोगे निवामकरुम् । अतो व्यवल्पयैव 'राजन् युष्यस्व' 'राजा भव युष्यस्व' इत्यनयोः प्रयोगः । तदुक्तं हरिणा—

सिद्धस्याऽभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः ।

प्राप्ताऽऽभिमुख्यो ह्यर्थात्मा क्रियासु विनियुज्यते ॥ इति ।

सिद्धस्य—सम्बोध्यतावच्छेदकरूपेण सिद्धस्य । अभिमुखोभावमात्रमित्यनेन फलनिर्देशः । मुखपरावृत्त्यादिना सम्बोध्यतावच्छेदकावच्छिन्नो यदा फलवत्त्वानुमितो भवति, तदा क्रिया विधीयते, तदाह—प्राप्ताभिमुख्य इति । आभिमुख्यं—सादरत्वं प्राप्तमाभिमुख्यं येन स एव अथ—अथपूर्ण आत्मा सम्बोध्यः । उद्मुखवत्समाप्तः । प्रयोक्तृवचनार्थज्ञानवान् क्रियासु बोधनीयक्रियासु विनियुज्यते—प्रवर्तयते । एवञ्च सम्बोधनमभिमुखीकृत्या ज्ञातार्थज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापार इति फलितम् । यत्र सम्बोधयोऽसन्निकृष्टाऽचेतनो वा सत्र सन्निकृष्टत्वारोपेण चेतनत्वारोपेण च गौण सम्बोधनविभक्त्यन्तशब्दस्य प्रयोग इति । किञ्च "तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा" इति वार्तिकस्वारस्यात्प्रथमाऽपि क्रियाजनकरूपकारकार्यिका विभक्तिः । अत एव "सदयुक्तेऽप्रधाने" इति सूत्रे अप्रधानग्रहणस्याऽकृतस्यत्वम् । "अप्रधानग्रहणं शक्यमकृतम् । न चैवमुन्ने सहागतं पितेत्यत्र पितुरपि तृतीयापत्तिः, "उपपद्विभक्ते कारकविभक्तिर्विधीयती" इति प्रथमा भविष्यति" इत्यभिहितम्भाष्ये । "उपपद्विभक्ते" इति परिभाषा तु चावनिहीति स्पष्टमन्यत्रेति दिक् ।

इति प्रथमाविवरणम् ।

भावप्रकाशः ।

स्फुटम् । एतेन सा न कारकविभक्तिः, उदधिकारत्वकर्त्रादिसंशामुपजीव्य विधीयमानविभक्तिवत्त्वत्तरत्वात् । क्रियान्वितविभक्तिवत्त्वं तु न तत्र, शुद्धधियाविरुद्धा यथाचार्यैः । "सदयुक्ते" इत्यत्र भाष्येऽप्रधानग्रहणाऽभावे तन्माद्ये प्रधानात्प्रथमात्पक्षे तु कारकान्तरस्यान्तरग्रहणत्वम् । अन्वया 'पुत्रेण सह पितुर्गौ' 'तेन सह स्थूलः' इत्यादी न्यायाऽप्राप्त्या तत्स्वीयापत्तेः । तस्मात्सर्वप्रबन्धविरोधाच्चित्तमिदमिति मन्दोक्तमगस्तम् । शुद्धशब्दस्य सत्त्वभूतार्थकधीशब्दार्थविशेषणत्वेनाऽकारकत्वाच्च, अणुपिङ्गव्यायेन विशेषणविभक्तिमाधनेऽपि लक्ष्यपदार्थनिरूपिणकारकत्वाभावाच्च, कारकाणां भावना-वच्य इत्यस्य क्रियान्वयिनां क्रियान्वय इत्यर्थात्त्या क्रियान्वयिणो कारकत्वमित्यत्राप्युक्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च, अन्तरङ्गत्वस्य च "सदयुक्त" इत्यत्र खण्डनीयत्वाच्च । किं च युक्तग्रहणात्तत्र लुपीयापत्तेः पुनिवात्त्वात् 'अन्तराग्रेणयुक्ते' इति युक्तग्रहणाद्यथा कमण्डलोर्दिवाया न, तद्वत् । किं च पुत्रस्वानिक्तसमानकानिकपितृस्वामिक्तवती गौरित्याद्यर्थेन पूर्वं यथा पितुः सम्बन्ध पश्चात्प्राथम्येन, अन्वया कस्य सत्त्व प्रतिपाद्येत, अतोऽन्तरङ्गत्वेन तत्र धर्मीत्याशयात् । उपपद्विभक्तेरिति वचनं तु क्रियायोगे प्रधानात्प्रथमादिनिष्कर्षम्, सत्त्वान्तरङ्गत्वाभावात् । अधिक "सदयुक्ते" इत्यत्र स्फुटीभविष्यतीति दिगिति, तदाह—इति दिगिति ।

इति प्रथमा ।

“कर्तुरीप्सिततमं कर्म” ॥ कर्तुरिति “कस्य च वर्तमाने” इति कर्तरि पठ्यो । आप्नोते. सन्नन्तात् “मतिबुद्धिपूजायैभ्यश्च” इति वर्तमाने क् । मतिरिच्छा न तु बुद्धिः, पुनर्बुद्धिग्रहणात् । एवच कर्त्रा आप्तुमिष्यमाणं कर्मत्वार्थं । कर्ता च धातूपत्तव्यापाराश्रयः । स च केनाऽऽप्तुमिच्छतोत्याकाङ्क्ष-

शब्दरत्नम् ।

आप्तोतेरित्यादि । अनेन व्याख्यानात् क्रियाशब्द एवाप्तेरिप्सितशब्दो न स्वभि प्रेतपरो रुढ इति सूचयति । आप्तुमिति । सवन्दुमित्यर्थः । व्यापाराश्रय इति । भैरवी ।

अनेनेति । व्युत्पत्तिप्रदर्शनेनेत्यर्थं । अस्य सूचयतीत्यत्र, व्याख्यानादित्यस्य तु रुढिरित्यत्रान्वयः । रुढ इति । न च

‘अभीष्टमीप्सित ह्य दयितं बहुभं प्रियम्’ ।

भावप्रकाश ।

ननु वत्तरि षष्ठीव्युक्तम् ।

‘अभीष्टेर्भीप्सित ह्य दयित वल्लभ प्रियम्’ ।

इति कोशादाप्सितशब्दस्य रुढत्वेनाक्रियावाचित्वेन तत्तदर्थान्वयेनातत्त्वादत्त आह मूले—आप्तोतेरित्यादि । तदेव ध्वनयन् व्याचष्टे—अनेनेति । व्युत्पत्तिप्रदर्शनेनेत्यर्थं । अस्य सूचनेऽन्वयः । करणमिदम् । कर्ता तु मूलशब्द बोध्यः । व्याख्यानादिति । अथ भावः । कर्तुं शक्येन युक्तम् । सा न शेषे षष्ठी, षष्ठे नीह्यं करोतीत्यत्र षष्ठे परत्वावर्तत्वापत्ते, “जासिनिग्रहण” इति शेषे वर्मणि षष्ठीविधानात्तद्वाच्यं । एवं चास्य क्रियाशब्दत्वे कर्तुरिति कर्तृकारकानन्वयापत्तिः । तत्साधनीभूतक्रियाया अभावे केवलपदार्थस्याभीष्टत्वात्सम्भवे. नान्वयापत्तिश्च । न च यानमोजनानसनशोगार्थमेव वक्तुनोऽभीष्टत्वेनाक्षितक्रियायामेव सा कारकषष्ठीति वाच्यम् ? श्रौतक्रियामादाय तथैव युक्तत्वात् षष्ठे शर्यादिप्रागुक्तशेषद्वयापत्तेश्च । एतेन रुढिर्योगमिति न्यायेन तथोचितमित्यपारत्नमिति । एतेन पञ्चभादिवशोरुद्धिरपि निरस्ता, तद्व्यापत्तीकारे फलमावात्, लक्ष्मणशेष्यापरोक्षः । अत्र—सूत्रे । १. सुपलक्षणम् “तथायुक्तम्” “स्वदेशीप्सित” “वारणार्थानाम्” इत्यादिसंज्ञानामपि । २. ५८ चेद “वारणार्थानाम्” इति सूत्रे भाष्यकैयट्यादौ । रुढ इति । एतेन कोशे त्रिंशदष्टपाठादभ्युपगम्यरहितस्य तदभावे मानाभावाच्चेति मान्योक्तत्वे तु प्राचामनुरोपेनेति ध्वनितम्, उपैविवाहित्यत्रैव कोशे तस्याविवक्षितत्वात् “रुधेप्सित भर्तु” इत्यादिप्रयोगदर्शनाच्च । आप्तव्याप्ताविति स्मरणाद् व्याप्तुमित्यर्थनिरासाय आह—सम्बन्धुमिति । सातुस्वार पाठ । ‘वन्धु न सम्भावित एव सरला ।

नत्वभिप्रेतपर इति । अभिप्रेतश्च कर्तुरिच्छोद्देशश्च तदीयमुखत्वं खनिवृत्त्यन्यतरत्वं तत्साधन वा । क्रियाशब्दरथैव ग्रहणे प्रमाणं तु “वारणार्थानामीप्सित.” इति सूत्रस्य भाष्यमेव । तत्र हि—“किमुदाहरणम् ? माष्ये गो वारयति । मष्येस्य माषा न गावः, तस्य माषा ईप्सिता स्युः । यस्य तु खलु गावो न माषा, कथं तस्य माषा ईप्सिता स्युः ? तस्यापि माषा एवेप्सिता । आवदनेप्सिता यदेभ्यो गा वारयति” इत्युक्तम् । ‘मषा एवेप्सिता.’ इत्यस्य माषा ईप्सिता एवेत्यर्थः । अत्र माषाणां तदस्वामिन वारक प्रति न सुखसाधनत्वं नवा तु खनिवृत्तिसाधनत्वं, तदुपयुक्त्यमानत्वाभावादिनि भाषाणामभिप्रेतत्व नारित, किन्तु वारककर्तृवृत्तिव्यापारप्रयोज्यो यो गोनिष्ठव्यापारव्यस्ययोगाभावस्तदाश्रयत्वेनेच्छोद्देश्यत्वमस्त्येवेति क्रियापरिणितशब्दग्रहणे एवैतज्जाभ्यस्तन्निरिति । तदग्रे च ‘अनेनेर्माणक वारयति’ इत्यत्रे माणवकस्यापादानसंज्ञा आप्नोतीत्याद्युक्त्य ईप्सितमात्रे अग्न्यारावत्या अपादानसंज्ञायाश्चारिणार्थ्येनान वकाराया वर्मसंज्ञया ईप्सिततमे माणवके परत्वाद्वाच्यो भवतीत्युक्तम् । अत्र भाष्ये अनभिप्रेतेऽन्यादाव पादानसंज्ञायाश्चारितार्थ्येन वर्मसंज्ञयाऽनवकारत्वाद्वाच्यकथनं ‘कर्तुरीप्सिततमं कर्म’ इति सूत्रेऽपि ईप्सितशब्दस्य फलाश्रयत्वप्रकारकैच्छोद्देश्यस्वरूपार्थपर इति क्रियापरत्व तस्य बोधयति ।

क्षायां विशेषणीभूतेन व्यापारेणेत्यर्थाद्भव्यते । तदेतदाह-क्रिययेति । कप्रत्य-

शब्दरत्नम् ।

प्रधानभात्वर्थाश्रय इत्यर्थः । केनेति करणाकाङ्क्षाप्रदर्शनम् । विशेषणीभूतेनेति । कर्त्तृ-
पदार्थविशेषणीभूतेनेत्यर्थः । उपस्थितं परित्यज्जशाऽनुपस्थितकल्पने मानामावादिती
शैरवी ।

इति कोने पाशाद्द्विरवामिप्रेतेति वाच्यम् ? योगरूढेः स्वीकारात् । भन्न मानन्तु
“वारणाथानामीप्सितः” इति सूत्रस्यभाष्यमेव । तथाहि ‘स्मिन्नाह्वरगम् ? मापेभ्यो
गा वारयति । भरेद्यस्य मापा न गावस्तस्य मापा ईप्सिताः स्युः ।’ ईप्सितशब्दस्या-
भिप्रेतं स्तृत्वामिप्रायेण यस्य स्वामिनः पुरूपस्य मापास्तस्य त एव ईप्सिताः । पूर्वोक्त-
मेवार्थं ब्रह्मपितृमाह—“यस्य तु खलु गावो न मापाः, कथं तस्य मापा ईप्सिताः स्युः ?
तस्यापि मापा एवेप्सिताः ।” ईप्सितशब्दः क्रियाशब्द आश्रीयते, तत्र वारणक्रियया पर-
कीया वापि मापा वारपितुरानुमिष्टा भवन्ति माःइत्येते इत्येभ्योऽसौ गा वारयतीति
कैयटः । मापा एवेत्यत्र एवकारो भिन्नक्रमः । मापा ईप्सिता एवेत्यर्थः । अत एव भाष्य-
कार आह—“आतश्चेप्सिता पदेभ्यो गा वारयति” । पूर्वपक्षया किञ्चिद्वैलक्षण्यामि-
प्रायेण पुत्राह—“इह कृपादर्थं वारयतीति कृपेऽपवादसंज्ञा न प्राप्नोति । न हि तस्य कृप
ईप्सितः, कस्तर्हि ? अन्यः” । न प्राप्नोतीति । अन्यस्मिन्ने सति कृपस्य न विनाशो नापि
राजभयमिति प्रश्न । कस्तर्ह्यन्य इति तन्प्रत्यनुकम्पायाः सद्भावात्तस्येप्सितत्वमन्यते ।
“तस्यापि कृप एव ईप्सिताः । पश्यन्त्यन्यमन्यः कृपन्माप्रापदिति” । तस्यापोति । वारणक्रियया
आप्तुमिष्ट इत्यर्थः । एतेन ईप्सितशब्दस्य क्रियाशब्दतया कृपस्यापि तत्संयोगाऽभावकल्पक-
लाश्रयतया कृपस्योप्यतत्त्वमन्येवेति प्रवृत्तेन ईप्सितशब्दो यौगिक इति सूचितम् । एकदे-

यथा-‘सोमेन यजेत’इत्यत्र भावनायाः करणाकाङ्क्षायामुपस्थितत्वात्फलांशस्य करणत्वेना-
ऽन्वयो भवति तथा प्रकृतोऽपि कारकाधिकारात्कर्तृपदस्य सूत्रे सत्त्वाच्च कर्तृकारकवृत्ति-
भावप्रकाराः ।

पाश’ इति श्रुतयोऽपि तथैव बोध्यम् । एवञ्च संवन्धमात्रमाश्रितेन तु व्याप्तिरेव । सा चावच्छेदकार-
च्छेदेन सम्बन्धः, ‘सिनया ग्रामो स्वाप्त’ इत्यादौ तथैव प्रतीतेरिति भावः । कर्तृव्याप्तवादाह—कर-
णेति । सन्प्रकृत्याऽऽन्वोतेः करणाकाङ्क्षेत्यर्थः । यथा-‘सोमेन यजेत’इत्यादौ भावनायाः करणाकाङ्-
क्षाया समानपदोपात्तत्वात्प्रायश्चैव करणत्वेनान्वयो न परान्वयार्थेभ्योमादेस्तत्वात्तन्मिन्नपदोपात्तत्वेनान्व-
योपात्तक्रियाया एवेति भावः । यत्तु, कर्मावादीनां शब्दविशेषोपाविकत्वात्कारकाधिकाराच्च केनाप्तुमिष्ट
मित्याह ब्रह्मर्षी प्रकृतथात्प्राप्तव्यापारेणेत्यर्थात्भव्यते । तथा च “भ्रतुगृह गामो” इति सूत्रस्य मूले-
नरीत्या सद्भूते मानामावाच्च विनिरुत्पन्नकृष्णप्राप्ते संपूर्णवाच्येन यदांनिर्णयं दण्डुनादि तदेव
कर्मसंज्ञं भवतीति सूत्रार्थं इति फलस्य न कर्तृत्वमिति कदिचत् ; तन्नेति धनयन्नाह मूले-विशेषणीभू-
तेनेति । प्रकरणाच्छेदेनैवाऽस्त्वेन फलान्वयव्यापारस्यैव कर्तृश्रुते विशेषणतया प्रतिश्लेषेन तस्यैव कर-
णत्वेनान्वय उच्यते इति मान्याः । तदेतद् धनयन्त्याच्छे—कर्तृपदायेति । प्रकृतसूत्रोक्तकर्तृपदाथ
विशेषणीभूतक्रियायाः फलान्वयचिह्नत्वेनैवेप्सितत्वा मस्या एव करणत्वमिति भावः । तत्र हेतुमाह-
उपस्थितमिति । प्रकरणाच्छेदेनैवत्वेन समानार्थाऽऽद्य न्यायः । तथाचाधिकारप्राप्तकारकपदस्योक्तार्थ-
स्य बहिरङ्गत्वादिकसूत्रोपात्तकर्तृपदत्वस्य तस्यान्तरङ्गत्वेन प्राबल्यत्वात्तस्य न्याय्यमिति भावः ।
एतेन कर्तृश्रुतेणैवैवम्, ईप्सिते यनेन तदाशेषात् । वारणाथानामित्यादाविव प्रत्यामत्या प्रकृतप्राप्त-
व्यपारस्यन्येनैव यद्विद्येति तस्यैव कर्मत्वेन न भावादावतिरलह इति तदर्थमपि तन्मास्तु

शब्दरत्नम् ।

भाव । लभ्यते इति । एवचेप्सितपदेन कर्तृव्यापारप्रयोज्यफलाश्रय उच्यते ।
भैरवी ।

व्यापारस्यैव तथान्वय इति प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारलाम इति भाव । ईप्सितपदे-
नेन । ननु सूत्रस्यकर्तृपदेनेति पूर्वोक्तरीत्या वक्तव्ये ईप्सितपदेनेति पूर्वविरुद्धमिति चेत् ? न,
यथा—“वारणार्थानामीप्सित ” इति सूत्र कर्तृपदाभावेऽपि कर्मणि क्तप्रत्ययस्येप्सित इत्यत्र
सत्त्वात्कर्मण कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वज्ञानसत्त्व एव तदुपपत्तिरित्यव्याहारेण कर्तृलाम
स्तथा प्रकृतसूत्रेऽपीप्सितपदेनेव विवक्षितार्थस्य लाभे कर्तृग्रहण स्पष्टार्थमिति ध्वननायेत्-
मभिधानात् । ननु ' वारण ' इति सूत्र वारणेत्यस्य विशेषत उपादानात्तदर्थभूतो य प्रधानी-
भूतो व्यापारस्तत्प्रयोज्यफलाश्रयस्यैव लाभायवानामेवेप्सितपदेन ग्रहणमिति तेषामेवाऽप्या-

भावप्रकाश ।

इत्यपारतम् । एव च कर्ता स्वनिष्ठव्यापारे सम्बन्धुमिष्यमाणमित्यर्थ । सम्बन्धश्च जन्मत्वरूपो जन्माश्रय
तारूपश्च । इष्यमाणत्व च तथाव्यापारोद्देश्यत्वमेव सना गभितम् । इदं च साक्षात्कलरूपधात्वर्थं, क्रियाया
फलेच्छापूर्वकेच्छाविषयत्वात् । तदाश्रयत्वात्तण्डुलादीनामपि तत्रम् । एव च कर्ता स्वनिष्ठव्यापारजन्य-
फलेन सम्बन्धुमिष्यमाणमित्यर्थं फलित । जन्यत्व चात्र जन्यतज्ज यसाधाणम् । अत एव चैव ग्रामस्य
वमत्वम् । फलसम्बन्धश्चाश्रयता । तत्फलितमाह—एव चेति । आपत्यर्थसम्बन्धस्य कर्तृपदार्थविशेषणी-
भूतव्यापारद्वारकावाङ्गीकारे चेत्यर्थं । ईप्सितेति । अस्य कचुरित्येनत्तद्वितेनेत्यादि ।

यदा—“वारणार्थानामीप्सित ” इत्यादौ यथा कर्मस्वानुपपत्त्या अद्याहारेण कर्तृलामस्तथा प्रकृतेऽपि
इति तद्वैयर्थ्यध्वननाय तावन्मात्रमुक्तम् । अद्याहारेण तेनैव करणाकाङ्क्षानिवृत्ति, अत एव प्रथमोप-
स्थितत्वेन तस्याऽन्तरङ्गत्वम् । अत एवोपस्थितमित्येवोक्तं न तु प्रकरणात्तेरिति । तस्य क्रियाशब्दस्य
लाभोऽपि सक्रमवातन्तरेण सिद्ध इति नैतदर्थं तदिति न पूर्वोत्तरविरोध ।

ननु 'मावेत्पदव वचनाति' इत्यादौ अत्रि-यासिवावगाय स्वतन्त्रकर्तृसम्बन्धभाव उदाहरणक, न
चैव शब्दनिष्ठप्रतीके अक्षयमात्रमूलविरोधापत्तिरिति वाच्यम् ? स्वात्मर्थं च धातुस्य-यापारश्रयत्वमेव
त्यननैव तत्र समाधानस्य तेनैवोक्तत्वात्, प्रयोजककर्तृव्यापारप्रयोज्यसयोगरूपफलाश्रयत्वेन स्वर्गादे-
वर्मश्रयतोपलक्षणत्वाम वेऽपि सिद्धत्वाच्च, उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्तुल्य इत्यादिबद्धीतपूर्विककर्तृत्वमादाय
प्यन्ते कर्तृरतिमाश्रयोपपत्तेश्च, णिजुत्पत्ते प्रागेव स्वर्गादीनां कर्मत्वप्रवृत्तेश्च, तदाकर्तृत्वसत्त्वात् ' अकृत'
इति तु नास्त्येवेति चेत् ? न, प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वमपीप्सित
तत्कर्मत्वमित्यस्य वक्ष्यमाणत्वनाऽपि यात्तेरभावात् । अत एवात्र 'ईप्सितपदेन' इत्येवोक्तं न तु तमान्नेन ।
फले धात्वर्थत्वनिवेशा पुष्टयथमेव माषेष्टेरे यदा अर्थ वचनाति तदापि न कर्मत्वम् । पदेन 'स्वार्थाङ्गीयते'
इत्यत्र कर्तुरुपादानत्वेऽपि कर्मणि लकारसिद्ध्यर्थे सूत्रे स्वतन्त्रलक्षकं तदावदपकमिति सम्प्रदानसंज्ञास्य
सरला ।

उच्यते इति । आप् धातो सम्बन्धार्थं, सच फलाश्रयत्वरूप, सन्ध इच्छा, क्तप्रत्यय कर्मणि,
तदर्था विषयता 'सविषयकधातुसमभिव्याहारे कर्मप्रत्ययार्थो विषयता' इति नियमात् । सा च विषयता
उद्देश्यतारूपा इच्छार्थकधातुसमभिव्याहारे नियतेति कर्तृवृत्तिव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्य
कर्म इति फलितम् ।

अत्र फलाश्रयता फलतावच्छेदकसम्बन्धेनैव विवक्षिता । सच सम्बन्ध कर्तृसमवेनेच्छीयफलनिष्ठवि-
षयतावच्छेदक एव गृह्यते ननु फलनिष्ठकार्यतावच्छेदक । अथवा कालिकसम्बन्धेन फलोत्पत्तौ ता-
त्येन कालस्य कारणतया कालिकसम्बन्धस्य फलतावच्छेदकतापत्त्या 'काल पचति' इति प्रयोगात्ते ।
मम तु 'तण्डुल पचति' इत्यादौ समवायेन विद्धित्वाश्रयस्तण्डुलो भवतु' इत्याकारकेच्छया कर्तुं पाक
प्रवृत्ते कर्तृ-मवतेच्छीयफलनिष्ठविषयतावच्छेदकत्वस्य समवाये एव सत्त्वेन समवायसम्बन्धेन फलाश्र-
यस्यैव पचधातुप्रयोगे कर्मत्व ननु कान्तिकादिना फलाश्रयस्येति नोक्तदोष ।

शब्दरत्नम्

यथा—'तण्डुल पचति' इति । फलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फलाश्रयत्वात्कर्मत्वम् । भैरवी ।

दानसंज्ञा न त्वाक्षिसकर्तृपदार्थनामान्यस्य यो व्यापारस्तत्प्रयाज्यफलस्य । अन्ययोस्तदेश निष्ठसंयोगानुकूलव्यापारवतो गवादेर्यथा 'यत्रेभ्यो गा वारयति' इत्यादौ कर्तृत्वमस्त्वात्तन्निष्ठ-व्यापारजन्यफलाश्रयववादीनामप्यदानत्वप्रसक्ति, तथा वारणकर्तुरप्याक्षिसकर्तृपदार्थतया तद्वृत्तिव्यापारजन्यफलाश्रयववादीनामप्यपादानत्व स्यात्, भक्षणादिकलानुकूलव्यापार-वत्त्वेन यथा गवादीना कर्तृत्वं तथा परावृत्त्यादिकलानुकूलव्यापारवत्त्वाद्वारयितुरपि, परावत पतीत्यत्र कर्तृत्वदर्शनात्, तथा प्रकृतसूत्रे न धात्वथविशेषोपादानमिति मापेष्वश्वम्बन्नाति' इत्यादौ गलाध संयोगानुकूलव्यापारवतोऽश्वस्यापि भाक्षिसकर्तृपदार्थतया तन्निष्ठव्यापार-जन्यफलाश्रयमापाणामपि कर्मत्वापत्तेर्वारणायाऽन्यानधीनस्य कतुरेव कतृपदेन ग्रहणार्थं कर्तृ-पदमस्त्विति चेत् ? न, प्रकृतसूत्रे प्रकर्षाधिकतमप उपादानात् प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्या-पारवत एवाक्षिसकर्तृपदेन लाभसम्भवात् । एवञ्च मापेष्वश्वम्बन्नातिोत्यत्र प्रकृतधातुर्बन्धधा-तुस्तदर्थो देशान्तरसञ्चारविराधिशङ्कादिसंयोगानुकूलव्यापारस्तदाश्रयचैत्रादेराक्षिसकर्तृपदा-र्थत्वमिति । ननु व्यापारप्रयोज्यफलश्रय इति । अत्र प्रयोज्यत्वनिवेशस्य कतन्तु न साक्षात्प्रधा-नीभूतव्यापारजन्यफलस्यैव ग्रहणं ह्यन्तु तज्जन्यजन्यस्यापि ग्रहणमिति सूचनाय । तेन यत्र मापभक्षणेन पुष्टिर्जायतामिति उच्यते मापक्षेत्र एवाश्वस्य बन्धनन्तर्गामि मापेष्वश्वम्बन्नातीति प्रयोग इष्यते । अत्र प्रकृतधातुर्बन्धधातुस्तदर्थव्यापारप्रयोज्यफलश्रय सयोगोऽपि तदा-श्रयत्वान्मापाणामपि कर्मत्वापत्ति, अत फलेऽपि प्रकृतधात्वर्थत्वविवशानीयमिति ध्वनन-मेव । एवञ्च प्रकृतधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयस्यैवेऽपि तत्तमपदेन ग्रहणमिति तदाश्रयस्यैव कर्मसञ्ज्ञा भवति । न चोक्तरीत्या फले प्रकृतत्वनिवेशनस्य प्रयोज्यनिवेशे एव-चेत्सार्थक्यं तदा प्रकृतधात्वर्थजन्यत्वमेव निवेशयताम्, फले प्रकृतत्वं त्यज्यतामिति वाच्यम् ? भाष्यपठितदुहादिभिन्नानान्दिकर्मत्वस्याऽनुपपत्ते । व्यापारद्वयार्थकत्वेनैव तेषा-न्तत्त्वस्योपपादनोयत्वात् । अत एव "दुहिपच्योबहुल सकर्मकयो " इति "सृत्रियुज्यो इयस्तु " इत्यस्योपपत्तिरिति । तत्र दृष्टान्तमाह—यथा तण्डुलपचतीति । अत्र प्रकृतो धातु पचिति तदर्थं पूर्वकालस्थतरूपादिनिवृत्तिपूर्वकरूपायन्तरोत्पत्तिरूपफलानुकूलव्यापार इति प्रधान-व्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थतादृशरूपाद्यन्तराश्रयत्वात्तण्डुलाना-मेता । तण्डुलपदञ्च तण्डु-लावयने लाक्षणिकम् । 'घग्पचति' इत्यादौ तु पिश्रपाकवादिमते घग्पदद्वयपरमेव, पीलुया-कवादिमते तु घग्वावयने लाक्षणिकम् । 'भूतानि काल पचति' इत्यादौ वैलक्ष्यनिष्पत्त्यनुकूल-व्यापार पचधात्वर्थ इति यथाययमूहनीयम् । नन्वेवन्तण्डुलपदार्थं कर्मत्वसिद्धावापि स्तो-क-म्पचतात्पदादौ स्तोकादेन तादृशफलाश्रयत्वमिति कथन्तेपाङ्कमर्त्वासिद्धि । न च स्तो-क-पदा-र्थेऽभेदेन फलवत्त्वसत्त्वात्स्यादेव कर्मत्वमिति वाच्यम् ? फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रय-स्यैव कर्मत्वात् । अन्यथा पयसस्यापि का-कसम्बन्धेन विक्रित्याश्रयत्वात् 'पचतम्पचति' इत्याद्यापत् । फलतावच्छेदकसम्बन्धश्च प्रकृते समवाय एवात आह—फलस्यापीति । स्वज्ञान-

भावप्रकाश ।

स्यकैः परास्त, उक्तलक्षणैः तत्रापि भिदत्वात् । ध्वान्तं चेद "वारणार्थानाम्" इत्यत्र भाष्ये, स्फुटी-विश्रान्ति चेदत्रये इति द्विक । तथाच कर्त्रा स्वनिष्ठव्यापार-फलैः सम्बन्धुमिच्छमाणमित्यथ फलिन । एव जन्यत्व जन्य- तज्जन्यजन्यमाधारण, फलसम्बन्धश्चाऽऽश्रयता, तदाह—कत्रिति । तद्वदयमाह—यथेति । देवन्तन्निष्ठ व्यापारजन्यविक्रित्याश्रयत्वादिति भाव । नन्वेवमपि स्तो-क-पचति' इत्यादौ न-स्यात् तदनाश्रयत्वात् । कालकादिसम्बन्धेनाऽऽश्रयताश्रयणाय फलतावच्छेदकसम्बन्धविशेषनिवेशस्याव-श्यकत्वात्सामानाधिकरण्यात् तदनेवच्छेदकवादेव आह—फलस्यापीति । क्रियाया फलेच्छापूर्वकैः

येनोपस्थितं वर्तमानत्वं नेह विवक्षितम् । तेन 'कटं कृतवान्' 'कटं करिष्यति' इत्यादि सिद्ध्यति । कारकमिति । एतच्च "कारके" इत्यधिकाराह्वयते । तत्र हि व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमी । प्रतिसूत्रं वाक्यं भित्त्वाकारकसञ्ज्ञा विधीयते । तथा—अपाये ध्रुवं कारकसंज्ञं स्यात् । ततः "अपादानम्" उक्तं कारकमपादानसंज्ञं ।

शब्दरत्नम् ।

अत एव तत्समानाधिकरणे शोभनं पवतीत्यादौ कर्मत्वसिद्धिः । वाक्यं भित्त्वेति । योगविभागेनेत्यर्थः । सञ्ज्ञा विधीयते इति । तदुक्तं भाष्ये "किमिदं कारक इति ? सञ्ज्ञा निर्देश इति" । वाक्यभेदं दर्शयति—अपाये इत्यादिना । नन्वेवमप्येकसञ्ज्ञाधिकाराभैरथी ।

एव क्रियोत्पत्तिप्रयोजकत्वात्फलस्य कारकत्वम्बोध्यम् । व्यपदेशिवद्भावेनेति । अत्र मानन्तु "ओज सहोम्भसा वर्तते" इत्यतो वर्तते इति प्रकृते "तत्प्रत्ययपूर्वमीपलोककृत्म्" इत्यनेन द्वितीयान्तेभ्यः प्रत्ययविधानमेव । अत एव 'प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकम्' इति व्याख्यानं सङ्गच्छते । अत एव—फलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फलाश्रयत्वात्कर्मत्वस्य स्वीकारादेव । एतेन "क्रियाविशेषणानां कर्मत्वम्" इति वचनमुक्त्युक्तिमूलकमेव न त्वपूर्वमिति बोध्यम् । एतच्च न सर्वदा किन्तु विवक्षाधीनम् । अन्यथा "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इत्यत्र ज्योतिष्टोमपदात्तृतीयानापत्तिः स्यात् । अतः तु धात्वर्थफलस्य व्यपदेशिवद्भावेन फलाश्रयत्वविवक्षा यदा तदा कर्मत्वं, यदा तु भावनाप्रति भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वरूपपारिभाषिककरणत्वविवक्षा तदा करणत्वस्य सत्येन अभेदेन तदस्वव्यर्थवाचकान्तृतीया भवति । अत एव भाष्यकृता—"क्रियाविशेषणानाङ्गमत्वम्" इति वचनञ्च पठितम् । अपूर्ववचनसत्ये तु तेन बाधस्य प्राप्तेस्तृतीयाया अनुपपत्तिः स्यात् । ननु वाक्यभेदेन संज्ञाद्वयविधानेऽपि संज्ञाद्वयसमावेशः कथमत आह—योगविभागेनेति । एतेन यदि योगविभागो न स्यात्तदा द्वितीयवाक्ये कारकस्योद्देश्यत्वाऽलाभः स्यात् 'नचैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति' इति न्यायादिति ध्वनितम् । "कारके" इति सप्तमी तु प्रथमार्थे इत्याशयः । तदुक्तम्—"कारके" इत्यस्य कारकसंज्ञाविधायकत्वमुक्तम् । एवमपि—

भावप्रकाशः ।

विषयत्वात्सना गर्भितोद्देश्यत्वस्य साक्षात्फलरूपे धात्वर्थे एव सत्कारकत्वात्, तदाश्रयत्वात् तदुलादीनामपि तत्त्वम् । फलस्यापि क्रियाजनकत्वेन कारकत्वात्, तद्भावनपूर्वक क्रियोत्पादनादिति भावः । ननु तस्याऽप्रातिपदिवत्त्वेन द्वितीयाऽप्राप्या निष्फळ फलस्य कर्मत्वम् । न च तत्कर्मणि क्तादितिष्यर्थे तत्, कर्तृसाहचर्येण धात्वर्थफलाश्रयरूपकर्मण एव तत्र ग्रहणात् । अत एव 'वृत्तिं पचति' इत्यादि न । प्रत्यासत्या प्रकृतधात्वर्थवाचककारकसम्बन्धस्यैव ग्रहणाच्चात् आह—अत एवेति । तस्य कर्मकारकात्वादेवेत्यर्थः । तत्समानेति । "ज्योतिष्टोमेन यजेत" इत्यादी यागस्य भावनाकरणत्वे तस्याप्रातिपदिकत्वात्तत्तृतीयाभावेऽपि तत्समानाधिकरणज्योतिष्टोमादिपदाद्यथा तृतीयोत्पत्तिस्तद्विषयं । एतेन 'क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं तेष्यो द्वितीया वा कक्तव्या' इति वचनात् द्वितीयेति नैयायिकाद्युक्तमपास्तम्, ज्योतिष्टोमेनेत्याद्यसिद्धापत्तेः । तद्वचनस्य मुनित्रयोक्तस्यानुपलम्भाच्चेति भावः । ननु एकोद्देशेनोभयविधाने तत्रैतरोक्तवाक्यभेदवत् तदाङ्गीकारे समावेशसिद्धिर्न स्यादत आह—योगेति । अत एवाऽऽवे सशिलाभः । अन्यथा "कारके" इत्यत्र सञ्ज्ञानिर्देशाद्वाक्यार्थभावेनोत्तरभाऽनुवृत्तावप्युभयोर्विशिष्टस्य वा सहाविधाद्देश्यविधेयभावेनाव्याभावेनेष्टासिद्धिरेवेति भावः । समूलत्वाय सम्प्रतिमाह—तदुक्तमिति । वाक्यभेदमिति । योगविभागेनेति भावः । एवमपि—योगविभागेन स्वयमेव सञ्ज्ञाद्वयविधानेऽपि ।

सरला ।

व्यपदेशिवद्भावेनेति । आश्रयत्वस्यापि पटिनत्वघटकत्वयोरिव तेनातिदेशादिति भावः । वस्तुतस्तु फलोत्पत्त्यनुकूलस्यापारः पचादेर्य इति स्वीकारेण तत्रत्याश्रयत्वात्फलस्य कर्मत्वसिद्धिरिति बोध्यम् ।

वाच्यत्वे ।

पर्यायापत्तिः । न च क्रियाजनकानां संज्ञिनामाधेयेषु तेषां योगविभागानुवृत्तिभ्यां विनाऽपि कारकसंज्ञाविधानेन पर्यायि सिद्धे योगविभागेनानुवृत्त्या प्रतिवाक्यं सञ्ज्ञाविधानं समाने-
शार्थमिति वाच्यम् । आक्षेपे क्रियाजनकमात्रस्य सञ्ज्ञापत्तौ 'नटश्रुतम्' इत्यादौ भवेत् ।

योगविभागेन संज्ञाद्वयविधानेऽपि । प्रथमवाक्ये ध्रुवमित्यस्योपादानं संज्ञिनिर्देशार्थम् । पर्यायापत्तिरिति । कारकसंज्ञेयेत्यादिः । परोक्षं संज्ञाद्वयसमावेशप्रकारानुवृत्त्यति-न चेत्यादिना । अयं हि तेषाम्भावः—व्यत्ययेन कारके इति सप्तमी प्रथमार्थं एव । तथाच कारकमित्येवैकं वाक्यं, तत्र संज्ञिलाभस्त्वाधेपादिति । इयं च सञ्ज्ञाऽन्वया—करोतीति कारकम्, निर्वर्तय-
तीत्यर्थः । निर्दोषतश्च साध्यत्वेन प्रतीयमानक्रियाया एवेति क्रियावाचकपदाक्षेपो भविष्यति । द्वयगुणयोः पदान्तरसमभिव्याहारेणैवार्थिकसाध्यत्वस्य प्रतीतिर्नया भवति, क्रियायास्तु शब्दत्वं साध्यत्वस्य प्रतीतिरिति विशेषः । तथाच क्रियाजनकमित्यस्य चाऽऽक्षेपाह्लाभ इति । योगविभागेनेति । "ध्रुवमपाये" इति योगविभागेनेत्यर्थः । अनुवृत्त्या—कारके इत्यस्याऽनु-
वृत्त्या । आक्षेपे—महासंज्ञाशलादाक्षेपे । नटश्रुतिरित्यादिभिः । अत्र नटशब्दात्कारकवाचकादपि भावप्रकाशः ।

पर्यायेति । समवेशाभावेनेत्यादिः । वचनद्वयसामर्थ्यादिनि भावः आक्षेपेणेति । 'कारके' इति सूत्रे महासंज्ञाकरणबलादिनि शेषः । अयं भावः—उक्तशेतेरेवार्थं सञ्ज्ञा—कृतीनि निर्वर्तयतीति कारकमिति । साध्याकाङ्क्षायां क्रियाया एव शब्दतः साध्यत्वेन प्रतीतिः, क्रियैव च तत्त्वेन सम्बन्धेन न तु द्रव्यादिः, करोत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारे एव तस्य तथा प्रतीत्या शब्दात्क्रियाऽप्रतीतेः । तथाच क्रियानिर्व-
र्तकमुद्दिश्य 'कारके' इत्यनेनैव सञ्ज्ञा क्रियते न तु विभक्तकवाक्यतया, महासंज्ञाकरणनामर्थ्यादिनि । "ध्रुवमपाये" इति योगविभाग कारकदानुवृत्ति च विना उक्तत्वानुवृत्तावपि सूत्रद्वयसामर्थ्यात् पर्याये सिद्धे "ध्रुवमपाये" इति योगविभागेन तत्र कारके इत्यनुवृत्त्या च प्रतिवाक्यं कारकसंज्ञाविधाननाम-
र्थ्यात्समवेशार्थम् अवश्यमन्वर्थस्य त्वयापि स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा ग्रामस्य समीपाद्रायातीत्यादावपि प्ररुक् कारकादिसंज्ञानामिति । एतेन संज्ञिनामनुपादानात्कथं तेन सञ्ज्ञाविधानमित्यपासम् । योग-
विभागेनेति । प्रतिवाक्यत्वे हेतुः । अनुवृत्त्येति । सञ्ज्ञाविधाने हेतुरिति बोध्यम् । आक्षेपे इति । महासंज्ञया अन्वर्थत्वेनेति भावः । मात्रशब्दः कास्मर्थः । विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तस्यापि तस्यैत्यर्थः । सञ्ज्ञापत्तौ—कारकसंज्ञापत्तौ । नटश्रुतमिति । केवलात् अन्तर्भावित्वात्पश्चाद्वा ध्रुवातोः "किञ्चित् च सञ्ज्ञायाम्" इत्यनेनाश्लेषि सञ्ज्ञार्था भावे वर्मणि वा क । स च निष्ठान्तस्य द्वयचः सञ्ज्ञायामा-
दिरुदापो न त्वाकार इत्यर्थकेन "निष्ठा च द्वयान्तात्" इत्यनेनादिरुदात्तः । ततो गीतद्वारा नटस्य श्रुतिगनयत्वेन कारकत्वेऽपि "न लोक" इति निषेध् विशेषसंज्ञाया अभावात्कारकत्वभावे सम्ब-
न्धित्वेन विवक्षायां नटस्य श्रुत् नटश्रुतमिति शेषशब्दीसमाप्तः । तत्र कारकसंज्ञायां सत्यां । 'समा-
मस्य' इति प्राप्तमन्तोदात्तत्वं नापित्वा एभ्य परं कृदन्तप्रकृतिकसुत्तरपद् प्रकृतिस्यैव त्वादित्यर्थकेन सत्त्वा ।

मूले कट इत्येवमेत्यादि सिध्यतीति । पाणिनिना यस्मिन्काले ईप्सितपद प्रयुक्तं तत्कालात् प्राक् परो वा यो य कालस्तदनुवृत्तिक्रियाविषयत्वेणोच्चरितकृतत्वात्तदर्थक्रियाभ्योन्वितिरूपकलाप्रयस्य कर्मसंज्ञे-
त्यर्थो वर्तमानत्वाविषयत्वात् सिध्यतीत्यर्थः । तथाच तादृशकालवृत्तिक्रियानोक्तात्पर्येण 'कट करोति' इति प्रयोगोऽपि सिध्यति । इत्येव बोध्यम्—सप्रत्ययोवात्तर्तमानत्वस्याविवक्षितत्वे 'वर्तमानार्थबोध-
तात्पर्येणोच्चरितसंप्रत्यययोगे षष्ठी' इत्यर्थेकरय "तस्य च वर्तमाने" इति सूत्रस्याप्राप्त्या 'कर्तुः' इत्यत्र कथं षष्ठीति ? अत्रोच्यते, 'वर्तमानत्वं नैव विवक्षितम्' इत्यस्य कर्मपदवाच्यतावच्छेदकत्वेन पाणि-
नित्वात्पर्यविषयो नैवेवार्थो नतु ईप्सितपदजन्यबोधोपविषयत्वावच्छेदकत्वेन पाणिनिनाप्यविविधो नेति । तेन नोक्तदोषप्रसङ्गः ।

स्यात् । पुनः कारकशब्दनुवृत्तिसामर्थ्यात् विशेषसङ्गाभिः सह समावेगः ।

शब्दरत्नम् ।

स्वस्वारणाय “कारकाइत्” इत्यादौ स्वरितपाठाद्याश्रयणेऽधिकगौरवादित्यत आह—पुनो भैरवी ।

सम्बन्धसामान्यविवक्षायां पठ्येत्त्वा पठ्येत्समासः । कर्तरि पठ्ये तु न. नटशब्दात् “न लोक” इति निषेधात् । श्रुतशब्दो हि नटेन श्रावितमित्यर्थविवक्षयाऽन्तर्भावित्यर्थोच्छ्रु-
धातोः “क्त्विक्तौ च संज्ञायाम्” इत्यनेन गौरवरूपे कर्मणि विवक्षिते कर्मक्षान्ते “निष्ठा च
व्यजनात्” इत्यनेन निष्ठान्तस्य व्यञ्च आकारभिन्न आदिशब्दात् इत्यर्थकेनाऽऽद्युदात्तः ।
स्वस्वारणायैति । “समासस्य” इत्यन्तोदात्तत्वबाधक “गतिकारक” इति कृदुत्तरपदप्रकृतित्व-
रेणोत्तरपदाद्युदात्ते प्राप्ते तन्वाधित्वा “कारकाइत्श्रुतयोरेवाशिपि” इत्यनेन आशिपि संज्ञा-
यान्दत्तश्रुतयोरेव उदात्त इत्यर्थकेनाऽन्तोदात्तत्वम्प्राप्तं तद्वारणायैत्यर्थः । स्वरिपाठेति । कार-
कशब्दस्य स्वरितस्य पाठ आश्रयणीय इत्यर्थः । न च कारकशब्दे “लिति” इति सूत्रेणाऽऽका-
रस्य स्थाने उदात्ते तदेकवाक्यतापन्नशेषनिर्वातेन रेफाऽकारस्यानुदात्तत्वं “उदात्तादनुदात्तस्य”
इत्यनेन स्वरितत्वन्तस्य भवत्येवेति कथमेतद्दोषावसर इति वाच्यम् ? “स्वरितेनाधिकार.”
इतिसूत्रघटकं स्वरितपदम् “समाहारः स्वरित” सूत्रघोष्यपरम्, किन्तु दोषविशेषपरम्, तादृ-
शदोषविशिष्टकारकवृत्तित्वस्य कारकशब्दस्य पाठः कार्य इत्यागम्यात् । आदिपदेन अधिकं कारो-
ऽधिकारः, स च कारकाधिकारायाऽपादानादिसेज्ञाप्रवृत्तिरूपो यत्रास्ति तस्य ग्रहणद्वार्यमित्येवं-
रूपस्तस्यान्यत्राश्रितस्य परिग्रहः । कारकत्वन्तु नटशब्दाद्येऽस्त्येव, “आख्यातोपयोगे” इति
भावप्रकारः ।

“गतिकारकोपपदात् कृत्” इत्यनेनोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्त बाधित्वा “बाधकम्” इति प्राप्तमुत्तर-
पदान्तोदात्तत्वं बाधित्वा प्राप्तम् “अनाचिन्नादीनाम्” इत्यस्य नियामकेन कारकात्तरयोर्दत्तश्रुतयोरेवा-
शिपि सञ्ज्ञायामन्त उदात्तः स्वादित्यर्थकेन “कारकाइत्श्रुतयोरेवाशिपि” इत्यनेन प्राप्ताऽन्तोदा-
त्तत्वाप्राप्त्यर्थः । नन्वत्रास्तर्था कारकसञ्ज्ञायां ‘समासस्य’ इत्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यम्, सरवा-
मपि तस्यां प्रागुक्तरीत्या अन्तोदात्तत्वेनैवेत्यविशेषान्नात्र दोषोऽन आह—आदाविति । अनेन नटश-
वर्गं नटश्रुतिरित्यादिपरिग्रहः । अत्र हि “बाध” इत्यादीनामगपथा निस्वनिस्वराभ्यामाद्युदात्तत्वेन
“गनिकारक” इति प्रकृतित्वस्वरप्राप्त्या स्वरे विशेषस्य स्पष्टाविति भावः । अत्र पक्षे स्वरस्वारणायैत्य-
स्योत्तरपदप्रकृतित्वस्वरस्वारणायैत्यर्थः । ननु एव सति ‘कारकाइत्’ इत्यत्र न दोषोऽन आह—आदा-
विति । अनेन “गतिकारकोपपदात्कृत्” इत्यादिपरिग्रहः । आदिपदवर्तिनमूलकैषटोत्तरपदमेवाशयः ।
पाठादीति । आदिना आद्यादिपरिग्रहः । अधिकगौरवादिति । ननु गौरवादित्येव वाच्येऽधि-
कृत्यधिकनिनि चेत् ? अथ भावः—आक्षेपशयशया यागविभागानुवृत्तयोरेव लघुमूलत्वादेकं गौरव तस्वी-
कार एव । किञ्च समस्ते तथाऽन्वयेऽपि षट् इत्यादाविवैक्यासमस्तपदाश्रयाऽपदार्थयोर्दृश्येदशयविशे-
यभावनाऽन्वयस्याव्युत्पन्नशब्दात्तन्शोकारे च द्वितीयं गौरवम् । तथा सति नटश्रवणमित्यादावपादान-
त्वाश्रयणस्य कारकसञ्ज्ञाया, सावकाशात्वेन विशेषसञ्ज्ञाविवये ताभिर्वाचि प्राप्ते तद्वारणाय योगविभा-
गानुवृत्तिर्था प्रतिवाक्य सञ्ज्ञाविधानं पर्यायार्थमेव स्यात्त समावेशार्थमिति तथापि मद्रोश्वाश्रयणमिति
तृतीयं गौरवम् उक्तरीत्या स्वरिपाद्याश्रयणं चतुर्थं गौरव चेति । एतेन ननु “प्रथमपायेऽपादानम्”
इति सूत्रे कारकपदानुवृत्तिसामर्थ्यादेव सिद्धौ कृत यागविभागेनेति चेत्, कारकपदानुवृत्तौ मानाभावात् ।
“अपादानम्” इति सूत्रे हि विनियमनाविरहात्सर्वपदानुवृत्तावौत्तरकानित्री सामर्थ्यकल्पनोचितैव
किञ्च “प्रथमपायेऽपादानम्” इत्यत्र तदनुवृत्तिः पर्यायार्था स्यात् । न च “कारके” इति सूत्रेण मद्रो-
सञ्ज्ञाकरणवन्तं क्रियान्वयिनामाक्षेपेणापादानादीनां कारकसञ्ज्ञाविधाननामर्थ्यात्यर्थविक्षावनुवृत्ति
समावेशार्थं भविष्यतीति वाच्यम् ? नटस्य श्रुतिरिति शब्दादौ सावकाशात् । अत्र एव दुश्चादिपरिग्रह-
नार्थम् “अव्ययित्वा” इत्यस्य निर्विषयता च न । तथा च यागविभाग विनैतानुवृत्त्या पर्याये सिद्धे

मैत्री ।

सूत्रे उपयोगग्रहणप्रत्युदाहरणपरत्वेनास्योपन्यासस्येद्भास्यते करणात् । तत्र हि—“उपयोगे किम् ? नटस्य भ्रमोति” इत्युक्तम् । ननु कारकशब्दानुवृत्तिः गृहस्य द्वारादागता इत्यत्र गृहस्या-
ऽऽपादानत्ववाशनाय चरितायां । किञ्च पुनः कारकंतिमूलात्तत्रैव पुनरनुवर्तमानस्याऽऽवृत्तिरित्यर्थः
भावप्रकाशः ।

योगविभागकरणम् “भाषादानम्” इति सूत्रे कारकमित्यस्यानुवादात्ताभाष्यम् । भ्रमति हि योगवि-
भागे सः विधानेनोद्देश्यविधेयभावेनान्वयो न स्यात्तत्रैव—पुनरिति मित्यर्थं प्राचामनु-
रोधेनेति ध्वनितम्, स्वरितत्वप्रतिज्ञाया एव तत्र मानरात्, अन्यथा अधिकांशानुपपत्तेः क्रियान्व-
यित्वा कारकत्वमित्यस्य स्वयन्नीयत्वाच्च, तत्र भावकाशले प्रायुक्तरीत्यापत्तेश्च योगविभागेन कारक-
सम्बन्धाविभागेऽपि परिगणनसाफल्यस्य तादृशानि-विपरवत्त्व च सत्त्वाच्च, अत एव योगविभागं विना
पर्यायासिद्धेश्च, उक्तशेनोद्देश्यविधेयत्वमिति दिक् । एतेषोक्तरीत्या कैवलाद्युपादितसम्बन्धापक्षे विशेषसंज्ञानिर्मुक्त
कारकं नास्तीति फलितम् उच्यते इत्युक्तम् “आख्यातोपयोगे” इत्यस्य ‘नटस्य गृहोति’ इत्यत्र विभक्त्यर्थेद्वारा
क्रियान्वयिनो गृहस्य वाक्यप्रत्युपात्तत्वात् भाष्यकृता सः विरोधात् । तत्रश्च ‘नटश्रवणम्’ इत्यत्र भाष्य-
सम्बन्धोत्तरप्रसङ्गविवरणात्पत्तिः । यत्तद्वैव सूत्रे नटस्य न कारकत्वमित्युक्तं कौस्तुभे, तदेतेन निर-
स्तम्, “आख्यातोपयोगे” इत्यत्रापयोगे किं नटस्य गृहोति “भक्त्यर्थं च” इत्यत्र नटस्य गृहोत्तरा-
त्रातिप्रसङ्गनिवृत्तये परिगणनमित्येवंपरोत्तरकौस्तुभेन सः विरुद्धत्वात् । एतेन “भ्रमोर्गर्भ” इति सूत्रे
‘इतिश्रवणम्’ इत्यत्र शेषकारकत्वञ्चोपयोगेऽपि स्वरि विशेष इति “श्लोडविप्रर्षभ काले” इत्याद्यष्टपूर्वा स्वरा-
यैति निष्कर्ष इति नभ्यामुक्तिरिह स्यात् । तस्मात्कारक इति लक्षणं चापिकारकम् । एवं चोत्तरसूत्रेषु सञ्चि-
विशेषसमापेगद्वारैकवाच्यत्वमेव कारकपदे सम्बन्धते ननु निम्नवचनव्या, फणामावात्पमागामावाच्च ।

नटश्च वाक्यभेदाभावात् तत्रैव नटस्येवादीनां कारकत्व चारिन्मन्थे सिध्यति । अत एवासाक्षात्पक्षेऽपि,
तत्र फलैक्यमप्यस्तिभन्नेऽपि सङ्गच्छते इति रत्नाकरोक्तमपास्तम्, उक्तशेनोद्देश्यमपत्तेः उपयोगग्रहणामने
“आख्यात” इत्यनेन तत्रैव तद्विशेषेऽपि सञ्ज्ञाया निष्प्रत्ययत्वेन तद्भाष्यविरोधाभावाच्च, नटश्रवण
मित्यादी एवनिष्ठत्वाच्च । एतेनेहायः “आख्यातोपयोगे” इत्यत्रायश्च कौस्तुभः समर्थित इति तत्
उक्तस्येवात्तुत्तराच्च, एवमकथितमिति योगविभागेन परिगणनाभावपक्षे विधीयमानकारकगणनायाश्चेति
विदितव्यमस्तिभन्नेऽपि निष्प्रत्ययत्वेनाकथितं चेत्यत्रत्यकौस्तुभस्यापि युक्तत्वेन तदुक्तस्येवापि
तथात्वाच्च । अत एव तत्रिकर्षत्वापि युक्तत्वेन तदुक्तस्येवापि तथात्वाच्च, अस्य पृथग्भङ्गत्वे कारक-
सञ्ज्ञाया अत्रियसहापत्तेश्च, नटश्रवणमित्यादावशेनाय स्वरितपाठादाश्रयणे गौरवाच्च, भ्रममत्तैकर-
दोपस्थाप्यदीर्घदेश्यविधेयभावात्सम्बन्धेन वाक्यार्थदोषामम्बन्धेन लक्षणत्वासम्भवाच्च । किञ्च अस्य
लक्षणत्वे विशेषसञ्ज्ञानिर्मुक्तं भावकाशायास्तस्या, कारकमन्थानिः स्वविषये बाधप्रक्षेपकसूत्रेऽनुवृत्तेः
पर्यायार्थत्वमेव सत्त्वेन समावेशार्थं योगविभागस्यावश्यकत्वेन फणामावात्पमागामावात्तदुक्तवैर्भावित
त्वाच्च, “कारक इति लक्ष्यानर्दिशश्चे सन्निहोऽपि निर्देशः इतरथाऽन्यनिष्ठप्रसङ्गे ग्रामस्य समीपादाभाति” इति
भाष्येण योगविभागेन समावेशस्यैव ध्वनितत्वाच्च । अन्यथा स्वन्मते सदाशनिर्देशे उपस्थास्वार्थाभावेन
भ्रमेऽनुवृत्तापि तद्विषयनङ्कारोपेदेदस्यत्वस्य मुत्तरमसम्भवेन च सूत्रमूलापत्तेरेव वक्तुमुचितत्वेना-
तिप्रसङ्गाऽऽपदनस्य निर्दलत्वापत्तेः । ग्रामस्य समीपादायात्री पारावक्रियाजनकस्य ग्रामादेरिच्छे-
सम्बन्धायादृश्या कारकपदानुवृत्त स्वरितार्थात्त्वाच्च, तथापि पर्यायस्यैव सिद्ध्या ममावेशाऽमिच्छेत्, नटस्य
क्रियाजनकत्वत्वात्त्वत्वेऽपि तन्मन्थाना अनिष्ठत्वाच्च । अत एवात पक्षे कृत्रिमार्थात्पमागामेन
एतेषां फणामावाच्च पदान्तेऽपि तत्र कर्त्तारिकपटकमङ्गे प्रमाणत्वाद्यष्टपूर्वा स्वरायैति निष्कर्षे
वक्तुमागतत्वाच्च । एव च न भाष्यादिविरोधो न वा स्वयन्विरोधो न व्याख्यानव्युत्पन्नविरोधः । न-वेकस्मि
‘परिगणनात्तदुक्तोति’ इत्यत्र पौराणिकोऽनान कारकं च, नटस्य गृहोतीत्यादी नटस्य भोमयमिति कौस्तु-
भविरोध इति चेत्, उपयोगग्रहणमत्त्वेनोद्देश्यं न द्विमन्थानमिति तदर्थम् । तदभावे तु फणमत्त्वेऽपि इव
नारकीतिवत् द्विविधकारकत्वमस्यैऽपि सम्भवात्तद्विरोधादि । अतः । न कारकशब्दानुवृत्तिः ।

शब्दरत्नम्

कारकेति। विभक्तेश्वपादानमित्यादिषु तदनुवृत्त्या तदनुवादेन विशेषसंज्ञाविधानादित्यर्थः।
भैरवी।

प्रतीयते स चाशुक्त आवृत्तेर्व्यर्थत्वात् आह—विभक्तेश्वपादानेति। एतेन तस्य मूलस्य विभक्त्यु—पश्चाद्बुद्धारितसूत्रेष्वित्यर्थ इति सूचितम्। तदनुवादेनेति। पूर्वसूत्रवदस्यापि कारकसंज्ञानिष्ठविधेयताशालिशाब्दबोधस्य जनस्त्वेनेत्यर्थः। अपाये ध्रुवङ्कारकं सदपादानं स्यादित्येवं वचनरूपमयेति तात्पर्यम्। तत्र कारकसंज्ञाया विहिताया एव पुनर्विधानेन तस्या अनुवाद सम्पद्यते, 'वनोर च' इति सूत्रेण हीनप्रोर्विधानेऽपि हीननुवादेनेति ध्यवहारत्वात्। केचित्तु पूर्वसूत्रविहितसंज्ञाविशिष्टस्योद्देश्यत्वकल्पनेन तदनुवादेनेत्युक्तमिति, तत्र, एकसंज्ञाधिकारवाधापत्त्या पर्यायत्वापत्तेः। एवञ्च प्रकल्प्याऽपवादविषयम् इति न्यायेनोद्देश्यतावच्छेदककारकसंज्ञावैशिष्ट्यमपवादतत्संज्ञाविधानकाले प्रसिद्धमिति शङ्काया अवकाशोऽपि न। न चैव सति योगविभागो न कार्यः, प्रथमार्थसम्पन्तस्य "कारके" इत्यस्योत्तरसूत्रेष्वनुवृत्तिङ्कृत्वा 'अपाये ध्रुवङ्कारकं सदपादानम्' इति व्याख्यानद्वयमिति समावेशो भविष्यतीति वाच्यम्? विधेयभेदे सति वाक्यभेदस्य सर्वतन्त्रप्रसिद्धत्वेन फलतो योगविभाग एव पयवसानमितीह योगविभागस्य कथनमस्याशयात्। उत्तरसूत्रे कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्यात्समावेश इति तु न युक्तम्, ब्राह्मणस्य पुत्रम्पन्यानमृच्छतीत्यादौ क्रियानन्वयिना म्ब्राह्मणादीनाम् "अकथितञ्च" इत्यनेन कर्मसंज्ञावारकत्वेन 'कारके' इति शब्दानुवृत्ते सफलत्वात्। अत एव सर्वथाऽपादानत्वादीनां यत्राप्रसक्तिस्तत्र कारकसंज्ञाया "आख्यातोपयोगे" इति सूत्रे उपयोगपदोपादानेन सत्त्वात् "अकथितञ्च" इत्यनेन कर्मत्वम्प्राप्नोति इत्याशङ्क्य, दुष्सादिपरिगणनेन भाष्ये समाहितम्। उपयोगमावादापादानत्वमपि न, तादृशमुदाहरणं नस्य शृणोतीति।

यत्तु कैयटेन कारकसंज्ञाया विभक्तसूत्रेण सत्यस्य प्रयोजनं 'नश्रुतम्' इत्युक्तम्। नश्रुतिर्नश्रवणमित्यनयोरपलक्षणम्। अत्र हि कारकसंज्ञाया असत्त्वे "समासस्य" इत्यन्तोदात्तत्वं, सति तु तस्मिन् "गति कारकोपपदात्" इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वमिति विशेषस्य स्पष्टत्वात्। उभयोरपि निस्स्वरलिस्वराम्यामाद्युदात्तत्वात्। नश्रुतमित्येव तु न युक्तङ्कारकसंज्ञाया सत्त्वेऽसत्त्वे वा तत्र विशेषस्याऽसत्त्वात्। तथा हि—तस्या सत्त्वे "गति कारकोपपदात्" इत्येतद्वाचकथादास्वरेणान्तोदात्तत्वस्य सत्त्वात् तस्या असत्त्वे तु "समासस्य" इत्यन्तोदात्तत्वबाधकयो ह्युत्तरपदप्रकृतिस्वरथायादिस्वरयोरप्राप्तावन्तोदात्तत्वस्यैव प्राप्तेः। कैयटेन तु श्रुतेति समुदायस्य सञ्ज्ञात्वमाशीर्विषयत्वञ्चान्युपेत्य 'कारकादत्तश्रुतयो रेवाशिषि' इत्यन्तोदात्तत्वमपादानादिसंज्ञाया विषये एव जायत इति च स्वोक्त्युक्तम्।
भावप्रकाशः।

समीपात्' इत्यादौ धामादि-आवृत्त्या चरितार्थाः। किं च पुन कारकेत्यादिमूलस्याऽप्याये ध्रुवमित्यत्रैव द्वितीयावार तदनुवृत्तिसामर्थ्यादित्यर्थं प्रतीयते, स चाशुक्त, तत्र पुनस्तदनुवृत्तेर्निष्फलत्वात्। सकृदनुवृत्त्या निराकाङ्क्षत्वेन तस्योद्देश्यतया विधेयतया वाऽन्वयासम्भवात् आह—विभक्तेष्विति। एतेन पुन.शब्दस्य पश्चाद्भूते विभक्तञ्चैव इत्यर्थं सूचिनः। तदनुवृत्त्या—कारके इत्यनुवृत्त्या। तदनुवादेन। कारके सदपादानमितिरीत्येति भावः।

यत्तु कैयटादिदण्डयन्ता समावेशफल-सन्देश' इति। अत्राभिनयत्वात् समीपकारकत्वात् ह्युत्तरपदप्रकृतिस्वरस्य सिध्यति। अन्यथा 'त.रूपे तुल्यार्थ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर स्यात् स्तम्भकर्णयोरिति निद्रशाप्तादिप्रदिकस्योपपदत्वेऽपि सत्सम्बन्धस्वात्प्राप्तोपपदस्वरेणान्वयासिद्धिः। नापि थायादिस्वरेणान्तोदात्तत्व शङ्कनम्, अपा साहचर्येणैव एव उक्तोपादानात् इति, तत्र, उपपदत्वादेव सिद्धे, उपपदमिति महासंज्ञया सुव.तर्यैवोपपदताया उपपदसंज्ञास्यै भाष्ये सक्तवान् तन्मतेऽपि पूर्वो

अन्वया चैवं संज्ञा - करोतीति कारकमिति । तेन क्रियाऽनन्वयिनो न भवति—
ब्राह्मणस्य पुत्र पन्थानं पृच्छताति । इह हि ब्रह्मण पुत्रविशेषण न तु क्रियान्वयि ।

शब्दरत्नम् ।

समावेशफलं तु 'शामेवास इत्यादावधिकारणत्वात्सप्तमी, कारकत्वात्तदुत्तापदप्रकृतिस्वरश्चेति
बोध्यम् । करोतीति । क्रियाजनपतीत्यर्थः । तज्जनकं च प्रत्यासत्त्या तत्रैवान्येति ।
क्रियाऽनन्वयिन इति । तदन्वयप्रयोजकत्वात्कारकत्वाभाववत् इत्यर्थः । ब्राह्मणस्य पुत्र-
भवो ।

तच्च "सञ्ज्ञायामनाचित" इति सूत्रात्सञ्ज्ञायामित्यनुवृत्ते । वस्तुतस्तु तादृशसञ्ज्ञाया
अप्रसिद्धतया तस्योदाहरणस्योपलक्षणत्वमेव युक्तमिति ध्येयम् ।

शामेवास इति । 'शयवास' इति सप्तम्या मल्लक । कृत्स्नरपदप्रकृतिस्वरश्चेति । अस्य "स-
मासस्य" इत्यन्तोदात्तत्वाधक "तत्पुरुषे तुल्यार्थ" इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरवाचकस्य "गति-
कारकापपदात्कृत्" इतिसुबिहितकृत्स्नरपदप्रकृतिस्वरस्य प्राप्त्या दासशब्दस्य घञ-तत्वेन
मध्योदात्तत्वमिति नार्थः "गतिकारक" इत्यतद्वाचकस्य "थाय" इति सूत्रस्य प्राप्तेः, किन्तु
कृत्स्नरपदप्रकृतिस्वरप्रवृत्तिर्नानस्य कारकत्वस्य सत्त्वेन "याय" इत्यनेनाऽन्तोदात्तत्वमित्यर्थः,
तत्रापि कारकादित्यनुवृत्तेः । न च "भीत्राथानाम्भयेतु" इत्यादावुक्तरीत्या योगविभागाऽ-
सम्भवेन कथं सञ्ज्ञाद्वयसमावेश इति वाच्यम् ? तेषु कारकशब्दस्याऽऽवृत्त्याऽप्यधिकाराद्वा
क्यभेदेन सञ्ज्ञाद्वयसमावेश इत्याशयात् । किमिति । स्वभावात् साध्यत्वेन प्रतीयमाना-
प्रधानोभूतव्यापारातिभक्त्यामित्यर्थः । एवञ्च कारकस्य प्रत्यासत्त्या तत्रैवान्वय इत्याह-
तज्जनकश्चेति । ननु क्रियानन्वयिन इति मूल्यस्यात् क्रियान्वयित्वद्वारकत्वमिति प्रतीयते
इति मूलविरोध इत्यत आह—तदन्वयेति । यदि क्रियान्वयित्वद्वारकत्वे स्वात्तदा कारकाणां
क्रियान्वयित्वमितिवाक्यस्योद्देश्यतावच्छेदकविषेययोरेकत्वेन 'घञे घ' इति वाक्यस्येवाऽ
शेषकत्वापत्तिरिति क्रियाजनकत्वद्वारकत्वमित्येव युक्तमिति भावः । 'ब्राह्मणस्य पुत्रम्' इत्या
भावप्रकाशः ।

तत्रैव तत्रोपपदात्तस्य सुवशावाच्च अत्र एव "इत्तदिति इति सूत्रस्यसमापदस्य उक्तनियमाथ
त्वमपि सङ्ग-उने ।

तदेव ध्वनयन्नाह प्रामांस इति । शयवासशान्तिष्वाकात्" इति सप्तम्यनुक्तः । कृत्स्नरपदप्रकृ-
तिस्वरश्चेति । 'समासस्य' इत्यस्य नचके तत्पुरुषे तुल्यार्थ" इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तदावकन
गतिकारकेपपदात्कृत्" इत्यनेनोत्तरपदानुदात्तत्वमित्यत्र इति कश्चिन्, तत्र 'थायवञ्' इति तदपवाद-
नोदात्तत्वस्यैव प्राप्तेः । तस्मादित्य व्याख्येयं—कृत्स्नरपद अथ प्रकृतिस्वरश्चेत्त्वरं प्रकृति कारणं निर्मितं
नस्य याधेति स्वरस्य स घञ उत्तरपदानोदात्त इति यानदिति । क्वचित् कारकत्वाद् घञुत्तरपदस्वर
श्चेति पाठो दृश्यते स तु युक्त एवेति बोध्यम् । "भीत्राथानाम्" इति यदी स्वर्भावित्राशयवशादाहृत्योक्त
रीत्यैव वा समावेशो बोध्यः । अत्र प्रकारेण यथाहृत्यमूलासङ्घेरेद्वयमाणात्वादन्यथा याचष्टे— क्रिया
मिति । धात्वधप्रधानभूतं साध्यत्वेन प्रतीयमानमित्यर्थः । एवमग्रजाप बोध्यम् । ननु क्रियानन्वय-
कत्वस्य कारकत्वे तस्यान्यथाहृत्यमूलापङ्कतेरन्यथान्वयापत्तिरितानयपि—समापदेन आह—तज्जनक
भवति । सत्रय—क्रियायामेव । सङ्गभविष्यत्पुनरमेतत् । पूर्ववाह—तदन्वयमिति । तन्मोक्षकं यत्
तज्जनकत्वं तदभाववत् इत्यर्थः ।

ननु मूले न भवतीत्यनेन कस्य व्यावृत्तिरिति युक्तमनिहमापचय । सामान्यस्य प्रयुक्तं तु नास्ति इति
प्रागेवोक्तमिति चेदत्र मान्या—सुदरत्वादिविशिष्टपुत्रस्य क्रियाव्याप्यादेन सुदरं पुत्रमित्यादी सुन्दरा
दीनां कर्मत्ववद्ब्राह्मणस्यापि कर्मत्वापत्तः । तच्चोभयोर्विशेषणम् । ममते तु न दोषः, अतथाधिकरण-
न्यायेन सुदरादीनां क्रियान्वयवत् तस्य तदभावात् । यत्र पुत्रस्येव

शब्दरत्नम् ।

मिति । अत्र “अकथितं च” इत्यनेन पृच्छिष्ठकर्मपुत्रनिमित्तस्य कर्मत्वापत्तिः । क्रियाजनकत्वं तु न तस्य, पुत्रेणान्यथासिद्धेः । “अकथितं च” इत्येतत् प्राप्ताऽपादानत्वाद्यविबक्षायां, सर्वथा तदप्राप्तौ च प्रवर्तते । अत एवास्य न क्रियान्वय इत्याह—न त्विति ।

भैरवी ।

दिवाक्येऽतिप्रसङ्गमुपपादयति—अत्रेत्यादिना । निमित्तत्वेति । अनेन दुहादिपरिगणनलभ्यस्योपयोगनिमित्तमित्यस्य सत्त्वन्वयनितम् । अन्यथानिद्धेरिति । अन्यथासिद्धस्य न कारणत्वम्, अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्तिता ।

कारणत्वमन्वेत—

इत्यभिपुक्तोक्तेः । अप्राप्त्यथासिद्धिरन्यमप्रति पूर्वभाव इति न, पुत्रजनकत्ववदितवमेव पूर्ववर्तित्वस्याकल्पनात्, किन्तु जनकमप्रतीति तुरीया अवश्यकृतस्यैति पञ्चमी वा । ब्राह्मणस्य पुत्रम्पन्थानमपृच्छति इत्यत्र प्रश्नपदार्थः—स्ववृत्तिजिज्ञासाज्ञानानुकूलशब्दोच्चारणरूपव्यापारात्मिका क्रिया, तद्विशेषणज्ञानाश्रयत्वात्कारकत्वम्पुत्रस्य, पयस्तु जिज्ञासाविषयत्वात्पृच्छिष्ठकर्मत्वन्तदाश्रयेण स्वविषयकज्ञानाश्रयत्वमप्राप्त्यस्येति स्वसमयेतज्ज्ञानविषयत्वसम्बन्धेन कर्मयुक्तत्वम् । एतेन प्रश्नक्रियाजनकत्वेन ब्राह्मणे कर्मत्वमप्राप्नोतीति शङ्का निरस्ता । ननु “अकथितञ्च” इति सूत्रे अकथितशब्दोपादानेन यत्राऽपादानत्वादीनामप्रसक्तौ तद्विवक्षा तत्र तस्य प्रवृत्तिरिति कथन्तस्य सूत्रस्य प्राप्तिरत आह—अकथितञ्चेत्येति । तदप्राप्तौ—अपादानत्वादीनामप्राप्तौ । अत एवाऽकथितशब्दस्यासङ्कीर्तितपरता वक्ष्यमाणा साधु सङ्गच्छते । सर्वथा तद्विवक्षायामपि तस्य सूत्रस्य प्रवृत्तौ प्रमाणन्तु ‘नटस्य शृणोति’ इत्यादौ सर्वथा तद्विवक्षाविषयेऽस्य सूत्रस्य प्राप्तिमाशङ्क्य दुहादिपरिगणनेन समाधानपरम्भाष्यम् । अत एव—ब्राह्मणस्योक्तकारकत्वाभावादेव । अस्य—ब्राह्मणस्य । पुत्रस्य तु जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलव्यापारस्य पृच्छार्थतया तद्व्यक्तज्ञानजनकत्वेन कारकत्वमस्त्येव । एवञ्च पुत्रपदार्थस्याश्रयतया ज्ञानेऽन्वयः ।

भावप्रकाशः ।

ब्राह्मणस्य विश्लेषाश्रयत्वेन “भ्रूवमपाये” इत्यपादानत्वापत्तिरन्यद्विवक्षाया ह्य “अकथितं च” इत्यनेन पथिरूपकर्मयोगेन पुत्रस्यैव पुत्ररूपकर्मयोगेन ब्राह्मणस्यापि कर्मत्वापत्तिरिति, तस्याचामनुरोधेन । क्रियाव्याप्यत्वं क्रियान्यफलश्रयत्वेन तत् ब्राह्मणस्येत्याद्यपक्षसङ्गते, तस्यैव दुहादिपरिगणनात् दुहाद्यर्थनिरूपितापादानत्वाद्यविबक्षायामेव तत्प्रवृत्तेः “अकथितं च” इत्यादेरप्ययुक्तत्वात् । न हि स्वदीरवा पृच्छथय निरूपितमपादानत्वं किं तु जननादिक्रियानिरूपितमिति तदापत्तेरप्ययुक्तत्वाच्च । तदेतद् ध्वजकनाह—अत्रेति । ब्राह्मणस्येति वाक्ये शयर्थः । पुत्रनिमित्तस्य—तस्य निमित्तस्य हेतुभूतस्य ब्राह्मणस्यैव । पृच्छेः पथिरूपकर्मयुक्तत्वेन पुत्रस्यैव पुत्ररूपकर्मयुक्तत्वेन ब्राह्मणस्यापि प्राप्तिरित्यर्थः । एव चान्यपुत्रस्यति न प्रश्न इति भावः । नन्वेवं प्रश्नक्रियाजनकत्वमपि तस्येति दोषस्तद्वयस्य एवात आह—क्रियेति । प्रश्नप्रश्नक्रियेत्यर्थः । तस्य—ब्राह्मणस्य । अन्यथासिद्धेरिति । अवश्यकृतनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसम्भव तद्भिन्नमन्यथासिद्धमित्यन्यथासिद्धेरित्यर्थः । ननु प्राप्तिपूर्वकाविवक्षायां तस्य प्रवृत्तिः, प्रकृते तु सर्वथा तदप्राप्तेः कथं तेन कर्मत्वापत्तिरत आह—अकथितं चेत्येतदिति । तदप्राप्तौ च—अप्राप्तत्वाद्यप्राप्तौ च । अकथितञ्च इत्यनङ्गीर्तितपरत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव नटस्य शृणोति’ इत्यादौ सर्वथा तद्विवक्षये कर्मत्वमाशङ्क्य परिगणनेन समाहितम् । “आख्यतोप” इति सूत्रे भाष्ये इति भावः । अत एव—पुत्रेणान्यथासिद्ध्या क्रियाजनकत्वाभावादेव । अस्याहेत्यत्रान्वयः । अस्य—ब्राह्मणस्य । न चैव पुत्रस्यापि कारकत्वं न स्यात् । जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलं, केन पथा गन्तव्यमित्यभिलाषादिरूपो व्यापारः पृच्छेयम् । तत्र ज्ञानं पृच्छे—पथं कं न प्र क्षो

यद्वा कारकशब्दः क्रियापरः, करोति कर्तृकर्मादिव्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः । अपादानादिसंज्ञाविधौ क्रियायामित्यस्योपस्थित्या क्रियान्वयिनामेव तत्संज्ञा विधीयन्ते । “क” कादत्तश्रुतयाः” इत्यादौ तु कारकशब्दः स्वयते । तेनैतदधिकारोक्तं कर्त्रादिपदकमेव गृह्यते । अस्मिन् पक्षे घृत्तावपि कारकमित्यस्य क्रियान्वयीत्यर्थः । आद्यपक्षे तु कारकसंज्ञा स्यात् । तत्र कारकं कर्मसंज्ञं स्यादिति व्याख्येयम् ।

शब्दरत्नम् ।

करोतीति । स्वजनकत्वेनैतान् व्यपदेशान् करोतीत्यर्थं । तदुक्तं भाष्ये—“यावद् ब्रूयाद् क्रियायामिति तावत्कारके” इति । क्रियायां विषय इत्यर्थः । विषयत्वं च जनकत्वेनैतं बोध्यम् । क्रियान्वयिनामिति । क्रियान्वययोग्यतावच्छेदकक्रियाजनकत्ववतामित्यर्थं । गृह्यते इति । अत एव ‘नटश्रुतम्’ इत्यादौ न दोषः । क्रियान्वयीत्यर्थं इति । तदन्वययोग्यतावच्छेदकक्रियाजनकत्ववदित्यर्थं । यथाश्रुतं तु न युक्तं ‘कारकाणां भैरवी ।

स्वजनकत्वेन—क्रियाजनकत्वेन । एतान्—कर्त्रादिरूपान् । द्वितीयव्याख्यायाम्भाष्यसम्मतिमाह—तदुक्तमिति । सप्तम्यन्तार्थान्वय्याकाङ्क्षाशान्तये आह—विषय इति । अत्र विषयता न ज्ञानादिसम्बन्धरूपा क्रियायास्तादृशविषयत्वाऽप्रसिद्धे, किन्तु जनकरूपैव । क्रियायामिति सप्तम्यर्थो निरूपितत्वम्, तस्य जनरूपदार्थक्येनाजनकरूपायामन्वयः । “ध्रुवम्” इत्यादिसूत्राणामपाये यद्ब्रुवच्छिक्त्वाजनकमितिरीत्याऽर्थं कार्यं । पूर्वस्वरूपवद्भ्रुवपक्षे न वाक्यभेदादिकल्पनेति लाघवम् । अत्र पक्षे पूर्वोक्ताभिप्रायेण व्याचष्टे—क्रियान्वययोग्यत्वेत्यादि । अत एव स्वरितत्वप्रतिज्ञया कर्त्रादिपदकस्य प्रहणादेव । नटश्रुतमित्यादाविति । गीतद्वारा नटस्य क्रियाजनकत्वेऽपि उक्तपदकभिन्नत्वेनातिप्रसङ्गो नेति भावः । क्रियान्वयीति यथाश्रुतमूलान्नुपपत्तिवदन्वयेत्यादिना । तुल्यतापत्तरिति । उद्देश्यतावच्छेदकविषययोरेक्येनाऽसोपकृत्यापत्तेरित्यर्थः । भावप्रज्ञातः ।

स्वजनकत्वेऽपि य प्रति अन्तरस्य तदन्तरत्वादिनि वाच्यम् ? ज्ञानविषयकज्ञानाश्रयसम्बन्धेन पुत्रे नत्वसौलभ्यात् । एव च तस्य तद्विषयकज्ञानेनाश्रयसम्बन्धेन ज्ञानवयः ।

पूर्ववदाह—स्वजनकत्वेनेति । क्रियाजनकत्वेनेत्यर्थं । एतान्—कर्त्रादिरूपान् । इमं पक्षं समुत्पत्ति—तदुक्तमिति । यत्तु क्रियायामित्यत्रान्वेतीत्यध्याहारः । क्रियान्वयित्वं च कारकत्वमिति मूलाभ्यायौ कश्चित् । तत्र, तस्य लण्डनीयात्वात् । अत आह—विषय इति । अर्थं च सप्तम्यर्थं उक्तः । ननु विषयत्वमतिप्रमत्तमाह—विषयत्वं चेति । तथाच क्रियाविषयत्वजनको परम कर्मादिसम्बन्ध इत्यर्थः । सद्यो ब्रह्मा, पालने विष्णुरित्यादौ यथा तथात्रापीति भावः । एव च वाक्यभेदावस्थायादिकल्पना नेति महत्लाघवम् । पूर्ववदाह—क्रियाऽन्वयेति । अत एव—नटप्रतिज्ञया तस्यैव प्रहणादेव । अत एव पञ्चदशैकवाक्यता । क्रियाजनकत्वमात्रेण तु न पूर्वको तदापत्तिः, कृत्रिमेति न्वायेन सहाया एव तत्र ब्रह्मणात् । एतेन नटश्रुतमित्यादावध्यायथा मूलोक्तं मानाभावात्तत्र षण्णामेव उद्देश्यमिति द्वैयदोषं च चिन्तयन् । एतेन पक्षे कारकाणीनि नैयायिकाण्युक्तमपि स्तमिति रत्नाश्लोकमपायम्, उक्तमुक्तेः । नटश्रुतमित्यत्र दोषस्तोक्तत्वादाह—आदाविति । तेन नटश्रवणमित्यादिप्रतिषेधः । पूर्ववदसरला ।

एतच्चुल्यतापत्तेरिति । वस्तुवस्तु चिन्तयमिदम्, करोति—क्रियायां स्वसम्बन्धेन विशेषरूपनाभासदयमिति इत्युत्पत्त्या महासङ्घा क्रियापरत्वपक्षे शीघ्रोपस्थितिकत्वेन ‘अन्वयि’ इत्यस्याध्याहारोऽस्य क्रियान्वयित्वस्यैव कारक—कर्त्रादिसंज्ञोद्देश्यतावच्छेदकरत्नात् । कल्पयतावच्छेदकं तु कारकपरत्वस्य

शब्दरत्नम् ।

भावनान्वयः' इति वाक्यस्य 'घटत्ववतां घटत्ववत्ता' इत्येतत्सुल्यतापत्तेः । अतः भाष्ये—क्रियाजनकत्वमेव कारकत्वमुक्तम् । तज्जनकत्वं यैषां तत्क्रियोपयोगिक्रियाश्रयत्वमेनेति चोक्तम् । अत एवैषां क्रियान्वयः । क्रियाजनकमिति ज्ञाते वा सा क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन क्रियाया जनकाऽऽकाङ्क्षया च तत्रैवान्वयस्योचित्यात् । अविद्यमानस्य भवेत् ।

अत्र एव—तस्य वाक्यस्यानर्थस्यापत्तेरेव । तज्जनकत्वञ्च—क्रियाजनकत्वञ्च । अत एव "कारके" इतिसूत्रभाष्ये करोति—क्रियान्वित्यर्थोति व्युत्पत्तिप्रदर्शनम् कृतम् । तत्क्रियोपयोगीति । धात्वर्थक्रियोपयोगीत्यर्थः । तदुपयोगिक्रिया तु स्वस्वाऽवान्तरक्रिया बोध्या । अत एव—क्रियाजनकत्वरूपस्य कारकत्वस्य ग्रहणादेव । क्रियान्वयः—क्रियायामेवान्वयः । तत्र प्रमाणम्परस्परकाङ्क्षारूपन्दशयति—क्रियाजनकमित्यादिना । ननु सन्निहितेन सम्प्रदानेन 'मद्यं देहि' इतिशब्दोच्चारणादिरूपध्यापारेण दातुः प्रवृत्तिर्जन्यत इति तस्यास्तु तज्जनकत्वम्, असन्निहितस्य तु तत्त्वमत आह—अविद्यमानस्येति । स्वज्ञानद्वारा—दातृसमवेतं यत्क्रियाहेतुभूत-भावप्रदानाः ।

दाह—तदन्वयेति । एवमत्र प्रकरणेऽन्यथाव्याख्याने बीजमाह—यथाश्रुतं त्विति । ज्ञातावेकवचनम् । तुल्यतापत्तेरिति । उद्देश्यविषयभावस्य भेदविषयत्वात् तत्र भेदाभावेन तद्दानार्थक्यापत्तेरित्यर्थः । अत एवेति । तद्दानार्थक्यापत्तेरेवेत्यर्थः । अस्योक्तद्वयेऽन्वयः । भाष्ये—"कारके" इति सूत्रस्थे । जनकत्वमेवेति । करोति—क्रियां निर्वर्तयतीति तत्र व्युत्पत्तिप्रदर्शनादिति भावः । एतेन मूलेऽन्वयावृत्तिः । तज्जनकत्वञ्च—धात्वर्थक्रियाजनकत्वञ्च । एषां—कारकाणाम् । तत्क्रियोपयोगीति—धात्वर्थप्रधानक्रियोपयोगिनी या क्रिया स्वस्वाऽवान्तरक्रिया तदाश्रयत्वेनेत्यर्थः । एतेन तथारत्नाकरदण्ड्याद्युक्तमपास्तम् । अत एवेति । क्रियाजनकरूपकारकत्वाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । क्रियान्वय इति । क्रियायामेवान्वय इत्यर्थः । उपस्थितत्वात् परस्परकाङ्क्षया सत्त्वाच्चेति भावः । तदाह—क्रियेति । ननु सन्निहितसम्प्रदानस्य 'मद्यं देहि' इत्यादिप्रेरणादिना दानक्रियाजनकत्वेऽपि देशान्तरवर्तिनस्तस्य कथं तत्त्वमेव आह—अविद्यमानस्येति । असन्निहितस्येत्यर्थः । दातृबुद्धिस्यत्वावश्यकत्वेन दातृज्ञानपूर्वकात्वेनेव तस्य जनकत्व, तावतैव दानक्रियायामिष्यते । एव स्तोके पचनीत्यादौ फलस्यापि । घट स्मरति घटं करोतीत्यादौ तु बौद्धवदादेः पूर्वकानुसारात्प्रत्यादिनिष्पादकत्व बोध्यम् । एतेनादृष्टस्य स्वर्गावयव-हितप्राप्त्युत्पत्तेरेऽपि यागस्यातश्चाकर्षणं करणत्वम् । न चाप्यवहितपूर्वकनिस्त्वस्वस्यापारान्यतरकरमेव तत्त्वम्, व्यापारस्य जनकत्वगर्भनदा आत्माश्रयापत्तेरित्यपास्तम्, प्राग्बन्धु ज्ञानद्वारा अदृष्टद्वारा वा तस्य तत्त्वसम्भवात् । अत एवादृष्टस्वीकारः । एतेन क्रियान्वितप्रत्ययार्थान्वयित्वं कारकत्वमित्यपास्तम्, उक्तभाष्यविरोधापत्तेः अधिकरणस्य कारकत्वेन क्रियान्वय इत्यादिऽवयवद्वारासङ्गत्वापत्तेश्च, 'एक श्रोत्रेण' इत्यादौ प्रत्ययार्थं कारकत्वमसंख्यव्यवहारानापत्तेश्च, 'कारकाणां भावनान्वय' इत्यस्य भङ्गापत्तेश्च । एतेन क्रियान्वितविभक्त्यर्थान्वयित्वं तत्त्वमित्यपि निरस्तम् । न च कारकशब्दस्य वर्त्तने ष्युना वर्तुर्प्राप्यत्वेन कारकं वर्त्तुर्प्राप्यत्वादिबिरुद्धं कारकं वर्त्तुर्प्राप्यत्वेनेत्युक्तञ्चेति वाच्यम् ?

निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्व सर्वत्रैवास्ति कारके ।

व्यापारभेदापेक्षायां करणादित्वसम्भव ॥

सरला ।

तज्ज्ञाप्यशक्तिमत्त्वं वेति 'कारकाणां भावनान्वयः' इतिप्रयोगोपपत्तिः । घटं करोतीत्यादौ घटादेरविद्यमानसम्प्रदानदेश क्रियान्वयित्वसत्त्वाकारकत्वमिति न तत्र ज्ञानद्वारा आरोपेण वा तदुपपादनपेक्षा । अधिकरणस्यापि वर्तुर्कर्मादिघटितपरम्परासम्बन्धेन क्रियार्था साक्षादेवान्वय इति कारकत्वम् । 'अशुशौण्ड' इत्यादौ समासप्रयोजकमाधर्म्यं शौण्डादिपदस्य आसक्तशौण्डादौ लक्षणोपपाद्यमिति न तत्रापि दोष इति ।

शब्दरत्नम् ।

प्रदानस्यापि स्वज्ञानद्वारा क्रियाजनकत्वमित्यलम् ।

भैरवी ।

वृत्तिपूर्वकालिकम्मदीयमिदन्द्रव्यन्तस्त्वत्त्वद्ववत्त्वित्वादीच्छाजनज्ञानन्तद्वारा । एवमेव क्रियाविशेषणानां शोभनादीनामपि बोध्यम् । न च घटङ्करोतीत्यादीं घटादेः क्रियाजनकत्वमोपपद्यते, तेषां क्रियोत्तरकालिकत्वादिति वाच्यम् ? तद्विषयकस्मृते क्रियापूर्वकालिकत्वेन विषयेऽपि तत्क्रियापूर्वकालिकत्वव्यवहारात्, सत्कार्यवाद्दितिद्वान्ताद्वा । न चैवमपि सर्वेषांकारणानां स्वस्वक्रियाजनने स्वातन्त्र्यात्कर्मण कर्तृसंज्ञाऽपि प्राप्नोतीति वाच्यम् ? "स्वतन्त्र कर्ता" इति सूत्रे "कारके" इत्यस्य सम्बन्धेन स्वातन्त्र्ये उक्तरूपात्मके लब्धे पुनः स्वतन्त्रप्रदोपादानं यस्य स्वातन्त्र्यमेव न तु पारतन्त्र्यमपि तद्व्यवृत्त्यर्थमित्याशयात् ।

अत्रेदम्योध्यम्, यस्य यस्य ज्ञानं क्रियापूर्वकालिकन्तेषां सर्वेषांकारणत्वमिति ब्राह्मणस्य पुत्रम्पन्थानम्पृच्छतीत्यत्र पुत्रज्ञानवत्कदाचिद्ब्राह्मणज्ञानस्यापि क्रियापूर्वकालिकत्वसम्भवादतिव्याप्तेः क्रियान्वयित्वविवक्षापि प्रयोजिका । क्रिया च धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापाररूपैव । कर्मणस्तत्क्रियाजनकत्वम्फलद्वारा । अधिकरणस्य तु कर्तृकर्मद्वारा । यदि साक्षाज्जनकत्वमात्रं विवक्षितं स्यात्तदा ग्रामङ्कच्छति, ग्रामे गच्छतीति, प्रयोगद्वैविध्यासङ्गति स्यात् । फलस्य क्रियात्वस्वीकारस्तु प्राचामनुरोधेन । धात्वर्थप्रधानव्यापारान्वयित्वञ्च न विशेषणत्वयैव, किन्तु क्वचिद्विशेष्यतयापि । अत एव 'पाचकस्य स्थिति' इत्यादीं स्थितिक्रियाप्रति विशेषणत्वेऽपि पाचकस्य पुरतस्य ग्राममित्यादीं कर्तृकारके षुलप्रत्ययोपपत्तिः । भावप्रकाशः ।

इति इत्युक्तेः । सर्वेषां स्वस्वव्यापारद्वारा स्वातन्त्र्येणैव क्रियाजनकत्वात्स्वत्वेन कारकत्वम् । ततः कः केन किं पवनीति विवक्षायां स्वस्वोपशान्तराशेन करणादित्यम् । तत्र सामान्यपूर्वस्वादिशेषस्य कारकत्वमनुवृत्तमिति नोत्तदोषद्वयम् । कर्मत्वाद्यवस्थायाम् कर्तृसंज्ञा तु न, कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे पुनस्तद्व्यवहारे यस्य स्वातन्त्र्यमेव न तु पारतन्त्र्ययुक्तत्वात्तन्त्र्ये यस्य कर्तृत्वार्थमित्युक्तत्वात् । कारकत्वज्ञानं तु वस्तुमत्त्वात्तदस्य स्थितिमात्रेण कर्मादीनां विधानसामर्थ्यात्पवर्तते इति तद्व्यवहारे । प्रकारान्तरमपि सम्ब्रूपायामुद्योते च स्पष्टम् । स्पष्टं चेद सर्व "कारके" इति सूत्रे भाष्ये सूत्रमदृष्टम् । एव च क्रियान्वयित्वे कारकत्वे तेषां कर्तृसमवायेऽपि कर्मकारकक्रियादेरनुपपत्त्यवभावात्तत्र तदाशङ्कतमाधानपरमाख्यासङ्गनित्वादर्धे कारकशब्दस्य साधुरवानुपपत्तिरित्यपि वृषण बोध्यम् । एतेन क्रियान्वयित्वकारकत्व, न तज्जनकत्व, सम्प्रदानादीनां तत्त्वानुपपत्तेः । न च यागस्यापूर्ववृत्तित्वेऽप्यपूर्वस्य तत्रेन तद्द्वारा तत्त्वमात्रेण यागस्य करणत्वज्ञानस्य पूर्ववृत्तित्वेन तस्य तत्र स्वपन्नमिति वाच्यम् ? ब्राह्मणसम्बन्धिषुश्रयस्य क्रियाव्याप्यत्वेन पुत्रज्ञानस्यैव ब्राह्मणज्ञानस्यापि पूर्वं सत्त्वात् जनकत्वात्सम्भवा क्रियान्वयित्वविवक्षायां श्रयभाववाच्य । न चैवमपि ब्राह्मणस्य कर्मसंज्ञा इवार्थ, पुत्रद्वारा तस्यापि क्रियान्वयित्वात् । न च साक्षात्तन्वयित्वमेवेष्ट, कर्मकारकस्य फलद्वारा अधिकरणकारकस्य कर्तृकर्मद्वारा तदन्वयानुभवस्य सूत्रादिसम्भवेन विना प्रमाणमपत्तापयोगात् । ग्रामं गच्छति, ग्रामे गच्छतीति प्रयोगयोर्हृत्प्रकार विनोपपादनाऽप्यसम्भवाच्चेति वाच्यम् ? क्रियायाः कारककाङ्क्षया कारकाणां क्रियाफलत्वाच्च । तत्र साक्षात् परम्परया वाऽन्वयस्य क्लृप्तत्वेऽपि वृषण्यन्त्यले तादृशवचने मानामावात् फलस्यापि क्रियात्वाच्च । तत्र क्रियान्वयश्च प्रकारत्वेनैवेति नाग्रहः, किन्तु विशेष्यावेनापि

न एव 'पाचकस्य देवदत्तस्य गृह' देवदत्तेन पचस्य तदुपपत्त्यस्य समूह' शब्दार्थो वा पाचकक्रियान्वयित्वेन कर्तृकारिकं सन्नच्छते इति मान्योक्तं प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम्, उक्तदोषगणायत्तेः । एतेन तदधिकारपठितसंज्ञावचनमेव तत्त्वं न तु क्रियान्वयित्व, प्रथमाया अपि तत्त्वापत्तेः । नचेष्टापत्तिः । "सम्बोधनान्तं कृत्वोर्था" इत्यत्र सम्बोधनपदस्य वैयर्थ्यापत्तेः । कृत्वोर्थादीनामपि तदन्वयित्वेन प्रथमाया अपि तत्त्वपत्तेः । नचेष्टापत्तिः । सम्बोधनान्तं कृत्वोर्था इत्यत्र तदन्वयपदस्य तत्त्वापत्तेः । तदाव विभूतद्वोरित्यादी

अनभिहिते ॥ ननु बहुपटुरित्यादौ बहुचा उक्तार्थत्वाद्यथा कल्पवाद्यो न, एवं क्रियते कट इत्यादावपि तिङादिभिरुक्तार्थत्वाद्द्वितीया न भविष्यात्, किं च

शब्दरत्नम् ।

तिङादिभिरिति । तैरेव तस्याः शक्तेरुक्तौ कटादिप्रातिपदिकस्य उद्भूततच्छकाव भैरवी ।

एवञ्च कारकयाधिकारपठितसम्भावत्वं यस्य तस्य प्रधानीभूतव्यापारान्वयित्वात् कारकपदेन ग्रहणम्, न तु यथाकथञ्चिद्विधायान्वयितामिति । यत्तु तदधिकारपठिताः प्रादानादिसम्भक्तव-
मेव कारकत्वम् । अन्यथा—

“सम्बोधनान्तङ्कृत्वोर्थाः कारकप्रथमो वतिः”

इत्यत्र सम्बोधनान्तस्य पृथगुपादानवैयर्थ्यापत्तिः, कृत्वमुजर्थनप्रत्ययान्तानाङ्कारकत्वा-
पत्तिश्च । एवमप्रथमवत्यन्तेऽपि । न चेष्टापत्तिः, ‘द्विध्यांनकर्तार’ इत्यर्थे ध्यायनेः द्विपि
‘द्विधियौ’ ‘द्विधिये’ इत्यादौ ब्राह्मणवदोरित्यादौ च कारकपूर्वत्वेन “एनेकाच” इति
यणापत्तिरिति केचिनः, तन्न, कारकशब्दस्य करोतीति कारकमिति व्युत्पत्तेर्मांष्यकृतं
दर्शनात् । प्रथमान्तस्य कारकार्थत्वमिष्टमेव । ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन सम्बोधनान्तस्य वृत्-
त्वात् । कृत्वोर्थांनाङ्क्रियाभ्यावृत्तिगणनायत्वं न तु क्रियाजनकत्वम् । एवमेव वत्यन्तस्या-
पीति न यणापत्तिरित्याशयेनाह—फलमिति ।

ननु पञ्चकंप्रातिपदिकार्थ इति पक्षे प्रातिपदिकेन कर्मादानुक्तेऽपि यथा द्वितीयादि
भवति तथा क्रियते कट इत्यादावपि स्यात्, ‘द्विर्वद्धं मुनुद्धम्भवति’ इति न्यायेन द्वौ ब्राह्मणा-
वित्यादौ समावेशस्य दृष्टत्वात् । विभक्तिसमभिध्याहाराभावे कारकप्रतीत्यभावेन तत्तद्वि-
भक्तीनान्तच्छर्द्धद्योतकत्वम् । ऋचित्तु ‘सत्यपि सम्भवे’ इति न्यायेन द्योतकविषयेऽपि
वाध्यबाधरूभावः । यथा—इनम्यामुद्भ्यां सीयुटः शपश्च बाध इत्यत आह—तैरेवेति ।

भावप्रकाशः ।

यणायापत्तिः । ‘कारकाद्’ इत्यादौ स्वरितत्वाश्रयणे गौरवाच्च । किञ्च तदन्वयः साक्षादुत परम्परया ।
नाच, सप्तम्या अकारकत्वापत्तेः । नान्त्यः, षष्ठ्या अपि तत्रापत्तेः षष्ठीमत्तम्योर्बैषम्ये धीनामावाच ।
चरमे तदन्वयेरेयादिन्योक्तव्याख्यानमप्यसुक्तम्, षष्ठ्यादिभ्यावृत्तयोग्यताया दुर्वचनत्वात् । मृदुक्लक्षणे
तु “कारके” इत्यधिकारसूत्रे उभयविधसम्बन्धग्रहणे न कोपि दोषः, षष्ठ्यास्तदधिकारापठितत्वात् ।
त्वयापि तत्स्वीकारे प्रथमाया अकारकत्वापरथा भवति नान्तान्तानिरिति मन्दोक्तमपास्तम्, उच्यते दोषगणा-
पत्तेः, तदर्थे कारकशब्दस्य साधुत्वे मानाभावाच्च, प्रथमायास्तद्वेष्टवत्य प्राक् प्रतिपदितत्वाच्च,
तद्वैयर्थ्यानाऽशुतेदच ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन तत्र निर्वाहाच्च, कृत्वोर्थादीनां तदजनकत्वेन तत्रानापत्तेरेव ।
अन एव न तत्र यणापत्तिः । त्वन्मतेऽपि तत्र निमित्तापरत्वेनाप्राप्तेरच, मूशैविल्येन किञ्चैवद्विशुक्त-
त्वाच्च, मन्थोक्तरीत्या निर्वाहाच्च । अत्र एव तथा न्याख्याने दोषलेशमावाचैवेति दिक् । तदाह—
इत्यलमिति ।

ननु पञ्चकपक्षे सरुयान्यचतुष्कपक्षे च प्रातिपदिकेनोक्तेऽपि कर्मत्वादौ यथा द्वितीया भवति तथा क्रियते
कट इत्यादौ तिङादिभिरुक्तैःपि तत्र सा दुर्वारा, विभक्तौ नां द्योतकत्वेन तत्प्रथमभिध्याहारं विना प्राति-
पदिकमात्रस्य तदवोधकात्वात्, प्रविना जयतेः प्रकृष्टजयवाचकत्ववत् । किञ्च दृढतरत्वबोधार्थं “सम्भ-
सत्य” इति सूत्रभाष्योक्तेन ‘द्विर्वद्धं सुवद्धं भवति’ इति न्यायेनोक्तार्थप्रयोगोऽपि स्यात् । अन एव द्वौ धर्तौ
व्यगितुर्नोति इत्यादौ न द्योतकत्वाच्चोद्योतकयोश्च समुच्चयासङ्गतिः बहुचा तु कल्पवादीनां वाधाःत्र समा-
वेशः, ‘सत्यपि सम्भवे’ इति न्यायात् । अनएव यासुट्श्चनमादिविषये सायुट्श्चशदिक नैत्यत आह—
तैरेवेति । तिङादिभिरैवेत्यर्थः । तस्याः शक्तैः—कर्मशक्तेः । उक्तौ—वाचकत्वेन द्योतकत्वेन बोद्ध-
वत् ।

कर्म करोतीत्यादौ सावकाशा द्वितीया 'कृतः कटः' इत्यादिषु प्रथमया बाधिव्यते, निरवकाशात् । न च वृद्ध इत्यादिरवकाशः; तत्रापि प्रतीयमानामस्तिक्रियां न कर्तृत्वेन तृतीयाप्रसङ्गात् । अथ नीलमि न तु रक्तमित्यादौ विशेषणान्तर-नेष्टृत्वात्पर्यंके अस्तिक्रियाया अनावश्यकत्वात् प्रथमया अवकाशं ब्रूये, तर्हि विप्रतिवेधान् प्रथमाऽस्तु । एवं चात्रभिहिताधिकारो वृथैति चेत् ?

मैवम्, संख्या विभक्तयश्च इति पक्षे सूत्रारम्भात् । तथा चाऽत्रभिहिते

अब्द्रलम् ।

वृत्तेः कर्मणि वर्तमानात्प्रातिपदिकादित्यर्थेऽपि तद्नापत्तिरिति भावः । अनभिहितसूत्रमपि अभिधानविषये प्रातिपदिकस्य 'उद्भूततच्छब्दौ' वृत्त्यभाव इत्यत्रेव तात्पर्यब्राह्मणमिति बोध्यम् । सावकाशेति । मात्रग्रहणेन कर्माधिक्ये प्रथमाया अपवृत्तेरिति भावः । प्रतीयमानामिति । अत एव 'विद्मानाधिकरणे प्रथमा' इति वार्तिकन्यासः सङ्गच्छते । अनावश्यकत्वादिति । तदभिमानादित्यर्थः ।

सङ्गच्छेति । "द्वेषकयोः" "कर्मणि" "स्वीज्ञस्" इत्यादौरेकवाक्यतयाऽन्वये कर्मणोति भैरवी ।

तिहादिभिरेत्यर्थः । तस्याः शब्देः— कर्मादिशब्दे । उक्तौ— वाचकत्वेन द्योतकत्वेन बोद्धू ततया बोधने । उद्भूते कर्मणि वर्तमानात्प्रातिपदिकाद् द्वितीयेतिरीत्या "कर्मणि द्वितीया" इत्यादिसूत्राणामयां इति भावः । नन्वेवम् "अत्रभिहिते" इति सूत्रन्तर्हि व्यर्थमेव स्यादत आह—अत्रभिहितसूत्रमपीति । अभिधानविषये— तिहादिभिर्व्यर्थं बोधनन्तद्विषये । ननु कटङ्करोतीत्यादावपि प्रातिपदिकार्थसङ्गात्प्रथमा प्राप्नोतीति कथं सावकाशात्प्रथमत आह—मात्रग्रहणेनेति । "सम्बोधने च" इत्यस्योपलक्षणमेतत् । अत एव—प्रतीयमानक्रियासत्त्वादेव । 'अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति न्यायस्याऽभियुक्तानुभवसिद्धत्वादिति भावः । नन्वनावश्यकत्वकथनसङ्गतमुक्तन्यायस्य जागरूकत्वाद् अह—तदभिमानादिनि ।

सङ्ख्याया विभक्तयर्थत्वमुपपादयति—एवैव योरित्यादिना । न च संख्याया नित्यपरतन्त्र तया एकत्वविशिष्टे कर्मणोत्येवम्परतयैवाऽर्थ उचित इति वाच्यम् ? कारकत्वं प्रातिपदिका-भावप्रकाशः ।

तया बोधने । अथ चाऽऽवृत्तौ हेतुः । अस्तित्श्च तदनापत्तौ हेतुः । तत्रबोद्धूतत्वे सति नान्यथेति तदनापत्तिरिति भावः । नन्वेवमत्रभिहितसूत्र तपक्षे'पि व्यर्थमिति वक्ष्यमाणं तदावश्यकत्वमङ्गमङ्गमत् आह—अत्रभिहितेति । तथा बोद्धूते कर्मणि वर्तमानाद् द्वितीयेत्यर्थः फलितं, नदाह—अभिधानेति । तिहादिभिरेकरोतीत्या बोधनोवर्षे शक्ये । मात्रेति । "सम्बोधने च" इति शेषपरस्याप्युपलक्षणमिदम् । अत एव—प्रतीयमानक्रियासत्त्वादेव । इदमेव 'अस्तिर्भवन्तीपर' इत्यादिभाष्याद्युक्तौ बीजम् । एतेन तद्विज्ञानमित्यपास्तम् । तथा च प्रथमाया अपि त्रियान्वयिकर्त्रावन्वये एव साधुत्वमिति भावः । उक्तवाचिकभाष्यादिनिरोधदाह—तदुमीति । अनेनारुचिः मुचिषा । अत एव मूले ब्रूये' इत्येकवचनमुपात्तम् । तदुच्यते तु नीलमित्यस्वाप्युल्लेखो नोचिः, उत्तरीत्या प्रथमाया अमाशुचं च तत्र स्यादिति । एतेन प्रथमो षट् शक्यो नित्यादीनां षट्शक्यादावन्वयविशेषाया प्रथमानकाश इति ज्ञानोक्तमपास्तं, विशिष्टस्य शब्दपरिचयत्वेऽपि चादेरतत्वाच्च । अत एव 'पदार्थं पदार्थेऽन्वेति न तदेवदेहे' इति पण्डितोपः सङ्गच्छते । सा च द्विधा क्वचित्पण्डित्याणां क्वचिदप्रतीयमानानेत्यन्यदेव ।

ननु "कर्मणि द्वितीया" इति सूत्रात्पक्षे संख्याया विभक्त्यर्थत्वमत्र आह—द्वेषक्योरिति । एकवाक्यतयेति । वाचकत्वत्वयैत्यर्थः । अत्राह्लावशात्तानुभूयैव तेषां लक्ष्यसत्कारकत्वम् । पदैक-

कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनममित्यर्थः । सूत्रानारम्भे च कर्मणि यदे-
कत्वं तत्र द्वितीयैकवचनम् इति हि वाक्यार्थः । तथा सति 'कृतः कटः' इत्यादौ

शब्दरत्नम् ।

सप्तम्या "द्व्येकयो." इति सूत्रोपात्तैकत्वाद्यपेक्षत्वात्कर्मणि यदेकत्वं तत्रामित्यर्थे हि सा
विभक्त्यर्थे इति पक्षः । न च 'गुणानां च परार्थत्वात्' इति न्यायेन कर्मणि एकत्वे चामि-
त्येवार्थ उचितः, सङ्ख्याया आश्रयापेक्षायां प्रत्यासत्त्या कर्मादेरेव तत्त्वमित्युक्तोऽस्योऽसङ्गत
इति वाच्यम् ? सङ्ख्यासङ्ख्येययोर्नियमतः साकाङ्क्षत्वेनेदृशे विषये गुणयोरपि परस्परान्वया-
भैरवी ।

यत्वेन तत्र विभक्तिविधानानुपयोगात्संख्याया विशेष्यत्वकल्पनया तत्र विधानं युक्तमित्या-
शयात् । यत्तु "द्व्येकयो." इति पृथीतिः तत्र, बहुष्वित्यादिभिवर्ण्युपात्तेः । सप्तम्यर्थस्तु
वाचकत्वम् । इयं च वाक्यैस्वाक्यतयाऽन्वयपक्षे स्वीकार्या । परन्तु वैवर्ण्यकल्पनेन सूत्राणां
स्वत एव लक्ष्यसंस्कारकत्वं, किन्तु तदनन्तरकल्पितकर्मणि यदेकत्वमित्येवंरीत्या यद्वाक्य-
न्तद्द्वारेति गौरवमतः पदैकवाक्यतयैवादौ नित्यसाकाङ्क्षयोः सङ्ख्यासंख्येययोरन्वय इति
दर्शयति—सङ्ख्येत्यादिना । पदैकवाक्यता तु कर्मत्वादिद्योग्यार्थकप्रातिपदिकासदर्थमात्रगतै-
कत्वे प्रथमैकवचनं सुभवंति, कर्मत्वशक्तिममानाधिकरणैकत्वे द्वितीयैकवचनमिति स्वीका-
र्या । 'गुणानाञ्च' इति न्यायसञ्चारस्तु यत्रानेकगुणोपस्थितिर्निरस्यसाकाङ्क्षत्वाभावश्च तत्रैव
"अरुणयैकहायन्यापिद्वाक्ष्या सोमञ्च क्रीणाति" इत्यादौ यथा । तत्र ह्यनेकगुणवाचकपदश्र-
वणेन परस्परनिरपेक्षाशान्तेषां प्रधानोभूतभावनायामेवाहण्यादिकरणिका सोमकर्मकक्यकर-
णिका भावनेतिरीत्याऽन्वयः, नत्वाहण्यपिद्वाक्षित्वैकहायिनीत्वविशिष्टैकद्रव्यकरणिका भाव

भावप्रकाशः ।

वाक्यतयाऽन्वये तु कर्मत्वादियोग्यार्थकप्रातिपदिकासदर्थमात्रगते एकरवे प्रथमैकवचनम्, कर्मशक्तिस-
मानाधिकरणे एकत्वे द्वितीयैकवचनमिश्यादिकरणेण बोधादन्वयप्राप्त्यादादौ प्रातिपदिकादधिकृतमशक्यैव ।
विश्वार्थनियमप्रकृतार्थापेक्षप्रत्ययनियमशुद्धप्रत्ययनियमेति कयोच्छेद एव एकवचनादिशब्दे भाविस-
ञ्चाविधाने गौरव च । यद्यप्याद्यदोषः "अन्वयात्" इति श्लोकार्त्वात्, फलतो नियमन्मध्यदोषोपि;
तथापि चरमदोषो हृद एवेति भावः । सप्तम्या इति । ननु द्वितीयायाः सूत्रे श्रुतत्वाद्यपेक्षैव सप्त-
म्युचिता न त्वेकत्वाद्यपेक्षया । किञ्च सख्यायाः प्रायेण विशेषणत्वस्यैव दृष्टत्वादिकत्वविशिष्टे कर्मणीत्ये-
वार्थ उचिनः । एव च प्रथमपक्ष एवायुक्त इति चेत् ? न, कारकस्य प्रातिपदिकार्थत्वेन तत्र विधानानुप-
योगात् । शुद्धनियमार्थत्वापेक्षया कर्मण एकरवविशेषणतया विशित्वद्वारा नियमस्यापि आदिकी सिद्धि-
रिति विधित्वोचित्येन तत्रैवान्वय उचित इत्याशयात् । अत्र चेदमेव सूत्रं गनकम् । तथाचान् पक्षे यथा
प्रातिपदिवेनोक्ते द्वितीयादयो भवन्ति तथा निष्ठाद्यभिहितेऽपि स्थिरित्येत्तदर्थं सूत्रमावश्यकमिति भावः ।
एतेन 'अरुणया' इत्यादौ यत्रानेकगुणप्रत्यय तत्र 'गुणानां च' इति न्यायसञ्चारो नचात्र तथेति नचे-
त्यादिशङ्का चिन्त्येत्यपास्तम्, उक्तरीत्या पक्षसिद्धौ तस्या एव शङ्काया उदयात् । अत्र एव भावः—
नचेति । यत्तु कैयटः—'द्व्येकयो.' इति पृथीतिः, तत्र, "बहुषु" इत्यत्र सप्तमीदर्शनेन द्व्येकयोरित्य-
स्यापि तथोचित्यात् । तद्व्यनयत्राह—एकत्वे चेति । सप्तमी बोधपत्वप्रतिपादिकेति भावः । प्रत्येक्ये-
त्येति । सा च वाक्यैकवाक्यतयाऽनभिहिते कर्मणीत्यादिना मूल एव दर्शिता । एकत्वादेराश्रयाका-
ङ्कानिदृश्ये एवमेकवाक्यतेति तज्जावः । स्पष्टार्थमेवम्वावर्त्यमाह—उक्तोऽर्थ इति । पूर्वत्र सख्याया
एव प्राधान्यम् उद्वेदयतया सूत्रजबोधविषयोऽत्र तुमयोरिति विशेष इति भावः । ईदृशे इति । तथाच
निरस्यसाकाङ्क्षस्थोऽनित्यत्वात्संख्यायानाश्रयणमिति भावः । प्रतिपादितमिदमादौ । कैयटस्याप्ययथा-

च क्तेन कर्ममात्रोक्तावपि तदैकत्वस्यानुक्ततया अमुद्वारः। परत्वात्प्रथमेत्यपि न, 'क-

शब्दसम् ।

ज्ञोकारात् । स्पष्टं चेदमत्रैव कैयटे । तदैकत्वस्येति । प्रधानप्रत्ययार्थस्येत्यर्थः । एवं चाप्र-
धानकमादिविशेषणार्थमावश्यकं सूत्रम्, 'उक्तार्थानाम्', इति न्यायश्च प्रधानार्थविषय एवेति
भावः । कर्त्तव्यः कष्ट इति । न चात्र द्वितीयातः परत्वात्प्राप्तायाः पद्यं "कृत्या
नाम्" इति विभक्तसूत्रेण निषेधापत्तिस्तदधिकारामाये उभयप्राप्तेः सत्त्वादिति वाच्यम् ।
भैरवी ।

नेति बोधः ; उक्तन्यायविरोधादिति, तच्चैवमत्रेति भावः । स्पष्टश्चेति । उक्तरीत्या सङ्ख्याया
विभक्त्यर्थत्वप्रतिपादनं स्पष्टमित्यर्थः । अत्रैव—“अनभिहिते” इति सूत्रं एव । सङ्ख्याया वि-
भक्त्यर्थत्वञ्च “कर्मण एकस्यै कर्मणो द्वित्वे” इत्यादिभाष्येण ध्वनितमेव । कैयटेन तत्प्रकटी-
कृतमतं एवाह—कैयट इति । प्रधानप्रत्ययार्थेति । प्रधानीभूतो यः प्रत्ययार्थः सङ्ख्यारूपस्तस्यै-
त्यर्थः । एवञ्च—उक्तरीत्या तत्तत्सुप्राणामेकवाक्यत्वसत्त्वे च । अप्रधानेति । सूत्रजन्यताञ्च-
बोधविषयेत्यादिः । विशेषणार्थमिति । सूत्रजन्यशाब्दबोधविषयप्रधानार्थे उक्तेन न्यायेन वारणं-
युक्तमप्रधानकमादिरूपार्थोक्तौ तु तस्यार्थस्याप्रधानत्वादेव न्यायाप्रवृत्तिरित्याह । पूर्वोक्तरी-
त्या न्यायेन मात्र पक्षे निर्वाह इति दर्शयति—उक्तार्थानामिति । न्यायश्चेति । एवञ्चातिव्याप्ति-
वारणाय सूत्रमावश्यकम् । यदि तस्य न्यायन्यायप्रधानार्थविषयत्वमपि स्यात्तदा एकस्यै-
श्रीन् पश्येत्यत्रैकवचनादेस्तपत्तिर्न स्यात्, प्रकृत्या सङ्ख्याया उक्तत्वात् । दर्शनक्रियाकर्मगत-
मेकत्वन्तु। प्रकृत्या नोक्तमिति भवत्येव विभक्तिः । मूले—परत्वात्प्रथमेति । अत्र परत्वादिति पदं
प्रतिषेधसूत्रेऽस्तीति तत्स्मरणेनोक्तम् । ततोपीति । प्रथमाया, परत्वेनेत्यर्थः । निषेधापत्ति-
मादप्रकाशः ।

अथ इति ध्वनयितुमाह—स्पष्टं चेदमिति । उक्तरीत्या संख्याविभक्त्यर्थोत्पत्तिपादनमित्यर्थः । अत्रैव-
“अनभिहिते” इत्येव । क्तेन वदान्तरत्वात्परज्ञोकारस्यानुक्तत्वेन सन्नतिरख्येयवास्तम् । कैयटे
इति स्वित्तासचित्स्वरूपपरमेव स्फुटीभविव्यति । अत्रापि पक्षे न्यायेन निर्वाह इति भ्रगवारणाय
न्यायव्यवस्थां वक्तुं श्याचष्टे—प्रधानप्रत्ययार्थेति । प्राधान्येन सूत्रेणोक्तरीत्याऽन्यथोक्तत्वेन बोधि-
तस्येत्यर्थः । ननु कृतेऽपि सूत्रेऽत्रापिप्रसङ्ग एव, कर्मणैकत्वेऽनभिहिते द्वितीयैकवचनमित्यर्थत्वं दौषि-
त्येन तत्प्राप्तेः सत्त्वात् । एव च ध्वयमेव सूत्रमतं आह—एवं चेति । अत्र पक्षे तथा वाक्यार्थोक्तो-
कारेणः । अप्रधानेति । सूत्रेणाप्राधान्येनात्मनोऽन्यत्वेन बोधितं सत्कर्मदिति तत्र विशेषणत्वेनान्वयार्थम् “अ-
नभिहिते” इत्यावश्यकमित्यर्थः । तथा चानभिहितकर्मणैकत्वे स इति वाक्यार्थ इति भावः । नन्वेवमपि
तद्व्यर्थमेव, कर्मण उक्तत्वेन न्यायेन तदापत्तिवारणात् आह—उक्तार्थानामिति । प्रधानार्थेति ।
प्राधान्येन सूत्रबोधितार्थेत्यर्थः । अत्र—कर्त्तव्यः कष्ट इत्यत्र । पद्यं इति । न्यायस्य प्रधानविषय
त्वात् कृत्यन्तशक्तिप्रहमात्रप्रयोज्योपस्थिति विषयक्रियानिरूपितकर्त्तृकर्मणैकत्वे पद्यैकवचनमित्यर्थकेन
“कर्त्तृकर्मणोः” इति सूत्रेण प्राप्तायास्तस्या इत्यर्थः । एकसूत्रे मौनदोषानुदधारणाह—विभक्त्येति ।
“कृत्यानां” योगे उभयप्राप्तौ सत्यां कर्त्तृकर्मणोः पद्यी नैतितदर्थः । अत्रोभयप्राप्तावित्यनुवृत्तिस्तु निषेध-
विकल्पयोर्व्यवस्थायां अत्रैव भाष्ये कष्टत्वं उक्त्वा नोत्तरविभक्तसूत्रे, तेन संख्या ब्रज गारः ह्युच्येव, मया
मम वा सेव्यो हरिरिति प्रयोगव्यवस्था सिद्धेति भावः । निषेधापत्तिरिति । तत्प्राप्तिरित्यर्थः । एव
च अत्रैव पद्योपादानमिति भावः । अत्रैव नोभयप्राप्तित्वं आह—तदधीति । “अनभिहिते” इत्यधिकारे-
त्यर्थः । उभयप्राप्तेः । तस्या अपीत्यर्थः । दक्षप्येकसूत्रपक्षे दोषो दुर्लभः, योगविभागरतु भाष्यका-

सरला ।

प्रधानार्थविषय एवेति । शास्त्रजन्यबोधीवयत्किञ्चिद्विधप्रकारानिःस्पृष्टविशेष्यतया मातमानस्या-
र्थस्य पदान्तरयोक्तौ हरिमन्त्रे पदान्तरस्य शास्त्रेण न साधुत्वं बोध्यते इति 'उक्तार्थानामप्रयोग' इत्यस्यार्थः ।

शब्दरत्नम् ।

अधिकारामात्रे सर्वत्रैवोभयप्राप्तिविषयसत्त्वात्कर्मण्येव पृष्ठगपत्तौ "कर्तृकर्मणो" इति सूत्रस्य कर्तृपहणस्य "उभयप्राप्तौ" इति सूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्त्या "आत्ममाने सञ्च" इति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन चोभयो प्रयोग एवोभयप्राप्तेर्वाच्यतया प्रकृते नोभयप्राप्तिरित्या-
भैरवी ।

रिति । प्रथमावाचकपृष्ठग इत्यादि । कर्तव्य कश्चैत्रेणेति शेषपूर्णेनोभयत्र प्राप्त्युद्भावनमे-
त्तत् । ननु कर्मण उक्तत्वात् कर्मणि पृष्ठीप्राप्तिरिति चेत् ? श्रुणु, अनभिहिताधिकारामात्रे
कर्तारि कर्मणि यत्कृत्वन्तत्र ह्यस् इतिरीत्या तस्यापि सूत्रस्यायात् । सर्वत्रैवेति । नच सकर्मकथा
नुप्रवृत्तिकृत्यप्रयोगे भवदुक्तीत्या यद्यप्युभयप्राप्तिसत्त्वन्तर्पाच्यकर्मकप्रवृत्तिकृत्यप्रयोगे 'चैत्र
स्य शायिका' 'मैत्रस्यासिका' इत्यादावुभयो सत्त्वस्यैवाभावेन सर्वत्रैवेत्यसङ्गतमिति वाच्यम् ?
यस्यमाणरीत्या देशकालादिकर्मसत्त्वस्य तथापि सम्भवात् । नच यत्र स्वार्थव्यापारकरणकेऽयं
धातोन वृत्तिस्तत्रैवाकर्मकधातुप्रयोगे नोभयप्राप्तिरिति वाच्यम् ? देश कालो भावो गन्त
व्योऽध्वा च' इति वार्तिकत्सर्वत्र तथा कल्पनात् । वैयर्थ्यापत्तेरिति । भवदुक्तीत्याऽत्र
च्छेदकावच्छेदेनोभयप्राप्तिसम्भवेन कर्तारि पृष्ठीनिषेधस्य प्राप्त्या कर्तृपहणस्याव्यावर्तक
तया "उभयप्राप्तौ कर्मणि" इति सूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्तिरित्यर्थः । भाष्यप्रामाण्येनेति । इत्यदि तत्र
भाष्यम्—'आत्ममान इति किमर्थम् ? परमाने मामूत्, कृतेऽपि तत्र प्राप्नोति । कुत एतत् ?
आत्मन इति कर्तारि पृष्ठी, मान इत्यकारो भावे । स्वकर्मकमानवत्परकर्मकमानोऽपि स्वकर्तृक
एव भवति । नैष दोषः, आत्मन इति कर्मणि पृष्ठी "कर्तृकर्मणो" इति । ननु च कर्तार्यपि
तेनैव विचार्यते तत्र कुत एतत् कर्मणि भविष्यति, न पुनः कर्तारि ? एवन्तर्हि आत्मप्रहणसामं
र्यात्कर्मणि विज्ञास्यते" । अत्र कैयटः—"आत्मशब्द प्रत्ययात्मनः परस्य व्यावृत्तिङ्करोति
तत्र यदि कर्तारि पृष्ठी स्यादात्मप्रहणमनर्थक स्यात्, कर्तृसम्बन्धाव्यभिचारान्मननक्रियाया"
इति । अत्र भाष्ये आत्मप्रहणसामर्थ्यात्कर्मणि पृष्ठी प्रतिपादिता, ननु "उभयप्राप्तौ" इति
भावप्रकाशः ।

रीयो न वार्तिकद्वारीय शब्दो बोधे कर्त, षष्ठापचित्स्तु वार्तिकद्वारीयेति स्पष्टमेव भाष्ये, तथापि भाष्यम
तेऽपि दोष सूचयितुमन्यथा समापत्ते—अधिकारेति । सर्वत्रैवेति । उक्तेऽनुक्ते च कर्मणि कर्तारि
चेत्यर्थः । उभयप्राप्तिविषयसत्त्वादिति । "उभयप्राप्तौ" इत्येतद्विषयत्वसत्त्वादित्यर्थः । विषयत्वादि
त्येव क्वचित्काले, स तु युक्त एव । एवं च 'उभयप्राप्तौ' इत्यस्यैव सर्वत्र भाषि कलित्रा । तदाह—
कर्मण्येवेति । एव च 'कर्मणि कृति' इत्येव सूत्रं कार्यं सूत्रद्वयं व्यर्थम्, तदाह—कर्तृकर्मणोरि-
त्यादि । 'कर्मणि च' इत्यस्याभिष्टे प्रवृत्तिस्तु तुल्यैवेति भावः । ननु सकर्मकैष्वेतत्सम्भवेपि 'भवत
शायिका' 'भवत आसिका' इत्यादावकर्मकेषु कर्मणोऽभावात्तदविषयत्वेन सर्वत्रैवेति उभयवैयर्थ्यमिति
चासङ्गतमिति चेत् ? श्रुणु 'सकर्मकधातुप्रयोगे देशकालादिकर्मणोऽवच्छेदकावच्छेदेन सत्त्वात्तदुक्तस्य
वैयर्थ्यं च सङ्गतमेवेति । नवासनादिकरणकस्यापनापयो यदा न विवक्षितं किन्त्वासनमात्रं, तदा पुन
एतदसङ्गतमेवेति वाच्यम् ? 'देश काल' इति वार्तिकद्वाराप्यप्रामाण्यादकर्मकधातुप्रयोगे तदविवक्षाया
स्वात्मत्वमित्याशयात् । एवं सूत्रप्रमाणकेऽर्थं भाष्यमपि प्रमाणमित्याह—आत्ममाने इति ।
इति कश्चित् ।

वस्तुवस्तु न तद्वार्तिकं, भाष्येऽनुपनम्भात् । यदुपलभ्यते न तद्विधायकं हियुक्तत्वात् । अत्र
'समां समां विजादते' इत्यत्र 'समाया समायां विजायत इति विग्रहकथनपरं भाष्यं सङ्गच्छते । अत्र
सरला ।

यत्किञ्चिद्विद्येयतानिरूपितप्रकारतया भासमानार्थस्य पदान्तरेणोक्तावपि तत्र शास्त्रेण पदान्तरस्य सा-
धुत्वबोधने नार्थं न्दाय प्रतिदधक इति । यथा 'एकं पश्य इत्यत्र । अत्र संस्येयनिष्ठविद्येयतानिरूपित
प्रकारतया पक्षत्वस्य प्रातिपदिकेनोक्तावपि अस्य न्दायस्याप्रवृत्त्या द्विनौवैकचनतिङ्गिरिति तदाशयः ।

शब्दरत्नम् ।

शयात् । आकृष्टव्या ग्रामं शाखेत्यत्र "कृत्यानाम्" इति विभक्तसूत्रस्थभाष्योदाहरणे भैरवी ।

कर्त्तरि निषेधेन । तस्माद्यत्रोभयोः प्रयोगस्तत्रोभयोः प्राप्तिरिति सामर्थ्यपर्यन्तकथनेन कल्प्यते । स्यादेतत्, सङ्ख्या विभक्त्यर्थे इति नोचितं. "कर्मणि द्वितीया" इत्यादिसूत्रेषु कर्मणोत्यादिसप्त-
 एकत्वादिक-
 पणत्वस्यैव

"स्वौजसमौट्" इतिसूत्रेण द्वितीयायाः कर्मणि सिद्धतया "कर्मणि द्वितीया" इतिसूत्रं निय-
 मार्थमिति भाष्यसिद्धान्तः । अत एव—

"सुपाङ्गमादयोऽप्यथाः सङ्ख्या चैव तथा तिङाम् ।

प्रसिद्धो निपमस्तत्र—"

इति भाष्ये उक्तम् । स च निवमोऽर्थस्य वा प्रत्ययस्य वेत्यन्यदेतत् । यत्तु देशकालादि-
 कर्मणः सर्वत्रैवाकर्मकधातुप्रयोगे 'अकर्मकधातुयोगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मस-
 ञ्जक' इति वार्त्तिकस्तम्भव इति प्रागभिहितं; तत्र, तादृशवार्त्तिकानुपलम्भात् । "भावका-
 लाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणां देशश्च" इति भाष्ये उक्तम् । तत्र हितशब्दोपादानेन यदा
 धात्वर्थकरणकव्यापनेऽर्था धातोर्वृत्तिस्तदा तेषाङ्गमत्वस्य प्रसिद्धत्वम्प्रतिनितम् । यदा तु जन-
 नादिरूपायामात्रस्य धात्वर्थविवक्षा तदा न तेषाङ्गमत्वम् । अत एव "समां समां विजायते"
 इति सूत्रव्याख्यानानुसारे "समायां समायां विजायत" इति विग्रहप्रदर्शनम्भाष्ये सङ्गच्छते ।
 'तादृशवार्त्तिकस्यैव तेन द्वितीयायास्तत्र साधुत्वस्य बोधनेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । नच "केचि-
 त्कालादिभिरकर्मकाः" इति भाष्यस्य तर्ह्यसङ्गतिरिति वाच्यम् ? धातुमात्रस्य स्वार्थकरण-
 कव्यापने वृत्त्या केचिदपि कालादिकर्मसम्बन्धाभाववन्तो नेति तदुत्थात् । एवञ्च कालादिक-
 र्मणाम्प्रयोगत्वसामानाधिकरण्येन सत्त्वमित्यत्र तत्रात्पर्यम् । एवञ्च सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इति
 पक्षो न युक्त इति । अत एव वक्ष्यति—कारकं विभक्त्यर्थ इति पक्ष इत्यादि । ननु यत्रोभ-
 योः प्रयोगस्तत्रैव चेदुभयप्राप्तिस्तदा "कृत्यानाम्" इति विभक्तसूत्रस्य यदुदाहरणं भाष्यो-
 भावप्रकाशः ।

तेन द्वितीयाया एव तत्र साधुत्वबोधनेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । एवं च तादृशप्रयोगे तदविपरवात्तात्स-
 र्वमसङ्गतमेव । न च "केचित्कालादिभिरकर्मकाः" इति भाष्यस्य तु धातुमात्रस्य कालादिकर्मकाध्व-
 चित्वं, तदपि प्रयोगानुसारेण न तु प्रयोगत्वावच्छेदेनेति तात्पर्येण न तद्विरोध इति बोध्यम् । इत एवा-
 चेदाह—आत्ममाने इति । इत्थं हि तत्र भाष्यम् "आत्ममाने इति किमर्थं ? परमाने माभूत्, कुतोऽपि
 तत्र प्राप्नोति । कुतः ? आत्मन इति कर्त्तरिवधो मान इत्यकारो भावे । स्वकर्मकमानवत्यकर्मकमानोऽपि
 स्वकर्त्तृक एव भवति । नैव दोषः । आत्मन इति कर्मणि षष्ठी "कर्त्तृकर्मणोः" इति । ननु कर्त्तर्यपि तेनैव
 विधीयते तत्र कुत एतत्कर्मणि भविष्यति, न पुनः कर्त्तरि ? एवं तर्हि आत्मग्रहणसामर्थ्यात्कर्मणि विद्या-
 त्यते" इति । अत्र कैयटः—आत्मशब्दः प्रत्यगात्मनः परव्यावृत्ति करोति । तत्र यदि कर्त्तरि षष्ठी स्या-
 दामग्रहणमनर्थकं स्यात्, कर्त्तृसम्बन्धात्प्रथमिचारात्मननक्रियायाः" इति ।

अथ भावः, यद्यपि "उभयप्राप्तौ" इति नियमादपि न कर्त्तरि ति श्रुत्वं तथाप्युभयोः प्रयोगाभा-
 वत् तदप्राप्तिरिति तात्पर्यपर्यन्तामुपावन्मिति । नन्वेतावता "उभयप्राप्तौ" इत्यत्र तथावर्त्तिकीका-
 र्त्तपि "कृत्यानाम्" इत्यत्र तथावै किं मानं 'मान' इत्यत्र हि न कुतश्च, एवं च शब्दाधिकार एव तत्र ।
 अत एवाकृष्टव्या ग्रामं शाखेत तदुदाहरण भाष्योक्तं यथाश्रुत्वमेव साधु इति चेत् ? न, शब्दाधिकार-
 तोऽप्यर्थाधिकारस्य शान्तो लाभवेन तदनुसोधाच्चैव तत्राङ्गीकारात् । अत एव तत्र शब्दापादक-
 प्रुतसूत्रस्यवार्त्तिकतद्भाष्यादिकं सङ्गच्छते । उदाह—इत्याशयादिति । तत्र उदापाद-

संख्य. कः' इत्यादौ ततोऽपि पत्त्वेन कृपोगडङ्गणयोः सङ्गान् । कारकं विम-

शब्दरत्नम् ।

आश्रयंपदकर्तृपदे अघवाहस्यो मवप्राप्तिरिति । इत्यादाविति । आदिना भवतो लामो-
ऽइव क इत्येतत् । कारकमिति । सङ्ख्यायाः सर्वत्र विशेषगतया भानादिकम्बे यत्कर्म-
भैरवी ।

वर्त 'धाममाकृष्टया शाखा' इति, तस्य कथमुपचित्तत् आह—माकृष्ट्येति । आश्रयंपदा-
घवाहारस्य प्रयोजनन्तु यत्राश्रयंप्रतिपाद्यन्तत्र कर्ताऽसमर्थ आकर्षणक्रियायां, दुराकर्षां च
शाखा, पन्तु सा तादृशेन कर्ता आहृ-पत् इत्यर्थस्य प्रतिरक्षित्तदैव तन्प्रतिरक्षित्तिरिति ।
इत्यन्नाप्यकारमतेनोदाहरणं संयोज्य मुनित्रयमतेनाह—आदिनेति । “अकर्तारि च कारके
सज्ञायाम्” इति सूत्रे सज्ञायामित्यस्य प्रायिकं वात् 'लाम' इत्यत्र कर्मणि षष् । भवन्नि
ष्टव्यापारजन्यलामाश्रयो जिज्ञासाविषयोऽइव क इति तत् शब्दबोधः । अत्रादवपदादन-
भिहिताधिकारामाये षष्ठी स्यात्, संख्यायाः कर्मनिष्ठाया अनभिवानादव सूत्रमाव-
श्यकमिति ।

सुपाङ्गमादयोऽप्यथां संख्या चैव तथा तिष्ठाम् ।

इति भाष्योक्तरीत्या कर्मादीनां विभक्तिवाच्यत्वे यथा वाक्यनिष्पत्तिरुपाऽऽह—सङ्ख्याया
इति । विभक्तिशोत्वसङ्ख्याया इत्यर्थः । विशेषगतया भानादिति । नव घटपगदिशब्दप्रकृतिक
भावप्रकाशः ।

कृत्वापि कानुवादकमूलस्येति भावः । नन्वेवं तदुदाहरणसहितिरत् आह—माकृष्ट्येति ।
अनु कियर्थमत्र कर्तृपदाघवाहारः । तत्र तत्र तदनुत्तरेव कथनात् । अथ तत्रैव तदनुत्तरे-
रयो किमुच्यते मन्वादीनामिति भाष्ये प्रतिज्ञा “एव तदि” इत्यादिभाष्ये कण्ठ
हृत्ता इत्युच्यते तथापि तदनुत्तरेण तत्र तयापीनशीकार एव कुतो नेतिवेत् ? न, तदुत्त-
रत्वात् । किञ्च तत्रैव “उभयप्राप्तिर्नाम सा भवति यत्रोभयस्य युगपत्प्रसङ्गः” इति भाष्येऽपि तत्रार्थसूच-
नात् । अन्यथा तदनुत्तरे स्पष्टत्वात् । न च बहुव्रीहौ कत्र कृते युगपदुभयत्र प्रसङ्ग एव तदर्थो न तु
द्वयो प्रयोगः, गेवो मागत्रक इत्यस्य तावदापि सिद्धिरिति वाच्यम् । तादृशप्रसङ्गस्योभयप्रयोगं विना
चाधिनत्वात् । स्पष्टं चेद तत्रैवोदाहरोः । एव च पूर्वं त्यागयानुत्तरवादेन तत्रमन्वाद्यानेन तत्रावस्थो-
दाहृत्येति उत्तरमाभ्यानुत्तरोदाहरे वेनेत्यस्याघवाहार भावदयकः । तस्योदकभाष्येऽप्येवम् । अयं भावः—
अत्र वाक्ये आश्रयं प्रतिपाद्यम् । तच्च यत्समर्थ आकर्षणकर्ता, दुराकर्षां च शाखा आकृष्टया
तद्वैव निर्वहति, न एतन्नयेति । तदाह—आश्रय्येत्यादि । एव भाष्यमतेऽपि तन्तोष सत्योभ्य
मुनित्रयसाधारण नि तन्निश्चयप्रतिस्पष्टं दोषमाह—आदिनेति । “मकर्तारि च” इत्यत्र सङ्शाप्रहणस्य
प्रायिनत्वात्लाम इत्यत्र कर्मणि षष् । भवन्निष्टव्यापारजन्यलामाश्रयो जिज्ञासाविषयोऽइव इति बोधः ।
कर्तृसन्निवेशेऽपि ततो न स्यात्कर्मण एव स्यात् । तदभावे भाष्ये “को भवता लामो लम्ब-” इत्यत्र लुटीया
नु सान्तेऽन्वयामिप्रायेणेति न तद्विरोध इति भावः । अनु सङ्ख्याया विभक्त्यर्थत्वे यथा “अनभिहिते”
इति गमकं, नैव कारकविभक्त्यर्थत्वे किञ्चिदिति स एव निर्मूलोऽत्र आह—सङ्ख्याया इति । विम-
त्तिशोत्वसङ्ख्याया इत्यर्थः । एतेन आह्वयानां विभक्तिरित्यादौ तस्या अत्रकारकवाचिकत्वमिदमित्यथा
रम्, तत्रापि तस्यास्त्वत्वात् प्रकृत्यथसङ्ख्याया अवस्थात्त्वं । एकावद्यदशान्तसङ्ख्यावाचकेषु प्र
‘आदशत्’ इति सिद्धान्तात्तस्या प्रकाशत्वं स्पष्टमेवेति न तत्र दोषः । अत्र एव सङ्ख्याविभक्त्यर्थत्वे
वारकविभक्त्यर्थत्वे च भाष्ये “एव” इत्यादावेव दोषो दतो नैकं पर्येत्यादौ । भाष्ये कर्मणोऽनभि-
हित्वादेवरे षष्ठीऽपि द्वितीया भविष्यति । अन्ये न्यायस्य प्रचानविषयाभादेकत्वे षष्ठीऽपि प्रचानकर्मा-
भिधानाय सा भविष्यतीति तदाशयः । सङ्ख्यान्यवगदिशब्देऽपि तस्या प्रकाशत्वं लोकप्रसिद्धमेव । न
च—भावप्रत्ययान्तसङ्ख्यावाचकत्वे एतत्त्वं पर्येत्यादौ न विशेषणत्वं तस्या, प्रकृत्यर्थसङ्ख्याया

शब्दरत्नम् ।

स्वर्थः । वृत्ते शास्त्रेतिशेकने इति सप्तमी आधेयस्याधारत्वरविवक्षया । एवं चैकत्वविशिष्टे भैरवी ।

विभक्त्यन्तत्त्वं न्ययताद्वयोपो यद्यपि सङ्ख्याप्रकारको जायते, तथापि सङ्ख्यावाचकेभ्यो यत्र विभक्तिस्तत्र सर्वत्र न विभक्त्यर्थसङ्ख्यायाः प्रकारत्वात्तुभव इति वाच्यम् ? 'आद्-शतः सङ्ख्या सङ्ख्येय' इति सिद्धान्ताचेभ्यो विभक्तौ सङ्ख्यायाः प्रकारता स्पष्टैव ; यत्र तु भाष्यानां विहितिरिति सङ्ख्यानार्थकशब्दादेकवचनत्रापि विभक्तिद्योत्यमेकत्वम्प्र-कृत्यर्थे तादृशतमुदाये प्रकृतया भासन एवेत्याशयात् । ननु सङ्ख्येयार्थकशब्दाद्भावप्रत्यये सति तज्जन्मताद्वयोपे न सङ्ख्यायाः प्रकारत्वम् । नच तस्माद्विभक्त्येकत्वं परेत्यादौ विभक्त्यर्थकत्वम्प्रकारत्रया भास्यत्र एवेति वाच्यम् ? तथापि प्रत्ययार्थेषुङ्ख्यायाः प्रकृत्यर्थस-ङ्ख्यातोऽनतिरकात् । एवं द्वैरूपोरित्यत्रापि न सङ्ख्यायाः प्रकारत्वम् । नच 'आद्शतः संख्याः संख्येय' इति 'सङ्ख्यायाऽप्यय' इति सूत्रस्यसिद्धान्तविरोध इति वाच्यम् ? तेषां संख्येयार्थकत्वम्बहुषु प्रतिद्वं, संख्यार्थकत्वन्तु कश्चिदेवेत्याशयात् । एवञ्च सर्वत्रैत्यपङ्गतमि-ति चेत् ? न, सर्वत्रैः प्रत्यानेकप्रयोगेऽपि त्वर्थत्वात् । नन्वेकत्वमप्यधेयत्रया एकत्ववचकमेव व्याख्यानमुचितमित्यत आह—इति शाले गेति । तत्र यथा शालाया वृक्षात्पत्रत्वेन समवायि-कारगतया शालैव वृक्षाधारस्यथापि स्वनिष्ठाधारतानिरुपितत्रियेतापन्मन्मेन सा वृक्षनि-ष्ठेति तादृशम्ब्रन्वायचित्त्रनाधारत्वं वृक्षस्य विवक्षितमिति 'वृक्षे' इति सप्तमी, तथाऽत्रा-पीति भावः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । एवं विवक्षया प्रविद्धस्य लौकिकप्रयोगस्योपपत्तिः कार्यो, न तु सर्वत्र । तेन शुक्ले वगे घट इति न प्रयोगः, किन्तु घटस्य शुक्ल इति, घटे शुक्ल इति वा भवति । एवञ्च—अधिकरणसम्बन्धीकारे च । प्र-शालयानमित्यत्र हेत्वाकाङ्क्षाया-

भाष्यप्रकाशः ।

प्रत्ययार्थसङ्ख्याजोऽनतिरेकात् । एवं द्वयेकयोर्द्विधावपि । न चैवम् "आद्शतः संख्याः संख्येय" इति "सङ्ख्यायाऽप्यय" इति सूत्रस्यभाष्यसम्बन्धप्रवादविरोध इति वाच्यम् ? तेषां संख्येयार्थकत्वं तु कश्चि-त्कमप्रतिद्वमिति तदाशयात् । एवञ्च सर्वत्रैत्यपङ्गतमिति वाच्यम् ? सर्वत्रैत्यस्य बहुविरुद्धत्वात् । यद्वा लोकप्रसिद्धसङ्ख्याशब्दजन्यघटादिशब्दबोधवाया श्वपि तदर्थान्नीकारात् । अत्र एव प्रायेणेति प्रा-तुक्तम् । विशेषमनुयेति । तवैशेष्यः । तथा च धृष्टेर्गैकत्वमवाप्त्येन चोये, कारक तु प्रावा-न्येन । एवमेतद्वि स्तन पक्षे । तदाह—एकत्वे यत्कमेति । यत्पक्ष पक्षे प्रातिगदिकार्यस्यैकत्वे सति तद्वत्कर्मशक्तौ द्वितीयैकवचनमित्यर्थं वदन्ते वक्त इति स एवाहम् बोध्यस्तथापि 'वररद्विमर्शे' इति न्यायेन कारकविभक्तिचित्वाशयेन तदाश्वार्थे स्पष्टयितुमाह—वृक्षे इति । कर्मशब्दः शक्तिरारो न तु शक्तिपरः । तथाच यथा तदावयवावयविनोः शाब्दात्प्रयोगविशिष्टविशिष्टान्वा राज्ञोऽशिर इतिवत् भिन्नयोरम्बवयवेऽवयवी समवेत इति शालाया वृक्ष इत्यस्य कपाले घट इतिवत्स्येऽपि आधेयस्य वृक्षा-देवतात्वरविवक्षा तदुपरत्वे, तथा सङ्ख्याया गुणभाक्तत्वं च गुणमित्यत्राहर्कमेति यदेकत्वमित्यस्यैवित्-रेऽपि आधेयस्य गुणस्याधारत्वविवक्षा तदुपरत्वे, सप्तम्युपपत्तित्तु गृहे चरदिशे पर्यङ्के स्वाहृद्ये चोरे देवदत्त इत्यादौ गृहादिभ्य इत्याप्रापि बोध्या । तथा चैकत्वाभाक् यत्कर्मकारकशक्तिमत्तत्वाभाक् द्वितीयाकर्तृका सत्तेति बोध इति भावः । नन्वुक्तनेऽह, दृष्टान्तैवम्यात् । तथापि, भवपवावय-विष्येऽवयवस्याधारत्वस्य तादृशलौकिकप्रयोगत्वात् कत्वमेऽपि तथा विवक्षा, नैवान् प्ता-द्वयानौबिकमयोगान्तरात्, गुणस्य गुणधारत्वस्यादृष्टान्तात् । अन्यथा घटे शुक्ले शुभोऽस्त्विति-वञ्चुत्तगुणे घटेऽस्त्वोत्पास्यथापयै । देवादि गतिर्दृष्टा गुणगुणित्ये—माभानाविकल्पे शुक्लो घट इति, वैषिकल्पे घटस्य शुक्लो घटे शुक्लो वा इति । तथाच कर्मपरशोपपत्तित्तु माह—एवञ्चेति । सति सप्तमी शकत्वाऽधिकरणसम्बन्धीकारे चेत्यर्थः । एकत्वविशिष्टे कर्मगेति ।

कृत्यर्थ इति पक्षे तु सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे ।

शब्दरत्नम्

कर्मणीत्यर्थ इति भाव । प्रत्याख्यातमिति । न्यायेनैव सिद्धेरिति भावः । भैरवी ।

माह—न्यायेनैवेति । 'उक्तार्थानामप्रयोग' इति न्यायेनैत्यर्थः । नच द्योतकवाचकयोर्द्योतकयोः समुच्चयो दृष्ट - 'द्वौ ब्राह्मणौ' 'व्युत्थिलनीते' इत्यादौ यथा । उक्तार्थानामिति तु तत्र न प्रकृतंते, 'द्विर्बद्ध सुबद्धम्' इति न्यायात् । तथा कृत कट, क्रियते कट इत्यादावपि स्यादिति "अनभिहिते" इति सूत्रद्वयमिति वाच्यम् ? यद्यपि क्वचित्समुच्चयो दृष्ट इत्यत्रापि तथा स्यादिति वक्तुमशक्यम्, अन्यथा 'उक्तार्थानाम्' इति न्यायस्य निर्विपर्ययत्वोपपत्तिरिति लक्ष्यानुसंधेन प्रकृते तस्य न्यायस्याश्रयणं युक्तमित्याशयात् । अत एव 'प्राप्तोदको ग्राम' इत्यादा समासेन कर्मादेशरक्तत्वात्सा सा विभक्तिर्न भवति । अत्रेदं बोध्यम्—कर्मादीना द्योत्यत्वमेव युक्तम् । यथेकत्वादिसङ्ख्याया प्रकारतया भानस्यानुभवसिद्धतया तेषामन्योत्यत्वन्तया हरिम्मजतीत्यादिभ्य कर्माभूतहरिकर्ममजनमित्येवरीत्या शब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् । "रूपा कर्माद्योप्यथां" इत्यादिभाष्येऽर्थपदद्योत्यतया तेषाम्बाध्यत्वेन निर्वाह्यम् । अत एव 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादिशाखाणान्निवमार्थत्ववर्जनं सङ्गच्छते । 'उक्तार्थानाम्' इति न्यायसञ्चारस्तु 'प्रातिपदिकाथलिङ्ग' इति सूत्रव्याख्यानवसरे विभक्तेरुक्तार्थत्वात्प्राप्तौ वचनमित्यनेन परममूले एव कृत इति । ननु मूले 'सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इति पक्षे सूत्रारम्भात्' इत्यनेन सङ्ख्यातिरिक्तञ्चतुष्कम्प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे सूत्रारम्भस्यावश्यकता लभ्यते । तत्र देवदत्तो वामेनास्था पश्यतीत्यादौ 'विशेषविधिनिषेधयो रोपनिषेधाम्बुजाफलकत्वम्' इति न्यायेन यथा दक्षिणेन न पश्यतीति लभ्यते, तथाऽत्रापि कारकस्य विभक्त्यर्थतापक्षे सूत्रारम्भस्यानावश्यकता लभ्यते इति 'कारकं विभक्त्यर्थ इति पक्षे' इति विशेषाभिधानमनथक-

भावप्रकाशः ।

सामानाधिकरण्येनैवत्वविशिष्टकर्मशक्ततावित्यर्थः । कर्मशब्द शक्तिपर एव । तथाचोभयत्र द्वितीया-रूपवत्तद्वारा स्तम्भ्युपपत्तिरनुवैवेति न कोऽपि दोषः । अर्थं च सख्यान्तं चतुर्कं प्रातिपदिकार्थं इति पक्षेऽर्थो बोध्यः । त्रिकपक्षे तु कर्मणि द्वितीया भवतीत्येवार्थोऽस्य सूत्रस्य । तत्र कर्मण एकत्वे तदैक वचनमित्यर्थं सख्याबोधकस्येति बोध्यम् । युक्तत्वादमेवेत्यनुपदमेव रफुटीभविव्यतिः । एव यथाश्रुत-ग्रन्थसामञ्जस्ये पूर्व वेति पाठ प्रकल्प्य वैयधिकरण्येना वयं विवक्ष्येत्यन्तेनोक्त्वा लक्षणया सामानाधिकरण्येनाभ्युपगमात्—एव वेतिव्याख्यानमनादर्थव्यमिति बोध्यम् । नन्वत्र पक्षेऽप्यावश्यकत्वं 'द्विर्बद्ध सु बद्धम्' इति न्यायेन 'द्वौ ब्राह्मणौ' 'व्युत्थिलनीते' इत्यादौ द्योतकवाचकयोर्द्योतकयोश्च समावेशस्य दृष्टत्वेन 'कृत कट' इत्यादौ 'क्रियते कट' इत्यादौ च प्राप्ततद्वारणार्थत्वात्, इति चेत् ? न, भाष्ये विशेष्यत्वेन मानेन तस्य द्योत्य वास्तवभावात् । अन्ये द्विया प्रति तस्य विशेषणत्वेऽपि कटप्रदार्थेऽस्तत्प्राप्तेन तदुत्तरद्वितीया द्योत्यताया असम्भवात्, प्रकृते लक्ष्यानुसारात् 'उक्तार्थानाम्' इति न्यायानुसरणस्यैव सुवचत्वाच्च । तथाच तन्म्यादानाश्रयणम् । अत एव समासेनोक्तत्वादिवादे प्रयोगो नेति सङ्गच्छते । तद् ध्वनयन्नाह—न्यायेनैवेति । 'उक्तार्थानाम्' इति न्यायेनैवेत्यर्थः । एव च कर्मादीना द्योत्यत्वमेव । भाष्येऽप्येव पक्ष भेदेन विभक्त्यर्थत्वव्यवहारो द्योत्यत्वमेव, एकत्वादीनां विशेषणतयैव मानेन टस्पक्ष्येवैवचित्वात् । नन्वैतावता तच्छब्दवाच्यमेव अमित्यर्थ, नियमत्वानुपपत्तेरिति स्पष्ट 'बहुषु' इति सूत्रभाष्यादिवु । तन्म्या-यरस्य तु द्योतकविषयेऽपि सञ्चारो दूरयते "अविशीलु" इति सूत्रे भाष्ये, अपूपी द्वावित्यादौ व्यभिचारश्च तत्रैवोक्त इति भावः । ननु सख्या विभक्त्यर्थ इति मूलग्रन्थात् देवदत्तो वामेनेत्यादिवत्सञ्चारहित चतुष्कं प्रातिपदिकार्थं इति पक्षे सूत्रमावश्यकत्वं तदितरपक्षेषु च नेति लभ्यते एवेति कारक विभक्त्यर्थ इति ग्रन्थो-

शब्दसम् ।

अनेन पञ्चकं प्रातिपदिकार्थं इति पक्षेऽप्यावश्यकता सूचिता । तत्र यथा प्रातिपदिकेनोक्ते भवती ।

अत आह—अनेनेति । कारकं विभक्त्यर्थं इति ग्रन्थेनेत्ययः । पञ्चकमिति । अयम्यशुः “कुत्सिते” इति सूत्रभाष्य एवोक्तः । तत्र हि “स्वार्थमभिधाय शब्दो द्रव्यमाह समवेतम्, समवेतस्य वचने लिङ्गं संख्यां विभक्तञ्च अभिधाय तान्विशेषानपेक्षमाणञ्च कृत्स्नमात्मानं प्रियकृत्स्नादिषु ततः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः” इति । “कर्मणि द्वितीया” इत्यादिसूत्राणाम्निवर्त्यार्थत्ववर्णनमपि पञ्चकंप्रातिपदिकार्थं इति पक्षे साधु सङ्गच्छते, सामान्यसूत्रेण अनिर्दिष्टार्थाप्रत्ययाः स्वार्थं भवन्ति इति न्यायेन विभक्तेर्विशेषाभिधायकत्वात् लामात् । अत एव यत्र न विभक्तेः श्रवणं—दधि राजेत्यादौ, तत्रापि पञ्चकप्रतीतिः । लोपमज्ञानतोऽपि बोधात् लुप्तविभक्तित्वात्स्मरणेन सर्वेषाम्बोध इति तु न युक्तम् । अत एव “क्रीडात्करणपूर्वात्” इति सूत्रभाष्ये ‘गवा क्रीडा’ इत्यादावतिप्रसङ्गमाशङ्क्य ‘विभक्त्या व्यवधानात्’ इति समाहितम् । यदि कृत्स्नस्य विभक्त्यर्थस्य स्यात्तदा विभक्त्यन्तस्य कारणार्थतया समाधानात्सङ्गतिः स्पष्टैव ।

भावप्रकाशः ।

ऽधिकः “बहुषु” इति सूत्रभाष्यकैवदविरुद्धश्च अत आह—अनेनेति । कारकं विभक्त्यर्थं इति ग्रन्थेनेत्यर्थः । तत्रादौ मुखपरवादाह—पञ्चकेति । अयमेव पक्षो मुख्यः त्रिकादिपञ्चत्वस्युक्त्व इति तत्रम् । कथमिति चेत्? शृणु, चोत्तरनापक्ष एव हि मुख्यः, स च तं विनाऽनुपपन्नः । अत एव “कुत्सिते” इत्यत्र भाष्ये “स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतम्, समवेतस्य च वचने लिङ्गं संख्यां विभक्तिष्वभिधाय तान्विशेषानपेक्षमाणञ्च कृत्स्नमात्मानं प्रियकृत्स्नादिषु ततः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः” इत्यनेन पञ्चकं प्रातिपदिकार्थं इत्येवोक्तं, सर्वत्र स्वार्थमिधायकशब्दस्यैवाभिधानकर्तृत्वप्रतीतिः । “कर्मणि द्वितीया” “द्वयेकयोः” इत्यादीनां भाष्ये निवमत्वोक्त्यापि पञ्चकप्रातिपदिकार्थपक्ष एव लभ्यते । तदा हि अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्ति इति सर्वत्र सिद्धौ तेषाम्निवमत्वं युज्यते । तदुक्तं “बहुषु” इति सूत्रे भाष्ये ‘मुनोऽविशेषेण प्रातिपदिकमात्राद्विधीयन्ते’ इति कैपटेन च स्पष्टमेवोक्तम् । अत एव दधि राजेत्यादौ प्रातिपदिकमात्राद् संबोधः सङ्गच्छते । लुप्तस्मरणं तु लोपमज्ञानतोऽसम्भवि, एकदेशसूत्रे प्रत्ययलक्षणकार्यं लोपफलं वदता माभ्यङ्ग्या तिरस्कृतं च । अत एव “क्रीडात्करणपूर्वात्” इति सूत्रे गवा क्रीडेत्यन्वतिप्रसङ्गमाशङ्क्य ‘विभक्त्या व्यवधानात्’ इत्युक्तम् । अन्वयात् विभक्त्यन्तस्यैव करणसारला ।

पञ्चकं प्रातिपदिकार्थं इति । द्विकं त्रिकं वा प्रातिपदिकार्थं इति पक्षे कर्मादिकारकेषु एकत्वादिसंख्यासु च विवक्षितेषु द्वितीयादिविकर्तृनामेकवचनादीनां च साधुत्वबोधनार्थं “कर्मणि द्वितीया” “द्वयेकयोर्द्विचनेकवचने” इत्यादीनां चार्थान्तर्येन भाष्योक्तनियमस्यानुपपत्त्या पञ्चकं प्रातिपदिकार्थं इति पञ्चाश्रयणम् । तथाच प्रातिपदिकेनैव सख्याकारकशोभ्यभिधानेन ‘कर्मणि वर्तमानाद् प्रातिपदिकाद् द्वितीया’ ‘पञ्चके वर्तमानाद् प्रातिपदिकादेकवचनम्’ इत्येव “कर्मणि द्वितीया” इत्यादिसूत्रार्थस्य वाच्यतया तत्र च स्वादिष्टत्वेनैव सिद्धेः “कर्मणि द्वितीया” इत्यादिसूत्राणां भाष्योक्तनियमस्यानुपपत्तेः । नियमश्च प्रत्ययानामर्थानां चेत्यन्यदेतत् । अत एव ‘दधि’ इत्यादौ लोपादिकमज्ञानतोऽपि कारकबोधः संशयोपशान्तः सर्वानुभवसिद्धः । न चैव सर्वत्र सर्वकारकबोधप्रसङ्गेनानवस्थेति वाच्यम्, सर्वकारकेषु प्रातिपदिकमात्रस्य शक्यावपि भ्रमादिना कर्मात्वादिसंख्येच्छात्वेन स्वरूपपरत्वावभासनेन तत्सामभिव्याहारे एव स्वरूपपरत्वात्कारकशक्तिपुरस्कारेण बोधात् । अर्थं भावः, ‘कारकत्वव्याप्याशोपपत्तिगर्भमविच्छिन्नं सख्यात्वव्याप्यरूपोपपत्तिगर्भमोपच्छिन्नञ्च घटादिपदवाच्यः’ इत्येव सामान्यनः शक्तिप्रदानान्तरम् अनादिसमभिव्याहारेणाने कर्मात्वादौ कारकत्वव्याप्याशब्दौ चावगते मनसा ‘कर्मात्वादिसंख्येकानात् पञ्चकार्मात्वात् घटदशोच्य’ इति विशिष्यशक्त्याने स्वरूपपरत्वात्तद्विशेषपुरस्कारेण बोधः । दध्यादिपदासु लुप्त्यावचनमभिव्याहारेणानेनैव तया शक्ति गृहीता विशेषपुरस्कारेण बोधः, शब्दशक्तिवभावात् । एवञ्चात्र पक्षे सूत्रां चोत्तरमेवेति

शब्दरत्नम् ।

वर्मत्वाद् भवति तथा तिष्ठादिभिश्चेऽपि स्यादतस्तद्धारणार्थमिदम् । एवं संख्यातिरिक्तं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थः, संख्यामात्रं विभक्त्यर्थ इति पक्षेऽप्यावश्यकं तत् । एवं च कारकस्य विभक्त्यर्थत्वं यत्र यत्र पक्षे तत्र तत्रानावश्यकमिति सूचितम् ।

भैरवी ।

अपिशब्दो मूलेवत्सङ्ख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षसमुच्चायकः । तत्रेति । पञ्चपक्षे इत्यर्थः । चनेऽपि स्यादिति । समुच्चयस्यान्यत्र ह्यत्वात् । पूर्वोपात्तापिशब्दसमुच्चितायै स्पष्टप्रतिपत्तये पुनराह—एवमिति । पञ्चपक्षवदित्यर्थः । पञ्चपक्षस्य मुख्यत्वसूचनायाञ्च सादृश्यप्रदर्शनम् । तत्—“अनभिहिते” इति सूत्रम् । एवञ्च मूले सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इत्यस्य तन्मात्रं विभक्त्यर्थ इत्यर्थः । ननु तद्व्यतिरिक्तं विभक्त्यर्थ इति ग्रन्थस्यापि कारकमात्रं विभक्त्यर्थ इति पक्ष इत्यर्थो लभ्यते स च न युक्तः, स्वार्थादिग्रहस्य प्रातिपदिकार्थत्वपक्षेऽप्यनावश्यकत्वस्य ह्यभावत्वात्—एवञ्चेति । यत्र यत्र पक्षे इति । त्रिवम्प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे सङ्ख्याकारके विभक्त्याद्ये, एवं सङ्ख्यान्तचतुष्कं प्रातिपदिकार्थः कारकं विभक्त्यर्थ इति पक्षे चेत्त्यर्थः । अनावश्यकमिति । “उत्तरार्थानाम्” इति न्यायेनैव सिद्धेरिति भावः । यद्यपि—

यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याहुर्दृश्यलक्षणम् ।

तच्छब्द एवकारश्च स्यादुपादेयलक्षणम् ॥

भावप्रकाशः ।

वाच्यत्वेन तदसङ्गतिः । २६वैति दिक् । अपि मूलेऽपि विभक्त्यर्थपक्षसमुच्चायकः । अनेन कथं सूचितमिति चेत् ? शृणु, कारकस्य विभक्त्यर्थत्वे प्रत्याख्यानोपाया तदन्वयपक्षेषु उत्तलाभेन पञ्चपक्षस्य तदन्वयवात्तया लायः । अत्र पूर्वोक्तप्रभाविवशमेति बोध्यम् । ननु तत्रापि न्यायेनैव सिद्धमत्र आह—तत्रेति । पञ्चपक्षे इत्यर्थः । वर्मात्वं शक्तिः । भवतीति । अथ वदन्नेतित्यादौ द्वितीयैत्यादि । परिगणनादाह—तिष्ठादिभिश्चेऽपीति । तत्र पक्षे सुपां श्लोकवाङ्मूलचचोत्कयोद्योतकयोश्च समुच्चयस्य इत्येवात् “किदन्ते वटः” इत्यादौ तिष्ठादिभिश्चेऽपि प्रासङ्गिक्यावारणार्थमित्यर्थः । २६वैति चेत् “वदन्ने” इति सूत्रे भाववैयर्थ्येः । यथाश्रुतपूर्वमुत्करोतेः कश्चिद्विशेषं वदन्नेति समुच्चयेऽप्युक्त्यावश्यकत्वात्—एवमिति । तदन्वयवात्तया तदन्वयवात्तयासादृश्योपपत्तिः । अत्र एव विधीतं नोक्तम् । मात्रमित्यनेन कारकस्याशक्तिः । अपितरस्यैव समुच्चायकः । तत्—“अनभिहिते” इत्येवम् । “कृतं वटः” इत्यादौ मूलेऽपि तिष्ठादिभिश्चेऽपि प्रासङ्गिक्यावारणार्थेति भावः । एवं च मूले सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इत्यस्य तन्मात्रं विभक्त्यर्थ इत्यर्थो बोध्यः । नन्वेवं कारकं विभक्त्यर्थ इत्यस्यापि तन्मात्रं विभक्त्यर्थ इत्यर्थः स्यात्तथा च त्रिवपक्षे अनावश्यकत्वाभावदयवशेऽनेन लाभोऽत आह—एवं चेति । पञ्चदशमात्रे अनावश्यकत्वाभावे बोध्यर्थः । यत्र यत्र पक्षे, इति । त्रिवपक्षे प्रातिपदिकार्थः संख्याकारके विभक्त्यर्थ इति पक्षे सङ्ख्यान्तचतुष्कं प्रातिपदिकार्थः कारकमात्रं विभक्त्यर्थ इति पक्षेऽप्येवम् । तत्र तत्रेति । उत्तरीया न्यायेनैव सिद्धेरिति भावः । यद्यपि दापदे वीप्सा यत्र न तस्ये सा । दापदीयदिवेन यत्पदार्थसंसर्गे यत्पदार्थतावच्छेदकस्यापवात्वे बोधिते विनापि द्वित्वं तत्पदार्थसंसर्गे तच्छब्दार्थतावच्छेदकस्यापवात्तवात्, कारकं चेद्विजानीयात्ता वा मन्येत सा भवेत् ।

इति “अनभिहितं च” इत्यत्र भाष्ये प्रयोगात् । अत एव यो यो धूमवान् सोऽग्निमानिति सङ्गच्छते इति तत्रैवोचितं तथापि “ध्यञ्जनानि यस्य यस्यच कार्यमुच्यते त तं भजन्ते” इति “भजन्ते” इति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगात्प्रत्ययाय कश्चित्तत्पदेऽपि वीप्साद्वित्वम् । अत एव—

यं यन्देर्त्तं समुद्रस्य जगाम स महाकविः ।

सरला ।

तिष्ठात् इति । अनावश्यकमिति । कारकस्य विभक्त्यर्थत्वपक्षे इत्यादिनोक्ते कारके “उत्तरार्थानामप्रयोगः” इति न्यायेन विभक्त्येवाप्यनेन तत्र “अनभिहिते” इति सूत्रस्य भावव्यक्ततेति भावः ।

हरिं भजतीति । भजनक्रियया हरौ प्रीतेरुपादात् प्रीतिविशिष्टतया क्रियाव्याप्यत्वेन हरि कर्म । तद्विशिष्ट भजनं वाक्यार्थ । 'हरि सेव्यते' इत्यत्रा-

शब्दरत्नम् ।

प्रीतेरिति । तत्प्रीतेरेव च शुभफलनिष्पत्तेरिति भावः । क्रियाव्याप्यत्वेनेति । क्रियासम्बन्धित्वेनेत्यर्थः । तज्जन्यफलाश्रयत्वं हि तत्त्वम् । एवमेवेति । घात्वर्थ एव भैरवी ।

इत्यभियुक्तोक्तैर्यत्र द्विरुक्तयत्पदेन तादात्म्यस्वीकृत्यामुपस्थितित्वत्र तावन्निःशोभयता-
वच्छेदकव्यापकत्वं विवेकसपत्नं भासते । एवञ्जासनाद्यर्थमेव बोध्यापानिद्वैवन्तम् । एवञ्चैकेन
तत्पदेन तावद्व्यक्तिपरामर्शेन निरुक्तव्यापकव्याभान्न तत्पदे वी सा । अत एव 'अकथि-
तश्च' इति सूत्रभाष्ये—

कारकत्वेद्विधानोपाद्या याम्भन्वेत्, सा भवेत् ॥

इत्यत्र वीप्सायां त्रिवक्षित्पदेऽपि तत्पदे द्विवर्तनन्त कृतम् । अत एव च 'यो यो धून्वान्
शोऽग्निमान्' इति भेदाधिक्यवृद्धप्रयोगसङ्गतिः । एवञ्च तत्र तत्रऽप्युपराजं तत्रापि—

य यन्देद्य समुद्रस्य जगाम स महारपि ।

स स तस्याह्णवातेन सोऽन्माद् इव लक्ष्यते ॥

इति रामायणीयप्रयोगात् ।

या याम्निप्र पश्यति कातराक्षी सा सा हिवा नम्रमुनी बभूव ।

इति महाकविप्रयोगाच्च तदप्येऽपि द्विवर्तनप्रवृत्तिः स्पष्टरतिरतत्रे भवतीति न दोषः ।
उप्रीतिरेवेति । हरिप्रीतिरेवेत्यर्थः । एवकारणं तदनुहृत्वाशाशरनिरासः । ननु क्रियाव्याप्यत्वे-
नेति मूलमसङ्गतं, क्रियानिःशोभापकृतानिरूपितव्याप्यप्रताया कर्मण्यपत्वाद् अत आह—क्रिया-
सम्बन्धित्वेनेति । तथाचात्र व्याप्ति सम्बन्ध एव विशिष्टः । ननु क्रियाशब्दं कर्तृनिःशोभाप-
रबोधकत्वस्तस्मिन्निवृत्तश्च न कर्मण इत्यत आह—उभयेति । तत्रापि—सम्बन्धित्वत्तम् । एव
मेवेति मौलप्रयोगाद्व्यापारविशेष्यक शाब्दबोधे कर्मोद्घातेऽपीति प्रबोधने यत्रान, तथा ये
वन्तात्यर्थेण न मूलकृता तथाकस्मिन्व्यापारनाह—आत्वर्थेत् । कृत्र परपमभिःप्राहाराद्वा

भावप्रकाशः ।

स स तस्याह्णवातेन सोऽन्माद् इव लक्ष्यते ॥ इति रामायणम्,

यां यां त्रिय पश्यति कातराक्षी सा सा हिवा नम्रमुनी बभूव ।

इति च सङ्गच्छे इति न दोषः । सूचितमिति । सुष्ठु योग्यमित्यर्थ इति कलितमिति तत्पर्यार्थः ।
तत्प्रीतिरेवेति । हरिप्रीतिरेवेत्यर्थः । एवेन व्यापारभाव यावृत्तिः । तथा च तदनुहृत्वे व्यापारो भवेत्
इति भावः । क्रियाव्याप्यत्वेनेत्यस्य क्रियानिःशोभापकृतानिरूपितव्याप्यप्रताया कर्मण्यपत्वाद् अत आह—क्रिया-
सम्बन्धित्वेनेति । तथा च व्याप्ति सम्बन्ध एव न तु तत्रा तत्परिच्छेदः । अत्र पश्यति
सम्बन्धरूपैव सूत्रे निवि देत्युक्तं प्राक् । ननु क्रिया कृतानिःशोभापारस्य वा वृत्तव्यवस्था कर्तुं न कर्मण
इति तथा व्यापारव्याप्यवृत्तेत्युक्तं हेतुमाह—नञ्नेति । व्यापारस्य बोधव्यवस्था । तत्त्व—क्रियानिः-
शोभापकत्वम् । एव च क्रियाव्याप्यत्वमपीदमेव । तथा च परस्परया क्रियासम्बन्धेन विवक्षित इति भावः ।

यत्तु एवमवैत्यस्य भावनेन विशिष्टव्यवस्था इति भूयगहृत्, रताकल्पव्यादिभिरिति उद्देशानुसृतं, तत्र,
पक्षस्तद्व्यवस्थायादी कर्महं नमसि याशूरे कर्मव्यापारयो य यामेन बोधव्याप्यव्यवस्थाया कर्मोद्घातेऽपि
किञ्चिद्विशेष्यकतोक्तवैधिरिपात् । अत्र एव प्रायथार्थं मातृशब्देन प्रकृतं यद्विद्वेष्यान्वयित्वस्योत्तरात्
नञ्चस्य न स्यात् । तच्चान्वयित्वं विशेष्यत्वेन विशेषणं तेन नैव पश्येत् । एवेन कृतुञ्जोऽपि कृत
विशेष्यको बोधः पञ्चाक्षरव्याप्यत्वम्, कञ्चप्रागुक्तौर्निर्गिक नियममज्ञानात्, विशेष्यत्वेनाप्यित्वस्य व्यस्य
व्याप्यव्याप्योपात्ताश्रयत्वं न्यानापत्तेश्च । एवं च एवमेवेति मूलप्रयोगो वा त्वर्थ एव विशेष्यव्यवस्थाशब्देनैव
व्याप्यव्यवस्था इति मनोरमाविलासे नाप्युक्तवराणा, तत्रमनुवर्ति—आत्वर्थे एवेति । तत्र कर्मण्यप्ये

शब्दरत्नम् ।

विशेष्य इत्यर्थः । इयांस्तु विशेष-तत्र फलांशो विशेष्य, कर्त्तरि तु व्यापारांश इति । अत एव “सुप आत्मनः” इति सूत्रे भाष्यम्—“इष्यते पुत्र इत्यर्थे पुत्रोपतीति न प्रयोगो भिन्नार्थत्वात्” इति । यदा क्रियाफलस्य प्राधान्यं प्रतिपिपादयिषितं तदा वाक्य-मेव, व्यापारप्राधान्ये तु क्यजिति कैयटश्च । यद्यप्यमर्थः प्रतीकान्तरे कैयटेनोक्तस्तथाऽ-प्यत्रापि स एवार्थ उचित, अत्रैव धेत्यन्यत्र विस्तरः ।

भैरवी ।

पारविशेष्यकफलप्रकारक, कर्मप्रत्ययसमभिव्याहाराच्च व्यापारप्रकारकफलविशेष्यक शा-ब्दबोध, उभयथाऽपि धात्वर्थविशेष्यकत्वस्य न क्षतिरिति भाव । फलस्तण्डुल इत्यादिभ्यः फलविशेष्यकबोध, सर्वानुभवसिद्ध एव । अत एव ‘प्रत्ययानामप्रकृत्यर्थविशेष्यान्वप्यर्थं प्रति पादवत्वम्’ इति नियमस्य न त्यागः । स्वामिमतेऽर्थं साधकमप्याह-मत एवेति । भिन्नार्थत्वा-दिति । अस्य वृत्तिबोधयार्थबोधकवाच्यदित्यादि, समानविशेष्यबोधजनकत्वं हि समाना-र्थत्वन्तच्चात्र नास्तीत्येवविग्रहे न क्यच्, किन्तु पुत्रमिच्छतीति विग्रह एवेति तत्त्वम् । नच कर्मणि यत्र कृतप्रत्ययस्तत्र फलस्यास्तु व्यापारविशेष्यता, कर्माख्याते तु तत्सत्त्वे मानाभाव इति वाच्यम् । इष्ट पुत्र इत्यत्र यथोभयो पदयो सामानाधिकरण्यन्तथा इष्यतेकल्पमुत्र इत्यत्रापि सामानाधिकरण्यमिति फलस्य विशेष्यत्वस्वीकारस्यावश्यमस्त्वात् । अत एव भ-प्यकृता “अथैह वस्मान्न भवति इष्टः पुत्र इष्यते पुत्र इति” इत्याशङ्क्य भिन्नार्थत्वादित्ये-कमेव समाधानदृष्टम् । वाच्यमेवेति । इष्ट पुत्र इत्यादि । न तु क्यच्, क्यजन्तस्याकर्मक-तया तत् कर्मणि प्रत्ययानुत्पादादिति भाव । तस्याकर्मकत्वन्तु धात्वर्थसङ्गृहीतकर्मकत्वेन बहिर्भूतकर्माकाङ्क्षाया अभावाच्च । यत्र कर्मणि लकारस्तत्राश्रयकव्यापारजन्या पुत्रकर्मिका दृष्टेति बोध । पुत्रमिच्छतीत्यस्मात्तु एकाश्रयन्पुत्रकर्मकेच्छानुकूलव्यापार इति बोध इति भिन्नार्थत्वं स्पष्टमेव । प्रतीकान्तर इति । स्वशब्देनोक्तत्वादित्येतद्ध-कस्वशब्देनेतिप्रतीक इत्यर्थः । अत्रापीति । भिन्नार्थत्वोपपादके इह भवन्त इत्यादिप्रतीक इत्यर्थः । प्रतीकान्तरे-पुत्रदर्थकथनम्प्रासङ्गिकमत्र, तु तस्यावश्यकत्वमेवेत्याशयेनाह—अत्रैव वेति । नच ‘हरि-सेव्यते’ इत्यस्माद्यदि फलविशेष्यकबोधस्तदा फलस्यैव प्राधान्येन कालान्वयोऽपि तत्रैव भावप्रकाशः ।

तमनानुसरणे तदुक्तमेव बीजान्तरमार-अत एवेति । कर्मप्रत्यये फलस्य विशेष्यस्वाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । भिन्नार्थत्वादिति । अत्रय कि-टु पुत्रमिच्छता यत्र यं एव’ इति शेष । कैयटेनापीत्यमेव भाष्ये व्याख्या-तमित्याह—यद्वा क्रिदाफलस्येति । तथा च विग्रहे फलस्य विशेष्यतया पुत्रीशतीत्यादौ व्यापारस्य विशेष्यतया भिन्नार्थत्वात् तदर्थेऽयं क्यच् किन्तु पुत्रमिच्छतीत्यर्थ एव । कर्मणि च फलस्य विशेष्य-त्वमिष्ट पुत्र, इत्येतैकस्य पुत्र इत्यादौ सामानाधिकरण्यात्तु येनाप्यवश्यमस्तीत्यायम् । एतेन कर्मकृत-ते तथाङ्गकारेऽपि कर्मस्त्विति न त्वे यपारत साम नाधिकरण्या-व्ययस्यापि विशिष्टत्वेन वैषम्ये कीना भावात् । अत एव भाष्ये ‘इष्ट पुत्र इष्टे पुत्र’ इति लिखित्वात् । साम्येनोपादानम् । अन्यथा खदुत्त-रीत्या वैषम्याद्भेदसङ्गति । ‘इष्यते पुत्र’ इत्यत्र समाधानानुवत्या-यूनता च स्पष्टैवति भाव । वाक्य-मेवेति । अत्रय पुत्रः इष्ट’ इत्यादि न तु क्यच्, क्यच् तस्यावश्यमस्त्वात्कर्मणि प्रत्ययानुत्पादात्’ इति शेष । अन्यथावश्यकपुत्रकर्मकेच्छानुकूलव्यापार इति बोधयोमथत्रापि तुल्यत्वेन भिन्नार्थत्वादित्यस्यासङ्गति-रप्यत्र । मम तु वरुलवारे एव श्रवणव्यापार-न्या पुत्रवर्तिने-छेति बोध, वरुलवारे तुक्त इति भिन्नार्थत्व रप्यमेव । प्रतीकान्तरे इति । स्वशब्देनेतिप्रर्थ के शयर्थ । अत्रापीति । भिन्नार्थत्वोपपा-दके इष्ट भवन्त इति मतेऽपीत्यर्थः । वरुल प्रतीका तरे एतदर्थकथनमसम्बद्धफलपितमेवेत्याह—अत्रै-व वेति । एतेन शब्दावृत्ति । सेऽर्थ उचित इत्यस्यानुपपत्तः । नचैव कालान्वयोऽपि फले स्वादिति

सैवी ।

स्यादिति वाच्यम् ? व्यापारेणैव तस्य साकारहृत्वाद्दिशेषणीभूतेऽपि तस्मिन्कालान्वयात् । अत एव—

क्रियाभेदाय कालस्तु सङ्ख्या सर्वस्य भेदिका ।

इति हरिणोक्तम् । नचैवमप्यलानुपपत्तौ व्यापारस्य सत्त्वे पच्यते इति स्यादिति वाच्यम् ? इष्टापत्तेः । पचतीत्यादिभ्यो व्यापारविशेष्यकबोधस्योद्यतया प्रधानभूते तस्मिन्कालान्वय उचित एव । नच पच्यते तण्डुल इत्यादिभ्यो फलविशेष्यकबोधस्वीकारे प्रधानोभूतधात्वर्थाश्रयस्य तण्डुलस्य कर्तृत्वापत्तिरिति वाच्यम् ? कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे इत्यस्यापि तत्र निवेद्यात् । अत्र “ल. कर्मणि” इत्यनेन कर्मणि लकारविधानमेव मानम् । एतेन पच्यत इत्यादिभ्यः फलविशेष्यकबोधस्वीकारे फले कालान्वयः स्यात् । एव “क्रियाप्रधानमाख्यातम्” इतिवचनविरोधश्च, क्रिया

नकालाश्रयतण्डुल

ति. । किञ्च

फलस्य प्राधान्ये न स्यात्, क्रियायाः फलविशेषणत्वात् । नाप्यस्मिन्मते “युप आत्मन” इति सूत्रस्यभाष्यविरोधः । पुत्रीयतीतिशब्दजन्यशब्दबोध एवाश्रयकव्यापारजन्या पुत्र-कर्मिकेच्छेत्याकारकस्तस्मिन् कर्तुः कर्मण इच्छाया विषयता । इष्यते पुत्र इत्यस्मात्तु जात-शब्दबोधेन कर्तुः विषयत्वमिति भिन्नार्थत्वं स्पष्टमेवेति परास्तम्, उत्तरीत्याऽनुपपत्तिपरि-हाराय विशेषणीभूतेऽपि व्यापारे कालान्वयस्य स्वीकारात्, ‘भावप्रधानमाख्यातं सत्त्व-प्रधानानि नामानि’ इत्यस्य यास्कीयवचनस्य—भावपदस्य धात्वर्थपरतया क्रियाप्रधानमिति वचने क्रियापदस्य साध्यत्वेन प्रतीयमानार्थपरतया चोपपत्तेश्च । तण्डुलादेः कर्तृत्वापत्तिस्तु

भावप्रकाशः ।

वाच्यम् ? व्यापारेणैव तस्य साकारहृत्वाद्दिशेषणीभूते तत्रैव तदन्वयेन तदशेषेऽभ्यासात् । अत्र पर-क्रियाभेदाय कालस्तु सङ्ख्या सर्वस्यभेदिका ।

इति वाच्यपदीयं सङ्गच्छते । नन्वेवं फुत्कारादिदशायां विविलस्यनारम्भे पच्यते इति न स्यादिति चेत् ? इष्टापत्तेः । पचतीति तु भवत्येव, तत्र व्यापारस्यैव प्राधान्येन तत्रैव कालान्वयाङ्गी-कारात् । नचैवमप्योदनादेः कर्तृत्वापत्तिरिति वाच्यम् ? कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानोभूतधा-त्वर्थाश्रयत्वाभावात् । तदेव हि तत्त्वम्, अत्र एव कर्मणि लविधिश्चरितार्थः । तदाह—इत्यन्य-त्रोक्ति । उद्योतादाविषयः । एतेन नव्याक्तफलविशेष्यकबोधे न युक्तः, मनोरमादिसकलग्रन्थि-रोधात् क्रियाप्रधानमिति वचनविरोधाच्च । क्रियात्व च फलतिष्ठकार्यैतानिरूपितकारणत्वच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः क्लृप्तोपाधिर्वा । न च फले साऽस्ति येन वचनं सङ्गच्छेत । क्वचित्प्रापि प्रयोगस्तु गौणः । किञ्च फलस्य क्रियात्वे विशेष्यत्वे च तत्रापि कालान्वयः स्यात् । किञ्च प्रधानोभूत-मात्वर्थाव्यापारप्रयत्नेनोदनादेः कर्तृत्वं स्यात्, न स्यात्—देवदत्तार्येप्रधान्यापादाश्रयत्वात् । किञ्च पचति भवतीत्यार्येव विविलस्यनुकूलक्रियां पश्येत्पथ पच्यते पश्येत्स्यापि साधु वमिष्टं, तच्च फलस्य विशेष्यत्वे न स्यात् । न च “युप आत्मनः” इति सूत्रभाष्यात्तदाङ्गीकारे, तस्यान्याशयकत्वात् । तथा हि पुत्रीयतात्यो वावानर्थः प्रतीयते कर्तृकर्मादिरूप, स सर्वोऽपि पुत्रमिच्छतीत्यस्मादपि प्रतीयते । इष्यते पुत्र इत्यतस्तु न कर्तृप्रतीतिरिति भिन्नाथत्वम् । न च तत्रापि कर्त्रादिप्रधानार्थत्व, स्वधवात्तद-विषयत्वनिर्दिष्टे चरितार्थो विधिः पदत्रयव्यतिरिक्तग्रहे न प्रवर्तत श्याशयादिति मन्दीतमपास्त, मूल-सम्बन्ध प्रति तद्विरोधोक्तेरुक्तत्वात् सिद्धा-तरीत्याऽपि तदोद्येनेन ददविरोधाच्च, वचनार्थस्य अन्यथा-वक्ष्यमाणत्वेन तस्याप्यविरोधाच्च । अत्र एव तत्र क्रियात्वे “भूता” इति सूत्रस्य भाष्यार्थप्रतिपादकं “पावस्तिष्ठ” “युपभूतै” इति हरिकारिकादयः क्लृप्तसाध्यत्वापरप्रायथात्वर्थत्वरूप निविष्टम् । अस्तु वा तदुक्तमेव, फल-स्योद्देश्यरूपस्य तत्र ग्रहणाच्च दोषः । रफुट्टीमविष्यति चैतदनुपपदेव । कालान्वयकर्तृत्वापत्त्योक्तरीत्या

प्येवमेव, 'क्रियाप्रधानमाख्यातम्' इति सिद्धान्तात् । धातूपस्थिता क्रिया

शब्दरत्नम् ।

ननु नव्यन्यायादिग्रन्थे प्रथमान्तविशेष्यकबोधस्यैवानुभवप्रदर्शनात्तथैव युक्त-
मित्यत आह—क्रियाप्रधानमिति । इदं च रूपम्भवे भाष्ये । क्रियेति ।

भैस्वी ।

न, कर्मणि लकारविधानानुपत्तेरिति प्रागेवावेदितम् । अस्मादेव ज्ञापकात्कर्तृप्रत्ययसम्-
भिव्याहारे प्रधानीभूतधात्वयोर्ध्रपस्यैव कर्तृत्वमिति स्वीकारात् । किञ्च वृत्तिः क्यजन्ता,
तदर्थमध्ये न कर्तृ प्रवेशो यथा, तथा 'पुत्र भम् इप्' इति समुदायाधेऽपि न तस्य प्रवेशः ।
पृथगप्यते पुत्र इत्यर्थेऽपि न तस्य प्रवेश इति कर्तारङ्गृहीत्वा मित्रार्थत्वोपपादनमयुक्तमेव ।
विद्धित्यनुसृतक्रियाम्पश्येत्यर्थे पच्यते पश्येत्यस्य साधुत्वे मानाभावाच्च ।

यत्तूक्तम्प्राक् धात्वर्थं एव विशेष्य इति तद्व्यक्तेरकारेण प्रथमान्तार्थस्याऽपि निरासे
ध्वनिते प्रथमान्तार्थविशेष्यकशाब्दबोधस्वीकारे दोषोऽप्यस्तीति प्रतिपादयितुं शक्यते—
नन्विद्यादिना । नव्यपदोपादानेन तच्चिरन्तनमतेऽस्मदभिमतरीत्यैव बोध इति ध्वनितम् ।
इदञ्चेति । सिद्धान्तार्थसूचकवाक्यस्येत्यर्थः । रूपम्भवे भाष्य इति । तत्र हि पचतिरूपम्पचतो-
रूपमित्यादेरसिद्धिमाशङ्क्य "क्रियाप्रधानमाख्यातन्द्रव्यप्रधानं नाम, यतः क्रियाम्पृष्टस्तिङ्ग-
भावप्रकाशः" ।

शुपरिहरत्वाच्च, लकाराणां कर्मणि विधानार्थक्यापत्तेश्च । अत्र एव देवदत्तादिः कर्तृत्वोपपत्तेश्च । व्यापा-
रत्वं सन्निवेश्य कर्तृत्वापत्तेरसम्बद्धत्वाच्च, व्यापारपदेन फलस्य काष्पग्रहणात् ; विद्धित्यनुसृतक्रिया
पश्येत्यर्थं पच्यते पश्येत्यस्य साधुत्वंस्य मुनित्रयासम्भन्त्वाच्च, इदुक्तभाष्याशयस्य मूलप्रलयित्वाच्च ।
तथाहि—लोके पुत्रीयति देवदत्त इतिवत् पुत्रमिच्छति देवदत्त इति, शक्यते पुत्री देवदत्तेनेति च प्रयु-
ज्यते । क्वचिदुभयप्रान्तर्तृप्रयोगस्तु वाक्यैकदेशन्यायेन । तथा च सर्वत्र कर्तृप्रतीतेस्तुल्यत्वाच्चप्रतीति-
प्रयुक्त मित्रार्थत्वम् । अत्र एव न च तत्रापीत्यापत्तेऽर्थे लाघवादित्यादिहेतुक्तिरसम्बद्धा, तस्य प्रयोगेऽप्रयोगे
च प्रतीतेस्तुल्यत्वात् । किञ्च शूर्यार्थबोधकवाक्यस्यैव विग्रहत्वेन पदद्वयव्यतिरक्त्यात्त्वेन विग्रहसोक्ते
र्युक्तत्वात् । किञ्च तथा लाघवाङ्गीकारे पुत्रमिच्छति देवदत्त शयस्यापि विग्रहत्वात्तापत्ते । अथ देवदत्त
शयस्य वृत्तिवाक्येऽपि सत्त्वेन पुत्रीयतीत्यस्यैव विग्रहप्रदर्शनमुचितं, तच्च पुत्रमिच्छतीत्येवेति नूत्वे तर्हि
शक्यते पुत्र शयस्यापि तदर्थं तुल्यम् । किञ्चैव लाघवे महान्तं पुत्रमिच्छति, महान्तं कुम्भं करोति, माणवकं
मुण्डं करोतीत्यादी तत्तदापादनसमाधिपरिभाष्यग्रन्थानां दत्तबलाच्च निश्चापत्तेरिति यत्किंचिदुच्यते । एवं च
एवमेवेतिमूलस्यैवशाब्दस्य शाब्दमार्थकत्वात्तदुक्तत्वं एव विशेष्य इत्यर्थः । तुल्यत्वं च धार्यत्वेन बोध्यम् ।
तदेतदभिप्रेत्य सात्वर्थतो व्याख्यातं धात्वर्थपदेत्यादि । एवव्याख्यास्तु प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोधो न तु फलवि-
शेष्यक इति तदभावः । तदैतद् ध्वनयितुमुक्तस्यन्यमधिकं तत्रापि योजयितुं शक्यते—नन्विति । तथाचैवव्यव-
च्छेदकारकविशेष्यकबोधे क्रियेत्यादिहेतुक्तिरिति न तदाधिक्यमिति भावः । ननुप्रेति । अनेन तच्चिरन्तनग्रन्थे
ऽस्मदभिमतं एवार्थं प्रतिपादित इति सूचितम् । यथा चैतत्तथा स्पष्टं मञ्जूषायाम् । आदिना वैशेषिकपरि-
ग्रहः । प्रथमान्तेति । तदर्थेत्यर्थः । पचमयेऽपि । स च पाकानुकूलकृपाश्रयो देवदत्त शयादिरित्या बो-
ध्यः । एवव्याख्यस्यैवत्वमदिष्टबोध इति भावः । युक्तमिति । अनुभववापत्तस्य कर्तृमशक्यत्वादिति भावः ।
ननु मुनित्रयानुक्तं निर्मूलोऽयं सिद्धान्तोऽत्र आह—इदञ्चेति । सिद्धान्तार्थकवाक्यं वेदार्थः । तत्र हि
पचतिरूपं पचतीरूपमित्यादेरसिद्धिमाशङ्क्य "क्रियाप्रधानमाख्यातं, द्रव्यप्रधानं नाम । यतः क्रिया
पृष्टस्तिङ्गवत्—किं चैत्र. करोति ? पचतीति । द्रव्यं पृष्टं कृताऽऽचष्टे कतश्चैत्रो यः पाचकः" इत्युक्तम् ।
इत्येतस्य तत्प्रकृतिकसम्बन्धेनेत्यर्थः । इदं च तद्विधादिप्युपपन्नम् । भाष्ये इति । अस्य स्पष्टमिति
शेषः । इदमुपपन्नं "इत्सो ननुसजे" इति सूत्रस्यभाष्यस्यापि । तत्र हि "प्रातिपदिकप्रार्थनं विवृणो-
व्यापृश्यर्थं—काण्डे कुञ्चो रमते श्राद्धाणुकुञ्चम् । न वा विज्ञायोवात् । काण्डे शयादिविभवत्यर्थप्रधानं,

तिरुर्थं प्रति विशेष्या न तु कृदर्थं प्रतीव विशेषणमिति हि तस्यार्थः । अत एव

शब्दालम् ।

धात्वर्थोऽद्वयस्यापि क्रियात्वेन व्यवहारो द्रष्टव्यः । तस्यार्थं इति ।
भैरवी ।

ऽऽचष्टे किञ्चैत्रः करोति? पचतीति, द्रव्यमृष्टः कृताऽऽचष्टेऽन्तरवचैत्रो य. पाचकः" इत्युक्तम् । अत्र कृतेत्यस्य कृदन्तप्रकृतिरसुबन्तेनेत्यर्थः । कृत्पदञ्च तद्विज्ञादेरप्युपलक्षणम् । "इत्सो नपुंसके" इति सूत्रभाष्येऽपि "प्रातिपदिकग्रहणं तावन्न ध्याद्युत्पर्यम्" इत्युक्त्वा तद्व्यावर्त्य 'रमते, काण्डे' इत्यभिधाय 'रमते इति क्रियाप्रधानं काण्ड इति विभक्त्यर्थप्रधानं, नचैतयोर्ययो- लिङ्गसङ्ख्याभ्यां योयोऽस्ति" इत्युक्तम् । ननु पूर्वोक्तभाष्यद्वयेऽपि क्रियापदस्यैव सत्त्वेन व्यापारविशेष्यकबोध एवायातोत्यत आह—मंशदयत्वापीति । क्रियायाः प्राधान्यन्तु प्रत्य- यार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वं नामार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वञ्च । आद्यं यथा—पचति देवदत्त इत्यादौ, अन्त्यम्भूयते घटेनेत्यादौ । अत्रेदं बोध्यम्—घातोः फल- व्यापारयोः पृथक् शक्तिः । कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे व्यापारस्य, कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे तु फलस्य प्राधान्यमिति सम्प्रदायः ।

परं तु फलावच्छिन्नव्यापारे व्यापारवच्छिन्नफले च पृथग्शक्तिः । तत्तत्प्रत्ययसमभि- व्याहारश्च तत्तद्विशेष्यकबोधनियामकः, प्रामाणिक्यरवञ्च दोषापेक्ष्याहुः ।

द्रष्टव्य इति ।

"क्रियायाः परिनिष्पात्तयद्व्यापारादनन्तरम्" । इत्यत्र

"कर्तृकर्मव्यवहितानसाक्षाद्धारयत्क्रियाम्" ॥

इत्यत्र च हरिप्रश्ने इत्यर्थः । अत्र क्रियात्वं साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वरूपम् । तेन हि- गादिषु नातिव्याप्तिः । तेषु क्रियाप्रधानत्वव्यवहारस्तु क्रियामात्रविशेषणत्वेनोपपाद्यः सिद्ध- भावप्रकाशः ।

रमते इति क्रियाप्रधानम् । न चैतयोर्ययोर्लिङ्गसङ्ख्याभ्यां योयोऽस्ति" इत्युक्तम् । नन्वेवमपि बह्वचरणलक्षणेषु क्रियायाः क्रियान्तरं प्रति प्रकारत्वेन सिद्धान्तोऽयुक्त एव भवति आह—मूले धातूपस्थि- तेति । तथा च तत्र तस्याः क्रियान्तरं प्रति तत्रेऽपि तिरुर्थं प्रति तत्राविधानात् सिद्धान्तांतगतिरिति भावः । ननुक्तसिद्धान्ताज्ञीकारे तत्र क्रियाग्रहणे व्यापारविशेष्यकबोधस्यैव सर्वत्र सिद्धत्वेन प्रथमान्तर्य- विशेष्यकबोधवत्फलविशेष्यकबोधस्याप्यसिद्धिरिति "एवमेवेति" प्रतिज्ञातार्थसिद्धिरनः क्रियेतिप्रतीकं धृत्वा व्याचष्टे—धात्वर्थोऽेति । धातुवाच्यफलव्यापारसमूहावयवफलव्यापारद्वयस्यापीत्यर्थः । उक्त- सिद्धान्तस्यक्रियापदे इति भावः । अनेन फलावच्छिन्ने व्यापारे व्यापारवच्छिन्ने फले च धातुर्ला- भक्तिर्न तु तयोः पृथक् शक्तिरद्वैतविशेषभावेनान्वयापत्तेः, कर्तृकर्माधिक्यतत्प्रत्ययसमभिव्याहारश्च तत्त- बोधे नियामकः, गौरवं च प्रामाणिकत्वात् दोषापेक्षि सुविद्यम् । अधिकं मन्त्रुष्यायां द्रष्टव्यम् । यद्वाप- रानन्तरं क्रियानिष्पत्तिरुत्पत्त्युत्तरं कारणमित्यादिभियुक्तौ—

"क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यव्यापारादनन्तरम्" । इति ।

कर्तृकर्मव्यवहितानसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् ।

इति च ह्युक्तौ च प्रसिद्धतरस्तद्व्यवहारः ; तद् ध्वनयन्नाह—द्रष्टव्य इति । अत्र स्वत्रेति शोक्तम् । क्रियात्वं च लक्षणे साध्यत्वरूपमित्युक्तं, तेन द्वित्यादिषु नैगल्लक्षणानि- न्युत्पत्तिः । तेषां क्रियाप्रधानत्वं तु तन्मात्रविशेषणत्वरूपम् । अत्र एव तदर्थं न कारकान्वयः, तदन्वययोग्यस्य साध्यत्वस्य तत्राभावात् । वस्तुनो द्वित्याद्यर्थस्य सिद्धत्वेनामानमात्रेण गौणक्रियात्व- व्यवहारः । धात्वर्थपदस्यायुक्तं क्रियात्वसत्त्वात् कर्माद्यपि एतद्व्यवहारव्याप्तिः । ये तु क्रियान्तरकाङ्क्षा- नुत्पापकतावच्छेदकवैजात्यस्य कारणान्वये नियामत्वं वदन्ति, तेषामोदनं भुक्त्वा आमं गच्छतीत्यादौ सरला ।

धात्वर्थोऽद्वयस्य—फलस्य व्यापारस्य च । 'फलव्यापारयोर्धातुः' इत्यनेन घातोः फले व्यापारे च

शब्दरत्नम् ।

आख्यातशब्देनात्र नियमेन जनकाङ्क्षविभक्त्यन्तम् "आख्यातमाख्यातेन" इत्यादौ
 भैरवी ।

त्वेनाप्रतीयमानत्वेन वेति । उक्तद्विविधक्रियायाङ्कारकान्वय । यत् क्रियान्तराङ्गात्पु-
 त्यापकतावच्छेदकवैशाल्यावच्छिन्ने कारकान्वय इति, तत्र, ओदनमुक्त्वा प्रामद्गच्छती
 त्यादौ त्कारप्रकृत्यर्थे कारकान्वयानापत्ते ।

अन्ये तु यद्यपि 'आख्यातमाख्यातेन' इत्यत्राख्यातपदन्तिङन्तपरं तथाऽपि आख्यायते
 सर्वप्रधानीभूतोऽर्थो ज्ञेनेति ध्युत्पत्त्याऽऽख्यातपदेन धातुरेवोच्यते । अत एव "नामाख्या-
 तोपसर्गनिपाताः" इति भाष्ये निरुक्तं च प्रकृतीनामेवोक्तेषु कृत । अत एव "नामान्या-
 ख्यातजानि" इति शाकटायनोच्छेत्प्युपपत्ति । अत एव "उणादयो बहुलम्" इति सूत्रे
 भाष्ये "सवज्जाम धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकृत्स्य च लोकम्" इत्युक्तम् । एतेन कृति-
 राख्यातार्थ, भावना आख्यातार्थ इति नैयायिकानामप्रवादो न घट्टेय । "आख्यातमा
 ख्यातेन" इत्यादौत्वाख्यातपदन्धातुप्रकृतिकतिङन्ते लाक्षणिकमिति । एवञ्च विशेष्यता
 सम्बन्धेन कारकप्रकारकशाब्दबुद्धिमति धातुजन्योपस्थिति कारणमिति कार्यकारणभाव
 कर्तृकर्मोभयसाधारण एव । नचोक्तकार्यकारणमादात्पकृस्तण्डुल इत्यत्रापि तण्डुलपदार्थस्य
 धात्वय विशेषणत्वापत्तिरिति वाच्यम् ? 'सत्त्वप्रधानानि नामानि' इति विशेषवचनेन द्रव्य
 प्राधान्यस्योपपत्तेरित्युचु ।

भावप्रकाश ।

क्त्वाप्रकृत्यर्थे कारकान्वयो न स्यादिति भाव । ननु तत्र किं नामाख्यातमिति चेदत्र मान्या—यद्यपि 'अ-
 ख्यातमाख्यातेन' इत्यादावाख्यातशब्दोऽन्यत्र प्रसिद्धस्तथाप्यत्र आख्यायते सर्वप्रधानीभूतोऽर्थोऽनेनेति
 ध्युत्पत्त्याऽऽख्यातशब्देन धातुरुच्यते, "नामाख्यातोपसर्गनिपाताः" इति भाष्ये निरुक्ते च प्रकृतीनामेवो-
 दैशाच, अत्रोऽपि तत्र 'नामान्याख्यातजानि' इतिशाकटायनो नैरुक्तप्रमयदेश्युक्त्वात् । नहि प्रत्ययर्त्न
 उदन्तर्त्न वा नाम सम्भाव्यते किन्तु धातुञ्चम् । अत एवेतत्प्रमानार्थकं धाक्यं—'सर्वे नाम धातुजमाह निरुक्ते
 व्याकरणे शकृत्स्य च लोकम्' इति 'उणादय' इत्यत्र भाष्ये पठितम् । एतेन 'कृतिराख्यातार्थ' 'भावना
 ख्यातार्थ' इत्यादिनैयायिकमीमांसकानां प्रवाद प्रत्युक्तः, मूलशेषिक्यात् । अत एव एषांचक इत्यादा
 वामन्तस्य क्रियाविशेष्यकबोधकजनकत्वम् । तच्च प्राधान्यं परस्परमाकाङ्क्षावशाद् ये क्रियान्वयितया
 प्रमाणातरेण निर्णीतास्तान्प्रति । तथा च लायवात्कारकप्रकारकशाब्दबुद्धिवावच्छिन्न प्रति धातुजयोप-
 स्थिते कारणत्वस्य नञ्ज्ञतया कर्मादिकमपि धात्वर्थे प्रति विशेषणम् । यद्यप्युक्तवचनेन 'वैत्रेय काष्ठै
 पकृस्तण्डुल इत्यादौ चैत्रादीनामिदं तण्डुलस्यापि क्रिया प्रति विशेषणार्थं प्रसक्तं तथापि तदुत्तरवचनेन
 'सत्त्वप्रधानानि नामानि' इत्यनेन प्रत्ययार्थविशेष्यता बोध्या । तत्र च प्रत्यासत्तित्वादेन परिसमाप्ता
 र्थकं सत्त्ववाचकप्रत्ययान्तं नाम गृह्यते । अत एव पञ्चत्रिकल्पमित्यादौ न दोष । एतेनैवामिरयादौ प्रत्य
 यार्थत्वात् कर्तृविशेष्यकबोधोपपत्तौ लिङ्गसंख्याकारकान्वयादव्ययसंस्कारसंगतैत्यपास्तमिति, इत्याद्यामनुरो
 धेन, क्रियाप्रधानो धातुरित्युक्त्या विद्वयस्य विशेषणत्वस्य सामान्येनाकाङ्क्षावशात् शिश्ये इति तिङन्तेऽ
 तिव्याप्तश्च, कृत्प्रकृतिभूतादावव्याप्तेश्च, क्रियावाचकत्वमात्रे वक्तव्ये प्राधान्यनिवेशस्य व्यर्थत्वाच्च ।
 तदेतद् ध्वनयन्नन्यथा व्याचष्टे—आख्यातेति । अत्रेति । उक्तसिद्धान्ते इत्यर्थं । तथा च लोके भास्वा
 तशब्दस्य तिङन्ते योगरूढत्वेऽपि शास्त्रे उक्तवत्त्वमागहेतुमिरयापि तस्य योगरूढ्यद्वीकारात्परिभाषिकमा
 ख्यातव तस्य । कचिदयत्र प्रयोगस्तु लाक्षणिक इत्यनुपदमेव स्फुटीभविध्यति । विभक्त्यन्तमिति
 सुप्तिङन्तविभक्त्यन्तमित्यर्थ । अत एव धित्वं मुक्त्वा कर्तुं पञ्चतिरूपमेव पाचयाम् इत्यादि नामसं-
 पमाख्यातमेव, भाष्ये 'किं कतव्यम्' इत्यादिक्रियाप्रदाने "यद्भक्त्यम्" इत्याद्युत्तरात् । तथाच 'तिङ्ग
 चष्टे' इति भाष्यमुपलक्षणम् । पाचक इत्यादावैकदेशस्य तदाकाङ्क्षेऽपि विभक्त्यर्थस्य न तदाकाङ्क्षमिति
 न तत्राख्यातलक्षणातिव्याप्ति । तत्र धातोरग्रहणे विभक्त्यन्तग्रहणे हेतुमाह—आख्यातमिति । तथा

शब्दरत्नम्

तथा प्रतीतेः । रूपन्मुत्रे कैयोऽपि 'आख्यातात्कारकसङ्ख्यासाधवाधवगमेऽपि तस्य क्रियाप्रधानत्वम्' इति । 'नामान्याख्यातजानि' इति शाकटायनोक्तौ आख्या-
तावधवधातुजानीत्यर्थः । अत एव 'सर्वं नाम धातुजमाह' इति तत्समानार्थं
भैरवी ।

वस्तुस्तु धातुभाष्यस्योक्तस्युत्पत्त्या आख्यातपदेन ग्रहणे "आख्यातमाख्यातेन" इत्यत्र
रक्षणाया अपत्ते शिष्ये इत्यादितिङन्तेऽतिव्याप्तेश्चाख्यातपदन्तिङन्तपरमेनेत्याशयेन
व्याचष्टे—आख्यातपदमेनेति । अत्र एव—आख्यातपदस्याख्यातावधवधातुलाक्षणिकत्वादेव ।
मूढे—अत एव—धात्वर्थविशेष्यकबोधस्वीकारादेव । एकवाक्यत्वाभावमुपपादयति—पारु-
भावप्रकाशः ।

प्रतीते—तथैव प्रतीतेरित्यर्थः । तदन्तपरिग्रहमात्रेण सादृश्यम् । अन्वया तत्र तिङन्तस्यैव ग्रहणादत्रोभयो
संज्ञात्तदसङ्गति स्पष्टैव । किं च "चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाता" इत्युपक्रमोक्तेः । अपि
च "भावकालकारकसंख्याधत्वारोऽर्था आख्यातस्य, तत्र भाव प्रधानम्" इति तद्भाष्योक्तेः । अत एव
विभक्त्यन्तमित्युक्तं न तु तिङन्तमिति, तथा सति पक्षितन्यादीनां नियमनो जनकाकाङ्क्षवेऽपि तिङन्त
त्वाभावेनासप्रमाद्यत्तुर्विभक्त्यभक्षपत्तेः । नामपदेन तु न तत्संज्ञा 'किं कर्तव्यम्' इत्याद्युक्तमाभ्यासिप
मते जयतया क्रियाकाङ्क्ष यत् तस्यैव तत्र नामत्वेन ग्रहणात् । अत्र एवोक्तस्यैव क्रियात्वप्रतिद्विदितया
नामलक्षणे सिद्धत्वापरपर्यायसंस्वनिवेशः । तथा च तथाप्रतीतेः क्रियाप्रधानकोभयविधप्रत्ययान्तस्य
तत्राख्यातपदेन ग्रहणम् । अत्र एव क्रियाप्रधानमाद्यावमिति बहुव्रीहिणा सामानाधिकरण्यां सङ्गच्छते ।
पूर्व च क्रियाप्रधानमित्यस्य प्रत्ययान्तार्थापेक्षया यत्र कारक्य प्रधानं तदाख्यातमित्यर्थः । एव च मूढे
तिङ्ग्ये प्रतीत्युपलक्षणमल्पप्रत्ययार्थाख्यापि । अनेनाख्यात तिङ्गु च तत्रैव प्रधानमिति एनाकारदेव्यादिव्या
ख्याननपास्तम् । प्राक्क-यमपि विभक्त्यन्तग्रहणे हेत्वन्तरमपि सूचयितुं फलपेक्षया तस्याः प्राचा-य
मित्येव तदर्थोऽस्तिवति शङ्कानिरसितुमुक्तार्थं सम्प्रतिमाह—रूपचित्ति । एकभाष्यप्रतीके इति भावः ।
आख्यातादित्यस्याऽऽख्यातवति प्रधानवाक्ये प्रकरणान्ति क्रियाप्रधानावगती आख्यातेनैवोत्तरोपादानादि
त्वादिः । आदिना क्रियापरिग्रहः । तत्र क्वचित्तुर्णान्ततोऽग्रगम क्वचित् त्रयाणां क्वचिद् द्वयोरित्यन्यत् ।
तस्य—आख्यातस्य । क्रियाप्रधानत्वमिति । फलस्यापारा-यत्तप्रधानत्वमित्यर्थः । न-वेव नामन्ति
रुत्ताम-यत्तादशाख्यातजानीत्यसङ्गतं स्यादह आह—नामानोति । नोक्ताविति । तत्र त्वित्यर्थः ।
अवयवेति । असम्भवात्तदवयव तद्व्युत्पत्तेः भावः । तत्रैव हेत्वन्तर सूचयितुं सम्प्रतिमाह—अत एवेति ।
लक्षणया तथार्थाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । तत्समानेति । व्याकरणे शक्यस्य च तोकम् इति तत्र एवोक्तेरिति
भावः । एवं निष्कोशान्वितस्याप्युदाहरणविक्रमे ह्युदाख्यातेषु चेति समयसुवत्थवार्तिके कृत्यापि आद्यात्
पदप्रयोग उपचारादिति बोध्यम् । ननु तमते एक वाक्य स्यादित्यस्य आर्थिकस्य तत्त्वज्ञानात्ता
स्यादित्यर्थं उक्तं तथानोप स्यादित्येव उक्तं तथाऽपूर्व वाक्य निश्चयेत्यर्थो वा ? नात्र, इहापत्ते 'यकति
क्वचिद्वचम्' इति परिभाषितनिष्ठात्पयोगितास्यस्याभावेन-तस्याभावेऽपि लौकिकवाक्यत्वस्य सत्त्वेन
तत्त्वस्य दुर्निवारत्वात् । लौकिकवाक्यार्थं च—

सुसिद्धतचयो वाक्यं क्रिया वा कारकावित्ता ।

इत्यमरोक्तम् । अत्र वाशब्दश्चेदर्थः । बोधयेति शेषः । कारकान्वितक्रियाबोधकसुसिद्धतचयो वाक्य-
मित्यर्थः । कारकं च तिङन्तवाक्यं तद-यपदवाक्यं वेद्य-यत् । सुसिद्धतचय इत्यत्र सुप च तिङ् च तयो
समाहारः । सुसिद्धं सुवविशिष्टं तिङ् सुसिद्धं तयोरेकशेषेऽन्तश्चन्द्रेन बहुव्रीहि तत्राध्ययश्चन्द्रेन षष्ठीतल्लु
स्व । तेन सुवन्तचमतिङन्तचयसुसिद्धतचयास्तेषां त्रयाणां लाभः । तत्र सुवन्तचय-वैशेष्येण शयितव्यं,
भक्तिरितिदमिदम्, इदं हि महात्मनामित्यादि, अस्तीत्यव्याहारस्यान्तवश्यकत्वात् । तिङन्तचय-यचति

सर्ला ।

सुसिद्धतचयप्रतिपादनादिति भावः । जनकाकाङ्क्षविभक्त्यन्तम्-तिङन्तम् । धातुजानि । अस्य

पा वको ब्रजतीति वत् पवति ब्रजतीति नैकं वाक्यम् । पाठकर्तृकृतं गमनं हि

शब्दरत्नम् ।

कम् 'उणादय' इति सूत्रे भाष्ये पठितम् । नैकं वाक्यमिति । साधु इति भैरवी ।

कर्तृकृति । ननु नैकं वाक्यमित्युक्तमप्यसमुद्भवस्यैव वाक्यत्वादत् आह—साधु इति । भावप्रकाशः ।

भवतीत्यादिः । अनन्यक्षेत्र, पचत्रीत्यादि । क्रिया बेश्यनेन निरर्थकपदसमुदायव्यावृत्ति । सुप्तिक-उच्य-
पदेन केवलस्य पचत्रीत्यादेर्व्यावृत्ति । तस्यापि कर्त्रादिविशिष्टक्रियाबोधकत्वात् । एतेन सुप्तिक-उच्य
शब्देन चयद्वयसंग्रहः । वाशब्दस्य समुच्चयार्थकत्वात्कारकान्वितक्रियाबोधकमपि वाक्यमित्यनेनान्वयस-
ंग्रहः । केचित्तु भाष्यमतेनाऽऽद्य, पञ्च एकविक्रिति, वार्तिकमतेनापर श्याहुरिदिरानाम् भाष्यकमपास्तम्,
अतिप्रसङ्गापत्तेः स्पष्टत्वात् । इदमेव 'भाष्यार्थं सविशेषण वाक्यम्' इत्यादिना स र्थं ब्रूते भाष्ये प्रतिपादि-
तम् । एतदेवैकोदेश्यकैकविशेषणकत्वगमनेकवाक्यलक्षणम् । तदुक्तं हरिणा मट्टैश्च—

साक्षाद्भावय भेदे परानाकाङ्क्षशब्दकम् ।

क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्यं वाक्यमुच्यते ॥ इति ।

वाक्यमित्यस्यैक वाक्यमित्यर्थः, "अथैकवादेकं वाक्यं साक्षाद् वेदिभागे स्यात्" इति जैमिनि-
शास्त्रम् । अत्र एवोद्देश्यस्य विशेष्यस्य चानेकत्वे वाक्यभेद इति भीर्मासकोद्घोषः । गुणवदित्यस्य साक्षात्-
स्वरथा वा यद्विशेषण तददित्यर्थः । तेन 'नष्ठास्तिष्ठति क्लृप्ते' इत्यादी नष्ठा इत्यादिः समानवाक्यस्य-
भिद्धिः । अत्र वाक्यत्व तु "सविशेषणम्" इत्यस्योक्तरीत्या भर्षाङ्गोक्तत्वात् । वस्तुतस्तु "एकविक्र-
इति लक्षणेनात्र तत्त्व बोध्यम् । यदि वाक्यलक्षणमेकार्यत्वमेव स्यात् तर्हि "समानवाक्ये" इत्यत्र
समानपदोपादानमनर्थकं स्यात् । तस्मादाख्यातं सविशेषणमित्येतद् "वाक्यस्य दे" इत्येवञ्चाखनोक्तशा-
धारणम् । अत्र एव 'पच पश्य च देदत्तात्' इत्यादी सुतो मन्थयैव । 'एकविक्र' इति तु समानवाक्ये
इत्येतद्विषय क्वचित् प्लुविषय च । अत्र एव भूदिभूदोऽशहरयसंगतिः । अत्र हि "अनन्यस्वभावि"
इति प्लुत, प्रदनीतत्वात् । कैयटादीनां तत्र महान्प्रमाद इति स्पष्टमुद्घोषोवादी । एतेनामरे वाशब्दोत्तर
दो ककारौ एक ककारो वेति पाठस्य दृश्यते । तस्य चायमर्थः वच्चात्रोर्वावात्रोर्वा बाहुल्यकारकमणि
किप् । भाष्ये "किञ्चनवि" इत्यादिना दीर्घः । यदा वाते कर्मणि 'वच्यते क' इतिके टाप् । ये गायत्रांस्ते
ज्ञानार्थाः । यदा वाच्याशब्दैकदेशस्य वाच्शब्दस्य वाशब्दस्य वा मोम इतिवत् ग्रहणम् । अत्र एव
'नन्विषयस्य' इत्यत्र नपुंसकैकदेशो नपुंसकः । "जै प्रोष्ठपदानाम्" इत्यत्र आदैकदेशो आशब्द "भाहो
प्रभूणादिस्य," इत्यत्रादेवि तिष्ठन्तैकदेशो ज्ञानः शब्दः । "यथाऽपि" इत्यत्र समसैर्द्देशे सशब्द इति तत्र
तत्र भाष्यत्वात् । तेन कारकान्वितक्रियाया वाच्यत्वं यदा तदैव बोधकस्य वाक्यत्वम् । अत्र एव
"अथैकवादेकम्" इति जैमिनिसूत्रेण "वचोऽशब्दसंज्ञायाम्" इति सूत्रेण च सह न विरोधः । एव चैतेन
देवदत्त पचत्रीत्यस्य नैयायिकरीत्या प्रथमान्तविशेष्यकबोधे क्रियास्तिवत्कारकपरत्वाद्वाक्यत्वमेव न
स्यादिति बोधितम् । तथा च "वाक्यादेरान्वितत्वं" इत्यादिकार्याणां भावककारे चरितार्थानां कर्तृक-
मेलनारे अप्रवृत्तापत्तौ भाष्यादिविरोध स्पष्टः । 'एकविक्र' इति तु निष्ठादिविषयक पारिभाषिकमुक्त
लक्षणेन समुद्भूत च । यत्तु क्रिया वेति लक्षणान्तरपर्यनिष्ठवाक्यत्वबोधकमिति, तत्र, 'वचोऽशब्दसंज्ञा-
याम्' इति ब्रुवनिषेधेनाथे वाक्यशब्दप्रयोगादिति भा-
ष्ये प्राचामनुरोधीति सूचितम्, द्विष्टत्वात्
पचत्रि ब्रजतीत्यत्र धन्वते तस्मात्पाठकमूलविरोधापत्तेश्च स्वपूर्वमन्थविरोधापत्तेश्च । तस्मादन्वितेत्यत्रान-
न्वयो विशेष्यतया विशेषणतया बेश्यत्र नाग्रह इत्येव तदभिमत, तयोर्लक्षणयोर्भिन्नविषयत्वात्वात्संज्ञ-
स्योत्पत्त्याच्चेति दिक् । अत्र एव न द्वितीयेऽपि, इष्टापत्तेः स्वस्वरूपरथयतुसारेण बोधस्य दुर्वात्त्वात्,
आक्षिप्तपकाङ्गुलवृत्तिमति गमनानुक्तवृत्तिभ्रान्तवदस्य योग्यतया सम्भवेनाविरोधात् । अत्र एव
सूत्रीयेऽपि न, इष्टापत्तेः शब्दाना निरवकाश, अत्र आह—साञ्चिति शेष' इति । साधुत्व च तत्तदर्थ-
निरूपणामिदुक्तवैयाकरणसंग्रहेऽर्थे एव नाग्यत्र । तदुक्तं हरिणा—

पाचक इत्यादेरर्थः । एककर्तृका पचिक्रिया गनिक्रिया च पचविप्रजत्योः पृथ-
गेवार्थः । एवंच प्रथमान्तविरोधको बोध इति नैयायिकोद्घोषो भाष्याय-

शब्दरत्नम् ।

शेषः । प्रथमान्तविरोधके बोधे तु तस्य तत्र दुर्वारमिति भावः । एवं च—
भैशी ।

देव इति । लौकिकवाक्यत्वलक्षणाकाशान्तत्वादिति भावः । लौकिकैकरासदत्यञ्च—
सुसिद्धन्तचयो वाक्यश्च क्रिया वा कारकान्विता ॥

इत्यनेनामरसिद्धेनात्मम् । अत्र वाचाब्दद्वयैरेव च कारकान्वितक्रियाशब्दस्येति
सुसिद्धन्तचयो वाक्यमिति क्लृप्तम् । सुसिद्धन्तचय इत्यस्य सुशब्दपतिवन्तचयमुत्पन्न-
चय इत्यर्थः । कारकदर्शयन्तु क्वचित्सुशब्दवाच्यः क्वचित्शब्दवाच्यश्च । कार्यं यथा- देव-
दत्तेन शयितव्यमिति । अत्रास्तीत्यस्याप्याहारलभ्यत्वेऽपि तदनुपादानान्तुशब्दन्तचयव-
मभ्याहृतम् । द्वितीयं यथा—पचतिभवतात्प्यादि । तृतीयम्—चैत्रः पचतात्प्यादि । क्रिया
वा कारकान्वितेत्येतदुपादानन्तु 'दशदादिमानि पटपूपाः' इत्यादीनां समुदायस्यैकवाक्यत्व-
व्यवहारापचित्वाणाय । 'एकतिष्ठ वाक्यम्' इति तु "समानवाक्ये निघातसु समुदायः ॥"
इत्येतद्विषयम्, क्वचित्शब्दस्य गृह्यगृहीत्यस्य यत्र द्विवचनन्तत्र प्रभोचरत्वे "अनस्य-
स्यापि प्रमाख्यानयो," इत्यनेन यत्र प्लुतस्तद्विषयम् । जैमिनिना तु "अथैक्याः कं वाक्यं
साकाङ्क्षचेद्विभागे स्यात्" इत्युक्तम् । विभागे-पृथक्प्रयोगे यदि साकाङ्क्षं स्यात्तदा तादृश-
साकाङ्क्षपदसमुदायस्याथैक्यादेकविशेष्यकविशिष्टार्थविषयकप्रतीतिजनकत्वादेकवाक्यत्वव्यव-
हार इति तदर्थः । अत्र कारकान्वितक्रियाशोधकमुसिद्धन्तचयस्य द्वयदत्तः पञ्चात्स्यैक-
वाक्यत्वं सर्वमतसिद्धन्तन्व प्रथमान्तराद्युपविशेष्यकबोधस्वाकर्तृमते नोपपद्यते इति तेषा-
न्तादृशोद्घोषो नादत्तव्य इति बोध्यम् । यदि तेषामन्तसिद्धमेवैकवाक्यत्वं शास्त्रीयकार्य-
प्रवृत्तिसम्पादकं स्यात्तदा "वाक्यादेरामन्त्रितस्य" इति द्विवचनस्य 'देवदत्त शिशये त्वया' इ-
त्यादौ चरितार्थस्य कर्तरि कर्मणि वा यत्र लकारस्तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् ।

यत्तु क्रिया चेत्यनेनार्थनिर्द्वैकवाक्यत्वसूचकं लक्षणान्तरदृष्टमिति ; तत्र, 'वधोःशब्द-
सन्नायाम्' इति कुत्वनिर्धेन तत्र वाच्यत्वव्यवहारस्यैव मुनिसम्मतत्वात् । अत एवोक्तं—
'साधु इति शेष इति' ।

तस्य तत्रमिति । एकवाक्यत्वमित्यर्थः । चैत्र इत्यस्याध्याहारेण पाकानुकूलकृतिमांशैरो
प्रजानानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधस्य सम्भरेनैकवाक्यत्वन्तुर्वारमिति भावः । नच प्रथ-
भावप्रकाशः ।

भेदभेदकसंबन्धोपाधिभेदनियन्त्रितम् ।

साधुत्वं, तदभावेऽपि बोधो नेह निवार्यते ॥ इति ।

न च गण्यप्यप्रशब्दसाधुत्वे तत्रतेषां तत्रार्थबोधो न स्यादिति वाच्यम् ? साधुत्वज्ञानस्य बोधा-
जनकत्वादसाधुत्वज्ञानस्य तदप्रतिबन्धकत्वाच्चेति तुर्यपादाशयः । एतेन "नैकं वाक्यमिति, परेषां मने
कर्तृर्वाच्यत्वे प्रत्ययार्थत्वात्तस्य विशेष्यत्वे एकं वाक्यं स्यात्, कर्तृप्रत्ययार्थत्वे तु शब्दानुपरिधेरेकत्व-
मनन्विर्तं स्यात्, पञ्चीयुक्ते एकः कर्तृतिनिश्चयश्च न स्यात्, पचति पचन इत्यादीनां पर्यायता स्यात्,
आकरणसमृत्तिविरोधश्चाधिकः । नैयायिकोद्घोष इति । कर्तृकर्मशोस्तिञ्ज्ञानस्यैव भवाच्यत्वे चेतिशेषः" इति
मान्यम्याख्यान प्राचामनुरोधेनेति सूचितम् । मूले-अत एवेति । अस्य किंवा विशेष्यकरोधाक्षीकारादेरेव-
र्थः । एतेन परमते लम्बगर्थमाह-प्रथमान्तेति । तस्य-पचति प्रजतीयस्य । तत्त्वं-साधुत्वम् । तद्यो-
पादितम् । ननु स्वमतेऽप्यर्थं बोधः चैत्रस्य पाकगमने इतिपदेकचैत्रकृतकसमुच्चिनक्रियाद्वयप्रधानकरो-
धाक्षीकारात् । इयान्परम्भेदः परमते उभयप्रकारकैकविशेष्यको बोधः, एकमते तु एकप्रकारकोमयविशे-

नुसारिभिर्नादत्तव्यः । यास्कोऽप्याह—‘भावप्रधानमाख्यातं, सत्त्वप्रधानानि

शब्दरत्नम् ।

अस्य साधुत्वापत्तेश्च । भावप्रधानमिति । भावकालकारकस्यैवत्वारोऽर्था आख्यात-
भरवी ।

मान्तपदाख्याद्वाराभावेनैकवाक्यत्वाभावस्योपपत्तिर्भवत्येवेति वाच्यम् ? कर्तुराख्यातार्थ-
त्वेन तस्य विशेष्यत्वप्रत्ययार्थत्वेन स्यादिति पाककर्ता व्रजनकर्त्रभिन्न इति बोधस्यैक-
विशेष्यरूपस्य सम्भवात् ।

वृत्तिराख्यातार्थ इति तु न युक्तम्, आख्यातवाच्यसङ्ख्यायाः स्वान्वययोग्यस्य शब्दा-
नुपस्थितत्वेनानन्वितत्वापत्तेः । सङ्ख्याऽपि नाख्यातवाच्येतिचेत्पचतीत्यादिजन्यबोधानन्तर-
द्वर्ता एव अनेको वेति संशयापत्तिः, पचति पचत इत्यादीनाम्पर्यायत्वापत्तिश्च स्यात् । क्रिया-
प्राधान्यबोधक “दुस्वो नपुंसके” इत्यादिमूर्तरूपभाष्यविरोधापत्तिश्चेति दिक् । मूले—नैया-
यिकोद्धोष इति । कर्तुर्वाच्यत्वेऽवाच्यत्वे चेति शेषः । अस्य साधुत्वापत्तेर्दवेति । पचतिव्रजती-
भावप्रकाशः ।

भ्यको बोधः । एव च मूलादि चिन्तयमिति चेत् ? न, च विना तथा बोधासम्भवेन प्रधानद्वयस्य परस्पर-
ान्वयायोगात्स्वमते नैकं वाक्यं साधितिमूनादित्याद्यात् । परमने तु प्रधानयोस्तयोरभेदसम्भवेन एकत्रोभ-
योरेव्यसम्भवेन वा तत्त्वापत्तिः । यदि तु चरत्यत्रैव प्रयुज्यते तदा भवत्येवैक वाक्यं स्वमतेऽपि । अत्र
एव ‘पच पच्य च देवदत्तश्च’ इति प्रत्ययकण्ठोदाहरणसंगतिः । अत्र एव दृष्टान्तोक्तिः—यथा तत्र चन्विना
तदर्थं एकवाक्यत्वं, नैवमत्रासम्भवात् । अत्र एव ‘पृथगेवार्थ’ इति मूले उक्तमिति भावः । एवं चेत्यस्योक्तसि-
द्धान्ताङ्गीकारे चेति नार्थः, नियुक्तिकसिद्धान्तस्यानङ्गीकाराद् भाष्याद्यनुसारिभिरित्यस्य पौनरुक्त्यापत्तेः
तस्य स्वयद्विदित्वाच्चान् भाह—अस्य साधुत्वापत्तेर्दवेति । पचति व्रजतीत्यस्य तन्मते साधुत्वा-
पत्तेर्दवेत्यर्थः ।

मूले—उद्धोष इति । स चेत्यं ‘ग्रामं गच्छति चैत्र’ इत्यत्र द्वितीयाधो वृत्तिर्न भेदश्च । फलावच्छि-
न्नत्वापाठे धारवर्थः । तदनुकूला वृत्तिराख्यातार्थः । तत्र संयोगरूपा क ले निरूपकतासम्भवेन वृत्तिर्न,
व्यापारे भेदः सामानाधिकरण्यासम्भवेनान्वेति, प्रकृतवर्षश्च ग्रामादिदिविधेऽपि प्रत्ययार्थे क्रमेणाधेयतया
प्रतिबोधितया च, धात्वर्थश्चाख्यातार्थकृती, सा च प्रथमान्तोपरवाप्ये । तथा च ग्रामनिष्ठवृत्ति-
निरूपकसंयोगजनकं ग्रामप्रतियोगिकभेदसमानाधिकरण्यात् एव गमनन्तदनुकूलवृत्तिर्मादश्चैत्र इति
बोधः । गम्यते ग्रामदचैत्रेणेत्यत्र तु फलं भेदश्च तदर्थं, तृतीयाधस्तु कृतिः । तत्र प्रथमान्तार्थग्रामः स्व-
प्रतियोगितावत्त्वसम्भवेन भेदे, स च धात्वर्थे गमने सामानाधिकरण्येन, तच्च धात्वर्थगमनं जन्यत्वासम्भ-
वेन पुनस्तदर्थे फले, तच्चाश्रयत्वेन नानार्थग्रामे, चैत्रस्तु तृतीयाधकृती, सा च गमने जन्यत्वसंसग-
यान्वेति । ततश्च चैत्रनिष्ठकृतिजन्यग्राममिन्तचैत्रसम्भवेऽस्योपगमनजन्यसंयोगाश्रयो ग्राम इति
बोध इति । स्वमते तु ग्रामामिन्नाश्रयवृत्तिर्संयोगजनक एवैवैग्रामिन्नाश्रयवृत्तिर्ध्यापारः, एवचैत्रामिन्नाश्र-
यवृत्तिभ्यापारजन्य एवग्रामामिन्नाश्रयवृत्तिः संयोग इति बोधः । एतेन तन्मते हि धारकर्ता व्रजनानुकूल-
कृतिमानिति दृष्टान्तार्थः । पाकानुकूल कृतिर्ब्रजोति दार्ष्टान्तिकार्थः । स च माध्यादिग्रन्थविस्मः । किं
च कर्तृक्रमप्रत्यययोरैकरूप एव बोध इत्युक्तं, तन्मते तु प्रथमान्तभेदाङ्गिन् इति विशेषस्तस्मात्तन्मताना-
दर इति रत्नाकरदण्डबाधुक्तमपास्तम् ।

भावप्रधानमितीति । चत्वारि पदजातानि नामाख्यातेपसर्गनिपातास्तत्रैव तन्नामाख्यातवोर्द्ध-
क्षणमित्यादिः । यास्कोवैत्रेणपि तथार्थो नेति सूचयितुं कैपटसत्रादीयमर्थमाह—भावेति । आख्यातस्य-
सत्त्वा ।

‘लक्षणया’ इति शेषः । भावकालकारकेति । अत्र भावपदेन क्रियाया ग्रहणम् । सा च फलं व्यापार-
इत्येवच्यते । भावपदं च भावत्वस्योपलक्षणम् । तेन क्रियात्वं किवा कालः संख्या वारकं चेति पञ्चकं

नामानि' । पश्य मृगो धावतीत्यादौ तु मृगकर्तृकं गमनं दृशिक्रियायां कर्म,

शब्दरसम् ।

स्य, सत्र भावः प्रधानमिति तदर्थे तद्भाष्यकार आह । नामानीति । नामपदेन सुबन्त-
मिति च तद्भाष्ये स्पष्टम् । तद्भाष्यपातिरिक्तमित्यन्यत्र निरूपितम् । नमन्त्याख्याताभे
प्रति विशेषणो भवन्तीति नामानीति तद्ब्युत्पत्तिरिक्तभाष्ये दर्शिता । किं चैतन्निरुक्तोत्तरं
भवेत् ।

त्वस्य साधुत्वापत्तेश्चेत्यर्थः । तद्भाष्यकारः—वास्तुकीकामाष्यकारः । तत्र—नाम च । अतिरि-
क्तमिति । पृथक्च तेषां सत्त्वप्राधान्याभावेऽपि न क्षतिः । यदि तु पचतिप्रवृत्ति चेति चकारः
प्रयुज्यते, तदा च शब्दार्थप्रत्युभयोर्विशेषणत्वेनैकवाक्यत्वन्दुर्वारमेव । एतेन भवन्मतेऽपि
पचतिप्रवृत्तौ त्वयोरैकवाक्यत्वापत्तिर्दुर्वारव, एककर्तृका पचिक्रिया मजिक्रिया चेति बोधस्य
सम्भवात् । भवन्मतादस्मन्मते एतावानेव विशेषः—भवन्मते एकप्रकारकोभयविशेष्यको-
ऽस्माकममते त्वभयप्रकारकैश्च विशेष्यक इति मूलोक्तम्वित्यमिति परानुयायिप्रार्तपादि-
तमपास्तं, चकारं विना जायमानस्य बोधस्योभयविशेष्यकतयाऽथक्याभावेन वाक्य-
भेदस्य सत्त्वात् । चकारस्य सत्त्वे तु समुच्चयस्यैकस्य विशेष्यतयाऽस्त्येवैकवाक्य-
त्वमिति प्रागेवाभिहितम् । नामपदस्य सुबन्तपरत्वे साधकमाह—नमन्त्याख्यातेति ।
ननु पञ्चकम्प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे यथा द्रव्यस्य स्वार्थादिनिहापतम्प्राधान्यन्तया द्रियात्वक्रि-
याकालकारकसङ्घट्टेतिपञ्चकस्य धात्वर्थत्वमिति “क्रियाप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामा-
नि” इत्यस्यास्मन्मतेऽपि नासङ्गतितर आह—किञ्चेति । तन्निरुक्तोत्तरम्—भावप्रधानमाख्यातं
सत्त्वप्रधानानि नामानीति निरुक्तोत्तरम् । “अयं पुनरर्थं ते उभे भवतो वाक्ये, सत्र ते भावप्रधा-
भावप्रकाशः ।

सङ्घट्टणलक्षितस्य । अत एवात्र चत्वार इति काविरकामिप्रार्थं न तु सार्वत्रिकमित्युक्तम् । सत्र—देषां
चतुर्णां मध्ये । तदर्थम्—इति निरुक्तार्थम् । तद्भाष्येति । निरुक्तमाश्लेष्यः । चकमान्योऽर्थः प्राचाम-
नुशेषात् च ववितुं श्याचष्टे—नामपदेनेति । सुबन्तमिति । अत एव पदजातानुपुङ्गमोक्तिरविस्वा,
निबन्तो ज्यन्तया क्रियाकाङ्क्षमपि, तस्यैव परिपूर्णत्वात् । अत एव 'परिपूर्णं पदं पदान्तराणांभेति'
इति “कुम्भित” सूत्रमाणादि सङ्गच्छते इति भावः । चरार्थं पदेनेत्यनन्तरं बोध्यं भाष्यात्तदभेदे-
तदप्रभेदेऽप्यत्र तथा नेति वैलक्षण्यसूचकः । तद्भाष्ये—निरुक्तमाश्लेष्ये । इत्यं हि तत्रोक्तम्—मङ्गलिः प्रत्यया
निमकिरिष्येतावन् नाम, सत्ता द्रव्यं जिज्ञं संस्येति नामार्थास्तेषु द्रव्यं प्रधानमिति । एतेन वचनाम्भा-
मुभयोःप्राधान्यबोधनादावपि तयाननुमवादिरोषान्वात्मनाइवचनयोरप्राधान्यमेवेत्यपास्तम् । नृच्छेति ।
सङ्घट्टणलक्षितं नाम शेषार्थः । अव्ययातिरिक्तमितीति । अन्यबोक्तमाश्लेष्योक्तार्थेकसत्त्वप्रधानत्व-
व्येभ्यसम्भवात्तदसङ्गतिः स्पष्टम् । तदेतदुभयं मङ्गुपादौ स्पष्टोक्तमित्याह—अन्यत्रेति । सुबन्तप्रभे-
तद्भाष्यान्तरमपि साधकमिति इववितुं नामाख्यातयोर्बागे क्रियाया एव प्राधान्यं द्रव्यस्य कुतो नेति
शङ्कामाकर्तुं चाह—नमन्तीति । एवं च यत्र नामपदं एवेदृशसङ्घट्टणलक्षितस्यैव प्रभणमिति नामार्थेति
व्युत्पत्तौ निपातेपरमहणे सिद्धे निपाटातिरिक्तेति विशेषणदानमनुक्तमेतत्कल्पितार्थेकवनपरत्वा वा तस्यो-
भयमिति बोध्यम् । अत एवोपसर्गेनिपाटा इत्युक्तिव्यवहारीत्युक्तिश्च सकल । सा चाव्ययानुशेषणमिति
निरुक्तमाश्लेष्यम्, अन्यथा चकारोति मतिश्चामात्रचितः । योऽहंकरवाक्यक्रियासमभिव्याहारातिवभाष नि-
पादानुपसर्गस्य पूर्वमुक्तिः । तत्र द्रव्यस्य सत्तालिङ्गसङ्गदानिरुक्तिप्रधान्येऽपि तस्य क्रियाकारकभावसम्बन्ध-
प्रति विशेषणत्वेन काण्डे इत्यादेविभक्त्यर्थप्रधानत्वोक्तिर्न विकर्तेति भावः । ननु पञ्चकं प्रातिपदिकार्थं द-
स्वादिपक्षे स्वार्थादिरुक्तिर्न यथा दृश दस्य प्राचार्थं तथा क्रियात्वक्रियाकालकारकसङ्घट्टेति पञ्चकं प्राचार्थं
स्वादिपक्षे स्वार्थादिरुक्तिर्न प्राधान्यं क्रियायाः न तु प्रत्ययापदेश्यत्वात्पि यात्रक्षेत्रार्थ इति क-
वास्तुदिविशेष इति नैयायिकोक्तं शब्देवाप आह—किं चैतन्निरुक्तोत्तरमिति । भावप्रधानमित्यापुङ्-

वान्दुरजम् ।

“यत्रोभे भावप्रधाने भवतः” इति निरुक्ते उक्तम् । यत्रोभे नामाख्याते भवतो वाक्ये, तत्र ते भावप्रधाने क्रियाप्रधाने इत्यधिकतया च तत्राप्ये तद् व्याख्यातम् । अतः पूर्वनिरुक्तस्य व्याख्यानान्तरं नादरणीयम् । किं च कर्तृविशेष्यकबोधेऽप्यवज्ञेदने देव-
मैत्री ।

ने-आख्यायार्थप्रधाने, वाक्येष्ट्याख्यातम्प्रधानं तदर्थत्वाद्, गुणभूतन्नाम, तदर्थस्य भावनिष्प-
त्तावद्भवत्वात्, एवन्तावद्वाक्ये आख्यातम्प्रधानम्” इति यन्निरुक्तन्तस्य योऽर्थः शेषपूरणेन व्या-
ख्यानस्तद्दर्शयति—यत्रोभे इति । व्याख्यानान्तरम्—पूर्वोक्तं व्याख्यानम् । एवञ्चोत्तरनिरु-
क्तानुरोधेन पूर्वनिरुक्तस्यापि तथैवार्थं कल्पनीय इति स्वीयसिद्धान्त इति भावः । एवं
सति ‘प्रकृतिप्रत्ययौ सद्धार्यम्भ्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानम्’ इत्यौत्सर्गिकमप्य नियमस्य
तिङ्गणे त्यागः, उक्तनिरुक्तवाक्यात् । त्वत्कल्पितव्याख्यानाने तु स्वीयमाप्यविरोधोऽप्य
स्तीत्याह—किञ्च कर्तृविशेष्यकेति । औत्सर्गिकनियमानुरोधेन कर्तृविशेष्यकबोध इत्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

निश्चोत्तरमित्यर्थः । तदर्थस्तु तत्राप्ये एवमुक्तः—“नामाख्यातयो—परस्परविनाभूतयोः स्वस्वपदार्थोक्ता-
वेकस्य भावप्राधान्यमेकस्य सत्त्वप्राधान्यम् । अथ पुनर्यत्र ते उभे भवतो वाक्ये तत्र ते भावप्रधाने-भा-
स्यात्.संप्रधाने, वाक्येस्त्वाख्यात प्रधानं” तदर्थत्वात् । गुणभूतं नाम, तदर्थस्य भावनिष्पत्तावद्भवत्वात् । एवं
तावद्वाक्ये आख्यातं प्रधानमिति” यत्रोभे इति पूर्ववाक्यं, भवत इत्यस्यानुपहसः, उत्तरत्र तत्र ते इति शेषः ।
वाक्ये इति तु यत्रेश्यस्य विवरणमिति तदाहुः । तस्यै हृदि निधाय सञ्चित तत्राप्यार्थमाह—
यत्रोभे इति । चो व्याख्यातमित्यग्रे योऽर्थः । व्याख्यानान्तरम्—उक्तरूपमित्यर्थः । एवञ्चोत्तरानुरोधेन
पूर्वनिरुक्तस्य तथाऽर्थनिर्णये तदनुरोधादुक्तसिद्धान्तस्यापि तथाऽर्थनिर्णयः । एतेन प्रथमान्तसममित्याहरे
एकाग्रप्रत्याक्षाभयो देवदत्त इति प्रथमान्तार्थविशेष्यक एव बोधोऽस्तिवत्पदास्तम्, चोत्तरनिरुक्त
विरोधत्, तथा बोधाननुभवाच्च । न च धात्वर्थविश्रया क्रिया इतिः प्रधानमिति तदर्थः, भावश्चेदनापि
कुत्रैवेति वाच्यम् ? प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येव सिद्धेः मावाख्यातेऽभ्यासेश्च । अत एव वसन् ददौत्यादी
“धातुछान्दये प्रत्यया.” इत्यनेन प्रधानति च-तथाभ्यक्रियानुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः कालान्तरे
प्रत्यया, न तु तिङ्कालान्तरे इति व्यवस्थासिद्धिरिति भावः । पर्येयादि अकिञ्चिदकारत्वादिस्तन्प्रत्ययस्य
स्वमेव नाकार्यप्रतिपादनपूर्वकमेते दोषप्रतिपादकस्य पूर्वग्रन्थसङ्गति सूचयितुं पर्य सृगो धावतीत्य-
स्यैकवाक्यत्वे निर्मूलतामपाकर्तुं नैयायिकमते नृनोयोऽर्थं दोष इति सूचयितुं च पूरयति—किञ्च
कर्तृविशेष्यकेति । तिङ्गर्तृविशेष्यकेत्यर्थः, ‘प्रकृतिप्रत्ययबो.’ इति न्यायादिति भावः । भोदनकर्म-

सरला ।

धारवर्थ इति फलति । तेषु पञ्चसु फलस्य व्यापारस्य वा प्राधान्यमिति चेति तदाशयः । तद् व्याख्या-
तमिति । “एवमेके मन्यन्ते तद् यत्रोभे, भावप्रधाने भवतः । एव तावदनयोर्नामाख्यातयोः परस्परवि-
नाभूतयोः स्वस्वपदार्थोक्ती एकस्य भावप्राधान्यम्, एकस्य सत्त्वप्राधान्यम् । अथपुनर्यत्रैते उभे भवतः ।
कच पुनरेते उभे भवतः ? वाक्ये । तत्र कस्य प्रधानमर्थः कस्य गुणभूत इति ? श्रुत्यु, भावप्रधाने
भवतः, तस्य चिकीर्षितत्वात् । वाक्ये हि आख्यात प्रधानं, तदर्थत्वात् । गुणभूत नाम, तदर्थस्य भावनि-
ष्पत्तावद्भवत्वात्” इति हि निरुक्तमाश्रयम् । व्याख्यानान्तरम्—“अपरे पुनर्भावकालकारकसंख्याध-
स्वार एवेऽर्थं आख्यातस्य तेषां भावप्रधानता भवति” इति व्याख्यानान्तरमित्यर्थः । पञ्चकं प्रातिपदि-
कार्यं इति पञ्चे द्रव्यस्य यथा स्वार्थादिषु प्राधान्यं तथा धात्वर्थपञ्चकमध्ये भावस्य प्राधान्यं, क्रियात्वा-
दीनां तु तद्विशेषणत्वमिति, तेन नामार्थस्य क्रियापेक्षया प्राधान्येऽपि नोक्तनिरुक्तग्रन्थविरोधो नवादि-
कानां प्रथमान्तसुख्यविशेष्यकबोधस्वीकर्तृणामिति तदाशयः । नादरणीयमिति । तदादरेणे हि “य-
त्रोभे” इति निरुक्तग्रन्थविरोधः स्पष्ट एवेति भावः ।

प्रधानं हशिक्रियैव । उक्तं च—

सुबन्तं हि यथाऽनेकं तिङन्तस्य विशेषणम् ।

तथा तिङन्तमप्याहुस्तिङन्तस्य विशेषणम् ॥ इति ।

वाङ्मयम् ।

इत्तं पश्येति प्रयोगः कान्तिविधायकभाष्यकैयटयोरापादितः । यद्यप्यन्तरङ्गा प्रथमा तथाऽपि प्रधानानुरोधिनी द्वितीया भवतीति तदाशयः । इदनुसारेणाह—पश्येति । मृगस्य कर्मत्वे तु प्रधानानुरोधिनी द्वितीयैव स्यादिति भावः । उक्तं चेति ।

मैत्री ।

आपादित इति । ओदनकर्मकविक्रित्यनुकूलभूतकालिकैवत्वसङ्ख्याव्यापाराश्रयाभिन्नदेवदत्त-
कर्मकदर्शनानुकूलव्यापारविषयप्रवर्तनाविषयप्रवृत्तिमाश्रयति इति हि तस्माद्बोधः स्यात् । पृ-
थ्वाश्रय शब्दादेः प्रसङ्ग एव नास्ति इति ध्वनितम् । ननु कर्तुः प्रथमोपस्थितत्वात्तन्निमित्ता प्रथ-
मा पूर्वम्भविष्यति, ततो दर्शनक्रियायां सम्बन्धेऽपि जातसंस्कारस्य बाधनरत सम्भवतीति
भाष्याद्यसङ्कतिरत आह—यद्यप्यन्तरङ्गेति । प्रधानकार्यस्यान्तरङ्गादपि बलवत्त्वं 'हेतुमति च
इति सुप्रनाम्ये स्पष्टम् । तदाशयः—उक्तभाष्याशयः । तदनुसारेण—उक्तभाष्यानुसारेण । अत्रा-
ऽपि मृगशब्दाद् द्वितीयापादानमुक्तरीत्यैवेत्याह—मृगरथेति । धावनक्रियाविशिष्टस्य मृगस्य
कर्मत्वे विशिष्टस्य शुद्धानतिरेकात्मृगस्य दर्शनक्रियाविषयत्वात्कर्मत्वमस्त्येवेति भावः ।

भावप्रकाशः ।

‘इत्यनुकूलभूतकालिकैवत्वसङ्ख्याव्यापाराश्रयाभिन्नदेवदत्तकर्मकदर्शनानुकूलव्यापारविषयप्रवर्तनाश-
्रयाश्रयाभिन्नरस इति तदा तत्र बोधाकारः । तत्र शब्दादीनां संग्रहादेव नैति तदाकृतम् ।
ननु कर्तुः सर्वतः प्रागुपस्थित्याऽन्तरङ्गत्वात्तत्प्रथमारूपसंस्कारस्य अङ्गापि दुर्निवारत्वाद्भाष्याद्यसङ्कतिरत
आह—यद्यपीति । प्रधानेति । प्रधानकार्यस्यान्तरङ्गादपि बलवत्त्वात् 'हेतुमति च' इति सुप्रस-
म्भासम्मतत्वादिति भावः । तदाशयः—भाष्यापाशयः । तदनुसारेणाह—इति । उक्तभाष्ये मृगस्य
नैवाधिकमते मृगीयशोधं वक्तुं स्वमते तदुपपादनप्रकारमाह शयर्मः । तत्कल्पितं वक्ष्यमाणमपि स्पष्टत्वात्
सनिष्कर्षमाह—मृगस्येति । कर्मत्वे त्विति । धावनविशिष्टं मृगस्य ज्ञाने विषयत्वात् साक्षात्प्रकारत्वेन
प्रधानवृत्तिक्रियानिरूपितरत 'इत्तुः' इति कर्मत्वस्य सूचयात् । तथा च तद्भाष्यासिद्धिः । न च प्रत्यया
श्रयप्रामाण्यमते मध्यम्यायमते च यथा तदापचित्तया क्रियाविश्लेष्यत्वबोधवादिमतेऽपि मृगीयधावनरस
विशिष्टस्य दर्शनकर्मत्वे विशेष्यस्याप्रातिपदिकत्वेन तत्प्रवृत्त्या श्रावयति विशेषणस्य मृगस्य कर्मत्वात्प्राति-
पदिकत्वाच्च ततो द्वितीयापत्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम् ? विशिष्टकर्मत्वस्यैव अनेनान्वयिविशेषणादेव विशेष्य-
विभक्त्यापत्तीशारात् । यथा कर्तं भीष्ममुदार शोभनं वृत् इति । कृत एव रामो दण्डपरं पुत्रमानवेपादौ
राजशब्दात्सा न, दण्डपरशब्दात्तु सेति व्यवस्थासिद्धिः । किञ्च मृगस्य धावनविश्लेषणत्वेन तत्प्रवृत्त-
स्यान्तरङ्गसंस्कारस्य प्रथमारूपस्यानिवृत्तेः । तत्र तु तस्य धावनविश्लेष्यात्वात्कृतीत्या सा दुर्वाया ।

श्रया ममैतन्माहात्म्यं तथा चोत्पत्तयः शुभाः ।

इति त्वारम्भम् । तत्रैवमपि क्रियाया ईप्सितत्वे किम्मानमिति वाच्यम् ? “कर्मणा यमप्रिप्रेति” इति सूत्रे
“क्रियापि क्रियया ईप्सिता भवति । कथा क्रियया ? सन्दर्शनादिक्रियया” इति भाष्ये उच्यते । तथाच
कर्तृप्रत्ययसमन्विताहारे तद्भाष्यार्थनिश्चयेष्वतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वात्तद्व्यवहाररूपफलत्ववदाश्रयत्वात्
तथा तदनुसारेणादीनां कर्मत्वमेव धावनस्यापि । तद्भाष्याश्रयत्वे धावनत्वेन फलत्वम् । अन्यथा प्रधाना-
नुरोधिकर्मत्वस्य बलवत्त्वान्मृगस्य कर्तृत्वं न स्यात् । कर्मत्वस्य चात्राकाङ्क्षावशात्सर्वतया भानमित्यनु-
पदमेव स्फुटोक्तमित्येति । मृगस्य तु कर्मत्वे न तत्रान्वयसम्भवः, विभक्त्यर्थमाहारात्कृत्य नामार्थधारणयो-

सरला ।

आपादित इति । देवदत्त ओदनमपचदिति पश्येत्त्यर्थं देवदत्तश्चादद्वितीयापत्तिरिति तदाशयः ।

एवं पचति भवतीत्यस्य पचिक्रिया भवतीत्यर्थः ।

शब्दरत्नम् ।

हरिणेति शेषः । तिङन्तमुच्यन्तशब्देन तदर्थक्रियादि । पचिक्रिया भवतीत्यर्थ इति स्पष्टं
भैरवी ।

धातुपस्थितक्रियायाः क्रियान्तरविशेषणत्वे हरिसम्भतिरस्तीत्याह—हरिणेतीति । ननु राज्ञो
दण्डधरमुत्पत्पश्येत्यादौ राजन्शब्दादपि पूर्वोक्तरीत्या द्वितीया प्राप्नोति राजसम्बन्धविशि-
ष्टदण्डधराभिन्नस्य उत्पत्त्यस्य दर्शनकर्मत्वेन राज्ञोऽपि तद्विषयत्वसम्भवादिति चेत् ? न, अमे
दसम्बन्धेन विशेष्यान्वयि यद्विशेषणन्तद्वाचकादपि विशेष्यवाचकपदप्रकृतिकविभक्तिमजाती
यविभक्त्युत्पत्तिस्वाकारात् । कर्ममोऽन्तर्भावित्यादौ यथा । विशेष्यस्य तु कारकाधिका
रीयत्सज्ञाविनाष्टत्वन्तद्वोधिका विभक्तिभवत्येवेति भवन्मते भृगस्य विशेष्यतया कर्मत्वेन
तद्वाचकाद् द्वितीया प्राप्नोतीति भावः ।

श्रुत्वा ममैतन्माहात्म्यन्तथाचोत्तय शुभा ॥

इतिज्ञापम् । क्रियाया ईप्सितत्वे मानन्तु “कर्मणा यमभिप्रैति” इति सूत्रस्य “क्रिया
ऽपि क्रिया ईप्सिता भवति । कया क्रिया? सन्दर्शनादिक्रिया” इति भाष्यमेव । मन्मते
धातवन्व प्राधान्यात्तस्य कर्त्तृत्वेऽपि तद्वाचकस्याप्रातिपदिकत्वात् ततो द्वितीया । सुवन्त-
तिङन्तशब्दौ राम पचतोत्पादिसशब्दपौ, तयोश्च न विशेषणविशेष्यभाव प्रसिद्ध इत्यत
आह—तिङ् नैत्यादि । स्वोक्तार्थे प्रामाण्यमप्रदर्शयितुमाह—स्पष्टम्भादिशब्दे भाष्ये इति । तत्र
क्रियावचनो धातुरिति न्यासे “कथमुच्यते क्रियावचना पचाद्य” इति प्रश्ने “यदेतेपाह
रोतिना सामानाधिकरण्यम्—किङ्करोति ? पचति, किङ्करोति ? पश्यति, किमकार्षीत् ?
अपाक्षीत्” इत्युक्तम् । तत्र शङ्कितम् “अरितभवतिविद्यतीनान्वातुसना न प्राप्नोति । यथा
हि भवता करोतिवा पचादानां सामानाधिकरण्यमदर्शितम् तथाऽस्त्यादीनामिन्द्रियेते, न
हि भवति किङ्करोति अस्ताति” इत्याद्युक्त्वा “यदि पुनर्मावचनो धातुरित्येतल्लक्ष्यं
क्रियेत” इत्युक्तम् । “कथमुच्यते भाववचना पचाद्य, यदेतेपा भवतिना सामानाधि-
करण्य-भवति पचति, भवति पश्यति, भवति अपाक्षीत्” इति कथितम् । तादृशान्यामे पचा
दीनान्धातुसंज्ञा न प्राप्नोति, यथा हि भवता क्रियावचने धातौ करोतिना सामानाधिकर-
ण्यमिन्द्रियेते तथा भाववचने धातौ निदर्शयते करोति पचादानां सर्वान्कालान्सर्वानुरुपा-
न्सर्वाणि वचनान्यनुवर्तते, भवति पुनवतमानशब्दश्चैकत्वञ्च” । तत्र कैयट-“भवति पुनरिति।
नहि भवति—भवति पश्यति, अमृदपाक्षीत्, भवत पचत, भवन्ति पचन्ति । ततो भा-
ष्यहृतोक्तम्— का तर्हीय वाचोयुक्ति—भवतिपचति, भवति पश्यति, भवत्पचाक्षादिति प्रश्ने
भावप्रकाशः ।

मंदिनान्वदायोगत्, क्रिययोस्तवान्वये तु न तवानियम उक्तमप्यादिनि दिक् । पाश्यादिभ्रन्त्या
श्रवयशाह—हरिणेतीति । विशेष्यविशेषणभावस्य साकाङ्क्षार्थस्य न्वत्वाच्चवाश्रयान्तरेण—ति-
न्तेति । आदिना सरवपरिग्रह । अर्थात्कत्राज्ञाकारेऽप्युक्तुनायविशिष्ट इति भावः । पचिञ्
येति । नन्दत्रय पचति भवतीत्यस्यैकवाक्यत्वे मानानाव । किं चैतद्वदत्तामिन्द्रियेते विहित
नुकुरो वर्तमानो व्यापार इति पचतीति शब्दात्तु पूरकारादिनिष्ठमवनरवापि तत्त्वात् पचत्तुनेकेत्
खेन चवतीत्यस्य उपकृप्रयोगो न युक्त, तदाश्रयश्च च दैवदत्तस्य पूरकारादिद्वारात्वेति चेत् ?
विहितरनुकुर्यादापारान्तात्तुर्गणनेन भवनवदनुकुर्यादा ततो बोधेऽपि पूरकारादिवर्तुकात्वेन भवनस्य
सरला ।

क्रियासुत्पत्तिविशेष्यत्वोद्ये रूपचदित्यस्य कर्मत्वेऽपि—अमानिपदिकत्वात् ततो द्विदयेति बोध्यम् । पचि
क्रियोति । अस्य पचति भवतीत्यस्येत्यादि ।

अर्थं तु विशेषः—तिङन्तोपस्थितायाः क्रियायाः क्रियान्तरं प्रति विशेषणत्वे-

वाच्यत्वम् ।

भूवादिसूत्रे भाष्ये । 'योऽश्वमेधेन यजते स ब्रह्महत्यां तरति' इत्यादौ यत्कर्तृका यागक्रिया तत्कर्तृका तरणक्रियेत्येव बोध इत्यन्यत्र विस्तरः ।

भेरवी

एषैषा वाचोयुक्तिः पचादयः क्रिया भवतिक्रियाया कर्त्र्यो भवन्ति । यद्यपि तावद्वैतच्छब्दक्यते वक्तुं यत्रान्या चान्या च क्रिया, यत्र तु खलु सब क्रिया, तत्र कथं-भवेदपि भवेत्, स्यादपि स्यात् ? इति" । अत्रैकैव क्रिया तस्या साध्यसाधनभावो विद्म इति भावः । "अत्राप्यन्यत्वमस्ति । कुत ? कालभेदात्साधनभेदाच्च । एकस्यात्र भवतेर्भवति साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः, अपरस्य बाह्यं साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः । यावताऽत्राप्यन्यत्वमस्ति पचादयश्च क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति" इत्युक्तम् ।

ननु "योऽश्वमेधेन यजते स ब्रह्महत्यान्तरति" इति वाक्यादश्वमेधयागकर्ता य स ब्रह्महत्यातरणकरोति बोधो जायत इति क्रियाविशेष्यक एव शाब्दबोध इति सिद्धान्तो व्यभिचरित इत्यत आह—योऽश्वमेधेनेति । इत्येव बोध इति । एवञ्च न सिद्धान्तमज्ञ इति भावः । यत्तदोन्मत्तसम्बन्धाद्बुभयक्रियाकर्तृत्वमेकस्य मनसा निश्चीयत एव । नन्वेवम्पचतिभवतीत्यादिभ्योऽपि यत्कर्तृका पचिक्रिया तत्कर्तृका भवतिक्रियेति बोधः कस्मान्न भवतीति चेत् ? न, तत्र तादृशशाब्दबोधजनगमकथत्तपदस्य सत्त्वाद्गम गमरूपाभावात् । किञ्च पचतीत्यनेनैव पचिक्रियाकर्तृवर्तमानसत्त्वमवगतमिति भवतीत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिश्च । अत एव भविष्यति पश्यति, अभूदपाक्षीदिति न भवति । नैयायिकमते तु तस्यापत्तिरुक्तभाष्यविरोधश्चेति दिक् । अन्यत्र—उद्धोतादौ ।

ननु पदार्थत्वम्पदजन्यप्रतीतिविशेष्यत्व, तदभावश्च न प्रकारत्वाभावसाधक, घटादिशब्दजन्यशाब्दबोधे घटत्वादेः प्रकारत्वमस्ति पदजन्यप्रतीतिविशेष्यता तु तेषाम्नास्तीत्यत आह—भावप्रकाशः ।

पचतीत्यनेनबोधात्तादृशप्रतिपिपादयिषायो भवतीति प्रयोगस्य दुर्वारत्वात्, पचनीत्यनेन फूत्कारादि-विष्टमवनस्य सर्वत्राभिधाने मानाभावाच्च । ध्वनित चेद 'भूवादिसूत्रे "का तर्हीयं वाचोयुक्ति पचति भवति, त्व पचति भवति पश्यति भवति" इति प्रश्ने "पचादय क्रिया भवतिक्रियाया कर्त्र्यो भवन्ति" इत्युत्तर ददता भाष्यकृता । एतेनाद्यशब्दापि निरस्ता । पश्यति भवतीत्यस्य भविष्यन्ती वाक्यक्रिया सत्कार्यभादाङ्गीकारात्पुनरुपेण भवतीत्यर्थः । न च तत्र वादे कार्यनिरयतया सामुप्रीत्यर्थं, तस्या अभिव्यक्त्यर्थत्वात् । न चाभिव्यक्तं नन्यत्वे सत्कार्यवादवाचः, निश्चये सदाभिव्यक्त्यापत्तौ व्यवहारापत्तिः अभिव्यक्त्यन्तरापेक्षायो त्वनवस्थापत्तिरिति वाच्यम् ? अभिव्यक्त्यभिव्यक्तेस्तदनतिरेकात्, तवोत्पत्तेरपत्तिवत् । अधिकं मञ्जूषायां द्रष्टव्यम् । पश्यति भवतीत्यत्रत्यमान्योक्तिस्तु प्राचामनुरोधेनेति दिक् । तदेतत् ध्वनयन्नाह—स्पष्टमिति । ननु योऽश्वमेधेन यजते शयादावपाच्छब्दस्य लाभेनोद्देश्यविषयभावेनान्वयादश्वमेधाख्ययागकर्ता य स ब्रह्महत्यातरणकर्तेति बोधदुक्तिसिद्धान्तमज्ञ इत्यत आह—योऽश्वमेधेति । इत्येव बोध इति । तावतापि वैयक्तिकरणनिरासत्यैकवाक्यत्वस्य न सम्भवात् । तथा च न तद्भङ्ग इति भावः । नन्वेव पचति भवतीत्यादावपि यत्कर्तृका पचिक्रिया तत्कर्तृका सत्तेति बोधसम्भवात्पचती भवति, पचन्ति भवन्तीत्यादिरप्यापत्तिरिति चेत् ? न, तत्र तथा बोधगमकस्य यदात्रिभावात् । किञ्चोक्तार्थस्याप्यसम्भवात् पचतीत्यनेनैव तत्कर्तृवर्तमानसत्त्वमवगतया भवतीत्यस्यानुपयोगात् । अत एव भविष्यति पश्यति, अभूदपाक्षीदित्यादिप्रयोगा न । अत एव 'करोति. पचादीनां सर्वान्काष्ठान्सर्वाभ्युत्पाद्य सर्वानि वचनान्यनु भवति । भवति. पुनर्वर्तमानकाल चैकस्व न ' इति भाष्ये ततः । प्रायुक्तम् । नैयायिकमते तु तत्रापत्तिर्भाष्यविरोधश्च स्पष्ट एवेति दिक् । तदाह—इत्यन्यत्रेति । उद्धोतादावित्यर्थः । ननु पदजन्यप्रतीतिविशेष्यस्य प्रकारत्वस्य काव्यनङ्गीकारात् अपदार्थत्वादित्युक्तमन आह—

ऽपि शब्दाध्याहारवादे कर्मत्वं संसर्ग एव, ननु प्रकारः ; अपवार्थत्वात् । अर्थाध्याहारवादे तु प्रकारत्वेऽपीष्टापत्तिः । पञ्चतीत्यादौ धातुपात्तफलस्यापीत्यमेव

शब्दरत्नम् ।

अपवार्थत्वादिति । तन्नये पदजन्योपस्थितिविषयस्यैव प्रकारत्वविशेष्यत्वस्वीकारात् पदाध्याहारस्यात्रात्मन्भावोदिति भावः । प्रकारत्वेऽपीति । अपिना सर्वपक्षे विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वमिति समर्थसूत्रपृष्टीसूत्रभाष्योक्तः सिद्धान्तः सूचितः । भैरवी ।

तन्नय इति । शब्दज्ञानादेवार्थबोध इति नय इत्यर्थः । एवञ्चापवार्थत्वादित्यस्य पदजन्यप्रतीतिविषयत्वाभावादित्येवार्थः । ननु तन्नयेपिपेडीत्यादाभ्यो द्वारमित्यादिशब्दाध्याहाराद्यथा शब्दबोधस्तथात्रापि तामित्यादिशब्दाध्याहारेण शब्दबोधो भवत्यित्यत आह—पदाध्याहारस्येति । अत्र—धावति पश्य, पचति भवतीत्यादौ । असम्भवादिति । यद्यत्र तमित्यादिपदमध्याह्रियते तत्र वाक्यभेद स्यात् त्वेकवाक्यतेति पदाध्याहारेऽप्येकवाक्यताया असम्भवादिनि भावः । सर्वपक्षे—शब्दाध्याहारार्थाध्याहारोभयपक्षे । संसर्गत्वम्—संसर्गत्वमेव । समर्थद्वयेत्यादि । “राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्ये तयोरभिसम्बन्धस्य पृष्टी वाचिका ‘काष्ठं श्रितः’ इत्यत्र क्रियाकारकयोरभिसम्बन्धस्य द्वितीया वाचिका भवति” इति भाष्याक्षरस्वारस्येन सर्वत्र विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वमेव स्वीक्रियत इति भावः । ननु विभक्तिजन्योपस्थि-

भावप्रकाराः ।

तन्नये इति । शब्दज्ञानादेवार्थबोध इति मने इत्यर्थः । एवेन तदन्यव्यावृत्तिः । संसर्गत्वस्य तदन्यस्यापि स्वीकारादाह—प्रकारत्वविशेष्यत्वेति । तथा च मूले तत्र विषयत्वमात्रं निविष्ट न तु विशेष्यत्वमिति भावः । नन्वत्र पक्षे पिपेडीत्युक्ते द्वारमित्यध्याहारदेव यथा बोधस्तत्प्रकारकत्वप्रापि तामित्यध्याहारेण तथाबोध आस्ताम आह—पदेति । अत्र—धावति पश्य पचति भवतीत्यादौ । असम्भवादिति । एकवाक्यत्वभङ्गापत्तेरिति भावः । भाष्यविरोधाद्यथाश्रुतासङ्गतेराह—अपिनेति । सर्वपक्षे इति । शब्दाध्याहारार्थाध्याहारोभयपक्षे इत्यर्थः । संसर्गत्वम्—संसर्गत्वमेव । तथाचापिः सावधारणतत्पक्षसमुच्चायको न तु वैकल्पिकतरपक्षसमुच्चायक इति भावः । समर्थेत्यादि । तत्र हीत्यमभिहित—“काष्ठं श्रितो भवतीत्यत्र क्रियाक रकरीरभिसम्बन्धस्य द्वितीया वाचिका भवति” इति । यत्तु तत्र कैपटेनोक्तम्—अत्राभिसम्बन्धपदेन शक्तिरेवोच्यते तयोरभिसम्बन्धनिमित्तत्वादिति; तत्र, “राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं, पुरुषो विशेष्यः, तयोरभिसम्बन्धस्य पृष्टी वाचिका; तथा काष्ठं श्रितः” इत्यादिसन्दर्भेण पृष्टी-वचनस्यापि सम्बन्धवाचकत्वस्यैव प्रतीतिः, भाष्यस्यसम्बन्धशब्दस्य लाक्षणिकत्वे मानान्नावाच्य । क्रियात्वकारकत्वसमूहः सम्बन्ध इति उद्गाथ्यार्थः । तथा शैत्यनेतन्नतनिष्कर्षः—कर्मत्वादिशक्तिमान् तदगत विशेषणत्वं क्रियाकारकभावः सम्बन्धश्च द्वितीयावर्षस्तदस्यो वेति । अर्थ भावः—भेदसमानाधिकरणविशेषणत्वज्ञाने एव सम्बन्धावाक्येति, तदपि तथा विशेषणत्व च शक्तिमत्त्वे एवेति सोऽपि तथा विशेषणभूतत्वेऽपि वर्म इरीतिवद्भिरिकर्मकैवप्युल्लेखः, कर्मशब्दस्य समासपटवस्य सञ्ज्ञाशब्दत्वेन तत्र विशेषणत्वम् ।

अपवार्थत्वादिति । शब्दाध्याहारवादे विषयतासम्बन्धेन शब्दबोध प्रति पदजन्यपदार्थोपस्थितेः कारणत्वस्वीकारेण पश्य सृगो धावतीत्यादौ धावतीत्यस्य कर्मत्वेन कर्मत्वबोधकस्य चामादेऽप्योऽप्रातिपदिकत्वेनाप्राप्या संसर्गविषयैव कर्मत्वस्य मानमिति भावः ।

असम्भवादिति । ‘ताम्’ इति पदस्याध्याहारसम्भवेऽपि तत्रैकवाक्यत्वं न स्यादित्याशयः । प्रकारत्वेऽपीति । अर्थाध्याहारवादाश्च वाक्यार्थे वाक्यस्य शक्तिरितिभते । तत्र हि वाक्यस्यैव वाक्यैकदेशस्यापि वाक्यार्थे शक्तिरिति ‘पिण्डीम्’ इत्यनेनैव अज्ञानपदाध्याहारं विनैव पिण्डीकर्मकत्वकर्तृक प्रेरणाविषयकमानदनमिति बोधः । तथाच कर्मत्वादेरपि पदजन्योपस्थितिविषयत्वेन प्रकारतया तज्ज्ञानमिति ।

शब्दरत्नम् ।

शब्दोपस्थितस्यापि सेसगैत्वे पञ्च्यां सर्वैरङ्गाहृतमेव बृद्धैः । फलस्यापीति । अपिना 'पक्' इत्यादौ व्यापारस्य सङ्ग्रहः, तत्र तस्य फलं प्रति विशेषणत्वात् । इत्थमेवेति ।

भैरवी ।

तिविषयस्य पदार्थत्वात्प्रकारत्वमेव न्याय्यमत आह—शब्दोपस्थितस्यापीति । तथा च पदा-
दनुपस्थितस्य प्रकारत्वघ्नत्वेव नियम इति भावः । मूले—फलस्यापीत्यमेव मतभेदेन व्यव-
स्येति । शब्दाद्यद्याहारवादे फलस्य कर्मतासम्बन्धेन व्यापारविशेषणत्वमथाङ्ग्याहारवादे कर्म-
त्वस्य प्रकारत्वमपि सम्भवति विहित्यादिकमिका भावनेति शब्दबोधस्य सम्भवादिति
भावः । न च फलस्य कर्मत्वानङ्गीकारेऽपि शोभनादिपदार्थस्य धात्वर्थफलसमानाधिकरणस्य
कारकत्वाभावात्तत औत्सर्गिकमेकत्रचनम्प्रमाया वास्तु, ननुपुण्यत्वञ्चस्त्विति वाच्यम् ?
'निपुणस्तम्पचसि मृदु त्वा राजा द्विणेन योजयति' इत्यत्र 'त्वामौ द्वितीयाया.' इत्यन्येव
प्रवृत्तिर्भवति, प्रयसान्तरे तु "सपूर्वायाः प्रथमाया विमाया" इत्यस्य भवन्मते प्रवृत्तिः
स्यात्, त्वां वेत्यपि स्यादिति शोभनादिपदाद् द्वितीयैव भवतापि स्वीकार्येत्याशयात् ।
सङ्ग्रह इति । कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारं फलव्यापारविशेषणविशेषणभावऽप्येत्यास्यानुभव-
सिद्धत्वेन फलनिरूपिता प्रकारता व्यापारेऽस्ति, तस्य तम्प्रति कर्तृत्वमप्यस्तु, भावनाकर्तृका
विकृतितित्यादिपकारेण शब्दबोधोऽस्तु, तत्कर्तृत्वविषये मानव्यवस्थात्करीत्येव स्वीका-
र्येति भावः ।

स्यादेतत् । शोभनम्पचतीत्यादौ कर्मणि फलेऽभेदेनान्वितशोभनायंवाचकाद् द्वितीयाव-
ज्ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ कारणफलान्वयिवाचकास्तृतीयावच्च शोभनेन पक् इत्यादौ शोभना-
दिपदार्थस्य कर्तृव्यापारेऽभेदेनान्वितस्य कर्तृत्वमिति तद्वाचकापुतीयाया अपि साधुत्वं स्यात् ।
न चोद्यापत्तिः, 'कर्तृकर्मणोः कृति' इतिसुश्रव्याद्ययानावपरे शब्देन्दुशेखरे 'होक्कम्पाक्' इत्यादौ
स्तोकपदात्पद्योवारणाय धात्वर्थे भेदसम्बन्धेनान्वयि यत्कर्म तद्वाचकात्पद्यो भवति कर्तृसाह-
चर्यादित्युक्तन्तद्विशेषापत्तेः, भवन्मते कर्तृत्वभेदानान्वयस्य दर्शनादितिचेत् ? सत्यम्, परे-
त्वित्यादिनोपदर्शितं यन्मतम्फलावच्छिन्नव्यापार व्यापारावच्छिन्नफले धातोः पृथक् शक्तिः
कर्तृकर्मवाचकप्रत्ययसमभिव्याहारश्च तत्तदर्थोपस्थितौ तात्पर्यप्राहक इति, तद्रीत्या पक् इत्यत्र
व्यापारस्य विशेषणतया भासमानस्य पदार्थकदेशतया तत्राभेदेन शोभनाद्यन्वयासम्भवात् ।
न च शोभनम्पचतीत्यत्र फलावच्छिन्नव्यापारस्योपस्थितिरस्तीति तत्रापि फलस्य पदार्थकदेश-
तया तत्र कथं शोभनादिपदार्थान्वय इति वाच्यम् ? तत्र "तत्प्रत्ययानुपूर्वम्" इत्युक्तशापकात्
धान्वयस्वीकारेऽपि प्रकृतेःपदाथकदेशव्यापारे तथान्वयस्वीकारे मानाभाव इत्याशयात् । ननु
पचतिमवतीत्यादौ पृथक्पदान्यामुपस्थितयोस्तथान्वयोऽस्तु नाम' पक् इत्यादौ तदेकेनैव
भावप्रकाशः ।

अविशेषणभावे कामचारात् इति । एतेन श्रीमत्सङ्गाद्युक्तमहर्जनीयं नव्योक्तरीत्या सङ्गच्छोक्तमनर्थ-
सुत्रस्यमाथबलासर्मत्वादिकमेव विभक्तिवाच्यम् । अत्र एव कैयटेन तथा स्यात्प्रथमम् । "धृष्यो कर्मादयो-
ऽपि" इति तु कर्मादादयोऽपीत्येवं व्याख्येयम् । इत्युक्तजन्यादीनामपि धर्म एव शक्तिर्धर्मिणि तु निरु-
द्धश्रुतेति भाष्यानुसाराणि पन्था इति तत्रावचिञ्चकरतानाकरोक्तिरपास्ता । तद् ध्वनयन्नाह—शब्दो-
पेति । अपिरन्यत्र तदन्यसमुच्चयकः । पद्यो—भूयमाण्यां कुत्तार्या वा । अत्र एव शब्दोपस्थि-
तस्यापि षष्ठ्यामिच्छत्, न तु षष्ठ्युपस्थितस्यापीत्येवोक्तम् । एव च तस्य प्रकारविवेशेभ्यस्त्वे पदेव-
फलमिति बोध्यम् । अपिः प्रायुक्तसमुच्चयक इति अत्र व्यावर्तयितुं न्यूनतां परिहर्तुं च प्रायु-
क्तसिद्धान्तीत्या योजयति—अपिनेति । मूलहोऽप्ययमावदयक इति ध्वनयितुं विह्वलं विशय कुट-
न्पनाह—पक् इति । आदिना पचते इत्यादिसंग्रहः । तदुपपादयति—तत्रेति । कर्मप्रत्ययस्थले
इत्यर्थः । अस्य—व्यापारस्य । विशेषणत्वात् । ननुऽसम्बन्धेनेति भावः । इत्यनेनैतस्य सामाना-

मतभेदेन व्यवस्था । अत एव तत्समानाधिकरणे 'शोभनं पचति' इत्यादौ द्वितीयै-
कवचनोत्पत्तिः 'अग्निष्टोमेन यजेत' इत्यादौ तृतीयोत्पत्तिश्च सङ्गच्छते । न च दृष्टान्ते

शब्दरत्नम् ।

कर्मत्वमानविषये उक्तप्रकारेणैवेत्यर्थः । व्यवस्थेति । सर्वसम्भवेति शेषः । तद्वत्प्रकृतेऽपीति भावः

वस्तुनस्तत्रापि संसर्गतैव घटपदे घटघटत्वयोः समवायस्येव उपस्थितिपूर्वकं पृथगाका-
ङ्क्षाया अदर्शनेनाद्याहारस्योक्तिसम्भवाभावादिति ध्येयम् ।

अत एव—फलस्य कर्मत्वादेव । तृतीयेति । तत्र तस्य कारणत्वेनान्वयादिति
भावः । दृष्टान्ते—शोभनं पचतीत्यादौ । तत्र नद्यनैयायिकवैयाकरणयोर्हमयोरपि
मते फलव्यापारयोः परस्परान्वयस्य सत्त्वेन तस्य दृष्टान्तत्ववैचित्यात् । 'पश्य मृगः'
इत्यादौ तु धावनदर्शनयोरन्वयस्य नैयायिकासम्मततया साध्यत्वेन न दृष्टान्तत्वमिति
भैरवी ।

पदेनोपस्थितयोस्तथान्वयस्याऽदृष्टतयाऽद्याहारस्यासम्भवदुक्तिकृतया चेत्यभेदेत्यनुपपन्नमि-
त्यन आह—सर्वसम्भवेति । प्रकृतेऽपि—पश्य मृगो धावतीत्यादावपि । भाष्यसम्मतरीत्याह-
वस्तुन इति । तत्रापि—पचतीत्यादिस्यलेऽपि । संसर्गतैवेति । कर्मत्वस्येति शेषः । पदाध्याहा-
रस्य सम्भवे कदाचिद्विशेषणत्वसम्भावना स्यात्तस्यात्रासम्भवपुनत्याह—उपस्थितिपूर्वकमिति ।
तत्र—भावनायाम् । तस्य—फलस्य । वादिप्रतिवाद्युभयसम्भवनस्य दृष्टान्तरवमित्याशयेन शो-
भनपचतीत्यादेर्दृष्टान्तत्वमित्याह—तत्र नभ्येत्यादिना । धावतीत्येतद्घटकधातुजन्योपस्थिति-
भावप्रकाशः ।

धिकरण्येन व्यवस्थाविशेषणत्वे इयमेवेत्युचिष्ठ, वैयधिकरण्येन तत्त्वे तु मतभेदेनेत्यधिकमत आह—
कर्मत्वेति । कर्मत्वमानविषये पश्य मृगो धावतीत्यादावुक्तो यः प्रकारः प्रकारसंसर्गत्वान्वयरूपस्ते-
नैवेत्यर्थः । तथा चेद मतभेदस्य समानाधिकरण-व्यधिकरणं वा विशेषणमिति नोक्तदोष इति भावः ।
पचतीत्यादि सङ्गच्छत इत्यन्तग्रन्थस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वं निराकर्तुं 'न च दृष्टान्ते' इत्याद्युत्तरग्रन्थं योज-
यितुं चाह—सर्वसम्भवेति । नैयायिकभाष्यकृत-वचिन्तनवैयाकरणमीमांसकसम्भवेत्यर्थः । तरं
चानुपदेमेवाग्रे रफुटम् । तावतापि यथाहुने इष्टासिद्धेस्तत्राप्यमाह—तद्वदिति । प्रकृतेऽपीति । पश्य
मृगो धावतीत्यादावपि तथेत्यर्थः । तथा च लुप्तोपमेयमिति भावः ।

दार्ष्टान्तिकेऽद्याहारस्योक्तिसम्भवेऽपि दृष्टान्ते न तथेति सर्वसम्भवनव्यवस्था न युक्तेति तद्दृष्टान्तेन
प्रकृते साधक भूलासङ्गतिर्ध्वनयितुं च सिद्धान्तमाह—वस्तुत इति । तत्रापि—पचतीत्यादावपि ।
पचादिवर्माशादेरिति शेषः । तत्र दृष्टान्तमाह—घटेति । तत्र हेतुमाह—उपस्थित्येति । पृथ-
क्त्वं मध्यमगिन्यायेनोपयग्राधेति । उक्तिसम्भवेति । तथा च तादृशवाङ्मवाध्याहारे बीजम् । सा च
नात्रेति न तदुक्तिसम्भवः, पूर्वत्र तु तस्याः सम्भवादुक्तिसम्भवोऽस्ति तस्य यद्यपि, तथापि वाक्यमेदापस्या
स न । अत एवासम्भवादित्येव तत्रोक्तम् ।

ननु पचतीत्यादौ फलादेस्तत्त्वे एव मानाभावाद् व्यवस्थोक्तिरयुक्ताऽत आह मूले—अत एवेति ।
तत्रमिप्रत्ये व्याचष्टे—फलस्येति । फलादेः कर्मत्वादिनैवेत्यर्थः । अत एव ज्योतिष्टोमेनेत्युत्तरग्रन्थसङ्गतिः ।
पदेनोत्तरीत्या व्यवस्थाङ्गीकारादेवेति कस्यचिद्व्याख्यानमवास्तम् । मूले—ज्योतिष्टोमेनेति स्वमीमांसको-
भयरीत्या ग्रन्थोऽतः सामान्यत एव व्याचष्टे—तत्र तस्येति । प्रत्ययार्थभूतायां धावर्धभूतायां वा भाव-
नायां फलरूपस्य यागस्येत्यर्थः । अत्रापि कर्मत्वेनैवान्वय इत्यपि मतं मञ्जुषार्या स्पष्टम् । व्याख्यातरतीत्या
आह—शोभनमिति । आदिना ज्योतिष्टोमेनेत्यादिपरिग्रहः । ननु कुतस्तत्त्वेव दृष्टान्तत्वम् पतद्दृष्टान-
त्त्वेन तत्रैव तथाप्यस्याप्रसङ्गात्साध्यत्वेनानुपयुक्तत्वपरिहारस्य तावतापि सम्भवादत आह—तत्रेति ।
शोभनपचतीत्यादावित्यर्थः । अपिमीमांसकमनुष्वायकः । अन्वयस्य—उक्तरूपस्य । तस्य—शोभनं
पचतीत्यादेः । पश्य मृग इत्यादौ तु नैवेमित्याह—पश्य मृग इत्यादौ त्विति । असम्मततयेति ।

विशेष्यसमर्पकादाष्टान्तिके विशेषणसमर्पकाच्च कर्मत्वादिवाचिकायाः सुन्विभक्तेः प्रयोगोऽस्त्विति वाच्यम् ? धातुतिङन्तयोरप्रातिपदिकत्वात् । नैयायिकानां तु स्यादेव दोषः । तथा हि, धावन्तं मृगं पश्येतिवत् धावति मृगमित्यपि स्यात् । न चाप्रथमासामानाधिकरण्ये शतृशान्तचोर्नित्यत्वाज्जैवं प्रयोग इति वाच्यम् ? एवमपि द्वितीयानुत्पत्तेर्दुरुपपादत्वात् । ननु तत्र वाक्यभेद एव, पश्येत्यत्र तमिति कर्माध्याहारात् ; पचति भवतीत्यादि तु पाको भवतीत्याद्यर्थेऽनिष्टमेवेति चेत् ? मैवम्, अध्याहारे गौरवात्, तस्य च सुनिवचनविरोधेनाप्रामाणिकत्वात्,

शब्दरत्नम् ।

बोध्यम् । द्वाष्टान्तिके—पश्य मृगो धावति, पचति भवतीत्यादौ । विशेषणसमर्पकादिति । अन्वयबोधकाले इत्यादिः । दुरुपपादत्वादिति । एवं च तथाप्रयोगविलय एव स्यादिति भावः ।

गौरवादिति । एकवाक्यतयाऽन्वये सम्भवति अद्याहारेण वाक्यभेदे गौरवादिति भावः । ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह—तस्य चेति । शतृसूत्रस्थेन भूवा-
भैरवी ।

विषयक्रियायाः सर्वदा न विशेषणत्वमत आह—अन्वयबोधकाल इति । एवञ्च—द्वितीयानुत्पत्तेर्दुरुपपादत्वे च । तथा प्रयोगविलय एव—पश्य मृगो धावतीति प्रयोगविलय एव । यद्यु—वासरूपन्यायेन तिङ् भविष्यति मृगपदादन्तरङ्गत्वात्प्रथमाऽस्त्विति न प्रयोगविलय इति; तत्र, छादेशेषु वासरूपन्यायाभावस्य भाष्यकारमतसिद्धत्वात्, प्रधानकार्यस्यान्तरङ्गादपि बलवत्त्वस्य “द्वैतमति च” इतिसूत्रभाष्यसम्मतत्वाच्च ।

अध्याहारेणेति । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धेन य इत्यस्य तमित्यस्य चाध्याहारेणेत्यर्थः । वाक्यभेद इति । यो धावति मृगस्तत्पश्येत्येवंरूपवाक्यभेदे इत्यर्थः । प्रामाणिकमिति । प्रामाणिकस्य पश्य मृगो धावतीत्यादिवाक्यस्योपपत्तिप्रयोजकमित्यर्थः । शतृसूत्रस्थेनेति । शतृविधायकसु-
भावप्रकाशः ।

इदं चानुपदमेव मूले स्पृष्टीभविव्यति । अत्र एव स्थाचष्टे—पश्य मृग इति । ननु क्रियापदानमाख्या तम् इति सिद्धान्ताद्भाति पचतीत्यनयोर्द्वयोरपि विशेष्यसमर्पकात्वेन विशेषणसमर्पकात्वेत्युक्तमत्र आह—अन्वयेति । एतदन्वयेत्यर्थः । अन्वयात् तदन्वयबोधकाले तथाऽसत्त्वादादिपूरणेनापि नेष्टसिद्धिः । मूले—इत्यपि स्यादिति । तथा चाप्रथमान्तरेणालयात्कार्यकृतेरन्वयो दुरुपपादः । अस्मत्सिद्धान्ते तु आख्यातक्रियाया विशेष्यत्वात्तत्रोपसर्जनत्वेनान्वितस्यान्वयत् तद्वेनान्वयमात्रात् दोषः । अत्र एवाह—नित्यत्वादिति । इष्टापत्ति परिहरति—एवञ्चेति । द्वितीयेपत्तौ चेत्यर्थः । तथेति । तिङन्तप्रथमान्तघटितप्रयोगैत्यर्थः । न च इत्यधिक्येयं प्रथमेति वाच्यम् ? साहचर्यचरन्त्ये पणिनीयशास्त्रेऽन्वयेन क्रियाविरोध-बोधानुभवानुमानात्, स्पष्टतया भूवादिसूत्रादावभिहितत्वस्य प्रागुक्तत्वाच्च । अत एव पश्य मृगो धावति कल्पं, दर्शनं मृगो धावतिकल्पस्येत्यादि सङ्गच्छते । एतेनान्तरङ्गत्वात्प्रथमान्तस्य कर्मत्वेऽपीत्यपास्तम्, अन्यक्रियां प्रति कर्मत्वेन प्रातिपदिकव्यर्थनाशत्वाभावात् । अत एव पावकं पश्येत्पदौ द्वितीयादिसिद्धिः । न च वासरूपन्यायेन, तिङ्लादेशेषु तदभावस्य भाष्ये स्पष्टत्वात् । अयमेव च दिग्दर्शः ।

अन्वयाहारे गौरवे पिबेधैरयादावपि तदनापत्तित आह—एकवाक्येति । पदैकवाक्यतयेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । अद्याहारेणेति । तमित्यस्याध्याहारेण । वाक्यभेदे इति । यो धावति मृगस्तमित्येव रूपवाक्यभेदेत्यर्थः । तथा च न तत्र गौरवं किन्तु तन्निवर्तकवाक्यभेद इति नोक्तदोष इति भावः । तस्य चेतीति । गौरवस्येत्यर्थः । ननु वाक्यसुनिवचनविरोधो दोषावहः, किञ्च कुश्रव्यसुनिवचनविरोधोऽत आह—शत्रिति । तद्विधायकसूत्रस्थेन वातिकरूपेणेत्यर्थः । भूवादीति । प्रागुक्तभाष्यरूपेणेत्यर्थः । ननु

त्वंदीयानिच्छामात्रस्याकिञ्चित्करत्वात् । अपि च 'अपाक्षीदेवदत्तोऽवेहि' इत्याक्षी
शत्रादे प्रसङ्ग एव नास्ति । एकवाक्यत्व च भाष्यवार्तिकेऽदिसकलसम्मतम् । न

शब्दरत्नम् ।

दिसुत्रस्येन च मुनिवचनेन विरोध इति बोध्यम् । अकिञ्चित्करत्वादिति । ऋषीणा
मेकवाक्यतया बोधे साधुत्वस्येच्छामत्त्वे इत्यादि । नास्तीति । एवं च तत्र द्वितीय
दुबारेति भावः । न चेदशे स्थले विशिष्टस्य देवदत्तमृगादेः कर्मत्वं, विशिष्टवाचक च न
प्रातिपदिकमिति न दोषः,

'श्रुत्वा ममैतन्माहात्म्य तथा चोत्पत्तय शुभा' ।

इतिवदिति वाच्यम् । नीलत्वविशिष्टस्य घटस्य कर्मत्वे प्रतिपादनोपे नीलं घटमित्यादौ द्वि

भैरवा ।

त्रस्येनेत्यर्थः । तत्र हि 'लक्ष्याप्रथमासमानाधिकरणेनायोगाद्देशानुपपत्तिः' इति वार्तिकम्
अयम्भावः — लः कर्मणि" इत्यनेन विधेयमानो लकारः क्रियाप्रधानीभूतान्प्रति गुणभूतं
वत्कर्मणी प्रतिपादयति, "क्रियाप्रधानमाख्यातम्" इति सिद्धान्तात् । एवञ्चविशेषणत्व-
नोपस्थितस्य कारकस्यान्यत्र तथान्वयाऽयोगाद्प्रथमासमानाधिकरण्यन्नोपपद्यत इति"
एवंप्रवृत्तौ अन्वयव्यादेन "अथ मतमेतत्, भवति योग इति चेत् ? अन्यत्रापि योग
स्यात् । वान्यत्र ? लङि 'अपचदोदन-देवदत्त' इति" अत्रापि लवाच्यसाधनस्य देवदत्ते
सामानाधिकरण्ये सति अपचदोदन-देवदत्तस्यैव प्रतिपादयति प्रयोगापत्तिरिति भावः । "एवञ्चवेदं सूत्र
मनुपपन्नं स्यात्" इति समाहितम् । अथवा आदेशे सामानाधिकरण्यमृष्टत्वाऽनुमानाद्ग-
व्यमप्रकृतेरपि सामानाधिकरण्यं भवतीति । शत्राद्यादेशयोग्यो लकारः अप्रथमासमानाधिक-
रण, अप्रथमासमानाधिकरण्यदेशस्यानित्वात् । तादृशलकारो यद्यप्रथमासमानाधिकरणो न
स्यात्तदाऽप्रथमासमानाधिकरणत्वेन शास्त्रानुवादविषयो न स्यादित्यनुकूलस्तर्कः । भूवादि-
सूत्रस्येन का तर्हीत्यादिना कथितेन मुनिवचनेन यथाक्रम वार्तिकभाष्यकारवचनेन उभयस
द्व्यह्वयमेवात्र मुनिप्रदोपादानम् । नव्यनैयायिकानामपि शास्त्रार्थनिर्णायकतया तान्प्रति
त्वंदीयेतिकथनमनुचितमित्याह—ऋषीणामिति । द्वितीया दुर्भरिति । देवदत्तशब्दादिति शेषः ।
नैयायिकानुयायिनः शङ्कात्रिरस्यति—नवेत्यादिना । विशिष्टस्येति । पाकानुकूलभूतकालिक
कथापारविशिष्टस्य देवदत्तस्य धावनानुकूलवर्तमानकथापारविशिष्टस्य मृगस्येत्यर्थः । एवञ्च
यत्रावयवस्य कर्मत्वादिकमस्ति द्वितीयादि तु न दृश्यते तत्रायमेव प्रकारो बोध्यः । अत्र
साधक-दृष्टान्तमाह—श्रुवेत्यादिना । द्वितीयानावर्त्तेरिति । तस्माद्विशिष्टस्याप्रातिपदिकत्वेऽपि
वाक्यावयवस्य प्रातिपदिकस्य तत्तच्छक्तियोग्यतायां तत्तद्व्यधिक्या विमर्शित्येवेति कल्प

भावप्रकाशः ।

मु-पनिच्छाविशिष्टदीयानिच्छाया किञ्चित्करत्वेन भूलप्रयुक्तमत माह—ऋषीणामिति । पाणिन्धादीना
गौतमादीनां चेत्यर्थः । अत्र एव सामान्येनोक्तम् । स्पष्टं चेद मञ्जूषायाम् । एव चेति । शत्राद्यप्रस
चेत्यर्थः । तत्र—अपाक्षीदेवदत्तोऽवेक्षीत्यत्र । तथा च तथाप्रयोगविलयापत्तिरिति भावः । नव्यनैया
यिकेति छण्डयति—न चिति । ईदृशे स्थले । कर्मत्वादिबोधजनकद्वितीयादिरहितवाक्ये इत्यर्थः । विशि
ष्टस्येति । विविचयानुकूलभूतकालिककथापारानुकूलवृत्तिविशिष्टदेवदत्तस्य धावनानुकूलवर्तमानकालि
कथापारानुकूलवृत्तिविशिष्टमृगरूपस्य वाक्यार्थस्येत्यर्थः । अन्वयद्वित्वाद्देवदत्तस्य पूर्वनिपातः । आदिना

पश्य लक्ष्मण पण्यायाम्बक परमधार्मिकः ।

इत्यादिसप्रह । न दोषः—न द्वितीयापत्तिः । विशिष्टस्याप्रातिपदिकत्वेन तदर्थस्यानामार्थ
स्यैव व्युत्पत्तेर्नामाथविषयकत्वात्तद्विरोधो नेत्यपि बोध्यम् । नीलत्वेति । नीलेत्यर्थः । नापत्ते

शब्दरत्नम् ।

तीयानापत्तेः । श्रुत्वेत्यादि त्वार्थमित्यलं मुनिविरुद्धविचारेण । क्रियाप्रधानमित्यत्र क्रि-
भैरवी ।

नीयम् । अत एव कटम्भीषमम्, उदारं शोभनमित्यत्र द्वितीयोपपादकभाष्यसङ्गतिः । तस्मा-
द्विशेष्यवाचकाद्यत्र द्वितीयादिविभक्तिस्वत्र तत्समानाधिकरणविशेषणवाचकेभ्योऽपि सा
भवति । राज्ञः पुरुषम्पदयेत्यत्र तु राज्ञ इति व्यधिकरणमेव । श्रुत्वेत्यादेरुपपत्तिमा-
ह-भार्थमिति । एवञ्चार्थत्वाद्द्वयस्येन द्वितीयास्थाने प्रथमा पूर्वसवर्णदोर्धाप्रवृत्तिरप्यत
एव बोध्या ।

पदय लक्ष्मण पम्पायां षकः परमधार्मिकः ॥

इत्यादावपीयमेव गतिः सति सम्भवे, नोचेदसाधुत्वमेव । न च पदय मृगो धारवतीत्यादौ
क्रियाया एव कर्मत्वे तण्डुलमपाक्षीदेवदत्तोऽवेहीत्यादौ तण्डुलादौर्ना "कर्मणा यमभिप्रैति स
सम्प्रदानम्" इति सूत्रेण सम्प्रदानसञ्ज्ञायाञ्चतुर्थी स्यादिति वाच्यम् ? एतादृशे स्थले 'स्वार्थं
परिपूर्णस्यार्थान्तराकाङ्क्षा' इति न्यायेनान्तरङ्गत्वादेकक्रियासम्बन्धेन कर्मत्वादिकर्मत्वमेव,
अत एव घटत्र पदयामि इत्यत्र पञ्चान्नजार्थान्वय, पुरीम वस्कन्देत्यादौ पुषादिपदोचरद्वितीयाङ्-
कृत्वा तद्विशिष्टार्थस्यास्वास्वयपदार्थान्वय इत्याशयात् ; इत्यशयेनाह—भनमिति । धावना-
दिक्रियायाः क्रियान्तरम्प्रति विशेषणत्वेऽपि न यास्त्वचनविरोध इत्याशयेनाह—क्रियाप्र-

भावप्रकाशः ।

रिति । तथा च विशिष्टस्याप्रातिपदिकत्वेपि तदवयवस्य सति योग्यत्वे यथायथं सा भवत्येव । अत
रेव विशिष्टस्य कर्मत्वमादाय भोष्ममुदार, शोभनं कटमित्यादौ विशेष्यवत् विशेषणभ्यो द्विती-
योत्पत्तिरिति भाष्यं उक्तञ्छे । एतेन वाक्यार्थस्य नामार्थातिरिक्तत्वाभावेन विभक्त्यर्थमद्भारीकृत्यापि
भेदसम्बन्धेनान्वयासम्भवादाक्यार्थकर्मत्वमादाय न वाक्यभेदो न वा तमित्यध्याहार इति नैयायिकोक्त
चित्थम् । अन्यथा राज्ञः पुरुषः पश्येत्त्राप्येकवाक्यपत्रया साधुनापत्तिः । अस्तु वाक्यार्थ-
ऽतिरिक्तः, तथापि राज्ञः पुरुषः पश्येति प्रयोगेऽप्यैकवाक्यतापत्तिः । न चेष्टापत्तिः, "निर्ग-
तिष्ठः" इति निवातापत्तेः । न च तिरुन्तार्थविशिष्टस्यैव तिरुन्तार्थं प्रत्यन्वय एव वाक्यार्थस्य
कर्मत्वस्वीकारान्न प्रकृते दोष इति वाच्यम् ? पुरीमवस्कन्देत्यादावपि विशिष्टस्य कर्मत्वादस्वास्वयपदोत्तर
द्वितीयानापत्तेरिति मन्त्रोक्तमपास्तम्, सुबन्तस्यैव नामत्वेन तस्य तदतिरिक्तत्वस्य स्पष्टत्वात्, राज्ञः
पुरुषः पश्येत्स्वोक्तीत्याऽवारणाच्च । अत एव राज्ञः पुरुषः पश्येत्त्रापि न दोषः, निवातत्वेष्टत्वाच्च ।
अन एव पदय मृग इत्यादौ तत्स्वीकारः सफलः, तथैव तत्स्वीकारे मानामावाच्च, द्वितीयैवाधिक्याच्च,
पदय लक्ष्मणेत्यादौ निर्वाहामावाच्च, उक्तभाष्यविरोधापत्तेश्च, पुरीमवस्कन्देत्यादावन्यथासत्त्वेनादोषाच्च
स्फुटमेतदनुपदमेवात्रो हेतुसाध्ययोरवयवत्वाच्चेति दिक् । नन्वेव श्रुत्वेत्यादीनां का गविरत आह—श्रुत्वे-
त्यादीति । आर्षमिति । तस्माद् द्वितीयास्थाने प्रथमा, विशेष्ये तत्रैव पूर्वसवर्णदोर्धाप्रवृत्तिर्वैति भावः ।
पदयलक्ष्मणेत्यादावपि इयमेव गतिः सति सम्भवे, तदसम्भवे तु तत्र विशेष्यकृत्युक्तमप्या एव कर्मत्वेन न
दोषः । एवमेत्या राज्ञः पुरुषः पश्येत्यादावपि प्रामाणिकप्रयोगत्वे तथाङ्गीकारे दृष्टापत्तिरेव । तद् ध्वनय-
न्नाह—इत्यलमिति । मुनीति । यास्त्वादिकाणिन्वादिगीतमादीत्यर्थः । एतेन वैयाकरणमनम्ब
यदुक्त नन्दनैयायिकै—तथाहि, अत्रेद मम प्रतिभाति धावनानुक्तकृतिविशिष्टमृगस्य दर्शने कर्मता-
म्बन्धेनान्वयः । मृगपदात् द्वितीया तु न, विशिष्टस्य कर्मत्वेन तजस्तदापादनासम्भवात्, यत्र केवल-
मृगस्य कर्मत्वे तात्पर्यं तत्र तदुत्तरं तस्याः साधुत्वात् । नच तथापि विशिष्टमृगस्य नामार्थस्य धारवर्थे
दर्शने कर्म भेदेनान्वयः । अन्यथा तण्डुलः पचतीत्यादौ तण्डुलादेरपि तेन सम्बन्धेन पाकेऽन्वयापत्तेरिति
वाच्यम् ? केवलनामार्थस्य धारवर्थे भेदेनाम्बानङ्गीकारात्, वाक्यार्थस्य तु तत्र भेदेनान्वयेऽङ्गतेः ।
अत एव कृत्वा ममैवदित्यादौ प्रथमान्तोपस्थापितशुभात् विशिष्टोत्पत्तीनां भेदेन अवगोऽन्वयः सङ्गच्छते ।

भावप्रकाशः ।

एवं च तण्डुलः पचतीत्यादौ तस्य न साक्षादन्वयबोधः । शुक्लस्तण्डुलः पचतीत्यादौ च विशिष्टवाक्यार्थस्य तथात्वबोधो निरावाच्य एव, विशेष्यतासम्बन्धेन तण्डुलपदजन्यतण्डुलप्रकारकशाब्दबोधे विभक्तिजन्योपरिथितप्रथमान्तशुक्लादिपदसमभिव्याहृतप्रथमान्ततण्डुलपदोत्तरपक्ष्यादिधातुजन्योपरिथित्यस्य न्यतरस्य कारणवत्कल्पनादिति ।

केचित्तु पश्य मृगो धावतीत्यादिवाक्योत्तरं कर्मत्वोपस्थापकमिति पदमध्याहृत्य सर्वत्र वाक्यार्थकर्मस्थेऽन्वयबोधः, निपाताभ्यव्यातिरिक्तनामार्थयोरेवान्वयबोधस्याभ्युत्पन्नात्वेन निपातेतिपदोपस्थापितकर्मस्थे मृगो धावतीत्याद्यर्थस्य धावनवर्तकमृगादेरन्वयबोधे वाचकामावात् । एवं निपातातिरिक्तनामार्थस्यैव धारण्ये साक्षादन्वयबोधस्याभ्युत्पन्नतया इतिपदोपस्थापितकर्मत्वस्य धात्वर्थदर्शनादौ साक्षादन्वयबोधस्यापि निरावाच्यता । “नातिरात्रे षोडशिन गृह्णाति” इत्यादौ निपातीभूतनघर्णेन सह धात्वर्थान्वयबोधस्य स्वस्मत्त्वेन तत्र तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात् । घटो न चन्द्र इष्येत्याद्यनुरोधेन तु तत्र तद्विशेषणावश्यकत्ववत् कर्मत्वादी नामार्थस्योद्देश्यत्वैवान्वय इति स्युत्पत्तेरितिपदसमभिव्याहारे सङ्कोच इत्याहुः ।

अन्ये तु अध्याहृतेतिपदेनैव तादृशवाक्यार्थोपरिथिततादृशवाच्यं च तात्पर्यं ग्राहकम्, इतिपदोत्तरद्वितीयायाश्च कर्मत्वर्थं तावतैव विभक्त्यर्थद्वारा धात्वर्थनामार्थान्वयबोधसम्भवादित्याहुः ।

तदुभयमप्यसत्, वाक्यार्थकर्मस्थले इतिपदमध्याहृत्यान्वयबोधस्वीकारे तण्डुलः पचतीत्यादावपि इतिपदमध्याहृत्यान्वयबोधसम्भवे तण्डुलः पचति, शुक्लस्तण्डुलः पचतीत्यादौ सर्वत्र नामार्थधात्वर्थयोः साक्षादन्वयबोधस्यैव स्वीकर्तुमुचितत्वात् । तस्मात्केवलनामार्थस्य भेदेन धात्वर्थेऽन्वयस्याभ्युत्पन्नत्वेऽपि वाच्यार्थस्य धारण्ये तेनान्वये न दोष इत्युत्तरीतिरेव युक्तः । यत् विशिष्टस्यानतिरिक्ततया वाक्यार्थस्यापि नामार्थस्यैव तस्य धात्वर्थे भेदेनान्वयाऽस्मिन्नत्र सा युज्येति, तत्र, विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेऽपि विशिष्टत्वेवलप्रकारतयोभेदात् ।

यद्वा दृशधातोरेव धावनवर्तकमर्थकर्मत्वदर्शने लक्षणा, निरुक्तत्वात् तत्पर्यं ग्राहकम्, तादात्म्यस्य शक्यसम्बन्धस्य लघुत्वात् । पदान्तरस्य सा न ।

अथवा दृशधातोर्गकतुर्वोक्तधावनकर्मत्वदर्शने लक्षणा । मृगो धावतीति वाक्यं तात्पर्यं ग्राहकमिति युक्तं चैतत् । अन्यथा “जानामि सीतां जनकप्रसूताम्” इत्यादौ वैयाकरणानामप्यनिर्वाहात् । निरवते भावपदस्य वृत्तिपरावाच्यं तद्विरोधः । तस्मात्प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधाङ्गीकारे न कोऽपि दोषः प्रायुत क्रियामुत्पत्तिविशेष्यकबोध एवायुक्तः । तथाहि—तदभ्युपगमे चैत्रः पचतीत्यादौ चैत्रभावः नयोः सर्वज्ञनसिद्धस्योद्देश्यविधेयभावस्य भङ्गापत्तिः । एवं चैत्रः पाकभावनावाच्येति संशयानुत्पादयानिर्वाहः । एवं ‘प्रकृतिप्रत्ययौ सहायं नृतरतयोः प्रत्ययार्थप्राधान्यम्’ इति द्युत्पत्तिमङ्गः । किं च तन्मते क्रियायामाख्यातायाश्रयस्याधेयतासम्बन्धनैवान्वयो वाच्यः । स च न सम्भवति, चैत्रो न पचतीत्यादावनान्वयापत्तेः, आधेयतासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतयाऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । अपिच चैत्रः पचतीत्यादौ पाकत्वावच्छेदेन चैत्राश्रयत्वस्य बाधेन पाकत्वसामानाधिकरन्धेनैव तदन्वयो वाच्यः । तथाच तरिम्नपचत्यपि चैत्रो न पचतीति स्यात्, तस्मान्नाधिकरण्येन तदभावसत्त्वात् । न च नभस्समभिव्याहारे पाकत्वावच्छेदेन बोधाभ्युपगमरत्तदसमभिव्याहारे तु तस्मान्नाधिकरण्येनेति वाच्यम् ? प्रतियोग्यभावान्वयस्य तुल्ययोग्येत्वसम्बन्धवस्थापनेन नभस्त्वाऽसत्त्वार्थ्यां प्रकाशेदाश्रयणासम्भवादिति; श्वपारतम्, मुनिविरोधेन तस्यायुक्तत्वात्, केवलत्वनिवेशेऽन्यतरस्य कारणत्वरूपेणैव गौरवाच्च, अन्यथान्यस्यैव नामत्वेन निपातेतरवविशेषणे फलाभावाच्च, इतिपदोत्तर द्वितीयाया वाच्यत्वाच्च, इतेस्तदर्थवत्त्वे मानामावाच्च, लक्षणां विनैव निर्वाहे तदाश्रयणस्य दुष्टत्वाच्च, जानामीत्यादौ प्रायुत्तरीत्या निर्वाहाच्च, निर्हेतुकसाध्यासिद्ध्योद्देश्यविधेयभावानुपपत्तिरूपदोषस्य गर्भस्यैवैषैव गतत्वाच्च, विशेष्यरूपेणाश्रयस्य पदान्तरोपदानेन तात्पर्यवशाच्चतुपपत्तेश्च तुल्यवित्तियेयतया संशयस्य निराभाच्च, भाष्यपाराकापनुरोधेन न्युत्पत्तेः सङ्कोचकल्पनाच्च, वृत्त्यनियामकस्याप्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाङ्गीकाराच्च, तादृशविशेषसम्बन्धस्यापि तत्र सम्भवाच्च, नभस्समभिव्याहारे न्युत्पत्त्यन्तरकल्प-

च तिङन्तस्थले क्रियाविशिष्टक्रियान्तरबोधो जायत एवेति वाच्यम् ? तथैव व्युत्पन्नानां तादृशबोधस्य दुर्वात्वात् । ईदृशोऽर्थे साधुत्वं नेष्टमित्यपि न, साधु-स्वानुशासनार्थं प्रवृत्तैरेव तस्य स्वीकारात्, धातुसम्बन्धाधिकारव्युत्पादिते 'पु-रोमवस्कन्द' इत्यादौ तस्यावश्यकत्वात् । ननु सिद्धान्ते आख्यातवाच्यक्रियाया अपि कर्तृत्वकर्मत्वस्वीकारे तस्या असत्त्वरूपत्वं भज्येतेति चेत् ? न, लिङ्गस-

शब्दरत्नम् ।

यायाः प्राधान्यमाख्यातघटकप्रत्ययायांपेक्षयैव बोध्यते । अतो दृश्यादिकं प्रति धावनादेर्विशेषणत्वेऽपि न क्षतिरिति दिक् । भाष्येति । भूवादिस्त्रयस्य भाष्यम् । "पचयाद्यः क्रिया भवति क्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति" इति तत्रोक्तम् । धार्तिकम्—शतृविधायकस्यम् । तस्य—क्रियाविशिष्टक्रियाबोधस्य । कर्मत्वस्वीकारे इति । क्रियान्तरनिरूपितत्व-मैत्री ।

धानमित्यत्रेति । नैयायिकात्रुयायिनस्तु पश्य मृगो धावतीत्यादौ धावनानुकूलकृतिविशिष्टमृगा-देर्देशनक्रियाम्प्रति कर्मतासम्बन्धेन विशेषणत्वम् । न च 'नामाद्यधात्वर्थयोर्भेदान्वाच्य-बोधोऽप्युत्पन्नः' इति व्युत्पत्तिविरोधः, विशिष्टस्य नामार्थत्वाभावात् । न च शुभ्रस्तपहुल-पचतीत्यप्येवंसति स्यादिति वाच्यम् ? प्रामाणिकप्रयोगस्यल एवैतादृशरूपना न तु सर्वत्रेति स्वाकारात् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतिबाहितावच्छेदकत्वस्वीकाराद्वाक्ष्यो धावति न पश्येत्यादौ नानुपपत्तिरित्याहुः तत्र, तादृशरूपनायामपि 'भावप्रधानमाख्यातम्' इत्या-दिवाक्यस्य भाष्यादिसम्प्रताथेकस्य विरोधो दुर्वार पचेत्याशयेनाह—दिगिति । शतृविधाय-कस्यमिति । तच्च प्रदर्शितमधस्तात् । ननु धातुप्रत्ययतत्त्वव्यापारयोरेभ्यतरस्यान्यतरम्प्रति कर्मत्वकरणत्वकर्तृत्वस्य स्वीकारादिदृश्यासत्त्वरूपताप्रतिषेधकमत आह—क्रियान्तरेति तथा च तयोरेभ्यतरस्य परस्परम्प्रति तथात्वेऽपि क्रियान्तरनिरूपितत्वम्प्रतिषेधकं स्या-देवेति भावः । ननु कारकशब्दस्य शक्तिमत्परत्वेन पूर्वपक्षविरोधापत्तिरत आह—

भावप्रकाशः ।

नाच्च । अत एवाप्ये तस्मात्प्रथमान्तार्थस्यैव मुख्यविशेषणस्य मुख्यसङ्घटन वस्तुतस्तु नैयायिकमते सर्वत्र प्रथमान्तार्थविशेष्यक एव बोध इति न निरयः कैव्यमित्युक्तेऽप्यानिखनादनिर्वाहः, किन्तु यथा-सम्भवं तत्तद्विशेष्यकः । अत एव पचनीत्यादौ प्रथमानुपपत्तिसमिन्वाहारे भावनाविशेष्यकः, भावा-स्वातन्त्र्येण क्रियाविशेष्यक एव बोधो नैयायिकानां लीलावतीरकाशविवरणे शोभिनिष्ठता उक्त । एवं "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यादौ कलञ्जमन्तुं वदवदनिष्टाननुदन्निवाभावस्यैत्यादिवोधाङ्गीकरणे मणिकूर्ता सङ्गच्छते इति भावुक्त सङ्गच्छते इति दिक् । ननु दृश्यादिकं प्रति धावनादेर्विशेषणत्वे निर्णयि क्रियाप्रधानमिति भाष्यादिविरोधोऽत्र आह—क्रियाप्रधानमिति । आख्यातेति । उक्तपक्ष-लक्षितेत्यर्थः । पेक्षयैवेति । प्रत्यासत्तेति भावः । अतः—तस्य तथापार्श्वकारणत्वं । आदिभ्यां नवना-दिपञ्चाचोः सप्रहः । न क्षतिः—न यास्कादिविरोधः । अत एव प्रायुक्तमाख्याविवेचन उक्तशरित्कृति-इवेति भावः । उपशदितमिदं प्राक् । कुत्रत्यमाध्यमन आह—भूवादीति । तदशाह—पचयाद्य इति । तत्र—भूवादिषुत्रे । वार्तिकं कुत्रत्यमन आह—शतृविधायकस्यमिति । "अतः शतृशानचौ" इति सूत्रस्यमित्यर्थः । तस्यैवस्यान्वयविहितोक्तसाधुत्वस्येत्यर्थं नववारगयाह—क्रियाविशिष्टेति । पुरी-कर्मकावस्कन्दनादिरूपविशेष्यक्रियाविशिष्टास्वास्थ्यकर्मकक्रियारूपतामान्यक्रियाबोधस्येत्यर्थः । अन्यया लोड एवानुपपत्तिरिति तत्रैव स्पष्टीभविष्यति । ननु सिद्धान्ते आख्यातवाच्यक्रियाघटकत्वस्याप्या-न्यतरस्य कर्तृत्वकर्मत्वकरणत्वाच्चन्यतरस्य सर्वत्र सरात्तस्य तदप्रतिषेधकत्वेन शङ्कैवायुक्ताऽत्र आह—क्रियान्तरेति । मित्रपदोपात्तक्रियानिरूपितकर्तृत्वादिस्वीकारे इत्यर्थः । कारकशब्दस्य शक्तिमत्परत्वे

ह्युच्योः कर्तृकर्मंतरकारकस्य चाभावमात्रेण तथात्वोपपत्तेः, कर्मत्वस्य प्रकारतया-

शब्दरत्नम् ।

स्वीकारे इत्यर्थः । कारकस्य—करणादिकारकशक्तेः । 'हरिं नमेष्वेत्सुखं यायात्' इत्यादौ हेतुहेतुमद्भावेनान्वयो न क्रियाकारकभावेनेति न दोषः । स्ववाचकत्वात्वे प्रति तु बर्मात्त्वान्वयः करणत्वान्वयश्च नासत्त्वरूपताप्रतिबन्धकः 'शोभनं पवति' 'ज्योतिष्टोमेन यजेत' इत्यादौ दर्शनात् । अन्यत्रेति । कर्मत्वस्य सर्वत्र संसर्गत्वेति भाष्यसंमतपक्षे त्वा-
भवेति ।

करणदीति । मिश्रपदोपपत्तिक्रियान्तरनिरूपितेत्यादि । अत एव वक्ष्यति 'स्ववाचकेत्यादि' । ननु क्रियान्तरम् इति क्रियायाः करणत्वं 'हरिभ्रमेत्' इत्यत्र 'भुक्त्वा तसो न पीत्वा' इत्यत्र च नमन-
भोजनयोर्दृष्टमेवेत्यत आह—हरिभ्रमेदित्यादि । दर्शनादिति । एवञ्च पृथक्पदापत्तिक्रियानिरूपि-
तकरणत्वाद्योगित्वमसत्त्वरूपत्वमिति फलितम् । सर्वत्र—तद्वाचकविभक्तेः सत्त्वेऽसत्त्वे वा ।
आद्यमेवेति । इदञ्च सामान्यतोऽभिहितम् । वस्तुतस्तु लिङ्गसंख्यानान्वयित्वदूरगादिनाकि-

भावप्रकाशः ।

पूर्वपक्षविरोधापत्तिरतदितरस्य तस्य सर्वत्र सत्त्वं चान आह—करणदीति । मिश्रपदोपपत्तिक्रियानिरु-
पितेत्यादिः । तथा च लिङ्गसंख्याकरणदिशुक्तययोगित्वमेवासत्त्वम् । इदञ्च पञ्चमीकारकान्ते स्फुटी-
भविष्यति । नन्वेवमपि कर्तृवर्मंतरकारकान्वयः कृष्य नमेष्वेदित्यादावगत्येवात आह—हरिमिति ।
आदिना मुक्तैव दृष्टो न पीत्वेत्यादिपरिग्रहः । हेतुहेतुमदिति । तथैव प्रतीत्यनुमत्वात्, हेतुत्वस्या
कारकत्वादिति भावः । न दोष इति । असत्त्वरूपतामज्ञापत्तिरूपदोषो नेत्यर्थः । तथा व्याख्यानकण-
आह—स्ववाचकेति । स्वस्य—लिङ्गित्तयागारिरूपफलादेर्वाचको यो धातुस्यदर्थव्यापारिक प्रती-
त्यर्थः । इदं च स्वरीत्या । श्रीमांसकरीत्या तु स्ववाचकपदार्थं प्रतीति बोध्यम् । सर्वथापि मिश्रपदोपपत्तयं
प्रति नान्वय इति भावः । कर्मत्वान्वय—कर्मत्वेनान्वय इत्यर्थः । ध्वनयेऽपि । चेन्न कर्तृत्वान्वयसमु-
च्चयः । आदिना पश्यते तण्डुल इत्यादिपरिग्रहः । तथा च सर्वत्र सत्त्वात्तस्य प्रतिबन्धकत्वे तद्गङ्गापरया
बहुव्याकुलीमावापत्तिरिति भावः । ननु प्रायुक्तमाभ्यात्मत्वस्य सिद्धान्ते सर्वत्र संसर्गत्वस्यैवादीकारा
दास्याते तथाऽनभ्युपगमादित्यर्थं, कर्मत्वस्य प्रकारतयाऽनभ्युपगमादित्युक्तमत्र आह—कर्मत्वम्येति ।
तथा का-यज्ञेत्वेनैव सिद्धान्तोत्सृजनमेव तत्राशङ्कितं सजित्वा । ध्वनेन मान्योक्तम्याख्यायानं प्राचामत्र
रोषीति ध्वनितम् । सर्वत्र—तद्वाचकविभक्तिसत्त्वेऽसत्त्वे चोच्यर्थः । ननु सर्वत्रानभ्युपगम एव उच्यते,
तथासति इवादिपदार्थस्यासत्त्वरूपतापत्तेः । अथ लिङ्गसंख्यानान्वयित्वमपि विशेषणं देयमिति चेत्ततो
वरमाद्यवदपत्तराह—आद्यमेवेति । लिङ्गसंख्यानान्वयित्वे सति कर्तृकर्मंतरकारकत्वेन करणादिशक्तिरू-
पेण मिश्रपदोपपत्तिक्रियायामनान्वयित्वमसत्त्वमित्येवेत्यर्थः ।

सत्ता ।

करणादिकारकशक्तिरिति । तथाच लिङ्गसंख्यानान्वयित्वे सति कर्तृकर्मंतरकारकान्वयित्वमसत्त्वभू-
तत्वम् । तदुक्तं हरिणा—

क्रिया न युज्यते लिङ्गक्रियानाधारकारकैः ।

असत्त्वरूपता तस्या इयमेवावधार्यताम् ॥ इति ।

क्रियानाधारकारकाणि च कर्तृकर्मंतरकारकाणि, कर्तुः कर्मणश्च धात्वर्थव्यापाररूपक्रियाश्रयत्वात्
धात्वर्थफलरूपक्रियाश्रयत्वाच्चेति । क्रिया च फलव्यापारश्चेति पूर्वमेवोक्तम् । दर्शनादिति । तथाचा-
सत्त्वमूलक्षणं कारकपक्षे मिश्रपदोपपत्तिक्रियानिरूपितेति विशेषणीयम् । एवं च लिङ्गसंख्यानान्वयित्वे सति
मिश्रपदोपपत्तिक्रियानिरूपितकर्तृकर्मंतरकारकान्वयित्वमसत्त्वभूतत्वमिति निष्कर्षः । आद्यमेवेति ।
लिङ्गसंख्यानान्वयित्वाद्युक्तक्षणमेवेत्यर्थः ।

ऽनभ्युपगमाद्वैत्यन्यत्र विस्तरः । अभिहिते त्विति । नन्वेवं 'पकमोदनं भुङ्क्ते'
इत्यत्रापि द्वितीया न स्यादिति चेत् ? मैवम्, इह हि पचिभुजिनिरूपिते द्वे क-
मेत्वशक्ती, तत्र प्रधानक्रियानिरूपितामनभिहितां शक्तिमादाय द्वितीयोत्पत्तेः ।
उक्तं च हरिणा—

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् ।
शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुद्धयते ॥

शब्दरत्नम् ।

यमेव सारम् । अभिहिते त्वितीति । तिङादिभिः कर्मांदिशस्तेरभिधाने प्रातिपदिक-
स्योद्भूततच्छक्तिकेऽर्थे वर्तमानत्वाभावाद् द्वितीयादेः कर्मांदिशब्देभ्य इवाप्राप्तिरिति
भावः । न स्यादिति । पश्चात्तानिष्ठयाऽभिधानादिति भावः । गुणाश्रया—
गुगनिरूपिता । प्रधानम्—प्रधानक्रियानिरूपितां शक्तिम् । अनुगेवमेव विशदयति—
भैरवी ।

रूपेण भिन्नपक्षोपात्तक्रियायामनन्वयित्वं वाऽपस्वरूपत्वमिति लक्षणद्वयमेव बोध्यम् । कार-
कस्य विभक्त्यर्थत्वपक्षे 'उक्तार्थानाम्' इति न्यायेनाभिधानस्यैव विभक्त्यप्राप्तावपि सङ्ख्या-
विभक्त्यर्थ इति पक्षे सूत्रस्यावश्यकतास्तैवेत्यत आह—तिङादिभिरिति । भाष्यकृत्परिगणन-
लक्ष्यमिदम् । उद्भूतेति । उद्भूतकर्मत्वादिशक्तिकेऽर्थे वर्तमानादित्यर्थे "अनभिहित" इति
सूत्रं तात्पर्यग्राहकमिति भावः । उद्भूतत्वञ्च तिङाद्यतोत्पत्त्यम् । प्रथमा तु प्रातिपदिकार्थ-
स्याभिधानेऽपि भवत्येव । अत एव "अभिहिते प्रथमा" इति वार्तिकमभिहितम् । ततः "सो-
ऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सन्पन्नः" इति भाष्यञ्च सङ्गच्छते । अभिधानादिति । ओदनपदार्थ-

भावप्रकाशः ।

अत्रेदं बोध्यम् । भाष्यमित्येकार्थोक्तिर्भूलोकोक्तरीत्या वस्तुनो लक्षणद्वयमेव, एकत्र निवेशे कर्त्तव्यादिति
कारकविभक्त्यर्थत्वपक्षेऽप्यभिधानस्यैव 'उक्तार्थानाम्' इति न्यायेन द्वितीयावप्राप्तेः स्वप्त्वेन तदु-
पेक्ष्य पञ्चकपक्षे संख्यान्वयचतुष्कपक्षे च सूत्रावश्यकत्वस्योक्तत्वात्तत्र तदप्राप्तिसुपपादयति.—तिङादिभिरि-
ति । परिगणनलक्ष्यमिदम् । उद्भूतेति । उद्भूतकर्मत्वादिशक्तिकेऽर्थे स्वयं ; उद्भूते कर्मणि वर्तमानाद्
द्वितीयेत्यर्थोऽत्र फलिनः, "अनभिहिते" सूत्रेणाभिधानविषये प्रातिपदिकस्योद्भूतपक्षे कौ त्वस्य भावस्यैव
बोधनात् । उद्भूतत्वञ्च तिङाद्यतोत्पत्त्यम् । दृष्टान्ते विशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावः, दार्ष्टान्तिके विशेषे-
षणाभावप्रयुक्तः स इति परमेद इति भावः । उपादिनमवस्थात्पदमिदम् । द्वितीयादेरिति । प्रथमा
तु प्रातिपदिकार्थस्य तेनोत्पत्तेऽपि भवत्येव । अन एव "अभिहिते प्रथमा" इति वार्तिकं सङ्गच्छते । षष्ठो वृ-
न, अत्रोपत्ता । अत्र एव "अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सन्पन्नः" इति भाष्यं सङ्गच्छते ।
कर्मादीति । सकर्मकभावसमभिव्याहारे इत्यादिः । न स्यादितितीति । "उक्तार्थानाम्" इति न्यायाद-
नभिहिताधिकाराच्चेति भावः । अभिधानादिनीति । ओदनगतकर्मत्वस्येति भावः । मूले—द्वितीयोत्प-
त्तेरिति । अप्रधानक्रियानिमित्ताभिहितत्वमादाय प्रथमोत्पत्ती विभिन्नविभक्त्यशब्दरेदान्बधानापत्तावभि-
हितत्वस्यैवानापत्तिस्तथा चात्र नियत एव प्रयोगः । न च "अनभिहिते" इति निवेशः ? लाघवेन
पूर्वदासत्वादिति भावः । तत्रैवोक्तं चेत्यादि । अथमर्थः, यत्र प्रयोगे । प्रधानं चेत्तत्रा चेति
द्वन्द्वः । प्रधानशब्दो नित्यनपुंसकलिङ्गः । क्रियारिति । षष्ठया निरूप्यनिरूपकभावः सन्बन्धोऽर्थः ।
शब्द—एवत्वावच्छिन्नस्य । निष्ठत्वं षष्ठ्यर्थः । अन एवोदनपदस्य ग्रामो गम्यते देवश्चेत्तेनैवादी
द्वितीया, कर्मशक्त्योरेकनिष्ठत्वाभावात् । शक्तिरित्यस्यास्तीति शेषः । तत्र—प्रयोगे । अत्र एव शक्त्यु-
पास्यत्वाभावादाह—गुणेति । अप्रधानक्रियानिरूपित्वेत्यर्थः । एवमप्येति । प्रधानमित्यस्य तदा क्रिया-
मित्यर्थे तस्याल्लेखनपुरोवाद्सङ्गतिरेत आह—प्रधानक्रियानिरूपितां शक्तिमिति । उत्तरश्लोकस्य
वैयर्थ्यं परिहरति—अनुरोधमेवेति । ता च संश्लोकार्थपक्षाच्छक्रेण न तस्य वैयर्थ्यमिति

प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते ।

यदा गुणे तदा तद्वदनुक्ताऽपि प्रतीयते ॥ इति

अत एव 'पत्त्वौदनो भुज्यते' इत्यत्र भुजिप्रत्ययेनाभिहिते प्रथमैव, पचे
रप्राधान्यात् ।

शब्दरत्नम् ।

प्रधानविषयेति । गुणेऽनुक्ताऽपि तद्वदनुक्तत्वं प्रतीयते, तुल्यन्यायाद् गुणनिरूपिता
उक्ताऽपि प्रधाननिरूपितानुक्तशक्तिवत्प्रकाशत इति । अत एव 'प्रासादे आस्ते' इत्यादौ
सदिनिरूपिताधिकरणत्वस्वोक्तत्वेऽप्यासिनिरूपितस्यानभिधानेनानभिहितत्वात्सप्तमीसि-
मैरवी ।

गतकर्मत्वशक्तेरित्यर्थः । प्रधानविषयेत्यादिना प्रदर्शितानुरोधेन प्रकान्ताऽनुक्तासमाधाना
सम्भवादाह—तुल्यन्यायादिति । अत एव—उक्तानुरोधस्य सत्त्वादेव । सदिनिरूपितेति । प्रभा
भावप्रकाशः ।

भावः । प्रधानविषयेतीति । प्रधानक्रियानिरूपितेति । प्रत्ययेनेत्यस्य तदुत्तरपरिचयेनेत्यर्थः । यदेति
पूर्वान्वयी । तुल्यवित्तिबेदावबललक्ष्यमर्थं वक्तुमुद्देश्यार्थं स्पष्टत्वाद्भेदस्य विशेषार्थमाह—गुणे इति ।
तदेत्यादि । निरूपितेति सप्तम्यर्थः । अप्रधानक्रियानिरूपिता शक्तिस्तदुत्तरपरिचयेनानुक्तार्थोऽर्थः ।
तमेवार्थमाह—तुल्यन्यायादिति । इति बोध्यमिति पाठः । एतदर्थकनमाह—अत एवेति । द्विती-
यार्थस्याप्यङ्गीकारादेवेत्यर्थः । प्रसीदत्यस्यिति प्रासाद, अधिकरणे षच् । आदिना शयने आस्ते
श्यादिसग्रह । अत्र षोऽनुक्तेऽपि तिङानभिधानमिति भावः । एतेन पक्षमोदनमित्यादौ शक्तिद्वयं
प्रासादे आस्ते इत्यादावेकस्या एव शक्तेरौपाधिकभेद इति वैषम्यमङ्गीकुर्वन् रत्नाकररुद्रपाठः । निरू-
पितस्य । अधिकरणत्वस्येत्यस्यानुपपन्नः ।

मान्याः एव वस्तुतस्वित्यादि उक्तमतमेव समर्थयन्ति । तथाहि—पक्त्वा भुज्यत इत्यादाविति ।
आदिना पक्त्वा सूपीदनरोटिका भुज्यन्ते इत्यादिसग्रहः । न युगपदिति । अनिगन्धवशोभेन नैराका
ह्यात् । किं चैकत्र विशेषणत्वेनान्वितस्यापत्र विशेषणत्वेनान्वयो दुर्बलः । अपि चोदन इति प्रथमा
न्तस्य कर्मताससर्गणं घाल्येऽन्वयोऽन्युत्पन्न, नागार्थप्रकारजघात्वर्थविशेष्यकरोधे भेदसम्बन्धेन विभक्ति
जन्वोर्पात्त्वेन कारणताया सर्वतन्त्रसिद्धत्वात् कर्मणि द्वितीयैवेत्यादिनाऽलाभुत्वबोधनाच्च । द्वितीयान्तस्य
तु भुज्यते इति क्रियान्वयायोग्यत्वं स्पष्टमेव । न-वेव मया भुक्त्वा जन्मीति प्रयोगापत्तिः, अहं भुक्त्वा
ब्रह्मीत्यर्थे क्त्वाप्रकृत्यथक्रियाया सामानाधिकरण्यासम्बन्धेन प्रधानक्रियायामन्वयस्य दुर्बलत्वेन क्त्वा
प्रकृत्युपात्तक्रियाया, पार्थक्येन कर्त्रेण आकाङ्क्षाया अभावात् । कर्मादौ तु पार्थक्येनाकाङ्क्षास्येव । मया
भुक्त्वा जन्मीति प्रयोगोऽप्यत एव न । एतेन सर्वत्रैव विवक्षाभेदेन प्रयोगद्वये प्रागुक्तहरिग्रन्थो निर्वि-
षय एवेति शङ्कापि समाहिता । वस्तुतस्तु कारकान्वय विना क्रियास्वरूपस्य वक्तुमशक्यत्वाद्विशिष्ट
बुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वाच्च 'परिपूर्व' पदं पदान्तरिणान्वितुं बोध्यम्' इति न्यायाच्च साधुत्वज्ञान
स्पादेतुत्वाच्च असाधुत्वज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वाच्च मह्योवे मानाभावाच्च भोदनं पक्त्वा भुज्यते इत्या
दिवचनैरेण पक्त्वा भुक्ते इत्यादि भवत्येव ।

'यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयते' ।

इति हरिकारिकोक्तप्रयुक्तकार्यं बोध्यते न तु स्वनिष्ठानुक्तप्रयुक्तकार्यं व्यावृत्तिः, इतिवदित्वाक्येन
तादृशार्थस्यैव बोधनात् । एव च वत्ताप्रत्ययस्य कर्तृवाचकत्वे ईदृशप्रयोगानापत्तिरिति दोषो बोध्यः ।
वस्तुतस्तु न्यायाभासमूलत्वेन हरिग्रन्थस्य भाष्यग्रन्थानामिवाशुद्धत्वे क्षत्यभावः, हरिपूजयितु
दर्शनमस्तीत्यादौ पितामहचरणोन्नेरेव शरणीकर्तृत्वात् । पूजयितु शक्यते इति । शक्यत इत्यत्र पूज
यितु हरिमित्युभयं कर्म । अत एव निगमित्तव्यो ग्राम इत्यादौ ग्रामादिकर्मणि कृत्यादयः । नच हरि
त्वेन रूपेण शक्यं किन्तु पूज्यत्वेनेति पूजनं प्रत्यपि हरेः कर्मत्वमस्येव । अत एव ग्रामाय गन्तुं शक्यत

वाचस्पत्यम् ।

द्विः । इदं च 'स्वादुमि णमुल्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्रत्यभाष्यार्थानुवादिन्यौ धेमे हकारिके इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । एवमुभयनिरूपितशक्तेरभिधाने गुणक्रियानिरूपितशक्तेरप्यभिधायिनी विभक्तिर्भवति । यथा—प्रामाय गन्तुमिच्छति, ग्रामं गन्तुमिच्छतीति च । 'हृष्यते ग्रामो गन्तुम्' इत्यादौ प्रधाने हृषिक्रियानिरूपितशक्तेरभिधाने गुणनिरूपिताया अप्यभिधानान्न कदापि चतुर्थीद्वितीये, सैवी ।

इपूर्वात्सूधातोरधिकरणे षञ् । आदिना शयने आरुते इत्यस्य तद्व्यहःस्वाङ्गिणमुक्तिः । सूत्रे भाष्ये इति । इदमनुपदमेव व्यक्तीभविष्यति । अनुसोधमेव विशदयति—एवमुभयैति । इति चेति । 'गत्यर्थं कर्मणि' इति द्वितीयाचतुर्थ्यौ । प्रकृतार्थं भाष्यान्तरतो द्रढयति—इत्यत इति । न कदापि । गन्तुमित्यत्र ग्रामपदार्थस्यान्वयकाले । पुनैतान्वय शब्दान्वयो बोधयथा

भावप्रकाशः ।

इति सिद्धं, 'गत्यर्थं कर्मणि' इति चतुर्थ्यां विधानात् । शक्तिप्रत्यन्वयस्तु एकत्र द्वयं, विशिष्टस्य वैशिष्ट्यं, निश्चये विशेषणं, तत्र च विशेषणान्तरमिति वा बोध्यः । एव विवक्षाभेदेन ग्रामो गन्तुं शक्यते, ग्रामाय गन्तुं शक्यते इति प्रयोगद्वय बोध्यमिति तत्राचामनुसोधेन, 'स्वादुमि' इति सूत्रस्य भाष्यवार्तिकयोरेतुकि-सम्भवप्रस्तावपक्षे, व्याख्यातुणामनुभवकाले आपात्तुभवस्यैव निवासस्तत्रोचितात्, अत्र एवान्मा-याभासमूलावेनानशुद्धत्वाच्च, अन्यथा कापि तेषां प्रामाण्यं न स्यात् ; कर्मणे मित्राकाङ्क्षा न, कर्मादौ स्वस्थेवेति वैश्वे बोजामावाच्य, वतिषटितवाक्येन अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धत्वाश्रयप्रयुक्तकार्याभाव-स्यातिदेशस्वभावविरुद्धत्वस्य स्थानितसूत्रभाष्यादौ स्पष्टत्वाच्च, हकारिकयोर्विवरगविजियमाणत्वेन मित्राशंकरवामावाच्यमिप्रायोक्तदोषस्य हरि पूजयितुं दर्शनमस्तीत्यादेरेवमुभयैत्यादिग्रन्थेनोद्धरिष्यमा-णत्वाच्च । अत्र एवानुसोधमेव विशदयति प्राधानविषयेऽस्यवतारिता द्वितीयकारिका ।

तदेतद् ध्वनयद्वाह—इदं चेति । प्रागुक्तमर्थद्वयमिष्यर्थः । तत्र भाष्यमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । ननु तर्हि भाष्यमेव मूले वक्तुमुचितमत्र अह—तत्रत्येति । 'स्वादुमि' इति सूत्रस्थेयर्थः । अन्यत्र-उत्प्रेतमञ्जुवादी । तथा च कत्रदिरेवत्वे प्रधानतिष्ठन्तार्थक्रियानिरूपितशक्तेरभिधानेऽनभिधाने च त्वान्तापार्थगुण क्रियानिरूपितशक्तेरप्यभिहितवस्त्वस्यानभिहितवस्त्वस्य च भाष्यादिप्रामाण्येनाङ्गीकार इति सिद्धम् । एतेनेष्टकाः पक्त्वाऽहमोक्ष्ये, अहं शुक्त्वा ब्रजामीत्यादौ तृतीयापत्तिः । न च विक्रमेन कर्तुरभिधानात् सति वाच्यम् ? तिष्ठन्तार्थकर्तृत्वत्वेऽपि क्त्वान्तार्थकर्तुरभिधानाभावात् "अतभिहित" इति पशुंदासात् । अत्र एव प्रासादे आरुते इत्यादौ सप्तमीति भाष्यादौ स्पष्टम् । तस्मात् कर्तुः क्तवार्थ-माश्रित्यैव तृतीया वारणीयेति परंपरेऽप्यम्यदीक्षितोक्तमपास्तम् । क्रियान्तसम्बन्धस्य बुद्धिविषयत्वे एव क्तवः सा बुद्धम् । एतेन पूर्वक्त्वान्तापार्थमात्रस्य बुद्धिविषयत्वे तस्य कर्तृकर्माकाङ्क्षासत्त्वादनन्तरत्वेन तृतीयादिकं दुर्वारमित्यपास्तम् । तदाह—प्रपञ्चितमिति । एवमुक्तप्रकृत द्रढयितुं हरि पूजयितुं दर्शनमस्तीति दोषमुद्धर्तुं च तदुपयोगिप्रासङ्गिकमाह—एवमिति । अन्यत्रनिरूपितशक्त्यनभिधाने यथा प्रधाननिरूपितशक्त्यभिधायिन्येव भवति, 'स्वादुमि' इत्यत्रत्यभाष्यार्थकालेनानुवादात् सन्सूत्रत्वभा-ष्यदलाद्द्वयमाणमपि भवतीत्यर्थः । उभयनिरूपितशक्त्योरिति । गुणप्रधाननिरूपितशक्त्योरित्यर्थः । शक्तेरिति पाठे तु शक्तिद्वयस्यैवार्थः । ज्ञानावेकवचनम् । वस्तुतो लाघवात् उक्तिरेकैव निरूपकमेवाद् भेद-येति यथाङ्गमेव साधु, पर एव च पक्षे पूर्वोक्तग्रन्थसन्दर्भं औपबिकमेवैतत्पदा व्याख्येयः स्यादिति बोध्यम् । अपिः प्रधानक्रियानिरूपितशक्तिमुच्चायकः । अभिधायिनी विभक्तिरिति । ज्ञानावेकव-चनम् । तत्रभिधायिविभवस्यो द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवत इत्यर्थः । तदेव आह—यथेति । चेत् गन्तुग्राम-मिच्छतीत्यस्य, एदुच्यः । एव प्रासादिकमुक्त्वा एतदस्येन प्रकृतं भाष्यान्तरतोऽपि द्रढयितुं प्रकृतवार्ती-यमाह—इत्यत इति । गुणनिरूपितायाः, शक्तेरित्यस्यानुवक्तः । कदापि—गन्तुमित्यत्र तस्य शब्दा-

गमेषामः कर्मरूपेस्तुभे कर्मणि इति तत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एवं चोभयत्राप्यावृत्त्या शाब्दोऽन्वयः प्रतीयते । अत्र प्रयोगे गमिक्रियापेक्षे द्वितीयाचतुर्थी न कदाऽपि भवति इति वैयटात् । एवं चैतद्विरोधादोदनं पक्षपेत्यपास्तमेवेति यत्केनचित् प्राचीनेन वस्तुतस्तु भैरवी ।

चतुर्थीद्वितीययोरप्रवृत्तिध्वनिता । स च शाब्दोऽन्वयः सङ्गच्छतस्य न सम्भवतीत्यावृत्तिरपि सूचिता, कदापीत्यस्योपादानात् । सम्बन्ध इति । सन्विधायके "धातोः कर्मणः" इति सूत्रे इत्यर्थः । वस्तुतस्त्वित्यादिना यन्मनोरमायामभिव्यक्तत्वं "स्वादुमि" इति सूत्रस्य भाष्य-विरुद्धमिति केचित् ; तत्र, मनोरमाकारस्य तत्र निभराभावादिति सूचयन्नाह—एवञ्चैतद्वि-रोधादिति । अत्र प्रयोग इत्यारभ्य यत्कैपटेनोक्तन्तद्विरोधात् । यद्यपि "स्वादुमि" इति सू-भावप्रकाशः ।

न्यवे अर्थान्वये चेत्यर्थः । एतेन वयन्तु नूनः तरदोषात्ते गुणक्रियानिरूपिता शक्तिर्नास्त्येव यतः सङ्-च्छ्रुतस्य युगपदुभयत्र शाब्दान्वयासम्भवेनैकेनैव प्रधानेन शाब्दोऽन्वयः इतरेण तु सनिधानादार्यः । हरिणाशुक्तम्—

पवखा भुञ्ज्यत इत्यादौ केषाञ्चिन्न व्यपेक्षते । ओदनं पत्रिसोऽनावतु मानारप्रतीयते ॥

इति हरदत्तोक्तमास्तम्, ग्रामाय गन्तुमिच्छतीत्यादितन्नुविधावकस्यैव यमाध्यप्रयोगविरोधापत्तेः । ग्रामस्य गतिकर्मत्वाभावेन चतुर्थ्यप्राप्तेः । मम तु शाब्दान्वयाङ्गीकारात्तन्निरूपितकर्मत्वस्य सध्वेन पर-त्वाद् "गत्वर्थकर्मणि" इत्यस्य प्रवृत्त्या न दोषः । एवं ग्रामाय गत्वा द्रव्यपरीत्यपि साधु । अत एव तत्र केषांचिदित्युक्तम् । प्रथमान्तोदनपदवाच्यस्यायोग्यत्वात् पविक्रियया सम्बन्धः किन्तु भुञ्जिनैवेति न पविनिरूपिता शक्तिरुपासीदनपदार्थे किन्तु सामर्थ्यात् द्वितीयान्तोदनपदार्थस्यत्र गम्यते इति केषांचि-न्मत्तमिति तदर्थः । अत एव—

इषेत्थ गतिसंस्पर्शाद् ग्रामे यो लो विधीयते । तत्रेविवैव निर्भोगः क्रियते गतिकर्मणः ॥

इति हरिः सगच्छते । सत्यर्थात्—इषो क्रियामुखेनैव द्रव्यसम्बन्धात् । निर्भोगः अभिधानम् । इषिणा तद्विदितलादिना । तदेतद् ध्वनयन्नाह—गमेषामं इति । एवंतर्हीत्यादिः । उभे—ग्रामगमने । सम्सूत्रे—तद्विधायके 'धातोः कर्मणः' इति सूत्रे इत्यर्थः । फलितमाह—एवं चेति । उकार्थस्य भाष्ये स्पष्टत्वे चेत्यर्थः । सङ्गच्छतस्य युगपदन्वयासम्भवादाह—आवृत्त्येति । प्रतीयते, उक्तभाष्यादिति भावः । ननु कथं तत्प्रतीतिस्ततोऽत आह—अत्र प्रयोग इति । इत्येते ग्रामो गन्तुमित्येत्यर्थः । न च कैपटे कदापीति नास्तीति कथं कैपटात्तथा भाष्याशयलभ इति वाच्यम् ? तद्गूढाशयेन तयोक्तेः । तथाहि—एव तर्हीति प्रतीके "इत्येते ग्रामो गन्तुमित्यत्र गमनस्य ग्रामार्थत्वात्प्राधान्याद्भिन्नकक्षयोः शाब्द-योरैकेन शब्देनाभिधानासम्भवात्प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद् ग्रामस्यैवाभिधानं लकारेण भवति । इषिक्रिया-याश्चाख्यातवाच्यत्वात्प्राधान्यमिति प्रधानक्रियाशक्त्यभिधाने गुणक्रियाशब्दत्रैभिहितवचकात्तनाद् शक्तिक्रियापेक्षे द्वितीयाचतुर्थी न भवति" इति कैपटः । इति तद्गूढतम्—तन्त्रिकेकप्रकारेणैव तदादिद् गमनरूपे कर्मणि प्रत्यये इत्येते ग्रामं गन्तुमित्यपि स्यादत आह—इत्येते ग्राम इति । ग्रामार्थत्वादिति । ग्रामप्राप्त्युद्देश्यकत्वादित्यर्थः । अत एव गमनस्य स्वतोऽनुद्देश्यत्वात्प्राधान्यम् । तदाह—अप्राधान्यादिति । एतेन युगपदुभयोरभिधानं स्वादित्यपास्तम् । भिन्नकक्षयोरिति । प्रधानाप्रधानयोरित्यर्थः । नन्वेवं कदा-चिदप्रधाने एव स्यादत आह—प्रधाने इति । नन्वेवमपि गतिनिरूपितकर्मत्वस्य अनभिधानात्ततो द्विती-या स्यादेवेति पूर्वोक्तप्रयोगोपात्तुं वारित्यत आह—इषिक्रियाया इति । "अथेह ग्रामं गन्तुमिच्छतीति कस्य किं कर्म" इत्याद्युपक्रमभाष्यपर्यालोचनयाऽस्यापि भाष्यस्यैकप्रयोगे उभयत्र ग्रामस्यावृत्त्या शाब्दा-न्वयपरत्वेलाभः । अन्यथा कदाचिद् गमेषामः कर्मकदाचिदुभे इषेरित्येव स्पष्टत्वात् वदेदिति । नन्वेवं प्रस्थितं मूलेनात आह—एवं चेति । उभयसूत्रसमाध्यप्राप्त्यादुभयत्र शाब्दान्वयलाभेन पञ्चोदोदो

शब्दलम् ।

पक्त्वा' इत्यादिना 'साधु' इत्यन्तेनोक्तं तदतिबुद्धमिति बोद्धव्यम् । 'स्वरूपव्याक्रियैव च पराक्रिया' इति न्यायेन तथैवानुवदति—वस्तुतस्त्वित्यादिना । अत एव "स्वाहुमि" इति सूत्रेभाष्ये "तुमुन्वृत्वाणमुत्पादयः स्वान्वयिना समभिव्याहृतेनानुप्रयुज्यमानेन समानाधिकरणे तद्वाच्यकारके वक्तव्याः । तेन 'पक्त्वौदनो भुज्यते' इत्यादावोदने द्वितीया भैरवी ।

इत्यभाष्यमादावेव वक्तुमुचितन्तथापि कैयटोक्तमपि सप्रमाणमिति बोधयितुं तद्भाष्यमाह—अत एवेत्यादिना । उक्तार्थस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः । "आच तुमुनः समानाधिकरणे प्रत्ययाः" इति हि तत्र वार्तिकान्तस्य व्याख्यानपरम्भाष्यमाह—तुमुन् क्वेति । तुमुनस्तत्राप्यनुदाहरणं भोक्तु-मोदनः पच्यते इति । वार्तिकस्यं यत्समानाधिकरणपदन्तर्दर्थस्य प्रतियोग्याकाङ्क्षाशान्त्य-र्थम्पूरणेन यद्वाच्यकृतौक्तन्तदाह—स्वान्वयिनेति । तुमुनादिप्रकृत्ययान्वयिनेत्यर्थः । एतस्यैव विचरणं समभिव्याहृतेनेत्यादिप्रत्ययानुप्रयुज्यमानेनेत्यन्तम् । आख्यातेनेति शेषः । समानाधि-करण इति । समानमकं यदधिकरणन्द्रव्यरूपद्वारकन्तस्मिन्नित्यर्थः । अत एवाह—तद्वाच्येति । एवञ्चाख्यातवाच्य का र्काभिन्नं यत् क्त्वादिप्रकृत्ययंकारकन्तस्मिन्निति फलितम् । कारकभेदे तु गुणीभूतक्रियाकर्मत्वबोधिका द्वितीया भवत्येव, पक्त्वौदनहूपामो गम्यते इति यथा । पूर्वाच्चवचनारम्भफलमाह—तेनेति । द्वितीया नेति । पच्यतव्यं कर्मत्वबोधिकेति शेषः ।

भावप्रकारः ।

उपन इत्यस्यैव साधुत्वलाभे शेषार्थः । एतद्विरोधात्—प्रकान्तसूत्रद्वयस्योक्तव्यवसायमाभिविरोधात् । अयं चापि तुच्छत्वे हेतुः । अपिस्तस्मिन्चायकः । नन्वेवं तर्जन्य खण्डितुमुचितमत आह—एवमेवेति । स्वरूपव्याख्यानमेव पराभिभवे हेतुरित्यर्थः । तथैव—प्राचीनानुपूर्वैव । तदिनिशेधः । इत्यादिना—सा-ध्वित्यन्तेनेति भावः । एतेन तदपारानाकराद्युक्त मूलरीत्या सर्वं सतिरस्य एतेन "आच तुमुन" इत्यादि "तत्तद्विवचनम्" इत्यन्तं पूर्वं पद्यभाष्यमाश्रित्य "अध्ययकृत" इत्यादिसिद्धान्तमाभ्यानुसारि वस्तुनसिन्-त्यादि मनोरमाखण्डनपरनवीनग्रन्थोऽपास्त इति मन्दोक्तं चापास्तम्, तस्य पूर्वं पद्यत्वेऽभ्ययकृत इत्यादिना तदुक्तार्थसाधनत्वासंगत्यापत्तेः, आरम्भप्रत्याख्यानयोः समकालत्वस्य सार्वत्रिकत्वाच्च, तथेष्टत्वे तद्वि-त्या साखण्डनीचित्याच्च, शब्दापरभाष्यवार्तिकरूपस्थाना सर्वत्राप्याप्यापान च, विरुद्धमाभ्यान्नादर्शने पूर्वं पद्यव्यवहाराच्चेति दिक् । यद्यपि स्वाहुमीति सूत्रभाष्य प्रागेव वक्तुमुचितं तथापि कैयटव्याह-भाष्यात्तथाशयलाभमुक्त्वा भाष्यादेव तथा लाभ इत्यर्थं सूचयितुमन्ते तदेव भाष्यमाह—अत एवेति । उक्तार्थस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः । "आच तुमुनः समानाधिकरणे प्रत्ययाः" इति वार्तिकं स्याख्यातमाह—तुमुनि-ति । आदय इत्येवसिद्धे यद्यपि अघाणानुक्तिविशिष्यभाष्ये तेषामुल्लेखाय तथापि अनाचरत्वात्सूत्र-पाठे प्राथम्याच्च र्काणमुल्लुप्तुमुनादय इति वाच्ये तुमुनः प्रथमोक्तिस्तुमुन्त्वसामान्यात् "तुमुन्वृत्तौ" इत्यस्यापि ग्रहणसूचनाय । अत एव 'भोक्तुमोदनः पच्यते' इति तदुदाहरणं तत्रत्यं भाष्योक्तं सा-गच्छते । अन्यथा आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वेन धातुसम्बन्धाधिकारविहिताभ्ययकृतां तुमुनन्तानां ग्रहणेऽपि तस्य तदनन्तर्गतत्वाच्च स्यादिति भावः । भाष्यपुरिनानुप्रयोगेऽप्यस्यार्थमाह—स्वान्वयिनेति । तुमु-नादिप्रकृत्ययान्वयिनेत्यर्थः । तस्यैव विचरणं—समभीति । यद्वा स्वान्वयिना कारकेण समभिव्याहृते-नेत्यर्थः । अनुप्रयुज्येति । भाष्यस्थानुप्रयोगशब्दे कर्मणि वृत्तिरिति भावः । आख्यातेनेति शेषः । समा-धिकरणे इति । अस्य समाने पकरिमन् अपिकरणे द्रव्यरूपे कारके इत्यर्थः । तत्र समानशब्द एकपर्यायः । तदाह—तद्वाच्येति । भाष्यातवाच्यकारकाभिन्नं यत्र क्वान्ता-दिकारकं तत्रेति यावत् । समानाधिकरणे कारके वर्त्तमानाद्वातेरिति तदर्थः । तेन तस्य चारुर्थं प्रति विशेषणत्वमेवेति न बोधे वैषम्यम् । अत एव पक्त्वादनं ग्रामो गम्यते देवदत्तेनेति सिद्धम् । वचनफ-लमाह—तेनेति । वचनेनेत्यर्थः । आदिना—अहम्भुक्त्वा ज्ञानोत्पादिसमाह । द्वितीयेति । उप-

वस्तुतस्तुः 'पक्त्वा भुज्यते' इत्यादौ कर्मणः पचिभुजिभ्यां न युगपच्छाब्दो-
ऽन्वयः, किं त्वन्यतरणं शाब्दोऽपरेणार्थः । तत्र च प्रथमाद्वितीये व्यवस्थिते
एव । तद्यथा—पक्त्वा भुज्यते ओदनः । किं पक्त्वा ? अर्थादोदनम् । यदा तु

शाब्दरत्नम् ।

न । अन्यथा कृत्वादस्य कर्त्तव्यापत्तौ पचिक्रियाकर्मत्वस्यानभिधानात्सा स्यादेव" इत्युक्त्वा
'न वक्तव्यमव्ययकृतां भावे विधानात्' इत्युक्तम् । अनेन हि भाष्येणोभयत्र शाब्दान्वय
एव लभ्यते । तत्र वचनारम्भे एषां प्रयोगाणामुपपत्त्यभावात् प्रत्याख्यानोऽपि हर्षुत्तरीत्या
सनादिसूत्रस्यभाष्यसम्भत्याऽभाव एवोचितः । एवं च कैयटोक्तं 'क्षुधं प्रतिदन्तुं शक्यम्'
इत्यप्यसाध्वेव, वचनारम्भेऽसिद्धेः । तुमुनाद्यन्वयिक्रियानिरूपितशक्तेरर्थ स्वभावो यत्स्व-
भैरवी ।

न वक्तव्यमिति । उक्तार्थकन्तद्वातिकमित्यर्थः । विधानादिति । "अव्ययकृतो भावे" इति वचना-
दित्यर्थः । लभ्यते इति । अन्यथा आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदापत्त्या तदसङ्गतिः स्यात् ।
एतदेवोपपादयति—तत्रेति । आरम्भप्रत्याख्यानयोर्मध्ये । एषाम्—मूलोक्तानाम् । सनादीति ।
आदिना 'स्वादुमि' इत्यस्य सङ्ग्रहः । मसाध्वेवेति । अत एव क्षुत्प्रतिदन्तुं शक्यमिति
भाष्यकारीयप्रयोगस्य सङ्गतिः । एवञ्चोक्तभाष्यद्वयश्लाघात्फलितं तददर्शयति—तुमुनाद्यन्व-
यीति । स्वसमानाधिकरणेति । अत्र स्वपदं शक्तिपरम् ।

भावप्रकाशः ।

लक्षणमेतत् हृवीयाया मपि । अस्य—तुमुनादिः । आपत्तौ—विधानापत्ताविरपर्यः । पचिक्रियाकर्मत्व-
स्य—अनिरूपितकर्मत्वस्य । तथैव खण्डयति—न वक्तव्या इति । न वक्तव्यमिति पाठे तु लकाराकं
तद्वातिकं न वक्तव्यमित्यर्थः । विधानादिति । "अव्ययकृतो भावे" इत्युक्तेरिति भावः । तदेवोपपाद-
यति—अनेन हीति । अन्यथा आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदापत्त्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव । तदेवाह—
तत्रेति । आरम्भप्रत्याख्यानयोर्मध्ये इत्यर्थः । वचनारम्भे—"भाचतुमुन" इति वचनारम्भे । एषां—
मूलोक्तानाम् । ओदनं पक्त्वा भुज्यते, पूजयितुं शक्यते हरिमित्यादीनाम् । सनादीति । आदिना
'स्वादुमि' इत्यादिसङ्ग्रहः । अन्यथा भाष्यकृता तयोक्त्या तद्विधानकल्पनापत्तिः । तन्व नोचितमि-
त्याह—उचित इति ।

यत्तु—हरिप्रभादी प्रधानपदेन सर्वतः प्रधानं त्रिभन्तशाब्दक्रियैव, तच्छब्दत्रैरेव वस्तुत्वभावमाहा-
त्म्येन स्वसमानाधिकरणेतरशक्त्यभिभावकत्वात् । अत एव पक्त्वोदनमुक्त्वे देवदत्तः, पक्त्वोदनो भुज्यते
देवदत्तेनेत्यत्र तृतीयाद्वितीये न । अत एव च क्षुधं प्रतिदन्तुं शक्यमित्यपि भवतीति पत्पश्यात् कैयटोक्त
संगच्छते । तत्र शक्यमित्यस्यापि नामस्येनेतरक्रियां प्रति गुणत्वेन स्वसमानाधिकरणेतरशक्त्यभिभवे
सामर्थ्याभावादिति कैषटानुयायिनः ; तन्न, ग्रामं ग्रामाय वा गन्तुं शक्यमित्यस्याप्यापत्तेः, क्षुद्रुपदन्तु
शक्यमिति भाष्यप्रयोगसिद्धयनापत्तेश्च, नियमनो जन्मतया क्रियासाक्षात्स्यैव नामत्वस्य प्राक् प्रति-
पादितत्वेन तत्र शक्यमित्युक्तेरसंगतत्वाच्च, अपि च समादाधिकरणे श्यस्यानुप्रयोगेदेव व्याख्या-
नाद्यथाश्रीकारे मानाभावात् कैयटोक्तप्रयोगस्यापि विन्यसत्वात् तद्वचनवादिमतेऽसिद्धेः । न च
तदाख्यातान्तानुप्रयोगविषयं, क्षुद्रुपदन्तु शक्यमिति भाष्यप्रयोगासिध्यापत्तेः, तुमुना कर्मणोऽनभिधा-
नात् द्वितीयापत्तेरिति दिक् । तद् ध्वनयन्नाह—एवं चेति । भाष्यवार्तिकविरुद्धप्रयोगानामनाशुद्धे-
वेत्यर्थः । अपिनीतप्रयोगसमुच्चायकः । क्षुधः प्रतिघातमात्रविशेषणत्वमपि न युक्तं, "गमेर्ग्रामं कर्म
श्चेत्स्ये" इति स-सुत्रस्यभाष्यविरोधादिति बोध्यम् । तत्र पर्यवसितमुपसंहरति—तुमुनाद्यन्वयीति ।
तस्मादित्यादिः । तुमुनाद्यन्वयिनी या क्रिया प्रधानक्रिया तत्रिरूपितशक्तेरित्यर्थः । अत एवात्रैव वक्तव्य-
मुण्मतेति । स्वपदेन शक्तिः । स्वसमानाधिकरणत्वं शक्तेर्विशेषणम् । यदित्यनेन स्वभावप्रकाशयो-

धोदनं पक्त्वा भुज्यते इति प्रयुज्यते तदा भुज्यत इत्यत्रार्थाद्दोदन इति गम्यते ।
एवं च विवक्षाभेदेन 'पूजयितुं शक्यते हरिर्हरिं वा' इत्युभयं साधु ।

प्राप्तानन्द इति । आनन्दकर्तृकप्राप्तिरुर्माभूत इत्यर्थः । यदुक्तं प्रायेणेति,
तस्य फलमाह—क चिविति । विपबृक्ष इति । यदि तु वधिच्छिदोरन्यतरेण

वाग्द्वयम् ।

समानाधिकरणगुणभूत मुनादिप्रकृत्यर्थनिरूपितशक्तेः स्ववदमिहितत्वेनानमिहितत्वेन वा
प्रकाश इति सुधियो विभावयन्तु ।

अन्यतरेण सद्देति । इदं प्रागुक्तवस्तुतस्त्वित्यादिरीत्योक्तं तद्देवेति बोध्यम् ।

मैस्वी ।

तद्देवेति । खण्डनीयमेवेत्यर्थः । मैवमित्युक्त्वा शाब्दबोधवैलक्षण्यसूचनाय "कर्तुरी-
भावप्रकाशः ।

रभेदः सूच्यते । स्ववदित्यस्य प्रकाश इत्यशान्वयः । केन धर्मेण तुन्यत्वमिषाकाङ्क्षयामाह—अमिहि-
तत्वेनेति । तथा च प्रकाशस्य स्वतुल्यत्वमन्वयपरमेणेति भावः । सुधियः—भाष्यादिपरिशीलनशालिनः ।

भाष्याद्यविरोधायाह—इदमिति । तद्देवेति । भाष्यादिविरोधात्तथाऽपि तु चळम् एवमिदमपि ।
तस्य यथा तद्बोधनाय तेन न्यायेनानुवादस्तथाऽस्त्यापीत्यर्थः । किं च विष्वक्शोऽपीत्यत्र तुमुनः साधुत्वा-
येष्वत इत्यध्याहारः भावदयकः । अन्यथा क्रियार्थक्रियोपवादकरामावाङ्कडादियोगाभावाच्च स दुर्लभः ।

स्यात् । अध्याहारे तु "इच्छार्थेषु" इति तुमुस्तुनमः । विष्वक्शोऽपि संवर्ष्यं ऋतुमिष्यते इति यत्तदा-
म्यतमन्यायमिति तदर्थः । एव चाध्याह्वननिष्ठाऽभिधानान्न द्वितीयाप्रसक्तिः । तादृशेच्छाया अन्या-
व्यत्वं च तद्विषयस्यान्याव्ययत्वेन । एवम् अमुं नारद इत्यवधोषीत्यादौ नारद इतीति श्लोकश्लेषानानुकरणं
नारद इत्येवञ्च नारदमित्यमानाकारो बोध इति बोधः । एवं च प्रथमान्तस्यामातिपदिकत्वात् तत्र द्विती-
या । एवं च 'प्रायेण' इति 'कचित्रिपातेन' इत्याद्यपि च चिन्त्यमेव ।

युक्तं चैतत्—

"श्रुति प्रकरणे हेतौ प्रकाशादिसमाप्तिषु । निदर्शने प्रकारे च स्यात् ॥"

इति कोशादितेः कर्मत्वद्योतकत्वे मानाभावात् । किं च साम्प्रतमित्यस्य

एतद्दिं सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथा ॥

इत्यमरादिदानीमित्यर्थकतया तदर्थमेव मानाभावात् । किञ्च तथार्थं स्वयं दत्तवररय इतः क्षये-
ऽयोग्य इत्युपक्रमसन्धेन सम्प्रत्ययुक्तताप्रतिपादनेऽपि कानान्तरे युक्तताप्रतीत्याऽमङ्गलैः स्पष्टत्वात् । एवं
च परिगणनमेवैतत् । अत एव माथ्ये "परिगणनम्" इत्येवोक्तम् । अत एव प्रकाशकारादिभिः प्रायेणे-
ति नोक्तम्, परिगणनादिव कर्तृभौषं कुर्वित्वाद्यो विशेष्यादुरपन्नद्वितीयया गतार्थत्वेऽपि विशेषणत्वात् ।
अत्र एवाविहारीत्यादी समासः । तदचनमात्मर्थ्येन दि तस्य परिगणनत्वमेव कथयितुं युक्तम्, ऋषिः-
त्पर्यस्य ऋषिवचसैव निर्णेतुमुचितत्वात् । अत एव "अत्र आ अय" इत्यादौ सप्तमी । किञ्च निपातेना-
भिधानेऽपि प्रातिपदिकानुद्भूततच्छक्तिमत्त्वेनैव मानमिति तत्र विभक्तिः सुनमा । शब्दशक्तित्वमा-
नादस्यैवार्थस्य द्योतकोऽपि निपातः । अत एव परिगणनप्रत्याख्यानैऽपि न दोषः । तच्चेत्—प्रक्रिया
दूशायां कठोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपीत्याख्यणत्कारविशिष्टकृतिप्रकर्तृकोक्तवपि भीष्मत्वादिगुणवि-
शिष्टनिवृत्तय तस्य बोधार्थं ततोऽपि सा । तेन विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्थोऽनेकार्थिका वेद्यपास्तं, तथा
शास्त्रे वचनभावाच्च । बोधस्तु मिश्रस्तयोर्विशेष्यविशेषणभावेनैव । कारकाणां भावनान्वयव्युत्पत्तिः साक्षा-
त्स्वाभ्ययद्वारा वाग्वयविषया । विश्वकृती स्वप्रकृत्यर्थं प्रति यस्य यस्य कर्मता तस्य सर्वस्यापि कर्मतामाह-
रिति कृतः कठ, सुन्दर इत्यादौ न तापि द्वितीया । कारकान्वययोर्व्यभिक्त्या च धातूपस्थितौ न तु द्विती-
याद्यप्यस्य । स्पष्टं चेद "वर्तुं कर्मणः" इति सूत्रमाये । अत एव शतेन कीत इत्यर्थकस्यपदोपात्तकि-

सह कर्मतयाऽन्वयो विवक्ष्यते, तदा द्वितीया स्यादेवेति ध्येयम् ।

तृणस्पृशतीति । यथा स्पृश्यमानस्य गङ्गादेरोप्सितस्य क्रियया योगस्तज्जन्यसं-
योगादिकलाघातत्वात् तथैवानीप्सितस्य तृणादेरपोति भावः । स्यादेतत् घातूपस्था-
प्यफलशालिकर्मत्वेवाऽस्तु, किमीप्सितानीप्सितयोः पृथक्कथनेनेति चेत् ? मैवम्,

शब्दरत्नम् ।

मैवमिति । मामं गच्छतीत्यादौ ईप्सिततमत्वोरलक्षितमुद्देश्यत्वं भासते, एत-
त्सत्रयोध्यकर्मत्वनास्तेरुद्देश्यतासमानाधिकानत्वात् । अत एव "कर्माणा यमभि-
प्रैति" इति सूत्रे कर्मणेत्यस्याभावे मां दशतीत्यत्र गोस्पृशुद्देश्यतया तत्रै-
वैरवी ।

न्सिततमम्" इत्यस्यारम्भ इति नोक्तमिति न्यूनतापरिहाराय स्वयमाह—ग्राममिति । ईप्सि-
तनमत्वोपलक्षितमिति । इच्छार्थंरुमन्प्रत्ययसरवात् तेनोद्देश्यत्वं लक्ष्यते । अत एव—उद्देश्य-
त्वस्य भानादेव । गामिति । अस्य विप्रायेत्यादि । गोऽपीति । अविना विप्रसमुच्चय । तत्रैव—

भावप्रकाशः ।

यायां न कारकान्वय इति न शक्यो देवदत्तेनेत्यादि । भिक्षा खारी द्रोणेनेत्यत्र तु देवी प्रकृत्यादि-
त्वाद्वा तृतीया । एव च शयशशालत्वादिः क्रियाजनकत्वेन विभक्तिराश्वतावच्छेदकोद्भूतशक्तिमत्त्वेन
च न भानमिति न विभक्तिप्रसक्तिः । एव कर्मादिवदैरेव वक्षादिवदैरेव न विभक्तिप्रयोक्तृरूपेण कर्मा-
दीनां भानम् । विष्णुसहितमसासैरिभिवाने शयस्यायमर्थः—शक्तेरिभिवाने तत्तच्छक्यत्वावेशेन न भान-
मिति विभक्त्यप्रसक्तिः । "भनमिदित्" सूत्रं तु अनुद्भूतशक्तिकर्मादिप्रवृत्तौ नैवैव तात्पर्यग्राहकं,
त्रिकोक्त्यापि षटोऽस्तीत्यादौ प्रातिपदिकरुद्भूतकर्मादिशक्यत्वाद्वा । शक्यादुद्भूतत्वं च सर्वत्र प्रतीय-
मानप्रातिपदिकार्थाद्भेदेन प्रतीयमानत्वम् । तदपरीरूपे निमित्तं च कुरन्त्यादिप्रतिपाद्यत्वं तसमानाधिक-
रणं च । तदुक्तम्—“भमिदितः सोऽर्थाऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्नः” इति । अन्तर्भूतत्वं च भेदेनाप्र-
तीयमानत्वमेव । एव च मूल परममूल तदनुयायिदण्ड्याद्युक्तं च चिन्त्यमेव । एतेन विषयवृत्त शयादौ
प्रथमाप्रयोजक न निराशयतामानाधिकरण्य, वैधाकरणमते तेषां वाच्यार्थाभावात् ; किन्तु असम्प्रति-
त्येतत्तात्पर्यग्राहकानुरोधेन न युज्यत इत्याक्षेरात्तत्रैव वृत्त इत्यस्यान्वयः । अमुं नारद इत्यत्रापि अमुम
शेषि किमित्यपेक्षायां नारदो भवतीति भवत्रिक्रियाध्याहारणैव योजना । अन्वया अमुनिरत्यत्रापि द्विती-
यानापत्तेः । यत्तु अमुनिरस्यादौ क्रियान्वयान्नीकात्वात् दोष इति ; तथापि विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावस्य
दुर्वारत्वात्, 'सविशेषणानां वृत्तिर्भ' इत्यस्यानित्यसमासविषयकरशात् इति रत्नाकरोक्तमपास्तम्, उक्त
दोषगणापत्तेः, निपातानां वाचकत्वात्स्यापि तस्मिन्नेव सरनाद्य, तत्राप्यद्वाहं विनैव निर्वाहाच्चेति दिक् ।
तदेतद् ध्वनयन्नाह—एवेति ।

मैवमिति । फलसत्त्वादिनि शेषः । ननु तथाप्युद्देश्यत्वादिमानाय सूत्रदयावश्यकत्वेनाऽने-
रित्येतावत्पर्यन्तगमन निर्वाहमत्र भाशे तदेव फलमाह—ग्राममिति । एतेन तथा रत्नाकरदण्ड्या
व्युक्तमपास्तम् । ननु ईप्सिततमत्ववच्छेदविषयत्वस्य न भानमनुभवत्वात् ; आह—उपलक्षितमिति ।
तथा च तदुपादाने तेन तदुपनक्षय कारेण पुण्डरीकादिवज्रान्वयेति तदावश्यकमिति भावः । सम्बन्ध-
विना तदसम्भवादाह—एतदिति । अत एव सूत्रे अनुपात्तः । तेन हीच्छार्थंरुद्देश्यत्वं गमितमिति
भावः । ननु इच्छाविषयत्वादिषुद्देश्यत्वादिष्यमानात्तदुपलक्ष्ये न भानमत्र आह—अत एवेति ।
तद्भानाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । गामिति । अस्य विप्रायेत्यादिः । अपि विप्रसमुच्चयः । नन्वेवमिदं सिद्धि-
देव गवि कर्मत्वस्य विभ्रे सम्प्रदानादस्याङ्गीकारात्त आह—तत्रैवेति । गन्धेवेत्यर्थः । एतेन विप्रभ्या-
वृत्तिः । तथा चाभ्यासपुतिभ्यामी इति भावः । नन्वेवं दावोगे एव सम्प्रदानादभ्यासपुतिभ्यामाश्रयणारकर्म

शब्दरत्नम् ।

च पर्यायेण सम्प्रदानसंज्ञा, स्यादिति भाष्यकैयटोक्तं संगच्छते । चतु
र्थ्या उद्देश्यत्वं वाच्यं तत्समानाधिकरणशक्तिर्वेति सर्वसम्मतमिति भाव ।
भैस्वी ।

गम्येव । अयम्भाव — ककेन पुण्डरीकादिकं यथा परिचाय्यते तेन गृहविशेषस्य प्रतीति-
स्तया ईप्सिततमशब्दस्येच्छार्थकसम्प्रत्ययघटितत्वात्तेनोद्देश्यत्वमुपलक्ष्यते । अत एव प्रकृत
धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारजन्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वमीप्सिततमत्वमिति कथ-
यन्ति । तथाच विप्राय गान्द्रदातीत्यत्र स्वस्वत्वत्वसविशिष्टपरस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य
धात्वर्थतया इच्छारूपतादृशव्यापारस्य विप्रविषयकत्वेन विप्रस्य सम्प्रदानसंज्ञा जायते
कर्मणेत्यस्य सत्त्वे । तद्भावे तु यमभिप्रैति—यं फलाश्रयत्वेनाभिसम्बन्धुमिच्छतीत्यर्थं स्यात्,
तथा च गो सम्प्रदानत्वस्य प्राप्तिरिति । दाधातुपर्योग एव सम्प्रदानसंज्ञा भवतीत्यस्याना
श्रयणाद्वात्वन्तरार्थयोगेऽपि तस्य प्राप्तिरित्याशयेनाह—पर्यायेति । तद्नाश्रयणे मांन्तु
प्रकृतभाष्यमेव । यमभिप्रैतीत्यत्र कर्तृबोधकृतिश्च स्वत्वात्केनाभिप्रैतीत्याकाङ्क्षाया स्वानष्टक्रि-
ययेति प्रतीत स्यात् । तथा क्रियया प्रथमतो गौरभिप्रेयते पश्चाद् गवा विप्र इति गारन्तर
द्वत्वात्सम्प्रदानसंज्ञाप्राप्ति । एतेन विप्रे सम्प्रदानसंज्ञा चरितार्था, धात्वन्तरार्थयाग कर्म-
त्वञ्चरितार्थमिति परत्याहो कर्मसंज्ञैव स्यादिति 'कर्मण एव स्यात्' इति भाष्यस्य सात्यर्थ
मिति ध्वनितम् । उद्देश्यत्वञ्च फलात्मकधात्वर्थे षाद्यम्, क्रियाया फलेच्छापूर्वकेच्छाविषय-
त्वात् । तदाश्रयत्वाद् ग्रामादेशरप्युद्देश्यत्वव्यवहार । चतुर्थ्या उद्देश्यत्वार्थकत्व एवोक्तभाष्य
'सङ्गतिरित्याशयेनाह—चतुर्थ्यारिति । उद्देश्यत्वन्तु उद्देश्यपदशक्यतावच्छेदकप्रदार्थान्तरम् ।
यन् इच्छाविषयत्वमेवोद्देश्यत्वमिति, तत्र, घणे द्रव्यमित्यादौ उद्देश्यविधेयभाववान्त्व
इति व्यवहारस्येच्छाविषयत्वस्याप्रतीतावपि दर्शनात् । शक्ति-सम्प्रदानत्वशक्ति । उद्देश्य
त्वमेव चतुर्थ्यावाच्यमिति प्राचीनमतन्तत्समानाधिकरणं सम्प्रदानत्वमिति प्राचीनत्वानो
भयसम्मतमित्याशयेनाह—सर्वसम्मतमिति । एतेन प्रघटकेनोद्देश्यत्वस्य भानार्थं "कर्तृगीप्सि
ततमम्" इति सूत्रमनुद्देश्यत्वमानार्थं "तथायुक्तम्" इति सूत्रमिति सूत्रकाराशयो वर्णित ।
विप्राय गान्द्रदातीति शब्दाद्विप्राभिन्नसम्प्रदाननिष्ठोद्देश्यतानिरूपकज्ञानमिति सम्प्रदानवि
भावप्रकाश ।

सञ्चानवकाश रयाद्युक्ताह—पर्यायेणेति । तद्नाश्रयणे प्रमाणन्तु भाष्यमेवाग्रे श्रुत्यम् । ननु दाधा
तुयोगे विप्रस्याप्युद्देश्यत्वेन तत्र सम्प्रदानत्वं चरितार्थं, तदन्यधातुयोगे च कर्मत्व, तथा च तथागे गोः
परत्वात्कर्मसंज्ञैव स्यादिति कथं पर्यायैवेति श्रेय ? न, कर्मणीयस्याभावे ऋमिप्रैतीति तिष्ठपत्थितकृत्या
पूर्वमन्तराश्रयारविप्रदानक्रियया करणभूतयाऽभिप्रेयते सम्बन्धे गोः पश्चात् दानक्रियामिप्रेतगवा
विप्रोऽभिप्रेयते इति तस्य क्रियासम्बन्धो बहिरङ् इति बहिरङ्क्रियासम्बन्धे विप्रे सम्प्रदानत्वाप्राप्त, कर्तृ
निष्ठधात्वर्थव्यापारजन्यफलसम्बन्धं सम्प्रदानसंज्ञमिति तद्वदिततरत्र प्राप्यत् । कारकाविचारे च सामर्थ्य
गम्यप्रकर्षानाश्रयणेऽन्यन्तराश्रयबहिरङ्गभावात्प्रणमस्यैव । न च एवमे 'गत्पर्यङ्गमणि' इति व्यर्थम्,
सिद्धान्तैऽप्यनुवादत्वेनेदानीं तदन्तर्यैवोक्तिरिति भाव । मार्ये कर्मण एवस्यादिस्यैतावमान्योक्त
स्यादाह—कैयटेति । उद्देश्यत्व च साक्षात्फलरूपे धात्वर्थे, क्रियाया फलेच्छापूर्वकेच्छाविषयत्वात्,
तदाश्रयत्वाद् ग्रामादेशरपि तत्त्वमिति भाव । ननु चतुर्थ्या उद्देश्यत्वे वाच्ये एव प्रागुक्तभाष्यसङ्गति
स्तिप्रव किमानमत्त आह—चतुर्थ्या इति । तत्र चोद्देश्यादिपदशक्यत वच्छेदकतया सिद्धं पदार्था-
न्तरम् । यत्तु इच्छाविषयत्वमेवादुद्देश्यत्वमिति, तत्र, देवो रूपवानित्यादातुद्देश्यविधेयभावेनान्वयाद्
देवे उद्देश्यत्वमतीतावपीच्छाविषयत्वप्रतीतेः । क्वचित्तरमानाधिकरणमित्यन्यत् । इदं च प्राचोक्त
रीत्या । सिद्धान्तमत्रेनाह—तत्समानेति । सर्वेति । प्राचीनत्वानोभयसंमतमिति । विप्राय गौ दशतीत्यादौ
विप्राभिन्नसम्प्रदाननिष्ठोद्देश्यतानिरूपकं दानमित्यादिरीत्या बोध । स्वस्त्युद्देश्यतानिरूपकत्व सन्

अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र “वारणार्थानाम्” इति सूत्रेण माणवकस्यापादानत्वं प्राप्तं तद्वाधनाय “कर्तुरीप्सितत्वमम्” इति वक्तव्यमेव । एवं च

शब्दरत्नम्

फलान्तरमप्याह—मग्नेरिति । ईप्सितत्वमपदाभावे “वारणार्थानाम्” इत्यस्यैव भैरवी ।

प्रोयं विप्रसम्प्रदानकमिति वा बोध । फलान्तरम्—पृथक्सूत्रद्वयोपादानरूप फलान्तरम् यदुक्तम्पूजे माणवकस्यापादानत्वम्प्राप्तमिति तदाशयमाह—ईप्सितत्वमपदाभाव इत्यादिना तदपवादत्वापत्तेर्वाणार्थक्यानुयोगे ईप्सितत्स्यापि कर्मत्वं प्राप्तमिति निरवकाशतया कर्म भावप्रकाशाः ।

वः सम्प्रदानविप्रोऽयं विप्रसंभ्रदानकमिति वा बोधः । एवं चोक्तमाभ्यासस्य तत्र मानावश्यकत्वे तस्या भावः “कर्तुः” इति सूत्रावश्यकत्वेऽनुदरेष्वदेभ्योदासीनयोः सम्प्राप्त्यै “तथायुक्तम्” इत्यस्याभ्यासवश्यकत्वम् । ईप्सितप्रदानोप्सितप्रत्ययविभक्तिसाम्यपरमिति व्यापसुधाया अप्यत्रैव तापर्यमिति बोध्यम् एतेन चात्पर्यकलशाधिकर्ममिति सूत्रमस्तु, “तथा युक्तं चानोप्सितम्” इति न कर्तव्यमिति महत्प्रयासवन् न चाग्नेर्माणवकमित्यादौ माणवकादेनेनापवादत्वात्कर्मत्वं वाचिवाऽपादानत्वं स्यादिति वाच्यं, भावकैकलानविभक्त्याऽप्यादौ चरित्रार्थेन “अप्रदानमुत्तराणि गान्धेर्वि” इत्यत्रैवापादानत्वं वाचिवा परत्वात्कर्मत्वोपपत्तेः । चात्पर्येऽनु प्रवृत्तिर्चैवानुहृष्टे व्यापारः । सूत्रपरथाख्यानेनादोवाच । एतेन चायुक्त्याप्ये स्यात्मावश्यकत्वादित्यन्तो मनोरमाप्र-व-ऽग्नेरिति प्रतीकमुपादाय “ईप्सितत्वम्” इत्यादि “उत्प्रेति भावः” इत्युत्प्रेत्यस्य व्याख्यातृपन्थस्यापास्तः, संयोगस्य फलज्ञेयी प्रवेद्ये गौर्वात् , यवनिष्ठसंयोगापनुकूलगोमार्गपत्ररूपव्यापाराम्बानुकूलव्यापारविशेषां यवप्रतियोगि ह्योऽनुयोगिकसम्बन्धसत्त्वात्पदान् गौभ्यो वारयतीति प्रयोगापत्तेश्च । प्रवृत्तिर्चस्य चरवर्त्येऽनु तत्त्वात्वेन निष्ठत्वेन न तादृशप्रयोगः । एवं च प्रवृत्तिर्चसंयोगानुकूलव्यापारः किन्तु कृतिरवकाशनिमित्तेश्च । तथा च कृतिरवस्यैव प्रवृत्तिरवस्य लघुवर्त्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवे संयोगानुकूलव्यापारत्वस्य गुरुवर्त्मस्य तदनवच्छेदकत्वे लाघवाच्चेति मन्दोक्तमापास्तम् , उक्तरीत्या शब्दबोधकृतवैतन्त्र्यायै तदावश्यकत्वस्योक्तत्वात् चात्पर्यक्युक्तौ ईप्सितप्रवेद्ये प्रागभावात्पन्थाभावयोरिष्टतत्त्वयोगानापत्तेश्च, प्रत्याख्यानानि ऽपि सूत्रसिद्धार्थसत्त्वेन दोषाच्च । न हि प्रत्याख्यानं नाम तदर्थत्वार्थं किन्तु तस्यान्वयान्नायनम् । अत्र एव गौर्वस्याप्यज्ञोकाराच्च । अन्वयाप्य-ते व्यापारद्वयार्थं तत्रैऽपि गौरवापत्त्या तदावभावात्तेश्च । “माणवके कर्मसम्भवा बाधेऽनावपि तर्हि वाचिका स्यात्” इति भाष्यस्य “कर्तुः” इति तमस्यैतत्सूत्रस्यापकस्य संयोगानुकूलव्यापाररूपप्रवृत्तिपदाये विना निराकलनत्वात्तेश्च, उक्तमाध्यप्रामाण्याच्च वानुयोगिकप्रतियोगिकसंयोगे एव तत्प्रयोगस्यैवत्वञ्च, अपसारयतीत्यर्थं चोदाहृत्यान्वयवत्तद्विस्तृत्यमिधाने तत्रयोगे इष्टापत्तेश्च, प्रवर्तकनिष्ठव्यापारविशेषस्यैव प्रवृत्तिरवेन तस्यावच्छेदनाभेदेनसाधारणत्वेन त्वग्नेरेऽपि तस्य दुर्वात्त्वाच्च, प्रवृत्तेर्जातिविशेषत्वरूपत्वस्य दुर्गुपादत्वाच्च, तत्त्वेनोत्तरप्रत्यासङ्गत्वेऽपि, तदितरावृत्तित्वे सति तदवृत्तित्वरूपवृत्तित्वस्य गुरुवर्त्मस्य दुष्परिहरत्वाद् दृष्टान्तासङ्गत्वेऽपि, तस्यास्तद्रूपत्वे स्वसासम्भवाच्च, संयोगानुकूलव्यापारत्वापि प्रवृत्तित्वेन बोधे मन्मते एव तस्य लघुत्वाच्च, एतद्भाष्यप्रामाण्यादिशिष्टशक्तिसिद्धौ गुरुवर्त्मस्य शक्यत्वावच्छेदकत्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्कीकारस्य प्रामाणिकत्वेनादोषाच्चेति दिक् । नन्वेवमग्निमूलासङ्गतिरेत आह—फलान्तरमिति । उक्तादन्वयित्यर्थः । अपिदत्तसमुच्चायकः यदि तावन्भाव फलं स्यात्तर्हि कर्तुंशक्येदस्य कर्मत्वेव वाच्यम् , ईप्सितत्वमप्रमाण व्यर्थमेव । एवं च विशिष्टप्रापेक्षया तन्मात्रापेक्षया वा फलान्तरवोक्तिः । अत्र एवापिसङ्गतिरिति भावः । द्वितीयपञ्चमिप्रायेण उदुपगादयिन्तु मूलोपादानत्वप्राप्ति हेतुमाह—ईप्सितत्वमेति । यद्यपि यौगिदिप्सितशब्दस्य पयसो-दनमिति व्यावृत्तिः फलमिति तमप्यध्वेर्दं फलं तथापि प्रकृतं विना तमयोऽभावात्तरक्तस्य दुर्बलत्वादि-

वाग्द्वयम् ।

तदपवादत्वापत्तेः । न चाग्री तच्चरितार्थं, तस्यापि तदुपस्थाप्यसंयोगरूपफलाश्रय-
त्वात् । वारयतेश्च संयोगाद्यनुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारोऽर्थः । तत्रापीप्सितशब्दः
द्विधाशब्द एव । नन्वर्थ संयोगो न तत्कर्तृव्यापारजन्यः, तत्र कर्तृपदस्याभावा
त् । ईप्सिततममित्युक्तौ ईप्सितमात्रे सावकाशस्य परत्वादीप्सिततमेऽनेन बाधः ।

मैत्री ।

संज्ञापवादत्वापत्तेरित्यर्थः । तथापि—“वारणार्थानाम्” इति सूत्रेऽपि । अत एव कृपादन्धं
वारयतीत्यादौ कृपादेरपादानत्वस्य सिद्धिः । यदीप्सितशब्द इच्छाविषयपरः स्यात्तदा तत्र
कृपस्येच्छाविषयत्वाभावात् स्यात् । ईप्सिततममित्युक्ताविति । वारणार्थकथातुयोगे माणवकादेः
कर्मणोऽपवादत्वात्प्राप्तापादात्स्ववारणार्थेऽपि तत्तममित्येतत्पदधरितसूत्रकरणे इत्यर्थः । साव-
काशस्येति । अयम्भावः—शुक्लतमः पट इत्यादौ यथा प्रवृत्तिनिमित्तशौक्यगतप्रकथे तमप्र-
स्ययो भवति तथाऽत्रापीप्सितशब्दस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तमासीच्छा तस्याः प्रकथे तमया भवि-
तव्यम् । इच्छायाः प्रकर्षस्तु यद्यपि स्वतः सम्भवति तथापि व्याख्यानात्तद्विशेषणसिगतः
प्रकर्ष इह विवक्षितः । आसिश्च—धात्वर्थफलानुकूलव्यापारात्मकः सम्बन्धस्तत्प्रकर्षश्च प्रवृत्ते
तादृशसम्बन्धघटकफले धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यत्वरूपः । एवञ्च वारयतेरुत्तरेऽपि
संयोगानुकूलव्यापाराभावात् शुकूलव्यापारार्थकतया तद्व्यक्ततादृशव्यापाराभावात्मकफले
प्रधानव्यापारप्रयोज्यत्वस्य स्वात्तदाश्रयमाणवकादौ कर्मसंज्ञा प्रवर्तते । येषाम्यो गां वारयती-
माद्यप्रकारात् ।

शिष्टमुपात्तम् । अपवादत्वापत्तेरिति । बर्मत्वरय सर्वत्र प्राप्तौ 'वारणा' इति सूत्रस्य विशिष्यार
त्मात् । एवं च तत्र माणवकस्य कर्मत्वं न स्यादिति भावः । तत्—“वारणार्थानाम्” इत्यणदानत्वम् । तथा
च नापवादार्थं तस्येति भावः । तस्यापीति । अनेऽपीत्यर्थः । सपिमाणवकसमुच्चयकः । तदुप-
स्थाप्येति । वारयतीत्युपस्थाप्येति शब्दः । एतेन “वारणार्थानां कर्मण ईप्सित” इत्येव न्यासः कार्य इत्य-
पास्तम् । तदुक्तमनुपपदेव शुकुलीभविष्यति । तथाच तदभावेऽपवादत्वापत्तिरुक्तैवेति भावः । ननु
प्रवृत्तिविवादात्सर्वत्र वारणत्वेन संयोगरूपफलं न वारयतिवाच्यमत आह—वारयतेदवेति । तत्सूत्रस्यो
क्तमाभ्यादिति भावः । अत्रादिना भक्षणम् । तथा च क्वचिद् भक्षणोदिकनव्यापाराभावानुकुलो व्या-
पारः, क्वचिद् संयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापार इति फलितम् । एतोऽपि मन्दोक्तिर्युक्तीवेति बो-
धम् । तथाच तद्भावरथप्रयोज्यफलश्रयोऽप्यादानमिति तदुत्तरार्थं इति बोधम् । एव एव च प्रवृत्ति-
विवादात्तदोपपत्ते इति भावः । नन्वीप्सितशब्दस्याभिप्रेतपर्यायस्य क्लृप्तस्य तत्र प्रहणेनयवादीनां स्वत्वे
स्तीप्सितत्वेन तत्रैव तत् प्राप्तिर्न तु गवि, गवादेः स्वत्वे तु तत्रैव तत्त्वेन तत्प्राप्तिरिति कथमुभयत्र युग-
पत् तत्रापादानमत आह—तत्रापीति । “वारणार्थानाम्” इति सूत्रेऽपीत्यर्थः । अत एव कृपादन्धमि-
त्यादौ कृपादेरपादानत्वम् । अथवा राजाधर्ममवादितो मापादीनां नाशामावरूपफलाश्रयत्वेन गोस्व-
म्भमिमेतरेऽपि भस्याऽऽरहात्तत्र स्यात् । न च संयोगो न त इत्तृव्यापारजन्य इति तत्र कर्मत्वाप्राप्ति-
रिति वाच्यम् । कर्तृव्यापारश्च कथातुपात्तफलाश्रयत्वमित्यर्थस्यैव तेन ज्ञात्वात् । फलस्य तद्व्यवस्थेय-
त्वस्यैवेऽज्ञापनात् । अथवा प्रकृतसुखसमुच्चयः । तच्च प्रतिपादितं प्राक् । एवञ्च वारणार्थकथातुप्राप्ति-
पाद्यव्यापारजन्यफलाश्रयत्वमेव तत्रैप्सितत्वमिति भावः । एतेन ‘इप्सितम्’ इति कृपादन्धं वारयति” इति
“कर्तृः” इति सूत्रे प्रत्युदाहरन्तो रानाकरादयः प्रत्युक्ताः । यद्यपि कर्तृत्वेऽर्थं कर्मत्वरस्य फलं तन्मान-
रूपेणुक्तं, यौलिङ्गितशब्दस्यापि एव सौदनशुद्धे इति व्याप्तिः फलमुक्तम् ; न वेदमपि तमप एव
कुतो न व्यत्यर्थमिति वाच्यम् । अग्निपयःसमवायवर्तकप्रकर्षस्य दुर्बेकात्वात्, तथापि तमप इव फल-
मिति बोधयितुं तदङ्गीकारे दोषाभावमुपादायति—ईप्सिततममिति । विशिष्टोपादानं प्राग्वह्यं ।
इत्युक्तौ इति । शुकुली त्वित्यर्थः । सावकाशस्येति । “वारणार्थानाम्” इत्यस्येति भावः । ईप्सि-
ततमे—माणवकादौ । अनेन—तदुत्तरितेन “कर्तृः” इति सूत्रेण । अर्थ भावः—प्रवृत्तिनिमित्तगतमङ्ग

द्वेष्योदासीनयोः संग्रहार्थं "तथा युक्तम्" इत्यस्याप्यावश्यकत्वात् । अनीप्सितप्रहणं तु स्पष्टायमेव न त्वावश्यकम् ।

शब्दरत्नम् ।

ईप्सिततमत्वं च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वानोद्देश्यत्वम् । अत एवाग्नेर्नोद्देश्यत्वप्रतीतिस्तत्रेति भावः । न त्वावश्यकमिति ।

भैरवी ।

त्यादी तु भक्षणानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारात्मकः प्रवृत्तिविधात एतद्घटकप्रधानव्यापारप्रयोज्यभक्षणानुकूलव्यापाराभावात्मकफलाश्रयत्वाद्गो कर्मत्वम्भवति । ईप्सिततमशब्दघटकेन सना इच्छार्थकेनोद्देश्यत्वमुपलक्षितमिति प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वानोद्देश्यत्वमुपलक्षितमिति प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वानोद्देश्यत्वमुपलक्षितम् । एतद्घटकाभावप्रतियोगित्वव्यापारप्रयोज्यं यत्फलमुत्तरेदशसंयोगादितदाश्रयत्वाद्ग्निकृशाद्वापदानसंज्ञा भवतीति । यत् सन्प्रत्ययेनोद्देश्यत्वमुपलक्षितम्, अत एवाह-माप्तेति । यत् ईप्सिततमत्वमुत्तरूपाम्भवेन विवक्षितमत एतदर्थम् । तत्र अग्नेर्मागवर्कं वारयतीत्यत्र । उक्तरूपाम्भवेन ईप्सिततमशब्दार्थघटकफलव्यापारयोः प्रकृतत्वन्तु प्रत्यासत्त्वात् लब्धम् । तत्फलन्तु यदा मापभक्षणेनाशस्य पुष्टिर्जायतामिति चिच्छ्या मापश्चेत् एवाश्वबन्धनहेनापि पुरपेण कृतन्तत्र मापेत्त्वम्भचनातीति प्रयोगो भवति, तदाशस्यहे कर्तुमभवतो य प्रधानीभूतो व्यापारस्तत्प्रयोज्यम्फललङ्घ्य संयोगोऽपि तदाश्रयत्वान्मापाणाहूर्मसंज्ञा स्यादिति तद्धारणं, भक्षणरूपफलस्य बन्धधात्वर्थत्वाभावात् । उक्तरीत्या ईप्सिततमपदघटितसूत्रे कृते द्वेष्योदासीनस्य च कर्मसंज्ञासिद्धयर्थं "तथायुक्तम्" इति सूत्रमपि कार्यम् । तच्चेप्सिततमभिद्वसङ्गहार्थमिति द्वेष्योदासीनयोः सङ्ग्रहभावप्रकाशः ।

उपशान्तिर्विधीयते । प्रवृत्तिनिमित्तं वाचेष्टा । तस्याः स्वतः प्रकृतत्वम्भवेऽपि व्याख्यानाद्विशेषगीभूतत्वात्प्रागः स गृह्यते । स्यात्पिपूर्वमर्थं प्रकृतधत्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यधात्वर्थफलाश्रयत्वरूपः । न च कर्मप्रहणार्थमेतत्, तस्यैव हेतुनेति कर्मणा कर्तुराद्यपेक्षैव सिद्धे पुनः कर्तृशब्देन प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापाराश्रयत्वैव तेन प्रहणार्थेति वाच्यम् । लघुना तत्र प्रहणेन "कर्तुः" इत्यस्य प्रत्याख्यानं तात्पर्यरक्तकर्मिणो प्रकृतधात्वर्थस्य व्यापारार्थे इति प्रत्यासत्तैव लभेन मापेत्त्वमभिरयादावदोषादिति । इदं च प्राक् प्राग्वदिति । तदाह—ईप्सिततमत्वं चेति । फलव्यापारयोः प्रकृतधात्वर्थत्वमिति प्रत्यासत्तिलभ्यमित्युक्तम् । तेन यदा पुष्टयर्थं मापभक्षणाय मापश्चेत् एवाश्वबन्धनं तदापि मापेत्त्वम्भचनातीत्यादी न मापार्था कर्मत्वं, बन्धनप्रयोज्यभक्षणफलश्रयत्वेति भक्षणस्यातदर्थत्वात् । प्रयोज्यत्वं च बन्धनप्रत्ययसाधारणम् । अत एव गां दोग्धारायादी विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थं कर्तुर्धियोगे पयसः कर्मत्वसिद्धिः । तच्च नान्यादाविरपत् भाव—अत एवेति । ईदृशेप्सिततमत्वात्कीकारेणान्ते स्तस्वामावादेवैत्पर्यं । उपलक्ष्यकामावे उपलक्ष्याभावस्यावश्यकत्वादिति भावः । तत्र—अग्नेर्माणवकवारयतीत्यत्र । न त्वावश्यकमिति । "तथा युक्तम्" इत्यस्यासंग्रहार्थमेव तदभावेऽपि तदर्थसरला ।

इति बोध्यमिति । भवत्यत्र ईदृशेदुश्चेत्तरे मूल एव स्पष्टं तत्र एवावधार्यम् । नत्वावधार्यमित्येति । वस्तुतस्तु चिन्त्यमिदं कर्तृवृत्तिव्यापारत्वावकाशानुवाच्यफलाश्रयत्वेन वक्त्रा विवक्षितं कर्मस्यैवन्मात्रार्थस्वीकारेऽग्नेर्माणवकं वारयतीत्यादावग्नेर्माणवकरत्वं चानेव परशकार्कसंज्ञाप्राप्तौ "वारणार्थानामप्सितः" इत्यस्य "कर्तुर्विहित" इति सूत्रापवादस्याप्येतां प्रमाणवकादपि पञ्चम्यापत्तिः । नन्वेवमस्यैव नाप्राप्तत्वात् "येन नाप्राप्ते" इति न्यायेन "वारणार्थानाम्" इत्यपवादः स्थान्तु "कर्तुर्विहित"

शब्दरत्नम्

द्वेष्यसंग्रहोऽपि व्याख्यानादेव भविष्यतीति भावः, तस्यापीप्सिततमभिन्नत्वात् ।

मैत्री ।

रायेनाह—द्वेष्यसंग्रहोऽपीति । नन्वनीप्सितपदामावे "तथायुक्तम्" इत्यभ्येप्सिततमवत् क्रियायुक्तं क्रियाजन्यफलाश्रयः कर्मत्ययैः स्यात् । एवञ्च कृपादन्वयं वारयतीत्यादौ कृपादेर्निरुक्तेप्सिततमभिन्नत्वात्पुनरपि "वारणार्थानाम्" इति सूत्रमिदं वाच्यम् ? द्वेष्योदासीनयोरेव कर्मसञ्ज्ञा यथा स्यादित्येवमर्थमपीप्सितपदमपि कर्त्तव्यम्, तदर्थं शब्देप्सिततमभिन्नमित्येव न, किन्तु मनोऽधुराधर्मादिपदघटकनष्टवद्वीप्सिततमविरोधीत्यर्थः । तद्विरोधश्च द्वेष्योदासीनयोः । तत्रोदासीनत्वमिच्छाद्वेष्योर्धर्माभावस्तत्त्वम्, एवञ्च कृपादेर्निरुक्तोदासीनत्ववत्त्वेऽपि प्रधानीभूतघात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रयत्वरूपं तथायुक्तत्वमिह विवक्षितमिति तथायुक्तत्वाभावत्वेन न "तथायुक्तम्" इत्यस्य प्राप्तिरित्याशयात् । नचैवन्तथायुक्तमित्येवास्तिवति वाच्यम् ? पयसः करणत्वविवक्षया पयसा ओदनं भुञ्जते इति यत्र प्रयोगस्तत्र पयस कर्मत्ववारणाय "तथायुक्तज्ञानीप्सितम्" इत्यस्याप्यावश्यकत्वात् । नचैवञ्च त्वावश्यकमिति मूलविरोध इति वाच्यम् ? मूलस्य यथाश्रुताभिप्रायकत्वात् । अत एवेशोक्तं "भाव इति" मूलकारस्य भावः ।

वस्तुतस्तु तदावश्यकमित्यत्र तात्पर्यम् । पयसो यदा करणत्वमाश्रयविवक्षा तदा प्रकृतघात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतघात्वर्थफलाश्रयत्वेनोद्देश्यता पयसो नेति तस्य न कर्मसञ्ज्ञा । द्वेष्योदाहरणञ्चोदाहरणप्रयोज्यतीति । अत्र चोदाहरणमिन्द्रियसंयोगात् दृश्यमानत्वेऽपि ततोद्देश्या इति न पूर्वसूत्रस्य प्राप्तिरिति वाच्यम् ।

भावप्रकाशः ।

स्वसिद्धेरिति भावः । नन्वयुक्तमेतत्, तावन्मात्रेण इष्टादिः । तथाहि तदभावे इत्यस्यार्थः- तथेति सिद्धपदं, चोऽवधारणे तथेत्यग्रे वाच्यः । तथैव युक्तमित्यर्थः । कश्चित्पैश्यामोप्सिततमवत्क्रियया युक्तमिति कथम् । येन प्रकारेणैप्सिततमं क्रिय यौदनमशनादिना युज्यते तेनैव प्रकारेण एव युक्तं तःपि कर्मत्वर्थप्रपत्तेन चोऽप्यर्थ इति दण्डयुक्तमपास्तम् । एव च अनिप्सितपदामावे उदासीनसंग्रह एव स्यात् द्वेष्यसंग्रहो न स्यात् । किं चानेर्माणवकमित्यादौ प्रकर्षहीनेप्सितताग्न्यादेरेवानेन सञ्ज्ञाप्राप्तौ "वारणार्थानाम्" इत्यनवकाश स्यात् । न च स्वविषये अत्र एव तथा युक्तम्" इति प्राप्तकर्मत्ववाचिणं कर्मकर्ममिति वाच्यं, स्वविषये प्रकर्षहीने च युक्ते चेप्सिते ताप्राप्तौ वाच्यसामान्यचिन्तायां माणवकादेरप्युपादानत्वापत्तेः, विशेषचिन्तायामपि पुरस्तादपवादान्यायेन "कर्तुः" इत्यस्यैव वाच्यत्वेन माणवकादेः (वादानस्य मन्त्रवादेः कर्मत्वमिति वैपरीत्यापत्तेः) एव चानीप्सितपदमावश्यकम् । तथा सति अचानमृतादिवदुत्तरपदार्थप्रशियागिमूत इत्यमेव तेन पयुदाहेन न गृह्यते किन्तु तद्विज्ञानात् । तेन द्वेष्योदासीनयोः संग्रहः । उदासीनत्व च नोपैक्षावृद्धिविषयत्वं, तदो कूल वर्धनीयत्वेतने तदसम्भवात् ; किन्तु ईप्सादवधारणमावृत्तत्वम् । एव चाशयादौ 'तथायुक्तम्' इत्यस्याप्यावश्यकत्वात् । इत्यस्य सावकाशत्वात्कथयुक्ते भवेन वाधो युक्तः । "तथा युक्तम्" इत्यप्यावश्यकम् । अन्यथा विशेषीदनं मुक्त्वा इत्यादौ नरात्त्वमाश्रयविवक्षा विषय तत्सापत्तः । प्रयागात्कार्त्तौ गच्छतीत्यत्र प्रयागत्य च तत्सापत्तः । तत्तद्वे तु सप्तमिव्याहृतवार्षधर्मान्यापारप्रयोज्यप्रकृतघात्वर्थफलाश्रयत्वरूपविवक्षितत्वाभावात् दोषः । एव च मूलचिन्तयम् । एतेन तथा शनःकादण्ड्याद्युक्तमपास्तम् । अत आह—द्वेष्येति । चोदाहरणप्रयोज्यतीति इत्ये

सर्ला ।

इत्यस्य तथाचान्नेर्माणवकं नारयतीत्यादौ परत्वात्कर्त्तरिति कर्मत्वे द्वितीया सूपादेति चेत् ? न, यत्र वाक्यस्य माणवकोद्देश्यता संयोगानु कूलव्यापारभावप्रकारिकेच्छा नास्ति, स्वामिभयेन तु वारयति, तत्र "कर्तुरीप्सितम्" इत्यस्याप्यावश्यकत्वात् च "वारणार्थानाम्" इत्यनेन नाप्राप्तत्वाद्वाचिणं अग्नेर्माणवकद्वेष्यत्वमिति शयापत्तेर्दुर्वारत्वात् ।

भात्, इष्टवमत्वादेस्तु भानाभावात् । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्चाभेद इह संसर्गः । तथा च ह्याधारिका या प्रीतिस्तदनुकूलो व्यापारो वाच्यार्थः । यद्यपि कर्मणि कर्त्तेरि अधिकरणे च विहितानां द्वितीयादीनामाधारोऽर्थ इति तुल्यम् ; तथाऽपि तन्नि-
रूपकं फलं, व्यापारः, स्वाश्रयद्वारा तदुभयं चेति फलीभूते शाब्दबोधे वैलक्षण्यं

शब्दरत्नम् ।

नन्वेवमाधारस्य धर्मिणोऽपि प्रकृत्या लाभः, आभारत्वेनालाम इत्यस्याधारत्वं न लक्ष्यमि-
त्यत्रैवपर्यवसानात्तस्यैव शक्तिविशेषरूपस्य वाच्यत्वं युक्तम्, तस्य धर्मिसाक्षाद्वाद् वि-
शेषणत्वञ्च युक्तमिति चिन्त्यम् । अभेद इति । विशेष्यविशेषणभाव इत्यर्थः । चाक्षयार्थ
इति । हरिं भजतीत्यत्रेति शेषः । फलमिति । “कर्तुः” इत्यादिविहितकर्मसञ्ज्ञकविषये
फलमित्यर्थः । व्यापार इति । कर्तृविषये । स्वाश्रयेति । स्थालयां पचति तद्गुलमित्यत्र
कर्मद्वाराऽधिकरणं, भूतत्वे देवदत्तः पचतीत्यादौ कर्तृद्वाराऽधिकरणम् । फलीभूते इति । पदज-
भैतवी ।

नन्वेवमिति । एवम्—अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वे । तस्यैव—आधारत्वस्यैव । शक्तिविशेषरूपस्य—
अखण्डोपाधिरूपस्य । चिन्त्यमिति । चिन्ताबीजन्तु अखण्डोपाधिरूपधर्मस्य वाच्यत्वे तस्य विशेष-
णतयाशाब्दबोधविषयत्वकल्पने च “प्रकृतिप्रत्ययौ” इति न्यायविशेषः, “कर्मणि द्वितीया”
इति सूत्रस्य “सुपाङ्गुमांदयोऽप्यर्थाः” इति भाग्यस्य च विरोधापत्तिरिति । किञ्च धर्मस्याल-
ण्डोपाधिरूपस्य वाच्यत्वे तन्निष्ठधर्मस्य वाच्यतावच्छेदकत्वे तस्य च कर्मतरावृत्तित्वविशिष्ट-
सकृदकर्मवृत्तित्वरूपत्वे महागौरवन्तस्याप्यखण्डोपाधिरूपत्वे तदाश्रयाखण्डोपाधिरूपधर्मस्य
वाच्यतावच्छेदकत्वं युक्तमिति । वस्तुतस्तु पञ्चकम्प्रातिपदिकार्थ इति पक्षस्य मुख्यतया
कर्मादीनां घोट्यत्वेन प्रकृत्यर्थविशेषणत्वमेव युक्तम् । विशेष्यविशेषणभाव इति । इतरमन्व-
न्धानवच्छिन्नेत्यादिः । पदजन्योपस्थितारविशेषेऽपि—फलव्यापारयोर्घातुजन्मोऽस्त्विति विषय-
भावप्रकाशः ।

क्षणम् । तथाच निहृदेवदोत्यादिशब्दैरित्यर्थः । मूले ‘आभारवाचिका’ इत्यन्वयत्वेनाभारत्वात् शक्तिमा-
नुच्यते, तदभिप्रायेणाशब्दोत्ते—नन्वेवमिति । अनन्यलभ्यो हीति न्यायेन कर्त्तादीनामवाचकत्वे इत्यर्थः ।
शक्तिअभारवाचिका आह—धर्मिणोऽपीति । अविस्तममुखायकः । प्रकृत्या—द्वितीयाप्रकृत्या भोद-
नादिना । तस्यैव—शक्तिविशेषरूपाधारत्वस्यैव । क्वचित्तयव पाठः, चकन्यायादिति भावः । तदाह—
युक्तमिति । नन्वेव प्रत्ययार्थत्वात्तस्य प्राधान्यापत्तिस्त आह—तस्येति । पञ्चक प्रातिपदिकार्थ इति
पक्षे तस्य विभक्तिसोत्पत्त्यात् । कारक विभक्त्यर्थ इति पक्षेऽपि तस्यैव “संख्यावत् सस्यप्रधानानि ना-
मानि” इति निरुक्ताच्च । ‘विभक्त्यर्थश्चासत्त्वभूत’ इति “तद्धितञ्च” इति सूत्रमाधे स्पष्टम् । तत्र हि
विभक्त्यर्थप्रधानान्यथस्य विभक्त्यर्थप्रधानत्वादसत्त्वभूतत्वमुक्तम् । तदाह—युक्तमिति । एव च
“प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः” इति न्यायोक्तञ्च न प्रवर्तेत इति भावः । चिन्त्यमिति । १, लय, च, लय, खलान्-
दण्ड्यादयः परस्ताः । अभेदस्य तत्त्वस्य छिद्यत्वात्तदाह—विशेष्येति । एवकार्यं श्रम्यो धर्मवाच्यस्य-
पक्षेऽपि सुयोज इति भावः । ननु विशेषणभूतत्वेऽपि ह्याधारिकेति बोधस्य प्राप्त्तरीत्या यद्यपि युक्तत्वं
तथापि हरिः सेव्यत इत्यत्र नार्थ वाक्यार्थ इति प्रागुक्तम आह—हरिमिति । ननु एकत्र सर्वनिरू-
पनाभावात्पार्थक्येऽपि “द्विः कर्म च” “अभिशीह्” इत्यादिविषये फलस्य न निरूपकत्वमन् आह—
कर्तुरित्यादीति । आदिना “तथायुक्तम्” इत्यादिपरिग्रहः । फलमितीति । उक्तरीत्या तस्यैव कर्तु-
रीप्सितनमावादि वि भावः । कर्तृविषय इति । कारकचक्रप्रयोक्तृत्वेन तद्विद्वत्क्रियाया भभावेन च
तस्यैव स्वतन्त्रत्वात् । अत्र एवात्र सूत्रानुल्लेखः । स्वाश्रयेताति । “सापकतमम्” इति तमप्युत्पन्नैत
कारकाधिकारे गौणार्थस्यापि ग्रहणात् । साक्षात्तदाधारे तु परत्वात्कर्तृकर्मसंज्ञार्था वाच इति भावः ।
तदाह—स्थालयामिति । फलीभूतावशाब्दबोधयोर्विरोधात्—पदजन्योपेति । शाब्दबोधका-

सङ्गच्छते । न चाधारेतैव वाच्येति मन्तव्यम्, तन्निष्ठयमेव वाच्यतावच्छेदक-

शब्दरत्नम् ।

न्योपस्थितावशिष्येषुपि तत्फलभूते शाब्दबोधे इत्यर्थः । इदमुपलक्षण सञ्ज्ञयाऽर्थस्य नि-
मित्तत्वे तत्तत्सञ्ज्ञाप्रकारिकैशोपस्थितिरिति कर्मत्वादिनैवोपस्थितेस्तत्रापि वैशङ्क्यमस्ती-
त्यन्यत्र विस्तरः । तन्निष्ठधर्मस्येति । आधारेतरावृत्तित्वे सति सकलाधारवृत्तित्वरूपस्ये-
त्यर्थः । आधारता तु शक्तिविशेषरूपाऽङ्गवैवेत्याशयः । नन्वाधारेतैव निरूपकाद्यमन्वन्ध-

मैरवी ।

त्वस्य समानत्वेऽपि । इदमुपलक्षणमिति । फलभूतशाब्दबोधवैलक्षण्यप्रतिपादनमुपलक्षणमि-
त्यर्थः । सञ्ज्ञया-कर्मादिसञ्ज्ञया । अर्थस्य-सन्निह । निमित्तत्व इति । शाब्दबाधनकोप-
स्थितिनित्तत्व इत्यर्थः । तत्रापि-पदार्थोपस्थितापि । स्याद्यपि इति । आधारान्तिरूपस्य-
मिण एव वाच्यत्वमिति प्रतिपादकमूलस्याशय इत्यर्थः । निरूपकाश्रयेति । क्वचिदाश्रयतानिरु-
पकं विकलृतिरूप फल क्वचित्सयोग क्वचिद्विभाग इति यथायथमूहनीयमित्यर्थः । आश्र-
य-सङ्गुलादि । सञ्ज्ञाभेदेनेति । पवति गच्छतीत्यादौ फलाधारता समवायमन्वन्धाव-
च्छिन्ना, यथेभ्यो गा वारयतीत्याश्रयभावरूपफलाधारता स्वरूपमन्वन्धावच्छिन्नेति भेदे-
नेत्यर्थः । नन्वेवमाधारस्य शक्यत्वे तन्निष्ठाधारत्वस्योक्तरीत्या भिन्नस्य शक्यतावच्छेदकत्वे-
भावप्रकाशः ।

रणीभूतायामिति भावः । अत एवाह-तत्फलभूते इति । उपरिपठितन्ये इत्यर्थः । मिथ समभिवाहा-
रात् चिरविवक्षित इति भावः । ननु 'आश्रयो द्वितीयाय' इति वदतोऽयमभिप्रायः-तत्र प्रकृत्यर्थो विशेषे-
षणम्, आश्रयतया फल विशेष्यम्, आश्रयत्व शक्यतावच्छेदकम् अलङ्काराधिक्यम्, आश्रयत्वे तद-
नुपलक्षणम् । आश्रयत्वस्य विभवत्यर्थस्य निरूपकत्वात् फलेऽप्येव इति तु न युक्तः, 'कर्मणि' इति सूत्रस्य-
रसमहापक्षे । न चाश्रयत्वस्य ससगतत्वे तद्व्युत्पन्न पञ्जीत्यतोऽपि बोधापत्तिरिति वाच्यम् ? विमल्यर्थस्य-
द्वारीकृत्य भावार्थप्राप्तिपरिकार्ययो साक्षाद्देवान्वाप्युत्पत्ते । अन्यथा कर्मतासङ्गकोपस्थाप्यपत्ति-
रिति, तच्चिन्तयन्, 'सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमथै' इत्यत्र करकपदस्य शक्तिपरत्वेन शक्तिशक्तिमतीश्व-
रमन्वेन शक्तिमत एव द्वितीयाचर्षताया आध्यादिसम्मतत्वस्य प्रागुक्तत्वात् । किञ्चाश्रयत्वस्यातिप्रसक्त-
त्वात्, शक्यतावच्छेदकत्वानौचित्यात् । न च फलादिनिरूपितत्वविशिष्टमाश्रयत्व तथा, तद्वैशङ्क्यच्छेद-
कत्वे गौरवात्, 'वैकुण्ठमन्वन्धारे' इत्यादौ तदभावेन तस्य-यूनवृत्तितया द्वितीयाया शक्यतावच्छेदक-
त्वानौचित्याच्च । तत्र शुद्धाश्रयत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे अभादेनानार्थतापत्तिः, तस्माद्भाष्यादिसम्मतमेव
युक्तम् । इयादिपदास्य तामेऽपि शक्तिमत्त्वेनालामात्र बोधः । कर्मादिपदत्वेन शक्यत्वे तु गौरवम् ।
एव च कथं तद्व्युत्पन्नमिति मूल चिन्तयन्त आह-इदमुपति । निमित्तत्वे-उपलक्षणस्य-
विधौ । तत्र इति शेषः । तत्तत्सञ्ज्ञेति । तत्तदर्थविभागवत् साधु । अदिना कर्तृत्वाधिकरणत्वसंग्रहः ।
तत्रापिपति । अपिरेवाय । कर्मत्वादिप्रकारांशे एवेत्यर्थः । अर्थभाव-मुख्यतयापक्षे संज्ञाशब्दैरापोपित्त-
प्रवृत्तिनिमित्तबोधो यथा इत्यादिपदे, पूर्ववित्यादिगुणारोपेण तत्तद्वित्यादिबोध इति "कतक" सूत्रे कैपटे-
स्पष्टम् । एवं वाच्यसङ्गाशास्त्रैतत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तशब्दे सञ्ज्ञिनि बोधनमेवोचितम् । उददेश्यतावच्छेद-
कत्वेन तत्तत्सञ्ज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तत्वे 'फलाश्रयत्वात्कर्मत्वम्' इत्यादिशब्दद्वारासंगत्यापत्ते । न चास्य
तत्तत्कर्मसङ्घेत्यर्थः, लक्षणापत्तेः सङ्गामानानतोऽपि तथा-व्यवहाराच्च, अत्रापि पक्षे कर्मादिपदानां पदा-
प्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन तदुत्तरत्वप्रत्ययेन पदानभिधानाच्च । अनदितादयवधारस्य पूर्वपूर्वव्यवहारेण
कर्मादिपदानां तत्तच्छक्तिमति शक्तिग्रह इति, तदाह-अन्यत्रेति । मञ्जूषादावित्यर्थः । मूले तस्यानु-
पादानादाह-आधारेतेति । वृत्तित्वरूपस्येति । आधारेतरावृत्तयेति शेषः । मूलमते तावत्साह-
आधारेतेति । आशय इति । आधारे वाच्य इति वक्तुरिति भावः । अनेन सूचितावभिमाह-नन्विति
पुत्रेनाधारताव्यवृत्तिः । निरूपकेति । निरूपकमेवेनाश्रयभेदेन सम्बन्धभेदेन वेत्यर्थः । निरूपकाश-

सापत्त्याऽतिगौरवात् “कर्मणि द्वितीया” इत्यादिसूत्रस्वरसमन्नापत्तेश्च । अत एव भाष्यकार आह—

सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः, संख्या चैव तथा तिङाम् । इति ।

न च तिङोऽपि धर्ममात्रमर्थः, “कर्तरि कृत्” “लः कर्मणि च” “तयोरेव कृत्यकत्वार्थाः” इति सूत्राणां वैरूप्यापत्तेः, पाचको देवदत्तः, एक ओदन इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधेन धर्मिवाचकतास्वीकाराच्च । तस्मादिह घटादिशब्दा-

शब्दरत्नम् :

भेदेन भिन्ना, आश्रयतात्वमलङ्गमिति न गौरवमत आह—कर्मणोति । लोके कर्मादिपदानां धर्मिपरताया दृष्टत्वेन सूत्रेऽपि तत्पतैवोच्येनेति भावः । आधारस्य शस्यत्वेनानन्ताधारतानामाधारतात्वेनानुगमात् शक्त्यानन्त्यमिति बोध्यम् । कर्मादयोऽपीति । अपिना संख्यासूत्रवदेवात्रापि कर्मपदस्य धर्मिपरता, शक्तिष्येत-धर्म्यभेदमापन्नैवोच्यत इति बोध्यम् । संख्या चेति । चेन कर्तृकर्मणि । वैरूप्यापत्तेरिति । कृद्विषये धर्मिपरता, तिङ्विषये धर्मिपरतेति वैरूप्यापत्तेरित्यर्थः । कृतां धर्मिवाचकत्वे धोज्जमाह—पाचक इत्यादि । स्वीकारादिति । कृतमिति शेषः ।

शैवी ।

शस्यतावच्छेदकभेदाच्छक्तिभेदापत्तिरत आह—आधारत्वस्य शस्यत्व इति । आधारात्वात्वेन । अस्मद्गोपाधिरूपेणेति शेषः । अनुगमादिति । अनुगताकारप्रतीतिविषयत्वात्, अनुगतधर्मावच्छिन्नशक्यतावच्छेदकतया एकत्वेन शक्तरेकत्वमिति व्यवहार इति भावः । शक्तिरपि—कर्मत्वादिरूपा शक्तिरपि । पतै—कर्मादिपदैः । धर्म्यभेदम्—शक्तिमदभेदम् । एवञ्च कर्मादि-शक्तिमान् द्वितीयार्थ इति रीत्या स्वीकार्यमिति भाष्यसम्मतमेव युक्तमिति बोध्यम् । यत्र भावप्रकाशः ।

यमेदात्सम्बन्धोऽपि स्वरूपरूपो भिन्न एवेति भावः । अलङ्गमिति । अलङ्गोपाधिरूपमिदं । न गौरवमिति । एतेन ननु लक्षणावच्छेदकत्वस्यैव शस्यतावच्छेदकत्वस्यापि गुरुणि स्वीकारे बाधकाभावः । अपि च तादात्म्यसम्बन्धेन तदेवावच्छेदकमित्यस्यैव—कर्मणोति । मान्योक्त्याश्रयान् प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम् । ननु आधारत्वस्य बाध्यत्वे कर्मणीत्यनेन तस्यैवोपस्थितेः को वा सूत्रस्वरसमन्तोऽत आह—लोके कर्मादोति । आदिना करणादेश्चतर्धकवद्गोदृष्टेः परिग्रहः । सूत्रेऽपि—“कर्मणि द्वितीया” इत्यादिषुञ्जेऽपि । अपिर्माध्यादिसमुच्चायकः । उच्येतेतीति । अन्यथा विद्वान्वा-ख्यायकरवं शास्त्रस्य भक्ष्येतेति भावः । नन्वेवगुक्तीत्या त्रिण्यभेदेनाधारतानामानन्त्याच्छक्यतावच्छेदकानन्त्येन शक्त्यानन्त्यमत आह—आधारस्येति । आधारतात्वेन—उत्तररूपेण आश्रयतात्वरूप-शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकैक्याच्च न तदानन्त्यमिति भावः । मूले अर्था इत्यन्तं भिन्नं वाक्यम्, एवा-न्तैकवाक्येषु चाप्योऽन्यतरथैदर्यापत्तिः, उत्तरवाक्ये दृष्टमात्रसम्बन्धेन स्याच्चेत्याशयैनाह—अपिनेति । उपस्थितत्वात्प्रतीतिश्चेति भावः । अन्यभेदमपि विद्वद् स्याद् इत्याशयैनाह—सूत्रेति । नन्वेव शक्ति-र्वाच्येति प्रागुक्तभाष्यसिद्धान्तविरोधोऽत आह—शक्तिरपीति । कर्मत्वादिरूपा शक्तिरपीत्यर्थः । अपिना पशुद्वयसाम्यं सूचित्रम् । एतैः—कर्मादिपदैः । धर्म्यभेदम्—शक्तिमदभेदम् । एतेन भिन्नावाच्य-त्वनिरासः । प्रतिपादितमिदमवस्तात् । सर्वसम्बन्धानिष्टत्वादाह—चेनेति । तथा च बबनविपरिणामे-तस्यात्र सम्बन्ध इति भावः । ननु सूत्राणां सारूप्यं ज्ञानापि दुरुपपादमत आह—कृद्विषय इति । कर्मा-दिपदानामिति शेषः । तथा चाश्वैरूप्यं तत्राश्रयत्वं तत्रापत्तिरिति भावः । ननु कर्तरपि धर्ममात्रमर्थ इति न तदापत्तिरत आह—कृतमिति । अन्यथा पाचक इत्यादिदेवतोरत्तमस्य स्पष्टमेवेति भावः । अत्र एवाह—कृतमिति । एव च स्वीकाराच्चेति मूलेऽप्याह । एतेन चो देतादिति तात्पर्यमनन्त्यमिति

नामिच विशिष्टमेव वाच्यम् । आकृत्यधिकरणाभ्युपगमे तु कृत्वपि धर्ममात्रं, सर्वथाऽपि नैयायिकमीमांसकाद्यभ्युपेतमधजरतोयं हेयमेव । न हि तिङ्कृतोर्वै-
त्तुण्यं सूत्रपादम् । प्रपञ्चितञ्चैतच्छब्दकौस्तुभेऽस्माभिरित्यलमियता ।

परिगणनमिति । तेन नटस्य शृणोतीत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः । गां

शब्दरत्नम् ।

प्रपञ्चितमिति 'लादेशात्त्रादेस्तिङां च वैपर्ययं सर्वथा दुरुपपादमित्यादि' इति भावः ।

तेन नटस्येति । अपादानादिविशेषाविवक्षा च प्रसक्तस्य बुद्धिपूर्वमविवक्षा, सर्वथाऽप्रसक्त्याऽविवक्षा वेत्युभयथाऽपि गृह्यते । प्रकृते चान्त्या । गीतद्वारा च तस्य "आख्यातोपयोगे" इति शास्त्रकल्पं क्रियाजनकत्वम् । न च तस्य कर्मयुक्त्वाभावः, भैरवी ।

पञ्चितन्तदाह—लादेशेति ।

नटस्य शृणोतीत्यादौ यथा नेऽतिप्रसङ्गप्राप्तिस्तथाह—अपादानादीति । अन्त्येति । "सर्व-
थाऽप्रसक्त्याऽविवक्षारूपा" । इति शास्त्रकल्पमिति । उपयोगग्रहणस्य नेऽपादानसञ्ज्ञान्या-
भावप्रकाशः ।

भावः । अत्रादेशलादेशस्यापि सत्त्वादाह—लादेशेति । आदिना ज्ञानादिपरिग्रहः । तिकाभवरत्न-
तद्विशेषणम् । मिथोऽर्षकृतमिति शेषः । स्पष्ट चेदमन्यत्र । आदिनाऽर्षजत्वाद्यथापादिपरिग्रहः ।

ननु भविवक्षायाः प्राप्तिपूर्वकत्वेन नटस्य तदभासत्वादक्रियाजनकत्वेनाकारकरवाच "भक्तयित च"
प्राप्तिरिति किमर्थं परिगणनमत्राह—अपादानादीति । तत्तद्वेगामानमित्यर्थः । चत्सर्वर्थे ।
रिकाचिकारात्कारक सदकथितमित्यर्थेन कारकत्वे सत्येव स्पष्टाय भाष्यमिति सामर्थ्याद्विशेषणामः ।
कथितशब्दोऽत्राकीर्तितपरो नाप्रधानपर इति भावः । सर्वथाऽप्रसक्त्याऽविवक्षा वेति । उभयत्राऽकार-
इलेषः । अपिरेवार्थः । गृह्यते इत्यग्रे बोध्यः, प्रसिद्धौ यथाशुभो वा । एवं च पूर्वविधिमसक्तिपूर्वक
दविवक्षायां सर्वथा पूर्वविधेरप्रसक्तौ चैतत्प्रवृत्तिरिति भावः । सर्वथाऽप्रसक्त्या परिगणनेन तत्र दारण्य-
म् "आख्यातोपयोगे" इति सूत्रमाप्यत्र प्रमाणमिति गूढाकृतम् । प्रकृते चेति । नटस्य शृणोतीत्यादौ
इत्यर्थः, सर्वथा तत्र तदप्राप्त्येति भावः । एतद्वचः । एवमग्रेऽपि । यदा उभयोर्मिथः समुच्चार्यक च-
पम् । "आख्यातोपयोगे" इति शास्त्रेति । अन्यथा तन्नोपयोगप्रदानार्थक्यमिति स्पष्ट तत्रैव
पथे । नटं विना गीतश्रवणायोगात् द्वारेण द्वारिणो नान्यथासिद्धिरधिकरणवदिति भावः । तस्य—
टस्य । एवं प्रागपि । नटमन्वन्धि श्रवणमित्यर्थेन तस्याकर्मत्वादिति भावः । एतेन गायकर्मकं नटसम्ब-
ध श्रवणं वाक्यार्थ इति रत्नाकरदण्ड्याद्युक्तमपास्तं, पृथग्यन्तार्थस्य त्वान्वययोग्यार्थकतामभनभिष्यादरि
त्रैवान्वयव्युत्पत्तेः । स्फुटीभविष्यत्यनुपदमेतत् । न च परिगणनेऽपि गान्दोगिष पय' स्थाश्यामित्यत्र
यात्यादेरधिकरणत्वाविवक्षायां कर्मत्वापत्तिः, पयोरूपकर्मयुक्तशक्ति वाच्यम् ? चात्वर्थंभाषायात्माक
सरला ।

अपादानादिविशेषेरेति । अपादानत्वादिरूपेणैवैतत् । कारकाचिकारात् कारकत्वस्य ब्रह्मेश्यता
च्छेदकतया तेन रूपेणाविवक्षितत्वस्य अतीतुमशक्यतया पूर्वोक्तैरुपादानत्वादिविशेषविवक्षितमित्यर्थो
म्यते । 'केनाकथितम् ? अपादानादिविशेषकमात्रिः' इति भाष्योक्तप्रश्नोत्तराभ्यामकथितशब्दस्या-
नीतिरूपबोधाद्यर्थस्त्वलाभात् । अप्रधानरूपकृत्वर्थपरत्वे तु 'पाणिता कथित्यग्न्यां पयो दोगिष'
नादौ कथित्यथात्वादेरधिकरणत्वादिविवक्षायामपि अनेन परत्वात् कर्मत्वमापद्येत्, दुहापतिरिक्तपातुयोगे
धिकरणादिसङ्गानां चारिताभ्यात् । प्रसक्तस्येति । प्रसक्तत्वात्पादानादेरुपपादानत्वादिरूपेणावि-
ष्यर्थः । अस्योदाहरणम्—'गां दोगिष पयः' इति । अप्रसक्त्याऽविवक्षेति । सर्वथा अपादानत्वात्मा-
रूपमित्यर्थः । अस्योदाहरणम्—'वलिं यान्ते वद्भुवान्' इति । प्रकृते चान्त्येति । 'नटस्य शृणोति'
यत्र सर्वथा अपादानत्वाप्राप्तिरूपेत्यर्थः ।

दोग्धीति । गोसम्बन्धि पयःकर्मकं दोहनमर्थः । स्यादेतत्, "कर्तुरीप्सितमं कर्म"

वाच्यत्वम् ।

तदंशान्यापि परिगणनञ्चत्वात् । न च नञ्निस्सरन्तं वाच्यं गृह्णातीत्यर्थात्प्राप्तापादात्
नत्वविवक्षैवात्रेति वाच्यम् ? "आख्यातोपयोगे" इति सूत्रे उपयोगप्रहणेनानुरयोगे
आख्यातुरीदृशलक्षणयाऽप्रादानत्वस्यानिष्टत्वबोधनादिति भावः । गोसम्बन्धीति
भैरवी ।

वक्तृत्वेन भाष्यकृता चारितास्यस्याक्तत्वेन तच्छास्त्रस्तुतिमित्यर्थः । न च नटोद्योगीते
श्रवणक्षियासम्भवे तद्विन्नस्य नटस्यान्यथासिद्धतया क्रियाजनकत्वमिति वाच्यम् ? द्वारेण
द्वारिगोऽन्यथासिद्धत्वाभावात् । तदशस्य—कर्मयुगित्यंशस्य । न च दुहादिपरिगणने कृतेर्न
स्यालया नटोग्धि पय इत्यत्र स्यालया अधिकरणत्वाविवक्षायामनेन कर्मसञ्ज्ञा स्यादिति
वाच्यम् ? घात्वर्थव्यापारत्वात्कर्मयुक्तत्वस्य सम्ज्ञानिमित्तत्वात् । द्विविधाऽविवक्षाया
प्रकृतसूत्रे प्रहणे मानन्तु 'गान्दोग्धि पयः' इत्युदाहरणरम्भसूत्रभाष्ये 'नटस्य शृणोति
इति प्रत्युदाहरणस्य भाष्यमेव । ननु 'नटस्य शृणोति' इत्यत्रान्त्याऽविवक्षा स्वीकृत्वा, सा न
सङ्गच्छते, श्रुयातोर्नि सारणविशिष्टध्वजगार्धकत्वेन प्रथमाया अपि तस्याः सम्भवादिति कस्य
चिच्छ्रुत्वात्प्रति—न चेत्पादिना । अनिष्टत्वेति । यदि नि सरगावित्वाविवक्षायात्प्रत्येति

भावप्रकाशः ।

कर्मनामद्वयैव सति सम्भवे तत्र प्रहणादिति बोध्यम् । कर्मयुक्तं न परिगणनलभ्य, तदथात्र सत्त्वादि
प्राचीनैकं लक्षणमिति चेति । गृह्णातीत्यर्थादिति । तथा च श्रुयातोर्निस्सरणाङ्गे प्रहणे लक्षणेति भावः
एवेनान्यन्यावृत्तिः । एवं चैकैव सा गृह्यते इति तत्रैवाय प्रयोग इति । अनुपयोगे तदर्थे तद्विवक्षायां नट
च्छ्रुतीति भवत्येवेति भावः । ईदृशलक्षण्येति । निस्सरणाङ्गे प्रहणे श्रुयातोर्लक्षण्येपर्यः

सरला ।

इति भाव इति । एतेन दुहादीनां विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापाराद्यर्थकत्वेन विभागादि
रूपरूपाश्रयत्वात् पयभादीनां तदनुकूलव्यापाररूपरूपाश्रयत्वाच्च गवादीनां कर्मत्वसिद्धौ इदं सू
त्रार्थम् । 'गोदुग्धे पयः' इत्यादावपि गवादेः प्रधानकर्मत्वेनैव प्रथमा सिद्धयति । अन्तरसूत्रस्य गव
दिनिष्ठकर्मत्वस्य सम्बन्धत्वेन विवक्षायां प्राप्तायाः षष्ठ्या. वाचनार्थत्वम् । तेन एतद्बोधिनाकर्मसङ्घ
वदर्थबोधकपदोत्तरद्वितीयायाः सम्बन्धत्वरूपस्कारणैव कर्मत्व बोध्यते इति प्राचीनोक्तमसत्तम् । उचित
मिति । व्यापारद्वयार्थकत्वे "कर्तुरीप्सित" इति सूत्रेण विभागानुकूलव्यापारस्य फलाश्रयत्वात् गव
दीनां, विभागादिरूपरूपाश्रयत्वाच्च पयभादीनां कर्मसङ्घासिद्धावपि विभागानुकूलव्यापारमात्रस्य धार
यत्वे फलनाश्रयत्वेदकममत्रायाश्चकमम्बन्धेन विभागरूपरूपाश्रयस्य पयभादेः "कर्तुरीप्सित" इति सूत्रेण
कर्मसङ्घासिद्धावपि फलानाश्रयत्वेदकावित्तरमकमम्बन्धेन तादृशविभागरूपरूपाश्रयस्य गवादेः कर्मसं
घार्थमेतत्सम्भवादप्यकम् । अत्र एव "अप्रधाने दुहादीनाम्" इति संगच्छते । एवञ्च यद्यप्रादानत्वेन गव
देविवक्षा तदा षष्ठ्येव, यदा च कर्मत्वेन विवक्षा तदा द्वितीयैव, यदा च क्षीरान्वयितसम्बन्धवति
श्रुतित्वेन विवक्षा तदा षष्ठ्येव, 'स्वान्वययोग्यनार्थान्वयैव सम्भवति षष्ठ्यर्थस्य क्रियाव्याप्त्यर्थोऽनु
त्पन्नः' इति क्रियाया सम्बन्धत्वेनान्वयविवक्षायां षष्ठ्यपि नेति । एवञ्च 'एतत्सूत्रं यदि न स्यात् तत्र
षष्ठी स्यात्' इति सम्भावनायाऽस्य षष्ठ्यपत्तादरमाश्रित्य सम्बन्धत्वेन कर्मादिबोधकताफलने 'कर्तुरी
प्सित' सूत्रमिदं कर्मसङ्घावबोधकपदोत्तरद्वितीयाया अपि सम्बन्धार्थकतापत्तेः षष्ठीविधायकस्य कर्मसङ्घे
विधायकस्य च विरोधाभावेन दाष्यदाष्यकमावाप्तवैशेष्ये प्राचीनोक्तं चिन्त्यम् । किञ्च कर्मसङ्घपुरस्कारे
कर्मवाचकताविधायकतया सम्बन्धत्वरूपस्कारेण कर्मवाचकताविधायकतया च "कर्मणि द्वितीया" इति
सूत्रस्य वाच्यमेदापत्ति, एकत्वावयेन वैरूप्येण बोधस्याशङ्क्यत्वादिनि । नच वैरूप्येण बोधकत्वं द्वितीयाया
"दिवः कर्म च" "अधिशोऽव्यासां कर्म" इत्यादिविषये भवतोऽप्यावश्यकमिति वाच्यम्, करणा

“तथायुक्तं चानोपसितम्” इति सूत्राभ्यां गनार्थमेतत् । तथाहि, त्यजनोपस-

शब्दरत्नम् ।

गोकर्मकं पयःकर्मकं चेत्यर्थः । तत्र पयस एवेपिसिततमत्वे आह—तथा युक्तमिति ।
मैत्री ।

पृष्ठी तद्वा निस्तरणावधित्वविवक्षायाजडाच्छृणोतीत्यस्याप्यापत्त्या “आरुपावोपयोगे” इति मूत्रस्योपयोगप्रवृत्तौ यथापत्तिरिति श्रुधातीर्लक्षणाया सादृश्यायबोधकत्ववन्नैति कल्पनीयमिति भावः । “अकथितञ्च” इति सूत्रस्य पृष्ठीवाधनायमारम्भेणैतत्सूत्रसाध्यकर्मसञ्ज्ञायां या द्वितीया सा सम्बन्धार्थिकेति प्राञ्जस्तत्र युवतं सर्वकारकविषयेऽप्येवमपवादत्वस्य सम्भवेन सम्बन्धार्थकत्वापचेरित्यत्राद्येन व्याचष्टे—गोकर्मकमिति । स्यादेतदित्यत्रादिना शङ्काकरणसमये “तथायुक्तम्” इति सूत्रस्योपन्यासाः कृतस्तत्प्रयोजनमन्दर्शयति—तत्रप यस एवेति ।

भाष्यप्रकाशाः ।

अन्यथोपयोगग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः स्पष्टैव । अनेनोपयोगे प्रसिद्धार्थे तथा प्रयोगोऽस्यैवेति सूचिनम् । सम्बन्धमात्रमर्थ इति वक्ष्यमाणमौलसिद्धान्ताशयेन गोसम्बन्धीति बोधो न युक्तः तस्यैव खण्डयिष्यमाणत्वादत आह—गोकर्मकमिति । रत्नाकरोऽप्येवम् । एव च मूल तथा दण्ड्यापुक्त च चिन्तव्यमिति बोधयम् । अन्तःस्थितद्रवद्रव्यनिष्ठविभागानुकूलस्यापारो दुहेर्यः । तत्र विभागावधित्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वगोरिति भावः । नन्वेवं “कर्तुं” इत्यनेनैव सिद्धी “तथा युक्तम्” इत्यस्योपन्यासो व्यर्थोऽत आह—सन्नेति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । पयस एवेति । उद्देशत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु प्रागुक्तोऽन्विततमत्वस्योत्तरत्वात् ।

धारादिरूपकमेवा भेदेऽपि तावत् कर्मत्वशब्देरेवमेव कर्मत्वशक्तिवद्वेषिका द्वितीयेत्यर्थैरूपधाभावात् । प्राचीनानन्तु एतद्विहितद्वितीयायास्तादृशशक्तिपुरस्कारेणोद्योगोपकरणत्वे रूपस्य दुर्वालोदिति तदाह्वयम् ।

वस्तुतस्तु अस्मिन्नेव वैकल्पेन बाधकत्वं “कर्मणि द्वितीया” इति विहितद्वितीयाया इत्येव, उद्देशत्वाच्च उद्देशकफलाश्रयत्वादिप्यतिरिक्तकर्मसादिशक्तिनां प्रमाणाभावेनानङ्गीकारात् । फलाश्रयत्वात् कर्मत्वमित्यादिस्तु फलाश्रयत्वात् कर्मसंश्लेषेवार्थ इति न पुनरङ्गिषडोप । कर्मत्वाविवक्षायाम्भवेन कर्मत्वमित्यस्य तु फलाश्रयत्वस्य स्वरूपतः फलाश्रयत्वात्वेन वा अविश्रयत्वमपि सम्भवति तद्विवक्षादामपि अनेन कर्मसंश्लेषः इति न तद्विरोधः । “कर्तुरीप्सितमम्” इति सूत्रसत्त्वे कर्मत्वेन विश्रयत्वमिव तत्प्रवृत्त्या तत्र शेषत्वाभावेन षड्विधापत्त्या अपवादत्वस्यैवाभावेन न तत्र द्वितीयाया सम्बन्धार्थकतापत्तिः । “अकथितञ्च” इत्येतद्विषये तु अगदान्वादिविशेषाविवक्षायामेव तत्प्रवृत्त्या तत्र च शेषत्वस्य सत्त्वेन पृष्ठीप्राप्त्या येननाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वात् द्वितीयायाः सम्बन्धावकत्व एवपादम् । कर्मत्ववचनीयसंज्ञाविषयकद्वितीयाविधेः षड्विधापत्त्यस्य अन्वयोक्तव्यता अप्यापि तद्वीत्या वाच्यत्वावकत्वावोपपत्तेः प्राचीनोक्तमपि युक्तमेवेति । प्रधानकर्मणोति । अपवाने दुहादानां प्यन्ते कर्तुश्च कमनः । शत्रुत्तरार्थम् ।

नन्वेव व्यापारद्वयार्थत्वपक्षे दुहादीनामप्रधाने कर्मण्येव सादयः स्युरिति चेत् न, अपधाने दुहादीनाम्, इत्युत्तरार्द्धस्य दुहादीनामैकस्यापारार्थत्वकल्पे “अकथितञ्च” इति सूत्रारम्भपक्ष एव सत्त्वात् व्यापारद्वयार्थत्वकल्पे तु पूर्वार्द्धेनेवोत्तरार्द्धप्रदाशनसिद्धेः । तथा हि दुहादिधातुयोगे गदादीनामेव प्रधानकर्मत्व, गत्यादिप्यन्तधातुस्थले च प्रयोज्यकर्तुरेव तत्त्वम्, कर्तृप्रत्ययसममित्याहारं कर्त्तृनिष्ठप्रधानव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वस्यैव प्रधानकर्मत्वात्, तस्य च तत्रैव सत्त्वात् । एवञ्च व्यापारद्वयार्थत्वकल्पे पूर्वार्द्धे द्विकर्मपदेन दुहादीनां यदादीनां गत्यादिप्यन्तान्ताञ्च सर्वेषामपि ग्रहणम् । इदमेवाभिप्रेत्य शब्दरत्ने पूर्वार्द्धमेवोपात्तम् इति । यच्च “उत्तरार्द्धेषुचदुहादिप्यन्तदुहायावर्थातिरिक्ता द्विकर्मका के” इति प्रश्ने ।

नीवद्दोहैरैवापि गार्थानां तथैव च ।

द्विकर्मवेषु ग्रहण द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥

इत्युक्तं तत्र व्यापारद्वयार्थकत्वादीनां व्यापारद्वयसुपलक्षणमिति न तत्र विरोधः, तथापि व्यापारद्वय-
गेन कूपेःपलक्षणीयत्वात् । अन्यथा तत्र भेदे द्विकर्मवेषु तदसमशास्त्रेतिरिति दिक् ।

र्जनं त्याजनं दुहेरर्थः, दापनमङ्गीकरणं च याचे, विकलेदनं निवर्तनं च पचेरि-
त्यादि । एवं च धातुपात्तव्यापारविषयीभूतं यत् त्यजनदानाङ्गीकारादि, तदाश्र-
यत्वं गवादीनां स्पष्टमेव । अत एव हि अणौ कर्तुणौ कर्मत्वस्य न्यायसिद्धतया
गत्यादिसूत्रं नियमार्थमिति प्राचां सिद्धान्तः । अत एव चारुडागसूत्रे “अपादा-
नमुत्तराणि गां दाग्धि पय इत्यत्र परत्वात्कर्मसञ्ज्ञा” इति भाष्यं सङ्गच्छते ।
पञ्चकं प्रातिपदिकार्थं इति पक्षे त्ववधित्वफलाश्रयत्वयोर्युगपद् विवक्षाया चेद-

शब्दरत्नम् ।

त्यजनेऽपसर्जनमिति । गौः पयस्त्वजति, गवा पयस्त्याजयतीति प्रतीतेरिति भावः ।
न्यायसिद्धतयेति । व्यापारद्वयार्थत्वेनोक्तसूत्रद्वयसिद्धतयेत्यर्थः । प्राचाम्—“हेतुमति
च” इति सूत्रे भाष्यकृताम् । परत्वादिति । ‘गामादायाति’ इत्यादौ सञ्ज्ञान्तरप्राप्ताव-
पादानत्वं सावकाशम्, कर्मसञ्ज्ञा तु ग्रामं गच्छतीत्यादौ । भाष्यमिति । एतच्च
भाष्यं न “अकथितं च” इत्येतद्विषयम्, अस्यापादनत्वाविवक्षायां प्राप्त्या परत्वादिस्तु-
कन्यसंगतेः । तद् ध्वनयन्नाह—पञ्चकमित्यादि । अवधित्वेत्यादि । अपादानत्वक-
र्त्तव्या ।

इतिवत्तन्नावे—तदुपलक्षितोद्देश्यत्वे । अत्र यत्र यत्रोद्देश्यत्वन्तत्र तत्र “कर्तुः” इत्यस्य, यत्र
तदभावस्तत्र “तथायुक्तम्” इत्यस्य प्राप्तिरिति विवेकः । इति प्रतीतेरिति । एतेन व्यापार-
द्वयार्थकत्वमन्वयितम् । विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारो हि दुहेरर्थं इति भावः । यदुक्तं
न्यायसिद्धतयेति तत्रान्यन्यायासम्भवादाह—सूत्रद्वयेति । “गतिबुद्धि” इति सूत्रस्य नियम-
ार्थत्वम्भाष्यकारमतसिद्धमिति प्राचामित्यसङ्गतमत आह—हेतुमति नतीति । एतच्च भाष्यम्—
अपादानमुत्तराणीति भाष्यम् । अस्य—“अकथितञ्च” इतिसूत्रस्य । असङ्गतेरिति । पूर्वस्य
परस्य च यत्र प्राप्तिस्तत्रैव विप्रतिपेक्षसूत्रस्य प्राप्तिरिति “कर्तुः” इत्यादिसूत्रद्वयविषयक-
मेव । तथा च “अकथितम्” इति सूत्रत्र कार्यमित्येतदभिप्रायकमिति भावः । पञ्चकमित्या-
दीति । एतेन पञ्चम्या अवधित्वेन्द्रितीयाया फलाश्रयत्वप्रतिपाद्यमित्युभयविवक्षा वक्तुमश-
क्येति शङ्काया नावकाश इति सूचितम्, गोशब्दस्यैव शक्तिद्वयप्रतिपादकत्वसम्भवात् ।
पञ्चम्या अपादानत्वशक्तिविशिष्टार्थाभिधायकत्वमिति सिद्धान्ताभिप्रायेणाह—अपादानत्वेति ।
ननु यदि शक्तिद्वयविवक्षा तदा शक्तिद्वयप्रतिपादकत्वं विमर्शरूपपादनीयन्तश्च न सम्भवति
भावप्रकाशः ।

अथ च सत्त्वाल्लुपन्त्यासो व्यर्थ एव । अत एव तथा रत्नाकरदण्ड्यायुक्त चिन्त्यमिति बोध्यम् । प्रतीते-
रिति । ना दोग्धि पय इत्यत इति भावः । न्यायसिद्धतयेत्यस्य सूत्रं विना नैयायिकादिवत् लोकसिद्धन
येत्यर्थमभिनवारणायह—व्यापारद्वयेति । उद्देश्यस्य “कर्तुः” इत्यनेन तदन्यस्य “तथा युक्तम्” इत्यनेन
इति भावः । इदमपि मूलरीत्या न स्वरीत्येति बोध्यम् । मूलकृतावधिबोधनाय तयोत्तरवेऽप्यस्यैव सिद्धान्त-
त्वादाह—हेतुमतीति । परत्वमूलभूत चारितार्थ्यं तयोदाह—प्रामादिति । सञ्ज्ञान्तरेति । ग्रामनिष्ठ-
विभागस्य धात्ववाच्यत्वेनानुद्देश्यत्वेन च कर्मसञ्ज्ञाप्रमात्वावित्यर्थः । इत्यादाविति । अस्य सावकाशेति
शेषः । तद्वैपरीत्यादिति भावः । ननु नां दोग्धोस्तुदाहरणप्रकृतसूत्रविषयत्वलाभेन कथं गतायैवे तद्व्याप्यं
सावकाशत आह—एतच्च भाष्यमिति । इत्येतद्विषयकमित्यर्थः । असङ्गतेरिति ।
युगपरत्तमवैशाम्बादिति भावः । लक्षरीत्या अवधित्वादेरवच्छेदकत्वेन सूत्रेऽनुपादानादाह—अपादा-
नत्वेति । सञ्ज्ञाशब्देऽनियमादपादानत्वस्य पूर्वनिपातः । एतेन प्रकृतशतृपात्तकनाश्रयत्वरूपकर्मत्वस्य
प्रकृतधातुपात्तगतत्वाविश्वे सति तज्जन्यविभागअयत्वरूपापादनत्वस्य च तस्मिन्नियत्वाखण्ड्यापधिविशे-
परूपस्य वा युगपरद्वयविवक्षायाः कर्तुमशक्यत्वेनोभयोपपत्तौ कथं परत्वादिस्तुक्तिरित्यपास्तम् । नन्वेवं

म्, अवधिभूता या गौस्तन्निष्ठो यः पयःक्षरणानुकूलव्यापारस्तद्विषयिणो गोप-
निष्ठा प्रेरणेत्यर्थान् । तथा च “अकथितं च” इति सूत्रं व्यर्थमिति चेत् ?

अत्रोच्यते, कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायां ‘न भाषाणामरनोयात्’ इतिवत् पठ्यो
प्राप्ता, तां वाधितुमिदं सूत्रम् । तथाचेह पठ्योवत्सम्बन्धमात्रं द्वितीयार्थं इति

शब्दरत्नम् ।

संत्वशास्त्योत्थित्यर्थः । ईदृशे च विषये आकडारसूत्रतद्भाष्यवञ्जानयोरिति द्वितीयैः बोधि-
केति भावः ।

इति स्थितमिति । प्राचां ग्रन्थे इति शेषः । अत्राकथिबीजं तु यदा पयोनिष्ठवि-
भागानुकूलव्यापार एव धात्वर्थस्तदाऽपादानत्वाविवक्षायामन्येनासिद्धेः कर्म-वार्थमिदं-
भावद्वयकम् । एवमन्येष्वपि । किं च “कर्तुं” इत्यपि पठ्यवशात् एव । तदभावे
तद्विषयेऽपि पठ्या एव प्राप्तेः ; अतः पठ्यवशात्त्वमात्रेण न सम्बन्धत्वेन बोधकत्वोचिता ।
तस्मादत्रापि क्रियाजनकतासमानाधिकरणकर्मत्वशक्तिमत्त्वेनैव बोध इत्येवोचितम् ।

भैरवी ।

परत्वाज्जातकर्मसंज्ञायानुसम्बन्धमात्रस्य द्वितीयया । प्रतिरादनपम्भवाद्वा आह—ईदृशे चेति ।
उभयोः शास्त्योः प्रतिपादकेन प्रतिरादनविवक्षा, जाता त्वेकैव विभक्तिस्त्वाहशविषय इत्यर्थः ।

इति स्थितमित्यस्माद्भाष्ये स्थितमिति-वर्थं प्रतीयते; परस्त्वेवं वस्तुमशस्त्यं, वक्ष्यमाणा-
नुपपत्तेरत आह—भाषाण्यस्य इति । अत्र-प्राचामित्यनेन प्रतिपादने । अपादानत्वाविवक्षायां
(गोः पयो द्वौर्धीत्येव भवतीत्याशयेनाह—अपादानत्वाविवक्षायामिति । अन्येन-शास्त्रान्तरेण ।
असिद्धेरिति । कर्मसंज्ञाया इति शेषः । एकव्यापारार्थकत्वं यदा पवादिधातूनान्तदा तत्कारकस्य
कर्मसंज्ञार्थम् “अकथितञ्च” इति सूत्रम् । यदुक्तमत्राह् पठ्योवाचनार्थमिदं सूत्रमि-येत-
त्साध्यविभक्तेः सम्बन्धवार्थकत्वमिति, तद् दूषयति—किञ्चेति । क्रियाजनकतासमानाधिकरणेति ।

भावप्रकाशः ।

कथमपादानत्वबोधो वाचनभावाद्वा आह—ईदृशे चेति । तद्भाष्येति । मूलोक्त्यर्थः । यदि तथा
न स्यात्कथमेकैवेति नियमः कथं वा परत्वादाचोकिरिति भावः । एव च पयोनिष्ठविभागानुकूलव्यापारा
नुकूलव्यापारो दुर्देयैः । तत्र विभागावधित्वस्य तदनुकूलव्यापाराश्रयत्वस्य च गवि सखम्, ह्योव्यापारो
द्वितीयार्थः इति प्रागुक्तमसङ्गतम्, किन्तुपक्षगपरतयैव व्याख्येयम् । टोकायां तत्रवैतदनुक्तिस्तु तस्या
एव सखात् । एतेन तद्भाष्यानुरोधेनेदं सूत्रं नियमार्थम्-प्रकथितस्य यदि सा तर्हि दुहादिसम्बन्धिन
एव । तेनास्तर्भावित्त्वमर्थजायां मैत्रवैत्र पदं करोतीति न प्रयोगः । विषयमन्वे विदं दुर्देयमिति
प्राचोक्तमपस्तमिति बोध्यम् । इति स्थितमिति मौलिकद्वान्तस्यावृत्तां बोधयितुमाह-प्राचामिति ।

पामेवाह—अत्रेति । उक्तार्थे इत्यर्थः । एतेन व्यापारदयनिरामः । अन्येन । तदवच्छिन्नोक्तसूत्र-
द्वयेनेत्यर्थः । वस्तुतोऽन्येन “कर्तुं” इति सूत्रेनेत्यर्थः । अन्येष्वपि—माभ्यापरिगणितयाच-दिषु ।
मौलिकमन्युपेत्यापवाद-किं चेति । अपिना “तथायुक्तम्” इत्यादिपरिग्रहः । एवमर्थेति । पठ्यवशा-
द्वत्चेति । तच्छास्त्राभावे सर्वत्र षष्ठीप्राप्त्या सर्वसात्म्यद्वयवशात्त्वमात्रेणैवार्थः । सम्बन्धत्वेनेति । तच्च
पतत्रिष्ठोप्यजानिरूपितबोधकत्वस्य । अ-यथा विशेषरूपेण बोधोच्छेदापत्तिः । अत्र एव “कर्मणि द्वितीया”
इत्यस्य न वैरूप्यम् । अत्र एव चैत्रसूत्रशेषे भाष्येऽनेनैव सिद्धे भाष्यसूत्रद्वयवैद्व्यमाशङ्क्य इतिनामात्र-
नेन सम्बन्धायां “वारण” इत्यस्यानवकाशने मायकादपि पञ्चमी । स्वादितीपसिचत्रमित्याद्य-रूप-
मन्युत्तरितम् । एतेन दुहादीनां व्यापारद्वयार्थत्वे “कर्तुं” इति कर्मत्वे तत्वेनाविवक्षायानपत्तेन कर्मव-
मिति मूलोक्तमपस्तं, वदतां व्यावृत्त्यात् । अत्र एव च “कर्तुं” इत्यनेन सिद्धिमाश्रित्यास्य वैद्व्यं म प्ये
नाशङ्कितम् । अत्र एव चोद्देश्यत्वादेवाप्तानमिति भावः । तत्रैव धनवित्तुमुत्तरसंहरति—तस्मादिति ।
अकथितोत्थित्यर्थः । अत्रापि—“अकथितं च” इत्येवद्विषयेऽपि । अतित्यसूत्रसमुच्चायक । स्वार्थमाह-किञ्चेति ।

शब्दरत्नम् ।

व्यापारद्वयार्थत्वे “कर्तुरीप्सिततमम्” इत्यनेनापि द्विकर्मकत्वमस्यैव यथाप्रयोगं बहूनां धातूनाम् । तत्र ये व्यापारद्वयार्थत्वेन द्विकर्मकास्तेषां प्रधानकर्मणि ङादयः,

प्रधानकर्मण्यालयेये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ॥ इत्युक्तेः ।

प्रधानकर्मत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे कर्तृनिष्ठप्रधानधात्वर्थव्यापारमात्रविशेषणफलाश्रयत्वम्, ण्यन्तविषये इह तत्राधानवस्यैव प्राङ्गत्वात् । ‘गर्गाः शतं दण्डयन्ताम्’ इत्यादौ गर्गाणामेव तत्त्वमिति तत्रैव कर्मणि ङादयः ।

भैरवी ।

एतेन कारकत्वमपि शक्तिविशेष एव । तेनैव रूपेण शब्दबोधविषयता संज्ञित इति ध्वनितम् । अपादानसम्प्रदानाधिकरणानामपादानत्वादिनाऽविवक्षायामनेन कर्मसंज्ञायाङ्कर्मत्वशक्तिमत्त्वेनैव शब्दबोधविषयतेति बोध्यम् ।

मूलद्वयव्यतिमुपक्रमते—व्यापारद्वयेति । ऋषिः “तथायुक्तम्” इति सूत्रसमुच्चारकः । यथाप्रयोगमिति । अनेनातिप्रसङ्गो वारितः । बहूनामिति । मूलपरिगणितभिन्नानामपि ग्रहणमित्यनेनोक्तम् । उक्तरीत्या धातूनान्द्विकर्मकत्वे बोधिते लकाराद्युत्पत्तिविषये व्यवस्थामाह—तत्रेत्यादिना । ये—दुहादयः पद्यादयश्च । इत्युक्तेरिति । इति भाष्यकारोक्तेरित्यर्थः ।

इष्टव्यवस्थसिद्धये प्रधानकर्मत्वम् इत्येति—प्रधानेति । कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहृतधातुजन्य-शब्दबोधे यः प्रधानभूतो व्यापारस्तस्मिन्साक्षाद्विशेषणं यत्फलस्तदाश्रयत्वम् प्रधानकर्मत्वम् । कर्तृनिष्ठेति व्यापारेति च स्वरूपकीर्त्तनम् । मात्रपदेन परम्परया विशेषणत्वव्यवच्छेद-गर्गाः शतन्दण्डयन्तामिति भाष्यीयप्रयोगे यद्यपि न कर्तृप्रत्ययस्तथापि गर्गरूपकर्मणि लका-रोत्पत्तिव्यवस्थामाह—गर्गा इति । गर्गाणामेवेति । कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे गर्गान् शतन्त-ण्डयतीत्यत्र स्वसम्प्रदानकदानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारो दण्डयतेरर्थः, तत्र प्रधानभूत-व्यापारो द्वितीयस्तन्निष्ठविशेष्यतां कृप्ता साक्षात्प्रकारता प्रथमव्यापारस्येति तदाश्रय-भावप्रकाशः ।

कारकत्वव्याप्यसंज्ञानां स्वबोधेऽर्थे कर्मत्वादिशक्तिमत्वबोधकत्वात् । एवं चापादानसम्प्रदाना-करणानां तत्त्वेनाविवक्षायां कर्मत्वेनैव विवक्षेति तत्त्वम् ।

मूलादि खण्डयित्मुपक्रमते—व्यापारद्वयेति । बहूनीहि । अपिर्गुलीकरीत्या “तथायुक्तम्” इत्यस्य संप्रादकः । यथाप्रयोगमिति । अनेनातिप्रसङ्गो वारितः । बहूनामिति । अनेन मूलपरिगणितभिन्नानामपि ग्रहणं सूच्यते । नन्वेव कर्मणिष्ठनामादिव्यवस्थेत्यत आह—तत्र ये इति । “कर्तुरीप्सित” “यत्प्रत्ययस्य” “अत्राश्रितं च” “गतिबुद्धिः” इत्यादिविषयानेकदिकर्मकण्यन्तदुहादिपञ्चदशस्ये ये व्यापारविषया द्विकर्मका इत्यर्थः । इत्युक्तेति । इति भाष्योक्तेरित्यर्थः ।

नन्वेव प्रधानकर्मत्वमुद्देश्यत्वरूपं शतस्यैवेति तत्रैव लादयः स्युः, समपत्र वा स्युरिष्यते तु गर्गरूप एव कर्मणि ‘अप्रधाने दुहादीनाम्’ इत्युक्तेः । अत एव गर्गाः शतन्दण्डयन्तामिति भाष्यप्रयोगसङ्गठित-त्वाद्—प्रधानकर्मत्वं चेति । ननु कर्मप्रत्ययस्यैव फलव्यापारयोर्विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्यात्तत्रैव-हन्तृत्वं गर्गाणां न स्यादत आह—कर्तृप्रत्ययेति । कर्तृनिष्ठेति व्यापारेति च स्वरूपकथन, तस्यैव यद्विशेषण फलमित्यर्थः । मात्रपदेन साक्षात्प्राधान्यकालस्यैव ग्रहणेन परम्परया विशेषणफलत्वव्यव-च्छेदः । ननु तेषां दुहादिव प्रकृत्योद्देश्यत्वरूपमार्थप्राधान्यमेव लाद्युत्पत्तिनियामक कुतो नोरीक्रियते इत्यत आह—ण्यन्तेति । ‘व्यादयो ण्यन्तनिष्कर्माण्यर्था मुख्यकर्मणि’ इत्यत्र मुख्यत्वस्य ण्यन्ते कर्तृ-कर्मण इत्येतदेकवाच्यतया लाद्युत्पत्त्यैव प्राङ्गत्वादित्यर्थः, भन्वथा मियो विरोध-स्पष्ट एवेति भावः । तदे-वेत्येन नि- इति ।

शब्दरत्नम् ।

उद्देश्यत्वरूपमार्थप्रधान्य तु शतस्येत्यनुद्देश्यत्वेनाप्रधानगर्गानुरोधान्न शतावृत्तिरिति न वृद्धिसूत्रस्य भाष्यविरोधः ।

१ पुरुषव्यापारार्थकतुहादियोगे त्वप्रधानकर्मणि । अप्रधानत्वं चात्रोक्तप्रधान कर्मभिन्नत्वम् । तच्च तत्रार्थे गवादीनामेव, फलाश्रयत्वाभावात् । एव च मेरवी

गर्गान्प्रधानकर्मत्वम् । नन्वेव "वृद्धिरादैच्" इति सूत्रभाष्येऽप्रधानकर्मगर्गान्म्वहुत्वेऽपि न प्रधानस्य शतस्यावृत्तिरिति प्रतिपादितन्तद्विरोध इत्यत आह—उद्देश्यत्वेति ।

दुहादीनामेकव्यापारार्थकत्वे 'अकथितञ्च' इति सूत्रेण तद्योगे गवादीनामिति प्रागभिहितन्तदापि गवादिर्कर्मणि लकारादिव्यवस्थामाह—एकव्यापरेति । तदा हि विभागा नुकूलव्यापार एव दुहात्त्वर्थः । विभागरूपम्कूलम्प्रधानव्यापारविशेषणन्तदाश्रयत्वात्पयस प्रधानकर्मत्वन्तद्विन्नत्वद्ववादीनामिति तेषामप्रधानकर्मत्वम् । एवञ्चेति । उक्तरीत्येष्टव्यवस्था-

भावप्रकाशः ।

नकदानानुकूलव्यापारानुकूलशासनरूपव्यापारे दण्डेत्थेस्तत्र साक्षाद्व्यापारजयफलाश्रयत्वात्तेषामेव तत्त्वमिति भावः । नन्वेव प्रधानगर्गानुरोधाच्छतस्यावृत्त्यापारस्या वृद्धिसूत्रभाष्यविरोधोऽत्र आह—उद्देश्यत्वेति । अन्यथा "कर्तुं" इति कर्मत्वाभावेन द्वितीया न स्यादिति भावः । विरोध इति । तदभाष्यस्य साक्षात्प्रधान्याप्राधान्यपरत्वादिति भावः । अत एव प्रधानकर्मणीति सर्वपद्यमुक्तवोच्यतातिरिक्ता दिकर्मका के इति प्रदने—

नीवद्वोहंरतेऽपि गत्यर्थानां तथैव च । द्विकर्मकेषु ग्रहण दृष्टव्यमिति निश्चयः ॥ इत्युक्तम् ।

तत्र स्यादिग्रहणं तत्र कृषिवत् सम व्यापारद्वयार्थकभातुलक्षणम् । 'अप्रधाने दुहादीनाम्' इत्यस्य विषय वक्तुं तृतीयद्विकर्मस्थले तद्व्यवस्थामाह—एकेणि । "अकथितं च" इति सूत्रविषये इति भावः । आदिना "दुहाद्याचिहृषिप्रच्छिभिश्चिचिन्वामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ मूविशासियुगेन च यत्तत्तत् तत्त दकीवित्तभावरित कविना" इति भाष्योक्तसप्तानां ग्रहणम् । कर्मणीति । अस्य लादय इति शेषः । ननु बात्व्यप्रधानव्यापारसाक्षाद्विशेषणफलाश्रयत्वस्य प्रधानकर्मत्वे परस्परया विशेषणतादृशफलाश्रयत्वमप्रधानकर्मत्वं लब्धं, तच्च न गोने वा पयस इति कथं तत्र निर्वाहः ? अनुद्देश्यत्वरूपमप्रधान्य तु न तदुत्पत्तौ नियामकमत्र आह—अप्रधानत्वञ्चेति । अप्रधानकर्मत्वं स्थिरवयः । तत्रार्थे । पयोनिष्ठविभागा नुकूलव्यापारे एव चारवर्थे भ्रष्टीक्रियमाणे इत्ययम् । अत एवाह फलाश्रयेति । तस्य बात्व्यत्वाभावादिति भावः । तथा सति वक्तव्य फलितमाह—एव चेति । तेषां प्रधानकर्मण्येतेषामप्रधाने कर्मणीत्येव ताद्व्यवस्थाया दिकर्मकत्वस्य च सिद्धौ चेत्यर्थः । ननु परिगणनमध्ये भाष्यानुक्तमूलोक्तपच्यादीनां व्यापारद्वयव्यकत्वेन द्विकर्मकत्वस्य साद्व्यवस्थायाश्च मूलमते अप्रधाने दुहादीनाम् इत्यनेनैवात्र मते 'प्रधान रूपणि' इत्यनेन, स्यादित्येति, नैषातेत्यापारार्थकत्वे, तदुक्तं च स्यात्, भाष्ये 'परिगणनेन तद्विभागात् । तथा चासाधुवत् स्यात्तत्र तथाप्रयोगस्य, अथ तद्विषये व्यापारद्वयार्थकत्वं नियतमिति चेत्सर्वत्रैव स्यादस्तु माऽस्तु 'अकथितं च' इति सूत्रमिति चेत् ? न तदनुकत्वेन तत्र तेषामसाधुत्वे इष्टापत्तं, अत एव सूत्रावश्यकत्वाच्च । एतेन मूलोक्तमेव युक्तं न तु व्यापारद्वयव्यकत्वेन साधनमित्यपास्तम् । तद् ध्वनय सरलाः ।

१ फलाश्रयत्वाभावादिति । फलाश्रयत्वाभावात्तत्रैवनेति शेषः । एवञ्च फलतानवच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयो गौणकर्म । फलतानवच्छेदकसम्बन्धश्च सर्वोऽपि न माह । किन्तु संयोगसमवायविषयविषयि भावाद्यन्ततम एव । तेन कालिकादिसम्बन्धेन सर्वेषां फलाश्रयत्वेन स्थाव्यादेन कर्मत्वम् । याचत्यादीं यनीयदोहत्यागसमवायोऽस्त्येवेति न दोषः । परिगणने इति । 'आटयातोपयोगे' इति सूत्रे 'दुहाद्याचि हृषि प्रच्छिभिश्चिचिन्वामिति इत्युक्ते परिगणने पचादिधातूनां भाष्यानुक्तानां तत्र पाठो न युक्तः ।

शब्दरत्नम् ।

भाष्यानुक्तानां परिगणनेपाठोऽयुक्तः । “अर्थनिरन्धनेयं सञ्ज्ञा” इति चायुक्तम् । एवं मेरवी ।

सिद्धौ च । भाष्यानुक्तानां—पचादीनाम् । भाष्यास्तास्तु दुहादयः । एकव्यापारार्थकत्वेऽपि तेषामप्रधानङ्गं यस्य “अकथितञ्च” इति सूत्रेण कर्मसंज्ञा तदव । पचान्तच्छात्वर्थप्रधानी-भूतो यस्तादृशव्यापारस्तद्विशेषणं फलाश्रयमिन्नत्वमस्त्येव । इत्थं हि तत्रत्यं भाष्यम्— “केनाकथितम्, अपादानादिभिर्विशेषकथामि” इयं करणे तृतीया भूतकालोऽत्राविवक्षितः, तेन सर्वथा यत्रापादानादीनामप्रसक्तस्तेषामप्यसङ्गीतितत्त्वात्कथितत्वव्यवहारः। किमुदाहरणम् ? दुहियाचिरधिप्रच्छिमिक्षिचिन्नामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ द्रुविशासिगुणेन च यत्स-चते तदकांक्षितमाचरितङ्गविना” । उपयोगनिमित्तमिति । उपयुज्यते इत्युपयोगः पच पलादि तस्य निमित्तङ्गवादि । पचआदीनामुपयोगपदव्यवहार्यत्वप्रदर्शनेन तेषामोप्सिततमत्वन्दर्शितम् । गवादीनाञ्च तन्निमित्तत्वेन धात्वर्थव्यापारात्पच पचआदिकर्मयुक्तञ्चिदंशितम् । गवादीनान्तथायुक्तत्वाभावात् “अकथितञ्च” इत्यनेनाऽपि कर्मसंज्ञा न भवति । अपूर्वविधावित्यत्र पूर्वत्वमुपलक्षणत्वेन परविधावपीय सञ्ज्ञा न भवति । द्रुविशासिगुणेनेति । द्रुविशास्योगुणः साधनम्प्रधानङ्गं धर्मोदिकन्तेन यत्सचते—सम्बध्यते इत्यर्थः । क्रियायाः साध्यत्वात्प्राधान्यङ्कारकाणान्तु तदर्थत्वाद् गुणत्वम् । एवम्परिगणनेन नटस्य शृणोतीत्यादावति-प्रसङ्गवारणेण “अकथितञ्च” इति सूत्रोदाहरणत्वमेषान्धातूनामिति प्रदर्श्य, ‘दुहि, गां दोग्धि पयः। नैतदस्ति, कथितात्रापादानसञ्ज्ञा गो. पच आदत्ते इत्यर्थान्गमादपादानत्वङ्गवादीनाम्” । अनेन यदा गवादीनामपादानत्वविवक्षा तदा न भवति । यदा तु न तथा धातोर्व्यापारद्वयायकता च तदा “कर्तुं” इत्येव कर्मत्वमिति प्रदर्शितम् । “याचि, इदन्तर्हि पौरवं याचते । नैतदस्ति, कथितात्र पूर्वापादानसञ्ज्ञा, पौरवाद्वाङ्गिपृक्षत इत्यर्थस्य प्रतीतेः” । एतेनास्याप्यनुदाहरणत्वन्दर्शयित्वा तत उक्तं “न याचनारदेवापायो भवति याचितोऽसौ यदि ददाति तदाऽपायेन युज्यते” । एतेन सर्वथाऽविवक्षायामनेनासङ्गीतितपौरवस्य कर्मत्वम् । “रुधि, सन्ववर्णद्धि गां वज्रम् । नैतदस्ति, कथितात्र पूर्वाऽधिकरणसञ्ज्ञा, गां वजे स्थापयतीति सम्प्रत्ययात्” । एतेन यदा गौर्वजं प्रविशति गवा वज्रप्रशयतीत्यर्थविवक्षा तदा व्यापारद्वयार्थकत्वेन पूर्वसूत्रस्य प्रवृत्तिरित्यर्थादुक्तमभवति । “प्रच्छि, माणवकम्पन्यानम्पृच्छति। नैतदस्ति, कथितात्र पूर्वापादानसञ्ज्ञा माणवकान्मागार्गपदेशं जिपृक्षत इत्यर्थं(?)विवक्षा दर्शिता तदाऽनुदाहरणत्वं, यदा तु प्रश्नमात्रमनङ्गीकृतापायन्यात्वर्थस्तदभिप्रायेण न प्रश्नारदेवापायो भवति पृष्टोऽसौ यथाचष्टे तदाऽपायेन युज्यते” इत्युक्तम् । अनेन सर्वथाऽविवक्षायामनुदाहरणत्वमप्युच्छेदं दर्शितम् । “मिक्षि, पौरवं गां भिक्षते । नैतदस्ति, कथितात्र पूर्वाऽपादानसञ्ज्ञा न भिक्षणादेवापायो भवति भिक्षितोऽसौ यदि ददाति तदाऽपायेन युज्यते” । अनेन भिक्ष-भावप्रकाशः ।

ग्राह—भाष्यानुक्तानामिति । पचादीनामित्यर्थः अत एव तण्डुलान्विकलेदयन् भोदन निर्वर्तयतीत्यर्थं इति वैयटोक्तिः सङ्गच्छते । युवत सैतत् । अ-यथा ‘आख्यातोपयोगे’ इति सूत्रभाष्योक्तपरिगणनत्व-मङ्गापत्तिः । विश्वभाष्ये मिक्षिग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः, उभयार्थक्याचिग्रहणेनैव सिद्धेरिति । तदाह—अर्थेति । सरला ।

पच इत्यर्थः । मूले—अग्नेऽप्युक्तमिति । एतत्तत्र पूर्वमेवोक्तम् । अयुक्तमिति । येषामेतदर्थानां धातूनां द्विकर्मकत्वमिति तेषां पूर्वोक्तरीत्या व्यापारद्वयार्थकत्वमाश्रित्य “कर्तुंरीप्सिततमम्” इत्यनेनैव सिद्धे, “आख्यातोपयोगे” इति सूत्रभाष्योक्तपरिगणनाच्च, भाष्ये पृथक् मिक्षिग्रहणाच्च । अन्यथा परस्वत्वनिवृत्तिस्वत्वत्वोत्पत्त्युभयानुकूलव्यापारार्थकस्य “इदमवश्य करिष्यामि” इति प्रतिशास्त्रोक्तपरिगणनकथानविशेषरूपस्वीकारानुकूलव्यापारार्थकस्य च धात्वेरेव ग्रहणेन तदेवार्थकमिक्षेरपि द्विकर्मकत्वसिद्धौ पृथग-मिक्षिग्रहणवैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

स्थितम् । अपादानत्वमात्रविवक्षायां तु पञ्चम्येव । गोः क्षीरविशेषणत्वे तु पट्टी । तेन गोः पयो दोग्धोत्यपि प्रयोगः साधुरेव । एवमग्रेऽप्युक्तम् । यत्तु प्राचोक्तम्—

दुक्षाच्यर्थं रुधिप्रच्छिन्नशुभ्रसुजिकर्मयुक् ।
नीहृक्पन्थवहृदण्ड्रप्रहमुष्पचकमेभाक् ॥ इति,

शब्दरत्नम् ।

अर्थत्वेन द्विकर्मकत्वातिप्रसङ्गस्त्वनभिधानेन वारणीय इति दिक् ।

अपादानत्वमात्रेति । विभागानुकूलव्यापारमात्रार्थकत्वविवक्षायामिति भावः । गोः क्षीरेति । न च क्रियान्वयेऽपि शेषत्वविवक्षायां हेति वाच्यम् ? "पठ्यन्तार्थकस्य हवान्वययोग्यार्थकनामसमभिध्याहारे तत्रैवान्वयः" इतिव्युत्पत्तेः । अत एव तण्डुला-

भरती ।

धातुविषये याचिधातुबहुदाहरणमनुदाहरणत्वञ्च कल्पनीयमिति कथितम् । "चिन्, वृक्षमत्र-
चिनोति फलानि" । वृक्षस्यापादानत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम् । नैतदस्ति, कथितात्र पूर्वाऽपा-
दानसञ्ज्ञा वृक्षात्फलान्यादृच इत्यर्थोवगमात्" । एतेनात्रापादानत्वाविवक्षैव नास्तीति
निर्दिशतम् । "श्रुवि शासि, पुत्रन्धर्मममृते पुत्रन्धर्ममनुशास्ति" । पुत्रो धर्म प्रतिपद्यते, पुत्रन्ध-
र्मप्रतिपादयतीत्यर्थः । अनेन सम्प्रदानत्वाविवक्षायामनुदाहरणत्वमिन्युक्तम् । "नैतदस्ति,
कथितात्र पूर्वा सम्प्रदानसञ्ज्ञा वचनानुशासनकर्मणा धर्मेण पुत्रस्याभिप्रेयमाणत्वात्सम्प्रदान-
त्वम्" । तस्याविवक्षा चात्र नास्तीति प्रदर्शितम् । तस्मात् त्रीण्येवोदाहरणानि पौरवं गां
याचते माणवकम्पन्थानमपृच्छति पौरवं गां मिश्रत इति । इति चायुक्तमिति । भाष्योक्तपरिग-
णनपरवाक्ये याचधातुसमानार्थकभिधेरपादानादिति शेषः । एवन्मर्थत्वेन—दुहादिवद्
दूष्यर्थत्वेन । अतिप्रसङ्ग इति । गमादिधातूनां संयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापाराव-
र्थकतामाश्रित्य भूत्वद् प्रामङ्गच्छतीत्यादिप्रयोगापत्तिरूपोऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । विस्तरस्त्व-
न्यत्र द्वष्टव्य इत्यराशयेनाह—दिगिति ।

ननु क्रियायामन्वयेऽपि कदाचित्पट्टीसम्भवात्क्षीरविशेषणत्वमात्रेण पट्टीप्रतिपादनमयु-
क्तमित्यराशयेनासाक्षाद् कृत्वा तास्मिराचष्टे—नचेति । पठ्यन्तार्थकरवेति । शेषेत्वादिः । स्वान्वय-
योग्यार्थकनामसमभिध्याहार इति कथनेन यत्र तत्समभिध्याहाराभाव क्रियायामन्वयविवक्षा
च शेषत्वविवक्षा च तत्र पट्टी भवत्येव । मातुः स्मरति, नटस्य शृणोतीत्यादी यथा । इति श्रुत्य-
चेरिति । एतेन पयःपदसमभिध्याहारे धात्वर्थान्वय इति दर्शितम् । अत्र एव—उक्तव्युत्प-

भावप्रकाशः ।

न-वेयं द्विकर्मकत्वसाधनेऽतिप्रसङ्गापत्तिरत आह—एवं अर्थत्वेनेति । व्यापारद्वयस्य धात्वर्थत्व-
कल्पनया अर्थत्वेनेत्यर्थः । एव च परममूलं मूलमत्रयमग्निम च तथा कैमदरत्नाकरदण्डनाद्युक्तं च
चिन्त्यमिति बोध्यम् । विस्तरस्त्वन्यत्र बोद्धव्यः । तदाह—इति दिगिति ।

व्यापारद्वयार्थत्वे तत्रे मात्रविवक्षायामिति मूलतो लभ्यते, तन्वायुजमुक्तयुक्तेरतत्राधिकरणमाह—
विभागोति । भाष्यपदेन व्यापारद्वयव्यावृत्तिः । मूलमात्रपदेन कर्मत्वव्यावृत्तिः । रत्नाकरदण्डयुक्ति
खण्डयति—नचेति । एवं चोभयव्यपि तथा प्रयोग इति भावः । पठ्यन्तार्थत्वेति । शेषेत्वादिः ।
समभिध्याहारे इति । अनेन मातुः स्मरति, नटस्य शृणोतीत्यादीनां साधुता सूचिता । व्युत्पत्ते-
रिति । एव च तत्र न तदर्थस्य क्रियान्वय इति भावः । तत्र मूलं ध्वनयति—अत एवेति । तत्सम-

अत्रेदं वक्तव्यम् । प्रहे पाठो निर्मूलः । जग्राह द्युतरं शकमित्युदाहरणम्-

शब्दरत्नम् ।

नामोदनं पचतीत्यादौ “अथेदञ्चैव पचिर्विकारयोगे पष्ठी तण्डुलविकारमोदनं पाकेन निर्वर्तयति” इत्युक्तं भाष्ये, न तु पाकावये पष्ठीत्युक्तमिति दिक् ।

निर्मूल इति । अपादानत्वाद्यविवक्षाया तत्सम्बन्धिना कर्मत्वे मूलं नास्तीति भावः । द्विकर्मकत्वं तु यद्येष्टं तर्हि व्यापारद्वयार्थतया बोध्यम् । उदाहरणमप्ययुक्त-
भैरवी ।

चित्सत्त्वादेव । आदिना तण्डुलानोदनम्पचतीत्यस्य सङ्ग्रहः । अत्र निर्वर्तनं विकलेदनं च पचेरयं । तण्डुलान् विकलेदयन्नोदननिर्वर्तयतीति वाक्यार्थः । शयुक्तम्भाष्य इति । “कर्तुरीप्सिततमम्” इति सूत्रभाष्ये उक्तमित्यर्थः । तत्र हि “अथेदं कथम्भवितव्यं तण्डुलानोदनम्पचतीति आहोस्वित्तण्डुलानामोदनम्पचतीति ? उभयथा भवितव्यम् । कथम् इह तण्डुलानोदनम्पचतीति ? द्रव्यार्थं पचि तण्डुलान्पचन्नोदननिर्वर्तयतीति । इहेदानीन्तण्डुलानामोदनम्पचतीति ? द्रव्यार्थञ्चैव पचि विकारयोगे पष्ठी तण्डुलविकारमोदननिर्वर्तयति” इत्युक्तम् । यद्यपि फलव्यापारावादाप सर्वेषामेव धातूनाम्अर्थत्वमितीह घयत्वाभिधानमनुपयुक्तमिति शङ्का भवति तथापि विकलेदनविशिष्टनिर्वर्तनम्पचेरर्थं इत्यर्थाभिप्रायेण अथत्वाभिधानम् । विकलेदमत्रैशिशेष्यञ्च क्वचित्सामानाधिकरण्येन यथा आद्यः । तत्र विकृतिरूपफलाश्रयत्वात्तण्डुलानानिर्वृत्तिरूपफलाश्रयत्वात्तु ओदनस्य कर्मता । द्वितीयप्रयोगे तु करणत्वेन विकृतिविशिष्टनिर्वर्तनम्पचेरर्थः । तत्र तण्डुलानान्धातव्यप्रधानव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वाभावात्तन् कर्मत्वद्विन्नु विकारयोगविवक्षया शेषे पष्ठीति बोध्यम् । विकृतिश्च सम्बन्ध्याकाङ्क्षाया सन्निधानात्तण्डुलसम्बन्धिनी सेति विज्ञायते । अत्र भाष्ये यथा मातु स्मरतीत्यत्र कर्मण शेषत्वविवक्षया पष्ठी भवति, तथैव तण्डुलपदादपि सा सिद्धैवेति विशिष्य विकारयोगे पष्ठीत्यभिधानेन पष्ठीन्तार्थस्य स्वान्वययोग्यार्थकनामसमभिध्याहारे तत्रैवान्वय इत्युत्सर्गतो व्युत्पत्ति सूचिता ।

मूलप्राप्तीतीति । भाष्यानुक्तत्वादिति हेतु पूरणीयः । अत एवाह—द्विकर्मकत्वमिति । ननु-
करीत्या द्विकर्मकत्व साधितमेवेति कथम्प्रक्रियाकृदुक्तोदाहरणस्यायुक्तत्वाभिधानमित्याका-
भावप्रकाशः ।

भिध्याहारे तादृशनिघमादेवैरथं । आदिना तण्डुलानोदनं पचतीत्यादिसंग्रहः । तत्र हि निर्वर्तनं विकलेदनं च पचेरयं, तण्डुलान् विकलेदयन्नोदननिर्वर्तयतीति वाक्यार्थः । पष्ठीति । निर्वर्तने च पाकस्य कारणत्वमित्यपि बोध्यम् । तथा सति वाक्यार्थमाह—तण्डुलेति । भाष्ये इति । “कर्तुरीप्सिततमम्” इति सूत्रे इति भावः । न त्विति । तण्डुलानोदनं पचतीतिशक्यत्वेनाविवक्षायां शेषत्वेन तदन्वये न त्वित्यर्थः । अतएव पचेदिकर्मकत्वम् । वद्यते चेदमनुपदमेव । तदाह—दिगिति । मूले प्राचा-
प्रक्रियाकृता ।

यत्तु रत्नाकरदण्ड्यादि ग्रहेरित्यादि मूलं चिन्तय, तस्य पाठाभावेऽपि सङ्घाया अर्थनिबन्धनत्वाद् दण्डेप्रशङ्गार्थरत्नात्पार्यायस्य ग्रहेद्विकर्मकत्वानपायात् । न च निग्रहपूर्वकग्रहणदण्डयर्थं, केवलं ग्रहार्थं इति न तयो पर्यायतेति वाच्यम् ? दण्डिश्वेत्यादिस्त्रोक्तिविरोधापत्ते, आग्रहपूर्वकग्रहणे तुदे केवलग्रहणे पृच्छेश्च प्रयोगस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेन तयोरपर्यायनया स्वोक्तार्थनिबन्धनशापकस्यासम्बन्धनापत्तेश्च । अशतोऽपि पर्यायत्वाङ्गीकारे तुव्यं प्रकृतेऽपीति, तत्र, ‘अधिकं प्रविष्टम्’ इति न्यायेन न्यूनार्थकेनाविकार्यकग्रहणेऽपि वैपरीत्याभावेनादोषात्, सिद्धान्ततोऽपि दोषलेशमावाच्य, तदेतद् ध्वनयितुं यथाशुभमूनमयुक्तमपि सिद्धान्तरीत्या योजयति—अपादानेति । तत्सम्बन्धिना इति । वस्तुतस्तदाहस्येत्यर्थो न तु तस्यैव विवक्षितस्यैरथं, उक्तयुक्ते । मूलं नास्तीति । भाष्यानुक्तत्वादिति भावः । अत एवाह—द्विकर्मकत्वमिति ।

प्ययुक्तम् । इतरेषां तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि प्रामाणिकं तथाऽपि संदर्भाशुद्धिः ।
 तथा हि—दुह्यादीन् न्यादींश्च द्वैरारयेनेह पठित्वा भावकर्मप्रक्रियारोपे “लङ्-
 त्यक्तखलर्याः किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्ये कर्मणि स्युर्गौणे वा” इत्याकाङ्क्षायां
 स्वयमेव पठितम्—

न्यादयो ष्यन्तनिष्कर्मगत्यर्था मुख्यमणि ।
 प्रत्यय यान्ति दुह्यादिगौणेऽन्ये तु यथाकृचि ॥ इति ।

एवं च दण्डमन्यिभ्यामपि मुख्ये स्यात् । तथाच, “गर्गाः शतं दण्डच-
 न्ताम्” इति भाष्यं विरुद्ध्येत । शतं ह्यत्र प्रधानं, न गर्गाः “अर्थिनश्च राजानो
 हिरण्येन भवन्ति” इति वाक्यशोभात् । दण्डिरचेह प्रहणार्थो न तु निप्रहार्यः ।
 अत एव ह्यत्र समुदाये वाक्यसमाप्तिः, गुणानुरोधेन प्रधानानुत्तरसम्भवान् ।
 तथा म-थेरपि प्रधाने स्यात् । इष्यते तु गौणे । तथा च भारविः—

येनापविद्धमलिलाम्फुटनागसद्मा
 देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममध्ये ॥ इति ।

अत्रामृतं मुख्यम्, उद्देश्यत्वात्, अम्बुनिधिस्तु गौणः ।

शब्दसमूहः ।

मिति । शक्रात् छुतरञ्जप्राहेत्येव प्रतीतेः पराक्रमातिशयघोतनाय जहार छुतरमित्य-
 स्त्वैवोचितत्वाच्चेति भावः । द्विकर्मकत्वमिति । अकथितसुत्रविषयतयेत्यर्थः, कैयट-
 माथवादिसमतत्वादिति भावः ।

अतस्तद्रीत्यैव दूषणमाह—एवं चेत्यादिना । प्रधानमिति । उद्देश्यत्वादिति
 भावः । तस्योद्देश्यत्वे मानमाह—अर्थिनश्चेति । न तु निप्रहार्य इति ।
 भैरवी ।

द्वयायामाह—शक्रादिनि । एतेन तादृशप्रयोगामाव एवेति ध्वनितम् । इतरेषान्द्विकर्मकत्वन्न
 व्यापारद्वयार्थत्वेनाभिहितमित्याशयेनाह—अकथितेति । ननु भाष्यानुक्तत्वेनेतरेषान्द्विकर्म-
 कत्वस्य प्रामाणिकत्वाभिधानमयुक्तमत आह—कैयटेति ।

तद्रीत्यैवेति । कैयटाद्युक्तरीत्येत्यर्थः । ननु प्रहणार्थत्वेऽपि निप्रहार्यत्वं सिद्धमेवेत्यत आह—
 भावप्रकाराः ।

ननु द्विकर्मकत्वस्य तथा साधितत्वेन कथं प्रक्रियाकृदुक्तोदाहरणानुत्तरत्वमत आह—शक्रादिति ।
 अत एव वदीति प्रायुक्तम् । तेन च तथाप्रयोगामाव एव सूचितः । एवं चापादानत्वविवक्षेव तदेति
 भावः । ननु तथाप्रतीतिसत्त्वे तदविवक्षायां तदपि सिद्धमेवातस्तदंशे भाग्रहं विहाय मूले कुठारमाह—
 पराक्रमेति । अत एव द्युतहस्तिवन्तमेवोपात्तम् । एवं चानार्थतदीयप्रयोगे तथा पाठ एवाप्रयोजक इति
 मूलोच्छेद इति भावः । तथा द्विकर्मकत्वस्य तेषां सिद्धान्ते इष्टत्वेऽपि वक्ष्यमाणग्रन्थानुरोधेन मूलानभि-
 यतत्वेन तथा द्युतजनत्वादाह—अकथितेति । ननु भाष्यादिसम्मतत्वाभावेन कथं प्रामाणिकत्वमप
 आह—कैयटेति । आदिना इदञ्चपरिग्रहः ।

ननु प्रायुक्तमुख्यकर्मत्वस्य गर्गाणामेव सत्त्वेनादोषेण एव चेत्यावसङ्गमत आह—अत इति ।
 तत्सम्मतत्वादित्यर्थः । तद्रीत्यैव—कैयटादिरित्येव । एतेन स्वरीतिव्यावच्छेदः । इदमेव ध्वनयितुं
 वक्ष्यति—तादृशप्रतीति । दूषणमिति । सन्दर्भाशुद्धौ दूषणमाह इत्यर्थः । अग्रिममूलानुरोधेन तथैव
 तत्त्वमिहन्तस्येत्याह—उद्देश्यत्वादिति । तस्य—अतस्य । अर्थिन इत्यस्य हिरण्यकरणकार्यनावन्त
 इत्यर्थः । एवदेशान्वयस्तदन्वये समासश्च भाष्यप्रामाण्यवादिति भावः । ननु प्रहणार्थत्वे नित्रां प्रहणा-

यद्यपि व्याख्यातार आहु—द्विकर्मकेषु पचेत्प्रामाणिकः पाठ इति, तद्रभ-
सात् । तथा हि—“कर्मवत्कर्मणा” इति सूत्रे ‘दुहिपच्योवेहुलं सकर्मकयोः’ इति
वार्तिके तद्भाष्ये च पचेद्विकर्मकता लभ्यते । कैयटहरदत्ताभ्यां तत्रैव स्फुटीकृता ।

शब्दरत्नम् ।

।शारीरक्षणाद्यर्थ इत्यर्थः, तस्मादेव वाक्यशेषादिति भावः । एतत्सर्वे माघवादिरोत्या
लास्युत्पत्तिनियामकम् । यदि प्रागुक्तं प्रधानकर्मत्वं तदेदं सर्वमसंगतमित्युक्तदिशोऽयम् ।

द्विकर्मकेष्विति । अकथितसूत्रविषयेष्वित्यर्थः । पचेत्प्रामाणिकत्वदूषणं कैयटाद्य-
पुरोधेनेति ध्वनयन्नाह—कैयटेति । अत्राहचिबोजं तु पचेत्शरीरद्वयार्थे “कर्तुरीप्सित-
तमम्” इति कर्मणो वृक्षस्यैकस्यापारपरित्यागेन कर्तृत्वविवक्षयाऽपि भाष्यस्य सूत्रपादत्वे-
नेतत्सूत्रविषयत्वे न मानमिति ।

मैत्री ।

शारीरिति । तस्मादेवेति । अर्थिनश्च्येतस्मादित्यर्थः । एवञ्च मूले अर्थिनश्चेत्यादिवाक्यशेषा-
दित्यन्तन्देहलादीपकन्यायेनोभयप्राप्तेति । मूलादि खण्डयितुमुपक्रमेण—एतत्सर्वमिति । सर्व-
मूलपरममूलं श्लोकस्य पठनम्प्राचीनखण्डनम्प्रागुक्तं वक्ष्यमाणञ्च सर्वम् । प्रागुक्तमिति । कर्तृ-
प्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानोभूतधात्वर्थव्यापारविशेषणेत्यादिना प्रागुक्तमित्यर्थः ।

ननु “कर्तुरीप्सिततमम्” इति सूत्रस्य प्रागुक्तभाष्यप्रसक्तमेव पचेद्विकर्मकत्वमिति कथ-
मप्रामाणिकत्वाभिधानमत आह—अकथितश्चेति । अत्रेति । कैयटेत्यादिकथने । व्यापारद्वया-
र्थे । फलपाकानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थे इत्यर्थः । तदा ह्युदुम्बर फलम्पच्यते
इति प्रयोगः । एवमप्यपरेति । फलपाकानुकूलव्यापार एव पचेरर्थः । तदा ह्युदुम्बर फलम्पच्यते
इति प्रयोगः । कालनिष्ठस्य द्वितीयस्य व्यापारस्याधुना परित्यागः । भाष्यस्य—“दुहिपच्यो-
वेहुलं सकर्मकयो” इति भाष्यस्य । एतच्च भाष्यं “कर्मवत्” इति प्राप्तकर्मवद्भावस्य ‘सक-
र्मकणाप्रतिषेधः’ इत्यनेन प्रतिषेधे प्राप्ते कर्मवद्भावविधायकम् । एतास्येति । “अकथितञ्च”
इति सूत्रेत्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

शब्द सुतरां सिद्धमत आह—शारीरेति । तस्मादेवेति । अर्थिनश्चेत्पेतस्मादेवेत्यर्थः । एव च मूले
वाक्यशेषादिति हेतुमध्यमन्यायेनोभयप्राप्तेतीति भावः । मूलादि खण्डयति—एतदिति । प्रागुक्त-
मिति । कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे इत्यादिकोक्तमित्यर्थः । इदं सर्वमिति । मूलं परममूलं तत्राहनीक-
पठनं प्राचीनखण्डनमुक्तं वक्ष्यमाणं चेत्यर्थः । एव प्रागपि । उक्तदिशा—उक्तरीत्या । एतेन तथा रत्ना-
करदण्डपादयुक्तं चित्यमिति सूचितम् ।

मूले व्याख्यातारः—प्रकाशकृतः । ननु वक्ष्यमागरीत्या पचेद्विकर्मकत्वस्येष्टत्वेन कामप्रामाणिकत्व-
मत्र आह—अकथितेति । भाष्यानुसृतादिति भावः । अत्र एव हीड्गार्थे सम्प्रतिवेत्त एतद् इह इह इहः—
अकथितेत्यादि परिगणनादित्यन्तमूलोक्तप्रयो लिखित । भाष्यासम्मतत्वादाह—पचेरिति । दूषण-
मिति । अप्रामाणिकत्वे “कर्मवत्कर्मणा” इत्यादयुक्तदूषणमित्यर्थः । आदिना—हरदत्तपरिग्रहः । तदे-
वाह—अत्रेति । व्यापारेति । फलपाकानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थे इत्यर्थः । “कर्तुः” इत्यु-
ल्लेखेन “अकथितम्” इत्यस्याऽविषयता सूचिता । एतेनौदन क्षेत्रं पचति मैत्र इति नव्यमत्रे साधु, न
भाष्यहरदत्तादिमते इति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । वृक्षस्यैकेति । उदुम्बरः फलं पचति इति भाष्योदाहरणे
इति भावः । एकव्यापारेति । कालनिष्ठप्रधानव्यापारे इत्यर्थः । सूत्रपादत्वेनेति । सूत्रप्राप्तकर्मवद्भा-
वस्य ‘सकर्मकणाम्’ इति निषेधे प्राप्ते तदुत्तरं ‘दुहिपच्योः’ इति वार्तिकपाठेन दुहिसाहचर्येण च सक-
र्मकत्वप्रयुक्ताभासावैतत्स्य विध्यर्थतोचितेति तत्रैव तदभाष्यस्योपपत्ति, अन्यथा निषेधात् प्रागेव पचेः पाठ-
उचित इति भावः । एतदिति । “अकथितम्” इत्येतेषूप्रविषयकत्वे इत्यर्थः । दुहादिव्यस्य भाष्ये

माधवोऽप्याह—

जयतेः कर्षतेमन्येर्मपेदेण्डयतेः पचेः । इत्यादि ।

उदाजहार च— तण्डुलानोदनं पचताति ।

यत्तु—“अकथित च” इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्—अकथितराज्ञो यद्यप्रधानार्थो गृह्येत तदा ‘पाणिना कांस्यपात्रायां दोग्धि पयः’ इत्यत्र, पाणिनां कांस्यपात्राणोरपि स्यात्, करणाधिकरणयोस्तु पचत्यादिरवकाराः, न हि तत्रास्य प्रसङ्गो दुहादि-परिगणनादिति; तन्मतान्तराभिप्रायेण । अन्यथा उदाहृतस्य पत्रप्रत्ययविरोधादि-त्यास्तां तावत् । शतं जयतीति । जि अभिभवे । यत्तु जि जये इति व्याहृतात्, तन्न, तस्याकर्मकत्वात् । यद्यपि जयत्यादयो भाष्ये न पठितास्तथाऽपि चकारेण सद्गृह्यन्त इति कैयटः ।

शब्दरथम् ।

तन्मतान्तरेति । पूर्वोपपादितभाष्यसंमतमतान्तरेत्यर्थः । भाष्यानुक्तानां ग्रहणम-प्रमाणमित्यनेन सूचयति, उदाहृतस्य परग्रन्थाश्च यथाश्रुतकैयटानुसारेणेति च ध्वनितमि-त्यन्यत्र विस्तरः । कैयट इति । अत्रारचिबीजमुक्तम् ।

भैरवी ।

यद्युक्तम् मतान्तरेति तद्युक्तम् प्रागुक्तं यद्भाष्यसंमततन्तर्दीत्या तस्य युक्तत्वमेवेत्या-शयेनाह—पूर्वोपपादितेति । एवञ्च हरदत्तोक्तमसद्भवमिति भावः । ध्वनितमिति । मतान्तरे-त्यभिधानेन ध्वनितमित्यर्थः । तत्रमिति “अकथितञ्च” इति सूत्रविषयत्वं यदि जयत्या-दीनाम्भाष्यकाराभिमतस्तदा चकारेण तेषां सद्ग्रह उचितस्तत्रैव तु न मानमित्युक्त-प्रायमित्यर्थः ।

ननु यदि, प्रकृतसुत्रस्यार्थनिबन्धनार्थत्वाभावेनाप्राप्तिस्तदा द्विकर्मकत्वद्वयमनुक्तानामि-भावप्रकाराः ।

अगगनात् । गौर्दुग्धे इत्यपि “कर्तुः” इति कर्मत्वे एवोदाहरणम् । विमागानुक्तस्य भाष्यारम्भकत्वे एव दुहे-स्तदुदाहरणमिति तु न युक्तं, तत्रार्थे कर्मत्वक्रियायां दुर्लभक्रियत्वात्पदादनात् । एवं च प्रकाशोक्तिस्त्व-पारलौकिकरदम्ब्याद्युक्तिश्च युक्तैव । परन्तु वन अन्वदीमत्त कैयटानुक्तस्य मूलनरूपेण सिद्धान्तरत्वं च दण्डयुक्तं चिन्तयम् । एवं च तण्डुलरूपे कर्मणि प्रत्यय इति मूलकृदाद्युक्तमयुक्तमिति बोध्यम् । एतेन माधवोऽपि निरस्तः ।

यद्यु मतान्तरेति, इदं च परसम्बोधमात्रं, नस्तु तस्य मतान्तरे प्रमाणाभाव एवेति भाष्यास्तरशावान-नुरोधेनेति ध्वनयति—पूर्वोपपत्ति । पूर्वोपपादित भाष्यसंमतं यन्मतान्तरं मुख्यमतं तदित्यर्थः । एव च हरदत्तो युक्त एवेति भावः । एतस्तेखेन मूलकृतोऽपत्यमेवेष्टमित्वाह—भाष्येति । अनेन । हरदत्तस्य मुख्यमताभिप्रायव्यतिपादनपरोक्तग्रन्थेनेत्यर्थः । अन्यथा तद्युक्तमेवेत्येव सिद्धे अतदुक्तिरुक्तैवेति भावः । अस्य ध्वनितमित्यत्राप्यन्वयः । अत्र एव च प्रयुक्तम् । मूले स्पष्टं तथोक्तत्वं दत्तं सूचयति ध्वनितमित्युक्तम् । स्वपरेति । स्व—मूलशब्द, परो—भाष्यहरदत्तादिः । यथाश्रुतेति । अनेन मूलवदस्वास्थ्यस्य योत्रने ऋ सोऽप्यदुष्ट एवेति ध्वनितम् । तथा हि तद्वान्तिके तदुदाहरणमादाय वृद्धस्य कार्यत्वविवक्षायानत्यन्त-प्राप्ते वचनम् । यद्वा पश्चिरेण द्विकर्मा वृद्धपाकं विना फलपाकासम्भवाद् वृद्धोऽकथितं कर्म, तस्यैव च यदा कर्तृत्वविवक्षा तदाय कर्मवद्भाव इति कैयटः । तत्राकथितपदमविवक्षितपरं, कर्मत्वेनाविवक्षितमि-त्यर्थः । किन्तेन तदि विवक्षेत्यत्राह—तस्यैव चेति । मूले—भाष्यावतिमिति । प्रसादकोणेति भावः । अकथितमिति । व्यापादवार्थत्वेनेत्यादिग्रन्थेनेति भावः ।

अर्धनिबन्धनेति । न तु स्वरूपाश्रया, "अहमपीदमचोद्यं चोद्ये" इति "तद्राज" सूत्रभाष्ये पृच्छिषपर्यायस्य चुदेरपि द्विकर्मकत्वदर्शनादिति भावः । तथा च भट्टिः—

स्थान्तुं रणे स्मेरमुखो जगाद् मातीचमुच्चैर्वचनं महार्थम् ।

कालिदासोऽपि—

शिलोद्यथोऽपि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभापतेव ।

भारविचर—

वदारचेता गिरमित्युदात्तं द्वैपायनेनाभिदधे नरेन्द्रः ॥ इति ।

एवं च नायत्यादयो बहुवो द्विकर्मका घोद्वधाः ।

देश इति । कुरुपञ्चालादिरेव गृह्यते, तेन "अधिशीहस्यासाम्" इत्यादेर्न

शब्दसम् ।

इति भाव इति । अर्धनिबन्धनेयं सञ्ज्ञेति वदतां कैयटादीनामित्यादिः । द्विकर्म-
पत्यं तु व्यापारद्वयार्थत्वेन सिद्धमिति तत्त्वम् ।

कुरुपञ्चालादिरिति । व्याख्यानात्तथैव भाष्योदाहरणाच्चेति भावः । न वैय-
र्थ्यमिति । शीघ्रादेरपि शयनपूर्वके व्यापने वृत्त्या "कतुः" इत्येव कर्मत्वस्याऽऽस्यादियोग
मेरवी ।

स्याकाङ्क्षायामाह—द्विकर्मकत्वमिति । यथाप्रयोगं व्यापारद्वयार्थकत्वं कल्पनीयमिति भावः ।
कुरुपञ्चालादेरेव देशापदेन ग्रहणे किम्मानमत आह—व्याख्यानादिति । "अधिशीहस्या-
साम्" इत्यादिस्यारम्भमूलकाद्याख्यानादित्यर्थः । तथैव—कुरुपञ्चालादिशब्दानामेव ।
उदाहरणात्—देशवाचकत्वेनोदाहरणात् । मूले—इत्यादेरिति । अप्रादिपदेन "समानोदरे
शयित शो घोदात्" इति निर्देशस्य संप्रहः । "अकर्मकधातुभिर्गोमे" इति वार्तिकमेव स्वा-
तन्त्र्येण न कर्मसन्नाविषायाकङ्क्षिन्तु स्थायंकरणकव्यापने धातूनां वृत्तिरूपत्वेन सिद्धकर्म-
त्वानुवादकमित्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्तदभिप्रायेणाह—शीघ्रादेरपीति । शयनपूर्वके—शयनादि-
करणके । नन्वेवं तादृशदेशग्रहणेऽपि तस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यमेवातस्तत्कलितमेवेतदित्याह—

भावप्रकाशः ।

मूलकृतस्तदयानिहत्वप्रतिशदनादाह—अर्थेति । आदिना माधवहरदत्तवाशुदरनाकरदण्ड्य-
नानां ग्रहणम् । वपसंहारत्रि—द्विकर्मेति । यथाप्रयोगं सर्वेषामिति भावः ।

ननु कुरुपञ्चालादेरेव ग्रहणे किं मानमत आह—व्याख्यानादिति । "अधिशीह" इत्यादिवैय-
र्थ्यमूलकादिनिगमनाविरहादधिकरणविवक्षायां कुरुपञ्चालादिभिन्ने चेदं न प्रवर्तते इत्युपार्थंशयनरूपा-
दित्यर्थः । नन्वयुक्तमेव, आचार्यशापनेन चारितार्थं द्वितीयार्थंशयने मानाभावात्, यावता विना-
ऽनुपार्थस्यैव शायमिति सिद्धतात् । नच विनिगमनाविरहः, तदुपस्थितेरेव विनिगमकत्वात् ।
किञ्चाधिपूर्वागतवैषामाभावात् कर्मेनि नियामकारेण तत्रसम्भवात्, तथाच "वैकुण्ठे वर्तने" इत्यादावनि-
प्रसह एवात् आह—तथैवेति । मूले—इत्यादेरिति । आदिना "समानोदरे शयित शो घोदात्"
इति बोध्यम् । यद्यपि मूलकृतौ वार्तिकेनैव सिद्धत्वमिष्ट, तथापि तस्माद्विषायाकत्वस्य वक्ष्यमाण-
त्वात् अन्यथा तत्रशुभपदयति—शीघ्रादेरपीति । शयनपूर्वके इति । शयनादिकरणके
इत्यर्थः । शयनादिना वैकुण्ठं व्याप्नोतीत्यर्थाद् व्याप्तिरूपकनाश्रयस्वात्मैर्यमिति भावः । आ-
रूपादीनि । देवामप्यासनादिकरणके व्यापने वृत्त्या मासादिनिष्ठव्यापनेः कल्पनेन तदाश्रयाभावेन
कर्मैव, मासमासनेन व्याप्नोतीत्यादिकमेवार्थ इति भावः । एतेन तद्योपवादकरत्नाकरदण्ड्यादयः परा-

चैयर्थ्यम् । गोदोह इति । न चेह कालत्वात्सिद्धिः, लोके कालत्वेन प्रसिद्धस्य मासादेरेव ग्रहणात् । तेन 'घटमास्ते' इत्यादि न भवति । यत्तु प्राचोक्तम्— 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशकालाध्वभावेभ्यो द्वितीया' इति केचित्, नदीमास्ते, इत्यादि । अत्रेदं वक्तव्यम् । कर्मसंज्ञाया अनुक्तत्वात्कर्मणि लादयो न स्युः । धास्यते मास इति यथा । केचिदित्यप्यसङ्गतम्, द्वितीयाया भाष्यसम्मतत्वात् । नदीमित्युदाहरणमप्यसङ्गतम्, "ग्रामसमूहकुर्वादिरेव देशो न तु प्रदे-

शब्दरत्नम् ।

इव सिद्धत्वादिति भावः । एवं चैवंकल्पनयोक्तदेशादीनामेव कर्मत्वं नाभ्येपामनभिधानादिति सूचयति । प्रसिद्धस्येति । क्रियायाः कालोपाधित्वमेव प्रसिद्धमिति भावः । तेनेति । देशादीनां ग्रहणेनेत्यर्थः । यत्तु मासादेरेव ग्रहणेनेत्यर्थ इति; तन्न, जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वेऽपि कालत्वामावात् । यदि तु जन्यमात्रस्य कालत्वमिति मतमस्ति, तदा घटत्वादिना न तस्य कालत्वं, किं तु मासत्वादिनेवेति भावः ।

भैरवी ।

यवन्वेति । साहसदेशग्रहणे चेत्यर्थः । एव कल्पनया—स्वकरणकथ्यापने वृत्तिकल्पनया । उक्त देशादीनाम्—कुरुपञ्चालादीनाम् । एवकारेण वैकुण्ठादीनां व्यवच्छेदः । मूलादुक्तार्थस्य न क्षयिति प्रतीतिरत आह—सूचयतीति । ननु क्रियाऽपि काल एव, प्रसिद्धपरिमाणं सूर्यक्रिया क्रियान्तरपरिच्छेदहेतुत्वात्काल एवेत्युक्तेरत आह—क्रियाया इति । जन्यमात्रह्यलोपाधिरित्यस्य जन्यमात्रन्तत्त्वदार्थनिष्ठापेयतानिरूपिता या कालनिष्ठा कालिकपदमन्धावच्छिन्नाधिकरणता तदवच्छेदकमित्यर्थः । क्रियाया इव जन्यघटादेरपि मासादिपदव्यवहार्यत्वम् "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति सूत्रोदाहरणसिद्धये स्वीकार्यमेवेत्याशयेनाह—यदि त्विति । न तस्य कालत्वम्—न जन्यमात्रस्य कालपदव्यवहार्यत्वम् । ननु स्वप्रातीयेदा स्वपकरणक-

भावप्रकाशः ।

स्ताः । नन्वेवं तादृशदेशग्रहणेऽपि तत्प्रत्येयर्थ्यमुक्तरीत्या तदवस्थमेवातस्तत्कलितमाह—एवं चेति । तादृशदेशग्रहणे चेत्यर्थः । एवद्वचनामावासाह—एवं कल्पनयेति । स्वकरणकथ्यापनेवृत्तिकल्पनयेत्यर्थः । उक्तदेशेति । कुरुपञ्चालाद्यादीनामेवेत्यर्थः । अन्येषाम्—वैकुण्ठादीनाम् । अन्यथा तत्स्वानर्थक्यं स्पष्टमेवेति भावः । मूलात्तथा स्पष्टमप्रतीयेराह—सूचयतीति । ननु क्रियाया अपि कालत्वेन प्रसिद्धिरस्ति, प्रसिद्धपरिमाणं सूर्यक्रियैव क्रियान्तरपरिच्छेदहेतुत्वात् काल इत्युक्तेरत आह—क्रियाया इति । एवेन कालत्वव्यवच्छेदः । साक्षात्काल एव क्रियाविशेषणत्वेन प्रसिद्धः । जन्यमात्रं कालोपाधिरित्यस्य जन्यपदार्थं प्रति कानस्य क्रियाद्वारा विशेषणत्वं न तु तस्य कालत्वमित्यर्थः । क्रिया न काल, किन्त्वतिरिक्त इति सर्वं मन्जूषयां स्पष्टम् । अर्थान्तरनिराकरणायाह—देशेति । उक्त्यादिः । तदेवाह—यत्स्त्विति । सन्निरहितत्वं तत्परागर्थं बोधम् । जन्यमात्रस्य कालत्वमिति तद्भातिः कालपरिमाणविशेषवारहाल त्वाधिः—प्रवृत्तिनिमित्तं यस्य जन्यस्येति । कालत्वमवृत्तिनिमित्तकरव कालोपाधिरित्यस्यार्थ इति तद्भातिः । उक्ताशयेन समाधत्ते—जन्यमात्रस्येति । तुभ्यस्तु दुर्जनन्यायेनाह—यदि त्विति । अनेन नैवाधिकारदीनां तथा सर्वेऽपि स्वीये न तथा मतमिति सूचिनम् । तदाशयस्तूक्तः । १—तदापीत्यर्थः । तस्य—जन्यमात्रस्य । एतेन तथा प्रकाशत्वात्करदण्ड्याद्युक्तमप्यस्त्वम् । सतिरदमेव कर्मसंज्ञाविधायकमिति यथाश्रुतमूलनामग्रस्ये तथा व्याख्यानमपङ्गमिति, तन्न, माथ्ये तादृशवचनामुपगमात् "अकवित्तन्न" इत्यत्राकर्मकरहृत्किञ्चानार्त्वा कथं हि कर्मकरवित्त्वात्सङ्ख्या "कानमाधाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मगा देशश्च" इति माथ्योक्तं तु न विधायाकं, दिशद्वयदिनत्वात् । किञ्च "कालाध्वनोः" इत्यत्र 'कालाध्वनौ कर्मवद्' इति वारिंकरत्याख्यानस्य "प्राकृतमेवैशकर्मं यथा कर्तं करोति"

शमात्रम् । तेन ग्रामं स्वपितोत्यत्र न भवति” इत्याकरात् । अध्वेति च न्यूनम्, अध्वानं स्वपितीति प्रसङ्गात् । अत एवाऽऽकरे अध्व्वा गन्तव्यत्वेन विशेषितः । गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धो नियतपरिमाणः क्रोशादिरिति व्याख्यातम् ।

“गति वृद्धि” ॥ प्रत्यवसानं भक्षणम् । शब्दकर्मकाणामिति । शब्दः कर्मकारकं येषां, तेषामित्यर्थः । न त्विह “कर्त्तरि कर्मण्यतिहारे” इतिवत् कर्मशब्दः क्रियापरः, कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययात् कर्मग्रहणसामर्थ्याच्च । अन्यथा “ग-

शब्दरत्नम् ।

एतच्च नापूर्वं ध्वनमित्याकरे स्पष्टम् । अध्वानं स्वपितीति । स्वापमात्रार्थकोऽत्र स्वपितिः ।

कार्यसंप्रत्ययादिति । कार्यसंप्रत्ययन्यौचित्यादित्यर्थः । ननु “कर्त्तरि कर्म” इति सूत्रे क्रियाया अपि कृत्रिमकर्मत्वोक्तं रिद्धमसङ्गतमत आह—कर्मति । भैरवी ।

व्यापने वृत्तिस्तदाऽध्वानं स्वपितीतीष्टमेवेत्यत आह—स्वापमात्रेणि । एतेन ‘अकर्मकधातुभियोग’ इति मौलवचनस्यापूर्वत्वशङ्कां धारयति, “अकथितञ्च” इति सूत्रे अकर्मकप्रकृतिकण्यन्तानां क्यन्द्भ्रकर्मकत्वमिति प्रश्ने ? ‘कालभावाच्चगन्तव्यः कर्मसञ्ज्ञा अकर्मणाम्’ इत्यत्र प्रसिद्धत्वसूचकहिंशब्दोपादानेन सर्वत्र स्वार्थकरणकव्यापने वृत्त्या कालादिकर्मकत्वसम्भवस्य सूचनात् । अकर्मणामित्युपलक्षणम्, सर्मकाणामप्येवद्वूलपनया कालादिकर्मकत्वस्य सम्भवात् ।

‘कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः’ इति परिभाषया कृत्रिमाधिररणकं कार्यजातमुच्यन्ते तत्र हेतुरक्तद्वयप्रत्यग्रन्थस्य हेतुपरस्वमेत्येत्याशयेनाह—कार्यसंप्रत्ययस्येति । एवञ्चौचित्येन हेतुनोक्तार्थः साधनीय इति भावः । कृत्रिमत्वमैवोक्तेरिति । तच्च गन्तुमिच्छतीत्यत्र प्राप्तेव । एवं सर्वत्र सन्दर्शनप्रार्थनाध्यवसायारम्भनिवृत्तेः सत्त्वेन तत्तन्निरूपितकर्मत्वमस्त्येवेति कृत्रिमकर्मत्वोक्तेरित्यर्थः । एवञ्च कृत्रिमाऽकृत्रिमन्यायेन कर्मकारकस्यैव ग्रहणमिति नियमासिद्धिरित्याह—इदमसङ्गतमिति । प्राञ्च इत्यभिधानं मूलकारस्य यद्यस्मिन्निर्घनाय, तदा तस्यार्थस्य भाष्यकाभावप्रकाशः ।

इत्युक्तम् । प्रदनादौ कृत्तं प्राङ्गतमुत्सर्गसूत्रं तेन बोधितमिति तदर्थः । तस्मादुक्ततीत्यैव कर्मत्वम् । अत्र एव ‘समायां समायां विजायते’ इति विप्रदकयनपरं भाष्यं सङ्गच्छते । सकर्मकविषयेऽप्यनेन प्रकारेण कालादिकर्मणां सवभवाव, वृष्यन्यायात् । तेन ‘भासमोदन पचति’ इत्यादि भवत्येव । तत्र कालादिकर्मप्रधान, द्रव्यकर्म तु प्रधानं, कालस्याधारत्वेन द्रव्यद्वारैव क्रियासम्बन्धात् । एवमकर्मकस्येनात्यन्ताविषयानकर्मस्येवाविवाक्ष्यत्वमकरस्यापि ग्रहणम् । तेन मार्सं पचतीति मरुत्येवेति दिक् । तदेतद् हृदि निधायाह—एवञ्चेति । मूले प्राचा—प्रक्रियाहृत्वा । ननु कृतीत्या तदप्रयोगो दुर्वार एवात्र आह—स्वापमात्रेति । उत्समाभ्यादिप्रामाण्याच्चत्रैव तत्त्वत्वेनेति भावः ; तदाह—अत्रेति । यद्यपि केचिदिति तन्मन्तारविस्मृचनावेति दोषत्रय सुपरिहरं, तथापि ‘नदीमास्ते’ इत्युदाहरणासङ्गतिदोषस्तदवस्थयेति बोध्यम् ।

ननु मयागतिरिहेत्युक्तेहेतोर्व्यभिचरितत्वं सामान्यापेक्षनिवामकमत्र आह—कार्येति । कृत्रिमे एव कार्ये सम्प्रत्ययादिति हि तदर्थोऽत्रसङ्गतरणादिति भावः । यदि तु सञ्चालां सञ्चालीयापेक्षनियमाव, तदोभवगतिरिति सात्यर्थम् । अपिना द्रव्यादिसमुच्चयः । कृत्तिकर्मेति । भोक्तुमिच्छतीत्यादौ । किञ्च सर्वत्र बुद्धिसन्दर्शनप्रार्थनाध्यवसायारम्भनिवृत्तिकलावाप्तेः सत्त्वेन सन्दर्शनादिक्रियावत्त्वमिति भावः । एवञ्चोभयोः कृत्रिमत्वेन ग्रहणापत्तिरिति हेतुयुक्त इत्याह—इदमिति । एतेन विपरीतराजाकराद्युक्तिः

वितुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्था कर्मकारणाम्" इत्येवावदधत् । नियमार्थं चैतत्सूत्र-
मिति प्राञ्चः । णिजयैनाप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्याद्यर्थानामेव कर्तुरिति ।
तेन पचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये प्रकृत्यथ प्रति कर्तृत्वस्यैव निष्प-
त्त्वात्त्वेनावस्थानात् तृतीया सिद्धयति । उक्तं च—

गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेपणे कर्मताद्भवः ।

नियमात्कर्मसम्बन्धायाः स्वधर्मैणाभिधीयते ॥ इति ।

कर्तुः स्वधर्मैण तृतीययेत्यर्थः । ननु णिजयं प्रति कर्मतरं बाधितरा प्रकृत्यर्थं
प्रति कर्तृत्वं परत्वादेव सिद्धम्, अन्तरङ्गत्वाच्च । स्वकारकविशिष्टा हि क्रिया
णिजयैतं सम्बन्धयते हेतुमति णिज्विवानात्, कर्तृप्रयोजकस्य हेतु-वान् । अत
एवोपजीव्याऽपि कर्तृसम्बन्धा । एवं च—

परत्वाद्न्तरङ्गत्वादुपजीव्यतयाऽपि च ।

प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं ; गत्यादेविधितोचिता ॥ इति चेत् ?

आत्वेवं, लक्ष्यस्य निर्वाधत्वात् । नियमसूत्रमिदमिति प्रन्थानां का गति-

अन्तरङ्गम् ।

प्राञ्च इति। "हेतुमति च" इत्यत्र भाष्यकृत इत्यर्थः । गुणक्रियायाम्—गिचप्रकृत्यर्थ-
क्रियायाम् । स्वातन्त्र्यादिति । अस्य स्वधर्मैणाभिधाने हेतुत्वं, कर्मसम्बन्धानियमस्य च ।
प्रेपणे—प्यथे । तृतीययेति । स्वधर्मैणेत्यस्य स्वकार्येणेत्यर्थः । विशिष्टक्रियायाः संबन्धे
हेतुमाह—हेतुमतीति । अन्तरङ्गत्वादिति । एवं च परत्वादित्यभ्युच्यते । तदस्यस्य
भैरवी ।

रसम्मतत्वादेवद्वयनमसद्गतमेत्यत आह—हेतुमतीति । हरिकारिकायां स्वातन्त्र्यादित्यनेन
कर्मत्वप्राप्तिहेत्वभिधानङ्कृतमिति भ्रमनिवारणयाह—स्वातन्त्र्यादित्यस्येति । स्वधर्मैणेत्यस्य
कर्तृवृत्तिधमण कर्तृत्वेनेत्यर्थे तृतीयया इत्यस्य न लाभ इत्यत आह—स्वकार्येणेत्यर्थ इति ।
एवञ्च तृतीययेति फलितार्थक्यतमिति भावः । मूलेऽन्तरङ्गत्वमुपपादयति—स्वकारकेति ।
हेतुमति णिज्विवानादित्यनेन यद्युपजीव्यत्वमेवोपपादितमिति ज्ञायते तदाऽत एवेत्यनेन
पुनरुपजीव्येत्यभिधाने पौनरेक्यमस्य आह—विशिष्टक्रियाया इति । स्वकारकविशिष्टायाः क्रि-
याया णिजयैतं सम्बन्ध इत्यर्थः । मूले—अत एवेत्यस्योक्तहेतोरित्येत्यर्थः । एवञ्च—अन्तरङ्गत्व-
सत्त्वे च । "गतिबुद्धि" इति सूत्रस्य नियमार्थत्वम्भाष्यकाराभिमतमिति विधित्वपक्षस्य
भावप्रकाशः ।

परत्वा । मूलायुक्तवप्रतिपादनायाह—हेतुमतीति । हरिणस्य "गतिबुद्धि" इति सूत्रनियमकरत्वात्सा-
मान्यपदानि विविध्य योजयति—णिजित्यादिना । गिचो या प्रकृतिर्वास्तुत्तरपक्रियायामित्यर्थः ।
स्वातन्त्र्यादित्यस्य कर्मत्वप्राप्ते हेतुत्वमतीतेराह—स्वातन्त्र्येति । ननु तर्हि नियमस्य तत्र हेतुत्व
स्वात्त आह—कर्मसंज्ञेति । समपोरप्यसम्भवात्तत्र न हेतुत्व, किन्तु तत्रैव । तथाच तत्र कर्मत्व
प्राप्तोऽपि समवेदोऽस्तेनाभिधीयत इत्यर्थः । तथाच कश्चित्तत्र बोध्यः । ननु स्वधर्मैणेत्यस्य कर्तृधर्मैण
प्रेपणादित्येत्यर्थेन तृतीययेति कथं लक्षणम आह—स्वधर्मैणेति । तथाच सा फलितोक्तिरिति भावः ।
मूले अन्तरङ्गत्वमुपपादयति—स्वकारकेति । ननु च विना हेतुमतीत्यादिहेतोरपत्त्वस्य कर्तृत्वमिदो
बाधितत्वं, यदि तुपजीव्यत्वसापकोऽयं ग्रन्थस्तदां च एवेति पुनरुक्तम्, एव धार्यकोऽयं ग्रन्थोऽत आह—
विशिष्टक्रियाया इति । स्वकारकविशिष्टाया, क्रियाया णिजयैतं सम्बन्धे इत्यर्थः । मूले—अत एवेति ।
उक्तहेतोरित्यर्थः । कर्तुरोपिस्वरूपस्य कर्मत्वेन चेत्यपि बोध्यम् । एवं चेति—अन्तरङ्गत्वसत्त्वे चेत्यर्थः ।

रिति चेत् ? शृणु, णिजर्थभ्य शाब्दं प्राधान्यं पुरस्कृत्य प्रधानानुरोधिन्याः कर्म-
सञ्ज्ञायाः प्राबल्याद् विप्रतिषेध एव नास्ति, अन्तरङ्गोपजीव्यत्वे अपि प्रधानं
प्रति न प्राबल्यं प्रयोजयत इत्याशयेन ग्रन्थानामुक्तिसम्भवः । अर्थप्राधान्यपुर-
स्कारे तु विधायकत्वमेवोचितमिति ध्येयम् ।

शब्दरत्नम् ।

निर्वाधत्यादिति । अनेन 'अर्थनिवन्धनेयं संज्ञा' इत्यस्य अनभिमतत्वं सूचयति । एत-
च्चाऽनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । अस्य विधित्वमित्यर्थं पक्ष आकङ्कारसूत्रे भाष्ये ध्वनित
इत्यभिमानः । तत्र हि परं कार्यमिति पाठे "गत्यादीनां ष्यन्तानां कर्म कर्तृसञ्ज्ञामपि
प्राप्नोति, आरम्भसामर्थ्यात्परमसञ्ज्ञा परकार्यत्वाच्च कर्तृसञ्ज्ञा प्राप्नोति" इत्युक्तम् ।
तत्रारम्भसामर्थ्यादित्यस्य गत्यादिसूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थं मन्यते । पुरस्कारेति ।

भैरवी ।

निमूलस्य कथनमसङ्गतमत आह—अस्यैति । अस्य—"गतिबुद्धिः" इति सूत्रस्य । तदेवाह-
तत्र हीति । "आकङ्कारात्" इति सूत्र इत्यर्थः । कर्मेति प्रथमानुक्तम् । मन्यत इति । मूलकृदिति
शेषः । अरुचिरभिमान इति मन्यत इत्याभ्यां सूचिता, सा अनुपदमेव व्यक्तीभविष्यति ।
मूले—शाब्दप्राधान्यस्य स्फुटयेति । प्राप्ताया इति शेषः । न प्राबल्यप्रयोजयत इति । लौकि-
भावप्रकाशः ।

उत्पादितमिदं प्राक् । ननु नियमपरभाष्यस्य स्पष्टत्वेन कथं निर्मूलविधिपञ्चोक्तिरत आह—अस्यैति ।
"गतिबुद्धिः" इति सूत्रस्यैत्यर्थः । तदेवाह—तत्र हीति । आकङ्कारसूत्रभाष्ये हीत्यर्थः । उक्तमित्यत्रा-
न्वयः । कर्मेति । प्रथमानुक्तम् । अपिः कर्मसंज्ञासमुच्चायकः । तदेव विशदयति—आरम्भेति । कर्तृ-
संज्ञेति । प्राकङ्कारात्परं कार्यमिति विधिनैति भावः । तावताऽपि कथं तस्तामोऽत आह—तत्रेति ।
उक्तभाष्ये इत्यर्थः । इत्-र्थमिति । अर्थं च विधिपक्षे एव संभवति, नान्यथेति भावः । 'अभिमानः'
'मन्यते' इत्याभ्यां सूचितारुचिरत्वानुपदमेव स्फुटीभविष्यती । मन्यते इति । मूलकृत । अर्थं भावः—
यद्यपि शब्दशास्त्रे शाब्दप्राधान्यस्यैव मुख्यतयाऽन्तरङ्गोपजीव्यकर्तृसंज्ञापेक्षया प्रधानानुरोधित्वेन कर्मसं-
सर्ला ।

मन्यस इति । इदं गत्यादिसूत्रस्य विधायकत्वे पक्षोपपत्तये । नियामकत्वे तु 'पाचयत्योदनं देव-
दत्तेन' इत्यादौ देवदत्तादे 'कर्तुरीप्सित' इत्यनेन प्राप्तकर्मसंज्ञाव्यापृत्यर्थं गत्यादिसूत्रत्वावश्यकत्वं-
"कर्तुरीप्सित" इत्यस्य च 'हरि भजनि' इत्यादौ कर्मत्वाय चारितार्थ्येनक स्यापि वैषम्याभावादात्मा-
सामर्थ्यादिपुष्करसङ्गात् एवात्, तस्मात् कर्मसंज्ञासूत्रस्यकर्तृपदस्य स्वतन्त्रोपलक्षकत्वेन कर्तृसंज्ञायाः
कर्मसंज्ञोपजीव्यत्वाभावेऽपि परत्वात्परङ्गत्वोः सुवचत्वेन प्रयोज्यस्य परत्वाद्दन्तरङ्गत्वाच्च प्राप्तकर्तृसंज्ञा-
वाधनार्थं गत्यादिसूत्रमिति ।

नवीनारस्तु एवं सति "हेतुमनि च" इति सूत्रभाष्ये प्रयोजकत्वापारस्य गिज्वाक्यत्वे 'प्रयोजक-
त्वापारेण प्रयोज्यरथोऽस्तत्वेन कर्मेसञ्ज्ञा प्राप्नोति पाचयत्योदनं देवदत्तेनेति' इत्याशुश्रुय 'गतिबुद्धीति
सूत्रं नियमार्थं भविष्यति एतेषामेव ष्यन्तानां यः कर्ता स षी कर्मसञ्ज्ञो भवति नान्येषामिति' इत्युक्तं
नियामकं न सङ्गच्छेत् । अतः कर्तृसंज्ञायाः परत्वात्परङ्गत्वयोरेपि कर्मसंज्ञायाः प्रधानत्वापाराभित-
त्वात् प्रधानाभितयाच्च 'मूलकेनोपदश मुञ्छे' इत्यादौ लुडीयादीनामिव सर्वतो बलवत्त्वात् प्रयोज्ये
सर्वत्र कर्मसंज्ञायां प्राप्तायां गतिबुद्धीविसूत्रं नियामकं 'गिज्वाक्यत्वापारप्रयोजकत्वाश्रयस्य कर्मसंज्ञा'
भवति चेद् गत्यादीनामेव' इति । तेन पाचयत्यादियोगे न । आकङ्कारसूत्रभाष्योक्तस्य आरम्भसामर्थ्या-
दित्यस्य तु ष्यन्तवात्तुविषयस्य कर्तुरीप्सितसूत्रस्याऽऽरम्भसामर्थ्यादिति, अविरोधात् सर्वत्र सञ्ज्ञाद्वयप्रसङ्गे
'कर्तृसंज्ञाविशिष्टा कर्मसंज्ञा भवति चेद् गत्यादीनामेव' इत्येतन्निप्रजाऽऽरम्भसामर्थ्यादिति वाऽर्थः ।
परङ्गत्वमिति पाठे अविरोधात् सञ्ज्ञाद्वयप्रसङ्गे विधायकत्वस्य सर्वथा दुरुपपादत्वादित्याहुः । तदुपपाद-

शास्त्रनिति । स्वर्गकर्मकं शत्रुनिष्टं यद् गमनं तदनुकूलो यन्निष्ठो व्यापारः,

शब्दरत्नम् ।

तुनाऽऽदि सूचिता । प्रयोजकव्यापारे अन्यान्धोऽन्वयलक्षणार्थप्रधान्यस्य शाब्दप्राधान्यस्य च सत्त्वेनोद्देश्यत्वलक्षणार्थप्राधान्यस्य प्रयोज्यव्यापारनिष्ठस्य पुरस्कारो न युक्त इति । किं च कर्तृग्रहणं घात्वर्थप्रधानीभूतव्यापाराध्ययरूपस्वतन्त्रोपलक्षण, न तु तत्पञ्चकरणम् । अत उपजीव्यत्व दुष्पवादम् । आकङ्क्षासूत्रस्यस्वारात्मसामर्थ्यादित्यस्यैतन्नियमात्मसामर्थ्यादित्यर्थ । किं च परं कार्यमिति पाठे विरोधाभावात्सर्वत्र सञ्ज्ञाद्वयप्राप्तावस्य नियमापत्तेरुचिता । एषां कर्मसञ्ज्ञैवेति नियमस्तु न, 'प्राकङ्क्षारात्' इति भरवी ।

को दृष्टान्तोऽत्र साधक यथा—अन्तरङ्गामात्यादिकार्यम्प्रधानराजाज्ञया वाच्यत इति, इह शास्त्रे शब्दस्य प्राधान्यात्तदुरोधि कर्मत्वस्य राजत्व-प्राबल्यमिति । ननु यथा शाब्दप्राधान्यम्प्रयोजकव्यापारे, तथोद्देश्यत्वलक्षणमार्थप्राधान्यम्प्रयोज्यव्यापारे, इति द्वयो समत्वमेवेति मूयादित्याशयेनाह—अन्यानधीनत्वेति, एवञ्च द्विविधप्राधान्यन्तप्रास्तीति प्रयोजकव्यापार एव प्रबल इति भाव । परोक्षमुपजीव्यत्वमपि स्पष्टयति—किञ्चेत्यादिना । भाग्यस्य परोक्षस्य तर्हि का गतिरत आह—प्राकङ्क्षेति । तस्य सूत्रस्य पाठभेदेऽप्यस्य नियमार्थत्वमेवेत्याह—किञ्चेति । विपरीतनियमशाङ्का धारयति—एवमिति । योगे कर्तुरिति शेषः ।

भावप्रकाशः ।

सौबोधिना, तथाप्युद्देश्यत्वलक्षणाऽऽर्थप्राधान्यस्य प्रयोज्यव्यापारे सत्त्वेनान्तरङ्गोपजीव्यत्वयोश्चाधिक्येन विध्यत्वस्यैवोचितत्वमिति हेतुमति च' इति सूत्रमाश्वविरोधात् । यथाप्युत्पन्नमनुकर्ममपि निदान्तरोप्या योजयति—तुनेति । एतेन पूर्वमन्योऽप्येवज्जातीयत्वमिति सूचितम् । अत्र एव तत्राभिमान, मन्यते इत्युक्तम् । एतेन तथा दण्ड्याद्युक्तमथात्मम् । शाब्दप्राधान्यस्येति । शब्दशास्त्रात्प्राधान्यस्यैव सर्वतो बलवत्त्वादिनि भाव । ननु यथा प्राधान्यद्वय तत्रादि तत्रोपजीव्यत्वमदितं तदप्रास्तीति दुष्पन्नम आह—किञ्च कर्तृग्रहणमिति । 'तत्रप्रयोजक' इत्यत्र तत्रादेन परामृष्टमित्यर्थ । निरविवक्षित । इह च 'कर्तु' इति सूत्रे इव तत्राभ्यावदयकमित्यनुपदमेव श्रुणुमिति मन्यति । युक्तं चेत्, प्रधानशास्त्राभावेऽप्यलक्षणाया पदनिष्ठत्वेन लघुरागम् । तदाह—अत इति । तस्यावश्यकारादित्यर्थ । तत्रैव मध्यन्तरङ्गत्वस्य तत्र सत्त्वेन तुल्यत्वमेवेति वाच्यम् । लोके प्रधानराजाकार्याविश्रुत्या मन्त्रादीनामन्तरङ्गस्याप्यारम्भकार्यस्याकरणदशनाद-तरङ्गादपि प्रधानकार्यस्य बलवत्त्वात्, 'प्रधानकार्यं सर्वतो बलवत्' इत्याकङ्क्षारात्त्रे कैयटे स्पष्टत्वाच्च । किञ्चार्थप्राधान्यनिबन्धनकार्यस्य प्राबल्ये ओदनदिरपि कमत्तानापत्ते, विक्रियदाराथं प्राधा समाराय कतुत्वरस्य दुर्वारत्वात् । किञ्च राट् पुरुष' इत्यादावप्रधानादेव षष्ठी न प्रधानादिति भवत्सिद्धान्तासङ्गैरिति रत्नाकरकृतम् । अत्र एव प्रकाशे नियमपक्ष एवोक्तो न तु स इति दिक् । नन्वेवमुक्तमभ्यान्वयनिरत आह—प्राकङ्क्षारेति । एतन्नियमेति । नियमशास्त्राणां विधिरूपेण प्रवृत्तिरित निदानादिनि भाव । प्राप्युत तत्राठे विधिवत्सम्भवात् नैव नेत्याह—किञ्च परमिति । विरोधाभावादिति । पूर्वोपापवादेन निबन्धनस्य परकार्यस्य प्रवर्तकेन "प्राकङ्क्षारात्" इत्यनेन निवृत्ताद्युक्तव्यस्य निवृत्तियुक्तमशक्यत्वात् एतन्नियमशास्त्रादित्येन च विरोधाभावादित्यर्थ । सर्वत्र—मिज तत्रात्रे । अरुण्य— गतिशुद्धि" इत्यस्य । उच्यतेति । अत्र नियमेऽप्यन्वयान्तरप्राचय स्यादपि योऽन्वयान्तरप्राचयवृत्तवपि गत्यर्थप्रयोज्यस्य सहाद्वयप्रसङ्गस्तदवस्य इत्यर्थं पाठो न युक्त इति । तत्रोपापवादेन तत्राठे तदङ्गीकारे विपरीतनियमशाङ्कान्ते—एवमिति । तस्यावधानात्तरला ।

यति-प्रयोजकव्यापारे इति । शाब्दप्राधान्येति । तत्र शब्दोपीयविशेष्यताशयत्वरूपम् । इदं जनकरत्नलक्षणार्थप्राधान्यस्याप्युपलक्षणम् । तेन स्वतन्त्रे कर्मसत्यसमभिव्याहारे कलस्य विशेष्यत्वेऽपि न क्षतिः ।

स श्रीहरिर्मे गतिरित्यर्थः । नन्विह कथं स्वर्गस्य कर्मत्वं, कर्तुरीप्सिततमं हि कर्म, नच शत्रवः कर्तारः, तेषां गत्यादिसूत्रेण कर्मत्वादिति चेत् ? मैवम्, कर्मसञ्ज्ञायां हि कर्तृग्रहणं स्वतन्त्रोपलक्षणम् । स्वातन्त्र्यं च घातूपात्तव्यापार-
श्रयत्वमेव । तच्च प्रयोजकसन्निधानेऽपि प्रयोज्यस्यास्त्येव । न चोपलक्षणत्वं प्रमाणाभावः,

‘प्रधानकर्मण्याख्येये लाक्षीनाहुर्द्विकर्मणाम् ।

अप्रधाने दुहादीनाम् ।’ इत्युक्त्वा ‘ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः’ इति वदतो

शब्दरत्नम्

शास्त्राध्यापत्तेः । स्पष्टं चेद् तत्रैव कैषटे ।

नन्विहेति । “तथायुक्तम्” इत्यनेनापि न, तस्यानीप्सितत्वाभावात् । तत्रापि
भैरवी ।

तदा हि गत्याद्यर्थानामगौ कर्तुर्गौ यदि भवति तदा कर्मसंज्ञैवेति नियमाकारः । शास्त्राधा-
पत्तेरिति । तादृशनियमेन कर्तृसंज्ञाया व्यावृत्त्या परकार्यस्य विधानाभावादिति भावः । किञ्च
भवदुक्तो नियमाकारश्चेत्पाचयत्यादियोगेऽपि कर्मसंज्ञाप्रयोजकव्यापारस्योक्तद्विविधप्रधा-
न्यस्य सत्त्वात्प्रान्नोति । नचेष्टापत्तिः, आकङ्कारादिति न्यासान्तरेण वैख्यापत्तेः । नचाणी
यः कर्ता स एव गौ कर्म भवति न तु तद्भिन्न इति विपरीतनियमः कस्मात् भवतीति
वाच्यम् ? लक्ष्यविसंवादापत्तेः ? ण्यन्ते कर्मांतरस्य भवन्मतेऽभावेन ‘ण्यन्ते कर्तुश्च
कर्मणः’ इति विशेषामिधानानुपपत्तेश्च, कर्मान्तरसम्भावनाया अभावेन सौत्राकर्मकग्रहणवै-
यर्थ्यापत्तेश्च ।

अनीप्सितत्वाभावादिति । प्रकृतिजन्यशाब्दबोधे प्रधानीभूते यो व्यापारस्तत्प्रयोज्यफला-
श्रयत्वेनोद्देश्यत्वस्य सत्त्वेनोद्देश्यत्वाभावात्कानीप्सितत्वाभावादित्यर्थः । ननु प्रयोज्य-
व्यापारोद्देशेन प्रयोजकव्यापारस्य प्रकृतैर्लौकिकमनीप्सितत्वं स्वर्गादीनामस्त्येवेत्यत
आह—तत्रापीति । कर्तुः क्रियया तथायुक्तमित्येवंसुप्रार्थस्य सत्त्वात् । सूत्रे—स्वतन्त्रोपल-
क्षणमिति । स्वतन्त्रे लाक्षणिकमित्यर्थः । कर्तृपदस्य शक्तिविशेषावच्छिन्ने परिभाषितत्वा-
भावप्रकाशः ।

मित्यर्थः । योगे कर्तुरिति शेषः । एतेषामगौ कर्तुर्गौ यदि भवति तर्हि कर्मसंज्ञैवेति नियमाकार इति
भावः । इति शास्त्रेति । “प्राकङ्कारात्परं कार्यम्” इति शास्त्रेत्यर्थः, तेन नियमेन कर्तृसंज्ञाव्यावृत्त्या
परकार्यविधानाभावात् । तथाच नियमान्तरे तद्भाषेर्नवोपपत्तावन्न तद्भाषो न न्याय्यः । किञ्च पाचयत्या-
दिप्रयोज्यस्य सञ्ज्ञादपत्तिः । तस्मात्तथानियमो न । अत एव न्यासान्तरेण समकालेति भावः । ननु
सिद्धान्तेऽपि तेभ्यो यदि गौ सति कर्म भवति तर्हि प्रयोज्य एवेति विपरीतनियमः कुतो न, वदाहरण-
प्रत्युदाहरणयोरनिर्घ्नत्वमेवेति चेत् ? न, ‘ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः’ इति वार्तिकान् सूत्रेऽकर्मकग्रहणवैय-
र्थ्यापत्तेश्च व्यावर्त्याभावात् । सिद्धान्ते च पाचयत्यादियोगे नियमाकर्मत्वाप्राप्तौ पच्यत्वर्यनिष्ठविशे-
ष्यतानिरूपितप्रकारदानाश्रयत्वरूपं प्राधान्यमादाय कर्तृत्वात्तुतीयेति दिक् ।

इदमिति । तत्राग्रेऽपि नियमार्थत्वमित्यर्थः । तत्रैव । “आकङ्कारात्” इति सूत्रभाष्ये
प्लेत्यर्थः ।

ननु “तथायुक्तम्” इत्यनेन सिद्धेः शब्दा न शुक्लाऽऽत् आह—तथेति । तस्य—स्वर्गस्य । स्वर्गादी-
नामीप्सितत्वात् । ननु प्रयोजकव्यापारस्य न तदुद्देशेन प्रकृतिरिति प्रागुक्ताऽनीप्सितत्वमस्त्येवान्
आह—तत्रापीति । “तथायुक्तम्” इत्यत्रापित्यर्थः । कर्तुः क्रियया तथायुक्तमिति तदर्थं इति भावः ।
ननु लक्षणां विनेत्वस्य गिजन्तानां लक्षणां विनेति नार्थः, तेषां तदनुपयोगात् । नापि तद्व्यङ्ग्येस्तां

भाष्यकृत एव तत्र प्रमाणात्वात् । न हि लक्षणां विना णिजन्तानी द्विकर्मकता लभ्यते, येन 'प्यन्ते कर्तुः' इति वचनं सावकाशं स्यात् । ननु स्वतन्त्रे सङ्केति तस्य तत्रैव लक्षणा कथमिति चेत् ? सञ्ज्ञान्तरानुपहिते सङ्केतितस्य तदुपहित-साधारणे स्वतन्त्रमात्रे सेत्यवधेहि ।

शब्दरत्नम् ।

'कर्तुः' इत्यनुवृत्तेश्च । लक्षणां विनेति । कर्तृपदस्य स्वतन्त्रे लक्षणां विनेत्यर्थः । अत एव 'सायादीयते' इत्यत्र कर्तुरपादानत्वेऽपि कर्मत्वप्रयुक्तलकारसिद्धिरिति सम्प्रदानसञ्ज्ञा सूत्रे कैषटे स्पष्टम् । "तत्प्रयोजको हेतुः" इति सूत्रेऽप्येवमेव, अत एव णिच्सिद्धिः । अय-धेहीति । किं च प्रयोजकवर्तुव्यापारप्रयोज्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वेनाक्षतं कर्मत्वम् । भैरवी ।

द्विति भावः । अत एव—कर्तृपदस्य तत्र लक्षणासत्त्वादेव । हाधाताविभागानुकूलव्यापा-रोऽर्थः । तादृशविभागावधित्वस्य प्रकृतधात्वर्थप्रधानव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वस्य च प्राप्तौ परत्वात्कर्तृत्वसंज्ञैव सार्थस्य स्यान्न त्वपादानत्वमिति कथमत्र पञ्चमीति न शङ्क्यम् । "अपादाने चाहीयते" इति शापकादिति दृष्टान्तः । अपादाने या पञ्चमी भवति, तदन्ताद्वा तसि स्यात् तच्छेदपादानं हीयते इत्यस्य निति तदर्थः । ग्रामाद् ग्रामतो वा गच्छतीति तदुदाहरणम् । अत्र हीयते कर्मप्रत्यये सति हीयते इति यद्भवति, तद्वैकदेशानुकरणम् । अतस्तेन पर्युदासरूपज्ञापकेन कर्मप्रत्ययान्तहाधातुयोगे "विप्रतिषेधे" इति शास्त्राप्रवृत्त्याऽपादानत्वम्भवति, 'सार्थं पुन जहाति, अयं सायादीयते' इति सम्प्रत्ययात् । हीयत इति कर्मकर्तरि ल । हीयतेऽपि गच्छतीत्यर्थः । न केवलं "गतिबुद्धि" इति सूत्र एव कर्तृग्रहणं स्वतन्त्रोपलक्षणद्वि-न्दवन्मन्त्राऽपीत्याह—तस्मिन्प्रयोगे इति । एवमेव—तत्पदमपि स्वतन्त्रपरामर्शकमेव । 'कर्तुरी-प्सिततमम्' इति सूत्रे कर्तृपदस्य लक्षणां विनापि निर्वाह इत्याशयेनाह—किञ्च प्रयोजकेति । एतत्सर्वं सूत्रसंज्ञायाः प्रागप्रवृत्तिमभ्युपेत्य । यस्तु नस्तु "गतिबुद्धि" इति सूत्रस्य णिचि छूते प्रवृत्तिः, "कर्तुरीप्सिततमम्" इत्यस्य तु प्रागेव प्रवृत्तिरित्यनुपपत्तिगन्धोऽपि नेत्याह—
भावप्रकाशः ।

विनेत्यर्थः, णिचो वाचकत्वात्, कर्तृपदस्य तु तत्र लक्षणायाः प्रागनुकूलत्वात् ; अत आह—कर्तृपदस्येति । "कर्तुरीप्सितम्" इति सूत्रस्येति भावः । तथाचोपलक्षणमिति प्रागुक्तमूलस्य लक्षणया बोधकमित्यर्थो बोध इति भावः । तादावश्यकतामाह—अत एवेति । तस्य तत्र तदङ्गीकारादेवेत्यर्थः । हाधाते विभागानुकूलव्यापारोऽर्थः । यद्यपि प्रकृतधात्वर्थप्रधानव्यापाराश्रयत्वात् कर्तृत्वस्य विभागावधित्वात्पादानत्वस्य च सार्थस्य प्राप्त्यापि 'अपादानमुत्तराणि' इति परत्वात्कर्तृत्वेन तुनीशोचिता, तथापि अपादाने वा पञ्चमा तदन्ताद्वा तसि तच्छेदो हीयते इत्यस्य निति तदर्थेन ग्रामाद् ग्रामतो वा गच्छति' इति लक्षणेन "अपादाने चाहीयते" इति सूत्रेण, कर्मप्रत्ययान्तहाधातुयोगे, गतिबुद्धिः इत्यस्येति प्रागुक्तमभ्युपेत्य । प्रयोगस्तदाह—कर्तुरिति । कयटे इति । अनेनाहचिः सृजिता । लक्षणां विनापि प्रागुक्तरीत्या सिद्धिः । किञ्च हीयते इति कर्मकर्तरि ल । जहातिश्चाप्यमनायात् । सायश्चैत्रं जहाति—अन्नालाभादिना अपयम-यतीत्यर्थः । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां 'चैत्रः स्वयमेव हीयते' अपगच्छतीत्यर्थः । अपादाने प्रवृत्त्यात्तादृश्या सायश्चैत्रान्वय इति केचित् । अकदाञ्चायं प्रागुक्तमपि समूलयितुमाह—तत्प्रयोजक इति । एवमेव—
१. उपरामर्शकतत्पद स्वतन्त्रत्वलक्षणमेव । मूले—मात्रशब्दः कालार्थ इति भावः । 'कर्तुः' इति सूत्रे वक्ष्यमाण-रीत्या तथा विना निर्वाहिसि तत्र तादावश्यकतामाह—अत एवेति । णिजिति । सर्वत्रेति शेषः । अन्यथा प्रयोजकसमिभ्याहारे तस्य सर्वत्र कर्मत्वेन कर्तृत्वाभावेन हेतुसङ्गाया अभवेन "हेतुनदि" इति णिच् क्षापि न स्यात्साधक तदुदाहरणत्वरिति भावः । 'कर्तुः' इति सूत्रे तत्पदस्य लक्षणं विनापि तदिदृशिसिद्धिमाह—किञ्चेति । प्रयोज्येति । लक्षणे जन्मत्वं साक्षात्परामर्शाणं निविष्टमिति भावः ।

नीवह्योरिति । यद्यप्यनयोः प्रापणमर्थो न गतिस्तथाऽपि गतिरपि विशेषणीभूय प्रापणमध्ये प्रविष्टेयेतावन्मात्रेण प्राप्तिं मत्वा प्रतिषेध उक्तः । नियन्त्रिति । नियन्ता पशुप्रेरको न तु सारथिरेव । तेन 'वाहयति बलीवर्दान्

शब्दरत्नम् ।

किं च णिङ्स्वप्न प्रागेव स्वर्गादीनां कर्मत्वप्रवृत्तिस्तस्यामत्रस्थायां कर्तृत्वसत्त्वात् । 'अ-
कृतव्यूहा' इति त्वनित्य, नास्त्येव वा ।

प्रापणमिति । उत्तरदेशसयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारो हि तत् ।
तथाऽपीति । अत एव प्रतिषेधाद्यथाकथञ्चिद् गत्यर्थानामप्यत्र ग्रहणमिति
भाव । प्राप्तिं मत्वेति । "न वा" इति सूत्रे भाष्ये "हृको" इत्यस्योभयत्र
विभाषात्वमुक्त्वा प्राप्तेऽभ्यवहरतिमुदाहृत्याप्राप्ते 'हरति भारं देवदत्तो हारयति भारम्'
भैरवी ।

विञ्ज गिजुत्पचरिति । ननु कृतमपि कार्यञ्चित्तंरन्तीत्यर्थकाऽकृतेति न्यायेन प्राक् प्रवृत्तायाः
सज्ञाया अपगमे पुनस्तस्या प्रवृत्तिरभिप्रेता, अथवा प्रयोज्यस्य कर्तृत्वग्रहणतीति स्वर्गादी-
नाङ्गुर्मसज्ञा प्राद् न भविष्यतीत्यत आह—अकृतेति । अनित्यमिति । "छ्वो" इति सूत्रे सतुक्
ग्रहणात् । एतत्कैयटानुरोधेन । स्वमतेनाह—नास्त्येवेति ।

गतिरत्तरदेशसयोगानुकूलव्यापारमात्रम्, प्रापणम् तादृशव्यापारानुकूलव्यापार इत्याह-
उत्तरदेशेति । अत एव प्रतिषेधादिति । नीवह्योरित्यस्मादेव प्रतिषेधादित्यर्थ । यथाकथञ्चिद्—
विशेषणतया । जातिविशिष्टस्य शब्दार्थत्वेऽपि जातिशब्दत्वव्यवहारवत् । अपिना विशेष्यतया
येत्यस्य सङ्ग्रह । अत्र—"गति" इति सूत्रे । अत एव गिजन्तस्य गत्याद्यकत्वमुपजीव्य गत्या-
द्यर्थानामणी कतां य स णाविति व्याख्यानमपि सुष्ठु सङ्गच्छते । एतावता प्रबन्धेन मूल
सयोज्य सिद्धान्तरीत्या मूल खण्डयितुमुपक्रमते—नवेति सूत्र इत्यादिना । अभ्यवहरतिम्—
अभ्यववृत्तवृत्तानुम् । प्रत्यवपानार्थत्वाद्भि प्राप्तिरत्र । अपातरति । संयोगानुकूलव्यापारमुख्य-
भावप्रकाश ।

इदमपि कमत्वमभिप्रथोकम् । वस्तुतस्तदेशारी नैर्याह—किंचेति । कर्तृत्वेति । प्रयोज्यत्वेनाभि-
तस्येति शेष । तत्कर्मके हि गमने ते प्रेथन्ते । स्पष्ट चेदं प्रकाशे इति भाव । नन्वकृतेति न्यायेन
तदा तत्र स्वादत्त आह—अकृतेति । तत्रादौ कैयटादिरित्याऽऽह—अनित्यमिति । सिद्धान्तरी-
त्याऽह—नास्त्येव वेति ।

ननु या प्रापणे' शब्दादेरिव तस्य तदापि गत्यर्थत्वमेवात्र आह—उत्तरदेशेति । हि तदिति । यत्र
प्रापणमित्यर्थ । गतिरस्तुत्तरदेशसयोगानुकूलव्यापारमात्र, यानेरपि तावन्मात्रं वाच्यमिति तस्य गत्यर्थत्व
मेवेति भाव । ननु तथापि तदप्रवृत्ते किं माननत्र आह—अत एवति । 'नीवह्योन' इत्यस्मादेव प्रति
षेधादित्यर्थ । यथाकथञ्चिद्—विशेषणतया । अपिना विशेष्यतया तदर्थपरिमह । अत्र—"गतिबुद्धि"
इति सूत्रे । अत्र पवाणीति सफलम् । अ यथा गिञ्चकृत्किञ्च-तस्याविकाथत्वेनाऽगत्याद्यर्थत्वात्प्राप्ती
किन्तेनेति भाव । सिद्धान्तरीत्या मूल योजयितु यथाशुनमूल खण्डयति—नवेतीत्यादि सूचित्यनित्यत्वे
न । अभ्यवहरतिम्—ननुवृत्तवृत्तानुम् । 'अभ्यवहरति सै-ननान् तैर्वा' इत्येवमिति भाव । भारमि

सरला ।

यथाकथञ्चिद्गत्यर्थानामपीति । एतद्वातिकारम्भसामर्थ्येन 'विशेष्यतया विशेषणतया वा सवो
गानुकूलव्यापाररूपगतिबोधकस्य पर्यर्थरूपदेन ग्रहणम्' इत्यर्थस्य ज्ञापनात् । तथाचानबोविशेषणतया
तादृशगतिबोधकत्वेन तत्र गतिबुद्धि" इति सूत्राप्तिरिति तन्निषेधार्थमिदं वातिकमिति स्वाद्ये चारिता
यम् । अयत्र फलं चाभ्यां धातुभ्यां कर्त्तरि भक्तिरौ च कर्मण्यसिद्धिरिति बोध्यम् ।

यवान्' इति सिद्धयति । अनिषेध इति । प्रयोज्य कर्मेति वक्तव्यमिति फलि-
तोऽर्थः । सूत इति ।

नियन्ता प्राजिता यन्ता सूत क्षता च सारथि ।

भादयतीति । अकर्त्रभिप्राये फले "शेषात्कर्त्तरि" इति परमैपदम् । कर्त्र-
भिप्राये तु "णिचञ्च" इत्यात्मनेपदमेव, तदपवादस्य "निगारणचलनार्थेभ्यश्च"
इत्यस्य 'अदे प्रतिषेध' इति निषिद्धत्वात् । सस्यमिति । क्षेत्रस्थाना यवाना

शब्दरत्नम् ।

इत्युदाहरणात् 'विपूर्वा हरतिर्गत्यर्थोऽभ्यवपूर्वः प्रत्यवसानार्थः, इति तत्रत्यकैयगाच्च, "न
गति"इतिसूत्रे "ह्वयोरप्रतिषेध, सम्प्रहरन्ते राजान"इति हिंसाथ एव भाष्य उदा
हरणाच्च, तत्रैव "वहिनं मत्पर्यः, देशान्तरप्रापण यदर्थः"इति भाष्येण प्रापण
स्य गतित्वाभावबोधनाच्च न गत्यर्थत्वेन तेषां ग्रहणम् । प्राप्तिश्च सम्बन्ध-
मात्रं न संयोग एव, सुखं प्राप्त, धन प्राप्त, भू प्राप्तेत्यादिव्यवहारात् ।

शैरवी ।

विशेष्यकोपस्थितिजनकस्य गत्यर्थत्वमिति तदाशयः । उदाहरणादिति । प्रापणार्थस्य गत्यर्थ-
त्वेऽप्राप्त्यभिधानमसङ्गतं स्यादिति भावः । विपूर्वं इति । 'विहरति देशं-पुरम्' इति शब्दात्स-
म्यवगाच्छतीत्यर्थवगमात्, केवलस्य गत्यर्थत्व विपूर्वं इति न यदिति भावः । अभ्यवपूर्वं
इति । हरतिरित्यस्यानुपङ्ग । अप्रतिषेध इति । "न गति" इति प्रतिषेधो नेत्यर्थः । प्रापण
यदि गति स्यात्तदा प्रतिषेधाभावाभिधानमसङ्गतं स्यादिति भावः । नन्वेतावता हरतेरस्तु
तथा, बहतेस्तु गत्यर्थत्वाभावे किम्मानमत आह—तत्रैवेति । 'न गति' इतिसूत्र एवेत्यर्थः ।
इति भाष्येणेति । वार्तिरस्थवद्विग्रहणप्रत्यारथानपरेणेति शेषः । बहुधातोर्गत्यर्थत्वाभावे हेतु
माह— प्राप्तिरवेति । एवञ्च संयोगत्वेन संयोगस्य तन्मध्येऽप्रवेशात्त गत्यर्थत्वमिति भावः ।
सुखमाप्त इति । अत्र सम्वायत्वेन सम्बन्धस्योत्तरत्र स्वत्वामिभावत्वेन सम्बन्धस्य प्रवेश
भावप्रकाशः ।

ति अस्य देवदत्त नेन वेति शेषः । उदाहरणादित्यादिपञ्चम्यन्तनुष्ठयाना न गत्यर्थत्वेन तेषां ग्रहणम्
इत्यत्रान्वयः । प्रापणार्थस्य गत्यर्थत्वे तु हरति भारमित्यत्र बहतीति प्रतीत्या तत्त्वेन गत्यर्थत्वात्प्रा-
प्त्या तदभावात्सङ्गति स्पष्टैवेति भावः । विपूर्वं इति । 'विहरति ग्रामम्' इत्यादी गच्छतीत्यर्थवगमात्,
केवलस्य तत्त्वे तु विपूर्वं इति न बहतेरिति भावः । अभ्यवपूर्वं इति । अत्र हरतिरित्यस्यानुपङ्ग । तत्र
त्येति । तस्यैवस्योक्तभाष्येऽर्थः । तत्रैव साधकान्तरम्—न गतीति । अप्रतिषेध इति । प्रतिषेधो
नेत्यर्थः । एवेन गत्यर्थव्यावृत्तिः । अत एव हरतेर्हिंसार्थत्व इहैवेत्येवभावात्प्राप्तिरिति कैयनेनेकम् ।
अन्यथा भाष्यकैयटयोर्वृत्तान्तप्राप्तिरिति भावः । नन्वेतावता हरतेरस्तु तथा, बहतेस्तु तत्त्वे किं मानमत
आह—तत्रैवेति । "न गति" इति सूत्रे एवेत्यर्थः । उक्तवार्तिकस्यैवद्विग्रहणस्य तत्त्वाभावे हेतुमाह-
देशान्तरेति । तेषां—यथावच्छिद्य गत्यर्थानां विद्वत्त्वभ्यवहारस्यादीनाम् । उभयत्राप्यग्रहणादिति भावः ।
ननुवचनेन दुस्वयायापन्नयतेरपि तथा सूचितम् । शेषरमञ्जुपादिकं तु मन्तरामिप्राप्तमिति भावः ।
गतिविशेषणत्वमपि तत्र नारितं यत् प्रापणं न प्राप्तात्कार्यं किन्तु प्राप्यतुकूलव्यापारानुज्ञं यापारमार्गं,
प्राप्त्या—प्राप्तिरवेति । मात्रशब्द काल्पन्यः । 'कर्तुं' इति सूत्रे वक्ष्यमाणरीत्या तथा विना निर्वाहेऽदि-
सुखं प्राप्त' इत्यादी सम्वायत्वेनस्वामिभावानीना मानादिति भावः । धनमित्यादिदेशान्तरस्योऽपीत्यादि ।
नन्वेव कर्मत्वेन भू प्राप्तेत्यादिसिद्धावपि "गत्यर्थोऽर्कर्मक' इत्यप्रपञ्चा 'सुख प्राप्त' इत्यावतिष्ठित
सरला ।

इत्यादिव्यवहारादिति । 'सुख प्राप्त' इत्यत्र सम्वायसम्बन्धस्य 'धन प्राप्त' 'भू प्रप्ता' इत्यादी

भक्ष्यमाणाया हिंसा द्रष्टव्या, तस्याभवस्थाया तेषा चेतनत्वात् । स्मारयतीति । यत्तु—“गेरगौ” इति सूत्रे ‘स्मारयत्येन वनगुम्भ. स्वयमेव’ इत्युदाह्रियते; तत्र भाष्यप्रयोगादेव कर्मत्व बोद्धव्यम् । शब्दायतेरिति । शब्दं करातीत्यर्थे “शब्द-चैर” इत्यादिना क्यङ्, ततो हेतुमणिणच् । धात्वर्थेति । एतेन ‘स्मारयति’

शब्दरत्नम् ।

आदिकर्मणि च कर्तरि क्तः । देशान्तरप्राप्ते परं गतिं विनाऽनुपारया कचिद्वाग्लोपीकतया म-
तिप्रतीतिरस्त्वेष, तादृशमपि गत्यर्थकत्वमित्यभिमत्येव वार्तिकारम्भ । वस्तुतोऽप्राप्तिरेवेति
अनेन सूचितम् । हिंसेति । हिंसाङ्गे भक्षणे च भक्षयतेवृत्तिर्बोद्धव्या । भाष्यप्रयोगादेवेति ।

भैरवो ।

इति विषेक । गत्यर्थत्वाभावे कर्तरि क्तप्रत्यय एव कथमत आह—आदिकर्मणीति । चस्त्वर्थे ।
नन्वेव-तर्हि ‘नोवद्धो’ इति वार्तिकस्य का गतिरत आह—देशान्तरप्राप्तेरिति । पर-केवलम् ।
सुखमप्राप्त इत्यत्र तथावगत्यभावादाह—कचिदिति । ग्राममप्राप्त इत्यादौ भान्तर्रीयकृतया
तस्य प्रतीति । शयभित्तय—पुत्रमङ्गीकृत्य । उक्तभाष्यविरोधो अभिमानत्वोक्तौ हेतु । एवञ्च
न्यायसिद्धयानुवाद एव वार्तिककृता कृत इति तत्त्वम् । ननु क्षेत्रस्थाना यवानाम्भक्षणे यवा
ना यद्यपि प्राणवियोगसत्त्वाद्दिसा भवति तथापि धातोस्तदर्थत्वाभावात् निषेधस्य प्राप्तिरत
आह—दिसाङ्ग इति । हिंसाया अङ्गं विशेषणमिति वाच्यार्थः । भक्षणकरणकहिंसने धातोर्वृत्ति
रिति भावः । भक्षयते—स्वार्थणिजन्तप्रकृतिकहेतुमणिजन्तस्य भक्षयते । अस्मादेव निषेधात्
“गतिबुद्धि” इति सूत्रेऽणीत्यत्र हेतुमणिणच एव ग्रहणम् । मूले-स्मारयतीति विन्तनार्थाऽप्यत्र
मित् । ननु यदि भाष्यप्रयोगात्कर्मत्वन्तदा स्मारयति देवदत्तेनेत्यत्रातिप्रसङ्ग इत्यत आह—

भावप्रकाशः ।

एतत्रापि स्वाद् गत्याक्षेप इति संयोग एव तदर्थं बुद्धौ नै यत्र आह—आदीति । चस्त्वर्थे । नन्वेव निषे
धवार्तिकसङ्गतिरत आह—देशान्तरेति । पर-केवलम् । सुख प्राप्त शबादावभावादाह—कचिदिति ।
ग्रामं प्राप्त शयादाविरपथं । तादृशम्—भान्तर्रीयकृतया गतिबोधकत्वम् । अपिरिच्छपरामर्शकं । अभि
मत्य—अभिमानेनाङ्गीकृत्य । तद्युक्तभाष्यापसंगतिरेव अभिमानसूचिशक्तिं तत्र सूचयन्नाह—यस्तुत
इति । अप्राप्तिरिति । नमस्त्वय्येति शेषः । वार्तिकं तु न्यायसिद्धयानुवाद एवेति भावः । अनेन
प्राप्ति मध्येत्यनेन । अन्यदेतदुक्तिरकथैव एतावन्मात्रेण प्रतिषेध उच्य इत्येव वदेत् । स्वदेऽणीति च
निबृत्तमेव प्रकृतिकस्य गणिग्वि आशय्य-तर्करि कर्मत्ववारणाय । एवं चैव मूलबोधनेऽपि तथा प्रकाश
रनाकारदण्ड्यापुत्रमप्यस्तमिति भावः । स्वर्धं तद्योक्तत्वादाह—सूचितमिति । एवं च तत्र प्रकाशानु रोधेनो
क्तमिति बोध्यम् । ननु तद्भक्षणे हिंसायामपि धानोरतदवस्थात्रिवेषापत्तिरेवात आह हिंसाङ्ग इति ।
बहुव्रीहि । तथा च विम तो भयव-तीत्याप्य-तार्थं । यद्वा—बडोनापुरुषोऽय भक्षणेन हिंयन्तीति तदर्थः ।
भक्षयते—स्वार्थणिजन्तप्रकृतिकहेतुमणिजन्तस्य । भक्षयति बन्धोवदान् सस्यन् इत्यत्रेति क्व । अत
एव निषेधात् ‘गति’ इति सूत्रे अमपत्र हेतुमणिजन्तैर् गृह्यते, ह्योस्तस्यैव सभवाच्च । ननु भाष्यप्रयोगा

सरला ।

च स्वत्वानिभावसम्भ धस्य प्रतीतेरिति भावः । अस्त्येति । ‘गङ्गा प्राप्त’ इत्यादौ सम्भ-धत्वेन प्रती
यमानाया संयोगरूपप्राप्ते तदनुकूल-व्यापाररूपगतिं विनऽऽत्मनवात् तदाक्षेप इति तदाशयः । वस्तु-
तोऽप्राप्तिरेवेति । ‘न वणिगत्वर्थ’ इति “न गतिर्हिंसार्थेभ्य” इति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन प्राप्तिरस्य
गत्यर्थत्वेनाप्रदण्ड्योपनादिति । तेन ‘ग्रामं प्रापयति देवदत्तेन’ इत्येव प्रयोगो न तु ‘ग्राम प्रापयति देव
दत्तम्’ इति । अत एव ‘सित सितिम्ना सुवर्गा मुनेर्वृद्धिसारिभि सौधमिशाथ लम्बयन्’ इत्यत्र ‘सिति
ना’ इति प्रयोगवत्तरि तृतीयोपपत्तिरिति ।

सैनिकै रिवृत्त' इतिकर्म प्रयुज्जानाः पराताः । यत्तु प्राचा—'अयक्रन्दशब्दायच्छेदां न' इत्युक्तम् । तत्राऽयतेरुक्तिस्तार्त्तान्मूलैव । क्रन्दच्छेदोस्तु शब्दक्रियात्वमात्रेण प्राप्तिसम्भावना । वस्तुतस्तु नासौ सूत्रार्थ इत्युक्तम् ।

यदपि 'श्रुप्रहृदशाम' इति कर्मत्वमुक्तम् ॥ तत्र हृदिप्रहण प्रामाणिकमेव । शृणोतेस्तु शब्दकर्मकरत्वात्सिद्धम् । प्रहेतु द्विकर्मकत्वं यद्यपि सुधाकरादीनां समर्त तथाऽपि बहूनामसम्मतम् । अत एव 'अजिप्रहृत्तं जनको धनुस्त्रद्' इति भट्टिप्रयोगमजिप्रहृत्तं बोधितवानिति व्याचक्षुः । तथा—

अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां प्राहयितुं शशाक ॥

इत्यत्र प्राहयितुम्—उद्वाह्यत्वेन बोधयितुमिति ।

शब्दरत्नम् ।

आध्यानाथकषयादिभिन्नस्मरतेरेव योगे तद्भाष्यप्रामाण्यात्कर्मत्वाभावो घटारेस्तु भवत्येव कर्मत्वमिति भावः । परास्ता इति । इदं च कैयटानुरोधेनोक्तम् । वस्तुतः शब्दक्रियाणामिति पक्षेभाष्ये ह्याययतिशब्दाययतिक्रन्दयतीनां निषेध उक्तो न तु शब्दकर्मकाणामिति पक्षे । एवं च तत्र पक्षे शब्दाद्यन्तौ प्रतिषेधानुक्त्याऽकर्मरजशब्दाययित्त्वे न मानम् । शब्दस्य धात्वर्थेन संगृहीतत्वेऽपि बहिर्भूतपुत्रादिकर्माभावे न मानमिति बोद्धव्यम् ।

व्याचक्षुरिति । तेन बोधनातिरिक्तार्थस्य न द्विकर्मकत्वम् । अन्यथाऽप्रसिद्धार्थपरिग्रहो व्यर्थ एव स्यादिति भावः ।

भैरवी ।

प्राष्यानेति । उत्कण्ठापूर्वकस्मरणेत्यर्थः । स्मरते—चिन्तनार्थस्य स्मरतेः । वक्ष्यमाणरीत्याऽयुक्तमूलं योजयति—इदमिति । 'शब्दायते' इति वचनमित्यर्थः । कैयटपदसूचितामरुचिमाह—वस्तुत इत्यादिना । पवञ्च—तत्र पक्षे प्रतिषेधानुक्तौ च । तत्र पक्षे—शब्दकर्मकाणामिति पक्षे । ननु धात्वर्थेसङ्गुहोतकर्मकत्वमेव मानम्भविष्यतीत्यत आह—शब्दस्येत्यादि । बहिर्भूतेति । अन्तर्भूतशब्दात्कर्मकत्वं ह्येत्यदिः । तेन—एवं व्याख्यानेन । बोधनायस्य सुदृढयर्थंशब्देन "गतिबुद्धि" इति सूत्रस्य प्राप्तिरन्यार्थकत्वे तु नेति भावः । अन्यथा—अन्यार्थस्यापि द्विकर्मकत्वस्य भावप्रकाशः ।

कर्मत्वे 'स्मारयति देवदत्तेन' इत्यत्रापि अतिप्रसङ्ग इति गुलाययुक्तमत आह—आष्यानेति । उत्कण्ठापूर्वकस्मरणेत्यर्थः । स्मरतेरिति । चिन्त, धर्येत्यादिः । अत एव तत्राऽमिस्वाद् हरसो न । तथा च अमि त्तत्कारभरतिप्रियादीनां नैरेव विशेषाधिकार्य जायतेरेव तद्भाष्यप्रामाण्यादवलीपते इति भावः । मूले—प्रयुज्जाना इति । प्रक्रियाहृदादय । परास्ता इति । रपथ चेदं नत्रैव प्रकाशे । अयुक्त मूल मोक्षयति—इदं चेति । शब्दायतेनेतिवचन चेत्यर्थः । कैयटयनेन सूचितामरुचिमाह—वस्तुत इति । बोध्यमित्यन्वयः । तावता फलितमाह—एवं चेति । तत्र पक्षे तदुच्यते चेत्यर्थः । तत्र पक्षे—शब्दकर्मकाणामिति पक्षे । ननु धारवर्गसङ्गुहोतकर्मकत्वमेव तत्र मानमन आह—शब्दस्येति । यत्र इत्यादिः । तद्पदस्य कर्मण इत्यर्थः । बहिरिति । धात्वर्थकशब्दादिति भावः । न मानमिति । ह्ययथाविधेति शेषः । तस्माच्चिन्तयोऽर्थं प्रतिषेधः । एतेन तथा प्रकाशशब्दात्कर्मकत्वत्वात्तत्प्राप्तम् । मूले प्राचा—प्रक्रियाकृता । 'दुर्गकोचिरपदसूचितप्रकाशोक्तनेवाह—तत्रापतेरिवादिना मूले । पवमयेऽपि । सुपाकरेति ।

तारेप्रहृत्तया माधेस्तयाजिदपिश्च समर' । कारिकायां चशब्देन सुपाकरमुहीः कृतः ॥

इति भावोक्तेरिति भावः । बोधितवानिति । अनेन धनुषाभगात्तत्रिपुरदाहः कृत इति बोधितवानित्यर्थः । व्याचक्षुरिति । अयमह्लाकृत इति शेषः । तथा च तस्य "गतिबुद्धि" इत्येव तत्त्वं सिद्धमिति भावः । तदेवाह—तेनेति । तथा व्याख्यानेनेत्यर्थः । अतिरिक्तार्थस्य—आदानाद्यर्थकस्या अन्यथेति ।

युक्तं चैतत् । प्राहेद्विकर्मकत्वे हि जायाप्रतिप्राहितगन्धमाल्यामित्यत्र च्चेन प्रयोज्याया घेनोरभिधानं स्यात् , 'ण्यन्ते कर्तृश्च कर्मणः' इत्युक्तेः । तत्रच जायया गन्धमाल्ये प्रतिप्राहितामिति स्यात् । सिद्धान्ते तु प्रतिप्राहिते गन्धमाल्ये यथेति विग्रहः । जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं गन्धमाल्यकर्मकं यत्प्रतिग्रहणं तत्क-

दाप्तरसम् ।

प्राहेः—बोधनातिरिक्तार्थप्राहेः । ततश्चेति । एवं च व्यधिकरणत्वादन्यपदार्थाभावाच्च बहुमीहिने स्यादिति भावः । प्रतिप्राहिते इति । अस्य जाययेत्यादिः । तत्र जायाप्रतिप्राहितशब्दयोस्तृतीयातत्पुरुषं कृत्वा बहुमीहिः कार्यं इति भावः । बहुमीहिणा तृतीयातत्पुरुषस्तु दुर्लभो विधायकाभावाद् अवयवेन सामर्थ्येऽपि समुदायेन तृतीयान्तस्यासामर्थ्याच्च । तदाह—जायानिष्ठेति । ननु द्विकर्मकत्वेऽपि घेनुरूपप्रयोज्यकर्मणः कर्मत्वाविवक्षायां गन्धमाल्यरूपकर्मण्येव क्ते इष्टसिद्धिरिति चेत् ? न, णिस्तृत्पर्यं भैरवी ।

प्रामाणिकत्वे । एवञ्चेति । घेनोरभिधाने च । अन्यपदार्थाभावादिति । घेनोः च्चेनाभिधानादिति भावः । तत्र जाययेत्यस्यादित्ये तृतीयान्तस्य व्यधिकरणत्वाद्बहुमीहिघटकत्ववन्न सम्भवतीत्यत आह—तृतीयातत्पुरुषमिति । बहुमीहिरिति । जायाप्रतिप्राहितशब्दस्य द्वन्द्वसंज्ञकगन्धमाल्यशब्देन बहुमीहितमास इत्यर्थः । ननु प्रतिप्राहिते गन्धमाल्ये यथेत्यथ बहुमीहि कृत्वा तेन जाययेति तृतीयान्तस्य तत्पुरुषोऽस्त्वित्यत आह—बहुमीहिणेति । विधायकाभावादिति । समुदायार्थस्य तृतीयान्तार्थकृतत्वाभावेन "तृतीयातत्कृत" इति सूत्रस्याप्राप्तेरिति भावः । ननु अवयवद्वारकसामर्थ्यमादाय "घुन्नुपा" इतिसमासोऽस्त्वित्यत आह—भवयन्नेति । द्विकर्मकत्वेऽपीति । बोधनातिरिक्तार्थस्य प्राहेद्विकर्मकत्वेऽप्येत्यर्थः । कर्मत्वाविवक्षायामिति । सम्बन्धित्वेन विवक्षायामित्यर्थः । इष्टसिद्धिरिति । जायया, प्रतिप्राहिते इत्यर्थे तृतीयातत्पुरुषं कृत्वा जायाप्रतिप्राहिते गन्धमाल्ये यस्या इत्यर्थे बहुमीहितमासेनेष्टसिद्धिरिति भावः ।

भावप्रकाशः ।

सामान्यतस्त्ववाहीकारे । भाष्यानुकोरेव तत्रं नेति तु तत्रम् । मूले—इत्यत्र—कालिदासपद्ये । बोधयितुमिधीति । अस्य व्याचख्युरित्यनुपपन्नः । इदत्तादय इति शेषः । एवं च बहुनामिरथस्यापि अयमेवार्थो बोध्यः ।

तदर्थाकस्य तत्रस्थेष्टत्वादाह—बोधनेति । तत्रनेःत्वादिग्रन्थगतपर्यमाह—पूर्वं चेति । तया वाक्यसिद्धौ चेत्यर्थः । जायया गन्धमाल्ये प्रतिप्राहिता येति विग्रहेऽपि इति शेषः । घेनोः क्तेनेवोत्त्वादिति भावः । ननु मूलात्प्रतिप्राहितगन्धमाल्येति समस्तेन जायाशब्दसमासः प्रतीयते, तच्चिन्त्यं, वच्यमाणशेषादत् आह—अस्येति । न-वेव व्यधिकरणत्वात्त्रिपदशुद्धीहिर्दुर्लभोऽपि आह—तत्रेति । नद्व्यष्टिववाक्ये शयर्थः । कृत्वेति । तस्य गन्धमाल्यशब्देनेति शेषः । यत्रैव त्रिपदशुद्धीहिं कुर्वन् ररनाकारदृष्ट्यादिरपास्तः । ननु यथाशुभसाधनत्वे किमर्थं शेषोऽपि आह—बहुमीहिणेति । कृत्रबहुमीहिणा प्रतिप्राहितगन्धमाल्याशब्देन जायाशब्दस्येत्यर्थः । ननु सुप्सुपेति विधातकमत आह—अवयवेनेति । प्रतिप्राहिते इत्यनेनेत्यर्थः । क्रियाकारकयोर्नित्यसाक्षात्त्वादिति भावः । समुदायेन—प्रतिप्राहितगन्धमाल्याशब्देन । तृतीयान्तस्येति । अस्य मध्यमगिन्यायेनामर्थः । अवयवद्वारकं समुदायेन सामर्थ्यमिति स्वगतिकगतिरिति भावः । मूल खण्डयितुं शक्ये—नन्विति । बोधनान्यार्थप्राहेरिति शेषः । अविवक्षायामिति । सम्बन्धित्वविवक्षायामिति शेषः । इष्टसिद्धिरिति । अर्थ भावः, गन्धश्च माल्यं च गन्धमाल्ये इति शब्दः । समासे आरोपितसंज्ञयामाने मानत्वात्वात् प्रवृत्तिनिमित्तयोरेकत्वाच्च द्विवचनम् । अत एवाऽप्येकसी, द्व्येकयोरित्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते । एतो जायया प्रतिप्राहिते इति तृतीया-

श्रीमित्यर्थः । अन्यपदार्थान्तर्भावोऽत्र विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येनैवैकार्थी-
भावकल्पनात् ।

शब्दरत्नम् ।

प्रयोजकज्ञापया हेतुत्वावश्यकत्वेन हेतोश्च कर्तृप्रयोजकरूपत्वेन प्रयोज्याया धेनोः कर्तृत्वायै
जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतव्यापाराश्रयत्वविवक्षाया आवश्यकत्वेनेदृशायेत्येवैतत्कर्मसंज्ञा-
निमित्तकोटौ प्रवेधेनेदृशविषये कर्मत्वाविवक्षाया उपपादयितुमशक्यत्वात् । कर्मत्वश्ले-
षि तत्त्वमनियतत्वेनाविवक्षाया असम्भव इत्यभिमानात् । नच निवृत्तप्रेषणप्रतिषेधा-
तोर्गिचि गन्धमाल्यकर्मण्येव छे इष्टसिद्धिर्जायापदेन पशुसमास इति वाच्यम् ? प्रकृ-
त्यैव तदर्थलाभे णितुगदानस्यापुष्टतापत्तेः । ननु गशादिपदानां विषहे स्वार्थमात्रपराणां
समासेऽन्यपदार्थपरत्वमिव प्रतिपादितशब्दस्य धेनुरस्त्वेषि वृत्तौ गन्धमाल्यपरत्वं
भविष्यतात्स्यत आह—अन्यपदार्थेनि । तदन्तर्भावैकार्थीभावस्य सूत्रश्रुत्वात्पदादिव-
भेदो ।

हेतुवेति । हेतुसंज्ञित्यर्थः । कर्तृत्वार्थमिति । कर्तृसंज्ञासिद्धार्थमित्यर्थः । ईदृशार्थत्व—तादृ-
शव्यापाररूपार्थस्य । पदकर्मसंज्ञेति । धेनोः कर्मसंज्ञानिमित्तकोटौ प्रवेधेनेत्यर्थः । ईदृश-
विषये—कर्तुः कर्मत्वविषये । ननु कर्तृत्वकर्मत्वशक्त्योरभ्यंतरस्य सत्त्वमस्तु, अन्यतरस्य विव-
क्षास्त्वित्यत्र आह—कर्मत्वशक्तेरपीति । तत्त्वमनियतरत्वेन—कर्तृत्वसमनियतत्वेन । अभिमानादि-
त्यभिधानमरुचिसूचनाय । तद्विज्ञान्तु शक्योर्भेदे तथा विवक्षासम्भवत्येवेति । निवृत्तप्रेषण-
प्रवृत्तौ—स्वीकारमात्रार्थकप्रवृत्तौ । गिचि—तादृशस्वीकारानुकूलव्यापाररूपार्थे गिचि ।
उच्युहृतस्य शब्दो वारयितुमुपक्रमते—नभिरादिना । अन्यान्तर्भावेति । वृत्तौ विषयवृत्तकपदा-
भावप्रकाशाः ।

उत्पुष्टः । ततो जायाप्रतिप्राहिते गन्धमाहरे यस्या इति वृत्तार्थे बहुव्रीहेः । तस्यास्तथाविवृत्तत्वापि
वाच्यः स एवेति द्वितीयकर्मभावात् 'प्यन्ते कर्तुंश्च' इत्यस्याप्यस्या एवैव क्तेन तपोः सत्त्वाद् बहुव्रीहि-
रुक्त्वात् इति सिद्धिरिति । हेतुत्वेति । हेतुसंज्ञेत्यर्थः । अत्र पवाह—हेतोश्चेति । रूपत्वेनेति ।
धर्मपररूपशब्दोत्प्रेषणवृत्तौ इत्यर्थः । धेनोरिष्यत्वोपयत्नव्ययः । कर्तृत्वार्थम्—कर्तृसंज्ञासमादना-
र्थम् । आवश्यक्येति । अन्यथा गिजेन स्वादिदि भावः । ननु तत्त्वविवक्षया कर्तृत्वेष्यकृताश्रय-
त्वारुप कर्मत्व तस्या अत्र आह—ईदृशार्थस्यैवेति । तादृशव्यापाररूपार्थस्यैवेत्यर्थः । एतन्कर्मिति ।
धेनुकर्मसंज्ञेत्यर्थः । ईदृशविषये—छन्दः कर्मत्वविषये । ननु कर्तृत्वकर्मत्वशक्त्योरभ्यंतरत्वेऽप्यन्यतर-
विवक्षा उपपादयति आह—कर्मत्वशक्तेरपीति । अभिमियः समुच्चयकः । तन्समेति । कर्तृत्वश-
क्तिमनियतत्वेनेत्यर्थः । अभिमानादिति । अनेनारुचिः सूचिता । तद्व्रीह त्वा शक्त्योर्भेदेन तथा
सम्भवः । इष्ट चैतदभ्यत्रापीति । तदेव तदर्थं कर्मत्वाविवक्षायास्तद्व्रीहा अत्रमवेऽपि साऽयं एव तेषाम्-
येन शब्दे—न चेति । प्रतिषेधेति । प्रतिषेधकप्रवृत्तौ इत्यर्थः । भादानमाचार्येणादिति भावः ।
एतेन धेनोः कर्मत्वाभावेन तत्र कनिष्ठतिः । अत्र पश्ये हि तस्याप्येतेनाभाव इति भावः । नन्वेव गिनन्त-
स्याऽऽशानानुकूलव्यापारार्थत्वेन प्रतिप्राहिते—स्वीकृते गन्धमाहरे यथेति प्राग् बहुव्रीहौ प्रागुक्तत्वात्
जायापदेन समाहो न स्यादत्र आह—जायेति । एकदेशान्वयान्तया एव शीतमात्राण्युक्त्यादाह—
पश्याति । विशिष्टेनान्वय इति भावः । प्रहृयेवेति । तथासतीत्यादिः । प्रतिपादितेति । अथ विषये
इत्यादिः । अन्यपदार्थेतीति । एतेन वैपरीत्येनैवेत्यत्रैकार्थो-वयं इत्यत्राह । तद्वैपरीत्यानङ्गीकारे
तु स्वतोपचान्यपदार्थभावात्प्य दुर्वच, धेनुकर्तृकं जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं यत्रतिप्रसङ्गं तत्कर्मभूते गन्ध-
माल्ये इति विषयार्थात् । अत्र एवैतत्त्वोपमानत्वेन निर्देशः । नभिमिवेत्याह—तद्वृत्तविरुधि । अन्यपदार्थस्य
तद्वैपरीत्यस्य चान्तर्भावेत्यर्थः । सूत्रेति । ध्वंस्य श्रुत्वात्त्वादेश्च वच्चेनेत्यर्थः । एतद्विभिन्यति चेदं सन-

अभिधादिदृशोरिति । अभिवादयतेरप्राप्ते दृशेस्तु प्राप्ते विभापेयम् ।

“अभिनि” । नेररूपाचूतरत्वेन पूर्वनिपाते कर्तव्ये विपरीतोच्चारणं वादशस-
मुदायविवक्षार्यमित्याह-संघातपूर्वकस्येति । तेनेहे न-‘निविशते यदि शूकशि-
खा पदे’ इति । कचिन्नेति । “एवर्थेष्वभिनिविष्टानाम्” इति भाष्यप्रयोग-
श्चेह मानम् ।

उपपद्विभक्तिमाह-उभसर्वतसोरित्यादिना । उभसर्वयोस्तसौ उभसर्व-
तसौ, तदन्तयोयोगे द्वितीया कार्येत्यर्थः । अत्र प्राञ्चः-उभशब्देनोभयशब्दो
लक्ष्यते , अन्यथा तसोऽसम्भवादित्याहुः ।

शब्दरत्नम् ।

लेनाङ्गीकारेऽप्यन्यन्तमात्रेण तस्वीकारे मानाभाव इति भावः । अभिवादयतेरिति ।
‘वदि, अभिवादन’ इति ण्यन्तस्येत्यर्थः ।

व्याख्यानान्तं सहघात हणे स्थिते ध्यात्पाने बीजाभासं दर्शयति-पूर्वनिपात
इति । निविशते इति । अत एव “सत्त्वे निविशते” इति भाष्यप्रयोगः संगच्छते ।
भाष्यप्रयोग इति । समर्थसूत्रस्य इति शेषः ।

उभसर्वयोस्तसाविति । उभांश्च उभशब्दघटितसमुदायोद्देश्यकत्वं पठ्यर्थं इति
भैरवी ।

धातिरिक्तार्थस्यान्यपदार्थभिन्नस्य बोधकः एवम् इत्यर्थे मानाभाव इति भावः ।
व्याख्यानान्तदिति । वक्ष्यमाणभाष्यप्रयोगमूलरूपव्याख्यानान्तित्यर्थः । बीजाभासमिति । पूर्वनि-
पातप्रकरणस्यानियतत्वात्पूर्वनिपातस्य संघातविवक्षासाधनत्वाभावाद्बीजाभासत्वमित्यर्थः ।
अत एव-संघातस्य विवक्षायाः सत्त्वादेव । भाष्यप्रयोगः-“वोतो गुणत्रचनात्” इति सूत्रस्य-
भाष्यप्रयोगः । ननु “भित्तयम्” इति सूत्रेणाऽप्यत्रो वृत्तिविषये विधानाद्दुभशब्दोद्देश्यकत्वं
पठ्यर्थं इति वक्तुमशक्यमित्यत आह-उभांश्च इति । ननु मौलवचने तर्हि कुतो नायजि-

भावप्रकाशः

सप्रकरणे । तस्वीकारे-दुगुनीद्वितीकारे ।

* युक्तं मूलं बोधयति-व्यात्पानादिति । “सत्त्वे निविशते” इति भाष्यप्रयोगमूलकादित्यादिः ।
अयं भावः-अभिनीति इ दस्तदन्तरस्याप्यस्यैवैव न चान्या लुक्, अभिनिपूर्वो विंशतिर्मध्यमपदलोपि
समासो वेति, तदाह-संघातेति । बीजाभासमिति । प्रकाशाद्युक्तमित्यर्थः । अत्राहचिवोत्रन्तु पूर्व
निपातप्रकरणस्यानित्याव प्रायास्यात व वेति । एवञ्च मूलस्य प्रकाशानुरोधित्वेऽपि प्रकाशरत्नाकर-
ण्ड्याद्युक्तस्युक्तमिति भावः । पूर्वनिपाते इति, इति प्रतीकपाठः । व्याख्यानं मूलं सूचयद्वाह-अत
एवेति । नैषचपदे तदभावस्थेत्वादेवेत्यर्थः । भाष्यप्रयोग इति । “वोतो गुण” इति सूत्रस्य इति
भावः । अभिनिवेशेऽप्यहः-सन्मार्गाविषयकामहवानित्यर्थः । वैषयिकश्चायमाचारः । समर्थेति ।
एवञ्च ‘अभिनिविशे’ शयानुपूर्वविकृता यत्र श्रयणे तत्रैवेतत्सूत्रप्रवृत्तिरिति न दोष इति भावः ।
परममूले कैयटानुसारीप्रकाशानूदिर्त्तं तु न युक्तं, तदनुवृत्तौ तस्यातएव च मानाभावात् । एवं च तथा-
रत्नाकरदण्ड्याद्युक्तं चिन्त्यमिति बोध्यम् ।

ननु “निविश” इति विभक्तिसूत्रविहित्वाद्यचः स्वार्थिकत्वेनान्तरह्यत्वाद् वृत्तिविषये पूर्वमेवोत्पत्तौ
तत्र समग्रशब्दात्तर्हि विहितत्वेऽपि नीमशब्दाद्विधातुमिति ‘उभसर्वतसोः’ इत्युक्तमत्र आह-उभांश्च इति ।
समुदायेति । समर्थेत्यर्थः । तथाचोभयशब्दनिष्ठं प्रवृत्तिविषयमशब्दे आरोप्य तत्तद्वृत्तिवत्त्वं पठ्यर्थं
शययः । उभशब्दसर्वशब्दप्रकृतिवत्सम्प्रयोगे इति तदर्थः । नन्वेवं वार्तिके वृत्तिविषयत्वसमादयश्च स्यादत

वस्तुतस्तु वृत्तिविषये अयच्छ्रवृत्तावपि उभशब्दाद्विहितो यस्तस्मिन्तन्मार्ग्ये-
चेति यथाश्रुतं साधु । धिगित्यविभक्तिको निर्देशो गत्रित्ययमाहेतिवदिति प्राञ्चः,
सन्न, तथा सति अपदान्ततया एतन्ते “लोपः शाकल्यस्य” इत्यस्यैव दार्ष्टान्तिके
रशब्दस्यापि अप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न चायं गकारान्त एवेति भ्रमितव्यं, “कस्य
र दः” इति सूत्रे धकिदित्युदाहरणस्यासङ्गतिप्रसङ्गात् । तस्माद् धिगिति विभ-
त्यन्तमेव । “प्रकृतिवदनुकरणम्” इत्यतिदेशात्सुबो लुक् । उभयतः कृष्णमिति ।
कृष्णस्य पार्श्वद्वयेऽपीत्यर्थः । आद्यादित्वात्तसिः । पठ्यर्थे द्वितीया । एवमप्य-

शब्दसूत्रम् ।

लोभ्यम् । उभशब्दस्य शब्दपरत्वाद् वृत्तिविषयेऽपि नाप्यव वार्त्तिके । उदाहरणे तु अत्र-
ज्ञत्वात् पूर्वमेवायचि तत् उभशब्दात्तस्यापि तद्वदितत्वमुदायोद्देश्यकत्वमस्त्येवेति न
तेषः । वृत्तिविषये इति । वृत्तौ कृतायामित्यर्थः । प्राचीनैर्हि “उभौ साम्पासम्प”
ति निर्देशेन वृत्तिघटके परत एवावजिति व्याख्यातं, तदाह—उभशब्दादित्यादि ।
इत्थं च तेषां कृष्णशब्दं व्यर्थमिति भावः । अत्रिभक्तिक इति । अनुत्पन्नविभक्तिरु
इति तदर्थं इति तद्व्याख्यातारः, एतान्तत्रलेन तथैव क्त्वात् । तदभिप्रेत्याह—जश्व-
ह्येति अतिदेशादिति । अतिदेशेनाव्ययत्वादित्यर्थः । आद्यादित्वादिति । कृष्णस-
मैरुी ।

यत् आह—उभशब्दस्वेति । यत्र सल्लयेपरताऽस्ति तत्र “उभादुदात्त” इत्यस्य प्रवृत्त्या
'नित्यम्’ इत्यस्यापि तत्रैव प्रवृत्तिरिति भावः । प्राचीनसम्मतव्याख्यातानुरोधेनाह—वृत्तौ
तेति । धिगित्यत्र विभक्त्यध्रवणेनाविभक्तिकत्वं स्पष्टमेवेत्यत आह—अनुत्पन्नेति । सूत्रे-
ष्वेव सल्लप्रत्ययस्याप्यत्राद्यादित्वकल्पनमनुचितमित्यभिप्रायेणाह—कृष्णमन्वन्धीति ।
भावप्रकाराः ।

आह—उभेति । शब्देति । तथावासख्यावाचित्वमिति ‘मभियक्’ इतिव्यायेन स नेति भावः । विष-
।ऽपीति वचनरो निर्देशः । यशेमशब्दे इति शेषः । उभयतः कृष्णमित्यादौ लक्ष्यं योजयति—
।दाहरणे त्विति । अन्तरङ्गत्वादिति । अस्य स्वार्थिकत्वेनोपादिः । तत् -उत्थात् । यज्ञं तदनन्तरम् ।
नन्वन्तान्त्रैव प्राक् प्रवृत्तौ प्रसादात्पुष्पा “वस्तुनस्तु” इत्यादिना मूढे-दोकेकियुक्तान् आह—
वृत्तौ कृतायामिति । ननु नायं मूढादिसिद्धान्तोऽन्यथाह—प्राचीनैर्हीति । यतः प्रसादादिसिद्धान्त-
व्याख्यातमतरस्यायो बोध्यः । तदाहेति । तदनुसारेगादित्यर्थः । एवञ्च प्राचीनरोषैव प्राचीनप्रवृ-
षण न स्वरीत्येति भावः । अत्र एव लःकृत्तित्वात्—एवं चेति । तत्र व्याख्यातानेन तदोष्या यवाञ्छ-
तसाधुत्वे वेत्यर्थः । तेषां—प्राचीनानाम् । अनेन स्वनेव तदावश्वत्सं धनिजम् । तद्योक्तैव प्राक् ।
व्यर्थमिति । अन्यथा पूर्वपरिविरोधत्वेनाम् । तथा व्याख्यातान्तायेन लक्ष्मणाश्रयणे तु मन्त्रतन्त्रेश्च एवेति
भावः । यथान्तरङ्गत्वात्प्राक् प्रवृत्तिलक्षणमशब्दे मयश्चितम् । मङ्गलित्वेन तस्योरिति द्विरविवर्द्धः ।
एवञ्च तथा रत्न करदण्डपादुकासमास्तम् । मन्त्रव्यवस्थास्यै तु तद्व्यवस्थागविमक्तिरुमित्यर्थं कृत्वाऽविम-
क्तिकमिति प्रसादप्रसादादिपथनिर्वाहे मूढमनुक्तं, नच तत्र न तथा व्यवस्थाः । “नलोपः प्राति” इति
सूत्रे नैषैतदविभक्तिकमित्यादिहरश्चादिभ्यन्तहारदर्शनादत आह—अनुत्पन्नेति । तत्रैव मानमाह—
एतान्तेति । तदभिप्रेत्येति । अनेनावचिः सूचिता । तदोऽनुत् निर्देशात्त एवोक्तशेषकः प्राचा प्रथः
व्याख्यातमावश्यं, तथाशाख्यानामावश्यमेति । रत्नाकरोऽप्येवम् । एवञ्च मूढादि विभक्त्यमिति बोध्यम् ।
ननु नातिदेशेन लुक् सम्भवति विभक्त्यन्तरस्यानुकरणत्वात्तदात्त आह—अतिदेशेनेति । ननु ‘उभ-
वत्सोः’ इत्यत्र परसाहचर्यात्सल्लेखं गृह्यते इति “मावादिवात्तत्ति” इति मूढमनुक्तमत्र आह—कृष्णेति ।
एवं च मूढादि प्रकाशानुरोधेनेति भावः । पद्य रत्नाकरोऽप्येवमर्थः “प्रसादाने चाक्षेप” इति तस्यः

द्विभक्तौ सर्वत्र बोध्यम् ।

नाम्नोद्विधैव सम्बन्धः सर्वत्राप्येववस्थितः ।

सामानाधिकरण्येन पठ्या वाऽपि कचिद्भवेत् ॥

इति वृद्धोक्तौ पृष्ठीग्रहणं तदपवादद्विभक्तेरप्युपलक्षणम् । द्विधेत्युक्तिः सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्यां निर्वाहा, पृष्ठीतदपवादयोरेककोटितया वा । धिक् कृष्णाभक्तमिति । तस्य निन्द्यतेत्यर्थः । कथं धिक् मूर्खेति ? सम्बोधनपदस्य क्रियान्वय इति प्रागेवोक्ततया धिक्शब्दयोगाभावात् । क्रियापदं च

शब्दरत्नम्

म्बन्धिषादर्द्ध्याभ्यामागता इत्यर्थे पद्धम्यास्तसिलित्यन्ये । सामानाधिकरण्येन विनाऽपि सम्बन्धं विशेष्यविशेषणभावेन । पठ्येति । भेदसम्बन्धपूर्वकविशेष्यविशेषणभावेनेत्यर्थः । नाम्नोरित्यनेन क्रियाकारकयोः क्रियाकारकभावस्वरूपकारकविभक्त्यर्थसम्बन्धेनान्वय इति सूचितम् । धैयधिव रण्येति । पठ्या वेत्येतद्वैयधिकरण्योपलक्षणमिति भावः । क्रियान्वय इति । बोधनीयक्रियान्वय इत्यर्थः । धिक्शब्दयोगाभावादि-
भैरवी ।

ननु सामानाधिकरण्यमेकाधिवरणवृत्तित्वं, तस्य सम्बन्धत्वन्तु 'नीलो घटः' इत्यादौ बाधितं द्वयोरभेदात् आह—विनापीति । सम्बन्धम्—सम्बन्धविशेषम् । पठ्याः शब्दरूपतया सम्बन्धवत्तन् सम्भवतीत्यत आह—भेदसम्बन्धेति । भेदप्रयोज्यसम्यन्धेत्यर्थः । स च स्वस्वामिभावादिरूपः । ननु नाम्नोरेव द्विधाऽपि सम्बन्धाभिधानमसङ्गतम् क्रिययोरपि द्विधा-सम्बन्धस्य दर्शनात्, 'एवाञ्चमे' इत्यादौ 'पुरीमवस्कन्द' इत्यादौ चाभेदस्य, 'कृष्णम्रमे-
च्छेत्सुखं यायात्' इत्यादौ भेदसम्बन्धावच्छिन्नविशेष्यविशेषणभावस्य प्रतीतेरत आह—
नाम्नोरिति । एवञ्च नाम्नोरेव द्विधा सम्बन्धप्रतिपादने न तात्पर्यं द्विन्तु क्रियाकारकयोर्विशेष-
सम्बन्धाभिधाने तात्पर्यमिति भावः । ननु वृद्धोक्तौ वैयधिकरण्यपदानुक्तेः कथमेवमभिधा-
नमत आह—पठ्या वेति । बोधनीयेति । विधेयभूतेत्यर्थः । एवञ्च 'धिक् मूर्ख' इत्यत्र जीवसी-
त्यादिविधेयस्रियायाम्मूर्खेत्यस्यान्वयस्तस्यामेव धिक्शब्दार्थनिन्द्यात्वस्यान्वय इति क्रिया-
भावप्रकाशः ।

"एरेश्च" इति तसिधेयैरे इदं रूपं, न तथा, वच्युक्तं । तेन तत्र किमर्वाणामेवाद्यनुवृत्त्या यत्र
रुद्ध्याः तल्लिङ्गोऽभावस्तत्र द्वितीया न, विस्तु पठ्येवेति तत्र "पञ्चम्यारतिलि" इत्येव सिद्धे तावद्गी-
रवाद्यणरथ निर्धोनावापत्तेः, तदेतद् ध्वनयन्नाह—पञ्चम्या इति । ननु सामानाधिकरण्येनेपस्यामे-
देने।दथो न।वग्यः; इहासिद्धेः, स चायुक्तरतरयात्त्वादत आह—विनापि सम्बन्धमिति । तद्विशेष-
मिथर्थः । पठ्याः शब्दरूपावेन सम्बन्धाऽजनकत्वादाह—भेदेति । स्वस्वामिभावादोत्यर्थः । अयमेव
द्वैयविवरदपदार्थः । ननु नाम्नोऽप्युपलक्षणं वाच्यं तुनीहि तुनीहोत्येवार्थं तुनाति, पुरीमवस्कन्द,
पवाञ्चमे, कृष्णं नमेच्छेत्सुखं यायात्, इत्यादौ एव सम्बन्धान्वयस्यैष्टत्वात्तथाच क्रियाकारकयोरेपि सम्ब-
न्धवैविध्यव्यतिरत आह—नाम्नोरिति । तथाच तेन सजातीयमेवोपलक्ष्यत इति क्रिययोरेव ग्रहणं न
क्रियाकारकबोधिति भावः । तदाह—मिथेति । क्रियाकारकभावरूपः कारकाधिकारपठित्यसङ्गानिमित्तविभ-
क्तिद्वयोवादिवाचो यः सम्बन्धरतेनेदोत्यर्थः । तथाचैकविषय एव तत्र सम्बन्ध इति भावः । मूले-नदपवाद-
ति । ऋत पठ्येपदविभक्त्या सम्बन्धोऽर्थः, विशिष्टार्थानुक्तंश्चेति भावः । नन्वेवं त्रिधेत्युचितमत आह मूर्ख-
विधेत्युचितेति । ननु वृद्धोक्तौ वैयविकरण्यपदानुक्तेः कथं तेन निर्वाहोऽपि आह—पठ्या वेतीति तथाच
तदर्थं(बोध)तया तदपवादद्विभक्तेरपि सम्यक् इति भावः । तदुपलक्षणे मानाभावादाहमूले-पठ्येति । प्रजानि
वेददत्तेत्यादौ मञ्जुक्रियायां तदन्वयाभावस्य वस्तुतसिबत्यादिना प्रतिपादितत्वादाह—बोधनीयेति ।
सत्या ।

निन्द्यतेत्यर्थ इति । 'कृष्णं धिक्वरोति' इत्यादौ धिक्शब्देन निन्दाप्रतीतिर्निर्वाहो निन्देत्याद्ययः ।

क्वचिच्छ्रुतं क्वचिदाक्षिप्तमित्यन्यदेतन् । तथाच मूर्खसम्बोधकं निषिद्धाचरणादि
निन्द्यत इति वाक्यार्थः । एतेन 'हा तात' 'हा देवि धीरा भव' इत्यादि व्याख्यातम् ।
यस्त्वाहुः—'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति सम्बोधने प्रथमैव
भवति, सम्बोधनपदस्य कर्तृकारकत्वाच्चित्वादिभिः; तन्मन्दं, सम्बोधनपदस्य क-
र्तृकारकत्वे उक्तिसम्भवाभावात् । देव प्रसीदेत्यादौ वस्तुगत्या देव एव कर्तेति
चेत् ? नैतावता कारकविभक्तिष्वं लभ्यते । किं च देव त्वां भजे, त्वां भजन्ती-
त्यादौ सम्बोधस्य वास्तवमपि न कर्तृत्वमित्यास्तां तावत् । उपर्युपरीति । कथं

शब्दरत्नम् ।

[त । संबोधनस्य क्रियान्वयाद् तद्विभक्त्यैव धिको योगो न तेनापीति भावः । व्याख्यात-
मिति । तातेत्यादेर्हाराद्धेन नयोग इति भावः । हापदस्य चाख्यातत्वात् 'त्वाम्' इत्यनेन 'माम्'
इत्यनेन वाऽन्वय इति तात्पर्यम् । कारकविभक्तिव्यमिति । कर्तृकारकविभक्तिव्यमि-
त्यर्थः । संबोधनपदार्थस्य देवस्य त्वमित्यनेन सहाभेदेऽपि शब्दतः क्रियाश्रयत्वादिप्र-
सङ्गात् ।

या निन्द्यात्वस्य प्रतीतिर्न तु मूर्खत्वस्येति भावः । तथाच यस्मिन्वाक्ये सम्बोधनविभक्त्य-
न्तस्य क्रियावाचकस्य च तादृशस्य प्रयोगस्तत्र तस्याह् क्रियायामन्वयो यत्र तु सम्बोधन-
विभक्त्यन्तमात्रस्य प्रयोगस्तत्र विधेयक्रियावाचकम्पदमध्याहर्तव्यमित्यत्र तात्पर्यम् । यत्र
धिक्-मूर्खं जीवतीति प्रयुज्यते तत्र जीवनरूपा क्रिया न विधेया तस्याः सिद्धत्वात्किन्तु
जानीहीत्यस्य शेषता कल्पनीया । अभिमुखाभवन्मूर्खाद्देव्यकं जीवनसम्बन्धि निन्दाकर्मकं
यज्ञानन्तदनुकूलप्रवृत्तनाविषयो व्यापार इति शब्दबोधः । न योग इति । किन्तु जानी
हीत्येतदर्थं तातेत्यस्य । त्वां हा, मां वा हा, इति वाक्यद्वयमेवात्र बोध्यम् । हापदस्येति ।
येद्वाद्यन्तस्येति शेषः । ननु सम्बोधनपदार्थस्य क्रियायामन्वयस्य प्राक् प्रतिपादितत्वेन "तिष्-
समानाधिकरणे प्रथमा" इति वार्तिकेकवाक्यतया प्रथमायाः कारकविभक्तिव्यस्य सत्त्वाच्च
"तन्मन्दम्" इत्यादिना प्रतिपादितमवलङ्गितमत्र आह—कर्तृकारकेति । ननु यदि कारकत्व-
न्तर्हि तस्य कर्तृत्वमन्यात्त्वस्यत आह—सम्बोधनपदार्थस्येति । देव त्वम्प्रसीदेति वाक्य
इत्यादिः । त्वमित्यनेन—एतदर्थेन । अभेदेऽपीति । फलितभेदेऽपीत्यर्थः । शब्दव इति । सम्बोध-
भावप्रकाशः ।

विधेयत्वार्थः । नन्वेवमपि धिक्शब्दयोगस्तस्य कुतः नेत्यत्र आह—सम्बोधनेति । क्रियेति ।
विधेयक्रियेत्यर्थः । एवमभेदेऽपि । तेनारीति । सम्बोधनेनापीत्यर्थः । अपिस्तस्या एव समुच्चयकः ।
अर्थ भावः—निषिद्धाचरणमित्यस्य जानीहीत्यस्य चाप्याह रेगामिनुलीमवन्मूर्खोद्देशकनिषिद्धाच-
रणादिसम्बन्धि निन्दाकर्मकप्रवृत्तनाविषयो जानीमिति वाक्यार्थः, तथाच ज ने एव उच्यते । एतेन
येषां विग्रहणात्मकमित्यादौ प्रथमार्थं द्वितीया, निन्द्यः कृणामक इत्यर्थः; तन्मन्दे मूर्खसम्बो-
धकं निषिद्धाचरणादि निन्द्यमिति वाक्यार्थ इति प्रकाशरत्नाकरदण्डयदुक्तं तदाशयकमेव मूर्खकं
चापास्तमिति । तदो यैवाह—तातेत्यादेरिति । नन्वेव हेत्वस्वानन्वयापसिरेवात्र आह—हापदेति ।
खेदार्यकस्येति भावः । मामिति । अस्याऽप्याहृतेत्यादिः । (सम्बन्धी मत्सम्बन्धी वा खेद इति तदर्थः ।
तथाच भिन्नमेवेद वाक्यमिति भावः । सम्बोधनस्य कारकविभक्तिव्यस्य प्राक् प्रतिपादितत्वादाह—कर्तृ-
कारकेति । तथैवोपक्रमोपसंहारादिना कामादिति भावः । ननु तस्य कारकत्वे कदाचनपि सूत्रादमत
आह—सम्बोधनेति । देव त्वं प्रसीदेत्यादाविति भावः । त्वमित्यनेन—त्वमित्यर्थेन । अभेदेऽपि—
फलितभेदेऽपि । अत्र पवाह—शब्दव इति । सम्बोधनपदार्थ इति शेषः । तस्योद्देश्यत्वादेव प्रतीतिस्त-
त्वेनैव तत्रान्वयात् । अत्र एव वचनिक्याः कारकविभक्त्य शब्दे सिद्धान्त इति भावः । वस्तुतस्तं तु न

तर्हि 'उपर्युपरिवुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः' ? उच्यते, उपरिवुद्धीनामुत्तानबुद्धीना-
मुपरि चरन्तीत्यर्थः । एवं च आग्नेहितत्वाभावात् द्वितीया । यद्वा-प्रतिपदोक्तस्य
“उपर्यध्यधसः सामीप्ये” इति कृतद्वित्वस्यात्र प्रहणम्, तेन वीप्सायां द्विर्बचने
सति नारय प्रवृत्तिः । “अन्यत्रापि दृश्यते” इत्युक्तं, तद्दर्शयति-अमितः परित

शब्दरत्नम् ।

तीतेरुपपादनस्याशक्यतया कर्तृत्वं दुर्लभम् । वास्तवक्रियाश्रयत्वमादाय कर्तृत्वे तु बहुप-
प्लव इति भावः । भास्य प्रवृत्तिरिति । अत एव 'सर्वेषामधमम्लानमुपर्युपरि वर्त्ते'
इत्यादौ न द्वितीया । अत्र ह्युपर्युपरीत्यस्यातिशयोर्धो न सामीप्यम् । वीप्सार्यो
भरवी ।

नपदाथे इत्यादिः । उद्देश्यतदैव तस्य तत्रान्वयस्य स्वोकारादिति भावः । ननु तस्मिन्
वाग्ये त्वमित्येतदर्थेन सह देवैत्यस्याभेदस्य सत्त्वाद्बस्तुगत्याऽऽश्रयत्वमप्यस्तीत्यत आह—
वास्तवेति । बहुपप्लव इति । वचनपुरषाद्यन्वयस्वरूप इत्यर्थः । वस्तुतस्तु वाक्यैरुद्देशन्यायेन
'मजानि देवदत्त' इत्यस्य मजानि देवदत्त जानीहीत्येतदर्थं कृताऽस्ति । 'एकतिङ् वाक्यम्'
इत्यस्य श्रूयमाणैकतिङ्वाक्यमित्यर्थ इति निघातस्य सिद्धिरप्यस्ति । अत एव सम्बोधनस्य
कर्तृकारकवाचित्वव्यवहारोऽपि प्राचाम्, देवदत्तेत्यस्योक्तन्यायेन देवदत्त एव जानीहीत्येतद-
र्थकत्वेन विधेयमिवाकर्तृकारकत्वाच्चित्वात् । अत एव 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा' इति
वातिकस्याप्युपपात्ताः । यत्र त्रियावाचकम्पदत्र श्रूयते तत्रापि “अस्तिर्भवन्तीपर” इति
न्यायेन गम्यमानक्रियान्वयोऽस्त्येव । भवन्तीपर इत्यस्य लट्पर इत्यर्थः । अत्र भवन्तीत्यु-
पलक्षणम्, लकारान्तरस्यापि क्वचित्सम्भवात्, अत आह—इति भाव इति । एवञ्च मूलोक्त-
खिन्त्यमित्यत्र तात्पर्यम् । ननु प्रथमसमाधानेन उपर्युपरिवुद्धीनामित्यस्य सुपपादत्वेन
यद्वेत्यादि नोक्तद्वितीयसमाधानस्य नोपयोगः । किञ्च बुद्धीनाम् इना-श्लेषा बुद्धीना, तामुप-
दुपरीत्येवन्द्वितीयापि वक्तुं शक्येत्येव आह—अत्र एवेति । द्वितीयसमाधानादेवेत्यर्थः ।
एतदेवाह—अत्रेति । उक्तवाच्ये इत्यर्थः । अतिशय इति । यथा 'उपर्युपरि लोके हरिः', इत्यादौ
भावप्रकाशः ।

नियामकमिवाह—वास्तवेति । बहुपप्लव इति । वचनपुरषाद्यन्वयस्वरूपापत्तिरूप इत्यर्थः । ननु
सम्बोधनस्य कर्तृकारकत्वव्यवहारोऽपि प्राक् प्रतिपादितः एतन्नरस्य मञ्जूषायामत्र आह—इति भाव
इति । एवञ्च मूलं तथा दण्डवाद्युक्तञ्च चिन्त्यमिति यत्त्वाद्गुरिति प्रकाशोक्त्युक्तैव । एतेन प्रकाश-
करीत्या समाधाय यत्तु सम्बोधनपद कर्तृकारकवाचीत्यन्तरङ्गात्प्रथमेति केचित्; तत्र, देव प्रसीदेत्यादौ
तस्य वार एवकर्तृत्वेऽपि 'कृणु एवं मजे' 'गच्छन्तु चैत्राः कृणु' इत्यादौ तदभावादिति नभ्याः । द्रन्द्वादिन
तत्पुरुषाश्रयणे श्वेतदपि सुद्धम् । यदपि, एवं वेत्सीत्यस्याहारात्कर्तृत्वं तत्राप्यस्येवेति कश्चिन्, तदपि न,
तथाहि सत्येकतिङ्वाच्यमिति समानवाच्यत्वाभावाच्चत्र निघातानापत्तेरित्यादिरनाहोक्तमशस्तम्, तथा
प्रकाशमात्रेण तथानुरादरपायुक्तत्वात् तस्याऽव्यवचनिसत्त्वेन तदर्थाभिप्रायकावस्थापि दुर्वचत्वाच्च,
उत्तरीत्या प्रकाशोऽश्लेषे द्रन्द्वादिनपुरषाश्रयणे निर्वाहत्वाच्च, वेत्सीत्यस्याहारेऽपि प्रागुत्तरीत्या निवा-
तस्य सिद्धत्वाच्च, विद्धीत्यस्याहारीचायाञ्चेति दिक् । ननु प्रथमसमाधानेनैव सिद्धे द्वितीयसमाधु-
क्तिर्मुक्ते निष्फला, किं च बुद्धीनाम् इना-श्लेषा बुद्धीना तामिति द्वितीयान्तमेव तामुवचयत आह—
अत एवेति । द्वितीयसमाध्यङ्गीकारादेवेत्यर्थः । एतदेवोपादयति-अत्र हीति । उक्तवाच्ये शीत्यर्थ-
अतिशय इति । उपर्युपरि लोके हरितित्यादाविव । ननु द्विरुक्तेऽप्यदिः समीपोर्ध्वदेशादिवृत्तित्वमर्थः,
प्रतियोगिवरूपः सम्बन्धो द्वितीयार्थः, लोकप्रतियोगिकसमीपोर्ध्वदेशवृत्तिरित्यादिद्विभेग बोधो नैव प्रकृतौ
इत्याह—न सामीप्यमिति । अनेन मूले द्वितीयश्लेषेऽप्येवमेव बोध्यमिति सूचितम् । इतिबुध्यवचिका-
विशययुता ईश्वरबुद्धयश्चरन्तीति हि तदर्थः । अत एवाह—वीप्सेति । अत्रार्थः । सर्वसम्बन्धयतिशयि-

इति । प्रतिभातीति । एष प्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गो न तु कर्मप्रवचनीयः ।

अन्तरा त्वां मामिति । तव मम च मध्ये इत्यर्थः ।

सामर्थ्यादिति । अत एव हेतुत्वपर्यन्तमपि शाब्दबोधे विषय इति स्वीक्रियत इति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

द्विर्वचने धात्रेति बोध्यम् । उपसर्ग इति । बुभुक्षितान्वितप्रत्ययसम्बन्धस्य क्रियागतत्वाद् बुभुक्षितस्य न भातीत्यन्वय इति भावः ।

मध्ये इति । अन्तरा इति हि मध्ये हर्यर्थकम् ।

भैरवी

द्विरुक्तस्योपर्युपरीत्यस्य समीपोर्ध्वदेशवृत्तित्यमर्थः, प्रतियोगित्वरूपाः सम्बन्धो लोकापदो-
चरद्वितीयार्थः, लोकप्रतियोगिकसामीप्यवर्ध्वदेशवृत्तिर्हरिरित्यर्थः प्रतीयते, न तथा प्रकृते,
किन्तु बुद्धीनां लौकिकपुरषबुद्धीनामुपर्युपरि तद्वधिकातिशयविशिष्टाश्चरन्तीत्यर्थ इति न
द्वितीयाप्रसक्तिरिति भावः । द्विर्वचनधात्रेति । चस्त्वर्थः । ननु 'बुभुक्षितप्र प्रतिभाति' इत्यत्र
"कर्मप्रवचनीयुक्ते" इत्येव द्वितीया सिद्धा प्रतिशब्दस्येत्यम्भूताख्याने तस्याः सञ्ज्ञायाः
प्राप्तेरत आह—बुभुक्षितेति । बुभुक्षितेनान्वितो यः प्रत्ययः प्रतियोग्यस्तद्वृत्तौ याः सम्बन्ध-
स्तस्य क्रियागतत्वमित्यर्थः । स च प्रतिभात्यरूप एव । तच्च इदिति स्फूर्तिकृत्यमेव ।
एतस्य सम्बन्धस्य प्रतिघोष्यता, वाच्यस्तु स धातोरेवेति सूचनाय बुभुक्षितस्य न भाती-
त्यस्य प्रतिशब्दशब्दितस्य लेखः । कर्मप्रवचनीयत्वे तु तस्याप्युपादानं कृतं स्यात् । एवञ्च
बुभुक्षितसम्बन्धो यत्किञ्चिद्विषयकप्रतिभासभाव इति बोधः ।

अन्तराशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानत्वादाह—अन्तरा इति द्विर्वि । मध्यत्वान्बन्धवधित्व-
रूपः सम्बन्धो द्वितीयार्थः । "अन्तरान्तरेण" इति सूत्रे परस्परसाहचर्यादव्यययोरेव ग्रहण-
ञ्चतु टाबन्ततृतीयान्तयोः ।

भावप्रकाशः ।

उपसर्गान्मव वर्तते इति वाच्यार्थः । ननु बुभुक्षितं न प्रतिभातीत्यादौ इत्यंभूताख्यानेन कर्मप्रवचनो
वत्त्वेन गणार्थताऽन आह—उपसर्ग इतीति । तदुपपादयति—बुभुक्षितेति । बुभुक्षिताभितो यः
प्रत्ययर्षत्तद्वृत्तौ इति तिस्फूर्तिस्वापरपर्यायः प्रतिभात्यरूपस्यसम्बन्धस्य भानक्रियागतत्वं न तु बुभुक्षि-
तगतत्वमित्यर्थः । तमेव सम्बन्ध दर्शयति—बुभुक्षितेति । प्रतीवोतकत्वात्तातोरेव सोऽयं इति ध्वनवितु
प्रतेरनुग्रहः । कर्मप्रवचनीयत्वे तु तदुल्लेख आवश्यकः, क्रियानिरूपितसम्बन्धविशेषबोतकत्वरस्यैव
तत्त्वात् । अत एव तदभावात्तदभावः । तथा च "प्रतियोगे" शयस्य प्रतिघोष्यार्थक्रियायोगे इत्यर्थः ।
बुभुक्षितसम्बन्धो यत्किञ्चिद्विषयकप्रतिभासभाव इति बोधः ।

नन्वन्तराशब्दस्य मध्यार्थत्वैऽपि मध्ये इति कथं व्यपनय आह—अन्तरेति । आधेयप्रधाने
मध्ये स वर्तते । अवधित्वरूपः सम्बन्धो द्वितीयार्थः, स च मध्यवचनीयः । एवमवधिरूपव्यववद्वृत्ति-
र्हरिरिति बोधः । सूत्रे नियःसाहचर्यादव्यययोरेव ग्रहण, उपभार्गावाधिरात्र ग्रहयोरेव, न तु टाबन्त-
तृतीयान्तयोः । इरेस्तु न सा, "उपसर्ग" इति न्यायात्, उक्तग्रहणं तु स्वार्थमिति भावः ।

।सरला ।

मूले हेतुत्वपर्यन्तमपीति । "लक्षणैत्यम्भूतेत्यनेनानोः कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञायां सिद्धार्था हेतुत्वमित्य
वक्तव्यम् । हेतुः शाकल्यस्य संदिता वर्णस्य, न लक्षणम् । लक्षणं हि नाम स भवति येन पुनः पुनर्ल
क्ष्यते, न यः महदपि निमित्तत्वाय कल्पते । सकृच्चासी शाकल्येन सुकृतां संदितामनुनिश्चय देवः प्राव-
र्षत्" इति भाष्ये "हेतुत्वमित्य वक्तव्यम्" इत्युक्तेहेतुत्वमपि अनुयोक्तव्यं द्वितीयार्थ इति भावः ।

नदोमन्विति । द्वितीयायाः सम्बन्धोऽर्थः । स चेह साहित्यरूप इत्यनुजा
द्योत्यते ।

“लक्षणैथम्” ॥ वृक्षं प्रतीति । वृक्षसम्बन्धि द्योतनमर्थः । सम्बन्धश्च
लक्ष्यलक्षणभाव इति प्रत्यादयो द्योतयन्ति । भक्तौ विष्णुं प्रतीति । विष्णोर्भ
क्तेश्च विषयविषयिभावः प्रत्यादिद्योत्यः । लक्ष्मीरिति । लक्ष्मीरूपस्य भागस्य
हरिणा सह स्वस्वामिभावः । वृक्षं वृक्षमिति । इह वीप्सा द्विर्वचनेनैव द्योत्यते
परिशब्दस्तु क्रियया संबध्यते । कर्मणि द्वितीया । कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञया उपसर्गो
संज्ञाया बाधात् पठ्यं न । एतदर्थमेव लक्षणदयो विषयतयोपान्तः इति व्याख्या-

शब्दरत्नम् ।

तद्यलक्षणेति । वृक्षप्रकाशेन विद्युद्विद्योतज्ञानाद् वृक्षो लक्षणं, विद्युद्विद्योतन
लक्ष्यम् । कर्मणीति । वृक्षपदार्थस्य सेचनं प्रति कर्मत्वात् । अत एव सस्य वृक्षस्य
प्रतिसेचनमित्यादौ पठ्येति भावः । विषयतयेति । अन्यद्योत्याया अपि वीप्सायाः
मैवौ ।

अत्र पठेति । कर्मणि द्वितीयाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । पठ्येति । “कर्तृकर्मणोः” इति सूत्रविहिता
पठ्येत्यर्थः । एतेनास्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञया पठ्याभावो यथा भवति तथा ‘कर्मप्रवचनीय-
युक्ते’ इति द्वितीयापि सिद्धेति कर्मणि द्वितीया इत्ययुक्तमिति परास्तम् । शेषे पठ्ये तु
वक्तुमशक्या, कर्मप्रवचनीययोगविहितद्वितीयायास्तद्वाचकत्वात् । ननु लक्षणगादीनां विष-
यत्वन्द्योत्यत्वेन वाच्यत्वेन वा वक्तव्यन्तत्वात्परस्परद्वयं न, वीप्सायाम्द्विर्वचनस्य स्वीकारो
दत्त आह—अन्वयवशाया इति । द्विर्वचनद्योत्याया इत्यर्थः । विषयत्वन्तु तद्घटितवाक्यज-
न्यशाब्दबोधविषयत्वाद्बोध्यम् । वाप्साया विषयत्वबोधनाय सूत्रे वीप्सापदप्रत्यादिसाङ्घि-
ध्येनोपात्तम् । इदं—वीप्सात् । ननु परिशब्दस्य क्रियया सम्बन्धो ननु वृक्षेणेति कथम्पञ्च-
म्यापत्तिः ? कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वस्यैव कर्मप्रवचनीययुक्तत्वाद्दत्त आह—
भावप्रकाशः ।

ननु लक्ष्यलक्षणं यदि साप्यसाफल्यं तर्हि वैरोक्ष्यारण्यं विद्युत्प्रदादेव द्वितीयापत्तिरत आह—
वृक्षेति । तथा च नोक्तत्वं तत्, किन्तु ज्ञानजनकत्वविषयत्वं लक्षणत्वं, ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं लक्ष्य-
त्वमिति नोक्तदोषः । वृक्षदर्शनजन्यज्ञानविषयो विद्युत्विद्योतनमिति बोध इति भावः । विद्योतज्ञा-
नादिति । लक्ष्मीपदैशविशेषावच्छिन्नविद्युद्विद्योतज्ञानादित्यर्थः । ननु कर्मप्रवचनीयं प्रत्यकंशब्दात्कर्म्यं
द्वितीयाऽऽह—वृक्षेति । ननु सम्बन्धया पठ्याभाववद् द्वितीयाऽपि भविष्यति, उपपदेति न्यायस्तु फला-
भावात्, शाब्दबोधकृतेरेतत्तु दुष्परिहरोऽत्र आह—अत एवेति । कर्मणिद्वितीयाङ्गीकारादेवेत्यर्थः ।
पठ्येति । “कर्तृकर्मणोः” इति पठ्येत्यर्थः । अन्वया तथा तद्विद्युत्प्रदादेव दुर्लभा स्यात् । शेषे पठ्ये तु न,
अत्यास्तदपवादवादिति भावः । ननु विषयस्यमपि द्योत्यत्वेन वाच्यत्वेन वा वाच्य, तच्च वीप्सायाप्र-
त्ययस्याप्यभावाद् दुर्बलमत आह—अन्यद्योत्येति । द्विर्वचनद्योत्येत्यर्थः । अत्र पठ्येदद्वयत्वेन
“अनुलक्षणे” इत्यादिवरसंज्ञिना पूर्वनिर्देशे कर्मणे विरोधोच्चारण वीप्साकार्थस्य साङ्घिबोधन-
सरला ।

साहित्यरूप इति । “द्वितीयायर्थे” इति सूत्रे द्वितीयापदेन “कर्तृकरणयोस्तृतीया, सदयुक्तेऽप्रधाने”
इति सूत्रपाठे सन्निधानात्सदृशशो लक्ष्यते, तदर्थः साहित्यमेव तत्र [वृक्षे न तु सादृश्यमपि “सदार्थे”
इत्येव लाघवात्कर्मण्ये “द्वितीयाऽऽह” इति सूत्रकरणसामर्थ्येन तृतीयानिमित्तभूतसमानकार्थकक्रियादि-
मत्त्वरूपसदार्थद्योतकस्यैव ग्रहणादिति भावः ।

तमाकरे । “पञ्चम्यपाङ्परिमि.” इति तु न भवति, वर्जनार्थेनापेत्यनेन साहचर्यात् ।

शब्दात्मम् ।

सञ्ज्ञां प्रति निमित्तत्वादिति भाव । इतरे लक्षणाद्यस्तु घोत्या एवेति बोध्यम् । इति तु न भवतीति । विशिष्टक्रियासम्बन्धे विशेषणेनापि सम्बन्धात्प्राप्तिरिति भाव । एतत्सर्वे हरदत्तानुरोधेन, कर्मत्वाविवक्षायामपि द्वितीयायै सञ्ज्ञाया आवश्यकत्वात् । किं भैरवी ।

विशिष्टक्रियामन्धे इति । परिचोत्यसर्वतोभावविशिष्टक्रियासम्बन्धे इत्यर्थ । यदि क्रियया सम्बन्धो न स्यात्तदा कर्मत्वाभावाद् द्वितीयापि न स्यात् । एवञ्च कर्मप्रवचनीयघोत्यासम्बन्धाश्रयान्निवृत्तरूपमिह कर्मप्रवचनीययुक्तत्वमस्तीति भाव । अभ्युपत्यवादोऽप्यमिति ध्वनयन्नाह—एतत्सर्वमिति । एतत्सर्वम्—इह बोधोत्पादितोक्तम् । हरदत्तानुरोधेनेति । ‘उपपदविभक्ते’ इति न्यायेनात्र कर्मण्येव द्वितीया, पर्यादयस्तु क्रियाविशेषका एवेतिहि तेनोक्तम् । कर्मत्वाविवक्षायामिति । तादृशशक्तिमत्त्वेन विवक्षार्या “कर्मणि द्वितीया” इत्यस्य प्रवृत्तिरिति भावप्रकाश ।

इत्या पुनर्विधानार्थम् । अत एव च बीष्ताशब्दस्य पानिपाठ इति भाव । इतरे इति । बीष्ताशब्दे इत्यर्थ । तयान निमित्तत्वं घोत्यान्वयतरत्वरूप तन्निमित्तम्, एकायैव निवेशे त्वपरत्वं न स्यादिति भाव । ननु परे क्रियासम्बन्धेन वृक्षेणासम्बन्धात्कथं पञ्चम्यापत्ति कर्मप्रवचनीययुक्तत्वं च कर्मप्रवचनीयघोत्यात्सम्बन्ध-वाश्रित्यमत्र आह—विशिष्टेति । वर्गोपपत्तये क्रियावपरत्वावश्यकतया परिचोत्यसर्वतो भावविशिष्टेन सम्बन्धे वृक्षस्य विशेषणेनापि सम्बन्धात्परेयोग कर्मप्रवचनीययुक्तत्वं च मयाहवञ्चिदिति भाव । वस्तुतोऽयुक्तमेतदिर्याह—एतत्सर्वमिति । इह बोधोत्पादि पर्य नेरयन्त मूलमनोपसर्गात्वाभावाच्च ए इति परममूल वेर्यर्थ । हरदत्तेति । उपपदविभक्तेरिति न्यायेनात्र कर्मण्येव द्वितीया, पर्यादयस्तु क्रियाविशेषका एवेति हि तेनोक्तम् । कर्मत्वाविवक्षायामिति । अथ भाव—द्वितीयायै कर्म, स्वप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वापत्तासम्बन्धेन तस्य हेतुनक्रियान्वय, ईदृशसम्बन्धघोतक च बीष्तादि र्चन, द्वितीया कर्मण्येव, प्रायादय क्रियाविशेषका, एवं सञ्ज्ञाफल त्वपरम् । बीष्तायां प्रतिताड्यवर्गाभावस्तु न प्रतेरतदर्थकत्वात् प्रतिद्वितीयात्तयो क्रियान्वयेनासामर्थ्येनेति प्राञ्च ।

प्रतिमासमित्यादी प्रतेर्बीष्ताघोतकत्वस्य वृक्षेण वृक्ष प्रतीत्यादात्तुमर्थेऽपि तदघोतकत्वमस्तु । इत्थान्तरवैदर्थ्यम्, व्यतिजनीत इतिवदुपपत्ते । एवं च लक्षणादिसादृश्यमप्यशक्तिं भवति । न च कर्मणि द्वितीयासिद्ध्या न फल, तदविवक्षार्या सम्बन्धेन विवक्षायामपि द्वितीयासिद्धे फलत्वात् । एव च एव न द्वित्व केवल प्रतिरेव बीष्ताघोतकत्वस्य च क्रियाविशेषकरत्वात्, एव द्वितीयायै शब्दाया साफल्येन लक्षणादिसादृश्यबोधेन विषयत्वपर्यन्तं यारयाने बीजामावेन प्रते क्रियाविशेषकरत्वं दघोतकत्वे लक्ष्मणवृत्तौ न मानम् । न च तादृशस्यै नित्यत्वादप्यर्थिभावो दुर्वार इति बाध्यम् । द्वितीयायै समासवैकल्यत्वरस्य वक्ष्यमाणत्वादिति मान्या ।

अन्ये तु—‘कस्य लक्षणादयोऽप्यां निर्दिश्यन्ते? वृक्षाद् नाम्’ इति माभ्यप्रामाण्यात्साहचर्यानाश्रयणेन वेचयनया व्याख्यानस्य बोधित्वम् । एव चोभयत्रापि द्वितीया । किमिमे सानीप्यादिवशत्यादीनामर्था वनदान्तरवाच्या अपि विषयनया सञ्ज्ञानिमिच्छता इति प्रश्न, उत्तरपश्चात्प्रवेणोत्तर वृक्षादीनामिति हि प्रत्याप्यं इत्याद् । तथाच बीष्ता द्विवचनघोत्या । बीष्तापदेन बोधवित्तुमिच्छाविषयत्वरूपं व्याप्यत्वं सरला ।

आवश्यकत्वादिति । ‘वृक्ष वृक्ष प्रति सिद्धति’ शयन वृक्षस्य सेचने कर्मत्वे “कर्मणि द्वितीया” इत्यनेन द्वितीयासिद्ध्यापि कर्मत्वेनाविवक्षार्या तदप्राप्तौ तत्रापि, द्वितीयायैऽपि कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाविधानमावश्यकमिति भाव । क्रियाविशेषकत्वे इति । क्रियाविशेषविषयकतापर्यपादकत्वे इत्यर्थ ।

शब्दरत्नम् ।

च परेः क्रियाविशेषकत्वेऽन्वयत्वेन कर्मप्रवचनीयत्वस्यैवानापत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ।
भैरवी ।

स्पष्टमेव । अनापत्तिरिति । “कर्मप्रवचनीया” इत्यत्र बाहुलकात्कर्तरि भूतेऽनीयत् । कर्मशब्दोऽत्र क्रियागतविशेषस्य बोधकः । ये कर्म प्रोक्तवन्तः, सम्प्रति तु न तथा, किंत्वप्रयुज्यमानक्रियाकृतसम्बन्धविशेषस्य धोतका इति लक्ष्यम् । एवञ्च यदि प्रयुज्यमानसेचनक्रियागतविशेषधोतका पृते तदा अप्रयुज्यमानक्रियाकृतविशेषाधोतकत्वात्कर्मप्रवचनीयसंज्ञैव न स्यान्महासंज्ञाकरणदिति भावः । मनु भवन्मते कथमत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञेतिचेदित्यम्-वृक्षसम्प्रति भावप्रकाशः ।

बुद्धिस्वयात्परवृक्षवर्धनिष्ठमुपदे, व्याप्यत्वविशिष्टवृक्षादीनां च स्ववृत्तिभ्यासिः, प्रत्यर्थं शब्दनिवेश इत्यादावर्थस्य निवेशनक्रियानिरूपिणाधिकरणत्वेऽर्थमर्थमन्तीति विग्रहो भाष्ये दृश्यः । वृत्तिविषये तु प्रतिरेव वीप्साया अपि स्रोतक इत्यन्यत् । अन्यथा प्रवेनिवेशनक्रियान्वयित्वेनासामर्थ्यादर्थशब्देन समाप्तानापत्तिः, निवेशनक्रियानिरूपिणाधिकरणत्वादर्थपरासप्तम्यापत्तिश्च । तस्मात्कर्मकपुतादियोगेऽर्थमर्थसम्प्रति शब्दनिवेश इत्यादौ निविद्यन्वधिकरणे सकर्मकयोगेऽपि कर्मत्वाविवक्षायां सम्बन्धत्वेन विवक्षायां प्रत्यादिशोत्पसम्बन्धेनान्वयविवक्षायां च द्वितीयावधिर्दं सूत्रमिति तत्रम् । किञ्च वृक्षादीनां सेचनादिकर्मत्वेऽपि परभावावर्धं तत्सम्बन्धोष र्थं तादृशसम्बन्धे धोतकत्वमपि प्रत्यादीनां वाच्यम् । तथाच व्याप्यत्वविशिष्टवृक्षादिकर्मणानिरूपकस्यापकं सेचनमिति कर्मत्वपक्षे बोधः, तदविवक्षायान्नु व्याप्यत्वविशिष्टवृक्षादिसम्बन्धिस्यापकं सेचनमिति बोधः । तथाच बोधे वैलक्षण्येन कथं तत्र तसिद्धिः । रत्नाकटोऽप्येवम् । एतेन तथाप्रकाशदण्डपुक्तमपास्तमिति दिक् । तदेतद् ध्वनयन्नाह-इत्यन्यत्रेति ।

सरला

अनापत्तिरिति । पूर्वं क्रियां प्रोक्तवन्त इति कर्मप्रवचनीयपदव्युत्पत्त्या सम्प्रति क्रियाविशेषाधोतकत्वेव कर्मप्रवचनीयसंज्ञालाभात्तत्र तदप्रवृत्तिरित्यर्थः । वस्तुतस्तु “कर्मणि द्वितीया” इत्यनेनैनात्र द्वितीया भवति “उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वनीयसी” इति परिभाषया कारकविभक्तेः प्रावल्यात् । एवञ्चास्य सूत्रस्य पत्वाभावादिकमेव फलं, न तु द्वितीयासिद्धिरिति । न च कर्मत्वाविवक्षायां द्वितीया फलमस्येति वाच्यम्, अत्र कर्मत्वाविवक्षायां लसम्भवात् । तथा सति द्वित्वमेव न प्रवर्तेत । “निरयवीप्सयोः” इत्यनेन हि बोधसायां द्वित्वं भवति परस्यैव च । वीप्साधोतकं पद च द्वित्वकारणीयत्वेन विकीर्षितनिष्ठपदसंज्ञाप्रयोजकविभक्त्यर्थसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकतानिरूपितव्याप्यतावदर्थबोधकम् । अत्र एव कर्मता सम्बन्धावच्छिन्नव्यापकतायां द्विवंचनेन बोधनीयायां ‘वृक्षो वृक्षः सिञ्चति’ इति न प्रयोगः, कर्मत्वस्य सुविभक्त्यर्थसंभवाभावात् । अत्र एव वैकृष्टमात्रसेचनेऽपि कानिकादिमन्थनेन वृक्षादिभ्यापकतायाः सेचने सत्त्वेऽपि ‘वृक्षं वृक्षं सिञ्चति’ इत्यादयो न प्रयोगाः । एव च यदि कर्मणि द्वितीया विधीयते तदा तु द्वित्वप्रयुज्यमानवृक्षपदनिष्ठपदसंज्ञाप्रयोजकामर्थकर्मत्वसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकतानिरूपितव्याप्यतावद्वृक्षबोधकस्य ‘वृक्षः इत्यस्य प्रथमं द्विकं, तत्रश्च तद्व्यापकत्वज्ञोत्कृष्टप्रयुक्तैश्च प्रतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञोति पत्वनिषेधोऽपि सिद्धयति । कर्मत्वाविवक्षायां सूक्तव्यापकतानिरूपितव्याप्यतावदर्थबोधकत्वाभावेन प्रथमं द्वित्वं नैव प्रवर्तेत, ततः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाऽपि न स्यात्, द्वित्वादिसहकारेणैव प्रत्यादिप्रयोग विनाऽपि ‘वृक्षं वृक्षं सिञ्चति’ इत्यादिनो व्यापकताबोधाद् द्वित्वाभावे ‘वृक्षं प्रति सिञ्चति’ इत्यादिनो व्यापकताया अन्वोधात् प्रत्यादेर्व्यापकताधोतकत्वाभावात् । न च द्वित्वबोधव्यापकताधोतकत्वप्रयुक्तैव कर्मप्रवचनीयसंज्ञा प्रागेव स्यादिति वाच्यम्, द्वित्वसहकारेणैव प्रत्यादेर्व्यापकताधोतकतया द्वित्वत्वात् तदधोतकत्वस्याभावात् । कर्मत्वाविवक्षायामपि प्रत्यादेर्व्यापकतायकत्वमहीकृत्य प्रवृत्ते कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीयाशोकारे तु ‘वृक्षो वृक्षं प्रति सिञ्चते’ इत्यत्रापि द्वितीयापत्तिः । अस्माकं तु विष्णु कर्मत्वस्याभिधानान्न सेपि न दोषः ।

यदशुक्तं ‘परेः क्रियाविशेषकत्वे’ इत्यादि, तदपि न, पूर्वकालिकक्रियाविशेषकत्वमात्रस्यैवान्वयता-

ममाभिष्यादित् । मम भागः स्यादित्यर्थः । मामभिष्यादित्यभि प्राञ्चः प्रत्युदाहरन्ति । तत्र मां प्राप्नुयादित्यर्थः । उपसर्गवशेन अस्तेः सकर्मकत्वान्मामिति द्वितीया, अत्र च मम भाग इत्यर्थतः पर्यवसानान् । अभागे इति कर्म-
रश्चनीयत्वे निषिद्धे “उपसर्गप्रादुर्भ्याम्” इति पठम् ।

पूजायां चेति । “सुः पूजायाम्” इति पूर्वमत्रान् पूजाप्रहणमनुकृष्यते ।

शब्दात्मम् ।

अत्रार्थे भागाप्रतीत्या कथं निषेधोऽत आह—अत्र चेति । अर्थतो भागे पर्यवसानमा-
य निषेधप्रवृत्तिरिति भावः ।

भैरवी ।

वेद्योतते विदुःप्रदित्यत्र प्राप्तिरूपा याऽविद्यमाना क्रिया तत्कृतो यो बिलक्षणो वृक्षविद्योतन-
गोर्लक्ष्यलक्षणभावात् स सम्बन्धस्तद्गोतकत्वमस्ति ।

इत्यम्भृताख्याने उदाहरणम्—‘अस्मिन्नेने प्रतिपुरं सौन्दर्यमस्ति’ इत्यादीं प्राप्ति-
क्रियाजनिताधाराथेयभावालप्य पुटपसौन्दर्ययोः सम्बन्धस्य द्योतकतास्ति । भागे-‘वृक्ष-
प्रति फलानि तिष्ठन्ति’ अत्राप्रयुज्यमानप्राप्तिक्रियाजनितो योऽवयवायविभावो जन्म-
ानरुभावो वा सम्बन्धस्तरपरिच्छेदरतास्ति । वींसायाम्-‘वृक्षवृक्षं प्रति पिबति’ इति ।
अत्र वृक्षस्य जन्मसंयोगारथसेचनस्य च यो व्याप्यव्यापकभावाल्पः सम्बन्धः सोऽप्रयुज्य-
ानतत्तद्वृक्षावच्छिन्नोत्पत्तिकृत इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । किञ्च यद्यत्र वृक्षस्य क्रियाकर्म-
चमाश्रित्य कर्मणि द्वितीया, प्रते, सेचनगतसर्वतोभावरूपसम्बन्धद्योतकता च कल्प्यते तदाऽ
तमर्थ्यात्प्रतिवृक्षमित्यत्र समामानापत्तिः । अत एव “प्रत्यर्थं शब्दनिवेशाज्ञैकानेकार्थ-
न्याभिधानम्” इति सरूपसूत्रस्य भाष्यप्रयोगस्योपपत्तिः । अन्यथा प्रतेभेवदुक्तरीत्या निर-
ानान्वयित्वेनामामर्थ्यात्समासा न स्यात् । अत एवेतत्सूत्रभाष्ये—“कस्य लक्षणादयोऽर्था
नेर्दिश्यन्ते ? वृक्षादीनाम् । किमर्थमुनरिदमुच्यते ? कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा यथा स्याद् गत्युप-
र्तासञ्ज्ञेमाभूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम्, यतिक्रियापुत्रा, प्रादयस्त्रप्रति गत्युपमर्गसञ्ज्ञे
न्यतः । नच वृक्षादीं प्रति क्रियायोगः । इदन्तर्हि प्रयोजनम्—द्वितीया यथा स्यात्-“कर्म-
वचनीययुक्ते द्वितीया” इति । वृक्षप्रति विद्योतते, वृक्षमनु विद्योतते” इति प्रवददकेन च
क्षादीं प्रति क्रियायोग इत्यनेन वृक्षप्रतिशब्दयो सम्बन्धा दर्शित कर्मप्रवचनीययोगेन
द्वितीयाच रूपमभिहिता । किञ्चोक्तोदाहरणे द्युतेरकर्मकत्वात्कर्मणि द्वितीया वचुमप्यरा-
प्येति बोध्यम् ।

मूले—प्राञ्च इति । प्रक्रियाकृत इत्यर्थं । तस्योपरतिरपि ‘तत्र’ इत्यनेन दर्शिता ।
अत्र—तस्मिन्प्रत्युदाहरणे । अर्थार्थे—माम्प्राप्नुयादित्यत्रार्थे । यन्माम्प्राप्नुयात्तदीयता
मेत्युक्ते भाग एव वृक्षतात्पर्यावगमः । यदि तु यच्छब्दस्य बुद्धिस्यथाचरत्वेन भाग-
वचस्त्वमेव प्रकृतेऽस्त्विति स्वीक्रियते, तदा तु न कापि शङ्केति बोध्यम् ।

कालाध्वनोर्योऽत्यन्तसंयोगः सम्बन्धो व्याप्यव्यापकभावस्तस्मिन्नर्थे प्रातिपरिकाङ्क्षि-
भावप्रकाशः ।

उत्तरादावित्यर्थः । मूले प्राञ्च—प्रक्रियाकृत । उदुपपत्ति प्रकाशोक्तमाह—मूले तत्रेति । तस्मिन्प्र-
दाहरणे इत्यर्थः । अत्रार्थे इति । माम्प्राप्नुयादित्यर्थे इत्यर्थः । अर्थतो भागे इति । एतेनात्र

साला

कल्पयत्वेन सञ्ज्ञेति क्रियाविशेषाद्योतकत्वस्य तेनाद्यभेन सञ्ज्ञप्रवृत्तौ बाधशमावात् । नचैव वृक्ष-
स्य क्रियायामेवाव्ययेन प्रतिना समर्थ्याभावे ‘प्रतिवृक्षम्’ इत्यत्र ममासानापत्तिरिति बाध्यम्,
‘वचन्यथैरेव’ ‘अन्यथ विभक्ति’ इत्यनेनाभ्यधीभावस्य स्वीकारेण तत्र तदर्थं प्रतेव्यापकतावाचक-
शास्त्रीकारेण तदर्थं व्यापकतायां वृक्षपदार्थान्वयेनैकार्थ्यमात्ररूपसामर्थ्यात्परत्वेति दिक् ।

“कालाञ्चनोः” ॥ अन्तं-विराममतिक्रान्तोऽत्यन्तः स चासौ संयोगो निरन्तरसन्निकर्ष इत्यर्थः । द्वितीया स्यादिति । श्रुतत्वात् कालाञ्चवृत्तिभ्यामेव । मासस्येति । “कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे” इति पष्ठोत्याहुः; तत्र तत्र शेषप्रहणानुवृत्त्या ‘द्विरहो भोजनम्’ इति कृदन्तेन सह समासाप्रवृत्तेरेव फलत्वात् । तस्मादिह “पष्ठो शेषे” इति सूत्रेणैव पष्ठोक्ति वृत्त्वम् ।

इति द्वितीया ।

शब्दरत्नम् ।

कालाञ्चेति । येन कालेनाञ्चना वा अत्यन्तसंयोगस्तद्वृत्तिभ्यामित्यर्थः । तस्मादिति । अन्तरङ्गत्वाच्चेत्यपि बोद्धव्यम् । एतेन शेषप्रहणानुवृत्तौ तेनैवेति परास्तम् ॥

इति द्वितीया ॥

भैरवी ।

वीदेत्यर्थे केनात्यन्तसंयोग इत्याकाङ्क्षायाद्भुगेन क्रियया अभावेन वा स हि सम्भवतीति तेषां लामे प्रत्यासत्त्या ‘कालाञ्चवृत्तिभ्यान्द्वितीया’ इति यद्यपि लभ्यते; तथाप्यन्यकालेनात्यन्तसम्बन्धोऽन्यकालप्रतिपादकास्तु सेति कुतो नेत्यत आह—येन कालेनेति । संयोग इति गुणादीनामित्यर्थः । अभावोदाहरणं ‘माससंभोजनाभावः’ इति । ननु यन्मूले ‘समासाप्रवृत्तेरेव फलत्वात्’ इत्युक्त्वा तस्मादिदं युक्तमन्यार्थं कृतम् कुलपादेरन्योपकारकत्वस्य दृष्टया, तिक्रान्तेन योगे “कृत्वोऽर्थप्रयोगे” इति सूत्रप्रवृत्तेर्दुर्बलत्वात् आह—अन्तरङ्गत्वाच्चेति । अलपापेक्षत्वरूपान्तरङ्गत्वम् । नच विशेषविहितत्वेनान्तरङ्गादपि तत्सूत्रसम्बलवद्भविष्यतीति वाच्यम् ? अचारितार्थविषयतायास्तन्म्योक्तेरिति भावः । एतेन—अन्तरङ्गत्वेन मननुवृत्ताविति । “कृत्वोऽर्थ” इति सूत्र इत्यादि । एवञ्च वक्ष्यमाणतोऽप्यसप्तसूत्रशामेव शेषप्रहणानुवृत्तिः । तेनैव—“कृत्वोऽर्थ” इत्यनेनैव । परास्तमिति । अलपापेक्षस्यान्तरङ्गत्वन्तस्सम्मतमिति तद्रीत्येव तदुक्तमरास्तमित्यर्थः । यदि तु तादृशान्तरङ्गवद्विरङ्गभावो न सिद्धान्तिसम्मत इत्युच्यते तदा तु तेनैव द्वितीयेति तत्त्वम् ॥

इति द्वितीयाकारकस्य विवरणम् ॥

भावप्रकाशः ।

चार्थो मम भाग इति पर्यवसानादिति मूलयोजना षड्विधा । अत्र यन्मा प्राप्नुयात्तद् दीयतामिति शाब्दार्थपर्यवसानं, भागे एव वक्ष्यतामिति भावः । यच्छब्देन बुद्धिस्थानेन भागवाचिते तु दोषशङ्कैव नेति बोध्यम् ।

ननु भौचित्यासामर्थ्याच्च सम्भवाद् कालाञ्चनोर्गुणकिवाद्रन्यैरभावेन चात्यन्तसंयोगे व्याप्तिरूपे द्वितीयेत्यर्थे प्रत्यासत्त्या कालाञ्चवृत्तिभ्यामित्यस्य लामेऽपि अन्यसम्बन्धेऽन्यतः कुतो नेत्यत आह—येनेति । अनिमत्यासत्तेरेवेति भावः । संयोग इति । गुणादीनामिति शेषः । मूले—माङ्गुरिति । प्रकाश इति भावः । तस्मादिति द्वैतैकचित्तत्वादाह—अन्तरङ्गत्वादिति । एतेन कृत्वोऽर्थेत्यादिवत्त्वमित्यन्तं मूलमन्युष तत्र, अन्यार्थमारब्धस्यापि ‘द्विरहो भुङ्क्ते’ इत्यत्र पत्वात्प्रवृत्तौ वाचकाभावादिति रक्षा-वरोक्त, तस्य तत्र विशेषविहितत्वात्प्रवृत्तौ वाचकाभावनादिति दण्ड्यकं चापास्तम्, परत्वाद्दन्तरङ्गत्वस्य आरब्धाद् अरशापेक्षत्वरूपं विशेषविहितत्वं त्वचारितार्थं सत्येव वाचकतापयोक्तमित्यस्य प्राक् प्रतिपादितत्वाच्चेति द्विक । तामेवाहविभाह—एतेनेति । अन्तरङ्गत्वेनेत्यर्थः । अननुवृत्ताविति । “कृत्वोऽर्थ” इत्यत्रेति शेषः । आभ्यादिसम्मतत्वाद् तन्मते सप्तसूत्रशामेव तदनुवृत्तिः । स्फुटीभवित्यर्थे चैत्र तस्यैव तथाच प्रकाशशोभवे मूलादि चिन्त्यमिति भावः । परास्तमिति । तथाचोक्तद्वैतः प्रकाशासाङ्गत्वबन्मूलोक्तदोषो वृत्त्याप्यनुसारेणेति दण्ड्याद्युक्तमनुक्तिमिति बोध्यम् ॥

इति द्वितीया ॥

“स्वतन्त्रः कर्ता” ॥ प्रधानीभूतधात्वर्थं प्रति आश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम् । आह च-
धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते ॥ इति ।

वाग्दरत्नम् ।

प्रधानीभूतेति । प्राधान्यं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानि-
भैरवी ।

ननु प्राधान्यमुक्त्यविशेष्यत्वरूपज्ञेत्प्रयोज्यव्यापारे तद्भावात्प्रयोज्यस्य कर्तृत्वं गिष्-
समभिव्याहारे, कर्मणि यत्र प्रत्ययस्तत्र ‘चैत्रेण पक्’ इत्यादौ च फलव्यापारयोर्धैत्यासा-
त्तत्र कर्तृत्वं कत्यापि न स्यादत आह—प्राधान्यज्ञेति । ‘देवदत्तेन पच्यते तण्डुलः’ इत्यादौ
देवदत्तस्य कर्तृत्वसिद्धये—कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहार इति । धात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशे-
ष्यत्वमित्येतावन्मात्रोक्तौ विभागावच्छिन्नक्षरणानुकूलव्यापारस्य ‘गोः पयो दोग्धि वैत्रः’
इत्यत्र दुहधात्वर्थत्वात्तत्र क्षरणोऽतिव्याप्तिरिति धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताना-
श्रयत्वनिवेशः । अत्र धातौ तत्त्वन्निवेशनीयम् । अन्यथा गिजन्तजन्यशाब्दबोधे प्रयोज्य-
व्यापारस्य प्रयोजकव्यापारविशेषणत्वात्तत्र गिच्प्रकृतिकधात्वर्थस्य प्राधान्यव्यवहारो न
स्यात् । नचेष्टापत्तिः, ‘चैत्रेण पाचयति तण्डुलं यज्जदत्तः’ इत्यत्र चैत्रेऽव्याप्तेः । गिष् तु प्रयो-

भावप्रकाशः ।

मुख्यविशेष्यताश्रयत्वरूपं प्राधान्यं प्रयोज्यव्यापाराशब्दव्याप्तं कर्मप्रत्यये फलेऽतिप्रसक्तं चात आह—
प्राधान्यं चेति । अत्र प्रकारतानाश्रयत्वमित्येवोक्ते प्रयोज्यव्यापारादाव व्याप्यादिरेवं । विशेष्यतानिरू-
पितप्रकारतानाश्रयत्वमित्युक्तेषु तथा, धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वमित्युक्तेषु तथा,
अतो धात्वर्थमित्यन्त विशेष्यम् । तथाच प्रत्यासत्त्या तद्व्यर्थं निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वे
सति तद्व्यर्थत्वं लभ्य, तथाच गिचो वाचकत्वादेव प्यन्तधान्तुत्प्रकृतिधारोभिन्नत्वेन तदुभयवाच्य-
व्यापारयोः स्वस्वार्थं प्रयुक्तप्रमाणाव्याप्तयोर्ग्यव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वसिद्धिः । योतकत्वे तु नैतत्
सिध्येत् । अत एव पचति भवति, पच्य शृगो धावतीत्यादौ चैत्रशृगादेः कर्तृत्वसिद्धिः । पच्यते तण्डुलो
देवदत्तेनेत्यादौ फलस्य विशेष्यत्वेऽपि देवदत्तादेः कर्तृत्वसिद्धये कर्तृप्रत्ययेति विशेषणम् । वरुणस्तु
“कारके” इति सूत्रभाष्यात्तद्व्यर्थवर्थायकारकत्वप्रयोजकत्वं स्वातन्त्र्यमिति लभ्यते, प्रकृतसूत्रभाष्यात्वे-
ष्टाधीनप्रकृतिनिरूपितत्वमपि स्वातन्त्र्यमिति लभ्यते । तच्चारोपितमनारोपितं च सञ्ज्ञानिमित्तम् । आद्यः
स्थाव्यादावन्तर्ग्यं पृथ्वे । यस्य च स्वातन्त्र्यविवक्षा तस्यापार एव धातुना प्राधान्येनोच्यते, शब्दशक्ति-
भावात् । मूलोक्तं तु न, स्वतन्त्रपदस्य तत्रापरिभाषणात्, लोके उक्तार्थयोरेव तद्व्यपुष्टौ । एतेन तथा
सरला

कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे इति । तेन ‘पकरतण्डुलो देवदत्तेन’ इत्यत्र कर्मणि प्रत्यये फलरथ
प्राधान्येऽपि देवदत्तस्य कर्तृत्वसिद्धिः । नन्वेव ‘चैत्रेण मैत्रस्तण्डुल पाचयति’ इत्यादौ गिचो घोटकत्वेन
विक्रियस्वतन्त्रकूलव्यापारानुकूलव्यापारस्य पचधातुवाच्यत्वेन प्रयोज्यचैत्रीयव्यापारस्य प्रयोजकमैत्रीयव्या-
पारनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वेन तत्र प्रयोज्यस्य कर्तृत्वानापत्तिरिति चेत् ? न, गिचो वाच-
कताभ्युपगमेन विक्रियस्वतन्त्रकूलव्यापारमात्रवाचकपचधातुनिरूपितकर्तृत्वस्य तत्र सुनभावात् । एवं च
धातुविशिष्टस्य कर्तृत्वज्ञा भवतीति सूत्रार्थः क्लृप्तः । वैशिष्ट्यं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे स्वजन्यवो-
च्यविशेष्यताश्रयत्वरथाश्रयत्वम्, स्वजन्यवोधीयविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वात्प्राधान्यव्यवहार-
तदुभयसम्बन्धेनेति । प्रयोजके पाचिनिरूपितमेव कर्तृत्वम्, प्रयोज्ये च पचधातुनिरूपितमेवेति तत्त-
दात्तमादाय कर्तृत्वसिद्धिः । नचैवं कर्तृत्वज्ञे एव कर्तृत्वं प्रविष्टमिति आत्माश्रयो दोष इति वाच्यम्,
‘वरुणस्तत्समभिव्याहारे इति निवेशेनादोषात् । ण्युत्प्रत्ययस्य तदुत्प्रत्ययस्य सर्वस्मादपि धातोः कर्तृत्व-
भवतीति दिक् ।

“साधकतमं करणम्” ॥ प्रकृष्टेति । यद्दद्यापारादनन्तरं क्रियानिष्पत्तिस्त-
त्प्रकृष्टम् । उक्तं च—

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्दद्यापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥ इति ।

विषययते इत्यनेन स्थाल्यादीनामपि वैवक्षिककरणत्वमस्तीति ध्वनयति ।

शब्दरत्नम् ।

रूपिनप्रकारतानाश्रयधात्वर्थत्वन् । धातुनोक्तक्रिये कारके नित्यं कर्तृतेष्यते इत्यन्वयः ।
यद्दद्यापारादिति । अनन्तरशब्दयोगे “दूरान्तिकार्थः” इति सूत्रेण पञ्चमी । यत्र—येषां
भैरवी

उक्त्यापारावाचक एव । एवञ्च गिञन्ततत्प्रकृतिकथात्योर्मिञ्जतया तदुभयार्थव्यापारयोः
स्वन्वार्थम्प्रति प्राधान्यस्य सत्त्वेन प्रयोज्यस्य कर्तृत्वसिद्धिः । ‘कारके’ इति सूत्रस्यमा-
प्यात्तु तत्तद्वात्वर्थकारकवक्रप्रवर्तकत्वं कर्तृत्वमिति लभ्यते । तच्चारोपितमनारोपितं वेत्य-
न्वदेतत् । स्थाली पवतीत्यादावाद्यम् । चंद्रः पवतीत्यादावन्त्यम् । यद्दद्यापारास्यान्यव्यापा-
रप्रवर्तकत्वविवक्षा तदा तद्दद्यापार एव धात्वर्थः । मूलोक्तार्थस्तु न युक्तः, तस्मिन्नर्थे भाष्य-
कृता स्वतन्त्रशब्दापरिभाषणात् । कर्तृसंज्ञाबोधितकर्तृत्वशक्तिमत्त्वन्तु कर्तृत्वम् । सा चो-
क्तस्वतन्त्रे तिष्ठति, तस्या विभक्तियोत्पत्त्वात्प्रकृत्यर्थविशेषगता । कर्तृक्रियाभावसम्बन्धस्तु
तृतीयार्थः । प्रकृत्यर्थस्य तद्दृष्टकर्मार्थभेदेन विशेषणता । एवञ्च चैत्रः पवतोत्पादिभ्यः कर्तृ-
चैत्राभिन्नकर्तृक पाठ इतिशक्त्या बोध । धातुना नित्यमुक्तक्रिय इति भ्रमवारणायाह—
धातुनोक्तेति । अत्र क्रियापदप्रधानव्यापारपरं, तदाश्रयस्य कर्तृसञ्ज्ञैव, नतु कर्मसञ्ज्ञेत्य-
स्थार्थस्य स्पष्टप्रतिपत्तये नित्यपदम् ।

अनन्तरशब्दार्थेन योगे पञ्ची प्राप्ता, साम्बाधित्वा पञ्चमीत्यादायेनाह—अनन्तरशब्देति ।
मूलपठिनवचने यदेत्येतदपेक्षया यत्रेत्यधिकमत आह—यत्रेति । अधिकरणादीनामित्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

प्रकाशरत्नान्तरदण्ड्यापुक्तमपास्तम् । तथा कर्तृत्वं कर्तृसंज्ञाबोधितकर्तृत्वशक्तिपरत्वं, सा च शक्तिर्वापा-
रावाचकैकसम्बन्धेनोक्तस्वरूपत्वान्ने वती सूत्रस्वरसात्, स च तेन रूपेण कर्तृक्रियाभावसम्बन्धश्च हनी
यार्थः, तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदान्वयः, तस्य च शास्त्र्ये भावेपतयाऽन्वयः । तथा च ‘चैत्रेण मुप्यते’ इत्यादी
चैत्राभिन्नकर्तृवृत्तिः स्वाप इति बोध इति प्राब्धः । द्वितीयापकरणोक्तदिशा चैत्रकर्तृक कर्तृचैत्रीयो वा
स्वाप इति बोध इत्युच्यते । स्पष्ट चैत्रं मञ्जूषायामिति बोधप्रमित्यन्यत्र विस्तरः ।

यत्तु कृत्वाश्रयश्च तत्तत्क्रियानुकूलकृत्याश्रयत्वं वा तत्रमिति नैयायिकाः, भट्टद्वारा कर्तृानुकूलत्वा-
नवत्वं तत्त्वमित्यौचित्यशब्दः, तन्न, कृत्यादिरपि धातुलभ्यत्वात् भवेत्तन्नेऽव्याप्तेश्च, लक्षणां विनैवोप-
पत्तेश्च, निम्नो लक्षणानौचित्याच्च, कर्मादावपि यत्किञ्चिद्कृत्याश्रयत्वेनातिव्याप्तेश्चेति दिक् । पाठ-
कमान्वयवारणायाह—धातुनोक्तेति । तथाच तत्र कर्मत्वादिभ्याश्चयदे नित्यपदं, क्रियापदेनात्र
प्रधानव्यापारः ।

अनन्तरयोगे शेषेवहीनाभेदात्—अनन्तरेति । तथाच तदपवादवाद्दुपपदविभक्तिवत्त्वेन पञ्चमर्थ एव
सेति भावः । अत्र क्रियाशब्दः कर्मपदः । यदेत्यता यत्रेत्यस्याधिक्यादाह—येषामिति । अधिकरणादीना-
मित्यर्थः । इत्युक्तिरियम् । एवमप्येवमि । तत्—करणत्वादिरूपं वस्तु अनिर्देश्यम् भद्रवशादिकं सर्वं प्रति
यथा नियतं तद्वदिदं न नियतं किन्तु वैवक्षिकमिति रत्नाकारोक्त्याह्वयाने वस्तुत इत्यादेववर्थापरिहरण-

आह च—

वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् ।

स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः ॥ इति ।

अयं भावः—कारकत्वं तद्व्याप्यकर्तृत्वादिपट्टकं च वातुविशेषे विशेषणविशेष्यभाववन्न व्यवतिष्ठते । न हि गौरसर्वं प्रति गौरैव न तु किञ्चित्प्रत्यगौरिरितिवद् विशेषणं विशेषणमेवेति सुवचम् । तथा च कयाचिद् धातुव्यक्त्या उपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्तादिकमिति प्रश्ने प्रकृतव्यक्त्युपात्तव्यापाराश्रयतया विवक्षितः कर्त्ता, व्यापारव्यधिकरणफलश्रयः कर्म, कर्तृकर्मद्वारकसम्बन्धेनाश्रयोऽधिकरणम् । पच्यथो व्यापारश्रानेकधा । एवं च पचेरधिश्रयणतण्डुलावपनेधोपकर्ष-

शब्दरत्नम् ।

कारकागं भवे इत्यर्थः । वस्तुत इति । वस्तुनीत्यर्थः । सार्वविभक्तिकस्तसिः । तत्-कर्तृत्वादिकम् । मनिर्देश्यम् । 'इदं वस्तु कर्तव्य' इत्यादिकमेण न निर्देश्यमित्यर्थः । हि-यतः वस्तु तत्तद्रूपेण न व्यवस्थितम् । तामेवाव्यवस्थां दर्शयति-स्थाल्येत्यादि । कारकत्वमिति । विशेषणत्वादि यथा खज्जकुब्जादावव्यस्थितमेव कारकत्वं तद्व्याप्यमधिकरणत्वादिकं चेत्पर्यः । 'तण्डुलानोदनं पचति' इत्यत्र करणत्वाऽविवक्षयाऽकथितकर्मकारकव्यापि तण्डुलस्य 'तण्डुलानामोदनं पचति' इत्यादावोदनपदार्थान्वयेन पद्यन्ततादर्शनात्कारकत्वस्य व्यभिचारो द्रष्टव्यः । प्रकृतव्यक्त्युपात्तेति । 'प्रकृतधातुव्यक्तीत्यर्थः । अनेकधात्वमेव दर्शयति—एवं च पचेरिति । तण्डुलधार-

भावप्रकाश ।

मानोपमेयत्वेन व्याख्याने बीजाभावज्ञात आह—वस्तुनीत्यादि । वस्तुनि-वटादी । एवमप्येऽपि । सूत्रस्ततोऽप्येताद-सावैति । अ, वादिराकृतिगणत्वादिति भावः । ननु मुख्यतया तन्निर्देशो नैव सम्भवति, अथ कर्त्तृत्वेव प्रकारज्ञा तु सर्वत्र सम्भवतीत्यत आह—इदं वस्तिव्यति । तथाच सर्वं मान्यमिति न्यायेन वस्तुनि तदेवेति न निर्देश्यमिति मूलार्थो बोध्यः । ननु वटादेः पटादिभिन्नत्वाद्द्वयस्यवस्थितमेवात आह—तत्तद्रूपेणेति । कर्तृत्वादिरूपेणेत्यर्थः । तथाच तदित्यत्रयानुपपन्नेन योग्यविभक्तिकरूपन्याऽन्वय इति भावः । ननु नीलोत्पलादी विशेषणत्वादेरनियतत्वमेवात आह—विशेषणेति । मूले प्रत्येकतुल्यात्वे वतिरिति भावः । आदिना वाचकपाठकादिपरिग्रहः । अधिकरणत्वेति । निश्चित्यधिकरणतापि स्थाली तनुतरकपाठत्वाच्छीघ्रतरप कसाधरावेनानुपपत्ति वैवक्षिकं करणत्वमिति भावः । नन्वेवमपि कारकत्वव्यभिचारो न दृष्टोऽत्र आह—तण्डुलानिति । कारकस्यापीति । अथ तण्डुलत्वेति शेष । क्वचित्तथा पाठ एव । एकत्रोत्पले छेऽप्यादिपदस्य सर्वत्र सम्बन्धो बोध्यः । ओदनेति । न तु क्रियेति भावः । अत एवाकारकत्व, प्रतिपादितमिदं प्राक् । प्रकर्षश्च कर्तृपराधीनस्यापि न करणान्तरापेक्षः किन्तु कारकान्तरापेक्ष एव । कारकसामान्यवाचितापेक्षश्चास्तुत्यवधानेन तमथा तत्र एव प्रकर्षबोधनस्य । अत एवाश्रयैव यथा दीपिकाया जगतीति भवतीति बोध्यम् । करणतृतीयाया आश्रयो व्यापारशायं इति सूत्रपाठः । व्यापारमात्रमर्थं इति मनोरमाविलासकृत् । प्रकृतपर्ययस्य व्यापारेऽभावेत्यसम्बन्धेनान्वयः, व्यापारस्य तु लभ्यत्वेनेति तद्व्यावः । आश्रयमात्रमर्थः । एव प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्विशेष्यविशेषणभावस्तस्य च अतिष्ठव्यापारजम्बवसम्बन्धेन धारण्येऽन्वय इति मण्डनकृते मान्यमान्याः । वस्तुतरतु करणत्वं करणशक्तिमत्त्वम् । सा च शक्तिर्यद्व्यापाराभ्यवधानेन फलनिष्पत्तिविवक्षा तन्निष्ठा । स च तेन रूपेण क्रियाकरणभावः सम्बन्धश्च तृतीयायः । करणवाणीयो मानकरणको वा वच इति तत्त्वम् । कारकव्यक्तिपरिहाप्याह—प्रकृतधात्त्विति । ननु अनेकधेत्यनन्तरमनेकव्यापारप्रदर्शनेतरमेवञ्चेति ग्रन्थः सन्नतो न चन्वयेत्यत आह—अनेकधात्वमेवेति । तथाचैवञ्चेत्यस्य मूलस्थस्यात एवेत्यर्थः कर्तृतादीनां

शादितात्पर्यकत्वे तदाश्रयो देवदत्तः कर्ता, उच्यते तदात्पर्यकत्वे एषाः कर्तारः, तण्डुलधारणादिपरत्वे स्थाली कर्त्री, अवयवविभागादिपरत्वे तण्डुलाः कर्तारः । स्थाल्या पचतीत्यत्र तृतीयोपात्तव्यापाराश्रयाऽपि स्थाली करणमेव, न तु कर्त्री, देवदत्तादिव्यापारस्यैव तद्धातूपात्तत्वात् । तथा-आदिखादिभ्यामुपात्तेऽर्थे प्रयोज्यः कर्ता । तस्मिन्नेवार्थे भक्त्यतिनोपात्ते कर्म । अधिपूर्वैः शीङ्गादिभिरुपात्तेऽर्थे

शब्दरत्नम् ।

णादिपरत्वे इति । आदिना भाषाकसमाधिधारणम् । मध्यवयवविभागादौति । आदिना रोदिकाद्यवयवमेलनम् । तण्डुलाः कर्तार इति । कर्मकर्तरीत्यर्थः । संप्रदानापादानयोस्तु न कर्तृत्वविवक्षा शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तद्व्यापारे धातोरवृत्तेरिति बोद्धव्यम् । उपात्ते-उक्ते भैरवी ।

अवयवस्थान्दर्शयति-तण्डुलानोदन मित्यादिना । कर्मणः कर्तृत्वस्थलमाह-कर्मवर्तरीति । कारकनामान्यस्य न कर्तृत्वविवक्षेत्याशयेनाह-संप्रदानेति । उपादानं ग्रहणं, तच्चार्थकर्मकत्र सम्भवतीत्यत आह-उक्त इति ।

मूत्रे-“आदिखादिभ्याम्” इत्यादिना ‘केवलेहारात्ते अधि करणम्’ इत्यन्तेन ग्रन्थेनैकस्यैव शब्दभेदेन सन्ज्ञाभेदः प्रदर्शितः । गलायःसंयोगानुकूलव्यापारो यद्यपि णिच्प्रकृत्यद्धानुना, खाद्यधातुना चाभिधीयते, स एव च भक्षधातुनाऽपि; तथापि “आदिखाद्योर्न” इति निषेधात्ताभ्यां णिचि सति प्रकृत्यर्थव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वस्यैव भवति, नतु कर्मसन्ज्ञा; यदा तु भक्षधातोर्णिचि सति स एवार्थो भक्षयतिनाऽभिधीयते, तदा निषेधवचनाभावात्संप्रयोज्यव्यापाराश्रयस्य “गतिबुद्धि” इति सूत्रेण कर्मसन्ज्ञा भवतीति प्रकारेण शब्दविशेषनिमित्तकत्वं भावप्रकाशः ।

वैवशिकत्वे चेत्यर्थो वा बोध्य इति अनेन सूत्रम् । स्थाल्यां तण्डुलधारणान्यव्यापाराभावेनादिपदानर्थक्यादाह-आदिनेति । तथाच तण्डुलपद मूलश्वमुपलक्षणमिति भावः । तण्डुलानां कर्तृत्वस्य तत्रैव सम्भवादाह-कर्मोति । नन्वेव रीत्या संप्रदानाश्रयानयोऽपि कर्तृत्व इति आह-सम्प्रदानेति । उपादानं ग्रहणं, तस्यार्थं शब्दे चासम्भवादाह-उक्ते इति । नतु किं नाम स्वप्रकाशत्वं किं स्वस्थासौ प्रकाशश्च स्वप्रकाशस्त्वत्वं, सजातीयप्रकाशाप्रकाशत्वं वा, स्वसत्तायां प्रकाशमनिरैकविरहितत्वं वा, स्वभ्यवहारहेतुप्रकाशत्वं वा, ज्ञानाविषयत्वं वा, ज्ञानाविषयत्वे सत्यपरोक्षत्वं वा, अवैषयै सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वं वा, तद्योग्यत्वं वा ? नाथः, वेद्यस्यापि ज्ञानस्य स्वप्रकाशशक्त्युपगमात् । न द्वितीयः, प्रदीपादेः सजानीयप्रकाशाप्रकाशत्वस्यास्वयम्प्रकाशत्वेन लक्षणस्यातिव्याप्तेः, घटादेरपि सजानीयप्रकाशाप्रकाशत्वस्य स्वप्रकाशत्वप्रसङ्गात् । नहि प्रदीपादौ ज्ञाने वा घटत्वादिजातिरस्ति येन घटादयः सजानीयप्रकाशप्रकाशत्वा भवेद्युः । नतु सत्तया सजानीयस्य तत्राप्यस्तीति चेत् ? न, विशेषणवैयर्थ्यात्पक्षेः । सत्ताविरदिष्यः प्रकाशत्वैवाभावात् । प्रकाशाप्रकाशत्वमित्येतावतैव चारिवाभ्यात् । न तृतीयः, सुखादावतिव्याप्तेः । सुखादेरपि स्वसत्तायां प्रकाशाभ्यभिचारात् । न तुरीयः, प्रदीपादावतिव्याप्तेः । प्रदीपादेरपि स्वभ्यवहारहेतुत्वात्, प्रकाशत्वात् । अथ ज्ञानव्यवहारहेतुप्रकाशत्वं विवक्षितं, तदपि न, अतुभ्यवसायेऽतिव्याप्तेः । तस्य वैयर्थ्येऽपि व्यवसायज्ञानव्यवहारहेतुप्रकाशत्वात् प्रदीपज्ञानमिदमिति व्यवहारहेतौ प्रदीपप्रकाशेऽतिव्याप्तेः । किञ्च व्यवहारहेतुत्वं विशेषणमुपलक्षणं वा ? नाथः, मुक्तिप्रत्ययादावव्याप्तेः । न द्वितीयः, उपलक्षणत्वस्यापि विशेषणत्वे प्रागुक्तवैयर्थ्यात् । स्वरूपमात्रत्वे तु ज्ञानं प्रकाश इत्येतावत्पक्षेः । तथाच लक्षणासिद्धिः । नापि पञ्चमः, स्वयंप्रकाशत्वसाधकानुमानागमादिज्ञानविषयत्वेन लक्षणस्यासम्भवितात् । तस्याभ्यविषयत्वे कथाप्रवृत्त

आधारः कर्म, केवलैरुपात्ते अधिकरणमित्यादि । एतेन ज्ञानस्य स्वप्रका-
शं रवा ।

सञ्ज्ञायाः । एतेनेति—वक्ष्यमाणपरिहारेणेत्यर्थः । ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्व इति । एतादृशो
व्यवहारो वेदान्तिनामस्ति, तस्योपपत्तिर्न सम्भवतीति केपाञ्चिदुक्तिरियम् । स्वप्रकाशा-
दस्य स्वमात्मानम्प्रकाशयति विषयीकरोतीत्यर्थः कार्यः । एतन्चैकस्य कर्मत्वङ्गत्वञ्च
बाधितं, कर्तृसञ्ज्ञायाः कर्मसञ्ज्ञाबाधकरवादिति तेषाम्भावः । नच तेजसो यथा ग्राह्यत्व-
न्द्वयत्वेन, ग्राहकत्वन्तु द्रुभूतानभिभूतरूपवत्तेजस्त्वेनोपाधिना भवति, उपाधिभेदस्यैवोभ-
यव्यवहारनियामकत्वात्, तथा ज्ञानस्यापि भविष्यतीति वाच्यम्, “नित्यं विज्ञानमान-
न्दमग्नम्” इति श्रुत्या ज्ञानपदवाच्यम्प्रसङ्गैव, तच्च—“नेह नानास्ति किञ्चन” इति श्रुत्या
धर्मरहितत्वेन प्रतिपादितमित्युपाधिभेदस्यैवाभावात् । अन्वयाऽद्वैतानापत्तिः । नच लौकि-
कोपाध्यभावस्य तत्र भवन्मते सत्त्वात्कथनिर्धर्मिकत्वमिति वाच्यम्, अभावस्याधिकरणा-
भावप्रकारः ।

नुपपत्तेः । नापि षष्ठः, अविषयत्वं यैवासम्भवेन निरस्तत्वात्, विषयत्वञ्चनेन कर्मविषयार्थां गुरुमा-
नुमारिणामाभ्यतिव्याप्तेश्च तस्य ग्राहकत्वात्सिद्धस्याविषयत्वेऽप्यपरोक्षतया तैरनङ्गीकारात् । नापि
सप्तमः, प्राशुकदोषपत्तेः शुक्तिजटादिसर्गसंसारव्याप्तिवादिनामतिव्याप्तेश्च । तस्य व्यवहारविषयत्वेपि
द्वैतनिविष्टतातङ्गीकारात् । नाप्यष्टमः, स्वप्रतिबद्धव्यवहारे सनातीयपरानपेक्षत्वस्य प्रदीपादौ वृत्तादौ
च भावेनातिव्याप्तेश्च । सत्तया सनातीयत्वविषयार्थां तु व्यवहारस्य सत्तया सनातीयवृत्तादिव्यवहारस्य
तदपेक्षत्वेन लक्षणस्यासम्भविप्रसङ्गात् । नापि नवमः, अविषयत्वेनुमानागणोत्तरतया कथानवतात्प्रसङ्गस्य
दक्षिणत्वात् । अपरोक्षव्यवहारविषयत्वमिति शब्देन प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वस्य कण्ठत उक्तत्वात् तद्विपरीता
वैधर्माभिधाने मे माना वन्द्येतिवद्य वाताञ्च मुक्तिप्रलयमोक्षेष्वभ्याप्तेश्च । तदा व्यवहारस्यैवाभावेन तद्वि-
षयत्वाभावात् । नापि दशमः, वक्तव्यवहारयोग्यताया धर्मत्वे द्वैतवादिनामपेक्षान्तापात्तात् । स्वरूपत्वे
च ज्ञानत्वभावस्याऽप्यना व्यवहारनिरूपणायत्वात्सप्रतियोगित्वप्रसङ्गात् । अथावेद्यत्वे सत्परोक्षव्यव-
हारयोग्यत्वमेवोत्तरमासाक्तं तत्त्वम् । न च योग्यत्वरूपधर्माङ्गीकारेऽप्यातिमोक्षदशाया तदपेक्षान्ता-
पत्तिश्चेति वाच्यम् । योग्यत्वाऽप्यनाभावानविकरणत्वस्य तत्रापि । गुणवत्त्वाऽप्यनाभावानविकरणत्वस्य
द्रव्यत्ववत्, तेन चाऽप्यातिः, नाऽप्यतिज्ञानं कारुणिकधर्मार्गं सत्त्वरदशाधामभ्युपगमात् ।

अस्यैव भवतः । वैद्य साधकत्वप्रवृत्तये ।

किं न पश्यसि सत्त्वर तत्रैवाज्ञानकल्पितम् ॥

इति सुरेश्वराचार्याकेशेः । “आत्म-दो विषयानुभवो नित्यत्वं च सन्ति धर्मा” इति पञ्चपादिकाचार्यो
न्नेत्ये । माध्वदशाया विवक्षितधर्माभावेऽपि कदाचित् सत्त्वेन तदस्य तामावानविकरणत्वस्य गुणान्नो द्रव्य-
मितिवृत्तिरिच्छे । अपरोक्षव्यवहारयोग्ये धरादावतिव्याप्तिपरिहारधर्मवेद्यत्वे सतीति विशेषणम् । नचैतत्
देवास्तु उक्तज्ञानमिति वाच्यम्, तथा सति प्रतीनानागणयोर्नित्यानुभवेषु धर्मादिभ्यतिव्याप्तेश्च । न च तेषा-
मध्यागमवेद्यत्वात्तावेद्यत्वमिति वाच्यम्, फलव्याप्यतालक्षणवेद्यत्वस्य तत्राभावात् । तत्र विदितदशाध-
प्रमाणवत्तात्तदाकारबीजचित्तसुखरसमाश्रितैव तदयं वदत इति वेदान्तिनां प्रकृषा । न च योगिप्रत्यक्षज्ञान-
अपरोक्षत्वं, धर्मादीनां चोद्देशैकप्रमाणवेद्यत्वात् । नचैतावता तेषां सर्वदक्षिणाभावात्, योगिनां सर्वदक्षि-
त्वञ्चनेन योग्यसर्वदृष्टृत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

यथाऽवविशयो वृष्टः स त्वार्थानविलम्बनात् ।

दूरसूत्रमारिदृष्टं स्यात्त रूपे श्रोत्रवृत्तिना ॥ इति न्यायात् ।

प्रतो धर्मादिभ्यश्चेत्तार्थपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे सतीति विशेषणम् । न चाज्ञानान्तरकरणत्वधर्म-
कावियु शुक्तिरजादिषु च लक्षणव्याप्तिव्याप्तिरुदवस्था, तेषामपि फलव्याप्यत्वाभावेनावेद्यत्वात्,
अन्वयाऽप्यनाभावानविकरणत्वस्य तत्रापि वाच्यम् । तेषामवेद्यत्वेऽप्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाभा-
वात् । अन्वयाऽप्यनाभावानविकरणत्वस्य तत्रापि वाच्यम् । न च तथाऽप्यपरोक्षमिति व्यवहारदर्शनाद्ययोग्यता तत्र कर्तव्ये-

शब्दे कर्तृकर्मविरोध इत्यादि परासनम्, शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्तृत्वादेः प्रत्यक्षादौ

शब्दरत्नम् ।

इत्यर्थः । स्वप्रकाशशब्दे—ज्ञानविषयत्वे । कर्तृकर्मविरोध इति । अभेदे आधाराद्ये-
यभावस्य विषयविषयिभावस्य चाभावादिति भावः । शब्दविशेषोपाधिकस्य—शब्दवि-
भेदो ।

त्मकतया स्वभिन्नधर्मगुण्यत्वसत्त्वादित्याह—ज्ञानविषयत्व इति । आधाराद्येयभावस्येति । अनेन
कर्तृत्वखण्डनम् । विषयविषयिभावस्येति कर्मत्वखण्डनम् । एवञ्च ज्ञानस्य ब्रह्मात्मकस्य स्व-
प्रकाशत्वमिति व्यवहारासङ्गतिः ।

उक्तविरोधस्य परिहारमाह मूढे—शब्दविशेषोपाधिकस्येति । अप्रोपाधिशब्दो निमित्तपर
इत्याशयेनाह—शब्दविशेषनिमित्तकस्येति । यद्वात्वर्यक्रियायां यस्य स्वातन्त्र्यविवक्षा स
तद्वात्वर्यकर्ता, यद्वात्वर्यप्रधानशपारविशेषगकलाध्ययत्वविवक्षा यस्य तत् तत्कर्मतिरोत्या
धातुस्वरूपो यः शब्दस्तन्निमित्तकत्वन्तयोरित्यर्थः । प्रत्यक्षादाविति मूढेन ब्रह्मणः प्रत्यक्ष-
रूपत्वन्दर्शितम् । तस्यायम्भावः—यथा घटादिविषयाणां स्वभिन्नाऽपरोक्षज्ञानविषयत्वेन
प्रत्यक्षत्वव्यवहारस्तथा न ब्रह्मणः, किन्तु स्वात्मकस्वप्रकाशः, स एव प्रत्यक्षपदेन व्यवहियते
इति, “यत्साक्षादपरोक्षात्” इति श्रुतेः । अपरोक्षादित्यस्यापरोक्षमित्यर्थः । ननु ब्रह्म यदि
न जन्यज्ञानविषयस्तदा तस्मिन्स्वप्रकाशशब्दव्यवहारोऽपि कथमिति चेत्? शृणु किम्ब्रह्म
यद्येधं स्यात्तदा तादृशव्यवहारविषयो न स्यादिति तर्केण तादृशव्यवहारं खण्डयसि, उत
स्वप्रकाशत्वव्यवहारोऽस्माकमित्येतादृशव्यवहारविषयत्वेन हेतुना अनेद्यत्वाभावानुमान-
रोपि? नायं, आधाद्यापादकयोर्द्वयोरपि ब्रह्मणि सत्त्वाबोधकम् । न द्वितीयः—हेत्वसिद्धौ
स्वरूपासिद्धेः, ब्रह्मणः शब्दावैषम्यात्, “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” इति
श्रुतेः । ननु भवगते ब्रह्म स्वप्रकाशमितिवाक्यवदकः स्वप्रकाशशब्दो यौगिको सटो वा ?
आद्ये स्वप्रकाशयतीति व्युत्पत्त्या स्वपदार्थस्य कर्मत्वम्प्रकाशशब्दार्थस्य प्रकाशकर्तृत्वकत्वं
वाच्यम्, तच्च विषयत्वाश्रयणम्, उभयथाप्यनुपपत्तिः, निर्धर्मिकत्वबोधकश्रुतिविरोधात् ।
भावप्रकाशः ।

ति वाच्यम् । रजतादिब्यवहारायोग्येऽपि शुक्तिशकतादौ रजतव्यवहारदर्शनात् । न चैवमेवव्यवहारविशेषणं
व्यर्थम्, व्यवच्छेद्याभावात्, खन्मने घट देहव्यवहारे तयाऽपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाभावात् इति वाच्यम्,
व्यवहारदर्शनां तेषां प्रत्यक्षप्रमाणाविषयाणामपरोक्षव्यवहारयोग्यताङ्गीकारात् । तथाप्येवमेव सत्यपरोक्ष-
त्वमेव लक्षणमस्त्वभिचारादिति चेत्सत्यम्, अपरोक्षज्ञानविषयत्वेनेव घटादिवपरोक्षत्वाङ्गीकारात्, अत्रापि
तथास्वाभावात् इति विप्रमो माभूदिति तच्च व्यवहारेणैव प्रतिवदिनामपि सम्प्रतिपन्नेन तदेव स्फुटीक्रियत
इति न कश्चिदोपः । कथं तद्वैषम्यस्य व्यवहारयोग्यत्वमिति चेत्? किमवैषम्ये व्यवहारविषयत्वं न
स्यादित्यनिष्ठापादनमुक्तं व्यवहारविषयत्वाद्ब्रह्मज्ञानानुमानम्? नायं, आधाद्यापादकयोर्द्वयोरपि परेणाम-
सिद्धेः । नेतरः, तस्यैवप्रतिपादन निरापसमये निराकरिष्यमाणत्वादिति । वेदान्तिमनमेवास्ति चेत्तर्हि
रविषयत्वानङ्गीकारात्कर्तृत्वकर्मत्वसम्भवेन विरोधोपपत्त्या शब्दे विशेष्यत्वादिदोषानवकाशोऽन भाह—
ज्ञानविषयत्वे इति । ज्ञानस्वरूपस्यात्मनः स्वरूपज्ञानविषयत्वे इत्यर्थः । स्वस्य स्वयमेव प्रकाश इति
तदर्थं इति भावः । इदं च “विज्ञानमेवात्मा” इति वादिनां मते । प्राभाकरमतेष्वप्यं दोषः । कर्तृकर्मविरोध
इतीति । कर्तृत्व कर्मत्वं च विशुद्धमित्यर्थः, न तु तयोर्निधोविरोध इत्यर्थः । तदाह—अभेद इति ।
अत्र कर्तृत्वाभावे युक्तिमाह—आधारेति । कर्मत्वाभावे तागाह—विषयेति । नानेन विरोधः र. ३७७
किन्तु कर्तृकर्मशब्दप्रयोगखण्डन, तदाह—शब्दविशेषोपेति । तत्र शब्दविशेषधरोपाधिलक्षणाना-
कान्तत्वादाह—शब्दविशेषनिमित्तेति । यद्वात्वर्यक्रियायां यस्य स्वातन्त्र्यविवक्षा तदा तत्र स कर्ता,
अदुपात्तया कर्तृक्रियाया यत्र आप्नुमिष्टतमत्वेन यदिवक्षा तदा तत्कारकं तत् क्रियायां कर्मत्वेवं शब्द-

सत्तिरुन्मवाभावात् । एतेन परसमवेत्क्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वं चेद्
अपादानेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्य घात्वर्थतावच्छेदकफलशालि कर्मति परिष्कुर्वन्तो-
ऽपि प्रत्युक्ताः, आमं गमयति देवदत्तमित्यादौ गन्तर्येऽप्यत्रे । तन्मते गमनस्य

शब्दरत्नम् ।

शेषनिमित्तस्य । कर्मकर्मशब्दयोराध्यायविषयोऽलक्ष्यत्वं, स्वप्रकाशत्वं इत्यस्य स्वप्रकाश-
पदस्यद्वयार्थत्वं इत्यर्थे वा लक्षणेव दोष इति बोद्धव्यम् । परेति । कर्मत्वाभिन्नतापेक्षया
परेत्यर्थः । गम्यादिकर्मत्वेतित्यासिवावगाणोऽप्यम् । अपादाने इति । 'प्रयागात् कारी
गच्छति'इत्यादौ, तस्यापि क्रियाजन्यविभागाश्रयत्वादिति भावः । घात्वर्थतावच्छेद्

भैरवी ।

द्वितीये स्वप्रकाशशब्दः स्वप्रकाशशब्दव्यवहार्य इत्यर्थो वाच्यन्तत्रापि तच्छ्रुतिविरोध
इत्यत आह—कर्तृकमत्तदर्थोऽस्ति ।

ननु भवन्मते तस्य वाक्यस्य का गति ? इति चेदित्यम्—स्वध्यासो प्रकाशश्चेति कर्म
धारयः । प्रकाशशब्दो भावधरः । स्वाभिन्न प्रकाश, तस्य भाव स्वप्रकाशत्वम्,
"कृच्छ्रितसमासेभ्य सम्बन्धाभिगान्मभावप्रत्ययेन" इति सिद्धान्तात् स्वप्रत्ययार्थोऽत्र
स्वाभेद एव, स च नातिरिक्त इति । यतिश्चिदपेक्षया परत्वमवधारणमत्र आह—कर्मत्वा
भिन्नेति । फलाश्रयत्वेनास्योपस्थितत्वादित्यर्थः । कर्मापेक्षयति तु नोक्तम्, एतावत्पर्यन्त
कर्मत्वस्यासिद्धे । अतिव्याप्तीति । 'ग्रामद्वन्द्वेति च' इत्यत्र चैत्र गमनार्कप्रत्ययसंयोगा-
श्रयत्वसत्त्वात्तद्व्याप्तिरित्यर्थः । अत्र फल तद्भात्वर्थत्वमपि विशेषगन्ध्यम् । तेन स्यन्दर्
पूर्वात्तरदेशयोः कर्मत्वापत्तिः । काशीश्चरतीति । अत्र विभागजन्यसंयोगानुत्प्लव्यापारस्य
गमूधात्वर्थत्वमिति विभागस्य घात्वर्थत्वमस्तीति भावः । एतन्मते भेदः आपेयत्वञ्च
द्वितीयाय । भेद प्रकृत्यर्थस्य तद्व्यतिरिक्त्वावच्छिन्नप्रतिधोगितात्त्वसदन्वयान्द्वय, तस्य
व भेदस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन व्यापारेऽन्वय, ग्रामपदार्थस्यापेयत्वेऽप्यन्वय, ग्राम
पदार्थस्य च द्वेषा भावमिति ग्रामवृत्तिसंयोगानुत्प्लव्यापारानुत्प्लव्यत्वात्तद्व्यतिरिक्तानि
त्यन्वयबोधः परमते । स्वमते तु कर्तृविशिष्टत्वात्तद्व्यापार इत्यान्तरक । सयोगस्यैव तथा
त्वमिति गमूधातोः सयागावच्छिन्नव्यापार एव शक्तिरिति भावः । घात्वर्थतावच्छेदकत्व-
प्रधानुपद्रवणपठितधातुपरम्, उत तद्विन्नस्यापि योऽस्मि ? नाथ इत्याह—ग्रामद्वन्द्वमतीति ।

भावप्रकाशः

कर्मविशिष्टकर्मत्वार्थः । प्रकृत्यान्तराभिप्रायकत्वात्प्रयोगेन तत्र तदुक्तिसमवेन मूल्यानाङ्गव परिश्रुति-
कर्तृकर्मति । यथासत्त्वान्वय । न-वेवमपि स्वप्रकाशशब्दस्थाताधुव पठिते आह—स्वप्रेति । स्व
प्रकाशमतीति स्वप्रकाश इति व्युत्पत्तेरिति भावः । एतेन मूलात्तदोवो वारित्तयाच सम्भवव तत्तदिति
गुढाकृतम् । ननु यतिश्चिदपेक्षया परत्वस्यानियतत्वादितिहमप्यत्र आह—कर्मत्वेति । तस्यैव तद्व-
त्वेनपेक्षित्वस्यास्यत्वत्वेवैचिख्यातीति भावः । कर्मत्वत्वेतत्साध्यत्वेनतः प्राप्तत्वादाह—अभिन्न
तेति । विनयमस्य निवेशोऽत्र आह—गम्यादीति । गच्छति आमं चैव इत्यर्थः । सयोगस्य तथापि
सत्त्वात्तसंयोगस्य तत्र सत्त्वेऽपि स्वममवेत्क्रियाजन्यफलशालित्वमेव तत्रेति तस्मिन्मपि वारणमिति भावः ।
तस्यापि-प्रयागस्यापि । क्रियाजन्यसयोगस्य कादावा इवेति भावः । अत्रेत्येवमन्तनिष्कर्ष-
परसमवेत्तावर्थक्रियाजन्यघात्वर्थकत्वात्प्रत्यय कर्मत्व, परसमवेतेति विशेषणञ्चैत्रश्चैत्र गच्छतीति न
श्रयोगः । तत्र द्वितीयया स्वप्रकृत्यर्थपेक्षया परत्वं बोध्यते, आखवातेन तु स्वार्थमलपान्वयपेक्षया ।
परसमवेत्तत्वं च घात्वर्थक्रियान्वयि, तथैव कार्यकरणभावात्तरकत्वनात् । गमिष्यतेः पूर्वदेशे तद्वेदक
देशे स्वदेशे पूर्वपरयोः कर्मत्ववारणाव घात्वर्थेति । तत्र क्रियायाः फलस्य च धातुनैव लामादाधेयत्व
भेदश्च द्वितीयाय । तत्र फले आधान्वयोऽन्यस्य सामानाधिकरण्येन व्यापारे, भेदे प्रकृत्यर्थस्य फलान्व-
यिव्यक्तविशेषावच्छिन्नप्रतिधोगिताऽन्वयः । एवञ्च ग्राम गच्छतीत्यादौ ग्रामापेयत्वानुत्प्लव्यामभेद-

प्रकृत्यर्थत्वेऽपि तत्त्वानवच्छेदकत्वात् । तत्र शिष्यो व्यापारार्थकत्वं न प्रकृतेः । तत्त्वे वा पाचयत्यादिप्रयोष्यकर्तृर्यतिष्ठयाप्तेः । पारिभाषिकमनुशासनोपयोगि कर्मत्वं वचनबलाद् व्यवस्थितमिति चेद् ? अपादानेऽपि तर्हि तन्नास्तीत्यवधेहि, एकसङ्ज्ञाधिकारेऽनवकाशया सावकाशया बाधात् ।

शब्दरत्नम् ।

केति । संयोगस्यैव तथात्वं न तु विभागस्येति भावः । तत्त्वेवेति । प्यन्तश्चास्वर्थतावच्छेदकत्वे ऐस्यर्थः । वचनबलात्—गत्यादिनिपमबलात् । ननु विभागस्य तत्त्वेन “कर्तुः” इति “तथायुक्तम्” इति वा प्राप्नोति अपादानप्रकरणेऽव्य-न्वयिनो विभागस्य धात्वर्थताया वक्ष्यमाणत्वादित्यत आह—एकसङ्ज्ञेति । साव-काशया इति । ‘विषं भुङ्क्ते’ इत्यादौ सावकाशया इत्यर्थः । ‘कर्तुः’ इति कर्म-भैरवी ।

तन्मते—नैयायिकमते । गमनस्य—संयोगार्वाच्छब्दव्यापारस्य । न द्वितीय इत्याह—तत्त्वेवेति । मूले—अपादानेऽपि तर्हीति । एवञ्च तद्भाष्ये धात्वर्थतावच्छेदकत्वविशेषणनिवेदनपर्यन्तानुधावनं विफलमिति भावः । एवं सति परया कर्तृसंज्ञया बाधेन चैत्रस्यैत्ररूपच्छतीत्यादिप्रयोगापत्तिवारणेन यद्वेदेऽपि द्वितीयायाः शक्तिरिति प्रागुक्तन्तर्लोचितमिति च ‘वचन-बलात्’ इत्यनेन सूचितम् ।

ननु स्वमते यदि सूत्रेणैव संज्ञाप्रवृत्तिनिर्णयस्तदाऽपादानस्य कर्मसंज्ञा प्राप्नोतीत्याश-येन शङ्कते—नन्विति । तत्त्वेन—धात्वर्थकुक्षिप्रदेशेन । विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारो धात्वर्थ इत्याशयः । उद्देश्यत्वानुद्देश्यत्वभेदेन सूत्रद्वयोपन्यासः, द्वितीयसूत्राभिप्रायेणैदमुत्तरमित्या-शयेनाह—विषममुक्त इत्यादाविति । आदिनोदासीनतृणादिसंग्रहः । आद्यसूत्रस्य यत्र फलाश्रय-भावप्रकृतः ।

समानाधिकरणव्यापारानुकूलकृतिमामिति बोधः । एतेन प्रतियोगितासामान्येनान्ये द्रव्यवावचित्त्रप्रति-योगितयाऽव्यये तु देवदत्तो द्रव्यं गच्छतीत्यस्यानापत्तिरिति निरस्तमिति । तदमिषेत्याह—संयोगस्यै-वेति । तथात्वं—धात्वर्थतावच्छेदकत्वम्, प्रयागात्काशीं गच्छतीत्यादौ संयोगवच्छिन्नव्यापारे एव शक्तिकल्पनात् । न तु विभागेति । प्रयागादिनिष्ठविभागस्य तद्भावाच्चरवेन तदनवच्छेदकत्वमिति भावः । ननु धात्वर्थतावच्छेदकेत्यत्र भाष्येन गणपतिवधातूनमेव चरणमुत्त तदन्येषामपि ? तत्र नाद्य इत्याह—मूले ग्राममिति । तदुपपादयति—तन्मते इति । नैयायिकमते इत्यर्थः । गमनस्य—संयोगानुकूल-व्यापारस्य ; प्रकृत्यर्थत्वेऽपि—गिच्छत्वकृतिधात्वर्थत्वेऽपि । तत्त्वानवच्छेदकत्वात्—धात्वर्थत्वानवच्छेदकत्वात् । न द्वितीय इत्याह—तत्त्वेवेति । तद्भाष्ये—प्यन्तेति । संयोगानुकूलव्यापारावच्छिन्नव्यापारे प्यन्तश-क्तिस्वीकारादिति भावः । ननु यत्क्रियाजन्यधात्वर्थतावच्छेदकत्वज्ञानि यत्तत्क्रियाकर्मेति तत्तत्क्रिया-भेदेन नानान्यस्यकरणान्नात्रिभ्यासिः, पञ्चादिप्रकृतिकमिगन्तस्येले प्रकृत्यर्थस्यावच्छेदकत्वानङ्गीकारात् । सर्वत्र प्रतीतिरेवानुसर्तव्यत्वात्, तथाच तत्र गिच्च एव शक्तिरत्र व्यापारे न तु प्यन्तस्य विशिष्टे इति चेत् ? न, नानान्यस्यकरणेऽतिगौरवात्, कावच्छेदकं क नेने निश्चलुमशक्यत्वाच्चेति भावः । विधिवन्नादित्य-र्थवारणायाह—गत्यादीति । मूले अपादानेपि तर्हीति । एवञ्च तद्भाष्ये धात्वर्थतावच्छेदकत्वविशेषा-परिग्रहो निष्फलः । किंच परया कर्तृसंज्ञया बाधेन तत्प्रयोगापत्तेरसम्भवेन भेदे शक्तिकल्पनस्य व्यर्थ-त्वात् । अधिकं मञ्जूषायां द्रष्टव्यम् । ननु स्वमते सूत्रेण नेष्टसिद्धिरिति परमत्रेवावश्यकमित्याशयेन शङ्कते—नन्वित्यादि । तत्त्वेन—धात्वर्थत्वेन । विभागजन्यसंयोगानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । उद्देश्य-त्वसत्त्वे आह—कर्तुरिति । तदभावे आह—तथायुक्तमिति वेति । हेत्वसिद्धिं परिहृति—अपादानेति । एतच्च तत्रैव स्फुटीभविस्यति । तथायुक्तमिति सूत्राशयेनेदमुत्तरमित्याह—विषममिति । आदिनोदा-सीनसंग्रहः । ननु भाष्यसूत्राभिप्रायमिदं कुतो नेत्यत आह—कर्तुरित्येति । “अपादानमुत्तराणि कार-

अत एव 'आत्मानमात्मना हन्ति' इत्यादौ परया कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाबाध-
माशङ्क्याहङ्कारादिविशष्टात्म भेदमाश्रित्य समाहितं भाष्ये ।

शब्दरत्नम् ।

संज्ञा त्वपादानसंज्ञायाः परत्वाद् बाधिका । अत एव 'ग्रामं त्यजति' इत्यादौ द्वितीया-
सिद्धिरिति तात्पर्यम् । अपादाननिष्ठविभागीयसम्बन्धस्य फलतानवच्छेदकत्वाच्च दोष
इत्यपि बोद्धव्यम् । अत एव—एकसंज्ञाधिकारे संज्ञयोर्बाध्यबाधकभावादेव । अहंकारा-
दीति । आदिना शरीरम् ।

भैरवी ।

त्वेनोद्देश्यता तत्र प्रवृत्त्या विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारस्य धात्वर्थत्वेऽपि कर्तृवृत्तित्व्या-
पारजन्यसंयोगाश्रयत्वेन प्रयोगात्काशीङ्गच्छतीत्यत्र काश्या एवोद्देश्यता, नतु प्रयोगस्येति
तत्र प्रयोगे सावकाशाऽपादानसंज्ञा 'ग्रामं त्यजति' इत्यत्र कर्मसंज्ञया बाध्यते । अत एव—
प्रथमसूत्रविहितकर्मसंज्ञाया अपादानसंज्ञाबाधकत्वादेव । प्रकारान्तरेणाप्यतिप्रसङ्गं वार-
यति—अपादाननिष्ठेति । 'ग्रामाद् गृहमावाति' इत्यत्र यद्यपि विभागावच्छिन्नसंयोगानुकूल-
व्यापारो धात्वर्थस्तथापि संयोगीयो योऽनुयोगितारूपः सम्बन्धः स एव फलतावच्छेदको,
नतु विभागीयः । फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयत्वमेव कर्मसंज्ञाप्रयोजकम् । अन्यथा
कालिकसम्बन्धेन संयोगाश्रयत्वस्य पूर्वतादावपि सत्त्वेन 'ग्रामं त्यजति' इति यत्र,
तत्र पूर्वतं गच्छतीति श्यात् । यत्र विभागावच्छिन्नव्यापारो धात्वर्थस्तत्राप्यनुयोगिता-
सम्बन्ध एव फलतावच्छेदको, नतु प्रतियोगितालक्षणः । अत एव 'वृक्षाद्विभजते' इत्यादौ
वृक्षादित्येवमर्थः पञ्चमीसिद्धिः । नच "आत्मानमात्मना हन्ति" इतिवचैत्रध्वैप्रङ्गच्छतीति
प्रयोगापत्तिः, तत्रापि शरीराद्युपाधिभेदेन कर्तृकर्मणोर्भेदस्य कल्पनासम्भवादिति वाच्यम्,
ग्रामागिकप्रयोगरूपोपपत्तये एवकल्पनायाः सत्त्वात् ।

स्वसिद्धान्ते पञ्चकर्मप्रातिपदिकार्थस्तत्र विभक्त्योत्यकारकाणाम्प्रातिपदिकार्थवि-
शेषणतैव, नतु क्रियाविशेषणत्वमिति प्रसक्त्यामूलासङ्गतिम्परिहरति—विभक्त्यर्थ-
भावप्रकाशः ।

काणि बाधन्ते" इत्युक्तेः । प्रतिपादितमिदं प्राक् सकर्मकावर्मकत्वमेव सर्वत्रापादानत्वविषये तथायुक्तमि-
त्यस्य प्रातिविभागस्य धात्वर्थत्वादिति तन्निरवकाशमिति तेन तद्वाच्यः । एव सति अकर्मकयोगेऽपादान-
त्वस्य चारिताव्यात् विभागादन्यत्र कर्मत्वस्य चारिताव्यात्परत्वात्कर्तृरित्यनेन तस्य बाध इति भावः ।
अस्यावश्यकतामाह—अत एवेति । तस्यास्तद्वाचकत्वादेवेत्यर्थः । द्वितीयेति । उद्देश्यत्वत्वेन
कर्तृत्वस्य प्राप्तेरिति भावः । मूले बाधादिति । तथायुक्तमित्यस्यापि फलस्य धातुवाच्यत्वे एव प्रवृ-
त्तिरिति, अतः नु 'ग्रामं त्यजति' इति, न. १. अनेन, 'ग्रामं त्यजति' इत्यनेन, कर्तृत्वमित्यत्रमित्येति, न्यायः । स्पष्टिरित्य-
पास्तम् "तत् प्रागतः" इति सूत्रासाङ्गत्यापत्तेश्च । नन्वेवं प्रयोगस्यापि तेनैव कर्मत्वापत्तिस्तद्वचनाभ्युद्दे-
श्यत्वाहीकारादत आह—अपादानेति । वस्तुतस्तस्य तस्येऽपि तथायुक्तमित्यस्याप्राप्तेरेवेत्याह—अपादा-
नेति । कालिकसम्बन्धेन फलाश्रयत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय कर्मलक्षणे उभयत्र फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फला-
श्रयत्वस्य विवक्षितत्वात्कर्तृनिष्ठविभागीयानुयोगितासम्बन्धस्यैव तत्र तत्त्वात् । अत एव 'वृक्षाद्विभजते'
इत्यादौ पञ्चमी । अत्र विश्लेषस्यैव धात्वर्थत्व सर्वैष्टमिति भावः । ययोः संज्ञयोर्बाध्यबाधकभाव उक्तस्त-
द्विषयत्वस्यापि सत्त्वादाह—एकसंज्ञेति । संज्ञयोः—ए द्वयोः । शरीरमिति । न चैवं 'चैत्रध्वै-
प्रङ्गच्छति' इत्यत्रापि शरीरप्रदेशान्तरावच्छिन्नात्मभेदस्यापि कल्पनायां साधुत्व स्यादिति वाच्यम्,
सति प्रयोगे तथापि रक्षापत्तेरिति विक् ।

रामेणेति । इह यद्यपि विभक्त्युपस्थितानां कारकाणां क्रियां प्रति विशेषण-
तैव तथाऽपि कृदुपस्थितानां विशेष्यतैव, “सत्त्वप्रधानाच्च नामानि” इत्युक्तेः ।
धातूपस्थाप्ययोः फलव्यापारयोरपि कर्मकृतसमभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभा-
वव्यत्यासः । तथा च रामनिष्ठो यो व्यापारस्तद्विषयीभूतवाणव्यापारसाध्यप्रा-
णवियोगाश्रयो वालीति चाक्रयार्थः ।

यत्तु वाजपेयाधिकरणे मोमांसकैरुक्तं—‘काष्ठैः पाकः’ इत्यपि म्यादिति, तदि-

शब्दरत्नम् ।

विभक्त्युपस्थितानामिति । विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वमते तदन्तोपस्थितानामि-
त्यर्थः । व्यत्यास इति । तद्व्यत्यासेनैव धातुतस्तदुपस्थितिरित्यर्थः । तत्र व्यापारञ-
न्यफरमेव धात्वर्थ इति भावः ।

तदिष्टापत्तीति । कृतप्रकृत्यर्थक्रियायामपि कारकाण्यमन्वयादिति भावः । तत्रैव

भैरवी

भ्येत्यादिना । एवञ्च विभक्त्यन्तेनोपस्थितानान्तत्तद्विभक्त्यर्थमन्वयेन क्रियाविशेषणत्वं स्पष्ट-
मेव । तद्व्यत्यासेन—फलव्यापारयोर्विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेन । फलावच्छिन्नव्यापारे व्या-
पारावच्छिन्नफले च धातोः शक्तिः, कर्तृकर्मबोधरूपप्रत्ययसमभिव्याहारस्तत्कर्मबोधतात्पर्यग्राहकं
इति स्वसिद्धान्ताभिप्रायेणेदम् । तत्र कर्मबोधरूपप्रत्ययसमभिव्याहारे—मूले—रामनिष्ठो यो
व्यापारस्तद्विषयत्वम्फलभूतधात्वर्थे उक्तं, तच्च स्वोत्पादरूपवृत्त्युद्देश्यत्वरूपम्वोध्यम् । एव-
म्प्राणवियोगात्तन्फले वाणव्यापारसाध्यत्वाभिधानेन कृतन्तेन करणकारस्य सर्वत्र स्व-
व्यापारद्वारा फलप्रत्येव जनकत्वात्तत्रैवान्वय इति ध्वनितम् । मोमांसकैरुक्तं ‘काष्ठैः पाकः’
इत्यपि स्यादिति, तत्पाकक्रियायाः सिद्धावरूपापन्नया एव पाकवदेनाभिधानात्कारकान्व-
ययोरयतावच्छेदकसाध्यत्वेनानभिधानेन नात्र कारकान्वय इत्यभिमानेन ।

चस्तुतस्तु पाकादिशब्दपठकधातुना अत्रापि साध्यत्वेनैव क्रियाया अभिधानेन तस्यां
कारकान्वये बाधकभाव इत्याशयेनाह—तदिष्टापत्तीति । तत्रैव—प्रकृत्या तेन रूपेणाभिधाने ।

भावप्रकाराः ।

यथाश्रुतमयुक्तं मूलं सिद्धान्तोत्था योजयति—विभक्त्यर्थत्वमेति । क्रियाकात्मभावस्यैत्वर्थः ।
संसर्गत्वमते—संसर्गत्वमिति मते । कर्मत्वादिशक्तिभरकारकं तु न तदराच्योऽर्थः, किन्तु प्रातिपदि-
कार्थः, पञ्चकारस्यैव सिद्धान्तिनत्वादत आह—तदन्तेति । विभक्त्येवोत्तरादिति भावः । तथाच
तदुपस्थितानां तदुपस्थिततत्सम्बन्धेन क्रियां प्रति विशेषणत्वमिति मूलार्थो बोध्यो भाष्यरीत्या । मूले कर्म
कृतिति । प्रकृताभिप्रायमेतत् । करणाधिकरणयोः कृति कर्माख्याते च धारयासदर्शनात् । उपस्थितिशाब्द-
बोधयोः साम्यावाह—तद्व्यत्यासेनैवेति । विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेनैवेत्यर्थः । एवेन वैषम्यनि-
वृत्तिः । सदुपेति । फलव्यापारोपेत्यर्थः । तदेव स्पष्टयति—तत्रेति । कर्मादिमत्वमसमभिव्याहारे
इत्यर्थः । एवेन वैपरीत्वनिवृत्तिः । मूले विषयीनि । विषयश्चात्र धातुवाच्यः प्राणवियोग एव, तदुद्दे-
शेनैव राणव्यापारप्रवृत्तेः । करणस्य च फलेऽप्यन्वयः, तस्य करणव्यापारजन्यत्वात् । एवञ्च भूतान्त-
साध्यान्तयोः कर्मधारयोत्तर विद्योगान्तेन कर्मधारयो वैपरीत्यं चेति बोध्यम् । एव सति रामस्य यथाक्रे-
तव्यं तथा प्र ग् निरूपितम् । एतेन तदावकाशरत्नाकरणव्यायुक्त, कर्माख्याते, न व्यत्यासः, तत्र कर्मा-
ख्यातवद् बोधः, कर्मकृति तु स इति दण्डयुक्तं चापास्तम् । ननु मूले इष्टापत्ती कर्तृकरणे कृतेति हेतुवक्त-
स चायुक्तं, अत्र बहुलग्रहणेन वाच्यत्वेन च तस्मैवविषयत्वाभावादत आह—कृतप्रकृत्यर्थेति । तदन्वय-
व्योम्यत्वावच्छेदकामत्वस्वरूपस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः । नन्वेवमुत्तरमन्यासङ्गितव आह—तत्रैवेति ।

घटापत्तिप्रस्तम् । “कर्तृकरणे कृता बहुलं” “कर्तृकर्मणोः कृति” इत्यादिसूत्राणां कृतप्रकृत्यर्थेन कारकान्वयं विनोक्तिसम्भवस्यैवाभावादिति सुधीभिराकलनीयम् ।

अनभिहिते किम् ? हरिः करोति । जीवनत्यनेन जीवनः । शाब्दिकः । ‘शब्दद्वैतं करोति’ इति ठक् । कृतं विश्वं येन कृतविश्वः, विश्वकर्मककृत्याश्रय इत्यर्थः ; अपप्रचयबहुव्रीहौ व्युत्पत्त्यन्तरम्बीकारान् । यथा चैतत्तथा वक्ष्यते । प्रकृत्यादिभ्य इति । आकृतिगणोऽयम् । तेन ‘नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्त’

शब्दरत्नम् ।

मानमाह—कर्त्रित्यादि । यत् भवतिक्रियायां प्राथमिकान्वयेन तत्तद्विभक्तौ कृदन्तेन पार्ष्णिक्कान्वयात् तेषां चारितार्थमिति; तत्र, भवतिक्रियायां कर्तृत्वेनाश्रये कर्तृकृत्वात्तृतीयातापस्या ‘हरिणा व्रातः’ इत्यसिद्ध्यापत्तेः, करणत्वेनाश्रये पार्ष्णिक्कस्यापि हरि-कर्तृकप्राणकर्मणो बोधानापत्तेः, कर्तृत्तृतीयान्तेन समासविधायकासङ्गतेषु ।

यत्कर्तृककृतिकर्म विश्वमिति विग्रहवाक्यत्रयोधाङ्गिबोधस्वीकारे न मानमत आह—अप्रच्यथेति । आकृतीति । इदं च यथायथ सर्वविभक्त्यपवादः । नास्नेति ।

भैरवी ।

भवतिक्रियायामिति । ‘काष्ठैः पात्रः’ इत्यादौ यद्यपि भवतिक्रियाबोधरूपद्वन्नास्ति तथापि “अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति” इति भाष्यकारोक्तेरत्रापि सा प्रतीयत एवेत्याशयेनेदम् । कर्तृकृत्वादिति । प्रधानेतरयोरिति न्यायेन प्रधानभवतिक्रियाकर्तृत्वस्याभिधानेन गुणभूतपञ्चिक्रियाकर्तृत्वमप्यभिहितमिति भावः । ननु न प्रधानक्रियायाङ्गत्वेनाश्रयः, किन्तु करणत्वेनेति तत्रनुयायिनः शङ्कां वारयति—करणत्वेनेति । पार्ष्णिक्कस्यापीति । इदङ्गुर्मण इत्यत्र सामानाधिकरण्येनाश्रयि, तद्विषयबोधस्य पश्चाद्भवत्वात्तद्विषयेऽपि पार्ष्णिक्कत्वव्यपदेशः । नन्वेतादृशे स्थले हरिकर्तृकप्राणबोधाभावे इष्टापत्तिरेवेत्यत आह—कर्तृत्तृतीयान्तेनेति । असङ्गैरिति । तद्व्युत्पत्त्यपदांशस्यासङ्गत्यापत्तेरित्यर्थः ।

विग्रहवाक्येति । लौकिकविग्रहवाक्येत्यर्थः । इदमेवेति । “प्रकृत्यादिभ्यः” इति वार्तिक-व्यपदेशार्थः । आदिशब्दोऽत्र प्रकारे । तेन ‘वन्दित्वेन घटाभावः’ ‘दण्डत्वेन कारणता’ इत्या-भावप्रकाशः ।

तत्रापि तदश्रये एवेत्यर्थः । प्राचामुक्तिं खण्डयति—यस्त्विति । आख्यातवाक्यक्रियायामेव तदश्रय इति तदभिमानः । भवतीति । भवतिपदवाक्यक्रियायामित्यर्थः । एवमग्रोऽपि । “अस्तिर्भवन्तीपरः सर्वत्राप्युज्यमानोऽप्यस्ति” इति भाष्योक्तेरिति भावः । विभक्त्याविति । अस्य सत्यां तत्र इति शेषः । पार्ष्णिक्कान्वयात्—पश्चात्कान्वयाङ्गीकारात् । तेषां—“कर्तृकरणे” इत्यादीनाम् । ननु प्राथमिकान्वयस्य किं कर्तृत्वेनोत्तरकरणत्वेन ? तत्र नाथ इत्याह—भवतीति । नान्य इत्याह—करणत्वेनेति । पार्ष्णिक्कस्येति । बोधस्य तरशात्तद्विषयस्यापि तत्रनन्त एव तेन सामानाधिकरण्यमिति भावः । इष्टापराभयसाधारणं बोधमाह—कर्त्रिति । “कर्तृकरणे” इत्यत्र कर्त्रित्यर्थस्येत्यर्थः ।

विग्रहवाक्येति । लौकिकवाक्येत्यर्थः । भिन्नेति । समासे इति आदिः । इदं चाग्रे स्फुटीभविष्यति । आकृतीति । तथाच वार्तिके आदिशब्दः प्रकारे । मूलस्थादिना ‘घटावेनाभावः’ ‘पटत्वेन विषय-’ ‘जे’ इत्यादिसमूह इति बोध्यम् । इदं चेति । वार्तिके चेत्यर्थः । भाष्ये तथैव स्पष्टत्वादिति भावः । इदं सरलम् ।

फलमेवेति । व्यापारवच्छिन्नकले घातोः शक्तिस्वीकारादिनि भावः । सर्वविभक्त्यपवाद इति । तत्र ‘प्रायेण च वार्तिकाः’ इत्यत्र ‘अत्र बहवो वार्तिकाः’ इत्यर्थे प्रायशब्दस्य बहुत्वविशिष्टार्थपठेना ततः प्राप्तां प्रथमां विभक्तिं प्रसक्त्यानेन तृतीया । प्रायशब्दस्य बहुत्वमात्रार्थपठे तु तस्य वैशिष्ट्यमन्वयेन

इत्यादि बोद्धवम् । द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम् । पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः ।
द्रोणद्वयसम्बन्धि धान्यमित्यर्थः ।

चादिति । करणशब्दानुवृत्त्या “परिक्रयणे सम्प्रदानम्” इत्युत्तरसूत्रस्या-
न्यतरस्यां प्रहणापकर्षणेन वा सञ्ज्ञयोः पर्याये लब्धे समावेशार्थश्चकारः । तेन
‘मनसा देवः’ इत्यत्र कर्मण्यण्, करणे तृतीया चेत्युभयं सिद्ध्यति । “मनसः

शब्दरत्नम् ।

नामसम्बन्धितीक्ष्णत्ववानित्यर्थः ।

करणशब्दानुवृत्त्येति । एकसंज्ञाधिकारेण चेति बोद्धवम् । ननु ‘मनसा देवः’ इत्य-
सङ्गतं, वृत्तोगलक्षणपट्टीप्राप्तेः । न च कर्तृसाहचर्यात्तत्र मुख्यव्यवहारेण धात्वर्थान्तरस्यैव
भैरवो ।

दिप्रयोगाणामुपपत्तिः । नामसम्बन्धीति । नामशाब्दमित्यर्थः । घञ्द्वित्वेनेत्यादौ त्ववच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वन्तुतीयार्थः ।

ननु “द्विव.” इति सूत्रे करणशब्दानुवृत्त्या संज्ञयोः समावेशो भविष्यतीत्यत आह—
एकेति । मूले—यत् ‘मनसा देवः’ इत्येतत्सिद्धिरूपं संज्ञाद्वयसमावेशकलमुक्ततदसङ्गतमिति
हरदत्तानुयायिन उक्तिं खण्डयति—नन्वित्यादिना । पट्टीप्राप्तेरिति । यथा ‘अक्षणां देविता’
इत्यत्रापवादन्वास्तृतीया बाध्यते तद्वदिति शेषः । तत्र—“कर्तृकर्मणोः कृति” इति सूत्रे ।
कर्तृसाहचर्यादिति । यथा धातुप्रतिपाद्यप्रधानव्यापाराश्रयस्य कर्तृपदेन ग्रहणं, तथा मुख्यतया
भावप्रकाशः ।

चोदाहरणेष्वेव स्पृष्टम् । नामसम्बन्धीति । नामशाब्दमित्यर्थः । एवञ्चरितेन दान्त इत्यादावपि बोध्यम् ।

ननु तदनुवृत्ताद्युभयविधिसामर्थ्येन समावेशः सिद्ध एवेति किं चेनाह—एकेति । पदेन
तथारत्नाकरदण्डयादिप्रन्याश्रित्या इति बोधितम् । ननु अक्षणां देवित्यादौ कृत्प्रत्यययोगे षष्ठ्याऽऽ-
वादात्वाद् द्वितीया बाध्यते, तृतीया तु परत्वादिति कैयटविरोधान्नमनसा देव इति प्रयोगश्चिन्त्य इत्याश-
येन हरदत्तानुयायिप्रकाशानुवादं खण्डयति—नन्वित्यादि । प्राप्तेरिति । तृतीयाद्वितीययोः पर-
त्वापवादत्वाभ्यां तथा बाधादिति भावः । ननु कैयट एवापङ्गत इत्याशङ्कते—नचेति । “कर्तृकर्मणोः”

सरला ।

यादिकपदार्थेऽन्वयात्तत्र “इत्यभूत्लक्षणे” इत्यनेन तुनीयासिद्धत्वापि सम्बन्धसामान्येनान्वयविवक्षार्था
प्राप्तपट्टीवाधिकेयमिति । तथाच तत्र “बहुत्वसम्बन्धिना यादिकाः” इति बोधः । ‘प्रकृत्या चारः’ इत्यत्र
प्रकृतिसम्बन्धा चारित्यर्थे प्रकृत्यर्थस्य चारुपदार्थे सम्बन्धनामान्येनागत्यात् ततः षष्ठी प्राप्नोति तदन्वया-
र्थमिदम् । ‘गोत्रेण गार्ग्यः’ इत्यत्र गोत्रपदार्थस्याभेदेन गार्ग्यपदार्थान्वये प्रथमा प्राप्नोति, सम्बन्धसामा-
न्येनान्वये तु षष्ठी, तद्व्याधिकेयं तुनीया । ‘गोत्राभिन्नो गार्ग्यः’ ‘गोत्रसम्बन्धिगार्ग्यत्वान्’ इति च क्रमे-
णार्थ । ‘समेनेति’ इत्यत्र गमनकर्मदेशसामानाधिकरण्यात् प्राप्तद्वितीयावाधिकेयम् । ‘द्विद्रोणेन धान्यं
क्रीणानि’ इत्यत्र द्विद्रोणाभिन्नं धान्यमित्यर्थपरिच्छेदपरिच्छेदकयोरभेदोपचारेण द्विद्रोणशब्दाद् द्वितीया
प्राप्नोति, तद्व्याधिकेयम् । ‘पञ्चकेन पशून् क्रीणानि’ ‘सहस्रेणाश्वान् क्रीणानि’ इत्यादावपि सहस्र-
वृत्तिनोरभेदोपचारेण पञ्चवससहस्रावत्सहस्राभिन्नपशून्, सहस्रसहस्रावत्सहस्राभिन्नारश्वान् क्रीणातीत्यर्थ-
प्रतीत्या द्वितीया प्राप्नोति तद्व्याधिकेयमिति स्पष्टमन्यत्र । भाष्यकारास्तु ग्रहणधारणयोः सौकर्याय बाहु-
ल्येनाधीयते यादिकाः, प्रकृत्या स्वभावेन कृतश्चारः सुन्दरो न तु वज्रादिना, अह ‘गार्ग्यः’ इति गोत्रेण
सशये—सप्तमो भवामि, समेन पथा गच्छति, द्रोणद्वयपरिच्छिन्नवसन्तरेण सद्भावेन धान्यद्वयं
करोति, पञ्चपशुनहस्रसापनेन मूलेन पशुकर्म करोति, सहस्ररिमाणेन द्विष्येनाश्वकर्म करोति, इत्या-
दिरत्वा सर्वत्राध्याहृतक्रियादिकमदाय करणविभक्तिसुपपत्त्यैतद्वाचितं प्रत्याचक्षुः । तेषां मते उक्तप्रयो-
गेषु सम्बन्धसामान्येनान्वयविवक्षार्था षष्ठी अनभिधानान्नेति, नास्मा ज्ञापितः सुतोदमो न तु चारित्येव,
चरित्येव ज्ञापितो दान्तः इत्याद्यर्थेन तत्र “इत्यभूत्लक्षणे” इति तृतीयेति बोद्धव्यमिति दिक् ।

सञ्ज्ञायाम्” इत्यलुक् । किञ्चाक्षेदे वयते यज्ञस्तेनेत्यत्र सकर्मकत्वाद्वादिण कर्तुर्णो कर्मत्वं

शब्दरत्नम् ।

कर्मणो ग्रहणम् ; अत एव ‘स्तोकं पाकः’ इत्यादौ पृष्ठी नेति वाच्यम् । धात्वर्थे भेदेनान्व-
यिकर्मग्रहणेनेव तदुपपत्तावत्राप्रवृत्तौ मानाभावात् । ध्वनितं चेद्माकडारसूत्रे कैयटे । तादृ-
शसञ्ज्ञासत्त्वे षडंतरमानाभावश्चेत्यश्वेराह—किं चेति । कर्मत्वं नेति । न च वैकल्पिक-

भैरवी ।

तदर्थफलध्रयस्य तत्र ग्रहणमित्यत्र साहचर्ये हेतुत्वेनाभिहितम् । मुख्यत्वामिधानं व्यपदेशि-
वद्भावेन यस्य कर्मत्वं तद्व्युदासाय । अत्र एव—तादृशकर्मणो ग्रहणादेव । अत्र स्तोत्रपदा-
र्थस्य व्यपदेशिवद्भावेन यत्कर्मत्ववत्तत्राभेदेनान्वयात्कर्मत्वं, नतु मुख्यं कर्मत्वमस्तीति न
पृष्ठीति भावः । “कर्मणि द्वितीया” इति सूत्रे तु मुख्यकर्मण एव ग्रहणमित्यत्र साधकाभावव्य-
पदेशिवद्भावलभ्यकर्मत्ववतोऽपि ग्रहणमिति द्वितीया भवति । धात्वर्थ-फले । भेदेन-क्रियाकारक-
भावसम्बन्धेन । तदुपपत्तौ—‘स्तोकम्पाकः’ इत्यत्र पृष्ठयभावोपपत्तौ, तत्र स्तोत्रपदार्थस्य फलेऽ-
भेदेनान्वयादिति भावः । अत्र—मनसादेव इत्यत्र । अपवृत्ताविति । “कर्तृकर्मणोः” इत्यस्या-
प्रवृत्तौ—अत्र प्रमाणमाह—ध्वनितोऽनेति । तत्र हि—अक्षणात्तद्वितेत्त्वत्रापवादत्वाद् द्विती-
यायाः पृष्ठी बाधिका, तृतीयायास्तु परत्वादिति प्रतिपादितम् । अत्र पृष्ठयाः “कर्तृकर्मणोः”
इति विहितायास्तृतीयाबाधकत्वाभिधानेन ‘मनसा देव’ इत्यत्रापि तस्य सूत्रस्य प्रवृत्ति-
न्याय्येति ध्वनितमित्यर्थः ।

नतु “कर्तृकर्मणोः कृति” इति सूत्रे धात्वर्थफलध्रयकर्मण एव ग्रहणमिति कल्पनया न
पृष्ठीप्राप्तिरत आह—तादृशसञ्ज्ञासत्त्वे इति । समाविष्टकर्मकरणसञ्ज्ञाद्वयसत्त्वे इत्यर्थः । न चैवं
इति ‘मनसादेव’ इति प्रयोगस्यैव तद्व्युच्छेदः स्यादिति वाच्यम्, “हेतौ” इति सूत्रविहित-
तृतीयान्तस्य पञ्चाद्यन्तदेशान्तेन समासात्प्रयोगोपपत्तेः । “दिवः कर्म च” इति सूत्रे सञ्ज्ञा-
त्यसमावेशफलककाराभावेऽपि किञ्चेत्यादिनोक्तफलमन्यथासिद्धमित्याशयकशङ्कान्निरसि-
तुमाह—नचेति । वैकल्पिकत्वेऽप्येति । चकाराभावे कर्मकरणसञ्ज्ञयोः पर्यायेण प्रवृत्त्या वैकल्पि-
कत्वेऽपीत्यर्थः । अपिना समावेशसमुच्चयः । येषां देशकालादिभिन्नकर्म न सम्भवति त एवा-
भावप्रकाशः ।

इत्यत्र प्रधानधात्वर्थव्यापाराश्रयस्य कर्तृपदेन ग्रहणसाहचर्यान्मुख्यव्यवहारेण न तु व्यपदेशिवद्भावेन
धात्वर्थफलध्रयस्यैव कर्मपदेन ग्रहणमिति समुचितार्थः । साहचर्याश्रयणमनिरत्येऽपञ्चादशयकमित्याह—
अत एवेति । तस्यैव ग्रहणेन स्तोत्रपदार्थे व्यपदेशिवद्भावेन तत्स्ववसामानाधिकरण्यादेवेत्यर्थः । द्वितीया
स्तु ततो नीलवटमित्यादिवत्फलसामानाधिकरण्यादिति प्राक् प्रतिपादितम् । नतु कर्तृसाहचर्येण धात्व-
र्थकर्मण एव तत्र ग्रहणमिति तत्कैयटशय इत्याशयेन समावेशे—धात्वर्थे इति । फले इत्यर्थः ।
भेदेनेति । क्रियाकारकभावरूपसम्बन्धेनैवेत्यर्थः । तदुपपत्ताविति । ‘स्तोकं पाकः’ इत्यत्र पृष्ठयभावोप-
पत्तावित्यर्थः । तत्र स्तोत्रपदार्थस्य फलेऽभेदेनान्वय इति भावः । अत्राप्युपपत्ताविति । ‘मनसादेव’ इत्यत्र
“कर्तृकर्मणोः” इत्यस्याप्रवृत्तावित्यर्थः । पदेन स्तोत्रस्य पाक इत्यपि भवतीति नैयायिकोक्तमपास्तम् । अत्र
मानमाह—ध्वनितमिति । उक्तः कैयटः । तथाचचेद्दृशकर्मग्रहणेनैव तदभिमतं न तु शब्दोक्तम्, अन्यथा
उदसन्नतिः स्पष्टेति भावः । नन्वनार्थस्वाविशेषे हरदत्तोत्तरपञ्चुषोपाय तादृशकर्मैव तत्र गृह्यवामिति
‘तत्त्वर्थफलध्रयत्वान्नमनसादेव इत्यत्र न पृष्ठीप्राप्तिरत आह—तादृशेति । ‘मनसादेव’ इत्यलमवि-
भक्तिवैषम्यः । सञ्ज्ञेयनेन प्रयोगसत्ता ध्वनिता । सा च हेतुतृतीयान्तमनःशब्देनापूर्वपचाद्यन्तदेश-
शब्दस्य समासेन वाचयेन वा बोध्या । नतु कैयटव्युत्करीत्या द्वितीयमपि फल नेत्याशयेन गृह्ये—
नचेति । वैकल्पिकत्वेऽपीति । अत्र ‘चं विनोक्तरीत्या कर्मकरणसञ्ज्ञयोः’ इत्यादिः । अपिः समावेश-
सुञ्चायकः । येषां देशकालादिभिन्ना कर्म न सम्भवति ते एवात्र शास्त्रेऽकर्मका इति हि तैत्तिर्यकः ।

न, “अणावकर्मकात्” इति परस्मैपदं च नेति सिद्धान्तः ।

यत्तु प्राचा कर्मसंज्ञं वा स्यादिति व्याख्यातम्, तदा ऋविरोधादुपेक्ष्यम् ।
स्यादेतत्, करणसंज्ञाया अवकाशः-देवना अक्षाः, करणे ल्युट् । क सञ्ज्ञा-
यास्तु-दीव्यन्ते अक्षाः, कर्मणि लट् । ‘अक्षैर्दीव्यति’ इत्यत्र सञ्ज्ञाद्वयप्रयुक्त-

शब्दरत्नम् ।

स्वेऽप्यत्रात्यन्ताविद्यमानकर्मरत्वाभावात् कर्मत्वाभावः सिद्ध इति वाच्यम्, तत्रात्यन्ता-
विद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणे मानाभावस्यान्यत्र निरूपितत्वादिति भावः। फलान्तरमाह—
अणाविति । दीव्यतेऽक्षैर्देवदत्तेनेति भावे लकाराभावः फलमित्यपि बोद्धव्यम्, करणत्वाच्च

भरवी ।

कर्मरूपेण गृह्यन्ते’ इति तैत्तिरीयम् । कर्मत्वाभावात् इति । गतिबुद्धीति सूत्रविहितेत्यादिः । अप्यत्र
निरूपितत्वादिति । अत्र शास्त्रेऽविवक्षितकर्मकाणामप्यकर्मरूपेण ग्रहणम् । अतएव
भाष्यकृता ‘कृतपूर्वा कटम्’ ‘भुक्तपूर्वा ओदनम्’ इत्युदाहृतम् । अत एव “जेरणी” इति
सूत्रव्याख्यानावसरे ‘लावयति केदारं देवदत्तः’ इति प्रयोगे—लुनातेनिवृत्तप्रेषणाणि वि-
द्वितीया कैयटेन स्वीकृता । अत एव “अधीगर्थ” इति सूत्रभाष्ये—कर्मणः शेषत्वविवक्षया
‘मातुः रमयते’ इत्यत्र भावे लकार उदाहृतः । फलान्तरमिति । सञ्ज्ञयोः समावेशस्मैत्यादिः ।
स्वयम्फलान्तरमाह—दीव्यते शयादिना । ननु स्थलत्रयेऽपि कर्मसञ्ज्ञायाः फलमुक्तं ननु करण-
सञ्ज्ञाया इत्यत आह—वरणत्वाच्चेति । चकारो भिन्नक्रमेण तृतीयापदानन्तरं द्रष्टव्यः । मूले-
यत्तु प्राचेति प्रक्रियाकृतेत्यर्थः । अस्योपस्थानमिति । “दिवःकर्मच” इत्यस्योपस्थानमिष्यर्थः ।
वस्तुतस्तु मूलोक्तरीत्याऽदौरक्षान्त्यस्योपपत्तिरप्युक्ता । कार्यकालपक्षविशेष-यनेन ‘देवदत्तो
वामेनाक्ष्णा पश्यति’ इत्युक्ते दक्षिणेन न पश्यताति यथा गम्यते, तथा यथोद्देशपक्षेनासिद्धि-
रिति गम्येतः तदसङ्गतम्, यथोद्देशपक्षेऽपि “प्रधानान्यात्मसंस्कारागय सन्निधीयमानानि
गुणभेदप्रयुञ्जत” इति “किञ्चित् च” इतिसूत्रस्यैकप्रयोक्तरीत्या “कर्मणि द्वितीया” इतिसु-
[श्रत्याश्रागमनेन “दिव” इतिसूत्रस्यापि भेदस्य सत्त्वात् । किञ्च कार्यकालपक्षे “अपादानमुत्त-

भावप्रकाशः ।

वरत्तोऽनुक्तमेतत् । अविवक्षितकर्मणामपि तेन ग्रहणात्, चादीनामविवक्षितकर्मत्वः कृतपूर्वा कटमिरयादौ
। भाष्यकृता कैयटेन चाङ्गीकारात् । लुनातेनिवृत्तप्रेषणाणि वि ‘लावयति केदारं देवदत्तः’ शयादौ केदारस्य
कर्मद्वितीयाग्रस्य ‘जेरणी’ शयत्र कैयटेन प्रयुक्तत्वाच्च । न चात्रार्थान्तरे वृत्त्याऽकर्मकत्वं न ऋविरोधयेति
वाच्यम्, तत्र प्रत्यभिज्ञयाऽर्थान्तरत्वाभावात् । तदुदाहरण तु स्वन्दते इत्यप्यर्थकं ‘नदी वहति’ इत्यापाकारे
स्पष्टम् । अत एव कर्तुरिति सिद्धिरित्यपाठम्, नियमेन व्यावृत्तेः । “अधीगर्थ” इति सूत्रे कर्मणः शेषत्व-
विवक्षयाऽकर्मकत्वे ‘मातुः रमयते’ शयत्र भावे लस्य भाष्ये उदाहृतत्वाच्च । अधिकं श्लेषादौ द्रष्टव्यमित्या-
शयेन समाधत्ते—सत्रेति । अकर्मरूपदघटितसूत्रे इत्यर्थः । एवोऽविवक्षितकर्मव्यावृत्तौ । अन्यत्र-
च द्योतशेऽरादौ । तदविवक्षा च द्वेषा-तदगवययोग्यपार्श्वार्थागात् सत्त्वे च तस्मिन्नर्थे सव्यतिरिक्तादिना-
ऽन्वयविवक्षणाद्वा । प्रकृते च नोभयमिति तदभावसिद्धिरिति भावः । एतेन ननु संशयोर्वैकल्यिकत्वेऽपि
पक्षे कर्मयोग्यस्य सत्त्वेनात्यन्ताविद्यमानकर्मत्वाभावेन कर्मत्वं न भविष्यत्येव । न चारिम्प्रयोगे तद्वत्-
स्यैव, अविवक्षितकर्मणि पञ्चादावपि दोषापत्तेः । न च तस्मिन्नेवार्थे कर्मयोगोऽस्तीत्यतो न दोष इति
वाच्यम्, प्रकृतेऽप्यदोषादित्यरेचराह—अणाविनीति भाष्योक्तं प्राचामतुरोधेनेति च्वनितम् । अत-
एवाह—फलान्तरमिति । फलान्तरमाह—दीव्यते इति । ननु स्थलत्रये कर्ममशाफलोक्तावपि करण-
संज्ञाफल नोक्तमिति ध्युनः आह—वरणत्वाच्चेति । अस्त्वन्येष्वप्ये योज्यः । मूले प्राचा-प्रक्रि-
याकृता । यदि तु वाशब्दोऽत्र चार्थः । यदा, सशया नानाफलरत्वेऽपि प्रकृतविभक्तिरूपकार्ययोरेकप्रकृतेः

कार्यद्वयप्रसङ्गे परत्वात् तृतीयैव स्यान्न तु द्वितीयेति चेत् ? अत्राहुः कार्यकालप-
 न्ने "कमणि द्वितीया" इत्यत्र यदस्योपस्थानं तस्यानपकाशत्वाद् द्वितीयेति । ननु
 'दीव्यन्ते अक्षा' इत्यत्र कर्मण्यभिहितेऽपि करणत्प्रस्थानभिधानान् तृतीया स्यात्
 तथा 'देवना अक्षा' इत्यत्र ल्युटा करणस्याभिधानेऽपि कर्मणोऽन्भिधानाद्
 द्वितीया स्यात् ? मैत्रम्, एकैव ह्यत्र शक्तिः सञ्ज्ञाद्वययोगिना । तथाच उभय-
 त्राप्यभिधानमेव न त्वनभिहितत्वम् ।

शब्दरत्नम् ।

तृतीयेति समावेशकत्वम् । द्वितीयेतीति । 'अक्षान् दीव्यति' इत्यत्राक्षपदस्याक्षनेये घने
 उक्षणा, न च तदा करणत्वम्, अक्षौरित्यर्थेऽक्षानिति न भवतीत्यन्य । एकैव क्षत्रशक्ति
 भवती ।

'णि वाचन्ते गान्दोमिध एव' इत्यत्र परत्वात्कमसञ्ज्ञा' इति भाष्ययोजनाय सञ्ज्ञाविषये
 गद्वये सञ्ज्ञाशास्त्रम्पठित-तदशोयमवपरत्वात्त्रियामरु, न तु यत्रोपस्थितेस्तदशोयम् । अन्यथा
 मसञ्ज्ञाज्ञास्य 'कमणि द्वितीया' इत्यत्रापस्थिति, अपादानसञ्ज्ञायास्तु 'अपादाने
 रज्जमी' इत्यत्रति पञ्चमीविधायकशास्त्रस्य द्वितीयाविधायकशास्त्रावक्षया परत्वाज्ञाप्या
 वदन्ति स्पष्टैव । अत एव 'अपादिभ्य परैव प्रगृह्यसञ्ज्ञा' इति 'अदसा मात्' इति सूत्र
 भाष्ये उक्तम् ।

एतत्सर्वम्परिचिन्त्याक्षान्दाव्यतीति प्रयोगादपत्तिं स्वयमाह—अपानोऽवशीयन्ति । द्वि
 वधातुपशुना विचिगापायक । अन्ये—भाष्यतत्त्वविद् । इदमुपलक्षणं यदाऽद्वेषु फलाश्रयत्व
 समानाधिकरणकमत्वविवक्षा तदापि तादृशप्रयोगसिद्धिरिति वाच्यम् । एकैव शक्तिः सञ्ज्ञा
 द्वयोपयोगिनीति मूल अभिहितं, तच्च यथाश्रुतेऽसङ्गतम्, 'ससमीपद्वयौ कारकमन्त्रे' इति
 सूत्रे कारकशब्दस्य कर्मत्वादिशक्तिपरत्वस्य सुप्रसिद्धतया कमत्वस्य च तादृशस्य करणत्वा

भावप्रकाश ।

समुच्चयासम्भवात्तद्वयलक्षणे विकल्प इत्याद्यमक स भय इति प्रकारोक्त स्वीक्रियते तत्र प्राचोक्त
 सन्त्येव । अत एव तस्यै वाद्यम् परममूले उक्तं । एवञ्च मूलं प्रकाशोक्तमथमवस्थाभिप्रायमिति
 तथा दण्ड्याद्युक्तं विनियमिनि बोध्यम् ।

मूले न तु द्वितीयेति चेदिति । एवचाक्षैक्षा'वेति परममूलमयुक्तम् । किन्तुभवभाष्यशैरित्येव
 वक्तुमुचितमिति भावः । युक्तं चैतत् साधकतमगतकर्मत्वशक्तिबोधेऽज्ञा दीव्यतापि प्रयोगे इदतरमा
 नाभावात्, कायकाण्येऽपि परत्वात् तृतीयाया भाषे 'वाच्ये तन्नुपरिधनेरेव वाच्यतापिति । एवचाक्षै
 रक्षा'वेति परममूलं तदुपपादकं कायकालेत्यादि द्वितीयेतीत्यन्तं मूलं तथाकैवप्रकाशरत्नाकराद्युक्तं च
 चिन्त्यम् । किञ्च 'कडिति च' इति सूत्रकैवनेजरीत्या यदोद्देशेऽपि प्रव नानु रोधन गुणानां स्वाभेदेक
 स्मनस्य तुल्यतया विशिष्यकायकानपक्षे द्युक्तिरनुचिगा । किञ्च कायकानपक्षे भयात्प्रव परैव प्रगृह्य
 संज्ञा' इति 'अन्तो मात्' इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या अस्याननुचितापि गतिर्बोधि इत्याकाण्डेनस्यमा
 भ्यासंगतेराकारस्यसञ्ज्ञायां यथोद्देश्यत्वमेवेति तदुक्त्यसंगतिरेव । तत्रैतदभूदि निभायाद्या दीव्यतीयस्यो
 पत्तिं सिद्धातमेवेति—अक्षानिति । लक्षणेति । इदमुपकरणं फलाश्रयत्वसमानाधिकरणकमत्वदि
 वे (वा अपि) न भवतीति । न भवत्येवेत्यय । उक्तहेतोरिति शेषः । तथाचात्र विप्रतिषेधशास्त्रनात्
 तृतीयैव शक्तिद्वयबोधिका । तत्फलं तुल्यमेव । अन्ये भाष्याद्यनुवायिनः । ननु एकैव शक्तिः सञ्ज्ञाद्वयो
 पयोगिनीति मूलं तथा कैवलयकाशरनाकरदण्ड्याद्युक्तं च चिन्त्यम्, नर्मादिप्रदानां कमत्वादितत्तत्तज्जकि
 रूपेण बोधकतया तथोभेदस्यैवोक्तिर्यात् । एवञ्च सत्रपापारण कमत्र कमशाशक्तिमत्त्वं, धानूनां सकमक

“सहयुक्ते” ॥ पुत्रेणेति । पितुरत्र क्रियासबन्धः शाब्दः, पुत्रस्य तु

शाब्दरत्नम् ।

रिति । दिवधात्वर्थनिरूपितसाधकतमत्वशक्तिरित्यर्थः ।

“सहयुक्ते” । अत्रात्रावान्यं नाम शाब्दगुणाद्यन्वयित्वाभाव इत्याह—पितुरत्रेति ।
भैरवी ।

पेश्या भिन्नत्वेनैकशक्ते सज्ञाद्वयोपयोगित्वे वक्तुमशक्यमत आह—दिवधारमिति । एवञ्चै-
कैव शक्तिरित्यत्र शक्तिपद धर्मपरं द्रव्यम् । तथाच कर्मादिपदानां कर्मत्वादितत्तच्छक्ति
रूपग बोधकतया द्वयो शक्त्योर्भेद एवोचितः । सर्वसाधारणकर्मव्यवहारस्तु कर्मत्वशक्ति
मत्त्वेनोपपादनीयः । एवं सकर्मकत्वमपि तादृशशक्तिमद्यान्वयित्वमेव । अत एव ‘अध्या
सिता भूमय’ इत्यत्र कर्मणि च सिध्यति । सूत्रस्यवकारेण शक्तिद्वययोगो बोध्यते, ननु
तयो शक्त्योरभेदः । नचैवसति—नन्वित्यादिना मूलेन प्रतिपादिता शक्त्वा तद्व्यवस्थेति
वाच्यम् ‘अपादानमुत्तराणि कारणाणि बाधन्ते गान्दोर्गिध एव इत्यत्र परत्वात्कर्मसज्ञा’
- अपि तद-

न्य विवक्षि-

तम्, ‘राज्ञा सह सेना आगच्छति’ इत्यत्र राज्ञो लौकिकप्राधान्यवत्त्वात्तृतीयानापत्तेरित्य-
न्नन्याप्राधान्यम्पारिभाषिकमित्याशयेनाह—अत्रात्राधा-वमिति । गुणाद्यन्वयित्वेति । अत्रा
दिना द्रव्यक्रिययोः सङ्ग्रहः । नचीवमिति द्रव्याद्यन्वयित्वाभाव इत्येव द्रव्यपदार्थस्य प्रथ-
मन्तन्त्रान्तरे प्रतिपादनादुचितमिति वाच्यम् । ‘गुणसमुदायो द्रव्यम्’ इति पतञ्जल्युक्त्य-
नुसारेणैवमभिधानात् । गुणोदाहरण ‘पुत्रेण स्यूत’ इति । द्रव्योदाहरण ‘पुत्रेण सह पितुर्ध-
नम्’ इति । क्रियादाहरण ‘पुत्रेण सहागतः पिता’ इत्यादि प्रसिद्धमेव । एषु शाब्दङ्गुणाद्य-
न्वयित्वे पित्वेति पुत्रस्याप्राधान्यम् । आर्थिकगुणाद्यन्वयित्वन्तु तत्रापि । अत एव पुत्रेण
सहागमनम्पितुरित्यत्र पितरि शाब्दस्य कृतप्रकृत्यर्थक्रियाकर्तृत्वस्य । सत्त्वेन “कर्तृकर्मणो”
इतिपञ्ची भवति । शाब्दत्वन्तु इतरसम्बन्ध विनापि वाक्यजन्यशाब्दबोधे भासमानत्व-
मेव । सहार्थ—साहित्यम्, तच्च स्वसमभिध्याहृतशाब्दजन्योपस्थितिविषयगुणादिसमा-
नाधिकरणगुणाद्यन्वयित्वमेव । सामानाधिकरण्यमत्र कालिकप्रत्यासत्त्या क्वचित् । यत्र क्षेत्रे
तिलवापोत्तरम्मापवापस्तत्र ‘तिलै सह मापान्वपति’ इति प्रयोगाद्वैशिकमपि क्वचिद् ।
एतत्तृतीयायंस्तु क्रियावाचकशाब्दसत्त्वे प्रतीयमानतादृशक्रियान्वयित्वमेव । यत्र तु गुणद्र-
व्ययोदयस्थितिस्तत्र सहशब्दस्य प्रयोगबलात्प्रतीयमानतत्तत्पदार्थसम्बन्धित्वमेव । एवञ्च पु-
त्रावप्रकाशः ।

स्वमपि कर्मत्वशक्तिमदर्थान्वय्यर्थकत्वमिति मञ्जुशाय विस्तरोऽत्र आह—दिवधात्वर्थेति । तथाच तस्या
सहयो समार्वेण्यचैव शक्तिद्वययोगो बोध्यते । न चैव कर्मणि ले वरगवशक्त्वेऽनुकृत्वेन तृतीयापत्ति-
रिति वाच्यम्, अपादानमुत्तराणीत्यस्य लक्षणे गां दोम्भीत्यादौ तत्र कर्मणि ले पञ्चम्यापत्तिवारणाद्यैव
द्रव्यगतानेकशक्तिमध्ये एकस्याभिहितत्वे परत्वा अपि तद्व्यवकाशाङ्गीकारेणाश्वेतिरिति भावः । एतेन कर
णत्वं चात्र दिवधात्वर्थमाधकारव, तद्वैव चात्र कर्मत्वम् । तथाच कर्मणि करणे वा प्रस्ये दिवधात्वर्थसाध
करमुक्तमेवेति मान्योक्त प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम् ।

यत्तु प्रधानत्व मुख्यत्वमण्डो धर्मः । अत्र नगरेऽयं प्रधानमित्यादिवत्तदभावरूप चाप्रधानत्वं तृतीया
वाच्यमिति, तत्र, राज्ञा सह सेना गच्छतीत्यादौ तृतीयानापत्तेः नन्वध्वनय-नाह—अत्रति । सूत्रे इत्यर्थः ।
गुणसमूहो द्रव्यमिति पतञ्जल्युक्त्यनुरोधेन तन्त्रान्तरेण द्रव्यादिक्रममुल्लङ्घ्य गुणादीत्युक्तम् । आदिना
द्रव्यक्रिययोः संग्रहः । एवंच मूले क्रियापद प्रकृत्याभिप्राय, ‘पुत्रेण सह पितुर्गां’ ‘पुत्रेण सहस्यूतः’ इति

आथ इति तस्याप्राधान्यम् । अप्रधानग्रहणं शक्यमकर्तुम् । न चैवं पितुरपि

शब्दरत्नम् ।

आथ इति । पुत्रसाहित्यवान् पिता भागत इति बोधे साहित्यस्य पुत्रेणागमनसम्बन्धे
एव सम्भव इति पश्चात्तस्यापि मानसत्तत्सम्बन्धबोध इति भावः । शाब्दरत्नं च विवक्षा-
निबन्धनम् । एवं चैषु शाब्दस्वरूपविशेषणाभावकृतो विनिष्टाभावः । 'सद्वैव पुत्रैर्देवाभिर्मारं
वहति' इत्यादौ विद्यमानतावाचिसहशब्दयोगे क्रियाद्यन्वयित्वरूपविशेष्याभावकृतो
भैरवी ।

तस्यापि—पुत्रस्यापि । तत्सम्बन्धबोधः—गुणादिसम्बन्धबोधः । अप्रधानत्वाभिस्तै यथा विनि-
ष्टाभावस्य सत्ताऽस्ति तथोपपादयति—शाब्दस्वरूपेत्यादिना । विवक्षानिबन्धनत्वकथनेन 'पित्रा
सहागतः पुत्रः' इत्याद्यापि भवतीति सूचितम् । विशेष्याभावकृत इति । विशेष्याभावकृतोऽपी-
भावप्रकाशः ।

तद्वत्त्वे । एतेन 'पुत्रेण सहागतः' इत्यादौ सहायमानव्याप्यनीयमानक्रियाकर्तृत्वेन पुत्रात्तृतीया सिद्धा ।
न च वनेनाभिधानम्, इतरसमभिध्याहार विनापि प्रतीयमानत्वप्रकृत्यर्थक्रियाकर्तुरेव वनेनाभिधानात् ।
एव पुत्रेण सहागमन पितुरित्यादावुक्तरीत्या प्रतीयमानकृतप्रकृत्यर्थान्वयिनोः कर्तृकमणोरेव षष्ठी न तत्प्र-
तीयमानत्वव्यतिरिक्ति न दोष इत्यपास्तम्, उक्तनद्वयसिद्धयर्थं सूत्रावश्यकत्वात् । उक्तैवागमनता-
द्विभिः पितुः शाब्दः पुत्रस्य सहायवलात्प्रतीयमानैरिते । सम्बन्धादर्थः । इतरसम्बन्ध विना प्रतीयमानत्वं
चार्थस्य शाब्दत्वम् । सहायर्थं साहित्य, तत्त्वस्वसमभिध्यादावुक्त्यादिसमानकालिकक्रियादिमत्र तत्सम
नियतमण्डोपाधिरूप वा । तृतीयायश्च क्रियासमभिध्यादारे सहायवलात्प्रतीयमानत्वक्रियाकर्तृत्वा-
दिवमेव द्रव्यगुणसमभिध्यादारे तद्वत्प्रतीयमानस्तत्तत्प्रत्ययार्थसम्बन्ध एव । एवं च पुत्रकर्तृकागमनस-
मानकालिकागमनवान् पिता, पुत्रव्याप्तिक्रममानकालिकपितृत्वव्याप्तिक्रमवती गौः, पुत्रवृत्तस्थोऽय-
समानकालिकसौख्यवानस इत्यादिक्रमेण बोधः । पुत्रकर्तृकागमनसहित्यागमनवानित्यादिक्रमेण बोधः ।
पुत्रादेः सहायवोगश्रागमनादिद्वारक एव बोध्यः । क्वचित्प्रमाणैश्चक्रियावस्वरूप तत्समनियत वा
उदयः । यथा मायबापोत्तर।उद्यैव क्षेत्रे तिनवापे 'तिलैः सह मायान्वयति स्म' इति भवतीत्यादि रूपै
आथे । तदेतद्बुद्धि निषायार्थत्वमुपपादयति—पुत्रेति । गुणक्रियादर्थैर्गुणरथानभावेन द्वयोः सवन्धे
साहित्यवाचिसहशब्दप्रयोगादिनि भावः । बोध इति । शाब्दे प्राथमिके इत्यर्थः । एत साहित्यं पुत्र-
सम्बन्धवन्वयित्वरूप तत्समनियतं वा, उदमिप्रेत्याह—साहित्यस्येति । पुत्रेणेति । सदेति शेषः ।
इतीत्यग्रे उद्वलादेवेति शेषः । तस्यापि—पुत्रस्यापि । स च पुत्रोऽप्याग्न शयाकारक इति भावः ।
मन्वेवं पित्रा सहागतः सुत्र इत्यादि न स्यादत आह—शाब्दत्वं चेति । तथाच सहागती पितापुत्रावि-
त्याद्यापि सिद्धम् । यदा क्रियादिसम्बन्धाविशेषात्कथ पितुः प्राधान्य कथ वेदुःप्राधान्यस्यैव ग्रहणमन
आह—शाब्दत्वं चेति । पूर्वमिति । पाणिक्तरसम्बन्धाङ्गीकारे चेत्यर्थः । एषु—बुद्धिस्थेषु गुणादिवटित-
प्रागुक्तलक्ष्येषु विशेषणेति । गुणाद्यन्वयित्वरूपविशेष्यस्य सहायदिति भावः । उक्तरीत्यावश्यकस्यापि
सुत्रस्य सर्वथा तत्त्व ध्वनयितुमाह—सद्वैवेति । विद्यमानतावाचीति । सकर्मक इत्यादौ तु विद्यमा
नवाचिसहशब्देन "अनेकम्" इति बहुव्रीहौ कप् । मूलकृदाद्युक्तान्पाधनप्रकारस्तु भाष्यविहङ्ग इति स्फुटी-
भविष्यति । योगेति पाठः । विशेष्याभावकृतोऽपीत्यर्थः । क्वचित्चैव पाठः । अपिनोमयाभावकृतपरि
सरात् ।

आथ इतीति । 'पुत्रेण सहागतः पिता' इत्यत्र 'भागतः' इति शाब्दागमनक्रियान्वयस्य पितुरेव
सत्त्वेन पुत्रस्य सहागतेन भागतवदसमभिध्याहारवलात्प्रतीयमानताऽऽगमनक्रियया अन्वय भावो न तु
शाब्द इति शाब्दस्वरूपविशेषणाभावकृतः शाब्दक्रियान्वयित्वाभाव इति अप्राधान्यात्तत्तृतीया । 'पुत्रेण

वृत्तीयापत्तिः । तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे अन्तरङ्गत्वात्प्रथमोत्पत्तेः । 'पितुरागमनम्'

शब्दरत्नम् ।

विशिष्टाभावो दशानां पुत्राणां विद्यमानत्वेऽपीत्यर्थ इत्यन्यत्र विस्तरः । अन्तरङ्गत्वा-
दिति । प्राचीनैरन्तरङ्गत्वमूलकतयोक्तादुपपदविमर्शेति न्यायादित्यर्थः ।

भैरवी ।

त्यर्थः । अपिनोभयोरभावयोः समुच्चयः । अन्यत्र—शेखरादौ । वक्ष्यमाणरीत्या यथाश्रुतम्-
रमसङ्गतमत आह—प्राचीनैरिति । सीरदेवादिभिरित्यर्थः । क्रियाकारकयोः साक्षात्सम्बन्ध
इति तन्निमित्ता विभक्तिरन्तरङ्गा, उपपदरदाथेन तु यत्किञ्चित्क्रियाद्वारकः सम्बन्ध इति
तन्निमित्ता विभक्तिर्बहिरङ्गेति तेषाम्भावः । परन्त्वदमयुक्तम् 'नमस्यति देवान्' इत्यत्र
नम शब्दाधेयोगसत्त्वाद्युत्थीप्राप्तिमाशङ्क्यानेन न्यायेन द्वितीयासाधनपराकरविरोधात् ।
प्रकृते नम.पदार्थस्य क्रियात्वमस्तीत्युभयोरपि समत्वात्, यथा मुण्डयती मुण्डयस्य क्रिया-
त्वन्तद्वत् ।

भावप्रकाशः ।

ग्रहः । वस्तुतस्तु शाब्दस्वाभावस्याप्येतन्मूलनत्वादपिरहित एव पाठोऽर्थश्च युक्त इति ध्येयम् । इत्यर्थ
इति । एवञ्च सूत्रे सर्वोऽपि सहशब्दो गृह्यते, विनिगमनाविरादिति भावः । यत्तु मूलादावत्र विद्यमान-
नस्वविशिष्टधर्मो अत्र सहाय्य इति, तत्र, पुत्रैरिति वृत्तीयाया उपपदविभक्तिव्येन पद्यपवादत्वात्सम्बन्ध-
मात्रार्थत्वेन सहाय्येनाव्यापत्तेः । विद्यमानैः पुत्रैर्युक्तेत्यर्थं तु कर्तृकरणान्यतरवृत्तीययैव सिद्धेः । पुत्रेण
सह यः स गत इत्यादौ वैशिष्ट्यादिरूपं साहित्यं सहाय्यः । पुत्रमाहितवान्यः स गत इति बोध इति
दिक् । तदाह—अन्यत्रेति । उदघोतशेखरमञ्जुषादित्यर्थः । वक्ष्यमाणशेषेण यथाश्रुतमूलासङ्गतैराह—
प्राचीनैरिति । सीरदेवादिभिरित्यर्थः । क्रियाकारकसम्बन्धोऽन्तरङ्ग इति तन्निमित्ता विभक्ति-
रन्तरङ्गा उपपदार्थेन तु यत्किञ्चित्क्रियाकारकभावमूलकः सम्बन्ध इति तन्निमित्ता सा बहिरङ्गेति
तदाशयः ।

इदमयुक्तम् । 'नमस्यति देवान्' इत्यत्र नम.पदार्थेऽपि क्रियाकारकभावेनैवान्वयेन तत्र चतुर्थी वारगाय
'नमोवरिवः' इति सूत्रभाष्यस्थोपन्यासरक्षारगत्यापत्तेः । अत्र च नम.पदार्थेऽपि क्रियात्वं मुण्डयती

सरला ।

सह श्रुतः इत्यत्र च शाब्दश्रुतत्वगुणान्वयित्वेन पितु पुत्रस्य तु तदार्थमिति स्वरसमभिव्याहारं विना
शब्देन प्रतीयमानस्व वि शाब्दात्ममिति बोध्यम् । इत्यर्थं इति । अत्रान्वयसमभिव्याहार विनैव सह-
शब्देन विद्यमानतारूपार्थस्य प्रतीयमानतया शाब्दत्वेऽपि तदन्वयिगर्भस्याद्यन्वितवदनादिक्रियान्ववि-
त्वाभावेन विशेषणानावृत्त- शब्दक्रियान्वयित्वाभाव इत्यर्थः । ये स्वत्र 'विद्यमाना' इत्यस्याध्याहारेण
साहित्यमेव च सहशब्दार्थे रवीन्द्रस्य साहित्यवलादध्याहृतक्रियान्वयं वदन्ति, तेषामते तु विशेषणमा-
वृत्त एवात्र विशिष्टाभाव इत्यवधेयम् ।

अत्र सर्वत्र आगमनादिसमानकालिनमागमनादिकं सहशब्दार्थः । तस्य कर्तृत्वादिसम्बन्धेन प्रथ-
माद्यन्तार्थेऽन्वयः । आगत इत्यादिपदप्रतिपाद्यागमनकर्तृत्वादेश्च आश्रयतासम्बन्धेन तत्रैवान्वयः । विशेष-
णभूतागमनादौ च पुत्रादेः कर्तृत्वादिसम्बन्धेनान्वयः । अतो न सापेक्षत्वप्रयुक्ता 'सपुत्रः' इत्यादौ
समासानुपपत्तिः, कर्तृत्वादिसम्बन्धेन सहशब्दार्थागमनादिक्रियाया अन्यपदार्थे एवान्वयात्
नाप्युद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरेक्यापत्तिः, कर्तृत्वसम्बन्धेन आगमनादिवैशिष्ट्यरूपस्योद्देश्यताव-
च्छेदकस्य विधेयभूतागमनादिकर्तृत्वेतो मित्रत्वात् । नापि क्रियावाचकादिपदप्रयोगवैधर्म्यम्, सहपदस्य
समभिव्याहृतपदप्रतिपाद्यक्रियादिप्रतिपाद्यत्वस्यैव व्युत्पत्तिसिद्धतया त विना तेन तत्प्रतिपादना-
सम्भवादिति ।

शब्दरत्नम् ।

वस्तुतस्तु तद्वाचनिकमेवेत्यन्तरङ्गत्वं तन्न्यायोपलक्षणं बोद्धव्यम् । प्रथमायाश्च कारक-
विभक्तिस्वमनभिहितपादे भाष्ये बहुशः स्पष्टमन्यत्र प्रपञ्चितं च । अन्तरङ्गत्वं तु
न युक्तम्, पण्ड्यपवादत्वमिदं प्रथमापवादत्वस्याप्युपपद्विभक्तीनामापत्तेः । अनन्त-
त्येति न्यायेन प्रथमापवादस्यैव वाऽऽपत्तेः । उपपद्विभक्तेरिति न्यायेन च वाच-
नेके सर्वतो बलवत्त्वे कारकविभक्त्येवोचितेऽर्थाच्छेषपण्ड्यपवादत्वमुपपद्विभक्तीनाम वति-
इते । किं च उपपद्विभक्तेः पदान्तरनिमित्तत्ववत् कारकविभक्तेः क्रियानिमित्तकत्वा-
भेदो ।

अत एवाह—वस्तुत इति । तदिति । उपपद्विभक्तेरिति वाच्यमित्यर्थः । अत एव सत्सत्त्वम्य-
पेक्षयाऽधिकरणसप्तम्या बलवत्त्वं “तत्र च दीयते” इति सूत्रे भाष्यकृता ध्वनितम्, कैयटेन तु
पण्ड्योक्तन्तत्सङ्गच्छते । एवन्तर्हि मूलमसङ्गतमेव स्यादत आह—अन्तरङ्गत्वमिति । ननु प्रथ-
मायाः कारकाधिकारे पाठाभावेनाकारकविभक्तित्वात्कथन्तेन वचनेन प्रथमासाधनमत आह-
धमायाश्चेति । कारकविभक्तित्वं हि क्रियाजनकार्यकविभक्तित्वं, तच्च प्रथमाया अप्यस्तीति
सापि कारकविभक्तिरेव “अभिहिते प्रथमा” इति वार्तिककारोक्तेः । अन्यत्र—उद्द्योतादौ ।
तच्चस्य वचनस्यापूर्वत्वरूपनापेक्षया पूर्वोक्तरीत्याऽन्तरङ्गत्वमूलकत्वमेवास्त्वित्यत आह—
अन्तरङ्गत्वमिति । प्रथमापवादस्वरूपेति । यद्दि प्रकृतसूत्रेऽप्रधानग्रहणं न क्रियते तत्रा सहार्थकरा-
न्द्योगे पण्ड्या इव प्रथमाया अपि प्राप्स्या बाध्यसामान्यचिन्तायामुभयापवादत्वापत्तिः,
अन्तरङ्गादप्यपवादस्य बलवत्त्वादिति भावः । नन्वत्र बाध्यविशेषचिन्तैव तर्ह्यस्त्वित्यत
आह—अनन्तरत्येति । पण्ड्यविधायकसूत्रापेक्षया प्रथमाविधायकसूत्रस्य पुरस्कृतिरित्येन
उपपवादकत्वापत्तेरित्यर्थः । एवञ्चेष्टव्यवस्थाया असिद्ध्या अप्रधानग्रहणस्यावश्यकत्वेन तेन
न्यायेन तत्खण्डनासङ्गतिः ।

तस्य वचनस्यापूर्वत्वे तु तेन वचनेनेष्टस्य सिद्ध्या तन्व्यङ्गनमुचितमिति मनसि निधा-
राह—उपपदेत्यादि । न्यायेन चेति । अत्र चस्त्वर्थे । अर्थादिति । परिशेषादित्यर्थः । इदं सर्वम-
न्तरत्वाभ्युपगमेन । वस्तुतस्तु तदेव नास्तीत्याह—किञ्चेति । पदान्तरेति । तदर्थेत्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

पण्ड्येत्येवाह—वस्तुत इति । तदिति । “उपपद्विभक्तेः” इति प्रसिद्धवाच्यमित्यर्थः । एवेनोक्त-
वाच्यतः । अत एव सत्सत्त्वम्यपेक्षयाऽधिकरणसप्तम्या वचनस्वरूपेण न्यायेन “तत्र च दीयते” इत्यत्र
भाष्ये ध्वनितं कैयटेन स्पष्टमुक्तम् । एतेन क्रियान्वयित्वमत्र कारकत्वमित्यपवादम्, सत्सत्त्वम्य अपि
तदन्वयित्वादिति भावः । एव तर्हि मूलसंगतिरत आह—अन्तरङ्गत्वमिति । तन्न्यायोपेति । तन्न्या-
यस्यैवोपेत्यर्थः । तथाच यथाश्रुतं मूलं तथा दण्ड्याद्बलं च चिन्तयन्नेवेति भावः । नन्वेवमपि न प्रकृते-
ऽसिद्धिः, प्रथमायाः कारकाधिकारापाठेनैवकारकत्वात् इति आह—प्रथमायाश्चेति । चस्त्वर्थो भिन्नकम्,
तन्न्यायप्रसङ्गेनैवेति शेषः । अयं भावः—क्रियाजनकार्यकविभक्तित्वं कारकविभक्तित्वं, तच्च प्रथमाया
प्यस्तीति सापि तद्विभक्तिः । ध्वनितं चेद प्रकृतसूत्रमापादौ इति; तदाह—अन्यत्रति । उद्द्योतादा-
नेत्यर्थः । ननु सति सम्भवे वचनापेक्षयाऽन्तरङ्गन्यायेनेष्टमिद्विद्वेवोचितेति यथाश्रुतं मूलं समञ्जसमेवात्र
आह—अन्तरङ्गत्वं त्विति । अप्रधानग्रहणमात्रे स्वविषये पण्ड्या इव प्रथमाया अप्यवश्यं प्राप्स्या ।
अप्यविशेषचिन्तापक्षे आह—अनन्तरेति । एव चेष्टासिद्ध्याऽप्रधानग्रहणावश्यकत्वेन तेन तत्खण्डनमनु-
वेतं, वचनसारे तु तेनेष्टसिद्ध्या तदुचितमित्याह—उपपदेति । चस्त्वर्थः । सर्वतः—अववादादपि । अपवा-
दत्वे—अस्त्वमेव । एवञ्च प्रधाने प्राप्स्या प्रधाने एव सिद्ध्याऽनखण्डनं युक्तमिति भावः । इदं चान्तरङ्गत्वम-
नुपेत्योक्तम् । वस्तुतस्तदेव नैत्याह—किञ्चोपेति । पदान्तरेति । तदर्थेत्यर्थः । एवञ्च तुश्यनिमित्तकत्वा-

इत्यादौ कारकविभक्तेः प्राधान्याच्च ।

शब्दरत्नम् ।

तत्त्वं दुरुपपादम् । न च सम्बन्धस्य क्रियाकारकभावमूलकत्वेन तत्प्रयुक्तं कार्यं बहिरङ्गं, पुत्रेऽपि तृतीयानापत्तेरकक्रियाकर्तृत्वात्साहित्यस्य । क्रियायाः प्राधान्यात्तन्निमित्तिका विभक्तिः प्रबलेत्यपि न युक्तम्, अप्रधानक्रियायामपि कारकान्वयदर्शनात् ; तदेव चनपचाह—इत्यादौ कारकविभक्तेरिति । अत्रादिना 'पुत्रेण सहागतः पिता' भैरवी ।

एवञ्चान्तरङ्गत्वमनेमिचित्कत्वरूपमलपापेक्षत्वरूपं वा भवता वाच्यन्तदुभयमपि न सम्भवति, अन्यादृशान्तु तद्वक्तुमशक्यमिति भावः । तत्रम्—अन्तरङ्गत्वम् । प्राचीनोक्तरीत्याऽन्तरङ्गत्ववद् एण्डयति—नचेति । सम्बन्धस्येति । अस्य उपपदायेन सहेति वादिः । क्रियेति । अस्य वक्तृशिक्षित्यादिः । तत्प्रयुक्तमिति । उपपदार्थसम्बन्धप्रयुक्तमित्यर्थः । कार्यम्—विभक्तिरूपम् । अस्य बहिरङ्गत्वोपपादनेन क्रियाकारकभावात्मकमम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वेन तत्प्रयुक्तं विभक्तिरूपद्वयमन्तरङ्गमित्यर्थादुक्तम् । एवमभिधाने समीहितामिद्विरित्याह—पुत्रेऽपीति । अपिवाद् पितृसमुच्चायकः । तृतीयानापत्तेरिति । "सहयुक्तं" इति सूत्रविहिततृतीयानापत्तेरित्यर्थः । एतदुपपादयति—पदेति । यत्क्रियाकर्तृत्वम्पितुस्तत्क्रियाकर्तृत्वमेव पुत्रस्येत्युभयत्रोपपदार्थसम्बन्धस्य समतया पुत्रशब्दादप्यन्तरङ्गत्वात्प्रथमा स्यादिति भावः । नचैवं सति "सहयुक्तं" इति सूत्रवैयर्थ्यमिति शङ्कोनीयम्, द्रव्यगुणयोगे चारिताध्यायः । केचित्तु प्रधानीभूता या क्रिया तत्सम्बन्धनिमित्तकद्वयमन्तरङ्गमिति तन्न्यायाय, कारकविभक्तेः प्रधाननिमित्तकत्वेन प्राबल्यादित्याहुः, तन्मत्तं खण्डयति—क्रियाया शयादिना । यदि प्रधानक्रियायामेव कारकान्वयनियम स्यात्तदा भवदुक्तं सम्भव स्यात्स एव तु नास्तीत्याशयेनाह—अप्रधानक्रियायामपीति । पुत्रेण सह पितुरागमनमित्यादौ भावव्युदन्तप्रतिपाद्या क्रिया यथाप प्रधानीभूता तथापि 'पुत्रेण सहागतः' इत्यत्र कर्तेरिदृक्प्रत्ययस्य सत्त्वेन तदर्थस्यैव प्राधान्येन क्रियायास्तत्राप्राधान्येन भवदुक्तो नियम एव नास्तीति भावः ।

मूले-पुत्रेण सहागत इत्यत्र पितृशब्दादन्तरङ्गत्वात्प्रथमासुपपाद्य तन्निमित्तरीत्या पितुरागमनमित्यत्र कर्तृपक्ष्याः कारकत्वमुक्तमिति प्रथमा न कारकविभक्तिरिति कश्चिद्भ्राम्येतेति तद्भ्रमनिरासार्थमुक्तम्—नदेवेति । उक्तार्थरूपमेवेत्यर्थः । अत एवाह—अत्रादिनेति । उक्तवाक्य

भावप्रकाशः ।

द्वैमिचित्कत्वरूपमलपापनिमित्तकरूपं वान्तरङ्गत्वं तत्र वाञ्छितं, तदाह—तत्त्वमिति । अन्तरङ्गत्वमित्यर्थः । प्राचीनोक्तरीत्या तत्रसम्भव उद्धृते—नचेति । सम्बन्धस्येति । उपपदायेन सहेति शेषः । क्रियेति । वक्तृशिक्षित्येत्यर्थः । तत्प्रयुक्तम्—उपपदार्थसम्बन्धप्रयुक्तम् । तत्—विभक्तिरूपम् । एतेन तुल्यमुक्त्या क्रियाकारकभावसम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वेऽपि तत्प्रयुक्तं कार्यं तद्विभक्तिरूपमन्तरङ्गमिति सूचितम् । तथासत्यापत्तिमाह—पुत्रेऽपीति । अपितत्रापि पितृसमुच्चायकः । तृतीयेति । उपपदानीयेत्यर्थः । सति सम्बन्धे कर्त्रादितृतीया तृतीया सित्त्वे, एतत्तु द्रव्यादियोगे सावकाशमित्युक्तमेवेति भावः । एकक्रियेति । यत्क्रियाकर्तृत्वं पितुस्तत्क्रियेत्यर्थः । तथाचान्तरङ्गत्वात्तत्रापि प्रथमा स्यादिति भावः । प्रायुक्तमाध्यासङ्गतेऽप्येवमपि बोध्यम् । अन्ये तु प्रधानीभूतक्रियाहेतुककार्यत्वेन कारकविभक्तीनां प्राबल्यमिति न्यायार्थं वदन्ति ; तन्मत्तं खण्डयति—क्रियाया इति । यथाप्यत्र पक्षे "तत्र च दीयते" "नमोवरिव" इति सूत्रद्वयेऽपि प्रायुक्तमाध्यासङ्गतिरुपयोरपि क्रियासम्बन्धनिमित्तकत्वादिति बोधः स्पष्टश्चापि मूले एव कुठारमाह—अप्रधानेति । उक्तमिदमनुपदम् । तदेवेति । उक्तार्थरूपमेवेत्यर्थः । नल्ल-पार्थरूपं, तथासत्यादिपदं न वद्रेत्सङ्गमाह्लासभावात्, अन्यस्यैव तत्त्वत्वात् । एतेन भेदेन समाधानं नृपयो मूलकृतः प्रथमायाः कारकविभक्तित्वं नोदमित्यथास्तत् । तदाह—अत्रेति । उक्तवाक्ये इत्यर्थः । एतेन 'पुत्रेण सह पितुरा-

‘येनाङ्गविकारः’ ॥ अङ्गशब्दोऽशांवाद्यजन्तस्तदाह—अङ्गिन इति । येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्यर्थभूतोऽवयव एव गृह्यते, सन्निधानात् । सचार्थाद्विकृत एव,

शब्दरत्नम् ।

इत्यस्य सङ्ग्रह इत्यलम् ।

मर्शाभाद्यजन्त इति । व्याख्यानादिति भावः । अन्यथा येन गुणेन काणत्वादिना-
ऽवयवस्य विकारो लक्ष्यत इत्यर्थापत्त्या—‘अक्षि काणमस्य’ इत्यादौ प्रथमां वाधित्वा
गुणवचनात्काणशब्दादेरेव स्यात्, ‘अक्षणा काणः’ इत्यादौ तु पष्ठ्येव स्यादिति बो-

मैस्वी ।

इत्यर्थः । नचैवं सति प्राबल्याच्चेति चकारासङ्गतिरिति वाच्यम् । चकारस्य हेत्वर्थकत्वात् ।
यतो वचनेनापूर्वेण कारकविभक्तेः प्राबल्यमुक्तमतोऽप्रधानप्रदुर्णं शक्यमकर्तुमित्यन्वयः । एतेन
द्रव्यगुणयोगे तृतीयासिद्धवधेमावश्यकं यत्सहयोग इति सूत्रं तद्विशेषविहितत्वेन परमपि
कर्तृकर्मणोरिति सूत्रम्बाधित्वा पितुरागमनमित्यत्र पितृशब्दात्तृतीयाविधायकं स्यादिति
अप्रधानप्रदुर्णभावव्यक्तिमिति परास्तम् । वाचनिकेन तेन न्यायेन कारकविभक्तेरेवैतादृशास्यले
प्रबलायाः प्रवृत्तिबोधनेन विशेषविहितत्वस्याकिञ्चित्करत्वात् । किञ्च नमस्यति देवानित्यत्र
नम-शब्दयोगेन परत्वात्प्राप्तमपि चतुर्थीम्बाधित्वा द्वितीया यथा स्यादित्येतदर्थं वचन-
मावश्यकम् । अत एव ‘गाः स्वामी गच्छति’ इत्यत्र “स्वामीशर” इति पठो वाधित्वा
घात्वधेव्यापारजन्यफलाश्रयत्वेन गवां कर्मत्वाद् द्वितीया भवतीत्याशयेनाह—अङ्गमिति ।

व्याख्यानादिति । अङ्गग्रहणसामर्थ्यमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । अत एव “अङ्गशब्दोऽर्थं
समुदायशब्दः” इति भाष्ये उक्तम् । अन्यथा—अजन्तत्वाभावे । अङ्गशब्दस्यावयवे सुप्रसि-
द्धतया गुणवाचकस्यैव प्रत्यासत्त्योपस्थिति- स्यादिति येन गुणेनावयवस्य विकारो लक्ष्यते
तद्वाचकात्तृतीयेति सूत्रार्थः स्यादित्याशयेनाह—येन गुणेनेति । लक्ष्यत इति । तद्वाचकात्तृती-
येति शेषः । अक्षणा काण इत्यादाविति । आदिना ‘पादेन खञ्ज’ इत्यस्य सङ्ग्रहः । यदि तु
सूत्रेऽङ्गशब्दपरित्यज्य गुणिशब्द एवोपादीयते तदा तु न दोष इत्यवधेयम् । प्रवृत्तित्वस्या-

भावप्रकाशः ।

‘गमनम्’ इत्यादौ पितृस्त्वभाववैतदावश्यकमप्यथा परमपि तां वाधित्वा विशेषविहितत्वात्सैव स्यादिति
प्राचीकमपास्तम्, वचनेन तस्याः प्राबल्यात् ; गुणादियोगेऽस्य सावकारत्वात् । एतेनास्तिभवंतीपर
इति भाष्योक्तेस्तत्राप्यस्तिक्रियाकर्तृत्वेनेद व्यर्थम् । अत्र शब्दसंस्काराय शब्द एव सम्बन्ध इष्टो नारार्थ
इति श्वे तर्हि आगत इत्यत्रापि मुख्यत्वात्श्रवणव्यकारादश्लेषममाप्ताने निष्कले इति रत्ना-
करोक्तमपास्तम् ; द्रव्ययोगे तत्राप्यनिर्वाहात् । एतेन तत्रैव गवोभवोस्तुल्ययोगात्पितृस्त्वभाववैत-
दावश्यकमित्यपास्तम् ; बधोवद्विशेषणादेवेतदश्लोकारात् पितृस्त्वसम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वाच्चेति दिक् ।
तदाह—इत्यलमिति ।

मूले श्वेतुश्चेराह—व्याख्यानादिति । अङ्गग्रहणसामर्थ्यमूलकाद् “अङ्गशब्दोऽर्थं समुदायशब्दः”
इति भाष्योक्तादित्यर्थः । एतदेव वचनयितुमाह—अन्यथेति । अजन्तत्वाभावे इत्यर्थः । अङ्गशब्दस्यावयवे
प्रसिद्धत्वादिति भावः । गुणेनेति । अनेन येन गुणेन गुणिनो विकारो लक्ष्यते शयेतावतैव सिद्धे तद्वे-
/पर्थ्यं स्पष्टमेवेति ध्वनितम् । अवयवस्य—अत्रण । लक्ष्यतइत्यर्थे, ततस्त्वृतीयेति शेषः । इत्यादौ

सत्या ।

पष्ठ्येव स्यादिति । लक्षणाद्विकृताङ्गरूपशक्यपत्त्यङ्गसम्भवे विकृताङ्गविशिष्टरूपलक्ष्यपराशश-
स्याप्रहणादिति भावः ।

नखविकृतेनावयवेन शरीरस्य विकारः संभवति । तदेतदाह—येनाङ्गेन विकृतेनेति । संजानीत इति । “सम्प्रतिभ्यामनाध्याने” इति तद्ध् । कृद्योगे परत्वात् पष्ठी-
पितुः सञ्जाता । यत्तु हरदत्तेनोक्तम्—आध्याने परत्वाद् “अधीगर्थ” इति पष्ठी-
‘मातुः संजानाति’ इति; तन्न, तत्र शेषाधिकारात् । -

द्रव्यादीति । उक्तं च—

द्रव्यादिविषयो हेतुः करणं नियतक्रियम् ॥ इति ।

अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते । इति च ।

शब्दरत्नम् ।

द्वयम् । प्रकृत्यर्थेति । अर्शं भाष्यप्रकृतेरित्यर्थः । शरीरस्येत्यवयवव्युपलक्षणम् । संभव-
ताति । लक्ष्यः सम्भवतीत्यर्थः ।

द्रव्यादीति । आदिना गुणत्रये । एवं च त्रितयसाधारणं हेतुत्वम् ।
नियतक्रियमिति । क्रियया नियतमित्यर्थः । क्रियामात्रविषयमिति यावत् ।
हेतुकरणयोर्व्यप्यान्तरमप्याह—अनाश्रिते रित्यति । एवं च करणत्वहेतु-
भैरवी ।

व्यावर्तकतया सन्देहनिवृत्तये आह—अर्शं भाष्यमिति । यद्यप्यस्यैव काणन्तथाप्यवयवधर्मस्य
समुदाये आरोपाद्यथा शरीरे प्रयोगस्तथा शरीरावच्छिन्नतन्मन्वपि व्यवहारस्य दर्शनादाह—
शरीरस्थैत्यवयवेषुपेति । विकारसम्भवस्यासूत्रार्थत्वादाह—लक्ष्य इति । अत्रेदं बोध्यम्,
आह—लक्ष्य इति ।

त्रितयसाधारणमिति । त्रितयनिरूपितमित्यर्थः । एवं क्रियामात्रविषयमित्यत्र विषयशब्दो
निरूपितार्थकः, तस्य करणत्वेऽन्वयः । अथवा विषयशब्दो जनकार्यकः । वैकल्याण्तरमिति ।
एतेन यक्रियाजनकङ्करणन्तत्राप्यनेनैव तृतीया भविष्यतीति “कर्तृकरणयोः” इति सूत्रे करण-
शब्दो नोपादेय इति परास्तम् ; शाब्दबोधवृत्तत्रैलक्षण्यस्य स्फुटत्वात् । एवञ्च—व्यापार-
वदेव करणमिति भेदे चेत्यर्थः । एवञ्च करणत्वसकृत्यपक्षेया हेतुत्वशक्तिर्विलक्षणा तृतीयार्थ
भावप्रकाशः ।

रित्यति । अक्षिशब्दादिति शेषः । अत्रन्तस्यापि यत्किञ्चित्प्रकृतित्वादाह—अर्शं भाष्यमिति । यद्यप्य-
स्यैव काणं तथाप्यवयवधर्मस्य समुदाये आरोपाद्यथा शरीरे प्रयोगस्तथा तदवच्छिन्नेऽपि व्यवहारस्य
निरूपत्वादाह—शरीरस्येत्येति । विकारसम्भवस्यासूत्रार्थत्वादाह—लक्ष्य इति । अत्रेदं बोध्यम्,
द्वी विप्रावितिवदत्तेति प्रयोगः । एवंहीत्वेदृशानां साधुषु चेदमेव भाष्यं मानम् । चधुनांशान्तरसक-
क्षुक्कः काणपदार्थः । अक्षिपदार्थो गोलकं, विकारप्रयुक्तत्वरूपः सम्बन्धस्त्वृतीयार्थः । गोलकविकारप्रयुक्तसक-
क्षुनांशान्तरसकक्षुक्क इति बोध इति केचित् । ‘अक्षिशयने’ इति सूत्रमाप्यकैयट् स्यां तु सर्वथा दृष्टिहीनः
वाण इति लभ्यते इति बोध्यमिति ।

ननु सूत्रे लौकिकहेतोर्यद्दण्डेऽपि तस्य करणत्वादेव सिद्धमत्र आह—द्रव्यादीतीति । तद्रव्याद्ये-
व्यादिनेति । तत्फलितमाह—एवञ्चेति । तयोस्तेन अरणे चेत्यर्थः । साधारणमिति । तत्रजनके
वर्तने इत्यर्थः । ननु करणं नियतक्रियमित्यनेन बहुव्रीहिणा सव्यापारं तद्विषयो लभ्यते, स चायुक्त-
अनाश्रिते इत्यनेन पीनहकथापत्तेरत आह—क्रिययेति । तथाच वैषयिकमसम्बन्धं बहुव्रीहिसत्त्व-
नयन्नाह—क्रियामात्रेति । बहुव्रीहिः तन्मात्रजनकमित्यर्थः । उक्तयुक्त्या भेदसिद्ध्या उत्तरकारिकाया
वैषय्येमादाह—हेत्विति । वैकल्याण्तरमिति । एतेन क्रियाजनके करणेऽप्यनेनैव सिद्धी तत्र
तद्विषयार्थोऽत्र आहैत्यवतरणं निरस्तं, तद्वचनयन् तत्फलितमाह—एवञ्चेति । करणन्तु व्यापारवदेव-

फलमपीति । एतच्च 'प्रत्यय' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । एव च तादृर्ध्वचतु-
र्ध्यां सद्देयं तृतीया विकल्प्यते । अध्ययनाय वसति । अयं तु विशेष-अध्यय-
नस्य फलेन सहाभेद संसर्ग, उपकारकत्वेन सह तु निरूपकतेति । गम्यमाने-

शब्दरत्नम् ।

त्वविषयकशब्दबोधाय सूत्रद्वयमित्यर्थः । विकल्प्यत इति । तदर्थत्वेन विवक्षायां चतु-
र्ध्यां, हेतुत्वेन विवक्षाया तृतीयायाश्च प्राप्त्या विवक्षाभेदेन विभक्तिद्वयमित्येतावता तथा
'विकल्प्यतांशहर इति बोधश्च' । अलोऽन्ते सहेति । तच्च फलकत्वेन तृतीयायां इत्येके । हेतु-
त्वेनैवेत्यन्ये । अद्गतयमेतुको वास इति बोधस्तृतीयायाम् । चतुर्थ्यामध्ययनोपकारको वास
शैरी ।

इति भावः । ननु तृतीया विकल्प्यते इति मूलमसत्तम् १ समानार्थत्व एव विरलपण्यवहा-
रात् । अत एव 'तुल्यायांस्तु विकल्पेत्' इति जैमिनिनाप्युक्तम् । यथा 'त्रोहिभिर्वैर्धा
यनेत' 'उदितेऽनुदिते वा पुहोति' इत्यत्र । अन्यथा द्वितीयादिभ्योऽपि विकल्पय्यव-
हार स्यादत आह—उदयत्वेनेति तादृश्येनेत्यर्थः । एवञ्च विकल्प्यत इत्यस्य विवक्षाभेदेन
भवतीत्यर्थः ।

फलमपि हेतुरिति परममूढे उक्तम्, तत्र यदिहेति तस्य—इह सूत्र इत्यर्थं केपाचिन्मने,
मतान्तरं तु इहेत्यस्यैतत्सूत्रोदाहरणे इत्यर्थः । आद्यमते तृतीयार्थं फलत्वेन फलान्तरं प्रकृत्य
र्थस्याभेदेन, तस्य तु जनकतासम्बन्धेन वासादावन्वय इत्यव्ययनाभिन्नफलजनको वास इति
बोधः । अन्यमतं तु फलस्य स्वज्ञानद्वारा वासादिहेतुत्वविवक्षा यत्र तत्राप्ययनाय वस
ताति प्रयोगाध्ययनस्य हेतुरूपतृतीयाथेऽभेदान्त्वय, तृतीयाथस्य तु जन्यतासम्बन्धेन
वासेऽन्वय इत्यध्ययनाभिन्नेतुनन्यो वास इति बोधः । तदेतदुपपादयति—उच फलमित्या-
दिना । हेतुत्वेनैवेत्यवकारेणास्य मतस्य सुख्यत्वन्दर्शितम् । यदा तु तादृर्ध्वं चतुर्थी तदापि

भौतप्रकाशः ।

त्यादिभेदे शैर्यं । शाब्दिति । शाब्दबोधवैलक्ष्याद्येत्यर्थः । करणत्वशक्तिजो हेतुत्वशक्तिर्भिनैवान-
सर्गात् इति तापर्यम् । ननु 'तुल्यायांस्तु विकल्पेत्' इति जैमिन्युक्तेर्त्रीहियगदिरदितानु दितयोश्च
विकल्पय्यवहारो दृष्टः, प्रकृते तु नैवमिति कथं तदुक्तिः । अन्यथा द्वितीयादेरपि मियस्तद्वयवहारोऽपि
रत् आह—तदर्थत्वेनेति । तादृर्ध्वेनेत्यर्थः । तयो-तृतीयाचतुर्थ्यां । एवञ्च न सोऽत्र विकल्प किं
विकल्प्यते इत्यस्य पक्षो भवतीत्यर्थः इति भावः । फलमपि हेतुरिति परममूनमित्य केचिद्व्याचक्षते-
इह सूत्रे फलमपि हेतुत्वाभेदेन गृह्यते, तृतीयाथस्य फलत्वेन फल, तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदान्त्वय, तस्य न
वासे न-वृत्त्या । एववाध्ययनाभिन्नफलजनको वास इति बोध इति, तदाह—तच्च फलमिति । सूत्रे

सरला

सूत्रद्वयमित्यर्थः इति । ननु हेतुत्वस्य करणत्वनियतत्वाभावेन हेतुतृतीयाया भावश्चकारवेऽपि
करणत्वस्य हेतुत्वनियतत्वात् हेतुतृतीयाया करणतृतीयाया गतायत्वं सम्भवत्येवेति चेत् १ न, हेतुतृती-
यायाश्च हेतुत्वशक्तौ करणतृतीयायाश्च करणत्वशक्तौश्च घटत्वपृथिव्यात्वयोस्त्वि परस्पर भिन्नतया तत्त-
त्तत्प्रकारकबोधाद्यमुभयोपपत्त्यवस्थात् हेतुत्वशक्तौ वाकत्वाभावेन 'वन्वद् भूतलम्' इत्यादौ समासैक-
देशे षटादौ वाहेन इति तृतीयाप्रतिपाद्यहेतुत्वस्यावयवाभावेन 'शरं श्रातनपत्र' इत्यादौ समासैक-
देशशतनादावपि अ-वयासम्भवेन तादृशप्रयोगात्तामसाधुत्वापत्तेश्च करणत्वविवक्षायां 'श्रुतेन वन्वति'
इत्यादौ 'कवतदृणे क्वचमी' इति हेतुत्वतायांवाधिकां पञ्चमीं वाधित्वा तृतीयाविधानार्थं तदावश्यक-
ताञ्चेत्यर्थः ।

शाब्दरत्नम् ।

इति बोध इति मते इदम् । अक्षयनोपकार्यको 'वास इति बोधश्चतुर्थ्यामिति मते तत्रा-
प्यभेदमानमेवेति बोध्यम् । गम्यमानेति । श्रमेणेत्यादिपदत्रयबोधविषयेत्यर्थः । स्पष्टं चेद्

भैरवी ।

मतभेदेन शाब्दबोधे वैलक्षण्यमित्याह—चतुर्थ्यामिति । आद्यमते उपकारकत्वञ्चतुर्थ्यर्थः । तत्र
प्रकृत्यर्थस्य स्वनिष्ठोपकार्यतानिरूपकत्वव्यञ्जनेनान्वयः । प्रत्ययार्थस्य त्वाश्रयतया वासेऽ-
न्वयः । द्वितीयमते उपकार्यश्चतुर्थ्यर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदेन, तस्य तु स्वनिष्ठोपकार्यतानि-
रूपितोपकारकत्वेन वासेऽन्वय इति मतभेद इति बोध्यम् ।

नन्वलं श्रमेणेत्यत्र क्रियावाचकपदाप्रयोगात्कथं कारकविभक्तिः ? यदि तु तद्विनाऽपि
कारकविभक्तिरुत्तरार्थस्य यत्र कुत्रचिदन्वयस्तदा कारकाणां क्रियामाश्रयित्वनियममङ्ग
इत्यत्र आह—गम्यमानेतीति । अत्र प्राञ्च—अलशाब्दो निषेधार्थः, 'अलम्भोजनेन' इत्यादौ तथा
दर्शनात् । निषेधस्य प्रतियोगिसाकाङ्क्षत्वात्प्रतियोगिवाचकम्पदं स्मर्यते । तच्च योग्यत्वा-
दिह साध्यमिति । तदर्थान्वयित्वेन श्रमेणेति तृतीया । नचाध्याद्विषयं यत्साध्यमिति तस्य
नामत्वात्तदर्थो न क्रियेति कथन्तत्र तृतीयान्ताथान्वय इति वाच्यम्, विशिष्टार्थस्याक्रियात्वे-
ऽपि तद्घटककृतप्रकृत्यर्थस्य साध्यत्वेन प्रतीयमानस्य क्रियात्वात्तस्याह्वरणकारकान्वये वाध-
काभावात् । गम्यमानेत्यस्य स्मर्यमाणपदजन्यबोधविषयेत्यर्थः इति । वस्तुन इदञ्च युक्तम् ।
साध्यमिति पदं स्मृतिविषयो, मानसज्ञानविषयो वा ? भवत्प्रयथापि, तस्यानुधारितत्वा-
त्प्रत्यायकता बाधिता, "उच्चारित" शब्दः प्रत्यायको नानुधारितः" इति भाष्यकारोक्तेः ।
तस्माद्यथा पदार्थे पदशक्तिप्रहकाले पदैकदेशस्यापि शक्तिप्रह इति पदैकदेशादपि तस्यार्थ-
स्योपस्थिति—सत्या, भामा, भीमादिभ्यो यथा, तथा वाक्यार्थे वाक्यैकदेशपदस्यापि
शक्तिप्रह इति, तस्माद्वाक्यार्थस्योपस्थिति । एवञ्च श्रमेण साध्यमिति वाक्यार्थे श्रमेण-
ेत्यस्य शक्तिरिति श्रमेणेत्येतत्पदजन्यबोधविषयत्वमव्याहृतमिति भावः ।

अस्य सिद्धान्तत्वसूचनायाह—स्पष्टबोधमिति । "हृद्यणः सम्प्रसारणम्" इति सूत्रमा-

भावप्रकाशः ।

नेन गृहमाणकलं चेत्यर्थः । अन्ये तु अन्यथा—इह पतस्त्वन्वये कचिदकलमपि हेतुरेवैव विव-
क्ष्यते, तस्यापि स्वज्ञानद्वारा जनकत्वादिति, तदाह—हेतुत्वेनैवेति । एवस्तद्व्याहृतिद्वाराऽस्य सिद्धा-
न्तस्वसूचनाया । अत्र एवात्र मते बोधमाह—अक्षययनेति । अक्षययनाभिन्नहेतुजन्यो वास इत्यर्थः ।
तृतीयायामिति । अनेन संसर्गं शयन्तोऽन्यो व्याख्यान इति सूचितम् । अत्र एव तद्विमिश्रण्य उवा-
च—चतुर्थ्यामिति । उपकारकत्व तदर्थः । तत्र च तैनान्वयः । अक्षययननिष्ठोपकार्यतानिरूपितोपकार-
कत्ववान्वास इत्यर्थः । इदं निरूपकत्वस्य संसर्गत्वकथनद्वारा विशेषकथनम् । सिद्धान्तमाह—अक्षययेति ।
अक्षययोपकारकत्वस्य इत्यर्थः । अक्षययनस्य इत्यर्थः । अक्षययनस्य इत्यर्थः । अक्षययनस्य इत्यर्थः ।
चतुर्थ्यर्थेऽपीत्यर्थः । अपिस्तृतीयान्तसमुच्चारकः । एवं 'भयं तु विज्ञेय' इति मूलोक्तिस्तथादण्ड्याद्युक्तिश्च
विन्त्येति बोध्यम् । अभेदेति । विशेष्यविशेष्योऽर्थः । एवः पूर्ववत् । नन्वलं श्रमेणेत्यादौ क्रियावाचक
पदाभावात्कथं कारणत्वं, तां विनापि तदङ्गीकारेण क्रियाजनकत्वात्क्रियामाश्रयित्वे तदित्यनुपपन्नमत आह-
गम्यमानेतीति । अलशाब्दो निषेधार्थः । यद्यपि साध्यमित्यर्थाव्याहारेण तस्य नामार्थत्वेन द्रव्यत्वादिक्रि-
यात्वेपि तत्राहृतिभागार्थस्य तद्वत्, तथाच गम्यमानेत्यस्य मानमबोधविषय इत्यर्थः, स्पष्टं चेद् "सहयुक्तोऽर्थः"
इत्यत्र भाष्ये इति मूलाक्षमिति; तथापि सिद्धान्तरीत्या व्याचष्टे—श्रमेणेत्यादीति । वाक्यैकदेश-
नादे-
नेति भावः । आदिना शनादिपरिग्रहः । अस्य सिद्धान्तस्य च्चनवति-रूपं स्पष्टं चेद्मिद्यण इत्यत्र भाष्ये
इति । तत्रहि प्रविश विष्णोमिति वाक्यार्थे वाक्यैकदेशप्रयोग इत्युक्तम् । तथाच विशिष्टस्यैव शक्तिप्रह एक-
देशस्यापीति स्ववाच्यक्रियां प्रतिस्वस्य कारणमिति शयादिपरममूनायो बोधः । एतेन तस्य श्रमेणेति ना-

इति । न तु श्रूयमाणैवेत्याग्रह इति भावः । साधनेति । साध्यमित्यत्र प्रकृतिभा-
गस्यार्थं प्रतीति भावः । 'मा चापलायेति गणान् व्यनैषीत्' इत्यत्र तु यतध्वमि-
ति शेषः । अशिष्टेति । एतच्च 'दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे' इत्यनेन ज्ञाप्यते ॥

इति तृतीया ॥

शब्दरत्नम्

"सहयुक्तं" इत्यत्र भाष्ये, तदाह—न तु श्रूयमाणेति । श्रूयमाणस्त्वमात्रवाचकपदज-
न्यबोधविषयेत्यर्थः । ज्ञाप्यते इति । चतुर्थ्यर्थविहिततृतीयायुक्ताहाण आत्मनेपदमिति
सदर्थः । सा चेदित्यनेन तस्याः क्वचित्कत्वं ज्ञाप्यते । तेनाशिष्टव्यवहारे इत्यंशोऽपि सिद्ध
इति भावः ।

इति तृतीया ।

भैरवा ।

प्येऽपि । तत्र हि—वाक्यस्य सम्प्रसारणसंज्ञायां "सम्प्रसारणाच्च" इत्यादावनुवादप्रदेये
वाक्यात्परत्वात्पुनरुक्तिप्रसक्त्या सम्प्रसारणाज्जातं सम्प्रसारणशब्देन गृह्यत इत्युक्तम् । पर-
ममूलस्य तु स्ववाच्यक्रियाप्रति स्वस्य करणत्वमित्यर्थः । नन्वेवं सति श्रूयमाणपदजन्य-
बोधविषयत्वमेवागतमिति 'न तु श्रूयमाणा' इत्यसङ्गतमेवेत्यत आह—श्रूयमाणस्त्वमात्रवाचकेति ।
स्वमात्रवाचकम्पदम्प्राधान्येन क्रियाबोधकम् । तेन—चतुर्थ्यर्थे ज्ञापिततृतीयायाः क्वचित्क-
त्वेन । अशिष्टव्यवहार इत्यंशोऽपि सिद्ध इति । अभिधानस्वामात्र्याद्यमंशः सिद्ध इति भावः ।
अशिष्टानां सङ्कीर्णाचारणा यो व्यवहारः क्रिया तद्बोधकप्रयोगे यत्सम्बन्धेन व्यवहारस्य
सङ्कीर्णत्वनिन्द्यत्वन्तद्वाचकाच्चतुर्थ्यर्थे तृतीया भवतीति वार्तिकार्थः । अत्र दाण्वात्त्वर्थो
दानपूर्वक उपभोगः । कामुककर्तृको दासीसम्प्रदानकदानपूर्वक उपभोग इति बोध । दास्यौ
दत्त्वा सामुपभुङ्क्ते इति फलितम् ।

इति तृतीयाविवरणम् ।

भावप्रकाशः ।

मार्थत्वेन न क्रियात्वन्वित्यपस्तमिति मञ्जूषार्था विस्तरात्तदाहृति । तादृशगम्यमानस्वमिष्टेस्वैवाहेत्यर्थः,
नत्वन्वयाऽभिप्रत्येति भावः । नन्वेवमपि श्रूयमाणस्त्वमात्रवाचकपदजन्यबोधविषयत्वमस्त्वाद्विरोधोऽत्र आह—श्रूयमा-
णस्त्वमात्रेति । तथा च तस्य तन्मात्रावाचकत्वात् विरोध इति भावः । ज्ञापकत्वमुपपादयति—चतु-
र्थ्यति । यत्पुनरात्तादायः—इदं चिन्त्यम्, अशिष्ट-व्यवहारे इत्यंशस्य वाचनिकत्वादिति, श्लेषण्यति—
सा चेदिति । यथार्थवेच्छेच्छब्दत्वादिति भावः । तस्याः—तृतीयायाः । तत्सदर्थस्य स्पष्टमप्रती-
याह—ज्ञाप्यते इति । एतेन निपातानामनेकार्थत्वात्कार्ये वेच्छेच्छब्दः, तादृशदाय आत्मनेपदं भवति,
सा च चतुर्थ्यर्थबोध्या, अभिधानस्वामात्र्याच्चाशिष्टव्यवहारे एव प्रयोगनियम इति हरदत्तोक्तं प्रकाशानु-
दितमपास्तम् । एकदेशानुमतिद्वाराऽयमन्वयो ज्ञाप्यत इति मान्योक्तिरपि प्राचानुरोधेनेति बोध्यम् ।
आह—तेनेति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । अशिष्टेति । अशिष्टानां सङ्कीर्णाचारणा यो व्यवहारः क्रिया
तद्बोधकप्रयोगे प्रत्यासत्त्या यत्सम्बन्धेन व्यवहारस्य सङ्कीर्णाचारणत्वं तद्वाचकात्सदर्थे हेति वार्तिकार्थः ।
अपिस्त्वमुच्यते । दानपूर्वको भोगो वात्सर्वम् । दानीसददानकदानपूर्वको भोग इति बोधः । दास्यौ
दत्त्वा सामुपभुङ्क्ते इति यावत् ।

इति तृतीया ।

अन्वर्थसञ्ज्ञात्रलेनाह—दानस्येति । तेन 'अज्ञां नयति प्रामम्' 'हस्तं निद-
घाति वृक्षे' इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः । दानं चापुनर्ग्रहणाय स्वस्वत्वनिवृ-
त्तिपूर्वकं परस्वत्वोत्पादनम् । अत एव 'रजकस्य वस्त्रं ददाति' इत्यादौ न भवति;
तत्र हि ददातिर्भाकः । एतच्च वृत्तिकृन्मत्तम् । भाष्यमते तु नान्वर्थतायामाग्रहः,
'खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति' इति प्रयोगान् । 'रजकस्य वस्त्रं ददाति'

साट्पणम् ।

अपुनर्ग्रहणायेति । इदं च स्वत्वनिवृत्तेर्वाच्यतास्वीकारकल्पप्रदर्शनं, न तु धात्वर्थं
निविष्टमिति बोध्यम् । भाक इति । अधोनीकरणरूपेऽर्थे इत्यर्थः । "न शूद्राय मतिं
दद्यात्" इत्यत्र मतिं तन्नकं शास्त्रं नोपदिशेदित्यर्थः । आग्रह इति । अत एव 'क्रिया-
ग्रहणं कर्त्तव्यम्' इति वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । भाष्यान्तमाह—खण्डिकेत्यादि ।

भैरवी

ननु स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यनुवृत्त्यापारो यदि दाणधात्वर्थस्तदा कर्मणि स्व
त्वनिवृत्तिः प्रधानध्यापारेण सम्भवेति पुनर्ग्रहणाप्रमत्त्याऽपुनर्ग्रहणायेत्यस्य वेदधर्मत
आह—इदमेति । अपुनर्ग्रहणायेत्यस्योत्पादानन्वेत्यर्थः । वाच्यता—दाणधातुवाच्यता ।
भाकत्वं गौणत्वं, अच्च विश्विन्निरूपितमेवेति निरुनशान्नाह—अधीनीकरात्
इति । ननु स्वस्वत्वप्रध्वंसविशिष्टपरस्वत्वोत्पत्त्यनुवृत्त्यापार एव चेद् दानन्तदा "न शूद्राय
मतिन्दद्यात्" इत्यत्रानुपपत्तिः ? मतिशब्दायै ध्यापारजन्यफलाश्रयत्वस्यासम्भवेन द्विती-
याया अपुनपत्तेरत आह—न शूद्रायेति । तज्जनकम्—मतिजनकम् । शास्त्रम्—वेदादिरूपम् ।
क्रियाग्रहणमिति । "कर्मणा यममिप्रैति" इति सूत्रे कर्मणेति परित्यज्य क्रियेति वक्तव्यमि
त्यर्थः । प्रत्याख्यातमिति । "क्रियापि कृत्रिमं कर्म, कया क्रियया ? सन्दर्शनादिक्रियया"

भावप्रकाशः ।

ननु स्वत्वनिवृत्तेर्धात्वर्थत्वेन तदप्रसक्त्याऽपुनर्ग्रहणायेत्यधिकम्, अत एव दानं च नाम कश्चिदुदि-
श्यापुनर्ग्रहणाय स्वद्रव्यत्याग इत्येव प्रकाशे उक्तम् आह—इदं चेति । प्रतीकोक्तार्थरूपं चेत्यर्थः ।
वाच्यता—दाणधातुवाच्यता । ननु भाको नाम गौणः, तथैव तान्त्रिकव्यवहारस्य च कुत्रेत्याशङ्क्या
माह—अधीनीकरणेति । एवमपि 'वृत्तिकृन्मत्तम्' इत्यन्त मूलं तथा तदुक्तं चायुक्तेव "न शूद्राय" इत्या-
दावनिर्वाहात्, तद्वचनयन्नाह—न शूद्रायेति । मुख्यमतेश्चरूपदानासम्भवादाह—तज्जनकमिति ।
वेदादिरूपमित्यर्थः । तथापि तदसम्भवादाह—नोपेति । उपदेशो बोधनम् । तत्र मुख्य प्रमाणमाह—
एत एवेति । अन्वर्थत्वानामाश्रयत्वेत्यर्थः । क्रियेति । कर्मरहितक्रियेत्यर्थः । एवञ्च 'पत्ये श्रेते' इत्या-
दावकर्मकक्रियोद्देश्यस्य सप्रदानत्वार्थं वार्तिकमिति भावः । प्रत्याख्यातमिति । सदर्शनादिक्रियया

सर्ला ।

प्रत्याख्यातमिति । सम्प्रदानसञ्ज्ञाया अन्वर्थत्वे तु प्रत्याख्यानपक्षे 'शिष्याय शारत्रं कथयति'
इति वाक्ये तदप्राप्या वार्तिकारम्भे च तत्प्राप्या फलभेदः स्पष्ट एवेति । अन्वर्थत्वामावे तु तत्रादि
शारत्ररूपवर्भणा शिष्यरयामिसम्बन्धुभिर्म्यमाणतयोमधोरपि तस्मिन्निरिति ।

दान स्वस्वत्वनिवृत्ति-परमात्रस्वत्वोत्पत्ति-पशुमयानुवृत्तौ ध्यापारः । अपेक्षायामतिव्याप्तिवोरक्तं
परेति दलम् । स्वासाधारणस्वत्वनिवृत्तिजनके स्वपरमाधारणस्वत्वजनके ससर्जनध्यापारऽतिव्याप्तिवार-
णाय भावेति । दानमेव स्वत्वजनक, प्रतिग्रहस्तुफलातिशयार्थो न स्वत्वजनकः । अत एव देशान्तरयत्रा-
क्षणोद्देशेन द्रव्यदाने तन्मरणे तत्पुत्राणां तस्य द्रव्यस्य पितृदायत्वेन धर्मशारत्रे ग्रहणमुक्तं सङ्गच्छते ।
अस्वीकारश्च स्वत्वोत्पत्तिं प्रतिवन्दति, तस्मिन् सति दानेऽपि तदनुत्पत्तेः प्रतिग्रहस्यैव स्वत्वोत्पत्ति

ति तु शेषत्वविषयायां बोद्धव्यम् । न चैवम् 'अजां नयति ग्रामम्' इत्यत्रापि सङ्गः 'यमभिप्रैति' इत्युक्त्या हि यमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं, कर्मणश्च शेषत्वं ऋयते । ग्रामस्य अजां प्रति शेषित्वं नास्ति । दानीय इति । बाहुलकात् सम्प्रदाने अनीयर् ।

"हृद्यर्थानां प्रीयमाणः" ॥ प्रीञ् तर्पणे, अस्मात् कर्मणि लट् । द्वये

शब्दरत्नम् ।

पेटां ददातीत्यत्र संयोगोऽर्थः । शेषित्वम्-उद्देश्यत्वम् । शेषत्वम्-अप्रधानत्वस्वरम् । शेषित्वं नास्तीति । यद्यपि ग्रामसंस्कारार्थमज्ञानयने तदपि ग्रामस्यास्ति, तथाऽप्यज्ञाया व परत्वात् "इत्तुः" इति कर्मसंज्ञया बाधान्न दोष इति तत्त्वम् ।

अस्मात् कर्मणीति । कर्मादेशसुतादेशैत्यर्थः । 'प्रीह् प्रीशौ' इति देवादिकादित्यपि भंशवी ।

त्यादिना प्रत्याख्यातम् । 'पत्ये शेते' इत्यन्मात्पतिसम्प्रदानकर्मरतनोर्कृत्कं शयनमिति शब्दबोधः । यदि वृत्तिकारमताथ एव भाष्यकारस्याप्यभिप्रेत. स्यात्तदा सूत्रस्यकर्मशब्देन क्रियाया ग्रहणेऽपि मुख्यं यदनुगतं सम्प्रदानत्वन्तदत्र न सम्भवतीति 'पत्ये शेते' इति प्रयोगोपपत्त्यसम्भवेन क्रियायाः कृत्रिमकर्मत्वोपपादनमसङ्गतमेव स्यादिति भावः ।

भाष्यान्तरं व्याचष्टे-चपेटामिति । चपेटाशब्दार्थः प्रसूतकरतलम् । संयोग इति । ऋषोऽल-तलकरतलसंयोगानुकूलव्यापार इत्यर्थः । शेषित्वमप्रधानत्वन्तश्चोद्देश्यत्वस्यैव सम्भवतीति लिताथेमाह-उद्देश्यत्वमिति । अत एवाह-शेषत्वमप्रधानत्वमिति । एवञ्च कर्मणा करणभू-न यं स्वस्वामिभावादिनाऽभिमन्वन्धुमिच्छति तत्सम्प्रदानमिति तदर्थोऽिति भावः । तसंसंस्कारश्च तदीयपुरीषसम्बन्धेनाधिकमप्यसम्पत्त्या ग्रामस्य विलक्षणा गुपमा । त्वादिति । सम्प्रदानसंज्ञाया इति शेषः । न दोषः-नातिप्रसङ्गः । सम्प्रदानत्वशक्ति-यान् क्रियाकारकभावसम्बन्धश्च चतुर्थ्यर्थः । आद्यस्य तद्वात्यथकर्मसम्बन्धित्येनेच्छाविवयो स्तस्मिन्विशेषगता । एवञ्च सम्प्रदानविप्रसम्बन्धिव गोरुर्मकन्दानमिति शब्दबोधः ।

प्रीञ्धातोर्गोत्रयं पाठादाह-क्रयादेशसुतादेशैर्नि । परन्त्विदम्बोध्यम्, यदा सुरादेः कियते भावप्रकाशः ।

पिनोदिक्रियाया अपि कृत्रिमकर्म वाचकाच पतिसम्प्रदानक दर्शनादिकर्मभूत एतौर्कृत्कं शयनमिति ष इति सूत्रेणैव तत्त्वमिद्विः । अन्वर्थत्वे तु तदसंगतिः स्पष्टैवेति भावः । एव सत्यधिकनमिममूलं जयति-भाष्यान्तरमिति । उद्देश्यत्वे-चपेटामिति । प्रसूतकरतलमित्यर्थः । संयोग इति । योगविशेषानुकूलो व्यापार इत्यर्थः । अर्थ इति । दाण इति भावः । अस्यान्यथाऽप्युपपत्तेर्नास्ति मुख्यं तत्त्वमिति तात्पर्यम् । शेषित्वं-प्रधानत्वम् । तत्कलितमाह-उद्देश्यत्वमिति । अत्र एवाह-शेषत्वम-ति । कर्मणा करणभूतेन यं स्वस्वामिभावादिना सम्बन्धुमिच्छतीति तदर्थोऽिति भावः । अतिशयस-रादिजनकत्व संस्कारः । तदपि-शेषित्वमपि । बाधत्वात्-सम्प्रदानसंज्ञाया इति शेषः; तदाह-न दोष ति । न तदापत्तिरित्यर्थः । तथाच मूल तथा तदुक्तं च निर्य, तदाह-सत्त्वमिति । अत्रेद बोध्यम् । प्रदानत्वशक्तिमान् क्रियाकारकभावसम्बन्धश्च कारकचतुर्थ्यर्थः । सा च शक्तिरतच्छावकर्मनिष्ठक-

सरला ।

कत्वने तु स्वतोत्पत्तीच्छाबोधानुकूलव्यापारो दान ननु तदुत्पत्तीच्छामात्र, तद्विच्छाबोधानुकूलका-रकव्यापारकाले एव ददातीति प्रयोगात् । स्वत्वनिष्ठमिति विना परत्वत्वोत्पत्तेरयोगात्तथा अपि तात्पर्यत्वम् । अन्यथा शब्देन परत्वत्वबोधे जातेऽपि द्वयानुभवायणादाविव तद्व्यपवादावपि तत्स्वरत्वबो-धापत्तेरिति दिक् ।

रोचते इति । हरिं प्रीणयतीत्यर्थः । कर्मसंज्ञायां प्राप्तायां वचनम् । प्रीयमाणः किम् ? देवदत्ताय रोचते मोदकं पथि । अत्र पथो मा भूत् ।

शब्दरत्नम् ।

कश्चिद् । हरिं प्रीणयतीति । 'प्रीयमाण' इति निर्देशेन प्रीधात्वर्थकर्मण सम्प्रदानस्वाभावज्ञापनादत्र न सम्प्रदानत्वमिति भावः । अत्र पथ इति । न च तदभावे सूत्रस्य भौरी ।

तदा आद्यप्रीयत्वाणिजभाषे इदम् । कश्चिदिदि । अत्रारुचिर्वाजन्तु तस्याकर्मकत्वेन कर्मणि लडसम्भव इति । ननु हरिम्प्रीणयतीत्यनुपपन्नमप्रीधातोरपि रुच्यर्थस्येन सम्प्रदानसंज्ञाया प्राप्तेरत आह—प्रीयमाण इति निर्देशेनिति । अत्र कर्मणि प्रत्ययो दृश्यते । यदि रुच्यर्थकत्वात्मात्रेण तदर्थयोगे सम्प्रदानसंज्ञा स्याच्छेदा कर्मणि दानच् प्रत्ययो न स्यादित्याशयः । इदम्प्रीधातोरपि रुच्यर्थत्वाभिमानेन ज्ञापकप्रदर्शनम् । वस्तुतस्तु नात्र ज्ञापनोपयोगः । प्रीधातो कर्मार्थकप्रत्ययप्रवृत्तिभूतस्य रुच्यर्थत्वाभावादेव प्रीयमाण इति निर्देशस्त्वोपपत्तेः । तथाहि, 'हरये रोचते भक्ति' इति प्रयोगघटनो रुच्यादुरकर्मक इति फलतावच्छेदकमन्वयेन फलसामानाधिकरण्यस्य व्यापारे उपपत्तये विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलत्वापारो धातुवाच्य इति वक्तव्यम् । एतच्च फलतावच्छेदकविषयतासम्बन्धेन प्रीतेभक्तिमात्रनिष्ठत्वेन व्यापारस्य फलसामानाधिकरण्यात्कर्मकता । सच व्यापारः स्वमात्रसाध्यव्यापारप्रयोज्यत्वात् एव । 'हरिम्प्रीणयति' इत्यत्र तु फलतावच्छेदकमन्वयायसम्बन्धेन प्रीत्याश्रयो हरिरिति फलप्रयधिकरण्यस्य व्यापारे द्वातोः सम्बन्धत्वात्कर्मण प्रत्ययस्य प्रीधातो प्रवृत्तिभूतस्य रुच्यर्थत्वाभावस्य चोपपत्तिरत एवाह—इति भाव इति । एतदेव परममूले 'अन्यकृतं कोऽभिलाषो रुचि' इत्यनेनाभिहितम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

सनिरूपकत्वेनेच्छाविययो यस्तन्निष्ठा वक्तव्यत्वात् एवोद्देश्य शयुष्यते स्ववृत्त्युद्देश्यतानिरूपकत्वं सम्बन्धः । विप्राभिन्नसंप्रदाननिष्ठोद्देश्यतानिरूपकं दानमिति बोध इति प्राञ्जः । संप्रदानविप्राय विप्रस्य दानकं वा दानमिति बोध इति तत्त्वमिति ।

तस्योभयत्र पाठादाह—क-यादेरिति । कश्चिदिति । अत्रारुचिर्वाजन्तु तस्याकर्मकत्वेन कर्मणि लडसम्भवः, प्रीणयमान इति साहचर्यात्तथैवोक्तमिति । ननु प्रीधातोरपि रुच्यर्थत्वेन 'हरिं प्रीणयति' इत्यत्रापि तदापत्तिरत आह—प्रीयमेति । तत्र एव सम्प्रदानत्वेन कर्मणि लडसम्भवात्तनुपपत्तेरिति भावः । क-यादिचुराद्युभयसंप्रदायाह—प्रीधात्वर्थेति । अत्र—हरिमित्यत्र । अत्र मत्रे ज्ञापनवत्त्वनागौरवमितीदिमूलं तदारत्नाकरदण्ड्याद्युक्तं च विद्यम् । तद् ध्वनयन्नाह—इति भाव इति । अथ भावः—

सरला ।

इति भाव इति । समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रीतिव्यधिकरणव्यापारवाचिश्च रुचयतो प्रीधा इवेति तत्र फलतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन फलाश्रयात्वेऽपि हरिश्चन्द्रस्य रुचधातुभोगेऽनेन संप्रदानभावप्रतीक्षातुयोगे न सम्प्रदानत्वमित्यनेन निर्देशेन ज्ञाप्यते इति कर्मसंज्ञायां द्वितीयप्रवृत्तिरिति ।

अत्रैदं तत्त्वम्, विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलः प्रीतिसमानाधिकरणव्यापारो ह्येवैर्ष इति विद्यतावा फलतावच्छेदकमन्व-वत्त्वात् तेन सम्बन्धेन प्रीत्याश्रये वस्तुसंज्ञया परत्वाद्भावेन कर्मसंज्ञायो वात्र सकर्मकत्वमिति ह्यादे प्रीती समवायेनान्वये षष्ठीप्राप्ताविद् अत्रमिति प्रीधातोर्न रुच्यर्थत्वे प्रीयमाणनिर्देशस्य प्रीधात्वर्थकर्मण संप्रदानत्वाभावज्ञापकत्वं चिन्त्यम् । विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूल प्रीतिव्यधिकरणव्यापारोऽभिलषेरर्थः । स्वीयविषयत्वात्सामानाधिकरण्यं, स्वीयसमवायित्वात्सामानाधिकरण्यं, स्वानुभूतत्वम्, एतत्त्रितयसम्बन्धेन प्रीतिविशिष्टव्यापारो गानादिरूपो भवेत्पर्य ।

शब्दरत्नम् ।

त्वविवक्षायां चारिताद्येन परस्वात्तया बाधासिद्धिरिति वाच्यम्, 'देवदत्तं रोचते' इत्याप्यापत्तेः ।

भैरवी ।

रम्प्रीणयति मक्तिः इति शब्दाद्विनिष्ठा या प्रीतिस्तदनुकूलो भक्त्याश्रयको व्यापार इति बोधः । एवञ्चोक्तप्रीधात्वर्थफलस्य फलतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेनाश्रयो हरिरिति य प्रीयमाणपदबाध्यत्वमिति सम्प्रदानसञ्ज्ञा हरेर्भवेति । एतत्सूत्राभावे 'हरये रोचते कः' इत्यादौ शेषे पृष्टो हरिशब्दात्प्राप्तेति तत्सुत्राववादत्वमस्य । ननु प्रीयमाणपदाभावे सम्प्रदानसञ्ज्ञाप्राप्तिर्था मूलेऽभिहित्वा सा न सङ्गच्छते, अपिचकरणसञ्ज्ञया अस्या बाध-भवादित्याशयकज्ञान्निरस्यति—न वेत्यादिना । तदभावे—प्रीयमाणपदाभावे । शेषत्व-क्षायां—यत्र क्रियाजनकत्वमात्रस्य विवक्षा शक्यन्तरस्य त्वविवक्षा तत्र । तथेति । अचरणसञ्ज्ञयेत्यर्थः । एवञ्च प्रत्युदाहरणसङ्गतिरिति भावः । इत्यस्याप्यापत्तेरिति । विन्-नाविरहाद्ययाऽधिकरण-वविवक्षायामधिकरणसञ्ज्ञया शेषत्वविवक्षायाञ्चरितार्थायाः स-दानसञ्ज्ञाया बाध, तथा कर्मत्वविवक्षायार्कसञ्ज्ञया बाधापत्तावस्याप्यापत्तेरिति वः । एतेन कारकपदसम्बन्धेन क्रियाजनकस्यैतत्सञ्ज्ञाप्रवृत्त्या शेषत्वविवक्षायाञ्चारिता-प्रदर्शनमसङ्गतमिति परारुतम् । इत्यस्यापीत्यपिना 'देवदत्तं रोचते मोदकं पयि' इत्यस्य ग्रहः । एवञ्च कर्मसंज्ञापवादत्वमस्या, अज्ञायाः । अन्यथोक्तरीत्या कर्माधिकरणसंज्ञाभ्या-द्विषयस्य व्यासत्वाद् शेषः स्यादिति मूलाशयः ।

'इत्याद्यनुद्' । अत्र ज्ञापनवचनाञ्जने सन्नन्तात्कर्मणि ज्ञानच् । अत्र णिचप्रकृतिणिज-त्वावपि धात् । सकर्मकाविति कस्मिन् कर्मणि शानाजत्याकाङ्क्षायां णिचप्रकृत्यर्थकर्मणि भावप्रकाश ।

इत्या—इत्यावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलस्वतन्माताधिकरणा व्यापारो हचेर्यः । तत्कनभूतप्रीते-समवायेना-दो हरि संप्रदानत्वशक्तिगाम्, उक्तञ्चात् । प्रीतिवधिकरणः सोऽमित्येतेर्ये इति तस्य तदर्थस्वामा- 'हरिमक्तिमभिलष्यति' इत्यादौ न हरेस्त्व-समवायसम्-धावच्छिन्नयो वनुकूलव्यापारः प्रीधा-र्थः । अत एव प्रीयमाणः, हरि प्रीणयतीत्यादिनिष्ठाः । एतदभावे हरी शेषपृष्टोवाप्या तदपवादत्वमस्य । तदोऽपीत्य हरिनिष्ठा या भक्तिविषया प्रीतिस्वतदनुकूलो भक्तिनिष्ठा व्यापार इति बोध इति । एतेनात्र 'क्रियया यम्' इत्येव सिद्धमिति सूत्रवैयर्थ्यापत्तेरिति एताकोकमपास्तम् तस्या अपि कारकविभ-वेन तदविवक्षायां शेषत्वैऽनेन विधानादिनि दिक् । तदभावे—प्रीयमाणपदाभावे । शेषत्वैति । याजनकत्वमात्रविवक्षायां सगान्तराप्रतिविषये इत्यर्थः । तथा—अधिकरणसञ्ज्ञया बाधे (?) एतत्प्रयोग-स्यापत्तेरित्यर्थः । अपिचकरणसमुच्चायकः । यद्वा अपिः पयोत्यस्य समुच्चायकः, कर्मसंज्ञाया अपि-त्या सूत्रस्य निर्विषयतापत्तेरित्यर्थः । तन्मते त्वस्य कर्मसंज्ञापवादत्वात्त्र दोष इति मूलतात्पर्यम् । शब्दरीत्या तु प्राप्तिरेव नेति बोध्यम् ।

सरला

यम् । इत्यन्याप्यापत्तेरिति । वस्तुवस्तु कर्मत्वादिरूपस्याप्यशक्यविवक्षायामपि क्रियाजनकत्व-कारकत्वविवक्षा 'आहाराद्ययोगे' इति सूत्रस्थोपयोगेऽङ्गान् 'अतस्य शृणोति' इत्यादावेक भवति न ह । अत एव तदर्थकशेषपृष्ठया न तत्त्वम् । एवञ्च व्याप्यशक्तिविवक्षाऽऽवश्यको, तत्रश्च तत्तस-प्र-प्राप्तो इद बाध्यतामान्यविन्तया सर्वस्यापवादः स्यादिति पथश्चतुर्थ्यापत्तेरेव दोष इति चिन्त्य-रम् । अत एव 'आरणाथानामिति सूत्रमस्यापवादः स्यात्' इति ग्रन्थः सगच्छते । अन्पया क्रियाज-नत्वमात्रविवक्षायां 'आरणाथानाम्' इत्यस्य चारिताद्येन तदनङ्गतिः स्पष्टैव । किञ्चैव प्रीयमाण-सत्यपि क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायामस्य चारिताद्येन कर्मत्वेन विवक्षायां 'हरि रोचते मक्तिः' गपत्तुं वरिरेति ।

“श्लाघन्हुङ्” ॥ श्लाघा स्तुतिः । कृष्णाय श्लाघते । कृष्णं स्तौतीत्यर्थः ।

शब्दरत्नम् ।

कृष्णं स्तौतीति । स्तुत्या परस्मै कृष्णं कथयतीत्यर्थः । शीघ्र्यमानपदेन प्रथमोपस्थितत्वाग्निचक्रप्रवृत्त्यर्थकर्मैव श्लाघम् । तस्यापि ज्ञापनविषयेच्छाविषयत्वाच्छानुपपत्तिर्भवेत् ।

सन्नन्तार्थकर्मणि धा प्रत्यय इति मतभेदः । श्लाघाधात्वर्थो विनिष्टगुणवत्प्रतिपत्त्यनुकूलशब्दप्रयोग एव । एवञ्च यदा स्तुतिमात्रस्य धातुवाच्यत्वविवक्षा तदा फलतावच्छेदसमवायसम्बन्धेन तादृशप्रतिपत्तिरूपफलाश्रयत्वात् कृष्णस्य कर्मत्वमिति—‘कृष्णं श्लाघने’ इति भवत्येव । यदा तु तादृशस्तुतिपूर्विका बोधना धात्वर्थस्तदा ‘कृष्णाय श्लाघते’ इति प्रयोगस्य सिद्धये सूत्रमित्याशयेनाह—स्तुत्येति । अत्रापि स्तुतिः कृष्णस्यैव । स्मरादिति पञ्चमै हेतौ । परस्मै—स्यसखीजनस्य । स्तुतिपूर्विका बोधना स्तुतिपूर्विकप्रधानानुकूलव्यापाराः । प्रथमोपस्थितत्वाग्निचक्रप्रवृत्त्यर्थकर्मण्येव ज्ञानजिति प्रथममतेन यद्विषयकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारस्तस्य शीघ्र्यमानत्वमिति, प्रकृते कृष्णविषयकसखीजनसमवेतज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारस्य धात्वर्थत्वेन कृष्णस्य सम्प्रदानसंज्ञा भवति । ननु यस्माद्धातोः कर्मणि प्रत्ययो भवति तदात्वर्थनिरूपितकर्मत्वन्तत्र चेत्तदा तत्र तेन प्रत्ययेन भवितव्यम्, प्रकृते तु भवता णिचक्रप्रवृत्त्यर्थकर्मणि प्रत्ययः कृतः, सद्य सन्नन्तादित्येवं कथमित्यत आह—तस्यापीति । णिचक्रप्रवृत्त्यर्थकर्मणोऽपीत्यर्थः ।

ज्ञापनविषयेच्छेति । विषयनासम्बन्धेन तादृशप्रदार्थविनिष्टं यज्ज्ञानन्तदनुकूलव्यापारानुकूलव्यापारविषयकेश्लाघविषयत्वादित्यर्थः । विनिष्टस्येश्लाघविषयत्वे विशेषणस्यापि तत्त्वमस्त्येव । प्रयोज्यसखीजननिष्ठज्ञानानुकूलव्यापारो मदिष्टसाधनमिति ज्ञानासखीजननिष्ठज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारो जायतामित्याकरेश्लाघा गोप्या अस्तीति, तादृशेश्लाघविषयव्यापारप्रयोज्यव्यापारजन्यज्ञानविषयत्वस्य कृष्णे सत्त्वाज्ञीष्ट्यमानपदेन तस्य बोधने सम्भवतीति भावः । कृष्णस्य कर्मत्वप्राप्तावनेन सम्प्रदानसंज्ञा भवति । श्लाघाधातुयोगं विवरणवाक्ये परस्मै कथयतीत्यत्र कथधातोरपि स एवार्थः, इति कर्मसंज्ञा “गतिपुद्गि” इत्यनेन । परशब्दार्थस्य सखीजनस्य तु न भवति, तत्र ज्ञानसामान्यस्य बुद्धिपदेन ग्रहणात् । अत्र कथधात्वर्थत्वेन चाक्षुपज्ञानस्य विवक्षितत्वात् । किन्तु कर्मणा कृष्णेन सखीजनमिसम्बन्धुमिच्छतीति सम्प्रदानसंज्ञा तस्य भवति कृष्णेनामितिसम्बन्धस्तु कृष्णविषयकसखीजनपज्ञानाश्रयत्वमेव । अत एव परशब्दाच्चतुर्थी कृता ।

भावप्रकाशः ।

स्तुत्यादिमात्रार्थत्वे ‘कृष्णं श्लाघने’ इत्यादिप्रयोगागमिष्टवादाह—स्तुत्येति । तत्पूर्विका बोधना धात्वर्थः, स्तुतिश्च कृष्णस्यैव । सा च गुणवत्त्वप्रतिपादकशब्दप्रयोगादिना स्मरादिति हेतौ पञ्चमो । परस्मै—सखीजनस्य । कृष्णं कथयतीति । आत्मानुरागं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । अत्र सज्ञापनवचनात् श्लेषे, सन्नन्तात्वकर्मणि ज्ञानच्, तेन च द्रविषयकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः स गृह्यते इति केचित् । तदाशयमाह—शीघ्र्येति । प्रथमोपस्थितत्वात्—अन्तरङ्गत्वात् । तथाच गोपीकर्तृकसखीजनोद्देशककृष्णस्तुतिपूर्वकत्वात्मानुरागकृष्णकर्मकं बोधनमिति बोधः । अत्र पक्षे कर्मत्वं चतुर्थ्यर्थः । एतेन पदार्थकर्मिद्वयैः । ननु शीघ्र्यमानपदेन तदर्थैव ग्रहणमुचितमन आह—तस्यापीति । णिचक्रम् ।

सरला ।

कथयतीत्यर्थ इति । तत्र गुणवत्त्वबोधकः शब्दः स्तुतिः, अदशंनयोग्यदेशस्थापनं ह्युतिः, रिश्टिमसिद्धा, उपालम्भशानं शायः । अत्र तत्पूर्वकबोधने श्लाघादीनां धातूनां वृत्तिरिति तात्पर्यम् । अर्थ

अन्ये त्वाहुः—कृष्णायाम्नातं पर वा श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थं इति । तत्राद्ये पक्षे कर्मत्वे प्राप्ते द्वितीये तु कारकशेषत्वान् पश्यां प्राप्तायां वचनम् । हनुते इति ।

शब्दरत्नम् ।

रिति भावः । दुहादेरपि हनुत्यादिना बोधनमर्थं इति बोध्यम् । अन्ये त्विति । प्राधान्यात् ई० मानपदेन ष्यर्थकर्मण एव ग्रहणमिति तदाशयः तदेवाह—कृष्णायेति । कारकशेषत्वादेति । "कर्मणा यमभिप्रैति" इति सम्प्रदानत्वाविवक्षया शेषत्वा-
भैरवी ।

ननु यदि गिष्प्रकृत्यर्थकर्मत्वमेव शीप्यमानपदस्य तत्र प्रवृत्तये विवक्षितञ्चेत्तदा जिज्ञा-
स्यमान इत्येवोच्यताम्, तावतापि सन्नर्थकञ्चाविषयज्ञानविषयत्वस्य कृष्णे सत्त्वाज्जिज्ञा-
स्यमानत्वस्य सत्त्वादिष्टसिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह—मूले—अन्ये त्विति । एतत्पक्षे कृष्णस्य
ज्ञानकर्मत्वं न विवक्षित, किन्तु ज्ञानाश्रयत्वमिति जिज्ञन्तार्थकर्मणि शीप्यमान इत्यत्र
ज्ञानञ्च । तदेवाह—प्राधान्यादिति । जिज्ञर्थस्य प्रकृत्यर्थम्प्रति प्राधान्यादित्यर्थः । ज्ञानकर्मा-
काङ्क्षानिवृत्तये आह—आत्मानम्परं वेति मूले । नन्वस्मिन्पक्षे कृष्णस्य प्रकृत्यर्थकर्मणा
आत्मना परेण वाऽभिसम्बन्धेच्छासत्त्वात्सम्प्रदानसञ्ज्ञा प्राप्नोत्येवेति प्रकृतसूत्रस्य नोप-
योग इत्यत आह—कारकशेषत्वादिति ।

नन्वेतन्नोपपद्यते सम्प्रदानस्यप्राप्तेर्जागरूकत्वादत्त आह—कर्मणेति । अत्र पक्षे श्लाघादे-
र्धातोः श्लाघ्यत्वगुणविशिष्टविषयकबोधने वृत्तिर्बोध्या, तच्च श्लाघ्यत्वं स्वनिष्ठमन्यनिष्ठं
वेत्यन्यदेतत् । एवञ्च यदि गोपोत्रर्तुकत्वात्मपरान्यतरनिष्ठश्लाघ्यत्वगुणविशिष्टविषयकबोधनेन
कृष्णो व्याप्रियते तदा सम्प्रदानत्वस्य "कर्मणा" इति सूत्रेणास्त्येव प्राप्तिः । यदि तस्या-
विवक्षा, किन्तु सम्बन्धसामान्यस्य विवक्षा, तदा पद्यग्रामप्राप्त्यां सम्प्रदानत्वं विधीयते ।
अत्रेदं बोध्यम् । द्वितीयमते ज्ञाप्यमान इत्येव सिद्धे सन्नप्रत्ययोपादानमनर्थकमिति गिष्प्र-
नोहमयोत्पादानात्पाणिनेर्गिष्प्रकृत्यर्थकर्मणो जिज्ञन्तार्थकर्मणो वा ग्रहणम्पक्षेदेनेष्टमिति
मतद्वयमपि सप्रमाणमेवेति । ननु न्हुद्धात्वर्थोऽत्र न्हुतिपूर्वकबोधानुकूलव्यापारानुकूलव्या-
पार इति न्हुवानेत्यस्य कथं लाभ इत्यत आह—तत्र न्हुवानेत्यन्तमिति । अत्र न्हुतिकर्त्राका-
भावप्रकाशः ।

पीत्यर्थः । विशिष्टस्यैच्छाविषयत्वे विशेषणस्यापि तत्त्वादिति भावः । अपि श्लाघ्यसमुच्चायकः । नन्वत्र
मते गिष्प्रनिष्कलः, जिज्ञास्यमान इत्येव गुणवत्त्वादत्त आह—अन्ये त्विति । तदुपपाद्यति-
प्राधान्यादिति । ष्यर्थस्य प्राधान्यादित्यर्थः । एतेन तत्प्रकृत्यर्थकर्मनिवृत्तिः । तदाशय -अन्ये त्विति-
मत्ताशयः । अत्र पक्षेऽपि स एव धात्वर्थः । तथाच गोपीकर्तृक स्मरहेतुक कृष्णसम्प्रदानकमारमपदान्यत्-
रस्तुविषयकं बोधनमिति वाच्योऽर्थः । आत्मनः परस्य वेति प्रकरणादिगम्यं, तदभिप्रेत्याह—तदेवाह
कृष्णायेतीति । तथाच मूलोक्तः फलिदार्थं इति भावः । नन्वत्र पक्षे "कर्मणा यम्" इति सम्प्रदानत्व
सिद्धमत्र आह—कारकशेषत्वादिति । तदव्याचष्टे—कर्मणेति । अन्यथाऽत्रापि कर्मत्वे प्राप्ते
इत्येव वाच्ये तथोक्तिरसङ्गनेति भावः । एतेन कर्मत्वाविवक्षया तच्छेदकादिति मूलव्याख्यात्वमप्यस्तम् ।
शेषत्वादिति । कारकेत्यादिः । वस्तुतस्तत्र पक्षे गिष्प्रसफल्येऽपि सन्नो वैयर्थ्यम्, ध्यायमान इत्येव
सिद्धेः । तस्मात्प्राधान्यात्सञ्ज्ञानस्य गिष्प्रसन्नोमयोरपि ग्रहणमिष्टम् । द्वितीयपक्षोक्तपचार्यः । आत्मपरान्यतर
कर्मकस्तुत्या कृष्णं स्वं सखीजनं वा बोधयतीति वाच्यः । कर्मसत्त्वापराशक्तुभयत्रापि कर्मत्वप्राप्त्येद-
मेवाग्रेऽपीति बोध्यम् । विस्तररतुद्धोनादौ बोध्यः । अत्र एवाहविष्प्रकर्मण्येत्त्वाप्युक्त मूले । मूलोक्तार्थस्य
सरला ।

कर्मण इति । प्राधान्यात् ष्यर्थकर्मणो ग्रहणे 'कृष्ण स्वानुराग कथयति' इत्यर्थः । सन्ननाप्रकृत्य-
र्थकर्मणो ग्रहणे तु 'कृष्ण स्वसखीजनं कथयति' इत्यर्थ इति विवेकः ।

सपत्नीभ्यः कृष्णं हनुवाना तमेवार्थं कृष्ण बोधयतीत्यर्थः । यस्य कस्य चित् हनुते इति वा । तिष्ठते इति । स्थित्या स्वाभिप्राय बोधयतीत्यर्थः । “प्रकाशत-स्थेयाख्ययोः” इति तद् ।

“धाररुत्तमर्णः” ॥ पठ्यां प्राप्तायां वचनम् ।

“स्पृहेरीप्सिः” ॥ पठ्यादिति । तत्र ‘परम्परेण स्पृहणीयशोभम्’ ‘स्पृह-

शब्दरत्नम् ।

दित्यर्थः । सपत्नीभ्य इति । तत्र हनुवानेत्यन्तमार्थिकार्थक्यनम् । स्वाभिप्रायं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । एवं शपते इत्यपि व्याख्येयम् ।

मैत्री ।

ह्याशान्तये न्हुवानेत्युक्तं, ननु कर्तुरपि धात्वर्थकुक्षौ निदेश इति भावः । मूढे—तमेवार्थ-मिति । न्हुतिरूपमेवार्थमित्यर्थः । कृष्णमित्यस्यान्यस्मै जनायेत्यादिः । एवञ्च प्रथमपक्षा-भिप्रायेणद् व्याख्यानम् । द्वितीयमनेनाह—यस्यकल्पेति । मूर्खाराभिप्रेतार्थस्य स्पष्टप्रति-पत्तये आह—स्वामिप्रायमिति । एवञ्चात्रोभयविषयकबोधनेच्छा सन्तर्धः । तत्र प्रथमपक्षे स्वक-र्तृकन्दुतिरुत्तमर्णमयकर्मकत्वं ज्ञाने, द्वितीयपक्षे तु यत्किञ्चित्कर्तृका न्हुतिरात्मा चेत्युभयं ज्ञान-कर्मत्वेन विवक्षितमिति भावः । तिष्ठत इत्यत्र स्थाधातुः स्थितिपूर्वकबोधानुकूलव्या-पारानुकूलव्यापारार्थेण । आद्यमते बोधे स्वकर्तृका स्थितिः, कृष्णश्च कर्म । द्वितीयमते तु स्वकर्तृका स्थितिरात्मा च बोधे कर्म । प्रथममते बोधे सत्सोजननिष्ठत्वस्य विवक्षा । द्वितीय-मते तु बोधे तादृशे कृष्णनिष्ठत्वस्य विवक्षेति बोध्यम् । शपते इत्यत्र शपधात्वर्थस्तु स्वनिष्ठानुरागाज्ञानसूचकशब्दोच्चारणपूर्वकबोधानुकूलव्यापारानुकूलव्यापार एव । तत्राद्यमते बोधे तादृशाक्रोशस्य कृष्णस्य च कर्मत्वविवक्षा, सत्सोजननिष्ठत्वस्य च विवक्षा । द्वितीय-मते तु बोधे कृष्णनिष्ठत्वस्य तादृशाक्रोशकर्मकत्वस्य स्वात्मकर्मकत्वस्य च विवक्षा बोध्ये-त्याशयेनाह—एवमिति ।

“धारेरुत्तमर्णः” । घृह् अवस्थानार्थकस्तस्माग्निचि अवस्थानानुकूलो व्यापारः प्रतीयते । स एव धारयतेरर्थः, उत्तमर्णश्चावस्थित्याश्रयसम्बन्धी । ‘देवदत्ताय शतन्ध्यायति चैत्र’ इत्यत्र देवदत्त उत्तमर्णः, यतो द्रव्यञ्चैत्रेण गृहीतमपि देवदत्तसम्बन्धिदत्तेनैवावतिष्ठते । औत्र-कर्तृको देवदत्तपदप्रदानकः शतकर्मकावस्थित्यनुकूलो व्यापार इति शब्दबोधः । अवस्थि-तिश्चान्यस्वामिकृतवानुत्पत्तिः । पक्षे प्रकृतसूत्रभाष्ये उत्तमर्णस्य नामार्थान्वयित्वेन प्राप्तेति तदववादोऽप्यम् । ननु कर्णनाम सजातीयद्रव्यान्तरदानमङ्गीकृत्य परदत्तद्रव्यादानं, तज्ज-न्वोऽधमर्णनिष्ठः परिशोधननाशयोऽदृष्टविशेषो वा, उभयथापि ‘भक्त्या धारयति मोक्षं हरिः’ इत्यत्रानुपपत्तिः, मोक्षस्योक्तस्मृगस्वाभावादिति चेत् ? न, उत्तमर्णाधमर्णेन तद्वदव-मेव देयमिति तत्र ऋणत्वव्यवहारात् । यद् यस्यावश्यकं देयं, तत्र ऋणत्वव्यवहारस्य पितृ-णापाकरणे पुत्रोऽधिकारीत्यत्र प्रसिद्धिरस्त्येव ।

“स्पृहेरीप्सिः” । अत्र स्पृहधातुरिच्छायास्तदनुकूलव्यापारस्य च वाचकः । ईप्सितत्वञ्च-धात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रयत्वम् । तच्च फलमप्रकृतधातुवाच्यमेव प्राद्यमिति न नियम इति । यदा स्पृहधात्वर्थेच्छाजन्यस्वीकारस्य विवक्षा तदा “कतुरीप्सिततमम्” इति कर्मत्वाप्राप्त्य-

भावप्रकाशः ।

शब्दादानमादाह—तत्रेति । तदर्थबोधकत्वात्क्ये रत्यर्थः । अग्रिमस्य शब्दत्वं स्वविद्मं तमेवार्थमित्य-स्यार्थवदितिमाह—स्वाभीति । हुते श्यादिः । मूले व्याख्यानवादाह—एवं शपते इति । शपथेन कृष्णं स्वानुरागं बोधयतीत्यर्थं इति भावः । अत्र प्रकाशादिग्रन्था अयुक्ता एवेति बोध्यम् ।

शीयगुणैर्महात्मभिः' इत्यादि सिद्धम् । यदा तु शेषत्वविद्यया तदा पृष्टी । तेन—

‘कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति च’ ।

इति सिद्धम् । एतच्च सब हरदत्तादिरीत्योक्तम् । वाक्यपदीयहेलाराजप्र-
न्धयोस्तु “स्पृहयतियोगे कर्मसञ्ज्ञाया शेषपट्टाश्च वाधिकेय सम्प्रदानसञ्ज्ञा
इति स्थितम् । तन्मते स्पृहणीयमित्यत्र दानीय इतिऋत् सम्प्रदाने कृत्यः ।
कुमार्य इवेत्यत्र तु विभक्तिविपरिणामेन कान्ताय स्पृहयन्तीति व्याख्येयम् ।

“कथद्रुह” ॥ क्रुध कोपे, द्रह द्रोहे, ईर्ष्य ईर्ष्यायाम् । असूयेति कण्ठ्वा-

शब्दरत्नम् ।

सिद्धमिति । स्पृहणीये कर्मण्यभावयति भाव । यदा त्रिपिति । कर्मण शेष-
त्वेन विवक्षेत्यर्थः । इति स्थितमिति । शेषत्वविवक्षाया चारिताद्यर्थेन कर्मसञ्ज्ञाबाधक-
त्वायोगोऽप्राप्तवि । सम्प्रदाने इति । बाहुलकादिति भावः । व्याख्येयमिति ।
पठ्यपवादात्वाच्छेषत्वविवक्षा कर्तुमशक्येत्यभिमानः ।

भैरवी ।

शेषे पृष्टी स्यादित्यस्य सूत्रस्यारम्भः । पुष्पेभ्य स्पृहयतीति वाक्यात्पुष्पसम्प्रदानिका
इच्छेति बोधः । यदा तु विषयत्वावच्छिन्नच्छानुकूलव्यापारस्य स्पृहधातुवाच्यत्वविवक्षा
तदा फलतावच्छेदकविषयतासम्बन्धेन प्रकृतधात्वर्थप्रधानव्यापारजन्यफलाश्रयत्वस्य पुष्प-
सत्त्वात्पुष्पाणाङ्गुमसञ्ज्ञा भवति—पुष्पाणि स्पृहयतीति । एतदेवाह—मूढे—तेनेति । किं सिद्ध-
मित्याकाङ्क्षायामाह—स्पृहणीये इति । इति स्थितमिति । हेलाराजीयप्रन्ध इति शेषः । तत्र
हि ऋभयबाधकत्वोक्त्याऽस्य सूत्रस्य निरवकाशत्वमभिप्रेतम्, तच्च न युक्तम्, यदा इच्छा-
या एव धातुवाच्यत्वविवक्षा धात्ववाच्यस्यैव फलस्य च विवक्षा तदा कर्मसञ्ज्ञाया अप्राप्त-
या शेषपट्टीबाधकत्वेनास्य चारितादित्याह—शेषत्वविवक्षायामित्वादिना । अभिमान इति । यथा
मातृशब्दार्थस्य कर्मत्वेऽपि तस्य सम्बन्धित्वेन विवक्षायां ‘मातु स्मरति’ इत्यत्र पृष्टी भवति
तथाऽस्य सूत्रस्य शेषपठ्यपवादात्त्वेऽपि सम्प्रदानत्वाविवक्षाया शेषत्वविवक्षया तादृशप्रयो-
गस्य निषादे सति विभक्तिविपरिणामकव्यपमन्याभ्यमित्येत्दीक्षम् ।

“क्रुधद्रुह्या” । क्रोधोपादीनामेतत्सुत्रघटकधात्वर्थानां सर्वेषां कोपप्रभवानामेव स्पृहणीया-

भावप्रकाशः ।

ननु तत्र परस्मात्कर्मत्वे कर्मोत्सिद्धिरत्र आह—स्पृहणीये इति । स्पृहणीयशब्दे हर्यर्थः । शेष
पठ्यपवादात्सम्प्रदानत्वरथ शेषत्वविवक्षा दुष्करेण मूलमते आह—कर्मण इति । शेषत्वविवक्षाया
मिति । विषयतया क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायामित्यर्थः । अत्र—एतन्मते । अत्र दत्तम् । स्मृतिरिच्छा-
मात्रवाची फलाश्रयत्वच्छिन्नच्छावाची च । आश्रयेन सम्प्रदानत्वम् । अत्र स्मृतिरिच्छा धात्वर्थव्यापारज-
न्यफलाश्रयत्व न तु फलस्य धात्वर्थत्वात्प्रहः । अन्ये कर्मत्वम्, तच्च धात्वर्थफलाश्रयस्यैर्युक्तम् । शेष
पठ्यपवादा एतत्सम्प्रदानविभक्तिः । पुष्पसम्प्रदानिकेच्छेति तत्र बोधः । कर्मण इव सम्प्रदानरथापि तद्वेना-
विवक्षाया पठ्येवेति । तत्र विधायकाभावादाह—बाहुलकादिति । पठ्यपवादात्त्वादिति । एतत्स-
म्प्रदानविभक्तिरिति शेषः । अभिमान इति । सूचितार्हावस्तु तत्रापि क्रियामन्वभित्वमात्रविवक्षासम्भव-
इति । एतेन पूर्वमते क्रियया यमित्यनेनैव सिद्धे सूत्र-व्यर्थम्, एवञ्चोत्तरमतेन युक्तमत्र एव हरदत्ता-
दीत्यश्विनोपेक्षं मूले उक्तमिति रत्नाकरदण्डवृत्तमभास्तम्, तस्यासावत्रिकत्वात् । अत एव
शब्द नरोदीत्यादी न दोषः । इदमपि एतं तत्र शापकं, तस्य प्रत्याख्यानाच्च, विषयतया क्रियाजनकत्व-
मात्रविवक्षापामेत्प्रवृत्तेश्च, धात्वर्थच्छाविषयत्वाभावाच्चेति द्विकम् ।

दियगन्तः । एषामर्थं इवार्यो येषां घातूनामित्यर्थः । तत्र क्रोधोऽमर्षः, द्रोहोऽपकारः, ईर्ष्या असहनम्, असूया तु गुणेषु दोषारोपः । क्रुषुद्रुहोरकर्मकृत्वात्तद्योगे पृष्ठी प्राप्ता, अन्ययोः सकर्मकत्वाद् द्वितीया प्राप्ता ।

शब्दरत्नम् ।

अमर्ष इति । वाक्चक्षुरादिविकारानुमेयः प्रदृक्कोप इत्यर्थः । अपकार इति । अपकारविषयेच्छेत्यर्थः । असहनम्—उत्कर्षविरोधिधर्मांरोपानुकूलो व्यापारः । गुणेषु-गुणविषये । दोषारोपः—दोषत्वारोपानुकूलो व्यापारः । अकर्मकत्वादिति । क्रोधजन्यस्य फलस्य देवदत्तादौ सत्त्वेऽपि तस्य घातववाच्यत्वादिति भावः । द्वितीयेति । तत्प्रयोजिका कर्मसञ्ज्ञेत्यर्थः ।

मैत्री ।

निप्रेतत्वेऽपि सामथोवैजात्याद्वैजात्यमतस्तेषां स्वरूपमाह मूढे—क्रोधोऽमर्ष इत्यादिना । प्रदृक्कोपः—आधिक्यमप्राप्त कोप इत्यर्थः । अपकार—द्रु सजनिका क्रिया । गुणविषये—गुणात्म-कविशेष्ये । दोषत्वारोपः—दम्माद्रिकृत्त्वरारोपः । फलस्य—द्रु.फलस्य । तस्य—फलस्य । घातुवाच्यत्वे तु सकर्मकत्व स्यादिति भावः । मूढे—मकर्मकत्वादिति । उत्कर्षविरोधिधर्मांरोपस्य विशेष्यतासम्बन्धेन व्यापारविषयधररूपत्वादाद्यः सकर्मकः, द्वितीयमनु स्वीयविशेष्यताश्रयगुणवत्त्व-सम्बन्धेन सादृशारोपात्तमङ्गलव्यधिकरगव्यापारवाचकत्वात्सकर्मक इति भावः । द्वितीया प्राप्तेति मूढे उत्तन्तच्छायायुक्तद्वितीयाख्यस्य फलस्य सञ्ज्ञया विरोधाभावादिति तत्प्रदृक्-प्रयोजकसञ्ज्ञोरलक्षणमित्याशयेनाह—तत्प्रयोजिकेति । सर्वेषाम्द्रोहप्रसङ्गागामेवैतत्सञ्ज्ञानिमि-त्तत्वमतश्चेतनस्य यत्र कर्तृत्वन्तर्गतस्य सूत्रस्य प्रवृत्तौ न काचित्क्षतिः । यत्र त्वचेतने कर्तृ-त्वविवक्षा 'मित्राय द्रुद्यति प्रभापोऽपि' इत्यादौ यथा, तत्र चेतनत्वारोपेण प्रयोगः ।

'यम्प्रतिकोप' इत्येतद्द्रोहोपगस्य यत्प्रयोजनम्परममूढेऽभिहितं भावांमोर्ष्यतोत्पादि, तत्रान्यकर्तृकदर्शनासहनजन्यतद्दर्शनविरोधिभावांमकर्तृकाऽऽवृत्तदेशस्थित्यादिप्रयोजकज्ञानानुकूल-भावप्रकाराः ।

अमर्षस्य साधारणत्वादाह—वागिति । प्रदृष्टेति । अस्यन्तेत्यर्थः । अपकारस्यापि तथात्वादाह-अपेति । असहनस्यापि तथात्वादाह—उत्कर्षेति । गुणेष्विति विषयसप्तमीत्याह—गुणविषये इति । शोचाचारादिगुणविषये शयर्थः । दोषत्वारोपानुकूल इति । दम्माद्रिकृत्त्वरारोपानुकूल इत्यर्थः । क्रोधजन्यस्येति । सादृशकोपरूपकोषज-वस्येत्यर्थः । इदं सादृशद्रोहजन्यस्याप्युपलक्षणम् । फलस्य-वषट् छान्दः । तस्य—उक्तफलस्य । संज्ञां विना तदप्राप्तेराह—तत्प्रयोजीति । अत्रेदं बोद्धव्यम् । हरि-सप्रदानक क्रोधो द्रोह इति बोधः । हरिसप्रदानकोत्कर्षविरोधीत्यादिक्रमेण तत्र बोधः । इदं क्रोधद्रोहश्चा-मिच्छाविषयत्वाभावात् "क्रियया यम्" इत्यनेन न सिद्धिः । एतेन तेनैव सिद्धे क्रुषुद्रुहोर्येदं चिन्त्यम्, भाष्यमते सूत्रमेवेति रत्नाकरदण्ड्यायुक्तमपास्तम् । "नद्रुपित्र, क्रुष्यति" इति भाष्येण प्रदृक्सादृशकोप-स्यैव क्रोधवशोधनेन कुपेरत्यर्थत्वेन न तद्योगे इदम् । कुप्यति कर्म विदित्याद्यसाध्वेव । एतेन तदश्री-कुर्वन्दण्डी परास्तः । एते चेतनविषया एव द्विविधत्वेनविषयोऽपि 'मौषध द्वेष्टि' इति प्रयोगान् अनमि-नन्दनं हि तदर्थः । अत्र एव चित्तदोषार्थानामित्येव नोक्तम् । तेन 'दोऽरमान् द्वेष्टि' इत्यादौ सा नेति ।

सत्या ।

प्रदृक्कोप इति । अस्य वधनाटनाद्यनुकूलव्यापारजनकश्चित्तवृत्तिविशेष इत्यादिः । कोपस्तु वाक्-द्व्य-स्फुरण, चक्षुषो रक्तत्व, दन्ताना धर्षणमित्यादयो विकारा नामिष्यवदन्ते किन्तु सूक्ष्मरूपेणाव-स्थिताः तावत् चित्तवृत्तिविशेष । अतस्तयोर्नेदः । अत कुपियोगे नेद प्रवर्तते इति 'कुप्यति कर्मचिन्' इत्यसाध्वेवेति । अपकारविषयेच्छेति । दुःखजनकक्रियाजनकश्चित्तवृत्तिविशेष इत्यर्थः । व्यापार-इति । वधजनकश्चित्तवृत्तिविशेष इत्यर्थः ।

“राधीक्ष्योः” ॥ कारकमिति । कर्मकारकमिति तु प्राचः प्रसादः, एकस-
ञ्जाधिकारान् । न च प्राथमिकप्राप्तिमात्राभिप्रायेण कर्मत्वव्यपदेशः, कृष्णस-
म्बन्धि शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थाभ्युपगमेन पठ्या एव प्रा तेः ।

“अनुप्रति” ॥ गृण इति रनान्तस्यानुकरणान् पठ्ये । होत्रे इति । कर्मत्वे
प्राप्ते ।

शब्दरक्षणम् ।

प्राथमिकेति । राधीक्ष्यो प्रदनविषयपर्यालोचनमर्थ । तत्र प्रदनविषयरूपफलाध्य-
त्वात्कर्मत्वप्राप्तिरिति भावः । इत्यर्थाभ्युपगमेनेति । तस्य प्रधानीभूतघातवर्थाप्रयो-
ज्यत्वेन तदप्राप्तिरिति भावः ।

कर्मत्वे प्राप्ते इति । शंसितु शंसनविषयहर्षानुकूलव्यापारलक्षणं प्रोत्साहनं तयो-
भैरवी ।

लव्यापार एव ईर्ष्यात्वर्यं इति । तत्र फलतावच्छेदकविषयतासम्बन्धेन भार्यायास्तादृशज्ञा-
नाध्यत्वात्कर्मता । द्विधातुस्तु न क्रुधादिसमानार्थक इति तदर्थयोगे न सम्प्रदानमञ्ज्ञा ।
औपधग्हेष्टीत्यादौ यथा । अत्र द्विधात्वयो बलवद्बहु खसाधनताज्ञानजन्यो यो विलक्षणोऽ-
भिप्रायः तस्मिन् विद्येप एवानभि-

सम्प्रदानमञ्ज्ञा

भवति । मूलेऽन्यमतोपपादनावसरे कर्मसञ्ज्ञाया प्राथमिकप्राप्ति कथिता, तस्या उपपत्ति-
माह-प्रदनविषयेति । प्रदनविषयशुभाशुभपर्यालोचनमित्यर्थ । पर्यालोचनस्तु अज्ञानविरोधि-
ज्ञानानुकूलव्यापार एव । प्राचीनोक्तकर्मत्वस्य प्राप्तिमुपपादयति—प्रदनविषयरूपकलेति । तत्र
फलं शुभाशुभरूपम् । तस्य शुभाशुभरूपफलस्य कर्मसञ्ज्ञा यादृशफलाध्यत्वस्य कृष्णे सत्त्वा-
ज्जन्मते प्राप्ता, तच्च फलत्र प्रधानीभूतव्यापारजन्यम्, यच्च फलपर्यालोचनाद्यम्प्रधान
व्यापारप्रयोज्यन्तत्कर्मणो शुभाशुभयोर्घातवधेनोपसङ्घादेतावकर्मकाविति भावः । अत
एव इयन् “राधीष्कर्मकादेव” इत्युक्ते ।

“प्रत्याक्ष्या शुव ” । अत्र सोपसर्गश्रुधातो प्रवर्तनाजन्योऽभ्युपगमोऽर्थः । विप्राय गा-
प्रतिशृणोति, आशृणोतीत्यादौ विप्रस्य प्रवर्तनावयित्वेन पठ्ये प्राप्ता तां सम्प्रदानमञ्ज्ञा
वाधते । विप्रसम्प्रदानरूपप्रत्याश्रवणमिति बोधः ।

भावप्रकाशः ।

प्रदनविषयेति । प्रदनविषयशुभाशुभपर्यालोचनमित्यर्थ । पर्यालोचन चाज्ञानभङ्गानुकूला व्या-
पारः । प्रदनविषयस्य कर्मणो धात्वर्थेनोपमयहादकर्मकावैती । अत एव इयन्, राधेऽकर्मकादेवेत्युक्ते ।
धात्वर्थेकदेशे प्रदनविषये कृष्णस्यान्वयः । कृष्णसम्प्रदानकर्मणांकृष्णसम्बन्धि प्रदनविषयशुभाशुभपर्यालो-
चनमिति बोधः । तत्रेति । एवार्थे सर्वोत्तर्यं । प्राप्तिरिति । कृष्णस्येति शेषः । एवञ्च कर्मत्वे प्राप्ते
इदमिति वाच्यं, न तु पठ्यां प्राप्तावामिति भावः । तस्य-प्रदनविषयरूपफलस्य । अप्रयोज्यत्वेनेति ।
साक्षात्परम्परया वा प्रधानीभूतप्रकृतघातवर्थाव्यापारजन्यत्वेनेत्यर्थः । नहि शुभादिक प्रायुक्तगृह्यापार-
रजन्यमिति भावः । तदप्राप्तिरिति । कर्मत्वाप्राप्तिरित्यर्थः ।

होत्रे साक्षात्फलाश्रयत्वाभावात् कर्मत्वाप्राप्तिमुपपादयति—शंसितुमिति । शंसितु होता तत्क-
र्त्तुं यच्छसन शस्त्राद्ययज्ञादिनेन्द्रादिनिष्ठगुणभिधानं तद्विषयो यस्मिन्निष्ठसत्कर्मक इति यावत् ।
इदृशो यो दर्शयन्नुक्तो योऽव्युत्तिष्ठो व्यापार भोधानोदेवेत्यादिशब्दाभिलाषरूपेण प्रोत्साहननि-
त्यर्थः । तयो-अनुगृणातिप्रतिगृह्यती । अनेनानु प्रतीति भिन्ने सत्त्वे पदे इति सूचितम् । उदाह—

“परिक्रयणे” । क्रयो—घनात्पूर्णेनाऽऽत्यन्तिरुत्सोकरणम्, तस्य समीपं परिशब्द आचष्टे । तत्र नियतकाल ततो न्यूनवादिनि व्याचष्टे—नियतेति । भृत्या—वेतनादिना । तादृश्ये इति । तामे कार्यायेद तदर्थम्—कारणम्, तस्य भावस्तादर्थ्यम् । प्यत्रा उपकारकत्वरूपः सम्बन्धोऽभिधीयते, ‘कृतद्वितसर्मा-सेभ्यः सम्बन्धाभिमानं भावप्रत्ययेन’ इति सिद्धान्तात् । उपकारकत्वं चाने-कधा । तेन श्राद्धाय दधीत्थादावपि भवति । भक्तिर्ज्ञानायेति । ज्ञानात्मना

शब्दरत्नम् ।

रथं । शंभित् प्रोत्साहने कर्मतयाऽन्वयः, होतुश्च शंसिततर्पेदान्वय । एवं च कर्ममा-मानाधिकरण्यात् कर्मत्वप्राप्तिरिति भावः ।

घनादीति । आदिना दुमिशेऽप्रम् । अनेकधेति । साक्षात्परम्परया चेत्यर्थं । ब्राह्मणाय दधीत्थादा तद्भोजनोपकाररत्नेन तदुपकाररत्वं योद्धयम् । ज्ञानात्मनेति । भैरवी ।

“भनुप्रतिगृह्य” । अत्राऽनुप्रतिपूर्वकगृहातो शंभनविषयकहर्षानुगृह्यव्यागारात्मकम्प्रो-त्साहनमर्थं । धात्वर्थंशंभनाश्रयम्यानेन सम्प्रदानमञ्जा विधीयते । होतु कर्मत्वस्य प्राप्ति-मुत्पादयति—शंसित्तिरिति । शंभन सूक्तारिना इन्द्रादिनिष्ठगुणमिधानम्, तद्विषयो यो हर्षोऽन्त इत्यस्य वृत्तिगोप्यन्तदनुगृह्यव्युत्पन्नो व्यागार स एव प्रतीयते । स च व्या-पार ‘शोयामोदहव’ इत्यादिशब्दप्रयोगस्य । शंभनविषयकहर्षरूपक्यात्मकम्प्रोत्साहनमु-त्पन्नितरि हानरि वधेत्, होत्रभैरवस्तु शंसितरि कर्मणि वधेत् इति कर्मसामानाधिकरण्यमस्तो-ति षोडशम् । एवञ्च—गुण्यकर्मत्वस्य शंसितरि सत्त्वे च ।

‘परिक्रयणे सम्प्रदानम्’ । “सा रक्तमम्” इत्यनुवर्ते । लोके घनाशब्दस्य रपरादौ रुद्ध्या प्रयोगस्य दर्शनादादिपदम्भूतेऽभिहित, तस्मद्प्राह्यमाह—आदिनेति । शतस्य दानात्मकव्यापारद्वारा प्रथमप्रियाजमस्त्वम् । यदुक्तम्भूते उपकारकत्वघनानेकैरेति, तस्यानेकरूपात्त्वदर्शयति—साक्षादित्यादिना । साक्षादुपकारकत्वम्योदाहरणं ‘यूपाय द्राश’इति परमभूते दर्शितमेवेति पाम्परयेत्यस्योदाहरणमाह—ब्राह्मणायेति । तच्छब्दो ब्राह्मणशब्दक । भावप्रकाशः ।

शंसितुरिति । एवञ्चेति । मुर्यकर्मत्वस्य शंसितरि सत्त्वे चेत्यर्थं । होतुरिति शेषः । ननु चिनोत्पन्नमिति श्युरस्या रथाभास्याद्वा सर्वेसापि घनत्वात्प्रकाशानुवादे आदिपद स्वयंभा-वमाह—आदिनेति । यथाच दुमिशे अनेन तदममवात्तत्र धान्यरदेन वाञ्छनायेव प्राह्यमितीद सक-लमिति भावः । उपकाररत्वं चानेकधेरत्यस्य यदि अनकत्वमेव न हिन्दु प्रकाशकत्वं सहायत्वं चैवयो-त्यर्थं, तदोत्तरप्रत्यासन्नितरेण भाह—साक्षादिति । साक्षादित्यनेन पूर्वोक्तानां संग्रहः । द्वितीये कर्त्त-मूलोक्तमुत्पादयति—ब्राह्मणायेति । तच्छब्दो ब्राह्मणशब्दको ; दध्न इति शेषः । एतेन स च नाकाशिको न कार्यकारणभाव एव । तेन ब्रह्मणाय दधीति सिद्ध, तस्य दध्यन्न-परवेऽपि कर्त्तृत्वात्त्वात् इति रत्ना-करदण्ड्यापुक्तमपास्तम् । वानिके बह्वीनि सप्तमी, अर्थग्रहणं अत्र व्याख्यानान् । सम्पत्तिरूपति, सैव-कृति । बह्वप्यर्थकषातुयोगे उत्पद्यमानेवै वर्तमानाश्चतुर्थीनि तदर्थोद्विकारत्वात्काञ्चतुर्थीति लभ्यम् । विकारे च प्रकृतिरूपारोप । प्रथमावादाऽपी भक्तिरूपज्ञानकर्तृत्वोत्पत्तिरिति शेषः । भक्तिरत्र निदिध्या-सनरूपान् तत्र प्रविष्टा, तस्या साक्षात् मुक्तिजनकज्ञानसाधकतात् । यदा कल्पे शयादे परिगमते-शयर्थं । परिणामश्च रूपात्तरप्राप्ति, तदेकेशे रूपा ररे ज्ञानादेविकारस्याभेदेना वषात् । द्वितीयापी-प्राप्तायावनेन चतुर्थी विधीयते । एवञ्चात्र सकृन्ना चतुर्थी तयोभैरविब्रह्मणां मशयर्थंरुक्त्वियोगे पत्त्या-श्रयमया बाध्यते । अत्र एव तत्र तयोभेदात् एव । एतेन स दध्यं चतुर्थ्येव गतार्थमिदमिति रत्नाकर-

परिणमत इत्यर्थः । प्रकृतिविकृतयोर्भेदविचक्षायां विकृतिवाचकाच्चतुर्थी । अमेदविचक्षायां तु परत्वात्प्रथमैव, भक्तिज्ञानं कल्पत इति । यदा तु "जनि-
वर्तुः" इति भक्तेरपादानत्वं विवक्ष्यते तदा ज्ञानस्याभिहितकर्तृत्वात्प्रथमैव,
भक्तेर्ज्ञानं कल्पते । 'क्लृपी'त्यर्थग्रहणमित्याशयेनाह—सम्पद्यत इत्यादि ।
उत्पातेनेति । प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः, तेन ज्ञापितेऽर्थे
वर्त्तमानाच्चतुर्थीत्यर्थः । वातायेति । वातस्य ज्ञापिकेत्यर्थः । हितेति । समा-

शब्दरत्नम् ।

आत्मशब्दस्तद्वृत्तिधर्मसो ज्ञानत्वेन परिणमत इत्यर्थः । एवं च तस्य विकृतिवाचक-
त्वाभावात्तत्र चतुर्थी, किन्तु प्रकृत्यादित्यात्तृतीया । ज्ञानत्वविशिष्टरूपान्तरप्राप्तिर्भक्तिक-
र्तृकेति यावत् । रूपान्तरप्राप्तिर्हि परिणाम इति भावः । प्रथमैवेति । भक्त्यपादानको
ज्ञानरूपः परिणाम इति तदा बोधः ।

समासविधानादिति । "चतुर्थी तदर्थे" इति हितमुखयोगे समासविधानाज्ज्ञाप-
मेरवी ।

एतेन यत्र प्रकृतिविकृतिभाव एव तत्रानेन वातिकेन चतुर्थीति वदन्त परस्ताः ।
क्लृपीत्यर्थग्रहणम् । उत्पत्तिश्च क्लृपेरर्थः । क्लृप्यर्थकृष्णतुयोगे उत्पद्यमानेऽर्थे वर्त्त-
मानाच्चतुर्थीति वार्तिकार्थः । उत्पद्यमानार्थवाचकञ्च विकारप्राचरुमेवेति तद्वाचकाच्चतुर्थी
सर्वत्रोदाहृता । ननु ज्ञानात्मशब्दो यदि ज्ञानस्वरूपस्य बोधकस्तदा विभियमाणवाक्ये ज्ञान-
शब्दाच्चतुर्थी, विवरणवाक्ये ज्ञानशब्दात्तृतीयेति कथमत आह—आत्मशब्द इति । तद्वृत्तिः ।
ज्ञानवृत्तौत्यर्थः । एवञ्च—आत्मनूशब्दस्य धर्मपरत्वे च । तस्य—आत्मनूशब्दस्य । ज्ञानत्वेने-
ति तृतीयार्थं वैशिष्ट्यम्, परिणामो रूपान्तरप्राप्तिः, तथा च यादृशो वाक्यार्थबोधस्तमाह—
ज्ञानत्वविशिष्टेति । मूले—परत्वादिति । चतुर्थ्यपेक्षयेत्यादि । 'भक्तिज्ञानकल्पते' इति । अस्य
भक्त्यभिन्नो ज्ञानरूपः परिणाम इत्यर्थः । भक्तिरत्र मननगन्धशिक्षिदिध्यासनम्, एतस्यैवाविद्या-
निवृत्तिरूपमुक्तिपाधतद्व्याज्ज्ञानसाधनत्वस्य श्रुतिप्रसिद्धत्वात् । या तु देवविशेष्यकारावधत्वं
प्रकारकज्ञानरूपा भक्तिस्तस्याः साक्षात् तत्त्वज्ञानसाधनत्वद्विन्तु परम्परयैव ।

न्धस्य हितपदार्थकदेशे हृष्टेऽन्वयः । यत्तु "चतुर्थी चाशिपि" इति सूत्रेण विहिता या चतुर्थी
भावप्रकारः ।

ण्ड्याल्लुक्तपास्तमिति बोध्यम् । एवञ्च यथा भक्तिज्ञानायेत्यत्र सा भवति तथा भक्तिज्ञानात्मनेऽपत्रापि
तदापत्तौ ज्ञानात्मने इति स्यात् । आत्मशब्दस्य स्वरूपपरत्वेन विकृतिवाचकात्वादेवञ्च मूलं तथा
प्रकाशरत्नाकरदण्ड्याल्लुक्तं च चिन्त्यमत आह—आत्मेति । तद्वृत्तौति । ज्ञानवृत्तौत्यर्थः । एवंवेति ।
तस्य ज्ञानत्वपरत्वेवेत्यर्थः । तस्य—ज्ञानात्मशब्दस्य । ज्ञान विकारो न तु ज्ञानरभिति भावः । तथा
सति तस्य वास्तवमर्थमाह—ज्ञानत्वेति । वैशिष्ट्यं तृतीयार्थं इति भावः । ननु रूपान्तरप्राप्तिः कस्या-
र्थात् आह—रूपान्तरेति । पञ्चमीपक्षे रूपान्तरमेव परिणामो न तत्प्राप्तिरित्याशयेन बोधमाह—भक्त्य-
पादानेति । तथाच मथमैवेति द्वितीय प्रतीक बोध्यमिति बोध्यम् ।

ननु हितयोगे एव समासविधानस्य शापकत्वे लक्ष्यगन्धासततिरत्र आह—चतुर्थीति । इहसाधनं
हितपदार्थः । सम्बन्धश्चतुर्थ्यर्थः । तत्त्वगन्धीहमाधनमित्यादिबोधः । एतेन तादर्थ्यचतुर्थ्यर्थेदं गतार्थ-
मिति शताकारोकमपास्तम् । यत्तु हरदत्तः—"चतुर्थी चाशिपि" इति सूत्रविहिताशीरर्थचतुर्थी समासविधि-

सविधानाज्ज्ञापकादिति भावः । एवं सुप्रयोगेऽपि बोध्यम् ।

“तुमुन्चुलौ क्रियायाम्” इति सूत्रमहिम्ना क्रियार्थकमुपपदं क्रियावाच्येन फलतीत्याशयेनाह—क्रियेति । क्रियाफलञ्च क्रियात्राचकप्रकृतिकमित्यर्थः । ‘तुमुन्’ इति ष्वुलोऽप्युपलक्षणम् । फलेभ्यो यातौत्यस्य फलान्याहरक इत्यपि विवरणे बाधकाभावात् । फर्मणीति । तथा च द्वितीयापवादोऽयमिति भावः ।

यत्तु प्राचा व्याख्यातमप्रयुज्यमानस्यैव फर्मणि यथा स्यात्, प्रयुज्यमानस्य मा भूदिति नियमाथ सूत्रमिति, तन्न, अप्राप्तस्य नियमावोगान् । न च ‘तादर्थ्य’ इति प्राप्तिः । न हि फलार्था यानक्रिया किं त्वाहरणार्था । आहरणं तु फलफर्मकमित्यन्यदेतत् ।

शब्दरत्नम् ।

कादित्यर्थः । तदाह—एवमिति । वृत्तावाशीरर्थाप्रतीतेन “चतुर्थी चाशिवि” इति चतुर्थ्यां हितयोगे निर्वाहः । आशीरर्थयोगे आशीर्विषयस्य विषेयत्वं तदाश्रयत्वोद्देश्यत्वं च प्रतीयते । न च वृत्ती तथाऽन्वयो द्युत्पन्न इति हरदत्त इति दिक् । न हि फला-
भैरवी ।

तदन्तस्य समासविधायकत्वेन ‘चतुर्थी तदर्थ’ इति सूत्रञ्चरितार्थमिति न ज्ञापकत्वसम्भव इति, तदेतत्पर्यव्यति-वृत्ताविति । हितयोग इत्यत्र हितशब्द सुप्रशब्दरूपाप्युपलक्षणम् । आशीरर्थाप्रतीतिमुपरादयति—आशीरर्थयोग इत्यादिना । आशीरर्थकभूयादित्वादिपदयोग इत्यर्थः । विषयस्य—घनपुत्रादे । तदाश्रयस्य—तत्सम्बन्धिनो देवदत्तादे । नचेति । नहीत्यर्थः । तथाच—उद्देश्यविषेयभावेनान्वय, उद्देश्यविषेयभावेनान्वये भेदेनोपरिष्ठे कारणत्वात् । हरदत्त इति । अप्राप्तविषयान्नु वृत्ती सर्वप्रोद्देश्यविषेयभावेनान्वय इति न नियमः । “लोहितोष्णीषा क्रात्वन” इति वाक्यशोधितोष्णीषानुवादेन लोहितविधायकत्वाया प्राप्ताऽप्राप्तत्वादिवर्षालोचनेन सम्प्रदायसिद्धत्वात् । नचैव सति ‘चतुर्थी तदर्थ’ इति सूत्रस्य “चतुर्थीचाऽऽशिवि” इति सूत्रविहितचतुर्थ्यन्तस्य समासविधायकत्वेन चरितार्थान्ज्ञापकत्वोक्तिरसङ्गतेष्व स्यादिति वाच्यम्, चतुर्थीविधायकस्य तस्य सूत्रस्य हि आशीर्विषय क्रियान्वयर्थकारप्रतिपदिकात्क्रियाद्वारेण आयुष्पादियोगे षष्ठीचतुर्थ्यावित्यर्थ इति उभयो रपि क्रियायामन्वय इति देवदत्ताय सुलभभूयात् इत्यत्र देवदत्तायेत्यनेन सह सुलभित्यस्य सामर्थ्याभावेन समासाप्राप्तेरिति नानेन यत्र चतुर्थी तत्र समासविधायकता तस्य सूत्रस्येति “चतुर्थी तदर्थ” इति सूत्रस्य ज्ञापकत्वोक्तिर्युक्तेत्याशयात् ।

मूले—यत्तु प्राचेति । प्रसादकृतत्वर्थे पूर्वोक्तस्वप्रत्यविरोधनाङ्गपरिहर्तुमानाङ्गते—
भावप्रकाशः ।

साफल्यान् तज्ज्ञापकमिति, तद्व्यव्यति—वृत्ताविति । द्वितीयपक्षेण सुलभस्यापि । तत्र तदप्रतीतिमुपरादयति—आशीरर्थेति । तदर्थकभूयादित्वादिपदयोगे इत्यर्थः । विषयस्य—हितादे । आश्रयस्य—प्राप्तत्वादे । नचेति । नहीत्यर्थः । तथाच—उद्देश्यविषेयभावेनान्वय, तथाच भेदेनोपरिष्ठे हेतुत्वादिति भावः । वस्तुनोऽयुक्तमेतत् । वृत्ताविति प्राप्तात्वादिवर्षालोचनेन लोहितोष्णीषा शयादी तथाच-व्यवशानात्, माथ्ये तथाच वृत्तेरभावात्तथा वस्तुनोऽप्येति मञ्जुशाखा वित्तर । नचैव हरदत्तोक्तिरेव युक्तेति वाच्यम्, आशीर्विषयक्रिया स्वर्थकारप्रतिपदिकात्तद्वारेण आयुष्पादियोगे षष्ठीचतुर्थीति सूत्रार्थेनोभयोरपि क्रियात्वयेन मिथोऽप्राप्तत्वात्तदर्थकत्वार्थान्तेन सुलभशीनां समासाप्राप्तेः । अत्र परापकपरभाष्यादिप्रत्यसङ्गति एतदन्वयवोधकमेव हरदत्त इत्युक्तम् । तेन तस्य पूर्वोपरिविरोधोऽपि छिन्दि । क्वचित् हरदत्त इत्यपठ इति बोध्यम् । तदाह—दिगिति । मूले प्राचा प्रसादकृता । परमयोऽपि ।

तुमुनो भाव एव विधानात्तदर्थस्य भाववचनत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणं सूत्रविशेषपरिग्रहार्थमित्याह—इति सूत्रेणेति । न च तादर्थ्यं इत्येव गतार्थता शङ्कया, भाववचनेनैव तुमुनेव तादर्थ्यस्य द्योतिततया प्रातिपदिकायं मात्रे प्रथमा-प्रसङ्गात् ।

शब्दरत्नम् ।

र्थति । यद्यपि 'ब्राह्मणाय दधि' इत्यादौ ब्राह्मणाय भोजनोपकारकमपि दधि तद्द्वारा ब्राह्मणोपकारकं तथाऽपि फलेनाऽऽहरणद्वारा न कोऽपि यानक्रियोपकार इत्याशयः ।

तुमुनेवेति । भाववचनवजादीनां तुमुनपवादतया तत्समानार्थत्वात् । एवं च प्रथमा-पवाद इति भावः । 'द्विषां विधाताय विधातुमिच्छतः' इत्यत्र विधातायेति तादर्थ्यं चतुर्थी, विधातार्थं यद्विधानं तदर्थेच्छावत् इत्यर्थः । एतेनात्र तुमुना तादर्थ्येऽप्युक्तत्वात्कथं चतु-
भैरवी ।

यद्यपीत्यादिना । यानक्रियोपकारः—यानक्रियाकृतोपकार इत्यर्थः । इत्याशय इति । अनेनारुचिर्ध्वे-
निता तद्दीजन्तु यानक्रियाकृत उपकार फले विक्रयभक्षणादिकर्मत्वस्तुः सम्भवत्येवेति ।
नचैवं 'तादर्थ्यं चतुर्थी' इत्यनेनैव चतुर्थी सिद्धेति प्रहूनसूत्रस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, फला
नामाहरणकर्मत्वेन द्वितीया प्राप्तेति तद्वाधनार्थमस्यारम्भात् ।

ननु भाववचनवजादीनां तादर्थ्यद्योतकत्वं सूत्रात् लभ्यत इत्यत आह—भाववचनेति ।
तत्समानार्थत्वात्—तुमुनसमानार्थत्वात् । अत्रार्थशब्दो नाभिधेयवाची, उभयोरपि भावा-
भिधायकत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात्, किन्तु प्रयोजनवाची । एवञ्च तुमुनपवादत्वेन तुमुनसमान-
फलकत्वमस्येति बोध्यम् । नन्वेवं यत्र तुमुन् सत्र तुमुनैव तादर्थ्येऽद्योतितमिति 'द्विषां विधा-
ताय' इति चतुर्थ्यनुपपत्तिरत आह—द्विषामित्यादि । एतेनेत्यस्यार्थमाह—उच्येति । विधाने-
भावप्रकाशः ।

पूर्वस्वग्रन्थविरोधं शङ्कते—यद्यपीति । फले आहरणेति पाठः । फलेनाहरणेति पाठे न आहरणं नाहरण-
मिति नशब्देन समासः, न नाहरणमनाहरणमावश्यकाहरण तद्द्वारेत्यर्थः । यानेति । तद्विक्रियाकृतोपकार
इत्यर्थः । इत्याशय इति । अनेनारुचि. सूचिना । कस्यचिदपकारस्यावश्यसम्भवादिति कर्मत्वे द्विती-
यापवाद इत्यमिति तत्प्रकारक एव बोध इति तत्त्वमिति ।

ननु भाववचनवजादीनां न तादर्थ्यद्योतकत्वं सूत्रतो लभ्यतेऽत्र आह—भावेति । एवञ्चेति ।
तेषां तदपवादतया तत्तुल्यार्थत्वेन तद्योतकत्वे चेत्यर्थः । इदं—तुमर्थाच्चभाववचनादिति सूत्रम् । एत-
दर्थमेव दृष्टान्तोपादानमिति भावः । एत तथाव्याख्यानस्य फलमाह—एतेनेति । अत्र—द्विषां
सरला ।

इत्याशय इति । अथ हि तदाशयः—'ब्राह्मणाय दधि' इत्यादौ स्वसम्बन्धिभोजनरूपोपकार
जनकाररूपज्ञादर्थ्यसम्बन्धेन ब्राह्मणस्यान्वयविवक्षायां यथा ब्रह्मणपदोत्तर चतुर्थी प्रयुज्यते तथा
'फलेभ्यो याति' इत्यादावपि स्वसम्बन्धाहरणजनकत्वसम्बन्धेन फलस्य यानक्रियायामन्वयविवक्षायां
फलपदादपि चतुर्थी सिध्येदिति सूत्रवैयर्थ्यम् ; नचोक्तरीत्या 'फलान्यहर्तुं याति' इत्यत्रापि तादृश-
विवक्षायां फलपदाच्चतुर्थ्यापत्तिरिति वाच्यम्, 'उपपदविमर्शः' इति न्यायेन एव द्वितीयया चतुर्थी-
पदादिति नाशङ्कनीयम्, फलकर्मकाहरणफलक यानमिति बोधेच्छायाभावरणद्वियानिष्ठविशेष्यता
निरूपितवर्त्मत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकत्वेन तापर्यविषयात् फलपदात् चतुर्थीसिद्धये सूत्रस्या-
वश्यकत्वादिति ।

इति भाव इति । तदाच 'यागाम याति' इत्यस्य भविष्यदापत्तकं यानमिति शाब्दबोधः ।
अत एव 'क्रियासोपपदस्य' इत्यनेन न गतार्थता, तथा सति यागानुकूलकृतिककक यानमिति बोधोपपत्तेः ।

तज्जन्यविभागाश्रयः । तच्चार्थोद्वेगधेरेवेत्याह—अवधिभूतमिति । धावत इति । इह क्रियाविशिष्टस्याप्यश्रयस्य प्रकृतधातुपात्तक्रियां प्रत्यवधित्वं न विरुद्धयते । 'परस्परस्मात् मेपावपसरतः' इत्यत्र तु सृधातुना गतिद्वयस्याप्युपादानाद् एकनिष्ठां गति प्रतीतरस्यापादानत्वं न विरुद्धयते । उक्तं च—

अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।

ध्रुवमेवाऽतदावेशात्तदपादानमुच्यते ॥

शब्दरत्नम् ।

स्यात् । कर्तृसञ्ज्ञा तु पचत्यादियोगे चरितार्था । कर्मणि ग्रामेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेषण्यम् । अवधित्वं न विरुद्धयत इति । तदुपात्तक्रियानाश्रयत्वादिति भावः । न विरुद्धयते । तदनाश्रयत्वादिति भावः । अतदावेशादिति । तदादुपात्तगत्यनावेशा-
मैरवी ।

ननु तत्तद्धातुवाच्यत्वेन प्रतिद्धत्वम् । यत् प्रभृतेति धातोर्विशेषणमिति; तत्र, "अरादानमुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते" इति भाष्यकाराक्तिविरोधापत्तेः । तथाहि—'धनुषा विधयति' इत्यत्र यदा नि.सरणपूर्वकव्यधने धातोर्ब्रूँत्तिस्तदा धनुषो निःसरणावधित्वात् प्राप्ताऽपादानसञ्ज्ञां बाधित्वा व्यधनं प्रति करणत्वेन विवक्षितत्वात् परत्वात् करणसञ्ज्ञा भवतीति भाष्योक्तिः सङ्गच्छते । यदि धातुविशेषणमेव पूर्वोक्तप्रवृत्तत्वं स्यात्तदा 'धनुर्विधयति' इत्यत्र यादृशव्यापाराश्रयत्वेन तस्य कर्तृत्वं भवति, तादृशव्यापारस्य कर्तृत्वोपपत्तये तदुपात्तत्वं तत्रावश्यकन्तव्यापारद्वारैव करणत्वस्य वाच्यतया तदनश्रयत्वस्य धनुष्यभावेऽप्यादानत्वाऽप्यसत्त्वाभाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव । नन्वेवङ्करणसञ्ज्ञावत्कर्तृसञ्ज्ञाप्युपादानसञ्ज्ञाया बाधिका भवित्यतीति सत्यन्तविशेषणं व्यथमेवेत्यत आह—अन्यथेति । सत्यन्ताभाव इत्यर्थः । इयम्—अरादानसञ्ज्ञा । अपवाद इति । अपाये यत्कारकान्तद्रूपक्रियाननकमित्यर्थापत्त्या विशेषबाधितत्वेनेति शेषः । ननु कर्तृसञ्ज्ञा तदि निरवकाशा स्यादत आह—कर्तृसञ्ज्ञा त्विति । कर्मणीति । 'प्रयागात्काशोद्गच्छति' इति यत्र प्रयोगस्तत्र काश्यामतिव्याप्तिरित्यर्थः । तदुपात्तेति । धावनाश्रयत्वेऽपि पत्तधात्वयोऽनाश्रयत्वस्य तत्र सत्त्वादिति भावः । तदनाश्रयत्वादिति । एकस्य मेपस्याऽपादानत्वेन विवक्षितस्य कर्तृत्वाभिप्रेतनिष्ठगत्यनाश्रयत्वस्य सत्त्वादित्यर्थः । गतौ तत्त्वं विशेषणदेयमित्यत्र तात्पर्यम् । नन्वेवमपि निवृत्तभेदस्यैवापसरणस्य सृधातुना प्रतिपाद-
भावप्रकाशः ।

स्करणसञ्ज्ञा" इत्याकङ्कारसूत्रभाष्यं सगच्छति । धनुषः शरनिःसरण प्रत्यवधिभावोपगमेनेव व्यधने करणता-
भ्युपगमेनोभयोरपि निमित्तनिमित्तभावेन स्थित्या बुद्ध्यारोहेण विधयतेनि.सरङ्करजन्यवैधायात्वाद्युप-
दुभयविवक्षायां विप्रतिषेधोपपत्तेः । नन्वेवमपादानमुत्तराणीति न्यायेनैव कर्तृसञ्ज्ञां तदाशिका स्यादिति सायन्तं व्यर्थमत आह—अन्यथेति । सत्यन्ताभावं इत्यर्थः । इयम्—अपादानसञ्ज्ञा । अपवाद् इति । विभागजनको व्यापारोऽपायः तद्विषये यत्कारकं तद्रूपक्रियाननक तादृशविभागाश्रयस्तदपादानमित्यर्था-
पत्त्या प्रयागादौ तदनाश्रया निरवकाशात्वेन विशेषविहितत्वेन च तदपवादः स्यादित्यर्थः । नन्वेव कर्तृ-
सञ्ज्ञाजनकत्वात् स्यादत आह—कर्तृसञ्ज्ञा त्विति । कर्मणीति । प्रयागात् ग्रामं गच्छतीत्यादौ प्रकृतत्वा-
दुत्तरागत्यनाश्रयत्वस्य सत्त्वात् सत्यन्तम् । अपवादार्थो विशेष्यम्, अपाये श्रवत्वार्यः । तथाच उक्तश्लो-
कान्यायेनेव विशेषविहितत्वात्तदपवादः स्यादिति भावः । तदुपात्तेति । धावनाश्रयत्वेऽपि प्रकृतपत्त-
धातुपात्तेत्यर्थः । तदनाश्रयेति । अन्यनिष्ठसृधातुपात्तगत्यनाश्रयत्वादित्यर्थः । ननु अपसरणं पृष्ठतो-
गमन विभागपूर्वकं, तथाच वस्तुतस्तत्रिष्ठयोःपसरणयोर्भेदोऽपि सृधातुना निवृत्तभेदस्यैवापसरणस्य भेदार्थं च क्रिया' इति भाष्यादभिधानादाश्रयगतभेदारोपेण द्विवचनाद्युत्तरेभयोरपि तत्क्रियाश्रयत्वेन कर्तृत्वमेव

यत्तु प्राचोक्तम्—भाववचनादेव यथा स्यात् पाचको व्रजतीति ण्वुलन्ता
मा भूदिति नियमाथ न्यात् कर्तारं प्रति

च तादर्थ्याभावात्,

ननु पठ्यपीति कुनः पठ्येवास्तु, अलंशब्दस्तु पर्याप्तोत्तरार्थक एः
गृह्यतामित्याशङ्क्याह—तस्मै प्रभवतीति ।

न त्वां तृणमित्यादि । ननु तृणादिवद् युष्मच्छब्दादपि पक्षे चतुर्थ्य
भाव्यम् । मैवम्, 'अनादरे' इति हि कर्मणो विशेषणम्—अनादरद्योतकं यत्क
मेति । तादृशं तृणमेव न तु युष्मदर्थः ॥

इति चतुर्थी ।

ध्रुवमिति । ध्रु गतिस्यैर्ययोः, अस्मात्कुटादेः पचाद्यच् । ध्रुव स्थैर्यं इति
पाठे तु इगुपघलक्षणः कः । ध्रुवं—स्थिरम्, प्रकृतघातूपात्तगत्यनाविष्टत्वे सृति

शब्दरत्नम् ।

र्थीत्यपास्तम् । उत्तरक्रिययोस्तद्द्योतनेऽपि पूर्वक्रिययोस्तद्द्योतनात् ।

कर्तुः प्राधान्यादिति । एवं च तादर्थ्यचतुर्थ्यास्तत्राऽप्राप्तेर्नियमासम्भव इति
भावः । विभक्त्यर्थेति । तादर्थ्यचतुर्थ्यर्थे इत्यर्थः ।

इति चतुर्थी ।

प्रकृतेति । कर्त्तव्यतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । अन्यथा कर्त्तृसंज्ञाया इयमपवाद
भैरवी ।

पणयोरित्यर्थः । तद्द्योतनेति । तस्य द्योतनेऽपीत्यर्थः । तुमुनन्तेनेति शेषः । पूर्वेति—हनन
विधानयोरित्यर्थः ।

एवञ्च—कर्तुः प्राधान्ये च । तत्र—पाचको व्रजतीत्यत्र विशेषणविशिष्टस्य विभक्त्य-
र्थान्वये विशेषणस्याप्यन्वयोऽस्त्येवेत्याशङ्काकाणायोक्तं मूले-गुणोभूतेति । एतेन एकविशेष-
णत्वेनोपस्थितत्वात्तत्र विशेषणतयाऽन्वयाकालक्षेपे नास्तीति सूचितम् ।

इति चतुर्थीविवरणम् ।

कर्तरिति । 'प्रयागात्काशोङ्गञ्जति'इति यत्र प्रयोगस्तत्र गन्तरि चेंत्रादावतिव्याप्तिरि-
त्यर्थः । प्रकृतेति धात्वर्थस्य विशेषणम् । तच्च शब्दप्रयोगाधिकरणकालिकविवक्षाविषयत्वम्,
भावप्रकाशः ।

विधातायेत्यत्र । तुमुना—तदन्तेन । एतेनेत्यस्यार्थमाह—उत्तरेति । विधानेषणयोरित्यर्थः । तद्द्योतने-
ऽपीति । तस्य द्योतनेऽपीत्यर्थः । तुमुनन्तेनेति शेषः । एवमग्रेऽपि । पूर्वेति । हननविधानयोरित्यर्थः ।

ननु प्राधान्येऽपि नियमसम्भव एवात्—एवञ्चेति । तस्य प्राधान्ये चेत्यर्थः । तत्र—पाचको व्रज-
तीत्यत्र । तदप्राप्तिमेव मूले उपपादयति—कर्तारमिति । प्रनार्थे विशिष्टस्थान्वये घटकरत्नेन तस्यापि विभ-
क्त्यर्थान्वयसत्त्वादाह—तादर्थ्येति । एतेन प्रसादोक्तं ण्वुनस्तुमर्थकत्वाभावात्तन्वयमार्थत्वायोगादिति
सन्दूभ्य ण्वुलन्ते इत्यापनन्वपादित्यन्तं मूलमनूप यागाय यार्तात्यत्रापि सिद्धावस्थापन्नवचनं प्रति तादृ-
र्थ्याभावादिति दूषयन् रत्नाकरः परस्तः । मूलाशयानवबोधदिति दिक् ॥

इति चतुर्थी ।

कर्तरीति । प्रयागे एव तज्जन-वविभागाश्रयत्वस्य कर्त्तव्येति सत्त्वादिति भावः । धात्वर्थे प्रकृतार्थं
न शब्दोपात्तत्वं, किन्तु विवक्षितप्रमात्रम् । अत्र एव "धनुषा विध्यतीत्यत्रापादानसंज्ञां वाचित्वा परत्वा-

यत्तु प्राचोक्तम्—भाववचनादेव यथा स्यात् पाचको व्रजतीति ष्वुलन्तात्
मा भूदिति नियमार्थमिदं सूत्रमिति; तत्र, ष्वुलन्ते कर्तुः प्राधान्यात् कर्तारं प्रति
च तादर्थ्याभावात्, गुणीभूतयानस्य च विभक्त्यर्थानन्वयात् ।

ननु पठचपीति कुतः पठचेवास्तु, अलंशब्दस्तु पर्याप्तोतरार्थक एव
गृह्यतामित्याशङ्क्याह—तस्मै प्रभवतीति ।

न त्वां तृणमित्यादि । ननु तृणादिवद् युष्मच्छब्दादपि पक्षे चतुर्थ्या
भाव्यम् । मैवम्, 'अनादरे' इति हि कर्मणो विशेषणम्—अनादरद्योतकं यत्क-
र्मैति । तादृशं तृणमेव न तु युष्मदर्थः ॥

इति चतुर्थी ।

ध्रुवमिति । ध्रु गतिस्थैर्ययोः, अस्मात्कुटादेः पचाद्यच् । ध्रुव स्थैर्यं इति
पाठे तु इगुपधलक्षणः कः । ध्रुवं—स्थिरम्, प्रकृतघातूपात्तगत्यनाविष्टत्वे सति

शब्दरत्नम् ।

योरित्यपास्तम् । उत्तरक्रियोस्तदूद्योतनेऽपि पूर्वक्रियोस्तदूद्योतनात् ।

कर्तुः प्राधान्यादिति । एवं च तादर्थ्यचतुर्थ्यास्तत्राऽप्राप्तैरनियमासम्भव इति
भावः । विभक्त्यर्थेति । तादर्थ्यचतुर्थ्यर्थे इत्यर्थः ।

इति चतुर्थी ।

प्रकृतेति । कर्त्तव्यतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । अन्यथा कर्त्तृसञ्ज्ञाया इयमपवादः
भैरवी ।

पणयोरित्यर्थः । तदूद्योतनेति । तस्य द्योतनेऽपीत्यर्थः । तुमुनन्तेनेति शेषः । पूर्वति-हनन-
विधानयोरित्यर्थः ।

एवञ्च—कर्तुः प्राधान्ये च । तत्र—पाचको व्रजतीत्यत्र विशेषणविशिष्टस्य विभक्त्य-
र्थान्वये विशेषणस्याप्यन्वयोऽस्त्येवेत्याशङ्काकरणायोक्तं मूले-गुणीभूतेति । एतेन एकविशेष-
णत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयाऽन्वयाकाङ्क्षैव नास्त्येति सूचितम् ।

इति चतुर्थीविवरणम् ।

कर्त्तरिति । 'प्रयागात्काशीङ्गच्छति' इति यत्र प्रयोगस्तत्र गन्तरि चैत्रादावतिव्याप्तिरि-
त्यर्थः । प्रकृतेति धात्वर्थस्य विशेषणम् । तच्च शब्दप्रयोगाधिकरणकालिकविवक्षाविषयत्वम्,
भावप्रकाशः ।

विधातायेत्यत्र । तुमुना—तदन्तेन । एतेनेत्यस्यार्थमाह—उत्तरेति । विधानेषणयोरित्यर्थः । तदूद्योतने-
ऽपीति । तस्य द्योतनेऽपीत्यर्थः । तुमुनन्तेनेति शेषः । एवमप्येऽपि । पूर्वति । हननविधानयोरित्यर्थः ।

ननु प्राधान्येऽपि नियमसम्भव एवात् प्राह—एवञ्चेति । तस्य प्राधान्ये चेत्यर्थः । तत्र—पाचको व्रज-
तीत्यत्र । तदप्राप्तिमेव मूले उपपद्यति—कर्त्तारमिति । प्रमार्थे विशिष्टस्यान्वये घटकात्वेन तस्यापि विभ-
क्त्यर्थान्वयसम्भवादाह—सादृश्यति । एतेन प्रसादोक्त ष्वुलन्तुमर्थकत्वाभावाग्निनियमार्थत्वायोगादिति
सन्दूभ्य ष्वुलन्ते इत्याद्यनन्वयादित्यन्तं मूलमनुय यागाय यात्रीत्यत्रापि सिद्धावस्थापन्नवचनं प्रति ताद-
र्थ्याभावादिति दूषयन् रत्नाकरः परास्तः । मूलाशयानवबोधादिति दिक् ॥

इति चतुर्थी ।

कर्त्तरीति । प्रयागे इव तद्वन्वविभागान्नपक्षस्य कर्त्तव्येति सत्त्वादिति भावः । धात्वर्थे प्रकृतत्वं
न शब्दोपात्तत्वं, किन्तु विवक्षितसमाप्तम् । अत्र एव "धनुषा विष्यतीत्यत्रापादानसंज्ञा बाधित्वा परत्वा-

सृजन्व्यविभागाश्रयः । तच्चार्थाद्वघेरेवेत्याह—भवधिभूतमिति । धावत इति । इह क्रियाविशिष्टस्याप्यश्रयस्य प्रकृतधातुपात्तक्रियां प्रत्यवधित्वं न विरुद्धयते । 'परस्परस्मात् मेपावपसरतः' इत्यत्र तु सृधातुना गतिद्वयस्याप्युपादानाद् एकनिष्ठां गति प्रतीतरस्यापादानत्वं न विरुद्धयते । उक्तं च—

अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।
ध्रुवमेवाऽतदावेशात्तदादानमुच्यते ॥

शब्दरत्नम् ।

स्यात् । कर्तृसञ्ज्ञा तु पक्षत्यादियोगे चरितायोः । कर्मणि ग्रामेऽतिशयासिवाविविशेष्यम् । भवधित्वं न विरुद्धयत इति । तदुपात्तक्रियानाश्रयत्वादिति भावः । न विरुद्धयते । तदनाश्रयत्वादिति भावः । अतदावेशादिति । तदावपात्तगत्यनावेशा-
भैरवो ।

ननु तत्तद्भातुवाच्यत्वेन प्रसिद्धत्वम् । यत्तु प्रकृतेति धातोर्विशेषणमिति; तत्र, "अगादानमुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते" इति भाष्यकारात्किविरोधापत्तेः । तथाहि—'धनुषा विध्यति' इत्यत्र यदा नि.सरणपूर्वकव्यधने धातोर्वृत्तिस्तदा धनुषो निःसरणावधित्वात् प्राप्ताऽपादानसञ्ज्ञां बाधित्वा व्यधर्नं प्रति करणत्वेन विवक्षितत्वात् परत्वात् करणसञ्ज्ञा भवतीति भाष्योक्तिः सङ्गच्छतः । यदि धातुविशेषणमेव पूर्वोक्तप्रकृतत्व स्यात्तदा 'धनुर्विध्यति' इत्यत्र यादृशव्यापाराश्रयत्वेन तस्य कर्तृत्वं भवति, तादृशव्यापारस्य कर्तृत्वोपपत्तये व्यध्यातुवाच्यत्वमावश्यकन्तव्यापारद्वारैव करणत्वस्य वाच्यतया तदनाश्रयत्वस्य धनुष्यभावे-ऽऽपादानत्वाऽऽसत्त्वया भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव । नन्वेवद्वारणसञ्ज्ञावत्कृतसञ्ज्ञाप्यपादानसञ्ज्ञाया बाधिका भवित्यस्तीति सत्यन्तविशेषणं व्यधमेवेत्यत आह—अन्यथेति । सत्यन्ताभाव इत्यर्थः । इयम्—अपादानसञ्ज्ञा । अपवाद इति । अपाये यत्कारकन्तद्रूपक्रियाजनकमित्यर्थापत्तयः विशेषावाहितत्वेनेति शेषः । ननु कर्तृसञ्ज्ञा तद्धि निरवकाशा स्यादत आह—कर्तृसञ्ज्ञा तिबति । कर्मणीति । 'प्रयागात्काशीङ्गच्छति' इति यत्र प्रयोगस्तत्र काश्यामतिशयासिरित्यर्थः । तदुपात्तेनि । धावनाश्रयत्वेऽपि पक्ष्यात्वार्थाऽनाश्रयत्वस्य तत्र सत्त्वादिति भावः । तदनाश्रयत्वादिति । एकस्य मेवस्याऽपादानत्वेन विवक्षितस्य कर्तृत्वाभिप्रेतनिष्ठगत्यनावश्रयत्वस्य सत्त्वादित्यर्थः । गतौ तत्त्वं विशेषणभेदमित्यत्र तात्पर्यम् । नन्वेवमपि निवृत्तभेदस्यैवापसरणस्य सृधातुना प्रतिपाद-
भावप्रकाशः ।

स्करणसञ्ज्ञा" इत्याकारसूत्रभाष्यं संगच्छते । धनुषः शरनिःसरण प्रत्यवधिभावोपगमेनेव व्यधने वरमता-
भ्युपगमेनोभयोरपि निमित्तनिमित्तभावेन स्थिया बुध्यापोहेण विध्यनेनि.सरणजन्मवैधायत्वाद्युपा-
दुभयविवक्षायां विप्रतिषेधोपपत्तेः । नन्वेवमपादानमुत्तरापीति न्यायेनैव कर्तृसञ्ज्ञायां तदाधिका स्यादिति स्यान्त व्यधमेत आह—अन्यथेति । सत्यन्ताभाव इत्यर्थः । इयम्—अपादानसञ्ज्ञा । अपवाद इति । विभाजनको व्यापारोऽपायः तद्विषये यत्कारकं तद्रूपक्रियाजनकं तादृशविभागाश्रयत्वादानमित्यर्था-
पत्त्या प्रयागादौ तदनाश्रया निरवकाशात्वेन विशेषविहितत्वेन च तदपवादः स्यादित्यर्थः । नन्वेव कर्तृ-
सञ्ज्ञाऽनवकाशा स्यादत आह—कर्तृसञ्ज्ञा तिबति । कर्मणीति । प्रयागात् प्राप्तं गच्छतीत्यादौ प्रकृत्या-
दुपात्तगणनाविष्टत्वस्य सत्त्वात् सत्यन्तम् । ध्रुवपक्षो विशेष्यम्, अपाये इत्यस्यार्थः । तथाच त्रकश्रीष्टि-
न्यन्यायेनेषं विशेषविहितत्वात्तदपवादः स्यादिति भावः । तदुपात्तेति । धावनाविष्टत्वेऽपि प्रकृतपक्ष-
त्वात्तात्पर्यः । तदनाश्रयेति । अन्वनिष्ठसृधातुगणनाश्रयत्वादित्यर्थः । ननु अपसरणं पृष्ठो-
गमनं विभागपूर्वकं, तथाच वस्तुतस्तन्निष्ठयोऽपसरणयोर्भेदेऽपि सृधातुना निवृत्तभेदस्यैवापसरणस्य भेद-
च क्रिया इति भाष्यादभिधानादाश्रयप्रभेदापरेण द्विवचनात्परस्परसंयोगेण तद्विधानाश्रयत्वेन कर्तृत्वमेव

पततो ध्रुव एवाऽश्वो यग्माद्शवात्पतत्यसौ ।
तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते ॥
मेघान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।

मेघयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् ॥ इति ।

पर्वतात्पततोऽशवात्पततीत्यत्र तु पर्वतावधिकपतनाश्रयोऽश्वस्त्वदधिकं दे-
दत्तादिनिष्ठपतनमर्थः । पञ्चम्यर्थेऽवधौ अभेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थो विशेष-

शब्दरत्नम् ।

दित्यर्थः । तदावेशादिति पाठे तन्मात्रावेशाद्-विभागमात्रावेशादित्यर्थः । विशेषण-
भैरवी ।

नात्सृधात्पात्तगत्यनाविष्टत्वं न सम्भवति “नवै तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति क्रियाया
एकत्वात्” इति भाष्यकारोक्तेः द्विवचनन्त्वाश्रयगतभेदारोपेण भवति । एवञ्च प्रकृते क्यन-
पादानसङ्गेति चेत् ? न, ‘आत्मानमात्मना वेत्ति’ इत्यादावारोपितभेदेन कर्मत्वकर्तृत्ववत्
परस्परशब्दोपात्तयोरपादानत्ववृत्तत्वमेवपशब्दोपात्तयोरिति शब्दभेदात्क्रियाया अपि भेदात् ।
अत एव ‘चैत्रमैत्रावन्योन्यमादिलष्यतः’ इत्यत्र तयोः कर्मत्वमप्य सिद्धिः । अन्यथा परत्वा-
त्कर्तृसंज्ञैव स्यात् । शब्दालिङ्गितस्यैव हि सर्वत्रार्थस्य मानम् ।

‘न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके य शब्दानुगमादहेतु’

इति ह्युक्तेः ।

उक्तञ्चेत्यादिना प्रतिपादितह्युक्तेरप्यत्रैव तात्पर्यम् । अतश्चावेशादिति पाठे विभागस्य
तच्छब्देन परामर्शोऽसङ्गतिरत आह—उद्गात्पात्तेति । प्रकृतधात्पात्तेत्यर्थः । गतिशब्दः स्वनि-
ष्ठविभागानुकूलकर्तृनिष्ठक्रियाया बोधक । क्वचित्तु ध्रुवमेव तदावेशादिति पाठस्तदा तच्छ-
ब्देन यदि प्रकृतधात्पात्तगतिरेव परामृश्यते तदा कर्तारि तस्य सत्त्वं न ध्रुवत्वमप्य सन्पादक-
त्तुर्ध्रुवत्वस्याभिष्टत्वात् । यदि विभागस्तच्छब्दार्थस्तदा तस्योभयवृत्तित्वाद्गतिप्रसङ्गो न
वारित इत्यत आह—उद्गात्रेति । तत्पदार्थमाह—विभागमात्रेति । मात्रपदेन गतेर्निरास ।

भावप्रकाशः ।

स्यात्रापादानत्वम् । अत्र एवैकशेषसूत्रे भाष्ये उक्तं—नवै तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति क्रियाया
एकत्वादिति । तथा परस्परस्मादित्यदि न विरच्यते इत्यन्त मूल मेघान्तरेति इतिश्च तथा कैयटहरदत्त
वाशरत्नाकरदण्डयशुसङ्घ चिन्त्यमिति चेत् ? सत्यम्, तत्र मेघपदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वात्कर्तृत्वपरस्पर-
रपदोपात्तयोरेव विभागाश्रयत्वादपादानत्वम् । अत्र एव ‘देवदत्तपशुदत्तान्योन्यमादिलष्यतः’ इत्यादी
तयोः कर्मत्वमिद्धिः । अन्यथा परत्वात्कर्तृत्वमेव स्यात् विवक्षायाः प्रयोगानुसारित्वादेकरथैव विभागस्यो
भयानुयायिकत्वोभयप्रतियोगिकत्वसत्त्वेऽपि कस्यचिदेव प्रतियोगित्वेन विवक्षेति मेघादिपदोपात्तेन तदि
वक्षेति नातिप्रसङ्गः । एतेन तादृशे विषये मेघः स्वस्मात्परसटीति स्यादित्यन्यस्तम् । प्रतियोगित्वया
अवधिनावच्छेदकसम्बन्धभूतायाः स्वपदवाच्ये न दाप्यविवक्षणात् । आत्मनमात्मने यादौ शब्दकृतभेदा-
भावात्ततः करणाद्युपाहितभौत्योक्तभेदवच्छब्दरूपोपाधिकृतभेदाप्रदगे मानामावात् । शब्दालिङ्गितस्य
नस्यैव “न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके” इत्यादिह्युक्तेरङ्गीकाराच्च । अत्र एव चैत्रमैत्राव नर्तीत्यादौ शब्दभेदा-
देव तदुपपत्तिः । स्पष्टा चेद्यं रीति कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे भाष्ये । एतेन “मेघान्तर” इति मन्मन्मन्मन्—
‘उभाव
पद्मवौ’ इति ह्युक्तेरप्यपत्तेरिति दिक् । अत्रावेशादित्यस्य विभागानाश्रयत्वादित्यथासंपत्तिरत आह—
सद्गात्पात्तेति । प्रकृतधात्पात्तेत्यर्थः । गतिशब्देनात्र स्वनिष्ठविभागानुकूलकर्तृनिष्ठक्रियाया तदुच्यते
न तु ग्रामादिनिष्ठविभाग इति भावः । तदावेशादिति पाठे प्रकृतधात्पात्तगत्याविष्टत्वादित्यर्थे कर्तृत्वनि-
ष्ठमेव विभागाश्रयत्वादित्यर्थे तु तत्रानिष्ठमपीत्यत आह—उद्गात्रेति । तत्पदार्थमाह—विभागमा-
त्रेति । मात्रपदेन गतिव्यावृत्तिः । इदं सर्वं कैयटादिरीत्या । बस्तुस्तु ईदृशस्य प्रुवपदार्थत्वे प्रस्ताद-

णम् । प्रत्ययार्थस्तु क्रियायां, स च धर्मा न तु धममात्रम्, विप्रकृत्यर्थे विहितस्य बहुव्रीहैर्धर्मिपरताया निर्विवादत्वात् । उद्धृतौदना ख्यालीत्यत्र हि ओदन-

भैरवी ।

अचलस्य प्रामादेः क्रियाऽनाविष्टत्वं तु स्पष्टमेव । 'अदवात्पतित' इत्यत्राऽदवे यद्यपि क्रिया-
श्रयत्वन्तथापि पद्धातूपात्तमत्याश्रयत्वन्नास्तोति ध्रुवत्वमक्षतमिति भावः ।

अत्रेदम्बोध्यम् । एवव्याख्याने भाष्यसम्मतध्रुवपदार्थत्वमुक्त एव । तथाहि-तत्र 'अस्ता-
दवात्पतित,' 'धावतोऽदवात्पतित' इत्यादावदवे ध्रुवत्वाभावमाशङ्क्य 'अध्रौवमविवक्षित-
मत्र, यतःसतोऽप्यविवक्षा भवति-'अलोमिका एडका' 'अनुदरा कस्या' इति, असतश्च विवक्षा
भवति-समुद्रः कुण्डिका, विन्ध्यो वरिद्धतकम्"इति । असतश्चेत्यादिनिदर्शनाथमुक्त, न त्वस्य
प्रकृते उपयोगः । सतोऽप्यविवक्षेत्येव तु प्रकृतोपयोगि । तत्र कैयकोक्त्याऽध्रुवत्वस्याविवक्षा,

अस्तस्याप्यश्वत्स्याऽवापारेणाभावाद् ध्रुवत्वम् । एतत्कैयटप्रदक्षितरीत्या मूलेऽप्युक्तम् ।
तत्र पद्धातवर्थव्यापारानाश्रयत्वस्य अस्तेऽदवे सत्त्वाद् ध्रुवत्वमिति यदि ध्रुपे तदाऽध्रौव-
मदवे नास्त्येवेति सतोऽप्यविवक्षेत्यस्यासङ्गतिः स्पष्टेव । किञ्च सिद्धान्तेऽपि त्वदुक्तध्रुवत्व-
मेव वक्तव्यस्तच्च नोक्तमिति भाष्ये न्यूनतापत्तिः । तस्मात्प्रकृतसूत्रे ध्रुवपदार्थोऽधिभाषोप-
गमाश्रयत्वे सति तदस्यस्यावचितोपयोगित्वापारस्यानाश्रय इति । अपाय.—विभागजन्य-
संयोगानुद्धृतोऽवधिसाक्षाद्भ्रुं गतिविशेष एव । अत एव

'गतिर्विना त्ववधिना नापाय इति कथ्यते ।'

भावप्रकाशः ।

इवात्पतिनो वावतोऽदवात्पतित इत्यादी ध्रुवत्वान्नादादपादानाथं कथमित्याशङ्क्याऽध्रौवमविवक्षितमत्र यतः
सतोऽप्यविवक्षा भवतीति भाष्यमनहत्वं स्यात् । तदुक्ताध्रुवत्वस्य गतेर्वात्वर्थव्यापाराश्रयत्वस्यात्रासत्त्वेन
उक्तो ध्रौवस्याविवक्षेत्यसंगतैः सिद्धान्तैपि त्वदुक्तध्रुवपदार्थोऽन्तरेवोचित्येन तदसंगतेश्च, लोकसिद्धान्तार्थै
।च्छक्तिकल्पने गौरवाच्च । तस्मादवधिभावोपगमाश्रयत्वे सति तदन्वत्यावचितोपयोगित्वापारस्याना-
पयत्वम् । अपायो गतिविशेषः । विभागजनसयोगानुद्धृतोऽवधिसाक्षाद्भ्रुं गतिविशेष इति यावत् । तस्मिन्
नप्युक्तध्रुवत्ववदपादानमिति सूत्रार्थः । तानादेवधिविशोपयोगित्वाभिमानेन शङ्का । वृक्षात्पर्णमित्यादी तद-
नावात् तस्य तदुपयोगिता, तत्र तु विद्यमानस्यापि तस्य तत्त्वेनाविवक्षितत्वाच्च तदुपयोगित्वं तस्यैत्युक्त-
म् । एवञ्च "ध्रुवमपाये" इति वृक्षस्य पर्णमित्यादी वस्तुतदस्यैव पर्णस्य पातवन्तत्वात्प्राप्तापादानत्व-
पारणाय । एवञ्चापाये इति कारके इत्यस्य क्रियाजनकत्वेन विवक्षिते इत्यर्थे तात्पर्यग्राहक, ध्रुवपद तु कार-
कान्तराणामिवासादानस्याप्यवधिभावोपगमान्यव्यापाराभाववेषणाय । इतिपद्येऽत्रावेषेणादिस्यस्य पदावे-
दाविवक्षणादित्यर्थः । द्वितीयपाठस्तु कुरीत्या सम्यगेवेति बोध्यम् । तथाचाणानानत्वशक्तिमानवच्छयवि-
ह्लावरूपसंशयश्च पञ्चम्यर्थः, अत्राश्रुत्वात् । सा च शक्तिस्तादृशप्रकृतवात्सर्वविभागोऽश्रयत्वसमानाधिक-
णा, प्रकृतश्रुत्वात् । अत्र इवासादानसमभिव्याहारे विभागस्यापि तात्पर्यवमावदपकमिति बोध्यम् ।
इत्येऽन्तोदिसंयोगानुद्धृत-यापाररूप पातमात्रं तु नापाय, वृक्षमनहस्यपि पर्णे भूमि रूपाति वृक्षात्पर्णम्'
त्वप्रयोगात् । अत एव विभागजेनि तत्र विद्येवणम् । अवधिसाक्षाद्भ्रुं इति तु 'वृक्षस्य पर्णम्' इत्यादी
।शात्पर्णमिति वारणायेत्युक्तमेव । गतिं विना त्ववधिविभागजेति तत्र विशेषणम् । अवधिसाक्षाद्भ्रुं इति तु
इत्यस्य पर्णमित्यादी वृक्षात्पर्णमिति वारणायेत्युक्तमेव ।

गतिर्विना त्ववधिना नापाय इति कथ्यते ।

कर्मकोद्वरणवधिभूतेत्यर्थः । जुगुप्सेति । भाष्यकारास्तु जुगुप्सादीनां तत्पूर्वक-

शब्दरत्नम्

मिति । वस्तुतोऽवधयवधिमद्भावरूपविभक्त्यर्थतन्मन्थेनावधिक्रिययोरन्वय इत्यन्यत्र निरूपितम् । सा च क्रिया विभागरूपा । कालिकमन्वयेन कलाश्रयेऽतिप्रसङ्गवारणाय मैरवी ।

इति हरिणाप्युक्तम् । अवधिना विना गतिर्नापाय इति योजना । अवधयन्वययोग्यविभागानुकूलत्वं विना गतिर्नापाय इति तदर्थः । एवञ्च त्रामस्यावधित्वोपयोगित्वाभिप्रायेण 'प्रस्ताद्घात्पतित' इत्यत्रावध्यासिराद्वा । सद्यपि त्रामस्योपयोगित्वञ्च विवक्षितम्, यत्र प्रवीण स्रस्तादपि न पतत्यतोऽप्रावोष्यमेवावधित्वोपयोगि व्यापारत्वेन विवक्षितम् । हरिकारिका यामतदावेदादित्यस्य तदावेदाविवक्षणादित्यर्थः । अपादानत्वसक्तिमानवधयवधिमद्भावरूपसम्बन्धश्च पञ्चम्यर्थः । इयञ्च शाक्ति प्रकृतघातव्यविभागाश्रयत्वसमानाधिकरणता, अतो यत्रापादानस्य सत्ता तत्र विभागोऽपि धात्वर्थः । अन्यथा यत्र वृक्षमजहदपि पणम्भूमि स्पृशति तत्र 'वृक्षस्य पर्णम्पतति' इत्येव भवति ननु वृक्षादिनात् ।

अत एवाह—वस्तुन इति । ननु वृक्षात्पर्णं पतनोत्पन्नाधोदेशस्योपयोगानुकूलविभागो धात्वर्थस्तत्र विशेषोभूत्संयोगस्य वृक्षावृत्तित्वादसम्भव इत्यत आह—ना चेति । एवञ्च विभागानुकूलस्तत्समानाधिकरणो व्यापारो धात्वर्थः । नन्वेव विभागरूपकलाश्रयत्वाद् वृक्षस्य कर्मसज्ञा प्राप्नोतीत्यत आह—कालिकेति । न तदाश्रयस्य कर्मत्वमिति । एवाञ्चानुयोगित्वावच्छिन्नविभागानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः इति भावः । वस्तुतस्तु कर्मत्वस्य प्राप्तिरेव नास्तीत्याशयेनाह—विभागजन्यसंयोगेति । एवञ्च पञ्चम्यस्य विभागान्वयः । फलत्वञ्च सशोऽस्य, ननु विभागस्येति न कर्मत्वात्परिणति भावः । 'प्रामादायाति' इत्यादौ तु विभागज योत्तरदेशसंयोगानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । 'वृक्ष-त्यजति' इत्यत्र तु विभागानुकूलस्तद्व्यधिकरणो व्यापारो धात्वर्थः । प्रतियोगिता फलतावच्छेदकसम्बन्धः । ननु निवृत्त्यर्थेन विशेषतया तन्मा भावप्रकाशः ।

इति ह्युक्तेश्च । अवधयन्वययोग्यविभागानुकूलत्वं विना गतिर्नापायपदवाच्येति तदर्थः । उदेतद्बुद्धिनिषायाह—वस्तुत इति । एवञ्च कैयटहृदयमूल तथा पर्वतारपतन इत्यादि प्रकाशरत्नाकराख्याद्युक्तं च चिन्त्यम् । अवधिशब्दस्य 'अर्थादायां स्मृतोऽवधि' इत्यादिकोशात् 'काश्चिदवधिः कर्मणः' 'मुक्तयवधिक ससा' इत्यादी तमेव दर्शनाच्च मर्थादायां कालेन वस्तुतरस्य तस्वेऽपि पञ्चम्यन्वयेन रूपेणावेषात्सप्रादलाभाच्च, घटस्य वस्तुतो द्रव्यावेऽपि ततस्तद्वाधाभावत्वात् । तच्चार्थादवधिरेवेति प्रागुक्तमूलं तु युक्तमेव । एव च अवधि पञ्चम्यर्थो लाघवात्, ननु व्यापारोत्थाप्युक्तं व्यर्थत्वात् इति मूलगमान्यापुक्तमप्युक्तमिति बोध्यम् । तदभिप्रेत्याह—अवधीति । उक्ताशयेनैवाह—अन्यत्रेति । उदघोतादावित्यर्थः । ननु वृक्षात्पर्णमित्यादौ संयोगानुकूलव्यापारस्य धारणार्थत्वेन संयोगस्य तेन सम्बन्धेन वृक्षान्मन्विष्यादसम्भव एवात आह—सा चेति । तथाच वृक्षात्पर्णे पततीत्यादौ विभागानुकूलस्तत्समानाधिकरणो व्यापारो धात्वर्थः । अन्वयस्तु वक्ष्यमाणरीत्या । अ यत्राप्येवमूक्षम् । नन्वेव विभागरूपकलाश्रयत्वाद् वृक्षस्य कर्मतापचित्त आह—कालिकेति । फलाश्रये—स्यात्त्यादौ । येन सम्बन्धेन यस्य फलत्व स फलतावच्छेदकसम्बन्धः । स च यथायथ बोध्यः । तदाश्रयस्य—विभागाश्रयस्य । प्रतियोगितया कर्तृनिष्ठविभागीयानुयोगितासम्बन्धस्यैव तत्र तत्त्वादिनि भावः । तत्रान्याथ तन्निवेशेऽपि वस्तुन प्रकृतेऽतिप्रसङ्ग एव नेत्याह—विभागेति । तथाच वृक्षात्पर्णे पततीत्यादौ विभागजन्यसंयोगो धात्वर्थः । तत्र विभागपञ्चम्यर्थो विशेषणम्, प्रकृत्यर्थश्च प्रत्ययार्थः, वृष्टरूप पादानकविभागपूर्वकसंयोग पर्णवृत्तिरिति बोधः । वस्तुतोऽपादानवृक्षीयं वृक्षापादानकं वा पर्णकर्तृकं पतनमिति बोधः । तथाच संयोगस्यात्र व्यापारत्वेन विभागस्य उदजन्यात्वेन नानिप्रसङ्गः । वृक्षाद्भूमिं पर्णे पततीत्यादौ विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारो

निवृत्तिलक्षकतामाश्रित्य सूत्रेण तस्मिन्निहाहः । एवमुत्तरसूत्रेष्वपि ।

“भीत्रा” । कथं तर्हि—

“कस्य विभ्यति देवाश्च जातरोपस्य संयुगे”

इति रामायणम् ? अत्राहुः—कस्य संयुगे इति । न चैवं संयुगस्थैवापादानस-
ञ्ज्ञापत्तिः, परयाऽधिकरणसञ्ज्ञया बाधान् । अधिकरणत्वाविवक्षायां त्विष्टा-
पत्तिः । अध्ययनादिति । अद्धचयनमन्वन्धिनी ग्लानिरित्यर्थः ।

शब्दरत्नम् ।

फलतावच्छेदकमन्वन्धस्य कर्मलक्षणे निवेशान्न तदाश्रयस्य कर्मत्वं, विभागजन्यसंयोगस्य
घातवर्थत्वाद्देत्यन्यत्र विलतः । निवृत्तीति । विरलेपेत्यर्थः ।

इष्टापत्तिरिति । शेषत्वविवक्षया कप्येति पठोत्पन्थे । सम्बन्धिनीति ।
मैत्री ।

त्रे लक्षणायामपि नाऽपायलाभ इत्यत आह—विरलेव इति । बौद्धो विभाग इत्यर्थः । तदु-
क्तम्भाष्ये—“अयं योग शक्योऽवक्तुम् । कथं ‘बुकेभ्यो विभेति’ ‘चोरेभ्यस्त्रायत्’ इति ?
इह तावद् बुकेभ्यो विभेति य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारो भवति स पश्यति यदि मां बुकाः
पश्यन्ति, भवो मे मृत्युरिति बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्तते तत्र भ्रुवमपायेऽपादानमित्येव सिद्धम् ।
चोरेभ्यस्त्रायत् इति य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारो सुहृद्भवति स पश्यति यदीमं चोराः पश्यन्ति
भ्रुवमस्य वधबन्धनादिपरिक्लेशा इति स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्तयति, तत्र भ्रुवमपायेऽपादा-
नमित्येव सिद्धम्” इति । एवञ्चेदशे विषये विभेत्यादयो भयपूर्वकनिवृत्तिरूपाऽर्थं लाक्षणिका
इत्यर्थादुक्तमभवति ।

कस्य संयुग इत्येवमन्वये भयेतुविषयकत्वं जिज्ञासायां स्पष्टतया न लभ्यते इति संयुगे
भावप्रकाशः ।

वात्पर्यः, वृक्षात्कल त्यजतीत्यादावपि स एव, ग्रामादापाजोत्पत्तौ विभागजन्योपरदेशसंयोगानुक्तो
व्यापारोऽर्थ इत्यादि यथायथ बोध्यम् । वृक्ष त्यजतीत्यादौ विभागानुकूलशब्दधिकरणो व्यापारोऽर्थ इति
कर्मत्वेनापादानत्वबोधः । स्यन्देस्तु विभागोऽर्थ इति वृक्षे स्व-दत्त इत्येव । चरतेस्त्रासनाच्चलित इति
प्रयोगादस्त्वैव विभागार्थत्व, वृक्षादिमज्जे इत्यादौ विभागजन्यपूर्वदेशसंयोगनाशोऽर्थः । ‘सार्थादीयते’
इति तु कर्मणि लकार इति प्राणुक्तम् । यत्तु नैयायिकाः—विभाग, पञ्चमर्थः, आश्रयश्च महतिम् त्यथाश-
योः ससर्गः, विभागस्य च जन्यजनकभावेन घातवर्थोऽन्वय, यदा विभाग आश्रयश्च पञ्चमर्थ इति, तत्र,
वृक्षापादानकेशेव बोधानुभवत् वृक्षादिमजन इत्यादौ विभागस्य बोधावस्थापत्तेश्च । तत्रापादानस्यैव पञ्च-
मर्थत्वे किमर्थं जरीयेन ? भाषे प्रकृतमथप्रथमार्थयोस्त्वत्कल्लभाभेदान्त्वदस्य स्वागापत्तिश्च । एतेनापठ-
पर्यवद्बुद्धौ प्रतिबन्धादिना दूषितत्वात्त धर्मी तदर्थ इति रत्नाकरोक्तमपास्तम्, इष्टापत्ते, युक्त्यन्तरस्य
वक्ष्यमाणत्वात् । तदाह—इत्यन्वयेति । उद्घोतादावित्यर्थः । निवृत्तेभ्योपररूपत्वेन उद्घोतादावन्-
प्यनिर्वाहादाह—विरलेपेति । एतेन तथाप्रकाशाद्युक्तमपास्तम् ।

यथाश्रुतिविधि तथोक्तिरयुक्तेत्याशयेनाह—शेषश्चेति । क्रियाजनकत्वेनाविवक्षया सम्बन्धित्वेन
सरला ।

विरलेपेत्यर्थ इति । तथाचानिष्टसाधनरक्षणपूर्वकनिवृत्तिर्न्युत्पत्तेरर्थः, प्राग्भावसाधारणकृत्य-
भावानुकूलव्यापारपूर्वकनिवृत्तिर्विरलेपेत्तः, इष्टापत्तेने वस्तुनि यद् समानदेशत्व-समानकालत्वोभय-
सम्बन्धेनाचिन्तारविशिष्टेष्टसाधनरक्षाभावदान तत्पूर्वकनिवृत्तिः प्रभाषेत्तेर्यं इति उदर्यः । मूले भाष्येति ।
एतेन उच्यते पूर्वकनिवृत्तिलक्षणयाऽऽपादानरक्षिको सम्बन्धित्वेन विवक्षायां प्राप्तायाः वृक्षा वादानव-
मिदं वचनमित्यपास्तम् । एव च तावद्विवक्षायां ‘पापस्य जुगुप्सते’ इति मन्वयेवेत्यन्यत्र विलतः ।

“जनिकर्तुः” ॥ जननं जनिः—उत्पत्तिः । ‘इन्ज्जादिभ्यः’ इति जनेर्भावे इन्, ‘जनिषसिभ्यामिण्’ इत्युणादिसूत्रेण इण् वा । “जनिवध्योश्च” इति वृद्धि-प्रतिषेधः । तस्याः कर्तेति शेषपष्ठ्या समासः । तथाच घात्वन्तरयोगेऽपि भवति । ‘अङ्गादङ्गात्सम्भवधि’ इति यथा । तदेतदाह—जायमानस्येति । एतेन ‘इकश्चित्तपो धातुर्निर्देशे’ इति इका निर्देशोऽयमित्याश्रित्य “गमहन” इत्युपघालोपप्रसङ्गमर्थ्यासङ्गति समासानुपपत्ति चोद्भावयन्तो मीमांसावार्तिककाराः समाहिता इति भावः । इह सूत्रे प्रकृतिप्रहणं हेतुमात्रपरमिति वृत्तिकृन्मतम्, पुत्रा-

शब्दरत्नम् ।

तज्जन्येत्यर्थः ।

अर्थासङ्गतिमिति । न हि धातुं प्रति कर्तृत्वं किन्तु तद्वाच्यक्रियां प्रत्येषेत्यर्थः ।

भैरवी ।

कस्य विभ्यतीत्येवमेवाशयः । पठो तु क्रियाजनकत्वेनाविवक्षायां सम्बन्धित्वेन विवक्षया-
प्येत्थाशयेनाह—शेषत्वेति । अन्य इत्युपादानमरुविबोधनाय । तद्वीजन्तु “मीमांशानाम्” इति
सूत्रस्य बुद्धिकृतापायमाश्रित्य भाष्यकृता प्रत्याख्यानदृष्टमिति यत्र तस्य विवक्षा तत्र पञ्चमी
भवति पञ्चमी यत्र तु न दृश्यते तत्र यौद्धविश्लेषाविवक्षया पठो युक्तैवेति । तज्ज-येति । अध्य-
यनजन्येत्यर्थः । कारकाऽधिकारेऽस्य सूत्रस्य पाठेन जन्मजनरुभावसम्बन्धेनाऽन्वय उचित्त्वे-
त्याशयः । मूलन्तु प्राचामनुरोधेन । वस्तुतस्तु “पराजे.” इति सूत्रस्य ‘य पृष मनुष्य प्रेक्षा-
पूर्वकारी भवति सोऽध्ययनस्य दुःखत्वदुर्धरत्वबुद्ध्या ततो निवर्तते’ इति प्रत्याख्यानकवा-
क्यतया योऽध्ययनार्थमप्रवृत्तस्तत्राप्ययमप्रयोग इष्ट एवेति परापूर्वकजिघात्तोरनिष्टसाधनत्वप्र-
कारकत्वमर्थः । अध्ययनपदस्याध्ययनज्ञाने लक्षणा । एवञ्चाध्ययनज्ञानजन्यमध्ययनविशे-
ष्यकमनिष्टसाधनत्वप्रकारकं ज्ञानमिति फलितम् । अतस्तस्माच्चिर्वचं इति ।

‘अनिकर्तुः’ इति प्रयोगे उपघालोपप्रसङ्गस्य प्रकारान्तरेणाऽपि वारणं सम्भवतीत्या-

भावप्रकाशः ।

विवक्षया चेत्यर्थः । एतेन मूलेऽत्राहुरिपहृषिकमिति सूचितम् । तद्वीजन्तु बुद्धिकृतापादानत्वाविवक्षया
पठया युक्तत्वेन व्यवहितान्वयो न युक्तः । न चेदृशे विषये षष्ठ्यभावाप्यमेव सूत्रवार्तिकदिरिति वाच्य-
म्, भाष्यकारीयप्रत्याख्यानविरोधापत्तेः । एतेन सूत्रवार्तिकमतमेव युक्तं न प्रत्याख्यानं, मुख्यार्थमादाय
षष्ठ्यापत्तेरिति कौस्तुभोक्तमपास्तमिति । सम्बन्धिनीतीति । अत्र मान्याः—लक्षणवाक्ये लक्षणायां
मानाभावेन मुख्यार्थपुरस्कारेण प्रयोगे षष्ठ्यर्थः फलित इति, तत्रप्राचामनुरोधेन । तदपवादत्वमात्रेणसम्-
-बन्धकत्वस्य प्राक्खण्डितत्वात् कारकाधिकारे पाठेन क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायामेवप्रवृत्तेश्च, यथोक्तं
मुनीनां प्रामाण्येन प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधापत्तेश्च; तद्वचनयथाह—तज्जन्येत्यर्थ इति । तथाच
ज-दाल पञ्चम्यर्थः, शेषषष्ठ्यपवादिबेयमिति भावः । इदमपि प्रवाशाधनुसारिमूलानुरोधेन । वस्तुतस्तु
स्यसाध्यत्वार्थसमानाधिकरणरत्नद्विषयकोत्साहाभावो धातोरर्थः । विषयोऽत्रापादानम्, उक्तपूत्रात् ।
अध्ययनापादानको देवदत्तकर्तृक उत्साहाभाव इति बोधः, तस्यैविका निवृत्तिरिति वा । एतेनानिष्ट धा-
त्वर्थः, अध्ययनजन्यमनिष्टमिति बोध इति रावाकरास्तुक्तमस्तम्, तयानुष्ठानानुभवत्वात्, असौदृशश्चै-
तदर्थालाभाच्च, भूतकालाविवक्षया श्लानिविषयमात्रं हि तत्रो लभ्यते, “प्रेक्षापूर्वकारी मनुष्योऽध्ययनस्य
दुःखत्वदुर्धरत्वादि पर्यालोच्य बुद्ध्या प्राप्य ततो निवर्तते” इति भाष्येण सर्वथाऽध्ययनाप्रवृत्तावप्यस्य
प्रयोगस्येष्टतया तत्रानिष्टसाध्ययनज-यत्वात्सम्बन्धचेति बोध्यम् ।

अर्थासङ्गतिमिति । जन्धातुरस्यनुकृत्यापाराश्रय शर्थापत्तेरिति भावस्तदाह—नहीति ।

त्प्रमोदो जायते' इत्युदाहरणान् । उपादानमात्रपरमिति तु भाष्यकैयटमतम् । तदुभयसाधारणमुदाहरणमाह— ब्रह्मण इति । ब्रह्मा-हिरण्यगर्भः । स च हेतु-
रेव, न तूपादानम् । किं च ब्रह्म मायाशब्दम्, तद्धि सर्वकार्योपादानम्,
इति वेदान्तसिद्धान्तः ।

शब्दरत्नम् ।

समासानुपपत्तिः 'तृजनाभ्याम्' इति निषेधात् । उपधालोपप्रसङ्गस्तु 'गमेरिड्' इत्या-
दाविव 'जनिषतिभ्याम्' इत्यादाविव चातुकार्यस्वरूपभङ्गभिया न कृत इत्यन्ये । सौत्र-
त्वादिति परे । भाष्यकैयटेति । इदमेव युक्तम्, प्रकृतिशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धेः,
प्रत्याख्यानपरभाष्यसम्मतत्वाच्च । किञ्च वृत्तिमते 'कारके' इत्यधिकृतस्य कारणसामान्य-
वाचिनो निर्धारणसम्बन्धस्तस्यान्वयोऽसम्भवो न हि कारणानां मध्ये उपादानकारण-
मितिवत्कारणानां मध्ये कारणमिति सम्भवति ।

भैरवी ।

शयेनाह—उपधालोपप्रसङ्गस्त्विति । "हल. इनः शानच्" इति सूत्रेऽनुकार्यस्वरूपभङ्गेऽपि शास्त्री-
यद्वयं इह कृतमेवेत्याशयेनाह—सौत्रत्वादिनीति । मूल—भाष्यकैयटमतमिति । तत्र भाष्ये—
"अयमपि योगः शक्योऽवकुम् । कथङ्गोमयाद् वृश्चिको जायते, गोलोमाविलोमभ्यो दूवां
जायन्ते, अपस्मानन्ति तास्तेभ्यः" इत्युक्तम् । तत्राऽपक्रामन्तीति प्रतीकमुपादाय 'लोक-
प्रसिद्धयाश्रयेणैतदुच्यते । लोके हि यद्यस्माज्जायते तत्तस्मान्निर्गच्छति' इति कैयटेन
व्याख्यातम् । यदि प्रकृतिशब्द. कारणमात्रपर. स्यात्तदा दण्डादिनिमित्तकारणवाचकादपि
सूत्रसत्त्वे पञ्चमी स्यात् । प्रत्याख्यानपक्षे तु ततः कार्यस्य निर्गमाभावात्प्रत्याख्यान-
विरोधः स्पष्ट एवेति सूत्रे प्रकृतिशब्द उपादानकारणमात्रपर इति लभ्यते । अत एवाह—
इदमेवेति । इदमेव—भाष्यकैयटमतमेव । तत्रैव—उपादानकारण एव । अत एव मूलोक्तम्
'ब्रह्मण' इत्युदाहरणं वेदान्तसिद्धान्तानुसार्थोपात्तम् । अत एव "यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते" इति श्रुतौ 'यत.' इति पञ्चमी दृश्यते । वृत्तिकारमते तु वाक्यार्थाऽनुपपत्तिरस्ती-
त्याह—किञ्चेत्यादिना । इतिशरिति । व्यतिरेकविषये दृष्टान्तोऽयम् । ननु यदि प्रकृतिशब्द
उपादानकारणमात्रपरस्तर्हि 'पुत्रात्प्रमोद.' इत्याद्युदाहरणानाङ्का गतिरिति चेत् ? पुत्रे
उपादानत्वारोपेणैति गृह्याण । कारकाधिकारेऽस्य पाठकरणेन यथा न सूत्रजन्यशाब्दशोधा-
भावप्रकाश ।

भाष्यदोषस्यान्यथापि निवारणमाह—उपवेति । अप्रकृतदृष्टान्तनुसरा प्रकृत उपादान—जन्तेति । पूर्वमने-
ऽतिप्रसङ्गापत्तिर आह—सौत्रत्वादिति । इष्टान्ती तवेवेति भावः । मूले सिद्धान्ताभावादाह—इद-
मेवेति । भाष्यादिमन्त्रमेवेत्यर्थः । तत्रैव—उपादानकरणे एवेत्यर्थः । मायाशब्द इत्युदाहरणमात्र-
कारणमित्योपनिषदसिद्धान्तः । ननु तस्य लोके शास्त्रे चान्यत्रापि न प्रसिद्धिरत आह—प्रत्याख्यानेति ।
एतत्सूत्रप्रत्याख्यानेत्यर्थः । जायन्ते इत्यस्य ततोऽपक्रामन्तीत्यर्थः । नङ्गो निःसरणा वरदण्णि इति
यावत् । ब्रह्मापादानिका प्रजाकृतवृत्तिरिति बोधः । नि.सरण लोकादधिष्ठाश्रय, यद्यस्माज्जायते
तत्तत्रे निर्गच्छतीति लोकव्यवहारात् । स च व्यवहार उपादानकारणविषय एवेति भाष्यमतम् । अत एव
त्रैलोक्ये जगदुपादानत्वे "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इति पञ्चमोऽपठम्भिकामाहुः पुत्रात्प्रमोद
इत्याद्युदादानत्वारोपेणोपादानत्वम् । एवञ्च वृत्तौ हेतुपदमपि तपरमेवेति न विरोधः । सूत्रार्थासम्भा-
वापरया सूत्रकृतोऽपीदमेवेष्टमित्याह—किंचेति । प्रकृतानुरोधेनाह—कारणेति । यद्यप्यन्यत्र प्रथ-
मार्थे सतमीरणाद्युक्त तथापि प्रकृते हेतुपदेन तदर्थनामादात्तया आह—निर्धारणेति । अतस्मिन्
मेवाह—नहीति ।

विवृण्वन्, कैयटः प्रायुङ्क्त—तत आरभ्येत्यर्थ इति ।

शब्दरत्नम् ।

कैयट इति । 'मेहवृष्टादारम्य' इति पातञ्जलभाष्यप्रयोगोऽपि बोध्यः । आरभ्येति । अवधिमादायेत्यर्थकं तत् । आदिप्रकारार्थप्रभृतिशब्दयोगे तु न पञ्चमी, नानामावा-
दित्यन्यत्र विस्तरः ।

मैत्री ।

बोध्यमिति बोधितम् । आरभ्येति । "मेहवृष्टादारम्य ध्रुवपर्यन्तद्ग्रहणक्षत्रतारागणचित्रितोऽन्त-
रिक्षलोकः" इति तत्र प्रयोगः । कैयटोक्तेरनार्थत्वाद्देवमुक्तिः । ननु प्रभृतीत्यस्य तादृशव्या-
ख्यानेपि कस्य शब्दस्य कोऽर्थ इति स्पष्टतया न प्रतीयते इत्यत आह—अवधिमिति । तत्—
प्रभृतिपदम् । एवञ्च प्रभृतिपदस्याऽऽरभ्येत्यर्थकत्वे आरभ्येत्यस्य प्रभृत्यर्थकत्वन्नानुचित-
मिति भावः । ननु प्रभृत्यर्थकशब्दयोगे चेत्यञ्चमी तदा यत्र आद्यर्थकस्य प्रकारार्थकस्य वा
तस्य प्रयोगस्तत्रापि पञ्चमी स्याद् इति आह—मादीति । एवञ्च यत्रावधिमादायेत्यर्थकस्य प्रभृ-

प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते—'कर्त्तव्याः प्रभृत्याग्रहायणी मासे' इति भाष्येण प्रभृतिशब्दा-
भावेऽपि तदर्थसत्तामात्रेण पञ्चमी भवतीति वचनस्य बोधनात् अन्यथा तादृशस्थले तत्पदा-
भावे पञ्चम्यर्थं वचनारम्भस्याऽऽवश्यकत्वेन प्रत्याख्यानासङ्गतिः स्पष्टैव । यत्र तु न तदर्थस्य
सत्ता, तत्र तु न पञ्चमीत्याशयेनाऽऽदीत्याद्युक्तमिति भावः । प्रकारः—सादृश्यम् । आरभ्ये-
त्यस्य गृहीत्वैति यत्रार्थस्तत्र तु ग्रहणकर्मवाचकाद् द्वितीयैव भवति, आह—पूर्वकाद्रमधातो-
स्तादृशोऽर्थो ज्ञायत इति क्रियायां योगसत्त्वात् । यत्र तु प्रभृतिशब्दस्यैव प्रयोगस्तत्र तु
न द्वितीया, क्रियायोगामावात् । अन्यत्र—शेखरादौ ।

भावप्रकाशः ।

तत्त्वं तु अन्यतोऽवसेधः; तद्वचनयत्राह—इति भाव इति । कैयटोक्तेरनार्थत्वाद्देह—मेविति । ध्रुवपर्यन्त
ग्रहणक्षत्रतारागणचित्रितोऽन्तरिक्षलोक इति तद्वचनस्य ननु प्रभृतीत्यस्य कस्य आरभ्येत्यस्योऽत आह—
अवधिमिति । तत्—प्रभृतिपदम् । एवञ्चारभ्येत्यस्याभ्येत्यर्थकता बोध्या । अवधी च पञ्चम्यर्थः तदा-
भेदेनान्वयः । तद्विशेषणत्वेऽपि न द्वितीया, "अपादाने" इति सूत्रे यत्र चेति वार्तिकप्रत्याख्यानान् "इदमत्र
प्रयोक्तव्यं सत्र प्रयुज्यते कर्त्तव्याः प्रभृत्याग्रहायणी" इति भाष्येण प्रभृतिशब्दाभावेऽपि तदर्थसत्तामात्रेण
पञ्चमीत्यर्थकं "प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी" इति वचनस्य बोधितत्वात् । अन्यथा तत्पदाभावे पञ्चम्यर्थं वचना-
वश्यकत्वे तत्प्रत्याख्यानासङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । अत्र पत्ताह—आदीति । आदिसादृश्यन्यतरार्थकत्व-
र्थः । आरभ्येत्यस्य गृहीत्वैत्यर्थं तु कर्मत्वाद् द्वितीया । प्रातःकालमारभ्येत्यादौ यथा । प्रभृतिशब्दार्थस्य
तु क्रियावामावात्र तद्योगे कदाचिदपि द्वितीयाऽत आह—इत्यन्यत्रेति । शेखरादावित्यर्थः ।

सरला ।

बोध्य इति । "अपादाने पञ्चमी" इति सूत्रे "यत्तश्चाध्वकालनिर्माणं सत्रः पञ्चमी, कर्त्तव्या
आग्रहायणी मासे" इति वार्तिकप्रत्याख्यानान् "इदमत्र प्रयोक्तव्यं सत्र प्रयुज्यते कर्त्तव्याः प्रभृ-
त्याग्रहायणी मासे" इति भाष्येण 'प्रभृतिशब्दाभावेऽपि तदर्थसत्तामात्रेण पञ्चमी' इत्यर्थकं "प्रभृत्यर्थयोगे
पञ्चमी" इति वचनसरसस्य भगवता बोधितत्वात् तदर्थकारणव्यवहारयोगेऽपि पञ्चम्याः साधुत्वात् ।
इत्यर्थकं तदिति । "गृहीत्वा" इत्यर्थकारणव्यवहारयोगे तु द्वितीयैव । अत्र एव "अतीविमारभ्य"
इति भाष्यप्रयोगे द्वितीयेति ।

वचनग्रहणादिति । सामर्थ्यादवधिमात्रं विवक्ष्यते । तेन विनेति विशेषणांशस्तु नेति भावः । यद्वा—मर्यादेति शब्द उच्यतेऽस्मिन्स्वमर्यादावचनम्—
 “आह्मर्यादाभिविद्धयोः” इति सूत्रम्, तत्र य आह् दृष्टं स उक्तसञ्ज्ञ इत्यर्थः ।
 परिहरेरिति । ‘परेर्वचने वा वचनम्’ इति वार्तिकालक्ष्ये द्विवचनाभावः ।
 परित्यजेति । अत्र पञ्चमीविधौ वचनार्थेनापेन साहचर्यादिति भावः ।

“प्रतिनिधिप्रतिदाने च” ॥ अस्मादेव निर्देशाद्भ्यां योगे पञ्चमी-
 स्याद् । मुख्यस्याऽभावे तत्सदृश उपादीयते स प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनि-
 र्यातेन प्रतिदानम् ।

‘अकर्तरि’ ॥ पञ्चमी स्यादिति । तृतीयापवादोऽयम् । शतेनेति । शत-
 मिह उत्तमर्णाय धार्यमाणत्वात् । ‘तत्प्रयोजनो हेतुश्च’ इति चकारेण
 कर्तृसञ्ज्ञा च ।

शब्दरत्नम् ।

विशेषणांशस्तु नेति । तेन विनेति मर्यादा तेन सहेत्यभिविधिरिति वृद्धोक्ता
 विति भावः ।

अस्मादेव निर्देशादिति । यत्त्वेन सूत्रेणैवेति, तत्र, एतद्ब्रह्मकीभूतप्रत्यो
 प्रतिनिध्याद्यर्थकत्वाभावेन कर्मप्रवचनीयत्वाभावात् । उपादीयत इति । अस्य य
 र्हेत्यादिः । दत्तस्य—तत्तुल्यमूदयादेः । प्रतिनिर्यातेन—परावृत्त्य दानम् ।

तृतीयेति । हेतुतृतीयेत्यर्थः ।

भैरवी ।

कृत्र विशेषणांश इत्यपेक्षायामाह—तेन विनेति । तद्वाहित्यतत्साहित्यरूपविशेषणांश
 इत्यर्थः ।

प्राचामुक्तिरुपडयति—यत्स्विति । आदिना प्रतिदानपरिग्रहः । ‘प्रद्युम्नं कृष्णात्प्रति’ अत्र
 प्रतिशब्द प्रतिनिध्यर्थकः । तत्र प्रतिनिधिपूर्वकधाधातोः कर्मणि क्तिप्रत्ययः । प्रतिदानशब्दे च
 भेषि ह्युट् । एवञ्च यत्सम्बन्धिनी एते ततस्तत्पुक्तात्पञ्चमीति सूत्रार्थः । उपादीयते इति
 साहाय्येन आह—य रति । यद्दत्तस्यैव प्रतिदानम्बाधितन्तस्य वित्तत्वात् आह—
 तत्तुल्यस्येति । मूल्यादेरिति । आदिना तत्सदृशवस्तुवन्तरपरिग्रहः ।

“कर्तृकरणयो” इति सूत्रविहिततृतीयापवादत्वञ्च सम्भवतोऽस्यापेनाह—हेतुतृतीयेति ।

भावप्रकाशः

यूनतं दूरीकरोति—तेनेति । तद्वाहित्यतत्साहित्यरूपविशेषणेति भावः ।

प्राचोक्तं उच्यति—यत्स्विति । अनेन—प्रकृतसूत्रेण । एवमप्येऽपि । आदिना प्रतिदानपरिग्रहः ।
 तथाच दत्तस्यैव प्रतिग्रहो गत्वसम्बन्धः, प्रतिनिधिरतिदानशब्दो कर्मणिभावस्तुल्योऽती । याम्बन्धिनी एते
 ततस्तत्पुक्तात्पञ्चमीति सूत्रार्थः । एतेनोपपन्नानि भावप्रत्यय इति इदमप्युक्तमप्यस्ति । यत्तद्विद्येति
 उपादीयते—उपादीयति । ननु दत्तमेव न प्राथम्येति किन्तु द्रव्यात्तरमिति दत्तप्रत्ययेन प्रतिदानमित्यस्य
 गणनं भाव—तत्तुल्येति । दत्ततुल्यमूल्यवस्तुन इत्यर्थः । आदिना वस्तुपरिग्रहः । एवञ्च तुल्यमूल्य
 वादिना तदेव वस्तु प्रत्ययितमिति प्रतिवर्तयेत् इति भावः । प्रकृतानुपेक्षेनाह—परावृत्त्यति । एतेन
 तथाप्रकाशात्तत्तुल्यमिति सूचितम् ।

यत्तृतीयापवादप्रकाश्या भाव—हेत्विति ।

इत्यादौ भाष्ये संख्यान्वयः स्वीकृतः, 'पचति भवति' इत्यादौ कर्तृत्वकर्मत्वान्व-

शब्दरत्नम् ।

पक्त्वा, पक्तुमित्यादिकृद्भिहितभावेत्यर्थः इत्यादाविति । इदमुपलक्षणं पचतीत्या-
दावपि कारकगतसंख्यां क्रियायामारोप्य तत्रैव तदन्वयस्य ष्याप्सुत्रे भाष्ये उक्तत्वात् ।
भैरवी ।

साधर्म्यं द्रष्टव्यम् । श्यादाविति । आदिना "उपद्रासिका आस्यन्ते" इत्यस्य परिग्रहः ।
प्रसिद्धस्यलं विद्यायाःप्रसिद्धस्य प्रदर्शनमनुचितमित्याशयेनाह—रमुपेति । उच्यते-
मिति । द्वित्वादिरूपामित्यादिः । एकत्वन्त्वनारोपितमस्त्येव, "पृष्ठा क्रिया" इति भूवादि-
सूत्रस्यभाष्यात् । तत्रैव—क्रियायामेव । तदन्वयस्येति । प्रत्ययार्थद्वित्वादीनामन्वयस्ये-
त्यर्थः । ष्याप्सुत्र इति । तत्र हि—प्रातिपदिकाधिकारस्य प्रयोजनरूपनावसरे धातोः स्वाद्यु-
त्पत्तिशङ्काया अपवादेऽस्त्येव्यादिभिर्वाधप्रतिपादनेन निवारणे कृते "तिङन्तात्तर्हि मा भूवन्" इति परेणोक्ते "एकत्वादिष्वर्थेषु स्वाद्यो विधीयन्ते, ते चाऽत्र तिङोक्ता एकत्वादयः" इति कृत्वा, "उक्तार्थत्वान्न भविष्यन्ति । टावाद्यस्तर्हि तिङन्तान्माभूवन्निति । स्त्रियां टावाद्यो विधीयन्ते । न च तिङन्तस्य स्त्रीत्वेन योमोऽस्ति" इति भाष्ये उक्तम् । तत्र "टावाद्यस्तर्हि इति प्रतीकमुपादाय कैयेनोक्तम्—'यथा साधनाश्रयसंख्यामिधायित्वन्तिङान्तथा तद्गत-
लिङ्गाभिधायित्वमपि स्यादिति भावः । न च तिङन्तस्येति—क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य क्रियायाश्चाऽमत्त्वभूतत्वात्सत्त्वधर्मेण लिङ्गेनाऽयोगः । न च द्रव्यधर्मलिङ्गयद्गुणयोग्यत्ववन्नि-
यतत्वाच्चञ्दशकीनामिति भावः' इति । अत्र भाष्यकृता तिङन्ताद्वादादशङ्कायाः स्त्रीत्वे-
योगाभावेन यथा वारणङ्कृतन्तथा तिङन्तात्सुबुत्पत्तिरपि संख्यायोगाभावेन न वारिता किन्तु तिङा उक्तत्वादिति रीत्या वारिता । तेन साधनाश्रयसंख्यासम्बन्धयोग्यता तिङन्त वाच्यक्रियाया अस्तीति ध्वनितम् । तदुक्तं हरिणा—

एकत्वेऽपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्यया ।

निघते न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रय ॥

इति भाष्यप्रद्वीपोद्घोतेऽप्युक्तम् । अत्र एतत्स्वरसात्साधनसंख्यायाः क्रियायामारोपेण
तिर्थसंख्यायाः प्रवृत्त्यर्थं एवान्वयः । आरोपमूलतया च कर्तुरप्येकत्वप्रतीतिः, शब्दशक्तिस्व
भावाच्च । स्वप्रकृतिकप्रत्ययवाच्यसाधनगताया एव तस्यास्तत्रारोपः । तेन भावे न द्विवच-
नापत्तिः । यदा तु तत्र प्रकारान्तरेण संख्यावगमस्तदा भावेऽपि बहुवचनं भवत्येव "इत-
शायिकाः शयन्ते" इति यथा । अत्र हि उपमानबहुत्वाद्वात्त्वं बहुत्वावगतिः । न चैवं
'पचतः कल्पम्' इत्यत्र द्विवचनापत्तिः, संख्यायास्तित्तीकत्वात् । एकवचनन्तु साधुत्वार्थ-
मिति न दोषः । तदपि प्रथमाया एव नाम्यासामनभिधानात् । यदि संख्यायाः स्वप्रकृत्यर्थ-
कर्त्रादावन्वयस्तदा स्त्रीत्वस्यापि तत्रैव स्यादिति वैपम्यन्तुरुपादम् । एतच्च भाष्यकृता
'संख्याया अभावात्' इति नोक्तद्वित्वात्कार्यत्वादित्यभिहितन्ततः कल्पते इति । एतेन
प्रत्ययार्थसंख्यायाः प्रत्ययार्थकर्त्रादावन्वयस्वीकारे 'प्रत्ययानाम्प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोध-
कत्वम्' इति व्युत्पत्तिविरोध इत्यपि निरस्तम् । तिङन्तार्थक्रियायाङ्गमत्वान्वयस्योदा-

भावप्रकारः ।

शेषणमावस्य सर्वैरेवाङ्गीकृतत्वात्तस्या भाष्यापुष्ठासत्त्वचनत्वमङ्गारोः, मूलाद्युत्तरोत्था तदुपरोः सत्त्वे-
थेति दिक् । इत्यादीति । इत्याद्यन्वयकृद्भिहितभावददित्यर्थः । श्यादावित्यादिनोद्द्रासिका भ-स्यन्ते
श्यादीनामेव परिग्रहः स्यात्, किञ्च प्रसिद्धं विद्यायाप्रसिद्धपर्यन्तवाचनं न्यर्थमत्र आह—इदमुपेति ।
ननु क्रियायामेकत्वसत्त्वात्पचीत्यत्र तदनुपयोगोऽन आह—आदाविति । तथाच तेन पचते श्यादिस-

यश्च, तथाऽपि लिङ्गस्य कारकान्तरस्य चाऽभावो निर्वाध एव । उक्तञ्च—

क्रिया न युज्यते लिङ्गक्रियानाधारकारकैः ।

असत्त्वरूपता तस्या इयमेवावधार्यताम् ॥

इति पञ्चमी ।

शब्दरत्नम् ।

भवतीत्यादाविति । पश्य मृगो धावतीत्यादिशब्दार्थः । लिङ्गस्येति । तन्निरूपित-
विशेष्यतायामेव द्रव्यत्वमिति भावः । क्रियानाधारेति । धात्वर्थानाधारेत्यर्थः ।
करणत्वादिभिरिति यावत् । स्वातिरिक्तपदान्तरवाच्यक्रियानिरूपितकरणत्वादिभिर्न
युज्यते इत्यर्थः । इयमेव—लिङ्गकरणत्वादिभिरसम्बन्धरूपैव । असत्त्वरूपतेत्येतदपेक्ष्य
स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥

इति पञ्चमी ।

भैरवी ।

हरणमाह—पश्य मृगो धावतीत्यादि । अत्र धावनक्रियाया दृशिक्रियाकर्मत्वमस्ति । एतच्च प्राक्
प्रतिपादितम् । तन्निरूपितेति । लिङ्गनिरूपितेत्यर्थः ।

वस्तुपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः ॥

इत्यत्र भेद्यत्वेनेति यदुक्तन्तदविरोधसम्पादनार्थं वस्तुम् । भेद्यत्वेनेत्यस्याऽविशेष्यत्वे-
नेत्यर्थात् । एवकारेण लिङ्गनिरूपितविशेष्यताशून्यत्वमेवासत्त्वरूपत्वमित्युक्तम् । क्रिया-
शब्दस्य व्यापारमात्रे प्रसिद्धेव्यापारानाधारकारकद्वर्मकारकमपि तदनन्वयित्वं वक्तुम-
शक्यम्, 'पश्य मृगो धावति' इत्यत्र कर्मत्वान्वयस्य स्त्रीकाराद् अह—धावत्येति । कार-
कपदमत्र कारकशक्तिपरम्, तत्फलितार्थमाह—करणेति । नन्वेवमपि 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्ग-
कामो यजेत' इत्यादौ आख्यातोपात्तभावनायां यज्ञधात्वर्थस्य यागस्य करणत्वेनाऽन्व-
योऽपि दृष्ट इति दोष इत्यत आह—स्वातिरिक्तेति । अत्र स्वपदहरणत्वाध्यव्योधकपदपरम् ।
पदान्तरेत्यनेन स्वस्यापि पदव्यवहार्यत्वं ध्वनितम् । एवञ्च—लिङ्गञ्च क्रियानाधारकाणि—
कारकाणि च, एतैः क्रिया न युज्यत इति यदियमेवासत्त्वरूपतेति कारिकार्थः । एतत्कार-
िकायां यादयमेवेत्युक्तं तत्कथमिदंशब्दस्य यज्ञधात्वर्थस्यातोपितत्वविष्टिस्य परामर्शेन
तस्याऽसत्त्वरूपत्वेन नपुंसकत्वस्य प्राप्तेरत आह—लिङ्गेत्यादि । स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति । सर्व-
नाम्नामुद्देशविधेयान्यतरलिङ्गत्वस्य सुप्रसिद्धत्वादिति तात्पर्यम् ।

इति पञ्चमीविवरणम् ।

भावप्रकाशः ।

ग्रहः । तत्रैव—क्रियायामेव । स्फुटोभविष्यति चेदमुत्तरार्थः । शब्दार्थ इति । अत्र एव मूलेऽग्रे कर्मत्वेत्युक्ति
सङ्गच्छते इति भावः । तन्निरूपतेति । लिङ्गनिरूपितविशेष्यतायां सत्यामेवेत्यर्थः । तथाच निङ्गनिरू-
पितविशेष्यं द्रव्यन्तलिङ्गमद्रव्यमिति लिङ्गानन्वयिसमेनासत्त्वरूपत्वमित्येतदेवकारेण सूचितम् । किंवाश-
देन न व्यापारमात्रत आह—धात्वर्थेति । कारकादस्य शक्तिपरत्वात्फलितमाह—करणत्वादीति ।
नन्वेवमपि यजेत्यादावाख्यातोपात्तभावनायां यज्युपात्तयागस्य करणत्वेनाऽन्वयादेष एवात्र आह—
स्वातिरिक्तेति । एव करणत्वाद्याध्यव्योधकम् । पदान्तरेति । अनेन स्वस्यापि पदस्य सूचितमित्यर्थः ।
'इति लिङ्गानि च क्रियानाधारकारकाणि चेति द्रव्यः, तैर्वा क्रिया न सम्बध्यते इयमेव तस्या अम-
त्वरूपता इत्यवधार्यतामितिकारिकार्थः । तत्रेदमेवेत्युचितम्, असम्बन्धरूपक्रियापदान्तेन नपुंसक
त्वप्राप्तेरत आह—लिङ्गेत्यादि । सर्वनाम्नामुद्देशविधेयलिङ्गयोरैच्छिकत्वात् । विवेचितमिदं सर्वमथ-
स्तादिति दिक् ॥

इति पञ्चमी ॥

राज्ञः पुरुष इति । प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्याद्प्राधानादेव पृथो । तदर्थश्च पुरुषे विशेषणम् । प्रधानान्तु न पृथो, उक्तन्यायविरोधान्, शेषत्वामा-

शब्दरत्नम् ।

प्रत्ययार्थस्य-सम्बन्धस्य । प्रकृत्यर्थम्-राजार्थम् । प्राधान्यादिति । संसर्ग-विशेष्योभयनिरूपितत्वस्य प्रभारतायां स्वीकारादिति भावः । तदर्थश्च—प्रकृत्यर्थश्च । विशेषणम्, पृथ्यर्थसम्बन्धनेति भावः । यत्तु—तदर्थशब्देन प्रत्ययार्थः सम्बन्ध इति ; तन्न, तस्य संसर्गविधयैव मानस्य भाष्यादिसम्मतत्वात् । उक्तन्यायेति । प्रकृत्यर्थ-नैवो ।

‘राज्ञः पुरुष’ इत्यत्र “पृथो शेषे” इति सूत्रेण पृथो राजपदाद्भावादेव भवति, न तु पुरुषत-
द्भावात् । अत्र प्रमाणाकाङ्क्षायामाह—प्रत्ययार्थस्त्वेषादिना । “प्रकृतिप्रत्यया सहाय्यंभूतस्तयोः
प्रत्ययार्थः प्रधानम्” इति न्यायस्तिङ्गन्ते व्यभिचरितोऽत आह—संसर्गत्वादि । प्रत्ययार्थः—
स्वस्वामिभावरूप. संसर्गः, विशेष्यः-पुरुषः, एतद्ब्रह्मनिष्ठा या विषयता-संसर्गतास्या विष-
यता विशेष्यत्वाख्या विषयता च, एतद्ब्रह्मनिरूपितत्वस्य राजपदार्थनिष्ठप्रकारतायां स्वी-
कारादिति भावः । विशेष्यतायाः सम्बन्धावच्छिन्नत्वनिश्चयमाहाह—ननु संसर्गत्वेनेति । यत्रो
राजपदार्थनिष्ठप्रकारतायामुभयनिरूपितत्वमतः सम्बन्धनिष्ठविषयतापि प्रकारानिरूपितेति
गौणस्तत्र प्रकृत्यर्थमप्रति प्राधान्यव्यवहारः । नाप्यादाति । समर्थमूत्रस्यभाष्यादीत्यर्थः । “पृथो
शेषे” इति सूत्रेण पृथो विशेष्यत्वेन विवक्षितादेकं, न तु विशेष्यत्वेनाऽभिहितादिति प्रतिपा-
दयति—मूले-प्रधानादिति । प्रधानत्वेन विवक्षितवाचकात्पुरपदाद्भावादित्यर्थः । उक्तन्यायेति ।
“प्रकृतिप्रत्ययो सहाय्यंभूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानम्” इति न्यायेनेत्यर्थः । अयन्यायस्ति-
ङ्गन्ते व्यभिचरितोऽतो भावार्थमाह प्रकृत्यर्थस्यैवेति ।

अयमभावः—यदा राजा स्वामित्वेन, पुरुषस्य स्वत्ववत्त्वेन विवक्षितस्तदा राजसम्बन्धो
पुरुष इति बोधो भवति । यदि पृथो पुरुषशब्दात्क्रियेत तदा प्रकृत्यर्थस्य पुरुषशब्दार्थस्य
प्रत्ययार्थनिरूपितप्राधान्यापत्तिरिति । इदञ्च समाधानं पृथ्यर्थसम्बन्धस्य प्रकारतया मान
मभ्युपेत्य । यदि तु पृथ्यर्थस्य संसर्गत्यैव मानमभाष्यसम्मतमिति तथैव स्वीक्रियते । अत
एव “पृथो शेषे” इति सूत्रमाप्ये “राज्ञः पुरुष” इत्यत्र राजा विशेष्यपुरुषो विशेष्य इत्युक्त-
मन्यथा सम्बन्धं विशेष्यतया विशेष्यतया वा ह्यादित्युच्यते तदाप्याह—मूले-शेषत्वा-
भावाच्चेति । पुरुषपदार्थस्य शेषत्वामावादित्यर्थः । प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिरिति । स्वार्थ-
स्य प्राधान्यविवक्षायांप्रातिपदिकार्थमात्रवृत्ति, क्रियाविशेष्यत्वविवक्षायाद्धारकार्यक ।
एवञ्च प्रथमादिभिर्वाचान् तस्मादनेन पृथो इति भावः । नैवमिति । उक्तद्वैविध्यरहितः ।
पृथो भवत्येवेति । राज्ञः पुरुषस्य धनमित्यादौ यथा । विशेष्य इति । शुक्लशब्दे इत्यर्थः ।
प्रकृतित्वेन विवक्षिते इति शेषः । प्राधान्ये चरितार्थत्वादिति । एवञ्च प्रधाने ‘घटः’ इत्यत्र
चरितार्थायाः प्रथमाया ‘राज्ञः पुरुष’ इत्यत्र राज इति भागे चरितार्थाया पृथ्या विशेष्ये
परत्वाद्वाधापत्तिरिति भावः । पृथोवाच्य सम्बन्धः स्वस्वामिभावादिः । स च स्वत्वस्वामि-
त्वसमूहस्य एव, न तु स्वत्वमात्रम् स्वामित्वमात्रं वा । तस्यैक्यकिमात्रवृत्तितया सम्ब-
न्धाप्रकाराः ।

न्यायरूपशेतीविशेष्यादावभावेन व्यभिचरित्वेन साधारण्यादाह—संसर्गोति । प्रत्ययार्थसम्बन्ध-
त्वादिनिष्ठतत्त्वादिप्रत्ययनिरूपितत्वस्येत्यर्थः । प्रकारतायां-राजदिनिष्ठायां । तथाच गौणस्तत्र दावत्र
तत्त्वव्यवहार इति भावः । यथाशुभमूलसङ्घट्टेराह—प्रकृत्यर्थेति । पृथ्यर्थेति च । दानेवाह—यत्तु
तदर्थेति । तस्य—प्रत्ययार्थसम्बन्धस्य । भाष्यादाति । समर्थमूत्रस्यभाष्यादीत्यर्थः । प्रातिपदिक-
दमपत्त्या । न्यायस्य व्यभिचरित्वस्योक्तत्वेनोक्तन्यायेत्यसंगतमाह—प्रकृत्यर्थेति । राजार्थस्यै-

वाच । पुरुषशब्दो हि यथायथं प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः कारकार्यको वा । यदा तु नैवं तदा पुरुषशब्दादपि पठ्यो भवत्येव । यत्तु—अप्रधानं शेष इति, तत्र, प्रातिपदिकार्थमात्रे 'शुक्लो घटः' इत्यादौ विशेषणे पठ्योप्रसङ्गात् । न च प्रथमया वाचः, तस्याः प्राधान्ये चरितार्थत्वात् । कर्मादीनामपीति । यथा विशेषपाऽविवक्षायां 'रूपवान्' इति, तद्विवक्षायां तु 'नीलः, पीत' इत्यादि प्रयुज्यते तथेदमपि न्यायसिद्धमिति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

एवैव प्रत्ययार्थे प्रति प्राधान्यापत्तेरित्यर्थः । राजसम्बन्धी पुरुष इत्यत्र बोधादिति भावः । शेषपक्षाभावमुपपादयति—पुरुषशब्द इति । इदमपि—कर्मादीनां सम्बन्धसामान्यना-
ऽन्वयविवक्षणमपि ।

भैरवी ।

न्धत्वायोगात् । सम्बन्धो हि सम्बन्धिभ्यामिन्नतः उभयसम्बन्धी भवति । न चोक्ताऽन्यतरस्य पद्योवाच्यत्वेऽपि तत्र आश्रयत्वरनिरूपकत्वान्यतरसम्बन्धेनोभयसम्बन्धिवृत्तित्वमस्तीति वाच्यम्, निरूपकतासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतयोभयत्र सम्बन्धवत्त्वप्रतीत्यसम्भवात् । उक्तसमूहस्य वाच्यत्वे तु तस्य सम्बन्धमिन्नतया राशि स्वामित्वस्य सत्त्वं पुरुषे स्वत्वस्य सत्त्वमाश्रयतयैव वर्त्तत इति सम्बन्धिद्वयवृत्तित्वनिर्वाहः । समूहस्यैव वाच्यत्वे "यस्माद्धिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी" इति सूत्रमाध्यममपि साधकम् । तत्र हि—“अधिग्रहदत्ते पञ्चा-
-ला.” इत्यत्राऽनेन सूत्रेण ब्रह्मदत्तशब्दात्सप्तम्याम्पञ्चालशब्दात् “कर्मप्रवचनाययुक्ते द्वितीया” इति द्वितीया प्राप्नोति । अधिद्योत्यस्य ब्रह्मदत्तनिष्ठसम्बन्धस्य सप्तम्योक्तत्वेऽपि तद्-
-द्योत्यस्य पञ्चालनिष्ठसम्बन्धस्य तथाऽसप्तप्रत्ययात्” इत्युक्तम् । उपपदविमर्करिति न्यायेन समाहितमिति खन्यत् । अत एव स्वस्वामिभावोऽव्यवाच्यविभाव-भाधारार्थेयभावः—
-प्रतियोग्यनुयोगिभावो-विशेष्यावशयणभावादि सम्बन्ध इति प्रामाणिकानां व्यवहारः ।
-हरिकारिण्याप्येतत्स्फुटम् । तेन हि—

द्विष्टोऽप्यसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते । तत्रामिधोयमानश्च प्रधानेऽप्युपयुज्यते ॥

इत्युक्तम् । अत्र द्विष्टत्वकथनेन वृत्तिनियामकसम्बन्धस्योभयवृत्तित्वमावश्यकमिति स्पष्टमेव । असौ—सम्बन्धः, परं—विशेषणत्वम् अर्थ—प्रयोजनं यस्य तत्त्वादिशेषणता-
-नियामकत्वाद्, गुणेषु—विशेषणतया विवक्षितेषु राजप्रभृतिषु, व्यतिरिच्यते—उद्भू-
-ततया प्रतीयते, भेदे सति विशेषणतया यो विवक्षितस्तस्य सम्बन्धं विना विशेषणत्वासम्भ-
-वेन सम्बन्धाकाङ्क्षायाः सत्त्वान्तरेष्वोद्भूततया प्रतीयते । विशेष्ये तु पदान्तराऽसप्तमिभ्य्या-
-हारे स्वप्रवृत्तिनिमित्तनिरूपितविशेष्यतया प्रतीयमानस्य न वहिर्भूतसम्बन्धाकाङ्क्षेति न
-सम्बन्धस्य विशेष्यतानियामकत्वव्यवहार इत्याह—तत्रामिधोयमानेत्यादिना । प्रधाने उप-
-कारश्च पदान्तरसप्तमिभ्य्याहार सति तत्सम्बन्धावच्छिन्नविशेषणतानिरूपितविशेष्यतया
-भाषप्रकाशः ।

वैयर्थ्यः । प्रत्ययार्थे प्रति—प्रयानादुत्पन्नषष्ठ्यर्थे प्रति । तत्र हेतुमाह—राजेति । तत्रैव तस्यापाव-
-प्रपः अन्यथा तु तस्यैव मूले एव स्पष्टः । एतेन सम्बन्धामिधानाय षष्ठ्यामन्वयत्रयो जात्रायामन्वयस्य
-प्रातिपदिकार्थवृत्तित्वं सूच्यते तत्र पूर्वमेव प्रधानोक्तं किं न त्यादिति पूर्वपक्षे भावकममात्रानस्याप्युक्त्वा-
-च्छेषत्वेत्यादि ठकोवेत्य-त नव्योक्तं चिन्त्यमिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । शब्दप्रयोगस्यार्थप्रयुक्तत्वेन
-तथाप्रयोगादिविधितायांप्रतीत्यापत्तेः । तद्वचनयन्नाह—शेषत्वाभावमिति । तथाचान्तरङ्गात्वेन
-तत्र प्रथमेति भावः । षष्ठीविवक्षयोरन्वयत्परमार्थे इयमपि न्यायसिद्धेऽख्यत्रिप्रत भाह—कर्मादीनामिति ।

सतामिति । एवं च 'नपुंसके भावे कस्य योगे शैश्वविवक्षायां च' इति 'तृप्थ्यर्थानां करणे पठो वा' इति च प्राचां ग्रन्थे पञ्चमानं नापूर्वं वचनमिति भावः । सर्पिष इति । श्लोऽविदर्थस्य करणे, अधोगर्थद्वयेशां कमणि, कृञः प्रति-
यत्ने, रुजार्यानां भाववचनानामञ्चरेः, आशिषि नाथः, जातिनिप्रहणनाटक्राय-
पिषां हिंसायाम्, व्यवहृषणोः समर्थयोः, कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे, इत्य-
ष्टसूत्री तु नेह व्याख्याता, तस्याः समासनिवृत्तिफञ्जत्वात् । तथाहि—तत्र
'शेष' इत्यनुवर्तते । शेषत्वेन विवक्षिते च करणादौ पठो सिद्धैव । तदयमर्थः—

शब्दरत्नम् ।

नापूर्वमिति । "पठो शेषे" इति सूत्रेण सिद्धत्वादिति भावः । अष्टसूत्रीनि ।
"कृत्वोर्थ" इति सूत्रं वृत्तिरोत्पद्यतम् । वस्तुतस्तत्र शेषग्रहणं नानुवर्तते, मध्ये विच्छे-
दादित्यन्ये । तेषां सप्तसूत्रीति बोध्यम् । अनुवर्त्तत इति । अत एव "अधोगर्थं"
भैरवी ।

भासमानत्वरूप एव, सम्बन्धस्य द्विष्टत्वाभावत्वादिति भावः । एतेन 'राज्ञः पुरुषः' इत्यादौ
'राज्ञः' इति पदान्तरसमिध्याहारे सत्येव पुरुषे सत्त्वम्प्रतीयते न त्वन्यथा । राज्ञ इत्यादेशु
पदान्तरसमिध्याहारं विनाप्यव्याहृतसम्बन्धिसामान्यनिरूपितविशेषगत्वस्य प्रतीतिरिति
राजनि तादृशसम्बन्धैकदेशः स्वामित्वमवगम्यमानमन्यथानुपपत्त्या पुरुषे स्वत्वमवगमय-
ति । अतस्तस्य तादृशसम्बन्धाश्रयत्वम्बहिरङ्गमिति पुरुषात्प्रथमैव भवतीत्यवधेयम् । पुरु-
षादिपदाप्रयोगे किन्तदिति जिज्ञासा भवति, सा पुरुष इत्युक्ते निवर्त्तत इति । परममूले—
पश्येवेत्युक्तम् । तत्रत्या पठो यदीदमा परामृश्यते तदा ह्यमनोत्युचितम् त्विदमनोत्यतो
व्याचष्टे—इदमपीत्यादिना ।

ऽविदर्थस्य" इत्यादि सप्तसूत्र्या अष्टाध्याप्याभ्यासात् । तत्र ज्ञावात्वादीनां विशिष्यपाठात्-
दुदाहरणत्वस्यैव युक्तत्वात् । किञ्चाऽव्यवहितसूत्राण्युपेक्ष्य व्यवहितपूर्वस्य "पठो हेतुयोगं"
इत्यादिसूत्रस्य धारणमप्यनुपपन्नम्, "पठो शेष" इति सूत्रस्य व्याख्यानोत्तरं "श्लोऽविद-

"दिवस्तदर्थस्य" इत्यादिसूत्रेषु । अन्ये—भाष्यकृतः । तेषामिति । मत्र इति शेषः । मत्र एव-
भावप्रकाशः ।

एव चेश्वर्यार्थं सूचयितुमाह—शेष इति । इत्यर्थकसूत्रेणेत्यर्थः । यथाशुभमूलासगतेराह—कृत्वो-
र्थेतीति । तामेवाह—वस्तुत इति । बोध्यमित्यत्रानवयः । तत्र—कृत्वोर्थेति सूत्रेणेत्यर्थः । तत्र कृत्वो-
र्थेति सूत्रे मध्येविच्छेदात् दिवस्तदर्थस्येत्यादिषट्सूत्र्या तदसम्बन्धात् । अन्ये—भाष्याकृतः । तेषां
अत्रे इति शेषः । एतेन प्रकाशनाकदेण्ड्यादिमित्युक्तमपास्तम् । यच्च रत्नाकरकुर—नेह व्याख्यातेति
नन्योक्तमयुक्त मूले सर्वपुस्तकेषु तस्यादर्शनात् इति, तत्र, मनोरमायां न व्याख्यातेति तदर्थात् एव
सर्वत्र इति प्रतीकं धृत्वा व्योक्तमिति केचित् । मान्वास्तु नेह व्याख्यातं विष्णोदाहरणमप्येति शेषः ।
अत्र एवाह तस्या इतीति श्याकस्तुः । ननु तस्य स्वरितत्वे एव मान्वाप्येन मूळमयुक्तम तः तत्र सम्मति

इह पठयेव न तु तल्लुक् । तथा च लुक् प्रयोजकीभूतः समास एव नेति ।
तथा च वार्तिकम्—‘प्रतिपदविधाना पठो न’ इत्यादि । हरिश्चाह—

कारकैव्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुन ।

प्रोक्ता प्रतिपदं पठो समासस्य निवृत्तये ॥ इति ।

तेन शेषत्वविवक्षाया ‘सर्पिषो ज्ञान’ ‘मातु र्मरणम्’ इत्यादीन्यस्यमस्ता-
न्येव साधूनि । ‘हरिर्मरणम्’ इत्यादीनि तु शेषत्वाऽविवक्षाया कृद्योगपष्ठ्या

शब्दरत्नम् ।

इति सूत्रे “शेष इति वक्तै” इति भाष्ये उक्तम् । ननु तद्वलात्लुगभावोऽस्तु, समा-
साभाव कुत इत्यत आह—तथा चेति । ‘प्रतिपदविधाना पठो न समस्यते’
इति वार्तिकवलात्तथा कल्पनेति भाव । वस्तुतो निषेधवार्तिकेऽनुवादायेमानि सूत्रा-
णाति बोध्यम् ।

रमरणमिति । करणे ल्युट् । कृद्योगपष्ठयेति । अत एव समासनिषेधप्रकरणे
एतानि नाक्तानि । तथा सति कर्माधर्कपठ्यामपि समासनिषेधापत्ते, “दिवस्तदर्थस्य”
भवेत् ।

‘लोऽविद्वर्थस्य’ इत्यादिसूत्रेषु ‘शेष’ इत्यस्याऽनुवृत्तिसत्त्वादेव । एद्वलात्—“पठो शेषे” इति
सूत्रसिद्धपठ्या पुनर्विधानबलात् । कुत इति । यदि समासबाधस्यापि कल्पना तदा लक्षणद्व-
यबाध स्यात्, मन्मते त्वेकस्यैव बाध इति लाघवमिति भाव । तथाचेतीति । इदञ्च ‘तथा
च वार्तिकम्’ इत्यत्र यस्तथाच शब्दस्तस्य प्रतीकधारणम् । वार्तिकबलादिति । कथनेन तस्य
वार्तिकस्याऽपूर्वत्वमिति प्रतीयते । एतच्च न युक्तमित्याशयेनाह—वस्तुत इति । मूले—कारकै-
रिति । करणकर्मकारकं । व्यपदिष्ट—अत्र व्यपदिष्ट इत्यत्र भूते क्तप्रत्यय । एतेन यदा शेष-
त्वेन विवक्षा तदा तादृशापदेशस्य निवृत्तिरिति ध्वनितम् । श्रूयमाणक्रिये बहुवीहिसमासोऽ-
यम् । अधागर्थेत्यादिसूत्रमन्यपदार्थ । प्रतिपदम्—पदम्पदमुच्चाय या विहिता सा समा-
सस्य निवृत्त्यर्थमित्यय ।

करणे ल्युडिति । समस्तेऽसमस्ते चेति शेष । अत एव—कृद्योगलक्षणपठ्या समासस्येष्ट-
त्वादेव । न केवलनिषेधप्रकरणे एषाम्पाठेऽनित्यमेव, किन्तु गौरवमपीत्याह—दिवस्तदर्थेति ।
अत्रेपाम्पाठे तु “अधीगर्थ” इति सूत्रात्कर्मणीत्यस्य सम्बन्धस्तत्रति भाव । न च “पठो
शेषे” “उभयप्राप्तौ कर्मणि” “दिवस्तदर्थस्य” “विभाषोपसर्गे” “द्वितीया ब्राह्मणे” इत्यादि
कृत्वोर्थेत्यन्तं पठित्वा “क्तस्य च” इत्यादि पठनीयम् । तथा च ‘दिव’ इति सूत्रे
भावप्रकाश ।

माह—अत एवेति । तद्वलात्—सप्तमश्रीवन्वात् । कुत इति । लक्षणद्वयबाधे मानाभाव इति भाव ।
तथाचेतीति ‘तथाच वार्तिकम्’ इत्यत्रत्यं प्रतीकम् । अत एवाह—प्रतिपदेति । अन्यथा तस्य वाचनिकत्वे
लुक् एवाप्राप्त्या प्रकरणवैषम्ये प्राप्ते वार्तिके तस्यानुवादसिद्ध्यर्थत्वापरया अनुवादकत्वापत्तिसंवाच-
वार्तिकापूर्वत्वविवक्षा एताणामेव तत्परमुचितमिति भाव ।

करणे ल्युडिति । इदञ्च व्यस्ते व्यस्ते च बोध्यम् । एतद्वयाख्याफलं त्वनुपदेमेव स्फुरीमदिव्यनि ।
मूलं द्रवयति—अत एवेति । निससप्तत्राणि बहवन्नाभावप्रयुक्ताववादिति भाव । न बाधकमन्तर्यं
माह—तथेति । तत्र तदुक्ती सत्यामित्यय । न वत्र पक्षे तत्रापि निषेधापत्तिर्न किन्तु तत्रैवैलपि-
युक्तः । तत्र शेषेवेत्युक्ती तु गौरवे स्पष्टमेव । कर्मणीत्यस्य स्वागे तु कर्मण्यप्रापत्ति । तथाच तत्र निषे-
धेनासमस्तं शेषेनिषेधेन समस्तं सिद्धमेवेति तत्र करणेऽत आह—दिवस्तदर्थेति । तथाच तत्र पाठो दुःकर-
इति भावः । यद्यपि ‘पठो शेषे’ “क्तकर्मणोः कृत्वि” “उभयप्राप्तौ कर्मणि” इत्येते “दिवस्तदर्थस्य” इत्यादि-

समासे बोध्यानि । तत्र च कारकपूर्वकत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतित्वरः । शेषपष्ठया समासे त्वन्तोदात्तत्वं स्यात्, तच्चानिष्टम् । तथा च स्वरार्थेयमष्टपूत्रोति परमनिष्कर्षः । किं च 'मातुः स्मृतम्' इत्यादौ समासाभावोऽपि फञ्म् । न हि तत्

शब्दरत्नम् ।

इत्यत्र 'कर्मणि' इत्यस्य कर्त्तव्यतापत्तेश्च । ननु शेषत्वाविवक्षायां कृद्योगपठ्या वैकल्पिकसमासाङ्गीकारे "अधीगर्थ" इत्यादीनां वैयर्थ्यमेवेत्यत आह-तत्र चेति । कर्णस्युङ्गतस्मरणादिशब्दैः कृद्योगपठ्या समासे "अनो भावकर्मवचन." इत्यस्याऽप्राप्तिरिति भावः । मातुः स्मृतमिति । आदिकर्मणि कर्त्तयंत्र च । प्रशब्दं विनाऽपि अनुदात्तादौ भैरवी ।

कर्मणोत्वस्यावृत्त्या लाभो भविष्यतीति वाच्यम् ? पुत्रमपि तदर्थपदेनेष्टार्थस्य लाभानापत्तेः यथास्थितपाठेऽपि विशेषं वक्तुं शङ्कते-नन्विति । वैकल्पिकेति स्वरूपकीर्तनञ्च तु पृथक्पथेन विशेषप्रयोजनसूचनम् । मूढे—तत्र चेति । हरिस्मरणमित्यादौ कृद्योगपठ्या समासाङ्गीकारे च । कृदुत्तरेति । गतिकारकोपपदादित्थनेनेत्यादि । ननु मायं विशेष.कृद्योगपठ्या समासेऽपि कृदुत्तरपदप्रकृतित्वरम्याधित्वा "अनो भाव" इत्यस्य प्रवृत्त्याऽन्तोदात्तत्वमेव भविष्यतीति शङ्कामपाकरोति—करणस्युङ्गतेति । अप्राप्तिरिति । कारकात्परमनान्तम्भावकर्मवचनमन्तोदात्तमिति तस्य सूत्रस्यार्थादिति शेषः । ननु कर्मण एव शेषत्वविवक्षेति शेषपष्ठया समासेऽपि कृदुत्तरपदप्रकृतित्वरस्य प्राप्त्या विशेषाभाव इति चेत् ? न, स्वरविधायके कारकशब्दस्य कर्त्त्वादिशक्तिप्रकारकबोधजनकरत्वाच्छेषत्वविवक्षायां ह्यर्थादिशब्दानामतथास्वात् । ननु मातुः स्मृतमित्यादौ "अधीगर्थ" इत्यादिसूत्राणाम्प्रवृत्तिर्न सम्भवति, स्मृधातोः सक्रमकत्या भावे च प्रत्ययासम्भवेन कर्मणि क्तो वाच्यः, तेन च कर्मण उक्तत्वादनभिहितत्वाभावादत आह—आदिकर्मणीति । आदिभूतव्यापारस्यातोतत्वेऽपि भूतार्थकस्य कस्य साधनावारब्धं यद् "आदिकर्मणि क्त. कर्त्तरि" इति, तेन कर्त्तरि च प्रत्यय इत्यर्थः । एवञ्च कर्मणोऽनभिधानादस्त्येवाधीगर्थेति सूत्रस्य प्राप्तिरिति भावः । नन्वादिक्रियाया अतीतत्वद्योतकप्रशब्दाभावात्कथन्तस्य प्राप्तिरत आह—प्रशब्दमिति । अनुदात्तादाविति । अनुपूर्वा-

भावप्रकाशः ।

कृत्योर्थेत्यन्त पठित्वा कस्यचेत्यादिपाठे कर्मणीति लभ्यते तथापि तदर्थस्येत्यत्रेष्टार्थानापत्तिरिति बोध्यम् । अत्र दोषान्तरं स्वयित्तु सिद्धान्तपक्षे आशङ्कते—नन्विति । वैकल्पिकेति । महाविभाषाधिकारादिति भावः । अनोभावेत्यस्य प्राप्त्याऽन्तोदात्तत्वस्यैव सत्त्वेन मूलोक्ताविशेषोऽयुक्त इति शङ्कामपाकुर्वन् तदव्याख्यानं धीरमाह—करणेति । आदिना ज्ञानादिपरिग्रहः । "अनो भाव" इति "कारकाच्च" इत्यतो कारकादिस्थानुत्तरा कारकात्परमनप्रत्ययान्त भावकर्मवचनमन्तोदात्तं भवतीति सूत्रार्थः । एतेन हरिस्मरणमित्यादि निष्कर्ष इत्यन्तं न-योक्तं चिन्त्यम् । शेषपष्ठोसमासेऽपि कृत्स्वरस्य दुर्बलत्वात् । तस्मात् मध्यपदस्योपिसमासेन तस्माच्च । तत्र समासान्तोदात्तत्वं, षष्ठीतत्पुरुषे च कृदुत्तरपदप्रकृतित्वर इति विशेषः । तथाच सम्बन्धप्रकारकबोधविवक्षायां मध्योदात्तानां हरिस्मरणमित्यादीनामभाषुत्वं शेषपष्ठोपिसमासेऽपि परमनिष्कर्ष इति रत्नाक्तोक्तमपास्तम् । सविधोऽन मातुः स्मरणमित्यादौ साधकतमं कर्तुरीप्सिमिति विभक्तयोगाभ्यां कारकसंज्ञासत्त्वेपि स्वरविधायकेषु कर्त्तादिकारकत्वरूपैव ग्रहणात्कारकस्वरप्राप्तेः, अष्टसुश्रीत्यनुपगतेश्च, सम्बन्धस्य प्रकारतया भानाच्चेति दिक् । आदौति । आद्यश्रुतावच्छिन्नव्यापारार्था मूत्रत्वेऽपि सर्वेषामन्तत्वादप्राप्तौ वचनम् । यदि तदवयवगनभूतत्वस्य विशिष्टे 'पठो दग्धः' इतिरदातोपसृता वार्तिक नैश्वर्यधेयम् । द्वितीयान्तमेव पश्येत्यादिशेषः । ननु गमकं विना कथमादिकर्मबोधोऽप्याह—प्रेति । तस्य प्रारम्भद्योतकत्वस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः । अनुदात्तादाविति । अनुपूर्वादाया-

कारकपष्ठी लभ्यते, “न लोः” इति निषेधात् । आह च—

निष्ठायां कर्मविषया पष्ठी च प्रतिषिद्धयते ।

शेषलक्षणया पष्ठा समासस्तत्र नेष्यते ॥ इति ।

एवं स्थिते वृत्त्यादिबहुप्रत्ययेषु इह प्रकरणे उदाहरणं प्रत्युदाहरणं च यत्-
तिङन्तं दृश्यते तत् सर्वमुपलक्षणतया नेयमिति हरदत्तादयः ।

“सर्वनाम्नस्तृतीया च” ॥ इह सर्वनाम्न इति पष्ठी, तदाह—सर्वनाम्नः
प्रयोगे इति । पञ्चम्यां तु हेतुशब्दात् पष्ठीतृतीये न स्यातामिति भावः । निमित्त-
पर्यायेति । पर्यायग्रहणस्य फलमुदाहरति—एवमित्यादिना । प्राचा तु ‘किमर्थम्’

शब्दरत्नम् ।

आदिकर्मबोधवदत्रापि प्रकरणादिना तद्वाधसम्भवः । एतेन अत्र कर्मणि क्ते कर्मण उक्त-
त्वाद् “अधीगर्थ” इत्यस्य विषय एव न । भाषे तु क्ते दुर्लभः, सकर्मकत्वात् । गत्यावर्थ-
कत्वाभावे कर्त्तरि स दुर्लभ इत्यपास्तम्, कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायामविवक्षितकर्मत्वे
नाकर्मकतया भावे कस्य सुलभत्वाच्च । पष्ठी चेति । चत्त्वर्थे । एवं च तत्र समासा-
भावोऽपि फलमिति भावः ।

भैरवी ।

शाधातोरादिकर्मणि क् । आदिना विदच्चादिसङ्ग्रहः । एषु प्रशब्दाभावेऽपि—

अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तञ्चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तञ्च निदत्तमिति चेप्यते ॥

इति भाष्यकारोक्तेरिति भावः । प्रकारान्तरेणाप्यधीगर्थेति सूत्रस्य प्राप्तिमाह—कर्मण
इति । एतेन भाष्यप्रामाण्यादनुदात्तादावस्तु आदिकर्मणि क्, प्रकृते तु क्तस्य तथात्वे
मानाभाव इति परास्तम्, उत्तरीत्या भाषे कस्य सत्त्वेनाऽदोषात् । एवञ्च—तत्र कर्मपष्ठी-
निषेधे च ।

ननु किशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वेन किम् क्लीबत्वन्तुर्लभमित्यसङ्गतमतस्तदाशयम्प्रक-
भावप्रकाशः ।

तोरादिकर्मणि क् । आदिना—

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि । सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेप्यते ॥

इति भाष्योक्तसंग्रहः । एतेनादिकर्मणीति प्रदत्तशब्दस्यैव विशेषणम् । अन्यत्र तु निष्ठेत्यनेन सः ।

प्रसमभिव्याहार विना आदिकर्मत्वाभावादिति कैयटोक्तिः परास्ताः तत्राप्युदाहरणं—

अपसर्गस्वामाबोधनद्वारा तादृशामात्रो बोधय

प्रकरणादीति । आदिना सयोगादि । उत्तल

आदिकर्मणः कर्त्तरि क्तसम्भवेनेत्यर्थः । अत्र—

स्थापवादोऽयमिति पतञ्जोत्तरयोरेव सम्बन्धः सकर्मकशाब्दश्च अविवक्षितकर्मकाणान्तु न तत्रैव ग्रहणं

मानाभावादिति भावः । नन्वनुदात्तादौ भाष्यप्रामाण्यात्तथात्वेऽपि अत्र तथात्वे मानाभावोऽन्यथाह—

कर्मण इति । तेषामपि तत्र इत्येव ग्रहणस्य प्रकृत्यपि तादृशत्वात्तथावाधीगर्थेत्यस्य विषय एवायमिति

भावः । अथवैदमपि तरकलमिति प्रतीयते अत्रप्राथमिके प्रागुक्तानि अननिवारणाय—चत्त्वर्थे इति ।

उपाच पूर्वार्थस्योत्तरार्थे हेतुत्वेनान्वय इत्याह—एवञ्चेति । तत्र कर्मवधोपतिषेधे चेत्यर्थः । तत्र—भातुः

स्त्वृत्तिरवादी । अपिस्तत्र प्रागुक्तशरतिङ्गः समुच्चायक इति भावः ।

इत्युदाहृतम् । तत्र किमः क्लीबत्वं दुर्लभम् । सामान्ये नपुंसकतां समासं चाश्रित्य कथंचिद्वा नेयम् । अपर्वनाम्न इति । 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां

शब्दरत्नम् ।

दुर्लभमिति । अर्थशब्दस्य द्वितीयान्तत्वे तु कमर्थमित्युचितम्, प्रथमान्तत्वे अर्थशब्दस्य पुंस्त्वान्नपुंसकत्वं दुर्लभमिति भावः । कथं चिदिति । आद्ये क्लिष्ट मन्त्ये लक्षणाभावोऽर्थासङ्गतिश्च । कोऽर्थः किमर्थमिति समासे सामान्ये नपुंसकत्वा अयणं चेति भावः ।

भरवी ।

टयति—अर्थशब्दस्येति । अयम्भावः—प्रकृतोदाहरणे अर्थशब्दसमानाधिकरणः किंशब्दः एवञ्चाथशब्दस्य द्वितीयान्तत्वमप्रथमान्तत्वं वा वाच्यमुभययाऽस्य प्रयोगस्यानुपपत्तिरिहा स्तीति अर्थशब्दस्य द्वितीयान्तत्वे तत्समानाधिकरणः किंशब्दोऽपि द्वितीयान्त एव वाच्य । एवञ्च "किमः कः" इति सूत्रेण कादेशे 'कमर्थम्' इति स्यादर्थशब्दस्य प्रथमान्तत्वे तत् नपुंसकत्वानुपपत्त्या तत्समानाधिकरणकिंशब्दस्यापि नपुंसकत्वानुपपत्तिः । अर्थशब्दस्य द्वितीयान्तत्वमेव यदि, तदाऽर्थमित्यस्योपपत्तावपि किमित्यस्योपपत्तिर्न सम्भवतीति ।

आद्ये क्लिष्टमिति । सामान्ये नपुंसकत्वमगतिकगतिकम् । किञ्च शब्दप्रयोगस्य स्वायत्तत्वादेवमप्रयोगो न युक्तः, कमर्थमित्यस्य वक्तुं शक्यत्वादिति भावः । अन्ये—समासपक्षे लक्षणाभाव इति । अत्र समासपदम्बुध्रीहिसमासपरम्, उत चतुर्थीसमासपरम् ? आद्ये लक्षणाभाव इत्यस्य 'निमित्तपर्यायप्रयोग' इति लक्षणस्य प्रवृत्तियोग्यत्वाभाव इत्यर्थः । समासे पूर्वपदार्थस्य पृथगुपस्थित्यभावेन तत्र सङ्ख्याया भानाभावादिति भावः । नान्त्य-तस्य प्रकृतिविवृतिभावे एव प्रवृत्तेरिष्टतया तत्प्रवृत्तिसम्पादकलक्षणाभाव इत्यर्थः । बहु-ब्रीहिसमासपक्षे एव दूषणान्तरमाह—अर्थासङ्गतिरिति । 'हरौ शब्दायमाने हरिस्तत्र गतः तदृष्ट्वा हरिर्हरौ गताः, तदनन्तरं हरिस्तासीनः सम्पन्नः' इत्यत्र कस्य हरिशब्दस्य कोऽर्थ इत्यत्र नानार्थगततच्छब्दबुद्धौ धियेषामिप्रायेणायमप्रयोगः । बहुब्रीहिसमासे तु अन्यपदार्थस्य प्राधान्येन विवक्षितार्थलाभासङ्गतिरिति भावः । ननु समासपदत्र चतुर्थीसमासबहु-ब्रीह्यन्तरपरम्, किन्तु कर्मधारयपरमत आह—कोऽर्थः किमर्थमिति । विप्रहवाक्यसमासयोः समानार्थकत्वस्य न्यायसिद्धतया विप्रधे पुंस्त्वस्य सत्वम् । अर्थपदार्थे समासे तु यद्यप्युत्तर-भावप्रकाशः ।

ननु, किंशब्दस्य त्रिलिङ्गस्वाहोर्लम्ब्यमुक्तमत्र आह—अर्थेति । द्वितीयान्तत्वे कमर्थमिति असमस्तत्वे तादृशार्थशब्दसमानाधिकरण्यादिति भावः । प्रथमान्तत्वेऽर्थेति । लिङ्गसर्वनामनपुंस-कत्वाभ्युपगमेनेति भावः । दुर्लभमिति । एवञ्च किमः क्लीबत्वं मुत्तं दुर्लभमिति भावः । आद्ये क्लिष्टमिति । सामान्ये नपुंसकत्वस्यागतिरगतित्वात् स्वायत्ते शब्दप्रयोगे तथाप्रयोगो न युक्तः । कमर्थमित्यस्य वक्तुं शक्यत्वादिति भावः । अन्ये इति । बहुब्रीहिसमासे इत्यर्थः । लक्षणाभाव—विशिष्य लक्षणाभाव इत्यर्थः । चतुर्थीश्लेषस्य विशिष्य विहितत्वादिति केचित् । अन्येषु लक्ष-णस्य निमित्तपर्यायित्वस्याभाव इति अर्थः । समासे पृथगुपस्थित्यभावात्पृथक्संख्याया अभावात्तथाच-नेर्दं तदुदाहरण युक्तमिति न्यायक्षणे । अर्थासङ्गतिरिति । उत्तरपदार्थस्य प्राधान्येन जिज्ञासाविषयत्वात्-प्रतीतिरिति भावः । अस्तुतरतु अन्ये इति समासे इत्यर्थः । ननु किं स बहुब्रीहिस्य चतुर्थीश्लेषो वा ? नाय इत्याह—लक्षणेति । उक्त एवाशयः । नान्त्य इत्याह—अर्थासङ्गति । तत्र जिज्ञास्यत्वात्प्रतीतिरिति भाव इति ध्येयम् । कर्मधारये दोषमाह—कोऽर्थ इति । आश्रयणं चेति । एवञ्चोभयभ्रयणमाश्रयकं नान्त्य-सरेण निर्वाह इत्ययमेव क्लेश इति भावः ।

प्रायदर्शनम्' इति वार्तिकं हि वृत्तिकारेण यद्यपीहोक्तं, तथाऽपि भाष्यकृता "हेतौ" इत्यत्र पठितम् । तेन सर्वनामाऽप्रयोगेऽपि प्रवृत्तते । किं तु प्रायप्रहणात्तत्र तृतीयादय एवेत्यर्थः । वर्द्धमानस्तु प्रथमामपीच्छति ।

"पद्ययतसर्थप्रत्ययेन" ॥ पञ्चम्या इति । कथं तर्हि 'ततः पश्चात्' इति ? "ततः पश्चात्" इत्येते ध्वंस्यते च" इति भाष्यप्रयोगात्पश्चाद्योगे पञ्चम्यपि । प्रत्ययप्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ।

शब्दरत्नम् ।

तेनेति । यत्तु सर्वनामसूत्रशेषे भाष्यं "भवतः सर्वनामत्वे तृतीयाप्रयोजनं—सर्वनामन्तृतीया च" इति, तत्तु यथाश्रुतसूत्रमते । अत एव सूत्रोपन्यासः । न तु तद्वत्कारिदं सर्वनामविषयम्, कैषटादिविरोधात् "हेतौ" इत्यत्रोपन्यासस्य निर्वातत्वापत्तेरिति बोध्यम् ।

पञ्चम्यपीति । अत्र सार्वविभक्तिकः पद्ययन्तात्तिसिरित्यग्ये । चिन्त्यप्रयोजनमिति । इदमत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

भैरवी ।

पदार्थस्य प्राधान्यन्तथापि लिङ्गविशेषविवक्षाराहित्यमित्यप्युक्तेषु कृतेषु इति भावः । चकारण पूर्वपदाथे पृथक्सङ्ख्याप्रतीत्यभावेन वार्तिकोदाहरणत्वात्तद्वृत्तिपीत्यस्य स्पष्टपदः ॥

भाष्यकृता "हेतौ" इत्यत्रेदम्पठितमिति यत्र सर्वनामोऽप्रयोगस्तत्रापि चेद्वातिकृतस्य प्रवृत्तिसवदा सर्वनामसङ्शास्त्रस्यभाष्यविरोधः प्राप्नोतीत्याशङ्कामरिहरति—यत्त्विति । यथाश्रुतसूत्रमते—वार्तिकाभावविशिष्टसूत्रमते । अत एव—यथाश्रुतसूत्राभिप्रायकत्वादेव । सूत्रोपन्यासः—"सर्वनामन्" इति सूत्रोपन्यासः । "ततः पश्चात्" इति भाष्यप्रयोगस्यान्यथाप्युपपत्तिरित्याह—अत्र सार्वविभक्तिक इति । मूले—प्रत्ययप्रहणञ्चिन्त्यप्रयोजनमिति । ननु प्रत्ययस्याऽतसर्थकस्य यत्र श्रवणन्तत्र यथास्यादित्यस्य लाभार्थप्रत्ययप्रहणमस्तु, प्रत्ययशब्दस्य सामर्थ्यात् श्रूयमाणत्वविशिष्टप्रत्ययशक्तिरुत्वादिति चेत् ? न, 'प्राक् प्रत्ययत्वात्' इत्यत्र पद्यीव्यावृत्तिः प्रत्ययप्रहणस्य फलमिति भवता चकृद्यन्तचवान्क्यासिद्धम्, "अन्याशात्" इति सूत्रे दिक्शब्दप्रहणेनैव सिद्धेऽञ्चूत्तरपदप्रहणमतसर्थप्रत्ययान्तस्य दिक्शब्दस्य योगे या पद्यी विहिता तस्या अप्रवृत्त्यर्थमिति पूर्वसूत्रेण पञ्चम्येव सिद्धे । नच पूर्वसूत्रे एवाञ्चूत्तरपदप्रहणमदिक्शब्दस्याञ्चूत्तरपदस्य प्रहणार्थमिति कस्मान्न भवति, 'सञ्चयत् देवदत्तेन' इत्यत्र देवदत्तशब्दात्पञ्चमीसिद्धिस्तत्प्रयोजनम्भविष्यतीति वाच्यम्, दिक्शब्दसाहचर्यात्पूर्वसूत्रेऽञ्चूत्तरपदस्य दिक्शब्दस्यैव प्रहणमन्वयस्यैत्यस्यान्यस्य प्रयोजनस्य सत्त्वात् । अत एवाह—इदमत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र हि—"अथ प्रत्ययप्रहणञ्चिन्त्यमर्थम् ? भावप्रकाशः ।

भाष्यविरोध परिहरति—यत्त्विति । सर्वनामसूत्रेति । सर्वनामसङ्शास्त्रेत्यर्थः । यथाश्रुतेति । वार्तिकाभावविशिष्टसूत्रमते इत्यर्थः । अत एव—यथाश्रुतसूत्राभिप्रायकत्वादेव । सूत्रोपेति । "सर्वनामन्" इति सूत्रोपेत्यर्थः । अत्र यमुदेनोक्तमर्थं व्यतिरेकेण द्रव्यति—नृत्त्विति । इदं—वार्तिकम् । आदिना इदं दत्तादिपरिग्रहः । तैस्योदाहरणोक्तेरिति भावः । नन्वार्थानार्थविरोधे भाष्योक्तिरेव प्रवलेत्यत आह—हेतावि-
सीति । तथाचार्योपनिषोविरोधेऽपि सगतिरुपगतिरित्येनाप्यथा नेममिति न दोषलेश इति भावः ।

भाष्याश्रुतकार्यान्मूलोक्तस्याप्रामाणित्वं ध्वनयितुं सिद्धान्तमाह—अत्रेति । तत्रः पश्चादिति भाष्यप्रयोगे इत्यर्थः । मूलं समूलयति—इदमत्रैवेति । पद्ययतसर्थप्रत्ययेत्यर्थः ।

सरला ।

पद्ययन्तात्तिसिरिति । पश्चाच्छब्दयोगेऽनेन पद्यया एव युक्तत्वादिति तदाशयः ।

“एनपा” ॥ कथं तर्हि ‘तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयम्’ इति ? उत्तरेणेति तृतीयान्ततोरणेनेत्यनेन समानाधिकरणं बोध्यम् ।

“दूरान्तिकार्थीः” ॥ अन्यतरस्यांप्रहणं समुच्चयार्थम् । तेन च विप्रकृष्टापि पञ्चमो समुच्चयते व्याख्यानात्, न तु पष्ठीद्वितीयातृतीयाः । तदे-

शब्दात्नम् ।

समानाधिकरणं बोध्यमिति । “स्वधिकारात्परेण वासरूपविधिर्न” इत्यत्र परेणेति तृतीया । ततः परेण शास्त्रेण वासरूपसंबन्धो नेत्यर्थः । “ततः परेण नायमनुवर्तते” इत्यत्र सार्वविभक्तिकः पष्ठ्यन्तात्सिरिति बोध्यम् ।

समुच्चयते इति । अतः पष्ठीपञ्चम्योरेवात्र विधानमित्यर्थः । न तु पष्ठीति ।
मैरवी ।

इह मामूत्, प्राक् प्रत्यग्वा प्रामात् । अञ्चूत्तरपदग्रहणस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तत्रान्यतर-
च्छक्यमवक्तुम्” इति कथितम् ।

एनबन्तेन योगे या द्वितीया तस्या “गृहादुत्तरेणास्मदीयम्” इत्यत्रोत्तरेणेत्यस्य तृतीयान्तत्वसूत्रेण वारणवदन्यत्राप्यतिप्रसङ्गः प्राप्तस्तद्धारणम्मूलकृता न कृतमिति न्यूनताम्प्रकटयन्नन्यत्राप्यतिप्रसङ्गं वारयति—स्वधिकारात्परेणेत्यादिना । परेण—शास्त्रेणेति । सदेति शेषः । विनापि तद्योगान्तृतीया “वृद्धो यूना” इतिवन् । ततः परेण नायमनुवर्तते इत्यत्र तु—परेणेति यद्यप्येनबन्तन्तथापि नासङ्गतिरित्याशयेनाह—तत इति । षष्ठ्यन्तादिति । परममूलप्रदर्शितेन एनपेतिविभक्तिसूत्रेण पष्ठ्यन्तादित्यर्थः । वस्तुतस्तु “एनपा” इति सूत्रे योगविभागो भाष्ये न दृश्यते । ततः परेणेत्यत्र न पष्ठ्यन्तात्सिः, किन्तु पञ्चम्यन्तादेव, “पृथग्विना” इति सूत्रभाष्ये सम्बन्धानुवृत्तिप्रदर्शनावसरे “पष्ठ्यन्तस्यप्रत्ययेन” अन्यारादादिभिर्योगे पञ्चमो, एनपा द्वितीया, अन्यारादादिभिर्योगे पञ्चमीति प्रदर्शितन्तेनैव बन्तत्वेऽपि पञ्चम्याः प्रवृत्तेः ।

अतः—समुच्चयार्थकाऽन्यतरस्याङ्ग्रहणत्पञ्चम्या एव समुच्चयात् । मूले—व्याख्यानाभावप्रकाशः ।

मूलकृद्वान प्रकटयन्नुक्तप्रकाशसम्भवात्प्रकारान्तरेण न्यूनतां परिहरति—स्वधिकारादिति । इत्यत्र—भाष्यवाक्ये इत्यर्थः । एवमत्रेऽपि । तृतीया सहाय्ये, लक्षणा च संबन्धान्ते विध्यन्तपदस्वेति ध्वनयितुं तावताप्यनिर्वाहोत्तरार्थमाह—ततः परेणेति । सदेति शेषः । विनापि तद्योगमित्युक्तेर्नात्तपु-
खम् । अन्यत्र पूर्ववदनिर्वाहादेनबन्तत्वं मनसि निषाय प्रकारान्तरेण समापचे—तत इति । पष्ठ्यन्तौदिति । एनपेति योगविभागविहितषष्ठ्यन्तादित्यर्थः । एवचेदं सर्वं वृत्तिप्रक्रियाद्यनुयायिमूनाद्यव-
र्णनमात्रम् । योगविभागे मानं तु भ्रतसर्भेनेति षष्ठीप्रकारेणैव षष्ठ्याः सम्बन्धे निन्दे उत्तरत्र सम्बन्ध-
बोधकषष्ठीग्रहणमिति तदाकूटम् । भाष्ये तु योगविभागो न दृश्यते विपरीतं बध्यत्सर्भेति सूत्रात्पूर्वमेव
पेशयय पाठ इति लभ्यते, एवञ्च क्लृप्तविरिंशत् कर्त्ताधिकाराच्च पञ्चम्याः सम्बन्धो न्यायः । अत्र एव
गृहादुत्तरेणामदीयं, स्वधिकारात्परेण, अतः परेणेत्यादिप्रयोगसङ्गतिः । एवञ्च षष्ठीप्रयुक्तैवेति तत्त्वम् ।
एतेन मूलव्यकाशरत्नाकरदण्ड्याष्टुक्तमपास्तम् ।

ननु मूलेऽन्यत्रैक्यप्रतीतिरियु का । तथा सति न तु द्वितीयातृतीये इति पाठोचित्येन षष्ठीपदपठितग-
ठासङ्गतेः तरयोः सन्नोपाचरत्वेनासमुच्चयैरवात् । न च तथैव साम्प्रदायिकः पाठ इति वाच्यम् । ननु पु-
पुल्लेखेऽप्येवमेवोपनम्मादत् आह—अत इति । पञ्चमीमात्रसमुच्चयादित्यर्थः । एतेन द्वितीयादिन्याहातिः ।
अत्र—एतत्सुवलक्ष्येषु । एवञ्चार्थं पृथगेव ग्रन्थ इति भावः । अत्र एवोत्तरग्रन्थं योजयति—

सरला ।

षष्ठीपञ्चम्योरेवेति । पृथग्विनेति साहचर्यादिनापि अन्यतरस्यांप्रहणं समुच्चयार्थम् । तत्र सूत्रेऽन्यत्र

शब्दरत्नम् ।

पठम्, “नोपसर्गं” इति न्यासेन “दिव” इत्यस्य निषेधे श्लेषपठ्यां समासविकल्पेन रूपद्वयस्य सिद्धतया विभाषाप्राप्तेरस्य तथापि वैयर्थ्यात् । नान्त्यः, वेदेऽपि “विभाषोपसर्गो” इति सूत्रेण कर्मणि द्वितीयायाः सिद्धत्वाद्वापास्यस्य तत्राभावाच्च “द्वितीया ब्राह्मणे” इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न च तन्निरूपसर्गं द्वितीयाथमिति वाच्यम्, कर्मत्वविवक्षायां “दिवः” इत्यस्याऽप्रवृत्त्या “कर्मणि द्वितीया” इत्येव सिद्धत्वेन वैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् । न च “द्वितीया ब्राह्मणे” इति सूत्रे “श्लेषे” इत्यनुवर्तते, तेन कर्मत्वाविवक्षायां द्वितीया-भैरवी ।

पक्षे—“विभाषोपसर्गं” इति सूत्रप्रवृत्त्यभावपक्षे । पूर्वशङ्कानिरसनोपायमाह—नोपसर्ग इत्यादिना । विभाषापदोच्चारणेन निषेधविकल्पयोरुपस्थितिकल्पनापेक्षया निषेध-मात्रोपस्थापको नकारो विभाषापदमनुच्चार्य तत्र पठनीय इति भावः । न चेवं-सति सोपसर्गदिवधारवर्थकर्मणि श्लेषत्वेन विवक्षिते पठ्ये नेत्यर्थस्याभिव्यक्त्या पठ्येप्रवृत्तिरेव न स्यादिति वाच्यम्, ‘अनन्तरस्य’ इति न्यासेन निषेधो “दिव” इति सूत्रविहितपठ्या एव स्यादित्याशयात् । तथापि—“नोपसर्गं” इति न्यासकरणेऽपि । न च पदलाघवाभावः, मात्रालाघवस्य सत्त्वात् । नचैवङ्गलपनायामपि सूत्रद्वयमस्त्येतेत्युत्तरसूत्रद्वयारम्भादिति मूलस्य का गतिरिति वाच्यम्, पाणिनिपठितानुपूर्वीकोत्तरसूत्रद्वयारम्भादित्यर्थात् । नान्य शब्दः । “विभाषा” इति सूत्रे श्लेष इति न सम्बन्धयत इति पक्षो न युक्त इत्यर्थः ।

वेदेऽपीति । अपिना ब्राह्मण इत्यस्य समुच्चयः । “द्वितीया ब्राह्मणे” इति सूत्रस्य यत्कल्मसाहणे द्वितीयायाः सिद्धिरेवेति तदपि “विभाषोपसर्गं” इति सूत्रेणैव सिध्यतीति ध्वनयितुमपिशब्दः । द्वितीयायाः सिद्धत्वादिति । “कर्तृकर्मणोः” इति सूत्रविहितपठ्येति शब्दिकेत्यादिः । विभाषापदबोधननिषेधः पठ्याः । सा चाऽधुना “कर्तृकर्मणोः” इति सूत्रेणैव, ननु “दिव” इति सूत्रेण । “द्वितीया ब्राह्मणे” इति सूत्रसाध्यद्वितीयायाः प्रवृत्तिः कर्मणः कर्मत्वव्यक्तिमत्त्वेन विवक्षायाम् । न च तदा “दिवस्तदर्थस्य” इत्यस्य प्राप्तिः, तत्र ‘श्लेष’ इत्यस्य सम्बन्धादिति भावः । तद्—“द्वितीया ब्राह्मण” इति सूत्रम् । उपसर्गानुच्चारणे “विभाषोपसर्गो” इति सूत्राऽप्राप्त्या “कर्तृकर्मणोः” इत्यस्य बाधनार्थतस्य सूत्रस्थावङ्ग-कत्वात् । अप्रवृत्तेति । तत्र ‘श्लेषे’ इत्यस्याऽसम्बन्धेनाऽप्रवृत्त्येत्यर्थात् । वैयर्थ्यस्य—“द्वितीया ब्राह्मणे” इति सूत्रे इत्यादिः । न च “कर्तृकर्मणोः” इति सूत्रस्य बाधनार्थमेवास्त्विति वाच्यम्, वक्ष्यमाणप्रकारेण तिष्ठन्ते एवास्य सूत्रस्य प्रवृत्त्या तत्र लादेशयोगे “नलोक्” इति निषेधेन “कर्तृकर्मणोः” इत्यस्याऽप्रवृत्तेः । ननु “द्वितीया ब्राह्मणे” इति सूत्रे ‘श्लेषे’ इत्यस्य सम्बन्धेन “दिव” इति सूत्रबाधनार्थमेव तदस्तिरत्याशङ्कानिरासार्थं—न च द्वितीयेति । द्वितीयाथमिति । श्लेषत्वेन विवक्षायामिति श्लेषः । विच्छिन्नत्वेन “विभाषोपसर्गो” इति भावप्रकाराः ।

पक्षे शयर्थः । एवमत्रेऽपि । समासप्रवृत्तिरिति पाठः । नोपसर्गं इति । यद्यप्यत्र पदलाघवाभावः मात्रालाघवस्य स्वसार्वत्रिकत्वं तथापि मूलाशयप्रदर्शकत्वात् श्लेषः । श्लेषपठ्यां—“पठ्ये श्लेषे” इति सूत्रेण पठ्यामित्यर्थः । तथापि—सूत्रसाध्यवेऽपि । मन्त्रे द्वितीयासिद्धेर्विभाषोपसर्गं इति सूत्राधीनतां ध्वनयितुं वेदेऽपीत्युक्तम् । अन्यथा ब्राह्मणेपीत्येवोचितम् । सूत्रेणैति । विभाषाप्राप्तेरस्य रूपद्वयसाधनार्थत्वेन पक्षे सासर्गप्राप्तद्वितीयाभ्यनुशानेन तेन सूत्रेण सिद्धत्वादित्यर्थः । ननु तर्हि तत्रापि रूपद्वयापत्तिः, सा च नेशाऽत आह—आपाद्येति । तत्र—वेदे । तद्—“द्वितीया ब्राह्मणे” इति सूत्रम् । अप्रवृत्त्या-वत् श्लेषस्य सम्बन्धाङ्गीकारादिति भावः । वैयर्थ्यस्य—“द्वितीया ब्राह्मणे” शयस्येत्यादिः । द्विती-

शब्दरत्नम् ।

र्थमिति वाच्यम्, विच्छिन्नत्वेनाऽनुवृत्तैर्युक्तत्वात्, वक्ष्यमाणोदाहरणे कर्मत्वस्यैव प्रतीतेश्च । कृति त्विदं न प्रवर्तते इति पुनर्विधान समासाभावाद्येत्यपि न वाच्यम् । अत एव "द्वितीया ब्राह्मणे" इति सूत्रे भाष्यम्—“किमुदाहरणम् १ गा प्रतिदीव्यन्ति । पूर्वेणाप्येतत् सिद्धम् । इदन्तर्हि गामस्य तद्वदः सभाया दीव्येयुः” इति । 'द्विस्तदर्थस्य इति नित्यं षष्ठी प्राप्नोति' इति कैयटश्चेति ।

भैरवी ।

सूत्रेणेत्यादि । ननु मण्डूकप्लुत्या तत्र 'शेष' इत्यस्य सम्बन्धो भविष्यतीत्यत आह— वक्ष्यमाण इति । ननु कृदन्तेन योगे समासाभावात् तत्सूत्रमस्तिवत्याशङ्कामपरिहरति—कृति त्विदमिति । तादृशशब्दाभावादिति शेषः । अत्र हेतुमप्रदर्शयन् स्वोक्तार्थं भाष्यकारसम्प्रति- माह—अत एवेति । कृत्यप्रवर्तनादेव । भाष्यमिति । इत्यत इति शेष । पूर्वेण—“विभाषोप- सर्ग” इत्यनेन । अत्र लादेशयोगस्य सत्त्वेन "न लोक" इतिनिषेधस्य प्रवृत्त्या "कर्तृकर्म णो" इत्यस्याऽप्राप्त्या "दिव" इति सूत्रस्य बाधनायमेव "द्वितीया ब्राह्मणे" इति सूत्रमा रब्धम् । भवन्मते "दिव" इति सूत्रे शेषपदसम्बन्धेन तस्याऽप्राप्त्या "कर्मणि द्वितीया" इत्यनेन द्वितीयाया सिद्ध्या "द्वितीया ब्राह्मणे" इति सूत्रस्य भवन्मते केयट्यर्थमिति भावः । भाष्यमात्रं प्रमाणं ह्यनु कैयटोऽप्युक्तार्थं प्रमाणमित्याशयेनाह—दिव इति । कैयटश्चेति । प्रमाणमिति शेषः ।

भावप्रकाशः ।

यार्थं—“द्वितीया ब्राह्मणे” इति सूत्रमिति शेषः । विच्छिन्नत्वेन—“विभाषोपसर्ग” इत्यनेनेति भावः । ननु मण्डूकानुवृत्ति स्यादत आह—वक्ष्यमाणोदेति । गामस्येत्याशुदाहरणे इत्यर्थः । तथाच मण्डू- कातुवृत्तेर्युक्तत्वात्तद्वैयर्थ्यं तदवस्थमेवेति दिव इति सूत्रे तदसम्बन्धः सिद्ध इति भावः । नन्वेव कर्मणिद्वितीयाया सिद्धत्वेन "द्वितीया ब्राह्मणे" इति पुनर्विधिसामर्थ्यात्प्रमासाभावः स्यादत आह— कृति त्विति । इदं—द्वितीयाब्राह्मण इत्येतत् । तत्र हेतुं ध्वनयन् सम्प्रतिमाह—अत एवेति । कृत्यप्रवर्तनादेवेत्यर्थः । भाष्यमिति । अस्य प्रवर्तन-इत्यन्तेनान्वयः । पूर्वेणेति । “विभाषोपसर्ग” इत्यनेनेत्यर्थः । उक्तरीत्येति भावः । तदाश्रयमाह—दिव इति । अन्यथा कुदन्तोदाहरणदानेन समासा- भावप्रतिपादनमेव कृत स्यान्नत्वेवमिति भाव इति केचित् । वस्तुतस्तु न प्रवर्तत इति लक्ष्याभा- वात् । अत एव भाष्ये तथैवोदाहृतम् । तस्मादुत्तरसूत्रद्वयारम्भात्तत्र तदसम्बन्ध इति युक्तम् । अत्र भाष्यसम्प्रतिमप्याह—अत एवेति । दिवस्तदर्थस्येत्यत्र तदसम्बन्धादेवेत्यर्थः । भाष्यमात्राश्रयाशानादा- ह—दिव इति । तत्र तत्सम्बन्धे तु सम्बन्धो निर्दलरव स्पष्टमेव । पूर्वम्भाष्यार्था कैयटानुपयोग इति बोध्यम् । अत्रायम्भाव इत्यनेनारुचि सूचिता । तद्विजन्तु नोपसर्ग इत्यत्र विभाषोपसर्ग इत्यत पदलाप- नाभावः । तिष्ठन्ते रूपद्वयार्थविभाषाग्रहणस्यावश्यकत्वं च । कृति तु प्रतिपरविधानेति निषेधवचनात्प्रती- समासाभाव एव । अत एव तद्व्याज्जुता न प्रत्याख्यातन् । तस्माद्याख्यानादेव दिव इति सूत्रे श्लेषइत्यस्य निवृत्तिः । योगविभागादिति यावत् । अन्यथा पूर्वैव दिवग्रहणं कुर्यात्तदर्थस्येति न कार्यमिति लक्ष- यम् । नचोत्तरार्थविभाषोपविभागः ।

सरला ।

कैयटश्चेतीति । तस्माद् 'दिवस्तदर्थस्य' इत्यत्र शेषपदसम्बन्धाद्भेदे "विभाषोपसर्ग" इत्यत्र तासम्बन्धे तस्यैव वैयर्थ्यम् "विभाषोपसर्ग" इत्यत्र तदसम्बन्धे 'द्वितीया ब्राह्मणे' इत्यस्य वैयर्थ्यमिति "दिवस्तदर्थस्य" । 'विभाषोपसर्ग' "द्वितीया ब्राह्मणे" इति त्रिसूत्र्यामुभयोः सार्थक्याय श्लेषप्रदानासम्बन्ध एव । तथाषोपसर्गयोगे 'शून्य इत वा प्रति दीव्यति' इति द्वितीयाश्लेषविधानार्थं 'विभाषोपसर्ग' इत्यावश्यकम्, 'ग्रामस्य तद्वदः समार्था दीव्येयुः' इत्यत्र 'दिवस्तदर्थस्य' इति षष्ठी बाधित्वा द्वितीया- विधानार्थं 'द्वितीया ब्राह्मणे' इति चावश्यकमिति प्रवृत्तत्वात्पर्यम् ।

एवेह त्रिसूत्र्या तिङन्तमुदाहरति—शतरथ दीव्यतीति ।

“प्रेष्यद्भुवा ” ॥ इष्यतेर्देवादिक्तस्य गत्यर्थस्य लोपमध्यमपुरुषैकवचनं ‘प्रेष्य’ इति, तत्साहचर्यात् त्रुविरपि तथाभूत् एव गृह्यते । अत एवेह शेषग्रहण न सम्ब-
द्वचते तिङन्तेन सह समासस्याऽप्रसक्तत्वात् ।

‘कर्तृकर्मणोः कृति’ ॥ गुणेति ।

तदुच्यम्—

प्रधाने नियता पठ्ठी गुणे तूभयथा भवेत् ॥ इति ।

शब्दरत्नम् ।

त्रिसूत्र्यामिति । तृतीयस्य वैदिक्यामुपन्यासो द्रष्टव्यः ।

अप्रसक्तत्वादिति । कल्पवाच्यन्तस्य तु न प्रैषे प्रयाग इति भावः । उभयथा—
पठ्ठीतदभावौ । इदं चाकथितसूत्रभाष्ये स्पष्टम् ।

भैरवी ।

मूले ‘अत एवेह त्रिसूत्र्याम्’ इत्युक्त-तदनुपपन्नम्, तृतीयासूत्रस्यदानुपन्यासादित्यत्र
आह—तृतीयस्येति । एवञ्चहेत्यनेन बुद्धिस्या सम्पूर्णा कौमुदी परामृश्यते, तस्या आरब्धाया
असमासत्वाद्मुदाहरतीति ङो नानुपपत्तिरिति भावः ।

ननु तिङन्तेन समासस्याऽप्रसक्तत्वेऽपि तिङन्तप्रकृतिककल्पप्रत्ययान्तेन समासस्य
प्रसङ्गोऽस्त्येवेत्यत्र आह—कल्पवाच्यन्तस्येति । न प्रैषे प्रयोग इति । अनभिधानादिति शेषः ।
प्रकृतसूत्र शेषग्रहणासम्बन्धे नाप्यमपि प्रमाणम् । तत्र हि—‘हविषाऽप्रस्थितस्य हविष
प्रस्थितं नेति वक्तव्यम्’ यत्र प्रस्थितत्वेन हविर्विशेष्यते तत्रा पठ्ठी न नवतीत्यर्थः ।
प्रस्थितत्वेन विशेषितं यद्द्विस्तद्वाचकात्प्रातिपदिकात् पठ्ठीति फलितम् । “इन्द्राग्निभ्या
ञ्छान्” ‘हविषपाम्मेव’ ‘प्रस्थितप्रप्रेष्य’ इत्येतदुत्प्लोदाहरणम्भाष्ये । अत्र धामनि
त्यादौ द्वितीया दृश्यते । यदि ‘प्रप्यद्भुव’ इति सूत्रस्य शेषत्वविवक्षायामेव प्रकृतिस्तद्वाङ्मेन
वार्तिकेनैतत्सूत्राप्रवृत्तिसम्पादनेऽपि “पठ्ठी शेषे” इति सूत्रेण पठ्ठ्या दुर्बलत्वानोदाहरणाऽ-
सङ्गति स्पष्टैव । न च वार्तिकारम्भसामर्थ्यात्तस्या अन्वयव्यञ्जिते इति वाच्यम्, सामर्थ्य-
कल्पनापक्ष्या शेषग्रहणासम्बन्धे एव लावणमित्यत्र तात्पर्यात् । उभयथाशब्दस्यैव भाव-
भावबोधकवन्न तु द्वाम्भ्याम्प्रकाराम्भ्यामित्यर्थं इति सूचयन्नाह—पठ्ठीतदभावात् । ननु परा
ममूले गुणकर्मणि वच्यते’ इत्युक्तत्वात्ततो इष्टिश्च “कर्तृकर्मणो” इति सूत्रे न दृश्यत इत्यत्र
आह—रदञ्चति । तत्र हि—‘अपेह कथम्भवित्पन्नेताऽश्वस्य सुघ्नमाहोस्विघ्नेताऽश्वस्य
सघ्नस्येति, उभयथा गौणिकापुत्र’ इत्युक्तम् ।

भावप्रकाशः ।

ननु इत्यनेन आरकवदणपरामर्शेन वत्र तृतीयानुपपत्त्या सूत्रमनुक्तमत्र आह—तृतीयस्येति ।
‘द्वितीया भाष्ये’ इत्यस्यैवत्वम् । तथाचहेत्यनेन बुद्धिस्या कौमुदी परामृश्यते । आरम्भापरिष्कारकस्य
वचनान्वा नोदाहरतीत्यस्यासङ्गतिरिति भावः ।

ननु कल्पवाच्यन्ते समासप्रभक्तिरस्तीत्यत्र आह—कल्पवाच्यन्तेति । अनभिधानादिति भावः । मन्त्रे
सम्बन्धादेव ‘हविष प्रस्थितस्य नेति वक्तव्यम्’ इति वार्तिकस्य प्रस्थितं मध्येत्युदाहरणं भाष्येन
सङ्गच्छते । मन्त्र्या शेषपठ्ठ्यापत्ते । प्रस्थितत्वेन विशेषिताद्धविर्वाचकात्पूर्वसूत्रविषये पठ्ठी नेति त्वर्थः ।
उभयथेत्यस्य पशुद्वये शयपञ्चमवारणायाह—पठ्ठीति । इदं सूत्रव्यति—इदं चेति । वत्र घुनपदा
गौणिकापुत्र इत्युक्तम् ।

कृतपूर्वाति । कृत पूर्वमनेनेति विग्रहः । पूर्वं कृतवानित्यर्थः । अविवक्षितकर्मकतया भावे क्तः । “सुप्सुपा” इति समासः । “पूर्वादिनि.” “सपूर्वाच्च” इति कर्त्तरि इनिः । तद्विधौ “श्राद्धमनेन” इति सूत्रादनेनेत्यनुवृत्तेः । अथ

शब्दरत्नम् ।

अविवक्षितेति। तद्वितवृत्तेः पूर्वमविवक्षितेत्यर्थः। पश्चात्तु कर्मयोगो भवत्येवेति बोध्यम्।
भंरवी ।

ननु कर्मणो यद्यविवक्षा तदा कटमित्यस्य कथम्प्रयोग इत्यत आह—तद्वितवृत्तेरिति । पश्चात्—इन्द्रप्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरम् । कर्मयोग—कटादिकर्मयोगः । नन्विह कटस्य कृत्प्रकृति-कृधात्वर्थोत्पत्त्यनुकूलव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वमस्त्येवेति कथं पष्ठी कटशब्दाच्च भवति, कृद्ग्रहणेन तद्विते माम्बुदित्यस्य च कथं लाभ, इति चेत्? इत्यम्, प्रकृतसूत्रभाष्ये “धातो-ईये प्रत्यया विधीयन्ते । तिङ्ः कृतश्च । तत्र कृतप्रयोगे इप्प्यते तिङ्प्रयोगे प्रतिपि-यते” इत्यनेन कर्मत्वस्य धात्वर्थनिरूपिततया परिशेषात्कृद्-तयोगे एव पष्ठी भविष्यतीति कृद्ग्रहणा-नर्थक्यम्प्रतिपाद्य ‘कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात्तद्वितस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र माम्बुदिति, ‘कृतपूर्वा कटम्’ ‘भुक्तपूर्वा ओदनम्’ इत्युक्तम् । तेन विवक्षितोऽर्थो लभ्यते । अयमभाव—एतद्वृत्तिविषय एव सकर्मकरूपापि कृधातोर्भुजधातोश्च कर्मणोऽविवक्षया अकर्मकत्वं सम्पाद्य ताम्ब्याम्भाये प्रत्यये सति ततः समासतद्वितवृत्त्योः प्रवृत्त्यनन्तरकर्मत्वशक्त्यवच्छिन्ना-न्वयविवक्षाऽस्तीति कटस्य तद्वितान्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियानिरूपितकर्मत्व-मेवास्ति न तु कृदन्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियानिरूपितकर्मत्वमिति नात्र पष्ठी किन्तु द्वितीया, कृद्ग्रहणसामर्थ्येन कृदन्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयकर्तृकर्मणोर्ग्रह-णात् । ‘तण्डुलानाम्पाचकतर.’ इत्यत्र तद्विताधिक्यसत्त्वेऽपि पाचकादेः शृयक् प्रयोगेण तच्छ-क्तिग्रहस्यापि सत्त्वेन तच्छक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयत्वञ्चक्रियाया अस्तीति पष्ठी भव-त्येव । न चात्र “न लोके” इति निषेधः शङ्क्य, तस्य प्रत्यासत्त्या निष्पान्तशक्तिग्रहोपस्था-भावप्रकाशः ।

ननु कर्मणोऽविवक्षया कटमित्यस्याप्रयोगः स्यादत आह—तद्वितेति । कर्मविशेषस्य तत्तद्वेग प्रागन्वयाविवक्षयेति भावः । पश्चात्तु—इन्द्ररूपतद्वितवृत्त्यनन्तरम् । कर्मयोग—विशेषरूपेण कर्मयोगः । कृद्ग्रहणात् कृदन्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियाकर्तृकर्मणोः सूत्रे ग्रहणेन तद्वितान्तशक्तिग्रह-मात्रप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियास्तु कर्मणोर्वारणेनात्र तदभावेनानभिहितत्वात् द्वितीया । पर्वतीत्या मा ध्रुवेऽन्वयभाष्यमेव मानम् । पूर्वं तदन्वयवासापेक्षत्वाद् वृत्तिरेत्यादिति न शङ्क्यम् । एवमधातो-सरला ।

पूर्वमविवक्षितेति । कर्मविशेषस्य तत्तद्वेग प्रागन्वयाविवक्षया चाङ्गैरकर्मकरेण तत्रो भावेक्त-प्रत्यये तदन्तत्तद्वितेतिप्रत्यय इत्यर्थः । कर्मयोग—विशेषरूपेण कर्मयोगः । इति बोध्यमिति । विशेषकर्मणस्तद्वितान्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियानिरूपितत्वेन कृदन्तमात्रशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थिति-विषयक्रियानिरूपितत्वाभावेन सूत्रे च कृद्ग्रहणसामर्थ्येन तादृशस्यैव कर्तुः कर्मणश्च ग्रहणेन तादृशस्य प्रकृतेऽसत्त्वादनभिहितद्वितीयासिद्धिरिति तादर्थ्यम् । एव रीत्या साधुवेऽन्वय भाष्यमेव मानम् । तथाहि, यदा वाक्यं न तदा प्रत्ययः, यदा प्रत्ययः सामान्येन, तदा वृत्तिः” इति । न तदा प्रत्ययः—न तदा भावे प्रत्यय इत्यर्थः, धातोः सकर्मकत्वात् । यदा प्रत्ययः—यदा भावे प्रत्यय इति तदर्थः । तदा वृत्तिः—तदा वृत्ति-रेवेत्यर्थः । साच्च वृत्तिर्न कदापि कर्मचान्तेनेत्याह—सामान्येनेति । कर्मविशेषस्य तत्तद्वेग प्रागन्वयाविवक्षा-विशिष्टार्थकत्वात्प्रकृतिकत्वात्नेनेति तदर्थम् । इत्येव कर्मणोऽविवक्षा नामेति । अनेन तादृशकान्तस्य वाक्ये न प्रयोग इति स्पष्टमेवोक्तम् । प्रयोगानुष्ठेयिनी हि प्रदिवक्षेति तज्जावः । स्पष्ट चेद श्रेवरे ।

कथं 'धायैरामोदमुत्तमम्' इति भट्टिः ? अत्राहुः—अनित्यामिदम्, "तदहम्"

शब्दरत्नम् ।

अयं च प्रकार एतद्वृत्तिविषय एव । तेन घटं क्रियते इत्यादि न । नपुंसके भावे ङोऽप्यकर्मकेभ्य एव । भ्रान्तं देशमित्यादि तु "गत्यर्थाकर्मकम्" इति ङेन निर्वाधम् । तत्सूत्रोपात्तधातुभ्यश्चेन तस्य भावेऽपि विधानादित्यन्यत्र विल्लसः । धायैरामो-
भैत्वो ।

प्यक्रियानिरूपितकर्तृकर्मणि निषेधविधायकत्वात् । एतद्वृत्तिविषये—इदममानप्रयोगमन्व-
न्धिबृत्तिविषये । ननु "नपुंसके भावे क्" इति कप्रत्ययेनेष्टस्य सिद्धौ ङेनेन भावायंक्-
प्रत्ययोपपादनमफलमत आह—नपुंसक इति । अकर्मकेभ्य एवेति । सकर्मकस्याविवक्षितकर्म-
कत्वेनाकर्मकत्वं संसाध्य भावे कप्रत्ययप्रतिपादनपरभाष्यप्रामाण्यादेवहृत्परत्वात् । नन्वेवं
सति भ्रान्तदेशमनेकदुर्गविषयमित्यस्य का गतिरत आह—भ्रान्तमिति । अन्धातोर्गत्यर्प-
त्वात् तस्य भावेऽपि प्रत्ययविधायकत्वद्रूपमत्र आह—इत्सूत्रोपादेति । येन—तत्सूत्रोपात्तेन
चेन । अन्यथा तस्य निष्प्रपाजनत्वारति । अपिशब्दः कर्तृकर्मणोः समुच्चायकः । अत
एव "अत्रपे सङ्गतम्" इति सौत्रनिर्देशः सङ्गच्छते । ननु "नपुंसके भावे कस्य योगे पद्भ्य-
पसङ्गानम्" इति वार्तिकेन "गतन्तिरश्चोनननूत्सारये" इत्यत्र कर्तरि षष्ठीवद् भ्रान्तं
देशमित्यत्रापि कर्मणि देशशब्दात् षष्ठी स्यात् ।

यदि तु शेषत्वविदक्षया षष्ठीसाधनेन तस्य वार्तिकस्य प्रत्याख्यानरक्षत्तदाऽनूहपार-
पिशब्दादिव भ्रान्तदेशमित्यत्र देशशब्दादपि शेषत्वविदक्षया षष्ठी आसत्तिरिति चेन्न,
प्रकृतसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन नपुंसकत्वविशिष्टे भावे कप्रत्ययोऽकर्मकेभ्य एवेति साना-
न्यतो न नियमः, किन्तु "नपुंसके भावे क्" इत्यनेन ङोऽकर्मकेभ्य एवेति नियम्यते ।
गतन्तिरश्चोनमित्यत्राविवक्षितकर्मकत्वेनाकर्मकाद्गन्धातोर्नपुंसके भावे क् इत्यनेनैव क्ः ।
अत एवानूत्सारपिशब्दात् षष्ठी, 'नपुंसके भावे कस्य योगे षष्ठी उपपत्त्यात्' इति
भावप्रकाशः ।

याकरणे इत्याशयमि बोध्यम् । नन्वेवं विवक्षाया अतिप्रसङ्गापरित्यक्त आह—अयं चेति । चतुर्थे ।
एतद्वृत्तीति । इदममानप्रयोगीयवृत्तीत्यर्थः । प्रयोगानुपेक्षित्वादिब्रह्मज्ञाया इति भावः । आदिना
घटं कृतमित्यादिपरिग्रहः । नन्वेवं क्तत्वनप्रवर्तनेविफलः नपुंसकेभावेऽनेनैव सिद्धेरत आह—
नपुंसक इति । अकर्मकेभ्य एवेति । आशितः कर्तेति सूत्रस्यकृतपूर्वाभावपरपकृतसूत्रभाष्य-
प्रामाण्यादित्यर्थः । इत्थं हि तदाकृतम् । तयोरेवेत्यत्र भावेवाकर्मकेभ्य इत्यनुवर्तते तत्र वान्यदेनेन
सम्बध्यते । कृत्वाद्यो भावकर्मणोरिव । भावे च वे कृत्वाद्यः प्राप्तास्तेऽकर्मकेभ्य एवेति । तत्रानुवादे-
चोऽविशेषात्सर्वं एव गृह्यते येष्येभ्येऽनित्यादिसूत्रवशात्प्रादिप्रामाण्यादिति । नन्वेवं भ्रान्त देशमि-
त्यादि न स्यादत आह—भ्रान्तमिति । अनेर्गत्वार्थादिति भावः । ननु कर्तारिषाऽयमपि अकर्मकेभ्य
एव स्यादत आह—तत्सूत्रेति । गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रेत्यर्थः । सकर्मकेभ्योऽपीति भावः । चेनेति ।
तत्सूत्रेनेत्यर्थः । अन्यथा तस्य वैयर्थ्ये स्पष्टमेवेति भावः । तस्य—कस्य । अयिः कर्मकर्तृसमुच्चायकः ।
अत एवाजर्गसङ्गतमनेकनन्वपदार्थ इति सूत्रस्यभाष्यसङ्गतिरिति स्पष्टं शब्देन्दुश्लोरे । ननु नपुंसकेनादे-
कस्य योगे षष्ठीपसङ्गानमिति वार्तिकत्वात् कृत्वाद्योऽशब्दात् षष्ठी स्यात् गतन्तिरश्चोनननूत्सारये
इत्यत्र यथा । तत्रास्याख्यानपक्षेऽपि एतादृशस्यैव शेषत्वविदक्षयैरेति तत्राप्येदुर्बारावमिति केऽनं, कर्तारि-
त्यत्रोक्तभाष्यप्रामाण्यात्पक्षेऽप्यत्राभावात् । गत्यर्थाकर्मकेति कस्य अकर्मकेभ्य एवेति न नियम्यते । निष्ठा
नपुंसकेपावेऽङ्गोऽत क इत्यादीनां सानान्दविधीनां सकर्मकाकर्मकमहत्त्वसम्भवेन नियमे प्राप्ते तदसा-
दृश्या निरुक्तत्वात्तत्सूत्रोपात्तकस्य धातुत्वं एवाकाङ्क्षाशान्त्या तत्र नियमानुत्पेदव । वस्तुतः प्रति-
परोक्षशब्दानुसङ्गे भावे इति विहितकस्य वार्तिके ग्रहणमिति जानुरपत्तिरङ्गोऽपीति बोध्यम् । इत्यन्य-

इति निर्देशात् ।

शब्दरत्नम् ।

दमुचममिति । दधातेः "दधातिदधात्वोर्विभाषा" इति णा, "मातो युक्" इति जयमङ्गला । ध्यैरिति इत्स्वपाठो लेखकप्रमादात् । उत्तमं पुष्पादिसम्बन्ध्यामोदं धारय-
द्विरित्यथाभिमानेन प्रश्नः । यदि त्वामोदं गृहीत्वा माहृशां दुःखस्य पोपकैरित्यर्थो जय-
मङ्गलाख्यातरीत्या स्वीक्रियते तदा न काव्यनुपपत्तिः । निर्देशादिति । अयं
भैरवा ।

वार्तिके प्रतिपदोक्तत्वान्नपुंसके भावे इति विहितकस्यैव ग्रहणमिति सर्वसामञ्जस्यात् ।
नन्वेवन्तर्हि गतन्तिरक्षीनमिति वदन्नापि नपुंसके भावः को, दुर्वार इति चेत, 'कृतपूर्वा कर्त'
'भुक्तपूर्वा ओदनम्' इत्येतद्भुक्तिविषय एवायमप्रागकर्मकः, पश्चात्तस्य कर्मसम्बन्धेनेतच्छा-
स्त्रीयकर्मसंज्ञकार्यान्वयव्यर्थकत्वरूपाकर्मकत्वाभावेन तस्याप्राप्तयेरिति ।

ण इति । तस्य विकल्पेन शप्रत्ययविधायकतया तदभावे "इयाद्वयधा" इति सूत्रेणाऽऽ-
कारान्तलक्षणे ण इत्यर्थः । प्रमादादिति नच "प्राप्ताधमायेट्" इति शप्रत्यये तथा भवि-
ष्यतीति वाच्यम्, तस्मिन्कर्तारि शपि तस्य "जुहोत्यादिभ्यः" इति द्रष्टौ द्विस्वे ध्यैरिति
स्यादिति भावः । पचादित्वाच्चि धामिरिति धैरिति स्यात् । अत्राऽऽमोदशब्दात् "कृतक-
म्णो" इति षष्ठी कुतो न ? इति प्रश्नः । आमोदस्य गुणत्वादुद्देश्याकाङ्क्षाशान्तये आह—
पुष्पादीति । अभिमानपदोपादानसूचितामहचिन्प्रकृत्यति—यदि त्वामोदमिति । जयमङ्ग-
लाख्यातरीत्येति ।

दददुःखस्य माहृभ्यो धाधैरामोदमुचमम् ।

लिम्पैरिव तनोर्वातैरचेतयः स्याज्ज्वलो न कः ॥

इति पद्यम् । इदञ्च उक्त्वा व्याख्यातम् । माहृभ्यो दुःखन्ददद्विहृतमामोदमुष्वादीना-
द्गृहीत्वा माहृशां दुःखस्य दत्तस्य पोपकैर्माहृशां शरीरं लिम्पद्विरिव वातं को माहृग्-
विरहाग्निश्याम्रचेतयः ज्वलः चेतयन् ज्वलन्निव न स्यादिति । दधातोः पोपणार्थाद्धानञ्च
"दधातिदधात्वोर्विभाषा" इति शणौ, "लिम्पे श्" "ज्ज्वलेण" । न काव्यनुपपत्तिरिति ।
अध्याद्वियमाणस्य गृहीत्वेत्यस्यामोदपदार्थः कर्मेति "न लोका" इति षष्ठीनिर्देशात्कर्मणि
द्वितीया भवति । एतेन आमोदप्रपञ्च धार्यैरित्यर्थे विवक्षार्था 'प्राप्तादात्प्रेक्षते' इत्यत्रैव
भावप्रकाशः ।

चेति । विभाषेति ण इति । तेन शस्य वैकल्पिकत्वात्पञ्चेऽन इयाद्वयधेयाकारान्तलक्षणे ण इत्यर्थः ।
प्रमादादिति । शप्रत्यये जुहोत्यादित्वाद्धैरिति स्यात् पचादित्वाच्चि धामिरिति स्यात् दधातेर्षट्शच
तथारूपस्य चाधित्वात् । एतेन तथानुवदन् रत्नाकरादिः पर स्तः । उत्तमतमामोदविशेषणम् ।
आमोदस्य गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वादाह—पुष्पादीति । दधातिकर्मत्वमामोदस्यैरभिमान इति भावः ।
अभिमान इति सूचितामहचि ध्वनयितुमाह—यदि त्विति । इत्यर्थो इति । अयं भावः ।

दददुःखस्य माहृभ्यो धार्यै रामोदमुचमम् । लिम्पैरिव तनोर्वातैरचेतयः स्याज्ज्वलो न कः ॥

इति द्वि तस्यार्थं माहृभ्यो दुःखं ददद्विहृतमामोदं पुष्पादीनां गृहीत्वा माहृशान्दत्तस्य दुःखस्य पोप-
कैर्माहृशां शरीरं लिम्पद्विरिव वातं को माहृग्विरिहोति माहृद्वेजयः चेतयन् ज्वलः ज्वलन्निव न स्यादिति
तदर्थं इति व्याख्यातरीत्येति । दाधातोः पोषणार्थाद्धानञ्च । दधानिदधातो रिति शणौ, लिम्पे श्, ज्ज्वलेण
इति द्वि तेन व्याख्यातम् । तदा न कापीति । उत्र गृहीत्वेत्यध्याहृत्य तन्निरूपितकर्मत्वात्तद्वेगे द्विती-
या, शब्दाया एवाभावादिति भावः । एवञ्च मूलं तथारत्नाकारदण्ड्याशुक्तं चिन्त्यमिति दास्यर्षम् ।
एतेनासने स्थित्वा पद्मतीरयाधर्मं आसनात्पश्यतीत्यादिवदामोदं गृहीत्वा धार्यैरित्यर्थे आमोदाद्धार्यैरित्या-
पत्तिरित्यपारम्भम्, शब्दाध्याहारैरेव लोपाभावात् श्यवन्तं विना तदर्थवर्गवर्षयं यथा तदुदाहरणेषु । नहि

स्त्रीप्रत्यययोरिति । कथं तर्हि “सुट्त्वित्थोः” इति सूत्रे ‘सुटा सीयुटो वाधो न’ इति वृत्तिः । करणत्वविबन्नायां तृतीयेति गृहाण ।

शब्दरत्नम् ।

भावः । तत्रैव, तस्य, अर्हम् इति सूत्रप्रथं कार्यम् । अर्हमित्यत्र योग्यताबलात्कर्मणि पठोति “तस्य भाव” इत्यत्र च तस्येति न वाच्यम् । एवं सिद्धे तदिति निर्देशोऽसमस्तद्वितीयान्तत्वबोधनार्थः । एतेन सूत्रे कर्मोपपदादणप्रत्यये उपपदसमासः, अजगत्स्य कर्मपष्ठया वा समास इति निरस्तम् । अत एव द्वितीयासमर्थादिति व्याख्यायते । राजानमर्हतीति च विगृह्यते । तत्फलं त्वनित्यत्वबोधनमेवेति । भाष्ये तु चैतद् दृश्यते इति भैरवी ।

“उपब्लोपे” इति वचनेनामोदशब्दात्पञ्चम्या आपत्तिरिति कल्पचिदुक्तिः प्रत्युक्ता, गृहोत्वाद्वाशब्दस्यैवात्राख्याहारात् । “उपब्लोपे कर्मण्यधिकरणे” इति पञ्चमी तु लयवन्तं विना-तदर्थ्यां वगतिर्यत्र तद्विषयम् । प्रकृते तु लयवन्तं विना आमोदस्य धात्वर्थकर्मत्वस्य झटिति प्रतीतिरिति न तेन पञ्चमीप्राप्तिः । अत एव ‘आज्जने विपमविलोचनस्य वक्षः’ इत्यत्र वक्षसशब्दाच्च पञ्चमी ।

“तदर्हम्” इति निर्देशस्य वक्ष्यमाणरीत्योपपत्तेरनित्यत्वज्ञापकत्वन्नेत्याशङ्कां वारयति-अयमभाव इत्यादिना । तत्रैव । सप्तम्यन्तादिवाच्यं वृत्तिः । तस्य । पठ्यन्तादिवाच्यं वृत्तिः । अर्हम् । तस्येत्यनुवर्तते । शब्दाधिकारोऽत्र एवञ्चेत् कर्मपठ्यन्तमिति तत्कर्मकार्हेणकर्तरि वृत्तिरित्यर्थः । एवं योगविभागे गौरवपरिहारायाह—तस्य भाव इत्यत्रैत । चत्वर्यं । अस-मस्तेति । इदं द्वितीयान्तत्वस्य स्फोरणाय । चतुष्कम्प्राग्वक्ष्यमाणरीत्येति तामाह—श्वेनेति । निरस्तमित्यन्तान्वयः । तदिति द्वितीयान्तम् । अर्हमिति पचाद्यजन्तम् । न च “तदर्हम्” इति निर्देशस्य सौत्रत्वेनोपपत्तिरस्त्विति वाच्यम्, सौत्रत्वकल्पनापेक्षया अनेकप्रयोग-साधकानित्यत्वकल्पनस्य न्याय्यत्वादिति भावः । अत एव—तदित्यस्य द्वितीयान्तत्वादेव । पठ्यन्तत्वे तु पठोसमर्थादिति स्यात् । अत एव विधिमर्हतीति विग्रहः । तत्कल-नु-समस्तद्वितीयान्तत्वफलन्तु । मूले—अत्राहुरित्युपादानमसचिवोधनाय, ताम्प्रकटयति-भावप्रकाशः ।

इवशुरादिदर्शनं विना लज्जादि सम्भवति तथा न प्रकृते इति वैषम्याच्च । अत एवात्मने विपमविलोच-नस्य वक्ष इत्यत्र प्राथम्येव्याहारेऽपि वक्षसो न संति रिक् । ननु तदर्हमिति निर्देशस्य नानुपपत्तिः । वक्ष्यमाणप्रकारेण समस्तत्वात् । न च समस्तत्वे तत्कर्मकार्हेणकर्तरि विधोपमानो वृत्तिर्वदद्यादिशब्दाद-पि स्यादिति वाच्यम् । समर्थांसाभिव्यक्तेन समस्ते प्रथमोच्चारिताकर्मसमर्थाद्विध्यादिशब्दादेव तदुप-धेरत आह—अयं भाव इति । पठोति । कर्तृस्त्वेन कर्मणोऽनुक्तत्वादिति भावः । तथासति महत्वाध-वमाह—तस्येति । चत्वर्यं । एवम्—उक्तप्रकारेण । बोधनार्थं इति । स्वस्येति शेषः । समस्तं विना लावकेनेष्टवाक्याभेदाभेदतिरिच्यमानं तदर्हंशब्दरयाज-नत्वबोधनद्वारा स्वस्यासमस्तत्वद्वितीयान्तत्वबोधन-द्वारा कर्तृकर्मणोरित्यस्य सामर्थ्याद्वाधकल्पनापेक्षया नित्यत्वज्ञापनमेव वरमित्याशयेन तत् बोधयन् सफल इति भावः । एतेनेति । तथाचिर्वाहं तथानिर्देशानर्थस्येनेत्यर्थः । सूत्रे—तदर्हमिति सूत्रे । निरस्तमि-ति । किञ्च तथासति पठोसमर्थादेव स्यात् विधेरर्हमित्येव च विग्रहस्यात्र तु विधिमर्हतीति । किञ्च अर्था-नां मध्ये प्रथमोपात्ताच्च सूत्रीयासमस्तत्वावयवैकदेशरूपत्वम्, आचार्यस्य तथैव शैलीदर्शनान्तः । तदाह—अत एवेति । असमस्तद्वितीयान्तत्वादेवेत्यर्थः । अयोभयत्रान्वयः । धृष्ट्यादिभिवि विपमुच्यते । चत्कलन्तु—असमस्तद्वितीयान्तत्वबोधनफलन्तु । अनित्यत्वेति । कर्तृकर्मणोरित्यस्यैत्यादि । तेन तद-र्हमितिवदुक्तमष्टिप्रयोगसिद्धिः । श्लोक पाठ इत्यादी तदभावरु न फल कर्तृसाहचर्याद्वात्वर्यं भेदेनान्वये-पि कर्मशब्दादिति भावः । वस्तुतस्तु भट्टिप्रयोगस्योक्तरीत्या निर्वाहः तदहमित्यत्र कर्मोपपदादणप्रत्यये-

“न लोकाभ्यनिष्ठा” ॥ उश्च उकश्च ऊको, लश्च लको चेति विग्रह ।
उकारेण श्रुतो विशेषणान्तदन्तविधिस्तदाह—हरिं दिद्दुश्चुरल्लुक्खुरिष्णुर्नेति ।
शेषे षष्ठी त्विति । एतेन ‘इश्वाकूणा दुरापेऽर्थे त्वदधीता हि सिद्धय’ ‘अपि
वागधिपस्य दुर्वच वचन तद्विदधीत विस्मयम्’ इत्यादि व्याख्यातम् ।

शब्दरत्नम् ।

बोध्यम् ।

ऊकौ चेति । अन्वय वेत्यादेश्चक्षणमिदम् । तदन्तविधिरिति । ष्यपदसि
वज्जायेन तस्यापीति बोध्यम् । ननु ‘नपुसके भावे कस्य’ इति भाष्ये वार्तिकात्कारक
षष्ठीनिषेधविषये शेषत्वविवक्षा न । तत्प्रत्याख्यानं त्वनभिधानात् कातिरिक्तविषये सा
भैरवी ।

भाष्ये त्विति । एतत्—अनित्यत्व नेति । अट्टिप्रयोगस्योक्तरीत्योपपत्ति । ‘तदर्हम्’ इति तु
कर्मापपदादणप्रत्ययान्तम् । किञ्चोक्तरीत्या योगविभागेन व्याख्यानं यद्यपि पुनस्तस्यैत्यस्या
नुपादानं शब्दलाघवन्तथापि तस्यैत्यत्र स्वरितत्वस्य निहतुकशब्दाधिकारस्य चाश्रयण
मिति ज्ञानजनकमनोव्यापारस्य गौरवमस्त्यवति ।

मूल—‘लश्च’ इति पृथक्कृत्वा विग्रहवदकत्वन प्रदक्षितम् । लश्च उश्च उकश्चेति तु
नोक्तम्, ‘इण्ङिज्ञानाम्’ इति न्यायेन रूपासिद्धिप्रसङ्गादत एवाह—उकौ वेताति । अन्व
यपदमुक्तद्वन्द्वाद्यन्तमिति भ्रमवारणायाह—अन्वयमिति । ननु यकारेण तदन्तविधिस्तदा
हरिं दिद्दुश्चुरि’ इत्यत्र न स्यादत आह—अपदेशिवद्भावेनेति । मूल—एतेनेति । सवास्यङ्का
रकपष्ठ्या प्रतिषेध इति कथनन । शपयच्छानङ्गीकारे तुरापशब्दस्य खलप्रत्ययान्ततया षष्ठी
न स्यादिति भाव । इश्वाकूणान्दुराप’ इत्यादीनां शेषत्वविवक्षया साधनन्तुर्भलमिति सूच
यन्नाह—अन्विति । वार्तिकादिति । निष्कृतिनिषेधस्य बाधकादिति शेष । तत्रस्याख्यान इति ।
शेषत्वविवक्षयेत्यादि । सा नेति । शेषत्वविवक्षा नेत्यर्थ । आरम्भप्रत्याख्यानयो फलैक्या
भावप्रकाश ।

नैव द्वितीयासमर्थादित्यथलाभ तद्वत्लाभाभेदं च तदुपादानं सार्थकम् । अयकोक्तरीत्याऽनुवृत्त्यैव
‘दिक्के’ स्तद्वैवस्थ स्पष्टमेव । अनित्य वे तु न मानम्, भाष्यानुक्ते । अत एव मूले आहुरित्यवचिबोधक
मुक्तम् । एतेन तथा रत्नाकरदण्ड्याद्युक्तमप्यास्तमिति बोध्यम् । तद्वचनयत्नाह—भाष्ये त्विति एतत्—
वदनिस्तानम् ।

इदोरेवासमासादाह—अन्वयवत्यादरेति । ननु तदन्तविधी हरिं दिद्दुश्चुरित्वत्र न स्यादत आह—
व्यपदेशीति । तस्यापि—उरूपस्यापि । वार्तिकादिति । निष्ठेति निषेधावत्रादादित्यथ । अ यथा
सरला ।

भाष्ये त्विति । भाष्येऽनोदमित्यादीनां गृहीत्वैत्यापद्याहारैकोपपत्त्या तदन्तित्यत्वे कञामाव
इति भाष्यतात्पर्यमिति बोध्यम् ।

भाष्ये वार्तिकादिति । इद वार्तिकं ‘नपुसके भावे क्’ इति सूत्रविहितकविषय एव । तेन
भ्रातृ देशम्’ इत्यत्र देशपरान्त षष्ठीति बोध्यम् । अत एव ‘अदे घृतम्’ इत्यत्र ‘कोऽधिकारो च’
इति भावकविषयेऽस्यामन्वृत्त्या शेषत्वविवक्षयैव षष्ठीसाधनस्यावश्यकत्वेन तेनैव सर्वत्र षष्ठीसिद्धयेर्दं
भाष्ये प्रत्याहयातम् ।

शेषत्वविवक्षा नेति । सर्वत्रोसर्गेत शेषत्वविवक्षापामिद वार्तिक न्ययमेवेति कारकषष्ठीनिषेध
विषये शेषत्वविवक्षा न’ इत्यनेन ज्ञाप्यते इति तदाशय । सा नेति । शेषत्वविवक्षा नेत्यथ । अनेन
‘सबोऽयं कारकषष्ठा प्रतिषेध, शेषे षष्ठी तु स्यादेव’ इति कौमुद्युक्तं चिन्त्यम् ।

यद्वा इक्ष्वाकूणा । सद्भव इत्यन्वयो न तु इक्ष्वाकूणा दुराप इति । तथा वागधिपस्य विरमयमित्यन्वयो न तु वागधिपस्य दुर्वचमिति ।

“तुल्यार्थे” ॥ कथं तर्हि ‘तुला यदारोहति दन्तवाससा’ इति काण्डिदास । ‘स्फुटोपम भूतिसितेन शम्भुना’ इति भावश्च ? उच्यते, “सहयुक्तेऽप्रवाते” इति तृतीया । ‘श्वशालभारस्य तदुत्तमाङ्गजै सम चमयैव तुलाभिलाषिण’ इत्यत्र यथा । उक्तं हि—विनापि तद्योग तृवीयेति ।

•याख्यानादिति । सूत्रेऽर्थशब्दोऽपि पृथङ्निमित्तम् । तथा च द्वन्द्व एव । न तु अर्थशब्देन बहुव्रीहिरिति भावः ।

इति पष्ठी ।

शब्दरत्नम् ।

न । अत एव “पूरणगुण” इति सूत्रे सद्रूपहण भाष्ये प्रत्याख्यतमित्यखेदाह—यद्वेति । सहयुक्ते इति । स्फुटोपमित्यत्रोपमाशब्दो भावसाधनः ।

इति पष्ठी ॥

भैरवी ।

यैवमेव कल्पनादिति भावः । तत्रार्थे प्रमाणान्तरमाह—पूरणैवादिष्वनितमिति । तत्र हि—सति किमुदाहरणम् ? ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नैतदस्ति कारकवृत्त्या निषेधात् । शेषवृत्त्यान्तु ब्राह्मणस्य कृत्मित्यर्थेनासामर्थ्यात्सताति व्यर्थम्” इत्युक्तम् । यदि कारकवृत्तीविषयेऽपि शेषत्वविषया स्यात्तदा कुर्वन्निन्त्येतद्योगेऽपि शेषत्वविषया सम्भवतीति क्वादियोगेनाऽऽसा मध्यप्रदर्शनमसद्गत स्यात्, तेनेदं ध्वनितमित्यर्थः ।

यदि स्फुटोपमित्यत्रोपमाशब्द कर्माह-तत्तदा भूतिसितेन शम्भुना’ इति कर्म वृत्तौयैव युक्ता, कारकविभक्तेवङ्गवत्त्वादत आह—स्फुटोपमेव । भावसाधन इति । भावऽभिप्रेये प्रत्यय साधनत्वन व्यपदिश्यते इति भावः । एवञ्च भाव योऽहप्रत्यस्तत्प्रकृत्यर्थोपमान क्रियाया-नारदस्य शब्दोऽन्वयः शम्भोश्च य इति भावः । ‘तुल्याधरतुलोपमाभ्याम्’ इत्यत्र तु तुलोपमाशब्दो कर्मसाधनाऽह-तौ सादृश्यानुयोगिवाचका । सादृश्यमेतयो प्रवृत्तिनिमित्त मिति बोध्यम् ।

इति पष्ठीविवरणम् ।

भावप्रकाशः ।

तन्मन्थक्य रश्मेवेति भावः । तत्प्रत्येति । शेषत्वविवक्षयैति भावः । अनभिधानादिति । अ यथा भारभ्रमप्रत्याख्यानयो फलभेदापत्तिरिति भावः । तत्र प्रमाणा उपम्याह—पूरणेति । तत्र हि सति किमु दाहरण ब्राह्मणस्य कुर्वन्, नैतदस्ति, कारकवृत्तीनिषेधात् शेषवृत्त्यान्तु न क्षणकृत्मित्यर्थेनाऽऽसा मध्यप्र दर्शयमित्युक्तम् । एतेन मूल परममूल तथा प्रकाशरत्न करदण्ड्य युक्त चायास्तम् ।

कर्माह-तत्रे करणवृत्तीवाया कारकविभक्तिवाप्रबलया निर्वाहान्-स्फुटोपममिति । तद्वच्च भावात्प्रकृत्यर्थोपमानक्रियाया-नारदस्य शब्दोऽन्वयः शम्भोश्च य इति भावः । इदं च यथाऽऽकारादि भित्तु भावसाधनत्वेऽपि करणवृत्तीयैवोरीकृता । सूत्रं तु कर्मसाधनी । अत एव सादृश्यानुयो गवाचक मूल्यपदप्रवृत्तिनिमित्ताथ करवमनय रित्यपि मा याः ।

इति पष्ठी ।

सरला ।

अ प्ये प्रत्याख्यतमिति । यदि कातिरिक्तद्विवक्षये शेषत्वविषया भवेत्तदा तु सूत्र त्रयोणे शेषत्वविषया नास्तौत्यर्थकं नैतदस्ति इत्युक्त्वा ब्यादिपदार्थान्वयविषयया शेषवृत्त्यां तु ममानभ्यात्

आधारस्त्रियेति । एतच्च "संहितायाम्" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । चतस्र इति । प्रातिपदिकार्थमात्र इति भावः । किं च "दूरान्तिक" इति सूत्रस्य इहाप्यनुवर्तनाद्दधिकरणेऽप्येता बोध्याः । कस्येति । इन् इन्नतः शब्दो विषयो

शब्दरत्नम् ।

प्रातिपदिकार्थमात्र इति । "सप्तम्यधिकरणे च" इति सूत्रेगाधिकरणे सप्तम्याः सेद्वत्वाच्चकारेणाऽन्तरङ्गप्रातिपदिकार्थमात्रे सप्तमी विधीयते । प्रागुक्ताश्च तिस्रः । इयं भैरवी ।

ननु चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्योऽधिकरणे सप्तमीविधानेऽपि कथं विभक्तिचतुष्टयमत्र आह-सप्तम्यधीति । सिद्धत्वादिति । एतेन तत्र न चकारण सप्तमीविधानं किन्तु प्रथमोपस्थितिकत्वेन प्रातिपदिकार्थस्याऽन्तरङ्गत्वाच्च सप्तमी विधीयते । सा च कन्मादिभ्याकाङ्क्षायां पूर्वसूत्रेण दूरान्तिकार्थेभ्य इत्यस्यापस्थानात्सप्तम्यः सप्तमीत्यस्य लाभः । अत एवाह—प्रागुक्ता इति । ननु "प्रातिपदिकार्थं" इति सूत्रस्य परत्वात्तेन परत्वाद्वाधिका प्रथमं च स्यादिति कथञ्च-

एव तच्चैकमिति कथमाधारस्य द्वोविध्यमिति चेत्? न, आधारतायाः सम्बन्धावच्छिन्नत्व-
नेयमेनोपकारकसम्बन्धभेदादधिकरणं त्रिविधमित्युच्यते । यत्राधारत्वाभिमतत्वाद्यौयय-
त्केद्विद्वयवावच्छेदेन संयोगे सति कर्तृकर्मसमेतक्रियानिरूपिताधारत्वविवक्षितं स ।
अत्र वा उप-सप्तमीपे श्लेष इति व्युत्पत्त्या व्यवहितसप्तम्यसम्बन्धावच्छिन्नायेवतानिरूपि-
तकर्तृकर्मसमेतक्रियानिरूपिताधारत्वस्य विवक्षितं, स च औपदेश्येपिकाधार इत्युच्यते ।
अत एव भृश्वेभ्यो यन्मासिक्रन्दीयते तत्र मासे दीयते मासिकम् इति व्युत्पत्तिः "तत्र च
दीयते" इति सूत्रसम्मतता भवति । अत्र बुद्धिस्थद्विसपरिच्छिन्नमासस्य द्वाधत्त्वर्थकत्ववि-
शेषाधारकालस्य चोपश्लेषोऽस्तीति मास औपदेश्येपिकमधिकरणम् । मासेऽतिक्रान्ते दीयते-
उत्तरकाले दीयते इत्यर्थः स्पष्टप्रातिपत्तये कियते फलितार्थसूचनाय ।

ननु संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन यः कर्तृकर्मव्यवहितक्रियाधारस्तत्र रुडिसत्त्वाद्योगा-
र्थमादाय सामोप्यमादाय व्यवहितस्य कथञ्चप्रहणमिति चेत्? न, "गङ्गायां गावः" "कूपे मार्ग-
कूलम्" इति भाष्यकारोऽव्यवहारबलेन तस्यापि प्रहणात् । अत एव "इको यगचि" इत्या-
दिसूत्राणामनुपनिषत्स्येक इत्यर्थविवरणं सुपठु सङ्गच्छते । अत एव च "शब्दस्य शब्देन
कोऽन्योऽभिमतब्रह्मो भविष्यति अन्वयतः उपश्लेषात्" इति भाष्योक्तिरप्युपपद्यते । सा-
क्षात्क्रियाधारस्य कर्मकर्तृसङ्गाधिकरणगन्तया बाधिका भवतीति परम्पराया क्रियाधारस्य
सा भवति । सा च परम्परा क्वचित्सयोग्यद्विधा क्वचित्समवायवद्विधा क्वचित्सद्व्यस्ततातिरि-

भावप्रकाशः ।

ननु चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्योऽधिकरणे सप्तमीविधानेऽपि कथं विभक्तिचतुष्टयमत्र आह-सप्त-
म्यधीति । सिद्धत्वात्तेन चस्य वैयर्थ्यं प्रतिपादितम् । प्रातिपदिकार्थलाभे बीजमाह-अन्तरङ्गेति । अत
एव मात्राशक्तिः । विधीयत इति । साचोपस्थितत्वाद्वाक्यानाच्च दूरान्तिकार्थेभ्य एवेति भावः । अत्र
एवाह-प्रागुक्ता इति । ननु परया प्रथमया सप्तम्या वापाच्च (नुपपरिरेवात्र आह-इयं चेति । विषय-
सरला ।

समासाभावात्सुपपाच्च सद्ब्रह्मस्य भाष्ये प्रत्याख्यानमसङ्गतं स्यात् । तत्र भाष्यकृता—"सति किमुदा-
हरणम् ? आङ्गमस्य कुर्वन् । नैतदस्ति, कारकपङ्कोनिषेधात् । शेषपङ्कां तु मासस्य कटम् शय्येना-
सामर्थ्यात्" इत्याप्यर्थक्युक्तम् । तस्मादनेन प्रत्याख्यानं चातिरिक्तं कृति शेषविवक्षा नेते ध्वनि-
रुमिति बोध्यम् ।

वृत्तिभूमिर्यस्य कस्येत्यर्थः । हेतौ तृतीयति । तादर्थ्ये चतुर्थीत्यपि बोद्धव्यम् ।

शब्दरत्नम् ।

च सप्तमी निरवकाशत्वात्पराया अपि प्रथमाया वाधिकेति भावः । वृत्तिभूमिर्यस्येति । यत्कान्तनिरूपितपराधीभिर्धायकत्वात्प्रय इन्नन्तः शब्द इत्यर्थः । अत्रनो विषयस्येन प्रकृतेः कान्तस्येति पठ्योत्तत्पुरुषोऽपि वक्तुं शक्यः । तादर्थ्यं इति । फलस्य हेतुत्वेन भैरवी ।

कृत्विशेषणतासम्बन्धवद्विहा । आद्या-कटे सेते' स्याद्वयान्तगुह्यल पचति' इत्यादौ । 'पटे शौक्ल्य' 'द्रव्यादिषु जाति' इत्यादौ द्वितीया । तृतीया तु घटाभावे पटाभावे इत्यादौ । तदुक्तं ह्यारणा—

कृतकर्मव्यवहितामसाक्षाद्वारयत्किंवा । उपकुर्वत्किंवासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् । इति । अत्र व्यवहितमित्युक्तेऽप्यसाक्षादित्युक्तिः परम्परस्यैवाऽन्वयसूचनाय । अत एक 'अधेपु शौण्ड' इति विशेषे 'सप्तमी शौण्डे' इति समासः । वैषयिकाधारस्तु 'मोक्षे इच्छा स्ति' इत्यादौ । यत्र सर्वोपवधावच्छेदेन सम्बन्धोऽस्ति स एवाभिधायकाधार इत्युच्यते 'तिष्ठेपु तैल' 'दक्षिण सर्पि' इत्यादौ यथा । अत्राय विशेष-इच्छा इत्यादौ धात्वर्थेच्छाविषयता यदा मोक्षस्य विवक्षिता तदा मोक्षमिच्छतीत्येवान्तरङ्गत्वेन कर्मसङ्गया भवति । यदा तु प्रत्ययाथसिद्धावस्थाप-नार्थविषयतामोक्षस्य विवक्षिता तदा मोक्षे इच्छास्तीति भवति । अत्रापि प्रकृत्यर्थसाध्येच्छाविषयत्वविवक्षायामुक्तिः पश्चात् भवति । अधिकम-यत्र प्रष्टव्यम् ।

'कस्येन विषयस्य कर्मण्युपसहयानम्' इत्यत्र विषयशब्दो वृत्तिभूमिपत्वेन मूले व्याख्यातस्तदथङ्गययितुमाह—यत्कान्तावेति । यत्कान्ताथत्यर्थः । वार्तिके कशब्द कान्तर । एवमिन्द्रशब्दोऽपि तदन्तरः । विषयशब्दो वृत्तिभूमिपरः । एतदर्थं—परार्थाभिधायकत्वात्प्रयः । एवञ्चेन्नन्त शब्द परार्थाभिधायकत्वात्प्रयो यस्य कान्ताथस्यैत्यथ कलितः । यस्येत्यत्र पठ्यर्थो निरूप्यनिरूपकभावः । यत्कान्ताथनिरूपिताऽभिधायकत्वात्परार्थाभिधायकत्वात्प्रय इन्नन्तः शब्दस्तस्य कान्तस्य कर्मणि सप्तमी भवतीत्यर्थः सिद्धः । एवम्बहुधीहिपर्यन्तधावने फलाभावाद्द्विषयशब्दस्य देशवाचकत्वेन प्रसिद्धत्वात्प्रकृतिरेव दशपरत्येन गृह्यत इत्याशयेन व्याचष्टे—इतो विषयेति । एवञ्च बहुधीहिपक्षया पठ्योत्तत्पुरुषे लाघवमिति भावः । 'अधीती व्याकरणे' इति शब्दाद् भूतकालिकव्याकरणकर्मकाऽवयवकतेति बोधः । इन्विषयस्य कर्मणीत्यत्र कर्मशब्द कालादिभिन्नकर्मबोधकः । तेन मासमवाती व्याकरण इत्यस्योपपत्तिः ।

'निमित्तात्कर्मयोगः' । अत्र निमित्तपदङ्कियाजनकप्रवृत्तिकारणज्ञानविषयलाक्षणिकम् । फलज्ञानस्य च प्रवृत्तिहेतुत्वम्प्रसिद्धमेवेत्यभिप्रायेण परममूले निमित्तमिह फलमित्युक्तम् । कर्मयोग इत्यस्य क्रियाकर्मणा योग सम्बन्धस्तस्मिन्नित्यर्थः । सतीति शयः । फलञ्जर्मणि द्वीपिनमित्यादौ सप्तम्यर्थः । तस्य फलत्वन्तु हननक्रियायात्पललाभेच्छाधीनत्वाद्बोध्यम् । एवञ्च 'चमणि द्वीपिन हन्ति' इति शब्दाच्चर्महतुक यद्बोधिपिकर्मकं हननन्तद्विशेषकं कर्तृप्रकारकं शब्दबोधः । अत्र परममूले हेतुतृतीयत्यभिधानं 'हेतौ' इति सूत्रे फलस्यापि हेतुपदेन ग्रहणमित्यभिप्रायेण । एवञ्च फलार्थकत्वमपि हननस्य सम्भवतीत्याशयनाह—मूले—तादर्थ्यं चतुर्थीतीति । एतदेव प्रकृत्यति—रुलस्येति । 'चर्मणि द्वीपिन हन्ति' इत्यत्र,

भावप्रकाशः ।

शब्दस्य वृत्तिभूमिरिययो मूले उक्तं तदर्थं कथयितुमाह—यदिति । यत्कान्ताथत्यर्थः । निरूपिताऽन्वय-अपान्तेन सह कर्मधारयो वा । अत्र प्रकाशानुयायिवहुधीहिपर्यन्तधावने फलाभावाद्द्विषयशब्दस्य देशवाचकत्वेन प्रसिद्धत्वात्प्रकृतिपरत्वेन लाघवाच्चाह—अत्रेन इति । तेन कृतपूर्वी कर्मित्यत्र न । उदाहरणे न कर्मणि च अभिहितत्वेन सप्तम्यनार्थं किन्तु भावे । अत्र च कर्मशब्देन कालादिभिन्नमेव गृह्यते व्याख्यानात् । तेन मासमवाती व्याकरणे शक्यं नेति कैयटादयः । उच्यते हेतुमाह—फलस्येति ।

सीमेत्यादि । एतच्च दुर्गवास्यप्रबोधे कुलचन्द्रेणोक्तम् । नेदिनीकारोऽप्याह—
सीमा घाटस्थितिक्षेत्रेष्वण्डकोशेषु च खियाम् । इति ।

अथ पुष्कलको गन्धमृगे क्षपणकीलयोः ॥ इति च ।

हरदत्तादयस्तु पुष्कलकः शङ्कुः सीम्नि स्वैमज्ञानार्थं हतो निहतो निघात
इत्याहुः ।

“यस्य च” ॥ निर्जातकाला क्रिया अनिर्जातकालायाः क्रियायाः कालपरि-

शब्दरत्नम् ।

विवक्षणात्फलार्थत्वाच्च कारणमेति भावः ।

ननु ज्ञाप्यज्ञापकभावरूपलक्ष्यलक्षणभावो भूयोभूयोदर्शनाश्रयो दृष्टस्तत्र उदिते आदित्ये
तमो नष्टमित्यादायेव स्यात् तत्र प्रकृते, कदाचिद्धि गोषु दुष्प्रमानास्वसौ गत इत्यत आह—
निर्जातकालेति । कालो देशस्याप्युपलक्षणं तदुदाहरणं—‘सति गुणे द्रव्यत्वमस्ति’ इति ।
भैरवी ।

‘सीम्नि पुष्कलको हतः’ इत्यत्र च पुष्कलकशब्दस्याऽण्डकोशार्थकत्वे कर्मणा योग —सम्-
वाय । ‘दन्तयोर्दन्ति कुञ्जरम्’ इत्यत्र ‘केषुपु घनरौ हन्ति’ इत्यत्र पुष्कलशब्दस्य शङ्कुपरत्वे
सीमशब्दस्य परिच्छिन्नदेशपरत्वे च संयोगात्मकः कर्मयोगो बोध्यः ।

“यस्य च भावेन भावलक्षणम्” इत्यत्र भावशब्दः क्रियाया बोधकः । एवञ्च यत्सम्ब-
न्धिक्रियया यस्य क्रिया लक्ष्यते तत् सप्तमीत्यर्थः । नन्वस्य सूत्रस्य यत्र क्रियोज्ञाप्य-
ज्ञापकभावरूपलक्ष्यलक्षणभावस्तत्रैव चेत्प्रवृत्तिस्तदा यत्र ज्ञापकत्वोपपादिका भूयोदर्श-
नादिघटिता सामग्री सम्भवति तत्रैव प्रवृत्ति स्यात्त्वन्वयत्रेत्याशयेन शङ्कते—नन्विति ।
भूयोदर्शनाश्रय साध्यसाधनयो सामानाधिकरण्यास्य भूयोसि यानि दर्शनानि तत्प्रयोज्य,
यथा वन्दिधूमयोः । नन्वस्तु भूयोदर्शनाश्रयत्वच्छिन्ननिष्ठमत आह—तत्रवेति । तदङ्गीकारे
चेत्यर्थः । प्रकृते—‘गोषु दुष्प्रमानास्तु गत’ इत्यादौ । इदं वाक्यदृष्टिदिग्गति भागन्तुक-
पुरूपकर्तृकगमनक्रियात्पत्यधिकरणकालज्ञानेच्छया भागन्तुक कदा गत इति य प्रवृत्त-
त्योत्तरभूतम् । एवञ्चात्र न निरुक्तभूयोदर्शनसम्भव इत्याह—कदाचिद्धेति । मूले—निर्जात-
कालेति बहुव्रीहिः । क्रिया अन्यपरदार्यः । एवञ्च निर्जातकाला या दोहनक्रिया सा अनिर्जा-
तकाला या गमनक्रिया तस्या लक्षणमभवति । मूलस्य न्यूनतामरिहतुंमाह—काञ्ची देशत्वे-
ति । एवञ्च निर्जातदेशा क्रिया अनिर्जातदेशाया लक्षणमिति बोध्यम् । एवञ्च तत्तच्छब्दबोध-
त्वेन विवक्षित यज्ज्ञापकत्वन्तर्द्वेषात्प्रवृत्तिप्रयोजकत्वं तत्र भूयोदर्शनापेक्षेति तात्पर्यम् ।
सति गुण इति । अत्र गुणसत्त्वक्रियाधिकरणदेश पृथिव्यादिर्जात इति गुणसत्त्वक्रिया द्रव्य-
त्वसत्त्वक्रियाया लक्षणम् । यत्सम्बन्धिक्रियेत्यत्र यत्प्रबोधः क्वचित्कर्म, क्वचित्कर्ता ।

अत्र एवात्सम्भूले—तदाश्रययो कर्तृकर्मणोरिति । कर्तुं कर्मणश्च यदुदाहरणं तत्र तयोः
कृदन्तबोधःत्वात्प्राधान्यं क्रियायास्तु विशेषणत्वमिति प्रधानयोरेव लक्षणत्वप्रतीतिरि-
त्याशयेनोक्तम्—द्वेहेति । कर्तृकर्मबोधकप्रत्ययान्तघटितोदाहरणद्वये । प्रतीयमानमिति ।

भावप्रकाशः ।

यत्सत्त्वं फलस्यापि हेतुशब्देन ग्रहणार्थं भावः । तथाच चर्मकण्टक दीपिकर्मकं इननमित्यादिरीत्या
बोधः । भूयोदर्शनेति । नियतमानानाधिकरण्यदर्शनेत्यर्थः । यथागितपुत्रयोरिति भावः । तत्रेष्टापत्ति
निरावृत्त—तत्रवेति । तदङ्गीकारे चेत्यर्थः । प्रकृते—नोच्चिरायादी । तत्र हेतुमाह—कदाचिद्धेति । यतः
कदाचिदित्यर्थः । न्यूनतां परिहरति—काल इति । तथाच तत्तच्छब्दबोधत्वेन विवक्षितमेव ज्ञापकत्व-
वच्छास्त्रप्रवृत्तौ निर्मितं न तु तस्य मानान्तरेण नियमतो ग्रहणापेक्षेति नेद भूयोदर्शनाश्रयमिति भावः ।

च्छेदकत्वाल्लक्षणम् । तदाश्रययोः कर्तृकमेखोर्बोधकादियं सप्तमी । तत्र ब्राह्मणे-
ष्वधीयानेषु गत इति कर्तव्युदाहरणम् । कर्मण्याह—गोष्विति । इह अधीया-
नानां ब्राह्मणानां दुह्यमानानां गवां च प्रतीयमानलक्षकत्वं विशेषणीभूतयोरध्य-
यनगोदोहनक्रिययोर्विश्रान्त्यति ।

शब्दरत्नम् ।

तदाश्रययोरिति । क्रियाश्रययोरित्यर्थः । विशेषणीभूतयोरिति । 'शिखी ध्वस्तः'
इत्यादौ शिखायां ध्वंसप्रतियोगित्वविश्रान्तवद्विशिष्टवेषेणैव तस्य लक्षकत्वात् ।

भैरवी ।

उभयत्र सप्तम्यर्थो ज्ञाप्यज्ञापकभावः । दोहनादिक्रियाधिकरणकालसम्बन्धश्च तस्य प्रकार-
त्वमते गोष्वित्यादिवाक्याद्वर्तमानकालावच्छिन्नव्यापारजन्यदोहनाश्रयगोनिष्ठज्ञापकतानि
रूपितज्ञाप्यताविशिष्टो दोहनाधिकरणकालसम्बन्धविशिष्टव्यापारजन्यगमनाश्रयश्चैत्र इत्या-
दिक्रमेण बोधः । सप्तम्यर्थस्य संसर्गत्वमते चोक्तोभयसम्बन्धेन तादृशगर्वाविशिष्टगमन-
कर्त्रभिन्नश्चैत्र इत्यादिक्रमेण बोधः । न द्रव्ययोरेव ज्ञाप्यज्ञापकभावः किन्तु क्रियाविशिष्ट-
योरेव । अन्यथा 'गोषु चैत्र' इति शब्दादपि गोज्ञाप्यश्चैत्र इति बोधः स्यात् । एवञ्च यद्वर्म-
विशिष्टयोस्तथात्वसम्भरस्तद्धर्मयोरेव ज्ञाप्यज्ञापकभावो मानसज्ञानविषयः, व्यञ्जनाया
अपि वृत्तित्वमते शब्दबोधविषयो वेत्याशयेनोक्तम्—विशेषणीभूतयोरित्यादि । अत
एवोक्तं सूत्रकृता "यस्य च भावेन" इति । तद्विवरणे-निर्ज्ञातकालेति । स कालो यदि प्रात
समयरूपस्तदा तस्यैव पक्षत्वम्, कालिकसम्बन्धेन गमक्रियाविशिष्टस्य साध्यता, कालि-
कसम्बन्धेनैव दोहनकर्मभिन्नगवीनां हेतुता बोध्या । विशेषणार्थे पर्यवसानविषये दृष्टान्त
माह—'शिखी ध्वस्त' शयादाविति । इदमपर्यवसानं यदा शिखाविशिष्टस्य पुरुषस्य जीवन-
निश्चयस्तस्मिन्समये भवति ।

ननु क्रियाया एव लक्षकत्वं सूत्रकृतोक्तिमिति तत्र पर्यवसानोक्तिरयुक्तेत्यत आह—
विशिष्टवेषेणेति । अभेदसम्बन्धेन गमनादिक्रियाविशिष्टगवादिनिष्ठतादृशगोत्वादिनेत्यर्थः ।
धातूपस्थाप्यक्रियायाः साक्षादेव ज्ञापकत्वं वक्तुमशक्यम्, अस्तत्भूतत्वात्, किन्त्वाश्रय-
यद्वारैव । अत एव तदाश्रयद्वारेण इति मूलेऽभिहितम् । एतेन क्रिययोः साक्षात्तदाश्रय-
योस्तद्द्वारेति कस्यचिदुक्तिर्निरस्ता । इदञ्च सूत्रं यत्र मानान्तरसिद्धस्यार्थस्य कालदेशा-
न्यतरघटितसम्बन्धेन फलविशेषणसम्बन्धस्य प्रतिपादनाय प्रयागस्तत्रैव प्रवर्तते ।

अश्वेदम्बोध्यम्—काचित् क्रिया स्वाधारकालावच्छिन्नामन्यां क्रियां लक्षयति । यथा—
'गोषु दुह्यमानासु गत' इत्यादौ । काचित्स्वाधारकालान्यवहितपूर्वकालावच्छिन्नामन्यां
लक्षयति । यथा—'गोषु धोक्ष्यमानास्वागतश्चैत्र' इत्यादौ । काचित्तु स्वाधारकालानन्तर-
कालावच्छिन्नामन्यां क्रियां लक्षयति । यथा 'गोषु दुग्धासु गत' इत्यादौ । लक्षकक्रिया-
भावप्रकाशः ।

कालस्यावृत्त्यर्थमाह—क्रियेति । प्रसिद्धक्रियेत्यर्थः । अस्तत्भूतदुग्धा वारयति-शिखीति । भादिना पयो
दग्ध शयादिपरिश्रमः । ननु क्रियाया एव परिच्छेदकत्वस्योक्तवाच्यत्र पर्यवसानोक्तिरयुक्ताऽऽ आह—
विशिष्टेति । तादृशक्रियाविशिष्टरूपेणैवेत्यर्थः । धातूपस्थाप्यक्रियायाः साक्षात्सम्बन्धेन लक्षणत्व बोधयितु-
मशक्यम्, अस्तत्भूतत्वात् अप्रातिपदिवत्त्वेन ततः सप्तम्यसम्भवाच्च, प्रतऽन्यद्वारैव तदाश्रयः
स च तदाश्रय एव । अत एव तदाश्रययोरिति मूले प्रागुक्तम् । एवस्तस्येत्यत्रैव योग्यः । कर्तव्यद्वारेति
तु तदर्थ इति भावः । यदा ननुचरीत्या तयोर्लक्षकत्वस्य तदाश्रययोरित्यनेनैव प्रतिपादनाशक्यं तत्र
पर्यवसानमत आह—विशिष्टेति ॥ अर्थः प्राग्वत् । देवलस्य लक्षकत्वसम्भवोऽत्र पक्षे एवकारो यथाशुभ
एवेति भावः । एतेन क्रियायाः साक्षादाश्रयबोधश्च तद्द्वारा लक्षणत्वमिति रत्नाकरदण्ड्यादुक्तमपास्तम् ।

भैरवी ।

अथवाचकत्वमूहयोऽपि गोशब्ददुष्टमाशब्दयोस्तिष्ठुभाभ्यां सप्तमी । ननु यत्र क्रियावाचक
मपदान प्रयुज्यते विवाहे नान्दीमुखकुर्वीत् इत्यादौ तत्र कथं सप्तमाति चेत् १ इत्यम्,
अत्र विवाहपदस्य विवाहप्रावकात् लाक्षणिकत्वात् 'सप्तम्यधिकरणे च' इति सप्तमी ।

।गा । तस्य सप्तम्यर्था
।धे-न्वये सिद्धसाध्यसप्त
म् ।

अङ्गवङ्गकलिङ्गपु सौराण्ड्रमगयेषु च ।

तौधयात्रा विना गत्वा पुन संस्कारमर्हति ॥

अत्राङ्गादिपदमङ्गादिदशपरम् । अधिकरण एव सप्तमी । तस्य गमनेऽन्वय । तस्य स्व
स्मानन्वयत्वत्सोत्तरकारिकत्वोभयस्मन्वयेन एव संस्कारयोग्यतायामन्वयोऽवच्छेदकाव-
च्छेदेनेति तत्तद्देशगमनस्य पुन संस्कारनिमित्तत्वम्फलति ।

भिद्यते हृदयप्रन्थिद्विच्छन्ते सवसशया ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दिष्टे परावरे ॥

पर-हिरण्यगर्भादि अवयवसमाप्तस्मिन् ब्रह्मणि हृष्ट-तद्विषयकदर्शने 'अहम्ब्रह्मास्मि'
इत्याकारकाऽपरोक्षज्ञाने ईदृशज्ञानोच्चारकालेऽस्य हृष्ट पुरुषस्य हृदयप्रन्थिमिध्याज्ञानस्य
रुकारो भिद्यते, सवसशयास्तादृशसंस्कारप्रभवसशयाद्विच्छन्ते, जाता नश्यन्ति, पुनरस्य
चित्तु तेषां न भवति सामप्रयभावात् । अत एव सवपदम् । अस्य कर्माणि सञ्चिन्तान्यदृष्टानि
क्षीयन्ते नश्यन्ति । प्रारब्धानान्तु भोगान्निवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । हृष्टपदस्तादृशदर्शनात्तरका
लाक्षणिकमौपदेशिकेपिकाधारे एव सप्तमी । मासिकार्थो यथा, तथैव बोध्या । एव हृदयप्र-
न्थिद्वयेन सङ्गमयद्वयमोहशोकादि यद्वत् तत्सर्वं प्राहम्, अविद्याया नाशे तत्कार्याग्रा
शात् । भिद्यते इत्यत्र कर्मकर्तरि लट् ।

'मूले वृक्षे च कपिसयोग' इत्यत्र मूलपदात्सप्तम्यप्यौपदेशिकेपिकाधारे, अवच्छेदकतात्स
म्वन्वयस्याप्याधारतानियामकत्वात् । अत एव शिरसि वेदना' पादे मे सुखम्' इति व्यव
हारः । एवमेव यथायथमवधातव्यम् ।

अत्रेदमोध्यम् । उक्तत्रिविधाधिकरणेषु मुख्यमधिकरणमभिव्याप्तिकं सर्वावयवावच्छेदम्
यत्राधेयस्य सम्बन्धस्तद्वत् । अत एव 'स्वरितेनाधिकारः' इति सूत्रभाष्ये आचार्यं 'किन्-
धिकरण-न्याय्यमम यतः यत्र हृत्स्वनाधारत्वात् व्याप्तम्' इत्युक्तम् । अस्य न्याय्यत्वन्तु प्रकृ-
त्यदृष्टत्वावच्छेदकविशिष्टे तद्ज्ञानाद्भवति । अस्यधिकरणज्ञौणम् । सप्तमी तु सवस्मिन्नप्यधि-
करणे सप्तम्यधिकरणे च' इत्यत्राधिकरणपदे स्वरितत्वप्रतिज्ञानाद्भवति । अत एव 'गङ्गा
याङ्गाव' कृप गगंङ्कुलम्' इत्यत्र गौणाधारे सप्तम्युदाहृता भाष्यः ।

भावप्रकाशः ।

कत्रेद बोधम् । अधीयानत्र हृष्टापकगमनाश्रय इति क्रमेण बोधः । शाप्यशापकभाव सप्तम्यथ । अत
पवारया क्रियायामेवान्वयः । इदं सूत्रं यत्र मानात्तरिदस्ययस्य कालविशेषसम्बन्धादिप्रतिपादनाय
प्रयोगरतत्रैव प्रवर्तते, सूत्रभाष्यस्वरसात् । एवञ्च विवाहे नादीमुखकुर्वीत् शर्यादौ विवाहपदेन
तस्मात्कालो लक्ष्यते । अधिकरणे सप्तमी । राहूपरागे स्नायाद्यं गवां दोहे आगत शर्यादौ राहूपरागादिपदेन
पदाश्रय काल लक्ष्यते । अवच्छेदकावच्छेदान्त्वयस्यौ सर्गिकवाद्ग्राहूपरागकालावच्छेदेन स्नानविधाने
स्य निमित्तत्वं फलति, एवमेवाङ्गादिदेशगमनस्य पुन संस्कारनिमित्तता । अत्र कौस्तुभमन्यादुक्तिर
शुक्तेति स्पष्टं मञ्जूषायाम् ।

भिद्यते हृदयप्रन्थिद्विच्छन्ते सशया । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दिष्टे परावरे ।

शपत्र परहिरण्यगर्भापवरं दरनात्तरिन्न् ब्रह्मणि हृष्टे तद्विषये ददने दशनोत्तरकात् कर्मादिस्य

भेद एवेति । न तु शब्दान्तरोपात्तसामान्यरूपाकान्ततेति भावः । माधुप इति । न ह्यत्र गवां कृष्णेत्यादाविव सामान्यविशेषभावः, किं तु शब्दोपात्तशेषधर्मयोर्विरोध एव ।

निपुणो राज इति । साधुशब्दप्रयोगे त्वर्चा त्रिनाऽपि सप्तमी भवत्येव, “साध्वसाधुप्रयोगे च” इति वार्तिकात् ।

शब्दरत्नम् ।

न त्विति । गवां कृष्णेत्यादौ गोत्वाद्याकान्तर्ता यथेति भावः । तदाह-न ह्यत्रेति । वार्तिकादिति । साधुभृत्यो राज इति तु राज्ञो भृत्येनान्वये साधुः । प्रत्यासत्या भैरवी ।

“पञ्चमी विभक्ते” “यत्तश्च निर्धारणम्” इत्यनुवर्तते । अत्र विभक्तशब्दार्थो भेदः । एवञ्च यतो निर्धारणभेदश्च ततः पञ्चमीत्यर्थः । यत्र निर्धारणे तत्र भेदस्य सर्वत्र सत्त्वात् विभक्तग्रहणसामर्थ्याद्भेद एवेति नियमलाभः । भेद एवेत्यस्य भिन्नधर्मप्रकारकंप्रतीतिविशेष्यत्वमेव । एवकारेणाऽभेदस्य व्यञ्ज्येदः । स च निर्धार्यमाणस्य कापि नास्तीति नियमप्रदर्शनवैयर्थ्यम्प्राप्तोतीत्याकाङ्क्षायामाह—मूले न तु शब्दान्तरेति । तद्गुदाहरणं स्पष्टप्रतिपत्तौ आह-गवामिति । उक्तस्य विभक्तपदार्थस्य सत्त्वमुदाहरणे प्रदर्शितमूले-न ह्यत्रेत्यादिना । यत्र सामान्यविशेषभावस्तत्र विशेषस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वमस्त्येव । प्रकृते तु निर्धार्यमाणेषु माधुरेषु पाटलिपुत्रकस्वनास्तीतिभेदस्यैव सत्त्वमावश्यकमिति भावः । अत्र पञ्चम्यर्थो निर्धारणविषयत्वम् । पाटलिपुत्रकावधिकनिर्धारणविषया माधुरा वाच्यतरा इति बोधा ।

“साधुनिपुणाभ्याम्” इति सूत्रस्यस्याऽर्चामित्यस्य व्यावर्त्यप्रदर्शनपमये साधुशब्दपरित्यज्य निपुणशब्द एवाकस्त्वद्वाजमाह—वार्तिकादिनीति । नन्वेवं ‘साधुभृत्यो राजः’ इत्यस्य वृत्तिप्रदर्शितप्रयोगस्य कथमुपपत्तिर आह—साधुभृत्य इति । नन्वेवमन्यविषयकमपि साधुत्वङ्गमेतेत्यत आह—प्रत्यासरेति । एवञ्च यद्विषयकसाधुत्वं शब्दतो लुप्यते तदावकादेव वार्तिकेन सप्तमीति भावः । अत एव तत्र वार्तिके प्रकृत्योगात्मकप्रयोगग्रहणम् । ननु यदि साधुशब्दार्थस्याऽऽर्थिको योगो राजनि गम्यत इति भवत्सम्मततदा वृत्तिप्रदर्शितप्रथमोपस्थितं ‘साधुभृत्यो राजः’ इति प्रत्युदाहरणमपि सम्भवेव । प्रकृतसूत्रेऽर्चामित्यस्याऽभावे “साधुनिपुणाभ्याम्” इति तृतीयया योगमात्राक्षेपादिति तत्त्वागानौचित्यमेवेत्यत भावप्रकाशः ।

इत्यर्थः । मासिकवार्तिकादिवदौपश्लेषिकेऽभिकरणे सप्तमी । अत एव “यन्मासेऽतिक्रान्ते दीयते तस्य मास औपश्लेषिकमभिकरणम्” इति भाष्ये सङ्गच्छते । सकृत्लाववव्याप्तौ व्यापकाधारत्वे तिलेषु तैलमित्यादि । इदमेव मुख्यम् । उप सर्गोपे श्लेषः सक्त्वस्तत्कृन्मौपश्लेषिकम् । एतद्विषय वैषयिकम् । मुख्यवद्वौगमवि सप्तमीशक्यमेव । अभिकरणशक्यमादव तदर्थं इति । अभिकं मञ्जूषाया द्रष्टव्यम् ।

अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वादाह-गवामिति ।

प्रत्युदाहरणे परममूले प्रथमोपस्थितसाधुशब्दस्थाने कीर्तनाह—वार्तिकादिनीति । नन्वेवं ‘साधुभृत्यो राजः’ इति वृत्तिप्रक्रियोक्तप्रयोगासंगतिरन आह—साधुरिति । इदं चोक्ति देवेयम् । भृत्येनान्वय इति । भृत्येनैव शब्दान्वये इत्यर्थः । राज्ञो भृत्यः साधुरितिवाच्यार्थ इति भावः । नन्वेवमन्यसाधुत्वभीरपि त्याज्यत आह—प्रत्येति । तथाच प्रकृतप्रयोगमात्रात्र तत्र वार्तिकपरवृत्तिः । अत एव तत्र प्रयोगग्रहणमिति भावः । नन्वेवं सति वृत्तिप्रक्रियोक्तप्रथमोपस्थितप्रत्युदाहरणसंभव एव । अर्चोपशमावे सूत्रे तृतीयया योगमात्राक्षेपादार्थेपि तस्यास्ति एव निश्चयेषाभ्यां समर्थितमिदं प्रत्युदाहरणमिति तत्त्वागानौचित्यमेवेतिवार्तिकेन सप्तम्या दुर्वातरत्वात् । प्रत्युदाहरणं क्लिष्टत्वाद्वाक्यस्थानं च दूषयन् रत्नाकरः

प्रसित इति । तत्परं प्रसितासक्तावित्यमरः ।

मूलेनेति । “नक्षत्रेण युक्तः कालः” इत्यणो “लुत्रविशेषे” इति लुप् ।

पर्यायेति । ईश्वरशब्दो भावसाधनः । यस्य स्वामिन ईश्वरत्वमुच्यते
त्येकं व्याख्यानम् । यस्येति स्वं निर्विश्यते । यस्य स्वस्य ईश्वर उच्यते इत्य-

शब्दरत्नम् ।

व राजविषयमेव साधुत्वं गम्यते न तु शब्देन तत् स्पृश्यते । अर्चायां प्रतियोगे निषेधाथं
वत्र साधुग्रहणमिति तत्त्वम् ।

तत्परं इति । रुढत्वादेतदर्थस्यैव ग्रहणम् । तेन प्रवर्षेण सित

शैवी ।

आह—अर्चायामप्रतियोग इति । ‘साधुर्मातरम्प्रतिपर्येतु’ इत्यत्र यदाऽर्चा विवक्षिता तदा
मातृशब्दात्सप्तमी प्राप्ता परन्तु प्रतियोगसत्त्वान्न भवति । एतेन प्रकृतसूत्रे साधुग्रहणमन
र्थकम् । साधुशब्दप्रयोगे ‘साध्वसाधुप्रयोगे’ इति वार्तिकेन सप्तम्या द्वावात्वादिति कस्य-
चेदुक्ति प्रत्युक्ता । प्रकृतसूत्रे पुन साधुशब्दोपादानसामर्थ्यात्प्रत्यादिभिर्योगे साधुशब्दे
प्रकृतसूत्रेण वार्तिकेन वा प्राप्ता सप्तमी न भवतीति भावः । अप्रतेरिति शब्दे समस्त-
रिति शब्दो “लक्षणेत्यम्भूत” इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञाघटकरूपत्यादिलाक्षणिक इत्याशयेन
वार्तिकहृत्त्वोक्तम्—‘प्रत्यादिभिरिति’ । नन्वेवं सति प्रकृतसूत्रे एव साधुशब्दोपादानमस्तु,
स्यादियोगाभावे प्रकृतसूत्रेणैव साधुशब्दप्रयोगे सप्तम्या सिद्धौ वार्तिके साधुग्रहणमनर्थक-
मिति चेत् ? न, साधुः कृष्णो मातरोत्यत्र तत्त्वकथनेऽर्चाया अभावेऽपि सप्तमीसिद्धयर्थन्तस्य
नच्चात् । एवञ्च प्रकृतसूत्रेऽर्चाग्रहणनिपुणार्थमेवेति ध्वनयन्ताह—उच्यमिति । अत एव
‘सप्तम्यधिकरणे च’ इति सूत्रस्य ‘साध्वसाधुप्रयोगे’ इति वार्तिकव्याख्यानानवसरे “साधुनि-
पुणाभ्यां सप्तम्यां सिद्धयामनर्थक्यमत्र साधुग्रहणन्तेन तत्त्वकथने साधुशब्दप्रयोगे सप्तमी
भवति, अर्चाग्रहणन्तु तत्र निपुणविशेषणार्थमेव” इति कैयट सङ्गच्छते ।

मूले “प्रसितोत्सुकाभ्याम्” एतद्व्याख्यानानवसरे तत्परं प्रसितासक्तावित्यमरप्रदर्शनं
रुढस्यैव प्रसितशब्दस्य ग्रहणञ्च तु यौगिकस्येति प्रदर्शनायेत्याशयेनाह—रुढत्वादिति । प्रसि-
द्धत्वादित्यर्थः । “रुढिर्यागमपहरति” इति न्यायस्यापि प्रसिद्धत्व एव तात्पर्यम् । एतदर्थस्य-

भावप्रकाशः ।

यस्यतोऽत्र आह—अर्चायामिति । प्रतियोगे—प्रत्यादियोगे । वार्तिके तु अनर्थार्थं तद्ग्रहणं तेन तत्त्वक-
थनेऽपि तथायोगे भवति । तथाचात्राचाग्रहण विषयश्चे निपुणार्थमेव । एवञ्च प्रयोगसाधुत्वेऽपि प्राप्नु-
दाहरणासङ्गतिरेव । सूत्रस्य तदभावेऽप्यप्राप्तेस्तत्रात्र निषेधार्थकत्वादिति वृत्तिप्रक्रियामिदं प्रकाशा-
द्युक्तिरुच्यते । अत एव पदमन्त्रीकारभवेनेदं प्रत्युदाहरणम् । वस्तुतोऽन्याय्यमिति प्रसादकृत्वा वक्तव्यम् ।
अर्चाग्रहणं निपुणशब्दस्यैव विशेषणमिति कैयटहरत्तादीनामप्ययमेवाशयः । एतेन तत्र द्वन्द्वनिर्देशो
एकदेशान्वयायोगात् साधुग्रहणवैधर्म्याच्च । न चेत्तापत्तिं, भाष्यकृता प्रत्याख्यातत्वात् । अर्चायामप्रतेरिति
निषेधार्थं तस्यावश्यकारणाच्च । न चाप्रतेरिति निषेधवाचनार्थमेव वार्तिके साधुग्रहणम्, अर्चाधेनोपपत्तौ
शर्थायोगात् साधुर्मातरं प्रतिपर्येतुवेति भाष्योक्तप्रत्युदाहरणविरोधाच्च । तस्मात्तदुभयविशेषणमिति
रत्नाकरोक्तमप्राप्तमुच्यते इति विक्र । यत्तु किमावाप्युत्सुकञ्च-दसाहचर्यात्स गृह्यते न गुणवाची इति
प्रकाशरत्नाकरेण व्याख्यायतस्व, उत्सुकशब्दस्य रुढत्वादेत आह—रुढत्वादिति । प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ।
रुढियोगमपहरति न्यायादिति भावः । एतदर्थस्येति । एतदर्थकस्येत्यर्थः । सित.—शुद्धः

परम् । एवं च व्याख्याभेदात्म्यायेण विभक्तिः । सा च विशेषणान् पठोव-
दिति भावः ।

इति सप्तमी ।

इति श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचितायां प्रौढमनोरमायां कारकप्रकरणम् ।

शब्दरत्नम् ।

इत्यर्थे न ॥

इति सप्तमी ॥

इति श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितपौत्रहरिदीक्षितविरचिते प्रौढमनोरमा-
व्याख्याने लघुशब्दरत्ने कारकप्रकरणम् ॥

भैरवी

एतदर्थकस्य । सितशब्दो गौरवाच्च । इत्यर्थे इति । सतीति शेषः । परमसूत्रे “यत्नादपिर्द्धं
यस्य चेश्वरवचनम्” इति सूत्रस्य व्याख्यानम् मङ्गलाय, “मङ्गलादीनि मङ्गलमन्थानि मङ्गला-
न्तानि शाखाणि प्रयन्ते” इति भाष्यात् । तत्र यस्य चेश्वरवचनमिति शब्दस्य यस्य स्वस्य
ईश्वरः कथ्यते तद्वाचकादित्यर्थे स्ववाचकात्सप्तमी, यदा त्वीश्वरशब्दो भावप्रदाननिर्देशेनेश्व-
रत्ववचनस्तदा स्वामिवाचकात्सा भवति । “अधिभुवि रामः” “अधिरामेभूः” इत्यत्र यथा ।

इति सप्तमीविवरणम् ।

इति ध्रामहामहोपाध्यायभैरवमिश्रविरचितायां शब्दरत्नव्याख्यायां
कारकान्तं प्रकरणं सम्पूर्णम् ।

इति शम् ।

भावप्रकाशः ।

इत्यर्थे—इत्यर्थके सतीत्यर्थः ।

इति सप्तमी ॥

इति श्रीमत्पापगुण्डोपाख्यमहादेवमुत्तवैद्यनाथविरचितायां भावप्रकाशिकायां
कारकप्रकरणं सम्पूर्णम् ।

अथाव्ययीभावः ।

समर्थाश्रित इति । सूत्रे समर्थशब्दो लाक्षणिक इति भावः ।

रत्नप्रदीपक ।

समर्थाश्रित इति । "समर्थः पदाविधि"रिति सूत्रे समर्थपदम् सामर्थ्यविशिष्टरूपाथबोध-
सरला ।

श्रीगुरु शरणम् ।

मूले समर्थाश्रित इति । "समर्थः पदविधि" इति सूत्रे पदविधिशब्देन पदोद्देश्यकविधिः समा-
ससंज्ञादिरूपो गृह्यते, तेन च सामानाधिकरण्यासम्भव इति समर्थपदं उदाश्रिते लाक्षणिकम् । ययो-
र्द्वयोर्भागयोरेकार्थीभावसामर्थ्यं तादृशसामर्थ्याश्रितयोरेव समाससंज्ञादि भवतीत्यर्थः, अस्य सूत्रस्य
परिभाषारूपत्वेन नियमे पर्यवसानात् । सामर्थ्यं चात्रैकार्थीभावरूपमेव ननु व्यपेक्षारूपं "संज्ञार्थं
समर्थम्" इति अत्रैव सूत्रे भाष्योक्तेः, "पृथगर्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनम् । पृथगर्थानां पदानामेका-
र्थीभावः समर्थश्रियुच्यते । क पृथगर्थानि बवैकार्थानि ? वाक्ये पृथगर्थानि—राशः पुरुष इति, समासे
पुनरेकार्थानि राजपुरुष इति" इति भाष्योक्तेः । एवञ्च पृथक् पृथगर्थोपस्थापकपदानां समुदायनिष्ठैक-
शक्त्या एकोपस्थितिवनकत्वमेकार्थीभाव इति फलितम् । अत्रैव शक्योरेकोपस्थितिर्यद्यपि घटपदाद्भवति
तथापि अत्र पृथगर्थोपस्थापकपदसमुदायमावाञ्छ दोषः । अत्र 'शक्त पदम्' इति पद पदपदेन गृह्यते ननु
शक्त शिक्त वेति । तेन 'शोपगव.' इत्यत्र नाभ्याप्तिः । अन्यथा तद्विज्ञानप्रत्ययस्य तादृशपदत्वाभावेन-
घट एव तत्रापि तादृशसमुदायात् स्वापस्या तत्रोक्तैकार्थीभावसामर्थ्याभावप्रसङ्गात् । विभक्त्यर्थस्य प्रका-
रतावादिभूते निम्नस्त्रीनां तद्विप्रत्ययवत्पदत्वस्येऽपि अत्र विभक्त्यन्तसमुदाये एकशक्तेरभावात् दोषः ।
वैशिष्ट्यसमुदाये एकार्थीभावलक्षणं तु 'पदविधि' इत्यम् । वैशिष्ट्यञ्च स्वघटितत्वं, स्वप्रयोज्यविषयतानिरू-
पितविषयताप्रयोजकपदघटितत्वं, एवनिष्ठशक्तिपर्याप्यधिकरणत्वम्, एतन्नित्यसम्बन्धेन । "राजपुरुषः"
शयत्र पदं राजनूपदं पुरुषपदं वा, उद्देशिष्ठव समुदाये वर्तते । तथाहि, एव राजनूपदं तद्वद्विज्ञान-
समुदाये, तत्प्रयोज्या विषयता राजत्वावाच्छ्रद्धा प्रकारतास्या विषयता तन्निरूपिता विषयता पुरुषत्वा-
वच्छ्रद्धा विज्ञेयताः स्या तत्प्रयोजक पदं पुरुषपदं तद्वद्विज्ञानमपि तस्मिन् समुदाये, एव एव राजनूपदं
तच्छ्रद्धा वा समासवृत्तिविशिष्टशक्तिरतत्पर्याप्यधिकरणत्वमपि अत्र समुदाये इति लक्षणसमन्वयः ।
एवमेव पुरुषपदमादायापि लक्षणसमन्वयो बोद्धव्यः ।

तत्तु शक्तिविशिष्टशक्त्येकार्थीभावः, वैशिष्ट्यं च स्वपर्याप्यधिकरणघटितत्वं, स्वनिरूपकेतरनिरूपितश-
क्तिपर्याप्यधिकरणघटितत्वं, स्वज्ञानप्रयोज्यज्ञानविषयीभूतशक्तिपर्याप्यधिकरणत्वमेतत्स्वित्यसम्बन्धेनेति,
राजपुरुष इत्यादी वृत्तिघटत्वपदनिष्ठशक्तिमादाय च लक्षणसमन्वयः । तथाहि, एव राजनूपदनिष्ठा-
शक्तिः तत्पर्याप्यधिकरणं राजपदं तद्वद्विज्ञानं राजपुरुष इत्यत्र, एव राजनूपदनिष्ठा शक्तिः तन्निरूप-
कोऽर्थः राजनूपदपरतद्विज्ञानः पुरुषरूपोऽर्थः तन्निरूपितशक्तिपर्याप्यधिकरणं पुरुषपदं तद्वद्विज्ञानमपि अत्र
समुदाये, एव एव एव शक्तिः तत्ज्ञानप्रयोज्यं स्वज्ञानं विशिष्टशक्तिविषयकं तद्विषयीभूता शक्तिः,
विशिष्टशक्तिस्तत्पर्याप्यधिकरणमपि अत्र समुदाये इति, आद्यसम्बन्धद्वयं स्वरूपस्त्रीतनपर, तृतीयस-
म्बन्धतु वाच्येऽतिव्याप्तिवराशयेति; तत्र, 'वाच्यत्व.' इत्यादिज्ञानत्वार्थवृत्ती विरिष्टशक्तिप्रसङ्गाऽवय-
वशक्तिप्रसङ्गप्रयोज्यत्वं भावेन उत्रान्याप्तेः, 'अस्य' इत्याद्यसमर्थसमासे पूर्वसम्बन्धद्वयसत्त्वेनातिव्याप्तेश्च ।
नच अत्र तृतीयसम्बन्धाभाव इति न दोष इति वाच्यम्, विशिष्टशक्तेः समासादिवृत्तिरूप्यनया
समाससंज्ञायाश्च अत्र कालेन विरिष्टशक्तेः कल्पने बाधकाभावात् । मम तु वाच्यविशिष्टशक्तेः सत्त्वेऽपि
सम्बन्धस्य स्वपददारय च पररपदसम्बन्धभावेन नमपदप्रयोज्या सूर्यपदप्रयोज्या वा या विषयता
तन्निरूपितविषयताप्रयोजकपदघटितत्वरूपद्वितीयसम्बन्धाभावेन न तत्रैकार्थीभावसामर्थ्यम् । अत एव

रत्नप्रदीपक ।

कम् । पदविधिशब्देन साक्षात् सामानाधिकरण्यासम्भवादाह—समर्थाश्रित इति । समर्थ-
 शब्दस्य समर्थाश्रिते लक्षणा इति च । अत्र सामर्थ्यं द्विविधम् । एकार्थीभावः व्यपेक्षा च । तत्र
 निरूप्यनिरूपकभावाप-
 गृह्यते । ननु विधि-
 ट्यापेक्षा इत्यर्थक्यव्यपेक्षारूपं व्याख्यानात् । ननु पृथगप्याना समुदायानुष्ठानरूपा एकोपस्थिति
 जनकत्वरूपैकार्थीभावलक्षणे स्वीकृते सति घटपदस्यापि घटत्वघटरुपायंयोः घट इतिसमुदा-
 यनिष्ठशक्त्याऽभिन्नोपस्थितजनकत्वाच्चत्रापि तत्त्वापत्तिरिति चेन्न । यत्किञ्चिच्छक्तिविशिष्ट-
 त्वम् एकार्थीभावत्वम् इतिस्वीकारेणादोषात् । वैशिष्ट्यं च स्वग्रहप्रयोज्य ग्रहविषयोभूत-
 शक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वम् । स्वपर्याप्त्यधिकरणवदितत्वम्—स्वनिरूपकपदार्थैतरपदार्थनि-
 रूपितशक्तिपर्याप्त्यधिकरणवदितत्वम् एतत् त्रितयसम्बन्धेन । यथा राजपुरुष इत्यादौ राज-
 त्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिग्रहप्रयोज्य शक्तिग्रहविषयोभूतराजमन्त्रन्धिपुरुषत्वावच्छिन्ननिरू-
 पितशक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वम्, राजत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिपर्याप्त्यधिकरणराजपदवदि-
 तत्वम्, राजत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिपर्याप्त्यधिकरणराजपदार्थैतरपुरुषत्वावच्छिन्नरूप पदार्थनिरू-
 पितशक्तिपर्याप्त्यधिकरणपुरुषपदवदितत्वं चास्तीति लक्षणसम्बन्धः । प्रथमसम्बन्धाभावात्
 घटपदे नातिव्याप्तिः । स्वरूपबोधकौ द्वितीयतृतीयसम्बन्धौ नान्यव्यावर्तककलकौ । एवं
 वाक्येऽपि विशिष्टे क्षक्यत्वात्वेन प्रथमसम्बन्धाभावादेव नातिव्याप्तिः । किञ्चान्तेऽपि किञ्च-
 ल्यायाम् विद्यमानस्यैकार्थीभावस्यारोपात् एकार्थीभावाक्षतिरिति ध्येयम् । सूत्रे सन्नन्तादा
 एकार्थीभावसिद्धये पदविधिशब्देन पदविधिसद्वचरितोऽपि गृह्यते ।

वस्तुतस्तु—पदसञ्ज्ञाप्रयोजक प्रत्ययोत्तरत्तिप्रयोजक सञ्ज्ञाविधायक शास्त्रीयोद्देश्यताव-
 च्छेदकरूपावच्छिन्न सम्पादकविधित्वम् पदविधित्वम् तच्च कृतप्रत्ययविधायक, तद्विषय-
 सारला ।

सरला ।

'सामर्थ्येऽपि गमकावारप्रमासः' इति भूमियुक्तोक्तिः सन्नच्छते । विसर्गसन्धिपदरूपे टिप्पणेऽस्मद्गुरुव-
 रार्णां तादृशैकार्थीभावलक्षणोक्तिस्तु व्यपेक्षासामर्थ्यप्रसङ्गायावेति न तद्विरोधः । छिट्, धुक, इत्यादौ
 प्रथमसम्बन्धस्य व्यपदेशिवद्भावेन द्वितीयसम्बन्धस्य प्रत्ययलक्षणेन तृतीयसम्बन्धस्य स्वतः सत्वेनै-
 कार्थीभावसामर्थ्योपपत्तिः । छिट्, किप् इत्यवस्थायाम् विलयमानस्यैकार्थीभावसामर्थ्यस्य 'लिट्' इत्यत्रा-
 रोपादाः । नचैवमपि धातुशक्तिनये वाक्ये शक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वस्य भाष्यसम्बन्धस्य च सत्त्वात्त्रा-
 ध्येकार्थीभावरूपसामर्थ्यावतिरिति वाच्यम्, तत्रये इत्यापत्तेरिति दिक् ।

सूत्रे पदविधिशब्देन पदविधिसद्वचरितोऽपि विधिगृह्यते । अत्र एव सन्नन्तादेकाधर्माभाव इति
 श्लोके निरूपितम् । वस्तुतस्तु पदसञ्ज्ञाप्रयोजकप्रत्ययोत्तरत्तिप्रयोजकसञ्ज्ञाविधायकशास्त्रीयोद्देश्यताव-
 च्छेदकरूपावच्छिन्नसम्पादकविधित्वं पदविधित्वमिति तन्लक्षणं द्रष्टव्यम् । तच्च सनादिविधायके सना-
 ससञ्ज्ञाविधायके कृतद्वितविधायके चास्ति, तत्र सनादिविधायकस्य पदसञ्ज्ञाप्रयोजकत्वनिष्पत्त्येत-
 त्तिप्रयोजकत्वात्सञ्ज्ञाविधायक 'सनापन्ताघाताः' इत्येकञ्ज्ञाशोद्देश्यतावच्छेदकसन्नायवच्छिन्न-
 सम्पादकत्वात्, समाससञ्ज्ञाकृतद्वितविधायकानां च पदसञ्ज्ञाप्रयोजकत्वप्रत्ययोत्तरत्तिप्रयोजकत्वात् ।
 पदिकसञ्ज्ञाविधायकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकसमासव-कृतव-वद्विधिव-एतद्-यतमावच्छिन्नसम्पादक-
 त्वात् । अत्र एव "सनासेऽनुष्ठेः सन्नः" इति सूत्रस्यसमासग्रहणं चर्तार्यम् । अन्यथा पशोद्देश्यकविधि-
 १ पदविधित्वस्वीकारे समर्थपरिभाष्येकार्थीभावसामर्थ्याश्रिते एव तत्पदवृत्तिनियमेन तत्सामर्थ्यस्य
 एव सम्भवेन तत्रत्यसमासग्रहणवैयर्थ्यं स्पष्टयेत् । अत्र एव च "भावोऽप्योः समासे वा"
 न ... इति

कतिपयेति । यद्यपि उदात्तवता गतिमता च तिङ्गा गतेः समासो नित्याधिकारे चार्तिककृतोक्तस्तथाऽपि नासौ नियत, 'य आनयत्' 'अभिप्रभर-धृत' इत्यादौ समासादर्शनात् । अत एव भाष्यकृता 'सह' इति योगविभागे-नाऽयं साधित । यथोत्तरं मुनोना प्रामाण्यमिति भाव । स चेति । एतदपि योगविभागस्येष्टसिद्धयर्थत्वादेव लभ्यते । एतच्च सम्प्रदानसञ्ज्ञासूत्रे पद-मञ्जुष्यो स्पष्टम् । यदि हि लोकेऽपि स्यात् तर्हि "अभिप्रैति" इत्यादौ समा-सात्त्वाद्य स्यु, पञ्चतिकल्पमित्यादौ तद्धितान्ताद्यया । न च लिङ्गसर्व-नामनपुसकताऽभ्युपगमेन निर्वाह, 'प्रकुरुते' इत्यादौ ह्रस्वापत्ते; 'प्रकुर्वारन' इत्यत्र नलोपापत्तेः ।

निर्देशादिति । अन्यथा हि प्रथमानिर्देशत्वाविशेषेऽपि उपसर्जनसञ्ज्ञाया

राट्प्रत्ययम् ।

नित्याधिकारे इति । "उपपदमतिङ्" इत्यत्रेत्यथ । नियत इति । अप्रति-बद्धप्रसरो नित्य इत्यर्थ । एवं चाधिकाराप्राप्तमपि नित्यपदं तदर्थे न संबध्यत इति भाव । योगविभागेनेति । तस्य च वैकल्पिकत्वव्यति । एतदपीति । छन्दस्ये-वेत्येतदित्यर्थ । एतदुत्तर छन्दस्येवेति प्रतीकपाठो लेखकप्रमादात् । एतद्वेति । उक-च्छान्दसत्वमित्यर्थ । निर्वाह इति । शयितव्यमित्यादे क्त्वावाचकस्यापि नपुसक-त्ववदस्यापि प्रातिपदिकत्वे तत्त्वेन लुका तदश्रवणादित्यर्थ ।

अन्यथेति । सुवन्तमित्यनेनान्यतरस्यैव ग्रहणे विनिगमकाभावादिति भाव ।

रत्नप्रदीपक ।

विधायकं, समाससञ्ज्ञाविधायकं सनादिविधायकं नास्ति । अत्राद्याना त्रयाणा पदसञ्ज्ञा-प्रयोजकसुप्रत्ययोत्पत्तिप्रयोजकप्रातिपदिकसञ्ज्ञाविधायकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदककृत्वत-द्धितत्वरूपासत्त्वान्मतभावच्छिन्नसम्प्रादिकत्वात् । सनादिविधायकस्य च पदसञ्ज्ञाप्रयोजक-तिङ्प्रत्ययोत्पत्तिप्रयोजकधातुसञ्ज्ञाविधायक "सनाद्यन्ता धातवः" इत्येतच्छास्त्रीयोद्देश्यता-वच्छेदकसत्त्वात्तच्चिन्नसम्प्रत्ययत्वात् । इत्यमेव 'समासेऽङ्गुले, सङ्ग' इत्यत्रत्यसमास-ग्रहणस्य "पदान्ताद्वा" इति सूत्रस्थान्तग्रहणस्य च चारिताख्यम् । "ओत्वोष्ठयो" इत्यादौ च प्रवृत्तिरितिदिक् ।

अत एव शब्दिकमये समुदायशक्तिस्वीकारेण राजपुरुष इत्यादौ पदार्थकेशी राज्ञि इत्यादौ सरला ।

वैकल्पिकत्वमिति । सर्वत्र योगविभागस्थले समानविधेयताऋद्धितीवयोगेन तस्य काचित्कत-बोधनात् । अत एव योगविभागस्येष्टसिद्धयर्थत्वमेव नस्वनिष्ठापादकारमित्युद्देशेण । अत एव "मात" इति योगविभागेन 'कव.' इम.' इत्यादावेव आकारलोपो ननु साशब्दाविति । लेखकप्रमादा-दिति । 'एतदपि' इति प्रतीकस्यैव छन्दस्येवेत्यर्थेऽत्रादिति भाव ।

विनिगमकाभावादिति । नच तदभावे पूर्वनिपातानियमे भूतशब्दस्य कदाचित्पूर्वनिपाते भूतपूर्वं चरत्' इति निर्देशस्यापत्तौ नियतपूर्वनिपातवापकत्वं तस्य न स्यादिति वाच्यम्, "भूत-पूर्वं चरत्" 'पूर्वं भूतपूर्वं' "गोष्ठात्खन् भूतपूर्वं" इत्यादिशत्रुपु संवत् भूतशब्दस्यैव पूर्वनिपातशब्देन तत्पूर्वयोगस्यैवेष्टत्वानुमानात्, तेन निर्देशेन अवयवद्वारकणामर्थ्यमाशय भूतशब्दादेरेव समास-शापनेन 'पूर्व भूत' इति पूर्वशब्दस्यादिविधायिकां प्रवनेन सामर्थ्याभावात्समासाप्रवृत्तश्च । इति भाव इति । 'उपसर्जनम्' इति महासञ्ज्ञाकरणेन लौकिकोपसर्जनत्वविशिष्टस्यैव पूर्वनिपात इति

अन्वर्थत्वेन पूर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यादिति भावः ।

इवेनेति । अयमपि समासः पूर्ववत्क्वाचित्क एव । तेन 'जीमूतस्येव' इत्यादौ तैत्तिरीयाणां पृथक्पदत्वेन पाठः 'उद्गाहुरिव वामन.' इत्यादौ व्यस्त-प्रयोगोऽपि सङ्गच्छते ।

"गोस्त्रियो." । उपसर्जनं य इति । यत्तु प्राचा—गोऽन्तस्त्रीप्रत्ययान्त-योरुपसर्जनयोरित्युक्तम् ; तन्न चित्रगुरित्यादौ गोशब्दस्योपसर्जनत्वेऽपि

शब्दरत्नम् ।

पूर्वशब्दस्यैवेति । तस्य काल्पाचकत्वेन क्रियायां विशेषणत्वादिति भावः ।

क्वाचित्क इति । कादाचित्क इत्यपि बोद्धव्यम् । योऽभिभागसिद्धत्वात् तदनुया-
देन विभक्त्यल्लोपस्यैवानेन विधानमिति भावः । व्यस्तप्रयोग इति । समासे हीवस्य
परनिपात स्यादिति भावः । अलोपश्च प्रत्यासत्त्या समासावयवविभक्तरेव । तेन
समासादुत्पन्नस्य "अव्ययात्" इति लुग्भवत्येव ।

ननु गोपदार्थस्येव चित्रगो इति समुदायार्थस्य चित्रामिन्नगोरूपस्यान्यपदार्थोपस-
रत्नप्रदीपक ।

न ऋद्धस्येत्यादिविशेषणान्वय । पदार्थं पदार्थेना-वेति ननु पदार्थेकदेशेनेति व्युत्पत्ते ।
एतत्फलितार्थपरमेव सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य च विशेषणयोगो नेत्युद्बोधः । नचोक्त-
रीत्या पदार्थेकदेशे विशेषणान्वयस्यास्वीकारेण देवदत्तस्य गुरुकुलनित्यादे भ्रामाण्योप-
त्तिरिति वाच्यम् । गमकत्वादेव विशेषणान्वयस्य युक्ततया चत्रप्रामाण्योपपत्तेः । न च महादेव
इत्यत्रात्वे न स्यात् समुदायकत्वा समासे तस्यैवार्थवत्त्वेन तदेकदेशस्यानर्थकतया सूत्राप्र-
प्तेरिति वाच्यम् सूत्रारम्भसाध्यात् भूतपूर्वगतेराश्रयणाच्छास्त्रप्रवृत्तेरिति शोध्यम् ।

विनिगमकामावादिति । नच अनियमे भूतशब्दस्य पूर्वनिपातनिर्देशस्य चारिताच्छांत्
पथ तस्य नियतपूर्वनिपातज्ञापनत्वमिति वाच्यम् । "भूतपूर्वचरत्" पूर्वभूत भूतपूर्व, "गो-
ष्टात्स्वज्" 'भूतपूर्व' इत्यादौ सर्वत्र भूतशब्दस्यैव पूर्वनिपातकारणेन तत्पूर्वप्रयोगस्यैवेष्टत्वा-

सकारणं तज्ज्ञापकमिति तन्न । नवीनमते समासशास्त्रीयशब्दगोप्राधान्यस्याश्रयणेन विनि-
गमनाविरहसाध्यादिति सिद्धम् ॥

सुभवत्येवेति । अत्र यथार्थत्वादि प्रयुक्तावयवोभावस्तु न भवति तत्रतस्येरेत्यादिनिर्दे-
शात् । हरीतर्कौ भुञ्ज सजेन्द्र मातेवहितकारिणीम्, इत्यत्र सूत्रमातोपमेययोः समानविन-
क्षिकत्वानियमात् असमासे समासे वा भिन्नविक्रित्वात्साधयेव । केचित्तु—मातेवेति-
समस्तस्य हितकारिणीमित्यनेन समासे मातेवहितकारिणीमिति साधयेत्स्याद् ।

सरला ।

पूर्वशब्दस्यैव क्रियाविशेषणत्वेन तादृशोपसर्जनतया पूर्वनिपातप्रसक्तिरिति भूतशब्दस्य पूर्वनिपातकारण-
तज्ज्ञापकमिति उदाहरणम् । वस्तुतस्तु समासशास्त्रीयशब्दगोप्राधान्यस्याश्रयणेन भूतपूर्व इत्यत्र उद-
भाव इति नार्थ निर्देशो ज्ञापक इति । अत एव 'पूर्वकाय.' इत्यस्य सिद्धिः । अन्यथा पूर्वशब्दार्थस्य

चदन्तस्यातथात्वाद्, गौरीपतिरित्यादौ अतिप्रसङ्गाद् । कथं सुगोकुलं राज-
कुमारीपुत्र इति चेत् ? शृणु, उपसर्जनस्य सम्बन्धिकृतया यस्य प्राति-
पदिकस्य ह्रस्वो विधीयते तदथ प्रति उत्तरपद्भूतयोगोस्त्रियोगुणीभावस्तदेव
ह्रस्वत्वम् । दिशयोरिति । दिशोरिति हलन्तेन विप्रद्वेष्येतदेव रूपम् ।
दिशब्दस्य शरदादित्वाद् ।

वचनसामर्थ्यादिति । विभक्त्यनेन हि येन सुबन्तेन सह समासतद्धृत्की-
भूतैश्च विभक्तिर्गृह्यते सन्निधानात् । तदर्थद्योतकश्चाऽधिरिति भावः । परिशिष्टे

शब्दरत्नम् ।

जन्मत्वमेवेत्यहचेराह—गौरीपतिरिति । राजकुमारीपुत्रे स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिक-
त्वलाभाय समासस्य पूर्वपदत्वकरणम् । उत्तरपद्भूतयोरिति ह्रस्वरूपधनम्, उत्तरपद्व्यैव
समासत्वसंभवात् । टजिति । यतश्च अत एवैव रूपमित्यन्वयः । सन्निधानादिति ।
रत्नप्रदीपकः ।

गुणीभावस्तदेव इत्यन्वयम् । तदुक्तम् पतञ्जलिना । अप्रधानमुपपन्नं तम्, इति सम्बन्धि-
शब्दावैतौ तत्र सम्बन्धादेतद्गन्तव्यम् सम्प्रति यद्प्रधानं तस्य चेतोऽन्तोभरति इति
यत्प्रथमानिर्दिष्टं तस्य तद्व्यतिरसमासस्य साऽप्रधानसद्वोऽन्तोभवतीति तदर्थः । अत्राप-
सर्जनपदेन प्रथमानिर्दिष्टं समासउपसर्जनम् इत्यादि शास्त्रीयमेवोपसर्जनत्वम् “इदोण्या”
इति सूत्रस्थभाष्यात् । तत्र हि “गोण्यान इत्येव वक्तव्यम् । किमर्थमित्वं विधायते पञ्च-
गोणिरित्यादौ “लुक्छदितलुकि” इतिलुकि प्रतिसिद्धे एकरविभक्त्यनेनोपसर्जनत्वात्
गोणीशब्दस्योपसर्जनत्वं संस्यतीति किमर्थमित्वमित्याशङ्क्य गोणीमात्रनिर्दिष्टं गोणिः इत्यत्र
शास्त्रीयोपसर्जनत्वाभावात् ह्रस्वो न स्यादित्यभिप्रायेण इत्यविधानमित्युक्तम् । अनेन
भाष्येण शास्त्रीयोपसर्जनस्येवात्र ग्रहणमित्यल्पमेवोक्तम् अतएव कुमारीमिच्छन्त्याः
कुमारी, ‘गोबन्धरणी’ इत्यादौ कुमारीवच्छरणयोः लोकिणोपसर्जनसत्त्वेऽपि न दोषः ।
शास्त्रीयोपसर्जनत्वं “पाटायुवती”त्यत्र प्रथमानिर्दिष्टशब्दस्यैवास्ति पान्तु तस्यान्तत्वं
नास्ति इति न ह्रस्वः । इत्यलम् ।

शरदादित्वाच्च इति । नच अपदिशमित्यादौ ननुसकइत्यनेन रूपसिद्धौ कथं ‘गोखियो-
रित्युपन्यास’ इति वाच्यम् । बिभ्रगुरित्याद्यभावव्यकत्येन गोखियोरित्यादिनापि तत्सिद्धे-
रित्युपन्यासात् । ननु शरदादिषु दिशु च्छब्देषु याऽन “लिङ्गविशिष्ट” परिभाषया एवा
भाष्यमिति चेन्न । लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाः समासान्तप्रकारेण अप्रवृत्तिरिति “उयाप्”
सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वात् । यदन्तदिशाशब्दोऽकारान्तप्रकृतिरुक् इति एवः प्राप्तेरभावात्
तस्मात्तनोरमोर्कं चिन्त्यम् इत्याहुः । यदि तु ‘कञ्जोवाव्ययं एवादिश दिगोर्मध्ये विदिक्
खियाम्’ इति अमरस्वास्त्यात् हलन्तेन विप्रद्वेष्येति तत्तात्पर्यमिति ह्रस्वरूपपाजना-
भावेनापि एवा रूपसिद्धिरिति विभाव्यते तदा मत्तोरमोर्कं सम्यगेवेति दिक् ।

स्वरूपकथयामिति । स्वयन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति, इत्युच्यते । अप्र-
धानमुपपन्नमिति सम्बन्धिशब्दावैतौ तत्र सम्बन्धादेतद्गन्तव्यम् य प्रति यद्प्रधानं तं प्रति
‘उपसर्जनम् तस्य चेतोऽन्तो भवति इति फलितम् ।

सरला ।

तथात्वसम्भवादिति । अथ भावः—महासङ्शाकरणेन येन शब्देन समासविधौ यत्प्रथमानिर्दिष्टं
तस्य त प्रथमेकतरेत्वाऽप्रधानत्वेनोपसर्जनत्वात् प्रत्यासरया तदन्तस्तमासनातिपदिकानवस्थैव ह्रस्व
इति प्रहोदाहरणयोजनं ह्रस्वप्रवृत्तिरिति स्पष्टं भाष्ये । तथाहि, “अप्रधानमुपपन्नमिति सम्बन्धि-
शब्दा-

तु प्रथमान्तेनायं समासः पञ्च्यन्तेन चेत्यपि पञ्चद्वयं स्थितम् । यत्तु प्राचो-
क्तम्—हरौ अविच्छ्रुत्येति विग्रहे हरावधीति स्थिते इति ; तत्र, नित्यसमा-
सत्वेन विग्रहायोगान् । यदाहुः—“अविग्रहो नित्यसमास” इति । नन्वस्व-
पदविग्रहोऽपि स्वोक्रियते कुम्भं करोतीति यथा, अयमपि तथाऽस्तु अवि-
च्छ्रुत्येति ह्यवन्तस्य समासाप्रविष्टस्य सत्त्वादिति चेत् ? न, समासार्थलेशमपि
अधोषयतस्तस्य विग्रहे प्रवेशस्यैवासम्भवात् ।

यत्तु व्याचक्षुः—विग्रह इव विग्रहः अर्थकथनमात्रम् । तेनाविग्रहत्वा-
ज्जित्यसमासत्वमविरुद्धम् । अत एव समासप्रकृतिभूतमलौकिकं चास्यान्तरं
दशयति—हरौ अधीति स्थित इतीति । अत्रेदं उच्यते—विग्रह इवेत्यसङ्ग-
त् । अर्थकथनमात्रमित्यपि
ति अलौकिकमित्युक्तम् ;
तदपि न, तत्र हरि ङि इत्यस्यैव प्रवेशात्, “अन्तरङ्गानपि” इति न्यायान् ।

शब्दरत्नम् ।

उपस्थितत्वादित्यर्थः । परिशिष्टे स्थिति । अप्राश्चिः स्पष्टैव । चोतकसममिध्या-
हारे षष्ठ्या अप्राप्तेश्च । वाचस्त्वेऽपि सन्नियान्त्यागे न मानमिति । विग्रहायोगा-
दिति । एवञ्च विग्रहे इति तदुक्तिरसंगतेति भावः । प्रवेशस्यैवेति । एवञ्च तादृश-
विग्रहस्वरूपकथनमसंगतमिति भावः । असंस्पृशादिति । एवञ्च तत्रार्थकथनत्व-

स्तनप्रदीपक ।

चोतकसममिध्याहारे षष्ठ्या अप्राप्तेश्च । इदं प्राचामनुरोधेन । वस्तुतः वाचस्त्वमेव
सत्त्वात् ।

वेत्ती, तत्र सम्भवादेऽद् गन्तव्यं—र्थं प्रति यदप्रधानं तस्य केसोऽन्तो भवतीति” । यत् प्रथमानिदिष्टं तस्य
एद्वष्टिसमासस्य सः प्रधानशब्दः कन्तो भवतीति तदर्थं । अत्र सूत्रे उपसर्जनपदेन श्वाश्रीयोपमेयो-
पसर्जनं “प्रथमानिदिष्टम्” इत्यादिशास्त्रोचितं गृह्यते । तेन ‘कुमारीमिच्छन्’ शब्दात्, ‘कुमारो’ इत्यत्र
कुमार्या लौकिकोपसर्जनत्वेऽपि न हरश्च, ‘गोदक्वणी’ इत्यत्र वक्त्रवणीशब्दस्य गुणशब्दत्वात्प्रधान-
त्वेऽपि तदन्तर्यं न हरश्च । श्वाश्रीयोपसर्जनग्रहणे तु “पोययुवति” इत्यादिना सूत्रेण समासं जाति-
वाचकशब्दस्यैव प्रथमानिदिष्टत्वोपसर्जनं न तु वक्त्रवणीशब्दस्य । अत्र प्रमाणं तु ‘इदुगोष्वा’
इति सूत्रस्य भाष्यमेव । तथाहि, ‘गोष्वा न’ इत्येव वक्तव्यम् । किमर्थमित्त्वं विधायते ? ‘वक्त्रवणी’
इत्यादौ ‘लुक्’ तद्विभक्तौ इति लुकि प्रातिपदिके “एकविभक्ति” इत्यनेनोपसर्जनस्यैव गोष्वाशब्दस्य
ह्रस्वरथं सिद्धयतीति किमर्थं मत्वमित्याशङ्क्य गोष्वाशब्दमिदं गोष्वा इत्यत्र श्वाश्रीयोपसर्जनस्यैव
ह्रस्वो न स्यात्” इत्यभिप्रायेणैव विधानमावश्यकमित्युक्तम् । अनेन भाष्येण श्वाश्रीयोपसर्जनस्यैव
सूत्रे ग्रहणमिति स्पष्टमेव लभ्यते इति दिक् ।

तज्जितीति । ननु दिदशब्दस्य श्वाश्रीयपदे पाठे लिङ्गविदिष्टप्रतिभाषया दिदशब्देन दिदाश-
ब्दस्य ग्रहणे ‘दिदशोर्मध्ये अपदिशम्’ इत्यत्र टच्च ‘यस्येति च’ इति भाष्येणैव ह्रस्वात्प्रधान-
‘गोष्वाश्रीयोपसर्जनस्य’ इति सूत्रोपयोगोऽसङ्गत इति चेत् ? न, समासान्तरकरी लिङ्गविदिष्टप्रतिभाषा
प्रवृत्त्यभावात् इति व्याप्येणैव भाष्ये स्पष्टमुक्तं । ननु उच्यते यद्यपि रूपमिदं सिध्यति, तथापि ‘चित्रगु’
इत्यादिपदभाष्यकारस्य “गोष्वाश्रीयोपसर्जनस्य” इत्यस्यैव परत्वात्प्रवृत्तेः ।

अप्राश्चित्ति । प्रत्यासत्त्वात् यद्विमर्शार्थकस्यैव ननु शब्दस्य समासस्यैवैव यत्तुवन्तं

अन्यथा

यदा

सप्तमो,

अन्यथा सा न स्यात् अनभिहिताधिकारादिति ; तदप्यापातत', अलौकिकत्वं हि 'नित्यविध्यन्तरप्राप्तिविषयत्वेनाऽपरिनिष्ठतत्त्वम्' न त्वेतावन्मात्रेणाऽननुशिष्टाया सप्तम्यास्त्र प्रवेशः सूपाद', अतिप्रसङ्गात् । यत्तु तत्पौत्रेण व्याख्यातम्—'विष्कृत्तद्विधमासैरिति परिगणनादधिनाऽभिहितेऽपि सप्तमीति ; तन्न, परिगणनस्याकरे प्रत्याख्यातत्वात् "कर्मणि द्वितीया" इति सूत्रे स्वयमपि तथैवोक्तत्वात् 'क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः' इत्यादि-प्रयोगविरोधाच्च ।

द्वितीयापञ्चम्योरिति । एतच्च रक्षितग्रन्थे स्पष्टम् । यत्तु वदन्ति—चैत्रस्य चनाशारादित्यादौ सापेक्षत्वादसमासे चरितार्थत्वाद्विधानसामर्थ्यं नास्तीति ; तन्नित्यम्, नित्यसमासस्य न्याय्यत्वे सति चैत्रस्येत्यादिविशेषणप्रयोगस्यैवाव्ययत्वात् । उक्तं हि भाष्ये—'वृत्तस्य विशेषणयोगो न' इति । ननु "सविशेषणानां वृत्तिर्न" इत्यपि भाष्ये उक्तमिति चेत् ? सत्यम्, अनित्यसमासविषयं तत् । नित्यसमासस्यापि सविशेषणेष्वप्रवृत्तौ महतः कुम्भस्योप इत्याद्यापद्येत । यत्तु प्राचा कृष्णस्योपेत्युक्तम्, यच्च व्याचख्युरीदृशे प्रक्रियावाक्ये स्थिते इति, तदुभयमपि प्रागुक्तरीत्या प्रामादिकमेव । सम्प्रति नेति । सम्प्रतीत्य-

शब्दरत्नम् ।

स्वैवाभावेन तन्मात्रत्वोक्तिसंगतेति भावः । तुल्यभत्वापत्तेरिति । वृत्तात्वेन कृतैकादेशीकारस्यैव लुकाऽपहारेणेति भावः :

वैकल्पिकेडादिविषये 'सेढा' इत्यादावलौकिकत्ववारणाय—नित्येति । आकरे-अनभिहितसूत्रे भाष्ये । परिगणनफञ्जस्य भोष्मं कटमित्यस्यान्यथासिद्धित्तत्रोक्ता ।

रक्षितग्रन्थे इति । अत्राहचिञ्जीजन्तु मध्यार्थकसमयायोगे द्वितीयाविधानस्य दूरार्थकाराच्छब्दयोगे पञ्चमीविधानस्य चारितार्थमिति । प्रागुक्तरीत्या—अधिहरी-रत्नप्रदोपक ।

न्याय्यम् । अतएव अव्ययार्था इमे निर्दिश्यन्त इति भाष्ये उक्तम् । स्वयमपि निपातेनाभिहिते इति ब्रूयति । अभिपूर्वकस्य द्यातेर्भाषणार्थत्वम् प्रसिद्धमेव । अतएव पूर्वपदार्थ-प्रधानो अव्ययीभाव इति उत्सर्गस्य सिद्धिः । द्योत्वार्थस्य विशेष्यत्वं स्त्रियामिति सूत्रे भाष्ये तिरस्कृतमिति ध्येयम् ।

प्रत्याहपातशब्दिति । परिगणनशब्दप्रयोजनस्यान्यथासिद्धिर्नित्येन 'उपायस्योपायान्तरादुपकत्वादिति न्यायेन परिगणनाङ्गीकारे दूषणस्यानुक्तत्वाङ्गीकारस्यापि सूचनेन प्रत्याख्यानस्यापि केवलं पाणिनितात्पर्यं न्यूनताप्रदर्शनपरिहारमात्रप्रयोजनेन । फञ्जभेदप्रत्याख्या-

सरला ।

तस्यैव सूत्रे ग्रहणेनान्यसुबन्तग्रहणे आनाभाव इति ।

चारितार्थमिति । समया—निकषा—ऽऽरात्—शब्दा अधिकरणशक्तिपधाना इति समीपमात्र-वाचिवाभावात्तैः समासः । समीपे इति हि उक्तमर्थं न तु समीपमात्रम् । 'समया ग्रामम्' 'आराद-नात्' इत्यादौ अमसमासे वेनस्य समीपे शयेवार्थप्रतीतिः । "अन्यथ विभक्ति" इति सूत्रेण च ध्वन-

व्ययमिदानीमित्यर्थे ।

एतर्हि सम्प्रतीदानीमधुना सान्त्रतं तथा ॥ इत्यमरः ।

तच्चाऽधिकरणशक्तिप्रधानत्वात्क्रियापदेनैवान्वयार्हम् । निषेधोऽपि क्रियाया एव । तदेतदाह—युज्यते इति । असम्प्रतीति । समासवृत्तौ तु युजिक्रियाऽन्तर्भवति 'दध्योदन' इत्यत्र सैकक्रिया यथा । यत्तु प्राचोक्तम्—असम्प्रतीति सम्प्रत्यभाव इत्यर्थः । अनेनोपभोग्यवस्तुनो यो वर्तमानः कालस्तस्यैव निषेधः क्रियते इति; तत्र, अधिकरणस्य निषेध प्रति प्रतियोगित्वेनान्वयस्य सर्वतन्त्रविरुद्धत्वात् । न हि भूतले घटो नास्तीत्यनेन भूतलनिषिध्यत इति कञ्चिद्भ्युपैति, न वा युक्तिसहमित्यास्तां तावत् । इतिहरति । स्वरूपपरेण पण्ड्यन्तेन हरिशब्देन सह प्रकाशार्थस्येतिशब्दस्य समासः । प्रतिशब्दस्येति ।

शब्दरत्नम् ।

त्यत्रोक्त्या । अधिकरणशक्तीति । कालवाचकत्वावित्यपि बोद्धवम् । क्रियापदेनैवेति । कर्तृकर्मद्वारेति भावः । निषेधोऽपीति । अत्यन्ताभावार्थकजनः क्रियान्वयित्त्वद्भ्युत्पत्तेरिति भावः । न वा युक्तीति । ऊच्यतेपत्तिविरोधादिति भावः । ततो भूतलाधारकघटाभावप्रतीतिस्त्वार्थीति बोद्धवम् ।

रत्नप्रदीपक ।

नासम्भवाच्च । नाग्यामिहिते विभक्त्यव्यावृत्तिरिति चिन्त्यमेतदिति बोध्यम् ।

प्रयोगविरोधाच्चेति । इदमपि चिन्त्यम् अत्र च नारद इति, इति श्रीकृष्णोपज्ञानानुक्रमान् नारद इत्येतच्छब्दाभिलम्ब्यमानाकार इति बोधः । केचिन्नु—नारदोऽत्र इति पदार्थः । तस्य तदर्थपरकत्वम् इत्यत्र नारदपदे तात्पर्यपाठकम् । इति पदाच्च द्वितीयोत्पन्नैव । अन्यत्वाच्च साल्लोकेत्याहुः । अन्येत्तु—“अन्यत्वं विभक्तौ”त्यस्य रूपाने लाघवाच्चङि समीपसमृद्धि इत्याद्येवक्तव्ये विभक्तिग्रहणात् विभक्तिशब्दो न सप्रम्यां पर्यवस्यति तत्रत्र कर्मत्वमात्रघोतकतायाम् इतिनारदम् इतिसमासः स्यादेषेत्पाहुः ।

अत्यन्ताभावार्थकश्च इति । अत्राभावपदेन अत्यन्ताभाव एव गृह्यते । अभाव इति वक्तव्येऽर्थग्रहणात् । नञा तु नायं समासः । अर्थाभावपदे नञउपादानेन सूत्रगृहीत्याद्यप्येनेतत्समा-

सरला ।

द्वयाद्येन विभक्त्यर्थेऽतीयादिनात्रपाच्यत्वेनैव समासो विधीयते । ‘जनकृष्णम्’ शब्दात्तौ तु समीपमात्रवाच्येवोपशब्दः । अत एव कृष्णसमीप्यवन्त इति ततो बोधः ।

अन्ये तु नव्याथकसमसाश्चन्द्रयोर्न द्वितीया, ‘निकषा’ शब्दसाहचर्येण समीपार्थकं ‘समया’ शब्दयोर्नैव तद्विधानात् । नचैव द्वितीयाविधानसामर्थ्योपपादनेऽपि पञ्चमीविधानसामर्थ्यं दुरुत्पादम्, दूरार्थकराशुशब्दयोरे तद्विधानस्य चारिताभ्यात्, समीपार्थे विशिष्यतद्विधानामावादिषि वाच्यम्, ‘आजादिभिः’ इति तृतीयानिर्देशेनैव सिद्धे युक्तग्रहणसामर्थ्येन तद्युक्तमात्रे पञ्चमीविधानेन समीपार्थेऽपि विशिष्यविधानसत्त्वेन तत्सामर्थ्यस्य रूपपादित्वात् । तत्काल च समासाभाव एव । अत्र एव “अन्यत्वं” इति विभक्त्युत्प्रेणापि नात्र समासः । अस्मद्व्यायेन वारणे तु विभक्त्युत्प्रेष स दुर्वार एव । विशिष्याद्व्यायेन पदान्तरसमन्विताहारे तद्वारणेऽपि तदसमन्विताहारे तद्वारणं दुःशक्यम् । अतिक्रान्तत्वस्य सत्सर्गवया पदान्तरसमन्विताहारे विना त प्रतीतेरसम्भवेन अतिकरणशक्तिप्रधानत्वापि प्रादः शब्दादेः ‘प्रादःव स्यन्’ शब्दादौ वृत्तिविषयेऽधिकरणशक्तिशब्दोपलब्धत्वेन पदान्तरसमन्विताहारेऽतिकरणशक्तिशब्दोपमात्रार्थकत्वादेव सत्यादिकशब्दानां सम्भवात् । तस्मात् तौ समुक्तवारणेनैव सम्यपिति ।

यत्त्वाहुः— प्राप्स्य वृत्तं प्रतीत्यत्र सापेक्षत्वेन समासाभावे द्वितीयाविधानं सावकारामिति तत्प्रागेव दूषितम् ।

हरदत्तत्वाह—अर्थमर्थे प्रतीति भाष्यकारप्रयोगाद् वास्यमपि साधु । यद्वा नात्रावयव्य वीप्सावृत्ति किं तद्दि कर्मप्रवचनीयत्वात् सम्बन्धमवच्छिनत्ति ।

शब्दरत्नम् ।

भाष्यकारेति । रुद्धा तु प्रतिस्थानमित्यादौ पत्वाभावाद्येति तदाशयः । अत्र-
रत्नप्रदीपकम् ।

साप्रयुक्तेः । अन्त्येणु—नपचित्तराम् घट. पठेन इत्यादौ अव्ययीभावसमासो न भवति । अर्थग्रहणसामर्थ्यात् । तेनहि—लिङ्गसंख्यान्वयिसमस्यमानपदजन्यप्रतीतिविशेष्यविरोधि-
नोऽभावस्यैव ग्रहणात् । आद्ये लिङ्गसंख्यान्वयित्वाभावात् । अन्त्ये भेदस्य प्रतियोगिताव-
च्छेदकविरोधित्वेन समस्यमानपदजन्यप्रतीतिविशेष्यविरोधित्वाभावात् । भूतले घटो ना-
स्तीत्यादौ तु न समास. नञोऽभावार्थतया क्रियान्वयित्वेन घटेनान्वय्यात् । विशेषणता-
सम्बन्धेन अत्यन्ताभावविशेष्यकशोभे क्रियोपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावस्वीका-
रात् भूतलाधारकव्यग्रभावप्रतीतिस्तु तत्रार्थी । स्वध्याप्यत्वे सति स्वध्यापकस्वरूपाभा-
वानामेक्येन घटाभावस्य घटसत्ताभावरूपत्वाद्वा अविष्ममित्यादौ तु क्रियान्तर्भावसमा-
सासौ ज्ञेय इत्याहुः ।

प्रतिस्थानमित्यादौ इति । वर्णं वर्णं प्रतिवर्णम् इति प्रत्याहारादिक्रमाभ्ये वीप्सादर्शनात् ।
यदा द्विवचनं तदा प्रतिशब्दस्य वीप्सावृत्तित्वाभावात् समासाप्राप्त्या वाक्यमपि साधेव
सरला ।

परममूले मध्मिवाणामभावो निर्भङ्गिकमिति । अर्थाभावेऽभ्यधीभावः । अत्र शब्देऽभावपदेनाऽत्यन्ताभाव
ध्व गृह्यते, सूत्रे अर्थग्रहणसामर्थ्यात् । अन्वया अभाव इत्येव वदेत् । तद्धि अर्थग्रहण प्रतियोगिभूत-
वद्विवचनानामर्थसमानाधिकरणभावस्यैव ग्रहणार्थम् । तेनाभावार्थविरा उच्यन्तेऽदिशब्दानां नाव्यधी-
भावो नापि प्रागभावार्थेन तेनैव समासः । अत एवात्ययग्रहण सूत्रे चरितार्थम् । प्रतियोगित्वात् प्राग-
भावरय नाशेन तस्य तत्समानाधिकरणत्वाभावात् । अत्यन्ताभावस्य तु प्रतियोग्यविकरणे सत्त्वेऽपि
सम्बन्धविशेषणत्वात्वेन प्रतियोगिरुक्तकाले प्रतीतिभात्रानुदयात् । यत्तु अर्थग्रहण वदः पठो नोपादावस्य
वीभावसमासाभावात्प्रतीति, तन्न, अर्थाभावशब्दे नञ उपादानसत्त्वेन सूत्रगृहीतवया सूत्रगृहीतव्येन
समासाभावसदा-यत्र बोधितवयाऽत्र तेन समासाप्राप्ते ।

अन्त्ये तु 'घटः पठे न' 'न पचित्तराम्' इत्यादावव्ययीभावसमासो न, अर्थग्रहणसामर्थ्येन लिङ्ग-
संख्यान्वयि-समस्यमानपदजन्यप्रतीतिविशेष्यविरोधिनोऽभावस्यैवाभावात्पदेन ग्रहणात् । आद्ये भेद-
स्य प्रतियोगितावच्छेदकविरोधित्वेन समस्यमानपदजन्यप्रतीतिविशेष्यविरोधित्वाभावात्, अन्त्ये लिङ्ग-
संख्यान्वयित्वाभावात् । 'भूतले घटो नास्ति' इत्यादौ तु न समास, नञोऽभावार्थतया क्रियान्वयित्वेन
घटेनान्वय्यात् । प्रकारतासम्बन्धेनात्यन्ताभावविशेष्यकशोभे क्रियोपस्थितिः कारणत्वात् । भूतलाधारक-
व्यग्रभावप्रतीतिस्तु तत्रार्थिकी, समनियताभावानां तत्रैक्येन घटाभावस्य घटसत्ताभावरूपत्वाद्वा । 'अवि-
ष्मम्' इत्यादौ तु क्रियान्तर्भावात् समासो ज्ञेय इत्यहुः ।

पत्वाभावाद्येतीति । उपसर्गलक्षणादावनेनेत्यादि । तदाशय इति । एव च कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
परिभाषेति न सा वाक्यसाधुत्वे गमक किन्तु भाष्यकारस्य 'अर्थमर्थे प्रति' इति प्रयोग एव । तथाच तेन
यदा द्विवचनं तदा प्रतिशब्दस्य न वीप्सावृत्तित्वमिति कल्पते, तेन समासाप्राप्त्या वाक्यस्य साधुत्व-
मिति । वृत्तौ द्विवचनं तु न, समासेन वीप्साया बोधितव्येति इत्यवदसूत्रे कैयटः । प्रतिना तस्य
वक्तव्यमिति स्पष्टं बोधते ।

वीप्सा तु द्विर्वचनचोत्येति ।

सहपूर्वाह्नमिति । साकल्येऽव्ययीभावः । गुणभूतेऽपीति । यदि सादृश्य इति नोच्येत ततो यत्र सादृश्यं प्रधानं तत्रैव स्यात्, अव्ययार्थप्राधान्यस्याव्ययीभावे औत्सर्गिकत्वादिति भावः । अन्त इति । इदानीमेतावान्प्रदेशोऽप्येतन्न इति यावतः प्रदेशस्य परिग्रहः कृतस्तद्वपेक्षया समाप्तिरिहान्तो

शब्दरत्नम् ।

अर्थमर्थं प्रतीति वाक्ये । प्रतिशब्दस्येत्यादि मूलं तु रक्षितानुसारीति बोद्धव्यम् ।

साकल्ये इति । पूर्वाह्नपरित्यज्येत्यर्थ इति भावः । औत्सर्गिकत्वादिति । उन्नतगङ्गमित्यादौ व्यभिचारादिति भावः । नन्वग्निग्रन्थादप्येवमस्तीत्येतत्त्नप्रदीपक ।

इति बोध्यते । कर्मप्रवचनीयत्वं तु प्रतिस्थानमित्यादौ पत्ववारगार्थमुपसर्गत्वाभावाच्चरितार्थमित्याहुः ।

यदि सादृश्य इति । अर्थं भावः । द्विप्रकारका यथाशब्दोऽस्ति । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्त्यभिधायि, अव्युत्पन्नमव्ययम् एकम् । थाल् प्रत्ययान्तं व्युत्पन्नं सादृश्यवाचकं द्वितीयम् तत्रोत्तरसूत्रे असादृश्ये इति निषेधसत्त्वात् सादृश्याभिधायिनो यथा शब्दस्य समासो न भवति सूत्रगृहीताव्ययस्य “अव्ययम् विभक्ति” इत्यनेनसमासाभावात् योग्यतादिवृत्तीयार्थमभिधायिनो यथा शब्दस्य न समासः किन्तु “यथाऽसादृश्ये” इत्यनेनैव । अत्र मानन्तु ततः पश्चात् सर्वपश्चात् इत्यादि भाष्यप्रयोग एव । अनेन भाष्येण एतत्सूत्रे तत्तदर्थबोधकपदघटकतया गृहीताव्ययेन तत्तदर्थबोधकेन नार्थं समास इति ज्ञाप्यते । अत एव “यथाऽसादृश्ये” इत्यत्र भाष्यम् । “पूर्वेण प्राप्नोति सादृश्यसम्पत्ति” इत्येवोक्तम् । अन्यथा यथाशब्दस्य समासाय प्रतिपदोक्तत्वं न यथायं इत्येव ज्ञेयात् । सादृश्यस्याव्युत्पन्नयथाशब्दार्थत्वे प्रमाणाभावः । अत एव भाष्ये अथ यः प्रकारवचने थाल् तस्यप्रहणं कस्मान्न भवति पूर्वेण प्राप्नोति सादृश्यसम्पत्ति इति यथाऽसादृश्ये इत्यत्रोक्तम् । यथार्थत्वे तु अव्ययार्थेति प्राप्नोति इत्येवं वक्तुं संभवेत् सम्पत्तिपदादानेन सत्संनिहत्योच्चारितमेव विवक्षितमित्यपि बोध्यम् । यथार्थत्वेन योग्यताया अपिप्रहणेनापि स्वस्य याग्यमनुरूपम् इति गुणभूताया प्रहणेनासमासवत्सादृश्यशोचारेणोऽपि लक्ष्यानुसारात् गुणभूतप्रधानमूतचोरुभयोरपि सादृश्ययोर्ग्रहणं बोध्यम् ।

औत्सर्गिकत्वादिति भावः इति । अव्ययमिति सूत्रे वचनप्रहणात्तथा कल्पते इति भावः । तथाहि “अव्ययम् विभक्ति” इति सूत्रे यथा विभक्तिशब्देन तदर्थप्रहणं तथा यथाशब्देनापि प्रहणम्, कर्मप्रत्ययान्तयथाशब्दसामानाधिकरण्यादिति भावः । यथाऽसादृश्ये इति सूत्रे भाष्येऽसादृश्ये इति किमर्थम् यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्त इति । असादृश्ये इत्युच्यते तत्रेदं न सिद्धयति यथाशक्ति यथाशक्तम् किंकारणम् यथेत्यर्थं प्रकारवचने थाल् सच, सादृश्ये वर्तते । नपदोपः । यथाशब्दोऽव्युत्पन्नं वीप्सावाचि प्रातिपदिकम् अस्ति प्रकारवचने । थाल् तत्र यद् व्युत्पन्नं प्रातिपदिकं वीप्सावाचि तस्येदं प्रहणम् अथ प्रकारवचने थाल् तस्य प्रहणं कस्मान्न भवति पूर्वेण प्राप्नोति सादृश्यसम्पत्ति इति प्रतिषेधवचनसामर्थ्यात् भविष्यति इत्युक्तम् । अत्रकैयटः असादृश्ये किम् इति प्रतीकमुपादाय सापेक्षत्वादान्तर्यं वृत्तिः सादृश्ये एवच पूर्वप्राप्त्यनिषेधवाचनेऽस्मिन् कारणत्रयमित्युक्तत्वात् । भाष्यकृता च प्रथमप्रबन्कारणपरिहारस्य प्रधानसापेक्षत्वरूपस्य नित्यसापेक्षत्ववत्त्वस्य च सुशोभात् तं सादृश्योऽनुक्तं सरला ।

मूले गुणभूतेऽपीति । *पाठानात् सादृश्येति स्वार्थं प्यम् बोध्यः ।

विवक्षितः । स चासकलेऽप्यध्ययने भवतीति साकल्यात् पृथगुच्यते । अग्नि-
शब्दशब्दार्थं ग्रन्थे वर्तते स तृतीयान्तः समस्यते । यद्यप्यग्निना सहेति प्रयो-

शब्दरत्नम् ।

साह—इदानीमिति । तदर्थं—वत्प्रतिपादके । अस्तत्त्वविवक्षायाम्—तस्यापि विष-
रतप्रदीपक ।

प्रत्युदाहरणमात्रं यथा देवदत्तस्तथायज्ञदत्त इत्युल्लिख्य सादृश्यमात्रवाचकत्वरूपं द्वितीयं
प्रदानकारणम् असादृश्ये इत्युच्यते तत्रैवं न सिद्धयति 'यथाशक्तियथावलम्बम्' इत्यादिना प्रयो-
गसिद्धिब्याजेनोपन्यस्य नैपदोप इत्यादिना वीष्सादिवाचिनोऽव्युत्पन्नस्य यथाशब्दस्या-
स्मिन् सूत्रे ग्रहणं ननु घालन्तस्येति सूत्रसार्थक्यमुक्तम् । तृतीयप्रदानकारणस्येत्यं योजना ।
अवश्यप्राप्तस्यैव असादृश्ये इत्यनेन निषेधात् सादृश्यसम्पत्तीत्यादिना यथाशब्दस्य साह-
दयार्थकस्य समासो दुर्वार इति असादृश्ये एवेति ध्यर्थमेवेति अनाप्राप्तत्वात् पूर्वप्राप्त्यनि-
षेधरूपं प्रदानकारणं निष्पन्नम् । परिहारस्तु तस्य अथ यः प्रकारवचने थाल् तस्य ग्रहणं
कस्मान्नेति शङ्कायां प्रतिषेधसामर्थ्यान्नेति भाष्योक्तप्रतीकमुपादाय यथायं यद्ग्रन्थम्
इति पूर्वैव सिद्धे समासे सादृश्यप्रतिषेधार्थत्वादस्यारम्भस्येतिकैवेतेन स्पष्टमुक्तम् । अत्र
असादृश्ये इत्युच्यते तत्रैवं न सिद्धयति यथावलम्बम्, यथाशक्ति इत्यादि द्वितीयप्रदाने प्रयोग-
सिद्धिब्याजेन सूत्रवैयर्थ्यमुद्राध्य तदैकवाक्यतया द्वितीयतृतीयप्रदानधोरपि सूत्रवैयर्थ्यं तात्प-
र्यम् । तत्र प्रथमे सापेक्षत्वेन समासाप्राप्त्या सादृश्यार्थक्यथाशब्देऽसादृश्ये इत्यस्य वैयर्थ्यं
वीष्साद्यर्थक्यथाशब्दे यथायंत्वादेव समाससिद्धे सूत्रवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अथ यः प्रकारवचने
थाल् इति तृतीयप्रदाने अवश्यप्राप्तत्वाभाववतः सादृश्यसम्पत्तीति प्राप्तस्यानिषेधे अन्यत्र
यथायंत्वादेव समासे सर्वसामञ्जस्ये सूत्रवैयर्थ्यं एव पर्यवसानम् । सादृश्यसम्पत्तीति प्राप्त-
स्यास्यानिषेधे निवृत्तविधानमेवव्यर्थम् तस्मान्मर्थ्यात् व्यर्थताप्रयोजकस्यापि सादृश्यसम्प-

आशेषत्रये एव सूत्रवैयर्थ्यं भाष्यतात्पर्यात्—इत्युपाहितम् ।

यत्तु—सूत्रगृहीताव्ययेन न समास इत्यर्थस्यैवायं ज्ञापक इति नियमो न विषेयः इति
तत्र सूत्रगृहीताव्ययातिरिक्तसङ्कोचापेक्षया यथाशब्दातिरिक्तत्वेन सङ्कोचरूपने एव छाध-
वात् षष्ठ्य पदो नेत्यादौ समासवारणं फलम् तस्यान्यथैवसिद्धत्वात् । अविद्यनमित्यादि
तु अव्ययीभावैवैव सिद्धम् । नञ्समासस्य पूर्वपदार्थप्राधान्यत्वकल्पेन अव्ययीभावस्य नञ
समासेन येननाप्राप्त्यानेन बोधस्य नञ्सूत्रभाष्ये स्पष्टमुक्तत्वात् । अव्ययीभावसिद्धि-
रूपदोषस्थोपन्यासाच्च इतरपक्षे नञा अव्ययीभावस्यानिष्टत्वरूपं नोवितम् । अनेक-
मित्यादौ एववचनासिद्ध्या ताभ्यां भिन्नोऽस्तीत्याद्यर्थे अतौस्तः इत्याधसिद्ध्या
वत्त्वं भवति अतर्ह भवामीत्याद्यसिद्ध्यापत्त्या च तत्पक्षस्य हेयत्वात् । असत्पक्षावलम्ब-
नेनदोषोपन्यासस्यानुचितत्वाच्च । थाल्विधायकं "प्रकारवचनेथाल्" इतिसूत्रे च प्रका-
रशब्देन सादृश्यस्यैव ग्रहणम् यथेत्यर्थं "प्रकारवचने थाल्" सच सादृश्ये वर्तते इति
शब्देण यत्सादृश्यवान् हरिस्तत्सादृश्यवान् हर इति प्रथमतो बोधोऽपि पदवात् हरिसद्वनो
हर इति बोधे सदृशसदृशिभावस्यैव विषयीकरणात् पृक्प्रतियोगिकसादृश्यवतोः परस्परं

गार्हभेव तथाऽपि साहित्यमात्रे तथा । अन्तत्त्वविवक्षाया । तु समासो नित्यः । अत एवाग्निप्रन्धपर्यन्तमित्यस्वपदविग्रहो दर्शितः । यत्तु अग्निरन्तोऽस्येति प्रथमान्तेनाग्नेरन्तत्वमिति षष्ठ्यन्तेन वा विग्रह इति प्रथमान्तेन षष्ठ्यन्तेन वा समास इति, तत्र, सहशब्दस्यान्तवाचकत्वाभावात् । अन्तत्वस्य तु सुतरामलाभात् । तस्याद्धचयनेऽनन्वयाच्च । सहयुक्तं तृतीयाया न्याय्यत्वाच्च । सन्तु-गमन्तीत्यत्र साकल्यस्येव सागतीत्यत्रान्तत्वस्यापि साहित्यद्योत्यतया तत्र तृतीया-न्तेन समास स्वीकृत्येह तत्परित्यागस्य निर्मूलत्वात् ।

यावच्छ्लोकमिति । यावदित्यव्यय समस्यते । विग्रहस्तु तद्धितेनेत्यस्व-पदत्व बोद्धव्यम् ।

“त्रिभाषा” ॥ एतदिति । न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गदर्शनमिहम् । द्विभुमा-दिसञ्ज्ञानामिव समाससञ्ज्ञाया अपि नित्यप्राप्तवाद्भवन् विना त्रिद्वयन्त-शासिब सञ्ज्ञानामपि विकल्पाऽलाभात् ।

शब्दरत्नम् ।

क्षायामित्यर्थः । प्रन्धपर्यन्तमिति । तदन्तमित्यर्थः । अन्तःप्रत्यय सुतरामिति । प्राधान्येनेत्यर्थः । तस्येति । अन्तत्वस्येत्यर्थः । ननु सहशब्दस्यान्तवाचकत्वाभावे तेन समासो न स्यात्, अग्निप्रन्धपर्यन्तमिति विग्रहप्रदर्शनेन भवताऽपि तस्य स्वीकार-त्वात् । अग्निरन्तो यस्येत्यस्य त्वदुक्तविग्रहसमानार्थत्वात् आह—सहयुक्ते इति । एवं च प्रथमान्तेन समास इत्यसङ्गतम् । साहित्यं च सहशब्दार्थः । तत्र च त्रे विनि-गमनाविरहादधिकार्यकसहशब्दस्य ग्रहणमिति भावः । साकल्यस्येवेति । यन्तुगानि भक्षयेत् स कथमन्त्यत्परित्यजेदिति प्रतीतेरिति भावः । एवं च यत्र “न तत्र तृगमक्षणे तात्पर्यम्” इति ग्रन्थसिद्धिं साहित्यप्रतीतौ न तात्पर्यम् तत्रापि चेत् तृतीया तर्हि यत्र तदपि भासते तत्र कथं न तृतीयेति तात्पर्यम् । साहित्यद्यो यतयेति । साहित्यवद्-द्योत्यतया बोद्धव्यतयेत्यर्थः । मयूरन्त्यसकादिस्वात्सङ्गुसेति वा समासः । यथाश्रुते तु ग्रन्थद्वयस्य सहाद्धयनेऽपि साहित्यप्रतीतिर्जायने न त्वन्तत्वप्रतीतिरिति तस्य तद्द्यो-त्यतोक्तिरसङ्गतैव स्यादिति दिक् ।

न्यायसिद्धत्वमेवाह—यच्चन विनेति । विकल्पशेषकस्यैव विनेत्यर्थः ।

रत्नप्रदीपकः ।

साहशब्दस्य इति । समभिन्धाहउपप्रतिपाद्य क्रियादिप्रतिपादकत्वम् सहशब्दार्थः । अत्र सुत्रे तु—अन्त्यत्व साहित्यं च सहशब्दार्थो बोध्यः । अन्त्याग्निप्रन्धसहितमिति बोधात् । अस्मि एव सह इत्यलौकिकम् । नच तदधीते इत्यङ् प्रत्यय कथनेति वाच्यम् । तस्य वेक-लिपकत्वात् । सत्वेऽप्यपि सर्वादेसादश्च लुक्वाच्य इति सुष्ठत्वादिति दिक् ।

यावच्छ्लोकमिति । सहादिना इयत्तापरिच्छेदोऽवधारणम्—तद्बोधकं यावदित्यव्यय-समस्थिते इति ‘यावद्व्यवधारणे’ इति सूत्रस्यार्थात् । अस्य समासस्य नित्यत्वान् अस्वक-विग्रह तदाह—तद्धितेनेति । अवधारणे इति किम् । यावदन्त तावदुक्त इत्यत्र माभूत् । कियदुक्तमिति नावधारयामि इत्यर्थः ।

न्यायसिद्धत्वमिति । यद्यपि पृथार्थभावे समासस्य व्यापेक्षायां वाक्यस्य च सिद्धिरिदं व्य-र्थम् । नच सञ्ज्ञाया भावाभावो ह्यप्येते इति भाष्याद्यक्ते । ‘पारेमन्वयेपठयावा’ इत्यत्रत्य

तां ज्ञापयति । एवं च इवेन समासस्यापि काचित्कत्वादुद्गाहुरिव वामन इत्यादि सिद्धम् । इवेनेति चार्तिकं तु यद्यपि “कुगति” इत्यत्र पठ्यते तथाऽपि सुप्सु-
पेत्यत्रत्यमेव नित्याधिकारे स्मारितमिति कैयटः । एवं स्थिते इवेन समासस्य
छान्दसत्वं कल्पयन्तः प्रत्युक्ताः । जीमूतस्येचेत्यत्र बहुवृचैः समासाभ्युपगमेऽपि
वैत्तिरीयैर्व्यस्तस्यैव पाठादिति दिक् ।

“अपपरिवह्निः” ॥ अत एव ज्ञापकाद्बहियोगे पञ्चमी । ज्ञापकसिद्धं न
सर्वत्र । तेन ‘करस्य करभो वहिः’ इति सिद्धम् ।

आवालमिति । यत्तु—आपरमाणोः आ च भूगोलकमिति किरणावल्यां
प्रयुक्तं तत्प्रामादिकम्, समासमध्ये चकारप्रयोगासम्भवात् । आभूगोलका-
दिति तु पाठ्यम् ।

यं पदार्थमिति । सुं यदिति सामान्ये नपुंसकम् । “अव्ययं त्रिभक्ति”

शब्दरत्नम् ।

नाव्ययीभावाविसंज्ञामेव विद्वध्यात् । अत्र च व्याख्यानमेव शार्ङ्गं घृद्धानाम् । न च तत्स-
ञ्ज्ञाविधानमव्ययादीनां समासशास्त्रप्रथमानिर्दिष्टत्वसंपादनेनोपसर्जनवपञ्चार्थं चरितार्थ-
मिति कथं ज्ञापकमिति वाच्यम्, तत्र सूत्रे समासे इत्यस्य समासत्वव्याप्यसञ्ज्ञाविधौ
प्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थं वाचकाभावादिति दिक् । इवेन समासस्य काचित्कत्वे हेतुमाह-
जीमूतस्येवेति ।

अत एव ज्ञापकादिति । बहियोगे पञ्चम्या समासविधानात् ज्ञापकादित्यर्थः ।
लक्षणत्वं वस्तुसन्निमित्तं न तु तेन सम्बन्धेनान्वयस्तदाह—अव्ययमिति । अनोः

रत्नप्रदीपक ।

“सुप्सुपा” इतिसमासविषये विल्पष्टं पटुः विल्पष्टपटुरिति विग्रहप्रदर्शनं चेह लिङ्गमित्यलम्प्र-
पञ्चविषयीविलासेन । एवञ्च इवेन समास इत्यस्यापि वैकल्पिकत्वं सिद्धम् । तत्फलम् उद्गा-
हुरिववामन इति व्यस्तप्रयोगः । यद्यपि नित्यसमासाधिकारे “कुगती” त्यत्रापि इदं
पठितम् तथापि “सुप्सुपेभ्यश्च पठितमेव स्मार्यते तत्रेति कैयटः ।

“अपपरिवह्नि” रिति । अव्ययभावः । अपपरि योगे पञ्चम्यात्परिभिरिति पञ्चमीविहितैव ।
अपञ्चत्तत्पदयोगेऽपि अन्यरात्रिति पञ्चमेव विहिता तत्रश्चात्रसूत्रे समासविधायके पञ्चम्या
इति प्रहृष्टं व्यर्थं सन् बहियोगे पञ्चमीं ‘ज्ञापयति ज्ञापकसिद्धं’ न सर्वत्र इति ‘करस्य करभोव-
हिरित्यपि सिद्धम् ।

“अनुयंसमया” । यं पदार्थमिति च । लक्षणेनेत्यनुवृत्ते । समयेत्यधिकरणशक्तिप्रधानम् ।
यदिति अभितः परितः इत्यनेन द्वितीयात्तं सामान्ये नपुंसकम् । तथाच यं पदार्थं समयेत्य-
र्थघोतकोऽनु. तेन लक्षणभूतेन तद्वाचकेन समस्यते इत्यर्थः । तत्फलितमाह—यं पदार्थ-
मिति । वनादेर्लक्षणत्वं समीपद्वारा लक्षणत्वं त्यत्र ज्ञानत्रयकज्ञानविषयत्वरूपम् । स्वसामी-
सरत्वात् ।

इति दिगिति । उत्तरक्षेत्रेष्वनुवर्तमानं समासपदं विशेषपरमेव, “उपपदमतिह” “कर्तृकरणे ^{३३}
बहुलम्” “आख्यातमाख्यातेन क्रियासात्त्व्ये” इत्यादावुद्देश्यमित्यस्या तेषु समाससञ्ज्ञाविधानस्याव-
श्यकत्वेनार्थाधिकारानुसंधानस्यापि तथात्वस्यैवौचित्यात् । परं च तः समासविधानस्य सुप्सुपेत्यस्या-
नित्यस्य ज्ञापकत्वं युक्तम् । उद्देश्यपरत्वे तु तैः समासविधानान्नावात् तस्य तज्ज्ञापकत्वकथनासङ्गति-
रिति तदर्थः ।

ਪੰਨਾ ਪੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਫਿਰ ਮੰਨੇਗੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਵੀ ਸਹਿਯੋਗੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਹ ਉਥੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤ ਵਲ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਛੇ ਵੇਖੇ ਜਾਣੇ ਵਾਲੇ ਦੁਆਰੇ ਸੁੱਟੇ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਆਖੀ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਨਾ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤ ਵਲ ਵੇਖੇ ਜਾਣੇ ਵਾਲੇ ਦੁਆਰੇ ਸੁੱਟੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਉਥੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤ ਵਲ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਛੇ ਵੇਖੇ ਜਾਣੇ ਵਾਲੇ ਦੁਆਰੇ ਸੁੱਟੇ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਆਖੀ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਨਾ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤ ਵਲ ਵੇਖੇ ਜਾਣੇ ਵਾਲੇ ਦੁਆਰੇ ਸੁੱਟੇ ਗਏ ਸਨ।

ਜਿਹੜੇ ਆਖੀ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਨਾ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤ ਵਲ ਵੇਖੇ ਜਾਣੇ ਵਾਲੇ ਦੁਆਰੇ ਸੁੱਟੇ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਆਖੀ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਨਾ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤ ਵਲ ਵੇਖੇ ਜਾਣੇ ਵਾਲੇ ਦੁਆਰੇ ਸੁੱਟੇ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਆਖੀ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਨਾ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤ ਵਲ ਵੇਖੇ ਜਾਣੇ ਵਾਲੇ ਦੁਆਰੇ ਸੁੱਟੇ ਗਏ ਸਨ।

ਜਿਹੜੇ ਆਖੀ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਨਾ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤ ਵਲ ਵੇਖੇ ਜਾਣੇ ਵਾਲੇ ਦੁਆਰੇ ਸੁੱਟੇ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਆਖੀ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਨਾ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤ ਵਲ ਵੇਖੇ ਜਾਣੇ ਵਾਲੇ ਦੁਆਰੇ ਸੁੱਟੇ ਗਏ ਸਨ।

ਪੰਨਾ ਪੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਫਿਰ ਮੰਨੇਗੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਵੀ ਸਹਿਯੋਗੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਹ ਉਥੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤ ਵਲ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਛੇ ਵੇਖੇ ਜਾਣੇ ਵਾਲੇ ਦੁਆਰੇ ਸੁੱਟੇ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਆਖੀ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਨਾ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤ ਵਲ ਵੇਖੇ ਜਾਣੇ ਵਾਲੇ ਦੁਆਰੇ ਸੁੱਟੇ ਗਏ ਸਨ।

“नदीभिश्च” । स्वरूपस्य सञ्ज्ञाया नद्याश्च नेह ग्रहणं बहुवचननिर्देशात् किं त्वं स्य । न च तस्य समासः सञ्ज्ञा भवति । अतस्तद्वाचिनामयं समासः ते च न केवलं विशेषशब्दा एव किं तु सामान्यशब्दोऽपि ।

नित्यसमास इति । एतच्च वृत्तौ स्पष्टम् । शाकलसूत्रे कैयटस्वरसोऽप्येवम् नन्वेवं न्यायसाम्यात् बहुव्रीहेरपि नित्यसमासत्वं स्यादिति चेन्मैवम्, यत्स्येऽपि पदान्तरसमभिव्याहारेणान्यपदार्थप्रतीतेः । अत एव “सञ्ज्ञानवगमात्” इत्युक्तं न त्यन्यपदार्थाऽनवगमादिति । सञ्ज्ञायां किम् ? शीघ्रगङ्गो देशः ।

शब्दरत्नम् ।

द्यन्तर्भावश्चैकार्थीभावबलात् । उपलक्षितेत्यस्य विशिष्टेत्यर्थः । गङ्गादैर्ष्यसदृशत्वादि बोधोत्तरं नियमेन मनसा तद्गतज्ञापकत्वबोधात्तस्यानुद्योत्यतोक्ता । यथा—प्रारम्भ्यत इति क्रियाद्वयाहारकतयाऽथशब्दस्य प्रारम्भ्योक्तता इति बोद्धवम् ।

सामान्यशब्दोऽप्येति । तेन पञ्चनदं सप्तगङ्गमित्यादिसिद्धिः ।

पदान्तरसमभिव्याहारेणेति । तद्वदितमेव तत्र वाक्यं न केवलवर्चिपदः वदितमिति भावः ।

रत्नप्रदीपक ।

यत्र लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धेनान्यविवक्षा तत्र गङ्गामनु इत्येव भवतीति—

उद्भवजापकत्वबोधात् इति । लक्ष्यलक्षणभावद्योतकत्वाभावेन अनो. कर्मप्रवचनीयत्वामा-
वीन्ताङ्गाया अनु इत्यत्र द्वितीया हात भावः । विशिष्टेत्यर्थः इति । वाराणस्याः स्वरूपेण ज्ञात-
त्वेऽपि आयामविशिष्टेत्यर्थः । यथाहि—असीवरणयोर्मध्ये वाराणसी इत्येवं वाराणस्याः
स्वरूपेण ज्ञातत्वेऽपि प्रवृष्टिमायता उदरदक्षिणायता वा वाराणसी इत्येवं प्रश्ने अनुद्गं वारा-
णसीत्युत्तरं प्रयुज्यते असीवरणमध्यदेशावच्छिन्न गङ्गादैर्ष्यस्य ज्ञातत्वात् तेन वाक्येन त-
त्सदृशदैर्ष्यत्वज्ञानात् निरुक्तगङ्गादैर्ष्यस्य च दक्षिणोत्तरायतत्वज्ञानात् वाराणसीदक्षिणो-
रायता इति ज्ञायते अर्थात् विशालास्वमन्यादृशमिति ज्ञायते ततश्च न काविद्वनुपपत्तिरिति
बोध्यम् । स्वरूपेत्येति । न ग्रहणमिति सम्बन्धेन शकसञ्ज्ञात्वादित्यपि बोध्यम् । सञ्ज्ञाया-
द्याद्वेति । नदीसञ्ज्ञकानामित्यर्थः । तेन गौर्वादिशब्दानां न ग्रहणम् इति भावः ।

पञ्चनदमिति । अत्र केचित् “गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उतरे यदि” इति अत्रग्रन्थ-
पेति योगविभागसिद्धन्ताभियुक्तोक्तेन वक्ष्यमाणोऽक् इत्याहुस्तत्र । योगविभागस्यैतद्व-
र्थत्वात् भाष्यकृता तदनुवृत्तेऽप्येति दिक् ।

नित्यसमास इति । नित्यसमाससदृश इति तदर्थः । तत्सादृश्यं च समाससमानार्थकत्वात्क्या-
भावेन बोध्यम् । विग्रहस्तु समासघटकपदानां भवत्येव । महाविभाषायाः असम्बन्धे प्रमा-
णाभावात् अत एव “द्वितीयवृत्तौ यत्तु” इति सूत्रे अन्यतरस्यां ग्रहणेन अतसर्गापवादयोर्म-
हाविभाषाविषयत्वात् अपवादभावे उतसर्गस्याप्रवृत्तिरिति ज्ञापितेऽथे उन्मत्तगङ्गमित्युदा-
हृतम् । अव्ययीभावेनमुक्तेषुहुवीहिर्न, इति चोक्तम्भाष्ये । अस्यसमासनित्यत्वे तु भाष्य-
मसङ्गं स्यात् । कदाप्यव्ययीभावमुक्त्यसम्भवात् ।

सरला ।

विशिष्टेत्यर्थ इति । आयामविशिष्टेति तदर्थः । असीवरणयोर्मध्ये वाराणसी इत्येवं वाराण-
स्वरूपेण ज्ञातत्वेऽपि “प्राक्पश्चिमायता दक्षिणोत्तरायता वा” इति प्रश्ने “अनुगङ्गं वाराणसी” इत्युत्तर-
व्यप्रयोगे असीवरण मध्यदेशावच्छिन्नगङ्गादैर्ष्यस्य ज्ञातत्वात् तेन वाक्येन तत्सदृशदैर्ष्यत्वज्ञान-
निरुक्तगङ्गादैर्ष्यस्य च दक्षिणोत्तरायतात्वं दक्षिणोत्तरायता वाराणसी इति ज्ञायते । अर्थात् विशाल-
मन्यादृशमिति गम्यते इति तादर्थ्यम् ।